УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 А – БОРОНА

ТОМ 2 БОРОНУВАННЯ – ГЕРГЕЛІ

ТОМ 3 ГЕРДАН – ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ТОМ 4 ЕЛЕКТРОД – КАНТАРИДИН

ТОМ 5 КАНТАТА – КУЛИКИ

ТОМ 6 КУЛИКІВ – МІКРОКЛІМАТ

ТОМ 7 МІКРОКЛІН – ОЛЕУМ

ТОМ 8 ОЛЕФІНИ – ПОПЛІН

ТОМ 9 ПОПЛУЖНЕ – САЛЮТ

ТОМ 10 САЛЮТ – СТОГОВІЗ

ТОМ 11 КН.1 КН.2 СТОДОЛА – ФІТОГЕОГРАФІЯ

ТОМ 12 ФІТОГОРМОНИ – Ь

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар,
заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(в. о. головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
12

ФІТОГОРМОНИ — Ь

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1985

92
У45

Е $\frac{00101-003}{\text{М}222(04)85}$ 004—85 5 000 000 000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1985 р.

Ф

ФІТОГОРМО́НИ (від грец. φυτόν — рослина і ὁρμάω —рухаю, збуджую), гормони рослин — фізіологічно активні речовини, що утворюються в рослинах у дуже малих кількостях (10^{-8} —10^{-5} молів) і регулюють *ріст* і розвиток рослин. Ф. визначають ростові і формотворні процеси цілої рослини та її окремих органів, контролюють інтенсивність і напрям обміну речовин в клітинах і органах, що завершили ріст. Серед Ф. розрізняють *ауксини, гібереліни, цитокініни*. До Ф. відносять також абсцизову кислоту, етилен. Активний *біосинтез* фітогормонів відбувається у верхівці стебла і кореня, молодих листках і в незрілих плодах. Потрапляючи в інші частини рослин, Ф. стимулюють чи пригнічують там фізіологічні процеси. Ф. відіграють також важливу роль у пристосуванні рослин до умов навколишнього середовища, що змінюються. Механізм дії Ф. ще повністю не з'ясовано. Див. також *Інгібітори росту* рослин, *Стимулятори росту* рослин. *О. Б. Бойчук.*

ФІТОДИЗА́ЙН (від грец. φυτόν — рослина і *дизайн*) — вчення про використання рослин цілком або у вигляді моделей для поліпшення середовища існування людини в штучних системах. Теоретичне обгрунтування Ф. як нового наукового напряму (1978) належить акад. АН УРСР А. М. *Гродзінському*. Осн. завданнями Ф. є т. з. озеленення інтер'єрів, створення естетично приємної і комфортабельної обстановки, яка б відповідала функціональному призначенню приміщення; знезараження від патогенних мікроорганізмів; очищення повітря приміщення від пилу і шкідливих газів і збагачення його цілющими леткими речовинами — *фітонцидами*, здатними підвищувати працездатність людини; індикація (див. *Індикаторні рослини*) біологічно небезпечних ситуацій. Відділ лікарських рослин і фітотерапії *Ботанічного саду центрального республіканського* АН УРСР розробив композиції летких біологічно активних речовин вищих рослин (аніс, лаванда, м'ята, троянда, шавлія тощо), які рекомендуються для застосування з метою оптимізації середовища закритих приміщень і підвищення працездатності людей, праця яких пов'язана з хронічним нервово-емоційним напруженням. Дозоване введення в повітря приладом «фітон» високоактивних фітонцидних композицій зумовлює загибель дифтерійних бактерій стрептококів і гноєтворних стафілококів на 80—97 %; забезпечує поліпшення функціонування нервової і серцево-судинної систем; знижує стомлення, підвищує реактивність організму людини.

Літ.: Гродзинский А. М. [та ін.]. О некоторых проблемах фитодизайна в авиационной эргономике. «Авиационная эргономика», 1978, в. 4; Гродзинский А. М. Фитодизайн: задачи и перспективы. «Новости ЮНЕСКО», 1979, № 9; Фитонциды. К., 1981. *А. П. Лебеда.*

ФІТОНЕМАТО́ДИ — черви з класу нематод, які паразитують на рослинах. Те саме, що й *фітогельмінти*.

ФІТОНЦИ́ДИ (від грец. φυτόν — рослина і лат. caedo — вбиваю) — біологічно активні речовини, що утворюються вищими рослинами і здатні вбивати або пригнічувати ріст *бактерій*, мікроскопічних *грибів, найпростіших*. Ф. відкрив радянський вчений Б. П. Токін (1928—30).

Здатність продукувати Ф. виробилась у рослин у процесі їхньої *еволюції*. Ф. є одним з факторів природного *імунітету рослин*; захищають рослини від збудників *інфекційних хвороб* і комах-шкідників. Ф. виділяються рослинами в атмосферу, грунт, воду, відіграють важливу роль у взаємовідношеннях рослинних і тваринних організмів у *біоценозах*. Інтенсивність утворення Ф. залежить від фізіол. стану рослин, стадії розвитку, пори року, кліматичних, грунтових та ін. умов. Багато Ф. виділяють часник, цибуля, хрін, черемха, сосна та ін. Ф. являють собою складний комплекс речовин (леткі речовини і тканинні соки), які у різних видів рослин і навіть різних органів тієї самої рослини можуть відрізнятися за хім. складом і біол. дією. Ф. є джерелом одержання *антибіотиків* з вищих рослин (напр., новоіманіну, сальвіну, хлорофіліпту, лютенурину тощо), що виявляють антимікробну дію і стимулюють захисні сили організму людини. Ф., що виділяються рослинами лісів, парків, садів, мають велике гігієнічне значення — очищають повітря від багатьох, у т. ч. хвороботворних, *мікробів*. Ф. застосовують в с. г. (напр., для запобігання хворобам рослин, зберігання с.-г. продуктів), у харчовій, парфюмерній та ін. галузях промисловості. *Б. Ю. Айзенман.*

ФІТОПАТОЛО́ГІЯ (від грец. φυτόν — рослина, πάθος — страждання, хвороба і λόγος — вчення)— наука про хвороби рослин і заходи боротьби з ними. Розрізняють Ф. загальну і спеціальну. Загальна Ф. вивчає питання *етіології*, патогенії, патологічної анатомії, фізіології та біохімії рослин, епіфітотіології, розробляє принципи й системи заходів боротьби з хворобами рослин; вивчає питання фітоімунології тощо. Спеціальна Ф. досліджує конкретні хвороби рослин, причини виникнення їх, умови поширення і розвитку, біологію збудника й розробляє заходи боротьби проти окремих хвороб чи груп хвороб. Спец. Ф. поділяють на сільськогосподарську, лісову та Ф. декоративних рослин. Ф. гісно пов'язана з *ботанікою, грунтознавством, землеробством, рослинництвом, генетикою, селекцією, метеорологією* та ін. науками. Ф. як наука почала розвиватися з 50-х рр. 19 ст., коли нім. вчений Г. А. де Барі встановив, що збудниками деяких хвороб рослин є паразитичні гриби. З кінця 19 —першої пол. 20 ст. стало відомо, що хвороби рослин можуть спричинювати, крім грибів, ще й бактерії, віруси й вищі квіткові паразити. Такі хвороби наз. паразитарними, або інфекційними. В той час виявили, що причиною хвороб можуть бути й несприятливі умови росту й розвитку рослин; ці хвороби було названо непаразитарними, або неінфекційними (див. *Хвороби рослин*). Починаючи з 20-х років 20 ст. об'єктом вивчення Ф. поступово стає хвора рослина в усіх її взаємозв'язках із збудником і умовами зовн. середовища. Перші роботи у цьому напрямі провів укр. вчений Т. Д. *Страхов* (1923). В розвитку Ф. значну роль відіграли вітчизн. вчені М. С. Воронін, А. А. *Ячевський*, Д. Й. *Івановський*, А. О. *Потебня*, О. І. Боргарт, В. П. *Муравйов* та ін. На Україні дослідження з Ф. проводять в *Захисту рослин українському науково-дослідному інституті*, *Мікробіології і вірусології інституті* АН УРСР (бактеріальних і вірусних хвороб), в *Сільськогосподарської мікробіології українському науково-дослідному інституті*, у спеціалізованих н.-д. ін-тах і на дослідних станціях рослинницького профілю, а також у с. -г. вищих навч. закладах. Праці з Ф. друкують у журналах «Защита растений», «Микология и фитопатология», наукових збірниках.

Літ.: Страхов Т. Д. Введение в общую фитопатологию. К., 1962; Шевченко С. В. Лесная фитопатология. Львов, 1978; Пересыпкин В. Ф. Сельскохозяйственная фитопатология. М., 1982. *В. Ф. Пересипкін.*

ФІТОСЕЇ́ДНІ КЛІЩІ́, фітосеїди (Phytoseiidae) — родина безхребетних тварин ряду паразитиформних *кліщів*. Тіло (довж. 0,3—0,5 мм) білувато-жовте. Живуть на рослинах, в підстилці, грунті. Хижаки, знищують рослиноїдних кліщів та дрібних комах. Відомо понад 1000 видів, поширених всесвітньо, в СРСР — бл. 200, у т. ч. в УРСР — до 100. Деяких Ф. к., напр. фітосейулюса найближчого (Phytoseiulus persimilis), метасейулюса західного (Metaseiulus occidentalis), використовують для захисту рослин від *павутинних кліщів*, особливо в умовах закритого грунту. *Л. О. Колодочка.*

ФІТОТРО́Н (від грец. φυτόν — рослина і θρόνος — місцеперебування) — приміщення або камера (чи їх комплекс), у яких штучно регулюються температура, освітлення, вологість та ін. умови для вирощування рослин. Використовують Ф. для вивчення впливу факторів зовнішнього середовища на рослинний організм, на його фізіологічні особливості та процеси *метаболізму*. За допомогою Ф. прискорюються випробування в суворо контрольованих умовах нових гібридів і сортів рослин, створених селекціонерами. В СРСР перша станція штучного клімату була побудована (1949—57) в Інституті фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР. На Україні Ф. є у *Селекційно-генетичному всесоюзному науково-*

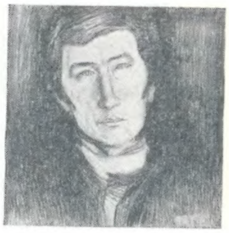

О. Ф. Фіщенко. Докер Іллічівського порту М. Ф. Фірсов. Олівець. 1981.

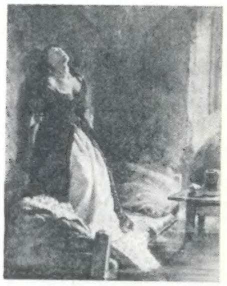

К. Д. Флавицький. Княжна Тараканова. 1864. ДТГ у Москві.

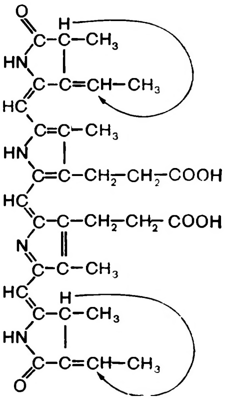

Хромофорна група **фітохрому.**

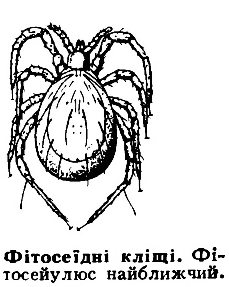

Фітосеїдні кліщі. Фітосейулюс найближчий.

дослідному інституті (м. Одеса), *Селекції і насінництва пшениці миронівському науково-дослідному інституті* та ін.

Див. також *Кліматрон*.

В. Ф. Лапчик.

ФІТОФТО́РА (Phytophthora) — рід нижчих грибів порядку пероноспоральних класу *ооміцетів*. Відомо 40 видів, пошир. на всіх континентах. В СРСР бл. 20 видів, більшість з яких — паразити багатьох, у т. ч. культурних, рослин, у яких спричинюють *фітофтороз*. *Грибниця* розгалужена, на клітини не поділяється. Нестатеве розмноження — рухливими *зооспорами* і *конідіями*, вегетативне розмноження — хламідоспорами. Статевий процес — *оогамія*, внаслідок якого утворюються ооспори. Найбільшої шкоди завдає Ph. infestans, яка паразитує на картоплі, помідорах та ін. пасльонових; завезена в Європу й Пн. Америку з Пд. Америки 1830—40.

ФІТОФТОРО́ЗИ — група хвороб рослин, що їх спричинюють нижчі гриби роду Phytophthora. Найпошир. є Ф. картоплі, помідорів, сіянців деревних порід. Ф. картоплі (картопляну гниль) спричинює гриб Ph. infestans. Уражує надземні частини і бульби. Особливо сприйнятливі до Ф. недостиглі бульби з молодою або ушкодженою шкіркою. Під час зберігання бульб хвороба не передається, але на уражених бульбах дуже часто з'являється суха гниль. Ранні сорти картоплі уражуються Ф. більше, ніж пізні.

Ф. помідорів, бура гниль помідорів виявляється на всіх надземних органах. Особливо сильно гниль розвивається при дозорюванні (див. *Дозорювання плодів*), транспортуванні й зберіганні плодів. Уражені плоди непридатні для вживання свіжими і для переробки.

Ф. сіянців деревних порід спричинює гриб Ph. omnivora. Уражує молоді сходи багатьох листяних та хвойних порід, особливо бука. У вологу погоду уражена Ф. рослина загниває, в суху — буріє і має вигляд опаленої вогнем.

Заходи боротьби. Відбір здорового садивного матеріалу, протруєння хім. препаратами. Дотримуються правильного режиму зберігання бульб. Впроваджують стійкі проти Ф. сорти картоплі і помідорів. Уникають 3—4-разової сівби лісових культур на заражених грядках та затінення рослин. Обприскують рослини хімікатами.

О. Г. Ландар.

ФІТОХРО́М (від грец. φυτόν — рослина і χρῶμα — колір) — блакитний *пігмент* з групи складних білків — *хромопротеїдів*. Міститься в клітинах фотосинтезуючих організмів. Відкритий амер. вченими Г. Бортвіком та С. Гендріксом в 1952. Хромофорна група Ф. являє собою нециклічний тетрапірол, подібний за структурою до фікобілінів (див. *Фікоеритрин, Фікоціан*) та циклічного тетрапіролу протопорфірину IX. Мол. маса Ф. бл. 120 000, проте він здатний до утворення надмолекулярних структур. У складі білкового компонента Ф. є амінокислоти — *аспарагінова кислота, серин, аланін, лейцин*, а також сульфгідрильні групи. Ф. існує у двох формах, які відрізняються спектром поглинання в червоній області сонячного спектра і залежно від умов освітлення перетворюються одна на одну. Ф. з максимумом спектра поглинання 665 нм під дією червоного світла з довжиною хвилі $\lambda = 665$ нм перетворюється на Ф. з максимумом спектра поглинання 725 нм, зворотне перетворення відбувається у темряві або внаслідок дії червоного світла з довж. хвилі $\lambda = 725$ нм. Цими властивостями визначається функціональна роль Ф. як фоторегулятора багатьох процесів життєдіяльності, зокрема *фотоперіодизму*, проростання, цвітіння, деяких метаболічних процесів, а також формування окремих функціональних систем. Іл. с. 5.

О. Г. Судьїна.

ФІТОЦЕНО́З (від грец. φυτόν — рослина і κοινός — загальний, спільний), рослинне угруповання — сукупність рослинних організмів на відносно однорідній ділянці, які перебувають у взаємодії між собою, з тваринами і навколишнім середовищем. Ф. будь-якої місцевості у своїй сукупності становлять її *рослинність*. Кожний Ф. характеризується певним видовим складом. Морфологічна структура Ф. визначається просторовим розподілом рослин (див. *Ярусність, Синузія, Екологічна ніша*). Періодичність розвитку рослин у Ф. виявляється у зміні його *аспектів*. Рослини Ф. в процесі своєї життєдіяльності впливають на грунт і клімат, формуючи внутр. фітоклімат; разом з тваринами, що живуть у ньому, входять до складу *біоценозу*. Ф. є динамічною системою, якій властива сезонна і різнорічна мінливість компонентів під впливом екологічних умов. Одні Ф. з часом замінюються іншими (див. *Сукцесія*). В стабільних Ф. види рослин перебувають один з одним та з зовн. середовищем в екологічній рівновазі.

ФІТОЦЕНОЛО́ГІЯ (від *фітоценоз* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає рослинні угруповання (фітоценози); розділ *геоботаніки* і *біогеоценології* (більшість рад. ботаніків ототожнюють Ф. з геоботанікою). Термін Ф. запропоновано нім. ботаніком Г. Гамсом 1918.

ФІТЧ (Fitch) Вал (н. 10.III 1923, місто Меррімен, штат Небраска) — амер. фізик-експериментатор, член Національної АН США (з 1966). Закінчив (1948) Мак-Гіллський ун-т. З 1954 працює в Прінстонському ун-ті (з 1956 — професор). Праці з ядерної і мезонної фізики та фізики елементарних частинок. Нобелівська премія, 1980.

ФІ́ХТЕ (Fichte) Йоганн Готліб (19.V 1762, м. Рамменау — 29.I 1814, Берлін) — нім. філософ, представник нім. класичного ідеалізму, громад. діяч. Навчався в Ієнському та Лейпцігському ун-тах. Професор Ієнського (1794—99), Берлін. (з 1810) ун-тів. Виступаючи проти *дуалізму* І. *Канта*, Ф. намагався створити послідовно ідеалістичну теорію, яка охоплювала б мислення, буття і всесвіт і виходила з єдиного принципу. Цим принципом філософії Ф., яку він назвав «науковченням» («Науковчення», 1794), виступає протилежність всередині єдиного суб'єкта «Я». Речі і предмети, які існують нібито самостійно у вигляді «не-Я», є не що інше, як породження «Я», його саморозрізнення. «Я» розглядає себе нібито з боку, як об'єкт, що перебуває поза ним. Під «Я» Ф. розуміє моральну діяльність свідомості, яка створює і окрему людину, і емпіричну природу. Таким чином, Ф. долає кантівський дуалізм з позицій *суб'єктивного ідеалізму*, хоча у його філософії помітні відхилення в бік *об'єктивного ідеалізму*. К. Маркс характеризував вчення Ф. про суб'єкт як «метафізично переодягнений дух в його відірваності від природи» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 146). Заслугою Ф. є те, що він високо підніс людське розумне «Я», його активну здатність творити світ. В абстрактній формі він досліджував процес цілепокладаючої діяльності, зробив спробу створити єдину систему категорій. В умоглядному процесі встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності «Я» і «не-Я» Ф. розробив ідеалістичну діалектику понять. Сусп.-політ. погляди Ф. суперечливо поєднували бурж. радикалізм, спрямований проти феод. дійсності, з націоналізмом і шовінізмом, звеличенням бюрократичних форм державності. Основоположники марксизму-ленінізму дали глибоку оцінку прогресивних і реакційних рис учення Фіхте.

В. І. Плотников.

ФІЦАЛО́ВИЧ Христина Павлівна (н. 1.VI 1938, м. Калуш, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. рад. драм. артистка і співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1984). Закінчила муз. училище ім. Д. Січинського (1960) і Івано-Фр. пед. ін-т ім. В. Стефаника (1974). З 1963 — артистка Івано-Фр. укр. муз.-драм. театру ім. І. Франка. Ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Аза («Циганка Аза» Старицького), Клавдія («Діти Ванюшина» Найдьонова).

П. К. Медведик.

ФІЦДЖЕ́РАЛЬД (Fitzgerald) Френсіс Скотт (24.IX 1896, Сент-Пол, штат Міннесота — 21.XII 1940, Гейворт, Голлівуд) — амер. письменник. Один з представників т. з. втраченого покоління. Перший роман «По цей бік раю» (1920) — про духовну кризу в Америці після 1-ї світової війни. Життя артистичної богеми — тема роману «Прекрасні й приречені» (1922). В своєму найвизначнішому романі «Великий Гетсбі» (1925) розвінчував міф про Америку як країну, де будь-який американець може досягти найвищого щабля суспільних сходів завдяки чесності, енергійності, працьовитості. В романі «Ніч лагідна» (1934) розкрито глибокий трагізм зіткнення романтичного ідеалу з дійсністю. Незакінч. роман «Останній магнат» — про звичаї Голлівуду 30-х рр. Автор збірок оповідань, п'єси «Городина» (1922), сценаріїв, автобіографічних есе. Засуджував расизм, нацизм.

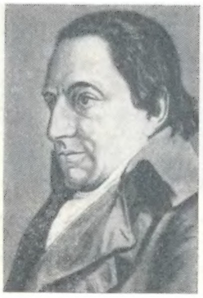

Й. Г. Фіхте.

Х. П. Фіцалович.

Ф. С. Фіцджеральд.

М. І. Фіцнерівна.

Тв.: Укр. перекл.— Великий Гетсбі.— Ніч лагідна. К., 1982; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. М., 1977.
Літ.: Горбунов А. Н. Романы Френсиса Скотта Фицджеральда. М., 1974; Лидский Ю. Я. Скотт Фицджеральд. Творчество. К., 1982; Тернбулл Э. Скотт Фицджеральд. Пер. с англ. М., 1981. *В. К. Кухалашвілі.*

ФІЦНЕРІ́ВНА Марія Іванівна (8.XII 1873, Львів — 1920, м. Кам'янка-Струмилівська, тепер м. Кам'янка-Бузька Львівської області) — укр. співачка (сопрано) та драм. актриса. Працювала 1889—91 у Львів. оперному театрі, 1892—1902 (з перервою) — у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1898—1900 — в Укр. трупі свого чоловіка І. Мороза. Партії: Наталка, Панночка («Наталка Полтавка», «Утоплена» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Сантуцца («Сільська честь» Масканьї), Саффі («Циганський барон» Штрауса); драм. ролі, зокрема Феся («Рябина» Франка).
П. К. Медведик.

ФІШ Геннадій Семенович [28.III (10.IV) 1903, Одеса — 6.VII 1971, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Друкуватися почав 1922 як поет. Перший прозовий твір — повість «Падіння Кімас-озера» (1932). Осн. тема творчості Ф.— життя народів Карелії та Фінляндії, країн Скандінавії: «Ми повернемось, Суомі!» (1934), «На землі Калевали» (1939). Події Великої Вітчизн. війни відобразив у «Північній повісті» (1942) та «Дні народження» (1944). Книги нарисів «Здрастуй, Даніє!» (1959), «Зустрічі в Суомі» (1960), «Норвегія поруч» (1963) та ін. Деякі оповідання збірок «Алжірська справа» (1930) і «Перша гвинтівка» (1939) — про події Великої Жовтневої соціалістич. революції та громадян. війни на Україні. Писав п'єси і сценарії. Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.
Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1976; Письмо Надежде. Рассказы. М., 1982; Укр. перекл.—Народна справа. К., 1949. *І. Т. Крук.*

ФІ́ШЕР (Vischer) — родина нім. майстрів художнього литва, що працювали в Нюрнберзі в 15—16 ст. Майстерню заснував 1453 Герман Ф. Старший (п. 1488). Його син Петер Ф. Старший (бл. 1460 — 7.I 1529) розширив її. Тут виготовляли надгробки, панікадила, купелі, іноді скульптурні зображення (Петер Ф. Старший виконав статуї королів Артура і Теодоріха, 1513, Гофкірхе, Інсбрук). Сини Петера Ф. Старшого: Герман Ф. Молодший (бл. 1486—31.XII 1516), Петер Ф. Молодший (1487—1528), Ганс Ф. (бл. 1489—1550) були скульпторами і ливарниками.

ФІ́ШЕР (Fiszer) Адам (7.VI 1889, м. Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР — 22. XII 1943, Львів) — польс. бурж. етнограф демократичного напряму. В 1912 закінчив Львів. ун-т, з 1924 — професор цього ун-ту, очолював кафедру етнології та антропології. Автор праць про матеріальну і духовну культуру поляків, українців, лужичан тощо. Осн. праці: «Польський народ» (1921), «Русини» (1928), «Полабські слов'яни» (1932), «Лужичани» (1932), «Поляки» (1934).

ФІ́ШЕР (Fischer) Ганс Ойген (27.VII 1881, Гехст — 31.III 1945, Мюнхен) — нім. хімік-органік і біохімік, доктор медицини (з 1908). Закінчив ун-т у Марбурзі (1904). Осн. праці стосуються хімії піролу та його похідних. У 1927 здійснив синтез порфірину, синтезував фарбні речовини крові — гемін (1929) і жовчі — білірубін (1931). Визначив структуру *a* і *b* хлорофілів. Нобелівська премія, 1930.

ФІ́ШЕР (Fischer) Еміль Герман (9.X 1852, Айскірхен — 15.VII 1919, Берлін) — нім. хімік-органік і біохімік, іноз. почесний член Петерб. АН (з 1913). Закінчив ун-т у Страсбурзі (1874). Синтезував *кофеїн, теобромін, гуанін, аденін,* пурин, барбітал тощо. Ввів номенклатуру, створив раціональну класифікацію і синтезував багато вуглеводнів. Відкрив специфічність дії ферментів. Йому належать основоположні дослідження з хімії білків. Нобелівська премія, 1902.

ФІ́ШЕР (Fischer) Ернст Отто (н. 10.XI 1918, Сольн, поблизу Мюнхена) — нім. хімік (ФРН). Закінчив Мюнхенську вищу технічну школу (1949). З 1969 — директор інституту неорганічної хімії у Мюнхені. Визначив структуру фероцену, синтезував дибензолхром з C_6H_6 і $CrCl_3$ при наявності $AlCl_3$, розробив заг. метод синтезу аренових (що містять ароматичне ядро) похідних перехідних металів. Синтезував багато металоорганічних сполук технецію і трансуранових елементів, одержав стійкі карбенові та карбінові комплекси перехідних металів тощо. Нобелівська премія (1973, разом з Дж. *Уїлкінсоном*).

ФІ́ШЕР (Fischer) Роберт (н. 9.III 1943, Чікаго, США) — амер. шахіст, міжнар. гросмейстер (з 1958), чемпіон світу 1972—75.

ФІ́ШЕР ФОН Е́РЛАХ (Fischer von Erlach) Йоганн Бернгард (20.VII 1656, Санкт-Мартін, поблизу Граца — 5.IV 1723, Відень) — австр. архітектор, представник австр. *барокко.* Серед робіт — церкви Драйфальтігкайтскірхе (1694—1702) та Коллегіенкірхе (1694—1707; обидві — у Зальцбурзі), палаци Шенбрунн (1695—1700) та принца Савойського (1695—98), церква св. Карла Барромея (1716—22, всі — у Відні); палац Клам-Галлас у Празі (1713—25).

ФІ́ЩЕНКО Олексій Федорович (н. 29.XII 1920, м. Умань, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). У 1953 закінчив Одес. худож. уч-ще, 1959 — Київ. худож. ін-т. Твори: серії кольорових ліногравюр — «Канів» (1957—59), «Тарасова земля», «Моя Батьківщина» (обидві — 1961) та «Карпати» (1961—70), акварелей «Моє місто» (1973), пастелей «Іллічівський морський порт» (1979), рисунків «Людина праці» (1977—82), кольорових ліногравюр «Київ сучасний» (1982). Іл. с. 5.
Літ.: Олексій Фіщенко. Альбом. К., 1969; Алексей Федорович Фищенко. Каталог. К., 1977.

ФЙОРАВА́НТІ (Фіораванті, Фієравенті, Фіораванте; Fioravanti, Fieraventi) Арістотель (між 1415 і 1420, м. Болонья — бл. 1486, Москва) — італ. архітектор і інженер. У 1475 на запрошення Івана III переїхав до Москви. Тут 1475—79 спорудив *Успенський собор* Моск. Кремля. Брав участь у військ. походах на Новгород (1477—78), Казань (1482), Твер (тепер Калінін; 1485) як військ. інженер і начальник артилерії. Ф. відомий також як ливарник (у Москві виливав гармати та дзвони). Першим у рос. зодчестві ввів нові прийоми буд-ва (застосування заліз. в'язок, лебідок).

ФЛАВИ́ЦЬКИЙ Костянтин Дмитрович [13 (25).IX 1830, Москва — 3 (15).IX 1866, Петербург] — рос. живописець, представник *академізму.* У 1855 закінчив петерб. АМ. Твори: «Християнські мученики в Колізеї» (1862), «Княжна Тараканова» (1864). Іл. с. 5.
Літ.: Горина Т. Н. Константин Дмитриевич Флавицкий. М., 1955.

ФЛАВИ́ЦЬКИЙ Флавіан Михайлович [6 (18).I 1848, Усмань, тепер Липец. обл.— 19.X (1.XI) 1917, Казань] — рос. хімік, чл.-кор. Петерб. АН (з 1907). Закінчив Харківський університет (1869). На основі теорії хімічної будови Бутлерова Флавицький розробив хімію ненасичених вуглеводнів, спиртів, терпенів, ефірних олій. Одержав т. з. «амілен Флавицького», вперше здійснив стереохімічні перетворення лимоненів і переходи між моно- і біциклічними терпенами. Розробляв хім. теорію розчинів.

ФЛА́ВІЇ (Flavii) — династія римських імператорів 69—96. Соціальну опору Ф. становила рабовласницька знать провінцій. За правління Ф. було завершено *Іудейську війну 66—73,* придушено повстання *Цівіліса* в Галлії (69—70), велись війни з племенами *даків.* Представники династії Ф.: *Веспасіан* (роки правління 69—79), *Тіт* (79—81) та Доміціан (81—96).

ФЛАВІ́НИ (від лат. flavus — жовтий) — природні органічні сполуки, споріднені з *рибофлавіном.* Мають жовтий колір. Відновлені форми Ф. — лейкофлавіни — безбарвні. Є в клітинах усіх живих організмів. Ф. — біологічно активні речовини. Напр., рибофлавін — *вітамін,* його похідні — флавінмононуклеотид (ФМН) і флавінаденіндинуклеотид (ФАД) — дуже поширені *коферменти,* які входять до складу *флавопротеїдів.* Ф. беруть участь в окислювально-відновних реакціях, впливають на ріст і розвиток плоду, на ріст дитячого організму.

ФЛАВОНО́ЇДИ — природні фенольні сполуки, похідні 2-фенілхромону, що поширені в рослинах у формі *глікозидів.* Водорозчинні, містяться в клітинному соку рослин. Залежно від ступеня окислення піранового фрагмента Ф. поділяють на катехіни, *антоціани,* халкони, флаванони, флавони, флавоноли та ін. До Ф. належить більшість рослинних *пігментів.* Функції Ф. у рослинах вивчено мало. Вважають, що Ф. регулюють розподіл світлової енергії, яка вбирається листками, захищають рослини від надмірної сонячної радіації. Наявність Ф. у *дереви-*

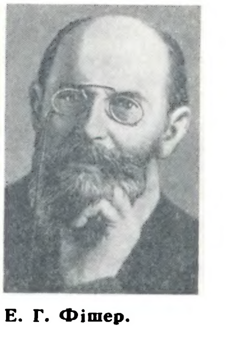

Е. Г. Фішер.

П. Фішер Старший. Статуя короля Артура. Бронза. 1513. Гофкірхе. Інсбрук.

Й. Б. Фішер фон Ерлах. Палац Траутзон у Відні. 1710—12.

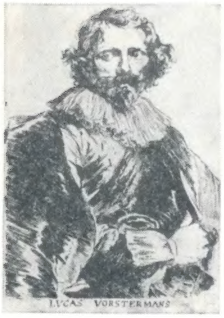

Фламандське мистецтво.
А. ван Дейк. Портрет Лукаса Ворстермана. Офорт. Після 1627.

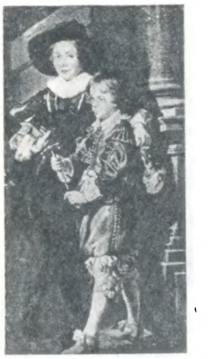

Фламандське мистецтво.
П. П. Рубенс. Портрет синів художника. Близько 1625—26. Галерея Ліхтенштейн. Відень.

Фламандське мистецтво.
Церква св. Михаїла в Лувені. Західний фасад. 1650—66.

ні надає їй стійкості до ураження патогенними грибами тощо. У тваринному організмі Ф. виявляють фізіол. активність залежно від своєї хім. структури: сприяють раціональнішому використанню аскорбінової кислоти (антиокислювальна дія), виявляють Р-вітамінну активність (зменшують крихкість і регулюють проникність капілярів), спазмолітичну, ранозагойну, гіпоазотемічну, протипухлинну та ін. дії. Ф. використовують для виготовлення лікарських препаратів. *Н. П. Максютіна.*

ФЛАВОПРОТЕЇ́ДИ (від лат. flavus — жовтий та *протеїди*) — складні білки-ферменти, що належать до *хромопротеїдів*. Небілковою частиною Ф. є похідні *рибофлавіну* — флавінмононуклеотид (ФМН) або флавінаденіндинуклеотид (ФАД). Природа білкової частини (*апоферменту*) молекул Ф. зумовлює специфічність, тобто вибірковість дії у ферментативних реакціях. У складі молекул Ф. поряд з ФАД та ФМН можуть бути атоми металів (заліза, міді, молібдену). Такі Ф. наз. металофлавопротеїдами. *Біосинтез* ФМН здійснюється з рибофлавіну та аденозинтрифосфорної кислоти — АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*); ФАД — з ФМН і також за участю АТФ. Ф.— ферменти з класу *оксидоредуктаз*; каталізують окислення і відновлення органічних сполук, які утворюються в організмі в результаті *гідролізу* білків, жирів та вуглеводів. Ф. беруть участь у процесах *дихання*, зокрема *тканинного дихання, окислювальному фосфорилюванні* тощо. Ф. застосовують у медицині при лікуванні захворювань очей, шкіри, авітамінозів. *Г. Г. Мельник.*

ФЛАГМАН (голл. vlagman, від vlag — прапор і man — людина) — 1) Командуючий з'єднанням бойових кораблів. 2) Бойовий корабель, на якому перебуває командуючий групою, загоном або з'єднанням кораблів. 3) Персональне військ. звання у ВМФ СРСР 1935—40 (Ф. флоту 1-го і 2-го рангів, Ф. 1-го і 2-го рангів) до запровадження адміральських звань.

ФЛА́ЕРТІ (Flaherty) Роберт (16.II 1884, Айрон-Маунтін, Мічіган — 23.VII 1951, Даммерстон, Вермонт) — американський кінорежисер. В 1918 зняв аматорський документальний фільм з життя ескімосів. Відомим твором став фільм «Нанук з Півночі» (1922), яким у документальне кіно було введено принципи режисерського мистецтва. В 1923—24 жив на о. Савайї в Тихому океані, де зняв фільм «Моана південних морів» (1926). Серед ін. фільмів — «Індустріальна Британія» (1933, спільно з Дж. Грірсоном), «Людина з Арана» (1934), «Оповідання про Луїзіану» (1948).

Тв.: Рос. перекл.— Статьи. Свидетельства. Сценарии. М., 1980.

ФЛАЖОЛЕ́Т (франц. flageolet) — 1) Старовинний духовий музичний інструмент типу *флейти*. 2) Легкий свистячий призвук, який добувають на струнному інструменті дотиком пальця до струни в певному місці її поділу.

ФЛА́КЕР (Flaker) Александар (н. 24.VII 1924, м. Бялисток, тепер ПНР) — хорват. літературознавець, критик, перекладач, професор Загребського ун-ту (з 1962), член Югослов'янської АН і мист-в (у Загребі; з 1975). Учасник народно-визвольної боротьби народів Югославії 1941—45. Багато разів приїздив до Рад. Союзу, зокрема, до Києва — 1967, 1979, 1980, 1983. Автор досліджень з теорії л-ри, історії хорват. л-ри і рос.-югосл. літ. зв'язків («Радянська література в Югославії. 1918—1941», 1965; «Хорватська література XIX століття і російський реалізм», 1975; «Югославська література і Жовтень», 1977, та ін.). Укр.-хорват. літ. взаємини — тема праць «Українська література в Хорватії» (1970), «З хорватсько-українського записника» (1982), «Від ,,Воза життя'' до ,,Великої подорожі''. Антонич на роздоріжжі стилів» (1983). Ф. належать статті про багатьох укр. письменників у хорват. літ. словнику «Зарубіжні письменники» (1968), а також стаття «Тарас Шевченко — борець і революціонер» (1950). Переклав ряд поезій В. Сосюри, Є. Плужника, І. Драча, В. Коротича, М. Вінграновського, Р. Лубківського. *В. Г. Гримич.*

ФЛАМА́НДСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво, що розвинулося в 17—18 ст. на території Пд. *Нідерландів* (Фландрія — Брабант). В 10—30-х рр. 17 ст. тут склалася і розквітла одна з найяскравіших національних мистецьких шкіл на чолі з П. П. *Рубенсом*. Серед відомих майстрів Ф. м.— Брейгель Оксамитний, *А. ван Дейк, Ф. Снейдерс, Я. Йорданс*. Тематично їхні твори були пов'язані з релігійними або міфологічними сюжетами, мали складну, умовну композицію, властиву *барокко*. Проте в цих сюжетах художникам вдалося з великою майстерністю і нац. своєрідністю передати реальне життя, оптимізм, породжений визвольним рухом в країні, розкрити ідеал вільної і духовно прекрасної людини. Окремі майстри Ф. м. тяжіли до монументальних форм, інші (А. *Брауер* і Д. *Тенірс* Молодший) створювали жанрові картини, де зображували сцени з сільського і бюргерського життя, пейзажі. У 18 ст. реалістичні тенденції у Ф. м. витіснилися *класицизмом* (А. Ленс). У фламандській скульптурі цього часу широко розвинулися декоративні бароккові форми (А. Квелінус, Ж. Делькур та ін.). Високого рівня досягло декоративно-ужиткове мистецтво (виготовлення шпалер, мережива, меблів тощо). Див. також ст. *Бельгія*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 16—17. *Л. М. Сак.*

ФЛАМА́НДЦІ — народ, основне населення Бельгії (поряд з *валлонами*). Частина з них живе в суміжних з Бельгією районах Нідерландів і Франції. Окремі групи Ф. живуть у США, Канаді, Заїрі. Заг. чисельність Ф.— 7,1 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять фламандською мовою. Віруючі Ф. — переважно католики. Ф. були осн. населенням середньовічної *Фландрії*. Ф., які живуть у Нідерландах, консолідувалися з *голландцями* в єдину націю. Про історію, господарство, культуру Ф. див. ст. *Бельгія*.

ФЛАМІ́НГО — ряд птахів. Те саме, що й *фламінгоподібні*.

ФЛАМІНГОПОДІ́БНІ, фламінго (Phoenicopteriformes) — ряд *птахів* (за ін. систематикою — підряд *лелекоподібних*). Довж. тіла до 120 см, маса до 4,5 кг. Оперення білого й рожевого кольору. Ноги і шия дуже довгі. Дзьоб загнутий майже під прямим кутом до низу, краї його — з поперечними пластинками. Передні пальці повністю з'єднані між собою добре розвиненою плавальною перетинкою. Живуть колоніями на великих мілководних солонуватих водоймах. Живляться ракоподібними, молюсками, личинками водних тварин, водоростями. Гніздо на мілководді, з мулу, має вигляд перевернутого зрізаного конуса. Моногами. Кладку з 1—3 яєць насиджують 30—32 доби. *Виводкові птахи*. Ряд включає єдину родину фламінгові (Phoenicopteridae) з 3-ма родами, що об'єднують 4—6 видів. Ф. поширені в Пд. Європі, Азії, Африці та Америці. В СРСР (Казахстан) гніздиться 1 вид — фламінго звичайний, або рожевий (Phoenicopterus ruber). Рідкісний. Включений до *Червоної книги* СРСР. На Україні — залітний птах. Викопні рештки Ф. відомі з нижньої крейди. *Л. О. Смогоржевський.*

ФЛАМІ́НИ (лат. flamines) — у Старод. Римі жерці 15 різних божеств: Юпітера, Марса, Вулкана, Флори та ін. Поділялися на старших Ф. (їх обирали з патриціїв) і молодших (з плебеїв). Ф. мали почесні права й привілеї. Посада Ф. була довічною.

ФЛАМІ́НІЙ (Flaminius) Гай (р. н. невід.— п. 217 до н. е.) — держ. і військ. діяч Старод. Риму. Нар. *трибун* 232 до н. е., *консул* 223 і 218 до н. е. Відображав інтереси *плебеїв* і *вершників*. Домігся прийняття законів про поділ завойованих галльських земель між плебеями (232 до н. е.) та про причислення *вільновідпущеників* до 4 міських *триб* (220 до н. е.). В 223 до н. е. війська, очолені Ф., розгромили *галлів*, що вдерлися до Пн. Етрурії. Під час другої Пунічної війни (див. *Пунічні війни*) очолив рим. війська у боротьбі проти армії *Ганнібала*. Загинув у бою біля Тразіменського озера.

ФЛАММАРІО́Н (Flammarion) Каміль (26.II 1842, Монтіньї-ле-Руа — 4.VI 1925, Жювізі) — французький астроном. Праці Ф. присвячені вивченню планет і подвійних зір. Ряд праць стосується вулканології, проблем земної атмосфери, кліматології. Ф. відомий як автор науково-популярних книг з астрономії. Його «Популярну астрономію» (1880) перекладено багатьма мовами світу.

ФЛАНГ (нім. Flanke, франц. flanc) — лівий або правий край розташування військ, шеренгів, бойового чи похідного порядку та оперативного шикування військ.

ФЛАНДР (від франц. Flandre — *Фландрія*) — порода м'ясо-шкуркових *кролів*; виведена в Бельгії. Волосяний покрив сірозаячий (агутевий), темно-сірий (кенгуровий), залізисто-сірий, блакитний, чорний. Жива маса дорослих кролів 5—8,5 кг. Плодючість — 6—7 кроленят в окролі. В СРСР Ф. використано для виведення *сірого велетня*.

ФЛА́НДРІЯ — історична область у Зх. Європі. Входить до складу Бельгії (осн. частина), Франції та Нідерландів. Населена *фламандцями*. З 2-ї пол. 9 ст. Ф.— графство, яке перебувало в ленній (див. *Лен*) залежності від Франції. В 12—15 ст. Ф.— одна з найбільш економічно розвинутих областей Європи. В 1300 тер. Ф. окупували франц. війська, що викликало повстання фламандців, яке почалося *«Брюггською утренею»* (1302), внаслідок якого Фландрія (за винятком невеликої частини) стала незалежною. З 1384 Ф.— володіння герцогів *Бургундії*, з 1477 — *Габсбургів*. Населення Ф. брало активну участь у *Нідерландській буржуазній революції 16 століття*. В 17 ст. частина Ф. відійшла до Франції і Нідерландів. У 1714 більша частина Ф. належала Австрії. В 1797 Ф. приєднана до Франції, 1815—30 — до Нідерландів. З 1830 — в складі Бельгії.

ФЛА́НЕЦЬ (від нім. Flansch) — з'єднувальна частина (звичайно плоске кільце або диск з отворами для болтів чи шпильок) трубопроводів, резервуарів, валів та ін. виробів. Ф. виготовляють разом з виробом (напр., з трубою, корпусом трубопровідного *вентиля*) або окремо, прикріплюючи до виробу переважно зварюванням або за допомогою різьби. Притягуючи (болтами, шпильками) торцеві поверхні Ф. одну до одної, забезпечують (разом з ущільнюючими прокладками) герметичність труб і резервуарів. Ф. валів та ін. обертових деталей сприяють належній міцності при передачі зусиль.

ФЛЕБІ́Т [від грец. φλέψ (φλεβός)— вена] — запалення глибоких або підшкірних вен. Ф. звичайно розвивається на нижніх кінцівках як ускладнення інфекційних хвороб, інфікованої рани, *абсцесу, флегмони*; може розвиватися після *пологів*. Збудниками Ф. є різні мікроорганізми, найчастіше стрептококи. Ф. звичайно супроводиться тромбозом вени, що призводить до розвитку *тромбофлебіту*. Розрізняють гострий і хронічний Ф. Ознаки гострого Ф. — біль, ущільнення в підшкірній жировій клітковині і, за ходом вени, іноді червоні смуги на шкірі; часто підвищується т-ра тіла, з'являється заг. нездужання. Перебіг хронічного Ф. тривалий з періодичними загостреннями. Лікування: спокій ураженої кінцівки. медикаментозне.

ФЛЕБОГРА́ФІЯ [від грец. φλέψ (φλεβός) — вена і γράφω—пишу] — метод рентгенологічного дослідження вен шляхом введення в них рентгеноконтрастних речовин. Ф. почали застосовувати вперше в СРСР 1924. Звичайно для Ф. застосовуються розчини органічних сполук йоду. Найчастіше Ф. вен кінцівок провадять безпосереднім введенням у вени контрастної речовини, що дає чіткіше зображення їх, рідше — шляхом контрастування артерій (т. з. венозна фаза *ангіографії*). Ф. нижніх кінцівок проводять при діагностиці *варикозного розширення вен*, глибоких вен таза — пухлин статевих органів, сечового міхура, вен легень — аномаліях впадіння легеневих вен у порожнисті вени, артеріо-венозних *аневризм*, а також при діагностиці *пороків серця*.

ФЛЕГМА́ТИК [від грец. φλέγμα (φλέγματος) — слиз] — 1) Один з чотирьох основних типів *темпераменту* (поряд з *меланхоліком, сангвініком, холериком*), фізіологічною основою якого є сильний, урівноважений, інертний тип *нервової системи*. 2) Людина, для якої характерні спокійність, незворушність, відсутність поспішності, холоднокровність. Однак при неправильному вихованні особливості флегматичного темпераменту можуть зумовити пасивність, млявість, байдужість.

ФЛЕГМО́НА (від грец. φλεγμονή — запалення) — гостре розлите гнійне запалення *клітковини*, що іноді супроводиться її змертвінням. Залежно від розташування розрізняють Ф. підшкірну, підфасціальну, міжм'язову, заочеревинну, приниркову (*паранефрит*), навколопрямокишкову (*парапроктит*), клітковини середостіння, Ф. стопи, кисті та ін.

На відміну від *абсцесу* Ф. не має чітких меж. Найчастіше Ф. локалізується в підшкірній жировій клітковині. Збудники Ф. (анаероби, стафілокок, кишкова паличка тощо) проникають у клітковину через ушкоджену шкіру або з розташованих поряд вогнищ інфекції (*карієс* зубів, *фурункул* тощо), іноді з плином крові (гематогенно) з розташованих віддалено вогнищ. Залежно від збудника Ф. поділяють на гнійні, гнильні і анаеробні (газові). Ознаки Ф.— біль, ущільнення (*інфільтрат*), почервоніння шкіри тощо у місці ушкодження. Інфільтрат при Ф. довго залишається щільним; розм'якшення вказує на появу гною. Розвиток Ф. може супроводитися високою т-рою, ознобом, головним болем, нудотою. Можливі розвиток *сепсису*, ураження суглобів, м'язів, сухожилля тощо. Лікування Ф., як правило, хірургічне — розтин і дренування гнійного вогнища, антибіотики.

ФЛЕ́ЙТА (нім. Flöte) — духовий музичний інструмент. Ф. розрізняють за способом тримання інструмента при грі: поздовжня Ф. (вертикальне положення) і поперечна (тримають горизонтально). Сучас. Ф. виготовляють з дерева, металу, а також з пластмаси. Застосовують в оркестрі, соло. Крім звичайної, великої, Ф. мала (пікколо), альтова і басова.

Флейта Пана — духовий музичний інструмент давнього походження. Його різновиди є у різних народів (грец.— сірінкс, рос. — кувікли, укр.— *кувиці*, груз.— ларчемі, лит.— скудучяй та ін.). Виготовляють з очерету, бамбука, дерева, кістки тощо. Назва пов'язана з міфом про бога *Пана*.

ФЛЕ́КСІЯ (лат. flexio — згинання, відхилення) — 1) Спосіб утворення граматичних форм слів шляхом зміни закінчень слів або звуків основи. 2) Змінна частина слова, що вказує на його синтаксичні відношення до ін. слів при *відмінюванні* чи *дієвідмінюванні*, те саме, що й *закінчення*. Розрізняють зовн. і *внутрішню флексію*, або Ф. основи. Зовн. Ф.— словозмінна *морфема*, яка в словоформах сх.-слов'ян. мов, у т. ч. й української, виражає одночасно кілька значень. Напр., -а в словоформі «ха́та» виражає значення жіночого роду, однини, називного відмінка. Те саме граматичне значення може бути виражене різними Ф., напр., значення родового відмінка однини іменників — Ф.: **-а** (о́зера), **-у** (кро́пу), **-і** (ріллі́), **-и** (ха́ти). Ф. може бути й нульовою (мед, бере́з). Внутрішня Ф.— це зміна голосних звуків основи, що служить засобом утворення граматичних форм. У деяких мовах (у т. ч. в укр., рос., білоруській) зовнішня Ф. поєднується з внутрішньою. Мови, які використовують у морфології переважно Ф., називають *флективними мовами*.

А. П. Могила.

ФЛЕКСОГРА́ФІЯ, флексографський друк (від лат. flexus — зігнутий і грец. γράφω—пишу) — спосіб *високого друку* з застосуванням еластичних *друкарських форм* і синтетичних маловʼязких швидкосохнучих фарб. Для Ф. використовують ротаційні (флексографські) *друкарські машини*. Друкарські форми виготовляють з каучуків (переважно синтетичних), полімерів і фотополімерів відповідно пресуванням, литтям і *полімеризацією*. Способом Ф. виготовляють в основному пакувальну продукцію, рідше друкують бланки, рекламні та (іноді) книжкові видання.

ФЛЕКСУ́РА (лат. flexura — вигин) — тектонічна структура, що являє собою коліноподібний вигин (у розрізі) верств гірських порід. Ф. складається з верхнього крила (мал., *а*), нижнього крила (*в*) і з'єднуючого крила, або монокліналі (*б*). Висота Ф. (*д*) змінюється від кількох сантиметрів до 3 км. Нерідко Ф. ускладнюються *скидами* (*г*). Розрізняють вертикальні, горизонтальні й похилі Ф. Іноді з Ф. пов'язані родовища нафти. Іл. с. 12.

ФЛЕКТИ́ВНІ МО́ВИ — мови, в яких *словозміна* відбувається переважно за допомогою *флексії*. Ф. м.— один з осн. типів мов світу за *морфологічною класифікацією мов*. До Ф. м. належить частина *індоєвропейських мов*, а також *семіто-хамітські мови*. Осн. особливості Ф. м.: наявність *внутрішньої флексії*, тобто позиційно необгрунтованого чергування всередині морфем, яке виражає граматичне значення (напр., в укр. мові в формах «віднести» — «відносити» чергування **е** — **о** вказує на доконаність чи недоконаність дії); зовнішня флексія передає одночасно кілька граматичних значень; наявність різних флексій для вираження тих самих граматичних значень, напр., в укр. мові для вираження орудного відмінка однини вживаються закінчення **-ою** (водою), **-ом** (братом), **-ям** (життям), **-ю** (тінню); можливість такого злиття *морфем*, при якому межі між ними стають непомітними (наприклад, у слові «бідняцький» звук **ц** одночасно є кінцем суфікса **-як-** і початком суфікса **-ськ-**). У Ф. м. майже завж-

Фламандське мистецтво. Фрагмент скульптури хорів церкви Нотр-Дам у Вільворді. Дерево.

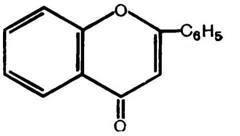

Флавоноїди. 2-фенілхромон.

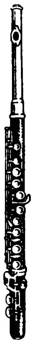

Флейта.

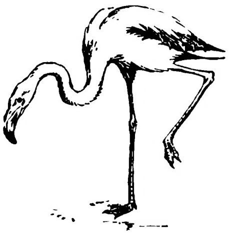

Фламінгоподібні. Фламінго рожевий.

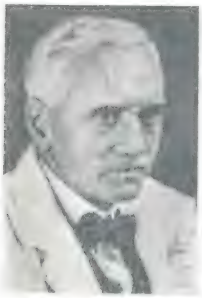

А. Флемінг.

Я. В. Флієр.

Е. Флінн.

Г. Флобер.

ди флексія виступає в поєднанні з ін. формальними засобами вираження граматичних значень — наголосом, прийменниками тощо.

А. П. Могила.

ФЛЕ́МІНГ (Fleming) Александер (6.VIII 1881, Локфілд — 11.III 1955, Лондон) — англ. мікробіолог, член Лондон. королівського т-ва з 1943. У 1908 закінчив Лондон. ун-т. У 1928—54 — професор Бактеріологіч. ін-ту в Лондоні, одночасно 1948—55 — професор бактеріології Лондон. ун-ту, 1951—54 — ректор Единбурзького ун-ту. Перший президент Англ. т-ва заг. мікробіології (1945). Праці присвячені проблемам *імунології,* заг. та мед. бактеріології, антисептикам, антибіотичним речовинам, хіміотерапії. Винайшов *лізоцим* (1922) і *пеніцилін* (1929). Нобелівська премія, 1945 (разом з Г. *Флорі* і Е. *Чейном*).

ФЛЕ́ММІНГ (Flemming) Вальтер (21.IV 1843, м. Заксенберг — 4.VIII 1905, Кіль) — нім. гістолог. Професор ун-тів у Празі (з 1873) й Кілі (1876—1901). Вивчав будову і регенерацію епітелію й сполучної (особливо жирової) тканини, печінку, будову *фолікулів* тощо. Розробив методи фіксації та забарвлення структур клітини, за допомогою яких вивчав і описав процес поділу клітини (*мітоз, мейоз).* Дослідження Ф. мали велике значення для розвитку цитології.

ФЛЕРО́ВСЬКИЙ Н. [справж. прізв. та ім'я Берві Василь Васильович (Вільгельм Вільгельмович); 28.IV (10.V) 1829, Рязань — 4.X 1918, Юзівка, тепер Донецьк] — рос. соціолог, економіст і публіцист. Представник рос. утопічного соціалізму. Закінчив юрид. ф-т Казанського ун-ту (1849). Гол. причиною екон. відсталості Росії вважав залишки кріпосництва, засилля поміщицького землеволодіння, малоземелля селян тощо. У рос. общині вбачав вихідний пункт соціалізму. Праця Ф. «Становище робітничого класу в Росії» (1869) дістала високу оцінку К. Маркса (див. Твори, т. 16, с. 408).

ФЛЕ́ТЧЕР (Fletcher) Джон (грудень 1579, м. Рей, графство Суссекс — 18.VIII 1625, Лондон) — англ. драматург. Перша п'єса — пастораль «Вірна пастушка» (1609). Їй, як і більшості його комедій і трагікомедій з мелодраматичними мотивами, властива байдужість до суспільно-політ. проблем. Проте в кращих п'єсах Ф. [«Філастр» (1610), «Приборкання приборкувача» (1611; обидві — у співавт. з Ф. Бомонтом), «Вірнопідданий» (1618), «Іспанський священик» (1622, у співавт. з Ф. Мессінджером)] звучать виразні антибурж. настрої, критика пороків дворянства. П'єсу «Генріх VIII» (1612) написав у співавт. з У. Шекспіром.

Тв.: Укр. перекл.— Іспанський священик. К., 1958; Рос. перекл. — Пьесы, т. 1—2. М., 1965.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

ФЛЕ́ШІ (від франц. flèche — стріла) — польові укріплення, що їх застосовували війська в 18 — на початку 19 ст. для прикриття важливих напрямів і пунктів, а також для посилення оборони *фортець.* Ф. мали 2 фаси, кожний завдовжки 20—30 м, що створювали тупий кут, вершиною обернений до ворога (на плані нагадував наконечник стріли — звідси назва).

ФЛІБУСТЬЄ́РИ (франц. flibustiers, від голл. vrijbuiter — пірат), буканьєри — морські розбійники в 17 — на поч. 18 ст. Використовувались Англією і Францією у їх боротьбі проти Іспанії за колонії. У 19 ст. Ф. називали пн.-амер. авантюристів, які чинили грабіжницькі напади на країни Пд. і Центр. Америки.

ФЛІЄ́Р Яків Володимирович [8 (21).X 1912, Орєхово-Зуєво — 18.XII 1977, Москва] — рос. рад. піаніст, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1943. В 1934 закінчив Моск. консерваторію (клас К. *Ігумнова*), з 1937 — її викладач, з 1947 — професор. Лауреат міжнар. конкурсів піаністів у Відні (1936) та Брюсселі (1938). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ФЛІ́НДЕРС — ріка на Пн. Австралії. Довж. 830 км, площа бас. 108 тис. км². Бере початок на зх. схилах Великого Вододільного хр., впадає у зат. Карпентарія Арафурського м. Живлення переважно дощове. Взимку у верх. течії пересихає.

ФЛІНН (Flynn) Елізабет Герлі (7.VIII 1890, м. Конкорд, шт. Нью-Гемпшір — 5.IX 1964, Москва) — діячка комуністичного руху США. Н. в робітн. сім'ї. В 1906 вступила до Соціалістичної партії (засн. 1900—01) та орг-ції «*Індустріальні робітники світу*». В 1927—30 — голова ЦК секції *Міжнародної організації допомоги борцям революції* в США. В 1937 вступила до КП США. В 1938 — член, з 1959 — віце-голова Нац. к-ту КП США. З 1961 — голова Нац. к-ту КП США. Не раз зазнавала арештів, 1955—57 перебувала в ув'язненні.

ФЛІШ (від нім. flieβen — текти)— потужні товщі морських відкладів з пісковиків, аргілітів, мергелів, глин, вапняків тощо, які переверствовуються між собою в певній послідовності, утворюючи групу верств. Група верств складає т. з. цикл (ритм), товщина якого становить 0,5—2 м.

За кількістю верств у циклі Ф. поділяють на двокомпонентні, трикомпонентні і т. д. Поширені викопні рештки планктонних організмів (див. *Планктон*). Ф. утворюється переважно в умовах мілководних мор. басейнів, у межах *геосинкліналей.* З Ф. іноді пов'язані поклади *нафти* і *мінеральні води.* На Україні Ф. поширений в *Карпатах Українських* і *Кримських горах.*

Фліш.

ФЛОБЕ́Р (Flaubert) Гюстав (12.XII 1821, Руан — 8.V 1880, Круассе, поблизу Руана) — французький письменник. Найвизначніший представник критичного реалізму у Франції 2-ї пол. 19 ст. Почав писати в дусі романтизму. Презирство до бурж. суспільства й неприйняття соціальної революції породжували у Ф. нахил до скепсису й песимізму. В естетиці підкреслював пізнавальну функцію мистецтва, проголошував «об'єктивний метод», що засновується на глибокому вивченні життя. Декларував ідеї «чистого мистецтва», але у худож. практиці їх не дотримувався. В першому визначному творі — романі «Мадам Боварі» (1857) зобразив життя бурж. провінції. В істор. романі «Саламбо» (1862) змалював давній Карфаген (3 ст. до н. е.), повстання вояків-найманців проти купецької олігархії. В романі «Виховання почуттів» (1869) подав розгорнуту критичну панораму життя бурж. Франції серед. 19 ст., своєрідну розробку теми «зайвої людини» в бурж. суспільстві, скептично змалював бурж. революцію 1848. Скепсис і песимізм посилились у третій ред. драми «Спокуси святого Антонія» (1874) і незакінченому романі «Бувар і Пекюше» (опублікований 1881). Образ людини з народу створив у повісті «Проста душа».

Тв.: Укр. перекл.— Проста душа. К., 1959; Мадам Боварі. Побут провінції. К., 1961; Саламбо. К., 1973; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1956; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1971.

Літ.: Иващенко А. Ф. Гюстав Флобер. Из истории реализма во Франции. М., 1955; Реизов Б. Г. Творчество Флобера. М., 1955.

Д. С. Наливайко.

ФЛОГІСТО́Н (від грец. φλογιστός — горючий) — за уявленнями хіміків 17—18 ст., особлива невагома речовина («вогняна матерія»), що нібито міститься в усіх здатних горіти речовинах.

Гіпотеза про Ф., незважаючи на її хибність, мала велике історичне значення. За словами Енгельса, хімія «звільнилась від алхімії за допомогою флогістонної теорії» (Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 328). Гіпотезу про існування Ф. спростував А. Л. *Лавуазьє,* встановивши склад повітря, елементарну природу кисню і його роль у процесах горіння, дихання тощо.

ФЛОГОПІ́Т (від грец. φλογωπός — палаючий, яскравий) — мінерал класу *силікатів,* групи *слюд.* $KMg_3(OH)_2\,[AlSi_3O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,7—2,85. Твердість 2—3. Колір червонувато-бурий, жовтувато-бурий, зелений. Блиск скляний. Забарвлений Ф. плеохроює (див. *Плеохроїзм*). Найбільші родовища Ф. — у Рад. Союзі (на Кольському п-ові, в Забайкаллі та Якутії), на Україні трапляється в межах *Українського щита.* За рубежем родовища Ф. відомі в Канаді, Індії, Шрі-Ланці, Мадагаскарі. Ф. одержують і штучно. Використовують як термо- і електроізолятор, дрібнолускуватий Ф.— у будівництві, виробн. фарб, автомобільних шин.

В. І. Павлишин.

ФЛОЕ́МА (від грец. φλοιός—кора, лико) — тканина вищих рослин, що разом з *ксилемою* входить до *судинно-волокнистих пучків.* Те саме, що й *луб.*

ФЛО́КУЛИ (від лат. flocculus — жмутик) — волокнисті утворення в *хромосфері,* спостережувані в проекції на диск *Сонця* у *монохроматичному світлі,* напр. у промінні лінії кальцію або водню. Являють собою яскраві або темні області розміром у кілька мінут дуги. Іл. див. до ст. *Сонце,* т. 10, с. 304—305.

ФЛО́КС (Phlox) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин чи півкущів родини синюхових. Стебла прямостоячі з черговими простими цілокраїми листками. Квітки — з п'ятьма зірчасто відігнутими лопатями, зібрані в кінцеві щитковидні верхівкові суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 60 видів у Пн. Америці, один вид росте в Сибіру — Ф. сибірський (Ph. sibirica). В СРСР культивують як декоративні. Найпошир. Ф. Друммонда (Ph. drummondii) — однорічник 20—40 см заввишки з небагатоквітковим суцвіттям, та Ф. волотистий (Ph. paniculata) — багаторічник 60—120 см заввишки з багатоквітковим, густим суцвіттям. У квітництві відомо багато сортів Ф. з білими, червоними та фіолетовими квітками.

ФЛО́РА (лат. Flora) — у давньоітальській і рим. міфології богиня рослинності, квітів, весняного цвітіння і юності. На честь Ф. навесні влаштовували веселі свята — флоралії. Зображували Ф. молодою вродливою жінкою, оповитою квітами, з букетами в руках. Образ Ф. відтворено в мистецтві (Тіціан, Н. Пуссен, Рембрандт, Беклін).

ФЛО́РА — 1) Історично складена сукупність видів рослин певної території чи ділянок *рослинності.* Ф. формується в процесі *еволюції* рослинного світу у взаємозв'язку з геол. історією та фізико-геогр. середовищем. Розрізняють сучас. Ф. та Ф. минулих геол. часів (напр. Ф. силурійська, девонська, карбонова, третинна та ін.), іноді викопна Ф. дістає свою назву від типового представника (напр., псилофітова, глосоптерисова, гінгкова Ф. тощо). Поняття «Ф.» вживають стосовно сукупності рослин всієї земної кулі (понад 500 тис. видів рослин), окремих материків, будь-якої природно обмеженої ділянки земної поверхні, окремої країни тощо. Ф. УРСР налічує 25 тис. видів рослин, з них вищих судинних рослин — 4,5 тис. видів. Говорять також про Ф. певних *типів рослинності* та про Ф. окремих відділів рослин — квіткових, голонасінних, папоротеподібних та ін. Вивченням Ф. займається галузь ботаніки — флористика. При аналізі Ф., який проводять на базі польових бот. досліджень, *гербаріїв,* визначають її систематичну структуру, виділяють т. з. елементи Ф.: географічні, еколого-ценотичні тощо, та ендемічні (див. *Ендеміки*), реліктові (див. *Релікти*), диз'юнктивноареальні (мають розірваний *ареал*) і пограничноареальні, адвентивні (див. *Адвентивні рослини*), рідкісні та зникаючі види рослин. Вивчення Ф. є наук. основою для розробки питань охорони генофонду та шляхів збагачення і найбільш раціонального використання видового багатства *рослинного світу.* Результати вивчення Ф. відображають у спец. флористичних зведеннях (напр., «Флора УРСР», «Флора СРСР» та ін.), а також у визначниках рослин, *Червоних книгах* тощо. 2) Монографічне зведення або повний список видів рослин, які зростають на певній території. *Б. В. Заверуха.*

ФЛОРА́КІС (Φλοράκης) Харілаос (н. 20.VII 1914, с-ще Палеозуглоні, обл. Фессалія) — діяч грец. і міжнар. комуністичн. руху. В робітн. русі — з серед. 30-х рр. У 1941 вступив до КП Греції (КПГ). В 1943—44 у складі Нар.-визвольної армії (ЕЛАС) бився проти нім.-фашист. окупантів. У період громадян. війни 1946—49 займав ряд командних посад у Демократичній армії Греції. З 1949 — канд. у члени, з 1950 — член ЦК КПГ. В 1954—66, 1967—72 — в ув'язненні. З червня 1972 — член Політбюро ЦК КПГ. З грудня 1972 — 1-й секретар, з травня 1978 — ген. секретар ЦК КПГ. Нагороджений орденом Леніна і орденом Дружби народів.

ФЛОРЕНТІ́ЙСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ, флорентинська школа — одна з найвизначніших художніх шкіл Італії доби *Відродження.* Розвивалася у 13—16 ст. Першим відомим живописцем Ф. ш. ж. був Джотто. Розквіт Ф. ш. ж. припадає на 15 ст. (архітектори Ф. Брунеллескі, Мікелоццо ді Бартоломмео, Л. Б. Альберті; скульптори Донателло, Лука делла Роббіа, Бенедетто да Майано, А. Верроккйо; живописці Мазаччо, Андреа дель Кастаньйо, Фра Філіппо Ліппі, П. Уччелло, А. Поллайоло, Б. Гоццолі, Д. Гірландайо, С. Боттічеллі). Вершиною Ф. ш. ж. була творчість Леонардо да Вінчі та Мікеланджело. В цей період у Ф. ш. ж. найповніше і найпослідовніше втілилися гуманістичні ідеали доби Відродження. Твори майстрів Ф. ш. ж. відзначалися сміливістю реалістичних пошуків, тісним зв'язком мист. з наукою, знанням перспективи та анатомії людського тіла, досконалістю малюнка та світлотіньового моделювання. З 17 ст. Ф. ш. ж. втратила своє значення. Див. також *Маньєризм, Проторенесанс.*

ФЛОРЕ́НЦІЯ — місто в центр. частині Італії, адм. ц. провінції Флоренція і області Тоскана. Розташована на р. Арно. Вузол з-ць і автошляхів. 465 тис. ж. (1976). Засн. в 1 ст. до н. е. римлянами. В 10—11 ст.— у складі Тосканського маркграфства. В 1115 стала незалежною комуною. В 1378 — центр повстання *чомпі.* В 1345 тут відбувся перший в історії страйк. В 1434—94, 1512—1737 (з перервою 1527—30) у місті при владі був рід *Медічі.* В 14—16 ст. Ф. — один з провідних центрів італ. *Відродження.* В 1865 — січні 1871 — столиця об'єднаного Італ. королівства. В 1943 захоплена нім.-фашист. військами; один з центрів італ. *Руху Опору.* В серпні 1944 місто визволили партизани та з'єднання англо-амер. армії. Ф.— місто-побратим Києва (з 1969). Значний екон. та культурно-істор. центр країни. Серед галузей пром-сті — машинобудування металообр., нафтопереробна, хім., деревообр., меблева, поліграф., скляна, шкіряна, текстильна, швейна та харчосмакова. Художні ремесла (зокрема ювелірні вироби). Ун-т (засн. 1321). Академія мистецтв. Консерваторія. Нац. та інші б-ки. Музеї: Хорна, зоол., срібних виробів, Галерея сучас. мистецтва та ін. Серед архіт. пам'яток: залишки середньовічних укріплень; баптистерій Сан-Джованні (11—13 ст.); а також споруди, створені за проектами Арнольфо ді Камбіо (собор Санта-Марія дель Фйоре, з 1296, та ін.; проект кампаніли, 1334 — бл. 1359, арх. *Джотто*), Ф. *Брунеллескі* (палаццо Пітті, з 1440, та ін.), *Мікеланджело* [нова сакристія (капела Медічі), з 1520, та ін.], Л. Б. *Альберті* (фасад церкви Санта-Марія Новелла, 1456—70. та ін.), Дж. *Вазарі* (ансамбль вулиці Уффіці, 1560—85, та ін.].

Серед споруд 20 ст.— центр. вокзал (1930—36, арх. Дж. Мікелуччі та ін.), стадіон (1929—32, арх. П. Л. *Нерві*).

ФЛОРИ́Н (італ. florino, англ. і франц. florin) — 1) Золота й срібна монета Флоренції, яка згодом поширилася в ряді європ. держав. 2) Колишня англ. монета вартістю у 2 шилінги. 3) Друга назва антільського, голл. і сурінам. *гульдена.*

ФЛО́РІ (Florey) Говард Уолтер (24.IX 1898, Аделаїда, Австралія — 21.II 1968, Оксфорд) — англ. патолог, член Лондон. королів. т-ва (з 1941), 1960—65 — його президент, член Нац. АН США, іноземний член АН СРСР (з 1966) та ін. академій. В 1921 закінчив Аделаїдський університет. Професор Шеффілдського ун-ту (з 1931), Оксфордського ін-ту Уільяма Дана (1935—62), а в 1962—68 — ректор Королівського коледжу в Оксфорді. Праці Ф.— з питань капілярного кровообігу, запальних процесів, функції лімфоцитів, антибіотиків мікробного походження, лізоциму тощо. Першим (1940) застосував пеніцилін для лікування людини і тварин. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1965; Нобелівська премія, 1945 (разом з А. *Флемінгом* і Е. *Чейном*).

ФЛО́РІ (Flory) Пол Джон (н. 19. VI 1910, Стерлінг, шт. Іллінойс, США) — американський фізикохімік. Закінчив Манчестерський коледж (1931). Один з основоположників теорії поліконденсації. Зробив значний внесок в теорію розчинів полімерів і статистичну механіку макромолекул. Нобелівська премія, 1974.

Флора. Капітолійські музеї. Рим.

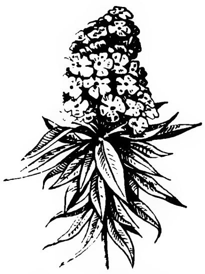
Флокс Київський ранній.

Флоренція. Панорама міста.

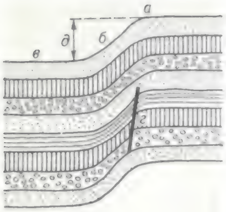

Флексура.

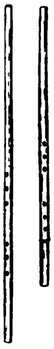

Флояри.

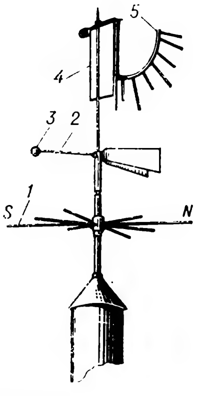

Флюгер.

ФЛОРІ́ДА — півострів на Пд. Сх. Північної Америки, у США. Відокремлює *Мексіканську затоку* від Атлантичного ок. Площа 115 тис. км². Поверхня рівнинна, поширений *карст*. На Пд.— заболочена низовина Еверглейдс, тут створено нац. парк тієї ж назви. Родовища фосфоритів і титанових руд. Багато озер (Окічобі та ін.). Клімат на Пн. субтропічний, на Пд.— тропічний. Часто бувають *урагани*. Рослинність тропічна і субтропічна, вздовж берегів — *мангрові ліси*.

ФЛОРІ́ДА — штат на Пд. Сх. США. Займає п-ів *Флоріда*, вузьку прилеглу смугу Примексіканської низовини і о-ви Флоріда-Кіс. Площа 151,7 тис. км². Нас. 8,5 млн. чол. (1977). Адм. ц.— Таллахассі. Рельєф рівнинний. На Пн. поширені субтропічні, на Пд.— тропічні ліси. Основа економіки — с. г. (вирощування цитрусових, особливо апельсинів, а також овочів, цукр. тростини, бавовнику, арахісу, тютюну). Розвинуті мол. тваринництво і птахівництво. Рибальство та вилов устриць. Видобувають фосфорити. Харчосмакова, деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть. Виробн. ракет і ракетних двигунів. Підприємства радіоелектронної та хім. пром-сті. На мисі Канаверал — полігон по випробуванню ракетної техніки і космодром. Пром. центри — Тампа, Джексонвілл, Майамі. Розвинутий туризм. Найбільший мор. порт — Тампа, аеропорт і курорт— Майамі.

ФЛОТ (голл. vloot, франц. flotte) — збиральне (загальне) найменування різних кораблів, суден, плавзасобів, а також літаючих у повітрі апаратів (Ф. повітряний). За призначенням, енергетичними установками, тех. оснащенням, належністю до тих або ін. відомств розрізняють Ф. військово-мор., транспортний (торговельний), промисловий, експедиційний (дослідний) та ін. (див. *Військово-Морський Флот, Радянський Військово-Морський Флот, Парусний флот*).

ФЛОТА́ЦІЯ (франц. flottation, від flotter — плавати) — 1) Спосіб *збагачування корисних копалин*, що грунтується на різниці у змочуваності водою їхніх частинок. Ця різниця може бути природною або створюваною штучно — доданням спец. речовин — флотаційних реагентів (*поверхнево-активних речовин* і реагентів-збирачів). Розрізняють Ф. пінну (найпоширеніша), масляну і плівкову. В процесі пінної Ф. оброблені реагентами частинки подрібненої і розділеної на класи (див. *Класифікатор*) руди виносяться на поверхню води бульбашками повітря у піну, створюючи *концентрат*. Масляна Ф. грунтується на здатності рідких масел змочувати частинки деяких руд, внаслідок чого частинки мінералів спливають, а порожня порода осаджується. Під час плівкової Ф. на поверхні потоку води залишаються ті частинки руди, які погано змочуються водою. Для Ф. використовують спец. (флотаційні) машини. 2) Фіз.-хім. спосіб очищення води від дрібних твердих домішок. Використовується для *очищення стічних вод* на *очисних спорудах* (Ф. електрична, напірна, пінна), для очищення води, що надходить з природних джерел (Ф. іонна, електролітична), тощо.

ФЛОТИ́ЛІЯ (франц. flottille, італ. flottiglia) — 1) Оперативне об'єднання сил ВМФ для провадження бойових дій на річках, озерах і на морі. Існують Ф. також в авіації (Франція). Див. *Азовська військова флотилія, Дніпровська військова флотилія, Пінська військова флотилія*. 2) З'єднання промислових, експедиційних або спорт. суден.

ФЛОЯ́РА, флоєра (від рум. fluier — сопілка) — вид басової *сопілки*. Має 6 отворів, розташованих 2 групами по 3. Виготовляють з ліщини, рідше — з калини. Довжина 750—1000 мм. Поширена на Гуцульщині.

ФЛУКТУА́ЦІЇ (лат. fluctuatio — коливання) — випадкові відхилення значень довільної величини A від її середнього значення $\bar{A}$. Бувають Ф. *густини* речовини, *сили струму*, тривалості життя людини, риночних цін та ін. величин. Кількісна характеристика Ф. грунтується на методах *математичної статистики* та *імовірностей теорії*. Мірою Ф. є середньоквадратичне відхилення (*дисперсія*) $\sqrt{\overline{\Delta A^2}} = \sqrt{\overline{(A - \bar{A})^2}}$ або відносне відхилення $\sqrt{\overline{\Delta A^2}}/\bar{A}$. Найкраще досліджено Ф. фіз. величин, що пов'язані з *необоротними процесами*, при яких макроскопічна система переходить з більш імовірного стану в менш імовірний. Ці Ф. описуються в *статистичній фізиці*. Ф. фіз. величин, що характерні для систем, які перебувають у стані *рівноваги статистичної*, виражаються рівноважними значеннями *термодинамічних потенціалів* та їхніх похідних. Спричинюють різноманітні явища. Так, Ф. електр. струмів, зумовлені тепловим рухом зарядів (т. з. теплові Ф.), є причиною *шумів*, які визначають межу чутливості вимірювальних приладів. Ф. тиску газу або рідини виявляються в *броунівському русі*.

О. Г. Ситенко.

ФЛУОРЕСЦЕ́НТНА МІКРОСКОПІ́Я — те саме, що й *люмінесцентна мікроскопія*. Див. також *Люмінесцентний аналіз*.

ФЛУОРЕСЦЕ́НЦІЯ — вид *люмінесценції*, що характеризується короткочасністю світіння після припинення збудження ($\tau \sim 10^{-8} \div 10^{-9}$ с). Цим Ф. відрізняється від *фосфоресценції*, хоч межа між ними умовна. Ф., як правило, є самочинною люмінесценцією, тому τ визначається часом життя атомів або молекул речовини у збуджених станах. Ф. використовують, зокрема, в *люмінесцентному аналізі*. Назва явища походить від мінералу *флюориту*, в якому воно спостерігалось вперше. Описав і дослідив її Дж. Г. *Стокс*.

ФЛУРА́НС (Flourens) Гюстав (4.VIII 1838, Париж — 3.IV 1871, Шату, поблизу Парижа) — франц. революціонер. Природознавець. У 1863 завідував кафедрою в Паризькому ун-ті. У 1866—68 брав участь у повстанні грец. населення о. Кріт проти тур. ярма. Після невдалої спроби підняти в Парижі повстання проти режиму *Другої імперії* емігрував до Великобританії, де зблизився з К. Марксом і вступив у *Інтернаціонал 1-й*. Після вересневого повстання 1870 у Парижі командував батальйонами Нац. гвардії. Разом з Л. О. *Бланкі* керував повстанням 31.X 1870. Член *Паризької комуни 1871*. Під час походу комунарів на Версаль Ф. потрапив у полон до *версальців*, був ними розстріляний.

ФЛЮВІОГЛЯЦІА́ЛЬНІ ВІ́ДКЛАДИ (від лат. fluvius — течія, потік і glacies — лід) — осадочні геол. відклади, що утворюються внаслідок акумулятивної дії водних потоків при таненні *льодовиків*. Для Ф. в. характерна швидка зміна грубозернистих відкладів (гальки, гравію, грубозернистих пісків) на дрібнозернисті косоверствуваті піски. Ф. в. поділяють на внутрільодовикові (інтергляціальні) і прильодовикові (периғляціальні). Внутрільодовикові Ф. в. утворюються після танення льодовика з матеріалу, що заповнює тріщини і канали в товщі льоду, з них складаються акумулятивні форми рельєфу — *ози, ками*, камові *тераси*. Прильодовикові Ф. в. формуються перед фронтом льодовика талими водами, що витікають з-під нього; внаслідок *акумуляції* цих відкладів утворюються *зандри*, зандрові рівнини, флювіогляціальні тераси тощо. З Ф. в. пов'язані розсипні родовища корисних копалин. На Україні Ф. в. поширені на *Поліссі*.

Ю. Г. Чугунний.

ФЛЮГЕР (від нім. Flügel, голл. vleugel — крило) — прилад для визначення напряму вітру та вимірювання його швидкості. Складається з покажчиків напряму (мал., *1*), наглухо закріплених на вертикальному стрижні, флюгарки з противагою (*2*, *3*), що вільно обертається, металевої пластини (*4*) та дуги (*5*) з штифтами. Покажчики напряму зорієнтовані за осн. 8 *румбами*. Напрям вітру визначають за положенням флюгарки, противага якої спрямована проти вітру. Швидкість вітру вимірюють за відхиленням металевої пластини від вертикального положення на певний кут, який відраховують на дузі. Швидкість вітру визначають також *анемометром*. Ф. установлюють на відкритій місцевості на вис. 10—12 м.

ФЛЮОРИ́Т (від лат. fluor — течія, потік), плавиковий шпат — мінерал класу фторидів. CaF_2. *Сингонія* кубічна. Густ. 3,1—3,2. Твердість 4. Колір голубий, фіолетовий, рожевий, зелений, жовтий, іноді — безбарвний. Блиск скляний. Родовища Ф. є у Великобританії, США; в Рад. Союзі — в РРФСР (Забайкалля, Приморський край), Казахстані, на Україні (Приазов'я, Донбас, Поділля). Ф. одержують і штучно. Використовують як *флюс* у металургії, у хім. пром-сті — для одержання *фтористоводневої кислоти, кріоліту*, у виробн. *емалі* і *глазурі*, прозорі безбарвні або слабо забарвлені відміни — в оптиці.

ФЛЮОРОГРА́ФІЯ, флуорографія [від *флуор(есценція)* і грец. γράφω — пишу], радіофотографія, рентгенофлуорографія, рентгенофотографія — метод рентгенологічного дослідження, що складається з фотографування на фотографічну плівку рентгенівського зображення об'єкта, який досліджується, з флюоресціюючого (що світиться) екрана. Ф. поєднує в собі можливості виявлення захворювань з прихованим перебігом з значною пропускною здатністю (до 120—150 чол. за годину). Ф. застосовується гол. чин. для дослідження органів грудної клітки, молочних залоз, кісткової системи. Див. також *Рентгенографія*.

ФЛЮОРО́З (від лат. Fluorum — *фтор*) — хронічне захворювання людини, спричинюване тривалим діянням на організм сполук фтору, який може міститися в надмірній кількості в питній воді, у повітрі промислових районів і виробничих приміщень. Ф. в осн. спостерігається в місцевостях з підвищеною концентрацією фтору у джерелах води. При Ф. порушується фосфорно-кальцієвий обмін, утворюються сполуки, які важко розчинюються і відкладаються в кістковій тканині та зубах, що сприяє їх склерозуванню (див. *Склероз*). У тяжких випадках Ф. може наставати деформація кісток і малорухомість суглобів. Ранні стадії Ф. діагностуються рентгенологічно. Більш помітні зміни зубів: спочатку на емалі з'являються крейдоподібні смуги або плями, потім на фоні крейдоподібної емалі виникають пігментація і поглиблення. При вираженій формі Ф. на усіх зубах відмічаються численні й глибокі дефекти емалі, яка поступово руйнується, а зуби стираються. Профілактика Ф.: очищення повітря, дефторування питної води, профілактичні огляди, лікування в профілакторіях. *С. І. Дорошенко.*

ФЛЮС (нім. Fluβ, букв.— потік, течія), паруліс — гнійне запалення (*абсцес*), що утворюється під надкісницею щелепи при захворюванні зубів з омертвілою пульпою, при *пародонтозі* та ін. Супроводиться Ф. набряком тканин, які оточують зуб, болісністю зуба при надкушуванні. Гнояк може прориватися в порожнину рота крізь норицевий хід. В запущених випадках Ф. ускладнюється *флегмоною*. Для профілактики важливе своєчасне лікування зубів. Лікування: необхідно дати відтік гнійному вмісту флюсу. *С. І. Дорошенко.*

ФЛЮ́СИ (нім. Fluβ, букв. — потік, течія), плавні — допоміжні матеріали, використовувані здебільшого в металургійних процесах, при зварюванні, наплавленні та паянні. До металургійних належать Ф. кислі (*кварц, кварцит* та ін.), осно́вні (*вапно, вапняк, магнезит* тощо) і нейтральні (напр., *польові шпати, глинозем*). Їх додають до перероблюваних у металург. агрегатах вихідних матеріалів (*шихти*), щоб сприяти сплавленню порожньої породи руди і золи палива в *шлак*, регулювати склад шлаку (залежно від призначення металург. процесу). Ф., що їх використовують у металургійних плавильних печах, є, напр., *доломіт*, кварцовий *пісок* і *флюорит* (для чавуну, сталі), *кріолітп*, фторид натрію (див. *Натрію сполуки*) і кальцинована сода (для сплавів кольорових металів). Ці Ф. дають змогу утворювати рідкі шлаки. При дуговому або електрошлаковому зварюванні флюси захищають зону з'єднання від шкідливого впливу повітря, при газовому зварюванні Ф. (наприклад, борна кислота) розчиняють оксиди, що утворюються на з'єднуваних поверхнях. Ф., застосовувані в процесі наплавлення (напр., на основі борного ангідриду), захищають поверхню металу від окислення, забезпечують добру змочуваність. *Буру, каніфоль* та ін. Ф. використовують при паянні.

ФЛЮ́СОВІ ВАПНЯКИ́ — вапняки, що використовуються у металургії як *флюси*. До флюсових належать щільні, міцні, не крихкі вапняки з великим вмістом вуглекислого кальцію. Ф. в. містять не менше 49—52 % CaO, не більше 2—4,5 % нерозчинного залишку, 0,01—0,05 % P_2O_5, 0,25—0,35 % SO_3, не більше 2 % SiO_2, до 1 % Mg. У Рад. Союзі найбільші родовища Ф. в. є на Україні, зокрема в Донец. (*Каракубське родовище флюсових вапняків* та ін.) і Крим. областях. *В. С. Міщенко.*

ФЛЮТБЕ́Т (нім. Flutbett, від Flut — паводок, потік та Bett — річище) — штучна підводна основа *гребель* або ін. напірних гідротехнічних споруд, поверх яких протікає відкритий водяний потік. Частинами Ф. (мал.) є *понур*, водозлив (водозливний поріг або тіло греблі), *водобій* та *рисберма*. Ф. сприймає *напір* води, запобігає розмиванню річища біля греблі поверхневим потоком води і фільтраційному деформуванню грунту в основі споруди (*суфозії*. випиранню тощо).

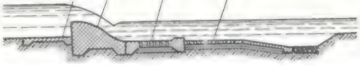

Флютбет водозливної греблі: *1* — понур; *2* — водозливний поріг (тіло греблі); *3* — водобій; *4* — рисберма.

ФЛЬО́РОВ Георгій Миколайович [н. 17.II (2.III) 1913, Ростов-на-Дону] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1949). Член КПРС з 1954. Закінчив (1938) Ленінгр. політех. ін-т. У 1938—41 працював у Фіз.-тех. ін-ті АН СРСР, 1943—60 — в Ін-ті атомної енергії. З 1957 — директор Лабораторії ядерних реакцій Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень (Дубна). Наук. праці стосуються *атомної енергетики* (під керівництвом І. В. *Курчатова* брав активну участь у створенні її основ), фізики космічного проміння, фізики ядра, використання методів і досягнень ядерної фізики в суміжних областях науки і техніки та в нар. г-ві. Разом з співробітниками Ф. показав, що при поділі ядра урану випускається більше 2 нейтронів; відкрив спонтанний поділ важких ядер; розробив методи і створив апаратуру для нейтронного і гамма-каротажу нафт. пластів; досліджував процеси взаємодії складних ядер, проблеми синтезу нових елементів; синтезував ізотопи нових елементів з порядковими номерами від 102 до 107 та вивчив їхні фіз. й хім. властивості тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1975. Ленінська премія, 1967.

Г. М. Фльоров.

ФОБ (англ. fob, скорочено від free on board, букв.— вільно на борту) — вид *купівлі-продажу договору* при морському перевезенні. За умовами Ф. продавець зобов'язаний доставити товар на борт судна в порт відправки, включивши вартість доставки в ціну товару, після чого він не несе за нього відповідальності. При Ф. покупець повинен мати свого представника для приймання товару і транспортування його. Ф. застосовується в зовнішньоторг. обороті поряд з угодами *сіф*. Див. також *Франко*.

ФО́БІЇ (від грец. φόβος — страх)— нав'язливі страхи. Ф., як і інші *нав'язливі стани*, виникають всупереч волі хворого, він розуміє їх невмотивованість, навіть безглуздість, але подолати не може. Це здебільшого страх заразитися якоюсь хворобою, страх темноти, смерті, страх перед висотою, натовпом тощо. Ф. бувають при деяких психічних захворюваннях, *неврозах*. Нетривалі і нерізко виявлені Ф. можуть бути й у здорових людей при перевтомі, після психічного зворушення.

ФО́БОС — найближчий супутник *Марса*. Серед. віддаль від центра планети 9370 км. Як показали зображення Ф., одержані за допомогою *космічного зонда* «Марінер-9» (див. «*Марінер*»), Ф. являє собою тіло неправильної форми [розміри (27 ± 1,0) км, (21,6 ± 1,4) км, (18,8 ± 1,4) км], з численними кратерами. Відкрив 1877 амер. астроном А. Холл (1829—1907). Див. *Супутники планет*.

ФОВІ́ЗМ (франц. fauvisme, від fauve — дикий, хижий) — одна з течій у франц. живописі поч. 20 ст. Виникла внаслідок соціальної і культур. кризи суспільства Франції на рубежі 19 і 20 ст., була своєрідним викликом пасивно-споглядальному, вишукано-естетському характеру пізнього *імпресіонізму* і *модерну*. Іронічне прізвисько «les fauves» («дикі») було дано сучас. критикою групі живописців (А. Матісс, А. Марке, Ж. Брак, К. ван Донген, М. де Вламінк, А. Дерен, Ж. Руо, Р. Дюфі та ін.), які експонували свої твори 1905 в осінньому Салоні в Парижі. Не маючи спільної чіткої ідейно-естетичної програми, фовісти стихійно виступали проти худож. традицій у мист. 19 ст. В їхніх картинах зображення людей і предметів, мотивів природи набирало спрощеного, умовного декоративно-площинного характеру, пов'язаного з індивідуалістським сприйняттям натури, і було позначене інтенсивністю кольорових сполучень, експресією композиційно-пластичного вирішення.

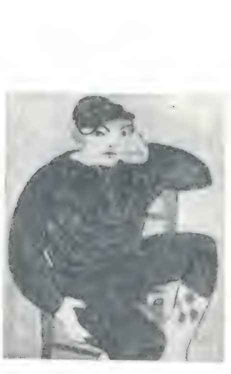

Фовізм. А. Матісс. Юний моряк. 1906. Приватна збірка. Чікаго.

ФО́ГЕЛЬ (Vogel) Герман Карл (3.IV 1841, Лейпціг — 13.VIII 1907, Потсдам) — нім. астроном, чл.-кор. Петерб. АН (з 1892). У 1871 Ф. запропонував спосіб визначення обертання Сонця навколо осі за доплерівським зміщенням спектральних ліній, 1874 розробив класифікацію зір за їхніми спектрами. Для визначення *променевих швидкостей* зір Ф.

В. О. Фок.

М. С. Фокін.

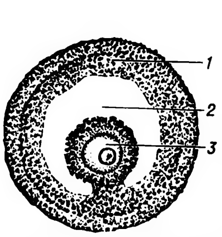

Фолікул яєчника ссавців:
1 — сполучнотканинна оболонка;
2 — порожнина фолікула, заповнена рідиною;
3 — яйцеклітина.

використовував фотографічні методи; виявив, що зорі *Алголь* і *Спіка* є спектрально-подвійними (див. *Подвійні зорі*).

ФО́ГЕЛЬ Роберт Пилипович [17.II (1.III) 1859, с. Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київ. обл. — 27.II 1920] — укр. астроном. Закінчив (1886) Київ. ун-т, директор *Київської астрономічної обсерваторії* (з 1901). Праці в галузі теор. астрономії. Ф. розвинув і доповнив класичні методи визначення орбіт планет і комет, запропоновані К. Ф. *Гауссом* і Г. В. *Ольберсом.*

ФОГТ (Vogt) Карл (5.VII 1817, Гісен — 5.V 1895, Женева) — нім. природодослідник і філософ, один із засновників *вульгарного матеріалізму.* З 1852 — професор Женевського університету. Автор ряду праць із зоології, геології, фізіології. Популяризуючи ідеї природничо-наукового матеріалізму, *дарвінізму* і *атеїзму,* ототожнював *свідомість* з *матерією,* стверджував, що мозок виділяє думку подібно до того, як печінка — жовч. Закони суспільства ототожнював із законами природи. Вороже ставився до наукового соціалізму. Політ. погляди Ф. піддав нищівній критиці К. Маркс у памфлеті «Пан Фогт» (1860).

ФОГТ (Vogt) Юхан Герман Лі (14.X 1858, Тведестранн, Норвегія — 3.I 1932, Тронгейм) — норв. петрограф, один з основоположників фіз.-хім. напряму в петрографії. Закінчив ун-т в Хрістіанії (тепер Осло). У 1886-1903 — професор цього ун-ту, 1912—28 — Вищої тех. школи в Тронгеймі. Осн. праці присвячені *магматичним гірським породам,* зокрема походженню гранітів. Розробив теорію послідовності кристалізації мінералів з магми.

ФОЙЄ́ (франц. foyer, букв.— вогнище, осередок) — зал у театрі або іншому видовищному закладі для перебування глядачів перед початком вистави, під час антракту.

ФОЙНИ́ЦЬКИЙ Іван Якович [29.VIII (10.IX) 1847, Гомельський пов. Могильовської губ.— 1913, Петербург] — рос. юрист, фахівець з кримінального права і процесу. В 1868 закінчив Петерб. ун-т. З 1881 — професор цього ун-ту. Організатор і голова (до 1905) рос. групи Міжнар. союзу криміналістів. Осн. праця — «Курс кримінального судочинства» (т. 1—2, 1895—98). Представник *соціологічної школи права.* За політ. поглядами — монархіст.

ФОК Володимир Олександрович [10 (22).XII 1898, Петербург — 27.XII 1974, Ленінград] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1968). Закінчив (1922) Петрогр. ун-т, з 1932 — професор Ленінгр. ун-ту. Осн. наук. праці — з квантової механіки, теорії відносності, математичної фізики, теорії поширення радіохвиль тощо. Узагальнив (1926) хвильове рівняння квантової механіки на випадок магн. поля (рівняння Клейна — Гордона — Фока). Розробив (1930) метод наближеного опису і розрахунку системи взаємодіючих ферміонів (метод Хартрі — Фока). Запропонував (1932) метод розгляду систем із змінним числом частинок у конфігураційному просторі (т. з. метод вторинного квантування у просторі Фока). Нагороджений 4 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1960. Премія Д. І. Менделєєва АН СРСР, 1936.

ФО́КІН Микола Сергійович [н. 6 (19).II 1912, Київ] — укр. рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1953. У 1946 закінчив Київ. консерваторію. В 1941—45 — соліст військ. ансамблю, з 1948 — Львівського, 1954—72 — Київ. театрів опери та балету. Партії: Герцог («Ріголетто» Верді), Фауст («Фауст» Гуно), Петро («Наталка Полтавка» Лисенка), Тюленін («Молода гвардія» Мейтуса), Закревський («Тарас Шевченко» Г. Майбороди). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня і Червоної Зірки, медалями.

ФО́КІН Михайло Михайлович [11 (23).IV 1880, Петербург — 22.VIII 1942, Нью-Йорк] — рос. артист балету, балетмейстер, педагог. У 1898 закінчив Петерб. театр. уч-ще (1901—11 — його викладач). Був солістом Маріїнського театру (Петербург). Як балетмейстер дебютував 1905. У 1909—12 та 1914 брав участь у *Російських сезонах* у Парижі і Лондоні. З 1918 жив і працював за кордоном (з 1921 — у США; 1923—42 керував студією в Нью-Йорку). В 1934—35 працював у театрі *«Гранд-Опера»* (Париж), 1936—39 — у трупі «Балле рюсс де Монте-Карло». Ф. був творцем жанру безсюжетного балету (на симф. музику, не призначену для балету).

ФО́КІН Олександр Васильович [н. 13 (26).VIII 1912, Кизил-Арват, тепер місто Туркм. РСР] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1939. Закінчив Військ. академію хім. захисту (1935). З 1980 — директор Ін-ту елементоорганічної хімії ім. О. М. Несмєянова АН СРСР. Ф. вивчав реакції фторолефінів з багатьма сполуками; уперше одержав багато представників нових типів сірко-, нітро-, нітрозовмісних поліфторалканів і алкенів. Ф. та його школою синтезовано ефективні фосфор- і сірковмісні екстрагенти і сорбенти для вилучення й очищення кольорових металів. Ф.— один з авторів сучас. методу концентрування й зберігання осколкових радіоактивних ізотопів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ФО́КІН Сергій Олексійович [11 (23).VI 1865, с. Воскресенське поблизу Казані — 1 (14).V 1917, Київ] — рос. хімік-органік і технолог. Закінчив Казанський ун-т (1890) і Харків. технологічний ін-т (1894). Професор Київського політех. ін-ту (1913—17). Наук. праці стосуються каталітичної гідрогенізації ненасичених сполук, зокрема жирів. За допомогою платинової черні і нікелю Ф. розробив методику визначення водневого числа жирів і олій. Особливе значення мають дослідження Ф. процесів висихання олій і каталітичного розщеплення жирів під дією рослинних ферментів і ліпаз. Ф. керував створенням першої в Росії установки для технології гідрогенізації олій.

ФОКС (Fox) Ралф (30.III 1900, Галіфакс, Серед. Англія — 2.I 1937, поблизу Кордови, Іспанія) — англ. письменник, публіцист, літ. критик, історик. Член Компартії Великобританії з 1925. В 1920 відвідав СРСР. У 1930—32 жив у Москві, був співробітником Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). Як політкомісар англо-ірл. роти Інтернац. бригади брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. Загинув у бою. Літ. діяльність почав у 20-і рр. Статті Ф. з питань політ. і літ. життя Англії публікувала комуністична преса. Зб. нарисів і оповідань «Люди степів» (1925), роман «Штурм неба» (1928) навіяні враженнями від перебування в Країні Рад. З марксистських позицій написав книги «Ленін. Біографія», «Колоніальна політика британського імперіалізму», «Класова боротьба в Британії в епоху імперіалізму» (усі — 1933), літ.-критична праця «Роман і народ» (опубл. 1937). Автор незакінч. роману «Такою була їхня юність» (1937).

Тв.: Рос. перекл.— Роман и народ. М., 1960.

Літ.: Киселёв А. П. Ральф Фокс — публицист Компартии Великобритании. М., 1961. *А. О. Колибанова.*

ФОКСТРО́Т (англ. foxtrot, від fox — лисиця і trot — швидкий крок) — бальний танець. Виник 1912 у США. Муз. розмір $^4/_4$. Ф. — типова муз. джазова форма.

ФО́КУС (від нім. Hokuspokus) — 1) Прийом, трюк, заснований на обмані зору за допомогою швидких, вправних рухів, підсобних засобів тощо. 2) Переносно — явище, подія, що вражають своєю незвичністю, несподіваністю.

ФО́КУС, фокальна точка в оптиці — точка, в якій після проходження через оптичну систему перетинаються паралельні світлові промені (або їхні уявні продовження). В першому випадку Ф. є дійсним, в другому — уявним Ф., який лежить у просторі предметів, наз. переднім, а той, що лежить у просторі зображень,— заднім. Ф., утворений пучком променів, паралельних гол. оптичній осі, наз. головним. В реальній оптичній системі Ф. містяться на т. з. фокальній поверхні, форма якої залежить від *аберацій оптичних систем.*

ФО́КУС у математиці — 1) Точка F, що лежить у площині *еліпса, гіперболи* чи *параболи,* для якої відношення віддалі між довільною точкою M кривої і F до віддалі між M і відповідною *директрисою* є величиною сталою, що дорівнює *ексцентриситетові.* 2) Один з типів *особливих точок* диференціальних рівнянь: всі інтегральні криві, що проходять через Ф., є *спіралями* з нескінченним числом витків.

ФО́КУСНА ВІ́ДДАЛЬ — віддаль між головною точкою *оптичної системи* і відповідним їй *фокусом.* Розрізняють передню Ф. в. f — коли гол. точка і фокус лежать у просторі предметів, і задню Ф. в. f' — коли вони — в просторі зображень. Між ними існує співвідношення $f/n' = f'/n$, де n і n' — *заломлення показники* середовищ у відповідних просторах. Ф. в.

тонкої лінзи дорівнює віддалі між її оптичним центром і фокусом. Від Ф. в. залежать *збільшення оптичне, оптична сила, світлосила* об'єктива та ін. характеристики оптич. систем.

ФОКША́НИ, Фокшані — місто на Сх. Румунії, в районі якого 1789 відбувся бій рос.-австр. військ (17 тис. чол., командуючий — ген. О. В. *Суворов*) з тур. військами Осман-паші (30 тис. чол.) під час рос.-тур. війни 1787—91 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). 17 (28).VII рос. і австр. війська з'єдналися, 19 (30).VII перейшли в наступ, 21.VII (1.VIII) розгромили тур. війська.

ФО́ЛІЄВА КИСЛОТА́ (від лат. folium — листок), фолацин, птероїлглютамінова к-та $C_{19}H_{19}O_6N_7$, вітамін B_c — *вітамін* з групи В. Дуже поширена у природі: синтезується клітинами більшості мікроорганізмів, нижчих та вищих рослин. В організм ссавців, у т. ч. людини, та птахів потрапляє з їжею; може синтезуватися *мікрофлорою* кишечника. Гол. джерела Ф. к. — дріжджі, листкові овочі, суниця, печінка, нирки. Добова потреба в Ф. к. для дорослої людини становить 0,2—0,4 мг. Стимулює кровотворення, бере участь у *біосинтезі* пуринових та піримідинових основ, деяких амінокислот (зокрема, серину, метіоніну, гістидину), холіну тощо.

ФОЛІ́КУЛИ (від лат. folliculus — мішечок) — утвори в різних органах хребетних тварин і людини, що мають вигляд мішечка або пухирця; виконують різноманітні функції. До цих утворів належать Ф. *яєчника, щитовидної залози,* волосяний Ф., а також найпростіші *лімфатичні вузли,* розміщені в кишковому тракті. У Ф. яєчника ссавців, у т. ч. людини, що складається з *фолікулярних клітин* та сполучнотканинної оболонки (мал.), відбувається розвиток *яйцеклітини.* Під час дозрівання Ф. проходять стадії первинного Ф. (одношарового) й вторинного Ф. (зрілого, багатошарового, т. з. *граафового пухирчика*). У Ф. щитовидної залози утворюється тиреоглобулін, у волосяний Ф. відкриваються протоки *сальних залоз.*

ФОЛІКУЛІ́Н (від лат. folliculus — мішечок) — жіночий *статевий гормон.* Див. *Естрогени.*

ФОЛІКУЛІ́Т — гнійне запалення волосяного мішечка (*фолікула*). Спричинюється Ф. головним чином стафілококом. Виникненню Ф. сприяють тертя одягом, розчісування шкіри, забрудненість її. Ознаки Ф.: поява гноячка, в центрі якого міститься волосина, почервоніння навколо нього. Коли уражається тільки устя волосяного фолікула, виникає поверхневий т. з. остіофолікуліт, якщо запальний процес поширюється на оточуючі фолікули тканини, розвивається *фурункул.* Лікування: змазування уражених ділянок шкіри розчином брильянтової зелені, камфорним спиртом, прикладання риванолової мазі, опромінювання (див. *Світлолікування*) ультрафіолетовим промінням. Див. також *Піодермія.*

ФОЛІКУЛЯ́РНІ КЛІТИ́НИ — клітини епітеліального типу (див. *Епітелій*), що безпосередньо оточують *овоцити* (див. *Овогенез*) і разом з ними утворюють *фолікули.* Виконують трофічну функцію. У ссавців, в т. ч. людини, Ф. к. виробляють жіночий статевий гормон фолікулін (див. *Естрогени*). Під час *овуляції* овоцит разом з Ф. к., що його оточують, звільнюється, а Ф. к., що залишилися на стінці фолікула, перетворюються на клітини *жовтого тіла.*

ФОЛКЛЕ́НДСЬКІ (МАЛЬВІ́НСЬКІ) ОСТРОВИ́ — архіпелаг у пд.-зх. частині Атлантичного ок. Складаються з двох великих (Зх. Фолкленд і Сх. Фолкленд) і бл. 200 дрібних островів і скель. Площа 12 тис. км². Нас. 1852 чол. (1979), переважно метиси і шотландці. Адм. ц. — Порт-Стенлі (аргентінське — Пуерто-Архентіно). Поверхня рівнинна, подекуди скелясті пасма заввишки до 706 м. Клімат океанічний. Часто бувають сильні вітри, тумани. Поширені луки, болота, торфовища. Осн. заняття населення — вівчарство, китобійний і мор. промисли, рибальство. Згідно з аргент. джерелами, острови відкрито 1520. Перше постійне поселення на архіпелазі заснували (1764) французи. В 1766 Франція передала острови Іспанії. Після проголошення 1816 незалежності Об'єднаних провінцій Ла-Плати (з 1826 — Федеративна Республіка Аргентіна) вони встановили контроль над архіпелагом (1820). З 1833 острови — володіння Великобританії. З 1954 Аргентіна постійно порушує в ООН питання про свої права на архіпелаг. 18.XI 1965 Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію про необхідність мирного врегулювання питання. В 1966 почалися двосторонні переговори між Великобританією і Аргентіною. Повідомлення про значні поклади нафти в шельфі островів ще більше загострили обстановку. 2.IV 1982 аргент. збройні сили зайняли острови. Великобританія, користуючись всебічною підтримкою США, 14.VI 1982 силою захопила острови. В жовтні 1982 уряд Великобританії офіційно проголосив Ф. (М.) о. брит. заморською військовою базою, тим самим фактично перетворивши їх на свою колонію. Аргентіна, проте, висловила рішимість і надалі добиватися повернення архіпелагу під свій суверенітет. На Фолклендах діє одна партія — Прогресивна нац. партія Фолклендських островів і профспілкове об'єднання — Федерація праці, що підтримує зв'язки з МКВП. *О. К. Дубина* (історія).

ФО́ЛКНЕР (Faulkner) Уїльям (25.IX 1897, Нью-Олбані, штат Міссісіпі — 6.VII 1962, Оксфорд, там же) — амер. письменник. Роман «Солдатська нагорода» (1926) присвятив долі колишнього учасника 1-ї світової війни. Романом «Сарторіс» (1929) почав цикл творів про Йокнапатофу — вигадану округу, що узагальнює, типізує характерні для амер. Півдня соціальні, расові й духовні проблеми. Розклад патріархальних відносин і традицій амер. Півдня відтворив у романі «Шум і лють» (1929), трилогії «Сільце» (1940), «Місто» (1957), «Особняк» (1959). У романі «На смертному одрі» (1930) показав життя бідняків-фермерів. Тема згубності расизму і реліг. святенництва для людини звучить у романі «Світло в серпні» (1932), приреченості плантаторства — в романі «Авессалом, Авессалом!» (1936). Автор збірок оповідань, детективних романів «Реквієм по черниці» (1951), «Притча» (1954). Нобелівська премія, 1949.

Тв.: Укр. перекл. — Крадії та інші твори. К., 1972; Рос. перекл. — Избранное. М., 1973; Собрание рассказов. М., 1977.

Літ.: Грибанов Б. Т. Фолкнер. М., 1976; Анастасьев Н. А. Фолкнер. М., 1976. *К. О. Шахова.*

ФО́ЛЬБОРТ Георгій Володимирович [23.I (4.II) 1885, Петербург — 17.IV 1960, Київ] — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1953). В 1909 закінчив Військ.-мед. академію, де і працював до 1926 під керівництвом І. П. *Павлова.* В 1926—46 — зав. кафедрою фізіології Харків. мед. ін-ту, з 1946 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту і зав. відділом Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці присвячені фізіології травлення, кровообігу, вищої нервової діяльності, фізіології процесів виснаження і відновлення. Нагороджений орденом Леніна. Премія ім. І. П. Павлова АН СРСР, 1942.

Тв.: Избранные труды. К., 1962.

ФО́ЛЬГА (польс. folga, від лат. folium — листок) — 1) Тонкі (товщина 0,001—0,2, шир. 5—1000 мм) листи або стрічки металів і металевих сплавів. Ф. товщ. 0,02 мм і більше одержують рулонною *прокаткою* з натягуванням (у багатовалкових станах), Ф. товщиною 0,0045—0,01 мм — прокаткою здвоєних заготовок (з наступним розділенням). Щоб одержати Ф. мінімальної товщини з матеріалів, що важко деформуються, а також Ф. біметалеву (див. *Біметали*) і багатошарову, вдаються до вакуумного *випаровування* розплавл. металу з подальшою *конденсацією* його пари на стрічці-основі (її потім відокремлюють). Найпоширеніша Ф. алюмінієва (*альфоль*). Є каширована Ф. — папер. стрічка, піддана *плакуванню* алюмінієм. Ф. застосовують для ізоляційних робіт, виготовлення електродів, фотоопорів, конденсаторів і друкованих схем, як пакувальний матеріал, з декоративною метою тощо. 2) Рулонний багатошаровий матеріал у вигляді стрічки *кальки* або *целофану,* на яку з одного боку нанесено восково-смоляний, пігментний (або металевий) і клеючий шари. Застосовується для нанесення *тисненням* написів та зображень на книжкові палітурки.

ФО́ЛЬКЕТИНГ (дат. folketing — народні збори) — однопалатний парламент Данії. Обирається на 4 роки в складі 179 депутатів.

ФОЛЬКЛО́Р (англ. folk-lore, букв. — народне знання) — *народна творчість.* Термін «фольклор» запровадив 1846 англ. археолог У. Дж. Томс. Спочатку означав і предмет дослідження, і науку про нар. творчість (згодом її стали наз. *фольклористикою*). У рад. науці Ф. наз. народну поетичну творчість. У зарубіжній науці Ф. розуміють ширше — як духовну культуру народу: сукупність нар. традицій, поглядів, звичаїв, обрядів, вірувань, мистецтва.

О. В. Фокін.

Р. Фокс.

У. Фолкнер.

Г. В. Фольборт.

ФОЛЬКЛОРИ́СТИКА — наука про *народну творчість* — фольклор. Як самостійна суспільствознавча наука оформилась у 30—40-і рр. 19 ст. Предметом Ф. є словесна, пісенна, муз., драматична колективна творчість нар. мас. Ф. вивчає заг. закономірності істор. розвитку фольклору, його значення в сусп. і культур. житті народу, нац. особливості, інтернац. зв'язки, жанри, поетику, взаємозв'язки між фольклором та ін. видами нар. творчості, між нар. творчістю й л-рою та ін. Ф. тісно пов'язана з *етнографією, музикознавством, літературознавством, мовознавством.* Фольклорні записи дійшли до нас від найдавніших часів — шумерські епічні пісні про *Гільгамеша* (3-є тис. до н. е.), давньоєгип. казки, кит. нар. пісні (1-е тис. до н. е.). Нар. поетична творчість лягла в основу найдавніших *епосів* — давньоінд. «*Махабхарата*» й «*Рамаяна*», давньогрец. «*Іліада*» й «*Одіссея*», а також епосів ін. народів світу — ісл. *саг,* ісп. «*Пісні про мого Сіда*», франц. «*Пісні про Роланда*», нім. «*Пісні про Нібелунгів*», карело-фінського епосу «*Калевала*», вірм. «*Давид Сасунський*», калм. «*Джангар*», кирг. «*Манас*», *нартського епосу* народів Кавказу, епосу тюркомовних народів «*Алпамиш*», давньорус. *билин* тощо. Перші зразки давньорус. фольклору, який є основою рос., укр. та білорус. фольклору,— нар. перекази, легенди, повір'я, приказки тощо — дійшли до нас у давньорус. літописах, літ. пам'ятках, зокрема в «*Слові о полку Ігоревім*», у *повчаннях* та ін. Пробудженню наук. інтересу до нар. творчості в Європі сприяла діяльність просвітителів 18 ст. (див. *Просвітительство*). Вивчення нар. творчості стимулювалося розвитком ідей *народності* в період *передромантизму,* а особливо *романтизму.* В рамках романтизму сформувалися принципи першого наук. напряму в Ф. й літературознавстві — *міфологічної школи.* Протягом 19—20 ст. у Ф. виникло багато теорій, напрямів і шкіл. У 2-й пол. 19 ст. загальновизнаною була міграційна теорія, або теорія запозичення (Т. Бенфей у Німеччині, Ї. *Полівка* в Чехословаччині, О. М. *Пипін,* В. Ф. *Міллер,* О. М. *Веселовський,* М. П. *Драгоманов* у Росії та ін.). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. поширилася «теорія самозародження сюжетів», або антропологічна школа (Е. *Тайлор,* Дж. Фрезер та ін., у Росії її впливу зазнали М. Ф. *Сумцов,* О. М. Веселовський та ін.), яка пояснювала подібні явища, мотиви, сюжети в *міфології* та фольклорі різних народів спільністю психічних законів і закономірностей духовної творчості для всього людства. Фінська, або історико-геогр., школа (Ю. та К. Круни, А. Аарне та ін.), намагалася встановити *ареали* сюжетів, розробляла принципи систематизації та картографування фольклору.

В 2-й половині 19 — на початку 20 ст. набуло поширення соціологічне вивчення нар. творчості. В Росії воно оформилося в істор. школу (В. Ф. Міллер, М. Н. Сперанський та ін.), що досліджувала фольклор у зв'язку з історією народу. Хоч для всіх цих, а також для ін. шкіл у бурж. Ф. характерні формалізм, схематизм, а їхньою методологічною основою були *еволюціонізм* і *позитивізм,* представники їх багато зробили для вивчення фольклору, досягли значних успіхів у його збиранні й публікації, в дослідженні його сюжетів та образів, в аналізі фольклорних текстів тощо. З серед. 20 ст. у зарубіжній Ф., як і в літературознавстві та міфології, одним з основних напрямів є *структуралізм.* У Росії Ф. як окрема галузь науки почала виділятися в 1-й пол. 19 ст. Великий внесок у фольклористичні дослідження зробили рос. дореволюц. вчені Ф. І. *Буслаєв,* О. М. Афанасьєв, О. М. Веселовський, П. В. Киреєвський, О. М. Пипін, В. Ф. Міллер та ін.; за рад. часу — М. К. *Азадовський,* В. М. *Жирмунський,* Б. В. *Асаф'єв,* Б. М. *Соколов,* Ю. М. *Соколов* та ін.

Перші згадки про укр. нар. творчість відомі з початку 16 ст. (згадка про думу про братів Струсів у польській хроніці С. Сарницького під 1506, перший запис укр. нар. пісні — «Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?» — у чес. граматиці Я. Благослава, написаній до 1571, укр. нар. пісня про козака та Кулину, надрукована лат. шрифтом у польс. брошурі 1625, тощо). Укр. нар. легенди й перекази було надруковано в збірці оповідань і легенд «Небо новое» (1665) І. Галятовського, в зб. проповідей «Вѣнец Христов» (1688) А. Радивиловського. Укр. нар. *пісні* та *думи* трапляються в багатьох рукописних *пісенниках* 17—18 ст. [думи «Козак Голота» і «Смерть Корецького» (у зб. Кондрацького), істор. пісні про гетьмана Сагайдачного, про Саву Чалого, козака Швачку, перші записи нар. пісень про насильства панів над народом, пісні, спрямовані проти духівництва, тощо]. Чимало укр. нар. пісень (з мелодіями) надруковано у 18 ст. у збірках рос. пісень М. Д. *Чулкова* (1770—74), В. Ф. *Трутовського* (1776—95), І. *Прача* (1790, у співавт.) та ін. Набув поширення нар. театр (див. *Вертеп, Народна драма*).

Зародження й становлення укр. Ф. як науки припадає на поч. 19 ст. Її розвиток стимулювала посилена увага до нар. творчості декабристів, діячів слов'ян. відродження на західно- та південнослов'ян. землях і в Росії (див. *Слов'янофіли*). Захоплення фольклором позначилося на творчості багатьох укр. письменників 1-ї пол. 19 ст. (І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки та ін.), тематика укр. фольклору відобразилась у творах рос. письменників (К. Ф. Рилєєва, М. В. Гоголя, О. С. Пушкіна та ін.). У 1-й пол. 19 ст. з'явилися перші збірки укр. фольклору: М. А. Цертелєва «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (СПБ, 1819); М. О. Максимовича «Малороссийские песни» (М., 1827) і «Украинские народные песни» (М., 1834); І. І. Срезневського «*Запорожская старина*» (Х., 1833—38), П. Я. Лукашевича «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПБ, 1836), Г. Ількевича «Галицькі приповідки й загадки...» (1841), збірки (лат. шрифтом) В. М. *Залеського,* Ж. І. *Паулі* та ін.

Укр. нар. пісні було надруковано 1837 у виданому М. *Шашкевичем,* Я. *Головацьким* та І. *Вагилевичем* фольклорно-літ. альманасі «*Русалка Дністровая*», з якого почалася нова укр. л-ра на Зх. Україні. З'явилися статті, присвячені укр. нар. творчості, — М. В. Гоголя, З. *Доленги-Ходаковського,* М. О. Максимовича, О. М. *Бодянського,* М. І. *Костомарова* та ін. Величезний вплив на розвиток передової науки про фольклор справив Т. Г. Шевченко, який підходив до вивчення й використання нар. творчості з позицій революц. демократа, розглядав її як відображення визвольної боротьби нар. мас, проклав дорогу новим принципам використання фольклору в художній л-рі. Традиції Т. Г. Шевченка продовжили й розвинули у фольклористичній та письменницькій діяльності Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Я. Франко, П. А. Грабовський, С. В. Руданський, Ю. А. Федькович, М. М. Коцюбинський та ін. Поряд з прогресивним напрямом у Ф., що перебував під впливом ідей революц. демократів, розвивалося вивчення нар. творчості з дворянсько-поміщицьких та буржуазно-ліберальних позицій (П. О. Куліш, М. І. Костомаров, М. В. Закревський, А. Л. Метлинський та ін.). Матеріали про укр. фольклор і фольклорні тексти друкувалися в журналах «*Основа*», «*Киевская старина*», газ. «Черниговские губернские ведомости» та ін., на сторінках зх.-укр. видань. Активну збирацько-видавничу роботу проводили Пд.-Зх. відділ Рос. геогр. т-ва в Києві, *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті* та ін. У 2-й пол. 19 ст. з'явилися фольклорні видання: А. Л. Метлинського, П. О. Куліша, А. В. *Єдлічки,* І. Я. *Рудченка,* М. В. *Лисенка,* Я. Ф. Головацького, П. П. *Чубинського* та ін. Нагромаджений фольклорний матеріал у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. став предметом глибокого наук. дослідження [«Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (т. 1—2, 1883—87) О. О. Потебні, «Думки про народні малоруські думи» (1893) П. Г. Житецького, «Сучасна малоруська етнографія» (ч. 1—2, 1893—97) М. Ф. Сумцова, праці М. П. Драгоманова, І. Я. Франка, М. В. Лисенка, О. М. *Сєрова,* В. М. *Гнатюка,* Ф. М. *Колесси* та ін.].

Деякі укр. вчені зазнали впливу поширених у тогочасній бурж. Ф. шкіл, теорій, методів. Зокрема, вплив порівняльно-істор. методу (див. *Порівняльно-історичне літературознавство*) позначився на працях М. П. Драгоманова, М. П. *Дашкевича,* В. М. Гнатюка, істор. школи — на працях П. Г. Житецького, концепцій міфологічної школи певною мірою дотримувалися М. І. Костомаров, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов та ін. Поява марксизму в Росії вплинула на піднесення ідейно-теоретичного та наукового рівня Ф. кін-

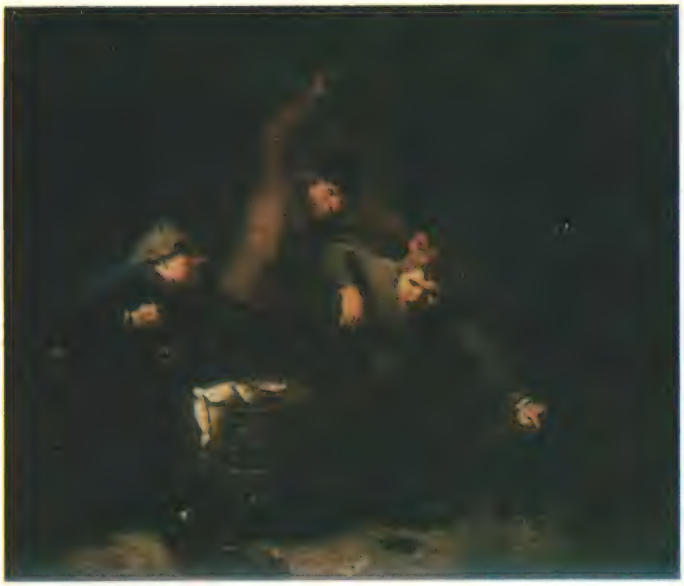

1

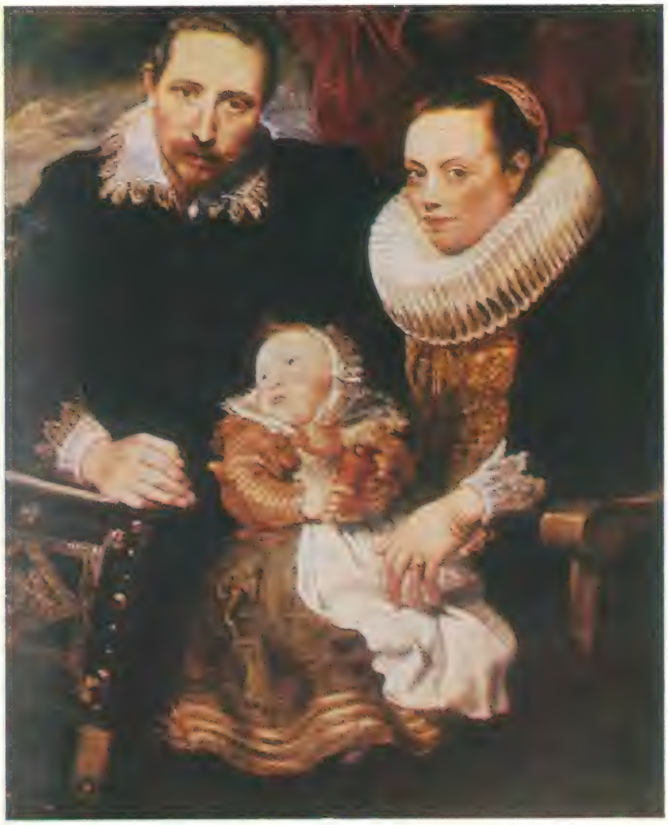

2

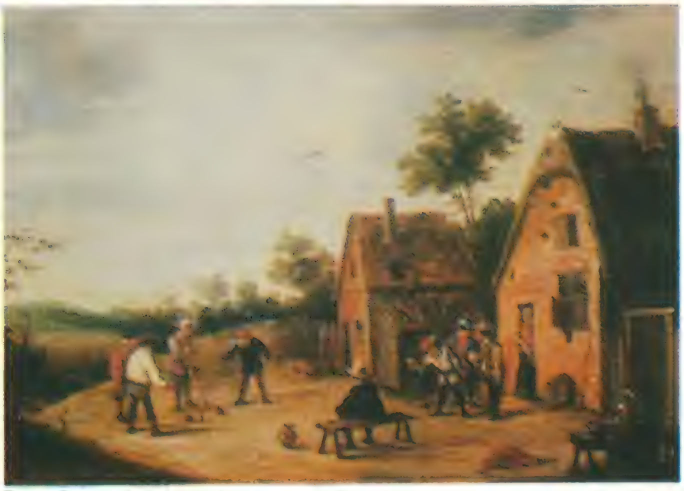

3

До ст. **Фламандське мистецтво.**

1. А. Броувер. Бійка селян під час гри в карти. Картинна галерея в Дрездені.
2. А. ван Дейк. Родинний портрет. Між 1618 і 1621.
3. Д. Тенірс Молодший. Гра в кулі. Київський державний музей західного та східного мистецтва.
4. Ф. Снейдерс. Натюрморт із забитою дичиною та омаром.
5. П. П. Рубенс. Персей і Андромеда. Близько 1620—21.
6. Я. Йорданс. Бобовий король. 1638.

2, **4—6** — Державний Ермітаж у Ленінграді.

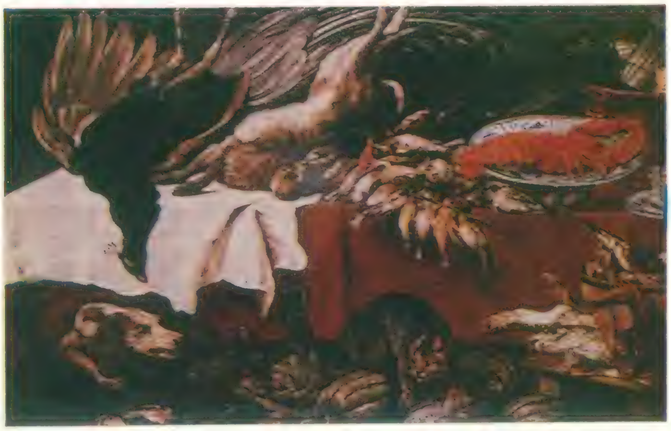

4

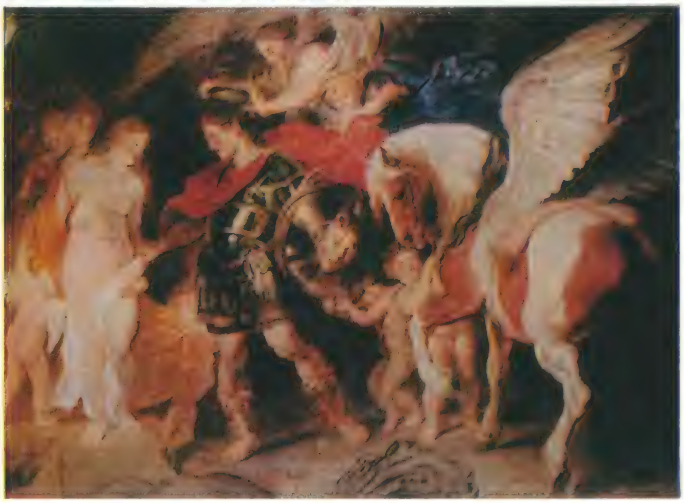

5

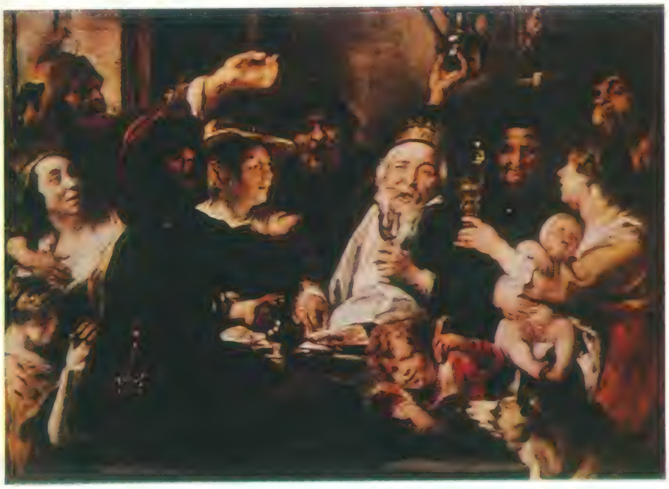

6

1

2

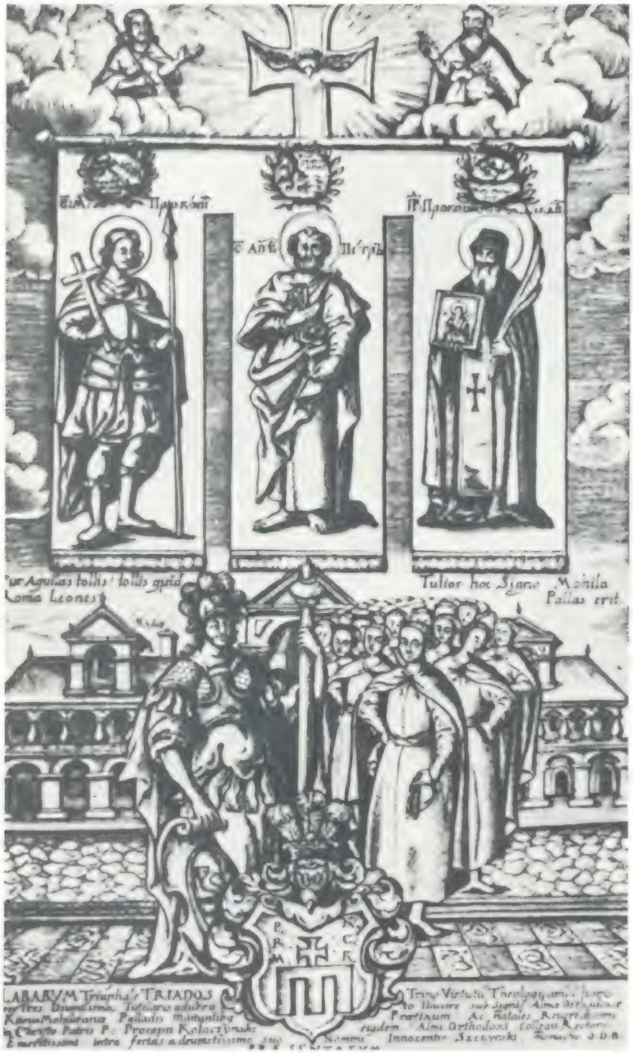
Cur Aquilas tollis tollis quid Roma Leones
Tutior hoc Signo Mohila Pallas erit
LABARUM Triumphale TRIADOS

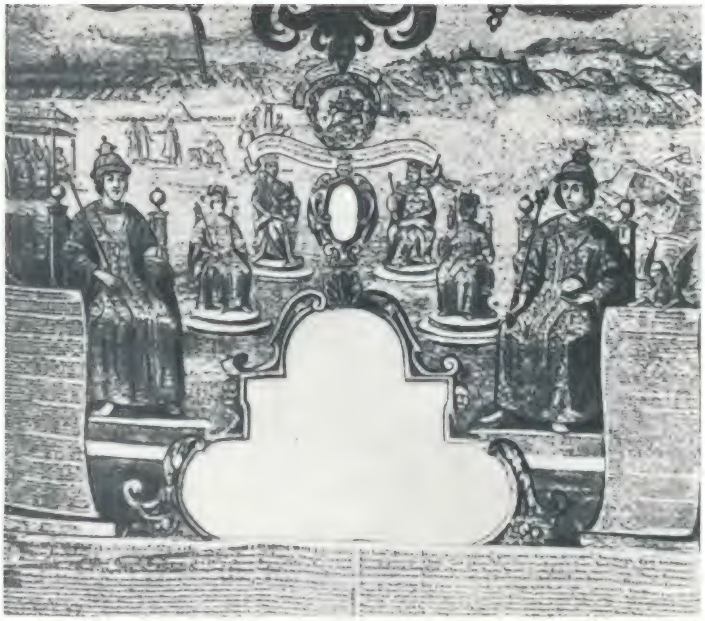

До ст. **Щирський І.**

1. Теза на честь Прокопа Калачинського. 90-і рр. 17 ст.

2. Царі Іван і Петро на тлі краєвиду Києва.
Фрагмент так званої Тези Івана Обидовського. 1688—91.

3. Фенікс на горі. Ілюстрація до панегірика
Л. Крщоновича «Відроджений Фенікс...». Близько 1683.

4. «Благодать и истина...». Ілюстрація до книги Л. Барановича. 1683.

Всі — гравюри на міді.

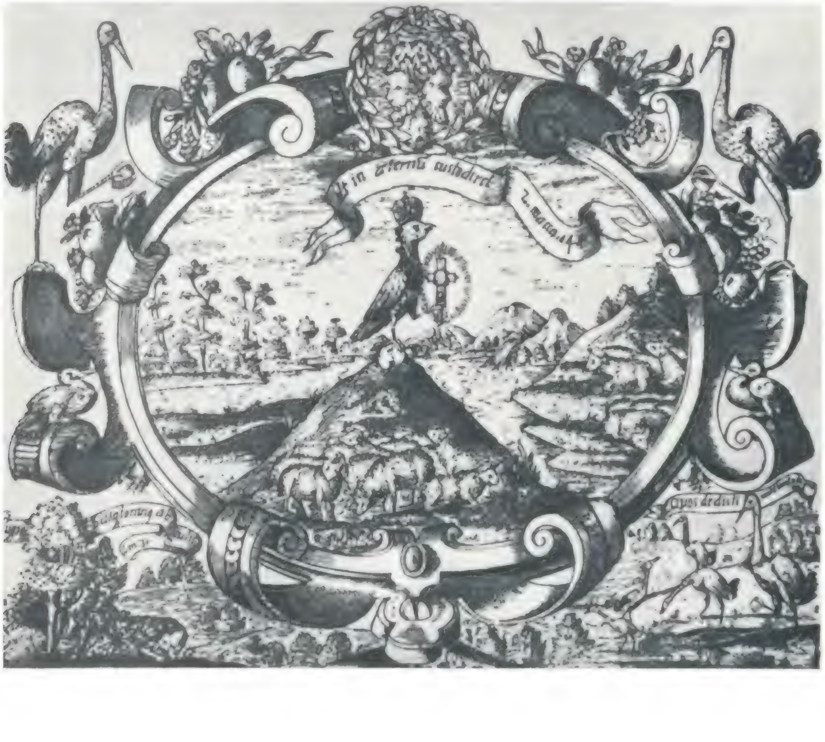

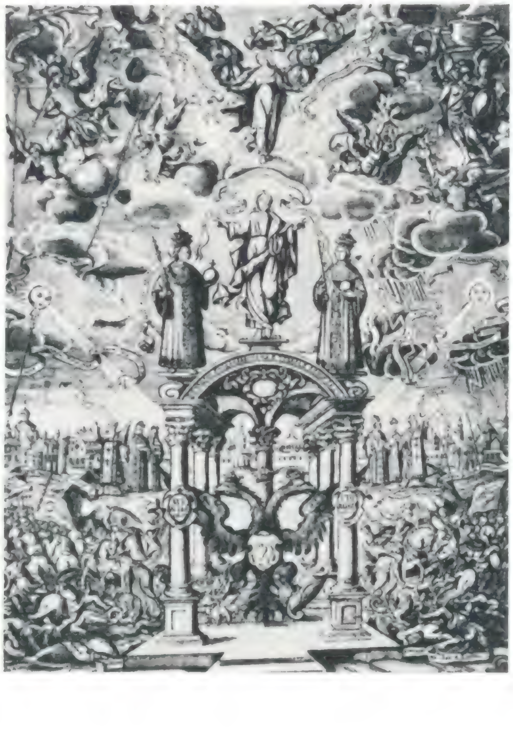

3

4

ця 19 — початку 20 ст., зокрема української. Посилилась увага до робітничого фольклору. Прогресивні вчені й письменники (І. Я. Франко, В. М. Гнатюк, Ф. М. Колесса, Д. І. *Яворницький,* К. В. *Квітка,* Леся Українка, П. А. Грабовський, М. І. *Павлик* та ін.) виступали проти буржуазно-націоналістичних тенденцій у Ф., розкривали соціальний зміст фольклору, відображення в ньому істор. дійсності, вказували на його велику художню цінність, підкреслювали безперервність фольклорного процесу, виступали проти ідеалістичних теорій і шкіл бурж. Ф. При активній участі І. Я. Франка було створено Етногр. комісію *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові, засновано серійні видання «Етнографічний збірник» і «Матеріали до української етнології». У кін. 19 — на поч. 20 ст. великих успіхів досягла муз. Ф. (дослідження М. В. Лисенка, П. П. *Сокальського,* Ф. М. Колесси, С. П. *Людкевича,* К. В. Квітки та ін.). Опубліковано нові збірки фольклорних текстів — Б. Д. *Грінченка,* А. М. *Конощенка,* О. Н. *Малинки,* Д. І. Яворницького, І. Я. Франка, В. М. Гнатюка, В. О. *Шухевича* та ін. З'явилися фундаментальні дослідження «Студії над українськими народними піснями» (1911—13) І. Я. Франка, «Мелодії українських народних дум» (1910—13) Ф. М. Колесси, бібліографічний огляд укр. фольклору Б. Д. Грінченка, праці В. М. *Перетца,* М. С. *Возняка,* В. Г. *Щурата,* А. М. *Лободи,* О. І. *Роздольського* та ін. У дожовтневий період укр. Ф. розвивалася в умовах соціального й нац. гніту з боку царизму й австро-угорської монархії, цензурних утисків.

Укр. рад. наука про нар. творчість становить новий етап у розвитку Ф. З 1919 фольклористична робота на Україні була зосереджена в установах АН УРСР. Організуючу роль відіграла Етногр. комісія АН УРСР, яку очолював А. М. Лобода. Проблемами нар. творчості займалися також *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича,* Етногр. товариство (див. *Етнографічні установи*), Кабінет муз. етнографії, Комісія істор. пісенності тощо. Було видано наук. праці з різних питань укр. фольклору — А. М. Лободи, М. О. *Грінченка,* К. В. Квітки, А. Ю. *Кримського,* О. Н. Малинки, Г. М. *Хоткевича,* В. В. *Данилова,* В. Ю. *Білецької,* бібліографічний покажчик О. Ю. *Андрієвського* та ін. Опубліковано багато фольклорних текстів (зб. «Казки та оповідання з Поділля», 1928, «Жіноча доля в народних піснях», 1930, тощо). В 1936 було створено Ін-т укр. фольклору АН УРСР, який очолив н.-д. роботу з Ф. на Україні. Виходили журнали «*Український фольклор*», «*Народна творчість*». У 30-і рр. опубліковано ряд наук. праць з Ф., зібрано великий фольклорний матеріал, видано численні збірки. Значний внесок у розвиток укр. рад. Ф. у цей період зробили В. М. Перетц, М. О. Грінченко, Д. М. Ревуцький, М. Т. *Рильський,* К. В. Квітка, П. М. *Попов,* Ю. М. Соколов, В. П. *Петров* та ін. У 1939, після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. державі, у Львові було створено філіал Ін-ту укр. фольклору АН УРСР, який очолив Ф. М. Колесса. У післявоєнні роки систематично вивчаються найважливіші проблеми Ф., пожвавлюється видання фольклорних текстів, готуються нові кадри фольклористів. На базі Ін-ту укр. фольклору 1944 створено *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* на чолі з М. Т. Рильським. Цей ін-т і кафедри л-ри в ун-тах та пед. ін-тах стали осередками фольклористичної н.-д. та збирацької роботи на Україні. З 1957 виходить журнал «*Народна творчість та етнографія*». Видано колективну працю «Українська народна поетична творчість» (т. 1—2, 1958), підручник з фольклору та ін. Здійснюється видання багатотомної серії «Українська народна творчість», публікація рукописних збірок дожовтневих збирачів фольклору, виходить серія «Народні пісні в записах письменників». Укр. рад. фольклористи комплексно вивчають нар. творчість, використовуючи досягнення етнографії, мистецтвознавства, літературознавства, музикознавства та ін. наук. Велика увага приділяється заг. проблемам Ф., взаємозв'язкам укр. фольклору й фольклору ін. слов'ян. народів, взаємозв'язкам і взаємовпливові нар. творчості й л-ри, вивченню муз. фольклору, хореографічного мистецтва, дослідженню жанрів фольклору тощо. Вагомий внесок в укр. Ф. в 50—70-і рр. зробили М. Т. Рильський, П. М. Попов, Г. С. Сухобрус, В. Г. Хоменко, О. І. Дей, І. П. Березовський, Б. П. *Кирдан,* М. М. *Гордійчук,* С. Й. Грица, А. І. Гуменюк, В. Г. Бойко, М. С. Грицай, О. А. Правдюк, Ф. І. Лавров, М. М. *Плісецький,* П. В. *Лінтур,* М. Т. Яценко та ін. Про розвиток укр. Ф. див. також розділ Фольклористика в окремому томі *Українська Радянська Соціалістична Республіка* (т. 11, кн. 2).

Літ.: Ленинское наследие и изучение фольклора. Л., 1970; Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 1—2. Варшава, 1883—87; Пыпин А. Н. История русской этнографии, т. 1—4. СПБ, 1890—92; Сумцов М. Ф. Діячі українського фольклору. Х., 1910; Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955; Українська народна поетична творчість, т. 1—2. К., 1958; Азадовский М. К. История русской фольклористики, т. 1—2. М., 1958—63; Павлій П. Д. Досягнення української радянської фольклористики за сорок років. «Народна творчість та етнографія», 1958, кн. 3; Гусев В. Е. Проблемы фольклора в истории эстетики. М.—Л., 1963; Березовський І. П. Українська радянська фольклористика. К., 1968; Гацак В. М. Фольклористика Советского Союза за 50 лет. «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», 1972, т. 31, в. 6; Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. М., 1974; Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975; Правдюк О. А. Українська музична фольклористика. К., 1978; Правдюк О. А. Міжнаціональні зв'язки в музичному фольклорі. К., 1982; Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народнопоетична творчість. К., 1983; Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. Пер. с итал. М., 1960.

М. С. Грицай.

«ФО́ЛЬКСШТІММЕ» («Volksstimme» — «Голос народу») — щоденна газета, ЦО *Комуністичної партії Австрії.* Засн. 5.VIII 1945 під назвою «Естеррайхіше фолькcштімме» («Голос австрійського народу»). З лютого 1957 виходить під сучас. назвою. Видається у Відні.

ФО́ЛЬМЕР (Volmer) Макс (3.V 1885, Гільден, Рейнланд — 3.VI 1965, Бабельсберг, Потсдам) — нім. фізикохімік, член нім. АН у Берліні (з 1934), її президент (1956—58), іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив Лейпцігський ун-т (1910). З 1922 — професор Вищої технічної школи і директор Ін-ту фіз. хімії й електрохімії у Берліні. У 1945—55 працював в СРСР. Основні праці в галузі дослідження процесів утворення нових фаз, що мало значення для розвитку теорії утворення кристалів при електроосадженні металів. Розвинув нову теорію електрохім. поляризації (теорія уповільненого розряду). Виявив роль збуджених молекул і атомів в елементарному фотохім. процесі.

ФОМА́ АКВІ́НСЬКИЙ (Фома Аквінат; Thomas Aquinas; 1225 або 1226, замок Роккасекка поблизу Акуїно — 7.III 1274, монастир Фоссануова, Пд. Італія) — середньовічний філософ і теолог, схоласт, засновник *томізму.* З 1244 — чернець ордену *домініканців.* Учень *Альберта Великого.* В 1257 здобув ступінь доктора. Об'єктивно-ідеалістична філософська система Ф. А., основний принцип якої — «гармонія» віри і розуму, склалася внаслідок теологічної інтерпретації вчення *Арістотеля.* Проголосивши бога творцем і управителем світу, Ф. А. вважав найвищим принципом пізнання «істини одкровення», розглядав філософію як «служницю теології». В питанні про природу заг. понять (*універсалій*) стояв на позиціях поміркованого реалізму. Проголошував примат церк. влади над світською. В 1323 Ф. А. канонізовано, а 1879 його схоластичне вчення проголошено єдино істинною філософією *католицизму.* Осн. твори — «Сума проти язичників» (1261—64), «Сума теології» (1265—73) та ін. Див. також *Неотомізм.* *В. А. Стокяло.*

ФОМА́ СЛОВ'ЯНИ́Н (бл. 760—823) — керівник антифеод. повстання у *Візантії* 820—823. Слов'янин за походженням. Турмарх (воєначальник) однієї з *фем* Малої Азії. Скориставшись з незадоволення нар. мас феод. та реліг. утисками, Ф. С. 820 підняв повстання, яке незабаром охопило більшу частину Малої Азії, частину Фракії і Македонії. Створені Ф. С. армія і флот повстанців протягом року тримали в облозі Константинополь. У 823 візант. уряд за допомогою військ болг. хана Омуртага придушив повстання. Ф. С. було взято в полон і страчено.

ФОМВІХА́Н Кейсон (н. 13.XII 1920, пров. Саваннакхет) — політ. і держ. діяч Лаосу. Н. в сім'ї службовця. Навчався на юрид. ф-ті Ханойського ун-ту. З 1942 включився в боротьбу проти япон. окупантів і франц. колонізаторів. У 1947—49 очолював визвольну боротьбу проти франц. колонізаторів на Пн.

К. Фомвіхан.

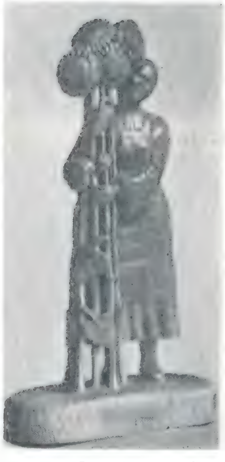

П. К. Фоменко. Колгоспниця з соняшниками. Дерево, різьблення. 1973.

Сх. Лаосу, керував створенням нар. збройних сил. У 1949 вступив до КП Індокитаю. З 1950 — член ЦК Фронту визволення Лаосу (1950—56), міністр оборони уряду Опору. Один із засновників Нар.-революційної партії Лаосу (1955). З часу заснування партії — ген. секретар її ЦК. З 1955 — головнокомандуючий Нар.-визвольною армією Лаосу (створена 1949). З 1956 — член ЦК, з 1959 — заст. голови ЦК *Фронту національного будівництва Лаосу*. З 1975 — прем'єр-міністр Лаосу. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Рос. перекл.— Революция в Лаосе: некоторые основные уроки и главные задачи. М., 1980.

О. М. Фоменко.

ФОМЕ́НКО Олександра Миколаївна (н. 8.III 1923, м. Бершадь, тепер Вінн. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1954 закінчила Одес. консерваторію (з 1970 — її викладач). У 1955—80 — солістка Одеської філармонії. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ФОМЕ́НКО Петро Карпович [н. 23.VIII (5.IX) 1900, с. Кондратівка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. майстер різьблення, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1982). Учасник громадян. війни. З 1936 працює у галузі худож. різьблення на дереві й кістці. Серед робіт — барельєфи «На Халхін-Голі» (1939), «Кобзар-партизан» (1948), статуетка «Колгоспниця з соняшниками» (1973), медальйон «Чумак у дорозі» (1980). Іл. с. 17.

ФОМИЧО́В Гнат Антонович [н. 23.II (8.III) 1905, Слобода Петрівська, тепер с. Петрівське Балаклейського району Харків. обл.] — укр. рад. вчений у галузі технології металів, доктор тех. наук (з 1954), професор (з 1961). Закінчив (1930) Дніпроп. гірничий ін-т. З 1961 працює в Дніпроп. хіміко-технологічному ін-ті. Осн. праці — з питань розробки і освоєння процесів виробн. труб з сталей та ін. сплавів, безшовних труб великого діаметра. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

М. Г. Фомичов.

ФОМИЧО́В Михайло Георгійович [н. 25.IX (8.X) 1911, с. Слобода, тепер Бєльовського р-ну Тул. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант танкових військ (1958), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1939. В Рад. Армії з 1933. В 1941 закінчив Військ. академію бронетанк. військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. начальника і нач. штабу бригади, корпусу, командир гвард. танк. бригади брав участь у боях на Пд., Пд.-Зх., Сталінградському, Брян. і 1-му Укр. фронтах. Після закінчення Академії Генштабу (1948) — на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1972 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

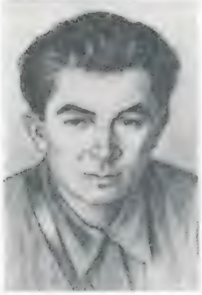
Є. П. Фомін.

ФОМІН Євген Павлович [14 (27).XII 1910, м. Каховка, тепер Херсон. обл.— 5.XI 1942] — укр. рад. поет. Перша зб. поезій вийшла 1927. У кн. «Ескізи» (1930), «Засідання героїв» (1932), «Книга поезій» (1936), «Лірика» (1938) та ін. відображено перемогу соціалізму в СРСР. Автор поем «Трипільська трагедія» (1929), «Рафаель» (1937), «Палац» (1938), «Василь Боженко» (1940) та ін. Перекладав з братніх л-р, зокрема твори О. Пушкіна, Я. Купали, епос «Давид Сасунський». У роки війни був кореспондентом військ. газети. Вірші зб. Ф. «Кров за кров» (1942) сповнені віри в перемогу над фашистськими загарбниками. Влітку 1942 в районі Ворошиловграда потрапив в оточення, загинув у катівнях гестапо.

Тв.: Вибране. К., 1956; Вибране. К., 1963; Сповідь. Вірші і поеми. К., 1968; Вибрані поезії. К., 1980; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.

ФОМІН Євстигній Іпатович [5 (16).VIII 1761, Петербург — кінець квітня 1800, там же] — рос. композитор. У 1782 закінчив Виховне уч-ще при петерб. АМ. Удосконалював майстерність у Болонській філармонічній академії (з 1785 — член цієї академії). В 1786 повернувся до Петербурга, де з 1797 був репетитором придворних театрів. Твори: опери — «Новгородський богатир Боєславич» (1786), «Золоте яблуко» (пост. 1803; обидві збереглися у фрагментах), «Візники на заміні» (1787), «Американці» (1788), мелодрама «Орфей та Евріділка» (1792), музика до трагедії «Ярополк і Олег» В. Озерова (1798).

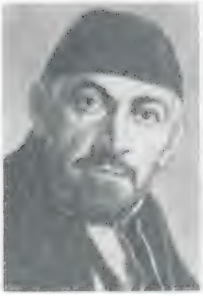
І. О. Фомін.

ФОМІН Іван Олександрович [22.I (3.II) 1872, Орел — 12.VI 1936, Москва] — рос. рад. архітектор. У 1894—97 та 1905—09 навчався в петерб. АМ у Л. *Бенуа*. Одночасно навчався мистецтву офорта у В. *Мате*. Один із засновників стилю *неокласицизму* в рос. архітектурі. Брав участь у виданні «Історії російського мистецтва». У 1911 організував у Петербурзі «Історичну виставку архітектури». Твори: в Петербурзі — колишні приватні будинки О. О. Половцева (1911—13), планування та озеленення *Марсового поля* (1920—23); в Москві — новий корпус Мосради (1929—30), станція метрополітену «Червоні ворота» (1936, тепер «Лермонтовська»); у Києві — будинок Ради Міністрів УРСР (1936—38, за участю арх. П. Абросимова) та ін.; палац у Хмільнику Вінн. обл. (1911). Викладав у АМ у Ленінграді, з 1933 — керівник школи-майстерні при Мосраді. Іл. і на с. 19 і 20.

Літ.: Лисовский В. И. А. Фомин. Л., 1979.

ФОМІН Ігор Іванович [н. 21.I (3.II) 1904, Москва] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1971), чл.-кор. АМ СРСР (з 1979). Син І. О. *Фоміна*. У 1926 закінчив Всеросійську АМ у Ленінграді, де навчався у О. *Дмитрієва*, В. *Щуко* та ін. Твори: будинки Московського (1930—35) та Невського (1937—40) райвиконкомів, забудова району Щеміловки (1937—48), житл. будинок на Двірцевій набережній (1946—51), станція метро «Площа Повстання» (1951—55; всі — у Ленінграді); житл. буд. на площі Гагаріна в Москві (1940—47), комплекс Ленінгр. ун-ту ім. А. О. Жданова в Петродворці (проект 1969), музей образотворчих мистецтв у с. Кмитові Коростишівського р-ну Житомир. обл. (70-і рр.); архіт. частини пам'ятників В. І. Леніну та воїнам, загиблим під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в смт Чутовому Полтав. обл.; Матері-Вітчизні в Полтаві та ін., всі — у співавторстві. З 1935 викладає в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна у Ленінграді (з 1946 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ФОМІН Олександр Васильович [2 (14).V 1869, с. Єрмоловка, тепер Петровського р-ну Сарат. обл.— 16.X 1935, Київ] — укр. рад. ботанік, акад. АН УРСР (з 1921). У 1893 закінчив Московський університет. Працював у Юр'євському (тепер Тартуський) ун-ті (1896—1902), Тбіліському бот. саду (1902—14). В 1914—27 — професор Київ. ун-ту, одночасно 1915—18 — Київ. вищих жіночих курсів, з 1921 — зав. Бот. кабінетом і Гербарієм АН УРСР. З 1922— керівник н.-д. кафедри ботаніки при Бот. саду, яка 1927 реорганізована в Н.-д. інститут ботаніки Наркомосу УРСР, у 1931—35 — директор Ін-ту ботаніки АН УРСР. Праці з питань систематики рослин, флори Кавказу, Сибіру, Далекого Сходу та України. Розробив перше ботанічне районування території УРСР.

Організував видання «Флора УРСР», брав безпосередню участь у створенні його першого тому. У 1924 заснував журн. «Вісник Київського ботанічного саду». Ім'я Ф. 1935 присвоєно Бот. саду Київського університету.

Літ.: Збірник праць, присвячений пам'яті акад. О. В. **Фоміна**. К., 1938.

ФОМІН Олександр Іванович [22.VIII (3.IX) 1879, Казань — 4.XI 1947, Київ] — рос. і укр. рад. живописець. У 1895—1900 навчався в Казанському худож. уч-щі, 1901—06 — у петерб. АМ у О. Кисельова. В 1913—24 жив у Лубнах, з 1924 — у Києві. Твори: «Весняний розлив на Ворсклі» (1924), портрет М. Заньковецької (1927), «Золота осінь» (1939) та ін. З 1933 викладав у Київському художньому інституті (з 1945 — професор).

Літ.: Виставка творів Олександра Фоміна. Каталог. К., 1961.

ФОМІН Петро Іванович (н. 2.VII 1930, с. Жихареве, тепер Урицького р-ну Орлов. обл.) — укр. рад. фізик-теоретик, доктор фіз.-мат. наук (з 1972), професор (з 1981), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1980. Закінчив (1953) Харків. ун-т. Працював (1957—

О. І. Фомін. Жіночий портрет. Олівець. 1937. Ворошиловградський художній музей.

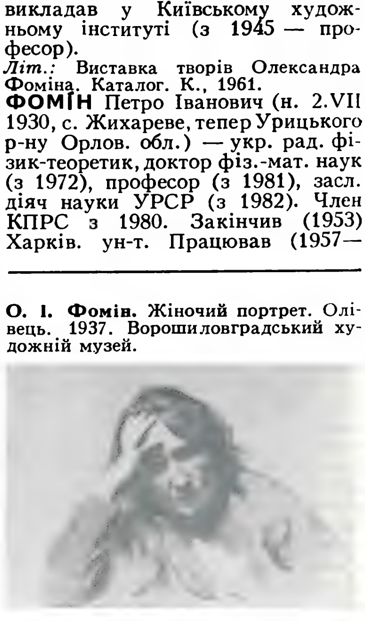

72) у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР. З 1972 — в Ін-ті теор. фізики АН УРСР. Осн. наук. праці — з квантової теорії поля, теорії елементарних частинок, теор. астрофізики і космології.

ФОМІ́Н Юрій Якович (н. 29.VI 1926, с. Сорогужино, тепер Юр'єв-Польського р-ну Владимирської обл.) — український радянський вчений у галузі суднових дизелів, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1947. Після закінчення (1950) Далекосхідного вищого інженерного морського уч-ща працював ст. інженером конструкторського бюро Далекосхідного морського пароплавства. З 1954 працює в Одеському інституті інженерів морського флоту. Осн. праці — з питань паливоподачі та робочого процесу дизелів.

ФОМО́З — хвороба рослин, що її спричинюють гриби роду фома (Phoma). Ф. уражує капусту (суха гниль), ріпак, буряки (коренеїд, зональна плямистість, серцевинна гниль буряків), моркву, кріп, кмин, виноградну лозу (чорна гниль) тощо. На уражених рослинах утворюються сірі або світло-бурі плями з чорними крапками — пікнідами гриба, наповненими спорами. Листки в'януть, обпадають, стебла часто надламуються, уражені коренеплоди під час зберігання загнивають. Збудник хвороби зимує в насінні, на рослинних рештках і висадках. Заходи боротьби. Насіння буряків протруюють хім. препаратами, провадять термічне знезаражування його, вносять добрива у правильному співвідношенні елементів, зокрема мікроелементів, та ін. *В. М. Шевченко.*

ФОН, джеджі, дагомейці, східні еве (самоназва — фонгбе) — народ, споріднений з *еве*. Населяють пд. і центр. частини Беніну. Чисельність — 2,1 млн. чол. (1980, оцінка). Мова належить до нігеро-кордофанської сім'ї мов (підгрупа ква). Ф. зберігають традиційні вірування (культ предків, шанування богів неба, землі та ін.). Осн. заняття — тропічне землеробство, збирання плодів.

ФОН (франц. fond, від лат. fundus — дно, основа), тло — 1) Другий план картини, рельєфу, орнаменту. 2) Переносно — середовище, оточення, в якому відбувається певне явище або подія.

ФОН (від грец. φωνή — звук) — позасистемна безрозмірна одиниця рівня *гучності звуку*.

ФОН РАДІОАКТИ́ВНИЙ, природний радіаційний фон — іонізуючі випромінювання, джерелами яких є *космічне проміння* та природні радіонукліди (див. *Радіоактивність природна*). Внаслідок існування Ф. р. всі живі організми Землі зазнають опромінення (див. *Генетична дія випромінювань, Опромінення організму*). Величина Ф. р. в різних районах земної кулі неоднакова. Випробування ядерної зброї, надходження в навколишнє середовище радіоактивних відходів з підприємств атомної пром-сті, атомних електростанцій та ін. викликали деяке підвищення Ф. р. Землі.

ФОНВІ́ЗІН Денис Іванович [3 (14).IV 1744 або 1745, Москва — 1 (12).XII 1792, Петербург] — рос. письменник. Представник просвітительського реалізму, зачинатель російської національної комедії. Літературну діяльність почав як перекладач і поет-сатирик (байка «Лисиця-підступниця», 1762; «Посланіє до слуг моїх...»,1763—66). У комедії «Бригадир» (1769, опубл. 1786) висміяв схиляння дворянства перед Заходом, стверджував нац. самобутність рос. культури. Комедія «Недоросток» (1781, опубл. 1783) — гостра сатира на поміщиків-кріпосників. У комедії «Вибір гувернера» (1790, незакінч.) порушена проблема виховання передової людини. Ф. належать трактат «Роздуми про неодмінні державні закони» (1783), «Загальна придворна граматика» (1783, опубл. 1829), автобіографічна повість «Щиросерді визнання у справах моїх та роздумах» (незакінч., опубл. франц. мовою, 1830), повісті «Життя графа Микити Івановича Паніна» (1784), «Каллісфен» (опубл. 1786). За вільнодумство Ф. зазнав переслідувань. У липні 1786 Ф. протягом тижня перебував у Києві, про що зробив запис у щоденнику.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. М.— Л., 1959; Сочинения. М., 1982. *Літ.:* Рассадин С. Фонвизин. М., 1980. *І. М. Давидова.*

ФОНД (франц. fond, від лат. fundus — дно, основа) — 1) Кошти або матеріальні засоби, що призначені для певної мети (напр., *фонд заробітної плати*) або становлять основні ресурси, запаси чого-небудь (напр., бібліотечні Ф.). 2) Організація або установа для подання матеріальної допомоги творчим діячам (напр., *Літературний фонд СРСР*).

ФОНД ЗАМІ́ЩЕННЯ — частина *сукупного суспільного продукту*, яка спрямовується на заміщення спожитих у процесі виробництва *засобів праці* і *предметів праці*. Вартісна форма Ф. з. являє собою вартість матеріальних затрат, перенесену на сусп. продукт (тобто уречевлену минулу працю), і виступає у вигляді *амортизаційного фонду* і вартості *оборотних фондів*. За рахунок амортизаційного фонду заміщується спожита протягом року частина основних виробничих фондів.

Заміщення спожитих предметів праці здійснюється з Ф. з. оборотних фондів перед кожним новим виробничим циклом. У соціалістичному суспільстві Ф. з. формується планомірно в масштабі всього сусп. виробн. Внаслідок *науково-технічного прогресу* і неухильного зростання *продуктивності праці* стає можливим використання Ф. з. на потреби не тільки простого, а й розширеного *відтворення*. *Ю. Ф. Очерет.*

ФОНД ЗАРОБІ́ТНОЇ ПЛА́ТИ — за соціалізму частина *національного доходу*, яка розподіляється серед трудящих у формі *заробітної плати* відповідно до кількості й якості затраченої ними праці (див. *Розподілу по праці закон*). В СРСР формується із суми коштів, які планомірно виділяє д-ва для оплати праці по нар. господарству в цілому, по окремих галузях, підприємствах, установах і організаціях та у вигляді фонду оплати праці в кооп. орг-ціях і на підприємствах. Ф. з. п. розраховують за категсріями працівників і за видами заробітної плати (фонд осн. і додаткової зарплати). Осн. частина заробітної плати регулюється *тарифною системою*. Розрізняють плановий та звітний Ф. з. п.

Виплати всім категоріям працівників за кошторисом планових витрат на виробн. утворюють плановий Ф. з. п. Крім них, існують також доплати, які включають тільки у звітний фонд. Це доплати за відхилення від нормальних умов роботи, доплати за понаднормові роботи, оплата браку не з вини робітника, оплата внутрішньозмінних і цілоденних простоїв, доплати до серед. заробітку. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 починаючи з одинадцятої п'ятирічки здійснюється перехід до планування Ф. з. п. на основі довгострокових нормативів заробітної плати на 1 крб. продукції. В норматив включають затрати на оплату праці лише пром.-виробничого персоналу. Ф. з. п. непром. персоналу планують окремо. Заг. Ф. з. п. визначають як суму Ф. з. п. промислово-виробничого персоналу і Ф. з. п. непромислового і несписквого складу. В нових умовах планування невикористану заощаджену частину Ф. з. п. підприємства можуть у кінці року перерахувати у *фонд матеріального заохочення*. При перевищенні Ф. з. п. на його покриття використовують кошти фонду матеріального заохочення (в межах економії Ф. з. п., перерахованої в цей фонд у попередньому році). *М. О. Солдатенко.*

ФОНД МАТЕРІА́ЛЬНОГО ЗАОХО́ЧЕННЯ — в СРСР один з *фондів економічного стимулювання*, який утворюється в об'єднаннях (на підприємствах), міністерствах (відомствах) за рахунок *прибутку*; призначений для посилення матеріальної заінтересованості трудових колективів і кожного працівника в досягненні високих показників трудової діяльності, підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Плановий Ф. м. з. створюється на основі встановлюваних для об'єднань (підприємств) стабільних нормативів, що їх затверджують у диференційованих розмірах за роками п'ятирічки, та фондостворюючих показників. У нових умовах господарювання посилюється зв'язок формування Ф. м. з. з прибутком. Це дає змогу забезпечити тіснішу залежність його розмірів від кінцевих результатів виробн. До фондостворюючих показників включають показники зростання *продуктивності праці*, підвищення якості продукції, виконання плану поставок продукції споживачам відповідно до укладених договорів (замовлень) та ін. Залежно від прийнятих фондостворюючих показників застосовують різні методи підвищення (зниження) величини Ф. м. з. З цього фонду виплачують премії робітникам, ІТП, службовцям та ін. категоріям працівників за виконання і перевиконання плану за встановленими системами пре-

І. І. Фомін.

О. В. Фомін.

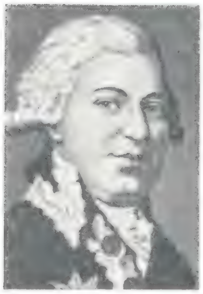

Д. І. Фонвізін.

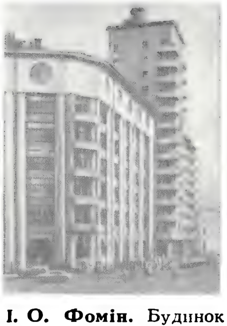

І. О. Фомін. Будинок товариства «Динамо» (тепер житловий будинок) у Москві. 1928—30.

І. О. Фомін. Палац у місті Хмільнику Вінницької області. Будівництво почато 1911.

міювання, одноразове заохочення окремих працівників за виконання особливо важливих виробничих завдань; премії за результатами внутрішньозаводського змагання, винагороди за заг. результати роботи за рік, надають одноразову допомогу робітникам та ін. Заохочення та винагороди, виплачувані з Ф. м. з., включають у середню *заробітну плату* працівників (крім одноразової допомоги). Невикористані протягом року суми цього фонду вилученню не підлягають, вони переходять на наступний рік. *В. А. Фере.*

ФОНД МИ́РУ — див. *Радянський фонд миру.*

ФОНД НАГРОМА́ДЖЕННЯ — частина *національного доходу*, яку використовують для розширеного *відтворення*, створення суспільних резервів і страхових запасів. Джерелом Ф. н. є *додатковий продукт*. За натурально-речовим складом Ф. н. включає: *засоби виробництва* (будівлі, машини, устаткування, матеріали, робоча і продуктивна худоба тощо), які є виробничим нагромадженням; предмети невиробничого нагромадження (приріст основних фондів *невиробничої сфери*); життєві засоби, необхідні для споживання додатковим робітникам, які включаються у виробн.; засоби виробн. і *предмети споживання*, що виступають у формі сусп. резервів і страхових запасів. За капіталізму Ф. н. використовується для *нагромадження капіталу* і є матеріальною основою розширення відносин капіталістичної *експлуатації*. За соціалізму Ф. н. виступає матеріальною основою зростання і вдосконалення виробн., неухильного підвищення *добробуту* народу. Частка Ф. н. в нац. доході СРСР становить бл. $^1/_4$. Переваги соціалістичної системи г-ва дають можливість забезпечити оптимальне співвідношення Ф. н. і *фонду споживання*. Див. також *Норма нагромадження*. *В. О. Ломакін.*

ФОНД ОСВО́ЄННЯ НОВО́Ї ТЕ́ХНІКИ — див. *Фонд розвитку науки і техніки єдиний.*

ФОНД РОБО́ЧОГО ЧА́СУ — час роботи одного працівника (робітника) протягом певного календарного періоду (рік, квартал, місяць). Обчислюють для розрахунків потрібної кількості працівників та виявлення показників використання трудових ресурсів на підприємствах. За одиницю виміру *робочого часу* прийнято людино-годину або людино-день. Для планування і оцінки використання робочого часу визначають календарний, табельний (фактичний) та максимально можливий (номінальний) Ф. р. ч. Вихідним є календарний фонд часу в днях.

Вираховуючи з календарного фонду часу кількість вихідних та святкових днів, одержують табельний Ф. р. ч. Максимально можливий Ф. р. ч. — максимальна кількість часу, яку можна відпрацювати відповідно до трудового законодавства. Він менший від календарного фонду часу на кількість вихідних, святкових людино-днів, чергових відпусток і включає відпрацьовані дні, дні цілодобових простоїв, відпустки на навчання, у зв'язку з родами, невиходи у зв'язку з хворобою, невиходи, дозволені законом, та з дозволу адміністрації, прогули. Повне уявлення про використання Ф. р. ч. дає *баланс робочого часу*, який характеризує осн. напрями використання фонду робочого часу. *В. А. Фере.*

ФОНД РО́ЗВИТКУ ВИРОБНИ́ЦТВА — в СРСР один з *фондів економічного стимулювання*, який створюється в об'єднаннях (на підприємствах), а також у м-вах (відомствах) з відрахувань від *прибутку*, частини амортизаційних відрахувань і виручки від реалізації вибулого зайвого майна (осн. фондів). Призначений для стимулювання *трудових колективів* у зростанні ефективності виробництва і поліпшенні умов праці на основі підвищення технічного рівня діючого виробництва. Ф. р. в. — одне з джерел нагромадження, з якого здійснюють капітальні вкладення, що їх спрямовують на забезпечення розширеного *відтворення*. Ф. р. в. утворюють за роками п'ятирічки за стабільними нормативами відрахувань від прибутку і амортизаційних відрахувань (від 10 до 50 %), призначених для повного відновлення *основних фондів*. Фактичний обсяг Ф. р. в. збільшується або зменшується залежно від перевиконання або недовиконання планових завдань щодо прибутку, а також відхилень фактичних амортизаційних відрахувань порівняно з плановими. Додаткові джерела утворення Ф. р. в.: додатковий прибуток (сума надбавок до оптових цін), одержаний підприємством від реалізації продукції вищої категорії якості; частина коштів, одержуваних об'єднаннями (підприємствами) від ін. об'єднань, що використовують їхні наук.-тех. розробки (документацію); частина коштів, одержуваних підрядними орг-ціями за скорочення строків введення в дію виробничих потужностей порівняно з затвердженими нормами тощо. За рахунок Ф. р. в. здійснюються заходи по тех. переозброєнню виробництва.

Ф. р. в. утворюють також у переведених на *господарський розрахунок* н.-д. ін-тах, проектно-конструкторських бюро і технологічних організаціях. *А. В. Коровський.*

ФОНД РО́ЗВИТКУ НАУ́КИ І ТЕ́ХНІКИ ЄДИ́НИЙ — грошові ресурси, призначені для фінансування н.-д., дослідно-конструкторських і технологічних робіт у виробничих об'єднаннях (на підприємствах). За рахунок єдиного фонду також відшкодовують витрати, пов'язані з розробкою і освоєнням нових видів продукції і технологічних процесів, з впровадженням *наукової організації праці*, фінансують додаткові витрати щодо поліпшення якості продукції і підвищені витрати в перші роки виробн. нової продукції. Створюють єдиний фонд у м-вах і відомствах відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). Цей фонд утворюють з відрахувань від планового прибутку наук.-виробничих і виробничих об'єднань (підприємств) за нормативом, встановленим у п'ятирічному плані (з розподілом за роками) в процентах до чистої продукції (нормативної), а в окремих галузях — до товарної продукції. До єдиного фонду спрямовують також частину додаткового прибутку (суму надбавок до оптової ціни), одержаного виробничим об'єднанням (підприємством) від реалізації нової високоефективної продукції і продукції з *державним Знаком якості* в розмірі 15 %. До 20 % коштів єдиного фонду м-ва виділяють підвідомчим наук. орг-ціям для створення наук.-тех. заділу в галузі. З коштів єдиного фонду сплачують разові премії за розробку, освоєння й масовий випуск особливо важливих і високоефективних видів устаткування і машин, а також за створення й освоєння принципово нових технологічних процесів для заохочення керівників робіт і безпосередніх виконавців. *І. Д. Олещенко.*

ФОНД СОЦІА́ЛЬНО-КУЛЬТУ́РНИХ ЗА́ХОДІВ І ЖИТЛОВО́ГО БУДІВНИ́ЦТВА — в СРСР один з *фондів економічного стимулювання*, який утворюється в об'єднаннях (на підприємствах), організаціях за рахунок відрахувань від прибутку; призначений для стимулювання заінтересованості виробничих колективів у підвищенні ефективності виробн. Фонд формується у розмірі 30—50 % *фонду матеріального заохочення* залежно від виконання планів поставок продукції за номенклатурою і в строк, підвищення *продуктивності праці*, поліпшення якості й збільшення випуску нової продукції, зростання прибутку підприємств; враховується також *план соціального розвитку колективу*.

Кошти фонду використовують суворо за цільовим призначенням: на буд-во і капітальний ремонт житл. будинків, дит. дошкільних закладів, профілакторіїв, їдалень і буфетів на підприємствах, клубів, піонерських таборів, будинків відпочинку, пансіонатів і санаторіїв та ін. об'єктів культур.-побутового і мед. призначення; на придбання медикаментів, путівок, на поліпшення харчування дітей у дит. закладах, харчування в заводських їдальнях; на відшкодування надпланових витрат на утримання культур.-освітніх закладів і піонерських таборів; на пайову участь підприємств у спільному буд-ві житл. будинків і об'єктів культур.-побутового призначення. Конкретні напрями використання коштів фонду визначає адміністрація виробничого об'єднання (підприємства) разом з к-том профспілки. В обговоренні і розв'язанні питань використання коштів на соціально-культур. заходи і житл. буд-во активну участь беруть трудові колективи. *М. І. Чуклін.*

ФОНД СПОЖИ́ВАННЯ — частина *національного доходу*, яку використовують для задоволення особистих потреб населення, а також на утримання установ і організацій *невиробничої сфери*. Джерелом фонду споживання є *необхідний продукт* і частина *додаткового продукту*. За натурально-речовим змістом Ф. с. складається з предметів невиробничого *споживання*. За способом утворення і використання Ф. с. поділяють на фонд оплати по праці працівників матеріального виробн., *суспільні фонди споживання* і фонд утримання апарату управління. В СРСР частка Ф. с. у нац. доході неухильно зростає; 1983 вона становила $^3/_4$, а з урахуванням затрат на житлове і соціально-культур. буд-во — $^4/_5$. Особливістю змін у структурі Ф. с. на етапі розвинутого соціалізму є випереджаюче зростання тієї його частини, яка забезпечує створення умов для всебічного розвитку особи (випереджаючі темпи зростання виробництва предметів споживання тривалого користування, засобів розвитку галузей невиробничої сфери тощо). *С. Д. Годун.*

ФОНД ШИРВЖИ́ТКУ — в СРСР цільовий фонд фінансових ресурсів, який утворюють в об'єднаннях (на підприємствах) з метою стимулювання працівників у використанні *відходів виробництва* для випуску товарів народного споживання. Ф. ш. утворюється за рахунок прибутку, що його одержують підприємства від реалізації товарів широкого вжитку та виробів виробничого призначення, виготовлених з відходів власного виробн. або одержаних від ін. підприємств. 60 % коштів фонду використовують на розширення цехів і дільниць, де виробляють товари широкого вжитку з відходів виробн., на поліпшення якості товарів, на буд-во та ремонт соціально-культур. закладів, 35 % — на преміювання і культур.-побутові потреби робітників, інженерно-тех. працівників і службовців. Решту Ф. ш. перераховують до централізованого фонду м-ва або відомства. *М. І. Чуклін.*

ФО́НДА (Fonda) — родина амер. кіноакторів. Генрі Ф. (16.V 1905, Гранд-Айленд, шт. Небраска — 12.VIII 1982, м. Сан-Франціско). З 1925 — в театрі, 1935 дебютував у кіно. Кращі ролі у фільмах «Інцидент в Окс-боу» (1943), «Війна і мир» (1956, за Л. Толстим), «Дванадцять розгніваних чоловіків» (1957), «Найдостойніший» (1964).

Джейн Ф. (н. 21.XII 1937, м. Нью-Йорк). Дочка Генрі Ф. Навчалась в «Екторс-студіо» (Нью-Йорк). В кіно дебютувала 1960. Спочатку знімалась у фільмах франц. режисерів, з 1965 — у США. Ролі у фільмах: «Погоня» (1965), «Загнаних коней пристрілюють, чи не так?» (1969), «Синій птах» (1976, спільне виробництво СРСР — США), «Джулія», «Дік і Джейн» (обидва — 1977), «Повернення додому» (1978), «Китайський синдром» (1979) та ін. Виступає проти загрози війни, расизму і корупції бурж. суспільства.

Г. Фонда.

Дж. Фонда.

ФО́НДИ ВИРОБНИ́ЧІ — соціально-екон. форма *засобів виробництва* за соціалізму, які функціонують у сфері матеріального *виробництва*. Ф. в. є сусп. *власністю* і планомірно використовуються для виробн. *сукупного суспільного продукту*. Ф. в.— осн. частина *національного багатства* соціалістичного суспільства. Вони включають *засоби праці* і *предмети праці*. Залежно від характеру перенесення *вартості* на виготовлений продукт Ф. в. поділяють на *основні фонди* та *оборотні фонди*. Ф. в. відіграють вирішальну роль у соціалістичному виробн. Розширене відтворення Ф. в. на постійно удосконалюваній тех. основі в умовах *науково-технічної революції* є необхідною умовою розвитку соціалістичного виробн. Екон. формами госпрозрахункового стимулювання кращого використання Ф. в. є *плата за фонди* та *ціноутворення* з урахуванням *фондомісткості* продукції. *А. В. Коровський.*

ФО́НДИ ЕКОНОМІ́ЧНОГО СТИМУЛЮВА́ННЯ — грошові фонди, які утворюють за рахунок прибутку в соціалістичних об'єднаннях (на підприємствах), в госпрозрахункових організаціях, міністерствах (відомствах) для розвитку ініціативи і підвищення колективної і особистої заінтересованості у збільшенні випуску продукції, в підвищенні продуктивності праці та ефективності виробництва; важливий складовий елемент єдиної системи *матеріального стимулювання праці* і *морального стимулювання праці*. Діюча система утворення Ф. е. с. передбачає створення трьох фондів: *фонду матеріального заохочення, фонду соціально-культурних заходів і житлового будівництва* та *фонду розвитку виробництва*. Величина Ф. е. с. залежить від виконання планів поставок продукції, підвищення *продуктивності праці*, поліпшення якості продукції і зростання *прибутку* (в окремих галузях — зниження *собівартості*). Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) Ф. е. с. утворюють за стабільними нормативами в дифференційованих розмірах за роками п'ятирічки. Ці нормативи визначають за встановленими у плані якісними показниками роботи виробничих об'єднань (підприємств) і затверджують їх у межах нормативів, передбачених у п'ятирічному плані по м-ву в цілому. Абс. розміри Ф. е. с. визначають у п'ятирічних планах (з розподілом за роками) розрахунково. Конкретні напрями використання коштів Ф. е. с. визначають адміністрація виробничого об'єднання (підприємства) разом з к-том профспілок і за участю *трудових колективів*. Кошти цих фондів використовують суворо за цільовим призначенням. Невикористані лишки фондів переходять на наступний рік і вилученню не підлягають. При прийнятті і виконанні виробничими об'єднаннями (підприємствами) *зустрічних планів*, які перевищують завдання п'ятирічного плану на черговий рік, відрахування у Ф. е. с. за це перевищення проводять за підвищеними нормативами. В об'єднаннях (підприємствах) створюють також спец. фонди, що стимулюють розвиток окремих видів виробн. Ф. е. с., відіграють важливу роль у системі екон. управління виробництвом. *І. В. Смолін.*

ФО́НДИ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА — в СРСР сукупність матеріальних і грошових ресурсів, що їх планомірно створюють, розподіляють і використовують у процесі розширеного соціалістичного відтворення для розвитку виробництва, задоволення постійно зростаючих потреб населення, гармонійного і всебічного розвитку трудящих. Ф. н. г.— осн. частина нац. багатства країни. До їх складу входять *основні фонди* (виробничі і невиробничі), оборотні засоби (*оборотні фонди* і *фонди обігу*), резервні і *страхові фонди*. Виробничі осн. фонди — засоби праці (будови і споруди виробничого призначення, силові й робочі машини та устаткування, трансп. засоби тощо) діють у натуральній формі протягом тривалого часу і переносять свою вартість частинами на готовий продукт у процесі виробництва. Крім фондів, які перебувають у сфері виробн., соціалістичні підприємства мають засоби, що функціонують у сфері обігу, тобто фонди обігу. Виробничі оборотні фонди та фонди обігу разом становлять оборотні засоби підприємства. Невиробничі осн. фонди — об'єкти і предмети тривалого користування, вони є матеріальною базою галузей невиробничої сфери (наука і освіта, житл. і комунальне г-во, охорона здоров'я тощо). Резервні Ф. н. г.— тимчасово виключені з нар.-госп. обороту матеріальні і фінанс. ресурси, призначені для забезпечення додаткових потреб, не передбачених у річних і перспективних нар.-госп. планах. Страхові фонди — особливий вид матеріальних і грош. ресурсів, призначених для відшкодування збитків, заподіяних стихійним лихом та ін. випадковими подіями. Соціалістична система г-ва забезпечує швидкі темпи зростання Ф. н. г. Розширене відтворення їх здійснюється за рахунок коштів відшкодування і нагромадження. За 1971—82 в СРСР осн. фонди збільшились майже у 2,3 раза, оборотні засоби — у 2,2 раза. Швидке зростання Ф. н. г., і перш за все осн. виробничих фондів, вдосконалення їх на основі *науково-технічного прогресу* створюють умови для збільшення випуску продукції, підвищення її якості. За 1981—82 виробничі осн. фонди оновлено на 16 %, в т. ч. у промисловості — на 15 %, в сільському господарстві — на 19 %.

Довгостроковий курс партії на всемірне підвищення ефективності суспільного виробництва зумовлює необхідність посилення інтенсивності використання осн. виробничих фондів. Неодмінною умовою посилення інтенсифікації виробн. є також поліпшення використання оборотних фондів. На кін. 1982 оборотні засоби в запасах товаро-матеріальних цінностей становили 15,6 % усіх осн. фондів і оборотних засобів. Економія оборотних фондів, постійне поліпшення використання їх і підвищення якості предметів праці є важливою умовою піднесення ефективності сусп. виробництва.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Иванов Е. А. Основные фонды: воспроизводство и повышение

фондоотдачи. М., 1978; Байбаков Н. К. Советская экономика на пути интенсивного развития. М., 1981; Черников Д. А. Темпы и пропорции экономического роста. М., 1982.
Ю. В. Ніколенко.

ФО́НДИ НЕВИРОБНИ́ЧІ — частина *національного багатства* соціалістичного суспільства. Включають основні Ф. н., запаси товарів і продуктів споживчого призначення, майно населення. До осн. фондів належать житловий фонд міст і сіл, будинки, споруди і обладнання шкіл та ін. навч. закладів, лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку, готелів, кемпінгів, мотелів, театрів, кінотеатрів, клубів, підприємств комунально-побутового та електро-газового г-ва, установ управління та охорони громад. порядку тощо. На кінець 1982 осн. Ф. н. СРСР оцінювалися в 657 млрд. крб. і становили 33,4 % всіх *основних фондів* нар. г-ва країни, в т. ч. в УРСР — 105 млрд. крб., або 32,8 %. Осн. частина цих фондів представлена фондами *житлового господарства*. Запаси товарів і продуктів споживчого призначення складаються з товарних ресурсів предметів нар. споживання, які продають населенню або орг-ціям для невиробничого використання. Майно населення включає особисті легкові автомобілі, меблі, предмети домашнього вжитку тощо. Зростання обсягу Ф. н.— осн. умова реалізації соціальної програми КПРС по підвищенню *добробуту* трудящих.
М. І. Чуклін.

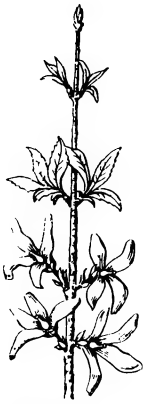
Форзиція поникла. Пагін з квітками.

ФО́НДИ О́БІГУ — частина *оборотних засобів* соціалістичних об'єднань (підприємств), що функціонує у сфері *обігу* в товарній і грошовій формах. Складаються із запасів нереалізованої готової продукції, запасів товарів у торг. орг-цій, грошей у касі, на рахунках Держбанку, ін. засобів у розрахунках.

На відміну від *оборотних фондів* Ф. о. не створюють споживної вартості продукту, а беруть участь у формуванні вартості продукту, підвищуючи її. Ф. о. поділяють на Ф. о. соціалістичних держ. підприємств, кооп.-колгоспні, роздрібного *товарообороту*, нар.-госп., або суспільні Ф. о. За принципом організації Ф. о. бувають нормовані та ненормовані. Нормується готова продукція, яка перебуває на складі і ще не реалізована. До ненормованих Ф. о. належать відвантажені товари, кошти, дебіторська заборгованість. За джерелами формування Ф. о. поділяють на власні і позичкові. Власні перебувають у розпорядженні підприємств і в процесі обігу повністю повертаються до нього. Позичкові — кредити Держбанку, які витрачаються на тимчасові потреби підприємства і підлягають поверненню. Встановлення оптимальної структури Ф. о., скорочення строків реалізації готової продукції і грош. документів прискорюють *оборотність оборотних засобів* і підвищують *економічну ефективність соціалістичного виробництва*.
Є. П. Жуганов.

ФО́НДИ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ПІДПРИ́ЄМСТВА — в СРСР сукупність матеріальних цінностей і грошових ресурсів, що їх використовують для забезпечення виробничо-господарської діяльності та екон. стимулювання працівників об'єднань (підприємств). Поділяються на дві групи. До першої групи належить майно об'єднань (підприємств) — *основні фонди, оборотні засоби*, що становлять *статутний фонд*. Ці фонди використовують для забезпечення безперервності виробн. Гол. частина осн. фондів — виробничі осн. фонди (засоби праці), що діють у сфері матеріального виробн. Їхня вартість поступово переноситься на готову продукцію. Осн. фонди, що не беруть безпосередньої участі в процесі виробн., становлять невиробничі осн. фонди. Оборотні засоби — це *оборотні фонди* і *фонди обігу* в грош. виразі. Оборотні фонди включають предмети праці і повністю переносять свою вартість на заново створений продукт.

До другої групи належать фонди спец. цільового призначення — грош. ресурси для забезпечення процесу розширеного відтворення і матеріального стимулювання *трудового колективу* та окремих працівників у поліпшенні кінцевих результатів діяльності об'єднань (підприємств), у підвищенні ефективності виробн. Це *фонди економічного стимулювання*, а також ін. грош. фонди. Порядок створення і використання їх регулюється діючим законодавством та інструктивними документами.
Г. В. Смолін.

ФО́НДИ СТИМУЛЮВА́ННЯ — див. *Фонди економічного стимулювання*.

ФО́НДОВА БІ́РЖА — див. *Біржа*.

ФОНДОВІДДА́ЧА — один з показників рівня *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Ф. осн. виробничих фондів обчислюють як відношення заг. обсягу виробленої продукції в грош. виразі до вартості осн. виробничих фондів на початок року. Такі розрахунки здійснюють по валовому сусп. продукту та по *національному доходу*. Ф. оборотних виробничих фондів обчислюють як відношення заг. обсягу виробленої продукції в грош. виразі до вартості *оборотних фондів* або товарно-матеріальних оборотних засобів. Такий показник дає уявлення про рівень *оборотності оборотних засобів*, ефективність використання їх. На рух Ф. впливають такі фактори, як тех. рівень фондів, ступінь використання виробничих потужностей діючих підприємств, устаткування (коефіцієнт змінності), галузева структура виробн., технологічна й вікова структура фондів, відтворювана структура капіталовкладень та ін. Підвищення Ф.— один з осн. шляхів зростання ефективності виробництва.
В. О. Литвицький.

ФОНДОМІ́СТКІСТЬ — якісний розрахунковий показник, що характеризує рівень використання *основних фондів* галузей нар. господарства і об'єднань (підприємств). Обчислюють як відношення середньорічної вартості осн. фондів до річного обсягу продуктів у натуральному і вартісному виразах. При оцінці динаміки ефективності осн. фондів необхідно враховувати зміни Ф. в сукупності зі змінами *трудомісткості, матеріаломісткості продукції* та енергомісткості. Зниження Ф. (підвищення *фондовіддачі*) — важливий фактор *інтенсифікації виробництва*. В новій системі *господарського механізму*, впроваджуваній відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС, утворення фондів матеріального заохочення і соціального розвитку в об'єднаннях (на підприємствах) ставиться в більш тісну залежність як від рівня *продуктивності праці*, так і від рівня фондомісткості.
Ю. М. Канигін.

ФОНДООЗБРО́ЄНІСТЬ ПРА́ЦІ — в соціалістичній економіці показник, що характеризує ступінь оснащення працівників, зайнятих у виробництві, *основними фондами*. Обчислюють як відношення середньорічної вартості осн. фондів до середньорічної чисельності промислово-виробничого персоналу в одній найбільшій зміні. Аналогічно Ф. п. обчислюють і на одного робітника в пром-сті або працівника в с. г.; її визначають як по осн. виробничих фондах в цілому, так і по активній їх частині (машинах і устаткуванню). Зростання Ф. п. проявляється у дедалі більшому заміщенні *живої праці* машинами і тому є одним з осн. факторів підвищення *продуктивності праці*. Показники Ф. п., зокрема їх динаміку, використовують для аналізу розвитку виробн. та його перспективного планування. Особливо зростає Ф. п. в період *науково-технічної революції*. За 1971—81 фондоозброєність виробничого персоналу в пром-сті СРСР зросла в 2,07 раза, в УРСР — в 1,85 раза; в с. г. в розрахунку на одного працівника вона зросла відповідно в 2,5 раза і в 2,6 раза. Підвищення Ф. п. змінює характер праці, поліпшує її умови, забезпечує зростання *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.
С. Л. Корецький.

ФОНЕ́МА (від грец. φώνημα — голос, звук; мовлення) — основна одиниця *фонології*; лінійно найкоротша одиниця звукової сторони мови, здатна виконувати словотворчу або формотворчу функцію (пор. бити — пити — мити; око — ока — оку). Ознаки Ф. можуть бути диференційні (релевантні) та недиференційні (інтегральні). За диференційними ознаками Ф. утворюють опозиції (напр., дзвінка **б** протиставляється глухій **п**, тверда **т** — м'якій **ть**). Твердість **ч** є інтегральною ознакою, бо відповідної м'якої Ф. немає. Диференційні ознаки неоднакові для кожної мови. У *мовленні* Ф. реалізується в *звуках*, які наз. її алофонами, або варіантами. Алофони бувають комбінаторні (залежні від сусідніх звуків) та позиційні (залежні від позиції щодо наголосу або місця в слові).
Н. І. Тоцька.

ФОНЕНДОСКО́П (від грец. φωνή — звук, ἔνδον — всередині і σκοπέω — спостерігаю, досліджую) — медичний інструмент для вислуховування серцевих тонів, дихальних шумів та ін. звуків, що виникають у внутрішніх органах людини та ряду тварин. Див. також *Стетоскоп*, *Стетофонендоскоп*.

ФОНЕ́ТИКА (від грец. φωνητικός — звуковий) — 1) Звукова будова мови. 2) Галузь *мовознавства,* що вивчає звукову будову мови. Це вивчення здійснюється в фізіологічному (положення мовних органів та особливості звукосприймання), акустичному (акустико-фізичні особливості) й лінгвістичному (смислові функції) аспектах. Частина мовознавців розділяє ці аспекти між двома науками: фонетикою (фізіологічний та акустичний аспекти) і *фонологією* (лінгвістичний). До осн. фонетичних одиниць належать лінійні (сегментні) — *фонеми, склади,* ритмічні групи та *синтагми* і просодичні — *наголос* та *інтонація*. Специфіка фонетичних одиниць полягає в тому, що вони не мають самостійного значення, а є засобом матеріальної реалізації значимих одиниць мови. Ф. конкретної мови поділяється на описову й історичну. Описова Ф. досліджує фонематичний склад даної мови, характеризує фізіологічну й акустичну природу *звуків мови* і дає їх класифікацію; встановлює, в якому оточенні можуть виступати звуки даної мови, яких змін вони зазнають у мовному потоці, вивчає природу й смислові функції ін. фонетичних одиниць. Історична Ф. вивчає розвиток звукової будови мови протягом ряду епох. Існує й заг. Ф., що займається вивченням заг. закономірностей, які діють у звукових системах різних мов і є основою для фонетичного аналізу будь-якої конкретної мови. У Ф. є спец. методи дослідження: фонологічний аналіз, безпосереднє спостереження, фізіологічні (палатографія, рентгенографія тощо) та акустичні (осцилографія, спектрографія, синтезування мовлення та ін.). Розділ Ф., що вивчає об'єктивні властивості звуків за допомогою апаратури шляхом спеціально поставлених експериментів, наз. експериментальною, або інструментальною, фонетикою.

Літ.: Матусевич М. И. Введение в общую фонетику. М., 1959; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979; Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969; Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. К., 1981.

Н. І. Тоцька.

ФОНЕТИ́ЧНІ ЗАКО́НИ, звукові закони — констатація регулярних відповідностей між звуками однієї мови на сучас. етапі (в плані *синхронії*), або між звуками однієї мови в її істор. розвитку (в плані *діахронії*), або між звуками споріднених мов чи діалектів у сучасному й істор. плані (напр., закон *асиміляції* приголосних за дзвінкістю в сучасній укр. мові; закон переходу давнього звука **ѣ** у певний період в укр. мові в **і**, а в рос. мові — в **е**; закон занепаду глухих голосних у давньорус. мові). Ф. з. можуть порушуватися дією ін. Ф. з., *аналогією* чи *запозиченнями.*

Літ.: Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М., 1965; Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. К., 1974. *Н. І. Тоцька.*

ФО́НІКА (від грец. φωνή — звук) — звукові засоби, які надають мові, насамперед віршованій, милозвучності, підсилюючи її емоціонально-інтонаційну виразність. Див. *Евфонія, Алітерація, Асонанс.*

ФОНОГРА́МА (від грец. φωνή — звук і γράμμα — запис) — носій інформації (диск, кіноплівка, магн. стрічка тощо), зафіксованої на ньому під час *звукозапису.* Створюється звукозаписуючим елементом (різцем, променем світла, магн. полем), що залишає на носії інформації звукову доріжку (канавку, засвічену ділянку кіноплівки, намагнічену ділянку магн. стрічки), за видом якої розрізняють Ф. механічну, фотографічну, або оптичну, і магнітну. Ф. бувають одно- (з монозаписом) і багатодоріжкові (з моно- і стереофонічним записом). У сучас. кінематографії в звичайних 16 і 35-мм кінофільмах використовують в основному однодоріжкові Ф. фотографічні, а також магнітні. У *широкоекранному кіно* і *широкоформатному кіно* застосовують магн. Ф. чотири· і шестидоріжкові, у *панорамному кіно* — семи- (система «Синерама», США) і дев'ятидоріжкові (система «Кінопанорама», СРСР).

ФОНОКАРДІОГРА́ФІЯ (від грец. φωνή — звук, καρδία — серце і γράφω — пишу) — метод реєстрації звуку, який виникає у серці при його діяльності, за допомогою спец. апарата — фонокардіографа. Останній складається з мікрофона, який сприймає звукові хвилі, підсилювача і реєструючого пристрою. Мікрофон по черзі ставлять у ті точки грудної клітки, де звичайно вислуховують серце при *аускультації*. Таким чином записують криву — фонокардіограму. Одночасно з нею записують електрокардіограму (див. *Електрокардіографія*) і сфігмограму центрального пульсу (яка дає змогу визначити тривалість фаз серцевого циклу, тобто одержати дані про скоротливу дію *міокарда*). Ф. використовують у діагностиці захворювань серця.

ФОНОЛО́ГІЯ (від грец. φωνή — звук і λόγος — вчення) — галузь *мовознавства,* що вивчає функціональну значимість звукових одиниць мови як засобу розрізнювання *морфем, слів* і їхніх форм та типів речень. Осн. місце у Ф. посідає вчення про *фонему* як найкоротшу одиницю звукової сторони мови, що виконує смислорозрізнювальну функцію. Ф. встановлює принципи й методи визначення складу фонем, вивчає їхні модифікації, зв'язки та опозиції, що існують між окремими фонемами та їхніми групами (тобто визначає фонологічну, або фонематичну, систему). Започаткував Ф. як науку І. О. *Бодуен де Куртене* в 70-х рр. 19 ст. Розрізняють Ф. історичну та Ф. сучасної мови.

Літ.: Трубецкой Н. С. Основы фонологии. Пер. с нем. М., 1960.

Н. І. Тоцька.

ФОНО́Н (від грец. φωνη — звук) — *квант* поля коливань *кристалічної гратки.* Коливання атомів *кристала* внаслідок взаємодії між собою поширюються у вигляді *хвиль.* Кожній такій хвилі можна поставити у відповідність *квазічастинку* — Ф. Енергія Ф. дорівнює $\varepsilon = \hbar\omega$, квазіімпульс $p = \hbar\vec{k}$, де $\hbar$ — *Планка стала,* ω — *частота* хвилі, $\vec{k}$ — квазіхвильове число. Ф. є *бозоном* і підпорядковується *Бозе — Ейнштейна статистиці*. Число Ф. N у всіх *твердих тілах* залежить від т-ри $T : N_{\text{Ф}} \sim T^3$ при $T \to 0$ і $N_{\text{Ф}} \sim T$ при $T \gg \Theta_D$(Θ_D — *Дебая температура*). Ф. взаємодіють між собою та з ін. квазічастинками (електронами провідності, магнонами тощо) та з стаціонарними *дефектами в кристалах*. Цими взаємодіями зумовлені, напр., теплове розширення кристалів, залежність пружних сталих від т-ри і тиску; електрон-фононною взаємодією пояснюється, зокрема, *надпровідність*. Ф. наз. також довгохвильові елементарні збудження в надплинному гелії (див. *Надплинність*).

ФОНТА́Н [італ. fontana, від лат. fons (fontis) — джерело] — 1) В архітектурі — декоративна споруда, що є основою або обрамленням струменів води, які б'ють вгору або стікають вниз. Спочатку Ф. споруджували тільки як джерело питної води. Пізніше Ф. у поєднанні з *малими архітектурними формами,* скульптурою та зеленими насадженнями — елемент *садово-паркового мистецтва* та містобудування. 2) У гірничій справі — струмінь рідини (напр., нафти, розсолу) або газу, що виходить на поверхню землі з свердловини здебільшого під природним тиском пластів. Фонтани використовують у нафтовидобувній і газовій пром-сті, при видобуванні *термальних вод* та природних розчинів мінеральних солей.

ФОНТА́НЕ (Fontane) Теодор (30.XII 1819, Нойруппін — 20.IX 1898, Берлін) — нім. письменник. Літ. діяльність почав у кін. 30-х рр. Автор балад, літ.-критичних праць, нарисів, істор., етногр. творів. Повісті «Грішниця» (1882), «Шах фон Вутенов» (1883), романи «Шляхи-роздоріжжя» (1888), «Пані Женні Трайбель» (1892), «Еффі Бріст» (1895), «Штехлін» (1899) та ін.— найвище досягнення нім. критичного реалізму кін. 19 ст. Викривав прусське дворянство, бурж. мораль, висловлював симпатії до робітн. класу.

Тв.: Рос. перекл.— Эффи Брист. М., 1960; Шах фон Вутенов.— Пути-перепутья.— Госпожа Женни Трайбель. М., 1971. *Н. М. Митузова.*

Т. Фонтане.

ФОНТА́НІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — у Ленінському р-ні Крим. обл. УРСР. Пов'язане з Фонтанівською брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*). Поклади газу — у пісковиках еоценового і олігоценового віку. Глиб. залягання 2600—3400 м. Газ метановий (містить 80 % метану). Родовище відкрито 1975.

І. В. Леськів.

ФОНТЕНБЛО́ — місто в центр. частині Франції, за 60 км на Пд. Сх. від Парижа. Розташоване серед лісу в мальовничій місцевості. 19,6 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд. і фарфорової пром-сті. Ф.— колишня заміська резиденція французьких королів. До архітектурного ансамблю Ф. входять: палац (з 1527, архітектори Ж. Лебретон, П. Шамбіж та ін.), «Подвір'я Білого коня» (з 1527, перебудовано у 18 ст.), «Подвір'я Фонтана» (1812, арх. Л. М. Л. Петіто), галерея Франціска І (1528—41), Тронний зал (1642), зал Ради (серед. 18 ст., живопис Ф. *Буше,* 1753), парадні, т. з. королівські, сходи (1749, арх. Ж. А. Габрієль), сад Діани (фонтан зі статуєю Діани (1684, скульптори брати Келлер), англійський парк (19 ст.). Тепер Ф.— Нац. музей.

Фонтенбло. Палац. Архітектор Ж. Лебретон. Будівництво почато 1527.

ФОРАМІНІФЕ́РИ (Foraminifera) — ряд найпростіших тварин класу *саркодових.* Тіло оточене раковиною (діаметр 0,01—160 мм). Майже виключно морські організми, зустрічаються на великих (до 4000 м і більше) глибинах, окремі види, напр. *глобігерини,* входять до складу *планктону.* Понад 1000 сучас. видів, поширених в усіх морях і океанах, у Чорному, Азовському морях — бл. 50. У викопному стані (понад 10 тис. видів) відомі з кембрію. В УРСР викопні Ф. становлять фузулінові і швагеринові вапняки карбону Донбасу, нумулітові вапняки палеогену Криму та ін. Викопні Ф., як і *корененіжки,* є показниками віку геологіч. відкладів, використовуються також як індикатори нафти.

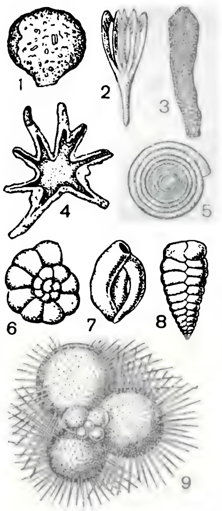

Форамініфери. Раковини різних видів:
1 — Saccamina sphaerica;
2 — Lagena plurigera;
3 — Hyperammina elongata;
4 — Astrorhiza limicola;
5 — Ammodiscus incertus;
6 — Discorbis vesicularis;
7 — Quinqueloculina seminulum;
8 — Textularia sagittula;
9 — Globigerina sp.

ФО́РБЕК (Forbeck) Рагнар (23.VII 1894, Осло — 28.XII 1975, там же) — норв. громадський діяч, учасник руху прихильників миру. Закінчив теологічний ф-т ун-ту в Осло (1918). Під час окупації Норвегії нім.-фашист. військами (1940—45) — учасник *Руху Опору.* В 1947—64 — резидент-капелан собору в Осло. З 1953 — член Норв. к-ту прихильників миру і *Всесвітньої Ради Миру.* Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

ФОРД (Ford) Джералд Рудолф (н. 14.VII 1913, м. Омаха, шт. Небраска) — держ. діяч США. Закінчив Мічіганський (1935) і Йєльський (1941) ун-ти. В 1942—46 служив у флоті. В 1948—73 — член палати представників від *Республіканської партії.* В 1974—76 (після «*Уотергейтської справи*») — президент США. Проводив помірковану внутр. політику. В галузі зовн. політики адміністрація Ф. продовжувала курс на розвиток відносин з Рад. Союзом (24.XI 1974 в ході робочої зустрічі на найвищому рівні у районі Владивостока підписав спільне рад.-амер. комюніке). Разом з тим 1975 Ф. проголосив т. з. Тихоокеанську доктрину, спрямовану на посилення позицій США у Пд.-Сх. Азії.

І. М. Кравченко.

ФОРД (Ford) Джон (справж. ім'я і прізв.— Шон Алоїзіус О' Фіні; 1.II 1895, Кейп-Елізабет, шт. Мен —31.VIII 1973, Палм-Спрінгс, шт. Каліфорнія) — амер. кінорежисер. З 1914 — в *Голлівуді.* У 1920—30 ставив фільми за мотивами життя амер. ковбоїв. Кращі твори Ф.— екранізації літ. творів «Ерроусміт» (1932, за романом С. Льюїса), «Інформатор» (1935, за романом Л. О' Флаерті), «Диліжанс» (1939, в радянському прокаті «Подорож буде небезпечною», за романом Е. Хейкокса), «Юний містер Лінкольн» (1939), «Грона гніву» (1940, за романом Дж. Стейнбека), «Довга дорога додому» (1940, за п'єсами О'Ніла), «Моя дорога Клементино» (1946), «Осінь Чейєнів» (1964) та ін. Зняв документальні фільми, зокрема «Битва за Мідуей» (1942), «Ми відпливаємо опівночі» (1943).

ФОР-ДЕ-ФРАНС — місто, адм. ц. франц. «заморського департаменту» *Мартініка* у Вест-Індії. Порт на Зх. о. Мартініка. Понад 100 тис. ж. (1980). Підприємства харчосмакової (цукр., виробн. фруктових консервів і рому) пром-сті.

ФОРДИ́ЗМ — одна з капіталістичних систем *організації виробництва,* підпорядкована досягненню найбільшої *інтенсивності праці* робітників. Виникла в США в 1-й чверті 20 ст. Її запровадив на своїх автомоб. підприємствах амер. інженер і промисловець Г. Форд. Основою Ф. було введення складального конвейєра на базі типізації продукції, *стандартизації* та уніфікації деталей, розчленування виробничих операцій на найпростіші й широке застосування у зв'язку з цим некваліфікованої і низькооплачуваної праці. Все це різко підвищило продуктивність праці, забезпечило величезні прибутки капіталістів, а разом з тим призвело і до небувалого підвищення інтенсивності праці, її монотонності, автоматизму. Як і *тейлоризм,* Ф. — особливо виснажлива форма експлуатації трудящих.

ФОРЕ́ (Fauré) Габрієль Юрбен (12.V 1845, Пам'є, деп. Ар'єж — 4.XI 1924, Париж) — франц. композитор, органіст, педагог, член Інституту Франції (з 1909). Учень К. *Сен-Санса.* Один з засновників (1871) і активних діячів Нац. муз. т-ва. З 1896 — професор (1905—20 — директор) Паризької консерваторії. Автор реквієму (1888), музики до драми «Прометей» (1900), опери «Пенелопа» (1913), симфонії (1884), «Павана» (1887, для фп.), «Балада» (1881) і «Фантазія» (1918, для фп. з оркестром), камерної музики. Гастролював у Росії (1910—11, Петербург, Москва).

ФОРЕ́ГГЕР Микола Михайлович [справж. прізв. — Грейфентурн; 6 (18).IV 1892, Москва — 8.VI 1939, Куйбишев] — рос. і укр. рад. режисер і балетмейстер, нар. арт. УРСР (з 1934). З 1918 працював у театрах Москви, Ленінграда, 1929—34 — гол. режисер Харків. театру опери та балету (поставив «Половецькі танці» в опері «Князь Ігор» О. Бородіна, балет «Футболіст» В. Оранського, оперу «Машиніст Гопкінс» Брандта), 1934—36 — режисер Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (здійснив, зокрема, постановку опери «Гугеноти» Дж. Мейєрбера). В 1938—39 — гол. режисер і худож. керівник Куйб.театру опери та балету.

ФОРЕ́ЛЬ (Forel) Огюст Анрі (1.IX 1848, Ла-Грасьєз, кантон Во— 27.VII 1931, Іворн, там же) — швейц. психіатр, невропатолог і ентомолог. Закінчив мед. ф-т ун-ту у Відні (1872). В 1879—1906 — директор психіатричної клініки і одночасно професор ун-ту в Цюріху (1879—98). Праці — з питань анатомії і фізіології *центральної нервової системи* (описав деякі анатомічні утвори головного мозку). Ф. є автором широко відомих праць: «Гіпнотизм, його психологічне, медичне, криміналістичне значення і застосування» (1889) та «Статеве питання» (1905). Займався біосоціальними проблемами алкоголізму, проституції і венеричних хвороб тощо. В галузі ентомології Ф. зробив опис бл. 3 тис. видів гіменоптер (перетинчастокрилих), видав п'ятитомну працю «Соціальне життя мурашок» (1921—23).

ФОРЕ́ЛЬ — назва кількох прісноводних риб роду лосось род. *лососевих.* Європейська Ф.— це прісноводна (жила́) форма *кумжі.* Розрізняють струмкову Ф., що населяє гірські струмки і річки, та озерну Ф., що населяє озера та прилеглі до них водойми. Струмкова Ф. (Salmo trutta morpha fario), довж. до 37,5 см, маса до 800 г, іноді до 2 кг. *Нерест* на 3—4-му році життя у жовтні — листопаді, ікру (до 2000 шт.) закопує в грунт. Живиться безхребетними та дрібною рибою. На Україні зустрічається в гірських районах Карпат і Криму. Озерна Ф. (S. t. morpha lacustris) більша за струмкову, важить до 8—10 кг, зустрічається в озерах Європи, в СРСР — в пн.-зх. частині, в бас. Чорного і Каспійського морів. Північноамериканська, або райдужна, Ф.— жила́ форма стальноголового лосося (Salmo gairdneri). Довж. до 90 см. Нерест весною, влітку, восени. Акліматизована в багатьох країнах світу, у т. ч. й в УРСР. Ф.— цінна промисл. риба, об'єкт розведення в спец. ставкових господарствах.

ФО́РЗАЦ (нім. Vorsatz) — подвійний аркуш паперу, яким книжковий *блок* з'єднують з *палітуркою книжковою.*

ФОРЗИ́ЦІЯ (Forsythia) — рід рослин родини маслинових. Листопадні кущі до 2—3 м заввишки. Листки прості довгасто-яйцевидні, зубчасті, з округлою основою. Квітки одиночні або по 2—3 в пазушних суцвіттях, золотисто-жовті. Плід — коробочка. Відомо 7 видів, один — в Пд.-Сх. Європі (F. europaea), решта в Сх. Азії. В культурі в багатьох країнах. В СРСР, в т. ч. й на Україні, вирощують як декоративні рослини Ф. пониклу (F. suspensa) і Ф. зелену (F. viridissima). Іл. с. 22.

ФО́РИНТ (угор. forint) — грошова одиниця Угорської Народної Республіки, поділяється на 100 *філерів.* За курсом Держбанку СРСР на 1.VI 1984 100 Ф. дорівнюють 5,88 крб.

ФО́РІН О́ФФІС (англ. Foreign Office, букв.— іноземне відомство) — англ. міністерство закордонних справ та у справах *Співдружності,* очолюваної Великобританією.

ФÓРМА (лат. forma — вигляд, образ, устрій) — див. *Зміст і форма*.

ФÓРМА в біології — одна з таксономічних категорій, нижча від *виду*. В ботаніці застосовується для позначення категорії, за рангом нижчої, ніж *різновидність*; в зоології — як синонім *варієтету*. Іноді термін «форма» вживають для позначення систематичних одиниць будь-якого рангу (в значенні терміна *таксон*), а також як умовну назву видів та *підвидів* при їх вивченні і порівнянні.

ФÓРМА в математиці — *многочлен* від кількох змінних, всі члени якого мають однаковий степінь, напр. $2x^3y - 5x^2y^2$. Ф. розрізняють за числом n змінних, напр. бінарні (при $n = 2$), тернарні (при $n = 3$) тощо, та за степенем m їхніх членів, напр. *лінійна форма* ($m = 1$), *квадратична форма* ($m = 2$) тощо.

ФÓРМА ДЕРЖÁВИ — організація держ. влади, що нерозривно пов'язана з класовою суттю *держави*. Ф. д. є єдністю трьох елементів: *форми правління* (*республіка, монархія*); форми *державного устрою* (*унітарна держава, федерація*); *режиму політичного*. Суть Ф. д. визначається соціально-класовим характером влади. Ф. д. нерозривно пов'язана з *типом держави*. На специфіку Ф. д. впливають і рівень культури й традиції, що склалися внаслідок історичного розвитку держави, тощо (див. *Соціалістична держава, Радянська соціалістична держава, Буржуазна держава*).

А. Й. Рогожин.

ФÓРМА ПРÁВА — спосіб виразу встановлених чи санкціонованих державою *норм права*, який засвідчує їхню загальнообов'язковість. Основними Ф. п. є *закони* та ін. *нормативні акти*, договори, санкціоновані д-вою, акти громад. організацій, а також правовий звичай (див. *Звичаєве право*), *прецедент*. Використання тих чи ін. Ф. п., їхнє співвідношення в межах певної *системи права* визначаються насамперед класовою сутністю (типом) права, але залежать і від ін. обставин. У соціалістичному праві осн., найпоширенішою Ф. п. є нормативний акт, оскільки він дає змогу найкраще забезпечити чіткість, узгодженість регулювання, дотримання соціалістичної законності, удосконалення права, його доступність та ефективність. Види та систему Ф. п. визначено Конституцією СРСР, конституціями союзних та авт. республік. Особливе місце серед Ф. п. посідають спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, а також ЦК компартій і Рад Міністрів союзних республік, які видаються з найважливіших питань суспільно-політ. і госп. життя. Формою міжнародного права є договори міжнародні та міжнародні звичаї.

П. М. Рабинович.

ФÓРМА ПРАВЛÍННЯ — організація найвищих органів держ. влади, порядок утворення їх. Осн. Ф. п. є *монархія* і *республіка*. Ф. п. визначаються, насамперед, їхнім класовим змістом. Експлуататорські д-ви залежно від рівня їхнього суспільно-екон. розвитку і цілей існували та існують у формі монархії й республіки. Сучас. бурж. монархії є, як правило, конституційними. Бурж. республіки поділяються на парламентарні (уряд відповідальний перед парламентом) та президентські (д-ву очолює президент, незалежний від парламенту). Всі *соціалістичні держави* за Ф. п. є республіками.

А. Й. Рогожин.

ФОРМАЛÍЗМ (франц. formalisme, від лат. formalis — складений за формою) — реакційний напрям, представники якого, виходячи з ідеалістичних, суб'єктивістських засад, заперечують або применшують значення ідейного змісту мистецького твору, висуваючи на перший план форму і перетворюючи її на самоціль. Ф. є наслідком кризи бурж. ідеології і культури доби імперіалізму, він зумовлює фактичний відрив творчості його представників від дійсності, сусп. життя, ідеалів народу і його прагнень до соціального прогресу. Як теорія і метод Ф. протилежний *реалізмові* і особливо *соціалістичному реалізмові*.

Як система проявився в буржуазній культурі 20 ст. у *абстрактному мистецтві, авангардизмі, дадаїзмі, кубізмі*, летризмі, *«оп-арті»* і *поп-арті, сюрреалізмі, «театрі абсурду», футуризмі* та ін. Формалістичним творам у літературі властиві нарочито ускладнена і спотворена мова, штучні композиційні форми, нехтування елементарними законами логіки і правилами граматики. В образотворчому мистецтві Ф. проявляється у відмові від образного і реалістичного втілення теми, створенні штучних композицій з кольорових плям, геом. фігур, ірреальних форм або натуралістичному відтворенні другорядних деталей тощо. У музиці Ф. заперечує ідейно-емоційний зміст і здатність за допомогою мелодії відбивати дійсність. Представники Ф. в кіно не мають чіткої програми. Їхні пошуки призвели до копіювання деяких напрямів модерністського мистецтва, зокрема сюрреалізму (окремі фільми представників франц. *«Авангарду»* 30-х рр.), «оп-арту» і гіперреалізму (фільми, випущені у США в 60—70-х рр., позбавлені конкретного змісту, в них переплітаються подвійні експозиції, світлові плями, зображення застиглих людських фігур, облич тощо). У театрі Ф. полягає у відмові від драматургічного матеріалу з його сюжетністю і прагненні до створення зовні ефектного видовища, часто з парадоксальними ігровими мізансценами, за участю глядачів (див. також *Хепенінг*). В архітектурі Ф. проявляється у підпорядкуванні окр. архіт. форм «своїм законам» побудови (незалежно від функціонального призначення споруд), сполученні в одній будівлі різних за стилем архіт. деталей, використанні буд. матеріалів і конструкцій лише як формальних засобів арх. композиції (див. *Еклектизм, Конструктивізм, Функціоналізм*).

Літ.: В защиту искусства. Классическая марксистская традиция критики натурализма, декадентства и модернизма. М., 1979.

ФОРМАЛÍН, формоль — водний розчин, який містить 37,0—37,3 % *формальдегіду*, 6—15 % *метилового спирту*, 0,02—0,04 % *мурашиної кислоти*. Ф.— безбарвна прозора рідина з своєрідним, дуже подразнюючим запахом; густ. (при 18 °С) 1076—1111 кг/м³; добре змішується з водою і спиртом; середньотоксична. При зберіганні (особливо на холоді) Ф. мутніє внаслідок випадання в осад параформальдегіду, через це зберігають Ф. у темному місці при т-рі 9 °С. Використовується для знезаражування приміщення, одягу, посуду та ін., для *фіксації* біол. препаратів, для *протруювання насіння*, дублення шкіри, в органічному синтезі тощо.

З. Д. Скрипник.

ФОРМАЛЬДЕГÍД (від лат. formica — мурашка), мурашиний альдегід, метаналь, $CH_2 = O$ — найпростіший альдегід аліфатичного ряду. Безбарвний газ з різким подразнюючим запахом; густ. (при т-рі — 20 °С) 815,3 кг/м³; $t_{пл}$ — 118 °С; $t_{кип}$ — 19,2 °С; добре розчиняється у воді й спирті, помірно — у бензолі й хлороформі. Ф. дуже реакційноздатний; сильний відновник: з розчинів солей осаджує багато металів (Ag, Pt, Au та ін.), окислюючись при цьому до *мурашиної кислоти*. Здатний до *полімеризації*. Через це його зберігають і використовують гол. чин. у вигляді *формаліну* і твердих кристалічних полімерів — параформальдегіду (параформу) й триоксану. У пром-сті Ф. одержують окисленням метилового спирту або метану киснем повітря. Застосовують як сировину у виробн. *феноло-формальдегідних смол, меламіно-формальдегідних смол, сечовино-формальдегідних смол, фенопластів, ізопрену*, лікарських препаратів (*уротропін*), барвників та ін., як дезинфікуючий засіб (формалін) тощо. Ф. отруйний, зумовлює зсідання білкових речовин. Гранично допустима концентрація у повітрі 1 мг/м³.

З. Д. Скрипник.

ФОРМÁЛЬНА ЛÓГІКА — наука, що вивчає форми мислення та структурні аспекти наукового знання. Див. *Логіка*.

ФОРМÁЛЬНА ОСВÍТА — теорія загальної освіти в бурж. педагогіці кінця 18—19 ст., згідно з якою основною метою навчання є розвиток здібностей учнів, насамперед розумових, а засвоєння фактів, знань наук має другорядне значення. Прибічники цієї теорії вважали, що завдання освіти полягає в розвитку здатності до аналізу й синтезу, дедукції й індукції, у розвитку логічного мислення, відстоювали т. з. класичний напрям в освіті (див. *Класична освіта*), ігнорували роль праці у вихованні підростаючого покоління. Ф. о. протистоїть теорія *матеріальної освіти*, що висуває на передній план завдання оволодіння знаннями фактів і недооцінює спец. зусилля щодо розвитку особистості. Методологічною основою цих напрямів є ідеалістична філософія в двох її різновидах — *раціоналізмі* й *емпіризмі*. Теорію Ф. о. різко критикував К. Д. *Ушинський*. У рад. школі процеси оволодіння

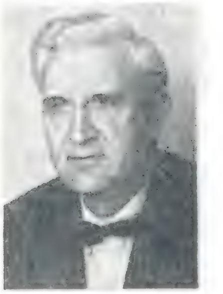

Р. Форбек.

М. М. Фореггер.

О. М. Форманюк.

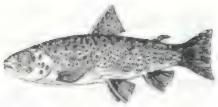

Форель струмкова.

знаннями і всебічного розвитку учнів нерозривні. *А. М. Алексюк.*

ФОРМАНЮ́К Олександра Михайлівна (н. 2.II 1930, с. Привітне Локачинського р-ну Волин. обл.)— новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1960. Колгоспниця, ланкова, з 1954 — свинарка колгоспу ім. Леніна. Ініціатор великогрупової відгодівлі свиней на Волині, що дало змогу значно збільшити виробництво свинини. Делегат XXIII—XXV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджена двома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Портрет с. 25. *А. І. Бондарчук.*

ФОРМА́ЦІЯ (лат. formatio — утворення) в геології — група *фацій* і генетичних типів близьких за геол. віком гірських порід, пов'язаних між собою умовами утворення. Кожна Ф. характеризується спільністю речовинного складу і будови порід, зумовленою палеогеогр. умовами певного етапу розвитку регіону з властивими йому тектонічним режимом і кліматом. За умовами тектонічної обстановки виділяють геосинклінальну, платформену і перехідну групи Ф.; за походженням — осадочну, вулканогенну, магматичну метаморфічну. Сукупність геол. методів, за допомогою яких проводять аналіз Ф., наз. формаційним аналізом. Досліджує Ф. *історична геологія.* *В. О. Міщенко.*

ФОРМА́ЦІЯ РОСЛИ́ННА — група *асоціацій* рослинних, які характеризуються тим самим *едифікатором*. Ф. р. складають, напр., всі ліси з дуба звичайного, всі степи з пануванням ковили волосистої. Ф. р. звичайно об'єднують в групи і класи. Термін був введений 1838 нім. вченим А. Грізебахом.

ФОРМА́ЦІЯ СУСПІ́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНА — див. *Суспільно-економічна формація.*

ФО́РМИ СУСПІ́ЛЬНОЇ СВІДО́МОСТІ — типи відображення сусп. буття в людській свідомості. Залежно від сфер сусп. життя розрізняють екон., політ., моральну, худож., реліг., філос., наукову Ф. с. с. Більшість Ф. с. с. включає відповідні форми сусп. ідеології та сусп. психології (напр., політ. ідеологія, політ. психологія). Ф. с. с. виникають і розвиваються в процесі сусп. практики на основі конкретно-істор. потреб суспільства і різняться між собою за об'єктом і формою відображення, соціальними функціями та своєрідністю законів розвитку. Інтереси сусп. класів зумовлюють зміст, характер розвитку і взаємодії Ф. с. с., суперечності в самих Ф. с. с. Ця зумовленість здійснюється в різних формах, різною мірою й різними способами — безпосередньо й опосередковано. Напр., класові інтереси по-різному впливають на формування правових і релігійних поглядів людей; погляди буржуазії і пролетаріату діаметрально протилежні. По-різному впливають класові інтереси на різні сфери науки. Тривалість істор. існування різних Ф. с. с. неоднакова. Екон., моральна, худож. свідомість властива всім *суспільно-економічним формаціям,* політична й правова — класовим суспільствам. Реліг. свідомість притаманна лише певним істор. етапам сусп. розвитку. Наука й філософія, що виникли в певний період історії, існуватимуть протягом усього дальшого розвитку суспільства. Становлення філософії як науки пов'язано з марксистсько-ленінським етапом її розвитку. Ф. с. с., що виникли як відображення сусп. буття, мають, у свою чергу, зворотний вплив на буття. У процесі цього впливу утворюються норми, відносини, орг-ції, форми діяльності, що відповідають тим чи ін. Ф. с. с. (напр., правосвідомість — правові норми — правовідносини — правові ін-ти — правова діяльність). Діяльність КПРС, соціалістичної д-ви спрямована на формування у всіх членів *розвинутого соціалістичного суспільства* наук. світогляду, передових екон., політ., правових, моральних, худож. поглядів, на подолання всіх пережитків минулого в свідомості й поведінці людей. *В. І. Куценко.*

ФОРМІА́ТИ (від лат. formica — мурашка) — солі й ефіри *мурашиної кислоти.* Найбільше значення має натрієва сіль мурашиної кислоти $HCOONa$, яку в пром-сті одержують взаємодією оксиду вуглецю з їдким натром (при нагріванні до 120—130 °C під тиском 6—8 ат.). Застосовують у виробн. щавлевої к-ти, для дублення шкіри тощо. З ефірів найважливіші метиловий $HCOOCH_3$ і етиловий $HCOOC_2H_5$ — безбарвні рідини з приємним запахом. У пром-сті їх одержують з оксиду вуглецю і відповідного спирту; застосовують як розчинники, *фуміганти,* в органічному синтезі (формаміду, вітаміну B_1), в парфюмерії тощо.

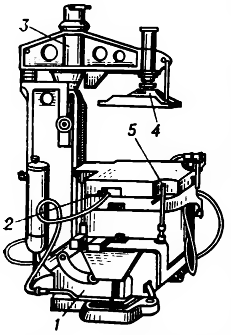

Струсна **формувальна машина** з допресовуванням формувальної суміші:
1 — станина;
2 — струсний стіл;
3 — пресова траверса;
4 — пресова колодка;
5 — підйомний штифт.

ФОРМУВА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій ущільненням *формувальної суміші* в *опоках* виготовляють *ливарні форми*; засіб *ливарного виробництва.* На Ф. м., крім того, витягають з форми *ливарні моделі*. За способом ущільнення суміші розрізняють Ф. м. (мал.) струсні (найпоширеніші), пресові, вібропресові й піскометні (див. *Піскомет*); за способом витягування моделей — з штифтовим підйомом (опоку піднімають над модельною плитою штифти — стрижні), з поворотною плитою, з перекидним столом. Є формувальні напівавтомати, автомати й автом. блок-лінії. Ф. м. застосовують у масовому і великосерійному виробн. відливків.

ФОРМУВА́ЛЬНІ СУ́МІШІ — суміші, з яких вручну або на *формувальних машинах* виготовляють разові й багаторазові піщані *ливарні форми.* Складаються з кварцового піску, вогнетривкої глини або іншого зв'язуючого матеріалу, різних домішок (напр., кам'яновугільного пилу). У Ф. с. додають також різні використані суміші після їхньої *регенерації.* Ф. с. відзначаються пластичністю, міцністю, газопроникністю, вогнетривкістю. Розрізняють Ф. с.: облицьовувальні, наповнювальні і єдині; для чавунного, сталевого і кольорового лиття. Крім того, є Ф. с. самотверднучі (під впливом кислот, вуглекислого газу та інших домішок).

ФОРМУВА́ННЯ ПЛОДО́ВИХ ДЕРЕ́В — створення скелету дерева з відповідним до заданої форми *крони* розташуванням скелетних та обростаючих гілок. Типи крон плодових дерев умовно поділяють на відносно вільноростучі, або природні, штучно-природні та спеціальні, штучні. З вільноростучих у пром. садівництві найпошир. такі: ярусна, розріджено-ярусна, природно поліпшена, чашовидна, кущовидна. З ін. типів застосовують у виробничих умовах: лопатеву, напівплощинну, площинне веретено, поліпшену віялову, пальмету (див. *Шпалерна культура*). Типи крон різняться між собою кількістю основних скелетних гілок, порядком розташування їх на стовбурі і напрямом росту. Крони, скелетні гілки яких розташовані рівномірно навколо стовбура, об'єднують у групу округлих, на протилежність площинним, у яких основні гілки формують у напрямі ряду, а в міжряддя — напівскелетні гілки. Формують крони шляхом проріджування та вкорочування пагонів і гілок або відхилення їх у різні положення і підв'язування до дротин шпалери чи кілків, забитих у землю без обрізування дерев. При формуванні крони останнім способом молоді дерева раніше вступають у плодоношення і дають більші врожаї плодів. *К. Д. Третяк.*

ФО́РМУЛА (лат. formula — правило, норма, пропозиція) — 1) Будь-яке стисле визначення. 2) В математиці — комбінація *знаків математичних,* що виражає яку-небудь пропозицію або судження. Ф. бувають істинні та хибні. Напр. $x^2 + y^2 = z^2$, $3 \times 6 = 18$; $5 + 3 < 2$, $\sin z = 1$. Див. також *Формули хімічні.*

ФО́РМУЛИ ХІМІ́ЧНІ — умовні позначення простих та складних речовин за допомогою *знаків хімічних* і чисел. Ф. х. показують, з яких *елементів хімічних* складається речовина та скільки атомів кожного елемента входить до молекули цієї речовини. Якщо атомний склад молекули *простої речовини* точно не відомий, її позначають символом елемента. Ф. х. вказують не тільки на склад речовини, а й на її кількість і масу. Кожна хім. формула зображує або одну молекулу речовини, або один моль, або масу її, що дорівнює мольній масі. Для встановлення найпростішої, або емпіричної, Ф. х. складної речовини хім. аналізом визначають її якісний та кількісний склад. При цьому співвідношення між кількістю атомів кожного з елементів у молекулі даної речовини знаходять, поділивши процентний вміст елемента (за масою) на його *атомну масу.* Знайдене відношення подають у цілих числах. Напр., хлорид кальцію містить 36 % *кальцію* і 64 % *хлору.* Атомна маса кальцію бл. 40, хлору бл. 35,5. Відношення числа атомів кальцію до числа атомів хлору в хлориді кальцію дорівнює

$$\frac{36}{40} : \frac{64}{35{,}5} = 0{,}9 : 1{,}8 = 1 : 2,$$

тобто у хлориді кальцію на один атом кальцію припадають два атоми хлору. Тому його Ф. х. є $CaCl_2$. Проте найпростіша формула не

Фороніди. Phoronis psammophila в трубочці.

завжди є справжньою (молекулярною). Напр., найпростішою Ф. х. *етану* є CH_3, а справжньою — C_2H_6, хоч співвідношення між кількістю атомів C та H за обома формулами є однаковим (1 : 3). Щоб знайти справжню Ф. х. речовини, необхідно знати її *молекулярну масу*. Часто, особливо в органічній хімії, користуються т. з. структурними Ф. х. Вони не тільки показують, з яких атомів складається молекула сполуки, а й у якій послідовності ці атоми зв'язані між собою (див. також *Хімічної будови теорія*).
Ф. Д. Шевченко.

ФОРМУЛЯ́Р (нім. Formular, від лат. formula — правило, норма) — 1) Бланк (картка), до якого вносять основні відомості про споруду, механізм тощо, дані про експлуатацію їх (в послідовному порядку). Різновидом Ф. є бібліотечна облікова картка. 2) В дореволюц. Росії — послужний список чиновників та офіцерів.

ФОРМФА́КТОР (від лат. forma— вигляд, образ, устрій і factor — чинник) — функція, що характеризує просторовий розподіл *електричного заряду* (електричний Ф.) або *магнітного моменту* (магнітний Ф.) в *атомі*, *атомному ядрі* або *елементарній частинці*. Ф. атома зумовлений розподілом атомних електронів, Ф. ядра — розподілом *нуклонів* у ядрі і частково віртуальними мезонами (див. *Віртуальні частинки*), якими обмінюються нуклони. Ф. елементарної частинки визначається віртуальними станами, в які вона може переходити. Розмір (радіус) Ф. електрона дорівнює $\sim 10^{-11}$ см, однак хмара віртуальних частинок навколо нього має незначну густину заряду. Тому кажуть, що більшу частину часу електрон існує у вигляді точкового заряду. Експериментально найкраще вивчено Ф. нуклонів. Виявилось, що нуклони містять точкові заряди, які дістали назву партонів (від англ. part — частина). Є припущення, що в їхній ролі виступають *кварки*. Див. також *Квантова електродинаміка*. *Є. С. Мартинов.*

ФОРОНІ́ДИ (Phoronidea) — клас безхребетних морських тварин типу *щупальцевих*. Тіло (довж. 0,6—45 см) червоподібне, міститься всередині хітинової трубочки, яку утворює сама тварина. На передньому кінці тіла є віночок щупальців, за допомогою яких Ф. підганяють до рота їжу (дрібні організми). Кишечник утворює *U*-подібну петлю і закінчується анальним отвором, розташованим недалеко від рота. *Вторинна порожнина тіла* складається з 3-х відділів. Гермафродити. Розмноження в осн. статеве, відомий і поперечний *поділ*. Розвиток з *метаморфозом*, личинка (актинотроха) схожа на *трохофору*. Відомо 23 види Ф., в СРСР — 5 видів; у Чорному м.— Phoronis euxinicola.
О. П. Маркевич.

ФО́РОС — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. 2,4 тис. ж. (1983). Санаторій «Форос», піонерський табір. Заг.-осв. школа, клуб, мед. амбулаторія. У 1932—36 в Ф. на дачі «Тесселі» жив М. Горький. На тер. селища — пам'ятка садово-парк. мистецтва — Фороський парк. Ф. відомий з 13 ст., с-ще міськ. типу — з 1962.

ФО́РСТЕР (Forster) Едуард Морган (1.I 1879, Лондон — 7.VI 1970, Ковентрі) — англ. письменник. Перші романи — «Куди бояться ступити ангели» (1905), «Найдовша подорож» (1907). У романах «Кімната з краєвидом» (1908), «Хоуардс-Енд» (1910), зб. оповідань «Небесний омнібус» (1911) продовжував традицію англ. сімейного роману. Багато подорожував. Враження від подорожей по Індії 1912—13 та 1921—23 склали основу антиколоніального роману «Поїздка в Індію» (1924). В 30-х рр. активно виступав проти фашизму. Автор науково-фантастичного роману-попередження «Машина зупинилась» (1911), публіцистичних і літ.-критичних статей, кіносценаріїв, лібретто опери Б. Бріттена «Біллі Бад» (1951) за однойменним романом Г. *Мелвілла*.
Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Л., 1977. *А. О. Колибанова.*

ФОРСУ́НКА (від англ. force — нагнітати) — пристрій, яким розпилюють рідину. Осн. частини Ф. (мал.) — корпус з системою каналів і розпилювач (насадка). Рідину у Ф. подають під тиском (механічні Ф.) або за допомогою стиснутого повітря (пневматичні Ф.) чи пари (парові Ф.). У Ф. відцентрових, вихрових і з обертовим розпилювачем рідина набуває обертального руху і витікає з розпилювача тонкою плівкою. В розпилювачах штифтових і струминних Ф. потік рідини рухається зі швидкістю, що забезпечує перетворення її на краплі. Форсунками розпилюють рідке паливо у топках пром. печей і котельних установок, в циліндрах двигунів внутр. згоряння, воду — в вентиляційних пристроях тощо.

ФОРТ (франц. fort, від лат. fortis — сильний, міцний) — велике довгочасне або тимчасове замкнуте, окремо розташоване укріплення, що складається з однієї чи кількох фортифікаційних споруд відкритого або закритого типу, здатне до самостійної кругової оборони. Ф. будували з 18 ст. у *фортецях*, на польових *позиціях* або як окремі укріплення. Довгочасні Ф. складалися з 4—5 *бастіонів*. Досвід 1-ї світової війни показав низьку ефективність Ф., що ізольовано оборонялися, і їх почали застосовувати як частину *укріпленого району*.

ФОРТ ШЕВЧЕ́НКА — місто обласного підпорядкування Мангишл. обл. Каз. РСР. Розташований на п-ові Мангишлак. Порт на Каспійському м. Засн. 1846 як Новопетровське укріплення, 1857 перейменовано на Форт Олександровський. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1939 перейменовано на місто Ф. Ш. на честь укр. поета, який перебував тут 1850—57 на засланні. В Ф. Ш.— управління «Мангишлакрибхолодфлот», Баутинський мор. торг. порт, комбінат виробничих підприємств Мін-ва промбудматеріалів. Меморіальний музей-комплекс Т. Г. Шевченка. У 1927 встановлено погруддя поета; його ім'ям названо парк. Музей історії і рибальства Мангишлака.

Фортеця в місті Кам'янці-Подільському. 15—16 ст.

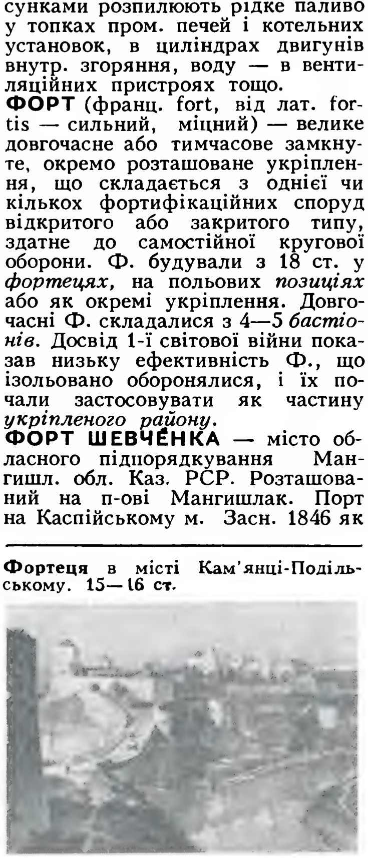

ФОРТАЛЕ́ЗА — місто на Пн. Сх. Бразилії, адм. ц. штату Сеара. Порт на узбережжі Атлантичного ок. 858 тис. ж. (1970, з передмістями). Підприємства металургійної, хімічної, шкіряної, текстильної і харчової пром-сті. Університет.

ФО́РТЕ (італ. fòrte, букв.— сильно, гучно) — одне з основних позначень сили звуку. За змістом протилежне поняттю *піано*. Див. також *Динаміка* в музиці.

ФОРТЕПІА́НО (італ. fortepiano, від fòrte — гучно і piano — тихо) — струнний ударно-клавішний муз. інструмент. Сконструював 1709—11 в Італії Б. Крістофорі. На відміну від *клавесина*, звуки на Ф. добувають не щипками, а ударами по струнах дерев'яних молоточків, що збагатило засоби виразності та розширило динамічні можливості інструмента. Винайдення *репетиції*, удосконалення механізму педалей створило умови для розвитку віртуозної техніки гри на Ф. З 2-ї пол. 18 ст. Ф. витіснило клавесин і *клавікорд*. Сучас. різновиди Ф.— *рояль* і *піаніно*.

ФОРТЕ́ЦЯ (італ. fortezza — укріплення) — укріплений пункт (місто) з довгочасними спорудами, постійним гарнізоном, озброєнням і різними припасами, підготовлений до тривалої кругової оборони. Ф. були ще в рабовласницьких д-вах, зокрема в Пн. Причорномор'ї. В Київській Русі в 11 ст. відомо бл. 90 укріплених міст (градів), у т. ч. Київ, Новгород. У середині Ф. містилась *цитадель* (у Київській Русі наз. *дитинцем*, з 14 ст. в давньоруських князівствах — *кремлем*). За середніх віків у Зх. Європі Ф. зводили у вигляді укріплених замків (на тер. України в *Луцьку*, 14 ст.; в *Хотині*, 14—15 ст.; *Кам'янці-Подільському*, 15—16 ст., та ін.). З появою артилерії (14 ст.) кутові башти замінено *бастіонами*.

В середині 19 ст. з'явилися фортові Ф., які складалися з ядра (як правило, старої Ф.) і винесених уперед окремих *фортів*. У період між 1-ю і 2-ю світовими війнами військ.-інженерна наука відмовилася від фортової Ф.; замість Ф. зводили *укріплені райони* та укріплені смуги.

ФОРТИ́НСЬКИЙ Федір Якович [3 (15).II 1846, с. Шостьє, тепер Шиловського р-ну Рязан. обл.— 12 (25).XII 1902, Київ] — рос. бурж. історик-медієвіст. Закінчив Петерб. ун-т (1869), 1874—76 продовжував освіту в Геттінгені, Парижі. З 1877 — професор, з 1890— ректор Київ. ун-ту. Досліджував питання історії та екон. життя слов'ян Помор'я. Показав загарб-

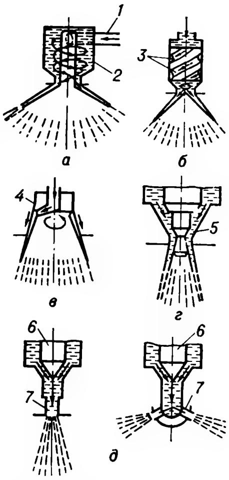

Форсунки:
а — відцентрова;
б — вихрова;
в — з обертовим розпилювачем;
г — штифтова;
д — струминні;
1 — канал;
2 — камера;
3 — гвинтова канавка;
4 — обертовий корпус;
5 — кільцева щілина;
6 — клапан;
7 — циліндричне сопло.

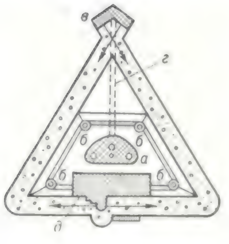

Форт броньовий:
а — центральний бетонний масив;
б — башти для скорострільних гармат;
в — капонір;
г — підземний хід;
д — казарма.

ницький характер та згубні екон. наслідки нім. колонізації в Прибалтиці. Як ректор ун-ту Ф. проводив реакційну політику царизму в галузі вищої освіти.

Фортуна. Антична статуя. Ватікан. Рим.

ФОРТИФІКА́ЦІЯ (лат. fortificatio — укріплення) — галузь військ.-інженерної справи, що охоплює теорію і практику обладнання місцевості різними спорудами з метою захисту військ і населення від впливу засобів ураження противника та ускладнення дій його військ. Поділяється на польову і довгочасну. Польова Ф. включає теорію і практику обладнання позицій, смуг (рубежів) оборони, позиційних районів ракетних військ та артилерії, районів зосередження (розташування) військ, вихідних районів для наступу тощо, а також споруд для захисту населення від ураження *ядерною зброєю* та ін. засобами. Обладнання місцевості передбачає створення фортифікаційних споруд: для ведення вогню (*окопи, траншеї*, вогневі точки); для спостереження і управління військами (спостережні і командні пункти); для захисту особового складу (щілини, бліндажі, сховища), військ. техніки та матеріальних засобів (котловани, окопи, *апарелі*, укриття закритого типу); для закритого сполучення (пересування) особового складу (ходи сполучення і галереї). Польові фортифікаційні споруди зводяться безпосередньо під час підготовки, а також у ході бойових дій. Для спорудження їх використовують місц. матеріали і збірно-розбірні конструкції пром. виготовлення з міцних матеріалів (хвиляста сталь, залізобетон, синтетичні матеріали і дерево). Довгочасна Ф. забезпечує відповідним обладнанням територію країни (*театри воєнних дій*). Фортифікаційні споруди звичайно обладнують системами енерго- та водопостачання, каналізації, вентиляції та ін.

Літ.: Чекалин В. С., Вареньшев Б. В. Фортификационное оборудование местности. М., 1974. *А. Я. Зотов.*

ФОРТ-ЛАМІ́ — колишня (до 1973) назва м. *Нджамени* в Чаді.

ФОРТРА́Н [від англ. for(mula) tran (slation) — перетворення формул] — *мова програмування*, орієнтована на інженерні та наукові задачі. Характеризується: модульністю (можливістю складати програми з частин, які потім використовуються для ін. програм), легкістю вивчення та використання, орієнтацією на наук.-тех. розрахунки, можливістю одержання достатньо ефективних реалізацій (*трансляторів*, інтерпретаторів). Об'єкти Ф.— числа, числові змінні та *масиви* їх. Вирази Ф. будуються за допомогою арифм. і логічних операцій, дужок і відношень. У Ф. визначено *оператори* присвоювання, умовного і безумовного переходу, циклу, виклику процедур та ін. Перший варіант Ф. (1956, США) був однією з перших мов програмування. В подальшому його було істотно розвинуто, а в деяких країнах (СРСР, США) прийнято стандарти ФОРТРАНу. *О. А. Ющенко.*

ФОРТ-УЕ́РТ — місто на Пд. США, в шт. Техас. Розташований на р. Трініті. Вузол з-ць і автошляхів. 370 тис. ж. (1975). Важливий центр авіакосмічної та літакобуд. пром-сті США. Машинобудівні (у т. ч. виробн. устаткування для нафт. пром-сті), металообр., нафтопереробні, хім., харч. підприємства. Ун-т (з 1873).

ФОРТУ́НА (лат. Fortuna) — 1) У рим. міфології богиня щастя, долі, талану, випадку. Зображували її молодою жінкою з *рогом достатку* в руках, із зав'язаними очима, іноді на кулі чи колесі (символ зрадливості щастя). У грец. міфології їй відповідала *Тіхе*. 2) Переносно Ф.— щастя, доля, талан, щасливий випадок, удача; «колесо Фортуни» — сліпий випадок, щастя, удача.

ФОРТУНА́ТОВ Пилип Федорович [2 (14).I 1848, Вологда — 20.IX (3.X) 1914, с. Косалма, тепер Прионезького р-ну Кар. АРСР] — рос. мовознавець, акад. Петерб. АН (з 1898), член Серб. академії (з 1907). Закінчив Моск. ун-т (1868), професор цього ун-ту (1884—1902). З 1902 жив і працював у Петербурзі. Основоположник моск. лінгвістичної школи. Одночасно з Ф. де *Соссюром* (і незалежно від нього) відкрив закон пересування наголосу в балт. і слов'ян. мовах (т. з. закон Фортунатова — де Соссюра). Створив учення про форму слова. Осн. праці: «Про наголос і довготу в балтійських мовах» (1895), «Порівняльна морфологія індоєвропейських мов» (1897—1901), «Лекції з фонетики старослов'янської мови» (опубл. 1919), «Короткий нарис порівняльної фонетики індоєвропейських мов» (опубл. 1922). Разом з передовими рос. ученими Ф. Є. Коршем, О. О. Шахматовим та ін. 1905 виступив проти заборони укр. друкованого слова. З 1904 брав активну участь у роботі комісії для підготовки реформи рос. орфографії.

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. М., 1956—57.

Літ.: Щерба Л. В. Ф. Ф. Фортунатов в истории науки о языке. В кн.: Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

О. І. Білодід.

ФО́РУМ (лат. forum) — 1) В містах Стародавнього Риму — гол. міська площа, яка була ринком і центром політ. життя. Гол. Ф. Рима — Ф. Романум, розвиваючись з 6 ст. до н. е., перетворився на парадний архіт. ансамбль. 2) Широкі представницькі збори, з'їзд.

ФОРШ Ольга Дмитрівна [16(28).V 1873, фортеця Гуніб, тепер село Гунібського р-ну Даг. АРСР — 17.VII 1961, Ленінград]—рос. рад. письменниця. У 1891—1910 (з перервами) і 1919—20 жила і працювала в Києві. До 1917 викладала малювання. Друкуватися почала 1908 у Києві. Перші оповідання — з життя селян. Автор істор.-революц. роману «Одягнені в камінь» (1924—25), роману «Гарячий цех» (1927), трилогії «Радищев» (ч. 1 — «Якобінська закваска», 1932; ч. 2 — «Казанська поміщиця», 1934—35; ч. 3 — «Згубна книга», 1939). Романи «Сучасники» (1926; про М. Гоголя і художника О. Іванова), «Михайлівський замок» (1946), «Первістки свободи» (1950—53, присвячений декабристам). В оповіданні «Новий пам'ятник» Ф. писала про істор. шлях України, її місце в сім'ї рад. республік, про Т. Шевченка. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М.—Л., 1962—64; Укр. перекл.— Шимко і Степан. X., 1930; Одягнені в камінь. К.—X., 1936; Вибрані твори. К., 1957. *О. Д. Іваненко.*

ФОСГЕ́Н (від грец. φῶ;— світло і γεννά — породжую), $COCl_2$ — дихлорангідрид вугільної кислоти; безбарвний газ із запахом прілого сіна; $t_{кип}$ 8,2 °C; $t_{пл}$ — 118 °C; густ. пари відносно повітря 3,5; малорозчинний у воді, розчиняється добре в органічних розчинниках. Одержують взаємодією оксиду вуглецю з хлором над активованим вугіллям. Ф. використовують для виробн. барвників, фарм. препаратів, полікарбонатів, розчинників тощо. Ф. належить до задушливих *отруйних речовин* (уражає дихальну і кровоносну системи), його застосовували під час першої світової війни 1914—18. Концентрація Ф. 0,1—0,3 мг/л при експозиції 15 хв.— смертельна.

ФОСИЛІЗА́ЦІЯ (від лат. fossilis — викопний) — те саме, що й *скам'яніння*.

ФО́СКОЛО (Foscolo) Нікколо Уго (6.II 1778, Закінф, Греція — 10.IX 1827, Тернем-Грін, поблизу Лондона) — італ. письменник, філолог, літ. критик, публіцист. Учасник нац.-визвольного руху в Італії. Худож. творчість Ф. (оди, послання, сонети, поеми, трагедії) пройнята громадянськими й патріотичними мотивами. Найзначніші твори — поеми «Гробниці» (1807) та «Грації» (1813) і роман «Останні листи Якопо Ортіса» (1-а ред.— 1798, остання — 1816). Автор праць з історії італійської літератури (про Данте, Ф. Петрарку, Дж. Боккаччо тощо). Як літ. критик відіграв значну роль у становленні італ. романтизму. Укр. мовою перекладено роман «Останні листи Якопо Ортіса» (журн. «Світ», 1906).

Тв.: Рос. перекл.— Последние письма Якопо Ортиса. М., 1962. *Д. С. Наливайко.*

ФО́СТЕР (Foster) Уїльям Зебюлон (25.II 1881, м. Тонтон, шт. Массачусетс — 1.IX 1961, Москва) — діяч амер. і міжнар. комуністичного руху. Народився в робітничій сім'ї. В 1891—1917 був робітником. У 1901—09 — член Соціалістичної партії (засн. 1900—01). В 1920—35 — керівник створеної ним Ліги профспілкової єдності (до 1929 — Ліга профспілкової пропаганди). В 1921 вступив до Об'єднаної КП Америки (1921—23), обраний членом її ЦК. З 1924 — член Політбюро ЦК Робітн. (комуністичної) партії Америки (з 1930 — КП США). В 1929—38 — голова ЦК, 1938—44 і з 1945 — голова Нац. к-ту КП США. З 1957 — почесний голова Нац. к-ту КП США. Був одним з керівників орг-ції *«Друзі Радянської Росії»*. З 1922 — член Виконбюро Профінтерну. З 1924 — член ВККІ, з 1935 — Президії ВККІ. Не раз зазнавав арештів і ув'язнення. Автор праць з питань наук. соціалізму, амер. і міжнар. робітн. руху. Похований у Чікаго.

Тв.: Рос. перекл.— Очерки мирового профсоюзного движения. М., 1956; История трёх Интернационалов. М., 1959.
Літ.: Григорьев И. Р. Уильям З. Фостер. М., 1975.

ФОСФАТА́ЗИ — ферменти з класу *гідролаз.* Каталізують гідроліз складноефірних зв'язків у молекулі ефірів *фосфорних кислот.* Містяться в клітинах усіх організмів. Розрізняють специфічні Ф. (дія спрямована на один який-небудь *субстрат*) та неспецифічні Ф. (мають широкий спектр дії), які залежно від *водневого показника* (pH) середовища, де спостерігається їх оптимальна активність, поділяються на лужні (pH 8—10) та кислі (pH 4—6). Ф. сприяють утворенню неорганічного фосфату, необхідного для забезпечення різних процесів *обміну речовин.* Визначення активності лужної та кислої Ф. має значення для діагностики, напр. рахіту та захворювань передміхурової залози, які супроводяться підвищенням їхньої активності.

ФОСФА́ТИ — солі й ефіри *фосфорних кислот.* Розрізняють: ортофосфати [солі й ефіри ортофосфорної к-ти H_3PO_4; напр. $Ca_3(PO_4)_2$, $MgNH_4PO_4$, Na_2HPO_4, $NH_4H_2PO_4$] і полімерні Ф. (поліфосфати, поліметафосфати та ін., напр. $Mg_2P_2O_7$, $Na_5P_3O_{10} \times 6H_2O$, $Na_4BaP_6O_{18}$). Усі сполуки фосфору, що існують у природі, є ортофосфатами, напр. *апатити, фосфорити.* Солі входять до складу *фосфорних добрив, миючих засобів, поверхнево-активних речовин, емалей, глазурі,* вогнетривких матеріалів; використовують їх при *фосфатуванні,* для пом'якшення води тощо, ефіри — як *пестициди,* екстрагенти, присадки для мастил і т. ін.

ФОСФАТИ́ДИ — складні *ліпіди,* молекула яких містить залишок фосфорної к-ти; те саме, що й *фосфоліпіди.*

ФОСФА́ТНИХ ДО́БРИВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості,* підприємства якої виробляють мінеральні фосфатні добрива, солі *фтору,* а також *сірчану кислоту,* сульфат натрію, солі *барію,* різні солі з вмістом фтору, двоокис *титану,* залізоокисні пігменти тощо. Осн. сировиною для виробн. продукції галузі є природні *фосфати* (*апатити* та *фосфорити*), сірчана к-та переважно власного виробн. У дореволюц. Росії діяло кілька дрібних підприємств по виробн. фосфатних добрив, у т. ч. на Україні — Одеський і Вінницький суперфосфат. з-ди. Сировиною для них переважно були імпортні фосфорити. Ф. д. п. як галузь г-ва створено в країні за роки Рад. влади. Особливо швидко вона почала розвиватись у 30-х рр. з відкриттям багатих родовищ апатитів на Кольському п-ові. У 1940 випуск фосфатних добрив на Україні становив 582 тис. т (в умов. одиницях). В республіці (1982) діють 4 спеціалізовані підприємства галузі — *Вінницький хімічний завод* імені Я. М. Свердлова, Костянтинівський хім. з-д ім. XXV з'їзду КПРС, *сумське виробниче об'єднання «Хімпром»,* Одеський суперфосфатний з-д. Крім цих підприємств, фосфатні добрива виробляють черкаське виробн. об'єднання «Азот», *ровенське виробниче об'єднання «Азот»* та ін. У 1982 на Україні було вироблено 8,2 млн. т фосфатних добрив (в умовних одиницях). Проблеми розвитку Ф. д. п. розробляють, зокрема, Держ. ін-т азотної пром-сті і продуктів органіч. синтезу в Москві та його філіал у Сєверодонецьку (Ворошиловгр. обл.), Держ. ін-т по проектуванню заводів основної хімічної пром-сті в Москві, його філіал у Сумах та ін. *В. Д. Томащук.*

ФОСФАТУВА́ННЯ — створення на поверхні металевих (гол. чин. сталевих, чавунних) виробів плівки нерозчинних *фосфатів.* Такі плівки (завтовшки до 15 мкм) разом з лакофарбовим або масляним покриттям захищають вироби від атм. корозії, підвищують їхню стійкість проти зношування, поліпшують електроізоляційні властивості. Найчастіше Ф. проводять, занурюючи очищені та знежирені вироби у нагрітий до т-ри 90—100 °C розчин фосфатів заліза, марганцю, цинку і кадмію. Після Ф. і сушіння вироби піддають *пасивуванню* у слабкому розчині *хроматів.* Застосовують також електролітичне Ф. (*електролізом* на змінному або постійному струмі). До Ф. вдаються в автомобіле- і приладобудуванні, електротехніці та ін.

ФОСФАТШЛА́КИ — фосфорне добриво. Розмелений побічний продукт переробки на сталь і залізо багатих на фосфор чавунів мартенівським методом. Сухий розсипчастий порошок темного кольору. За агрохімічними властивостями близький до *томасшлаку.* Вміст лимонно-розчинного фосфору (P_2O_5) від 8 до 12 %. Найефективніший Ф. на кислих грунтах як лужне *фосфорне добриво.* Виробляють Ф. на заводі «Азовсталь» у м. Жданові (див. *Ждановський металургійний завод «Азовсталь»*). *П. О. Дмитренко.*

ФОСФІ́ДИ — хім. сполуки *фосфору* з металами, а також з *неметалами,* які більш електропозитивні, ніж фосфор (B, Si, As та ін.). Одні Ф. (напр., Na_3P, Ca_3P_2) легко розкладаються водою з виділенням отруйного газу фосфіну PH_3, інші (Ф. міді, заліза, хрому, марганцю та ін.) стійкі навіть у концентрованих к-тах. Одержують синтезом з вихідних компонентів, взаємодією фосфіну з металами, неметалами або з їхніми оксидами та ін. методами. Ф. галію та індію застосовують як *напівпровідники*; Ф. цинку — як отруту для боротьби з гризунами. Ф. вводять до складу деяких сплавів кольорових металів (напр., фосфористих бронз) для *розкислення* металів, для поліпшення антифрикційних властивостей матеріалів.

ФОСФОЛІПІ́ДИ, фосфатиди — складні *ліпіди,* молекула яких містить залишок фосфорної к-ти. Залежно від спиртового залишку Ф. поділяють на гліцеро-, інозит- та сфінгозинфосфатиди. Гліцерофосфатиди — складні ефіри гліцерину, вищих жирних кислот, фосфорної к-ти та азотистої основи. Відомими представниками є *лецитини,* кефаліни, серинфосфатиди, ацетальфосфатиди (плазмалогени), кардіоліпіни. Інозитфосфатиди — складні ефіри, утворені гліцерином, вищими жирними кислотами, фосфорною к-тою та шестиатомним спиртом *інозитом.* Розрізняють монофосфоінозитиди та дифосфоінозитиди. Є також інозитфосфатиди, в молекулі яких нема залишків гліцерину. Сфінгозинфосфатиди — Ф., утворені з залишків сфінгозину, вищих жирних к-т, фосфорної к-ти та *холіну.* Їх часто називають сфінгомієлінами; становлять 20 % всіх ліпідів мозку. Ф. з ін. ліпідами й білками входять до складу клітинних мембран (див. *Мембрани біологічні*), зумовлюють їхню вибіркову проникність для різних речовин, беруть участь в процесах *тканинного дихання* й перенесення електронів.

Н. Г. Гіммельрейх.

ФОСФОПРОТЕЇ́ДИ — складні *білки,* молекули яких містять залишки *фосфорних кислот,* гол. чин. ортофосфорної к-ти, що приєднані до амінокислотних залишків поліпептидного ланцюга. Найкраще вивчені *казеїн* та *пепсин.* До Ф. належать також білки курячого яйця (зокрема, овальбумін та вітелін), риб'ячої ікри (іхтулін). Ф. беруть участь в обмінних процесах, що відбуваються в головному мозку, а також у живленні зародка і ростучого організму.

ФО́СФОР (Phosphorus; від грец. φωσφόρος — світлоносний), P — хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 15, ат. м. 30, 97376. Природний Ф. складається з одного стабільного ізотопу ^{31}P. З штучно добутих радіоактивних ізотопів найбільше практичне значення має ^{32}P, вживаний як мічений атом. Вміст Ф. у земній корі $8 \cdot 10^{-2}$ % за масою. У природі зустрічається у *апатитах, фосфоритах* та ін. Ф.— *неметал,* відомі його алотропні видозміни (див. *Алотропія*): безбарвний, білий, червоний, чорний, фіолетовий та ін. Усі вони, крім безбарвного й білого, мають полімерну будову. Найпоширеніші — білий і червоний Ф. Білий Ф.— кристалічна речовина, іноді жовтого кольору; густ. 1830 кг/м^3; $t_{пл}$ 44,1 °C; $t_{кип}$ 280,5 °C; розчиняється у сірковуглеці, бензолі, жирах та ін., реагує з лугами, галогенами, металами (див. *Фосфіди*) тощо. Світиться у темряві, самозаймається на повітрі, отруйний. Протиотрутою є 2—5 %-ний розчин мідного купоросу. При тривалому нагріванні (при т-рі 280—300 °C) без доступу повітря білий Ф. переходить у червоний. Ф. червоний — аморфний порошок; густ. бл. 2300 кг/м^3; $t_{пл}$ бл. 590 °C; значно менш активний, ніж білий; неотруйний. Білий Ф. добувають відновленням фосфориту або апатиту коксом у електропечах і конденсацією пари Ф. під водою. Ф. широко використовують для одержання *фосфорних кислот* та їхніх солей, *напівпровідників,* для виготовлення запалювальних і димових бомб, снарядів, сірників, інсектицидів тощо. Див. також *Фосфатування, Фосфорорганічні сполуки, Фосфорні добрива,*

П. Ф. Фортунатов.

О. Д. Форш.

У. З. Фостер.

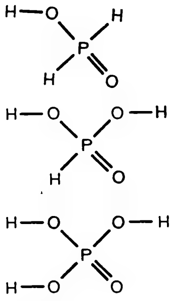

Фосфорні кислоти.

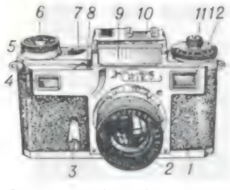

Фотографічний апарат «Киев-4М»:
1 — корпус; *2* — знімальний об'єктив; *3* — важіль автоспуску; *4* — вхідне вікно далекоміра; *5* — головка механізму, який заводить затвор і переміщує фотоплівку; *6* — кнопка спуску затвора; *7* — виріз лічильника кадрів; *8* — диск, яким об'єктив наводять на різкість; *9* — фотоелектричний експонометр (закритий кришкою); *10* — гніздо кріплення лампи-спалаху або додаткового видошукача; *11* — головка зворотного перемотування фотоплівки; *12* — вікно видошукача.

Фосфатних добрив промисловість та ін.

Ф. в організмі — необхідний хім. елемент, що входить до складу *фосфопротеїдів, фосфоліпідів, нуклеїнових кислот, макроергічних сполук*. У людини і тварин, крім того, Ф. входить до складу кісток (у вигляді фосфату кальцію), зубів (у вигляді кристалів гідроксиду *апатиту*). М'язи та нервова тканина багаті на АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). Сполуки Ф. беруть участь в *обміні речовин*, прискорюють процеси росту та розвитку кісткової тканини, стимулюють кровотворення тощо. Вільний Ф. належить до ферментних отрут (гальмує внутрішньоклітинні окислювальні процеси). У рослин Ф. міститься в усіх органах (особливо в плодах і насінні) у складі органічних сполук, які мають залишки фосфорних кислот. *А. Ф. Тищенко*
(Ф. — хім. елемент).

ФОСФОРЕСЦЕ́НЦІЯ — вид *люмінесценції*, що характеризується тривалим висвічуванням з моменту припинення збудження (секунди, місяці, навіть роки). Ф. кристалофосфорів (див. *Люмінофори, Фосфор*) є прикладом рекомбінаційної люмінесценції. Довготривале світіння в цьому випадку пов'язане з тимчасовим захопленням електронів і дірок т. з. пастками (див. *Дефекти в кристалах*).
Ф. складних органіч. молекул пов'язана з їхнім перебуванням у метастабільному стані (збуджений стан, що може існувати тривалий час), імовірність переходу з якого в осн. стан (див. *Рівні енергії*) дуже мала. Див. також *Флуоресценція*.

ФОСФОРИЛА́ЗИ — ферменти класу *трансфераз*. Каталізують зворотне перенесення глікозильних груп, зокрема залишку *глюкози*, від донора (напр., глікогену, крохмалю тощо) до акцептора (неорганічного фосфату). Мають високу специфічність до глікозильної групи донора; по відношенню до акцептора така специфічність спостерігається не завжди. Дуже поширені в тваринних, рослинних й мікробних клітинах. Ф. беруть участь у процесах *фосфоролізу* та *гліколізу*. Існують у двох формах: фосфорилази *а* (активна форма) та фосфорилази *в* (неактивна форма). Перетворення форми *в* на форму *а* відбувається при *фосфорилюванні* серинового залишку молекули ферменту. Найбільш вивчені Ф. м'язів та печінки.

ФОСФОРИЛЮВА́ННЯ — заміщення атома водню в молекулах неорганічних та органічних сполук залишком кислот фосфору, найчастіше фосфорної кислоти.
Т. з. біол. Ф. — ферментативне утворення з фосфорної кислоти та органічних сполук складних *ефірів*, які беруть участь в *обміні речовин* та енергії в організмі. Здійснюється шляхом різноманітних реакцій перенесення: *фосфоролізу* (перенесення неорганічного фосфату), трансфосфорилювання (перенесення фосфорильної групи молекули АТФ; див. *Аденозинфосфорні кислоти*), внутрімолекулярного перенесення фосфатного залишку тощо. Каталізується (див. *Каталіз*) ферментами з класів *трансфераз* (зокрема, *фосфорилазами* та фосфотрансферазами, або кіназами), а також *ізомераз* (зокрема, фосфомутазами). Якщо Ф. відбувається в результаті фосфоролізу (під дією фосфорилаз), процес супроводжується включенням фосфорильної групи ($-H_2PO_3$) в продукти реакції, що утворюються. Під дією ін. ферментів ця група зрештою переноситься до АДФ з утворенням АТФ. Якщо Ф. каталізують кінази, відбувається перенесення фосфату, що заміщується, на певну хім. групу: спиртову, карбоксильну, азотисту, фосфорну. В цих реакціях перенесення фосфату бере участь АТФ, яка віддає свою фосфорильну групу. Ф. різноманітних сполук за рахунок АТФ супроводжується зміною хіміч. потенціалу — ΔG (вільної енергії) і утворенням АДФ. За рахунок цієї енергії відбуваються численні біологічні процеси (наприклад, *біосинтез* білків, нуклеїнових кислот тощо). Ф. АДФ з утворенням АТФ є осн. процесом акумуляції енергії в клітині. Потрібна для цього процесу енергія $+\Delta G$ створюється поліферментними системами за рахунок перенесення електронів під час аеробного (див. *Окислювальне фосфорилювання*) або анаеробного (див. *Гліколіз*) окислення органічних сполук та під дією сонячного світла (див. *Фотосинтез*). Див. також *Біоенергетика, Макроергічні сполуки*. *О. М. Федоров.*

ФОСФОРИ́ТИ — осадочні гірські породи морського і континентального походження, основною складовою частиною яких є фосфати кальцію. До складу Ф. входять карбонати Ca, Mg, Fe, глинисті мінерали, *пірит*, гідроксиди заліза, *кварц, халцедон* і органічна речовина. Колір чорний, сірий, жовтий, зелений, червоний, рідше білий. Трапляються Ф. у вигляді *конкрецій* або як цементуюча речовина серед пісків, глин, сланців різного віку (від докембрію до пліоцену). Виділяють багаті (з вмістом P_2O_5 понад 24 %), середні (18—24 %) і бідні (5—18 %) Ф. У Рад. Союзі родовища Ф. є в РРФСР, Естонії, Казахстані, на Україні (в басейнах рік Сіверського Дінця, Десни і Дністра); за рубежем — у США, Алжірі, Тунісі, Марокко. Використовують Ф. для виготовлення *фосфорних добрив*. При переробці деяких Ф. попутно вилучають *уран* і *рідкісноземельні елементи*.
Д. Н. Коваленко.

ФОСФОРИ́ТНЕ БО́РОШНО — мінеральне *фосфорне добриво*. Подрібнені природні *фосфати* чи продукти їх збагачення. Вміст P_2O_5 залежно від сорту — 19—30 %. Ф. б. послаблює шкідливу для рослин і мікроорганізмів кислотність грунту. Найефективніше Ф. б. на кислих *дерново-підзолистих грунтах, сірих лісових грунтах*, вилугуваних і опідзолених *чорноземах*. *П. О. Дмитренко.*

ФО́СФОРНИЙ АНГІДРИ́Д, фосфору (V) оксид, P_2O_5 або P_4O_{10} — хімічна сполука. Існує кілька модифікацій (кристалічний порошок, снігоподібна маса та ін.). Дуже гігроскопічний. Одержують спалюванням *фосфору* у надлишку повітря. Застосовують як осушувач газів та рідин, в органічному синтезі тощо.

ФО́СФОРНІ ДО́БРИВА — мінеральні речовини, що містять у собі фосфор — один з найважливіших елементів *живлення рослин*. Виготовляють Ф. д. в осн. з природної сировини — *апатитів* і *фосфоритів*, а також з побічних продуктів металургійних заводів. За ступенем розчинності Ф. д. поділяють на три основні групи: водорозчинні (*суперфосфат, амофос, діамонійфосфат*); нерозчинні у воді, але розчиняються в розчині лимоннокислого амонію або лимонної кислоти (*преципітат, томасшлак*, мартенівський *фосфатшлак, термофосфат* і ін. термічні фосфати); важкорозчинні фосфати (фосфоритне й *кісткове борошно*). Фосфор цих двох перших груп Ф. д. добре засвоюється рослинами на всіх грунтах, а третьої групи — на кислих грунтах. В Рад. країні водорозчинні фосфати становлять майже $^3/_4$ загального виробництва Ф. д. В СРСР, в т. ч. й на Україні, з Ф. д. найбільше використовують суперфосфат, мартенівський фосфатшлак, *фосфоритне борошно*. Застосування Ф. д. сприяє розвиткові кореневої системи рослин, підвищує їхню зимостійкість і врожайність, поліпшує якість продукції.
П. О. Дмитренко.

ФО́СФОРНІ КИСЛО́ТИ — сполуки оксидів фосфору з водою. Фосфіт-ангідриду P_4O_6 відповідає двоосно́вна фосфітна к-та H_3PO_3 (гігроскопічні кристали з $t_{пл}$ 74 °C); P_4O_6, H_3PO_3 та її солі — отруйні, застосовуються як відновники (див. мал.). Змішаний оксид P_2O_4 дає дифосфонатну к-ту $H_4P_2O_6$, яка при нагріванні утворює фосфітну та фосфатну к-ти. Фосфат-ангідрид P_4O_{10} утворює циклічні метафосфатні та прямоланцюгові поліфосфатні кислоти. Метафосфатні кислоти та їхні солі отруйні. Найважливіша з Ф. к. — триосно́вна ортофосфатна, або фосфорна, кислота H_3PO_4 — безбарвні кристали, густина 1870 кг/м³, $t_{пл}$ 42,35 °C; змішується з водою у всіх співвідношеннях; утворює солі — *фосфати*. У продаж надходить звичайно 85 %-ний розчин H_3PO_4 — сиропоподібна рідина. Застосовують к-ту для синтезу фосфатів, склеювання оксидної кераміки тощо. Органічні фосфати відіграють важливу роль у процесах життєдіяльності (див. *Нуклеїнові кислоти, Фосфатиди, Нуклеотиди*). До Ф. к. належить також одноосно́вна гіпофосфітна к-та H_3PO_2 — безбарвні кристали з $t_{пл}$ 27 °C; застосовується для хім. *нікелювання*. Див. також *Фосфорорганічні сполуки*.
А. Ф. Тищенко.

ФОСФОРО́ЛІЗ (від *фосфор* і грец. λύσις — розклад) — процес ферментативного розщеплення глікозидних зв'язків деяких біологічно важливих сполук (напр., *глікогену, крохмалю, нуклеїнових кислот* тощо), який відбувається в клітинах живих організмів за участю фосфорної кислоти. Аеробний (на відміну від *гліколізу*) процес. Каталізується *фосфорилазами*. Відіграє важливу роль в *обміні речовин* та енергії живих систем: напр., завдяки Ф. ацилферменту утворюється 1,3-дифосфогліцеринова к-та, фосфорильна група якої переноситься на АДФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) з утворенням АТФ — основної сполуки, що акумулює енергію в клітині.

ФОСФОРОРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — органічні сполуки, що містять у своєму складі *фосфор*. Розрізняють Ф. с., в молекулах яких фосфор безпосередньо зв'язаний з вуглецем, напр., триалкілфосфіни R_3P, к-ти типу $RPO(OH)_2$, де R — органічний радикал (метил CH_3, феніл C_6H_5 та ін.), і Ф. с., в яких атом фосфору зв'язаний з вуглецем через атоми азоту, кисню й сірки, напр., ефіри фосфорних кислот $(RO)_3PO$. До Ф. с. належать *нуклеїнові кислоти, аденозинфосфорні кислоти*, багато важливих *коферментів*, деякі *вітаміни*. Ф. с. широко використовують як *інсектициди, акарициди, дефоліанти*, як комплексоутворювачі й екстрагенти рідкісноземельних і трансуранових елементів. До Ф. с. належать також деякі *отруйні речовини*, напр. *зарин, зоман*, табун, фосфорилтіохоліни.

ФОТ [від грец. φῶς (φωτός)—світло], ф, ph — одиниця *освітленості*, що застосовувалась до введення *люкса*. Дорівнює освітленості такої рівномірно освітленої поверхні, на кожен 1 см^2 якої припадає *світловий потік* в 1 *люмен*, тобто 1 ф = 10^4 люксів.

ФО́ТІЙ (Φώτιος; між 810 і 827, Константинополь — між 891 і 897) — візантійський церковно-політ. діяч, письменник. В 858—67 і 877—86 — константинопольський патріарх.

Прихильник централізованої монархії та централізованої православної церкви на чолі з патріархом. Виступив 867 проти канонічного підпорядкування візант. церкви *папі римському*, що призвело до конфлікту з папством і стало важливим етапом у підготовці *розділення церков*. Сприяв поширенню впливу візантійської церкви на слов'янські землі. В 886 Ф. усунуто з посади патріарха. Помер у вигнанні.

ФОТО... [від грец. φῶς (φωτός)—світло] — частина складних слів, що відповідає поняттю «фотографічний» або вказує на відношення до світла чи його дії (*фотограмметрія, фотоелемент, фотосинтез*).

ФОТОАПАРА́Т — див. *Фотографічний апарат*.

ФОТОГРАММЕ́ТРІЯ (від *фото...*, грец. γράμμα — запис, зображення і μετρέω — вимірюю), вимірювальна фотографія — наук.-тех. дисципліна, що вивчає способи визначення розмірів, форми й положення різних предметів у просторі на основі вимірювання їхніх фотографічних зображень. Фотографування місцевості виконують при *аерофотозніманні* (за допомогою спец. приладів) або з земної поверхні (фототеодолітами). Вихідним при фотограмметричних вимірах є встановлення положення фотознімка відносно центру проектування (елементи внутр. орієнтування) і системи координат об'єкта зйомки (елементи зовн. орієнтування). Положення сфотографованого об'єкта визначають за залежністю між координатами точок на фотознімку і об'єкта в натурі. Методи Ф. набули широкого застосування в буд-ві, геогр. і геол. дослідженнях тощо. Найширше їх використовують при створенні *топографічних карт* (див. *Аерофототопографія, Стереопара*). В останній час знайшло широке застосування *космічне знімання*, а способи обробки космічних знімків виділилися в новий наук. напрям — космічну фотограмметрію. Див. також *Геодезія*.

Літ.: Скиридов А. С. Стереофотограмметрия. М., 1959; Бобир Н. Я., Лобанов А. Н., Федорук Г. Д. Фотограмметрия. М., 1974. *В. М. Сердюков.*

ФОТОГРАФІ́ЧНА ЕМУ́ЛЬСІЯ — традиційна назва *суспензії*, що складається з рівномірно розподілених у *желатині* світлочутливих мікрокристалів (зерен) *галогенідів* срібла. Нанесена на основу (скло, папір тощо) і висушена, Ф. е. утворює світлочутливий (емульсійний) шар фотоматеріалів, в якому під дією оптичного випромінювання виникає *приховане фотографічне зображення*. Розмір мікрокристалів у фотоматеріалах — 0,5—2,0 мкм. Зі збільшенням їхнього розміру *світлочутливість* Ф. е. зростає, проте збільшується й зернистість. Є фотоматеріали з двома або трьома світлочутливими шарами. Необхідні фіз.-мех. і фотогр. властивості емульсії надають введенням дубителів (див. *Дублення*), сенсибілізаторів (див. *Сенсибілізація* у фотографії), бромідів калію та ін. противуалюючих речовин (див. *Вуаль*), речовин стабілізуючих та ін.

ФОТОГРАФІ́ЧНИЙ АПАРА́Т, фотоапарат, фотокамера — оптико-механічний апарат, за допомогою якого на *фотографічному матеріалі* одержують одиночні фотозображення (фотографії) об'єкта знімання; тех. засіб *фотографії*. До осн. частин Ф. а. (мал.) належать: світлонепроникна камера, що служить основою конструкції фотоапарата; знімальний *об'єктив*, що наводиться (спец. пристроєм) на різкість (відбувається фокусування) і створює дійсне оптичне зображення об'єкта знімання в площі фотоматеріалу (див. також *Діафрагма*); фотографічний *затвор*, що відкриває і закриває об'єктив, здійснюючи належне експонування (див. *Експозиція*) фотограф. матеріалу; *видошукач* (часом дзеркальний, див. *Дзеркальний фотоапарат*), яким визначають межі зображення (кадру) об'єкта знімання; *касета* з фотоплівкою або фотопластинкою; механізм (звичайно кінетично з'єднаний з фотозатвором і лічильником кадрів), що переміщує фотоплівку. Деякі Ф. а. обладнують *адаптером, блендою*, спец. знімальним *далекоміром, експонометром, лампою-спалахом, світлофільтрами*, автоспуском тощо. За способом вибору і встановлення експозиції розрізняють Ф. а. неавтоматичні, напівавтоматичні й автоматичні. Є Ф. а. заг. призначення (для профес. і аматорського знімання) і спеціальні, наприклад *стереоскопічні фотоапарати, супутникові фотокамери* (див. також *Балістична камера*), аерофотоапарати (див. *Аерофотознімання*), *астрографи*, фототеодоліти (див. *Фотограмметрія*); Ф. а. великоформатні (формат кадру 9 × 12 см і більше), середньоформатні (4,5 × 6; 6 × 6; 5 × 7; 6 × 9 см), малоформатні (24 × 24; 28 × 28; 24 × × 32; 24 × 36 мм), напівформатні (18 × 24 мм) та мініатюрні (14 × 20; 13 × 17; 10 × 14 мм). Набули поширення Ф. а. для одноступеневого дифузійного процесу одержання зображень. Попередником Ф. а. була камера-обскура, що являла собою світлонепроникну камеру (коробку) з невеликим круглим отвором в одній із стінок (на протилежній стінці камери, наче на екрані, виникало перевернуте зображення об'єкта знімання). Такі камери набули поширення у 40-х рр. 19 ст. В наступні роки принципові зміни в їхню конструкцію були внесені в Росії (С. Л. Левицький, І. В. Александровський, Д. П. Єзучевський, Л. В. Варнерке, В. І. Срезневський, В. Ф. Потте та ін.), США (Дж. Істмен), Німеччині та ін. країнах. В СРСР виробництво Ф. а. («Фотокор», «ФЭД» та ін.) організовано наприкінці 20 — на початку 30-х рр. До найдосконаліших сучас. Ф. а. належать «Киев», «Зенит» (СРСР), «Пентакон», «Практика», «Глобика» (НДР), «Кодак» (США), «Лейка» (ФРН), «Канон» (Японія) та ін.

Г. Я. Вядро.

ФОТОГРАФІ́ЧНІ МАТЕРІ́АЛИ — світлочутливі матеріали, на яких одержують фотозображення об'єкта знімання. Складаються звичайно з основи (скла, паперу, полімерної плівки), вкритої одним або кількома шарами *фотографічної емульсії*, яка містить світлочутливі сполуки. Є також Ф. м. (папір, плівки), просочені такими сполуками. За хім. складом світочутливих сполук розрізняють Ф. м. галогеносрібні (світлочутливий компонент — *галогеніди* срібла) і безсрібні (з світлочутливими сполуками заліза, хрому, *діазосполуками* тощо). Ф. м. поділяють за *контрастом* одержуваного фотозображення (м'які, нормальні, контрастні, надконтрастні), за *світлочутливістю* (низької, середньої, високої світлочутливості), *роздільною здатністю*, за оптичною густиною фотогр. *вуалі*. Вони бувають: негативні (див. *Негатив*), позитивні (див. *Позитив*) і оборотні (див. *Обернення* у фотографії); чорно-білі та кольорові. Створено також Ф. м. (для одноступеневого дифузійного процесу одержання фотозображень), що являють собою негативні плівки з фотоемульсією і несвітлочутливим шаром на паперовій або полімерній основі. Ф. м. виготовляють для професійної і аматорської *фотографії, голографії, мікрофільмування*, поліграфії. *Г. Я. Вядро.*

ФОТОГРА́ФІЯ (від *фото...* і грец. γράφω — пишу) — одержання фотозображень (фотографій) об'єктів знімання на *фотографічних матеріалах*; галузь науки, техніки і мистецтва (див. *Фотомистецтво*). Грунтується на здатності світла утворювати в світлочутливому

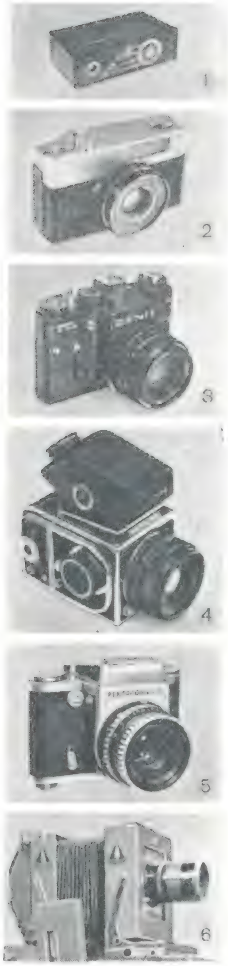

Фотографічні апарати:
1 — мініатюрний «Киев-30» (СРСР);
2 — напівформатний «ФЭД Микрон» (СРСР);
3 — малоформатний «Зенит TTL» (СРСР);
4 — середньоформатний «Киев-88» (СРСР);
5 — середньоформатний «Пентакон» (НДР);
6 — великоформатний «Глобика» (НДР).

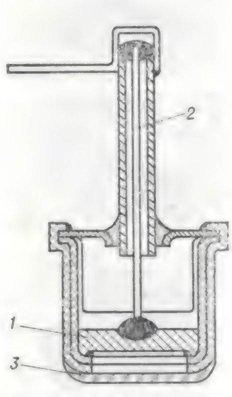

Фотодіод:
1 — напівпровідниковий кристал;
2 — металевий вивід;
3 — скляне вікно.

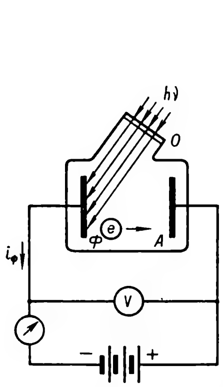

Схема досліду по вивченню **фотоелектронної емісії.**

шарі фотоматеріалу (напр., *фотоплівки*), вміщеного у *фотографічний апарат, приховане фотографічне зображення,* яке після хіміко-фотографічної обробки (*про явлення фотографічного, фіксування фотографічного* тощо) перетворюється на видиме зображення — спочатку *негатив,* а потім *позитив,* або фотовідбиток. У деяких фотографічних процесах використовують т. з. оборотні фотоматеріали, що дають після відповідної обробки безпосередньо позитивне зображення (див. *Обернення* у фотографії). Створено й одноступеневий дифузійний фотогр. процес — одночасне дуже швидке одержання негативного і позитивного зображень у самому фотоапараті (внаслідок *дифузії* галогенідів срібла негативної плівки у несвітлочутливий приймальний шар на паперовій або полімерній основі). Розрізняють Ф. чорно-білу (точніше, монохромну) і *кольорову фотографію*; Ф. статичну та динамічну (або *кінематографію*); площину (звичайну) і об'ємну (стереоскопічну). Особливим способом одержання об'ємних зображень з використанням світлочутливих матеріалів є *голографія.* Відкриття Ф. відносять до року повідомлення (1839) про винахід франц. художником-декоратором Л. Ж. М. *Дагером* разом з франц. вченим Ж. Н. Ньєпсом способу одержання зображень (названого згодом дагеротипією) на срібній пластині, вкритій шаром світлочутливого матеріалу (йодиду срібла), за допомогою удосконаленої (з *об'єктивом* і пристроєм для фокусування) камери-обскури. Ці зображення (дагеротипи) одержували відразу позитивними (хоч і перевернутими), що спрощувало процес знімання, проте не дозволяло виготовляти копії з них. Пізніше (1841) англ. вчений У. Г. Талбот дістав патент на ін. спосіб Ф.— калотипію, за якою на світлочутливому папері спочатку одержували негатив, а з нього — будь-яку кількість позитивів. Важливим етапом у Ф. був перехід від камери-обскури до фотоапарата з спец. розрахованим об'єктивом, створеним (1840) угорцем Й. Пецвалем. У 1851 англієць Ф. Скотт-Арчер розробив фотографічний процес, що грунтувався на використанні мокрого світлочутливого матеріалу (колоїдної *емульсії*), який готували безпосередньо перед зніманням; 1871 його співвітчизник Р. Меддокс запропонував користуватись сухими світлочутливими матеріалами (бромосрібними желатиновими), що їх можна було заздалегідь виготовляти і тривалий час зберігати. Галузі застосування Ф. значно розширились з відкриттям явища оптичної *сенсибілізації,* створенням плівкових фотоматеріалів (вони давали змогу створювати кінофільми), фотоматеріалів, що не містять сполук срібла, тощо. В Росії розвиткові Ф. сприяла організація (1879) п'ятого (фотографічного) відділу Російського технічного т-ва в Петербурзі, в подальшому — праці й винаходи С. О. *Максимовича,* конструкторів фотоапаратів В. І. Срезневського, В. Ф. Потте та ін. В СРСР проблеми Ф. досліджують в ряді н.-д. ін-тів, в т. ч. в Ін-ті фізики АН УРСР. Питанням Ф. присвячені праці А. І. *Кіпріанова,* О. М. *Тереніна,* М. О. *Петрова* та ін. вчених. Ф. використовують під час досліджень з астрономії (див. *Астрофотографія*), астрофізики (див., напр., *Астрофотометрія*), біології, хімії, медицини, фізики, при *аерофотозніманні* (див. також *Інфрачервона фотографія*), у поліграфії (див. також *Фотолітографія*), у *репрографії* (див. також *Електрофотографія*), побуті тощо.

Літ.: Иофис Е. А. Техника фотографии. М., 1973; Справочник фотолюбителя. М., 1976; Стародуб Д. О. Азбука фотографии. К., 1980; Фотокинотехника. Энциклопедия. М., 1981; Шашлов Б. А. Теория фотографических процессов. М., 1981.

Г. Я. Вядро.

ФОТОДИНАМІ́ЧНИЙ ЕФЕ́КТ— пошкодження біологічних структур і порушення їх функцій під дією світла певними пігментами або барвниками (фотосенсибілізаторами) в присутності кисню. Виявлено на різних рівнях біол. системи. В основі Ф. е. лежать реакції фотоокислення біологічно важливих речовин у структурах клітин завдяки зв'язуванню з ними барвників. До барвників, що спричинюють цей ефект, належать ксантини, акридини, тіазини, рибофлавіни, деякі порфірини та ін. При Ф. е. порушується проникність плазматичних мембран, спостерігаються лізогенні (див. *Лізогенія*) і мутагенні ефекти (див. *Мутації*), *хромосомні перебудови,* гальмування *фотосинтезу* (при відсутності каротиноїдних пігментів), синтезу *нуклеїнових кислот* і білків тощо.

В. Л. Зима.

ФОТОДІО́Д (від *фото...* і *діод*)— напівпровідниковий прилад (діод) з односторонньою *фотопровідністю,* яка залежить, зокрема, від інтенсивності його *освітленості*; засіб *оптоелектроніки.* Осн. частинами Ф. (мал.) є напівпровідниковий кристал (напр., германію) звичайно з *електронно-дірковим переходом,* переходом метал — напівпровідник (т. з. бар'єром Шотткі) або *гетеропереходом* і два металеві виводи (один — від *p*-області, другий — від *n*-області). У Ф. з *p—n*-переходом світло попадає на електронно-дірковий перехід через вікно, зумовлюючи появу додаткового числа *електронів* і *дірок;* з ін. боків електронно-дірковий перехід захищено від дії світла. Інтегральна чутливість Ф.— до 20 мкА/лм, інерційність $\leqslant$ 10 нс. Ф. використовують як *детектори* випромінювання, для передавання зображень, приймання оптичної інформації тощо.

ФОТОЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ГЕНЕРА́ТОР — те саме, що й *сонячна батарея.*

ФОТОЕЛЕКТРИ́ЧНІ Я́ВИЩА — зміна електричних властивостей речовини, що відбувається під діянням *світла* та інших видів електромагнітного випромінювання. Пояснюються передаванням енергії *фотонів* електронам речовини, яка поглинає випромінювання. До Ф. я. належать як зовн. *фотоефект,* так і явища, зумовлені внутр. фотоефектом: *фотопровідність, фотоерс* та ін. Ф. я. широко застосовують у фотоелектронних приладах: *фотоелементах, фоторезисторах, фотодіодах,* фототріодах, електронно-оптичних перетворювачах зображень, у телевізійних трубках, у динамічній *голографії.* *В. Л. Вінецький.*

ФОТОЕЛЕКТРОМАГНІ́ТНЕ Я́ВИЩЕ, явище Кікоїна—Носкова — виникнення *електрорушійної сили* у вміщеному в магнітне поле *напівпровіднику* при його освітленні. Спричинюється діянням магн. поля на дифузійний струм носіів *електричного заряду* в напівпровіднику при умові неоднорідності в розподілі *електронів* і *дірок* провідності у напрямі, перпендикулярному до магн. поля, що досягається, напр., використанням *світла,* яке дуже поглинається речовиною. Ф. я. застосовують у чутливих приймачах інфрачервоного проміння, а також для вимірювання часу життя (див. *Рівні енергії*) нерівноважних носіів заряду в напівпровідниках. Відкрили (1934) І. К. *Кікоїн* і М. М. Носков. *В. Л. Вінецький.*

ФОТОЕЛЕКТРО́ННА ЕМІ́СІЯ — *емісія електронна,* що відбувається під діянням електромагнітного випромінювання (*фотонів*); зовнішній *фотоефект.* Спричинюється взаємодією фотонів з *електронами* речовини. Ф. е. з *металу* виникає, якщо енергія фотона $h\nu$ (де h — *Планка стала,* ν — *частота* випромінювання) перевищує *роботу виходу* A металу, при цьому справджується *збереження закон* енергії для фотоефекту (одержав 1905 А. *Ейнштейн*):

$$mv^2/2 = h\nu - A,$$

де $mv^2/2$ — макс. *кінетична енергія* фотоелектрона. Ф. е. з *напівпровідників* і *діелектриків* відбувається, якщо $h\nu = \Delta E + \chi$, де ΔE — ширина забороненої зони, χ — *спорідненість до електрона.* Для дослідження Ф. е. (мал.) *фотокатод Ф* вміщують у вакуум і освітлюють через прозоре вікно *О* світлом частоти ν. Фотони потрапляють на фотокатод і вибивають з нього фотоелектрони e, які під діянням різниці *потенціалів* V зміщуються до анода A і утворюють т. з. фотострум. Осн. закономірності Ф. е.: 1) фотострум пропорційний інтенсивності випромінювання (встановив 1888 О. Г. *Столєтов*); 2) макс. кінетична енергія фотоелектронів лінійно зростає з частотою випромінювання і не залежить від її інтенсивності; 3) для кожної речовини існує довгохвильова («червона») гранична *довжина хвилі* λ_0 (або мінім. гранична частота $\nu_0 = c/\lambda_0$, де c — *швидкість світла* у вакуумі), за якою Ф. е. не спостерігається. Однак при інтенсивному випромінюванні, напр. лазерному (див. *Лазер*), може відбуватись багатофотонна Ф. е., якій відповідає випромінювання довжиною хвилі, що перевищує λ_0. Ф. е. лежить в основі фотоелектронної спектроскопії, що досліджує енерг. структуру і поверхню речовини. Її також широко використовують у вимірювальній техніці та приладах контролю і *автоматики* (*фотоелемент,* фотопомножувач тощо).

М. Г. Находкін.

ФІНЛЯНДІЯ

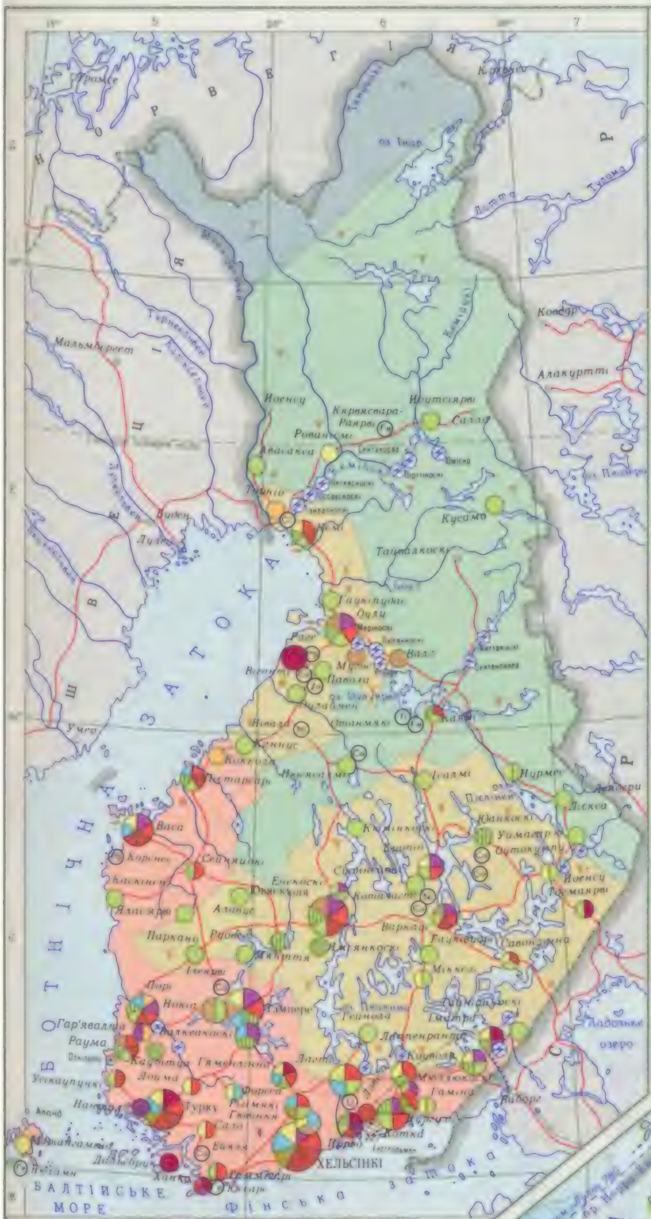
ХЕЛЬСІНКІ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Фінська затока
Ботнічна затока
Турку
Тампере
Оулу
Ваза
Пори
Рауна
Котка
Виборг
Кемі
Торніо
Рованіемі
Куопіо
Лахті
Ювяскюля
Ладозьке озеро
оз. Інарі

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Скляно-керамічна і фарфоро-фаянсова промисловість
- Ⓒ Видобування кобальтових руд

Потужність гідроелектростанцій (у тис кВт)

- від 100 до 155
- від 30 до 100

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

🟥	Молочно-м'ясне тваринництво, зернові культури (овес, пшениця, жито), подекуди травосіяння
🟨	Молочно-м'ясне скотарство на природних луках, травосіяння, зернові (овес, жито, ячмінь) і кормові культури, лісове господарство
🟩	Лісове господарство з осередками землеробства і тваринництва
🟦	Маловикористовувані та невикористовувані землі

МАСШТАБ 1:7 500 000

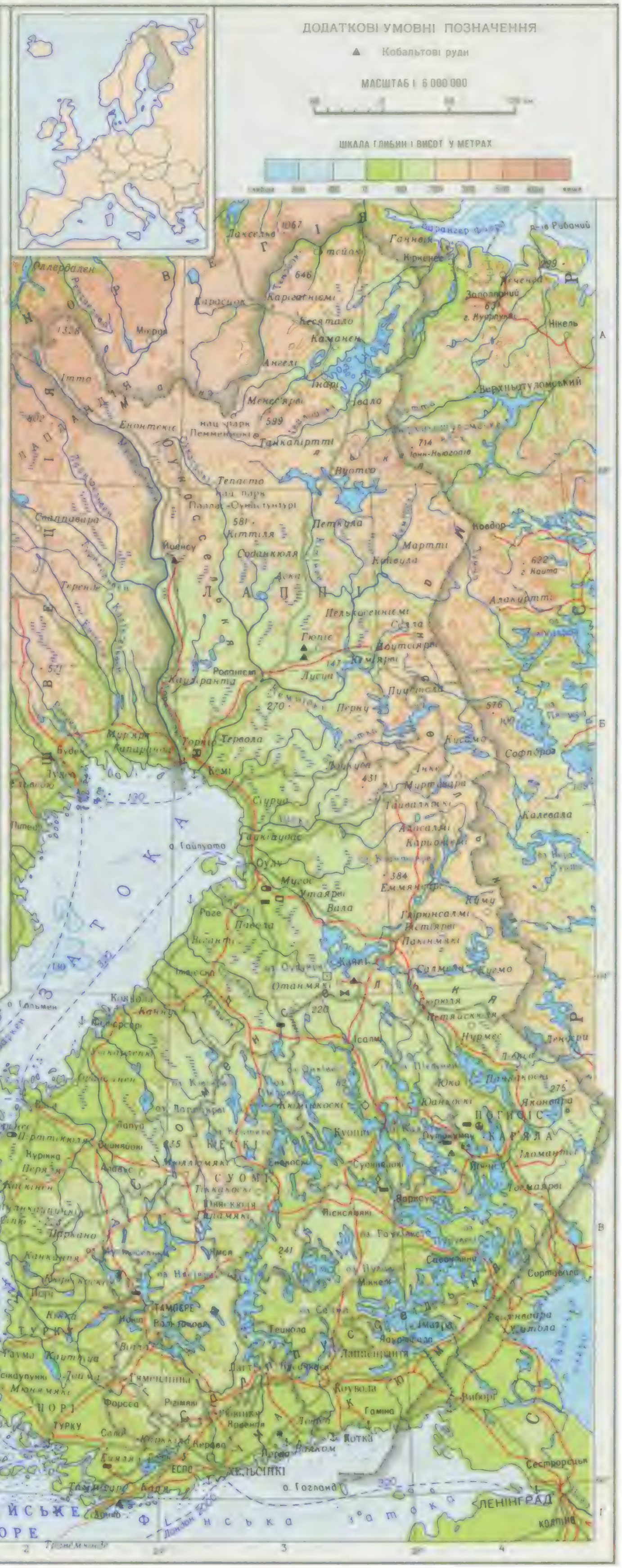
ХЕЛЬСІНКІ
ЛЕНІНГРАД
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Фінська затока
Ботнічна затока
ЛАПЛАНДІЯ
СУОМЕНСЕЛЬКЯ
ТАМПЕРЕ
ТУРКУ
ПОРІ
ЕСПО
Аландські о-ви
Сестрорецьк
Колпіно
п-ів Рибачий
Нікель
Ковдор
Алакуртті
Кемі
Оулу

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- ▲ Кобальтові руди

МАСШТАБ 1:6 000 000

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

ФРАНЦІЯ

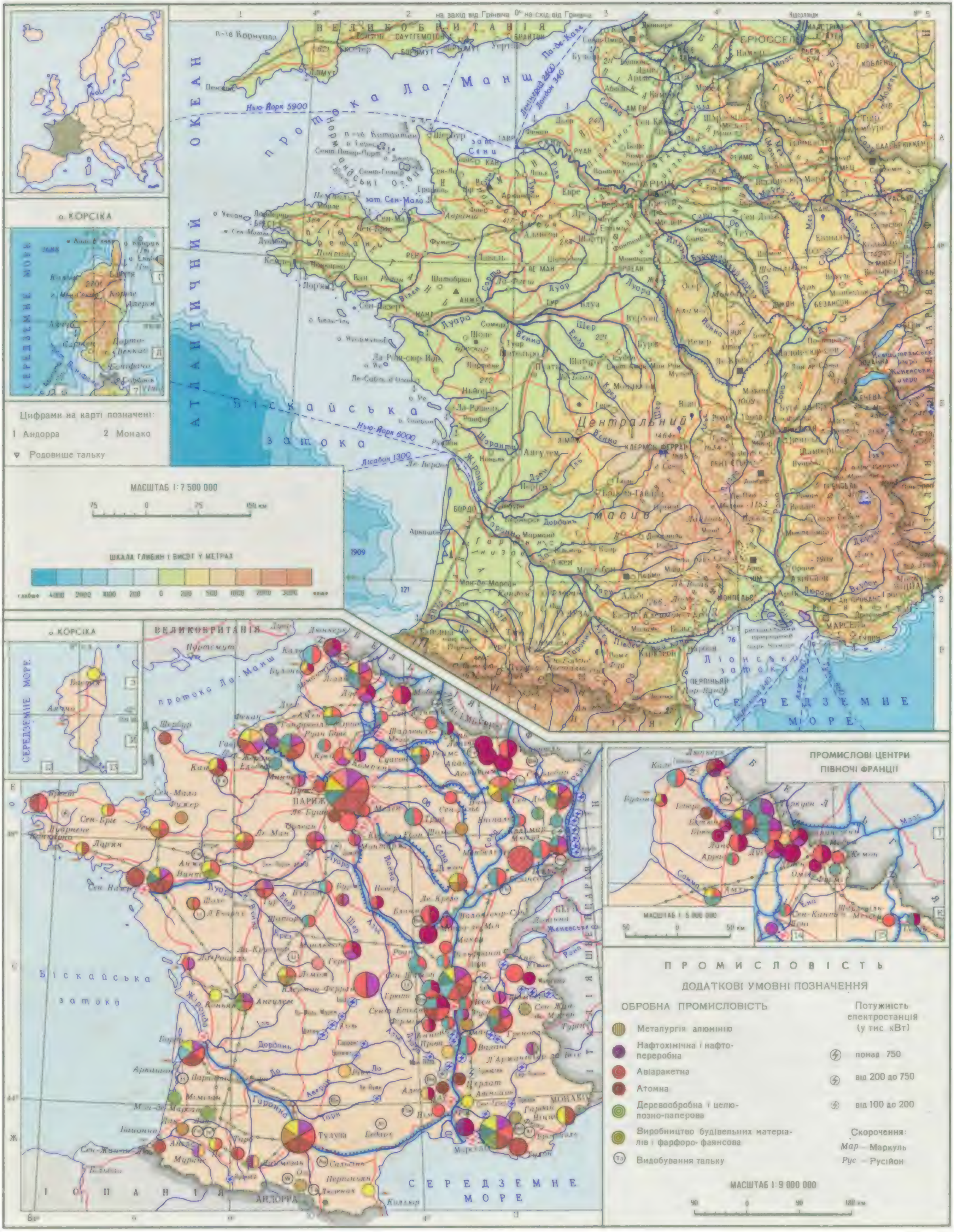

о. КОРСІКА
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
Цифрами на карті позначені:
1 Андорра
2 Монако
▼ Родовище тальку
МАСШТАБ 1:7 500 000
75
0
75
150 км
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
глибше
4000
2000
1000
200
0
200
500
1000
2000
3000
вище
на захід від Грінвіча
0°
на схід від Грінвіча
ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
протока Ла-Манш
Біскайська затока
Нью-Йорк 5900
Нью-Йорк 6000
Лісабон 1300
Лондон 340
ПАРИЖ
Центральний масив
Луара
Сена
Гаронна
Жиронда
Рона
Лу-Рона
Дордонь
БРЮССЕЛЬ
ЖЕНЕВА
Женевське озеро
МАРСЕЛЬ
Ліонська затока
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
ПЕРПІНЬЯН
МОНПЕЛЬЄ
БОРДО
НАНТ
ЛІОН
КЛЕРМОН-ФЕРРАН
ТУЛУЗА
АНДОРРА
ІСПАНІЯ
МОНАКО
ПРОМИСЛОВІ ЦЕНТРИ ПІВНОЧІ ФРАНЦІЇ
МАСШТАБ 1:5 000 000
50
0
50 км
ПРОМИСЛОВІСТЬ
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Металургія алюмінію
Нафтохімічна і нафтопереробна
Авіаракетна
Атомна
Деревообробна і целюлозно-паперова
Виробництво будівельних матеріалів і фарфоро-фаянсова
Ta Видобування тальку
Потужність електростанцій (у тис. кВт)
понад 750
від 200 до 750
від 100 до 200
Скорочення:
Мар – Маркуль
Рус – Русійон
МАСШТАБ 1:9 000 000
90
0
90
180 км

ФОТОЕЛЕМЕ́НТ (від *фото*... і *елемент*) — електронний прилад, в якому *електричний струм* (фотострум) або *фотоерс* виникають внаслідок поглинання енергії *світла*, що падає на нього. Діяння Ф. грунтується на зовн. або внутр. *фотоефекті*. До Ф. першого типу належать вакуумні та газонаповнені Ф. (див. *Електровакуумні прилади*). Освітлення *фотокатодів* у них зумовлює *фотоелектронну емісію*, а попадання *електронів* на *анод* приводить до появи електр. струму у *колі електричному*, яке містить зовн. джерело (мал., *а*). Внаслідок *іонізації* газу і виникнення несамостійного лавинного розряду (див. *Розряди в газах електричні*) фотострум підсилюється. До Ф. другого типу належать вентильні Ф., які є *напівпровідниковими приладами*. Освітлення *напівпровідника з електронно-дірковим переходом* веде до збільшення числа вільних носіїв *електричного заряду*. Це спричинює появу фотоерс між шарами, що мають різні типи *електропровідності*, і виникнення струму в електр. колі, яке не має зовн. джерел (мал., *б*). Іноді Ф. (у вузькому розумінні слова) наз. лише джерела фотоерс, однак частіше до Ф. відносять всі прилади, що перетворюють світлову енергію на електричну (напр., *фоторезистори*). Однією з найважливіших характеристик Ф. є *коефіцієнт корисної дії*. У найкращих зразків він дорівнює 15—18 %. Ф. становлять основу *сонячних батарей*, служать *приймачами світла*; їх використовують, зокрема, в системах оптичного зв'язку. *В. Л. Вінецький.*

ФОТОЕ́РС — *електрорушійна сила*, що виникає в матеріалі (гол. чин. у *напівпровіднику*) при його освітленні. *Робота*, потрібна для підтримання струму, виконується за рахунок енергії фотонів, що поглинаються речовиною. Поява Ф. зумовлена просторовим розділенням протилежних за знаком носіїв електричного заряду, які генеруються електромагнітним випромінюванням.

Розрізняють Ф. Дембера, або дифузійну Ф., яка виникає при неоднорідному освітленні або опроміненні напівпровідника *світлом*, що сильно поглинається; об'ємну Ф., зумовлену просторовою неоднорідністю напівпровідника; вентильну, або бар'єрну, Ф., що визначається розділенням зарядів в області контакту напівпровідника з металом або $p-n$-переходу (див. *Електронно-дірковий перехід, Гетероперехід*) при поглинанні світла в матеріалі; *фотоелектромагнітне явище*. Найбільш застосовна вентильна Ф., величина якої досягає, напр., у кремнії ~ 1 В. Аномально висока величина Ф. ($10^3 \div 10^5$ В) спостерігається у деяких високоомних матеріалах, що мають уніполярну вісь *симетрії* (напр., у монокристалах $LiNbO_3$). Використовують Ф. в *приймачах світла, фотоелементах, сонячних батареях* тощо. *В. Л. Вінецький.*

ФОТОЕФЕ́КТ (від *фото*... і *ефект*) — збудження *електронів* речовини при проходженні через неї *фотонів*, що приводить до зміни її електр. властивостей або до *емісії електронної* у навколишнє середовище, зокрема у вакуум. Ф. належить до *фотоелектричних явищ*. Зумовлений передаванням енергії фотонів електронам поглинаючої речовини. Розрізняють зовнішній Ф., або *фотоелектронну емісію*, і внутрішній Ф., що виявляється у виникненні *фотопровідності* або *фотоерс* у середовищі. Зокрема, внутр. Ф. є *фотоелектромагнітне явище*, т. з. вентильний Ф. (виникнення фотоерс у системі двох контактуючих різних *напівпровідників* або напівпровідника і металу), зміна *діелектричної проникності* пружних модулів та ін. параметрів середовища при його освітленні. Є також ядерний Ф. (див. *Фотоядерні реакції*). Ф. широко використовують при дослідженнях будови речовини, а також у фотоелектр. приладах (див., напр., *Фоторезистор, Фототранзистор*). Відкрив його 1887 Г. *Герц*. Перші фундаментальні дослідження Ф. виконав 1888 О. Г. *Столетов*. Квантові закономірності Ф. пояснив 1905 А. *Ейнштейн*. *В. Л. Вінецький.*

ФОТОЗБІ́ЛЬШУВАЧ — оптико-механічний пристрій, за допомогою якого *проекційним друком* одержують збільшені фотовідбитки (*позитиви*) з *негативів*; засіб *репродукційної техніки*. Розрізняють Ф. вертикальні (найпоширеніші), що відзначаються обмеженим ступенем збільшення (до 10 раз), і горизонтальні — з горизонт. оптичною віссю (ступінь збільшення — понад 10 раз). До осн. частин Ф. (мал.) належать джерело світла (*лампа розжарення*, іноді за нею розміщують відбивач світлового потоку) і спец. оптична система (*конденсор*, проекційний *об'єктив, світлофільтр*). В найдосконаліших Ф. є *експонометри*, кольорокоректори. В разі потреби (напр., для одержання графіків, креслень) замість негативів використовують *діапозитиви*. Ф. може служити й проекційним апаратом (при проеціюванні зображень діапозитивів).

ФОТОІОНІЗА́ЦІЯ — процес *іонізації* атомів і молекул газу, що відбувається під діянням електромагнітного випромінювання, тобто в результаті поглинання *фотонів*.

ФОТОКА́МЕРА (від *фото*... і *камера*) — те саме, що й *фотографічний апарат*.

ФОТОКАТО́Д (від *фото*... і *катод*) — катод *електровакуумних приладів*, що випускає електрони від діяння світла, яке падає на нього (див. *Фотоелектронна емісія*). Являє собою шар фоточутливих речовин, що їх наносять на металеву або скляну основу. Найпоширеніші Ф. киснево-срібляно-цезієві (вони складаються з Cs_2O з домішкою вільного цезію і вкрапленнями чистого срібла), сурм'яноцезієві (Cs_3Sb) і багатолужні (складаються з сполук сурми з цезієм і сурми з калієм та натрієм). Розроблено Ф. з від'ємною електронною спорідненістю (див. *Спорідненість до електрона*), напр. Ф. на основі сполук галію і миш'яку. Ф. бувають непрозорі (освітлюються з боку вакууму) і напівпрозорі (світло попадає на них з боку основи). Осн. характеристика Ф.— інтегральна чутливість (відношення фотоструму до світлового потоку, що спричинив його). Найбільшою інтегральною чутливістю (1500 мкА/лм і більше) відзначаються непрозорі Ф. з від'ємною електронною спорідненістю.

ФОТОКОПІЮВА́ННЯ — відтворювання фотографічним способом копій з графічних і текстових оригіналів; спосіб *копіювання документів*. Розрізняють Ф. за звичайною фотогр. технологією, що дає змогу одержувати високоякісні фотокопії з тонових оригіналів, і Ф. за спрощеним технологічним процесом — технічне Ф. (ним виготовляють копії з непрозорих одно- або двосторонніх оригіналів — схем, креслеників тощо). Найпоширенішим технічним є рефлексне (пряме) Ф.— безпосереднім контактом оригіналу з світлочутливим шаром т. з. рефлексного фотопаперу, що його основа прозора для світлового проміння, під діянням якого у цьому шарі виникає *приховане фотографічне зображення*; після проявлення одержаного *негатива* оригіналу вдаються до копіювання з нього *позитива*. Для Ф. використовують фотографічні і фотокопіювальні апарати, копіювальні верстати тощо. Різновид Ф.— *мікрофільмування*.

ФОТО́ЛІЗ (від *фото*... і грец. λύσις — розклад) — розклад молекул під діянням поглинутого світла. Продуктами розкладу можуть бути молекули з меншим числом атомів, вільні радикали, окремі атоми (фотодисоціація) або позитивні і від'ємні іони (*фотоіонізація*). Див. також *Фотохімія*.

ФОТОЛІТОГРА́ФІЯ (від *фото*... і *літографія*) — 1) Фотомеханічний спосіб виготовлення літографської *друкарської форми*. Полягає у копіюванні зображення з *негатива* на світлочутливий шар, що вкриває поверхню *літографського каменя* (або металевої пластини), у проявленні копії і наступній хім. обробці її, внаслідок якої на поверхні форми утворюються друкуючі та пробільні (проміжні) елементи. З поч. 20 ст. літографські друкарські форми почали витіснятися металевими формами плоского *офсетного друку*. 2) Відбиток з літографської друкарської форми, виготовлений фотолітографським способом. 3) Фотографічний процес, який полягає у створенні у полімерному світлочутливому шарі (фоторезисті), нанесеному на поверхню напівпровідникової або металізованої діелектричної пластини, «вікон», через які травильний розчин потрапляв би на цю пластину. Такі «вікна» виникають при експонуванні (див. *Експозиція*) світлочутливого шару в потоці ультрафіолетового випромінювання або в потоці електронів (в результаті експонування цей шар втрачає або набуває здатності розчинятись). Користуючись Ф., створюють, напр., сотні тисяч найдрібніших отворів у масках кінескопів кольорових телевізорів, *друковані схеми*, напівпровідникові *інтегральні схеми*.

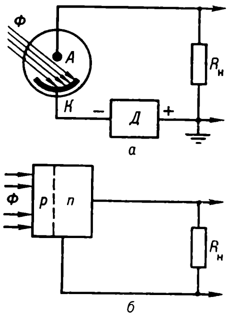

Схематичні зображення **фотоелементів** із зовнішнім (*а*) і внутрішнім (*б*) фотоефектами:
А — анод;
К — катод;
Д — джерело постійного струму;
$R_н$ — навантаження;
n — область провідності електронного типу;
p — область провідності діркового типу;
Ф — світловий потік.

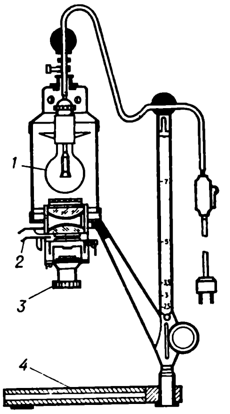

Вертикальний **фотозбільшувач:**
1 — джерело світла;
2 — рамка для негатива;
3 — проекційний об'єктив з пристроєм для точного наведення на різкість зображення;
4 — стіл (екран), на якому розміщують фотопапір.

ФОТОЛЮМІНЕСЦЕ́НЦІЯ — вид *люмінесценції*, що збуджується *світлом* і *ультрафіолетовим промінням*. *Спектри оптичні* Ф. можуть бути лінійчастими, смугастими і суцільними. Їхній вид залежить від *агрегатного стану речовини*, умов збудження її атомів і молекул; від *довжини хвилі* збуджуючого проміння залежать тільки спектри Ф. пари. Використовують в люмінесцентних лампах, приладах для реєстрації світла тощо.

ФОТО́МЕТР (від *фото*... і грец. μετρέω — вимірюю) — оптичний прилад, яким вимірюють світлові величини (освітленість, яскравість, світловий потік, силу світла тощо), а також визначають характеристики оптичних матеріалів, напр. коеф. відбиття і поглинання світла. Розрізняють Ф. візуальні (або зорові), якщо приймачем світла є око спостерігача, і фізичні — з фіз. *приймачами світла*. До Ф. різних типів належать, напр., *денситометри*, фотогр. яскравоміри (*експонометри*), *люксметри*. Ф. застосовують у фізиці, астрономії, світлотехніці, фотографії тощо. Див. також *Мікрофотометр*.

ФОТОМЕТРИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — метод *кількісного аналізу*, оснований на переведенні визначуваного компонента розчину дією реактиву у сполуку, яка поглинає світло (або на руйнуванні такої сполуки визначуваним компонентом), і вимірюванні інтенсивності *поглинання світла* (оптичної густини розчину). У Ф. а. використовують поряд з простими різні комплексні сполуки (*координаційні сполуки*): однорідноліганднї, хелатні, різноліганднї; сполуки, які утворюються за реакціями окислення — відновлення, важкорозчинні сполуки, сполуки адсорбційного характеру, органічні сполуки, у тому числі кислотно-осно́вні індикатори (які змінюють свій колір). Вимірювання інтенсивності забарвлення (оптичної густини) розчину проводять візуально (прості колориметри, *фотометри*), а також за допомогою спектрофотометрів і фотоколориметрів. Вимірявши оптичну густину розчину, знаходять *концентрацію* визначуваного компонента за попередньо побудованим калібрувальним графіком або за рівнянням закону Бугера — Ламберта — Бера:

$$C_x = \frac{A_x}{\varepsilon \quad b},$$

де C_x — концентрація визначуваної речовини, моль/л, A_x — оптична густина досліджуваного розчину; ε — молярний коефіцієнт поглинання речовини; b — товщина вимірюваного шару розчину (товщина кювети). Ф. а. відзначається високою чутливістю. Застосовують у лабораторній, заводській та науковій практиці.

Літ.: Бабко А. К. [та ін.]. Физико-химические методы анализа. М., 1968; Бабко А. К., Пилипенко А. Т. Фотометрический анализ. Общие сведения и аппаратура. М., 1968; Марченко З. Фотометрическое определение элементов. Пер. с польс. М., 1971. *А. Т. Пилипенко.*

ФОТОМЕ́ТРІЯ (від *фото*... і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ *оптики*, в якому вивчаються методи і засоби вимірювання *енергії*, що переноситься *світлом*, а також величин, пов'язаних з енергетичними характеристиками світла. Основними величинами, які визначаються у Ф., т. з. фотометричними величинами, є *світловий потік, сила світла, освітленість, світність, яскравість*. Теор. методи Ф грунтуються, зокрема, на використанні *Планка закону випромінювання*; її експериментальні методи — на абс. і відносному визначенні світлової енергії за допомогою *приймачів світла*. Суть вимірювань у Ф. зводиться до визначення відношення інтенсивностей досліджуваних потоків світла до інтенсивності еталонного потоку (див. *Еталон*) при відповідних *довжинах хвиль*. Визначення відношення інтенсивностей двох монохроматичних світлових потоків однієї й тієї ж довжини хвилі (див. *Монохроматичне світло*) становить зміст монохромної Ф. У гетерохромній Ф. знаходять відношення інтенсивностей двох монохроматичних світлових потоків різних довжин хвиль за допомогою третього світлового потоку, в якому відносний розподіл енергії відомий. Ф.— складова частина *спектрофотометрії*. Залежно від використовуваних методів вимірювання фотометричних величин Ф. поділяють на візуальну, фотоелектричну і фотографічну. Візуальна Ф. базується на безпосередніх спостереженнях, при яких око встановлює рівність яскравостей двох полів, створених порівнюваними випромінюваннями. Розрахунок світлового потоку по відомому променистому (енергетичному) проводиться через т. з. функцію видності. У фотоелектричній Ф. приймачами світла є *фотоелементи* і фотопомножувачі. Їхня спектральна чутливість відрізняється від кривої видності ока, тому для зведення її до кривої видності застосовують відповідні *світлофільтри*. У фотографічній Ф. про інтенсивність світлового потоку судять за ступенем почорніння засвічених ним *фотографічних матеріалів*. Теор. і експериментальні методи Ф. широко застосовують, зокрема, у світлотехніці, астрофізиці. Основи Ф. закладено в працях П. *Бугера*, Й. *Кеплера*, Й. *Ламберта* та ін.

Літ.: Тиходеев П. М. Световые измерения в светотехнике (Фотометрия). М., 1962; Оптические измерения. К., 1967. *І. С. Горбань.*

ФОТОМИСТЕ́ЦТВО — різновид художньої творчості, суттю якого є використання виражальних можливостей *фотографії*. Розрізняють документальне Ф., художню фотографію та ужиткове Ф. (використовується в плакаті, оформленні книжок, рекламі). Первісно у Ф. переважало т. з. пікторіальне фото (тобто таке, що імітувало живопис), пізніше набуло назви — художня фотографія. Авторами перших фотографічних знімків (дагеротипів; див. *Дагер* Л. Ж. М.) виступали здебільшого художники (створювали складні композиції, інколи з багатьох негативів). У серед. 19 ст. панівним жанром був фотопортрет (Г. Ф. Надар у Франції, Дж. М. Камерон у Великобританії, А. І. Деньєр та С. Л Левицький в Росії та ін.).

З 60-х рр. 19 ст. почала розвиватися техніка натурного знімання (Р. Ламар у Франції, А. Кейлі в Англії, С. Саврасов у Росії та ін.). У 2-й пол. 19 ст. з'явилася етнографічна фотографія. Виник жанр фоторепортажу (Р. Фентон в Англії, Б. Брейд в Америці, О. Іванов у Росії та ін.).

27.VIII 1919 В. І. Ленін підписав декрет про передачу фотографічної та кінематографічної промисловості у відання Наркомосу. Піднесенню радянського Ф. сприяли лист Наркомосу (1922) про використання фотографії в галузі політ. пропаганди, складений на підставі усних вказівок В. І. Леніна, а також видання журналів «Фотограф» (1926—30), «СССР на стройке» (з 1930), «Наши достижения» (1929—37) та ін. Поширилися документальне Ф. (зокрема фоторепортаж 20—30-х рр.), студійна фотографія (портрети В. І. Леніна роботи М. Наппельбаума та П. Оцупа), жанр фотопейзажу (М. Андреєв, С. Іванов-Аллілуєв, А. Скуріхін, К. Лішко). В ужитковому Ф. широко використовувалася техніка фотомонтажу (О. Родченко, Л. Лисицький).

Новою віхою в розвитку радянського документального Ф. стали фоторепортажі періоду Великої Вітчизняної війни. Майстри сучас. Ф. спеціалізуються в різних напрямах фототворчості. Створення *Агентства Преси Новини* (АПН) і видавництва «Планета», діяльність фотохроніки ТАРС, видання спеціальних («Советское фото») та ілюстрованих журналів («Советский Союз», «Огонёк» та ін)., фотоальбомів зумовили дальший розвиток вітчизн. Ф. Серед відомих сучас. фотомайстрів — О. Макаров, А. Гаранін, В. Генде-Роте, В. Тарасевич, В. Малишев, В. Лебедєв, І. Уткін, А. Купчюс, А. Маціяускас, А. Суткус.

Початок Ф. на Україні пов'язаний з поширенням дагеротипів у Києві (1844). У 19 ст. набули популярності майстри фотопортрета І. Гудовський (автор трьох фотопортретів Т. Г. Шевченка, зроблених 1859), В. Висоцький, а також майстри Ф. у галузі міського пейзажу Г. Чугаєвич і М. Рауль. На Україні працював з камерою-обскурою вихованець петерб. АМ Л. Плахов. Події рос.-тур. війни 1877—78 знімав харківський фотограф О. Іванов. Полтавський майстер Й. Хмелівський у 80—90-х рр. 19 ст. зробив багато етногр. знімків на Полтавщині, а також видав фотоальбом «Гоголь на батьківщині» (1902). У 1901 в Києві було створено т-во фотоаматорів «*Дагер*» (серед засновників — фотопейзажист М. Бобир, автор книги «Художня фотографія», 1907). З 1906 головою товариства став М. *Петров*.

Єдиною в Росії школою фотосправи була Київ. школа друкарської справи, заснована 1903 В. *Кульженком*. У Києві відбулися 1-а Міжнар. фотографічна виставка та 2-й з'їзд рос. діячів фотографічної справи (1908), Міжнар. салон (виставка) худож. світлопису (1911), фотографічна виставка, влаштована 1922 Київським фотографічним ін-том. Почала видаватися спец. л-ра (перша праця укр. мовою — «Порадник фотографа» Л. Скрипника, 1927). Популяризації Ф. сприяла періодика: журнали «Фото — кино» (Х., 1922—23), «Фото — кіно» (Х., 1927), «Фото — соцбудівництву» (Х., 1928—34), «Фотогазета „Дніпробуд"» (Запоріжжя, 1929).

Серед відомих майстрів Ф. 30-х рр.— Д. Демуцький, С. Аршеневський, П. Єзерський та ін. У 1936 відбулася 1-а Всеукраїнська виставка Ф. На зх.-укр. землях діяло Укр. фотографічне т-во (Ю. Дорош, Д. Фіголь, С. Шурат та ін.). З 1957 при Спілці журналістів УРСР діє фотосекція. Серед відомих майстрів сучас. укр. Ф.— Р. Баран, Б. Градов, Я. Давидзон, Є. Дерлеменко, М. Козловський, М. Мельник, Г. Угринович та ін.

Літ.: Морозов С. А. Русская художественная фотография. М., 1961; Морозов С. А. Советская художественная фотография. М., 1958; Знімають фотоаматори. К., 1974; Пондопуло Г. К. Фотография и современность. М., 1982. *С. І. Білокінь.*

ФОТО́Н [від грец. φῶς(φωτός) — світло] — *квант* поля електромагнітного випромінювання (у вузькому розумінні — світла); *елементарна частинка,* що рухається у *вакуумі* відносно довільної *інерціальної системи відліку* з *швидкістю світла с.* Енергія Ф. $\varepsilon = \hbar\omega$, імпульс $p = \hbar\omega/c$, де $\hbar$ — *Планка стала,* ω — частота випромінювання; його *спін* дорівнює 1. Ф. не має маси спокою, електр. заряду, магн. моменту і збігається зі своєю *античастинкою.* Він є *бозоном* і підпорядковується *Бозе—Ейнштейна статистиці.* Ф. бере участь в електромагнітних і гравітаційних *взаємодіях елементарних частинок* і виявляє хвильові і корпускулярні властивості (див., напр., *Комптона явище, Люмінесценція, Фотоефект*). Його взаємодію з іншими елементарними частинками описує *квантова теорія поля,* яка, зокрема, розглядає взаємодію між зарядженими частинками як процес обміну віртуальними Ф. (див. *Віртуальні частинки*). Джерелами Ф. є природні джерела світла, рентгенівські трубки, *лазери* тощо. Гіпотезу про квантову природу світла вперше висловив (1900) М. *Планк.* Цю ідею розвинув і узагальнив (1905) А. *Ейнштейн,* поширивши її стосовно до електромагн. хвиль будь-якої частоти.

Назву частинці дав 1929 Г. *Льюїс.* Ф. високої енергії часто називають γ-квантом.

ФОТО́ННА РАКЕ́ТА — *ракета* з гіпотетичним фотонним (квантовим, лазерним) *ракетним двигуном.* У такому двигуні *реактивна сила* створюється внаслідок витікання *фотонів* з його реактивного *сопла.* Георетично Ф. р. може переміщуватись з макс. можливою у природі швидкістю, оскільки *робочим тілом* в її двигуні є фотони, що рухаються із *швидкістю світла.* Ф. р. має бути найпридатнішою для здійснення наддалеких космічних польотів.

М. А. Кочегура.

ФОТОПЕРІОДИ́ЗМ (від *фото...* і грец. περίοδος — обертання, чергування) — реакція організмів на співвідношення між довжиною дня і ночі. Ф. у тварин контролює настання шлюбного періоду, плодючість, перехід до *сплячки,* міграції тварин тощо (див. *Біологічні ритми*). Ф. у рослин — потреба рослини в певному співвідношенні світлого і темного періодів доби для переходу до цвітіння. Осн. фотоперіодичні групи рослин: короткоденні рослини — у яких потреба в тривалості освітлення для формування *репродуктивних органів* не перевищує 12 год (наприклад, рис, просо, сорго, коноплі, кукурудза); довгоденні рослини — тривалість дня, що сприяє початку їхнього генеративного розвитку, становить не менше 12—14 год (наприклад, овес, пшениця яра, жито озиме, ячмінь, кріп); нейтральні рослини — у яких перехід до цвітіння може відбуватися при будь-якій довжині дня (напр., гречка, соняшник, помідори). Короткоденні рослини мають пд., довгоденні рослини — пн. походження, а нейтральні звичайно є *космополітами.* Ф. змінюється в онтогенезі і залежить також від т-ри, якості світла, вологості, *мінерального живлення рослин.* Фотоперіодичні подразнення сприймаються *листками,* в яких утворюються речовини, що зумовлюють розвиток квіткових бруньок (зокрема, *фітогормони*). У здійсненні Ф. відіграє роль також *фітохром.* Співвідношення тривалості дня і ночі впливає також на швидкість росту, діяльність камбію, утворення бульб, цибулин та ін. запасаючих органів, листопад, перехід до стану спокою, проростання насіння тощо.

На явище Ф. зважають в селекції, при районуванні культурних рослин.

ФОТОПЛІ́ВКА — гнучка плівка, що складається з прозорої негорючої основи (триацетатцелюлози або синтетичних полімерів) і нанесеної на неї *фотографічної емульсії;* вид *фотографічних матеріалів.* Розрізняють Ф.: для створення чорно-білих і кольорових фотозображень; негативні (див. *Негатив*), позитивні (див. *Позитив*) та оборотні (див. *Обернення* у фотографії); заг. призначення і спеціальні (напр., для *мікрофільмування*). В УРСР великим підприємством, що виробляє Ф., є *шосткинське виробниче об'єднання «Свема».*

ФОТОПРОВІ́ДНІСТЬ — зростання *електропровідності* речовин під дією *світла.* В *напівпровідниках* осн. роль відіграє концентраційна Ф., зумовлена внутр. *фотоефектом:* переходом електронів при поглинанні *фотонів* з валентної *зони енергетичної* в зону провідності (власна Ф.) або перерозподілом електронів між домішковими *рівнями енергії* і дозволеними рівнями енерг. зон (домішкова Ф.). Концентраційна Ф. має місце лише при енергіях фотонів, що перевищують ширину забороненої зони напівпровідника або енергію *іонізації* атомів домішок. В *металах* Ф. значно менша, ніж у напівпровідниках, і визначається зміною розсіяння електронів провідності при збудженні їх світлом (рухлива Ф.; вона існує і при малих енергіях фотонів). Ф. використовують при створенні *фоторезисторів,* приймачів випромінювання тощо. *В. Л. Вінецький.*

ФОТОРЕЗИ́СТОР (від *фото...* і *резистор*) — напівпровідниковий резистор, що його електричний опір залежить від освітленості (див. *Фотопровідність*); засіб *оптоелектроніки.* Осн. частиною Ф. (мал.) є світлочутливий шар напівпровідника (сульфідів свинцю або кадмію, селеніду кадмію тощо), нанесений на діелектричну (див. *Діелектрики*) основу, або пластинка напівпровідника. На напівпровідниковому шарі (пластинці) розташовують струмопідвідні контакти (електроди). Від вологи та ін. зовн. впливів Ф. захищають спец. покриттям або герметизують. Ф. відзначаються значною питомою інтегральною чутливістю [до кількох мА/(В · лм)], але вони порівняно інерційні, їхня світлова характеристика нелінійна.

Ф. використовують для вимірювання інтенсивності інфрачервоного, видимого, ультрафіолетового, рентгенівського і гамма-випромінювання, в пірометрії і фототелеграфному зв'язку, в пристроях для відтворювання звуку тощо.

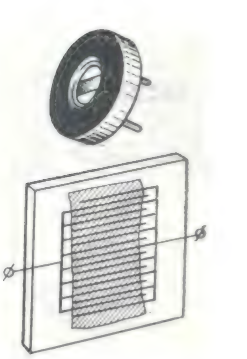

Зовнішній вигляд і схема фоторезистора на скляній основі, на яку нанесено тонкий шар металу (в металі прорізано щілини, що утворюють два гребенеподібні електроди).

ФОТОСИ́НТЕЗ (від *фото...* і грец. σύνθεσις — з'єднання) — утворення вищими рослинами, водоростями, *фотосинтезуючими мікроорганізмами* органічних речовин за допомогою світлової енергії, що поглинається *хлорофілом* та ін. фотосинтезуючими *пігментами.* В процесі Ф. в рослині відбувається перетворення світлової енергії на енергію хім. зв'язків (так, напр., при засвоєнні однієї грам-молекули CO_2 в рослині нагромаджується бл. 470 кДж хім. енергії); за рахунок цієї енергії рослини ростуть і розвиваються. Ф. є осн. процесом новоутворення органічних речовин на Землі. Внаслідок Ф. на Землі утворюється щороку від 100 до 200 млрд. т сухої органічної речовини, за рахунок якої підтримується життєдіяльність усіх гетеротрофних організмів (див. *Гетеротрофи*). При Ф. в атмосферу виділяється кисень, необхідний для дихання живих організмів, а з неї поглинається вуглекислий газ. Кількість енергії, яка щороку зв'язується фотосинтезуючими організмами (3×10^{18} кДж), у 10 разів перевищує світове споживання палива і у 200 разів — продуктів харчування. Внаслідок Ф. в минулі геол. епохи в надрах і на поверхні Землі та на дні водойм нагромадились значні запаси багатих на енергію органічних речовин у вигляді кам'яного вугілля, горючих газів, сланців, торфу та нафти. Процес Ф. у вищих зелених рослин здійснюється у специфічних органелах клітин — *хлоропластах,* будова яких забезпечує просторове розділення і відповідну локалізацію речовин та реакцій. В процесі *еволюції* паралельно відбувались становлення структури та удосконалення функції фотосинтетичного апарату. Так, фотосинтезуючі *прокаріоти* (бактерії, синьо-зелені водорості) не мають фотосинтетичних органел. Їх фотосинтезуючий апарат представлений ще недостатньо ди-

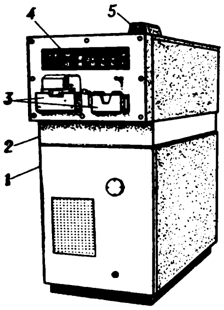

Фотоскладальна машина. Фотоскладальний автомат ФА-500:
1 — частина корпусу, в якій розміщено електронний керуючий пристрій;
2 — частина корпусу, в якій розміщено фотоскладальний пристрій;
3 — зчитуючий пристрій;
4 — пульт керування;
5 — касета з світлочутливим матеріалом.

ференційованою мембранною системою і містить пігмент бактеріохлорофіл (у бактерій) або хлорофіл *a* (у синьо-зелених водоростей). У представників ін. видів водоростей спостерігається еволюційна проба добору пігментів (хлорофіли *a*, *b*, *c*, *d*, *e*), структурної організації та кінцевих продуктів Ф. Мембранні системи хлоропластів зелених водоростей і насінних рослин у заг. рисах подібні і представлені купками плоских дисків (гранами) і окремими дисками (тилакоїдами), які складаються з двох близькорозташованих мембран і щілястого простору між ними (локули).

У деяких рослин тропічного походження (кукурудза, просо) в клітинах мезофілу і паренхімних обкладок судинних пучків хлоропласти мають різну будову, і первинні продукти фіксації CO_2 в них неоднакові: з трьома і чотирма атомами вуглецю. Тому розрізняють два типи пластид з C_3– і C_4– метаболізмом фіксації CO_2. Узагальнено Ф. зображують рівнянням:

$$6CO_2 + 12H_2O \xrightarrow[\text{хлорофіл}]{\text{світло}} C_6H_{12}O_6 + 6H_2O + 6O_2 + 2815{,}68\ \text{кДж}.$$

Кисень, що виділяється, походить з води. При бактеріальному Ф. кисень не виділяється. Такий Ф. можна зобразити у вигляді рівняння:

$$H_2A \xrightarrow[\text{бактеріохлорофіл}]{\text{світло}} A + 2H,$$

де H_2A може бути представлене H_2S, ізопропанолом та ін. Процес Ф. умовно поділяють на світлову і темнову стадії.

Світлова стадія починається з фотохімічного (див. *Фотохімія*) розкладу води («фотолізу»), що йде за участю хлорофілу і супроводиться виділенням молекулярного кисню. Молекули хлорофілу за рахунок поглинутої енергії світла переходять у збуджений стан. Збуджений хлорофіл (Хл*) передає електрон якомусь акцептору, що перетворюється на радикал $\dot{A}^{-}$, і переходить у форму окисленого радикала Хл⁺: $\text{Хл} \xrightarrow{h\nu} \text{Хл}^{*} \xrightarrow{A} \text{Хл}^{+} + \dot{A}^{-}$. Окислений хлорофіл ($\text{Хл}^{+}$) негайно реагує, одержуючи електрон від певного донора. Час перебування молекули хлорофілу у збудженому стані (τ) коливається від 1,5 до 0,13 нс і залежить від її структурної організації і молекулярного оточення. Далі відбувається ряд окислювально-відновних реакцій і фотосинтетичне *фосфорилювання*, в результаті яких утворюються НАДФ^{+} (див. *Нікотинамідаденіндинуклеотидфосфат*) та АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*), де запасається енергія світла. В результаті темнової стадії Ф. відновлюється CO_2 і утворюється багато різноманітних сполук, серед яких перше місце посідають вуглеводи. Для відновлення однієї молекули CO_2, що супроводиться виділенням однієї молекули кисню, необхідно не менш як 8—9 квантів світла. У поглинанні одного кванта світла беруть участь бл. 400 молекул хлорофілу, які працюють як єдина світлозбираюча система.

Загальний фонд хлорофілу розподіляється в хлоропластах між двома фотосистемами (ФС I та ФС II), різними за функціями, набором спектральних форм хлорофілу, акцепторами та донорами електронів. ФСІ активується червоним світлом з довж. хвилі бл. 700 нм, а ФС II — червоним світлом з більш високою енергією (з довж. хвилі бл. 680 нм). Кожна з ФС складається з специфічних комплексів хлорофілу з білками, фосфоліпідами і галактозилдіацилгліцеридами, які становлять реакційні центри, що містять молекулу хлорофілу *a* 700 в ФС I та молекулу хлорофілу *a* 680 в ФС II, або світлозбираючі системи — «антени». Допоміжні пігменти (напр., у зелених рослин — *каротиноїди* і хлорофіл *b*, у червоних водоростей — каротиноїди, фікоеритрини і хлорофіл *d*, у бурих водоростей — каротиноїди і хлорофіл *c*, у синьо-зелених — каротиноїди і *фікоціани*) поглинають звичайно світло більш високих енергій, ніж реакційні центри. Тому фотосинтезуючі організми поглинають світло у широкому діапазоні довжин хвиль, і вся поглинута енергія далі надходить до реакційних центрів. В процесі функціонування ФС II відбувається виділення кисню. Просторово в хлоропласті обидві ФС локалізовані в різних місцях: ФС I — в міжгранних тилакоїдах і тилакоїдах гран, а ФС II — переважно у тилакоїдах гран.

Інтенсивність Ф., яка залежить від умов існування: освітлення, мінерального живлення рослин, водного обміну рослин та ін. факторів, визначає кількість та якість утворюваних рослиною органічних речовин. За рахунок Ф. створюється до 95 % біомаси рослин. Вивчення умов, які сприяють Ф., має велике значення для с. г. Створення оптимальних умов для Ф. необхідно також при *світлокультурі*. Регулюючи умови вирощування рослин, можна керувати складом продуктів Ф. і тим самим — хімічним складом рослин в цілому.

Літ.: Тимирязев К. А. Солнце, жизнь и хлорофилл. М., 1956; Ничипорович А. А. Световое и углеродное питание растений — фотосинтез. М., 1955; Фотохимические системы хлоропластов. К., 1975; Судьина Е. Г., Лозовая Г. И. Основы эволюционной биохимии растений. К., 1982; Encyclopedia of plant Physiology. New series, v. 5. Photosynthesis 1. Berlin — Heidelberg — New York, 1977.

О. Г. Судьїна, Г. І. Лозова.

ФОТОСИНТЕЗУ́ЮЧІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ — мікроорганізми, які використовують світло (променисту енергію) як енергію для життєдіяльності. До Ф. м. належать *пурпурні бактерії*, *зелені бактерії*, *синьо-зелені водорості* (ціанобактерії). Ф. м. є грамнегативними (див. *Грама метод*). Пурпурні і зелені бактерії здійснюють аноксигенний (не супроводиться виділенням кисню) *фотосинтез*, при якому поряд з CO_2 як джерело вуглецю можуть використовуватись також ацетати, пірувати та ін. органічні сполуки. Ціанобактерії здійснюють оксигенний фотосинтез. Більшість Ф. м. засвоюють молекулярний азот, є фотоавтотрофами, деякі — фотогетеротрофами (потребують наявності органічних речовин). До Ф. м. останнім часом відносять також безхлорофільні гетеротрофні бактерії Halobacterium, які за участю *хромопротеїду* бактеріородопсину використовують променисту енергію для синтезу АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*).

ФОТОСКЛАДА́ЛЬНА МАШИ́НА — поліграфічна машина для фотографічного складання тексту на світлочутливому матеріалі — фотоплівці або фотопапері; тип *складальної машини;* основне устаткування фотоскладальних систем (комплексів), де, крім Ф. м., є складально-програмуючі, складально-коректуючі та ін. апарати і пристрої. Текст на Ф. м. одержують (оптичним проеціюванням знаків шрифтоносія) у вигляді *діапозитивів* або *негативів*, що їх копіюють (див. *Фотокопіювання*) на матеріал майбутньої *друкарської форми* для плоского, глибокого чи високого друку. Малюнок і накреслення *шрифту*, одержуваного на Ф. м. і на складально-ливарній машині (*лінотипі*, *монотипі*), однакові; необхідного *кегля* шрифту на Ф. м. досягають зміною масштабу знімання знаків алфавіту, що їх фотографують. До найпоширеніших Ф. м. (мал.) належать електронно-мех. напівавтомати й автомати (швидкість фотографування ними — до 100 знаків за секунду) і машини з *електронно-променевою трубкою* (знаки формуються на її екрані та проеціюються на світлочутливий матеріал; швидкість фотографування — до кількох тисяч знаків за секунду). Перспективні найпродуктивніші Ф. м. з лазерним джерелом світла. Порівняно з лінотипом і монотипом Ф. м. забезпечує вищу якість складання, прискорює складальні процеси, сприяє поліпшенню умов праці. *Т. О. Стародуб.*

ФОТОСПА́ЛАХ — див. *Лампа-спалах*.

ФОТОСФЕ́РА (від *фото*... і грец. σφαῖρα — куля) — нижня частина зоряної атмосфери. З Ф. виходить майже все спостережуване випромінювання *зорі*. Товщина Ф. *Сонця* не перевищує 0,001 його радіуса. Спектр Ф. є неперервним з накладеними на нього *фраунгоферовими лініями*. З активних сонячних утворень для Ф. характерні *сонячні плями* та *факели*.

ФОТОТЕЛЕГРА́Ф (від *фото*... і *телеграф*) — загальноприйнята скорочена назва *фототелеграфного зв'язку*.

ФОТОТЕЛЕГРАФІ́Я (від *фото*... і *телеграфія*) — галузь науки і техніки, пов'язана з вивченням принципів побудови систем *факсимільного зв'язку* (фототелеграфного зв'язку), розробленням способів і апаратури передавання й приймання нерухомих плоских зображень (фотографій, тексту тощо), а також з оцінкою якості передавання цих зображень по *каналах зв'язку*; історично є одним з розділів телеграфії. Грунтується на досягненнях тех. *електроніки* (зокрема, *оптоелектроніки*), а також *радіотехніки*, *електротехніки*, *світлотехніки* та ін. Завдання Ф. полягають у перетворюванні оптичних зображень на електр. сигнали (і навпаки), розроблянні способів запису оптичних зображень, перетворенні аналогової (безперервної) інформації на дискретну (перервну), у створенні систем *розгортки* зображення. В СРСР проблеми Ф. досліджують у Київському відділенні Центрального н.-д. ін-ту зв'язку (Москва).

Літ.: Федорцов Б. Ф. Фототелеграфия. М. — Л., 1960; Теоретические основы электрической передачи изображений. Телевидение и фототелеграфия. М., 1962; Орловский Е. Л. Передача факсимильных изображений. М., 1980.

ФОТОТЕЛЕГРА́ФНИЙ АПАРА́Т — *факсимільний апарат* для передавання або (і) приймання нерухомих напівтонових зображень з реєстрацією їх фотографічними способами (напр., в СРСР — для передавання фотознімків фотохроніки ТАРС).

ФОТОТЕЛЕГРА́ФНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — *факсимільний зв'язок* з реєстрацією одержуваних напівтонових зображень фотографічними способами.

ФОТОТИ́ПІЯ (від *фото*... і грец. τύπος — відбиток) — спосіб *плоского друку* за допомогою фототипних друкарських форм — скляних або металевих пластин, вкритих желатиновим рівнозернистим світлочутливим шаром, на який, використовуючи потужне джерело світла, копіюють напівтоновий *негатив* відтворюваного зображення. Оскільки негатив регулює ступінь дії світла на світлочутливий шар, зерна *желатини* по-різному задублюються, тобто різною мірою втрачають здатність набухати у воді. Якщо одержану копію занурити у воду, вони набухають тим більше, чим менше світла на них подіяло — на готовій формі утворюється желатиновий рельєф з зерен різної величини. Друкарська фарба наноситься на форму за принципом вибіркового змочування — чим сильніше задубились зерна, тим більше на них буде фарби. Фототипним способом з макс. точністю без застосування *растра* відтворюють найскладніші напівтонові зображення, зокрема оригінали акварелей, малюнків олівцем. Тональність зображень передається зміною товщини шару фарби та розмірів друкуючих елементів. Для Ф. застосовують плоскодрукарські і ротаційні машини.

ФОТОТРАНЗИ́СТОР (від *фото*... і *транзистор*) — напівпровідниковий прилад (транзистор), що реагує на опромінення світлом і підсилює електричний струм (фотострум), який при цьому виникає (див. *Фотоефект*); засіб *оптоелектроніки*. Основна частина фототранзистора (мал.) — напівпровідникова пластина (германію, кремнію або арсеніду галію) з трьома областями: базою (як правило, без спец. виводу), колектором і емітером (обидва — з виводами). При опроміненні світлом в базі утворюються парні носії зарядів — *електрони* і *дірки*. У Ф. на основі *напівпровідників* з *n*-провідністю дірки є для бази неосновними носіями зарядів, тому вони втягуються електричним полем колекторного переходу (див. *Електронно-дірковий перехід*) в колектор, збільшуючи струм у його колі. Електрони (основні носії зарядів), на відміну від дірок, нагромаджуються (через відсутність виводу) в базі, створюють просторовий заряд, який знижує висоту *потенціального бар'єра* емітерного переходу; при цьому полегшується переміщення дірок у базу, а потім у колектор, що зумовлює ще більше зростання колекторного струму (фотоструму). Якщо у бази Ф. зробити вивод, виникають додаткові можливості використання приладу: на його вхід, крім світлового сигналу, можна подавати сигнал електричний. Широко застосовують також Ф. з переходом метал — напівпровідник (т. з. бар'єром Шотткі), *гетеропереходом*. Інтегральна чутливість Ф. досягає 10 А/лм, інерційність не перевищує кількох сотень мікросекунд. Ф. використовують в *оптопарах*, як лічильники і *детектори* випромінювань, для звуковідтворювання в кіноустановках тощо.

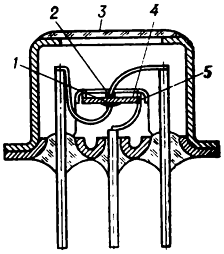

Фототранзистор:
1 — колектор;
2 — емітер;
3 — скляне вікно;
4 — напівпровідникова пластина;
5 — база.

ФОТОХІМІ́ЧНІ РЕА́КЦІЇ — хім. реакції, що відбуваються внаслідок діяння світла на речовину. Найважливішими Ф. р. є: розклад, окислення і відновлення, приєднання, ізомеризація — зміна просторового розміщення атомів або атомних груп у молекулах органічних сполук. Ф. р. відбуваються в живих рослинних організмах при *фотосинтезі*. Вони лежать в основі фотографічного процесу. Див. *Фотохімія*.

ФОТОХІ́МІЯ (від *фото*... і *хімія*) — розділ *фізичної хімії*, в якому вивчаються *хімічні реакції* за участю молекул, що під діянням *світла* перебувають у стані електронного збудження. Ф. тісно пов'язана з *оптикою*. У 1818 прибалтійський учений К. Гротгус (1785—1822) встановив, що світло, поглинуте молекулою, може зумовити хім. реакцію (закон Гротгуса). Згідно закону фотохім. еквівалентності, відкритого 1912—13 А. *Ейнштейном*, кожний поглинутий *квант* світлової енергії зумовлює одну елементарну реакцію, яка може полягати у хім. перетворенні молекул речовини або в їхньому фіз. збудженні і випромінюванні поглинутої енергії (або перетворенні цієї енергії на теплову). Найважливішою характеристикою *фотохімічних реакцій* є квантовий вихід, що дорівнює відношенню кількості молекул, які вступили у фотохім. реакцію, до кількості поглинутих квантів світла. Квантові виходи, менші за одиницю, є характерними для реакцій, що відбуваються з втратою енергії збудженими молекулами при зіткненні або внаслідок випромінювання, більші за одиницю — для *ланцюгових реакцій*. Поглинання світла супроводиться істотними деформаціями електронної структури молекули. При цьому полегшуються процеси перенесення електронів (див. *Переносу явище*), а також може відбуватися іонізація (див. *Фотоіонізація*) та *дисоціація* молекул.

Ф. відіграє суттєву роль у багатьох практично важливих процесах: при *фотосинтезі*, *фотолізі*, фотополімеризації та у процесах, які зумовлюють фотохімічний запис інформації, органічний фотохімічний синтез та ін.

Літ.: Теренин А. Н. Фотоника молекул красителей и родственных органических соединений. Л., 1967; Крюков А. И., Шерстюк В. П., Дилунг И. И. Фотоперенос электрона и его прикладные аспекты. К., 1982.

Й. Й. Ділунг.

ФОТОХРО́НІКА — *хроніка* подій і явищ сучасності, відображена у фотографіях. Оперативні матеріали для Ф. зарубіжних і радянських (центр., респ. і місцевих) видань готує Гол. ред. фотоінформації ТАРС (фотохроніка ТАРС), що має свої територіальні розгалуження. На Україні — це Гол. ред. фотоінформації РАТАУ (фотохроніка РАТАУ). *В. П. Олійник.*

ФОТОЯ́ДЕРНІ РЕА́КЦІЇ, ядерний фотоефект — перетворення *атомних ядер* внаслідок їхньої взаємодії з гамма-квантами (*фотонами*). При взаємодіях з ядром фотон пружно чи непружно розсіюється (див. *Розсіяння мікрочастинок*) або поглинається (див. *Поглинання світла*). При поглинанні гамма-кванта досить великої енергії атомне ядро випромінює один або кілька *нуклонів* чи ділиться на уламки. Найімовірнішими є Ф. р. з випромінюванням *нейтрона* — т. з. фотонейтронні реакції. Ф. р. є пороговими реакціями, тобто відбуваються лише тоді, коли енергія фотонів перевищує *енергію зв'язку* продуктів реакції в ядрі. Характерною властивістю Ф. р. є наявність у функціях збудження широкого максимуму, який дістав назву гігантського резонансу. Його ширина становить 3—4 МеВ. Макс. значення *ефективного перерізу* Ф. р. в області цього резонансу досягає 10^{-24} см^2. Енергія гамма-квантів, які відповідають макс. перерізу Ф. р., залежить від числа нуклонів у ядрі і змінюється від 13 МеВ у важких ядрах до 25 МеВ у легких ядрах. Із збільшенням енергії фотонів можливе також безпосереднє вибивання частинок з ядра (т. з. прямий ядерний фотоефект), а при енергіях, що перевищують 150 МеВ,— фотонародження π-мезонів (див. *Мезони*) на ядрі або окремому нуклоні. Для пояснення Ф. р. використовують різні моделі. Досліджують Ф. р., зокрема, за допомогою анігіляційного (див. *Анігіляція*) і *гальмівного випромінювання*. Використовують Ф. р. з науковою (напр., для дослідження структури ядра) і прикладною метою (зокрема, для вивчення елементного складу гірських порід, сплавів, сумішей тощо).

Літ.: Проблемы ядерной физики и физики элементарных частиц. М., 1975. *Д. І. Сікора.*

ФО́ФАНОВ Аникита Федорович (р. н. невід., Псков — після 1618, Москва) — рос. друкар і письменник. Діяльність почав у Москві, де 1609 надрукував Мінею загальну (книгу молитов). В роки польсько-шведської інтервенції (поч. 17 ст.) вивіз свою друкарню в Нижній Новгород (тепер Горький), де 1613 виготовив новий шрифт, т. з. никитинську азбуку, яким користувалися протягом 1-ї пол. 17 ст. В 1613 надрукував т. з. Пам'ятку нижегородського друку, що розповідала про події поч. 17 ст. В 1614 повернувся до Москви й видав тут Псалтир (1615) і Октоїх (1618). Книги, видані Ф., супроводилися гравюрами, передмовами та післямовами.

М. В. Геращенко.

ФОШ (Foch) Фердінанд (2.X 1851, Тарб — 20.III 1929, Париж)— франц. військ. діяч, маршал Франції (1918). В 1887 закінчив Вищу військ. академію (1895—1900 — професор, 1908—11 — нач. академії). Під час *першої світової війни 1914—18* командував корпусом, армією (брала участь у битві на *Марні*), групою армій «Північ». У 1917 — нач. Генштабу, з 1918 — верховний головноманд. арміями *Антанти*. Ф.— один з організаторів і керівників воєнної інтервенції проти Рад. Росії 1918—20. Автор воєнно-теоретичних праць, мемуарів.

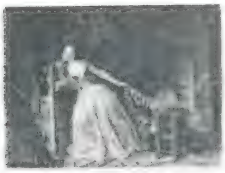

Ж. О. Фрагонар. Поцілунок крадькома. ДЕ у Ленінграді.

ФРАГМЕ́НТ (від лат. fragmentum — уламок) — частина твору мистецтва, уривок тексту тощо.

ФРАГОНА́Р (Fragonard) Жан Оноре (5.IV 1732, Грас, Прованс — 22.VIII 1806, Париж) — франц. живописець і графік. Навчався у Парижі у Ж. Б. С. *Шардена* і *Ф. Буше*. Автор жанрових, побутових і міфологічних композицій, портретів, пейзажів («Натхнення», 1769; «Свято в Сен-Клу», 1775; «Пралі», «Діти фермера», «Поцілунок крадькома» та ін.). Ф. відомий також як рисувальник і офортист.

Літ.: Фрагонар. Альбом. М., 1982.

ФРА́ДКІН Мойсей Залманович (28.IX 1904, Борзна, тепер місто Черніг. обл.— 11.VIII 1974, Харків) — укр. рад. графік. У 1922—27 навчався в Харківському художньому ін-ті. В 1934—36 викладав у Харків. поліграф. ін-ті, 1931—71 (з перервами) — в Харків. худож. інституті. Твори: серія «Барикади» (1934—35, у співавт.), станкові гравюри — «Похорон у містечку» (1927), «Тихий вечір» (1942), «Весна» (1956), «Згадки про дитинство» (1959), ілюстрації до «Вибраних творів» Шолом-Алейхема (1939), до роману «Легенда про Тіля Уленшпігеля і Ламме Гудзака...» Ш. де Костера (1935, у співавт.), до казок І. Франка (1947) та ін.

ФРА́ЄРМАН Теофіл Борисович (16.III 1883, м. Бердичів, тепер Житомир. обл.— 7.I 1957, Одеса) — укр. рад. живописець. У 1897—1902 навчався в Одес. худож. уч-щі у К. *Костанді*, 1903 — в мюнхенській АМ і студії А. *Ажбе*, 1905 — в паризькій АМ. Твори: «Робітник», «Кравець», «Шлях» (1940), «Березки» (1954), «О. С. Пушкін» (1955), «Бетховен», «Іван Грозний» (обидва — 1956). З 1920 викладав у Одес. худож. уч-щі (з 1935 — професор). Серед учнів — Є. *Кибрик*, С. *Отрощенко*, О. *Постель*.

Літ.: Виставка творів Теофіла Борисовича Фраєрмана. Каталог. К., 1957.

Т. Б. Фраєрман. Натюрморт. 1944.

ФРА́ЗА (від грец. φράσις — спосіб вираження, стиль) — 1) У мовознавстві — висловлення, що характеризується смисловою завершеністю, синтаксично-фонетичною цілісністю й інтонаційною оформленістю. Межею Ф. є *паузи*, а на її кінцевих складах тон знижується. Ф. — осн. одиниця *мовлення*. У межах Ф. на фонетичному стику відбуваються властиві даній мові закономірні зміни — *чергування звуків, асиміляція* тощо. Ф. поділяються на вимовні такти, або *синтагми*, що складаються з одного чи кількох слів і відбивають внутр. членування думки на окремі смислові одиниці. Термін «фраза» іноді вживається (переважно в зарубіжному мовознавстві) в значенні *речення*. 2) У музиці — відносно закінчена частина мелодії; у вченні про музичні форми — побудова, середня між мотивом і муз. реченням. Ф. може бути суцільною або поділятися на мотиви.

М. А. Жовтобрюх
(Ф. у мовознавстві).

ФРАЗЕОЛОГІ́ЗМ [від грец. φράσις (φράσεως) — спосіб вираження, стиль і λογισμός — судження], фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот — лексично неподільне, стійке за складом, цілісне за значенням сполучення слів, відтворюване як усталена мовна одиниця. Є кілька класифікацій Ф. За однією із них (В. В. Виноградов) розрізняють фразеологічні зрощення, або *ідіоми* (собаку з'їсти — «набути досвіду»), фразеологічні єдності (не нюхати пороху — «не бувати в боях») і фразеологічні сполучення (жаль бере). Виділяють також фразеологічні вирази — *прислів'я, приказки*, крилаті вирази тощо. Ф.— об'єкт вивчення *фразеології*. На Україні видано ряд фразеологічних словників: Г. М. Удовиченка «Фразеологічний словник української мови» (т. 1—2, 1984), І. С. Олійника та М. М. Сидоренка «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» (1971) та інші.

Л. Г. Скрипник.

ФРАЗЕОЛО́ГІЯ [від грец. φράσις (φράσεως) — спосіб вираження, стиль і λόγος — вчення] — 1) Розділ *мовознавства*, що вивчає фразеологічний склад мови, його сучасний стан та істор. розвиток. Деякі мовознавці вважають Ф. складовою частиною *лексикології*. До фразеологічного складу мови в широкому розумінні включають усі усталені звороти та вислови мови (в т. ч. прислів'я й приказки), а в вузькому — лише *фразеологізми*, співвідносні зі словом. Як самостійна лінгвістична дисципліна виникла в рад. мовознавстві в 40—50-і рр. (праці В. В. *Виноградова* та його школи). Значний внесок у її вивчення зробили Л. А. Булаховський, С. І. Ожегов, Б. О. Ларін, І. К. Білодід та ін. Ф. тісно пов'язана із *синтаксисом* і *стилістикою*.
2) Сукупність фразеологізмів певної мови (напр., Ф. укр. мови). 3) Сукупність фразеологізмів, властивих певній соціальній групі, якомусь авторові або літературно-публіцистичному напрямові (напр., фразеологія Т. Г. Шевченка).

Літ.: Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., 1970; Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К., 1973; Мокиенко В. М. Славянская фразеология. М., 1980. *Л. Г. Скрипник.*

ФРА́ЗОВИЙ НА́ГОЛОС — різновид *наголосу*, виділення слова в реченні посиленням артикуляції, зміною висоти голосового тону і збільшенням тривалості. Розрізняють Ф. н. синтагматичний — виділення кінцевого повнозначного слова *синтагми*; *логічний наголос*; емфатичний (емоційний) — емоційне виділення слова засобами голосового тембру. Ф. н. виконує в реченні конститутивну (організуючу) і делімітативну (розділову) функції, а також уточнює його змістові відтінки; пов'язаний з поняттями такту, *ритму* й ритмічної групи. *Т. С. Міщенко.*

ФРАЗУВА́ННЯ в музиці — логічна побудова муз. речення, *фрази*, періоду; виразне виділення головного емоційного змісту твору. Своєрідність Ф. — один з осн. елементів, що характеризують стиль виконавця.

ФРА́ЙБЕРГ — місто на Пд. НДР. Розташований на р. Фрайсбергер-Мульде. Вузол з-ць. 51 тис. ж. (1976). Центр видобування поліметалевих руд і кольорової металургії. Виробн. пром. устаткування. Фарфорові, текст., швейні, взут. підприємства. Гірнича академія (з 1765) і гірничий музей. Архіт. пам'ятки 15—16 ст.

ФРАКАСТО́РО (Fracastoro) Джіроламо (1478, м. Верона — 8.VIII 1553, там же) — італ. лікар, вчений-енциклопедист, астроном, поет епохи Відродження. В 1502 закінчив Падуанський ун-т, згодом — професор цього ун-ту. Праці Ф. стосуються питань геології, географії, оптики, механіки, астрономії, філософії, психології, медицини. Ф.— автор видатних медичних творів: поеми «Сифіліс, або Про галльську хворобу» (1530) та «Про контагій, контагіозні хвороби і лікування» (1546). Вперше в медицині запропонував термін «інфекція». Описав ряд заразних хвороб (*віспу, кір, чуму, сказ* та ін.), висловив думку про існування найдрібніших невидимих матеріальних чинників інфекційних хвороб, які передаються від хворого до здорових. Заклав перші основи клініки інфекційних хвороб і епідеміології.

ФРАКІ́ЙЦІ — група давніх індоєвропейських племен (*даки*, одриси, *гети* та ін.), які населяли тер. *Фракії* та Пн. Зх. Малої Азії. Перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу. Займалися землеробством і скотарством, у них були розвинуті обробка металів, керамічне виробн. В ході *великого переселення народів* змішалися з різними племенами і стали одним з етнічних елементів при формуванні болгар та ін.

ФРА́КІЯ — історична область на Сх. Балканського п-ова, між Егейським, Чорним і Мармуровим морями. У давнину була заселена *фракійцями*. З 46 — провінція Старод. Риму, з 395 — у складі Візантії. В 6 ст. заселена *слов'янами*. Частково входила до складу Першого Болг. царства (680—1018). У 15 ст. Ф. завоювала *Османська імперія*. В 1885 частина, а в травні 1913 майже вся тер. Ф. перейшла до Болгарії. В серпні 1913 частина Зх. Ф. була передана Греції, Сх. Ф.— Османській імперії. Після 1-ї світової війни частина Зх. і Сх. Ф. 1920 відійшла від Болгарії до Греції. За *Лозаннським мирним договором 1923* Сх. Ф. з Адріанополем відійшла до Туреччини, Зх. Ф. залишилася в Греції, частина Внутр. Ф.— у Болгарії.

ФРАКТОГРА́ФІЯ (від лат. fractus — зламаний і грец. γράφω — пишу) — вивчення поверхні злому металів (сплавів) після мех. руйнування. На відміну від *металографії* цю поверхню, як правило, не піддають шліфуванню, поліруванню, травленню або ін. діянню. Фрактографічні дослідження провадять здебільшого неозброєним оком, за допомогою *лупи*, світлового або *електронного мікроскопа*. Якщо користуються просвічуючим електронним мікроскопом, вивчають не поверхню злому, а відбиток (репліку) з неї. Растровим електронним мікроскопом досліджують саму поверхню руйнування. Ф., що є одним з методів металознавства, дає змогу контролювати якість виробів, виявляти неоднорідність сплавів (при металографічних дослідженнях вони здаються однорідними) і природні недосконалості кристалів, визначати схильність сталі до крихкого руйнування тощо.

ФРА́КЦІЯ (від лат. fractio — розламування) — 1) (застаріле) Група людей, об'єднаних професійними цеховими інтересами. 2) Організована група членів політ. партії, створювана з метою проведення її лінії в парламенті, органах місц. самоврядування та ін. оргціях. 3) Угруповання всередині політ. партії, яке має свій орг. центр, виступає з власною політ. платформою, відмінною від основної (ген.) лінії партії, і бореться проти політики, здійснюваної більшістю членів партії. За Статутом КПРС фракційність у партії неприпустима, прояви її несумісні з марксистсько-ленінською партійністю, з перебуванням у партії.

ФРАНЖО́ЛІ Андрій Опанасович [13 (25).XI 1848, Херсон — 6 (18). VIII 1883, Женева] — революц. народник. Син дрібного купця. В 1871 навчався в Петерб. технологічному ін-ті. В 1873—74 — член одес. гуртка *чайковців*, учасник *«ходіння в народ»*. Після 3-річного ув'язнення виправданий за *«процесом 193-х»*, але в адм. порядку висланий до Сольвичегодська (тепер місто Арх. обл. РРФСР). Після втечі в лютому 1880 із заслання Ф. примкнув до *«Народної волі»*, став членом її Виконавчого к-ту, вів пропаганду серед робітників. З поч. 1883 — в еміграції.

ФРАНК (Frank) Бруно (13.VI 1887, Штутгарт — 20.VI 1945, Беверлі-Гілс, штат Каліфорнія, США) — нім. письменник. Виступав як поет, драматург, новеліст, романіст. З 1933 — в еміграції (Австралія, Англія, США). У творах на істор. теми матеріал минулого осмислював з позицій сучасності (роман «Тренк», 1926). В біографічному романі «Сервантес» (1934) образ великого ісп. письменника, відтворений на істор. фоні, є символом протесту проти соціального й духовного поневолення, проти сваволі й реакції. Автор антифашист. романів «Закордонний паспорт» (1937), «Дочка» (1943; дія відбувається в Зх. Україні до 1939).

Тв.: Укр. перекл.— На крилах світла. Х., 1925; Рос. перекл.— Сервантес. М., 1960.

А. Г. Баканов.

ФРАНК Гліб Михайлович [11 (24).V 1904, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 10.X 1976, Москва] — рад. біофізик, акад. АН СРСР (з 1966), член-кор. АМН СРСР (з 1945). Чл. КПРС з 1947. Брат І. М. *Франка*. Закінчив Кримський ун-т (1925). В 1929—33 працював в Ленінгр. фізико-тех. ін-ті. В 1933—46 — зав. біофіз. відділом Всесоюзного ін-ту експериментальної медицини; в 1946—48 — Радіаційною лабораторією (з 1948 — Ін-т біофізики АМН СРСР; 1948—51 — директор). В 1943—52 — зав. Лабораторією біофізики ізотопів і випромінювань АН СРСР (з 1952 — Ін-т біол. фізики АН СРСР; з 1957 — директор). Осн. праці з біол. дії ультрафіолетового випромінювання, біофізики м'язового скорочення, нервового збудження. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1978 (посмертно).

ФРАНК (Franck) Джеймс (26.VIII 1882, Гамбург — 21.V 1964, Геттінген) — нім. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1964), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1927). Закінчив Гейдельберзький (1902) і Берлінський (1906) ун-ти.
Осн. наук. праці — з атомної і ядерної фізики, мол. спектроскопії, фотосинтезу. Разом з Г. *Герцом* провів (1913) т. з. *Франка—Герца досліди*, що підтвердили існування дискретних рівнів енергії атомів. Пояснив зв'язок між внутрішньомол. силами і спектрами молекул, сформулював т. з. принцип Франка—Кондона (збереження відносного розташування і швидкостей атомів при електронних переходах молекул). Нобелівська премія, 1925.

ФРАНК Ілля Михайлович [н. 10 (23).X 1908, Петербург] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Закінчив (1930) Моск. ун-т. У 1930—34 працював у Держ. оптичному ін-ті (Ленінград), у 1934—70 — у Фіз. ін-ті АН СРСР, з 1957 — в *Об'єднаному інституті ядерних досліджень* (Дубна), одночасно (з 1971) — в Ін-ті ядерних досліджень АН СРСР. У 1937 разом з І. Є. *Таммом* пояснив *Черенкова — Вавилова випромінювання*. Разом з В. Л. *Гінзбургом* вперше розглянув т. з. перехідне випромінювання. Розвинув теорію *Доплера ефекту* в заломлювальному середовищі. Разом з співробітниками експериментально дослідив народження пар електрон — позитрон. Цикл праць Ф. присвячено *нейтронній фізиці*. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Золота медаль ім. С. І. Вавилова АН СРСР, 1979. Держ. премія СРСР, 1946, 1954, 1971. Нобелівська премія, 1958.

ФРАНК (Frank) Леонгард (4.IX 1882, Вюрцбург — 18.VIII 1961, Мюнхен) — німецький письменник (ФРН). З 1933 жив в еміграції. В 1950 оселився в Мюнхені. В зб. оповідань «Людина — добра» (1917), «В останньому вагоні» (1925), повістях «Причина» (1915), «Карл і Анна» (1927), романах «Ватага розбійників» (1914), «Оксенфуртський чоловічий квартет» (1927), «З трьох мільйонів троє» (1932), «Матільда» (1948), «Учні Ісуса» (1949) та ін. критикував бурж. суспільство, засуджував мілітаризм і фашизм, відстоював ідеї гуманізму, з симпатією зображував трудящих. В автобіогр. романі «Злива, де серце» (1952) прийшов до утвердження думки про неминучість перемоги соціалізму. В 1955 побував в СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Різникова кухня. К., 1926; Злива, де серце.— Карл і Анна.— Оповідання. К., 1975; Рос. перекл. — Избранное. М., 1958; Матильда. М., 1962; Причина. Повести и рассказы. М., 1969; Пьесы. М., 1972.

Літ.: Житомирская З. В. Леонгард Франк. Биобиблиографический указатель. М., 1967. *Н. М. Матузова.*

ФРАНК (Franck) Себастьян (20.I 1499, Донауверт — 1542 чи 1543, Базель) — німецький гуманіст, історик і філософ, діяч радикально-бюргерського напряму *Реформації*. В 1528 відмовився від духовного сану і примкнув до *анабаптистів*. У своїх творах, написаних німецького мовою («Хроніка, літопис і історична біблія», 1531; «Космографія», 1533, та ін.), Ф. виступив як спірітуаліст (див. *Спіритуалізм*). Боровся проти церк. догматики та будь-якої церк. організації. Вбачав гол. зло у приватній власності. Розвиток історії розумів як боротьбу між народом і гнобителями, доводив неминучість торжества справедливості. Одним з перших почав збирання та публікацію нім. нар. прислів'їв («Прислів'я», 1541).

О. Б. Дьомін.

ФРАНК (Franck) Сезар Огюст (10.XII 1822, Льєж, Бельгія — 8.XI 1890, Париж) — франц. композитор, органіст і педагог. Навчався в Паризькій консерваторії (1835—42; з 1872 — її професор). Один з засновників Нац. муз. т-ва (1871; з 1886 — його голова). Осн. місце у творчості Ф. посідають інструм. жанри: симфонія (1888), симф. поеми «Еоліди» (1876), «Про́клятий мисливець» (1882) та «Псіхея» (1888, з хором), поема «Джини» (1884), «Симфонічні варіації» для фп. і оркестру (1885), камерно-інструм. музика, твори для фортепіано і органа. Ф. — також автор ораторій і опер «Гульда» (1885) і «Гізела» (не закінчена, пост. 1896).

ФРАНК (франц. franc) — 1) Франц. золота й срібна монета до 1914. 2) Грошова одиниця Франції, поділяється на 100 *сантимів*. Франц. Ф.— провідна валюта зони франц. франка (див. *Валютні зони*). За курсом Держбанку СРСР на 1.X 1984 100 франц. франків дорівнюють 9,11 крб. 3) Грошова одиниця Бельгії, Бурунді, Джібуті, Коморських Островів, Люксембургу, Швейцарії, а також деяких ін. країн, поділяється на 100 сантимів; грошова одиниця Республіки Малі, поділяється на 10 сантимів. За курсом Держбанку СРСР на 1.X 1984 1000 бельгійських франків дорівнюють 13,77 крб.; 100 швейцарських франків — 33,73 крб.

ФРАНКА́ І. Я. МУЗЕ́Ї — 1) У Львові — літ.-меморіальний музей. Засн. 1940 в будинку, де 1902—16 жив І. Я. Франко. Музей розміщений у двох будинках: у першому, меморіальному, де висвітлюється життєвий і творчий шлях письменника (5 кімнат), і в другому,

Г. М. Франк.

І. М. Франк.

Франка І. Я. музей у Львові.

експонати якого розкривають значення творчості Франка та розповідають про вшанування його пам'яті (6 кімнат). В експозиції, фондах та б-ці зберігаються прижиттєві видання творів Франка, газети, журнали, які він видавав та в яких публікував свої твори. Серед експонатів — рукописи, найповніша колекція оригінальних фотографій письменника, його сім'ї, друзів, знайомих. У музеї представлено твори художників І. Труша, Ф. Красицького, О. Кульчицької, І. Їжакевича, А. Манастирського, В. Касіяна, М. Івасюка, Л. Левицького, С. Караффи-Корбут та ін., роботи скульпторів, твори нар. мистецтва. Відновлено робочий кабінет І. Франка. У музеї зберігається багато матеріалів про західноукр. письменників, створено окремі фонди композитора С. Людкевича і співачки С. Крушельницької.

У с. Івана Франка (колишнє с. Нагуєвичі, де народився письменник, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.) — філіал Львівського музею. В 1981 тут відкрито меморіальний комплекс: музей-садибу І. Я. Франка, в якому відтворено хату, клуню-стайню, кузню та ін. госп. будівлі. Край села у лісі прокладено «Стежку Івана Франка», обік якої стоять дерев'яні скульптури, що зображують героїв його творів. У селі встановлено пам'ятник І. Франкові. *В. Л. Бонь.*

2) В с. Криворівні Верховинського р-ну Івано-Фр. обл.— літ.-меморіальний музей. Розміщений у будинку, в якому 1906—14 жив і працював Франко. Відкрито 1953. В 4-х кімнатах та одному залі розміщено музейну експозицію, побудовану за темами: «Іван Франко і Гуцульщина», «Сучасники Франка», «На оновленій Гуцульщині», «Вшанування пам'яті Франка». Експозиція музею розповідає про видатних діячів укр. науки, культури і л-ри, які бували в Криворівні, про минуле й сучасне життя села.

М. І. Дзурак.

Літ.: Бонь В., Стець З. Літературно-меморіальний музей Івана Франка у Львові. Путівник. Львів, 1972; Давидова М. С. Літературно-меморіальний музей Івана Франка у Криворівні. Путівник. Ужгород, 1976.

ФРА́НКА—ГЕ́РЦА ДО́СЛІД — дослід з розсіяння *електронів* на парі ртуті, в якому було доведено існування дискретних *рівнів енергії* в *атомах*. Проведений Дж. *Франком* і Г. *Герцом* 1913—16. У скляній чотирьохелектродній *лампі електронній* (мал. 1), заповненій парою ртуті при тиску 100 Па, між розжареним катодом і прискорюючою сіткою прикладено різницю потенціалів V, яка прискорює емітовані катодом електрони (див. *Термоелектронна емісія*). Поки *кінетична енергія* електронів, яка дорівнює eV (де e — заряд електрона), не перевищує різниці енергій першого збудженого рівня E_1 й осн. стану атома E_0, розсіяння електронів на атомах ртуті відбувається без втрат енергії (пружне *розсіяння мікрочастинок*), і анодний струм I_a зростає. Але як тільки V досягає критичного значення $V_{кр} = (E_1 - E_0)/e$, електрони витрачають свою енергію на збудження атомів (непружне розсіяння; ці електрони затримуються від'ємним потенціалом, прикладеним між гальмівною сіткою та анодом), при цьому анодний струм різко спадає (мал. 2). При дальшому зростанні V струм I_a спочатку зростає за рахунок прискорення електронів, а потім знов спадає при напрузі $V_2 = (E_2 - E_0)/e$, де E_2 — енергія другого збудженого рівня атома.

Результати Ф.—Г. д. є одним з перших експериментальних підтверджень осн. положень теорії Н. *Бора* про квантування енергії атома (див. *Квантова механіка*).

Літ.: Блохинцев Д. И. Основы квантовой механики. М., 1976.

Е. А. Пашицький.

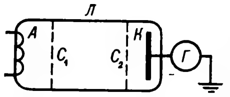

Мал. 1. Схема **Франка — Герца досліду:** Л — електронна лампа (К — катод, C_1 і C_2 — прискорююча і гальмуюча сітки, А — анод); Г — гальванометр.

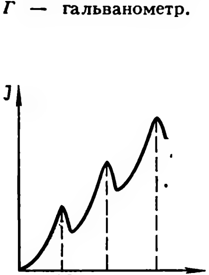

Мал. 2. Залежність сили струму від величини прискорюючого потенціалу у **Франка — Герца досліді.**

Л. Франкель.

ФРА́НКЕЛЬ (Frankel) Лео (24.II 1844, м. Обуда, тепер у складі Будапешта — 29.III 1896, Париж) — діяч угор. і міжнародного робітничого руху. Н. в сім'ї лікаря. За фахом ювелір. У 1867 виїхав до Франції. Один із керівників Федерації паризьких секцій *Інтернаціоналу 1-го*. Був членом ЦК *Національної гвардії*. Під час *Паризької комуни 1871* — учасник нар. повстання 18.III, керівник Комісії праці, пром-сті та обміну, член Викон. комісії та Комісії фінансів. Після падіння Комуни в травні 1871 емігрував до Швейцарії. Заочно засуджений до страти. В серпні 1871 переїхав в Англію, ввійшов до складу Ген. ради 1-го Інтернаціоналу. Підтримував боротьбу К. Маркса і Ф. Енгельса проти *бакунізму*. В 1876 повернувся на батьківщину. Один із засновників Заг. робітн. партії (1880—90). З 1889 жив у Парижі. Брав участь у заснуванні *Інтернаціоналу 2-го*. Був похований на кладовищі *Пер-Лашез*, 1968 його прах перевезено до Будапешта.

ФРА́НКИ (лат. Franci, нім. Franken) — група племен зх. германців (див. *Германці* стародавні). Племінний союз Ф. вперше згадується в 3 ст. В л-рі Ф. поділяють на салічних (приморських, до серед. 4 ст. жили в пониззі Рейну, суспільний лад їх відображено в *«Салічній правді»*) та рипуарських (берегових, заселяли береги Рейну до Майна).

В 5 ст. салічні Ф. оволоділи *Галлією* і утворили *Франкську державу*. Ф., які жили в межиріччі Маасу і Луари, стали одним з компонентів пн.-франц. і валлонської, а Ф., які жили на Пд. від Луари, — провансальської народностей. Ф., які жили в районі Рейну, відіграли значну роль в етногенезі голландців і фламандців.

ФРА́НКЛЕНД (Frankland) Едуард (18.I 1825, Черчтаун, Ланкашір — 9.VIII 1899, Голо, Норвегія) — англ. хімік-органік, член Лондон. королівського т-ва (з 1853) і франц. Академії наук (з 1895), іноземний чл.-кор. Петерб. АН (з 1876). У 1847 разом з А. В. Г. Кольбе (1818—84) винайшов метод одержування карбонових к-т через нітрили із сполук з меншою кількістю вуглецевих атомів. Відкрив (1849) цинкалкіли і винайшов спосіб добування насичених вуглеводнів (дією цинку на йодалкіли). Поклав початок ученню про валентність. Дослідив три- і п'ятивалентність азоту, фосфору, миш'яку, сурми. Розробив (1864) метод одержування насичених і ненасичених оксикислот з щавлевокислого ефіру і цинкалкілів.

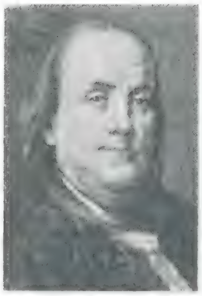

Б. Франклін.

ФРА́НКЛІН (Franklin) Бенджамін (17.I 1706, Бостон — 17.IV 1790, Філадельфія) — амер. політ. діяч і дипломат, бурж. демократ, просвітитель, учений, почесний член Рос. АН (з 1789). Заснував першу в США публічну бібліотеку (1731), Амер. філософське т-во (1743), Філадельфійську академію (1751), що стала основою Пенсільванського ун-ту. В 1757—62 і 1765—75 — представник пн.-амер. колоній у Великобританії. На початку *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* повернувся на батьківщину. Виступав проти рабства негрів. Брав участь у підготовці *Декларації незалежності 1776*, конституції США. В 1776—85 — посланник США у Франції. За участю Ф. було укладено *Версальський мирний договір 1783*, за яким Великобританія визнала незалежність США. В політ. економії Ф. задовго до А. *Сміта* сформулював трудову теорію *вартості*. Як природодослідник Ф. працював у галузі фізики (гол. чин. електрики). Довів електр. природу блискавки; йому належить ідея блискавковідводу.

ФРА́НКЛІН (Franklin) Джон (16.IV 1786, Спілсбі, Лінкольншір — 11.VI 1847, о. Кінг-Уїльям) — англ. полярний дослідник, морський офіцер. На чолі експедицій 1819—22 і 1825—27 досліджував пн. узбережжя і внутр. райони Пн. Америки. В 1845 очолив полярну експедицію на кораблях «Терор» і «Еребус», споряджену для відкриття *Північно-Західного проходу*. Всі учасники експедиції загинули. На розшуки їх було відправлено бл. 50 експедицій, які відіграли значну роль у дослідженні *Канадського Арктичного архіпелагу*. Ім'ям Ф. названо мис, гори, затоку й протоку в Пн. Америці.

ФРАНКЛІНІЗА́ЦІЯ — застосування з лікувальною метою постійного електричного поля високої напруги; метод електролікування. Названий за ім'ям амер. вченого В. Франкліна, який розробив спосіб одержання статичної електрики. Внаслідок Ф. активізується діяльність вегетативної нервової системи, поліпшується обмін речовин, стимулюється кровотворення. Застосовують Ф. при неврозах, деяких дерматозах, для лікування ран і виразок, що довго не загоюються.

ФРАНКО́ Іван Якович (27.VIII 1856, с. Нагуєвичі, тепер с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 28.V 1916, Львів) — укр. письменник, учений і громад. діяч, революційний демократ. Н. в сім'ї сільс. коваля. Вчився в початковій школі с. Ясениці-Сільної. У 1875 закінчив гімназію в Дрогобичі і вступив до Львів. ун-ту на філос. ф-т. В ун-ті Ф. включився в роботу студентського *«Академічного гуртка»* та його органу — журн. *«Друг»*, де друкував поетичні й прозові твори, переклади і критичні статті. В 1875 Ф. став членом редакції «Друга». У 1877 разом з М. Павликом, О. Терлецьким та іншими членами редакції журналу «Друг» Ф. був заарештований за соціалістичну пропаганду; перебував в ув'язненні майже 8 міс. У цей же час Ф. виявив інтерес до наук. соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса, брав участь у створенні Робітничого к-ту у Львові, читав лекції з політекономії для робітників, виступав на сторінках польс. робітн. газ. «Праца» («Праця») як активний кореспондент і редактор. Разом з М. Павликом і за участю О. Терлецького організував 1878 новий журн. «*Громадський друг*», два номери якого було конфісковано. Міняючи не тільки назву, а й тип видання, вони випустили в світ збірники «*Дзвін*» і «*Молот*», які також було конфісковано. У 1878 Ф. організував видання «*Дрібної бібліотеки*» — серії брошур з різних галузей знання. В березні 1880 Ф. заарештували вдруге. Після звільнення (6 червня) з в'язниці його відправили до с. Нагуєвичів, де він жив тривалий час під жандармським наглядом. В 1877—82 Ф. написав визначні твори політ. лірики — «Гімн» («Вічний революціонер»), «Каменярі», «Товаришам із тюрми» та ін., повісті «Boa constrictor», «Борислав сміється», «Захар Беркут», ряд літ.-критичних і публіцистичних статей. Після закриття журн. «Світ» він змушений був співробітничати в «народовських» виданнях — журн. «*Зоря*» і газ. «*Діло*», але постійні сутички з реакційно настроєними «*народовцями*» призвели зрештою до повного з ними розриву. У 1883 Ф. переїхав до Львова. З метою організації демократичного журналу Ф. двічі (1885 і 1886) їздив до Києва, де встановив контакти з прогрес. студентською молоддю, познайомився з М. Лисенком, М. Старицьким та ін. Після невдалих спроб заснувати новий журнал Ф. вступив 1887 до редакції польс. прогрес. газ. «Кур'єр Львовскі» («Львівський кур'єр»). За допомогою і за участю Ф. видано альманахи «*Ватра*», «Веселка», «*Перший вінок*». Того ж року вийшла в світ зб. поезій Ф. «З вершин і низин». 16.VIII 1889 Ф. втретє заарештовано. По виході з в'язниці Ф. разом з М. Павликом, при підтримці М. Драгоманова став одним із організаторів радикальної партії з демократичною програмою. Органами партії були два тижневики: для інтелігенції — «Народ» (з 1890), для селянства — «Хлібороб» (з 1891). Закінчивши (після десятирічної перерви) Чернів. ун-т (1891), Ф. з 1892 працював у Відні під керівництвом проф. В. *Ягича* над докторською дисертацією, яку захистив 1.VII 1893 при Віден. ун-ті. Але правляча верхівка та націоналістична професура не допустили до університетської кафедри вченого-революціонера. В 1894—97 він разом з дружиною О. *Франко* видавав журн. «*Житє і слово*». Наростання революц. подій в Росії і перша рос. революція 1905—07 викликали у Ф. нове творче піднесення. В статтях, звернених до молоді, Ф. підкреслював важливість для Галичини революції 1905—07. В статті «Максим Горький» він протестував проти ув'язнення пролет. письменника. Творчість Ф. кінця 19 ст. спрямована проти модерністських течій у літературі, проти декадентів. Незважаючи на різке погіршення з 1908 стану його здоров'я, Ф. продовжував працювати до кінця життя. В ці роки він створив відомі наук. праці, присвячені історії л-ри і фольклору («Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», 1910; «Студії над українськими народними піснями», 1913, та ін.), зробив багато перекладів з світової епічної поезії. Літ. і наукова спадщина Ф. величезна й різноманітна. Глибоке знання життя, участь у революц. боротьбі, вплив передової укр., рос. та зарубіж. л-ри й марксизму сприяли виробленню реалістичного творчого методу у Ф. Від Т. Шевченка й М. Чернишевського Ф. успадкував традиції революц. демократизму, гуманізму, патріотизму, глибокої любові до трудящих усіх націй. В укр. л-рі Ф. був видатним поетом-новатором, що виявилося в його першій зрілій зб. «З вершин і низин» (1887), особливо в 2-му її виданні 1893. Тут він виступив також поетом грядущої революції. Ф сміливо ламав застарілі канони поезії, демократизуючи старі форми, створюючи нові. Бурж.-націоналістична критика вороже зустріла збірку «З вершин і низин», а царська цензура заборонила її розповсюдження в Росії. Тривала боротьба з реакц. силами бурж. суспільства, тяжкі особисті переживання лишили слід на наступних збірках «Зів'яле листя» (1886) та «Мій Ізмарагд» (1897). Тут переважають мотиви інтимної й філос. лірики. Лірична драма «Зів'яле листя» багатством народнопоетичних форм і музичністю привертала і привертає творчий інтерес композиторів. У зб. «Мій Ізмарагд», продовжуючи лінію політ. поезії, Ф. зосереджується на філос. роздумах над питаннями добра, зла, дружби, громадян. обов'язку, змісту людського життя. Зміна мотивів лірики вела за собою зміни в її жанрах. З'являються поетичні афоризми, притчі, легенди, розширюється елемент епічний. Зб. «Із днів журби» (1900) ніби продовжує мотиви і настрої «Зів'ялого листя». У зб. «Semper tiro» (1906) Ф., критикуючи модернізм, обстоював принципи реалістич. мистецтва. В спадщині Ф. налічується кілька десятків поем. Про страшну сваволю панів-кріпосників розповідається в поемі «Панські жарти» (1887). Велику увагу приділяв Ф. політико-філос. проблемам: герой і натовп, вождь і маса, особа і колектив. В поемах «Смерть Каїна» (1889), «Похорон» (1899), «Іван Вишенський» (1900), «Мойсей» (1905) та ін. Ф. дав бій бурж. індивідуалізму, різко засудив підступність, егоїзм, себелюбство і зраду, проголосив святість обов'язку людини перед народом.

Видатним художником-новатором був Ф. і в прозі, яка налічує понад 100 творів малої форми та дев'ять повістей і романів. Найзначнішими творами Ф. малої прози є оповідання т. з. «бориславського циклу» і циклу «галицьких образків», присвячені життю робітників і селян. Серед творів великої епічної форми — повісті: «Boa constrictor» (1878) — про капіталістичний Борислав, «Борислав сміється» (1882) — про Борислав робітничий, істор. повість «Захар Беркут» (1883) і цілий ряд повістей 80—90-х рр., у яких викривається паразитичне життя «верхів» суспільства: «Лель і Полель», «Для домашнього вогнища», «Основи суспільності», «Перехресні стежки» тощо. Ф. одним із перших у світовій л-рі відобразив початкові форми революц. боротьби робітн. класу проти капіталістичної експлуатації.

І. Я. Франко.

Ф. боровся за народний театр, який він розглядав як «школу життя». У 90-х рр. написав драм. твори «Сон князя Святослава», «Учитель», «Кам'яна душа», «Будка ч. 27» та ін. Однією з найвидатніших п'єс Ф. є його соціальна драма «Украдене щастя» (1894), яка відзначається глибоким реалізмом. Ф. активно популяризував кращі твори світової л-ри, перекладаючи з рос., польс., чеської, серб., хорв., нім., англ., франц., старогрец., рим., араб., ассіро-вавілонської та індійської л-р. Він збирав і глибоко вивчав нар. творчість. Праці Ф. з історії і теорії л-ри відіграли визначальну роль у розвитку укр. літературознавства кін. 19 — поч. 20 ст. Найголовніші з них: «Література, її завдання і найважніші ціхи», «Нариси з історії української літератури в Галичині», «Із секретів поетичної творчості», «З останніх десятиліть» та ін. Ф. належить ряд цінних праць про творчість Т. Шевченка, він один з перших поставив питання про його світове значення.

Велику увагу приділяв Ф. розвиткові укр. літ. мови. Своїми худож. творами і теоретичними працями Ф. сприяв удосконаленню й уніфікації укр. літ. мови. За видатні заслуги в галузі філології Наук. рада Харків. ун-ту 1906 одноголосно присудила письменникові почесний ступінь доктора рос. словесності. Рос. академіки О. Шахматов і Ф. Корш висунули 1907 кандидатуру Ф. в ординарні академіки Петерб. АН, проте царизм заборонив обрання. Велику цінність мають праці Ф. в галузі етнографії. З 1898 він керував Етнограф. комісією при Наук. т-ві ім. Шевченка і брав участь у редагуванні «Етнографічного збірника». Ф. написав грунтовні праці про життя і побут робітників і селян Галичини — про поселення, житло, сім'ю, одяг, харчування, образотворче мистецтво, нар. театр тощо.

Пам'ятник І. Я. **Франкові** на Личаківському кладовищі у Львові

Ф. був переконаним і войовничим матеріалістом. В своєму філос. розвитку йшов від антропологічного матеріалізму Л. Фейєрбаха і М. Г. Чернишевського до діалектичного матеріалізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Він був полум'яним борцем за матеріалізм, проти ідеалізму. Матеріалістичні погляди Ф. пов'язані з діалектичним підходом до явищ природи і суспільства. Він розглядав всі явища в русі, розвитку. Все, що нині існує, твердив Ф., постало з розвитку минувшини, а з сучасного з'явиться майбутнє. З позицій матеріалізму розв'язував Ф. і питання *піз-*

нання теорії, вважаючи, що людська свідомість спроможна правильно відображати матеріальний світ і закономірності його розвитку. В діалектиці він вбачав важливий метод наук. пізнання. Проте Ф. не зміг послідовно застосовувати принципи діалектики та матеріалізму до пояснення сусп. явищ, хоч з ряду питань піднявся до матеріалістичного розуміння історії. Він визнавав об'єктивну закономірність її розвитку, вважав, що історики повинні не обмежуватись описом подій і фактів, а розкривати об'єктивно діючі закони розвитку сусп. явищ, різко критикував погляди на історію як наслідок діяльності видатних осіб. Рушійною силою розвитку антагоністичного суспільства Ф. вважав класову боротьбу. Суспільно-політичні погляди Ф. зазнали впливу марксизму. Він вивчав твори К. Маркса і Ф. Енгельса, поширював окремі їхні ідеї. Ф. був глибоко переконаний в закономірності і неминучості зміни капіталістичного ладу соціалістичним, розумів істор. роль пролетаріату. Перехід до соціалізму Ф. пов'язував з нар. революцією, яку вважав бажаним здійснити мирним шляхом, але не відкидав можливості вдатися до зброї, якщо в цьому буде настійна потреба. Революцію розглядав як великий поворот в істор. розвитку, що здійснюється на основі змін в економіці. Наук., політ., реліг., естетичні та ін. ідеологічні форми сусп. життя Ф. вважав відображенням екон. розвитку. Проте в деяких своїх працях ототожнював утопічний і наук. соціалізм, не розумів необхідності д-ви перехідного періоду, до складу робітників включав інтелігенцію, селянство і дрібних власників. Це свідчить, що Ф. залишився загалом на позиціях *революційного демократизму*.

Твори Ф. пройняті духом войовничого атеїзму. Він вважав, що всяка релігія затьмарює свідомість трудящих і виправдовує соціальне та нац. гноблення. Особливо різко Ф. критикував християнство, зокрема католицизм. Ф. обстоював рівноправність і дружбу народів, викривав український буржуазний націоналізм.

Значною заслугою Ф. є викриття ним реакційної суті *расизму, соціального дарвінізму, мальтузіанства* тощо. Філос. погляди Ф. відіграли значну роль у розвитку прогресивної сусп. думки на Україні, в боротьбі за матеріалізм, проти ідеалізму і релігії.

Осн. змістом екон. праць Ф. було розкриття експлуататор. суті капіталізму, показ тяжкого становища робітн. класу, зокрема Сх. Галичини, та його революц. боротьби за своє соціальне і нац. визволення. Ф. був першим перекладачем укр. мовою окремих розділів «Капіталу» К. Маркса і «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса. Екон. становищу робітників присвячені праці «Про працю» (1881) та ін. З метою популяризації марксист. теорії про суть і функції грошей Ф. написав працю «Розмова про гроші і скарби» (1883). На прикладі Галичини Ф. показав процес розшарування укр. селянства, його зубожіння в умовах капіталізму, причини й наслідки еміграції галицьких селян. Значну увагу приділяв агр. питанню, осн. шляхом розв'язання якого вважав *націоналізацію землі*; в період революції 1905—07 в Росії Ф. виступав уже за експропріацію землі.

Твори Ф. перекладено багатьма мовами народів Союзу РСР і світу. Чимало його поезій покладено на музику. Б. *Лятошинський* за мотивами повісті «Захар Беркут» створив оперу «Золотий обруч» (1930), чеський композитор В. Амброз — оперу «Украдене щастя» (1924), А. *Кос-Анатольський* — балет «Сойчине крило» (1956). Ряд творів Ф. екранізовано і інсценізовано («Борислав сміється», 1927; «Якби каміння говорило», 1957; «Захар Беркут», 1970, тощо). Ім'ям Ф. названо обл. центр — Івано-Франківськ (кол. Станіслав) і область, а також рідне село, вузи, театри, школи, колгоспи. У Львові, Івано-Франківську, у селах Івана Франка та Криворівні створено *Франка І. Я. музеї*. У Києві, Львові, Дрогобичі споруджено пам'ятники письменникові. В 1956 відкрито пам'ятник Ф. і музей письменника у Вінніпегу (Канада). У 1979 встановлено премію Академії наук УРСР ім. І. Я. Франка за видатні праці в галузі філології, етнографії та мистецтвознавства. В 1963 спущено на воду океанський лайнер «Іван Франко». У 1956 за рішенням Всесвітньої Ради Миру все прогресивне людство відзначало 100-річчя з дня народження Франка. Іл. див. також на окремому аркуші, с. 512—513.

Тв.: Твори, т. 1—20. К., 1950—56; Зібрання творів, т. 1—42. К., 1976—84 [в 50-ти т.]; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—10. М., 1956—59.
Літ.: Коцюбинський М. М. Іван Франко. К., 1917; Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965. К., 1966; Возняк М. С. З життя і творчості Івана Франка. К., 1955; Дей О. І. Іван Франко і народна творчість. К., 1955; Білецький О. І., Басс І. І., Кисельов О. І. Іван Франко. К., 1956; Кобилецький Ю. Творчість Івана Франка. К., 1956; Білоштан Я. П. Драматургія Івана Франка. К., 1956; Брагінець А. С. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. Львів, 1956; Вірник Д. Ф., Голубовська Є. А. Економічні погляди І. Я. Франка. К., 1956; Шаховський С. М. Майстерність Івана Франка. К., 1956; Колесник П. Син народу. К., 1957; Ломова М. Ф. Етнографічна діяльність І. Франка. К., 1957; Лисенко О. Соціологічні погляди Івана Франка. К., 1958; Возняк М. С. Велетень думки і праці. К., 1958; Журавська І. Ю. Іван Франко і зарубіжні літератури. К., 1961; Басс І. Художня проза Івана Франка. К., 1965; Пархоменко М. Н. Эстетические взгляды Ивана Франко. М., 1966; Дорошенко І. І. Іван Франко — літературний критик. Львів, 1966; Кирилюк Є. Вічний революціонер. К., 1966; Басс І. І., Каспрук А. А. Іван Франко. К., 1983; Іван Франко у спогадах сучасників. Львів, 1972; Руда Г. П. Іван Франко — дослідник слов'янського фольклору. К., 1974; Мороз О. Іван Франко. Семінарій. К., 1977; Бойко І. З. Іван Франко. Бібліографічний покажчик. К., 1956; Мороз М. О. Іван Франко. Бібліографія творів. 1874—1964. К., 1966.

П. Й. Колесник (літ. творчість), *Д. Х. Острянин* (філософські погляди).

ФРАНКО́ Ольга Федорівна (дівоче прізв.— Хоружинська, 24.VII 1864, с. Бірки, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.— 17.VII 1941, Львів) — укр. громадська діячка і видавець. Дружина І. *Франка* (одружилися в травні 1886 в Києві). Учасниця демократичного жіночого руху в Галичині. В альманасі *«Перший вінок»* (1887) опублікувала розвідку «Карпатські бойки та їх родинне життя». В 1894—97 разом з І. Франком видавала журнал *«Житє і слово»*. Збирала нар. творчість, допомагала переправляти до Росії нелегальну революц. літературу. *О. І. Дей.*

ФРАНКО́ Петро Іванович (21.VI 1890, Львів — 1941) — укр. письменник і педагог. Син І. Я. *Франка.* Закінчив Львів. політех. ін-т. Був учителем у м. Коломиї. Переїхавши 1927 на Рад. Україну, працював на заводах Харкова. В 1936 повернувся на Зх. Україну. Після 1939 завідував кафедрою Львів. торговельно-екон. ін-ту, був директором музею І. Франка у Львові. Учасник Народних Зборів Зх. України. В 1940 обраний депутатом Верховної Ради УРСР. Писав оповідання, публіцистичні статті, перекладав твори Дж. Лондона, видав спогади про батька «Іван Франко зблизька» (1937), повість І. Франка «Борислав сміється» зі своїм заключним розділом. Написав кіносценарій за цією повістю. Інсценізував інші твори І. Франка.

О. І. Дей.

ФРА́НКО (Franco) Франсіско (1892—1975) — диктатор Іспанії. Прийшов до влади внаслідок військ.-фашист. заколоту 1936 та італо-нім. інтервенції 1936—39 протиІсп. республіки. В березні 1939 в Іспанії було встановлено фашист. диктатуру Ф. (тривала до листопада 1975). Водночас очолював *Іспанську фалангу* (з 1937) і був головою ради міністрів (до 1973).

ФРА́НКО (італ. franco, букв.— вільний) — у торговельних угодах вказівка про розподіл обов'язків між постачальником (продавцем) і одержувачем (покупцем) по транспортуванню товару. Напр., вказівка в прейскуранті або договорі про встановлення ціни на товар «франко-вагон (судно) станція (пристань) призначення» означає, що обов'язки по доставці товару до цієї станції (пристані) покладено на постачальника і що в ціну товару включено вартість зв'язаних із цим транспортних витрат (див. також *Сіф*, *Фоб*).

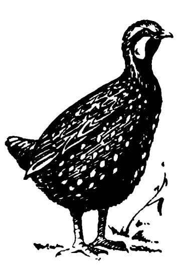

Франколін.

ФРАНКОЛІ́Н, турач (Francolinus francolinus) — птах род. *фазанових* ряду *куроподібних*. Довж. 36—38 см, маса 400—550 г. Оперення самця чорне з вохристожовтими і білими смугами та плямами на шиї. Поширений в Європі та Азії; в СРСР — в Сх. Закавказзі і Серед. Азії. Селиться на прирічкових рівнинах. Гніздо — на землі. Кладку з 7—18 яєць у квітні — травні насиджує самка. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Живиться ягодами, насінням, пагонами рослин. Як рідкісний птах включений до *Червоної книги* СРСР.

ФРАНКО́НІЯ — історична область Німеччини. Тепер територія в складі ФРН. У серед. 1-го тис. була заселена *франками* (звідси назва). З кін. 9 ст. до 939 Ф.— одне з герцогств королівства Німеччини. В період феод. роздробленості розпалася на ряд феод. володінь. Назва Ф. збереглася лише за Сх. Ф. Вона була одним з гол. районів *Селянської війни 1524—26*. У 1803 Ф. було поділено між Баварією, Вюртембергом, Баденом (після цього її найменування збереглося в назві трьох округів Баварії — Верхня, Серед. і Нижня Франконія).

ФРАНКО́НСЬКА ДИНА́СТІЯ, Салічна династія — династія королів Німеччини та імператорів «*Священної Римської імперії*» (1024—1125). Спиралась на нім. лицарство. За правління Ф. д. до «Священної Рим. імперії» було приєднано Бургундію (1034), поставлено у васальну залежність Чехію (1041). Представники Ф. д.: Конрад II (правив 1024—39), Генріх III (1039—56), *Генріх IV* (1056—1106) і Генріх V (1106—25).

ФРА́НКО-ПРУ́ССЬКА ВІЙНА́ 1870—71 — війна між Пруссією, що прагнула об'єднати під своєю зверхністю всю Німеччину, і Францією, яка намагалася перешкодити цьому об'єднанню і за допомогою переможної війни зміцнити режим *Другої імперії*, що перебував у глибокій кризі. 19.VII уряд *Наполеона III* офіційно оголосив війну Пруссії. Проти франц. армії (бл. 500 тис. чол., у т. ч. діюча Рейнська армія) Пруссія, підтримана ін. нім. д-вами, мобілізувала понад 1 млн. чол. Вже на поч. війни, в серпні, прусська армія під заг. командуванням Г. *Мольтке* Старшого здобула ряд перемог над франц. військами, а 2.IX франц. армія капітулювала під *Седаном*. Седанська катастрофа стала поштовхом до повстання 4.IX 1870 в Парижі, що завершилося поваленням Другої імперії і проголошенням Франції республікою. Наляканий революц. рухом в країні, франц. уряд у січні 1871, зрадивши нац. інтереси, уклав перемир'я з Пруссією. Прусські війська окупували значну частину Франції, уряд Пруссії допоміг франц. буржуазії в розгромі *Паризької комуни 1871*. В січні 1871 було проголошено Німецьку імперію.

Ф.-п. в. завершилася підписанням грабіжницького для Франції *Франкфуртського миру 1871*.

ФРА́НКО-РОСІ́ЙСЬКИЙ СОЮ́З — воєнно-політ. союз Росії та Франції 1891—1917. Був спрямований проти ін. імперіалістичної коаліції — *Троїстого союзу*. Осн. причиною утворення Ф.-р. с. було посилення Німеччини після її перемоги у *франко-прусській війні 1870—71*. В 1891 між Росією і Францією було укладено політ. угоду, а 1892 — таємну воєнну конвенцію. Керівна роль у Ф.-р. с. спочатку належала Росії, а після поразки її у *російсько-японській війні 1904—05* перейшла до Франції. Рос. царизм, беручи у Франції все нові позики, потрапляв у фінанс. залежність від неї. Рос.-франц. воєнно-морська конвенція, укладена 1912, далі зміцнила Ф.-р. с. Цей союз сприяв перемозі *Антанти* у *першій світовій війні 1914—18*. Анульовано *Декретом про мир* 1917.

ФРА́НКСЬКА ДЕРЖА́ВА — ранньофеодальна держава, що виникла в кін. 5 ст. на частині території колишньої *Західної Римської імперії* під час завоювання *франками* на чолі з *Хлодвігом I* Галлії. Внаслідок завоювань *Карла Великого* включила майже всю Зх. і частину Центр. Європи. У Ф. д. правили королі з дин. *Меровінгів* і (з 751) *Каролінгів* (з 800 — імператори). З серед. 7 ст. влада у Ф. д. фактично перебувала в руках *майордомів*. За *Верденським договором 843* Ф. д. було поділено між онуками Карла Великого — Лотарем, Карлом Лисим і Людовіком Німецьким.

ФРА́НКФУРТ, Франкфурт-на-Майні — місто в центр. частині ФРН, в землі Гессен. Річковий порт на р. Майні, поблизу її впадіння в Рейн. Вузол з-ць і автошляхів, метрополітен, міжнар. аеропорт Рейн-Майн (найбільший у ФРН). 635 тис. ж. (1977). Центр Рейнсько-Майнської пром. агломерації. Найрозвинутіше машинобудування — електротех. верстатобудування, виробн. поліграф. машин, точна механіка. Значна хім. (виробн. пластмас, штучних волокон, барвників, фарм. виробів) і нафтопереробна пром-сть; оптика. В околицях міста — металург., автомобілебуд. і шкіряні підприємства. Значний торг.-фінанс. центр країни. Ун-т ім. Й. В. Гете. Філософсько-теологічний ін-т, Вища школа мистецтв, пед. ін-т. Франкфуртський н.-д. атомний центр, «Німецька метеослужба». Музеї: істор., первісної і давньої історії, худож. ремесел, будинок-музей Гете, міська галерея та ін. Бот. та зоол. сади. Театри. Старе місто з численними пам'ятками середньовіч. архітектури було зруйновано під час англо-амер. бомбардувань 1943—45. Серед реставрованих пам'яток — романська князівська резиденція Зальгоф (12 ст.), готичний собор Санкт-Бартоломеус (бл. 1250 — 16 ст.), «Ремер» (ратуша 15—18 ст.), «Кам'яний будинок» (з 1464), «Соляний будинок» (бл. 1600). Пам'ятник Л. Бетховену (1927—47, скульптор Г. Кольбе). У Ф. народився Й. В. *Гете*. Місто вперше згадується 794.

ФРА́НКФУРТ, Франкфурт-на-Одері — місто на Сх. НДР, адм. ц. округу Франкфурт. Порт на р. Одері, вузол з-ць і автошляхів. 74,8 тис. ж. (1976). Великий з-д по виробництву напівпровідників. Металообробна, деревообробна, текстильна (зокрема бавовняна) та харчова промисловість. Права міста має з 1253.

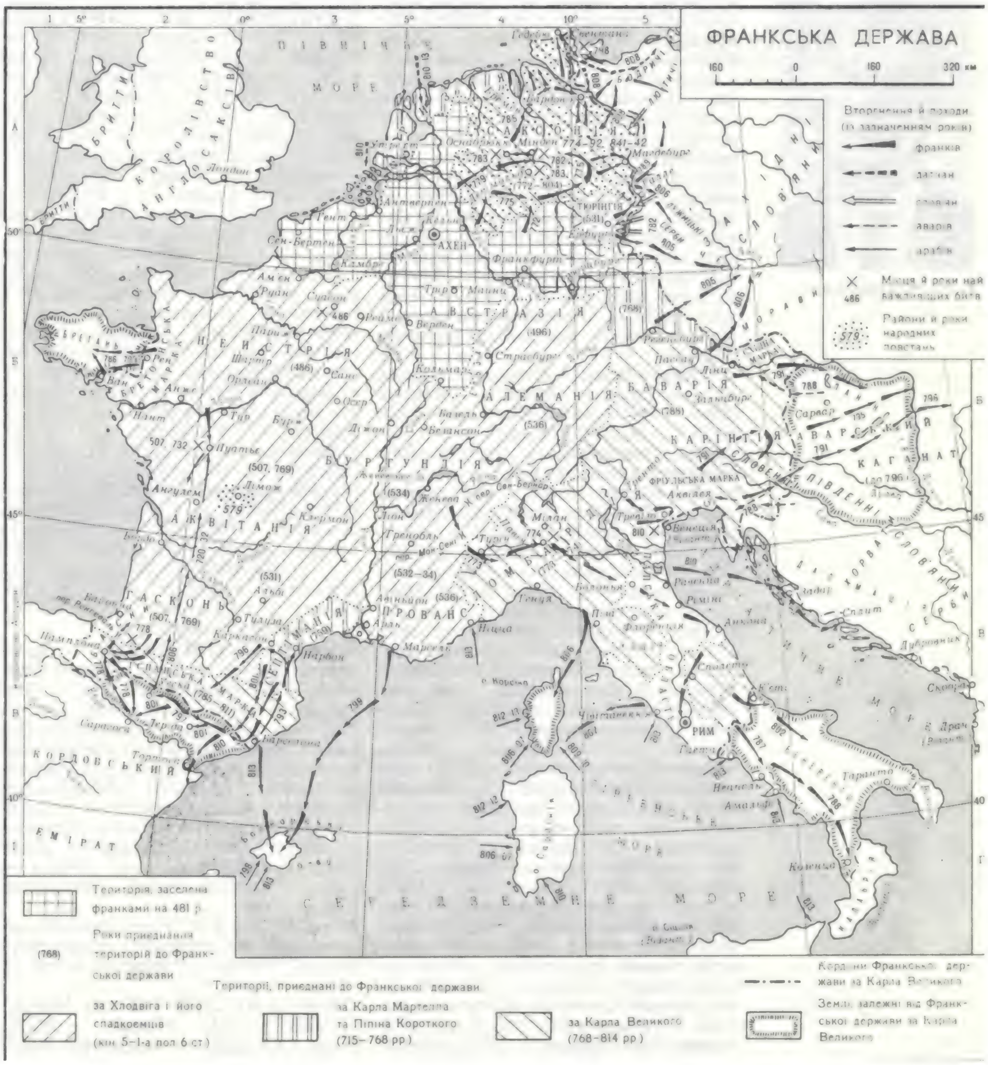
ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА
160 0 160 320 км
Вторгнення й походи (із зазначенням років)
франків
датчан
слов'ян
аварів
арабів
Місця й роки найважливіших битв
486
Райони й роки народних повстань
579
Територія, заселена франками на 481 р.
(768) Роки приєднання територій до Франкської держави
Території, приєднані до Франкської держави
за Хлодвіга і його спадкоємців (кін. 5–1-а пол. 6 ст.)
за Карла Мартелла та Піпіна Короткого (715–768 рр.)
за Карла Великого (768–814 рр.)
Кордони Франкської держави за Карла Великого
Землі, залежні від Франкської держави за Карла Великого
ПІВНІЧНЕ МОРЕ
АХЕН
АВСТРАЗІЯ
НЕЙСТРІЯ
БУРГУНДІЯ
АКВІТАНІЯ
ГАСКОНЬ
ПРОВАНС
АЛЕМАНІЯ
БАВАРІЯ
КАРІНТІЯ
АВАРСЬКИЙ КАГАНАТ
САКСОНІЯ
ТЮРІНГІЯ
Франкфурт
Париж
РИМ
КОРДОВСЬКИЙ ЕМІРАТ
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
ТІРРЕНСЬКЕ МОРЕ

ФРА́НКФУРТСЬКА ШКО́ЛА — ліворадикальний напрям у нім. філософії й соціології, що виник на початку 30-х рр. 20 ст. у Франкфуртському ін-ті соціальних досліджень; варіант т. з. неомарксизму. Гол. представники: М. Хоркхаймер, Т. *Адорно,* Г. *Маркузе,* Е. *Фромм,* Ю. Хабермас, Х. Ю. Краль та ін. Філос. погляди представників Ф. ш. сформувалися під впливом нім. *екзистенціалізму, неофрейдизму* і *неогегельянства.* Використовуючи окремі положення марксизму для критики сучас. «високорозвинутого індустріального суспільства», Ф. ш. водночас виступила з «ліворадикальною» критикою реально існуючого соціалізму. Ф. ш. пройшла складний шлях ідейної еволюції, що в кінцевому підсумку привело її представників до вульгарно-соціологічного тлумаченнясусп. відносин. Популярність Ф. ш. зростала на Заході з розвитком руху *«нових лівих»,* теор. основою якого був властивий Ф. ш. дрібнобурж. радикалізм. На поч. 70-х рр. з поглибленням суперечностей всередині Ф. ш. вона розпалась.

Т. В. Павлова.

ФРА́НКФУРТСЬКИЙ МИР 1871 — мирний договір між Німеччиною і Францією, підписаний 10.V у Франкфурті-на-Майні. Завершив *франко-прусську війну 1870—71.* За Ф. м. Німеччина анексувала франц. землі — Ельзас і Пн.-Сх. Лотарінгію. Франція зобов'язувалась сплатити у трирічний строк 5 млрд. франків контрибуції. Нім. окупаційні війська залишалися на тер. Франції до повної сплати контрибуції. Ф. м. значно ослабив Францію, позбавивши її важливих пром. провінцій, сприяв швидкому зростанню німецької промисловості. Ф. м. зберігав силу до поч. 1-ї світової війни (1914). Офіційно скасований *Версальським мирним договором 1919.*

А. Франс.

ФРАНС (France) Анатоль (справж. ім'я та прізв.— Анатоль Франсуа Тібо; 16.IV 1844, Париж — 12.X 1924, Сен-Сір-сюр-Луар) — франц. письменник. Член Франц. академії з 1896. Ранні твори — зб. віршів «Золоті поеми» (1873), драм. поема «Корінфське весілля» (1876). Визнання здобув романом «Злочин Сільвестра Боннара» (1881). Філос. погляди Ф. втілено у зб. афоризмів «Сад Епікура» (1894). Автор історико-філос. романів «Таїс» (1890), «Харчевня королеви Гусячі лапки» (1892) та «Міркування пана Жерома Куаньяра» (1893). В цих творах, у збірках оповідань «Валтасар» (1889), «Перламутрова скринька» (1892), «Колодязь святої Клари» (1895), «Кліо» (1900) виступав проти церковного мракобісся, стверджував силу природних людських почуттів. Тетралогії «Сучасна історія» (романи «В затінку берестів», «Лозовий манекен», обидва — 1897; «Аметистовий перстень», 1899; «Пан Бержере в Парижі», 1901), зб. «Кренкебіль, Пютуа, Ріке і багато інших корисних оповідань» (1904) притаманна загострена увага до соціальних проблем. На поч. 20 ст. зблизився з соціалістичним рухом. Публіцистика Ф. була спрямована проти реакції. Підтримував рос. революцію 1905—07. В цей період створив визначні твори — сатиричний антибурж. роман «Острів пінгвінів» (1908), роман «Боги жадають» (1912), присвячений франц. бурж. революції 1789—94, соціально-фантастичний роман «Повстання ангелів» (1914). Був другом Рад. Росії. З 1920 солідаризувався з Франц. компартією, брав участь у діяльності її друк. органів, у створенні міжнар. об'єднання прогресивних письменників «Кларте». Нобелівська премія, 1921.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—9. Х.—К., 1930—33; Твори, т. 1—5. К., 1976—77; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1957 — 60.

Літ.: Фрид Я. В. Анатоль Франс и его время. М., 1975.

К. О. Шахова.

ФРАНС ПРЕСС, Агентство Франс Пресс, АФП (франц. AFP; Agence France-Presse) — інформаційне агентство Франції. Засн. 1944. Поширює міжнар. інформацію в багатьох країнах світу франц., англ., ісп., португ., нім., араб. мовами. Діє як комерційне підприємство. Має понад 110 відділень і кореспондентських пунктів за кордоном (1981). Центр — у Парижі. Член Європейського альянсу агентств преси.

ФРА́НСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви селища Фран у Бельгії) — ранній вік пізньодевонської епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Ф. я. (аргіліти, мергелі, вапняки, пісковики, ангідрити, кам. сіль) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині,* на Донбасі, *Волино-Подільській плиті,* в *Галицько-Волинській синеклізі.* Їхня потужність до 2 тис. м і більше. З відкладами Ф. я. пов'язані поклади нафти і газу, бокситів, кам. солі. Див. також *Девонський період і девонська система.*

ФРАНТИРЕ́РИ (франц. francs-tireurs — вільні стрільці) — партизани-добровольці, що брали участь у боротьбі проти ворожих військ, які вдиралися до Франції. Вперше загони Ф. з'явилися 1792 після вторгнення до Франції прусських інтервентів. Ф. вели активні бойові дії під час *франко-прусської війни 1870—71.* У період окупації Франції 1940—44 нім.-фашист. загарбниками Ф. (організація Ф. і партизанів) разом з *макі* відіграли важливу роль у *Русі Опору* і визволенні Франції від нім.-фашист. окупантів.

ФРА́НТІШКОВІ ЛА́ЗНЕ — бальнеогрязьовий курорт Чехословаччини (Західно-Чеська обл.). Розташовані за 5 км на Пн. від м. Хеба на території рівнинних (на висоті 450 м над р. м.) парків, які переходять в густі ліси. Лікувальні засоби: вода 24 мінеральних джерел з великим вмістом вільного вуглекислого газу (вода більшості джерел має також значну кількість глауберової солі, решти — солей заліза); грязі заказника Соос.

Показання: гінекологічні захворювання, хвороби серцево-судинної системи, органів руху та опори тощо.

ФРАНЦ ЙО́СИФ I (Franz Joseph; 18.VIII 1830, Відень — 21.XI 1916, там же) — імператор Австрії і король Угорщини з 1848 (коронований угор. королем 1867) з династії *Габсбургів.* За його правління за допомогою царської Росії було придушено *революцію 1848—49 в Австрії, революцію 1848—49 в Угорщині.* В 1867 Австр. імперію перетворено на двоєдину монархію — *Австро-Угорщину,* яка проводила політику соціального і нац. гноблення, підкорення народів, зокрема щодо населення Галичини, Пн. Буковини, Закарп. України, які перебували у складі Австро-Угорщини на становищі колоній. У 1879 уряд Ф. Й. І приєднався до агресивного *Троїстого союзу.* За Ф. Й. І Австро-Угорщина вступила в *першу світову війну 1914—18* на боці Німеччини.

ФРА́НЦА-ЙО́СИФА ЗЕМЛЯ́ — архіпелаг на Пн. Баренцового м., входить до Арх. обл. РРФСР. Складається з 191 острова, заг. пл. 16,1 тис. км². Найбільші острови архіпелагу — Земля Вільчека, Земля Георга, Греем-Белл та ін. Поверхня переважно платоподібна, вис. до 606 м. Понад 85 % площі архіпелагу вкрито кригою завтовшки 100—500 м, серед якої місцями виступають *нунатаки.* На островах багато озер, є невеликі річки. Рослинність розріджена, переважають мохи та лишайники. З тварин трапляються білий ведмідь, песець, на Пд. — птахи. Полярні станції.

І. М. Францевич.

ФРАНЦЕ́ВИЧ Іван Микитович [н. 21 (3).VIII 1905, Полтава] — укр. рад. вчений у галузі фізичної хімії та матеріалознавства, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1940. Закінчив (1929) Харків. ін-т народної освіти. Працював в Укр. н.-д. ін-ті металів (1929—41), Ін-ті чорної металургії АН УРСР (з 1939—заст. директора), одночасно (з 1930) викладав у Харківському ун-ті. В 1945—57 — зав. кафедрою Київського ун-ту, 1952—55 — керівник Лабораторії спеціальних сплавів АН УРСР, 1955—73 — директор Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР. З 1973 — зав. відділом цього ін-ту. Осн. напрями діяльності: розробка теор. основ жароміцності і високотемпературного окислення металів, електрохім. принципів комплексного захисту від корозії підземних та морських споруд, методів розрахунку модулів пружності твердих тіл; створення надтвердих порошкових інструментальних матеріалів. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР, 1969. Премія Ради Міністрів СРСР, 1981.

«ФРАНЦИСКА́НСЬКА МЕ́ТРИКА», францисканський кадастр— перепис і екон. оцінка земельних угідь Галичини, проведена австр. урядом 1819—20. Назва — від імені австр. імператора Франца I, під час правління якого (1804—35) було проведено перепис. «Ф. м.» докладно описує розміри поміщицьких маєтків і сел. громад, якість грунту і стан використання зем. угідь, поземельні доходи, відображає зміни в землекористуванні, що сталися за час після складення першого поземельного кадастру — *«Йосифинської метрики»*.

Літ.: Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики — перші поземельні кадастри Галичини. К., 1965.

ФРА́НЦІЙ (Francium; від лат. Francia — Франція), Fr — радіоактивний хім. елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 87; належить до *лужних металів*. Стабільних ізотопів не має. Відомо понад 20 ізотопів Ф. з масовими числами від 203 до 229; усі вони нестійкі; довгоживучий β-радіоактивний ^{223}Fr ($T_{1/2} = 21{,}8$ хв) зустрічається у природі. Існування Ф. і деякі його властивості передбачив 1870 Д. І. Менделєєв, назвавши елемент екацезієм. Відкрила Ф. 1939 франц. дослідниця М. Перей як продукт α-розпаду ізотопу ^{227}Ac. Ф.— один з найрідкісніших і найменш стійких з усіх радіоактивних елементів, що є в природі. Властивості його вивчено недостатньо, за оцінкою густ. 2500 кг/м³; $t_{пл}$ бл. 8 °C; $t_{кип}$ 620 °C. За хім. властивостями — аналог рубідію та цезію. Виділяють його різними методами з продуктів розпаду ^{227}Ac, з *уранових руд*, з продуктів опромінювання торію й урану швидкими протонами та ін. За допомогою Ф. визначають наявність *актинію* в природних об'єктах. Ізотоп ^{223}Fr застосовують в біол. дослідженнях.

ФРАНЦІ́СК I (François I; 12.IX 1494, Коньяк — 31.III 1547, Рамбуйє) — король Франції 1515—47 з династії *Валуа*. Проводив політику зміцнення центр. влади, розширив повноваження короля, створив постійну армію, домігся незалежності франц. церкви від Ватікану (Болонський конкордат 1516). За його правління Франція продовжувала *Італійські війни 1494—1559*.

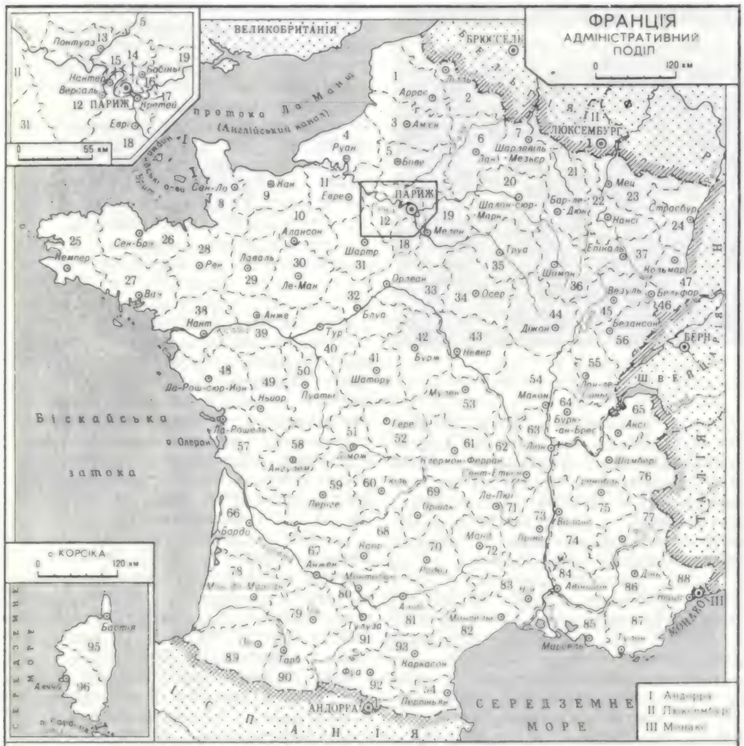
ФРАНЦІЯ
АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
0 120 км
ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
протока Ла-Манш
(Англійський канал)
БРЮССЕЛЬ
ЛЮКСЕМБУРГ
БЕРН
ШВЕЙЦАРІЯ
ПАРИЖ
Біскайська
затока
СЕРЕДЗЕМНЕ
МОРЕ
АНДОРРА
І
С
П
А
Н
І
Я
МОНАКО
о. КОРСІКА
0 120 км
Бастія
Аяччо
Понтуаз
Нантер
Версаль
Бобіньї
Кретей
Евер
0 55 км
Аррас
Ам'єн
Бове
Шарлевіль-Мезьєр
Руан
Кан
Сен-Ло
Евре
Алансон
Шартр
Мелен
Шалон-сюр-Марн
Бар-ле-Дюк
Мец
Нансі
Страсбург
Труа
Епіналь
Кольмар
Бельфор
Шомон
Везуль
Безансон
Діжон
Осер
Сен-Бріє
Кемпер
Ренн
Лаваль
Ле-Ман
Ванн
Орлеан
Блуа
Нант
Анже
Тур
Бурж
Невер
Ла-Рош-сюр-Йон
Ньйор
Пуатьє
Шатору
Мулен
Лон-ле-Соньє
Макон
Ла-Рошель
Олерон
Гере
Бурк-ан-Брес
Аннесі
Клермон-Ферран
Шамбері
Тюль
Ліон
Гренобль
Періге
Бордо
Каор
Ажен
Родез
Менд
Прива
Валанс
Гап
Дінь
Ніцца
Авіньйон
Нім
Монпельє
Марсель
Тулон
Мон-де-Марсан
Ош
Монтобан
Альбі
Тулуза
По
Тарб
Фуа
Каркасон
Перпіньян
I Андорра
II Люксембург
III Монако

Цифрами на карті позначені департаменти Франції

1	Па-де-Кале	25	Фіністер	49	Де-Севр	73	Ардеш
2	Нор	26	Кот-дю-Нор	50	В'єнна	74	Дром
3	Сомма	27	Морбіан	51	Верхня В'єнна	75	Ізер
4	Приморська Сена	28	Іль і Вілен	52	Крез	76	Савойя
5	Уаза	29	Маєнн	53	Альє	77	Верхні Альпи
6	Ена	30	Сарта	54	Сона і Луара	78	Ланди
7	Арденни	31	Ер і Луар	55	Юра	79	Жер
8	Манш	32	Луар і Шер	56	Ду	80	Тарн і Гаронна
9	Кальвадос	33	Луаре	57	Приморська Шаранта	81	Тарн
10	Орн	34	Йонна	58	Шаранта	82	Еро
11	Ер	35	Об	59	Дордонь	83	Гар
12	Івелін	36	Верхня Марна	60	Коррез	84	Воклюз
13	Валь-д'Уаз	37	Вогези	61	Пюї-де-Дом	85	Буш-дю-Рон
14	Париж	38	Атлантична Луара	62	Луара	86	Альпи Верхнього Провансу
15	О-де-Сен	39	Мен і Луара	63	Рона	87	Вар
16	Сен-Сен-Дені	40	Ендр і Луара	64	Ен	88	Приморські Альпи
17	Валь-де-Марн	41	Ендр	65	Верхня Савойя	89	Атлантичні Піренеї
18	Ессон	42	Шер	66	Жиронда	90	Верхні Піренеї
19	Сена і Марна	43	Ньєвр	67	Лот і Гаронна	91	Верхня Гаронна
20	Марна	44	Кот-д'Ор	68	Лот	92	Арьєж
21	Мез	45	Верхня Сона	69	Канталь	93	Од
22	Мерт і Мозель	46	Бельфор	70	Аверон	94	Східні Піренеї
23	Мозель	47	Верхній Рейн	71	Верхня Луара	95	Верхня Корсика
24	Нижній Рейн	48	Ванде	72	Лозер	96	Південна Корсика

ФРАНЦІ́СК АССІ́ЗЬКИЙ [лат. Franciscus Assisiensis, італ. Francesco d'Assisi; справж. ім'я та прізв. — Джованні Бернардоне; 1181 або 1182, Ассізі — 3 (або 4).X 1226, там же] — італ. реліг. діяч. Походив з купецької сім'ї. Відмовився від багатства. Проповідував *аскетизм*. В 1207—09 заснував братство міноритів («менших братів»), згодом перетворене на чернечий орден *францісканців*. У 1228 церква канонізувала Ф. А. Відомий також як реліг. і світський поет.

ФРАНЦІСКА́НЦІ — ченці «жебрущого» католицького ордену, заснованого в Італії *Франціском Ассізьким* (звідси й назва). Організація Ф. виникла на основі засн. 1207—09 реліг. братства міноритів («менших братів», від лат. minor — менший), метою якого була проповідь євангельських доброчесностей (бідність, аскетизм, любов до ближнього тощо). В 13 ст. орден став великим землевласником. Поряд з *домініканцями* Ф. брали участь в *інквізиції*. В 1525 виник як відгалуження Ф. орден *капуцинів*. Орден Ф., як і ін. чернечі ордени, — знаряддя *клерикалізму*. Поширений в Італії, Іспанії та деяких ін. капіталістичних країнах.

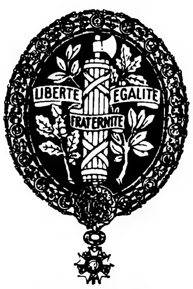
LIBERTÉ
ÉGALITÉ
FRATERNITÉ

Герб Франції.

ФРАНЦІЯ

Площа — 551 тис. км²

Населення — 54,3 млн. чол. (1983)

Столиця — м. Париж

ФРА́НЦІЯ, Французька Республіка — держава в Зх. Європі. На Пн. омивається протоками Ла-Манш і Па-де-Кале, на Зх.— Біскайською зат. Атлантичного ок., на Пд.— Середземним м. У адм. відношенні поділяється на 96 департаментів, що створені на тер. істор. провінцій, і 5 заморських департаментів (Гваделупа, Гвіана, Мартініка, Реюньйон, Сен-П'єр і Мікелон). До складу Ф. також входять замор. території (Нова Каледонія, Французька Полінезія та ін.). Карти див. на окремому аркуші, с. 32—33.

Державний лад. Ф.— республіка. Діє конституція 1958 з наступними змінами і доповненнями. Глава д-ви — президент, що обирається населенням на 7 років. Він призначає прем'єр-міністра і членів уряду без затвердження парламентом, є верховним головнокомандуючим, може оголошувати надзвичайний стан. Найвищий орган законодавчої влади — двопалатний парламент, що складається з *Національних зборів* і Сенату. Нац. збори (491 депутат) обираються прямим голосуванням на 5 років за *мажоритарною системою* в два тури.

Сенат (304 члени) обирається непрямими виборами на 9 років (оновлюється на 1/3 кожні 3 роки) спец. колегією виборщиків, що складається з депутатів Нац. зборів, ген. і муніципальних радників. Виконавчу владу здійснюють президент та уряд — Рада міністрів, фактично не підконтрольна парламентові. *В. І. Євінтов.*

Природа. Берегова лінія розчленована мало. Найбільші півострови — Бретань і Котансен. Більша частина тер. Ф.— рівнина. На Пн. простягається Пн.-Французька низовина (Паризький басейн), на Зх. та Пд. Зх.— Луарська й Гароннська (Аквітанська) низовини. Центр. частину країни займає Центральний Французький масив.

З Пд. Сх. до нього прилягають Зх. Альпи з найвищою вершиною Ф.— г. *Монблан* (вис. 4807 м). На Пн. Сх. підносяться гори Вогези та частина Арденн, на Сх.— гори Юра, на кордоні з Іспанією — *Піренеї*. Надра країни багаті на заліз. та поліметалеві руди, боксити, калійні солі; родовища кам. вугілля, урану, природного газу. Клімат переважно помірний, на Пд. — субтропічний, середземноморський. Пересічні температури взимку на рівнинах та низькогір'ях — на Сх. та Пн. Сх. від +1 до +3° (бувають морози до —20°), на Зх. та Пд. Зх. від +5 до +7°, на Пд. від +8 до +10°; влітку від +16 на Пн. до +24° на Пд. Найбільша кількість опадів (1500—2000 мм) на схилах гір, на Пн. Зх. країни — 800—1200 мм, на решті території — 600—800 мм. Найбільші ріки — *Луара, Рона* з Соною, *Сена, Гаронна* (судноплавні). Багато річок сполучаються каналами. В грунтовому покриві переважають бурі лісові та дерново-карбонатні грунти, на Пд.— коричневі. Під лісами — бл. 20 % площі країни. Серед найбільших природоохоронних об'єктів — нац. парки Вануаз, Екрен, заповідники Камарг, Лозаньє.

Населення. Понад 90 % нас. становлять *французи*. У Ф. живуть також ельзасці, бретонці, італійці, португальці, іспанці, корсіканці, каталонці, баски, араби, валлони, росіяни, поляки, євреї, вірмени, греки, українці та ін. Держ. мова — французька. Пересічна густота нас.— 98,5 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше заселені пн.-сх. райони Ф. і долина р. Рони, менше заселені припіренейські та приальпійські райони. Міське населення становить 73 % (1975). Найбільші міста: *Париж, Марсель, Ліон, Тулуза, Ніцца, Нант, Бордо, Страсбур, Гавр*.

Історія. На тер. Ф. люди жили з найдавніших часів (можливо, 1 млн. років тому). Знайдено багато пам'яток *палеоліту* (див., зокрема, *Ла-Шапель-о-Сен*). За окремими франц. місцевостями, де були значні археол. знахідки, в науці названо осн. культури палеоліту і *мезоліту*. В 1-му тис. до н. е. тер. Ф. була населена *кельтами* (римляни називали їх галлами, звідси назва всієї країни *Галлія*). В кін. 2 — серед. 1 ст. до н. е. Галлію завоював Старод. Рим, який утворив на її території ряд провінцій. У 3—6 ст. н. е. Галлію завоювали герм. племена (*вестготи, бургунди, франки*). Вони створили на тер. Галлії ряд «варварських» д-в, найбільшою з яких на серед. 6 ст. була *Франкська держава*. За *Верденським договором 843* її було поділено на три частини, що поклало початок утворенню трьох самостійних д-в: Ф. (назва з 10 ст.), Німеччини, Італії. Першу королівську дин. *Каролінгів* у Ф. 987 змінила дин. *Капетінгів*. У 9—11 ст. у Ф. відбувався процес формування феод. відносин. Номінально єдине королівство поділялося на численні феод. володіння. Виникла основана на поземельних відносинах феод. ієрархія з характерною для неї системою *васалітету*. Почало оформлятися *лицарство*, виникли *духовно-лицарські ордени*. Вільні селяни (*вілани*) поступово перетворилися на кріпаків (*сервів*). Тривало відокремлення ремесла від с. г. З 10 ст. почали виникати нові і відроджуватися старі (римські) міста як центри ремесла і торгівлі. В 11—12 ст. внаслідок боротьби проти влади феодалів багато міст домоглося статусу *комуни*. В 11—13 ст. франц. лицарство взяло активну участь у *хрестових походах*. У 13—14 ст. у зв'язку з зростанням товарності сел. г-ва йшов процес звільнення (за викуп) селян від особистої залежності від феодалів. Починаючи з 12 ст. у Ф. відбувався процес об'єднання незалежних феод. володінь в єдину державу і поступового посилення королівської влади. В 1302 король *Філіпп IV*, прагнучи здобути у боротьбі проти великих феодалів підтримку різних верств населення, скликав *Генеральні штати* з представників духівництва, дворянства і *третього стану*. З того часу державний лад Ф. набув форми станової монархії.

Передгір'я Піренеїв.

Краєвид у верхній течії Рони.

Париж. Вид на собор Паризької богоматері. 1163—1257.

Столітня війна 1337—1453 Ф. з Англією, що велася на франц. території, затримала розвиток країни, призвела до її розорення. В 2-й пол. 14 ст. невдоволення народу вилилось у *Паризьке повстання 1357—58, Жакерію*. Перемога франц. військ, очолених *Жанною д'Арк*, знаменувала перелом у ході Столітньої війни, яка закінчилася перемогою Ф. В кін. 15 ст. за дин. *Валуа* було завершено об'єднання франц. земель в єдину централізовану д-ву. З кін. 15 ст. у Ф. в надрах феод. ладу почав зароджуватися капіталістичний уклад. З'явилися *мануфактури*, розширилася внутр. і зовн. торгівля (див. *Ост-Індські компанії*). Капіталістичні відносини в с. г. набули у Ф. в 16 ст. форми оренди. В 16 ст. у Ф. склалася абсолютна монархія (див. *Абсолютизм*), яка досягла найбільшого розквіту після закінчення *релігійних воєн* (1562—94; див. також *Варфоломіївська ніч*). У 1589 до влади прийшов *Генріх IV* з дин. *Бурбонів*. У 1635 Ф., яка прагнула протидіяти претензіям *Габсбургів* на загальноєвроп. панування, вступила в *Тридцятилітню війну 1618—48*. У французькому війську билося бл. 2500 українських козаків. За *Вестфальським миром 1648* Ф. одержала значну частину Ельзасу. Збільшення податків під час війни погіршило становище населення і викликало численні повстання (*«босоногих»* 1639 та ін.). Почався антиабсолютистський рух (див. *Фронда*). В період правління *Людовіка XIV* (1643—1715) франц. абсолютизм досяг найбільшого розвитку. Набула активності зовн. політика Ф. Внаслідок ряду воєн вона значно розширила свою територію і добилася політ. гегемонії в Європі, яку, проте, втратила після війни за *Іспанську спадщину* 1701—14. Внаслідок експедицій у Пн. Америку, Африку, Індію та ін. райони землі Ф. перетворилася на колоніальну д-ву. У 18 ст. в пром-сті утвердився капіталістичний уклад, у с. г. посилилися капіталістичні елементи. Дальшому розвиткові продуктивних сил заважав феод.-абсолютистський лад. За *Людовіка XVI* (правив 1774—92) Ф. вступила в період гострої кризи абсолютизму. В 1788—89 у Ф. склалася революц. ситуація, яка привела до *Великої французької революції*. Завдяки активній участі народу революція розвивалася по висхідній лінії. Було скасовано всі станові привілеї, прийнято *Декларацію прав людини і громадянина*, конфісковано церк. землі, проведено ряд бурж.-демократичних перетворень, 1792 ліквідовано монархію і встановлено

Ніцца. Вид частини міста.

республіку. Найвищим етапом революції було встановлення революц.-демократичної *якобінської диктатури* (червень 1793 — липень 1794). 27/28.VII 1794 у Ф. стався контрреволюц. *термідоріанський переворот,* який привів до влади правих (гол. чин. нову буржуазію). У Ф. почався період реакції. В період термідоріанського Конвенту (1794—95), *Директорії* (1795—99) велика буржуазія, яка повернулась до влади, в запеклій боротьбі проти нар. мас ліквідувала закони революц. періоду, що не відповідали її інтересам. В 1796 було розгромлено революц. рух, спрямований проти контрреволюц. бурж. диктатури (див. «*Змова рівних*»), очолений Г. *Бабефом.* Капіталістична економіка і бурж. суспільство дістали широкий простір для дальшого розвитку. В результаті контрреволюц. перевороту *вісімнадцятого брюмера* (9.XI 1799), здійсненого Наполеоном Бонапартом (див. *Наполеон I*), у Ф. було скинуто уряд Директорії і встановлено воєн. диктатуру у формі *Консульства.* Ставши 1804 імператором, Наполеон I (див. *Бонапартизм, Перша імперія*) розв'язав у Європі ряд загарбницьких, грабіжницьких воєн, метою яких було завоювання нових земель і встановлення в Європі та в усьому світі гегемонії франц. буржуазії. В процесі цих воєн Наполеону I вдалося захопити значну частину земель європ. країн. У 1812 на тер. Росії армію Наполеона I було розгромлено (див. *Вітчизняна війна 1812*). Внаслідок поразки в *Лейпцігській битві 1813* Ф. була позбавлена всіх завоювань у Європі. 6.IV 1814 Наполеон I зрікся престолу, 1815 знову захопив його (див. *Сто днів*). Після поразки Наполеона I при *Ватерлоо* у Ф. було поновлено дин. Бурбонів (спочатку *Людовік XVIII,* потім Карл X; див. *Реставрація*). Уряд Ф. проводив реакційну внутр. і зовн. політику. В 1823, виконуючи рішення *Священного союзу,* Ф. придушила революцію в Іспанії. В результаті бурж. *Липневої революції 1830* дин. Бурбонів було повалено. У Ф. було встановлено бурж. монархію на чолі з представником Орлеанського дому Луї Філіппом. У період *Липневої монархії* (1830—48) у Ф. швидкими темпами відбувався пром. переворот (завершився в 50—60-х рр. 19 ст.), зріс індустр. пролетаріат, загострилася класова боротьба (див. *Ліонські повстання 1831 і 1834*). Серед передових робітників почали поширюватися ідеї утопічного комунізму. Виступили ідеологи дрібнобурж. *утопічного соціалізму* Л. *Блан,* П. Ж. *Прудон* та ін. Виникли різні таємні революц. товариства. В результаті Лютневої бурж.-демократичної революції 1848 (див. *Революція 1848 у Франції, Червневе повстання 1848* в Парижі) монархічний лад було повалено. В країні було встановлено *Другу республіку* (1848—52); 2.XII 1851 — режим військово-буржуазної диктатури Луї Наполеона Бонапарта, який згодом (2.XII 1852) був проголошений імператором (*Наполеон III*). В період *Другої імперії* (1852—70) антинар. внутр. і антинац. зовн. політика уряду (див. *Кримська війна 1853—56, Австро-італо-французька війна 1859, Англо-франко-китайська війна 1856—60, Франко-прусська війна 1870—71*) викликала невдоволення в країні. У вересні 1870 внаслідок повстання народу Парижа монархію було ліквідовано, і Ф. знову проголошено республікою. Намагання буржуазії роззброїти робітн. клас, що відіграв осн. роль у цій революції, привело до нового революц. вибуху. 18.III 1871 паризький пролетаріат зі зброєю в руках взяв владу в свої руки, перемогла перша в світі пролет. революція — *Паризька комуна 1871.* Зусиллями внутр. (див. *Версальці*) і зовн. контрреволюції Паризька комуна була жорстоко придушена. Буржуазія поновила свою владу. В 1875 Нац. збори затвердили конституцію *Третьої республіки* (1870—1940). З 70-х рр. 19 ст. у Ф. почалося нове піднесення робітн. руху. В 1880 було оформлено Робітничу партію Ф. В 1895 засн. Заг. конфедерацію праці Ф., 1905 — Франц. соціалістичну партію. В кін. 19 ст. в основному завершилося утворення франц. колоніальної імперії. На межі 20 ст. франц. капіталізм вступив у стадію імперіалізму. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Ф. проводила активну зовн. політику. Побоюючись агресії з боку Німеччини і маючи свої імперіалістичні плани, Ф. пішла на зближення з Росією і 1891—93 уклала з нею воєн. союз (див. *Франко-російський союз*). У 1904 Ф. уклала угоду з Великобританією, що поклало початок утворенню *Антанти.* В її складі Ф. взяла участь у *першій світовій війні 1914—18.* Після капітуляції Німеччини в листопаді 1918 між нею і д-вами Антанти було укладено *Комп'єнське перемир'я 1918.* Більшість його положень лягла в основу *Версальського мирного договору 1919* (див. також *Версальсько-Вашінгтонська система*). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії імперіалістичний уряд Ф. став одним з гол. організаторів і учасників антирад. інтервенції. У відповідь на це по всій Ф. розгорнувся рух на захист Країни Рад (див. «*Руки геть від Росії*»). Під впливом Великого Жовтня значно зросла політ. свідомість і революц. загартованість франц. пролетаріату. В 1918—20 у Ф. було піднесення революц. руху. Відбувалися революц. заворушення серед солдатів і моряків, які брали участь в антирад. інтервенції (див. *Чорноморське повстання французького флоту 1919*). В 1920 засновано Франц. компартію (ФКП). В 1924 уряд Ф. встановив дипломатичні відносини з СРСР. У 30-х рр. Ф. охопила екон. криза. Праві кабінети А. *Бріана* (1929), А. *Тардьє* (1929—30, 1932), П. *Лаваля* (1931—32, 1935—36) проводили реакційну внутр. і зовн. політику. В 1934 демократичні сили Ф. зірвали спробу ультраправих встановити в країні фашист. режим. У січні 1936 демократичні сили Ф., очолені ФКП, створили *Народний фронт,* який розгорнув боротьбу проти загрози фашизму і війни. Уряди Нар. фронту заборонили фашист. орг-ції, здійснили ряд заходів демократичного характеру. В 1935 Ф. підписала з СРСР договір про взаємну допомогу. В 1938 Нар. фронт розпався. Уряд Е. *Даладьє* (1938—40) підписав *Мюнхенську угоду 1938* та франко-нім. декларацію 1938 (фактично перекреслила франко-рад. договір 1935), що сприяло розв'язуванню фашист. агресії в Європі. 3.IX 1939 Ф. оголосила війну Німеччині, яка напа-

Париж. На другому плані — Будинок радіо. Архітектор А. Бернар. 1959—63.

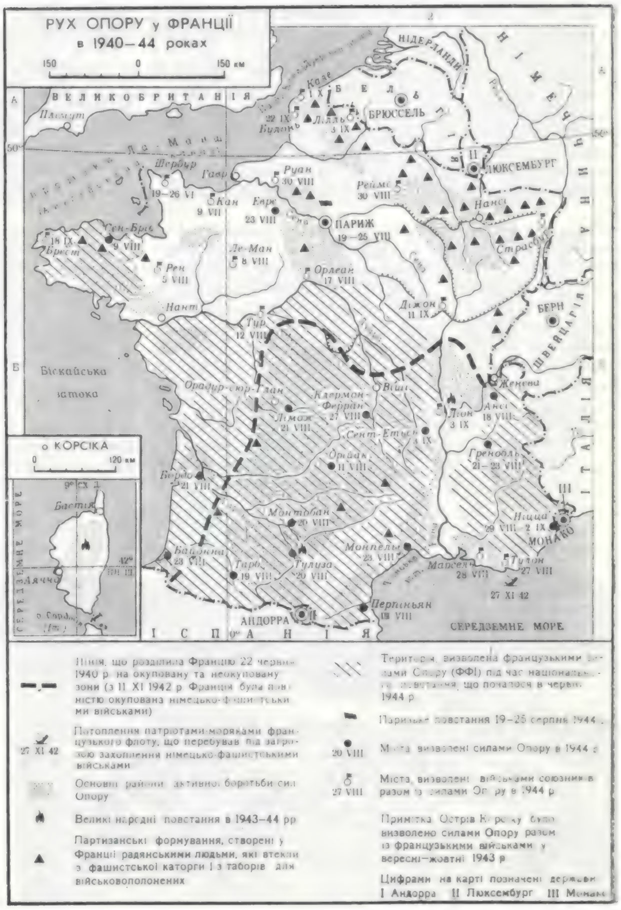

РУХ ОПОРУ у ФРАНЦІЇ
в 1940—44 роках
150
0
150 км
ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
Плімут
Ла-Манш
Шербур
19—26 VI
Гавр
Кан
9 VII
Евре
23 VIII
Руан
30 VIII
Кале
1 IX
Булонь
22 IX
Лілль
3 IX
БЕЛЬГІЯ
БРЮССЕЛЬ
НІДЕРЛАНДИ
НІМЕЧЧИНА
ЛЮКСЕМБУРГ
II
Реймс
30 VIII
Нансі
Страсбург
ПАРИЖ
19—25 VIII
Сена
Сен-Бріє
9 VIII
Брест
18 IX
Рен
5 VIII
Ле-Ман
8 VIII
Орлеан
17 VIII
Нант
Тур
12 VIII
Діжон
11 IX
БЕРН
ШВЕЙЦАРІЯ
Женева
Аннесі
18 VIII
Ліон
3 IX
Віші
Біскайська затока
Орадур-сюр-Глан
Лімож
21 VIII
Клермон-Ферран
27 VIII
Сент-Етьєн
3 IX
Гренобль
21—23 VIII
Орійак
11 VIII
Бордо
21 VIII
Монтобан
20 VIII
Байонна
23 VIII
Тарб
19 VIII
Тулуза
20 VIII
Монпельє
23 VIII
Марсель
28 VIII
Тулон
27 VIII
27 XI 42
Ніцца
29 VIII—2 IX
МОНАКО
III
ІТАЛІЯ
Перпіньян
19 VIII
АНДОРРА
I
ІСПАНІЯ
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
о КОРСІКА
0
120 км
Бастія
Аяччо
о. Сардинія
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
Лінія, що розділила Францію 22 червня 1940 р. на окуповану та неокуповану зони (з 11 XI 1942 р. Франція була повністю окупована німецько-фашистськими військами)
Потоплення патріотами-моряками французького флоту, що перебував під загрозою захоплення німецько-фашистськими військами
27 XI 42
Основні райони активної боротьби сил Опору
Великі народні повстання в 1943—44 рр.
Партизанські формування, створені у Франції радянськими людьми, які втекли з фашистської каторги і з таборів для військовополонених
Територія, визволена французькими силами Опору (ФФІ) під час національного повстання, що почалося в червні 1944 р.
Паризьке повстання 19—25 серпня 1944 р.
20 VIII
Міста, визволені силами Опору в 1944 р.
27 VIII
Міста, визволені військами союзників разом із силами Опору в 1944 р.
Примітка. Острів Корсику було визволено силами Опору разом із французькими військами у вересні—жовтні 1943 р.
Цифрами на карті позначені держави: I Андорра II Люксембург III Монако

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1982
Електроенергія, млрд. кВт·год	265,2
у т. ч. на АЕС, млрд. кВт год	103,2
Кам'яне вугілля, млн. т	16,8
Нафта (переробка), млн. т	83,4
Природний газ, млрд. м³	9,4
Залізна руда, млн. т	19,2
Боксити, млн. т	1,5
Чавун, млн. т	15,1
Сталь, млн. т	18,0
Мідь (рафінована), тис. т	46,2
Свинець (рафінований), тис. т	216,0
Цинк (у зливках), тис. т	240,0
Алюміній (первинний), тис. т	390,0
Пластмаси, млн. т	3,4
Калійні солі (K_2O), млн. т	1,7
Сірчана кислота, млн. т	4,1
Торговельні судна (спущено на воду), тис. т	304,0
Автомобілі, тис. шт.	3502,9
у т. ч. легкові, тис. шт.	386,4
Бавовняні тканини, тис. т	126,0
Синтетичні волокна, тис. т	205,2
Вовняні тканини, тис. т	50,4

ла на союзника Ф. Польщу. Проте практичної допомоги Польщі подано не було. В травні 1940 фашист. війська обійшли з Пн. «*Мажіно лінію*» і вдерлись у межі Ф. Частина франц. армії евакуювалася до Великобританії (див. *Дюнкеркська операція 1940*). 14.VI 1940 фашист. війська вступили в Париж. А. Ф. *Петен,* який на той час очолив уряд Ф., уклав з фашист. Німеччиною *Комп'єнське перемир'я 1940,* згідно з яким ²/₃ тер. Ф. було окуповано фашист. Німеччиною, Ельзас і частину Лотарінгії включено до складу Німеччини. В неокупованій зоні виник профашист. режим «*Віші*».

11.XI 1942 неокуповану частину Ф. зайняли нім. війська. У Ф. розгорнувся *Рух Опору,* який очолила ФКП. В рядах франц. Руху Опору діяли рад. люди, в т. ч. українці (див. В. *Порик,* «*Щорс*», *Перше об'єднання червоних партизанів* у Франції, «*Союз російських патріотів*»). На радянсько-німецькому фронті билися французькі патріоти (див. «*Нормандія — Німан*»). Важливу роль у боротьбі проти нім. фашистів відіграла «*Вільна Франція*» (з 1942 — «Франція, що бореться»), створена Ш. де *Голлем.* 3.VI 1943 був створений Франц. к-т нац. визволення, перетворений 1944 на Тимчасовий уряд Франц. Республіки. До вересня 1944 в умовах переможного наступу Радянської Армії майже всю територію Ф. було визволено від нім.-фашист. окупантів внутрішніми силами Опору (див. *Паризьке повстання 1944*) і франко-англо-амер. військами.

10.XII 1944 уряд Ф. підписав з СРСР договір про союз і взаємодопомогу. Перші післявоєнні уряди Ф. (в т. ч. 1945—46 — уряд Ш. де Голля) включали представників ФКП, Франц. соціалістичної партії та Нар.-респ. руху. В 1946 було прийнято конституцію Четвертої республіки (1946—58). Було здійснено часткову націоналізацію деяких галузей пром-сті і великих банків, дещо поліпшено становище трудящих мас. У 1947 під тиском внутрішньої і зовнішньої реакції було виведено з уряду комуністів. В 1948 Ф. приєдналася до *Маршалла плану,* 1949 вступила до *НАТО,* підписала *Паризькі угоди 1954.* В 1946—54 Ф. вела колоніальну війну у В'єтнамі, яка закінчилася поразкою Ф. В 1954 франц. імперіалісти розв'язали колоніальну війну в Алжірі. Уряд Ф., разом з урядами США, Великобританії та ін. капіталістичних д-в, став на шлях проведення щодо СРСР та ін. соціалістичних країн політики «*холодної війни*». Все це змусило Рад. Союз 1955 анулювати рад.-франц. договір 1944.

Ф. взяла участь в *англо-франко-ізраїльській агресії проти Єгипту 1956.* В 1958 внаслідок кризи режиму Четвертої республіки до влади знову прийшов уряд Ш. де Голля (з грудня 1958 — президент). У 1958 прийнято конституцію *П'ятої республіки,* яка надала президентові надзвичайно широкі повноваження.

До 1960 в обстановці розпаду колоніальної системи імперіалізму більшість колоній Ф. в Африці здобула незалежність. Визнання франц. урядом 1959 прав алжірського народу на самовизначення викликало виступи у Ф. і в Алжірі ультраколоніалістського угруповання військ.-фашист. типу (див. *ОАС*). Після завоювання Алжіром незалежності (1962) ОАС було знешкоджено. Прагнучи зміцнити міжнар. позиції та забезпечити зовнішньополіт. самостійність, Ф. вийшла з військ. орг-ції НАТО (1966), активізувала співробітництво з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Зовнішньополіт. курс, розпочатий Ш. де Голлем, був продовжений президентами Ж. *Помпіду* та В. *Жіскар д'Естеном.* У 1981 в умовах гострої екон. кризи, зростання безробіття, дальшого поглиблення класових суперечностей і класової боротьби в країні до влади у Ф. прийшов блок лівих партій (до складу уряду до липня 1984 входили комуністи). Президентом став Ф. *Міттеран.* Урядом Ф. здійснено націоналізацію ряду банків, деяких пром. компаній, дещо децентралізовано владу та проведено ряд ін. заходів.

Ф. розвиває взаємовигідні зв'язки і контакти з соціалістичними країнами. В 60—70-х рр. між Ф. і СРСР підписано ряд основоположних документів, зокрема «*Принципи співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Францією*» (1971), Декларацію про дальший розвиток дружби і співробітництва між СРСР і Ф. (1975), Довгострокову програму поглиблення екон., пром. і тех. співробітництва між СРСР і Ф. на період 1980—90 (1979) та ін. (див. *Радянсько-французькі документи*). Висловлюючись за мир і мирне співіснування д-в, уряд Ф. в той же час посилює зв'язки з НАТО, підтримує гонку озброєнь, розміщення амер. ракет в Європі. З 1945 Ф.— член ООН.

Ф.— член *Європейської ради, Європейського об'єднання вугілля і сталі, Євратому, Європейського економічного товариства, Західноєвропейського союзу.*

К. О. Джеджула.

Політичні партії, профспілки. *Французька соціалістична партія,* засн. 1905, реорганізована 1969—71. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу.* З 1981 формує уряд. Рух лівих радикалів, засн. 1972. Об'єднана соціалістична партія, засн. 1960. *Французька комуністична партія,* засн. 1920. Об'єднання на підтримку республіки, засн. 1958. Буржуазна партія. Республіканська партія, засн. 1966. Партія великої буржуазії. Національний центр незалежних і селян, засн. 1949. Об'єднує промисловців і великих землевласників. *Партія радикалів і радикал-соціалістів,* засн. 1869, оформилася остаточно 1901. Буржуазна. Центр соціальних демократів, засн. 1976. Правоцентристська партія. Республіканська партія, Партія радикалів і радикал-соціалістів та Центр соціальних демократів утворюють з 1978 федерацію Союз за французьку демократію. *Загальна конфедерація праці,* засн. 1895. Входить до ВФП. Французька демократична конфедерація праці, засн. 1964. «Форс увріер», засн. 1948. Входить до МКВП. Французька конфедерація християнських трудящих. Входить до Всесвітньої конфедерації праці. Федерація національної освіти. Загальна конфедерація кадрів. *К. О. Джеджула.*

Господарство. Ф.—індустр.-агр. країна, одна з найрозвинутіших у капіталістичному світі. В 1982 за обсягом валового нац. продукту посідала 4-е місце серед несоціалістичних країн (після США, Японії та ФРН). У 1981 на Ф. припадало 6,1 % пром. виробн. і 5,7 % експорту товарів капіталістичних країн. Характерний високий рівень концентрації капіталу і виробн. поряд з широким розвитком у деяких галузях господарства (с. г., торгівля, легка пром-сть) дрібного і серед. виробництва. Великого розвитку набув держ.-монополістичний капіталізм. Зростає роль держ. сектора, в якому 1981 створювалося бл. 20 % валового внутр. продукту і було зайнято 22,3 % самодіяльного населення країни. Націоналізовано ряд великих промислових компаній та банків. Державі належить також більша частина залізничного транспорту, пошта і телеграф, канали, н.-д. заклади. Значні держ. капіталовкладення в економіку кол. колоній Ф. та країн Європейського економічного товариства. В деяких галузях (нафтова промисловість, машинобудування та ін.) значні позиції утримує іноземний капітал, гол. чин. США. Заг. криза світового капіталістичного г-ва і великі воєнні витрати призводять до погіршення екон. становища Ф. й зниження життєвого рівня широких мас трудящих. У 1982 роздрібні ціни зросли на 9,7 %, збанкрутувало бл. 21 тис. компаній, число безробітних 1983 становило 9,8 % всієї робочої сили. Промисловість. У пром-сті створюється 30 % валового внутр. продукту і зайнято 24,6 % самодіяльного населення (1982). Незважаючи на відносно високі темпи розвитку важкої пром-сті після 2-ї світової війни, значне оновлення осн. капіталу в ній, розвиток багатьох нових галузей, велику роль продовжують відігравати галузі групи Б.

Паливно-енерг. ресурсами країна забезпечена недостатньо. Бл. 65 %

Судноверф у Нанті.

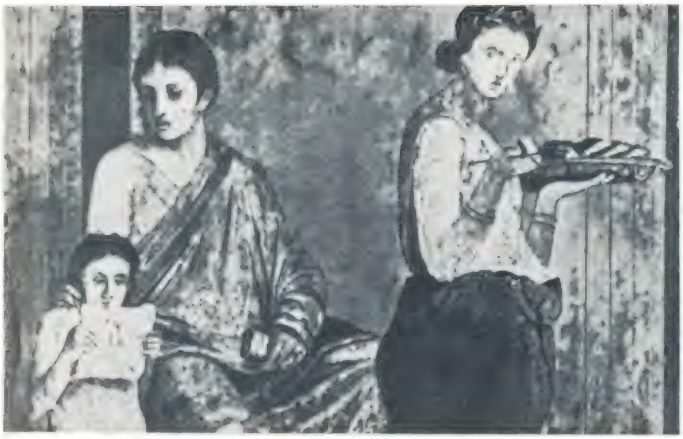
1

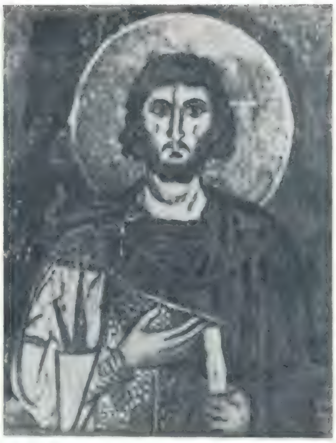
2

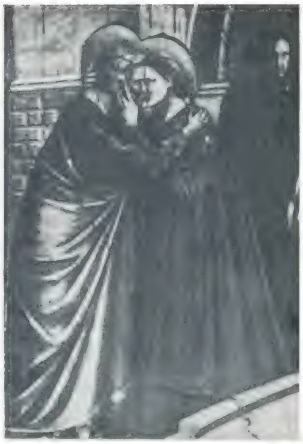
3

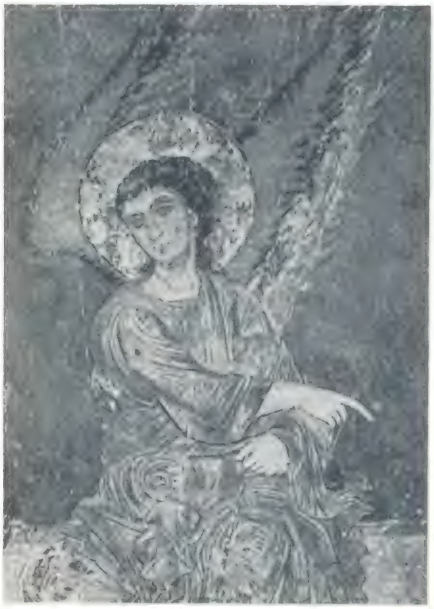
4

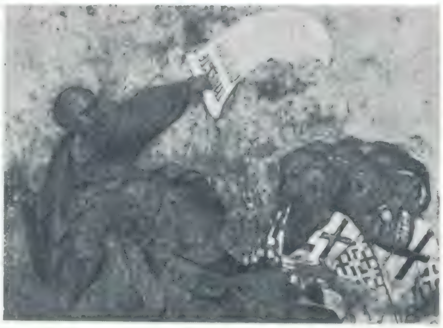
5

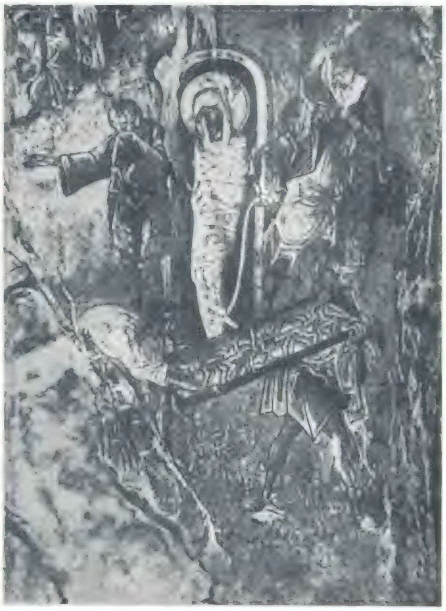
6

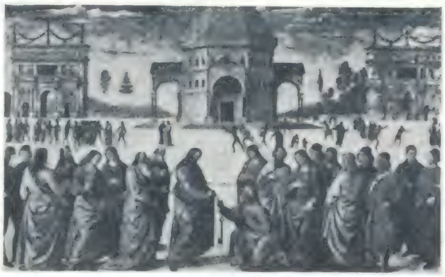
7

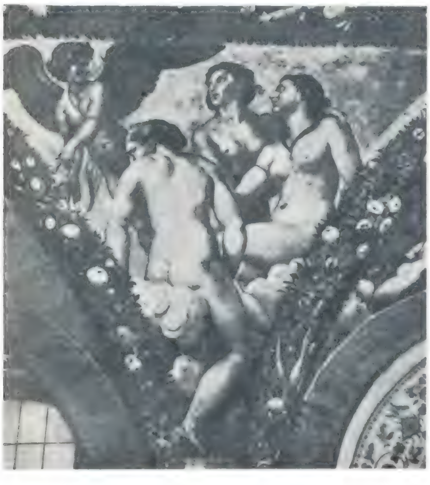
8

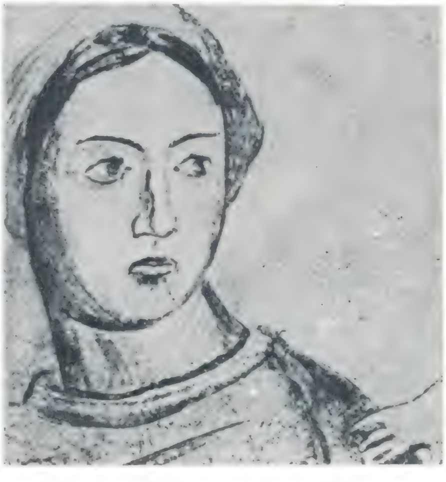
9

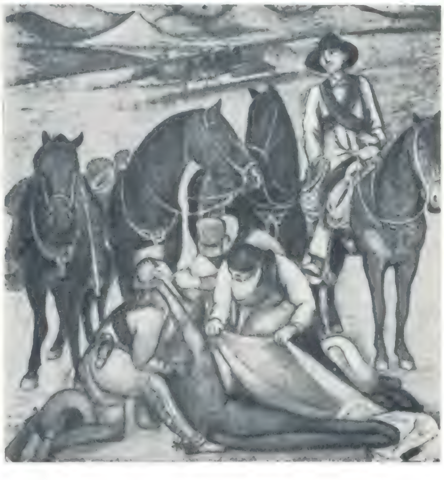
10

До ст. **Фреска.**

1. Ритуальне читання та принесення жертви. Деталь розпису «Діонісійські містерії» на віллі Містерій у Помпеях. Середина 1 ст. до н. е. **2.** Невідомий святий. Фреска собору Різдва богородиці Антонієвого монастиря в Новгороді. 1125. **3.** Джотто. Зустріч Йоакіма та Анни. Фрагмент фрески капели дель Арена в Падуї. Бл. 1305. **4.** Ангел. Деталь фрескової композиції «Жони-мироносиці» в церкві св. Миколая в Кінцвісі. Грузія. Початок 13 ст. **5.** Андрій Рубльов. Апостол Петро з групою святих. Деталь фрески на склепінні південного нефа Успенського собору у Владимирі. 1408. **6.** Воскресіння Лазаря. Фреска церкви монастиря Пантанасса в Містрі. Греція. Близько 1428. **7.** Перуджіно. Передача ключів св. Петру. Фреска Сікстинської капели в Ватікані. Рим. Близько 1481. **8.** Рафаель. Амур і три грації. Фреска вілли Фарнезіна в Римі. 1518. **9.** В. А. Фаворський. Фрагмент розпису в Московському музеї охорони материнства й дитинства. 1933. **10.** Д. Рівера. Смерть революціонера. Фреска в Міністерстві народної освіти в Мехіко. 1923—24.

1

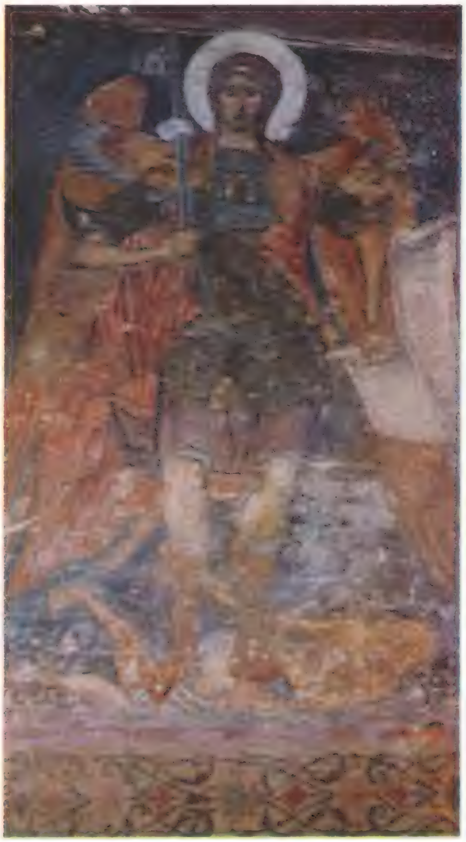

2

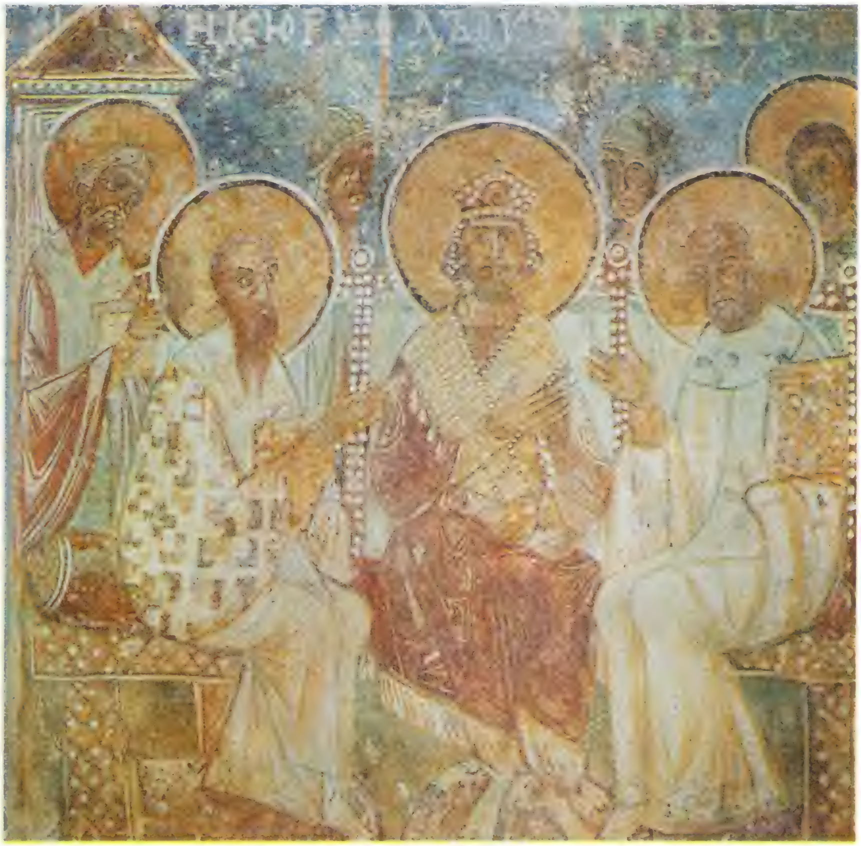

3

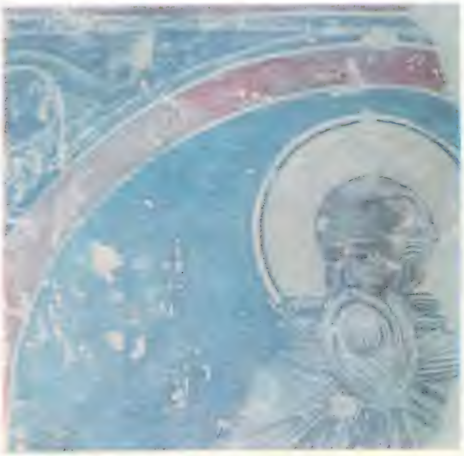

До ст. **Фреска.**

1. Архангел Михаїл. Церква Спаса на Берестові в Києві. 1644—46.

2. Кирило повчає в соборі. Кирилівська церква в Києві. 12 ст.

3. Невідомий святий. Кінець 15 ст.

4. Свята Текля. Спаський собор у Чернігові. Перша половина 11 ст.

5. Покров богоматері. Фрагмент. Кінець 15 ст.

6. Г. А. Довженко. Партизани. 1968.

3 і 5 — Онуфріївська церква в селі Лаврові Старосамбірського району Львівської області.

4

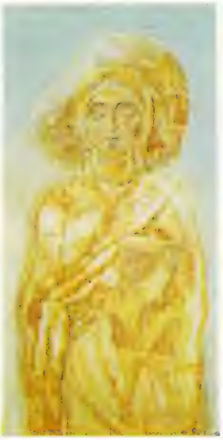

5

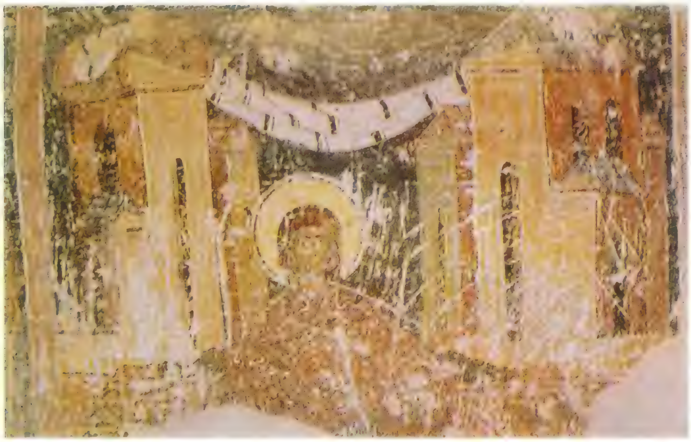

6

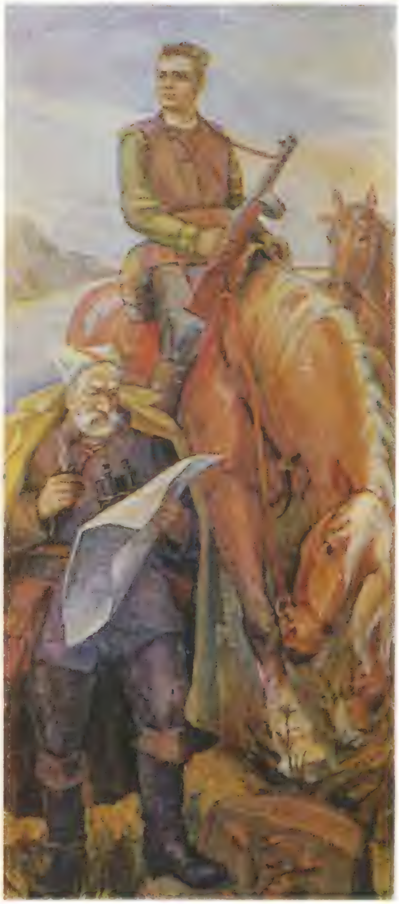

палива імпортується. Видобувають кам. вугілля (Лотарінгський, Північний, Центр — Південь басейни), в невеликій кількості природний газ і нафту. Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС (працюють переважно на імпортному паливі), значна частина — на АЕС (за потужністю АЕС країна посідає 2-е місце в світі). Розробляють також родовища заліз. руди (гол. чин. у Лотарінгії),уранової руди (Ла-Крузьєр, Л'Ескарп'є та інші родовища), бокситів (у департаментах Вар і Еро на Півдні країни); в невеликій кількості — цинк, свинець, вольфрам, золото, калійні солі, сірку, кам. сіль та ін. На базі місцевих ресурсів, переважно в місцях видобування сировини (Лотарінгія та Північний район), діють металург. підприємства, найбільші металург. комбінати (у Дюнкерку та Фосі) працюють на довізній заліз. руді. Виплавляють якісну сталь (Ле-Крезо, Сент-Етьєн), алюміній (Гардан, Салендр, Ногер та ін.), мідь (Ле-Пале), свинець і цинк (Нуайєль-Годо, Ліон, Вів'є), нікель (Гавр), кобальт, вольфрам тощо. Основні центри атомної пром-сті — Ле-Буше під Парижем, П'єрлат, Маркуль. Найрозвинутіша галузь пром-сті — машинобудування. За випуском автомобілів (гол. центри — Париж, Монбельяр, Ліон) та продукції авіакосмічної галузі (у т. ч. військ. та цивільні літаки, вертольоти, двигуни, ракетна й космічна техніка; осн. центри — Париж, Тулуза, Бордо) Ф.— на одному з провідних місць у капіталістичному світі. Значне суднобудування (Нант, Дюнкерк, Марсель). Виробляють також локомотиви і вагони, верстати, трактори, електротех. устаткування, електронну апаратуру, с.-г. машини та ін. Більшість підприємств електротехнічної та електронної пром-сті зосереджена в Парижі. Ф.— значний виробник зброї, в т. ч. на експорт. Хімічна та нафтохім. (на довізній сировині) пром-сть представлена виробн. пластмас, синтетичного каучуку та смол, хім. волокна, миючих засобів, продукції воєн. хімії, мінеральних добрив, фарм. препаратів, аміаку, соди, барвників, парфюмерних виробів та ін. Осн. центри — Париж і його міста-супутники, Ліон, райони Гавра й Марселя. Найбільші підприємства по виробн. автомоб. шин та ін. гумових виробів у Клермон-Феррані і Монлюсоні. Гол. галузь легкої пром-сті — текстильна, зокрема бавовняна, вовняна, лляна, джутова, трикотажна (Париж, Лілль, Армантьєр, Рубе — Туркуен, Мюлуз, Епіналь, Труа, район Ліона та ін.). Розвинута швейна й галантерейна (Париж, який вважається «законодавцем мод»), а також взуттєва (за випуском взуття Ф. займає одне з перших місць у світі) пром-сть. Значна харчосмакова пром-сть. Ф. відома своїми коньяками, лікерами, шампанськими, бордоськими і бургундськими винами (щороку виробляється більш як 600 млн. л спиртних напоїв).

Сільське господарство. У с. г. виробляється 5 % валового внутр. продукту й зайнято 8,5 % самодіяльного населення (1982). Ф.— найбільший у Зх. Європі виробник і експортер с.-г. продукції. Переважають дрібні й середні сел. г-ва. У виробн. товарної продукції гол. роль відіграють великі капіталістичні г-ва. Поширені оренда землі, постачальнозбутова кооперація. У структурі с. г. за вартістю (бл. 55 %) переважає продукція тваринництва. Поголів'я (млн., 1982): великої рогатої худоби — 24,5, овець — 13,5, свиней — 11,5. С.-г. угіддя займають бл. 60 % тер. країни. Понад 54 % усіх с.-г. угідь — під орними землями, понад 40 % — під пасовищами й сіножатями. Гол. зернова культура — пшениця. Її вирощують переважно на Пн.-Французькій низовині. Велике значення мають ячмінь і кукурудза. На бідних грунтах Центрального Французького масиву культивують жито, в дельті Рони — рис. З тех. культур найбільше значення мають цукр. буряки, льон, хміль і тютюн. Значні площі—під виноградниками, більшість їх зосереджена в районі Бордо та в долинах річок Рони, Сони, Гаронни, Дордоні і Луари. Розвинуте овочівництво й садівництво. В лісах — заготівля деревини. В 1982 було виловлено 0,75 млн. т риби.

Транспорт. Ф. має добре розвинуту трансп. сітку радіальної конфігурації з центром у Парижі. У внутр. перевезеннях переважає автомоб. транспорт. Довж. (тис. км, 1980): автошляхів — 801,4 (у т. ч. 3,9 — автострад), з-ць заг. користування — 34,5, з них електрифікованих — 7,3 (на окремих лініях пасажирські поїзди розвивають швидкість до 300 км/год), внутр. водних шляхів — 8,6, нафто- і продуктопроводів — 3,5 (1982). Тоннаж мор. торг. флоту — 10,8 млн. брутто реєстрових т. Найбільші мор. порти — Марсель, Гавр, Дюнкерк, Нант— Сен-Назер, Бордо; міжнар. аеропорт— Париж.

Зовнішня торгівля. За обсягом зовн. торгівлі, експортом капіталу, імпортом робочої сили та числом іноз. туристів (1982 країну відвідало 28 млн. іноз. туристів) Ф.— на одному з провідних місць у капіталістичному світі. Осн. статті експорту — машини і пром. устаткування, сировина і напівфабрикати, хім. товари, вироби легкої пром-сті, с.-г. продукція, товари широкого вжитку. Довозять сировину й напівфабрикати, нафту, кам. вугілля, машини і устаткування, споживчі товари тощо. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства. На основі довгострокових урядових угод розвиваються двосторонні екон. відносини з СРСР, зокрема, у металург., автомобілебудівній, хім., газовій, парфюмерній та ін. галузях. Оборот торгівлі між обома країнами 1982 досяг 3,5 млрд. крб. Грош. одиниця — франц. франк. За курсом Держбанку СРСР 100 франків = 9,11 крб. (вересень 1984). *О. Є. Слука.*

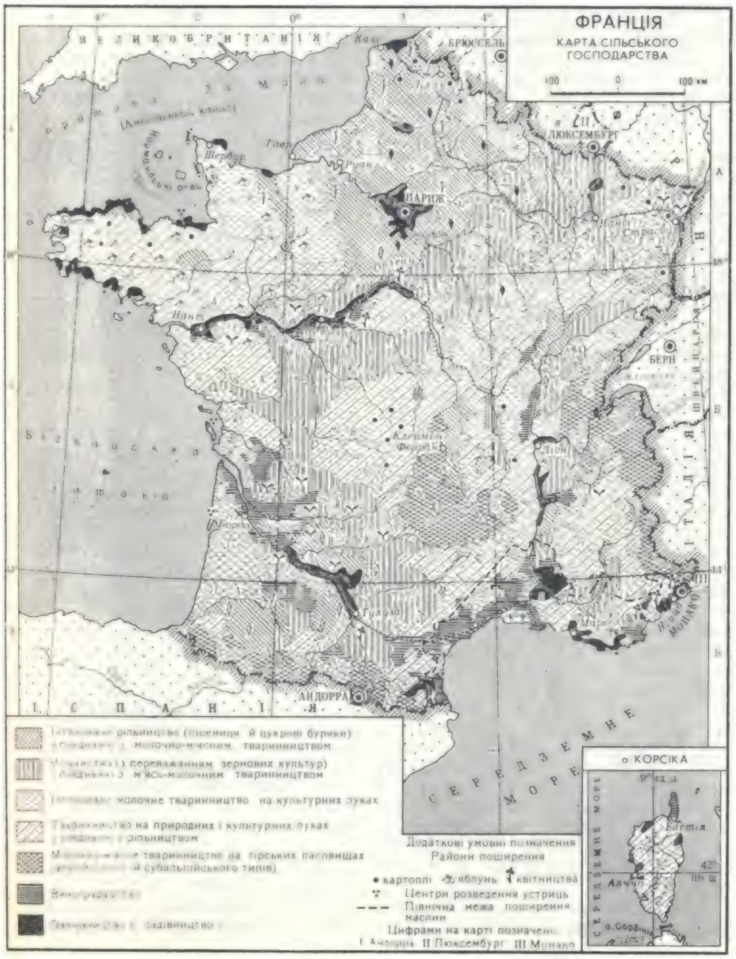
ФРАНЦІЯ
КАРТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
100 0 100 км
ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
БРЮССЕЛЬ
ЛЮКСЕМБУРГ
ПАРИЖ
Нант
БЕРН
АНДОРРА
ІСПАНІЯ
ІТАЛІЯ
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
о КОРСІКА
Аяччо
Бастія
рільництво (пшениця й цукрові буряки) з молочно-м'ясним тваринництвом
з переважанням зернових культур) з м'ясо-молочним тваринництвом
молочне тваринництво на культурних луках
на природних і культурних луках рільництвом
тваринництво на гірських пасовищах й субальпійського типів)
садівництво
Додаткові умовні позначення
Райони поширення
картоплі
яблунь
квітництва
Центри розведення устриць
Північна межа поширення маслин
Цифрами на карті позначені:
II Люксембург III Монако

ДИНАМІКА ЗРОСТАННЯ ІНДЕКСУ РОЗДРІБНИХ ЦІН (1970-100%)

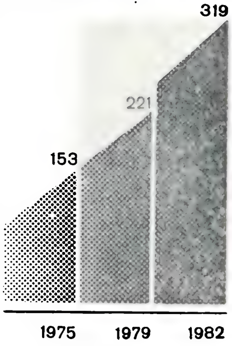

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції (тис. т)

Продукція	1982
Пшениця	25 110
Ячмінь	10 100
Овес	1800
Жито	340
Кукурудза	9500
Рис	27
Цукрові буряки	29 052
Яловичина	1600
Свинина	1300
Молоко, млн. гл.	258

Портал монастирської церкви Сен-Трофім у Арлі. Прованс. 1180 — 1200.

Собор Нотр-Дам у Лані. 1150 – 1215.

Церква Нотр-Дам у Паре-ле-Моньяль. Бургундія. Основне будівництво в 11 ст.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 в країні було бл. 558 тис. лікарняних ліжок (105 ліжок на 10 тис. ж.). Мед. допомогу подавали 86,3 тис. лікарів (понад 16 лікарів на 10 тис. ж.); 1975 працювало 26,3 тис. зубних лікарів і 31,5 тис. фармацевтів. Підготовка лікарів здійснюється на 33 мед. ф-тах ун-тів. На тер. Ф. розміщені відомі курорти: бальнеологічні і грязьові — Віттель, *Віші*, Пломб'єр-ле-Бен, Екс-ле-Бен та ін., кліматичні — Антіб, Біарріц, Дьєп, Кан, Ментона, *Ніцца*.

А. М. Сточик.

Освіта і культурно-освітні заклади. Структура навч. закладів, навч. програми й плани регламентовані інструкціями М-ва нац. освіти. Тер. Ф. поділено на 25 академій (навч. округів), кожна складається з департаментів. На чолі академії стоїть ректор, департаменту — інспектор академії; вони здійснюють контроль за виконанням розпоряджень центр. властей. Держ. школа відокремлена від церкви, але більшість приватних шкіл перебуває під впливом католицької церкви (1980/81 навч. р.— 16 % усіх учнів). Обов'язкове навчання 10-річне, починається з 6 років (за законом 1975 при належній підготовці дозволяється з 5 років). Воно здійснюється у 5-річній поч. школі (1980/81 навч. р.— 4,4 млн. учнів) і наступному 1-му циклі серед. освіти — 4-річному колежі з єдиною загальноосв. підготовкою, що доповнюється в двох останніх класах системою предметів за вибором (1980/81 навч. р.— 2,8 млн. учнів). 2-й цикл серед. освіти має два напрями: загальноосвітній і профес.-технічний. Повну серед. освіту здобувають у ліцеях (1980/81 навч. р.— 1,1 млн. учнів). Нинішня структура ліцею засн. на поступовій диференціації навчання, особливо яскраво вираженій у випускному класі, який поділяється на 11 секцій відповідно до профілів вузів. Випускники ліцею здобувають ступінь *бакалавра*. Профес.-тех. підготовка здійснюється в трирічних ліцеях тех. освіти (1980/81 навч. р.— бл. 700 тис. учнів), що випускають робітників серед. кваліфікації, або на дворічних профес. курсах, що дають майбутнім робітникам елементарну виробничу підготовку. Вищу освіту дають ун-ти й вищі школи, причому в ун-тах навчається бл. 90 % усіх студентів. Бакалаврів приймають без екзаменів, кількість студентів на 1-му курсі не лімітується, згодом значна частина їх відсівається. В 1981 було 73 ун-ти (бл. 840 тис. студентів): у Парижі, Ліоні, Марселі, Монпельє, Страсбурі та ін. При ун-тах створено дворічні технологічні ін-ти, що готують спеціалістів вузького профілю. Найбільший вуз — *Паризький університет*. Вищі школи (інженерні, агрономічні, комерційні та ін.) — спеціалізовані навч. заклади, прийом до яких проводиться на основі конкурсних екзаменів. Для вступу до вищих шкіл, або т. з. великих шкіл, необхідно після ліцею закінчити 2-річні класи. Найбільш відомі й привілейовані: Вища нормальна школа, Нац. політех. ін-т, Вища практична школа, Нац. школа адміністрації, Вища гірнича школа. За академіч. рівнем і соціальним престижем вони стоять вище ніж ун-ти (1980/81 навч. р. — бл. 40 тис. студентів). Особливе місце в системі освіти Ф. посідає *Колеж де Франс* (засн. 1530). Найбільші б-ки: *Бібліотека національна*, б-ка *Інституту Франції*, б-ка *Сорбонни*, б-ка ун-ту Сент-Женев'єв, б-ка Арсеналу, всі — в Парижі, Нац. й університетська — в Страсбурі. Найвідоміші музеї містяться в Парижі та його околицях: *Лувр*, *Версаль*, Карнавале (історія Парижа), *Національний музей сучасного мистецтва*, *Музей імпресіонізму*, Гіме (мистецтво країн Сходу), Людини, природничої історії, армії; меморіальні — Родена, Бальзака, Гюго та ін., там же — квартира-музей В. І. Леніна; *Фонтенбло*; в Ліоні — Музей галло-римської цивілізації, у фортеці на о. Іф, поблизу Марселя — т. з. замок графа Монте-Крісто, Музей Ф. *Леже* під Ніццою та ін.

О. Б. Лисова.

Наука і наукові установи. Розвиток науки на тер. Ф. бере початок у ранньому середньовіччі. Центрами збирання наук. відомостей були монастирі, а з розвитком міст — ремісничі колегії. У 1253—57 засновано Сорбонну. В 13 ст. виникли перші ун-ти, серед них — Паризький університет. У 1530 створено Колеж де Франс. Розвиток науки в 16 ст. пов'язаний з іменами гуманіста Ф. *Рабле*, філософа М. *Монтеня*, хірурга А. *Паре*, математика Ж. Фернеля, геолога Б. Паліссі. У розвитку фіз.-матем. науки 17 ст. велику роль відіграли праці П. *Гассенді*, Р. *Декарта*, Б. *Паскаля*, П. *Ферма*, Е. *Маріотта*. Цінну історико-геогр. працю про Україну видав Г. Л. *Боплан* (1650). Значний внесок у дослідження Пн. Америки зробив гідрограф С. Шамплен, у систематику рослин — Ж. Турнефор. Розвиткові науки сприяло відкриття Франц. академії (засн. 1635), Паризької академії наук (1666). В 17 ст. у Ф. виникло бурж. екон. вчення — *меркантилізм*. Засновником *класичної буржуазної політичної економії* у Ф. був П. *Буагільбер*. Ранніми провісниками франц. матеріалізму виступили просвітителі Ш. Л. *Монтеск'є* і *Вольтер*. Великою подією культур. життя серед. 18 ст. стало видання «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», в якому взяли участь Д. *Дідро*, Ж. Л. *Д'Аламбер*, Ж. Ж. *Руссо*, Ш. Л. Монтеск'є, К. А. *Гельвецій*, Ж. *Ламетрі*, П. А. *Гольбах* та ін. *енциклопедисти*. Французький матеріалізм 18 ст. мав значний вплив на розвиток світової філос. думки. Видатним представником утопічного комунізму був Г. *Бабеф*. З кінця 18 ст. франц. філософія в осн. втратила свою революційність, у філос. науці запанував містико-ідеалістичний напрям. У 1795 засновано *Інститут Франції*, що об'єднав діяльність наук. і худож. академій. Значних успіхів було досягнуто в галузі природничих і тех. наук у 18 ст. Істотний вплив на розвиток природознавства мали праці Ж. *Бюффона*, Ж. Л. Д'Аламбера, Ж. Лагранжа, А. Лежандра, Ш. *Кулона*. А. Л. *Лавуазьє* створив основи кисневої теорії горіння, було винайдено візок з паровим двигуном (Н. Ж. Кюньйо), тепловий аеростат (брати Ж. та Е. Монгольф'є); здійснено плавання навколо світу (Л. А. Бугенвіль і Ж. Ф. *Лаперуз*). Ф.— батьківщина метричної системи мір, прийнятої декретом Конвенту 1795, тут виникло вчення *фізіократів*. У 1-й пол. 19 ст. закладено основи термодинаміки (Н. *Карно*), електродинаміки (А. *Ампер*), розроблялися теор. питання математики (Ж. *Фур'є*, О. *Коші*, Е. *Галуа*), хімії (Б. Куртуа відкрив йод, Ж. *Гей-Люссак* — закони теплового розширення газів). П. *Лаплас* висунув космогонічну гіпотезу утворення Сонячної системи, І. Фізо й Ж. *Фуко* здійснили досліди по вимірюванню швидкості світла у воді й повітрі. О. Френель розробив теорію дифракції й інтерференції, в галузі астрономії, оптики, електромагнетизму, метеорології працював Д. Ф. *Араго*, астроном У. Ж. Ж. *Левер'є* склав точні таблиці руху планет, вирахував положення планети Нептун та ін. Засновником єгиптології став Ж. Ф. *Шампольйон*, палеонтології — Ж. *Кюв'є*, значний внесок у кристалографію зробив Р. Ж. Аюї. В галузі геології заслуговують на увагу праці Ж. Б. Л. Елі де Бомона. В галузі біології Ж. Б. *Ламарк* і Е. *Жоффруа Сент-Ілер* висловили передові, еволюційні ідеї. Засновником *вульгарної політичної економії* був Ж. Б. *Сей*. Значного поширення набула *дрібнобуржуазна політична економія*. Історики епохи реставрації (О. *Тьєррі*, Ф. *Гізо*, Ф. *Міньє*) створили бурж. теорію класів і класової боротьби. Ф.— батьківщина К. А. *Сен-Сімона* та Ф. М. *Фур'є* — визначних представників *утопічного соціалізму*, що став одним з теор. джерел марксизму. З 40-х рр. 19 ст. у Ф. почало поширюватися марксистське вчення, 1843—45 К. Маркс і Ф. Енгельс брали безпосередню участь у революц. русі в Парижі. Пропагандистами марксизму виступали П. *Лафарг*, Ж. *Гед* та ін.

2-а пол. 19 ст. і наступні роки характерні для франц. науки вагомими досягненнями в усіх галузях знань. Значного розвитку набула медієвістика; слов'янознавству присвячені праці Е. *Дені*, А. *Рамбо*, Л. *Леже*. У галузі техніки — створення верстатів для текст. пром-сті (Ж. Жаккар), винайдення методу одержання литої сталі (П. *Мартен*), залізобетону (Ж. Моньє), досягнення у будівництві (А. *Ейфель*), винайдення кіно (брати О. і Л. Ж. *Люм'єр*), фотографії (Л. Ж. М. Дагер) та ін.; в галузі фізики — відкриття А. А. *Беккерелем* радіоактивності урану, відкриття радіоактивних елементів полонію та радію П. *Кюрі* та М. *Склодовською-Кюрі*. Ш. Фрідель синтезував гліцерин з ацетону, Ф. Ф. А. Муассан одержав вільний фтор. В астрономії істотну роль відіграли праці Ш. *Делоне* і Ф. *Тіссерана* про рух Місяця, спектр. метод спостереження сонячних протуберанців поза затемненням, запропонований П. *Жансеном.* Одним із засновників наук. агрохімії став Ж. Б. *Буссенго.* Ж. А. *Пуанкаре* — автор значних праць у різних галузях математики. Роботи Л. *Пастера* стали визначною подією в історії біології та медицини. В цих галузях відомі дослідження Ш. *Лаверана,* який виявив збудника малярії, Ф. Відаля й Ш. Ніколя з імунодіагностики черевного й висипного тифів, П. *Жане,* Ж. *Шарко* — в галузі невропатології та психіатрії. Визначним представником психології кін. 19 — поч. 20 ст. став Т. А. *Рібо.* В галузі психофізіології відомі праці А. П'єрона, дослідження складних структур сприймання часу П. *Фреса.*

В сучас. Ф. значного розвитку досягнуто у фіз.-матем. науках (математики А. Лебег, Е. *Борель,* Ж. *Адамар*; фізики П. *Ланжевен,* Л. де *Бройль*). Визначне місце в ядерній фізиці належить Ф. *Жоліо-Кюрі* та його дружині І. *Жоліо-Кюрі.* В 1948 створено перший франц. ядерний реактор. У ядерній фізиці відомі праці Ф. Перрена, А. Абрагама, Б. П. Грегорі та ін. Великих успіхів досягнуто у вивченні проблем радіоспектроскопії й фізики магнітних явищ. Л. *Неєлю* 1970 присуджено Нобелівську премію.

Ведуться роботи по керованому термоядерному синтезу, ядерному магнітному резонансу, квантовій електроніці. Відомі праці франц. математиків А. Данжуа, Ж. *Лере,* А. П. Картана, П. Леві, М. *Фреше* та ін. в галузі теорії функцій і функціонального аналізу, а також узагальнюючий виклад осн. розділів математики, здійснюваний групою, яка працює під псевдонімом Н. *Бурбакі.* Широко відомі океанологічні експедиції Ж. І. Кусто. Ф. — активний учасник досліджень в Антарктиді. Створено значні праці, присвячені Середземному морю (Ж. Дреш, П. Біро, П. Себ), Азії (П. Гуру), Африці (Р. Капо-Рей), дослідженням з геоморфології, кліматології тощо. В молекуляр. біології найвидатніші дослідження пов'язані з іменами нобелівських лауреатів (1965) — А. Львова, що відкрив спадкову природу *лізогенії,* Ф. *Жакоба* й Ж. *Моно,* які розробили концепцію механізму регуляції активності генів. У медицині широко відомі праці франц. імунологів, онкологів, хірургів. Значні досягнення франц. с.-г. науки в галузі селекції (Р. де *Вільморен,* Ж. Бюстарре). У тех. науках значне місце посідають розробки в галузі експериментальної ядерної техніки (установка «Мірабель»), у авіабудуванні (пасажирські літаки «Каравелла», спільно з англ. фірмами — «Конкорд»), в енергетиці (атомна електростанція в Маркулі, 1956; одна з перших у світі припливних електростанцій в естуарії р. Ранс, 1966). Ряд принципово нових конструктивних рішень у буд-ві запропонував Е. *Фрейсіне,* в архітектурі — Ш. Е. *Ле Корбюзьє.*

З 60-х рр. проводяться космічні дослідження: створено французькі штучні супутники Землі «Астеріск-1», «Діапазон» та ін., оригінальне обладнання для автом. міжпланетних станцій (влітку 1977 в СРСР запущено франц. штучний супутник Землі «*Сніг-3*»). З 1966 почалося співробітництво Ф. й СРСР у галузі атомної енергетики, ядерної фізики, розробки кольорового телебачення тощо. В Ін-ті фізики високих енергій АН СРСР проводяться спільні дослідження на франц. установці «Мірабель», здійснено підготовку й політ 24.VI—2.VII 1982 франц.-рад. косміч. екіпажу в складі льотчиків-космонавтів СРСР В. О. Джанібекова, О. С. Іванченкова й громадянина Франції Жан Лу *Кретьєна* (див. т. 12, Додаток).

В останні десятиліття у франц. історичній науці приділяють увагу історії матеріального життя суспільства, історії «економічних кон'юнктур», промисловості. Розвиваються соціально-істор. психологія, істор. демографія. Досліджується історія робітн. класу й робітн. руху (А. Кріжель), розвивається «політологія» (А. Зігфрід). За післявоєнні роки значно посилився марксистський напрям (Ш. Парен, П. Вілар, К. Віллар, Ж. *Коньйо,* Ж. *Дюкло,* Ж. Дотрі, Е. Терсан).

Вийшли колективні праці з історії ФКП, Народного фронту, Руху Опору, досліджується історія народів кол. франц. колоній. У геогр. науці дедалі частіше застосовуються кількісно-матем. методи й екон.-геогр. показники, посилюється спеціалізація в науці, відокремлюється географія населення (Ж. Боже-Гарньє, Ж. Вейре-Верне). У 1959 створено Центр марксистських досліджень, 1964 — Ін-т М. Тореза при ЦК ФКП.

Розвиток франц. юрид. науки після 2-ї світової війни виявляє тенденцію до соціологізації й політизації. Соціологія права представлена працями Г. *Гурвича,* Л. *Леві-Брюля,* Ж. Карбоньє. Соціальна боротьба робітн. класу сприяла розвиткові науки трудового права (А. Давід, Г. Камерлінк).

Період сучас. наук.-тех. революції у Ф. характеризується значним зростанням ролі д-ви у фінансуванні й координації наук. досліджень. Діють держ. н.-д. установи: Нац. центр наук. досліджень, Нац. центр космічних досліджень (засн. 1946), Центр досліджень з океанографії й біології моря (засн. 1946), Комісаріат з атомної енергії, Нац. ін-т мед. досліджень й охорони здоров'я, Нац. ін-т с.-г. досліджень, Академія хірургії, Нац. академія медицини, Французька с.-г. академія, Академія архітектури, Мор. академія, Франц. вет. академія та ін. Н.-д. орг-ції зосереджено, крім держ. сектора, в секторах вищої школи, приватнопромисловому й некомерційному. Основний обсяг фундаментальних досліджень проводиться в секторі вищої школи: в ун-тах, Колеж де Франс, Національному центрі наукових досліджень, Вищій нормальній школі, Вищій практичній школі та ін. У приватному секторі прикладні дослідження проводять фірми: «Сен-Гобен» (хімія, атомна енергетика), атомно-промисловий концерн «Франс-Атом», «Хустон», «Мерлен-Жерен» (радіоелектроніка), «Крезо» й «Шнейдер» (пром. реалізація атомних досліджень). Наук. роботу проводять також бл. 90 профес.-тех. асоціацій. До некомерційного сектора належать фонди: державні (Фонд наук.-тех. досліджень, Фонд екон. і соціального розвитку та ін.) і приватні (Фонд. солідарності), а також Ін-т Франції й деякі мед. установи (Асоціація К. Бернара, Пастерівський ін-т та ін.). *О. Б. Лисова.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у Ф. видавалося понад 80 щоденних газет і 14 тис. ін. періодич. видань. Найвпливовіші щоденні газети: «*Монд*» («Мир», з 1944), «Фігаро» («Фігаро», з 1826), «Орор» («Зоря», з 1944), «Парізьєн лібере» («Вільний парижанин», з 1944), «Франс-суар» («Вечірня Франція», з 1941). Осн. громад.-політ. щотижн. журнали: «Нувель обсерватер» («Новий оглядач», з 1964), «Експрес» («Експрес», з 1953). Видання Французької компартії: газета «*Юманіте*» (з 1904; з 1920 — ЦО ФКП), журнал «Кайє дю коммюнісм» («Зошити комунізму», з 1924) — теоретичний орган ФКП. Інформ. агентство — *Франс Пресс,* засн. 1944, автономне комерційне підприємство. Радіомовлення й телебачення перебувають у віданні 7 автономних держ. компаній. Телебачення — з 1954.

Література. До 9 ст. на тер. Ф. домінувала л-ра лат. мовою. Л-ра франц. мовою почала формуватися в 9—11 ст. в Пн. Франції. В цей час поширювався фольклор. Перші літературні пам'ятки — «Кантилена про святу Євлалію» (кін. 9 ст.), «Житіє святого Леодегарія» (10 ст.). В 10 ст. з'явилися й перші епічні поеми, творцями й поширювачами яких були жонглери (мандрівні актори). Розвивалося мистецтво *менестрелів.* У 12—14 ст. Ф. посідала провідне місце в розвитку зх.-європ. культури й літератури. Їхніми центрами стали двори великих феодалів, а з 13 ст. — і міста. Л-ра все більше набувала світського характеру. В 12 ст. в Пн. Ф. склалася поезія *труверів.* Остаточно оформилися і були записані героїчні епічні поеми (жести), зокрема «*Пісня про Роланда*». Виник лицарський (куртуазний) роман (див. *Куртуазна література*); серед його груп і циклів — найзначніші романи про Трістана й Ізольду (див. «*Трістан та Ізольда*»). В містах розвивалася опозиційна до куртуазної культури л-ра, що характеризувалася практичним підходом до життя, нахилом до дидактики й сатири. В ній знаходила вираження нар. сміхова культура середньовіччя (*фабліо,* «Роман про Лиса» тощо). В 13 ст. виник повчально-алегоричний «Роман про Розу», розпочатий Г. де Лоррісом у куртуазному дусі й завершений Ж. де Меном у дусі міської л-ри. В містах Пн. Ф. зароджувалася драматургія як церковна (*міраклі, містерії*), так і світська (*мораліте, фарси,* соті). Перехід до *Відродження* відбувався в 15 ст. Найвидатніший представник франц. *Передвідродження* — Ф. *Війон.* Наприкінці 15 — в 1-й третині 16 ст. бурхливо розвивався гуманізм, формувалася ренесансна л-ра, розквіт якої припадає на серед. 16

Музей Мегт у Сен-Поль-де-Вансі поблизу Ніцци. Архітектор Ж. Л. Серт. 70-і роки 20 ст.

Комплекс Мен-Монпарнас у Парижі. Архітектори Е. Бодуен та ін. 1973.

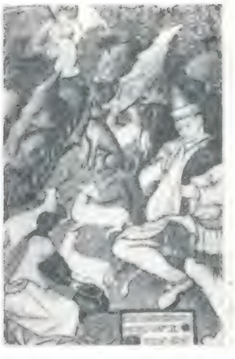
Благовіст пастухів. 1418—25. Часослов Рогана. Національна бібліотека. Париж.

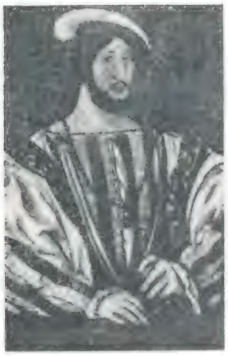

Ж. Клуе Молодший. Портрет Франціска І. Близько 1525—30. Лувр. Париж.

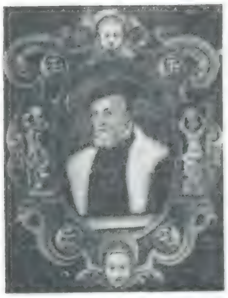

Л. Лімозен. Портрет конетабля Монморансі. Розписна емаль. Лімож. 1556. Лувр. Париж.

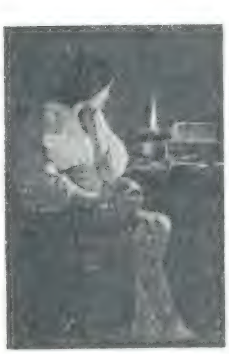

Ж. де Латур. Магдалина з світильником. 1630—35. Лувр. Париж.

ст. Її вершина — роман Ф. *Рабле* «Гаргантюа й Пантагрюель»; до видатних літ. явищ належить також творчість Б. *Депер'є*. Значного розвитку набула новелістика (зб. «Гептамерон» Маргарити Наваррської тощо). Але особливого злету зазнала ренесансна поезія, починаючи з К. *Маро* і кінчаючи поетами *«Плеяди»* (П. де *Ронсар*, Ж. *Дю Белле*, Ж. А. де Баїф, Е. Жодель, Р. Белло, П. де Тіар). В останній третині 16 ст. під впливом *релігійних воєн* у Ф. почалася криза гуманізму і культури Відродження. Відбувався перехід до *барокко*, що стало провідним напрямом л-ри кін. 16 — 1-ї третини 17 ст., не зникаючи й на наступному етапі. Елементи барокко проявилися в поезії Т. А. д'*Обіньє*, в драматургії Р. Гарньє, у філос. прозі М. де *Монтеня*. Л-ра барокко 1-ї пол. 17 ст. представлена ідейно неоднорідними, але художньо близькими явищами, такими, як творчість т. з. лібертинів, або «вільнодумців» (Т. де Віо, С. *Сірано де Бержерак* та ін.), *преціозна література* (В. Вуатюр, О. д'Юрфе, Мадлен де Скюдері та ін.), маринізм тощо. Одні з них виражали ідеологію феод. аристократії, інші були пов'язані з передовими ідейними рухами епохи. Водночас відбувалося формування *класицизму*. Першим його поетом і теоретиком на поч. 17 ст. виступив Ф. де *Малерб*. Розквіт класицизму припадає на серед. 17 ст. (теоретик — Н. *Буало*), оплотом його стає Франц. академія. Провідними жанрами були трагедія і комедія. Вершина жанру трагедії — творчість П. *Корнеля* і Ж. *Расіна*, комедії — твори *Мольєра*, яким властиве нар. начало, що проявилося і в байках Ж. де *Лафонтена*. Значного розвитку набула проза, представлена жанрами епістоли, промови, діалогу, трактату, мемуарів тощо. Розвивався побутовий роман (Ш. Сорель, П. *Скаррон*, А. Фюретьєр). У 18 ст. в основному з аристократичним суспільством була пов'язана література *рококо*. Їй протистояла література *Просвітительства*, якій властиві висока громадянська активність, прагнення виховувати людей, виправляти суспільні й моральні вади. При відносній світоглядно-ідеологічній цілісності вона не була єдиною естетико-худож. системою, в ній було кілька взаємопов'язаних напрямів і течій. Один з них — просвітительський класицизм, який виражав ідеологію третього стану. Найвидатніший його представник — *Вольтер*. Теоретиком і провідним митцем другого напряму — просвітительського реалізму — виступав Д. *Дідро*. В 2-й пол. 18 ст. поширилися *сентименталізм* і *передромантизм*. Найвидатніша постать л-ри цього періоду — Ж. Ж. *Руссо*. Визначальна роль у л-рі 18 ст. належала також драм. жанрам. Поряд з класицистичною драматургією Вольтера і його послідовників розвивалася міщанська драма (Д. Дідро, М. Ж. Седен, Л. С. *Мерсьє* та ін.). З комедіями виступали П. К. *Маріво* і П. О. К. де *Бомарше*. У прозі зростає роль роману. Традицію так званого шахрайського роману продовжили А. Р. *Лесаж*, А. Ф. Прево. Розквітають філософський роман і повість (Вольтер, Д. Дідро та ін.), розвивається сентиментальний роман (Ж. Ж. Руссо, Ж. А. Бернарден де Сен-П'єр та ін.).

В літературі періоду франц. буржуазної революції 1789 — 94 переважав революц. класицизм. Найповніше вираження знайшов він у поезії (А. М. *Шеньє*, Е. А. Лебрен) і драматургії (М. Ж. *Шеньє*). В кін. 18 — на поч. 19 ст. все більшого розвитку набуває передромантизм, що переростає в *романтизм*. Уже на цьому етапі визначалися в ньому протилежні ідеологічні орієнтації — консервативна (Ф. Р. де *Шатобріан*) і прогресивна (А. Л. Ж. де *Сталь*). Розквіт романтизму припадає на період *Реставрації* (1814—30). Консервативна лінія продовжується в творчості А. М. Л. де *Ламартіна*, почасти — А. В. де *Віньї*. Але задає тон романтизм прогресивного спрямування, представлений насамперед творчістю В. *Гюго* і Жорж *Занд*; їм притаманне зближення з утопічним соціалізмом. Визначними поетами-ліриками були А. де *Мюссе* і Ж. де Нерваль. Серед прозаїків велику популярність мали А. *Дюма* (Дюма-батько), Е. *Сю*. Романтизм посідав важливе місце і в л-рі наступних десятиліть. Проте провідним напрямом уже в 30—40-х рр. став критичний *реалізм*, який характеризувався антибурж. спрямованістю. Перший етап його розвитку у Ф. представлений творчістю *Стендаля* і О. де *Бальзака*. Найповніше критичний реалізм проявився в жанрі роману, але водночас він охопив і новелістику (П. *Меріме*) і поезію (П. Ж. *Беранже*). Прояви реалізму мали місце і в драматургії, проте в ній переважали розважальні п'єси, мелодрами [А. *Дюма* (Дюма-син), Е. *Скріб*, В. Сарду та ін.]. Найвизначніший прояв другого етапу критичного реалізму у Ф. (2-а пол. 19 ст.) — творчість Г. *Флобера*. Складністю й неоднозначністю змісту відзначається поезія Ш. *Бодлера*, що загалом має антибурж. спрямування. Естетські тенденції проявлялися в поетів групи *«Парнас»* (Ш. М. Р. *Леконт де Ліль*, Ж. М. де *Ередіа*, Т. де Банвіль та ін.). В літ. процесі кін. 19 — поч. 20 ст. посилилася поляризація прогресивних і реакційних сил. З одного боку, на грунті кризи бурж. суспільства та його культури виникали занепадницькі декадентські течії (див. *Декадентство*), з другого — розвивалася передова л-ра, пов'язана з робітн. і соціалістичним рухом, найяскравішим проявом її є л-ра Паризької комуни 1871 (Е. *Потьє*, Ж. Б. *Клеман*, Ж. *Валлес* та ін.). Провідним напрямом і цього етапу залишався критичний реалізм. У творах Гі де *Мопассана*, А. *Доде*, Ж. Ренара та ін. він продовжував традиції реалізму 19 ст., в творах А. *Франса*, Р. *Роллана*, Ш. Л. Філіппа та ін. набував нових якостей і рис, характерних для 20 ст. Жанр науково-фантастичного роману розробляв Ж. *Верн*. Значне місце в тогочасному літ. процесі належало *натуралізму*, який почав складатися ще в 60-х рр. 19 ст. Ранні його представники Е. *Золя* та брати Е. і Ж. *Гонкур* не поривали зв'язків з реалізмом, зверталися до соціальної тематики, зокрема змальовували життя простого народу. Негативні риси натуралізму виразно проявилися в творах письменників «меданської групи» (назва від будинку Е. Золя у Медані; А. Сеар, Л. Еннік, П. Алексіс та ін.). До певної міри реакцією на натуралізм був *символізм* (А. *Рембо*, П. *Верлен*, *С. Малларме*), який надалі злився з декадансом. Активізувалася також література, що була безпосереднім виразником ідеології імперіалістичної реакції (Ш. Моррас, М. Баррес та ін.). Новітній період л-ри характеризувався дальшим ускладненням літ. процесу, загостренням боротьби прогресивних і реакційних течій. У 20-х рр. піднімається хвиля *модернізму* й *авангардизму*, які претендували на провідну роль у л-рі й вели боротьбу проти реалізму (А. П. Г. *Жід* та його група, кубо-футуризм, *сюрреалізм* та ін.). Виникло також чимало проміжних явищ, у яких поєднувалися реалістичні й нереалістичні, зокрема модерністські, елементи й тенденції. Такий характер мала творчість групи унанімістів (див. *Унанімізм*), психологічний роман М. *Пруста* та ін. Внутрішньою складністю позначена поезія Г. *Аполлінера*. Проте і на даному етапі важливе місце належало представникам критичного реалізму. Після закінчення 1-ї світової війни і до початку 2-ї світової війни продовжувалася активна діяльність у л-рі Р. Роллана; Р. *Мартен дю Гар* створив роман-епопею «Сім'я Тібо» (1922 — 40), з'явилися нові твори Ф. *Моріака*, Ж. Бернаноса, А. *Моруа* та ін. Творчість А. *Барбюса* (роман «Вогонь», 1916, та ін.) поклала початок *соціалістичному реалізму* в л-рі Ф. В 20—30-х рр. у руслі цього напряму виступали П. *Вайян-Кутюр'є*, Р. *Лефевр*, Л. *Муссінак*, Л. *Арагон*, П. *Елюар* та ін. Під час 2-ї світової війни, в умовах окупації склалася література Опору, яка об'єднувала патріотичні сили. Активну роль відігравали в ній письменники-комуністи.

В л-рі повоєнних десятиліть відбивається гострота суспільно-політ. та ідеологічної боротьби. В модерністській л-рі значне поширення набувають *екзистенціалізм* (Ж. П. *Сартр*, А. *Камю*, С. де Бовуар), згодом — *«новий роман»* (Н. *Саррот*, А. *Роб-Грійє*, М. Бютор) і *театр абсурду* (Е. Іонеско, С. *Беккет* та ін.), в 60-х рр. активізувався неоавангардизм (Ф. Соллерс та ін.). Як і раніше, важливу роль відіграє критичний реалізм, що відзначається широтою ідейно-тематичного діапазону, жанрово-стильовою розмаїтістю (*Веркор*, М. *Дрюон*, Е. Базен, Р. Ж. Ж. *Мерль*, Б. Клавель, Ж. Перек та ін.). Великою популярністю користуються твори Ж. *Сіменона*, який вводить серйозний життєвий зміст у жанр детективного роману. В повоєнні десятиліття на новий щабель розвитку піднімається соціалістичний реалізм, в який вливаються нові сили (А.

Стіль, Е. *Тріоле*, Ж. П. Шаброль, П. *Гамарра*, П. *Куртад* та ін.). В 70-х рр. спостерігається зростання авторитету реалізму, звернення до нього численних митців. Франц.-укр. літ. зв'язки беруть початок з часів Київ. Русі. У франц. епічних поемах і лицарських романах 12—13 ст. трапляються численні згадки про Київ. Русь, образи руських воїнів і купців. Значний відгомін у франц. л-рі 17 ст. знайшла боротьба укр. народу з тур.-тат. навалою і особливо визвольна війна 1648—54. У 18 ст. на Україні поширювались ідеї французьких просвітителів, що знайшли своє відображення, зокрема, у творчості Г. *Полетики*, Я. Козловського та ін. Історію України висвітлювали в історичній прозі франц. просвітителі (Вольтер, Н. Леклерк, Ж. Б. Шерер та ін.). В кін. 18 — на поч. 19 ст. з'являється зацікавлення укр. фольклором, публікуються статті про нього й добірки перекладів. Інтерес до укр. фольклору не згасав і в 2-й пол. 19 ст., про що, зокрема, свідчить дослідження А. *Рамбо*. В 1-й пол. 19 ст. на Україні побували А. Л. Ж. де Сталь і О. Бальзак, що відображено в їхній творчості (автобіографічна кн. «Десятирічне вигнання» А. Л. Ж. де Сталь, «Лист про Київ» О. Бальзака). Значне місце укр. істор. тематика посіла в творчості П. Меріме (нарис «Козаки України і їхні останні атамани», дослідження «Богдан Хмельницький» та ін. праці). В останній третині 19 ст. у Ф. пробуджується інтерес до Т. Шевченка, чому сприяли статті Е. А. Дюрана, С. Арно, розділи в книзі А. д'Авріля і особливо в кн. Барона де Бея «В Малоросії» (1903).

Тісні стосунки з франц. культурою і л-рою підтримувала Марко Вовчок, яка, зокрема, перекладала твори багатьох франц. письменників рос. мовою (Ж. Верна, *Еркмана-Шатріана* та ін.). На Україні значної популярності набули твори О. Бальзака, Е. Золя, Гі де Мопассана, А. Франса та ін. З поч. 20-х рр. 20 ст. до вивчення укр. л-ри й мови вдаються відомі славісти Л. П. М. *Леже*, А. *Мазон*, А. *Мейє* та ін.

Новий етап розвитку франц.-укр. літ. взаємин настав після Великої Жовтневої соціалістич. революції. Він характеризується численними перекладами франц. авторів [зібрання творів Е. Золя, Гі де Мопассана, А. Франса, видання антології «Сузір'я французької поезії» (т. 1—2. К., 1971)]. Особливо значний внесок в поширення франц. л-ри на Україні зробили М. Рильський, М. Терещенко, В. Підмогильний, Д. Паламарчук та ін. У Ф. зростає інтерес до укр. л-ри, насамперед до творчості Т. Шевченка (вийшла збірка його поезій у перекладі Е. *Гільвіка*). Видаються також переклади творів укр. рад. письменників О. Довженка, Ю. Яновського, О. Гончара та ін. *Д. С. Наливайко.*

Архітектура. На тер. Ф. від часів неоліту та бронзи збереглися численні *мегалітичні споруди*. Після завоювання цієї території *Римом* Стародавнім в містах будували кам'яні храми (храм у *Німі*), театри (амфітеатр і театр в Арлі), *арки тріумфальні* (в Сен-Ремі), цирки й акведуки (в Німі).

До ранньосередньовіччя належить ряд пам'яток *Меровінгського мистецтва* (5—8 ст.) та «*Каролінгського відродження*» (8—9 ст.).

В 10—12 ст. поширився *романський стиль*. У цей період сформувалося середньовічне франц. місто з нерегулярною забудовою та вузькими вулицями: будували храми й монастирі (абатство Клюні, 10 ст.; собор Нотр-Дам-ла-Гран у Пуатьє, 11—16 ст.; церква Сент-Етьєн у Кані, бл. 1064—77), а також замки (Жізор, 1161—84), що відбивали стилістичні напрями місц. шкіл — нормандської, Пуатьє, провансальської, бургундської, овернської та ін. У 2-й пол. 12 ст. зародилася *готика*. В цей період перебудовувалися й укріплювалися старі міста, виникали нові з прямокутною сіткою вулиць, щільною забудовою, соборними та ринковими площами. Гол. громад. спорудою став собор — 3—5-нефна базиліка з *трансептом*, високим і просторим інтер'єром, з 3 перспективними порталами та готичною розою в центрі (церква абатства Сен-Дені, 1137—44; *Паризької богоматері собор*; собори в Сансі, бл. 1140, Шартрі, 1194—1260, Реймсі, 1211—1311; капела Сент-Шапель у Парижі, 1243—48). При будівництві замків велику увагу приділяли функціональним вимогам житла (Каркасон, 1240—85; П'єрфон, 1390—1420). З 2-ї пол. 15 ст. почав формуватися стиль франц. *Відродження*, який набув самобутньо-нац. форм. Будувалися замки-палаци (*Фонтенбло*, з 1527; Шамбор, 1519—40; Шенонсо, 1515—55) та величні палацові ансамблі (*Лувр*, 1546—74, арх. П. Леско; Тюїльрі, буд-во почато 1563, арх. Ф. *Делорм;* обидва — у Парижі). Особливого розвитку досягла архітектура Ф. у 17 ст., коли домінуючим стилем став *класицизм*. У цей період Париж прикрасили геометрично правильні, єдині за стилем площі (Дофіна, Вогезів, Перемог, Вандомська); було споруджено регулярні за композицією палаци (Пале-Руайаль, 1629—36, арх. Ж. *Лемерсьє*), громад. будівлі (Будинок інвалідів, 1671—76, арх. Л. Брюан, з Собором інвалідів, 1680—1706, арх. Ж. *Ардуен-Мансар*; будинок Сорбонни з церквою, 1629—54, арх. Ж. Лемерсьє), величні тріумфальні арки (брама Сен-Дені, 1672, арх. Ф. Блондель), мости. Заміські замки перетворилися на комплекси палацових і службових приміщень з регулярними «французькими» парками (Во-ле-Віконт, арх. А. *Ленотр*, Л. *Лево*; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Садово-паркове мистецтво*, т. 9, с. 448—449; *Версаль*, арх. Л. Лево, Ж. Ардуен-Мансар, А. Ленотр та ін.). У 1-й пол. 18 ст. у Ф. деякий час був поширений стиль *рококо* (арх. Ж. Бофран, Ж. М. Оппенор, Ж. О. Месоньє). У 2-й половині 18 ст. у стилі класицизму споруджували нові типи міських ансамблів (площа Згоди, 1755—63, арх. Ж. А. *Габріель*), громадських (*Пантеон*, 1758—90, арх. Ж. Ж. Суфло; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225; *Класицизм*, т. 5, с. 96—97) та житл. будинків. Споруди періоду наполеонівської імперії будували в парадному, тріумфальному дусі, в т. з. стилі *ампір* (церква Мадлен, поч. 19 ст., арх. П. Віньйон; іл. див. до ст. *Ампір*, т. 1, с. 166; тріумфальна арка на площі де Голля, 1806—37, арх. Ж. Ф. Шальгрен; Вандомська колона, 1806—10, арх. Ж. Б. Лепер, Ж. Гондуен; всі — у Парижі). В серед. 19 ст. у Парижі велися великі містобудівні роботи (під керівництвом арх. Ж. Е. Османа), в кін. 19 — на поч. 20 ст. частково реконструйовано ін. міста (Ам'єн, Нант, Орлеан, Тулуза та ін.). У 2-й пол. 19 ст. буд-во велося в дусі *еклектизму* (театр «*Гранд-Опера*»; базиліка Сакре-Кер, з 1875, арх. П. Абаді; обидві — в Парижі). З'явилися нові типи громад. і тех. споруд — криті ринки, універсальні магазини, б-ки, депо (б-ка Сент-Женев'єв, 1843—50; Нац. б-ка, 1861—69; обидві — в Парижі, арх. А. Лабруст; *Ейфелева башта;* палац Лоншан у Марселі, 1862—69, арх. Т. А. Есперандьє). На рубежі 19 і 20 ст. зводили будівлі у стилі *модерн* (готель «Кастель Беранже» в Парижі, 1897—98, арх. Е. Гімар). На поч. 20 ст. сформувалися гол. риси нової архітектури — функціональна та конструктивна зумовленість форм, широке застосування бетону, скла, сталі. В 1903 в Парижі за проектом арх. О. *Перре* було споруджено перший у світі залізобетонний будинок. Серед споруд: вілла Савой у Пуасі поблизу Парижа (1929—31, арх. *Ле Корбюзьє*), шкільний комплекс ім. К. Маркса у Вільжюїфі поблизу Парижа (1931—33, арх. А. Люрса) та ін. Після 2-ї світової війни 1939—45 відбудовували зруйновані міста (Гавр, за проектом арх. О. Перре). З серед. 50-х рр. у житловому будівництві утвердився принцип створення житлових масивів з вільним компонуванням будинків (житловий будинок на 1600 ж. у Марселі, 1947—52, арх. Ле Корбюзьє; житл. комплекс Муренс у деп. Атлантичні Піренеї, 1958—60, арх. Р. Кулон та ін.; «Ле-Куртільєр» поблизу Парижа, 1959—61, арх. Е. Айо). На творчість франц. архітекторів 60—70-х рр. великий вплив мали споруди арх. Ле Корбюзьє (капела Нотр-Дам-дю-О в Роншані, 1950—54, та ін.), в яких внутр. простір підпорядкований складній гармонії ірраціональних співвідношень. У спорудах 70-х рр. широко застосовуються легкі алюмінієві та сталеві конструкції, навісні панелі, різних форм склепіння та оболонки. Серед споруд: Виставоч-

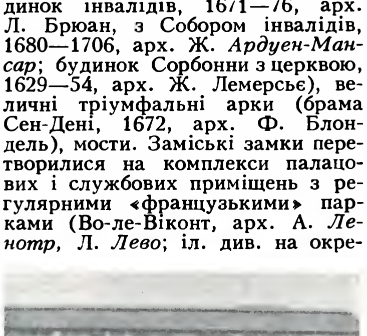
Будинок префектури в місті Сержі-Понтуаз. Архітектор А. Бернар. 1970.

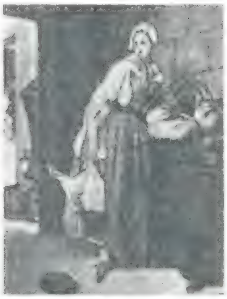
Ж. Б. Шарден. Рознощиця. 1739. Лувр. Париж.

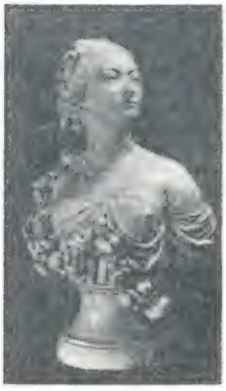
О. Пажу. Портрет графині Дюбаррі. 1773. Лувр. Париж.

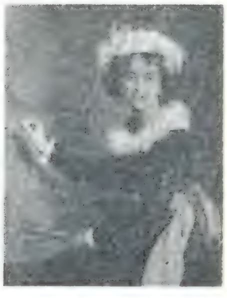
Е. Віже-Лебрен. Автопортрет. 1790. Галерея Уффіці. Флоренція.

ний зал Нац. центру пром-сті й техніки в Парижі (1958, Р. Камело, Ж. де Маї, Б. Зерфюсс, інж. Н. Есквіллан), будинок ЮНЕСКО в Парижі (1953—57, арх. М. Брейєр, Б. Зерфюсс, інж. П. Нерві; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), Будинок радіо (1959—63, арх. А. Бернар), житл. будинок у парку «Іль-верт» у Греноблі (1963—67, арх. Р. А. Анже та ін.), комплекс Мен-Монпарнас у Парижі (1973, арх. Е. Бодуен та ін.), Музей Мегг у Сен-Поль-де-Вансі поблизу Ніцци (70-і рр. 20 ст., арх. Ж. Л. Серт), Нац. центр мистецтва і культури ім. Ж. Помпіду у Парижі (1977, арх. Р. Піано, Р. Роджерс та ін.), житл. комплекси у Парижі — Італі (буд-во розпочато 1968, арх. фірма «Ательє містобудівного оновлення»), Дефанс (з 1976, арх. Е. Айо) та ін. Іл. див. також до статей про окремі міста Ф. та франц. архітекторів.

Ю. С. Асєєв.

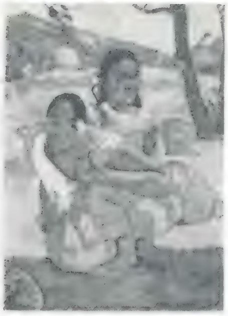

П. Гоген. Коли ти підеш заміж? 1892. Публічне художнє зібрання. Базель.

Е. А. Бурдель. Танець покривал. 1910. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

Ж. Бернар. Жінка з дитиною. Бронза. 1911. Приватна збірка. Франція.

Образотворче мистецтво. Пам'ятки первісного мист. на тер. Ф. належать до доби палеоліту. Всесвітньо відомі поліхромні настінні розписи у печерах Дордоні, Ар'єжа. До періоду енеоліту можна віднести алеї *менгірів* (напр., Карнак). Іноді на таких каменях трапляються схематичні зображення людей, орнаменти. У 2—1 ст. до н. е. поширювався вплив рим. мистецтва, що поєднувався з місц. традицією (мистецтво *кельтів*). Історія власне франц. мистецтва починається з епохи середньовіччя. Собори, що були центрами реліг. і міськ. життя, оздоблювали скульптурами, фресками, вітражами. Романська скульптура, перш за все рельєфи (собори Сен-Лазар у Огені, Сен-П'єр у Муассаку), відзначаються орнаментальністю. Ці ж риси притаманні монументальному живопису (фрески церкви Сен-Савен-сюр-Гартамп, поч. 12 ст.) і мініатюрі («Псалтир Людовіка Святого», 1254—70). З часом образи стали більш конкретними, життєвими (скульптури 13 ст. у соборах Шартра, Реймса, Страсбура). В надгробках (Карла V, 14 ст.; Філіппа По, 15 ст.) з'явилися чітко виражені портретні риси. Готичні вітражі (собор у Шартрі, 13 ст.; Сент-Шапель у Парижі, 13 ст.) витісняють стримані за кольоровою гамою романські фрески. В мініатюрі відчувається прагнення до зображення реального середовища, зокрема пейзажів (брати Лімбурги, «Розкішний часослов герцога Беррійського», 15 ст.). У період *Відродження* (2-а пол. 15—16 ст.) мистецтво Ф. набуває світського характеру. Поряд з художниками, що прибули з Італії (Леонардо да Вінчі, Андреа дель Сарто, Б. Челліні), у Франції працювали місц. майстри: Ж. Фуке, члени родини *Клуе*, Ж. *Гужон*, Ж. Пілон.

Вагомим був внесок французьких живописців і рисувальників у історію портрета. Суворо-урочисті портрети 15 ст. (Ж. Фуке) в 16 ст. замінюються декоративними, проте не втрачають при цьому повноти реалістичних характеристик (Ж. Клуе). У 1648 було утворено Королівську академію живопису і скульптури, яку після об'єднання з Королівською академією архітектури 1695 реорганізовано в Академію красних мистецтв. Мистецтво 1-ї пол. 17 ст. різноманітне. Класицизм, який досяг у творчості Н. Пуссена апогею, сповнений віри в сили розуму, пройнятий ідеями високої моралі, піднесеної любові.

Піднесене уявлення про людину знайшло відображення в реалістичних портретах Ф. де Шампеня. Реалізм у франц. мистецтві 1-ї пол. 17 ст. виділився в окремий напрям; його представники: графік Ж. *Калло*, живописці Ж. де *Латур*, брати *Ленен*. У 2-й пол. 17 ст. класицизм набуває офіц. характеру, втрачає прогресивні риси й відверто служить прославленню короля Людовіка XIV (картини Ш. Лебрена). Найзначнішою пам'яткою мистецтва 2-ї пол. 17 ст. є Версаль, в ансамблі якого проявився синтез архітектури, скульптури, живопису, садово-паркового й ужиткового мистецтва. Біля джерел франц. мистецтва 18 ст. стоїть А. *Ватто*. Під його впливом працювали й майстри *рококо*, пов'язані з дворянсько-аристократичними колами, і живописці третього стану. Хоч стиль рококо найповніше розкрився у декор.-ужитковому мистецтві, він вплинув і на живопис (Ф. *Буше*, О. *Фрагонар*, Ж. М. Натьє) і на скульптуру (Ж. Б. Лемуан, ранні твори Е. М. *Фальконе*). Демократичні ідеали епохи найповніше відображено в творчості Ж. Б. *Шардена*, М. К. де Латура. Сентиментально-повчальний напрям проявився в творчості Ж. Б. Греза. Ідеали громадськості знайшли втілення у творах скульпторів Фальконе, Ж. А. Гудона. На мистецтво кін. 18 — 1-ї пол. 19 ст. великий вплив справили ідеї франц. революції 1789—94. Цими ідеями пройнята творчість Ж. Л. *Давіда*. Його учні А. Гро, Ф. *Жерар* відійшли від принципу громадянськості і перейшли до відвертого прославляння Наполеона I, як, зрештою і сам Давід. Франц. романтизм був тісно пов'язаний з прогресивними ідеями епохи, пройнятий історизмом, громадянськістю позицій, гуманістичним пафосом (Т. *Жеріко*, Е. *Делакруа*, Ф. *Рюд*). Романтизм вплинув на творчість багатьох митців 1-ї пол. 19 ст., серед яких чільне місце посідає Ж. О. Д. *Енгр*, який дотримувався у своїх істор. картинах доктрин класицизму. Спираючись на реалістичні традиції, демократичний реалізм у серед. 19 ст. посів провідне місце. Темі праці й побуту простих людей присвятили свою творчість О. В. *Дом'є*, Ж. Ф. *Мілле*, Г. *Курбе* та ін. Новою віхою у розвитку реалізму стали твори Е. *Мане* й Е. *Дега*. В 70-х рр. 19 ст. до них приєднались імпресіоністи (див. *Імпресіонізм*) К. *Моне*, К. *Піссарро*, А. *Сіслей*, які зробили великий внесок у розвиток пейзажу. Пошуки барбізонців (див. *Барбізонська школа*) у зображенні природи продовжили Т. *Руссо*, Ж. Дюпре, Ш. Добіньї, а також К. *Коро*. О. *Ренуар* використовував імпресіоністичну техніку при створенні жанрових сцен і портретів.

У кращих творах художників-постімпресіоністів (див. *Постімпресіонізм*) П. *Гогена*, П. *Сезанна* і В. *ван Гога* та неоімпресіоністів Ж. Сера і П. Сіньяка відчувається вірність великим традиціям нац. мистецтва. Видатними графіками кін. 19 ст. були А. *Тулуз-Лотрек*, який реформував мистецтво плаката, і Т. А. *Стейнлен*, у творчості якого відображено життя пролетаріату Ф. Наприкінці 19 ст. всебічно розкрився талант О. *Родена*, який вивів франц. скульптуру з стану затяжної кризи. Його учнем був Е. А. *Бурдель*. Суперечності, що намітилися у франц. мистецтві наприкінці 19 ст. і розвивалися в умовах кризи бурж. суспільства, вилились у 20 ст. в гострі конфлікти, різні модерністські напрями (*фовізм кубізм*, після 1-ї світової війни — *сюрреалізм*, після 2-ї світової війни — *абстрактне мистецтво*).

Проте творчість найвідоміших живописців і скульпторів Франції 20 ст. (П. *Боннара*, Е. Вюйяра, А. *Матісса*, А. *Марке*, А. Дерена, Р. Дюфі, Ж. *Брака*, Ф. *Леже*, М. *Утрілло*, А. *Майоля*, Ш. Деспйо та ін.), незважаючи на всю свою суперечливість, містить яскраво виражене прагнення протиставити модернізмові мистецтво, пов'язане з життям і людиною. Для творчості Ф. Леже, А. Марке, П. *Пікассо* характерна активна позиція в боротьбі прогресивних сил проти фашизму і загрози війни. На поч. 20 ст. великий внесок у художнє життя Ф. зробили майстри т. з. *паризької школи*, які створили свій варіант «ліричного експресіонізму» (А. *Модільяні*, Ж. Пасхін, М. *Шагал*, Х. Сутін та ін.). З піднесенням демократичного руху після 2-ї світової війни тісно пов'язана творчість неореалістів (А. *Фужерон*, Б. *Тасліцький*, Ж. *Люрса*), які виступали в 40—50-х рр. 20 ст. У післявоєнний час широку популярність здобули малюнки Ж. *Еффеля*. В серед. 50-х рр. поширилися різні модерністські напрями — абстрактний експресіонізм, абстрактний сюрреалізм (Х. Е. Хартунг, П. Сулаж), *ташизм* (Н. де Сталь). Вплив *поп-арта* і «*оп-арта*» виявився гол. чин. у скульптурі (В. Вазареллі) й плакаті. На рубежі 50 і 60-х рр. 20 ст. з'явилося *концептуальне мистецтво* (І. Клайн). У 70-х рр. поширився *гіперреалізм*. У 40—70-х рр. значного розвитку набув політ. плакат (Р. Савіньяк, П. Колен, Ш. Лупо).

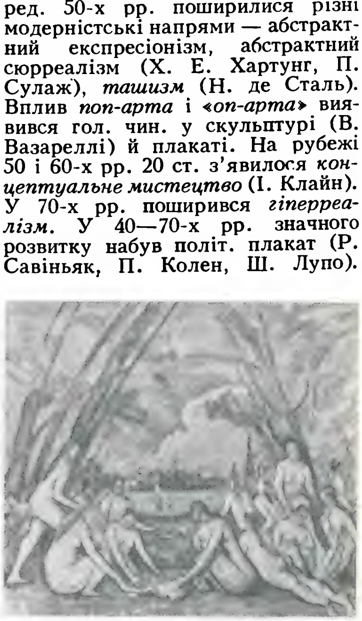

П. Сезанн. Купальниці. 1898—1906. Філадельфійський музей мистецтва.

В скульптурі зберігалися реалістичні життєстверджуючі тенденції франц. пластики кін. 19 — поч. 20 ст. (Ж. Бернар, М. Жімон, Р. Влерік). Однак такі майстри, як Р. Дюшан-Війон, А. Лоран, Ж. Ріш'є, Н. Габо, пізніше А. Ж. Адан, Ж. Тенглі та ін., продовжували працювати в модерністських традиціях. Гуманістична лінія франц. скульптури простежується в творах Ж. Саландра, П. Морле, Ф. Сальмона, Ж. Бец, Б. Мужена. Твори франц. образотворчого мистецтва зберігаються в багатьох музеях України, зокрема в Київ. музеї зх. і сх. мистецтва, Львів. картинній галереї, Одес. музеї зх. і сх. мистецтва та ін.

У Ф. в різні часи жили і працювали М. Башкирцева, С. Костенко, М. Пимоненко, І. Похитонов, П. Нілус, О. Архипенко, М. Глущенко, І. Кавалерідзе, Р. Турін, М. Андрієнко-Нечитайло, К. Редько, Л. Крамаренко, М. Сельська, Г. Смольський та ін. В різні роки у Ф. експонувалися твори укр. художників К. Білокур, М. Глущенка, О. Данченка, М. Дерегуса, В. Касіяна, Т. Яблонської та ін. На тер. Ф. споруджено пам'ятники Герою Рад. Союзу В. Порику (1967, м. Енен-Льєтар, скульптори Г. Кальченко, В. Зноба, арх. А. Ігнащенко), Т. Шевченкові (1978, Париж, скульптор М. Лисенко, арх. Ігнащенко), П. Пікассо (1984, Тулуза, скульптор М. Грицюк) та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449, а також до ст. *Давід* Ж. Л., т. 3, с. 80—81; *Дом'є* О., т. 3, с. 272—273; *Живопис,* т. 4, с. 120—121; *Імпресіонізм,* т. 4, с. 120—121; *Роден* О., т. 9, с. 336—337; *Сезанн* П., т. 10, с. 144—145, до ст. про окремих франц. художників.

Н. М. Калитіна.

Музика. Франц. нар. муз. мистецтво різноманітне. З ним тісно пов'язана творчість *менестрелів* і жонглерів. У 10 ст. склалися канони католицької літургії (*меса*). В 11—13 ст. поширилося муз.-поетичне мистецтво трубадурів і труверів. У період Раннього Відродження (14 ст.) розвинулося *багатоголосся*. Муз. естетика цього періоду виявилась у творчості композитора і поета Г. де Машо та композитора і муз. теоретика Ф. де Вітрі. В 15—16 ст. поліфонічну музику писали композитори Г. Дюфаї, Жоскен Депре, Й. Окегем, К. Жанекен, К. Гудімель, К. де Сермізі, О. Лассо.

За часів абсолютизму великого значення набуло муз.-театр. придворне мистецтво. В 1581 у Луврі було поставлено перший балетний спектакль «Комедійний балет королеви» Ж. де Больє та Ж. Сальмона (балетмейстер Б. ді Бельджойозо). Перші нац. опери («Пастораль», 1659, і «Помона», 1671) створили поет П. Перрен і композитор Р. Камбер. У 1671 в Парижі відкрито «Королівську академію музики»— постійний оперний театр, для якого писали твори Ж. Б. *Люллі* (17 ст.), Ж. Ф. *Рамо* (18 ст.) та ін. Розвивалася нац. школа інструм., зокрема клавесинної, музики (творчість Ф. *Куперена,* 18 ст.). У 2-й пол. 18 ст. балет виділився у самостійний вид мистецтва (балетмейстери Ж. Ж. *Новер,* Ж. Доберваль).

Класичним зразком нового демократичного музичного мистецтва 18 ст. була комічна опера «Сільський чаклун» Ж. Ж. Руссо (1752), традиції якого розвивали композитори Е. Дуні, Ф. А. Філідор, П. А. Монсіньї, А. Е. М. Гретрі. Опери К. В. *Глюка* сприяли виникненню нового оперного стилю, в якому втілилися естетичні ідеали третього стану. Революція 1789—94 зумовила зародження нових жанрів і форм франц. музики.

Створювалися патріотичні і революц. пісні («Пісня 14 липня» Ф. Ж. *Госсека,* «*Марсельєза*», «Карманьйола» та ін.), монументальні муз. спектаклі і вокально-симф. твори Госсека, Е. Н. Мегюля, Гретрі, «опери порятунку» Л. *Керубіні*. В 1793 в Парижі відкрито Нац. муз. ін-т (з 1795 — консерваторія музики і декламації). В 30—40-х рр. 19 ст. Париж став одним з центрів світової муз. культури. Розквітла оперна, балетна і симф. творчість композиторів романтичного і реалістичного напрямів А. Буальдьє, Ф. *Обера,* Дж. *Мейєрбера,* Г. *Берліоза.* Утвердився романтичний балет (творчість балетмейстера Ф. Тальйоні і танцівниці М. *Тальйоні*; постановка 1841 балетмейстерами Ж. Кораллі та Ж. *Перро* балету «Жізель» А. *Адана*). Всесвітньо відомими стали франц. скрипкова (Дж. Б. Віотті, П. Байо, П. Роде, Р. *Крейцер*), вокальна (Д. Арто, А. Нуррі, Ж. Л. Дюпре) та ін. школи. В Парижі творили музиканти з ін. країн, зокрема піаністи і композитори Ф. *Ліст* і Ф. *Шопен,* співачки П. *Віардо-Гарсіа* і М. Малібран. У 2-й пол. 19 ст. посилилися реалістичні тенденції, зокрема в опері. В цьому жанрі працювали Ш. *Гуно* («Фауст», 1859, «Ромео і Джульєтта», 1865), А. *Тома* («Міньйон», 1866, «Гамлет», 1868), Л. *Деліб* («Лакме», 1883), Ж. *Массне* («Манон», 1884, «Вертер», 1886), К. *Сен-Санс* («Самсон і Даліла», 1876). Вершиною оперного реалізму у французькій музиці була творчість Ж. *Бізе* («Шукачі перлин», 1863, «Кармен», 1874). *Оперети* писали Ж. *Оффенбах,* Ф. Ерве, Ш. Лекок, Р. Планкет. Розвиткові французької симфонічної музики сприяла організація «Народних концертів класичної музики» (1861) і Нац. муз. т-ва (1871). Серед композиторів цього періоду — С. *Франк,* Г. *Форе,* Е. *Шоссон,* Е. *Лало.* В муз. житті Ф. часів Паризької комуни видатну роль відіграв композитор і фольклорист Ф. Сальвадор-Даніель — директор консерваторії і муз. комісар Комуни. В 1888 П. *Дегейтер* написав музику до «*Інтернаціоналу*». Із занепадом *романтизму* (70 — 90-і рр.) балет деградував. Його відродження пов'язане з *Російськими сезонами* в Парижі, а також з діяльністю трупи Російський балет С. Дягілєва [1911—29; М. *Фокін,* Л. Мясін, Б. Ніжинська, Дж. *Баланчин,* С. Лифар (1930—59 очолював трупу Паризької опери)]. На межі 19 і 20 ст. в муз. культурі Ф. зародився новий напрям — *імпресіонізм* (К. *Дебюссі,* частково М. *Равель*), після 1-ї світової війни 1914—18 посилилися тенденції *неокласицизму, експресіонізму, конструктивізму.* В 20-х рр. 20 ст. виникла творча співдружність франц. композиторів «*Шістка*» (А. *Онеггер,* Д. Мійо, Ф. Пуленк, Ж. Орік, Л. Дюрей, Ж. Тайфер), 1935 — Нар. муз. федерація, що згуртувала навколо себе передових діячів муз. культури (А. Руссель, Ш. Кеклен та ін.), творча група «Молода Франція» (О. Мессіан, А. Жоліве, І. Бодріє, Даніель-Лесюр).

У роки фашистської окупації передові музиканти в своїй творчості відображали настрої народних мас (пісні Опору; «Чотири пісні страждаючої Франції» Оріка, «Патріотична кантата» Пуленка). Серед сучас. прогресивних композиторів — Ж. Косма (ораторія «В краю шахтарів»), С. Ніг (симф. поема «Про полоненого поета», присвячена Назиму Хікмету), Ж. Ж. Дамаз. Широко відомі виконавці: диригенти Ш. Мюнш, П. Паре, А. Клюїтенс, Ж. Мартінон, І. Маркевич; піаністи А. Корто, М. *Лонг,* Р. Казадезюс, М. Ааз; скрипалі Ж. *Тібо,* З. Франческатті, Ж. Неве; віолончелісти П. Фурньє, М. Тортельє, С. Марешаль; органісти Ш. Турнемір, Ш. Відор, М. Дюпре; співаки Д. Дюваль, Ж. Креспен, Ж. Жіроду; шансоньє А. Брюан, М. Шевальє, Е. Піаф, Ж. Беко, Ж. Греко, Дж. Дассен, М. Матьє. Серед балетмейстерів — Р. Пті, М. Бежар, Ф. Адре; артистів балету — І. Шовіре, Р. Жанмер, Л. Дейде, Ж. Ам'єль, Н. Тібон, Г. Тесмар, А. Алабіс, Ж. П. Бонфу, Ж. Пілетта. В Парижі працюють театри «*Гранд-Опера*» (тут виступали укр. співаки І. Алчевський, С. Крушельницька, О. Мишуга, П. Цесевич та ін.), «Театр Націй» (засн. 1954), 5 симф. оркестрів, у т. ч. Паризький оркестр (засн. 1967), консерваторія, «Схола канторум» (засн. 1894), Академія грамплатівки ім. Ш. Кро, Нац. муз. комітет Ф. Серед відомих балетних труп — «Балет Єлісейських полів» (1945—51), «Балет Парижа» (1948—67), «Балет 20 століття» (з 1960), «Сучасний балет Парижа» (з 1955), «Балет Марселя» (з 1972). У Ф. проводяться Міжнар. конкурси: скрипалів і піаністів ім. М. Лонг—Ж. Тібо, вокалістів — у Тулузі (у ньому, зокрема, брали участь укр. рад. співаки А. Кікоть, Н. Куделя, Б. Руденко, З. Христич), диригентів — у Безансоні, Міжнар. балетний фестиваль. У Парижі — *Міжнародна музична рада* при ЮНЕСКО.

На Україні гастролювали симфонічний оркестр Нац. радіо і телебачення Ф. під керуванням А. Клюїтенса; диригент І. Маркевич; співаки Ш. Азнавур, Ж. Брассенс, Дж. Дассен, Ж. Греко, Ш. Трене; піаністи Ж. Еймар, Ф. Парро, К. Ельфер; скрипалі М. Оклер, М. Бруссіно; балерини І. Шовіре, Л. Дейде та ін. У Ф. виступали капела «Думка», Ансамбль танцю УРСР, Ансамбль пісні і танцю КВО, солісти Київ. театру опери та балету. Українські рад. митці С. Турчак і Л. Венедиктов поставили у Ф. опери «Борис Годунов» і «Хованщина» М. Мусоргського (Ніцца). Композитори М.

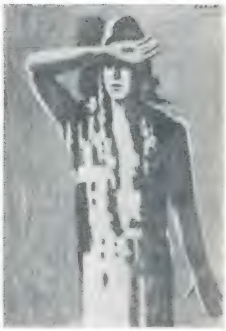
П. Колен. Плакат «Визволення Франції». 1944.

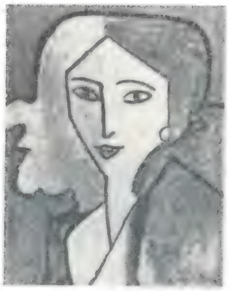
А. Матісс. Портрет Л. Дилекторської. 1947.

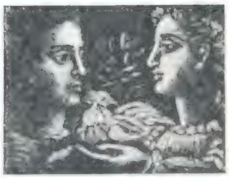
П. Пікассо. Юність. Літографія. 1950.

Сцена з опери «Кармен» Ж. Бізе. «Гранд-Опера». Париж.

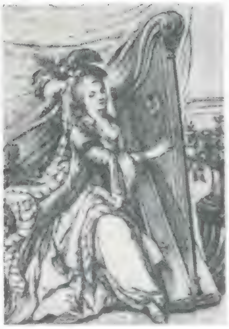

М. Ж. Фавар у ролі Роксолани («Сулейман II, або Три султанші» Ш. С. Фавара). Театр «Комеді італьєн». Париж. 1761. Гравюра Ж. Ф. Жаніне.

Кадр з фільму «Стара діва». Режисер Ж. П. Блан. 1971.

Кадр з фільму «Червоне і чорне». Режисер К. Отан-Лара. 1954.

Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий, В. Фемеліді, Г. Верьовка обробляли франц. революц. пісні.

М. П. Загайкевич.

Театр. Джерела франц. професійного театру в нар. карнавалах, виступах мандрівних акторів — жонглерів і вагантів. У 9 ст. виник жанр церк. театру — *літургійна драма.* Збагачуючися реалістичними елементами, вона перетворилася на напівлітургійну драму (13 ст.). У містах розвинулися жанри середньовічної реліг. драми — *міракль* (13 ст.) та *містерія* (14 ст.), *мораліте* й *фарс* (15 ст.). В 1548 в Парижі збудовано перше театр. приміщення «*Бургундський отель*». У 1599 тут почала діяти перша трупа акторів-професіоналів. У 17 ст. у франц. театрі утвердився *класицизм.* В 1634 в Парижі відкрився театр «Маре». Посиленню реалістичних тенденцій сприяла режисерська та акторська діяльність драматурга Ж. Б. *Мольєра,* що працював у театрі «Пале-Руайаль». У 1680 в Парижі створено театр «*Комеді Франсез*», в якому сформувалися такі актори, як А. *Лекуврер,* М. Барон, І. Клерон, М. Дюменіль, А. Лекен. Тут ставили твори П. Корнеля, Ж. Расіна, Вольтера, П. Бомарше, Ж. Б. Мольєра. Діяли також ярмаркові театри, з 60-х рр. 18 ст. — т. з. «театри бульварів». Революція кін. 18 ст. значно активізувала театр. життя. Актори одержали громадян. права (1791 прийнято «Декрет про свободу театрів»). Ідеї просвітительства, риси революц. класицизму дістали найповніше розкриття в творчості актора Ф. Ж. *Тальма.* Напередодні революції 1848 героїчна тема з великою силою прозвучала в мистецтві *Рашель.*

У 1-й половині 19 ст. у театральному житті Ф. утверджувалися *романтизм* і *реалізм.* Ініціаторами боротьби за нове, прогресивне мистецтво стали «театри бульварів» — «Амбігю комік», «Порт-Сен-Мартен», «Жімназ» та ін., в репертуарі яких були твори В. Гюго, О. Дюма-батька, А. де Віньї, О. де Бальзака. Виразниками естетики романтичного театру були М. *Дорваль,* П. Бокаж, *Фредерік-Леметр,* Ж. Б. *Дебюро.* В дні Паризької комуни 1871 відродилися прогресивні тенденції театру Ф., однак політична реакція, що настала після падіння Комуни, викликала глибоку ідейну й творчу кризу театрів. У творчості трагедійних акторів С. *Бернар* (зокрема, гастролювала на Україні 1881, 1909), Ж. *Муне-Сюллі* переважали риси академізму і стилізації. Реалістичні традиції зберігалися в комедії і драмі (Ф. Е. Го; Б. К. *Коклен,* зокрема, гастролював на Україні 1882, 1889). Проти віджилих театр. традицій виступив режисер і актор А. *Антуан* (засновник «Вільного театру», 1887, і «Театру Антуана», 1897). У його театрах йшли п'єси Е. Золя, Л. Толстого, Г. Ібсена, Г. Гауптмана.

В кін. 19 — на поч. 20 ст. виникли експериментальні театри — Художній театр (засн. 1890), «Творчість» (1893), Театр мистецтв (1910), «Театр старої голуб'ятні» (1913), в репертуарі яких були п'єси Г. Ібсена, Й. А. Стріндберга, М. Горького, М. Метерлінка, драматургів-модерністів. Провідні актори кін. 19 — поч. 20 ст.: Г. Режан, Л. Гітрі, Ф. Жем'є, Ш. *Дюллен,* Л. Жуве. В 1893 у Ф. гастролювала українська *Трупа Г. Й. Деркача.* Після 1-ї світової війни поглибилася диференціація серед театр. діячів Ф. У репертуарі «театрів бульварів» переважали розважальні вистави. Проти комерційного театру вели боротьбу режисери, що належали до т. з. групи «Авангард». В 1926 було створено театр «Картель», навколо якого згуртувалися режисери Ш. Дюллен, Л. Жуве, Ж. Пітоєв, Г. Баті. В репертуарі цих театрів — твори Ж. Б. Мольєра, У. Шекспіра, А. Чехова, Б. Шоу, А. Салакру, Ж. Жіроду, Ж. Ануя. В 1920 почав діяти у Парижі Нац. нар. театр, актор і режисер якого Ф. Жем'є прагнув здійснити на його сцені принципи нар. театру, розроблені Р. *Ролланом.* Широко розвивається самодіяльний робітн. театр. У 1932 створено «Федерацію робітничого театру Франції», згодом — «Союз незалежних театрів Франції».

Після закінчення 2-ї світової війни у Ф. почався швидкий процес відродження театрального мистецтва. З 1970 театр «Комеді Франсез» очолює П'єр Дюкс, за ініціативою якого в репертуар включаються, крім нац. класики, і п'єси сучас. авторів; з 1983 театр очолює Ж. П. Венсан (театр гастролював у СРСР 1954, 1973). В 1951 засновано Нац. нар. театр (ТНП), який очолив Ж. *Вілар* (з 1963 очолював Ж. Вільсон, з 1971 — Р. Планшон). В його репертуарі твори В. Гюго, А. Мюссе, Ж. Б. Мольєра, У. Шекспіра, Арістофана, Б. Брехта, А. Чехова. Театр став центром передового демократичного мистецтва (гастролював в СРСР 1956, 1961, зокрема в Києві — 1978). У 1968 відкрито міський театр Парижа — «Театр де ля Вілль» (реж. Ж. Меркюр). У театрі «Одеон» 1958—68 працювала трупа «Компані Мадлен Рено—Жан Луї Барро» (гастролі в СРСР 1962, 1976). У Ф. діє ряд приватних театрів: «Ательє» (заснований Ш. *Дюлленом,* 1921, 1940—73 ним керував А. Барсак, з 1973 — П. Франк; гастролі в СРСР 1965, 1971), театр «В'є коломб'є» (гастролі в СРСР 1960). В 60-х рр. виникли театри робітн. передмість Парижа: «Театр де ла Коммюн» у Обервільє, «Театр Жерара Філіпа» в Сен-Дені, «Театр Ромена Роллана» у Вільжюїфі.

В кінці 60-х рр. посилилась активність молодіжних театрів («Театр Бюль», «Великий магічний цирк», «Театр дю солей»), які відроджують традиції вуличних театрів, прагнуть перетворити свої вистави на яскраві театралізовані видовища з використанням елементів політ. театру (вистави режисера А. Мнушкіної «1789», «1793», «Золотий вік»). Працюють також театри: «Компані дю Котюрн» у Ліоні (гастролі в СРСР 1974, зокрема в Києві), Новий нац. театр у Марселі (гастролі в СРСР 1979) та ін. Провідні актори і режисери 50—80-х рр.: Ж. Вілар, Ж. Філіп, Ж. Л. Барро, Д. Сорано, Ж. Вільсон, М. Рено, С. Флон, А. Барсак, П. Шерро, Р. Планшон, Ж. Меркюр, П. Брассер, Р. Оссейн, актор-мім М. *Марсо* (гастролі в СРСР 1968). Поряд з прогресивними демократичними тенденціями в розвитку театру помітне захоплення *модернізмом* (постановки п'єс т. з. *театру абсурду*). Іл. див. також до ст. *Театр,* т. 11, с. 448—449.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перший у світі публічний сеанс кінематографа, винайденого братами Л. Ж. і О. *Люм'єр,* відбувся в Парижі 28. XII 1895. Важливий внесок у розвиток техніки кінознімання і становлення кіно зробив реж. Ж. Мельєс (створив першу кіностудію).

В 10-х рр. 20 ст. популярність здобула серія кінокомедій за участю М. *Ліндера,* а також гостроавантюрні стрічки Л. Фейада. В 1919—22 створено ряд антивоєн. фільмів: «Я звинувачую» (реж. А. Ганс), «Земля» (за Е. Золя) та «Арлезіанка» (за А. Доде), обидва — реж. А. *Антуан.* У цей же період виник напрям «*Авангард*», представникам якого притаманні пошуки кінематографічної виразності. Водночас значні картини було створено режисерами реалістичного спрямування Ж. Фейдером («Кренкебіль», 1922), Ж. *Ренуаром* («Нана», 1926, та «Маленька продавщиця сірників», 1928), Р. *Клером* («Солом'яний капелюшок», 1927). На поч. 30-х рр. кіновиробництво Ф. перейшло на масовий випуск звукових фільмів. У цей час провідна роль у франц. кіно належала режисерам-реалістам, у творах яких проявилися соціально-критичні тенденції: «Під дахами Парижа» (1930), «Свободу нам» (1932; обидва — реж. Р. Клер), «Сука» (1931), «Тоні» (1934; обидва — реж. Ж. Ренуар), «Нуль за поведінку» (1932), «Аталанта» (1934; обидва — реж. Ж. *Віго*) та ін. В серед. 30-х рр. виникли група «Жовтень», об'єднання «Вільне кіно», пов'язані з рухом Народного фронту. Досягненням французького кіно цього періоду стала творчість Ж. Ренуара («Велика ілюзія», 1937, та «Марсельєза», 1938), Ж. *Дювів'є* («Дружна компанія», 1936), політ. сатира Р. Клера («Останній мільярдер», 1934). Творча співдружність поета-сценариста Ж. Превера та реж. М. *Карне* визначила спрямованість фільмів «поетичного реалізму» — «Набережна туманів» (1938), «День починається» (1939). Всесвітньо відомою стала акторська школа франц. кіно: Ж. *Габен,* Л. Жуве, Ж. Л. *Барро,* Ф. М. Сімон, М. Морган, *Фернандель,* Д. Даріо.

В роки 2-ї світової війни створювалися фільми, які закликали до боротьби з окупантами. Підпільним визвольним комітетом франц. кіно (створений 1943) було випущено фільм «Визволення Парижа» (1944). У 1945 М. Карне здійснив постановку фільму «Діти райка» (за сценарієм Ж. Превера). У 1946 був створений фільм «Битва на рейках» (реж. Р. Клеман), присвячений подіям 2-ї світової війни і учасникам Руху Опору. У французькому кіно 40—50-х рр. знаходить відображення тема післявоєнного життя: «Антуан і Антуанетта» (реж. Ж. Беккер), «Адреса невідома» (реж. Ж. П. Ле Шануа), «Світанок» (реж. Л. Дакен). Створювалися фільми, які піднімали морально-етичні проблеми («Всі ми убивці», реж. А. Кайат). Визнання дістали екранізації франц. класики: «Пармський монастир» (реж. Крістіан-Жак), «Червоне і чорне» (реж. К. Отан-Лара; обидва — за Стендалем), «Тереза Ракен» (реж. Карне) та «Жерваза» (реж. Клеман; обидва — за Е. Золя). Серед акторів 50-х рр.— Ж. *Філіп*, Бурвіль, Ж. Маре, Д. Робен, С. Сіньйоре, Н. Курсель, А. Еме, Ж. К. Паскаль, С. Реджані. В умовах кризи кіновиробництва виник напрям «*Нова хвиля*» (провідні режисери — Ф. *Трюффо*, Ж. Л. Годар, К. Шаброль, К. Лелуш, А. *Рене*), який вплинув на розширення зображальних засобів кіно. Проте невдовзі він втратив прогресивне значення. Фільми 60-х рр.— «Загін» (реж. А. Гатті), «Чи горить Париж?» (реж. Р. Клеман), «Нормандія — Німан» (реж. Ж. Древіль, спільне франко-рад. виробн.) — розкривали тему антифашист. боротьби. Створюються фільми-мюзикли «Шербурзькі парасольки» та «Дівчата з Рошфору» (обидва — реж. Ж. Демі). Після 1968 посилюється політ. проблематика франц. кіно (фільми К. Соте, І. Буассе, Б. Поля), порушуються соціальні питання («Слідчий і вбивця», реж. Б. Тавернье).

Франц. школа комедії в післявоєнний час представлена фільмами Ж. Таті, Крістіан-Жака та ін. Популярність здобули короткометражні стрічки А. Ламоріса, документальні «фільми-есе» К. Маркера, соціологічні фільми Ж. Руша. В 70—80-х рр. поряд з фільмами розважального характеру виходили фільми соціальної спрямованості: «Розпещені діти» (1977), «Тижнева відпустка» (1980; обидва — реж. Тавернье), «Останнє метро» (1980, реж. Ф. Трюффо), «Знедолені» (1982, реж. Р. Оссейн). Відомі франц. актори 60—80-х рр.: Ж. Моро, Б. Бардо, М. Владі, Ж. Л. Трентіньян, Ж. П. Бельмондо, К. Денев, А. Делон, А. *Жірардо*, Р. Шнайдер, Е. Юппер, І. Аджані, Ж. Депардьє, Ф. Нуаре, П. Рішар, П. Девар, Л. де Фюнес. Великий внесок у дослідження історії й теорії кіно зробили кінознавці Л. *Муссінак*, Ж. *Садуль*, А. Базен та ін. Працівників кіно готує Ін-т вищої кіноосвіти (з 1943). З 1946 щороку (крім 1948, 1950) проводиться Міжнар. кінофестиваль у Кані.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449. *Л. І. Брюховецька.*

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 22. Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 16. Уроки Комуни; т. 21. Принципові питання виборчої кампанії; т. 44. Про тези з аграрного питання Французької комуністичної партії; История Франции, т. 1—3. М., 1972—73; Джеджула К. О. Історія Франції. К., 1954; Манфред А. З. Очерки истории Франции XVIII—XX вв. М., 1961; Манфред А. З. Традиции дружбы и сотрудничества. Из истории русско-французских и советско-французских связей. М., 1967; Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы, т. 1—2. М., 1983; Витвер И. А., Слука А. Е. Франция. Экономическая география. М., 1958; Франция. М., 1973; Арсеньев Э. А. Франция: проблемы и политика. М., 1978; Актуальные экономические и социальные проблемы Франции. М., 1982; Франция. М., 1982; История французской литературы, т. 1—4. М.—Л., 1946—63; Черневич М. Н. [та ін.]. История французской литературы. М., 1965; Обломиевский Д. Д. Французский классицизм. М., 1968; Великовский С. И. Поэты французских революций. 1789--1848. М., 1963; Трущенко Е. Ф. Социалистический реализм во французской литературе. М., 1972; Обломиевский Д. Д. Французский символизм. М., 1973; Якимович Т. К. Французская драматургия на рубеже 1960—1970-х годов. К., 1973; Андреев Л. Г. Современная литература Франции. 60-е годы. М., 1977; Анисимов И. И. Французская классика со времен Рабле до Ромена Роллана. М., 1977; Реизов Б. Г. Французский роман XIX века. М., 1977; Наркирьер Ф. С. Французский роман наших дней. Нравственные и социальные искания. М., 1980; Якимович Т. К. З художнього світу Франції. К., 1981; Брунов Н. Дворцы Франции XVII и XVIII веков. Л., 1938; Аркин Д. Е. Архитектура эпохи Французской буржуазной революции. М., 1940; Соловьев Н. К., Турчин В. С., Фирсанов В. М. Современная архитектура Франции. М., 1981; Петрусевич Н. Б. Искусство Франции XV—XVI веков. Л., 1973; Каптерева Т., Быков В. Искусство Франции XVII века. М., 1969; Кожина Е. Ф. Искусство Франции XVIII века. Л., 1971; Раздольская В. И. Искусство Франции второй половины XIX века. Л., 1981; Яворская Н. В. Пейзаж Барбизонской школы. М., 1962; Бродский В. Я. Художники Парижской коммуны. М., 1971; Калитина Н. Н. Французская пейзажная живопись. Л., 1972; Яворская Н. В. Современная французская живопись. М., 1977; Чегодаев А. Д. Статьи об искусстве Франции, Англии, США 18—20 вв. М., 1978; Моран А. История декоративно-прикладного искусства от древнейших времён до наших дней. Пер. с франц. М., 1982; Шнеерсон Г. Музыка Франции. М., 1958; Шнеерсон Г. Французская музыка XX века. М., 1970; Тепер Е. М. Франция. Рекомендательный указатель литературы. М., 1975; Садуль Ж. Всеобщая история кино, т. 1—4, 6. Пер. с франц. М., 1958—82; Французское киноискусство. Сборник статей. М., 1960; Юткевич С. Франция — кадр за кадром. М., 1970; Базен А. Что такое кино? Пер. с франц. М., 1972.

ФРА́НЦОВ (Франце́в) Георгій (Юрій) Павлович [18.IX (1.X) 1903, Москва — 18.IV 1969, там же] — рад. філософ, соціолог і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. ун-т (1924). З 1931 — на викладацькій роботі у вузах Ленінграда. В 1945—49 — директор Ін-ту міжнар. відносин у Москві. З 1949 — на керівній роботі у МЗС СРСР та парт. пресі. В 1959—64 — ректор Академії сусп. наук при ЦК КПРС. У 1964—68 шеф-редактор журн. «Проблемы мира и социализма», з 1968 — заст. директора Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Автор праць з історії релігії та атеїзму, проблем істор. матеріалізму і наук. комунізму, методології історії, критики бурж. соціології. З 1961 обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

Тв.: Философия и социология. Избранные труды. М., 1971; Борьба за мир. Избранные труды. М., 1971; Научный атеизм. Избранные труды. М., 1972.

Г. П. Францов.

ФРАНЦО́З (Franzos) Карл Еміль (25.X 1848, м. Чортків, тепер Терноп. обл.— 28.I 1904, Берлін) — австр. письменник, літературознавець, перекладач. Автор реалістичних оповідань, повістей і романів з життя народів, які населяли Австро-Угорську імперію, зокрема українців. У романі «За правду» (1882; інсценізований М. Старицьким під назвою «Юрко Довбиш») відобразив антифеод. рух на Прикарпатті в серед. 19 ст. Досліджував і популяризував укр. л-ру, опублікував праці про укр. фольклор, творчість Т. Шевченка. Перекладав укр. нар. пісні.

Тв.: Укр. перекл.— Тарас Шевченко. В кн.: Світова велич Шевченка, т. 3. К., 1964; За правду. Ужгород, 1982. *Я. М. Погребенник.*

ФРАНЦУ́З Олена Йосипівна (н. 6.XI 1925, с. Березівка, тепер у складі смт Ярмолинці Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. художниця тканин і килимів, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Член КПРС з 1955. У 1952 закінчила Київ. уч-ще прикладного мистецтва. Працює на Чернів. текстильному комбінаті. Створює малюнки для декор. тканин і килимів масового машинного виробн. («Черемшина», «Верховина», 1967 «Поділля», 1970). Ф.— автор орнаментальних і тематичних килимів ручного виготовлення («Квіти Буковини», 1963; «Тарасова верба», 1964; «Злітайте, голуби!», 1965; «На полонину», 1970).

ФРАНЦУ́ЗИ — нація, основне населення Франції. Живуть також в Алжірі, Тунісі, Марокко, Великобританії, Італії, Бельгії, США, Канаді та ін. країнах. Заг. чисельність — 45,8 млн. чол. (1980, оцінка), з них у Франції — 44,3 млн. Говорять *французькою мовою*. Віруючі Ф.— переважно католики, частково — протестанти (кальвіністи). Осн. етнічним елементом при формуванні Ф. були кельтські племена *галлів*. Після завоювання Римом їхньої країни — *Галлії* (кін. 2 — серед. 1 ст. до н. е.) почалася романізація її населення; виникла галло-римська народність. У 9 ст. в результаті змішання галло-римської народності з герм. племенами — *вестготами*, *бургундами*, *франками* — сформувалися нові пн.-франц. і провансальська народності (назва «французи» походить від франків), які із сформуванням заг.-франц. культури в 16—19 ст. і розвитком капіталістичних відносин консолідувалися в єдину націю. Етногр. відмінності між різними групами Ф., особливо між населенням Пн. і Пд. Франції, зберігаються до нашого часу. Докладніше про історію, г-во, культуру Ф. див. *Франція*.

Літ.: Народы зарубежной Европы, т. 2. М., 1965; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический спра-

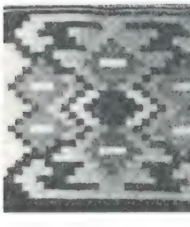

О. Й. Француз. Тканина для сумки «Топірці». Вовна, ткацтво. 1973.

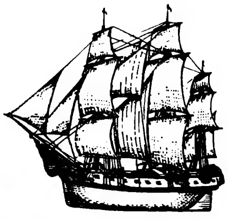
Російський фрегат «Гектор». 1775. Модель.

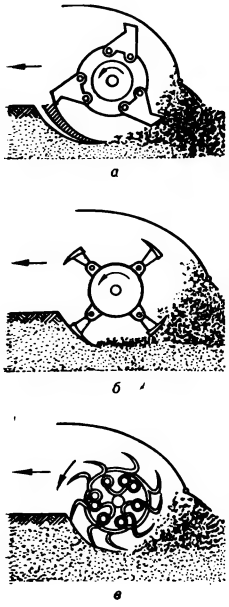

Схема роботи фрез грунтових з різним кріпленням робочих органів:
а — з жорстким;
б — з шарнірним;
в — за допомогою пружини.

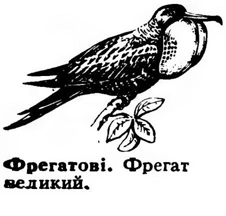
Фрегатові. Фрегат **великий.**

вочник. М., 1981; Виллар Ж., Виллар К. Формирование французской нации (X — начало XI в.). Пер. с франц. М., 1957.

ФРАНЦУ́ЗЬКА БУРЖУА́ЗНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ КІНЦЯ́ 18 СТОЛІ́ТТЯ — див. *Велика французька революція.*

ФРАНЦУ́ЗЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ФКП). Засн. 29.XII 1920 на з'їзді в м. Турі лівою більшістю *Французької соціалістичної партії* (ФСП), яка прийняла рішення про приєднання до Комінтерну. Серед засновників ФКП були М. *Кашен,* П. *Вайян-Кутюр'є,* П. *Семар* та ін. I з'їзд ФКП (грудень 1921) намітив курс на розгортання боротьби проти мілітаристської націоналістичної політики франц. буржуазії, підкреслив необхідність роботи комуністів у профспілках, прийняв агр. програму партії, що передбачала конфіскацію великих земельних володінь.

В 1930 ген. секретарем партії був обраний М. *Торез.* У 1935 за ініціативою ФКП створено *Народний фронт,* до якого ввійшли ФКП, ФСП і *Партія радикалів і радикал-соціалістів.* 26.IX 1939, після поч. 2-ї світ. війни 1939—45, ФКП була заборонена і пішла в підпілля. Під час нім.-фашист. окупації Франції (1940—44) виступала провідною силою *Руху Опору.* Після визволення країни (1944) ФКП вийшла з підпілля. В 1944—47 її представники входили до уряду. У той період ФКП добилася націоналізації деяких галузей пром-сті, великих банків, прийняття соціального законодавства, демократичної конституції 1946. З поч. «*холодної війни*» очолювала боротьбу франц. трудящих за збереження миру. В 1946—54 виступала за припинення колоніальної війни Франції у В'єтнамі, 1954—62 — в Алжірі. В 1971 ФКП виробила Програму демократичного уряду нар. єдності. На її основі 1972 ФКП, ФСП і Рух лівих радикалів (засн. 1972) прийняли спільну урядову програму, на базі якої було створено союз лівих сил. У 1981—84 представники ФКП входили до складу уряду. XXIV з'їзд ФКП (лютий 1982) прийняв політ. резолюцію, в якій намічено дальші завдання партії в боротьбі за демократичні перетворення в інтересах трудящих, за просування Франції по шляху миру і соціалізму. Під керівництвом ФКП працюють Рух комуністичної молоді та ін. демократичні орг-ції. ФКП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, європ. конференціях комуністичних і робітн. партій 1967 і 1976, у Паризькій зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. Чисельність — понад 710 тис. чол. (1982). Ген. секретар — Ж. *Марше* (з 1972). Друк. органи: ЦО — газ. «*Юманіте*», теор.— щомісячний журнал «Кайє дю коммюнісм» («Зошити комунізму», з 1924) та ін.

Літ.: Торез М. Избранные статьи и речи. Пер. с франц. М., 1966; Роше В. Избранные статьи и речи. Пер. с франц. М., 1972; Дюкло Ж. Мемуары, т. 1—2. Пер. с франц. М., 1974—75; Перминова А. И. Боевой авангард трудящихся Франции. М., 1980.

С. Я. Єлисаветський.

ФРАНЦУ́ЗЬКА МО́ВА — належить до романської групи індоєвропейської сім'ї мов. Ф. м. говорять у Франції, частина населення у Бельгії, Швейцарії, Канаді, Монако, Андоррі, в деяких країнах Африки (Сенегал, Гвінея, Конго, Бенін, Марокко, Алжір тощо), а також у ряді ін. країн світу. Ф. м.— одна з офіц. і робочих мов ООН. На тер. Франції у Ф. м. розрізняють осн. діалекти: франсійський, нормандський, валлонський, пікардійський, лотарінгський, бургундський та ін. Літ. Ф. м. почала формуватися з 14 ст. на основі франсійського діалекту. Літ. Ф. м. у Бельгії, Швейцарії та Канаді має специфічні риси (особливо в лексиці). На основі Ф. м. виникли деякі *креольські мови.* Ф. м.— результат еволюції *латинської мови* (точніше — нар. латині) на території *Галлії,* завойованої римлянами в 1 ст. до н. е. Впливом галльського *субстрату* і германського *суперстрату* (в 5 ст. н. е. Галлію завоювали *франки*) пояснюються деякі особливості звукової та граматичної будови Ф. м. Історію Ф. м. поділяють на періоди: галло-романський (5—8 ст.); старофранц. (9—13 ст.); середньофранц. (14—15 ст.); ранньоновофранц. (16 ст.); новофранц. класичний (17—18 ст.) і новофранц. сучасний (з 19 ст.). Найдавніші писемні свідчення Ф. м. належать до 8 ст. (т. з. Рейхенауські глоси), перший зв'язний текст — до 842 («Страсбурзька клятва»). У 16 ст. формується нац. Ф. м. У 17 ст. встановилась літ. мовна норма, що зберігається в основному й досі. З 17—18 ст. Ф. м. почали використовувати як міжнародну. Характерні риси Ф. м.: наявність 15 голосних (з них 4 носові) і 20 приголосних фонем, артикуляція чітка: ненаголошені голосні не редукуються, приголосні не оглушуються. Наголос — на останньому складі слова. За *типологією* Ф. м.— *аналітична мова.* Імена мають 2 числа й 2 роди, категорії відмінка немає. Є три види артикля (означений, неозначений і частковий). Для дієслова характерні категорії особи, числа (іноді й роду), способу, стану і розгалужена система часів. У синтаксисі: двоскладність речення (обов'язкове вираження підмета), дієслівність присудка. Алфавіт Ф. м. — на основі латинського. Див. також *Французи.*

Літ.: Сергиевский М. В. История французского языка. М., 1947; Степанов Ю. С. Французская стилистика. М., 1965; Реферовская Е. А., Васильева А. К. Теоретическая грамматика современного французского языка, ч. 1—2. Л., 1973; Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Пер. с франц. М., 1955; Andrievska A. A. Cours de lexicologie française. Kiev, 1958; Andrievskaia A. A. Syntaxe du français moderne. Kiev, 1973.

Г. Ф. Венгреновська.

Жеребець **французької рисистої породи.**

ФРАНЦУ́ЗЬКА РИСИ́СТА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — порода легкозапряжних коней. Виведена в Нормандії схрещуванням місцевих коней з арабською, *чистокровною верховою породою коней,* норфолькською, *американським рисаком* та ін. породами. Тварини з міцним кістяком, добре розвинутими холкою і спиною, сильні, витривалі, але пізньоспілі по жвавості. Осн. масть гніда, рідше руда. Коней цієї породи використовують у *кінному спорті,* для поліпшення якостей робочих коней. Розводять також в Італії, НДР, ФРН, Швеції та ін. В СРСР завезені франц. рисаки використовувались для поліпшення жвавості *російської рисистої породи коней.*

Б. М. Гопка.

ФРАНЦУ́ЗЬКА РІВ'Є́РА — смуга узбережжя Середземного м. на Пд. Сх. Франції. Див. *Лазуровий берег.*

ФРАНЦУ́ЗЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ФСП). Засн. 1905. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу.* Основною соціальною базою ФСП є дрібнобуржуазні верстви міста і села, частина робітників. До 1969 партія мала назву Французька секція Робітничого інтернаціоналу. В 1968 оголосила про саморозпуск і створення нової партії шляхом злиття попередньої з лівими некомуністичними партіями. В 1971 оформилася як ФСП. Основою політ. програми і діяльності ФСП є *реформізм.* У 1972 разом з *Французькою комуністичною партією* (ФКП) утворила союз лівих сил на основі спільної урядової програми, що сприяло посиленню позицій і зростанню чисельності ФСП. На президентських виборах 1981 ФСП, завдяки підтримці ФКП, здобула перемогу. Президентом країни став соціаліст *Ф. Міттеран.* На позачергових виборах до Нац. зборів Франції 1981 здобули перемогу ліві сили. Внаслідок цього у Франції було сформовано коаліційний уряд (до липня 1984 до нього входили комуністи), що проголосив політику соціальних і екон. реформ, зміцнення нац. незалежності; в той же час уряд підтримує план НАТО про розміщення нової амер. ракетно-ядерної зброї в Європі. ФСП налічує бл. 210 тис. членів (1982). Найвищий орган ФСП — з'їзд, що обирає Керівний к-т, Нац. бюро і Секретаріат. Парт. орган — щотижневик «Юніте» («Єдність»).

ФРАНШ-КОНТЕ́ — історична область на Сх. Франції. Гол. місто — Безансон. Тер. області з 10 ст. мала статус графства (з 14 ст.— суч. назва). В 11 ст. Ф.-К. увійшла до складу «*Священної Римської імперії*». В 1316—22 Ф.-К.— володіння короля Франції, 1322 — 1361 і 1384—1477 — герцогів *Бургундії,* потім *Габсбургів.* З 1678 — в складі Франції (округ Монбельяр з 1793). Під час *Великої французької революції* поділена на департаменти Ду, Юра, Верхня Сона, Бельфор (частково).

ФРАНЬКО́ Дмитро Васильович (25.X 1913, с. Натягайлівка, тепер у межах м. Вознесенська Микол. обл.— 4.XI 1982, Київ) — рос. і укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1969). Після закінчення 1938 Київ. ін-ту театр. мистецтва працював у Київ. театрі Червоної Армії, 1947—82 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Ноздрьов («Мертві душі» за Гоголем), Митрич («Влада темряви» Л. Толстого), Бубнов («На дні» М. Горького), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Магар («І відлетимо з вітрами» Зарудного), Т. Г. Шевченко («Безсмертна ліра поета» Івицького), Рікардо («Собака на сіні» Лопе де Вега). Знявся у кінофільмах «Визволення», «Високе звання» та ін. Викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

С. М. Грін.

ФРА́ТРІЯ (грец. φρατρία) — форма соціальної організації в Стародавній *Греції*, проміжна між *родом* і *філою*. Члени Ф., як правило, мали спільну власність, органи самоуправління, культ. Термін «фратрія» запровадив Л. Г. *Морган*, який виявив схожу організацію у пн.-амер. індіанців. Ф.— екзогамна (див. *Екзогамія*) група споріднених родів, представникам якої дозволялися шлюби лише з членами ін. Ф. *Дуальна організація* з двох Ф. становила *плем'я*.

ФРА́УНГОФЕР (Fraunhofer) Йозеф (6.III 1787, м. Штраубінг — 7.VI 1826, Мюнхен) — нім. фізик. Освіту здобув самостійно. Директор матем. і оптич. ін-ту в Мюнхені (з 1818). Осн. наук. дослідження — з фіз. оптики. Ф. вивчав *спектри* планет, Сонця. Пояснив (1814) наявність темних ліній вбирання у сонячному спектрі, т. з. *фраунгоферових ліній*. Подав спосіб спостерігання дифракції світла у паралельних променях (див. *Фраунгофера дифракція*) і вперше (1821) застосував *дифракційні гратки* для вивчення спектрів.

ФРАУНГО́ФЕРА ДИФРА́КЦІЯ — *дифракція* плоскої світлової хвилі (практично паралельного пучка світлових променів) на неоднорідності. Відбувається, зокрема, на отворі в непрозорому екрані, якщо між розміром отвору b, віддаллю від точки спостереження до екрана z і *довжиною хвилі* λ має місце співвідношення $b \ll \sqrt{z\lambda}$. При цьому паралельний пучок променів стає розбіжним з кутом розбіжності $\varphi \sim \lambda/b$ (дифракційна розбіжність). Названо ім'ям Й. *Фраунгофера*.

ФРАУНГО́ФЕРОВІ ЛІ́НІЇ — *спектральні лінії* поглинання в спектрі *Сонця*. Зумовлені *поглинанням світла* сонячною або земною *атмосферою* (т. з. *телуричні лінії*). В інфрачервоній, видимій та ультрафіолетовій ділянках спектра електромагн. хвиль спостерігають понад 20 тис. Ф. л. Довжина найкоротшої з них $\lambda = 155$ нм. Багато з Ф. л. ототожнено з спектральними лініями відомих хім. елементів, найінтенсивніші з них у видимій ділянці спектра наведено в табл. Вивчення Ф. л. дає змогу з'ясувати хім. склад сонячної атмосфери, фіз. умови на Сонці тощо. Названі ім'ям Й. *Фраунгофера*. Іл. див. до ст. *Спектри оптичні*, т. 10, с. 304—305.

ФРАХТ (нім. Fracht — вантаж) — плата за перевезення вантажів або за використання суден по *таймчартеру*. Найбільш поширений у *морського перевезення договорі*. В СРСР порядок розрахунків за Ф. встановлено *Кодексом торговельного мореплавства СРСР*. Ф. сплачує відправник у порту відправки одночасно з передачею вантажу. Якщо відправник сплатив не весь Ф., решту сплачує одержувач у порту призначення. Розміри Ф. при *каботажі* визначаються тарифами, затверджуваними Держпланом СРСР; при місц. і приміських сполученнях тарифи затверджує М-во мор. флоту СРСР. У договорі мор. перевезення, що стосується торгівлі, розмір Ф. встановлюється за згодою сторін.

ФРА́ШЕРІ (Frashëri) Наїм (25.V 1846, с. Фрашері — 20.X 1900, Стамбул) — алб. поет, діяч нац. Відродження. З 1882 жив у Стамбулі. Один з основоположників нової алб. л-ри. Виступав як прогресивний романтик. Автор збірок «Мрії» (1885, перс. мовою), «Літні квіти» (1890), «Рай і влучні слова» (1894), комедії «Стада і ниви» (1886), поем «Кербела», «Історія Скандербега» (обидві — 1898). У поемі «Щире бажання албанців» (1886, грец. мовою) закликав народи Балкан до дружби. Патріотичні, пройняті пафосом боротьби твори Ф. відіграли значну роль у розвитку алб. л-ри і в формуванні алб. літ. мови.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1956.

ФРЕ́БЕЛІВСЬКИЙ ЖІНО́ЧИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий жіночий пед. навч. заклад у Києві для підготовки виховательок дітей дошкільного віку. Засн. 1908 Київським фребелівським т-вом (голова — І. О. *Сікорський*). Названо за прізвищем теоретика і практика дошкільного виховання Ф. В. А. *Фребеля*. Протягом трьох років навчання слухачки вивчали біологію, анатомію й фізіологію людини, заг. гігієну, психологію, педагогіку, історію пед. учень, філософію, дит. л-ру, іноз. мови, ігри, ручну працю тощо. При ін-ті були психолого-пед. амбулаторія, нар. дит. садок, дит. притулок (ясла), поч. школа для практичних занять студенток. Київський ін-т був одним з найбільших жіночих пед. закладів Росії, в 1913/14 навч. р. у ньому налічувалося 338 слухачок. У 1920 ін-т увійшов до складу Київ. ін-ту нар. освіти.

П. Д. Соломуха.

ФРЕ́БЕЛІВСЬКІ ТОВАРИ́СТВА — об'єднання педагогів, діячів нар. освіти й лікарів-педіатрів у Росії та на Україні, які ставили за мету поширення ідей Ф. В. А. *Фребеля*, розробку проблем дошкільного виховання, підготовку виховательок для дит. садків, відкриття дошкільних закладів. Перше т-во, створене 1871 у Петербурзі, відкривало річні курси для підготовки нянь і керівниць дит. садків, доброчинні дошкільні заклади. Київ. т-во (1908—20) розробляло теор. питання дошкільного виховання; організувало *Фребелівський жіночий педагогічний інститут*, нар. дит. садок, поч. школу й психолого-пед. амбулаторію, видавало книги з питань дошкільного виховання. В т-ві точилася напружена боротьба між послідовними фребелістами й прихильниками пед. ідей К. Д. *Ушинського*, П. Ф. *Лесгафта* та ін. вітчизн. педагогів, які критикували систему Фребеля за її педантизм, містицизм та ін., хоча й позитивно оцінювали орг-цію дошкільних закладів і пед. пропаганду серед батьків. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Ф. т. припинили існування.

Б. Н. Митюров.

ФРЕ́БЕЛЬ (Fröbel) Фрідріх Вільгельм Август (21.IV 1782, с. Обервайсбах, Тюрінгія, тепер на тер. НДР — 21.VI 1852, Марієнталь, Тюрінгія) — нім. педагог, теоретик бурж. системи дошкільного виховання. В 1799—1801 слухав лекції в Ієнському ун-ті, 1805 і 1808—10 працював у Й. Г. *Песталоцці* в Івердонському ін-ті. В 1837 у Бланкенбургу (Тюрінгія) відкрив заклад для ігор і занять дітей молодшого віку, який згодом наз. «Kindergarten» — дит. сад. Був прихильником всебічного розвитку дітей, урахування їхніх вікових особливостей. Створив систему дидактичних ігор, т. з. шість дарів Ф. В 1849 організував у Лібенштейні підготовку виховательок («садівниць») для дит. садків. На пед. систему Ф. мала вплив нім. ідеалістична філософія і педагогіка; її негативні сторони — надмірна регламентація діяльності дітей, що призводило до обмеження їхньої самостійності, виховання педантизму, містицизм. Див. також *Фребелівські товариства*.

Тв.: Рос. перекл.— Педагогические сочинения, т. 1—2. М., 1913.

Б. Н. Митюров.

ФРЕГА́Т (голл. fregat, франц. frégate, з італ. fregata) — клас військ. кораблів. 1) У гребному флоті — легка *галера*. В *парусному флоті* — швидкісний трищогловий військ. корабель для розвідки і воєнних дій. Ф.— другий за потужністю озброєння (до 60 гармат) і водотоннажністю після *лінійного корабля*, але перевищував його за швидкістю. З серед. 19 ст. з'явилися парові Ф. В кін. 19 ст. Ф. було перейменовано на *крейсер*. 2) У флотах Великобританії, Франції та США Ф. наз. сторожові кораблі і лідери есмінців, що охороняють транспорти та ведуть боротьбу проти *підводних човнів*.

ФРЕГА́ТОВІ (Fregatidae) — родина птахів ряду *пеліканоподібних*. Довж. бл. 100 см, маса до 2 кг, размах крил до 2 м. Оперення в осн. чорне з металічним блиском. Підборіддя, горло, частина вола — голі, у самців — яскраво-червоні. Дзьоб довгий, загнутий гачком, ноги маленькі з редукованими плавальними перетинками. Ф. добре літають, по землі пересуваються погано, рідко сідають на воду, не пірнають. Гніздяться колоніями на морських о-вах, гнізда на скелях або на деревах. Кладку з 1 яйця насиджують самець і самка протягом 6—7 тижнів. Пташенята нагніздного типу (див. *Нагніздні*

Д. В. Франько.

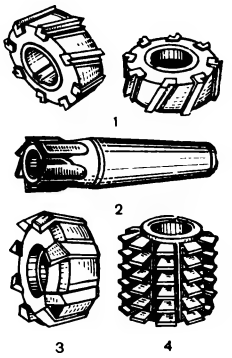

Фрези:
1 — циліндричні;
2 — кінцева з конічним хвостовиком;
3 — торцева насадна з вставними зубами;
4 — черв'ячна.

Фраунгоферові лінії

Позначення лінії	Довжина хвилі в мкм	Хімічний елемент
A	0,761	O
B	0,687	O
C	0,656	H_α
D	0,589	Na
E	0,527	Fe
F	0,486	H_β
G	0,431	Ca
H_1	0,397	Ca
H	0,393	Ca

птахи). Живляться рибою, молюсками, ракоподібними, яких схоплюють з поверхні води. В родині 1 рід Fregata з 5 видами, поширеними у тропічних і субтропічних зонах. В СРСР (пд. Примор'я) зустрічаються в період кочівель після гніздування. *М. А. Воїнственський.*

ФРЕ́ГЕ (Frege) Готлоб (8.XI 1848, Вісмар — 26.VII 1925, Бад-Клайнен, тепер на тер. НДР) — нім. логік, математик і філософ. Закінчив Ієнський ун-т (1873), 1879—1918 — його професор. Праці Ф. відкрили новий етап у розвитку *математичної логіки*. Ф. уперше здійснив аксіоматичну побудову *логіки висловлювань* та *логіки предикатів* і поклав початок теорії матем. доведення. Гол. праця — «Основні закони арифметики» (1893—1903), в якій він побудував систему формалізованої арифметики, намагаючись обгрунтувати ідею зведення математики до логіки (див. *Логіцизм*). Праці Ф. заклали основи логічної семантики.

Фредерік-Леметр.

ФРЕ́ДГОЛЬМ (Fredholm) Ерік Івар (7.IV 1866, Стокгольм — 17.VIII 1927, Мербю) — шведський математик, член Стокгольмської АН. Осн. праці стосуються *інтегральних рівнянь*. Ф. перший почав їх досліджувати і розробив загальні методи розв'язування деяких їхніх видів (т. з. рівнянь Ф.). Важливі результати одержав також у галузі диференціальних рівнянь.

ФРЕДЕРІ́К-ЛЕМЕ́ТР [Fréderick Lemaître; справжнє ім'я та прізв. — Антуан Луї Проспер Леметр; 29. VII 1800, Гавр — 26.I 1876, Париж] — франц. актор, представник демократичного *романтизму*, засн. критичного реалізму у франц. театрі. На сцені — з 1816. Працював переважно в театрах бульварів Парижа.

Серед ролей — Рюі Блаз («Рюі Блаз» В. Гюго), Кін («Кін, або Безпутство та геній» О. Дюма-батька) та ін. Найбільшу славу здобув Ф.-Л. в ролі Робера Макера («Заїжджий двір Андре» Антьє, Сент-Амана та Полізанта), якій надав прогрес. політ. спрямування. *І. Г. Посудовська.*

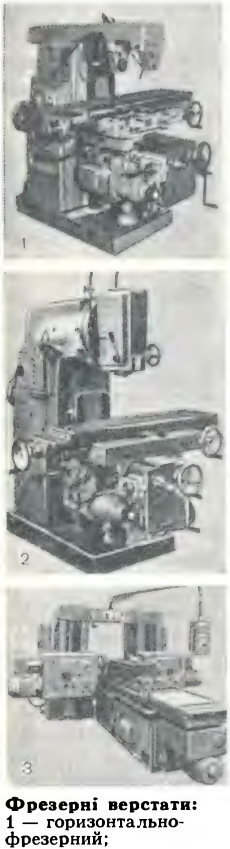

Фрезерні верстати:
1 — горизонтально-фрезерний;
2 — вертикально-фрезерний;
3 — поздовжньо-фрезерний.

ФРЕ́ДРО (Fredro) Александер (20. VI 1793, Сурохув, поблизу м. Ярослава, тепер ПНР — 15.VII 1876, Львів) — польс. драматург. З 1857 жив у Львові. Друкуватися почав 1816 (вірші й поеми). Визнання принесла йому комедійно-сатирич. п'єса «Пан Гельдгаб» (1818, пост. 1821). У комедіях «Чоловік і жінка» (пост. 1822, опубл. 1823), «Чужоземщина», «Новий Дон-Кіхот, або Сто безумств» (обидві — 1822, пост. 1824) викривав ницість звичаїв і моралі шляхти.

Психологічно-побутові картини з життя шляхти реалістично відтворив у комедіях «Дами й гусари» (1825, опубл. 1826), «Пан Йов'яльський» (1832, опубл. 1835), «Дівочі обітниці, або Магнетизм серця» (пост. 1833, опубл. 1834), «Помста» (пост. 1834, опубл. 1838), «Довічна рента» (1835, опубл. 1838), «Велика людина на маленькі справи» (1866—67), одноактній комедії «Пробі, що робиться!» (1826, пост. 1835).

Тв.: Укр. перекл.— Які хорі, такі доктори. Львів, 1928; Рос. перекл.— Комедии. М., 1956; Свечка погасла. — Два шрама. М., 1957. *С. В. Далавурак.*

ФРЕ́ЗА (від франц. fraise) — 1) Різальний інструмент для обробки (*фрезерування*) металевих і неметалевих матеріалів. Ф. складається з корпуса і різальних зубів з загостреними вершинами. Ф. розрізняють за формою корпуса — циліндричні, дискові, кутові, пальцьові, гребінчасті, модульні, торцеві, фасонні, черв'ячні тощо; за перерізом зуба — гострокінцеві, затиловані (з обробленими задніми поверхнями інструмента). Залежно від способу кріплення на верстаті Ф. бувають насадні і кінцеві (з конічним або циліндричним хвостовиком). Є Ф. суцільні, складані, збірні, з вставними зубами, комбіновані. Суцільні Ф. виготовляють з *швидкорізальних сталей;* корпус збірних Ф.— звичайно з *вуглецевої сталі*, зуби — з швидкорізальної сталі або *твердих сплавів*. Ф. встановлюють на фрезерних, рейсмусових, деревообробних стругальних та ін. верстатах, в *пантографах* гравірувальних верстатів. Застосовують Ф. для обробки площин, пазів, криволінійних поверхонь, тіл обертання, обробки і виготовлення зубців зубчастих коліс (див. *Зубообробний верстат, Зуборізний інструмент*), для нарізування різьби (див. *Різьбообробний верстат, Різьбонарізний інструмент*), розпилювання (випилювання) каменю (див. *Каменеобробка, Каменерізні машини*). 2) Робочий орган (у вигляді барабана, до дисків якого прикріплено ножі) *канавокопачів, снігоприбиральних машин* та ін. Іл. с. 59.

ФРЕ́ЗА ГРУНТОВА́ — с.-г. машина для розпушування та перемішування грунту (див. *Фрезерування грунту*). Розрізняють Ф. г. для суцільного обробітку грунту — в СРСР, у т. ч. на Україні, застосовують *болотні фрези* ФБН-1,5, ФБН-2, лісові (див. *Лісові машини*) і польові Ф. г., а також Ф. г. для міжрядного обробітку грунту — це садові і просапні Ф. г. (ФПШ-200, ФСН-0,9Г і ін.). В окрему групу виділяють фрезерні *канавокопачі*. Робочий орган Ф. г.— обертовий фрезерний барабан (мал.), до дисків якого рівномірно по колу кріплять ножі (зуби) прямої чи зігнутої форми або розпушувальні долота та польові гачки (схему див. на мал.). Діаметр фрезерних барабанів — 350—800 мм, залежно від цього глибина обробітку може бути — 5—25 см. Ширина захвату Ф. г.— 0,7—4,2 м, продуктивність — 0,03—2,0 га/г. Іл. с. 58. *В. С. Гапоненко.*

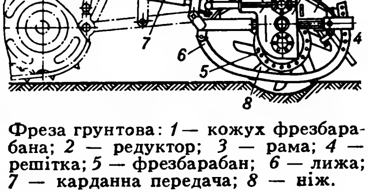

Фреза грунтова: *1* — кожух фрезбарабана; *2* — редуктор; *3* — рама; *4* — решітка; *5* — фрезбарабан; *6* — лижа; *7* — карданна передача; *8* — ніж.

ФРЕ́ЗА ДОРО́ЖНЯ — машина, якою розпушують грунт і змішують його з *в'яжучими речовинами* при створенні дорожніх покриттів, основ і покриттів аеродромів тощо. Робочим органом Ф. д. є *ротор* з пружними, жорсткими або шарнірно підвішеними лопатками (різцями). Він може різати грунт згори вниз та знизу вгору (мал.). Розрізняють Ф. д.: самохідні, причіпні та навісні; з бічним (одно- або двостороннім) та з центральним *приводом* ротора. Глибина розпушування ними грунту — 5—30 см, ширина оброблюваної смуги — 1,8—2,5 м. Іл. с. 64.

ФРЕ́ЗЕРНИЙ ВЕРСТА́Т — 1) *Металорізальний верстат* для *фрезерування* зовн. і внутр. плоских або фасонних поверхонь, зубців зубчастих коліс, різьб тощо. Осн. частини Ф. в.: *станина*, робочий стіл, фрезерна головка (частина верстата з *шпинделем*). *коробка подач* та *коробка швидкостей*. Розрізняють Ф. в. (мал.) універсальні (горизонтально-, вертикально- і поздовжньо-фрезерні) та спеціалізовані, напр. барабанно- і карусельно-фрезерні, копіювально-фрезерні (див. *Копіювальний верстат*), зубофрезерні (див. *Зубообробний верстат*), різьбофрезерні (див. *Різьбообробний верстат*). На Ф. в. широко застосовують системи програмного керування. 2) *Деревообробний верстат* для фрезерування площин, профільних і фасонних поверхонь. Розрізняють Ф. в. звичайні (з одним або багатьма шпинделями) і спеціалізовані — карусельні, копіювальні. Ф. в. застосовують також для обробки колод (див. *Лісопиляння*), шипорізних та ін. робіт. *Л. Г. Лубенець.*

ФРЕЗЕРУВА́ННЯ — обробка матеріалів різанням за допомогою *фрези*. Провадиться на *фрезерних верстатах*; у деревообробці, крім того, її можна виконувати на *рейсмусових верстатах, фугувальних верстатах* та ін. Під час Ф. фреза обертається, а матеріал рухається поступально. Фрезеруванню піддають плоскі і фасонні поверхні, зубці зубчастих і черв'ячних коліс тощо.

ФРЕЗЕРУВА́ННЯ ГРУ́НТУ — розпушування і перемішування грунту на всю глибину орного шару *болотною фрезою*. Застосовують при *освоєнні осушених земель*, поліпшенні лук і пасовищ, вирощуванні овочевих і технічних культур на заплавних і торф'яних грунтах, а також в лісівництві. В результаті Ф. г. створюється пухкий шар, поверхня стає вирівняною, прискорюється розкладання органічних решток і нагромадження в грунті доступних для рослин поживних речовин. Див. також *Культуртехнічні роботи*. *І. Б. Чорний.*

ФРЕЙБУ́РЗЬКА ШКО́ЛА, фрайбурзька школа — ідеалістичний напрям у нім. бурж. філософії кін. 19 — поч. 20 ст. Див. *Баденська школа*.

ФРЕЙД (Freud) Зігмунд (6.V 1856, Фрайберг, Австро-Угорщина, нині Пршібор, Чехословаччина — 23.IX 1939, Гемпстед, поблизу Лондона) — австр. невропатолог, психіатр і психолог; засновник

психоаналізу. Закінчив мед. ф-т Віденського ун-ту. Працював у Віденському фізіол. ін-ті (1876—82), в паризькій клініці Ж. *Шарко* (1885—86). З 1902 — професор Віденського ун-ту. Один із засновників Міжнар. психоаналітичної асоціації (1910). У 1938 емігрував до Англії. У ранніх працях розробляв питання анатомії й фізіології мозку. Виявив болетамувальну дію кокаїну, що лягло в основу місцевої анестезії (1884). Енергетичні концепції Г. *Гельмгольца* зумовили вчення Ф. про психодинаміку. В 1895 розробив техніку психоаналізу. Вчення Ф. породило антинаукові, реакц. концепції *фрейдизму* та *неофрейдизму*.
О. Т. Губко.

ФРЕЙДИ́ЗМ — заг. назва різних шкіл і течій, які застосовують психологічне вчення З. *Фрейда* для тлумачення явищ культури, процесів творчості й суспільства в цілому; у вужчому значенні — *психоаналіз* як конкретний метод вивчення несвідомих психічних процесів, принципам якого надається універсального значення. Наук. неспроможність і соціальна шкідливість Ф. полягає в тому, що він ігнорує соціальні умови життєдіяльності людини й на основі інстинктів самозбереження, сексуальності намагається з'ясувати не лише психічний розвиток окремого індивіда, а й усю історію людської культури. Ф. з самого початку виникнення не був цілісним ученням. Осн. рушійним фактором розвитку психіки Фрейд визнавав енергію несвідомих психосексуальних потягів; А. *Адлер* у засн. ним *індивідуальній психології* цю роль відводив комплексу неповноцінності й прагненню до самоутвердження; в школі аналітичної психології К. *Юнга* — це колективне несвідоме і його архетипи; в О. Ранка — переборення первісної «травми народження». Особливо поширився Ф. на Заході після 1-ї світової війни, при цьому різні напрями Ф., спираючись на різні філос. і соціологічні доктрини, намагались модернізувати його. Так, біологізаторська течія схиляється до *позитивізму* й *біхевіоризму* (найпоширеніший в США); т. з. соціальний Ф. розглядає культурні, соціальні та політ. явища як результат *сублімації* психосексуальної енергії. В 30-х pp. 20 ст. виник *неофрейдизм*, що особливо поширився після 2-ї світової війни в США (Е. *Фромм*, К. Хорні, Г. Салліван). Вплив Ф. відчутно виявився в зарубіжній *соціальній психології*, етнографії, літературознавстві, мистецтвознавстві (див. *Сюрреалізм*).

ФРЕ́ЙЗЕР — ріка на Пд. Зх. Канади. Довж. 1370 км, площа бас. 231 тис. км². Бере початок у Скелястих горах, перетинає Внутрішнє плато, впадає у зат. Джорджія Тихого ок. Живлення гол. чин. снігове і дощове. Пересічна витрата води 3550 м³/с. ГЕС. У пониззі судноплавний.

ФРЕ́ЙЛІГРАТ (Фрайліграт; Freiligrath) Фердінанд (17.VI 1810, м. Детмольд, тепер ФРН — 18.III 1876, м. Канштатт) — нім. поет, громад. діяч. Член *Союзу комуністів*. У 1845 познайомився з К. Марксом, співробітничав з ним у *«Новій Рейнській газеті»*. У зб. «Символ віри» (1844) і «Це буде!» (1846) відобразив класову боротьбу нім. пролетаріату. Вірші 1848—51 про революц. події 1848 були широко популярними серед народу. Зазнав переслідувань реакц. прусського режиму. В 1851 емігрував до Англії, відійшов від революц. боротьби. В 1868 повернувся до Німеччини. За відхід від революц. позицій зазнав критики К. Маркса і Ф. Енгельса. Укр. мовою твори Ф. перекладали П. Грабовський, І. Франко. *Тв.:* Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1956.
Я. М. Погребенник.

ФРЕ́ЙНДЛІХ Аліса Брунівна (н. 8.XII 1934, Ленінград) — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1981). Дочка Б. А. *Фрейндліха*. З 1957, після закінчення Ленінгр. театр. ін-ту, дебютувала в ролі Котьки («Світіть нам, зорі!» І. Микитенка) в театрі ім. В. Комісаржевської (Ленінград); 1961—84 — в Театрі ім. Ленради, з 1984 — у Великому драм. театрі ім. М. Горького (обидва — в Ленінграді). Серед ролей — Катерина Іванівна («Злочин і кара» за Достоєвським), Таня («Таня» Арбузова), Гелена («Варшавська мелодія» Зоріна), Селія Пічем («Тригрошова опера» Брехта). Знімається в кіно; ролі у фільмах «Мелодії Верійського кварталу», «Моє життя», «Анна і командор», «Службовий роман» та ін.
В. Г. Давидов.

ФРЕ́ЙНДЛІХ Бруно Артурович [н. 27.IX (10.X) 1909, Петербург]— рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1974). Навчався в Ленінгр. театр. технікумі. В 1941—45 — в Театрі юного глядача, 1946—48 — у Великому драм. театрі ім. М. Горького, з 1948 — в Театрі драми ім. О. С. Пушкіна (всі — в Ленінграді). Ролі: Барон («Скупий лицар» Пушкіна), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Граціанський («Російський ліс» за Леоновим), Гамлет, Мальволіо («Гамлет», «Дванадцята ніч» Шекспіра). Знімається в кіно: фільми «Росія молода», 1981, та ін. Нагороджений орденом Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1951.
В. Г. Давидов.

ФРЕЙСІНЕ́ (Freyssinet) Ежен (13.VII 1879, Обжа, деп. Коррез — 8.VI 1962, Сен-Мартен-Везюбі, деп. Приморські Альпи) — франц. інженер і вчений у галузі залізобетонних конструкцій, один з творців попередньо напруженого залізобетону. Закінчив (1904) Нац. школу мостів і шляхів. У 1905—28 за проектами і під керівництвом Ф. побудовано значну кількість залізобетонних мостів та інших інженерних споруд. З 1928 Ф. розробляв і досліджував попередньо напружені залізобетонні конструкції, організував (1932) перше пром. виробн. попередньо напружених щогл, паль, шпал. Запропонував і запровадив нові конструктивні рішення мостів, гідротех. споруд і великопрогонових покриттів з попередньо напруженого залізобетону.

Френеля зони: *Q* — джерело хвилі; *S* — поверхня хвилі; *P* — точка, в якій визначається характер хвильового процесу; λ — довжина хвилі.

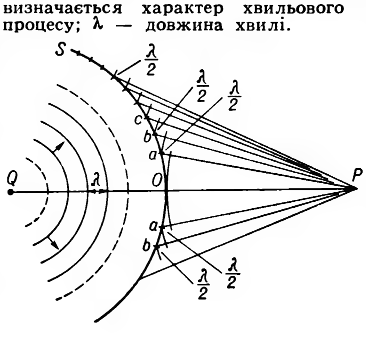

ФРЕНЕ́ЛЯ ДИФРА́КЦІЯ — *дифракція* сферич. світлової хвилі на неоднорідності. Відбувається, зокрема, на отворі непрозорого екрана, якщо між розміром отвору *b*, віддаллю від точки спостереження до екрана *z* і *довжиною хвилі* λ має місце співвідношення $b \sim \sqrt{z\lambda}$. Якщо отвір залишає відкритим парну кількість *Френеля зон*, то в центрі дифракційної картини спостерігається темна пляма, при непарній їх кількості — світла. Названо ім'ям О. Ж. *Френеля*.

ФРЕНЕ́ЛЯ ЗО́НИ — ділянки, на які поділяють поверхню сферичної електромагнітної або звукової хвилі для розрахунку результатів її *дифракції*. Визначають їх за таким методом. З точки *P*, в якій вивчають хвильовий процес, зумовлений сферичною хвилею, що поширюється від світлової точки Q (мал.), проводять сфери радіусами *PO*; $Pa = PO + \lambda/2$; $Pb = Pa + \lambda/2$, $Pc = Pb + \lambda/2$ і т. д. Кільцеподібні ділянки поверхні хвилі, що відсікаються на ній цими сферами, відповідають Ф. з. Їх відлічують від точки *O*. Хвильовий процес у точці *P* розглядають як результат додавання коливань, спричинюваних у ній кожною з Ф. з. Метод Ф. з. застосовують при вивченні поширення, орієнтації, фокусування звукових, радіо- і світлових хвиль. Названо на честь О. Ж. *Френеля*.

ФРЕНЕ́ЛЬ (Fresnel) Огюстен Жан (10.V 1788, Бролі — 14.VII 1827, Віль-д'Авре, поблизу Парижа) — франц. фізик, один з основоположників хвильової оптики, член франц. Академії наук (з 1823). Закінчив Політехнічну школу (1806) і Школу шляхів (1809) у Парижі. Осн. наук. праці — з оптики. Дослідив (1815—23) *дифракцію* і *поляризацію світла*. Незалежно від Т. *Юнга* створив теорію дифракції, поклавши в її основу принцип *Гюйгенса* і доповнивши його ідеєю про інтерференцію елементарних хвиль (див. *Гюйгенса — Френеля принцип*). Запропонував (1815—19) наближений метод розрахунку дифракційної картини, який ґрунтується на розбитті хвильового фронту на зони (див. *Френеля зони*), дослідив дифракцію від круглого отвору і краю екрана (див. *Френеля дифракція*). Портрет с. 62.

ФРЕ́НІ (Freni) Мірелла (н. 27.II 1935, м. Модена) — італ. співачка (ліріч. сопрано). В 1956 дебютувала на сцені Моденського театру. З 1960 виступає на найбільших оперних сценах світу: «Ковент-Гарден» (Лондон), «Ла Скала» (Мілан), «Метрополітен-опера» (Нью-Йорк) та ін. Разом з театром «Ла Скала» гастролювала в СРСР

А. Фредро.

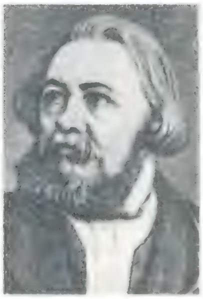
Ф. Фрейліграт.

А. Б. Фрейндліх.

Б. А. Фрейндліх.

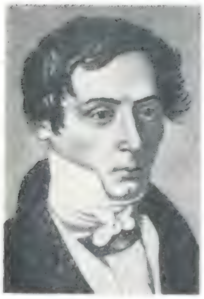

О. Ж. Френель.

М. Френі.

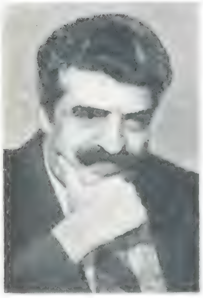

Я. А. Френкель.

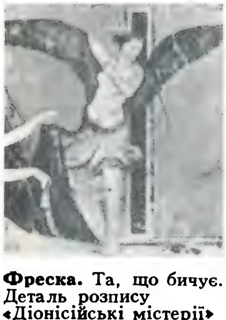

Фреска. Та, що бичує. Деталь розпису «Діонісійські містерії» на віллі Містерій у Помпеях. Середина 1 ст. до н. е.

(1964, 1974, Москва). Серед партій: Церліна («Дон Жуан» Моцарта), Ельвіра («Пуритани» Белліні), Маргарита («Мефістофель» Бойто), Манон (однойменна опера Массне). Знялась у фільмах-операх «Богема» і «Травіата».

І. Д. Гамкало.

ФРЕ́НКЕЛЬ Яків Ілліч [29.I (10.II) 1894, Ростов-на-Дону — 23.I 1952, Ленінград] — рос. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Закінчив (1916) Петроградський ун-т. У 1918—21 працював у Таврійському (тепер Кримський) ун-ті, з 1921 — у Фіз.-тех. ін-ті АН СРСР і одночасно в Ленінгр. політех. ін-ті. Осн. наук. праці стосуються мол. фізики, електронної теорії твердих тіл, фізики атомного ядра, заг. питань квантової механіки й електродинаміки, астро-, біо- і геофізики та ін. Ф. побудував (1926) кінетичну теорію рідин; незалежно від В. К. *Гейзенберга* розробив (1928) першу квантовомех. теорію *феромагнетизму,* а незалежно від Н. *Бора* — краплинну модель атомного ядра (у 1936); запровадив поняття *екситона* у фізику твердого тіла і термодинамічні поняття у *ядерну фізику*; пояснив явище спікання металевих порошків, що стало теор. основою порошкової металургії. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1947.

ФРЕ́НКЕЛЬ Ян Абрамович (н. 21.XI 1920, Київ) — рос. рад. композитор, нар. арт. РРФСР (з 1978). В 1938—41 навчався у Київ. консерваторії (клас Я. *Магазинера*). У 1944—45 — у складі фронтового театру. З 1946 живе в Москві. Провідний жанр творчості — пісня. Серед пісень Ф.— «Калина червона» (1963), «Вальс розставання» (1965), «Російське поле» (1967), «Журавлі» (1969), «Балада про гітару і трубу» (1970), «Для тебе» (1976). Автор музики до 60 кінофільмів. Держ. премія СРСР, 1982.

В. С. Мурза.

ФРЕНОЛО́ГІЯ (від грец. φρήν — душа, розум і λόγος — вчення) — антинаукове вчення, за яким нібито будова і зовнішня форма черепа визначають психічний склад особистості. Ідеї Ф. висунув австр. лікар і анатом Ф. Галль (1758—1828). Оскільки кожна психічна властивість, вважав він, концентрується в певному місці великих півкуль мозку, то за опуклістю або западинами на поверхні черепа можна судити про наявність чи відсутність у людини відповідних якостей. Ф. поширилась у 1-й пол. 19 ст., у Зх. Європі з'явилися френологічні т-ва. Досягнення фізіол. науки показали неспроможність Ф. У 70-х рр. 19 ст. виникли наук. уявлення про локалізацію психічних функцій у різних зонах кори великих півкуль головного мозку.

Т. Л. Пономаренко.

ФРЕ́НСІС (Francis) Джеймс (18.V 1815, Саутлі, Великобританія — 18.IX 1892, Лоуелл, США) — американський гідротехнік. З 1833 працював на буд-ві залізниць, гідротехнічних каналів та ін. споруд. Запропонував (1847) конструкцію лопатевої гідравлічної турбіни з зовн. підведенням води до робочого колеса. Її вдосконалення привело до створення сучас. радіально-осьових турбін великої потужності (понад 600 МВт), які нерідко наз. іменем Френсіса.

ФРЕО́НИ (франц. fréons, від лат. frigus — холод), хладони — технічна назва групи фторхлор- і фторбромпохідних аліфатичних вуглеводнів (гол. чин. *метану* й *етану*), які застосовуються як холодоагенти в *холодильних машинах.* Ф.— безбарвні гази або рідини, практично не шкідливі для людини, негорючі, не утворюють вибухових сумішей з повітрям, нерозчинні у воді, добре розчиняються в органічних розчинниках, хімічно стійкі, не взаємодіють з більшістю металів. Одержують Ф. дією фторуючих агентів на відповідні поліхлорвуглеводні, сумісною дією *фтороводню* та *хлору* на парафіни й олефіни та ін. способами. Для позначення Ф. прийнято спец. назви — з літери Ф. і тризначного числа, в якому перша цифра — число атомів вуглецю, зменшене на одиницю; друга цифра — число атомів водню, збільшене на одиницю; третя цифра — число атомів фтору. Число атомів хлору не вказують; нуль у назвах Ф. звичайно не пишуть. Буквою В позначають атом брому. Напр. (назва, формула, $t_{кип}$):

Ф=11,CCl_3F,23,8 °C;
Ф=12,CCl_2F_2,— 29,8 °C;
Ф=13,$CClF_3$,—81,5 °C;
Ф=22,$CHClF_2$,—40,8 °C;
Ф=113,CCl_2FCClF_2, 47,5 °C;
Ф=114,$CClF_2CClF_2$, 3,5 °C;
Ф=13B1, $CBrF_3$,—57,8 °C.

Поряд з позначенням Ф. вживають позначення Хл, напр. Хл-11 (хладон-11). Використовують Ф. також у побутових холодильниках, як *розчинники,* як сировину для одержання деяких *фторорганічних сполук* та ін.

Л. М. Ягупольський.

ФРЕС (Fraisse) Поль (н. 20.III 1911, Сент-Етьєн) — франц. психолог. Закінчив Левенський ун-т у Бельгії (1945). Директор ін-ту психології Париз. ун-ту (1961—69), професор цього ун-ту. Президент Франц. т-ва психології (з 1962), президент Міжнар. союзу наук. психологічних т-в (1966—69). Гол. праці присвячено психології сприймання та *експериментальній психології.* Разом з Ж. *Піаже* з 1963 видавав 9-томну «Експериментальну психологію».

Тв.: Рос. перекл.— Экспериментальная психология, в. 1—6. М., 1966—78 [у співавт.].

О. Т. Губко.

ФРЕ́СКА (італ. fresco, букв.— свіжий) — техніка живопису фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій штукатурці; окремий твір, виконаний цією технікою.

Тонка прозора плівка кристалічного кальцію, що утворюється на поверхні штукатурки після просихання, міцно закріплює земляні натуральні пігменти (охри, умбри тощо) і робить Ф. довговічною. Ф. відома ще з 2-го тис. до н. е.; поширена була за античних часів і в перші століття н. е. в різних країнах світу (в Індії, Серед. Азії). Мист. Ф. особливо розквітло за доби *Відродження* в Італії (Джотто, Чімабуе, Мазаччо, Рафаель, Мікеланджело). В 17—18 ст. у Зх. Європі воно занепало. Нового піднесення мистецтво Ф. зазнало у 19—20 ст. (роботи художників *назарейців,* швейцарських майстрів Ф. Ходлера, Х. Ерні і, особливо, мексиканських монументалістів Д. Рівери, Д. А. Сікейроса, Х. К. Ороско, італійського художника А. Боргонцоні).

В Київ. Русі Ф. відома з 10 ст., зокрема, Ф. були розписані Десятинна церква (10 ст.), Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори (11 ст.), Кирилівська церква (12 ст.), всі — у Києві; Спасо-Преображенський собор (11 ст.) і Борисоглібський собор (12 ст.) у Чернігові; Вірменська церква (15—16 ст.) у Львові; Онуфріївська церква (15 ст.) у с. Лаврові (тепер Старосамбір. р-ну Львів. обл.), Горянська ротонда (14 ст.) поблизу Ужгорода та ін. У 14—17 ст. у техніці Ф. працювали Феофан Грек, А. Рубльов, Діонісій. У рад. час до Ф. звернулися художники Є. Лансере, В. Фаворський, Л. Бруні, А. Гончаров, П. Корін, М. Чернишов, О. Філатчев; на Україні — М. Рокицький, Л. Крамаренко, І. Жданко, О. Мизін, Д. Шавикін, А. Чернов та ін. Ф. були розписані Селянський санаторій ім. ВУЦВК (1928) і Будинок друку (1929—30), обидва — в Одесі; конференц-зал АН УРСР (1930) у Києві та ін. Див. *Настінні розписи, Софійський собор* у Києві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49 та на с. 64.

Літ.: Чернышёв Н. Искусство фрески в древней Руси. М., 1954; Мамолат Є. С. Монументально-декоративне мистецтво. К., 1963; Лобановський Б. Б. Мозаїка і фреска. К., 1966; Толстой В. П. Монументальное искусство СССР. М., 1978; Валериус С. С. Монументальная живопись. Современные проблемы. М., 1979.

Л. Є. Жоголь.

ФРЕСКОБА́ЛЬДІ (Frescobaldi) Джіроламо (12.IX 1583, Феррара— 1.III 1643, Рим) — італ. композитор і органіст. Основоположник італ. органної школи. З 1608 — органіст собору св. Петра у Римі. Автор творів для органа і клавесина, а також вокальної музики.

ФРЕШЕ́ (Fréchet) Моріс Рене (2.IX 1878, Маліньї — 4.VI 1973, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1956).

Закінчив Нормальну школу в Парижі. Професор Страсбурзького (1919—27) і Паризького (1928—49) ун-тів. У *топології* Ф. запровадив поняття *метричного простору, компактності,* повноти та ін.; у *функціональному аналізі* — заг. поняття функціоналу, поняття т. з. диференціала Фреше та ін. Деякі праці Ф. стосуються теорії імовірностей.

ФРИГА́НА (від грец. φρύγανον — хмиз) — угруповання рослин з низькорослих ксерофітних (див. *Ксерофіти*) чагарників (держидерево, ожина, астрагал та ін.), напівчагарників та багаторічних трав (шавлія, полин, лаванда, молочай тощо); характерне гол. чин. для сухих кам'янистих схилів Середземномор'я. Рослинний покрив розріджений. В СРСР угруповання рослин, подібні до Ф., т. з. нагірні ксерофіти, є в горах Кавказу та Серед. Азії.

ФРИГІ́ДНІСТЬ (від лат. frigidus — холодний), анафродизія — те саме, що й *статева холодність.*

ФРИЗ (франц. frise) — 1) Середня горизонтальна частина *антаблемента*, що міститься між *архітравом* і *карнизом*. У доричному *архітектурному ордері* Ф. членується на метопи (квадратні плити, іноді прикрашені барельєфом або розписом) і тригліфи (прямокутні плити з вертикальними жолобами); в іонічному та коринфському ордерах Ф. являє собою гладеньку або з рельєфними зображеннями суцільну смугу.
2) Суцільна декоративна (орнаментальна чи однокольорова) смуга, що обрамляє площину підлоги, верх стіни тощо.

ФРИ́ЗИ — народ, який живе в Нідерландах і в пн.-зх. районах ФРН, включаючи Пн.-Фризькі о-ви і о. Гельголанд. Заг. чисельність — 410 тис. чол. (1978). Говорять *фризькою мовою*. Віруючі Ф.— кальвіністи. Осн. заняття — тваринництво, землеробство і рибальство; частина Ф. працює в промисловості.

ФРИ́ЗЬКА МО́ВА — мова *фризів*. Належить до зх.-герм. мов індоєвроп. сім'ї. У Ф. м. розрізняють три групи говорів: західну, східну й північну. Генетично Ф. м. пов'язана з давньоангл. мовою. Характерні риси сучас. Ф. м.: багатство вокалізму (є носові голосні, *дифтонги* й трифтонги); іменник має два роди, відмінювання майже втрачено. Перші пам'ятки Ф. м.— від 13 ст. Писемність — на основі лат. алфавіту.

ФРИ́ЗЬКІ ОСТРОВИ́, Фрисландські острови — група островів у пд.-сх. частині Північного м. Складаються з Зх.-Фризьких (входять до складу Нідерландів), Сх.-Фризьких (у складі ФРН) та Пн.-Фризьких (у складі Данії і ФРН) островів. Простягаються на 250 км. Площа бл. 480 км² (обриси та розміри несталі). Поверхня низовинна, вздовж берегів — дюни, подекуди *марші*. Поширені луки, вересовища, масиви насаджених соснових лісів. Багато мор. птахів. Мор. курорти.

ФРИКЦІ́ЙНА ПЕРЕДА́ЧА (від лат. frictio — тертя) — механічна *передача*, що передає обертальний рух від ведучої ланки (вала, осі) до веденої внаслідок *тертя*, яке виникає між тілами кочення (дисками, конусами та ін.), притиснутими одне до одного. Є Ф. п., що перетворюють обертальний рух на гвинтовий або поступальний. Ф. п. бувають з постійним і непостійним *передаточним відношенням*. Відзначаються нескладністю виготовлення і рівномірним обертанням тіл кочення, можливістю безступінчастого регулювання частоти обертання (фрикційні *безступінчасті передачі*), безшумністю. Вади Ф. п.: значний тиск на вали (осі) й опори, відсутність жорсткого кінематичного зв'язку між тілами кочення, неможливість експлуатації без натискних пристроїв. Ф. п. застосовують у приладах, верстатах, вантажопідйомних (див. *Лебідка*) і трансп. машинах тощо.

ФРИКЦІ́ЙНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали з високими коефіцієнтами *тертя* і підвищеною стійкістю проти зношування. Ф. м. притаманна значна фрикційна теплостійкість, достатні мех. *міцність* і *корозійна стійкість*. Вони характеризуються опором з'єднуванню (схоплюванню) контактних поверхонь, стиранню і тепловій втомлюваності, плавністю і безшумністю зчеплення та ковзання. Ф. м. швидко переходять з вихідного в експлуатац. стан. Розрізняють Ф. м. для легких (т-ра 250 °С), середніх (600° С), важких і надважких (т-ра 1000 °С) умов експлуатації. Матеріалами, що їх використовують у легких умовах експлуатації, служать сталі, чавуни і бронзи (через нестабільність коеф. тертя їх поступово замінюють пластмасами). До Ф. м. для середніх умов експлуатації належать *порошкові матеріали* на мідній основі, а також матеріали на основі азбесту (зв'язуючі речовини — каучук, формальдегідні і фенолоформальдегідні смоли) або азбестової тканини (див. *Текстоліт*). У важких і надважких умовах експлуатації користуються порошковими матеріалами на залізній основі (як правило, при терті без мащення). З Ф. м. виготовляють диски гальмових пристроїв, муфти зачеплення, тіла кочення *фрикційних передач* тощо.

ФРИ́ТИ (від англ. frit — спікати, сплавляти) — скловидні, керамічні добрива, що являють собою сплав солей *мікроелементів* (заліза, міді, марганцю, молібдену, бору, кобальту та ін.) або сумішей їх чи комплексів у різних співвідношеннях зі склом.

Ф., як і ін. *мікродобрива*, вносять у ґрунт в поєднанні з органіч. й мінеральними добривами. Ф. є джерелом поступового й рівномірного живлення рослин протягом кількох років.

ФРИТРЕ́ДЕРСТВО (від англ. free trade — вільна торгівля) — напрям в екон. теорії та політиці пром. буржуазії, зміст якого полягає у ліквідації обмежень зовнішньої торгівлі, невтручанні держави у приватнопідприємницьку діяльність. Виникло в кінці 18 ст. у Великобританії в умовах розгортання *промислового перевороту*. Теоретичні основи Ф. викладені (різною мірою) в працях *фізіократів* А. *Сміта*, Д. *Рікардо*. В 20-х рр. 19 ст. у Великобританії в інтересах пром. буржуазії були проведені реформи митної системи. В ін. країнах Європи, зокрема в Росії, Ф. менш поширювалося, оскільки мито використовувалося для захисту вітчизн. пром-сті.

За імперіалізму Ф. втратило своє первісне значення. Для цього періоду характерне протиборство тенденцій до лібералізації *митної політики* в деяких вигідних для *державно-монополістичного капіталізму* сферах (напр., в масштабах *Європейського економічного товариства*) і створення цілої системи нетарифних бар'єрів в ін. сферах для боротьби проти конкурентів. Див. також *Протекціонізм*. *М. Й. Лозюк.*

ФРИЧ-МОДЖЕ́ВСЬКИЙ (Frycz-Modrzewski) Анджей (Моджевський-Фрич; бл. 1503, Вольбуж, тепер Пьотркувського воєводства, ПНР — 1572, там же) — польс. письменник-гуманіст, публіцист, громадський діяч. У 1519 закінчив Краківський ун-т.

У своїй основній праці «Про виправлення держави» (1551, додаткове видання 1554) відстоював ідеї рівності всіх станів перед законом, посилення центр. влади, виступав проти кріпосницького гноблення, засуджував війни, проголошував необхідність розвитку освіти і науки, гостро критикував церкву. Твір Ф.-М. був заборонений папською курією. Погляди Ф.-М. мали вплив на польську та європейську громадську думку. *А. Ф. Мельничук.*

ФРІГІ́ЙЦІ — давні індоєвропейські племена, які в 2-му тис. до н. е. переселилися з *Македонії* і *Фракії* до *Фрігії*. Мова Ф., на думку одних вчених, була споріднена з вірм. мовою, на думку інших — з грец. групою мов. Ф. займалися землеробством, скотарством, ремеслами, вели торгівлю з греками і римлянами. В 13 ст. до н. е. Ф. допомагали *Трої* у війні проти греків, після *Троянської війни* встановили своє панування над Троадою.

ФРІ́ГІЯ — в давнину область у пн.-зх. частині Малої Азії, населена *фрігійцями*. В 10—8 ст. до н. е. Ф. була царством з столицею в м. Гордіон. У 9 ст. до н. е. Ф. встановила своє панування на Егейському м. В 70-х рр. 7 ст. до н. е. значну частину Ф. захопили *кіммерійці*. В 6 ст. до н. е. Ф. потрапила під владу *Лідії*, 546 до н. е.— перс. царя *Кіра II*, в 4 ст. до н. е.— *Александра Македонського*. В 275 до н. е. сх. частину Ф. захопили галати, західну — *Пергам*. У 133 до н. е. західна, 25 до н. е.— сх. частина Ф. ввійшли до складу Старод. *Риму* (рим. провінції Азія і Галатія).

ФРІДЕ́ЛЯ—КРА́ФТСА РЕА́КЦІЯ — метод *алкілування* й *ацилювання* ароматичних сполук при наявності каталізаторів:

$$C_6H_6 + CH_3CH_2Cl \xrightarrow{AlCl_3} C_6H_5C_2H_5 + HCl,$$

$$C_6H_6 + CH_3COCl \xrightarrow{AlCl_3} C_6H_5COCH_3 + HCl.$$

Як каталізатори використовують безводні $AlCl_3$, BF_3, $ZnCl_2$, $FeCl_3$ тощо; алкілуючі агенти — алкілгалогеніди, спирти, олефіни та ін.; ацилюючі агенти — карбонові к-ти, їхні галогенангідриди й ангідриди. Цю реакцію широко застосовують у пром-сті для одержання гомологів ароматичних та гетероциклічних *вуглеводнів*, *кетонів*, *альдегідів*, високооктанових палив тощо. Ф.—К. р. відкрили 1877—78 Ш. *Фрідель* і амер. хімік Дж. М. Крафтс (1839—1917).

ФРІДЕ́ЛЬ (Friedel) Шарль (12.III 1832, Страсбург — 20.IV 1899, Монтобан) — франц. хімік-органік і мінералог, член франц. Академії наук (з 1878), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1894). Закінчив (1852) Страсбурзький ун-т. З 1876 — професор Паризького ун-ту. Вперше синтезував молочну к-ту з бромпропіонової к-ти, вторинний пропіловий спирт і гліцерин — з ацетону, мелісинову й мезокамфорну к-ти. Дослідив сполуки кремнію й титану, запропонував методи алкілування й ацилювання ароматичних сполук (*Фріделя — Крафтса реакція*). Ф. одержав штучно кварц, рутил, топаз та ін. мінерали.

ФРІ́ДЛІН Семен Давидович [н. 15 (28).II 1909, Кременчук] — укр.

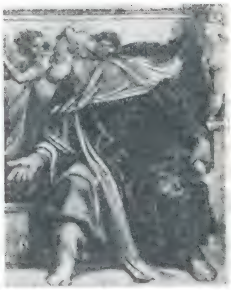

Фреска. Мікеланджело. Пророк Ієзекіїль. Фреска плафона Сікстинської капели у Ватикані. 1508—12.

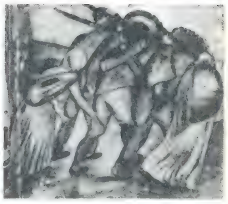

Фреска. Х. К. Ороско. Революціонери. Фреска в галереї Великого палацу Національної підготовчої школи. 1926—27.

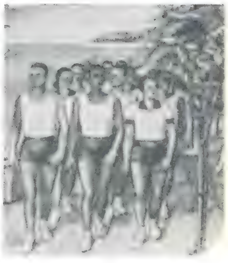

Фреска. О. Т. Павленко. Фізкультура і спорт. Фреска в Червонозаводському театрі в Харкові. 1933—35.

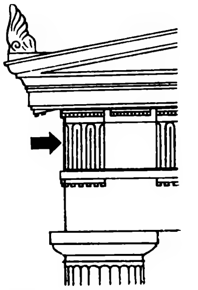

Фриз.

рад. архітектор, засл. арх. Молд. РСР (з 1974). Член КПРС з 1948. У 1932 закінчив Дніпроп. інженерно-буд. ін-т. Серед споруд — муз.-драм. театри в Запоріжжі (1952) і Чернігові (1958), Центр. критий ринок у Києві (1959), Будинок уряду Молд. РСР (1960—64) і палац культури «Октомбріє» (1974) в Кишиневі, 18-поверховий інженерний корпус Київ. ін-ту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (1975). У 1932—38 викладав у Дніпроп. інженерно-буд. ін-ті та Дніпроп. ін-ті інженерів транспорту.

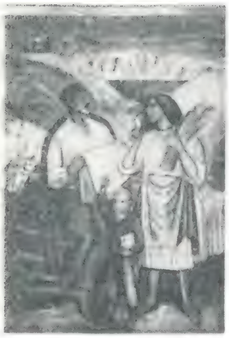

Фреска. М. Л. Бойчук, А. М. Іванова. Фреска в Селянському санаторії імені ВУЦВК в Одесі. 1928.

ФРІ́ДМАН Еліус Мойсейович (22.IX 1904, Кишинів — 21.I 1982, Київ) — укр. рад. скульптор. Член КПРС з 1946. У 1929 закінчив Одес. художній ін-т. Твори: пам'ятники — героям-стратонавтам (1938, встановлено у Донецьку 1953), В. І. Леніну в Кривому Розі (1957), Г. І. Котовському в Умані (1959; всі — у співавт. з Ю. *Білостоцьким*), композиційні скульптури, зокрема «К. Маркс і Ф. Енгельс» (1951), портрети нар. артистів СРСР Ю. Шумського та А. Бучми (обидва — 1946), акад. Л. Булаховського (1962), Героя Рад. Союзу М. Маркелова (1968); композиція «Побратими» (1959) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Е. М. Фрідман. Побратими. Бронза. 1959. ДМУОМ у Києві.

ФРІ́ДМАН Олександр Олександрович [17 (29).VI 1888, Петербург—16.IX 1925, Ленінград] — рос. рад. фізик, один з засновників сучас. динамічної *метеорології*. Закінчив (1910) Петербурзький ун-т. З 1920 працював у Головній фізичній обсерваторії та в ряді вузів Петрограда. Ф. вивів заг. рівняння для визначення вихору швидкості, яке набуло фундаментального значення в теорії прогнозу погоди; разом зі співробітниками заклав основи сучас. статистичної теорії *турбулентності*; запропонував модель нестаціонарного Всесвіту, яка лягла в основу сучас. *космології*. Премія ім. В. І. Леніна, 1931.

ФРІ́ДРІХ I Барбаросса (Fridrich I Barbarossa; букв.— Фрідріх I Рудобородий; бл. 1125—10.VI 1190) — король Німеччини з 1152, імператор «*Священної Римської імперії*» з 1155. Походив з дин. *Гогенштауфенів*. Прагнув зміцнити королівську владу. Вів боротьбу за підкорення міст *Ломбардії*, проте 1176 зазнав поразки від *Ломбардської ліги*. За Ф. I імперія досягла найвищого розквіту. Потонув у р. Салефа в Малій Азії під час 3-го хрестового походу.

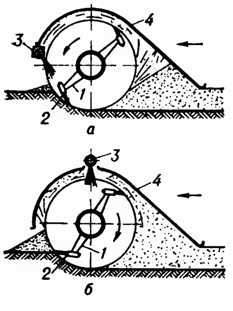

Фреза дорожня. Схеми різання грунту ротором машини:
а — різання згори вниз;
б — різання знизу вгору;
1 — лопать фрези;
2 — змінна лопатка (різець);
3 — труба для розподілу бітуму (води);
4 — кожух.

ФРІ́ДРІХ II (Fridrich II; 24.I 1712, Берлін — 17.VIII 1786, Потсдам) — король *Пруссії* з 1740. Походив з дин. *Гогенцоллернів*. Виражав інтереси *юнкерства*. У внутр. політиці провів ряд реформ у дусі *освіченого абсолютизму*. Проводив меркантилістську і протекціоністську політику. Створив сильну армію. В результаті Сілезьких воєн 1740—42 і 1744—45 захопив у Австрії більшу частину Сілезії. Розв'язав *Семилітню війну 1756—63*, в якій зазнав поразки від рос. військ. Внаслідок 1-го поділу Польщі (1772) до Пруссії відійшли землі по нижній течії Вісли.

ФРІ́ДРІХ II Штауфен (Гогенштауфен; Fridrich II von Hohenstaufen; 26.XII 1194, Єзі, пров. Анкона — 13.XII 1250, замок Фйорентіно, біля м. Лучера, Італія) — король Німеччини з 1212, імператор «*Священної Римської імперії*» з 1220, король Сіцілійського королівства з 1197. Вів боротьбу проти пап Григорія IX та *Інокентія IV*, які підтримували *Ломбардську лігу*. Був організатором 6-го хрестового походу.

ФРІ́ДРІХ ВІЛЬГЕ́ЛЬМ III (Fridrich Wilhelm; 3.VIII 1770, Потсдам — 7.VI 1840, Берлін) — прусський король (1797—1840) з династії *Гогенцоллернів*. У 1806 приєднався до 4-ї антифранц. коаліції; того самого ж року армію Ф. В. III розгромив *Наполеон I*. За *Тільзітським миром 1807* поступився Франції половиною тер. Пруссії. В 1807—14 змушений був провести в країні ряд бурж. реформ. У 1812 війська Ф. В. III брали участь у поході наполеонівської армії проти Росії. Учасник створення *Священного союзу* (1815).

ФРІНГС (Frings) Теодор (23.VII 1886, м. Дюлькен, тепер у ФРН — 6.VI 1968, Лейпціг) — нім. мовознавець, акад. Нім. АН у Берліні (з 1946), Саксонської АН у Лейпцігу (з 1930; 1948—65 — її президент). Професор Боннського (1917—27) і Лейпцігського (з 1927) ун-тів. Директор Ін-ту нім. мови й л-ри в Берліні (з 1952). Один з засновників нім. школи *лінгвістичної географії*. Автор праць з історії та діалектології німецької мови, з німецької літератури.

Б. М. Задорожний.

ФРІС (Vries) Тейн де (справж. ім'я та прізв. — Тейніс Мільке; н. 26.IV 1907, Венвауден) — нідерл. письменник. Член Компартії Нідерландів з 1936. Учасник Руху Опору. У дилогії «Земля-мачуха» (1936) та «Колесо фортуни» (1938) показав класову боротьбу в Нідерландах на межі 19—20 ст. Історико-революц. темі присвячено роман «Воля ходить у червоних шатах» (1945), трилогію «Хрещення вогнем» (1948—54). У романах «Колабораціоніст» (вид. нелегально 1944), «Дівчина з рудими косами» (1956), «Лютий» (1962) та ін. зображено Рух Опору в Нідерландах. Вершина творчості Ф.— цикл романів «Фуга часу», до якого увійшли «Анна Каспарі або Туга» (1952), «Бог Пан серед людей» (1954), «Мотет для кардинала» (1960), «Вовча доба» (1965), «Людина, що живе двічі» (1972).

Тв.: Рос. перекл.— Рембрандт. М., 1956; Рыжеволосая девушка. М., 1959. *Є. О. Попович.*

ФРІ́ТАУН — столиця Сьєрра-Леоне. Гол. політ., торг.-пром. і культурний центр країни. Мор. порт на узбережжі Атлантичного ок. Автошляхами сполучений з ін. містами країни. Поблизу Ф. — міжнар. аеропорт. 275 тис. ж. (1979). Окремі підприємства суднорем., буд. матеріалів, деревообр., шкіряної, текст., харчосмакової пром-сті. Ун-т, тех. ін-т. Б-ка ун-ту, Нац. музей. Ф. засн. 1792. Іл. див. до ст. Сьєрра-Леоне, т. 11, с. 98.

«ФРІ́ХЕТЕН» («Фрігетен»; «Friheten» — «Свобода») — щотижнева газета, ЦО *Комуністичної партії Норвегії*. Засн. 1923 під назвою «Арбейдерен» («Робітник»). З 1940 виходить під сучас. назвою. Видається в Осло.

ФРІЧ (Frič) Йосеф Вацлав (5.IX 1829, Прага — 14.X 1890, там же) — чес. політ. діяч бурж.-демократичного напряму, письменник. Навчався на юрид. ф-ті Празького ун-ту. Учасник *Празького повстання 1848*. В 1849 заарештований австр. владою і до 1854 перебував в ув'язненні. В 1859—79 — в еміграції. Ф. підтримував зв'язки з О. І. Герценом, І. С. Тургенєвим, Марком Вовчком, Л. Кошутом, а також з польс. і нім. демократичною еміграцією. Ф. належать п'єси, оповідання, публіцистичні статті, поеми («Вампір», 1849), цикли віршів («Пісні з бастіону», 1854—61, та ін.), в яких він закликав чес. народ до боротьби за свої соціальні та політ. права, за нац. незалежність. Перекладав чес. мовою твори рос. класиків, Т. Г. Шевченка. Автор ряду статей про Україну. Поборник дружби слов'ян. народів.

ФРІ́ЧЕ Володимир Максимович [15 (27).X 1870, Москва — 4.IX 1929, там же] — рос. рад. літературознавець і мистецтвознавець, акад. АН СРСР (з 1929). Член Комуністичної партії з 1917. Був гол. редактором «Литературной энциклопедии» (т. 1—2, 1929). У своїх працях розкрив тісний зв'язок культури з соціально-екон. розвитком суспільства, виступав за революц. мистецтво, проти декадентства. Осн. праці: «Західноєвропейська література XX століття в її найголовніших проявах» (1926), «Проблеми мистецтвознавства» (1930) та ін. Припускався помилок вульгарно-соціологічного характеру. Автор статті про Т. Шевченка (1918).

ФРІШ (Frisch) Карл (н. 20.XI 1886, Відень — 12.VI 1982, Мюнхен) — нім. фізіолог. Закінчив Віденський ун-т (1910). З 1925 працював у Мюнхені (з 1950 — професор). Праці присвячені вивченню органів чуття у риб і комах. Досліджував фізіол. і біол. особливості бджіл. Нобелівська премія, 1973 (разом з К. *Лоренцом* і Н. *Тінбергеном*).

ФРІШ (Frisch) Макс (н. 15.V 1911, Цюріх) — швейцар. письменник. Пише нім. мовою. За фахом архітектор. Провідна тема романів «Homo Faber» (1957), «Штіллер» (1959), «Назву себе Гантенбайном» (1964) та ін., повістей і оповідань—відчуження людини в капіталістичному світі. В драмах «Китайський мур» (1947), «Пан Бідерман і палії» (1958), «Андорра» (1961), «Біографія» (1967) та ін. підносить актуальні політ., соціальні, моральні та ін. проблеми. Творчість Ф. характерна для інтелектуальної течії критичного реалізму 20 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Штіллер. К., 1970; Китайський мур. «Всесвіт», 1972, № 4; Рос. перекл.— Пьесы. М., 1970; Монток.— Человек появляется в эпоху голоцена. Повести. М., 1982. *Д. С. Наливайко.*

ФРОЛЕ́НКО Михайло Федорович (листопад 1848, Ставрополь — 18.II 1938, Москва) — революц. народник. Член Комуністичної партії з 1936. Навчався в Петерб. технологіч. ін-ті, з 1871 — у Петровській землероб. і лісовій акаде-

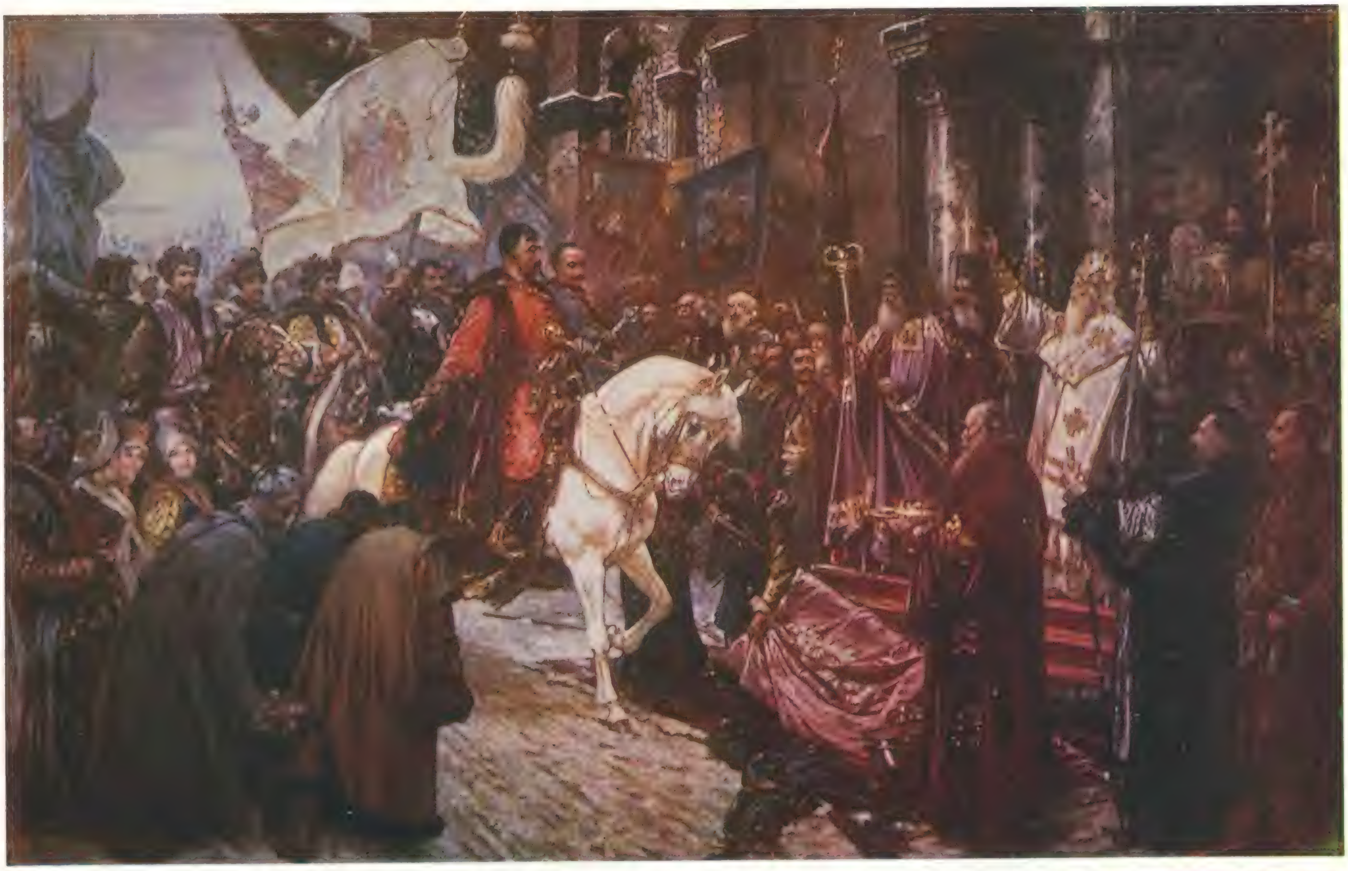

1

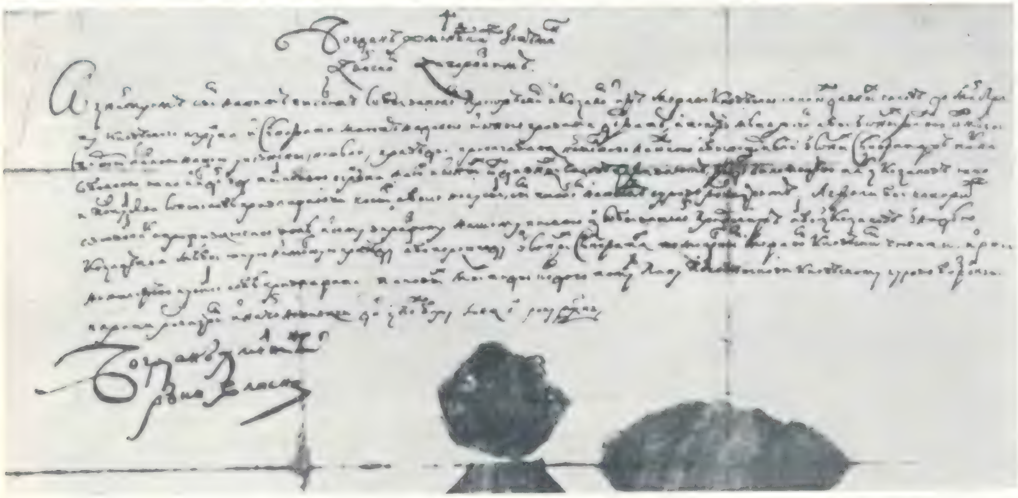

2

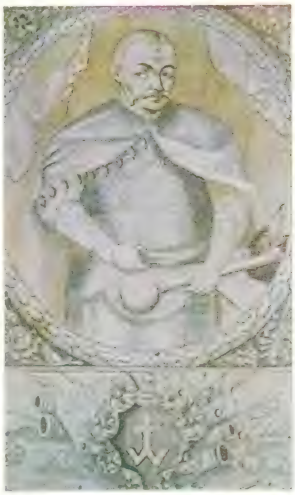

3

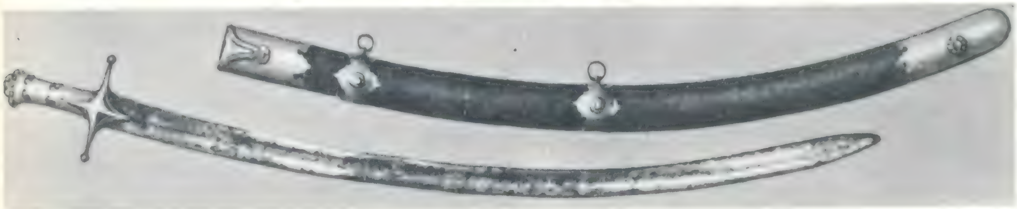

4

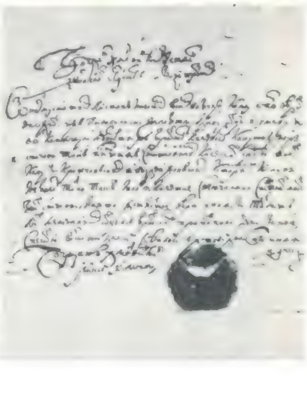

5

До ст. **Хмельницький Б. М.**

1. В'їзд Богдана Хмельницького в Київ. Художник М. І. Івасюк. 1892—1912. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві. 2. Наказ Б. Хмельницького про заборону міщанам і козакам Пріорки захоплювати землі й сіножаті київського магістрату від 2 (12).VI 1653. Львівський історичний музей. 3. Портрет Б. Хмельницького. Мініатюра з літопису С. Величка. 1720. 4. Шабля Б. Хмельницького. Переяслав-Хмельницький історичний музей. 5. Універсал Б. Хмельницького Києво-Братському монастирю від 18(28).VI 1655. Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

1

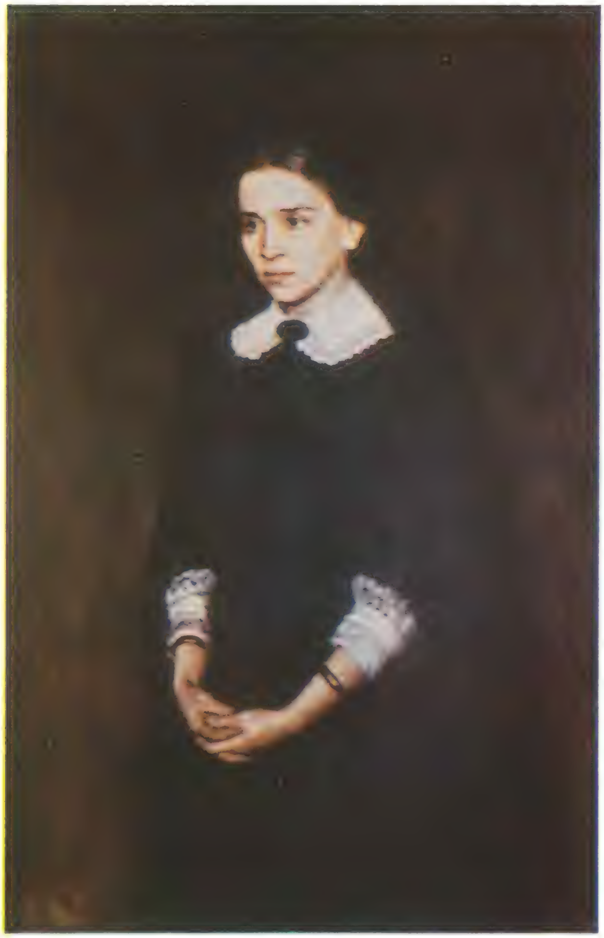

2

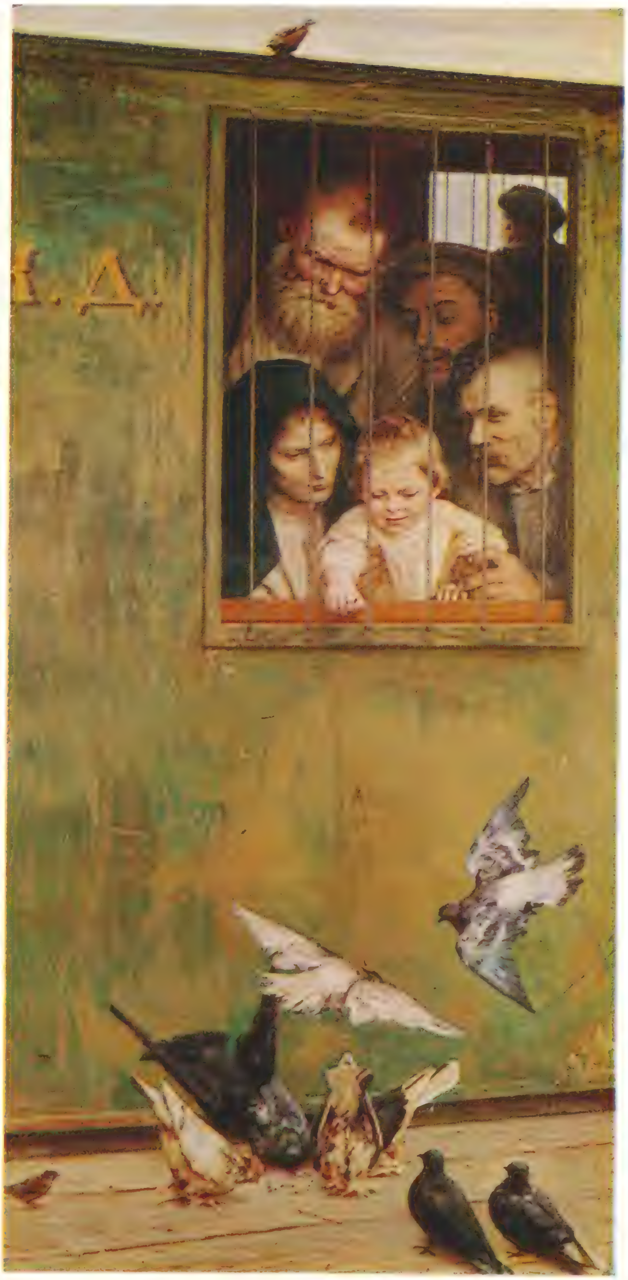

3

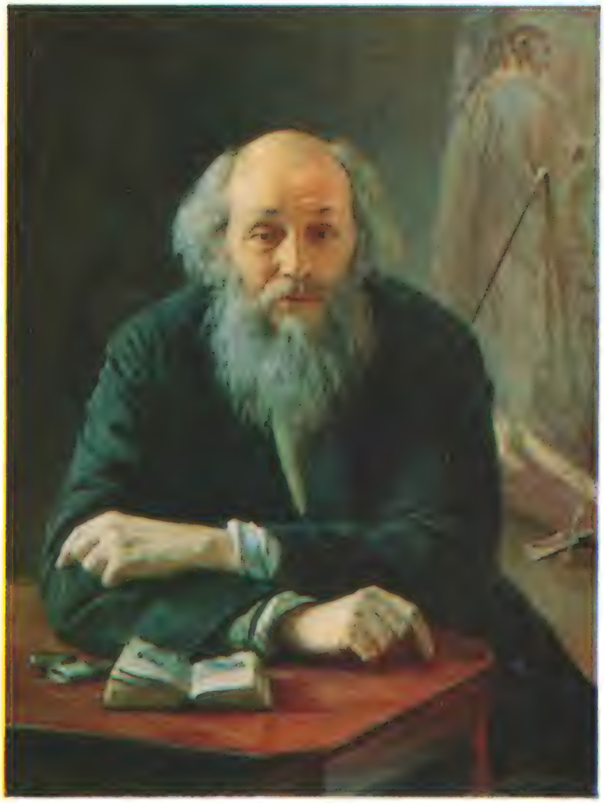

4

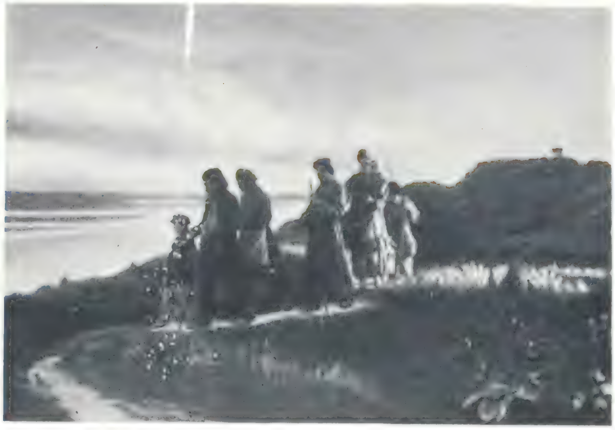

До ст. **Ярошенко М. О.**

1. Портрет П. А. Стрепетової. 1884. **2.** Всюди життя. 1888. **3.** Портрет художника М. М. Ге. 1890. Державний Російський музей в Ленінграді. **4.** Сліпі каліки під Києвом. 1879. Куйбишевський художній музей. 1 і 2 — Державна Третьяковська галерея в Москві.

мії в Москві. В 1873—79 Ф. входив до народницьких гуртків Москви, Одеси, Миколаєва, Києва, 1878 вступив до «*Землі і волі*». Брав участь у «*ходінні в народ*». В 1879 увійшов до Виконавчого к-ту «*Народної волі*». Заарештований у березні 1881 і за «процесом 20-ти» (1882) засуджений до страти, яку було замінено довічною каторгою. Покарання відбував в *Олексіївському равеліні* (до 1884) і Шліссельбурзькій фортеці (до 1905). Автор мемуарів і кількох праць з історії народництва.

ФРОЛО́В Олександр Матвійович [25.VIII (6.IX) 1870, Царське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.— 15.VII 1964, Ленінград]— рад. вчений у галузі буд. техніки й гідротехніки, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1947). Після закінчення (1894) Петербурзького інституту інженерів шляхів займався проектуванням і буд-вом залізниць (Великої Сибірської магістралі та ін.), працював (1899 — 1902) на буд-ві Віндавського (тепер Вентспілський, Латв. РСР) порту. В 1909—36 викладав у Петерб. (Ленінгр.) політех. ін-ті, з 1911 одночасно — у Петерб. ін-ті інженерів шляхів. Осн. праці присвячені буд-ву залізниць і гідротех. споруд. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ФРО́ЛЬКІС Володимир Веніамінович (н. 27.I 1924, м. Житомир) — укр. рад. фізіолог, геронтолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. В 1945 закінчив Військово-мед. академію в Ленінграді. В 1949—59 працював в Київ. мед. ін-ті (з 1957 — професор). З 1959 — керівник експериментального сектора і зав. лабораторією Ін-ту геронтології АМН СРСР. Осн. праці з геронтології, фізіології та експериментальної патології кровообігу. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1970.

ФРОММ (Fromm) Еріх (23.III 1900, Франкфурт-на-Майні — 18.III 1980, Муральто, Швейцарія) — нім.-амер. психолог і соціолог, один з лідерів *неофрейдизму*. У пошуках концепції цілісної особистості спробував інтегрувати *фрейдизм* з марксизмом, залишаючись на позиціях, близьких до *екзистенціалізму* й антропологічного психологізму. Зв'язок між психікою індивіда й соціальною структурою суспільства вбачав у соціальному характері, типи якого (нагромаджувальний, експлуататорський, пасивний, риночний) збігаються, за Ф., з істор. типами самовідчуженої людини. Критикуючи капіталізм як хворе «суспільство тотальної відчуженості», Ф. пропонував лікувати його з боку суспільства методами «соціальної терапії». *В. Ф. Рибаченко.*

ФРО́НДА (франц. Fronde, від fronde — праща) — політ. рух проти абсолютизму у Франції 1648—53. Тягар *Тридцятилітньої війни 1618—48*, посилення податкового гніту викликали численні сел. і плебейські повстання. В 1648—49 паризький парламент і пов'язані з ним кола буржуазії тимчасово блокувалися з нар. рухами і виступили з вимогами реформ («парламентська Ф.»). 26—27.VIII 1648 в Парижі почалося збройне повстання, яке підтримав ряд провінцій. Буржуазія, налякана загостренням класової боротьби, 1649 уклала угоду з урядом, але нар. заворушення тривали. В 1650—53 опозицію урядові очолили аристократичні кола («Ф. принців»). У 1652—53 Дж. *Мазаріні* поступками добився примирення з більшістю фрондерів. Поразка Ф. призвела до зміцнення абсолютизму у Франції. *Т. Г. Солтановська.*

ФРОНТ [франц. front, від лат. frons (frontis) — чоло, чільний бік] — 1) Оперативно-стратегічне об'єднання *збройних сил*, створюване звичайно на початку війни. Призначається для розв'язання оперативно-стратегічних завдань на континентальному *театрі воєнних дій*. З початком 1-ї світової війни вперше Ф. були створені в Росії (5 Ф.); у арміях зх.-європ. держав з'явилися аналогічні об'єднання — групи армій. Під час громадян. війни в Рад. Армії було 6—7 Ф.; у Великій Вітчизняній війні — 10—15. 2) Лінія розгортання збройних сил та їхнього зіткнення з противником. 3) Район (смуга, зона) території, на якій провадяться бойові дії. 4) Сторона бойового порядку (оперативного шикування) військ, обернена до супротивника.

ФРОНТ АТМОСФЕ́РНИЙ — перехідна зона між двома різними за фіз. властивостями *повітряними масами*. Характеризується різкою зміною значень метеорологічних елементів — т-ри, а також тиску і вологості повітря. Ф. а. простягаються у вигляді вузьких (до кількох сотень кілометрів) смуг на сотні й тисячі кілометрів. *Градієнти* горизонтального розподілу значень метеорологічних елементів досягають максимумів вздовж центр. частини Ф. а. Заг. перепад т-ри у цій фронтальній зоні досягає 10—15° і більше. Просторово фронтальні зони нахилені у бік холодного повітря. Ф. а. класифікують за температурою (теплі й холодні), за висотою — приземні, висотні, а також тропосферні, що охоплюють всю *тропосферу*. Зміни метеорологічних елементів у Ф. а. зумовлюють розвиток *циклонів* та *антициклонів*, утворення фронтальних систем вертикальних рухів, хмар та опадів. Переміщення Ф. а. супроводиться різкими локальними змінами *погоди*, особливо у серед. та високих широтах. *А. І. Ромов.*

ФРОНТ ВИ́ЗВОЛЕННЯ МОЗАМБІ́КУ, ФРЕЛІМО (португ. Frelimo; Frente de Libertâção de Moçambique) — масова політ. організація, заснована 1962, на базі якої 1977 була створена Партія Фрелімо — правляча і єдина партія Народної Республіки Мозамбік. Партія Фрелімо є авангардною партією робітників і селян. Статут партії проголошує її керівною силою д-ви. Ідеологічною основою партії є принципи марксизму-ленінізму. Партія Фрелімо налічує понад 100 тис. членів (1983). Голова партії — С. *Машел*. Друкований орган — журнал «Вож да революсау» («Голос революції»). *О. К. Дубина.*

ФРОНТ ДЕМОКРА́ТІЇ І СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ Є́ДНОСТІ (ФДСЄ) Румунії — політ. організація в СРР, що об'єднує *Румунську комуністичну партію*, всі масові громадські і профспілкові організації навколо спільної програми соціалістичного будівництва. До січня 1980 наз. Фронт соціалістичної єдності (засн. 1968 замість Фронту нар. демократії, що діяв з 1948). У рамках ФДСЄ діють (засн. 1968) ради трудящих угор., нім., серб., укр. національностей, які живуть у Румунії. Керівні органи ФДСЄ — Нац. рада і Виконавче бюро. Голова Нац. ради — Н. *Чаушеску*. Друковані органи — газ. «Роминія лібере» («Вільна Румунія»), «Ельоре» («Вперед»), «Нойер вег» («Новий шлях»). *С. І. Григоришин.*

ФРОНТ Є́ДНОСТІ НАРО́ДУ (ФЄН) Польщі — масова політична організація, що об'єднувала всі прогресивні сили в ПНР. Засн. 1952 (до жовтня 1956 — Нац. фронт). Основу ФЄН становила взаємодія *Польської об'єднаної робітничої партії* (ПОРП), Об'єднаної сел. партії і Демократичної партії при керівній ролі ПОРП. До складу ФЄН входили також профспілки, Федерація соціалістичних спілок польської молоді та інші громадські організації. В 1983 ФСЄ припинив свою діяльність. Спадкоємцем його став Патріотичний рух національного відродження, що оформився у травні 1983. *В. О. Нерод.*

ФРОНТ НАЦІОНА́ЛЬНОГО БУДІВНИ́ЦТВА ЛАО́СУ — політ. організація, що об'єднує всі верстви населення країни. Засн. 1956. До 1979 називався Патріотичний фронт Лаосу. Діє під керівництвом *Народно-революційної партії Лаосу* (НРПЛ). Очолював боротьбу лаоського народу проти імперіалістичної агресії та внутр. реакції. Після перемоги нац.-демократичної революції і утворення 1975 Лаоської Нар.-Демократичної Республіки завданням орг-ції є об'єднання і згуртування всіх верств населення навколо НРПЛ і нар. влади для розв'язання завдань соціалістичного будівництва. Голова ЦК фронту — *Суфанувонг*. *Ю. І. Патлажан.*

ФРОНТ НАЦІОНА́ЛЬНОГО ВИ́ЗВОЛЕННЯ (ФНВ) Алжіру — правляча революц.-демократична партія країни. Засн. 1954 як патріотична орг-ція, що очолювала збройну боротьбу алжір. народу проти франц. колонізаторів (1954—62). Як правляча партія організаційно оформилася на III з'їзді ФНВ (1964). Програмним документом партії ФНВ є Нац. хартія, схвалена на референдумі 27.VI 1976. Визначені хартією істор. завдання Алжіру полягають у зміцненні нац. незалежності, побудові суспільства, вільного від експлуатації людини людиною. IV з'їзд ФНВ (27—31.I 1979) затвердив статут партії, який проголошує ФНВ єдиною партією в країні, а Нац. хартію — її основоположним документом. Під керівництвом ФНВ працюють усі громад. орг-ції країни. Генеральний секретар ФНО — Б. *Шадлі*. Друковані органи — щотижневики «Аль-Муджахід» («Борець», виходить арабською мовою) і «Революсьйон Африкен» («Африканська революція», французькою мовою). *О. К. Дубина.*

В. М. Фріче.

М. Фріш.

О. М. Фролов.

Р. Л. Фрост.

О. Н. Фрумкін.

ФРОНТ НАЦІОНА́ЛЬНОГО ВИ́ЗВОЛЕННЯ І́МЕНІ ФАРАБУ́НДО МАРТІ́ в Сальвадорі — військ.-політ. організація. Засн. 1980. Своїм завданням проголошує знищення проімперіалістичного режиму та встановлення революц.-демократичного ладу в Сальвадорі на основі об'єднання всіх прогресивних сил. До фронту входять: *Комуністична партія Сальвадору,* Нар. сили визволення ім. Ф. Марті, Революц. армія народу, Нац. опір і Революц. партія трудящих Центр. Америки (сальвадорська секція). Фронт очолює збройну боротьбу сальвадорського народу проти правлячого в країні уряду. Контролює значну частину території країни. У визволених районах фронт сформував органи нар. влади. Фронт має радіостанції «Венсеремос» («Ми переможемо») та ім. Ф. Марті; газ. «Венсеремос» і бюлетень радіостанції «Венсеремос» — «Сеньяль де лібертад» («Сигнал свободи»).
О. К. Дубина.

ФРОНТА́ЛЬНА ПЛОЩИНА́ (від лат. frontalis — лобовий) — уявна площина, яка проходить через тіло тварин та людини від однієї бічної поверхні до іншої паралельно поверхні лоба (звідси назва) і поділяє його на *вентральну* — черевну і *дорсальну* — спинну частини. У тварин Ф. п. проходить горизонтально вздовж тіла (при горизонтально витягнутій голові); у людини — вертикально, наприклад, через обидва тазостегнові суглоби.

ФРОНТИСПІ́С [франц. frontispice, від лат. frons (frontis) — чоло, чільний бік і spicio — дивлюсь] — ілюстрація в книзі, вміщена на лівому боці розвороту титульної сторінки. Як Ф. звичайно використовують ілюстрацію, яка передає осн. ідею твору або відбиває його найхарактерніший епізод, іноді — карту. На Ф. також може бути портрет автора книги або особи, якій присвячено її зміст.

ФРОНТИ́Т [від лат. frons (frontis) — чоло] — запалення *лобних пазух.* Здебільшого виникає як ускладнення інфекційних захворювань. В *етіології* Ф. значна роль належить патогенній флорі. Ф. поділяються на гострі (катаральні та гнійні) і хронічні (гнійні, серозно-катаральні і змішані). Ознаки гострого Ф.: головний біль (переважно у лобній ділянці), біль в очах, слизові чи гнійні виділення з носа, гарячковий стан; при хронічному Ф.— тривалий, стійкий нежить (виділення, гол. чин., з однієї ніздрі), на рентгенівських знімках ділянка лобних пазух зі зниженою прозорістю. Хронічний Ф., як правило, комбінується з ураженням клітин решітчастого лабіринту, наслідком чого є утворення *поліпів.* Лікування: введення у порожнину носа судинозвужуючих засобів (ефедрин, адреналін); при гострому Ф.— сульфаніламідні препарати, антибіотики, фізіотерапевтичні засоби (теплові процедури); іноді вдаються до хірург. втручання.
В. Н. Горбачевський.

ФРОНТОВІ́ БРИГА́ДИ — виробничі комсомольсько-молодіжні бригади, що існували під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Патріотичний рух Ф. б. виник восени 1941 на Уралмашзаводі та Горьковському автозаводі. Гол. мета Ф. б.— дострокове і якісне виконання замовлень для фронту. Працювали під девізом: «В труді, як в бою!». В 1942 ЦК ВЛКСМ разом з відповідними наркоматами організували Всесоюзне соціалістичне змагання комсомольсько-молодіжних бригад за право називатися фронтовими.
В. В. Стецкевич.

ФРОНТОВІ́ ТЕА́ТРИ — професійні театр. колективи, які виступали з спектаклями і концертами під час громадян. та Великої Вітчизн. воєн у військ. частинах на фронтах і в прифронтових зонах, у госпіталях тощо. В роки громадян. війни такими, зокрема, були *Театр Червоної Армії, «Кийдрамте», Перший театр Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (всі — Київ), театр. трупи у складі агітпоїздів і агітпароплавів. Серед відомих Ф. т., що діяли під час Великої Вітчизн. війни,— Театр Київ. військ. округу (тепер *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії*), *Чорноморського Червонопрапорного флоту російський драматичний театр* та ін. Популярними серед бійців були фронтові бригади Малого театру, Театру ім. Є. Вахтангова, Ленінгр. Великого драм. театру ім. М. Горького, Київ. укр. драм. театру ім І. Франка, Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка, Дніпроп. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка та ін. Актори Черніг. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка виступали в партизанських загонах. У репертуарі укр. Ф. т. були п'єси укр. класики, твори рад. драматургів і поетів, а також нар. пісні і танці.

Літ.: Дмитриев Ю. А. Фронтовые театры. В кн.: Очерки истории русского советского драматического театра, т. 2. М., 1960; Посудовський П. І. Театри України і Радянська Армія. К., 1970; Музи тоді не мовчали. 1941—1945. К., 1976; Когда пушки гремели... 1941 — 1945. М., 1978.
М. Г. Лабінський.

ФРОНТО́Н (франц. fronton, від лат. frons (frontis) — чоло, чільний бік] — верхня частина *фасаду* будинку, *портика* або *колонади* у вигляді трикутної площини, обмеженої з боків двома схилами даху, а біля основи — карнизом. Поле Ф. часто прикрашають скульптурою.

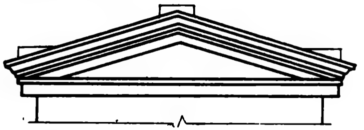

Фронтон.

ФРОНТПРОЕ́КЦІЇ МЕ́ТОД [від лат. frons (frontis) — чоло, чільний бік] — метод *комбінованого кінознімання,* за яким в одному кадрі проекційно суміщують зображення реальних об'єктів і зображення фону, створене проекційним апаратом на світловідбивному кіноекрані (див. *Проекційних суміщень метод*). При зніманні за Ф. м. *кінознімальний апарат* і проекційний апарат (кіно- або діапроектор), що діють синхронно, розміщують по один бік екрана. Їх встановлюють на деякій віддалі один за одним (тоді на екрані можуть виникнути т. з. паразитні тіні, що обмежують зону знімання) або на заг. основі під кутом один до одного (оптичні осі апаратів лежать в одній площині і перехрещуються під кутом 90°). В точці перехрещення оптичних осей апаратів встановлюють під кутом 45° до напряму світла кінопроектора напівпрозоре дзеркало або дзеркало з отвором, що забезпечує суміщення оптичних осей кінокамери і відбитого дзеркалом світлового потоку. Внаслідок цього тіні на екрані не потрапляють в об'єктив кінознімального апарата. Знімання за Ф. м. здійснюють у покадровому або ін. режимах; масштаб фону відносно об'єкта, що його знімають, визначається співвідношенням *фокусних віддалей* об'єктивів кінопроектора і кінокамери. Для Ф. м. використовують гостронапрямлені *растрові екрани* (площею до 350 м²), екрани дифузні, які забезпечують постійну яскравість фону у межах великих кутів проекції і знімання, та ін. Вони можуть складатися з окремих елементів, розміщених в різних площинах, що дає змогу актору виходити з фону і входити в нього. Перевагами цього методу перед *рирпроекції методом* є можливість використання меншої (у 2—3 рази) площі *павільйону кінознімального* і зменшення (у 10—20 разів) потужності світлового потоку кінопроектора.
О. А. Янушевський.

ФРОСТ (Frost) Роберт Лі (26.III 1874, Сан-Франціско — 29.I 1963, Бостон) — американський поет. Перша збірка — «Воля хлопчика» (1913). У збірках «Струмок тече на захід» (1928), «Далекий хребет» (1936), «Дерево-свідок» (1942), «На вирубці» (1962) оспівував цільність, оптимізм людини праці, близької до природи. Пейзажна й філософська лірика Ф. відзначається глибиною думки, класичною ясністю форми. В 1962 побував у СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1964, № 7; [Вірші]. «Дніпро», 1969, № 1; [Вірші]. «Жовтень», 1977, № 3; [Сонети]. «Всесвіт», 1983, № 2; Рос. перекл.— Из девяти книг. М., 1963.
В. І. Яценко.

ФРО́УЕРД — мис, крайня пд. точка материка Пд. Америка (53°54′ пд. ш., 71°18′ зх. д.), на півострові Брансуїк у межах Чілі.

ФРУАССА́Р (Froissart) Жан (бл. 1337, Валансьєн, тепер деп. Нор — після 1404, Шіме, тепер деп. Ено)— франц. хроніст і поет. Автор «Хронік» з історії Франції, Англії та ін. країн, в яких викладено воєнні та політ. події 1327—1400 (гол. чин. *Столітньої війни 1337—1453*). У «Хроніках» не раз змінював політ. орієнтацію відповідно до інтересів своїх покровителів (спочатку англійців, потім французів). Вірші і поеми Ф. написані в дусі лицарської *куртуазної літератури.*

ФРУКТО́ЗА (від лат. fructus — плід), левулоза $C_6H_{12}O_6$ — простий *вуглевод* з групи *моносахаридів.* Гексоза (кетогексоза). Біла кристалічна речовина, добре розчинна

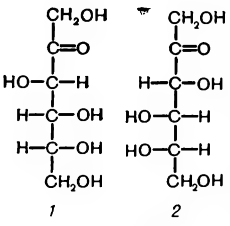

Фруктоза: *D*-(*1*) та *L*-(*2*) форми.

у воді, солодка на смак (солодша за цукор на 70 %). Має *оптичну активність*; у природі зустрічається лише лівообертаючий стереоізомер Ф. (див. *Ізомерія*) — D-фруктоза (тому Ф. часто звуть левульозою). Дуже поширена речовина: вільна Ф. міститься в меду (40—42 %) і плодах (плодовий цукор), спермі, сироватці крові; у складі *дисахаридів* — у фруктах (фруктовий цукор), коренеплодах; полімери Ф.— у деяких мікроорганізмах, в стеблах і коренях рослин. Бере участь у *вуглеводному обміні*. Застосовується в медицині, харчовій пром-сті тощо.

ФРУ́МІН Ісидор Ілліч [25.XI (8.XII) 1912, Київ — 6.II 1984, там же] — укр. рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1960), професор (з 1961). Закінчив (1936) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1937 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з технології та металургії дугового зварювання, створення зварювальних матеріалів, наплавлення корозійностійких і стійких проти зношування матеріалів. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1965. Держ. премія СРСР, 1978.

ФРУ́МКІН Олександр Наумович [12 (24).X 1895, Кишинів — 27.V 1976, Тула; похований у Москві] — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1932), Герой Соціалістичної Праці (1965). Закінчив (1915) Новоросійський ун-т в Одесі; 1920 — 22 — професор Одеського ін-ту нар. освіти. З 1922 працював у н.-д. установах АН СРСР, Моск. ун-ті. У 1958—76 — директор Ін-ту електрохімії АН СРСР. Осн. праці в галузі теорії поверхневих явищ і електрохім. процесів. Розвинув теорію впливу електр. поля на адсорбцію молекул і одержав дані про полярність молекул органічних речовин. Розробив теорію швидкостей електрохім. процесів, розвинув теорію дифузійних процесів, що відбуваються в розчинах в умовах впливу електр. поля та ін. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. В. І. Леніна, 1931. Держ. премія СРСР, 1941, 1949, 1952.

ФРУ́МКІН Яків Павлович [4 (17).VIII 1902, м. Смоленськ — 2.X 1978, Київ] — укр. рад. психіатр, професор (з 1932), доктор мед. наук (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1943. У 1924 закінчив мед. ф-т 1-го Моск. ун-ту і до 1930 працював в психіатр. клініці 2-го Моск. ун-ту. З 1933 — зав. кафедрою психіатрії Київ. мед. ін-ту. Праці Ф. присвячені питанням клініки, діагностики та лікування психічних захворювань, організації психіатричної допомоги і викладання психіатрії, методологічним питанням психіатрії.

ФРУ́НЗЕ Михайло Васильович [21.I (2.II) 1885, м. Пішпек, тепер м. Фрунзе Кирг. РСР — 31.X 1925, Москва] — радянський парт., держ. і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї військ. фельдшера. В 1904—17 проводив революц. роботу в Петербурзі, Іваново-Вознесенську, Забайкаллі, Білорусії, в м. Шуї. Не раз зазнавав арештів, заслань, двічі був засуджений до страти. Учасник Жовтн. збройного повстання в Москві. В 1918—20 — командуючий 4-ю армією Сх. фронту, Пд. групою Сх. фронту, Туркестанським і Пд. фронтами. Під командуванням Ф. війська Пд. фронту розгромили *врангелівщину*. З грудня 1920 — уповноважений Реввійськради Республіки на Україні, командуючий збройними силами України і Криму. Здійснював заг. керівництво ліквідацією політичного бандитизму на Україні. Водночас із лютого 1922 до березня 1924 — заст. Голови Раднаркому УРСР, заст. голови Укр. Екон. Ради. В 1924—25 — заст. голови і голова Реввійськради СРСР, заст. наркома і нарком у військ. і мор. справах СРСР, одночасно нач. Штабу РСЧА, член Ради Праці і Оборони. З 1921 — член ЦК РКП(б), з 1924 — кандидат у члени Політбюро ЦК. На V—VII конференціях КП(б)У обирався членом ЦК, 1921—24 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Член ВЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора і Почесною революц. зброєю. Похований у Москві на Красній площі. Пам'ятники Ф. встановлено в Москві, Фрунзе, Києві, Іваново-Вознесенську тощо.

Тв.: Избранные произведения. М., 1977.

Літ.: Архангельский В. Фрунзе. М., 1970. *В. І. Юрчук.*

ФРУ́НЗЕ Тимур Михайлович (5. IV 1923, Харків — 19.I 1942) — рад. льотчик-винищувач, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942, посмертно). Син М. В. *Фрунзе.* Член ВЛКСМ з 1938. Брав участь у боях проти нім.-фашист. окупантів під Москвою і на Пн.-Зх. фронті. 19.I 1942 Ф. і командир його ескадрильї І. Шутов під час виконання бойового завдання в районі Старої Руси атакували 30 ворожих бомбардувальників і знищили кілька літаків. Захищаючи пошкоджений літак командира, Ф. загинув.

ФРУ́НЗЕ (до 1926 — Пішпек) — столиця Кирг. РСР. Значний пром. і культурний центр республіки. Розташований у Чуйській долині, біля підніжжя Киргизького хр., на вис. 750—900 м над р. м. Площа — 123 км². Населення — 590 тис. ж. (1984). Поділяється на 4 міські райони.

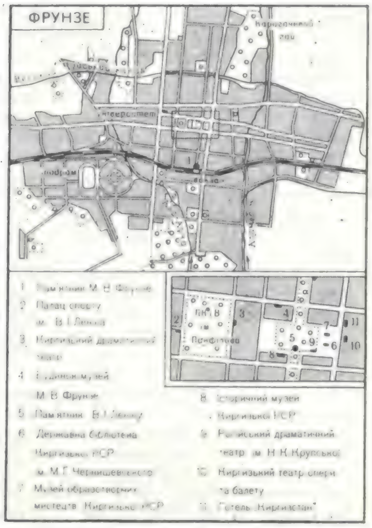
ФРУНЗЕ
Народний парк
Університет
Аеродром
Вокзал
Ала-Арча
ПКіВ ім. Панфілова
1 Пам'ятник М. В. Фрунзе
2 Палац спорту ім. В. І. Леніна
3 Киргизький драматичний театр
4 Будинок-музей М. В. Фрунзе
5 Пам'ятник В. І. Леніну
6 Державна бібліотека Киргизької РСР ім. М. Г. Чернишевського
7 Музей образотворчих мистецтв Киргизької РСР
8 Історичний музей Киргизької РСР
9 Російський драматичний театр ім. Н. К. Крупської
10 Киргизький театр опери та балету
11 Готель „Киргизстан"

Засн. 1864 як рос. військ. поселення на місці кол. фортеці *Кокандського ханства* Пішпек (виникла 1825; 1860 і 1862 її займали рос. війська). З 1878 Пішпек — місто. В жовтні 1917 тут створено більшовицьку орг-цію. Рад. владу встановлено 1 (14).I 1918. З 1924 — центр Кара-Кирг. (з 1925 — Кирг.) а. о. В 1926 місто перейменовано на честь М. В. Фрунзе, що народився тут. З 1926 Ф.— столиця Кирг. АРСР (з 1936 — Кирг. РСР). Ф. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978).

Провідна галузь пром-сті — машинобудування, у т. ч. с.-г., електротехнічне, верстато-, приладо- та автомобілебудування (найбільші підприємства: виробниче об'єднання «Киргизавтомаш»; заводи: сільгосп. машин ім. М. В. Фрунзе, «Важелектромаш», «Киргизелектродвигун», дослідний електровакуумного машинобудування, контрольно-вимірювальних приладів). Легка пром-сть представлена камвольно-суконним комбінатом, діють також швейна ф-ка «40 років Жовтня», трикот., два швейні та взуттєве виробничі об'єднання. Найбільші підприємства харч. пром-сті — м'ясний і шампанських вин комбінати, виробничо-кондитерське та хлібобулочне об'єднання. Серед підприємств ін. галузей — об'єднання «Киргизмеблі», домобудівний комбінат і з-ди залізобетонних виробів. ТЕЦ. Ф.— вузол автомоб. шляхів, у місті — дві залізничні станції (Ф. і Пішпек), аеропорт «Манас».

Ф.— важливий культурний центр. У 1981/82 навч. р. у Ф. було 82 загальноосв. школи (73,6 тис. учнів), 11 муз. та худож. шкіл, 14 серед. спец. навч. закладів (22 тис. учнів), 17 профес.-тех. уч-щ (12,9 тис. учнів). У 8 вищих навч. закладах навчалося 46,5 тис. студентів. Вузи: *Киргизький університет* імені 50-річчя СРСР, ін-ти — Кирг. с.-г., політех., Кирг. мед., пед. рос. мови та л-ри, Кирг. жіночий пед., Кирг. ін-т мистецтв, Кирг. ін-т фіз. культури. У Ф.— *Академія наук Киргизької РСР* і 17 її н.-д. установ. Працюють н.-д. ін-ти онкології й радіології, акушерства і педіатрії, епідеміології, мікробіології й гігієни, комплексної автоматизації меліоративних систем та ін. н.-д. установи. В місті 87 масових бібліотек з фондом 3 млн. одиниць зберігання, найбільша Держ. б-ка Кирг. РСР ім. М. Г. Чернишевського з фондом понад 4 млн. одиниць зберігання, 24 клубні заклади, Філармонія ім. Токтогула Сатилганова, цирк, 60 кіноустановок, 4 театри — Кирг. театр опери та балету, Кирг. драм. театр, Рос. драм. театр ім. Н. К. Крупської, Респ. театр ляльок, кіностудія «Киргизфільм», 4 музеї — Держ. істор. музей, Держ. музей образотворчих мистецтв, Будинок-музей М. В. Фрунзе, Музей природи. Позашкільні заклади: Палац піонерів та школярів, станція юних техніків, 19 дит. спорт. шкіл тощо.

М. В. Фрунзе.

Т. М. Фрунзе.

У Ф. працюють вид-ва «Киргизстан», «Мектеп», «Ала-Тоо», Гол. редакція Кирг. Рад. Енциклопедії. Виходять 21 журнал, 9 респ. газет, міська — «Вечірній Фрунзе» (кирг. та рос. мовами).

З 1936 працює респ. інформ. орган — Кирг. телеграфне агентство (КирТАГ). Місц. радіопередачі ведуться кирг., рос., дунганською та нім. мовами, транслюються програми Всесоюзного радіо. Телецентр, місц. телепередачі — кирг. і рос. мовами, транслюються телепрограми «Восток», «Орбіта» з Москви та Алма-Атинської і Ташк. телестудій.

Серед споруд рад. часу: М-во культури Кирг. РСР (1926, інж. О. Зенков), Будинок Уряду Кирг. РСР (1934, арх. Ю. Дубов), Кирг. театр опери та балету (1955, арх. О. Лабуренко та ін.), б-ка ім. М. Г. Чернишевського (1957—62, арх. В. Нусов), Будинок-музей М. В. Фрунзе (1968, арх. Ю. Карих, Г. Кутателадзе), Палац спорту ім. В. І. Леніна (1974, проект ін-ту «Союзспортпроект»), Держ. музей образотворчих мистецтв (1974, арх. Д. Ирискулив, Ш. Джекшенбаєв та ін.), Будинок політ. освіти (1975, арх. В. Шапошник та ін.). Пам'ятники: І. В. Панфілову (1942, скульптори О. і А. Мануїлови), В. І. Леніну (1948, скульптор Г. Нерода), М. В. Фрунзе (1972, скульптори Л. Дубиновський та ін.), монумент Дружби (1974, скульптори Т. Садиков та ін.). *К. М. Молдобаєв.*

ФРУ́НЗЕ (до 1910 — Новоселівка, до 1930 — Сентянівка) — селище міського типу Слов'яносербського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташоване на р. Лугані. Залізнична ст. Сентянівка. 4,8 тис. ж. (1984). У Ф.— вагонне та локомотивне депо, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. Середня школа; лікарня, поліклініка. Ф. засн. в серед. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ФРУ́НЗЕНСЬКЕ (до 1945 — Партеніт) — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Алуштинській міськраді. Розташоване в Партенітській долині, за 59 км від залізнич. ст. Сімферополь. 9,4 тис. ж. (1984). В Ф.— винзавод «Партеніт», дослідне г-во «Приморське» (відділення Нікітського бот. саду), комбінат побутового обслуговування, санаторії, будинки відпочинку. Заг.-осв. та музична школи; поліклініка; 4 клуби, кінотеатр, 6 б-к. С-ще міськ. типу — з 1963.

ФРУ́НЗІВКА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, за 12 км від залізнич. ст. Затишшя. 4,9 тис. ж. (1984). Засн. в 2-й пол. 18 ст. під назвою Захар'ївка. Рад. владу встановлено в кінці січня 1918. В 1927 Захар'ївку на честь М. В. *Фрунзе* перейменовано на Ф. З 1963 Ф.— с-ще міськ. типу. У Ф.— хлібний, комбікормовий і цегельний з-ди, мол. цех Красноокнянського сироробного з-ду, дільниця Котовського соко-консервного заводу, райсільгоспхімія, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 3 заг.- осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки, істор.-краєзнавчий музей.

Місто **Фрунзе.**
Радянська площа.

ФРУ́НЗІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км^2.

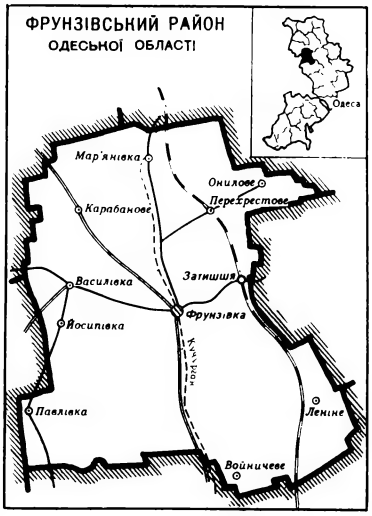

Нас. 22,7 тис. чол. (1984). В районі — 65 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Фрунзівка*. Тер. району зайнята південними відрогами *Подільської височини*. Корисні копалини: пісок, глини, вапняки. Найбільша річка — *Кучурган*. Грунти чорноземні. Пн.-зх. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд.-сх.— у степовій. Площа лісів (ясен, клен, кримська сосна, берест, дуб) 8,7 тис. га. Найбільші пром. підприємства: фрунзівські комбікормовий, хлібний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Фрунзівка) та 6 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (озимої пшениці, озимого та ярого ячменю, кукурудзи), соняшнику, цукр. буряків; тваринництво м'ясо-мол. напряму (м'ясо-мол. скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1983 становила 79,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,6 тис. га. У Ф. р.— 14 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. станції — Затишшя та Перехрестове. Автомоб. шляхів — 234 км, у т. ч. з твердим покриттям — 158 км. У районі — 21 заг.-осв. та музична школи, 29 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 29 клубних закладів, 26 кіноустановок, 32 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. У Ф. р. видається газ. «Колгоспний ранок» (з 1931). *В. А. Ткач.*

ФРУСТРА́ЦІЯ (лат. frustratio — омана, невдача, марне сподівання) — *психічний стан* дезорганізації свідомості й поведінки людини, що виникає в ситуаціях, які перешкоджають досягненню мети чи задоволенню потреб, загрожуючи гідності, престижу або життю. Стан фрустації спричинює типові стенічні або астенічні реакції: агресію, спрямовану на подолання реальної причини перешкоди; агресію, спрямовану на себе; агресію, спрямовану на уявного «винуватця»; переоцінку бажань, цілей; депресивні переживання; заг. «регрес» поведінки, тобто перехід до легших, примітивних способів дії, частої зміни занять тощо. Інтенсивність стану Ф. залежить від природи фрустраторів (причин), а також від якостей людини, на яку вони діють, здатності протистояти виникненню Ф. Подолати Ф. можна шляхом *релаксації*, ослаблення фрустраційної ситуації тощо. Зарубіжні вчені часто наз. Ф. саму ситуацію, обставини, що викликають такий стан. *Л. Й. Марисова.*

ФТАБАТЕ́Й СІМЕ́Й (справж. прізв. та ім'я — Хасегава Тацуноске; 28.II 1864, Токіо — 10.V 1909, Сінгапур) — япон. письменник. Основоположник япон. критичного реалізму, сучасної літ. япон. мови, худож. перекладу. Навчався на рос. відділенні Токійського ін-ту іноз. мов. Погляди на суть мистецтва й л-ри виклав у статті «Загальна теорія роману» (1886). У першому романі япон. критичного реалізму «Хмарка, що пливе» (1887—88) відтворив процес становлення бурж. суспільства. Автор соціально-психологічних романів «Його обличчя» (1906), «Звичайна людина» (1907). Відвідав Росію, по дорозі на батьківщину помер. Переклав ряд творів І. Тургенєва, М. Гоголя, І. Гончарова, В. Бєлінського, М. Добролюбова, М. Горького та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Мои принципы художественного перевода. «Восточный альманах», 1957, в. 1.
Літ.: Карлина Р. Творческие связи Хасэгава Фтабатэя с русской литературой. В кн.: Японская литература. Исследования и материалы. М., 1959. *Б. П. Яценко.*

ФТАЛАЗО́Л — лікарський *сульфаніламідний препарат*, який належить до групи препаратів надтривалої дії. Важкорозчинний, погано всмоктується. Затримання Ф. у кишечнику, в поєднанні з активністю препарату щодо кишкової флори, забезпечує велику ефективність Ф. Призначають для лікування *дизентерії*, виразкових *колітів*, *гастроентеритів* у порошках або таблетках. Ефективність Ф. підвищується при вживанні разом з *тетрацикліном* або ін. *антибіотиками*. Ф. малотоксичний, побічних явищ не викликає. *П. Я. Сологуб.*

ФТА́ЛЕВИЙ АНГІДРИ́Д, $C_6H_4O_3$ — ангідрид орто-фталевої к-ти; безбарвні кристали; густ. 1527 кг/м^3; $t_{пл}$ 130,8 °C; $t_{кип}$ 284,5 °C; майже нерозчинний у воді, помірно розчинні в органічних розчинниках. Легко вступає в реакції *конденсації*. Одержують Ф. а. каталітичним окисленням *нафталіну*, а також ортоксилолу повітрям у газовій фазі. Конденсацією Ф. а. з фенолами одержують барвники, напр. *фенолфталеїн*. Значну кількість Ф. а. використовують у виробн. *алкідних смол*, проміжних продуктів і барвників — похідних флуоресцеїну, родаміну й *антрахінону*, лікар. препаратів, напр. *фталазолу*, феніліну тощо.

ФТА́ЛЕВІ КИСЛО́ТИ, бензолдикарбонові кислоти, $C_6H_4(COOH)_2$ — двохосновні *карбонові кислоти* ароматичного ряду. Відомі орто-Ф. к., або фталева к-та ($t_{\text{пл}}$ 200 °C); мета-Ф. к., або ізофталева к-та ($t_{\text{пл}}$ 348 °C); пара-Ф. к., або терефталева к-та ($t_{\text{пл}}$ 425 °C) (див. *Мета-, орто-, пара-* в хімії). Ф. к.— безбарвні кристали, майже нерозчинні у воді. Орто-Ф. к. одержують окисленням *нафталіну* та ін. методами, мета- і пара-Ф. к.— окисленням мета- і пара-ксилолів. Орто-Ф. к. застосовують гол. чин. у вигляді її ангідриду (див. *Фталевий ангідрид*). Практичне значення мають складні ефіри орто-Ф. к. $C_6H_4(COOR)_2$ — висококиплячі рідини, що служать як *пластифікатори* полівінілхлориду, полістиролу та ін. полімерів, як *репеленти* (напр., диметилфталат); динітрил орто-Ф. к. (фталонітрил) використовують у виробн. *фталоціанінових барвників* і поліфталоціанінів. Широко застосовують поліефірні смоли на основі орто-Ф. к. та багатоосновних спиртів, напр. гліцерину й пентаеритриту, наз. відповідно гліфталевими й пентафталевими смолами (див. *Алкідні смоли*). На основі мета-Ф. к. і пара-Ф. к. у пром-сті виробляють *поліаміди* і *поліарилати*.

ФТАЛОЦІАНІ́НОВІ БАРВНИКИ́ — синтетичні органічні *барвники,* основу структури яких становлять чотири сполучені в кільце ізоіндольні ланки. Відомо бл. 46 елементів, які можуть займати місце центр. атома молекули барвника. Серед них мідь, залізо, кобальт, марганець, ртуть тощо. Найбільше тех. значення має фталоціанін міді; він відзначається яскравістю кольору, надзвичайною стійкістю проти дії світла, к-т, лугів, термостійкістю (сублімується вище т-ри 550 °C), вступає в реакції електрофільного заміщення (напр., галогенування, хлорметилювання). Ф. б. використовують як фарбуючі *пігменти.* Введенням різних замісників у ядро фталоціаніну можна створювати барвники для фарбування штучного й синтетичного волокон.

В. О. Ковтуненко.

ФТИВАЗИ́Д — лікарський препарат, який належить до *протитуберкульозних засобів.* Є похідним гідразиду ізонікотинової кислоти. Добре всмоктується кишечником. Легко проникає в різні тканини та рідини організму. Застосовується (у вигляді порошків та таблеток) для профілактики і лікування активної форми туберкульозу різної локалізації у дорослих та дітей. Протипоказаний при стенокардії і пороках серця з декомпенсацією, при органічних захворюваннях центр. нервової системи, захворюваннях нирок нетуберкульозного характеру.

П. Я. Сологуб.

ФТИЗІАТРІ́Я (від грец. φθίσις — сухоти та ἰατρεία — лікування) — розділ *медицини,* що вивчає причини виникнення, механізм розвитку, клініку, лікування, епідеміологію і профілактику *туберкульозу.* В самостійну дисципліну Ф. відокремилася з *терапії.* В СРСР після Великої Жовтн. соціалістич. революції вивчення епідеміології туберкульозу стало основою сан.-профілактичних заходів. У 1918—20 відкрито перші протитуберкульозні *диспансери.* В сучас. Ф. застосовуються нові діагностичні методи (рентгенологічні, ендоскопічні, біохімічні, бактеріологічні, імунологічні та ін.), нова симптоматична і протитуберкульозна терапія, нові методи хірургічного втручання тощо. Спеціальними розділами Ф. є фтизіохірургія, фтизіопедіатрія, фтизіоурологія та ін. Лікарі-фтизіатри в СРСР об'єднані у Всесоюзне наук. т-во фтизіатрів (засн. у 1947). Див. також *Пульмонологія.*
Літ.: Ломако М. Н., Судник С. И., Соболь С. А. Руководство по фтизиатрии. Минск, 1978; Ященко Б. П. Актуальные вопросы туберкулёза органов дыхания. К., 1980.

ФТОР (від грец. φϑορός — загибель; лат. Fluorum), F — хім. елемент VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 9, ат. м. 18,9984; належить до *галогенів.* Природний Ф. складається з стабільного ізотопу ^{19}F. Відкрив 1886 франц. хімік А. *Муассан.* Вміст Ф. у земній корі $8{,}0 \cdot 10^{-2}$ % за масою. Трапляється гол. чин. у вигляді *флюориту, кріоліту,* фторапатиту. Вільний Ф.— блідо-зеленкувато-жовтий газ з різким запахом, при т-рі —188,13 °C ($t_{\text{кип}}$) скраплюється в жовту рідину; густ. газу 1,693 кг/м³ (при 0 °C), рідини 1512 кг/м³ (при $t_{\text{кип}}$). Найактивніший *неметал;* реагує з усіма елементами (крім гелію, неону й аргону), утворюючи *фториди.* Взаємодія Ф. з багатьма речовинами часто протікає з горінням і вибухом. Ф. руйнує багато матеріалів. Одержують його електролізом розплавленого KHF_2 або KH_3F_4. Ф. надзвичайно токсичний; гранично допустима концентрація у повітрі 0,2 мкг/л. Застосовують як окислювач *ракетних палив,* для одержання *фторорганічних сполук* (фреони, фторопласти), фторидів (напр., UF_6) та ін. Ф. в організмі — *біогенний елемент.* В рослини Ф. надходить з грунту як *мікроелемент.* До організму тварин та людини Ф. потрапляє гол. чин. з водою (оптимальна конц. Ф. 1—1,5 мг/л) та рослинною їжею. Ф. прискорює кальцифікацію кісткової тканини, поліпшує формування зубної тканини, запобігає карієсу та розвиткові *остеомієліту* при травмах кісток. Тривале надходження підвищених конц. Ф. в організм викликає хронічне отруєння (*флюороз*).

ФТОРИ́ДИ — хім. сполуки *фтору* з ін. елементами. Висока активність фтору дає змогу одержувати сполуки навіть з *інертними газами.* Ф. більшості металів (солі *фтористоводневої кислоти*) — тверді речовини з високими т-рами плавлення; одні з них добре розчиняються у воді (напр., KF, AgF, TlF), інші (NaF, LiF, CaF_2 тощо) — важкорозчинні. Ф. неметалів — тверді речовини, рідини або гази, деякі з них (XeF_4, KrF_2, BrF_5 та ін.) мають сильні окислювальні властивості. Одержують Ф. взаємодією фтору з елементами та ін. способами. Застосовують Ф. для одержання фтору (KHF_2), алюмінію ($Na_3[AlF_6]$), урану (UF_4), в оптиці (CaF_2, LiF), як *теплоносії* і ядерне пальне в атомній енергетиці тощо. *Міжгалогенні сполуки* фтору з хлором — окислювачі *ракетних палив.* Ф. є у природі (*флюорит, кріоліт*).

ФТОРИСТОВОДНЕ́ВА КИСЛОТА́, фтороводнева кислота, фторидна кислота, плавикова кислота — розчин *фтороводню* у воді. Ф. к. реагує з оксидами, основами, карбонатами та ін., утворюючи *фториди.* Використовують при поліруванні й травленні скла, *просвітленні оптики,* для добування фторидів, у технології вилучення й розділення цирконію та гафнію, ніобію, танталу і титану тощо.

ФТОРКАУЧУКИ́ — синтетичні фторвмісні каучукоподібні матеріали (т. з. еластомери), які відзначаються винятково високою термостійкістю, хім. стійкістю, стійкістю проти діяння окислювачів, масел, палив; негорючі. Ф. є гол. чин. продуктами *співполімеризації* фторолефінів. Перетворення Ф. на *гуму* (вулканізацією) здійснюється діамінами, бісфенолами або діянням випромінювань високої енергії. При *вулканізації* застосовують стабілізатори, що зв'язують галогеноводні (HF і HCl), оксиди магнію, кальцію та цинку. Наповнювачами для гумових сумішей Ф. служить *сажа, каолін, флюорит.* Гуму з Ф. використовують в авіац. і космічній техніці, атомній, хім. і кабельній пром-сті — в агресивних середовищах при високих та низьких температурах; особливо широко — у виробн. різних ущільнювачів (герметиків), ємкостей для зберігання пального, кілець, діафрагм та ін. виробів. Різновид Ф.— перфторакрилатний латекс, ним просочують тканини для спецодягу.
Літ.: Галил-оглы Ф. А., Новиков А. С., Нудельман З. Н. Фторкаучуки и резины на их основе. М., 1966; Синтетический каучук. Л., 1976.

Л. М. Ягупольський.

ФТОРОВО́ДЕНЬ, HF — хім. сполука *фтору* з *воднем.* Вище т-ри 19,43 °C — безбарвний газ з різким запахом, нижче цієї т-ри — рухлива рідина. Добре розчиняється у воді, утворюючи *фтористоводневу кислоту.* У пром-сті Ф. одержують нагріванням *флюориту* з концентрованою сірчаною к-тою. Застосовують для одержання синтетичного *кріоліту,* для синтезу *фторорганічних сполук,* травлення скла, як каталізатор тощо. Ф.— отруйний, подразнює дихальні шляхи, руйнує кістки; гранично допустима концентрація пари Ф. 0,0005 мг/л.

ФТОРОПЛА́СТИ — прийнята в СРСР технічна назва фторвмісних *пластичних мас.* Являють собою гомополімери фторпохідних етилену та їхні сополімери, напр. з ін. фторвмісними *олефінами.* Найбільше значення мають *політетрафторетилен* (85 % світового виробн. усіх Ф.) і політрифторхлоретилен — кристалічні полімери білого кольору. Ф. характеризуються високою хім. стійкістю, термо-, морозо- й атмосферостійкістю, цінним комплексом фіз. властивостей. Вироби з Ф. застосовують в електро- і радіотехніці, авіації й ракетній техніці, машинобудуванні, хімічній та атомній промисловості тощо.

Фтабатей Сімей.

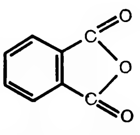

Фталевий ангідрид.

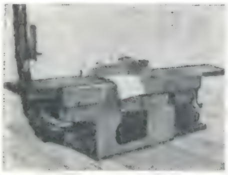

Фугувальний верстат.

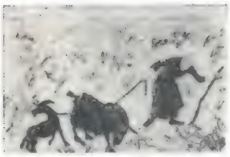

А. Фужерон. Остання надія. Кольорова літографія. 1961.

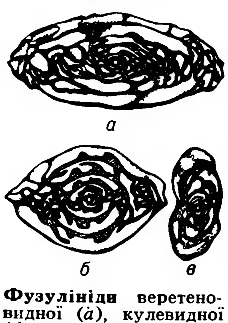

Фузулініди веретеновидної (*а*), кулевидної (*б*) та сочевицевидної (*в*) форм.

ФТОРОРГАНІЧНІ СПОЛУКИ — органічні сполуки, в яких атом фтору безпосередньо зв'язаний з атомом вуглецю. Відомі Ф. с. усіх класів органічних сполук. Властивості Ф. с. зумовлені міцністю зв'язку C — F (436,8—478,8 кДж/моль), малим розміром атома фтору. Одержують такі сполуки: заміщенням атомів водню фтором, діянням CoF_3 або AgF_2; електрохімічним фторуванням у середовищі фтороводню; обміном атомів хлору на фтор за допомогою фтороводню, фторидів сурми, калію, срібла; заміщенням атома кисню на фтор за допомогою тетрафториду сірки. Застосовують Ф. с. як нетоксичні *фреони,* негорючі *мастила,* гідравлічні рідини, пластичні маси (напр., *фторопласт*), термостійкі *фторкаучуки, поверхневоактивні речовини, інсектициди, гербіциди*, речовини для гасіння пожеж та ін. У медицині Ф. с. використовують для виготовлення штучних судин, клапанів серця, лікар. препаратів — анестетиків (фторотан), кровозамінників, протиракових засобів (фторафур) тощо. *Л. М. Ягупольський.*

ФУВА Тецудзо (справж. ім'я і прізв.— Кендзіро Уеда; н. 26.I 1930, Токіо) — діяч комуністичного руху Японії. Н. в сім'ї службовця. В 1947 вступив до КП Японії (КПЯ). В 1953 закінчив Токійський ун-т. З 1966 — член ЦК КПЯ. З липня 1982 — голова Президії ЦК КПЯ. Депутат парламенту з 1969.

ФУГА (італ. fuga, букв.— втеча) — — форма поліфонічної музики (див. *Поліфонія*). Засн. на інтонаційному проведенні однієї, рідше 2-х і більше тем у всіх голосах. Ф. бувають прості (на одну тему) і складні (подвійні — на 2, потрійні — на 3 теми і т. д.). Число голосів Ф.— від 2 до 5 і більше. Осн. частина Ф.— *експозиція*. У розробці тема проводиться в різних тональностях і перетвореннях. У заключній частині (*репризі*) — в головній тональності. Тема Ф. — здебільшого коротка, виразна мелодія. Ф. існує як самостійний твір або частина циклічної форми і як розділ великого твору. Менші за розміром та тематичним розвитком різновиди Ф.— фугато і фугета. Ф. сформувалась у 17 ст. (Дж. Фрескобальді) і набула довершеності в творчості Й. С. Баха та Г. Ф. Генделя. Високохудожні зразки Ф. створили В. А. Моцарт, Л. Бетховен, С. Франк, С. Танєєв. Ф. використовуються і в сучас. музиці. *В. Д. Кирейко.*

ФУГАС (франц. fougasse) — заряд вибухової речовини (ВР), який закладають у грунт, всередину якого-небудь об'єкта або занурюють у воду, щоб вибухом зруйнувати укріплені об'єкти противника, завдати йому втрат у живій силі й техніці. Крім ВР, деякі Ф. містять вогнепальні речовини, металеві осколки, отруйні речовини, ядерні заряди (ядерні міни). З 70-х рр. замість назви «фугас» застосовують «заряд ВР», «об'єктна міна» тощо. В 17—18 ст. Ф. називали підкопи під укріплення противника з камерами для розміщення порохових зарядів.

Фудзіяма.

ФУГОЛЬ Ірина Яківна (н. 6.IV 1932, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1971), професор (з 1978). Закінчила (1954) Харків. ун-т. У 1954—58 працювала в Ін-ті фізики АН УРСР, з 1960 — у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці стосуються вивчення динаміки *екситонів* і *фононів* у кристалах затверділих газів при низьких т-рах в областях вакуумного ультрафіолетового проміння і далекій інфрачервоній. Під керівництвом Ф. в кріокристалах вперше досліджено, зокрема, взаємодію елементарних збуджень між собою і з фотонами електромагн. поля, відкрито співіснування когерентних і автолокалізованих екситонів. Державна премія УРСР, 1977.

ФУГУВАЛЬНИЙ ВЕРСТАТ — *деревообробний верстат* для прямолінійного стругання (*фрезерування*) або стругання під кутом (фугування) брусків або щитів по площинах чи ребрах; різновид деревообробного *стругального верстата.* Різальним інструментом Ф. в. (мал.) є горизонтальний ножовий вал (довга *фреза*). Деякі Ф. в. обладнані, крім того, вертикальною ножовою (фрезерною) головкою. Звичайно на Ф. в. обробляють одну площину або одне ребро. Якщо їх необхідно обробити одночасно, діють і ножовий вал, і ножова головка, розміщена перпендикулярно до поверхні робочого стола. Для стругання верхньої і нижньої поверхонь застосовують фугувально-рейсмусовий верстат, у якому Ф. в. суміщений з *рейсмусовим верстатом.*

«ФУДЗІ», «Фуйо» — фінансово-монополістична група Японії. Утворилася на поч. 70-х рр. Очолює групу «Фудзі банк» (засн. 1880), що входить у число 30 найбільших банків світу. Ядро групи «Ф.» становлять, крім «Фудзі банка», найбільший електротехнічний концерн «Хітачі» (входить у шістку провідних електротех. монополій світу), торг. фірма «Марубені корпорейшен», металургійна і суднобудівна компанія «Ніппон кокан», машинобудівна компанія «Ніссан мотор». *С. В. П'ятенко.*

ФУДЗІМОРІ Сейкіті (28.VIII 1892, префектура Нагано — 1976) — япон. письменник. Діяч руху «Пролетарська література» 20—30-х рр. У 1930 представляв Япон. федерацію пролет. мистецтва на 2-й конференції Міжнар. об'єднання революц. письменників у Харкові. В 1932 за фінанс. підтримку Компартії Японії був заарештований. Після 2-ї світової війни — активний учасник демократичного руху в літературі, член Товариства нової японської літератури. Друкуватися почав 1914 (повість «Хвиля»). Основна тема творів Ф. — життя японського селянства, боротьба трудящих проти гнобителів. Автор романів «Гора» (1918), «Старий учитель» (1919), «Сумне кохання» (1954), «Нерозпізнаний геній» (1965), драм «Розіп'ятий Модзаемон», «Жертва» (обидві — 1926), істор. роману «Ватанабе Кадзан» (1936).

Тв.: Укр. перекл.— Чоловік, що не аплодирував. В кн.: Японія. Х., 1934; Рос. перекл.— Человек, который не аплодировал. В кн.: Япония. Х., 1933. *Б. П. Яценко.*

ФУДЗІЯМА, Фудзісан — діючий вулкан на о. Хонсю, в Японії, за 90 км на Пд. Зх. від м. Токіо. Вис. 3776 м (найвища вершина Японії). Являє собою правильний конус з глибоким (до 100 м) кратером. Протягом 10 міс. вершина Ф. вкрита снігом. Нац. парк. Останнє виверження було 1707—08. Ф. вважають в Японії священною горою, це місце реліг. паломництва. Район туризму.

ФУЖЕРОН (Fougeron) Андре (н. 1.X 1913, Париж) — франц. живописець і графік. Член Франц. комуністичної партії з 1939. В 1939—45 брав участь у Русі Опору. Твори: «Смерть і голод. Іспанія» (1937), «Бретань. Рибалки» (1946), «Честь і слава Андре Ульє» (1949); серія картин «Країна шахт» (1950), «У гаражі» (1955), «Вид на Москворецький міст» (1964), «В'єтнам 1967» (1967) та ін. Відвідав СРСР.

Літ.: Калитина Н. Н. Фужерон. Л.— М., 1962.

ФУЗАРІЙ (Fusarium) — рід *незавершених грибів. Грибниця* здебільшого розвивається в субстраті, іноді — на його поверхні. Розмножується *конідіями,* хламідоспорами, лише деякі види Ф. мають сумчасте спороношення.

Іноді у Ф. утворюються *склероції*. Види Ф. дуже мінливі: одні автори налічують їх 26, інші — до 65. Пошир. по всій земній кулі, крім Антарктиди. *Спорофіти* і *паразити*. Багато видів спричинюють у рослин захворювання — *фузаріози*. Ряд Ф. паразитує на тваринах, зокрема комахах. Деякі, напр. F. sporotrichiella, розвиваються на зерні, що перезимувало в полі. При вживанні такого зерна виникає тяжке захворювання — *алейкія аліментарно-токсична.*

ФУЗАРІОЗИ — група *хвороб рослин,* спричинюваних різними видами грибів роду *фузарій*. Ф. знижують урожай с.-г. культур, призводять до часткової або повної загибелі рослин, до утворення отруйного зерна (див. *П'янкий хліб*), а також отруйної льонової олії. У часнику, цибулі та ін. спостерігається відмирання окремих частин рослини, зокрема кореневої шийки, у картоплі в'януть стебла й загнивають бульби (суха гниль), у конюшини при Ф. в'яне й загниває коренева шийка, в льону понікають верхівки. Ф. уражають також бавовник, гарбузові рослини, хвойні деревні породи тощо. Великої шкоди завдають Ф. хлібним злакам, спричинюючи загибель сходів, білостеблість, відмирання стебел, неплідність колоса (білоколосиця). До Ф. відносять і снігову плісень (збудник Fusarium nivale). Вона спричинює *випрівання рослин.* На листках рослин, які перезимували, з'являються водянисті плями, уражені рослини втрачають частину листків або гинуть.

Заходи боротьби: добір стійких сортів, знезараження посівного матеріалу, вапнування кислих грунтів, осушення надмірно зволожених земель, весняне підживлення озимини фосфорно-калійними добривами тощо.

ФУЗАРІОТОКСИКО́ЗИ — отруєння с.-г. тварин, що виникають від поїдання кормів, уражених токсичними грибами роду Fusarium. На Ф. найчастіше хворіють коні, свині, велика рог. худоба, кури, качки. *Отруєння* проявляється симптомами ураження центр. нервової системи (корчі, паралічі), розладом травлення, некрозами шкіри губ і слизової оболонки рота, зміною складу крові. При гострій формі перебігу хвороби тварини гинуть на 2—16-й день після отруєння. Заходи боротьби: промивання шлунка *адсорбуючими засобами,* призначення проносного, слизових відварів, дієта. Профілактика — вет.-сан. контроль за якістю кормів. Див. також *Мікотоксикози.*

ФУ́ЗІЯ (від лат. fusio — злиття) — тісне з'єднання змінюваного кореня з багатозначними нестандартними афіксами, яке приводить до стирання меж між морфемами (напр., у формах ног-а, ноз-і, ног-ами, нож-н-ий, ніж-к-а видно змінність кореня при багатозначності афіксів). Ф.— явище, протилежне *аглютинації.* Мови, яким властиве явище Ф., наз. фузійними (до них, зокрема, належать індоєвроп. мови).

О. Б. Ткаченко.

ФУЗУЛІНІ́ДИ (Fusulinida) — ряд викопних одноклітинних тварин підкласу *форамініфер.* Жили в карбоновому і пермському періодах у теплих морях в складі *бентосу* на глиб. до 200 м. Мали спірально-площинну вапнякову *черепашку* сочевицевидної, кулястої, веретеновидної (звідси й назва, від лат. fusus — веретено), зрідка циліндричної форми розмірами від часток мм до кількох см. Численні завитки черепашки виростами стінок — септами розділені на камери. В УРСР трапляються в карбонових відкладах Донецького та Львівсько-Волинського басейнів. Ф. мають значення для детального розчленування кам'яновугільних і пермських відкладів.

М. В. Вдовенко.

ФУКІДІ́Д (θουκυδιδηςi; бл. 460—400 до н. е.) — давньогрец. історик. Походив з аристократичної сім'ї. Здобув широку освіту в Афінах. Прихильник поміркованої *олігархії.* Під час *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е. Ф. був обраний 424 до н. е. афінським *стратегом.* Після втрати Амфіполя Ф., несправедливо обвинувачений у держ. зраді, змушений був залишити батьківщину. Повернувся 404 до н. е. Автор твору «Історія» (8 книг), присвяченого Пелопоннеській війні. У своїй праці Ф. наводить цікаві відомості про *скіфів.* Ф. перший з істориків почав використовувати як історичні джерела державні документи.

Тв.: Рос. перекл.— История, т. 1—2. М., 1915.

ФУКО́ (Foucault) Жан Бернар Леон (18.IX 1819, Париж — 11.II 1868, там же) — франц. фізик, член франц. Академії наук (з 1865), чл.-кор. Петербурзької АН (з 1860). Здобув медичну освіту, однак наукова діяльність пов'язана з експериментальною фізикою. Працював у Паризькій обсерваторії (з 1855). У 1844—47 спільно з франц. фізиком І. Фізо (1819—96) виконав ряд досліджень з фіз. оптики. Виміряв 1850 швидкість світла у повітрі й воді за методом дзеркала, що обертається. За допомогою *Фуко маятника* наочно показав 1851 добове обертання Землі навколо осі, відкрив *вихрові струми,* т. з. струми Фуко, побудував фотометр та ін. прилади.

ФУКО́ (Foucault) Мішель Поль (н. 15.X 1926, Пуатьє) — франц. філософ, історик і теоретик культури, один з представників франц. *структуралізму.* Розглядає сталі мислені структури (т. з. епістеми) різних періодів розвитку європ. науки, які, на думку Ф., залежать від співвідношення «слів» і «речей», що нібито зумовлює як форми усвідомлення світу людиною, так і способи її практичної діяльності у певний культурно-істор. період. Дисципліну, що вивчає ці системи, Ф. називає «археологією знання». Виділяючи в зх.-європ. культурі три епістеми (Ренесанс, класичний раціоналізм 17—18 ст., сучасність 19—20 ст.), Ф. тлумачить їх ідеалістично.

В. Г. Табачковський.

ФУКО́ МА́ЯТНИК — *фізичний маятник,* який використовується для демонстрацій, що підтверджують факт добового обертання Землі навколо осі.

Ф. м. — масивний вантаж, підвішений на пружній нитці, вільний кінець якої закріплений так, що дає змогу вантажеві коливатися в довільній вертикальній площині. Сила натягу нитки і *сила тяжіння,* що діє на вантаж, перебувають у площині коливання маятника і не можуть спричинити її обертання, тому відносно *інерціальної системи відліку,* пов'язаної з зірками, ця площина зберігає незмінне положення. Однак спостерігач, який перебуває на Землі і обертається разом з нею, бачить, що площина коливання Ф. м. повертається відносно земної поверхні. Цим підтверджується факт добового обертання Землі навколо своєї осі. В пункті земної поверхні, геогр. широта якої дорівнює φ, площина горизонту обертається навколо вертикалі з *кутовою швидкістю* ω sin φ, де ω — кутова швидкість Землі. Названо ім'ям Ж. Б. Л. *Фуко,* який демонстрував (1851) у Пантеоні в Парижі дослід з маятником (довж. підвісу 67 м, маса мідної кулі — 28 кг). В Ленінграді в Ісаківському соборі демонструється найбільший Ф. м. (довж. підвісу 98 м).

ФУКО́ СТРУ́МИ — див. *Вихрові струми.*

ФУКО́ЇДИ (від грец. φῦκος— водорості та εἶδος — вигляд), хондрити — розгалужені в одній площині скам'янілі (див. *Скам'яніння*) трубчасті ходи червів мулоїдів у морському грунті. Раніше помилково приймались за відбитки сучас. мор. водоростей — фукусів. Поширені у кембрійських — палеогенових відкладах. Ф. мають значення як показник нормального або перевернутого залягання пластів, бо трапляються в осадках, де немає інших органічних решток.

Д. Є. Макаренко.

ФУ́КСІЯ (Fuchsia) — рід рослин родини онагрових. Кущі, невеликі дерева і *ліани.* Листки овальні чи овальноеліптичні, супротивні або чергові. Квітки правильні, двостатеві, на довгих квітконіжках, звисаючі, з яскраво забарвленою в різні кольори чашечкою та віночком. Плід — ягода. Бл. 70 видів, пошир. переважно в тропіч. лісах Америки. Багато видів вирощують як декоративні оранжерейні та кімнатні рослини. Найчастіше в культурі, зокрема на Україні, вирощують численні сорти Ф. магелланської (F. magellanica).

ФУКУДЗА́ВА Юкіті (12.XII 1834, Осака — 3.II 1901, Токіо) — япон. просвітитель, ідеолог ліберальної буржуазії останньої третини 19 ст., перший президент Токійської (Япон.) АН (засн. 1879). В 1858 заснував школу «зх. наук» (з 1868 — школа «Кейо гідзюку», з 1890 — ун-т Кейо), яка стала ідейною базою япон. просвітительства. Вважався ідейним наставником «партії реформ» (засн. 1882). Прагнув за допомогою європ. знань «оновити» основу япон. нар. культури. Спираючись на теорію «природного права», Ф. відстоював принцип свободи людини. Прихильник ідеї загального розвитку, але у формі «поступового прогресу». Автор праць «Становище справ на Заході» (1866), «Заклик до знань» (1872), «Короткий нарис теорії цивілізації» (1875).

Г. А. Джеджула.

ФУКУЇ́ Кеніті (н. 4.X 1918) — япон. учений. Закінчив (1941) ун-т у Кіото, з 1943 працював у ньому. В 1948 здобув ступінь доктора, з 1951 — професор хімії в ун-ті Кіото. Праці стосуються розвитку теорії процесів хім. реакцій. Нобелівська премія, 1981.

ФУКУО́КА — місто в Японії, на Пн. о. Кюсю, адм. ц. префектури Фукуока. Значний порт на узбережжі зат. Хаката. Вузол залізниць. Аеропорт і база гідролітаків. 935,6 тис. ж. (1975). Підприємства машинобудівної, металообробної, хім., скляно-керамічної, деревообр. і текст. (шовкової та бавовняної) пром-сті. Розвинуті кустарні промисли (виробн. тканин, іграшок). Ун-т (засн. 1911).

ФУКУ́СІМА — місто в Японії, на Сх. о. Хонсю, на р. Абукума; адм. ц. префектури Фукусіма. Вузол з-ць та автошляхів. 246 тис. ж. (1975). Центр текст. (зокрема шовкової) пром-сті. Машинобудівні, хім. і деревообр. підприємства. АЕС. Університет.

ФУ́КУСОВІ ВО́ДОРОСТІ (Fucales) — порядок *бурих водоростей.* Слань багаторічна, велика, до 1 м завдовжки, іноді довша, досить різноманітної форми — має вигляд дихотомічно розгалужених стрічкоподібних пластинок (рід Fucus), диференційована на стебловидні й листкоподібні частини (напр., *саргасові водорості*) тощо

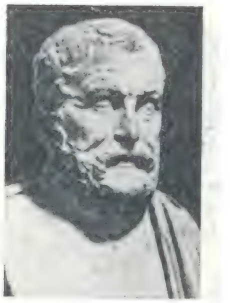

Фукідід.

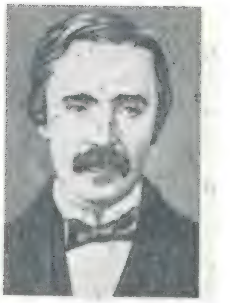

Ж. Б. Л. Фуко.

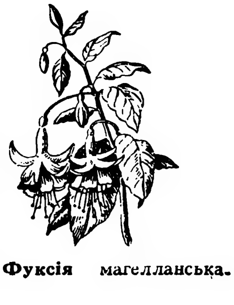

Фуксія магелланська.

—і складної будови — диференційована на асиміляційну, опорну й провідну тканини. Розмноження вегетативне (частинами слані) й статеве. Статевий процес — *оогамія.* У Чорному м. зустрічаються представники роду *цистозира* (Cystoseira) та саргасум (Sargassum salicifolium).

ФУ́ЛЛЕР (Fuller) Річард Бакмінстер (12.XII 1895, Мілтон, Массачусетс — 1.VII 1983, США) — амер. архітектор та інженер. У 1913—15 навчався в Гарвардському ун-ті. З 1947 розробляв «геодезичні куполи» — легкі та міцні просторові конструкції, утворені із стандартних багатокутових елементів. Твори: купол ротонди «Форд мотор компані» у Детройті (1953), готель у Гонолулу (1957), «Золотий купол» для амер. виставки у Москві (1959), Клайматрон у Сент-Луїсі (1960), Палац спорту в Парижі (1960), павільйон США на Всесвітній виставці в Монреалі (1967). Автор т. з. теорії «тотального дизайну» — перебудови життя засобами раціональної технології. Іл. див. до ст. *Архітектурна біоніка,* т. 1., с. 268.

О. В. Замостьян.

Ч. Фуллертон.

ФУ́ЛЛЕРТОН (Fullerton) Чарлз (н. 11.X 1936, Рочестер, шт. Нью-Йорк) — астронавт США, підполковник ВПС. Закінчив (1957) Каліфорнійський технологічний ін-т, здобувши ступінь бакалавра наук і магістра наук (1958) у галузі механіки. Закінчив також школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень. З 1969 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Лусмою* 22—30.III 1982 здійснив політ на трансп. космічному кораблі багаторазового використання «*Шаттл*».

Р. Фултон.

ФУ́ЛТОН (Fulton) Роберт (14.XI 1765, Літл-Брітен, тепер м. Фултон, шт. Пенсільванія — 24.II 1815, Нью-Йорк) — амер. винахідник, творець першого практично придатного *пароплава.* З 1786 жив у Великобританії, де брав участь у буд-ві каналів, шлюзів і водопроводів. У 1797 Ф. переїхав до Парижа. Тут сконструював і випробував плавучу міну і підводний човен «Наутілус», демонстрував (1803) на р. Сені перше парове судно, швидкість руху якого становила бл. 7,5 км/год. Пізніше, працюючи в США, збудував (1807) перший у світі колісний пароплав «Клермонт».

ФУ́ЛЬБЕ — народ, який живе в Зх. Африці (у Гвінеї, Нігерії, Сенегалі, Малі, Камеруні та ін.). Заг. чисельність Ф.— 15 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — фула, належить до *нігеро-кордофанських мов.* За релігією Ф.— мусульмани, у деяких скотарських племен зберігаються культ предків і культи сил природи. За антропологічним типом Ф. близькі до народів ефіопської раси. В 19 ст., до європ. колонізації, у Ф. існували феод. держ. утворення. Ф. мали свою давню оригінальну худож. л-ру. Осн. заняття Ф. — кочове скотарство, землеробство, ремесла.

ФУМА́РОВА КИСЛОТА́ — один з двох геометричних ізомерів (транс-ізомер, див. також *Ізомерія*) етилендикарбонової кислоти $HOOCCH = CHCOOH$. Безбарвна кристалічна речовина, $t_{пл}$ 286 °C; $t_{кип}$ 290 °C. Практично нерозчинна у воді і більшості органічних розчинників. Ф. к. перетворюється на *малеїнову кислоту* під діянням ультрафіолетового проміння. Одержують з яблучної к-ти. Є в деяких видах грибів, лишайників та ін. рослин.

ФУМАРО́ЛИ [італ. fumar(u)òle, від лат. fumus — дим] — виділення гарячих газів і водяної пари з невеликих каналів і тріщин на схилах *вулканів,* а також з лавових потоків. Осн. компонентами цих газів є HCl, HF, SO_2, CO_2, CO, H_2S, H_2. Т-ра їх понад 180°. У місцях поширення Ф. іноді утворюються скупчення самородної сірки.

ФУМІГА́НТИ [від лат. fumigans (fumigantis) — той, що димить] — хімічні речовини, що їх застосовують для знищення шкідників і збудників хвороб с.-г. рослин в грунті, для знезаражування складських приміщень, овочесховищ, теплиць і парників способом *фумігації.* Ф. належать до *пестицидів.* В СРСР, в т. ч. на Україні, найчастіше застосовують такі Ф.: бромистий метил, 1,2-дихлоретан, немагон, препарат ДД та ін. Інсектицидними *аерозолями* (див. *Інсектициди*) знищують мух та ін. літаючих комах у закритих приміщеннях. Ф. — отруйні, тому необхідно суворо дотримуватися правил їх зберігання, транспортування й використання.

М. С. Корнійчук.

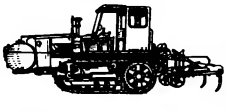

Фумігатор.

ФУМІГА́ТОР — машина для обробітку *фумігантами* грунту, насаджень і місць зберігання с.-г. продукції. Розрізняють грунтові Ф. (їх монтують на виноградниковому плузі, використовують для внесення фумігантів у грунт при боротьбі з *філоксерою*; продуктивність 0,87 га/год) і палаткові Ф.— застосовують для хімічного обробітку чайних шпалер (чайний Ф. навішують на *самохідне шасі,* продуктивність 0,4 га/год) або цитрусових насаджень (цитрусовий Ф., його розміщують на самохідному візку; продуктивність — 32 дерева за годину). На хмільникових плантаціях України широко використовують Ф. марки ПФХ-2 (мал.). *С. О. Карпенко.*

ФУМІГА́ЦІЯ (лат. fumigatio, від fumigo — обкурюю, димлю) — спосіб боротьби з шкідниками й хворобами с.-г. рослин, шкідниками с.-г. продуктів, нашкірними паразитами с.-г. тварин та хатніми паразитами за допомогою отруйної пари або газів *фумігантів.* Проводять Ф. спец. машинами — *фумігаторами.* Застосовують Ф. для знезаражування грунту, зерносховищ, млинів, парників і теплиць, овочесховищ, тари, с.-г. продукції, а також у карантинній справі (див. *Карантин*). *М. С. Корнійчук.*

ФУНАФУ́ТІ — столиця д-ви *Тувалу.* Розташована на атолі Фунафуті в зх. частині Тихого ок. Аеропорт та мор. порт. Понад 1500 ж. (1980). Осн. заняття населення — тропічне землеробство та рибальство. Вивіз копри.

ФУНГІЦИ́ДИ (від лат. fungus — гриб і caedo — вбиваю) — хімічні речовини, що їх застосовують для боротьби з грибними, а також бактеріальними *хворобами рослин.* Залежно від характеру дії фунгіциди поділяють на дві великі групи: захисні (профілактичні) і лікувальні (викорінювальні, терапевтичні, знищувальні та ін.). Захисні Ф. запобігають зараженню рослин фітопатогенними грибами, але не здатні вилікувати хвору рослину, їх в свою чергу поділяють на контактні і системні. До сучасних контактних Ф. належать: бордоська рідина, хлорокис міді, полікарбацин, цинеб, ТМТД та ін. З групи системних Ф. поширені препарати: афуган, беноміл, БМК та ін. Лікувальні Ф. здатні знищувати фітопатогенні організми, які вже проникли в рослинні тканини. Вони також бувають контактні і системні. До контактних Ф. належать хлористий нікель, сульфатгексагідрат нікелю та ін. препарати, що їх застосовують в боротьбі з *іржею рослин* (злакових культур), хінометіонат і динокап — в боротьбі з *борошнистою росою,* а також ДНОК, нітрафен, залізний купорос і ін. Оскільки в оптимальних концентраціях вони мають сильну фітонцидну дію, застосовують їх в садах ранньою весною (до розпускання бруньок) або пізно восени (після опадання листя). Залежно від призначення і способів застосування Ф. поділяють на такі групи: а) для застосування на вегетуючих рослинах; б) для обробки рослин в період спокою; в) для протруювання насіння; г) для внесення в грунт.

Літ.: Голышин Н. М. Фунгициды в сельском хозяйстве. М., 1982.

М. С. Корнійчук.

ФУНДА́ЛЬНІ ЗА́ЛОЗИ (від лат. fundus — дно) — прості, нерозгалужені, трубчасті залози слизової оболонки *шлунка.* Зосереджені гол. чин. в ділянці дна шлунка (звідси й назва). До складу Ф. з. входять 3 групи епітеліальних (див. *Епітелій*) клітин: головні — виробляють профермент пепсиноген, що перетворюється на *пепсин*; обкладові — виділяють соляну кислоту; додаткові — мукоїдні речовини.

Відкриваються Ф. з. в шлункові ямки (мал.), клітини яких виробляють слиз, що захищає тканини шлунка від перетравлюючої дії *шлункового соку.*

ФУНДА́МЕНТ (від лат. fundamentum — основа) — 1) Підземна (підводна) частина споруд (будинків), що безпосередньо сприймає навантаження від верхньої будови і передає його на грунт *основи споруди.* Розрізняють Ф.: на природній основі й основі штучній, що її закріплено фізико-механічним способами (див. *Закріплення грунтів*); мілкого та глибокого закладення. Фундаменти мілкого закладення, або звичайні, бувають (див. мал.): стрічкові, суцільні (плитні, коробчасті), окремі (стовпчасті, плитні) та масивні; бетонні й залізобетонні (монолітні, збірні); цегляні, бутові та з ін. матеріалу; жорсткі та гнучкі. Їх зводять звичайно у *котлованах* або *траншеях.* Ф. глибокого закладення створюють з використанням *паль* (пальовий Ф.), глибоких опор (бурових, з тонкостінних *оболонок*), *опускних колодязів, кесонів,* за методом «стіна в грунті». Ф. роблять водо- і морозостійкими, від дії *грунтових вод* їх захищають *гідро-*

ізоляцією. Проектують Ф. (в осн. визначають розміри нижньої частини — підошви), виходячи з несучої здатності, допустимих деформацій або стійкості основи. Набуває поширення розрахунок Ф. в системі: основа споруди — фундаменти — надземні конструкції. Особливими є Ф. під машини. В проектуванні та розрахунках таких Ф. (вони бувають масивні, ступінчасті, рамні) враховують динамічні навантаження під час дії машини, передбачають в них *амортизатори* і демпфери.

2) Переносно — основа, опора, підвалина. *О. В. Касілов.*

ФУНДАМЕНТАЛІ́ЗМ — крайньо консервативна течія в сучас. *протестантизмі,* спрямована проти ліберально-протестантського *раціоналізму.* Виник у 10-х рр. 20 ст. в пд. штатах США. Ф. вимагає брати за основу («фундамент») віри буквальне розуміння тексту *Біблії,* відкидає будь-яку модернізацію біблійного світогляду, відверто й безкомпромісно бореться проти науки. Фундаменталісти мають міжнародне об'єднання — «Міжнародну раду церков» (з 1948). У соціально-політ. питаннях Ф. виступає беззастережним захисником капіталізму, союзником антикомуністичних сил.

ФУНДАМЕНТА́ЛЬНІ АСТРОНОМІ́ЧНІ СТА́ЛІ — спеціально відібрані параметри, що характеризують орбіти, маси, розміри, форму, орієнтацію і обертання небесних тіл, їхній фізико-хім. стан. Відіграють важливу роль при розв'язуванні задач динаміки Сонячної системи, прикладних задач геодезії, картографії, космонавтики, використовуються для обчислювання *ефемерид* Сонця, Місяця, планет, комет тощо, для переходу від безпосередньо спостережуваних *координат небесних* до геліоцентричних і геоцентричних, для перетворення координат до ін. *епохи.* Ф. а. с. визначаються з численних астр. спостережень, деякі з них виводяться теор. шляхом. Їхня точність залежить від кількості і якості спостережень і підвищується з розвитком науки і техніки. Сучас. систему Ф. а. с. прийнято 1976 на Ген. асамблеї *Міжнародного астрономічного союзу* (МАС) в Греноблі й остаточно затверджено 1979 на Ген. асамблеї МАС у Монреалі. Вона складається з п'яти груп: однієї визначальної сталої, 10 первинних осн. сталих, 8 похідних сталих (табл.), мас і екваторіальних радіусів великих *планет* і *Сонця.*

Літ.: Куликов К. А. Новая система астрономических постоянных. М., 1969; Абалакин В. К. Основы эфемеридной астрономии. М., 1979.

Д. П. Андрієнко.

ФУНДАМЕНТА́ЛЬНІ І ПРИКЛАДНІ́ НАУ́КИ — традиційний поділ *наук* за принципом їхньої цілеспрямованості, відношенням до *практики.* Відповідно до цього функція фундаментальних наук полягає в пізнанні законів реальної дійсності в «чистому вигляді», безвідносно до їх можливого практичного застосування (через що ці науки нерідко називають «чистими»), прикладних — у дослідженні більш конкретних форм прояву об'єктивних законів, розв'язанні проблем не тільки пізнавального, а й соціально-практичного характеру. Фундаментальні науки покликані пояснювати навколишній світ, а прикладні, спираючись на їхні досягнення, — перетворювати, змінювати його. Закони й методи фундаментальних наук мають більш заг. характер, прикладних — конкретний, обмежений, вузький. У системі наук провідне місце належить фундаментальним наукам, які становлять передній край пізнавальної діяльності і власне тому називаються фундаментальними, що на їхній основі можна здійснювати різні прикладні дослідження. Ф. і п. н. перебувають у тісній взаємодії, що постійно посилюється. Відіграючи, поряд із соціальною практикою, вирішальну роль у визначенні осн. напрямів розвитку досліджень у прикладних науках, фундаментальні науки значною мірою впливають на прогрес самих цих наук. У свою чергу, відбувається зворотний вплив прикладних наук на фундаментальні, оскільки результати останніх на практиці можуть бути реалізовані лише через прикладні науки. Нерідко потреби практики виробництва, що виражаються через прикладні науки, викликають і стимулюють постановку відповідних досліджень у фундаментальних науках, приводять до відкриттів фундаментального характеру. Критерієм ефективності фундаментальних наук є не тільки успіх в досягненні об'єктивних знань про предметний світ, а й реальна чи потенціальна можливість практичного застосування цих знань; критерієм ефективності прикладних наук є як міра задоволення соціального замовлення, так і здатність пояснювати природні процеси та явища. Поділ на Ф. і п. н. є загальноприйнятим і має принципово важливе значення, зокрема в плані регулювання оптимального співвідношення їхнього розвитку. Проте цей поділ має обмежений характер. Відсутність чітких дефініцій цих наук, критеріїв вичленення і протиставлення їх вимагає дальшої розробки цього питання. Розрізняють також фундаментальні і прикладні дослідження, розуміючи під першими теор. та експериментальні дослідження, спрямовані на пошук заг. законів об'єктивної реальності, продукування оригінальних і фундаментальних знань, розробку потужних засобів дослідження тощо, а під другими — дослідження, спрямовані на знаходження предметних форм, структур та ін., в яких реалізуються ці закони, знання, на модернізацію існуючих засобів пізнання.

О. Я. Мороз.

Система фундаментальних астрономічних сталих

Назва сталої	Прийняте значення
Визначальна стала	
Гауссова стала тяжіння	$k = 0,01720209895$
Первинні основні сталі	
Швидкість світла у вакуумі	$c = 299792458$ м·с$^{-1}$
Світловий проміжок для одиничної віддалі	$\tau_A = 499,004782$ с
Екваторіальний радіус Землі	$a_e = 6378140$ м
Динамічний коефіцієнт фігури (форми) Землі	$J_2 = 0,00108263$
Геоцентрична стала тяжіння	$GE = 3,986005 \cdot 10^{14}$ м^3·с$^{-2}$
Стала тяжіння Ньютона — Кавендіша (гравітаційна стала)	$G = 6,6720 \cdot 10^{-11}$ м^3·кг$^{-1}$·с$^{-2}$
Відношення мас Місяця і Землі	$\mu = 0,01230002 = 1/81,30068$
Загальна прецесія в довготі за Юліанське століття в стандартну епоху 2000,0	$p = 5029,0966''$
Нахил екліптики до екватора в стандартну епоху 2000,0	$\varepsilon = 23°26'21,448''$
Стала нутації в стандартну епоху 2000,0	$N = 9,2025''$
Похідні сталі	
Одинична віддаль	$c\tau_A = A = 1,49597870 \times 10^{11}$ м
Паралакс Сонця	$\arcsin (a_e/A) = \pi_\odot = 8,794148''$
Стала аберації для стандартної епохи 2000,0	$\varkappa = 20,49552''$
Стиснення Землі	$\alpha = 0,00335281 = 1/298,257$
Геліоцентрична стала тяжіння	$A^3k^2/D^2 = GS = 1,32712438 \times 10^{20}$ м^3·с$^{-2}$
Відношення мас Сонця і Землі	$(GS)/(GE) = S/E = 332946,0$
Відношення маси Сонця до маси системи «Земля + Місяць»	$(S/E)/(1 + \mu) = 328900,5$
Маса Сонця	$(GS)/G = S = 1,9891 \cdot 10^{30}$ кг

ФУНДАМЕНТА́ЛЬНІ КАТАЛО́ГИ — сукупність даних про точні положення (середні *екваторіальні координати*) деякої кількості рівномірно розподілених по *небесній сфері* зір для обраної стандартної *епохи* і їх змін внаслідок *прецесії* і *власних рухів зір.* Кожний Ф. к. задає фундаментальну систему координат, в якій визначається положення небесних світил, *азимути* і *координати географічні* точок на поверхні Землі, а також час. За допомогою Ф. к. вивчають рухи світил, структуру і кінематику *Галактики,* визначають астр. сталі і поліпшують теорію руху тіл *Сонячної системи.* Нуль-пункти фундаментальної системи (орієнтація площини екватора і положення точки весняного *рівнодення*) визначаються за спостереженнями тіл Сонячної системи. Сучас. фундаментальні системи задаються різними Ф. к. Найточнішим є Ф. к. *FK4,* прийнятий 1964 як міжнар. стандарт. Положення його зір наводяться в астр. щорічниках і служать, зокрема, для астрогеодезичних робіт, потреб навігації, *служби часу* тощо. Він містить 1535 яскравих зір усього неба. В СРСР створено зведений каталог фундаментальних слабких зір зі схиленнями від +90° до −20°.

Літ.: Подобед В. В. Фундаменталь-

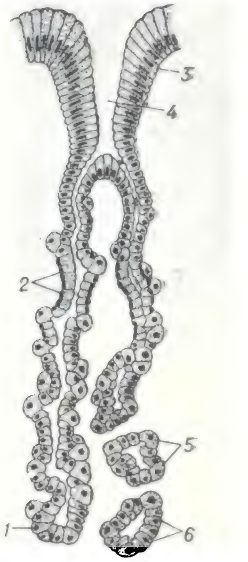

Фундальні залози шлунка собаки:
1 — ендокринні клітини;
2 — додаткові клітини;
3 — поверхневий епітелій;
4 — шлункова ямка;
5 — обкладові клітини;
6 — головні клітини.

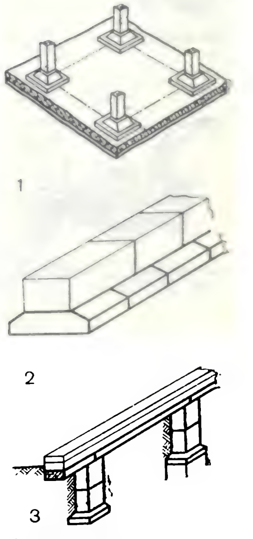

Фундаменти:
1 — суцільний (плитний);
2 — стрічковий (збірний);
3 — окремий (стовпчастий).

ная астрометрия. М., 1968; Бакулин П. И. Фундаментальные каталоги звёзд. М., 1980; Зверев М. С. [та ін.]. Сводный каталог фундаментальных слабых звёзд со склонениями от +90° до —20° (ПФКСЗ-2). К., 1980.

Д. П. Андрієнко.

ФУНДУ́К, ломбардський горіх (Corylus maxima) — вид рослин роду *ліщина.* Кущ або дерево до 8 м заввишки. Дико росте на Балканському п-ові і в пд.-сх. частині Малої Азії. Листки округлі, до широкоовальних, коротко загострені. Сережки довгі і товщі, ніж у ліщини звичайної (С. avellana). Горіх довгасто-яйцевидний, овально-довгастий або сплющений, загострений. Ядро смачне, з жовтаво-білою 'або пурпуровою оболонкою, містить до 73 % олії і 14 —18 % білків. Споживають плоди свіжими і підсмаженими, використовують у кондитерській пром-сті. В СРСР промислова культура Ф. поширена на Закавказзі, в Серед. Азії, на Пн. Кавказі, в Криму, Молдавській РСР.

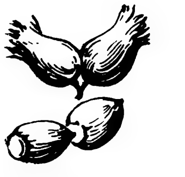

Фундук.

ФУНДУШЕ́ВІ МАЄТНОСТІ (від польс. fundusz — фонд, достатки) — з 16 ст. в шляхетській Польщі, феод. Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях земельні маєтності, подаровані державою, магнатами, шляхтою католицькій церкві. З 17—18 ст. на Лівобережній Україні Ф. м. називалися маєтності, подаровані рос. царями і укр. гетьманами православним монастирям. Царський уряд конфіскував Ф. м. в Білорусії, Литві, на Україні 1841—44, в Польщі — 1864—65, перетворивши їх на державні, т. з. подуховні, маєтності, прибутки з яких йшли на утримання духівництва.

ФУ́НЕВ Іван (н. 24.VII 1900, Горна Бешовиця, Врачанський округ) — болг. скульптор, нар. художник Болгарії (з 1961). Член Болг. комуністичної партії з 1944. У 1930 закінчив АМ у Софії. Один із засновників «Товариства нових художників» (з 1931). Працює в галузі монументальної і станкової скульптури: «Робкори» (1931); «У вагоні третього класу», «Збори» (обидва — 1936), один із співавторів монументу на честь Рад. Армії в Софії (1954). З 1945 — професор АМ у Софії. Премія ім. Димитрова. Іл. див. до ст. *Болгарія,* т. 1, с. 448—449.

Літ.: Цончева М. Иван Фунев. София, 1974.

ФУНІКУЛЕ́Р (франц. funiculaire, букв.— канатний, від лат. funiculus — мотузка) — залізниця з канатною *тягою,* призначена для переміщування пасажирів і вантажів на коротку віддаль по крутих підйомах і спусках. Вантажні Ф. частіше наз. підйомниками або елеваторами. Вперше Ф. як засіб пасажирського транспорту використано (1854) в Італії (Генуя) й Австрії (Зоммерінг). В Росії Ф. стали до ладу на поч. 20 ст. у Нижньому Новгороді (1901), Києві (1905) та ін. містах. У 1934 почалась експлуатація першого рад. Ф., збудованого Київ. з-дом електротранспорту для сочинського санаторію М-ва оборони. Осн. частини Ф. (мал.): рейкова колія (на *віадуках, естакадах,* у *тунелях* тощо); верхня (з електродвигунами, що забезпечують канатну тягу) і нижня станції з посадочними *платформами* (іноді є і проміжна посадочна платформа — на роз'їзді) і вагони (на похилій рамі, з ступінчастою або горизонтальною підлогою), що рухаються за допомогою канату (він ковзає по роликах, прокладених між рейками фунікулера). Ф. бувають: одношляхові (найпоширеніші, з роз'їздом посередині), двошляхові й трирейкові; з одним або кількома вагонами. Вагони обладнують аварійними гальмовими пристроями, засобами сигналізації, зв'язку і блокування. Середня довжина ліній Ф.— 400 м (іноді понад 1600), похил шляху — до 0,78 (780 ‰), шир. колії 0,75—1,2 м, провізна здатність — до 2 тис. пасажирів за годину (в один бік), місткість вагонів 60—200 пасажирів, швидкість руху вагонів 2—5 м/с. В СРСР Ф. функціонують у Баку, Владивостоці, Каунасі, Києві, Сочі та Тбілісі.

Є. О. Рейцен.

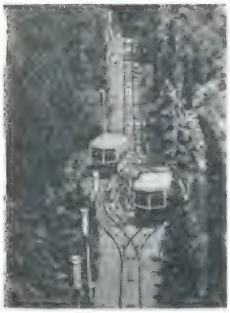

Фунікулер у Тбілісі.

ФУ́НКЦІЇ ДЕРЖА́ВИ — основні напрями діяльності *держави,* в яких проявляються її класова суть, соціальне призначення на певному етапі розвитку суспільства. Ф. д. поділяються на внутрішні і зовнішні, основні та додаткові. Основними внутрішніми функціями експлуататорських держав є гноблення трудящих і експлуатованих мас, охорона приватної власності, підтримка порядків, що відповідають інтересам пануючих класів. Зовн. функції експлуататорських д-в підпорядковані завданням захисту й розширенню територій, на які розповсюджується їхнє панування. Внутр. і зовн. функції імперіалістичних д-в у сучасну епоху спрямовано на придушення революц. і *національно-визвольного руху,* на розв'язування агресивних воєн, порушення нац. *суверенітету* ін. країн (див. *Буржуазна держава*).

Зміст функцій *соціалістичної держави* зумовлюється інтересами трудящих, внутр. завданнями будівництва соціалізму і комунізму, миролюбною зовн. політикою, принципами пролет., соціалістичного інтернаціоналізму. Функція придушення спрямована проти меншості суспільства — повалених експлуататорських класів і існує до періоду переростання держави *диктатури пролетаріату* в загальнонародну соціалістичну державу.

Н. С. Прозорова.

ФУ́НКЦІЙ ТЕО́РІЯ — розділ *математики,* в якому вивчаються загальні властивості окремих *функцій* і класів функцій. Являє собою одну з осн. частин матем. аналізу. Ф. т. базується на *множин теорії.* Складається з двох великих частин: Ф. т. дійсної змінної (ТФДЗ) і Ф. т. комплексної змінної (ТФКЗ).

Осн. об'єктами вивчення в ТФДЗ є питання класифікації функцій, теорії міри й інтеграла, теорії *рядів* (що включає теорію ортогональних рядів, зокрема *Фур'є рядів,* теорію підсумовування рядів та ін.), теорії *наближення функцій,* диференційованих функцій, інтегральних перетворень, моментів та ін. Осн. об'єктами вивчення в ТФКЗ є інтегральні подання функцій, теорія конформних і квазіконформних відображень, теорія граничних властивостей *аналітичних функцій,* теорії цілих і *мероморфних функцій,* ріманових поверхонь, гармонічних і субгармонічних функцій, теорія апроксимації, теорія функцій багатьох комплексних змінних тощо. Окремі факти Ф. т. були відомі ще в 19 ст. Систематично Ф. т. почала розвиватись на поч. 20 ст. Значний внесок у Ф. т. зробили О. Л. *Коші,* Г. Ф. Б. *Ріман,* К. Т. В. *Вейєрштрасс,* Е. *Борель,* А. *Лебег,* А. *Данжуа,* фін. математик Р. Г. Неванлінна (1895—1981), вітчизн. вчені П. Л. *Чебишов,* Д. Ф. *Єгоров,* М. М. *Лузін,* П. С. *Александров,* А. М. *Колмогоров,* С. М. *Нікольський,* укр. вчені С. Н. *Бернштейн,* М. О. *Лаврентьєв,* Н. І. *Ахієзер,* Є. Я. *Ремез,* В. К. *Дзядик,* М. П. *Корнійчук* та ін.

Літ.: Маркушевич А. И. Теория аналитических функций, т. 1—2. М., 1967—68; Колмогоров А. Н., Фомин С. В. Элементы теории функций и функционального анализа. М., 1976.

ФУНКЦІОНА́Л — числова *функція,* визначена на деякому *просторі,* зокрема лінійному. Приклади Ф.: площа, обмежена замкненою кривою, як функція кривої; робота силового поля вздовж того чи ін. шляху тощо. Див. також *Варіаційне числення, Функціональний аналіз.*

ФУНКЦІОНАЛІ́ЗМ — напрям у зарубіжній архітектурі, що базується на принципах відповідності форми споруди її утилітарному призначенню. Виник на початку 20 ст. Основоположники Ф.— Л. Г. *Салліван* і Ф. Л. *Райт* (термін «функціоналізм» запровадив швейцарський арх. З. Гідіон). У 20-х рр. Ф. набув характеру «міжнар. стилю». Принципи Ф. розвинули арх. *Ле Корбюзьє* у Франції, а також арх. В. *Гропіус,* Л. *Міс ван дер Рое,* Г. Мейєр та ін., які були пов'язані з «Баугаузом» (навч. заклад та архіт. худож. об'єднання у Німеччині, що розробили осн. принципи естетики Ф.). У 20—30-х рр., спираючись на метод Ф., архітектори Фінляндії (зокрема арх. А. *Аалто*), Швеції (арх. С. Маркеліус та ін.), Японії (арх. К. *Танге* та ін.), Бразилії (арх. О. *Німейєр*) розробляли прийоми відповідно до нац. специфіки своїх країн.

Після 2-ї світової війни архітектура Ф. відродилася під час відбудови зруйнованих міст, але єдність «міжнародного стилю» остаточно розпалася. Проти Ф. виступили прихильники *бруталізму, неокласицизму* та ін. Див. також *Конструктивізм, Раціоналізм* в архітектурі.

В. Є. Ясієвич.

ФУНКЦІОНАЛІ́ЗМ у соціології — 1) Один з компонентів *системного підходу,* суть якого полягає у виявленні функцій окремих елементів і підрозділів певного соціального утворення. Функціональний аналіз соціальних систем і явищ передбачає встановлення залежності кожного з елементів чи підрозділів від ін. складових частин відповідної системи, особливостей способу дії кожного з елементів та підрозділів, позитивного чи негативного значення (в останньому випадку говорять про дисфункцію) діяльності певного

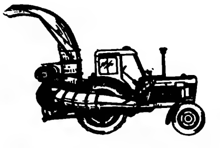

Фуражир універсальний ФН-1,4

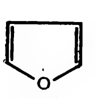

Фуран.

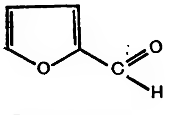

Фурфурол.

елемента або підрозділу для самозбереження системи і взагалі для здійснення її заг. завдань і цілей, сукупності тих вимог (очікувань), які виникають внаслідок розподілу праці (диференціації завдань) у ін. елементів та підрозділів системи до даного елементу чи підрозділу. 2) Характерна риса поширеного в бурж., особливо американській, соціології напряму — т. з. *структурно-функціонального аналізу,* якому властиві протиставлення функціонування соціальних систем істор. динаміці й розвиткові їх, загострення уваги переважно на позитивно цінних для системи функціях її елементів і підрозділів, ідеалістичне перебільшення та абсолютизація ролі нормативно-ціннісних утворень і духовної культури взагалі, метафізичний відрив функції від її носія і, зрештою, буржуазно-консервативна тенденція в політиці.

ФУНКЦІОНА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — напрям, що склався у психології в кінці 19 — на поч. 20 ст. під впливом еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Світоглядні позиції представників Ф. п. були ідеалістичними (Ф. *Брентано,* К. Штумпф, У. *Джемс,* Дж. *Дьюї*) й природничо-матеріалістичними (Т. *Рібо,* А. *Біне,* М. М. *Ланге,* Г. І. Россолімо). Предметом вивчення Ф. п. вважала психічні функції й тлумачила їх як пристосувальні акти організму до динамічного природного й соціального середовища. Не маючи цілісної теор. концепції, Ф. п. як напрям згодом втратила значення. Здобутки Ф. п. у галузі психологічного експерименту залишилися надбанням наук. психології під назвою функціонального підходу, в руслі якого психічна реальність вивчається як динамічна, саморегульована, цілісна система. З 40-х рр. 20 ст. функціональний підхід застосовують у *психофізіології.*

В. І. Войтко.

ФУНКЦІОНА́ЛЬНИЙ АНА́ЛІЗ — 1) У математиці — розділ сучасного *математичного аналізу,* основним змістом якого є дослідження функцій $y = f(x)$, де хоча б одна із змінних x, y змінюється по нескінченновимірному простору. Таке дослідження включає вивчення запроваджуваних нескінченновимірних *просторів,* зокрема *функціональних просторів*; *функціоналів,* тобто *функцій,* у яких x є нескінченновимірним, а y — одновимірним; загальних функцій вказаного типу — *операторів.* Найкраще вивчено т. з. лінійні оператори, теорія яких є, по суті, узагальненням на нескінченновимірний випадок проблематики лінійної *алгебри.*

Ряд розділів Ф. а. (напр., теорія операторів, *узагальнені функції*) є матем. апаратом теор. фізики. Ідеї Ф. а. можна проілюструвати на такому прикладі. Розглянемо *інтегральне рівняння* $x(t) - \int\limits_a^b K(t, s)\,x(s)\,ds = y(t)$, де K, y — задані, а x — шукана функція. Запровадимо лінійний оператор A, дія якого на функцію x задається лівою частиною цього рівняння; тоді рівняння можна записати в вигляді $Ax = y$ і розглядати його в деякому просторі E функцій на $[a, b]$. Замінюючи E на n-вимірний *евклідів простір,* одержимо замість досліджуваного рівняння систему n лінійних рівнянь. Після цього теорію даного інтегрального рівняння можна будувати за аналогією до елементарної теорії розв'язування одержаної системи. Ф. а. виник у першій половині 20 ст. завдяки працям В. *Вольтерри,* М. Р. *Фреше,* Д. *Гільберта,* Ф. *Ріса,* С. *Банаха,* Н. *Вінера* та ін. В СРСР питаннями Ф. а. почали займатися в 30-х рр. (М. М. *Боголюбов,* М. М. *Крилов,* А. М. *Колмогоров,* С. Л. *Соболєв,* М. Г. *Крейн,* І. М. Гельфанд та ін.). В СРСР існує наукова школа з Ф. а., одна з найвизначніших у світі.

2) У хімії — сукупність хім. і фіз. методів аналізу, якими якісно і кількісно визначають в органічних сполуках реакційноздатні атоми або групи атомів, що їх наз. функціональними групами. Такими групами є: гідроксильна —OH, карбонільна $>\!C{=}O$ (в тому числі альдегідна —CHO), карбоксильна —COOH, аміногрупа $-NH_2$ (первинна), —NH— (вторинна), $-N\!<$ (третинна), нітрогрупа $-NO_2$, нітрильна —CN, азогрупа —N=N—, сульфогрупа $-SO_3H$ тощо. Ф. а. використовується для з'ясування структури молекул невідомих сполук, а також для підтвердження хім. будови молекул відомих речовин з метою контролю протікання хім. реакцій у лабораторії і на виробництві. Хімічні методи Ф. а. грунтуються на перетвореннях функціональних груп. Наприклад, для визначення *альдегідів* служить реакція «срібного дзеркала», основана на відновленні аміачного розчину оксиду срібла сполуками, що містять групу —CHO, до металевого срібла, яке вилучається у вигляді блискучого нальоту на стінках посуду. З фіз. методів у Ф. а. використовують *спектральний аналіз, ядерний магнітний резонанс, полярографію, хроматографію, масспектрометрію* та інші.

Літ.: Банах С. Курс функціонального аналізу. (Лінійні операції). К., 1948; Ахиезер Н. И., Глазман И. М. Теория линейных операторов в гильбертовом пространстве, т. 1—2. Х., 1977—78; История отечественной математики, т. 4, кн. 1. К., 1970.

Ю. М. Березанський (в математиці),
М. Ю. Корнилов (у хімії).

ФУНКЦІОНА́ЛЬНИЙ ПРО́СТІР — нескінченновимірний *простір,* точками якого є *функції.* Ф. п. вивчають у *функціональному аналізі* та його застосуваннях; як правило, конкретні задачі при розв'язуванні їх методами функціонального аналізу формулюються в термінах того чи іншого Ф. п. Приклади Ф. п.: 1) простір $C([a, b])$, що складається з сукупності всіх неперервних функцій $x(t)$ $(t \in [a, b])$ з *нормою* $\|x\| = \max\limits_{t \in [a,b]} |x(t)|$; 2) гільбертів простір $L_2(a, b)$ сумовних з квадратом функцій $x(t)$ на $[a, b]$ зі скалярним добутком $(x, y) = \int\limits_a^b x(t)\,y(t)\,dt$; 3) банахові простори $L_p(a, b)$ $(p \geqslant 1)$ — узагальнення $L_2(a, b)$ на випадок функцій, сумовних з p-м степенем та ін. Лінійні операції у Ф. п.— звичайні додавання функцій і множення їх на скаляр. *Ю. М. Березанський.*

ФУ́НКЦІЯ (від лат. functio — виконання, звершення) в математиці — правило f (закон), яке кожному елементу x (*аргументу,* або незалежній змінній) з деякої множини X ставить у відповідність один і тільки один елемент y з деякої, взагалі кажучи іншої, множини Y. Еквівалентний зміст мають терміни *відображення, оператор.* При цьому кажуть, що на множині X задано Ф. f зі значеннями в множині Y, і пишуть $f : X \to Y$ або $x \to y = f(x)$, $x \in X$. Множина X наз. при цьому областю визначення Ф. f, а множина $\{f(x)\}$ всіх значень $f(x)$ [позначається $f(X)$] — областю значень f. Ф. можна задавати аналітично (за допомогою однієї або кількох *формул*), графічно (див. *Графік функції*) або використовуючи *таблиці математичні,* а також описово. Див. також *Аналітичні функції, Елементарні функції, Неперервні функції, Обернена функція, Спеціальні функції, Узагальнені функції, Функцій теорія.*

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 1. М., 1970; Давидов М. О. Курс математичного аналізу, ч. 1. К., 1976; Зорич В. А. Математический анализ, ч. 1. М., 1981. *В. К. Дзядик.*

ФУ́НКЦІЯ у філософії — поняття, в якому фіксується стійкий спосіб активного взаємовідношення речей. При цьому зміни в одних речах супроводяться змінами в інших. У функції реалізуються потенції сутності речі в залежності від умов існування. Характер Ф. визначається природою її елементів та їхніми структурними взаємозв'язками. Структура і Ф. тісно пов'язані між собою. Від типу структури залежить тип Ф. Дана структура в певних межах може характеризуватися відносно різними Ф., як і дана Ф. може виступати способом діяння відносно різних у певних межах структур. Функціональні відношення характерні тільки для певним чином організованих речей, здатних до самозбереження, спрямованих і цілеспрямованих систем, тобто для явищ живої природи і суспільства. В науці широко застосовуються функціональні дослідження. В соціології Ф.— це роль, яку виконує певний соціальний інститут щодо суспільства (напр. Ф. д-ви, сім'ї, учбових закладів тощо). *М. О. Парнюк.*

ФУ́НКЦІЯ РОЗПО́ДІЛУ — *функція,* що характеризує *густину імовірності* розподілу частинок макроскопічної системи за різними можливими станами (див. *Гіббса розподіл, Максвелла розподіл*); одне з основних понять *статистичної фізики.* Для *ідеального газу* у стані *рівноваги статистичної* розподіл частинок за швидкостями описується Ф. р. Максвелла — Больцмана (див. *Больцма-*

Чемпіони Олімпійських ігор з футболу

Рік	Країна
1900	Великобританія
1904	Канада
1908 1912	Великобританія
1920	Бельгія
1924 1928	Уругвай
1936	Італія
1948	Швеція
1952	Угорщина
1956	СРСР
1960	Югославія
1964 1968	Угорщина
1972	Польща
1976	НДР
1980	ЧССР
1984	Франція

Чемпіони світу з футболу

Рік	Країна
1930	Уругвай
1934 1938	Італія
1950	Уругвай
1954	ФРН
1958 1962	Бразілія
1966	Великобританія
1970	Бразілія
1974	ФРН
1978	Аргентіна
1982	Італія

Чемпіони Європи з футболу

Рік	Країна
1960	СРСР
1964	Іспанія
1968	Італія
1972	ФРН
1976	ЧССР
1980	ФРН
1984	Франція

на статистика). Для реальних розріджених газів Ф. р. визначається кінетичним рівнянням Больцмана, що описує *нерівноважні процеси* в газах (див. *Кінетика фізична*). *О. Г. Ситенко.*

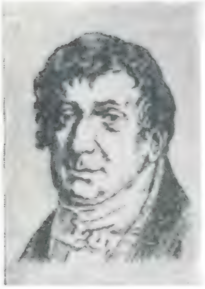

Ж. Б. Ж. Фур'є.

Чемпіони СРСР з футболу

Команда	Рік
«Динамо», Москва	1936 — весна, 1937, 1940, 1945, 1949, 1954, 1955, 1957, 1959, 1963, 1976 — весна
«Спартак», Москва	1936 — осінь, 1938, 1939, 1952, 1953, 1956, 1958, 1962, 1969, 1979
ЦСКА	1946, 1947, 1948, 1950, 1951, 1970
«Торпедо», Москва	1960, 1965, 1976 — осінь
«Динамо», Київ	1961, 1966, 1967, 1968, 1971, 1974, 1975, 1977, 1980, 1981
«Динамо», Тбілісі	1964, 1978
«Зоря», Ворошиловград	1972
«Арарат», Єреван	1973
«Динамо», Мінськ	1982
«Дніпро», Дніпропетровськ	1983
«Зеніт», Ленінград	1984

ФУНТ (польс. funt, з нім. Pfund, від лат. pondus — вага, важок) у метрології — 1) Давньоруська одиниця маси (ваги), що застосовувалась з 10 ст. до запровадження *метричної системи мір*. Ця одиниця наз. велика гривенка, пізніше — ансир. Назвою «фунт» їх замінено у 17 ст. 1 Ф.= 32 лотам = 96 *золотникам* = $^{1}/_{40}$ пуда. За визначенням Д. І. *Менделєєва*, 1 Ф. = = 409,51241 г. В Росії використовувався також аптекарський Ф., що відповідав 358,323 г. 2) До 70-х — 1-ї половини 80-х рр. — міра ваги в США, Англії та ін. країнах з англійською системою мір, т. з. торговельний Ф., що відповідає 453,592 г. У цих країнах застосовують також аптекарський і трійський (монетний) Ф., які дорівнюють 373,242 г.

ФУНТ — 1) Грошова одиниця Арабської Республіки Єгипет, поділяється на 100 *піастрів*, або на 1000 *мільємів*; Сірії, Лівану, поділяється на 100 піастрів. За курсом Держбанку СРСР на 1.X 1984 1 єгип. Ф. дорівнює 1,21 крб.; 100 сірійських Ф. — 21,54 крб.; 100 ліванських Ф.—11,91 крб. 2) Грошова одиниця Ірландії, Кіпру, Судану, Мальти та деяких ін. країн.

ФУНТ СТЕ́РЛІНГІВ (англ. pound, pound sterling) — грошова одиниця Великобританії, поділяється на 100 пенсів. З 11 ст. карбували монети Ф. с. з срібла, з серед. 14 ст. — також із золота. Випуск банкнот у Ф. с. почався з 1694. За курсом Держбанку СРСР на 1.X 1984 100 Ф. с. дорівнюють 105,39 крб.

ФУНША́Л — гол. місто і порт о. *Мадейра* в Португалії, адм. ц. округу Фуншал. Близько 40 тис. ж. Харч. (виноробні та цукр.) підприємства. База для заправки паливом мор. суден. Рибальство. Мор. курорт і центр туризму. Архіт. та істор. пам'ятки 15—16 ст. Ф. засн. 1421.

ФУРА́Ж (франц. fourrage) — сухі *корми* рослинного походження (сіно, солома, полова, овес, ячмінь, висівки, макуха, шріт та ін.), які заготовляють для с.-г. тварин (див. *Кормові культури*). Розрізняють Ф. грубооб'ємистий (сіно, солома) і зерновий. Фуражний фонд — запас грубих, соковитих і *концентрованих кормів*, який створюється для *годівлі сільськогосподарських тварин*. Розмір його має забезпечити повну річну потребу громадського тваринництва у кормах, з врахуванням підгодівлі тварин в пасовищний період та приросту поголів'я. Розрахунок потреби Ф. ведуть по кожному виду худоби окремо за встановленими нормами заготівлі кормів на рік. Особливу увагу звертають на рівномірність забезпечення худоби різними повноцінними кормами протягом всього року. В доповнення до основного фуражного фонду із зібраного врожаю господарство виділяє страховий фонд. *В. М. Хрящевський.*

ФУРАЖИ́Р — *кормозаготівельна машина*. В СРСР, у т. ч. на Україні, застосовують Ф. універсальний ФН-1,4 (мал.)— призначений для подрібнення соломи з скирд і вантаження її в причепи, а також для вантаження силосу з буртів у роздавачі кормів і трансп. засоби. Переобладнаний пневмопідбирачем Ф. може підбирати солому, укладену в валки, при комбайновому збиранні з пристроєм до комбайна ПУН-5 і ПУН-6. Агрегатують з тракторами МТЗ-80/82, ЮМЗ-6, Т-74, ДТ-75. Продуктивність 4 т/г. Обслуговує тракторист. Іл. с. 74. *С. О. Карпенко.*

ФУРА́Н, фурфуран — *гетероциклічна сполука*; безбарвна рідина з запахом *хлороформу*, густина 936,6 кг/м³; $t_{кип}$ 31,33 °С; $t_{пл}$ —85,68 °С; слабо розчиняється у воді. Змішується у всіх співвідношеннях з органічними розчинниками. Одержують гол. чин. з *фурфуролу*. Ф. — проміжний продукт у синтезі тетрагідрофурану. Іл. с. 74.

ФУРАЦИЛІ́Н — лікарський препарат, який належить до протимікробних засобів. Похідне *фурану*. Діє на різні грампозитивні та грамнегативні (див. *Грама метод*) мікроби (стафілококи, стрептококи, дизентерійну паличку, збудників газової гангрени, паличку паратифу тощо). Вживається зовнішньо при анаеробній рановій інфекції, опіках (у вигляді водних та слабких спиртових розчинів, мазей) та всередину для лікування бактеріальної дизентерії в порошках, таблетках. *В. С. Даниленко.*

ФУР'Е́ (Fourier) Жан Батіст Жозеф (21.III 1768, Осер — 16.V 1830, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1817), почесний член Петерб. АН (з 1829). Основні наукові досягнення присвячені *математичній фізиці*. В «Аналітичній теорії тепла» (1822) вивів *теплопровідності рівняння* та розробив для його розв'язування метод розділення змінних (т. з. метод Ф.), що полягає у поданні функцій тригонометричними рядами — *Фур'є рядами*. Ф. працював також у галузі алгебри і методів чисельного розв'язування рівнянь.

ФУР'Е́ (Fourier) Франсуа Марі Шарль (7.IV 1772, Безансон — 10.X 1837, Париж) — франц. соціаліст-утопіст. Виступав із глибокою критикою капіталістичного суспільства, доводив необхідність заміни його соціалістичним ладом; створив вчення про новий лад — лад «гармонії», в якому зможуть розвинутися всі людські здібності. В розробці плану майбутнього суспільства Ф. виходив з положень франц. матеріалістів про вирішальну роль середовища й виховання у формуванні людини. За Ф., осередком нового суспільства буде *фаланга*, яка складатиметься з кількох пром. і с.-г. серій, де завдяки усуненню вузького професіоналізму, внаслідок творчого характеру праці, яка стане потребою і насолодою для людини, високої продуктивності праці буде досягнуто достаток матеріальних благ, розподіл яких здійснюватиметься за вкладеним капіталом, працею і здібностями. Цінними є здогадки Ф. про ліквідацію протилежностей між розумовою і фіз. працею, між містом і селом та ін. Проте в системі Ф. зберігалися приватна власність, нетрудові доходи, капіталісти і робітники. Для Ф., як і для ін. утопічних соціалістів, характерне нерозуміння істор. ролі пролетаріату, відмова від революції як засобу перетворення існуючого суспільства. Він намагався досягти своєї мети шляхом мирної пропаганди соціалістичних ідей, у т. ч. серед капіталістів. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали Ф. поряд з К. А. *Сен-Сімоном* і Р. *Оуеном* одним з мислителів, які «геніально передбачили дуже багато таких істин, правильність яких ми доводимо тепер науково» (Тв., т. 18, с. 479). *Т. В. Павлова.*

ФУР'Е́ РЯДИ́ — *ряди*, що служать для розкладу періодичних функцій на гармонічні компоненти (див. *Гармонічний аналіз*). Якщо $f(x)$ є *періодичною функцією* з періодом $2T$, то її Ф. р. є ряд:

$$\frac{a_0}{2} + \sum_{n=1}^{\infty} \left(a_n \cos \frac{\pi n x}{T} + b_n \sin \frac{\pi n x}{T} \right), \text{ де}$$

$$a_n = \frac{1}{T} \int_{-T}^{T} f(x) \cos \frac{\pi n x}{T}\, dx$$

$$(n = 0,\ 1,\ 2\ \ldots),$$

$$b_n = \frac{1}{T} \int_{-T}^{T} f(x) \sin \frac{\pi n x}{T}\, dx$$

$$(n = 1,\ 2,\ \ldots).$$

Узагальненням Ф. р. при $T \to \infty$ є т. з. інтеграл Фур'є. Розкладання функції у Ф. р. є окремим випадком розкладання функції за *ортогональними функціями*. Ф. р. названі за ім'ям Ж. Б. Ж. *Фур'є*, який вперше запровадив їх.

ФУ́РІЇ (лат. Furiae) — у рим. міфології богині помсти і докорів сумління. В грец. міфології їм відповідають *ерінії*.

ФУРКА́ЛО Микола Кузьмич (н. 26.III 1923, с. Триліси, тепер Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. кардіолог, доктор мед. наук (з 1969), професор (з 1973). Член КПРС з 1957. В 1953 закінчив Івано-Франківський медичний ін-т. В 1956 — 74 працював в Київ. ін-ті удосконалення лікарів, з 1974 — директор Українського наук.-дослідного ін-ту кардіології ім. акад. М. Д. Стражеска. Праці Ф. присвячені розробці патогенетичних основ атеросклерозу і ішемічної хвороби серця (ІХС), вивченню ролі нейрогуморальних, метаболічних, мікроциркуляторних, реологічних і морфологічних змін у розвитку атеросклеротичного процесу і коронарної недостатності, розробці й впровадженню в медичну практику комплексу заходів щодо боротьби з ІХС, інфарктом міокарда тощо. Держ. премія УРСР, 1980.

ФУРКА́Т (справж. ім'я та прізв. — Закірджан Халмухамедов;

1858, Коканд — 1909, Яркенд) — узб. поет, просвітитель, публіцист, один з основоположників узб. журналістики.

У 1894, переслідуваний знаттю за викривальні вірші, змушений був оселитися в Яркенді (Кашгарія, тепер на тер. КНР). В ліричних газелях оспівував любов, дружбу, природу тощо. В сатиричних творах виступав проти соціальної несправедливості, деспотизму й тиранії; писав про тяжке життя трудового народу, засуджував несправедливі суспільні порядки. Просв. ідеї Ф. відіграли значну роль у розвитку узб. філос. думки, в становленні демократичних тенденцій в узб. літературі.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. Ташкент, 1958.

З. У. Умарбекова.

ФУРКА́ЦІЯ (від лат. furcatus — поділений) — побудова навч. планів старших класів середньої загальноосв. школи за циклами (потоками) та ухилами (гуманітарний, природничо-матем., тех., с.-г. та ін.) з переважанням одного циклу навч. предметів. Ф. застосовують з метою поглибленого вивчення профілюючих предметів. Існують також *біфуркація* й поліфуркація. Ф. поширена у Великобританії, Франції, США та ін. бурж. країнах, де не дотримують принципу єдиного обов'язкового для всіх обсягу загальноосв. знань. У рад. школі для поглиблення загальноосв. знань і трудової політех. підготовки учнів, а також для *професійної орієнтації* з 1960 запроваджено факультативні заняття (див. *Факультативний курс*); працюють школи з поглибленим вивченням у 8—10 класах окремих або групи предметів. Проте подібна диференціація не обмежує обов'язкового обсягу знань, необхідного кожній освіченій людині незалежно від її майбутньої професії. *Л. Л. Момот.*

ФУ́РМА (від нім. Form, букв.— форма) — пристрій, через який вдувають повітря або кисень у металургійні печі та агрегати. В домнах являє собою отвір круглого перерізу з подвійними стінками, між якими циркулює охолодна вода, у вагранках і ватержакетних печах — отвір щілиновидного перерізу з вогнетривкими стінками. В конверторах, мартенівських і дводанних сталеплавильних печах Ф. має вигляд труби з наконечником, яка охолоджується водою. Таку Ф. оснащують механізмом підйому й опускання.

ФУ́РМАНОВ Дмитро Андрійович [26.X (7.XI) 1891, с. Середа, тепер м. Фурманов Іван. обл.— 15.III 1926, Москва] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1918. Учасник 1-ї світової і громадянської воєн, Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1919—21 — комісар 25-ї Чапаєвської дивізії, нач. політуправління Туркестанського фронту. З 1921 на літ.-видавничій роботі. Друкуватися почав 1912 як поет. Перший значний твір Ф.— повість «Червоний десант» (1922). У романі «Чапаєв» (1923; одноім. фільм, 1934; одноім. опера Б. А. Мокроусова, 1942) створив образ нар. полководця. Роман «Заколот» (1925, одноім. п'єса у співавт. з С. Поливановим; ставилася театрами України) — про героїзм воїнів-комуністів. Працював також у жанрі нарису (зокрема, нарис про М. В. Фрунзе), писав літ.-критичні й публіцистичні статті, рецензії тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. Л., 1971; Заметки о литературе. М., 1979; Мятеж. М., 1982; *Укр. перекл.*— Вибрані твори. К., 1951; Чапаєв. К., 1973. *Літ.:* Фурманов в воспоминаниях современников. М., 1959; Горбунов Г. Дмитрий Фурманов. М., 1967.

В. Я. Буран.

ФУРНА́ДЖІЄВ Никола (27. V 1903, м. Пазарджик — 26.I 1968, Софія) — болг. поет, засл. діяч культури Болгарії (з 1965). Член Болг. компартії з 1944. В збірках «Весняний вітер» (1925), «Райдуга» (1928), «Вірші» (1938) передано героїко-романтичну атмосферу антифашист. Вересневого повстання 1923, трагізм його поразки, віру в щасливе майбутнє. В збірках «Твоїми шляхами я йшов» (1958), «Сонце над горами» (1961), «Найтяжче» (1964) оспівував нову, соціалістичну батьківщину, духовний світ сучасника. Автор віршів для дітей. Відвідав Рад. Союз, побував на Україні, присвятив їй вірші.

Тв.: *Укр. перекл.*— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Рос. перекл. — Солнце над горами. М., 1963.

В. О. Захаржевська.

ФУРУ́НКУЛ (лат. furunculus — чиряк), чиряк — гостре гнійно-некротичне запалення волосяного мішечка та оточуючої сполучної тканини. Спричинюється гол. чин. стафілококом, іноді — стрептококом. Виникненню Ф. сприяють забруднення шкіри, мікротравми, а також порушення обміну речовин. Найчастіше Ф. виникає на шкірі шиї, потилиці, обличчя, спини тощо. Ознаки: поява болючого щільного вузлика й почервоніння шкіри навколо волосу, через кілька днів у центрі вузлика настає змертвіння (гнійне розплавлення тканин). Після відторгнення некротичної тканини загоювання проходить шляхом рубцювання. Поява множинних Ф. зветься *фурункульозом.* Лікування: змащування ураженої ділянки йодною настойкою, обколювання антибіотиками (в деяких випадках їх приймають всередину), фізіотерапія, іноді — хірургічне.

ФУРУНКУЛЬО́З — поява численних *фурункулів* на різних ділянках тіла. Ф. може виникати на обмеженій ділянці шкіри, найчастіше шиї, попереку, передпліччя або сідниць (локалізований, або місцевий), чи на різних ділянках шкірного покриву (загальний, або поширений). В розвитку місцевого Ф. особливе значення має постійне забруднення шкіри і тертя одягом, мікротравми, а також неправильне лікування першого фурункула (поширення інфекції по кровоносних і лімфатичних судинах). Виникненню заг. Ф. сприяють виснажливі хронічні захворювання, недокрів'я, розлади функцій шлунково-кишкового тракту, *авітамінози,* розлади обміну речовин і, особливо, цукровий *діабет.* Перебіг Ф. може бути гострим і хронічним. Лікування Ф. комплексне: антибіотики, сульфаніламідні препарати, вітамінотерапія, автогемотерапія, *переливання крові* (дробовими дозами), *фізіотерапія* тощо.

ФУРФУРО́Л (від лат. furfur — висівки та oleum — олія), фурфураль, $C_5H_4O_2$ — гетероциклічний *альдегід*; блідо-жовта оліїста рідина з запахом свіжого житнього хліба; густ. 1159 кг/м^3; $t_{кип}$ 162 °C; $t_{пл}$ — 36,5 °C; розчинний у воді, добре розчинний в органічних розчинниках. Хім. властивості Ф. близькі до властивостей *бензойного альдегіду.* Одержують *гідролізом* відходів різної с.-г. продукції (соняшникового лушпиння, соломи, висівок тощо). Ф.—сировина для одержання *фурану,* фуранових смол, *фунгіцидів,* лікар. засобів (фурацилін), застосовують як розчинник тощо. Іл. с. 74.

ФУСС (Fuss) Микола Іванович [29.I 1755, Базель — 23.XII 1825 (4.I 1826), Петербург] — російський математик, академік Петерб. АН (з 1783). У 1773 на запрошення Л. *Ейлера* приїхав до Росії. Наук. праці Ф. стосуються сферичної геометрії і тригонометрії, теорії рядів, інтегрування диференціальних рівнянь, а також механіки, астрономії і геодезії. Ф.— автор кількох посібників з математики.

ФУТ (англ. foot, букв.— ступня)— 1) Стара російська міра довжини, якою користувалися з початку 18 ст. до запровадження *метричної системи мір.* 1 Ф. = $^1/_7$ *сажня* = 12 *дюймам* (≈ 30,48 см). 2) Міра довжини в США, Англії та інших країнах з англ. системою мір. 1 Ф. = $^1/_3$ *ярда* = 12 дюймам (≈ 30,48 см). Розмір Ф. у ряді країн коливається від 28,3 до 32,5 см.

ФУТБО́Л (англ. ootball, від foot — нога та ball — м'яч) — командна спортивна гра, в якій беруть участь 2 команди по 11 чоловік у кожній (воротар, захисники, півзахисники та нападаючі). Гра проводиться на спец. полі (мал.), що має переважно трав'яний покрив; грають шкіряним м'ячем масою 396—453 г, окружністю 680—710 мм, протягом 90 хв (два тайми по 45 хв з 10—15-хвилинною перервою). Мета гри: забити у ворота суперника якомога більшу кількість м'ячів (голів) у зазначений час, намагаючись не пропустити м'яч у свої ворота, використовуючи при цьому, відповідно до правил гри, різні технічні та тактичні прийоми ведення і передавання м'яча партнерам ногами або ін. частиною тіла (крім рук). Руками дозволяється грати воротареві в штрафному майданчику та гравцям, що вкидають м'яч із-за бокової лінії. За порушення правил призначаються вільні та штрафні удари (за порушення в штрафному майданчику — удар з відстані 11 м в напрямку воріт). Ігри з м'ячем, що нагадували Ф., були відомі ще в середні віки. Осн. правила сучас. Ф. розроблені в Англії 1863. З 1900 Ф. входить до програми *Олімпійських ігор* (крім 1932). В 1904 засновано Міжнар. федерацію футбольних асоціацій (ФІФА), що об'єднує 150 нац. федерацій (1983); в 1954 — Європ. союз футбольних асоціацій (УЕФА), який включає 34 країни

Ф. М. Ш. Фур'є.

Д. А. Фурманов.

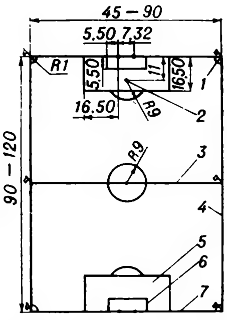

Футбол (поле для гри):
1 — кутовий прапор;
2 — 11-метрова відмітка;
3 — середня лінія;
4 — бокова лінія;
5 — штрафний майданчик;
6 — майданчик воріт;
7 — лінія воріт.

(1983). З 1930 проводяться чемпіонати світу з Ф. (спочатку першість світу, або Кубок Жюля Ріме), з 1955 — Кубок європ. чемпіонів, з 1960 — чемпіонати Європи (спочатку наз. «Кубок Європи») і Кубок володарів кубків європ. країн; з 1971 — Кубок УЕФА. В Росії Ф. з'явився в 70-х рр. 19 ст. В 1912 проведено перший чемпіонат Росії. В 1924 створено Всесоюзну секцію футболу — тепер Федерація футболу СРСР, яка з 1946 входить до складу ФІФА і з 1954 — УЕФА. З 1936 проводяться чемпіонат і розиграш Кубка СРСР серед клубних команд. Серед кращих команд СРСР: укр. футбольна команда «Динамо» (володар Кубка володарів кубків та Суперкубка Європи, 1975), «Динамо» Тбілісі (володар Кубка володарів кубків, 1981) та ін. (табл. с. 75, 76, 78.). *О. М. Джус.*

Володарі кубка СРСР з футболу

Команда	Рік
«Локомотив», Москва	1936, 1957
«Динамо», Москва	1937, 1953, 1967, 1970, 1977, 1984
«Спартак», Москва	1938, 1939, 1946, 1947, 1950, 1958, 1963, 1965, 1971
«Зеніт», Ленінград	1944
ЦСКА	1945, 1948, 1951, 1955
«Торпедо», Москва	1949, 1952, 1959, 1960, 1968, 1972
«Динамо», Київ	1954, 1964, 1966, 1974, 1978, 1982
«Шахтар», Донецьк	1961, 1962, 1980, 1983
«Карпати», Львів	1969
«Арарат», Єреван	1973, 1975
«Динамо», Тбілісі	1976, 1979
СКА, Ростов	1981

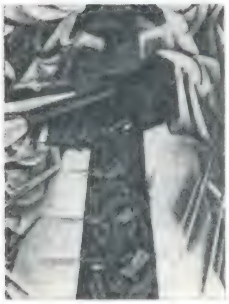

Футуризм. Дж. Северіні. Бронепоїзд. 1915.

ФУТУРИ́ЗМ (від лат. futurum — майбутнє) — формалістичний авангардистський напрям у бурж. літературі і мистецтві, представники якого, відкидаючи реалізм і класичну спадщину, намагалися створити «синтетичне мистецтво майбутнього», що відповідало б новій добі з її тех. прогресом, новими ритмами тощо. Виник напередодні 1-ї світової війни в Італії. «Маніфест футуризму» (1909) виражав ідеологію войовничої імперіалістичної буржуазії. Його автором і зачинателем Ф. був італ. поет *Марінетті* — апологет мілітаризму, а згодом фашизму. Для Ф. характерні культ машинної техніки, яка в умовах бурж. виробництва робить людину автоматом, проповідь індивідуалізму, насильства і варварства. Борючись проти класич., реалістичної л-ри і мистецтва, футуристи ставали на шлях крайнього формалізму, відкидали загальноприйняті мовні норми й творили свою «заумну мову». В ін. європ. країнах Ф. мав нечисленних послідовників, які об'єднувалися в різні групки: в Англії— вортцисти та представники *імажинізму,* у Франції — кубісти, пароксисти, симультаністи та ін. У Росії Ф. поширився 1910—11 під назвою кубофутуризму (Д. Бурлюк, В. Каменський, О. Кручених, В. Хлєбников) і егофутуризму (І. Северянін). На ранньому етапі творчості впливу Ф. зазнав В. Маяковський, який, проте, швидко і рішуче порвав із ним. В укр. л-рі прояви Ф. мали місце на поч. 20-х рр. (М. Семенко, Г. Шкурупій); укр. футуристи стояли на позиції «деструкції форми», нігілістичного ставлення до мистецтва взагалі (див. також «*Аспанфут*»).

В образотворчому мистецтві Ф. виявився в довільному руйнуванні природних життєвих форм, хаотичному порушенні композиції та в кольоровій дисгармонії. Теоретики і практики Ф. по-суб'єктивістському використовували натуралістично трактовані елементи реальності або умоглядно-абстрактні символи та знаки, що супроводилися штучно ускладненими літ. поясненнями. Художники-футуристи, особливо в Італії (У. Боччоні, Дж. Северіні, К. Карра, Л. Руссоло, Д. Н. Балла та ін.), у 10—20-і рр. 20 ст. влаштовували виставки своїх творів, одночасно публікуючи програмні «маніфести» («Технічний маніфест скульптури», 1912; «Абсолютний живопис», 1932, та ін.). В Росії деякі художники Петербурга і Москви, а також Одеси, Харкова й Києва [зокрема, члени угруповань «Ослячий хвіст» (М. Ларіонов, К. Малевич та ін.) і «Спілки молоді» (Д. Бурлюк, П. Філонов та ін.)] виявили свою прихильність до заяв поетів і літераторів-футуристів і організували ряд виставок («Мішень», 1913; « № 4», 1914; «Трамвай Б», 1915, та ін.), на яких експонували твори, позначені авангардистськими тенденціями (див. *Авангардизм*). Проте у вітчизн. образотворчому мист. Ф. не дістав цілісної послідовної естетичної програми і тому не набув поширення. Рос. і укр. Ф. припинив своє існування в кінці 20-х рр. Реакційний по своїй суті і спрямованості, Ф. є одним з попередників безпредметного *абстрактного мистецтва.* Див. також *Декадентство.*

Літ.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. Сборник статей. М., 1980.

В. М. Лесин (Ф. у літературі).

ФУТУРОЛО́ГІЯ (від лат. futurum — майбутнє і грец. λόγος — вчення) — в широкому розумінні сукупність уявлень про майбутнє людства, у вузькому — галузь наук. знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів; часто вживається як синонім *прогнозування* й прогностики. В марксистській соціології цим терміном найчастіше позначають сучасні немарксистські теорії та концепції майбутнього. Термін «футурологія» запровадив 1943 нім. соціолог О. Флехтгайм як назву якоїсь надкласової «філософії майбутнього». Футурологічні концепції поширилися на Заході з 60-х рр. 20 ст. у зв'язку з розгортанням *науково-технічної революції.* В бурж. Ф. виділилося кілька напрямів: апологетичний, що зводить соціальний прогрес суспільства виключно до зростання рівня техніко-екон. розвитку (З. Бжезінський, Р. *Арон,* Г. Кан, Б. де Жувенель, Ж. Фурастьє), ліворадикальний, представники якого доводять неминучість катастрофи «західної цивілізації» внаслідок науково-тех. революції (А. Ускоу та ін.), реформістський, що спирається на «*конвергенції теорію*» (Д. *Белл,* А. Тофлер, Ф. Бааде, Ф. Полак та ін.). На поч. 70-х рр. на перший план висунулася концепція неминучості «глобальної катастрофи» при існуючих тенденціях сусп. розвитку людства. Ця концепція пов'язана з діяльністю «*Римського клубу*», за ініціативою якого було розгорнуто моделювання перспектив розвитку людства на основі використання електронних обчислювальних машин. Футурологи поділилися на два напрями: частина з них розвиває неомальтузіанські ідеї соціального песимізму, інші намагаються довести можливість уникнути катастрофи за допомогою вдосконалення («оптимізації») державно-монополістичного капіталізму. Концепціям бурж. Ф. протистоїть марксистсько-ленінське *передбачення наукове,* що спирається на методологію діалектичного та історичного матеріалізму.

О. М. Гончаренко.

ФУТШТО́К (нім. Fuβstock) — рейка з поділками, яку встановлюють на водомірних постах для спостережень за рівнем води у морі, річці або озері. В СРСР від нуля Ф. в Кронштадті визначають *абсолютні висоти.*

ФУЦЗЯ́НЬ — провінція на Пд. Сх. Китаю. Омивається водами Сх.-Китайського м. Площа 120 тис. км². Нас.— 25,2 млн. чол. (1980). Адм. ц. — м. Фучжоу. Рельєф гористий. Вздовж узбережжя — невеликі низовини. Клімат субтропічний, мусонний. Збереглися масиви субтропічних вічнозелених лісів. Основа економіки — с. г., переважно землеробство. Гол. культури— рис і батат. Вирощують також чай, цукр. тростину, тютюн, арахіс, цитрусові, банани тощо. Рибальство. Заготівля деревини. Видобувають кам. вугілля, залізну й марганцеву руди. На узбережжі — випарювання солі з мор. води. З галузей обробної пром-сті найрозвинутіша харч. (чаєобробна, цукр. та ін.). Металург., машинобудівні, металообр., деревообр., паперові, текст. (виробн. шовкових тканин) підприємства. Кустарні промисли. Гол. пром. центр — Фучжоу. Осн. мор. порт — Сяминь. *М. В. Фурманов.*

ФУЧЖО́У — місто на Сх. Китаю, адм. ц. пров. Фуцзянь. Доступний для мор. суден порт на р. Міньцзяні, поблизу її впадіння в Сх.-Китайське м. Залізнична станція, вузол автошляхів. 740 тис. ж. (1975). Металург., металообр., деревообр., паперова і харч. (у т. ч. чаєобробна та цукр.) пром-сть. Старовинний художньо-ремісничий центр (вироби з фарфору, бамбука, шкіри, ширми тощо). Найстаріша в країні судноверф (з 1866). Рибальство і мор. промисли. С.-г. та мед. інститути.

ФУ́ЧІК (Fučík) Юліус (23.II 1903, Прага — 8.IX 1943, Берлін) — чес. письменник, критик, публіцист, національний герой ЧССР. Член Компартії Чехословаччини з 1921. У 20—30-х рр. був одним з редакторів органів КПЧ «Руде право» і «Творба» («Творчість»), де друкував свої нариси й репортажі про боротьбу трудящих Чехословаччини за соціальні й політ. права, статті з питань л-ри й театру, в яких відстоював передове мистецтво. В 1930 і 1934—36 жив в СРСР. Життю Рад. країни присвятив книги «В країні, де наше завтра є вже вчорашнім днем» (1932) та «У країні любимій» (вид. 1949). В роки фашист. окупації Ф.— член підпільного ЦК КПЧ, редагував нелегальні комуністичні видання, написав ряд статей і есе про демократичні традиції чес. культури («Божена Немцова, яка бореться», 1940, та ін.), гострі антифашист. статті (опубл. в нелегальних виданнях, посмертно — в кн. «Ми любимо свій народ», 1948). 24.IV 1942 заарештований гестапо, влітку 1943 вивезений до Німеччини і страчений. У празькій в'язниці Панкрац створив кн. «Репортаж, писаний під шибеницею» (опубл. 1945, в рос.

перекл.— «Слово перед казнью», перекл. ще 70 мовами), де розповів про героїзм борців Руху Опору, закликав до пильності, до боротьби за мир. День смерті Ф. відзначається як Міжнар. день журналістів. Міжнар. премія Миру, 1950 (посмертно). В ЧССР Спілкою журналістів засн. премію ім. Фучіка.

Тв.: Укр. перекл.— Слово перед стратою. К., 1948; Статті. К., 1952; Репортаж, писаний під шибеницею. К., 1971; Рос. перекл.— Избранное. М., 1980; Избранное, кн. 1—2. М., 1983.

Літ.: Ілліческький А. Юліус Фучік. В кн.: Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963; Юлиус Фучик с нами. Воспоминания. Ташкент, 1971; Фучикова Г. Воспоминания о Фучике. М., 1974; Токсина И. В. Юлиус Фучик. Биобиблиографический указатель. М., 1953. *В. А. Моторний.*

ФУШЕ́ (Fouché) Жозеф (21.V 1759, Ле-Пельрен, побл. Нанта — 25 або 26.XII 1820, Трієст) — франц. політичний діяч, герцог Отрантський (1809). Під час *Великої французької революції* — член *Конвенту.* Один з організаторів і керівників *термідоріанського перевороту.* В період *Директорії,* консульства та імперії обіймав дипломатичні посади, був міністром поліції. Безпринципний, обачливий політ. кар'єрист, Ф. служив усім режимам (республіці, Наполеонові I, Бурбонам) і зраджував їх усіх. З 1816 — в еміграції.

ФУШУ́НЬ — місто на Пн. Сх. Китаю, в пров. Ляонін. Розташований на р. Хуньхе. Залізнична станція. 1080 тис. ж. (1974). На базі значних покладів кам. вугілля, горючих сланців, заліз. руди працює коксохім., металург., сланцепереробна пром-сть. Машинобудування, виробн. синтетичного палива, мінеральних добрив, кислот, вогнетривів, буд. матеріалів та ін. ТЕЦ.

ФЮЗЕЛЯ́Ж (франц. fuselage, від fuseau — веретено) — корпус *літаків, планерів* та інших літальних апаратів. Несе на собі *крило,* оперення (див. *Оперення літака*) і *шасі,* у вертольотів — несучий гвинт. Розрізняють Ф.: балкові (мал.), що складаються з поздовжніх (*лонжеронів, стрингерів*) і поперечних (*шпангоутів*) елементів, до яких прикріплено обшивку (вона сприймає навантаження); фермові — у вигляді просторової *ферми,* що її обшивка надає корпусу обтічної форми, і мішаної конструкції (напр., передня частина — балкова, хвостова — фермова). На літальних апаратах деяких типів Ф. заміняють хвостовими балками або об'єднують з крилом. Є *гідролітаки,* що їхній корпус має вигляд човна. У Ф. розміщують екіпаж, пасажирів, вантажі, спец. устаткування, іноді двигуни тощо.

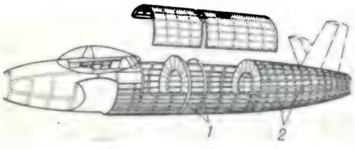

Фюзеляж балкової (зі стрингерами) конструкції: *1* — шпангоути; *2* — стрингери.

ФЮН — острів у Балтійському м., між протоками *Бельт Великий* і *Бельт Малий.* Тер. Данії. Пл. 2976 км². Рельєф переважно рівнинний, погорбований, вис. до 131 м. Часто бувають тумани. Поширені луки, є ліси (бук, дуб). Вирощують пшеницю, ячмінь, овес, кормові буряки. Городництво. Рибальство. Залізнич. поромом та мостом Ф. сполучений з п-овом Ютландія. Гол. місто і порт — *Оденсе.*

ФЮСТЕ́ЛЬ ДЕ КУЛА́НЖ (Fustel de Coulanges) Нюма Дені (18.III 1830, Париж — 12.IX 1889, там же) — франц. бурж. історик, член Академії моральних і політ. наук (з 1875). В 1853 закінчив Вищу нормальну школу. В 1861—70 — професор Страсбурзького ун-ту, 1870—75 — Вищої нормальної школи (1880—83 очолював її), 1875—80 і 1883—88 — *Сорбонни.* Досліджував питання старод. історії та середньовіччя. Заперечував революц. шлях розвитку суспільства, проголошував споконвічність приватної власності, класів, а отже експлуатації людини людиною.

Х

Х —двадцять п'ята буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична літера, що походить від грецької. В сучас. укр. літ. мові буквою «х» позначають шумний щілинний глухий задньоязиковий приголосний звук, який може бути твердий (хата, хмиз, холодний) чи напівпом'якшений — перед **і** (хімія, сухі, хітин).

ХА́АВА Анна [справж. ім'я та прізв.— Анна Розаліє Хааваківі; 3 (15).X 1864, волость Пала, тепер Йигеваський р-н Ест. РСР — 13.III 1957, Тарту] — ест. рад. поетеса, нар. письменниця Ест. РСР (з 1954). Друкуватися почала 1886. Опублікувала 9 збірок віршів. В зб. «Вірші» (кн. 1—3, 1888—97) переважають зразки романтичної любовної лірики. У зб. «Хвилі» (1906) посилюються реалістичні тенденції. У зб. «Про наші дні» (1920) розкрила суперечності сучасного бурж. суспільства, виразила протест проти соціальної несправедливості, влади грошей. У пізніших творах помітні настрої самотності. Багато віршів покладено на музику. Книга прози «Маленькі картинки Естонії» (1911). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антология эстонской поэзии, т. 2. М.—Л., 1959. *С. Г. Ісаков.*

ХА́АНПЯЯ (Haanpää) Пентті (14.X 1905, Піппола — 30.IX 1955, там же) — фін. письменник. Збірки оповідань «По шосейній дорозі» (1925), «Вітер віє над ними» (1927) — про тяжке життя трудящих. Зб. оповідань «Плац і казарма» (1928), у якій відображено протест проти армійської муштри, зазнала нападів реакц. критики. В романах «Зачароване коло» (1931), «Хазяї та тіні хазяїв» (1935) порушував гострі соціальні проблеми. Роман «Чоботи дев'яти солдатів» (1945), новела «Війна лісового Аапелі» (опубл. 1956) — антифашист., роман «Випадок з фельдфебелем Сато» (1935, опубл. 1956) антимілітарист. спрямування. Автор істор. роману «Борошно» (1949).

Тв.: Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1956; Заколдованный круг. Петрозаводск, 1961; Новеллы. М., 1978; Избранное. М., 1981. *Е. А. Лисецька.*

ХАБАНЕ́РА (ісп. habanera, від Habana — Гавана; правильніше — абанера) — кубинський танець і пісня; відомий також під назвою «данса». Муз. розмір $^2/_4$, темп повільний. Зразок Х.— «Ла палома» («Голубка») С. Ірадьєра.

ХАБА́РНИЦТВО — за рад. кримінальним правом корисливий злочин, який полягає в одержанні *службовою особою* їй особисто, або через посередників у будь-якому вигляді матеріальних цінностей, грошей, майнової вигоди тощо за виконання або невиконання в інтересах того, хто дає хабара, будь-якої дії, яку службова особа повинна була або могла вчинити з використанням свого службового становища. До Х. закон (в УРСР— ст. 168—170 КК УРСР) відносить три види злочинів: одержання хабара, дача хабара і посередництво в Х. Хабарництво є одним з найнебезпечніших службових злочинів, боротьбу з якими Рад. д-ва вважає одним з найважливіших завдань правоохоронних органів. Одержання хабара карається позбавленням волі на строк до 10 років з конфіскацією майна, за обтяжливих обставин — до 15 років з конфіскацією майна і з засланням на строк до 5 років чи без заслання, а за особливо обтяжливих обставин — смертною карою з конфіскацією майна. Дача хабара і посередництво в Х. карається позбавленням волі на строк до 8 років, за обтяжливих обставин — до 15 років.

Особа, яка дала хабар, звільняється від кримінальної відповідальності, коли щодо неї мало місце вимагательство хабара або якщо ця особа після дачі хабара добровільно заявила про те, що сталося. Законодавство УРСР передбачає відповідальність і за провокацію хабара (ст. 171 КК УРСР). В капіталістичних країнах факти Х. в держ. апараті є однією з форм *корупції.* *О. Я. Свєтлов.*

ХАБА́РОВ Єрофій Павлович (бл. 1610, с. Дмитрієво, тепер Нюксенського р-ну Волог. обл. — після 1667) — рос. *землепроходець* і промисловець. В 1649—53 здійснив походи до Приамур'я (по ріках Лені й Ольокмі через Становий хр. до Амуру). В 1652 Х. досяг гирла Уссурі. Склав перші картосхеми Приамур'я. Ім'ям Х. названо м. Хабаровськ і залізничну станцію Єрофій Павлович на Транссибірській магістралі.

ХАБА́РОВСЬК — місто, крайовий та районний центр РРФСР. Розташований на р. Амур. Річковий порт, залізнична ст. Хабаровськ I на Транссибірській магістралі, аеропорт. 560 тис. ж. (1983). Поді-

Ю. Фучік.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Х
Давньо-грецька	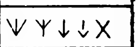
Візантійська	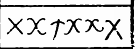
Латинська	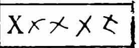
Романська	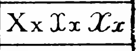
Готична	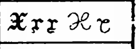
Кирилиця	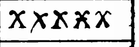
Глаголиця	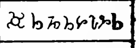
Російська й українська	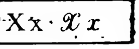

ляється на 5 міськ. районів. Засн. 1858 як військ. пост, згодом — станиця Хабаровка (названа на честь рос. землепрохідця Є. П. *Хабарова*). З 1880 — місто, адм. центр Приморської обл., з 1884 — і Приамурського генерал-губернаторства. В 1893 перейменоване на Х. В 1906 в Х. виникла с.-д. група, 1907 вона оформилася в орг-цію РСДРП. Рад. владу встановлено 6 (19). XII 1917. Після *Волочаєвського бою 1922* Нар.-революц. армія *Далекосхідної республіки* (ДСР) 14.II 1922 визволила Х. від білогвард. військ. У листопаді 1922 Х. у складі ДСР увійшов до РРФСР. З 1926 Х.— центр Далекосхідного краю, з 1938 — Хабаровського краю. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

Хабаровськ. Вид частини міста.

Провідні галузі пром-сті — машинобудування та металообробка, паливна, деревообр., харч. та легка, виробн. буд. матеріалів. Найбільші підприємства— з-ди: «Дальдизель», енергетичного машинобудування, універсальний кабельний «Амуркабель» імені 50-річчя СРСР, верстатобуд., хіміко-фармацевтичний та ін. ТЕЦ.

В Х.— 8 вузів, заочний філіал Новосиб. електротех. ін-ту зв’язку, філіал заочного ін-ту рад. торгівлі, ф-т Всесоюзного юрид. заочного ін-ту, філіал Всесоюзного заочного фінансово-екон. ін-ту, 17 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-ти, у т. ч. далекосхідні лісової пром-сті, мінеральної сировини, с. г., лісового господарства та ін. Музеї: краєзнавчий, літературний, художній, геологічний та комсомольської слави. Театри: драми, муз. комедії, юного глядача; філармонія.

ХАБА́РОВСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 20.X 1938. Розташований на Далекому Сході СРСР, включає Шантарські та ін. о-ви. На Пд. Зх. краю проходить частина держ. кордону СРСР з КНР, на Сх. омивається Охотським м. і Татарською прот. Площа 824,6 тис. км^2. Нас. 1663 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, народності Півночі (нанайці, евенки, ульчі, нівхи, евени, удегейці, орочі та ін.), євреї, татари, білоруси. Міськ. нас.— 80 %. До складу краю входить *Єврейська автономна область*. Поділяється на 22 райони, має 9 міст і 43 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Хабаровськ*. Х. к. нагороджено орденом Леніна (1965). Рельєф краю переважно середньогірний. Значну частину території займають хребти: Сунтар-Хаята (вис. до 2933 м), Джугджур, Турана, Буреїнський, на Пд. Сх.—*Сіхоте-Алінь*. На рівнини припадає бл. 25 % тер. Х. к.; вони розташовані вздовж Амуру та ін. рік, заболочені. Корисні копалини: кам. і буре вугілля, залізна та марганцева руди, руди кольорових металів (зокрема, олова), фосфорна сировина, графіт, брусит, буд. матеріали; є джерела мінеральних вод. Клімат мусонний. Пересічна т-ра січня від —22, —24° на Пд. до —36, —40° на Пн., липня відповідно від +14, +16° до +20, +21°. Опадів на Пн. 300—400 мм, на Пд.— 600—800 мм на рік (70—75 % випадає влітку). У пн. та центр. районах — *багаторічна мерзлота*. Гол. ріки — *Амур* та його притоки *Уссурі* (права), *Бурея*, Амгунь (ліві), на Пн.— ріки бас. *Лени* (Мая, Учур). Для рік басейну Амуру характерні літні паводки та повені. Грунти переважно гірські, тундрові, підзолисті, бурі гірсько-лісові, болотні. Ліси займають 42,1 млн. га (модрина даурська, ялина аянська, ялиця білокора, кедр корейський, ясен, бархат амурський, лимонник, актинідія); по долинах річок — луки. В межах Х. к. — Больше-хехцірський та Комсомольський заповідники.

Провідними галузями економіки, що визначають спеціалізацію Х. к., є машинобудування та металообробка, лісова, деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть, чорна металургія, а також гірничодобувна, нафтопереробна та рибна пром-сть. Енергетика базується в осн. на довізному вугіллі (ТЕЦ — у Хабаровську, Комсомольську-на-Амурі, Амурську). Машинобудування і металообробка представлені виробн. устаткування для ливарних цехів, металорізальних верстатів, мор. і річкових суден, трансформаторів, компресорів, кабелю, пральних машин тощо (Хабаровськ, Комсомольськ-на-Амурі, Біробіджан, Совєтська Гавань, Ніколаєвськ-на-Амурі). Створено чорну металургію (зокрема, з-д «Амурсталь» у Комсомольську-на-Амурі). Розвинуте виробн. пиломатеріалів, деревноволокнистих плит, стандартних будинків, фанери; на відходах виробн. та низькоякісній деревині працює гідролізна пром-сть. У м. Амурську — найбільший на Далекому Сході целюлозно-картонний комбінат. Пром-сть буд. матеріалів — у Хабаровську, Комсомольську-на-Амурі, Теплоозьорську, Лондоко та ін. У Комсомольську-на-Амурі та Хабаровську — нафтопереробні з-ди. Розвинута легка та харч. пром-сть. С. г. спеціалізується на виробн. молока, м’яса, овочів, картоплі, сої та птахівництві. Проводяться значні меліоративні роботи. Вирощують також зернові (пшениця, овес, ячмінь) й кормові культури. Навколо міст формуються с.-г. зони з підприємствами індустр. типу. На Пн. краю — оленярство, на Пд.—бджільництво, мисливство. Тер. краю проходить Транссибірська магістраль, залізничні лінії: Ізвесткова — Чегдомин, Волочаєвка — Комсомольськ-на-Амурі — Совєтська Гавань, а також траса *Байкало-Амурської магістралі*. Судноплавство по Амуру та його притоках. Мор.

Порт Ваніно.

Хабаровський край.

В одному з цехів Хабаровського суднобудівного заводу.

В цеху універсального кабельного заводу «Амуркабель» імені 50-річчя СРСР у Хабаровську.

На Амурському целюлозно-картонному комбінаті.

порти: Ваніно (діє поромна переправа Ваніно — Холмськ), Ніколаєвськ-на-Амурі, Охотськ та ін. Осн. автомоб. шляхи: Хабаровськ — Владивосток, Хабаровськ — Біробіджан, Хабаровськ — Комсомольськ-на-Амурі. Важливе значення має повітр. транспорт. На тер. краю — нафтопровід Оха (о. Сахалін) — Комсомольськ-на-Амурі.

У Х. к.— 10 вузів, у т. ч. 8 — у Хабаровську, пед. та політех. ін-ти у Комсомольську-на-Амурі; 34 серед. спец. навч. заклади. Н.-д. ін-ти Далекосхідного наукового центру АН СРСР, у т. ч. Хабаровський комплексний, тектоніки та геофізики, екон. досліджень; далекосхідні н.-д. ін-ти: мінеральної сировини, с. г., лісового г-ва, лісової пром-сті та ін. (в Хабаровську). Музеї: худож., краєзнавчий (філіали — в Совєтській Гавані, на ст. Волочаєвка та ін.), комсомольської слави та ін.— в Хабаровську, образотворчого мистецтва та краєзнавчий — в Комсомольську-на-Амурі, краєзнавчий — в Ніколаєвську-на-Амурі. 4 театри, у т. ч. 3 — в Хабаровську, 1 (драматичний) — у Комсомольську-на-Амурі. Бальнеологічний курорт Кульдур.

Літ.: Гладышев А. Н., Куликов А. В., Шапалин Б. Ф. Проблемы развития и размещения производительных сил Дальнего Востока. М., 1974; Черный А. К. Край свершений и мужества. М., 1982. *Д. С. Вишневський.*

ХАББЛ (Габбл; Hubble) Едвін Пауелл (20.XI 1889, Маршфілд, шт. Міссурі — 28.IX 1953, Сан-Маріно, шт. Каліфорнія) — амер. астроном, член Нац. АН США (з 1927). Осн. наукові праці присвячені вивченню *галактик*. Х. запровадив поділ туманностей на галактичні та позагалактичні; довів, що близькі до Землі галактики являють собою зоряні системи, подібні до нашої *Галактики*; встановив залежність між *червоним зміщенням* галактик і віддаллю до них (див. *Хаббла закон*).

ХА́ББЛА ЗАКО́Н — закон, згідно з яким космологічне *червоне зміщення* або швидкість руху галактик зростає приблизно пропорційно віддалі до них. Встановив 1929 Е. П. *Хаббл*. Див. також *Космологія*.

ХАБІ́БІ (псевд.; справж. ім'я невідоме; бл. 1470, с. Баргюшад — 1520) — азерб. поет. Виховувався при дворі правителя Султана Якуба (1478—90). Був «царем поетів» при дворі шаха *Ісмаїла I*. Останні роки життя провів у Туреччині. В газелях та ін. віршах оспівував красу людини. Поезія Х. тісно пов'язана з життям, відзначається багатством думок, емоційністю мови.

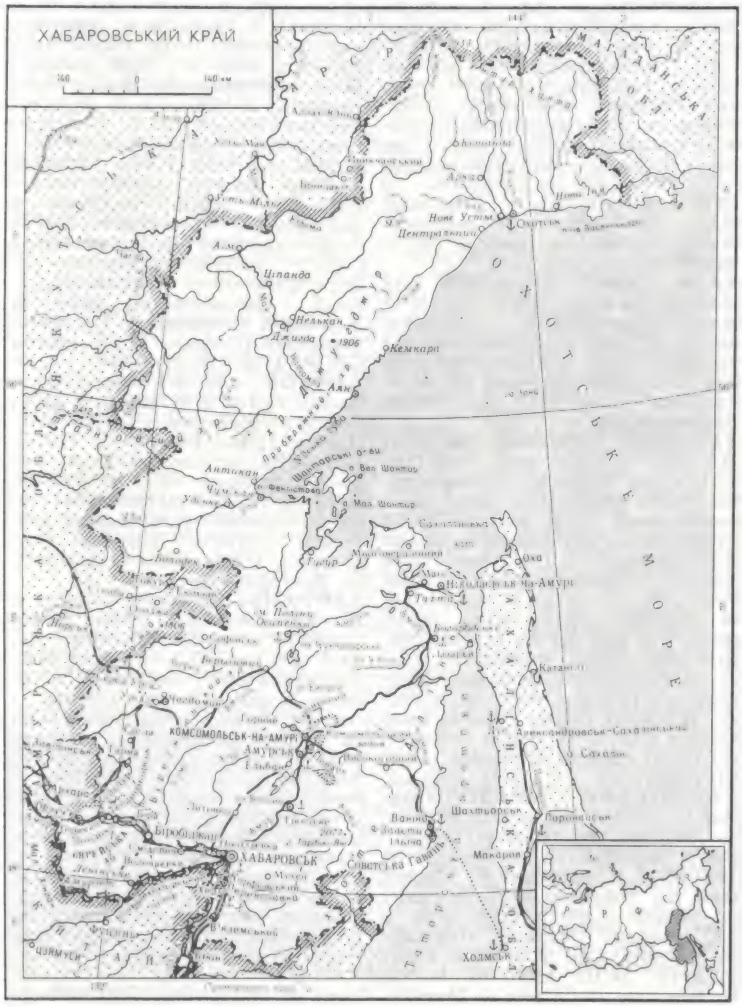
ХАБАРОВСЬКИЙ КРАЙ
140
0
140 км
Р
С
Ф
Р
ЯКУТСЬКА АРСР
МАГАДАНСЬКА ОБЛ.
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
Охотськ
Нове Устя
Центральний
Аян
Кемкара
Нелькан
Джигда
1906
Ципанда
Джугджур
Прибережний хр.
Шантарські о-ви
Вел. Шантар
Мал. Шантар
Антикан
Чумікан
Оха
Ніколаєвськ-на-Амурі
Тагта
КОМСОМОЛЬСЬК-НА-АМУРІ
Амурськ
Горний
Чегдомин
Біробіджан
ХАБАРОВСЬК
Совєтська Гавань
Ваніно
Шахтьорськ
Поронайськ
Макаров
Холмськ
Олександровськ-Сахалінський
Катангли
Сахалін
м. Поліни Осипенко
Софійськ
Верхоянськ
Бурея
Фуцзінь
В'яземський
ЦЗЯМУСИ
ЄВРЕЙСЬКА АВ. ОБЛ.
Ленінське
Волочаєвка
2077
2412
1906
56°
132°
144°

ХАБІ́БІ Еміль (псевдоніми — аль-Джухейн, Абу Салем; н. 1921, м. Хайфа) — араб. письменник, журналіст і політ. діяч (Палестина). Член Компартії Ізраїлю. Член Політбюро ЦК Компартії Ізраїлю, член кнессету (парламенту), гол. редактор органу Компартії Ізраїлю газ. «Аль-Іттіхад» («Єдність»). Зазнав переслідувань сіоніст. влади. В комуністичній пресі співробітничає з 1943. В своїх творах захищає права трудящих, відстоює справу миру і дружби між народами. Автор зб. оповідань «Шість оповідей шести днів» (1969), повісті «Дивні події, пов'язані із зникненням Саїда Абу ан-Нахса аль-Муташаїля» (1972—74).

Тв.: Рос. перекл.— [Оповідання]. В кн.: Горсть родной земли. М., 1981; Странные события... В кн.: Пропасть терпения. М., 1981.

Ю. М. Кочубей.

В. А. Хавкін.

ХА́ВКІН Володимир Аронович [Маркус Вульф Аронович; 3 (15). III 1860, Одеса — 26.X 1930, Лозанна] — вітчизняний бактеріолог і епідеміолог. Учень І. І. *Мечникова*. У 1884 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. У 1888 — викладач Женевського ун-ту, у 1889—93 — співробітник Пастерівського ін-ту в Парижі, 1893—1915 працював в Індії: бактеріолог уряду Індії (1893—1904), одночасно у 1896—1904 — директор протичумної лабораторії в Бомбеї, створеної за його ініціативою (з 1925 — ін-т його імені). Осн. праці присвячені дослідженням чуми і холери. Розробив ефективні протихолерну (1892) і протичумну (1896) вакцини, з якими провів досліди на собі. Брав безпосередню участь у вакцинації населення Індії під час епідемій холери (1893—95) і чуми (1896—1902).

ХА́ВКІН Оскар Григорович (н. 2.V 1923, ст. Межова, тепер смт Межівського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1947. В 1944—48 навчався у Дніпроп. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд (всі — у Дніпропетровську) — житл. масиви Західний (1956—58), Сонячний (1967—72), Перемога (1970—78; всі — у співавторстві), школи, лікувальні комплекси. Держ. премія СРСР, 1983.

ХА́ВКІНА Любов Борисівна [12 (24.IV 1871, Харків — 2.VI 1949, Москва] — рад. бібліотекознавець і бібліограф, засл. діяч науки РРФСР (з 1945), доктор пед. наук (з 1949). В 1890—1912 працювала в Харків. публічній б-ці. Брала активну участь у роботі *Харківської жіночої недільної школи* Х. Д. Алчевської, очолювала Рос. бібліотечне т-во в Москві, була почесним членом кількох зарубіж. наук. бібліотечних асоціацій. В 1924—28 — директор н.-д. ін-ту бібліотекознавства в Москві. З 1928 — на науковій і літературній роботі. Автор багатьох праць з бібліотекознавства. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ХАГАНІ́ ШИРВАНІ́ Афзаладдін Ібрагім Алі-огли (1120, Шемаха — 1199, Тебріз) — азерб. поет-мислитель. Був придворним поетом ширваншаха. Написав філос. касиду про руїни давньої столиці сасанідських шахів — Мадаїна (Ктесифона). В газелях, касидах, ру-

Б. Е. Хайкін.

баї оспівував красу і розум людини. В кращих творах, особливо в касидах «Хабсіє» та в поемі «Подарунок двох Іраків», викривав соціальну нерівність, косність і самодурство феод. правителів, виступав проти жорстокості і сваволі, релігійно-феод. гніту, славив любов до вітчизни, працю, відстоював розвиток науки та освіти.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. Баку, 1959; Лирика. М., 1980; Рубаи. Баку, 1982.

В. І. Ціпко.

ХА́ГГІНС (Гаггінс; Huggins) Чарлз Брентон (н. 22.IX 1901, Галіфакс, Канада) — амер. хірург і онколог, член Нац. АН США (з 1949). З 1927 працював в Чікагському ун-ті (з 1936 — професор хірургії). В 1951—69 — директор лабораторії з досліджень раку в клініці Бен-Мей. Праці Х. присвячені питанням гормонального лікування раку *передміхурової залози*. Вони поклали початок гормонотерапії і сприяли розвитку хіміотерапії раку. Нобелівська премія, 1966 (разом з Ф. П. *Роусом*) за дослідження в онкології.

ХА́ГЕНМЮ́ЛЛЕР (Hagenmuller) Поль (н. 3.VIII 1921, Страсбур) — франц. хімік, іноз. член АН СРСР (з 1976). Закінчив ф-т природничих наук Паризького ун-ту. Основні наук. праці присвячені вивченню залежності між структурою кристалів оксидів і фторидів перехідних металів та їхніми фіз. властивостями (магнітними, оптичними, електричними тощо).

ХА́ГЕРУП (Гагеруп; Hagerup) Інгер (н. 12.IV 1905, Берген) — норв. поетеса. Перша зб.— «Я заблукала в лісах» (1939). Під час 2-ї світової війни патріотичні вірші Х., спрямовані проти фашист. окупантів, поширювалися нелегально. В 1943 емігрувала до Швеції, де 1944 вийшла її зб. «Далі». Автор філос.-психологічних та ліричних збірок «Сьома ніч» (1947), «Ти хочеш, щоб я була такою» (1949), «Пливе мій корабель» (1951), «З кратера серця» (1964), книг спогадів «Приходить дівчинка» (1965) та «Чого ти шукаєш тут?» (1966), радіоп'єс, творів для дітей.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1956; [Вірші]. В кн.: Голоса поэтов. М., 1965; [Вірші]. В кн.: Из норвежской поэзии. М., 1967.

Е. А. Жежерун.

ХА́ДДЕРСФІЛД, Гаддерсфілд — місто в центр. частині Великобританії, в метрополітенському графстві Зх. Йоркшір Вузол з-ць. Разом з м. Дьюсбері та прилеглими районами утворює адм. округ Керкліс з нас. більше 371 тис. чол. Текст., електротех., верстато- та ін. машинобудування. Значна вовняна пром-сть, килимарство. Підприємства хім. (барвники) та швейної промисловості.

Хайгетське кладовище. Пам'ятник на могилі К. Маркса. Скульптор Л. Бредшоу. 1956.

ХАДЖИБЕ́ЙСЬКИЙ ЛИМА́Н — один з *Одеських лиманів*, на пн.-зх. узбережжі Одеської зат. Чорного м. Площа 70 км². Довж. бл. 40 км, шир. до 3,5 км, глиб. до 12 м. Від моря відокремлений піщано-черепашковим пересипом завширшки до 4,5 км. У лиман впадає р. *Малий Куяльник*. Т-ра води влітку до +28, +30°, пересічна солоність її 22 ‰. Дно лиману вкрите чорним мулом. У районі Х. л.— санаторії ім. Жовтневої революції в с. Холодна Балка (тут 1902 працював лікарем земської грязелікарні Д. І. Ульянов) та Хаджибей. Поблизу Х. л. у Нерубайських катакомбах — музей партизанської слави. *Ю. О. Амброз.*

ХАДЖИ́ДЕР — річка в Молд. РСР (верхів'я) та Одес. обл. УРСР. Довж. 94 км, площа бас. 894 км². Тече Причорноморською низовиною, впадає в оз. Хаджидер. Живлення переважно снігове. Влітку місцями пересихає. На річці споруджено водосховище (використовують для зрошування й риборозведення) та 4 шлюзи-регулятори.

ХАДЖІ́-ГІРЕ́Й (р. н. невід.— п. 1466) — хан (проголошений 1443), засновник *Кримського ханства*, родоначальник династії *Гіреїв*. У зовн. політиці орієнтувався на феод. Литву. Вів боротьбу проти *Золотої орди*.

ХАЗА́Н Михайло Давидович [29. VIII (11.IX) 1911, м. Кривий Ріг — 1943] — укр. рад. письменник. Закінчив робітфак. Працював на шахті, з 1929 — у редакції криворізької газ. «Червоний гірник». З 1931 жив у Чернігові, працював у редакції газ. «Більшовик». Автор зб. оповідань «Новели» (1938), «Вічна зірка» (1939), «Серце знає дорогу» (1940). Під час Великої Вітчизн. війни був у партизанському загоні, загинув у бою.

Тв.: Новели. К., 1949; Новели. К., 1957. *Ф. Т. Кириченко.*

ХАЗАРЕ́ЙЦІ, хазара — народність монг. походження, що населяє центр. гірську частину Афганістану (Хазараджат). Заг. чисельність — 1,45 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять особливим діалектом тадж. мови (хазарагі) з великою кількістю монг. і тюрк. слів. За релігією Х.— мусульмани-шиїти. Зберігали незалежність до 1892, коли їх підкорив афганський емір. Осн. заняття — землеробство і скотарство; ремесла (переважно ткацтво).

ХАЗМОГА́МІЯ, хасмогамія (від грец. χάσμα — зів, паща і γάμος — шлюб) — *запилення* у квітках, оцвітина яких розкривається під час цвітіння (т. з. хазмогамні квітки). Х. є пристосуванням до *перехресного запилення*. Див. також *Клейстогамія*.

ХАЗНАДА́Р Мухаммад аш-Шадлі (1881—1954) — араб. поет (Туніс). Один з родоначальників сучас. туніс. поезії. За участь у нац.-визвольному русі, виступи проти французьких колонізаторів зазнав переслідувань. 1-й том його дивану (збірки поезій) вийшов 1923, 2-й — 1925. В традиційні за формою вірші вклав новий зміст — у них звучав протест проти колоніального становища країни, відстоювалися необхідність соціальних реформ, передові погляди. В деяких творах помітна ідеалізація минулого. Автор теоретичної праці «Життя арабської поезії і її розвиток». *Ю. М. Кочубей.*

ХАЙГЕ́ТСЬКЕ КЛАДО́ВИЩЕ. Розташоване в пн. частині Великого Лондона, на території колишнього передмістя Хайгет. 17.III 1883 на Х. к. поховано К. Маркса (там же поховано його дружину Ж. Маркс і дочку Елеонору). В 1903 могилу Маркса відвідали В. І. Ленін та ін. делегати II з'їзду РСДРП. 14.III 1956 на могилі встановлено пам'ятник К. Марксу. На Х. к. поховані також Г. Спенсер, М. Фарадей, Дж. Еліот та ін. видатні діячі англ. науки і культури.

ХАЙДАРАБА́Д — місто в Індії. Див. *Гайдарабад*.

ХАЙДАРАБА́Д — місто в Пакистані. Див. *Гайдарабад*.

ХА́ЙДЕГГЕР (Гайдеггер; Heidegger) Мартін (26.IX 1889, Мескірх, Баден — 26.V 1976, там же) — нім. філософ-ідеаліст, один із засновників *екзистенціалізму*. Професор Марбурзького (1923—28) і Фрайбурзького (1928—51) ун-тів. В праці «Буття і час» (1927) сформулював вихідні принципи філософії екзистенціалізму, згідно з якими життя сучас. людини в світі науково-тех. цивілізації є нібито «несправжнім» існуванням. «Справжнє» існування досягається, за Х., лише відмовою від раціоналістично-наук. способу життєдіяльності на користь ірраціоналістичного «переживання» — т. з. *екзистенції*, осн. смисл якої виявляє лише смерть. Тільки перед лицем смерті людина ніби пізнає «смисл буття», усвідомлюючи тлінність людського існування. В останні роки життя багато уваги приділяв «екзистенціальному аналізу» мови, звідки бере початок «феноменологічна герменевтика».

І. В. Бичко.

ХА́ЙКІН Борис Еммануїлович [13 (26).X 1904, Мінськ — 10.V 1978, Москва] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1940. У 1928 закінчив Моск. консерваторію. В 1928—35— диригент, з 1935 — гол. диригент Оперного театру ім. К. С. Станіславського (Москва). В 1936—43 — худож. керівник і гол. диригент Ленінгр. Малого оперного театру, 1944—53 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. В 1954—78 — диригент Великого театру СРСР. З 1935 — професор Ленігр., 1954—78 — Моск. консерваторій. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1946 (двічі), 1951.

ХАЙКОУ́ — місто в Китаї. Розташоване на Пн. о. Хайнань, у пров. Гуандун. Мор. порт, вузол автошляхів. Понад 100 тис. ж. (1970). Маш.-буд., металообр., хім. (зокрема, гумова), буд. матеріалів, шкіряна, текст. і харчосмакова (виробн. кокосової олії, рибних консервів, цукру, обробка чаю) пром-сть. Один з центрів рибальства. Кустарні промисли.

ХАЙНА́НЬ, Цюньяй — острів у Пд.-Китайському м. Тер. Китаю (входить до пров. Гуандун). Пл. 33,7 тис. км². Від материка відокремлений прот. Хайнань. Пн. частина Х. рівнинна, пд. і центр. — гориста. Є заліз. руди та кам. сіль, на шельфі поблизу Х. виявлено нафту. Клімат тропічний, мусонний. Часто бувають *тайфуни*. У горах — вічнозелені ліси (пандануси, тунгове і камфорне дерева, пальми та ін.). На рівнинах вирощують рис, цукр. тростину, бавовник. Культивують також кавове дерево, кокосову пальму, банани, ананаси, манго, ефіроолійні культури. Шовківництво. Мор. промисли. Гол. місто і порт — Хайкоу.

ХА́ЙФА — місто на Пн. Ізраїлю. Порт на узбережжі Середземного м. Вузол з-ць і автошляхів. 227 тис. ж. (1975). Підприємства металург., автоскладальної, металообр., електротех., нафтопереробної, хім., текст., харчосмакової та ін. пром-сті. Гідротех. і технологічний ін-ти. Музеї: старовинного мистецтва, сучас. мистецтва, мистецтва Японії.

ХАЙФО́Н — місто на Пн. Сх. В'єтнаму. Мор. порт у дельті р. Хонгха (Червоної), поблизу її впадіння в зат. Бакбо Пд.-Китайського м. З-цею та автошляхом сполучений з Ханоєм. Аеропорт Катбі. 1,3 млн. ж. (1976). Значний торг.-пром. центр країни. Підприємства суднобуд., суднорем., авторем., металообр., хім., скляної, цем., текст. і харчосмакової пром-сті. Кустарні промисли. Рибальство. Засн. в 70-х рр. 19 ст.

ХАЙЯ́М Омар Гіясаддін Абу-ль-Фатх ібн Ібрагім (бл. 1048 — після 1122) — перс. і тадж. поет. Див. *Омар Хайям* Гіясаддін Абу-ль-Фатх ібн Ібрагім.

ХАКА́СИ — народ, який живе переважно в Хакас. а. о. Чисельність — 71 тис. чол. (1979, перепис). Мова — хакаська (див. *Хакаська мова*). До Великої Жовтн. соціалістич. революції були відомі під заг. назвою мінусінських і абаканських татар або тюрків. У 17 — на поч. 18 ст. добровільно ввійшли до складу Росії. Культура і побут Х. були дуже відсталими. За релігією Х. були шаманістами, хоча формально вважалися православними. Процес консолідації Х. у народність завершився за Радянської влади. Про історію, г-во, культуру Х. див. *Хакаська автономна область*.

ХАКА́СЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ, Хакасія — у складі Краснояр. краю РРФСР. Утворена 20.X 1930. Площа 61,9 тис. км². Нас. 523 тис. чол. (на 1.I 1983). Поділяється на 8 районів, має 5 міст та 17 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Абакан*.

Природа. Х. розташована на Пд. Східного Сибіру. На заході — схили Кузнецького Алатау (вис. до 2178 м, г. Верхній Зуб), на Пд. Зх. — Абаканського хр., на Пд.— схили Зх. Саяну (вис. до 2930 м, г. Харахаш). На Сх. в межах Х.— частини Мінусінської та Чулимо-Єнісейської улоговин. Корисні копалини: кам. вугілля, залізна руда, мідь, молібден, вольфрам та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня −19, —21° (в улоговинах) та −15, —17° (у передгір'ях), липня відповідно +18, +20° та +17, +18°. Опадів 300—700 мм на рік. Гол. ріки — *Єнісей* з прит. Абакан, а також Том, Чорний Іюс та Білий Іюс (прит. Обі), Красноярське та Саяно-Шушенське водосховища. Степова рослинність на пд. чорноземах, у передгір'ях — опідзолені і вилуговані грунти, рослинність лісостепова. В горах — гірсько-лісові й дерново-підзолисті грунти під хвойними й листяними лісами, на вершинах — гірська тундра, місцями субальп. та альп. луки.

Абакан. У центральній частині міста.

Населення. В області живуть *хакаси* (11,4 %; тут і нижче перепис, 1979), росіяни (79,5 %), українці (2 %), татари, мордва та ін. Пересічна густота населення — 8,5 чол. на 1 км² (1983). Міське нас. становить 72 % (1983). Великі міста: Абакан, Черногорськ.

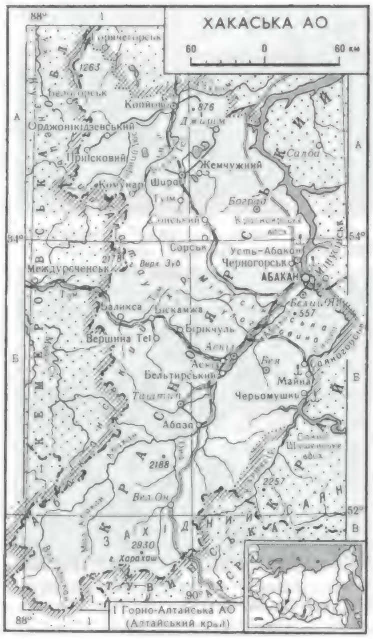

Історія. Тер. сучас. Х. було заселено з часів *палеоліту*. На кін. 17 ст. у племен, які населяли Х., виникли ранньофеод. князівства. В 17 — на поч. 18 ст. князівства і групи племен (предки сучас. хакасів) добровільно ввійшли до складу Рос. д-ви. Це прогресивно вплинуло на розвиток їхньої економіки і культури. З серед. 19 ст. на тер. Х. почали зароджуватися капіталістичні відносини. Рад. владу в Мінусінському повіті Єнісейської губ. (в ньому проживала осн. частина хакасів) встановлено в листопаді 1917. На тер. Х. боротьба проти білогвардійсько-байських банд тривала до 1923. В кін. 1923 було утворено Хакас. нац. повіт, 1925 його перетворено на округ. 20.X 1930 утворено Хакас. а. о. За роки довоєнних п'ятирічок у Х. було ліквідовано економічну відсталість, створено місц. пром-сть, колективізовано с. г. (до 1934), здійснено культур. революцію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 19 тис. воїнів з Х. нагороджено орденами і медалями, 20 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В післявоєнний період область досягла нових успіхів у соціалістичному будівництві. Х. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972).

Народне господарство. Провідні галузі пром-сті Х. — гірничодобувна, лісова, деревообр., будівельних матеріалів та легка. Електроенергетика базується на місцевому вугіллі, діє *Саяно-Шушенська ГЕС* на р. Єнісеї. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням кам. вугілля в *Мінусінському вугільному басейні* (Черногорський та Ізихський вуг. розрізи), заліз. руди (Абаканський рудник поблизу м. Абаза, Тейське родовище біля с-ща Вершина Теї), видобуванням та збагаченням кольорових металів. Лісова пром-сть зосереджена у верхів'ях Чулиму й Абакану, деревообр. — в с-щах Бельтирському та Усть-Абакані, в м. Абазі (лісопереробні комбінати). Гідролізний з-д у с-щі Усть-Абакані. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють залізобетонні конструкції та деталі, буд. цеглу. Каменеобр. комбінат «Саянмармур» у м. Саяногорську. Значного розвитку набула легка пром-сть — трикотажна та взут. (ф-ки: трикотажна «Хакасія», та взут. «Саяни» в Абакані, комбінат штучних шкір у Черногорську). Діє камвольно-суконний комбінат у Черногорську (один з найбільших у Х.). Харч. пром-сть пов'язана з первинною обробкою с.-г. сировини. В Х. розвивається Саянський тер.-виробничий комплекс. Х.—важливий район по вирощуванню зернових культур у Сх. Сибіру. Вирощують також картоплю, овочі, кормові культури. Діє Койбальська зрошувальна система. Провідна галузь тваринництва — вівчарство. Розводять велику рогату худобу, свиней. Бджільництво. Звірівництво. Осн. види транспорту — залізничний (залізничні лінії Ачинськ — Абакан з відгалуженням на Черногорськ, Тайшет — Абакан — Новокузнецьк — Магнітогорськ з відгалуженнями на міста Абаза та Саяногорськ), річковий (судноплавство по Єнісею) та автомоб. (Усинський та Абазинський тракти та інші автомобільні шляхи). В Абакані — аеропорт.

Культура. До встановлення Рад. влади на тер. нинішньої Х. а. о. було 17 поч. шкіл, серед. спец. навч. закладів не було. За даними перепису 1926, серед корінного населення письменних чоловіків було 16 %, жінок — 6,5 %. У 1983/84 навч. р. в області діяло 252 загальноосв. школи (69,7 тис. учнів), 23 дитячі музичні, 2 художні школи, 16 профес.-тех. уч-щ (6,5 тис. учнів), муз. уч-ще (810 учнів), 9

В одному з цехів трикотажної фабрики «Хакасія» в місті Абакані.

На Саяногорському каменеобробному комбінаті.

Хакаська автономна область. Золота посудина. 7—8 ст. Історичний музей. Москва.

серед. спец. навч. закладів (6,1 тис. учнів), два вузи — пед. ін-т і філіал Красноярського політех. ін-ту (обидва — в Абакані), в яких навчалося 4,5 тис. студентів. В Абакані працює Хакас. н.-д. ін-т історії, мови й л-ри. Функціонують 427 масових б-к з фондом 6,49 млн. одиниць зберігання, 258 клубних закладів, 343 кіноустановки, обл. краєзнавчий музей в Абакані, обл. драм. театр ім. М. Ю. Лермонтова з двома нац. трупами — рос. і хакаською, театр ляльок «Казка», нар. хореографічний ансамбль «Жарки». В області виходять 16 газет, з них 2 обласні: «Ленін чоли» («Ленінський шлях», хакас. мовою) і «Советская Хакасия», альманах «Ах тасхил» («Біла вершина», хакас. мовою). Працюють Хакас. відділення Красноярського крайового книжкового вид-ва, обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Ретранслюються передачі Всесоюзного і крайового радіо, телепередачі по системі «Орбіта». Місцеве радіо і телебачення ведуться хакас. і рос. мовами.

Хакас. народ має багату усну нар. творчість — сказання, міфи, казки, пісні тощо. Писемна л-ра виникла після Великої Жовтн. соціалістич. революції (1926 створено писемність хакас. мовою). Зачинателями хакас. рад. л-ри були В. Кобяков, О. Топанов, А. Кузугашев. У поетичних творах М. Кокова, М. Аршанова, П. Штигашева відображено життя хакас. села. В роки Великої Вітчизн. війни з патріотичними творами виступали М. *Доможаков,* І. Котюшев, І. Костяков. Серед сучасних поетів відомі М. Баїнов, М. Чебодаєв, М. *Кільчичаков,* В. Майнашев, А. Халларов, прозаїки М. Тиніков, К. Нербишев, Г. Казачинова, драматург В. Шулбаєва та ін., літературознавці М. Унгвицька, П. Трояков, К. Антошин, А. Кизласова та ін. М. Доможаков перекладав твори Т. Шевченка та деяких укр. рад. поетів. В 1949 організовано Хакас. відділення СП РРФСР.

Традиційне нар. житло — юрти (круглі з берестяною або повстяною покрівлею та зрубні 6—14-кутні з тесовою або залізною покрівлею), а також намети з жердин, напівземлянки, 4-зрубні будинки. За рад. часу виросли міста (Абакан, Черногорськ, Абаза, Саяногорськ), збудовано багато житл., громад. та культурно-побутових споруд.

На тер. Х. а. о. знайдено художні вироби 7—8 ст. з заліза, золота, олова та ін. металів (посуд, зброя, бляхи тощо). Тут здавна розвинуті різні види народної творчості: різьблення на дереві, вишивання. Після встановлення Рад. влади з'явилося станкове мистецтво (живописці М. Бурнаков, В. Новоселов, М. Серебряков; графіки В. Тодиков, В. Бутанаєв).

Черногорський вугільний розріз.

Музика представлена в основному нар. піснями: короткими — тахпах (трудові, обрядові, ліричні, пісні соціального протесту; їм властива імпровізаційність) і довгими — ир (ігрові діалоги, весільно-обрядові; мають канонічний текст). Ир входив і до епічних творів героїчного (алиптир нимах) та героїко-істор. (кіп-чоох) характеру. Сказання («Албинчі», «Алтин Ариг» тощо) виконуються в горловій манері (хай) під акомпанемент чатхана (струнно-щипковий інструмент). Серед інструментів: струнні — хомис, иих; духовий — ниргі, ударний — тюр (бубон). У 20 ст. поширилися балалайка, гітара, мандоліна, баян. Носії нар. муз. мистецтва — хайджі (оповідачі і виконавці на чатхані), серед них: С. Кадишев (учень Х. Балахчина, 19 ст.), М. Добров та ін. Професіональна музика почала розвиватися після встановлення Рад. влади. Серед композиторів — О. О. Кенель (перші хакас. інструм. твори, опери, музика до драм. вистав), Г. Челбораков, Г. Колмаков, Н. Катаєва.

Молочне стадо радгоспу «Сонський» Ширинського району.

У тепличному господарстві радгоспу «Усть-Абаканський».

Літ.: Очерки истории Хакасии советского периода. 1917—1961. Абакан, 1963. *О. О. Косов* (культура), *А. Г. Кизласова* (література).

ХАКА́СЬКА МО́ВА — мова *хакасів.* Належить до *тюркських мов.* Розмовляють нею понад 57 тис. чол. (1979, перепис). У Х. м. розрізняють кілька діалектів. Літ. Х. м. базується на сагайському та качинському діалектах. Характерні риси Х. м.: багатство голосних (є 17 голосних, у т. ч. довгі), *сингармонізм*; іменникові властиві категорії числа, відмінка, присвійності, присудковості, дієслову — категорії стану, особи, способу, часу та ін.; широко вживаються *післяйменники.* Алфавіт Х. м. створено 1926 на основі російського (1929—38 вживався алфавіт на базі латинського).

Літ.: Грамматика хакасского языка. М., 1975.

ХАКІ́М Сібгат Тазійович [справж. прізв.— Хакімов; н. 4 (17). XII 1911, с. Кулле-Кімі, тепер Арського р-ну Тат. АРСР] — тат. рад. поет, громад. діяч. Член КПРС з 1943. Друкуватися почав 1931. Перша зб. віршів — «Перші пісні» (1938). Автор поем про Г. Тукая «Пара гнідих» (1939), «Дитинство поета» (1940) і «Сороковий номер» (1971), багатьох віршів. Ленінській тематиці присвятив збірки поезій «На заклик Леніна» (1958), «З Леніним серце моє говорить» (1970) та ін. Героїзм рад. народу в роки Великої Вітчизн. війни, боротьбу за мир відобразив у поемах «Курська дуга» (1948), «Дуга» (1969), «Шукають по Європі» (1982). Автор віршів, присвячених подвигові Муси Джаліля. Творчу працю рад. людей, дружбу народів оспівав у поемах «Через кручі» (1964—66), «Ворота часів» (1973). Багато віршів Х. стали нар. піснями. Ряд віршів — на укр. теми («Сигнал з Донбасу», «Україна», «Два соколи»). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Казань, 1952; Стихи. М., 1964; Стихи последних лет. М., 1973; Врата времён. М., 1977; Вся синь весны. М., 1981; Десять ключей на горе. Казань, 1981. *Р. К. Ганієва.*

ХАКІ́М (аль-Хакім) Хусейн Тауфік (н. 1898) — араб. письменник (Єгипет). Див. *Тауфік аль-Хакім* Хусейн.

ХАКОДА́ТЕ — місто в Японії, на Пд. о. Хоккайдо. Порт на узбережжі прот. Цугару (Сангарської). Вузол з-ць. 315,2 тис. ж. (1979). Підприємства маш.-буд. (суднота верстатобуд., судноремонтної), нафтоперероб., хім., цем., деревообр. та рибоконсервної пром-сті. Рибальство і мор. промисли. Ун-т.

ХА́КСЛІ (Гакслі; Huxley) Ендрю Філдінг (н. 22.XI 1917, Лондон) — англ. фізіолог. Член Лондонського королівського т-ва (1955). Закінчив Кембріджський ун-т (1938). З 1960 — професор фізіологічного відділення університетського коледжу в Лондоні. Х. створив теорію *м'язового скорочення* (1957), описав тонку структуру *міофібрил*; досліджував *синапси* нервових волокон і фізико-хім. зміни при передаванні нервового імпульсу тощо. Нобелівська премія, 1963 (разом з А. Л. *Ходжкіном* і Дж. К. *Екклсом*).

ХАЛАБУ́ДНИЙ Яків Романович (8.XI 1897, с. Жуки, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.— 1949, Полтава) — укр. рад. майстер різьблення на дереві. Твори: декоративні тарілки, полички для посуду, оздоблені орнаментом, виконаним у техніці тригранної виїмчастої різьби, скульптура малих форм («Казка про рибака і рибку»,

Хакаська автономна область. Фігурки оленів, що скачуть. Бронза. 700—100 до н. е. ДЕ у Ленінграді.

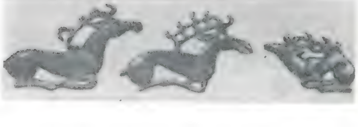

«Руслан і Людмила», «Казка про царя Салтана», «Щорс»). Твори Х. зберігаються в ДМУНДМ у Києві та ін. музеях України.

Літ.: Лапа В. П. Полтавські різьбярі Яків Халабудний, Василь Гарбуз. К.—Х., 1937.

ХАЛА́Л — розмінна монета Саудівської Аравії, дорівнює $^1/_{100}$ *ріала.*

ХАЛА́НСЬКИЙ Михайло Георгійович [1 (13).XI 1857, с. Расховець, тепер Совєтського р-ну Курської обл.— 29.III (11.IV) 1910, Харків]—рос. і укр. фольклорист, мовознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1909). Закінчив Харків. ун-т (1881), професор цього ун-ту (з 1892). Осн. праці з фольклористики: «Великоруські билини київського циклу» (1885), «Південнослов'янські сказання про Кралевича Марка в зв'язку з творами російського билинного епосу» (т. 1—4, 1893—96), «Про деякі географічні назви в російському та південнослов'янському героїчному епосі» (1901—02) тощо. Досліджував питання укр. фольклору — «Малоруська дума про Байду» (1905) та ін. Х. належать також праці з рос. та укр. діалектології («Народні говори Курської губернії», 1904, та ін.).

Літ.: Ляпунов Б. М. Изучение восточнославянских говоров в трудах профессора М. Г. Халанского. В кн.: Русские говоры на Украине. К., 1982.

С. В. Мишанич.

ХАЛА́ТНІСТЬ — за рад. правом один із *службових злочинів,* що полягає в невиконанні або неналежному виконанні *службовою особою* своїх службових обов'язків через недбале або несумлінне ставлення до них. Наслідком Х. є завдання істотної шкоди держ. чи громад. інтересам (напр., матеріальних збитків установі чи орг-ції на суму понад 300 крб.) або охоронюваним законом правам чи інтересам окремих громадян. Відповідальність за Х. передбачено кримінальними кодексами союзних республік. В УРСР відповідно до ст. 167 КК УРСР Х. карається позбавленням волі на строк до 2 років або виправними роботами на той же строк, або штрафом.

ХАЛА́ТОВ Віктор Михайлович [справжнє прізв.— Поросьонков; 12 (25).II 1901, Порхов, тепер Псковської обл.— 13.II 1969, Київ] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947), нар. арт. Чечено-Інгушської АРСР (з 1944). Н. в акторській сім'ї. Сценічну діяльність почав 1917. Працював у Москві в кол. театрі Корша та в ін. містах. З 1929 — на Україні (Дніпропетровськ, Одеса, Сімферополь), з 1936 — актор Київського рос. драм. театру імені Лесі Українки. Ролі: Щасливцев («Ліс» О. Островського), Манілов («Мертві душі» за М. Гоголем), Расплюєв («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Лука («На дні» М. Горького), Сганарель («Кам'яний господар» Лесі Українки), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Виктор Халатов. Сборник статей, очерков и воспоминаний. К., 1973.

С. М. Грін.

ХАЛВА́ (араб.) — цукристий *кондитерський виріб,* виготовлюваний з обсмаженого тертого олійного насіння і збитої з піноутворюючою речовиною карамельної маси (увареного цукрового сиропу з *патокою*). Залежно від виду олійного насіння розрізняють Х. арахісову (див. *Арахіс*), горіхову, соєву, соняшникову, тахінну (з насіння *кунжута*) і комбіновану (з насіння кількох видів). Піноутворюючою речовиною служить відвар мильного або солодкового (див. *Солодка*) кореня. Є Х., в яку додають смакові речовини: ванілін, ізюм тощо. Калорійність 100 г Х. 2,27—2,3 МДж.

ХАЛДЕ́Ї — семітські племена, які в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. заселили пн.-зх. узбережжя Перської затоки. З 9 ст. до н. е. вели війни з *Ассірією* за *Вавілонію.* В 626 до н. е. Х. завоювали Вавілонію і заснували там Халдейську династію (626—538 до н. е.). Згодом Х. асимілювалися з місц. населенням.

ХА́ЛДСЬКА МО́ВА — мова населення стародавньої держави *Урарту*. Див. *Урартська мова.*

ХА́ЛЕБ, Алеппо — місто на Пн. Зх. Сірії, адм. ц. мухафази (області) Халеб (Алеппо). Вузол з-ць. Аеропорт. 779 тис. ж. (1975). Другий після Дамаска за значенням екон. і культур. центр країни. Металообр., цем., шкіряно-взут., текст. (зокрема, шовкова та бавовняна) і харчосмакова (у т. ч. олійницька й цукр.) пром-сть. Килимарство. Кустарні промисли. Торг. центр с.-г. району. Ун-т. Нац. музей. Архіт. пам'ятки 12—16 ст. Одне з найстаріших міст Близького Сходу, відоме з 20 ст. до н. е.

ХАЛІ́Д Расул [н. 20.VI (3.VII) 1911, Ташкент] — узб. рад. поет, перекладач, літературознавець. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1931. Перша зб. поезій — «Пісня серця» (1931). У збірках «Залізні крила» (1935), «Весна життя» (1939), поемі «Райхан» (1938) оспівував перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, дружбу народів, рад. дійсність. Автор поеми «Тарас» (1939) — про Т. Шевченка; монографії «Проблема народності в узбецькій епічній поезії (18 — перша половина 19 ст.)» (1973). Дослідник творчості Фурката. Перекладач творів М. Лермонтова, І. Крилова, Джамбула Джабаєва та ін.

З. У. Умарбекова.

ХАЛІКОТЕ́РІЄВІ (Chalicotheriidae) — родина вимерлих ссавців ряду *непарнокопитих*. Існували з еоцену до плейстоцену в Євразії, Африці та Пн. Америці. Розміри від вівці до великого коня. Мали довгу шию, невелику голову, зуби рослиноїдного, горбкувато-гребінчастого типу, передні кінцівки чотирипалі, задні — трипалі з розщепленими, як у хижаків, іноді зрослими фалангами. Живилися листям дерев, чагарників або, можливо, підземним соковитим корінням і бульбами, що їх викопували передніми кінцівками. На території СРСР відомі з олігоценових відкладів Казахстану, пізньоміоценових — Кавказу і України (див. *Анкілотерій*).

О. Л. Короткевич.

ХАЛІ́Л Зейнал (справж. ім'я і прізв.— Зейнал Рза-огли Халілов; 22.III 1914, Гянджа, тепер Кіровабад — 11.VIII 1973, Баку] — азерб. рад. поет і драматург, засл. діяч мистецтв Азерб. РСР. Член КПРС з 1939. Друкуватися почав 1934. Автор поем «Меч» (1940), «Катир Мамед» (1941), «Тетяна» (1942). До збірок «Вірші» (1954), «Мак» (1955), «Фіалка» (1956) увійшли в основному ліричні твори. Роман у віршах «Зірки» (1961) — про життя азерб. села в роки Великої Вітчизн. війни. Автор п'єс «Помста» (1941), «Молоді майстри» (1954), «Батьківська дорога» (1966) та ін. Присвятив Т. Шевченкові поему «Тарас» (1939). Виступав як перекладач. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Родник. М., 1954; Осень и я. М., 1967; Стихи о горной тропинке. М., 1973.

ХАЛІ́ЛОВ Курбан Алі-огли [н. 2 (15).XI 1906, с-ще Кехралан, тепер м. Ардебіль в Іранському Азербайджані] — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1926. Н. в робітн. сім'ї. Після закінчення 1933 Азерб. індустріального ін-ту ім. М. А. Азізбекова — на інж.-тех. роботі. В 1937—42 — директор ряду маш.-буд. з-дів у Баку. В 1942—45 — секретар Бакинського міськкому партії, 1945—55 — на адм.-госп. і держ. роботі, 1956—58 — міністр місц. пром-сті, 1958—69 — міністр фінансів Аз. РСР. З 1969— Голова Президії Верховної Ради Аз. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР (з 1970). З 1971 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами і медалями.

ХАЛІ́ЛЬ (аль-Халіль) Ібн-Ахмед аль-Фарахіді (бл. 719, Оман — бл. 791, Басра) — араб. філолог. Досліджував питання фонетики й лексики араб. мови. Автор араб. словника «Книга айна», в основу якого покладено фонетичний принцип, і трактату про музику «Книга повчання». Розробив систему араб. метрики — аруд, якою послуговуються й досі (до поч. 20 ст. вона була єдиною в араб. поезії).

Літ.: Крымский А. История арабов и арабской литературы, светской и духовной, ч. 1. М., 1911; Звегинцев В. А. История арабского языкознания. М., 1958.

Ю. М. Кочубей.

ХАЛІ́Ф, каліф (від араб. халіфа— наступник, спадкоємець) — за феодалізму в ряді країн мусульманського Сходу титул верховного правителя, який об'єднував у своїх руках духовну і світську владу.

ХАЛІФА́Т — система мусульманської теократії (див. *Іслам*), а також прийнята в мусульманській літературі назва феод. арабо-мусульманської держави, очоленої халіфом (Х. *Омейядів, Аббасидів, Фатимідів,* Х. в *Османській імперії* та ін.). В Зх. Європі 929—1031 існував *Кордовський халіфат,* який утворився в результаті араб. завоювань 7—9 ст.

ХАЛКІДІКІ́, Халкідонський півострів — на Пн. Сх. Греції, між затоками Егейського м.— Термаїкос і Стрімонікос. Вдається в море на 120 км, утворюючи три виступи — півострови Касандра, Сітонья і Айон-Орос. Вис. до 2033 м

В. М. Халатов.

К. А. Халілов.

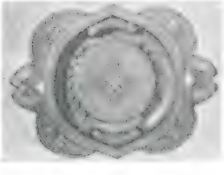

Я. Р. Халабудний. Декоративна тарілка. Дерево. Різьблення. 1936. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.

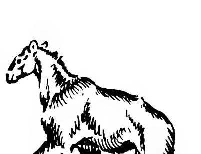

Халікотерієві. Анкілотерій.

(г. Афон). Родовища заліз. руди, сірчаного колчедану. Рослинність середземномор. типу. Плантації цитрусових культур, виноградники. На Пн. Зх.— м. Салоніки.

ХАЛТУ́РІН Степан Миколайович [21.XII 1856 (2.I 1857), с. Халевинська, тепер с. Верхні Журавлі Халтурінського р-ну Кіров. обл.— 22.III (3.IV) 1882, Одеса] — рос. робітник-революціонер. За професією столяр. Восени 1875 переїхав до Петербурга. Тут Х. встановив зв'язки з революц. народниками (див. *Народництво*), вів пропаганду в робітн. гуртках. З жовтня 1877 — на нелегальному становищі. Разом з В. П. *Обнорським* у кін. 1878 організував і очолив революц. робітн. орг-цію *«Північний союз російських робітників»*. Восени 1879 приєднався до *«Народної волі»*. В лютому 1880 Х. з метою вбивства *Олександра II* влаштував вибух у Зимовому палаці. Після вбивства царя 1881 народовольцями (див. *Первомартовці*) Х. увійшов до виконавчого к-ту «Народної волі», вів революц. пропаганду в Москві й Одесі. Х. страчено в Одесі за участь у вбивстві (березень 1882) одес. військ. прокурора. В. І. Ленін назвав Х. у числі найвидатніших діячів революц. руху 70-х рр. 19 ст. (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 91).

С. М. Халтурін.

Літ.: Нагаев Г. Казнён неопознанным... М., 1970; Соболев В. А. Степан Халтурин. Киров, 1973.

ХА́ЛУПКА (Chalúpka) Само (27.II 1812, Горна Легота, тепер Східно-Словацької обл. — 10.V 1883, там же) — словац. поет. Учасник польс. повстання 1830—31. З віршами (спершу чес. мовою) виступив 1831. Після 1843 писав тільки словац. мовою. Належав до групи романтиків на чолі з Л. *Штуром*. В баладах і піснях Х. переважали патріотичні теми, мотиви боротьби проти соціального та нац. поневолення, оспівування героїчного минулого словац. народу (вірші «Турчин Понічан», 1863; «Тни його!», «Бранко», обидва — 1864). Збирач і знавець фольклору. Поезії складав у дусі нар. пісні, іноді української («Козак», 1845). Осн. частина спадщини Х. ввійшла до зб. «Співи» (1868). Укр. мовою вірші Х. перекладали І. Франко, П. Грабовський, М. Рильський.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Словацька поезія. Антологія. К., 1964; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Словацкая поэзия XIX—XX вв. М., 1964. *Г. П. Кочур.*

ХА́ЛУПКА (Chalúpka) Ян (28.X 1791, с. Горна Мічіна, тепер Східно-Словацької обл.— 15.VII 1871, м. Брезно, тепер Східно-Словацької обл.) — словац. письменник. Брат С. *Халупки*. Був учителем, з 1824 і до кінця життя — священиком. Основоположник нац. драматургії. Перша комедія «Коцурково...» (1830) — антиміщанської спрямованості («коцурков'янин» стало прозивним ім'ям обмеженого і самовдоволеного міщанина). Ця тенденція властива й комедіям «Все навпаки...» (1832), «Трясихвістка...» (1833), «Тринадцята година...» (1835) та ін. Писав також угор. й нім. мовами. Серед творів нім. мовою — найвизначніші публіцистичні памфлети на захист прав словац. народу та сатиричний роман «Бендегуз...» (1841). *Г. П. Кочур.*

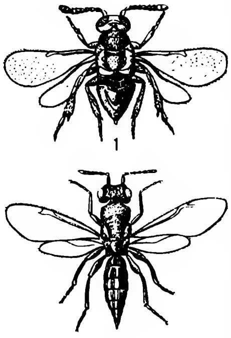

Хальциди:
1 — хейлонеурус Болдирєва;
2 — тетрамеза пшенична галова.

ХАЛУ́ПНИКИ — категорія феодально залежних селян і міської бідноти в шляхетській Польщі, феод. Литві й на загарбаних ними укр. землях у 2-й пол. 16—18 ст., на захоплених Австрією зх.-укр. землях до серед. 19 ст. і в дореформений період на Україні, що входила до складу Росії. Х. були безземельні. Вони володіли хатами-халупами (звідси назва) та іноді невеликими садибами. Х. з'явилися після видання польс.-шляхет. урядом *«Устави на волоки» 1557,* за якою магнати і шляхта дістали право загарбувати сел. землі для розширення власного г-ва (див. *Фільварок*). Х. відбували пішу *панщину* та ряд ін. повинностей. Після скасування кріпацтва стали одним з джерел формування пром. і с.-г. пролетаріату.

ХАЛХІ́Н-ГОЛ — ріка у Китаї та МНР. Довж. 233 км, площа бас. 17 тис. км^2. Бере початок на зх. схилах Великого Хінгану, у пониззі розгалужується на два рукави: правий впадає у р. Орчун-Гол, лівий — в оз. Буйр-Нур. Осн. живлення дощове. У районі Х.-Г. з 28.V по 15.IX 1939 рад.-монг. війська розгромили япон. загарбників, які вдерлися на тер. МНР. Япон. війська 28.V проникли з окупованої ними тер. Китаю в МНР і почали просуватися до Х.-Г. Частини Червоної Армії, які підійшли на допомогу монг. військам, зупинили просування япон. військ і 29.V відкинули їх за межі монг.-кит. кордону. 2.VII, скориставшись з своєї чисельної переваги (38 тис. чол.), япон. війська перейшли в наступ; 3.VII вони форсували Х.-Г., захопили гору Баян-Цаган і створили загрозу оточення рад.-монг. військ. Проте рад.-монг. війська під командуванням комкора Г. К. *Жукова* в ході триденних боїв розгромили ударне угруповання японців, а його залишки відкинули на сх. берег Х.-Г. 10.VIII япон. війська (добірні частини *Квантунської армії*) чисельністю до 75 тис. чол. були зведені в 6-у армію, почали готуватися до нового наступу. Рад.-монг. війська (57 тис. чол., командування монг. військами очолював маршал МНР Х. *Чойбалсан*) у боях 20—31.VIII оточили і знищили япон. угруповання. Япон. мілітаристи, втративши до 61 тис. солдатів і офіцерів, були змушені 16.IX підписати угоду про припинення воєнних дій. За мужність і відвагу в боях на Х.-Г. 17 121 чол. було відзначено держ. нагородами, 70 рад. воїнам присвоєно звання Героя Рад. Союзу, а льотчики С. І. *Грицевець,* Г. П. *Кравченко,* Я. В. *Смушкевич* першими в Рад. країні стали двічі Героями Рад. Союзу. *М. Р. Кошкін* (історія).

ХАЛЦЕДО́Н (грец. χαλκηδών, від назви старод. міста Халцедон на березі Мармурового м.) — мінерал класу *силікатів,* волокниста прихованокристалічна відміна *кварцу*. SiO_2. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,55—2,64. Твердість 6,5—7,0. Звичайний Х. сірого кольору. Блиск восковий, жирний. Утворює кілька відмін: сапфірин (синюватого кольору), *сердолік* (від блідо-рожевого до червоного), хризопраз (зелений), *агат* (смугастий) та ін. У Рад. Союзі родовища Х. є в РРФСР, на Закавказзі, Україні (зокрема, на Волині, Закарпатті, в Криму), за рубежем — в Індії, Уругваї, Мадагаскарі. Х. одержують і штучно. Використовують як абразиви, у точному приладобудуванні, гарно забарвлені напівпрозорі відміни — в ювелірній справі та як *виробне каміння.*

ХАЛЬКОГЕ́НИ (від грец. χαλκός — мідь і γεννάω — породжую) — хім. елементи VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *сірка* S, *селен* Se, *телур* Te. До Х. іноді відносять *кисень* O і радіоактивний *полоній* Po. Перші чотири елементи — *неметали.* Вони активно взаємодіють з ін. речовинами, утворюючи сполуки (див. *Халькогеніди*), які мають практичне значення у сучас. техніці. *А. А. Великанов.*

ХАЛЬКОГЕНІ́ДИ — сполуки *халькогенів* з більш електропозитивними елементами. В практиці найширше застосовуються *сульфіди, телуриди* і селеніди. Для Х. характерні властивості *діелектриків, напівпровідників,* металів. Розрізняють Х. прості й складні. До простих належать бінарні Х., до складних — Х., утворені більшою, ніж два, кількістю вихідних компонентів. Одержують Х. сплавленням вихідних компонентів, реакціями осадження, витиснення, обміну, співосадження, напрямленою *кристалізацією,* у вигляді полі- і монокристалів та ін. Застосовують для добування індивідуальних халькогенів та їхніх сполук, *кольорових металів,* як матеріали для мікро- та оптоелектроніки при виготовленні *фотоелементів,* прозорих контактів, безконтактних перемикачів, перетворювачів зображення, світлових індикаторів, *люмінофорів,* термоелектр. та голографічних пристроїв тощо. *А. А. Великанов.*

ХАЛЬКОЗИ́Н (від грец. χαλκός — мідь) — мінерал класу сульфідів. Cu_2S. *Сингонія* ромбічна. Густ. 5,5—5,8. Твердість 3,0—3,5. Колір свинцево-сірий. Блиск металевий. Крихкий. Слабо анізотропний (див. *Анізотропія* у фізиці). Пром. скупчення Х. відомі в США, Чілі, НДР, Заїрі; у Рад. Союзі — на Уралі, в Казахстані, Узбекистані, на Україні Х. одержують і штучно. Використовують як *мідну руду.*

ХАЛЬКОПІРИ́Т (від грец. χαλκός — мідь і *пірит*), мідний колчедан — мінерал класу сульфідів. $CuFeS_2$. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 4,1—4,3. Твердість 3—4. Колір жовтий. Блиск металевий. Родовища Х. відомі в США, Чілі, Фінляндії, НДР, Зімбабве та ін.; в Рад. Союзі — на Уралі, в Казахстані, на Україні (трапляється в Донбасі, Закарпатті, Придністров'ї). *Мідна руда.*

ХАЛЬКОФІ́ЛЬНІ ЕЛЕМЕ́НТИ (від грец. χαλκός — мідь і φιλέω — люблю) — хім. елементи, переважній більшості яких властиво, подібно до міді, утворювати стійкі сульфіди. Відомо 19 Х. е.: S, Cu, Zn, Ga, Ge, As, Se, Ag, Cd, In, Sn, Sb, Te, Au, Hg, Tl, Pb, Ві, Ро. У природних умовах більшість Х. е. трапляється в самородному стані. В *земній корі* вони концентруються в родовищах сульфідних руд і кварцових жилах. Їх використовують у металург. і хім. пром-сті та електротехніці.

О. Л. Литвин.

ХАЛЬЦИ́ДИ (Chalcidoidea) — надродина паразитичних комах ряду *перетинчастокрилих*. Тіло (довж. 1—10 мм) здебільшого зелене або синє з металічним відблиском. Дорослі Х. живляться нектаром квіток. Личинки розвиваються в личинках або яйцях (таких Х. відносять до групи *яйцеїдів*) різних комах, рідше кліщів, а також в стеблах злаків, насінні бобових, кісточкових порід дерев тощо. Відомо бл. 100 тис. видів (19 родин), поширених на всіх материках, крім Антарктиди, з них в Європ. частині СРСР — бл. 3 тис. видів, більшість з яких представлена в фауні України, у т. ч. тетрамеза пшенична галова (Tetramesa tritici), *товстоніжки*, злакові ізозоми та ін.— шкідники с.-г. культур. Багато Х., напр., хейлонеурус Болдирєва (Cheiloneurys boldirevi) та ін., є природними регуляторами чисельності деяких рослиноїдних комах; *трихограму, афелінуса* використовують у системі біол. засобів боротьби з комахами-шкідниками.

М. Д. Зерова.

ХАМ — за біблійною легендою, один із трьох синів *Ноя* (Х., *Сім, Яфет*), який за насмішки над батьком був проклятий богом і приречений бути «рабом рабів у братів своїх». Міф про Х. використовували іудейське жрецтво і рабовласники для виправдання рабства. Переносно — неввічлива, груба людина.

ХАМАДА́Н (стародавня Екбатана) — місто на Зх. Ірану. Вузол автошляхів. Бл. 114,5 тис. ж. (1976). Незначна деревообр., шкіряна, текст. і харчосмакова пром-сть. Розвинуте кустарне килимарство, виготовлення вовняних і бавовняних тканин, виробів з міді. В Х. жив і працював видатний тадж. вчений і поет *Ібн-Сіна* (в місті його могила). Архіт. пам'ятки 12 ст. Згадується з 11 ст. до н. е.

ХАМАМА́ЦУ — місто в Японії, розташоване на Пд. о. Хонсю. Вузол з-ць. 472 тис. ж. (1975). Машинобудівна (зокрема, виробн. мотоциклів), металург., хім., деревообр., текст. (переважно бавовняна) пром-сть. Старовинне виробн. муз. інструментів.

ХАМЕДОРЕ́Я (Chamaedorea) — рід дводомних рослин родини *пальмових*. *Ліани*, кущі і дерева з тонким невисоким *штамбом*. Листки здебільшого перисті. Квітки дрібні, запашні, жовті або червоні, зібрані у волоть. Плід — ягода. Бл. 100 видів, пошир. в лісах Центр. і частково Пд. Америки. Більшість видів вирощують як оранжерейні й кімнатні рослини. На відміну від інших пальм Х. в оранжереях цвітуть і іноді плодоносять. В культурі найчастіше зустрічаються Х. висока (Ch. elatior), Х. красива (Ch. elegans) та ін. Суцвіття деяких Х. (напр., Ch. edulis) використовують в їжу.

ХАМЕЛЕО́НОВІ (Chamaeleontidae) — родина *ящірок*. Тіло (довж. від 33 мм до 60 см) сплющене з боків, голова шоломоподібна, часто з гребенястими чи роговидними виростами, горбками тощо. Хвіст у більшості видів цупкий, може закручуватись. Ноги п'ятипалі, пальці розташовані групами (по 2 і 3), протиставленими одна одній. Шкіра зерниста або горбкувата, забарвлення її змінюється залежно від стану тварин та зовн. умов. Очі великі, прикриті шкірястими повіками. Характерна здатність очей незалежно одне від одного обертатися на 180°, що дає змогу Х., не повертаючи голови, бачити, що робиться навкруги. В родині — 4 роди, бл. 90 видів, поширених в Африці, на Мадагаскарі та прилеглих о-вах, а також у Пд. Європі, Зх. і Пд. Азії. Живуть на деревах і кущах. Живляться переважно комахами, яких вони здобувають за допомогою довгого липкого язика. Розмножуються, відкладаючи яйця, деяким видам властиве *яйцеживородіння*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плазуни*.

М. М. Щербак.

ХАМЕНЕ́РІЙ ВУЗЬКОЛИ́СТИЙ — багаторічна трав'яниста кореневипаросткова рослина родини онагрових. Те саме, що й *іван-чай*.

ХАМЕРО́ПС (Chamaerops) — рід рослин родини *пальмових*. Кущі до 3 м заввишки або дерева до 6 м заввишки. Стовбур вкритий жорсткими рудувато-бурими волосками. *Крона* з великих віяловидних листків з довгими черешками. Квітки дрібні, зеленувато-жовті, зібрані в гіллясті суцвіття до 40 см завдовжки. Плід — ягода. 2 види: Х. низький (Ch. humilis) і Х. деревовидний (Ch. arborea), дико ростуть в пд. і сх. частинах Піренейського п-ова, на о. Сіцілія і в Пн. Африці. В СРСР, зокрема в УРСР, Х. низький вирощують як декоративну рослину в кімнатах і оранжереях, а також (на Пд. березі Криму й чорноморському узбережжі Кавказу) у відкритому грунті.

ХАМЗА́ Хакімзаде Ніязі [22.II (6.III) 1889, м. Коканд — 18.III 1929, кишлак Шахімардан, тепер кишлак Хамзаабад Ферганської області] — узбецький рад. поет, драматург і громад. діяч, нар. поет Узб. РСР (з 1926). Основоположник л-ри і театру соціалістичного реалізму узбецькою мовою. Член Комуністичної партії з 1920. Перші опубліковані твори — вірш «Рамазан» (1914), повість «Нове щастя» (1915), п'єса «Отруєне життя» (1916) пройняті ідеями просвітительства. Вірші, що увійшли до зб. «Пахуча троянда» (1919),— перші зразки пролет. поезії узб. мовою. В 1918 створив пересувну театральну трупу, що обслуговувала частини Червоної Армії на Туркестанському фронті. Автор п'єс «Бай і батрак» (1918), «Витівки Майсари» (1926), «Таємниці паранджі» (1927) та ін. По-звірячому вбитий релігійними мракобісами. Окремі твори Х. укр. мовою переклав М. Терещенко. Відомий також як композитор і музикант.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. Л., 1970; Избранные произведения, т. 1—2. Ташкент, 1979.

М. М. Плісецький.

ХАМІ́СІ (аль-Хамісі) Абдуррахман (н. 12.XI 1920, Порт-Саїд) — араб. письменник, публіцист, громад. діяч (Єгипет). Активний учасник нац.-визвольної боротьби. У збірках новел «Нова ,,Тисяча й одна ніч‘‘», «Глибини» (1949), «Крики народу» (1952), «Скривавлені сорочки», «Ми не помремо» (1953), «Кров не холоне» (1956) показав тяжке життя простих єгиптян, їхню боротьбу проти англ. колонізаторів. Актуальні соціальні проблеми араб. світу порушив у п'єсах «Шлях» (1958), «Хасан і Наїма» (1960), зб. одноактних п'єс «Чудовий акробат Ахмад Кішкіш» (1961), кіносценаріях «Відплата» (1965), «Омар Мухтар» (1968). Чимало віршів присвятив Рад. країні, її людям. У 1970 вийшов його «Диван» (збірка поетичних творів). Автор зб. нарисів про діячів нац.-визвольного руху Єгипту і прогресивних діячів ін. країн світу «Борці» (1951) і кн. «Мистецтво, необхідне нам» (1966), де обстоює соціалістичне мистецтво. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1980. Деякі новели Х. перекладено укр. мовою.

Тв.: Рос. перекл.— Монолог. М., 1973; Клятва. М., 1979; Книга любви. М., 1980; Любимая! Когда б они смогли... Поэмы. М., 1984.

Літ.: Ходжаева Р. У. Художественная проза и драматургия Абд ар-Рахмана ал-Хамиси. Ташкент, 1975.

Ю. М. Кочубей.

ХАММУРА́ПІ — цар *Вавілонії* (1792—50 до н. е.) з аморейської династії. За часів правління Х. Вавілонія досягла найвищої екон. і політ. могутності. Внаслідок тривалих воєн Х. об'єднав під своєю владою тер. *Ассірії*, пд. і серед. частини *Месопотамії*. Видав *Хаммурапі закони*.

ХАММУРА́ПІ ЗАКО́НИ — кодекс вавілонського рабовласницького права, виданий бл. 1760 до н. е. царем *Хаммурапі* (звідси й назва); одна з визначних пам'яток права давньосхідного суспільства. Х. з. мали відверто класовий характер, відображали привілейоване становище рабовласницької верхівки. Складалися з 282 статей, пролога та епілога, в яких містилися норми про судочинство, власність, шлюб, сім'ю, працю тощо. Х. з. встановлювали смертну кару за крадіжку, грабіж, переховування рабів та ін. Висічені на діоритовій стелі Х. з. виявлено 1901—02 франц. археолог. експедицією. Зберігається в Луврі.

ХАМСА́ — спільна назва підвидів європейського *анчоуса*. Довж. тіла до 16 см, маса бл. 12 г. Характерні великий рот і округле черевце. Поширена вздовж узбережжя Європи від Північного до Середземного моря. В Чорному та Азовському морях зустрічаються Х. чорноморська (Engraulis encrasicholis ponticus) та Х. азовська (E. e. maeoticus) — дрібні зграйні риби, зимують у Чорному м., навесні мігрують до місць розмноження і нагулу (Х. азовська — в Азовське м.). Ікру (20—25 тис. шт.) відкладає починаючи від травня до вересня. Тривалість життя 3—4 роки. Живиться зоопланктоном, сама є кормом для хижих риб, дельфінів, буревісників, мартинів. Цінний об'єкт промислу.

А. Хамісі.

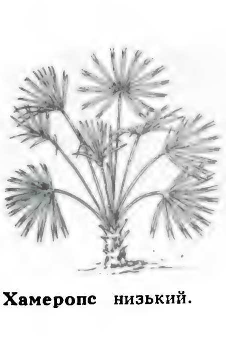

Хамеропс низький.

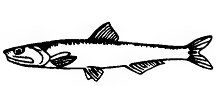

Хамса чорноморська.

Н. С. Ханаєв.

О. О. Ханов.

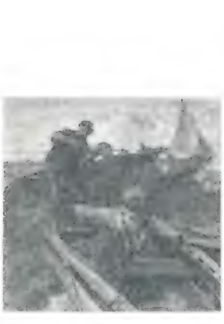

М. О. Хан. Азовські рибалки. 1954—55.

ХАМХИ́Н — місто в центр. частині КНДР, адм. ц. провінції Хамгьон-Намдо. Вузол з-ць і автошляхів. Понад 200 тис. ж. (1973). Найбільший центр хім. (виробн. пластмас, синтетичних смол та ін.) пром-сті країни. Розвинуті машинобудування та металургія (виплавка алюмінію). Буд. матеріалів, взут., текст. (шовкова, вовняна), харчосмакова (у т. ч. тютюнова) пром-сть. У районі Х.— каскади ГЕС. Політех. і мед. ін-ти. Філіал *Корейської академії наук*. Міська б-ка. Музеї.

ХАН Микола Олексійович (10.IX 1924, м. Нижньо-Уссурійськ, тепер Ворошилов Приморського краю — 21.III 1981, Київ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1964. У 1952 закінчив Київ. художній ін-т. Твори: картини — «Розлив» (1960), «З останнього підпілля» (1963), «Збулося» (1970); діорами «Спалене село» (1974, Український музей історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 рр.), «Повстання робітників київського заводу ,,Арсенал'' у січні 1918 року» (1978, Держ. історичний музей УРСР). Держ. премія УРСР, 1983 (посмертно).

ХАН (тюрк.) — тюркський і монг. титул. Спочатку означав вождя племені. За Сельджукідів і хорезмшахів — титул князя. В монг. імперії 13—14 ст.— правитель *улусу,* а після розпаду її — титул государя. В *Османській імперії* титул Х. мали *султани.* В Ірані за *Сефевідів* Х.— правитель області, а також один з титулів військ.-феод. знаті.

ХАНАА́Н — стародавня назва тер. *Палестини,* Сірії і *Фінікії.* В 16—15 ст. до н. е. Х. був під впливом Старод. Єгипту. В 13 ст. до н. е. тер. Х. була поділена між Єгиптом і царством *хеттів.* З 13 ст. до н. е. почалося завоювання Х. ізраїльськими племенами. Пізніше назва «Ханаан» вживалася щодо Фінікії.

ХАНА́ЄВ Никандр Сергійович [27.V (8.VI) 1890, с. Пісочня, тепер Шиловського р-ну Рязан. обл.— 23.VII 1974, Москва] — рос. рад. співак (драм. тенор), нар. арт. СРСР (з 1951). У 1921—24 навчався в Моск. консерваторії; 1926—54 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Герман («Пікова дама» Чайковського), Григорій Мелехов («Тихий Дон» Дзержинського). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1949, 1950.

ХАНГА́Й — нагір'я в центр. частині МНР. Довж. майже 700 км, шир. до 200 км. Макс. вис. 3905 м. Вершини переважно плескаті, схили порізані широкими річковими долинами. Родовища заліз. руди, золота, виробного каміння, мінеральні джерела. Переважає різнотравно-злакова рослинність, на пн. схилах — окремі масиви лісів. Через Х. прокладено шосе Улан-Батор — Кобдо.

ХА́НДКЕ (Гандке; Handke) Петер (н. 6.XII 1942, Гріффен, тепер федеральна провінція на кордоні з Італією та СФРЮ) — австр. письменник. Літературну діяльність почав у 60-х рр. Антироман «Шершні» (1966) та антидраму «Наруга над публікою» (1966) написав у дусі *авангардизму.* В романах «Короткий лист до довгої розлуки», «Небажане горе» (обидва — 1972) тяжіє до реалістичної манери письма. На п'єсах «Каспар» (1968) і «Верхи через Боденське озеро» (1971) позначився вплив Ф. *Кафки* та ідеалістичних мовознавчих течій. Автор повісті «Повільне повернення» (1979).

Тв.: Укр. перекл.— Жінка-лівша. «Всесвіт», 1980, № 2; Рос. перекл. — Повести. М., 1980.
Літ.: Затонський Д. Петер Хандке і реалізм. В кн.: Затонський Д. Минуле, сучасне, майбутнє. К., 1982.
Б. М. Гаврушків.

ХА́НДРИКОВ Митрофан Федорович [1 (13).I 1837, Москва — 25.VII (7.VIII) 1915] — рос. і укр. астроном і геодезист, чл.-кор. Петерб. АН (з 1896). Закінчив (1858) Моск. ун-т. З 1862 — астроном-спостерігач Моск. астр. обсерваторії, з 1870 — професор Київ. ун-ту, в 1870—1901 — директор *Київської астрономічної обсерваторії,* де під його керівництвом установлено *меридіанний круг* і розпочато систематичні меридіанні спостереження. Праці стосуються теор. і спостережної астрономії та геодезії. Х. розробляв теорію визначення орбіт планет і комет і теорію передобчислень затемнень.

ХАНЕ́НКИ — великі укр. поміщики, які походили з козацько-старшинської верхівки, власники маєтностей на Лівобережній Україні в кін. 17 — на поч. 20 ст. Михайло Степанович Х. (рр. н. і см. невід.) — гетьман Правобережної України (1670—74). Микола Данилович Х. [30.XI (10.XII) 1691 — 27.I (7.II) 1760] — укр. мемуарист, політ. діяч, генеральний хорунжий (з 1741). Внук Михайла Степановича Х. Закінчив Львівську братську школу. Залишив «Діаріуш» (вид. 1858) — щоденник за 1-у пол. 1722 — і «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. 1727—1753 рр.» (вид. 1884), в яких подано відомості з історії України. Олександр Іванович Х. (1805—95) — укр. поміщик, внук Миколи Даниловича Х. Склав «Історичний опис деяких місцевостей Чернігівської губернії» (1887), «Фамільні документи роду Ханенків» (1889). Див. також Б. І. *Ханенко.*

ХАНЕ́НКО Богдан Іванович [11 (23).I 1848, Чернігівщина — 26.V (8.VI) 1917, Київ] — укр. колекціонер-меценат і археолог. Почесний член петерб. АМ (з 1910). В 1871 закінчив Моск. ун-т. Зібрав колекцію творів мистецтва, на базі якої було засновано «Музей мистецтва ВУАН» (тепер *Київський музей західного та східного мистецтва*). На кошти Х. і за його участю проводили археол. розкопки, гол. чин. на тер. Київ. губ. Видав (разом з дружиною В. Н. Ханенко) «Старожитності Придніпров'я» (в. 1—6, 1899—1907). *С. І. Білокінь.*

ХАНЖО́НКОВ Олександр Олексійович (8.VIII 1877, маєток поблизу ст. Ханженкове, тепер Донец. обл.— 26.IX 1945, Ялта) — рос. діяч дореволюц. і радянського кіно. Роботу в кіно почав 1906 як представник іноз. фірм, 1907—08 налагодив випуск вітчизн. худож. фільмів. У 1911—12 організував «Акціонерне товариство О. Ханжонков» у Москві, побудував кіноательє з найновішою технікою того часу. Під керівництвом Х. починали роботу в кіно П. *Чардинін,* Л. *Кулешов,* В. *Старевич,* І. *Мозжухін,* В. *Холодна* та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював консультантом «Держкіно», зав. виробництвом «Пролеткіно». У 1937 випустив кн. «Перші роки російської кінематографії».

ХА́НКА — озеро на Далекому Сході СРСР (Примор. край РРФСР), на кордоні з Китаєм. Лежить на Приханкайській низовині у тектонічній улоговині. Довж. 95 км, шир. 65 км, пл. 4190 км². Пересічна глиб. 4 м, найбільша — 10,6 м. В Х. впадає 13 річок, витікає Сунгача (прит. Уссурі). Замерзає наприкінці листопада, скресає у квітні. Дно вкрите потужним шаром мулу. З риб водяться сазан, карась, щука, сом, окунь та ін.; є черепахи. Багатий рослинний світ — реліктовий лотос, гігантське латаття евріала, листя якого досягає 2 м, водяний горіх та ін. Місце гніздування птахів.

ХА́НКО — півострів на Пд. Зх. Фінляндії. Вдається на 35 км у Фінську зат. Балтійського м. Поверхня — погорбована рівнина, вкрита хвойними та мішаними лісами. На пд.-зх. узбережжі — незамерзаючий порт Ханко. Поблизу Х. (Гангута) відбувся *Гангутський бій 1714.* За договором з Фінляндією 1940 Х. було передано СРСР в аренду на 30 років і на ньому було створено військ.-мор. базу. Відповідно до угоди про перемир'я з Фінляндією 1944, закріпленої мирним договором 1947, СРСР відмовився від своїх прав на аренду Ханко.

ХА́ННА Жорж (Джурджі; 1891; Шувейфат, Ліван — 13.III 1969, Бейрут) — ліван. письменник, філософ, громад. діяч. За фахом лікар. У циклі політ. брошур порушував проблеми нац.-визв. боротьби і розвитку араб. л-ри. Автор книг про СРСР: «Я повертаюся з Москви» (1947), «Мандрівка в новий світ» (1951), «Другий раз у Москві» (1955). У повісті «Жерці храму» (1953) вперше в араб. л-рі показав організовану боротьбу робітників за свої права, нац. визволення і мир. Роман «Біженка» (1953) — про тяжку долю палестин. біженців. Життю простих людей присвятив романи «Могутній Убейд» (1955), «Сім'я Аліф Каф» (1956), «Трагедія матері» (1959), «Два роки» (1960). Був членом Всесвітньої Ради Миру. В 1963 вийшли його мемуари «Перед відходом».

Тв.: Укр. перекл.— Жерці храму. К., 1958; Рос. перекл.— Жрецы храма. М., 1955; Шумиха в философии. М., 1965. *Ю. М. Кочубей.*

ХА́НОВ Олександр Олександрович [н. 29.IV (12.V) 1904, Петербург] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1973).
В 1924—34 працював у Моск. театрі Пролеткульту, з 1934 — актор Театру Революції (тепер Театр ім. В. Маяковського). Серед ролей — Шульга («Молода гвардія»

за Фадеєвим), Стрижень, Огнєв («Загибель ескадри», «Фронт» Корнійчука), Едіп («Цар Едіп» Софокла). Знімався в кіно (роль Козьми Мініна у фільмі «Мінін і Пожарський»). Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1949.

ХАНО́Й — столиця В'єтнаму. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на р. Хонгха (Червоній). Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, міжнар. аеропорт (у передмісті Зялам). 2,6 млн. ж. (1979, з передмістями). Місто засн. в 5 ст. (за ін. даними — у 8 ст.). У 9—11 ст. мало назву Дайла, в 11 ст.— 1833 — Тхангланг або Донгкінь. З серед. 80-х рр. 19 ст. Х. — адм. ц. франц. протекторату Тонкін, з 1902 — столиця Франц. Індокитаю. Під час 2-ї світової війни Х. з 1940 був окупований япон. військами. В ході *Серпневої революції 1945 у В'єтнамі* влада в Х. 19.VIII 1945 перейшла до рук народу. 2.IX 1945 в Х. проголошено утворення Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ). З 1945 Х.— столиця ДРВ. Під час Війни Опору в'єтнамського народу 1945—54 Х. окуповували франц. війська. З 2.VII 1976 Х. — столиця СРВ. Розвинута маш.-буд. пром-сть. Підприємства деревообр., керамічної, буд. матеріалів, текст. (шовкової та бавовняної), швейної і харчосмакової (у т. ч. рисоочисної і тютюнової) пром-сті, по ремонту вагонів, паровозів та автомашин. Розвинуті кустарні промисли й художні ремесла. *Ханойський університет*, політехнічний (збудований з допомогою СРСР), пед., фінанс., мед., фарм., автомобільного і залізничного транспорту, іригації та енергетики, економіки і планування та ін. ін-ти; консерваторія, Школа нац. муз. театру, Вища драм. школа та ін. вузи. Держ. комітет сусп. наук СРВ, в який входять н.-д. ін-ти л-ри, економіки, історії, філософії, права; Держ. к-т по науці і техніці, куди входять н.-д. ін-ти хімії, лісівництва, риборозведення, мір і стандартів, відділи математики та фізики, н.-д. центр «Нгіадо» (створений з допомогою СРСР), де проводяться дослідження в галузі математики, фізики, хімії, біології й наук про Землю та ін. наукові заклади. Найбільші б-ки — Нац. СРВ, Центр. наукова, ун-ту. Музеї: Хо Ші Міна, Революції, історичний, В'єтнам. нар. армії, художній, боротьби в'єтнам. народу проти амер. і кит. вояччини. Бот. сад. Театри: Держ. опери та балету, Центр. драм., Міський, ляльок; цирк, кіностудія.

Серед архіт. пам'яток: середньовічні — пагода Дьєн-Бо на одному стовпі (Мот-Кот, 1049; відбудовано 1955), Храм двох сестер Чинг, Храм Нефритової гори на оз. Повернутого меча, Храм Чан-Ву, Храм л-ри, присвячений Конфуцію (1070); Мавзолей Хо Ші Міна (1975), Політехнічний інститут (1965, рад. арх. Є. Будник та ін.).

Ханой. На одній з вулиць міста.

Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *В'єтнам*, т. 2, с. 448—449.

ХАНО́ЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Засн. 1918. З 1956 починається шлях сучас. Х. у. В 1982/83 навч. р. в ун-ті були ф-ти: природничих наук, геології і географії, л-ри і філології, історії, в'єтнамської мови (для зарубіжних студентів), на яких навчалося 1500 студентів. Виходить «Університетський журнал». *А. В. Санцевич.*

ХА́НСЕН (Гансен; Hansen) Алвін (23.VIII 1887, Вайборг, шт. Пд. Дакота — 1976) — амер. бурж. економіст, представник *неокейнсіанства.* Навчався у Вісконсінському ун-ті. З 1915 — на викладацькій роботі в різних ун-тах. Х. розглядав кризи, хронічне недовантаження підприємств тощо не як результат суперечностей капіталізму, а як наслідок недостатнього втручання д-ви в економіку. Х., зокрема, рекомендував збільшувати субсидії монополіям, посилювати мілітаризацію економіки, незважаючи на *інфляцію* та ін. Х.— прихильник бурж.-реформістських концепцій *«мішаної економіки»*, *«загального добробуту держави»*.

ХАН-ТЕ́НГРІ — гірська вершина в Центр. Тянь-Шані, на межі Кирг. РСР і Каз. РСР. Вис. 6995 м. Має форму *піка.* У районі Х.-Т. значне зледеніння. Перше сходження на Х.-Т. здійснили рад. альпіністи 1931. Пік досліджували український геолог В. В. *Різниченко*, а також українська експедиція (1932).

ХА́НТИ (самоназва ханте — людина; застаріла назва — остяки) — народ, який живе в нижній течії р. Обі, Іртишу та по їхніх притоках в Ямало-Ненецькому авт. окрузі і *Ханти-Мансійському автономному окрузі* Тюмен. обл., а також у Том. обл. РРФСР. Чисельність — 21 тис. чол. (1979, перепис). Мова — хантийська (див. *Хантийська мова*). За мовою, г-вом, культурою Х. близькі до *мансі*. Х. сформувалися на межі нашої ери внаслідок змішання місц. населення з уграми, що прийшли з Приіртишшя. Осн. заняттями Х. були мисливство і рибальство, у пн. Х.— також оленярство. В Х. існували тотемічні вірування (див. *Тотемізм*). У 18 ст. у них було формально запроваджено *православ'я*. За роки Рад. влади життя Х. докорінно змінилося.

ХАНТИ́ЙСЬКА МО́ВА — мова *хантів*. Належить до угорської групи фінно-угорської сім'ї мов. Розмовляють нею понад 14 тис. чол. (1979, перепис). У Х. м. є багато діалектів, які об'єднують у дві групи: західну й східну. Єдиної літ. Х. м. немає, писемність створено на 4 діалектах. Характерні риси Х. м.: наявність довгих і коротких голосних; іменник має категорії числа, особової присвійності й відмінка, дієслово — категорії способу, часу, стану, особи, означеності — неозначеності. Алфавіт з 1930 на лат. графічній основі, а з 1937 — на російській.

Літ.: Терёшкин Н. И. Хантыйский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 3. Финно-угорские и самодийские языки. М., 1966. *М. І. Терьошкін.*

ХА́НТИ-МАНСІ́ЙСЬК (до 1940 — Остяко-Вогульськ) — місто, центр Ханти-Манс. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Іртиші (прит. Обі). Річковий порт, аеропорт. Рибоконсервний комбінат, виробниче об'єднання «Хантимансійськліс». Підприємства харч. пром-сті. Дослідна станція н.-д. ін-ту с. г. Пн. Зауралля, відділення Сибірського н.-д. ін-ту рибного господарства. Педагогічне, медичне та торговокооперативне училища. Краєзнавчий музей. Х.-М. засн. 1931, місто з 1950.

ХА́НТИ-МАНСІ́ЙСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ (до 1940 — Остяко-Вогульський нац. округ, до 1977 — Ханти-Мансійський нац. округ) — у складі Тюменської обл. РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований в центр. частині Зх.-Сибірської рівнини. Площа 523,1 тис. км². Нас. 831 тис. чол. (на 1.I 1983). В окрузі живуть ханти, мансі, росіяни, татари, українці та ін. Міського населення 83 %.

Поділяється на 7 районів, має 6 міст і 21 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Ханти-Мансійськ*. Х.-М. а. о. нагороджено орденом Леніна (1970) і орденом Дружби народів (1972). Поверхня рівнинна (Середньообська і Кондинська низовини), на Зх.— схили Пн. та Приполярного Уралу. Корисні копалини: нафта, газ, буре вугілля, торф. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —20, —22°, липня +16, +18°. Опадів 400—500 мм на рік. Найбільші ріки — *Об* (у межах округу 1218 км) з прит. *Іртишем*. Багато озер і боліт. Грунти переважно торфово-болотні й підзолисті. Під лісом понад 30 % тер. округу. Переважають хвойні породи (сосна, ялина, кедр), на крайній Пн.— тундра. В межах округу Кондо-Сосьвинський боброво-соболиний заповідник.

Пік **Хан-Тенгрі.**

Ханти-Мансійський автономний округ. Бронзова бляха з антропоморфними зображеннями. 1-е тисячоліття.

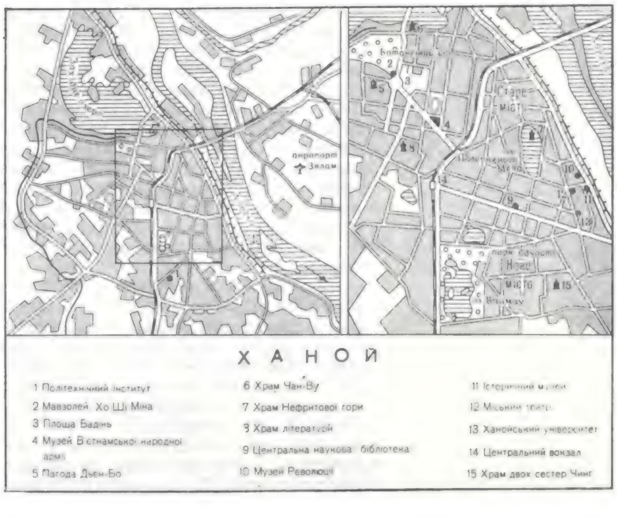

Е. Хара.

Провідні галузі пром-сті: нафтова, газова, електроенергетична, лісова та рибна. Родовища нафти — Самотлорське, Усть-Баликське, Мамонтовське та ін. Газ переробляють на 8 з-дах. Працює Сургутська ДРЕС. Лісозаготівлі, виробн. пиломатеріалів і шпал (Кондинський лісопром. комбінат — найбільший у Зх. Сибіру, виробниче об'єднання «Хантимансійськліс» у Ханти-Мансійську, лісопильно-деревообр. комбінат у с-щі Совєтському). Рибокомбінати та рибозаводи — в містах Ханти-Мансійську, Нижньовартовську, Сургуті, смт Березовому, Кондинському, Октябрському. Спеціалізація с. г. — оленярство (пн. райони), хутровий промисел, кліткове звірівництво (сріблясто-чорна лисиця, голубий песець, норка). Розводять також велику рогату худобу, свиней, коней. Вирощують кормові культури, картоплю, овочі. Навколо міст — тепличні г-ва. Осн. види транспорту — річковий (судноплавство по Обі, Іртишу), повітр. (аеропорти в Сургуті, Нижньовартовську, Нефтеюганську, Березовому, Ханти-Мансійську та ін.) і трубопровідний (нафтопроводи: Шаїм — Тюмень, Усть-Балик — Омськ, Усть-Балик — Курган — Уфа — Альметьєвськ, Нижньовартовськ — Куйбишев, Сургут — Полоцьк; газопроводи Уренгой — Грязовець, Уренгой — Челябінськ та ін.). З-ці: Тавда — Сотник, Івдель — Об, Тюмень — Сургут — Нижньовартовськ.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. нинішнього Х.-М. а. о. налічувалося 35 поч. шкіл, серед. спец. навч. закладів не було. В 1983/84 навч. р. в окрузі діяло 225 загальноосв. шкіл (понад 131 тис. учнів), 25 дитячих музично-худож. шкіл, 9 профес.-тех. училищ (5,7 тис. учнів), 6 серед. спец. навч. закладів (3,9 тис. учнів). Функціонують 422 масові б-ки з фондом бл. 5 млн. одиниць зберігання, 271 клубний заклад, 411 кіноустановок, 3 держ. музеї, нар. ансамблі танцю «Сургут» і «Хорам», нар. вокально-етногр. ансамбль «Місне». В окрузі виходять 17 газет, з них 2 окружні: «Ленін пант хуват» («По ленінському шляху», хантийською мовою) і «Ленинская правда». Працює окружний комітет по телебаченню і радіомовленню. Транслюються передачі Всесоюзного, окружного і обласного радіо. Передачі окружного радіо ведуться мовами ханти і російською. Телепередачі ретранслюються по системі «Орбіта». На території Х.-М. а. о. під час археологічних розкопок знайдено керамічні посудини, оздоблені орнаментом. Здавна розвинуті різні види декоративно-ужиткового мистецтва (художньо розшитий одяг зі шкіри і хутра; посудини і скриньки з лубу).

В. М. Трифонов (культура).

ХАНУ́М Тамара (н. 1906) — узб. рад. співачка і танцівниця, нар. арт. СРСР. Див. *Тамара Ханум.*

ХА́НЧЕВ Веселин Симеонов (4.IV 1919, м. Стара Загора — 4.XI 1966, Софія) — болгарський письменник. Член Болг. компартії з 1944. В першій зб. віршів «Іспанія на хресті» (1937) виступив на захист респ. Іспанії. В ліричному щоденнику «Вірші в патронташі» (1954) оспівав героїзм болг. народу в боротьбі проти фашизму. В поетичних збірках «Лірика» (1960), «Щоб залишитись» (1965) стверджував активну життєву позицію сучасника. Автор п'єс «Золото», «Отруйний хліб», «Двоє і смерть» та ін. Звертався також до гумору і сатири (зб. «Смішний пантеон», 1957, та ін.). Писав і для дітей. Перекладав твори франц., рос. та укр. поетів.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Рос. перекл.— Избранная лирика. М., 1970.

В. О. Захаржевська.

ХАНЧЕРЛІОГЛУ́ Орхан (Hançerlioğlu; н. 19.VIII 1916, Стамбул) — тур. письменник. Літ. діяльність почав як поет (зб. віршів «Іскра», 1936). Популярність здобув прозовими творами. В романах «Світ темряви» (1951), «Незасіяні землі» (1954) показав тяжке становище тур. селян. Провідна тема творів — життя й побут різних соціальних верств сучасного капіталістичного міста. Автор романів «Великі риби» (1952), «Гра» (1953), «Алі» (1955), «Сьомий день» (1957), «Море, що б'ється в наш берег» (1960) та ін., статей і нарисів, зокрема про рос. літературу.

Тв.: Укр. перекл.— Великі риби. К., 1958; Алі. К., 1960; Рос. перекл.— Город без людей. М., 1960.

О. І. Ганусець.

ХАНЧЖО́У — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Чжецзян. Значний порт при впадінні р. Фучуньцзяну в зат. Ханчжоувань Сх.-Китайського м., кінцевий пункт пд. частини Великого каналу. Залізнична станція. 960 тис. ж. (1970). Найрозвинутіша шовкова пром-сть. Металообр., джутові, гумові, буд. матеріалів, паперові, чаєобробні підприємства. Електронна пром-сть. Кустарні промисли (у т. ч. вироби з бамбуку, вишивання по шовку). Ун-т та ін. вузи. Передмістя Х., зокрема мальовничий район оз. Сіху, є курортною зоною. Х. засн. 589.

ХАНЬ — імператорська династія в Китаї, яка правила з 206 до н. е. до 220 н. е. Засновник династії Х. Лю Бан (до цього був керівником повстання, яке скинуло дин. *Цін*) об'єднав країну, створивши централізовану імперію. Офіц. ідеологією за дин. Х. стало *конфуціанство.* Імператори з дин. Х. вели загарбницькі війни, що значно розширило тер. д-ви. За правління Х. було встановлено культур. і торг. зв'язки з д-вами Серед. Азії та Індії. Дин. Х. втратила владу внаслідок сел. повстань (див. *«Червонобровних» повстання, «Жовтих пов'язок» повстання*) і міжусобної боротьби військ.-феод. клік.

ХАНЬ ФЕЙ (Хань Фейцзи; 280—233 до н. е.) — один із засновників легістської школи (*фацзя*) в Стародавньому Китаї. Сановник. Автор більшості розділів трактату «Хань Фейцзи». Намагаючись поєднати *даосизм* із вченням школи Фацзя, тлумачив *дао* як юрид. закон, якому підпорядковується все, крім самого «дао» і правителя. Обстоюючи *абсолютизм,* деспотичну форму правління (див. *Деспотія*), розробив конкретні заходи щодо управління адміністративним апаратом. Був противником релігійної містики.

ХАНЬ ЮЙ (768, м. Наньян, пров. Хенань — 824) — китайський письменник і мислитель. Займав високі державні посади, писав життєписи, есе, вірші, оди тощо. Виступав проти буддизму, даосизму, монастирів, служителів культу, що грабували народ і країну, мріяв про суспільство «великого єднання», основане на ідеалах copод. конфуціанства (трактати «Про шлях», «Про людину», доповідь «Про кістку Будди» та ін.). В л-рі боровся за «стародавній стиль», простий за мовою, вільний за формою.

Тв.: Рос. перекл.— [Твори]. В кн.: Хань Юй, Лю Цзун-юань. Избранное. М., 1979. *І. К. Чирко.*

ХА́О — розмінна монета Соціалістичної Республіки В'єтнам, дорівнює $^1/_{10}$ *донга.*

ХАО́С (грец. χάος, від χαίνω — розверзаюсь) — 1) У грец. міфології вічний темний безмежний простір, що існував до створення світу. Х.— джерело Всесвіту, він породив *Гею* (Землю), *Ерота* (кохання), *Ереба* (морок) і *Нюкту* (ніч), від яких нібито походить усе живе на Землі. 2) Переносно Х.— цілковите безладдя.

ХА́ПХА́Л — ущелина на пд. схилі *Головного пасма Кримських гір,* біля с. Генеральського (на Пн. Сх. від Алушти). По дну Х. протікає р. Улу-Узень з порогами та водоспадами (найбільший — *Джур-Джур*). На схилах — буковий і грабовий ліс з домішкою дуба, липи, кизилу; трапляється тис, плющ. Ландшафтний заказник респ. значення. Об'єкт туризму. *О. В. Єна.*

ХА́РА (Jara) Віктор (28.IX 1938, м. Чільян — 15.IX 1973, Сантьяго) — чіл. співак, композитор, театр. режисер. Член ЦК Спілки комуністичної молоді Чілі. Був одним із представників руху «нова чілійська пісня», що об'єднував демократичні кола митців у боротьбі за народне мистецтво. Був солістом і худож. керівником кількох фольклорних ансамблів, постановником масових вистав. До своїх пісень писав сам і музику. Найвідоміші пісні Х.: «Заклик до землероба», «Вільна пісня», «Право жити в мирі», «Пам'ятаю тебе, Амандо», «Маніфест». У 1959 та 1971 був як співак на гастролях у Рад. Союзі. Заарештований 11.IX 1973 і вбитий фашистами в Сантьяго.

Тв.: Укр. перекл.— [Пісні]. «Дніпро», 1975, № 4; [Пісні]. «Всесвіт», 1981, № 6; Стадіон Чілі. В кн.: Нескорені. К., 1982.

С. Ю. Борщевський.

ХА́РА (Jara) Еріберто (10.VI 1879, Орісаба — 17.IV 1968, Мехіко) — держ. і громадський діяч Мексіки, генерал (1926). Учасник *Мексіканської революції 1910—17.* У 1934—40 — у складі уряду Л. *Карденаса-і-дель-Ріо,* 1941—46 — морський міністр. У післявоєнні роки — активний учасник *Руху прихильників миру.* Член *Всесвітньої Ради Миру* (з 1950). Почесний президент Мекс. к-ту захисту миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

ХАРА́ДЗЕ Євген Кирилович [н. 18 (31).X 1907, Тбілісі] — груз. рад. астроном, президент АН Груз. РСР (з 1978), акад. АН Груз. РСР (з 1955), чл.-кор. АН СРСР (з 1979), засл. діяч науки Груз. РСР (з 1961). Член КПРС з 1942. Закінчив (1930) Тбіліський ун-т. З 1932 (з дня заснування) — директор Абастуманської астрофіз. обсерваторії АН Груз. РСР, одночасно (1937—68) працював у Тбіліському ун-ті (з 1949 — професор, 1959—65 — ректор). У 1960—73 — голова Комісії зоряної астрономії Астроради АН СРСР. У 1976—82 — віце-президент Міжнар. астр. союзу. Осн. наук. праці в галузі дослідження міжзоряного поглинання світла зір. Депутат Верх. Ради СРСР 9 — 11-го скликань. Нагороджений орденом Леніна.

ХАРАКІ́РІ (япон., від хара — живіт і кіру — різати), сепуку — спосіб самогубства в Японії за часів феодалізму і пізніше. Було поширене серед *самураїв*. Х. виконувалося як покарання за ухвалою суду або добровільно (на ознаку вірності самурая сюзеренові, протесту самурая в разі приниження його гідності тощо).

ХАРА́КС — римський укріплений військ. табір на мисі Ай-Тодор у Криму (руїни його за 8,5 км на Пд. від Ялти). Засн. в 70-х рр. 1 ст. н. е. на місці ранішого поселення *таврів* за правління імп. Веспасіана для захисту *античних держав Північного Причорномор'я* від *скіфів* та ін. племен. Після того, як рим. війська в серед. 3 ст. залишили Х., фортеця стала сховищем для місц. населення. Археол. розкопки провадяться з серед. 19 ст. Відкрито фундаменти будинків, оздоблений мозаїкою водний басейн, водопровід з череп'яних труб та ін. Поза фортечними мурами виявлено святилище 2 ст. і некрополь 4 ст.

ХАРА́КТЕР (від грец. χαρακτήρ — відбиток, ознака, риса, особливість) — сукупність відносно сталих психічних рис людини, що виявляються в її поведінці й діяльності, ставленні до суспільства, колективу, самої себе. У структурі Х. насамперед виділяють риси спрямованості людини, а також вольові риси, що виявляються у здатності й готовності людини регулювати свою діяльність як за сприятливих, так і за несприятливих умов. В Х. фіксується цілісність духовного життя людини, один з гол. показників її індивідуальності. Конкретно виявляється в складі розуму, звичках людини, її вдачі, особливостях емоційного життя. Х. настільки глибинна й типова ознака людини, що його часто ототожнюють з поняттям «особистість». Природною основою Х. є *темперамент*. Х. може бути визначеним — при наявності однієї або кількох чітко визначених гол. рис; цілісним — при єдності думки, почуттів і поведінки людини; визначеним і цілісним протистоять Х. невизначені й нецілісні (розкидані). В умовах соціалістичного суспільства сформувався новий тип Х.— радянський, якому притаманні вірність ідеалам комунізму, інтернаціоналізм, соціалістичний патріотизм, колективізм, моральна чистота, працелюбність, гуманізм та ін. позитивні людські якості. Формування повноцінного рад. Х. у кожних юнака й дівчини, в кожної рад. людини є одним з найважливіших завдань *комуністичного виховання*. Істотне значення у формуванні Х. має *самовиховання*. Закономірності виявлення й формування Х. вивчає *характерологія*.

Літ.: Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961; Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977.

В. І. Войтко.

ХАРАКТЕРИ́СТИКА (від грец. χαρακτηριστικός — той, що служить відмітною ознакою) — сукупність специфічних ознак, властивостей, відомостей, позитивних рис чи недоліків особи, явища, предмета тощо. Щодо людини Х. може бути політ., трудовою, службовою, моральною. Існує художня Х. персонажів. У педагогіці й пед. психології говорять про психолого-пед. Х. учня, студента, слухача.

ХАРАКТЕРИ́СТИКА ЛОГАРИ́ФМА — ціла частина десяткового *логарифма* числа.

ХАРАКТЕРИСТИ́ЧНЕ РІВНЯ́ННЯ — 1) Матриці — *алгебраїчне рівняння* виду

$$\begin{vmatrix} a_{11}-\lambda & a_{12} & \dots a_{1n} \\ a_{21} & a_{22}-\lambda & \dots a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots a_{nn}-\lambda \end{vmatrix} = 0,$$

де числа a_{ij} *визначника* в лівій частині рівняння становлять певну квадратну *матрицю* $A = \| a_{ij} \|$ n-го порядку. Лівою частиною Х. р. є т. з. характеристичний многочлен відносно λ, старший член якого дорівнює $(-1)^n\lambda^n$. Корені Х. р. $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n$ наз. власними характеристичними числами матриці A. До вивчення Х. р. приводить ряд задач з математики, фізики тощо.

2) Х. р. лінійного диференціального рівняння зі сталими коефіцієнтами $a_0y^{(n)} + a_1y^{(n-1)} + \dots + a_{n-1}y' + a_ny = 0$ — алгебр. рівняння $a_0\lambda^n + a_1\lambda^{n-1} + \dots + a_{n-1}\lambda + a_n = 0$, яке утворюють з даного диференціального рівняння, замінюючи функцію та її похідні відповідними степенями λ.

ХАРАКТЕРИСТИ́ЧНІ СПЕ́КТРИ — лінійчасті *рентгенівські спектри*. Зумовлені електронними переходами на внутр. оболонки атомів. *Довжини хвиль* Х. с. лежать в інтервалі від 10^{-2} нм до 50 нм і залежать від атомного номера елемента (див. *Мозлі закон*). Х. с. не виявляють періодичних закономірностей, властивих *спектрам оптичним*, оскільки різні елементи мають подібну будову своїх внутр. оболонок. Див. також *Рентгенівське проміння*.

ХАРАКТЕРОЛО́ГІЯ (від *характер* і грец. λόγος — вчення) — вчення про характер. Як галузь дослідження розвинулась гол. чином у нім. психології 1-ї пол. 20 ст. Термін запровадив нім. філософ Ю. Банзен (1867). Перший систематичний аналіз аспектів характеру зробив Л. Клагес. Бурж. Х. розглядає характер як незмінну структуру рис, пов'язаних з природженими факторами — ендокринним (Е. Кречмер) чи морфологічним (У. Шелдон), або як утворення, що є результатом розв'язання конфліктних ситуацій у ранньому дитинстві *(психоаналіз)*. У *фрейдизмі* та окремих течіях *глибинної психології* характер з'ясовується на основі інстинктів, *несвідомого* та ірраціонального. Діалектико-матеріалістичне тлумачення характеру людини виходить з того, що в ньому нерозривно поєднуються індивідуальне й типологічне, успадковане *(задатки)* й набуте в ході соціально-істор. розвитку. На противагу метафіз. розумінню характеру як незмінної, генетично запрограмованої сутності, природного «захисного панцира» особи, рад. психологія підкреслює соціальну зумовленість характеру, формування його під впливом соціальних умов і виховання.

Т. М. Козіна.

ХАРАМБА́ШИЧ (Harambašić) Август (псевдоніми: С. Гетьманов, Тугоміл, Хорват та ін.; 14.VII 1861, м. Доний Михоляць — 16.VII 1911, м. Стеневаць) — хорват. письменник, публіцист і перекладач. Автор збірок «Свобода» (1883), «Раб» (1888), «Поеми» (1889), «Вибрані поезії» (1895), «Римські сонети» (1899). Кращі твори Х. пройняті ідеями боротьби за визволення поневоленої батьківщини, єднання всіх слов'ян. У 1887 видав книгу своїх перекладів «Тарас Шевченко. Поеми» (серед 9 перекладених творів — «Гайдамаки», «Катерина», «Наймичка», «Неофіти») з великою статтею про життя і творчість укр. поета. У 1888—99 опублікував переклади ще 5 поем і 12 поезій Т. Шевченка. В кн. «Марко Вовчок. Народні оповідання» (1899) увійшли переклади 18 творів укр. письменниці. В передмові до книги Х. підкреслив антикріпосницький, демократичний характер її творів.

Літ.: Ющук І. П. Т. Г. Шевченко в перекладах А. Харамбашича. В кн.: Міжслов'янські літературні взаємини, в. 2. К., 1961; Базилівський М. П. Тарас Шевченко і Август Харамбашич. «Всесвіт», 1962, № 3.

М. П. Базилівський.

Є. К. Харадзе.

А. Харамбашич.

ХАРА́ППА — руїни одного з основних центрів хараппської цивілізації (археологічна культура серед. 3-го тис.— 17—16 ст. до н. е. на тер. сучасних Індії та Пакистану) поблизу старого русла р. Раві в Пакистані. Поселення відкрито 1921.

ХАРА́РЕ (до 1982 — Солсбері) — столиця Зімбабве, гол. політ. і екон. центр країни. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 641 тис. ж. (1979). Підприємства маш.-буд., металообр., хім., буд. матеріалів, меблевої, текст., швейної, харчосмакової (зокрема цукр. і тютюнової) пром-сті. В районі міста — видобування золота. Ун-т, політех. та пед. коледжі. Нац. галерея Зімбабве. Х. засн. 1890.

ХА́РА-ХО́ТО — руїни міста-фортеці Едзіна (або Хейжунчен) у пониззі р. Едзін-Голу на території МНР. Вперше місто згадується на поч. 11 ст., 1226 зруйноване *Чінгісханом*. Археол. дослідження руїн Х.-Х. провадила експедиція під керівництвом П. К. *Козлова* 1908, 1909, 1926. Відкрито залишки фортечних стін з баштами, культових будівель, жител, храмів, знайдено

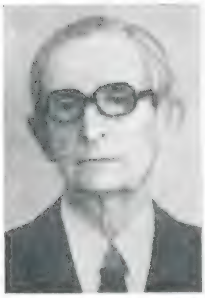

Ю. Б. Харитон.

О. О. Харкевич.

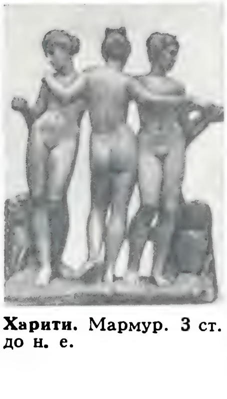

Харити. Мармур. 3 ст. до н. е.

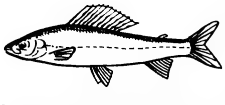

Харіус європейський.

знаряддя праці, вироби з кераміки, шовку, вовни, шкіри, бавовни, фарфору, монети, паперові гроші, а також понад 2 тис. книжок і рукописів тангутською, китайською, тібетською та ін. мовами. Знахідки з Х.-Х. зберігаються в *Ермітажі*.

ХАРБІ́Н — місто на Пн. Сх. Китаю, адм. ц. провінції Хейлунцзян. Розташований на р. Сунгарі. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, аеропорт. Бл. 2 млн. ж. (1974). Найрозвинутіше машинобудування: електроенерг., судно-, приладо-, верстато- і вагонобудування, виробн. с.-г. техніки тощо. Хім., деревообр., буд. матеріалів, паперова, шкіряна, текст. (у т. ч. льонокомбінат, збудований з допомогою СРСР) і харчосмакова пром-сть. В місті — вищі учбові заклади, н.-д. ін-ти. Х. засн. 1898 у зв’язку з буд-вом Росією Кит.-Сх. залізниці.

ХА́РДІ (Гарді; Hardy) Годфрі Гаролд (7.II 1877, Кранлі — 1.XII 1947, Кембрідж) — англ. математик, член Лондонського королівського т-ва (з 1910), почесний член АН СРСР (з 1934). Навчався в Кембріджському ун-ті. Основні наукові праці в галузі теорії чисел і теорії функцій. В теорії чисел Х. займався діофантовими наближеннями, адитивною теорією чисел, простими числами і дзета-функцією; в теорії функцій — тригонометричними рядами і дослідженням нерівностей. Ряд праць Х. присвячено теорії інтегральних перетворень і теорії інтегральних рівнянь, а також генетиці.

ХА́РДІ Томас (1840—1928) — англ. письменник. Див. *Гарді* Томас.

ХА́РДІ — ВА́ЙНБЕРГА ФО́РМУЛА, Харді — Вайнберга закон — основна математична формула *популяційної генетики*, за якою в нескінченно великій *популяції* (при наявності *панміксії* та відсутності тиску мутаційного процесу, міграції, *добору природного*) починаючи з другого покоління встановлюються такі співвідношення між частотами *генотипів* AA, Aa, aa:

$$p^2 : 2p\,(1 - p) : (1 - p)^2,$$

де p — довільно задана початкова частота *алеля* A. Одержана 1908 незалежно англ. математиком Г. *Харді* й нім. лікарем В. Вайнбергом. Широко застосовується, особливо в *генетиці медичній*, для наближеної оцінки частоти гетерозигот Aa при повному домінуванні (див. *Домінантність*). Використовуючи Х.—В. ф., С. С. *Четвериков* (1926) передбачив неминучість великої генетичної гетерогенності природних популяцій.

М. В. Глотов.

ХА́РЕР, Харар — місто на Сх. Ефіопії, адм. ц. провінції Харер. 51 тис. ж. (1975). Центр обробки і торгівлі кавою та ін. с.-г. продуктами. Текст. та олійницькі підприємства. Кустарне виготовлення металевих та гончарних виробів, вичинка шкір.

ХАРИДЖИТИ (від араб. хаварідж — ті, що вийшли, обурились), ін. назва — шура (ті, які жертвують собою за переконання) — прибічники однієї з радикальних сект у ранньому *ісламі*. Рух Х. зародився в 7 ст. у період гострої боротьби за верховну владу в араб. *Халіфаті* і відобразив протест трудящих верств населення Іраку та Західного Ірану проти гніту династії *Омейядів*. У 684 серед Х. стався розкол, який призвів до утворення нових угруповань і течій, зокрема Х.-ібадитів (абадитів), азракітів, софритів і нуккаритів. Х. нині є в Омані, ряді д-в Пн. Африки і деяких ін. араб. країнах.

ХАРИ́ТИ (Χάριτες) — 1) У грец. міфології богині вроди, принадності й витонченості; їх вважали дочками *Зевса*. Х. було три: Євфросинія — радість, Талія — процвітання та Аглая — блиск. Х. скрізь супроводили *Афродіту, Гермеса, Діоніса* та ін. богів. У рим. міфології їм відповідали *грації*. 2) Переносно (іноді іронічно) Х.— досконалі красуні.

ХАРИТО́Н Юлій Борисович [н. 14 (27).II 1904, Петербург] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1953), тричі Герой Соціалістичної Праці. Член КПРС з 1956. Закінчив (1925) Ленінгр. політех. ін-т. У 1921—31 працював у Фіз.-тех. ін-ті АН СРСР, 1926—28 — у Кавендішській лабораторії у Е. *Резерфорда*. З 1931 — в Ін-ті хім. фізики та ін. н.-д. закладах. Визначив критичний тиск кисню при окисленні пари фосфору. Розробив теорію розділення газів центрифугуванням. Х. та його учням належать основоположні праці з фізики горіння та вибуху. Разом з Я. Б. *Зельдовичем* уперше (1939) розрахував ланцюгову реакцію поділу урану. Депутат Верх. Ради СРСР 3—11-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1956. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1954. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1982.

ХАРИТО́НЕНКИ — укр. капіталісти-цукрозаводчики і землевласники серед. 19 — поч. 20 ст. Походили з селян-чумаків Сумського пов. Харків. губ. Їм належали в Сумському пов. цукрові з-ди, с.-г. економії. Іван Герасимович Х. [1820, слобода Нижня Сироватка, тепер село Сумського р-ну Сум. обл. — 30.XI (12.XII) 1891]. Розбагатів на бакалійній торгівлі, орендував землі, пром. підприємства. Після скасування кріпацтва купував поміщицькі землі, будував цукрові з-ди. В 1890 — один з гол. членів синдикату рафінадних цукрозаводчиків.

ХАРИТО́НОВ Федір Михайлович [11 (24).I 1899, с. Васильєвське, тепер Рибінського р-ну Яросл. обл.— 28.V 1943, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1942). Член Комуністичної партії з 1918. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1931 закінчив вищі стрілецькі курси, 1941 — курси вищого начальницького складу при Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. нач. штабу Пд. фронту, команд. 9-ю армією Пд. фронту, а потім 6-ю армією Ворон. фронту. Очолені Х. війська 6-ї армії брали участь у боях за визволення України. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Кутузова 1-го ступеня, медаллю.

ХА́РІУС (Thymallus) — рід риб род. харіусових ряду лососеподібних. Довж. тіла 25—35 см, маса до 1,5 кг. Спинний плавець високий, складається з 17 променів. Відомо 5 видів, поширених у ріках, рідше озерах помірного і холодного поясу Пн. півкулі. В СРСР — 4 види, у т. ч. на Україні (бас. Дунаю, Дністра, річки Закарпаття) — 1: Х. європейський, або звичайний (Th. thymallus). Тіло (довж. 25— 35 см, маса — до 1,5 кг) видовжене, веретеновидне, вкрите щільною лускою. Спина темно-сіра з дрібними чорними цяточками, черевце — сріблясто-біле, парні плавці жовті або червоні, непарні — фіолетові. Живиться безхребетними, а також мальками та ікрою риб. Нерест у квітні — травні. Плодючість 3—8 тис. ікринок. Статева зрілість настає на 2—3 році життя. Об’єкт місцевого промислу та штучного розведення.

ХАРІШЧА́НДРА Бхаратенду (1850, Бенарес — 1885) — інд. письменник, основоположник багатьох жанрів новітньої л-ри *гінді мовою*. Літ. діяльність починав поезіями і вільними перекладами з *санскриту* у формі драм («Від’ясундар», 1868, «Справедливий Харішчандра», 1874, та ін.). Сучасну драматургію гінді започаткував драмами «Віддана коханню» (1875), «Чандравалі» (1876), «Горе Індії» (1880) та ін., сатир. комедією «Темне містечко» (1881). Автор першого роману гінді мовою (незакінч.), літ.-критичних, публіцистичних статей, памфлетів. Заснував кілька журналів. Твори Х. сповнені патріотизму, пройняті ненавистю до чужоземних гнобителів Індії, протестом проти поневолення людей. З ім’ям Х. пов’язують цілий період у культур. розвитку Індії — «Бхаратенду-юг» (1850—1900). *Ю. В. Покальчук.*

ХАРКЕ́ВИЧ Олександр Олександрович [21.I (3.II) 1904, Петербург — 30.III 1965, Москва] — рад. вчений у галузі електрозв’язку та електроакустики, акад. АН СРСР (з 1964). Закінчив (1930) Ленінгр. електротех. ін-т імені В. І. Ульянова (Леніна). Працював (1929—32) у Центр. радіолабораторії (Ленінград), викладав у Ленінгр. вищих навч. закладах, Львівському політехнічному ін-ті (1944—48), Моск. електротех. ін-ті зв’язку (1952—62). Проводив н.-д. роботу у Фіз.-тех. ін-ті (1941—44), Ін-ті фізики АН УРСР (1948—52). З 1952 — в Ін-ті проблем передачі інформації АН СРСР (Москва), з 1962 — його директор. Осн. праці—з теорії та розрахунку електроакустичних апаратів, теорії інформації, з радіотехніки. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ХА́РКІВ — річка у Бєлг. обл. РРФСР та Харків. обл. УРСР, ліва прит. *Лопані* (бас. Сіверського Дінця). Довж. 74 км, площа бас. 1160 км^2. Бере початок на пд. схилах Середньоросійської височини. Живлення в основному снігове і дощове. Води річки — одне з джерел водопостачання м. Харкова (у межах якого Х. впадає у р. Лопань), використовуються і для зрошування.

ХА́РКІВ — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташований при злитті річок Харкова, Лопані та Уди (бас. Сіверського Дінця). Площа — понад 300 км^2. Населення — 1535 тис. чол. (1984, друге після Києва за кількістю жителів місто УРСР). Поділяється на 9 міських районів.

Засн. на поч. 50-х рр. 17 ст. Вперше згадується (в джерелах) під 1655. В 1656—59 в Х. збудовано фортецю для захисту *Слобідської України* від нападів крим. і ногайських татар. З кін. 50-х рр. 17 ст. до 1765 Х.— полкове місто *Харківського полку*. У 2-й пол. 18 ст. в Х. з’явилися перші пром. підприємства (цегляні, пивоварні та ін. з-ди). В кін. 18 ст. Х. став значним торг. містом, екон. і культур. центром Слобожанщини. У 1765—80 — центр *Слобідсько-Української губернії,* 1780—96 — *Харківського намісництва,* з 1796 — Слобідсько-Укр. губернії, яку 1835 перейменовано на *Харківську губрнію.* З 20-х рр. 18 ст. діяв *Харківський колегіум.* У 1805 в місті відкрито ун-т. У 1869 в Х. засновано «*Харківське товариство грамотності*». В Х. вело революційно-демократичну пропаганду *Харківсько-Київське таємне товариство* (1856—58), відбувся *Харківського університету студентів виступ 1858.* У 60—70-х рр. 19 ст. Х. був одним з центрів народницького руху на Україні. У роботі орг-ції «*Народна воля*» в Х. брали участь А. І. Желябов, С. Л. Перовська, В. М. Фігнер. У 2-й пол. 19 ст. в місті розвивалася маш.-буд. пром-сть. У 1872 в Х. відбувся перший масовий виступ робітників і міської бідноти. В 1886—89 тут діяла одна з перших на Україні революційних організацій перехідного типу від народництва до марксизму — *харківська «Соціально-революційна група робітників».* На початку 90-х рр. 19 ст. в Х. виникли перші марксистські гуртки і групи [див. *Харківська організація РСДРП(б)*]. У 1893 відбувся перший робітн. страйк (у залізничних майстернях). У серпні 1898 було створено Харків. к-т РСДРП, під керівництвом якого відбулися *Харківська політична демонстрація 1900,* студентські виступи і робітн. демонстрації 1901. На поч. 1901 було створено Пд. відділ газ. «*Искра*», виник *харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу».* В січні 1905 в Х. утворено більшовицьку групу «*Вперёд*» на чолі з Артемом (Ф. А. Сергєєвим), яку згодом було перетворено на міський комітет РСДРП. Робітники міста брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905.* У листопаді 1905 було створено *Федеративну Раду харківських комітетів РСДРП.* У грудні спалахнуло *Харківське збройне повстання 1905.* Восени 1912 страйковий рух у Х. набрав масового характеру (див. *Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912—13*). У червні — серпні вибухнув *Харківський страйк чорноробів 1917.* Після Лютневої революції 2—3 (15—16).III 1917 в Х. створено Раду робітн. і селян. депутатів. Вночі проти 9 (22).XII 1917 червоногвардійці разом з прибулими на допомогу петрогр. моряками й робітниками роззброїли контрреволюц. частини *Центральної ради* і встановили в місті Рад. владу. 11—12 (24—25).XII 1917 в Х. відбувся *Перший Всеукраїнський з’їзд Рад,* що проголосив Україну Республікою Рад. У грудні 1918 місто захопила бурж.-націоналістична *Директорія,* проти якої вибухнуло *Харківське січневе збройне повстання 1919.* В Х. відбулися *Третій з’їзд КП(б) України* і *Третій Всеукраїнський з’їзд Рад.* У червні 1919 Х. захопили денікінці. В грудні в результаті *Харківської операції 1919* Х. визволено від білогвардійців. З грудня 1919 до червня 1934 Х.— столиця УРСР, 1925—30 — одночасно центр округу. На *Сьомому Всеукраїнському з’їзді Рад* (10—14.XII 1922), що відбувся в Х., схвалено *Декларацію про утворення СРСР.* З 1932 Х.— обл. центр (див. *Харківська обласна партійна організація*). Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Х. (24.X 1941—23.VIII 1943) в місті діяли підпільні обком і 4 райкоми партії, обком комсомолу. В 1942 і 1943 в районі Х. точилися запеклі бої між радянськими військами та нім.-фашист. окупантами (див. *Харківська операція 1942, Харківські операції 1943*). Місто нагороджено орденами Леніна (1970), Жовтневої Революції (1983).

Пам’ятник Т. Г. Шевченкові. Скульптор М. Г. Манізер, архітектор Й. Г. Лангбард. 1935.

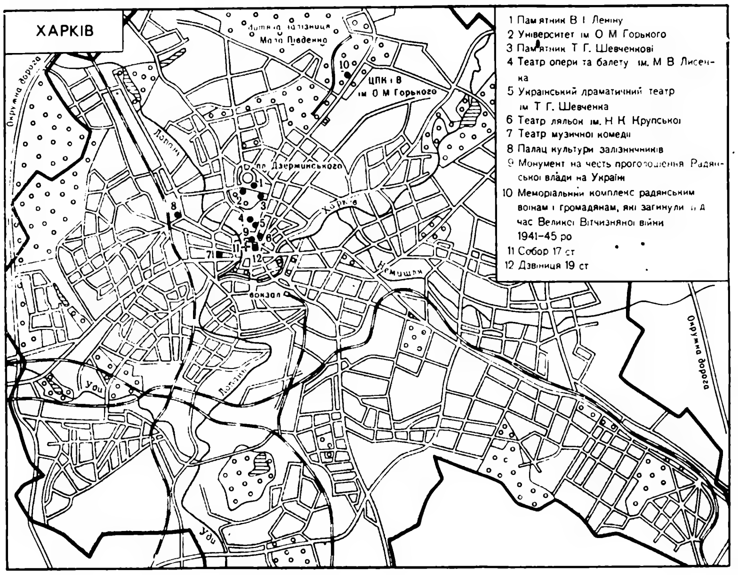
ХАРКІВ
Дитяча залізниця
Мала Південна
10
ЦПКіВ
ім О М Горького
Окружна дорога
Лопань
пл. Дзержинського
1
2
3
4
5
6
7
8
9
11
12
Харків
Немишля
вокзал
Уди
Лопань
Окружна дорога
1 Пам’ятник В І Леніну
2 Університет ім О М Горького
3 Пам’ятник Т Г. Шевченкові
4 Театр опери та балету ім. М В Лисенка
5 Український драматичний театр ім Т Г. Шевченка
6 Театр ляльок ім. Н К Крупської
7 Театр музичної комедії
8 Палац культури залізничників
9 Монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні
10 Меморіальний комплекс радянським воїнам і громадянам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941–45 ро
11 Собор 17 ст
12 Дзвіниця 19 ст

У Х. народилися укр. рад. астроном М. П. Барабашов, рад. парт. і госп. діяч А. О. Близниченко, рад. льотчиця В. С. Гризодубова, укр. рад. фізіолог В. Я. Данилевський, рос. і укр. біохімік О. Я. Данилевський, рад. археолог П. П. Єфименко, рос. історик і літ. критик М. Т. Каченовський, вітчизн. вчений у галузі статистики, етнографії, географії П. І. Кеппен, вітчизн. історик, етнограф, юрист, політ. діяч М. М. Ковалевський, вітчизн. педагог і методист М. О. Корф, вітчизн. астрономи Г. В. Левицький, І. І. Федоренко, рад. вчений у галузі механіки Л. С. Лейбензон, укр. ботанік А. О. Потебня, укр. рад. селекціонер Б. П. Соколов, укр. рад. фармаколог О. І. Черкес, рад. парт. і держ. діячі В. І. Межлаук, І. І. Межлаук, Г. І. Петровський. З Х. пов’язана діяльність рад. парт. діячів М. І. Калініна, О. Д. Цюрупи, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубаря. Тут працювали вчені В. Н. Каразін, І. І. Мечников, М. В. Остроградський, І. І. Срезневський, О. О. Потебня, Л. А. Булаховський, О. І. Білецький та ін.

Меморіальний комплекс радянським воїнам і громадянам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Скульптори В. І. Агібалов, Я. Й. Рик, М. Ф. Овсянкін. Граніт. 1978.

Х.— один з найбільших індустр., наук. і культур. центрів країни. У місті — понад 250 пром. підприємств. У галузевій структурі пром. комплексу Х. визначальна роль належить маш.-буд. і металообр., харч. і легкій галузям пром-сті та виробн. буд. матеріалів. Х.— третій в країні після Москви і Ленінграда і провідний на Україні центр машинобудування. Осн. галузь — енергетичне та електротех. машинобудування [виробничі об’єднання: *Харківський турбінний завод* імені С. М. Кірова, «Укрелектромаш» (див. *Харківський електротехнічний завод*),

Пам'ятник А. С. Макаренкові. Скульптор М. Ф. Овсянкін, архітектор Е. Ю. Черкасов. 1969.

Харківський електромеханічний завод імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (ХЕМЗ); з-ди: *харківський завод «Електроважмаш»* імені В. І. Леніна, електроапарат., «Електромашина», *харківський кабельний завод «Південкабель»* та ін.]. Швидкими темпами розвивається тракторне і с.-г. машинобудування [виробничі об'єднання: *Харківський тракторний завод* імені Серго Орджонікідзе та ряд спеціалізованих підприємств-суміжників, «Серп і молот» (див. *Харківський моторобудівний завод «Серп і молот»*), «Харківтракторозапчастина»; з-ди: тракторних двигунів, тракторних самохідних шасі та ін.]. Широкого розвитку набули верстатобудування та інструм. пром-сть [виробничі об'єднання: верстатобудівне (див. *Харківський верстатобудівний завод* імені С. В. Косіора), по випуску агрегатних верстатів, дослідний технологічної оснастки; інструментальний з-д тощо], а також приладобудування (з-ди: ім. Т. Г. Шевченка, дослідний ДКБ «Теплоавтомат», точного медичного приладобудування, НВО по системам автоматизованого управління та ін.). Близькість Х. до металосировинних та паливних баз зумовила спеціалізацію його на металомісткому машинобудуванні, зокрема транспортному [виробничі об'єднання «Завод імені В. О. Малишева» (див. *Харківський завод транспортного машинобудування* імені В. О. Малишева), Харківське авіаційне об'єднання ім. Ленінського комсомолу, *Харківський велосипедний завод* імені Г. І. Петровського, *Харківський восьмий підшипниковий завод* імені В. І. Леніна], а також гірничо-шахтному, підйомно-трансп. і будівельно-шляховому (з-ди: «Світло шахтаря», підйомно-транспортного устаткування, об'єднання «Будгідравліка» та ін.). Виробництво технологічного устаткування для підприємств торгівлі, комунального г-ва (об'єднання «Кондиціонер», «Торгхолодмаш», «Електропобутприлад», завод торг. машинобудування). Легка промисловість представлена *Харківським виробничим швейним об'єднанням* імені Тинякова, виробн. об'єднаннями «Червона нитка», бавовняним, взут., хутровим, шкіряним «Більшовик», швейними «Харків», «Дитодяг» і «Комунар» та ф-ками панчішною і первинної обробки вовни і *Харківським канатним заводом.* Багатогалузева харч. пром-сть: м'ясо-молочна (м'ясокомбінат, міський молочний комбінат та ін. підприємства), олійно-жирова (жировий комбінат), кондитерська (*Харківське виробниче об'єднання кондитерської промисловості*), пивоварна, парфюмерна, тютюнова, виноробна (виробн. шампанських вин). Великий розмах буд-ва у місті сприяв значному зростанню пром-сті буд. матеріалів, яка базується на багатій сировинній базі області. Підприємства цієї галузі виробляють залізобетонні конструкції, облицьовувальні і метлаські плитки, стінові, покрівельні, азбестоцем., ізоляційні матеріали, гіпс, суху штукатурку тощо. Найбільші підприємства: *Харківський домобудівний комбінат № 1, Харківський плитковий завод* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Хім. промисловість представлена науково-виробничим об'єднанням «Монокристалреактив», заводами «Харпластмас», хімпобутвиробів, автогенним, лакофарбовим «Червоний хімік»; хім.-фарм. і мед. промисловість — *харківським виробничим хіміко-фармацевтичним об'єднанням «Здоров'я»*, з-дами «Точмедприлад», мед. пластмас і стоматологічних матеріалів, хім.-фармацевтичним «Червона зірка». Працюють *Харківський меблевий комбінат* імені М. О. Щорса, деревообр. комбінат, лісопильні і тарні з-ди. Розвинута поліграфічна пром-сть (поліграфічний комбінат, книжкова ф-ка). Х. — значний вузол залізничних, автомоб. та повітр. сполучень. З 1975 діє *Харківський метрополітен.*

Х.— важливий науковий і культурний центр республіки. У 1981/82 навч. р. у місті налічувалося 188 загальноосв. шкіл (бл. 180 тис. учнів), 53 муз., одна хореографічна й 8 худож. шкіл, 38 серед. спец. навч. закладів (56,6 тис. учнів), у системі профес.-тех. освіти — 46 уч-щ (28,5 тис. учнів), 20 вищих навч. закладів, а також спортивний ф-т Київ. ін-ту фіз. культури (всього — 128 тис. студентів). Вузи: *Харківський університет* імені О. М. Горького, *Харківський політехнічний інститут* імені В. І. Леніна, *Харківський авіаційний інститут* імені М. Є. Жуковського, *Харківський інститут радіоелектроніки* імені академіка М. К. Янгеля, *Харківський юридичний інститут* імені Ф. Е. Дзержинського, *Харківський інститут мистецтв* імені І. П. Котляревського, інститути — інженерно-будівельний, інженерів залізничного транспорту, культури, інженерно-екон., мед., пед., громад. харчування, інженерів комунального буд-ва, механізації та електрифікації с. г., автомобільно-дорожній, с.-г., зоовет., худож.-промисловий, фармацевтичний (див. статті про окремі вузи). Працює бл. 150 наук. установ і проектно-конструкторських орг-цій: *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзний науково-дослідний інститут,* н.-д. інститути технології електромашинобудування, осн. хімії, *Харківська астрономічна обсерваторія, Фізико-технічний інститут* АН УРСР, *Кріобіології і кріомедицини проблем інститут* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інститут* АН УРСР, *Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* імені В. Я. Юр'єва, *Ветеринарії експериментальної український науково-дослідний інститут, Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут,* «Діпросталь», «Діпрококс» та ін. Для координації фундаментальних теор. досліджень у галузі природничих, тех. і сусп. наук створено *Північно-Східний науковий центр АН УРСР* (до 1981 — Харків. наук. центр АН УРСР). У місті — 249 б-к різних підпорядкувань і відомств (фонд — понад 12 млн. одиниць зберігання), серед найбільших книжкових зібрань — *Бібліотека харківська наукова* імені В. Г. Короленка (фонд — понад 5 млн. одиниць зберігання) й б-ка Харків. ун-ту (фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання), 79 палаців культури й клубів, 22 кінотеатри, 5 парків культури й відпочинку. Є філармонія, цирк, 6 профес. театрів, 2 держ. музеї — *Харківський історичний музей* і *Харківський художній музей*, 38 музеїв, що працюють на громад. засадах. У Х.— 10 палаців і будинків піонерів та школярів, 13 дит. спорт. шкіл, 8 станцій юних техніків, дит. залізниця та ін. позашкільні заклади. Працюють вид-ва: «Соціалістична Харківщина» — обкому Компартії України, *«Прапор»* — респ. вид-во системи Держкомвидаву УРСР та при Харків. ун-ті — видавничого об'єднання *«Вища школа»*. У Х. міститься *Книжкова палата УРСР* імені Івана Федорова. Виходять обл. газети — *«Соціалістична Харківщина», «Красное знамя»* і «Ленінська зміна», міська — «Вечірній Харків», ряд багатотиражних газет, видається журн. *«Прапор»*. Обл. к-т по радіомовленню й телебаченню. Телецентр.

З 2-ї пол. 18 ст. зросла роль Х. у розвитку укр. культури і л-ри. Осередком літ. життя на цей час був Харківський колегіум, у якому працював укр. письменник і філософ-просвітитель Г. С. Сковорода. З відкриттям університету (1805) Х. стає визначним центром л-ри й філологічної науки. Тут бере початок укр. журналістика (журн. *«Харьковский Демокрит»*, *«Украинский вестник»*, альманахи *«Сніп»*, *«Молодик»*). У Х. жили і працювали Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, поети-романтики Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Петренко, О. Корсун та ін.; у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст.— П. Грабовський, Я. Щоголев, І. Манжура, В. Александров, Х. Алчевська, М. Кропивницький, Г. Данилевський та ін. Письменники Х. підтримували тісні зв'язки з діячами рос. л-ри. Л. Боровиковський був одним з перших перекладачів творів О. Пушкіна укр. мовою. У Х. бували В. Жуковський, М. Гоголь, В. Бєлінський, Л. Толстой, А. Чехов, В. Короленко. У Харків. ун-ті працювали видатні вчені-філологи І. Срезневський, О. Потебня, М. Сумцов, Д. Овсянико-Куликовський та ін. Після встановлення Рад. влади Х. став центром літ. життя України. В умовах гострої ідеологічної боротьби тут розгорнули свою діяльність літ. об'єднання й угруповання *ВУСПП*, *«Молодняк»*, *«Гарт»*, *«Плуг»*, *Вапліте*, *Пролітфронт* та ін. У 20-х рр. в Х. виходило багато періодичних видань: «Літературна газета», журнали і альманахи *«Червоний шлях»*, *«Гарт»*, *«Плуг»*, *«Всесвіт»*, *«Літературний журнал»*, *«Молодняк»*, *«Молодий більшовик»*, *«Літературний ярмарок»* та ін. З Х. пов'язані життя і творчість П. Тичини, В. Сосюри, М. Бажана, В. Блакитного, Остапа Вишні, І. Микитенка, Ю. Яновського, О. Довженка, М. Ірчана, І. Кулика, М. Куліша, Г. Хоткевича, А. Макаренка, С. Борзенка та ін.

В Х. в різний час працювали письменники Ю. Смолич, П. Панч, Я. Мамонтов, Ю. Шовкопляс, І. Багмут, І. Вирган, І. Муратов, М. Трублаїні. У 1934 в Х. почав свою роботу 1-й з’їзд письменників України, на якому було створено Спілку письменників України. У Х. відбулася 2-а міжнародна конференція революц. письменників (1930), у якій взяли участь відомі рад. та зарубіжні письменники О. Серафимович, О. Фадєєв, Й. Бехер, А. Зегерс, Д. Джерманетто, Сяо Сань (Емі Сяо), В. Броневський, М. Залка та ін.

У різні роки Х. відвідали М. Горький, В. Маяковський, Р. Роллан, А. Барбюс, Т. Драйзер, Ю. Фучік. Харків. орг-ція Спілки письменників України (з 1934).

Архіт. пам’ятки: Покровський собор (1689), Успенський собор (1771, дзвіниця — 1824—33, арх. Є. Васильєв; іл. див. до ст. *Дзвіниця*, т. 3, с. 337), Катерининський палац (18 ст.; тепер гол. корпус Укр. заочного політех. ін-ту), будинок кол. казенного уч-ща (1785; тепер індустр. технікум), архієрейський будинок (тепер істор. музей), провіантські склади (обидва — 18 ст., арх. П. Ярославський); Земельний (1898) та Моск. (1900) банки, будинки б-ки ім. В. Г. Короленка (1898), мед. т-ва (1911; тепер ім. І. І. Мечникова; всі — арх. О. Бекетов); худож. школа (1913, арх. К. Жуков; тепер худож.-пром. ін-т), прибутковий будинок т-ва «Саламандра» (1913—14, арх. М. Верьовкін). Серед споруд рад. часу — *Дзержинського площа*, житл. с-ща паровозобуд. з-ду (1924, арх. В. Троценко) і тракторного заводу (1931, група архітекторів під керівництвом П. Альошина), поліклініка (1927, арх. В. Естрович), гуртожиток «Гігант» (1928—29, арх. О. Молокін), Палац культури залізничників (1932, арх. О. Дмитрієв), залізничний вокзал (1952, арх. Є. Лимар та ін.), міськрада (1956, арх. В. Костенко), кіноконцертний зал «Україна» (1963, арх. В. Васильєв та ін.), центр. універмаг «Харків» (1968, арх. О. Бондаренко, М. Євсиков), інфекційна лікарня (1970, арх. Ф. Макаренко та ін.), Будинок політ. освіти (1979, арх. Б. Клейн та ін.); житл. масиви Павлове Поле (1970—74, арх. Л. Тюльпа та ін.), Салтове (1970—77, арх. Тюльпа та І. Демешко). Пам’ятники: В. Н. Каразіну (1905, скульптор І. Андріотті, арх. О. Бекетов), Т. Шевченкові (1935, скульптор М. Манізер, арх. Й. Лангбард), борцям Жовтн. революції (1957, арх. Л. Гурова), М. Коцюбинському (1957, скульптор М. Рябінін), В. І. Леніну (1963, скульптори М. Вронський, О. Олійник, арх. О. Сидоренко), М. О. Скрипнику (1968, скульптор М. Овсянкін), П. П. Постишеву (1977, скульптор Б. Корольков) та ін. Монумент на честь проголошення Рад. влади на Україні (1975, скульптори В. Агібалов, Я. Рик, М. Овсянкін), меморіальний комплекс рад. воїнам і громадянам, які загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1978, скульптори Агібалов, Рик, Овсянкін). Харків. орг-ція Спілки архітекторів України (з 1934).

Х.— один з найбільших мистецьких осередків УРСР. В 1768 при Харків. колегіумі було відкрито художні класи, якими керував І. Саблуков. Тут здобули освіту художники Л. Калиновський, С. Маяцький, В. Неминущий, А. Лук’янов, арх. П. Ярославський. У 1-й пол. 19 ст. живопис вивчали в Харків. ун-ті, де здобули мистецьку освіту М. Башилов, Г. Семирадський, І. Бецький; при ун-ті існував Музей красних мистецтв. У 1869 засновано приватну *Харківську рисувальну школу* М. Раєвської-Іванової, яка 1896 стала Міською школою рисування і живопису, а 1912 — Худож. уч-щем. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. в Х. експонувалися виставки творів *передвижників* і місц. живописців. В 1886 засн. Міський художньо-пром. музей, який став базою для створення Харків. худож. музею. У перші пожовтневі десятиліття Х. був центром мистецького життя УРСР. У 1927 тут організовано Художній ін-т (з 1963 — Художньо-промисловий); у 20-х рр. було засновано осередки АХЧУ, АРМУ, ОСМУ, влаштовувалися перші виставки укр. рад. образотворчого мистецтва. У місті жили й працювали художники Д. Безперчий, С. Васильківський, П. Левченко, М. Ткаченко, М. Беркос, О. Сластіон, М. Самокиш, М. Бурачек, О. Довгаль, О. Любимський, В. Мироненко, І. Шульга, А. Страхов та ін. Харків. орг-ція Спілки художників України (з 1938).

Муз. життя Х. розвивалося з 18 ст. З 1773 у Харків. колегіумі під керівництвом М. Концевича працювали класи вокальної та інструм. музики, де викладали А. Ведель, Г. Сковорода, Я. Цих. У міськ. театрі (1780—96) ставилися балетні дивертисменти, опери М. Соколовського, В. Пашкевича та ін. Популярними були виступи хору Гол. нар. уч-ща (засн. 1789), а також симф. оркестру. В розвитку муз. культури велику роль відіграв ун-т, при якому 1805—59 функціонували муз. класи. У 1818 муз. теоретик і композитор Г. Гесс де Кальве видав «Теорію музики». В 1868 в Х. відкрився Малий театр, у якому диригентом (до 1874) був композитор К. Вільбоа. У 1874 споруджено спец. будинок театру. Тут вперше поставлено опери «Різдвяна ніч» (1883) та «Утоплена» (1885) М. Лисенка. В 1871 І. Слатін при сприянні А. Рубінштейна заснував Харків. відділення Рос. муз. т-ва з муз. класами, які 1883 перетворив на муз. уч-ще. У 1896 П. Кравцов організував муз. гурток, в якому брали участь робітники. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. у Х. гастролювали П. Чайковський, О. Глазунов, О. Спендіаров, А. Нікіш, Л. Ауер, М. Іполитов-Іванов, А. та М. Рубінштейни, С. Рахманінов, О. Скрябін, С. Танєєв, піаністи Ю. Венявський, О. Гольденвейзер, скрипалі Г. Венявський, П. Сарасате, співаки Ф. Шаляпін, М. Баттістіні, Тітта Руффо та ін., оркестри С. Кусевицького, В. Андрєєва. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розгорнулася діяльність хорових гуртків (у концертах брав участь І. Дунаєвський), особливо хору С. Кучина. Активно пропагував нар. музику Ансамбль бандуристів Г. Хоткевича. Було створено камерні ансамблі — квартети ім. Вільйома (1920), ім. Леонтовича (1926). У 1917 муз. уч-ще було перетворено на Харківську консерваторію, одночасно 1917—19 діяла Консерваторія ім. М. А. Римського-Корсакова (на базі Філармонічного товариства). Було створено дит. оперу (існувала до серед. 20-х рр.), першу Нар. оперу (1918; див. *Харківський театр опери та балету*), *Харківський театр музичної комедії* (1929), філармонію (1928), до складу якої входили симф. оркестр (засн. 1929), ансамбль нар. інструментів «Коробейники», естрадний ансамбль. У 30-х рр. значну роль у концертному житті Х. відіграв і симф. оркестр радіо.

В Х. народилися укр. композитори П. Сокальський, Ф. Акименко і Я. Степовий, співаки Г. та І. Алчевські; нар. арт. СРСР — Н. Дудинська та К. Шульженко. З Х. пов’язана творчість композиторів В. Сокальського, В. Барабашова, С. Богатирьова, Ф. Богданова, В. Борисова, П. Гайдамаки, В. Губаренка, Д. Клебанова, І. Ковача, П. Козицького, М. Коляди, В. Нахабіна, М. Тіца, Б. Яровинського, музикознавця Я. Полфьорова, диригентів О. Климова, Н. Рахліна, співаків З. Гайдай, М. Гришка, Ю. Кипоренка-Доманського, М. Литвиненко-Вольгемут, П. Голубєва, М. Микиші, Є. Червонюка та ін.

У місті працюють театри: опери та балету, муз. комедії, філармонія, Харківський інститут мистецтв імені І. П. Котляревського, Муз. уч-ще імені Б. М. Лятошинського, середня спец. муз. школа, балетна школа, мережа муз. шкіл, муз. студії. Харків. організація Спілки композиторів України (з 1932).

Перші театр. вистави в Х. відбулися 1791 (трупа під керівництвом Д. Москвичова). У 1789 у Х. було створено рос.-укр. драматичний театр (див. *Харківський вільний театр*). У 1-й пол. 19 ст. в Х. працювали трупи І. Штейна і Л. Млотковського, в яких виступали М. Щепкін, К. Соленик, Л. Млотковська, М. Рибаков та ін. У 2-й пол. 19 ст. тут грала рос. трупа, гастролювали видатні актори — російські (М. Єрмолова, В. Коміссаржевська), українські (М. Заньковецька, М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський) та зарубіжні (Е. Дузе, С. Бернар, Е. Россі). На поч. 20 ст. розвиток театру в Х. пов’язаний з діяльністю актора, режисера і антрепренера М. Синельнико-

Пам’ятник М. О. Руднєву. Скульптор В. П. Воловик. Бронза, граніт. 1959.

Палац Праці. Архітектор М. М. Верьовкін. 1910.

Пам'ятник М. О. Скрипнику в **Харкові**. Скульптор М. Ф. Овсянкін, архітектор В. Г. Гнєздилов. 1968.

ва. Він створив у місті стаціонарний театр, який продовжував роботу і в рад. час (див. *Харківський міський театр*). У цьому театрі працювали такі видатні актори, як С. Кузнецов, В. Петіпа, М. Тарханов. Уже в перші роки Рад. влади в Х. були створені нові рос. і укр. театр. колективи. Серед них — Перший Рад. театр (1919), Перший держ. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (1920), *Харківський героїчний театр* (1921), Театр революційної сатири (1921), *Харківський перший державний театр для дітей* (1922), *Харківський Червонозаводський російський драматичний театр* (1922), *Український народний театр* (1924), *Харківський театр округової ради профспілок* (ХОРПС), *Харківський театр «Веселий пролетар»* (обидва — 1926), *Харківський Червонозаводський український драматичний театр* (1927). З 1923 в Х. працював Театр ім. І. Франка, 1926 цей театр переведено в Київ, а на його місце з Києва — театр *«Березіль»* (з 1935 — *Харківський український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка*), 1931 засновано *Харківський Театр Революції*. В Х. працюють (1984): Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка, *Харківський російський драматичний театр* імені О. С. Пушкіна (засн. 1933), *Харківський театр ляльок* імені Н. К. Крупської (1939), *Харківський театр юного глядача* імені Ленінського комсомолу (1960), кілька самодіяльних нар. театрів. З Х. пов'язана творчість видатних діячів укр. театру — І. Мар'яненка, Д. Антоновича, Леся Курбаса, Г. Юри, А. Бучми, Н. Ужвій, В. Чистякової, П. Куманченко, О. Крамова, М. Крушельницького, В. Дальського, О. Сердюка та ін. Театр. і муз. кадри готує Харків. ін-т мистецтв ім. І. П. Котляревського. В Х. народилися актор укр. дожовтневого театру, один з перших укр. кінорежисерів О. Олексієнко, рос. рад. режисер і художник М. Акимов, укр. рад. актор Є. Бондаренко, укр. рад. художник театру С. Евенбах. Відділення Укр. театр. т-ва (з 1948).

Перші фільми були зняті у Х. 1896 (документальні фільми «Джигітування козаків 1-го Оренбурзького козачого полку», «Вид Харківського вокзалу в момент відходу поїзда», «Народні гуляння на Кінній площі» А. *Федецького* та ін.). У 1909 укр. актор і кінорежисер О. *Олексієнко* ставив художні фільми за творами М. Гоголя, М. Старицького та ін. Після націоналізації кінопідприємств і кінотеатрів (1919) у Х. було створено Всеукраїнський кінокомітет (1922 реорганізований у Всеукраїнське фотокіноуправління — ВУФКУ). В 1922 в Х. почав виходити журнал ВУФКУ «Фото-кіно». В 1927 у Х. засновано мультиплікаційну майстерню (з 1928 — у Києві), яка випустила перші на Україні мальовані фільми. Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129.

Літ.: Михайлик А. Ф. Харькову — 300 лет. Х., 1958; Борисова Т., Дьяченко Н. Т., Уманский М. В. Историко-революционные памятники Харьковщины. Х., 1977; Безхутрий М. М. Художники Харкова. Х., 1967; Миклашевський Й. М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII — першої половини XIX ст. К., 1967; Богатырёв С. С. Исследования, статьи, воспоминания. М., 1972; Харьков. Справочная книга. Х., 1980; Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь — Харьков. Путеводитель. Х., 1982; Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Х., 1977.

К. В. Хірний (історія, господарство, освіта), *М. Ф. Гетьманець* (література), *С. К. Кілессо* (архітектура), *М. М. Безхутрий* (образотворче мистецтво), *Ю. Л. Щербинін* (музика).

«ХА́РКІВ» — укр. літ.-художній та громадсько-політ. альманах, орган Харків. організації СПУ. Виходив 1952—55 (8 книг). В альманасі друкувалися твори П. Панча, І. Муратова, Ю. Шовкопляса, І. Виргана, К. Гордієнка, Б. Котлярова, М. Шаповала та ін. 6-а книга (1954) присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. З січня 1956 замість альманаху «Х.» видається журнал *«Прапор»*.

М. Ф. Гетьманець.

ХА́РКІВСЬКА АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ, Астрономічна обсерваторія Харківського університету — науково-дослідна установа. Заснована 1883 за безпосередньою участю Г. В. *Левицького* на базі астр. кабінету, створеного 1808. До складу Х. а. о. входить спостережна станція поблизу м. Чугуєва. Гол. інструменти: меридіанний круг, спектрогеліоскоп, 70-см планетний телескоп та ін. Осн. напрями роботи: *астрометрія* (меридіанна астрономія і служба часу), *астрофізика* (фізика Місяця і планет, фізика сонячної активності), когерентно-оптичні методи обробки астр. зображень, одержаних з Землі або з космосу. З Х. а. о. пов'язана діяльність Л. О. *Струве,* М. М. *Євдокимова,* В. Г. *Фесенкова,* Б. П. *Остащенка-Кудрявцева,* М. П. *Барабашова,* Б. П. Герасимовича (1889—1937) та ін. Х. а. о. видає астрономічну серію «Вестника Харьковского университета».

Ю. В. Александров.

ХА́РКІВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця в пн.-сх. частині України з кін. 18 до поч. 20 ст. Після ліквідації за царським указом від 12 (23).XII 1796 *Харківського намісництва* утворено Слобідсько-Українську губ. За указом від 5 (17).XII 1835 її перейменовано на Х. г. Адм. центром був Харків. Х. г. складалася з 11 повітів. За даними 1910, в Х. г. було 4218 населених пунктів, з них 17 міст; населення — 3417 тис. чол. В екон. відношенні Х. г. була аграрно-промисловою. За даними 1901, на 340 пром. підприємствах працювали 38 372 робітники.

В серпні 1898 створено Харківський комітет РСДРП. Робітники Х. г. брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903,* в політ. страйках і збройних виступах під час революції 1905—07 в Росії (див. *Люботинське збройне повстання 1905*). Селяни брали участь у *Полтавсько-Харківському селянському повстанні 1902,* агр. виступах під час революції 1905—07 в Росії. Рад. владу в Х. г. встановлено в грудні 1917. За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 Х. г. було ліквідовано, а її територія ввійшла до складу Ізюмського, Куп'янського, Старобільського, Сум. і Харків. округів.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. К., 1967; Статистика землевладения 1905 г., в. 33. Харьковская губерния. СПБ, 1906.

ХА́РКІВСЬКА ЖІНО́ЧА НЕДІ́ЛЬНА ШКО́ЛА. Засн. 1862 Х. Д. *Алчевською.* Була одним з пед. центрів освіти дорослих на Україні і в Росії. Навчання проводилось безплатно. В 1862—70 школа працювала нелегально, але й після офіц. дозволу зазнавала всіляких обмежень з боку царської влади. Заняття велись за класно-урочною системою. В школі поряд з вивченням обов'язкових предметів учні читали твори класиків укр. (зокрема «Кобзар» Т. Шевченка), рос. та ін. л-р. Колектив учителів школи під керівництвом Х. Д. Алчевської взяв участь у підготовці тритомного бібліографічного посібника «Що читати народові?» (1888—1906, схвально зустрінутий прогресивною громадськістю й високо оцінений Л. Толстим, А. Чеховим, Г. Успенським, Е. Ожешко, М. Лисенком), навч. посібника «Книга дорослих» (вип. 1—3, 1899—1900, витримав 17 видань) та ін. Активну участь у складанні методичних посібників брали відомі діячі науки й культури, педагоги: Д. І. Багалій, М. М. Бекетов, В. Я. Данилевський, М. О. Корф, В. А. Євтушевський, В. І. Водовозов, М. Ф. Бунаков, В. П. Вахтеров та ін. Школа здобувала першість на міжнар. пед. виставках. Існувала до 1919. Див. також *Недільні школи.*

Літ.: Мазуркевич О. Р. Визначні українські педагоги — народні просвітителі. К., 1963. *О. Р. Мазуркевич.*

ХА́РКІВСЬКА КОНСЕРВАТО́РІЯ — вищий муз. навчальний заклад М-ва культури УРСР. Створена 1917 на базі муз. уч-ща (засн. 1883) Харків. відділення Рос. муз. т-ва. В 1923 Х. к. реорганізовано в муз.-драм. ін-т. З 1934 відновлено в попередньому профілі (ф-ти: фортепіанний, вокальний, оркестровий, історико-теоретичний і диригентсько-хоровий). Серед вихованців консерваторії — композитори А. Штогаренко, Б. Яровинський, В. Губаренко. У 1963 на основі Х. к. і *Харківського театрального інституту* створено *Харківський інститут мистецтв* імені І. П. Котляревського.

ХА́РКІВСЬКА МАЇ́ВКА 1900 — див. *Харківська політична демонстрація 1900.*

ХА́РКІВСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних орг-цій *Комуністичної партії України.* Х. о. п. о. продовжує історію *Харківської організації РСДРП(б),* на основі якої 1918—19 склалася Харків. губ. парт. орг-ція. Ця парт. орг-ція відіграла значну роль у створенні КП(б)У. На І з'їзді КП(б)У (1918) від Харків. організації, яка працювала в підпіллі, було 7 делегатів. Харків. більшовицька орг-ція очолила визвольну боротьбу трудящих під час *австро-німецької окупації України 1918,* проти петлюрівської *Директорії, денікінщини,* за відновлення на тер.

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

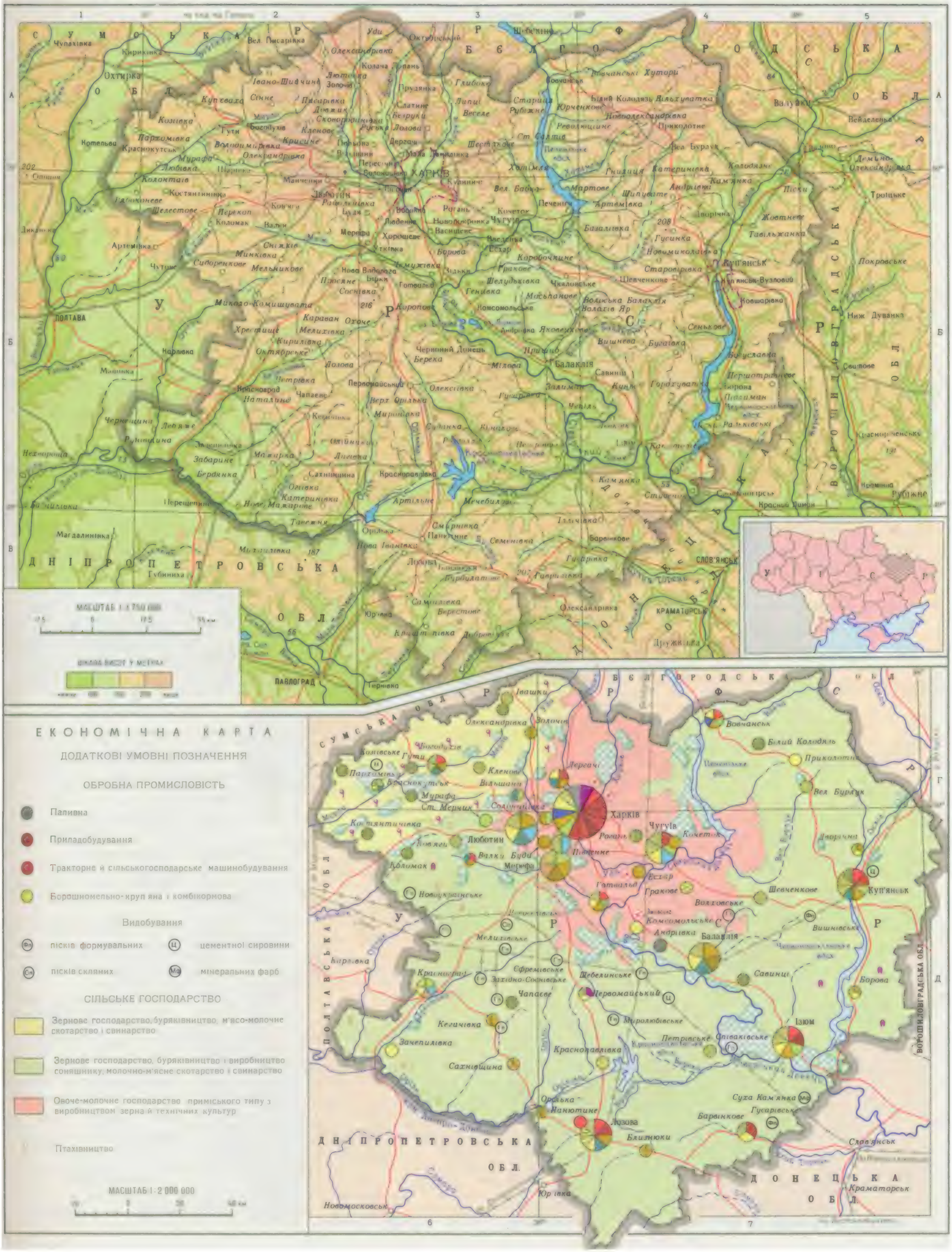
на схід від Гринвіча
СУМСЬКА ОБЛ.
БЄЛГОРОДСЬКА ОБЛ.
ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛ.
ДОНЕЦЬКА ОБЛ.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛ.
ПОЛТАВСЬКА ОБЛ.
УРСР
Харків
Охтирка
Полтава
Валуйки
Чугуїв
Куп'янськ
Куп'янськ-Вузловий
Балаклія
Ізюм
Лозова
Слов'янськ
Краматорськ
Павлоград
Вовчанськ
Люботин
Мерефа
Валки
Богодухів
Золочів
Дергачі
Красноград
Первомайський
Барвінкове
Близнюки
Новомосковськ
Юр'ївка
Печенізьке вдсх.
Червонооскільське вдсх.
Сіверський Донець
Оскіл
МАСШТАБ 1:1 750 000
17,5
0
17,5
35 км
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
нижче
100
150
200
вище

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- ● Паливна
- ● Приладобудування
- ● Тракторне й сільськогосподарське машинобудування
- ● Борошномельно-круп'яна і комбікормова

Видобування

- Фл пісків формувальних
- Ц цементної сировини
- Сл пісків скляних
- Мф мінеральних фарб

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- 🟨 Зернове господарство, буряківництво, м'ясо-молочне скотарство і свинарство
- 🟩 Зернове господарство, буряківництво і виробництво соняшнику, молочно-м'ясне скотарство і свинарство
- 🟥 Овоче-молочне господарство приміського типу з виробництвом зерна й технічних культур
- Птахівництво

МАСШТАБ 1:2 000 000

20 0 20 40 км

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

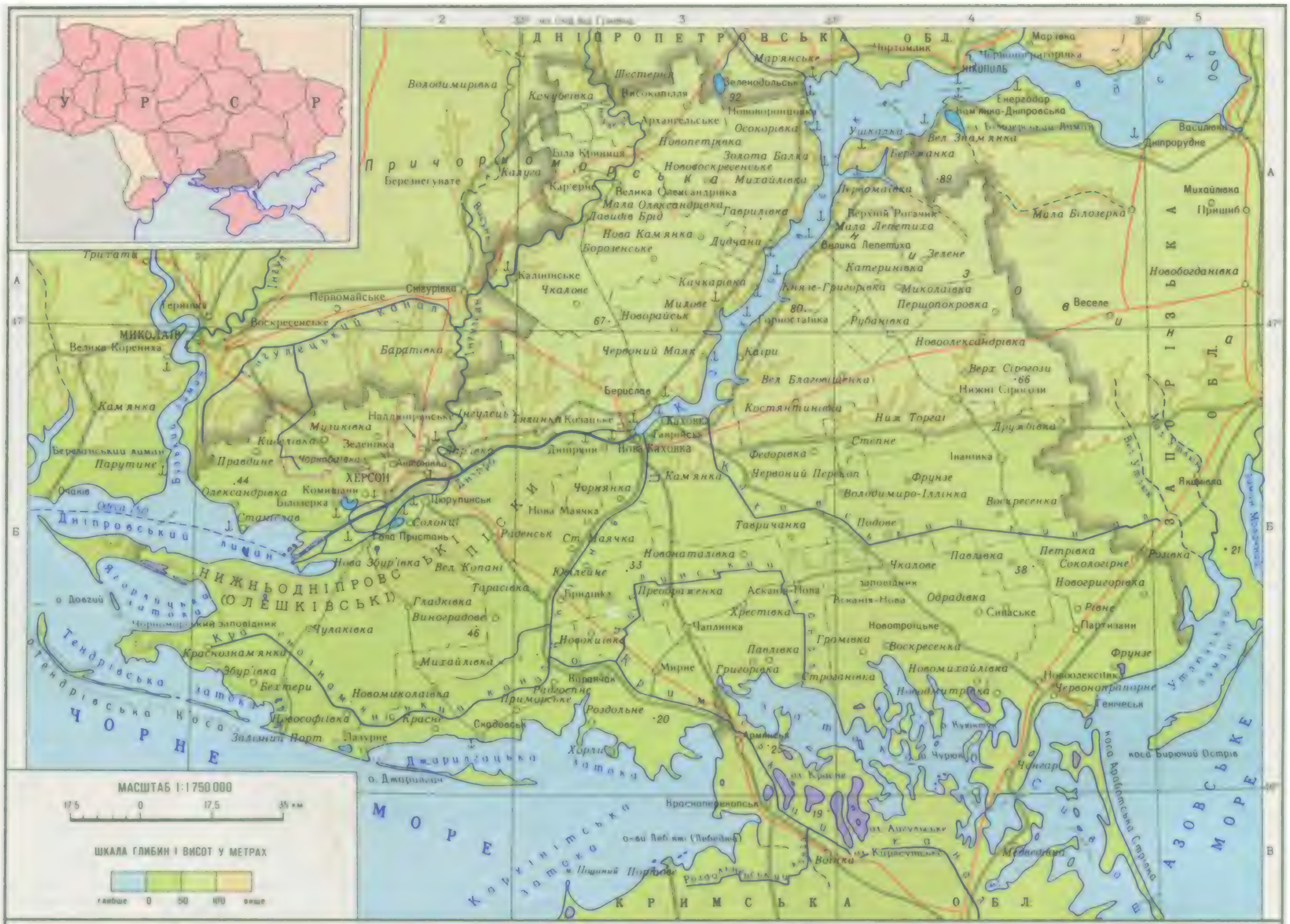
У Р С Р
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛ.
ЗАПОРІЗЬКА ОБЛ.
КРИМСЬКА ОБЛ.
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Причорноморська низовина
Нижньодніпровські (Олешківські) піски
Каховське водосховище
Дніпровський лиман
Ягорлицька затока
Тендрівська затока
Тендрівська коса
Джарилгацька затока
о. Джарилгач
Каркінітська затока
Утлюцький лиман
Сиваш
коса Арабатська Стрілка
коса Бирючий Острів
Чорноморський заповідник
Інгулецький канал
Північно-Кримський канал
Південний Буг
Інгулець
Дніпро
Конка
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
Нікополь
Енергодар
Кам'янка-Дніпровська
Нова Каховка
Каховка
Берислав
Цюрупинськ
Гола Пристань
Скадовськ
Генічеськ
Асканія-Нова
Новотроїцьке
Чаплинка
Каланчак
Велика Олександрівка
Високопілля
Нововоронцовка
Велика Лепетиха
Верхній Рогачик
Нижні Сірогози
Іванівка
Горностаївка
Білозерка
Олешки
МАСШТАБ 1:1 750 000
17,5 0 17,5 35 км
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
глибше 0 50 100 вище

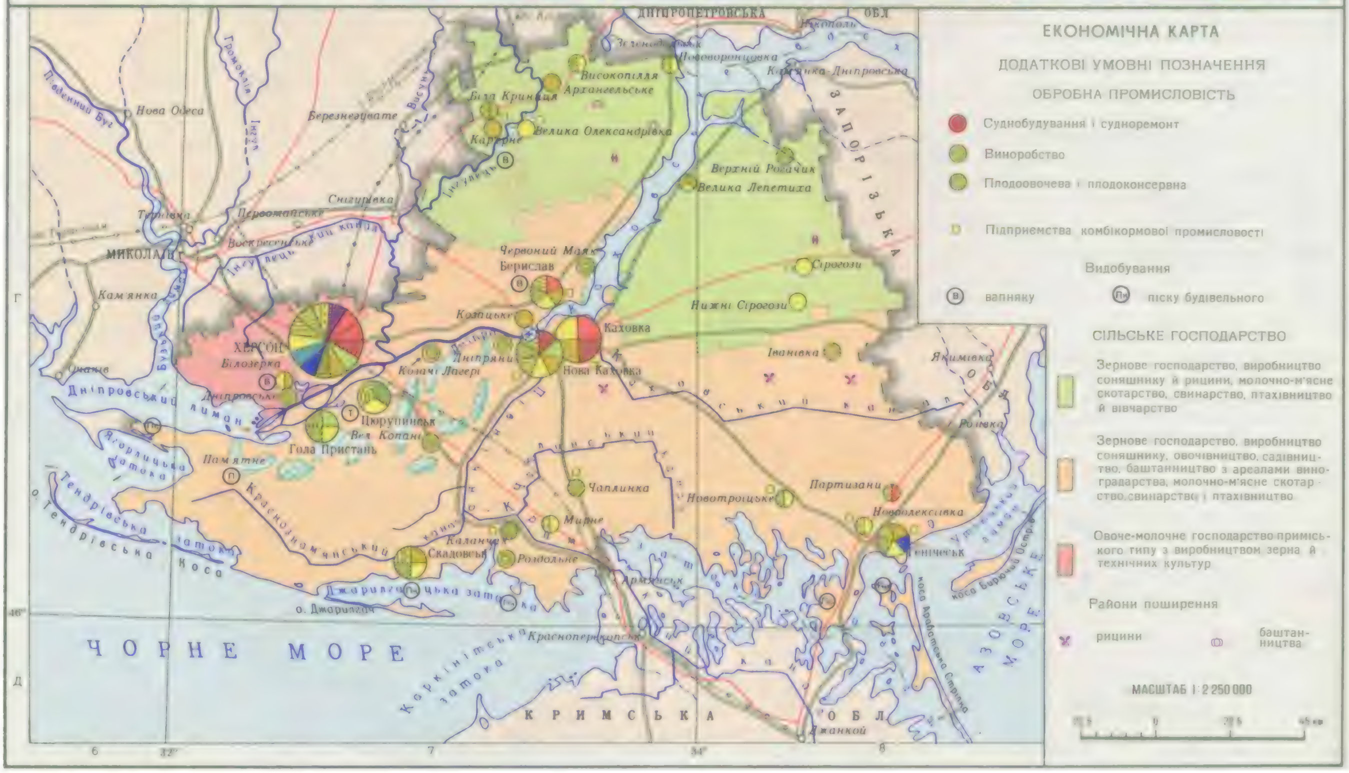
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Суднобудування і судноремонт
Виноробство
Плодоовочева і плодоконсервна
Підприємства комбікормової промисловості
Видобування
вапняку
піску будівельного
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернове господарство, виробництво соняшнику й рицини, молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво й вівчарство
Зернове господарство, виробництво соняшнику, овочівництво, садівництво, баштанництво з ареалами виноградарства, молочно-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво
Овоче-молочне господарство приміського типу з виробництвом зерна й технічних культур
Райони поширення
рицини
баштанництва
МАСШТАБ 1:2 250 000
22,5 0 22,5 45 км
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛ.
ЗАПОРІЗЬКА
КРИМСЬКА ОБЛ.
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
Нова Одеса
Березнегувате
Снігурівка
Високопілля
Архангельське
Біла Криниця
Велика Олександрівка
Каїри
Верхній Рогачик
Велика Лепетиха
Червоний Маяк
Берислав
Козацьке
Каховка
Нова Каховка
Дніпряни
Сірогози
Нижні Сірогози
Іванівка
Якимівка
Білозерка
Цюрупинськ
Гола Пристань
Вел. Копані
Пам'ятне
Чаплинка
Новотроїцьке
Партизани
Новоолексіївка
Генічеськ
Мирне
Каланчак
Роздольне
Скадовськ
Красноперекопськ
Армянськ
Джанкой
о. Джарилгач
Тендрівська коса
Ягорлицька затока
Джарилгацька затока
Каркінітська затока
Дніпровський лиман
Південний Буг
Інгулець

Харківщини Рад. влади. В складних умовах початкового періоду соціалістичного будівництва Харків. губ. парт. орг-ція кількісно зросла, політично і організаційно зміцніла. На квітень 1924 вона налічувала понад 14 тис. чол. У 1925 у зв'язку з ліквідацією губерній Харків., Куп'янський, Сумський та Ізюмський окружкоми перейшли в безпосереднє підпорядкування ЦК КП(б)У. В 1930 округи було ліквідовано, райкоми партії підпорядковано ЦК КП(б)У. В 1932 з утворенням *Харківської області* оформилась Х. о. п. о. За роки довоєнних п'ятирічок трудящі Харківщини, керовані обл. парт. орг-цією, зробили значний внесок у справу побудови соціалізму в нашій країні. В Харкові стали до ладу нові заводи, збудовані в рекордно короткі строки: ХТЗ, завод тракторних деталей, «Поршень», турбогенераторний, верстатобудівний та ін. На кінець 2-ї п'ятирічки було завершено колективізацію с. г., досягнуто значних результатів в орг.-госп. зміцненні колгоспів. Поліпшилися матеріальне становище і культурно-побутове обслуговування трудящих. На 1.I 1941 Х. о. п. о. налічувала 68 017 комуністів.

У перші дні Великої Вітчизн. війни бл. 19 тис. комуністів і понад 86 тис. комсомольців пішли на фронт і в партизан. загони. На тимчасово окупованій фашистами території області діяли підпільні обкоми КП(б)У (секретар І. І. *Бакулін*) та комсомолу, 9 підпільних райкомів партії, партизан. загони, диверсійні групи. У вересні 1943 Харків. обл. було повністю визволено від нім.-фашист. окупантів. На 1.I 1944 Х. о. п. о. налічувала 7161 комуніста. Вона провела велику роботу по мобілізації трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. З допомогою всього рад. народу, завдяки самовідданій праці харків'ян у 1948 пром-сть області за обсягом виробництва досягла довоєнного рівня, а незабаром перевищила його. Поряд з відбудовою підприємств, що діяли до війни, було споруджено нові заводи: підшипниковий, «Електроважмаш», тракторoскладальний, а також ряд підприємств електротех., будівельної, легкої та харч. пром-сті. В наступні роки великі пром. підприємства стали до ладу в Харкові, Ізюмі, Куп'янську, Лозовій, Балаклії, Чугуєві та ін. містах. Значну увагу приділяє Х. о. п. о. успішному розвиткові с. г. Виконанню народногосп. планів активно сприяє соціалістичне змагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. Обл. парт. орг-ція виховала чимало передовиків і новаторів виробництва. Серед них понад 260 удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В боротьбі за перетворення в життя рішень XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, XXVI з'їзду Компартії України обл. парт. орг-ція неухильно підвищує свою боєздатність і провідну роль, спрямовує творчі сили робітників, колгоспників, інтелігенції на успішне виконання планів комуністичного будівництва, всебічне впровадження в усі галузі нар. г-ва досягнень науково-тех. прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціональне використання виробн. і наукового потенціалу, поліпшення якості роботи; постійна увага приділяється вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, відданості Комуністичній партії, дружби народів СРСР.

Обл. парт. орг-ція складається (на 1.I 1984) з 5 міських і 30 районних парт. орг-цій і налічує 226 145 членів і кандидатів у члени КПРС. На 1984 відбулося 25 обл. парт. конференцій. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали: К. О. *Кіркіж,* Р. Я. *Терехов,* П. П. *Постишев,* М. Н. *Демченко,* М. Ф. *Гикало,* О. О. *Єпішев,* В. М. Чураєв, Г. І. *Ващенко,* І. З. *Соколов* та ін. Бойовим помічником обл. парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує 428 011 комсомольців (на 1.I 1984). Друковані органи Х. о. п. о. — газ. «*Соціалістична Харківщина*» і «*Красное знамя*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Харківська область.*

Літ.: Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Х., 1980. *В. П. Мисниченко.*

ХА́РКІВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II 1932. Розташована у пн.-сх. частині республіки, переважно в бас. Сіверського Дінця. В області — 25 районів, 328 сільрад, 16 міст, 62 с-ща міськ. типу. Х. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1958 та 1968). Карти див. на окремому аркуші, с. 96—97.

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 31,4 тис. км²

Населення — 3125,7 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Харків

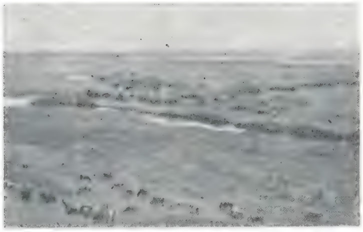

Краєвид у Золочівському районі.

Природа. Поверхня області — слабопохилена на Пд. Зх. і Пд. Сх. хвиляста рівнина, розчленована річковими долинами, балками, ярами. Більша частина області лежить у межах *Придніпровської низовини.* На Пн. і Пн. Сх. значні площі займають відроги *Середньоросійської височини,* на Пд. Сх.— відроги *Донецького кряжа.* Одна з осн. корисних копалин — природний газ (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область* — Шебелинське, Єфремівське, Зх.-Хрестищенське, Кегичівське, Співаківське, Зх.-Соснівське, Мелихівське, Миролюбівське, Пн.-Голубівське родовища). В Х. о. є також поклади нафти, кам'яного (Петрівське родовище) та бурого (Новодмитрівське родовище) вугілля. В області значні запаси крейди (Куп'янське, Вовчанське, Бабенківське родовища), глин (для виробн. цементу — Шебелинське родовище, а також цегельно-черепичних), пісків (скляні — Новоселівське родовище, бетонні — Куп'янське, Куряжське, Гаврилівське, Основ'янське родовища), вапняків (Смирновське родовище). Є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —7, —8°, липня +20, +21,5°. Вегетаційний період 120—210 днів. Річна кількість опадів від 457 (на Сх.) до 586 мм (на Зх.). Найбільша ріка області — *Сіверський Донець* (бас. Дону) з прит. *Уди, Мож,* Чепіль, *Берека* (праві), *Вовча, Великий Бурлук, Оскіл* (ліві). На Зх. та Пд.-Зх. області беруть початок річки бас. Дніпра — *Мерло, Коломак,* Орчик, *Берестова, Багата, Оріль, Орілька, Тернівка.* Озера: Лиман, Борове, Біле та ін., а також *Печенізьке водосховище* та *Червонооскільське водосховище.* Територією області проходить траса *Дніпро — Донбас каналу.* Х. о. розташована в межах лісостепової (пн.-зх. частина) та степової зон. У грунтовому покриві області переважають чорноземи звичайні, у лісостеповій частині — опідзолені чорноземи та темно-сірі опідзолені грунти; по долинах річок — лугові, болотні та дерново-підзолисті грунти. Ліси (дуб, клен, липа, ясен, берест, дика груша, сосна) займають 11 % тер. області. З ссавців трапляються вовк, лисиця, борсук, тхір, заєць, лось, олень, козуля, дика свиня, ховрах, байбак, кріт, їжак; з птахів — орлан-білохвіст, сарич, лунь, сова, куріпка, перепел, сіра чапля, лелека та ін. У водоймах — лящ, короп, щука, линь, плітка, сом, карась. У Х. о. 116 природно-заповідних об'єктів (15,1 тис. га), у т. ч. 2 держ. заказники (Бурлуцький та Катеринівський), пам'ятки садово-паркового мистецтва — Натальїнський, Шаровський, Старомерчицький парки; Краснокутський дендропарк та бот. сад Харківського ун-ту.

Населення. Осн. населення — українці, живуть також росіяни, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 99,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселена пн.-зх. лісостепова частина області. Міське населення становить 77 % (1984). Найбільші міста: *Харків, Ізюм, Лозова, Чугуїв, Куп'янськ, Балаклія, Люботин.*

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Харківщина була переважно агр. губернією. Пром-сть зосереджувалася у Харкові, за його межами були лише дрібні кустарні підприємства харч., зокрема цукрової, і легкої пром-сті.

За роки Рад. влади Харківщина перетворилася на область потуж-

Харків. Проспект Героїв Сталінграда.

ної індустрії з високорозвинутим і багатогалузевим с. г. Сучас. госп. комплекс області — один з найбільших на Україні. Х. о. виділяється високим рівнем розвитку машинобудування і металообробки, газової, харч. пром-сті, багатогалузевого с. г., осн. видів транспорту. Промисловість. Характерною особливістю галузевої структури пром-сті є висока питома вага важкої промисловості; переважає обробна промисловість над добувною. Основу електроенергетики області становлять місц. природний газ, *Зміївська ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського, ДРЕС-2 (смт Есхар), ряд харківських ТЕЦ. У структурі промисловості Х. о. на маш.-буд. і металообробну промисловість припадає 51 % товарної пром. продукції. Ця галузь визначає спеціалізацію області в нар.-госп. комплексі країни. Провідними є тракторне і с.-г. машинобудування, підприємства якого зосереджені гол. чин. у Харкові [виробничі об'єднання: *Харківський тракторний завод* імені Серго Орджонікідзе, «Серп і молот» (див. *Харківський моторобудівний завод «Серп і молот»*), «Харківтракторозапчастина»; з-ди: тракторних двигунів, тракторних самохідних шасі та ін.].

Енергетичне машинобудування і електротех. пром-сть спеціалізуються на випуску потужних турбін для атомних, теплових і гідравлічних електростанцій, генераторів, електродвигунів та ін. електротех. устаткування [виробничі об'єднання: *Харківський турбінний завод* імені С. М. Кірова, «Укрелектромаш» (див. *Харківський електротехнічний завод*), *Харківський електромеханічний завод* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (ХЕМЗ): з-ди: *харківський завод «Електроважмаш»* імені В. І. Леніна, харківський завод «Електромашина», Харківський електроапаратний, *харківський кабельний завод «Південкабель»*].

Широкого розвитку в області набуло трансп. машинобудування [виробничі об'єднання: «Завод імені В. О. Малишева» (див. *Харківський завод транспортного машинобудування* імені В. О. Малишева); Харківське авіаційне об'єднання імені Ленінського комсомолу, *Харківський велосипедний завод* імені Г. І. Петровського, *Харківський восьмий підшипниковий завод* імені В. І. Леніна; з-ди: тепловозорем. у Ізюмі, вагонорем. у Харкові і Панютиному]. Розвинуті верстатобуд. та інструментальна пром-сть [харківські виробничі об'єднання: верстатобудівне (див. *Харківський верстатобудівний завод* імені С. В. Косіора), по випуску агрегатних верстатів, дослідний технологічної оснастки; з-ди: інструментальний і «Гідропривод»], а також приладобудування (харківські з-ди: дослідний систем автоматизованого управління, точного медичного приладобудування, дослідний ДКБ «Теплоавтомат»). Гірничошахтне, підйомно-трансп. та буд.-шляхове машинобудування представлені харків. з-дами «Світло шахтаря», підйомно-трансп. устаткування, об'єднанням «Будгідравліка» та ін. Виробн. технологічного устаткування для підприємств торгівлі, комунального г-ва (харківські виробничі об'єднання «Кондиціонер», «Торгхолодмаш», «Електропобутприлад», завод торг. машинобудування). Важливими галузями пром-сті є харч. (15,3 % товарної пром. продукції області) та легка (14.3 %). Провідні галузі харч. пром-сті: м'ясна (7 м'ясокомбінатів — у Харкові, Куп'янську, Краснограді, Ізюмі, Вовчанську, Чугуєві та Богодухові, птахокомбінат у Харкові), олійно-жирова (Харків, Вовчанськ, с. Приколотне Великобурлуцького р-ну), молочна (22 підприємства, найбільші — у Харкові й Куп'янську), цукрова (11 з-дів, у т. ч. в Куп'янську та Орільці), спиртова (6 з-дів), пивоварна, борошномельно-круп'яна (Харків, Красноград, Лозова). У Харкові працюють з-ди шампанських вин і лікеро-горілчаний; тютюнова та парфюмерно-косметична ф-ки, *Харківське виробниче об'єднання кондитерської промисловості*. Серед галузей легкої промисловості найрозвинутіші текстильна, у тому числі виготовлення вовняних і бавовняних тканин, трикот. та конопледжутових виробів (Харків, Красноград, Вовчанськ, Люботин), швейна (*Харківське виробниче швейне об'єднання* імені Тинякова, Валки, Вільшани, Куп'янськ, Лозова, Богодухів), шкіряно-взут. і хутрова (Харків). Підприємства хімічної, хім.-фарм. і медичної пром-сті зосереджені у Харкові (*харківське виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання «Здоров'я»*, науково-виробниче об'єднання «Монокристалреактив»; з-ди: «Харпластмас», хімпобутвиробів, лакофарбовий «Червоний хімік», «Точмедприлад», медичних пластмас і стоматологічних матеріалів, хіміко-фармацевтичний «Червона зірка»), у Первомайську (хім. з-д) та Ізюмі (оптико-мех. з-д). Переробка газу здійснюється на газопереробному з-ді в смт Андріївці. У Х. о. створено потужну пром-сть буд. матеріалів (Балаклійський цементно-шиферний комбінат, *Харківський плитковий завод* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також кераміко-трубний, метласької плитки з-ди — у Харкові та ін.). Працюють склоробний з-д у Мерефі, *будянський фаянсовий завод «Серп і молот»*. Підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті розташовані у Харкові (*Харківський меблевий комбінат* імені М. О. Щорса), Чугуєві, Краснограді, Солоницівці; це-

Балаклійський цементно-шиферний комбінат імені 50-річчя СРСР.

1. В одному з цехів Харківського турбінного заводу імені С. М. Кірова.
2. На Харківському восьмому підшипниковому заводі імені В. І. Леніна.
3. В Харківському авіаційному об'єднанні імені Ленінського комсомолу.
4. Шебелинський газопромисел.

дюлозно-паперової — у Рогані (картонна ф-ка), м. Готвальді (паперова ф-ка).

Сільське господарство Х. о. виділяється серед ін. областей України високим рівнем розвитку виробн. зерна, цукр. буряків, соняшнику та інтенсивним тваринництвом мол.-м'ясного напряму. Навколо Харкова створено овочево-мол. г-ва. С. г. добре забезпечене с.-г. технікою (табл.). На кін. 1983 в області налічувалося 274 колгоспи, 158 радгоспів, 36 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 об'єднань райсільгоспхімії. Створено 25 агрохімкомплексів. У області з 2673 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2418 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 1994 тис. га орних земель (частка с.-г. угідь і орних земель в області вища, ніж в середньому по республіці), 382 тис. га — сіножатей і пасовищ. Площа зрошуваних земель 97,3 тис. га, осушених — 8,7 тис. га. Серед зернових культур провідними є озима пшениця та ячмінь. Вирощують також яру пшеницю, жито, кукурудзу, овес, просо, гречку; з технічних — цукр. буряки, соняшник; з кормових — кормові коренеплоди, кукурудзу на силос, однорічні та багаторічні трави, кормові буряки. Осн. галузі тваринництва — скотарство, свинарство і птахівництво. Розвиваються вівчарство, кролівництво, бджільництво, рибництво. Кормовою базою для тваринництва є вирощування кормових культур, продукція комбікормової пром-сті (10 з-дів, у т. ч. Харківський, Булацелівський, Граківський, 1984), відходи харчової пром-сті (олійно-жирової, цукр., спиртової). Осн. породи: великої рогатої худоби — симентальська, чорно-ряба, червона степова і лебединська; свиней — велика біла, овець — прекос. У 1982 в області нараховувався 61 тваринницький комплекс, у т. ч. 32 — по виробн. молока, 12 — по відгодівлі великої рогатої худоби, 13 — по відгодівлі свиней, 4 — по вирощуванню і відгодівлі птиці.

Загальний вид села Сніжкова Валківського району.

Транспорт. Високий рівень екон. потенціалу області, густа заселеність території зумовили розвиток у межах області різноманітних видів транспорту: залізничного, автомобільного, трубопровідного і повітряного. Осн. видом є залізничний. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування — 1521 км (1983). Гол. залізничні магістралі: Москва — Харків — Лозова — Севастополь, Брянськ — Харків — Жданов, Харків — Полтава — Київ — Львів, Харків — Красноград — Новомосковськ, Харків — Куп'янськ — Валуйки. Найбільші залізничні вузли: Харків, Куп'янськ, Лозова, Люботин. Довжина автошляхів — 8,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,6 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Москва — Харків — Сімферополь, Київ — Харків — Ростов-на-Дону, Харків — Суми, Харків — Куп'янськ, Красноград — Полтава. У Харкові — аеропорт. Територією області проходять траси газопроводів від Шебелинки до Харкова, Полтави, Сум, Кременчука, Дніпропетровська, Одеси, Кишинева, Києва, Орла, Брянська, Москви, а також *газопровід «Союз»*.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1976—83 становили (в порівнянних цінах) 9999 млн. крб., у т. ч. 1983 — 1309 млн. крб. У Х. о. діють 220 держ. і кооп. та 58 міжгосп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій. За 1976—83 збудовано 10 687 тис. м² житл. площі, в т. ч. 1983 — 1265 тис. м².

Торгівля й побутове обслуговування. В 1983 у Х. о. було 10,7 тис. підприємств роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1983 зріс проти 1975 в 1,3 раза. На кін. 1983 в області діяло 3118 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 698 у сільс. місцевості. Обсяг реалізації побутових послуг 1983 зріс проти 1975 в 1,7 раза.

Свинофабрика-радгосп імені 60-річчя Великого Жовтня.

Табун коней Лозівського конезаводу.

Охорона здоров'я. В 1983 в області було 39,5 тис. лікарняних ліжок (126,9 ліжка на 10 тис. ж.); медичну допомогу подавали 13,9 тис. лікарів (44,8 лікаря на 10 тис. ж.). У Х. о. 262 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. В Дергачівському р-ні розміщений курорт *Березівські мінеральні води*, в Харківському р-ні — курорт Рай-Оленівка. Основні лікувальні засоби — слабомінералізована кремниста гідрокарбонатно-кальцієво-натрієво-магнієва вода, яку використовують для пиття та ванн, озокерит. На тер. Вовчанського, Харківського, Готвальдівського, Чугуївського р-нів та в містах Люботин, Південне є будинки відпочинку.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 1035 загальноосв. шкіл (403 тис. учнів), 49 серед. спец. навч. закладів (60,5 тис. учнів), у системі профес.-тех. освіти — 57 уч-щ (36,7 тис. учнів), 21 вищий навч. заклад, а також спортивний ф-т Київ. ін-ту фіз. культури (всього — 132,4 тис. студентів). Вузи: *Харківський університет* імені О. М. Горького, *Харківський політехнічний інститут* імені В. І. Леніна, *Харківський інститут радіоелектроніки* імені академіка М. К. Янгеля, *Харківський юридичний інститут* імені Ф. Е. Дзержинського, *Харківський авіаційний інститут* імені М. Є. Жуковського, *Харківський інститут інженерів залізничного транспорту* ім. С. М. Кірова, *Харківський медичний інститут, Харківський інститут мистецтв* імені І. П. Котляревського, ін-ти — інженерно-буд., зооветеринарний імені М. М. Борисенка (смт Мала Данилівка Дергачівського р-ну), культури, інженерно-екон., пед., громад. харчування, інженерів комунального буд-ва, механізації та електрифікації с. г., автомобільно-дорожній, сільськогосподарський, фармацевтичний та художньо-промисловий (див. окремі статті). Працюють 180 наук. установ і проектно-конструкторських орг-цій: *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзний науково-дослідний інститут,* н.-д. ін-ти технології електромашинобудування, осн. хімії, *Харківська астрономічна обсерваторія, Фізико-технічний інститут* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інститут* АН УРСР, *Кріобіології і кріомедицини проблем інститут* АН УРСР, *Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* імені В. Я. Юр'єва, *Ветеринарії експериментальної український науково-дослідний інститут, Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут,* «Діпросталь», «Діпрококс» та ін. Для координації фундаментальних теор. досліджень у галузі природничих, тех. і сусп. наук створено *Північно-Східний науковий центр АН УРСР* (до 1981 — Харківський наук. центр АН УРСР). У Х. о. діють організації творчих спілок архітекторів (з 1934), художників (з

Парк основних сільськогосподарських машин в колгоспах і радгоспах
(тис. шт.)

	1983
Трактори (фіз. одиниць)	21,2
Зернозбиральні комбайни	4,9

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР
(1983 %)

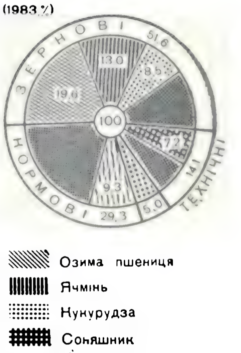

1938), письменників (з 1934), композиторів (з 1932), журналістів (з 1959), відділення Музичного т-ва УРСР (з 1959) та міжобласне Театр. т-ва УРСР (з 1944), 6 державних театрів — *Харківський театр опери та балету* імені М. В. Лисенка, *Харківський український драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Харківський російський драматичний театр* імені О. С. Пушкіна, *Харківський театр юного глядача* імені Ленінського комсомолу, *Харківський театр музичної комедії, Харківський театр ляльок* імені Н. К. Крупської, обл. філармонія, цирк. У 1983 в області було 1247 масових б-к (фонд — 27,4 млн. одиниць зберігання). Серед найбільших книжкових зібрань — *Бібліотека харківська наукова* імені В. Г. Короленка (близько 6 млн. одиниць зберігання) й б-ка Харківського ун-ту (понад 3 млн. одиниць зберігання). В області 1134 клубні заклади, 1169 кіноустановок з платним показом, 6 держ. музеїв — *Харківський історичний музей* (філіали — краєзнавчі музеї в Краснограді й Ізюмі, відділ — Музей рад.-чехосл. дружби в с. Соколовому Готвальдівського р-ну), *Харківський художній музей,* Худож.-меморіальний *Рєпіна І. Ю. музей* в Чугуєві, Літ.-меморіальний музей Г. С. Сковороди в с. Сковородинівці Золочівського р-ну (див. *Сковороди Г. С. музеї*); крім того, 212 музеїв [у т. ч. Таранівський музей бойової слави *широнінців* (Готвальдівський р-н), Пархомівський історико-худож. музей (Краснокутський р-н) та ін.] і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах; 21 музею присвоєно звання народного. При культурно-освітніх закладах — 9,5 тисяч колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 147 тис. аматорів, 74 колективи удостоєно звання народних.

Серед художніх колективів Х. о. — народні самодіяльні хорові колективи Золочівського районного будинку культури, Катеринівського сільського будинку культури Лозівського р-ну, академічна хорова капела Богодухівського районного будинку культури, нар. самодіяльна чоловіча капела ветеранів Великої Вітчизн. війни та працюючої молоді м. Валки, нар. самодіяльний ансамбль бандуристів й агіткультбригада Красноград-

Церква в селі Мурафі Краснокутського району. Архітектор О. В. Щусєв. 19 ст.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Пам'ятник піонерові-герою Вані Васильченку, вбитому куркулями 1932.
2. Пам'ятка архітектури 18—19 ст. (садиба).
3. Місце народження одного з керівників повстання на броненосці «Потьомкін» П. М. *Матюшенка*. Пам'ятник П. М. Матюшенку.
4. Місце народження укр. історика, археолога, етнографа, фольклориста, письменника Д. І. *Яворницького*.
5. Місце народження укр. рад. живописця і графіка М. Г. *Дерегуса*.
6. Городище й могильник 8—10 ст., що дали назву археол. *салтівській культурі*.
7. Пам'ятка архітектури 19 ст. (садиба).
8. Місце народження Героя Рад. Союзу К. Ф. *Ольшанського*, який очолював мор. десант під час визволення Миколаєва від нім.-фашист. загарбників. Пам'ятник К. Ф. Ольшанському.
9. Покровська церква поч. 19 ст.
10. Історико-худож. музей.
11. Пам'ятний знак на честь перемоги рос. військ над шведськими військами у лютому 1709 під час *Північної війни 1700—21*.
12. Місце народження засновника Харків. ун-ту В. Н. *Каразіна*.
13. Дендропарк поч. 19 ст.
14. Парк 2-ї половини 19 ст.
15. Палац і парк поч. 19 ст.
16. Місце народження Г. С. *Сковороди*. Могила Г. С. Сковороди. Пам'ятник Г. С. Сковороді.
17. Монумент на честь проголошення Рад. влади на Україні.
18. Пам'ятник борцям Жовтневої революції.
19. Будинок, у якому в грудні 1917 — січні 1918 працював перший Рад. Уряд України.
20. Меморіальний комплекс рад. воїнам і громадянам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
21. Пам'ятник С. М. Кірову.
22. Пам'ятник Г. К. Орджонікідзе.
23. Пам'ятник Я. М. Свердлову.
24. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
25. Пам'ятник героєві громадян. війни М. О. *Руднєву*.
26. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
27. Пам'ятник М. О. Скрипнику.
28. Пам'ятник П. П. Постишеву.
29. Пам'ятник робітнику-революціонеру І. Ф. Котлову.
30. Пам'ятник М. М. Коцюбинському.
31. Пам'ятник А. С. Макаренку.
32. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
33. Пам'ятник М. В. Гоголю.
34. Пам'ятник М. О. Островському.
35. Пам'ятник двічі Герою Соціалістичної Праці В. Я. *Юр'єву*.
36. Пам'ятник двічі Герою Рад. Союзу С. І. *Грицевцю*.
37. Пам'ятник В. Н. Каразіну.
38. Місце народження укр. письменника Г. Ф. *Квітки-Основ'яненка*.
39. Місце народження Г. І. Петровського.
40. Місце народження укр. поета І. І. *Манжури*.
41. Місце народження укр. рад. архітектора О. М. *Бекетова*.
42. Місце народження укр. композитора Я. С. *Степового*.
43. Пам'ятки архітектури: Покровський собор 17 ст., Успенський собор 18 ст. й дзвіниця 19 ст.; будинок Держпрому (1925—29); старе приміщення Харків. ун-ту (2-а пол. 18 ст.).
44. *Харківський історичний музей.*
45. *Харківський художній музей.*
46. Музей природознавства Харків. ун-ту.
47. Бот. сад Харків. ун-ту.
48. Палацовий ансамбль і парк 2-ї пол. 18 ст.
49. Пам'ятка архітектури 19 ст. (садиба).
50. Парк 19 ст.
51. Місце народження рос. художника І. Ю. Рєпіна. Пам'ятник І. Ю. Рєпіну. *Рєпіна І. Ю. музей.*
52. Пам'ятки архітектури: училище (кін. 18 ст.), будинок міської управи (кін. 18 ст.), Покровський собор (19 ст.), торгові ряди (поч. 19 ст.).
53. Місце народження художника Г. *Семирадського*.
54. Місце народження І. І. *Мечникова*.
55. Стела з барельєфом з нагоди відбування солдатчини укр. поетом-революціонером П. А. *Грабовським*.
56. Місце народження укр. рад. письменника П. Й. *Панча*.

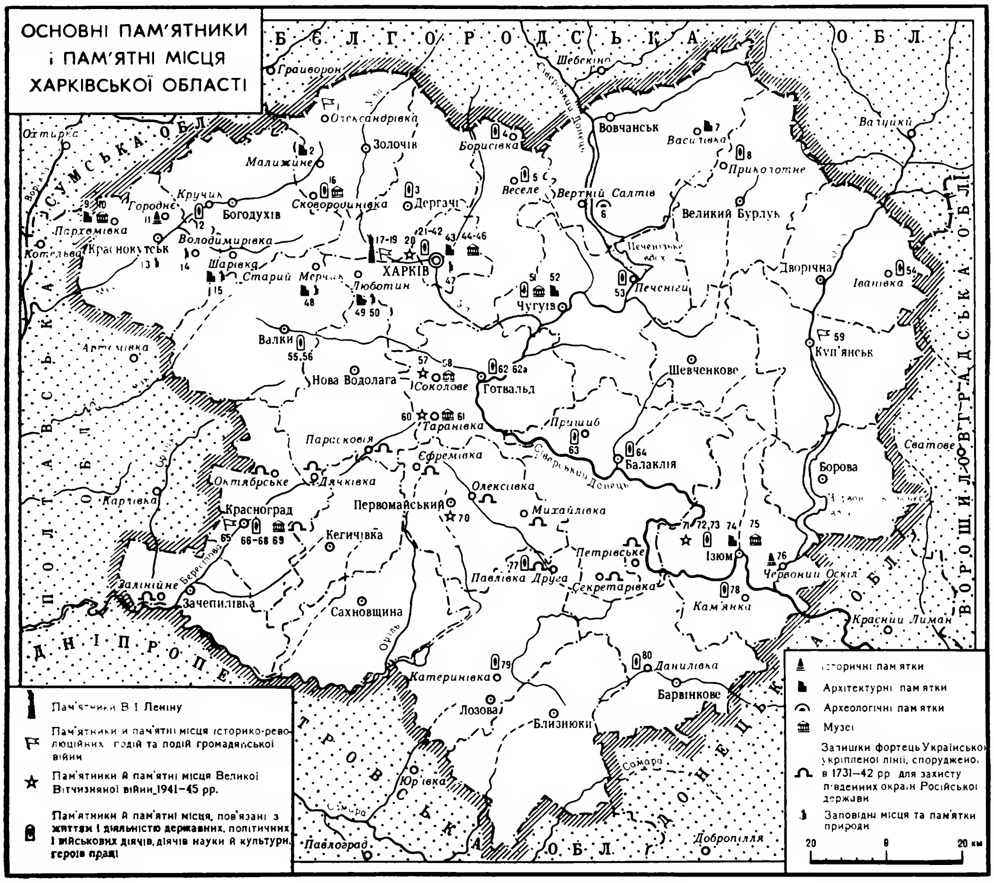
ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
БЄЛГОРОДСЬКА ОБЛ.
СУМСЬКА ОБЛ.
ПОЛТАВСЬКА ОБЛ.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛ.
ДОНЕЦЬКА ОБЛ.
ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛ.
Грайворон
Шебекіно
Олександрівка
Золочів
Борисівка
Вовчанськ
Василівка
Валуйки
Охтирка
Малижине
Кручик
Городнє
Богодухів
Сковородинівка
Дергачі
Веселе
Великий Бурлук
Приколотне
Пархомівка
Володимирівка
Котельва
Краснокутськ
Шарівка
Старий Мерчик
Люботин
ХАРКІВ
Печеніги
Дворічна
Іванівка
Чугуїв
Валки
Нова Водолага
Соколове
Готвальд
Шевченкове
Куп'янськ
Таранівка
Пришиб
Балаклія
Борова
Сватове
Парасковія
Єфремівка
Олексіївка
Михайлівка
Октябрське
Дячківка
Карлівка
Красноград
Первомайський
Кегичівка
Петрівське
Павлівка Друга
Секретарівка
Ізюм
Червоний Оскіл
Кам'янка
Залінійне
Зачепилівка
Сахновщина
Красний Лиман
Катеринівка
Данилівка
Барвінкове
Лозова
Близнюки
Юр'ївка
Павлоград
Добропілля
Сіверський Донець
Оріль
Самара
Пам'ятники В. І. Леніну
Пам'ятники й пам'ятні місця історико-революційних подій та подій громадянської війни
Пам'ятники й пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.
Пам'ятники й пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю державних, політичних і військових діячів, діячів науки й культури, героїв праці
Історичні пам'ятки
Архітектурні пам'ятки
Археологічні пам'ятки
Музеї
Залишки фортець Української укріпленої лінії, спорудженої в 1731—42 рр. для захисту південних окраїн Російської держави
Заповідні місця та пам'ятки природи
20
0
20 км

ського районного будинку культури, нар. самодіяльні хореографічні колективи Вовчанського й Первомайського районних будинків культури.

Велику культурно-освітню роботу проводять палаци культури тракторного й електромеханічного з-дів, а також будівельників імені О. М. Горького — в Харкові, клуби Зміївської ДРЕС (Готвальдівський р-н), заводу ім. Дзержинського — в Ізюмі, радгоспів «Глобівський» Краснокутського р-ну, ім. 60-річчя Великого Жовтня Чугуївського р-ну, обл. наук.-методичний центр нар. творчості і культурно-осв. роботи, обласний міжспілковий Будинок самодіяльної творчості та ін. Широкого розвитку набуло самодіяльне образотворче й декоративно-ужиткове мистецтво. В області працюють бл. 700 самодіяльних художників і майстрів нар. творчості. Серед них — самодіяльні художники засл. майстри нар. творчості Г. П. Чернишенко та А. С. Гунько, художник по малюнку на бересті, засл. майстер нар. творчості Б. І. Чурилов (усі — в Харкові), учасники багатьох респ., всесоюз. і міжнар. виставок декоративного мистецтва різьбяр Б. А. Лубенець (с. Артемівка Чугуївського р-ну), самодіяльний художник О. П. Зологухін, майстер худож. в'язання й вишивання Ф. М. Соколовська (усі — в Харкові). Серед позашкільних закладів Х. о. — 2 палаци й 38 будинків піонерів і школярів, 39 станцій юних натуралістів і юних техніків, екскурсійно-туристська станція, 29 дит. спорт. шкіл, дит. парк, дит. стадіон, дит. залізниця «Мала Південна». Працюють видавництва: «Соціалістична Харківщина» — обкому Компартії України, *«Прапор»* — респ. вид-во системи Держкомвидаву УРСР та при Харків. ун-ті — видавничого об'єднання *«Вища школа»*. Виходять обл. газети — *«Соціалістична Харківщина»*, *«Красное знамя»* та «Ленінська зміна», міська «Вечірній Харків», 25 районних газет; літ.-худож. та громад.-політ. журнал *«Прапор»*. У Харкові міститься *Книжкова палата УРСР* імені Івана Федорова. Обл. к-т по телебаченню (працює по 3 програмах) і радіомовленню (працює по 5 програмах). Телецентр у Харкові. Трудящі Харківщини підтримують екон., наук. та культур. зв'язки з трудящими Познанського й Калішського воєводств ПНР (1976).

57. Пам'ятники на братських могилах рад. і чехословацьких воїнів, які загинули в боях проти нім.-фашист. загарбників. Пам'ятник «Братерство по зброї».
58. Музей радянсько-чехословацької дружби.
59. Пам'ятник командирові бронепоїзда № 3 «Влада — Радам» Л. Г. *Мокієвській*, яка загинула 1919 у боях з білогвардійцями.
60. Пам'ятники на братських могилах рад. воїнів і 19-ти Героїв Рад. Союзу — бійців взводу гвардії лейтенанта П. М. Широніна, які героїчно загинули під час оборони Таранівки від нім.-фашист. загарбників.
61. Музей бойової слави *широнінців*.
62. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу З. К. *Слюсаренка*. Погруддя З. К. Слюсаренка.
62а. Місце народження льотчика-космонавта СРСР І. П. *Волка* (див. т. 12, Додаток).
63. Пам'ятник на могилі рос. і укр. письменника Г. П. *Данилевського*.
64. Місце народження укр. рад. співачки О. А. *Петрусенко*.
65. Пам'ятник 96-ти червоноармійцям-естонцям, які загинули в боротьбі за встановлення Рад. влади.
66. Пам'ятник на могилі першого голови ревкому Костянтиноградського повіту С. С. Щучки.
67. Стела на могилі укр. художника П. Д. *Мартиновича*.
68. Місце народження укр. рад. письменника О. І. *Копиленка*.
69. Краєзнавчий музей.
70. Пам'ятник на могилі Героя Рад. Союзу генерал-майора В. О. Копцова, який загинув у бою проти нім.-фашист. загарбників поблизу залізнич. ст. Лихачеве.
71. Пам'ятник генерал-лейтенанту бронетанкових військ П. В. Волоху, який загинув під час визволення Ізюма від нім.-фашист. загарбників.
72. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу А. К. *Недбайла*. Погруддя А. К. Недбайла.
73. Місце народження укр. художника С. І. *Васильківського*.
74. Пам'ятки архітектури: Преображенський собор 17 ст., Всіхсвятська церква 1-ї пол. 19 ст., Миколаївська церква поч. 19 ст.
75. Краєзнавчий музей.
76. Пам'ятний знак на місці фортеці Цареборисів, що була одним з центрів *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71*.
77. Пам'ятник на могилі укр. рад. письменника Олекси *Десняка*.
78. Могила декабриста А. Є. Розена.
79. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці Г. С. *Могильченка*. Погруддя Г. С. Могильченка.
80. Місце народження рос. і укр. письменника Г. П. Данилевського.

Х. о. багата на істор., археол., архіт., етногр. пам'ятки. Взято д-вою під охорону 1853 пам'ятки історії та культури. В області чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Харківської області, окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. К., 1976; Голиков А. П., Благов В. П. Харьковская область (экономико-географическая характеристика). «Экономическая география», 1980—81, в. 28, 30; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

В. П. Мисниченко.

ХА́РКІВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — наступальна операція рад. військ Південного фронту (командуючий О. І. *Єгоров*) під час громадянської війни. В Х. о. взяли участь 13-а, 14-а, 1-а Кінна армії, які, переслідуючи денікінців, у кінці листопада 1919 почали бої на Харків. напрямі. 1-а Кінна армія 25.XI оволоділа Новим Осколом, 14-а армія 28.XI визволила Суми. На поч. грудня 1-а Кінна і 13-а армії, розгромивши денікінське угруповання, 8.XII оволоділи Вовчанськом, 9.XII — Валуйками. 14-а армія, що наступала на Харків з Пн., 4.XII визволила Охтирку, 6.XII — Краснокутськ. 7.XII Латиська д-зія оволоділа Бєлгородом. Визволивши Валки і ст. Мерефа, 14-а армія відрізала денікінцям шлях відходу з Харкова. Вночі проти 12.XII Латиська і 8-а кав. д-зії вийшли на околиці міста. 12.XII Харків було визволено. Успішне здійснення Х. о. дало змогу радянським військам перейти у вирішальний наступ на Донбас.

ХА́РКІВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1942 — бойові дії рад. військ Пд.-Зх. напряму 12—29.V під час Великої Вітчизн. війни. 12.V почався наступ військ Пд.-Зх. фронту (команд.— Маршал Рад. Союзу С. К. *Тимошенко,* він же головнокоманд. Пд.-Зх. напрямом) з метою розгрому харків. угруповання нім.-фашист. військ і визволення Харкова. З Пн. Сх., з району Вовчанська, завдавала удар 28-а армія, з Пд., з барвінківського виступу,— гол. угруповання фронту в складі 6-ї армії і армійської оперативної групи. Пд. фронт (команд.— генерал-лейтенант Р. Я. *Малиновський*) мав забезпечити наступ гол. ударного угруповання Пд.-Зх. фронту надійною обороною пд. фасу барвінківського виступу. За 3 дні запеклих боїв ударне угруповання Пд.-Зх. фронту прорвало оборону противника і просунулося на 18—25 км на Пн. і на 25—50 км на Пд. від Харкова. Але противник, перегрупувавши сили і підтягнувши резерви, 17.V перейшов у контрнаступ. 23.V нім.-фашист. війська прорвали оборону Пд. фронту і на Пд. від Балаклії з'єдналися з армією, що наступала з Пн. Зх. Рад. війська в барвінківському виступі опинилися в оточенні. Невдале для рад. військ закінчення Х. о. значно ускладнило заг. воєнну обстановку на Пд.-Зх. напрямі. *Є. М. Дьяченко.*

ХА́РКІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — одна з провідних організацій більшовицької партії на Україні. Попередниками її були с.-д. робітн. гуртки, що виникли в Харкові в 90-х рр. 19 ст. В серпні 1898 утворився Харків. к-т РСДРП. Він об'єднав частину с.-д. гуртків, здійснив перехід від пропаганди до агітації серед робітників, вів боротьбу проти *«економізму»*, керував страйками, політ. виступами, зокрема *Харківською політичною демонстрацією 1900*. Дальше згуртування революц. соціал-демократів Харкова проходило під впливом ленінської *«Искры»*, в боротьбі з «економістами» і центристами — прихильниками групи *«Южный рабочий»*. З травня 1901 в місті діяли Південний відділ «Искры», її агент О. Д. *Цюрупа;* розповсюджувалася «Искра», твори В. І. Леніна. В кін. 1900 — на поч. 1901 виник *харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В липні 1902 «Союз боротьби» об'єднався з Харківським комітетом РСДРП. В жовтні 1902 комітет прийняв резолюцію про солідар-

Харківська область. Монумент Вічної Слави в місті Барвінковому. Скульптор В. М. Савченко, архітектор М. Ф. Чорноморченко. 1969.

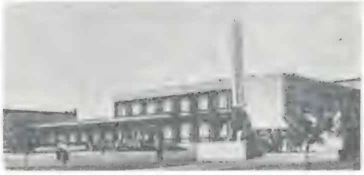

Харківська область. Музей радянсько-чехословацької дружби в селі Соколовому Готвальдівського району.

ність з «Искрой». Зміцненню позицій іскрівців в орг-ції сприяло перебування в Харкові в 1902—03 *Організаційного комітету по скликанню Другого з’їзду РСДРП* (ОК). Переїзд ОК у Київ і масові арешти в Х. о. РСДРП навесні 1903 зумовили посилення в ній впливу групи «Южный рабочий». Після II з’їзду РСДРП (1903) Харків. комітет перейшов до рук меншовиків.

У січні 1905 більшовики відокремилися від к-ту, створивши групу «*Вперёд*». До її керівного центру ввійшли *Артем* (Ф. А. Сергєєв), М. М. *Кабаненко*, М. К. *Муранов*, О. Г. *Скороход* та ін. Обраний на III з’їзді РСДРП ЦК в липні 1905 надав групі права Харків. к-ту РСДРП. Пролетарі Харкова під керівництвом к-ту взяли участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйкові 1905*. 12 (25). XII 1905 відбулося *Харківське збройне повстання 1905*, кероване більшовиками. В листопаді 1905 більшовики вступили в федеративне об’єднання з меншовиками (див. *Федеративна Рада харківських комітетів РСДРП*). В січні 1906 було утворено Об’єднаний к-т РСДРП. В умовах спаду революції позиції більшовиків у Х. о. РСДРП були досить міцними. Орг-ція була представлена на IV та V з’їздах РСДРП. В 1907 вона налічувала 800 чол. У роки реакції (1907—10) кількість членів Х. о. РСДРП різко зменшилася, к-т був ліквідований. У підпіллі діяли невеликі групи більшовиків. Боротьба за відновлення оформленої парт. орг-ції посилилася 1911. У лютому 1912 було обрано більшовицький Харків. к-т РСДРП, який встановив зв’язок з В. І. Леніним і ЦК партії. На *Ленський розстріл* 1912 керовані більшовиками робітники Харкова відповіли страйками протесту. Згодом страйки набрали масового характеру. Найбільшим був *харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912—13*. В 1912—14 в Х. о. РСДРП працювали направлені ЦК партії професіональні революціонери І. *Арманд*, А. С. *Бубнов*, М. В. *Криленко*, С. В. *Косіор*, В. В. *Куйбишев*, В. І. *Невський*, М. О. *Савельєв*. Велику допомогу орг-ції подала газ. «*Правда*», з якою вона підтримувала тісні зв’язки. Визначним успіхом більшовиків була перемога на виборах до 4-ї Держ. думи по робітничій курії, депутатом від якої обрали більшовика М. К. Муранова.

В роки 1-ї світової війни Харків. к-т РСДРП зазнав репресій — його склад заарештовували 24 рази. Проте більшовики продовжували боротьбу з царизмом. У кін. 1915 Х. о. РСДРП складалася з 3 районних к-тів, що об’єднували 19 парт. груп. У 1916 орг-ція видала 2 номери газ. «*Голос социал-демократа*». Вийшовши з підпілля після Лютн. революції 1917, більшовицька орг-ція Харкова налічувала 100 чол. У березні 1917 було обрано легальний Харків. к-т РСДРП, почав виходити його друкований орган — газ. «*Пролетарий*».

У квітні 1917 загальні збори орг-ції схвалили *Квітневі тези В. І. Леніна*. В кін. квітня Х. о. РСДРП(б) налічувала 1200, в кінці липня — 2400 чол. В її складі діяли районні та військова орг-ції. Обраний у липні 1917 обласний комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну на чолі з Артемом (Ф. А. Сергєєвим) працював у Харкові. Здійснюючи рішення VI з’їзду РСДРП(б), більшовики Харкова розгорнули підготовку до збройного повстання. Було утворено загони *Червоної гвардії*, посилено роботу у військах і масових орг-ціях, запроваджувався *робітничий контроль* на підприємствах.

Вночі проти 9 (22).XII в Харкові було роззброєно війська *Центральної ради* і встановлено Радянську владу в місті. 11—12 (24—25).XII 1917 тут відбувся *Перший Всеукраїнський з’їзд Рад*, який проголосив Україну Республікою Рад. Х. о. РСДРП(б) відіграла важливу роль у здійсненні соціалістичної революції на Україні. На її основі 1918—19 склалася Харків. губ. парт. орг-ція.

Літ.: Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Х., 1980; Куличенко М. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.). Х., 1963.

П. Л. Варгатюк.

ХА́РКІВСЬКА ПОЛІТИ́ЧНА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1900 — перший масовий політ. виступ робітників на Україні. Відбулася 1 (14).V. Демонстрацію підготували Харків. к-т РСДРП, с.-д. групи на з-дах Гельферіх-Саде (тепер з-д «Серп і молот»), паровозобудівному, залізничних майстернях. Демонстранти вимагали встановлення 8-годинного робочого дня і політ. свобод. Козачі та поліцейські частини розігнали демонстрантів, бл. 140 чол. було заарештовано. Того самого дня страйкували робітники з-дів паровозобудівного, Гельферіх-Саде, керамічного, залізничних майстерень, депо та ряду ін. підприємств. На 12-у годину дня в місті не працювало понад 20 з-дів і ф-к, багато дрібних майстерень, кілька друкарень. Загалом у Х. п. д. взяло участь бл. 10 тис. чол. Страйки, які тривали кілька днів, на деяких підприємствах закінчилися перемогою робітників. В. І. Ленін писав: «Харківська маївка показує, якою великою політичною демонстрацією може стати святкування робітничого свята...» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 347).

ХА́РКІВСЬКА РИСУВА́ЛЬНА ШКО́ЛА. Засн. 1869 художницею і педагогом М. Д. *Раєвською-Івановою* як приватна загальнодоступна; 1896 Х. р. ш. перетворено на Міську школу рисування і живопису, яку 1912 реорганізовано в Художнє училище. На його базі в рад. час. було утворено художній технікум (1921), а пізніше (1927)— художній інститут. Школа готувала майстрів технічно-ремісничого профілю (худож. обробка шкіри, випалювання на дереві тощо). Тут викладали художники Р. Пестриков, П. *Левченко*, К. Первухін та ін.; школі надавали допомогу І. *Крамськой*, І. *Рєпін*, С. *Васильківський* та інші.

ХА́РКІВСЬКА «СОЦІА́ЛЬНО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНА ГРУ́ПА РОБІТНИКІ́В» — одна з перших на Україні революційних організацій перехідного типу від *народництва* до марксизму. Виникла в лютому 1886 внаслідок злиття місц. робітн. гуртків «*Чорного переділу*» і «*Народної волі*». Організаторами й активними учасниками її були І. Веденьєв, А. Кондратенко, В. Соколов, С. Крутиков, В. Вєтров, І. Радченко та ін. Члени групи організували в Харкові 7 робітн. гуртків, встановили зв’язки з революц. народницькими орг-ціями Бєлгорода, Таганрога, Одеси; створили ряд гуртків у Ростові-на-Дону, Олександрівську (тепер м. Запоріжжя) та ін. містах. Подібно до програм ін. гуртків революц. народників 80-х рр., програма харків. групи (вироблена в травні 1887) під робітн. класом розуміла всіх «працюючих» — і селян, і робітників, причому першорядну роль у політ. та екон. перетвореннях відводила селянству; помилково вважала передання землі сільс. землеробським общинам з подальшим перерозподілом її органами самоврядування соціалістичним заходом. Зі вступом до групи Ю. Д. *Мельникова* (весна 1888) вона почала активно розповсюджувати марксистську літературу, нелегальні видання *групи «Визволення праці»*. У серпні — вересні 1889 через арешти припинила діяльність. *С. О. Сосновчик.*

ХА́РКІВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ’ЄДНАННЯ КОНДИ́ТЕРСЬКОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ. Утворено 1976 на основі харків. ф-к: кондитерської «Жовтень» (гол. підприємство) та бісквітної. Ф-ка «Жовтень» засн. 1896. Робітники підприємства брали активну участь у революц. боротьбі. В 1922 ф-ці присвоєно назву «Жовтень». До складу об’єднання входять 8 осн. виробничих та 15 допоміжних цехів і дільниць. Випускає 80 тис. т кондитерських виробів на рік (всього понад 460 назв).

Ю. О. Кулик.

ХА́РКІВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ХІ́МІКО-ФАРМАЦЕВТИ́ЧНЕ ОБ’ЄДНАННЯ «ЗДОРО́В’Я». Створено 1977. До складу об’єднання входять: харків. хім.-фарм. з-д «Здоров’я трудящим» (гол. підприємство; організоване як ф-ка 1907 акц. т-вом «Галеніка», виготовляла настої, мазі, пластирі; після націоналізації перейменована на ф-ку «Здоров’я трудящим»), Харків. з-д ендокринних препаратів (створений 1919). Об’єднання випускає фітохім. та синтетичні лікувальні препарати, в т. ч. гормональні, готові ліки, перев’язувальні матеріали та ін. вироби мед. призначення. *П. М. Макаренко.*

ХА́РКІВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ШВЕ́ЙНЕ ОБ’ЄДНАННЯ імені Ю. Д. Тинякова. Утворено 1976 на базі швейної ф-ки ім. Ю. Д. Тинякова, створеної 1920 внаслідок об’єднання дрібних кустарних майстерень. У 1922 ф-ці присвоєно ім’я Ю. Д. Тинякова — революціонера, члена РСДРП з 1912.

До складу підприємства входять: експериментальний, підготовчий, закрійний, 7 пошивних і ряд допоміжних цехів. Осн. продукція: чоловічий і жіночий верхній одяг (всього 17 найменувань виробів). Ф-ку нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1940).

М. В. Савків.

ХА́РКІВСЬКЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ ІНСТИТУ́ТУ ЕКОНО́МІКИ АН УРСР. Засн. 1965. Осн. напрями роботи: дослідження з проблем підвищення ефективності сусп. виробн. на основі його інтенсифікації, вивчення соціально-екон. проблем тех. прогресу, вдосконалення організації виробництва і праці на пром. підприємствах і в об'єднаннях, підвищення ефективності використання трудових ресурсів у регіоні. *А. М. Золотарьов.*

ХА́РКІВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — збройний виступ робітників Харкова проти самодержавства в грудні 1905 під час революції 1905—07 в Росії. Почалося під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Напередодні виступу більшовики опублікували листівку «До всіх громадян», в якій закликали до збройної боротьби. Місц. влада, якій став відомий план повстання, заздалегідь розставила в місті військ. сили, роззброїла солдатів Тамбовського полку, що готувалися виступити разом з робітниками. Повстання почалося 12 (25).XII. Озброєні бойові дружини робітників зібралися на з-ді Гельферіх-Саде (тепер з-д «Серп і молот»). З-д з усіх боків оточили війська і поліція, почався його арт. обстріл. На допомогу бойовим дружинам вирушили робітники паровозобудівного з-ду, залізничних майстерень. Між робітниками і військ. частинами в різних районах міста виникли збройні сутички. Було вбито і поранено бл. 200 чол. З Х. з. п. було безпосередньо пов'язане *Люботинське збройне повстання 1905.* *І. Я. Мірошников.*

ХА́РКІВСЬКЕ МАТЕМАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — наукове товариство математиків. Засноване 1879 при Харків. ун-ті з ініціативи В. Г. *Імшенецького.* Членами Х. м. т. були С. Н. *Бернштейн,* О. М. *Ляпунов,* В. А. *Стеклов,* Н. І. *Ахієзер,* Д. О. *Граве,* Д. М. *Синцов* та ін. У 1947 затверджено новий Статут Х. м. т., за яким воно складається з н.-д. і педагогічної (що займається питаннями викладання математики у вищій та серед. школі) секцій. З 1879 Х. м. т. видає наук. журнал. З 1957 він входить у серію «Учені записки» Харківського університету.

ХА́РКІВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Україні у 80—90-х рр. 18 ст. Створено за указом царського уряду від 9 (20).XII 1780. До Х. н. ввійшли Ізюмська, Охтирська, Сумська, Харківська провінції ліквідованої 1780 *Слобідсько-Української губернії* і невелика частина території Бєлгородської губ. Х. н. поділялося на 15 округів-повітів. Адм. центром Х. н. був Харків. За даними 1788, в Х. н. налічувалося 15 міст і 1177 ін. населених пунктів, в яких жило 796 808 чол. (без дворян). Феодально залежних селян було 401 778 чол. (50,6 %), військ. обивателів — 271 752 (34,3 %). За указом Павла І від 12 (23).XII 1796 Х. н. було ліквідовано, а його територію включено до складу знов утвореної Слобідсько-Української губ., перейменованої 1835 на *Харківську губернію.*

ХА́РКІВСЬКЕ СІЧНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ харків. робітників проти бурж.-націоналістичної *Директорії.* Почалося під керівництвом більшовицького військ.-революц. к-ту 1.І під час просування до Харкова рад. військ. Робітничі загони розгромили петлюрівські війська. Вночі проти 2.І Харків. ревком оголосив про перехід влади в місті до рук Ради робітн. депутатів. Надвечір 2.І все місто фактично було в руках повстанців. Одночасно робітн. і сел. загони визволили від петлюрівців Чугуїв, Ізюм та ряд ін. міст і сіл Харківщини. 3.І війська *Другої Української радянської дивізії,* що 28.XII 1918 в запеклому бою біля ст. Козача Лопань розгромили петлюрівців, вступили в Харків.

«ХА́РКІВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ГРА́МОТНОСТІ», Харківське товариство поширення в народі грамотності. Засн. 1869 прогресивною інтелігенцією міста на чолі з проф. М. М. *Бекетовим.* За час існування відкрило в Харкові ряд нар. шкіл, жіночу ремісничу, декоративно-малювальну й 4 *недільні школи,* а також 5 безплатних бібліотек-читалень; 1903 засн. *народний будинок.* Т-во видавало наук.-популярну та худож. л-ру, зокрема *«Народную энциклопедию научных и прикладных знаний»,* створило музей навч.-наочних посібників тощо. Мало 7 відділень, через які проводило культур.-освітню роботу в повітах Харків. губ. У роботі т-ва активну участь брали укр. учені й письменники Д. І. *Багалій,* В. Я. *Данилевський,* М. Ф. *Сумцов,* професори Харків. ун-ту І. П. Осипов, Є. К. Редін.

ХА́РКІВСЬКИЙ АВІАЦІ́ЙНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. Є. Жуковського — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. Засн. 1930 на базі авіац. відділення Харків. технологічного (тепер політех.) ін-ту. З ін-том пов'язана діяльність О. К. *Антонова,* А. М. *Люльки,* Г. Ф. *Проскури* та ін. вчених. В ін-ті (1984) 6 ф-тів: літакобудівний, літальних апаратів, авіаційних двигунів, радіотех. систем, систем керування і вечірній. Є підготовче відділення, аспірантура, фізико-мат. школа, наук.-дослідний сектор, спец. конструкторське бюро. Фонд б-ки налічує (1983) понад 700 тис. одиниць зберігання. В Х. а. і. навчається (1983) понад 8 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 27 тис. спеціалістів. Х. а. і. нагороджено (1980) орденом Леніна. *В. Г. Кононенко.*

Харкінський авіаційний інститут. Головний корпус.

ХА́РКІВСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНО-ДОРО́ЖНІЙ ІНСТИТУ́Т імені Комсомолу України — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1930 у Харкові на базі дорожньо-буд. ф-ту Київ. ін-ту шляхів, дорожнього ф-ту Житомир. індустріального ін-ту, дорожньо-мостового відділення Київ. політех. ін-ту і дорожнього відділення Полтавського с.-г. ін-ту. У 1979 ін-ту присвоєно ім'я Комсомолу України. В ін-ті (1983) 6 ф-тів: автомобільний, дорожньо-будівельний, інженерно-економічний, механічний, вечірній та заочний. Є підготовче відділення, ф-т підвищення кваліфікації інженерно-технічних кадрів, н.-д. сектор, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1983) 400 тис. одиниць зберігання. У 1983/84 навч. році кількість студентів становила понад 6,8 тис. За роки існування ін-том підготовлено понад 27 тис. спеціалістів. *І. М. Грушко.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ВЕЛОСИПЕ́ДНИЙ ЗАВО́Д імені Г. І. Петровського — підприємство автомобільної промисловості. Засн. 1923. Виробляв чоловічі дорожні велосипеди «Україна» та велосипеди для дітей. До 1941 випустив 1 млн. машин. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано в Серед. Азію. Першу післявоєнну продукцію одержано 1945. Х. в. з. випускає дорожні, спортивно-туристські, спортивні (єдине в СРСР підприємство) та спец. спортивні велосипеди (всього 10 моделей). На 1982 виготовлено 22 млн. велосипедів. *Е. І. Малько.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ВЕРСТАТОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені С. В. Косіора. Буд-во підприємства почато 1930. Першу продукцію — радіально-свердлильні та круглошліфувальні верстати — одержано 1933. Став до ладу на повну потужність 1936. В післявоєнні роки підприємство повністю відбудовано й реконструйовано, споруджено нові цехи, оснащені найновішою технікою. Основна продукція підприємства — великі, важкі й унікальні круглошліфувальні верстати загального та спец. призначення вагою від 4,5 до 120 т, верстати з високим ступенем автоматизації робочого циклу — напівавтомати, автомати, автом. лінії, верстати з числовим програмним керуванням. В 1964 підприємству присвоєно ім'я С. В. Косіора. З 1975 Х. в. з. — гол. підприємство Харків. верстатобудівного виробничого об'єднання. Х. в. з. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971). *С. М. Кривицький.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ВІ́ЛЬНИЙ ТЕА́ТР — перший постійний рос.-укр. професіональний театр на Україні. Засн. 1789 у Харкові (антрепренером 1795—96 був Т. *Константинов*). У репертуарі — «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Нещастя від карети» Я. Княжніна, «Мельник-чаклун, дурисвіт і сват» О. Аблесимова, «Добрі солдати» М. Хераскова, «Наніна, або Переможений забобон» Вольтера та ін. У 1796 трупа розпалася. Діяльність рос. профес. трупи в Харкові відновилася 1808 і тривала до поч. 1812. Восени 1812 до Харкова переїхала з Полтави трупа Й. Калиновського (див. *Полтавський вільний театр*). У 1816—17 спільно з Й. Калиновським театр утримував І. *Штейн*. Тоді ж до трупи вступили П. Барсов, М. *Щепкін*, Т. Пряженковська та ін. У репертуарі — опера «Леста, Дніпровська русалка» (варіант комічної опери С. Кауера «Дунайська русалка»), опера-водевіль «Козак-віршописець» О. Шаховського, у якій роль Климовського (написану укр. мовою) виконував М. Щепкін. У 1818 трупа переїхала в Полтаву і до 1821 періодично виступала у Харкові (грала, зокрема, виставу «Наталка Полтавка» І. Котляревського, 1821). Директором харківського театру 1812—18 та під час гастролей полтав. трупи 1818—21 був Г. *Квітка-Основ'яненко*. У 1822 на базі полтав. рос.-укр. трупи (розпалася 1821) було створено нову рос.-укр. *Штейна І. Ф. трупу*. У 1836—43 в Харкові постійно виступала рос.-укр. *трупа Л. Ю. Млотковського*.

Літ.: Квітка-Основ'яненко Г. Ф. История театра в Харкове. В кн.: Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів, т. 7. К., 1981; Плетнев А. У истоков харьковского театра. Х., 1960.

Р. Я. Пилипчук.

ХА́РКІВСЬКИЙ ВО́СЬМИЙ ПІДШИ́ПНИКОВИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна. Буд-во почато в кін. 1944. Введено в дію 1947. З-д випускає підшипники кочення, які застосовують у с.-г. машинобудуванні, автомоб. пром-сті, локомотиво-вагонобудуванні, електротех. пром-сті та ін. галузях. Всього виробляють підшипники бл. 400 типорозмірів. На підприємстві діє понад 100 автом. ліній. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

С. М. Іванов.

ХА́РКІВСЬКИЙ ГЕРОЇ́ЧНИЙ ТЕА́ТР — рос. драм. театр у Харкові. Засн. 1921, з 1922 — Центр. показова студія. Худож. керівником театру був Г. Авлов, художником — О. *Хвостенко-Хвостов*, зав. літ. частиною — О. *Білецький*. Репертуар: «Містерія-буф» В. Маяковського (вперше на Україні), «Жерці» К. Цагарелі, «Взяття Бастилії» Р. Роллана. В 1922 театр припинив діяльність.

І. М. Давидова.

ХА́РКІВСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНА́Т № 1. Створений 1961 на базі керамзитового й домобудівного цехів Харків. з-ду залізобетонних конструкцій № 1. В 1982 потужність підприємства разом з філіалами становила 850 тис. м², або понад 15 тис. квартир на рік. Комбінат виготовляє залізобетонні конструкції для п'яти осн. серій 9-, 12- та 16-поверхових великопанельних будинків, споруджує будинки 29 модифікацій з 12 типами кутових і поворотних архіт. вставок, а також будує школи та дит. дошкільні заклади у великопанельному виконанні. Х. д. к. № 1 нагороджено орденом «Знак Пошани» (1971).

О. І. Юдін.

ХА́РКІВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОМЕХАНІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (ХЕМЗ) — підприємство електротех. пром-сті. Засн. 1887 в м. Ризі як Російсько-Балтійський електротех. з-д. У 1915 під час 1-ї світової війни евакуйований в Харків. Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1917 (з-д був арсеналом харків. Червоної гвардії), громадян. війні, встановленні Рад. влади на Україні. За роки соціалістич. буд-ва підприємство докорінно реконструйовано. В довоєнний час з-д випускав електроустаткування для металург., вуг., маш.-буд. та ін. галузей пром-сті. ХЕМЗ (1984) спеціалізований на випуску великих електр. машин потужністю від 200 кВт до 25 тис. кВт (змінного струму) та від 200 кВт до 12 тис. кВт (постійного струму), заглибних електродвигунів для добування нафти, електродвигунів постійного і змінного струму, тиристорних перетворювачів, комплектних пристроїв, автом. вимикачів, контакторів, товарів нар. споживання. В 1976 на базі ХЕМЗ утворено виробниче об'єднання «Харківський електромеханічний завод». Підприємство нагороджено орденом Леніна (1965), орденом Георгія Димитрова (НРБ, 1965), орденом Командора з зіркою (ПНР, 1976).

А. С. Шухов.

ХА́РКІВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д — підприємство електротех. промисловості. Створений 1932. В травні 1945 було виготовлено 1056 електродвигунів; 1949 випуск їх перевищив довоєнний рівень у 2 рази. Х. е. з. спеціалізований на випуску низьковольтних асинхронних електродвигунів потужністю від 0,25 до 100 кВт. За роки існування на з-ді освоєно дев'ять серій електродвигунів і п'ять серій магн. установок. Продукція, вироблена на підприємстві, постачається верстатобудівній, металургійній, хімічній промисловості, с. г., новобудовам та ін. З 1975 Х. е. з.— гол. підприємство виробничого об'єднання «Укрелектромаш».

М. П. Білоус.

ХА́РКІВСЬКИЙ ЗАВО́Д «ЕЛЕКТРОВАЖМА́Ш» імені В. І. Леніна — підприємство електротех. пром-сті. Став до ладу 1946 як з-д по виробн. тепловозного устаткування (ХЕТЗ). У 1947 тут виготовлено перший електродвигун для тепловоза ТЕ-1. З 1954 на підприємстві почато також виробн. потужних турбогенераторів для теплових і атомних електростанцій, гідрогенераторів вертикального і капсульного типу для звичайних і гідроакумулюючих електростанцій, унікальних машин постійного струму. В 1959 з-д перейменовано на «Електроважмаш», йому присвоєно ім'я В. І. Леніна. Х. з. «Е.» (1982) випускає турбогенератори одиничної потужності 200, 300 і 500 тис. кВт з частотою обертання 3 тис. об/хв і 500 тис. кВт — 1500 об/хв. Тут збудовано гідрогенератори для Київської, Канівської, Кременчуцької, Дніпровської, Каховської, Дністровської та ін. ГЕС. Приводними електродвигунами, виготовленими на з-ді, обладнано прокатні стани провідних металург. з-дів країни. На базі завод. лабораторій і конструкторських відділів створено н.-д. ін-т. Х. з. «Е.» нагороджено орденом Леніна (1966).

Л. А. Нестерова.

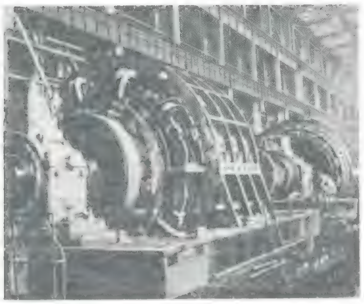

Електродвигун постійного струму потужністю 800 тис. кВт, виготовлений на харківському заводі «Електроважмаш» імені В. І. Леніна.

ХА́РКІВСЬКИЙ ЗАВО́Д ТРАНСПОРТНОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ імені В. О. Малишева — підприємство транспортного машинобудування. Засн. 1885; належав «Російському паровозобудівному і механічному т-ву». Виробляв паровози (з 1897), а також парові котли, різні верстати, с.-г. машини, з 1913 почато випуск двигунів внутр. згоряння. Робітники з-ду були активними учасниками революц. подій. В 1897 тут відбувся перший страйк, згодом паровозобудівники виступили організаторами першотравневої *Харківської політичної демонстрації 1900*, брали участь у *Харківському збройному повстанні 1905*. Відбувся *Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912—13*. Паровозобудівники були в авангарді боротьби проти царизму, за встановлення Рад. влади на Україні.

Дільниця обробки циліндрів мотоциклетного двигуна механічного цеху Харківського заводу транспортного машинобудування імені В. О. Малишева.

В 1920 з-д було націоналізовано. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано і значно розширено. Освоєно нові типи паровозів (зокрема, в 30 х рр. почато серійний випуск вантажного паровоза «Серго Орджонікідзе»), дизельних двигунів для тракторів та ін. продукції. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на Урал. Його корпуси зруйнували нім.-фашист. загарбники. Після визволення Харкова (1943) почалася відбудова підприємства на новій тех. базі, значно зросли його потужності. З 1947 на підприємстві почато випуск магістральних тепловозів. В 1957 з-ду присвоєно ім я В. О. Малишева. З-д виготовляє важкі гусеничні машини, металург. заготовки, тепловозні двигуни, двигуни для мотоциклів, товари нар. споживання. З 1978 Х. з. т. м.— гол. підприємство виробничого об'єднання «Завод імені В. О. Малишева». Х. з. т. м. нагороджено орденами Леніна (1941, 1976), Трудового Червоного Прапора (1942), Червоної Зірки (1943), Жовтневої Революції (1970). *В. П. Удод.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ЗООВЕТЕРИНА́РНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. М. Борисенка — вищий навч. заклад у системі М-ва с. г. СРСР. Міститься в смт Малій Данилівці поблизу Харкова, в 1980 ін-ту присвоєно ім'я М. М. *Борисенка.* Створений 1960 внаслідок об'єднання Харків. ветеринарного (засн. 1851) і Харків. зоотехнічного (засн. 1922) ін-тів. В ін-ті (1984) ф-ти: зооінженерний і ветеринарний, ф-т заочної підготовки з вет. і зооінженер. відділеннями, ф-т по роботі з іноземними студентами, ф-ти підвищення кваліфікації (ФПК) керівників та зооветспеціалістів колгоспів, радгоспів і птахофабрик, викладачів с.-г. вузів і технікумів. Готує зооінженерів і ветеринарних лікарів. В ін-ті — аспірантура, 2 учбово-дослідні г-ва («Прогрес» і «Шевченківське») площею 7063 га, в т. ч. 4747 га орної, племінний з-д симентальської худоби і пром. молочний комплекс.

Фонд бібліотеки — понад 385 тис. книг. У 1983 в ін-ті навчалось 2119 студентів на стаціонарі та 1743 — на заочному відділенні. Ін-т видає наук. збірники.

І. Ф. Храбустовський.

ХА́РКІВСЬКИЙ ІНЖЕНЕ́РНО-БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 у Харкові на базі будівельного ф-ту Харків. технолог. ін-ту і архітектурного ф-ту Харків. художнього ін-ту. В ін-ті (1983) 6 ф-тів: архітектурний, будівельний, санітарно-технічний, механіко-технологічний, вечірній та заочний. Є підготовче відділення, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1983) бл. 477 тис. одиниць зберігання. У 1983/84 навч. році кількість студентів становила бл. 5,7 тис. За роки існування ін-том підготовлено понад 29 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *М. С. Болотських.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ІНЖЕНЕ́РНО-ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Створений 1930 на базі пром. ф-ту кол. Харків. інституту народного г-ва. Ф-ти: маш.-буд., хім., організації механізованої обробки екон. інформації, організації і нормування праці, економічний. Є підготовче, вечірнє й заочне відділення, ф-т підготовки організаторів пром. виробн.; аспірантура. У фонді б-ки — 454 тис. одиниць зберігання (1983). В 1983/84 навч. р. в ін-ті навчалося 4932 студенти, у т. ч. на денному відділенні — 2237. В ін-ті працює н.-д. сектор, що проводить н.-д. роботу по вдосконаленню організації та планування виробн., управління і наук. організації праці на підприємствах з використанням матем. методів та ЕОМ. З часу заснування у вузі підготовлено понад 25 тис. спеціалістів. *М. А. Сіроштан.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ГРОМА́ДСЬКОГО ХАРЧУВА́ННЯ — вищий навчальний заклад М-ва торгівлі УРСР. Створений 1967 на базі Харків. філіалу *Донецького інституту радянської торгівлі.* Має технологічний та екон. ф-ти. Є заочне відділення. В 1982/83 навч. р. в ін-ті навчалося 4568 студентів, в т. ч. на денному відділенні — 2082. У фонді б-ки — 250 тис. одиниць зберігання (1983). При ін-ті працює ф-т підвищення кваліфікації працівників громад. харчування. З часу заснування у вузі підготовлено 12 633 спеціалісти. *І. Г. Бережний.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ІНЖЕНЕ́РІВ ЗАЛІЗНИ́ЧНОГО ТРА́НСПОРТУ імені С. М. Кірова — вищий навчальний заклад М-ва шляхів СРСР. Засн. 1930 у Харкові, 1936 ін-ту присвоєно ім'я С. М. Кірова. В ін-ті (1983) 5 факультетів з денною формою навчання: механічний, будівельний, автоматики, телемеханіки і зв'язку, керування процесами перевезень, економічний, а також ф-ти вечірній та заочний. Є ф-т підвищення кваліфікації інженерних кадрів, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1983) 500 тис. одиниць зберігання. У 1983/84 навч. р. кількість студентів становила 8,5 тис. За роки існування ін-том підготовлено 36 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *Ю. В. Соболєв.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ІНЖЕНЕ́РІВ КОМУНА́ЛЬНОГО БУДІВНИ́ЦТВА — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 у Харкові як Ін-т комунального г-ва НКВС УРСР (сучасна назва з 1955). В ін-ті (1983) 6 ф-тів: містобудівний, будівельний, міськ. електротранспорту, електропостачання й освітлення міст, інженерно-економічний, вечірнього та заочного навчання, є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1983) понад 570 тис. одиниць зберігання. У 1983/84 навч. р. кількість студентів становила бл. 5 тис. За роки існування ін-том підготовлено понад 16 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Л. М. Шутенко.

ХА́РКІВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т КУЛЬТУ́РИ — вищий навч. заклад М-ва культури УРСР. Засн. 1929 на базі ф-ту політ. освіти Харків. інституту нар. освіти. З 1939 — Держ. бібліотечний ін-т, з 1964 — Харків. держ. ін-т культури. В 1983/84 навч. р. у складі ін-ту два ф-ти — бібліотечний і культурно-осв. роботи, на яких навчалося 4,0 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 1,8 тис. Є заочне відділення та ф-т підвищення кваліфікації викладачів культурно-осв. уч-щ. В б-ці ін-ту — понад 346 тис. одиниць зберігання (1984). Видає навч.-методичні матеріали. З часу заснування підготував 19 тис. спеціалістів.

У 1979 вуз нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *М. В. Дяченко.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т МЕХАНІЗА́ЦІЇ ТА ЕЛЕКТРИФІКА́ЦІЇ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — вищий навч. заклад у системі М-ва с. г. СРСР. Міститься в Харкові. Заснований 1930 на базі відділення механізації сільського господарства Харків. та Полтав. с.-г. ін-тів. У 1983/84 навч. р. у складі ін-ту 5 ф-тів: механізації с. г.; електрифікації с. г.; сільського будівництва; заочний; підвищення кваліфікації; учбово-дослідне г-во (2638 га землі, у т. ч. орної — 1433 га; тваринницькі ферми). Навчалося 5780 студентів, у т. ч. 2487 — заочно. Є аспірантура. Фонд бібліотеки понад 300 тис. книг. Інститут видає зб. наукових праць.

Т. П. Євсюков.

ХА́РКІВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т МИСТЕ́ЦТВ імені І. П. Котляревського — вищий навч. заклад М-ва культури УРСР. Створений 1963 на базі *Харківської консерваторії* і *Харківського театрального інституту.* З 1969 — ім. І. П. Котляревського. У 1983/84 навч. р. у складі ін-ту 10 ф-тів: акторський (драматичний), акторський театру ляльок, театрознавчий, режисерський, фортепіанний, оркестровий, вокальний, нар. інструментів, диригентсько-хоровий, історико-теоретичний (з відділенням композиції). Навчалося понад 800 студентів. Серед педагогів: нар. артисти СРСР М. Манойло, О. Сердюк, Л. Тарабаринов, засл. діячі мистецтв УРСР Г. Авер'янов, П. Борисов, Т. Веске, А. Калабухін, І. Ковач, Ф. Коровай та ін. Серед випускників — нар. артисти СРСР Н. Ткаченко, В. Третяк, Н. Суржина, нар. арт. УРСР Г. Ципола, Т. Альошина-Олександровська та інші. *Н. Л. Очеретовська.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т РАДІОЕЛЕКТРО́НІКИ імені академіка М. К. Янгеля — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 як будівельний ін-т, з 1966 — Х. і. р. У складі інституту 6 ф-тів: систем керування, обчислювальної техніки, радіотехнічний, електроніки, конструювання радіо- та обчислювальної техніки, ф-т заочного навчання. Є аспірантура. З 1966 в ін-ті підготовлено понад 20,5 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено (1981) орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Г. Новиков.

ХА́РКІВСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Створений 1920 на базі міського пром.-худож. музею, заснованого 1886. Має 4 відділи: історії первісного суспільства, дорад. періоду, рад. часу, рад.-чехословацької дружби (в с. Соколовому Готвальд. р-ну). В музеї зберігаються понад 200 тис. експонатів (1984). Серед них — археологічні, етнографічні, нумізматичні збірки, колекції зброї, прапорів, творів живопису, а також істор. документи, меморіальні предмети. Експозиція відділу рад. суспільства відображає участь трудящих Харківщини в революц. боротьбі проти царизму, у Великій Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великій Вітчизн. війнах, у побудові розвинутого соціалістичного суспільства. Музей має 2 філіали: Красноградський і Ізюмський краєзнавчі музеї.

Іл. с. 106.

Літ.: Харьковский исторический музей. Х., 1981. *М. А. Воєводін.*

ХА́РКІВСЬКИЙ КА́БЕЛЬНИЙ ЗАВО́Д «ПІВДЕНКА́БЕЛЬ» — підприємство електротех. пром-сті. Буд-во з-ду почато наприкінці 1943, в березні 1944 випущено першу продукцію. Виготовляє проводи і кабелі бл. 5 тис. розмірів різних марок, а також товари народного споживання (телевипуски для приймання телевізійних передач, подовжувачі для електроннопобутових виробів, шнури-подовжувачі тощо). На Х. к. з. «П.» вперше в Рад. Союзі впроваджено й освоєно виробн. емаль-проводів без застосування розчинників, що дало можливість значно підвищити їхні нагрівостійкість, мех. та електр. міцність і тим самим зменшити габарити електр. машин; застосовано устаткування для сумісного волочіння і відпалювання дротів на машинах товстого волочіння тощо. *І. М. Карасьов.*

Харківський медичний інститут.

ХА́РКІВСЬКИЙ КАНА́ТНИЙ ЗАВО́Д — підприємство конопледжутової пром-сті. Засн. 1890. Випускав канати. Робітники з-ду брали активну участь у революц. подіях 1905. За роки довоєнних п'ятирічок підприємство було оснащено новим технологічним устаткуванням. Виготовляє (1983) канатоволокнисті й шпагатні вироби з конопель, льону, хімічних ниток і сизалю та сталеві канати. Єдине підприємство у Рад. Союзі, на якому виготовляють плоскі сталеві канати. *В. П. Жовтуха.*

ХА́РКІВСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — навч. заклад, створений за зразком Києво-Могилянської колегії. Засн. 1721 у Білгороді як семінарія. У 1727 переведений до Харкова. В колегіумі вивчали граматику, піїтику, риторику, філософію та ін. У 1765 створено додаткові класи для світських осіб, яким викладали нові мови, рос. л-ру й мову, математику, географію, інженерну справу, архітектуру, артилерію з геодезією, малювання, а згодом — і фізику та природничу історію (1773 ці класи виділилися в окреме Казенне училище). Х. к. був центром освіти Слобідської України до поч. 19 ст. В колегіумі навчалися представники всіх верств населення. З нього вийшло чимало відомих діячів вітчизн. науки й культури, зокрема перший ректор Моск. ун-ту М. Т. *Каченовський,* директор Петерб. пед. ін-ту Я. В. Толмачов, лікарі Є. Й. *Мухін* та Г. І. Базилевич (перший рос. клініцист), поет і перший перекладач «Іліади» М. І. *Гнєдич* та ін. У колегіумі викладав Г. С. Сковорода (1759—64). Після відкриття Харків. ун-ту (1805) Х. к. став вузькостановим навч. закладом, пізніше — духовною семінарією. *Л. Д. Попова.*

ХА́РКІВСЬКИЙ МЕ́БЛЕВИЙ КОМБІНА́Т імені М. О. Щорса. Утворений 1934 в результаті об'єднання деревообр. з-ду (засн. 1922) і ряду дрібних деревообр. підприємств Харкова. В 1937 комбінату присвоєно ім'я М. О. Щорса. В післявоєнні роки до складу комбінату ввійшло ще кілька невеликих деревообр. і меблевих підприємств; одночасно здійснювалась реконструкція, створювались нові виробничі цехи, вдосконалювалась технологія виробн. Продукція Х. м. к.: набори корпусних побутових меблів, шафи гардеробні, трельяжі, книжкові полиці, дивани-ліжка, крісла-ліжка тощо. З 1975 Х. м. к.— гол. підприємство виробничого деревообр. об'єднання «Харківдерев». *В. В. Цап.*

ХА́РКІВСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1805 як мед. ф-т Харків. ун-ту, 1920 після об'єднання з жіночим мед. ін-том (який було утворено у 1910) реорганізований в Харків. мед. академію, а 1921 перейменований на Харків. мед. ін-т. У 1936 було створено 2-й Харків. мед. ін-т. В 1943 вони були об'єднані. Х. м. і. має (1983) ф-ти: лікувальний, педіатричний, сан.-гігієнічний, стоматологічний; підготовче відділення; аспірантуру. В 1983/84 навч. р. в ін-ті було бл. 5 тис. студентів. За роки Рад. влади ін-т підготував бл. 40 тис. лікарів. В ін-ті 60 кафедр, Центр. н.-д. лабораторія і 4 проблемні (кардіологічна, по вивченню вірусів і антибіотиків, мікрохірургії ока, фізіології і патології репродуктивної функції жінок), 4 учбові музеї, б-ка (620 тис. томів). Гол. напрями наук. робіт ін-ту: фізіологія і патологія серцево-судинної системи, охорона здоров'я жінки, матері і новонародженого, охорона навколишнього середовища, вікові особливості дитячого організму в нормі і патології, епідеміологія і клініка інфекційних захворювань тощо. З історією Х. м. і. пов'язана діяльність В. П. *Воробйова,* В. Я. *Данилевського,* О. М. *Марзєєва,* О. В. *Мельникова,* М. Ф. *Мельникова-Разведенкова,* О. В. *Палладіна,* В. П. *Протопопова,* Г. В. *Фольборта,* В. М. *Шамова,* О. І. *Черкеса* та ін. *В. Д. Черненко.*

ХА́РКІВСЬКИЙ МЕТРОПОЛІТЕ́Н. Буд-во почато 1968; 8 станцій першої черги введено в дію 1975. Регулярний рух поїздів по всій лінії першої черги було почато 11.VIII 1978. Експлуатаційна довжина лінії — 17,3 км. На ній розміщено 13 станцій. Вона перетинає місто з Зх. на Сх., сполучаючи пром. райони з центр. частиною міста. Будується друга черга Х. м., експлуатаційна довжина якої становитиме 10,97 км. Вона з'єднає центр. частину міста з Салтівським житл. масивом. У 1984 введено в дію 5 станцій цієї черги (6,4 км). Планується буд-во третьої лінії Х. м., яка перетинатиме місто з Пн. Зх. на Пд. Сх. Щодоби Х. м. перевозить у середньому 490 тис. пасажирів (1983). Х. м. оснащений сучас. устаткуванням, широко застосовуються автоматика й телемеханіка. Архітектура та оздоблення станцій відтворюють багату на революц. й бойові події історію Харкова, розквіт економіки, науки і культури укр. народу. *Л. І. Вставський.*

Харківський історичний музей.

ХА́РКІВСЬКИЙ МІСЬКИ́Й ТЕА́ТР — рос. драматичний театр. Засн. 1910 М. *Синельниковим.* У 1919 був націоналізований і перейменований у Перший рад. драм. театр. У складі трупи були: режисер Б. *Глаголін,* актори В. *Драга-Сумарокова,* С. *Кузнецов,* В. *Петіпа,* М. *Тарханов,* А. Пасхалова, С. Межинський, Б. Плотников, М. Рибников та ін. У репертуарі: «Остання жертва» О. Островського, «Три сестри» А. Чехова, «Ревізор» М. Гоголя, «Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого, «Марія Стюарт» Ф. Шіллера. В 1924 Х. м. т. був реорганізований у «Трудовий колектив драматичних артистів».

Літ.: Плетнев А. У истоков Харьковского театра. Х., 1960; Слонова Н. Николай Николаевич Синельников. М., 1956. *І. М. Давидова.*

ХА́РКІВСЬКИЙ МОТОРОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д «СЕРП І МО́ЛОТ» — підприємство с.-г. машинобудування. Засн. 1882 (з 1895 акціонерне підприємство — Т-во Гельферіх-Саде); виробляв плуги, борони та ін. с.-г. інвентар. Робітники з-ду брали активну участь у революц. виступах 1900, 1905. В лютому 1905 на з-ді виникла більшовицька орг-ція. В 1917 сотні робітників з-ду вступили до Червоної гвардії. В 1918 підприємство було націоналізовано. В 1922 йому присвоєно назву «Серп і молот». У роки перших п'ятирічок на з-ді освоєно випуск і організовано масове виробн. тракторних молотарок. В період тимчас. окупації міста нім.-фашист. загарбниками з-д був повністю зруйнований. Після визволення Харкова підприємство у стислі строки відбудовано і 1944 відновлено випуск с.-г. техніки. З 1949 з-д перейшов до виготовлення бензин. двигунів потужністю 40 к. с. для причепних зернозбиральних комбайнів; 1961 освоєно випуск уніфікованих дизельних двигунів для тракторів і комбайнів. Основна продукція заводу: двигуни для тракторів (потужністю 80 к. с.), двигуни підвищеної потужності з турбонаддувом для комбайнів «Сибіряк» і «Нива». З 1974 завод — головне підприємство моторобудівного виробничого об'єднання «Серп і молот». Підприємство нагороджено орденами Леніна (1966), Жовтневої Революції (1971), Трудового Червоного Прапора (1982). *В. О. Коляда.*

ХА́РКІВСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т. Створений 1923 в результаті реорганізації *Харківської консерваторії.* На драм. відділенні викладали І. *Мар'яненко,* Л. *Курбас,* Я. *Мамонтов* та ін., на музичному — С. *Богатирьов,* П. *Голубєв,* М. *Тіц* та ін. В 1934 ін-т припинив діяльність. *Н. Л. Очеретовська.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Г. С. Сковороди — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1919 на основі трирічних пед. курсів підготовки вчителів, які 1920 об'єдналися з ф-том соціального виховання Харків. ін-ту нар. освіти. З 1933 існує як Х. п. і. В 1945 йому присвоєно ім'я Г. С. Сковороди. В 1983/84 навч. р. у складі ін-ту 5 ф-тів: філол., фіз.-матем., природничий, підготовки вчителів поч. класів, фіз. виховання, на яких навчалося 4,7 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 3,1 тис. Є заочне та підготовче відділення, аспірантура. В б-ці ін-ту — 485 тис. одиниць зберігання (1984). В різні роки в ін-ті працювали О. І. *Білецький,* Л. А. *Булаховський,* О. О. *Галкін,* О. В. *Запорожець,* О. М. *Леонтьєв,* О. М. *Румянцев,* В. П. *Шестопалов.* Серед випускників ін-ту 6 Героїв Радянського Союзу, 2 Герої Соціалістичної Праці, понад 150 заслужених учителів. За час існування у вузі підготовлено 58,3 тис. спеціалістів. У 1969 ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. І. Євдокимов.

ХА́РКІВСЬКИЙ ПЕ́РШИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ТЕА́ТР ДЛЯ ДІТЕ́Й. Засн. 1922 як Театр казки на базі Вищої театральної школи в Харкові (існувала з 1920). Згодом перейменовано в Перший держ. театр для дітей (з 1936 — ТЮГ ім. М. Горького). В театрі працювали режисери В. *Скляренко,* В. *Вільнер,* В. *Неллі,* М. *Верхацький,* художники Б. *Косарєв,* Л. *Писаренко,* О. *Хвостенко-Хвостов,* композитори І. *Дунаєвський,* Д. *Клебанов,* А. *Штогаренко.* Серед акторів — О. *Янчуков.* В репертуарі — п'єси О. Білецького (під псевдонімом Р. Победимського), Я. Мамонтова, О. Корнійчука, А. Шияна, Ж. Б. Мольєра та ін. З 1944 театр — у Львові (див. *Львівський театр юного глядача* імені М. Горького).

М. Г. Лабінський.

ХА́РКІВСЬКИЙ ПЛИТКО́ВИЙ ЗАВО́Д імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство пром-сті буд. матеріалів. Буд-во почато 1936. До 1941 збудовано приміщення цеху плиток для підлог, зведено корпус цеху облицьовувальних плиток та ряд допоміжних цехів, але введений в дію не був. На поч. 1946 став до ладу. Х. п. з.— одне з найбільших підприємств країни по випуску буд. кераміки. Осн. продукція (1984): плитки керамічні для підлог, внутр. облицьовування стін, фасадні плитки та радіокерамічні вироби. Х. п. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

Ф. П. Страшних.

ХА́РКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1885 як практичний технологічний ін-т, з 1898 — технологічний, у 1929 і з 1950 — політехнічний. Перший директор інституту — В. Л. *Кирпичов.* У Х. п. і. працювали М. М. *Бекетов,* П. П. *Будников,* І. М. *Бабаков,* А. К. *Вальтер,* М. А. *Валяшко,* К. О. *Зворикін,* П. П. *Карпухін,* П. П. *Копняєв,* Л. Д. *Ландау,* О. М. *Ляпунов,* В. М. *Маковський,* Є. І. *Орлов,* Б. О. *Носков,* Г. Ф. *Проскура,* В. А. *Стеклов,* С. С. *Уразовський,* А. П. *Філіппов,* В. М. *Хрущов* та ін. вчені. Вихованцями ін-ту були Л. Б. *Красін,* Й. Е. *Якір* та ін. В ін-ті (1983) 13 ф-тів: інженерно-фізичний, фізико-технічний, машинобудівний, транспортного машинобудування, механіко-металургійний, енергомашинобудівний, електроенергетичний, електромашинобудівний, автоматики і приладобудування, хімічного машинобудування, технології неорганічних речовин, технології органічних речовин, вечірній при Харків. тракторному з-ді ім. С. Орджонікідзе. Є підготовчий ф-т для іноз. громадян, ф-т дипломованих інженерів, ф-т по перепідготовці інженерних кадрів, ф-т підвищення кваліфікації викладачів середніх спец. навч. закладів, курси підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів нар. г-ва, підготовче відділення і підготовчі курси, аспірантура. Філіали у Сумах і Кременчуці. Фонд б-ки налічує (1983) бл. 2 млн. одиниць зберігання. В 1983/84 навч. році кількість студентів становила 24 тис. За час існування тут підготовлено 96,6 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено орденом Леніна (1967), орденом Дружби Соціалістичної Республіки В'єтнам (1978).

Ю. Т. Костенко.

Харківський політехнічний інститут. Головний корпус.

ХА́РКІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Слобідській Україні в 17—18 ст. Створений у кінці 50-х рр. 17 ст. переселенцями з Лівобережної України. В 1677 до Х. п. було приєднано Балаклійський полк. У кін. 70 — на поч. 80-х рр. 17 ст. в Х. п. налічувалося 15 сотень. Полковим центром було м. Харків. Після створення 1685 *Ізюмського полку* від Х. п. відійшли 13 містечок. Населення Х. п. брало активну участь у боротьбі проти гетьманів І. *Виговського,* І. *Брюховецького,* П. *Дорошенка,* які намагалися відірвати Україну від Росії. В роки *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71* на тер. Х. п., зокрема в Чугуєві, Цареборисові (тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харків. обл.), Балаклії і Мерефі, відбулися антифеод. виступи. Козаки Х. п. в складі рос. армії брали участь у *Кримських походах 1687 і 1689, Азовських походах 1695—96, Північній війні 1700—21,* рос.-тур. війні 1735—39, *Семилітній війні 1756—63,* а також у будівництві *Української лінії.* За переписом 1732, населення Х. п. становило 37 363 душі чоловічої статі (в т. ч. 5878 *виборних козаків,* 11 787 *підпомічників,* 462 *підсусідків,* 13 368 феодально залежних селян). З ліквідацією полкового устрою на Слобідській Україні (1765) Х. п. як військ. одиниця був перетворений на гусарський полк. Тер. Х. п. ввійшла до складу утвореної *Слобідсько-Української губернії.*

О. І. Путро.

ХА́РКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1932. Площа 1,5 тис. км². Нас. 228,9 тис. чол. (1984). У районі — 115 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 14 селищним і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Харків.* У межі Х. р. заходять відроги Середньоросійської височини, розчленовані долинами річок на окремі хвилясті вододільні плато.

Річки — *Уди, Мож,* Харків, Мерефа, Лопань (бас. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні опідзолені та типові. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, липа, ясен) займають 18,8 тис. га. У районі розвинуті склоробна, фарфоро-фаянсова, буд. матеріалів, легка, деревообр. та харч. галузі пром-сті. Найбільші підприємства — *будянський фаянсовий завод «Серп і молот»* та Мереф'янський склоробний з-д. Районний комбінат побутового обслуговування (м. Мерефа), 8 будинків побуту. С. г. району приміського типу (землеробство зерново-овочівницького і тваринництво мол. напрямів). Площа сільськогосподарських угідь 1983 становила 97,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,2 тис. га.

У Х. р.— 19 радгоспів, 3 птахофабрики, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. У районі — Укр. н.-д. ін-т овочівництва і баштанництва (Мерефа) та його дослідне г-во (с-ще Селекційне), н.-д. ін-т тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (смт Кулиничі) та його дослідне г-во (смт Кулиничі і с-ще Кутузівка), укр. філіал Всесоюзного н.-д. технологічного ін-ту ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку (Харків), укр. наук.-виробниче об'єднання «Укрплемгрена», дослідне господарство н.-д. ін-ту рослинництва «Елітне». Залізничні станції: Харків, Мерефа, Люботин. Автомоб. шляхів — 321 км, у т. ч. з твердим покриттям — 225 км.

У районі — тех. уч-ще (м. Люботин), 69 заг.-осв., 6 муз., художня та спорт. школи; 76 лік. закладів, у т. ч. 16 лікарень, 2 санаторії (смт Пісочин), 4 будинки відпочин-

СХЕМА ЛІНІЙ ХАРКІВСЬКОГО МЕТРОПОЛІТЕНУ

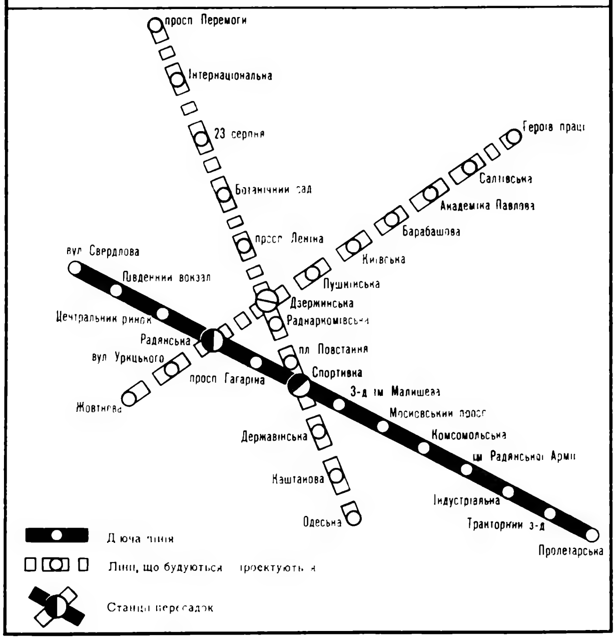

ку (міста Південне і Люботин, смт Високий); 7 будинків культури, 52 клуби, 2 кінотеатри, 62 кіноустановки, 124 б-ки, музей революц., бойової і трудової слави депо ст. Люботин. У м. Мерефі Х. р. народилися укр. рад. фізик О. З. *Голик* та укр. рад. художник Д. П. *Овчаренко,* у с. Веселому — укр. рад. живописець М. Г. *Дерегус*, у с. Руських Тишках — укр. рад. хімік А. І. *Кіпріанов*, у с. Борисівці — укр. історик і археолог Д. І. *Яворницький*. У с. Бабаї (тепер с-ще міськ. типу) 1774 жив укр. просвітитель-гуманіст Г. С. *Сковорода.* У Х. р. видається газ. «Трибуна трудящих» укр. (з 1937) та рос. (з 1965) мовами.

Є. П. Бондаренко.

ХА́РКІВСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені О. С. Пушкіна. Засн. 1933. З 1949 — імені О. С. Пушкіна, з 1971 — академічний. У репертуарі: твори рос., укр. та зарубіжної класики («Три сестри» Чехова, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Маскарад» Лермонтова, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Сон князя Святослава» Франка, «П'ята колона» Хемінгуея), п'єси радянських драматургів. В театрі працювали: народні артисти СРСР О. *Крамов*, О. *Воронович*, В. *Хохряков*, нар. артисти УРСР М. *Синельников*, В. *Арістов*, П. *Антонов-Дружинін*, О. *Волгін*, Л. *Колобов*, В. *Лизогуб*, І. *Любич*, В. *Ненашев*, Н. *Подовалова*, Н. *Тамарова*, нар. артисти РРФСР М. Петров, Л. Скопіна, засл. арт. РРФСР Д. Зеркалова та ін. У трупі (1984): нар. артисти УРСР О. *Барсегян* (з 1975 — гол. режисер), Ю. *Жбаков*, Є. Лисенко, Б. Табаровський, засл. діяч мист. УРСР М. *Гіляровський*, засл. артисти УРСР В. Гурін, Л. Дерягіна, В. Каракоз, М. Рачинський, О. Сидоренко, А. Столярова, М. Тягнієнко, А. Кубанцев. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1983). *Г. Я. Ботунова.*

ХА́РКІВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т імені В. В. Докучаєва — вищий навч. заклад у системі М-ва с. г. СРСР. Розташований у Харкові. Засн. 1816 в Маримонті (поблизу Варшави). У 1862 переведений до Новоолександрії (тепер Пулави, ПНР), а 1914 евакуйований до Харкова. У 1921 перейменовано на Харківський ін-т с. г. і лісівництва, у 1933 після реорганізації дістав назву Харківський с.-г. ін-т; 1946 ін-тові присвоєно ім'я В. В. *Докучаєва.* В ін-ті (1984) — 8 факультетів, спеціальне дослідне конструкторське бюро тех. засобів навчання, 2 навчально-дослідні г-ва (заг. площа землі 11 700 га), тваринницькі ферми, машинно-тракторний парк. У 1983/84 навч. р. було 8900 студентів, у т. ч. 4120 — заочників. З 1977 діє філіал ін-ту у м. Сумах з 5 ф-тами. Фонд бібліотеки — понад 650 тис. книг. Ін-т має аспірантуру. Видає наук. праці. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1941). *Г. Ф. Наумов.*

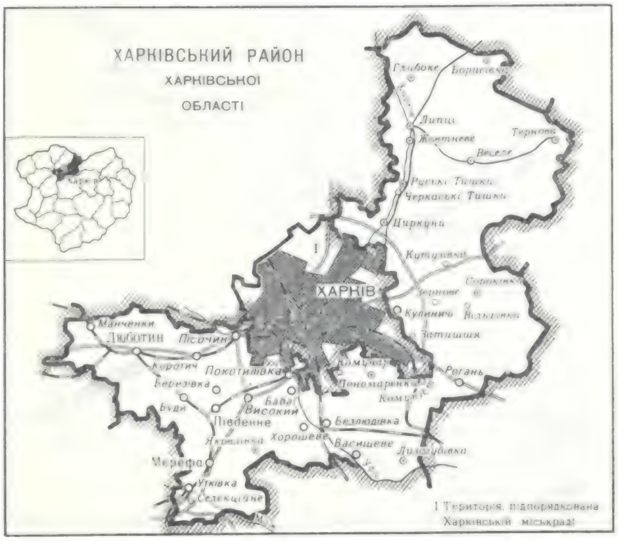

ХА́РКІВСЬКИЙ «СОЮ́З БОРОТЬБИ́ ЗА ВИ́ЗВОЛЕННЯ РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ» — с.-д. організація, що виникла в кінці 1900 — на поч. 1901. Діяв паралельно з Харків. к-том РСДРП. Одним з організаторів і керівників «Союзу» був В. О. *Карпінський.* Спочатку «Союз» вів пропаганду в робітн. гуртках. Під впливом ленінської газ. *«Искра»* перейшов до агітаційної діяльності, випускав листівки, проводив сходки і демонстрації, організовував страйки. В жовтні 1901 видав один номер газ. «Харьковский пролетарий». У липні 1902 «Союз» злився з Харків. к-том РСДРП, який подолав вплив «економістів» і в жовтні 1902 став на позиції «Искры». В кін. 1902 були спроби відновити орг-цію. В кін. січня 1903 «Союз» припинив діяльність.

ХА́РКІВСЬКИЙ СТРАЙК РОБІТНИКІ́В ПАРОВОЗОБУДІВНО́ГО ЗАВО́ДУ 1912—13 — один з найбільших страйків на Україні в роки нового революц. піднесення. Страйк почався 12 (25).XI 1912. За ініціативою заводської більшовицької групи було обрано страйковий к-т. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Страйкували всі робітники з-ду (2 тис. чол.), їх підтримали пролетарі ін. підприємств міста. Адміністрація з-ду відмовилася задовольнити вимоги страйкарів. Губернатор, оголосивши з-д на воєнному становищі, надіслав туди війська і поліцію. Страйковий к-т випустив листівку «До всіх громадян м. Харкова» про подання матеріальної допомоги страйкарям. Листівку було розповсюджено не тільки в Харкові, а й у Москві, Катеринославі, Миколаєві та ін. містах. Газ. *«Правда»* через с.-д. фракцію Державної думи організувала збирання коштів для страйкарів. 21.I (3.II) 1913 робітники добились часткового задоволення своїх вимог.

ХА́РКІВСЬКИЙ СТРАЙК ЧОРНОРО́БІВ 1917 — масовий виступ харків. робітників проти сваволі підприємців. Почався 12 (25).VI 1917 на Харків. паровозобудівному з-ді (ХПЗ) після відхилення адміністрацією вимог про підвищення поденної плати чорноробам. Представники страйкарів вели з адміністрацією переговори, які закінчилися безрезультатно. 29.VII (11.VIII) чорнороби відновили страйк. До страйкарів ХПЗ (понад 7 тис.) приєдналися робітники ін. з-дів. 7 (20).VIII на загальних зборах робітників ХПЗ було обрано страйковий комітет. Посилення у вересні страйкового руху металістів примусило підприємців погодитися на часткове підвищення заробітної плати чорноробам. *Б. М. Барак.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕА́ТР «ВЕСЕ́ЛИЙ ПРОЛЕТА́Р». Заснований Укрпрофрадою і театром *«Березіль»* 1926. Разом з *Харківським Червонозаводським українським драматичним театром* представляв Україну на Першій Всесоюзній олімпіаді мистецтв (Москва, 1930). У складі трупи були: режисер Я. *Бортник*, актори О. *Івашутич*, Г. Лойко, М. Волошин, Н. Лихо, В. *Бжеська,* М. Добровольський та ін. В роботі театру брали участь режисери Л. *Курбас*, Л. *Дубовик*, Б. *Балабан,* художник В. *Меллер,* композитор Ю. *Мейтус,* письменники Остап *Вишня*, М. *Куліш* та ін. До репертуару входили твори сатирично-гумористичного плану, п'єси «Постріл» О. Безименського, «Комуна в степах» М. Куліша.

О. А. Казимиров.

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕА́ТР І́МЕНІ ЛЕ́НІНСЬКОГО КОМСОМО́ЛУ. Створений 1937 після об'єднання *Харківського театру робітничої молоді* та *Харківського театру Революції*. Художній керівник І. *Юхименко*, режисер В. *Довбищенко,* актори В. *Мізиненко*, П. *Міхневич,* В. *Сокирко,* Т. Вечора та ін. В репертуарі: «Лісова пісня» Лесі Українки, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Павло Греков» Б. Войтехова і Л. Ленча, «Шлях до перемоги» О. Толстого (образ В. І. Леніна створив актор П. Столяренко-Муратов), «Таня» О. Арбузова, «Отелло» У. Шекспіра. В 1940 театр було переведено на Рад. Буковину (див. *Чернівецький український музично-драматичний театр* імені О. Ю. Кобилянської). *А. І. Кулішенко.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К імені Н. К. Крупської. Засн. 1939. В репертуарі: вистави для дітей — «РВР», «Військова таємниця» за А. Гайдаром, «Горбоконик» за П. Єршовим, «Казка про Попа і робітника його Балду» за О. Пушкіним; для дорослих — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чортів млин» І. Штока, «Український вертеп», «Комедія про Петрушку» та ін. В театрі працювали: нар. арт. УРСР В. *Афанасьєв* (в 1952—83 —

Харківський театр ляльок імені Н. К. Крупської. Архітектор О. Б. Бекетов. 1907

директор і худож. керівник), засл. арт. УРСР П. Янчуков та ін. У трупі (1984): засл. артисти УРСР Л. Гнатченко, Ф. Грошева та ін. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1976. Іл. див. до ст. *Театр ляльок*, т. 11, ч. І, с. 168. *В. А. Афанасьєв.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕА́ТР МУЗИЧНОЇ КОМЕ́ДІЇ. Створений 1929. Основу колективу становили митці театру *«Березіль»*: режисер Б. *Балабан*, актори О. *Івашутич*, Ф. *Радчук*; артисти з українських опереткових труп, зокрема В. *Новинська*, Д. *Васильчиков*, В. *Мізиненко*, П. Павлусенко. В репертуарі: «Весілля в Малинівці» О. Рябова, «Зоряний час» А. та В. Філіпенків, «Витівки Хануми» Г. Канчелі (за А. Цагарелі), «Перікола» Ж. Оффенбаха, «Граф Люксембург» Ф. Легара, «Летюча миша» Й. Штрауса та ін. В різні роки в театрі працювали: нар. артисти УРСР Д. *Козачківський*, Д. *Пономаренко*, нар. арт. Уз. РСР Л. Івашутич, засл. діяч мист. Латв. РСР Б. Рощин та ін. В трупі (1984): засл. артисти УРСР В. Парчеллі, В. Подсадний, В. Робертов, Н. Левантовська-Сіль, Є. Холодов, М. Свірська. *М. М. Самойлова.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕА́ТР ОКРУГО́ВОЇ РА́ДИ ПРОФСПІЛО́К, Театр ХОРПС — рос. драм. театр. Засн. 1926 (худож. керівник Д. Крамськой). В репертуарі: «Бронепоїзд 14-69» В. Іванова, «Квадратура круга» В. Катаєва, «Костянтин Терьохін» В. Кіршона, «Розлом» Б. Лавреньова та ін. Виїздив у пром. р-ни Донбасу. У 1933 припинив діяльність. *І. М. Давидова.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕА́ТР ОПЕ́РИ ТА БАЛЕ́ТУ імені М. В. Лисенка, Харківський державний академічний театр опери та балету імені М. В. Лисенка — перший укр. рад. оперний театр. Відкритий 1925 (оперою «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського) на базі постійної оперної антрепризи, яка існувала в Харкові з 1880. Тут уперше поставлено опери «Різдвяна ніч» (1883) та «Утоплена» (1885) М. Лисенка. З кін. 1918 працювала Народна опера. У 1920 створено Рос. держ. оперу (1924 вперше поставлено укр. мовою оперу «Тарас Бульба» М. Лисенка). В 1925 театр дістав назву Укр. держ. столична опера, з 1931 — сучас. назва (з 1934 — академічний, з 1944 — імені М. В. Лисенка). В роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 театр працював у Читі, Іркутську (спільно з Київ. театром опери та балету). В 1945 поновив діяльність у Харкові. В театрі працювали режисери І. Лапицький, В. Манзій, М. Смолич, М. Форрегтер, Ю. Лєков, В. Скляренко, Д. Смолич, М. Стефанович; диригенти М. Вериківський, А. Маргулян, А. Пазовський, М. Покровський, В. Тольба, Є. Дущенко, І. Зак, В. Пірадов; співаки З. Гайдай, Б. Гмиря, М. Гришко, В. Гужова, М. Донець, М. Донець-Тессейр, Ю. Кипоренко-Доманський, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Микиша, І. Паторжинський, М. Рейзен, М. Роменський, О. Ропська, М. Частій, П. Цесевич, Є. Червонюк та ін. Балетні вистави здійснювали Р. Баланотті, М. Болотов, К. Голейзовський, А. Мессерер, М. Мойсеєв, П. Вірський, В. Литвиненко, П. Йоркін; серед артистів балету — В. Дуленко, О. Соболь, А. Яригіна. На сцені театру було поставлено твори укр. рад. композиторів: опери «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Перекоп» Ю. Мейтуса, В. Рибальченка, М. Тіца (обидві — у 30-х рр.), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (1953), «Комуніст» Д. Клебанова (1965), «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (1975, нова ред.), «Листи кохання» В. Губаренка (1979); балети — «Пан Каньовський» М. Вериківського, (1931), «Лілея» К. Данькевича (1946), «Данко» В. Нахабіна (1948), «Лісова пісня» М. Скорульського (1970), «Камінний господар» В. Губаренка (1972) та ін.; ставились також твори композиторів братніх республік (опери «Абесалом і Етері» та «Даїсі» З. Паліашвілі). Серед класичних творів у репертуарі — опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Тарас Бульба» і «Наталка Полтавка» М. Лисенка, «Іван Сусанін» М. Глинки, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Євгеній Онєгін», «Пікова дама» П. Чайковського, «Дон Карлос» Дж. Верді, «Кармен» Ж. Бізе, «Фауст» Ш. Гуно, «Лоенгрін» Р. Вагнера (1927 партію Лоенгріна укр. мовою виконував Л. Собінов); балети П. Чайковського, О. Глазунова та ін. У трупі театру (1984): співаки — нар. арт. СРСР М. Манойло, нар. артисти УРСР В. Арканова, Л. Попова, засл. артисти УРСР О. Арцемюк, Л. Джурмій, О. Дубинін, В. Журавльов, Я. Іванов, В. Ломакін, Л. Морозова-Тарасова, А. Рєзилова, К. Шаша; солісти балету — нар. артисти УРСР С. Коливанова, Т. Попеску, засл. арт. УРСР Л. Марков та ін.; гол. диригент — Я. Скибинський, гол. режисер — засл. арт. УРСР В. Лукашов, гол. балетмейстер — В. Шкілько, гол. хормейстер — засл. діяч мист. УРСР О. Конопльова, гол. художник — нар. художник УРСР Л. Братченко. В 1960 театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *Ю. О. Станішевський.*

Харківський театр опери та балету імені М. В. Лисенка. 1829 (реконструкції: 1885, архітектор Б. Г. Михаловський; 1932, архітектори В. К Проценко та ін.).

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕА́ТР РЕВОЛЮ́ЦІЇ. Засн. 1931. В театрі працювали: худож. керівник М. *Терещенко*, гол. художник А. *Петрицький*, зав. літ. частиною І. *Микитенко*, зав. муз. частиною М. *Вериківський*, хореограф П. *Вірський*, актори — В. *Варецька*, В. *Сокирко*, П. *Міхневич*, Г. *Янушевич*, М. *Яковченко*, М. *Донець*, Є. *Сидоренко*, режисери — Б. *Борін*, І. Земгано та ін., художники Б. *Косарєв*, Г. *Цапок*. В репертуарі: «Жандарм» І. Кулика, за мотивами драми І. Франка «Украдене щастя», «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, «Майстри часу» І. Кочерги, «Страх» О. Афіногенова, «Віндзорські витівниці» У. Шекспіра та ін. В 1937 Х. Т. Р. об'єднано з *Харківським театром робітничої молоді* і перейменовано на *Харківський театр імені Ленінського комсомолу*. *А. І. Кулішенко.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕА́ТР РОБІТНИ́ЧОЇ МО́ЛОДІ (Харківський ТРОМ) — укр. драм. театр. Засн. 1925 на базі театру Пролеткульту при ЦК ЛКСМУ. До складу театру ввійшли представники молоді харків. заводів, яка поєднувала участь у виставах з роботою на виробництві. З 1930 — Харків. центр. ТРОМ. У складі трупи: П. *Куманченко*, В. *Мізиненко* та ін. При театрі діяла драм. студія. В репертуарі: твори І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Старицького, М. Куліша та ін. В 1937 на базі Харківського ТРОМУ та *Харківського театру Революції* було створено *Харківський театр імені Ленінського комсомолу* (з 1940 — *Чернівецький український музично-драматичний театр* імені О. Ю. Кобилянської). *А. І. Кулішенко.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕА́ТР Ю́НОГО ГЛЯДАЧА́ імені Ленінського комсомолу. Засн. 1960. З 1979 — імені Ленінського комсомолу. В репертуарі: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького, «Юність Тараса» В. Суходольського, «Одруження» М. Гоголя, «На дні» М. Горького, «Ім'ям революції» М. Шатрова, «20 років тому» М. Свєтлова, «Людина на всі часи» Р. Болта, «Витівки Скапена» Ж. Б. Мольєра, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера, а також вистави для підлітків. У трупі (1984): нар. арт. УРСР В. *Чайкін*, засл. артисти УРСР В. Антонов, В. Поляков. Респ. комсомольська премія імені М. Островського, 1979. *Л. Г. Філіпенко.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ТЕАТРА́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад. Працював 1941—63. В роки Великої Вітчизн. війни Х. т. і. перебував у Саратові (як укр. відділ Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського). З кін. 1943 — у Харкові. Спочатку — філіал Київ. ін-ту театрального мистецтва. В 1945 виділився в окремий навч. заклад. Ін-т готував акторів і режисерів драм. театру, театрознавців. В 1963 на основі Х. т. і. та *Харківської консерваторії* створено *Харківський інститут мистецтв* імені І. П. Котляревського. *Р. О. Черкашин.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ТРА́КТОРНИЙ ЗАВО́Д імені Серго Орджонікідзе (ХТЗ) — підприємство тракторобудування. Буд-во почато 1930. Став до ладу 1.X 1931. Того ж року підприємству присвоєно ім'я Серго Орджонікідзе. Спочатку тут виробляли колісні трактори СХТЗ, а з 1937 — гусеничні СХТЗ — НАТІ. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, де на його базі було створено *Алтайський тракторний завод*.

Харківський театр музичної комедії.

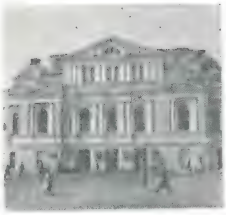

Харківський український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка. Арх. А. А. Тон. 1841 (реконструкції: 1893, арх. Б. Г. Михаловський; 1965, арх. Б. Г. Клейн, Н. С. Фурманова).

Споруди підприємства під час тимчасової окупації міста майже повністю зруйнували нім.-фашист. загарбники. В серпні 1943 після визволення Харкова почалася відбудова з-ду, а наприкінці 1944 було випущено першу післявоєнну продукцію. З 1949 з-д почав виробн. гусеничних тракторів ДТ-54 з дизельним двигуном; з 1960— Т-75, з 1962 — Т-74. В 1947 на з-ді створено колісні трактори для садів і городів ХТЗ-7, 1955 — ДТ-14, 1958 — ДТ-20, 1969 — Т-25А. Освоєно виробн. потужних колісних тракторів-тягачів Т-125. У 1971 на ХТЗ почато випуск нового швидкісного гусеничного трактора Т-150, на базі якого розроблено й освоєно виробн. колісної модифікації його — Т-150К. Крім того, на підприємстві виготовляють запасні частини до тракторів, литво, гарячі штамповки. 16.VI 1982 на ХТЗ випущено двохмільйонний трактор. З 1974 ХТЗ — головний з-д виробничого об'єднання «Харківський тракторний завод» імені Серго Орджонікідзе. ХТЗ нагороджено 2 орденами Леніна (1932, 1967), орденами Трудового Червоного Прапора (1948), Жовтневої Революції (1981), орденом Георгія Димитрова (НРБ, 1975).

Г. О. Правилов.

ХА́РКІВСЬКИЙ ТРЕ́ТІЙ РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР. Діяв протягом 1930—41. В репертуарі: «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Мірандоліна» К. Гольдоні, «Фуенте овехуна» Лопе де Веги та інші п'єси.

ХА́РКІВСЬКИЙ ТУРБІ́ННИЙ ЗАВО́Д імені С. М. Кірова — підприємство енергетичного машинобудування. Став до ладу 1934. У 1935 тут вперше в СРСР споруджено парову турбіну потужністю 50 тис. кВт, 1938 — парову турбіну і генератор потужністю 100 тис. кВт. У 1940 підприємству присвоєно ім'я С. М. Кірова. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 усе устаткування з-ду було евакуйовано на Урал. В 1944 відбудовано основні цехи й виготовлено першу післявоєнну турбіну. У 1954—55 на заводі виготовлено перші зразки гідравлічних турбін для Каховської, Іркутської та інших ГЕС.

На Х. т. з. освоєно виробн. турбін одиничної потужності 220, 500, 750 і 1000 тис. кВт для атомних електростанцій і гідравлічних радіально-осьових і поворотно-лопатевих турбін потужністю до 300 тис. кВт. Парові турбіни потужністю 220 і 500 тис. кВт експлуатуються на ряді АЕС. Турбіни потужністю 1000 тис. кВт постачаються Південно-Українській, Калінінській, Запорізькій АЕС. У 1982 виготовлено турбіну для Ігналінської АЕС потужністю 750 тис. кВт для реактора одиничної потужності 1,5 млн. кВт (вперше в світі). З 1977 Х. т. з.— виробниче об'єднання атомного турбобудування «Харківський турбінний завод» імені С. М. Кірова. Підприємство нагороджено орденами Леніна (1966), Трудового Червоного Прапора (1976), Жовтневої Революції (1984).

В. Ф. Абрамовський.

ХА́РКІВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Утворився 1922 в Києві як театр *«Березіль»* (худож. керівник *Л. Курбас*). У 1926 театр переведено до Харкова; з 1935 — імені Т. Г. Шевченка. В 1933 худож. керівником театру став М. *Крушельницький.* У 30—40-х рр. здійснено нові постановки класичних творів укр., рос. та зарубіжної драматургії («Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Талан» М. Старицького, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Васса Железнова» М. Горького, «Гроза» і «Ліс» О. Островського, «Євгенія Гранде» за О. де Бальзаком), п'єс укр. і рос. рад. авторів («Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Правда», «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Любов Ярова» К. Треньова та ін.). В роки Великої Вітчизн. війни театр працював у Воронежі, на Уралі та в Узб. РСР (вистави «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка та «Російські люди» К. Симонова; фронтові філіали театру виступали і в діючій армії). Серед спектаклів післявоєнних років — «Ярослав Мудрий» І. Кочерги (Держ. премія СРСР, 1947), «Любов на світанні» Я. Галана, «Не називаючи прізвищ» В. Минка, «Генерал Ватутін» Л. Дмитерка (Держ. премія СРСР, 1948), «Єгор Буличов та інші» М. Горького, «Гамлет» У. Шекспіра. В репертуарі 60—80-х рр.— «Гайдамаки» за Т. Шевченком (інсценізація Леся Курбаса), «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «За двома зайцями» М. Старицького, «Патетична соната» М. Куліша, «Голубі олені», «Фараони» О. Коломійця, «Живий труп» Л. Толстого, «Марія» П. Салинського, «Трибунал» А. Макайонка, «Тригрошова опера» Б. Брехта. В різні роки в театрі працювали: нар. артисти СРСР Д. Антонович, А. Бучма, І. Мар'яненко, Н. Ужвій, Є. Бондаренко, О. Сердюк, П. Куманченко, В. Дальський, нар. артисти УРСР Л. Биков, Я. Геляс, Л. Дубовик, В. Івченко, Б. Мешкіс, М. Кононенко, Л. Криницька, Г. Козаченко, В. Мізиненко, Б. Норд, Є. Петрова, Ф. Радчук, В. Покотило, Б. Тягно, С. Федорцева, В. Чистякова, засл. артисти УРСР Р. Черкашин, М. Дикова, А. Смерека, С. Кошачевський, І. Костюченко та ін., засл. діячі мист. УРСР В. Крайниченко, В. Оглоблін, художники, засл. діячі мист. УРСР М. Бурачек, В. Меллер, В. Греченко, композитори, нар. арт. УРСР Ю. Мейтус, засл. діяч мист. УРСР Д. Клебанов. У трупі (1984): нар. арт. СРСР Л. *Тарабаринов,* нар. артисти УРСР Р. *Колосова,* В. *Маляр,* С. *Чибісова,* засл. артисти УРСР О. Бєляцький (з 1983 — гол. режисер), В. Висовень, А. Дзвонарчук, О. Качан, Р. Кіріна, О. Місевра, Л. Попова, Л. Платонова, А. Свистунова, Л. Стілик, С. Соловйова, Ш. Шабельник, В. Шестопалов.

При театрі діє музей його історії. В 1947 театр нагороджено орденом Леніна.

Літ.: Горбенко А. Г. Харківський театр імені Т. Г. Шевченка. К., 1979.

А. Г. Горбенко.

Конвейєр по складанню тракторів Т-150К на **Харківському тракторному заводі** імені Серго Орджонікідзе.

ХА́РКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені О. М. Горького — один з найстаріших ун-тів країни. Засн. 1805 за ініціативою В. Н. *Каразіна.* До Великої Жовтн. соціалістич. революції у складі Х. у. було 4 ф-ти: фізико-матем., історико-філол., мед. і юридичний, 8 наук. т-в, астр. обсерваторія, фундаментальна б-ка. Численні наук. школи, які виникли в Х. у., сприяли становленню вітчизн. науки. В ун-ті навчались і працювали відомі вчені: математики Т. Ф. Осиповський, М. В. Остроградський, В. Г. Імшенецький, О. М. Ляпунов, В. А. Стеклов, фізикохімік М. М. Бекетов, хімік В. Ф. Тимофєєв, фізіолог В. Я. Данилевський, історик Д. І. Багалій, філологи О. О. Потебня, І. І. Срезневський, поет П. П. Гулак-Артемовський, ботанік-географ А. М. Краснов, геологи І. Ф. Леваковський, О. В. Гуров, ботанік Л. С. Ценковський, фізики М. Д. Пильчиков, Д. А. Рожанський, хірург М. П. Трінклер, офтальмолог Л. Л. Гіршман та ін. Тут училися біолог І. І. Мечников, історик М. І. Костомаров, геолог Н. Д. Борисяк, композитор М. В. Лисенко, письменник М. П. Старицький, історик і правознавець М. М. Ковалевський, грузинський рад. психолог і філософ Д. М. Узнадзе та ін. Х. у. відіграв важливу роль у розвитку нац. культури укр. народу. В 1816—19 видавав журнал *«Украинский вестник»*, а 1824—25 — *«Украинский журнал»*. В кін. 50-х рр. 19 ст. відбувся антиурядовий *Харківського університету студентів виступ 1858*. За роки Рад. влади Х. у. виріс в один з найбільших наук.-навч. закладів. У 1920—33 на його базі функціонували Академія теоретичних знань (1920—21), Ін-т нар. освіти (1921—30), Ін-т профес. освіти та Фізико-хіміко-матем. ін-т (1930—33). Мед. і юрид. ф-ти було перетворено на самостійні ін-ти. Як ун-т відновлено 1933. У 1936 йому присвоєно ім'я О. М. Горького. В 1942—43 перебував в евакуації у м. Кзил-Орді Казах. РСР. У рад. період з Х. у. пов'язана діяльність таких відомих учених, як Н. І. Ахієзер, М. П. Барабашов, С. Н. Бернштейн, О. І. Білецький, І. К. Білодід, І. М. Буланкін, Л. А. Булаховський, А. К. Вальтер, Б. І. Вєркін, В. К. Залеський, В. Є. Іванов, М. А. Ізмайлов, Л. Д. Ландау, І. М. Ліфшиць, В. О. Марченко, О. В. Нагорний, О. В. Погорєлов, К. Д. Синельников, А. О. Слуцкін, О. Я. Усиков, В. Г. Хоткевич.

У 1983/84 навч. р. в ун-ті було 11 ф-тів: механіко-матем., фіз., фізико-технічний, радіофіз., хім., біол., геолого-геогр., екон., істор., філол., іноз. мов, на яких навчалося 11 048 студентів, зокрема на денному відділенні — 6756. Є підготовчий ф-т для іноз. громадян, ф-т підвищення кваліфікації викладачів вузів, підготовче, вечірнє та заочне відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-ти хімії та біології, астрономічна обсерваторія, обчислювальний центр, н.-д. частина, 4 проблемні та 8 галузевих наук. лабораторій, біол. станція, бот. сад, музеї, наук. б-ка (фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання).

Харківський університет імені О. М. Горького. Головний корпус.

За час існування ун-т підготував понад 80 тис. спеціалістів, зокрема 65 333 — за роки Рад. влади. Х. у. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1955) і орденом Дружби народів (1980).

Літ.: Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Х., 1955; Харьковский государственный университет. 1805—1980. Х., 1980. *І. Є. Тарапов.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ФАРМАЦЕВТИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Заснований 1921 на базі фарм. відділення мед. ф-ту Харків. ун-ту, яке, в свою чергу, було створено 1812 з фарм. лабораторії. Ін-т готує провізорів; працівників аптечних установ, фарм. підприємств; хіміків-аналітиків; експертів-хіміків для контрольно-аналітичних заводських і судово-мед. лабораторій. В 1983/84 в ін-ті навчалось бл. 1377 студентів. У складі ін-ту (1983) — 20 кафедр, лабораторії, бібліотека. При ін-ті існує аспірантура. Наук. напрямом ін-ту є створення нових високоефективних ліків на основі природних або синтетичних речовин, а також вивчення їхньої дії на організм. Х. ф. і.— гол. наук. центр *фармації* на Україні, при якому функціонує респ. проблемна комісія «Фармація». *В. П. Черних.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й. Виник на базі колекцій Харків. ун-ту, яка збиралась з 1805, і Міського худож. музею, відкритого 1886. Має відділи: українського, російського, дожовтневого та рад., а також зарубіж. мистецтва, укр. народно-прикладного і театр.-декораційного мистецтва. В музеї експонуються твори: А. Лосенка, В. Боровиковського, Т. Шевченка, В. Тропініна, М. Ярошенка, І. Шишкіна, В. Сурикова, М. Нестерова, І. Рєпіна, Д. Безперчого, С. Васильківського, М. Пимоненка, О. Мурашка, П. Левченка, П. Мартиновича, М. Ткаченка, М. Бурачека, М. Самокиша, Т. Яблонської та ін.

Літ.: Харьковский художественный музей. Х., 1980.

ХА́РКІВСЬКИЙ ХУДО́ЖНЬО-ПРОМИСЛО́ВИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий мистецький навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Створений 1963 на базі Харків. художнього ін-ту (1927—63), попередниками якого були художній технікум і *Харківська рисувальна школа.* Ін-т має два ф-ти: 1) промислове мистецтво з відділами художнього конструювання пром. обладнання, засобів транспорту і виробів культурно-побутового призначення; пром. графіка та упаковка; 2) інтер'єр та обладнання з відділами проектування інтер'єрів, виставок, реклам, малих архітектурних форм тощо, а також монументально-декоративного мистецтва. Ін-т готує художників-конструкторів і оформлювачів. В ін-ті навчається бл. 650 студентів. Б-ка — 77 тис. одиниць зберігання. З часу заснування у вузі підготовлено понад 2 тис. спеціалістів.

ХА́РКІВСЬКИЙ ЧЕРВОНОЗАВОДСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1922 на базі аматорського театру Харків. народного будинку. В театрі працювали: худож. керівники Б. Бертельс, В. *Неллі*; актори В. *Високов,* Д. Крамськой, І. Єфремов, П. Россій, А. Дам'є, В. Кашинцева, Н. Зінов'єва, К. *Шульженко.* У репертуарі: «Свято крові» за романом «Овід» Е. Л. Войнич, «Кінець Криворильська» Б. Ромашова, «Любов Ярова» К. Треньова, «Полум'ярі» А. Луначарського, «Гаряче серце» О. Островського. В 1927 театр припинив діяльність. *І. М. Давидова.*

ХА́РКІВСЬКИЙ ЧЕРВОНОЗАВОДСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1927 в Червонозаводському р-ні Харкова. Активну роль у створенні театру взяли Я. *Мамонтов,* Остап *Вишня,* П. *Тичина.* Художнє керівництво здійснював О. *Загаров,* пізніше — В. *Василько.* В театрі працювали: Є. *Зарницька,* Й. Маяк, Л. *Гаккебуш,* М. *Петліщенко,* А. *Крамаренко,* І. *Твердохліб,* В. *Добровольський,* В. Маслюченко та ін. В репертуарі: «Республіка на колесах» Я. Мамонтова, «Диктатура» І. Микитенка, «Підземна Галичина» М. Ірчана, «Марко в пеклі» І. Кочерги, «Коммольці» Л. Первомайського, «Заколот» за Д. Фурмановим, «Розлом» Б. Лавреньова, «Мій брат» М. Погодіна. В 1933 театр було переведено до м. Сталіно (Донецьк). Див. *Донецький український музично-драматичний театр* імені Артема.

Харківський художній музей.

ХА́РКІВСЬКИЙ ЮРИДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Ф. Е. Дзержинського — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1920 у складі об'єднання гуманітарних вузів. З 1930 його виділено в самостійний Ін-т рад. будівництва і права, 1932 включено в систему комуністичних вузів. З 1937 ін-т має сучас. назву. В 1977 йому присвоєно ім'я Ф. Е. Дзержинського. В ін-ті — 5 факультетів (1982; 3 денні, вечірній і заочний). На всіх факультетах у 1983/84 навч. р. було понад 7 тис. студентів. Ін-т готує юристів-правознавців, гол. чин. для прокурорсько-слідчих і судових органів, установ юстиції. Діє аспірантура. Наук. б-ка налічує бл. 0,5 млн. томів. Видається респ. міжвідомчий наук. збірник «Проблеми соціалістичної законності». За 1946—82 у вузі підготовлено бл. 24 тис. спеціалістів. Серед його випускників — 13 Героїв Рад. Союзу.

Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1981). *В. П. Маслов.*

ХА́РКІВСЬКІ КУ́РСИ ДЛЯ РОБІТНИКІ́В — позашкільний освітній заклад, організований 1900 з ініціативи прогресивної інтелігенції. З обов'язкових дисциплін тут викладали рос., франц. і нім. мови, арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, бухгалтерію, креслення й малювання. Слухачі одержували також знання з політ. економії, рос. і заг. історії, законодавства, географії, ботаніки, фізіології й анатомії людини, гігієни, електротехніки тощо. Заняття проводились у вечірній час і в неділю. В 1907 при курсах було створено спец. відділення для жінок. Протягом кількох років курси очолював професор Харків. ун-ту А. М. *Краснов.* Припинили існування в період політ. реакції 1907—10. *Л. П. Юрченко.*

ХА́РКІВСЬКІ ОПЕРА́ЦІЇ 1943 — наступальна та оборонна операції військ Воронезького фронту (командуючий — генерал-полковник П. І. *Голиков*) та частини військ Пд.-Зх. фронту (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський*) на Харківському напрямі під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Наступальна операція (проведена 2.II—3.III) почалась ударами 3-ї танк. і 69-ї армій Воронез. фронту та 6-ї армії Пд.-Зх. фронту. Розвиваючи наступ, рад. війська зламали оборону противника і 8.II визволили Курськ, 9.II — Бєлгород, 16.II — Харків. У результаті наступальної операції рад. війська просунулись на Зх. на 100—200 км. 19.II війська правого крила Пд.-Зх. фронту внаслідок контрнаступу нім.-фашист. військ відійшли на Сіверський Донець, оголивши ліве крило Воронез. фронту. 3.III війська Воронез. фронту, не маючи резервів, перейшли до оборони. Ворог зосередив на Харківськ. напрямі велике угруповання військ (30 д-зій, з них 13 танк. і моторизованих) і 4. III перейшов у контр-

Харківський фармацевтичний інститут.

Харківський художньо-промисловий інститут. Архітектор К. М. Жуков. 1914.

В. Б. Харламова.

Г. Хартсфілд.

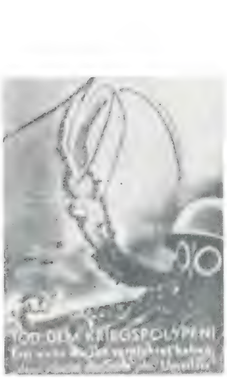

Дж. Хартфілд. Смерть поліца війни. Фотомонтаж. 1937.

наступ. Йому вдалося просунутися з Пд. до Богодухова, з Пн. прорватися до Харкова. Рад. війська змушені були залишити Харків. 18.III противник захопив Бєлгород. Проте спроби його розвинути наступ на Вовчанськ та Обоянь були відбиті. 25.III війська Воронез. фронту, які відійшли на 100—150 км, зупинили ворога. В результаті оборонної операції рад. військ (проведена 4—25.III) противник не зміг оточити їх у районі Харкова. Нім.-фашист. командуванню не вдалося повернути стратегічну ініціативу. *М. Р. Кошкін.*

ХА́РКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕ́ТУ СТУДЕ́НТІВ ВИ́СТУП 1858. Був спрямований проти сваволі адміністрації. 14 (26).IV 1858 сталася сутичка учасників студентської вечірки з поліцією. Частину студентів, які вчинили опір, було посаджено до карцера, двох виключено з ун-ту. За ініціативою Я. М. *Бекмана* було скликано сходку. Студенти вимагали повернути до ун-ту виключених товаришів. На відмову попечителя учб. округу задовольнити їхню вимогу 198 студентів подали заяви про звільнення з ун-ту. Заняття в ун-ті майже припинились. Правління ун-ту винесло рішення, затверджене 7 (19).VI 1858 царем, за яким з ун-ту було виключено 39 найактивніших учасників виступу, 14 — посаджено до карцера, інших — попереджено. Серед виключених були керівники *Харківсько-Київського таємного товариства* Я. М. Бекман, П. В. *Завадський* і М. Д. *Муравський.* Виступ студентів викликав співчуття прогресивної громадськості Росії.

ХА́РКІВСЬКО-КИ́ЇВСЬКЕ ТАЄ́МНЕ ТОВАРИ́СТВО — революц.-демократична організація різночинної інтелігенції, що утворилася 1856 в Харків. ун-ті. Засновниками її були студенти Я. М. *Бекман,* М. Д. *Муравський,* П. С. *Єфименко,* П. В. *Завадський.* У 1857 кількість членів досягла 40 чол. Т-во мало на меті повалення революц. шляхом самодержавства і встановлення респ. ладу в Росії. Осн. засобами боротьби т-во вважало пропаганду революц. ідей серед селян, солдатів, студентської молоді. Т-во розповсюджувало заборонені твори, склало кілька революц. прокламацій, підпільно видавало рукописні журнали «Свободное слово» (в Харкові), «Гласность» (у Києві) та ін. У травні — червні 1858 більшість членів т-ва — учасників *Харківського університету студентів виступу 1858* — було виключено з ун-ту. Вони переїхали до Києва, де продовжували революц. діяльність. За участю професора П. В. *Павлова* члени т-ва організовували *недільні школи,* в яких поряд з навчанням велася революц.-демократична пропаганда. В кін. 1859 т-во об'єднувало понад 100 чол. В січні — лютому 1860 було заарештовано й засуджено до заслання 22 членів т-ва. В 1861 — на поч. 1863 окремі члени т-ва ввійшли до складу *«Землі і волі».* В 2-й пол. 1863 Х.-К. т. т. припинило своє існування.

Літ.: Барабой А. З. Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг. «Исторические записки», 1955, т. 52. *А. З. Барабой.*

ХАРКОТИ́ННЯ — виділення, що відходять при кашлю з дихальних шляхів. Ці виділення спостерігаються тільки при патологічному стані організму. Кількість Х. та його зовн. вигляд мають діагностичне значення при захворюванні органів дихання. Лабораторне дослідження Х. (мікроскопічні, бактеріологічні, цитологічні та ін.) дозволяє виявити в ньому хвороботворні мікроорганізми, клітини злоякісних пухлин, визначити чутливість бактеріальної флори до антибіотиків.

ХАРЛА́МОВ Павло Васильович (н. 25.VI 1924, с. Гахово, тепер Медвенського р-ну Курської обл.) — укр. рад. вчений-механік, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Закінчив (1952) Моск. держ. ун-т. Працював у Донецькому індустр. (тепер політех.) ін-ті (1952—59), в Ін-ті гідродинаміки Сибірського відділення АН СРСР (1959—65). З 1965 — в Ін-ті прикладної математики і механіки АН УРСР (зав. відділом). Одночасно (з 1972) — професор Донецького політех. ін-ту. Осн. напрями діяльності — заг. механіка, прикладна математика, диференціальні рівняння. В теорії диференціальних рівнянь конструктивно запровадив поняття інваріантного співвідношення, побудував нові класи точних розв'язків різних задач динаміки твердого тіла. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ХАРЛА́МОВА Валентина Борисівна [н. 23.II (8.III) 1911, станція Урюпінська, тепер м. Урюпінськ Волгогр. обл.] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1959). На профес. сцені з 1933. Працювала в театрах м. Горького, Йошкар-Оли (Мар. АРСР), Мурома, з 1937 — в Алма-Атинському рос. драм. театрі. Серед ролей — Лариса («Бесприданница» О. Островського), Раневська («Вишневий сад» Чехова), Ярова («Любов Ярова» Треньова), Гонерілья («Король Лір» Шекспіра), Жустайлок («Нічні розкоти» Ауезова).

ХАРЛАМПО́ВИЧ Костянтин Васильович [18 (30).VII 1870, с. Рогачі кол. Брестського пов. Гродненської губ.— 23.III 1932] — укр. і рос. історик бурж.-ліберального напряму, чл.-кор. Петерб. АН (з 1916), акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Петерб. духовну академію (1894). Приват-доцент (1899) і професор (1909—21) Казанського ун-ту. Праці з історії освіти, фольклору і культури України друкував у журн. *«Киевская старина»,* «Чтения в Обществе истории и древностей», *«Червоний шлях», «Україна»* та ін. Член *Археологічної комісії АН УРСР.*

Тв.: Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века ... Казань, 1898. *С. І. Білокінь.*

ХА́РОВІ ВО́ДОРОСТІ (Charophyceae) — клас *зелених водоростей.* Слань здебільшого однорічна, у деяких видів багаторічна, до 0,5 м заввишки, зовні схожа на хвощі — головна вісь і пагони розчленовані на вузли і меживузля; від вузлів кільцями відходять короткі гілочки, які теж мають

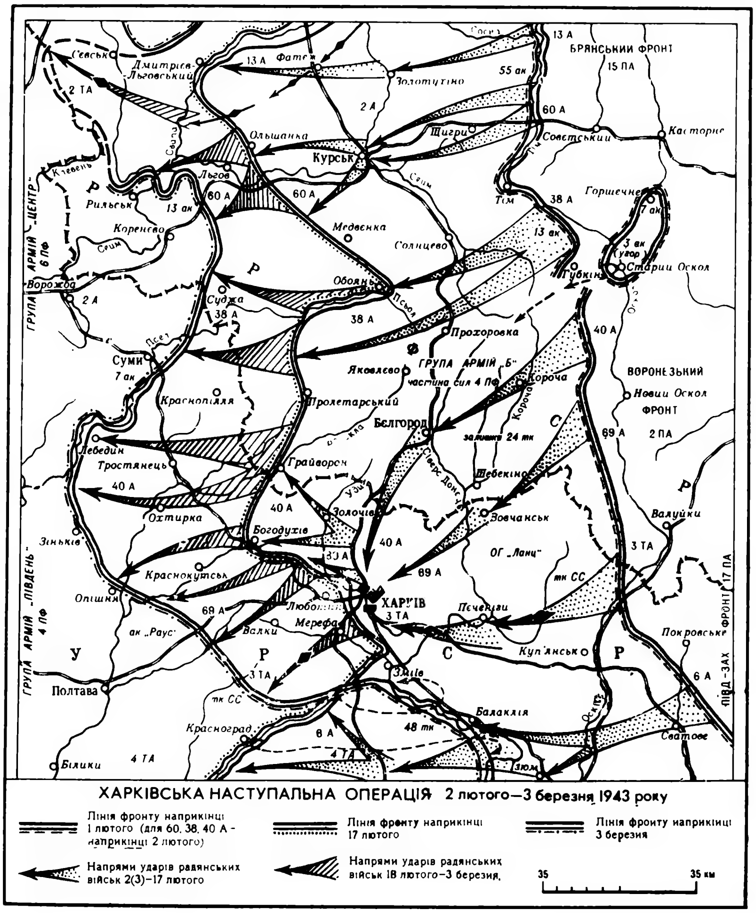

Севськ
Дмитрієв-Льговський
13 А
Фатеж
55 ак
Золотухіно
13 А
БРЯНСЬКИЙ ФРОНТ
15 ПА
2 ТА
2 А
60 А
Щигри
Совєтський
Касторне
Ольшанка
Курськ
Клевень
Льгов
60 А
60 А
Сейм
Рильськ
13 ак
Тим
38 А
Горшечне
7 ак
ГРУПА АРМІЙ „ЦЕНТР"
6 ПФ
Коренєво
Медвенка
Солнцево
13 ак
3 ак (угор.)
Старий Оскол
Губкін
Ворожба
2 А
Суджа
38 А
Обоянь
Псьол
38 А
Прохоровка
40 А
Суми
7 ак
Яковлево
ГРУПА АРМІЙ „Б"
частина сил 4 ПФ
Короча
ВОРОНЕЗЬКИЙ ФРОНТ
Новий Оскол
Краснопілля
Пролетарський
Бєлгород
залишки 24 тк
69 А
2 ПА
Лебедин
Тростянець
Грайворон
Шебекіно
40 А
40 А
Золочів
Вовчанськ
Валуйки
Охтирка
Богодухів
40 А
ОГ „Ланц"
3 ТА
Зіньків
Краснокутськ
69 А
тк СС
Опішня
Люботин
ХАРКІВ
3 ТА
Печеніги
ГРУПА АРМІЙ „ПІВДЕНЬ"
4 ПФ
69 А
ак „Раус"
Валки
Мерефа
Покровське
У
Р
С
Р
Куп'янськ
Змієв
6 А
ПІВД.-ЗАХ. ФРОНТ
17 ПА
Полтава
3 ТА
тк СС
Балаклія
Оскіл
Красноград
6 А
48 тк
Сватове
Білики
4 ТА
4 ТА
Ізюм
Лінія фронту наприкінці 1 лютого (для 60, 38, 40 А - наприкінці 2 лютого)
Лінія фронту наприкінці 17 лютого
Лінія фронту наприкінці 3 березня
Напрями ударів радянських військ 2(3)—17 лютого
Напрями ударів радянських військ 18 лютого—3 березня.
35
35 км

ХАРКІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 2 лютого—3 березня 1943 року

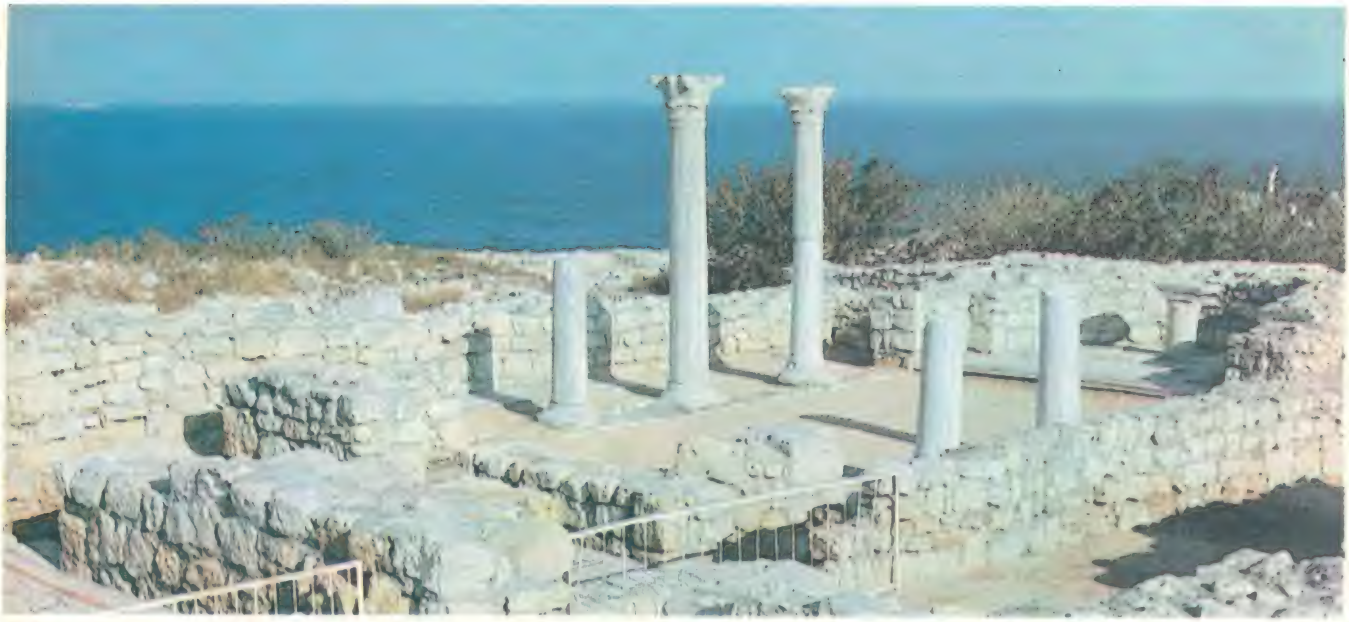

1

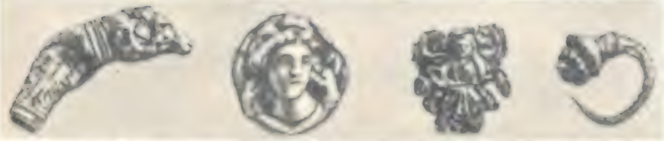

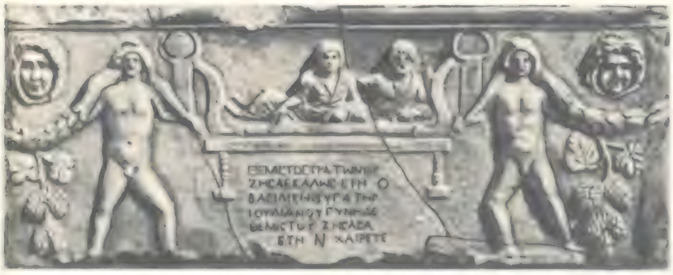

До ст. **Херсонес** Таврійський.

1. Руїни стародавнього Херсонеса. Сучасний вигляд.
2. Золоті прикраси. 4—3 ст. до н. е.
3. Мармуровий саркофаг. 2—3 ст. н. е.
4. Золота серга. 4 ст. до н. е.
5. Мідна монета із зображенням богині здоров'я Гігієї. Початок 3 ст. н. е.
6. Відбиток, виконаний за формою для відливання рельєфів елліністичного часу.
7. Фрагмент мозаїчної підлоги з херсонеської базиліки. 10 ст.
8. Макет херсонеської середньовічної базиліки. Реконструкція О. І. Домбровського.
9. Розмальований глечик з червоної глини. 13 ст.

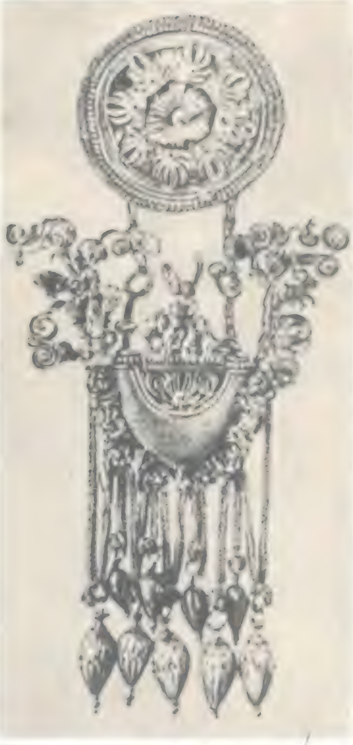

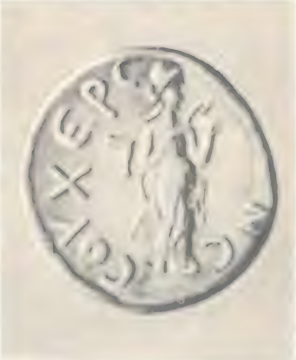

2

3

4

5

6

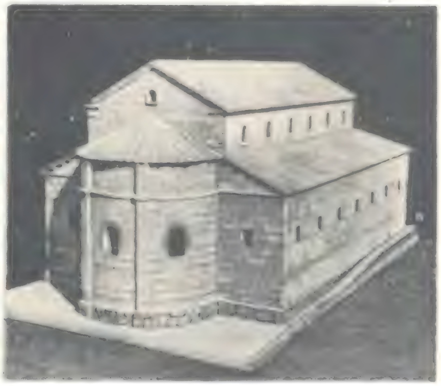

7

8

9

1

2

3

4

До ст. **Харків.**

1. Пам'ятник В. І. Леніну на площі Ф. Е. Дзержинського. Скульптори М. Вронський та О. Олійник, архітектор О. Сидоренко. 1963.
2. Привокзальна площа.
3. Набережна річки Лопані.
4. Площа Рози Люксембург.
5. Монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні. Скульптори В. Агібалов, Я. Рик, М. Овсянкін, архітектори Е. Черкасов та ін., художник С. Світлорусов. 1975.
6. Прибутковий будинок товариства «Саламандра» (тепер — житловий будинок). Архітектор М. Верьовкін. 1913—14.
7. Покровський собор. 1689.
8. Житловий масив Павлове Поле. Архітектори Л. Тюльпа та ін. 1970—74.
9. Палац спорту. Архітектори С. Носовицька та Є. Карцев, інженер Є. Лановой. 1977.
10. Кіноконцертний зал «Україна». Архітектори В. Васильєв та ін. 1963.
11. Готель «Мир». Архітектори С. Миргородський, І. Іванов та ін., інженер В. Кузякін. 1977.

5

6

7

8

9

10

11

членисту будову. До субстрату Х. в. прикріплюються за допомогою *ризоїдів*. Розмножуються вегетативно — частинами слані й особливими бульбочками. Статевий процес — *оогамія*. Бл. 300 видів, поширені в чистих стоячих прісних і солонуватих водах всієї земної кулі, крім Антарктиди.

ХАРОВ'ЮК Данило Юрійович (25.XII 1883, с. Підзахаричі, тепер Путильського р-ну Чернів. обл.— 14.X 1916) — укр. письменник. Закінчив Чернів. учительську семінарію (1905), учителював на Буковині. В 1914 був мобілізований до австро-угор. армії, під час війни захворів і помер. В оповіданнях «Палагна» (1907), «Послідне верем'є» (1908), «Смерть Сороканюкового Юри» (1913) та ін. правдиво відобразив процес зубожіння буковинського селянства.

ХАРО́Н (Χάρων) — у грец. міфології перевізник душ померлих через річку підземного царства Ахерон, син *Ереба* й *Нюкти*. За перевіз у човні Х. брав плату, тому мерцеві клали в рот монету. Образ Х. відтворено в л-рі (Вергілій, Данте, В. Жуковський та ін., в українській — І. Котляревський) та мистецтві (Дж. М. Креспі, А. Беклін та ін.).

ХА́РТЛАЙН (Гартлайн; Hartline) Голден Кеффер (н. 22.XII 1903, Блумсберг, Пенсільванія) — амер. фізіолог і біофізик. Член Нац. АН США. Закінчив ун-т Джонса Гопкінса в Балтіморі (1927). В 1943—49 — професор біофізики Пенсільванського ун-ту, в 1949—53 — професор біофізики і керівник відділу в ун-ті Джонса Гопкінса, 1953—74 — професор біофізики Рокфеллерівського ун-ту (Нью-Йорк). Праці Х. присвячені нейрофізіол. вивченню функціональної організації поодиноких нейронів сітківки хребетних, дослідженню гальмівного взаємовпливу між сусідніми фоторецепторами сітківки ока *мечохвостів*. Нобелівська премія, 1967 (разом з Р. *Гранітом* і Дж. *Уолдом*).

ХА́РТРІ СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ — одна з природних *систем одиниць*. В ній за осн. одиниці прийнято фундаментальні *фізичні сталі*: заряд і маса *електрона, Бора радіус, Планка стала*, а одиниця часу дорівнює приблизно $2{,}419 \times 10^{-17}$ с. Застосовується в ядерній фізиці і квантовій механіці. Запропонував 1928 англ. фізик Д. Хартрі (Гартрі; 1897—1958).

ХА́РТСФІЛД (Гартсфілд; Hartsfield) Генрі (н. 21.XI 1933, Бірмінгем, шт. Алабама) — астронавт США. Закінчив університет Оберна (1954) і ун-т Теннесі (1971). Закінчив також школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень. З 1969 — у групі астронавтів. Разом з Т. *Маттінглі* 27.VI—4.VII 1982 здійснив політ на багаторазовому трансп. космічному кораблі «*Шаттл*».

ХАРТУ́М — столиця Судану, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований біля злиття Голубого Нілу і Білого Нілу. Річковий порт, вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. Разом з містами Пн. Хартумом та Омдурманом утворює т. з. потрійне місто з нас. понад 1,2 млн. чол. (1980). Х. засн. у 20-х рр. 19 ст. З 1899 — адм. центр Англо-Єгип. Судану. З 1956 — столиця незалежної Республіки Судан, з 1969 — Демократичної Республіки Судан. Провідні галузі пром-сті — текст. (зокрема бавовняна) та харч. Підприємства взут., фарм., скляної, буд. матеріалів пром-сті, виробн. металевого посуду. Кустарні промисли. Хартумський ун-т (з 1956), філіал Каїрського ун-ту, політех., інженерно-мех., інженерів текст. пром-сті, вищий тех., вищий фінанс. комерції ін-ти. Нац. рада досліджень, Ін-т пром. досліджень, Філос. т-во та ін. наук. заклади. Б-ка Хартумського ун-ту та ін. Музеї: Нац. Судану, етногр., природничої історії Судану. Сучас. суданський театр. Архіт. пам'ятки 19 ст.

Хартум. Будинок університету.

ХА́РТФІЛД (Гартфілд; Heartfield) Джон [справжнє прізвище та ім'я — Герцфельде Гельмут; 19.VI 1891, Берлін — 26.IV 1968, там же] — німецький художник, плакатист і декоратор, член АМ НДР (з 1956). Член Компартії Німеччини з 1918. В 1907—11 навчався в Мюнхен. школі прикладного мистецтва, 1912—14 — в Уч-щі худож. ремесла в Берліні — Шарлоттенбурзі. У 1930—31 жив в СРСР, 1933—50 — в Празі, Лондоні, з 1950 працював у НДР. Х.— майстер антифашист. і антиімперіалістичного фотомонтажного плакату («Борітеся разом з нами, обирайте комуністів!», 1930; «Озброєння приносить лихо», 1932; «Передбачення Леніна стало дійсністю...», 1934; «Геть сонячне затемнення на Рейні!», 1957, та ін.), книжкової ілюстрації тощо. Іл. див. також до ст. *Плакат*, т. 8, с. 384—385.

Літ.: Выставка произведений Джона Хартфильда. Каталог. М., 1972.

ХА́РТФОРД, Гартфорд — місто на Пн. Сх. США, адм. ц. штату Коннектікут. Порт на р. Коннектікут, вузол автошляхів, залізнична станція. 664 тис. ж. (1975, з передмістями). Машинобудування, металообробна і воєнна (виробництво вогнепальної зброї) пром-сть. У Х. зосереджено правління великих страхових компаній країни. Ун-т. Місто засн. 1633.

ХАРУНО́БУ Судзукі [справж. прізв.— Ходзумі Дзіхей; 1717 (за ін. джерелами 1724 або 1725), Едо (тепер Токіо) — 1770, там же] — япон. графік і живописець, представник школи *Укійо-е*. Х. винайшов кольорову гравюру на дереві. Твори: «Красуні, які зривають гілку сливи» (1764), «Закохані у засніженому саду» (60-і рр. 18 ст.); серії — «Шість видів ріки Томагава», «Сто поетів», «Вісім елегантних видів Едо», «Поезія всіх пір року» (1764—70) та ін.

ХАРЦИ́ЗЬК — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР. Залізнична станція. 65 тис. ж. (1984). Початок сучас. місту поклала залізнична станція Харцизьк, яка стала до ладу 1869. В 1902 в Х. виникла с.-д. група. Робітники Х. були учасниками *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*. В грудні 1905 в Х. організовано бойову робітн. дружину (понад 100 чол.), що брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Х.— місто. У місті — *Харцизький трубний завод*, сталедротоканатний, маш.-буд., арматурного лиття «Армлит», металовиробів, харчових концентратів з-ди, хлібний комбінат, виробниче об'єднання по видобуванню вугілля, комбінат побутового обслуговування. Металург. технікум, тех. уч-ще, 10 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи; лікарня; 2 палаци культури, клуб, кінотеатр, 3 б-ки, музей історії міста.

ХАРЦИ́ЗЬКИЙ ТРУ́БНИЙ ЗАВО́Д. Розташований у м. Харцизьку Донецької обл. Засн. 1895 як механічний завод. У 1920 завод дістав назву Харцизький трубний з-д Макіївського комбінату металург. тресту «Південсталь». В 1939 виділений у самостійне підприємство. До 1937 Х. т. з. був єдиним заводом країни, який виготовляв труби великого діаметра. У післявоєнні роки Х. т. з. першим у країні (1949) почав виготовляти дослідно-промислові партії електрозварних труб великого діаметра для магістральних газонафтопроводів. До 1974 завод виготовляв сталеві електрозварні прямошовні труби великого діаметра (530—1420 мм) для трубопроводів заг. призначення і труби діаметром 530, 720 і 1020 мм для магістральних газонафтопроводів. У 1974 на підприємстві введено в експлуатацію цех електрозварних труб діаметром 1220—1620 мм. На Х. т. з. виробляють електрозварні труби діаметром 1420 мм, зокрема для газопроводу Уренгой — Ужгород, а також виливниці для розливання сталі і піддони, електрозварні балони для зрідженого газу, товари нар. споживання.

А. С. Роззуваєв.

ХАРЦІЄВ Василь Іванович [31. XII 1865 (12.I 1866), м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 29. XI 1937, Харків] — укр. і рос. філолог, педагог. Закінчив Харків. ун-т (1890), викладав рос. мову в навч. закладах Харкова. Був членом та секретарем (1892—94) *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті*, членом «*Харківського товариства грамотності*». У своїх працях з теорії літератури, психології творчості, педагогіки і методики виступав як учень О. О. *Потебні* (див. також *Психологічна школа*).

Л. П. Юрченко.

ХА́РЧЕНКО Василь Іванович [1 (14).I 1910, м. Кам'янка, тепер Черкас. обл.— 26.X 1971,

В. І. Харченко.

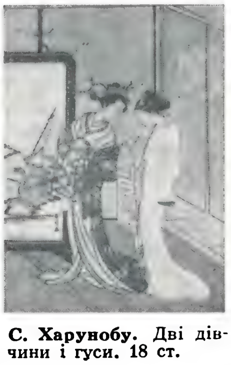

С. Харунобу. Дві дівчини і гуси. 18 ст.

Київ] — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. У 1929—33 вчився у Київ. муз.-драм. ін-ті імені М. В. Лисенка. В 1933—47 — режисер і актор Запорізького (з 1944 — Львів. укр. драм. театру імені М. Заньковецької), 1947—52 — худож. керівник Львів. театру юного глядача ім. М. Горького, 1952—56 — гол. режисер Львів. театру опери та балету ім. І. Франка, в 1956—57 — Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка, 1957—60 — Київ. театру оперети. Вистави: «Гайдамаки» Т. Шевченка (за власною інсценізацією), «Лимерівна» Панаса Мирного, «Платон Кречет» О. Корнійчука; муз.— «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Отелло» Дж. Верді. З 1956 викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1971 — професор). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. *О. В. Харченко.*

М. Ф. Харченко.

ХА́РЧЕНКО Марія Федорівна (н. 13.IV 1924, с. Нова Буда, тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1981). В 1954 закінчила Ужгород. муз. уч-ще. З 1949 — в Закарп. укр. муз.-драм. театрі (Ужгород). Ролі: Аза («Циганка Аза» Старицького), Оксана, Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Марія Іллівна Ульянова («Більшовики» Шатрова), Мати («Суд матері» І. Рачади), Матінка Кураж («Матінка Кураж та її діти» Брехта). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». *К. О. Силіна.*

ХА́РЧЕНКО Микола Семенович [н. 19.X (1.XI) 1906, м. Ананьїв, тепер Одеська обл.] — український радянський фармаколог, доктор медичних наук (з 1940), професор (з 1941), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1951. У 1930 закінчив Одес. мед. ін-т. З 1944 — зав. кафедрою, професор, консультант Харків. мед. ін-ту. Праці Х. присвячені питанням експериментальної фармакології й ендокринології, одержанню нових серцево-судинних засобів, проблемі тканинної терапії тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ХАРЧОВА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей промисловості, підприємства яких виробляють продукти харчування, а також тютюнові вироби, мило й мийні засоби, парфюмерно-косметичну продукцію. До Х. п. належать понад 40 галузей і виробництв, серед яких основні: *м'ясна промисловість, молочна промисловість, цукрова промисловість, борошномельно-круп'яна промисловість, хлібопекарна промисловість, кондитерська промисловість, макаронна промисловість, олійно-жирова промисловість, рибна промисловість, плодоовочева промисловість, крохмале-патокова промисловість, соляна промисловість, консервна промисловість, спиртова промисловість, виноробна промисловість, пиво-безалкогольна промисловість.*

Виробництво основних видів продукції харчової промисловості УРСР

Продукція	1940	1970	1975	1982
Цукор-пісок, тис. т	1580	5973	6035	6608
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії), тис. т	299	1565	2215	2055
Тваринне масло, тис. т	33,3	245,2	313,7	322,0
Продукція з незбираного молока в перерахунку на молоко, тис. г.	...	3936	4801	5103
Олія, тис. т	159	1071	1144	939
Маргаринова продукція, тис. т	15,2	151,4	202,1	304,3
Консерви, млн. умовних банок	339	2642	3658	3894
Кондитерські вироби, тис. т	191,8	601,2	694,6	841,6
Сіль (видобуток), тис. т	1987	5093	6141	7162

Виробництво найважливіших видів продукції харчової промисловості в окремих соціалістичних країнах (1982)

	Цукор-пісок (з вітчизн. сировини), млн. т	Масло тваринне (пром. переробка), тис. т	М'ясо (пром. переробка), млн. т
СРСР	6,8	1290	9,3
Болгарія	0,4	23	0,5
Угорщина	0,5	32	0,8
НДР	0,9	266	1,5
Польща	1,8	224	1,9
Румунія	0,6	38	1,1
Чехословаччина	0,9	138	1,1

В Росії, в т. ч. на Україні, фабрично-заводське виробництво харч. продуктів виникло в 2-й пол. 19 ст. і займало значне місце в структурі пром-сті країни. Однак переважали дрібні напівкустарні підприємства. Найбільші підприємства були в цукровій, борошномельній, олійницькій, спиртовій, кондитерській, тютюновій галузях. Х. п. було розміщено нерівномірно. Майже вся цукрова й спиртова пром-сть зосереджувалась на Україні і в центрально-чорноземних областях, виробн. кондитерських виробів — гол. чин. у Москві, Петербурзі, Харкові й Одесі, пром. виробн. тваринного масла — в Зх. Сибіру, пн.-зх. губерніях і центр. районах Росії. До 40 % консервів вироблялось на підприємствах Петербурга і Москви. За роки Рад. влади харч. пром-сть СРСР перетворилася на потужну галузь соціалістичної індустрії. Поряд з інтенсивним розвитком старих галузей харчової промисловості створено ряд нових — молоchноконсервну, маргаринову, *харчових концентратів промисловість* тощо. Значно зміцніла сировинна база Х. п. Суттєво поліпшилося геогр. розміщення підприємств, створено сотні виробничих і агропром. об'єднань. У 1982 у Х. п. країни налічувалося 8513 виробничих і наук.-виробн. об'єднань, комбінатів і підприємств, що перебували на самостійному балансі, в т. ч. на Україні — 1455. На Україні обсяг виробн. продукції галузі збільшився 1982 порівняно з 1970 у 1,4 раза, продуктивність праці — в 1,3 раза, пром.-виробничі осн. фонди зросли в 2,1 раза, фондоозброєність промислово-виробничого персоналу — в 2,0 раза. Інтенсифікації і підвищенню ефективності виробн. харч. продуктів значною мірою сприяє дальший розвиток спеціалізації, кооперування і особливо комбінування в Х. п. Зміцнюються виробничі зв'язки між с.-г. і пром. підприємствами шляхом поєднання виробн. с.-г. сировини з пром. переробкою її. Набувають дальшого розвитку *агропромислові об'єднання*, агропромислові комплекси, внаслідок чого ефективніше використовуються техніка, капітальні вкладення, трудові й матеріальні ресурси, ширше застосовуються індустріальні методи виробн. харч. та інших продуктів. Розміщення Х. п. раціоналізується розвитком пром-сті в сировинних районах, наближенням сировинної бази до великих пром. центрів в результаті створення спеціалізованих індустріальних баз по виробн. сировини.

Дальший розвиток Х. п. здійснюється згідно з вимогами, висунутими *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Куроченко А. В. Совершенствование показателей экономической эффективности работы предприятий и объединений пищевой промышленности. К., 1980; Экономика пищевой промышленности. М., 1981; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983. *Г. П. Жеребкін.*

ХАРЧОВИ́Х КОНЦЕНТРА́ТІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виробляють харчові концентрати, соєву продукцію, продукти з кукурудзи, вівса та ін. зернових культур, дитячі поживні суміші, дитяче борошно, цикорій, натуральну каву, сурогати кави, чайні й кавові напої, розфасовують суміші та пряноші тощо. В СРСР в окрему галузь Х. к. п. виділилась у роки восьмої п'ятирічки (1966—70). Випускає продукцію понад 150 назв. На Україні Х. к. п. представлена 4 спеціалізованими підприємствами — Одеським комбінатом харч. концентратів, Дніпропетровським з-дом харч. концентратів, Колиндянським концентратно-дріжджовим комбінатом (Терноп. обл.) та Харцизьким з-дом харч. концентратів (Донец. обл.). Крім того, продукцію галузі виробляють також овочесушильні й консервні підприємства, цехи харч. комбінатів республіки тощо. *В. П. Васютинський.*

ХАРЧОВІ́ МОНОПО́ЛІЇ — невелика група *корпорацій*, які контролюють основні галузі харчової промисловості в капіталістичному світі. Х. м. являють собою диверсифіковані об'єднання (див. *Монополії капіталістичні*), які виробляють різні види харчосмакових продуктів. Найбільші Х. м. є *транснаціональними монополіями.* Зокрема, англо-голландська «Юнілевер» і швейцарська «Нестле» діють більш ніж у 110 країнах. Внаслідок експорту продукції і капіталу Х. м. встановили контроль над світовими капіталістичними ринками багатьох прод. товарів. Монополізувавши виробн. прод. товарів і підтримуючи монопольно високі роздрібні ціни на свою продукцію і надзвичайно низькі закупівельні ціни на сировину, Х. м. експлуатують фермерські г-ва, населення економічно слаборозвинутих країн, одержують великі надприбутки. *В. А. Колибанов.*

ХАРЧОВІ́ ОТРУ́ЄННЯ — захворювання, зумовлені потраплянням з їжею отруйних продуктів бактеріальної або небактеріальної природи. Х. о. характеризуються раптовим початком, коротким перебігом, не передаються від хворого до здорового. До групи бактеріальних Х. о. належать захворювання, що викликаються токсичною дією патогенних мікробів і токсинів, які потрапили у шлунково-кишковий тракт людини з харчовими продуктами внаслідок порушення санітарних норм зберігання, перевезення і технології їх виробництва. Бактеріальні Х. о. наз. харчовими токсикоінфекціями. Х. о. небактеріального походження виникають внаслідок вживання продуктів, отруйних за своєю природою, забруднених отруйними домішками та ін. (напр., отруйні гриби, ягоди, ядра кісточок абрикоса тощо). Х. о., викликані хімічними отрутами, (миш’яком, міддю, свинцем, азотистим натрієм та ін.), можуть наставати внаслідок випадкового вживання протруюваного насіння, а також продуктів домашнього консервування та ін. Хворі з явищами тяжкого Х. о. підлягають терміновій госпіталізації. Див. також *Отруєння.*

ХАРЧОВІ́ ТОКСИКОІНФЕ́КЦІЇ ТА ІНТОКСИКА́ЦІЇ — гострі захворювання, що виникають внаслідок вживання їжі, яка заражена певними видами мікроорганізмів або містить продукти їхньої життєдіяльності — токсини. Збудники Х. т. та і. дуже поширені в природі і нерідко присутні в кишечнику тварини і людини. Х. т. та і. більш ніж у 70 % випадків викликаються споживанням м’ясних (фарші, паштети, холодці та ін.), рибних, молочних, деяких овочевих страв (салатів, вінегретів та ін.), що заражені збудниками.

Найбільші харчові монополії

Назви монополій	Рік заснування	Оборот по продажу, млн. дол., 1979	Активи, млн. дол., 1980
«Юнілевер» (Великобританія — Нідерланди)	1929	12,4	11,8
«Нестле» (Швейцарія)	1866	8,6	10,1
США			
«Беатріс фудс»	1924	7,8	4,0
«Свіфт енд К°»	1855	7,6	2,4
«Крафтко»	1923	6,8	2,5

Перебіг Х. т. та і. переважно у формі гострого гастроентериту.

Харчові токсикоінфекції відрізняються від харчових інтоксикацій тим, що вони виникають при надходженні їжі, яка містить токсини — отруйні речовини, що продукуються деякими мікроорганізмами. До харч. інтоксикацій відносять *ботулізм* та інтоксикації, які викликані стафілококами, здатними виробляти в харчових продуктах токсичні речовини. Джерелом зараження їжі стафілококами є люди, які беруть участь у приготуванні їжі: хворі на фурункульоз, піодермію та ін. гнойчкові захворювання шкіри, а також хворі на катар верхніх дихальних шляхів і ангіну. Стафілококові інтоксикації відрізняються коротким прихованим інкубаційним періодом (2—4 год). Х. т. та і. починаються заг. поганим самопочуттям, тяжкістю в шлунку, сильним болем під груддю, нудотою, блюванням. Профілактика: додержання правил особистої гігієни обслуговуючим персоналом, достатня теплова обробка харчових продуктів тощо.

Лікування: швидке промивання шлунка, застосування сольових проносних засобів, сувора дієта тощо.

ХАРЧОВО́Ї ПРОМИСЛО́ВОСТІ ХА́РКІВСЬКИЙ ПРОЕ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ І ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва харчової промисловості СРСР. Засн. 1978 у Харкові на базі філіалу 1-го держ. ін-ту проектування харч. пром-сті. У складі інституту (1983) — 10 відділів. Основні напрями діяльності інституту: удосконалення тех. обслуговування і ремонту осн. виробничих фондів, роботи пром. транспорту, системи тех.-екон. норм по використанню матеріалів і устаткування, галузевої системи керування якістю продукції ремонтно-мех. заводів, систем безпеки і поліпшення умов праці; підвищення ефективності використання паливно-енерг. ресурсів, тех. переозброєння підприємств і підвищення ефективності використання виробничих фондів; проектування буд-ва і реконструкції ремонтно-мех. з-дів та ін. об’єктів. *П. А. Шеліст.*

ХАРЧУВА́ННЯ — процес надходження в організм людини поживних речовин, необхідних для його життєдіяльності, та засвоєння цих речовин; складова частина *обміну речовин*. Дорослий організм повинен одержувати з їжею хім. речовини та енергію, що міститься в них, у кількостях, які дорівнюють витраченим у процесі життєдіяльності; ростучий організм потребує більше поживних речовин. Тому харчовий раціон необхідно складати з урахуванням енерг. та пластичної цінності їжі (див. табл.). Енерг. цінність їжі визначається кількістю енергії, що вивільнюється після повного розпаду й окислення в орг-мі поживних речовин. *Вуглеводи* й *жири* — осн. енерг. матеріал організму. Так, 1 г жиру при повному окисленні вивільняє 37,66 кДж, *білків* і вуглеводів — по 16,74 кДж. Залежно від енерг. витрат розрізняють 5 груп людей. Першу групу становлять особи, які не пов’язані з фіз. працею (переважно працівники розумової праці); їхні енерг. витрати — 9205—11 715 кДж на добу. Друга група — працівники механізованих виробництв та сфери обслуговування (медсестри, продавці, зв’язківці та ін.) — 12 552 кДж. Третя група — особи, пов’язані із значною фіз. працею (верстатники, текстильники, водії транспорту, агрономи та ін.); їхні енерг. витрати — бл. 13 338 кДж. Четверта група — люди, які займаються важкою фіз. працею (гірники, робітники, металурги) з добовою витратою енергії до 15 480 кДж.

П’ята група — працівники, зайняті особливо важкою фіз. працею (сталевари, землекопи, лісоруби); їхні енерг. витрати — до 17 991 кДж. Пластична цінність їжі визначається тими її хім. речовинами, які необхідні для побудови органів і тканин. До них відносять білки, частково жири і деякі мінеральні речовини (кальцій, фосфор тощо). Пластична цінність білків залежить від їхнього амінокислотного складу (наявності незамінних *амінокислот*). У їжі повинні обов’язково міститися тваринні білки (до 55 %), жири рослинного й тваринного походження. Ростучий організм потребує більше білків, ніж дорослий; потреба дітей у білках (на 1 кг маси тіла) тим вища, чим менший вік дитини. Між величиною енерг. витрат та інтенсивністю процесів самооновлення тканин існує пряма залежність, тому кількість білків, жирів і вуглеводів у добовому раціоні повинна бути тим більша, чим більші енерг. витрати організму. Співвідношення між кількістю білків, жирів та вуглеводів у харчовому раціоні визначає збалансованість і повноцінність Х. й повинно становити в % для I групи — 13 : 33 : 54; для II і III — 12 : 33 : 55; для IV та V — 11 : 33 : 56 добової енерг. цінності раціону.

Велике значення в Х. організму мають також мінеральні речовини, вода та *вітаміни*. Так, фосфорно-кальцієві солі є осн. складовою частиною кісток. Велику роль в життєдіяльності організму відіграють також *мікроелементи*, зокрема залізо й мідь беруть участь у *кровотворенні*. Х. дітей враховує інтенсивність обміну речовин у зв’язку з їхнім розвитком і ростом та високу потребу в білках, жирах, мінер. речовинах і вітамінах.

Раціональне Х. передбачає певний режим Х. залежно від віку та фізіол. стану організму (фіз. напруження, вагітність тощо). В СРСР для дорослих осіб, не зайнятих важкою фіз. працею, передбачається 4-разове приймання їжі з таким розподілом: сніданок 25 % добового раціону, обід 35 %, полуденок 15 %, вечеря 25 %, з інтервалами між ними по 4 год, але не менш ніж за 2—3 год до сну. На Україні питаннями Х. займаються *Гігієни харчування київський науково-дослідний інститут*, відповідні кафедри Київ., Харків. і Львів. мед. ін-тів. Основи раціонального Х. розробляє *гігієна харчування* та дієтологія (див. *Лікувальне харчування*). Про порушення Х. див. *Ожиріння*, *Ви-*

снаження, Вітамінна недостатність, Дистрофія аліментарна.
Літ.: Молчанова О. П. Основы рационального питания. М., 1958; Барченко І. П. Їжа та здоров'я. К., 1963; Петровский К. С. Гигиена питания. М., 1975.
|*М. І. Путилін.*|

ХАРЧУВА́ННЯ ШТУ́ЧНЕ — введення поживних речовин в організм за допомогою зонда, фістул, клізми або шляхом ін'єкції у вену, рідко — під шкіру чи внутрішньом'язово. До Х. ш. вдаються в тих випадках, коли харчування природним шляхом неможливе або коли порушені процеси засвоєння харчових речовин. Х. ш. через зонд звичайно призначають при ураженнях щелепно-лицьової ділянки, звуженні стравоходу, невтримній блювоті, деяких психічних та ін. захворюваннях. Склад сумішей: бульйон, молоко, масло, сирі яйця, фруктові соки та ін. компоненти, що не містять грубих частинок їжі. При Х. ш. через фістули вводять м'ясо, хліб, рибу. Фістули накладають при непрохідності стравоходу (фістула шлунка), воротаря шлунка (фістула тонкої кишки). Через пряму кишку за допомогою клізми вводять гол. чин. рідини і розчини кухонної солі. При введенні речовин внутрішньовенно, підшкірно або внутрішньом'язово використовують спец. білкові препарати (гідролізат казеїну, гідролізин, амінопептид та ін.), жирові емульсії, а також вітаміни, розчини глюкози тощо. Х. ш. використовують часто як додаткове харчування при невтримній блювоті, проносах, кровотечах, інтоксикаціях тощо.

Енергетична цінність і хімічний склад деяких продуктів
(в 100 г продукту)

Продукти	Енергоцінність, кДж	Білки, г	Жири, г	Вуглеводи, г	Вітаміни, мг			Мінеральні речовини, мг	
					A	B1	C	Ca	K
Молоко	243	2,8	3,2	4,7	0,02	0,03	1,0	121	146
Сметана	862	2,8	20,0	3,2	0,15	0,03	0,3	86	109
Сир жирний	945	14,0	18,0	1,3	0,10	0,05	0,5	150	112
» нежирний	360	18,0	0,6	1,5	—	0,04	0,5	176	115
Сир твердий	1510	26,8	27,3	—	0,21	0,03	2,8	1040	130
Морозиво вершкове	745	3,3	10,0	5,8	0,04	0,03	0,6	148	156
Яловичина I категорії	782	18,9	12,4	—	—	0,06	—	9	315
Яловичина II категорії	602	20,2	7,0	—	—	0,07	—	10	334
Баранина I категорії	849	16,3	15,3	—	—	0,08	—	9	270
Свинина м'ясна	1485	14,6	33,0	—	—	0,52	—	7	242
» жирна	2046	11,4	49,3	—	—	0,40	—	6	189
Ковбаса любительська (варена)	1259	12,2	28,0	—	—	0,25	—	7	211
Хек	360	16,6	2,2	—	—	0,12	3,2	20	257
Минтай	293	15,0	0,7	—	—	0,08	—	—	428
Яйця	657	12,7	11,5	0,7	0,35	0,07	—	55	153
Хліб житній	795	6,5	1,0	40,1	—	0,18	—	38	206
» пшеничний	849	8,1	1,2	42,0	—	0,21	—	37	185
Цукор	1565	—	—	99,8	—	—	—	2	3
Мед	1289	0,8	—	80,3	—	0,01	2,0	4	25
Шоколад	2259	5,4	35,3	52,6	—	0,04	—	5	535
Макарони	1393	10,7	1,3	74,2	—	0,25	—	24	172
Крупа гречана	1377	12,6	2,6	68,0	—	0,53	—	70	167
» пшенична	1364	12,5	0,7	71,8	—	0,30	—	—	—
» манна	1364	11,3	0,7	73,3	—	0,14	—	20	120
Рис	1351	7,0	0,6	77,3	—	0,08	—	24	54
Горох	1268	23,0	1,2	53,3	—	0,81	—	115	873
Квасоля	1293	22,3	1,7	54,5	—	0,50	—	150	1100
Картопля осіння	347	2,0	0,1	19,7	—	0,12	20	10	568
Масло вершкове	3130	0,6	82,5	0,9	0,50	—	—	22	23
» топлене	3711	0,3	98,0	0,6	0,6	—	—	—	—
Олія рослинна	3761	—	99,9	—	—	—	—	—	—
Капуста білоголова (свіжа)	117	1,8	—	5,4	—	0,06	50	48	185
Морква	138	1,3	0,1	7,0	—	0,06	5	51	200
Цибуля зелена	92	1,3	—	43	—	0,02	30	121	258
» ріпка	180	1,7	—	9,5	—	0,05	10	31	175
Огірки свіжі	63	0,8	—	3,0	—	0,03	10	23	141
Помідори червоні	79	0,6	—	4,2	—	0,06	25	14	290
Кавун	159	0,7	—	9,2	—	0,04	7	14	64
Яблука	192	0,4	—	11,3	—	0,01	13	16	248
Груші	176	0,4	—	10,7	—	0,02	5	19	155
Виноград	289	0,4	—	17,5	—	0,05	6	45	255
Смородина чорна	167	1,0	—	8,0	—	0,02	200	36	372
» червона	159	0,6	—	8,0	—	0,01	25	36	275
Суниця	172	1,8	—	8,1	—	0,03	60	40	161
Лимони	130	0,9	—	3,6	—	0,04	40	40	163
Апельсини	159	0,9	—	8,4	—	0,04	60	34	197
Вишня	205	0,8	—	11,3	—	0,03	15	37	256
Слива	180	0,8	—	9,9	—	0,06	10	28	214
Гриби білі	105	3,2	0,7	1,6	—	0,02	30	27	—
Горіхи волоські	2793	20,5	60,2	11,2	—	—	—	23,5	—

ХАР'Я́НА, Гар'яна — штат на Пн. Зх. Індії. Площа 44 тис. км². Нас. 12 млн. чол. (1980). Столиця — м. Чандігарх. Розташована на Індо-Гангській рівнині. Основа економіки — с. г., переважно зрошуване землеробство. Вирощують пшеницю, ячмінь, просо, бобові, з технічних культур — бавовник, цукр. тростину, арахіс. Розводять високопродуктивну велику рогату худобу. Розробляють родовища вапняку та піску. З галузей обробної пром-сті розвинуті текст. (бавовняна, вовняна і шовкова) та харчосмакова. Підприємства маш.-буд., металообр., скляної, цем., лісопильної і паперової пром-сті. Кустарне виготовлення вовняних ковдр, взуття, тканин. Головні промислові центри — Амбала, Бхівані.

ХАРЬКО́В Євген Йосипович (н. 13.II 1926, с. Каменка, тепер Бєлінського р-ну Пенз. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1967), професор (з 1969). Член КПРС з 1973. Після закінчення (1956) Київ. ун-ту працює в ньому. Осн. наук. праці — в галузі вивчення закономірностей процесів електроперенесення, термодинамічних властивостей і квантової теорії металів. Виявив разом з П. П. *Кузьменко* (див. т. 12, Додаток) і дослідив явище захоплення іонів потоком електронів (т. з. «електронний вітер») у металах при проходженні крізь нього електр. струму (1959—67). Держ. премія УРСР, 1983.

«ХА́РЬКОВСКИЕ ИЗВЕ́СТИЯ»— щотижнева літ. газета. Засн. 1817 журналістом А. А. Вербицьким. З 1819 видання газети перейшло до ради Харків. ун-ту, її редагували П. Гулак-Артемовський, Є. Філомафітський та ін. Загальнополіт. відомості дозволялося лише передруковувати з петерб. газет. У газеті друкувалися, зокрема, вірші Г. Квітки-Основ'яненка. У 1823 видання газети припинилось.

«ХА́РЬКОВСКИЙ ДЕМОКРИ́Т» — перший на Україні журнал сатири й гумору. Виходив 1816 в Харкові за ред. В. *Масловича.* Журнал мав загалом ліберально-поміркований характер, проте окремі сатиричні вірші та байки Я. Нахімова, В. Масловича мали антикріпосницьке спрямування. В «Х. Д.» виступив з гумористичними віршами Г. Квітка-Основ'яненко. Тут уперше в укр. періодиці опубліковано кілька творів укр. мовою.
Літ.: Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики, в. 1. К., 1959. *П. М. Федченко.*

«ХА́РЬКОВСКИЙ ЕЖЕНЕДЕ́ЛЬНИК» — перша газета на Сх. Україні. Виходила 1812 в Харкові. Мала в основному екон. характер. В окремих номерах друкувалися статті з історії, етнографії, естетики, а також інформація про місцеві події, торговельні та метеорологічні бюлетені. Проіснувала три місяці. *П. М. Федченко.*

ХАСАВ'Ю́РТ — місто респ. підпорядкування Даг. АРСР, райцентр. Розташований на р. Яриксу. Залізнична станція. 71 тис. ж. (1983). Розвинута харч. пром-сть (консервні з-ди; комбінати: м'ясопереробний, харч., хлібопродуктів). Серед ін. підприємств — заводи: приладобуд., дослідно-експеримент., рем.-мех., цегельний, залізобетонний; швейна й меблева ф-ки. С.-г. технікум, філіал Махачкалинського буд. технікуму, пед. уч-ще. Х. утворено 1931.

ХАСА́Н — озеро на Далекому Сході СРСР (Примор. край РРФСР), на кордоні з КНДР, поблизу зат. Посьєт. Пл. 2,23 км^2. Має стік у р. Танбогатий. В районі оз. Х. з 29.VII по 11.VIII 1938 відбувся воєнний конфлікт, розв'язаний япон. військами, які вдерлися на тер. СРСР. 29.VII япон. війська перейшли кордон і захопили висоту Безіменну, а потім Заозерну. Рад. війська 1-ї Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії (команд. — Маршал Рад. Союзу В. К. *Блюхер,* нач. штабу комкор Г. М. Штерн) при підтримці авіації в запеклих боях зламали опір ворога і 9.VIII оволоділи висотами. Внаслідок переговорів 11.VIII 1938 державний кордон СРСР було відновлено. За мужність і відвагу в захисті кордонів СРСР 6,5 тис. радянських воїнів нагороджено орденами і медалями, 26 — присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ХАСА́Н II (Мулай Хасан Алауї; н. 9.VII 1929, Рабат) — король Марокко. В 1952 закінчив ун-т у Бордо (Франція). З 1956 — нач. генштабу збройних сил, з 1960 — прем'єр-міністр і міністр оборони. З 1961 — король і реліг. глава мусульман Марокко.

ХАСИДИ́ЗМ (від давньоєвр. хасід — благочестивий) — релігійно-містична течія в *іудаїзмі.* Виникла в 30-х рр. 18 ст. на Волині, Поділлі, в Галичині як опозиція офіц. іудаїзму, зокрема рабинату. Х. характеризується крайнім містицизмом, реліг. фанатизмом.

ХАСІ́НТО (Jacinto) Еміліо (15.XII 1875, Тондо — 16.IV 1899, Махайхай, пров. Лагуна) — діяч нац.-визвольного руху на Філіппінах. У 1892 разом з А. *Боніфасіо* заснував таємну антиіспанську революц. орг-цію *Катіпунан* (1895 — його секретар). Під час Філіппінської революції 1896—98 керував визвольним повстанням народу Філіппін проти ісп. колонізаторів у пров. Лагуна. Автор осн. програмних документів Катіпунана та редактор його друк. органу; автор творів, написаних у формі афоризмів.

ХА́ССЕЛЬ (Гассель; Hassel) Одд (н. 17.V 1897, Осло — 11.V 1981, там же) — норвезький фізикохімік, член норвезької АН в Осло (з 1933). Закінчив ун-т в Осло (1920). Професор цього ун-ту (1934—64). Один з основоположників *конформаційного аналізу,* автор багатьох фундаментальних праць з стереохімії і кристалохімії. Вперше рентгенографічно дослідив циклогексан і показав, що його шестичленний цикл має форму (конформацію) «крісла», що таку ж конформацію мають похідні циклогексану, деякі сахари та ін.; запропонував номенклатуру й позначення замісників у різних положеннях циклу. Нобелівська премія, 1969.

ХА́ТА — тип житлової будівлі на селі. На Україні Х. дореволюц. часів звичайно мали не тільки суто житл., а й господарські приміщення. Були поширені різні типи планування Х. («хата і хатина», «дві хати підряд», «хата через сіни», «хата на дві половини» тощо).

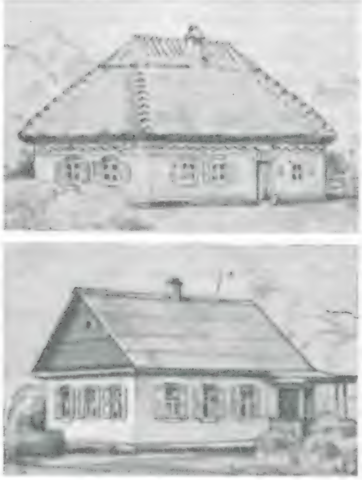
Хати: вгорі — в Уманському повіті Київської губернії. Початок 20 ст.; внизу — в Черкаській області. 1957.

Природні та істор. особливості окремих районів України сприяли утворенню місцевих рис в архітектурі Х. На Поліссі стіни Х. будували в *зруб.* Х. Правобережжя й Поділля мали рублені, глинобитні або складені з каменю та обмазані глиною стіни, іноді багато оздоблені декоративними розписами; дах чотирисхилий солом'яний. Х. Лівобережної України мали також рублені або глинобитні стіни, обмазані глиною і побілені, різьблені віконні лиштви, піддашки на стовпчиках або опасання на кронштейнах і також солом'яні дахи. Гуцули і бойки робили рублені Х., покрівлю з *гонти;* спереду хати будували галереї, ззаду та з боків були «притули» — приміщення для овець, комори, стайні.

«ХА́ТА» — укр. літературно-художній альманах. Виданий 1860 у Петербурзі за ред. П. *Куліша.* В альманасі надруковано кілька поезій Т. Шевченка, твори Марка Вовчка, Є. Гребінки, Я. Щоголева, П. Куліша, Ганни Барвінок, П. Кузьменка, М. Номиса. В передмові і вступних статтях до творів окремих письменників П. Куліш обстоював свої консервативні погляди. *Ф. К. Сарана.*

ХАТАЄ́ВИЧ Мендель Маркович [10 (22).III 1893 — 1.II 1939] — рад. партійний і державний діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. у м. Гомелі в сім'ї дрібного торговця. З 1917 — на парт. роботі, зокрема з 1923 — секретар Одес. губкому партії. В 1924—25 — в апараті ЦК ВКП(б), з 1925 — секретар Татарського обкому, з 1928 — Середньоволзького крайкому ВКП(б). У жовтні 1932 обраний другим секретарем ЦК КП(б)У, 1933 — першим секретарем Дніпроп. обкому партії. З березня 1937 — другий секретар ЦК КП(б)У. З 1925 — член Центр. ревізійної комісії, з 1927 — кандидат у члени ЦК, з 1930 — член ЦК ВКП(б). З 1932 — член ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК та ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

М. М. Хатаєвич.

ХА́ТАНГА — ріка у Сх. Сибіру, в Тайм. (Долгано-Ненец.) авт. окрузі Краснояр. краю РРФСР. Утворюється злиттям річок *Котую* і Хети, що беруть початок на плато Путорана. Довж. від витоків Котую 1636 км, власне Х.— 227 км. Площа бас. 364 тис. км^2. Тече Пн.-Сибірською низовиною, впадає у Хатангську зат. моря Лаптєвих, утворюючи *естуарій.* Живлення мішане, з переважанням снігового. Пересічна витрата води 3320 м^3/с, найбільша — 18 300 м^3/с. Замерзає у вересні — жовтні, скресає на поч. червня. Рибальство (муксун, омуль, таймень, ряпушка). Судноплавна. На Х.— населений пункт Хатанга. В бас. ріки — окремі ділянки Таймирського заповідника.

ХАТИ́НЬ — білорус. село за 54 км на Пн. Зх. від Мінська. Намагаючись придушити партизан. рух, гітлерівські карателі 22.III 1943 оточили село, зігнали всіх жителів у великий сарай і запалили його. Жертвами трагедії в Х. стали 149 чол., у т. ч. 75 дітей. В пам'ять жителів білорус. сіл, знищених нім.-фашист. окупантами, в Х. 1969 відкрито меморіальний архіт.-скульптурний комплекс (архітектори Ю. Градов, В. Занкович, Л. Левін, скульптор С. Селіханов). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди,* т. 6, с. 448—449.

ХАТКО́В Ахмед Джанхотович (26.XII 1901, аул Хатажукай, тепер Шовгеновського р-ну Адиг. а. о.— 23.XII 1937) — адиг. рад. поет. Один з основоположників адиг. л-ри. Член Комуністичної партії з 1926. Друкуватися почав 1923. Автор вірша «Бувальщина про трьох дівчат» (1926), оповідання «Жертва грошей» (1928). В поемах «Хто гине, куди ми йдемо?» (1931), «Живи, людино!» (1937) реалістично показав тяжке життя адиг. народу в минулому. Людей і побут нової Адигеї відобразив у збірках «Мелодії» (1931), «Вартовий» (рос. мовою, 1935), «Мужність» (рос. мовою, 1938). В. І. Леніну присвятив вірші «Вчення Леніна — наша зброя» (1931), «Наш Ленін» (1936). Деякі вірші Х. стали нар. піснями («Червона косинка», «Вартовий», «Колгоспна пісня» та ін.). Перекладав твори О. Пушкіна.

ХА́ТОР — у давньоєгип. релігії богиня неба й родючості. В найдавніші часи зображували її у вигляді корови, а в пізніші — жінкою з коров'ячою головою. Х. вшановували і як покровительку жінок, дітей та дерев.

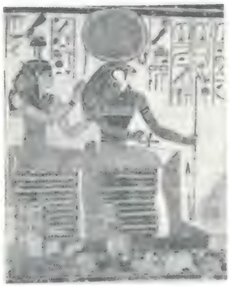
Хатор і Ра-Гарахуті. Розпис гробниці цариці Нефертарі у Фівах. Близько 1250 до н. е.

Т. С. Хачатуров.

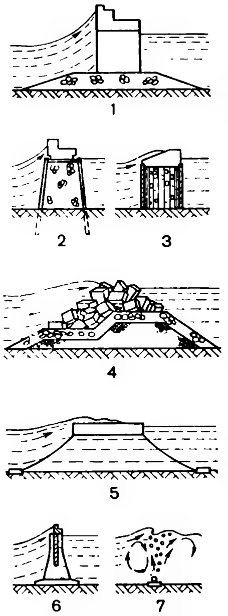

Огороджувальні **хвилеломи:**
1—3 — вертикального профілю (гравітаційного типу, пальової конструкції, з циліндричних оболонок);
4 — укісного профілю;
5 — плавучий;
6 — наскрізний;
7 — пневматичний.

ХА́ТЧЕСОН (Гатчесон; Hutcheson) Френсіс (8.VIII 1694, Пн. Ірландія — 1747, Глазго) — шотландський філософ. Представник суб'єктивно-ідеалістичної теорії морального почуття, вихідним пунктом якої є положення А. *Шефтсбері* про природжену схильність людини до порядку і гармонії, що виявляється в доброчесності і красі. За Х., творець природи зробив добро осн. формою спонукання до дій, дав людині сильні пристрасті як стимул до доброчесних вчинків. Критерій доброчесності вчинку — його спрямованість до сприяння заг. благу. Морально байдужими Х. вважав вчинки, джерелом яких є самолюбство. Естетичні погляди Х. базувалися на визнанні чуттєвого походження прекрасного. *А. І. Ісай.*

ХАУЇ́ Жорж (н. 1938) — діяч комуністичного руху Лівану. Член Ліванської КП (ЛКП) з 1956 (1948—58 ЛКП входила до складу єдиної КП Сірії та Лівану). В 1962—66 — секретар міськкому ЛКП Бейрута, відповідальний директор органу ЛКП газ. «Ан-Ніда» («Заклик»). З 1966 — член ЦК, секретар ЦК ЛКП. З 1968 — член Політбюро ЦК ЛКП. З липня 1979 — ген. секретар ЦК ЛКП.

ХА́УСА — народ, що живе переважно в Нігерії та Нігері, а також у Камеруні, Чаді, Центральноафр. Республіці та інших країнах. Заг. чисельність — 19,7 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *хауса мовою.* За релігією — мусульмани. Осн. заняття — землеробство, займаються також тваринництвом. Здавна розвинуті ремесла.

ХА́УСА МО́ВА — мова народу *хауса.* Належить до чадської групи (гілки) *семіто-хамітських мов.* Використовується в Зх. Африці як засіб міжнац. спілкування. Характерні риси Х. м.: наявність довгих і коротких голосних, глухих, дзвінких і глоталізованих приголосних; є система муз. тонів, які мають лексичне й граматичне значення. Іменникові властиві категорії роду, числа, дієслову — складна система видо-часових форм тощо. Писемність на основі арабського (т. з. аджамі) та лат. алфавітів. Про л-ру Х. м. див. *Нігерія, Гана, Камерун,* розділ Література.

Літ.: Ольдерогге Д. А. Язык хауса. Л., 1954. *В. Я. Порхомовський.*

ХА́УСДО́РФ (Гаусдорф; Hausdorf) Фелікс (8.XI 1868, Бреслау, тепер Вроцлав — 26.I 1942, Бонн) — нім. математик. Закінчив (1891) Лейпцігський ун-т. Х. зробив значний внесок у *топологію,* теорію множин, функціональний аналіз, теорію неперервних груп, теорію чисел. Визначив і детально вивчив один з важливих класів *топологічних просторів* (див. *Хаусдорфів простір*); одночасно з П. С. *Александровим* і незалежно від нього розв'язав проблему потужності борелівських множин; запровадив поняття міри множини, топологічної границі тощо. Під загрозою потрапити разом з сім'єю до гітлерівського концтабору покінчив життя самогубством.

ХАУСДО́РФІВ ПРО́СТІР — *топологічний простір,* кожні дві точки якого мають неперетинні *околи*. Запровадив і детально дослідив (у книзі «Основи теорії множин», 1914) Ф. *Хаусдорф.*

ХА́УСТОВ Павло Прокопович [2 (14).XI 1882, с. Шариновське Том. губ.— 26.IX 1949, Київ] — укр. рад. архітектор. У 1915 закінчив Моск. інженерно-будівельний, 1933 — Київ. інженерно-будівельний ін-ти. Під керівництвом Х. розроблено генеральні плани міст Запоріжжя (Великого Запоріжжя), Києва, Ясинуватої, Ворошиловграда, Білої Церкви. Автор наук. праць з питань містобудування.

ХА́УФ (Гауф; Hauff) Вільгельм (29.XI 1802, Штутгарт — 18.XI 1827, там же) — нім. письменник-романтик. Автор зб. «Військові й солдатські пісні» (1824), роману «Людина з Місяця», гумористичного твору «Мемуари сатани», істор. роману «Ліхтенштейн» (усі — 1826). Найцінніші у спадщині Х. — «Казки для синів і дочок освічених станів» (кн. 1—3, 1826—28), в яких використано мотиви нім. фольклору й тематику араб. казок.

Тв.: Укр. перекл.— Маленький Мук. К., 1957; Рос. перекл.— Сказки. М., 1977; Сказки. Л., 1979.

ХАФІ́З (бл. 1325—1389 чи 1390) — перс. і тадж. поет. Див. *Гафіз.*

ХАФІ́З ІБРАГІ́М (повне ім'я та прізв.— Мухаммед Хафіз ібн-Ібрагім Фахмі; 1871, Дайрут — 31.VII 1932, Каїр) — єгип. письменник, журналіст. Відомий в л-рі як «поет Ніла». В 1901 вийшов перший диван (збірка віршів) Х. І. в неокласичному стилі. Ліpика 1906—22 (вірші «До відставки Кромера», «На смерть Мустафи Кемаля», «Ми — араби», «Суец — багатство мого народу», «Арабська мова» та багато ін., що ввійшли до дивану 1922) — антиколоніального спрямування. Автор повісті «Ночі Сатиха» (1906), присвяченої араб. історії, великої касиди «Омарійа» («Про Омара», 1918); елегії на смерть Л. Толстого.

Тв.: Укр. перекл.— Арабська мова. «Всесвіт», 1958, № 3; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Стихи поэтов Египта. М., 1956.

Літ.: Крымский А. Е. История новой арабской литературы. М., 1971.

Ю. М. Кочубей.

ХАФУ́Н, Рас-Хафун — мис, крайня сх. точка Африки (10°26′ пн. ш., 51°23′ сх. д.), на п-ові Хафун у межах д-ви Сомалі.

ХАЧАТУ́РОВ Тігран Сергійович [н. 23.IX (6.X) 1906, Москва] — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1945. Закінчив (1928) Моск. ун-т. З 1931 — на викладацькій роботі у вузах Москви; 1954—59 — директор Ін-ту комплексних трансп. проблем АН СРСР, з 1966 — гол. редактор журн. «Вопросы экономики». З 1964 — професор Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Праці з питань теорії соціалістичного відтворення, ефективності капітальних вкладень, нової техніки, наук.-тех. прогресу, розміщення продуктивних сил, економіки транспорту, природокористування та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *Ю. М. Канигін.*

ХАЧАТУРЯ́Н Арам Ілліч [24.V (6.VI) 1903, Коджорі, поблизу Тбілісі — 1.V 1978, Москва, похований в Єревані] — вірм. рад. композитор, диригент, педагог, муз.-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1954), акад. АН Вірм. РСР (з 1963), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1943. У 1934 закінчив Моск. консерваторію. З 1950 — викладач (з 1952— професор) Муз.-пед. ін-ту ім. Гнесіних і Моск. консерваторії. Музика Х. різноманітна за тематикою, їй притаманні поетичність образів, глибока емоційність і повнозвуччя гармонії. Твори: балети «Гаяне» (1942), «Спартак» (1954); для солістів, хору і оркестру «Ода радості» (1956), «Балада про Батьківщину» (1961); для оркестру — 3 симфонії (1934; 1943; симфонія-поема, 1947); для окремих інструментів з оркестром — концерти: для фортепіано (1936), скрипки (1940), віолончелі (1946) та ін.; музика до вистав, зокрема «Маскарад» М. Лермонтова (1941), «Кремлівські куранти» М. Погодіна (1942), «Макбет» (1955) і «Король Лір» (1958) У. Шекспіра, кінофільмів (у т. ч. «Отелло», 1955), обробки нар. пісень. Автор Держ. гімну Вірм. РСР (1944). Х. не раз бував на Україні з авторськими симф. концертами, виступав у пресі зі статтями про розвиток укр. рад. музики, використовував укр. нар. мелодії (музика до драми «Справа честі» І. Микитенка — 1931; гопак у балеті «Гаяне»). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1950, 1971.

Тв.: Статьи и воспоминания. М., 1980.

Літ.: Хубов Г. Арам Хачатурян. М., 1967; Арам Ильич Хачатурян. М., 1975. *В. С. Мурза.*

ХАШДЕ́У (Гашдеу; Hasdeu) Богдан Петричейку [16 (28).II 1836, с. Керстенці, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.— 25.VIII 1907, Кимпіна, Румунія] — рум. і молд. письменник, вчений, академік Румунської (з 1877) та член-кор. Петерб. (з 1883) АН. Син А. *Хиждеу.* Навчався у Харків. ун-ті (1855—56). Писати почав рос. мовою. Монографія «Йон-воєвода Лютий» (1865) — про допомогу укр. козаків молд. народові в боротьбі проти тур. загарбників. Використовував укр. матеріал в істор., мовознавчих, фольклористичних працях, у худож. творах. Осн. твори: драма «Резван і Відра» (1869), «Слов'янська мова у румунів до 1400 року» (1869), «Поезія» (1873), «Русинська народна поезія і історія румунів» (1876), «Слова предків» (т. 1—3, 1878—81), «Основи мовознавства» (1881), «Великий етимологічний словник румунської мови» (т. 1—4, 1887—98). *С. В. Семчинський.*

ХАШІМІ́ТИ — династія правителів у деяких країнах Араб. Сходу. Названа за ім'ям легендарного Хашіма, сина родоначальника племені курейш, до якого нібито належав *Мухаммед.* Представники Х. правили в Хіджазі (1916—25), Сірії (1920), Іраку (1921—58). З 1921 дин. Х. править в Йорданії (з 1952 — король Хусейн ібн Талал).

ХАЩЕВА́ЦЬКИЙ Мойсей Ізраїльович (30.I 1897, Буки, тепер смт Маньківського р-ну Черкас. обл.— 17.XI 1943) — євр. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни.

Друкуватися почав 1918. Збірки поезій «Спрага» (1922), «Рапорти» (1931), «Останній бій» (1932), «Рука в руку» (1935) присвячені громадян. війні, героям перших п'ятирічок. Один з кращих творів Х.— поема «Ленін» (1934). Прозові твори — «Подорож у Біробіджан», «Ошер Шварцман» (1939); п'єса «Мрії» (1939) — про молодого Шолом-Алейхема. Вірші періоду Великої Вітчизн. війни об'єднані у зб. «Сьогодні й завтра» (1943). Перекладав твори Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського та ін. Загинув на фронті. *Г. І. Полянкер.*

ХАЯКА́ВА (Hayakawa) Семюель (н. 18.VII 1906, Канада) — один з основних представників загальної *семантики*. Японець за походженням. З 1929 — у США. Причину взаємного непорозуміння людей і конфліктів між ними вбачав у неправильному використанні мови. У зв'язку з цим розробляв методологічні настанови заг. семантики, які зводились до аналізу функцій мови в процесі спілкування людей, виявлення аномалій у використанні мови, що нібито полягають у захопленні абстрактними словами та в патологічних порушеннях нервової системи. Філос. погляди Х. близькі до неопозитивізму *лінгвістичної філософії*. *Г. А. Заїченко.*

ХВАЛИ́НСЬКЕ МО́РЕ, — давньоруська назва Каспійського моря. Можливо, походить від давньоруського найменування населення Хорезму — «хваліси».

ХВАЛИ́НСЬКИЙ БАСЕ́ЙН — морський басейн, що існував з кінця плейстоцену до середнього голоцену на місці сучасного Каспійського м., Прикаспійської низовини й Передуралля. В розвитку Х. б. розрізняють ранньохвалинський бас., що мав макс. розміри, і пізньохвалинський бас. На периферії басейну мор. піщані відклади переверствовувалися з *континентальними відкладами,* в останніх виявлено палеолітичну стоянку (Суха Мечетка) біля м. Волгограда. Внаслідок регресії Х. б. утворилося Каспійське море.

ХВИЛЕЛО́М, брекватер — гідротехнічна споруда, що захищає *акваторію* порту, а також причали та берегові ділянки водойм від вітрових хвиль. Розрізняють Х. (мал.) огороджувальні (суцільні, наскрізні, плавучі, пневматичні, гідравлічні), оточені водним простором, і берегозахисні, розташовані біля берега (див. *Берегоукріпні споруди*). Суцільні Х. бувають вертикального профілю (гравітаційні, пальові) й укісного (у вигляді піщаних дамб з укріпленими укосами або накиді з каменю, бетонних блоків тощо). Наскрізні Х. являють собою хвилезахисні екрани, закріплені на опорах мостового типу; плавучі Х.— *понтони* або ін. плавучі пристрої на якорях. Пневматичні Х. гасять енергію хвилі струменем стиснутого повітря, яке виходить з перфорованого (з отворами) трубопроводу, гідравлічні Х.— струменем води, яка надходить з трубопроводів.

Хвилі.

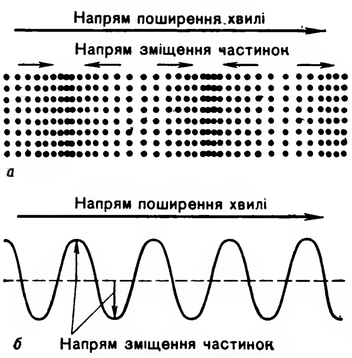

ХВИЛЕМІ́Р — 1) Прилад, яким вимірюють довжину *хвилі* або, точніше, частоту коливань *електромагнітних хвиль* у діапазоні від ~ 10 кГц до десятків гігагерц. Розрізняють Х. резонансні (див. *Резонанс*) і гетеродинні (див. *Гетеродинний частотомір*). 2) Прилад, за допомогою якого визначають висоту, довжину, період коливань, швидкість і напрям поширення *хвиль морських*. Найчастіше використовують оптичний Х., що являє собою зорову трубу з спец. вимірювальними пристосуваннями.

ХВИЛИ́НА — позасистемна одиниця часу. Позначається хв. 1 хв.= =60с=1/60 год. = 1/1440 доби.

ХВИ́ЛІ — збурення стану речовини або поля, що поширюються у просторі з скінченою швидкістю. Супроводяться перенесенням енергії без перенесення речовини. Різним видам збурень (механічним, тепловим, електромагнітним тощо) відповідають різні види Х. Пружні Х.— поширення пружних деформацій у газах, рідинах, твердих тілах (напр., *звук*). Поверхневі Х.— Х., що поширюються вздовж поверхні поділу двох середовищ. *Електромагнітні хвилі,* зокрема *радіохвилі* і *світло,* є поширювані збурення електромагн. поля. Гравітаційні хвилі — поширювані збурення гравітаційного поля, що виникають з прискоренням руху мас. При теор. розгляді Х. звичайно вводять поняття гармонічної (синусоїдної) Х., в якій збурення відбувається за законом *гармонічних коливань*. До осн. характеристик таких Х. належать *амплітуда,* період *коливань* і *довжина хвилі*. Залежно від орієнтації збурення відносно напряму поширення розрізняють поздовжні і поперечні Х. Звукові Х. в рідинах і газах є поздовжніми: частини речовини коливаються вздовж напряму поширення Х. (мал., а). Коливання струни являють собою поперечні хвилі: зміщення частинок відбувається у напрямі, перпендикулярному до напряму поширення Х. (мал., б). Електромагнітні Х.— поперечні; вони характеризуються певною поляризацією (див. *Поляризація хвиль*). При падінні на межі поділу двох середовищ Х. зазнають відбиття і заломлення (див. *Відбиття світла, Заломлення хвиль*). При відбитті можуть утворюватись *стоячі хвилі*. Х. здатні огинати перешкоди (див. *Дифракція*), при додаванні кількох когерентних Х. (див. *Когерентність хвиль*) спостерігається *інтерференція хвиль*. В реальних середовищах хвилі зазнають поглинання (див. *Поглинання хвиль*): їхня амплітуда поступово зменшується, а енергія переходить в тепло.

Літ.: Горелик Г. С. Колебания и волны. М., 1959; Берклеевский курс физики, т. 3. Крауфорд Ф. Волны. Пер. с англ. М., 1974. *С. М. Левитський.*

ХВИ́ЛІ МОРСЬКІ́ — складні коливальні рухи води, що виникають на поверхні моря або океану від дії вітру, припливоутворюючого впливу Сонця й Місяця (див. *Припливи та відплизи*) і підводних землетрусів (див. *Цунамі*), а також при змінах атм. тиску (див. *Сейші*). Х. м. характеризуються висотою (вертикальна віддаль від підошви до гребеня), довжиною (віддаль між підошвами або гребенями двох хвиль, що йдуть одна за одною) та періодом (час, за який окрема частинка хвилі проходить віддаль, що дорівнює її довжині). Довж. Х. м. досягає 400 м, вис.— 18 м (в окремих випадках, під час землетрусів — 50 м). Вивчення Х. м. має велике значення для мореплавства, мор. гідротех. буд-ва, суднобудування тощо.

ХВИЛІВНИ́К (Aristolochia) — рід рослин родини хвилівникових. Трав'янисті або виткі дерев'янисті рослини. Листки чергові, серцевидні. Квітки неправильні, мають складне пристосування до перехресного запилення комахами. Плід — коробочка. Бл. 350 видів, поширених переважно в тропіках. В СРСР — 7 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 1: Х. звичайний (A. clematitis) заввишки до 90 см; росте в лісах, на заливних луках, серед чагарників, по болотах; отруйний. Деякі види, напр. Х. широколистий (A. macrophylla), вирощують в СРСР, зокрема в УРСР, як декоративні.

ХВИЛЯ́НКОВІ (Orgyidae, синонім Lymantriidae) — родина *метелівкових*. Крила (розмах 30—70 мм) у більшості видів однобарвні, світлі, білувато-сірі; черевце — товсте, волохате. Гусениці вкриті волосками, зібраними в пучки, і бородавками, мають залози з отруйним секретом, що спричинює запалення шкіри у людини; живляться листками, гол. чин. деревних рослин. Бл. 4 тис. видів Х., поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР, у т.ч. на Україні, бл. 90 видів. Деякі з них (напр., *непарний шовкопряд, золотогузка, монашка*) є шкідниками плодових дерев і лісових порід.

ХВИЛЬОВА́ МЕХА́НІКА — те саме, що й *квантова механіка.*

ХВИЛЬОВА́ ПЕРЕДА́ЧА — тип *передачі,* в якій крутний момент передається *хвилями* пружної деформації, що виникають у гнучкому елементі; різновид *планетарної передачі*. Принцип дії Х. п. полягає у переміщенні хвилі деформації гнучкого елемента (тонкостінного стакана, кільця, мембрани тощо), що його деформує генератор хвиль (напр., овальний

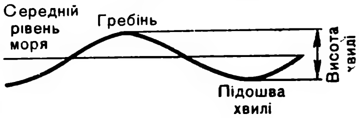

Хвилі морські. Схема хвилі.

А. І. Хачатурян.

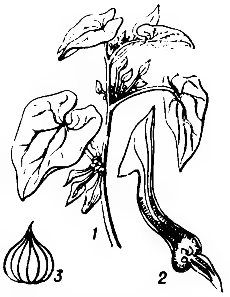

Хвилівник звичайний: *1* — квітуча гілка; *2* — квітка в поздовжньому розрізі; *3* — плід.

кулачок з кулькопідшипником), по жорсткому елементу (напр., товстостінному стакану, зубчастому вінцю). Хвилі збуджують мех. (найпоширенішим), гідравлічним, пневматичним, електромагн. або комбінованим способом. Розрізняють Х. п. зубчасті, фрикційні (з використанням сил тертя) і гвинтові. Найпоширеніші двохвильові Х. п. (з деформуванням гнучкого елемента в двох місцях, мал.). Застосовують також одно-, три- і багатохвильові передачі. Х. п. відзначається підвищеною кінематичною точністю, меншим шумом. Оптимальне *передаточне відношення*, що залежить від матеріалу гнучкого елемента, становить 75—320. Ккд (при передаточному відношенні 100) — 0,9. Є також герметичні Х. п., які передають обертання в герметизовані порожнини з хім. агресивним або радіоактивним середовищем, у порожнини з глибоким вакуумом, а також такі, що служать приводами герметичних *вентилів*. Х. п. застосовують в авіац. і космічній техніці, в приводах вантажопідйомних машин, верстатів, конвейєрів тощо.

А. І. Гончаренко.

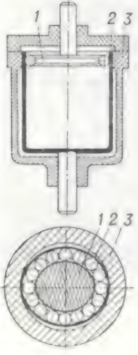

Хвильова передача (двохвильова):
1 — механічний генератор хвиль;
2 — гнучкий елемент;
3 — жорсткий елемент.

ХВИЛЬОВА́ ФУ́НКЦІЯ — величина, що повністю описує стан квантової системи (напр., електрона, атома, молекули, кристала) і застосовується для розрахунків значень фіз. величин у цьому стані. Х. ф. $\psi(q)$ є комплексною, однозначною і неперервною функцією сукупності координат q системи. Якщо $q \equiv x, y, z$, то Х. ф. задана в координатному поданні, якщо $q \equiv p_x, p_y, p_z$ — в імпульсному поданні. Всі можливі подання Х. ф. еквівалентні. З часом стан квантової системи, а з ним і Х. ф. змінюються. Залежність Х. ф. від часу і змінних q визначається диференціальним *Шредінгера рівнянням.* Опис властивостей квантової системи за допомогою Х. ф. має імовірнісний характер. Квадрат абс. значення Х. ф. $|\psi(q)|^2$ визначає *імовірність* того, що при вимірюванні в момент часу t можна знайти значення змінних системи в інтервалі q, $q + dq$.

Б. М. Ніцович.

ХВИЛЬОВЕ́ РІВНЯ́ННЯ — одне з *рівнянь математичної фізики.* Описує процеси збурень, що відбуваються з певною швидкістю в деякому середовищі.

ХВИЛЬОВЕ́ ЧИСЛО́ — величина, пов'язана з *довжиною хвилі* λ співвідношенням $k = 2\pi/\lambda$. В спектроскопії Х. ч. часто наз. величину, обернену довжині хвилі $(1/\lambda)$.

ХВИЛЬОВИ́Й ВЕ́КТОР — вектор k, напрям якого збігається з напрямом поширення *біжучої хвилі*; чисельно дорівнює *хвильовому числу.*

ХВІСТ — більш або менш відособлений і рухливий задній відділ тіла хребетних тварин, що виконує різні функції. У риб, китів, сирен на Х. розвинений плавець, що служить органом руху. У хвостатих земноводних і плазунів Х. є допоміжним органом руху. У ссавців Х. — хватальний орган, що допомагає при лазінні (опосум, деякі мурахоїди, мавпи), іноді — орган опори (кенгуру) тощо. Х. є на ранніх стадіях розвитку і у зародка людини, наявність його у людини в постембріональний період — приклад *атавізму.*

ХВО́ЙКА (Хвойко) Вікентій Вячеславович [1850, с. Семин, тепер ЧССР — 20.X (2.XI) 1914, Київ] — укр. археолог. Чех за походженням. У 1876 приїхав до Росії, жив у Києві, працював учителем. В 1893—1903 досліджував *Кирилівську стоянку.* В 1896 відкрив перші пам'ятки *трипільської культури* в Серед. Придніпров'ї. Вивчав пам'ятки *бронзового віку,* городища й кургани лісостепових племен скіфського часу, зокрема *Пастирське городище.* З ім'ям Х. пов'язане відкриття і розкопки т. з. *полів поховань.* Вивчав також пам'ятки сх. слов'ян 7—10 ст., висунув прогресивну концепцію про автохтонність населення в Серед. Придніпров'ї. Особливу увагу приділяв вивченню пам'яток *Київської Русі,* насамперед Києва (розкопки на горі *Киселівці, Старокиївській горі*). Х. — один із засновників Київ. міського музею старовини і мистецтва (тепер *Історичний музей УРСР*), де завідував археол. відділом.

Літ.: Шовкопляс Г. М. В. В. Хвойка. «Український історичний журнал», 1970, № 5.

ХВО́ЙНІ (Pinopsida, син. Coniferae) — клас *голонасінних* рослин. Одно-, рідше дводомні дерева і кущі, переважно моноподіально розгалужені (див. *Галуження* у рослин). Листки голчасті (хвоя) або лусковидні. Макроспорофіли, на яких відкрито розміщені насінні зачатки, разом з покривними лусками, як правило, зібрані в жіночі шишки; мікроспорофіли зібрані в стробіли. Насіння горішковидне, з крильцем або без нього. Бл. 400 сучасних видів (50 родів), пошир. в теплих, помірних і холодних областях земної кулі, більшість — у Пн. півкулі. На території СРСР вони пошир. на величезній площі, де утворюють зону хвойних лісів — тайгу. В СРСР бл. 60 дикорослих видів Х., з них в УРСР — бл. 20 видів. На території України, де у палеогеновий період Х. були представлені 22 родами, збереглися представники лише 6 родів, а саме: *тис, ялиця* (смерека), *ялина, сосна, модрина, яловець* (деякі автори виділяють ще два окремі роди), сабінус (Sabinus) і кедрина (Cembra). Найпошир. Х. в УРСР є сосна звичайна (Pinus silestris), що росте по всій території, крім Пд. Степу, сосна Фоміна (P. fomini), яка росте у тих же місцях, крім Криму і Українських Карпат, сосна Палласа, або кримська (P. pallasiana) — в Криму та сосна муго (Pinus mugo) — у високогір'ї Карпат. Деякі Х., що ростуть в УРСР, є *реліктами,* зокрема тис ягідний (Taxus baccata), модрина польська (Larix polonica), сосна Станкевича (Pinus stankeviczi). Деревина Х. застосовується у будівництві, меблевій пром-сті тощо, іде на виготовлення паперу, штучного шовку та ін., з неї одержують смоли, терпентин, бальзам, дубильні речовини, вітаміни та ін. Х. використовуються у зеленому будівництві. Х. з'явилися у пермський період, максимального розвитку досягли в кінці мезозойської — на поч. кайнозойської ери. Більшість учених вважають, що Х. розвинулися з кордаїтів; деякі ботаніки дотримуються думки, що Х. беруть свій початок від *плауновидних.*

В. І. Чопик.

ХВО́ЛЬСОН Орест Данилович [22.XI (4.XII) 1852, Петербург — 11.V 1934, Ленінград] — рос. радянський фізик, почесний член АН СРСР (з 1920), Герой Праці (1926). Закінчив (1873) Петерб. ун-т. З 1876 викладав у ньому (з 1891 — професор), а також в ін. вузах Петербурга. Осн. наук. праці стосуються електрики, магнетизму, фотометрії, актинометрії. Сконструював кращі на той час *актинометр* і *піргеліометр.* Після 1896 займався гол. чин. складанням 5-томного «Курсу фізики», який тривалий час залишався осн. посібником для вузів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ХВОРО́БА — конкретне захворювання окремої людини або узагальнене уявлення про захворювання як біологічне чи соціальне явище. У зв'язку з надзвичайною різноманітністю існуючих Х., різними поглядами і підходом до розмежування поняття «здоров'я» і «хвороба» щодо визначення змісту цього терміна загальноприйнятого тлумачення поняття «хвороба» немає. Найчастіше Х. визначають як реакцію організму (порушення його життєдіяльності) на діяння несприятливих зовн. або внутр. подразників. Ця реакція супроводиться насамперед порушенням нервово-гуморальної регуляції діяльності різних органів і систем. При розгляді Х. необхідно зважати на причину її виникнення (етіологію), механізм розвитку патологічних процесів (патогенез) і клінічні прояви (ознаки, або симптоми). У виникненні хвороб відіграють роль різноманітні фактори: механічні, фізичні, хімічні, біологічні, психогенні, спадковості. Для Х. характерний різний перебіг (гострий, хронічний, рецидивний). Х. може супроводитися різними ускладненнями, іноді з стійкими змінами тих чи ін. органів і мати різний кінець — видужання (повне або часткове) або смерть. Х. не є постійним явищем. Змінюється структура захворюваності населення (стають частішими одні Х., рідкими інші), а також клінічна картина хвороб (патоморфоз), що зумовлено мінливістю Х. як біологічного явища, впливом на неї лікувально-профілактичних заходів, соціальних причин і заходів. Див. також статті про окремі хвороби.

Г. І. Бурчинський.

ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н — порушення нормальної життєдіяльності рослинного організму, яке проявляється в розладі його фізіологічних функцій і структури. Х. р. призводять до ураження окремих органів або загибелі всієї рослини, отже — до зниження урожаю і якості рослинницької продукції. Причиною Х. р. можуть бути патогенні фактори (віруси, бактерії та ін. організми) й несприятливі умови середовища. Розрізняють інфекційні і неінфекційні Х. р. Інфекційні Х. р. залежно від збудників поділяють на *грибні хвороби рослин*, бактеріальні Х. р. (див. *Бактеріози*); *вірусні хвороби рослин, нематодні хвороби рослин* і хвороби, збудниками яких є рослини-паразити (див. *Омела, Вовчок, Повитиця* та ін.).

Неінфекційні хвороби рослин виникають внаслідок високої або низької температури, різких коливань температури повітря й грунту (напр., *вигоряння посівів, вимерзання рослин, випирання рослин*); внаслідок надлишку або нестачі вологи (наприклад, вимокання посівів, стікання рослин, передчасне в'янення рослин); порушення режиму *мінерального живлення рослин*, неправильного співвідношення елементів живлення в грунті та ін. Залежно від локалізації розрізняють місцеві і загальні Х. р. Місцеві Х. р. характеризуються ураженням окремих органів рослини у вигляді плямистостей (*церкоспороз* буряків, картоплі, септоріоз злаків, коколікоз вишні і черешні), пустул (див. *Іржа рослин*), порошковидного або павутинного нальоту (див. *Борошниста роса, Несправжня борошниста роса*), наростів (пухирчаста сажка кукурудзи). При загальних Х. р. найчастіше спостерігається в'янення рослин в цілому внаслідок ураження судинної системи (напр., *фузаріози* льону, *вілт* бавовника, картоплі, соняшника та ін.). За характером прояву виділяють латентні (приховані) Х. р., які протікають без симптомів (деякі вірусні, мікоплазмові і бактеріальні хвороби); хронічні Х. р., коли рослина хворіє тривалий період або увесь період життя (гниль деревини, чорний рак яблуні). Х. р. передаються з насінням і садивним матеріалом, рослинними рештками, через грунт, інвентар, комахами, вітром, водою тощо. Заходи боротьби спрямовані насамперед на запобігання хворобам: дотримання законів землеробства і агротехніки, створенням цим самим найкращих умов для росту і розвитку с.-г. культур, вирощування стійких до хвороб сортів і гібридів, створення здорового посівного і садивного матеріалу, застосування біологічних, фізичних, механічних і хімічних засобів захисту рослин, додержання карантинних заходів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Страхов Т. Д. Введение в общую фитопатологию. К., 1962; Пересипкін В. Ф. Хвороби сільськогосподарських культур. К., 1973; Вірусні хвороби сільськогосподарських культур. К., 1975; Исаева Е. В. Атлас болезней плодовых и ягодных культур. К., 1977; Тарр С. Основы патологии растений. Пер. с англ. М., 1975.

В. Ф. Пересипкін.

ХВОРО́БИ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — порушення нормальних життєвих функцій у тварин, що спричинюють фізіол. й морфологічні зміни в їхніх органах і тканинах. Причинами виникнення *хвороби* можуть бути різні фіз. (мех. ушкодження — рани, ушиби, переломи, вивихи; дія променевої енергії, опіки, відморожування), хім. (кислоти, луги) і біол. (мікроорганізми, віруси, гельмінти, найпростіші, кліщі, комахи) подразники. Х. с. т. завдають великої екон. шкоди нар. г-ву, знижуючи продуктивність і роботоздатність тварин, збільшуючи передчасне вибракування їх, погіршуючи якість харч. продуктів тваринництва і сировини. Розрізняють незаразні і заразні Х. с. т. Перші виникають внаслідок неправильної годівлі, утримання і використання тварин, другі спричинюються біол. подразниками. Незаразні Х. с. т. поділяють на внутрішні, зовнішні і хвороби статевої системи. Заразні Х. с. т. поділяють на *інфекційні хвороби* та *інвазійні хвороби*. Деякі збудники заразних хвороб спільні для тварин і людини (антропозоонози), інші діють лише на певний вид тварин (див. *Зоонози*). Заразні хвороби виникають в одиничних випадках, і, якщо не прийняти належних заходів, швидко поширюються (див. *Панзоотія, Ензоотія, Епізоотія*). Заходи боротьби і профілактика спрямовані на оздоровлення зовн. середовища, підвищення стійкості організму, застосування лікувальних засобів, запобіжних щеплень, діагностичних обстежень, введення обмежувальних заходів (див. *Карантин*). До інфекційних хвороб, спільних для багатьох видів тварин, належать: сибірка, правець, туберкульоз, бруцельоз, лептоспіроз, некробактеріоз, пастерельоз, лістеріоз, актиномікоз, сказ, стригучий лишай, ящур, ботулізм, туляремія, віспа, хвороба Ауєскі; до інвазійних: фасціольоз, дикроцеліоз, ехінококоз.

Хвороби великої рогатої худоби: емфізематозний карбункул, паратуберкульоз, чума, пошесне запалення легень, злоякісна катаральна гарячка, вібріоз, диктіокаульоз, гіподерматоз, бабезіоз, трихомоноз та ін. Хвороби овець: брадзот, інфекційна ентеротоксемія, контагіозна агалактія, ценуроз, цистицеркоз, естроз, трихомоноз та ін. Хвороби свиней: чума, бешиха, атрофічний інфекційний риніт, енцефаломієліт, грип, аскаридоз, цистицеркоз (фіноз), кокцидіоз та ін. Хвороби коней: сап, лімфангоїт, інфекц. анемія, мит, контагіозна плевропневмонія, інфлуенца, заразний катар верхніх дихальних шляхів, інфекц. аборт, гастрофільоз, нуталіоз, парувальна хвороба. Хвороби птиці: чума, пулороз, тиф, віспа, дифтерит, орнітоз, інфекційний ларинготрахеїт, аспергільоз, аскаридіоз, філікольоз, кокцидіози, лейкоцитози та ін. Хвороби хутрових звірів: ензоотичний енцефаломієліт, чума, вірусний ентерит, опісторхоз, трихінельоз та ін. Хвороби кролів: стафілококоз, септицемія, пастерельоз, інфекційний риніт, міксоматоз, кокцидіоз та ін. Хвороби риб: краснуха, дерматомікоз, віспа, зяброва гниль, іхтіофтиріоз, костіоз, лернеоз, лігульоз, дактилогіроз, чорнильна хвороба та ін. Хвороби бджіл і розплоду: паратиф, септицемія, меланоз, браульоз, вароатоз, нозематоз; розплоду — гнилець, аспергільоз, перицистимікоз та ін. Хвороби шовкопряда: мускардина, жовтяниця, пебрина, мертвотність, чахлість, септицемія. Див. також статті про окремі хвороби с.-г. тварин.

І. Ф. Хворостецький. Комсомолка на селі. 1927. ДМУОМ у Києві

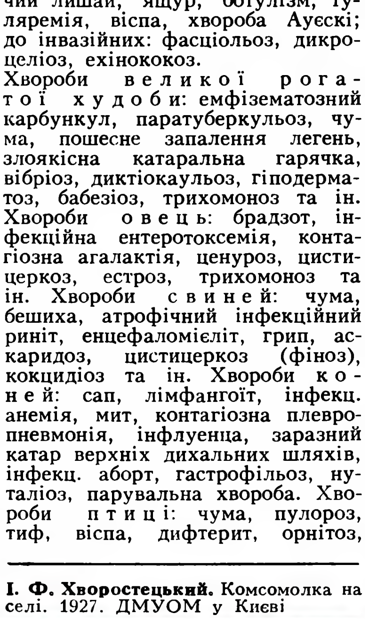

Літ.: Кучеренко З. О. Хвороби тутового шовкопряда. К., 1964; Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Алексєєнко Ф. М. Хвороби бджіл. К., 1972; Дорошко І. М. [та ін.]. Хвороби птиці. К., 1972; Щербина А. К. Болезни рыб. К., 1973.

ХВОРОСТЕ́ЦЬКИЙ Іван Федорович (18.IV 1888, с. Юридика, тепер у складі м. Почаєва Терноп. обл.— 19.XI 1958, м. Почаїв, Терноп. обл.) — укр. рад. живописець. У 1908—15 навчався в Київ. художньому уч-щі, 1925—28 — в Київ. художньому ін-ті. Твори: «Комсомолка на селі» (1927), «Пралі» (1929), «Зима» (1947), «Озеро в Тернополі» (1955), «Замкова гора в Кременці» (1956), «Пасіка» (1957), «Почаївський мотив» (1958). Картини Х. зберігаються в ДМУОМ у Києві, Миколаїв. худож. музеї, Терноп. краєзнавчому музеї.

Літ.: Павлов В. Іван Хворостецький. К., 1981.

ХВОСТА́ТІ ЗЕМНОВО́ДНІ (Caudata) — ряд класу *земноводних*. Тіло (довж. від кількох см до 1 м) видовжене, поділене на головний, тулубовий і хвостовий відділи. Шкіра гладенька або горбкувата, секрет шкірних залоз отруйний (див. *Отруйні тварини*). Найголовніші анатомічні особливості: лобні кістки не зрощені з тім'яними, задній кінець верхньощелепової кістки вільний, не сполучений з квадратною кісткою, іноді верхньощелепових кісток немає; в хребті Х. з., на відміну від *безхвостих земноводних*, до 100 і більше хребців, барабанної перетинки і барабанної порожнини немає. Більшість Х. з. усе життя проводять у воді, окремі водяться на суходолі в затінених місцях і повертаються в воду лише для розмноження. Розмножуються, відкладаючи яйця, деяким властиві *живородіння* і *яйцеживородіння*. Запліднення у переважної більшості внутрішнє, відбувається за допомогою *сперматофорів*. У частини Х. з. відома *неотенія*. Живляться в осн. безхребетними. Бл. 280 сучас. видів Х. з., поширених у помірному поясі Зх. і Сх. півкуль. В СРСР — 11 видів, у т. ч. в УРСР — 5: *саламандра* плямиста та 4 види *тритонів*. Викопні рештки відомі починаючи з ранньої крейди. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Земноводні*.

В. І. Таращук.

В. В. Хвойка.

О. Д. Хвольсон.

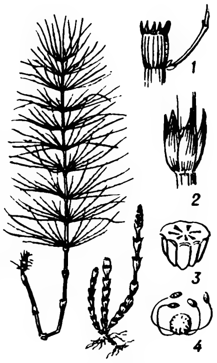

Хвощ польовий, неплідний і плідний пагони:
1 — гілочка;
2 — піхва плідного стебла;
3 — споролистик;
4 — спора.

О. В. Хвостенко-Хвостов.

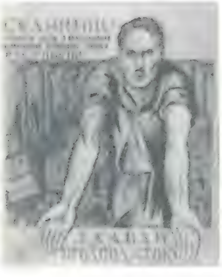

О. В. Хвостенко-Хвостов. Плакат. 1921.

ХВОСТЕ́НКО-ХВОСТО́В Олександр Веніамінович [справж. прізв. — Хвостенко; 5 (17).IV 1895, слобода Борисівка, тепер Бєлг. обл.— 16.II 1968, Київ] — укр. рад. театр. художник, графік, нар. художник УРСР (з 1945). Був членом *АРМУ* й *ОСМУ*. В 1907—17 навчався в Московському уч-щі живопису, скульптури та архітектури у К. *Коровіна.* В 1916—18 публікував сатиричні малюнки в журн. «Будильник» (Москва) і працював у ряді московських театрів. 1920—21 брав участь у діяльності УкрРОСТА у Харкові (плакати, оформлення свят, розписи інтер'єрів та агітпоїздів). У 20-х рр. під впливом *супрематизму* і *конструктивізму* оформив вистави: «Містерія-буф» В. Маяковського (1921, Героїчний театр, Харків), «Севільський цирульник» Дж. Россіні (1925), «Русалка» О. Даргомижського (1928), «Валькірія» Р. Вагнера (1929; всі — Держ. опера, Харків, тепер Харків. театр опери та балету ім. М. В. Лисенка); «Червоний мак» Р. Глієра (1928); «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1931; обидві — Київ. держ. укр. опера); «Пікова дама» П. Чайковського (1927; Великий театр, Москва). У цей же час створював сатиричні малюнки для газет «Коммунист», «Харьковский пролетарий», журналів «Червоний перець» (Харків) і «Красный перец» (Москва). В 30—50-х рр. Х.-Х. оформив вистави: «Кармен» Ж. Бізе (1934), «Щорс» Б. Лятошинського (1937), «Лісова пісня» М. Скорульського (1946), «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (1947), «Іван Сусанін» М. Глинки (1948), всі — Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. У 1921—34, 1938—41, 1945—47 — професор Харків. худож. ін-ту. Держ. премія СРСР, 1949. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Літ.: Драк А. Олександр Веніамінович Хвостенко-Хвостов. К., 1962.

Д. О. Горбачов.

В. М. Хвостов.

ХВОСТО́В Володимир Михайлович [11 (24).VI 1905, Казань — 9.III 1972, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1964), президент Академії пед. наук СРСР (1967—71). Член КПРС з 1943. Навчався в Казан. пед. ін-ті (1922—26). В 1934—41 викладав у Моск. ун-ті, професор. В 1941—44 — в Рад. Армії. В 1944—45, 1957—59 — в апараті ЦК КПРС. У 1946—54 — керівник кафедри міжнар. відносин Академії сусп. наук при ЦК КПРС. У 1946—57 — нач. Управління і член Колегії МЗС СРСР. У 1959—67 — директор Ін-ту історії АН СРСР. Автор праць з історії нового часу і міжнар. відносин. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946.

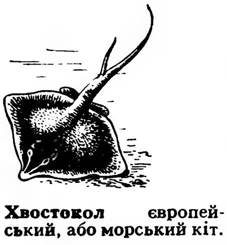

Хвостокол європейський, або морський кіт.

ХВОСТОКО́Л (Dasyatis) — рід *хрящових риб* род. хвостоколових. Переважна більшість видів поширені в тропіч. широтах. В Чорному і Азовському морях трапляється 1 вид — Х. європейський, або морський кіт. Тіло (довж. понад 1 м, маса до 22 кг) сплющене в спинно-черевному напрямі, облямоване грудними плавцями, що, з'єднуючись спереду, утворюють кінець рила. Хвіст довгий, посередині з зазубреною колючкою (звідки й назва), в жолобках якої залягають отруйні залози. Трапляється на мілководді, часто закопується в грунт. Живиться рибами і придонними безхребетними. Живородящий; самка за раз народжує 4—12 малят. Промисл. значення невелике (використовують печінку, яка містить до 63 % жиру, багата на вітамін D).

А. Я. Щербуха.

ХВОЩ (Equisetum) — рід рослин порядку хвощів відділу *папоротевидних*. Здебільшого невисокі (до 1—1,5 м) багаторічні трав'янисті рослини з членистими підземними кореневищами та надземними пагонами з прямим борозенчастим простим або кільчасто розгалуженим стеблом з недорозвиненими листками, що зростаються у зубчасті піхви. Лише Х. велетенський (E. giganteum) з Пд. Америки досягає вис. 10 м. Стебла і гілочки зелені (здійснюють процес *фотосинтезу*). Споролистки з *спорангіями* зібрані в кінцеві колоски або на кінці стебла вегетативних рослин, або (у деяких видів, напр., у Х. польового) на кінці спеціальних спороносних пагонів, що з'являються весною. Бл. 30 видів, пошир. в усіх частинах світу, крім Австралії і Антарктиди; в СРСР — 13 видів, у т. ч. на Україні — 9, з них найпошир. Х. польовий (E. arvense), Х. лучний (E. pratense), Х. болотяний (E. palustre) і Х. лісовий (E. silvaticum). Іл. с. 121.

ХВО́Я, глиця — листки багатьох хвойних рослин. Звичайно голчасті або лусковидні, від 1 мм (напр., у туї) до 30 см (у деяких сосен) завдовжки. Х. у більшості рослин багаторічна, опадає неодночасно. *Епідерміс* Х. має товсту *кутикулу,* заглиблені *продихи. Мезофіл* Х. складається з паренхімних клітин, стінки яких мають впинання, що збільшує фотосинтезуючу поверхню. В центрі Х. містяться 1—2 провідні пучки. В Х. більшості хвойних є смоляні ходи. Х. виділяє *фітонциди.* З Х. деяких порід добувають олії, вітаміни, хвойне борошно, рослинну шерсть.

ХЕБЕ́Й — провінція на Сх. Китаю. Омивається водами Жовтого м. Площа 185 тис. км². Нас. 53 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Шіцзячжуан. Більшу частину території займає Велика Китайська рівнина. Клімат помірно континентальний. Найбільші ріки — Луаньхе і Хайхе. Видобувають кам. вугілля, нафту, залізну, мідну та ін. руди, буд. матеріали, золото. На узбережжі — випарювання солі. Розвинуті металургія та машинобудування. Підприємства нафтохімічної, будівельних матеріалів, скляної, фарфоро-фаянсової, текстильної, харчової пром-сті. Гол. пром. центри — Таншань, Ханьдань, Шіцзячжуан. Гол. галузь с. г.— землеробство. Вирощують пшеницю, кукурудзу, гаолян, просо, рис, з тех. культур — бавовник, арахіс, сою, тютюн тощо. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней. На узбережжі — рибальство. Х. має розгалужену сітку з-ць, автомоб. та внутр. водних шляхів. Основний морський порт — Ціньхуандао.

М. В. Фурманов.

ХЕ́ВЕШІ (Гевеші; Hevesy) Георг (Дєрдь) (1.VIII 1885, Будапешт — 5.VII 1966, Фрайбург, ФРН) — угор. хімік, почесний акад. Угор. АН, іноз. член Лондон. королівського т-ва (з 1939). У 1908 закінчив Будапештський ун-т. Спільно з нідерл. фізиком Д. Костером (1889—1950) відкрив (1922) хім. елемент *гафній.* Спільно з нім. ученим Ф. Панетом (1887—1958) розробив метод дослідження, названий методом мічених атомів (1913) і вперше застосував його для біол. досліджень. Нобелівська премія, 1943.

ХЕ́ВІСАЙД (Гевісайд; Heaviside) Олівер (18.V 1850, Лондон — 3.II 1925, Торкі) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1891). Наук. праці з електромагнетизму; вивчав поширення електромагн. коливань по одно- і двопровідних лініях, запровадив (незалежно від Дж. Г. *Пойнтінга* і М. О. *Умова*) вектор густини потоку електромагн. енергії (див. *Умова — Пойнтінга вектор*), створив теорію передавання сигналів на далекі віддалі. Показав (1892), що маса зарядженої частинки змінюється зі швидкістю. Вказав 1902 на існування іонізованого шару атмосфери, що відбиває електромагн. хвилі. Застосував *операційне числення* до розв'язування електротех. проблем.

ХЕ́ГГІНС (Huggins) Уїльям (7.II 1824, Лондон — 12.V 1910, там же) — англ. астроном, член Лондон. королівського т-ва (з 1865), його президент (1900—05). Одним з перших застосував в астрономії спектральний аналіз і фотографію. Х. встановив 1864 існування газових туманностей; досліджував хім. склад зір; 1868 визначив *променеві швидкості* деяких яскравих зір за зсувом ліній у їхніх спектрах; одним з перших спостерігав протуберанці на Сонці, коли немає затемнення; 1882 без затемнення одержав фотографію сонячної корони; 1902—05 дослідив спектр радію.

ХЕДАЯ́Т Садег (17.II 1903, Тегеран — 9.IV 1951, Париж) — іран. письменник, філолог і громад. діяч. В оповіданнях і памфлетах 30-х рр. проявилися реалістич. тенденції. В збірках оповідань «Бродячий пес» (1943), «Розпуста» (1944) виступав проти фашизму й колоніалізму. Переклав сучас. перс. мовою багато пам'яток середньоперської літератури, фольклору й етнографії. Х. належать також літературно-критичні й етнографічні статті. В 1950 виїхав до Парижа. Покінчив життя самогубством.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1957; Бродяга Аколь. М., 1960; Избранные произведения. М., 1969. *Літ.:* Комиссаров Д. С. Садек Хедаят. М., 1967; Комиссаров Д. С., Розенфельд А. З. Садек Хедаят. Биобиблиографический указатель. М., 1958.

ХЕДИ́В (перс.— пан, государ) — титул єгип. правителів 1867—1914.

ХЕ́ЙВУД (Гейвуд; Haywood) Уїльям Дадлі (4.II 1869, м. Солт-Лейк-Сіті — 18.V 1928, Москва) — діяч робітничого руху США. За фахом шахтар. У 1901 вступив до Соціалістичної партії США (засн. 1900—01). Став одним з керівників її лівого крила, засновників (1905) і керівників організації *«Індустріальні робітники світу»*.

В 1919 вступив до Комуністичної робітн. партії Америки (див. *Комуністична партія Сполучених Штатів Америки*). Не раз зазнавав репресій. В 1921 емігрував до СРСР. Працював у Комінтерні, Профінтерні, *Міжнародній організації допомоги борцям революції*. Після кремації частину праху Х. поховано у Москві, біля Кремлівської стіни, іншу, згідно з його волею — в Чікаго, у братській могилі страчених 1887 лідерів робітн. руху.

Літ.: Лапицкий М. И. Уильям Хейвуд. М., 1974.

ХЕ́ЙЄРДАЛ (Гейєрдал; Heyerdahl) Тур (н. 6.X 1914, м. Ларвік) — норв. учений, мандрівник і письменник. У 1933—38 навчався на природничо-геогр. ф-ті ун-ту в Осло. В роки 2-ї світової війни 1939—45 — учасник норв. Руху Опору. Досліджує наступність культур і можливість трансокеанських міграцій народів. В 1947 Х. разом з 5 супутниками на плоту «Кон-Тікі» проплив від м. Кальяо (Перу) до о-вів Туамоту (Полінезія). В 1969 і 1970 організував експедиції на папірусних човнах «Ра» і «Ра-2» від зх. берегів Марокко до берегів Америки, 1977 на папірусному човні «Тігріс» — від берегів Іраку до берегів Джібуті (порт Массава). В 1955—56 провадив археол. дослідження на о-вах Пасхи, Рапа-Іті і Маркізьких.

Тв.: Рос. перекл. —Путешествие на «Кон-Тики». На плоту от Перу до Полинезии. М., 1957; Аку-Аку. Тайна острова Пасхи. М., 1959; В поисках рая. М., 1964; Приключения одной теории. Л., 1969; Экспедиция «Кон-Тики». — «Ра». М., 1972; Древний человек и океан. М., 1982.

ХЕЙЛ (Гейл; Hale) Джордж Еллері (29.VI 1868, Чікаго — 21.II 1938, Пасадена) — амер. астроном, член Національної АН США (з 1902). Закінчив (1890) Массачусетський технологічний інститут. Наукові праці — з фізики Сонця та зір. Х. перший застосував для спостережень Сонця спектрогеліоскоп, спектрогеліограф і баштовий телескоп; передбачив і обгрунтував існування магн. поля сонячних плям.

ХЕ́ЙЛІ (Гейлі; Hailey) Артур (н. 5.IV 1920, Лутон, Англія) — амер. письменник. Під час 2-ї світової війни служив в авіації. До 1965 жив у Канаді. Дебютував 1956 телеп'єсою «Рейс у небезпеку». В гостросюжетних романах «Остаточний діагноз» (1959), «У вищих сферах» (1962), «Готель» (1965), «Аеропорт» (1968), «Колеса» (1971), «Міняйли» (1975), «Перевантаження» (1979) передає атмосферу великих суспільних організмів епохи науково-тех. революції: аеропорту, лікарні, заводу, банку, електростанції без глибокого проникнення в характери, соціальну природу життя США. В 1977 побував в СРСР, зокрема в Києві.

Тв.: Укр. перекл.— Готель. «Всесвіт», 1972, № 8—9; Рос. перекл.— Окончательный диагноз. «Наука и жизнь», 1973, № 4—6; Колёса. «Наука и жизнь», 1974, № 1—6; Отель.— Аэропорт. М., 1978.

В. І. Яценко.

ХЕЙЛУНЦЗЯ́Н — провінція на Пн. Сх. Китаю, в басейні р. Амуру. Площа 460 тис. км². Нас. 32,7 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Харбін. Рельєф переважно рівнинний, в серед. частині — *Хінган Малий*. Клімат континентальний. Гол. судноплавна ріка — *Амур* з прит. *Сунгарі*. В горах — хвойні та мішані ліси. Видобувають нафту (Дацін), кам. вугілля (Хеган), горючі сланці, залізну руду та кольорові метали. Розвинуте машинобудування. Металург. пром-сть. Нафтопереробні, хім., буд. матеріалів, целюлозно-паперові, деревообр., текст., харчосмакові підприємства. Гол. пром. центри — Харбін, Ціцікар, Цзямуси. Вирощують пшеницю, кукурудзу, гаолян, ячмінь, овес, картоплю. За збором цукр. буряків, сої, льону-довгунця, соняшнику Х. займає провідне місце в країні. Значні лісозаготівлі. Пасовищне скотарство, рибальство.

М. В. Фурманов.

ХЕЙС (Гейс; Haise) Фред (н. 14.XI 1933, Білоксі, шт. Міссісіпі) — астронавт США. Закінчив Оклахомський ун-т (1959) і школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень (1964). З 1966— у групі астронавтів. 11—17.IV 1970 разом з Дж. *Ловеллом* і Дж. *Суїджертом* здійснив політ до Місяця як пілот місяцевої кабіни «Аполлона-13» (див. *«Аполлон»*).

ХЕ́ЙФІЦ Йосип Юхимович [н. 4 (17).XII 1905, Мінськ] — рос. рад. кінорежисер, кінодраматург, нар. арт. СРСР (з 1964). Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1945. Закінчив Ленінгр. технікум екранного мист. (1927) і кінофакультет Ін-ту історії мист. (1928). В кіно з 1928. Серед фільмів, поставлених спільно з О. *Зархі*,— «Гарячі деньки» (1935), «Депутат Балтики» (1937), «Член уряду» (1940), «Його звуть Сухе-Батор» (1942), «Малахів курган» (1944); документальний — «Розгром Японії» (1945). Х. створив фільми: «Велика сім'я» (1954), «Справа Рум'янцева» (1956), «Дорога моя людино» (1958), «Дама з собачкою» (1960), «Салют, Маріє!» (1970), «Єдина» (1976), «Вперше замужем» (1980). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946.

ХЕК СРІБЛЯ́СТИЙ, мерлуза сріблиста (Merluccius bilinearis) — риба род. мерлузових. Тіло (довж. до 70 см, здебільшого 30—35 см) видовжене, досить товсте. Рот великий, кінцевий, щелепи міцні з конічними зубами, на підборідді вусика немає. Поширений в Атлантичному ок. поблизу берегів Пн. Америки. Зустрічається на глиб. до 300 м. Хижак — живиться рибою, креветками, кальмарами, молодь — дрібними планктонними ракоподібними. Нерест з травня по жовтень. Самка відкладає кількома порціями до 400 ікринок. Ікра пелагічна (плаваюча). Статевозрілим Х. с. стає на 3—4 році життя. Цінний об'єкт промислу.

Ю. В. Мовчан.

ХЕЛІЦЕ́РИ (від грец. χηλή — клешня, кіготь і κέρας — ріг) — перша пара головних кінцівок у членистоногих тварин підтипу *хеліцероносних*, функцією яких є подрібнювання і роздавлювання їжі. Розташовані попереду рота, здебільшого складаються з 3 члеників і мають клешню. У павукоподібних Х. мають кігтевидний кінцевий членик, а у паразитичних кліщів Х. часто перетворені на колючі стилети або мають лопаті й гачки. Гомологами Х. є *мандибули*.

ХЕЛІЦЕРОНО́СНІ, хеліцерові (Chelicerata) — підтип безхребетних тварин типу *членистоногих*. Тіло найчастіше розчленоване на головогруди і черевце. На головогрудях є 6(7) пар кінцівок; у більшості видів перші дві пари (хеліцери і педипальпи) виконують функцію щелеп, інші — ходильні. Черевні ніжки або редуковані, або перетворилися на зяброносні та ін. органи. Х. поширені на всіх континентах, крім Антарктиди. Відомо бл. 60 000 видів, більшість населяє суходіл. Х. поділяють на 3 класи: *мечохвости*, ракоскорпіони, або велетенські щитні (Gigantostraca), й *павукоподібні*. Викопні Х. відомі починаючи з кембрію.

О. П. Маркевич.

ХЕЛМ, Холм — місто на Сх. Польщі, адм. ц. Хелмського воєводства. Розташований на р. Ухерці (прит. Бугу). Вузол з-ць. 49 тис. ж. (1977). Підприємства цем., скляної, харч. пром-сті. Виробн. с.-г. знарядь. Музей. Архітектурні пам'ятки 18 ст. Х. засновано бл. 1237.

ХЕ́ЛМАН (Гелман; Hellman) Лілліан (20.VI 1905, Новий Орлеан — червень 1984) — американська письменниця, драматург, кіносценарист. Реалістична, соціально спрямована творчість Х. пройнята увагою до внутрішнього світу людини. У дилогії «Лисички» (1939) і «За лісами» (1947; на рад. сцені йшла під назвою «Леді і джентльмени») розкрито історію збагачення й розпаду буржуазної сім'ї.

Під час 2-ї світової війни створила антифашист. п'єси «Варта на Рейні» (1941), «Порив вітру» (1944), сценарій про героїчну боротьбу рад. партизанів «Полярна зірка» (1943). В соціально-психологічних драмах «Осінній сад» (1951), «Іграшки на горищі» (1960) та ін. відображено складну долю амер. інтелігенції. Х. належить також автобіогр. роман «Недосконала жінка» (1969). Активна учасниця демократичного руху в США. В 1944 і 1967 побувала в Рад. Союзі (1944 — і в Києві). П'єси Х. ставилися в Радянському Союзі, зокрема на Україні (в російських театрах Харкова, Одеси, Львова).

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. М., 1958; Погоня. Киносценарий. М., 1971.

Л. І. Барабан.

ХЕЛМО́НСЬКИЙ (Chełmoński) Юзеф (7.XI 1849, с. Бочки, поблизу Ловича — 6.IV 1914, с. Куклювка, Варшавське воєводство) — польс. живописець. Навчався у В. *Герсона* в Рисувальному класі у Варшаві (1867—71) та в АМ у Мюнхені (1872—74). В 1875—87 жив у Парижі. Відвідав Україну, Литву і Росію. Твори: «Справа у війта» (1873), «На фольварку» (1875), «Журавлі» (1900) та ін. Картини Х. зберігаються, зокрема, у Львів. картинній галереї. Іл. с. 124.

Т. Хейєрдал.

Ф. Хейс.

Й. Ю. Хейфіц.

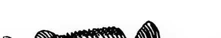

Хек сріблястий.

ХЕ́ЛУ ФАРАДЖА́ЛЛА (1906, Ліван—26.VI 1959, Дамаск) — діяч комуністич. руху Лівану і Сірії. Н. в сел. сім'ї. За фахом учитель. У 1931 вступив до *Сірійської комуністичної партії* (СКП). З 1935 — член, з 1937 — секретар ЦК СКП. В 1939—41 — в ув'язненні. В 1944—48 та з листопада 1958 — секретар ЦК Ліванської КП. В 1948—58 — член ЦК і Нац. керівництва КП Сірії та Лівану. Автор праць з питань нац.-визвольного руху Сірії та Лівану. 25.VI 1959 заарештований в Дамаску. Закатований поліцією.

ХЕЛУА́Н, Хельван — місто в Єгипті, передмістя *Каїру.* Понад 200 тис. ж. Найбільший в країні металург. комбінат (1-а черга збудована з допомогою СРСР). З-ди по виробн. залізнич. вагонів, цементу, мінеральних добрив, шовкоткацька ф-ка. Поблизу міста — Хелуанський некрополь 30—27 ст. до н. е.

ХЕ́ЛЬСІНКІ, Гельсінгфорс — столиця Фінляндії, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Адм. ц. ляни (повіту) Усіма. Розташований на Пд. країни, на узбережжі Фінської зат. Балтійського м. Вузол з-ць і автошляхів, мор. порт та міжнар. аеропорт. 484 тис. ж. (1982). Х. разом з містами-супутниками утворює столичну область. Засн. 1550. Після приєднання Фінляндії до Рос. імперії (1809) і утворення Великого князівства Фінляндського Х. з 1812 — його гол. місто. В листопаді 1905, січні (лютому), березні — квітні 1906, листопаді і грудні 1907 тут жив В. І. Ленін. Після проголошення незалежності Фінляндії (грудень 1917) Х.— столиця Фінл. республіки. Тут перебуває секретаріат *Всесвітньої Ради Миру.* В Х. відбулися XV Олімпійські ігри (1952), ряд міжнар. форумів, зокрема 1-й (липень 1973) і 3-й (липень — серпень 1975) етапи *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі.*

В Х. найрозвинутіше машинобудування (зокрема, електротех., електронне, судно- та приладобудування; виробн. папероробних машин, підйомно-кранового устаткування та ін.). Підприємства хім., поліграф., фарфоро-фаянсової, меблевої, паперової, текст. (у т. ч. бавовняної), швейної, шкіряно-взуттєвої та харчосмакової пром-сті. *Хельсінкський університет.* Вищі технічна, фін. і швед. комерційні школи, Вет. школа, академії музики, образотворчих мистецтв та ін. вузи. Академія Фінляндії, Центр тех. досліджень, численні н.-д. ін-ти (у т. ч. економіки, математики, с. г., охорони лісу та ін.) і наук. т-ва. Найбільші б-ки: ун-ту, Міська, Парламенту. Музеї: Нац., Міський, худож. «Атенеум», Зоол. ун-ту. Бот. сад. Фін. Нац. театр, Фін. Нац. опера, Нац. швед. театр, Нар. робітн. театр та ін. Х.— центр туризму. Пам'ятки архітектури: в стилі *класицизму* — кол. Сенат (1818—22), собор св. Миколая (1830—52), ун-т з обсерваторією та б-кою (1828—45), всі — арх. К. Енгель; Фін. Нац. театр (1901, арх. О. Тарьянне, нова прибудова, 1954, арх. К. і Х. Сірен), Нац. музей (1906—09, арх. Е. Саарінен та ін.), парламент (1927—31, арх. Й. Сірен), комплекс Олімпійського стадіону (1934—40, арх. Ю. Ліндегрен і Т. Янтті) та Олімпійське містечко (1938—40, арх. Х. Екелунд, М. Вялікангас), Будинок культури робітників (1955—58), палац «Фінляндія» (1967—71), обидва — арх. А. Аалто. Пам'ятники і монументи: Й. Л. Рунебергу (1885, скульптор В. Рунеберг), Е. Льонроту (1902, скульптор Е. Вікстрьом), Я. Сібеліусу (1961—67, скульптор Е. Хілтунен), «Пісня миру» (1968, скульптор Е. Реналл), «Повстання» (1970, скульптор Т. Мартіскайнен).

Хельсінкі.
Вид з моря.

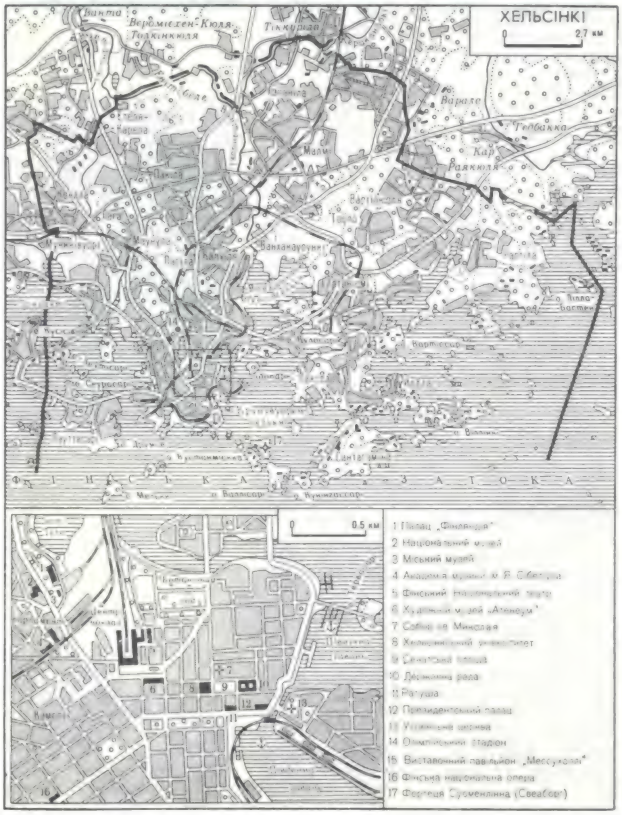
ХЕЛЬСІНКІ
2,7 км
Ф І Н С Ь К А З А Т О К А
0 0,5 км
1 Палац „Фінляндія"
2 Національний музей
3 Міський музей
4 Академія музики ім. Я. Сібеліуса
5 Фінський Національний театр
6 Художній музей „Атенеум"
7 Собор св. Миколая
8 Хельсінкський університет
9 Сенатська площа
10 Державна рада
11 Ратуша
12 Президентський палац
13 Угорська церква
14 Олімпійський стадіон
15 Виставочний павільйон „Мессухалі"
16 Фінська національна опера
17 Фортеця Суоменлінна (Свеаборг)

ХЕ́ЛЬСІНКСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Засн. 1640 в м. Турку (Або) — тодішній столиці Фінляндії (на той час була у складі Швеції). У 1828 переведений до Хельсінкі (офіц. назва — Імператорський Олександрівський ун-т у Фінляндії). Мови викладання: фінська і шведська. У 1982/83 до складу ун-ту входило 6 ф-тів, в т. ч. юрид., мед., філос. (з відділеннями мистецтв, природничонаук., пед.), суспільних наук, сільс. і лісового г-ва, на яких навчалося бл. 25 тис. студентів. Має зоол. та бот. музеї. Б-ка Х. у. є водночас Нац. б-кою Фінляндії, налічує бл. 2 млн. томів, зокрема 350 першодруків, багато манускриптів.

А. В. Санцевич.

ХЕЛЬЧІ́ЦЬКИЙ (Chelčický) Петр (бл. 1390 — бл. 1460) — чес. філософ і громадський діяч, ідеолог поміркованих *таборитів* у *гуситському революційному русі.* В своїх працях критикував феод. лад, виступав за створення суспільства, заснованого на рівності і обов'язковій праці всіх його членів. Засуджував багатство і політ. владу католицької церкви. Ідеї Х. мали вплив на членів громади *Чеські брати.*

ХЕМІЛЮМІНЕСЦЕ́НЦІЯ — *люмінесценція,* що супроводить деякі екзотермічні *хімічні реакції.* Спостерігається при протіканні газофазних, рідкофазних і гетерогенних реакцій. Яскравість Х. пропорційна швидкості реакції та ефективності Х. Спектр Х. міститься в широкому діапазоні частот — від інфрачервоного до ультрафіолетового. При Х. відбувається пряме перетворення хім. енергії на світлову. Одним з прикладів її є *біолюмінесценція.* Х. застосовують для дослідження механізмів і швидкостей різних реакцій; на ній грунтується робота хім. *лазерів.*

ХЕ́МІНГУЕ́Й (Hemingway) Ернест Міллер (21.VII 1899, Оук-Парк, штат Іллінойс — 2.VII 1961, Кетчум, штат Айдахо) — амер. письменник. З квітня 1918 — учасник 1-ї світової війни, в липні 1918 був тяжко поранений. З 1921 — кореспондент канад. газети в Парижі; там опублікував свої перші книги «Три оповідання і десять віршів» (1923) та «В наш час» (1925). Перший роман «І сходить сонце» (ін. назва — «Фієста», 1926) присвятив т. з. загубленому поколінню. Почуття гіркого розчарування, відчаю контрастує в ньому з пошуком смислу життя. Широку популярність Х. приніс роман про 1-у світову війну «Прощавай, зброє!» (1929). Славу майстра новели закріпили за Х. збірки «Чоловіки без жінок» (1927), «Переможець не одержує нічого» (1933). В книгах «Смерть після полудня» (1932) і «Зелені горби Африки» (1935) репортажне начало переплітається з філос. роздумами, відступами на різні теми. Роман «Маєш і не маєш» (1937) — соціально-критичного спрямування. В роки нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 Х.— серед

Ю. Хелмонський. Журавлі. 1900. Національний музей. Варшава.

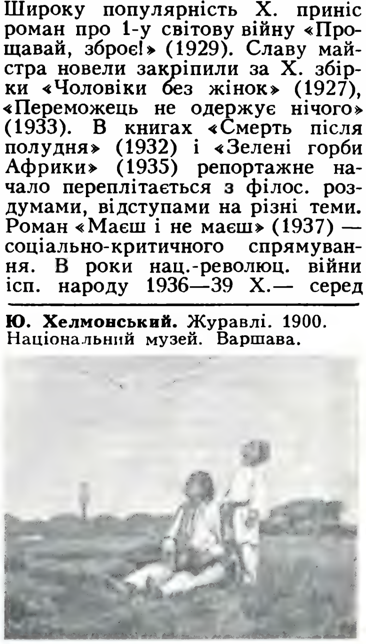

республіканців, героїзм яких показав у серії нарисів і репортажів, у п'єсі «П'ята колона» (1938). Роман «По кому б'є дзвін» (1940) сповнений любові до Іспанії, до її трудящих, ненависті до фашизму. Як журналіст Х. брав участь у 2-й світовій війні. Один з кращих повоєнних творів Х., гімн людській мужності — повість-притча «Старий і море» (1952). Нобелівська премія, 1954.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—4. К., 1979—81; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1968; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1981—82.

Літ.: Кашкин И. Эрнест Хемингуэй. М., 1966; Денисова Т. Ернест Хемінгуей. К., 1972; Лидский Ю. Творчество Э. Хемингуэя. К., 1978; Грибанов Б. Т. Эрнест Хемингуэй: герой и время. М., 1980; Хемінгуей Л. Мій брат, Ернест Хемінгуей. Перекл. з англ. К., 1968; Левидова И. М., Парчевская Б. М. Эрнест Хемингуэй. Биобиблиографический указатель. М., 1970. *В. І. Яценко.*

ХЕМНІ́ЦЕР Іван Іванович [5(16).I 1745, Єнотаєвська фортеця, тепер с. Єнотаєвка, центр однойменного р-ну Астраханської обл.— 19 (30).III 1784, Бурнав, побл. Смірни (тепер Ізмір), Туреччина] — рос. поет. У 1779—84 — рос. ген. консул у Смірні. Автор байок, казок у віршах, дорожнього щоденника. Перша кн. «Байки і казки N. N., у віршах» (1779). Посмертно вийшли «Байки і казки І. І. Хемніцера» (ч. 1—3, 1799). В байках висміював бундючність дворян, користолюбство чиновників.

Тв.: Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1963. *М. М. Сулима.*

ХЕМО... (від лат. chemia — *хімія*) — частина складних слів, що вказує на відношення до хімії або хім. процесів (*хеморецепція, хемосинтез*).

ХЕМОГЕ́ННІ ВІДКЛА́ДИ (від *хемо*... і грец. γεννάω — породжую, створюю) — геол. відклади, що утворюються внаслідок осадження різних хім. сполук з природних розчинів і нагромадження їх на дні водойм. Формуються в мор. і континентальних басейнах. Осадження відбувається внаслідок хім. і біохім. реакцій, зміни т-ри, кислотності середовища (див. *Водневий показник*), а також в результаті *хімічного вивітрювання*. Склад Х. в. значною мірою залежить від кліматичних умов. В умовах вологого клімату утворюються залізні й марганцеві руди, боксити, фосфорити, хемогенні вапняки, кремнисті породи. В посушливих зонах у мор. басейнах з підвищеною солоністю води при солоності 0,30—0,35 ‰ і більше осаджуються калійні й калійно-магнієві солі — *сильвін, карналіт, каїніт,* лангбейніт $K_2Mg_2[SO_4]_3$, полігаліт $K_2Ca_2Mg[SO_4]_4 \cdot 2H_2O$ тощо; при солоності бл. 0,25 ‰ — галіт; бл. 0,15 ‰ — *доломіт, гіпс, целестин, ангідрит, магнезит* та ін. В калійних і магнієвих мінералах концентруються також B, Li, Rb та деякі ін. хім. елементи. У континентальних солоних озерах утворюються галіт, гіпс, *мірабіліт,* тенардит $Na_2[SO_4]$. Іноді ці мінерали містять домішки F, Sr, Br та ін. Х. в. поширені в *осадочних гірських породах* усіх геол. систем. З ними пов'язані родовища заліз. і марганцевих руд, бокситів, фосфоритів, кам. і калійних солей, гіпсу, магнезиту та ін. *А. М. Муліка.*

ХЕМОРЕЦЕ́ПЦІЯ (від *хемо*... і лат. receptio — прийняття) — сприйняття одноклітинним організмом або спеціалізованими клітинами (хеморецепторами) багатоклітинного організму хім. подразників зовн. і внутр. середовища. Властива всім тваринним організмам, а також більшості бактерій, міксоміцетам і статевим клітинам водоростей. У багатоклітинних організмів на основі Х. розвинулися *чуттів органи,* зокрема у наземних тварин — органи *смаку* і *нюху*. Див. також *Інтерорецепція, Рецептори.*

ХЕМОСИ́НТЕЗ (від *хемо*... і *синтез*) — утворення органічних речовин з вуглекислого газу деякими безбарвними бактеріями в ході їхньої життєдіяльності за рахунок енергії окислення неорганічних речовин; тип *живлення* (хемолітоавтотрофія). Х. відбувається без участі світла подібно до темнової фази *фотосинтезу*. Хемосинтезуючі мікроорганізми є облігатними *аеробами*; відповідно до таксономічної належності окислюють неорганічні сполуки різних хім. елементів: H, N, S, Fe, Mn, Sb; деякі органічні — метан, окис вуглецю; див. рівняння реакцій Х. у деяких бактерій:

$$NH_4^+ + {}^3/_2O_2 \rightarrow NO_2^- + H_2O + 2H^+,$$
$$\Delta F = -27{,}6 \cdot 10^4 \text{ Дж}; \qquad (1)$$

$$NO_2^- + {}^1/_2O_2 \rightarrow NO_3^-,$$
$$\Delta F = -7{,}6 \cdot 10^4 \text{ Дж}; \qquad (2)$$

$$H_2 + {}^1/_2O_2 \rightarrow H_2O,$$
$$\Delta F = -23{,}5 \cdot 10^4 \text{ Дж}; \qquad (3)$$

$$H_2S + {}^1/_2O_2 \rightarrow H_2O + S^0,$$
$$\Delta F = -17{,}2 \cdot 10^4 \text{ Дж}; \qquad (4)$$

$$S^0 + {}^1/_2O_2 + H_2O \rightarrow H_2SO_4,$$
$$\Delta F = -49{,}8 \cdot 10^4 \text{ Дж}; \qquad (5)$$

$$S_2O_3^{2-} + 2O_2 + H_2O \rightarrow 2SO_4^{2-} + 2H^+,$$
$$\Delta F = -88{,}6 \cdot 10^4 \text{ Дж}; \qquad (6)$$

$$4Fe^{2+} + 4H^+ + 6SO_4^{2-} + O_2 \rightarrow$$
$$\rightarrow 2Fe_2(SO_4)_3 + 2H_2O,$$
$$\Delta F = -46{,}2 \cdot 10^3 \text{ Дж} \qquad (7)$$

1—2 — у нітрифікуючих; 3 — у водневих; 4 — 6 — у сіркобактерій; 7 — у залізобактерій.

Відкрив явище Х. (1887) та описав найважливіші хемосинтезуючі організми (*нітрифікуючі бактерії, сіркобактерії, залізобактерії*) С. М. *Виноградський*. Х. і фотосинтез є єдиними процесами на Землі, що забезпечують новоутворення органічних речовин (Х. в планетарному масштабі складає не більше 1 % фотосинтезу). Х. має важливе значення в біологічному *кругообігу речовин* та геохім. перетвореннях. *А. П. Дем'яненко.*

ХЕМОСО́РБЦІЯ (від *хемо*... і *сорбція*) — поглинання рідиною або твердим тілом речовин з навколишнього середовища, супроводжуване утворенням хімічних сполук (наприклад, оксидної плівки при Х. кисню металом). При Х. виділяється теплота — звичайно 84—126 кДж/моль, а при Х. кисню на металах може перевищувати 420 кДж/моль. Із зростанням т-ри Х. прискорюється (т. з. активована *адсорбція*). Для вивчення Х. використовують *спектроскопію,* електронний парамагнітний, *ядерний магнітний резонанси* та ін. фіз. методи. Х. застосовують у пром-сті для очищування газів, у вакуумній техніці, гетерогенному *каталізі* тощо.

ХЕМОТРО́НІКА [від *хемо*... і (*елек*)*троніка*] — науково-технічний напрям, пов'язаний з розробкою, дослідженням і застосуванням приладів і пристроїв автоматики, вимірювальної та обчислювальної техніки, дія яких ґрунтується на електрохімічних процесах і явищах. В Х. використовують процеси, що відбуваються на межі електрод — електроліт при пропусканні електр. струму, явище *електроосмосу* та ін. В хемотронних приладах використовують $RbAg_4I_5$, Ag_3SI та ін. тверді *електроліти* з аномально високою іонною провідністю; *електроди* в них виготовляють з Pt, Ag, Al та ін. Для цих приладів характерні висока чутливість за напругою (10^{-3} В) і струмом (10^{-6} А), мале споживання потужності (10^{-8}—10^{-3} Вт), низький рівень власних шумів і висока надійність. Вони працюють у діапазоні частот 10^{-7}—10 Гц. На базі хемотронних приладів створюють мініатюрні підсилювачі, датчики швидкості, прискорення, т-ри, реле часу, індикатори тощо.

Літ.: Воронков Г. Я., Гуревич М. А., Федорин В. А. Хемотронные устройства. М., 1965; Стрижевский И. В., Дмитриев В. И., Финкельштейн Э. Б. Хемотроника. М., 1974.

ХЕНА́НЬ — провінція в центр. частині Китаю. Пл. 167 тис. км². Нас. 74,4 млн. чол. (1982). Адм. центр — м. Чженчжоу. Рельєф сх. частини рівнинний, зх.— гористий. Клімат помірний, мусонний. Найбільша ріка — Хуанхе. Добувають кам. вугілля, залізну руду, сірку. Значне машинобудування, кольорова металургія (виплавка алюмінію). Хім., цем., паперова, текст., харч. пром-сть. Гол. пром. центри — Чженчжоу, Лоян, Кайфин. Вирощують пшеницю, кукурудзу, гаолян, бобові, рис; з тех. культур — бавовник, арахіс, кунжут, тютюн, чай. Садівництво. Розводять велику рогату худобу та овець. Шовківництво. *М. В. Фурманов.*

ХЕНГ САМРІ́Н (н. 25.V 1934, с. Как, пров. Прейвенг) — держ. і політ. діяч Кампучії. Н. в сел. сім'ї. В 1959 вступив до Нар.-революц. партії Кампучії (НРПК; засн. 1951). З 1959 — в революц. армії. З 1977 — член Виконкому НРПК. В 1978 очолив військові частини, що повстали проти диктаторського режиму Пол Пота — Ієнг Сарі. З 1978 — голова Єдиного фронту нац. будівництва і захисту Кампучії (створений 1978 Єдиний фронт нац. порятунку Кампучії). З 1979 — член Політбюро ЦК НРПК. В 1979—81 — голова Нар.-революц. ради, з липня 1981 — голова Держ. ради Кампучії. З грудня 1981 — ген. секретар ЦК НРПК. Золота медаль Миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі (1980).

ХЕНО́МЕЛЕС (Chaenomeles) — рід рослин родини *розових*. Листки чергові, суцільні, овальні або обернено-яйцевидні, по краю дрібногострозубчасті з неопадаючими серцевидними або нирковидними,

Е. М. Хемінгуей.

Хенг Самрін.

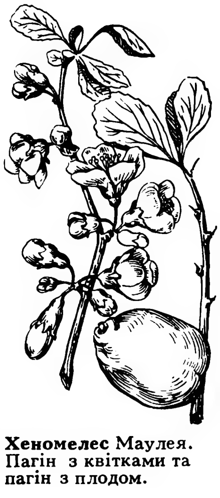

Хеномелес Маулея. Пагін з квітками та пагін з плодом.

по краю зубчастими прилистками. Квітки великі, двостатеві, зібрані по 2—6 в пазухах листків. Плід кулястий, ароматний. 3 види, пошир. в Сх. Азії. В СРСР культивують як декоративну і плодову рослину Х. прекрасну (Ch. speciosa) — чагарник бл. 2 м заввишки, з яйцевидними або довгастими листками та Х. Маулея (Ch. maulei). На Україні (в Криму і на Закарпатті) культивують Х. японську, або айву японську (Ch. japonica), що походить з Японії.

В. І. Хенцинський.

ХЕНЦИ́НСЬКИЙ Віктор (Чеслав) Іванович [6 (18).III 1851, Варшава — 24.V (6.VI) 1916, Одеса] — укр. патолог. Закінчив мед. ф-т Варшав. ун-ту (1876). Працював в Одесі лікарем госпіталю, потім *прозектором* міськ. лікарні, доцентом *патологічної анатомії* мед. ф-ту. Одночасно викладав патологіч. анатомію в зуболікарській школі. В 1889 захистив дисертацію (про збудника малярії). Автор оригінального методу подвійного фарбування клітин крові та кров'яних паразитів. Праці Х. присвячені боротьбі з *холерою* та *чумою* в Одесі, зокрема патологічним змінам при цих хворобах.
С. М. Старченко.

ХЕО́ПС (грец. Χέοψ), Хуфу — єгип. *фараон* поч. 27 ст. до н. е. *Геродот* характеризував Х. як деспота, який завдав лиха Єгиптові. Збереглися рештки *папірусу*, який належить до часу правління Х., і наскельний барельєф, що зображує перемогу Х. над бедуїнами на Сінайському п-ові. *Піраміда* Х. в Гізі (іл. див. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225) — найбільша з єгип. пірамід (висота 146,6 м).

ХЕ́ПЕНІНГ, гепенінг (англ. happening — випадок, подія) — 1) Напрям у *модернізмі* 60—70-х pp. 20 ст., прихильники якого вважають найважливішим видом творчості «художні події або процеси», які здійснюються або самим художником, або помічниками й глядачами, що діють за планом. 2) Зразок такої «художньої події або процесу». Х. можуть бути своєрідними мікровиставами з елементами сюжетності й складним реквізитом або абстрагованими просторово-ритмічними «живими композиціями». Представники Х. (частина майстрів *поп-арту:* Дж. Дайн, К. Ольденбург, А. Кепроу — в США, Джільберт і Джордж — у Великобританії, Й. Бойюс — у ФРН, О. Мюель, Р. Шварцкоглер — в Австрії та ін.), намагаючись стерти межі між мистецтвом і життям, в цілому не виходять із сфери чисто формальних експериментів; окремі з них використовують форму Х. для антибурж. протесту.

Літ.: Воинова З. Хэппенинг и его теоретики. В кн.: Современное буржуазное искусство. Критика и размышления. М., 1975. *М. М. Соколов.*

Херсон. Проспект Текстильників.

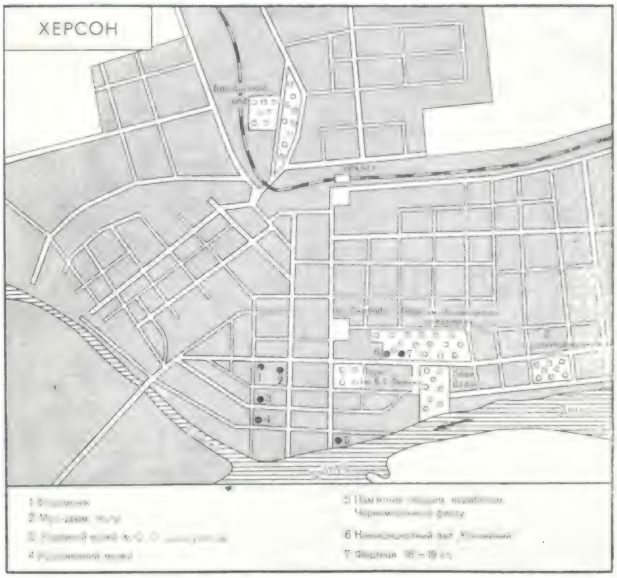
ХЕРСОН
5 Пам'ятник першим кораблям Чорноморського флоту
6 Кіноконцертний зал „Ювілейний"
7 Фортеця 18 – 19 ст.

ХЕРА́СКОВ Михайло Матвійович [25.X (5.XI) 1733, Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.— 27.IX (9.X) 1807, Москва] — рос. письменник, представник класицизму. Був директором Моск. ун-ту (1763—70), його попечителем (1778—1802), видавцем журналів «Полезное увеселение» (1760—62), «Свободные часы» (1763), «Утренний свет» (1777—80, разом з М. Новиковим). Друкуватися почав 1755. Писав поеми. трагедії, комедії, «слізні драми», повчальні повісті та байки, оди. Автор епічної поеми «Россіада» (1779) — про підкорення Іваном IV Казанського ханства.

Тв.: Избранные произведения. Л., 1961. *М. М. Сулима.*

ХЕ́РДАЛЬ (Гердаль; Herdal) Гаральд (1.VII 1900, Копенгаген — 28.XII 1978, там же) — дат. письменник. У поетичних і прозових творах змальовував життя робітн. кварталів Копенгагена. Героям його притаманне почуття класової солідарності, непримиренності до бурж. моралі. Автор збірок віршів «Новий дух» (1929), «Квітучі терни» (1941), «Соловейко» (1949), «Мрійник» (1951), романів «І все-таки варто жити» (1934), «Нескорена людина» (1949), «Похмурі дні літа» (1952), трилогії «Перший світ» (1936), «Поки ми доростемо» (1937), «Куточок краю» (1939), книг спогадів «Дитинство» (1944), «Юність» (1945), «Роки навчання» (1946), «Липень і серпень 1914» (1960), кількох збірок оповідань, кн. есе «Між книжок і портретів» (1970). *О. Д. Сенюк.*

ХЕ́РЛЯ (Herlea) Ніколає (н. 28 VIII 1927, Бухарест) — рум. співак (баритон), нар. арт. СРР (з 1962). По закінченні Бухарестської консерваторії (1951) — соліст Рум. театру опери та балету. Співав на сценах найзначніших оперних театрів світу (у т. ч. Великого театру СРСР). Партії: Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Ріголетто (однойменна опера Верді), Ескамільйо («Кармен» Бізе). Не раз виступав на Україні.

ХЕ́РМЕСОВІ (Adelgidae, синонім Chermesidae) — родина паразитичних сисних комах підряду *попелиць.* Включає 2 підродини: *філоксери* і хермеси (Adelginae, синонім Chermesinae), які на відміну від філоксер паразитують лише на хвойних рослинах, завдаючи значної шкоди. *Гетерогонія* і явище зміни рослин-хазяїв чітко виявлені. Відомо бл. 40 видів Х., поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі; в СРСР — 20 видів, у т. ч. на Україні — 17 видів.
В. А. Мамонтова.

ХЕРМЛІ́Н (Гермлін; Hermlin) Стефан (справж. ім'я та прізв.— Рудольф Ледер; н. 13.IV 1915, Хемніц, тепер Карл-Маркс-Штадт) — нім. письменник (НДР). Член Академії мистецтв НДР (з 1950). В 1931 вступив до Комуністичної спілки молоді Німеччини. Боровся в підпіллі проти фашизму. В 1936—45 — в еміграції. Брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39, в Русі Опору у Франції під час 2-ї світової війни. Автор поетичних збірок «Дванадцять балад про великі міста» (1945), «Двадцять дві балади» (1947), «Політ голуба» (1952), «Вірші» (1981) та ін., збірок прози й публіцистики «Час колективізму» (1949), «Перша шеренга» (1951), «Оповідання» (1966), книг «Російські враження» (1948), «Вечірнє світло» (1979) та ін. Виступає також як перекладач і літ. критик. Не раз бував у СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— У темному світі. «Всесвіт», 1974, № 6; Перша шеренга. К., 1981; [Вірші]. «Всесвіт», 1983, № 5; Рос. перекл.— Избранное. М., 1974.

Літ.: Рихло П. Поезія великих обширів (Про творчість Стефана Гермліна). «Всесвіт», 1983, № 5.
Н. М. Матузова.

ХЕРСО́Н — місто, обласний центр УРСР. Розташований на правому березі Дніпра, за 25 км від Дніпровського лиману Чорного м. 340 тис. ж. (1984). Поділяється на 3 міські райони.

Засн. 18(29).VI 1778 як місто з фортецею і кораблебудівною верф'ю на місці рос. укріплення (існувало з 1737). Названо на честь античного *Херсонеса*. Одним з керівників будування кораблів для Чорноморського флоту 1783—85 на місцевій верфі був рос. флотоводець **Ф. Ф.** *Ушаков.* У 1787—91 будівництвом укріплень у місті керував О. В. *Суворов.* З 1803 Х.— адм. центр *Херсонської губернії.* На поч. 20 ст. Х. став значним торг. портом. У 1-й пол. 70-х pp. 19 ст. у місті почали діяти гуртки революц. народників, у 90-х pp.— перші марксистські гуртки на чолі з О. Д. *Цюрупою.* Херсон. к-т РСДРП, створений 1902, мав зв'язок з ленінською газ. *«Искра».* Робітники міста брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903.* Під час революції 1905—07 відбувалися страйки і солдатські заворушення. У березні 1917 оформилась об'єднана організація РСДРП, у вересні 1917 — *Херсонська організація РСДРП(б).* Рад. владу в Х. встановлено 18 (31).I 1918. У місті відбулося *Херсонське збройне повстання 1918* проти австро-нім. окупантів. У роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації Х. (19.VIII 1941—13.III 1944) в місті діяли підпільні організації «Центр», комсомольська орг-ція *«Патріот Батьківщини»* (керівник І. О. *Кулик*) та ін. З 30.III 1944 Х.— центр Херсон. обл. (див. також *Херсонська обласна партійна організація*). Х. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978).

Х. — значний пром. центр Пд. України, його спеціалізацію визначають суднобудування і судноремонт, с.-г. машинобудування, текст. і консервна галузі пром-сті, що мають загальносоюзне значення. Суднобудування і судноремонт представлені суднобуд. виробничим об'єднанням (випускає сучасні океанські танкери, суховантажні судна, контейнеровози, залізобетонні доки, ліхтеровози) та суднобуд.-суднорем. з-дом (пасажирські теплоходи, самохідні річкові баржі тощо), с.-г. машинобудування — виробничим об'єднанням *Херсонський комбайновий завод* імені Г. І. Петровського. Працюють також з-ди карданних валів та електромашинобудівний. Серед підприємств легкої пром-сті провідне місце займає *Херсонський бавовняний комбінат* імені XXVI з'їзду КПРС. В Х.— також ф-ки: швейна, взут., спорт. виробів тощо. Значного розвитку в місті набула харч. пром-сть (*Херсонський консервний комбінат,* хлібний, молочний, виноробний, пивобезалкогольних напоїв з-ди; м'ясний, рибний, хлібопродуктів комбінати; кондитерська, макаронна, харчосмакова ф-ки). Промисловість будівельних матеріалів представлена домобуд. і пром. буд. матеріалів комбінатами, виробничим об'єднанням буд. матеріалів, з-дами залізобетонних виробів, буд. деталей. Працюють *Херсонський нафтопереробний завод* імені Серго Орджонікідзе та з-д скловиробів. Х. — значний трансп. вузол, у якому перетинаються потоки залізничного, мор., річкового та повітр. сполучень — залізничний вузол, мор. та річковий порти (див. *Херсонський порт*), аеропорт. Х. — важливий культур. центр республіки. В 1982/83 навч. р. у місті налічувалося 52 загальноосв. школи (46,3 тис. учнів), 11 серед. спец. навч. закладів (13,5 тис. учнів), 15 профес.-тех. і тех. уч-щ (8 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Херсонський індустріальний інститут, Херсонський педагогічний інститут* імені Н. К. Крупської, *Херсонський сільськогосподарський інститут* імені О. Д. Цюрупи (14,0 тис. студентів) та вечірній філіал *Миколаївського кораблебудівного інституту* імені адмірала С. О. Макарова. Працюють *Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут* з комплексним селекційним центром по рослинництву в умовах зрошення, Пд.-українська машиновипробувальна станція та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. В місті 67 масових б-к (фонд — бл. 1,5 млн. одиниць зберігання), 31 клубний заклад, кіноконцертний зал, 21 кіноустановка з платним показом, у т. ч. 10 кінотеатрів, 2 держ. театри — *Херсонський український музично-драматичний театр* і *Херсонський театр ляльок,* обл. філармонія; 2 держ. музеї — *Херсонський краєзнавчий музей* та Херсон. художній музей імені О. О. Шовкуненка. Позашкільні заклади: Палац піонерів і школярів, 3 будинки піонерів, 5 дит. спорт. шкіл, 2 станції юних техніків, станція юних натуралістів, дитяча туристська станція, клуб юних моряків. Є планетарій. Працює вид-во «Наддніпрянська правда». Виходять дві обл. газети — *«Наддніпрянська правда»* та «Ленінський прапор». Обл. к-т по телебаченню і радіомовленню. Телецентр.

Перший регулярний план міста складено 1778 (інженер-полковник Герман, генерал-цехмейстер Ганнібал), відкореговано 1809 (арх. П. *Ярославський*). Архіт. пам'ятки: арсенал (18 ст.), Греко-Софійська церква (1780), Петербурзька та Очаківська брами Херсон. фортеці (80-і рр. 18 ст.), Катерининський собор (1786) і дзвіниця (1806), б-ка (1886—87, арх. М. К. Толвінський), житлові будинки 18—19 ст. За рад. часу споруджено: будинок с.-г. ін-ту (1930—32, арх. М. Максимов), кінотеатр «Україна» (1954), будинок обкому Компартії України (1959; обидва — арх. Г. Трудлер), кіноконцертний зал «Ювілейний» (1970, арх. Г. Соколовський, Г. Скрипченко), магазин «Парус» (1972, арх. Л. Щеглова), гол. поштамт (1975, арх. Н. Шевчук), будинок міськкому Компартії України та міськвиконкому (1977, арх. М. Костюченко). Пам'ятники: О. В. Суворову (1950, скульптор Є. Рукавишников), Ф. Ф. Ушакову (1957, скульптори П. Кравченко і А. Чубін), В. І. Леніну (1965, скульптори Ю. Лоховінін і Л. Родіонов), Т. Шевченкові (1971, скульптор І. Білокур, арх. Ю. Тарасов), першим корабелам Чорноморського флоту (1972, скульптори І. Білокур, В. Потребенко, В. Шкуропат, арх. Ю. Тарасов).

В Х. народилися укр. рад. письменник Д. І. *Бузько,* укр. і рос. рад. фізик Л. Ф. *Верещагін,* рад. держ. і парт. діяч М. К. *Владимиров,* профес. революціонерка С. І. *Гопнер,* укр. рад. актор С. Г. *Карпенко,* укр. рад. живописці Г. В. *Курнаков,* О. О. *Шовкуненко,* рос. рад. письменник Б. А. *Лавреньов,* укр. рад. фітопатолог В. П. *Муравйов,* укр. рад. хімік-органік П. І. *Петренко-Критченко,* революц. народник А. О. *Франжолі.* У 1818—19 в місті жив рос. письменник і військ. діяч Д. В. *Давидов.* Х. відвідали О. С. Пушкін (1820, 1824), В. Г. Бєлінський (1846), укр. і рос. письменник, історик, мовознавець і етнограф О. С. *Афанасьєв-Чужбинський.* У Х. поховано Г. О. *Потьомкіна.*

Літ.: Херсон. Симферополь, 1982.

М. О. Павлов,
С. К. Кілессо (архітектура).

Херсон.
Пам'ятник першим корабелам Чорноморського флоту. Скульптори І. Білокур, В. Потребенко і В. Шкуропат. 1972.

ХЕРСОНЕ́С Таврійський (за середніх віків — Херсон, Корсунь) — давнє місто на пд.-зх. березі Криму (на тер. м. Севастополя). Засн. 422—421 до н. е. переселенцями з Гераклеї Понтійської — грецького (дорійського) міста на пд. узбережжі Чорного моря. Історію Х. поділяють на 2 періоди: античний (від заснування до кін. 4 ст. н. е.; був центром давньогрец. *полісу*) і середньовічний (5—15 ст.). Основою економіки Х. були с. г., виноробство, різноманітні ремесла, рибний промисел, торгівля. До складу володінь Х. в 4—3 ст. до н. е. входили *Керкінітіда, Калос-Лімен* і ряд укріплень. З 179 до н. е. Х. був у союзі з *Понтійським царством.* У 110 до н. е. військо понтійського полководця *Діофанта* розбило *скіфів,* що обложили місто. Пізніше Х. перебував у залежності від понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора, Боспорської держави* та Римської імперії, після падіння якої ввійшов до складу Візантії. На поч. 8 ст. Х. потрапив під владу *хозарів.* У 989 його здобуло військо великого князя київського *Володимира Святославича.* Посилилися контакти Х. з Руссю. В серед. 12 ст. Х. підпав під владу *половців,* а на поч. 13 ст.— *Трапезундської імперії.* В 15 ст. місто перестало існувати під ударами турків. Систематичні розкопки Х. провадяться з 1876. Територія Х. входить до складу *Херсонеського історико-археологічного заповідника.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). М.—Л., 1950; Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. М.—Л., 1959; Херсонес Таврический. Ремесло и культура. К., 1974; Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.— XII в. н. э.). К., 1977; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Х., 1981; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. К., 1982. *І. А. Антонова.*

ХЕРСОНЕ́СЬКИЙ ІСТО́РИКО-АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК. Створений 1979 на базі Херсонеського історико-археологічного музею (формування його колекції почалося 1888). До заповідника входять городище (на його території музей), некрополь і с.-г. округа (132 га) *Херсонеса* Таврійського. Філіали заповідника — в м. Білокам'янську (фортеця 6—17 ст. Каламіта) і *Балаклаві* (генуезька фортеця 13 ст. Чембало). Музей має три відділи: античний, середньовічний, розкопок. В експозиції просто неба відділу розкопок — пам'ятки 4 ст. до н. е.— 15 ст. н. е.: залишки античних оборонних стін, вулиць, площ, будинків, театру (на 3 тис. місць), християнських храмів, монетного двору та ін. У музеї зберігаються археологічні, епіграфічні, нумізматичні та ін. колекції. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Херсонес* Таврійський. *І. А. Антонова.*

Херсонеський історико-археологічний заповідник. Музей.

ХЕРСОНЕ́СЬКИЙ МИС, мис Херсонес — мис на Пд.- Зх. Кримського п-ова. Назва від античного міста *Херсонеса* Таврійського. Займає окраїнну частину рівнинного Гераклійського плато, що має на-

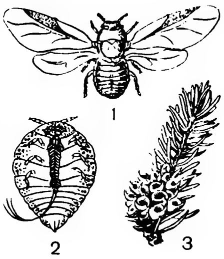

Хермесові.
Хермес жовтий:
1 — крилата самка;
2 — безкрила самка;
3 — галі на гілці ялини.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,5 тис. км²

Населення — 1205,0 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Херсон

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР
(1983,%)

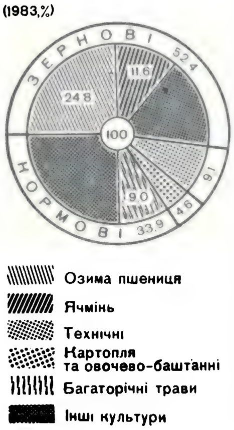

хил на Пн. Вкритий ксерофітною степовою рослинністю. 12.V 1944 на Х. м. було завершено розгром фашист. військ при звільненні Криму (див. *Кримська операція 1944*). Пам'ятник воїнам Рад. Армії та морякам Чорномор. флоту.

В. Г. Єна.

ХЕРСО́НСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Україні в 19 — на поч. 20 ст. Створена за царським указом від 31.VIII (12. IX) 1803. До Х. г. входила територія ліквідованої Миколаївської губ. Адм. центром був Херсон. На поч. 20 ст. Х. г. складалася з 6 повітів. Міста Одеса і Миколаїв були виділені в окремі *градоначальства.* За даними 1901, в Х. г. було бл. 5500 населених пунктів (з них 19 міст і 50 містечок). У 1903 в Х. г. налічувалося 13 818 пром. підприємств (переважна більшість їх була ремісничого типу), на яких працювало 26 228 робітників. У с. г. провідну роль відігравало велике поміщицьке і капіталістичне землеволодіння. Серед сел. г-в значним був прошарок куркульських і заможних (20,5 %). У кін. 19 — на поч. 20 ст. зростав робітн. рух у пром. центрах Х. г.— Херсоні, Миколаєві й Одесі. Сел. виступи у Х. г. поширилися під час проведення сел. реформи 1861, а також в ході революції 1905—07. Рад. владу в Х. г. встановлено в січні 1918. Трудящі брали участь у боротьбі проти австро-нім. окупантів, петлюрівців, білогвардійців, англо-франц. інтервентів (див. *Херсонське збройне повстання 1918, Баштанська республіка 1919, Висунська республіка 1919*). В січні 1920 Х. г. було поділено на Одеську і Херсонську губернії. За постановою ВУЦВК від 6.I 1921 Х. г. перейменовано на Миколаївську, за постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 її ліквідовано.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3 — 5. К., 1977—78; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 год. Херсон, 1914.

ХЕРСО́НСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України,* створена в березні 1944. Бере свій початок від *Херсонської організації РСДРП(б),* під керівництвом якої в січні 1918 було встановлено Рад. владу в Херсоні. Під час *австро-німецької окупації України 1918* більшовики очолили боротьбу трудящих Херсонщини проти загарбників (див., зокрема, *Херсонське збройне повстання 1918*). В Херсоні було створено окружний підпільний військ.-революц. к-т. В період англо-франц. окупації більшовики Херсона під керівництвом Одеського обл. к-ту КП(б)У вели революц. пропаганду серед окупаційних військ. В Олешках, Каховці, Голій Пристані, Старій Маячці, Чалбасах, Горностаївці діяли підпільні більшовицькі осередки, в Хорлах, Каланчаку, Чаплинці — партизан. загін П. І. Тарана. Комуністи Херсонщини брали активну участь у боротьбі проти білогвардійців, у 82-денній обороні *Каховського плацдарму,* в остаточному розгромі *врангелівщини.* Бериславська і Каховська парт. орг-ції в повному складі добровільно пішли на фронт. Після закінчення громадян. війни комуністи Херсонщини очолили боротьбу трудящих за відбудову нар. г-ва. В ході боротьби за відродження нар. г-ва зростали ряди парт. орг-ції. В період *ленінського призову у партію* було прийнято понад 500 чол. Відповідно до змін адм.-тер. поділу республіки змінювалася і структура парт. орг-цій Херсонщини. В 1923—30 Херсон був окружним центром, 1930—32 районні парт. орг-ції підпорядковувалися безпосередньо ЦК КП(б)У, з 1932 входили до складу Одес. обл. парт. орг-ції, з 1937 — Миколаївської і Дніпропетровської, згодом — Запорізької (1939). Велику увагу Херсон. парт. орг-ція приділяла здійсненню колективізації, розвиткові пром-сті.

В роки Великої Вітчизн. війни комуністи Херсон. парт. орг-ції організували й очолили партизан. і підпільну боротьбу трудящих проти фашист. окупантів. В тилу ворога діяли партизанські загони: Херсонський під командуванням О. Ю. Гірського і О. К. Ладичука, Бериславський — М. І. Павловського, Нижньосірогозький — М. В. Купрія й І. Д. Височина; підпільна комсомольська організація «*Патріот Батьківщини*». В Херсоні діяла підпільна патріотична орг-ція «Центр». В березні 1944 радянські війська визволили Херсонщину від нім.-фашист. окупантів. 30.III 1944 утворено Херсон. область. Оформилась обл. парт. орг-ція, яка налічувала тоді понад 1000 комуністів. У лютому 1948 відбулася 1-а обл. парт. конференція, яка намітила завдання парт. орг-ції по відбудові і дальшому розвитку всіх галузей нар. г-ва. До 1950 у всіх р-нах області було повністю освоєно посівні площі, на кін. 1951 пром-сть області перевершила довоєнний рівень на 35 %. У наступні роки трудящі Херсонщини під керівництвом обл. парт. орг-ції домоглися значних успіхів у розвитку економіки і культури, в піднесенні життєвого рівня. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 85 з них удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, комбайнер М. А. *Брага* цього звання удостоєний двічі. Здійснюючи рішення XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, XXVI з'їзду Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного буд-ва, на забезпечення авангардної ролі комуністів, підвищення політ. і трудової активності трудящих, на виховання їх у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. На 1.I 1984 Х. о. п. о. складалася з 3 міських, 20 районних парт. орг-цій і налічувала 75 997 комуністів; відбулося 19 обл. парт. конференцій. У різний час обл. парт. орг-цію очолювали О. Ф. *Федоров,* Г. Є. *Гришко,* В. М. *Дружинін,* П. М. Єлистратов, І. О. *Мозговий* та ін.

Надійним помічником парт. орг-ції є комсомольська організація області, яка на 1.I 1984 налічувала 158 209 комсомольців. Новокаховська комсомольська орг-ція нагороджена 1968 орденом «Знак Пошани». Друк. орган Х. о. п. о.— газ. «*Наддніпрянська правда*». Див. також ст. *Херсонська область.*

Літ.: Очерки истории Херсонской областной партийной организации. Симферополь, 1981.

А. М. Гіренко.

ХЕРСО́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 30. III 1944. Розташована на Пд. України, в бас. нижньої течії Дніпра.

На Пд. омивається Чорним і Азовським морями. В області — 18 районів, 237 сільрад, 9 міст, 30 с-щ міськ. типу. Х. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Карти див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Природа. Берегова лінія області значною мірою розчленована затоками та лиманами (*Дніпровський лиман, Ягорлицька затока, Тендрівська затока, Сиваш,* Джарилгацька та ін.). Вздовж узбережжя простягаються коси: *Тендрівська коса, Кінбурнська коса, Арабатська Стрілка* (частина) та ін. Найбільші півострови: Ягорлицький Кут (частина), Чонгарський. Найбільший острів — *Джарилгач.* Область лежить у межах *Причорноморської низовини.* Поверхня — хвиляста рівнина, яка поступово знижується з Пн. (вис. бл. 100 м над р. м.) на Пд. (20—10 м) і крутим уступом обривається до моря. Для пн. частини області характерний високий ступінь розчленування поверхні балками та ярами, в пд. частині на широких вододільних просторах трапляються неглибокі замкнуті зниження (*поди*). Значні площі займають піщані масиви (див. *Олешківські піски*). Корисні копалини в області — мінеральні будівельні матеріали (пісок, глина, вап-

Херсон. У центральній частині міста.

У Херсонському морському порту.

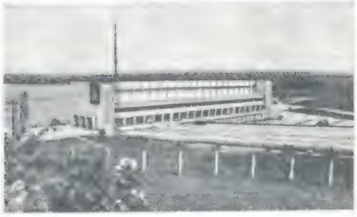

Головна насосна споруда Каховського магістрального каналу імені В. І. Леніна.

1

2

3

4

5

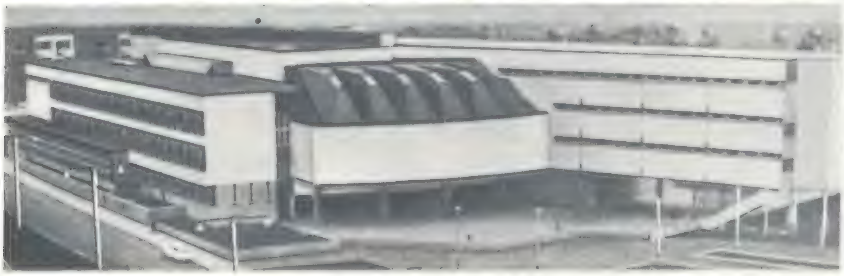

6

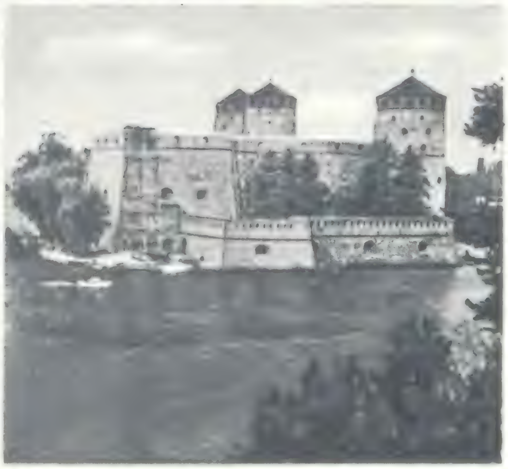

7

До ст. **Фінляндія.**

1. Краєвид у центральній частині країни.
2. Панорама міста Хельсінкі.
3. Заготівля деревини.
4. В одному з цехів металургійного заводу в Рахе.
5. Будівництво бурових платформ.
6. Палац «Фінляндія» в Хельсінкі. Архітектор А. Аалто. 1967—71.
7. Замок Олавінлінна у м. Савонлінна. 15—18 ст.
8. Е. Ярнефельт. Портрет професора Ю. Р. Даніельсона-Кальмарі. 1896. Земляцтво губернії Хяме. Хельсінкі.
9. П. Халонен. Повернення з роботи. 1905. Атенеум. Хельсінкі.
10. В. Аалтонен. Пам'ятник «Дружба починається» в Турку. Бронза. 1951—55.

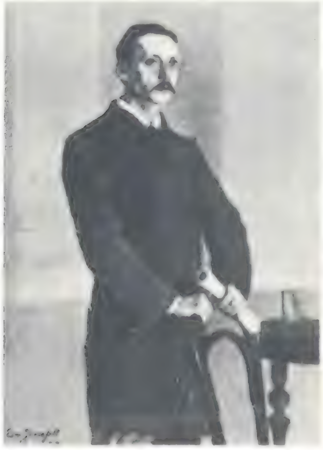

8

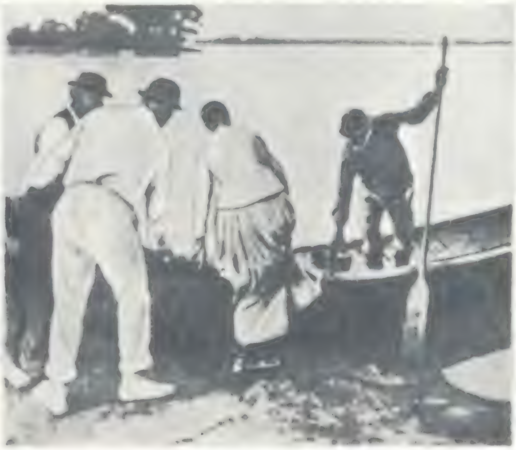

9

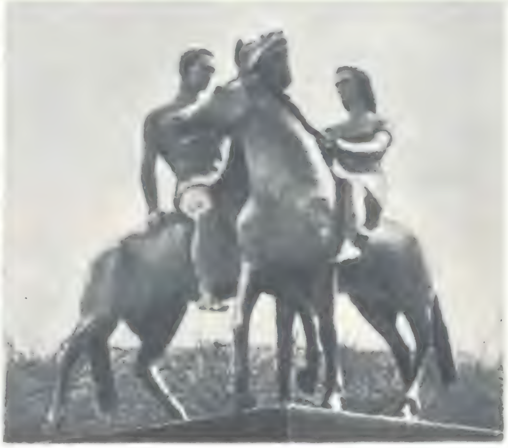

10

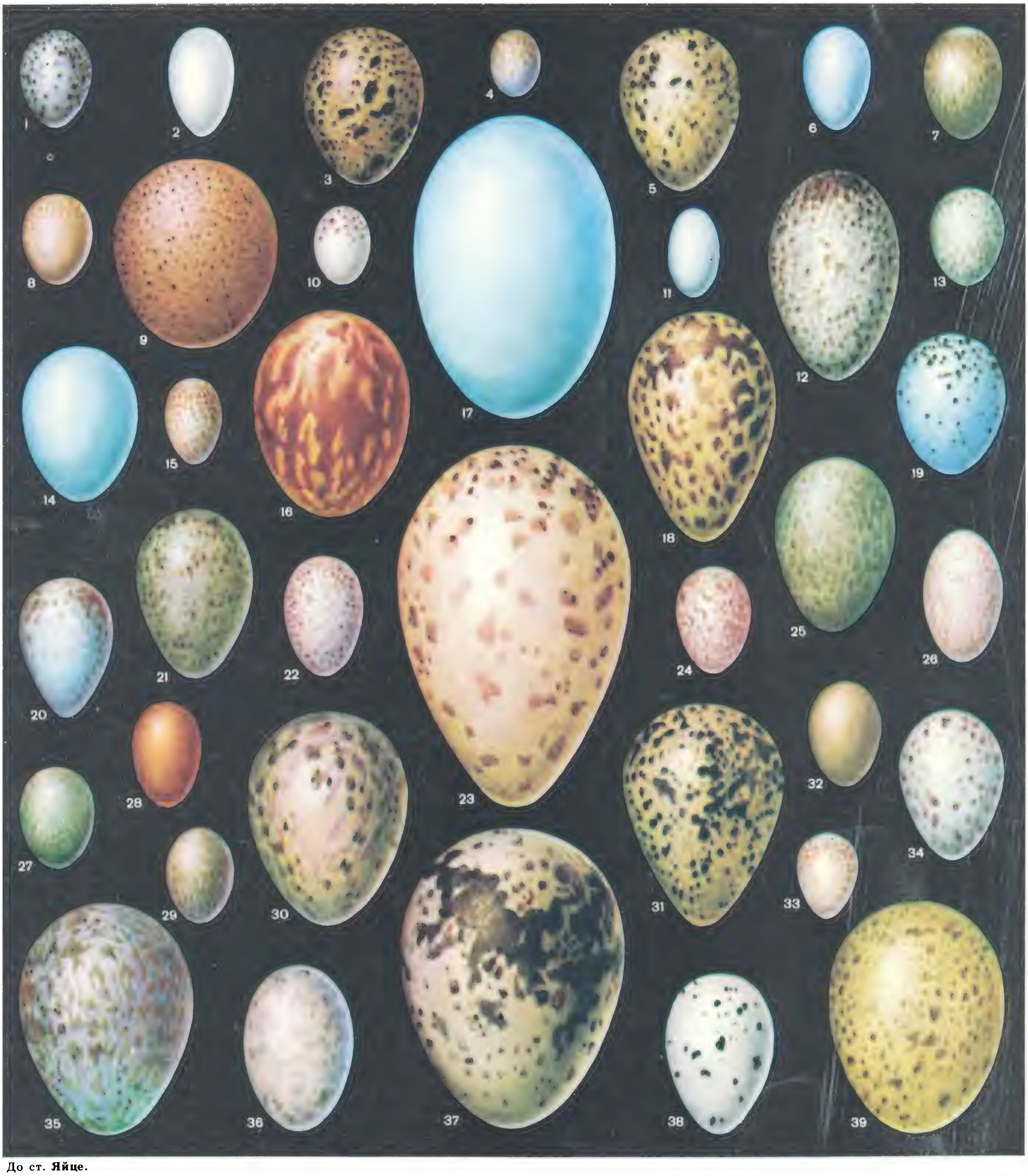

До ст. **Яйце.**

Яйця птахів: **1** — ластівки звичайної (Hirundo rustica); **2** — міської ластівки (Delichon urbica); **3** — перепілки звичайної (Coturnix coturnix); **4** — королька жовтоголового (Regulus regulus); **5** — крячка малого (Sterna albifrons); **6** — завирушки лісової (Prunella modularis); **7** — жайворонка польового (Alauda arvensis); **8** — вільшанки звичайної (Erithacus rubecula); **9** — боривітра звичайного (Cerchneis tinnunculus); **10** — зозулі глухої (Cuculus saturatus); **11** — ремеза звичайного (Remiz pendulinus); **12** — ворони звичайної (Corvus corone); **13** — синиці великої (Parus major); **14** — шпака звичайного (Sturnus vulgaris); **15** — вівчарика весняного (Phylloscopus trochilus); **16** — осоїда звичайного (Pernis apivorus); **17** — чаплі сірої (Ardea cinerea); **18** — чайки звичайної (Vanellus vanellus); **19** — дрозда співочого (Turdus philomelos); **20** — костолуза звичайного (Coccothraustes coccothraustes); **21** — сороки звичайної (Pica pica); **22** — горобця домо́вого (Passer domesticus); **23** — кроншнепа великого (Numenius arquatus); **24** — вівсянки звичайної (Emberiza citrinella); **25** — сойки звичайної (Garrulus glandarius); **26** — товстодзьобої очеретянки (Phragmaticola); **27** — щеврика лучного (Anthus pratensis); **28** — щеврика лісового (Anthus trivialis); **29** — мухоловки сірої (Muscicapa striata); **30** — слукви лісової (Scolopax rusticola); **31** — мартина річкового (Larus ridibundus); **32** — соловейка звичайного (Luscinia luscinia); **33** — пищухи звичайної (Certhia familiaris); **34** — галки звичайної (Coloeus monedula); **35** — крука (Corvus corax); **36** — дрімлюги звичайного (Caprimulgus europaeus); **37** — ско́пи звичайної (Pandion haliaëtus); **38** — вивільги звичайної (Oriolus oriolus); **39** — тетерева звичайного (Lyrurus tetrix).

няк), солі Сиваша, торф. Є також лік. грязі. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —5, —3°, липня +21,5°. Літо жарке, сухе. Вегетаційний період 200—230 днів. Річна кількість опадів від 300 мм на Пд. до 420 мм на Пн.; максимум у весняно-літній період. Зими малосніжні. Для області характерні засухи та *суховії*. Ріки Х. о. належать до басейнів Чорного та Азовського морів, найбільші з них — *Дніпро* та його права притока *Інгулець*. У пд. частині постійних водотоків немає. У межах області — більша частина *Каховського водосховища*. Х. о. лежить у степовій зоні. На Пн. переважають пд. малогумусні чорноземи, які змінюються темно-каштановими грунтами. В примор. частині — каштанові солонцюваті грунти в комплексі з солонцями. Степові простори області майже повністю розорані. Цілинні типчаково-ковилові та полинові ділянки збереглися лише на схилах балок, на островах, у заповідниках. У плавнях Дніпра — деревно-чагарникова рослинність (верба, лоза, осокір). Ліси (біла акація, дуб, липа, клен, верба, сосна) займають 135,5 тис. га. З ссавців на тер. області трапляються лисиця, сірий заєць, ховрахи, хом'як, хом'ячок, полівки та ін. дрібні гризуни. Акліматизовано ондатру, фазана. У лісових насадженнях — олень, дика свиня, козуля, лось. З птахів — орли степовий та білохвостий, яструби, дрофа, сіра куріпка, перепілка, жайворонок та ін.; в плавнях Дніпра — качки, гуси, кулики, лисухи. З риб — осетрові, лящ, карась, сом, тараня, рибець, окунь, тюлька, камбала, бички та ін. У Х. о. 70 природно-заповідних об'єктів, у т. ч. держ. заповідники *Асканія-Нова* і *Чорноморський заповідник*, 5 держ. заказників (Бакайський, «Березові колки», Джарилгацький, Ягорлицький, урочище «Саги»).

Отара овець племрадгоспу «Червоний чабан» Каланчацького району.

Збирання кукурудзи на силос у колгоспі імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Генічеського району.

Херсонські кавуни перед відправкою. Гола Пристань.

Населення. Осн. населення — українці (76,7 %). Живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густота населення — бл. 42,3 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пд.-зх. райони. Міське населення становить 60 % (1984). Найбільші міста: *Херсон, Нова Каховка, Каховка, Генічеськ, Скадовськ, Цюрупинськ*.

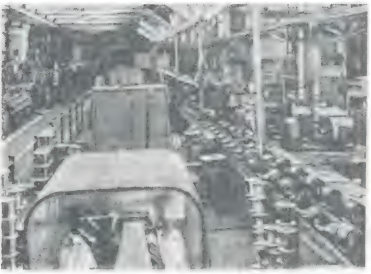

В одному з цехів Новокаховського електромашинобудівного заводу.

Прядильне виробництво Херсонського бавовняного комбінату імені XXVI з'їзду КПРС.

Народне господарство. У дореволюц. час Херсонщина була типовим агр. районом, що спеціалізувався на виробн. зерна (гол. чин. пшениці) в основному на експорт. Пром-сть була представлена переважно переробкою с.-г. сировини, суднобудуванням та виробн. нескладних с.-г. знарядь. Г-во сучасної Х. о.— розвинутий індустр.-агр. комплекс, що включає маш.-буд., нафтопереробну, легку та харчову пром-сть, багатогалузеве с. г. й осн. види транспорту.

Промисловість. Пром. потенціал області нараховує 176 пром. підприємств і об'єднань. Основу електроенергетики становлять *Каховська ГЕС* і Херсонська ТЕЦ. У структурі пром-сті на маш.-буд. і металообр. пром-сть припадає 30,6 % товарної продукції, легку — 23,1 %, харчову — 20,7 %, паливну — 10,5 % (1983). Серед галузей маш.-буд. і металообр. пром-сті провідними є суднобудування і судноремонт, які представлені херсонськими суднобуд. виробничим об'єднанням, суднобуд.-судноремонтним та суднорем. з-дами (випускають океанські танкери, суховантажні судна, контейнеровози, ліхтеровози, пасажирські теплоходи тощо), та с.-г. машинобудування (виробниче об'єднання *Херсонський комбайновий завод* імені Г. І. Петровського). У заг. обсязі пром. виробн. важливе місце займає продукція з-дів — карданних валів і електромашинобудівного (Херсон), електрозварювального устаткування (Каховка), електромашинобудівного (Нова Каховка), машинобудівного (Берислав) та ін. У Херсоні працюють нафтопереробний з-д та один з найбільших в СРСР з-д скловиробів, у Цюрупинську — целюлозно-паперовий з-д. З галузей легкої пром-сті найрозвинутіші текстильна (*Херсонський бавовняний комбінат* імені XXVI з'їзду КПРС). Підприємства швейної, взут., трикотажної та ін. галузей (Херсон, Генічеськ, Цюрупинськ). У структурі харч. пром-сті провідною галуззю є консервна (*Херсонський консервний комбінат*, Херсонський консервний завод ім. 8 Березня); розвинуті також виноробна, молочна, маслосироробна (20 з-дів: Скадовськ, Берислав, Генічеськ, Херсон), м'ясна (Нова Каховка, Новотроїцьке), борошномельно-круп'яна, рибна (Херсон, Генічеськ) та ін. галузі. На базі запасів місц. сировини зростає виробн. буд. матеріалів: з-ди залізобетонних виробів та вапнові (Херсон, Нова Каховка, Каховка, Біла Криниця, Архангельське), домобуд. комбінати (Херсон, Нова Каховка).

Сільське господарство Х. о. характеризується розвинутим зерновим г-вом у поєднанні з овочівництвом, баштанництвом, виноградарством, садівництвом і тваринництвом м'ясо-мол. напряму. С. г. області добре забезпечене технікою (табл.).

На кін. 1983 в області було 147 колгоспів, 145 радгоспів, 28 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 18 об'єднань райсільгосппхімії. В області 2190 тис. га земель, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і орг-цій, з них 1964 тис. га — під с.-г. угіддями, в т. ч. 1745 тис. га орних земель, 170 тис. га сіножатей і пасовищ. Збільшуються площі зрошуваних і обводнюваних земель (*Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України, *Інгулецька зрошувально-обводнювальна система, Каховська зрошувальна система, Краснознам'янська зрошувальна система*). Площа зрошуваних земель 1983 становила 397,1 тис. га. Провідні зернові культури — озима пшениця, кукурудза, ячмінь, зернобобові, рис, просо. Значні площі під тех. культурами — соняшником, рициною. Серед кормових — кукурудза, люцерна, кормові коренеплоди. На поливних землях — овочівництво. В області розвинуте баштанництво (23,2 тис. га). Площа плодово-ягідних насаджень (яблуні, груші, айва, черешні) 1983 становила 15,6 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 9,6

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах
(тис. шт.)

	1983
Трактори (фіз. одиниць)	16,7
Зернозбиральні комбайни	4,9

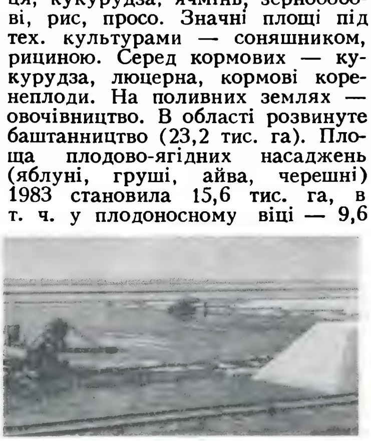

Добування солі на Генічеському солепромислі.

тис. га, виноградників відповідно 26,7 тис. га і 19,4 тис. га. Осн. галузі тваринництва — скотарство м'ясо-мол. напряму, свинарство, тонкорунне вівчарство та птахівництво. Рибальство на Чорному і Азовському морях, Дніпрі й Інгульці. Шовківництво, рибництво. Кормовою базою тваринництва є польове кормовиробництво (багаторічні трави, кормові буряки), продукція комбікормової пром-сті (19 з-дів, 1984), відходи харч. пром-сті. Осн. породи: великої рогатої худоби — червона степова; свиней — укр. степова біла, укр. степова ряба і велика біла; овець — асканійська тонкорунна. В області діють 23 спец. г-ва по виробн. яловичини, 32 — свинини, 99 — молока, 17 — по вирощуванню нетелів, 24 — по виробн. яєць і м'яса птиці, 2 птахофабрики, 15 птахоінкубаторних станцій.

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування 1983 становила 456 км. Територією області проходять залізничні лінії: Херсон — Дніпропетровськ, Херсон — Джанкой — Сімферополь, Херсон — Миколаїв, Федорівка — Каховка — Снігурівка. Загальносоюзне значення має мор. транспорт — Херсонський мор. порт (див. *Херсонський порт*), Скадовський, Генічеський. Судноплавство по Дніпру (Херсонський річковий порт, порти у Новій Каховці та Голій Пристані). Довж. автомоб. шляхів — 5,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,5 тис. км. Автомагістралі: Москва — Сімферополь, Ростов-на-Дону — Одеса — Рені, Каховка — Генічеськ та ін. Аеропорт у Херсоні. Територією області проходять траси аміакопроводу Тольятті — Одеса, газопроводу Шебелинка — Одеса.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області за 1976—83 становили (у порівнянних цінах) 4313 млн. крб., у т. ч. 1983— 561 млн. крб. Діють 102 держ. і кооп. та 35 міжгосп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій. За 1976—83 держ. і кооп. підприємства і орг-ції, колгоспи і населення збудували 4395 тис. м² житл. площі, у т. ч. 1983 — 531 тис. м².

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1983 в області було 5,2 тис. підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі й громад. харчування 1983 зріс проти 1975 в 1,4 раза. Підприємств побутового обслуговування було 1681, у т. ч. в сільс. місцевості — 678. Обсяг реалізації побутових послуг населенню 1983 зріс проти 1975 в 1,7 раза.

Охорона здоров'я. У 1983 в області було 15,1 тис. лікарняних ліжок (124,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали бл. 4,0 тис. лікарів (33,1 лікаря на 10 тис. ж.). У Х. о. 119 жіночих консультацій, дит. поліклінік та амбулаторій. Курорти — *Гола Пристань, Скадовськ,* курортна місцевість — *Арабатська Стрілка.*

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 586 загальноосв. шкіл

Пам'ятник російському флотоводцю адміралу Ф. Ф. Ушакову в Херсоні. Скульптори П. Кравченко і А. Чубін. 1957.

До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Будівля першої на Україні гідроелектростанції, споруджена 1928, — пам'ятка соціалістичного будівництва.
2. Багатошарове поселення мідного та раннього бронзового віку 3—2-го тис. до н. е.
3. Городище 3—2 ст. до н. е.
4. Городище пізньоскіфського часу.
5. Городище пізньоскіфського часу.
6. Городище сарматського часу.
7. Місце, де 1709—11 розміщувалася Кам'янська Січ. Залишки кладовища запорізьких козаків.
8. Городище пізньоскіфського часу.
9. Городище сарматського часу.
10. Пам'ятка архітектури — Введенська церква 1726.
11. Братська могила рос. воїнів, які загинули в роки *Кримської війни 1853—56.*
12. Історичний музей.
13. Городище сарматського часу.
14. Пам'ятка архітектури — Григоріє-Бізюків монастир 18 ст.
15. Сарматське городище 3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е.
16. Городище сарматського часу.
17. Городище сарматського часу.
18. Пам'ятник героям громадян. війни «Легендарна тачанка» на місці прориву Червоною Армією лінії укріплення врангелівських військ 1920.
19. Обеліск на кургані, де 1920 містився командний пункт В. К. Блюхера.
20. Пам'ятник танкістам, які загинули 1943 в боях за визволення Каховки від нім.-фашист. загарбників.
21. Пам'ятник М. В. Фрунзе.
22. Пам'ятник В. К. Блюхеру.
23. Музей історії міста.
24. Пам'ятник першим комсомольцям Херсона.
25. Братські могили борців за владу Рад.
26. Могила Невідомого солдата.
27. Монумент (танк Т-34) на честь рад. воїнів — визволителів Херсона від нім.-фашист. загарбників.
28. Пам'ятний знак «Бронекатер» на честь моряків Дунайської флотилії, які героїчно захищали Херсон у серпні 1941.
29. Пам'ятний знак на честь військ 3-го Українського фронту, які форсували Дніпро в березні 1944.
30. Братські могили жертв фашизму.
31. Пам'ятник Герою Рад. Союзу М. М. Суботі, який загинув під час визволення Херсона від нім.-фашист. загарбників 1944.
32. Пам'ятник Карлу Марксу.
33. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
34. Пам'ятник О. В. Суворову.
35. Пам'ятник адміралу Ф. Ф. Ушакову.
36. Пам'ятник рад. держ. і парт. діячеві О. Д. *Цюрупі.*
37. Пам'ятник керівникові підпільної комсомольсько-молодіжної орг-ції *«Патріот Батьківщини»* Герою Рад. Союзу І. О. *Кулику.*
38. Обеліск на честь англ. лікаря Джона Говарда, який брав активну участь у ліквідації епідемії тифу в Херсоні в кін. 18 ст.
39. Місце народження рос. рад. письменника Б. А. *Лавреньова.*
40. Місце поховання рос. держ. і військ. діяча Г. О. *Потьомкіна.*
41. Пам'ятник першим корабелам Чорноморського флоту.
42. Пам'ятки архітектури: фортеця 18—19 ст., Греко-Софійська церква 1780.
43. *Херсонський краєзнавчий музей.*
44. Херсонський художній музей імені О. О. Шовкуненка.
45. Місце народження рад. держ. і парт. діяча О. Д. Цюрупи. Будинок-музей О. Д. Цюрупи. Пам'ятник О. Д. Цюрупі.
46. Пам'ятник на могилі голови Дніпровського райкому В. С. Птахова і члена ревкому Т. Є. Кожущенка, які загинули в боротьбі за Рад. владу 1919.
47. Могила російського винахідника в галузі електротехніки Ф. А. *Піроцького.*

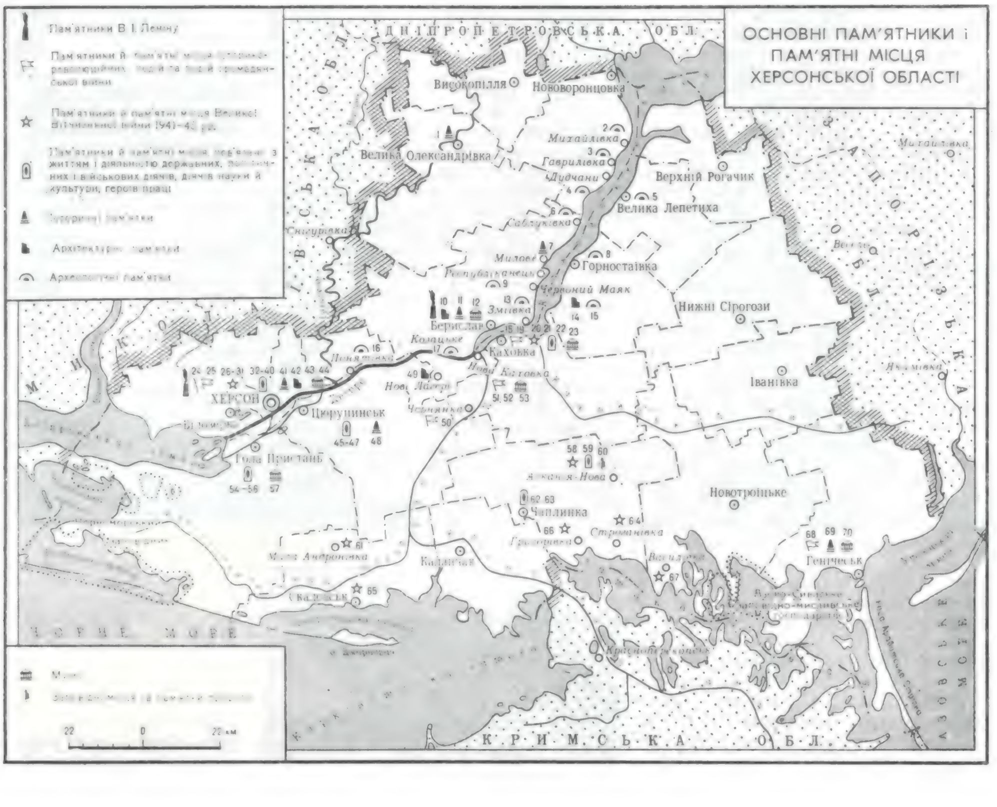
ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛ.
ЗАПОРІЗЬКА ОБЛ.
МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛ.
КРИМСЬКА ОБЛ.
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Висококопілля
Нововоронцовка
Велика Олександрівка
Михайлівка
Гаврилівка
Дудчани
Верхній Рогачик
Велика Лепетиха
Саблуківка
Снігурівка
Милове
Республіканець
Горностаївка
Червоний Маяк
Змiївка
Берислав
Нижні Сірогози
Козацьке
Понятівка
Каховка
Нова Каховка
Нові Лагері
ХЕРСОН
Цюрупинськ
Чорнянка
Іванівка
Гола Пристань
Асканія-Нова
Новотроїцьке
Чаплинка
Строгонівка
Григорівка
Мала Андронівка
Каланчак
Скадовськ
Генічеськ
Якимівка
Красноперекопськ
Археологічні пам'ятки
Музеї
22 0 22 км

(197 тис. учнів), 41 муз. школа, 18 серед. спец. навч. закладів (21,7 тис. учнів), 24 профес.-тех. уч-ща (12,5 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади: *Херсонський індустріальний інститут, Херсонський педагогічний інститут* імені Н. К. Крупської, *Херсонський сільськогосподарський інститут* імені О. Д. Цюрупи (14,0 тис. студентів) та вечірній філіал *Миколаївського кораблебудівного інституту*. Працюють *Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут* з комплексним селекційним центром по рослинництву в умовах зрошення, Пд.-українська машиновипробувальна станція — у Херсоні, *Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» в смт Асканія-Нова Чаплинського р-ну та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. В області діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1959), художників (з 1971), журналістів (з 1957), архітекторів (з 1961), два театри — *Херсонський український музично-драматичний театр* і *Херсонський театр ляльок,* обл. філармонія. В Х. о. 604 масові б-ки (фонд — 9,2 млн. одиниць зберігання), 647 клубних закладів, 862 кіноустановки з платним показом, 3 держ. музеї: *Херсонський краєзнавчий музей,* Херсонський художній музей імені О. О. Шовкуненка, музей-заповідник «Асканія-Нова»; 158 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. При культурно-осв. закладах — 5,4 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 86,4 тис. аматорів, 60 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них — нар. самодіяльний ансамбль «Молодість» Новокаховського палацу культури, «Веселі ложкарі» Херсонського будинку культури профтехосвіти, «Зіронька» Палацу культури і техніки текстильників, лауреат Республіканської комсомольської премії імені М. Островського танцювальний ансамбль «Веселі чобітки» Херсонського палацу піонерів і школярів та ін. Серед позашкільних закладів — 27 палаців і будинків піонерів, 13 станцій юних техніків, клуб юних моряків, 32 дит. спорт. школи та ін. Працює вид-во «Наддніпрянська правда». Виходять дві обл. газети — «*Наддніпрянська правда*» та «Ленінський прапор», одна міська, одна міськрайонна, 17 районних. Обл. к-т по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Херсоні. Трудящі Х. о. підтримують дружні зв'язки з трудящими області Зала УНР, Шуменського округу НРБ.

48. Місце, де 1711—28 була *Олешківська Січ*.
49. Пам'ятка архітектури — Корсунський монастир 18 ст.
50. Обеліск на честь бійців 4-го Латиського полку Латиської стрілецької дивізії, які загинули в боротьбі за Рад. владу 1920.
51. Обеліск на передньому краю оборони *Каховського плацдарму*.
52. Пам'ятник героям громадянської війни.
53. Картинна галерея.
54. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу генерал-майора авіації П. О. *Покришева*. Погруддя на могилі П. О. Покришева.
55. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці, новатора с.-г. виробництва М. А. *Браги*.
56. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці І. І. Стрельченка.
57. Музей природи *Чорноморського заповідника*.
58. Пам'ятник рад. парашутистам, розстріляним гітлерівцями 1941.
59. Погруддя академіка ВАСГНІЛ М. Ф. *Іванова*.
60. Державний заповідник «*Асканія-Нова*». Асканійський дендропарк і зоопарк.
61. Пам'ятник партизанам, які загинули в бою з нім.-фашист. загарбниками 1941.
62. Місце народження укр. рад. письменника-драматурга М. Г. *Куліша*.
63. Погруддя Героя Рад. Союзу І. Д. *Кудрі*.
64. Меморіальний комплекс на братських могилах воїнів Червоної Армії, які загинули під час форсування Сиваша 1920, і рад. воїнів, які загинули 1943 в боях проти нім.-фашист. загарбників. У комплексі — могили А. Т. Петренка — провідника військ через Сиваш 1920 та І. І. Оленчука — провідника військ через Сиваш 1920 і 1943.
65. Пам'ятний знак на честь Скадовської авіаційної групи, яка відіграла важливу роль у боях з нім.-фашист. загарбниками.
66. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1943 під час штурму Перекопу.
67. Місце переправи рад. військ через Сиваш 1943—44.
68. Меморіальна дошка на честь відбиття Червоною Армією денікінського морського десанту 1919.
69. Монумент «Дружба» на честь дружби укр. і груз. народів.
70. Краєзнавчий музей.

Пам'ятник танкістам, які загинули 1943 у боях за визволення Каховки. 1977.

Тер. області багата на істор., археол., етногр. і архітектурні пам'ятки. 7348 пам'яток історії і культури взято д-вою під охорону. На Херсонщині чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Херсонської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. К., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник К., 1983.

А. М. Гіренко.

ХЕРСО́НСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — більшовицька організація, що виросла з марксистських гуртків, які утворилися в 90-х рр. 19 ст. у Херсоні. Активну участь у створенні їх брав О. Д. *Цюрупа*. Після І з'їзду РСДРП (1898) на основі цих гуртків було утворено с.-д. групу. В листопаді 1902 організовано Херсон. к-т РСДРП, який незабаром заявив про свою солідарність з «*Искрой*». У листопаді 1905 утворений Херсон. губ. к-т сільських орг-цій РСДРП, який керував с.-д. орг-ціями, створеними в Олешках, Хорлах, Верхньому Рогачику, Каховці. В роки реакції масові арешти призвели до ослаблення роботи орг-ції. Після Лютн. революції 1917 у Херсоні було утворено об'єднану орг-цію РСДРП, більшовицька частина якої з червня підтримувала зв'язок з ЦК РСДРП(б). У вересні 1917 більшовики міста виділилися в самостійну орг-цію (на поч. жовтня налічувала 120 чол.). В грудні 1917 більшовики здобули більшість у Херсонській Раді робітничих і солдатських депутатів, очолили боротьбу за встановлення у Херсоні влади Рад.

Б. І. Корольов.

ХЕРСО́НСЬКА ЧЕТВЕ́РТА ПЕРЕСУВНА́ УКРАЇ́НСЬКА О́ПЕРА — укр. оперний театр. Засн. 1930 в Херсоні. В організації театру брав участь П. *Козицький*. У репертуарі — твори М. Лисенка, А. Вахнянина, П. Чайковського, О. Бородіна, Ш. Гуно. Театр гастролював у містах України, 1931 припинив діяльність.

П. К. Медведик.

ХЕРСО́НСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ робітників і солдатів у Херсоні проти австро-німецьких окупантів. 20.III повстанці під керівництвом місцевої більшовицької організації вигнали окупаційні війська з Херсона і взяли владу в свої руки. На допомогу повстанцям прийшли загін чорноморських матросів на чолі з О. В. *Мокроусовим* і червоногвардійці Одеси. Майже три тижні точилися бої між повстанцями і переважаючими силами окупантів. Лише 5.IV після запеклих барикадних боїв повстанці залишили Херсон і відійшли на лівий берег Дніпра.

ХЕРСО́НСЬКИЙ БАВОВНЯ́НИЙ КОМБІНА́Т імені XXVI з'їзду КПРС — підприємство текстильної пром-сті. Буд-во почато 1952. Першу чергу комбінату введено в дію 1961, другу — 1964. До складу комбінату входять три прядильно-ткацькі, оздоблювальна та прядильна фабрики.

Комбінат випускає пряжу з бавовняного, штапельного, а також штучного й синтетичного волокна, тканини (білизняні, платтяні, ворсові, портьєрні, меблево-декоративні, махрові, плащові), товари нар. споживання. Х. б. к. нагороджено орденом Леніна (1966).

П. В. Сакович.

ХЕРСО́НСЬКИЙ ІНДУСТРІА́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1957 у Херсоні як учбово-консультаційний пункт Київ. технологічного ін-ту легкої пром-сті, з 1980—Х. і. і. В інституті (1984) 7 факультетів: технології прядіння і якості, механіко-технологічний, машинобудування, автоматики, економічний, вечірній і заочний. Є також підготовче відді-

Херсонська область. Пам'ятник героям громадянської війни в Новій Каховці. Скульптор М. Вронський. 1967.

Херсонська область. Пам'ятник радянським парашутистам, розстріляним гітлерівцями наприкінці 1941 в Асканії-Новій. Скульптор М. Брацун. 1969.

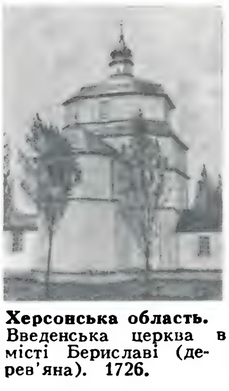
Херсонська область. Введенська церква в місті Бериславі (дерев'яна). 1726.

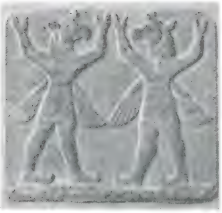

Хетти. Рельєф із зображенням двох геніїв. З міста Каркеміша. 8 ст. до н. е. Археологічний музей. Анкара.

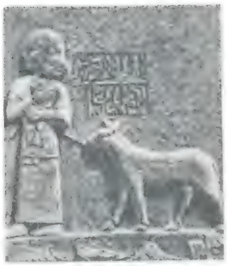

Хетти. Жінка з козою. Рельєф з міста Каркеміша. Базальт. 7 ст. до н. е.

лення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1983) 220 тис. одиниць зберігання. У 1983/84 навчальному році кількість студентів становила більш як 4,5 тис. За роки існування інститутом підготовлено понад 10 тис. спеціалістів.

В. Т. Грицак.

ХЕРСО́НСЬКИЙ КОМБА́ЙНОВИЙ ЗАВО́Д імені Г. І. Петровського — підприємство с.-г. машинобудування. Засн. 1887 як чавуноливарні майстерні; 1909 їх перетворено на з-д с.-г. машинобудування. На поч. 1920 з-д націоналізовано; 1923 йому присвоєно ім'я Г. І. Петровського. За довоєнні роки підприємство було реконструйовано. Освоєно випуск нафтодвигунів, рядних тракторних сівалок, тракторних борін і бавовнозбиральних машин. В 1934—41 з-д випускав локомобілі та вітродвигуни. В 1945 на підприємстві випущено першу післявоєнну продукцію — локомобілі, виробн. яких гривало до 1956. З 1956 Х. к. з. спеціалізований на випуску кукурудзозбиральних комбайнів «Херсонець», з 1965 освоєно випуск техніки для меліорації й зрошуваного землеробства (дощувальні установки та агрегати). З 1981 на базі з-ду організовано виробниче об'єднання «Херсонський комбайновий завод» імені Г. І. Петровського. Х. к. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

М. К. Афанасьєв.

ХЕРСО́НСЬКИЙ КОНСЕ́РВНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство харчової промисловості. Введено в експлуатацію як завод 1932 проектною потужністю 70 млн. умовних банок плодоовочевих консервів на рік. У післявоєн. роки з-д значно розширено, оснащено найновішою технікою; 1964 його перетворено на комбінат, до складу якого ввійшли 2 спеціалізовані радгоспи. Х. к. к. переробляє щодоби понад 3 тис. т овочів і випускає до 3,5 млн. умовних банок консервів. Основна продукція: овочеві, фруктові та м'ясні консерви, томати, халва, харчові порошки. На Х. к. к. разом з радгоспом «Овочевий» вперше в СРСР застосовано комплексну індустріальну технологію вирощування, збирання й переробки томатів. Х. к. к. нагороджено орденом Леніна (1971).

В. І. Жураковський.

ХЕРСО́НСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Створений 1963 в результаті об'єднання Історичного музею (засн. 1890 В. І. *Гошкевичем*) та природознавчого (засн. 1899). Музей має відділи: природи, дорад. періоду, історії рад. суспільства 1917—45 та з 1946. В музеї зберігається бл. 103 тис. експонатів (1984), у т. ч. в експозиції — 10 тис. Серед експонатів — археол. знахідки з тер. краю, з розкопок *Ольвії* і *Березані*, матеріали про встановлення і зміцнення Рад. влади на Херсонщині, про героїзм трудящих у роки Великої Вітчизн. війни, їхню участь у соціалістичному і комуністичному будівництві. Музей має Каховський філіал, Бериславський і Генічеський відділи, меморіальний музей О. Д. Цюрупи в м. Цюрупинську.

Літ.: Херсонський краєзнавчий музей. Путівник. Одеса, 1971.

В. О. Краєв.

ХЕРСО́НСЬКИЙ НАФТОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д імені Серго Орджонікідзе. Будівництво почато 1935. Першу продукцію (бензин) одержано 1938. У післявоєнні роки завод відбудували на базі нового устаткування. Перша черга підприємства стала до ладу 1951. Основна сировина — нафта з нафтопроводу «*Дружба*». В 1983 на з-ді діяло 11 установок. Осн. продукція: зріджений газ, бензин різних марок, бітуми, кокс тощо.

І. О. Удовенко.

ХЕРСО́НСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Н. К. Крупської — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1917 на базі евакуйованого з м. Юр'єва (Тарту) учительського ін-ту. В 1924 вузу присвоєно ім'я Н. К. Крупської. В 1983/84 навч. р. у складі ін-ту 5 ф-тів: філол., фіз.-матем., підготовки вчителів загальнотех. дисциплін і праці, природничий, підготовки вчителів поч. класів, на яких навчалося 4,4 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 2,7 тис. Є заочне та підготовче відділення. Ін-т має обчислювальний центр, б-ку (300 тис. одиниць зберігання), 2 галузеві н.-д. лабораторії. За роки існування у вузі підготовлено понад 27 тис. спеціалістів. Серед його вихованців — 25 заслужених учителів УРСР та нар. учитель СРСР Ю. М. *Черненко*. В 1967 ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Є. П. Поліщук.

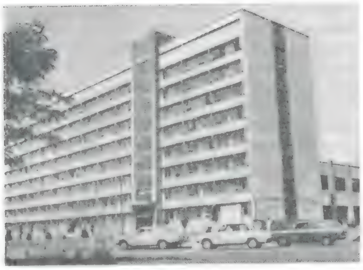

Херсонський педагогічний інститут імені Н. К. Крупської. Навчально-лабораторний корпус.

ХЕРСО́НСЬКИЙ ПОРТ. Розташований на правому березі Дніпра, за 25 км від Дніпровського лиману та за 96 км від Чорного м. Засн. 1778. Складається з морського і річкового (засн. 1946). Х. п. морський торговельний підпорядкований *Чорноморському морському пароплавству*. Приймає й обробляє значну кількість суден з експортно-імпортними і каботажними вантажами (цемент, бавовна, метал, боксити, зерно, буд. матеріали). Є елеватор, нафтобаза. Обслуговує щорічно понад 100 тис. пасажирів.

Х. п. річковий підпорядкований Головному управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. До складу порту входять 2 портопункти — Нова Каховка і Гола Пристань. Щороку судна порту перевозять бл. 4 млн. т вантажів та понад 10 млн. пасажирів.

В. Б. Крутевич, Е. О. Петров.

ХЕРСО́НСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. Д. Цюрупи — вищий навчальний заклад у системі М-ва с. г. СРСР. Розташований у Херсоні. Засн. 1928 на базі Херсонського землеробського училища (створене у 1874), перетвореного згодом в Херсонську вищу с.-г. школу, а потім (1920) в Херсонський с.-г. технікум, що діяв на правах вищої школи. В ін-ті (1984) 6 ф-тів: агрономічний; зооінженерний; гідромеліоративний; економічний; підвищення кваліфікації керівних кадрів; заочного навчання. Є 2 галузеві лабораторії, 1 учбово-дослідне г-во (заг. площа землі 7689 га, в т. ч. 1855 га зрошуваної). У 1983/84 навчалось 4406 студентів, в т. ч. 2350 заочно. Фонд бібліотеки — близько 300 тис. книг. Ін-т має аспірантуру. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1974).

В. О. Ушкаренко.

ХЕРСО́НСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1971. В репертуарі: «Я — курчатко, ти — курчатко» Ю. Чеповецького, «Блакитне цуценя» Д. Урбана, «Дивний Вовка» К. Жуковської, «Лісова казка» М. Шурінової, «Біла троянда» Ю. Юнгера.

ХЕРСО́НСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1936. Під час Великої Вітчизн. війни працював у Тадж. РСР, Кирг. РСР та Узб. РСР. У репертуарі: «Оргія» Лесі Українки, «Маклена Граса» М. Куліша, «Потомки запорожців» О. Довженка, «В степах України» О. Корнійчука, «Дума про любов» М. Стельмаха, «Таврія» за О. Гончаром, «Дороги, які ми вибираємо», «Вірність» М. Зарудного, «Майська ніч» за М. Гоголем, «Міщани» М. Горького, «Закон вічності» Н. Думбадзе, «Замок Броуді» за А. Кроніном. В театрі працювали: нар. арт. УРСР М. *Равицький*, Н. *Рудницька*, Г. *Лазарєв*, засл. діяч мист. Молд. РСР Д. *Бондаренко*. У складі трупи (1984): нар. арт. УРСР Л. Литвиненко, засл. артисти УРСР В. Галл-Совальська, І. Голубєв, Л. Карпенко-Гадзевич, В. Карпенко (з 1980 — гол. режисер), Г. Кузьменко, А. Манойло, М. Микуцький, А. Толок, В. Чорношкур, А. Щітка, засл. худож. УРСР В. Балаш (з 1963 — гол. художник).

Херсонський український музично-драматичний театр.

ХЕРСО́НСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1918 в Херсоні (на базі *Сагатовського І. Л. трупи*). В театрі працювали режисер І. *Сагатовський*, диригент П. Бойченко, концертмейстер С. Стручевський, актори В. *Варецька*, К. *Лучицька*, О. *Петрусенко*, Ю. *Шумський*, І. Селюк та ін. В репертуарі — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса, «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Ма-

руся Богуславка» М. Старицького. В 1922 театр припинив діяльність.
П. К. Медведик.

ХЕРСО́НСЬКИЙ ЦЕЛЮЛО́ЗНО-ПАПЕРО́ВИЙ ЗАВО́Д — підприємство целюлозно-паперової пром-сті. Розташований у м. Цюрупинську Херсон. обл. Буд-во почато 1958. Перша черга стала до ладу 1962; випускав небілену целюлозу з очерету. В 1964 на Х. ц.-п. з. вперше в СРСР розроблено і впроваджено у виробн. технологію одержання біленої сульфатної целюлози з малоцінної деревної породи — осики. У 1973—74 збудовано цех по виробн. фільтрувальних паперу та картону. У 1979 введено в дію цех по виготовленню паперу-основи для виробн. синтетичного шпону для меблевої пром-сті. *С. С. Вайханський.*

ХЕРУВИ́М (давньоєвр.)— в іудейській і християн. міфологіях один із дев'яти рангів *ангелів*.

ХЕРУ́СКИ (лат. Cherusci) — германське плем'я, що заселяло з 1 ст. до н. е. територію між Везером і Ельбою на Пн. від Гарцу. В 4 н. е. були підкорені Римом; визволилися в 9 внаслідок антирим. повстання герм. племен, очоленого *Армінієм.* В 4 ст. були підкорені *саксами* й асимілювалися ними.

ХЕ́РШІ (Герші; Hershey) Алфред Дей (н. 4.XII 1908, Лансінг, шт. Мічіган) — амер. вірусолог, член Амер. академії мистецтв і наук, Нац. АН США (з 1958). У 1930 закінчив Мічіганський ун-т. Доктор філософії (з 1934). У 1934—50 викладав бактеріологію у Вашінгтонському ун-ті. З 1950 працював в ін-ті Карнегі (з 1962 — директор). Осн. праці з генетики *бактеріофагів,* хімії вірусної ДНК. Побудував першу *генетичну карту хромосом* бактеріофагів (разом з амер. ученим Р. Ротманом). У 1952 Х. разом з М. Чейзом показав, що матеріальним носієм спадковості бактеріофага є його ДНК. Виявив у процесі розмноження бактеріофага після стадії відтворення фагової ДНК стадію синтезу фагового білка. Кімберівська премія з генетики, 1965. Нобелівська премія, 1969 (разом з М. *Дельбрюком* і С. *Лурія*).

ХЕТАГУ́РОВ Коста (Костянтин) Леванович [друкувався під ім'ям Коста; 3 (15).X 1859, с. Нар, тепер Алагірського р-ну Пн.-Осет. АРСР — 19.III (1.IV) 1906, Георгієвсько-Осетинське Кубан. обл., тепер с. ім. Коста Хетагурова Карач.-Черкес. а. о.; похований у Владикавказі, тепер Орджонікідзе] — осетин. поет і художник, громад. діяч, революц. демократ. Основоположник осетин. л-ри і живопису. Навчався в петерб. АМ (1881—85). Писав осет. і рос. мовами. У публіцистичних статтях порушив проблеми соціально-екон. та культур. життя осетинів та ін. народів Пн. Кавказу. Осн. тема віршів і поем Х. — доля трудового народу («Пісня бідняка», 1898; «Мати сиріт», «Кубади», обидві — 1899; рос. мовою — поеми «Фатіма», 1889; «Перед судом», 1893). В поезіях «Тривога», «Не докоряй мені» (1893) писав про волю, про необхідність революц. повалення самодержавства. Осн. збірка поезій рідною мовою — «Осетинська ліра» (1899). Автор байок, п'єс, оповідань, нарисів. Створив жанрові картини, пейзажі, портрети. Деякий час жив на Україні — в Херсоні та Очакові (1899—1900 відбував заслання). Х. з повагою ставився до українського народу, його культури («Театр», «На чужині»), популяризував творчість Т. Шевченка, М. Кропивницького. В м. Орджонікідзе відкрито музей Х., 1955 йому споруджено пам'ятник.

Тв.: Укр. перекл.— Осетинська ліра. К., 1950; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1959—61; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974; Осетинская лира. М., 1977. *Літ.:* Луценко І. А. Хетагуров і Україна. Херсон, 1961; Еремеева Н. М., Дубовик Н. Г. Коста Хетагуров. Библиографический указатель. Орджоникидзе, 1979. *М. М. Плісецький.*

К. Хетагуров.

ХЕ́ТТИ — народ, який населяв з кін. 3 — поч. 2-го тис. до н. е. до кінця 8 ст. до н. е. центр. частину Малої Азії. Деякі вчені вважають, що Х. переселилися до Малої Азії через Кавказ або через Балканський п-ів, інші — що Х. належали до давнього населення Малої Азії. На межі 3 і 2-го тис. до н. е. Х. перебували на стадії розкладу родового ладу. Осн. заняттям Х. було скотарство, значна увага приділялася садівництву і виноробству. За хеттського царя Анітта (бл. 18 ст. до н. е.), який завоював м. Неса і Хаттусас, почалося об'єднання областей Анатолії. Остаточно д-ва Х. склалася за Лабарна (1680—1650 до н. е.), коли володіння Х. досягли узбережжя Чорного м. За правління Мурсілі I (1620—1590 до н. е.) військ. могутність Х. досягла найбільшого піднесення. В 1595 до н. е. Х. захопили і пограбували *Вавілон.* Після смерті Мурсілі I протягом 100 років у д-ві Х. точилася міжусобна боротьба. В 16 ст. до н. е. було складено хеттські закони. В 14 — на поч. 12 ст. до н. е. на чолі хеттської д-ви були *хурити.* Цар Суппілуліума I (поч. 14 ст. до н. е.) підкорив державу *Мітанні* і зробив своїм васалом *Угаріт.* З кін. 14 ст. до н. е. д-ва Х. і Єгипет почали боротьбу за перевагу в Передній Азії. За договором 1280 до н. е. вони поділили між собою Сірію і *Фінікію.* В кін. 13 — на поч. 12 ст. до н. е. проти д-ви Х. виступила коаліція д-в (Ахіява, Арцава та ін.). Переселення на Сх. «народів моря» (*ахейців, філістимлян* та ін.) стало поштовхом до падіння д-ви Х. В кін. 12 ст. до н. е. цар *Ассірії* Тіглатпаласар I підкорив д-ву Х. Окремі хеттські князівства існували до кін. 8 ст. до н. е. і були остаточно поглинуті Ассірією. Х. розчинилися пізніше серед *фрігійців* та арамеїв.

Мистецтво Х. пов'язане з худож. традиціями країн Малої Азії. До протохеттського періоду належать золоті, бронзові й мідні штандарти-емблеми, статуетки з зображенням тварин (2-а пол. 3-го тис. до н. е.), монохромна й поліхромна кераміка. В 2-му тис. до н. е. на мист. Х. вплинули давньоєгип. та шумеро-вавілонська культури. Будинки оздоблювали рельєфами. Розвинулася й кругла скульптура (зображення левів, сфінксів на будинках у Хаттусасі, 15—12 ст. до н. е. тощо). В серед. 9—6 ст. пізньохеттське мистецтво втрачає своєрідність. Про мову Х. див. *Хеттська ієрогліфічна мова, Хеттська мова.*

О. М. Мальований (історія), *Л. М. Сак* (образотворче мистецтво).

ХЕ́ТТО-ЛУВІ́ЙСЬКІ МО́ВИ, анатолійські мови — група *мертвих мов* індоєвропейської сім'ї. Були поширені на тер. Малої Азії та прилеглих районів у 2—1-му тис. до н. е. До Х.-л. м. належать *хеттська мова,* лувійська клинописна мова; *хеттська ієрогліфічна мова,* палайська, лікійська, лідійська, карійська та ін. мови. Вивчення пам'яток Х.-л. м. має важливе значення для індоєвроп. порівняльно-істор. мовознавства.

Літ.: Древние языки Малой Азии. Пер. с нем. М., 1980.

ХЕ́ТТСЬКА ІЄРОГЛІФІ́ЧНА МО́ВА, лувійська ієрогліфічна мова — *мертва мова,* яка була поширена в Малій Азії. Належить до *хетто-лувійських мов* індоєвроп. сім'ї. Відома з пам'яток хеттського ієрогліфічного письма. Написи Х. і. м. з Малої Азії датуються 14—13 ст. до н. е., з Пн. Сірії — 10—8 ст. до н. е.

Літ.: Дунаевская И. М. Язык хеттских иероглифов. М., 1969.

ХЕ́ТТСЬКА МО́ВА, хеттська клинописна мова, несійська мова — мова *хеттів.* Належить до вимерлих *хетто-лувійських мов* індоєвроп. сім'ї. Початок дослідженню Х. м. поклав чес. учений Б. *Грозний,* який 1915 дешифрував клиноподібні написи Х. м. і довів, що вона належить до індоєвроп. мов. В історії розвитку Х. м. виділяють три періоди: давній (18—16 ст. до н. е.), середній (15 — поч. 14 ст. до н. е.) та новий (14 — поч. 12 ст. до н. е.). Унікальним архаїчним явищем, властивим Х. м., є збереження ларингального звука (див. *Ларингальна теорія*).

Літ.: Иванов В. В. Хеттский язык. М., 1963; Фридрих И. Краткая грамматика хеттского языка. Пер. с нем. М., 1952.

ХЕФЕ́Й — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Аньхой. Розташований на р. Фейшуй. Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. Бл. 350 тис. ж. (1971). Під-

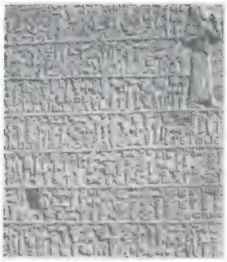

Хеттська ієрогліфічна мова. Напис хеттським ієрогліфічним письмом на камені. 9 ст. до н. е

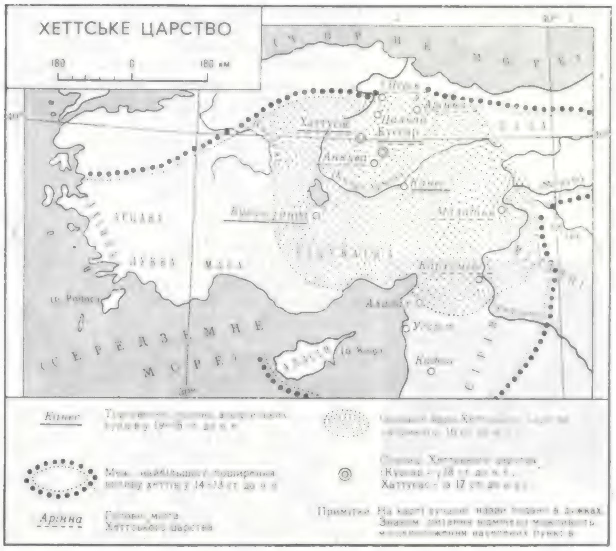

приємства машинобудівної, металург. (чорної й кольорової), хім., бавовняної, шкіряної та харчосмакової (рисоочисної, олійницької) пром-сті. Університет.

ХЕФРЕ́Н (грец. Χεφρήν), Хафра — єгип. фараон IV династії кін. 27 — поч. 26 ст. до н. е. Син або брат *Хеопса,* продовжувач його деспотичної політики (за характеристикою *Геродота*). *Піраміда* Х. в Гізі — друга за величиною (вис. 143,5 м).

Х'Е́ЛЛАНН (Kielland) Александр Ланге (18.II 1849, Ставангер — 6.IV 1906, Берген) — норв. письменник. Перша зб. оповідань — «Новелети» (1897). Започаткував критичний реалізм у норв. новелістиці. В дилогії «Гарман і Ворше» (1880), «Шкіпер Ворше» (1882), трилогії «Отрута» (1883), «Фортуна» (1884), «Свято Іванового дня» (1887), романі-памфлеті «Якоб» (1891) критикував норв. бурж. кола, протиставляв їм здорові сили простого народу.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1958.

Є. А. Жежерун.

Р. О. Хилько.

ХИЖА́ЦТВО — форма взаємовідносин між організмами різних видів, з яких один (хижак) поїдає іншого (жертву), на якого він спочатку нападає і якого вбиває. Х. відіграє важливу роль у регулюванні кількісного складу *популяцій.* Див. також *Симбіоз, Паразитизм, Коменсалізм.*

ХИЖДЕ́У (Хашдеу) Александру (30.XI 1811, с. Мізюринці, тепер Шумського р-ну Тернопільської обл.— 9.XI 1872, м. Хотин, похований в с. Керстенці, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.) — молд. письменник і вчений, почесний член Рум. АН (1870). Писав рос. мовою. Навчався в Харків. ун-ті (1829—32). Вчителював у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Хотині. Поезія Х. сповнена глибокими патріотичними почуттями й уславленням рос.-укр.-молдавської дружби. У повісті «Дука» (1830) відтворив істор. події в Молдавії 17 ст. Один з перших дослідників філос. і поетичної творчості Г. *Сковороди* та збирачів укр. і молд. фольклору.

С. В. Семчинський.

ХИ́ЖІ ЗВІ́РІ (Carnivora) — ряд ссавців підкласу *плацентних.* Об'єднує переважно ссавців, пристосованих до живлення тваринною їжею, окремі (напр., ведмеді, борсуки) використовують рослинні корми. Тіло Х. з. від видовженої гнучкої форми до масивної валькуватої, довж. від 26 см (ласка) до 317 см (тигр), маса відповідно від 100 г до 850 кг. Кінцівки стопохідні, напівстопохідні або пальцехідні, *кігті* у деяких видів втяжні. *Зуби* добре диференційовані, змінюються один раз за життя; найсильніше розвинені ікла, характерні т. з. хижі зуби — останній верхній передкутній і перший нижній кутній, за допомогою яких тварини розривають м'ясо. Х. з. поширені по всій земній кулі, в Австралію завезені людиною. Відомо 240 видів, яких об'єднують у 7 родин: *котячі, віверові, гієнові, собачі, ведмедеві,* єнотові, *куницеві.* У фауні СРСР є представники всіх родин, крім віверових, в УРСР з род. котячих — 4 види, собачих — 4 види, ведмедевих — 1 вид, куницевих — 11 видів. Серед Х. з. чимало хутрових звірів (*соболь, куниця, норка, видра звичайна, песець, калан, лисиця* та ін.), які є об'єктами промислу або звірівництва. Багато видів, які винищують шкідливих у с. г. тварин,— корисні. Окремі (*вовк, рись* та ін.) завдають подекуди шкоди тваринництву і мисливському г-ву. Деякі види (*тигр, гепард, червоний вовк* та ін.) стали рідкісними і перебувають під загрозою зникнення; в різних країнах вони включені у *Червоні книги* та взяті під охорону закону.

О. П. Корнєєв

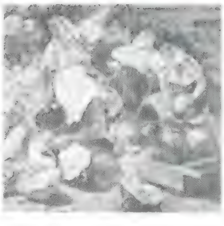

Т. О. Хитрова. Силос іде. Фрагмент. 1957. Харківський художній музей.

ХИ́ЖІ ПТАХИ́, соколоподібні (Falconiformes) — ряд *птахів.* Тіло (довж. від 30 см до 1 м, маса від 60 г до 12 кг) струнке, оперення щільне, бурих, сірих і чорних кольорів, іноді з білим. Дзьоб гострий, гачкоподібно загнутий донизу, при основі надзьобка є восковиця — ділянка голої шкіри, на якій розташовані ніздрі. С. поширені майже по всій земній кулі, крім Антарктиди. Населяють різноманітні ландшафти; осілі або перелітні птахи. Живляться дрібними ссавцями, птахами, *скопа* — рибою, деякі безхребетними тваринами, окремі — падлом, 2 види — плодами дерев. С. властива *моногамія.* Відкладають 1—2 (великі види) або 4—7 яєць. Насиджують обидва птахи пари протягом 28—55 діб. *Нагніздні птахи.* Статевозрілими стають великі види на 3—4-й рік, дрібні та середні — на 2 рік життя. Ряд включає 2 підряди: американські *грифи* (Cathartae) та справжні хижі птахи (Falcones), що об'єднують 5 родин з 81 родом і понад 270 сучас. видами. У фауні СРСР, у т. ч. УРСР, 3 родини підряду справжніх хижих птахів: *яструбові,* соколові (Falconidae) та скопові (Pandionidae).

В. М. Зубаровський.

ХИЖНЯ́К Антон Федорович [н. 25.XI (8.XII) 1907, с. Зачепилівка, тепер с-ще міського типу Зачепилівського р-ну Харківської обл.]— укр. рад. письменник. Член КПРС з 1932. Закінчив Харків. пед. ін-т (1941). Був гол. редактором «Літературної газети» (1950—61). Друкуватися почав 1927. Автор історичних романів «Данило Галицький» (1951), «Крізь століття» (1982), повістей «Тамара» (1959), «Невгамовна» (1961), «Онуки спитають» (1963), «Нільська легенда» (1965, Міжнародна премія ім. Г. А. Насера, 1973), «Київська прелюдія» (1977) та ін., збірок оповідань і нарисів, п'єси «На велику землю» (1949). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1977.

Г. О. Бандура.

ХИЖНЯ́К Микола Антонович (н. 18.V 1929, с. Черкаська Лозова, тепер Дергачів. р-ну Харків. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1969), професор (з 1969). Член КПРС з 1957. Закінчив (1952) Харків. ун-т. З 1953 працює у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР. Наук. праці — з електродинаміки, радіофізики, фізики твердого тіла, фіз. електроніки і радіоелектроніки. Держ. премія СРСР, 1979.

ХИЛЬКО́ Раїса Олексіївна (н. 21.IX 1950, Дніпропетровськ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1976. В 1968 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. Відтоді — в Київ. театрі опери та балету. Партії: Одетта-Оділлія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Раймонда («Раймонда» Глазунова), Жізель («Жізель» Адана), Егіна («Спартак» Хачатуряна), Ольга («Ольга» Станковича).

ХИМЕ́РА (Χίμαιρα) — 1) У грец. міфології страховище з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона. За Гесіодом — породження *Тіфона* та Єхидни, що мало три голови: лева, кози й дракона. 2) Переносно Х.— витвір хворобливої уяви, фантастична, нездійсненна мрія. Іл. див. до ст. *Міфологія,* т. 7, с. 432—433.

ХИМЕ́РИ в біології — організм або його частина, що складається з генетично різнорідних ділянок тканин або клітин. Можуть виникати штучно — при пересаджуванні органів, тканин або клітин (напр., у рослин — прищепні Х.; у тварин — алофенні миші, одержані внаслідок *толерантності* імунологічної; у людини — двояйцеві близнюки є кров'яними Х.), спонтанно — при порушенні *мітозу* або в результаті виникнення *мутацій* (напр., у плодових мушок дрозофіл іноді частина ока має червоні фасетки, а частина — білі) тощо. Нащадки Х. відповідають *генотипу* клітин, з яких вони походять. Методи *генетичної інженерії* дають змогу конструювати молекулярно-генетичні Х., напр. Х. *плазмід,* що являють собою *гібрид* плазмід бактерій та дезоксирибонуклеїнової кислоти *хромосом* іншого організму і мають властивості того й іншого. Вперше термін «химери» застосував нім. ботанік Г. Вінклер (1907).

Ю. М. Александров.

ХИМЕРОПОДІ́БНІ (Chimaeriformes) — ряд морських *хрящових риб.* Тіло видовжене. Зябрових щілин 5, з них 4 вкриті згортками шкіри. Зуби у вигляді жуйних пластинок. *Хорда* вкрита численними вапняковими кільцями. *Глибоководні тварини.* Живляться молюсками, рибою та ін. З сучас. родини: звичайні Х. (Chimaeridae), довгорилі Х. (Rhynochimaeridae), гачкорилі Х. (Callorhynchidae); поширені в Атлантичному, Індійському і Тихому океанах та океанічних водах Пд. півкулі. В СРСР, в зх. частині Баренцового м., зрідка трапляється химера європейська (Chimaera monstra), довж. до 1,5 м. Промисл. значення Х. не мають. Викопні Х. відомі починаючи з пізнього девону. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби.*

ХИ́МИЧ Андрій Іванович (н. 14. XII 1937, с. Маківка Варвинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1964), засл. тренер УРСР (з 1966; веслування на каное). Член КПРС з 1960. Олімпійський чемпіон (1964) на каное-двійці на дистанції 1000 м. Чемпіон Європи (1961, 1965) та чемпіон СРСР (1961—66) у складі різних екіпажів на різні дистанції.

ХИННА́М — місто на Сх. КНДР, входить до складу м. Хамхина. Мор. порт на узбережжі Сх.-Корейської зат. Японського м. Залізнична станція. 260 тис. ж. (1976). Металург. (виплавка алюмінію), хім. (виробн. мінеральних добрив), буд. матеріалів та харч. пром-сть. Суднобудування. Рибальство.

ХИ́РІВ — місто Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Стривігорі (прит. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1374. Х. був під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) підпав під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Х. 1919 загарбала бурж.-поміщицька Польща. У 1927—29 в Х. діяв підпільний осередок КПЗУ. В 1939 Х. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Х.— місто. У Х.— валяльно-повстяна ф-ка, 2 цегельні з-ди, меблевий цех Добромильського деревообр. комбінату, інкубаторно-птахівнича станція, старосамбірські райсільгосптехніка та райсільгоспхімія, підприємства побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи; лікарня; Будинок культури, кінотеатр, бібліотека. В Х. народилася укр. актриса Е. *Підвисоцька*.

ХИТАВИ́ЦЯ СУДНА́ — коливальні рухи плаваючого судна від діяння вітру і хвиль. Період і амплітуда таких рухів залежать від стану водної поверхні, лінійних розмірів (*габаритів*) судна і їхнього співвідношення, форми *обводів судна* і розподілу на ньому вантажів. Осн. види Х. с.: бортова (з борту на борт), кільова (на ніс і корму) і вертикальна. Хитавиця знижує швидкість ходу судна, погіршує умови експлуатації суднових механізмів і приладів, негативно впливає на організм людини та ін. Заспокоювачами хитавиці (переважно бортової) служать скулові (бортові) *кілі*, бортові висувні рулі, цистерни з водою, масивні *гіростабілізатори* тощо.

ХИ́ТРИК Свирид Йосипович [1 (13).XI 1895, с. Летківка Кам'янець-Подільської губернії, тепер Тростянецького р-ну Вінницької обл.— 1.IV 1980, Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1954), професор (з 1954), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Закінчив (1926) Дніпроп. гірничий ін-т, викладав у цьому вузі (1926—30), у Дніпроп. металург. ін-ті (1930—41, 1943—80). Осн. праці — з теорії й практики виробн. спец. сталей і феросплавів. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. І. Гасик.

ХИ́ТРИКОВ Василь Пимонович (н. 12.I 1922, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — укр. радянський живописець, народний художник УРСР (з 1977). У 1950 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався у А. *Петрицького* та К. *Єлеви*. Твори: «В. І. Ленін на III з'їзді комсомолу» (1952), «Бесіда з Іллічем» (1957), «Ленінський призов» (1960), «У рідній хаті» (1964), серія портретів «Наш сучасник» (1968—69), «Творчість» (1970), «Ливарники» (1972), «З Іллічем» (1975), «Ми — мирні люди» (1977) та ін.

ХИТРО́ВА Тамара Олександрівна (н. 9.I 1913, Псков) — укр. рад. художник, засл. художник УРСР (з 1983). У 1931—34 навчалася в Одес., 1934—40 — у Київ. худож. ін-тах. Працює в галузі станкового живопису. Твори: «Колгоспниця-мотоциклістка» (1940), «Концерт у госпіталі» (1945), «Мальви» (1950), «Колгоспне соління овочів» (1952), «Силос іде» (1957), «Вітаємо героя космосу» (1963), «З піснею» (1969), «Хліб» (1978), «Півонії» (1981), «У Київському ботанічному саду» (1983). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Натюрморт*, т. 7, с. 288—289.

Р. Л. Вартиванова.

ХІА́ЗМИ (від грец. χιασμός — хрестоподібне розміщення) в генетиці — характерні фігури (у вигляді косих хрестів), що утворюються в профазі 1-го *мейозу* на стадії диплотени в результаті *кон'югації* гомологічних *хромосом*, кожна з яких складається з двох *хроматид* (*бівалентів*). Є наслідком *кросинговеру*. В кожній парі кон'югуючих хромосом звичайно утворюються кілька Х. До кінців бівалента число Х. поступово зменшується (терміналізація Х.). Формування Х. не є необхідною умовою для успішного мейозу, напр. у самців дрозофіли не знайдено Х. і відсутній кросинговер (ахіазматичний мейоз).

Ю. М. Александров.

ХІБІ́НИ — найбільший гірський масив Кольського п-ова, у Мурм. обл. РРФСР. Лежить на Зх. від Умбозера. Площа бл. 1300 км². Вис. до 1191 м, г. Часначорр. Вершини платоподібні, схили круті, з численними сніжниками і льодовиками. Бувають *лавини*. Родовища апатито-нефелінових руд. На схилах до вис. 320—420 м — ліси з сосни та ялини, вище — лісотундрова рослинність, що змінюється гірською тундрою. У Х. на г. Вуд'єврчорр — Полярно-альп. бот. сад.

ХІБІНІ́Т (від назви гір *Хібін*) — магматична кристалічна лужна гірська порода; різновид *нефелінового сієніту*. Складається з мікроклін-пертиту (44 %), нефеліну (33 %), егірину і арфведсоніту (20 %), евдіаліту, титаніту, іноді лампрофіліту. Колір світло-сірий. У Рад. Союзі є на Кольському п-ові. Використовують як облицьовувальний матеріал та сировину для керамічної промисловості.

ХІВА́ — місто обласного підпорядкування Хорезм. обл. Узб. РСР, райцентр. Розташована в Хорезм. оазисі, за 30 км від залізнич. ст. Ургенч. За археол. даними, Х. засн. на межі нашої ери. З поч. 4 ст. у складі *Хорезму*. З кін. 16 ст. до 1920 Х.— столиця *Хівинського ханства*. В 1920—24 — столиця *Хорезмської народної радянської республіки*. У місті — бавовноочисний і керамічний з-ди, швейна та сувенірна ф-ки, килимовий комбінат. С.-г. технікум, пед. і мед. училища. Центр туризму. Х.— місто-музей (архітектура Х. гол. чин. 19 — поч. 20 ст.). На території внутр. міста Ічан-кали (тепер істор.-архіт. музей-заповідник) і зовнішнього Дішан-кали розташовані Джума-мечеть (кінець 18 ст.), мавзолеї Сеїд-Аллауддіна (1303) і Пахлаван Махмуда (закл. 1810); цитадель Куня-арк з будівлями 19 ст., палаци Таш-Хаулі (1830—38) та Нуруллабай (1904—12), комплекс Алла-Кулі-хана (19 ст.), ансамбль Мухаммед-Амін-хана (1851—52) та ін. Народні художні ремесла (різьблення на дереві, кераміка, карбування на міді), килимарство.

Літ.: Булатова В. А., Ноткин И. И. Архитектурные памятники Хивы. (Путеводитель). Ташкент, 1972.

ХІВИ́НСЬКЕ ХА́НСТВО — феод. держава в Середній Азії. Виникла 1512. Включала тер. давнього *Хорезму*, пн. частини Хорасану й Туркменії. Торг. і дипломатичні відносини Х. х. з Росією почалися з серед. 16 ст. У 1700, 1703, 1714 посли хана Шах-Ніяза вели переговори з *Петром І* про прийняття Х. х. у рос. підданство. В 1740 його завоював правитель Ірану *Надір-Шах*. У 1763 Х. х. об'єдналося під владою дин. Кунграт. У 1873 Х. х. визнало протекторат Росії, зберігши внутр. автономію. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в Х. х. почалася гостра політ. боротьба. 2.II 1920 нар. повстання скинуло владу хана. 26.IV 1920 було проголошено *Хорезмську народну радянську республіку*.

ХІДЖА́З — історична область у Саудівській Аравії. Гол. місто Х. — *Мекка*. З 7 ст. Х.— у складі *Халіфату*, а після його розпаду — д-в Фатимідів, Айюбідів, *мамлюків*. У 1517 увійшов до *Османської імперії*. В 1916—25 Х.— незалежне королівство. В 1925 Х. завоював правитель Неджду Ібн-Сауд. З 1932 Х.— провінція в Саудівській Аравії, адм. центр — м. Джідда.

ХІ́ДЖРА — див. *Гіджра*.

ХІ́ДНОВИЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — у Львів. обл. УРСР. Пов'язане з зовн. зоною *Передкарпатського прогину*. Площа 104 км². Має 7 пластових покладів, які містяться у пісковиках сарматського ярусу (див. *Сарматський вік і ярус*) неогену. Глиб. залягання покладів — 850—1250 м. Газ метановий (містить 97,45—98,89 % метану, густина 0,5578—0,5667 кг/м³. Родовище відкрито 1963.

В. М. Щерба.

ХІДОЯ́ТОВ Абрар (14.VIII 1900, Ташкент — 3.X 1958, там же) — узб. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1945). Член КПРС з 1922. В 1918 почав творчу діяльність як актор трупи М. Уйгура (з 1919 — театр ім. К. Маркса, Ташкент). У 1924, після закінчення театр. студії при Узб. Будинку освіти

В. П. Хитриков. Творчість. 1970. ДМУОМ у Києві

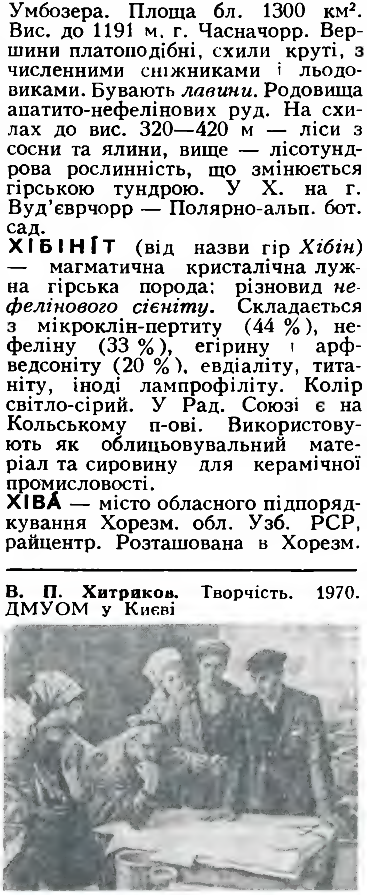

В. П. Хитриков.

А. Хідоятов.

Хіва. Брама Ата-Дарбаза. 18—19 ст.

(Москва), вступив до трупи Узб. драм. театру в Самарканді (тепер Держ. узб. театр драми ім. Х. Хамзи, Ташкент). Ролі: Гафур («Бай і батрак» Хамзи), Арслан («Два комуністи» Яшена), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Отелло, Гамлет (однойменні трагедії Шекспіра). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

Хікмет Назим Ран.

ХІКМЕ́Т НАЗИ́М РАН (Назим Хікмет Ран; Hikmet Nâzım Ran; 20.I 1902, м. Салоніки — 3.VI 1963, Москва) — турецький письменник, громадський діяч. Основоположник революційного напряму в турецькій літературі. В 1922, навчаючись у Комуністичному унті трудящих Сходу в Москві, вступив до лав ВКП(б), з 1924 — член Компартії Туреччини. У 1938 засуджений тур. владою на 28 років ув'язнення. Під тиском світової громадськості 1950 звільнений з тюрми. У 1951 емігрував до СРСР. Автор збірок ліричних, революц. та ін. віршів «Пісня тих, що п'ють Сонце» (1928), «835 рядків» (1929), «Місто, що втратило голос» (1931), поем «Джоконда і Сі Я-у» (1929), «Людська панорама» (опубл. 1-й розділ, 1966), п'єс «Череп» (1932), «Фархад і Шірін» (вид. 1965), «Розповідь про Туреччину» (1952), романів «Кров промовляти не може» (вид. 1965), «Життя — гарна річ, мій брате» (вид. 1967) та ін., казок, літ. мініатюр тощо. За сценаріями Х. Н. Р. знято фільми «Двоє з одного кварталу», «Закохана хмарина», «Мир оселі моїй», поставлено балет «Легенда про кохання».

Кілька разів бував на Україні. В 1954 з нагоди святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією виступив у Києві з промовою. Високо цінував Т. Шевченка, називав його поетом «всіх міст, всіх сіл, всіх народів», написав про нього кілька статей, згадував у присвяченому Києву вірші. Підтримував дружні стосунки з О. Довженком, цікавився творчістю О. Корнійчука. Був членом Бюро (з 1951) і Президії (з 1959) Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. премія Миру, 1950.

Укр. мовою твори Х. Н. Р. перекладали М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко, М. Бажан та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Поезіі. К., 1951; Вибране. К., 1954; Розповідь про Туреччину. К., 1954; Я буду жити. К., 1955; Перший день свята. К., 1956; Колискова моєму синові. К., 1969; Романтика. К., 1975; Лірика. К., 1981; Рос. перекл.— Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1957; Избранные стихи. 1921—1961. М., 1962; Избранное. М., 1974.
Літ.: Кухалашвілі В. К. Назим Хікмет. К., 1976; Фиш Р. Назым Хикмет. М., 1984; Сверчевская А. К. Назым Хикмет. Биобиблиографический указатель. М., 1962. *О. І. Ганусець.*

ХІЛІА́ЗМ (від грец. χιλιάς — тисяча) — реліг. вчення про тисячолітнє царство боже, яке нібито буде на землі після перемоги «сил небесних» над «силами зла». Ідеї Х. ясно виражені у ранньохрист. творі «Одкровення Іоанна». Згодом Х. був засуджений церквою як *єресь.* За капіталізму ідеї Х. відроджуються у віровченні ряду сект (*адвентисти, єговісти* та ін.).

ХІЛЛ (Гілл; Hill) Арчібалд Вівіен (н. 26.IX 1886, Брістоль, Англія — 3.VI 1977, Кембрідж) — англ. фізіолог, член Лондонського королівського т-ва (з 1918). Закінчив Кембріджський ун-т (1907). Осн. праці з термодинаміки м'язової діяльності й механізму м'язового скорочення. Нобелівська премія, 1922 (разом з О. *Мейєргофом*).

ХІЛЛ (Гілл; Hill) Джо (Гілстром Джозеф; справж. ім'я та прізв. — Йоель Емануель Хеглунд; 7.X 1879, м. Євле, Швеція — 19.XI 1915, м. Солт-Лейк-Сіті, штат Юта, США) — амер. пролет. поет-пісняр. З 1902 жив у США. У 1910 став активним діячем організації «Індустріальні робітники світу». Пісні Х. закликали до солідарності робітників («Кейсі Джонс — штрейкбрехер», «Проповідник і раб», «Охлялий Білл», «Якщо я солдатом буду»; Е. Г. *Флінн* присвячена пісня «Дівчина-бунтарка»). Пісні друкувалися в робітн. газетах, у вигляді листівок, їх співали на мітингах. Заарештований за фальшивим звинуваченням у вбивстві і страчений у тюрмі після 22 місяців суду. Перед смертю написав вірш «Заповіт Джо Хілла».

Тв.: Укр. перекл.— [Поезії]. «Всесвіт», 1979, № 11; Рос. перекл. — Песни Джо Хилла. М., 1966.
Літ.: Гіленсон Б. Непереможна пісня Джо Хілла. «Всесвіт», 1979, № 11; Флинн Э. Г. Своими словами. Пер. с англ. М., 1962; Фонер Ф. С. Дело Джо Хилла. Пер. с англ. Л., 1970. *В. І. Яценко.*

ХІ́ЛЛЕРІ (Гіллері; англ. Hillery, ірл. Ó hIrighile) Патрік Джон (н. 2.V 1923, Мілтаун Молбей) — ірл. держ. і політ. діяч. За фахом лікар. У 1947 закінчив дублінське відділення Нац. ун-ту Ірландії. В 1959—72 обіймав ряд міністерських посад. З грудня 1976 — президент Ірл. Республіки. *С. В. Толстов.*

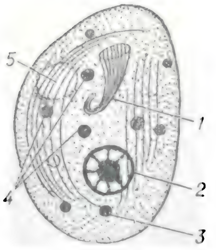

Хілодонела:
1 — глотка;
2 — макронуклеус;
3 — мікронуклеус;
4 — травні вакуолі;
5 — скоротлива вакуоля.

ХІЛОДОНЕ́ЛА, хілодон (Chilodonella, синонім Chilodon) — рід найпростіших тварин класу *інфузорій.* Тіло (довж. 0,03—0,09 мм) овальне, сплющене, із зміщеним вбік ротовим отвором. Відомо багато видів, поширених в прісноводних та солонуватоводних водоймах усіх частин світу; більшість — вільноживучі форми, окремі — ектопаразити риб і земноводних. У водоймах УРСР зустрічаються 4 види, у т. ч. Х. коропова (Ch. cyprini) — збудник хілодонельозу коропових і лососевих. Боротьба полягає в вапнуванні ставків і купанні заражених риб у 0,5 %-ному розчині кухонної солі. *В. П. Коваль.*

ХІЛОТЕ́РІЙ (Chilotherium) — рід вимерлих непарнокопитих ссавців родини носорогових, підродини ацератерієвих (безрогі носороги). Жили з пізнього міоцену до серед. пліоцену в Євразії. Були мешканцями вологих *біотопів,* живилися болотяною рослинністю. Мали масивний тулуб довжиною до 4 м, вкорочені кінцівки, передні — трипалі, розширену нижню щелепу з двома великими, загостреними з внутр. сторони різцями. Рештки двох з 10 відомих видів знайдено в пізньосарматських відкладах Пд. України. *О. Л. Короткевич.*

ХІЛЬ ХІЛЬБЕ́РТ (Gil Gilbert) Енріке (9.VII 1912, Гуаякіль — 21.II 1973, там же) — еквадор. письменник і громад. діяч. Член Компартії Еквадору з 1932. Член її ЦК — з 1946, Виконкому і Секретаріату ЦК — з 1952. В 1944—49 — депутат нац. конгресу. В 1952—68 — член Всесвітньої Ради Миру. Був викладачем історії ун-ту Гуаякіля. Автор збірок оповідань «Спекотлива низина» (1933), «Розповіді Еммануеля...» (1939), «,,Голова дитини в смітнику“ та інші оповідання» (1967). Вершина реалізму Х. Х.— роман «Наш хліб» (1941), у якому він відтворив життя й побут андського регіону Пд. Америки, викривав соціальну нерівність та нещадний визиск селян.

Тв.: Рос. перекл.— Наш хлеб. М., 1964. *В. С. Харитонов.*

ХІМА́ЧАЛ-ПРА́ДЕШ, Гімачал-Прадеш — штат на Пн. Індії. Площа 56 тис. км². Нас. 4 млн. чол. (1980). Адм. ц.— Шімла. Розташований в Зх. Гімалаях. Рельєф гористий. Поширені хвойні й широколистяні ліси. Вирощують яблука, субтропічні культури, картоплю, овочі, лікар. трави, чай, рис, пшеницю та ін. Вівчарство. Видобувають кам. сіль та шиферний сланець. Окремі підприємства лісопильної, ливарної, паперової, буд. матеріалів, харч. пром-сті. Кустарне виготовлення вовняних шалей та виробів з бамбуку.

ХІМЕ́ДЗІ — місто в Японії, у пд.-зх. частині о. Хонсю на узбережжі Внутрішнього Японського м., в гирлі р. Іті. Залізнич. вузол. 435 тис. ж (1975). Підприємства маш.-буд., хім., нафтопереробної, деревообр., шкіряної, текст. і харч. пром-сті. Поблизу Х.— великий металург. комбінат.

ХІМЕ́НЕС (Jiménez) Хуан Рамон (24.XII 1881, Могер, пров. Уельва — 29.V 1958, Сан-Хуан, Пуерто-Ріко) — ісп. поет. Був зв'язаний з «Поколінням 1898 року» (див. *Іспанія,* розділ Література). Перші збірки — «Фіолетові душі», «Німфи» (обидві — 1900). Поезії збірок «Сумні арії» (1903), «Далекі сади» (1904), «Весняні балади» (1910), «Меланхолія» (1910—11) позначені впливом модернізму. У збірках віршів «Духовні сонети» (1917), «Щоденник поета-молодожона» (1916), «Вічність» (1917), збірках ліричної прози «Платеро і я» (1914), «Звір із глибини душі» (1949) звернувся до внутр. світу людини. Автор есе «Іспанці трьох світів» (1942), «Безперервний потік» (1961). Нобелівська премія, 1956.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1981, № 12; «Дніпро», 1982, № 1; Рос. перекл.— Избранное. М., 1981. *Р. Ф. Естрела-Льопіс.*

ХІМІЗА́ЦІЯ народного господарства — один з основних напрямів *науково-технічного прогресу,* що характеризується широким застосуванням методів хім. технології, хім. сировини, матеріалів і виробів з них у матеріальному виробництві і в невиробничій сфері. Першою сферою хімізації пром. виробн. стала текст. пром-сть (вибілювання тканин вапняною водою, розвиток фарбувальної справи). Хімізація землеробства почалася в 2-й пол. 19 ст. і була пов'язана з досягненнями агрономії, розвитком теорії мінерального живлення рослин, організацією пром. виробн. добрив. Сучас. етап Х. почався в 20—30-х рр. 20 ст. Він характеризується використанням хім. *полімерів* як сировини і осн. матеріалів, створенням і впровадженням принципово нових матеріалів з наперед заданими властивостями і методів хім. технології, що замінюють або доповнюють мех. методи, практично в усіх галузях нар. г-ва: застосуванням нових органічних і неорганічних препаратів, штучно одержаних вітамінів (див. *Вітамінна промисловість*), білкових речовин, антибіотиків, *отрутохімікатів* для боротьби з шкідниками і хворобами рослин і тварин, виробів особистого споживання з хім. сировини, продуктів побутової хімії.

В 1928 було прийнято постанову РНК СРСР «Про заходи по хімізації народного господарства СРСР», організовано к-т по хімізації нар. г-ва СРСР. В 1929—40 створено великі підприємства по виробн. синтетичного каучуку, азотних, фосфорних і калійних добрив, автопокришок тощо.

Важливе значення для Х. мала постанова Травневого пленуму ЦК КПРС 1958 «Про прискорення розвитку хімічної промисловості і особливо виробництва синтетичних матеріалів і виробів з них для задоволення потреб населення і потреб народного господарства». В умовах розвинутого соціалізму Х. на основі досягнень *науково-технічної революції* перетворилася на один з найважливіших факторів інтенсифікації нар. г-ва, підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і зростання добробуту народу. За обсягом виробн. і споживання продукції хім. пром-сті СРСР вийшов на 1-е місце в Європі і 2-е в світі.

Хімізація забезпечує розширення сировинної бази пром-сті і поліпшення структури сировинного балансу, розвиток і вдосконалення паливно-енерг. бази, поліпшення якості матеріалів і виробів. Високим рівнем хімізації виробн. в пром-сті відзначається *машинобудування*. Важливими матеріалами машинобудування стали *пластичні маси*, синтетичні каучуки і смоли, лакофарбова продукція. Пластмаси застосовують як конструкційні, ізоляційні, фрикційні, антифрикційні, декоративні та ін. матеріали. Використання полімерів збільшує довговічність техніки, оскільки вони витримують наднизькі і надвисокі т-ри, набагато легші за метал, жорсткі й еластичні. У добувних галузях використовують хім. розчини для обробки кислотами нафтових і газових свердловин, вибухові речовини при добуванні руд, *реагенти* для їхньої флотації і збагачення та ін. У металург. пром-сті застосовують методи хім. технології (кисневе дуття, травлення металів к-тами і т. д.), хім. методи збагачення і вилучення металів, покриття металів пластмасами. У деревообр. і целюлозно-паперовій пром-сті широко здійснюється механіко-хім. переробка деревини. Застосування хім. волокон розширює можливість впровадження прогресивних технологій у текст. пром-сті. Збільшення виробн. штучної шкіри та плівкових матеріалів сприяє зростанню випуску продукції взуттєвої та ін. галузей легкої пром-сті. Різко зріс випуск виробів побутової хімії, ліків і фарм. препаратів тощо. У харчових галузях пром-сті широко використовують полімерні плівки для пакування продукції. Синтетичні матеріали застосовують у буд. індустрії і буд-ві, зокрема вироби з пластмас, поліхлорвініловий лінолеум, облицьовувальні плитки, *склопластики*, труби і листи з полімерів, *лаки* і *фарби*, синтетичні клеї, що дає змогу впроваджувати сучас. індустріальні методи в буд-ві, підвищувати якість будівництва і екон. ефективність галузі.

Хімізація с. г. включає застосування *мінеральних добрив*, хім. засобів захисту рослин від шкідників і хвороб (див. *Пестициди*), а також хім. засобів боротьби з бур'янами (див. *Гербіциди*), кормових антибіотитів, стимуляторів росту рослин і тварин, полімерних та ін. хімічних матеріалів у *меліорації*.

Науково обгрунтоване застосування мінеральних добрив забезпечує підвищення врожайності і поліпшення якості с.-г. продукції. Важливу роль у підвищенні врожайності відіграють *вапнування грунтів* і *гіпсування грунтів*. Напрями розвитку хімізації с. г. країни на сучас. етапі намічено постановою Липневого пленуму ЦК КПРС 1978 «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР», рішеннями XXVI з'їзду КПРС, *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року. Відповідно до здійснюваної в СРСР *аграрної політики КПРС* створено потужну індустрію хімізації с. г., Державну агрохім. службу. В 1981 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по зміцненню матеріально-технічної бази агрохімічної служби і підвищенню ефективності хімізації сільського господарства в 1980—1985 роках». У ній передбачено комплекс заходів щодо розвитку виробничої бази хімізації підрозділів системи об'єднання Союзсільгоспхімія, колгоспів, радгоспів та ін. підприємств. Див. також *Хімічна промисловість*.

С. П. Тимошенко.

ХІ́МІЇ ВИСОКОМОЛЕКУЛЯ́РНИХ СПОЛУ́К ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1959 у Києві (до 1964 — Ін-т хімії полімерів та мономерів) на базі лабораторії полімеризаційних і поліконденсаційних процесів Ін-ту органічної хімії АН УРСР. У складі ін-ту (1984) 11 відділів, 6 лабораторій, дослідне виробництво, аспірантура. Осн. напрями діяльності: хімія та фізикохімія композиційних полімерних матеріалів. В ін-ті створено нові гібридні зв'язуючі для композиційних матеріалів на основі сумішей і сплавів полімерів, взаємопроникаючих полімерних сіток, одержано нові поліуретанові матеріали й біосумісні полімери. З Ін-том пов'язана діяльність К. А. *Корнєва*, Ю. С. *Ліпатова* та ін. Ін-т видає збірник «Композиционные полимерные материалы».

ХІ́МІЇ ЗАГА́ЛЬНОЇ ТА НЕОРГАНІ́ЧНОЇ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — див. *Загальної та неорганічної хімії інститут* АН УРСР.

ХІ́МІКО-МЕХАНІ́ЧНА ОБРО́БКА — обробка поверхні твердих матеріалів способом руйнівного впливу на неї *поверхнево-активних речовин* з одночасним механічним видаленням поверхневих шарів. Х.-м. о. підвищує швидкість і точність обробки матеріалів. Див. також *Адсорбція*, *Полірування*.

ХІ́МІКО-ТЕРМІ́ЧНА ОБРО́БКА металів — обробка металів (сплавів) нагріванням їх у хімічно активному середовищі. В процесі Х.-т. о. відбувається дифузійне (див. *Дифузія*) насичення поверхні металів (сплавів) хім. елементами газового, рідкого або твердого середовища. Хіміко-термічною обробкою, що її провадять у електр. вакуумних або ванних печах, підвищують твердість, міцність, корозійну стійкість, теплопровідність, стійкість проти зношування або ін. властивості поверхневого шару виробів. До Х.-т. о. належать *азотування*, *алітування*, *борування*, *нітроцементація*, *силіціювання*, *цементація*, *ціанування*. Див. також *Термохіміко-механічна обробка* металів.

ХІ́МІКО-ФАРМАЦЕВТИ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *медичної промисловості*, підприємства якої виробляють лікарські засоби. Осн. продукція: синтетичні лікарські засоби, медикаменти з рослинної й тваринної сировини, вітаміни, ендокринні та бактеріальні препарати, ферменти і коферменти мед. призначення, антибіотики, кровозамінники, готові ліки, галенові препарати, перев'язувальні та шовні матеріали, дезинфекційні засоби тощо.

В СРСР створено потужну Х.-ф. п. На Україні промислове виробн. медикаментів почалося у 80-х рр. 19 ст. на хім. з-дах Одеси. В 1881 почало працювати перше спеціалізоване підприємство Х.-ф. п. у Києві. Пізніше були засновані підприємства у Миколаєві, Харкові, Одесі, Кременчуці та ін. містах. Особливо прискореними темпами розвивалась Х.-ф. п. у післявоєнні роки в напрямі збільшення обсягів виробн., оновлення асортименту лікарських засобів за рахунок нових біологічно активних речовин. Широкого розмаху набуло виробн. антибіотиків, сульфаніламідів, вітамінів, гормонів, глікозидів та ін. сучасних препаратів. Збудовано *Київський завод медичних препаратів*, створено вітамінні з-ди в Києві, Одесі, Умані, збудовано Черкаську ф-ку гігроскопічної вати, фармацевтичні ф-ки в Тернополі і Артемівську, виробничі комплекси для виробничих хім.-фарм. об'єднань «Дарниця» (Київ) і імені 60-річчя СРСР (Одеса), реконструйовано і значно розширено хім.-фарм. з-ди імені М. В. Ломоносова (Київ), «Здоров'я трудящим» (Харків), Львівський та Лубенський з-ди. На Україні діють 3 виробничі об'-

Хілотерій.

єднання, 15 з-дів, 28 ф-к галузі. Наук. проблеми розвитку Х.-ф. п. на Україні розробляють Всесоюзний н.-д. ін-т хімії і технології лікарських засобів (Харків), *Ендокринології та хімії гормонів харківський науково-дослідний інститут, Фармакології і токсикології київський науково-дослідний інститут.* *М. Г. Єна.*

ХІМІОТЕРАПІ́Я (від *хімія* і *терапія*) — лікування інфекційних, паразитарних захворювань і новоутворень лікарськими засобами, що мають вибірковий (специфічний) вплив на збудників хвороби (хвороботворних мікробів і паразитів), а також на клітини пухлин. Цим Х. відрізняється від фармакотерапії, в основі якої лежить діяння хім. препаратів на організм хворого. Як самостійний напрям *медицини* Х. виникла на поч. 20 ст. Основоположником Х. є П. *Ерліх,* який, виходячи з можливості вибіркової дії хім. речовин на мікроорганізми, вперше синтезував ряд сполук миш'яку з протимікробною активністю і застосував їх для лікування деяких інфекційних та паразитарних захворювань. Синтетичні лікар. речовини та препарати природного походження, що застосовуються для Х., наз. хіміотерапевтичними засобами. За спектром дії поділяють на протибактеріальні, протигрибкові, протитуберкульозні, протиспірохетозні, противірусні тощо.

«ХИМИ́ЧЕСКАЯ ТЕХНОЛО́ГИЯ» — науково-виробничий збірник, орган Відділення хімії та хім. технології АН УРСР і Українського республіканського правління Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Висвітлює питання технології неорганічних та органічних речовин, полімерів, хім. волокон, мінеральних добрив, технології переробки нафти й газу. Вміщує матеріали з автоматизації й моделювання хім. процесів, про нові види устаткування, про хім. методи очищення газових викидів хім., металург. та ін. виробництв. Видається в Києві з 1960 (6 номерів на рік). Попередні назви «Х. т.»: до 1965 — «Хімічна промисловість», з 1965 до 1971 — «Химическая промышленность Украины», з 1971 — сучасна назва. *В. Ф. Копитов.*

ХІМІ́ЧНА ЗБРО́Я — *зброя масового ураження,* дія якої основана на токсичних властивостях хім. речовин — т. з. бойових отруйних речовин (ОР). Застосовується у вигляді хім. боєприпасів (споряджені ОР бойові частини ракет, арт. снаряди, міни, авіац. бомби, касети, фугаси, гранати і т. п.), а також за допомогою авіац. приладів і розпилювачів. Застосування Х. з. було заборонено Женевськими протоколами 1925. Однак капіталістичні д-ви не раз порушували їх у локальних війнах (напр. США у В'єтнамі, Ізраїль у Лівані). СРСР послідовно бореться за заборону застосування, розробки і виробництва Х. з. і за повне знищення її. Див. *Захист від зброї масового ураження.*

Літ.: Степанов А. А., Попов В. Н. Химическое оружие и основы противохимической защиты. М., 1962; Херш С. М. Химическое и биологическое оружие. Пер. с англ. М., 1970. *А. Я. Зотов.*

ХІМІ́ЧНА КІНЕ́ТИКА — див. *Кінетика хімічна.*

ХІМІ́ЧНА МЕЛІОРА́ЦІЯ ГРУ́НТУ — комплекс заходів хімічного впливу на грунт, спрямованих на докорінне поліпшення його властивостей, підвищення врожайності с.-г. культур. При Х. м. г. із коренезаселених шарів грунту видаляють шкідливі для с.-г. рослин солі. На кислих грунтах вносять вапно (див. *Вапнування грунтів*), на лужних (засолених) проводять *гіпсування грунтів.* Х. м. г. обов'язково поєднують з гідротех. меліорацією (промивання солонців, дренаж), а також з агротех. заходами (правильний *обробіток грунту,* внесення відповідних добрив, добір с.-г. культур тощо). *І. Б. Чорний.*

ХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь важкої індустрії, на підприємствах якої, застосовуючи хім. методи переробки сировини та матеріалів, одержують різну хім. продукцію — органічні й неорганічні хімікати, мінеральні добрива та сировину для них, содопродукти, хлор, бром, барвники, реактиви, хім. волокна, товари побутової хімії тощо. До Х. п. належать *гірничохімічна промисловість, азотна промисловість, содова промисловість,* органічного синтезу промисловість, *хлорна промисловість, хімічних волокон промисловість, фосфатних добрив промисловість, лакофарбова промисловість, синтетичних смол і пластичних мас промисловість* та ін. Деякі галузі пром-сті, що застосовують методи хім. технології, за класифікацією ЦСУ СРСР не належать до Х. п. (нафтохімічна, хіміко-фармацевтична, коксохімічна, лісохімічна, мікробіологічна та ін.). Х. п. — основа *хімізації* народного господарства. Вона є однією з визначальних у прискоренні *науково-технічного прогресу* країни. Х. п. відрізняється від інших галузей важкої індустрії відносно меншою трудомісткістю, високою капітало-, матеріало- та енергоємністю. В Х. п. широко застосовують комбінування виробн. на основі комплексної переробки сировини. Це забезпечує раціональне використання сировинних, енерг. та ін. матеріальних ресурсів, скорочує капітальні вкладення, знижує виробничі втрати.

В дореволюц. Росії Х. п. була представлена дрібними напівкустарними підприємствами, більшість яких залежала від іноземного капіталу. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції за роки довоєнних п'ятирічок поряд з реконструкцією на новій тех. базі і розширенням діючих хім. з-дів збудовано ряд нових підприємств і виробництв галузі. Було освоєно технологічні процеси одержання аміаку, мінеральних добрив, окремих видів органічних продуктів, хім. засобів захисту рослин та ін. В цей час в СРСР відкрито поклади апатитів, калійних руд і почато експлуатацію їх. Великого розвитку набула Х. п. у післявоєнні роки, особливо після Травневого пленуму ЦК КПРС 1958, на якому було прийнято програму створення в країні великої хімії. Було збудовано багато нових великих підприємств, освоєно виробництво нових видів продукції. В СРСР лише за 1970—82 заг. обсяг виробництва хім. продукції збільшився в 2,5 раза, продукції основної хімії — в 2,6 раза, хім. волокон і ниток — у 2,6 раза, синтетичних смол і пластичних мас — в 2,0 раза, лакофарбової продукції — в 1,6 раза.

На Україні Х. п. як індустріальна галузь почала розвиватися наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Напівкустарні з-ди виробляли барвники, соду, суперфосфат, лакофарбову продукцію. В 1913 на Україну припадало бл. 14 % загальнорос. виробн. хім. продукції. За Рад. влади Х. п. України перетворено на потужну високорозвинуту галузь. У роки довоєнних п'ятирічок реконструйовано діючі підприємства, зокрема з-д у Рубіжному (тепер *рубіжанське виробниче об'єднання «Краситель»*) і збудовано нові — Горлівський азотно-туковий з-д (тепер *горлівське виробниче об'єднання «Стирол»*) та Дніпродзержинський азотно-туковий з-д (тепер *дніпродзержинське виробниче об'єднання «Азот»*), *Перекопський бромний завод,* Шосткинську ф-ку кіноплівки (тепер *шосткинське виробниче об'єднання «Свема»*), ф-ку віскозного штапельного волокна «Київволокно» (тепер *київське виробниче об'єднання «Хімволокно»*) та ін. В цей час в УРСР уперше в Рад. Союзі було організовано виробн. аміаку з коксового газу. В 1940 питома вага УРСР у загальносоюзному виробн. хім. продукції становила: по мінеральних добривах — 31 %, сірчаній к-ті — 25 %, соді кальцинованій — 81 %, хім. волокнах — 14 %.

В післявоєнні роки стали до ладу високомеханізовані підприємства по добуванню сірки в Роздолі (див. *Роздольське виробниче об'єднання «Сірка»*) і Яворові, по виробництву азотної продукції в Черкасах і Ровно, хімічних волокон у Чернігові (див. *Чернігівське виробниче об'єднання «Хімволокно»*), Житомирі, Черкасах (див. *Черкаське виробниче об'єднання «Хімволокно»*), Сокалі, багатопро-

Хімічна промисловість.
1. Загальний вигляд заводу спиртів сєвєродонецького виробничого об'єднання «Азот».
2. Комплекс по виробництву мінеральних добрив черкаського виробничого об'єднання «Азот».
3. Цех фосфатних солей (станція фільтрації) слов'янського виробничого об'єднання «Хімпром».
4. У прядильному цеху черкаського виробничого об'єднання «Хімволокно».

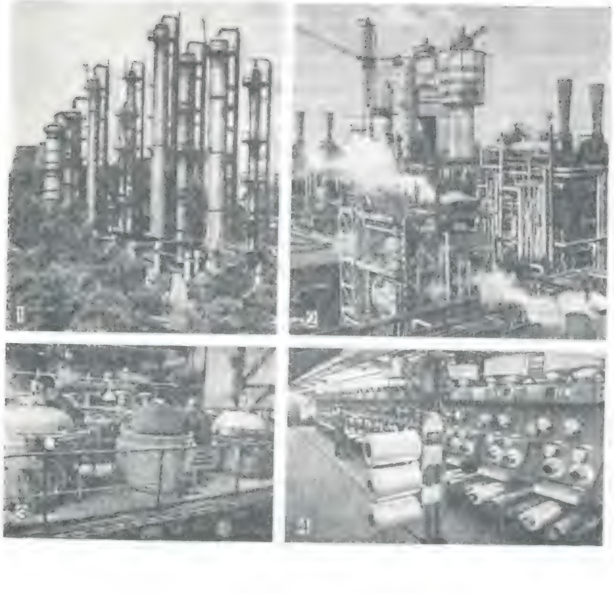

фільне підприємство в Калуші (див. *Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»*), Крим. содовий з-д, *Кримський завод двоокису титану* (тепер ВО «Титан»), з-ди пластмас у Броварах (Київ. обл.), Луцьку, *Сєвєродонецьке виробниче об'єднання склопластиків*, Івано-Фр. з-д тонкого органічного синтезу та ін. З метою дальшої хімізації с. г. нарощувались потужності по виробн. мінеральних добрив і хім. засобів захисту рослин та ін. Введено в дію комплекси по виробн. полівінілхлориду, полістиролу і поліетилену на Первомайському хім. з-ді, дніпродзержинському виробничому об'єднанні «Азот» і сєвєродонецькому виробничому об'єднанні «Азот». Значно розширилась сировинна база галузі. Хім. підприємства УРСР (1982) виробляють майже 20 % загальносоюзного виробн. хім. продукції, бл. 50 % сірки, 40 % білих пігментів, 23 % кальцинованої соди.

Виробництво окремих видів продукції хімічної промисловості УРСР (тис. т)

Роки	Мінеральні добрива, в умовних одиницях	Сірчана кислота в моногідраті	Сода кальцинована 100 %-на	Сода каустична 100 %-на	Хімічні волокна і нитки
1928	57	72	167	39,4	—
1940	1012	407	413	77,6	1,6
1950	1536	395	531	41,4	2,9
1960	3853	1311	773	104,4	14,2
1970	11 541	2223	871	217,7	65,3
1983	24 398	4505	1301	401,3	181.7

Вагомий внесок у розвиток Х. п. України роблять н.-д. і проектні ін-ти хім. профілю. Серед них ін-ти АН УРСР, багато спеціалізованих ін-тів і лабораторій навч. закладів, зокрема Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т сірчаної пром-сті (Львів), Харківське науково-виробниче об'єднання «Карбонат» та ін.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Химическая промышленность Украины за 50 лет Советской власти. К., 1967; Меньшова В. П., Тобелко И. Л. Экономика химической промышленности. М., 1982; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

В. В. Костенко.

ХІМІ́ЧНА СПОЛУ́КА — хім. індивідуальна речовина, в якій атоми одного (напр., N_2, O_2) або різних (NO, H_2SO_4, KCl, CH_4) елементів сполучені між собою тим чи іншим типом *хімічного зв'язку*. Склад Х. с. записують за допомогою *формул хімічних*. Здебільшого склад Х. с. відповідає *сталості складу закону* і *кратних відношень закону*; такі сполуки наз. дальтонідами. Є сполуки, які не підлягають цим законам, їх наз. бертолідами. Одержують Х. с. в результаті *хімічних реакцій*. Сполуки з однаковим складом, але різною будовою (див. *Ізомерія*) відрізняються властивостями. Х. с. поділяють на неорганічні (див. *Неорганічна хімія*) і органічні (див. *Органічна хімія*). Відомо близько 100 тис. неорганічних сполук і близько 5 млн. органічних.

ХІМІ́ЧНА ФІ́ЗИКА — галузь науки, що межує з *хімією* і новими розділами *фізики* (*квантовою механікою*, електрон. теорією атомів і молекул). Виникла у 30-х рр. 20 ст. Вивчає фізичні основи хім. перетворень і розв'язує осн. завдання хімії, пов'язані з встановленням хім. будови речовин і механізмів їхніх різноманітних реакцій. Х. ф. широко використовує методи й апарат квантової механіки для квантовохім. розрахунків електронної й геом. будови і властивостей хімічних сполук. У Х. ф. застосовують фіз. методи досліджень: спектрально-оптичні (див. *Спектроскопія оптична*, *Спектральний аналіз*), ядерний квадрупольний резонанс, електронний *парамагнітний резонанс*, ядерний магнітний резонанс, подвійні резонанси, хімічну поляризацію електронів та ядер, гамма-резонансну спектроскопію (див. *Ядерна спектроскопія*), мас-спектроскопію, *рентгеноструктурний аналіз*, електронну мікроскопію, імпульсні методи дослідження швидких процесів та ін. На сучас. етапі Х. ф. вивчає кінетику й механізм хім. реакцій, які розглядаються як складна сукупність елементарних актів за участю молекул, атомів, іонів, вільних радикалів, збуджених частинок. Важливе місце займають дослідження з метою встановлення зв'язку між хім. будовою і реакційною здатністю різних сполук. Велика увага приділяється вивченню кінетики й механізму *фотохімічних реакцій*, особливо у зв'язку з проблемами *фотосинтезу*, *фотографії* та ін. Х. ф. займається також питаннями, які стосуються хімії низьких т-р, хімії високих енергій і тисків, *плазмохімії*, ядерної хімії тощо. Зростає роль і значення об'єднаних досягнень Х. ф. і *біофізики*, спрямованих на розв'язування принципових проблем біології та медицини. Великий внесок у розвиток Х. ф. зробили М. М. *Семенов*, В. М. *Кондратьєв*, Ю. Б. *Харитон*, М. М. *Емануель*, зокрема в УРСР Л. В. *Писаржевський*, О. І. *Бродський*, В. А. *Ройтер* та ін.

Літ.: Семенов Н. Н., Кондратьев В. Н., Эмануэль Н. М. Химическая физика в Академии наук СССР. «Вестник Академии наук СССР», 1974, № 2; Семенов Н. Н. Химическая физика (Физические основы химической кинетики). Черноголовка, 1975; Эйкен А. Курс химической физики, в. 1—3. Пер. с нем. М.—Л., 1933—35.

В. Д. Походенко.

ХІМІ́ЧНЕ ВИВІ́ТРЮВАННЯ — процес зміни гірських порід і мінералів під дією хім. чинників — води, кисню, вуглекислого газу, органічних кислот. Внаслідок Х. в. відбувається руйнування одних мінералів і утворення інших, стійкіших до процесів *вивітрювання*. Найінтенсивніше воно відбувається в тропічному і субтропічному поясах. Х. в.— одна з осн. причин утворення *кори вивітрювання*, з якою пов'язані боксити, каоліни, магнезити та деякі ін. корисні копалини. Х. в. тісно пов'язане з *фізичним вивітрюванням* і *органічним вивітрюванням*.

М. В. Щербакова.

ХІМІ́ЧНЕ І НА́ФТОВЕ МАШИНОБУДУВА́ННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої виробляють спеціальне й типове устаткування та апаратуру для хімічної, нафтохімічної, нафтової, газової, мікробіологічної пром-сті, а також для хім. процесів в інших галузях — металургійній, вугільній, целюлозно-паперовій, харчовій, легкій тощо. Осн. продукція Х. і н. м.: ємнісна апаратура, теплообмінники, випарна, колонна і змішувальна апаратура, апарати з обертовими барабанами, сушильне й фільтрувальне устаткування, центрифуги і сепаратори, емальована апаратура, устаткування для виробн. пластмас, гуми, технологічні лінії для виробн. мінеральних добрив, нафтоапаратура, компресори, насоси, холодильні машини тощо. В Рад. Союзі Х. і н. м. як самостійну галузь створено в роки першої п'ятирічки, набула швидкого розвитку в післявоєнні роки. Рад. Союз за виробн. багатьох видів продукції Х. і н. м. посідає одне з перших місць у світі. В УРСР у роки першої п'ятирічки було переведено на виробн. хім. устаткування Сумський маш.-буд. з-д ім. М. В. Фрунзе (тепер *Сумське машинобудівне виробниче об'єднання* імені М. В. Фрунзе), київський маш.-буд. з-д «Більшовик» (тепер *київське виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик»*), бердичівський з-д хімічного машинобудування «Прогрес», фастівський з-д хімічного машинобудування «Червоний Жовтень», які стали первістками Х. і н. м. в СРСР і найбільшими підприємствами на Україні.

В післявоєнний час стали до ладу з-ди хім. машинобудування в Полтаві, Бахмачі (Черніг. обл.), реконструйовано й розширено на новій тех. базі з-ди в Коростені (Житомир. обл.), Сніжному (Донец. обл.), Павлограді (Дніпроп. обл.) та ін. В наступні роки розвиток галузі в країні був пов'язаний з дальшою спеціалізацією, комплексною механізацією і автоматизацією виробн., впровадженням прогресивних технологічних процесів, створенням устаткування з високим рівнем автоматизації, економічності і надійності в роботі. УРСР дає (1982) 30 % загальносоюзного виробн. продукції галузі. Наук. проблемами розвитку Х. і н. м., зокрема на Україні, займаються Укр. н.-д. і конструкторський ін-т хім. машинобудування в Харкові, Н.-д. і конструкторський ін-т емальованого хім. устаткування в Полтаві, Укр. н.-д. і конструкторський ін-т по розробці машин і устаткування для переробки пластмас, гуми і штучної шкіри в Києві та інші.

М. Р. Маруженко.

ХІМІ́ЧНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — взаємодія між *атомами*, що приводить до утворення *молекул* або *кристалів* з атомною чи іонною граткою. Усі хім. перетворення супроводяться утворенням або руйнуванням Х. з. Розрізняють три осн. типи Х. з.: іонний (гетерополярний, електровалентний), ковалентний (гомеополярний, атомний) і металічний. *Іонний зв'язок* виникає внаслідок електростатичної взаємодії між протилежно зарядженими *іонами* і полярними (див. *Диполь* електричний) молекулами (іон-дипольний зв'язок), напр. у кристалах NaCl, KCl, CaF_2, гідратованих іонах та іонних парах у розчинах, газоподібних іонних молекулах (KF, SrF_2 та ін.). При утворенні *ковалентного зв'язку* між атомами виникають області з підвищеною електронною густиною. У цьому разі *електрони* перебувають під дією електр. полів, створених кількома атомними ядрами. В сучас. *квантовій хімії* виділяють різновиди ковалентного зв'язку — т. з. σ- і π-зв'язки. Напр., у молекулі водню H_2 утворюється σ-зв'язок, тоді як у молекулі бензолу — σ- і π-зв'язки. Важливий різновид ковалентного Х. з.— донорно-акцепторний зв'язок (координаційний). При його утворенні один з партнерів (донор) надає у заг. користування вільну (неподільну) пару електронів, а другий приймає її на вакантну орбіталь. Такий тип Х. з. характерний для *координаційних сполук*. Коли електрони на атомній орбіталі й узагальнених орбіталях слабо зв'язані з ядром, то такий Х. з. наз. *металічним зв'язком*. Він виникає внаслідок зменшення *кінетичної енергії* електронів при збільшенні об'єму, у якому вони рухаються (делокалізація електронів). В результаті цього речовини з металічним Х. з. мають високу *електропровідність* і *теплопровідність*. Існують проміжні типи Х. з.— між іонним та ковалентним, а також між ковалентним і металічним.

Наук. теорії Х. з. виникли лише після того, як було відкрито будову атома. Основи електронної теорії хім. зв'язку закладено працями Г. Н. *Льюїса*. Теорію іонного хім. зв'язку запропонував нім. фізик В. Коссель (1888—1956). Розробка *квантової механіки* і використання багатьох експериментальних методів (мол. *спектроскопії, рентгенографії* кристалів, методів вивчення магн. властивостей та ін.) для визначення довжини зв'язків, кутів між зв'язками та ін. структурних параметрів молекул і кристалів привели до глибшого розуміння Х. з., який описується квантовою хімією.

Див. *Періодична система елементів Д. І. Менделєєва, Валентність.*

Літ.: Яцимирский К. Б., Яцимирский В. К. Химическая связь. К., 1975; Маррел Дж., Кеттл С., Теддер Дж. Химическая связь. Пер. с англ. М., 1980. *К. Б. Яцимирський.*

ХІМІ́ЧНИЙ МЕ́ТОД ЗА́ХИСТУ РОСЛИ́Н — боротьба з шкідниками, збудниками хвороб рослин і з переносниками цих хвороб, а також з різними бур'янами за допомогою хімічних засобів (*пестицидів*). Використовують Х. м. з. р. з метою збереження врожаю, поліпшення якості продукції, підвищення продуктивності праці в сільському і лісовому господарстві.

ХІМІ́ЧНИЙ ПОТЕНЦІА́Л, μ_i — функція стану, застосовна для опису *термодинамічної системи* із змінним числом частинок. Визначається як приріст довільного *термодинамічного потенціалу* системи при збільшенні її на одиницю кількості n_i i-тої компоненти при певних сталих *параметрах стану*:

$$\mu_i = \left(\frac{\partial U}{\partial n_i}\right)_{S,V,n_j} = \left(\frac{\partial \Phi}{\partial n_i}\right)_{p,T,n_j} =$$
$$= \left(\frac{\partial A}{\partial n_i}\right)_{T,V,n_j} = \left(\frac{\partial H}{\partial n_i}\right)_{S,p,n_j},$$

де U — *внутрішня енергія*, Φ — гіббсова енергія, A — гельмгольцова енергія, H — *ентальпія*, S — *ентропія*, V — *об'єм*, p — *тиск*, T — т-ра, n_j — кількість кожного з компонентів, що не зазнають змін ($i \neq j$; індексами при похідних позначено сталі параметри). Збільшенню системи на 1 моль, 1 кг і одну частинку відповідають молярний, питомий і віднесений до однієї частинки Х. п. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) вони виражаються відповідно у Дж/моль, Дж/кг і Дж. При *термодинамічній рівновазі* значення Х. п. для частинок кожного компонента однакові у всіх *фазах*. Запровадив 1875 Дж. У. *Гіббс*.

ХІМІ́ЧНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н — *реактивний двигун*, що працює на хімічному паливі (див. *Ракетне паливо*). У ньому потенціальна енергія палива перетворюється на теплову енергію, яка переходить у *кінетичну енергію* газового струменя. До осн. частин Х. р. д. належать камера згоряння, де паливо перетворюється на розжарені гази, та реактивне *сопло*, з якого ці гази витікають і утворюють при розширенні *реактивну силу*. Х. р. д. розвивають тягу від часток *Н* до десятків *МН*. У них використовують тверде, рідке та гібридне ракетне паливо, тому розрізняють твердопаливні, рідинні й гібридні Х. р. д. Найефективнішим є рідинний Х. р. д. Основи його теорії заклав К. Е. *Ціолковський*. Х. р. д. застосовують на снарядах ракетної артилерії (див. *Ракетна зброя*) і на *космічних ракетах*. *М. А. Кочегура.*

ХІМІ́ЧНИХ ВОЛО́КОН ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості*, підприємства якої з природних високомолекулярних речовин і синтетичних полімерів виробляють хім. (штучні й синтетичні) волокна. Х. в. п. випускає також целофан, сульфат натрію, на базі відходів виробництва — різні товари нар. споживання. Осн. сировина для виробн. хім. волокон — *капролактам, целюлоза*, сірчана к-та, каустична сода.

В дореволюц. Росії ф-ку по виробн. віскозного шовку засновано на поч. 20 ст. в Митищах (тепер Моск. обл.). У 1921—25 в країні почато буд-во великих підприємств Х. в. п. в Могильові (БРСР), Ленінграді та ін. містах. Як самостійна галузь Х. в. п. в Рад. Союзі створена за роки перших п'ятирічок. Х. в. п. стала і складовою частиною *хімізації* народного господарства. Рад. Союз за виробн. хім. волокон посідає 3-є місце в світі (1982). На Україні первістком Х. в. п. була ф-ка віскозного шовку в Києві «Хімволокно» (1936; тепер *київське виробниче об'єднання «Хімволокно»*, що є одним з найбільших у галузі). Найбільшими підприємствами галузі є також *черкаське виробниче об'єднання «Хімволокно»*, *чернігівське виробниче об'єднання «Хімволокно»*, Сокальський та Житомирський з-ди хім. волокна. Наук. проблеми розвитку Х. в. п. на Україні розробляють Укр. н.-д. ін-т по переробці штучних і синтетичних волокон (Київ), Всесоюзний н.-д. ін-т машин для виробництва синтетичних волокон (Чернігів), *Київський технологічний інститут легкої промисловості*, філіал Всесоюзного н.-д. і проектного ін-ту штучного волокна (Київ) та інші установи. *Н. П. Каданцева.*

Виробництво хімічних волокон і ниток за видами в УРСР
(тис. т)

Продукція	1970	1983
Хімічні волокна і нитки	65,3	181,7
штучні волокна і нитки	23,3	73,1
синтетичні волокна і нитки	42,0	108,6

ХІМІ́ЧНИХ РЕАКТИ́ВІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості*, підприємства якої виробляють органічні й неорганічні продукти, необхідні для контролю технологічних процесів виробництва і якості продукції в пром-сті та с. г., для н.-д. робіт, як хімічно чиста сировина для тех. потреб та ін. Продукцію галузі умовно класифікують на такі осн. групи: хім. реактиви й особливо чисті речовини технологічного та аналітичного призначення, *люмінофори* і люмогени, монокристали, *сцинтилятори* і *корунди*, феритові порошки (див. *Ферити*), п'єзо- і сегнетоелектричні матеріали (див. *П'єзоелектрики, Сегнетоелектрики*), *каталізатори* та ін. хім. продукти спец. призначення. В перші роки Радянської влади в країні організовано Ін-т хім. реактивів, який, поряд з розробкою способів виготовлення, в невеликій кількості виробляв їх. Пізніше хім. реактиви та особливо чисті речовини (поряд з осн. продукцією) виробляли підприємства хім. пром-сті. Лише 1946 підприємства, що виробляли хім. реактиви, було виділено в окрему галузь. В СРСР 1969 було вироблено 10 тис. найменувань хім. реактивів, 1982 — понад 12 тис. На Україні діють шість спеціалізованих підприємств Х. р. п.— в Києві, Харкові, Шостці (Сум. обл.), Донецьку, Черкасах та Львові. Крім того, хім. реактиви випускають хім. підприємства в Дніпродзержинську, Сєвєродонецьку, Сумах, Рубіжному та ін. На Україні випуск хім. реактивів 1982 становив бл. 7 тис. найменувань (1969 — 4 тис.). Н.-д. роботу і проектування в галузі Х. р. п. на Україні веде «ВНДІреактивелектрон» у Донецьку, Діпрохімреактив у Харкові та його філіал у Донецьку. *Т. І. Коробко.*

ХІМІ́ЧНІ ВІЙСЬКА́ — спец. війська, призначені для хім. забезпечення бойових дій збройних сил. З'явилися під час 1-ї світової війни, коли імперіалістичні д-ви почали застосовувати *хімічну зброю*. В роки Великої Вітчизн. війни рад. Х. в. (бригади, батальйони, роти) проводили розвідку з метою виявлення можливого хім. нападу противника. За зразкове забезпечення бойової готовності військ до захисту від можливого хім. нападу противника і застосування вогнеметно-запалювальних засобів, здійснення маскування тисячі воїнів Х. в. було нагороджено орденами і медалями, а 28 з них удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Сучасні Х. в. призначені для виконання завдань по радіаційній, хім., біол. розвідці, *дезактивації*, *дегазації* і *дезинфекції* зброї, техніки, обмундирування і місцевості.

ХІМІ́ЧНІ МОНОПО́ЛІЇ — група промкомпаній країн Зх. Європи, США і Японії, пануючих у хім. пром-сті капіталістич. світу. Виникнення перших Х. м. пов'язано з пром. використанням відкриттів у галузі хімії, зроблених у 19 ст. (барвники, сода, вибухові речовини). До 2-ї світової війни 1939—45 найбільшою Х. м. був нім. концерн «І. Г. Фарбеніндустрі». Серед сучасних найбільших Х. м. — зх.-німецькі компанії «БАСФ», «Байєр» і «Хехст» (всі — засн. 1952), «Імпіріал кемікал індастріз» (Великобританія, 1926), «Монтедісон» (Італія, 1884), «Доу кемікал» (США, 1947). Х. м. є важливим елементом *воєнно-промислового комплексу*. *С. В. П'ятенко.*

ХІМІ́ЧНІ РЕА́КЦІЇ — процеси перетворення одних хімічних речовин (вихідних) на інші (продукти реакції), які відрізняються від вихідних хім. складом, будовою і властивостями. Х. р. виникають при діянні на речовини т-ри, тиску, освітлення, електр. струму та ін. факторів, а також при взаємодії двох або кількох вихідних речовин у відповідних зовн. умовах. При Х. р. строго здійснюється закон збереження маси (див. *Маса* у фізиці), *еквівалентів закон*. Кількість атомів кожного *елемента хімічного*, яка входить до складу вихідної речовини, дорівнює кількості атомів того ж елемента у продуктах реакції. Хім. елементи при Х. р., на відміну від *ядерних реакцій*, не змінюються. Можуть змінюватися лише *окислення ступінь* атомів елементів, розриватися старі й утворюватися нові *хімічні зв'язки* (див. *Окислювально-відновні реакції*). Початковий і кінцевий стан Х. р. зображують *рівняннями хімічними*. Х. р. характеризується швидкістю, тобто величиною змінювання *концентрації* реагуючих речовин (вихідної або продукту реакції) за одиницю часу. Кожна Х. р. є *оборотною реакцією*, але швидкості прямої і зворотної реакції можуть значно відрізнятися. Тоді Х. р. практично вважають *необоротною реакцією*. Коли швидкість прямої і зворотної реакції рівна, система перебуває у стані *рівноваги хімічної*. Умови перебігу Х. р. вивчає *кінетика хімічна*. Класифікують Х. р. за різними ознаками. За енергетичним ефектом Х. р. поділяють на *екзотермічні реакції* і *ендотермічні реакції*. За кількістю вихідних речовин і продуктів реакції розрізняють Х. р. розкладання (одна речовина розкладається на дві або більше нових речовин), напр. $2HgO = 2Hg + O_2$ і сполучення (з двох або більше речовин одержують одну нову), напр. $H_2 + Cl_2 = 2HCl$. Існують Х. р. заміщення й обміну, які можна звести до Х. р. розкладання і сполучення, що відбуваються одночасно. Обширний клас Х. р. становлять каталітичні реакції (див. *Каталіз*). Є також велика кількість Х. р., що мають багато проміжних стадій з утворенням і наступним розкладанням малостійких продуктів (див., напр., *Ланцюгові реакції*). *В. Л. Павлов.*

ХІМІ́ЧНІ СИ́МВОЛИ — див. *Знаки хімічні*.

ХІМІ́ЧНОЇ БУДО́ВИ ТЕО́РІЯ — теорія *органічної хімії*, що грунтується на положенні про залежність властивостей органічних сполук від їхньої хім. будови, тобто від послідовності зв'язків між атомами в молекулах. Осн. положення Х. б. т.: 1) в органічних сполуках існує певна послідовність зв'язків між атомами, сполученими між собою відповідно до їхньої *валентності*; 2) властивості органічних сполук залежать не тільки від природи й кількості атомів, що входять до їхнього складу, а й від хім. будови молекул; 3) хім. будову сполуки можна визначати на підставі хім. властивостей і способів одержання її; 4) окремі частини молекул (*радикали хімічні*), що беруть участь у реакціях, можуть зберігати хім. будову незмінною; 5) ізомери різняться своїми властивостями тому, що мають різну хім. будову (див. *Ізомерія*); 6) для кожної емпіричної формули можна вивести певну кількість теоретично можливих ізомерів; 7) для кожної органічної сполуки є тільки одна формула хім. будови; 8) в молекулі існує взаємний вплив атомів, що зумовлює, зокрема, різні властивості ізомерів. Правильність окремих положень Х. б. т. було підтверджено всією історією розвитку органічного синтезу. Основи Х. б. т. закладено О. М. *Бутлеровим*, її доповнено в подальших працях видатних учених в галузі органічної хімії. Так, В. В. *Марковников* зробив внесок у розробку вчення про взаємний вплив атомів у молекулах (див. *Марковникова правило*); М. О. *Меншуткін* встановив структурно-кінетичні закономірності; поняття про просторову будову молекул запровадили Я. Г. *Вант-Гофф* і франц. хімік А. Ж. Ле Бель (1847—1930), про кратні зв'язки — нім. хімік Е. Ерленмейєр (1825—1909); формулу бензолу запропонував Ф. А. *Кекуле*. Велике значення для розвитку Х. б. т. мало електронне тлумачення природи *хімічного зв'язку*. Сучас. Х. б. т. грунтується на електронній теорії будови і на теорії реакційної здатності органічних сполук. Класична форма Х. б. т. використовується в органічному синтезі, для якісного пояснення властивостей нових сполук, для побудови *номенклатури хімічної* тощо. Див. *Молекула*, *Квантова хімія*, *Резонансу теорія*, *Стереохімія*.

Літ.: Татевский В. М. Классическая теория строения молекул и квантовая механика. М., 1973.

М. Ю. Корнилов.

ХІ́МІЯ (можливо, від грец. Χημία — Єгипет, тобто «єгипетська наука») — галузь природознавства, в якій вивчаються хімічні елементи (атоми), утворювані ними прості і складні речовини (молекули), їхні перетворення, склад, будова і властивості. В Х. досліджують процеси перетворення молекул внаслідок сполучення, розкладу або перегрупування атомів і визначають умови і закономірності цих перетворень — *хімічних реакцій*. Х. поділяють на *неорганічну хімію* і *органічну хімію*. На межі цих розділів Х. виникла Х. *елементоорганічних сполук*. Методи хім. аналізу, застосовуваного в усіх галузях Х. та хім. пром-сті, розглядаються

Найважливіші події в історії розвитку хімії

Дата	Подія
До початку н. е.	Одержання заліза (3400 до н. е.), бронзи (2300 до н. е.), олова (1850 до н. е.), соди, поташу, скла (1500 до н. е.), свинцю (1475 до н. е.) в Єгипті.
5—4 ст. до н. е.	Висловлення ідеї про атомістичну будову тіл (Левкіп, Демокріт).
4—16 ст	Виникнення і поширення алхімії
5—6 ст	Винайдення пороху в Китаї.
16 ст	Зародження ятрохімії — науки приготування ліків (Т. Парацельс).
16—17 ст.	Початок технічної хімії і металургії (Г. Агрікола), виробн. різних кислот і солей (Й. Глаубер).
40 рр. 17 ст.	Поява пневмохімії (вивчення хімічних властивостей газів, Й. Ван Гельмонт).
1661	Пояснення хімічних реакцій на основі поняття хім. елемента (Р. Бойль).
1697	Поява теорії флогістону (Г. Шталь).
1748	Відкриття закону збереження маси (М. В. Ломоносов).
1774—77	Визначення складу повітря, одержання кисню і з'ясування його ролі у процесах горіння і дихання (А. Л. Лавуазьє).
1802—08	Розвиток атоміст. теорії в хімії (Дж. Дальтон)
1811—14	Закладення основ молекулярної теорії (А. Авогадро).
1814	Запровадження символів хімічних елементів (Й. Я. Берцеліус).
1828	Перший синтез органічної речовини — сечовини (Ф. Велер).
1833	Сформулювання законів електролізу (М. Фарадей).
1840	Відкриття основного закону термохімії — закону сталості суми тепла (Г. І. Гесс).
1852	Запровадження поняття про валентність елементів (Е. Франкленд).
1861	Створення теорії хімічної будови органічних сполук (О. М. Бутлеров).
1869	Відкриття періодичного закону і створення періодичної системи елементів (Д. І. Менделєєв).
1874	Створення стереохімії (Ж. Ле Бель, Я. Г. Вант-Гофф)
1882	Синтез сечової (уреатної) кислоти (І. Я. Горбачевський).
1882—87	Розроблення теорії електролітичної дисоціації (С. А. Арреніус).
1889—91	Запроваджено поняття про сольватацію іонів (І. О Каблуков, В. О. Кістяківський).
1891	Створення координаційної теорії будови комплексних сполук (А. Вернер).
1896	Відкриття природної радіоактивності (А. Беккерель).
1898	Відкриття радіоактивних елементів полонію й радію (М. Склодовська-Кюрі, П. Кюрі).
1903	Відкриття хроматографії (М. С. Цвєт).
1908—13	Експериментальне доведення існування молекул (броунівський рух; Ж. Перрен).
1911	Встановлення існування атомних ядер і створення планетарної моделі атома (Е. Резерфорд).
1921	Пояснення принципу послідовного заповнення електронних оболонок атома (Н. Бор).
1926—30	Розроблення промислової технології одержання синтетичного каучуку (С. В. Лебедєв).
1927	Закладення основ квантової хімії (В. Гайтлер, Ф. Лондон).
1926—34	Відкриття штучної радіоактивності елементів (І. та Ф. Жоліо-Кюрі).
1956	Створення теорії ланцюгових реакцій (М. М. Семенов і С. Гіншелвуд).
40—80-і рр. 20 ст.	Синтез трансуранових елементів (Г. Сіборг та ін. — США; Г. М. Фльоров та ін.— СРСР).
1961	Народження хімії благородних газів (Н. Бартлет).

в *аналітичній хімії*. Х. тісно пов'язана з *фізикою* і широко використовує для вивчення хім. об'єктів і явищ фіз. методи. Це зумовило виникнення *фізичної хімії*, яка охоплює *термодинаміку хімічну, кінетику хімічну, електрохімію, каталіз*, вчення про будову і властивості молекул, іонів, радикалів, про хім. рівновагу, розчини тощо. Методи квантової механіки та електронної теорії атомів і молекул застосовуються у *хімічній фізиці*. Самостійною галуззю Х. є *колоїдна хімія*. Механохімія — нова ділянка Х., що досліджує вплив тертя, удару, вибуху, ультразвуку тощо на перебіг хім. реакцій. В Х. яскраво виявляються діалектична єдність процесів інтеграції та диференціації наук. Взаємопроникнення теорій і методів Х. та ін. природничих наук веде до утворення проміжних галузей. Так, на стику Х. з біологією та геологією виникли *біохімія, біоорганічна хімія, молекулярна біологія, геохімія, біогеохімія*. Останнім часом з'явились нові галузі Х.— *космохімія*, фізико-хімічна механіка — наука про залежність мех. властивостей твердих тіл і дисперсних структур від хім. складу й будови їх. На нерозривність і тісну взаємодію наук вказував ще Ф. Енгельс, називаючи фізику механікою молекул, хімію — фізикою атомів, а біологію — хімією білків (див. Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 525). Хімія впливає на розвиток *філософії* і сама зазнає її впливу через пізнання хімічних форм руху матерії, що збагачує заг. вчення про розвиток природи, еволюцію речовини у Всесвіті і сприяє становленню матеріалістичної картини світу. Водночас Х. належить важлива роль у впливі людини на природу, у використанні її ресурсів, у створенні нових матеріалів методами хім. технології, яка зумовлює розвиток хім. індустрії — однієї з основ *матеріально-технічної бази комунізму* в СРСР (див. *Хімізація* народного господарства).

У своїй практичній діяльності людство використовує хім. процеси з глибокої давнини (див. табл.). Походження слова «хімія» точно не з'ясовано. Найчастіше його пов'язують з давньогрец. назвою Старод. Єгипту «Хемія», де практична Х. досягла значних успіхів. У 3—4 ст. н. е. в арабів зародилась *алхімія*, в основі якої лежала ідея про можливість перетворення неблагородних металів на золото і срібло.

Згодом почали розвиватися такі практичні напрями Х., як *ятрохімія* (*Парацельс*, 16 ст.), обробка руд (Г. *Агрікола*, 16 ст.), виробн. скла, селітри тощо (Й. Р. Глаубер, 17 ст.) та ін. В 1661 Р. *Бойль* завдав нищівного удару алхімічним уявленням про три начала (сірка, ртуть, сіль) і чотири стихії (вогонь, повітря, вода і земля), давши уперше наук. визначення поняття хім. елемента. Першою хім. теорією була теорія *флогістону*. Незважаючи на свою помилковість, вона узагальнила широкі дослідження процесів горіння і випалювання металів. Гіпотезу про існування флогістону спростував А. Л. *Лавуазьє*, встановивши склад повітря і розвинувши кисневу теорію горіння. І. *Ньютон* ввів ваговий метод дослідження речовин. У 1748 М. В. *Ломоносов*, а пізніше Лавуазьє відкрили закон збереження ваги (маси) речовин при хім. реакціях. М. В. Ломоносов створив атомно-мол. вчення — підвалини сучас. Х. Для розвитку атомістичних уявлень у Х. важливе значення мали дослідження Дж. *Дальтона*, Й. Я. *Берцеліуса*, Ж. Л. *Гей-Люссака* та ін. Гіпотеза А. *Авогадро* сприяла остаточному утвердженню атомно-мол. теорії. Могутнім поштовхом у розвитку Х. стали видатні відкриття О. М. *Бутлерова* та Д. І. *Менделєєва*. У 1861 О. М. Бутлеров створив *хімічної будови теорію* органічних сполук. У 1869 Д. І. Менделєєв відкрив періодичний закон, який було покладено в основу розробки періодичної системи елементів (див. *Періодична система елементів Д. І. Менделєєва*). У 19 ст. швидко розвивалась фізична Х. Вивчення *теплових ефектів реакцій* привело до виникнення *термохімії* (Г. І. *Гесс* та ін.), становлення вчення про фази і рівновагу хім. реакцій, хім. термодинаміку (Дж. У. *Гіббс*). Відкриття законів електролізу (М. *Фарадей*) та з'ясування його механізму завершилось створенням теорії електролітичної дисоціації (С. А. *Арреніус*). Дослідження електрохімічних явищ зумовило виникнення електрохімії спершу водних, а пізніше і неводних розчинів. Внаслідок поширення законів про властивості газів на розчини (Я. Г. *Вант-Гофф*) та розгляду розчину як хім. системи (Д. І. Менделєєв, 1865—87) розвинулось вчення про розчин і розроблено *фізико-хімічний аналіз* (М. С. *Курнаков*). У цей період створюються колоїдна Х. (Т. Грем, І. Г. Борщов), Х. комплексних сполук, розроблено координаційну теорію (А. Вернер). Наприкінці 19 ст. почався новий етап у розвитку Х. Відкриття у фізиці *рентгенівського проміння*, явища *радіоактивності*, електрона і атомного ядра привело до з'ясування складної будови атома, а створення вчення про будову атома, особливо його електронних орбіталей, покладено в основу теорії *хімічного зв'язку* і теор. обгрунтування періодичної системи Д. І. Менделєєва. До найвизначніших успіхів Х. 20 ст. слід віднести появу і розвиток *квантової хімії*, хім. фізики, *радіохімії, радіаційної хімії, плазмохімії, фотохімії*, мол. біології, хімії полімерів, фізико-органічної хімії та ін. Сучас. етап розвитку Х. характеризується детальним вивченням кінетики і механізму реакцій, розробкою і поширенням квантовохім. методу мол. орбіталей, просторових уявлень про будову речовини (*стереохімія*), теорії ланцюгових реакцій, взаємодії речовини з випромінюванням і частинками високих енергій. Ведуться пошуки нових хім. джерел струму, досліджуються топохім. реакції твердих тіл, механізми каталітичної полімеризації і ферментно-каталітичних процесів у хім. реакціях, розробляються нові методи синтезу багатьох білків тощо. Відбуваються докорінні зміни в методах хім. досліджень; з'явились і вдосконалюються методи мікрохімічного, рентгеноспектрального, рентгеноструктурного і фіз.-хім. аналізу, хроматографія, електронографія, полярографія, мол. спектроскопія, радіоспектроскопія, мас-спектрометрія, люмінесцентні, ізотопні, адсорбційні, реологічні й ін. методи. Великий внесок у розвиток Х. зробили такі видатні рад. вчені, як М. С. Курнаков, М. Д. *Зелінський*, В. О. *Кістяківський*, О. М. *Бах*, І. Л. *Кнунянц*, М. М. *Семенов*, О. М. *Несмєянов*, О. Є. *Арбузов*, О. Н. *Фрумкін*, П. О. *Ребіндер*, Л. О. *Чугаєв*. І. І. *Черняєв* та інші.

На Україні важливу роль у розвитку Х. відіграли праці М. М. *Бекетова*, який організував 1868 при Харків. ун-ті першу в світі лабораторію фіз. хімії, А. В. *Думанського*, який 1913 заснував першу в Росії колоїдно-хім. лабораторію, Л. В. *Писаржевського* — засновника електронної теорії в хімії, зокрема в каталізі (1928—34), О. І. *Бродського* — автора заг. теорії розділення ізотопів і методів їх аналізу, В. О. *Плотникова*, що заклав підвалини електрохімії неводних розчинів та ін.

Істотний внесок в розвиток Х. зробили також С. М. *Реформатський*, А. К. *Бабко*, Є. О. *Шилов*, А. І. *Кіпріанов*, О. В. *Кірсанов* та ін. В СРСР розвиткові Х. і хім. пром-сті надається винятково важливе значення; КПРС передбачено розв'язання проблеми розробки хім.-технологічних процесів одержання нових речовин і матеріалів з заданими властивостями і всебічного використання досягнень наук.-тех. прогресу в розвитку *хімічної промисловості, нафтохімічної промисловості, коксохімічної промисловості, хімічних волокон промисловості* та ін. галузей пром-сті. Сучас. технологія передбачає одержання композиційних полімерних, надчистих і надтвердих, вогнетривких і надміцних матеріалів, напівпровідників, неорганічних полімерів, ядерного, ракетного, моторного та ін. палива, буд. матеріалів, синтетичних волокон, хім. добрив, вітамінів, миючих засобів, пестицидів, лікувальних препаратів, барвників тощо. Для одержання нових матеріалів широко використовуються продукти переробки нафти, газу, вугілля, деревини, джерела сировини світового океану, мінеральних покладів. Розробляються безвідхідні технології і замкнені технологічні цикли з метою усунення небезпеки захаращення, забруднення і отруєння навколишнього середовища.

На Україні, зокрема, наук. установами в галузі Х. є: *Фізичної хімії інститут* ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, *Загальної та неорганічної хімії інститут* АН УРСР, *Колоїдної хімії та хімії води інститут* ім. А. В. Думанського АН УРСР, *Органічної хімії інститут* АН УРСР, *Хімії високомолекулярних сполук інститут* АН УРСР, *Фізико-хімічний інститут* АН УРСР, *Фізико-органічної хімії та вуглехімії інститут* АН УРСР, *Газу інститут* АН УРСР. В УРСР видаються журнали: «Украинский химический журнал», «Теоретическая и экспериментальная химия», «Химическая технология», «Химия и технология воды». В СРСР хіміків об'єднує Всесоюзне хімічне товариство імені Д. І. Менделєєва. Діє Міжнародний союз теоретичної та прикладної хімії — ІЮПАК.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1—2. М., 1973; Развитие химической технологии на Украине, т. 1—2. К., 1976; Кедров Б. М. Энгельс о развитии химии. М., 1979; Овчаренко Ф. Д. Развитие химической науки на Украине. «Вопросы истории естествознания и техники», 1983, № 1.

Ф. Д. Овчаренко.

«ХИ́МИЯ И ТЕХНОЛО́ГИЯ ВОДЫ́» — науковий журнал, орган Відділення загальної і технічної хімії АН СРСР і Відділення хімії та хімічної технології АН УРСР. Публікує статті з питань теорії і практики хімії та фізики води, фіз. хімії процесів обробки, аналізу природних і стічних вод, технології водопідготовки і демінералізації, біологічних методів очищення води, автоматизації технологічних процесів і розробки апаратури для підготовки, комплексної переробки поверхневих, підземних та стічних вод. Видається у Києві з 1979 (6 номерів на рік).

А. Т. Пилипенко.

ХІ́МКИ — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на *каналі імені Москви.* 122 тис. ж. (1983). Залізнична станція. У місті — Моск. ін-т культури, вечірній ф-т Всесоюзного заочного маш.-буд. ін-ту, Моск. культур.-осв. уч-ще. Х. утворені 1939.

ХІМОЗИ́Н — те саме, що й *сичужний фермент.*

ХІМОТРИПСИ́Н — фермент з класу *гідролаз,* який в молекулах білків розщеплює пептидні зв'язки, утворені гол. чин. СООН — групами ароматич. *амінокислот* — тирозину, фенілаланіну, триптофану. Існують різні форми Х.: А, В, С. *Біосинтез* Х. відбувається в клітинах *підшлункової залози,* в *секреті* якої Х. виявляється у вигляді суміші хімотрипсиногену А і хімотрипсиногену В. Перетворення *проферменту* А у Х. відбувається під дією *трипсину* в кишечнику. Процес активізації включає розщеплення одного певного пептидного зв'язку в молекулі хімотрипсиногену, в результаті чого відбуваються конформац. перебудова молекули білка й остаточне формування активного центру Х., до складу якого входять залишки *серину,* а також аспарагінової к-ти й гістидину.

ХІ́МУС (від грец. χυμός — сік) — вміст *тонких кишок* тварин і людини. Рідка або напіврідка суміш продуктів перетравлювання їжі в шлунку, жовчі, секрету підшлункової й кишкових залоз тощо. Склад Х. залежить від характеру *живлення* тварини і *харчування* людини, а також від секреторної діяльності травних залоз.

ХІМ'ЯРИ́ТСЬКЕ ЦА́РСТВО — держава, що існувала з кін. 2 ст. до н. е. до 6 ст. на пд. заході Пд. Аравії. Володіла частиною узбережжя Сх. Африки і значною частиною тер. Саби (тепер тер. Йєменської Араб. Республіки). В кін. 2 — на поч. 4 ст. н. е. перебувало в залежності від Саби. На поч. 6 ст. тер. Х. ц. завоювали *ефіопи,* в 70-х рр. 6 ст.— *Сасаніди.*

ХІНАЯ́НА [санскр.— мала колісниця, вузький шлях (спасіння)] — один із двох (поряд з *махаяною*) гол. напрямів *буддизму.* Виникла в 1 ст. н. е. За віровченням Х., «спасіння» доступне тільки внаслідок особистих зусиль віруючих, а *нірвани* можуть досягти шляхом роздумів, морального самовдосконалення лише обрані, які цілком присвятили себе служінню *Будді* та проповіді його вчення.

ХІНГА́Н ВЕЛИ́КИЙ — гірська система на Пн. Сх. Китаю і на Сх. МНР. Довж. майже 1200 км, шир. до 400 км. Вис. до 2034 м, г. Хуанганшань. Вершини плескаті, зх. схил пологий, сх.— крутіший. Поширена *багаторічна мерзлота.* Пн. частина Х. В. вкрита світлохвойною тайгою (переважно із даурської модрини), на Пд.— мішані ліси, що змінюються лісостеповою і степовою рослинністю.

ХІНГА́Н МАЛИ́Й — гірська система на Пн. Сх. Китаю і в СРСР (Хабаров. кр. і Амур. обл. РРФСР). Довж. майже 500 км. Пересіч. висоти — 400—800 м, макс.— 1150 м (г. Дуймяньшань). Переважає середньогірний рельєф з пологими куполоподібними вершинами. Родовища вугілля, графіту, золота, заліз. і олов'яних руд. Схили вкриті лісами (на Пн.— з ялини, модрини, берези, на Пд.— з дуба, клена, липи, бархата амурського).

ХІНДЕМІ́Т (Гіндеміт; Hindemith) Пауль (16.XI 1895, Ганау — 28.XII 1963, Франкфурт-на-Майні) — нім. композитор, муз. теоретик, диригент, скрипаль, альтист. Навчався в консерваторії Франкфурта-на-Майні. В 1927—37 — професор Вищої муз. школи в Берліні. В 1938 емігрував з фашист. Німеччини, жив у Швейцарії (до 1940 та з 1953), в 1940—53 — у США. Представник неокласицизму в нім. музиці. Твори: опери — «Вбивця, надія жінок» (пост. 1921), «Кардильяк» (пост. 1926), «Художник Матіс» (пост. 1938), «Гармонія світу» (1957), «Довга різдвяна трапеза» (1961) та ін.; балети — «Чотири темпераменти» (пост. 1946) та ін.; 5 симфоній; концерти; камерно-інструм., вокальна музика; музика для театру і кіно. Автор книг «Посібник з композиції» (т. 1—3, 1937—70), «Світ композитора» (1952).

ХІ́НДІ МО́ВА — див. *Гінді мова.*

ХІНІ́Н — лікарський протималярійний препарат; *алкалоїд* за хім. будовою. Білий дрібнокристалічний порошок, гіркий на смак, погано розчинний у воді, добре — в спирті, ефірі, хлороформі. Одержують з кори *хінного дерева* та синтетичним способом. Порушує життєдіяльність еритроцитарних форм малярійних *плазмодіїв,* пригнічує функції центральної нервової системи, зменшує збудливість серцевого м'яза, посилює скорочення м'язів матки. Застосовують солі Х. При внутрішньовенному введенні Х. необхідно пересвідчитись у відсутності *ідіосинкразії* до нього. Вживають тільки за призначенням лікаря.

Б. М. Клебанов.

ХІ́ННЕ ДЕ́РЕВО, цинхона (Cinchona) — рід рослин родини маренових. Вічнозелені дерева до 15 (іноді 25) м заввишки, рідше великі кущі. Листки шкірясті, еліптичні, супротивні. Квітки жовто-білі, рожеві або малинові, запашні, зібрані у великі волоті. Плід — коробочка. Бл. 40 (за ін. джерелами — 100) видів, пошир. у Пд. Америці. Цінні лікарські рослини. В Х. д. міститься бл. 20 алкалоїдів: *хінін,* хінідин, цинхонін, цинхонідин та ін. Вирощують переважно Х. д. Леджера (С. ledgeriana), Х. д. червоносокове (С. succirubra), Х. д. лікарське (С. officinalis) та ін. види, які містять у корі до 7 % (іноді до 11 %) хініну. В СРСР (на Чорноморському узбережжі Кавказу) освоєно однорічну культуру хінного дерева.

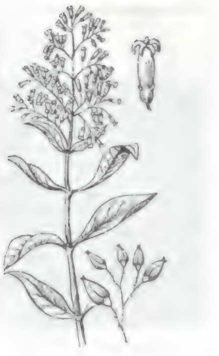

Хінне дерево Леджера. Квітуча гілка, квітка та плоди.

ХІНОЛІ́Н, бензопіридин, C_9H_7N— *гетероциклічна сполука,* безбарвна рідина з характерним солодкуватим запахом; густ. 1097 кг/м^3, $t_{кип}$ 237,1 °С; мало розчинна у воді, розчиняється в спирті, бензолі, ефірі. Х.— слабка основа, з к-тами утворює солі. Одержують Х. з кам.-вуг. смоли, а також синтетично. Похідні Х. використовують у виробн. *ціанінових барвників* та лікар. засобів (атофан, ентеросептол, плазмоцид та ін.). Ядро Х. входить до складу багатьох *алкалоїдів* (напр., *хініну*).

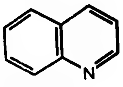

Хінолін.

ХІНО́НИ — циклічні ненасичені дикетони, в молекулах яких міститься дві карбонільні групи >С=О. Х.— забарвлені кристали, наприклад *п* = бензохінон (мал.), *антрахінон* й 1,4-нафтохінон — жовтого кольору ($t_{пл}$ 116 і 128,5 °С відповідно), *о*-бензохінон ($t_{пл}$ 70—80 °С з розкладанням) — червоного кольору та ін. Х. легко відновлюються до двохатомних *фенолів,* активно вступають у *дієновий синтез* та ін. Одержують Х. окисленням ароматичних вуглеводнів або їхніх окси- та амінопохідних (напр., *п*-бензохінон — окисленням *аніліну* або *гідрохінону*) та ін. способами. Міститься у природних *пігментах.* Х. та їхні похідні — проміжні продукти у виробн. барвників (див. *Антрахінонові барвники*); застосовують також як фунгіциди, інсектициди, дубильні речовини тощо.

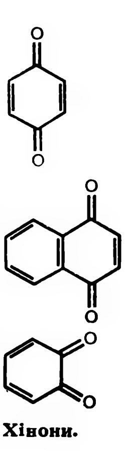

Хінони.

ХІНТ Ааду [н. 28.XII 1909 (10.I 1910), с. Іга на о. Муху] — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1965). Член КПРС з 1940. Ранні романи — «Проказа» (1934), «Лепрозорій Ватку» (1936). Зб. оповідань «Дикі гуси» (1945) — про героїзм ест. народу в минулому і в роки Великої Вітчизн. війни. В тетралогії «Берег вітрів» (кн. 1—4, 1951—66; окремі частини інсценізовано й екранізовано) розкриває життя ест. народу з поч. 20 ст. до кін. 30-х рр. Автор п'єс «Шхуна рибаків із Тагаранна» (1947) і «Куди йдеш, товаришу директоре?» (1949). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Син Вессе. К., 1958; Берег вітрів, кн. 1—2. К., 1974; Рос. перекл.— Берег ветров, т. 1—2. М., 1980.

С. Г. Ісаков.

ХІ́НЧИН Олександр Якович [7 (19).VII 1894, с. Кондрово, тепер місто Дзержинського р-ну Калузь-

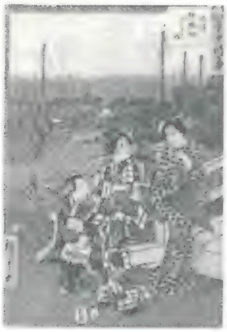

А. Хіросіге. На поклін до храму, з якого видно гору Фудзі. З серії «100 видів Едо». Кольорова гравюра на дереві. 1856—58.

кої обл.— 18.XI 1959, Москва] — рос. рад. математик, чл.-кор. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1916) Моск. ун-т. З 1922 — професор цього ун-ту, одночасно (з 1939) працював у Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці — в галузі теорії функцій дійсної змінної і теорії імовірностей. Методи і результати теорії імовірностей Х. використовував як матем. апарат статистичної фізики; він розробив матем. методи теорії масового обслуговування. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ХІ́НШЕЛВУД Сірілл Норман — див. *Гіншелвуд* Сірілл Норман.

ХІОЛІ́ТИ (Hyolitha) — клас викопних безхребетних тварин типу *молюсків,* в якому виділяють 8 рядів. Х. жили на морському дні. Відомі з кембрію до пермі. Черепашка Х. вапнякова, 10 — 40 мм завдовжки, конічної або пірамідальної форми. В апікальній частині черепашки у деяких видів є суцільні перегородки, що утворюють повітряні камери. Тіло молюска містилося в розширеній частині черепашки. Отвір черепашки, від якого відходили два вусикоподібні придатки, прикривався плоскою або низькоконічною кришечкою. Припускають, що до придатків прикріплювалася мантія, що сприяло уловлюванню їжі. Деякі види Х. є провідними для кембрійських відкладів.

Д. Є. Макаренко.

ХІОНОСФЕ́РА [від грец. χιών — сніг і (*тропо*) *сфера*] — шар тропосфери, у якому можливе утворення та існування на поверхні суходолу багаторічних *сніжників* і *льодовиків.* У Х. річна кількість твердих атм. опадів переважає витрати їх на танення та випаровування. Верхня межа Х. відповідає нульовому балансу твердих опадів, нижня — у гірських районах збігається з *сніговою межею.* Найбільша потужність Х. (до 10 км) у горах екваторіального поясу та низьких широтах помірних поясів, найменша — в *Антарктиці,* де снігова межа опускається до рівня моря. Поняття «хіоносфера» ввів рад. вчений С. В. Калесник 1933.

В. М. Котляков.

ХІ́ОС — острів в Егейському м., поблизу п-ова Мала Азія. Належить Греції. Площа 830 км². Нас. бл. 73 тис. чол. (1971). Рельєф переважно гірський, вис. до 1297 м. Поклади руд сурми. Поширена чагарникова рослинність середземномор. типу. Х.— один з центрів *егейської культури.* З 2-ї пол. 1 ст. н. е.— під владою Свород. Риму, в кін. 4—13 ст.— *Візантії,* згодом — генуезців, з 1566 — *Османської імперії.* З 1912 — у складі Греції. Осн. заняття населення — вирощування олив, цитрусових, винограду. Розводять кіз. Шовківництво. Рибальство. На Сх. острова — порт Хіос. Архіт. пам'ятки античного та візантійського періодів.

ХІРБЕ́Т-КУМРА́Н — залишки поселення релігійної общини (кін. 1-го тис. до н. е.— 68 н. е.) в районі Ваді-Кумран, на зх. узбережжі Мертвого моря. В печерах поблизу Х.-К. знайдено *Мертвого моря рукописи.*

ХІРОМА́НТІЯ (від грец. χείρ — рука й μαντεία — пророкування, віщування) — один із видів марновірства, згідно з яким по лініях і горбках долоней рук можна робити висновок про характер людини, її схильності, минуле й майбутнє. Деякі бурж. учені робили спроби підвести теор. базу під Х., що не має нічого спільного з наукою. Лженауковість Х. доведено вченими-матеріалістами.

О. Т. Губко.

ХІРО́СІГЕ Андо [псевдонім — Утагава Хіросіге; 1797, Едо, тепер Токіо — 12.X 1858, там же] — япон. графік, представник школи *Укійо-е.* Навчався у художника Тойохіро. Твори: «53 станції дороги Токайдо» (1833—34), «Понад 60 видів провінцій» (1853—56), «36 видів гори Фудзі» (1854—58), «100 видів Едо» (1856—58) та ін.

ХІРОСІ́МА — місто в Японії, адм. ц. префектури Хіросіма. Розташоване на Пд. Зх. о. Хонсю. Порт при впадінні р. Ота у Внутрішнє Японське м. Вузол з-ць. 832 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування. Гумотех., деревообр., паперова і харч. пром-сть. Ун-т (засн. 1949).

Місто виросло навколо замка феод. князя Морі, збудованого 1591. Під час 2-ї світової війни 1939—45 США без будь-якої воєнної необхідності 6.VIII 1945 скинули на Х. першу атомну бомбу, внаслідок чого значну частину міста було зруйновано і понад 140 тис. чол. вбито і поранено. В післявоєнний час Х. повністю відбудована. З 1959 в Х. не раз проходили міжнар. конференції борців проти ядерної зброї. На місці вибуху атомної бомби в Х. 1956 відкрито меморіальний комплекс миру (іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура,* т. 1, с. 224—225).

ХІРОХІ́ТО (н. 29.IV 1901, Токіо) — імператор Японії з 1926. В 1921 в зв'язку з хворобою свого батька Іосіхіто був принцом-регентом, після його смерті вступив на престол.

ХІРУРГІ́Ї ЗАГА́ЛЬНОЇ І НЕВІДКЛА́ДНОЇ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Створений 1965 на базі Харків. н.-д. ін-ту переливання крові та невідкладної хірургії. Ін-т складається (1984) з 4 відділів: клінічного, лабораторно-експериментального, науково-організаційного, інформаційного. Ін-т розробляє проблеми хірургічного лікування гострих шлунково-кишкових захворювань (зокрема, перитоніту), захворювань і травм судин, травматичного шоку, опіків, зменшення крововтрати при хірургічному втручанні тощо. В ін-ті працювали В. М. *Шамов,* О. О. *Шалімов* та ін. вчені.

Харківський науково-дослідний інститут загальної і невідкладної хірургії.

В. Т. Зайцев.

ХІРУРГІ́Ї КЛІНІ́ЧНОЇ ТА ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНОЇ КИ́ЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1972 в Києві. У складі ін-ту (1984) — 3 відділи, у т. ч. лабораторно-експериментальний з 9 н.-д. лабораторіями, клінічний на 7 відділень і науково-організаційний. Осн. напрям роботи ін-ту — вдосконалення і розробка нових методів діагностики і лікування хірургічних захворювань органів системи травлення і кровоносних судин. Ін-т є респ. центром хірургії судин і портальної гіпертензії. З часу заснування ін-т очолює акад. АН УРСР О. О. *Шалімов.*

Центральний корпус Київського науково-дослідного інституту клінічної та експериментальної хірургії.

В. П. Хохоля.

ХІРУРГІ́Я (грец. χειρουργία — ручна праця, від χείρ — рука і ἔργον — робота) — галузь *медицини,* що вивчає захворювання, в лікуванні яких найважливішим є оперативне втручання. Значного розвитку досягла Х. у стародавніх Єгипті, Індії, а пізніше — Греції та Римі. В ті часи уже здійснювали трепанації черепа, видалення каменів сечового міхура, виконували операції з приводу гриж, кишкової непрохідності, пластичні операції та ін. Найвизначніші досягнення давньогрец. медицини і хірургії, зокрема, пов'язані з іменем *Гіппократа.* В епоху середньовіччя видатні досягнення античної Х. були забуті і втрачені. Окремі хірургічні операції виконувались не лікарями, а ремісниками-*цирульниками.* Кращими здобутками у цей час відзначалась Х. в арабських країнах, особливо на території Середньої Азії, де працював видатний лікар *Ібн-Сіна.* Нового розвитку досягла Х. в епоху Відродження; яскравою сторінкою в ньому була діяльність відомого франц. хірурга А. *Паре.* В 1731 в Парижі була створена хірургічна академія.

У Київській Русі хірургічну допомогу подавали в основному представники народної медицини — «костоправи», «різальники», «зубоволоки» та ін. Наприкінці 16 ст. в Росії був створений Аптекарський приказ, що відав підготовкою лікарів, перш за все для армії. За Петра I були відкриті 1707 госпітальних, 1733 медико-хірургічні школи, які були 1786 об'єднані в медико-хірургічні училища. В 1798 в Петербурзі й Москві на їх базі було створено медико-хірургічні академії. Успіхи Х. пов'язані з розвитком анатомії, фізіології, мікробіології, фармакології та ін. галузей науки. 19 століття ознаменувалося значним розвитком Х. Вдосконалювалися й розроблялися нові методи хірургічних операцій, були створені нові інструменти. Виросла ціла плеяда видатних хірургів як за кордоном, так і в Росії. Серед них — Г. Дюпюїтрен (Франція), Е. Купер (Великобританія), І. Діффенбах, Б. Лангенбек (Німеччина), І. Ф. Буш, І. В. Буяльський (Росія) та багато ін. Значний вклад у розвиток вітчизн. Х. вніс М. І. *Пирогов,* який розробив наукові основи Х., створивши хірургічну анатомію, обґрунтував основні положення воєнно-польової Х., запропонував ряд ефективних хірургічних операцій. Продовжувачами його справи і фундаторами наукової Х. на Україні були В. О. *Караваєв,* Ю. К. *Шимановський,* О. С. *Яценко* та ін. Особливого розквіту досягла Х. після запровадження *наркозу* (1846) та засобів боротьби з гнійними ускладненнями операцій — *асептики й антисептики* (1867), що пов'язані з іменами Т. Мортона, Дж. *Лістера* (Англія), Е. Бергмана, С. Шіммельбуша (Німеччина), а в Росії — М. І. Пирогова, Ф. І. Іноземцева, М. В. *Скліфосовського,* М. О. Вельямінова та ін. Значний розвиток Х. сприяв її спеціалізації, зокрема у 2-й половині 19 ст. від неї відокремлюються *офтальмологія, гінекологія, оториноларингологія,* а пізніше — *урологія, нейрохірургія,* торакальна Х. та ін. Великих успіхів досягла вітчизн. Х. після Великої Жовтневої соціалістич. революції. Значний внесок в розвиток рад. і світової хірургії зробили такі видатні хірурги, як С. П. Федоров, В. А. Оппель, С. І. *Спасокукоцький,* С. С. Юдін, О. М. *Бакулєв,* О. В. *Вишневський,* М. Н. *Бурденко,* В. М. *Шамов,* Б. В. *Петровський,* зокрема на Україні — М. М. *Волкович,* О. П. *Кримов,* І. М. *Іщенко,* О. М. *Авілова,* О. І. *Арутюнов,* М. М. *Амосов,* А. П. *Ромоданов,* О. О. *Шалімов* та багато ін.

Сучасна Х.— великий, розгалужений розділ медичної науки і практичної медицини. Протягом останніх десятиріч значно поглибилась спеціалізація хірургії — виникли такі нові галузі, як хірургічна *гастроентерологія, ендокринологія,* проктологія, серцева, судинна хірургія та ін. Дедалі більшого застосування набувають реконструктивні, відновні, органозберігаючі, мікрохірургічні операції. Науково-технічний прогрес, розвиток суміжних розділів біології та медицини сприяли виникненню таких нових напрямів в хірургії, як кріохірургія, лазерна, ендоскопічна, ендоваскулярна Х. та ін. Наукові дослідження в СРСР в галузі хірургії проводять Всесоюзний науковий центр хірургії АМН СРСР (Москва) та інші, на Україні, зокрема, *Хірургії клінічної та експериментальної київський науково-дослідний інститут, Хірургії загальної і невідкладної харківський науково-дослідний інститут* та ін. Питання з проблем Х. висвітлюються в журналах «Хирургия» (Москва), «Вестник хирургии» (Ленінград), «Клиническая хирургия» (Київ) та ін. Хірурги країни об'єднані у Всесоюзне т-во хірургів.

Х. ветеринарна — наука про хвороби тварин, для лікування яких застосовують різні механічні прийоми або оперативне втручання. Тісно пов'язана з анатомією і фізіологією тварин, рентгенологією та ін. науками. Вет. Х. поділяють на загальну, спеціальну, оперативну, ортопедію, офтальмологію. Значний внесок у розвиток рад. Х. внесли укр. учені В. К. Чубар, І. І. *Магда,* І. О. *Поваженко,* А. Ф. Бурденюк, І. О. Калашник, С. І. Братюха та ін.

Літ.: Дейнека І. Я., Мар'єнко Ф. С. Короткі нариси історії хірургії в Українській РСР. К., 1968; Шалімов О. О., Хохоля В. П. Про хірургів і хірургію. К., 1979; Терновой К. С. Достижения советской хирургии. «Клиническая хирургия», 1982, № 12.

О. О. Шалімов, В. П. Хохоля.

ХІТИ́Н (від грец. χιτών — одяг, покрив, оболонка) — природний, азотовмісний *полісахарид,* який складається з залишків N-ацетил-D-глюкозаміну. За будовою, фіз.-хім. властивостями Х. аналогічний *целюлозі* рослин. Нерозчинний у воді, розчинний у концентрованих розчинах солей та мінеральних к-т. Є осн. компонентом зовн. скелета (*кутикули*) ракоподібних, павуків, комах, а також входить до складу оболонок клітин деяких грибів. Х. в клітинах живих організмів завжди асоційований з білками, неорганічними солями тощо. Виконує опорну й захисну функції.

ХІТО́Н (грец. χιτών) — чоловічий і жіночий лляний або вовняний одяг у давніх греків. Мав вигляд сорочки без рукавів. Підперізувався поясом. Х. були довгі й короткі. Х. оздоблювалися каймою, вишивкою тощо.

ХІТО́НИ — клас молюсків. Те саме, що й *панцирні молюски.*

ХІХО́Н — місто на Пн. Іспанії, в Астурії, у провінції Ов'єдо. Порт на узбережжі Біскайської зат. Атлантичного ок. Залізнич. станція. 187 тис. ж. (1970). Центр чорної металургії; суднобудування, підприємства буд. матеріалів, керамічної, скляної, текст., харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Рибальство. В районі міста — вуг. шахти. Ін-ти мореплавства, мінералогії і математики. Курорт.

ХЛАДО́НИ — те саме, що й *фреони.*

ХЛАМІДОМОНА́ДА (Chamydomonas) — рід одноклітинних *зелених водоростей.* Клітини здебільшого яйцевидної форми, з зеленим, переважно чашовидним хроматофором у задній частині і червоним вічком на передньому кінці. Розмножуються зооспорами. У багатьох відомий статевий ізогамний (див. *Ізогамія*) процес. Поширені по всій земній кулі в прісноводних водоймах, на сирому грунті, деякі — в морях. При масовому розвитку викликають *«цвітіння» води.* На тер. СРСР налічується бл. 100 видів.

ХЛЄ́БНИКОВ Велимир [Віктор Володимирович; 28.X (9.XI) 1885, с. Малі Дербети кол. Астр. губ. — 28.VI 1922, с. Санталово, тепер Новгор. обл.] — рос. рад. поет. Літ. твори почав друкувати 1908. З 1910 — провідний учасник групи футуристів. У поемах «Війна в мишоловці» (1915—19), «Берег невільників» (1921) висловив протест проти імперіалістичної війни. В поемах «Праля», «Ніч перед Радами», «Нічний обшук», «Ладомир» (всі — 1921) оспівував Велику Жовтн. соціалістичну революцію і перебудову суспільства. Під впливом перебування на Україні (Харків, Одеса) у творчості Х. з'явилися укр. мотиви (вірші «Смерть Паливоди», «Ніч у Галичині», прозові твори «Лубни», «Малинова шабля» та ін.).

Тв.: Стихотворения и поэмы. Л., 1960. *Літ.:* Степанов Н. Велимир Хлебников. М., 1975. *О. О. Білявська.*

ХЛИСТИ́ (самоназва — «люди божі») — секта т. з. духовних християн, яка виникла в Росії в 17 ст. Х. вважають можливим безпосереднє спілкування зі «святим духом», втілення бога в конкретних людях — праведних сектантах, які стають для Х. «христами», «богородицями». Х. проповідують крайній *аскетизм,* аж до заборони мати сім'ю, припускають вільне тлумачення *Біблії.* Гол. обряд Х.— т. з. радіння — молитовні збори, на яких доводять себе до реліг. екстазу. Невеликі громади Х. є в Тамбовській, Куйбишевській і Оренбурзькій областях, на Пн. Кавказі та Україні.

ХЛІБ — харчовий продукт, що його випікають з розпушеного пекарськими *дріжджами* чи заквасками тіста. Часто хлібом називають с.-г. культури (пшеницю, жито тощо), а також зерно цих культур і виготовлене з нього борошно. Х.— найпоширеніший харч. продукт, який виготовляли ще за кілька тисяч років до н. е. Він високопоживний, легко засвоюється організмом, відзначається добрими смаковими якостями, порівняно стійкий при тривалому зберіганні, нескладний щодо виготовлення. Містить необхідні людині вуглеводи, гол. чин. крохмаль (50—60 %), білки (6—12), жири (1—10), мінеральні речовини (до 1 %), вітаміни, органічні к-ти. Черствіння його сповільнюють додаванням у тісто модифікованого крохмалю, молока, молочної сироватки, глибоким заморожуванням, вміщенням у герметичну упаковку тощо. Х. і хлібобулочні вироби (табл.) випікають переважно з

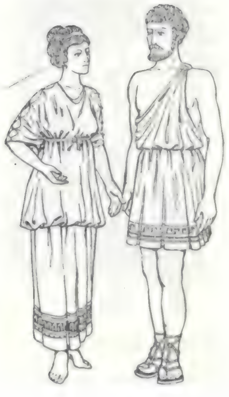
Хітони жіночий (ліворуч) і чоловічий.

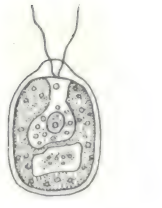
Хламідомонада.

Фізико-хімічні показники деяких видів хліба і хлібобулочних виробів

Назва	Борошно	Вологість, %, не більше	Пористість, %, не менше	Кислотність, градусів, не більше
Хліб український новий	Житнє обдирне і пшеничне 2-го сорту	47	57	8
Хліб київський	Житнє сіяне і пшеничне 2-го сорту	46,5	60	6,0
Булки міські	Пшеничне 1-го сорту	43	70	3,5
Булочки українські	Пшеничне вищого сорту	34	—	2,5
Сухарі українські	Пшеничне вищого сорту	10	—	3,5
Хлібці лікарські	Пшеничне вищого сорту	44	—	4

житнього і пшеничного борошна (див. *Хлібопечення*). Форма і маса їх — різноманітні. До національних сортів Х. належать лаваш, паляниця українська, патир тощо. На підприємствах *хлібопекарної промисловості* СРСР виробляють бл. 600 найменувань Х. і хлібобулочних виробів, зокрема в УРСР — понад 100.

Літ.: Хлебобулочные изделия. Каталог. К., 1980. *М. Т. Богдан.*

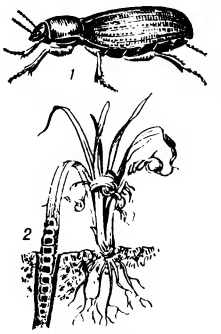

Хлібна жужелиця:
1 — жук;
2 — личинка на ушкодженій нею рослині.

ХЛІ́БНА ЖУ́ЖЕЛИЦЯ, хлібний турун звичайний (Zabrus tenebrioides) — жук род. *жужелицевих*. Шкідник зернових злаків. Тіло (довж. 14—16 мм) опукле, чорного кольору, надкрила з поздовж. цяткованими борозенками. Живиться зерном на колосках. Самка в серпні відкладає у грунт до 270 яєць. Личинка (довж. до 38 мм) жовто-біла, голова і груди чорноруді; живе у грунті, вдень ховається в нірці, вночі переповзає на рослини, листям яких живиться. Зимує у фазі личинки. Заляльковується в травні. Цикл розвитку однорічний. Заходи боротьби. Агротехнічні: чергування культур у сівозміні, лущення стерні, рання зяблева оранка тощо. Хімічні: застосування пестицидів (хлорофосу, метафосу) для знищення жуків і личинок, а також передпосівна обробка насіння *інсектицидами*. *І. К. Загайкевич.*

ХЛІ́БНЕ ДЕ́РЕВО — назва переважно двох видів рослин роду Artocarpus родини шовковицевих: A. incisa та A. integrifolia. Вічнозелені тропічні дерева з широкою кроною. Плоди — кістянки, що утворюють супліддя (до 20—25 кг); містять крохмаль (60—80 %), цукор (до 15 %), жирну олію (0,8 %), вітаміни. Споживають їх вареними і підсмаженими. З них виготовляють продукт, що за смаком нагадує м'якуш печеного хліба, змішаного з картоплею. Деревину використовують у будівництві. Х. д. дико ростуть у вологих лісах в Індокитаї, на Молуккських і Зондських о-вах. На о-вах Океанії культивують як важливе джерело харчування.

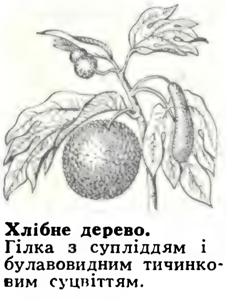

Хлібне дерево. Гілка з супліддям і булавовидним тичинковим суцвіттям.

ХЛІ́БНІ КЛІЩІ́ — група безхребетних тварин надродини акароїдних *кліщів*. Див. *Комірні кліщі*.

ХЛІ́БНІ КЛОПИ́ — група комах ряду *клопів*, ушкоджують хлібні культури. До Х. к. належать клопи-*щитники* з родів клоп-черепашка (Eurygaster) та елія, або гостроголові клопи (Aelia), клопи-сліпняки з родів лігус (Lygus), тригонотилюс (Trygonotylus), рідше — стенодема (Stenodema) і нотостира (Notostira). Найбільшої шкоди завдають шкідлива черепашка, маврська (E. maura) та австрійська (E. austriaca) черепашки, лігуси трав'яний (L. rugulipennis) та польовий (L. pratensis) та ін. Виявляють певну кормову спеціалізацію. Характер ушкоджень рослин Х. к. — відмирання стебла, деформація зернин, білоколосиця. Борошно з ушкодженого зерна має гіршу харчову й тех. якість. Заходи боротьби: хімічні (застосовують хлорофос, метафос та ін. *інсектициди*) і агротехнічні. *В. Г. Пучков.*

ХЛІБОПЕКА́РНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості*, підприємства якої виробляють різні види *хліба* і хлібобулочних виробів (булки різних сортів, пиріжки, бублики, сушки, сухарі тощо). На підприємствах Х. п. виготовляють також борошняні кондитерські вироби — печиво, пряники, кекси, торти, тістечка тощо. У дореволюц. Росії було кілька великих хлібопекарних підприємств у Петербурзі, Москві та ін. Однак переважали дрібні кустарні пекарні. Потреби більшості населення у хлібобулочних виробах задовольнялися домашнім виготовленням їх. За роки Рад. влади в СРСР створено потужну високомеханізовану Х. п., яка повністю забезпечує населення країни високоякісними хлібобулочними виробами. На Україні перший хлібозавод збудовано в Одесі 1930. В наступні роки введено в дію хлібозаводи в Києві, Харкові, майже в усіх містах Донбасу та ін. промислових центрах УРСР. В 1982 на Україні обсяг промислового виробництва хліба і хлібобулочних виробів збільшився проти 1940 в 1,9 раза. Основна кількість випікається на підприємствах М-ва харч. пром-сті УРСР (59 % заг. обсягу) та Укоопспілки (37 %). На кін. 1982 в республіці в системі М-ва харч. пром-сті налічувалось понад 450 підприємств Х. п., Укоопспілки — понад 800. В галузі систематично проводиться робота щодо розширення й поліпшення асортименту, якості і харч. властивостей хлібобулочних виробів, механізації і автоматизації виробничих процесів, а також щодо економічного та раціонального використання хлібних ресурсів. Значну увагу Х. п. приділено в *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, передбачено підвищити тех. рівень харч. галузей пром-сті, в т. ч. Х. п., збільшити виробн. борошняних кондитерських виробів із зниженим вмістом цукру. Наук. проблемами розвитку Х. п. на Україні займається *Київський технологічний інститут харчової промисловості*. Див. також *Хлібопечення*. *Г. І. Бугайова.*

ХЛІБОПЕ́ЧЕННЯ — виготовлення *хліба* і хлібобулочних виробів з тіста. Сировиною, з якої їх одержують, служать *борошно* (переважно пшеничне, житнє), пекарські *дріжджі*, вода, кухонна сіль, цукор, жир, молочна сироватка та ін. речовини. Пшеничне тісто готують на опарі (суміші рідшого тіста з 50—70 % заг. маси борошна, води та всієї кількості дріжджів) або без опари. За опарним способом спочатку замішують опару. Через 3—4 год до неї додають решту борошна та ін. компоненти сировини, після чого замішують тісто, яке бродить (див. *Бродіння*) прибл. 1 год. За безопарним способом всю сировину замішують одночасно; тісто виброджує 2—3 год. Є й способи прискореного одержання пшеничного тіста, напр. на рідкій опарі (прибл. з 30 % борошна), з використанням поверхнево-активних речовин (напр., моно- і дигліцеридів, див. *Гліцериди*). Житнє тісто готують на заквасках, що містять дріжджі та чисті культури *молочнокислих бактерій*. Наступні операції Х. — розділяння тіста на безформні куски, надання їм певної форми (куски тіста з пшеничного борошна перед цим округлюють) і вистоювання сформованих виробів, в процесі якого тісто стає пухким, пористим (тісто з пшеничного борошна вистоюється двічі, перший раз — після округлення). Далі напівфабрикати випікають у хлібопекарних печах (в металевих формах або на поду) при т-рі 220—280 °С. Хліб перед відправленням у торг. мережу охолоджують до т-ри 30—40 °С, хлібобулочні вироби можна й не охолоджувати. До тех. засобів Х. належать *дозатори* борошна та ін. частин сировини, апарати для бродіння, тістоділильні, тістоокруглювальні і тістозакачувальні машини, установки для вистоювання тіста, лотоки, на яких охолоджують хліб, тощо. Див. також *Хлібопекарна промисловість*.

Літ.: Ауэрман Л. Я. Технология хлебопекарного производства. М., 1972; Справочник по хлебопекарному производству, т. 1—2. М., 1977. *М. Т. Богдан.*

«ХЛІБОРО́Б» — перша на Наддніпрянській Україні газета укр. мовою; видавалась у листопаді — грудні 1905 в Лубнах. Загалом ліберально-бурж. напряму, разом з тим у ряді матеріалів підтримувала політ. вимоги революц. робітників і селян (8-годинний робочий день, загальні, прямі, рівні й таємні вибори, передання землі селянам, відкриття укр. шкіл тощо), інформувала про рух на захист потьомкінців (див. *«Потьомкін»*), про Грудневе збройне повстання в Москві, викривала облудність царського маніфесту 17 жовтня. В газеті також друкувалися твори Х. О. *Алчевської*, Ю. Я. *Будяка* та ін. *Б. С. Ванцак.*

«ХЛІБОРО́Б УКРАЇ́НИ» — щомісячний масовий науково-виробничий журнал, орган М-ва с. г. УРСР. Видається в Києві. Виходить з 1924. Журнал висвітлює питання землеробства, економіки, с.-г. виробництва, наук.-тех. прогресу, управління і наук. організації праці, механізації та електрифікації с. г., роботу н.-д. установ. Пропагуються досягнення с.-г. науки та досвід передовиків; висвітлюються масово-політична й культурно-освітня робота на селі, діяльність партійних та профспілкових організацій. *С. М. Шафета.*

ХЛО́ДВІГ І (Chlodwig; бл. 466 — 27.XI 511, Париж) — король салічних *франків* з 481, пізніше — всієї *Франкської держави*, походив з династії *Меровінгів*. У 486 розширив володіння салічних франків до Луари, що стало вихідним етапом в утворенні Франкської д-ви. Завоював більшу частину земель алеманів (496), вигнав *вестготів* з Пд. Галлії (507), підкорив франків, які жили по серед. течії Рейну. Зміцнив центр. владу, своєю столицею зробив *Париж*. За Х. було записано *«Салічну правду»*. *З. І. Мухіна.*

ХЛОНЬ Олександра Іванівна (25.IV 1891, с. Великі Будища, тепер Диканського р-ну Полтав. обл. — 12.III 1980, там же) — укр. рад. килимарниця, майстер нар.

мистецтва (з 1936). Навчалася у матері, килимарниці Т. Кононенко. Працювала в артілі ім. 14-річчя Жовтневої революції, виготовляла килими з рослинним і геом. орнаментами. Учасниця виставки укр. нар. мистецтва в Києві, Москві та Ленінграді (1936).

В. М. Ханко.

ХЛО́ПИ (польс. chłopi) — залежні селяни в феод. Польщі. Див. *Холопи.*

ХЛО́ПІН Віталій Григорович [14 (26).І 1890, Перм — 10.VII 1950, Ленінград] — рос. рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1949). Закінчив Геттінгенський ун-т (1911) і Петерб. ун-т (1912), де працював до 1915. У 1915—21 працював у Радіологічній лабораторії Російської АН, з 1922 — у Радієвому ін-ті АН СРСР (з 1939 — директор). Одночасно викладав у Ленінгр. ун-ті (з 1924). Осн. наук. праці стосуються радіохімії і технології радіоактивних речовин. У 1918—21 керував створенням першого в СРСР радієвого з-ду, одержав перші рад. препарати радію й організував дослідження з хімії та геохімії радіоелементів. Х. відкрив закон розподілу мікрокомпонентів між твердою і рідкою фазами (закон Х.). Нагороджений двома орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946, 1949.

В. Г. Хлопін.

ХЛО́ПІН Микола Григорович [16 (28).VII 1897, м. Юр'єв, тепер м. Тарту — 21.VI 1961, Ленінград] — рад. гістолог, акад. АМН СРСР (з 1945). Генерал-майор мед. служби. Брат В. Г. *Хлопіна.* Закінчив Військово-мед. академію (ВМА; 1921) й ун-т у Петрограді (1922). В 1936—55 — начальник кафедри гістології з ембріологією ВМА; одночасно працював у Онкологічному ін-ті в Ленінграді (1928—38), Ін-ті експериментальної медицини (1932—54). З 1955 — зав. Лабораторією експериментальної морфології Ін-ту онкології АМН СРСР в Ленінграді. Х.— один з основоположників (разом з О. О. *Заварзіним*) еволюційної гістології. Осн. праці — по вивченню епітеліальних і м'язових тканин, нейроглії й судинного ендотелію. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ХЛО́ПКА ПОВСТА́ННЯ 1603 — рух холопів і кріпаків, центр. подія першого періоду *селянської війни початку 17 століття* в Росії. Вибухнуло внаслідок посилення закріпачення селянства і голоду 1601—03. Охопило значну кількість повітів Зх., Центру і Пд. країни. Осн. сили повстанців вирушили до Москви. У вересні в ході запеклого бою під Москвою їх розгромили царські війська. Керівника повстання Хлопка в цьому бою було тяжко поранено, взято в полон і, ймовірно, як і ін. полонених повстанців, страчено. Залишки повстанських загонів відійшли на тер. України.

ХЛОР (Chlorum; від грец. χλωρός — жовто-зелений), Cl — хім. елемент VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 17, ат. м. 35, 453; належить до *галогенів.* Природний Х. складається з двох стабільних ізотопів ^{35}Cl (75,53 %) і ^{37}Cl (24,47 %); відомо 7 радіоактивних ізотопів. Відкрив 1774 швед. хімік К. Шееле (1742—86). Вміст Х. у земній корі $4{,}5 \cdot 10^{-2}$ % за масою. Є у мор. воді (до 2 % *хлоридів*), у вигляді покладів — галіту, *сильвіну, карналіту* та ін. Газ жовто-зеленого кольору з різким запахом; густ. 3,214 кг/м³; $t_{пл}$ — 101 °C; $t_{кип}$ — 34,05 °C. Хімічно Х. дуже активний, безпосередньо з'єднується з більшістю *неметалів* (крім вуглецю, азоту, кисню та інертних газів) і майже з усіма металами, утворюючи хлориди. Х. взаємодіє з ін. галогенами з утворенням *міжгалогенних сполук.* Непрямим шляхом можуть бути одержані оксиди Cl_2O, ClO_2, Cl_2O_6 й Cl_2O_7, яким відповідають к-ти: гіпохлоритна HClO, хлоритна $HClO_2$, хлоратна $HClO_3$ й перхлоратна $HClO_4$. Одержують Х. в осн. *електролізом* водних розчинів та розплавів хлоридів. Застосовують у виробн. хлорвмісних органічних сполук (*вінілхлорид, хлоропрен, чотирихлористий вуглець, хлороформ, хлорбензол, барвники,* лікар. препарати, отрутохімікати та ін.), неорганічних речовин (напр., *соляна кислота*), для вибілювання тканини, паперу, целюлози, *знезаражування води* тощо. Отруйний; дуже подразнює дихальні шляхи, гранично допустима концентрація в повітрі 1 мкг/м³.

Х. в організмі — *біогенний елемент,* постійний компонент тканин рослин і тварин. Міститься у вигляді іона Cl^-. До організму потрапляє з *хлоридами* поживних речовин. Легко проходить через *мембрани біологічні.* Бере участь в регуляції *водно-сольового обміну* та *кислотно-лужної рівноваги*; в створенні *осмотичного тиску* рідин організму; в енергетичному обміні у рослин, активуючи як фотосинтетичне, так і окислювальне *фосфорилювання,* позитивно впливає на вбирання кореня ми кисню. Багато Х. в *галофітах.* У тварин і людини виділяється з організму гол. чин. з сечею і потом. Виділення та обмін Х. регулюються *гормонами* задньої частки *гіпофіза* та *щитовидної залози.* Потреба організму людини в Х. становить 2—4 г на добу.

ХЛОРАРГІРИ́Т (від *хлор* і грец. ἄργυρος — срібло) — мінерал класу хлоридів. AgCl. *Сингонія* кубічна. Густ. 5,56. Твердість бл. 2,5. Безбарвний, білий, сіруватий, зеленуватий, бурий. Блиск алмазний. Значні скупчення хлораргіриту відомі в США, Чілі, НДР, Чехословаччині; у Радянському Союзі є на Уралі, в Казахстані. *Срібна руда.*

ХЛОРА́ТИ — солі хлоратної кислоти $HClO_3$. Кристалічні речовини, стійкі при звичайній т-рі. Розкладаються при нагріванні з виділенням кисню або кисню й хлору. Розчинні у воді. З органічними речовинами, фосфором, сіркою та ін. Х. утворюють вибухові суміші. Найбільше практичне значення має Х. калію $KClO_3$ — *бертолетова сіль,* а також Х. натрію $NaClO_3$, Х. магнію Mg $(ClO_3)_2$. Застосовують Х. як окислювачі, *гербіциди, дефоліанти.*

ХЛОРАЦЕТОФЕНО́Н — органічна сполука, $C_6H_5 — CO — CH_2Cl$; безбарвні кристали; $t_{пл}$ 59 °C; $t_{кип}$ 244—245 °C. Погано розчиняється у воді, добре — в органічних розчинниках. Одержують хлоруванням ацетофенону. Одна з найбільш сильнодіючих сльозоточивих речовин — *лакриматорів.* Небезпечна концентрація у повітрі 0,002 мг/л (2 хв).

ХЛОРБЕНЗО́Л, C_6H_5Cl — галогенпохідне *бензолу*; безбарвна рідина з характерним запахом; густ. 1106 кг/м³; $t_{кип}$ 132 °C; $t_{пл}$ — 45,6 °C. Практично нерозчинний у воді, змішується з органічними розчинниками. Вибухонебезпечний, токсичний, гранично допустима концентрація у повітрі 50 мг/м³. У пром-сті одержують каталітичним хлоруванням бензолу (т-ра 75—80 °C, каталізатор — металеве залізо). Застосовують як розчинник, а також у синтезі багатьох органічних продуктів — *фенолу, барвників, інсектицидів* та ін.

ХЛОРЕ́ЛА (Chlorella) — рід одноклітинних *зелених водоростей* з порядку протококових. Клітини поодинокі, кулястої або еліпсовидної форми, 2,0—16 мкм в діаметрі. Бл. 30 видів, пошир. повсюдно в континентальних водоймах та грунтах; деякі — в морях. Часто живуть як симбіонти (див. *Симбіоз*) у тілі нижчих тварин — кореніжок, інфузорій, гідр, губок та деяких ін. (у цьому разі їх наз. зоохлорелами), входять до складу багатьох *лишайників.* На тер. СРСР — 8 видів. Деякі види Х. добре ростуть у штучних умовах, можуть бути додатковим джерелом одержання білків, вітамінів та ін. Іл. див. до ст. *Водорості,* т. 2, с. 352—353.

ХЛОРЕНХІ́МА — основна тканина рослин (*паренхіма*), клітини якої містять *хлоропласти.* У Х. відбуваються *фотосинтез* і нагромадження пластичних речовин (крохмалю, цукрів, білкових сполук, олій і т. п.). Х. добре розвинута в *мезофілі* листків, властива клітинам *первинної кори* стебла, а також видозміненим стеблам, які виконують функцію листків (напр., у кактусів).

ХЛОРИ́ДИ — сполуки *хлору* з металами й неметалами (крім азоту, кисню й фтору). Х. металів (або солі *соляної кислоти*) — тверді речовини, більшість з них плавиться або сублімується без розкладання. В осн. Х. металів добре розчиняються у воді; AgCl, CuCl, Hg_2Cl_2, TlCl, $PbCl_2$— малорозчинні. Х. неметалів можуть бути газоподібними (HCl), рідкими (PCl_3, $SiCl_4$) або твердими (PCl_5). Усі вони, крім HCl, легко гідролізують (див. *Гідроліз*). Х. натрію, калію, магнію, кальцію утворюють мінерали — галіт, *карналіт, сильвін* тощо. Х. натрію, калію і магнію використовують як хім. сировину, Х. калію — як *добриво.* Див. також *Калію сполуки, Натрію сполуки, Магнію сполуки, Кальцію сполуки* та ін.

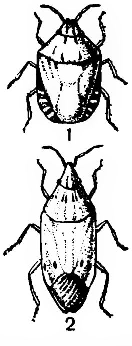

Хлібні клопи: 1 — черепашка маврська; 2 — гостроголовий щитник.

ХЛО́РИСТИЙ АМО́НІЙ — див. *Амонію хлорид.*

ХЛО́РИСТИЙ КА́ЛІЙ — див. *Калію сполуки.*

ХЛОРИСТОВОДНЕ́ВА КИСЛОТА́ — див. *Соляна кислота.*

ХЛОРИ́ТИ (від грец. χλωρός — зелений) — група мінералів класу *силікатів.* Загальна формула

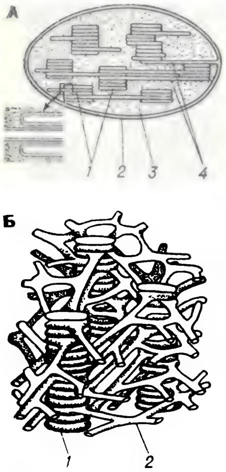

Будова хлоропласта. **А.** Поздовжній розріз (схема):
1 — грани, утворені тилакоїдами;
2 — оболонка;
3 — строма;
4 — ламели.
Б. Тривимірна схема розміщення гран (*1*) і ламел (*2*).

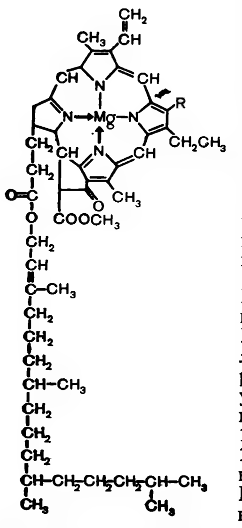

Хлорофіл *a*—R = CH_3; хлорофіл *b* — R=CHO.

$X_{4-6}(OH)_8\ [Y_4O_{10}]$, де X — Mg, Fe^{2+}, Fe^{3+} Al, Cr, Mn, Ni, Li; Y — Si, Al, Fe^{3+}, Cr^{3+}. До Х. відносять: *клінохлор*, шамозит $Fe\times\times(Fe, Al)_2\,(OH)_8[Al_2Si_2O_{10}]$, пенантит $Mn_4Al_2\ [(OH)_2Al_2Si_2O_4]$, *донбасит* та ін. *Сингонія* частіше моноклінна. Густ. 2,5—3,3. Твердість 2—3. Колір зелений, рожевий, фіолетовий, білий. Для забарвлених Х. характерний *плеохроїзм.* У Рад. Союзі Х. є в РРФСР (на Уралі, Пн. Кавказі), на Україні (зокрема, в Карпатах і *Українському щиті*). Використовують у паперовій пром-сті, залізисті Х.— як *залізні руди*.

В. І. Павлишин.

ХЛО́РНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості*, підприємства якої виробляють *хлор, луги* або лужні метали (залежно від фізичного стану *хлоридів*, які застосовують для *електролізу*), органічні й неорганічні хлорпохідні продукти. Основною вихідною сировиною для виробництва хлору є хлористий натрій (кухонна сіль), хлорпохідних продуктів — різні газоподібні і зріджені вуглеводні, продукти коксохімії. В Росії виробництво хлору хім. способом почато 1889 на хім. з-ді в Тихих Горах на Камі (Вятська губ.), пізніше в Костянтинівці (Донбас) та в Саратові. В 1900 вперше застосовано електролізний метод сумісного одержання хлору і каустичної соди на Донецькому (в Лисичанську) і 1901 на Слов'янському содових з-дах. В роки 1-ї світової війни почало діяти хлорне виробн. на ст. Рубіжне. За роки Рад. влади фактично перебудовано технологію виробн. хлору. Вдосконалено конструкції електролізерів, випарних систем та ін. устаткування, збільшено їхню потужність. У 1982 в країні діяло 21 спеціалізоване підприємство в хім. пром-сті та 7 виробництв для виготовлення хлору і хлорпродуктів на підприємствах ін. галузей.

Значне місце в Х. п. країни займають електрохім. підприємства України.

Важливий етап у розвитку галузі в республіці почався із введенням у дію 1954 першої черги виробн. хлору і каустичної соди. У 1965 виробн. хлору почато на *калуському виробничому об'єднанні «Хлорвініл»*; 1968 збудовано комплекс по виробн. каустичної соди і хлору на дніпродзержинському виробничому об'єднанні «Азот»; 1975 стало до ладу первомайське виробниче об'єднання «Хімпром». У 1982 в республіці обсяг виробн. хлору збільшився проти 1960 майже в 11 раз. На підприємствах Х. п. здійснюється комплексна автоматизація взаємопов'язаних цехів.

Л. О. Рудь.

ХЛОРОБАКТЕ́РІЇ — те саме, що й *зелені бактерії.*

ХЛОРОВО́ДЕНЬ, HCl — сполука *хлору* з *воднем*. Безбарвний газ з різким запахом, димить на повітрі, утворюючи з парою води дрібні крапельки *соляної кислоти*; густ. 1,64 кг/м³; $t_{кип}$ — 84,8 °C; $t_{пл}$ — 114,2 °C. Добре розчиняється у воді (500 об'ємів HCl в 1 об'ємі H_2O). Хімічно стійкий. Без наявності вологи реакційна здатність Х. низька. При нагріванні з киснем до т-ри 400—500 °C з каталізатором $CuCl_2$ Х. окислюється до хлору. Одержують Х. синтезом з водню й хлору у спец. печах (т-ра бл. 2400 °C), як побічний продукт при *хлоруванні* органічних сполук та ін. Застосовують гол. чин. у виробн. соляної к-ти, органічних хлорпохідних тощо.

ХЛОРО́З (від грец. χλωρός — зеленувато- чи блідо-жовтий), бліда неміч, залізодефіцитна *анемія*— недостача в організмі заліза. Залізо входить до складу *гемоглобіну* еритроцитів, *міоглобіну* м'язів та *цитохромів* і майже не виводиться з організму. Дефіцит заліза виникає внаслідок крововтрат (тривалі *менструації*, кровоточивий *геморой* тощо). Розвиткові Х. сприяє зниження секреції шлункового соку, що погіршує всмоктування заліза з їжі. Х. спостерігається у дітей на першому році життя, якщо в організмі матері була недостатня кількість заліза, у недоношених дітей.

Ознаки Х. такі самі, як і при анемії. Лікування препаратами заліза в поєднанні з аскорбіновою к-тою.

О. Д. Пустильник.

ХЛОРО́ЗИ РОСЛИ́Н — пожовкнення листків внаслідок функціонального або інфекційного захворювання. Х. буває при порушеннях умов живлення, надмірній вологості, ураженні вірусами, бактеріями й мікроскопічними грибами. Найпошир. формою функціонального Х. р. є хлороз вапняковий, що виникає здебільшого у багаторічних рослин на грунтах з високим вмістом карбонату кальцію (до 10 % і більше). При сильних проявах вапнякового Х. р. у дерев всихають верхівки; часто рослини гинуть. Заходи боротьби. Проти інфекц. Х. р. застосовують відповідні сівозміни, ізоляцію рослин, знищують збудників хвороб. Проти вапнякового Х. р. застосовують сполуки заліза.

Літ.: Комплексоны как средство против известкового хлороза растений. К., 1965; Островская Л. К., Макарова Г. М., Яковенко Г. М. Карбонатный хлороз и хелатные удобрения. К., 1973.

Л. К. Островська.

ХЛОРОПЛА́СТИ (від грец. χλωρός — зелений і πλαστός — виліплений, утворений) — *пластиди* у рослин, які забарвлені пігментом *хлорофілом* у зелений колір і беруть участь у *фотосинтезі*. Х. мають дисковидну, лінзоподібну, сферичну форму і розміри від 1 до 10 мкм. Зовні Х. мають подвійну білково-ліпідну мембрану. Тіло Х. складається із строми, пронизаної системою двомембранних пластинчастих ламел, які утворюють плоскі мішечки — тилакоїди, що розміщуються один над одним у вигляді т. з. гран. В мембранах тилакоїдів міститься хлорофіл. Структурними елементами Х. є також *рибосоми*, нитки *дезоксирибонуклеїнової кислоти*, різні види *рибонуклеїнової кислоти, ферменти*, крохмальні зерна тощо, тому Х. є самовідновлюваними, генетично автономними *органоїдами*. Х. властиві фототаксис, хемотаксис (див. *Таксиси*).

ХЛОРОПРЕ́Н, 2-хлорбутадієн-1,3, $CH_2{=}CH{-}CCl{=}CH_2$ — хлорзаміщений ненасичений вуглеводень. Безбарвна рідина, густ. 959 кг/м³; $t_{кип}$ 59,4 °C; розчиняється в органічних розчинниках. Приєднує (в місці подвійного зв'язку) галогени, галогеноводні, вступає в реакції *дієнового синтезу*, легко піддається *полімеризації*. Одержують Х. гідрохлоруванням *вінілацетилену* при т-рі 0—20 °C при наявності хлориду міді $CuCl_2$ й хлориду амонію NH_4Cl. Застосовують для виробн. *хлоропренового каучуку*. Токсичний; гранично допустима концентрація пари Х. у повітрі 2 мг/м³.

ХЛОРОПРЕ́НОВИЙ КАУЧУ́К, $[-CH_2-CCl{=}CH-CH_2-]_n$— синтетичний *каучук*, продукт полімеризації *хлоропрену*; ясно-жовтого кольору; густ. Х. к. 1200—1240 кг/м³. Х. к.— негорючий, нерозчинний у більшості органічних розчинників, стійкий проти дії озону, сонячного світла, лугів, більшості к-т, розчинів неорганічних солей тощо. Розчиняється в ароматичних вуглеводнях з утворенням клеїв, може вулканізуватися (див. *Вулканізація*) без сірки при наявності оксидів магнію й цинку. Гума з Х. к. атмосферо-, бензо- й маслостійка. Застосовують її для зовн. ізоляції кабелів (замість свинцю), у виробн. масло- і бензостійких шлангів, транспортерних стрічок тощо. Поширені торг. назви — наїрит (СРСР), неопрен (США).

ХЛОРОФІ́Л (від грец. χλωρός — зелений і φύλλον — листок) — зелений *пігмент* клітин, здатних до *фотосинтезу*. В 1817 франц. хіміки П. Пельтьє і Ж. Каванту одержали спиртовий *екстракт* з зелених листків і назвали його «Х.». Молекула Х. складається з чотирьох пірольних кілець, координаційно зв'язаних з Mg^{2+}, та одного бічного ланцюга, утвореного спиртом фітолом. Х. міститься в *хлоропластах* справжніх водоростей і вищих рослин та хлоробіум-везикулах фотосинтезуючих бактерій. Розрізняють Х. *a*, *b*, *c* та *d*. Вперше суміш Х. *a* та *b* розділив М. С. *Цвєт* (1903). Більшість фотосинтезуючих клітин, які виділяють кисень, містять два різні Х., один з яких завжди Х. *a*, другий — Х. *b* (у зелених рослин) або Х. *c* (у бурих та діатомових водоростей, динофлагелят), або Х. *d* (у червоних водоростей). Фотосинтезуючі клітини, які не виділяють кисень, містять у собі звичайно тільки бактеріохлорофіл, або хлоробіумхлорофіл; іноді — і той, і інший. Х. поглинає видиме світло, енергія якого використовується для здійснення хім. реакцій у клітині (напр., фотолізу води, виділення або поглинання кисню, біосинтезу цукрів тощо).

ХЛОРОФІ́ЛОВІ ЗЕ́РНА — застаріла назва *хлоропластів* вищих рослин.

ХЛОРОФО́РМ, трихлорметан, $CHCl_3$ — похідне *метану*; безбарвна рідина з характерним солодкуватим запахом; густина 1488 кг/м³; $t_{пл}$ — 63,6 °C; $t_{кип}$ 61,2 °C. Практично не розчиняється у воді, змішується з органічними розчинниками. На світлі окислюється киснем повітря з утворенням хлору, хлороводню, фосгену, мурашиної к-ти. Одержують Х. *хлоруванням* органічних сполук, напр. метану, ацетону або спирту. Застосовують як розчинник жирів, смол та ін. речовин; у виробн. *фреонів*. Х. має сильні наркотичні властивості, але через токсичність для *наркозу* майже не застосовується.

ХЛОРСУЛЬФО́ВАНИЙ ПОЛІЕТИЛЕ́Н, сульфохлорований поліетилен, 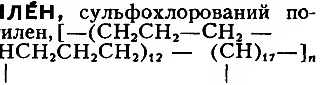
$[-(CH_2CH_2-CH_2-\underset{\displaystyle Cl}{\underset{|}{C}}HCH_2CH_2CH_2)_{12}-(\underset{\displaystyle SO_2Cl}{\underset{|}{C}}H)_{17}-]_n$
— синтетичний *каучук*, продукт хім. модифікації *поліетилену* хлором і сірчистим ангідридом; густ. 1110—1260 кг/м³. Не розчиняється в аліфатичних вуглеводнях і спиртах, малорозчинний у кетонах і складних ефірах, добре — в ароматичних (толуол, ксилол) і хлорованих вуглеводнях, утворюючи клеї. Х. п.— вогне- і маслостійкий, стійкий проти дії мікроорганізмів, відзначається *адгезією* до різних поверхонь. Застосовують у виробн. транспортних стрічок, покриття підлоги, виготовлення гумованих тканин, для антикорозійного покриття, для ізоляції кабелів та ін. Торг. назви — ХСПЕ (СРСР), хайпалон (США).

ХЛОРСУЛЬФО́НОВА КИСЛОТА́, $HOSO_2Cl$ — монохлорангідрид *сірчаної кислоти*; безбарвна рідина; густ. 1750 кг/м³; $t_{пл}$ — 80 °C; $t_{кип}$ (при атм. тиску) 155 °C (з розкладанням). Дуже реакційноздатна. З водою бурхливо реагує з утворенням сірчаної та соляної к-т, у вологому повітрі димить. Взаємодіє з багатьма органічними й неорганічними сполуками. Одержують при взаємодії *хлороводню* з сірчаним ангідридом. Застосовують у виробн. барвників, миючих засобів і лікар. речовин, як димоутворюючу речовину.

ХЛОРУВА́ННЯ — 1) Х. в органічній хімії — процес прямого заміщення в органічних сполуках атомів водню атомами *хлору*. Напр., $CH_4 + Cl_2 \rightarrow CH_3Cl + HCl$. Х. може бути здійснене діянням вільного хлору або речовин, які легко віддають хлор (напр., хлористим сульфурилом SO_2Cl_2). Механізм Х. визначається природою органічної сполуки й умовами реакції. Напр., *насичені вуглеводні* взаємодіють з хлором при ультрафіолетовому опромінюванні за радикально-ланцюговим механізмом (див. *Ланцюгові реакції, Радикали хімічні*), Х. *ароматичних вуглеводнів* відбувається за іонним механізмом. Х. широко використовують у техніці для одержання розчинників, *фреонів, пластичних мас,* синтетичних *каучуків, барвників* та ін. 2) Х. у кольоровій металургії — технологічний процес нагрівання матеріалів (що містять кольорові метали) в атмосфері хлору, хлорвмісних газів або при наявності хлоридів металів для розділення кольорових металів. 3) Х. води — обробка води хлором або його сполуками з метою знезаражування; грунтується на здатності вільного хлору і його сполук пригнічувати ферментні системи мікробів, які каталізують окислювально-відновні процеси. Х. застосовують також для знезаражування стічних вод, води плавальних басейнів, знебарвлювання, знезалізнювання виробничих вод тощо.

ХЛОРХОЛІНХЛОРИ́Д — хімічна сполука, що її застосовують для регулювання росту рослин. Пром-сть постачає сільс. г-ву препарати ССС, «Тур». Спосіб застосування — внесення в грунт перед сівбою (5—8 кг на га) або *обприскування* рослин в період вегетації: злаків у фазі 5—6 листків (4—6 кг Х. на га) — проти *полягання рослин,* для збільшення врожаю зерна; яблунь, суниць і ін. культур — для затримання розвитку пазушних бруньок, в результаті чого посилюється плодоношення. *С. І. Лебедєв.*

ХЛУП (Chlup) Отокар (31.VIII 1875, Босковіце, Моравія — 14.V 1965, Прага) — чес. педагог, академік АН ЧССР (з 1952). Член Комуністичної партії Чехословаччини з 1921. Закінчив Празький ун-т, 1919—22 викладав у ньому педагогіку (з 1953 — професор), 1922—39 — в ун-ті у Брно. Праці Х. 20—30-х рр. присвячені пед. психології, моральному вихованню й психології розвитку дітей, боротьбі за демократизацію школи. Після 1945 Х. розробляв теор. засади соціалістичної шкільної системи, вищої пед. освіти, очолював створений за його ініціативою Ін-т педагогіки Я. А. Коменського (до 1960). Нагороджений рад. медаллю К. Д. Ушинського.

Тв.: Избранные педагогические сочинения. М., 1966. *І. Д. Бех.*

ХМА́РА Андрій Хомич [н. 2 (14).X 1896, с. Михайлівка, тепер смт Михайлівського р-ну Запоріз. обл.— 1968, Київ, похований у Черкасах) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Працював у Харкові, Дніпропетровську, Кіровограді, Черкасах. Упорядкував збірки пісень «Співає Кіровоградщина», «Співає Черкащина», «Народні пісні на слова Т. Г. Шевченка».

ХМА́РИ — скупчення в *атмосфері* продуктів конденсації водяної пари у вигляді дуже дрібних краплинок води, кристалів льоду або їхньої суміші; важлива ланка *кругообігу води* на Землі. Х. вміщують у завислому стані до 10⁹ т води. Формуються вони переважно у *тропосфері*, де зосереджена осн. кількість водяної пари. Виникають при умові насичення повітря водяною парою та *конденсації* її на ядрах конденсації. Умови насичення створюються при охолодженні повітря внаслідок адіабатного розширення його при вертикальному підніманні (див. *Адіабатні процеси*), турбулентному обміні, подоланні гірських перешкод, а також при радіаційному охолодженні тощо. При подальшому зростанні крапель у процесі конденсації і *коагуляції* з Х. можуть випадати *опади атмосферні*. Основними фізичними характеристиками Х. є агрегатний стан їхніх частинок, розміри крапель, розміри й форма твердих частинок, об'ємна концентрація (кількість частинок в одиниці об'єму), водність (вміст сконденсованої води в одиниці об'єму). Важливе значення для розвитку Х. мають також електр. заряди частинок, їхній хім. склад, радіоактивність, т-ра, вологість тощо. Вміст рідкої води у Х.— від часток грама до кількох грамів на 1 м³. За агрегатним станом розрізняють такі Х.: крапельні, або водяні; змішані; льодяні, або кристалічні. Краплі у Х. можуть бути переохолодженими, залишаючись рідкими до —30° і нижче. При т-рі нижче —40° усі краплі практично замерзають. Розміри крапель у Х. становлять тисячні й соті частки міліметра, а їхня концентрація — сотні в 1 см³. Першу міжнар. класифікацію Х. було розроблено наприкінці 80-х рр. 19 ст. У наш час їхню форму визначають за Міжнар. атласом хмар. В основу класифікації покладено два принципи — висота Х. та їхній зовн. вигляд. За висотою розрізняють Х. верх., серед. та нижнього ярусів, а також Х. вертикального розвитку. Осн. форми Х. нижнього ярусу — шаруваті, шарувато-купчасті й шарувато-дощові; серед. ярусу — високошаруваті й висококупчасті; верх. ярусу — перисті, перисто-шаруваті та перисто-купчасті; вертикального розвитку — купчасті, потужнокупчасті й купчасто-дощові. Крім того, у стратосфері можуть виникати перламутрові Х. (на вис. бл. 25 км), у мезосфері — сріблясті (на вис. бл. 80 км). Ступінь покриття небосхилу Х. визначають за 10-бальною шкалою (див. *Хмарність*). Х. значно впливають на формування *погоди* та *клімату*. Штучно змінюючи їхній фазовий стан та структуру, можна керувати деякими процесами у Х. В СРСР (зокрема, на Україні, в Молдавії, республіках Закавказзя) ведуться експериментальні роботи у галузі штучного регулювання і перерозподілу опадів, у т. ч. для запобігання градобою (див. *Опади штучні*). Див. також іл. до ст. *Атмосфера* Землі, т. 1, с. 288—289. *К. Т. Логвинов.*

ХМА́РНІСТЬ — ступінь покриття небосхилу *хмарами*. Визначають на око: кількість хмар — за 10-бальною шкалою, їхню форму — за міжнар. класифікацією хмар. Нуль балів відповідає безхмарному небу, 10 балів — суцільній Х. Хмарність залежить від геогр. широти місцевості, пори року та доби. Над океанами вона дещо вища, ніж над суходолом. Взимку та вночі Х. перешкоджає охолодженню земної поверхні й приземного шару повітря. Влітку та вдень Х., розсіюючи сонячну радіацію, зменшує нагрівання поверхні Землі. Х.— один з найважливіших факторів, що характеризують *погоду* і *клімат*. *К. Т. Логвинов.*

ХМЕЛЕГРА́Б (Ostrya) — рід рослин родини ліщинових. Однодомні листопадні дерева до 25 м заввишки з глибоко розтрісканою бурою корою. Листки яйцевидні, чергові. Чоловічі квітки зібрані в циліндричні сережки; жіночі — в коротких шишковидних колосках на кінцях пагонів. Плід — горішок в плівчастій обгортці. Супліддя Х. нагадує шишки хмелю, а листки його схожі на листки граба (звідки й назва). Відомо 5 (за ін. джерелами, 10) видів, пошир. в Пн. Америці, Японії, Малій Азії і Пд. Європі. В СРСР (на Чорноморському узбережжі Кавказу) один дикорослий вид — Х. звичай-

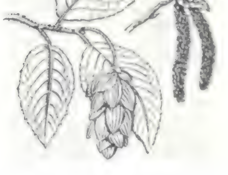

Хмелеграб звичайний. Гілка з плодючими сережками і тичинкова сережка.

ний (O. carpinifolia). На Україні в парках вирощують Х. віргінський (O. virginiana) і Х. звичайний.

ХМЕЛЯ́РСТВА НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЕ́КТНО-ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва с. г. УРСР. Провідний в СРСР науковий заклад в галузі хмелярства. Засн. 1976 на базі Української дослідної станції хмелярства в Житомирі. В структурі ін-ту (1984) 8 відділів, 6 самостійних лабораторій, дослідне г-во «Вереси», 3 опорні пункти. Основні завдання ін-ту: створення і впровадження у виробництво високоврожайних сортів хмелю з добрими пивоварними якостями; розробка і впровадження у виробництво технології вирощування і післязбиральної обробки хмелю в різних грунтово-кліматичних зонах з застосуванням зрошення, ефективних засобів боротьби з шкідниками і хворобами хмелю; дослідження і визначення найефективнішого комплексу машин і обладнання для хмелярства та ін. Ін-т видає наук. збірник «Хмелеводство». *В. В. Зіновчук.*

М. І. Хмелько.

ХМЕЛЯ́РСТВО — галузь *рослинництва*, що займається вирощуванням хмелю для одержання суцвіть (шишок), які містять гіркі, дубильні та ароматичні речовини, і використовуються для *пивоварства*. Крім того, їх застосовують для вироблення дріжджів, різних лікарських препаратів та косметичних засобів, лаків, світлостійких фарб. Х. виникло в 10 ст. В СРСР хміль вирощують у Чуваській АРСР та Марійській АРСР, Кіров., Бєлг., Воронезькій областях, Алтайському краї. Укр. РСР за виробн. хмелю посідає 1-е місце в Рад. Союзі (60 % загальносоюзних площ хмелю). Культивують хміль у 8 областях — Житомирській, Ровенській, Вінницькій, Київській, Волинській, Львівській, Чернігівській, Хмельницькій. Провідною є Житомир. обл., на яку припадає 66 % усіх хмільників та 77 % валового збору шишок в республіці.

Хмельницька область. Пам'ятник М. О. Островському в місті Шепетівці. Скульптор В. І. Зноба, архітектор І. С. Ланько. 1966.

В Українській РСР створено агропромислове об'єднання по виробн. та переробці хмелю «Укрхміль», до складу якого входять 58 спеціалізованих хмелерадгоспів, 5 хмелефабрик, які обслуговують 299 колгоспів по вирощуванню хмелю, *Хмелярства науково-дослідний і проектно-технологічний інститут*, ряд буд. і трансп. організацій. *В. М. Нелеп.*

ХМЕЛЬКО́ Михайло Іванович (н. 23.X 1919, Київ) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1963). Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1946 закінчив Київський художній ін-т, де навчався у К. *Трохименка*. Твори: «Форсування Дніпра» (1946), «Навіки з Москвою, навіки з російським народом» (1951—54), «Шахтарське весілля» (1956), «Т. Шевченко і М. Щепкін у Москві» (1956), «На вірність партії. 1-й з'їзд ВЛКСМ» (1958), «Над Києвом прапор Перемоги» (1975), «Білі журавлі» (1980). Картини зберігаються в ДМУОМ у Києві, ДТГ в Москві. В 1948—73 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1962 — професор). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1950.

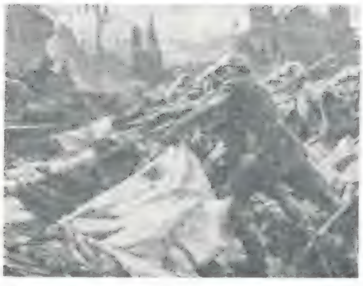
М. І. Хмелько. Парад Перемоги. 1970.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обл. орг-цій *Комуністичної партії України*, створена 1937. Її історія починається з марксист. гуртків, які виникли і діяли на тер. Подільської губ. в кін. 19 — на поч. 20 ст. В 1901—03 соціал-демократи Поділля за дорученням Н. К. *Крупської* брали участь у транспортуванні революц. л-ри і ленінської «*Искры*» через Кам'янець-Подільський, Проскурів і Теофіполь до пром. центрів Росії, поширювали її серед трудящих. Під час першої рос. революції 1905—07 вони організували ряд виступів робітників і селян. Після поразки революції с.-д. орг-ції на Поділлі були розгромлені. Після перемоги Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 більшовики, вийшовши з підпілля, спочатку входили разом з меншовиками до об'єднаних партійних організацій. Створення самостійних більшовицьких організацій почалося після *липневих днів 1917*. Тоді оформилися організації РСДРП(б) у Проскурові [тепер м. Хмельницький; див. *Проскурівська організація РСДРП(б)*], Кам'янці-Подільському, дещо пізніше — в Дунаївцях, Летичеві, Старокостянтинові, Волочиську, Городку, Славуті, Шепетівці. В січні 1918 було встановлено Рад. владу на всій тер. сучас. Хмельницької обл. В березні 1918 цю територію окупували австро-нім. війська; в грудні владу захопила *Директорія*. У вересні 1918 відбулася 1-а Подільська губ. парт. конференція, яка обрала підпільний губком КП(б)У. У лютому 1919 під керівництвом більшовицьких орг-цій відбулося *Проскурівське збройне повстання 1919* проти Директорії. В листопаді 1920 на Поділлі було остаточно відновлено Рад. владу. Більшовики очолили боротьбу трудящих краю за відбудову народного г-ва. В 1923 на тер. нинішньої Хмельн. області утворено Проскурівську, Кам'янець-Подільську і Шепетівську окружні парт. орг-ції. Під їхнім керівництвом у 20-х рр. здійснювалися соціалістичні перетворення. В 1930 районні парт. орг-ції було підпорядковано безпосередньо ЦК КП(б)У. В 1932 вони ввійшли до складу *Вінницької обласної партійної організації*. 22.IX 1937 утворено Кам'янець-Подільську область, організаційно оформилася Кам'янець-Подільська обл. парт. орг-ція (з 1954, після перейменування нового обл. центру Проскурова в Хмельницький, а області — в Хмельницьку, — Х. о. п. о.). 1-а обл. партконференція відбулася 28—31.V 1938. З поч. Великої Вітчизн. війни обл. парт. орг-ція очолила боротьбу трудящих проти окупантів, створювалися підпільні парт. і комсомольські орг-ції (зокрема, *Проскурівська окружна підпільно-партизанська організація, Славутська підпільна комуністична організація*), партизан. загони, антифашист. групи, а згодом — 5 партизанських з'єднань. З серпня 1941 в Проскурові, Дунаївцях, Кам'янці-Подільському, Михалполі, Шепетівці, Славуті діяли підпільні райкоми партії. Михалпільський райком на чолі з І. К. Николюком тривалий час виконував функції підпільного обкому партії. В квітні 1943 утворено підпільний обком партії та обл. штаб партизан. руху на чолі з С. А. *Олексенком*. Організаторами і керівниками партизанських загонів і підпільних організацій стали комуністи О. Г. Іванов, І. О. Музальов, А. З. *Одуха*, М. Л. Петров, М. А. Храновський, Ф. М. *Михайлов* та ін. Підпільний обком КП(б)У видавав газ. «Зоря Поділля». З березня 1944, коли область була повністю визволена від нім.-фашист. загарбників, під керівництвом обл. парт. організації почалася напружена робота по відродженню нар. г-ва. В 1947 в основному завершено відбудову пром-сті, с. г. та закладів культури. В післявоєнні роки значними темпами розвивалися с. г., харчова, деревообробна, паперова, електротех. пром-сть, верстатобудування, металообробка.

Керуючись рішеннями XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, XXVI з'їзду Компартії України, Х. о. п. о. спрямовує зусилля трудящих області на виконання планів комуністичного будівництва, проводить велику роботу по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 96 з них удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, Д. В. *Бойко* та Г. І. *Ткачук* цього звання удостоєні двічі. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне змагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік.

На 1984 відбулися 23 обл. парт. конференції.

Х. о. п. о. об'єднує 4 міські та 18 сільс. районних парт. орг-цій, в яких на 1.I 1984 налічувалося 77,9 тис. комуністів. У різний час обл. партійну орг-цію очолювали С. А. Олексенко, О. Й. Власов, А. І. Устенко, В. А. *Бегма*, О. Ф. *Ватченко*, М. Д. *Бубновський*. Надійним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, що налічує 215 417 чол. (на 1.I 1984). Шепетівську міську комсомольську орг-цію нагороджено орденом Червоного Прапора (1968). Друк. органом Х. о. п. о. є газ. «*Радянське Поділля*». Про розвиток економіки і культури області див. у ст. *Хмельницька область*.

Літ.: Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів, 1982. *Т. Г. Лісовий.*

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКА О́БЛАСТЬ (до 1954 — Кам’янець-Подільська) — у складі Української РСР. Утворена 22.IX 1937. Розташована в зх. частині республіки. В області — 20 районів, 465 сільрад, 11 міст і 26 с-щ міськ. типу. Х. о. нагороджено орденом Леніна (1958). Карти див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Природа. Майже вся Х. о. розташована в межах *Подільської височини,* крайня пн. частина — в межах *Волинської височини.* За характером рельєфу це — пологохвиляста рівнина (макс. висота 396 м), яка поступово знижується від центру в пн. та пд. напрямах. Поверхня дуже розчленована глибокими каньйоноподібними долинами річок, подекуди ярами, балками, особливо у Придністров’ї. Для пд. частини області характерні вапнякові пасма — *Товтри.* Виявлено поклади торфу (Валківське родовище) і горючих сланців (Флоріанівське родовище). Область багата на мінеральні буд. матеріали, зокрема каоліни (Купинське, Судимонтське та Майдан-Вильське родовища), бентонітові й вогнетривкі глини (відповідно Пижівське та Полонське родовища), піски, вапняки (Іванковецьке, Гуменецьке, Нігинсько-Вербецьке, Ларга-Дністровське, Сиворогівське родовища), крейду, цементні глини (Колубаївське родовище), гіпс (Кудринецьке родовище), граніти, магматити, глини тощо. Є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —5, — 6°, липня +18, +19°. Взимку бувають заметілі, ожеледі. Вегетаційний період 207—216 днів. Річна кількість опадів 576—628 мм. Річки Х. о. належать до басейнів Дніпра, Пд. Бугу і Дністра. На Пн.— верхів’я *Горині, Случі, Хомори* (бас. Дніпра); в центр. частині — Пд. Буг (верхів’я) і його притоки Бужок, Вовк, Іква; на Пд.— *Дністер* і його притоки *Збруч, Жванчик, Смотрич, Мукша, Тернава, Студениця, Ушиця, Калюс,* Лядова. На річках багато ставків і водосховищ (пл. 12,6 тис. га), які переважно використовують для риборозведення; найбільші — Щедрівське, Анаставське, Кузьминське. На Пн. області поширені дерново-підзолисті грунти в комплексі з дерновими карбонатними і чорноземними, в центрі — малогумусні чорноземи, на Пд.— сірі й світло-сірі опідзолені суглинисті грунти. Майже вся тер. Х. о. розташована в межах лісостепової зони, лише пн. її частина — в зоні мішаних лісів. На Пн. ростуть соснові ліси з домішкою берези й осики, на Пд. по долинах річок і вододілах — острівні ліси з дуба, граба, клена, липи, ясена та бука. Площа лісів — 270,2 тис. га (понад 13 % тер. області). З тварин трапляються козуля, лось, дика свиня, борсук, вовк, лисиця, білка, заєць, кріт, їжак, куниця кам’яна, ховрах, хом’як; на берегах водойм — видра, норка; у водоймах — короп, лящ, окунь, лин, щука, білий амур, товстолобик. У Х. о. 241 природно-заповідний об’єкт, у т. ч. 13 заказників («Сатанівська дача», «Кармалюкова гора», «Панівецька дача», «Совий яр», «Башта», Моломолинцівський, Моначинський, Циківський, Івахновецький, Кошарнинський, Городоцький, Княжпільський та Іванковецький), 15 пам’яток природи республіканського значення (у т. ч. Товтра Самовита, карстова печера «Атлантида»), 9 парків (Кам’янець-Подільський бот. сад, Антонінський, Великоновоселицький, Голозубинецький, Малієвецький, Михайлівський, Новоселицький, Полонський, Самчиківський).

Населення. Осн. населення — українці (90,8 %). Живуть також росіяни, поляки, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 74,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені центр. і пд. частини області. Міське населення становить 42 % (1984). Найбільші міста: *Хмельницький, Кам’янець-Подільський, Шепетівка, Славута.*

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Подільська губ., куди входила і тер. сучасної Х. о., була типовим агр. районом Росії з окремими пром. підприємствами по переробці с.-г. сировини — цукровими, спирто-горілчаними і борошномельними. За роки Рад. влади значно вдосконалено галузеву структуру пром-сті області. Багатогалузевим і високомеханізованим стало с. г. Промисловість. У заг. обсязі товарної продукції пром. виробництва Х. о. 1983 на харчову промисловість припадало 34,6 %, машинобудівну і металообробну — 31,9 %, легку— 13,9 %, буд. матеріалів — 7,7 %, лісову, деревообр., меблеву і целюлозно-паперову — 4,6 %. Електроенергетика області базується на довізному вугіллі і нафті, природному газі, місц. покладах торфу. Будується (1984) Хмельн. АЕС. Серед галузей харч. пром-сті найрозвинутіша цукрова. Х. о. — один з найбільших на Україні районів цукроваріння (1983 вироблено 586 тис. т цукру-піску). Діють 16 заводів, найбільші з них: Теофіпольський, Кам’янець-Подільський, Наркевицький, Старокостянтинівський, Волочиський. Значне місце займає м’ясна (Хмельницький, Кам’янець-Подільський, Шепетівський м’ясокомбінати) і молочна пром-сть (12 підприємств по виробн. продуктів з незбираного молока, масла тваринного і сироваріння, у т. ч. 2 — по виробн. сухого молока; Городоцький молочноконсервний комбінат). Широкого розвитку набула овочеконсервна (з-ди у Кам’янці-Подільському, Новій Ушиці, Меджибожі, Віньківцях, Сатанові), кондитерська (Хмельницький), спиртова (Ганнопіль, Довжок, Маниківці), пивоварна (Хмельницький, Славута, Зіньків), борошномельно-круп’яна (Богданівці, Волочиськ, Кам’янець-Подільський, Полонне, Славута, Хмельницький) галузі. Маш.-буд. і металообр. пром-сть виробляє трансформатори — хмельницьке виробниче об’єднання «Укрелектроапарат» (див. *Хмельницький завод трансформаторних підстанцій*), ковальсько-пресові машини — хмельницьке виробниче об’єднання «Термопластавтомат» (див. *Хмельницький завод термопластавтоматів*), Хмельницький з-д ковальсько-пресового устаткування, при-

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа —
20,6 тис. км²
Населення —
1535,3 тис. чол.
(на 1.І 1984)
Центр —
м. Хмельницький

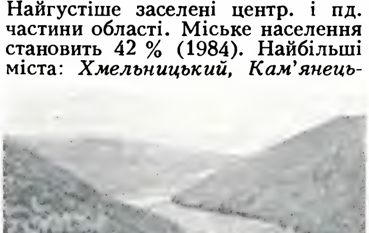
Долина річки Тернави.

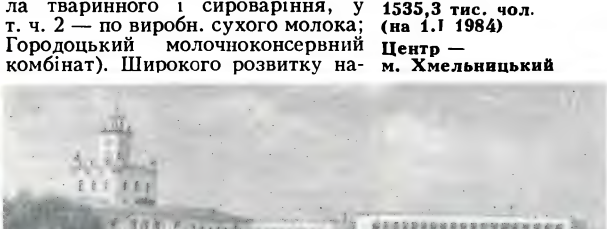
Місто Хмельницький. Площа В. І. Леніна.

1. В цеху магнітопроводів Хмельницького заводу трансформаторних підстанцій.
2. Кам’янець-Подільський цементний завод.
3. На Понінківській паперовій фабриці.
4. В одному з цехів Дунаєвецької суконної фабрики.

лади і засоби автоматизації — Кам’янець-Подільський приладобуд. з-д, с.-г. машини, запасні частини до тракторів і автомобілів — заводи: сільгоспмашин (Кам’янець-Подільський), тракторних агрегатів (Хмельницький), тракторних втулок (Шепетівка), технологічне устаткування для харчової промисловості і запасні частини для нього (Красилів). Провідні галузі легкої промисловості — текстильна (Дунаєвецька та Славутська суконні, Кам’янець-Подільська бавовняноткацька ф-ки) і швейна (хмельн. виробниче об’єднання «Спецодяг» і Кам’янець-Подільська швейна ф-ка). Працюють взут., трикот., шкіряно-галантерейна фабрики у Хмельницькому.

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР
(1983,%)

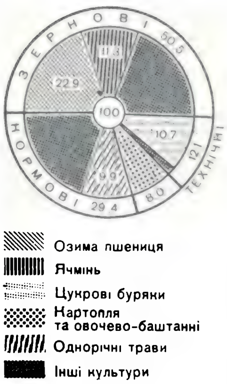

На базі місцевих покладів мінеральних будівельних матеріалів в області значного розвитку досягла пром-сть буд. матеріалів: *Кам’янець-Подільський цементний завод*, Кам’янець-Подільський комбінат в’яжучих і облицювальних матеріалів (плитка фасадна, гіпс будівельний), Романинський цегельний з-д (труби дренажні), заводи залізобетонних конструкцій (Хмельницький, Кам’янець-Подільський Славута), з-д силікатних стінових матеріалів (Славута), 13 держ. цегельних з-дів, Майдан-Вильський та Буртинський з-ди вогнетривів. Деревообр. і меблеві підприємства у Хмельницькому, Шепетівці, Ізяславі, Кам’янці-Подільському, Вовковинцях, Летичеві, Дунаївцях, Славуті, паперові ф-ки у Понінці і Пóляні, картонна ф-ка у Проскурівці. Серед підприємств ін. галузей пром-сті — з-ди «Будфарфор» і склоробний у Славуті, виробниче об’єднання «Фарфор» і з-д худож. кераміки у Полонному. Розвинуті нар. художні промисли (плетіння з лози, виготовлення керамічних виробів, вишивання).

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1983
Трактори (фіз. одиниць)	16,5
Зернозбиральні комбайни	4,7

Сільське господарство. Землеробство області має зерново-буряківничий, тваринництво — м’ясо-мол. напрям. У структурі с. г. за валовою продукцією рослинництво займає перше місце (50,3 %). Сільське господарство забезпечене сільськогосподарською технікою (табл.).

На кін. 1983 в області налічувалося 437 колгоспів, 34 радгоспи, 41 об’єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 20 об’єднань райсільгоспхімії. В області 1790 тис. га земель у користуванні с.-г. підприємств і г-в, у т. ч. 1568 тис. га с.-г. угідь, з них 1388 тис. га орних земель, 133 тис. га сіножатей і пасовищ. Осушено 80,7 тис. га перезволожених земель (осушувальні системи: Пд.-Бузька, «Горинь», «Хомора»). Провідні культури серед зернових — озима пшениця, ячмінь, зернобобові, кукурудза; вирощують також овес, просо, гречку; серед технічних — цукр. буряки; серед кормових — кормові коренеплоди, кукурудза на силос і зелений корм, конюшина, люцерна. Важливе місце займає картоплярство, овочівництво, тютюнництво. Розвинуті садівництво (яблуні, груші, вишні, сливи) і ягідництво. Площа плодово-ягідних насаджень 1983 становила 64,6 тис. га, в тому числі у плодоносному віці — 45,7 тис. га.

У тваринництві Х. о. провідне місце займають скотарство м’ясо-молочного напряму і свинарство. Розвинуті птахівництво, ставкове рибництво та бджільництво. Кормова база тваринництва області: відходи харч. пром-сті (цукр., спиртові та плодоовочеконсервної), вирощування кормових культур (коренеплодів, кукурудзи на силос, однорічних та багаторічних трав), продукція комбікормової пром-сті (27 з-дів 1983, у т. ч. Хмельницький, Старокостянтинівський, Кам’янець-Подільський, Ізяславський). Осн. породи великої рогатої худоби — чорно-ряба подільська, симентальська й українська білоголова; свиней — велика біла, подільська породна група; овець — прекос. В області діють 6 птахофабрик, 7 тваринницьких комплексів по виробн. молока, 8 — по виробн. яловичини, 2 — по виробн. свинини.

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування 1983 становила 732 км. Гол. залізничні магістралі: Київ — Львів, Бердичів — Ровно, Київ — Кам’янець-Подільський. Залізничні вузли: Гречани, Шепетівка. Довж. автошляхів — 7 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6 тис. км. Осн. автомагістралі: Київ — Вінниця— Хмельницький — Львів, Хмельницький — Кам’янець-Подільський — Чернівці, Вінниця — Хмельницький — Шепетівка — Ровно. У Хмельницькому — аеропорт.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1976—83 становили (у порівнянних цінах) 3339 млн. крб., у т. ч. 1983 — 505 млн. крб. В Х. о. діють 65 держ. і кооп. та 40 міжгосп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій. За 1976—83 збудовано 3982 тис. м² житл. площі, у т. ч. 1983—512 тис. м².

Торгівля й побутове обслуговування. У 1983 в Х. о. було 6,5 тис. підприємств роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1983 зріс проти 1975 в 1,4 раза. На кін. 1983 в області діяло 1826 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 890 — у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1983 зріс проти 1975 в 1,8 раза.

Охорона здоров’я. У 1983 в області було 19,3 тис. лікарняних ліжок (125,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали понад 4,5 тис. лікарів (29,6 лікаря на 10 тис. ж.). У Х. о.— 193 жіночі консультації, дит. поліклініки та амбулаторії. В Полонському, Кам’янець-Подільському і Дунаєвецькому р-нах є санаторії і будинки відпочинку.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 1047 загальноосв. шкіл (230 тис. учнів), 17 серед. спец. навч. закладів (17,8 тис. учнів), 37 профес.-тех. уч-щ (19,8 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, Кам’янець-Подільський педагогічний інститут* та *Кам’янець-Подільський сільськогосподарський інститут* (16,2 тис. студентів), а також загальнотех. ф-т Хмельн. технологічного ін-ту побутового обслуговування в Кам’янці-Подільському.

В області працюють Хмельн. міжгалузевий тер. центр наук.-тех. інформації і пропаганди Укрндінті Держплану УРСР, Хмельн. обл. державна с.-г. дослідна станція та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), письменників (з 1980), архітекторів (з 1980), два театри — *Хмельницький український музично-драматичний театр* імені Г. І. Петровського та *Хмельницький театр ляльок*, обл. філармонія. В Х. о. (1983) — 1298 масових б-к з фондом 16,6 млн. одиниць зберігання, 1492 клубні заклади, 1261 кіноустановка, три держ. музеї — *Хмельницький краєзнавчий музей, Кам’янець-Подільський історичний музей-заповідник* та Шепетівський літ.-меморіальний комплекс М. О. Островського, 330 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах.

У Хмельницькому є дендропарк. При культ.-осв. закладах — понад 11,5 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 174 тис. аматорів, 44 колективам присвоєно звання народних, серед них — нар. драм. театр, нар. ансамбль танцю «Веселка», нар. фольклорно-етнографічний ансамбль танцю «Поділля», нар. ансамбль танцю «Юність Поділля», нар. ансамбль танцю «Радість», нар. ансамбль пісні і танцю «Сві-

Тваринницький комплекс колгоспу «Радянська Україна» Красилівського району.
Заготівля деревини в Ізяславському лісгоспі.
Обробіток цукрових буряків у колгоспі «Україна» Волочиського району.

танок», нар. хор вчителів, нар. капела бандуристів (усі — в Хмельницькому). Позашкільні заклади: 26 палаців та будинків піонерів, 15 дит.спорт. шкіл, 6 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-турист. станція. Виходять 2 обл. газети — «*Радянське Поділля*» та «Корчагінець», 20 міськрайонних і районних газет. Обл. к-т по телебаченню і радіомовленню. Трудящі Х. о. підтримують дружні зв'язки з трудящими Силистринського округу НРБ, Остроленського та Цеханувського воєводств ПНР.

Х. о. багата на історичні, архіт., етногр. і археологічні пам'ятки. 1975 пам'яток історії та культури взято д-вою під охорону. В Х. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Хмельницької області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області). Іл. див. також с. 154, 155.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К., 1971; Природа Хмельницької області. Львів,

До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Кімната-музей у будинку, де містився райком комсомолу, першим секретарем якого 1923 був М. О. *Островський*.
2. Братська могила 150 тисяч рад. військовополонених, закатованих і розстріляних фашистами в концтаборі.
3. Пам'ятник на місці розташування 1942 партизанського загону ім. Ф. М. *Михайлова*, яким командував Герой Рад. Союзу А. З. *Одуха*.
4. Пам'ятник на братській могилі борців за Рад. владу, закатованих інтервентами 25 березня 1920.
5. Пам'ятник героям-танкістам, визволителям Шепетівки від нім.-фашист. загарбників.
6. Пам'ятник М. О. Островському.
7. Пам'ятник піонеру-партизану В. *Котику*.
8. Історичний музей.
9. Літ.-меморіальний комплекс М.О. Островського.
10. Тут 1924 жив і працював М. О. Островський. Пам'ятник письменнику.
11. Пам'ятки архітектури: замок 16 ст., костьоли — кафедральний 16 ст., місіонерів і бернардинців (обидва — 17 ст.), мури з брамою та баштами 17 ст., палац 18 ст.
12. Пам'ятка архітектури — замок 16 ст.
13. Городище 12—13 ст. — залишки давньоруського міста Ізяславля.
14. Братська могила членів підпільного ревкому, закатованих петлюрівцями в квітні 1919.
15. Залишки земляних кріпосних валів 17 ст.
16. Парк кінця 19 ст.
17. Пам'ятка архітектури — руїни фортеці 16 ст.
18. Тихомельське городище 10 ст.
19. Давньоруське городище 11—13 ст.
20. Парк кінця 19 ст.
21. Пам'ятка архітектури — садиба 19 ст.
22. Парк 1-ї пол. 19 ст.
23. Місце народження рад. парт. і держ. діяча, академіка АН УРСР Д. З. *Мануїльського*.
24. Місце битви селянсько-козацьких полків на чолі з М. *Кривоносом* проти польсько-шляхетського війська 1648.
25. Пам'ятка архітектури — замок 1571.
26. Городище 12—13 ст. — залишки міста Губин.
27. Місце народження революц. діяча *Володарського В.* Пам'ятник В. Володарському.
28. Меморіальний комплекс рад. воїнам, які загинули в боях проти нім.-фашист. загарбників під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.
29. Парк поч. 19 ст.
30. Парк кінця 18 ст.
31. Пам'ятник воїнам 53-ї танкової бригади, які загинули під час визволення села Бубнівки від нім.-фашист. загарбників.
32. Тут 1855—58 жив і працював учителем поет-байкар Л. І. *Глібов*. Літ.-меморіальна музейна кімната Л. І. Глібова.
33. Пам'ятник на могилі сподвижника Б. Хмельницького козацького полковника І. *Ганжі*, який загинув 1648.
34. Монумент на місці розгрому польсько-шляхетських військ селянсько-козацькими військами під керівництвом Б. Хмельницького.
35. Пам'ятник на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією.
36. Пам'ятник уродженцю с. Данюки Герою Рад. Союзу Д. В. Козаку.
37. Пам'ятник (танк Т-34) військовим частинам та з'єднанням, які визволили Проскурів у березні 1944 від нім.-фашист. загарбників.
38. Меморіальний комплекс рад. воїнам, які загинули під час визволення Проскурова 1944.
39. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
40. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
41. Пам'ятник В. П. *Затонському*.
42. Пам'ятник О. М. Горькому.
43. Місце народження рос. рад. графіка Г. С. *Верейського*. Меморіальний будинок-музей Г. С. Верейського.
44. *Хмельницький краєзнавчий музей.*
45. Пам'ятки архітектури: замок 14—16 ст., палац 16 ст., Свято-Троїцький костьол 16 ст.
46. Пам'ятки архітектури: міська брама 15—18 ст., замок 15—18 ст.
47. Місце народження польс. і укр. композитора М. *Завадського*.
48. Пам'ятник активному учаснику боротьби за владу Рад на Поділлі М. Я. Ревуцькому.
49. Могила ватажка антикріпосницького селянського руху У. Я. *Кармалюка*. Пам'ятник У. Я. Кармалюку.
50. Пам'ятки архітектури: мури з баштою 14—18 ст., костьол 1561.
51. Місце народження рад. воєначальника Героя Рад. Союзу І. Т. Павловського.
52. Пам'ятка архітектури — церква-фортеця 15—16 ст.
53. Пам'ятки архітектури: Михайлівська церква 1769, фортеця 13—14 ст., костьол 1450.
54. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці новатора с.-г. виробництва Д. В. *Бойка*. Погруддя Д. В. Бойка.
55. Місце народження польс. і укр. композитора В. І. *Заремби*.
56. Парк 1-ї пол. 19 ст.
57. Пам'ятник на братській могилі учасників селянського повстання, які загинули 1906.
58. Парк 2-ї пол. 19 ст.
59. Парк середини 18 ст.
60. Місце народження рад. парт. і держ. діяча В. П. Затонського.
61. Пам'ятник героям громадянської війни, які загинули в боротьбі за владу Рад 1917—20.
62. Пам'ятник героям-танкістам, які загинули 1944 під час визволення Кам'янця-Подільського від нім.-фашист. загарбників.
63. Могила Невідомого солдата.
64. Місце народження укр. рад. поета, акад. АН УРСР М. *Бажана*.
65. Місце народження рос. рад. письменника В. П. *Бєляєва*.
66. Місце народження Адмірала флоту Рад. Союзу Героя Рад. Союзу С. Г. *Горшкова*.
67. Місце народження рос. рад. біохіміка Героя Соціалістичної Праці Б. І. *Збарського*.
68. Місце народження рос. актриси М. Г. *Савіної*.
69. *Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.*
70. Пам'ятки архітектури: середньовічні укріплення 14—16 ст.— Гончарна, Кравецька, Кушнірська та ін. башти, Руська та Польська брами 16—18 ст., брама 1781, Петропавлівська церква 16 ст., готичний кафедральний костьол 16 ст., монастирі — францісканців 16—17 ст., домініканців 16—18 ст., ратуша 16 ст., садиба тур. намісника 17 ст., Тріумфальна арка 18 ст., дерев'яна Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах 18 ст.
71. Ботанічний сад.
72. Пам'ятник на честь збройного повстання селян проти петлюрівців і білопольських інтервентів у грудні 1919.
73. Місце битви восени 1653 військ Б. Хмельницького проти польсько-шляхетського війська.
74. Пам'ятка архітектури: замок 16 ст.
75. Гончарний центр 3-го тис. до н. е.
76. Слов'янське поселення кін. 12—13 ст. Залишки скельного монастиря літописного міста Бакота 11—15 ст.
77. **Давньорус.** городище 11—13 ст.

Папська (Кармелюкова) башта в місті Кам'янці-Подільському. 16 ст.

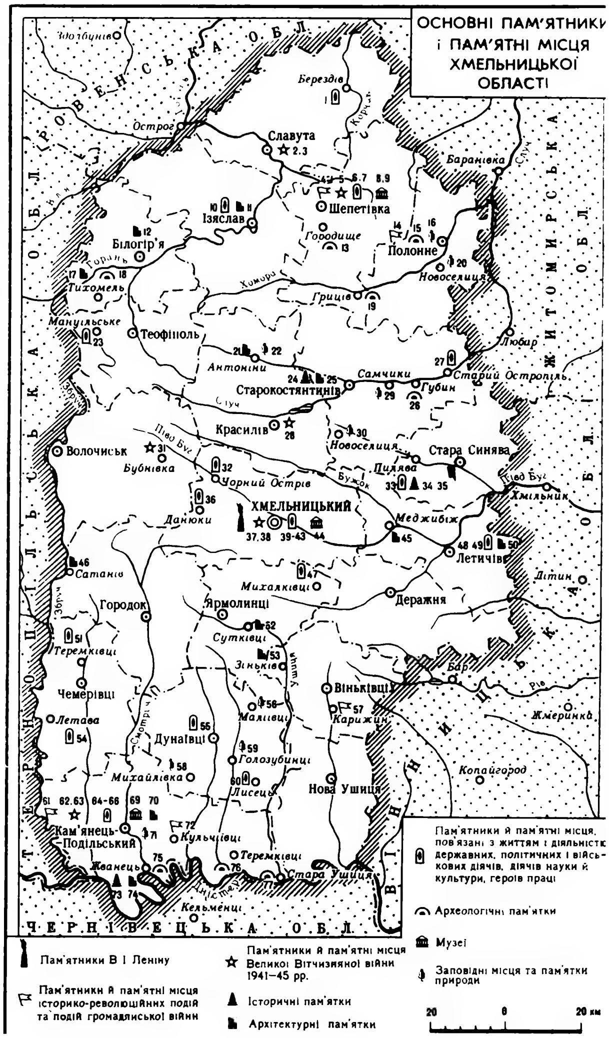
ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
РОВЕНСЬКА ОБЛ.
ЖИТОМИРСЬКА ОБЛ.
ВІННИЦЬКА ОБЛ.
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛ.
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛ.
Здолбунів
Острог
Берездів
Славута
Шепетівка
Ізяслав
Білогір'я
Полонне
Теофіполь
Старокостянтинів
Красилів
Волочиськ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Стара Синява
Летичів
Городок
Ярмолинці
Деражня
Віньківці
Чемерівці
Дунаївці
Нова Ушиця
Кам'янець-Подільський
Хмільник
Бар
Жмеринка
Копайгород
Дністер
Кельменці
Пам'ятники В. І. Леніну
Пам'ятники й пам'ятні місця історико-революційних подій та подій громадянської війни
Пам'ятники й пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.
Історичні пам'ятки
Архітектурні пам'ятки
Пам'ятники й пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю державних, політичних і військових діячів, діячів науки й культури, героїв праці
Археологічні пам'ятки
Музеї
Заповідні місця та пам'ятки природи
20
0
20 км

1980; Народне господарство Української РСР у 1983 році. Статистичний щорічник. К., 1984. *Т. Г. Лісовий.*

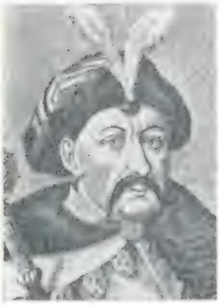

Б. М. Хмельницький.

Хмельницька область. Пам'ятник Богдану Хмельницькому в місті Хмельницькому. 1958.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (Зіновій) Михайлович [бл. 1595, ймовірно, Чигирин, тепер місто Черкаської обл.— 27.VII (6.VIII) 1657, там же; похований у с. Суботові, тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.] — гетьман України (з 1648), держ. діяч і полководець. Походив з дрібної укр. шляхти. Освіту здобув в єзуїтській колегії у Львові. Крім української, польс. і рос., знав також лат., тур. і тат. мови; мав грунтовні знання з історії, географії, юриспруденції та ін. наук. З юнацтва був обізнаний з військ. справою. В 1620 разом з батьком брав участь у поході польс.-шляхет. війська у Молдавію проти турків. У *Цецорській битві 1620* Х. потрапив у тур. полон, де пробув два роки. Після повернення з полону Х. вступив до реєстрового козац. війська (див. *Реєстрові козаки*). Учасник нар. повстань 1637—38. В 1637 обіймав посаду військ. писаря, 1638—46 — чигиринського сотника. Переслідуваний польс. урядом, в кін. 1647 втік на Запорізьку Січ, де під його проводом у січні 1648 вибухнуло повстання, яке поклало початок *визвольній війні українського народу 1648—54* проти шляхет. Польщі. Під керівництвом Х. було здобуто перемоги в *Жовтоводській битві 1648, Корсунській битві 1648, Пилявецькій битві 1648.* 8 (18).VI 1648 Х. надіслав царю *Олексію Михайловичу* листа з проханням прийняти Україну під владу Росії і подати їй військ. допомогу. В січні 1649 Х. відправив до Москви свого посла С. А. *Мужиловського* з тим же проханням. Царський уряд погодився подавати Україні дипломатичну, екон. і військ. допомогу. В лютому 1649 в Переяславі почалися переговори з польс. комісарами. Не домігшись від Х. поступок, шляхет. Польща відновила воєнні дії. Укр. війська на чолі з Х. перемогли польс. військо в *Зборівській битві 1649,* але зрада союзника — крим. хана — примусила Х. підписати *Зборівський договір 1649.* Щоб забезпечити фланг з боку Молдавії, Х. влітку 1650 послав туди військо й змусив молд. господаря В. *Лупу* укласти союзний договір з Україною (див. *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*). В *Берестецькій битві 1651* через зраду крим. хана сел.-козац. військо зазнало поразки. Внаслідок воєнних невдач Х. змушений був укласти з шляхет. Польщею *Білоцерківський договір 1651.* Збройна боротьба укр. народу під керівництвом Х. тривала і привела до поразки польс.-шляхет. війська в *Батозькій битві 1652.* Після рішення *Земського собору 1653* про прийняття України до складу Рос. д-ви і оголошення Росією війни Речі Посполитій *Переяславська рада 1654* при керівній участі Х. здійснила *возз'єднання України з Росією 1654.* Х. очолював гетьманську адміністрацію до кінця свого життя. Х. присвячено багато нар. дум, істор. пісень, переказів. Х. як герой нар.-визвольної війни 1648—54 відображений у творах Т. Г. Шевченка, Є. П. Гребінки, І. Я. Франка, М. П. Старицького, рос. письменників К. Ф. Рилєєва, Ф. М. Глинки. Мотиви й образи нар. дум та істор. пісень про Х. широко використано в творах укр. рад. письменників О. Є. Корнійчука, П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, М. П. Бажана, І. Ле, А. С. Малишка, П. А. Загребельного.

Укр. рад. композитор К. Ф. Данькевич створив оперу «Богдан Хмельницький». Образ Х. відтворено в кіно. 10.X 1943 встановлено *Богдана Хмельницького орден,* 12.X 1943 м. Переяслав перейменовано на м. Переяслав-Хмельницький, 16.I 1954 м. Проскурів — на м. Хмельницький, а Кам'янець-Подільську обл.— на Хмельницьку обл. Х. встановлено пам'ятники в Києві (1888; скульптор М. Й. Микешин; іл. див. т. 5, с. 121), Хмельницькому, Берестечку, Чернігові. Іл. див. на окр. аркуші, с. 64—65.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. К., 1961; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962. *В. О. Голобуцький.*

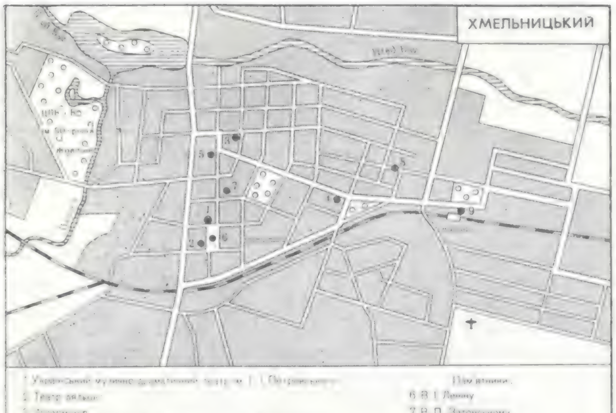
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
1 Український музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського
2 Театр ляльок
3 Філармонія
4 Меморіальний комплекс радянським воїнам, які загинули під час визволення Проскурова у 1944 р.
5 Краєзнавчий музей
Пам'ятники:
6 В. І. Леніну
7 В. П. Затонському
8 Т. Г. Шевченкові
9 Богдану Хмельницькому
1
2
3
4
5
6
7
8
9

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Іван Парфенович (січень 1742—13.I 1794) — вітчизняний філософ-ідеаліст. З роду Хмельницьких, по лінії братів Б. М. *Хмельницького.* Навчався в *Київській академії* та Кенігсберзькому ун-ті. З 1761 — доктор філософії. Повернувшись на батьківщину, жив у Петербурзі, служив обер-секретарем сенату, був членом комісії для складання проекту «Нового уложення» (зібрання законів). Філос. праці («Міркування про основи філософічні», «Міркування про рабство за законами природними і звичаю всенародному» та ін.), написані з ідеалістичних позицій, містять елементи діалектики.

А. О. Пашкова.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Микола Іванович [11 (22).VIII 1791, Петербург — 8 (20).IX 1845, там же] — рос. драматург. Син І. П. *Хмельницького.* З роду Б. М. Хмельницького. Літ. діяльність почав 1811. Автор п'єс «Своя сім'я, або Заміжня наречена» (у співавт. з О. *Грибоєдовим* і О. *Шаховським*), «Зіновій Богдан Хмельницький». Перекладав комедії Ж. Б. Мольєра.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович (н. 2.VIII 1924, Харків) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1984). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1953 закінчив Харків. художній ін-т. Твори: «Навіки разом» (1953), «Юність батьків. Рік 1905» (1957), «Радянську владу на Україні проголошено. Харків. 1917 рік» (1960, у співавторстві), «Перемога» (1961), «В ім'я життя» (1967), «Був місяць травень» (1975), «Нічні поїзди» (1980). Викладає в Харків. худож.-пром. ін-ті, професор (з 1978). Нагороджений орденами Слави 3-го ступеня і «Знак Пошани», медалями. Іл. див. до статей *Велика Жовтнева соціалістична революція,* т. 2, с. 88—89, *Українське радянське образотворче мистецтво,* т. 11, кн. 2, с. 379.

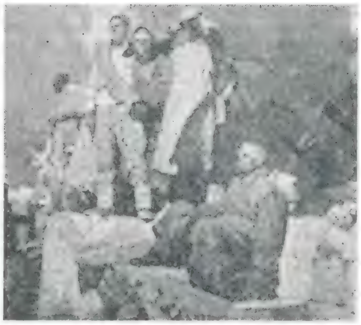

О. А. Хмельницький. Перемога. 1961. ДМУОМ у Києві.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Олександр Ісакович (30.X 1889, Одеса — 7.XII 1919, Москва) — укр. рад. державний діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї адвоката. В 1911 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. Редактор газ. *«Голос пролетария»* (1917). З червня 1917 — голова Одес. більшовицького к-ту. Учасник *Одеського січневого збройного повстання 1918.* З січня 1918 — на рад. роботі в Москві. В 1919 був членом Президії ВУЦВК, наркомом юстиції УРСР, працював на ін. посадах. На III з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК. Автор перших праць з рад. права на Україні.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тиміш Богданович [бл. 1632 — 5 (15).IX 1653, м. Сучава, тепер СРР, похований у с. Суботові, тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.] — діяч *визвольної війни українського народу 1648—54.* Старший син Б. М. *Хмельницького.* Весною 1648 був залишений заложником у крим. хана, з яким Б. М. Хмельницький вів переговори про укладення союзу проти шляхет. Польщі. З 1648 — чигирин. сотник, брав участь у багатьох походах і битвах (під Пилявцями, Зборовом, Берестечком, Батогом). Ім'я Х. пов'язане гол. чин. з *молдавськими походами Б. Хмельницького 1650 і 1652,* метою яких було примусити господаря В. *Лупу* розірвати союз з Польщею. 2 (12).IX смертельно поранений під час *Сучавської оборони 1653.*

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Юрій Богданович (бл. 1641, с. Суботів, тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.— 1685, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.) — гетьман України (1659—63), молодший син Б. М. *Хмельницького.* Слухняний виконавець волі козац. старшини, зв'язаної з шляхет. Польщею. Уклав з польс.-шляхет. урядом *Слободищенський трактат 1660,* за яким Україна розривала союз з Росією і підпадала під владу шляхет. Польщі. В результаті нар. повстань проти польс.-шляхет. загарбників Х. на поч. 1663 відмовився від гетьманства і постригся в ченці. В 1664—67 Х. був ув'язнений в Марієнбурзькій фортеці. В 1673 його захопили в полон крим. татари і відправили в Стамбул. Під час *Чигиринських походів 1677 і 1678* тур. уряд проголосив Х. «гетьманом», пізніше «князем Малоросійської України». Коли спроби тур.-тат. агресорів придушити всенар. рух проти Х. зазнали краху, султанський уряд 1681 позбавив Х. «гетьманства». В 1685 його знову було призначено «гетьманом України». Незабаром страчений за наказом тур. уряду.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ (до 1954 — Проскурів) — місто, обласний і районний центр УРСР, на р. Пд. Бузі при впадінні в нього р. Плоскої. Вузол залізничних та автомоб. шляхів, аеропорт. 210 тис. ж. (1984).

Х. вперше згадується в історичних джерелах 1493 під назвою Плоскирів. У 2-й пол. 16 ст. тут було збудовано фортецю. Населення Плоскирова брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96, визвольній війні українського народу 1648—54, Палія повстанні 1702—04, гайдамацькому русі* 30—60-х рр. 18 ст. У 80-х рр. 18 ст. Плоскирів перейменовано на Проскурів. Після 2-го поділу Польщі (1793) місто в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1902 тут виникла с.-д. група, 1905 — орг-ція РСДРП. У місті під час революції 1905—07 відбулися політ. демонстрації і страйки. В серпні 1917 виникла *Проскурівська організація РСДРП(б).* Рад. владу встановлено 20.XI (3.XII) 1917. Залізничники Проскурова брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918.* В місті відбулося *Проскурівське збройне повстання 1919* проти петлюрівської *Директорії.* З 1941 Проскурів — обл. центр. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (8.VII 1941—25.III 1944) тут діяла *Проскурівська окружна підпільно-партизанська організація.* Місто визволено від нім.-фашист. загарбників внаслідок *Проскурівсько-Чернівецької операції 1944.* На відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією Проскурів 1954 перейменовано на Хмельницький. До Великої Жовтн. соціалістич. революції в місті була значна кількість напівкустарних підприємств (тютюнова та екіпажна ф-ки, миловарня тощо). За роки Рад. влади тут реконструйовано старі і збудовано нові пром. підприємства. Сучасний Х.— значний пром. центр Поділля. У 1982 в місті було 44 пром. підприємства, які виробляли 25,1 % всієї товарної продукції області. Провідне місце посідає машинобудування (59 % пром. продукції міста), в т. ч. приладобудування і верстатобудування (*Хмельницький завод термопластавтоматів, Хмельницький завод трансформаторних підстанцій,* з-ди «Катіон», ковальсько-пресового устаткування, тракторних агрегатів). Розвинута легка пром-сть, яка представлена взут., швейною, трикот., шкіргалантерейною ф-ками. Харч. пром-сть базується на місц. сировинних ресурсах — м'ясокомбінат, хлібний, міськ. молочний з-ди, макаронна та кондитерська ф-ки. Пром-сть буд. матеріалів (з-ди: великопанельного домобудування, залізобетонних конструкцій і цегельний). Меблева ф-ка, ливарно-мех., хім. (виробляє фарби, лаки, поліетиленові труби для с. г., поліетиленову плівку, пластмасові вироби) з-ди. Х.— важливий культур. центр республіки. У 1982/83 навч. р. у місті налічувалося 27 загальноосв. шкіл (27,6 тис. учнів), 3 муз. та художня школи, 6 серед. спец. навч. закладів (бл. 4 тис. учнів), 9 проф.-тех. уч-щ (бл. 4 тис. учнів), у *Хмельницькому технологічному інституті побутового обслуговування* навчалося понад 6 тис. студентів. Працюють Хмельн. міжгалузевий тер. центр наук.-тех. інформації і пропаганди Укрндіпті Держплану УРСР та ін. наук. установи і проектно-конструктор. орг-ції. В Х. — 96 б-к (фонд — 3,7 млн. одиниць зберігання), 29 клубних закладів, 19 кіноустановок, у т. ч. 5 кінотеатрів, 2 держ. театри — *Хмельницький український музично-драматичний театр* імені Г. І. Петровського та *Хмельницький театр ляльок,* обл. філармонія, *Хмельницький краєзнавчий музей.* У Х. є дендропарк. Позашкільні заклади: Палац піонерів, 5 дит. спорт. шкіл, станції юних техніків і натуралістів. Працює видавництво «Поділля». Виходять дві обл. газети — «*Радянське Поділля*» та «Корчагінець». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Пам'ятники: В. І. Леніну (1970, скульптор Е. Кунцевич), В. П. Затонському (1970, скульптор М. Лисенко) та ін. У 1846 в місті двічі побував Т. Г. Шевченко, в різний час приїздили Л. І. *Глібов* (1855—58), С. В. *Руданський.* У 1890—94 тут служив О. І. *Купрін.* Іл. див. також с. 156.

Ю. О. Гаврик.

Місто Хмельницький. На розі вулиць К. Маркса і К. Лібкнехта.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ ЗАВО́Д ТЕРМОПЛАСТАВТОМА́ТІВ — підприємство верстатобудування. Буд-во почато 1966. Першу продукцію одержано 1971. Випускає термо- і реактопластавтомати (машини для лиття пластичних матеріалів під тиском), автом. маніпулятори. Оснащений верстатами з числовим програмним керуванням. Впроваджено прогресивні технологічні процеси, систему «Ритм», *автоматизовану систему управління підприємством.* З 1976 Х. з. т.— гол. підприємство виробничого об'єднання «Термопластавтомат» (з 1981 — ім. XXVI з'їзду КПРС). *Г. Й. Трачук.*

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ ЗАВО́Д ТРАНСФОРМА́ТОРНИХ ПІДСТА́НЦІЙ імені 50-річчя СРСР — підприємство електротех. пром-сті. Буд-во почато 1957. Першу продукцію (роз'єднувачі і приводи до них) одержано 1958, перший трансформатор і першу комплектну трансформаторну підстанцію — 1960. З-д випускає (1983) силові масляні трансформатори потужністю 400, 630, 1000 і 1600 кВа, спец. трансформатори для живлення електропечей, електровозів і електропоїздів, комплектні трансформаторні підстанції, внутр. і зовн. установки потужністю 400, 630, 1000 і 1600 кВа, комплектні високовольтні розподільні пристрої напругою 6, 10 кВ. Крім того, тут виробляють товари нар. споживання. З 1976 Х. з. т. п. — гол. підприємство виробн. об'єднання «Укрелектроапарат». З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976). *Г. С. Жарий.*

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — створений 1925 на базі музею бджільництва (засн. 1909) як музей краєзнавства і санітарної гігієни. З 1945 — обл. краєзнавчий музей. Має відділи (1984): природи, історії дорад. часу, історії рад. суспільства. Відділами музею також є Шепетівський і Волочиський істор. музеї, худож. музеї в Меджибожі і акад. Г. С. *Верейського* в Хмельницькому. На 1983 в музеї зберігалося бл. 57 тис. експонатів. Серед них — цінні колекції фауни і флори області, матеріали археол. досліджень давньорус. городищ на тер. області, колекції подільського фарфору, старовин. укр. муз. інструментів, килимових виробів кін. 19 ст. У відділі історії рад. суспільства — фотографії, документи, листівки, плакати, зброя, зразки продукції підприємств області та ін. матеріали періодів Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадянської та Великої Вітчизн. воєн і соціалістичного будівництва. *Л. В. Гасюк.*

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 1,3 тис. км^2. Нас. 67,2 тис. чол. (1984). В районі — 78 населених

Місто **Хмельницький.** Монумент Вічної Слави. Скульптор В. І. Зноба. 1983.

Хмельницька область. Пам'ятник піонеру-партизану В. Котику в місті Шепетівці. Скульптори А. Г. Скиба і І. М. Самотос. 1958.

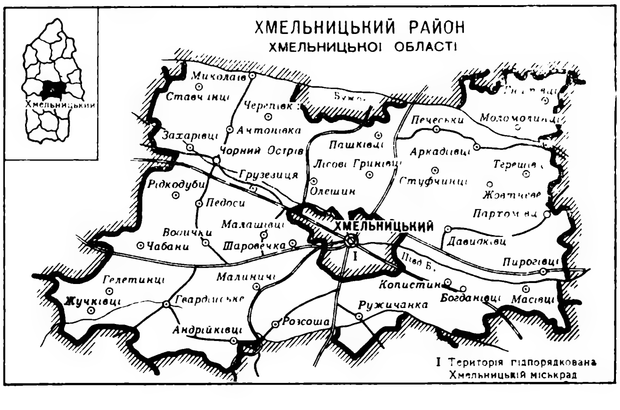

пунктів, підпорядкованих селищній і 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Хмельницький*. Х. р. розташований в межах *Подільської височини*. Переважають хвилясті останцево-вододільні місцевості. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Південний Буг* та його прит. *Бужок*. Грунти малогумусні та опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, осика, граб, липа) займають 3,6 тис. га. В межах району — частина Моломолинцівського держ. заказника. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Хмельницький. Найбільші пром. підприємства у районі — Хмельн. цукр. з-д, Богдановецький комбінат хлібопродуктів, Чорноострівська трикотажна ф-ка. Районний комбінат побутового обслуговування (Хмельницький) та будинок побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні цукр. буряків і зернових культур, тваринництво — на виробн. м’яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1983 становила 94,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 84,5 тис. га. Осушено 4,6 тис. га. У Х. р.— 24 колгоспи, 6 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Хмельницький, Чорний Острів, Богданівці, Скібнєво. Автомоб. шляхів — 365 км, у т. ч. з твердим покриттям — 319 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Чорний Острів), 56 заг.-осв., 2 муз. школи; 72 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 73 клубні установи, 75 кіноустановок, 74 б-ки. У с. Захарівцях Х. р. народився укр. рад. архітектор А. Ф. *Ігнащенко*. В Х. р. видається газ. «Прибузька зоря» (з 1919). *І. М. Бондар.*

Місто **Хмельницький**. Пам’ятник В. П. Затонському. Скульптор М. Г. Лисенко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1970.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1970. В репертуарі: «Котигорошок» Г. Усача, «Козенята і сірий вовк» Ю. Гімельфарба, «Казка про Ємелю» В. Судашкіна, «Російські казки» Н. Новоселицької, «Троє поросят» С. Михалкова, «Божественна комедія» І. Штока, «Зачарована мишка» А. Балінта, «Куди ти, Конику?» Р. Москова. В театрі працювали: засл. артисти УРСР С. Єфремов, О. Смирнова. Гол. режисер (з 1977) — засл. арт. УРСР Л. Попов.

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ПОБУТО́ВОГО ОБСЛУГО́ВУВАННЯ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1967. В ін-ті (1984) — 7 ф-тів: мех., технологічний, інженерно-економічний, вечірньої і заочної форми навчання, підвищення кваліфікації керівних кадрів, 2 загальнотехнічні (один з них — у Кам’янці-Подільському Хмельницької обл.). Є підготовче відділення, обчислювальний центр. Фонд б-ки налічує (1983) 533 тис. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1983) бл. 6,4 тис. студентів. За роки існування в ньому підготовлено понад 8,3 тис. спеціалістів. *Р. І. Силін.*

ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Г. І. Петровського. Засн. 1931 в Новочеркаську як Пн.-Кавказ. крайовий укр. драм. театр. З 1932 — імені Г. І. Петровського. В 1933 переїхав на Україну, з 1934 — Вінн. пересувний робітн.-колг. театр ім. Г. І. Петровського. В 1938 перейменовано на Кам’янець-Подільський театр ім. Г. І. Петровського, з 1954 — сучас. назва. В репертуарі: «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького, «Чому посміхалися зорі» О. Корнійчука, «Дикий Ангел» О. Коломійця, «Тепленьке місце» О. Островського, «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова, «Ханума» за мотивами п’єси А. Цагарелі, «Макбет» У. Шекспіра. В театрі працювали: засл. діячі мистецтв УРСР Д. *Лазуренко*, М. *Янковський*, засл. артисти УРСР Л. *Сабінін*, М. Станіславський, Д. Чайковський та ін. В трупі (1984): нар. арт. УРСР І. *Жулкевський* (див. т. 12, Додаток), засл. артист УРСР В. Карпенко (з 1976 — гол. режисер), Н. Балабан, В. Гриценко, Л. Гадзевич, В. Калініна.

Літ.: Скорський М. А. Хмельницький театр імені Г. І. Петровського. К., 1981. *М. А. Скорський.*

ХМЕЛЬО́В Микола Павлович [28.VII (10.VIII) 1901, м. Сормово, тепер у складі м. Горького — 1.XI 1945, Москва] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1937). Член Комуністичної партії з 1941. В 1919 вступив до 2-ї студії МХАТу, з 1924 — артист МХАТу (1943—45 — худож. керівник). Учень К. *Станіславського* і В. *Немировича-Данченка*. Ролі: Каренін («Анна Кареніна» за Л. Толстим), Федір («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Олексій Турбін («Дні Турбіних» Булгакова), Пеклеванов («Бронепоїзд 14—69» В. Іванова). В 1932—37 очолював Театр-студію у Москві (з 1937 — Моск. драм. театр ім. М. Єрмолової). Знімався в кіно («Людина у футлярі» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946.

Літ.: Комиссаржевский В. Хмелёв за режиссёрским столом. М., 1956; Новицкий П. Хмелёв. М., 1964. *В. Г. Давидов.*

ХМІЛЬ Іван Сергійович (н. 16.X 1923, с. Старі Шепеличі, тепер Чорнобильського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1944. В 1951 закінчив Київський університет. В 1960—63 — гол. редактор вид-ва АН УРСР. У 1965—71 — в апараті Секретаріату ООН. З 1971 — в Ін-ті історії АН УРСР. Автор праць з питань історії зовнішньополіт. діяльності УРСР і історіографії історії УРСР, з міжнар. відносин, ідеологічної боротьби. Нагороджений орденами Олександра Невського і Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів, медалями.

ХМІЛЬ (Humulus) — рід багаторічних або однорічних дводомних витких рослин родини шовковицевих. Відомо 2 види (за ін. джерелами — 4), пошир. в країнах помірного поясу. В СРСР — 2 види: Х. звичайний (H. lupulus) і Х. японський (H. japonicus), в т. ч. на Україні — один — Х. звичайний. Х. звичайний — багаторічна рослина з м’ясистим розгалуженим кореневищем. Стебло до 10 м завдовжки, гранчасте, на зиму відмирає. Листки довгочерешкові, при основі серцевидні, 3—5-лопатеві. Суцвіття в пазухах верхніх листків і верхівкові. Чоловічі квітки утворюють волоть; жіночі — зібрані в колосовидні суцвіття (шишки). Плід — горішок. Шишки Х. використовують у пивоварній, дріжджовій і хлібопекарській пром-сті, медицині. Х. дико росте в Європі, Малій Азії, Пн. Америці. В СРСР Х. вирощують на Україні і в ряді областей РРФСР. За площею Х. Україна займає перше місце в Рад. Союзі. На Україні найпошир. (1984) сорти Х.: Житомирський 5, Істринський 15, Клон 18, Поліський. Х. японський — однорічна витка рослина. Культивується як декоративна рослина.

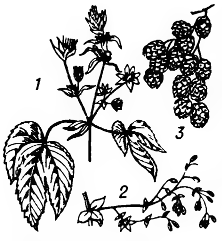

Хміль звичайний:
1 — жіночі суцвіття;
2 — чоловічі суцвіття;
3 — гілка з шишками.

Літ.: Питання інтенсифікації хмелярства. К., 1972; Хмелеводство. К., 1975; Технічні культури. К., 1982. *В. П. Прочаєв.*

ХМІЛЬНИ́К — місто обласного підпорядкування Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Пд. Буг. Залізнична станція. Вперше згадується 1362. В 1434 його загарбали польс. феодали. В 1448 Х. дістав *магдебурзьке право*. В 16 ст. тут було засн. социніанську школу (див. *Социніани*). Населення Х. брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, *Павлюка повстанні 1637*, *визвольній війні українського народу 1648—54*. В 1672—99 Х. перебував під владою султанської Туреччини. Після *Карловицького конгресу 1698—99* знову відійшов до шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Х. у складі Правобережної України возз’єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Х. (13.VII 1941—18.III 1944) тут діяв підпільний райком партії.

З 1957 Х.— місто. У Х.— авторем., асфальтовий, комбікормовий, сухого знежиреного молока, прод. товарів з-ди, меблева, швейна, бавовняна прядильно-ткацька ф-ки, філіал Вінн. взут. виробничого об’єднання, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, 4 б-ки.

Х.— бальнеологічний курорт республіканського значення. Осн. лікувальні засоби: радонові та вуглекисло-радонові мінеральні води, які використовують для ванн, торф’яні грязі. Показання: захворювання органів руху та опори, нервової та серцево-судинної систем, шкіри, гінекологічні захворювання. Функціонує цілий рік.

Літ.: Лис В. М., Майданик К. І. Хмільник. Одеса, 1972.

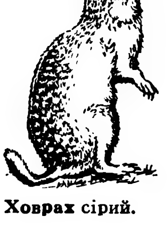
Ховрах сірий.

ХМІ́ЛЬНИЦЬКИЙ ЛІТО́ПИС — історичне джерело і пам’ятка історіографії серед. 17 ст. Належить до т. з. місцевих літописів. Складений невідомою особою, яка жила, ймовірно, в м. Хмільнику (тепер Вінн. обл.). Автор літопису коротко реєстрував істор. події 1636—50, що відбувалися на Правобережній Україні, особливо в м. Хмільнику та його околицях. У хронологічному порядку описано козац.-сел. повстання 1637—38 під проводом *Павлюка,* К. *Скидана,* перші два роки *визвольної війни українського народу 1648—54* під керівництвом Б. *Хмельницького,* до якого літописець ставився з симпатією. Автор описав спустошення міст і сіл Поділля 1637—49 під час тат.-тур. набігів, послідовно відзначив неврожайні роки, різні стихійні лиха, навів ціни на зернові культури, пиво та ін. Літописець співчував простому людові. Х. л. є і визначною пам’яткою української мови та літератури.

ХМІЛЬНИ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 53,3 тис. чол. (1984). У районі — 80 населених пунктів, підпорядкованих 28 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Хмільник.* Х. р. розташований в межах *Придніпровської височини.* Поверхня — слабо дреновані міжрічкові рівнини. Корисні копалини: торф, граніт, глини, піски. Мінеральні джерела. Річки — *Південний Буг* та його прит. *Снивода.* Грунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси і лісосмуги (дуб, акація, клен, ясен, сосна, ялина) займають 10,8 тис. га. В межах району — держ. заказник Хмільницька дача. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Хмільник. Найбільше пром. підприємство району — Жданівський цукр. комбінат, хмільницькі авторемонтний завод, меблева ф-ка. 2 комбінати побутового обслуговування (Хмільник, с. Уланів). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м’ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1984 становила 96,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки. У Х. р.— 29 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, міжколг. об’єднання по виробн. м’яса, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізнична станція Хмільник. Автомоб. шляхів — 412 км, у т. ч. з твердим покриттям — 274 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (Хмільник), 63 заг.-осв. школи, 61 лік. заклад, у т. ч. 8 лікарень. 26 будинків культури, 48 клубів, 66 кіноустановок, 74 б-ки; музеї: історії району (Хмільник), укр. рад. поета Я. *Шпорти* на його батьківщині в с. Сальниці, Героя Рад. Союзу і нац. героя Франції В. В. *Порика* на його батьківщині в с. Порику. У с. Рогинцях Х. р. народився укр. рад. письменник Я. В. *Гримайло,* у с. Курилівці — польс. композитор І. Я. *Падеревський.* У Х. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1930).

В. С. Бондарчук.

ХНА (араб.) — оранжево-червона фарба, яку одержують із сухих листків *лавсонії* (Lawsonia inermis). Використовують для фарбування гол. чин. волосся і нігтів, а також тканин (шерсті, шовку), харчових продуктів. Іноді Х. наз. також саму рослину.

ХОА́НИ (від грец. χοάνη — лійка) — внутрішні отвори *носа* у хребетних тварин і людини, що сполучають носову порожнину з *глоткою.* Утворились в процесі еволюц. розвитку тварин у зв’язку з виникненням у них потреби постійно або періодично дихати повітрям. Вперше Х. з’явилися у *кистеперих* та *дводишних.*

ХО́БОТ — витягнута носова частина морди з ніздрями на кінці у деяких хребетних тварин (м’які черепахи, більшість комахоїдних, тапіри, слони та ін.). Виконує функцію дихання, є органом нюху, дотику й хапання предметів, зокрема й їжі. Особливо добре розвинений Х. у слонів; він утворюється внаслідок зростання верхньої губи з витягнутим носом і має на кінці пальцеподібний рухомий придаток. Х. наз. також видозмінений передній відділ тіла у деяких безхребетних тварин (див. *Хоботок*).

ХО́БОТНІ (Proboscidea) — ряд *ссавців.* Включає три вимерлі підряди — меритерії (Moeritherioidea), дейнотерії (Deinotherioidea), баритерії (Barytherioidea) і підряд — слоноподібні (Elephantoidea) з двома вимерлими та однією сучасною родиною — *слонові.* Найдавніші хоботні відрізнялися від сучасних слонів. Вони були невеликі за розмірами, не мали хобота, у верхній щелепі в них були ще ікла. У пізніших форм — збільшені розміри, значний розвиток хобота, верхні різці видовжені у великі бивні, *зуби* редуковані. У сучас. хоботних корінні зуби (по 1 з кожного боку щелеп) мають широку жуйну поверхню, зношуючись, поступово замінюються новими. У давніх Х. зуби були з дентину та емалі, у пізніших (зокрема, у деяких стегодонтів) з’являється цемент і у сучас. слонів пластини з’єднуються прошарками цементу. Найдавніші Х. відомі з пізнього міоцену Єгипту, пізніше вони були поширені в Африці, Європі, Азії й Америці. Сучас. Х. живуть в Африці й Пд.-Сх. Азії. На Україні викопні рештки відомі починаючи з міоцену. Див. також *Мамонт, Мастодонти.*

Н. Л. Корнієць.

ХОБОТО́К — 1) Витягнутий у вигляді трубки ротовий апарат деяких *членистоногих* тварин; пристосований до ссання рідкої їжі. Розрізняють сисний (волохокрилі, метелики та ін. комахи) і колючо-сисний (більшість кліщів, з комах — клопи, воші, блохи та ін.) Х. 2) Звужена передня частина тіла у безхребет. тварин, виконує чуттєву функцію (деякі турбелярії) або функцію живлення (ехіуриди). 3) Рухомий орган на передньому кінці тіла для захоплювання здобичі у деяких війчастих червів. 4) Орган прикріплення у паразитичних червів. 5) Глотка деяких кільчастих червів, що висовується назовні.

ХО́БТА Олена Семенівна [15 (27). V 1882, с. Гайшин, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.— 23.IV 1960] — один з ініціаторів масового руху колгоспників за одержання високих урожаїв с.-г. культур, Герой Соціалістичної Праці (1948). Член КПРС з 1940. З перших днів колективізації — колгоспниця, з 1936 — ланкова колгоспу імені Івана Франка (тепер Гайшинська птахофабрика Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.). У 1947 очолювана Х. ланка зібрала по 75,7 ц/га кукурудзи, в наступні роки — по 102—145 ц/га, а в 1950 — по 145 ц/га кукурудзи і по 565 ц/га картоплі. Х.— делегат XVII—XVIII і XIX з’їздів Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна.

«ХОВА́НЩИНА» — вживана інколи в історичній літературі назва *Московського повстання 1682.*

ХОВРА́Х (Citellus) — рід гризунів род. *білячих.* Довж. тіла 14—40 см, хвоста 4—25 см. Волосяний покрив м’який, забарвлення звичайно жовто-сіре, іноді з світлими плямами або смугами. Поширений в Євразії й Пн. Америці. Населяє степові, лісостепові та лучно-степові ландшафти. Живиться надземними і підземними частинами рослин, насінням, зрідка комахами. На зиму впадає у *сплячку.* Розмножується весною. Самка за рік має 1 приплід з 2—13 малят. Тривалість вагітності 23—28 днів. В роді — 20 видів, з них в СРСР — 12, у т. ч. в УРСР — 3: Х. крапчастий (C. suslicus), Х. європейський (C. citellus) і Х. сірий, або малий (C. pygmaeus). Більшість видів Х. завдають шкоди с. г. Деякі (напр., Х. жовтий — C. fulvus, Х. довгохвостий — C. undulatus) — об’єкти хутрового промислу. Х., особливо Х. сірий, можуть бути носіями збудників чуми та ін. *зоонозів.*

ХОДЕ́ЙДА — місто на Зх. ЙАР, гол. мор. порт країни на Червоному м., вузол автошляхів. 100 тис. ж. (1974). З-д по виробн. металевої тари, механічна і деревообр. майстерні, рибний холодильник, портовий комплекс (всі збудовано з допомогою СРСР) та ін. Розвинуті кустарні промисли.

ХОДЕ́ЦЬКИЙ Старіон Мартиніанович [5.III (21.II) 1821, Сімферополь — 22 (10). II 1887, Київ] — вітчизн. біолог, тваринник, лісів-

М. П. Хмельов.

О. С. Хобта.

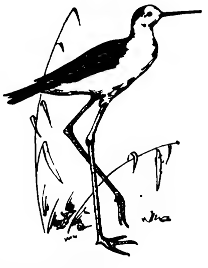

Ходуличник.

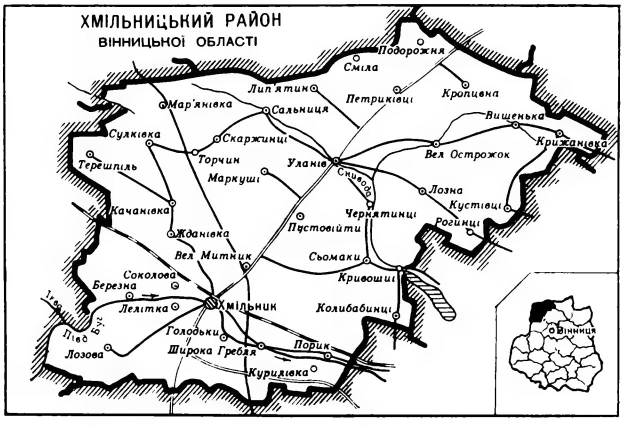

Д. Ф. Ходулов.

П. С. Ходченко.

ник. Професор (з 1852). Закінчив Петерб. ун-т (1842); в 1842—44 працював у с.-г. установах Англії, Німеччини, Голландії, Швейцарії. В 1844—51 — викладач курсів по с. г. у Харкові. З 1852—78 — професор і зав. кафедрою Київ. ун-ту; гол. редактор «Университетских известий» (Київ, 1863—73). Наук. праці з рослинництва і тваринництва. Розробив першу рос. термінологію вовни (1847). Вивчав причини мінливості організмів і селекцію с.-г. тварин, запропонував ряд агротехніч. методів по вирощуванню лісів у степу. Автор підручників з тваринництва, рільництва, зоології і ботаніки.

С. О. Матвєєнко.

ХО́ДЖА (Hoxha) Енвер (н. 16.X 1908, м. Гірокастра) — політ. і держ. діяч Албанії. В 1930—36 навчався в ун-тах у м. Монпельє (Франція) і Брюсселі. За фахом — учитель. З 1941 — член Алб. партії праці (АПП; до 1948 — КП Албанії), керівник її тимчасового ЦК. В 1943—54 — генеральн. секретар ЦК, з 1954 — перший секретар ЦК АПП; 1946—54 — голова Ради Міністрів. Одночасно 1944—54 — головнокомандуючий Нар. армією (до 1945 — Нац.-визвольна армія), 1946—53 — міністр закорд. справ. Голова Ген. ради *Демократичного фронту Албанії* з 1942. Головнокомандуючий збройними силами і голова Ради оборони з 1976.

ХОДЖЕ́НТ — колишня (до 1936) назва м. *Ленінабада.*

ХО́ДЖКІН (Годжкін; Hodgkin) Алан Ллойд (н. 5.II 1914, Банбері, Оксфордшір) — англ. фізіолог, член Лондонського королівського т-ва (1948, в 1970—75 — президент). Іноз. член АН СРСР (з 1976). Закінчив Кембріджський ун-т (1936). Осн. праці з фізіології нервової клітини, механізмів збудження і гальмування. Х. довів, що виникнення *біоелектричних потенціалів* пов'язане з вибірковою проникністю клітинної мембрани для іонів. Розробив і застосував метод фіксації потенціалу на мембрані. Автор осн. теорій про роль іонних градієнтів у генерації нервового імпульсу. Нобелівська премія, 1963 (разом з Е. Ф. *Хакслі* і Дж. К. *Екклсом*).

ХО́ДЗЬКО (Chodźko) Александер (30.VIII 1804, містечко Кривичі, тепер смт Мядельського р-ну Мін. обл. БРСР — 19.XII 1891, Нуазіле-Сек, похований у Монморансі, Франція) — польс. поет і перекладач, славіст і сходознавець. Під час навчання у Віленському ун-ті за участь у т-ві *«філаретів»* 1823 був заарештований. У 1824—31 навчався у Петерб. ін-ті східних мов. Перша зб.— «Поезії» (1829). У 1831—41 — на дипломатичній службі в Персії. З 1842 жив у Парижі. В 1857—83 — професор слов'ян. л-р у *Колеж де Франс.* Автор славістичних праць, досліджень про Персію, граматики перс. мови. Надрукував деякі укр. нар. легенди у своєму перекладі франц. мовою в кн. «Легенди слов'янських селян і пастухів» (1864). Переклади укр. істор. пісень (франц. мовою) із зб. В. Антоновича і М. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» (т. 1—2. К., 1874—75) видав книгою «Історичні пісні України і латиські пісні з берегів Західної Двіни» (1879).

Тв.: Укр. перекл.— Малина. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979. *Р. П. Головин.*

Чемпіони Олімпійських ігор з хокею з шайбою

Країна	Рік
Канада	1920, 1924, 1928, 1932, 1948, 1952
Великобританія	1936
СРСР	1956, 1964, 1968, 1972, 1976, 1984
США	1960, 1980

ХО́ДІН Андрій Васильович [5 (17).IX 1847, побл. м. Новочеркаська, тепер Рост. обл.— 10 (23). II 1905, Київ] — рос. і укр. офтальмолог. Закінчив петерб. Медико-хірургіч. академію (1871); з 1877 — співробітник цієї ж академії; з 1881 —професор Київ. ун-ту. Праці Х. присвячені вивченню питань рефракції ока, світловідчування, кольоровідчування, фізіології очних м'язів, клініки очних хвороб. Х.— автор ряду посібників з офтальмології. З 1884 почав видавати в Києві перший рос. офтальмологічний журнал «Вестник офтальмологии».

ХОДІ́ННЯ — один з видів *локомоції* тварин і людини, що здійснюється завдяки послідовній та координованій діяльності скелетних *м'язів* і *кінцівок.* Розрізняють Х. на двох кінцівках (людина, людиноподібні мавпи, кенгуру, птахи) та на багатьох, що складається з сукупності елементів Х. на двох кінцівках. Цикл Х. складається для кожної кінцівки з опорного інтервалу та інтервалу перенесення кінцівки. При Х. людина здійснює стереотипні рухи й підтримує рівновагу. Послідовність і координація рухів при Х. забезпечуються генератором крокування, що знаходиться у спинному мозку й підпорядкованій гол. чин. субталамічній ділянці проміжного мозку.

«ХОДІ́ННЯ В НАРО́Д» — рух різночинно-демократичної інтелігенції в 70-х рр. 19 ст. з метою підготовки селянської революції. Лозунг «В народ!» вперше висунув 1861 через *«Колокол»* О. І. Герцен. У 60-х рр. спроби втілити його в життя здійснювали учасники *«Землі і волі»*, *ішутінського гуртка, долгушинці.* Дальший розвиток ідея «Х. в н.» дістала в 70-х рр. у працях П. Л. *Лаврова* і М. О. *Бакуніна,* в програмних документах і практичній діяльності народників (див. *Народництво*). Важливу роль у підготовці «Х. в н.» відіграла *«Київська комуна»* (1873—74). Навесні 1874 почалося масове «Х. в н.», яке охопило 37 губерній Рос. імперії, в т. ч. всі губернії України. Його учасники поширювали серед народу ідеї «общинного соціалізму», закликали до революц. перетворення суспільства. На кін. 1874 осн. сили учасників «Х. в н.» було розгромлено, найактивніших з них засуджено за *«процесом 193-х».* Однак рух тривав. У 2-й пол. 70-х рр. учасники «Х. в н.» змінили тактику: вони перейшли до організації поселень на селі. На Україні діяльність розгорнули учасники революц. гуртків Києва і Одеси (див., зокрема, *Чигиринська змова 1877*). З 1873 до березня 1879 до суд. і адм. відповідальності було притягнуто 2564 чол. «Х. в н.» зазнало поразки насамперед тому, що ідеї, на які опиралися його учасники, були утопічні. Однак цей рух зробив значний внесок у вироблення революц. тактики, прискорив створення централізованої орг-ції, підготував відхід від *бакунізму,* сприяв переходові до політ. боротьби. В. І. Ленін назвав «Х. в н.» «розквітом дійового народництва» (Повне зібр. тв., т. 22, с. 290).

С. О. Сосновчик.

ХО́ДНЄВ Олексій Іванович [6 (18).II 1818, Петербург — 5 (17). III 1883, там же] — вітчизн. біохімік. Основоположник *біохімії* на Україні. Закінчив Головний педагогічний ін-т у Петербурзі (1841). В 1846—54 працював у Харків. ун-ті (з 1847 — *ад'юнкт,* з 1848 — професор). Захистив докторську дисертацію «Про об'єднання мінеральної та органічної хімії в єдине ціле» (1848). В 1854 переїхав до Петербурга, де займався публіцистичною діяльністю. Наукові праці присвячені вивченню т. з. драглистих рослинних (пектинових) речовин, фізико-хімічних властивостей грунтів, теорії каталітичних явищ. Автор першого вітчизн. підручника з біохімії — «Курс фізіологічної хімії» (1847).

ХО́ДОРІВ — місто Жидачівського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Лугу (прит. Дністра). Залізнич. вузол. Уперше згадується 1394. В багатьох документах Х. називався Ходорів-став або Ходоростав. Х. був під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) Х. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Х. 1919 захопила бурж.-поміщицька Польща. З серед. 20-х рр. у Х. діяли комуністичні осередки. В 1939 Х. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Х.— місто. У Х.— цукр., м'ясний та харч. комбінати, поліграф. машин і хлібний з-ди, меблева та харчосмакова ф-ки, Жидачівська райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи; лікарня; Будинок культури, клуб, 2 бібліотеки. У 1768 було збудовано одну з визначних пам'яток дерев'яної архітектури — церкву Різдва богородиці (не збереглася). В Х. народився польс. бурж. історик права О. М. *Бальцер.*

ХО́ДОРІВСЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ КОМБІНА́Т — підприємство цукрової пром-сті. Розташований у м. Ходорові Жидачівського р-ну Львів. обл. Цукровий з-д з цукрорафінадним відділенням початковою потужністю 8 тис. ц переробки цукр. буряків і 125 т цукру-рафінаду став до ладу 1913. До возз'єднання Зх. України з Укр. РСР (1939) з-д належав акціонерній компанії. Комбінат утворено 1939, коли до з-ду було приєднано бурякорадгосп. За роки післявоєнних п'ятирічок Х. ц. к. перетворено на одне з найбільших підприємств цукр. пром-сті УРСР. До його складу входять (1983): цукровий з-д (по переробці буряків — 3000 т за добу), цукрорафінадний з-д (450 т цукру-рафінаду за добу), спиртово-дріжджовий цех (3 тис. дал спирту-ректифікату за добу), цех сушеного бардяного жому (2 т сухих кормових дріжджів за добу), бурякорадгосп. Основна продукція: цукор-пісок, цукор-рафінад, спирт-ректифікат. Х. ц. к.— єдине підприємство в СРСР, що виробляє сахарозу кристалічну для виготовлення шампанського.

К. В. Грищенко.

ХОДОРО́ВСЬКИЙ Григорій Костянтинович [справж. прізв.— Мороз-Ходоровський; 20.XI (2.XII) 1853, с. Кохнівка, тепер с. Свічнівка Драбівського р-ну Черкаської області — 1.VII 1927, Севастополь] — укр. радянський піаніст, композитор і педагог. Навчався у Лейпцігській (1865—69) та Петерб. (1870—72) консерваторіях. З 1875 в Києві вів клас фортепіано у муз. уч-щі Рос. муз. т-ва, з 1913 — професор консерваторії. Серед учнів — Л. *Ревуцький* і К. *Квітка.* Організатор нар. консерваторії у Севастополі. Автор укр. рапсодії, 14 укр. пісень для ф-но, романсів.

ХОДУ́ЛИЧНИК (Himantopus himantopus) — птах род. *сивкових.* Довж. 35—39 см, маса бл. 150 г. Оперення спини чорне з металічним блиском, черева — біле; дзьоб рівний, чорний; ноги довгі, червоні, між пальцями невеликі перетинки. Поширений в Пн. і Пд. Америці, Пд. Європі, Пд. Азії, Африці, Австралії, Новій Зеландії. Гніздиться в СРСР, у т. ч. на Україні — по узбережжю Чорного і Азовського морів, на Пн. доходить до Київ. і Полтав. обл. Кладку з 3—4 яєць насиджують самка і самець у травні, інкубація 25—26 діб. Живиться комахами та ін. безхребетними. Викопні рештки відомі з плейстоцену. Як нечисленний птах Х. включений до *Червоної книги* Української РСР. Іл. с. 157.

ХОДУ́ЛОВ Дмитро Федорович [н. 4 (17).VIII 1912, Мегіно-Кангаласький улус, тепер Мегіно-Кангаласький р-н Якут. АРСР] — якут. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1958). З 1934 після закінчення драм. студії при Якутському муз.-драм. театрі (з 1971 — Якут. драм. театр ім. П. Ойунського) був прийнятий у трупу цього театру. Ролі: Джуур («Коваль Кюкюр» Сивцева), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Платон Кречет (однойменна п'єса Корнійчука), Отелло («Отелло» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Від імені якутів» Данилова). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ХО́ДЧЕНКО Павло Семенович [3 (15).I 1880, с. Лук'янівка, тепер Миколаївського р-ну Микол. обл.— 11.I 1967, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1920. Учасник першої рос. революції 1905—07. За фахом учитель. Перший твір — повість «На хуторах» (1929). У романі «Сорочинська трагедія» (1940—57) та книзі мемуарів «Випробування зрілості» (1958) відтворив події 1905—07 та громадян. війни. В ряді творів змалював боротьбу рад. народу проти фашизму («П'єси», 1944; повість «Степова хвиля», 1945), післявоєнну відбудову (роман «Зростання», 1956, та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Твори. К., 1955; Досвітні заграви. К., 1967. *П. І. Орлик.*

ХО́ЖУВ — місто на Пд. Польщі, в Катовіцькому воєводстві. Вузол з-ць. 157 тис. ж. (1977). Пром. центр Верхньосілезького кам.-вуг. басейну. Розвинута чорна металургія. Коксохім. комбінат, азотнотуковий та сталевих конструкцій з-ди. Істор.-етногр. музей. В районі міста — вуг. шахти.

ХОЗА́РИ — давні напівкочові племена. В 6 ст. жили в т. з. Берсілії (на тер. сучас. Пн. Дагестану). Мова Х. близька до мови *булгар* і *печенігів.* Між 567 і 571 Х. підпали під владу Зх.-Тюркського каганату. Згодом зайняли панівне становище серед населення, яке жило між Азовським і Каспійським морями. Х. перебували на стадії розкладу родового ладу і формування класового суспільства. Осн. заняттям Х. було скотарство. Після розпаду Зх.-Тюркського каганату Х. стали незалежними, утворивши в серед. 7 ст. *Хозарський каганат.* У Х. існувала істор. л-ра (генеалогії та літописи). В 10 ст., після падіння Хозарського каганату, Х. змішалися з кочовиками Пд.-Сх. Європи.

В. К. Міхєєв.

ХОЗА́РСЬКА МО́ВА — мова *хозарів.* Належить до *тюркських мов. Мертва мова,* про яку збереглися незначні відомості (власні назви у візантійських, араб. та давньоєвр. документах). Х. м. досліджував укр. учений А. Ю. *Кримський.*

ХОЗА́РСЬКИЙ КАГАНА́Т — ранньофеодальна держава, що виникла в серед. 7 ст. в степах між Каспійським та Азовським морями після розпаду Зх.-Тюркського каганату (див. *Тюркський каганат*). Х. к. являв собою федерацію племен прикаспійських і причорноморських степів на чолі з *хозарами.* Столицею Х. к. було м. Семендер (на Пн. Дагестану), а з серед. 8 ст.— Ітіль (на Нижній Волзі). На чолі Х. к. стояли каган (верховний володар) і цар-намісник, що фактично правив д-вою. Військо Х. к. складалося з найманих загонів та ополчення. До 70—80-х рр. 7 ст. Х. к., витіснивши з Приазов'я *булгар,* поширив свою владу на Пн. Причорномор'я, включаючи частково і Крим. Протягом 8 ст. Х. к. оволодів Таманським п-овом, Боспором, степовим і пд. Кримом, відібравши їх у Візантії. Давньоруський літопис відзначає, що деякі слов'ян. племена — *поляни, радимичі, в'ятичі, сіверяни* — сплачували хозарам данину. В 883—885 київ. князь *Олег* визволив більшість цих племен з-під залежності Х. к. Значного розвитку в Х. к. набула торгівля. На поч. 9 ст. офіц. релігією Х. к. став *іудаїзм,* але заг. поширення він не набув. Князь *Ігор* у війні проти Візантії (941) користувався підтримкою Х. к. Варягоруські дружини інколи наймалися на службу до хозар. царя. Разом з тим у складі дружин Ігоря були хозари християнського віросповідання. Рус. купці вели торгівлю в Ітілі, де були окремі слов'ян. квартали. Під впливом внутр. суперечностей та під ударами угор. племен і *печенігів* Х. к. з 2-ї пол. 9 ст. почав занепадати. Остаточного удару в 60-х рр. 10 ст. йому завдала *Київська Русь* (похід *Святослава Ігоровича*).

Літ.: Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962; Плетнёва С. А. Хазары. М., 1976. *В. К. Міхєєв.*

ХОЙНО́ВСЬКИЙ (Chojnowski) Пьотр (1835 — 3.VI 1863, Житомир) — діяч польс. визвольного руху, інженер-прапорщик рос. армії. Навчався в Київ. ун-ті. З 1859 — на військ. службі. В 1860—62 навчався в Петерб. військ.-інженерній академії. Був членом таємного революц. гуртка З. *Сераковського* в Петербурзі, підтримував зв'язки з польс. повстанськими орг-ціями на Україні. Під час *польського повстання 1863—64* очолив повстанців Сквирського пов. Київ. губ. У сутичці з царськими військами під Івницею (тепер Андрушівського р-ну Житомир. обл.) 10.V 1863 загін, очолений Х., було розбито, його самого взято в полон. За вироком військ.-польового суду Х. було розстріляно.

Г. І. Марахов.

ХОКЕ́Й (англ. hockey) — командні спорт. ігри, що їх проводять на льодовому або трав'яному майданчику з ключками і м'ячем (або шайбою). Мета гри: забити у ворота противника якомога більшу кількість м'ячів (шайб) і не пропустити їх у свої, використовуючи при цьому різні тех. і тактичні прийоми ведення та передавання м'яча (шайби). На льоду гравці пересуваються на ковзанах. Розрізняють 3 види Х.: Х. з шайбою, Х. з м'ячем та Х. на траві. Х. з шайбою проводиться на спец. льодовому майданчику (мал.) ключками (довжина ручки до 140 см, а довжина гака — 32 см) і шайбою (плоский круглий диск з гуми завтовшки 2,54 см, діаметром 7,62 см, масою 156—170 г). Хокеїсти грають у спец. захисному спорядженні; в кожній команді 18—20 чоловік, але безпосередньо в грі беруть участь 6 чоловік (воротар, двоє захисників і троє нападаючих). Гра триває 60 хв «чистого часу» (3 періоди по 20 хв з 10-хвилинними перервами). Зародився Х. в Канаді 1860. В 1879 сформульовано перші правила гри, а 1886 опубліковано офіційні правила. В 1908 організовано Міжнар. лігу Х. на льоду (ЛІХГ), до складу якої входить 31 нац. федерація (1981; СРСР з 1953). В 1910 ЛІХГ провела перший чемпіонат Європи. З 1920 Х. з шайбою входить до програми *Олімпійських ігор,* а з 1924 — всіх *зимових Олімпійських ігор.* З 1930 щорічно проводяться чемпіонати світу. В СРСР Х. з шайбою культивується з 1946. В 1947 засн. Всесоюзну секцію (тепер Федерація Х. з шайбою). З 1946 проводяться чемпіонати СРСР, а з 1951 — ігри на Кубок СРСР. Чемпіонами СРСР були ЦСКА (1948—50, 1955, 1956, 1958—61, 1963—66, 1968, 1970—73, 1975, 1977—82), «Спартак» (1962, 1967, 1969, 1976), «Динамо» (1947, 1954), всі — Москва. З укр. команд у вищій лізі виступає з 1973 київ. «Сокіл» (1963—73 — «Динамо»). З 1954 збірна команда рад. хокеїстів бере участь в Олімпійських іграх, чемпіонатах світу, Європи та ін. міжнар. турнірах (табл. с. 158, 161). Х. з м'ячем проводиться на спец. льод. майданчику (мал.) ключками (завдовжки 120 см, завширшки до 6,5 см, масою до 450 г) і м'ячем (діаметром 6 см, масою 58—62 г). Грають дві команди по 11 гравців у

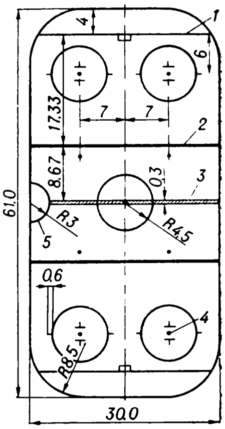

Поле для гри в **хокей** з шайбою:
1 — лінія площі воріт;
2 — лінія зони;
3 — середня лінія;
4 — точка кінцевого вкидання (d = 0,6);
5 — лінія зони судді (всі розміри подано в метрах).

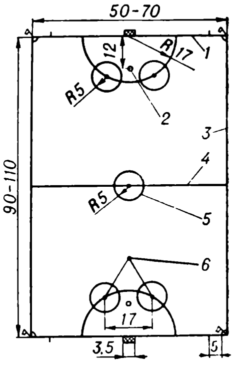

Поле для гри в **хокей** з м'ячем:
1 — лінія воріт;
2 — відмітка 12-метрового удару;
3.— бокова лінія;
4 — середня лінія;
5 — центр поля;
6 — точка вільного удару (всі розміри подано в метрах).

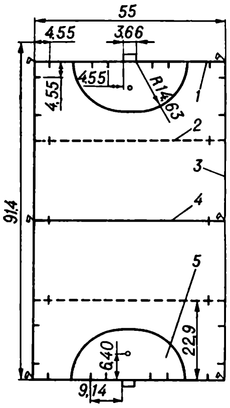

Поле для гри в **хокей** на траві:
1 — лінія воріт;
2 — 22,9-метрова лінія;
3 — бокова лінія;
4 — середня лінія;
5 — коло удару (всі розміри подано в метрах).

Чемпіони Олімпійських ігор з хокею на траві

Країна	Рік
чоловіки	
Великобританія	1908, 1920
Індія	1928, 1932, 1936, 1948, 1952, 1956, 1964, 1980
Пакистан	1960, 1968, 1981
ФРН	1972
Нова Зеландія	1976
жінки	
Індія	1980
Нідерланди	1981

Чемпіони світу з хокею на траві

Країна	Рік
чоловіки	
Пакистан	1971, 1978, 1982
Нідерланди	1973
Індія	1975
жінки	
Нідерланди	1974, 1978, 1983
ФРН	1976, 1981

кожній; гра триває 90 хв (два тайми по 45 хв з 10-хвилинною перервою). Виник Х. з м'ячем під назвою Х.-бенді у серед. 19 ст. у Великобританії, де 1891 було засн. нац. асоціацію і прийнято перші офіційні правила гри. В 1955 створено Міжнар. федерацію Х. з м'ячем (ІБФ) і сформульовано та затверджено єдині міжнар. правила. З 1957 проводяться чемпіонати світу (з 1961 раз на 2 роки). В Росії Х. з м'ячем культивується з 60-х рр. 19 ст. (1898 розроблено перші правила). В 1914 організовано Всерос. хокейний союз, 1928 — Всесоюзну секцію (з 1967 — Федерація Х. з м'ячем на льоду і на траві, яка з 1976 входить до складу ІБФ). З 1936 проводяться чемпіонати СРСР (з 1950 — щорічно, тільки для чоловіків). В 1937—54 проводилися змагання на Кубок СРСР (1937—47 — серед жінок). У 1982 поновлено ігри на Кубок СРСР серед чоловіків. З 1957 рад. хокеїсти беруть участь у чемпіонатах світу (з 12 чемпіонатів — 11 раз були переможцями; табл.). Х. на траві проводиться на трав'яному полі (мал.) ключкою (масою 794 г — для чоловіків, 652 г — для жінок) і м'ячем (масою 156—163 г), що виготовляється з корка та повсті, обплітається мотузкою й обтягується зовні білою шкірою. Грають дві команди по 11 чоловік в кожній, протягом 70 хв (два тайми по 35 хв з 10-хвилинною перервою). Виник у Великобританії 1861. В 1875 розроблено перші правила. В 1924 створено Міжнар. федерацію (ФІХ); 1927 — Міжнар. федерацію жіночих асоціацій (ІФУХА); 1969 — Європ. Федерацію Х. на траві (ЄХФ). З 1908 (крім 1912, 1924) входить до програми Олімпійських ігор (жінки з 1980; табл.); з 1971 проводяться чемпіонати світу (серед жінок — з 1974; табл.); з 1970 — чемпіонати Європи; з 1969 — Кубок Європ. чемпіонів (серед жінок — з 1974). В СРСР культивується з серед. 60-х рр. З 1969 Федерація Х. з м'ячем на льоду і на траві (створена 1967) входить до ФІХ, а з 1970 — до ЄХФ. З 1970 проводяться чемпіонати СРСР (для жінок — з 1979; 1983 чемпіоном СРСР стала команда «Колос» з м. Борисполя Київ. обл.). З 1980 чоловіча і жіноча збірні команди СРСР вперше брали участь у Олімпійських іграх. *О. М. Джус.*

ХОККА́ЙДО — острів на Пн. Японії. Пл. 77,7 тис. км² (другий за величиною в країні). Нас. 5,4 млн. чол. (1972). Вис. до 2290 м (г. Асахі). Часто бувають землетруси, є діючі вулкани (Усу). Родовища кам. вугілля, заліз. руди, сірки. Клімат помірний, мусонний. Пересічна т-ра січня від —3 до —11°, липня від +17 до +21°. Опадів 800—1500 мм на рік. Ріки (Ісікарі, Тесіо, Токаті, Кусіро) багаті на гідроенергію. Бл. 60 % площі Х. під хвойними (на Пн.) і широколистяними (на Пд.) лісами. На рівнинах — посіви рису та ін. зернових культур. Рибальство. Найбільші міста — Саппоро, Хакодате.

ХО́КУ, хайку — традиційна національна форма в японській поезії; ліричний вірш із трьох рядків, у якому здебільшого зображено картину природи. У давнину Х. становила першу строфу поетичної форми *танка*, від якої відокремилась і стала самостійним жанром у 16 ст. Кожен рядок Х. має постійну кількість складів: 1-й і 3-й — по 5 складів, 2-й — 7, усього — 17 складів. При перекладі рос. і укр. мовами метрика оригіналу не зберігається. Як і танка, Х. відзначаються незвичайною витонченістю почуття і лаконізмом: «Над простором полів // Нічим до землі не прив'язаний // Жайворонок дзвенить» (Басьо). Поета, який пише Х., називають хайдзином. *Літ.:* Из японской поэзии. Пер. с япон. М., 1964. *В. П. Іванисенко.*

ХОКУСА́Й Кацусіка (вересень 1760, Едо, тепер Токіо — 18.IV 1849, там же) — япон. художник, представник школи *Укійо-е*. В 1777—78 навчався у гравера Кацукава Сюнсо та ін. майстрів. На творчості Х. позначився вплив К. *Утамаро*. З 1780 виступав як ілюстратор, виконав іл. до 500 книжок. В 1797—1810 працював як майстер «суримоно» (гравіровані поздоровчі листівки). Х. — автор пейзажних серій: «36 видів гори Фудзі» (між 1823—29), «Подорож по водоспадах різних провінцій» (1827—33), «Мости» (1827—30), «100 видів гори Фудзі» (1834—35), а також серій «Великі квіти» (1828), «Поети Китаю та Японії» (1830), «100 поем, які розповідала няня» (1839). Демократична, реалістична творчість Х. вплинула на європ. живопис і графіку кін. 19 — поч. 20 ст. Іл. див. на окр. арк., с 176—177.
Літ.: Воронова Б. Г. Кацусика Хокусай. Графика. М., 1975.

ХОЛАНГІ́Т (від грец. χολή — жовч і ἀγγεῖον — судина), ангіохоліт — запалення жовчних проток внаслідок проникнення в них інфекції з жовчного міхура, кишечника, кровоносних судин або по лімфатичних шляхах. Осн. значення в розвитку Х. має застій жовчі в протоках при порушенні їх моторики або при утворенні каменів. За клінічним перебігом Х. поділяються на гострі і хронічні. За характером патоморфологічного процесу — катаральні, гнійні і некротичні. Ознаки: підвищення т-ри тіла, диспепсичні розлади (нудота, блювота, схуднення тощо), жовтяниця, болі у правому підребер'ї, зміни крові тощо. Лікування таке саме, як і при *холециститі*.

ХО́ЛДЕЙН (Голдейн; Haldane) Джон Бердон Сандерсон (5.XI 1892, Оксфорд, Англія — 1.XII 1964, м. Бхубанешвар, шт. Орісса, Індія) — англ. біолог, член Лондонського королівського т-ва (з 1932). Іноземн. почесний член АН СРСР (з 1942). Член Комуністичної партії Великобританії (з 1937) та член її керівництва (1942—45). Закінчив Оксфорд. ун-т (1914). Праці з генетики, біохімії, біометрії і матем. статистики, підводної фізіології. Розробив матем. теорії моделювання гена і кінетики ферментативного каталізу, показав, що елементарною одиницею еволюції є популяція тощо. Підготовив перше видання «Діалектики природи» Ф. Енгельса англ. мовою.

«ХО́ЛДИНГ-КО́МПАНІ» (англ. holding company, від hold — держати, володіти) — холдингова або держательська компанія, яка володіє контрольними пакетами акцій ін. компаній з метою контролю і управління їхньою діяльністю. «Х. к.» — одна з важливих ланок у т. з. *системі участі*. У всіх капіталістичних країнах трести або концерни очолюють «Х.-к.», а деякі, головним чином багатонаціональні монополії, очолює система «Х.-к.».

ХОЛЕНЗИ́М — лікарський препарат, який належить до *жовчогінних засобів* м'якої дії. Складається з сухих *жовчі* та тканин *підшлункової залози* й *слизової оболонки* тонкої кишки великої рогатої худоби. Застосовують при гепатитах, холециститах, гастритах, ентероколітах тощо. *Ю. І. Лисункін.*

ХОЛЕ́РА (грец. χολέρα, від χολή — жовч) — гостра інфекційна хвороба людини. Характеризується ураженням тонкого кишечника, загальним тяжким станом і збезводнюванням організму; особливо небезпечна (карантинна) хвороба. Збудником Х. є холерний *вібріон*, відкритий Р. *Кохом* (1883). Збудники Х. — Vibrio cholerae біотип cholerae і біотип eltor тривалий час залишаються життєздатними. Так, у молоці та ін. продуктах холерний вібріон зберігає життєздатність до 7—14 діб, у відкритих водоймах — кілька місяців. Зараження Х. відбувається при вживанні води, рідше харчових продуктів, що забруднені вібріоном, при догляді за хворими на Х., при купанні у забруднених водоймах тощо.

Розповсюдженню цієї хвороби сприяють носії збудника, що виділяють вібріонів з випорожненнями, а хворі також з блювотними масами, мухи. *Інкубаційний період* — до 5—6 діб (найчастіше 3—4 доби). Захворювання починається раптовим проносом, що дедалі частішає і з часом набуває вигляду рисового відвару. До проносу незабаром приєднується нестримне блювання. Організм значно збезводнюється (до 7 л рідини з блювотою і 30 л з проносом). Разом з рідиною хворий втрачає велику кількість хлористого натрію і калію, внаслідок чого шкіра стає зморшкуватою, кров'яний тиск падає, т-ра тіла знижується, з'являються болючі корчі (в руках та литках), голос стає сиплим тощо. Існує також легка форма Х., при якій пронос і блювання можуть бути одноразовими, а заг. стан задовільним. Профілактика: *очищення населених місць, очищення стічних вод, санітарна охорона водойм*, ретельний сан. нагляд за харч. продуктами та джерелами водопостачання, проведення карантинних заходів (див. *Карантин*), *санітарна охорона кордонів*, додержання правил гігієни тощо. Лікування спрямоване на відновлення водно-сольового балансу організму (вливання великої кількості *фізіологічного розчину*, переливання крові або плазми), *антибіотики* тощо.

ХОЛЕ́РИК (від грец. χολερικός — хворий на жовчну хворобу) — 1) Один із чотирьох основних типів

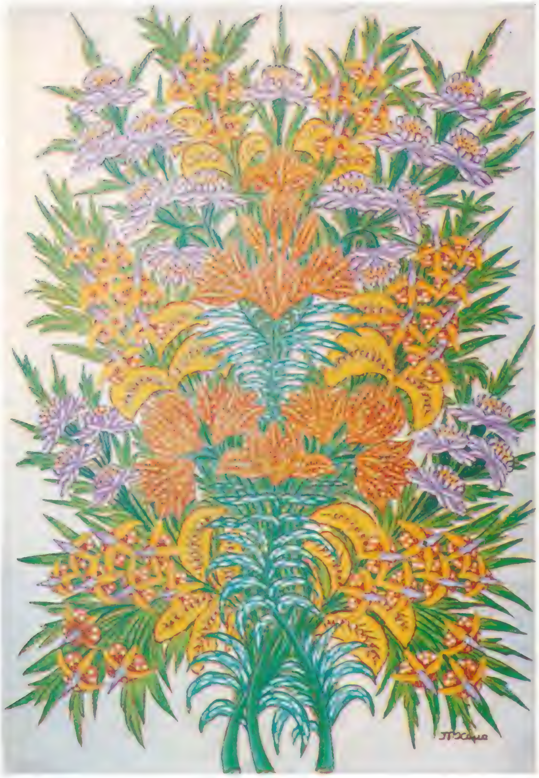

До ст. **Хо́ма П. П.**

1. Букет лілій. 1977.
2. Квіти рідної землі. 1974.
3. Квітучий Жовтень. 1977.
4. Гладіолуси та жоржини. 1977.
5. Літо. 1972.

Всі — панно; папір, гуа́ш.
1—5 — Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР. Київ.

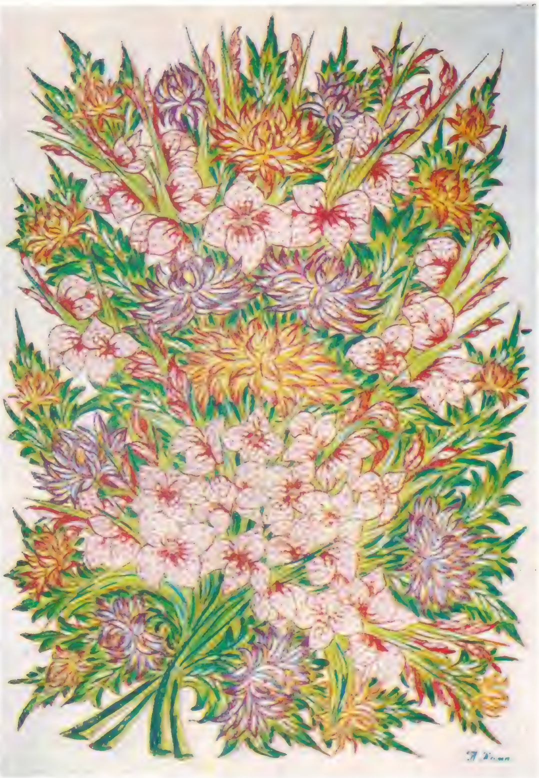

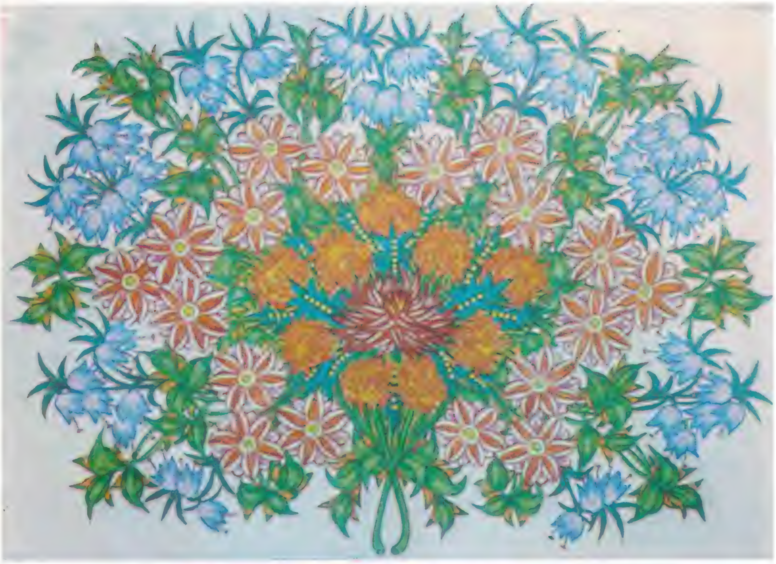

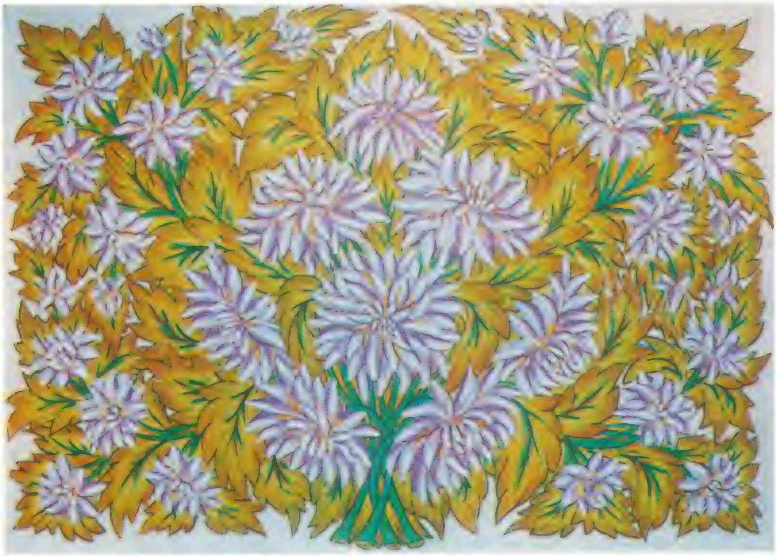

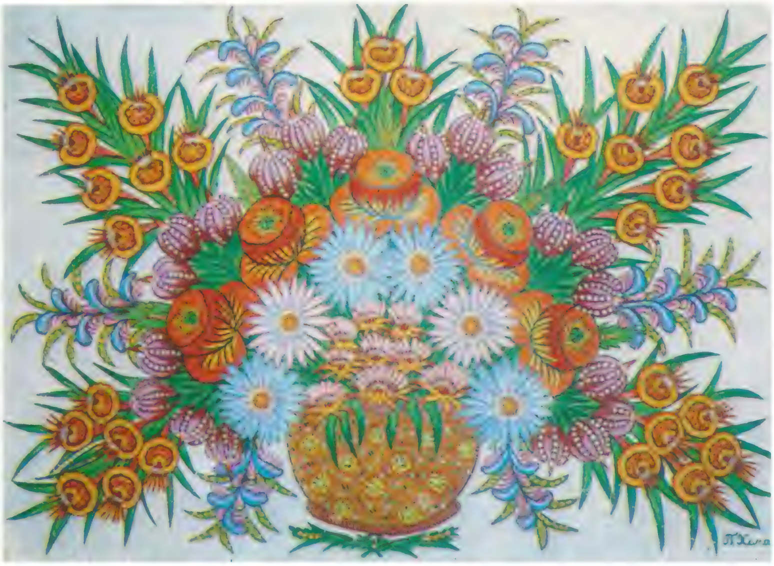

1

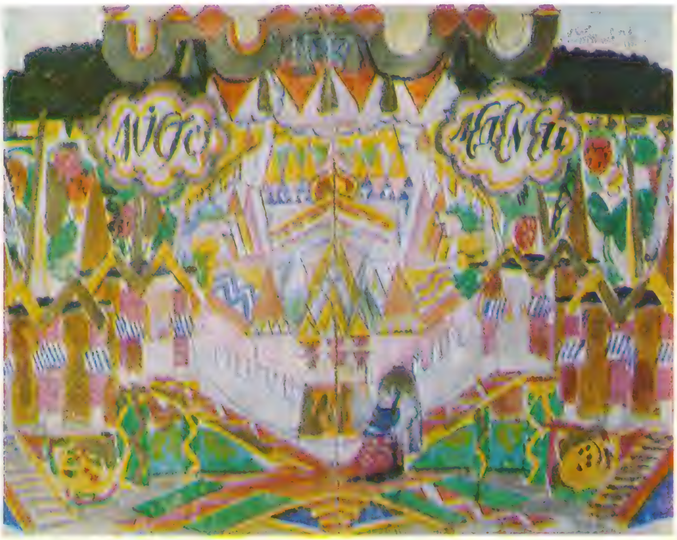

2

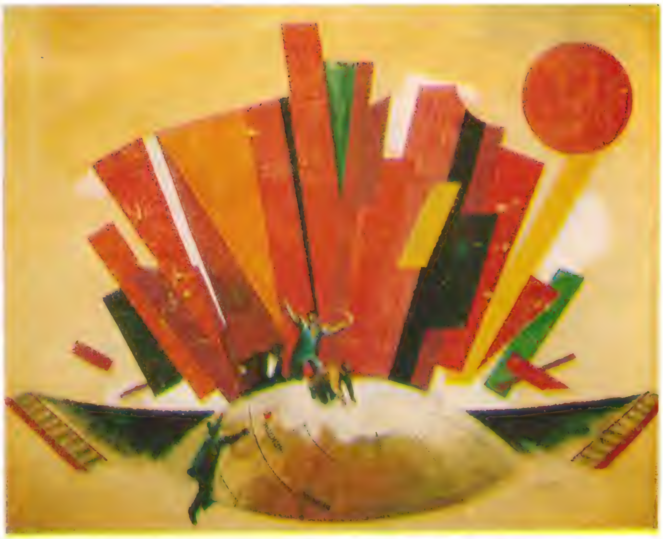

3

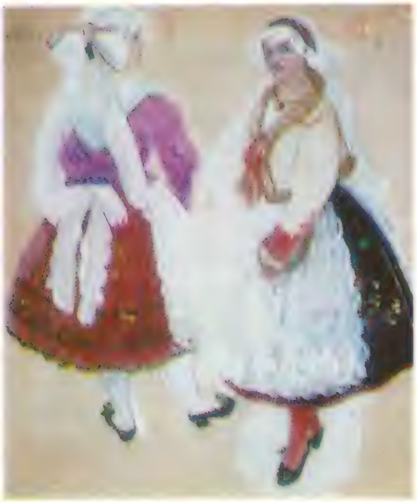

4

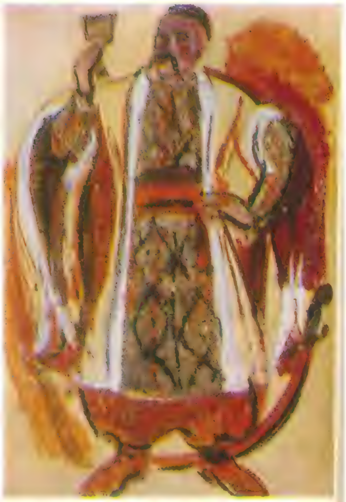

До ст. **Хвостенко-Хвостов О. В.**

1. Ескіз декорації до опери М. А. Римського-Корсакова «Казка про царя Салтана». 1926. Харківський театр опери та балету імені М. В. Лисенка.

2. Ескіз завіси до вистави В. В. Маяковського «Містерія-буф». 1921. Харківський героїчний театр. Центральний театральний музей імені О. О. Бахрушина.

3. Ескіз костюмів до опери Б. Сметани «Продана наречена». 1936—37. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

4. Ескіз костюма до опери О. С. Даргомижського «Русалка». 1928—29. Харків. театр опери та балету ім. М. В. Лисенка.

5. Під Жовтими Водами. Ескіз декорації до опери К. Ф. Данькевича «Богдан Хмельницький». 1951.

1, 3—5 — приватна збірка в Києві.

5

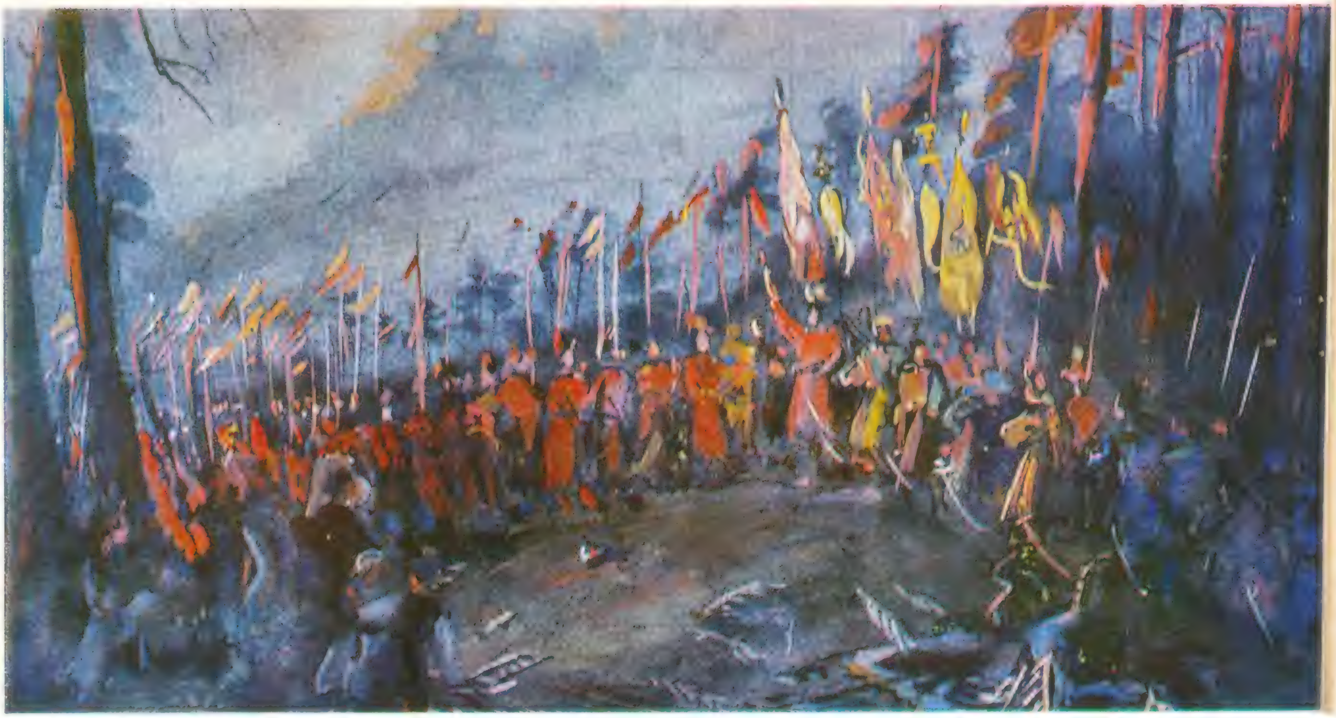

темпераменту (поряд з *меланхоліком, сангвініком, флегматиком*), фізіологічною основою якого є сильний неврівноважений *тип нервової системи.* 2) Людина, для якої характерні енергія, рухливість, поривчастість, бурхлива реакція, здатність віддаватися справі з пристрасністю, але й різка зміна настрою, схильність до емоційних «вибухів», нестриманість.

«ХОЛЕ́РНІ БУНТИ́» — стихійні антикріпосницькі повстання міщан, селян і солдатів у Росії 1830—31 під час епідемії холери. Приводом до «Х. б.» стали заходи царського уряду для боротьби з холерою (карантини, збройні кордони, заборона пересування тощо), запровадження яких супроводилося зловживаннями, сваволею і хабарництвом місц. урядовців. Проходили у Тамбові (листопад 1830), у Петербурзі (червень 1831). Найгостріші «Х. б.» відбулися в Севастополі (див. *Севастопольське повстання 1830*), а також влітку 1831 у *військових поселеннях* Новгород. губ., де вони переросли в збройне повстання. «Х. б.» були жорстоко придушені царськими військами.

ХОЛЕСТЕРИ́Н — органічна сполука з класу *стероїдів*. Безбарвні кристали, нерозчинні у воді, розчиняються в органіч. розчинниках, вперше виділені з жовчних каменів. У хребетних тварин велика кількість Х. міститься в нервовій тканині, яйцях та спермі, в надниркових залозах, шкірному салі, еритроцитах тощо. В організмі тварин Х. перетворюється на гормон *прогестерон,* відкриваючи ланцюг *біосинтезу* стероїдних статевих *гормонів* і *кортикостероїдів*; бере участь в утворенні *жовчних кислот* та вітаміну D_3 (холекальциферолу), регуляції проникності клітинних мембран та захисті еритроцитів крові від дії гемолітичних отрут тощо. У людини вміст Х. в крові може помітно збільшуватись (особливо у 30—60-річному віці) при вживанні великої кількості жирів. Це спричинює закупорку жовчних протоків, жирову інфільтрацію печінки, утворення жовчних каменів і атеросклеротичних бляшок в стінках кровоносних судин. З організму Х. видаляється у вигляді копростерину з екскрементами. В фармацевтич. пром-сті Х. використовується як вихідна сировина для одержання багатьох стероїдних лікарських препаратів.

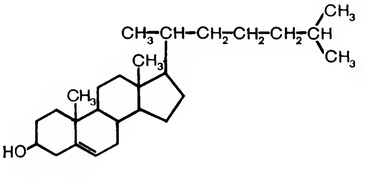

Холестерин.

ХОЛЕЦИСТИ́Т (від грец. χολή — жовч і κύστις — міхур) — запалення *жовчного міхура.* Найчастіше Х. розвивається при наявності каменів у жовчному міхурі (див. *Жовчнокам'яна хвороба*). Причиною Х. може також бути порушення відтікання жовчі, інфекція (кишкова паличка, стафілокок, стрептокок). За перебігом Х. може бути гострим і хронічним. Ознаки гострого: біль у правому підребер'ї (віддає під праву лопатку), нудота, блювання, підвищення т-ри тіла, іноді — *жовтяниця* тощо; при хронічному Х.— відчуття тяжкості, тупого болю (посилюються після приймання жирної їжі), порушення функцій шлунково-кишкового тракту, періодичні загострення. Лікування: при гострому Х.— болезаспокійливі засоби, антибіотики, іноді — хірургічне; при хронічному Х.— дієта, *жовчогінні засоби*, курортне лікування. *О. Д. Пустильник.*

ХОЛЕЦИСТОГРА́ФІЯ (від грец. χολή — жовч, κύστις — міхур і γράφω — пишу) — метод рентгенологічного дослідження *жовчного міхура* шляхом введення контрастних речовин. Х. дає змогу з'ясувати анатомічну будову й функціональний стан жовчного міхура, виявити наявність в ньому каменів, запальних змін (*холецистит, холангіт*), порушення спорожнення (дискінезію).

ХОЛІ́ЗМ (від грец. ὅλος — цілий, увесь), «цілісності філософія» — ідеалістичне вчення у сучас. бурж. філософії. Розглядає світ як цілісність, що є результатом творчої еволюції, яка спрямовується нематеріальним і непізнаванним «фактором цілісності». Термін запровадив Я. Х. Сметс у книзі «Холізм і еволюція» (1926).

ХО́ЛІН Борис Георгійович (н. 6.VIII 1930, м. Лисичанськ Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. вчений у галузі процесів і апаратів хім. виробництва, доктор тех. наук (з 1977) професор (з 1980). Член КПРС з 1959. Закінчив (1954) Харків. політех. ін-т. Працював у Сєверодонецьку: на хім. комбінаті (1954—61), у філіалі НДІхіммаш (1961—63). З 1965 працює в Сумському філіалі Харків. політех. ін-ту (з 1977 — заст. директора). Осн. праці — в галузі грануляції мінеральних добрив, розпилення рідин у масообмінних апаратах. Премія Ради Міністрів СРСР, 1981. Держ. премія УРСР, 1983.

ХОЛІ́Н (від грец. χολή — жовч), $HO(CH_3)_3NCH_2CH_2OH$ — біологічно активна сполука, яка впливає на процеси *обміну речовин* в тканинах рослин і тварин. *Біосинтез* Х. відбувається з етаноламіну й метіоніну. З Х. у тварин синтезується *ацетилхолін* — один з найважливіших *медіаторів* нервової системи. Х. є донором метильних груп, входить до складу *фосфоліпідів,* має ліпотропну властивість. Недостача Х. в їжі призводить до жирового переродження, геморагічної дегенерації печінки й нирок, інволюції зобної залози. Природні джерела Х.— пшениця, овес, соя, яловичина, печінка, нирки, оселедці, раки, яєчний жовток. В мед. практиці застосовують Х. хлорид при гепатитах, цирозі печінки, гіпотиреозі, цистинурії, атеросклерозі, хронічному алкоголізмі. *Ю. І. Лисункін.*

ХОЛІНЕСТЕРА́ЗИ — ферменти з класу *гідролаз,* які діють на складноефірні зв'язки (підклас *естераз*). За хім. будовою Х.— прості білки. Молекули їх складаються з чотирьох субодиниць. Активний центр Х. має дві частини: аніонну (див. *Аніон*), яка здійснює приєднання субстрату до молекули Х., та естеразну, яка здійснює його розщеплення. За субстратною специфічністю розрізняють ацетилхолінестеразу та холінестеразу. Найбільше біол. значення має ацетилхолінестераза, яка розщеплює *ацетилхолін* в синапсах, усуваючи нагромадження цього дуже активного *медіатору.* *Г. П. Дядюша.*

ХОЛЛ (Hall) Гес (справж. ім'я і прізв.— Арво Гас Халберг; н. 8.X 1910, м. Айрон, шт. Міннесота) — діяч амер. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї шахтаря. У 1927 вступив до КП США. В 20—30-х рр. був організатором страйкового руху в шт. Міннесота, Огайо та Пенсільванія. В 1938—42 і 1946—49 — керівник орг-цій КП США в різних районах країни. В 1942—46 служив у ВМФ. З 1944 — член Нац. к-ту, з 1947 — Нац. виконбюро Нац. к-ту КП США. З 1949 — секретар Нац. к-ту КП США. З 1959 — ген. секретар КП США. Не раз зазнавав репресій, 1951—57 перебував в ув'язненні. Автор праць з питань амер. і міжнар. робітн. руху. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Дружби народів.

Тв.: Рос. перекл.— Революционное рабочее движение и современный империализм. М., 1974.
Літ.: Лапицкий М. И. Сын трудовой Америки. М., 1980.

ХОЛЛ (Hall) Гренвілл Стенлі (1.II 1846, Ашфілд, шт. Массачусетс — 24.IV 1924, Вустер, шт. Массачусетс) — амер. психолог. У 1878—80 навчався в Німеччині, зокрема у Г. Т. *Фехнера* й В. *Вундта.* В 1881—88 — професор ун-ту Дж. Гопкінса (м. Балтімор), 1889—1920 — професор психології й президент Кларкського ун-ту, де створив перший у США ін-т дитячої психології. Один з організаторів і перший президент (1892) Амер. психологічної асоціації. Створив теорію рекапітуляції, за якою дитина в своєму індивідуальному розвитку повторює гол. етапи історії людського роду. За Х., дит. психіка має біол. детермінацію. Із застосуванням біогенетичного закону до психіки дитини Х. зробив реакційні для пед. практики висновки. Йому належить ідея створення *педології.* Х.— один із засновників психології старіння. *І. Д. Бех.*

ХОЛЛ (Hall) Едвін Герберт (7.XI 1855, Горем, штат Мен — 20.XI 1938, Кембрідж, штат Массачусетс) — американський фізик, член Національної АН США (з 1911). Закінчив (1878) Бодойнський коледж. З 1895 — професор Гарвардського ун-ту. Осн. праці присвячені дослідженню термоелектричних, термомагнітних, теплових та ін. явищ у провідниках. Відкрив (1879) одне з *гальваномагнітних явищ,* пізніше назване його ім'ям (див. *Холла явище*).

ХО́ЛЛА Я́ВИЩЕ — виникнення в провіднику з електричним струмом густиною $\vec{j}$, вміщеному в магнітне поле $\vec{H}$, електричного поля $\vec{E}_x$, перпендикулярного до $\vec{H}$ і $\vec{j}$ (мал.). Належить до *гальваномагнітних явищ.* Пояснюється діян-

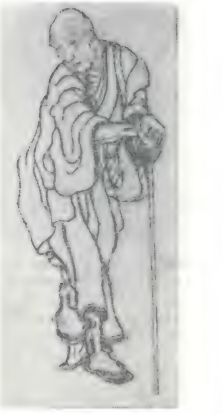

К. Хокусай. Автопортрет. Гравюра на дереві. Перша половина 19 ст.

Чемпіони світу з хокею з шайбою

Країна	Рік
Канада	1924, 1928, 1930, 1931, 1932, 1934, 1935, 1937, 1938, 1939, 1948, 1950, 1951, 1952, 1955, 1958, 1959, 1961
США	1933, 1960
Великобританія	1936
ЧССР	1947, 1949, 1972, 1976, 1977
Швеція	1953, 1957, 1962
СРСР	1954, 1956, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1973, 1974, 1975, 1978, 1979, 1981, 1982, 1983

Чемпіони світу з хокею з м'ячем

Країна	Рік
СРСР	1957, 1961, 1963, 1965, 1967, 1969, 1971, 1973, 1975, 1977, 1979
Швеція	1981, 1983

Холм Слави у Львові. Скульптурна група «Мати-Вітчизна». Скульптор М. Г. Лисенко. 1945.

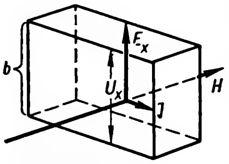

Холла явище.

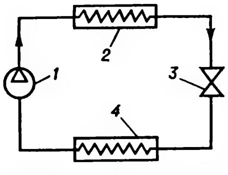

Схема парокомпресійної **холодильної машини:**
1 — компресор;
2 — конденсатор;
3 — дросельний пристрій;
4 — випарник (стрілками показано напрям руху холодоагенту).

Гусак холмогорської породи.

ням *Лоренца сили* на носії заряду, в результаті якого на протилежних гранях провідника скінченних розмірів накопичується заряд і виникає електростатичне поле, т. з. поле Холла. Його напруженість:

$$E_x = RH_j \sin \alpha = U_x/b,$$

де α — кут між векторами $\vec{H}$ і $\vec{j}$ ($\alpha < 180°$), U_x — т. з. ерс Холла (див. *Електрорушійна сила*), що вимірюється між електродами, розташованими на середині бічних граней перпендикулярно до струму, b — віддаль між цими гранями, R — коефіцієнт Холла, який є осн. характеристикою Х. я.

Для *металів,* наприклад, R залежить від зонної структури (див. *Зони енергетичні* в кристалах) і форми *Фермі поверхні*. Використовують Х. я. для визначення енерг. спектра і концентрації носіїв заряду в металах і напівпровідниках, вимірювання напруженості магн. поля Відкрив 1879 Е. *Холл.*

ХО́ЛЛІ (Holley) Роберт Уїльям (н. 28.I 1922, Ербана, шт. Іллінойс, США) — амер. біохімік. Закінчив ун-т шт. Іллінойс (1942). Працював у різних наук. центрах, в Ін-ті Солка (з 1966). Осн. наук. праці з розшифровки будови індивідуальних транспортних рибонуклеїнових к-т (тРНК). В 1965 встановив будову аланінової тРНК. Нобелівська премія, 1968 (разом з Г. Г. *Кораною* та М. У. *Ніренбергом*).

ХОЛМ СЛА́ВИ у Львові — меморіальне військове кладовище. Закладено 1945 за проектом арх. О. Натальченка, Г. Швецько-Вінецького, І. Персикова. На Х. С. на братських могилах рад. воїнів встановлено композиції «Присяга» і «Мати-Вітчизна» (скульптор М. Лисенко), скульптуру «Воїн з прапором» (скульптор В. Форостецький). В центрі Х. С.— Алея героїв. У 1958 при вході на кладовище встановлено двометровий бронзовий світильник і запалено Вічний вогонь. У 1960 на Х. С. перенесено останки легендарного розвідника, Героя Рад. Союзу М. І. *Кузнецова.*

ХОЛМИ́ — селище міського типу Корюківського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташовані на правому березі р. Убеді (прит. Десни). 3,8 тис. ж. (1984). У Х.— спиртовий та цегельний з-ди, лісгоспзаг, виробниче відділення Корюківської райсільгосптехніки, комплексний пункт побутового обслуговування. Заг.-осв. школа; лікарня, поліклініка; Будинок культури, б-ка. Х. засн. в серед. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1958.

ХО́ЛМІНОВ Олександр Миколайович (н. 8.IX 1925, Москва) — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1984). В 1950 закінчив Моск. консерваторію. Твори: «Українська фантазія» (1954); кантати «Ленін з нами» (1967), «Заради життя на землі» (1975), «Ленін» (на слова В. Маяковського; 1980); опери «Оптимістична трагедія» (1965), «Коляска» (1975), «Брати Карамазови» (1981), «Гарячий сніг» (1984). Автор симфоній, пісень, музики до кінофільмів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1978.

Корова холмогорської породи.

ХОЛМОГО́РСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму. Виведена у 18 ст. в Холмогорському і Архангельському повітах Архангельської губернії схрещуванням місцевої худоби з *голландською породою,* в умовах добрих заплавних лук і пасовищ. Осн. масть чорно-ряба, зустрічається червоно-ряба, чорна. У тварин міцний кістяк, голова видовжена, шия довга, тонка, спина рівна, груди неглибокі, з невеликим підгруддям, вим'я добре і рівномірно розвинене. Жива маса бугаїв 800—1000 кг, корів 500—550 кг. Середньорічні надої 3500—4000 кг (рекорд 10 000 кг) молока жирністю 3,6—3,8 %. У тварин непогані м'ясні якості. Худоба Х. п. добре акліматизується, що сприяло її поширенню та розведенню в пн. і центр. р-нах Європ. частини СРСР і в Сх. Сибіру.

ХОЛМОГО́РСЬКА ПОРО́ДА ГУСЕ́Й — порода *гуски свійської,* виведена в 19 ст. у Центральночорноземній зоні Росії схрещуванням місцевих гусей з китайськими (*гергелі*). Гуси великі, з широким та глибоким тулубом, на животі і під дзьобом — складки шкіри, голова велика, з шишкою на лобі. Оперення біле і сіре, ноги жовто-оранжеві. Жива маса гусаків 8—10 кг, гусок 7—7,5 кг. Середньорічна несучість 30—40 яєць, маса яйця 180—220 г. Гуси цієї породи відзначаються високими м'ясними якостями, молодняк швидко і добре відгодовується (у віці 60—75 днів важить 4—5 кг). Х. п. г. використовують для схрещування з ін. породами. Розводять в Центральночорноземній зоні РРФСР та ін. р-нах СРСР, зокрема на Україні — в Сум., Харків., Ворошиловгр. та ін. областях.

ХОЛМОГО́РСЬКА РІЗЬБЛЕНА КІСТКА — один з видів рос. різьблення на кістці. Назва походить від старод. міста Холмогори Архангельської обл., в якому, а також у навколишніх селах в 17 ст. сформувався художній промисел. Серед художніх прийомів — мініатюрне ажурне та рельєфне різьблення, кольорове гравірування, зафарбовування пластин кістки. Наприкінці 19 ст. промисел занепав, відродився в рад. час. В 1930 було створено профтехшколу, 1932 — холмогорську косторізну артіль ім. М. В. Ломоносова (тепер ф-ка худож. різьблення на кістці ім. М. В. Ломоносова в с. Ломоносово Холмогорського р-ну Арх. області).

Літ.: Митлянская Т. Б. Русская резная кость. Альбом. М., 1961.

Т. Б. Митлянська.

Холмогорська різьблена кістка. Скринька. 18 ст.

ХО́ЛМЩИНА, Забужжя — історична область на р. Бузі (тепер у ПНР). Назву дістала від м. Холма (тепер Хелм), заснованого в 13 ст. кн. *Данилом Галицьким.* З 13 ст. по 1340 Х. входила до *Галицько-Волинського князівства,* 1340—77 перебувала під владою Литви, 1377—87 — Угорщини, 1387—1795 — Польщі, 1795—1809 — Австрії, 1809—15 — *Варшавського герцогства,* 1815—1914 — Росії, 1914—18 — австро-нім. окупантів. З 1919 Х. — в складі Польщі. За угодою між урядом УРСР і Польс. к-том нац. визволення, підписаною 9.IX 1944 в Любліні, більшість українців, які жили на Х., добровільно переселилися на тер. УРСР.

Я. С. Мельничук.

ХОЛОДИ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина для створення і підтримання штучного холоду. Принцип її дії полягає у відведенні холодоагентом (переважно *фреонами* або *аміаком*) тепла від охолоджуваного об'єкта до охолодного середовища (здебільшого води). До найпоширеніших належать парокомпресійні Х. м. (мал.). Їхніми осн. частинами, з'єднаними між собою герметичними трубопроводами, є: *випарник,* в якому випаровується холодоагент, забираючи тепло від охолоджуваного об'єкта; *компресор,* що засмоктує (з випарника) і стискує пару холодоагенту (її т-ра внаслідок цього підвищується); *конденсатор,* де пара холодоагенту зріджується, віддаючи тепло охолодній воді, та дросельний пристрій (див. *Дросельний клапан*), через який рідкий холодоагент, тиск якого зменшується, повертається у випарник. Т-ра охолодження в парокомпресійних Х. м. залежить в осн. від застосовуваного холодоагенту. Щоб підвищити їхню енерг. ефективність, користуються сумішшю (двох і більше) холодоагентів (при одержанні т-р нижче —30 °С) або послідовно вмикають кілька машин (каскадні Х. м.), де використовують холодоагенти з різними т-рами кипіння (до —150 °С). Крім парокомпресійних, є Х. м.: абсорбційні (див. *Абсорбція*), в яких компресора немає, а робочою речовиною служить розчин холодоагенту і абсорбера (поглинача); пароежекторні, де стиснута водяна пара, розширюючись в *ежекторі,* створює розрідження у випарнику, що дає змогу довести т-ру кипіння води до прибл. 5 °С (вона використовується як холодоагент); повітряно-розширні (газові), обладнані *детандерами,* в яких холодоагент розширюється й охолоджується. Х. м. застосовують у багатьох галузях г-ва і в побуті (див. *Холодильник промисловий, Холодильник побутовий*).

В. Ф. Возний.

ХОЛОДИ́ЛЬНА ТЕ́ХНІКА — галузь техніки, пов'язана з одержанням, підтриманням і використанням штучного холоду в межах т-р від 10 до —150 °С (від 283 до 123 К). Нижчі т-ри стосуються *кріогенної техніки*. До засобів Х. т. належать холодильники (див. *Холодильник промисловий, Холодильник побутовий*) і *рефрижератори,* в яких штучний холод одержують за допомогою *холодильних машин,* а також *льодогенератори, термобарокамери,* спец. електронні термобатареї, морозильні установки, заморожувальні труби (колонки), охолодні речовини — водяний і «сухий лід» (див. *Лід штучний*), скраплені гази тощо. В СРСР проблеми Х. т. досліджують гол. чин. в наук.-виробн. об'єднанні ВНДІхолодмаш (Москва), *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, *Одеському технологічному інституті холодильної промисловості*. Розвиткові Х. т. сприяли праці Б. І. *Вєркіна,* В. С. *Мартиновського,* І. Г. *Чумака,* І. М. Зеліковського, Е. І. Каухчешвілі, В. Б. Якобсона та ін. Засоби і методи Х. т. використовують у машинобудуванні, будівництві, хім., нафтопереробній і харчовій промисловості, медицині, біології тощо.

Літ.: Якобсон В. Б. Малые холодильные машины. М., 1977; Чумак И. Г. [та ін.]. Холодоснабжение предприятий мясной и молочной промышленности. К., 1979; Холодильная техника. Энциклопедический справочник, кн. 1–3. М., 1960–62.

В. Ф. Возний.

ХОЛОДИ́ЛЬНИК ПОБУТО́ВИЙ, холодильник домашній — апарат для короткочасного зберігання охолоджених і тривалого зберігання заморожених харчових продуктів, а також приготування харчового льоду в побутових умовах. Охолоджені продукти можна зберігати в Х. п. кілька діб, заморожені — від 2 до 12 місяців. Місткість Х. п., що їх випускають в СРСР,— від 12 до 500 л. Вони бувають одно- і двокамерні. Розрізняють Х. п. (мал.) компресійні (з парокомпресійною *холодильною машиною,* найпоширеніші), абсорбційні (з абсорбційною холодильною машиною) і термоелектричні (з напівпровідниковими охолодними пристроями, дія яких грунтується на *Пельтьє явищі*). В компресійних Х. п. холодоагентом служить переважно газ — хладон-12 (див. *Фреони*). Абсорбційні Х. п. експлуатують на суміші *аміаку* з водою і воднем. Порівняно з компресійними вони простіші у виготовленні, безшумні, надійніші (через відсутність *компресора*), проте споживають у 1,5—2 рази більше електроенергії. В них можна використовувати рідке і газоподібне паливо, утилізоване тепло. Термоелектричні Х. п. живляться постійним електр. струмом, що зумовлює переважне застосування їх на трансп. засобах. Перші Х. п. (компресійні) почали використовувати 1910 в США. В СРСР серійне виробн. компресійних Х. п. налагоджено 1939 (на Харків. тракторному з-ді), абсорбційних—1945, дослідні зразки термоелектричних Х. п. виготовлено 1951. Заг. обсяг випуску Х. п. в СРСР досяг (1983) бл. 6 млн., в т. ч. в УРСР — бл. 700 тис. На Україні їх виготовляють у Донецьку, Дніпропетровську і Василькові.

В. Ф. Возний.

ХОЛОДИ́ЛЬНИК ПРОМИСЛО́ВИЙ — споруда (ємкість), де охолоджують, заморожують і зберігають при низькій т-рі харчові продукти, що швидко псуються (див. *Заморожування харчових продуктів, Охолоджування харчових продуктів*). Великі Х. п. є самостійними підприємствами зі складами, морозильними камерами, відповідним устаткуванням тощо. Є Х. п.: заготовчі, виробничі (ці холодильники можуть бути цехами м'ясокомбінатів та ін. харч. підприємств), базисні (резервні), розподільні (такі холодильники з цехами по виробн. *морозива,* фасування масла тощо наз. холодокомбінатами), портові і торговельні. Місткість їх від 10 (торговельні Х. п.) до 35 тис. т (базисні, розподільні Х. п.). Т-ра охолодження продуктів у них від 10—12 (заготовчі Х. п.) до —20 ÷ 30 °С (базисні, розподільні Х. п.). Штучний холод у Х. п. створюється *холодильними машинами* або охолодними речовинами (*льодом штучним,* скрапленими газами тощо). Іноді використовується природний холод навколишнього середовища. Заготовчі і торг. Х. п. являють собою звичайно камери (шафи), інші Х. п.— одно- або багатоповерхові будинки з *теплоізоляцією.* В УРСР найбільші Х. п. (холодокомбінати) місткістю по 16 тис. т споруджено в Києві та Одесі.

В. Ф. Возний.

ХОЛО́ДНА Віра Василівна (дівоче прізвище — Левченко; 1893, Полтава — 17.II 1919, Одеса) — рос. кіноактриса. Навчалася в балетній студії Великого театру (Москва). З 1914 знімалася в кіно у режисерів Є. Бауера, П. *Чардиніна* та ін., одна з кінозірок «німого» дореволюційного кіно. Фільми: «Міражі» (1915), «Життя за життя» (1916), «Забудь про камін, в нім погасли вогні», «Мовчи, смутку, мовчи», «Живий труп», «Останнє танго» (всі — 1917—18).

Літ.: Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России. М., 1963.

«ХОЛО́ДНА ВІЙНА́» — агресивний політ. курс імперіалістич. держав, передусім США, щодо Рад. Союзу та інших соціалістичних країн після 2-ї світової війни. Політику «Х. в.» проголосив у програмному виступі У. *Черчілль* (5.III 1946 в м. Фултоні, США), в якому він закликав до створення англо-амер. союзу для боротьби проти «світового комунізму на чолі з Рад. Росією». Політика «Х. в.» спрямована проти *мирного співіснування* держав з різним сусп. ладом, на посилення міжнар. напруженості шляхом розпалювання воєнної істерії, залякування народів загрозою нової війни з застосуванням атомної та ін. зброї масового знищення, на переслідування прогресивних сил у капіталістичних країнах, на зрив *розрядки міжнародної напруженості.* *Н. М. Маркіна.*

ХОЛО́ДНА ЗБРО́Я — *зброя,* бойове використання якої не пов'язане з застосуванням вибухових речовин. Є найпростішою зброєю і призначена для рукопашного бою. Поділяють на ударну (палиця, *булава, пернач* тощо), ко́лючу (*шпага, рапіра,* багнет, *спис,* протазан), рубаючу (бойова сокира, сокира, бердиш), рубаючо-ко́лючу (*меч,* кинджал, *шабля,* палаш, *алебарда*). З'явилася на первісній стадії розвитку людського суспільства як засіб полювання. Спочатку для виготовлення Х. з. використовували дерево, кістку, камінь, пізніше — різні метали. До 16 ст. Х. з. була гол. видом зброї. З розвитком *вогнепальної зброї* Х. з. поступово втратила своє значення. Окремі види Х. з. збереглися як бойова або почесна (нагородна) зброя (кортик, шабля).

Літ.: Отечественное холодное оружие. Каталог коллекции. М., 1978.

ХОЛО́ДНА ПРОКА́ТКА — обробка тиском (*прокатка*) металів і металевих сплавів у холодному стані (при т-рі нижче т-ри *рекристалізації* і відпочинку) між обертовими валками *прокатних станів.* Нею виготовляють листи і стрічки, тонкостінні труби, профілі невеликого перерізу, надають *термомагнітним сплавам* необхідних магн. властивостей. Для Х. п. використовують безперервні або одноклітьові реверсивні і нереверсивні прокатні стани, *трубопрокатні агрегати,* спец. стани. Після прокатки вироби піддають рекристалізаційному *відпалу,* іноді на них наносять покриття з олова, цинку, лакові покриття та ін.

ХОЛО́ДНЕ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання матеріалів тиском без їхнього нагрівання — при кімнатній т-рі і навіть при т-рі, нижчій 0 °С. Полягає у стискуванні з'єднуваних матеріалів (тиск 1 ГПа і більше) на *пресах* (вироби з великим перерізом) або кліщами (вироби з невеликим перерізом). При стискуванні холодні матеріали течуть (наче рідина) вздовж поверхні їхнього розділу, поверхневі шари руйнуються, на поверхню виходять чисті шари, які й утворюють з'єднання. В такий спосіб зварюють метали з гранецентрованою кубічною граткою (напр., алюміній, мідь, нікель, срібло), деякі пластмаси, смоли тощо. Х. з. різнорідних металів дає змогу уникати утворення в місці з'єднання крихких *металідів.* До Х. з. вдаються при з'єднанні проводів, каркасів і оболонок великих конструкцій, виготовленні тонкостінних алюмінієвих труб, облицьовуванні алюмінієвих шин міддю тощо.

О. М. Корнієнко.

ХОЛО́ДНЕ ШТАМПУВА́ННЯ — обробка тиском (в *штампах*) металевих і неметалевих заготовок без їхнього нагрівання. Буває листове (див. *Листове штампування*) і об'ємне (див. *Об'ємне штампування*). Провадиться на штампувальних *молотах, пресах, холодновисадних автоматах.* Холодним штампуванням одержують вироби високого класу точності, з поверхнею доброї якості, що їх здебільшого не потрібно додатково обробляти різанням. Обробка заготовок без нагрівання сприяє механізації й автоматизації технологічного процесу, що поліпшує умови й підвищує продуктивність праці.

В. В. Холодна.

Холодильники побутові:
1 — компресійний двокамерний «Минск-22»;
2 — компресійний однокамерний «Донбасс-8»;
3 — абсорбційний двокамерний «Кристалл-9».

М. Г. Холодний.

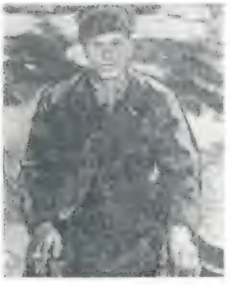

І. О. Холоменюк. Портрет І. Левицького — переможця у Всесоюзних змаганнях орачів. 1971.

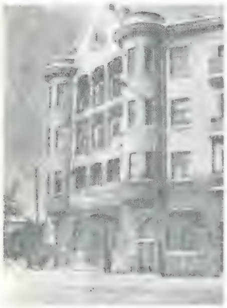

М. В. Холостенко. Житловий будинок у Києві 1954.

ХОЛО́ДНИЙ Микола Григорович [10 (22).VI 1882, Тамбов — 4.V 1953, Київ] — укр. рад. ботанік і мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч науки УРСР (з 1944). У 1906 закінчив Київ. ун-т. У 1906—41 викладав у цьому ж ун-ті (з 1926 — професор, зав. кафедрами фізіології і анатомії рослин, мікробіології, останню заснував 1933). Одночасно з 1920— наук. співробітник АН УРСР, 1931—49 — зав. відділом Ін-ту ботаніки АН УРСР, якому 1971 було присвоєно його ім'я. Праці з питань фізіології, анатомії та екології рослин, мікробіології, фітогенних речовин атмосфери, виникнення життя на Землі, проблем *дарвінізму* та ін. Створив наук. школу фізіологів рослин. Х. є одним з основоположників вчення про *фітогормони*, 1927, майже одночасно з голл. ботаніком Ф. Вентом запропонував фітогормональну теорію тропізмів (теорія Холодного — Вента). Нагороджений орденом Леніна. Встановлено премію ім. М. Г. Холодного АН УРСР.
Тв.: Избранные труды. К., 1982.
Літ.: Ситник К. М., Ромашко Я. Д. Микола Григорович Холодний. К., 1979. *Я. Д. Ромашко.*

ХОЛО́ДНИЙ Федір Федорович (справж. прізв.— Гриценко; бл. 1814, с. Глинське, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл.— бл. 1892) — укр. кобзар. У 13-річному віці осліп. Мав бандуру з 45 струнами. За свідченням кобзарів-сучасників, не було йому рівного щодо експресії співу й краси гри на бандурі. Репертуар Х. становили укр. нар. пісні й псалми, а також 7 дум («Івась Коновченко, Вдовиченко», «Сестра і брат», «Бідна вдова і три сини» та ін.). Думи, пісні й псалми від Х. записував 1885—86 П. *Мартинович.*
Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980. *М. П. Полотай.*

ХОЛО́ДНИЙ ЯР — урочище в лісі побл. м. Чигирина Черкас. обл. Пересічений западинами і горбами, вкритими густим лісом, Х. Я. у давні часи був для навколишнього населення надійним захистом під час нападів крим. татар і каральних загонів лит. і польс.-шляхет. загарбників. У 18 ст. в Х. Я. (поблизу *Мотронинського Троїцького монастиря*) збиралися селяни-втікачі й запорожці, які створювали гайдамацькі загони. Навесні 1768 виступом з Х. Я. гайдамацького загону під проводом М. *Залізняка* почалося на Правобережній Україні велике антифеод. повстання — *Коліївщина.* Боротьбі гайдамаків Т. Г. Шевченко присвятив вірш «Холодний Яр» (1845). В роки громадян. війни у Х. Я. діяли загони рад. партизанів проти білогвардійців і петлюрівців. Під час Великої Вітчизн. війни Х. Я. був базою партизан. загонів, зокрема загону «Москва». Х. Я.— пам'ятка природи респ. значення. *О. А. Червінський.*

ХОЛОДНОВИСАДНИ́Й АВТОМА́Т — автомат для *висадки* заготовок у холодному (без нагрівання) стані. Розрізняють Х. а.: з суцільними і секційно-рознімними *матрицями*; одно-, дво- і триударні. Х. а.— високопродуктивні машини, що забезпечують малі відходи оброблюваного матеріалу, високу точність обробки виробів. На Х. а. виготовляють заклепки, болти, гвинти, шурупи та ін. деталі з каліброваних прутків або дроту. Крім висадки, на Х. а. виконують ін. операції, напр. накатують різьбу.

ХОЛОДНОКРО́ВНІ ТВАРИ́НИ — те саме, що й *пойкілотермні тварини.*

ХО́ЛОДОВ Андрій Михайлович [19.VII (1.VIII) 1916, м. Брацлав, тепер смт Вінницької обл.] — укр. рад. вчений у галузі будівельного і дорожнього машинобудування, доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1940. Після закінчення (1939) Харків. автомоб.-дорожнього ін-ту викладав у цьому ж вузі. З 1946 — в Харків. автомоб.-дорожньому ін-ті. Осн. праці — з заг. питань теорії і розрахунку машин для земляних робіт, динаміки землерийно-трансп. машин. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня і «Знак Пошани», медалями. *В. В. Нічке.*

ХО́ЛОДОВ Юрій Борисович (н. 25.XI 1937, Харків) — укр. рад. альтист, засл. арт. УРСР (з 1973). В 1961 закінчив Київ. консерваторію, відтоді — у складі струнного *Квартету імені М. В. Лисенка* Київ. філармонії. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

ХОЛОДО́К (Asparagus) — рід рослин родини *лілійних*. Здебільшого дводомні кореневищні трав'янисті рослини і півкущі з дуже розгалуженим стеблом, деякі тропічні види — *ліани*. Листки лусковидні, їхню функцію виконують зелені шпильковидні гілочки (*кладодії*). Квітки зеленуваті або жовтуваті, поодинокі чи по 2—3 в пазухах листків. Плід — червона ягода. Бл. 150 видів, пошир. у Сх. півкулі, переважно в Пд. і Тропічній Африці. В СРСР — бл. 30 видів, з них в УРСР — 8. Найбільше значення має Х. лікарський, або спаржа (A. officinalis) — цінна овочева рослина. Іл див. до ст. *Спаржа,* т. 10, с. 444.

ХОЛОДОСТІ́ЙКІСТЬ у техніці — здатність матеріалів, переважно металів, зберігати *пластичність* і *в'язкість* зі зниженням т-ри. Характеризується т. з. т-рами переходу в крихкий стан або критичними т-рами *крихкості*, що їх визначають мех. випробуваннями. Х. металу залежить від хім. складу і структури, швидкості навантажування, наявності концентраторів напружень тощо. Підвищують Х. *термомеханічною обробкою.*

ХОЛОДОСТІ́ЙКІСТЬ РОСЛИ́Н — здатність рослин витримувати тривалий вплив низьких плюсових температур (від 1° до 10 °С). Холодостійкість властива рослинам помірної зони (напр., ячмінь, овес, горошок, льон та ін.). Визначається здатністю рослин в період охолодження відповідно перебудовувати свій *обмін речовин* і характеризується збереженням структури цитоплазми і нормальним функціонуванням ферментативних систем (див. *Ферменти*). У різних органів рослин ступінь холодостійкості неоднаковий. Напр., у кукурудзи і гречки найменш холодостійкі стебла, в огірків і арахісу — корені. Х. р. зростає при внесенні калійних добрив, підвищенні вологості грунту і повітря (зрошенні), достатньому освітленні, при відповідному загартовуванні рослин, зокрема дією низьких плюсових температур на проросле насіння теплолюбних рослин тощо. Велике значення має виведення холодостійких сортів. Див. також *Зимостійкість рослин.*

ХОЛОМЕНЮ́К Іван Олександрович (н. 14.X 1926, с. Мизинівка, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1961. В 1948—50 навчався в Київ. худож. ін-ті, 1954 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мист., де навчався у Й. *Бокшая*. Твори: «Т. Г. Шевченко на етапі» (1961), «Лісоруби» (1963), «Інтернаціонал» (1967), «Хотинці» (1968), «Опришки» (1969—70), «Переможці» (1975), «Народні комісари» (1977—78) та ін.

ХОЛО́ПИ, хлопи — 1) В Київській Русі та згодом (до 18 ст.) на рос., укр. і білорус. землях категорія населення, що перебувала в різних формах особистої залежності від феодалів; за своїм правовим становищем близька до рабів. Згідно з «*Руською правдою*» господар міг Х. продати, подарувати, покарати і навіть вбити. Х. ставали діти Х., за борги, військовополонені, особи, які одружувалися з Х. чи холопкою, та ін. За часів Київської Русі з Х. складалася прислуга (див. *Челядь*). Х. іноді виконували і польові роботи у феод. г-ві. З розвитком феод. відносин малопродуктивну працю Х. заступала кріпацька праця (див. *Кріпосне право*). Зокрема, на укр. землях, що входили до складу *Великого князівства Литовського,* частина «*непохожих*» *селян* походила від Х. Після запровадження в Росії *подушної податі* (1724) Х. за своїм юрид. становищем були зрівняні з кріпаками. Х. були активними учасниками антифеод. боротьби. 2) В Польщі Х. (хлопи) — феодально залежне селянство. На Україні назва «хлопи» поширилася після *Люблінської унії 1569.*
Літ.: Зимин А. А. Холопы на Руси. М., 1973. *Я. С. Мельничук.*

ХО́ЛОПОВ Георгій Костянтинович [н. 27.X (9.XI) 1914, м. Шемаха, тепер Азерб. РСР] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1948. Друкуватися почав 1934. В 1940 вийшли перші книги Х. — зб. оповідань «Втеча Сусанни» і роман «Ведмеже лігвище», в післявоєнні роки — романи «Вогні у бухті» (1947), «Грізний рік» (1955), «Гренада» (1961), «Докер» (1965), зб. оповідань «Невигадані оповідання про війну» (1960) та ін. Переважна більшість творів — про наших сучасників. Значне місце в творчості Х. займає українська тематика — повісті «Достойність», «Іванів день», «Мандрівка в Буркут», цикл карпатських та кілька воєнних оповідань. Гол. ред. ленінгр. журн. «Звезда» (з 1957). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Избранное, т. 1—2. Л., 1982; Иванов день. Л., 1981; Укр. перекл. — Іванів день. К., 1983.
Ф. К. Сарана.

ХОЛОСТЕ́НКО Євген Вячеславович (травень 1904, м. Лодзь, тепер ПНР — 1945, Югославія) — укр. рад. живописець і мистецтвознавець. У 1928 закінчив Київ. художній ін-т (навчався у М. *Бойчука*). Був членом *АРМУ*. Працював у галузі монументального і станкового живопису. Брав участь у розписах Селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі (1928). Автор монографій «Василь Овчинников» (1932), «Бела Уітц» (1933), «Бернард Кратко», «Зиновій Толкачов», «Микола Рокицький» (всі — 1933), «Василь Седляр» (1934), альбомів «Монументальне малярство Радянської України» (1932), «Український революційний плакат» (1933, у співавт.) та статей у журналах і газетах. Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни.

ХОЛОСТЕ́НКО Микола Вячеславович (7.XII 1902, м. Лодзь, тепер ПНР — 3.V 1978, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1929 закінчив Київ. худож. ін-т. За проектами Х. споруджено ряд житл. будинків, а також забудовано селища Ветеранів (1947—55), Верстатозаводу (1948—50), Жовтневе (1950—56), комплекс Центр. ботанічного саду АН УРСР (1951—64), всі — у Києві. Автор проектів реставрації Борисоглібського (1947—53) і Спаського (1953—56) соборів, П'ятницької церкви (1947—51), всі — у Чернігові, Кирилівської церкви у Києві (1955), Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври (1959—60; всі — у співавторстві).
С. К. Кілессо.

ХО́ЛУЙСЬКА МІНІАТЮ́РА — вид рос. мініатюрного живопису на лакових виробах з пап'є-маше (скриньки, картини тощо). Виникла 1934 в селищі Холуй Івановської обл. на базі місцевого (відомий з 16 ст.) іконописного промислу. Спочатку існувала худож. артіль, з 1960 — Холуйська ф-ка худож. лакової мініатюри. Х. м. відзначається підкресленою декоративністю кольорового вирішення, романтичністю образів казкових, билинних та істор. сюжетів, а також реальними формами пейзажу та архітектури у творах ліричного (пісенного) і сучас. змісту. Майстри: С. Мокін, В. Пузанов, К. Костерін, В. Бєлов та ін.
Літ.: Искусство Холуя. [Сборник статей]. Ярославль. 1980.
Б. І. Коромислов.

ХОМА́ Параска Петрівна (н. 10. XI 1933, с. Чернятин, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. майстер нар. розпису, засл. майстер нар. творчості (з 1973). У творчості Х. переважають квітково-рослинні композиції у вигляді букета, виконані на папері олівцем, акварельними фарбами, інколи — тушшю та білилами. Створила серії: «Польові квіти», «Садові квіти», «Жоржини», «Гілка жоржини», «Бузок цвіте», «Пісні». Твори зберігаються у Київському музеї Т. Г. Шевченка, ДМУНДМ у Києві та ін. музеях. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.
Літ.: Параска Хома. Альбом. К., 1983.

ХОМЕ́НКО Василь Опанасович [18 (30).III 1899, с. Петровське, тепер Борисоглєбського р-ну Ворон. обл.— 9.XI 1943] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член Комуністичної партії з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1928 закінчив курси вищого начальницького складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В 1940—41 — нач. прикордонних військ Молд. РСР і Укр. РСР. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 війська під командуванням Х. стійко билися в ході прикордонних боїв. У 1941—43 командував 30, 24, 58 і 44-ю арміями на Зх., Калінін., Закавказ., Пд., Пд.-Зх. і 4-му Укр. фронтах. Загинув біля м. Нікополя. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, орденами Кутузова 1-го ступеня, Червоної Зірки.

ХОМЕ́НКО Віктор Кирилович (12.IX 1926, Кременчук — 5.XII 1942, Миколаїв) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. На поч. війни вступив до однієї з орг-цій «*Миколаївського центру*», був розвідником і зв'язківцем. Навесні 1942 Х. разом зі своїм товаришем О. П. *Кобером* доставив через лінію фронту лист з донесенням до штабу партизан. руху в Москві. Повернувшись у Миколаїв, продовжував підпільну роботу. Х. було заарештовано й страчено разом з ін. підпільниками. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. Хоменкові і О. Коберу встановлено в Миколаєві пам'ятник. Іл. див. т. 6, с. 498.

ХОМЕ́НКО Іван Євтихійович (29.IX 1919, с. Зелене, тепер Петрівського району Кіровогр. обл.—14.VIII 1968, Київ) — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Дніпроп. театр. уч-ще (1938). Перша збірка поезій — «Дуби не хиляться» (1958). Автор книжок віршів і поем «Схід сонця» (1960), «Солов'їні світанки» (1962), «Правда не вмирає» (1964), «Живе зерно» (1965), драм. поеми «Марина Чурай» (1967), творів для дітей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.
Тв.: В дорозі до вершин. К., 1969.
П. О. Сердюк.

ХОМЕ́НКО Іван Петрович [26. VIII (7.IX) 1882, с. Кобі, тепер Душетського району Грузинської РСР — 7.VIII 1935, під час експедиції на о. Сахалін, похований в м. Александровську на о. Сахалін] — укр. рад. палеонтолог. У 1908 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. У 1918—25 — професор Одеського с.-г. ін-ту, 1925 — професор Владивостоцького ун-ту, 1926—31 — співробітник Геол. комітету, 1931—35 — Нафтового ін-ту (Ленінград). Досліджував гіпаріонову фауну Пд. України і Молдавії, фауну молюсків палеогенових, неогенових і четвертинних відкладів Пд. України, Сахаліну. Палеонтологічні дослідження Х. поєднував з питаннями стратиграфії, зокрема пов'язаними з пошуками нафти, вугілля тощо. *Д. Є. Макаренко.*

ХОМИ́Н Нестор Васильович (22. II 1891, с. Лани Польські, тепер с. Прибужани Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.— 1941) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1918. Навчався у Львів., потім Краківському ун-тах. Під час 1-ї світової війни був мобілізований до австро-угор. армії, в травні 1915 здався в полон до росіян. Брав участь у боротьбі за встановлення і зміцнення Рад. влади в Туркестані. В 1920 працював у ЦК КПСГ (див. *Комуністична партія Західної України*), був редактором газ. «Вісті». На *Святоюрському процесі 1922—23* засуджений на два з половиною роки ув'язнення, на *Володимиро-Волинському процесі 1926—27* — на довічне ув'язнення. В 1932 виїхав на Рад. Україну. Працював у ВУЦВК.

ХОМИНА́ МОГИ́ЛА — скіфський курган (3,2 м заввишки) кін. 4 — поч. 3 ст. до н. е. поблизу м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. Під час розкопок (провадилися 1970) виявлено три поховання — основне (пограбоване в давнину) і 2 впускні (після того, як було насипано курган). В одному з впускних, що залишилося цілим, було поховано молодого воїна, в другому (пограбоване в давнину) — заможну жінку. В підбоях вхідної ями виявлено два кінські поховання. Серед знахідок: оздоби кінських вуздечок, високомистецька лита золота скульптурка дикого кабана — ручка дерев'яної посудини. Матеріали кургану мають велике значення для вивчення зв'язків *Скіфії* з зх. кельто-фракійськими племенами.

ХО́МІНГ (англ. homing — повернення додому) — те саме, що й *інстинкт дому*.

ХОМО́РА — річка в УРСР, у межах Хмельн. та Житомир. (пониззя) областей, ліва прит. *Случі* (бас. Дніпра). Довж. 114 км, площа бас. 1465 км². Тече Подільською височиною. Воду використовують для тех. водопостачання. Рибництво. На Х.— м. Полонне. У басейні річки, біля села Хижівки. виявлено давньоруське поселення.

ХОМС — місто на Зх. Сірії, адм. ц. мухафази Хомс. Вузол з-ць, автошляхів, нафто- та продуктопроводів. 267 тис. ж. (1975). Підприємства нафтопереробної, хім., цем., текст. (шовкоткацької), шкіряної і харч. (зокрема, олійницької, цукр. та фруктоконсервної) промисловості. Торговельний центр сільськогосподарського району.

ХОМУТЕ́ЦЬ — село Миргородського р-ну Полтав. обл. УРСР. Розташований у межиріччі р. Хоролу і його правої прит. р. Хомутця, за 20 км від райцентру та найближчої залізнич. ст. *Миргород*. Перші письмові згадки про Х. зустрічаються в кін. 16 ст. (належало князям Вишневецьким). З 1805 в Х. постійно жив І. М. *Муравйов-Апостол*; тут бували П. І. *Пестель*, М. І. Лорер, М. П. *Бестужев-Рюмін* та ін. члени Південного товариства декабристів. Зберігся будинок, в якому вони збиралися. В Х. не раз бував А. П. *Чехов*. На поч. 19 ст. значна частина селян Х. займалася гончарством. Гончар П. Калашник один з перших на Миргородщині застосував свинцеву поливу для виготовлення глиняного посуду. На початку 20 ст. Полтавське земство

Є. В. Холостенко.

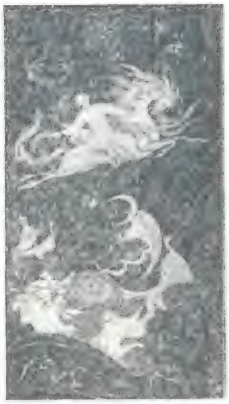

Холуйська мініатюра. В. А. Бєлов. Панно «Горбоконик». Підлаковий розпис. 1978.

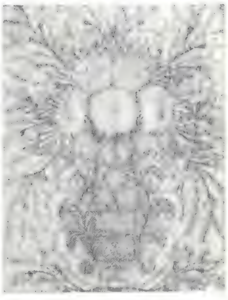

Хома П. П. Квіткова ваза. Папір, гуаш. 1975.

відкрило у Х. зразкову майстерню рогового промислу. Х.— один із осередків гончарства та худож. вишивання. *Т. О. Дениско.*

ХОМУТІ́ВСЬКИЙ СТЕП — філіал *Українського степового заповідника.*

ХОМ’Я́К (Cricetus) — рід гризунів род. хом’якових. В роді єдиний сучас. вид — Х. звичайний (С. cricetus), поширений в Зх. Європі, Європ. частині СРСР, у т. ч. й в УРСР. Довж. тіла 24—34 см. Волосяний покрив густий і м’який, забарвлення на спині вохристо-буре, на череві — чорне, на боках — світлі плями. Населяє лісостепи, степи, заходить в лісову зону і передгір’я, оселюється і на окультурених ділянках. Активний смерком. Живиться різними частинами рослин, на зиму робить запаси кормів, впадає в сплячку. За рік має 2—3 приплоди, в кожному по 10 малят в середньому. Може завдавати шкоди с. г. Природний носій збудників *туляремії* або кліщової сипно-тифозної пропасниці. Шкурки Х. використовують як хутрову сировину.

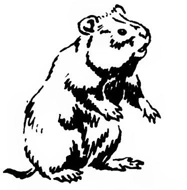
Хом’як звичайний.

ХОМЯКО́В Олексій Степанович [1 (13).V 1804, Москва — 23.IX (5.X) 1860, с. Івановське, тепер Данковського р-ну Липецької обл., похований у Москві] — рос. поет, публіцист. Друкуватися почав 1821. Ідеолог *слов’янофілів.* Суспільно-політ. погляди Х. суперечливі: ідеалізував православ’я, патріархальні підвалини рос. життя, однак залишався противником кріпацтва. Поетичні твори Х.— віршовані трагедії «Єрмак» (пост. 1827), «Димитрій Самозванець» (пост. і видана 1833), ліричні вірші тісно пов’язані з його філос. та істор. поглядами, пройняті громадян. пафосом («Росії», «Навуходоносор» та ін.). Автор вірша «Київ» (1841), «Записок про всесвітню історію» (ч. 1—2, 1871—73).

ХОН (англ. hone — брусок, точильний камінь), хонінгувальна головка — металорізальний інструмент для *хонінгування.* Закріплюється в шпинделі *хонінгувального верстата.* Осн. робочими частинами Х. (мал.), що обертається навколо своєї осі й одночасно рухається зворотно-поступально, є абразивні (у т. ч. алмазні) бруски (ролики), які притискуються до оброблюваної поверхні.

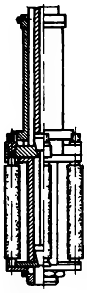
Хон.

ХОНАГБЕ́Й (Балджи) Лівон [10 (22).IX 1853, с. Сартана, тепер с. Приморське Першотравневого р-ну Донец. обл. — серпень 1918] — грец. (румейський) поет. Жив і працював на Україні. Твори писав грец., укр., рос. і тат. мовами. Більшість з них — автобіографічного характеру, близькі до фольклору. Х. належить «Грецька п’єса» (1882), вісім пісень «Про Марію та Лівона» (1870—77) та ін. твори, які за життя поета не були надруковані. Сатиричні вірші Х. спрямовані проти місцевих куркулів, попів, царських чиновників.

ХОНГХА́, Червона ріка — ріка у Пд.-Сх. Азії. Тече в межах Китаю та В’єтнаму. Довжина 1183 км, площа басейну бл. 158 тис. км². Бере початок на Юньнаньському нагір’ї, впадає у зат. Бакбо (Тонкінську) Пд.-Китайського м., утворюючи дельту пл. бл. 15 тис. км². Живлення дощове. Під час літніх мусонних дощів рівень піднімається до 10—12 м. Пересічна витрата води 3800 м³/с, макс.— до 35 000 м³/с. Щорічно Х. виносить у дельту бл. 130 млн. т червоного мулу. Судноплавна у пониззі. ГЕС. Використовують для зрошування. Рибальство. На Х.— м. Ханой.

ХОНДРИ́ЛА (Chondrilla) — рід багаторічних трав’янистих рослин родини *складноцвітих.* Корінь стрижневий, стебла до 1 м заввишки. Гілкування здебільшого від самої основи. Листки вузькі, плескаті або згорнуті в трубочку. Квітки жовті, зібрані в дрібні кошики. Плід — сім’янка. 42 види, що зустрічаються в степових, напівпустельних і частково пустельних р-нах Пд. Європи і Середньої Азії. В СРСР — понад 20 видів, у т. ч. на Україні — чотири. Найпоширеніші Х. ситниковидна (Ch. juncea) і Х. колючолускова (Ch. acanthоlepis). Всі види — *каучуконосні рослини,* але *каучук* з них малопридатний для гумової пром-сті.

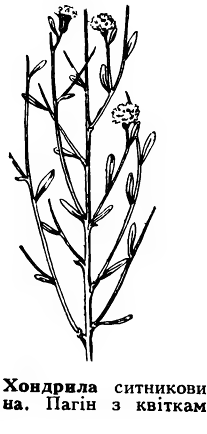
Хондрила ситниковидна. Пагін з квітками.

ХОНДРІО́М — сукупність усіх хондріосом, або *мітохондрій,* клітини.

ХОНДРІОСО́МИ (від грец. χονδρίον — зернятко і σῶμα — тіло) — те саме, що й *мітохондрії.*

ХОНДРО́МА (від грец. χόνδρος — хрящ і ὄγκωμα — пухлина) — доброякісна пухлина із зрілої хрящової тканини. Х. може досягати величезних розмірів (напр., Х. кісток таза) і не завжди чітко обмежена. Х. бувають поодинокі і множинні. Виникають найчастіше в хрящах скелета, рідше — у позаскелетних хрящах (гортань, трахея). Х. може супроводитися болями, пов’язаними з тиском на надкісницю. Деформація, що викликається Х., може спричинити рухові розлади, особливо при локалізації Х. у колінному суглобі. Лікування хірургічне.

ХО́НЕККЕР (Honecker) Еріх (н. 25.VIII 1912, м. Нойнкірхен, тепер земля Саар, ФРН) — діяч німецького і міжнар. комуністичного руху, парт. і держ. діяч НДР. Н. в сім’ї шахтаря. З 1926 — член Комуністичної спілки молоді Німеччини (КСМН). В 1929 вступив до *Комуністичної партії Німеччини* (КПН). В 1930—31 навчався в Міжнародній ленінській школі Комінтерну в Москві. В 1931—33 — на партійній роботі в Саар. області. Після встановлення в Німеччині фашист. диктатури (1933) працював у підпіллі. З 1934 — член ЦК КСМН. В 1935—45 перебував в ув’язненні. З 1945 — секретар ЦК КПН по роботі серед молоді, керівник Центр. антифашист. молодіжної комісії. Один із засновників Спілки вільної нім. молоді (1946), 1946—55 — голова її Центр. ради. В 1946 — член ЦК КПН. Учасник створення СЄПН (1946), з 1946 — член ЦК (до 1949 — Правління) СЄПН. В 1949—55 — член Виконкому *Всесвітньої федерації демократичної молоді.*

З 1949 — депутат Нар. палати. З 1950 — кандидат у члени, з 1958 — член Політбюро ЦК, секретар ЦК СЄПН. В 1955—56 навчався у ВПШ при ЦК КПРС в Москві. З 1971 — 1-й секретар, з 1976 — Ген. секретар ЦК СЄПН. З 1971 — Голова Нац. ради оборони, член Держ. ради. З 1976 — Голова Державної ради. Герой Праці НДР (1972), Герой НДР (1982). Герой Рад. Союзу (1982). Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції.

Хомутець. Колишня садиба І. М. Муравйова-Апостола (тепер зооветеринарний технікум). 19 ст.

ХОНІА́РА — столиця *Соломонових островів.* Розташована на о. Гуадалканал, мор. порт. Понад 20 тис. ж. (1980). Рибальство, кустарні промисли. Туризм. В околицях Х.— плантації кокосової пальми.

ХОНІНГУВА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — шліфувально-притиральний металорізальний верстат з обертовим і одночасно зворотно-поступальним рухом інструмента (*хона*), закріпленого в *шпинделі.* Розрізняють Х. в. (мал.): одно- і багатошпиндельні; для обробки отворів і зовн. поверхонь; вертикальні, горизонтальні і похилі; універсальні і спеціалізовані; напівавтоматичні (найпоширеніші) й автоматичні. *А. С. Зенкін.*

ХОНІНГУВА́ННЯ (англ. honing) — викінчувальна обробка металів різанням на *хонінгувальному верстаті;* вид *абразивної обробки,* зокрема *алмазної обробки.* Провадиться після розточування, протягання, розвертування або шліфування заготовок. Хонінгуванню піддають гол. чин. циліндричні наскрізні отвори, рідше — отвори глухі і ступінчасті, зовнішні поверхні.

ХО́НСЮ, Хондо — найбільший острів Японії. Довж. бл. 1400 км, пл. (разом з прилеглими невеликими островами) майже 230 тис. км². Нас. 90 млн. чол. (1977). Рельєф переважно низько- і середньогірний, вис. до 2500—3000 м. Багато вулканів, у т. ч. *Фудзіяма* (3776 м — найвища точка Японії). Район активної сейсмічної діяльності. Родовища сірки, заліз., мідних і свинцево-цинкових руд, нафти і природного газу. Клімат пн. частини Х. помірний мусонний, пд.— субтропічний. Часті *тайфуни.* Річки короткі, порожисті, багаті на гідроенергію (осн.— Сінано, Тоне, Кісо), використовують для зрошування. Значні площі гір вкриті лісами: на Пн.— широколистяними, на Пд.— субтропічними. Найбільші міста — Токіо, Осака, Нагоя, Кіото, Йокогама, Кобе.

ХОПЕ́Р — ріка в РРФСР, у межах Пенз., Сарат., Ворон. і Волгогр. областей, ліва прит. *Дону.* Довж. 979 км, площа бас. 61,6 тис. км². Бере початок на Приволзькій височині. Найбільші притоки: Сердоба, Бузулук (ліві), Ворона, Савала (праві). Пересічна витрата води у пониззі бл. 150 м^3/с. Судноплавний на 323 км від гирла.

На Хопрі— міста Балашов, Новохоперськ, Урюпінськ; у пониззі — Хоперський заповідник.

ХОР (грец. χορός) — 1) Співочий колектив. За складом голосів Х. бувають однорідні (жіночі, чоловічі, дитячі) і мішані, що складаються з жіночих (або дитячих) і чоловічих голосів; за кількістю виконавців — малі (12 голосів) і великі (100—120 голосів). Мішаний Х. має 4 хорові партії: сопрано, альти (жіночі голоси), тенори, баси (чоловічі голоси). Залежно від кількості голосового складу та розподілу на партії Х. бувають одноголосі, двоголосі, триголосі, чотириголосі та багатоголосі. Кожна хорова партія теж може ділитись на самостійні партії. За виконавським профілем Х. діляться на капели (на Україні — «*Думка*», «*Трембіта*» та ін.), нар. хори (*Український народний хор* імені Г. Г. Верьовки, *Черкаський український народний хор* та ін.), *ансамблі пісні і танцю*, оперні хори тощо. Див. також *Хорове мистецтво*. 2) Муз. твір, призначений для хорового виконання. Може бути *а капела* чи мати муз. супровід — інструментальний або оркестровий. 3) У струнних муз. інструментах — струни парні, потрійні тощо. 4) Обов'язковий колективний учасник давньогрец. вистави (5 ст. до н. е.).

ХОР БУ́РСИ ТОВАРИ́СТВА «СТАВРОПІГІ́ЙСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т» — український хор. Діяв 1831—1914 у Львові. Виконував українську хорову музику (зокрема, М. Вербицького, І. Лаврівського, О. Нижанківського, В. Матюка), класичні твори зарубіжних і вітчизн. композиторів (Д. Бортнянського, А. Веделя та ін.). Диригентами хору були М. Вербицький, М. Рудковський, П. Бажанський, І. Цьорох; серед учасників хору (вихованців бурси) — композитор В. Матюк, оперні співаки Ю. Закржевський, О. Мишуга. *П. К. Медведик.*

ХОР СЕЛЯ́НСЬКИЙ О. ВІТОШИ́НСЬКОГО — чоловічий хор, один із перших українських нар. хорів у Галичині. Діяв 1868—1914. Хор створив диригент О. Вітошинський (керував ним до 1901) в с. Денисові (тепер Козівського р-ну Терноп. обл.). Виступав з концертами на Тернопільщині, Львівщині, Прикарпатті. Виконував твори укр. композиторів М. Вербицького, С. Воробкевича, М. Лисенка, О. Нижанківського, В. Матюка, а також класичну хорову музику і нар. пісні. У 1880 Вітошинський відкрив при хорі нар. школу диригентів.

П. К. Медведик.

ХОР УКРАЇ́НСЬКОГО ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ І РА́ДІО. Створений 1932 при Укр. комітеті радіомовлення в Харкові; з 1934 — в Києві (1941—44 — у Саратові). У репертуарі: класична хорова музика твори рад., зокрема укр., композиторів. Колективом керували Г. *Таранов* (1934—41), В. Минько (1941—44), Ю. Таранченко (1944—68), Г. *Куляба* (1968—74). З 1974 худож. керівник — засл. арт. УРСР В. Мальцев.

Т. Ю. Філенко.

ХОРА́ВА Акакій Олексійович [17 (29). IV 1895, с. Очхомурі, тепер Чхороцкуського р-ну Груз. РСР — 23.VI 1972, Тбілісі] — груз. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). Член КПРС з 1939. В 1914—17 навчався в Київ. ун-ті. Був заарештований за участь у демонстрації київ. студентів, що виступили проти заборони царською владою вшановувати пам'ять Т. Шевченка. Після навчання в театр. студії А. Пагави (Тбілісі) вступив 1922 до Театру ім. Ш. Руставелі (1949—55 — директор цього театру), де працював під керівництвом К. *Марджанішвілі* та О. *Ахметелі*. Серед ролей — Анзор («Анзор» Шаншіашвілі), Джемал («Затоплене каміння» Мосашвілі), Борис Годунов (одноймений твір Пушкіна), Вожак («Оптимістична трагедія» Вишневського), Платон Кречет («Платон Кречет» Корнійчука), Отелло («Отелло» Шекспіра). З 1922 знімався у фільмах («Георгій Саакадзе» та ін.). З 1939 — викладач Тбіліського театр. інституту ім. Ш. Руставелі (1939—48 — директор, з 1947 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946 (двічі), 1951.

ХОРА́Л (лат. choralis — хоровий, від грец. χόρος — *хор*) — вид релігійного співу. В католицькій церкві — одноголосий григоріанський Х., у протестантській — багатоголосий спів у супроводі *органа*. До Х. належать і *гуситські пісні*. В поезії — умовна назва урочистого твору.

ХО́РВАТ Іван Самійлович (Откуртич; р. н. невід.— п. 1780) — правитель *Нової Сербії*, генерал-поручик. Походив із сербських дворян. У 1751 на чолі групи сербів переселився до Росії, 1752 його призначено правителем Нової Сербії, командиром корпусу військ. поселенців. Домігся від царського уряду приєднання до Нової Сербії значної частини володінь Запорізької Січі. Жорстоко придушував виступи військ. поселенців. За великі зловживання (розкрадання держ. грошей, майна, земель) Х. 1762 позбавлено чинів і заслано у Вологду.

ХОРВА́ТИ — нація в Югославії. Заг. чисельність — 5,55 млн. чол. (1980, оцінка). Осн. маса Х. живе в Хорватії (3,5 млн. чол., 1978, оцінка), решта — в Боснії і Герцеговині, Сербії та ін. республіках країни. Х. живуть також в Австрії, Угорщині, країнах Америки (гол. чин. у США), в Австралії. Х. говорять *сербохорватською мовою*. За релігією більшість віруючих Х.— католики, незначна частина — православні, протестанти і мусульмани. Про історію, г-во, культуру Х. див. *Хорватія, Югославія*.

ХОРВА́ТІЯ, Соціалістична Республіка Хорватія — союзна республіка у складі Югославії (СФРЮ). Розташована в пн.-зх. частині країни, омивається Адріатичним м. Площа 56,5 тис. км^2. Населення 4,6 млн. чол. (1982). Столиця — м. *Загреб*.

Найвищий орган держ. влади — сабор Х. в складі 3 палат (Віче об'єднаної праці, Громадсько-політ. віче і Віче общин). Урядом республіки є Виконавче віче сабора Х.

Рельєф центр. і зх. частин Х. гористий (Динарське нагір'я заввишки до 1831 м). На Сх.— погорбована рівнина. Клімат помірно континентальний, на узбережжі — середземноморський. Гол. ріки — Сава і Драва. Поширені мішані ліси, вздовж узбережжя — середземноморська рослинність.

Осн. населення Х.— *хорвати*. Пересічна густота нас.— 81 чол. на 1 км^2 (1982). Найбільші міста: Загреб, Сплит, Ріека. Тер. Х. заселена з раннього *палеоліту*, з 6—7 ст.— слов'ян. племенами. В 9 ст. виникла хорватська д-ва, в якій розвивалися феод. відносини. Згідно з угор.-хорватською унією 1102 Х. перейшла під владу угор. королів, зберігши внутр. самоврядування. На кін. 16 ст. *Османська імперія* захопила більшу частину Х. Частина земель залишилася під владою *Габсбургів*. В кін. 17 — на поч. 18 ст. визволені від тур. панування землі ввійшли до складу Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). В кінці 18 — на поч. 19 ст. в умовах розкладу феодалізму і розвитку капіталістичних відносин посилився процес формування хорватської нації. Виник громад.-політ. та культур. рух — хорватське Відродження (див. *Ілліризм*). Під впливом *революції 1848—49 в Австрії* в Х. посилились антигабсбурзькі виступи, класова боротьба. У кін. 19 ст. в Х. зародився робітн. рух. У 1894 засновано С.-д. партію Х. і Славонії. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Х. ввійшла до складу Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія). В серпні 1939 внаслідок угоди між серб. і хорватською буржуазією Х. одержала автономію. В квітні 1941 на окупованій фашистами території було проголошено маріонеткову «Незалежну д-ву Х.». Під керівництвом Компартії Югославії населення Х. боролося проти окупантів та їхніх поплічників (усташів). До 15.V 1945 тер. Х. було повністю визволено югосл. армією від окупантів. В листопаді 1945 Х. ввійшла до складу Федеративної Нар. Республіки Югославії. З 1963 Х.— соціалістична республіка (СРХ) в складі СФРЮ.

Х.— важливий гірничодобувний, маш.-буд. та нафтопереробний район Югославії. За видобутком кам. вугілля (у Раші), нафти і газу, бокситів і цем. сировини (в примор. районах), солі (з мор. води), по виробн. верстатів, електротех. виробів, мор. суден, цементу і взуття республіка посідає провідне місце в країні. З галузей машинобудування розвинуті паровозо- та вагонобудування, виробн. енергосилового устаткування та ін. Підприємства нафтохім. пром-сті виробляють пластмаси, фарм. препарати тощо. Значна металург. пром-сть. Цем., деревообр., шкіряно-взут., текст. і харч. підприємства. Більша частина електроенергії виробляється на ГЕС. Осн. пром. центри: За-

Е. Хонеккер.

А. О. Хорава.

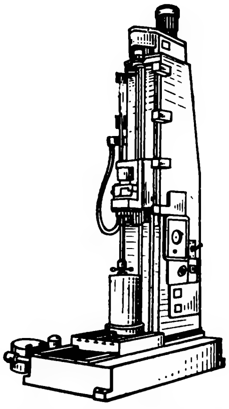

Вертикальний хонінгувальний верстат.

Біржа в Загребі. Архітектор В. Ковачич. 1923—27.

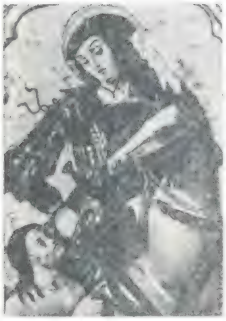
Н. Божидаревич. Св. Мартин. Фрагмент триптиха церкви Богоматері на Данпах у Дубровнику. 1517.

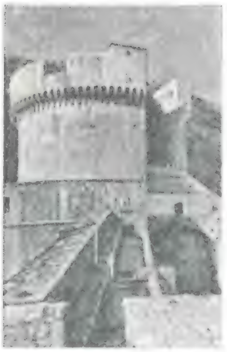
Монетний двір у Дубровнику. Архітектори П. Миличевич, Б., П. та І. Андріїчі. 1516—21.

греб, Славонський Брод, Сплит. В с. г. переважає землеробство. Вирощують пшеницю, кукурудзу, картоплю, цукр. буряки,соняшник, льон, коноплі, кормові культури. Садівництво (переважно яблука й сливи) та виноградарство. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець та коней. Лісозаготівлі. На узбережжі — рибальство. Гол. мор. порти — Рієка (найбільший у країні), Сплит. Численні курорти. Туризм.

Система народної освіти в Х. побудована відповідно до заг. закону про освіту Югославії й реформи, проведеної в країні у 70-х рр. У 1979/80 навч. р. у Х. налічувалося 2,9 тис. основних 8-річних шкіл (505,8 тис. учнів); 674 заг. серед. школи (360,51 тис. учнів), 209 шкіл цілеспрямованої освіти (87,1 тис. учнів). В республіці функціонувало 15 гімназій, серед. і нижчих профес. шкіл, ще не охоплених реформою (1390 учнів), 43 т. з. додаткові школи, що діють на основі 8-річних шкіл і дають робітничу кваліфікацію (9697 учнів); 46 осн. шкіл для дорослих (5343 учні), в серед. школах для дорослих — 13 936 учнів. У Х. діють 29 напіввищих (113 тис. студентів) і 52 вищі навчальні заклади, серед них один з найбільших вузів Югославії — *Загребський університет* (засн. 1669; 1983/84 навч. р.— 40,9 тис. студентів), при якому працює ряд н.-д. установ й ін-тів. Ун-ти є в Рієці (засн. 1973; 1983/84 навч. р.— 13,3 тис. студентів), Сплиті (засн. 1974; 1983/84 навч. р.— 11,7 тис. студентів). Крім того, в Загребі містяться академії красних мистецтв (засн. 1907), прикладних мистецтв і ремесел; театру, кіно й телебачення; у Рієці — мор. школа. У Загребі працюють Югослов'янська академія наук і мистецтв (засн. 1867), у складі якої 14 н.-д. ін-тів, а також ін-ти архітектури й міського планування (засн. 1952), по вивченню фольклору (засн. 1948), мед. досліджень (засн. 1947), охорони природи (засн. 1961), охорони істор. і культур. пам'яток (засн. 1910), гідрометеорології (засн. 1947), 14 наук. асоціацій: фіз., фармацевтична, Геогр. т-во, Матиця хорватська (див. *Матиці*) та ін.; у Сплиті — ін-ти океанології й рибальства (засн. 1930) та охорони й вивчення істор. пам'яток Далмації (засн. 1854). Найбільші б-ки: Нац. та університетська (засн. на поч. 17 ст.), Югослов'янської академії наук і мистецтв (засн. 1868) та ін., Держ. архів з б-кою (засн. 1643), усі — в Загребі; наук. б-ки: в Рієці (засн. 1627), Задарі (засн. 1850), у Дубровнику (засн. 1936), Міська в Сплиті (засн. 1903), Міська у Вараждині (засн. 1838) та ін. Більшість музеїв — у Загребі: Міська галерея (засн. 1961), Археологічний музей (засн. 1846), Етнографічний (засн. 1919), Геолого-палеонтологічний (засн. 1846), Шкільно-пед. музей Х. (засн. 1901), Народної революції (засн. 1945), Музей історії Х. (засн. 1846), Зоологічний (засн. 1846), Галерея Штросмайєра (засн. 1884), колекція скульптури й фресок (засн. 1937) та ін.; у Сплиті містяться Археологічний (засн. 1820), Етнографічний (засн. 1910), Природничонауковий (засн. 1824) музеї, Галерея І. Мештровича (засн. 1952) та ін.; у Дубровнику — Церковний музей (зібрання портретів та ікон, засн. 1953); у Рієці — Музей сучас. мистецтва (засн. 1948), Природничий (засн. 1946).

Поряд з загребським виданням газ. «Борба» в Х. виходять газети «В'єсник» («Вісник») та «В'єсник у срієду» («Вісник на середу») сербохорв. мовою — органи Соціалістичного трудового народу Х., журн. «Републіка» («Республіка») та ін. Респ. радіомовлення й телебачення.

Перша мовна і юридична пам'ятка з елементами народної хорватської мови — «Башчанська плита» (близько 1100). Формуванню худож. л-ри сприяла усна нар. творчість, зокрема героїчний хорват. епос. Складова частина хорват. письменства 15—18 ст.— л-ра Дубровника (див. *Дубровницька республіка*) та *Далмації*, що розвивалася під впливом гуманізму й італ. ренесансної поезії. В 15—16 ст. на зміну латиномовним авторам І. Чесмицькому, Ю. Шижгоричу, Я. Буничу та ін. приходять поети, які звертаються до рідної мови,— М. Марулич, Ш. Менчетич, Дж. Држич, Г. Луцич, П. Гекторович, Н. Ветранович-Чавчич, М. *Држич*. Видатною постаттю л-ри 17 ст. є І. *Гундулич* — автор епічної поеми «Осман» (вид. 1826), що оспівує єдність слов'ян у боротьбі проти турків, зокрема спільні дії польс. війська і укр. козаків у битві під Хотином. У 17—18 ст. писали також Дж. Палмотич, Ю. *Крижанич*, Н. і П. Зринські та ін. Для періоду хорват. нац. Відродження (кін. 18 — серед. 19 ст.) характерна просвітительська л-ра (М. А. Релькович, Т. Брезовачкі), а згодом — л-ра романтизму, представниками якого були Л. Гай, Д. Деметер, Станко *Враз* — видатні діячі патріотичної течії ілліризму. Філос. та історико-патріотичну тематику розробляли поети П. *Прерадович*, І. *Мажуранич*. Представником реалізму 80-х рр. 19 ст. був поет, прозаїк і критик А. *Шеноа*. Прозаїки К. Ш. Джальський, Й. Козарац, В. Новак, Я. Лесковар, Й. Косор, В. Цар-Емин, поети А. *Харамбашич*, С. С. *Краньчевич* викривали несправедливість бурж. устрою, оспівували людину праці, ідеї нац.-визвольної боротьби. Помітну роль у розвитку літ. процесу кін. 19 — поч. 20 ст. відіграла худож. течія «хорватський модерн», що виникла з руху протесту проти бурж. ладу. До течії належали письменники різних ідейно-худож. тенденцій (М. Дежман, В. Видрич, Д. Шимунович, М. Мар'янович та ін.). Широкого профілю літераторами були В. *Назор* і А. Г. Матош.

Після 1918 активізувався літ. процес та загострилася ідейна боротьба між різними художніми течіями. Центральною постаттю л-ри в період між 1-ю та 2-ю світовими війнами був засновник відомих революц. традиціями журналів «Пламен» і «Книжевна република», поет, прозаїк, драматург М. Крлежа.

Важлива роль у 30-х рр. належала прогресивній літературній течії «соціальний реалізм», представниками якої були переважно літератори-комуністи та близькі до робітн. руху А. Цесарець, С. Галогажа, Х. Кикич, Н. Симич та ін., з марксист. позицій в літ. критиці виступили О. Кершовані, О. Приця. Провідним жанром періоду Нар.-визвольної війни в Югославії 1941—45 проти нім.-фашист. окупації була патріотична, революц. поезія (В. Назор, І. Г. Ковачич, Г. Витез, Ю. Каштелан, М. Франичевич, В. Попович, Ю. Франичевич-Плочар, Ж. Єличич).

Тема визвольної боротьби і революції є провідною і в післявоєнний час у їхніх творах, а також у прозаїків І. Дончевича, В. Калеба, М. Ножинича, Й. Хорвата, М. Божича та ін. Будівництву нового життя присвячено поезії М. Франичевича та Весни Парун. У 60—70-х рр. в умовах захоплення сюрреалістичними, неоекспресіоністичними та деякими ін. тенденціями загальногуманістичним звучанням виділяється творчість О. Шольця, Н. Миличевича, З. Голоба, С. Михалича, М. Славичека, Т. Сабляка, Н. Петрака, Ж. Сабола, Л. Цар-Матутинович та ін.

Широке коло проблем і різноманітні літературно-худож. тенденції характерні для післявоєнної прози — від реалістичного осмислення буття (В. Десниця, Н. Симич, Р. Маринкович, В. Єлич, С. Новак) до забарвлених часом суб'єктивізмом худож. досліджень різних соціальних і морально-етичних питань (Н. Ідризович, К. Шполяр, І. Сламниг, Ч. Приця та ін.). Соціально значимим худож. дослідженням є останній твір М. Крлежі — роман-епопея «Прапори». Широко відома драм. творчість П. Будака, І. Раоса, Ф. Хаджича, Д. Роксандича. В галузі критики й літературознавства створені А. Барацем, Й. Торбариною, І. Хергешичем традиції продовжують І. Франгеш, А. *Флакер*, М. Ваупотич, М. Шицель, В. Павлетич, П. Матвеєвич, Т. Ладан, Б. Донат, І. Мандич.

Біля джерел українознавства, і зокрема шевченкознавства, стояли такі літератори і вчені, як А. Шеноа, Ф. Рачкі, С. С. Краньчевич. Їхні традиції продовжували М. Петанек, П. Гргець, Ф. Бучар, А. Г. Матош, І. Козарчанин, після 2-ї світової війни — Й. Бадалич, А. Флакер.

З перекладами творів укр. л-ри виступають А. Менаць, яка є й упорядником (у співавт.) «Українсько-хорватського або сербського словника» (1979), Ф. Гажі. На Україні серед перекладачів і популяризаторів хорват. письменства — М. Рильський, С. Панько, І. Ющук, Д. Павличко, Р. Лубківський, З. Гончарук, Ю. Чикирисов, А. Лисенко, В. Гримич.

На території Х. збереглися залишки укріплених поселень, руїни численних античних, гол. чин. рим., міст на узбережжі Адріатичного м. (Салона, поблизу сучас. Солина), пам'ятки давньорим. архітектури (храм Августа в Пулі, 1 ст. н. е.; палац Діоклетіана в Сплиті, бл. 300 н. е.). У 5—6 ст. споруджували християнські базиліки, оздоблені мозаїкою (в

Поречі, Салоні та ін. містах), у кін. 9 — на поч. 12 ст.— кам. церкви, різні за формами, з рисами візант. і центральноєвроп. архітектури та ін., а також князівські палаци (в Біячах поблизу Сплита). В кін. 12 ст. поширився *романський стиль* (церква св. Кршевана, 1175, та ін. в Задарі), в 13 ст.— *готика* (культові будівлі в Загребі). В 15—16 ст. зростали міста, споруджувалися кам. укріплення. Цей період характеризувався переходом від готики до *Відродження* (собор у Шибенику, 1431—1505, арх. Юрай Далматинець, Никола Флорентинець та ін.; княжий двір в Дубровнику, 2-а пол. 15 ст.). В 17—18 ст. поширився стиль *бароκκο* (палаци Оршич-Раухов у Загребі,删Пататичів у Вараждині). На поч. 19 ст. з'явилися будівлі у стилі *класицизму* (палаци арх. Б. Фелбінгера у Загребі). У 2-й пол. 19 ст. споруджено ряд громад. будівель у дусі неоренесансу та необарокко (Югослов'янська академія наук і мистецтв у Загребі, 1879—80; театри в Загребі, Сплиті, Дубровнику). На поч. 20 ст. тенденції неокласицизму (біржа в Загребі, 1923—27, арх. В. Ковачич) поступово замінилися *функціоналізмом* (будівлі арх. С. Гомбоша, Д. Іблера та ін. у Загребі та Дубровнику). Після 1945 буд-во було переведено на індустр. основу. Споруджують пром. підприємства, нові житл. райони. Серед сучас. споруд: наук. центр «Руджер Бошкович», 1950—65, арх. К. Острогович; аеропорт, 1965—67, арх. І. Ухлик, обидва — в Загребі; готель «Мар'ян» у Сплиті, 1965, арх. Л. Перкович.

В X. знайдено кераміку доби неоліту, від пізніших часів збереглися металеві художні вироби, пам'ятки античної скульптури (статуї, рельєфи), мозаїки. До 6—7 ст. належать твори мистецтва *аварів* і давніх *слов'ян* (фібули, сережки тощо).

В 13 ст. в скульптурі X. поширився романський стиль (рельєфи майстра Андрія Бувини), з'явилися перші розписи. За часів Дубровницької республіки відбувався перехід від готики до Відродження (скульптурні оздоблення сх. фасаду собору в Шибенику роботи Юрая Далматинця, серед. 15 ст., станковий живопис Н. Божидаревича, М. Хамзича та ін.). В кін. 16 ст. розвинувся вівтарний живопис. В кін. 17 — на поч. 18 ст. поширилися живопис і скульптура в стилі барокко (твори Ф. Бенковича та Б. Бобича, фрески І. Рангера). В 15—18 ст. досягли розквіту різьблення на дереві, худож. ткацтво, обробка металу тощо. На поч. 19 ст. в образотворчому мист. з'явилися світські жанри (портрети та істор. композиції В. Караса). Романтичними рисами позначені твори Ф. Кикереза, В. Буковаця, Ц. Медовича. У творчості живописців М. Кралевича, Й. Рачича, графіка Т. Кризмана були закладені основи хорват. школи живопису 20 ст. На розвиток мистецтва скульптури мала великий вплив творчість І. *Мештровича.* Його традиції розвинули А. *Августинчич* та ін. Створення 1918 самостійної д-ви сприяло піднесенню нац. образотворчого мистецтва X. Природу й побут народу відтворювали художники В. Бецич, Л. Бабич, Й. Мише. Разом з тим у цей час поширилися різні модерністські течії (твори О. Глиха та ін.). Одночасно митці угруповання «Земля» намагалися відродити нар. мистецтво (К. Хегедушич). Серед митців-примітивістів виділилися Ф. Мраз, І. Генералич. У 30-х рр. в мистецтві X. склався соціально-критичний напрям (графіки О. Постружник, М. Детоні). Після перемоги в X. нар. влади (1945) в образотворчому мистецтві розвинулися прогресивні нац. художні традиції. Монументальні композиції, що відтворюють героїзм народу, події нар.-визвольної боротьби, створюють скульптори А. Августинчич, Ф. Кршинич. Історико-патріотичній тематиці присвячені живописні і графічні твори М. Детоні, Ф. Мраза, З. Приці. Нового розвитку набув живопис примітивістів, для якого характерне самобутнє відображення життя сільс. трударів. До форм *абстрактного мистецтва* звернулися живописці Е. Муртич, І. Войводич, рисами *сюрреалізму* позначені твори М. Станчича. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мистецтва. В Києві 1980 відбулася виставка скульптури Хорватії.

Нар. пісні грунтуються на 7-ступеневих натуральних ладах, іноді на *пентатоніці,* їм властиві ладова змінність, синкопи, перемінні розміри. Профес. музика розвивалася з 16 ст. Відомі музиканти 18 ст.— Н. Стьєпан (Скадина), скрипаль і композитор І. М. Ярнович (деякий час жив у Росії) та ін. У 1827 в Загребі було створено муз. т-во «Музикферайн» (згодом — «Хрватські глазбені завод») з муз. школою (засн. 1829, з 1916 — консерваторія) і оркестром, а також Нар. іллірійське хорове т-во (1839). У 1834 збудовано театр (пізніше — Хорват. нац. театр). Перший хорват. нац. муз. спектакль-зингшпіль — «Юран і Соф'я» І. Кукулевича-Сакцинського з музикою Ливадича (1840); автором перших опер «Кохання і злоба» (1846) та «Порин» (1851, пост. 1897) був В. Лисинський. В 60-х рр. 19 ст. розгорнулася діяльність хорових т-в, утворилися нові об'єднання («Зора» в Карловаці, «Коло» в Загребі і «Венець» у Вараждині та ін.).

Для розвитку хорватської музичної культури велике значення мала діяльність фольклориста Ф. Кухача, диригента і композитора І. Зайця (засновник і керівник оперної трупи Хорват. нац. театру, 1870), диригента Н. Фаллера, композиторів Б. Берси та Й. Хатзе. Після утворення єдиної держави 1918 сформувалася хорват. нац. композиторська школа. Цьому сприяв розвиток муз. освіти: консерваторія 1920 стала державною (з 1922 — Муз. академія); відкрилися муз. школи в Загребі та ін. містах; утворено муз. колективи і заклади: Загребський струнний квартет (1919), Загребська філармонія (1920), оркестри при «Хрватскі глазбені завод» і при Муз. академії. Серед композиторів 20—30-х рр.— К. Баранович, Я. Готоваць, Й. Славенський, Б. Берса. Під час Нар.-визвольної війни 1941—45 поширилися масові антифашист. пісні І. Тьярдовича, Н. Херцигоні, С. Златича, Н. Девчича, С. Бомбарделі, Т. Марковаця. Після 1945 створено хор т-ва «Братство і єдність» у Загребі, «Єдність» у Сплиті, ансамбль нар. пісні і танцю «Ладо» в Загребі та ін. Серед композиторів — І. Брканович, М. Келемен, Б. Папандопуло, С. Хорват, Р. Радика, Д. Детоні.

Світський театр у X. виник в 16 ст. (аматорські трупи в Дубровнику, профес. трупи в містах Далмації). В 17—18 ст. розвинувся *шкільний театр.* У 1797—1834 у Загребі функціонував перший постійний «Театр Амадея», на сцені якого грали пересувні нім. трупи. В 1834 відкрито «Старий театр» (з 1861 — Національний). В 1896—98 працювала перша акторська школа. Великий внесок у розвиток хорв. і всього югосл. театру зробив Б. *Гавелла,* який утверджував реалістичні принципи акторської гри, включив до репертуару нац. п'єси прогрес. спрямування М. Крлежі, І. Цанкара, твори У. Шекспіра, Ф. Достоєвського, Л. Толстого, М. Горького, Б. Шоу, К. Чапека, Б. Нушича. В X. діють також Драм. театр ім. Б. Гавелли, дитячі і лялькові театри. З 1950 працює Академія театру, музики, кіно і телебачення (Загреб). В 1943 при Югослов'янській академії наук і мистецтв у Загребі створено Ін-т літератури і театру. Див. також ст. *Югославія.*

В. М. Даниленко (історія),
В. З. Клепиков, Д. П. Мансфельд
(освіта, наукові та культурно-освітні заклади),
В. Г. Гримич (література).

ХО́РДА (грец. χορδή — струна), спинна струна, спинний тяж — первинний осьовий скелет *хордових*. Має вигляд пружного еластичного нерозчленованого тяжа. Положення X. в тілі тварин різне. У *безчерепних* (головохордових), деяких *покривників* (апендикулярій), *хребетних* (круглоротих та хрящових риб) X. зберігається протягом усього життя. У решти тварин і людини X. є тільки в період ембріонального розвитку. У вищих хребетних функцію X. (скелетної осі тіла) виконує *хребет.*

ХО́РДА в математиці — прямолінійний відрізок, що сполучає дві довільні точки кривої лінії або поверхні.

ХО́РДОВІ (Chordata) — тип багатоклітинних тварин. Належать до групи *вториннοротих* з двобічною симетрією тіла. Для X. характерні: наявність *хорди* на ранніх стадіях розвитку або протягом усього життя; розміщення центр. нервової системи, що має вигляд порожнистої трубки, на спинній стороні над хордою; наявність на передньому відділі кишечника (глотковій трубці) зябрових щілин, що сполучають його з зовн. середовищем; як і хорда, вони зберігаються протягом усього життя або лише до певної стадії розвитку. Усім X. властиві наявність *вторинної порожнини тіла* і метамерна (див. *Метамерія*) будова головних систем органів. Тип об'єднує

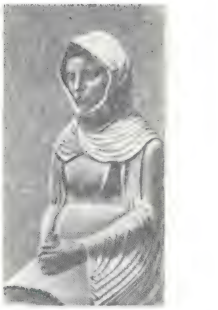

Хорватія. І. Мештрович. Мати. Мармур. 1908. Народний музей. Белград.

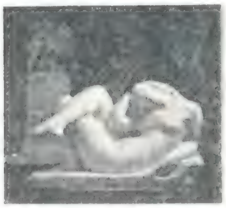

Хорватія. Ф. Кршинич. Споглядання. Мармур. 1943. Народний музей. Белград.

Хорватія. І. Генералич. Подравський живописець. Олія (по склу). 1972.

бл. 43 тис. видів і поділяється на 3 підтипи: *покривники, безчерепні, хребетні*. Іноді в тип Х. включають підтип *первиннохордових,* але частіше цю групу вважають самостійним типом.

О. П. Корнєєв.

ХОРЕВИ́ЦЯ — історична місцевість, один з київ. пагорбів, пов'язаних з заснуванням Києва. Назва походить від імені Хорива (за літописним переказом, одного з трьох братів — засновників міста; див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*), який нібито жив у цій місцевості. Про місцезнаходження Х. в істор. л-рі існують дві думки: одні дослідники ототожнюють її з горою *Киселівкою,* інші — з горою Юрковицею (неподалік від Киселівки).

ХОРЕ́ЗМ — історична область і давня держава в Середній Азії, в нижній течії р. Амудар'ї. Найдавніші археол. пам'ятки Х. належать до епохи *неоліту*. Д-ва Х. виникла в 7 — 6 ст. до н. е. Столиці — Ургенч, Хіва. Була країною розвинутого іригаційного землеробства, ремесла й торгівлі, високої культури. В перших століттях н. е. Х. був залежним від *Кушанського царства.* 4—6 ст.— початок складання феод. відносин у Х. В 712 Х. завоювали араби. З 1220 — у складі Монг. імперії, згодом — улусу хана Джучі. В 1388 Х. підкорив *Тімур*. З поч. 16 ст. більша частина тер. Х. увійшла до *Хівинського ханства,* яке за місц. офіц. термінологією називалося Хорезмською д-вою, чим і пояснюється назва створеної 1920 *Хорезмської народної радянської республіки.* Найвизначнішими пам'ятками в Х. є руїни міст-фортець *Кой-Крилган-Кала,* Топрак-Кала.

Літ.: Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948; Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. 1—13. М., 1952—81.

ХОРЕЗМІ́ Мухаммед бен Муса — узб. вчений 9 ст. Н. у Хіві. Праці стосуються математики, астрономії, географії та історії. Завдяки лат. перекладу його арифм. трактату в Європі у 12 ст. дізнались про інд. *десяткову систему числення* та *арабські цифри*. В «Книзі про відновлення і протиставлення» Х. вперше розглянув *алгебру* як самостійну дисципліну, подав правила дій над алгебр. кількостями, правила розв'язування рівнянь.

Від запровадженої Х. назви «альджебр» (що означає «відновлення») походить назва «алгебра». Ім'я аль-Хорезмі (лат. Algorithmi) ввійшло в математику як позначення арифметики, що базується на інд. нумерації, а потім як заг. назва системи обчислень, що виконуються за строго визначеними правилами (див. *Алгоритм*).

ХОРЕ́ЗМСЬКА НАРО́ДНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (ХНРР) — рад. республіка Середньої Азії, утворена в результаті перемоги антифеод., антиімперіалістичної нар. революції, підтриманої частинами Червоної Армії, в лютому 1920 на території колишнього *Хівинського ханства.* 1-й Всехівинський курултай (з'їзд), який відбувся 26—30. IV 1920, проголосив утворення ХНРР і обрав органи нар. влади. ХНРР була своєрідною перехідною нар.-демократичною державою. 13.IX 1920 було підписано союзний договір і екон. угоду між РРФСР і ХНРР. Допомога рос. народу дала змогу почати відбудову г-ва і соціалістичні перетворення в ХНРР. В грудні 1921 було організаційно оформлено Комуністичну партію Хорезму, яка на поч. 1922 ввійшла до складу РКП(б). 17—20. X 1923 4-й Всехорезмський з'їзд Рад проголосив республіку соціалістичною. В 1924 внаслідок *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* ХНРР було ліквідовано, її землі ввійшли до складу Узб. РСР і Туркм. РСР.

ХОРЕ́ЗМСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 15. I 1938. Розташована в пн.-зх. частині республіки. Пл. 6,3 тис. км². Нас. 840 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, казахи, татари, корейці та ін. Міськ. нас.— 25%. Поділяється на 10 районів, має 6 міст та 2 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Ургенч*. Х. о. нагороджено орденами Леніна (1963), Трудового Червоного Прапора (1971). Поверхня Х. о. переважно рівнинна (частина давньої дельти Амудар'ї). На Зх. та Пд. Зх. межує з пустелею *Каракуми*. Клімат різко континентальний. Пересічна температура січня— 5,1°, липня +28,5°. Опадів 100—120 мм на рік. Гол. ріка — *Амудар'я,* води її широко використовують для зрошування. Грунти лучні, лучно-болотні, піщані й типово солончакові. Більша частина тер. Х. о. зайнята культурно-поливними грунтами. Природна рослинність збереглася в заплаві Амудар'ї (тугаї) та на пісках (саксаул, вузьколисті й безлисті чагарники).

Провідні галузі господарства області — бавовництво, тваринництво, шовківництво, вирощування рису та промисловість по переробці с.-г. продукції. Підприємства буд. матеріалів та металообр. галузей пром-сті. Розвинута легка (бавовноочисна, шовкомотальна, швейна, килимова) та харч. (олійна, м'ясо-мол., рисоочисна, виноробна, кондитерська та ін.) пром-сть. Осн. пром. центри — Ургенч та Хіва. Підприємства пром-сті буд. матеріалів — в Ургенчі, Хіві, Дружбі. Електроенергія надходить від Тахіаташської ДРЕС (Каракалп. АРСР). Землеробство — на зрошуваних землях. Діють зрошувальні канали: Ташсакінський, Палван-Газават, Шават та ін. Провідна галузь с. г. області — бавовництво (7% бавовни-сирцю республіки). Вирощують також зернові, овоче-баштанні культури.

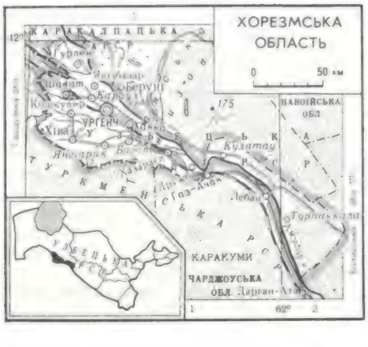

Садівництво, виноградарство. Розводять велику рогату худобу, овець (каракульських) і кіз, птицю. Шовківництво. Х. о. перетинають з-ця Чарджоу — Кунград — Макат — Александров Гай, газопроводи: Бухара — Урал, Середня Азія — Центр. Розвинутий також автомоб. та повітр. (в Ургенчі — аеропорт) транспорт. У Х. о.— пед. ін-т (Ургенч), 8 серед. спец. навч. закладів. Театр муз. драми і комедії в Ургенчі, Хівинський істор.-архітектурний музей-заповідник «Ічан-Кала» (об'єкт всесоюзного та міжнародного туризму).

А. Салієв.

ХОРЕ́Й (грец. χορεῖος, букв.— танцювальний) — 1) В античному віршуванні двоскладова стопа з першим довгим складом і другим коротким (◡◡◡). 2) В силабо-тонічному віршуванні двоскладова стопа з наголосом на першому складі (◡́◡). Х. завжди поєднується з пірихієм (стопа з двох ненаголошених складів). Наприклад: «Зда́лека під не́бом в ви́рій летючі́, го́лосно курли́чуть журавлі́в ключі» (Я. Щоголев).

ХОРЕОГРА́ФІЯ (від грец. χορεία — танок і γράφω — пишу) — 1) Запис *танцю* за допомогою умовних знаків. Записувати танцювальні рухи почали давні єгиптяни, римляни та ін. народи. У Європі перші спроби запису танцю було зроблено в кін. 15 — на поч. 16 ст. Систему запису танц. рухів винайдено в кін. 17 — на поч. 18 ст. у Франції (балетмейстер П. Бошан). Термін «хореографія» застосований вперше франц. балетмейстером Р. О. Фейє (1700). Х. удосконалювалась з розвитком *балету*. В 90-х рр. 19 ст. за допомогою системи Х. рос. балетмейстера В. Степанова записано 27 балетів Маріїнського театру (Петербург). В СРСР Х. розробляли К. Согонін, С. Лісіціан, А. Татадзе, Х. Сумі та ін. 2) Мистецтво створення танців і балетів. Видатними хореографами були Г. Анджоліні (Італія), Ж. Доберваль, Ж. Перро (Франція), Ш. Дідло, М. Петіпа, О. Горський, М. Фокін (Росія). Серед рад. хореографів — І. Бєльський, В. Вайнонен, А. Ваганова, О. Виноградов, Ю. Григорович, Р. Захаров, Л. Лавровський, І. Мойсеєв, К. Сергеєв, В. Чабукіані, Л. Якобсон, зокрема укр. — В. Верховинець, А. Березова, М. Болотов, П. Вірський, В. Вронський, В. Литвиненко, С. Сергеєв та ін. 3) Танцювальне мистецтво в усіх його різновидах (фольклорні, ритуальні, народносценічні, бальні, спортивні танці).

Літ.: Верховинець В. М. Теорія українського народного танцю. К., 1968; Карп П. О балете. М., 1967; Добровольская Г. Танец. Пантомима. Балет. Л., 1975. Див. також літ. до ст. *Балет* і *Танець.* *В. Д. Туркевич.*

ХОРЕ́Я (від грец. χορεία — танок) — один з різновидів *гіперкінезу,* який спричинюється органічними ураженнями деяких відділів головного мозку. В дитячому і юнацькому віці може виникати у осіб, що страждають *ревматизмом* (мала хорея, або «танок святого Вітта»). Відмічаються підвищена втомлюваність і зниження уваги, з'являються мимовільні непомітні рухи. Пізніше поштовхоподібні рухи стають грубими. У хворого раптово починає сіпатися рука або нога. Мимовільні рухи м'язів обличчя створюють враження гримасування. Х. може з'явитися іноді при вагітності, особливо у першій її половині (звичайно у жінок, що хворіють на ревматизм). Т. з. пізня Х. може виникати у людей середнього і похилого віку, є спадково-дегенеративним захворюванням, при якому мимовільні рухи захоплюють м'язи кінцівок, тулуба і язика. Хворому важко говорити, їсти, ходити. Знижуються розумові здібності. Все це призводить до інвалідності. З розвитком захворювання хворі на Х. потребують догляду. Лікування малої Х.: протиревматичні засоби (саліцилати та ін.), седативні і протиалергічні (димедрол, супрастин тощо); пізньої Х.— аміназин, резерпін, холінолітичні та ін. засоби.

ХО́РИ в архітектурі — верхня відкрита галерея або балкон всередині церкви.

ХО́РИС Логвин Андрійович (22.III 1795, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 22.III 1828, м. Веракрус, Мексіка) — укр. художник і мандрівник. У 1814—15 навчався в петерб. АМ. Брав участь у наукових експедиціях, виконав велику кількість пейзажних малюнків, етнографічних зарисовок, портретів жителів різних країн Пд. і Пн. Америки, Азії, островів Тихого океану, народів Росії, зокрема українців. Його малюнки вміщено в книжках капітана О. Коцебу «Подорож навколо світу на бригу ,,Рюрик'' 1815—1818 рр.» (1848), «Нова мандрівка навколо світу 1823—1826 рр.» (1859); в альбомі «Колекція портретів і костюмів народів, що проживають в Росії» (1826) та ін.

Т. Й. Лещук.

ХОРІО́ЇДИТ (від грец. χόριον — оболонка) — запалення судинної оболонки *ока*. До Х. можуть спричинитися туберкульоз, сифіліс, післяродовий сепсис, травматичні ураження ока тощо. Іноді Х. поєднується з запаленням сітківки (хоріоретиніт). Звичайно збудник проникає в судинну оболонку гематогенним шляхом (плином крові). Здебільшого Х. має вогнищевий характер; після закінчення запального процесу уражені ділянки оболонки зазнають *атрофії*, що є причиною зниження гостроти зору. Лікування: загальне — залежно від причини, що викликала Х. (антибіотики); місцеве — протизапальні засоби.

ХО́РІОН (грец. χόριον — оболонка) — 1) Зовнішня *зародкова оболонка* птахів, плазунів, ссавців, у т. ч. людини, на початкових стадіях їхнього розвитку. За допомогою Х. відбувається обмін речовин між *зародком* і навколишнім середовищем. Х. птахів і плазунів зливається з *алантоїсом*, утворюючи алантоїдну оболонку. Х. ссавців, у т. ч. людини, вкритий ворсинками і бере участь в утворенні *плаценти*. 2) Вторинна оболонка *яйцеклітин* безхребетних і деяких нижчих хребетних тварин.

ХОРІОНЕПІТЕЛІО́МА (від *хоріон, епітелій* та грец. ὄγκωμα — пухлина) — злоякісна пухлина, що утворюється з епітеліальних клітин хоріона після або під час вагітності. Виникає гол. чин. у жінок 25—35 років, найчастіше після міхурового заносу, аборту, рідше — після родів. Спочатку розташовується у матці, а потім метастазує (див. *Метастаз*) у легені, головний мозок, піхву, печінку та ін. органи. Ознаки: поява кров'янистих виділень (іноді під час вагітності, після її завершення або через багато років, навіть тоді, коли настає *клімакс*). Можуть виникати профузні кровотечі, підвищується т-ра тіла, розвиваються *анемія* і *кахексія*. Лікування: хіміотерапія, променева терапія в поєднанні з хірургічним втручанням, *гормонотерапія*.

ХОРО́ — болг. нар. танець-хоровод. Муз. розмір непарний — $^5/_8$, $^7/_8$, $^9/_8$. Темп повільний, помірний і швидкий. Супроводиться співом та грою на нар. інструментах, переважно на гадулці. Виконавці беруться за руки чи пояси або кладуть руки один одному на плечі, стають колом, півколом, звивистою лінією. Танц. рухи відзначаються складною ритмічною структурою.

ХОРОВЕ́ МИСТЕ́ЦТВО, хоровий спів — мистецтво колективного виконання *вокальної музики*. Хоровий спів буває одноголосий (див. *Унісон*) і багатоголосий, з муз. супроводом або без нього — *а капела*. Це найбільш масовий вид муз. мистецтва. Професійне Х. м. відоме з часів Стародавньої *Греції* (див. в тій ст. розділи Музика і Театр). Воно здавна було невід'ємною частиною відправлення реліг. культів (див. *Церковна музика*). Перші співочі школи засн. в Римі (5 ст.). Розвиткові Х. м. сприяло *багатоголосся* (11 ст.). Завдяки творчості композиторів 15—16 ст. Палестріни, К. Жанекена, О. Лассо розвинувся спів а капела. Піднесення Х. м. пов'язане з появою *кантати* і *ораторії*, а згодом — *опери*. Наприкінці 18—19 ст. виникли аматорські хорові об'єднання в Зх. Європі, в кін. 19—20 ст. — аматорські і професійні хори (Боргезький хор у Швеції, Центр. япон. хор у Токіо, амер. хор під керівництвом Р. Шоу), дит. хори («Добра смяна» в Болгарії, «Томанер хор» у Німеччині) та ін.

У Київ. Русі центрами хорового мистецтва були монастирі та княжі двори. В 11 ст. при Андріївському (Янчиному) монастирі (Київ) було відкрито жіночу школу, де вчили і хорового співу. Такі школи існували і в Суздалі (13 ст.), з 15 ст.— у Москві, Новгороді та ін. містах. У 16—17 ст. Х. м. розвивалося на Україні в *братських школах*, зокрема в Київській (пізніше — в академії, де був хор, який мав понад 300 співаків). Хоровим співом супроводились вистави *вертепу*.

В кін. 16 — на поч. 17 ст. на Україні, а згодом і в Росії поширився *партесний спів*. Серед його жанрів найбільшої популярності набув духовний концерт, що дістав найвищого розвитку в творчості М. Ділецького, М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя. На зміну крюковій (див. *Крюки*) було запроваджено п'ятилінійну нотацію, що сприяло розвиткові хорового мистецтва. У 18 ст. в Глухові (див. *Глухівська співацька школа*), Києві, Харкові, а в 19 ст.— в Петербурзі, Москві, Львові, Перемишлі, Чернівцях відкрилися школи хорового співу і музики. У 18—19 ст. склалися великі хорові колективи у Росії: Придворна співацька капела (виникла 1479 в Москві як чоловічий хор державних співочих дяків, 1701 реорганізовано в Придворний хор, 1703 переведено до Петербурга), Московський синодальний хор (засн. на поч. 18 ст.), хор Шереметєвих (засн. у 50-х рр. 18 ст.), «Слов'янська капела» в Москві; на Україні — *Хор бурси товариства «Ставропігійський інститут»*, хор М. Завадського, Охматівський народний хор П. Демуцького, *Хор селянський О. Вітошинського* та ін. Розвиткові російського Х. м. сприяла творчість М. Глинки, О. Даргомижського, композиторів *«Могучої кучки»*, П. Чайковського, С. Танєєва; українського — С. Гулака-Артемовського, П. Сокальського, М. Аркаса, П. Ніщинського, М. Вербицького, А. Вахнянина, Д. Січинського та ін. Великий внесок у Х. м. України зробив М. Лисенко. Створений ним аматорський хор заклав основи укр. профес. Х. м. Його послідовниками були М. Леонтович, К. Стеценко, О. Кошиць, Я. Степовий, С. Людкевич.

Радянське хорове мистецтво — якісно новий етап у розвитку колективного вокального виконавства. Воно посідає також чільне місце як у *художній самодіяльності*, так і в повсякденному побуті трудящих, *олімпіадах* та святах пісні. Навчання Х. м. передбачено системою *музичного виховання* й *музичної освіти*. В кожній союзній і автономній республіці є висококохудожні профес. *хори*. Великий внесок у хорову культуру рад. народу зробили диригенти П. Чесноков, М. Данилін, О. Єгоров, Г. Дмитревський, О. Александров, О. Свєшников, К. Птиця, О. Рибнов (РРФСР), Г. Ширма, Г. Цитович (БРСР), Г. Ернесакс (Ест. РСР), В. Верховинець, Г. Давидовський, Я. Яциневич, Г. Верьовка, К. Пігров, О. Сорока, О. Міньківський, А. Авдієвський, Л. Венедиктов (УРСР) та ін.

Літ.: Дмитревський Г. Хорознавство і керування хором. К., 1961; Пігров К. Керування хором. К., 1962; Гуменюк А. Український народний хор. К., 1969. *П. І. Муравський.*

ХОРОВО́Д, танок — вид нар. танц. мистецтва, поширений у багатьох народів світу, зокрема у слов'ян (згадки про Х. трапляються в літ. пам'ятках 11 ст.). У Х. танц. рухи поєднуються з драм. дією і піснею. Деякі Х. виконуються повільно, плавно, інші — швидко з чітким пританцьовуванням. Учасники тримаються за руки, за кінці хусточок або йдуть один за одним. Часто має сюжетний характер. Очолює Х. хороводник (хороводниця). Відомі укр. хороводні танці-ігри *веснянки*.

ХОРО́Г — місто, центр Горно-Бадахш. а. о. Тадж. РСР. Розташований у пд.-зх. частині Паміру, на вис. 2200 м над р. м., по-

А. П. Хорошун.

близу впадіння р. Гунт у Пяндж. Автомоб. трактом сполучений з містами Душанбе та Ош. Аеропорт. У місті — з-ди: м'ясо-мол., залізобетонних конструкцій; швейна ф-ка. Мед. уч-ще. Театр муз. комедії, краєзнавчий музей. Памірський біол. ін-т АН Тадж. РСР. Х. утворено 1932.

ХОРО́ГВА — те саме, що й *корогва*.

ХОРО́Л — ріка у Сум. і Полтав. областях УРСР, права прит. *Псла* (бас. Дніпра). Довж. 308 км, площа бас. 3870 км^2. Тече Придніпровською низовиною. Живлення переважно дощове. Замерзає наприкінці листопада — на поч. грудня, скресає в березні. На річці споруджено 7 шлюзів-регуляторів. Використовують для водопостачання і зрошування. На Х. — м. *Миргород*. У долині ріки виявлено поселення *бронзового віку*, а також ранньослов'янські поселення та могильник *черняхівської культури*.

ХОРО́Л — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Хоролі (бас. Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в грамоті *Володимира Мономаха* від 1083 (не виключено, що в грамоті йдеться про р. Хорол). В 20-х рр. 17 ст. Х. загарбали укр. магнати Вишневецькі. Жителі Х. брали участь в *Острянина повстанні 1638*. В 1654 Х. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1781 Х. дістав статус міста. Під час революції 1905—07 в повіті відбулися сел. заворушення. Робітники міста брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — молочноконсервний комбінат дитячих продуктів, мех., консервний, буд. матеріалів з-ди, ф-ка госп. виробів, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Технікум механізації с. г., сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к, істор. музей. Пам'ятки архітектури: Миколаївська церква (1790), у стилі *класицизму* — казарми та полковий лазарет (1-а пол. 19 ст., арх. М. *Амвросимов*). В Х. народилися укр. і рос. фольклористи М. А. *Цертелєв*, укр. рад. живописець Й. І. *Карась*. У 1845 Х. відвідав Т. Г. Шевченко.

Літ.: Хвиль М. М., Зима П. П. Хорол. Х., 1969.

ХОРО́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км^2. Нас. 48,1 тис. чол. (1984). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих міській, 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Хорол*. Х. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — слабохвиляста рівнина, розчленована долинами річок, балками та ярами. Річки — *Сула* і *Хорол* (бас. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен) займають 2,8 тис. га. Найбільші пром. підприємства: хорольські мол.-консервний комбінат дит. продуктів, мех. з-д, ф-ка госп. виробів, Вишняківський спиртовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Хорол). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого напряму, м'ясо-мол. тваринництво (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1984 становила 81,4 тис. га, у т. ч. орні землі 69,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, горох, цукр. буряки, картопля, овочеві. У Х. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізнична станція Хорол. Автомоб. шляхів — 372 км, у т. ч. з твердим покриттям — 306 км. У районі — технікум механізації с. г., 2 сільс. профес.-тех. уч-ща (Хорол, с. Софине), 40 заг.-осв., музична та спорт. школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 19 будинків культури, 33 клуби, кінотеатр, 60 кіноустановок, 44 б-ки, 2 музеї (істор.— в Хоролі та істор.-краєзнавчий в с. Новоаврамівці). У с. Мелюшках Х. р. народився укр. письменник Л. І. *Боровиковський*, у с. Трубайцях — укр. революц. діяч П. В. *Завадський*. У Х. р. видається газ. «Колгоспна правда» (з 1919).

І. І. Полтавець.

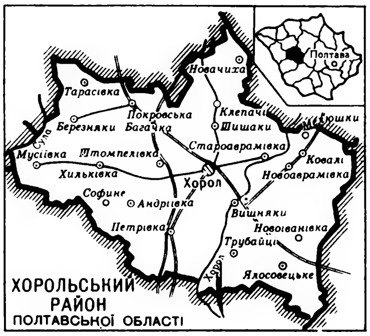

ХОРОЛЬСЬКИЙ РАЙОН
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ХОРО́СТКІВ — місто Гусятинського р-ну Терноп. обл. УРСР. Розташований на р. Тайні (бас. Дніпра). Залізнична станція. У Х.— спиртовий, цукр., комбікормовий з-ди, комбінат хлібопродуктів. Терноп. с.-г. дослідна станція, міжколг. спеціалізована станція по багаторічних травах, зональна агрохім. лабораторія; 2 міжгосп. підприємства по виробн. яловичини. Комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв., початкова і музична школи; лікарня, поліклініка; 3 будинки культури, 3 клуби, 8 б-к. Перша писемна згадка про Х. датується 1564, місто — з 1977.

ХОРОСТКІ́ВСЬКИЙ ЦУКРОВИ́Й ЗАВО́Д «КОМСОМО́ЛЕЦЬ». Розташований у м. Хоросткові Гусятинського р-ну Терноп. обл. Буд-во почато 1954. Першу продукцію одержано 1958. Початкова потужність — 3 тис. т переробки цукр. буряків за добу. В 1974—80 здійснено комплексну реконструкцію з-ду, внаслідок чого потужність збільшено до 6 тис. т. Структура підприємства — безцехова. Продукція з-ду — цукор-пісок, патока, свіжий і сушений жом. *М. А. Науменко.*

ХО́РОШЕВЕ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР, поблизу залізнич. ст. Жихор. 4,8 тис. ж. (1984). На тер. селища — відділення радгоспу «Безлюдівський» овоче-мол. напряму, комбінат комунальних послуг. Заг.-осв. школа; лікарня, поліклініка. Будинок культури, б-ка. Х. засн. в серед. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ХОРОШУ́Н Антон Панасович (23.VII 1893, с. Тулинці, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.— 5.III 1970, Дніпропетровськ) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1953). Член КПРС з 1944. З 1914 грав у Т-ві укр. артистів під керівництвом Д. Запорожця у Києві. В 1921—23 — актор Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка, з 1927 (з перервами) — Дніпроп. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Гонта («Гайдамаки», за Шевченком, інсценізація Л. Курбаса), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Вожак («Оптимістична трагедія» Вишневського), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра). Знімався в кіно (фільми «Загибель „Варяга"», «Фата моргана» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

К. О. Силіна.

ХОРС — у міфології сх. слов'ян один з головних язичницьких богів. Вважають, що Х. вшановували як бога Сонця. Згадка про Х. є в літописі під 980, а також «Слові о полку Ігоревім».

ХО́РТИЦЯ (кол. Велика Хортиця) — острів на Дніпрі нижче *Дніпрових порогів* (тепер біля *Дніпрогесу* ім. В. І. Леніна). Входить у міську смугу Запоріжжя. Вперше Х. згадується під назвою о. Святий Григорій у праці *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією» (складена 946—953). Пізніше Х. відігравала роль важливого стратегічного опорного пункту *Запорізької Січі*. До 1775 (з перервами) Х. входила до складу володінь Запорізької Січі. Залишки запорізьких укріплень збереглися на Совутиній скелі та в ін. місцях острова. Звідси виступали у визвольні походи повстанські війська під проводом Т. *Федоровича*, І. *Сулими*, Б. *Хмельницького*, І. *Сірка*. На Х. збереглися також залишки укріплень, збудованих рос. військами під час рос.-тур. війни 1735—39. Постановою Ради Міністрів УРСР від 18.IX 1965 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» Х. перетворено на держ. істор.-культур. заповідник. *П. С. Репченко.*

Острів Хортиця. Вид з правого берега Дніпра.

ХО́РТІ (Horthy) Міклош (1868—1957) — фашистський диктатор Угорщини 1920—44; контр-адмірал австро-угор. флоту (1918). Керував придушенням *Которського повстання 1918*. В 1920 проголошений регентом; встановив у країні фашист. режим. У 1941 хортистський уряд втягнув Угорщину у війну проти СРСР на боці фашист. Німеччини. З 1949 Х. жив у Португалії.

ХОРУ́НЖИЙ Анатолій Мефодійович [н. 23.X (5.XI) 1915, с. Маломихайлівка, тепер Покровського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т журналістики (1938). Друкується з 1936. Окремими виданнями вийшли збірки оповідань і нарисів «Буковинські оповідання» (1949), «Ми з тобою, поле» (1972) та ін., повісті «Ковила» (1960), «Місто над нами» (1962), «Три верби» (1964), «Дужчий за океан» (1978), «Степан Супрун» (1980) та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Премія ім. О. О. Фадєєва, 1977.

Тв.: Давня французька пісенька. К., 1981; Рос. перекл.— Неоконченный полет. М., 1982.

В. Х. Косян.

ХОРУ́НЖИЙ — 1) Спочатку (з 11 ст.) прапороносець у війську більшості слов'янських країн; пізніше (з 14 ст.) — особа, яка очолювала військ. підрозділ (*корогву*), ополчення у середньовічних Польщі та Литві. 2) В 17—18 ст. в козацькому війську на Україні — особа, яка входила до складу *генеральної старшини,* виконувала функції інспектора військ. справи і певною мірою — ад'ютанта, охоронця особи *гетьмана.* Полкові і сотенні Х. відали стройовою частиною; на них покладалась також охорона полкового і малого прапора (т. з. значка). 3) Перший офіцерський чин у козачих військах дореволюц. Росії, що відповідав чинові корнета (в кавалерії) і підпоручика (в піхоті). 4) Молодше офіцерське звання в сучас. Війську Польському.

ХОРХО́Т Олександр Якович (н. 26.III 1907, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970), доктор архітектури (з 1967). Член КПРС з 1955. У 1931 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т, де навчався у П. *Альошина,* В. *Рикова,* О. *Вербицького.* Осн. споруди: клуб МВС у Києві (1930—32), театр-цирк та будівлі другої черги Волготр. тракторного з-ду (1932—33), Монінський та Київ. текст. комбінати (1934—36), Київ., Моск. і Горьк. верстатобудівні з-ди (1934—38), генеральний план Сх. району Запоріжжя, окремих районів Черкас, Тернополя, Калуша (1958—62; всі — у співавт.). Автор наук. праць з питань архітектури та буд-ва. З 1935 викладає в Київ. інженерно-буд. ін-ті (з 1968 — професор).

ХО́СРОВСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — на Пд. Вірм. РСР, у зх. відрогах Гегамського хр. Засн. 1958. Пл. 23,4 тис. га. Складається з двох ділянок — Гарнійської і Хосровської. Переважає середньогірний рельєф. Флора налічує 1600 видів рослин, у т. ч. рідкісні й ендемічні; є бл. 210 видів хребетних тварин, 130 видів птахів, численні плазуни й земноводні. Деяких тварин занесено до *Червоної книги* СРСР — передньоазіатський леопард, закавказький бурий ведмідь, перев'язка та ін.

Б. О. Гейлікман.

ХО́СТА — курортне селище, яке входить до складу курорту *Сочі.* Міститься за 18 км від центру Великого Сочі. Основним лікувальним засобом Х. є термальна (+46° C) концентрована сірководнева вода.

Показання: захворювання органів кровообігу, руху, гінекологічні захворювання. В Х. є санаторії, курортна поліклініка з будівлею для ванн. Функціонує цілий рік.

ХО́ТА (ісп. jota) — ісп. нар. танець-пісня. Розмір $^3/_4$ або $^3/_8$. Темп швидкий. Супроводиться грою на гітарі, мандоліні, кастаньєтах.

ХОТИ́Н — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Дністрі, за 20 км від залізнич. ст. Кам'янець-Подільський. У 10—11 ст. Х. був у складі *Київської Русі.* В 12 ст. увійшов до Галицького (з 1199 — Галицько-Волинське) князівства. З 2-ї пол. 14 ст. — в складі *Молдавського князівства.* Населення Х. брало участь у *Мухи повстанні 1490—92,* русі *опришків.* На межі 15—16 ст. Х. потрапив у васальну залежність від султанської Туреччини. За умовами *Хотинського миру 1621* Х. залишився в складі Молд. князівства, яке було васалом Туреччини. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 Х. двічі оволодівали сел.-козац. загони (1650 і 1653). В 1673 місто загарбала шляхет. Польща. З 1711 — знову під владою Туреччини. За *Бухарестським мирним договором 1812* Х. ввійшов до складу Росії. На поч. 20 ст. в місті виникла с.-д. група. Під час революції 1905—07 в Х. відбулися виступи робітників, а в повіті — сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. Але 28.II 1918 Х. окупували війська боярської Румунії. В січні спалахнуло *Хотинське повстання 1919* проти рум. окупантів. У 1930 в Х. створено підпільну молодіжну орг-цію. В 1940 місто в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Х. (6.VII 1941—4.IV 1944) в місті діяла *Хотинська підпільна комсомольська організація,* в районі — партизан. загін. У місті — пивоварний, виноробний, сироробний, хлібний, цегельний з-ди, лісокомбінат, ф-ка худож. виробів, швейне виробництво герцаївського виробничого об'єднання «Прут», комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. С.-г. технікум, 3 заг.-осв., музична та спорт. школи; 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 4 б-ки, істор. музей. Архіт. пам'ятки: комплекс споруд фортеці (замок, 13—15 ст., перебудовувався в 16—17 ст.; палац князя, 15 ст., замкова каплиця). Пам'ятники хотинським комсомольцям-підпільникам (1969, скульптори М. та П. Фліт, арх. О. Єгоров), учасникам Хотинського повстання 1919 (1977, скульптори В. Борисенко, В. Подольський; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди,* т. 6, с. 448—449). У Х. народився рад. підпільник, Герой Рад. Союзу К. І. *Галкін.* У 50-х рр. 19 ст. тут жив О. С. *Афанасьєв-Чужбинський.*

Літ.: Деркачук Д. А., Тимощук Б. А. Хотин. Ужгород, 1977.

ХОТИ́НСЬКА ВИСОЧИНА́ — горбисте пасмо в межиріччі Дністра і Пруту, в межах Чернів. обл. УРСР. Пересічна вис. 380 м, макс. — 515 м (г. Берда — найвища точка рівнинної частини України). Переважають горбисто-пасмові *місцевості* з сірими лісовими й опідзоленими грунтами. Вкрита лісами — переважно буковими і дубово-грабовими. Подекуди — луки, орні землі. Район туризму, бази відпочинку.

К. І. Геренчук.

ХОТИ́НСЬКА ВІЙНА́ 1620—21 — війна султанської Туреччини проти *Речі Посполитої* з метою загарбання польс. і укр. земель. Війну почала Туреччина. В *Цецорській битві 1620* вона завдала поразки польс. армії та загонові укр. *реєстрових козаків.* Навесні 1621 тур. армія (понад 150 тис. чол.) вирушила до Молдавії. До неї приєдналася крим. орда (понад 60 тис. чол.). *Козацька рада,* на якій представник польс. уряду просив допомоги, вирішила піти назустріч проханню за умови, що будуть задоволені вимоги козаків. Для ведення переговорів у Варшаву було послано делегацію на чолі з П. К. *Сагайдачним.* Ще до закінчення їх гетьман Я. *Бородавка* повів своє військо на допомогу польському, що зупинилося під Хотином (тепер місто Чернів. обл.). Козац. військо (14 520 чол.), в складі якого був загін донських козаків, очолив П. К. Сагайдачний. У польс. війську було 30 990 чол. 22.VIII (1.IX) козаки зайняли позицію ліворуч від поляків, утворивши таким чином лівий фланг об'єднаної армії. Наступного дня під Хотин прибула тур.-тат. армія, яка в той самий день почала наступ на козац. табір. Головнокомандуючий К. Ходкевич послав на допомогу козакам польс. загони. Бої закінчилися пізно ввечері. Ворог змушений був відступити. 24.VIII (3.IX) гол. удар був знову спрямований проти козаків. Втрати турків становили 20 тис. чол. Наступного дня, контратакуючи, козаки проникли в тур. табір, що внесло в ряди противника паніку. 18 (28).IX було проведено останній штурм. Козаки ударами з флангів розгромили ворога. Хотинська битва, що тривала до 23.IX (3.X), закінчилася перемогою польс.-укр. війська. Вирішальну роль у ній відіграло укр. козацтво, яке врятувало Польщу і Україну від поневолення султанською Туреччиною, а польс. армію від нового розгрому. 23—25. IX (3—5.X) було укладено *Хотинський мир 1621.* Перемога під Хотином ослабила *Османську імперію.*

Літ.: Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, 1961.

М. М. Кравець.

ХОТИ́НСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА КОМСО́МОЛЬСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — нелегальна орг-ція комсомольців і молоді, що діяла в тилу фашист. окупантів у м. Хотині Чернів. обл. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створена в серпні 1941 на чолі з комсомольцем К. І.

Пам'ятник учасникам **Хотинської підпільної комсомольської організації.** Скульптори М. В. та П. Б. **Фліт.** Бронза, пісковик. **1969.**

Г. М. Хоткевич.

К. П. Хохлов.

Р. В. Хохлов.

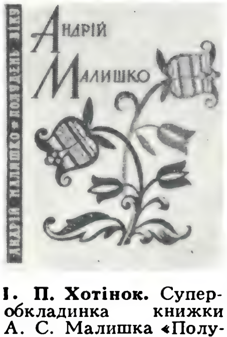

І. П. Хотінок. Суперобкладинка книжки А. С. Малишка «Полудень віку». 1959.

Галкіним. Члени орг-ції, яка налічувала 15 патріотів, писали й розповсюджували листівки із зведеннями Радінформбюро, закликами чинити опір усім заходам окупантів, добували зброю й вибухівку, чинили диверсії. 7.XI 1941 і 1.V 1942 підпільники вивісили в місті червоні прапори. Влітку 1942 підпільників виказав зрадник. Після тортур К. І. Галкін, В. Ф. Манченко, О. І. Непомнящий, М. М. Салтанчук і Д. А. Семенчук 24.X 1942 були страчені, інших підпільників ув'язнили в концентраційних таборах. Комсомольцям-підпільникам у Хотині встановлено пам'ятник (1969, скульптор П. Б. Фліт). Їх подвигу присвячена повість В. І. Петльованого «Хотинці».

ХОТИ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — повстання трудящих Хотинського повіту (Пн. Буковина) проти рум. окупантів, за відновлення влади Рад і возз'єднання з Рад. Україною. Почалося вночі проти 23.I. Організатором повстання був підпільний ревком, створений Хотинською більшовицькою орг-цією. Повстанці здобули Хотин і протягом трьох днів визволили територію повіту. Влада перейшла до ревкому, що утворив Хотинську директорію. Проте рум. загарбники, підтягнувши значні військ. сили, вночі проти 1.II захопили Хотин. Рум. окупанти жорстоко розправилися з населенням Хотинщини. Десятки сіл було спалено, понад 15 тис. селян убито, багато тисяч ув'язнено. До 4 тис. повстанців відступили за Дністер разом з 50 тис. біженців з Хотинщини. З учасників Х. п. було сформовано 1-й і 2-й Бессарабські повстанські полки, які згодом влилися в 45-у стрілецьку д-зію Червоної Армії.

ХОТИ́НСЬКИЙ Євген Семенович [13 (25).XII 1877, Петербург — 30.VI 1959, Харків] — укр. рад. хімік-органік, засл. діяч науки УРСР (з 1949). Закінчив ун-т у Женеві. У 1904 повернувся до Росії, працював спочатку на содовому, а потім на цукровому заводі. З 1909 до кінця життя — у Харків. ун-ті (професор з 1934). Осн. наук. праці стосуються бромування і відновлення піролу та його похідних. Досліджував сполуки з кам.-вуг. смоли, розробляв методи аналізу органічних сполук. Нагороджений орденом Леніна.

ХОТИ́НСЬКИЙ МИР 1621 — угода між шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, укладена після поразки тур.-тат. військ у *Хотинській війні 1620—21.* За Х. м. кордон між Польщею і Туреччиною встановлювався по р. Дністру, Туреччина і Крим. ханство зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на Україну і Польщу. З свого боку, Польща віддавала васалові Туреччини Молд. князівству Хотин, зобов'язувалася щорічно платити крим. ханові упоминки (подарунки грішми, хутром та коштовностями), але не як данину, а як нібито плату за військ. допомогу Польщі. Крім того, польс.-шляхет. уряд погодився заборонити укр. козакам походи на Крим і Туреччину. Укр. козацтво було невдоволене Х. м., спрямованим на припинення боротьби козацтва проти тур.-тат. агресії.

ХОТИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 75,4 тис. чол. (1984). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській та 24 сільс. Радам нар. депутатів.

Центр — м. *Хотин.* Х. р. розташований в межах Прут-Дністровського межиріччя, займає вододіл і пн. схили *Хотинської височини.*

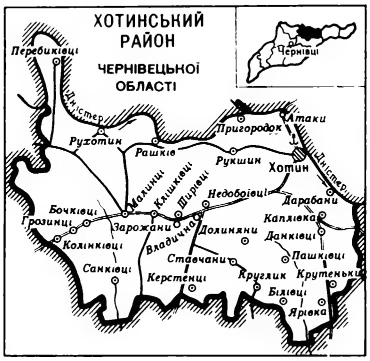

Переважає хвилясто-пасмовий тип місцевості. Корисні копалини: мергелі, пісковики, гіпс, глини, гравій. Найбільша ріка — *Дністер,* по якій проходить пн. межа району. Грунти в основному чорноземи, опідзолені, сірі, світло-сірі й темно-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, бук, дика черешня, сосна, ялина) займають 17,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — Зарожанський цукр., Владичанський консервний, хотинські пивоварний і виноробний з-ди, ф-ка худож. виробів, лісокомбінат. Комбінат побутового обслуговування (Хотин) та 7 будинків побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні цукр. буряків, озимої пшениці, кукурудзи; садівництво, овочівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1983 становила 39,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 6,1 тис. га, сади — 1,9 тис. га. У Х. р. — 16 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 302 км, у т. ч. з твердим покриттям — 284 км. У районі — с.-г. технікум, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Ставчани), 38 заг.-осв., 3 муз. і художня школи; 48 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; 19 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 51 кіноустановка, 53 б-ки, істор. музей. У с. Зарожанах Х. р. народився новатор с.-г. виробн. Ф. І. *Дубковецький,* у с. Атаках — рад. вчений у галузі тваринництва Ю. Ф. *Лискун,* у с. Клішківцях — учасник франц. Руху Опору Й. Л. *Кліщ.* Видається газ. «Червона зірка» (з 1940).

М. А. Вихристюк.

ХОТІНО́К Ісак Павлович (Пінхусович) [18 (31).XII 1908, село Борзна, тепер місто Чернігівської області — 14.XI 1980, Київ] — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1974). Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. художній ін-т. Працював у галузі станкової та книжкової графіки, медальєрного мистецтва. Твори: станкові — серія рисунків «Обличчя ворога» (1944), портрет Анрі Барбюса (1949); іл. та оформлення до книжок «Мати» М. Горького (1936), «Богдан Хмельницький» І. Крип'якевича (1954); «Витязь в тигровій шкурі» Шота Руставелі (1957), «Українська Радянська Енциклопедія» (1-е вид.), «Твори» Ю. Словацького (1959), «Далекі орбіти» А. Малишка (1962) та ін.; ескізи пам'ятних медалей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Літ.: Ісак Павлович Хотінок. Каталог виставки. К., 1971.

ХОТІ́НЬ — селище міського типу Сумського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташована на р. Олешні (прит. Псла), за 25 км від залізнич. ст. Суми. 3,8 тис. ж. (1984). У Х.— хлібний з-д, райсільгосптехніка, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня; Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Х. відома з 2-ї пол. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1968.

ХОТКЕ́ВИЧ Володимир Гнатович [29.III (11.IV) 1913, Київ — 9.VII 1982, Харків] — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1949. Син Г. М. *Хоткевича.* Закінчив (1935) Харків. механіко-машинобудівний (тепер політех.) ін-т. У 1932—50 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, з 1950 — в Харків. ун-ті (1966—75 — ректор). Наук. праці стосуються надпровідності і низькотемпературної металофізики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ХОТКЕ́ВИЧ Гнат Мартинович [літ. псевд. — Гнат Галайда; 19 (31).XII 1877, Харків — 8.X 1938] — укр. рад. письменник, актор, мистецтвознавець, режисер. Закінчив Харків. технологічний ін-т (1900). У 1895 організував у с. Дергачах на Харківщині селян. театр, 1901 — перший укр. робітн. театр у Харкові. З 1896 виступав з концертами як бандурист. Брав участь у барикадних боях під час збройного повстання 1905 у Харкові. Після поразки революції емігрував у Галичину. В с. Красноїлові (тепер Верховинського р-ну Івано-Фр. обл.) організував *Гуцульський театр,* з яким гастролював у містах і селах Галичини, Буковини. В 1912 повернувся на Наддніпрянську Україну, де був заарештований і до 1917 перебував у Воронежі як політ. засланець. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції працював педагогом. У 1927 організував капелу бандуристів у Полтаві, з 1934 вів клас бандури в Харків. муз.-драм. ін-ті. Автор п'єс «Довбуш» (1909), «Гуцульський рік» (1910) та ін., повістей «Камінна душа» (1911) та «Довбуш» (опубл. 1965), зб. оповідань «Гірські акварелі» тощо. В окремих творах на істор. теми, написаних до 1917 (драм. тетралогія «Богдан Хмельницький», роман «Берестечко»), помітний вплив бурж. історіографії. Х. — автор наук. розвідок про Г. Сковороду, Т. Шевченка, Ю. Федьковича, О. Кобилянську, про укр. музику і театр, підручників гри на бандурі. Написав романси на слова Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Ю. Федьковича, Я. Щоголева. Перекладав укр. мовою п'єси У. Шекспіра, Ф. Шіллера, В. Гюго, Калідаси, твори ін. зарубіж. класиків.

Тв.: Твори, т. 1—8. Х., 1928—32; Твори, т. 1—2. К., 1966; Музичні інструменти українського народу. Х., 1930; Камінна душа. К., 1981.

В. М. Солоненко.

ХОТОВИ́ЦЬКИЙ Степан Хомич [1794, с. Красилів, тепер місто Хмельн. обл. — 30.III (11.IV) 1885, Петербург] — укр. та рос. лікар, один з основоположників вітчизн. наукової *педіатрії*. Закінчив петерб. Медико-хірург. академію (1817), в якій працював до 1847. В 1823 захистив дисертацію (підсумкова праця з питань світової педіатрії та гінекології). З 1832 — професор кафедри акушерства та судової медицини. Був редактором «Военно-медицинского журнала» (1833—39). В 1844 видав «Лікарсько-народний порадник для духовних училищ» — перший вітчизн. посібник з шкільної гігієни. В 1847 надрукував «Педіятрику» — оригінальний посібник з педіатрії. *М. К. Бородій.*

ХО́ФМАН (Гофман; Hoffmann) Роалд (н. 18.VII 1937, Польща) — амер. учений-хімік. З 1949 живе у США. Закінчив (1960) Гарвардський ун-т. Праці присвячені розвитку теорії процесів хім. реакцій. Нобелівська премія, 1981.

ХО́ФСТЕДТЕР (Гофштадтер; Hofstadter) Роберт (н. 5.II 1915, Нью-Йорк) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1958). Закінчив (1938) Прінстонський ун-т. Праці з ядерної фізики. Створив (1948) *сцинтиляційний лічильник*, де як *сцинтилятор* використав йодид натрію, активований талієм, і застосував його в γ-спектроскопії; розробив лічильники для реєстрації нейтронів і рентгенівських променів; вперше одержав кількісну інформацію про розміри нуклона і розподіл електр. зарядів у ньому. Нобелівська премія, 1961.

ХОХЛО́В Костянтин Павлович [20.X (1.XI) 1885, Москва — 1.I 1956, Ленінград] — рос. рад. режисер, актор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1944). Після закінчення 1908 Моск. театр. уч-ща (педагог О. П. *Ленський*) до 1920 працював актором Моск. худож. театру (тепер МХАТ), 1921—24 — актор і режисер (з 1922 — гол. режисер) Великого драм. театру (Петроград), 1925—30 — режисер Ленінгр. театру драми, 1931—38 — Малого театру (Москва), 1938—54 — худож. керівник Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки. Серед вистав — «Вовки і вівці» О. Островського, «Плоди освіти» Л. Толстого, «Мертві душі» за М. Гоголем, «Зикови» М. Горького, «Навала» Л. Леонова, «Камінний господар» Лесі Українки. В роки війни очолював Башкирський театр драми в Уфі. Знімався в кінофільмах «Фатальні мотиви» (1916), «Подорож в Арзрум» (1937) та ін. З 1925 викладав у театральних інститутах Москви, Ленінграда, Києва (з 1950 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Народный артист Союза ССР К. П. Хохлов. Сборник статей и воспоминаний современников. К., 1968.

І. М. Давидова.

ХОХЛО́В Рем Вікторович (15.VII 1926, м. Ливни, теперь Орлов. обл.— 8.VIII 1977, Москва) — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив (1948) Моск. ун-т. З 1952 працював у ньому (з 1973 — ректор). З 1975 — член Президії АН СРСР. Х.— один з основоположників *нелінійної оптики*. Зробив також великий внесок у розвиток нелінійної радіофізики, *нелінійної акустики,* квантової електродинаміки, теорії коливань. Запропонував новий тип генератора когерентних коливань — параметричний генератор світла, що перестроюється за частотою. Брав участь у створенні лазерів. Депутат Верх. Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1970.

ХОХЛОМСЬКИ́Й РО́ЗПИС — рос. нар. художній промисел. Виник на межі 17 і 18 ст. на території сучас. Ковернінського р-ну Горьков. обл., назва — від с. Хохлома, яке було центром збуту виробів Х. р. Для Х. р. характерні витонченість і поетичність рослинного орнаменту, поєднання червоного і чорного кольорів з золотим. Сучас. центри Х. р.— ф-ка «Хохломський художник» (с. Сьоміно), виробниче об'єднання «Хохломський розпис», профтехшкола (обидва — м. Семенов), що випускають посуд, ложки, меблі, сувеніри. Майстри: Ф. Бєдін, О. і С. Веселови та ін. Іл. див. також до ст. *Народна творчість,* т. 7, с. 234.

Літ.: Хохлома [Фотоальбом]. М., 1980. *В. М. Вишневська.*

ХОХО́Л Олена Миколаївна [22.V (3.VI) 1897, м. Устилуг, тепер Волин. обл.— 17.V 1964, Київ] — укр. рад. педіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1958), чл.-кор. АМН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1953. В 1921 закінчила Київ. мед. ін-т. З 1925 працювала у мед. закладах Києва; 1941—44 — співробітник військ. госпіталю та М-ва охорони здоров'я УРСР, з 1944 — Київ. мед. ін-ту (1946—64 — зав. кафедрою). Праці Х. присвячені проблемам фізіології та патології дітей раннього віку (питанням шлунково-кишкових захворювань, порушень кровообігу, дієтетики тощо); запропонувала ряд методів вигодовування дітей. На XVIII з'їзді Компартії України (1954) була обрана кандидатом у члени її ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Нагороджена орденом Леніна.

ХОХРЯКО́В Віктор Іванович [н. 13 (26)VII 1913, Уфа] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1939. В 1933 закінчив Ленінгр. театр. технікум. У 1933—40 працював у Харків. театрі рос. драми, 1940—53 — моск. Центр. театрі транспорту, з 1953 — в Малому театрі (Москва). Серед ролей — Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Андрій Прозоров («Три сестри» А. Чехова), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Живота («Доктор філософії» Нушича). Знімався в кіно; ролі: Проценко («Молода гвардія»), Рябов («Мічурін»), Бальзак («Помилка Оноре де Бальзака»), два останні — на Київ. студії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

ХОХРЯКО́В Семен Васильович [18 (31).XII 1915, с. Коєлга, тепер Єткульського р-ну Челяб. обл.— 17.IV 1945] — рад. військовослужбовець, гвардії майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1939. В Рад. Армії з 1937. Учасник боїв проти япон. загарбників на р. *Халхін-Голі* (1939). Під час Великої Вітчизн. війни — військ. комісар, заст. командира танк. батальйону по політ. частині на Зх. і Калінін. фронтах. З січня 1944 — командир танк. батальйону на 1-му Укр. фронті. Загинув, виконуючи бойове завдання. Похований у м. Василькові Київ. обл. Нагороджений орденом Леніна, медаллю.

ХОХУ́ЛЯ ЗВИЧА́ЙНА, вихухіль звичайний (Desmana moschata) — ссавець род. вихухолевих ряду *комахоїдних*. Довж. тіла до 23 см, маса до 520 *г*. Волосяний покрив бурувато-коричневого кольору, на животі — сріблястого. Хвіст майже дорівнює довжині тіла. Ніс витягнутий у рухливий хоботок. Вушних раковин немає, слухові отвори замикаються шкірною складкою. Пальці ніг з'єднані плавальними перетинками. Х. з. живе в стоячих або малопроточних водоймах, риє в берегах нори, спритно плаває й пірнає; живиться безхребетними й рослинними кормами. Самка двічі на рік народжує 1—5 малят. Поширена в бас. річок Дону, Волги й Уралу; в УРСР — по ріці Сейм (Сум. обл.), до 1970 населяла води Сіверського Дінця. Дуже давній реліктовий вид, *ендемік* фауни СРСР. У минулому — цінний хутровий звір. Перебуває під охороною. В СРСР створено ряд вихухолевих заповідників (напр., Хоперський, Клязьминський, Окський). Іл. с. 176.

В. І. Абеленцев.

ХО́ЦЬКИЙ ПА́ГОРБ — валоподібне підвищення на Придніпровській низовині, в межиріччі Трубежу і Супою, в межах Київ. обл. УРСР, поблизу с. Хоцьки. Вис. до 154 м. Складений переважно з пісків, перекритих лесовидними суглинками. Поширені еолові форми рельєфу. *Ю. Л. Грубрін.*

ХО ШІ МІН (Hô Chi Minh; справж. ім'я — Нгуєн Тат Тхань; 19.V 1890, с. Кімлієн, тепер пров. Нгетінь — 3.IX 1969, Ханой) — діяч в'єтн. і міжнар. комуністичного руху, держ. діяч ДРВ. Н. в сім'ї вчителя. Навчався у Нац. колежі в м. Хюе, потім викладав франц. і в'єтн. мови. Учасник Установчого з'їзду Французької КП (1920), під час якого вступив до її рядів. У 1921 заснував у Парижі Лігу колоніальних народів. У 1923 приїхав до СРСР, взяв участь у роботі *Селянського Інтернаціоналу*. З 1924 — член Східного відділу ВККІ. З 1924 жив у Китаї, з 1926 — у різних країнах Азії. В 1925 в Гуанчжоу організував Товариство революційної молоді В'єтнаму. Не раз зазнавав

В. І. Хохряков.

С. В. Хохряков.

Хо Ші Мін.

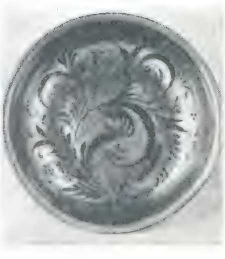

Хохломський розпис. О. П. Лушина. Чашка. Розпис. 1972.

М. Б. Храпченко.

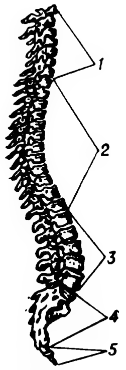

Хребет людини:
1 — шийний відділ;
2 — грудний відділ;
3 — поперековий відділ;
4 — крижовий відділ;
5 — куприковий відділ.

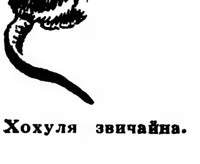

Хохуля звичайна.

репресій. Один із засновників КП В'єтнаму (КПВ, 1930; 1930—51— КП Індокитаю, 1951—76 — Партія трудящих В'єтнаму, ПТВ). В 1934—38 учився в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу в Москві. З 1941 — на батьківщині. В 1941 став ініціатором створення Ліги боротьби за незалежність В'єтнаму (В'єтмінь), обраний її головою. З серпня 1945 — спочатку голова Нац. к-ту визволення, потім, після перемоги *Серпневої революції 1945 у В'єтнамі,* — голова Тимчас. революц. уряду ДРВ. З 1946 — президент, 1946—55 — одночасно прем'єр-міністр ДРВ. З 1951 — голова ЦК, 1956—60 одночасно — Генеральний секретар ЦК ПТВ.

Автор праць з проблем робітн. і нац.-визвольного руху, побудови соціалізму у В'єтнамі. Нагороджений орденом Леніна. В СРВ на честь його м. Сайгон перейменовано на місто *Хошімін.*

Тв.: Рос. перекл.— О Ленине, ленинизме и нерушимой советско-вьетнамской дружбе. М., 1970; Избранное. М., 1979.
Літ.: Кобелев Е. В. Хо Ши Мин. М., 1979. *М. І. Обушний.*

ХОШІМІ́Н — місто на Пд. В'єтнаму. Розташований на р. Сайгоні, за 80 км від її впадіння у Пд.-Китайське м. Значний мор. та річковий порт, вузол з-ць і автошляхів, аеропорти (Таншонят і Б'єнхоа). 3,4 млн. ж. (1979, з передмістями). Місто засн. 1778, мало назву Сайгон. З 1867 — адм. центр франц. колонії Кохінхіни (пд. області В'єтнаму). В 1940—45 окупований япон. мілітаристами. 25. VIII 1945 в Сайгоні перемогла нар. революція (див. *Серпнева революція 1945 у В'єтнамі*), проте 23.IX 1945 він був зайнятий англо-франц. десантом. У 1954—75 Сайгон — місцеперебування маріонеткового пд.-в'єтнамського уряду. 30.IV 1975 визволений збройними силами Тимчасового революц. уряду Республіки Пд. В'єтнам. З 1976 — в складі Соціалістичної Республіки В'єтнам. Того самого року перейменований на Х. на честь *Хо Ші Міна.* Розвинута харчосмакова (рисоочисна, цукр., олійницька, спирто-горілчана, чає-, каво- і рибообробна), шкіряна і текст. (бавовняна, шовкова) пром-сть. Підприємства маш.-буд., металообр., хім., фарм., деревообр., буд. матеріалів та паперової пром-сті. Художні промисли (обробка слонової кістки і бронзи, гончарні, плетені й лакові вироби).

Ун-т. Держ. музична школа. Серед н.-д. закладів — інститути наук, археології, бактеріології і патології тварин, с.-г. досліджень. Наукові та суспільних наук б-ки. Музеї: міста Хошіміна з Бот. садом та злочинів американських агресорів. Іл. див. до ст. *В'єтнам,* т. 2, с. 448—449.

ХРАМ — 1) Спец. споруда для відправлення релігійного культу. 2) Реліг. свято на честь «святого» (або події), іменем якого названо церкву.

ХРАМО́ВНИКИ — інша назва членів католицького духовно-лицарського ордену *тамплієрів.*

ХРА́ПЧЕНКО Михайло Борисович [н. 8 (21).XI 1904, с. Чижовка, тепер Рославльського р-ну Смол. обл.] — рос. рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1984). Член КПРС з 1928. Дослідження присвячені закономірностям, тенденціям та особливостям літ. процесу, творчій спадщині рос. класиків, проблемам світогляду письменника, стилю й методу рад. л-ри. Осн. праці: «Творчість Гоголя» (1954), «Лев Толстой як художник» (1963), «Творча індивідуальність письменника і розвиток літератури» (1970; Ленінська премія, 1974), «Художня творчість, дійсність, людина» (1976; Державна премія СРСР, 1980) та ін. Х.— президент Міжнародної асоціації викладачів рос. мови та л-ри. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1980—82; Укр. перекл.— Творча індивідуальність письменника і розвиток літератури. К., 1976.
В. Я. Буран.

ХРЕБЕ́Т, хребетний стовп — *осьовий скелет* тулуба хребетних тварин і людини. Виконує опорнорухову (забезпечує статику і динаміку тіла) та захисну (охороняє *спинний мозок,* який проходить всередині уздовж Х.) функції. Складається з *хребців* хрящових (у круглоротих, дводишних, суцільноголових і осетрових риб) або кісткових. Історично поява Х. пов'язана зі збільшенням рухомості і швидкості руху у водному середовищі, а також з набуттям тваринами здатності виконувати різні форми руху при переході на сушу. На початкових етапах еволюції хребетних тварин Х. мав однакову будову на всьому протязі і складався з великого числа хребців, зв'язаних з ребрами (за винятком хвостового відділу). Надалі еволюція хребетних привела до відокремлення руху голови і шиї, до *редукції* багатьох ребер і функціональної та морфологічної диференціації Х. на відділи, число яких збільшується від нижчих хребетних до вищих. У круглоротих та риб два відділи Х.: тулубовий (з ребрами) і хвостовий (без ребер); у земноводних з'являється ще шийний відділ; у плазунів і вищих хребетних — 4—5 відділів: шийний, грудний, поперековий, крижовий, хвостовий. Поділ Х. на 5 відділів чітко виражений у ссавців. У людини (мал.) шийний відділ Х. складається з 7 хребців, грудний — 12, поперековий — 5, крижовий — 3—5 і куприковий — 3—6 (всього від 32 до 35).

Формування осн. морфологічних особливостей Х. людини йшло у напрямі пристосування до двоногості і прямоходіння та привело до S-подібної зігнутості Х., яка забезпечує пом'якшення поштовхів при ходінні й бігу, урівноваження голови, правильну поставу. Х. людини має такі фізіологічні вигини: вперед (*лордоз*) — в шийному і поперековому відділах та назад (*кіфоз*) — в грудному і крижовому. Патологія: згладжування вигинів (т. з. плоска спина) або збільшення їх кривизни (кругла спина), бічні вигини (див. *Викривлення хребта, Сколіоз*), запальні захворювання (туберкульозний спондиліт, остеомієліт Х., хроніч. інфекційний спондиліт), деформуючий *спондильоз* та міжхребцевий остеохондроз.

ХРЕБЕ́Т ГІРСЬКИ́Й — лінійно-витягнуте підняття земної поверхні, обмежоване добре вираженими схилами; одна з форм *рельєфу* Землі. Звичайно Х. г. складається з кількох пасом гір, розчленованих долинами. За висотою Х. г. поділяють на високі (понад 2000 м), середньовисокі (2000—1000 м) та низькі (менше 1000 м). Утворення їх пов'язане гол. чин. з *тектонічними рухами.* Див. також *Гори.*

ХРЕБЕ́ТНІ, черепні (Vertebrata, синонім Craniota) — підтип найвище організованих тварин типу *хордових.* Тіло Х. двобічно-симетричне, осьовий скелет — хрящовий або кістковий хребетний стовп — *хребет* (звідки і їх назва). Х. характеризуються прогресивним розвитком центральної нервової системи, що складається з *головного мозку,* розміщеного в спец. частині *черепа* — черепній коробці, і *спинного мозку,* наявністю замкненої кровоносної системи, відокремленого від черевної судини дво-, три- і чотирикамерного *серця,* артерій, вен, капілярів. Органами дихання у водних Х. є *зябра,* у наземних — *легені,* органами виділення — нирки. Органи чуттів (зору, нюху, слуху) високо розвинені. Х. роздільностатеві. Розмножуються, відкладаючи яйця або народжуючи живих малят. Ведуть рухомий спосіб життя, активно здобуваючи їжу. Живуть у водоймах і на суходолі, зустрічаються в найрізноманітніших місцях і населяють усі р-ни Землі. Відомо бл. 42 тис. видів сучас. Х., з них в СРСР — 1,5 тис. Підтип включає 7 сучас. класів: *круглороті, хрящові риби, кісткові риби, земноводні* (усі вони об'єднуються в групу *анамній*), *плазуни, птахи* та *ссавці* (група *амніот*). Багато Х. мають велике значення як джерело продуктів харчування для людини і сировини для промисловості. Деякі Х.— шкідники с. г. або носії збудників інфекційних хвороб. Предками Х. вважають давніх первинних *безчерепних тварин,* які жили, ймовірно, в проточних прісних водах. У викопному стані перші Х. відомі з силуру.
Л. О. Смогоржевський.

ХРЕБЦІ́ — елементи *осьового скелета,* з яких складається *хребет* людини і хребетних тварин. Кожний Х. у *філогенезі* та *онтогенезі* розвивається з кількох хрящових закладок. У круглоротих і нижчих риб Х. залишаються на все життя хрящовими, а у кісткових риб і наземних хребетних вони з віком костеніють. Осн. частини Х.— тіло, дуги та відростки (мал.); форма і розмір Х. різні по всій довжині хребта. За формою тіла Х. бувають амфіцельними — тіло Х. двовгнуте (риби, деякі земноводні та плазуни); процельними — вгнуте спереду і опукле ззаду (безхвості земноводні); опістоцельними — опукле спереду и вгнуте ззаду (деякі земноводні, деякі ссавці); гетероцельними — обидві поверхні тіла опукло-вгнуті (у птахів) та платицельними — тіло Х. плоско-вгнутої форми (у ссавців).

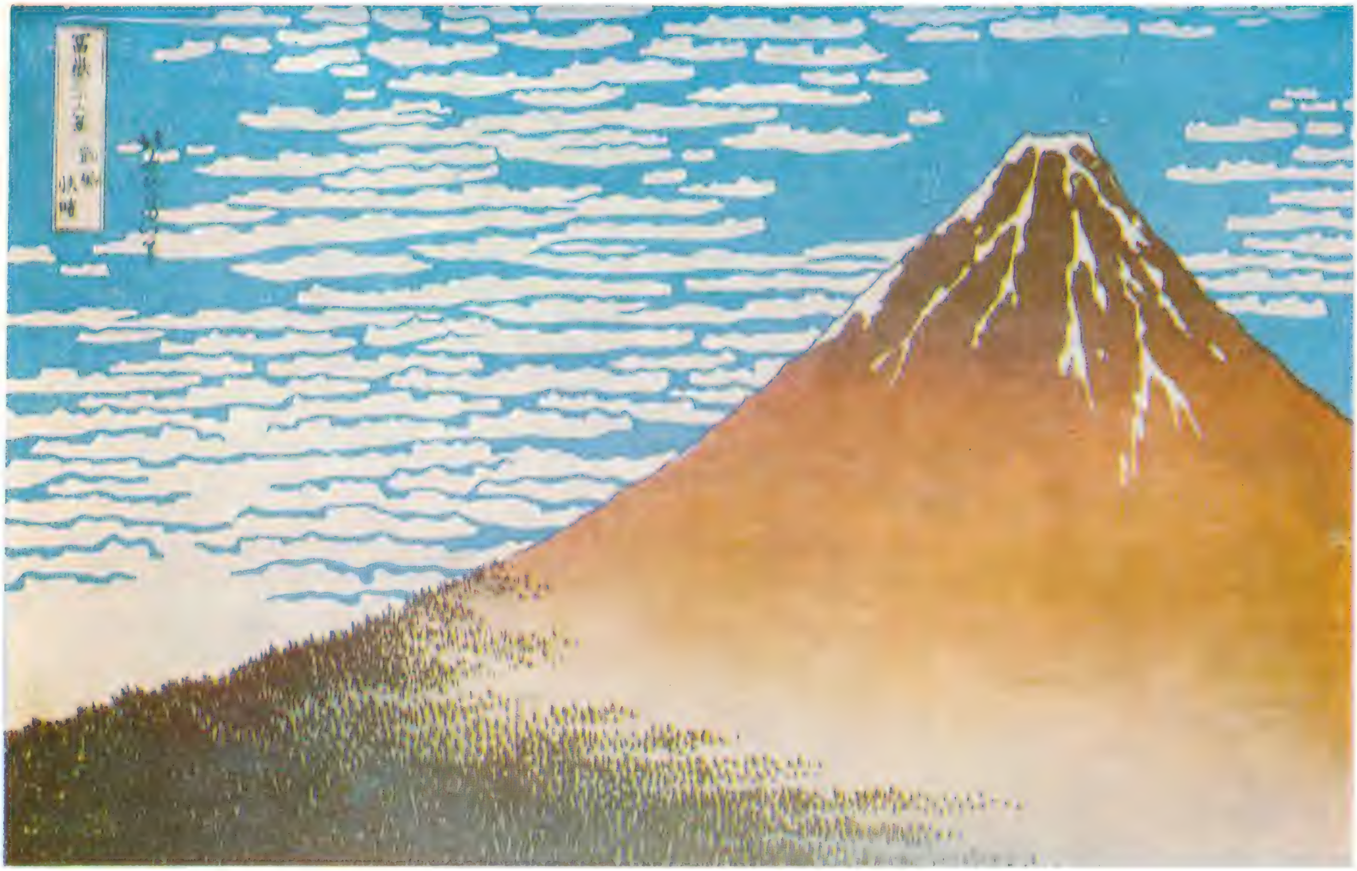

1

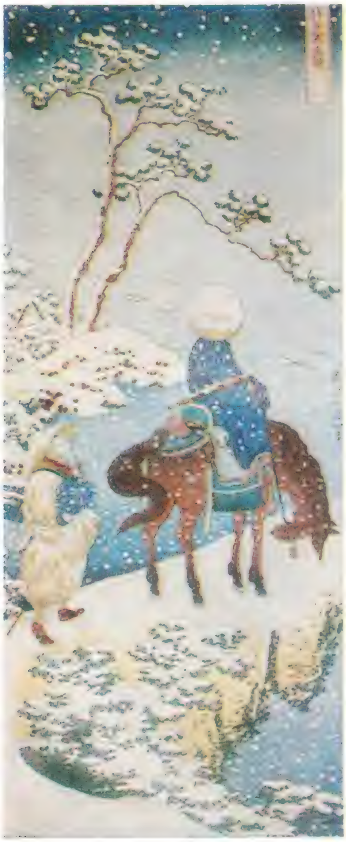

До ст. **Кацусіка Хокусай.**

1. Переможний вітер. Ясний день (Червона Фудзі). 1825. З серії «36 видів гори Фудзі». 1823—29.
2. Поет Тоба у вигнанні. З серії «Поети Китаю та Японії». 1830
3. Фрагмент сувою «Дві красуні». Живопис на шовку. Близько 1800.
4. Водоспад Йосіцуне на горі Йосіно. З серії «Подорож по водоспадах різних провінцій». 1827—33.

1, 2 і 4 — кольорова ксилографія.

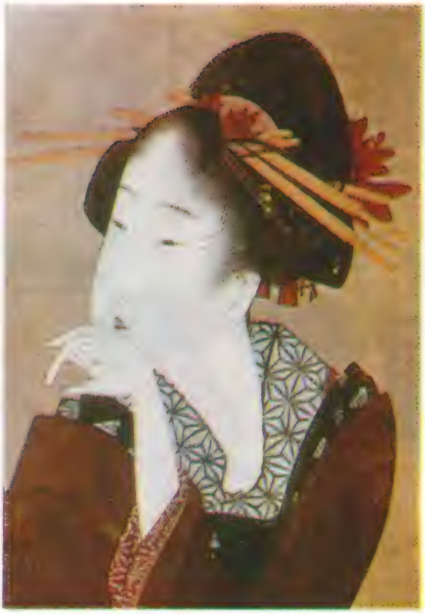

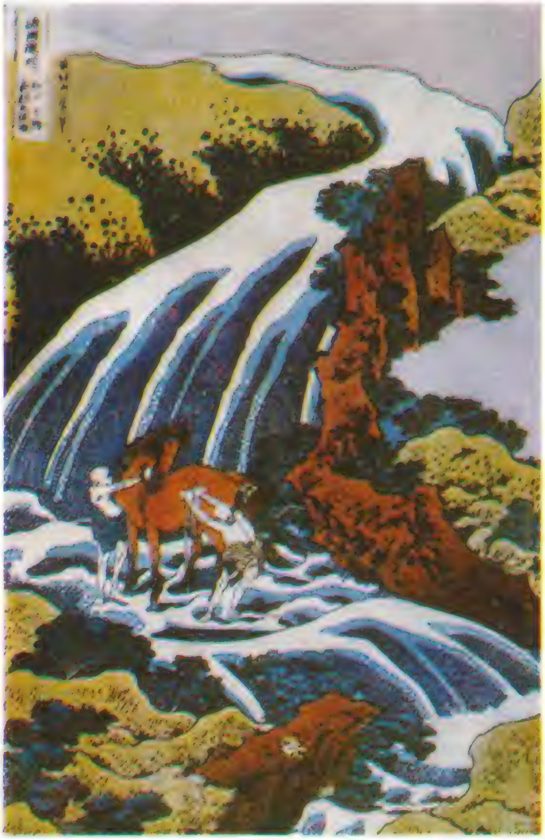

2

3

4

1

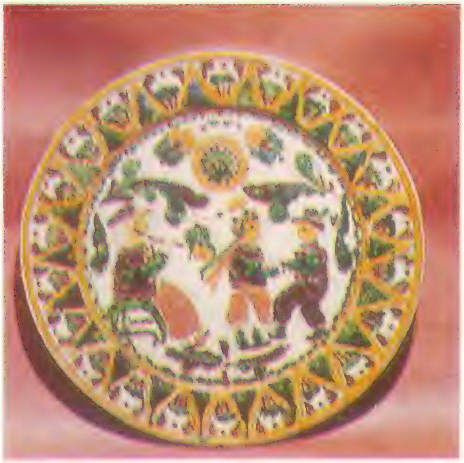

2

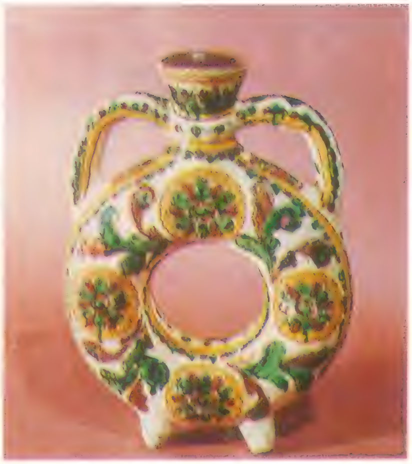

3

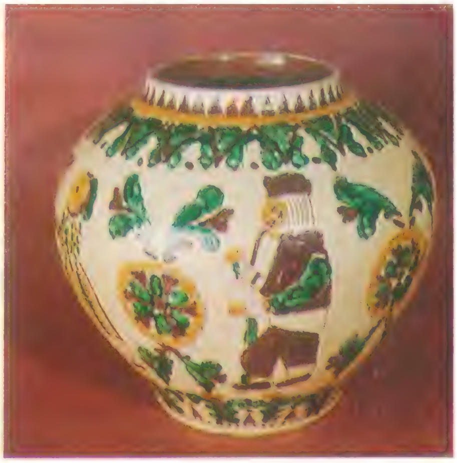

4

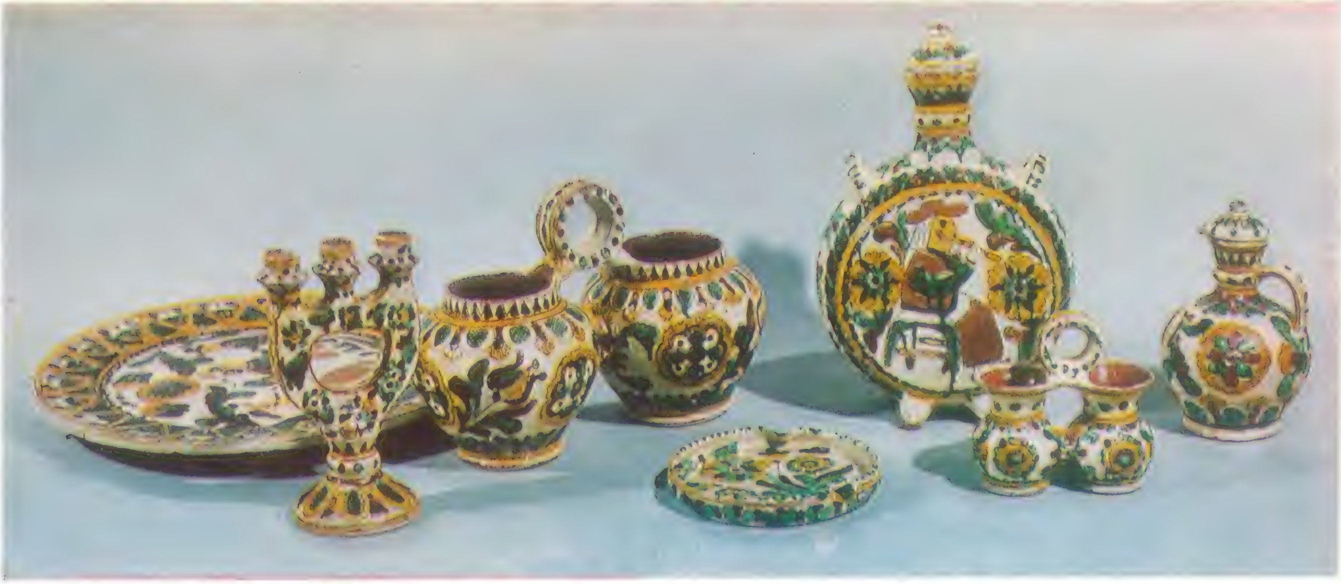

5

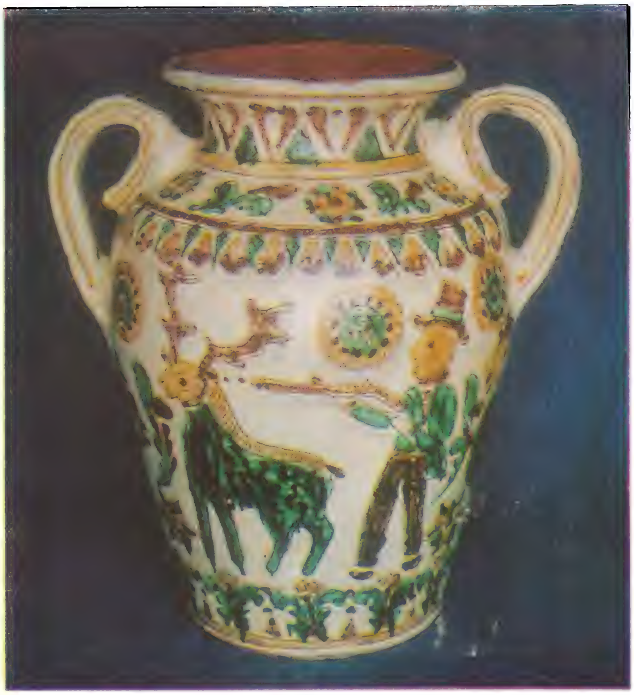

До ст. Цвілик П. П.

1. Декоративна тарілка. 1959.
2. Калач. 1962.
3. Ваза. 1960.
4. Вироби П. И. Цвілик. 1958—59.
5. Ваза. 1962.
6. Підсвічник. 1960.
7. Баранчик з підставкою для вазона. 1959. Всі — глина, гравірування, глазур; Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР. Київ.

6

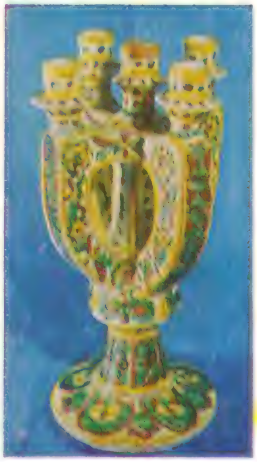

7

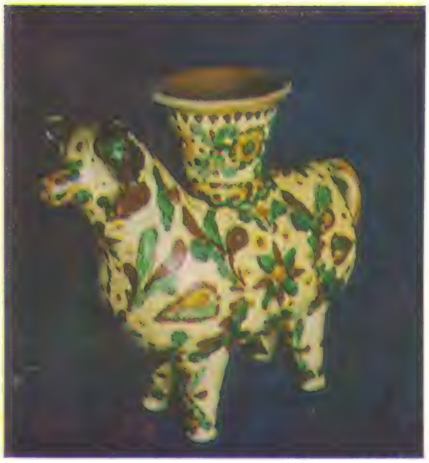

ХРЕ́ЛКОВ Николай Радев (28.XII 1894, м. Бяла Слатина, тепер Врачанського округу — 26.VIII 1950, Софія) — болг. поет. Член Болг. компартії з 1918. В поезії кін. 20—30-х рр. звертався до героїко-трагічних подій антифашист. Вересневого повстання 1923, інтернац. мотивів, викривав мілітаризм капіталістичного світу. Вершина антифашист. поезії Х.— революц.-романтич. поема «Нічний конгрес» (1932, доповнене вид. 1950). У зб. «Довгожданий день» (1952) та ін. оспівував будівництво соціалістичної Болгарії. Автор сатиричної зб. «Неповторне» (1953). Перекладав твори західноєвроп. л-ри, рос. та укр. (зокрема, Т. Шевченка) поезії.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Болгарская поэзия, т. 1. М., 1970.

В. О. Захаржевська.

ХРЕСТ — один із головних християнських символів і предметів християнського культу, якому приписуються магічні надприродні властивості. Культ Х. було встановлено і запроваджено в християнське богослужіння в 4 ст. Християнська церква пов'язує поклоніння Х. з євангельським міфом про розп'яття на Х. Ісуса *Христа*. Зображення Х. з часом перейшло в *геральдику* і світську символіку (герби, ордени, емблеми).

ХРЕСТО́ВИЙ ПЕРЕВА́Л, Гудаурський перевал — перевал через Вододільний хр. Великого Кавказу, між долинами річок Тереку та Арагві. Вис. 2379 м над р. м. Через Х. п. проходить *Військово-Грузинська дорога*, яка з'єднує м. Орджонікідзе (Пн.-Осет. АРСР) і м. Тбілісі (Груз. РСР).

ХРЕСТО́ВИЙ ПОХІ́Д ПРО́ТИ СЛОВ'Я́Н 1147 — загарбницький похід європейських (гол. чин. німецьких) феодалів проти полабсько-прибалтійських слов'ян. Відбувався одночасно з 2-м хрестовим походом у *Палестину* (див. *Хрестові походи*). В поході брали участь війська *Генріха Лева,* які діяли проти бодричів, і Альбрехта Ведмідя, що діяли проти *лютичів* і *поморян*. Завдяки мужності слов'ян хрестоносці зазнали поразки. Проте в 50—60-х рр. 12 ст. нім. феодалам вдалося загарбати землі лютичів і бодричів.

ХРЕСТО́ВІ ПОХО́ДИ — загарбницькі походи *хрестоносців* на Схід, які проводилися 1096—1270 за ініціативою католицької церкви під релігійними гаслами боротьби християн проти «невірних» (мусульман) та визволення «гробу господнього» і «святої землі» — Палестини. Учасники Х. п. нашивали на одяг знак хреста (звідси назва походів). Відбулося 8 великих Х. п. і багато дрібних. 1-й Х. п. (1096—99) завершився загарбанням Єрусалима та заснуванням *Єрусалимського королівства*. 2-й Х. п. (1147—49) закінчився поразкою хрестоносців. Після загарбання 1187 єгип. султаном *Салах-ад-діном* Єрусалима 1189—92 відбувся 3-й Х. п., який очолювали франц. король *Філіпп II* Август, нім. імператор *Фрідріх I* Барбароса і англ. король *Річард I* Левове Серце. Результатом походу було завоювання фортеці Акки і о. Кіпр. Під час 4-го Х. п. (1199—1204) хрестоносці, змінивши спочатку накреслений напрям походу, розгромили і завоювали християн. міста (Задар у Далмації, столицю Візантії Константинополь) і заснували т. з. *Латинську імперію*. 5-й (1217—21), 6-й (1228—29), 7-й (1248—54) і 8-й (1270) Х. п. були невдалими для хрестоносців. До кін. 13 ст. д-ви хрестоносців перестали існувати. Х. п. називають також походи нім. феодалів проти слов'ян та ін. сх.-європ. народів, нім. і франц. лицарів проти *альбігойців*. Х. п. нім. феодалів проти слов'ян і народів Прибалтики припадають на 12—13 ст. (див. *Хрестовий похід проти слов'ян 1147*). Давньорус. війська дали рішучу відсіч загарбницьким намаганням нім. лицарів під Дорогичином (1238, за ін. даними — 1237) та в *Льодовому побоїщі 1242*.

ХРЕСТОМА́ТІЯ (грец. χρηστομάθεια, від χρηστός — корисний і μάθος — знання) — навчальна книга, що складається з літературно-художніх, науково-популярних документів, мемуарних творів чи уривків з них, систематизованих і підібраних за програмою з певного навч. предмета або з метою *самоосвіти*. В сучас. середній і вищій школі видаються Х. з сусп.-політ. дисциплін, предметів природничо-матем. циклу, л-ри, мовознавства, мистецтва тощо. Різновидом Х. є книжки для читання в 1—4-х класах загальноосв. школи, за якими учні здобувають поч. знання з різних галузей.

ХРЕСТОНО́СЦІ — учасники загарбницьких *хрестових походів* зх.-європейських феодалів 1096—1270. Осн. масу Х. становили феодали, збідніле лицарство, які сподівалися на збагачення під час походів. Х. називали також членів духовно-лицарських орденів — *тамплієрів, тевтонського ордену* та ін.

ХРЕСТОЦВІ́ТИЙ КЛОП (Eurydema) — рід комах род. справжніх щитників. Небезпечні шкідники і переносники збудників вірусних хвороб хрестоцвітих рослин: капусти, ріпи, рапсу, гірчиці та ін. Тіло (довж. 5—10 мм) чорне, темно-зелене з металічним відтінком або синє з червоним, жовтим або білим рисунком. В роді 26 видів, поширених у Європі, Азії та Пн. Африці, з них в СРСР — 13, у т. ч. на Україні — 6 видів, серед них Х. к. капустяний (E. ventralis), Х. к. гірчичний (E. festiva) і Х. к. рапсовий (E. oleracea). Заходи боротьби: агротехнічні і хімічні. Іл. с. 180. *В. Г. Пучков.*

Хрещатик. Сучасний вигляд.

Хрещатик. Фото. Початок 20 ст.

ХРЕСТОЦВІ́ТІ (Cruciferae) — родина дводольних роздільнопелюсткових рослин. Одно-, дво- і багаторічні трави, деякі — невеликі півкущі або кущі. Листки перистороздільні, рідше суцільні, без прилистків, чергові, іноді зібрані в прикореневу розетку. Квітки двостатеві, переважно правильні, здебільшого білі або жовті, рідше рожеві чи лілові, зібрані у волотевидні або щиткові суцвіття. Чашечка з 4 чашолистків; віночок з 4 пелюсток, розміщених навхрест (звідки і назва родини). Тичинок 6, з них 2 короткі і 4 довгі, нитки тичинок іноді розширені і мають криловидні зубці. Зав'язь верхня, двогнізда. Плід — стручок або стручечок, іноді — горішок. Насіння без ендосперму. В насінні Х. містяться жирні олії і *глікозиди*. Бл. 3000 видів (350 родів), пошир. майже по всій земній кулі, переважна більшість росте в Пн. півкулі, зокрема в Середземномор'ї. В СРСР — понад 800 дикорослих видів (128 родів), з них в УРСР — бл. 200 видів (57 родів). Серед Х. є цінні *овочеві культури* — *капуста, бруква, ріпа, редиска, редька* та ін.; пряні — *гірчиця, хрін* та ін., лікарські — *ложечниця* лікарська, *жовтушник* лакфіолевидний; декоративні — *лакфіоль, левкой* та ін.; медоноси — гірчиця біла, *катран* понтійський та ін. Багато хрестоцвітих є бур'янами — *грицики* звичайні, сухоребрик високий та ін.

ХРЕЩА́ЛЬНЯ — спеціальне приміщення в храмі або окрема будівля для виконання обряду *хрещення*. Те саме, що й *баптистерій*.

ХРЕЩА́ТИК — центр. вулиця та архіт. ансамбль Києва. За часів *Київської Русі* місцевість, де розташований Х., являла собою долину, вкриту лісом. Давні назви місцевості — Перевісище (тут розвішували сіті для відлову диких звірів) та Хрещата долина. На поч. 18 ст. через долину було прокладено шлях між районами міста Подолом і Печерськом. У 1797 на Х. з'явилися перші житл. будинки. В 1804—06 на Х. споруджено перший у Києві міськ. театр (арх. А. Меленський). У забудові Х. брав участь арх. О. *Беретті*. З 2-ї пол. 19 ст. Х.— гол. магістраль міста. В кін. 19 — на поч. 20 ст. тут споруджували банки, магазини, готелі, кінотеатри тощо, в архітектурі яких переважають *еклектизм* і *модерн* (Міська дума, 1876, арх. А. Шілле; банки — Петербурзький, 1911—14, арх. А. Бенуа; Волзько-Камський, 1912—13, арх. П. Андрєєв; Російський для зовн. торгівлі, 1913—15, арх. Ф. Лідваль;

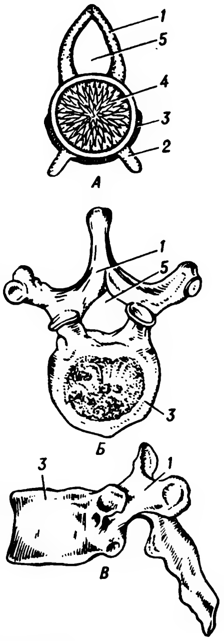

Хребці:
А — хрящовий хребець нижчих риб (тулубовий);
Б—В — кістковий хребець людини (грудний):
1 — верхня дуга;
2 — нижня дуга;
3 — тіло хребця;
4 — хорда;
5 — хребтовий отвір.

Бессарабський критий ринок, 1910, проект арх. Г. Гая, будував М. Бобрусов; реконстр. 1960). Х. був місцем революц. виступів трудящих Києва (політ. демонстрації 1.III та 6.V 1901, 2 та 3.II 1902, червнева демонстрація 1917). За роки Рад. влади Х. реконструйовано, забудовано новими адм. спорудами. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Х. було зруйновано нім.-фашист. окупантами.

У післявоєнні роки внаслідок реконструкції (арх. О. Власов, А. Добровольський, В. Єлізаров, Б. Приймак, О. Малиновський, О. Заваров) Х. розширено вдвічі (до 100 м), тут споруджено житл. та адм. будинки. Серед громад. споруд — державна консерваторія ім. П. Чайковського (1956—58, арх. Л. Каток та ін.), поштамт (1953—56, арх. Б. Приймак та В. Ладний), міськвиконком (1952—57, арх. О. Власов, О. Заваров, О. Малиновський), будинок Укр. респ. ради профспілок (1978, арх. Малиновський та В. Суський), готелі «Москва» (1954—61, арх. А. Добровольський, В. Созанський, Б. Приймак, А. Милецький та О. Косенко), «Дніпро» (1956—64, арх. В. Єлізаров, Н. Чмутіна). На *Жовтневої Революції площі* встановлено монумент Великої Жовтневої соціалістичної революції (1977, скульптори В. Бородай, В. та І. Зноби та ін.). На Х. споруджено новий будинок Київ. філіалу Центр. музею В. І. Леніна (1978—81, арх. В. Гопкало та ін.). Х.— місце святкових демонстрацій. Іл. див. до ст. *Київ,* т. 5, с. 112—113. *О. В. Замостьян.*

ХРЕ́ЩЕННЯ — одне з гол. християнських *таїнств*; обряд, який здійснюється на знак залучення людини до церкви і який нібито очищає її від «гріхів». Відправляється шляхом занурення у воду (у православних), обливання (у католиків), окроплення (у протестантів).

ХРЕ́ЩЕННЯ РУСІ́ — запровадження в Київській Русі *християнства* (за зразком Візантії) як держ. релігії (див. *Православ'я*). Відбулося бл. 988—989 за князювання *Володимира Святославича* в умовах розвитку і утвердження феодальних відносин. До того часу східні слов'яни додержувалися *поганства* (язичництва). Християнство на Русі почало поширюватися ще в 9 ст.: його прийняли частина дружинників київ. князя *Ігоря,* 955 — його дружина княгиня *Ольга.* Сам Володимир здійснив обряд під час походу на Корсунь (*Херсонес*). Перший акт Х. Р. було проведено в Києві, а потім воно примусово поширювалося в ін. давньорус. землях. Запровадження його відіграло певну прогресивну роль, сприяло посиленню великокнязівської влади, зміцненню єдності давньорус. д-ви, збагаченню давньорус. культури, встановленню і розвитку політ. і культур. зв'язків Київської Русі з Візантією, Болгарією, країнами Зх. Європи, Бл. Сходу. Разом з тим нова релігія була вірною прислужницею феод. д-ви; вона освячувала панування меншості і закликала трудове населення Русі до покірливості і терпіння. Ідеологія християнства, що сприяла утвердженню класового суспільства, відповідала інтересам феод. верхівки Давньої Русі.

Т. М. Хрєнников.

ХРЄ́ННИКОВ Тихон Миколайович [н. 28.V (10.VI) 1913, м. Єлець, тепер Липецької обл. РРФСР] — рос. рад. композитор і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1963), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1947. У 1936 закінчив Моск. консерваторію (клас композиції В. *Шебаліна,* фортепіано — Г. *Нейгауза*; з 1961 — викладач цієї консерваторії, з 1966 — професор). В 1948—57 — генеральний, з 1957 — перший секретар правління *Спілки композиторів СРСР.* Твори: опери — «В бурю» (1939, 2-а ред. 1952), «Фрол Скобєєв» (1950, 2-а ред.— «Безродний зять», 1966), «Мати» (1957), опера-казка «Хлопчик-велетень» (1969); оперети — «Сто чортів і одна дівчина» (1963), «Біла ніч» (1967); балети — «Наш двір» (1970), «Любов'ю за любов» (1976), «Гусарська балада» (1979); муз. комедія «Доротея» (1982); 3 симфонії (1935, 1942, 1974), концерти з оркестром для фп. (1933, 1972, 1932), для скрипки (1959, 1975), для віолончелі (1964); музика до кінофільмів «Свинарка і пастух» (1941), «О шостій годині вечора після війни» (1944), «Вірні друзі» (1954) та ін. Член Рад. комітету захисту миру. З 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1952, 1967. Ленінська премія, 1974.

Літ.: Тихон Хренников. Статьи о творчестве композитора. М., 1974. *В. С. Мурза.*

К. К. Хрєнов.

ХРЄ́НОВ Костянтин Костянтинович [13 (25).II 1894, м. Боровськ, тепер Калуз. обл. — 11.X 1984, Київ] — український рад. вчений у галузі електрозварювання, академік АН УРСР (з 1945), чл.-кор. АН СРСР (з 1953), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1955). Член КПРС з 1955. Після закінчення (1918) Петроградського електротех. ін-ту був на інженерній роботі, викладав у вузах Ленінграда і Москви. Працював (1945—63) у наукових установах АН УРСР. Одночасно викладав (1947—58) у Київському політехнічному ін-ті. З 1963 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Вивчав фіз. і хім. процеси у зварювальній дузі. Розробив метод дугового зварювання і різання під водою. Дослідив методи конденсаторного і холодного зварювання, газокисневого і повітряно-плазмового різання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Электрическая сварочная дуга. К.—М., 1949; Автоматическая дуговая электросварка. М., 1949 [у співавт.]; Сварка, резка и пайка металлов. К.—М., 1959; Керамические флюсы для автоматической сварки и наплавки. К., 1961 [у співавт.].

Н. А. Хржонщевський.

ХРЖОНЩЕ́ВСЬКИЙ Никанор Адамович [26.VII (7.VIII) 1836, Перм — 19. VIII (1.IX) 1906, Київ] — вітчизн. фізіолог і гістолог. В 1859 закінчив Казан. ун-т. З 1867 — професор Харків., а з 1869 — Київського ун-тів. Праці присвячені вивченню будови і фізіологіч. функцій легень, нирок, печінки, судин, функції шкіри, нервової системи тощо. В 1864 вперше застосував для вивчення діяльності нирок прижиттєве фарбування, чим поклав початок гістофізіології, експериментально довів здатність клітин печінки утворювати жовч. У 1869—72 та 1886—89 очолював Т-во київ. лікарів. У 1886 з ініціативи Х. у Києві вперше в світі почали проводитись систематичні народні мед. читання. Видав ряд популярних брошур на сан.-освітні теми. *М. К. Бородій.*

ХРИЗАНТЕ́МА (Chrysanthemum) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин і напівкущів *складноцвітих.* Стебло пряме, розгалужене, 25—200 см заввишки. Листки чергові цілокраї або розрізані. Суцвіття — кошик, махрове або просте, різних кольорів. Бл. 150 видів, пошир. переважно в Європі, Азії, частково в Африці. В СРСР — 4 види однорічних Х., на Україні — 3. Х. увінчану (Ch. coronarium) і Х. кілювату (Ch. carinatum) використовують для квітників та на зрізування. З багаторічних Х. найбільше значення мають: Х. великоквіткова (Ch. maximum) та Х. індійська (Ch. indicum). Виведено багато сортів хризантем.

Х. посівна (Ch. segetum) — бур'ян, росте на полях переважно в зх. частині України. *К. Д. Харченко.*

ХРИЗОБЕРИ́Л (від грец. *χρυσός* — золото та *берил*) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Al_2BeO_4. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,72. Твердість 8,5. Колір зеленувато-жовтий, рідше — безбарвний. Блиск скляний. Рідкісний мінерал. Відміна Х., яка містить хром, наз. *олександритом.* Х. є в родовищах з ін. цінними мінералами в Бразилії, США, Шрі-Ланці й на Мадагаскарі; у Рад. Союзі — в РРФСР (Урал) і на Україні. Х. одержують і штучно. Гарно забарвлені прозорі відміни Х. використовують як *дорогоцінне каміння.*

ХРИЗОЛІ́Т (грец. χρυσόλιθος, від χρυσός — золото і λίθος — камінь) — мінерал класу *силікатів,* прозора відміна *олівіну* жовтувато-зеленого кольору. Великі кристали Х. відомі в Бірмі, США, Пд.-Африканській Республіці, Танзанії; у Рад. Союзі є в Якутії, Краснояр. краї. Використовують як *дорогоцінне каміння.*

ХРИЗОФІ́ТОВІ ВО́ДОРОСТІ — див. *Золотисті водорості.*

ХРИПОТА́ — зміна голосу з втратою чистоти звучання. Х. виникає при ураженні голосових зв'язок вдихуваним запиленим повітрям, при деяких захворюваннях (катар верхніх дихальних шляхів, дифтерія тощо), перенапруженні голосу, тривалому і надмірному палінні тютюну, зловживанні алкоголем; іноді причиною Х. можуть бути нервово-психічні травми. Лікування полягає в усуненні хворобливого процесу в гортані, що спричинився до хрипоти.

ХРИ́СТЕВ Асен Васильович (3.VI 1884, Софія — 5.VII 1924, Ленінград) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. В жовтні 1905 за участь у студентських страйках виключений з ун-ту. З грудня 1917 — заст. голови і керуючий справами *Румчероду*. Був одним з керівників *Одеського січневого збройного повстання 1918*. В 1918—20 брав участь у боротьбі проти іноз. інтервентів та внутр. контрреволюції на Пд. України. З 1921 — на госп. роботі.

Літ.: Дихан М. Асен Христєв. Одеса, 1969.

ХРИСТИАНО́ВИЧ Сергій Олексійович [н. 27.X (9.XI) 1908, Петербург] — рос. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1949. Закінчив (1930) Ленінградський ун-т. Працював у Держ. гідрологічному (1930—37), Центральному аерогідродинамічному (1937—53) ін-тах, ін. н.-д. установах. Директор Ін-ту теор. і прикладної механіки Сибірського відділення АН СРСР (1957—65). З 1972 — в Ін-ті проблем механіки АН СРСР. Осн. праці — з механіки рідини і газу, а також твердого тіла, підданого деформуванню. Керував створенням перших в СРСР трансзвукових аеродинамічних труб, розробив теорії гідравлічного розриву пласта, а також пластичного деформування зміцнюючих матеріалів. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1952.

С. О. Христианович.

ХРИСТИ́НІВКА — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол. Вперше згадується в документах під 1574 як містечко Христигород. Був під владою Польщі. З серед. 17 ст. має сучас. назву. Населення Х. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Х. у складі Правобережної України возз’єднано з Росією. В 1905 в Х. виникла с.-д. група. Під час революції 1905—07 залізничники Х. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Рад. владу встановлено в 2-й пол. лютого 1918. З 1956 Х.— місто. У Х.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; винсробний і комбікормовий з-ди, цех Уманського міськ. мол. з-ду, 2 хлібні комбінати, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи; 2 лікарні, 2 поліклініки; 2 будинки культури, клуб, кінотеатр, 6 б-к, краєзнавчий музей. В Х. народилися укр. рад. письменник О. Є. *Корнійчук*, укр. рад. вчені М. Л. *Голего*, К. І. *Заблоцький*, парт. і держ. діяч УРСР Ю. П. *Коломієць*.

ХРИСТИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км^2. Нас. 45,4 тис. чол. (1984). У районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Христинівка*. Х. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поверхня району — хвиляста рівнина, значною мірою розчленована. Корисні копалини: торф, граніти, каолін. Ріки належать до бас. Пд. Бугу (верхів’я Удича, Кіблича, Синиці та Ятрані). Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна, липа, клен, ясен) займають 3,7 тис. га.

Найбільші пром. підприємства: христинівські прод. товарів, комбікормовий, мол. з-ди та Верхняцький цукр. з-д. Комбінат побут. обслуговування (Христинівка). Землеробство — зерново-буряківничого напряму, тваринництво — м’ясо-молочного (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь (1983)— 48,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 46,1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох. У Х. р. — 16 колгоспів, 2 радгоспи, дослідно-селекційна станція (смт Верхнячка), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Христинівка, залізничні станції: Ліщинівка, Розсішки, Севастянівка. Автомоб. шляхів — 209 км, у т. ч. з твердим покриттям — 191 км. У районі — 25 заг.-осв., 2 муз. школи; 45 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 21 будинок культури, 17 клубів, 2 кінотеатри, 36 кіноустановок, 35 б-к; краєзнавчі музеї у Христинівці та в с. Великій Севастянівці, у с. Синиці — дендропарк 18 ст.— пам’ятка садово-паркової архітектури. У с. Розсішках Х. р. народився один з керівників *Коліївщини* — І. *Гонта*, у с. Сичівці — укр. поет і громад. діяч К. А. *Ткач*. У Х. р. видається газ. «Трибуна хлібороба» (з 1931). *В. І. Криницький.*

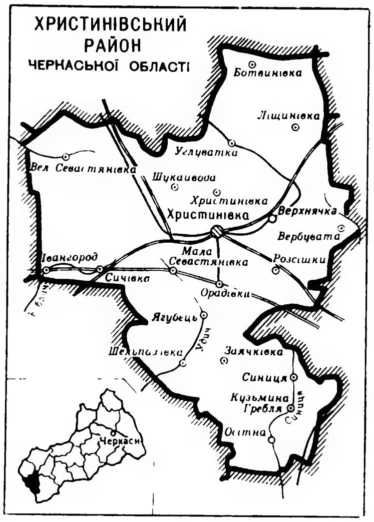

ХРИСТИНО́ПІЛЬСЬКИЙ АПО́СТОЛ — пам’ятка давньорус. писемності. Див. *Городиський апостол*.

ХРИ́СТИЧ Володимир Олександрович (н. 7.І 1929, Полтава) — укр. рад. вчений у галузі теплоенергетики, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1953. Закінчив (1950) Київ. політех. ін-т, працює в цьому ж вузі. Осн. праці — з фізики горіння в камерах згоряння газових турбін, парогазових установок і магнітогідродинамічних генераторів. Розробив метод високоефективного спалювання палива при високому і змінному надлишку повітря.

ХРИ́СТИЧ Зоя Петрівна (н. 1.XI 1932, м. Тирасполь Молд. РСР) — укр. рад. співачка (ліричне сопрано) і педагог, нар. арт. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1954. У 1956 закінчила Одес. консерваторію. В 1956—81 — солістка Київ. театру опери та балету. З 1965 — викладач (з 1984 — професор) Київської консерваторії. Осн. партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка, Оксана («Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч» Лисенка), Катерина («Катерина» Аркаса), Іоланта («Іоланта» Чайковського), Леонора («Трубадур» Верді). Виступає з камерним репертуаром. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Літ.: Яворський Е. Зоя Христич. К., 1975. *А. П. Ткачук.*

З. П. Христич.

ХРИ́СТИЧ (Христић) Стеван (19.VI 1885, Бєлград — 21.VIII 1958, там же) — сербський композитор і диригент. Член Сербської академії наук і мистецтв (з 1950). Навчався в Лейпцігській консерваторії (1904—08). З 1908 — викладав у сербській муз. школі, з 1912 — диригент Нац. театру в Бєлграді (1924—34 — директор). В 1937—50 — професор Бєлградської муз. академії. Твори: муз. драма «Сутінки» (1925), балет «Охридська легенда» (1947), рапсодія для фортепіано з оркестром, симф. і вокальні твори, музика для театру і кіно.

ХРИСТИЯ́НСТВО — одна з трьох (поряд з *буддизмом* та *ісламом*) т. з. світових релігій. Поширене в основному в країнах Європи й Америки, проте християн. церкви існують на всіх континентах. Осн. течії: *католицизм, православ’я* і *протестантизм*. Віросповідні джерела догматики і культу — «святе письмо» (*Біблія*) і «священний переказ». Сутність християн. богослов’я зводиться до чотирьох ідей: бог послав на землю свого сина в образі боголюдини Ісуса Христа (звідси й назва релігії; див. *Христос*), щоб він своїми стражданнями і мученицькою смертю спокутував гріхи людства; Христос помер, але воскрес, вознісся на небо і вдруге повернеться на землю; відбудеться суд над живими й мертвими, під час якого Христос покарає грішників і винагородить праведників; після «страшного суду» для праведників настане «царство небесне» — вічне життя і блаженство. Х. виникло в сх. провінціях Рим. імперії у 2-й пол. 1 ст. н. е. в умовах розкладу рабовласницького ладу і посилення соціального, політ. і духовного гноблення експлуатованих мас як форма протесту і сподівань нар. мас на вихід з тяжкого становища за допомогою надприродного рятівника — месії. Месіанські ідеї й лягли в основу нової релігії. Х. сформувалося на основі давніх сх. і греко-римських релігій, насамперед *іудаїзму* й мітраїзму, а також вульгаризованої античної філософії (зокрема *неоплатонізму* і *стоїцизму*). Раннє Х. виступало як релігія пригноблених, у ньому виявлялися бунтарські тенденції.

В процесі дальшого розкладу рабовласницького ладу змінився соціальний склад християн. громад, що привело до змін в ідеології Х., де почали переважати ідеї виправдання поділу суспільства на багатих і бідних, непротивлення злу. На поч. 4 ст. гоніння з

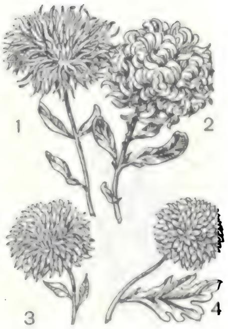

Хризантеми індійські: 1, 2 — великоквіткові; 3, 4 — дрібноквіткові.

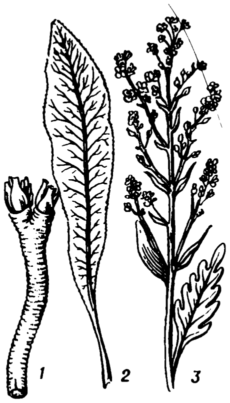

Хрін звичайний:
1 — корінь;
2 — листок;
3 — верхня частина рослини.

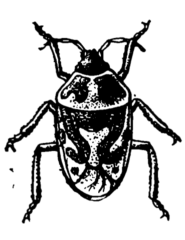

Хрестоцвітий клоп — капустяний.

боку влади змінилося активною підтримкою Х. як універсальної релігії, що мала вплив на маси і догмати якої служили ідеологіч. та політ. знаряддями поневолення їх.

У 324 міланським едиктом християнам дозволено вільну діяльність, а 325 Нікейський собор прийняв «*символ віри*» Х. і проголосив його держ. релігією Рим. імперії. В теологічному відношенні Х. ніколи не було єдиною течією. Вже в першому християнському творі *Апокаліпсисі* йшлося про ворогуючі в ньому групи. У 2 ст. офіц. церква вела боротьбу проти монтанізму, *гностицизму* та іудео-християнства. В 3—4 ст. з'явився ряд нових сект (непотіанів, неватіанів, донатистів та ін.). Суперечки навколо питання про природу Христа в 4—7 ст. породили *аріанство, несторіанство, монофіситство,* монофелітство. Відокремлення провінцій Рим. д-ви привело до утворення перших *автокефальних церков*. Тривала боротьба між римською і візантійською церквами за зверхність у Х. закінчилася 1054 *розділенням церков* і утворенням римсько-католицької і православної церков.

В 16 ст. на основі широкого антифеод. і антикатолицького руху в Зх. Європі виник протестантизм, з його численними церквами і сектами.

У Київську Русь Х. було занесено з Візантії в кін. 10 ст. (див. *Хрещення Русі*) і набрало специфічного вигляду руського православ'я. Католицизм з'явився в пд.-зх. областях Росії внаслідок Флорентійської унії 1439, в зх. областях — *Брестської унії 1596*. Протестантські течії почали проникати в Росію з 2-ї пол. 19 ст.

В СРСР існують: *Руська православна церква, вірменська апостольська церква, грузинська православна церква,* католицька церква, старообрядницька церква (див. *Старообрядництво*), лютеранська церква (див. *Лютеранство*), *реформатська церква,* церква *євангельських християн-баптистів,* секти *адвентистів, п'ятидесятників, єговістів, менонітів,* та ін. (див. *Сектантство* релігійне).

За час свого існування Х. не раз вносило зміни в соціально-політ., моральні доктрини, догматику і культ, пристосовуючись до існуючих обставин (див. *Модернізм* у релігії). Нині воно переживає глибоку кризу, зумовлену впливом сучас. соціального і науково-тех. прогресу. Спроби подолати кризу ведуться в напрямах модернізації (переважно) і консерватизації віровчення і культу. Але і традиційний, і модерністський варіанти Х. за своєю сутністю однаково антинаукові і відіграють негативну соціальну роль. Потреби дальшого соціального і духовного розвитку вимагають формування у всіх верств населення наук. світогляду і основаної на ньому життєвої позиції. В цьому велику роль відіграють *науково-атеїстична пропаганда* та *атеїстичне виховання*.

Див. також розділи Релігія і церква у ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік* та у томі *Українська Радянська Соціалістична Республіка* (т. 11, кн. 2).

О. С. Онищенко.

ХРИСТИЯ́НСЬКИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ — напрям суспільної думки, який намагається надати *християнству* соціалістич. забарвлення. Різновид *феодального соціалізму*. Виник у 30—40-х рр. 19 ст. Його засновники Ф. Ламенне (Франція), Ф. Д. Моріс (Великобританія) проповідували гармонію класів, ідеї перетворення суспільства шляхом морального самовдосконалення людей. Представники раннього Х. с. критикували з феод.-християнських позицій вади бурж. суспільства. В 60-х рр. 19 ст. Х. с. почав набувати апологетичного щодо капіталізму характеру. З поч. 20 ст. Х. с. дедалі тісніше переплітається з бурж. *лібералізмом* і соціал-реформізмом. У сучас. Х. с. виділяються два осн. напрями — клерикальний і демократичний. Клерикальний Х. с. представлений гол. чином соціальною доктриною *католицизму,* на якій базується ідеологія і політика клерикальних партій, *християнських профспілок*; у сучас. ідеологічній боротьбі є знаряддям *антикомунізму*. Представники демократичного напряму виступають за єднання християнства з комунізмом і співробітництво з лівими силами, в т. ч. комуністами. Виступаючи за спільні дії з демократичним крилом Х. с. в боротьбі за мир і соціальний прогрес, марксистсько-ленінські партії разом з тим послідовно викривають наук.-ідеологічну неспроможність християнського соціалізму, його бурж.-реформістський характер. *Ю. М. Охріменко.*

ХРИСТИЯ́НСЬКІ ПРОФСПІЛКИ́ — професійні об'єднання реформістського характеру, що виникли наприкінці 19 ст. в ряді європ. країн за активною участю католицької церкви і перебувають під її впливом. Метою їх є використання реліг. переконань віруючих трудящих проти революц. робітн. руху, розз'єднання його лав. Ідеологічні засади Х. п. (проповідь співробітництва праці і капіталу, одвічності класового поділу суспільства, збереження приватної власності тощо) викладено в енцикліці папи римського «Rerum nowarum» — «Нові справи» (1891). В 1920 об'єдналися в Міжнар. конфедерацію християн. профспілок (МКХП). Після 2-ї світ. війни під впливом масового руху проти реліг. догматичної обмеженості в діяльності Х. п. відбулася певна «дехристиянізація» їх, що виявилося, зокрема, в перейменуванні МКХП 1968 на Всесвітню конфедерацію профспілок (ВКП). Х. п. мають і регіональні об'єднання — Латиноамер. профцентр трудящих і Братство азіат. профспілок. На кінець 1982 до ВКП входили 85 нац. профцентрів 82 країн заг. чисельністю бл. 14 млн. чол. Незважаючи на протидію реакц. керівництва ряду Х. п., значна частина їх співробітничає з прогресивними профспілками в питаннях боротьби за мир, за відвернення ядерної війни.

ХРИСТИЯ́НСЬКО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ХДП) Італії. Засн. 1943. Провідна бурж. партія країни. Зв'язана з *Ватіканом*. Виражає інтереси монополістичного капіталу. В 1945—83 очолювала коаліційні уряди (з перервою: червень 1981 — листопад 1982). З серпня 1983 — в урядовій коаліції. В галузі зовн. політики орієнтується на *НАТО* і США. ХДП налічує понад 1,8 млн. членів (1982). Голова Нац. ради партії— Ф. Пікколі. Центральний партійний орган— газ. «Пополо» («Народ»).

ХРИСТИЯ́НСЬКО-ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ СОЮ́З (ХДС) у ФРН. Виник 1945, оформився як єдина зх.-нім. бурж. партія католиків 1950. Виражає інтереси монополістич. капіталу. В бундестазі утворює єдину фракцію з *Християнсько-соціальним союзом* (ХСС). У 1949—69, коли лідери ХДС очолювали уряд ФРН, його політ. курс був спрямований на розкол Німеччини, реставрацію влади монополій, відновлення воєнно-пром. потенціалу ФРН, включення ФРН у систему екон. і агресивних воєнних союзів зх. д-в. ХДС не визнавав існуючих європ. кордонів, вимагав доступу ФРН до *ядерної зброї*. З жовтня 1982 ХДС — знову при владі (в складі нової урядової коаліції — ХДС/ХСС і Вільна демократична партія). Налічує 715 тис. членів (1982). Голова ХДС — Г. Коль. *В. Н. Гулевич.*

ХРИСТИЯ́НСЬКО-СОЦІА́ЛЬНИЙ СОЮ́З у ФРН — бурж. політ. партія католиків, що діє в Баварії. Засн. 1945. Виражає інтереси реакційних верств монополістичного капіталу. Примикає до *Християнсько-демократичного союзу* (ХДС) і утворює з ним у бундестазі єдину фракцію — ХДС/ХСС. У 1949—69 і з жовтня 1982 представники ХСС — в урядовій коаліції. Програмні настанови ХСС в основному збігаються з настановами, офіційно проголошеними ХДС. Проте з деяких питань, особливо в галузі зовн. політики, ХСС займає більш реакційні позиції. Налічує понад 175 тис. членів (1982). Голова ХСС — Ф. Й. Штраус. *В. Н. Гулевич.*

ХРИ́СТОВ Борис (н. 18.V 1914, Пловдив) — болг. співак (бас), нар. арт. НРБ (з 1975). Співу навчався в Італії, де дебютував як оперний співак (1945). З 1946 — соліст італ. театрів, у т. ч. «*Ла Скала*» (Мілан). Партії: Годунов («Борис Годунов» Мусоргського), Кончак, Галицький («Князь Ігор» Бородіна), Філіпп II («Дон Карлос» Верді), Мефістофель (одноіменна опера Бойто).

ХРИ́СТОВ Добри (14.XII 1875, Варна — 23.I 1941, Софія) — болг. композитор, хоровий диригент, муз. теоретик, педагог, член Болг. АН (з 1929). Навчався в Празькій консерваторії у А. *Дворжака*. У 1922—33 викладав у Держ. музичній академії. Заклав основи національної професійної пісенної творчості. Автор симф. увертюри «Івайло» (1906), хорової балади «Добринка і Сонце» (1931) та ін.; теоретичних праць — «Ритмічні основи народної музики» (1913), «Технічна структура болгарської народної музики» (1928).

Літ.: Михайлов М. М. Болгарська музична культура. К., 1963.

ХРИСТО́С, Ісус Христос (грец. Χριστός, букв. — помазаник) — міфічний засновник *християнства*. За євангельською легендою Х.— спаситель людей, боголюдина, непорочно зачата й народжена в Галілеї (Палестина) дівою Марією. Нібито проповідував з 12 своїми учнями (*апостолами*) нову релігію в Палестині, здійснив багато чудес. Запроданий за 30 серебряників *Іудою Іскаріотом* своїм ворогам, був розп'ятий на хресті. На третій день після смерті воскрес і вознісся на небо. Євангельську оповідь про Х. піддавали різкій критиці ще з 2 ст. Праці вчених тюбінгенської і міфологічної шкіл в історіографії християнства завдали нищівного удару по церковних догмах про історичність Х. Образ Х. широко відображено в л-рі й мистецтві.

П. Л. Яроцький.

ХРИСТОФО́Р ФІЛАЛЕ́Т — псевдонім автора полемічного твору кінця 16 — поч. 17 ст. «*Апокрисису*». Див. *Філалет* Христофор.

ХРИСТОФО́РІВКА — селище міського типу Криворізького р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на р. Боковеньці (прит. Інгульця), за 10 км від залізнич. ст. Гейківка. 2,3 тис. ж. (1984). У Х.— з-д жаростійких блоків, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа; лікарня; б-ка. Х. засн. у 30-х рр. 19 ст., смт.— з 1958.

ХРІН (Armoracia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. 5 видів, пошир. в Європі і Пн. Азії. В СРСР — 2 види, у т. ч. на Україні — один — Х. звичайний (A. rusticana). Стебло прямостояче, 50—150 см заввишки. Прикореневі листки великі, довгасті, нижні стеблові — перистороздільні, решта — суцільні, чергові. Квітки білі двостатеві, правильні, зібрані в китицю. Плід — стручечок. В умовах України Х. розмножують вегетативно. Корінь вживають як приправу до їжі. Х. має бактерицидні і лікувальні властивості. Сік з коренів використовують як протицинготний засіб. Урожайність — 50—100 ц/га.

ХРІ́ННИЦЯ (Lepidium) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Одно-, дво- або багаторічні трави, рідше півкущі. Квітки з білими або жовтими дрібними пелюстками, іноді їх нема. Плід — двонасінний стручечок. Росте на солончаках і на засолених грунтах лук, а також як бур'ян на полях біля доріг. Понад 150 видів, пошир. поза арктич. обл., в тропіках — в горах. В СРСР — бл. 35 видів, з них в УРСР — 16, найпошир. Х. смердюча (L. ruderale); на городах як салатну рослину розводять Х. посівну, або крес-салат (L. sativum).

ХРОМ (Chromium; від грец. χρῶμα — колір, забарвлення) — хім. елемент VI групи періодичної системи елементів, ат. н. 24, ат. м. 51,996. У природі є чотири стабільні ізотопи Х. з масовими числами 50,52—54 і добуто 6 радіоактивних. Відкрив Х. 1797 франц. хімік Л. Н. Вокелен (1763—1829). Вміст Х. у земній корі $3{,}5 \cdot 10^{-2}$ % за масою. Найпоширеніший мінерал Х. — *хроміт* (див. *Хромітові руди*). Х. — сріблястий метал, густина 7200 кг/м³; $t_{пл}$ 1875 °C; $t_{кип}$ 2430 °C. Найтвердіший з металів, проте високочистий Х. пластичний. Хім. природою Х. нагадує *залізо*, хоч не кородує на повітрі (див. *Корозія металів*). При нагріванні реагує з киснем, азотом, вуглецем та ін. В азотній та концентрованій сірчаній к-тах Х. пасивується (див. *Пасивування*), а в соляній і розведеній сірчаній — розчиняється й утворює солі Cr (II). Добувають Х. *алюмінотермією* Cr_2O_3, а високочистий — *електролізом* водних розчинів $Cr_2(SO_4)_3$ чи CrO_3 і очищенням катодного Х. воднем при т-рі 1600 °C або йодотермією. Застосовується у виробн. жароміцних, надтвердих і кислотостійких сплавів (див. *Хрому сплави*), нержавіючих сталей, для нанесення покриттів, стійких до корозії і стирання (див. *Хромування*) тощо.

М. Д. Василега-Дерибас.

ХРОМА́ТИ — солі хромових к-т у ступенях окислення *хрому* +4, +5 і +6. К-там H_2CrO_3, H_4CrO_4 і H_3CrO_4, які не існують у вільному стані, відповідають хромати-4 типу $BaCrO_3$ і Ba_2CrO_4 та темнозелені термічно нестійкі хромати-5: $Ca_3(CrO_4)_2$, $LaCrO_4$ тощо. Червоний оксид хрому CrO_3 у водному розчині утворює хромову к-ту H_2CrO_4, яка дає жовті солі — Х., напр. K_2CrO_4, $SrCrO_4$, $Th(CrO_4)_2 \times$ $\times\, 3H_2O$ та ізополіхромові к-ти, що утворюють оранжеві дихромати $K_2Cr_2O_7$, темно-червоні трихромати $Cs_2Cr_3O_{10}$ та ін. Х. лужних металів, амонію, магнію добре розчиняються у воді, решта Х.— погано. Х. використовують для синтезу ін. *хрому сполук*, як *каталізатори*, окислювачі, *інгібітори* корозії, *пігменти*, для дублення шкір, миття лаборатор. посуду (див. *Хромова суміш*) тощо. Всі Х. отруйні.

М. Д. Василега-Дерибас.

ХРОМАТИ́ДА [від грец. χρῶμα (χρώματος) — колір, забарвлення і εἶδος — вигляд] — одна з двох половинок *хромосом*. У *мітозі* кожна з двох Х. хромосоми після розходження в дочірні ядра стає самостійною хромосомою. У *мейозі* гомологічні хромосоми, зближуючись попарно, утворюють структуру з чотирьох Х. (*тетраду*).

ХРОМАТИ́ЗМ [від грец. χρῶμα (χρώματος) — колір, забарвлення] — зміна діатонічного ступеня ладу на *півтон*. Позначається знаками *альтерації* — *дієзом* або *бемолем*. Хроматичний півтон складається з двох різних звуків одного ступеня (напр., фа — фа-дієз), на відміну від діатонічного півтону, що утворюється різними ступенями (див. *Діатоніка*). Під Х. розуміють і безпосередню зміну звуку в одному голосі, на відміну від альтерації — ширшого поняття, яке включає також сполучення або зіставлення різноманітних звуків даного ступеня в різних голосах. Див. *Хроматична гама*.

В. Д. Кирейко.

ХРОМАТИ́Н [від грец. χρῶμα (χρώματος) — колір, забарвлення] — *нуклеопротеїд*, що знаходиться в *хромосомах* ядра тваринних і рослинних клітин, забарвлюється основними барвниками. Розрізняють *еухроматин* і *гетерохроматин*. Термін «хроматин» ввів 1880 В. *Флеммінг*.

ХРОМАТИ́ЧНА АБЕРА́ЦІЯ — одна з основних *аберацій оптичних систем*; похибка зображення в *оптичних системах*, зумовлена залежністю *заломлення показників* прозорих середовищ від *довжини хвилі* світла (див. *Дисперсія світла*). Існує два типи Х. а.: хроматизм положення зображення і хроматизм збільшення. При Х. а. першого типу точка на *оптичній осі* системи зображується у вигляді сукупності кольорових кіл. Це пояснюється тим, що для променів світла різної довжини хвилі положення головних фокусів на оптичній осі не збігаються. При Х. а. другого типу зображення предметів, утворені променями різної довжини хвилі, відрізняються за величиною і мають по краях кольорову смугу. Це спричинено різним положенням головних площин оптичної системи для таких променів. Х. а. усувається, зокрема, добором різних сортів стекол (див., напр., *Апохромат*, *Ахромат*). Дзеркальним системам Х. а. не властива.

С. П. Парняков.

ХРОМАТИ́ЧНА ГА́МА — гама з півтоновою віддаллю між ступенями. У повній Х. г. 12 звуків; між сусідніми звуками інтервал у півтон. Черговість хроматичних і діатонічних півтонів у Х. г. залежить від ладового нахилу (мажорний або мінорний), а також від напряму руху (висхідний або низхідний). Див. *Альтерація*, *Гама*, *Діатоніка*, *Хроматизм*.

В. Д. Кирейко.

ХРОМАТОГРА́ФІЯ [від грец. χρῶμα (χρώματος) — колір, забарвлення і γράφω — пишу] — фізико-хім. метод розділення близьких за властивостями речовин. Розробив 1903 М. С. *Цвєт*. Розрізнюють Х.: за середовищем, в якому відбувається розділення (газова і рідинна Х.); за механізмом розділення (молекулярна, іоннообмінна, осадова і розподільча Х.); за технікою проведення розділення (колонкова, капілярна, тонкошарова і Х. на папері). Х. грунтується на використанні різної *сорбції* речовин у двофазних системах «тверда фаза — рідина (газ)» або «рідка фаза — рідина (газ)» в динамічних умовах, коли перша з *фаз* є нерухомою, друга — рухомою. Розділення звичайно здійснюють у колонці, заповненій сорбентом, крізь який пропускають суміш розділюваних речовин (т. з. колонкова Х.). Якщо речовини сорбуються по-різному, то під дінням потоку розчинника або інертного газу-носія вони рухаються вздовж колонки з різною швидкістю, в результаті чого відбувається їхнє розділення. Замість колонки можна використовувати спец. хроматографічний папір (Х. на папері) або тонкий шар сорбенту, нанесений на скляну або іншу пластинку (тонкошарова Х.). Х. застосовується також для концентрування мікродомішок, визначення концентрації розчинів солей тощо.

Літ.: Гольберт К. А., Вигдергауз М. С. Курс газовой хроматографии. М., 1974; Набиванец Б. И., Мазуренко Е. А. Хроматографический анализ. К., 1979.

Б. Й. Набиванець.

ХРОМАТОФО́РИ [від грец. χρῶμα (χρώματος) — колір, забарвлення і φορός — носій] — 1) У

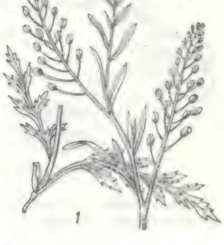

Хрінниця смердюча:
1 — гілочки з листками та квітками;
2 — квітка;
3 — плід.

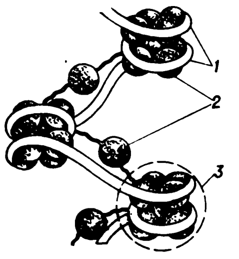

Хромосоми. Схема молекулярної будови: *1* — дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК); *2* — гістони; *3* — нуклеосома.

тварин і людини — те саме, що й *пігментні клітини.* 2) У рослин — *пластиди* в клітинах зелених, бурих, діатомових та червоних водоростей; те саме, що й *хлоропласти.*

ХРОМАФІ́ННІ КЛІТИ́НИ (від грец. χρῶμα — колір, забарвлення і лат. affinis — споріднений), адреналові клітини — внутрішньосекреторні клітини хребетних тварин і людини, що виробляють і виділяють у кров *адреналін, норадреналін,* а можливо, й ін. *катехоламіни.* У організмі становлять т. з. адреналову систему. У вищих хребетних тварин і людини Х. к. утворюють скупчення (*параганглії*), найбільше з них — мозкова речовина надниркових залоз. У нижчих хребетних Х. к. дифузно розподілені в стінках великих судин і в товщі серцевого м'яза.

ХРО́МИЙ (Chromy) Броніслав (н. 3.VI 1925, с. Леньчі, поблизу Кракова) — польс. скульптор. У 1950—56 навчався в Академії красних мистецтв у Кракові у К. *Дуніковського.* Автор монументальних і станкових скульптурних композицій: цикл «Освенцім» (1960—63), «Шопену» (1966), «Народження зірки» і «Смок Вавельський» (обидва — 1972), пам'ятник братерства по зброї рад. і польським партизанам поблизу Любліна (1974), пам'ятник польс. солдату в Катовіце (1978), пам'ятник радянсько-польс. братерства по зброї в Рязані (1983) та ін.

ХРОМИ́Й Олексій Григорович (Черкашенин Лесько; р. н. невід.— п. бл. 1671) — запорізький козак, сподвижник С. Т. *Разіна.* Родом з-під Опішні (тепер смт Зіньківського р-ну Полтав. обл.). Один з керівників повстанського війська, що брало участь у здобутті Царицина (1669). На поч. вересня 1670 очолений Х. загін за розпорядженням С. Т. Разіна прибув на Слобідську Україну піднімати повстання (див. *Дзиковського повстання 1670*). Загін Х. (бл. 700 чол.) 14 (24).X оволодів містами Маяцьком і Цареборисовом. У Змієві повстанські загони Х. об'єдналися з загонами Ф. Т. *Разіна.* На поч. листопада відбулися кровопролитні бої між повстанцями та урядовими військами. Загони Х. змушені були відступити. Х. загинув у сутичці з заможними донськими козаками.

ХРОМІ́Т — мінерал класу оксидів і гідроксидів, групи *хромшпінелідів.* $FeCr_2O_4$. Звичайно містить домішки. Власне Х. знайдений тільки в метеоритах. Густ. 4,5—4,8. Твердість 5,5—7,5. Колір чорний. Блиск металевий. Родовища Х. відомі у Замбії, на о. Нова Каледонія; в Рад. Союзі — на Уралі (в *Саранівському родовищі хромітових руд*). Використовують як *хромітову руду.*

ХРОМІ́ТОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення (*руди*), що містять хром. Осн. мінерали Х. р.— *хроміт* (містить понад 67 % Cr_2O_3) і магнезіохроміт (Mg, Fe), Cr_2O_4 (понад 79 % Cr_2O_3). В Рад. Союзі найбільші пром. родовища Х. р.— на Уралі (*Саранівське родовище хромітових руд* та ін.); за рубежем — у Пд.-Африканській Республіці, Зімбабве, Фінляндії, Туреччині, Індії, Філіппінах.

Ф. Р. Польський.

ХРО́МОВ Павло Олексійович [15 (28).X 1907, с. Коверін, тепер Влад. обл.] — рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки РРФСР (з 1969). Член КПРС з 1929. Закінчив 1930 Промислово-екон. політехнікум (м. Владимир). З 1931 — на пед. роботі. З 1936 — в Ін-ті економіки АН СРСР (з 1938 — зав. сектором, 1943—48 — директор). Професор МДУ (1943—57) і Академії сусп. наук при ЦК КПРС (1946—78). Праці з проблем теорії соціалістичної економіки, продуктивності праці, екон. історії тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ХРО́МОВА СУ́МІШ — суміш рівних об'ємів насиченого водного розчину дихромату калію $K_2Cr_2O_7$ та концентрованої сірчаної к-ти H_2SO_4. Сильний окислювач. Застосовують для очищування хім. посуду від забруднень — *вуглеводнів, жирів* тощо. Залишки *спиртів, ефірів* та ін. від контакту з Х. с. можуть займатися з вибухом. Тому хім. посуд попередньо миють гарячою водою, содою або лугом. Працювати з Х. с. слід під тягою і обов'язково в захисних окулярах чи масці.

ХРОМОГЕ́НИ [від грец. χρῶμα — колір, забарвлення і γεννάω — породжую, створюю] — речовини, що містять хромофорні групи, які зумовлюють колір сполук (див. *Кольоровості теорія*). Х. називали також безбарвні речовини, тваринних і рослинних тканин, що здатні набувати забарвлення при окисленні. За теорією В. І. *Палладіна* про *дихання* рослин т. з. дихальні Х. оборотно окислюються в дихальні *пігменти.* В сучас. біол. літературі термін «хромогени» не вживають.

ХРОМОМЕ́РИ (від грец. χρῶμα— колір, забарвлення і μέρος — частина) — потовщені, щільно спіралізовані ділянки *хроматид,* з яких складається *хромосома.* Під мікроскопом найчіткіше виявляються в профазі *мітозу* й *мейозу* і мають вигляд темних гранул, розташованих вздовж хромосоми.

ХРОМОПЛА́СТИ (від грец. χρῶμα — колір, забарвлення і πλαστός — утворений) — *пластиди* різної форми у рослин, забарвлені пігментами *каротиноїдами* в жовтий, оранжевий, червоний кольори. Утворюються з *хлоропластів,* зрідка — з *лейкопластів.*

ХРОМОПРОТЕЇ́ДИ (від грец. χρῶμα — колір, забарвлення і *протеїди*) — група складних білків, молекула яких при *гідролізі* розпадається на простий білок та небілкову забарвлену частину. За хім. природою небілкової частини розрізняють: гемопротеїди, гемеритрини, гемоціани та *флавопротеїди.* Гемопротеїди — Х., молекули яких містять залізо *гему.* До них належать дихальні *пігменти* хребетних тварин (*гемоглобін, міоглобін*), деяких безхребетних (еритрокруорин) та деяких багатощетинкових червів (хлорокруорини); *ферменти*: дихальні — *цитохроми,* окислювальні — *каталаза, пероксидаза* тощо.

Гемеритрини та гемоціани — Х., що містять, відповідно, негемове залізо та мідь. До них належать пігменти крові безхребетних тварин. Крім того, до Х. відносять світлочутливі пігменти паличок (*родопсин*) та колбочок (порфіропсин) *сітківки* ока, пігменти рослин (фітохром), зокрема водоростей (*фікоеритрини,* фікоціани) тощо.

Т. П. Угарова.

ХРОМОСО́МИ (від грец. χρῶμα— колір, забарвлення і σῶμα — тіло) — структури клітинного *ядра,* що забезпечують передавання спадкової інформації від клітини до клітини та від покоління до покоління, а також реалізацію цієї інформації в процесі індивідуального розвитку організму (див. *Хромосомна теорія спадковості*). Вперше Х. описав нім. вчений В. Вальдейєр 1888 як компоненти клітинного ядра, що інтенсивно забарвлюються основними барвниками. Для кожного виду рослин або тварин характерна певна постійна кількість Х. в клітині (див. *Каріотип*). Соматичні клітини вищих рослин і тварин мають подвійний (диплоїдний) набір Х., причому Х., за винятком *статевих хромосом,* представлені парами відповідних одна одній гомологічних Х. (одна Х. в кожній парі одержана організмом від батька, інша — від матері). Їхні статеві клітини (*гамети*) мають одинарний (гаплоїдний) набір Х., тобто містять по одній Х. з кожної пари. В основі молекуляр. будови Х. лежить нитчаста структура — *хроматида,* що складається з *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК), осн. білків — *гістонів* і кислих білків.

ДНК здійснює перенесення записаної в ній *генетичної інформації*; білки не несуть генетичної інформації й забезпечують регуляцію активності *генів* і упакування ДНК в складну морфологічну структуру. Копіювання структури Х. (див. *Реплікація*) і реалізація записаної в їх ДНК генетичної інформації відбуваються в *інтерфазі.* В цей період Х. має вигляд гігантської двоспіральної молекули ДНК завдовжки до кількох сантиметрів, що обвивається у вигляді спіралі навколо кулястих молекул гістонів і утворює разом з ними т. з. нуклеосоми (мал.). В свою чергу, ця конструкція утворює ще більшу спіраль, щільність упакування якої різко збільшується під час переходу клітини до процесу поділу (див. *Мітоз, Мейоз*). Кожна Х. ядра в профазі складається з двох ниток — *хроматид,* які утворились внаслідок поздовжнього поділу хромосоми в інтерфазі. Поступово профазні Х. в результаті спіралізації хроматид укорочуються і потовщуються, і до початку *метафази* Х. укорочуються порівняно з інтерфазною Х. до 10 тис. разів і мають довжину від 1 до 30 мкм. Кожна метафазна Х. має *центромеру,* що ділить Х. на два плеча. Залежно від локалізації центромери Х. бувають рівноплечими (метацентричними), нерівноплечими (субметацентричними) або майже паличковидними (акроцентричними). На кінцях плечей Х. розташовані щільні ділянки — *теломери*; по всій довжині Х.— численні потовщені ділянки — *хромомери.* Спец. методами забарвлення Х. встановлено більш спіралізовані — гетерохроматинові (див. *Гетерохроматин*) і менш щільні — еухроматинові (див. *Еухроматин*) ділянки. *Прокаріоти* і віруси мають одну лінійну або кільцеву Х., що складається з однієї молекули ДНК (у деяких вірусів — з РНК).

Літ.: Кикнадзе И. И. Функциональная организация хромосом. Л., 1972; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1983; Босток К., Самнер Э. Хромосома эукариотической клетки. Пер. с англ. М., 1981; Зенгбуш П. Молекулярная и клеточная биология, т. 1—3. Пер. с нем. М., 1982. *В. А. Труханов.*

ХРОМОСО́МНА ТЕО́РІЯ СПАДКО́ВОСТІ — теорія, за якою матеріальними носіями *спадковості* є *хромосоми*. Це як припущення було висловлено ще в 80—90-х рр. 19 ст. після вивчення процесів *мітозу* й *мейозу* і розкриття механізмів збереження кількісної та якісної специфіки хромосомних наборів у наступних поколіннях. Але виникнення Х. т. с. відносять до поч. 20 ст., коли відбулося об'єднання досягнень *цитології* й вчення Г. Менделя про дискретні «спадкові фактори» — *гени*. У 1902 У. Сеттон у США і Т. *Бовері* в Німеччині, зіставляючи дані *гібридологічного аналізу* й поведінки хромосом у мітозі та мейозі, всебічно обгрунтували хромосомну гіпотезу спадковості. Ця гіпотеза була підтверджена результатами аналізу успадковування статі у тварин, який показав, що стать нащадків визначається *статевими хромосомами*. Подальше експериментальне обгрунтування Х. т. с. належить амер. вченим Т. *Моргану*, А. Г. *Стертеванту*, К. Бріджесу та ін. Вони в серії робіт з генетики окремих ознак, що супроводилися цитогенетичним аналізом, довели: конкретні гени локалізовані в певних хромосомах; спільне успадкування генів, розташованих в одній хромосомі (див. *Зчеплення генів*); кількість груп зчеплення відповідає кількості пар хромосом (див. *Каріотип*); групи зчеплених ознак успадковуються незалежно. Внаслідок останнього закон незалежного комбінування ознак (див. *Менделя закони*) додержується тільки у випадку розміщення відповідних генів у різних негомологічних хромосомах. З розвитком Х. т. с. було з'ясовано можливість розриву зчеплених генів внаслідок перехресту хромосом в мейозі (див. *Кросинговер*) і залежність частоти цих розривів від відстані між генами. Це лягло в основу складання *генетичних карт хромосом*. У 30-х рр. 20 ст. у США Ф. Г. Добржанський довів, що розміщення генів на генетичних і *цитологічних картах хромосом* збігається. Значний вклад у розвиток Х. т. с. зробили рад. генетики, які обгрунтували уявлення про складну будову гена (О. С. *Серебровський*, М. П. *Дубінін*); довели можливість одержання у тварин плодючих алополіплоїдів (див. *Алополіплоїдія*), тобто міжвидових *гібридів* (Б. Л. *Астауров*); розробили теорію генетичного регулювання статі тварин (Астауров, В. О. Струнников) і запровадили її в практику; показали шляхи й засоби використання *поліплоїдії* для утворення нових високопродуктивних форм с.-г. рослин і подолання неплідності віддалених гібридів (Г. Д. Карпеченко, О. М. Лутков) тощо.

Х. т. с. є фундаментом всієї сучас. генетики (див. *Молекулярна генетика*), служить методичною основою цілеспрямованого створення нових порід тварин і сортів рослин (див. *Генетика тварин, Генетика рослин*), пізнання спадкових властивостей людини (див. *Генетика людини*), подолання спадкових хвороб (див. *Генетика медична*).

Літ.: Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1983; Морган Т. Г. Избранные работы по генетике. Пер. с англ. М.—Л., 1937. *В. І. Євсиков.*

ХРОМОСО́МНИЙ НАБІ́Р — те саме, що й *каріотип*.

ХРОМОСО́МНІ ПЕРЕБУДО́ВИ, аберації хромосом — хромосомні *мутації*, що змінюють структуру *хромосом* шляхом втрати або збільшення кількості окремих фрагментів, а також зміни місця й порядку їх локалізації. Виникають спонтанно, але частота Х. п. збільшується під впливом мутагенних факторів (див. *Мутагени, Мутагенез*). Х. п. можуть виникати як в межах однієї хромосоми, так і між гомологічними й негомологічними хромосомами. В основі Х. п. лежить розрив хромосом з наступним об'єднанням утворених фрагментів у нові сполучення. Х. п. спостерігаються в *мітозі* або *мейозі*. До Х. п. відносять нестачі (втрата кінцевих фрагментів хромосоми), транспозиції (вставка фрагмента, що містить *гени*, не властиві цій ділянці хромосоми), *делеції, дуплікації, інверсії, транслокації*. Нестачі й делеції, залежно від величини втраченого фрагмента і важливості генів, що в нього входили, можуть викликати загибель організму, спадкову патологію або незначну зміну *фенотипу*. Дуплікації (гол. джерело збільшення кількості генів) та транслокації (підвищують *мінливість* організму за рахунок перекомбінації генів) відіграють велику роль в *еволюції* організмів. Х. п. використовують для зміни груп *зчеплення генів*, що визначають господарсько цінні ознаки організмів. *В. А. Труханов.*

ХРОМОСО́МНІ ХВОРО́БИ — *спадкові хвороби*, що зумовлені зміною структури або числа *хромосом*, тобто хромосомними або геномними *мутаціями*. Розрізняють кілька типових змін у кількості хромосом: *анеуплоїдію, поліплоїдію*, а також структурні зміни в них, пов'язані з розривом, поворотами, зміщеннями та ін. деформаціями. При анеуплоїдії у людини замість 46 хромосом у *каріотипі* може виявлятися 45 або 44, а при поліплоїдії — 47 або більше хромосом. Організми зі зменшеною кількістю хромосом в якій-небудь парі хромосом (*моносомія*) або зі збільшеною кількістю (*трисомія*, тетрасомія, пентасомія) — можуть виникати під час злиття *гамет*. Ушкодження хромосом можуть виникати також в процесі утворення гамет, на різних стадіях дроблення *зиготи* внаслідок *делецій, інверсій, дуплікацій*, а також *транслокацій*. Нерозходження хромосом та структурні зміни, що відбуваються на ранніх стадіях дроблення зиготи, ведуть до розвитку мозаїцизму: появи в одному і тому ж організмі клітин з різними каріотипами. Чим більше аномальних клітин, тим яскравіше виявлені симптоми хвороби.

До факторів, що сприяють виникненню Х. х., відносять віковий ценз батьків, особливо матері (35 і більше років). У осіб похилого віку є схильність до виникнення *аберацій хромосом* як *аутосом*, так і *статевих хромосом*, що пояснюється віковим зниженням кінетики біологічних процесів. Відмічено шкідливий вплив на хромосомні перетворення іонізуючої радіації, гормональних зрушень, вірусних інфекцій, деяких хімічних агентів, у т. ч. фармакологічних препаратів. Хромосомні аномалії людини спостерігаються приблизно у 3—4 % всіх зародків, $^{9}/_{10}$ з них припиняють свій розвиток на ранніх стадіях вагітності спонтанними *абортами* і тільки $^{1}/_{10}$ з них народжується. Приблизно 10 % хромосомних аномалій збалансовані і, очевидно, нешкідливі для організму. Решта виявляється тим чи іншим хворобливим станом. Відомо більше 500 Х. х. Найбільш поширеними і достатньо вивченими Х. х. вважають синдром Клайнфельтера (у чоловіків), Шерешевського — Тернера (у жінок), *Дауна хворобу*, адреногенітальний синдром, *гермафродитизм* та ін. Для діагностики Х. х. використовують клініко-генеалогічні дані (генеалогічний метод), одержані на основі детального вивчення родоводу хворого (пробанда) з ознайомленням про стан здоров'я близьких і віддалених кровних родичів (сибсів), та дані цитогенетичного дослідження. В профілактиці Х. х. важливу роль відіграють *медико-генетичні консультації*, які виявляють сім'ї з підвищеним ризиком народження хворої дитини. Лікування — загальнозміцнювальні, стимулюючі та підтримуючі засоби, в т. ч. гормони, та ін. *І. Ф. Юнда.*

ХРОМОСФЕ́РА [від грец. χρῶμα — колір, забарвлення і (*атмо*)*сфера*] — шар атмосфери *Сонця*, розміщений безпосередньо над *фотосферою*. Неозброєним оком видно під час повних сонячних *затемнень* як рожеве кільце, що оточує темний диск (звідси назва).

ХРОМОФО́РИ (від грец. χρῶμα — колір, забарвлення і φορός — носій) — групи атомів ($-N{=}N-$, $-CH{=}CH-$, $-N{=}O$, $>C{=}O$ та ін.), наявність яких в органічних сполуках зумовлює забарвлення речовини. Поглиблення і підсилення забарвлення досягається введенням груп — т. з. ауксохромів, до яких належать $-OH$, $-NH_2$, $-SH$, $-NHR$ та ін. Див. *Кольоровості теорія*.

ХРОМОЦЕ́НТР (від грец. χρῶμα — колір, забарвлення і *центр*) — щільно спіралізована гетерохроматинова (див. *Гетерохроматин*) ділянка *хромосоми*. Виявляється (після спец. забарвлення) в інтерфазному ядрі (див. *Інтерфаза*). Великі Х. спостерігаються переважно в центромерній (див. *Центромера*) або теломерній (див. *Теломера*) ділянках хромосоми (напр., Х. у політенних хромосомах двокрилих комах). Функції Х. не з'ясовано. *В. А. Труханов.*

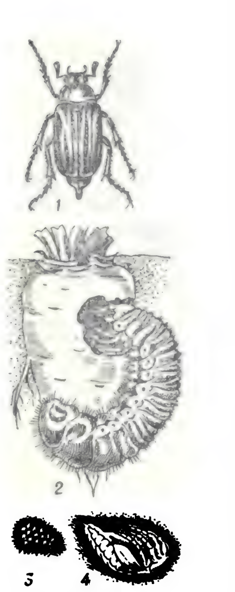

Хрущ західний:
1 — жук;
2 — личинка, що підгризає коренеплід цукрових буряків;
3 — кладка яєць;
4 — лялечка.

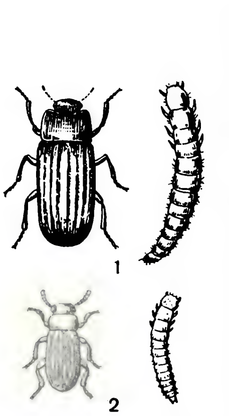

Хрущаки борошняні:
1 — великий борошняний хрущак (жук і личинка);
2 — малий борошняний хрущак (жук і личинка).

ХРО́МУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *хрому*. Належать до *тугоплавких сплавів*. Відзначаються високою *жаростійкістю* на повітрі (до т-ри 1200, іноді 1300—1350 °С), достатньою кислото- і лугостійкістю. Корозійностійкі в багатьох агресивних середовищах і в продуктах згоряння палива. Їхні мех. властивості поліпшують комплексним *легуванням* титаном, танталом і ніобієм. Добавка вольфраму і молібдену зміцнює сплави. Невелика кількість ванадію сприяє підвищенню їхньої ударної в'язкості. Метали церієвої підгрупи зумовлюють значну пластичність. Вадою багатьох Х. с., яка часто перешкоджає широкому застосуванню їх, є низькотемпературна *крихкість*. З Х. с. виготовляють труби, чохли термопар, деталі двигунів, котлів, нагрівальних печей, магнітогідродинамічних генераторів, паливної і вимірювальної апаратури тощо. Х. с. (системи Cr—Ni—Co—TiC) використовують для *наплавлення* зношених поверхонь деталей, що їх експлуатують при т-рі до 1200 °С в агресивному середовищі.

ХРО́МУ СПОЛУ́КИ — сполуки *хрому* у ступенях окислення від 0 до +6 з ін. елементами. Найважливішими є сполуки хрому з киснем — *оксиди* та відповідні їм *гідроксиди* і *солі*. Червоному монооксиду CrO і жовтому дигідроксиду $Cr(OH)_2$ відповідають волошкові солі типу $CrCl_2 \cdot 4H_2O$, $CrSO_4 \cdot 7H_2O$ — сильні відновники, а зеленому сесквіоксиду Cr_2O_3 і сіро-блакитному тригідроксиду $Cr(OH)_3$, що проявляє *амфотерність*, — фіолетові та зелені солі $CrCl_3 \cdot 6H_2O$, $KCr(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$, $Cr(NO_3)_3 \cdot 9H_2O$ та ін., які застосовують для синтезу ін. Х. с., дублення шкір, як протраву при *фарбуванні* тканин тощо, а також *хроміти* типу $Na_3[Cr(OH)_6]$, $MgCr_2O_4$, $YCrO_3$, з яких виготовляють *каталізатори*, електроди МГД-генераторів, нагрівачі електропечей і т. ін. Хроміт $CuCr_2O_4$ прискорює горіння твердого *ракетного палива — пороху*. Cr_2O_3 — сировина для добування металевого хрому, *керамічних матеріалів*; *пігмент* для фарфору і скла, полірувальний *абразивний матеріал*, каталізатор тощо. Чорний діоксид CrO_2 використовують як феритний матеріал. Отруйні темно-червоні кристали CrO_3 утворюють з водою хромові к-ти H_2CrO_4, $H_2Cr_2O_7$ та ін. Застосовують CrO_3 для електролітичного *хромування*, як енергійний окислювач, для синтезу *хроматів*. Відомо багато *координаційних сполук* хрому, напр. $[Cr(CO)_6]$, $[Cr(C_{10}H_8N_2)_2]ClO_4$.
М. Д. Василега-Дерибас.

ХРОМУВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *хрому* або *хрому сплавів*. Товщина такого покриття становить від часток мікрометра до кількох міліметрів. Хромуванням створюють захисно-декоративні і *захисні покриття*, підвищують стійкість проти зношування, поверхневу твердість і жаростійкість виробів тощо. Розрізняють Х. електролітичне, або гальванічне (див. *Гальванічні покриття, Гальванотехніка, Електроліз*), і дифузійне (див. *Дифузійні покриття*). Для електролітичного Х. використовують розчини хромової к-ти або розплавлені солі. Таким Х. найчастіше обробляють вироби з вуглецевої сталі, рідше — з міді, цинку, алюмінію, магнію або їхніх сплавів. Дифузійне Х. провадять у твердому середовищі (в порошку хрому або ферохрому, змішаному з спец. речовинами), в середовищі рідкому (в розплаві, що містить хлористий натрій, хлористий хром і ферохром) або газовому (в парі хлористого хрому). Дифузійному Х. піддають гол. чин. сталеві і чавунні вироби. Х. застосовують у машинобудуванні, хім., харч. та ін. галузях пром-сті.

ХРОМШПІНЕЛІ́ДИ — мінерали класу оксидів, групи *шпінелей*. Заг. формула $(Mg, Fe)(Cr, Al, Fe)_2O_4$. Гол. мінерали: *хроміт*, магнезіохроміт $(Mg, Fe)Cr_2O_4$, алюмохроміт $Fe(Cr, Al)_2O_4$, хромпікотит $(Mg, Fe)(Cr, Al)_2O_4$. Характерні ізоморфні домішки — Ti, V, Mg, Zn, Ni, Co. Кристалізуються Х. в кубічній *сингонії*. Густ. 4,2—5,1. Твердість 5,5—7,5. Колір чорний. Х.— осн. мінерали *хромітових руд*.
С. А. Галій.

ХРОНАКСІ́Я (від грец. χρόνος — час і ἀξία — ціна, міра)— найменший час, протягом якого постійний електричний струм, удвічі більший за пороговий (див. *Поріг подразнення*), має діяти на живу тканину, щоб викликати її *збудження*. Розрізняють конституційну (властива будь-яким тканинам і не залежить від їхніх нервових зв'язків з організмом) та субординаційну Х. (властива тканинам, що перебувають у природних зв'язках з організмом, зокрема з центр. нервовою системою). Х. різних тканин неоднакова (напр., найкоротшу Х. мають нервові волокна, найдовшу — гладенькі м'язи). Поняття «хронаксія» введено франц. фізіологом Л. Лапіком 1909.

ХРО́НІКА (грец. χρονικά — літопис, від χρόνος — час) — 1) Літ. твір, у якому рік за роком викладено історію певних суспільних або сімейних подій протягом тривалого часу. 2) Один з інформаційних жанрів періодичної преси, кіно, телебачення. *Н. М. Шудря.*

«ХРО́НІКА КИ́ЄВО-МИХА́ЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕ́РХОГО МОНАСТИРЯ́» — монастирський літопис, складений 1701 і 1736. Разом з додатками охоплює період з 11 до поч. 19 ст. В «Хроніці» викладено події суспільно-політ. життя: про напад орд Батия, лит.-польс. панування, подано негативну характеристику діяльності І. *Мазепи* і позитивну — Петра І, схвально написано про миргородського полковника П. Д. *Апостола*. Осн. увагу приділено історії монастиря.

Уривки з «Хроніки» опубліковано в «Прибавлениях к Киевским епархиальным ведомостям» (1861, № 13, 14, 16).

«ХРО́НІКА МОТРО́НИНСЬКОГО МОНАСТИРЯ́» — короткий козацький літопис, складений у *Мотронинському Троїцькому монастирі*. Охоплює істор. події з 1516 по 1749. На двох півархушах рукописного тексту коротко занотовано найважливіші істор. події 16—18 ст.: про козац. гетьмана П. Лянцкоронського, козац.-сел. повстання, очолені Т. *Федоровичем* (1630), *Павлюком* і К. *Скиданом* (1637), Я. *Острянином* і Д. *Гунею* (1638), М. *Пушкарем* і Я. *Барабашем* (1657—58); про скинення з гетьманства І. *Самойловича* (1687).

ХРО́НІКИ — записи істор. подій у часовій послідовності, один з основних видів історичних творів у середньовічній Європі. Від *аналів* відрізняються більш детальним і зв'язним викладом подій. До 13 ст. центрами хроністики були монастирі, писалися Х., як правило, лат. мовою. За часів раннього середньовіччя особливо популярні були т. з. всесвітні, або універсальні Х., зі створенням нац. д-в — нац. Х. У Давній Русі та ряді ін. слов'ян. країн істор. твори, аналогічні Х., наз. *літописами* (літописцями) і *хронографами*.

ХРОНО́ГРАФ (від грец. χρόνος — час і γράφω — пишу) — прилад для вимірювання коротких інтервалів часу та реєстрації моментів часу за точним *годинником*. Найпоширенішими є електромагнітні Х.— пишучі, друкуючі та фотографуючі. Для вимірювання проміжків часу з високою точністю застосовують електронні та електронно-променеві Х., при вимірюванні якими похибка менша за 10^{-6} с. Х. застосовують у різних галузях науки і техніки і особливо широко в *службі часу*.

ХРОНО́ГРАФИ — середньовічні твори з всесвітньої історії. Включали відомості істор., літ., геогр. характеру. В Зх. Європі твори типу Х. відомі з 7 ст., у Візантії — в 6—15 ст. На Русі в 11—15 ст. були поширені переклади Х., доповнені рос. відомостями. Використані в *«Повісті временних літ»*. У кін. 15 ст. (чи на поч. 16 ст.) виник т. з. «Російський хронограф». Цінним джерелом з історії Росії поч. 17 ст. є Х. редакції 1617. В Росії Х. складали до серед. 18 ст. Відомо кілька списків Х., складених на Україні, зокрема на Волині, в 2-й пол. 17 ст.

ХРОНОЗО́НА (від грец. χρόνος — час і *зона*) — одиниця міжнар. (загальної) *стратиграфічної шкали*, складова частина геол. ярусу. Включає верстви гірських порід, які за віком відповідають часові існування одного або кількох керівних видів *викопних організмів*. У геол. л-рі Х. здебільшого наз. зоною, іноді помилково ототожнюють її з місц. зоною — лоною (локальною зоною), яку на відміну від Х. виділяють не за керівними видами, а за комплексом будь-яких видів викопних організмів.
І. М. Ямниченко.

ХРОНОЛО́ГІЯ (від грец. χρόνος— час і λόγος — вчення) — 1) Послідовність істор. подій у часі. 2) Наука про вимір часу. Астр. Х. вивчає закономірності небесних явищ, що повторюються, і встановлює точний астр. час. Істор. Х.— допоміжна істор. дисципліна, що вивчає системи літочислення і календарі різних народів і країн, встановлює зв'язок між істор.

подіями в часі. Вона вивчає достовірність істор. дат у документах. Її завдання — перевести на сучас. літочислення дати ін. літочислень і календарів минулого. Хронологічних систем налічується понад 200. У різних народів існували різні *ери* в їхніх календарних системах. Еру «від різдва Христового» встановлено в багатьох європ. країнах 532, поширилася вона з 1431. Застосовували її паралельно з ін. вигаданою ерою — «від створення світу». 3) Хронологічна таблиця, перелік історичних подій, поданих у хронологічній (календарній) послідовності.

В. І. Стрельський.

ХРОНОМЕТРА́Ж (франц. chronométrage, від грец. χρόνος — час і μετρέω — вимірюю) — один з методів вивчення затрат *робочого часу*, що використовується для розробки нормативів чи встановлення норм затрат праці (див. *Нормування праці*). Під час проведення Х. в складі операції виділяють елементи, що циклічно повторюються. На листі спостереження завчасно зазначають зміст і послідовність виконання трудових прийомів, визначають фіксажні точки початку і закінчення кожного елемента. На основі замірів визначають затрати часу на виконання їх. Хронометражні спостереження бувають безперервними і вибірковими. На підприємствах пром-сті використовують фотохронометраж, під час якого одночасно заміряють і вивчають тривалість часу виконання окремих елементів операції та затрати часу протягом всієї робочої зміни або частини її. *В. А. Фере.*

ХРУКА́ЛОВА Зінаїда Семенівна (н. 25.VI 1907, с. Новоєгорлик, тепер Сальського р-ну Ростов. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. Навчалась у Муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка в Києві (1925—29). Працювала в театрах Києва, Одеси, 1933—62 — у Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Анна («Украдене щастя» Франка), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Марія Тюдор («Марія Тюдор» Гюго). Нагороджена 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ХРУЛЬО́В Андрій Васильович [18 (30).IX 1892, с. Велика Александровка, тепер Кінгісеппського р-ну Ленінгр. обл.— 9.VI 1962, Москва] — рад. військ. і державний діяч, генерал армії (1943). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді і громадян. війни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. наркома оборони СРСР — нач. Гол. управління тилу Рад. Армії. З 1946 — на керівних посадах у Рад. Армії і м-вах СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, іншими орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ХРУЛЬО́В Степан Олександрович [1807, Тульська губ.— 22.V (3.VI) 1870, похований у Севастополі] — генерал-лейтенант (1853), герой *Севастопольської оборони 1854—55*. В армії з 1826. З грудня 1854 — учасник оборони Севастополя, командував д-зією. З травня 1855 командував пд.-сх. ділянкою оборони міста, з червня — обороною Корабельної сторони (в т. ч. *Малахового кургану*). В Севастополі Х. встановлено пам'ятник.

ХРУНО́В Євген Васильович (н. 10.IX 1933, с. Пруди Воловського р-ну Тульської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1969), полковник. Член КПРС з 1959. Закінчив військ.-авіац. школу (1953), Батайське військ.-авіац. училище (1956), Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1968) і Військово-політ. академію ім. В. І. Леніна (1972). Канд. тех. наук (з 1974). В загоні космонавтів — з 1960. Разом з Б. В. *Волиновим* і О. С. *Єлисєєвим* Х. як інженер-дослідник 15—17.І 1969 здійснив політ на кораблі «Союз-5» (див. «*Союз*»). 16.І було здійснено ручне стикування кораблів «Союз-5» і «Союз-4» (цим самим було створено першу в світі експериментальну космічну станцію). Х. разом з О. С. Єлисєєвим через відкритий космос перейшли у «Союз-4» (який пілотував В. О. *Шаталов*). На цьому кораблі космонавти повернулись на Землю. Нагороджений орденами Леніна і Червоної Зірки, медалями.

ХРУСТА́ЛЬНЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді. Розташоване на р. Хрустальній (прит. Міусу), за 7 км від залізнич. ст. Красний Луч. 2,4 тис. ж. (1984). У Х.— Краснолуцький цех термоантрациту Комунарського коксохім. з-ду. Восьмирічна школа; лікарня; клуб, б-ка. Засн. 1784, с-ще міськ. типу — з 1938.

ХРУЩ, травневий хрущ (Melolontha) — рід жуків род. *пластинчастовусих*. Завдає шкоди плодовим і ягідним культурам, полезахисним і лісовим насадженням. Жук (довж. 20—28 мм) чорний з білими плямами по боках черевця, надкрила жовтувато-коричневі. Літає переважно у травні (звідси й друга назва — травневий хрущ), ушкоджує листя дуба, берези та ін. листяних порід.

Личинки (борозняки), завдовжки до 60 мм, жовтувато-білі, живуть у грунті і живляться гол. чин. коренями рослин. В роді 36 видів, поширених в Євразії, з них в СРСР — 9 видів, у т. ч. на Україні — 2: Х. східний (M. hippocastani) і Х. західний (M. melolontha). Заходи боротьби: глибока оранка грунту, приваблювання корисних птахів, передпосівна хімічна обробка насіння та коренів сіянців, знищення жуків на кормових рослинах *інсектицидами* тощо. *І. К. Загайкевич.*

ХРУЩАКИ́ БОРОШНЯ́НІ — група жуків родини *чорнотілкових*, або чорнишевих, що ушкоджують харчові продукти (борошно, висівки, крупи тощо). Найбільшої шкоди завдають Х. б. великий, або чорниш великий (Tenebrio molitor), довж. тіла 12—15 мм, забарвлення смоляно-буре або чорне, личинка (довж. до 30 мм) відома під назвою борошняний черв'як; Х. б. малий (Tribolium confusum), довж. 3—3,5 мм, забарвлення червоно-коричневе, личинка до 7 мм завдовжки. До цієї групи належать також хрущак рогатий (Gnathocerus cornutus), хрущак сплюснутий (Palorus subdepressus) та ін. Про заходи боротьби з Х. б. див. *Шкідники зерна і зернових продуктів.* *І. К. Загайкевич.*

ХРУЩІ́ (Melolonthinae) — підродина *пластинчастовусих*. Тіло (довж. 13—36 мм) від буро-червоного до світло-жовтого забарвлення, вкрите волосками і лусочками, які створюють різноколірні плями і смуги. Жуки літають весною і влітку (1—2 місяці), живляться листям, окремі види не живляться. Самки відкладають яйця у грунт купками. Личинки (довж. до 75 мм) С-подібно зігнуті, розвиваються в грунті від кількох місяців до 3—4 років, живляться перегноєм і корінням рослин. Понад 5600 видів, поширених по всій земній кулі, крім полярних областей. В СРСР 240 видів, у т. ч. на Україні — 34. Серед Х. багато шкідників сільського та лісового г-ва. В СРСР як шкідників рослин зареєстровано 36 видів, з них на Україні — 15: хрущ західний (Melolontha melolontha), хрущ східний (M. hippocastani), мармуровий хрущ звичайний (Polyphylla pullo) та ін. Заходи боротьби агротехнічні та хімічні (застосування *інсектицидів*). Див. також *Хрущ*. *О. П. Кришталь.*

ХРУЩО́В Василь Михайлович [31.V (12.VI) 1882, Петербург — 19.XII 1941, Уфа] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1940. Закінчив (1908) Томський технологічний ін-т, викладав (1908—23) у цьому ж вузі (з 1920 — професор). Професор Харків. технолог. (з 1923) і Харків. електротех. (з 1930) ін-тів. З 1939 — директор Ін-ту енергетики АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню колекторних машин змінного струму, питанням передачі і розподілу електр. енергії, розрахунку електр. мереж і струмів короткого замикання електр. машин, дослідженню мех. і дугових випрямлячів, автом. регулюванню напруги синхронних генераторів.

ХРУЩО́В Микита Сергійович [5 (17).IV 1894, с. Калиновка, тепер Хомутовського р-ну Курської обл. — 11.IX 1971, Москва] — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1918. Н. в сім'ї робітника-шахтаря. З 1908 працював на шахтах Донбасу. Учасник громадян. війни 1918—20, потім — на госп. і парт. роботі в Донбасі та в Києві. В 1929 навчався у Москві в Пром. академії. З 1931 — на парт. роботі в Москві, з 1935 — перший секретар Моск. міськкому та обкому партії. В 1938 — 49 (з перервою квітень — листопад 1947) — перший секретар ЦК КП(б)У. В 1944—47 одночасно — Голова Раднаркому (з 1946 — Ради Міністрів) УРСР.

З. С. Хрукалова.

Є. В. Хрунов.

В. М. Хрущов.

М. С. Хрущов.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Військ. рад ряду фронтів, ген.-лейтенант (1943). З 1949 — секретар ЦК і перший секретар Моск. обкому КПРС. З березня 1953 — секретар, з вересня 1953 до жовтня 1964 — перший секретар ЦК КПРС, одночасно 1958—64 — Голова Ради Міністрів СРСР.

На XVII—XXII з'їздах партії обраний членом ЦК, з 1938 — кандидат у члени Політбюро ЦК, 1939—52 — член Політбюро ЦК, 1952—64 — член Президії ЦК КПРС. На XIV—XVI з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1938—49 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1—6-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1—4-го скликань. У діяльності Х. мали місце прояви суб'єктивізму та волюнтаризму.

Т. Т. Хрюкін.

ХРЮ́КІН Тимофій Тимофійович [8 (21).VI 1910, м. Єйськ, тепер Краснодар. краю — 19.VII 1953, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник авіації (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1939, 1945). Член КПРС з 1929. В Рад. Армії з 1932. Учасник нац.-визвольної війни ісп. народу 1936—39 і рад.-фінл. війни 1939—40. В 1941 закінчив курси вдосконалення вищого командного складу при Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував ВПС 12-ї армії, Карельського і Пд.-Зх. фронтів, повітр. арміями на Сталінградському, Пд. (4-му Укр.), 3-му Білорус. фронтах. Після війни Х. — на керівній роботі у ВПС Рад. Армії. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ХРЯЩ — різновид *сполучної тканини* організму людини, хребетних тварин і деяких безхребетних (напр., головоногих молюсків). Виконує механічну (опорну) функцію; входить до складу *скелета* (у хрящових риб і круглоротих скелет побудований тільки з Х.) та деяких внутр. органів (трахеї, бронхів та ін.); розвивається з *мезенхіми*. Складається Х. з клітин (хондроцитів) та основної (міжклітинної) речовини. Розрізняють Х. гіаліновий (скловидний) — в ньому переважає осн. речовина, вкриває суглобові поверхні всіх кісток і становить більшу частину скелета зародків; еластичний — відрізняється від гіалінового наявністю у міжклітинній речовині *еластичних волокон*, міститься у надгортаннику, вушній раковині тощо; волокнистий — має *колагенові волокна*, утворює міжхребцеві диски, трапляється в місцях прикріплення зв'язок, сухожилків тощо. Х. позбавлений кровоносних судин; живиться за рахунок *охрястя*.

ХРЯЩ-МОЛО́ЧНИК, груздь (Lactarius resimus) — шапинковий гриб з роду хрящів (молочників). Шапинка 5—20 см в діаметрі, з мохнатим краєм, білувата. Ніжка коротка, товста, порожниста. М'якуш у більшості видів їдкий. Росте гол. чин. в березових лісах. Цінний їстівний гриб.

ХРЯЩОВІ́ ГАНО́ЇДИ, хрящокісткові риби, осетроподібні (Chondrostei, синонім Acipenseriformes) — ряд (надряд) класу *кісткових риб*. Тіло голе чи з 5 рядами великих кісткових пластинок — жучок; товста ганоїдна луска є на основі верхньої лопаті хвостового плавця. Хвостовий плавець гетероцеркальний (нерівнолопатевий). Кількість променів у спинному і підхвостовому плавцях більша від кількості радіалій — опірних скелетних елементів плавців. Скелет Х. г. хрящовий, основа його — нескостеніла пружна *хорда*, тіла хребців немає. В *кишечнику* є спіральний клапан, серце з артеріальним конусом. Рот нижній, висувний, перед ним 4 вусики. Рило видовжене; голова вкрита шкірними кістками. В ряді одна родина — *осетрові*.

А. Я. Щербуха.

ХРЯЩОВІ́ РИ́БИ (Chondrichthyes) — клас хребет. тварин надкласу риб розділу *щелепноротих*. Тіло (довж. від 15 см до 20 м, маса до 15 т) вкрите плакоїдною (зубовидною) лускою або голе. Внутр. скелет хрящовий, у *серці* є артеріальний конус, *кишечник* з спіральним клапаном, *плавального міхура* не мають. Переважна більшість Х. р. живе у морях і океанах, окремі — прісноводні. Хижаки, є бентофаги, деякі — планктофаги. Запліднення майже в усіх видів внутрішнє. Розмножуються, відкладаючи яйця, відомі також *яйцеживородіння* та *живородіння*. Клас включає 2 підкласи: пластинчастозяброві (Elasmobranchii) та суцільноголові (Holocephali), що об'єднують бл. 630 видів. У водоймах УРСР, зокрема в Чорному м., трапляються *катран, скати* шипуватий та *хвостокол*. Багато видів Х. р. є об'єктами промислу. Викопні рештки Х. р. відомі з кінця девону.

Ю. В. Мовчан.

ХУАЙХЕ́ — ріка на Сх. Китаю. Довж. 813 км, площа бас. 187 тис. км^2. Бере початок на схилах хр. Дабешань, впадає в оз. Хунцзеху. Тече Великою Китайською рівниною. Пересічна витрата води у пониззі бл. 1000 м^3/с. Частина води через систему Гол. зрошувального каналу надходить у Жовте м. та через систему Великого каналу — у р. Янцзи. У пониззі судноплавна. На Х.— міста Хуайнань, Бенбу. Басейн ріки — один з осн. с.-г. районів Китаю.

ХУА́Н КА́РЛОС I (Juan Carlos; н. 5.I 1938, Рим) — король Іспанії (з листопада 1975). Онук скинутого (1931) короля Альфонса XIII. З 1948 — в Іспанії. Здобув військ. освіту, пройшов курс наук у Мадрідському ун-ті. 23.VII 1969 офіційно проголошений спадкоємцем *Ф. Франко* (після його смерті) — главою д-ви з титулом короля.

ХУА́Н ФУМІ́ (Ван Фуї; 215—282) — кит. лікар. Н. в повіті Лінте провінції Каншу. Широко застосовував метод акупунктури (*голкотерапії*) і значно його удосконалив; свій досвід виклав у книзі «Тя-і-тин»; опрацьовував і метод припікання. Книга Х. Ф. набула великого поширення у Китаї, Японії та ряді ін. країн Азії.

Ріка Хуанхе.

ХУАНХЕ́, Жовта ріка — ріка на Сх. Китаю, одна з найбільших в Азії. Довж. 4875 км, площа бас. 745 тис. км^2. Бере початок з хр. Баян-Хара-Ула на Тібетському нагір'ї, впадає у зат. Бохайвань Жовтого м., утворюючи велику дельту. У верхів'ї — гірська, порожиста ріка. Нижче огинає плато Ордос і виходить на рівнину Хетао та Лесове плато, виносить велику кількість піску та мулу, що відкладаються у нижній течії у межах Великої Китайської рівнини. Внаслідок цього річище лежить вище навколишньої місцевості на 5—8 м і більше. Для регулювання стоку та боротьби з паводками вздовж Х. споруджено дамби протяжністю бл. 700 км та греблі. Гол. притоки: Удінхе, Вейхе (праві), Финьхе, Ціньхе (ліві). Живлення переважно дощове, у верхів'ї — снігове. Пересічна витрата води у пониззі 2000 м^3/с, макс.— 30 000 м^3/с. Об'єм стоку 47 км^3. Твердий стік досягає 1380 млн. т на рік. На Х. споруджено ГЕС та водосховища (зокрема, Саньминься). Воду ріки використовують для зрошування. Судноплавна на окремих ділянках у серед. течії та пониззі. Басейн ріки — густонаселений район Китаю, тут розташовані міста Ланьчжоу, Баотоу, Чженчжоу, Цзінань та ін.

А. М. Оліферов.

ХУА́РЕС (Juárez) Беніто Пабло (21.III 1806, Сан-Пабло-Гелатао, Оахака — 18.VII 1872, Мехіко) — держ. і політ. діяч Мексіки, нац. герой. Учасник бурж. революції 1854—60 в Мексіці (боровся в армії лібералів). У 1858—61 — глава уряду, 1861—72 — президент Мекс. республіки. Під час громадян. війни 1858—60, розв'язаної консерваторами в ході революції, уряд Х. 1859 видав закони про відокремлення церкви від д-ви, ліквідацію чернечих орденів, конфіскацію церк. майна та ін. Під проводом Х. мексіканський народ відбив англо-франко-іспанську інтервенцію (див. *Мексіканська експедиція 1861—67*).

ХУАСТЕ́КИ — індіанська народність у пн.-сх. Мексіці (штати Веракрус, Сан-Луїс-Потосі, Тамауліпас). Чисельність — 140 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до мовної сім'ї пенуті. Історія Х. до ісп. завоювання (16 ст.) мало відома. Культура Х. розвивалася під впливом культури *тольтеків* у Центр. Мексіці. Сучас. Х. працюють на нафтопромислах, рудниках, плантаціях.

ХУБЕ́Й — провінція в центр. частині Китаю. Пл. 180 тис. км^2. Нас. 47,8 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Ухань. Рельєф переважно рівнинний. Клімат субтропічний. Річкова сітка густа. Найбільша річка — Янцзи, численні озера. Поклади заліз. руди, кам. вугілля, фосфоритів, кам. солі, буд. матеріалів, мідної руди. Х.— одна з гол. баз важкої пром-сті країни. Провідне значення мають металургія (виплавка сталі й міді) та машинобудування (енерг., електротех., текст., с.-г., транспортне). Підприємства хім., цем., бавовняної, харч. пром-сті. Гол. пром. центри — Ухань, Хуанші, Ічан. Вирощують рис (поливний), пшеницю, ячмінь, кукурудзу, просо, з тех. культур — бавовник, рамі, кунжут, арахіс, рапс, чай, тютюн, цукр. тростину тощо. Садівництво. Розводять велику рогату худобу (переважно тяглову) та свиней. Лісове г-во (заготівлі плодів тунгового дерева, деревини, корку). Судноплавство по р. Янцзи та її притоках. *М. В. Фурманов.*

ХУБІ́ЄВ Осман Ахіяйович (н. 17.II 1918, аул Верхня Теберда, тепер Карачаєвського р-ну Карач.-Черкес. а. о.) — карач. рад. письменник. Член КПРС з 1956. Друкуватися почав 1934. Перша зб. віршів «Комсомольські пісні» (1936). Перші дві книги роману-трилогії «Аманат» (1959—61), романи «Люди» (1966), «Помста» (1971) та ін. присвячені подіям Великої Вітчизн. війни. Третя книга роману-трилогії «Аманат» (1965), роман «Безсонні ночі» (1969), збірки віршів «Мурат» (1968), «Роки» (1974), «Говорять гори» (1981) та ін.— про повоєнну мирну працю, моральне виховання. Автор книги «Життя і талант» (1982). Перекладав твори Т. Шевченка. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл. — Время. Стихи. Черкесск, 1957; Люди. М., 1974; В пути. Ставрополь, 1980.

М. А. Хубієв.

ХУБІЛА́Й (23.IX 1215—18.II 1294, Пекін) — п'ятий монг. великий хан (з 1260), онук *Чінгісхана*. В 1271 дав монг. династії чінгісидів кит. назву Да Юань (див. *Юань*). У 1279 підкорив увесь Китай. Військ. експедиції Х. до Японії (1274 і 1281), на Яву (1293), походи на В'єтнам (1257—88) та Бірму (1277—87) зазнали невдачі. На службі у Х. перебував М. *Поло*.

ХУДАЙБЕРДИ́ЄВ Нармахонмаді Джурайович (н. 10.II 1928, кишлак Ятак, тепер Фарішського р-ну Джизацької обл. Узб. РСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1948. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Узб. с.-г. ін-т ім. В. В. Куйбишева (1949), кандидат вет. наук (1953). У 1952—54 — на викладацькій, з 1954 — на рад. і парт. роботі. В 1960—61 — заст. Голови Ради Міністрів Узб. РСР, 1961—62 — перший секретар Сурхандар'їнського обкому, 1962—65 — секретар ЦК КП Узбекистану, 1965—71 — міністр с. г. Узб. РСР. З 1971 — Голова Ради Міністрів Узб. РСР. Кандидат у члени ЦК КПРС 1961—66. З 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6 і 9—11-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ХУДО́ЖНЄ ВИХОВА́ННЯ — складова *естетичного виховання*; формування засобами мистецтва естетичного сприймання, розвиток художньо-творчих здібностей людини в різноманітних галузях мистецтва, потреби вносити в життя *прекрасне*. Метою Х. в. є розвиток інтересу до мистецтва, формування в людини вміння відповідно до норм комуністичної моралі сприймати, розуміти й оцінювати твори мистецтва, естетичної свідомості (смаків, поглядів, потреб) тощо. Х. в. здійснюється в сім'ї, *дошкільних закладах*, у загальноосв. школах, серед. і вищих навч. закладах, у *позашкільних закладах*, у культур.-осв. закладах, в *художній самодіяльності* тощо. Х. в. має важливе значення у вирішенні завдань *комуністичного виховання*. *Л. О. Хлєбникова.*

ХУДО́ЖНЄ КОНСТРУЮВА́ННЯ — конструювання об'єктів промислового виробництва з додержанням єдності утилітарних і естетичних вимог, що ставляться до них; складова частина процесу *проектування*. При Х. к. здійснюється синтез науки (даних *економіки, ергономіки, семіотики, системотехніки* тощо), техніки і мистецтва. Теор. основи Х. к. розробляє *технічна естетика*. Для сучас. Х. к. характерним є *моделювання* об'єкта на всіх етапах його розробки з метою перевірки і виявлення оптимальних варіантів композиційних, кольорографічних та ергономічних рішень. Х. к. як метод виникло на поч. 20 ст. в Німеччині та Бельгії (основи його заклали В. *Гропіус*, Г. *Земпер, Ле Корбюзьє, Міс ван дер Рое* та ін.), у 30—40-х рр. Х. к. у формі *дизайну* поширилося у США. В СРСР значну роль у розвитку Х. к. відіграли Вищі державні художньо-техніч. майстерні — *ВХУТЕМАС* (В. Є. *Татлін*, О. М. Радченко, К. С. Малевич та ін.). Першу спеціалізовану орг-цію з Х. к.— Архітектурно-художнє бюро М-ва трансп. машинобудування СРСР створено 1946. У 60—70-х рр. спец. художньо-конструкторські підрозділи почали діяти на багатьох пром. підприємствах, у н.-д. ін-тах, ін. установах. У 1962 створено наук. і методологічний центр з Х. к.— Всесоюзний н.-д. ін-т технічної естетики (Москва). З 1965 СРСР — член Міжнародної Ради орг-цій з художнього конструювання.

Літ.: Шпара П. Е. Техническая эстетика и основы художественного конструирования. К., 1978.

О. В. Касілов.

ХУДО́ЖНЄ ЧИТА́ННЯ — публічне виконання творів *літератури*, а також *публіцистики*; жанр *естрадного мистецтва*. Усна творчість поетів-імпровізаторів, мистецтво декламації були відомі у Старод. Греції і Старод. Римі. Виразне усне слово становило основу мист. казкарів, скоморохів, вірм. і азерб. ашугів, казах. і кирг. акинів та ін. Особливе місце в Х. ч. займають т. з. авторські читання. Засновником професійного мист. Х. ч. в Росії був М. Щепкін. Видом Х. ч. є Театр одного актора. Різновидом Х. ч. є *мелодекламація*.

ХУДО́ЖНІ МУЗЕ́Ї — культурно-освітні та науково-дослідні заклади, які збирають, зберігають, вивчають і експонують пам'ятки образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Х. м. виникли в давні часи. Вже в старод. Єгипті, Греції і Римі були зібрання худож. творів. Систематизувати їх почали за доби *Відродження* в Італії (*Уффіці* у Флоренції, музеї Ватікану в Римі), Іспанії (*Прадо* в Мадріді), Франції (*Лувр* у Парижі), Німеччині (*Дрезденська картинна галерея*). В Росії до заснування Х. м. у 19 ст. мистецькі твори зберігалися в церквах, соборах, монастирях, у приватних зібраннях. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції створено систему держ. Х. м. і картинних галерей. Це започатковано підписаним В. І. Леніним Декретом Раднаркому РРФСР від 21.V (3.VI) 1918 про націоналізацію *Третьяковської галереї*. В СРСР — бл. 170 Х. м. Серед найбільших — *Ермітаж* і *Російський музей* у Ленінграді, Третьяковська галерея, *Музей образотворчих мистецтв* ім. О. С. Пушкіна, *Оружейна палата*, Музей декоративного мистецтва СРСР (всі — у Москві) та ін. На Україні Х. м. з'явилися наприкінці 19 — на поч. 20 ст. на основі приватних збірок Б. і В. Ханенків, Ф. та М. Терещенків, В. Щавинського. В УРСР (1984) працює 29 Х. м. (частина з них має назву картинні галереї).

Н. Д. Худайбердиєв.

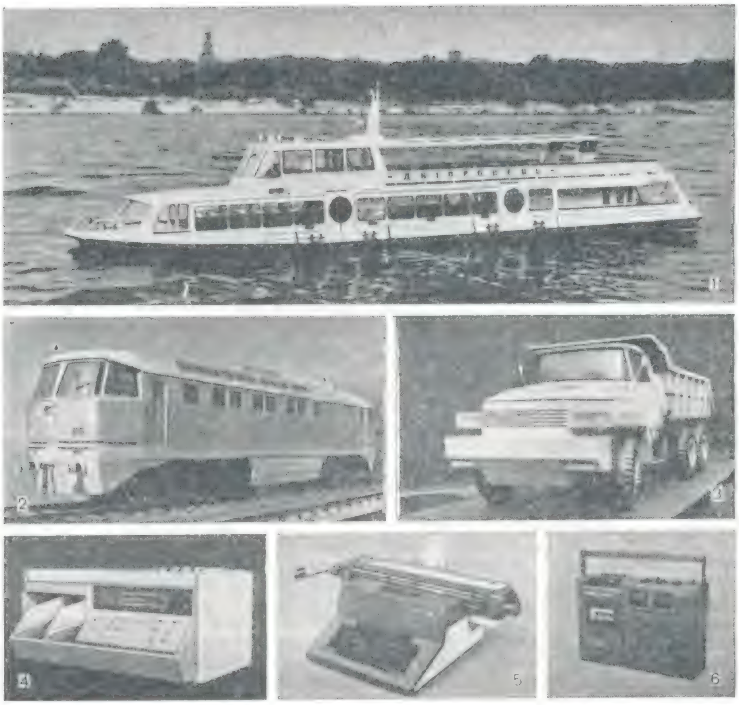

Художнє конструювання

1. Теплохід для внутрішньоміських ліній (дизайнери І. А. Малов, Я. О. Файнлейб; 1977).
2. Тепловоз ТЕ-109 (О. В. Бессарабов; 1964).
3. Автомобіль КрАЗ (Я. О. Файнлейб, М. Н. Обезюк; 1965).
4. Пошуковий селектор (В. Я. Замурцев, Г. Ф. Дзюба, В. К. Петренко; 1979).
5. Друкарська машинка «Листвиця» (Ю. А. Лихацький, В. Я. Замурцев, Я. О. Файнлейб, В. П. Кашуба; 1979).
6. Магнітофон «Весна-207» (Ю. М. Скоков, В. М. Іванченков; 1979).

Найбільші: *Київський музей українського образотворчого мистецтва, Київський музей російського мистецтва, Київський музей західного та східного мистецтва, Харківський художній музей, Львівський музей українського мистецтва, Одеський музей західного та східного мистецтва* та ін. Див. також статті про окремі музеї. *І. М. Блюміна.*

ХУДО́ЖНІ ПРО́МИСЛИ — див. *Народні художні промисли.*

ХУДО́ЖНІЙ ФОНД СРСР — громадська орг-ція при *Спілці художників СРСР.* Утворений 1940. Статут затверджений 1957. Завдання Х. ф. СРСР — сприяння творч. діяльності художників — членів фонду, а також поліпшення їхнього матеріального та побутового становища. Керівним органом Х. ф. СРСР є правління. Х. ф. СРСР має виробничу базу (заводи, фабрики, комбінати, майстерні тощо), салони-магазини, будинки творчості та ін. Х. ф. СРСР через підприємства виконує замовлення держ., громадських та ін. орг-цій і установ на створення виробів образотворчого мистецтва, а також оформлення виставок, громад. споруд, виготовлення сувенірів тощо. Відділення Х. ф. СРСР існують і при респ. Спілках художників. *В. І. Володін.*

М. С. Худолій.

ХУДО́ЖНІЙ ФОНД УРСР — громадська організація при *Спілці художників України.* Засн. 1940 як філіал *Художнього фонду СРСР,* 1958 перетворений на респ. орг-цію у складі Художнього фонду СРСР. Керівним органом Х. ф. УРСР є правління Спілки художників УРСР. Завдання Х. ф. УРСР — сприяння творчій діяльності художників, мистецтвознавців, нар. майстрів, поліпшення їхнього матеріального і побутового становища. Х. ф. УРСР має художньо-виробничі підприємства, художні салони, будинки творчості.

ХУДО́ЖНЯ ГІМНА́СТИКА — вид спорту, що включає змагання жінок з різних пластичних, динамічних і танцювальних вправ під музику. Поділяється на основну (використовується в дитячих садках і навчальних закладах), прикладну (при підготовці спортсменів з ін. видів спорту) та Х. г. з спорт. напрямом. Х. г. включає: вправи без предмета (рівноваги, оберти, стрибки, змахи тощо); вправи з предметами (м'ячем, обручем, скакалкою, булавами, стрічкою); елементи класичних, народних, історико-побутових і сучас. танців. Як вид спорту Х. г. виникла і сформувалась у 40-х рр. 20 ст. в СРСР. В 1945 створено Всесоюзну секцію Х. г. (з 1963 — Федерація Х. г. СРСР). У 1950 розроблено Єдину Всесоюзну спорт. класифікаційну програму і правила змагань з Х. г. З 1949 щороку проводяться чемпіонати СРСР, з 1965 — змагання на Кубок СРСР з Х. г. В 1963 при Міжнар. федерації гімнастики (ФІЖ; засн. 1881) створено техком з Х. г., з цього ж року проводяться чемпіонати світу, з 1978 — чемпіонати Європи. З 1984 Х. г. включено до програми *Олімпійських ігор.* Серед кращих рад. гімнасток — укр. спортсменки О. Бірюк (десятиразова абсолютна чемпіонка України; абсолютна чемпіонка СРСР 1956—58, 1963), Л. Парадієва (чемпіонка світу 1967; чемпіонка СРСР 1963, 1965—67, 1970); І. Дерюгіна (абсолютна чемпіонка світу 1977, 1979; п'ятиразова володарка Кубка СРСР і чемпіонка СРСР 1975—79) та ін. *О. В. Бірюк.*

ХУДО́ЖНЯ ЛІТЕРАТУ́РА — один з видів мистецтва. Див. *Література.*

ХУДО́ЖНЯ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — виготовлення переважно машинним способом декоративно-ужиткових художніх виробів, які використовують для оформлення побуту й інтер'єру (одяг, платтяні та декоративні тканини, килими машинного вироблення, художнє скло тощо). Х. п. є частиною пром. виробн., що виготовляє предмети широкого вжитку на підприємствах різного підпорядкування та різного тех. призначення. Вироби Х. п. часом відповідають творам *декоративно-ужиткового мистецтва.* Застосування машин відрізняє підприємства Х. п. від підприємств *народних художніх промислів,* для яких характерне застосування ручної праці. Див. також *Тканини художні, Фарфор, Фаянс.* *Н. Д. Головачевська.*

ХУДО́ЖНЯ САМОДІ́ЯЛЬНІСТЬ — творчість народних мас у галузі театрального, музичного і вокального, хореографічного, образотворчого і декоративно-ужиткового, циркового, кіно- і фотомистецтва. Х. с.— невід'ємна складова частина єдиної багатонац. культури народів СРСР, важливий фактор комуністич. виховання, розвитку політ. і соціальної активності трудящих, орг-ції дозвілля і прилучення найширших нар. мас до духовних цінностей, безпосередньої участі в їхньому творенні. В постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» (1978), ін. парт. документах визначено шляхи дальшого розвитку Х. с., підвищення її ролі в політ. і культур. житті суспільства. Х. с. розвивається в єдиному руслі з професійним мистецтвом на основі принципів партійності, народності, методу *соціалістичного реалізму.*

З перших днів після перемоги Великої Жовтневої соціалістич. революції Х. с. почала служити справі *культурної революції.* В часи громадян. війни колективи Х. с. брали участь у концертах-мітингах серед робітників, селян, у червоноармійських частинах. У період відбудови нар. г-ва в Х. с. народилися нові форми агітаційно-естрадних виступів — «*жива газета*», «*синя блуза*». В кін. 20-х рр. широкого розвитку в Х. с. набули ансамблі пісні й танцю, в 30-х рр. і в післявоєнний час з'явилися агітбригади. Під час Великої Вітчизняної війни концерти і вистави Х. с., що відбувалися на фронті і в тилу, відіграли значну роль у вихованні і зміцненні віри в перемогу, рад. патріотизму. Зростання Х. с. в галузі сценічного мист. зумовило появу *народних самодіяльних театрів,* у муз. мист. відповідно — хорів, оркестрів, ансамблів танцю тощо. Ряду нар. самодіяльних колективів присвоєно почесне звання заслужених колективів республіки. Починаючи з 30-х рр. широкого розвитку досягло в Х. с. образотворче (живопис, графіка, скульптура) й ужиткове (вишивання, різьблення, інкрустація тощо) мистецтво. Перша Всесоюзна виставка самодіяльної худож. творчості відбулась 1954 у Москві. Розвиваються також самодіяльні кіностудії, що створюють документальні й худож. фільми. Показ досягнень Х. с. проходить на всесоюзних, респ., обласних оглядах, конкурсах і фестивалях.

Перша муз. олімпіада Х. с. на Україні відбулась 1931, всесоюзна — 1932, перша олімпіада всіх мистецтв УРСР — 1936. З 1946 в СРСР, у т. ч. на Україні, систематично проводяться районні та обласні свята пісні. У післявоєнні роки респ. огляди Х. с. відбуваються кожні 2—3 роки. Підготовка кадрів керівників Х. с. проводиться в *Київському інституті культури* імені О. Є. Корнійчука, *Харківському інституті культури, Ровенському інституті культури* та в 25 культур.-осв. уч-щах. В СРСР у Х. с. (1984) брало участь бл. 25 млн. робітників, колгоспників, службовців, студентів, учнів, об'єднаних у мистецькі колективи, зокрема на Україні — бл. 8 млн. На 1.I 1984 в УРСР функціонувало понад 275 тис. хорових, танцювальних, муз., драм. колективів, образотворчих, кіно- і фотостудій. Значного розвитку в СРСР набула дитяча Х. с. Худож. гуртки, ансамблі, піонерські театри, хори та оркестри, хореографічні студії та ін. форми Х. с. існують при школах, будинках і палацах піонерів, дит. секторах робітн. клубів та будинків культури, будинкоуправліннях тощо. Х. с. організується з урахуванням інтересів і запитів дітей та їхніх вікових особливостей.

На початку 80-х рр. в УРСР діяло бл. 66 тис. гуртків дитячої Х. с., що об'єднували 41 млн. учасників, в т. ч. понад 18 тис. хорових, 8 тис. хореографічних колективів, бл. 2 тис. оркестрів духових і нар. інструментів, 12 тис. драматичних, 4,5 тис. агіткультбригад, 8,1 тис. гуртків образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва.

В СРСР створено систему держ. керівництва розвитком Х. с.— республіканські, обласні й районні *Народної творчості та культурно-освітньої роботи науково-методичні центри.* Див. також розділи Народна творчість, Художня самодіяльність у т. 11, кн. 2, *Українська Радянська Соціалістична Республіка.* *Р. М. Висоцький.*

ХУДО́ЖНЬО-ПРОМИСЛО́ВА ШКО́ЛА в Кам'янці-Подільському. Діяла 1905—31. Її організатором і першим директором бу В. *Розвадовський.* Мала різні профілі й назви: Рисувальні класи з керамічним відділенням (1905—08), Художньо-ремісничa навч. майстерня (1909—20), Художньо-пром. технікум ім. Г. Сковороди (1921—23), Художньо-пром. школа (1923—31). Школа випускала майстрів нар. промислів, виготовляла зразки худож. кераміки за мотивами подільського орнаменту і фольклору.

У 1921—31 літографія й друкарня школи випустили 127 видань, зокрема альбоми «Стінні розписи на Уманщині», «Вишивки низзю на Поділлі», «Тульчинщина» (всі — 1927), «Настільні паперові прикраси» і «Сільські настінні розписи на Кам'янеччині» (обидва — 1930). В 1931 була реорганізована у склопорцеляновий технікум, згодом — Кам'янець-Подільську дитячу художню школу.

П. К. Медведик.

ХУДОЛІ́Й Марта Савівна (вересень 1892, с. Веприн, тепер Радомишльського р-ну Житомир. обл. — 25.III 1964, там же) — одна з організаторів колгоспного руху на Україні, новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1940. У 1929 в с. Веприн очолила ланку колгоспу ім. Петровського (з 1980 — колгосп ім. Марти Худолій), якою керувала до 1964. Очолювана Х. ланка славилась високими сталими врожаями картоплі (рекордним був 600 ц/га), а також льону, ін. с.-г. культур. Х.— делегат XXII з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради Української РСР 4—6-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Б. М. Попов.

ХУДЯКО́В Юрій Федорович (н. 15.VIII 1934, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). У 1952—58 навчався в Київ. інженерно-буд. ін-ті. Автор проектів ген. плану і забудови міст Калуша Івано-Фр. обл. (1960—75) і Ровно (1961), житл. будинків у Києві (1967), спорт. комплексу «Метеор» (1967—83) і житлових будинків у Дніпропетровську (1970—83), смт Кузнецовську Володимирецького р-ну Ровен. обл. (1974—83), Кіровогр. муз.-драматичного театру, Переяслав-Хмельницького музею возз'єднання України з Росією (всі у співавторстві).

ХУЕ́Й — народність у КНР. Живуть здебільшого в Нінся-Хуейському і Сіньцзян-Уйгурському авт. районах, у ряді провінцій і міст КНР. Заг. чисельність — 5,9 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять переважно пн. діалектами *китайської мови.* За релігією — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Осн. заняття Х.— землеробство, скотарство, птахівництво, у містах — ремесла, торгівля.

ХУ ЄПІ́НЬ (4.V 1903, м. Фучжоу, пров. Фуцзянь — 7.II 1931, Шанхай) — кит. письменник. Член Компартії Китаю з 1930. Був одним з активних діячів Ліги лівих письменників Китаю. Друкуватися почав 1924. Збірки оповідань «Мудрий учень» (1927), «Живі перли», «Куди йти?» (обидві — 1928), «На пасовиську», «Чотири тижні» (обидві — 1929) — з життя молоді. В повісті «В Москву» (1929) показав зростання революц. свідомості кит. інтелігенції. Повість «Світло попереду» (1930) — про події антиімперіалістичного руху «30 травня» 1925, розстріли трудящих у Шанхаї та Ціндао. Писав також вірші, п'єси. Розстріляний гоміндамівцями.

Тв.: Укр. перекл.— Світло попереду. К., 1958; Рос. перекл.— Свет впереди. М., 1955.

І. К. Чирко.

ХУЗАНГА́Й Петро (Педер) Петрович [9 (22).I 1907, с. Сиктерме, тепер Хузангаево Алькеєвського р-ну Тат. АРСР — 4.III 1970, Чебоксари] — чув. рад. поет, нар. поет Чув. АРСР (з 1950). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Писав чув. та рос. мовами.

Перший літературний твір надрукований 1924. Поеми «Двадцять шість» (1927), «Магніт-гора» (1933), «Таня» (1942), «Будинок у Горках» (1952), «Велике серце» (1963), роман у віршах «Сім'я Аптраман» (1941—54), зб. віршів «Пісні Тіллі» (1962), «Здиблені хвилі» (1968), «Вибране» (1968—70) та ін.— про ратні і трудові подвиги рад. людей, дружбу народів. Ряд віршів присвятив Україні. Перекладав твори рос. і укр. (Т. Шевченко) поетів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Весняний вітер. К., 1961; Салам тобі, Україно! К., 1968.

П. М. Чичканов.

ХУЛІГА́НСТВО (англ. hooligan — розбишака; власне ім'я, що стало прозивним) — за рад. правом навмисні дії, що грубо порушують громадський порядок і виражають явну неповагу до суспільства. Одне з найнебезпечніших злочинних посягань на *громадський порядок,* права і законні інтереси громадян, що завдає великої шкоди суспільству, правилам соціалістичного співжиття. Прояви Х. можуть бути найрізноманітнішими: безпричинне приставання та образливе ставлення до громадян, нанесення ударів, побоїв, знищення або пошкодження майна тощо. Відповідальність за Х. передбачена кримінальними кодексами союзних республік (в УРСР — ст. 206 КК УРСР). Х. карається позбавленням волі на строк до одного року або виправними роботами на той же строк, або штрафом у розмірі до 200 крб.; злісне Х.— позбавленням волі на строк від 1 до 5 років, особливо злісне Х. (із застосуванням зброї) — від 3 до 7 років. Відповідальність за Х. настає з 16 років, за злісне і особливо злісне Х.— з 14 років. Від Х., яке карається в кримінальному порядку, слід відрізняти дрібне Х. — адм. правопорушення, за яке може бути накладено адм. штраф, призначено виправні роботи або вчинено арешт на строк до 15 діб.

Я. П. Нагнойний.

ХУМСА́ — розмінна монета *Мавританії,* дорівнює $^1/_5$ *угії.*

ХУНА́НЬ — провінція в центр. частині Китаю. Площа 200 тис. км². Нас. 54,0 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Чанша. Розташована в улоговині, оточеній горами. Клімат субтропічний, мусонний. Найбільші річки — Юаньцзян, Цзишуй, Сянцзян. На Пн.— оз. Дунтінху. В горах поширені ліси. Найрозвинутіша гірничодобувна і металург. (виплавка сурми, міді, свинцю і цинку) пром-сть. Машинобудування, хім., паперова, текст. і харч. пром-сть. Кустарні промисли.

Головні промислові центри—Чанша, Сянтань, Чжучжоу. Вирощують рис, кукурудзу, ячмінь; з технічних — рамі, бавовник, чай, джут, арахіс. Садівництво. Розводять переважно свиней. Рибальство. Заготівлі деревини та плодів тунгового дерева.

М. В. Фурманов.

ХУНВЕЙБІ́НИ (кит. — червоні охоронці) — учасники погромницьких молодіжних загонів у маоїстському Китаї, створених 1966 з одурманених націоналізмом, політично незрілих учнів старших класів і частково студентів для проведення т. з. «культурної революції». Загони Х. і *цзаофанів* були використані для розправи з політ. противниками *Мао Цзедуна.* Після того, як Х. відіграли свою роль, маоїсти з осені 1968 почали розпускати їхні загони.

ХУНЕДОА́РА — місто в центр. частині Румунії. Залізнична станція, вузол автошляхів. 80 тис. ж. (1976). Центр чорної металургії країни (на місц. заліз. руді та коксівному кам. вугіллі Петрошенського басейну). Коксохім. з-д, агломераційна ф-ка; хім., буд. матеріалів і харч. підприємства. ТЕЦ. Архіт. пам'ятка 13 ст.— замок Хуньяді, в якому істор. музей.

ХУН СЮЦЮА́НЬ (1.I 1814, повіт Хуасянь, пров. Гуандун — 30.VI 1864, Нанкін) — організатор і керівник *Тайпінського повстання 1850—64* у Китаї. Був сільс. учителем. Проповідував утопічну ідею створення ладу «заг. єдності». В 1843 заснував з метою підготовки повстання для скинення маньчжурської дин. *Цін* Т-во поклоніння богу (Байшандіхой). Влітку 1850 за наказом Х. С. члени т-ва підняли повстання у пров. Гуансі. Х. С. проголосив створення Небесної д-ви великого благоденства. В 1853 відійшов від керівництва повстанням. Коли виявилась неминучість поразки повстання, Х. С. заподіяв собі смерть.

ХУ́НТА (ісп. junta — збори, об'єднання) — 1) Громадсько-політ. орг-ція, об'єднання, збори тощо в іспаномовних країнах (Іспанія та більшість країн Лат. Америки). 2) Х. військова — в ряді капіталістичних д-в реакційний військ. союз або орг-ція, які прийшли до влади шляхом військ. перевороту і встановлюють, як правило, режим диктатури фашист. або профашист. типу.

ХУРАМІ́ТИ, хурамдіни — учасники боротьби проти арабського *Халіфату* й *ісламу* в Ірані, Азербайджані й Серед. Азії у 8—9 ст. Були прихильниками маздакізму (див. *Маздакітський рух*), виступали за соціальну рівність. До Х. належали переважно селяни, а також ремісники й міська біднота. Х. брали участь у ряді повстань, у т. ч. під проводом Абу Мусліма (747—750), *Муканни* (70—80-і рр. 8 ст.) та у *Бабека повстанні* (9 ст.).

ХУРИ́ТИ — передньоазійські племена, відомі з писемних джерел серед. 3-го — поч. 1-го тис. до н. е. на Пн. Месопотамії та Сірії. Мова Х. близька до урартської, її вважають спорідненою сучас. *дагестанським мовам.* У своїй писемності Х. використовували різні види *клинопису.* Бл. 16 ст. до н. е. дрібні володіння Х. були

П. П. Хузангай.

об'єднані в д-ву *Мітанні*. В 13 ст. до н. е. Х. підкорила Ассірія.

В. В. Отрощенко.

ХУРИ́ТСЬКА МО́ВА — мова *хуритів*. Споріднена з *урартською мовою*, разом з якою належить до хурі-урартської сім'ї. Х. м. засвідчена текстами 3—2-го тис. до н. е., виконаними власне хуритським (аккадським клинописним) письмом, ієрогліфічним староаккадським і угаритським письмом. Для Х. м. характерні розвинена *флексія*, розгалужена система відмінків, наявність *ергативної конструкції* речення.

Літ.: Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.

ХУРМА́ (Diospyros) — рід субтропіч. і тропіч. листопадних дерев та кущів родини ебенових. Бл. 200 видів, з яких 4 (за ін. даними — 5) — плодові рослини і 10 видів дають цінну деревину (чорне, або ебенове дерево). Для СРСР мають значення Х. східна, Х. кавказька і Х. віргінська.

Х. східна (D. kaki) — дерево до 10—12 м заввишки, з овально-еліптичними і яйцевидними листками. Плід — велика (до 500 г) соковита ягода. Медонос. Плоди містять цукри (до 20 %), білок (0,5—1,5 %), зольні речовини (2—3 %), таніди, вітамін С і провітамін А. Споживають плоди свіжими й сушеними, виготовляють вина, лікери та ін. Походить з Китаю. Вирощується в субтропіках багатьох країн; в СРСР — в Зх. Грузії, Азербайджані, Краснодарському краї. Х. кавказька (D. lotus) — відзначається дрібними густо опушеними листками й дрібними їстівними плодами. Цінний медонос. Пошир. на Закавказзі. Х. віргінська (D. virginiana) має вузькі й дрібні листки. Плоди невеликі, ароматні, за якістю наближаються до Х. східної, але з вищим вмістом цукру (до 32 %). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плодові культури*, т. 8, с. 416—417.

ХУСЕ́ЙН ІБН ТАЛА́Л (Хусейн бен Талал, Хусейн І; н. 14.XI 1935, Амман) — король Йорданії (з 1952) з династії *Хашимітів*. Освіту здобув в ісламському коледжі в м. Аммані, в коледжі в м. Александрії (Єгипет) та в військ. академії у Сандхерсті (Великобританія). Відвідав СРСР з офіц. візитом 1967, 1976 і 1981.

ХУСТ — місто Закарп. обл. УРСР, райцентр. Розташований біля впадіння р. Ріки в Тису. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Як укріплений населений пункт Х. існував у 10 ст. Входив до складу *Київської Русі*. В 2-й пол. 11 ст. його захопили угор. феодали. В 1281—1321 входив до складу *Галицько-Волинського князівства*, пізніше його знову загарбала Угорщина. Населення Х. брало участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514*. З 1526 Х.— у складі Трансільванського князівства. На поч. 18 ст. місто загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Трудящі Х. брали участь у *Ракоці Ференца II русі 1703—11*. 21.I 1919 в Х. відбулися *Закарпатські всенародні збори 1919*, на яких представники трудящих висловилися за возз'єднання з Рад. Україною. 23.III 1919 в Х. проголошено Рад. владу. 18.IV 1919 Х. окупували рум. війська, восени 1919 — війська бурж. Чехословаччини. В 1921 було створено хустську орг-цію КПЧ. В Х. 1922, 1925, 1927—29, 1931—33 відбулися страйки і демонстрації робітників. У 1938—44 Х.— під владою хортистської Угорщини. У 1945 Х. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1946 Х.— місто. У Х.— фетро-фільцова, взут., худож. виробів ф-ки, лісокомбінат, експериментальний каменеобробний, керамічний, каменедробильний, буд. матеріалів, плодоконсервний, соко-винний, маслосироробний, нестандартного обладнання і монтажних заготовок з-ди, м'ясний і хлібний комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Лісотехнікум, мед., культурно-осв. та профес.-тех. і тех. уч-ща, 7 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня, турбаза «Нарцис». Будинок культури, 7 клубів, 2 кінотеатри, 3 б-ки, істор. музей. Збереглися руїни замку (14 ст., перебудови 16—17 ст.), Єлизаветинська церква (14 ст.). В Х. народилися укр. рад. живописець Ю. Г. *Віраг*, укр. рад. письменник О. І. *Маркуш*.

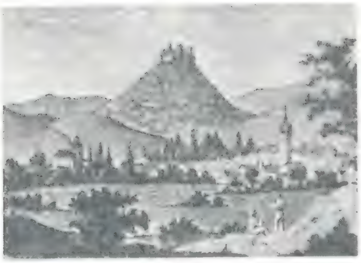

Хуст. Замок. 14 ст. Гравюра 18 ст.

ХУ́СТСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1944. Площа 1 тис. км². Нас. 122,2 тис. чол. (1984). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований міській, селищній та 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Хуст*. Поверхня переважно гориста. Більша частина тер. району лежить у межах *Карпат Українських*; вздовж р. *Тиси* та її прит. *Ріки* — низовини. Корисні копалини: кам. сіль, ртутна руда, андезити, вапняки. Грунти бурі лісові, дерново-підзолисті. Ліси (бук, граб, дуб, ялина, сосна, ялиця) займають бл. 40 % тер. району. Найбільші пром. підприємства: хустські лісокомбінат, фетро-фільцова, взут. і худож. виробів ф-ки, експериментальний каменеобробний та керамічний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Хуст). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні кукурудзи, картоплі, овочевих культур; садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1984 становила 33,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 7,8 тис. га, сади — 4,6 тис. га. У Х. р. — 8 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Хуст, Рокосове. Автомоб. шляхів — 375 км, у т.ч. з твердим покриттям—270 км. У районі — лісотехнікум, мед., культурно-осв., 2 профес.-технічні уч-ща, 68 заг.-осв., 3 муз. і спорт. школи; 46 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Шаян» (смт Вишкове), турбаза «Нарцис». 64 будинки культури і клуби, 2 кінотеатри, 56 кіноустановок, 70 б-к, Хустський філіал обл. істор.-краєзнавчого музею. Архіт. пам'ятки: костьол в с. Вишковому (13—14 ст.); пам'ятки *дерев'яної архітектури*: церкви з дзвіницями — Різдва в с. Стеблівці (1640), Михайлівська в с. Крайниковому (1668), Параскеви в с. Олександрівці, Миколаївська в с. Сокирниці (обидві — 17 ст.), Миколаївська в с. Даниловому (1779). У Х. р. видається газ. «Ленінська правда» (з 1945).

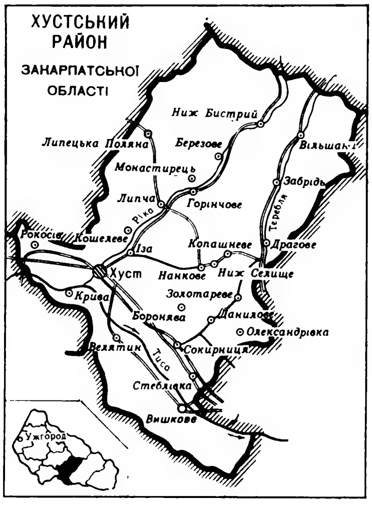

Ю. І. Попович.

ХУ́ТІР — сільське, часто однодвірне поселення. Х. виникли в період феодалізму в процесі освоєння нових земель. На Україні, Кубані, Дону Х. часто називали виселки з сіл та козачих станиць, незалежно від кількості дворів (див., зокрема, *Зимівник*). Після революції 1905—07 в Росії царський уряд сприяв виділенню на Х. куркулів. На Україні Х. подекуди існували до 1940.

ХУ́ТІР-МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ — колишня (до 1962) назва м. *Дружба*.

ХУТОРНА́ Єлизавета Олексіївна (справж. прізв.— Островерхова; 11.VI 1886, с. Іносково, тепер Льговського р-ну Курської обл. — 8.I 1980, Київ) — укр. актриса дореволюц. і рад. театру, засл. арт. УРСР (з 1951). Творчу діяльність розпочала 1906 в *Театрі Миколи Садовського*, де грала до 1920. Працювала в театрах Ромен, Одеси, Донбасу, Полтави та ін. міст, 1942—57 — в Житомирському (з 1944 — Запорізькому) укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса. Серед ролей — Василина («Суєта» Карпенка-Карого), Орися («Зимовий вечір» Старицького), Долорес («Камінний господар» Лесі Українки), Марія Тарасівна («Платон Кречет» Корнійчука), Ганна Андріївна («Ревізор» М. Гоголя) та ін. Знімалася в кінофільмах («Райдуга» та ін.). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

В. М. Гайдабура.

ХУТОРЯ́Н Антон Семенович [літ. псевд. — Ант. Лісовий та ін.; 14 (26).I 1892, с. Війтівці, тепер с. Поділля Баришівського р-ну Київ. обл.— 9.VII 1955, Київ] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1929. Працював на видавничій роботі. Перекладав твори М. Гоголя, Л. Толстого, В. Короленка, М. Горького та ін. Окремими виданнями вийшли книги поезій Х. «Гасла» (1925) і фейлетонів «Виродки з роду» (1930).

ХУ́ТРО натуральне — напівфабрикати і вироби з шкури тварин, яка зберегла волосяний покрив повністю або частково. Сировиною для Х. служать шкури хутрових диких звірів або звірів, що їх розводять у неволі (песців, лисиць, соболів, норок та ін.), а також тварин — свійських (лошат, кіз, кролів, овець) і морських (тюленів, нерп та ін.). Виробн. Х. складається з первинної обробки, вичинювання і, якщо необхідно, *фарбування* сировини. Первинна його обробка полягає у знежирюванні шкур, знятих з туш тварин, їхньому вирівнюванні й *консервуванні*. Вичинюванню передують підготовчі операції, протягом яких відмивають консервуючі речовини, видаляють підшкірну клітковину (див. *Міздріння*), жирові речовини (з волосяного покриву і з шкірної тканини) та ін. Власне вичинюванням (*пікелюванням, м'якшенням, дубленням,* жируванням) надають шкірній тканині м'якості й тягучості, підвищують стійкість шкур до атмосферних, мех. і бактеріальних дій. Після вичинювання шкури висушують, розминають, витягують, шліфують і стрижуть. Дешеве і масове Х. фарбують, імітуючи цінніше (напр., шкуркам кролів надають вигляду соболиних).
Якість хутра визначають за густотою, висотою, блиском і кольором волосяного покриву, м'якістю, тягучістю і міцністю шкірної тканини, а також носкістю. З Х. шиють пальта, головні убори, виготовляють коміри та ін. вироби. Див. також *Каракуль, Каракульча, Овчина, Смушок, Хутрова промисловість, Хутро штучне.*
Літ.: Стефанович И. П. Технология меха. М., 1967; Аронина Ю. Н., Ефремова П. Я., Есина Г. Ф. Технология меха. М., 1974.
А. Є. Український.

ХУ́ТРО ШТУ́ЧНЕ — текстильний виріб, що імітує *хутро* натуральне. Складається з несучої основи (звичайно з бавовняної *пряжі*) і ворсового покриву (з вовняної пряжі, хім. *волокон* та ін.). Розрізняють Х. ш. ткане, трикотажне, прошивне (неткане) і клейове. Виготовлення тканого Х. ш. полягає у зв'язуванні двох несучих основ ворсовими *нитками,* що утворюють після розрізування ворс. Трикотажне Х. ш. створюється вв'язуванням пучків волокна у петлі несучої основи на кругов'язальних машинах (див. *Трикотажна машина*). Прошиванням ворсу на несучу основу одержують прошивне Х. ш., наклеюванням ворсу — клейове Х. ш. Опорядження Х. ш. забезпечує стійкість ворсового покриву до зминання, пухнастість виробу, його високі теплоізоляційні і водовідштовхувальні властивості. Виробляють Х. ш. різних кольорів і малюнків. Найпоширеніше — ткане і трикотажне Х. ш., що імітує натуральне хутро норки, куниці, єнота, ондатри, ягнят каракульської породи овець тощо. З Х. ш. шиють одяг, головні убори, його використовують як оббивальний і прокладковий матеріал. На Україні Х. ш. виготовляють *Дарницький шовковий комбінат, Київське виробниче трикотажне об'єднання,* ф-ки Жовтих Вод (Дніпропетровської обл.), Ясіні (смт Закарпатської обл.).

ХУТРОВА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *легкої промисловості,* підприємства якої переробляють хутрову сировину (шкури диких звірів, домашніх тварин, звірів кліткового розведення) і виготовляють хутрові й шубні вироби. Першу хутрову ф-ку було засновано 1893 поблизу м. Слободського Вятської губ. (тепер Кіров. обл.). В СРСР Х. п. як галузь пром. виробн. створено в період довоєнних п'ятирічок. Найбільші сучас. підприємства Х. п. розташовані в РРФСР, УРСР, Лит. РСР, Молд. РСР, Каз. РСР. У 1982 в країні випущено хутрових виробів (тис. шт.): пальто і напівпальто для дорослих — 703, дит. пальто — 724, комірів — 18,9 млн. шт., головних уборів — 33,2 млн. шт. (1965 відповідно — 394, 1967, 16,9, 19,4). СРСР — один з експортерів хутрової сировини, напівфабрикатів і виробів на зовн. ринки. На Україні першу хутрову ф-ку засновано 1931 в Харкові. В післявоєнні роки в республіці було збудовано ще 6 підприємств Х. п. Найбільші з них — хутрове виробниче об'єднання «Тисмениця» (Івано-Фр. обл.) і Харків. хутрове виробниче об'єднання. Наук. питання розвитку Х. п. розробляє Центр. н.-д. ін-т хутрової пром-сті М-ва легкої пром-сті СРСР у Москві.

ХУТРОВІ́ ЗВІ́РІ — ссавці (дикі й ті, яких розводять у неволі), шкурки яких є сировиною для хутрової пром-сті. В межах СРСР налічується бл. 100 видів Х. з. Цінне *хутро* дають соболь, калан (морська видра), лісова і кам'яна куниці, колонок, горностай, звичайний і степовий тхори, лисиця, білий і блакитний песці, єнотовидний собака, білка, бобер річковий, зайці, котик, видра, нутрія та ін. На Україні 30 видів Х. з.: 16 видів ряду хижаків, 12 видів ряду гризунів, 2 види ряду комахоїдних. Серед хижаків основу хутрового промислу республіки становить лисиця, що поширена по всій території УРСР. Особливо цінне хутро одержують з куниці, зокрема кам'яної (лісостепові й лісові зони). Майже в усіх областях зустрічаються видра і норка (перебувають під охороною). Серед Х. з. України першорядне значення має заєць-русак, пошир. в пд. областях. В зх. областях і нижньодніпровських плавнях добувають ондатру, яка акліматизувалась на Україні. В ряді р-нів Полісся і Дніпра зустрічається бобер річковий (полювання заборонено). Особлива увага приділяється заготівлям шкурок ховрахів, хом'яків і водяних щурів, що є шкідниками с. г. Серед комахоїдних в УРСР найбільше добувають кротів. Вихухіль, лісовий кіт, перев'язка, степовий тхір і тюлень-монах занесені в *Червону книгу* УРСР і знаходяться під охороною. Деякі види Х. з. розводять в клітках або в умовах напіввільного утримання (сріблясто-чорна лисиця, норка, нутрія, блакитний песець). Див. також *Звірівництво, Звіробійний промисел, Мисливство.*
О. П. Корнєєв.

ХУХ-ХО́ТО — місто на Пн. Китаю, адм. ц. авт. району Внутрішня Монголія. Вузол автошляхів, залізнична станція. 700 тис. ж. (1971). Підприємства металург. (чорної), маш.-буд. (верстато-, тракторо- і автомобілебудівної, по виробн. с.-г. машин, гідротурбін, двигунів), хім., текст. і харч. пром-сті. Кустарні промисли. Ун-т та ін. вузи. Місто засн. у 16 ст.

ХЦКОНК — середньовічний вірм. монастирський комплекс (10—11 ст.). Розташований поблизу Дігору, в ущелині р. Дігор (тепер на тер. Туреччини). Зберігся в руїнах. До складу ансамблю входять церкви Карапета (10 ст.), Аствацацін (1006), Саркіса (1027, хрестовокупольна, 20-гранна зовні та 4-абсидна всередині), Степаноса (11 ст.; триконхова з 4 приділами). За 1 км від Х.— церква Григорія Лусаворича (11 ст.). Збереглися хачкари (кам'яні плити з різьбленим зображенням хреста, 10—11 ст.).

ХЮЕ́ — місто на Сх. В'єтнаму, адм. ц. провінції Біньчітх'єн. Розташоване поблизу узбережжя Пд.-Китайського м. Залізнична станція. 209 тис. ж. (1973). Буд. матеріалів, лісопильна, текст. (бавовняна та шовкова), харч. (у т. ч. рисоочисна) пром-сть. Колишня резиденція в'єтнамських королів. Архіт. пам'ятки 13—19 ст. Поселення на місці Х. відоме з 3 ст. до н. е. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *В'єтнам,* т. 2, с. 448—449.

Х'ЮЗ (Hughes) Ленгстон (1.II 1902, Джоплін, Міссурі — 22.V 1967, Нью-Йорк) — амер. письменник. Н. у негр. сім'ї. У збірках «Стомлені блюзи» (1926), «Нова пісня» (1938), «Шекспір у Гарлемі» (1942), «Квиток в один кінець» (1949), «Пантера й батіг» (1967) оспівував трудящих, виступав проти расової дискримінації, використовуючи ритми й образи негр. фольклору. Життю амер. негрів присвятив роман «Сміх крізь сльози» (1930), зб. оповідань «Звичаї білих» (1934). У книгах «Сімпл висловлює свою думку» (1950), «Сімпл одружується» (1953) гумор поєднується з сатир. картиною амер. звичаїв. У 1932—33 відвідав СРСР. Враженнями від цієї поїздки поділився в кн. «Негр ди-

Є. О. Хуторна.

Хцконк. Загальний вигляд. 10—11 ст.

виться на радянську Середню Азію» (1934). Автор роману «Переможні бубни» (1958), ряду п'єс.
Тв.: Укр. перекл.— Діти з Гаїті. К., 1962 [у співавт.]; Рос. перекл.— Здравствуй, революция! М.—Л., 1933; «Неприятное происшествие с ангелами» и другие рассказы. М., 1955; Избранные стихи. М., 1964. *В. І. Яценко.*

Х'ЮЇШ (Hewish) Ентоні (н. 11.V 1924, м. Фой, графство Корнуолл) — англ. астроном, член Лондонського королівського т-ва (з 1968). Освіту здобув у Кембріджському ун-ті. З 1946 працює в Маллардській радіоастр. обсерваторії Кембріджського ун-ту. Праці з радіоастрономії. Х. дослідив *сцинтиляцію* радіоджерел малих кутових розмірів і запропонував один з методів вивчення зовн. шарів сонячної корони. Керував групою радіоастрономів, яка 1967 відкрила *пульсари*. Нобелівська премія, 1974 (спільно з М. *Райлом*).

Х'ЮСТОН — місто на Пд. США, в штаті Техас. Розташований на р. Сан-Джасінто, судноплавним каналом (довж. 80 км) сполучений з Мексіканською зат. Значний мор. порт, вузол з-ць, автошляхів і трубопроводів, міжнар. аеропорт. 1,4 млн. ж. (1975). Гол. центр нафтопереробної і хім. пром-сті країни. Підприємства металург., маш.-буд. (суднобуд., по виробн. нафтогазового устаткування), металообр. (виробн. труб), деревообр. і харч. пром-сті. Видобування нафти. Ун-т, технологічний ін-т. У Х.— Центр управління пілотованими і космічними польотами ім. Л. Джонсона. Х. засн. 1836.

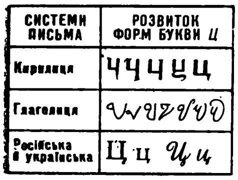

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Ц
Кирилиця	Ч Ч Ч Ц Ц
Глаголиця	Ⱌ
Російська і українська	Ц ц *Ц ц*

Ц

Ц — двадцять шоста буква укр. алфавіту. Є в більшості алфавітів, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична літера. В сучасній укр. літ. мові буквою «ц» позначають передньоязиковий шумний глухий приголосний звук; за способом творення звук «ц» — африката. Може бути м'який (цямрина, цього), рідше — твердий (сонце, циган).

ЦАГАРА́ЄВ Максим Миколайович [н. 22.IV (5.V) 1916, м. Алагір, тепер Пн.-Осет. АРСР] — осет. рад. письменник. Член КПРС з 1949. В 1947 видав повість «Дорогою щастя», кн. воєнних нарисів «На заході». Повісті «Пастух чорної гори» (1961), «Похідна пісня» (1965), «Коли пробуджується каміння» (1970) — про життя колг. села. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЦАГАРЕ́ЛІ Авксентій Антонович [9 (21).II 1857, с. Дігомі, тепер Гардабанського р-ну Груз. РСР — 12 (25).VIII 1902, Тбілісі] — груз. драматург. У 1878—83 — актор Тбіліського груз. театру. В останні роки життя був режисером Тбіліського нар. театру. Один з визначних представників реалістич. драми, автор побутових комедій: «Інші тепер часи» (пост. 1879), «Ханума» (пост. 1882), «З чим прийдеш, з тим підеш» (пост. 1902) та ін. Сюжет комедії «Ханума» використано в комічній опері В. Долідзе «Кето і Коте» та в кінофільмах «Ханума» (1926) й «Кето і Коте» (1948).

ЦАДАСА́ Гамзат [9 (21).VIII 1877, аул Цада, тепер село Хунзахського р-ну Даг. АРСР — 11.VI 1951, Махачкала] — аварський рад. поет, нар. поет Дагестану (з 1934). Батько Р. Г. *Гамзатова*. Поетичну діяльність почав 1891. Виступав як сатирик, викривав духівництво, торгашів, хабарництво. Пропагував ідеї Великого Жовтня («Радіомачта на сусідній саклі», 1927; «Старе і нове життя», 1930, та ін.), оспівував дружбу з рос. народом. Велике значення мала зб. «Мітла адатів» (1934). В кін. 30-х рр. написав автобіографічну поему «Моє життя». У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами (зб. «За Батьківщину»). Реалістична поема «Сказання про чабана» (1949—50) увійшла до зб. «Вибране» (Держ. премія СРСР, 1951). Писав драми і комедії, перші в аварців байки, вірші і казки для дітей. Багато його творів стали нар. піснями. Автор послання «Привіт Україні» (1939). У с. Цада 1967 відкрито музей Ц. У Махачкалі Ц. споруджено пам'ятник. У 1965 встановлено щорічну літ. респ. премію ім. Цадаси за кращий драм. твір. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1977. *М. М. Плісецький.*

ЦАКА́ЛОВ (Τσακάλοφ) Афанасіос (бл. 1790, Яніна, Греція —1851) — діяч грец. нац.-визвольного руху. В 1814 разом з Е. *Ксантосом* і Н. *Скуфасом* заснував в Одесі таємне революц. т-во «*Філікі етерія*». В грудні 1817 переїхав до Стамбула, куди 1818 було перенесено центр «Філікі етерії». Під час *грецької національно-визвольної революції 1821—29* брав участь у воєнних діях у Валахії і Греції. За правління в Греції І. *Каподістрії* (1827—31) обіймав ряд офіц. посад. З 1832 жив у Москві. *Г. Л. Арш.*

ЦА́МБЛАК Григорій (бл. 1364, Тирново — 1420) — церк. діяч і письменник. Його діяльність пов'язана з Болгарією, Візантією, Сербією, Молдавією, Румунією, Литвою і Пд. Руссю. З 1415 — київ. митрополит. Автор багатьох похвальних слів і житій: «Похвальне слово тирновському патріарху Євфимію», «Похвальне слово митрополиту Кипріяну», «Житіє Стефана Дечанського», «Розповідь про перенесення мощів Петки Тирновської у Відін і Сербію» та ін. *В. Н. Климчук.*

ЦА́НДЕР Фрідріх Артурович [11 (23).VIII 1887, Рига — 28.III 1933, Кисловодськ] — рад. вчений і винахідник, один з піонерів ракетної техніки. Закінчив (1914) Ризький політехнічний інститут. Питаннями космічних польотів почав займатись 1908. В 1921 Ц. розробив проект міжпланетного корабля-аероплана; 1924 у статті «Перелёты на другие планеты» виклав свою осн. ідею — поєднання *ракети* з літаком для зльоту з Землі і наступне використання в польоті металевих частин літака як пального для *ракетного двигуна;* був одним з перших конструкторів рад. *рідинних ракетних двигунів* тощо. Один з організаторів Групи вивчення реактивного руху. Ц. вніс значний вклад у розвиток *космонавтики,* зокрема в розв'язання питань теорії і практики ракетної техніки і міжпланетних польотів. Ім'ям Ц. названо кратер на зворотному боці Місяця. *С. С. Лузін.*

ЦА́НКАР (Cankar) Іван (10.V 1876, м. Врхника, поблизу Любляни — 11.XII 1918, Любляна) — словен. письменник, один із засновників прогресивної літ. течії «словенський модерн», основоположник словен. пролет. л-ри. Першим книгам — зб. поезій «Еротика», зб. новел «Віньєтки» (обидві — 1899) — притаманні антибурж. тенденції, поєднані, проте, з елементами декадансу й символізму. Романи «На узвозі» (1902) і «Мартін Качур. Життєпис ідеаліста» (1906); «Повість про Симона Сиротника» (1909); п'єси «Для народного добробуту» (1901), «Король Бетайнови» (1902), «Наймити» (1910) та ін. мають гостро критичне соціальне спрямування. Вершина творчості Ц.— повість «Наймитська правда» (1907). Виступав також як літ. критик, публіцист.
Тв.: Укр. перекл.— Наймитська правда. Повісті та оповідання. К., 1976; Рос. перекл. — Избранное, т. 1—2. М., 1981. *В. Г. Гримич.*

ЦА́НКОВ Олександр (1879—1959) — лідер болг. фашистів, один з організаторів держ. перевороту 1923 в Болгарії. В 1923—26 очолював уряд фашист. диктатури, який жорстоко придушив *Вересневе антифашистське повстання 1923,* 1924 заборонив діяльність компартії та ін. демократичних орг-цій. У 1932 заснував фашист. партію. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Ц. виступав за союз Болгарії з фашист. Німеччиною. У вересні 1944 втік в Аргентіну, де з 1949 очолив болг. фашист. еміграцію.

ЦА́О СЮЕЦІ́НЬ [справж. прізв. — Цао Чжань; бл. 1715, Нанкін — 1762, поблизу Пекіна (за ін. даними, 1724—64)] — кит. письменник. Автор роману «Сон у червоному теремі» (перша назва — «Історія каменю»), закінченого і виданого 1791 Гао Е, який дописав 80—120-й розділи. В романі, близькому за худож. методом до реалізму, показано соціальні суперечності, занепад феод. ладу в Китаї. Твір — важливий етап у розвитку класичного реалізму в кит. літературі.
Тв.: Рос. перекл.— Сон в красном тереме, т. 1—2. М., 1958.
Літ.: Эйдлин Л. Великий реалист Цао Сюэ-цинь. «Иностранная литература», 1964, № 8. *І. К. Чирко.*

ЦА́О ЦЗІНХУА́ (н. 11.VIII 1897, с. Улічуань, повіт Луші, пров. Хенань) — кит. літературознавець, перекладач, громад. діяч. У 1922—25 навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу в Москві, в 30-і рр.— професор Ленінгр. ун-ту, з 1933 був професором кількох ун-тів у Китаї. Після утворен-

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

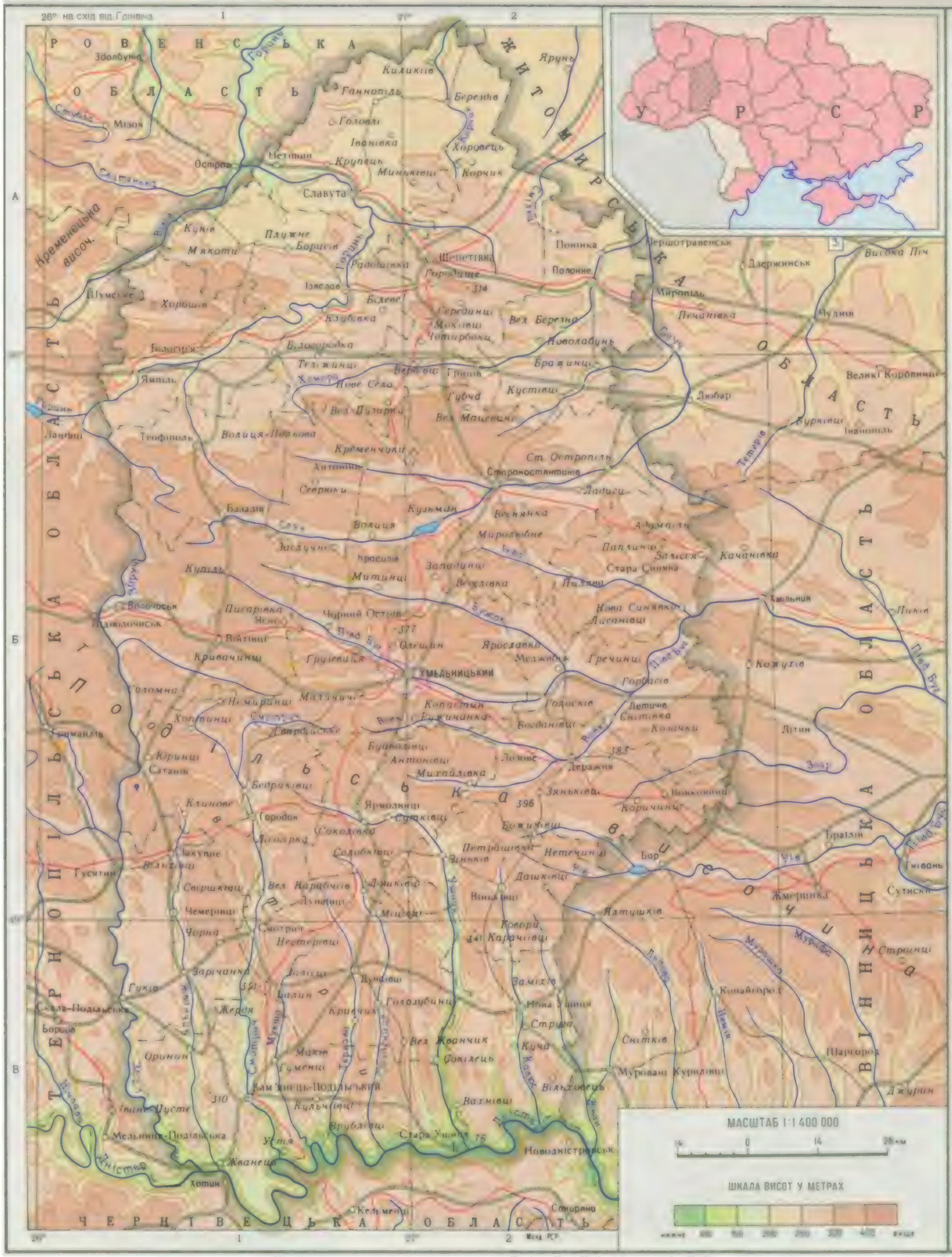
26° на схід від Гринвіча
РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ
ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ
ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ
УРСР
ПОДІЛЬСЬКА ВИСОЧИНА
Кременецька височ.
Горинь
Случ
Хомора
Півд. Буг
Смотрич
Збруч
Дністер
Ушиця
Шепетівка
Славута
Ізяслав
Полонне
Старокостянтинів
Волочиськ
Хмельницький
Красилів
Городок
Деражня
Летичів
Ярмолинці
Дунаївці
Кам'янець-Подільський
Нова Ушиця
Віньківці
Теофіполь
Білогір'я
Антоніни
Чемерівці
Стара Синява
Новодністровськ
МАСШТАБ 1:1 400 000
14 0 14 28 км
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
нижче 100 150 200 250 300 400 вище

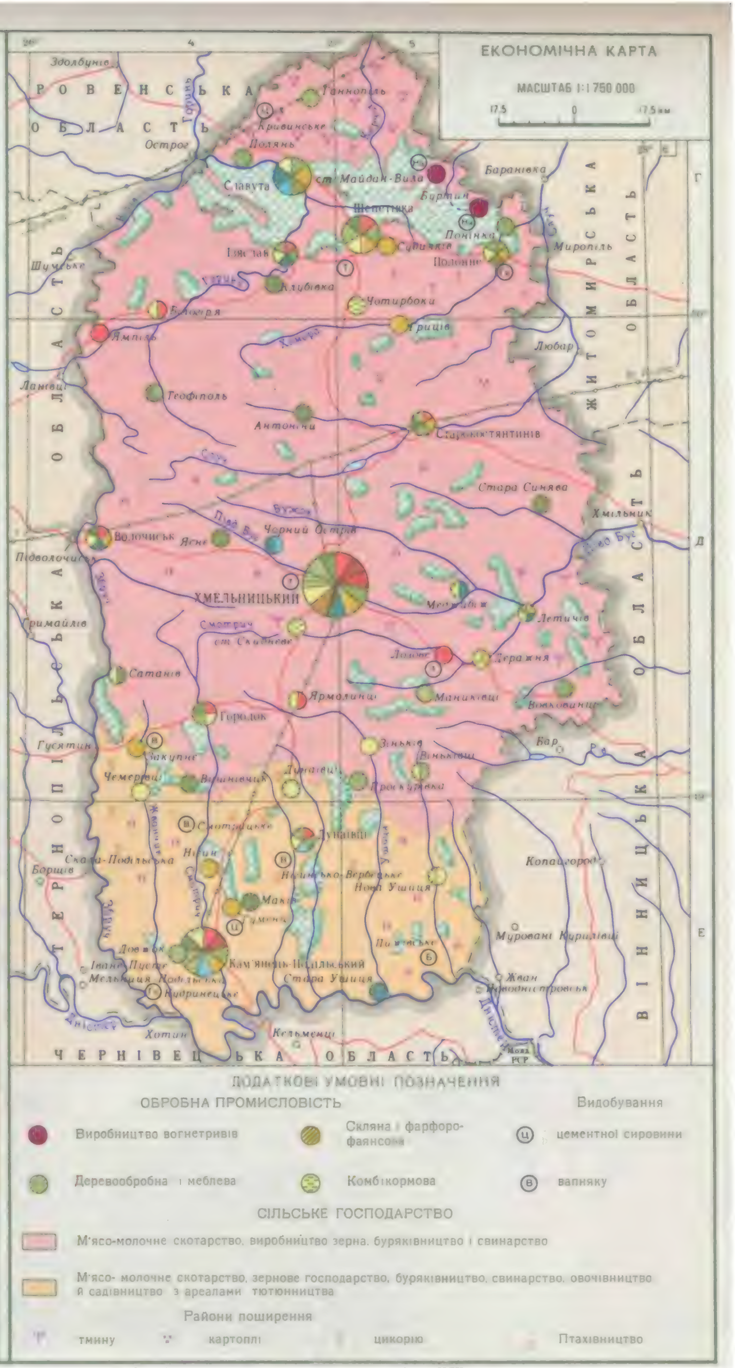
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:1 750 000
17,5 0 17,5 км
РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ
ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ
ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Славута
Шепетівка
Ізяслав
Полонне
Старокостянтинів
Волочиськ
Красилів
Летичів
Деражня
Городок
Дунаївці
Кам'янець-Подільський
Стара Ушиця
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Виробництво вогнетривів
Склянa і фарфоро-фаянсова
Деревообробна і меблева
Комбікормова
Видобування
Ц цементної сировини
В вапняку
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
М'ясо-молочне скотарство, виробництво зерна, буряківництво і свинарство
М'ясо-молочне скотарство, зернове господарство, буряківництво, свинарство, овочівництво й садівництво з ареалами тютюнництва
Райони поширення
тмину
картоплі
цикорію
Птахівництво

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

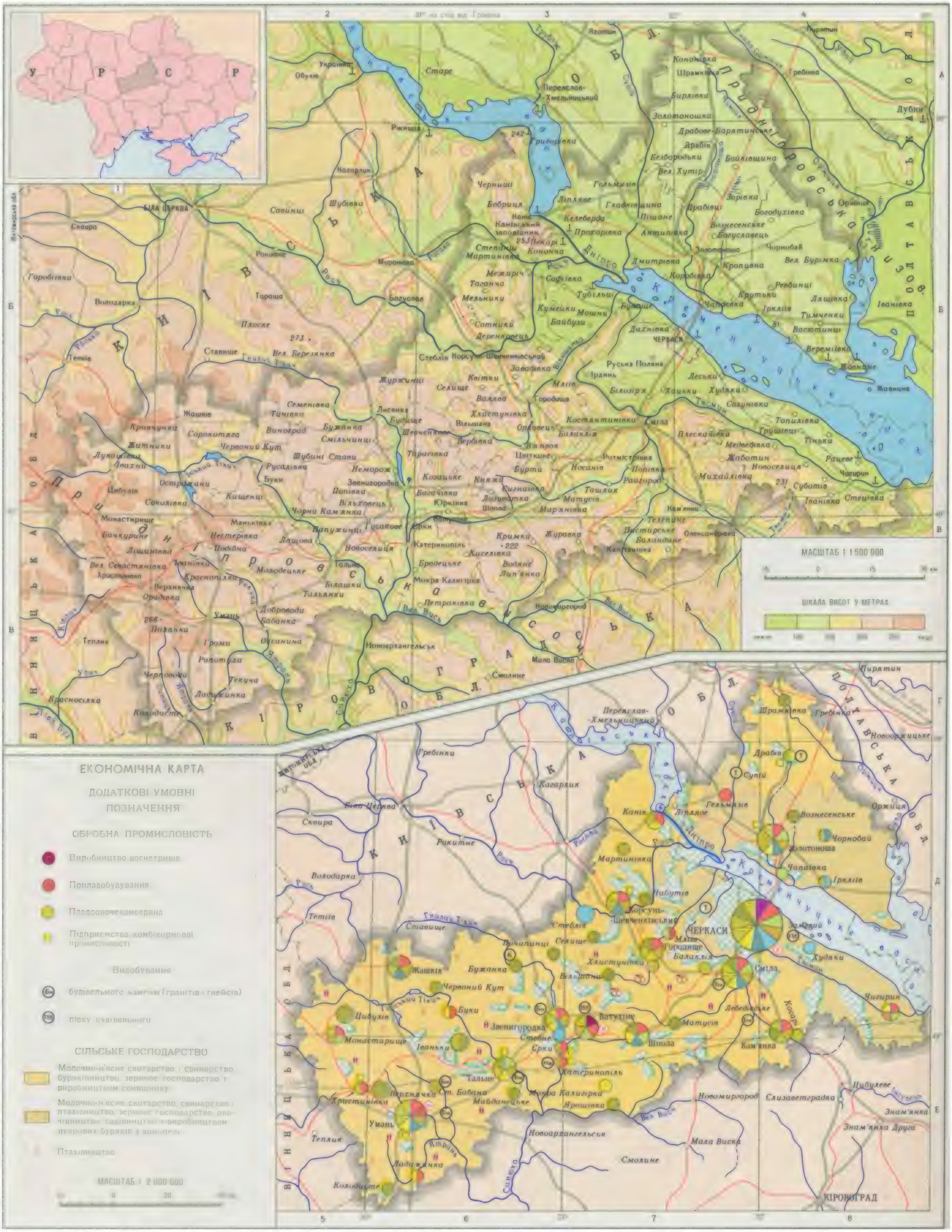
У Р С Р
31° на схід від Гринвіча
МАСШТАБ 1:1 500 000
15
0
15
30 км
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
нижче
100
150
200
250
вище
КИЇВСЬКА ОБЛ.
ПОЛТАВСЬКА ОБЛ.
КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛ.
ВІННИЦЬКА ОБЛ.
ЖИТОМИРСЬКА ОБЛ.
Придніпровська низовина
Придніпровська височина
Дніпро
Рось
Каневське водосховище
Кременчуцьке водосховище
Черкаси
Сміла
Умань
Канів
Золотоноша
Корсунь-Шевченківський
Звенигородка
Чигирин
Кам'янка
Тальне
Ватутіне
Шпола
Жашків
Христинівка
Монастирище
Городище
Катеринопіль
Лисянка
Маньківка
Чорнобай
Драбів
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Виробництво вогнетривів
Приладобудування
Плодоовочеконсервна
Підприємства комбікормової промисловості
Видобування
будівельного каменю (гранітів і гнейсів)
піску будівельного
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Молочно-м'ясне скотарство і свинарство, буряківництво, зернове господарство з виробництвом соняшнику
Молочно-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво, зернове господарство, овочівництво, садівництво і виробництвом цукрових буряків і конопель
Птахівництво
МАСШТАБ 1:2 000 000
20
0
20
40 км
КІРОВОГРАД

ня КНР (1949) — зав. кафедрою рос. філології, декан ф-ту рос. мови та л-ри Пекін. ун-ту. Перекладав кит. мовою твори М. Горького, А. Чехова, російських рад. письменників. Автор численних статей про рос. класичну та рад. л-ру і вплив її на кит. реалістичну л-ру, спогадів про Рад. Союз (1962). На ювілейному вечорі в Пекіні 1961 з нагоди 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка виголосив доповідь «Донеси, весняний вітре, наше ,,незле тихе слово" до Тараса», а також присвятив укр. поетові вірш. Переклав повість В. Василевської «Райдуга» (1946). *Тв.:* Укр. перекл.— Тарасові. «Вітчизна», 1961, № 5. *І. К. Чирко.*

ЦАПО́К Георгій Антонович [19.IV (1.V) 1896, Харків — 21.VI 1971, там же] — укр. рад. театр. художник і графік. В 1914—18 навчався в Харків. худож. уч-щі у М. Пестрикова та О. *Любимова.* В роки громадян. війни створював агітаційні плакати, розписував агітпоїзди. Оформлення до вистав: «Перікола» Ж. Оффенбаха (1917, Харків. театр оперети), «Одруження» М. Гоголя (1927, Перший харків. театр для дітей), «Заколот» за Д. Фурмановим (1928, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка), «Глитай, або ж Павук» М. Кропивницького (1936, Театр Революції у Харкові), «Кремлівські куранти» М. Погодіна (1947, Харків. російський драматичний театр).

ЦАР — у Росії та (до 1946) в Болгарії офіційний титул глави держави (див. *Монархія*). Першим царем у Росії 1547 став *Іван IV.* У 1721 *Петро I* прийняв титул *імператора,* однак поряд з цим аж до повалення самодержавства 1917 в Росії існував і титул царя.

ЦА́РГО́РОД, Царград — назва Константинополя (сучас. *Стамбул*) поширена на Русі в офіційних документах, літературі, фольклорі з часів Київської Русі гол. чин. до 17 ст. У 18 — на поч. 20 ст. ця назва вживалася в істор. літературі, інколи в публіцистиці і поезії.

ЦА́РИК Григорій Якович [н. 8 (21).I 1909, с. Лісняки, тепер у складі м. Яготина Київ. обл.— 30.VI 1974, Київ] — токар київського з-ду «Арсенал» ім. В. І. Леніна, Герой Соціалістичної Праці (1964). Член КПРС з 1932. Трудову діяльність почав з 1922. З 1927 працював на з-ді «Арсенал». Ц.— один з перших стахановців на підприємстві, зачинатель руху за комуністичне ставлення до праці, раціоналізатор, організатор і керівник перших *шкіл передових методів праці.* Делегат XXI, XXIII, XXIV з'їздів КПРС, XVI—XIX та XXI і XXII з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 2—8-го скликань, з 1959 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *В. П. Печорога.*

ЦАРИ́ЦИН — колишня (до 1925) назва м. *Волгограда.*

ЦАРИ́ЦИНСЬКА ОБОРО́НА 1918—19 — бойові дії рад. військ, робітн. загонів і Волзької військ. флотилії з липня 1918 до лютого 1919 по обороні Царицина (тепер Волгоград) від білокозачих військ генерала П. М. Краснова в період громадянської війни в СРСР. В липні 1918 Донська білокозача армія почала наступ на Царицин з метою встановлення єдиного фронту з контрреволюцією на Сх. країни. Осн. силою Ц. о. були частини 3-ї і 5-ї Укр. армій, які під командуванням К. Є. *Ворошилова* з боями пробилися з Донбасу до Царицина, а також загони царицинських робітників. У запеклих боях на ближніх підступах до міста рад. війська 18—20.VIII зупинили ворога і, перейшовши в наступ, до 7.IX відкинули білокозаків за Дон. Наприкінці вересня 1918 білокозачі війська Краснова почали 2-й наступ на Царицин. У жовтні 1918 всі рад. частини і загони в районі Царицина було об'єднано в 10-у армію під командуванням К. Є. Ворошилова. 18.X рад. війська перейшли в контрнаступ і до 25.X 1918 знову відкинули білокозаків за Дон. 1.I 1919 білокозача армія Краснова втретє почала наступ на Царицин, який закінчився її поразкою. *С. Я. Єлисаветський.*

ЦАРИЧА́НКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Орелі (прит. Дніпра), за 54 км від залізнич. ст. Баловка. 7,6 тис. ж. (1984). Засн. 1604 як запорізький *зимівник.* Населення Ц. брало участь у *пікінерів повстанні 1769—70.* Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. З 1957 Ц.— с-ще міськ. типу. У Ц. — консервний, маслоробний, по розливу мінеральної води та хлібний з-ди, цех Петриківської ф-ки худож. виробів, міжколг. підприємство по виробн. молодняка птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня; Будинок культури, 2 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. В Ц. народився укр. рад. економіст, статистик, економгеограф К. Г. *Воблий.* У 1780 в Ц. лікувався від ран О. В. *Суворов.*

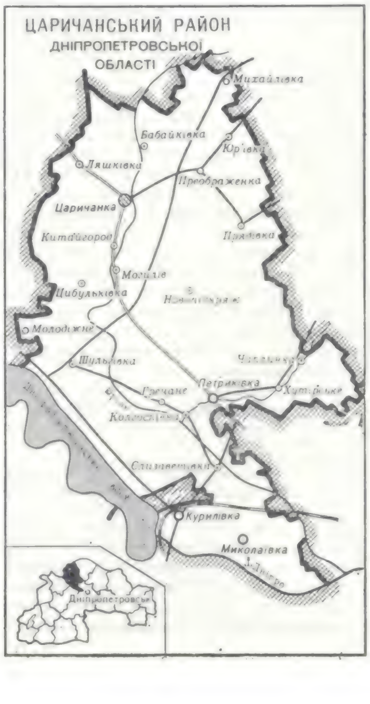

ЦАРИЧА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 58,6 тис. чол. (1984). В районі — 70 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Царичанка.* На Пд. Зх. район омиває *Дніпродзержинське водосховище.* Ц. р. розташований в межах *Придніпровської низовини.* Поверхня слабо розчленована. Корисні копалини: кам. вугілля, природний газ, глини, піски. Є мінеральні води, лік. грязі. Річки — *Дніпро* та його прит. *Оріль.* Понад 20 невеликих озер. Грунти в основному чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства району — Петриківська ф-ка худож. виробів, царичанські консервний, маслоробний та по розливу мінерал. води з-ди. Комбінат побутового облуговування (Царичанка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 116,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 84,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 30,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, просо, кукурудза, цукр. буряки, овочі, соняшник. У Ц. р.— 19 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 454 км, у т. ч. з твердим покриттям — 420 км. У районі — профес.-тех. уч-ще (смт Петриківка), 31 заг.-осв., музична і спорт. школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 17 будинків культури, 17 клубів, 39 кіноустановок, 35 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У с. Бабайківці Ц. р. народився укр. рад. письменник І. А. *Багмут,* у с. Могилеві — укр. рад. економіст М. О. *Браславець,* у смт Петриківці — укр. рад. живописець С. Л. *Кошовий,* укр. рад. майстри нар. декоративного розпису П. І. *Глущенко,* Т. Я. *Пата* і М. К. *Тимченко,* у с. Іванівці (тепер с. Колгоспівка) — укр. рад. скульптор О. П. *Олійник,* у кол. с. Заочіпському (тепер зняте з обліку) — укр. рад. письменник П. М. *Усенко.* У Ц. р. видається газета «Приорільська правда» (з 1931). *А. М. Бровко.*

ЦА́РСТВО в біології — 1) Одна з найвищих *таксономічних категорій* в *систематиці* біологічній. З часів *Арістотеля* серед усіх живих організмів виділяли два Ц.— *рослини* і *тварини.* За сучас. поглядами всі організми поділяють на два надцарства: *прокаріотів* і *еукаріотів.* До складу прокаріотів входить одне Ц.— дроб'янки (з підцарствами — бактерії і ціанеї, або синьо-зелені водорості); до складу еукаріотів — три Ц.: рослини (з підцарствами — нижчі рослини і вищі рослини), гриби (з підцарствами — нижчі гриби і вищі гриби), тварини (з підцарствами — найпростіші і багатоклітинні тварини). 2) Найвищий підрозділ при *біогеографічному районуванні.*

ЦА́РСТВО ПО́ЛЬСЬКЕ — одна з назв *Королівства Польського* в царській Росії.

Г. Цадаса.

Ф. А. Цандер.

Г. Я. Царик.

П. Й. Цвілик. Баклага. Гравірування. Підглазурний розпис. 1960.

М. І. Царьов.

М. І. Царьов у ролі Огнєва («Фронт» О. Є. Корнійчука).

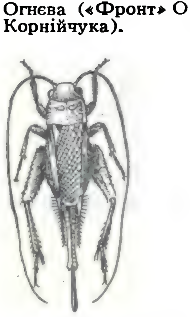

Цвіркун степовий (самка).

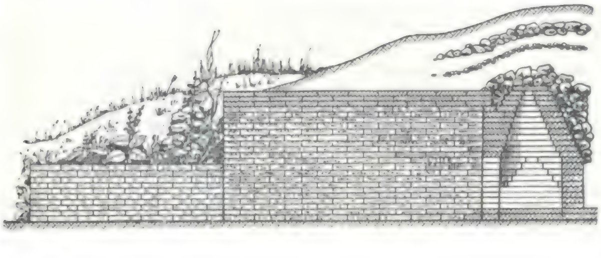

Царський курган. Схематичний розріз.

«ЦА́РСЬКА ВОДА́», «царська водка» — суміш концентрованих кислот: однієї частини об'єму *азотної кислоти* HNO_3 і трьох частин *соляної кислоти* HCl. Прозора безбарвна рідина, що швидко жовтіє, пахне *хлором*. Сильний окислювач, розчиняє «царя» і «царицю» металів — золото і платину, метали і сплави, які не розчиняються у звичайних к-тах. За середньовіччя алхіміки суміш HNO_3 і HCl називали «королівською водою». В Росії і на Україні наприкінці 18 ст. прикметник — «королівська» було змінено на «царська».

ЦА́РСЬКЕ СЕЛО́ — колишня (до 1918) назва м. Пушкіна.

ЦА́РСЬКИЙ КУРГА́Н — великий (висота до розкопок 17 м, окружність 260 м) курган 4 ст. до н. е. на пн.-сх. околиці м. Керчі Крим. обл. Розкопки його було розпочато 1837. Курган пограбовано в давнину. Вважають, що тут було поховано одного з боспорських царів (звідси й назва кургану). Курган насипано над великим склепом, збудованим з добре оброблених квадрів (тесаних каменів). Навколо нього була кам'яна огорожа (крепіда). Всередину веде коридор (дромос) 36 м завдовжки і 7 м заввишки. Стіни дромоса, облицьовані каменями, майстерно оздобленими рустом (див. *Рустика*), утворюють величне стрільчасте склепіння. Дромос закінчується входом до поховальної камери. Стіни прямокутної поховальної камери плавно переходять у високий уступчастий купол, що на висоті 8 м від підлоги увінчується круглою плитою. Ц. к.— видатна пам'ятка антич. архітектури. Іл. див. також т. 3, с. 176.

ЦАРЬО́В Михайло Іванович [н. 18.XI (1.XII) 1903, м. Твер, тепер м. Калінін] — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1949), Герой Соціалістич. Праці (1973). Член КПРС з 1949. В 1919—21 навчався в Петрогр. школі рос. драми (педагог Ю. *Юр'єв*). Працював у театрах Ленінграда, Сімферополя та ін. міст. У 1933—37 — в Театрі ім. В. Мейєрхольда, з 1937 — актор *Малого театру* (з 1950 — директор і худ. керівник). Серед ролей: Чацький, Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Огнєв, Ромодан («Фронт», «Крила» Корнійчука), Макбет («Макбет» Шекспіра), Маттіас Клаузен («Перед заходом сонця» Гауптмана). Знімався в кіно. З 1935 веде пед. роботу; з 1941 — в Моск. театр. уч-щі ім. М. Щепкіна (з 1962 — професор). З 1964 — голова президії правління Всерос. театр. т-ва, з 1959 — президент рад. Нац. центру Міжнар. ін-ту театру. Делегат XXI—XXVI з'їздів КПРС. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1969.

Тв.: Что такое театр. М., 1960; Неповторимые мгновения. М., 1975.

Літ.: Михаил Царёв. Жизнь и творчество. М., 1983.

ЦВЕЙГ (Zweig) Арнольд (10.XI 1887, Грос-Глогау, тепер Глогув, ПНР — 26.XI 1968, Берлін) — нім. письменник і громад. діяч (НДР). Учасник 1-ї світової війни. В 1933—48 — в еміграції. Співробітничав у антифашист. емігрантській пресі. Осн. твір — семитомна епопея «Велика війна білих людей» про 1-у світову війну та повоєнні революц. події, що складається з романів: «Час настав» (1957), «Молода жінка 1914 року» (1931), «Виховання під Верденом» (1935), «Суперечка про унтера Гришу» (1927), «Припинення вогню» (1954), «Короля зводять на престол» (1937), «Крига скресла» (не закінч.). Романи «Сокира Вандсбека» (1943), «Мрія коштує дорого» (1962) — антифашист. спрямування. Автор збірок новел, віршів, п'єс, літературознавчих праць, публіцистичних статей і нарисів. Був депутатом Нар. палати (1949—67), президентом Нім. академії мист. (1950—53), членом Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1958.

Тв.: Укр. перекл.— Щастя Отто Темке. «Всесвіт», 1959, № 5; Рос. перекл.— Воспитание под Верденом. М., 1954; Затишье. М., 1959; Радуга. М., 1960; Спор об унтере Грише. М., 1961.

Літ.: Топер П. М. Арнольд Цвейг. М., 1960; Закс Е. М. Арнольд Цвейг. Биобиблиографический указатель. М., 1961. *Н. М. Матузова.*

ЦВЕЙГ (Zweig) Стефан (28.XI 1881, Відень — 23.II 1942, Петрополіс, Бразилія) — австр. письменник. Збірки новел «Перші переживання» (1911), «Амок» (1922), «Збентежені почуття» (1927) відзначаються глибоким психологізмом. В 1928 побував у СРСР на святкуванні 100-річчя з дня народження Л. Толстого. З захопленням писав про трудовий героїзм рад. людей у кн. «Подорож до Росії» (1929). Етично-психологічні проблеми порушив у багатьох новелах, романі «Нетерпіння серця» (1939). Антифашист. спрямування має «Шахова новела» (1941). Автор белетризованих біографій Стендаля, Л. Толстого, З. Фрейда, О. Бальзака, циклу нарисів «Будівники світу» про Ф. Достоєвського, Ч. Діккенса, Й. Х. Ф. Гельдерліна, Г. Клейста, зб. «Зустрічі з людьми, книгами, містами» (1937). З 1934 жив в Англії, 1940 переселився в Нью-Йорк, потім — до Бразилії. Розлука з батьківщиною, жахи 2-ї світової війни довели Ц. до самогубства.

Тв.: Укр. перекл.— Збірник творів. К., 1929; Новели. К., 1929; Амок. К., 1929; Лист незнайомої. Новели. К., 1981; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1963.

Літ.: Житомирская З. В. Стефан Цвейг. Библиографический указатель. М., 1976. *Б. М. Гавришків.*

ЦВЄТ Михайло Семенович (14.V 1872, м. Асті, Італія — 26.VI 1919, Воронеж) — рос. фізіолог рослин і біохімік. У 1893 закінчив Женевський ун-т. З 1896 — доктор Женевського ун-ту. Викладав ботаніку на курсах при петерб. Біологіч. лабораторії (з 1897), у Варшав. ун-ті (з 1902) і в політехніч. ін-ті (з 1908). З 1917 — професор Юр'ївського (тепер Тартуський), з 1918 — Воронезького ун-тів. Осн. праці присвячені вивченню пластид і пігментів рослин, у т. ч. природи *хлоропластів, хлорофілу*, механізмів *фотосинтезу*. Одержав у чистому виді хлорофіли *a*, *b*, *c* та ряд ізомерів ксантофілу, запропонував метод розділення речовин (1903, 1906—10; див. *Хроматографія*).

ЦВЄТА́ЄВ Вячеслав Дмитрович [5 (17).I 1893, м. Малоархангельськ, тепер Орловської обл. — 11.VIII 1950, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1943. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1922 і 1927 закінчив курси вищого начальницького складу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був, зокрема, команд. арміями, заст. команд. 1-м Білорус. фронтом. Очолені Ц. війська брали участь у визволенні тер. України. Після війни Ц.— заст. Головнокоманд. і Головнокоманд. Пд. групою військ. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЦВЄТА́ЄВ Іван Володимирович [4 (16).V 1847, с. Дроздово Владимирської губ.— 30.VIII (12.IX) 1913, Москва] — рос. філолог, історик та мистецтвознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1904), дійсний член петерб. АМ (з 1903). Батько М. І. *Цвєтаєвої*. Закінчив Петерб. ун-т (1870). Професор Варшавського (1872—73), Київ. (1876—77) та Моск. (з 1877) ун-тів. Директор Румянцевського музею (1900—10), засновник і перший директор (з 1911) Музею красних мистецтв у Москві (тепер *Музей образотворчих мистецтв* ім. О. С. Пушкіна). Автор праць з античної філології, епіграфіки, мистецтва й культури стародавніх народів. *С. В. Мишанич.*

ЦВЄТА́ЄВА Марина Іванівна [26.IX (8.X) 1892, Москва — 31.VIII 1941, Єлабуга] — рос. рад. поетеса. Перші збірки — «Вечірній альбом» (1910), «Верстви» (1916, вид. 1921). Не сприйнявши Великої Жовтн. соціалістичної революції, Ц. емігрувала (1922). В поезії періоду еміграції з'являються антибуржуазні мотиви (поема «Крисолов», вірші «Хвала багатим», «Читачі газет» та ін.), роздуми про життя в Рад. Союзі («Туга за батьківщиною! Давно...», «Світанок на рейках», «Челюскінці»). У циклі «Вірші до сина» (1932) писала про Рад. Союз як про новий світ людей. У 1938—39 створила антифашист. твори (цикл «Вірші до Чехії»). Автор літературознавчих досліджень («Мій Пушкін», 1937, та ін.). Перекладала твори укр. поетів (І. Франка, Лесі Українки) та ін. У 1939 повернулась на Батьківщину.

Тв.: Избранные произведения. М.—Л., 1965; Сочинения, т. 1—2. М., 1980; Мой Пушкин. М., 1981. *І. Т. Крук.*

ЦВЄТКО́В Віктор Васильович (н. 23.III 1923, с. Каменка, тепер Коломенського р-ну Моск. обл.) —

укр. рад. юрист, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1950) і Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1954). В 1954—58 і 1968—72 працював в апараті ЦК Компартії України. В 1958—68 — проректор, зав. кафедрою Київ. ун-ту. З 1973 — зав. відділом Ін-ту держави і права АН УРСР. Осн. праці присвячено питанням держ. права і управління. На XXIV з'їзді Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 8-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями. *Тв.:* Социальные и государственно-правовые аспекты управления в СССР. К., 1978; Эффективность и качество управленческой деятельности. К., 1980 [у співавт.]; Совершенствование аппарата государственного управления. К., 1982.

ЦВЄТКО́В Гліб Миколайович (н. 27.VI 1922, Тирасполь, тепер Молд. РСР) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1973), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1952 закінчив Київ. ун-т, в якому працює з 1955 (1962—73 — проректор, з 1969 — зав. кафедрою). Наук. праці в галузі історії рад.-амер. відносин. Член делегацій УРСР на сесіях Генеральної конференції ЮНЕСКО (1968, 1980, 1982), член Виконавчої Ради ЮНЕСКО (з 1981). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани».

ЦВІ́ККАУ — місто на Пд. НДР, в окрузі Карл-Маркс-Штадт. Розташоване на р. Цвіккауер-Мульде. Залізнична станція. 122 тис. ж. (1976). Розвинута вуг. пром-сть (кам.-вуг. бас. Цвіккау — Ельсніц). Значне машинобудування (особливо автомобілебудування, а також виробн. трансп. контейнерів). Електротех., керамічна, текст. пром-сть. Вища інженерна школа, пед. ін-т, консерваторія. Будинок-музей композитора Р. Шумана. Архіт. пам'ятки 15—16 ст.

ЦВІ́КЛІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення пізнього періоду *трипільської культури* в с. Цвіклівцях Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл., в гирлі р. Смотрича. Досліджувалося 1960—61. Розкопано залишки напівземлянок, госп. та культові ями, ритуальне поховання молодого чоловіка з обрядом трупоспалення в ямі під склепінням печі. Знайдено знаряддя праці з кременю, серед яких мікросвердла, а також з кістки, глиняний посуд (в т. ч. унікальну грушовидну посудину з антропоморфними ручками) та скарб прикрас, в т. ч. мідні браслети, намисто, пронизки. Поселення датується поч. 2-ї пол. 3-го тис. до н. е. *Літ.:* Мовша Т. Г. Новое позднетрипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье. «Советская археология», 1964, № 1.

Т. Г. Мовша.

ЦВІ́ЛИК Павлина Йосипівна (22. IV 1891, м. Косів, тепер Івано-Фр. обл.— 31.III 1964, там же) — укр. рад. майстер художньої кераміки. Мистецтва гончарства навчалася у свого батька — Й. Совіздранюка. Вироби Ц. (вази, глечики, миски, тарілі, горнятка-двійнятка, плесканці, винні сервізи, свічники) оздоблені рослинним орнаментом або зображенням тварин і птахів. Розпис виконано на білому тлі зеленими, жовтими й коричневими фарбами. Твори зберігаються в музеях України, Москви та Ленінграда. Іл. с. 193, а також див. на окремому аркуші, с. 176—177. *Літ.:* Павлина Цвілик. Альбом. К., 1982.

ЦВІ́НГЛІ (Zwingli) Ульріх (Гульдрейх; 1.I 1484, Вільдгауз — 11.X 1531, поблизу Каппеля) — швейц. церк. реформатор і політ. діяч, ідеолог одного з найрадикальніших напрямів у *протестантизмі* — цвінгліанства. В 1522 порвав з католицькою церквою, зрікся сану священика. В 1523 в Цюріху під його керівництвом почала здійснюватися реформа католицької церкви і політичної системи (в респ. дусі). Релігійна система Ц. близька до *лютеранства*. Вороже ставився до антифеод. руху плебейських мас, до *анабаптистів*.

ЦВІ́РКА Пятрас (12.III 1909, с. Клангяй, тепер Юрбаркський р-н Лит. РСР — 2.V 1947, Вільнюс) — лит. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1940. Навчався в худож. уч-щі в Каунасі (1926—30). Виступив 1924 як поет і новеліст. Перша зб. віршів «Перша меса» (1928) конфіскована цензурою. Збірки оповідань «Присмерки в Нікській волості» (1930), «Повсякденні історії» (1938), сатиричний роман «Франк Крук» (т. 1—2, 1934), соціальний роман «Земля-матінка» (1935) — з життя бурж. Литви. У романі «Майстер і сини» (1936) показав участь лит. народу у революції 1905—07. Одне з перших оповідань про Рад. Литву — «Дуб» (1940). Оповідання і публіцистичні статті періоду Великої Вітчизн. війни об'єднані у збірках «Караюча рука», «Срібна куля» (обидві — 1942), «Повісті про окупантів» (1943). У зб. оповідань «Насіння братерства» (1947), незакінч. романі «Річка не тече назад» відображено нові явища соціалістичної дійсності в житті лит. народу. *Тв.:* Укр. перекл.— Вибране. К., 1950; Земля-матінка. К., 1969; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1967—68; Избранные произведения. М., 1948.

ЦВІРКУ́Н (Gryllus) — рід комах надродини *цвіркунових*. Довж. тіла 2—35 мм. Самці мають звуковий апарат, за допомогою якого Ц. видають стрекотальні звуки. Ц. поширені всесвітньо (за винятком Антарктиди); в СРСР зустрічається понад 10 видів, на Україні — 6, з них Ц. степовий (G. desertus), Ц. польовий (G. campestris) та ін. можуть ушкоджувати с.-г. культури; Ц. хатній (G. domesticus), довж. тіла 16—20 мм, зустрічається в житлах людини, живиться різними харчовими рештками рослинного походження. *В. М. Єрмоленко.*

ЦВІРКУНО́ВІ (Grylloidea) — надродина *прямокрилих*. Тіло 2—35 мм, вкрите шовковистими волосками і щетинками. Голова овальна, вусики нитковидні, ротовий апарат гризучий; у самок — голковидний *яйцеклад*. У самців більшості видів на надкрилах є орган відтворення звуку — стрекотання. Розвиток з неповним перетворенням. Яйця відкладають у грунт, іноді в стебла рослин. Живуть в різних біотопах (лісах, полях, луках), кілька видів трапляється в приміщеннях людини. Активні вночі. Рослиноїдні, всеїдні, зрідка хижаки. Деякі види ушкоджують с.-г. культури. Відомо бл. 2 тис. видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — бл. 50 видів (17 родів, 7 родин), зокрема на Україні — бл. 20 видів з 5 родин, у т. ч. шкідники: вовчок звичайний, деякі *цвіркуни*.

В. М. Єрмоленко.

«ЦВІТІ́ННЯ» ВОДИ́ — природне явище, зовні виявлене в зміні кольору і прозорості води у водоймах внаслідок інтенсивного розмноження мікроскопічних *водоростей*. Колір води при її «цвітінні» буває від яскраво-зеленого, жовто-зеленого, каштанового або сірого до яскраво-червоного; інтенсивність забарвлення води залежить від забарвлення і концентрації організмів, що зумовлюють «Ц». в. В океанах та морях «Ц». в. зумовлене розмноженням динофітових, деяких зелених, діатомових, іноді синьо-зелених та хризофітових; в прісних водоймах — найчастіше синьо-зелених (влітку, восени), діатомових (навесні, восени, іноді узимку), зелених (влітку), рідше — динофітових водоростей. Слабке та помірне «Ц.» в. корисне. Інтенсивне «Ц.» в., т. з. біол. забруднення, негативно впливає на якість води і *біологічну продуктивність* водойм. Осн. причина виникнення «Ц.» в.— порушення екологічної рівноваги в водних *екосистемах* внаслідок зміни гідрологічних, гідрохім. умов та біол. режиму водойм під впливом природних або антропічних *екологічних факторів*.

Л. Я. Сіренко.

ЦВІТКО́ВЕ — селище міського типу Городищенського р-ну Черкас. обл. УРСР. Залізнична станція. 1,4 тис. ж. (1984). У Ц.— залізничне депо, комбінат побутового обслуговування, заг.-осв. школа; лікарня; 2 б-ки. Ц. відоме з 1876, с-ще міськ. типу — з 1960.

ЦВІТНА́ КАПУ́СТА (Brassica cauliflora) — однорічна овочева рослина роду *капуста*. Як їжу використовують білі щільні головки (0,3—2 кг), що утворюються в центрі листкової розетки. При розростанні головки утворюється нещільна китиця з дуже розгалуженим квітконосом, вкритим жовтими або білими квітками. Пізніше утворюються стручки з насінням. Головка містить білки (до 3,7—4,9%), вітаміни (C, B_1, B_2, B_3, PP), мінеральні солі (калію, фосфору, кальцію, натрію, магнію). Пересічний урожай Ц. к.— 120—150 ц/га. Пошир. на Україні (1984) сорти: Гарантія, Мовір 74, Сніжинка. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Овочеві культури*, т. 7, с. 464—465. *Ф. Я. Попович.*

ЦЕ́БРИКОВЕ — селище міського типу Великомихайлівського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване на р. Малому Куяльнику, за 12 км від залізнич. ст. Веселий Кут. 3,9 тис. ж. (1984). У Ц.— комбікормовий з-д, птахоінкубаторна станція, виробн. відділення Великомихайлівської райсільгосптехні-

А. Цвейг.

С. Цвейг.

М. І. Цвєтаєва.

П. Цвірка.

ки, дільниця побутового обслуговування Великомихайлівського побутового комбінату. 2 заг.-осв. школи; лікарня; Будинок культури, б-ка. Ц. виникло наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1961.

ЦЕ́БУСОВІ, капуцинові, чіпкохвості мавпи (Cebidae) — родина *широконосих мавп*. Довж. тіла 42—65 см, хвоста 16—70 см. Волосяний покрив бурого, темно-сірого, блідо-жовтого або ін. кольорів. Зубів 36. Сосків (на грудях) 2. Ведуть майже виключно деревний спосіб життя. Тримаються групами (5—9 і більше самок, молоді тварини і самець) або парами. Живляться рослинною їжею, а також дрібними тваринами тощо. Розмножуються протягом усього року. У виплоді 1 маля. В родині 11 родів, 29 видів, поширених у Центр. і Пд. Америці. Найвідоміші роди: *капуцин, коата, ревун*.

ЦЕ́ГЛА — штучний кам'яний матеріал (виріб) правильної форми, звичайно у вигляді прямокутного паралелепіпеда. Розрізняють Ц. будівельну, вогнетривку (див. *Вогнетривкі матеріали*), а також тугоплавку (*вогнетривкість* не менша 1350 °C). Буд. Ц. (суцільну, порожнисту) поділяють на глиняну випалену (звичайну, лицьову, легку і спец. призначення, напр. кислотостійку, дорожній *клінкер*) і вапняно-піщану автоклавну (див. *Силікатні вироби*). В СРСР Ц. виготовляють гол. чин. розміром 250 × 120 × 65 мм (одинарна Ц.) та 250×120 × 88 мм (модульна Ц.). Марки Ц. (за міцністю на стиск, кгс/см^2) — 75, 100, 125, 150, 200, 250 і 300. Ц.— один з осн. буд. матеріалів. Цегляний щебінь використовують як *заповнювач* для бетонів. Див. також *Великоблокові конструкції, Кам'яні роботи, Кам'яні матеріали і конструкції, Керамічні матеріали*.

ЦЕГЛИ́НСЬКИЙ Григорій Іванович (літ. псевд.— Григорій Григорієвич; 9.III 1853, м. Калуш, тепер Івано-Фр. обл.— 23.X 1912, Відень, похований у м. Перемишлі, тепер Пшемисль, ПНР) — укр. письменник і громадський діяч ліберально-бурж. напряму. Закінчив Віден. ун-т (1879). У 1887—88 — редактор журн. «*Зоря*», з 1888 — директор укр. гімназії в Перемишлі. У своїх комедіях критикував бурж. інтелігенцію і міщанство («На добродійні цілі», 1883; «Соколики», 1884), пихатість зубожілої шляхти («Шляхта ходачкова», 1886). Писав вірші, літ.-критичні статті. На творчості Ц. позначились його консервативні погляди. *Р. Ф. Кирчів.*

ЦЕГЛЯ́Р Яків Самійлович [н. 16 (29).II 1912, Київ] — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1939 закінчив Київ. муз. уч-ще (клас Л. *Ревуцького*), 1946— Тбіліську консерваторію (клас А. *Баланчивадзе*). Твори: оперети — «Бажаємо щастя» (1957), «Гість з Відня» (1960). «Дівчина і море» (1965), «Щасливий долі поворот» (1983); муз. комедія «Весь світ і навіть більше» (1967); вокально-симф. музика (кантата «Безсмертному Кобзарю», 1963, 2-а ред. 1972); вокально-симф. поема «Любов поета» (1962); «Концертний вальс» для голосу з оркестром (1975); камерно-інструм. твори, хори, романси, пісні, музика до драм. вистав і кінофільмів.

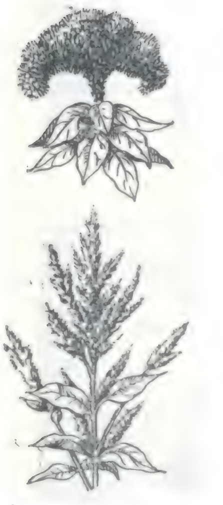

Целозії гребінчаста (вгорі) та периста.

ЦЕДЕНБА́Л Юмжагійн (н. 17.IX 1916, Убсунурський аймак) — партійний і державний діяч МНР, Герой Праці МНР (1961), Герой МНР (1966), Маршал МНР (1979). Член *Монгольської народно-революційної партії* (МНРП) з 1939. В 1938 закінчив фінансово-екон. ін-т в Іркутську. З 1940 — член ЦК МНРП і Президії (з 1943— Політбюро) ЦК МНРП. У 1940—54 і 1981—84 — ген. (1958 — 81 — перший) секретар ЦК МНРП. Одночасно 1952 —74 — голова Ради Міністрів МНР, 1974 — 84 — голова Президії Великого нар. хуралу МНР. Золота медаль Миру ім. Жоліо-Кюрі, 1973. Нагороджений трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Кутузова 1-го ступеня.

ЦЕДЕНДО́РЖ Мишигійн (1932, Гобі-Алтайський аймак — 1982, Улан-Батор) — монг. письменник, перекладач. Закінчив Літ. інститут ім. О. М. Горького в Москві. Поетичні збірки «Низка перлів» (1959), «Дев'ять бажань» (1965) та ін. створив під впливом народної творчості, збиранням і вивченням якої він займався. Основне місце в збірках «Сивий дуб» (1957), «Гімни Жовтню» (1967), «Радість живих» (1968), «Рідний камінь» (1975) посідає громадян. лірика. Автор кн. для дітей «Строката повість» (1959), численних оповідань, кн. нарисів про соціалістичне будівництво «Боги прийшли в долину Бурхант» (1966) тощо. Перекладав твори М. Горького, Р. Тагора, Е. Хемінгуея, Т. Шевченка, П. Тичини та ін. В перекладах Ц. видано «Антологію радянської поезії народів СРСР» (т. 1, 1969) та кн. «Іноземці про Монголію» (1971). Йому належить і впорядкування цих книг.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія народної Монголії. К., 1971; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Из современной монгольской поэзии. М., 1971. *І. О. Дяченко.*

ЦЕ́ЗАР (лат. Caesar), кесар — у Стародавньому *Римі* спочатку власне ім'я одного з відгалужень патриціанського роду Юліїв, до якого належав *Юлій Цезар;* у період імперії титул імператора і його спадкоємця.

ЦЕ́ЗІЙ (лат. Caesium, від caesius — блакитний), Cs — хім. елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 55, ат. м. 132,9054; належить до *лужних металів*. Природний Ц. складається з стабільного ізотопу ^{133}Cs. Одержано 22 радіоактивні ізотопи, з яких найбільше практичне застосування має ізотоп ^{137}Cs з $T_{1/2} = 33$ р. Відкрили Ц. 1860 Р. В. *Бунзен* і Г. Р. *Кірхгоф*. Ц.— рідкісний елемент. Вміст його у земній корі 3,7 10^{-4} % за масою. Пром. значення має лише один з мінералів Ц.— полуцит. Ц.— легкий, м'який метал блідо-золотистого кольору; густ. 1900 кг/м^3 (т-ра 20 °C); $t_{пл}$ 28,5 °C; $t_{кип}$ 686 °C. Відзначається дуже високою реакційною здатністю. На повітрі спалахує, вибухає від контакту з водою, енергійно реагує з галогенами, сіркою та ін. речовинами. При т-рі вище 300 °C руйнує скло, відновлюючи кремній з SiO_2 і силікатів. Застосовують гол. чин. у виробн. *фотоелементів,* як *гетер* та ін.; ізотоп ^{133}Cs — у квантових стандартах частоти, ^{137}Cs — у радіології.

ЦЕЗУ́РА (лат. caesura — розсічення) — 1) У віршуванні — особлива ритмічна пауза в середині віршового рядка, яка ділить його на два піврядки. Напр.: «Забрався я на шпиль...// Внизу носились хмари... // Дививсь у далечінь: // на море, на Бейрут» (А. Кримський). Якщо рядок ділиться на дві рівні або приблизно рівні половини, то така Ц. називається великою, або постійною. Ц. підкреслює інтонацію і надає довгому рядкові чіткішого ритмічного звучання. 2) В музиці — коротка, не позначена у нотописі пауза між частинами муз. твору або окремими його побудовами. Функція Ц. близька до функції розділових знаків у мові, зокрема у віршуванні. Місце Ц. визначає виконавець, інколи сам автор.

ЦЕЙЛО́Н — до 1972 назва острова і держави *Шрі-Ланка*.

ЦЕЙТНО́Т (нім. Zeitnot, від Zeit — час і Not — потреба) — нестача часу на обдумування ходів у шахових або шашкових партіях; виникає внаслідок втрати встановленого регламентом часу на обдумування попередніх ходів. Вважають, що гравець перебуває в Ц., коли в нього залишається хвилина або менше на один хід. 2) Переносно — нестача часу.

ЦЕЙТРА́ФЕРНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ (від нім. Zeit — час і raffen — збирати, тут — ущільнювати) — *сповільнене кінознімання* з постійним заданим інтервалом часу між експонуваннями (див. *Експозиція*) послідовних кадрів. Цей інтервал може становити 0,5—5 с (при зніманні процесів тривалістю 20—60 хв), 5—60 с (для 2—10-годинних процесів), 5 хв — 2 год, а то й більше (для процесів, що тривають кілька діб). Сюжет, знятий за методом Ц. к., спостерігається на екрані прискореним, ніби стиснутим, у часі (якщо інтервал знімання становить 1 хв, а частота проекції 24 кадр/с, процес на екрані прискорюється у 1440 раз). Для Ц. к. використовують *кінознімальні апарати* з електроприводом, який переміщує кіноплівку на один кадр, і спец. пристроєм (цейтрафером) з мех. або електронним *датчиком* часу (інтервалометром), що за допомогою електромагн. *реле* періодично вмикає і вимикає стрічкопротяжний механізм кінокамери і освітлювальну апаратуру. Ц. к. застосовують при наук. дослідженнях дуже повільних процесів (напр., проростання насіння), створенні наук. і худож. фільмів. *О. А. Янушевський.*

ЦЕ́ККІ (Zecchi) Карло (н. 8.VII 1903, Рим) — італ. піаніст і диригент. Муз. освіту здобув у Римі і Берліні. Творчу діяльність почав 1920 як піаніст. Гастролював в СРСР (вперше 1928; виступав у Києві). У 2-й пол. 30-х рр. припинив виступи (через травму). З 1941 виступав як диригент. З кін. 50-х рр. веде клас вищої фп. майстерності в академії «Санта-Чечілія» в Римі.

ЦЕЛЕ́ВИЧ Юліан Андрійович (23.III 1843, с. Павелча, тепер с. Павлівка Івано-Франківського р-ну Івано-Фр. обл.— 24.XII 1892, Львів) — укр. бурж. історик, педагог. Н. в сім'ї священика. Навчався у Львів. (1862—65) і Віденському (1865—68) ун-тах. З 1868 працював викладачем у гімназіях Львова й Станіслава. З 1878 — доктор філософії. В 1892 — голова *Наукового товариства імені Шевченка*. Опублікував ряд істор. праць («Історія скиту Манявського», 1887, «Опришки», 1897, та ін.), в яких уперше в укр. історіографії дослідив рух *опришків*, викрив негативний вплив церк. унії на істор. розвиток Галичини та Закарпаття, політику онімечування, що її проводив австр. уряд щодо укр. населення Галичини.

ЦЕЛЕСТИ́Н (від лат. caelestis — небесний) — мінерал класу сульфатів. $Sr[SO_4]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,95. Твердість 3—3,5. Безбарвний, білий, блідо-голубий, червонуватий, зеленуватий. У Рад. Союзі осн. родовища Ц.— в Серед. Азії, на Поволжі, Уралі, на Україні скупчення Ц. відомі в родовищах *Передкарпатського сірконосного басейну*, за рубежем — у Великобританії, ФРН, США, Італії. Ц. — сировина для вилучення сполук *стронцію*.

ЦЕЛЕСТИ́НЦІ — члени католицького чернечого ордену, заснованого в Пд. Італії (як відгалуження ордену *бенедиктинців*) у середині 13 ст. ченцем П'єтро да Морроне (згодом папа Целестін I, звідси й назва). В 1263 Ц. прийняли статут бенедиктинців. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. орден припинив існування.

ЦЕЛІБА́Т (лат. caelibatus — безшлюбність чоловіка, від caelebs — неодружений) — обов'язкова безшлюбність католицького духівництва. Запроваджений в 11 ст. Клюнійською реформою папи Григорія VII. Практично Ц. утвердився з 13 ст. Гол. причиною запровадження Ц. було прагнення церкви зберегти свою зем. власність (землі не дробились між спадкоємцями). Протестанти відкидають Ц. У православних церквах Ц. обов'язковий лише для *чернецтва*.

ЦЕЛО́ЗІЯ (Celosia) — рід одно- і багаторічних рослин родини щирицевих. Заввишки до 60 см. Листки великі, яйцевидні або серцевидні, загострені на кінці. Квітки дрібні, червоні, рожеві, жовті, оранжеві, зібрані в щільні колосовидні, волотевидні або головчасті суцвіття. Бл. 60 видів, пошир. в помірних обл. та в тропіках Америки, Африки та Азії. В СРСР, в т. ч. УРСР, Ц. гребінчасту, або півнячий гребінець (C. cristata), з плескатими стеблами і суцвіттям, схожим на півнячий гребінець, і Ц. перисту, або пірамідальну (C. plumosa), вирощують як декоративні рослини.

ЦЕЛО́М (від грец. κοίλωμα — заглиблення, порожнина) — те саме, що й *вторинна порожнина тіла*.

ЦЕЛОСТА́Т (від лат. caelum — небо і грец. στατός — стоячий, нерухомий) — допоміжна астрономічна установка, що служить для компенсації видимого руху небесних світил. Являє собою систему двох плоских дзеркал. Дзеркало *А* (мал. 1) рівномірно обертається навколо осі *OO'* годинниковим механізмом або електроприводом у напрямі добового руху небесної сфери зі швидкістю один оберт за 48 годин. Відбитий ним пучок променів від небесного світила, зберігаючи нерухомість, потрапляє на додаткове дзеркало *Б* так, що від нього спрямовується в *телескоп* горизонтального чи вертикального типу. Використовуючи Ц., будують нерухоме зображення об'єкта. Ц. (мал. 2) звичайно використовують у *коронографах* (під час сонячних затемнень) та ін. сонячних телескопах.

П. М. Полупан.

ЦЕЛОФА́Н (від *целюлоза* і грец. φανός — світлий) — прозора, безбарвна гнучка плівка, що її одержують з *віскози*. Відзначається високою паро- й вологопроникністю, стійкістю до діяння жирів. Іноді готовий Ц. покривають нітролаком або лаком на основі синтетичного полімеру. Застосовують Ц. як пакувальний матеріал для товарів широкого вжитку і деяких тех. продуктів; лакований — як оболонку ковбасних виробів тощо.

ЦЕЛУЛО́ЇД (від *целюлоза* і грец. εἶδος — вигляд) — пластична маса на основі *нітрату целюлози* (колоксиліну). Містить пластифікатор (дибутилфталат, рицинову олію або вазелінове масло, синтетичну камфору) і *барвник*. Характеризується добрими діелектрич. властивостями, стійкий щодо діяння розведених розчинів к-т і лугів. Застосовують для виготовлення планшетів, лінійок, різних галантерейних товарів, іграшок та ін. У зв'язку з надзвичайною вогненебезпечністю використання Ц. значно скорочується.

ЦЕЛЮЛА́ЗИ — тривіальна назва комплексу *ферментів* з класу *гідролаз*, які розщеплюють 1,4-β-глікозидні зв'язки в молекулах *целюлози* та її похідних з утворенням *глюкози*. Комплекс Ц. включає ендо-1,4-β-глюканазу, екзо-1,4-β-глюкозидазу та целобіазу як необхідні компоненти для повного перетворення целюлози. Ці ферменти виробляються різними видами бактерій та грибів і здійснюють осн. розщеплення всього рослинного матеріалу на планеті. Продуценти Ц. як симбіонти (див. *Симбіоз*) містяться в *рубці* жуйних тварин та кишковому тракті комах, де перетравлюють клітковину. *Т. М. Сургова.*

ЦЕЛЮЛО́ЗА (франц. cellulose, від лат. cellula — комірка, клітка), клітковина — головна складова речовина оболонок рослинних клітин. За хім. природою — *полісахарид*, побудований з залишків D-*глюкози*, з'єднаних між собою 1,4-β-глюкозидними зв'язками в лінійні нерозгалужені ланцюги. Первинним елементом надмолекулярної структури Ц. є мікрофібрила, яка складається з кількох сотень макромолекул і має форму спіралі (завтовшки 3,5—10 нм, завдовжки 50—60 нм і більше). Мікрофібрили об'єднуються в більші утворення, які по-різному орієнтовані в різних шарах клітинної оболонки, що зумовлює мех. міцність та еластичність рослинних тканин. В організмі рослин Ц. є гол. чин. будівельним матеріалом і в обміні речовин майже не бере участі. Молекула Ц. не розщеплюється *ферментами* шлунково-кишкового тракту (амілазою, мальтазою) і розпадається під діянням целюлозорозщеплюючих ферментів — *целюлаз*.

Технічна Ц. — волокнистий напівфабрикат, одержуваний очищуванням волокон рослинних тканин від нецелюлозних компонентів (білків, жирів, восків, смол, лігніну, а також полісахаридів — супутників Ц.). Найчастіше Ц. виділяють з деревини, вдаючись в осн. до лужного, сульфітного або сульфатноговаріння під тиском. Лужний спосіб полягає в обробці сировини розведеним розчином їдкого натру з наступним вибілюванням (напр., гіпохлоритом натрію), сульфітний — в обробці сировини водними розчинами бісульфіту кальцію, магнію, натрію або амонію; сульфатний спосіб — в її обробці сумішшю їдкого натру та сульфіду натрію. З соломи Ц. виділяють хлорно-лужним способом. Ц. широко використовується у пром-сті, зокрема у виробн. *паперу, картону*, штучних *волокон*, плівок (*целофан*), пластичних мас, лаків; природні й штучні волокна Ц. застосовують у текстильній пром-сті. Похідні Ц. (гол. чин. ефіри) служать загусниками друкарських фарб, стабілізаторами суспензій (при виготовленні пороху) тощо.

І. П. Галич.

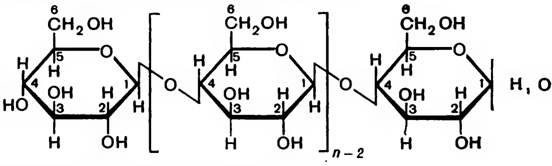

ЦЕЛЮЛО́ЗИ ЕФІ́РИ — продукти хім. обробки *целюлози* заг. формул $[C_6H_7O_2(OR)_3]_n$ — прості і $[C_6H_7O_2(OCOR)_3]_n$ — складні, де $R = —CH_3$, $—C_2H_5$, $—NO_2$ та ін. Прості Ц. е. синтезують взаємодією лужної целюлози головним чином з алкілгалогенідами (метилхлорид, етилхлорид). Складні Ц. е. одержують *етерифікацією* (*ацилюванням*). З Ц. е. найбільше практичне значення мають *віскоза, нітрати целюлози, ацетилцелюлоза*. Відомі також мішані Ц. е., що містять різні алкільні й ацильні замісники, напр. ацетобутирати целюлози, використовувані для виробн. пластичних мас, лаків. Ц. е., які містять аліфатичні або ароматичні аміногрупи, застосовують як іонообмінні смоли, а також як вихідні речовини для дальшої переробки на прищеплені співполімери, на основі яких добувають пластмаси, т. з. етроли. Останні використовують у виробн. деталей телефонних апаратів, труб для перекачування природного газу, галантерейних виробів тощо.

ЦЕЛЮЛО́ЗНО-ПАПЕРО́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють *папір, картон*, тех. *целюлозу*, штучне волокно та виро-

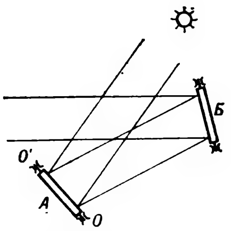

1. Принципова схема **целостата**.

2. Зовнішній вигляд **целостата** для баштового **сонячного** телескопа.

би з них. Побічними продуктами галузі є етиловий спирт, кормові дріжджі, каніфоль, скипидар та жирні к-ти. В Росії паперове виробн. виникло в 16 ст. Перші паперові пром. підприємства збудовано на поч. 18 ст. Машинне виробн. паперу виникло на поч. 19 ст. Перші целюлозні заводи введено в дію у 80-х рр. 19 ст. В 1913 в країні налічувалося понад 200 целюлозно-паперових підприємств в основному напівкустарного типу. За роки Рад. влади Ц.-п. п. СРСР перетворилась на одну з великих, технічно оснащених галузей промисловості.

Виробництво целюлози, паперу і картону в СРСР (тис. т)

	1940		1982	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Целюлоза	592	3	7444	118
Папір	838	28	5439	257
Картон	153	21	3539	396

Змінилася сировинна база. Поряд з використанням деревини хвойних порід, почалось інтенсивне застосування малоцінної деревини м'яких листяних порід, відходів деревообробки. За виробн. паперу й картону СРСР посідає одне з провідних місць у світі.

На Україні паперове виробництво виникло в 17 ст. Однак більшість підприємств галузі було споруджено у 18—19 ст.— у Понінці і Славуті (тепер Хмельн. обл.), в Малині (тепер Житомир. обл.), в Рогані (тепер Харків. обл.) та ін. В 1913 на Україні діяло бл. 40 паперових ф-к. Целюлозного виробн. тут майже не було. Ц.-п. п. республіки представлена 19 підприємствами (1983); найбільші з них: *Жидачівський целюлозно-картонний завод, Понінківська картонно-паперова фабрика, Малинська паперова фабрика, Херсонський целюлозно-паперовий завод* та ін. Проблеми розвитку Ц.-п. п., зокрема на Україні, розробляють Укр. науково-виробниче об'єднання паперової пром-сті (Київ) та ін. установи.

М. А. Гонтар.

ЦЕЛЮЛОЗОРУЙНУ́ЮЧІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ — мікроорганізми, що мають здатність розщеплювати клітковину (*целюлозу*). До Ц. м. належать деякі *гриби, бактерії*, в т. ч. *актиноміцети*. Вперше Ц. м. (Bacillus omelanskii) в культурі були одержані 1891 В. Л. *Омелянським*. Всі Ц. м. розщеплюють целюлозу за допомогою *целюлаз*: *сапрофіти* — для одержання *глюкози* (через целобіозу), яку вони використовують як джерело вуглецю та енергії; фітопатогенні Ц. м.— для пошкодження клітинної стінки рослин і проникнення в цитоплазму. Більшість Ц. м. утворюють також фермент ксиланазу, який розщеплює геміцелюлозу. Серед анаеробних Ц. м. (див. *Анаероби*) є мезофіли і термофіли, зокрема Clostridium termocellum, Cl. cellobioparum, Bacillus dissolvens, бактерії *рубця* шлунка *жуйних* — представники родів Bacteroides, Ruminococcus та ін. За аеробних умов (див. *Аероби*) целюлозу розщеплюють гриби (Trichoderma, Chaetomium, Fusarium та ін.), бактерії (Cytophaga, Sporocytophaga, Cellvibrio та ін.), а також термофільні актиноміцети. Ц. м. відіграють важливу роль у процесах мінералізації та кругообігу вуглецю в природі. Ц. м. мають госп. значення, зокрема підвищують харчову цінність грубих кормів для тварин; їх застосовують у фарм. пром-сті та плодовоягідному виноробстві. Ц. м. можуть завдавати значних збитків, руйнуючи деревину, папір, бавовняні тканини, рибальські сітки тощо. *А. П. Дем'яненко.*

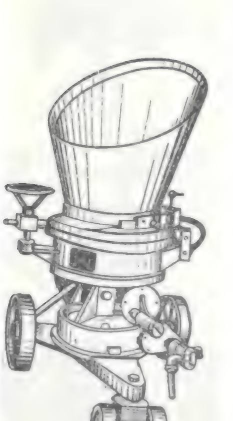

Цемент-гармата з шлюзовим барабаном.

ЦЕЛЮЛЯ́РНА ПАТОЛО́ГІЯ, клітинна патологія — теорія, за якою в основі будь-якого захворювання людини і тварин лежить ураження окремих клітин організму, спричинене безпосереднім діянням збудника хвороби. Основоположник Ц. п.— Р. *Вірхов*. Теорія Ц. п.— важливий етап в розвитку біології і медицини, логічне продовження *клітинної теорії*. Проте Ц. п. грунтувалася на механістичних уявленнях (ігнорувала складні процеси взаємодії в організмі, не брала до уваги провідної ролі *центральної нервової системи*). Обмеженість поглядів Вірхова довели прихильники теорії *нервізму*, зокрема І. М. *Сєченов*, С. П. *Боткін*, І. П. *Павлов* та ін. Див. також *Патологія*.

ЦЕ́ЛЬСІЙ (Celsius) Андерс (27.XI 1701, Упсала — 25.IV 1744, там же) — шведський астроном і фізик, член Стокгольмської АН. Навчався в ун-ті в Упсалі, з 1730 — професор цього ун-ту, одночасно з 1740 — директор Упсальської астр. обсерваторії. У 1736—37 брав участь у Лапландській експедиції по вимірюванню дуги меридіана. Наук. праці стосуються астрономії, геофізики і фізики. У 1742 Ц. запропонував стоградусну *температурну шкалу*.

ЦЕ́ЛЬСІЯ ШКАЛА́ — див. *Температурні шкали*.

ЦЕМЕ́НТ (нім. Zement, від лат. caementum — щебінь, битий камінь) — узагальнена назва штучних неорганічних *в'яжучих речовин*, переважно гідравлічних. Один з найважливіших *будівельних матеріалів*, що являє собою тонкоподрібнений порошок, який при змішуванні з водою (водними розчинами солей, іншими рідинами) спочатку тужавіє, а потім твердне, з'єднуючи *заповнювачі* або камені. Осн. напівфабрикатом, застосовуваним при виробн. Ц., є цементний *клінкер*, що його подрібнюють разом з гіпсовим каменем (3—5 %), який регулює строки тужавіння Ц., та ін. *добавками* (залежно від призначення Ц.). При виготовленні деяких Ц. використовують також пром. відходи — золу ТЕС, металургійні *шлаки*, нефеліновий шлам (див. *Нефеліновий цемент*) тощо. Розрізняють цемент на основі портландцементного клінкеру (*портландцемент*, портландцемент з мінеральними добавками, *пуцолановий портландцемент, шлакопортландцемент*), на основі клінкеру глиноземистого (Ц. глиноземистий, високоглиноземистий, гіпсоглиноземистий) і безклінкерний Ц. (напр., Ц. кислототривкий, ангідритовий, шлаковий, безклінкерний). За міцністю на стиск (кг/см^2) Ц. поділяють на високомарочний (марки 550, 600 і вище), підвищеної міцності (500), рядовий (300—400) і низькомарочний (марки нижчі за 300). Він буває: звичайний, швидкотверднучий (див. *Швидкотверднучий портландцемент*) і особливо швидкотверднучий (з нормуванням міцності відповідно через 28 діб, 3 і 28 діб, 1 добу і менше); повільно-, нормально- і швидкотужавіючий (початок тужавіння спостерігається відповідно більш як через 1 год 45 хв, 45 хв — 1 год 30 хв, менше 45 хв). За спец. властивостями розрізняють *гідрофобний портландцемент, кольоровий цемент, напружуючий цемент, пластифікований портландцемент, розширний цемент, тампонажний цемент*, Ц. безусадковий, кислототривкий, низькотермічний, сульфатостійкий та ін. У буд-ві Ц. використовували з давніх часів (романцемент — у Старод. Римі, цементівку — у Київ. Русі). У сучас. буд-ві Ц. застосовують переважно у виробн. бетонних і залізобетонних виробів і конструкцій, для виготовлення буд. розчинів. Див. також *Цементна промисловість*.

Літ.: Юнг В. Н. Основы технологии вяжущих веществ. М., 1951; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977; Строительные материалы. М., 1982. *М. Р. Чермянін.*

ЦЕМЕ́НТ ЗУБНИ́Й — тканина, яка вкриває корінь і шийку *зуба* більшості хребетних тварин і людини, укріплює його в кістковій альвеолі. За структурою нагадує грубоволокнисту *кістку*. Складається з основної речовини, просякнутої солями кальцію, та *колагенових волокон*. Розрізняють Ц. з. безклітинний, або первинний (вкриває бокові поверхні кореня), та клітинний, або вторинний (містить клітини — цементоцити; розміщений гол. чин. біля верхівки кореня). На відміну від кістки Ц. з. не має кровоносних судин; живиться за рахунок кореневої оболонки (періодонта) шляхом дифузії.

ЦЕМЕНТА́ЦІЯ — 1) У металообробці — дифузійне (див. *Дифузія*) насичення вуглецем поверхні сталевих виробів; різновид *хіміко-термічної обробки* металів. Товщина цементованого шару звичайно 0,5—2 мм (оптимальний вміст у ньому вуглецю 0,8—1,1 %, іноді більше). Цементацією з наступною термічною обробкою (*гартуванням*, низьким *відпуском металу*) надають виробам високої поверхневої твердості, стійкості проти зношування і підвищеної міцності від втомлюваності, залишаючи в'язкою їхню серцевину. Ц. провадять переважно в газових середовищах (напр., у природному газі), рідше — в рідких (розплавлених солях) або твердих (напр., в деревному вугіллі з вуглекислими солями). До Ц. вдаються у виробн. шестерень, осей, валів тощо. 2) В кольоровій металургії — осаджування (витиснення) більш електропозитивних *металів* з розчинів їхніх сполук менш електропозитивними, що перебувають у твердому стані.

В такий спосіб очищають розчини від домішок (напр., *електроліти* у виробн. нікелю), вилучають метали (напр., золото з його ціаністих розчинів) тощо. Див. також *Гідрометалургія*. 3) У будівництві — закріплення *грунтів*, гірських порід, кам'яної і бетонної кладки рідким цементним розчином або цементною *суспензією*, що їх нагнітають у щілини, пори тощо.

ЦЕМЕ́НТ-ГАРМА́ТА — будівельна машина, якою на поверхню бетонованої конструкції (або форми для її виготовлення) чи конструкції цегляної набризкують бетонну суміш або *будівельний розчин* (див. *Торкретування*). В СРСР Ц.-г. (мал.) виготовляють з шлюзовим барабаном (для сумішей з *заповнювачем* крупністю до 10 мм) або шлюзовою камерою (крупність заповнювача до 25 мм). Продуктивність таких Ц.-г. відповідно 1,5 і 4 м^3/год, витрата стиснутого повітря — 3 і 8—10 м^3/хв, далекість подачі бетонної суміші або буд. розчину (по горизонталі) — 70 м. Ц.-г. використовують при буд-ві й ремонті гідротех., пром. і громад. споруд, як піскоструминний апарат.

ЦЕМЕНТИ́Т — структурна складова *залізовуглецевих сплавів*, що являє собою хімічну сполуку заліза з вуглецем; складова частина *ледебуриту, перліту, сорбіту* і *трооститу*. Утворюється при твердненні розплаву (первинний Ц.), з *аустеніту* (вторинний Ц.), внаслідок виділення вуглецю з *фериту* (третинний Ц.), а також в процесі відпуску (див. *Відпуск металу*) загартованої на *мартенсит* сталі. У сплавів з структурою Ц. (мал.) високі твердість і крихкість, вони феромагнітні (див. *Феромагнетизм*). Щоб знизити твердість і підвищити пластичність вуглецевих сталей, вдаються до *сфероїдизації*.

ЦЕМЕ́НТНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *будівельних матеріалів промисловості*, підприємства якої виробляють різні види *цементу*. Осн. продукція — портландцемент та його різновиди.

Перше велике підприємство для виготовлення цементу в Росії стало до ладу 1856. У 1913 за заг. обсягом випуску цементу (1,8 млн. т) Росія посідала 5-е місце в світі і 4-е в Європі. СРСР 1962 за заг. обсягом виробн. цементу вийшов на 1-е місце в світі. В 1982 в країні було вироблено 123,7 млн. т цементу (1940 — 5,8 млн. т). На Україні перші цем. з-ди стали до ладу наприкін. 19 ст.— Амвросіївський (тепер у Донец. обл.) — 1896, Здолбунівський (тепер у Ровен. обл.) — 1898. У 1913 налічувалось 8 цем. підприємств, які виробили 0,27 млн. т цементу. За роки Рад. влади Ц. п. республіки перетворилась на потужну високомеханізовану галузь виробн. В довоєнні роки було реконструйовано Амвросіївський і Краматорський цем. з-ди (Донец. обл.), збудовано нові — Дніпродзержинський (Дніпроп. обл.) і Єнакіївський (Донец. обл.) з-ди. В 1940 виробн. цементу на Україні порівняно з 1913 значно зросло. Незважаючи на великі руйнування, заподіяні Ц. п. України під час тимчасової окупації нім.-фашист. загарбниками, вже 1948 в республіці було досягнуто рівня виробн. цементу 1940. За післявоєнні роки докорінно реконструйовано й розширено цем. з-ди, збудовано і введено в дію ряд високомеханізованих потужних підприємств. Серед них найбільші: *Миколаївський цементно-гірничий комбінат* (Львів. обл.), *Балаклійський цементно-шиферний комбінат*, Новоамвросіївський (див. *Амвросіївський цементний комбінат*), Новоздолбунівський (див. *Здолбунівський цементно-шиферний комбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), Криворізький з-ди, *Ольшанський цементний завод* (Микол. обл.), *Кам'янець-Подільський цементний завод*, Ямницький (Івано-Фр. обл.) цем. з-д. Крім держ. підприємств, міжколг. об'єднання збудували ряд цем. з-дів серед. потужності.

Наук. питання розвитку Ц. п., зокрема на Україні, розробляють н.-д. і проектний ін-т «Південдіпроцемент» (Харків), Н.-д. ін-т буд. матеріалів і виробів (Київ) та інші. *Ю. О. Гриненко.*

ЦЕМЕ́НТНА СИРОВИНА́ — гірські породи і відходи виробництва, які використовують для виготовлення цементу. До Ц. с. належать вапняки (з вмістом $CaCO_3$ не менше як 43,5 %), мармур, крейда, глини, лес, глинисті сланці, вапняковий туф, а також *зола* і *шлаки*. Для регулювання часу тверднення цементу до сировинної суміші додають гіпс, ангідрит, барит тощо. Для коригування складу цементного *клінкеру* і як активні мінеральні компоненти, що підвищують стійкість бетону, використовують кремнеземисті, глиноземисті й залізисті добавки. На Україні великі родовища Ц. с. є в Донец., Харків., Крим., Ровен. і Львів. областях. *В. С. Міщенко.*

ЦЕМЕ́НТНИЙ БЕТО́Н — *бетон* на основі *портландцементу* та його різновидів. Буває щільної і пористої структури (див. *Важкий бетон, Легкий бетон, Ніздрюватий бетон*). Відзначається високими фіз.-мех. властивостями. Ц. б.— найпоширеніший матеріал у сучасному буд-ві. З нього виготовляють *монолітні конструкції*, збірні *бетонні вироби і конструкції, залізобетонні конструкції, дорожній одяг* тощо.

ЦЕМЕ́СЬКА БУ́ХТА, Новоросійська бухта — бухта у пн. частині чорноморського узбережжя Кавказу. Вдається в суходіл між Суджуцькою косою та мисом Дооб. Довж. 15 км, шир. біля входу до 9 км, глиб. до 27 м. Не замерзає. Восени і взимку характерний вітер бора. У Ц. б.— місто і порт *Новоросійськ*. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 у бухті були проведені десантні операції рад. військ (див. *Новоросійсько-Таманська операція 1943*).

ЦЕНЗ (лат. census, від censeo — роблю опис, перепис) — 1) У Стародавньому Римі перепис громадян із зазначенням майна для визначення їхнього соціально-політ., військ. і податного становища. Запровадження Ц. антична традиція приписує *Сервію Туллію* (6 ст. до н. е.). Контролювали проведення Ц. царі, потім *консули*, з 443 до н. е.— *цензори*, в епоху імперії — імператори. 2) За середніх віків у Зх. і Центр. Європі селянська подать, *оброк*. 3) У статистиці — а) перепис статистичний (промислові переписи у США і Великобританії); б) ряд характерних ознак, при наявності яких явища й об'єкти, що їх вивчають, відносять до досліджуваної статистичної сукупності (напр., Ц. пром. підприємства). Ці ознаки встановлюють при проведенні статистичних робіт (переписів, вибіркових обстежень).

ЦЕ́НЗИ ВИ́БОРЧІ — умови надання *виборчого права*, встановлені бурж. конституційними нормами або виборчими законами. Введені у 18—19 ст. Найпоширенішими були майновий ценз (право надавалось громадянам, що володіли майном досить високої вартості), освітній ценз (для участі у виборах необхідно мати певний рівень освіти, знати закони, вміти тлумачити їх тощо), ценз осідлості (вимога тривалого проживання в даній країні, місцевості), статевий ценз (права участі у виборах у ряді країн позбавлялися жінки), расовий ценз (позбавлення права голосу представників певних рас і національностей); віковий ценз (до виборів у ряді випадків не допускалася молодь до 20—25 років). Ц. в. фактично зводили нанівець проголошене бурж. конституціями *загальне виборче право*. Внаслідок класової боротьби трудящих на чолі з робітн. класом у бурж. д-вах більшість Ц. в. скасовано, проте зберігається чимало перешкод для дійсного *волевиявлення* нар. мас під час виборів (див., зокрема, *Мажоритарна система, Антиробітниче законодавство*). У соціалістичних д-вах Ц. в. не існує, крім вікового, який, як правило, становить 18 років. *Ю. І. Нипорко.*

ЦЕ́НЗОР (лат. censor, від censeo — роблю опис, перепис) — 1) У Стародавньому Римі з 443 до н. е. до 1 ст. н. е. один з вищих держ. сановників (магістратур). Ц. (було двоє) обиралися в центуріатних *коміціях* на 5 років. Проводили *ценз*, нагляд за моральністю, контролювали держ. фінанси тощо. 2) Службова особа, яка здійснює *цензуру*.

ЦЕНЗУ́РА (лат. censura — суворе судження, вимоглива критика) — система держ. нагляду (контролю) за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друк. видань, театр. вистав, кінофільмів, радіо- і телевізійних передач, а інколи і приватного листування. Здійснюється з метою не допустити або обмежити поширення ідей і відомостей, що визнаються урядом небажаними, таємними або шкідливими. В усіх сучас. бурж. д-вах створено систему держ. заходів, спрямованих на здійснення жорсткої Ц., як засобу боротьби з революц. рухом, демократич. л-рою, публіцистикою і мистецтвом. Конституція СРСР відповідно до інтересів трудового народу і з метою зміцнення та дальшого розвитку соціалістич. ладу гарантує громадянам свободу друку. Держ. контроль встановлено з тим, щоб не допустити опублікування у

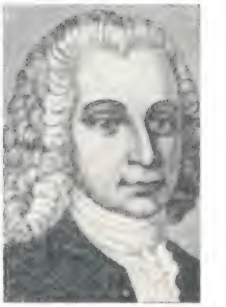

А. Цельсій.

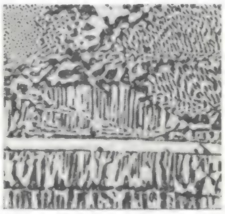

Цементит (біла складова) в структурі чавуну. Мікроструктура (збільшено в 500 раз).

Виробництво цементу в СРСР

Роки	Тис. т
1940	5773
1960	45 520
1965	72 388
1970	95 248
1975	122 057
1982	123 681

відкритій пресі відомостей, які становлять держ. таємницю, і поширення засобами масової інформації ін. відомостей, що можуть завдати шкоди інтересам трудящих.

ЦЕНКО́ВСЬКИЙ Лев Семенович [1 (13).Х 1822, Варшава — 25.IX 1887, Лейпціг] — вітчизн. ботанік, протозоолог і бактеріолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1881). В 1844 закінчив Петерб. ун-т. Професор Демидовського ліцею в Ярославлі (1850—54), Петерб. (1854—59), Новоросійського в Одесі (1865—71) та Харків. (1872—87) ун-тів. На основі вивчення онтогенетичного розвитку нижчих рослин (водоростей, грибів) та *найпростіших* (інфузорій, радіолярій) зробив висновок, що між рослинним і тваринним світом немає різких меж; довів їхню філогенетичну спорідненість. Розробив методи одержання вакцини проти сибірки. Сприяв організації пастерівської станції в Харкові (1887). Створив школу мікробіологів.

ЦЕНОГЕНЕ́ЗИ (від грец. ϰαινός — новий і γένεσις — народження) — пристосування організму до специфічних умов існування, що виникають на стадії зародка (плода) або личинки і не зберігаються в дорослої особини. До Ц. належать залози для прядіння коконів у личинок комах, зовн. зябра і глоткові зуби у пуголовків, жовток яйцеклітини і зародкові оболонки (хоріон, алантоїс і амніон) у вищих тварин тощо. За Е. *Геккелем*, який 1866 запровадив цей термін, Ц. затіняють в онтогенезі виявлення палінгенезів, які відображають історію розвитку *виду*. Див. також *Філембріогенези*.

ЦЕНО́З (від грец. ϰοινός — загальний) — те саме, що й *біоценоз*.

ЦЕНТ (англ., голл. cent, від лат. centum — сто) — розмінна монета Австралії, Канади, США (дорівнює $^1/_{100}$ *долара*); Нідерландів ($^1/_{100}$ *гульдена*, або *флорина*); Ліберії ($^1/_{100}$ ліберійського долара); Шрі-Ланки ($^1/_{100}$ *рупії* Шрі-Ланки); Кенії ($^1/_{100}$ кенійського *шилінга*); Нової Зеландії ($^1/_{100}$ новозеландського долара); Белізу, Барбадосу, Гайани, Гренади, Мальти, Танзанії, Уганди та деяких ін. країн.

ЦЕНТА́ВР, Кентавр — сузір'я Пд. півкулі зоряного неба. Найяскравіші зорі 0,06 і 0,6 візуальної *зоряної величини*. В Ц. міститься найближча до Сонячної системи зоря — Проксима Ц., віддаль до якої 4,3 *світлового року*. Видно частково в пд. районах СРСР, найкраще в березні — квітні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

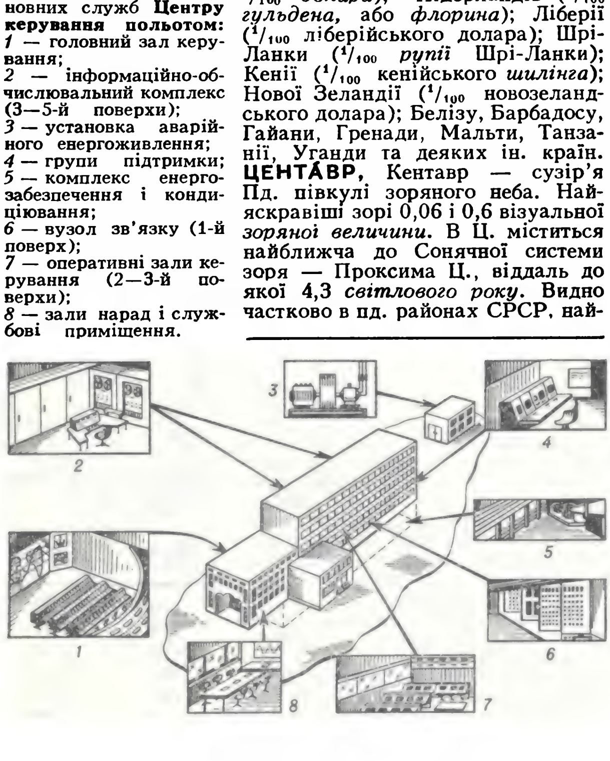

Схема розміщення основних служб **Центру керування польотом:**
1 — головний зал керування;
2 — інформаційно-обчислювальний комплекс (3—5-й поверхи);
3 — установка аварійного енергоживлення;
4 — групи підтримки;
5 — комплекс енергозабезпечення і кондиціювання;
6 — вузол зв'язку (1-й поверх);
7 — оперативні зали керування (2—3-й поверхи);
8 — зали нарад і службові приміщення.

ЦЕНТА́ВРИ — див. *Кентаври*.

ЦЕНТНЕ́Р (нім. Zentner, від лат. centenarius — той, що містить сто одиниць), ц, q — позасистемна одиниця маси. Розрізняють: 1) Ц. метричний, що дорівнює 100 кг, або 0,1 *тонни*; 2) Ц. британський довгий, що відповідає 112 британським *фунтам*, або 50,8023 кг; Ц. британський короткий, який дорівнює 100 британським фунтам, або 45,3592 кг; 3) Ц., застосовуваний у Бельгії, Данії, Угорщині та ін. країнах, становить 50 кг. На Україні, в Росії, Польщі, Литві в 15—18 ст. одиницю маси бл. 1 Ц. наз. корець.

ЦЕНТР (лат. centrum, від грец. ϰέντρον — стрекало, осереддя) — 1) Середина; середня частина речі, місцевості тощо. 2) Місце зосередження будь-якої діяльності, органів управління тощо (наук. Ц., пром. Ц., адм. Ц., телевізійний Ц.). 3) Місто або ін. населений пункт, які мають адм., пром., культурне та ін. значення для будь-якої місцевості, країни. 4) Вищий керівний орган чи органи. 5) У бурж. парламентах — назва буржуазних партій, груп, угруповань, що займають проміжне становище між лівими і правими партіями; в політичних партіях — групи і фракції, що стоять між лівим і правим крилом цих партій. 6) Група нервових клітин, які регулюють яку-небудь функцію організму (напр., руховий Ц., дихальний Ц.). 7) У техніці — деталь металорізального верстата у вигляді конуса для встановлення оброблюваних заготовок.

ЦЕНТР у математиці — 1) Ц. кола (кулі) — точка, однаково віддалена від усіх точок *кола* (поверхні *кулі*). 2) Ц. кривини — див. *Кривина*. 3) Ц. симетрії — точка геом. фігури, при повертанні навколо якої на певний кут фігура накладається сама на себе (див. *Симетрія*). 4) Ц. гомотетії — точка перетину прямих, що проходять через відповідні точки двох гомотетичних фігур (див. *Гомотетія*, *Подібність*). 5) Ц. проеціювання — точка простору, з якої проводять промені через усі точки проеційованої фігури до перетину з площиною *проекцій*. 6) *Особлива точка* диференціального рівняння, в *околі* якої всі інтегральні криві рівняння є замкнутими і містять цю точку всередині себе. 7) Сукупність елементів групи (див. *Груп теорія*), переставочних з усіма її елементами (тобто таких елементів z, що $zq = qz$ для всіх елементів q цієї групи).

ЦЕНТР КЕРУВА́ННЯ ПОЛЬО́ТОМ (ЦКП), центральний пункт керування польотами космічних літальних апаратів (КЛА) — основна ланка наземного комплексу керування польотами КЛА. Забезпечує взаємодію керівників польоту й оперативного персоналу з об'єктами керування шляхом передачі команд і програм, обміну різноманітною інформацією з космонавтами, КЛА, наземними, корабельними і літаковими вимірювальними комплексами, координаційно-обчислювальним центром та ін. службами *ракетно-космічної системи*. До персоналу ЦКП входять: керівники польоту; ведучі спеціалісти по бортових системах КЛА, а також по аналізу польоту і різних видах його забезпечення (балістичне, медичне, оперативне планування робіт з КЛА, реалізація прийнятих рішень по керуванню тощо); спеціалісти груп підтримки, що аналізують хід польоту, роблять висновки і видають рекомендації, в тому числі по ліквідації аварійних і непередбачених ситуацій, які можуть виникнути в польоті. В ЦКП, що мають ряд служб (мал.), встановлюються візуальні кінцеві пристрої відображення інформації колективного й індивідуального користування про динаміку польоту, роботу бортового й наземного устаткування, стан космонавтів: *мнемонічні схеми*; кольорові та чорно-білі *відеоконтрольні пристрої* (монітори); алфавітно-цифрові й графічні *дисплеї*; самописи; індикатори з міні-ЕОМ та ін. З ЦКП керують польотом одного чи кількох КЛА. В СРСР є ЦКП, які керують пілотованими КЛА та автом. міжпланетними станціями.

В. Г. Денисов.

ЦЕНТР МАС, центр інерції — точка, яка характеризує розподіл мас у тілі або механічній системі. Рухається як *матеріальна точка*, в якій зосереджена вся маса системи і на яку діють усі прикладені до системи зовн. сили. *Координати* Ц. м. визначаються так:

$$x = \frac{\Sigma m_i x_i}{\Sigma m_i}, \quad y = \frac{\Sigma m_i y_i}{\Sigma m_i},$$

$$z = \frac{\Sigma m_i z_i}{\Sigma m_i},$$

де x_i, y_i, z_i — координати елементів тіла або системи, m_i — маси цих елементів. Положення Ц. м. тіла у однорідному полі тяжіння збігається з положенням його *центра тяжіння*.

ЦЕНТР ТЯЖІ́ННЯ — незмінно пов'язана з твердим тілом геом. точка, через яку проходить рівнодійна всіх *сил тяжіння*, що діють на дане тіло при його довільному розташуванні у просторі. Положення Ц. т. збігається з положенням центра *симетрії* тіла і його *центра мас*. Ц. т. має лише тверде тіло, що перебуває в однорідному полі тяжіння (див. *Поля фізичні*).

ЦЕНТРАЛІЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — об'єднання ряду виробництв в одне велике підприємство; збільшення масштабів виробництва на основі об'єктивного процесу розвитку *продуктивних сил* на базі машинної *техніки*. За капіталізму Ц. в. відбувається в ході конкурентної боротьби, розорення дрібних виробн. і поглинання їх великими, злиття великих підприємств у надвеликі і на певному етапі свого розвитку приводить до виникнення *монополій*. Цей процес відбувається на основі *централізації капіталу* і утворення *фінансового капіталу*. Концентрація і Ц. в. і капіталу — одна з осн. екон. ознак *імперіалізму*. В соціалістичному суспільстві Ц. в. зумовлює *кооперацію праці* в масштабах усього нар. г-ва і планомірне регулювання виробн. в інтересах всього суспільства. Планомірний розвиток Ц. в. дає можливість неухильно підвищувати *економічну ефективність соціалістичного виробництва* і підвищувати на цій базі *добробут* народу.

ЦЕНТРАЛІЗА́ЦІЯ КАПІТА́ЛУ — процес об'єднання окремих капіталів в один великий або поглинання одним капіталом інших. Ц. к. відбувається в результаті гострої конкурентної боротьби монополій (див. *Фінансовий капітал*). Процес Ц. к. тісно пов'язаний з *концентрацією капіталу*. Однією з форм Ц. к. є *акціонерні товариства*. Концентрація і Ц. к. посилюють *концентрацію виробництва*, процес *усуспільнення виробництва*.

ЦЕНТРАЛІ́ЗМ — принцип організації системи управління, що полягає в підпорядкуванні місцевих органів, ланок управління, установ центральним органам. Див. також *Демократичний централізм*.

ЦЕНТРАЛІЗО́ВАНИЙ О́БЛІК — прогресивна форма організації статистичного і бухгалтер. обліку в нар. г-ві, основана на застосуванні обчислювальної техніки. Обробка обліково-звітної документації проводиться обчислювальним центром (машинолічильною станцією, бюро) централізованої бухгалтерії або системи ЦСУ СРСР. Централізовані бухгалтерії створюють при гол. управлінні м-ва (відомства) або пром. (госп.) об'єднаннях. Підвідомчі підприємства та орг-ції, зберігаючи госп. самостійність, всі фінанс. операції проводять через розрахункові рахунки вищестоящих організацій.
І. Д. Олещенко.

ЦЕНТРА́ЛЬНА А́ЗІЯ — природна країна у внутрішній частині Азії, в межах КНР і МНР. На Зх. і Пн. межа Ц. А. співпадає з держ. кордоном СРСР з КНР, на Пд. проходить вздовж р. Брахмапутри, на Сх. обмежована *Хінганом Великим*, хр. Тайханшань і *Сіно-Тібетськими горами*. Пл. майже 6 млн. км². У рельєфі переважають підвищені рівнини та плоскогір'я (*Тібетське нагір'я*, Джунгарська і Тарімська рівнини та ін.), які оточені гірськими системами Сх. *Тянь-Шаню*, Каракоруму, *Куньлуню*, *Наньшаню*, Монгольського Алтаю та ін. Найвища точка Ц. А. — г. Чогорі у Каракорумі (8611 м). Між гірськими пасмами лежать великі пустелі — *Такла-Макан*, *Гобі*, *Алашань* та ін. Родовища нафти, кам. і бурого вугілля, заліз. руди тощо. Клімат різко континентальний, сухий. Пл. зледеніння Ц. А. — бл. 50—60 тис. км². У горах беруть початок найбільші ріки Азії: Хуанхе, Янцзи, Меконг. Найбільше озеро — Кукунор (Цінхай). Переважають пустельні й напівпустельні ландшафти, на Пн. — степові.

ЦЕНТРА́ЛЬНА АМЕ́РИКА — південна, найбільш звужена частина Пн. Америки. Простягається на 2400 км з Пн. Зх. на Пд. Сх. від западини Бальсас до Дар'єнської затоки. На Сх. омивається Мексіканською зат. і Карибським м., на Зх.— Тихим ок. Шир. від 48 до 960 км. Площа бл. 770 тис. км². Нас. бл. 29 млн. чол. (1980). Поверхня більшої частини Ц. А. гориста, низовини є лише вздовж узбережжя. Переважають середньовисокі гори та вулканічні хребти, що входять до системи *Кордільєр Північної Америки*. Район активного вулканізму (у т. ч. діючий вулкан Тахумулько, 4217 м — найвища точка Ц. А.) і високої сейсмічності. Родовища міді, хромітів, ртуті, золота, срібла, нафти, газу, сірки та ін. Клімат тропічний та субекваторіальний. Пересічна т-ра січня +22, +26° (у горах +12, +18°), липня +26, +28° (у горах +20, +24°). Опадів від 1000 до 5000 мм (місцями 7000 мм), в улоговинах — менше 500 мм на рік. Переважають короткі, порожисті річки, численні озера (найбільші — Нікарагуа, Манагуа). Грунти червонуватожовті, червоні фералітові й коричнювато-червоні. Пн.-сх. частина Ц. А. вкрита вологими тропічними лісами, пд.-зх. і пн. — листопадними лісами, *саванами* та чагарниковою рослинністю. На тер. Ц. А. розташовані д-ви: *Гватемала*, *Сальвадор*, *Гондурас*, *Нікарагуа*, *Коста-Ріка*, *Панама*, *Беліз*, частково *Мексіка*. Див. також *Латинська Америка*. Карту див. т. 8, с. 336—337.
Ю. О. Амброз.

ЦЕНТРА́ЛЬНА ГРАНИ́ЧНА ТЕОРЕ́МА в теорії імовірностей — сукупність теорем, що дають умови, за яких розподіл суми великої кількості незалежних доданків близький до *нормального розподілу*. Достатні умови виконання Ц. г. т. встановив О. М. *Ляпунов*. Нехай $\xi_1, \xi_2, \ldots, \xi_n, \ldots$ — послідовність незалежних *випадкових величин*, a_k — *математичне сподівання* ξ_k, b_k — її *дисперсія*,

$$B_n^2 = D\left(\sum_{k=1}^{n} \xi_k\right).$$

Якщо існує таке $\delta > 0$, що при $n \to \infty$

$$\frac{1}{B_n^{2+\delta}} \sum_{k=1}^{n} M \mid \xi_k - a_k \mid^{2+\delta} \to 0,$$

то при $n \to \infty$ *імовірність* нерівності

$$\sum_{k=1}^{n} (\xi_k - a_k) < B_n x$$

прямує до величини

$$\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{x} e^{-\frac{t^2}{2}} dt.$$

У практично заг. умовах Ц. г. т. вперше довів А. А. *Марков*.

ЦЕНТРА́ЛЬНА КІНОСТУ́ДІЯ ДИТЯ́ЧИХ І ЮНА́ЦЬКИХ ФІ́ЛЬМІВ імені М. Горького. Створена 1924 в Москві як кінофабрика «Межрабпом-Русь». В різні роки називалась: «Межрабпомфильм» (1928—36), «Союздетфильм» (1936—48), Московська кіностудія по виробництву худож. фільмів ім. М. Горького (1948—63); з 1963 — сучас. назва. Студія має філіал — Ялтинську кіностудію художніх фільмів. Нагороджена орденами Жовтневої Революції (1974) і Трудового Червоного Прапора (1967).
Т. А. Симачова.

ЦЕНТРА́ЛЬНА КОНТРО́ЛЬНА КОМІ́СІЯ ВКП (б) (ЦКК) — найвищий орган парт. контролю 1921—34. Попередницею ЦКК була обрана 1920 на IX конференції РКП(б) Контрольна комісія. ЦКК обрана на X з'їзді РКП(б) (1921). XII з'їзд партії (1923) за порадою В. І. Леніна створив об'єднаний парт.-держ. орган — ЦКК — НК РСІ. На нього було покладено завдання охорони і зміцнення єдності партії, парт. та держ. дисципліни, поліпшення роботи держ. апарату. XVII з'їзд ВКП(б) (1934) ухвалив перетворити ЦКК на *Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б)*, що обиралася з'їздом партії, а апарат НК РСІ було реорганізовано в Комісію рад. контролю при Раднаркомі СРСР. XIX з'їзд КПРС (1952) реорганізував Комісію парт. контролю в *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС.

ЦЕНТРА́ЛЬНА НАУКО́ВА БІБЛІОТЕ́КА АН УРСР — див. *Бібліотека центральна наукова АН УРСР*.

ЦЕНТРА́ЛЬНА НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА — основна частина *нервової системи* тварин і людини, що складається з нервових клітин (*нейронів*), які з'єднані за допомогою своїх відростків у морфофункціональні структури. Ц. н. с. у безхребетних являє собою систему тісно зв'язаних один з одним нервових вузлів (*гангліїв*), у хребетних представлена *спинним мозком* і *головним мозком*. Ц. н. с. утворює єдине ціле з *периферичною нервовою системою* і через чутливі (аферентні) і рухові (еферентні) нервові волокна зв'язана зі всіма органами і тканинами організму. Осн. функціями Ц. н. с. є сприйняття, переробка, передача і збереження інформації про зовн. середовище і зміни в органах і тканинах організму, регуляція діяльності всіх систем організму і здійснення взаємодії між ними, забезпечення цілісності організму.

В процесі *еволюції* у безхребетних сформувалися 2 осн. типи будови Ц. н. с.: дифузно-вузлова Ц. н. с. з чутливими і руховими нейронами (напр., у кишковопорожнинних) і складніше організована вузлова Ц. н. с., яка містить більше нервових елементів (напр., у вищих червів, членистоногих, голкошкірих, молюсків). Ц. н. с. хребетних закладається у зародка у вигляді суцільної нервової трубки; у примітивних форм (напр., у ланцетника) зберігається також і у дорослому стані, у вище організованих хребетних нервова трубка в процесі *зародкового розвитку* диференціюється шляхом потовщень на гол. кінці, які дають початок відділам головного мозку (передньому, середньому і ромбовидному). Передній мозок поділяється на кінцевий і *проміжний мозок*, а ромбовидний мозок — на вароліїв міст, *мозочок* і довгастий мозок. У плазунів і птахів інтенсивно розвиваються підкіркові структури переднього мозку (базальні ганглії, проміжний мозок) при помірному розвитку *кори великих півкуль головного мозку*, яка у ссавців становить найбільшу частину головного мозку. Головний мозок, як і спинний, містить лише проміжні і рухові нейрони. Тіла чутливих нейронів розташовані поза мозком, в гангліях. Відносна кількість проміжних нейронів у філогенезі хребетних зростає. У вищих приматів проміжні нейрони становлять 99,95 % від заг. кількості нейронів мозку (10^{10}). В Ц. н. с. містяться також клітини *нейроглії*. Функції Ц. н. с. здійснюються за допомогою *рефлексів*. В основі психічних процесів (навчання, пам'яті, мовлення, свідомості, мислення та ін.) лежать *умовні рефлекси*. Матеріальною основою будь-якого рефлексу є *рефлекторні дуги*. Для рефлекторних дуг характерні спеціалізовані до певних видів подразнень *рецептори*, які лежать в обмежених рецептивних полях, однобічне проведення *імпульсів нервових*, синаптична передача (див. *Синапси*) між нейронами, виникнення функціональної відповіді у виконавчому органі. Центральні частини рефлекторних дуг мають також системи контролю вхідних і вихідних потоків.

Найпростішими рефлекторними дугами в Ц. н. с. ссавців є моносинаптичні, кількість яких обмежена. Звичайно в Ц. н. с. хребетних рефлекторні дуги являють собою складні об'єднання нервових клітин, що виходять за межі окремих підрозділів мозку. Ц. н. с. існує як єдина, злагоджена система, що легко перебудовується завдяки інтеграції (об'єднанню) різних рефлексів. Інтегративні системи утворені приблизно однаковими функціональними елементами, які взаємодіють один з одним за допомогою обмеженої кількості нервових процесів (збуджуючі і гальмуючі постсинаптичні потенціали, потенціали дії) і спричиняють зміни функціонального стану всередині рефлекторних дуг (*сумація, іррадіація* збудження, пресинаптичне гальмування тощо). Прикладом відносно просто організованих інтегративних систем є рефлекси спинного мозку. Існують інтегративні системи з нейрональними програмами, які у відповідь на зовн. або внутр. аферентний сигнал запускають ряд послідовних і чітко скоординованих рефлексів, що забезпечують виконання складних актів (*дихання, локомоція*, ковтання). За участю інтегративних систем стовбура мозку регулюються потоки чутливої інформації в передній мозок, а також вихідні сигнали до мотонейронів спинного мозку. Ряд інтегративних систем Ц. н. с. лежить в основі емоційних реакцій. Особливі групи нейронів стовбура мозку, *аксони* яких ідуть до ділянок Ц. н. с., що виконують високоспеціалізовані функції, виробляють нейромедіатори (моноаміни, пептиди, у т. ч. ендорфіни, амінокислоти та ін.), які виділяються поблизу нейронів цих ділянок і активують або пригнічують складні функції, і входять до складу т. з. нейромодулюючих систем. Такими системами є норадренергічна система, що бере участь в підтриманні неспання, регуляції настрою, сновидіння; дофамінергічна система, що регулює емоційні реакції, складні рухи, неспання, відчуття насолоди; серотонінергічна система, що бере участь у терморегуляції, чутливому сприйманні, переході до сну. Взаємодія нейромодулюючих систем з інтегративними системами розширює можливості Ц. н. с. в здійсненні тонкої регуляції складних фізіол. функцій.

Літ.: Костюк I. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977; Общая физиология нервной системы. Л., 1979; Частная физиология нервной системы. Л., 1983; Сравнительная физиология животных, т. 3. Пер. с англ. М., 1978; Мозг. Пер. с англ. М., 1982.

Ю. П. Ліманський.

ЦЕНТРА́ЛЬНА РА́ДА — контрреволюц. бурж.-націоналістична орг-ція, що діяла на Україні 1917—18. Створена в Києві 4 (17).III 1917 укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичними партіями й орг-ціями (*Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-федералістів* та ін.), які намагалися з її допомогою очолити нац.-визвольний рух укр. народу, щоб використати його в інтересах укр. буржуазії. Лідерами Ц. р. були М. *Грушевський* (голова Ц. р.), В. *Винниченко*, С. *Петлюра*, С. Єфремов, М. Порш. Прагнучи захопити владу на Україні, Ц. р. створила свої виконавчі органи — центральні (спочатку Малу раду, а з червня 1917 «уряд» — т. з. Генеральний секретаріат) і місцеві (губернські, повітові «нац.» ради), почала формувати «українізовані» військ. частини і загони «вільного козацтва» з куркулів, які, поряд з поміщиками, міською буржуазією, націоналістичною інтелігенцією, становили соціальну базу Ц. р. Відстоюючи класові інтереси укр. буржуазії, Ц. р. фактично була в одному таборі з контрреволюц. *Тимчасовим урядом* у Росії. Вже 9 (22).III 1917 вона закликала укр. народ до підтримки внутр. і зовн. політики бурж. Тимчасового уряду. Навіть у нац. питанні, в якому нібито у Ц. р. були незгоди з ним, Ц. р. пішла на поступки, погодившись обмежити тер. України 5 губерніями (з 9) й відкласти питання про її автономію до скликання всерос. *Установчих зборів*. Свою антинар. політику Ц. р. прикривала соціальною і особливо нац. демагогією. Вона вороже зустріла перемогу *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, а після перемоги *Київського жовтневого збройного повстання 1917* підступно захопила владу в свої руки і 1 (14). XI проголосила себе єдиною владою на Україні, яку в своєму 1-му універсалі 7 (20).XI демагогічно назвала «Укр. нар. республікою». Ц. р. вдалася до жорстокого терору проти трудящих, зв'язалася з контрреволюц. силами в ін. районах країни, зокрема з білогвардійцями Дону (див. *Калединщина*), куди пропускала через тер. України контрреволюц. військ. частини, й перетворилася на один з центрів загальнорос. контрреволюції. Свої антинар. дії Ц. р. прикривала псевдореволюц. фразеологією, демагогічними обіцянками віддати селянам землю, запровадити 8-годинний робочий день тощо. Більшовики викривали контрреволюц. сутність Ц. р. В написаному В. І. Леніним «*Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*» Рад. уряд зажадав від Ц. р. припинити зрадницькі дії щодо Рад. Росії. Після того, як Ц. р. зірвала проведення в Києві *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, з'їзд, що зібрався 11—12 (24—25). XII 1917 в Харкові, проголосив Україну Республікою Рад й оголосив Ц. р. поза законом. Створений після з'їзду Укр. Рад. уряд — *Народний Секретаріат* — очолив боротьбу нар. мас проти Ц. р. Повсталі робітники і солдати (див. *Катеринославське збройне повстання 1917, Київське січневе збройне повстання 1918, Одеське січневе збройне повстання 1918*) при братерській підтримці трудящих Росії розгромили Ц. р. 26.I (8.II) 1918 Ц. р. втекла з Києва. 27.I (9.II) вона підписала зрадницьку *Брест-Литовську угоду 1918*, якою запродала Україну австро-нім. імперіалістам. В їхньому обозі Ц. р. у лютому — березні повернулася на Україну. Але вже 29.IV 1918 окупанти розігнали Ц. р., яка виявилася неспроможною придушити революц. рух трудящих України, й замінили її маріонетковим «урядом» гетьмана П. Скоропадського (див. *Гетьманщина*).

В. С. Левін.

ЦЕНТРА́ЛЬНА РА́ДА НАРОДО́ВА (Centralna rada narodowa — Центральна народна рада) — політ. бурж.-ліберальна організація польс. поміщиків і буржуазії в Галичині. Створена 13.IV 1848 у Львові. Була керівним органом польс. нац.-визвольного руху, домагалася перетворення Галичини на польс. автономну провінцію в складі Австрії та проведення бурж. реформ. Захищаючи екон. і політ. інтереси польс. поміщиків і буржуазії, заперечувала право укр. населення Сх. Галичини на нац. розвиток і займала ворожу позицію щодо укр. нац.-визвольного руху. З метою спрямувати укр. нац.-визвольний рух в інтересах польс. шляхти і буржуазії за ініціативою Ц. р. н. на противагу *Головній руській раді* було створено «*Руський собор*». Під час *Львівського збройного повстання 1848* рада займала капітулянтську позицію. Припинила своє існування в листопаді 1848 в зв'язку з забороною австр. урядом усіх політ. орг-цій і товариств.

ЦЕНТРА́ЛЬНА РЕВІЗІ́ЙНА КОМІ́СІЯ КПРС (ЦРК) — виборний орган КПРС. Ревізує швидкість і правильність проходження справ у центр. органах партії, касу і підприємства ЦК КПРС (видавництва та ін.). Обирається з'їздом партії і звітує перед ним. Уперше рішення про утворення ЦРК прийнято 1917 на VI з'їзді РСДРП(б). XI з'їзд партії (1922) затвердив «Положення про Центральну Ревізійну Комісію»; починаючи з XII з'їзду партії (1923) всі з'їзди заслуховують звіти ЦРК і обирають її новий склад. На XXVI з'їзді КПРС (1981) ЦРК обрано в складі 75 чол., голова — Г. Ф. *Сизов*.

ЦЕНТРА́ЛЬНА СИ́ЛА — прикладена до тіла *сила*, що її лінія дії при будь-якому положенні тіла завжди проходить через одну й ту саму точку (центр сили). Прикладом Ц. с. є *сила тяжіння*, сила електростатичної взаємодії між точковими зарядами (див. *Кулона закон*) та ін. Рух вільної *матеріальної точки* під дією Ц. с. завжди відбувається по *траєкторії,* що міститься у площині, яка проходить через центр сили, а відрізок прямої, що сполучає цю точку з центром сили, описує за рівні проміжки часу рівні площі. Рух тіл під впливом Ц. с. вивчають, зокрема, в *небесній механіці.*

ЦЕНТРА́ЛЬНА СТУ́ДІЯ ДОКУМЕНТА́ЛЬНИХ ФІ́ЛЬМІВ (ЦСДФ) — кіностудія хронікально-документальних фільмів. Міститься в Москві. Створена 1931 (при «Радкіно») як Всесоюзна фабрика кінохроніки — «Союз-кінохроніка», 1936 перейменовано на Моск. студію кінохроніки, 1940— Центр. студію кінохроніки. Сучасна назва — з 1944. Щороку випускає близько 150 хронікально-документальних фільмів і понад 100 номерів кіножурналів («Новости дня», «Иностранная кинохроника», «Советский спорт», «Пионерия» та ін.). Студію нагороджено орденами Леніна (1971) і Червоного Прапора (1944). *Т. А. Симачова.*

ЦЕНТРА́ЛЬНА УЛОГО́ВИНА — 1) Зниження дна на Пн. Сх. Індійського океану. Довжина 6000 км, ширина 1600 км, глибина до 6090 м. Ц. у. перетинає хр. Ланка з г. Афанасія Нікітіна (1549 м). У межах улоговини поширені теригенні та радіолярієві мули; є залізомарганцеві конкреції. 2) Улоговина у Тихому ок., між островами Маршалловими, Тувалу і Гілберта на Зх. та о-вами Лайн на Сх. Глиб. до 6957 м. У межах улоговини підносяться окремі гори (г. Витязь, 814 м) та пасмо гір вулканічного походження. Дно улоговини вкрите переважно червоними глинами та радіолярієвими мулами.

ЦЕНТРА́ЛЬНА ФЕДЕРА́ЦІЯ ІНОЗЕ́МНИХ ГРУП РКП(б) — керівний орган іноземців-комуністів, які входили до лав РКП(б) і брали участь у боротьбі за владу Рад на тер. Рад. країни. Затверджена ЦК РКП (б) у травні 1918. Перебувала в Москві. Першим головою федерації був Б. *Кун.* До складу її на поч. 1919 входили англо-амер., болг., нім., рум., угор., франц., чехословацька, югослов’янська комуністичні групи. Під керівництвом Центр. федерації з допомогою парт. органів створювалися і діяли її відділи на місцях (див., зокрема, *Федерація іноземних груп* на Україні). Федерація вела роботу по революц. вихованню кол. військовополонених, усіх зарубіжних трудящих, що перебували на території Рад. країни, активно пропагувала марксистсько-ленінські ідеї через пресу та листівки іноз. груп, шляхом усної інформації. Брала участь у формуванні інтернац. частин Червоної Армії, в політ. роботі серед військ інтервентів, займалася відправкою на батьківщину комуністів-інтернаціоналістів. Зробила внесок у створення *Комуністичного Інтернаціоналу.* Припинила діяльність у лютому 1920, коли при парт. к-тах почали створюватися нац. бюро агітації і пропаганди. Про свою діяльність федерація звітувала VIII з’їздові РКП(б). У доповіді на з’їзді В. І. Ленін відзначив, що робота іноз. груп «становила одну з найважливіших сторінок у діяльності Російської комуністичної партії» (Повне зібр. тв., т. 38, с. 145).

Літ.: Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов. М., 1967. *В. Ю. Мельниченко.*

ЦЕНТРА́ЛЬНЕ ДИСПЕ́ТЧЕРСЬКЕ УПРАВЛІ́ННЯ об’єднаних електроенергетичних систем «Мир» (ЦДУ ОЕС) — спеціалізована міжнар. організація країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Засн. на підставі угоди, підписаної 25.VII 1962 уповноваженими представниками НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР, СРСР і ЧССР. Осн. завдання — організація паралельної роботи об’єднаних електроенерг. систем «Мир», координація планово-режимної та оперативної діяльності держ. диспетчерських управлінь (ЦДУ) об’єднаних енергетичних систем, узгодження між ними графіків передачі потужностей. Керівний орган — Рада у складі представників компетентних органів країн — учасниць угоди. Постійний виконавчий орган — Дирекція. Місцеперебування ЦДУ — Прага. *В. І. Дудчак.*

ЦЕНТРА́ЛЬНЕ РОЗВІ́ДУВАЛЬНЕ УПРАВЛІ́ННЯ (ЦРУ) — координуючий центр цивільної і військ. розвідки США. Засн. 1947. Разом з ін. амер. секретними службами ЦРУ організує переслідування прогресивних діячів країни, масове стеження за громадянами США, веде шпигунську й підривну діяльність проти соціалістичних д-в, *країн, що розвиваються* (насамперед з прогресивними режимами), революц. і нац.-визвольного руху. ЦРУ в глобальних масштабах проводить антикомуністичну пропаганду. Штаб-квартира — в Ленглі (шт. Віргінія).

ЦЕНТРА́ЛЬНЕ СТАТИСТИ́ЧНЕ УПРАВЛІ́ННЯ СРСР (ЦСУ СРСР) — союзно-республіканський орган, що здійснює централізоване керівництво обліком і статистикою в СРСР. Декрет про організацію ЦСУ був підписаний В. І. Леніним 25.VII 1918. В 1930—48 перебувало у віданні Держплану СРСР, з 1948 — при *Раді Міністрів СРСР.* Гол. завдання: збирання, розробка і своєчасне подання до керівних органів науково обгрунтованих статистичних даних, що характеризують хід виконання держ. планів, соціалістичного змагання, ефективність сусп. виробн., наук.-тех. прогресу, розвиток галузей нар. г-ва, окремих регіонів країни, зростання добробуту і культури рад. народу; дальше вдосконалення системи статистики; публікація статистичних матеріалів, у т. ч. щорічника «Народне господарство СРСР»; ведення міжнар. статистики; забезпечення ефективного функціонування *автоматизованої системи державної статистики* (АСДС) та ін. В ЦСУ СРСР є Гол. управління обчислювальних робіт, що керує механізацією статистичних робіт у країні, Гол. обчислювальний центр. При ЦСУ СРСР працює Н.-д. ін-т по проектуванню обчислювальних центрів і систем екон. інформації і Всесоюзний держ. проектно-технологічний ін-т по механізації обліку і обчислювальних робіт. Свою діяльність ЦСУ СРСР здійснює через ЦСУ союзних республік, місцеві органи держ. статистики.

ЦЕНТРА́ЛЬНЕ СТАТИСТИ́ЧНЕ УПРАВЛІ́ННЯ УРСР (ЦСУ УРСР) — союзно-респ. (з 1960) орган держ. централізованого обліку й статистики в республіці. Міститься в Києві. Підпорядковане *Раді Міністрів УРСР* і *Центральному статистичному управлінню СРСР.* Одним з осн. завдань ЦСУ УРСР є облік і аналіз виконання держ. плану екон. і соціального розвитку УРСР. На ЦСУ УРСР покладено: збирання, розробка і своєчасне подання керівним, плановим і госп. органам науково обгрунтованих даних поточної звітності, одноразових обліків і переписів; забезпечення м-в і відомств, звітність яких централізовано, а також громад. орг-цій необхідними обліково-статистичними та аналітичними даними; організація роботи щодо розвитку механізації і автоматизації обліково-обчислювальних робіт у нар. г-ві. ЦСУ здійснює контроль за станом обліку і звітності й вірогідності звітних даних в усіх галузях нар. г-ва; видає статистичні збірники, публікує в пресі повідомлення про виконання планів екон. і соціального розвитку та ін. статистичних матеріалів тощо. При ЦСУ УРСР функціонує Наук.-експертна рада і Наук.-тех. рада. У складі ЦСУ УРСР на госпрозрахункових засадах діють Укр. респ. об’єднання по інформаційно-обчислювальному обслуговуванню «Укрмашінформ», яке керує обчислювальною мережею системи ЦСУ республіки та Управління підготовки і підвищення кваліфікації працівників обліку з розгалуженою (за областями) мережею навч. комбінатів і бухгалтерських шкіл. В безпосередньому підпорядкуванні ЦСУ УРСР перебувають статистичні управління областей і Києва. *О. І. Троян.*

ЦЕНТРА́ЛЬНЕ ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО КОРЕ́Ї — інформаційне агентство КНДР. Засн. 1946. Розповсюджує внутр. і міжнар. інформацію всередині країни і за кордоном. Має відділення в багатьох країнах світу. Центр — у Пхеньяні.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т СРСР (ЦВК СРСР) — найвищий орган держ. влади СРСР у період між з’їздами Рад, який діяв з часу утворення СРСР (1922) до обрання відповідно до Конституції СРСР 1936 *Верховної Ради СРСР* 1-го скликання. Конституція СРСР 1924 законодавчо закріпила двопалатну систему ЦВК СРСР у складі Союзної Ради і Ради Національностей. ЦВК СРСР обирав Президію ЦВК СРСР, яка була найвищим органом влади в період між сесіями ЦВК СРСР. До компетенції ЦВК СРСР входило скликання з’їздів Рад, утворення *Ради Народних Комісарів* (РНК) СРСР, прийняття декретів та ін. законодавчих актів, а також об’єднання роботи по законодавству та управлінню.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т УРСР (ЦВК УРСР) — найвищий орган держ.

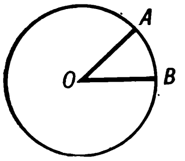

Центральний кут.

влади УРСР 1935—38. До *Тринадцятого Всеукраїнського з'їзду Рад* називався (1919—35) *Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом* (ВУЦВК). ЦВК УРСР припинив свою діяльність після обрання (1938) на основі Конституції УРСР 1937 *Верховної Ради УРСР* 1-го скликання.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ГІРНИ́ЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені 50-річчя Радянської України — підприємство залізорудної пром-сті. Розташований у м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Будівництво почато 1957. Введено в експлуатацію 1961. В 1968 Ц. г.-з. к. присвоєно ім'я 50-річчя Радянської України. Сировинною базою є родовища залізистих кварцитів Криворізького залізорудного басейну. В складі комбінату — 8 основних технологічних цехів: 2 рудники, дробильна, збагачувальна, випалювальна, огрудкувальна ф-ки, цех технологічного автотранспорту, управління залізнич. транспорту; 10 допоміжних і обслуговуючих цехів. На комбінаті добувають магнетитові й окислені залізисті кварцити, виробляють залізорудний концентрат та офлюсовані окатиші. Підприємство оснащено сучас. гірничо-трансп. і збагачувальним устаткуванням. Продукцію Ц. г.-з. к. поставляє багатьом металург. з-дам країни. На комбінаті вперше в світі впроваджено випал-магнітне збагачення залізистих кварцитів; вперше в СРСР освоєно виробн. залізорудного концентрату з вмістом заліза понад 66% , вперше на Україні — виробн. офлюсованих окатишів.

В. І. Козлов.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́В-МУЗЕ́Й ЛІТЕРАТУ́РИ І МИСТЕ́ЦТВА УРСР (ЦДАМЛМ УРСР) — створений 1966 у Києві. В архіві зберігаються документи установ, організацій і творчих спілок УРСР літературно-мистецького профілю та документи-пам'ятки особового походження — діячів укр. л-ри і мист. дореволюц. і рад. періодів. Матеріали фондів відображають розвиток л-ри і мистецтва у республіці на різних етапах, взаємозв'язки братніх культур, провідну роль Комуністичної партії у спрямуванні літ.-мистецького процесу. З особових фондів найбільшим є фонд П. Г. Тичини — понад 17 тис. справ. У музейній частині створено постійно діючу експозицію «Українська радянська література», відкрито меморіальні кабінети укр. рад. письменників П. Панча, І. Микитенка, Л. Первомайського, Ю. Яновського, Ю. Смолича, А. Малишка, Н. Рибака, А. Головка, меморіальну кімнату О. Довженка, меморіальну майстерню нар. художника СРСР М. П. Глущенка. У віданні музею — *Корнійчука О. Є. музей* у с. Плютах.

М. І. Крячок.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т ВЛКСМ (ЦК ВЛКСМ) — найвищий колективний орган, що керує всією роботою комсомолу, місцевих комсомольських органів у періоди між *з'їздами ВЛКСМ*, представляє ВЛКСМ у держ. і громад. установах і орг-ціях, затверджує редакцію ЦО ВЛКСМ, — газ. *«Комсомольская правда»*, редакції ін. видань ЦК ВЛКСМ, розподіляє кошти комсомольського бюджету і контролює його виконання. Працює під керівництвом ЦК КПРС. ЦК ВЛКСМ обирається з'їздом комсомолу і регулярно інформує комсомольські орг-ції про свою роботу. Пленум ЦК ВЛКСМ скликається не рідше одного разу на 6 місяців. XIX з'їзд ВЛКСМ (1982) обрав ЦК у складі 267 членів ЦК і 67 кандидатів у члени ЦК. Перший секретар ЦК ВЛКСМ — В. М. Мішин (з 1982).

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ (ЦК КПРС) — найвищий керівний колективний орган *Комуністичної партії Радянського Союзу* між з'їздами КПРС, її теоретичний, ідейний та орг. центр. У своїй діяльності ЦК КПРС керується *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу* і *Статутом Комуністичної партії Радянського Союзу*, рішеннями з'їздів КПРС, звітує перед з'їздами партії. ЦК обирається у складі, що його встановлює *з'їзд КПРС*. До складу ЦК КПРС входять члени й кандидати у члени ЦК. При виборах ЦК КПРС додержується принцип систематичного оновлення його складу та наступності керівництва. В разі вибуття членів ЦК склад його поповнюється з числа обраних з'їздом кандидатів у члени ЦК КПРС. Значення ЦК партії як органу політ. керівництва, що володіє всією повнотою влади в партії, її теор. й ідеологічного центру, який користується загальним довір'ям членів партії, не раз підкреслював В. І. Ленін. Він рішуче виступав проти меншовиків та ін. опортуністів, які намагалися обмежити й урізати права ЦК, принизити його роль, ослабити вплив на місцеві парт. орг-ції. ЦК партії вперше було обрано на *Першому з'їзді РСДРП* у складі трьох членів. На *Двадцять шостому з'їзді КПРС* (див. т. 12, Додаток) до ЦК обрано 319 членів і 151 кандидат у члени ЦК КПРС.

Відповідно до Статуту КПРС ЦК КПРС керує всією діяльністю партії, місцевих парт. органів, здійснює добір і розстановку керівних кадрів, спрямовує роботу центр. держ. і громад. орг-цій трудящих через парт. групи в них, створює різні органи, установи та підприємства партії і керує їхньою діяльністю, призначає редакції центр. газет і журналів, що працюють під його контролем, розподіляє кошти парт. бюджету і контролює його виконання. ЦК представляє КПРС у зносинах з ін. партіями. Про свою роботу регулярно інформує парт. орг-ції. У встановленому Статутом КПРС порядку ЦК скликає чергові (не рідше одного разу на 5 років) і позачергові (надзвичайні) з'їзди КПРС. В період між з'їздами ЦК в міру потреби може скликати для обговорення назрілих питань політики партії Всесоюзні парт. конференції. ЦК КПРС — авторитетний колектив керівників, що безмежно віддані справі партії, тісно зв'язані з масами, глибоко знають життя. До ЦК обирають видатних парт. і держ. діячів, працівників госп. органів, громадських орг-цій, передовиків виробництва, діячів науки і культури, дипломатів, військових. Це дає змогу ЦК КПРС глибоко проникати в сутність процесів, що відбуваються в екон., соціально-політ. і духовному житті країни, своєчасно приймати рішення, які відображають потреби суспільного розвитку, враховують різнобічний досвід усіх членів партії.

Вся діяльність ЦК КПРС є втіленням ленінського стилю керівництва. Вона характеризується наук. підходом, діловитістю, суворим дотриманням колективності в роботі, що випливає з основоположного ленінського принципу парт. будівництва — *демократичного централізму*. Періодично (не рідше одного разу на 6 місяців) ЦК КПРС проводить пленарні засідання, на яких обговорюються найважливіші питання життя і діяльності партії і держави.

Кандидати у члени ЦК присутні на засіданнях пленумів ЦК з правом дорадчого голосу. За практикою, що склалася, на пленарних засіданнях присутні з правом дорадчого голосу також члени *Центральної ревізійної комісії КПРС*. В періоди між з'їздами партії пленумом ЦК КПРС більшістю двох третин членів ЦК вирішується питання про виключення з партії члена, кандидата в члени ЦК КПРС, члена Центральної ревізійної комісії. На пленумі шляхом закритого (таємного) голосування вирішується питання про виведення із складу ЦК КПРС члена, кандидата в члени ЦК, що заплямував свою честь і гідність. На пленумах ЦК КПРС обираються *Політичне бюро ЦК КПРС*, *Секретаріат ЦК КПРС*, а також *Генеральний секретар ЦК КПРС*. ЦК КПРС постійно піклується про підвищення ролі й відповідальності республіканських, крайових, обласних, окружних, міських та районних парт. орг-цій, грунтовно вивчає стан справ на місцях, заслуховує звіти місцевих парт. органів, організовує при ЦК *Комітет партійного контролю*. Під керівництвом ЦК КПРС працює *Центральний Комітет ВЛКСМ*. Керівництво парт. роботою у Збройних Силах СРСР ЦК КПРС здійснює через Головне політ. управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, яке працює на правах відділу ЦК.

Діяльність ЦК КПРС пройнята ленінською турботою про *єдність партії*, гарантіями якої є згуртованість і монолітність ЦК, його керівного ядра, дружна, колективна робота всіх членів ЦК, непорушна вірність марксизму-ленінізму, послідовність політичного курсу КПРС.

Наступність внутр. і зовн. політики нашої партії, її непохитна рішучість твердо йти далі ленінським шляхом з новою силою були підтверджені на Лютневому і Квітневому пленумах ЦК КПРС 1984. Всією своєю багатогранною політ., теор. та орг. діяльністю, що спирається на колективний досвід і колективну мудрість партії, на широку ініціативу керівних кадрів, усіх комуністів, ЦК КПРС забезпечує науково обгрунтоване керівництво партією і країною, послідовне здійснення планів комуністичного будівництва в СРСР. Генеральний секретар ЦК КПРС — К. У. Черненко (з 1984).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про ЦК КПРС див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—14. М., 1970—82; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5. К., 1965—82; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1983; Партийное строительство. М., 1981. *Г. К. Крючков.*

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ (ЦК Компартії України) — найвищий керівний колективний орган *Комуністичної партії України* між її з'їздами. У своїй діяльності ЦК керується *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу* і *Статутом Комуністичної партії Радянського Союзу,* рішеннями *з'їздів КПРС* і пленумів ЦК КПРС та *з'їздів Компартії України.* Обирається ЦК у складі, що його встановлює з'їзд партії. До складу ЦК Компартії України входять члени і кандидати у члени ЦК. При виборах ЦК Компартії України додержується принцип систематичного оновлення його складу і наступності керівництва. В разі вибуття членів ЦК його склад поповнюється з числа обраних з'їздом кандидатів у члени ЦК. На *Першому з'їзді КП(б) України* до складу ЦК було обрано 15 членів і 6 кандидатів у члени ЦК. На *Двадцять шостому з'їзді Компартії України* (див. т. 12, Додаток) обрано 195 членів і 93 кандидати у члени ЦК. Відповідно до Статуту КПРС ЦК Компартії України керує діяльністю Компартії України, проводить у межах УРСР всю роботу по здійсненню політики партії, організовує виконання директив ЦК КПРС, спрямовує і перевіряє діяльність обл., міських та районних парт. орг-цій, систематично заслуховує звіти обл., міських і районних к-тів партії. Відповідно до керівного принципу орг. побудови партії — принципу *демократичного централізму* ЦК звітує про свою діяльність перед з'їздами Компартії України та перед *Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу,* систематично інформує парт. організації про свою роботу. У визначеному Статутом КПРС порядку ЦК Компартії України скликає чергові (не рідше одного разу на 5 років) та позачергові (надзвичайні) з'їзди Компартії України. Для обговорення найважливіших питань діяльності респ. парт. орг-ції в період між з'їздами ЦК Компартії України може в міру потреби скликати республіканські парт. конференції.

В діяльності ЦК Компартії України суворо дотримується принцип колективності керівництва. Не рідше одного разу на 4 місяці скликаються пленарні засідання ЦК, на яких всебічно обговорюються і вирішуються найважливіші питання життя і діяльності Компартії України, розвитку нар. г-ва, науки і культури республіки. Питання про виведення із складу ЦК члена, кандидата в члени ЦК, що заплямував свою честь і гідність, вирішується на пленумі ЦК Компартії України. На пленумі також приймається рішення про виключення з партії члена, кандидата в члени ЦК, члена Ревізійної комісії Компартії України. Для обговорення найважливіших рішень партії та вироблення заходів по здійсненню їх, а також для розгляду актуальних питань життя республіки ЦК скликає збори активу респ. парт. орг-ції. На пленарному засіданні ЦК обираються *Політичне бюро ЦК Компартії України, Секретаріат ЦК Компартії України.* ЦК затверджує голову Комісії парт. контролю при ЦК Компартії України, зав. відділами ЦК, гол. редакторів республіканських партійних газет і журналів.

ЦК Компартії України спрямовує діяльність усіх держ. і громад. орг-цій республіки, проводить велику і всебічну орг. й політ. роботу по мобілізації трудящих на здійснення завдань комуністичного будівництва. ЦК спрямовує і контролює діяльність *Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України,* спирається на комсомольські орг-ції в роботі по *комуністичному вихованню* молоді, підтримує і розповсюджує їхні корисні починання. Під безпосереднім керівництвом ЦК КПРС ЦК Компартії України послідовно і наполегливо проводить у життя генеральну лінію партії, спрямовує діяльність парт., держ. і громад. орг-цій республіки, творчу ініціативу мас на здійснення завдань комуністичного будівництва. Перший секретар ЦК Компартії України — В. В. Щербицький (з 1972).

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *Г. К. Крючков.*

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т ЛКСМУ — найвищий орган *Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України,* що керує всією її роботою в період між з'їздами ЛКСМУ, представляє комсомол у держ. і громад. установах та орг-ціях республіки. Працює під керівництвом ЦК Компартії України і ЦК ВЛКСМ. Обирається з'їздом комсомолу республіки. Пленум ЦК ЛКСМУ скликається не рідше одного разу на 4 місяці; для керівництва роботою респ. комсомольської орг-ції між пленумами він обирає бюро ЦК ЛКСМУ, а для поточної роботи організаційно-виконавчого характеру — секретаріат. Перший секретар ЦК ЛКСМУ — В. І. Мироненко (з 1983).

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т РАДЯ́НСЬКИХ ПОЛОНЕ́НИХ (ЦКРП) у Франції — організація *Руху Опору* рад. військовополонених, що діяла під час 2-ї світової війни (грудень 1943 — грудень 1944). Створений у Парижі за ініціативою ЦК Франц. компартії. Діяльність ЦКРП поширювалася на пн. і сх. департаменти країни. Активну участь у його роботі брав В. В. *Порик.* ЦКРП випускав і розповсюджував листівки, звернення й відозви до громадян СРСР, які перебували у фашист. неволі, із закликами боротися проти нім.-фашист. окупантів, організовував саботаж і диверсії на шахтах, ін. підприємствах, втечі полонених з концтаборів, створив ряд партизан. загонів, що брали участь у збройній боротьбі франц. народу проти фашист. загарбників. З лютого 1944 видавав газ. «Советский патриот», яку до того випускав «*Союз російських патріотів*». *А. В. Кудрицький.*

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КУТ — *кут,* вершина якого збігається з центром даного кола (на мал. ∠ *AOB*). Містить стільки кутових *градусів,* скільки дугових градусів має дуга між кінцями його радіусів. Ц. к., довжина дуги якого дорівнює радіусові, наз. *радіаном.*

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й В. І. ЛЕ́НІНА — наук. центр, найбагатша скарбниця матеріалів, пов'язаних з життям і діяльністю В. І. Леніна. Розташований у Москві.

Створений 1924 спочатку як музейний відділ при Інституті В. І. Леніна, 1935 рішенням ЦК ВКП(б) і Радянського уряду реорганізований на Центр. музей В. І. Леніна. Музей відкрито для відвідування 15.V 1936. У 34 його залах розміщено 12,5 тис. експонатів (1982). Серед них — копії ленінських рукописів, особисті речі В. І. Леніна, перші видання його книг і брошур, твори В. І. Леніна 120 мовами народів світу, унікальні записи ленінських промов, документальні фотознімки, кінокадри, присвячені В. І. Леніну, твори образотворчого мистецтва, в т. ч. створені за його життя, оригінали газет із статтями В. І. Леніна, листівки, відозви, перші декрети Рад. влади, постанови Раднаркому, які написав і підписав В. І. Ленін. Тут створено копію робочого кабінету В. І. Леніна в Кремлі. Документи і матеріали, що експонуються в історико-хронологічному порядку, розкривають діяльність В. І. Леніна по створенню марксистської партії нового типу, показують В. І. Леніна як геніального теоретика, стратега, вождя Великої Жовтн. соціалістичної революції та міжнар. комуністичного і робітн. руху, організатора й керівника першої в світі соціалістичної держави. Експозиція музею розповідає також про здійснення рад. народом під проводом КПРС заповітів В. І. Леніна. Під керівництвом Ц. м. В. І. Леніна працюють 12 його філіалів (у т. ч. *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна*), 27 ленінських музеїв, створених у будинках і квартирах, де жив В. І. Ленін. За час існування музею його відвідало бл. 55 млн. чоловік. *О. С. Кривошеїна.*

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й ЗБРО́ЙНИХ СИЛ СРСР (ЦМЗС) — зібрання пам'яток рад. воєнної історії, реліквій бойової слави рад. народу, політико-освітня, н.-д. установа, методичний центр музейної роботи в Рад. Збройних Силах. Міститься в Москві. Засн. 1919 (сучас. назва з 1964). Приміщення музею збудовано 1965. Експозиція, розміщена в 25 залах, відображає зародження збройних сил рос. пролетаріату, створення Червоної Армії і ВМФ, їхні перші перемоги в роки громадян. війни, розвиток Рад. Збройних Сил у мирний час соціалістичного будівництва, їхні перемоги під час Великої Вітчизн. війни. Значне місце в експозиції відведено діяльності Рад. Збройних Сил під керівництвом КПРС і Рад. уряду в ім'я миру і безпеки народів на сучас. етапі, бойовій співдружності армій країн — учасниць Варшавського Договору. Всього у фондах музею — бл. 650 тис. одиниць зберігання (1983). ЦМЗС нагороджений орденом Червоної Зірки (1975). *Б. Д. Ожгибесов.*

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ НАУКО́ВО-ПРИРОДНИ́ЧИЙ МУЗЕ́Й АН УРСР — єдиний експозиційно-територіальний музейний комплекс АН УРСР (м. Київ). Створений 1966. Об'єднує кілька музеїв, що є відділами відповідних ін-тів АН УРСР.

Зоологічний музей. Створений 1919. Організатором його був М. Ф. *Кащенко*; в основі експозиції — колекції В. О. *Караваєва*. Демонструються представники всіх осн. груп тварин світу: від мікроскопічних найпростіших до гігантських ссавців; висвітлюються їх походження, морфологія, екологія, значення в житті людини. Унікальні експонати: гатерія, реліктова чайка, лускатий крохаль, кінь Пржевальського, гепард, сніжний барс, медоїд та ін.

Ботанічний музей. Організований 1921. Йому передували Ботанічний кабінет і Гербарій АН УРСР, створений О. В. *Фоміним*, Д. К. *Зеровим*, А. М. *Окснером* та ін. Експонати осн. груп рослинного світу розкривають особливості гол. природно-географічних зон й флористичних районів України, СРСР і земної кулі. Значне місце відведено морфології, систематиці, еволюції й практичному використанню рослин.

Геологічний музей. Створений 1927. В основі експозиції — колекції й матеріали, зібрані К. М. *Феофілактовим*, П. А. *Тутковським*, М. І. *Безбородьком*, В. І. *Лучицьким* та ін. Висвітлюється історія геол. розвитку території України, багатство мінерального світу, корисні копалини. Унікальні експонати: стовбур рослини кам'яновугільного періоду — сигілярії, друзи моріону, аметисту тощо.

Палеонтологічний музей. Створений 1935. Засновником його був І. Г. *Підоплічко*. В експозиції представлені викопні групи організмів, відображені їх систематика й філогенія; простежуються поява і розвиток рослинності, окремих груп тварин. Характер експозиції зумовлений гол. чин. геол. структурою території УРСР та її палеонтологічною специфікою. Унікальну основу фондової колекції музею становлять рештки хребетних кайнозою.

Археологічний музей. Організований 1935. В експозиції — пам'ятки матеріальної і духовної культури населення України з найдавніших часів до 14—17 ст. Представлені унікальні матеріали археологічних досліджень території України.

Ц. н.-п. м. АН УРСР є методич. центром музейної справи природничих музеїв в СРСР. Робота по створенню Ц. н.-п. м. АН УРСР відзначена Держ. премією УРСР, 1975.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ СТАДІО́Н ІМЕНІ В. І. ЛЕ́НІНА — див. *Стадіон імені В. І. Леніна* центральний.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ФРАНЦУ́ЗЬКИЙ МАСИ́В, Центральний масив — гірський масив у Франції. Довж. 450 км, шир. 350 км. Вис. до 1885 м. Поверхня — хвилясте плоскогір'я, глибоко розчленоване долинами рік, у пд.-зх. частині поширений *карст*. Родовища уранових руд, кам. вугілля, буд. матеріалів; мінеральні джерела (Віші та ін.). На схилах — широколистяні (дуб, бук, каштан) і соснові ліси, вище (до 1400 м) — переважно ялицеві ліси, що змінюються чагарниками та субальп. луками. Район туризму.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ЦИЛІ́НДР, осьовий циліндр, стела — внутрішня частина стебла і кореня вищих рослин, що оточена *первинною корою*. До складу Ц. ц. входять *провідні тканини рослин*, а також паренхімна (див. *Паренхіма*) серцевина і один або кілька шарів *перициклу*. Іноді Ц. ц. складається лише з провідних тканин (напр., в протостелі). Див. також *Стелярна теорія*.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ШТАБ ЧЕРВО́НОЇ ГВА́РДІЇ ДОНБА́СУ. Створений за рішенням Бюро військ.-революц. комітетів Донбасу в 2-й пол. грудня 1917 для формування *Червоної гвардії* та керівництва збройною боротьбою проти *каледінщини*. Центр. штаб (нач.— більшовик Д. І. *Пономарьов*) перебував на ст. Микитівка, працював у контакті з командуючим рад. військами В. О. *Антоновим-Овсієнком*. За рішенням Всерос. військ. колегії і Раднаркому *Донецько-Криворізької Радянської республіки* 17.II 1918 перейменований на Центр. штаб Червоної Армії Донбасу. Після цього перебазувався в Юзівку і вів далі роботу по формуванню частин Червоної Армії, керівництву боротьбою проти нім. окупантів. Припинив свою діяльність у квітні 1918 у зв'язку з окупацією Донбасу німецькими військами.

ЦЕНТРА́ЛЬНІ АРХІ́ВИ в СРСР, Центральні державні архіви в СРСР (ЦДА СРСР) — науково-дослідні установи, методичні центри по організації прийому, зберігання і використання документів *Державного архівного фонду СРСР* в наукових, народногосп., пропагандистських і культурних цілях. До ЦДА СРСР, підпорядкованих безпосередньо Гол. архівному управлінню при Раді Міністрів СРСР, належать 11 архівів (1984): Центр. держ. архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів держ. управління (ЦДАЖР) СРСР — утворено 1920 в Москві, зберігає документи починаючи з 1917; Центр. держ. архів нар. г-ва (ЦДАНГ) СРСР — засн. 1961 у Москві, зберігає документи починаючи з 1917; Центр. держ. архів науково-тех. документації (ЦДАНТД) СРСР — організовано 1968 в Куйбишеві; Центр. держ. архів Рад. Армії (ЦДАРА) — створено 1920 в Москві, зберігає документи військ. установ, військ. формувань, навч. закладів Червоної Армії за 1918—40; Центр. держ. архів Військово-Мор. Флоту (ЦДАВМФ) СРСР — засн. 1934 в Ленінграді, зберігає документи з історії вітчизн. флоту з кін. 17 ст. до 1940; Центр. держ. архів л-ри і мистецтва (ЦДАЛМ) СРСР — створено 1941 в Москві, зберігає документи з кін. 18 ст.; Центр. держ. архів давніх актів (ЦДАДА) СРСР — утворено 1925 в Москві, зберігає документи з історії Росії 13—19 ст.; Центр. держ. істор. архів (ЦДІА) СРСР — створено 1941 в Ленінграді, зберігає документи найвищих урядових органів і громад. орг-цій царської Росії 19 — поч. 20 ст.; Центр. держ. воєнно-істор. архів (ЦДВІА) СРСР — засн. 1925 в Москві для зберігання документів центр. управлінь і установ рос. армії з кін. 18 ст. до 1918; Центр. держ. архів кінофотодокументів (ЦДАКФД) СРСР — утворено 1926 в м. Красногорську Моск. обл., зберігає відповідні документи починаючи з 1854; Центр. держ. архів звукозаписів (ЦДАЗ) СРСР — створено 1932 в Москві.

Ц. а. існують також у всіх союзних республіках. Центральні архіви на Україні: ЦДАЖР УРСР — засн. 1943 в Харкові, з 1970 міститься в Києві, зберігає документи починаючи з 1917; ЦДІА УРСР в Києві — утворено 1944, зберігає документи центр. і місц. установ, що діяли на Україні з 14 ст. до 1917; ЦДІА УРСР у Львові — засн. 1946, зберігає документи з історії зх.-укр. земель з 14 ст. до 1939; Центр. держ. архів кінофотофонодокументів (ЦДАКФФД) УРСР — засн. 1932 в Києві, зберігає документи починаючи з кін. 19 ст.; ЦДАНТД УРСР — засн. 1969 в Харкові; *Центральний архів-музей літератури і мистецтва УРСР*. Див. також *Архіви*.

Літ.: Центральные государственные архивы СССР. Краткий справочник. М., 1983; Державні архіви Української РСР. Короткий довідник. К., 1972. *Г. В. Папакін.*

ЦЕНТРАЛЬНОАМЕРИКА́НСЬКИЙ СПІ́ЛЬНИЙ РИ́НОК (ЦАСР) — регіональна екон. організація. Ген. договір про центральноамер. екон. інтеграцію був підписаний 1960 в м. Манагуа (Нікарагуа). Набув чинності в червні 1961. До складу орг-ції входять Гватемала, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор (1983). До 1971 в ЦАСР брав участь Гондурас. Створення ЦАСР не привело до розв'язання найбільш гострих про-

блем соціально-екон. розвитку в країнах-учасницях. Найвищий орган — Рада. Штаб-квартира — в м. Гватемалі (Гватемала).
О. К. Єременко.

ЦЕНТРАЛЬНОАФРИКА́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА, ЦАР — держава в Центральній Африці. В адм. відношенні поділяється на 14 префектур та 2 економічні префектури.

Державний лад. ЦАР — республіка. Після держ. перевороту 1981 вся влада належить Військ. комітету нац. відродження (ВКНВ), голова якого є главою держави і уряду.

Природа. Більшу частину тер. країни займає погорбована височина Азанде заввишки 600—900 м. Надра країни вивчені мало, виявлено поклади алмазів, уранової руди, лігнітів, залізних руд, міді та ін. Клімат екваторіальний, мусонний. Т-ра повітря протягом року коливається від +21 до +31°. Річна сума опадів від 1000 мм на Пн. до 1600 мм на Пд. Річкова сітка густа, найбільша ріка — Убангі (права притока Конго). Поширена високотравна *савана* на червоних та червоно-жовтих латеритних грунтах, на Пд.— вологі екваторіальні ліси з цінними породами дерев (червоне, чорне, рожеве та ін.), по долинах річок — галерейні ліси. В країні створено нац. парки Андре-Фелікс, Бамінгі-Бангоран, Сен-Флоріс.

Населення. Бл. 70 % нас. становлять народи, які говорять діалектами мови санго,— банда, гбайя і нгбанді. Живуть також *азанде*, мака, нгірі та ін. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас.— 3,7 чол. на 1 км² (1980, оцінка). Міське населення становить 20 % (1975). Найбільші міста: *Бангі*, Бамбарі.

Історія. Старод. історія ЦАР вивчена недостатньо. В кін. 19 ст. більша частина її території увійшла до складу афр. д-ви Раббаха. В кін. 19 ст. почалося проникнення сюди франц. колонізаторів, які 1904 включили тер. ЦАР до складу колонії Убангі-Шарі — Чад. У 1910 ця колонія ввійшла до Франц. Екваторіальної Африки (з 1914 — самостійна колонія Убангі-Шарі в її складі). Після 2-ї світової війни 1939—45 в Убангі-Шарі розгорнувся нац.-визвольний рух. У 1946 вона здобула статус «заморської території» Франції, а 1958 була проголошена авт. республікою в складі франц. *Співтовариства* і перейменована на ЦАР. 13.VIII 1960 ЦАР проголошена незалежною д-вою. В 1960 вона встановила дипломатичні відносини з СРСР. 1.I 1966 в країні відбувся військ. переворот. Президентом став полковник Ж. Б. Бокасса. В 1976 ЦАР була перетворена на конституційну монархію під назвою Центральноафриканська Імперія (ЦАІ) на чолі з імператором Бокассою I. 20.IX 1979 в результаті нового держ. перевороту імператора було скинуто, країну знову проголошено республікою. 1.IX 1981 в ЦАР відбувся військ. переворот. Влада перейшла до Військового к-ту нац. відродження. Дію конституції припинено. У внутр. політиці уряд ЦАР виступає за капіталістичну орієнтацію країни, широке залучення іноз. капіталу, підтримує тісні зв'язки з зх. країнами, насамперед з Францією. Між ЦАР і СРСР укладено угоди про культур. і наук. співробітництво (1965), про повітр. сполучення (1965), довгострокову торговельну (1969), про екон. і тех. співробітництво (1970) та ін. З 1960 ЦАР — член ООН. ЦАР — член *Організації африканської єдності, Загальної афро-маврікійської організації,* асоційований член *Європейського економічного товариства.*

Водоспад Боалі на річці Мбалі.

Сушіння кави.

Діяльність політичних партій і громадських організацій з 1981 заборонено. Опозиційні партії Рух за визволення центральноафриканського народу та Убангійський патріотичний фронт — партія праці діють нелегально.
М. Д. Несук.

Господарство. ЦАР — економічно слаборозвинута агр. країна. За роки незалежності націоналізовано ряд іноз. приватних пром. підприємств і компаній, створено держ. та мішаний сектори в пром-сті, в с. г.—держ. с.-г. ферми, виробничі і постачально-збутові кооперативи тощо. Проте головну роль в економіці відіграє іноз. (переважно франц.) капітал. В с. г. зайнято 85 % самодіяльного населення. Площа с.-г. угідь — 5,9 млн. га. Переважає общинне землекористування, кращі землі належать іноз. власникам. Техніка обробітку землі відстала. На експорт вирощують (збір, тис. т, 1981): бавовник — 6,3 бавовни-волокна, каву — 8,6, тютюн; для власного споживання — касаву — 257, просо — 47, кукурудзу — 34, маніок, рис, батат, банани, арахіс тощо. Поголів'я (тис., 1980): великої рогатої худоби — 1150, свиней — 130, овець і кіз — 955. У лісах — заготівлі деревини цінних порід (340,3 тис. м³, 1981). У 1980 було виловлено бл. 12 тис. т риби. Розробляють родовища алмазів (341,7 тис. каратів, 1980) та урану. Обробна пром-сть базується гол. чин. на переробці с.-г. продукції (борошномельна, олійницька, пивоварна та ін.). Окремі підприємства по складанню автомобілів, мотоциклів, велосипедів, радіоприймачів, текст. і деревообр. комбінати. В 1979 вироблено 60,7 млн. кВт · год електроенергії. Осн. пром. центр — Бангі. З-ць у країні немає. Довж. автошляхів (тис. км, 1980) — 22,6, у т. ч. асфальтованих — 0,44. Гол. річковий порт та міжнар. аеропорт — Бангі. З ЦАР вивозять алмази, уран, каву, бавовну, деревину та ін.; довозять прод. товари, устаткування, трансп. засоби, пальне, товари широкого вжитку тощо. Осн. торг. партнери — Франція, ФРН, Японія. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка. *І. Д. Шевченко.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 було бл. 3 тис. лікарняних ліжок (9,9 ліжка на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві; мед. допомогу подавали 106 лікарів (0,35 лікаря на 10 тис. ж.); 1976 працювали 1 зубний лікар і 5 фармацевтів. Лікарі здобувають освіту за кордоном. *А. М. Сточик.*

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Наприкінці 70-х рр. понад 75 % дорослого населення було неписьменним. В країні формально проголошено безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років. Поряд з державними існують приватні навч. заклади.

Викладання в усіх школах проводиться франц. мовою. Строк навчання в поч. школі 6 років. Функціонують два типи серед. школи: неповна середня — 4-річний загальноосв. колеж і повна середня — 7-річний ліцей (4 + 3). У 1980/81 навч. р. у поч. школах налічувалося 248,0 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 45, 8 тис. учнів. У м. Бангі є ун-т (засн. 1969—70; 1982/83 навч. р.— 1580 студентів) і Вища нормальна (пед.) школа. Працює ряд коледжів, що не дають закінченої вищої освіти. В країні діють Наук.-тех. дослідницьке бюро (засн. 1948), Пастерівський ін-т (засн. 1961), Ін-т бавовни, дослідний агрономічний ін-т Центр. Африки, всі — в Бангі, Ін-т кави й какао та Центр агрономічних досліджень (засн. 1948) — у Боукоко. Б-ки: ун-ту в Бангі, Центру агрономічних досліджень у Боукоко. В Бангі містяться Етнологічний музей, Нац. центр ремесел і мистецтв (засн. 1975) та ін.
В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В ЦАР видаються французькою мовою (1981) газ. «Та Тене»

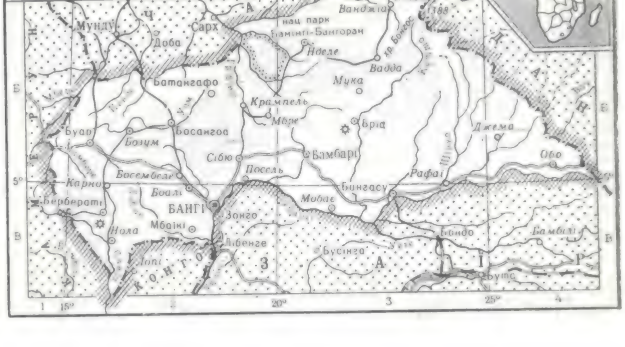

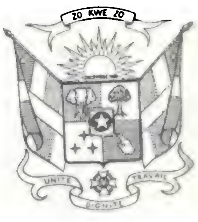

Герб Центрально-африканської Республіки.

ЦЕНТРАЛЬНО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа — 623 тис. км²

Населення — 2,3 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Бангі

(«Істина», з 1974), щоденний інформ. бюлетень «Сантрафрікпрес» («Центральноафриканська преса», з 1971), щомісячний ілюстрований журнал «Бангі-матч» («Зустрічі в Бангі», з 1974). Центральноафр. агентство преси засн. 1974. Центральноафр. нац. радіомовлення, засн. 1958, — урядова служба. Передачі ведуться франц., англ., санго мовами. Телепередачі — з 1974.

Література перебуває на поч. стадії розвитку. Поширені гол. чин. фольклорні форми: ліричні, весільні, мисливські та ін. пісні, що виконуються нар. співцями. Відома творчість письменника П'єра Макомбо Бамботе (н. 1932), автора поем «Траурна пісня на честь героя Африки» (1962, присвячена Патрісові Лумумбі) та «Пісня моїх двох дядьків» (1971). Йому належать і кілька оповідань та одноактних п'єс.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура, образотворче мистецтво, музика. Нар. житло — глинобитні або каркасні, круглі або чотирикутні в плані хатини з дуже загостреними покрівлями. Міста (Бангі, Берберате, Бангасу та ін.) забудовані багатоповерховими адм. спорудами та особняками сучас. архітектури. Розвинуті різні види декор.-ужиткового мистецтва: різьблення на дереві (чаші, таці, різноманітні посудини, ослінчики), плетіння, виготовлення гончарних виробів (посудини, люльки для куріння), прикрас із заліза й слонової кістки з геом. орнаментом. В ЦАР поширене колективне обрядове дійство (спів солістів і хору в супроводі інструм. ансамблю, танці) і сольне виконання поетами-співцями істор. епосу, ліричних пісень тощо. Муз. інструменти: барабани (ндуму), дзвін (макембе), брязкальця, 2-струнна арфа (нгомбі). В Бангі працює Служба мистецтв і культури, Відділ нар. мистецтв і традицій Нац. музею Бартелемі Боганди (тут зібрано записи традиційної музики), Нац. школа мистецтв (з 1966). *Літ.:* Федоров Б. И. Центральноафриканская Республика. М., 1975.

ЦЕНТРАЛЬНО-ІНДІ́ЙСЬКИЙ ХРЕБЕ́Т — центр. частина серединноокеанічного хребта в Індійському ок. Простягається між *Аравійсько-Індійським хребтом* та *Австрало-Антарктичним підняттям* майже на 2000 км. Шир. до 900 км. Переважні глибини над гребенем 2500—3000 м. У пд.-сх. частині Ц. х.— підводне плато Амстердам, найвищі вершини якого утворюють острови Амстердам та Сен-Поль.

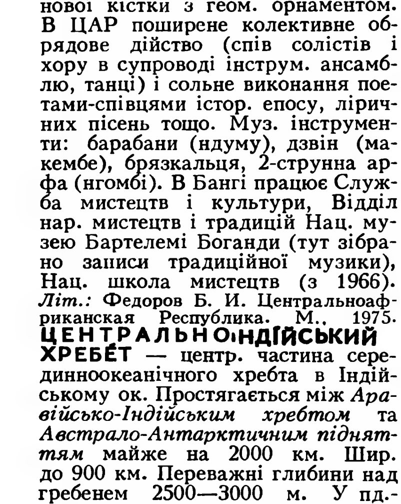

Центральноафриканська Республіка. Бангі. Панорама частини міста.

ЦЕ́НТРИ ДІЇ́ АТМОСФЕ́РИ — стійкі області високого та низького *атмосферного тиску* над певними районами земної кулі. Ц. д. а. визначають на кліматичних багаторічних картах як статистичний результат переважання у даному районі *циклонів* або *антициклонів.* Розрізняють постійні (перманентні) та сезонні Ц. д. а. Постійні Ц. д. а. виявлено на кліматичних картах усіх місяців року (або всіх сезонів). До них належать екваторіальна депресія, субтропічні антициклони, полярні антициклони та ін. Сезонними Ц. д. а. є зимові області високого тиску у помірних широтах над материками, які влітку змінюються депресіями. Розподіл Ц. д. а. визначає характер заг. *циркуляції атмосфери.*

М. Б. Барабаш.

ЦЕНТРИ́ЗМ — різновид *опортунізму,* що виник на поч. 20 ст. в ході боротьби між марксизмом і *ревізіонізмом* у партіях *Інтернаціоналу 2-го.* Ц. намагався згладити непримиренні суперечності між обома напрямами шляхом поступок ревізіонізму і *реформізму* в кардинальних програмних і тактичних питаннях робітн. руху, прикриваючись при цьому «ортодоксальною» марксистською фразеологією.

Основною течією Ц. в міжнар. робітн. русі було каутськіанство (див. *Каутський* Карл), а в Росії — *троцькізм.* При деяких незначних відмінностях у поглядах для всіх угруповань центристів характерними були заперечення соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, боротьба проти революц. тактики лівих соціалістів-інтернаціоналістів у роки 1-ї світової війни 1914—18, коли прибічники Ц., обмежуючись абстрактною пацифістською пропагандою, фактично підтримали *соціал-шовінізм.* Центристи вороже зустріли Велику Жовтн. соціалістичну революцію і створення *Комуністичного Інтернаціоналу,* вели боротьбу проти міжнар. комуністичного руху. В 1921 вони утворили «*Інтернаціонал $2^1/_2$-й*», а після його злиття 1923 з відверто опортуністичним Бернським інтернаціоналом Ц. фактично перейшли на позиції ревізіонізму і реформізму.

А. Г. Слюсаренко.

ЦЕНТРИФУ́ГА (від лат. centrum — осереддя, центр і fuga — втеча) — 1) Апарат (установка) для *центрифугування.* Осн. частиною Ц. є *ротор,* що швидко обертається навколо своєї осі, створюючи поле *відцентрових сил,* під дією яких відбувається розділення неоднорідних сумішей. Розрізняють центрифуги: осаджувальні (відстійні), фільтрувальні і сепарувальні (або подільні); періодичної і безперервної дії. Ц. застосовують у хім., харч., гірничій промисловості, будівництві, медицині, біології тощо. 2) Наземна або бортова (літального апарата) установка, що імітує тривалодіюче прискорення. Ц. (мал.) застосовують для підготовки космонавтів і льотчиків, досліджень впливу прискорення на живі організми, випробувань різних пристроїв літальних апаратів.

ЦЕНТРИФУГУВА́ННЯ — розділення неоднорідних систем (*суспензій, шламів, емульсій*), що відбувається в *центрифугах* під дією *відцентрових сил* з метою виділення твердої або освітленої фаз. Для дослідження високомолекулярних сполук (*білків,* нуклеїнових кислот) використовують *ультрацентрифугування.*

В. Г. Бабський.

ЦЕНТРІО́ЛЬ — складова частина *центросоми.* Має форму циліндра завдовжки 0,2—0,8 мкм і діаметром 0,1—0,15 мкм. Стінка циліндра складається з 9 груп мікротрубочок, утворених фібрилами. До складу клітини входить 1—2, іноді більше Ц. Між Ц. у *профазі* виникає *веретено поділу клітини.* Подвоєння Ц. відбувається переважно наприкінці поділу клітини.

«ЦЕНТРНАУКФІ́ЛЬМ», Центральна студія науково-популярних і навчальних фільмів. Заснована 1933 як «Мостехфільм» (Московська студія тех. фільмів). В 1941—44—«Воєнтехфільм», 1945—66 — «Моснаукфільм», з 1966 — сучас. назва. Кіноперіодика студії — «Наука і техніка», «Будівництво і архітектура», «Здоров'я», «Альманах кіноподорожей»; кінозбірники «Зірочка», «Горизонт» і ін. Студія має спеціальну зоологічну базу (Володимирська обл.). Нагороджена орденом Червоної Зірки (1944).

Т. А. Симачова.

ЦЕНТРОБА́ЛТ, Центральний комітет Балтійського флоту — найвищий виборний керівний революц. орган моряків *Балтійського флоту.* Створений у квітні (травні) 1917. Першим головою Ц. був П. Ю. *Дибенко.* Ц. працював під керівництвом Гельсінгфорського к-ту РСДРП(б) і військової орг-ції при ЦК і Петроградському к-ті РСДРП(б). Після *липневих днів 1917* Ц. взяв під революц. контроль діяльність командування Балтійського флоту. 19.IX (2.X) на розширеному засіданні Ц. було прийнято рішення про невизнання бурж. Тимчас. уряду. 24.X (6.XI) Ц. послав у Петроград з Кронштадта і Гельсінгфорса для участі в Жовтневому збройному повстанні 11 бойових кораблів (у т. ч. крейсер «*Аврора*») і 10-тисячний загін матросів, що відіграло велику роль у перемозі повстання. За вказівкою В. І. Леніна Ц. забезпечив участь загонів революц. матросів у розгромі *Керенського — Краснова заколоту 1917.* З 6 (19).XII 1917 Ц. прийняв на себе командування Балт. флотом. 31.I (13.II) 1918 в зв'язку із створенням нового органу революц. командування —

Центрифуга для підготовки космонавтів.

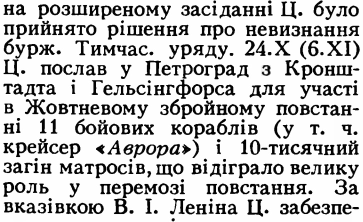

Ради комісарів Балтійського флоту — Ц. було розпущено.

В. В. Мусієнко.

ЦЕНТРОМЕ́РА (від лат. centrum — осереддя, центр і грец. μέρος — частина), кінетохор — щільне тільце в ділянці первинної перетяжки *хромосоми*. До Ц. під час *мітозу* або *мейозу* прикріплюються нитки *веретена поділу клітини*, які сприяють розходженню дочірніх хромосом в *анафазі* до полюсів клітини. Ц., будучи частиною хромосоми, здатні самовідтворюватися. Хромосоми, що не мають Ц., не беруть участі у поділі клітини і не включаються в дочірні клітини.

ЦЕНТРОСИБІ́Р, Центральний виконавчий комітет Рад Сибіру — найвищий орган краю між загальносибір. з'їздами Рад у 1917—18. Обраний на їх 1-му з'їзді, що відбувся 16—23.X (29.X — 5.XI) 1917 в Іркутську і проходив під впливом більшовиків. Після перемоги Жовтн. збройного повстання в Петрограді Ц. прийняв резолюцію про перехід влади до Рад (в краї Рад. владу встановлено в листопаді 1917). Ц. проводив велику роботу по здійсненню перших соціалістичних перетворень, організації відсічі інтервентам і внутрішній контрреволюції. Влітку 1918, після загарбання Сибіру білогвардійцями, Ц. припинив існування.

ЦЕНТРОСО́МА (від лат. centrum — осереддя, центр і грец. σῶμα — тіло), клітинний центр — *органела*, що міститься переважно біля ядра; виявлена в усіх клітинах багатоклітинних тварин, найпростіших і нижчих рослин. Складається з 1—2, а іноді більше *центріолей*, що оточені щільним шаром цитоплазми — *центросферою*. Ц. має значення в процесі поділу клітини (визначає орієнтацію *веретена поділу клітини* і бере участь у розходженні хромосом до полюсів), а також у розвитку *джгутиків*, миготливих *війок*.

«ЦЕНТРОСТУ́ДІЯ» — експериментальний театр-студія. Засн. 1920 в Києві. У березні 1921 перейменовано на Всеукр. держ. студію з правом вищої мистецької школи. Керівним органом студії була Художня рада в складі М. *Терещенка*, В. *Меллера*, Б. Ніжинської, А. *Буцького* та ін. До трупи входили актори: Н. Батієнко, А. Гарпник, Г. Коляденко, Г. Москальцова та ін. У травні 1921 «Ц.» перейменовано на театр ім. Г. Михайличенка. Спочатку колектив ставив власні сценічні композиції: «Перший Будинок нового світу» — за віршами П. Тичини, В. Блакитного (Еллана), М. Семенка, В. Чумака, Е. Верхарна та ін., «Карнавал» за п'єсою Р. Роллана «Лілюлі»; сценічні композиції «Печаль остання», «Поема відваги»; «Небо горить» та ін. В 1922—23 в репертуарі: «Універсальний некрополь» за творами І. Еренбурга «Хуліо Хуреніто» та «Трест Д. Е.», 1924—25 — «Сорочинський ярмарок» М. Старицького за М. Гоголем, «Вир» Ю. Стабового, «97» М. Куліша. В 1926 «Ц.» ввійшла до складу Одеського держ. драм. театру (з 1930 — імені Жовтневої революції).

М. Г. Лабінський.

ЦЕНТРОСФЕ́РА (від лат. centrum — осереддя, центр і грец. σφαῖρα — куля) — ущільнена частина *цитоплазми*, що оточує *центріолі* і входить до складу *центросоми*.

ЦЕНТРОФЛО́Т, Центральний комітет Чорноморського флоту — виборний революц. орган моряків *Чорноморського флоту*. Створений у серпні 1917 в Севастополі. До складу Ц. входили представники від частин і кораблів флоту. Незважаючи на те, що більшість у Ц. належала меншовикам і есерам, більшовики при підтримці революц. матросів добивались ухвали рішень в інтересах трудящих мас. Ц. вітав перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді. Скликаний Ц. на поч. листопада 1917 *Перший загальночорноморський з'їзд* обрав гол. комісаром Чорномор. флоту більшовика В. В. *Роменця*. Однак у листопаді — грудні 1917 Ц. не вжив рішучих заходів для утвердження Рад. влади в Криму. На поч. січня 1918 Ц. було переобрано. Проте на *Другому загальночорноморському з'їзді* до складу Ц. ввійшли переважно угодовці. Ц. припинив діяльність у кінці квітня 1918 в зв'язку з австро-нім. окупацією Криму.

В. В. Мусієнко.

ЦЕНТУ́РІЯ (лат. centuria, від centum — сто) — одиниця військ.-політ. поділу громадян у Стародавньому *Римі*. За легендою, поділ на Ц. запровадив *Сервій Туллій* (всього було 193 Ц.). Ц. комплектувалися залежно від майнового і вікового *цензу*. Дві Ц. становили маніпулу — частину *легіону*. За Ц. відбувалися вибори до нар. зборів; кожна Ц. мала один голос. Ц. зберігала значення військ. підрозділу в епоху імперії.

ЦЕНУРО́З ОВЕ́ЦЬ, вертячка — гельмінтозна хвороба копитних тварин, переважно овець, та деяких гризунів (зайців), спричинювана личинками (ценурами) *стьожкових червів*, що оселяються в головному або спинному мозку, м'язах. Іноді хворіє людина. Осн. джерело зараження — собаки, вовки, лисиці, ін. м'ясоїдні, в кишечнику яких паразитують зрілі черви. Тварини заражаються, проковтуючи разом з кормами або водою яйця червів, що їх виділяють м'ясоїдні з екскрементами, а м'ясоїдні — при поїданні мозку і м'язів хворих на ценуроз тварин. Найтяжче хворіють вівці, вони худнуть, часто втрачають зір і в корчах гинуть. Заходи боротьби — хірургічне видалення ценура з мозку. Планова *дегельмінтизація* собак, знищення бродячих собак.

ЦЕ́НХРУС (Cenchrus) — рід трав'янистих рослин родини *злакових*. Бл. 25 видів, пошир. у Америці й Австралії. В СРСР, у т. ч. на Україні, — 1 вид — Ц. малоквітковий, або якірцевий (C. pauciflorus, син. C. tribuloides) — однорічний *карантинний бур'ян*, походить з Америки. Стебло — соломина, 20—60 см заввишки. Листки лінійні. Суцвіття — колосовидна перервчаста волоть з 8—15 колосків. Колоски двоквіткові, в колючій обгортці. Плід — *зернівка*. Зустрічається на приморських пісках і супіщаних грунтах Голопристанського р-ну Херсон. обл., засмічує просапні культури, пасовища, сади, виноградники, узбіччя доріг. Заходи боротьби. Старанний основний обробіток грунту у міжряддях просапних культур; очищення насінного матеріалу. Застосовують *гербіциди*.

ЦЕОЛІ́ТИ (від грец. ζέω — киплю і λίθος — камінь) — мінерали класу *силікатів*, *алюмосилікати* натрію, кальцію, калію, рідше барію і стронцію. До Ц. входить понад 30 мінеральних видів. Основні з них: *морденіт*, анальцим $Na_2[AlSi_2O_6] \cdot 2H_2O$, ломонтит $Ca\,[AlSi_2O_6]_2 \cdot 4H_2O$, філіпсит $KCa\,[Al_3Si_5O_{16}] \cdot 6H_2O$, натроліт $Na_2(Al_2Si_3O_{10})\ 2H_2O$. *Сингонія* частіше моноклінна, рідше — тригональна або ромбічна. Густ. 2,0—2,5. Твердість 3—5. Блиск скляний, іноді перламутровий. У Рад. Союзі родовища Ц. є на Закавказзі, Україні (на Закарпатті, в Криму, а також в ін. районах), в РРФСР (Сибір, п-ів Камчатка), за рубежем — у Новій Зеландії, Японії, США, Ісландії. Ц. одержують і штучно. Застосовують як адсорбент (див. *Адсорбція*), як *каталізатори* при *крекінгу* нафти, а також для одержання цементу; у тваринництві (добавка до корму) тощо.

В. І. Павлишин.

ЦЕПКО́ Іван Григорович (11.IX 1899, с. Коршилів, тепер Зборівського р-ну Терноп. обл.— 28.X 1922) — один з керівників збройної боротьби трудящих зх.-укр. земель проти окупац. режиму панської Польщі. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в сел. сім'ї. З вересня 1918 служив у австр. армії, з грудня — в *Українській галицькій армії*, з підрозділами якої в січні 1920 перейшов на бік Червоної Армії; брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Делегат 1-ї конференції галицьких і буковинських комуністів у Києві (квітень 1920). Восени 1922 разом з С. О. *Мельничуком* і П. М. *Шереметою* очолив підпільну партизан. групу *«Червона дванадцятка»*, яка діяла на Тернопільщині. Загинув у бою з польс. жандармами.

ЦЕ́ПЛІС Алвіл Карлович [25.V (6.VI) 1897, хутір Мустурі, Галгауська волость, тепер Гулбенський р-н Латв. РСР — 1937] — латис. рад. письменник. З 1916 служив в латис. стрілецьких полках. В 1918 в складі 9 латис. стрілецького полку брав участь в охороні Моск. Кремля. Жив і працював у Рад. Союзі. Друкуватися почав 1917. Збірки віршів: «Моя Малієна» (1922), «Мої друзі» (1935), збірки оповідань і повістей «Заперечувачі» (1925), «Малієнські вовки» (1925), романи «Наймити» (1933), «Земля» (1936) — про долю латис. народу на поч. 20 ст. Оспівував дружбу латис. і укр. народів (вірші «Україні», «Біля пам'ятника Тарасу Шевченку в Харкові»; оповідання «Батьківщина», «Втікачі» та ін.). Перекладав твори П. Тичини, П. Усенка та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Спогади Андра Вітола. Х.—К., 1931; Рос. перекл.— Малиенские волки. М.—Л., 1926; Отрицатели. М., 1930; Синяя лошадь. Рига, 1966.

Б. К. Звайгзне.

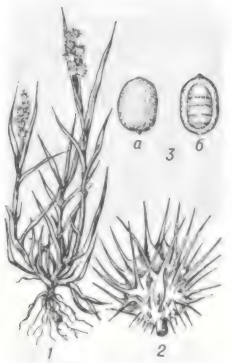

Ценхрус малоквітковий:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — колосок;
3 — зернівка:
а — з спинного боку;
б — з черевного боку.

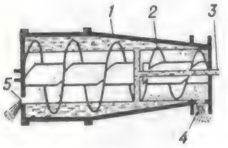

Схема осаджувальної **центрифуги** безперервної дії:
1 — ротор;
2 — вивантажувальний шнек;
3 — пристрій для подавання суспензії;
4 — отвір для вивантажування осаду;
5 — отвір для відведення освітленої рідини.

ЦЕ́ППЕЛІН (Zeppelin) Фердінанд (8.VII 1838, Констанц — 8.III 1917, Шарлоттенбург, поблизу Берліна) — нім. конструктор *дирижаблів*; граф. Закінчив (1854) військ. академію у Людвігсбурзі. Брав участь у *громадянській війні в США 1861—65* (на боці північних штатів), австро-прусській (1866) і франко-прусській (1870—71) війнах. Розробив конструкцію дирижабля жорсткої системи з металевим каркасом, обтягнутим тканиною. Перший його дирижабль (об'ємом 11 300 м^3) здійснив політ 2.VII 1900. До 1914 було збудовано 25 дирижаблів («цепелінів»), у т. ч. 6 пасажирських. Військ. дирижаблі Ц. використовували під час 1-ї світової війни.

ЦЕ́РБЕР (Кербер; Κέρβερος) — 1) У грец. міфології страхітливий триголовий пес, що охороняв вхід до потойбічного світу — *Аїду*. 2) Переносно Ц. — лютий невсипущий сторож.

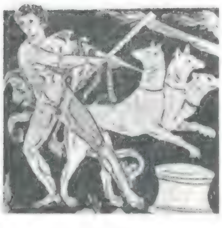
Геракл із **Цербером.** Розпис амфори. 4 ст. до н. е.

ЦЕРЕБРОЗИ́ДИ (від лат. cerebrum — головний мозок), сфінголіпіди — сполуки, що належать до складних *ліпідів*, зокрема гліколіпідів. Молекули Ц. утворені залишками аміноспирту сфінгозину, вищих *жирних кислот*, *вуглеводів* (гол. чин. галактози). Ц. відрізняються жирними кислотами: цереброн містить церебронову к-ту, керазин — лігноцеринову к-ту; нервон — нервонову к-ту. Ц. містяться гол. чин. в нервовій тканині, а також в селезінці, легенях. Виконують структурну і метаболічну функції.

ЦЕРЕБРОСПІНА́ЛЬНА РІДИНА́ (від лат. cerebrum — головний мозок і spinalis — спинномозковий) — те саме, що й *спинномозкова рідина*.

ЦЕРЕЗИ́Н (від лат. cera — віск) — суміш твердих ациклічних і циклічних високомолекулярних насичених вуглеводнів. Дрібнокристалічний продукт від білого до коричневого кольору, схожий на *віск*. Виготовляють Ц. з *озокериту*, виділяють з деяких продуктів нафтоперербки, а також одержують синтетично з оксиду вуглецю і водню. Застосовують для виробн. пластичних консистентних *мастил*, як електроізоляційний матеріал, для захисту апаратури від корозії (див. *Корозія металів*), просочування паперу й тканин, для виготовлення косметичних мазей, кремів тощо.

ЦЕ́РЕМ — річка у Житомир. обл. УРСР, ліва прит. *Случі* (бас. Дніпра). Довж. 58 км, площа бас. 611 км^2. Використовують для зрошування. На берегах Ц., поблизу сіл Великої Горбаші та Малої Горбаші, виявлено поселення *бронзового віку* і скіфського часу та давньоруські поховання 9—10 ст.

ЦЕРЕ́РА (лат. Ceres) — у рим. міфології богиня землеробства й родючості. На її честь влаштовували народні свята — цереалії. Ц. відповідає грец. богині *Деметрі*.

Церера. Мармур. 2—1 ст. до н. е. Національний музей. Рим.

ЦЕРЕ́РА — найбільша *мала планета*. Діаметр Ц. 1003 км, серед. віддаль від Сонця 2,77 *астрономічної одиниці*, період обертання 4,6 року, серед. *зоряна величина* у протистоянні (див. *Протистояння планети*) 7,4. Відкрив Ц. 1.I 1801 італ. астроном Дж. Піацці.

ЦЕРЕТЕ́ЛІ Акакій Ростомович [9 (21).VI 1840, с. Схвіторі, тепер Сачхерського р-ну Груз. РСР — 26.I (8.II) 1915, там же, похований у Тбілісі на горі Мтацмінда] — груз. поет і громад. діяч. Поряд з І. *Чавчавадзе* був основоположником нової груз. л-ри і одним з представників нац.-визвольного руху груз. народу. В 1897—1900 видавав журн. «Щомісячний збірник Акакія». В 1905 редагував антиурядовий сатиричний журн. «Жартівник», за що був заарештований. Літ. діяльність почав 1858. Громадянські мотиви звучать у поезіях «Пісня женців», «Сповідь селянина» (1863), «Імеретинська колискова» (1864). У поезіях 80-х рр. закликав до боротьби проти самодержавства («Весна», «Кинджал», «Робітництву»). Визвольними ідеями пройняті істор. поеми Ц. «Баграт Великий» (1875), «Торніке Еріставі» (1884), «Натела» (1900) та істор. драма «Маленький кахетинець» (1890). Захоплено зустрів першу рос. революцію (цикл поезій «До молоді», «Геть!»), переклав груз. мовою «Інтернаціонал» Е. Потьє. Ліричні вірші «Світанок», «Моя голівонька», «Суліко» покладені на музику і стали нар. піснями. Писав прозові твори — повість «Баші-Ачукі» (1895—96) і автобіограф. повість «Пережите» (1894—99), комедії та водевілі. Ц. бував на Україні, зустрічався з Т. Шевченком, дружив з українськими діячами культури.

Твори Ц. укр. мовою перекладали П. Грабовський, Б. Грінченко, М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина, П. Усенко, М. Терещенко, Л. Первомайський, О. Новицький та ін. В с. Схвіторі відкрито музей А. Церетелі.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1940; Вибрані твори. К., 1953; Зустріч з Т. Г. Шевченком. В кн.: Спогади про Шевченка. К., 1958; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961; Рос. перекл.— Стихотворения и поэмы. М.—Л., 1963.

Літ.: Асатиани Л. Жизнь Акакия Церетели. Тбилиси, 1971; Новицький О. Тарас Шевченко і Акакій Церетелі. «Україна», 1948, № 3; Імедадзе В. Шевченко і Церетелі. В кн.: Імедадзе В. Т. Г. Шевченко і Грузія. К., 1963.

Д. М. Косарик-Коваленко.

ЦЕРЕТЕ́ЛІ Георгій Васильович [8 (21).X 1904, Тіанеті, тепер смт, райцентр Груз. РСР — 9.IX 1973, Тбілісі] — груз. рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1968), акад. АН Груз. РСР (з 1946), засл. діяч науки Груз. РСР (з 1961). Закінчив Тбіліський ун-т (1927), професор цього ун-ту (з 1943). Був віцепрезидентом АН Груз. РСР (1967—70), директором Ін-ту сходознавства АН Груз. РСР (з 1960). Автор праць з арабістики, семітології, палеографії, груз. мовознавства й літературознавства тощо. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Літ.: Гвелесиани С. И. Востоковед Георгий Церетели. Тбилиси, 1976.

ЦЕРЕТЕ́ЛІ Георгій Юхимович [14 (26).V 1842, с. Горіса, тепер Сачхерського р-ну Груз. РСР — 12 (24).I 1900, Тбілісі] — груз. письменник і громадський діяч. Редагував кілька груз. газет і журналів. Виступав як літ. критик і публіцист. В л-рі відстоював позиції критичного реалізму. В романі «Перший крок» (1890—91) відобразив складний процес зародження капіталізму в Грузії. Автор роману «Гулкан» (1868), повісті «Тітонька Асмат» (1888), оповідання «Сірий вовк» (1892).

Р. Ш. Чилачава.

ЦЕРЕТЕ́ЛІ Зураб Костянтинович (н. 4.I 1934, м. Цулукідзе) — груз. рад. живописець-монументаліст, нар. художник СРСР (з 1980), чл.-кор. АМ СРСР (з 1980). Член КПРС з 1965. У 1958 закінчив Тбіліську АМ. Осн. роботи: оформлення курортного комплексу в Піцунді (1967), дит. комплексу в Адлері, автовокзалу в Тбілісі (обидва — 1973), посольства СРСР у Бразилії в м. Бразіліа та ін. Монумент «Дружба навіки» в Москві присвячений 200-річчю приєднання Грузії до Росії (1983, арх. поет А. Вознесенський). З 1980 викладає в Тбіліській АМ. Нагороджений орденом Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1970, 1982. Ленінська премія, 1976.

ЦЕ́РЕУС (Cereus) — рід багаторічних рослин родини *кактусових*. Стебло соковите, м'ясисте, з часом дерев'яніє; прямостояче (у деяких видів до 20 м заввишки) або повзуче чи сланке; просте чи розгалужене, здебільшого вкрите *колючками*. Квітки поодинокі великі, білі, червоні або жовті, у багатьох видів запашні. Плоди — м'ясисті ягоди, у деяких видів їстівні. Бл. 50 видів, пошир. в Америці (переважно в пустелях Центр. і Пд. Америки). Багато видів культивують як декоративні кімнатні рослини.

ЦЕРІАНТА́РІЇ (Ceriantharia) — ряд морських *кишковопорожнинних* тварин класу *коралових поліпів*. Тіло (вис. 2—70 см) м'яке, без скелета, яскравозабарвлене. Поодинокі форми. Живуть у мулі, з нього ж будують трубки, зміцнені затвердіваючим слизом, що виділяється ектодермою. З трубки висовується передній кінець тіла з віночком щупалець навколо ротового отвору. Живляться органіч. рештками придонного шару води та дрібними організмами. Відомо бл. 50 видів Ц., поширених головним чином в тропічних морях. В Чорному м. лише 1 вид — Pachycerianthus solitarius.

О. П. Маркевич.

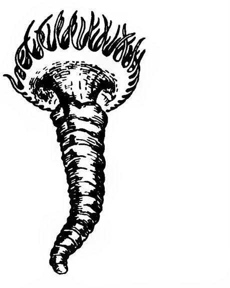
Церіантарії. Pachycerianthus solitarius з трубкою.

ЦЕ́РІЙ (Cerium; від назви планети *Церери*), Ce — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 58, ат. м. 140, 12; належить до *лантаноїдів*. Відкрили Ц. 1803 нім. хімік М. Г. Клапрот і швед. учені Й. Я. *Берцеліус* і В. Гізінгер. Вміст у земній корі $4{,}5 \cdot 10^{-3}$% за масою. Ц. — м'який метал сірого кольору; густ. 6770 кг/м^3; $t_{пл}$ 795 °C; $t_{кип}$ 3467 °C. Хімічно активний; безпосередньо реагує з азотом, сіркою та іншими елементами.

Осн. сировиною для добування Ц. є мінерал *монацит*. Ц. використовують як присадку для *сплавів*, діоксид Ц. CeO_2 — у виробн. скла (для його знебарвлення), у *ядерній техніці* тощо.

ЦЕРКА́РІЯ (від грец. κέρκος — хвіст) — одна із стадій розвитку червів класу *дигенетичних присис-*

нів. Ц. наз. також і сам організм на цій стадії. Тіло 0,3—1 мм; має ротову і черевну присоски, хвіст; розгалужений кишечник, нервову систему, головні залози, *протонефридії*, іноді очка. Розвивається в організмі першого проміжного хазяїна (молюска) в результаті *партеногенезу* попередньої стадії — *редії*. Далі Ц. активно проникають у тіло другого проміжного хазяїна (переважно риби), перетворюючись на метацеркарії, або осідають на прибережній рослинності, перетворюючись на *адолескарій* у *фасціоли печінкової*. Іл. с. 212.

ЦЕ́РКВА [від грец. κυριακή (οἰκία) — божий дім] — 1) Синонім *релігії* або великої реліг. течії («православна церква», «католицька церква» тощо). 2) Орг. форма об'єднання послідовників будь-якої релігії чи її окремих напрямів або течій. Виникла з появою монотеїстич. релігій (див. *Монотеїзм*), існує в усіх їх осн. течіях. Ц. як орг-ція передбачає наявність спільних для віруючих догматики і культу, канонізованих «священних книг» і богослужебної л-ри; централізовану структуру, в якій провідна роль належить духівництву, що, в свою чергу, утворює сувору ієрархію. Ц. виступає символічним уособленням відповідної реліг. течії. В класово антагоністичних суспільствах духівництво займає привілейоване становище і духовно, політично, економічно експлуатує рядових віруючих. У соціалістичних країнах Ц. здійснює виключно реліг. функції. Як носій і розповсюджувач антинаук. ідеології Ц. завжди відігравала негативну соціальну роль, стоїть на перешкоді соціального, науково-тех., культур. прогресу. Орієнтацією на потойбічне життя Ц. намагається відвернути увагу віруючих трудящих від розв'язання життєво важливих проблем. Навіть коли Ц. підтримувала чи підтримує прогресивні заходи світської влади або виступає на боці нац.-визвольних рухів, відносно прогресивне значення її діяльності обмежується і нейтралізується антинауковою ідеологічною позицією.

На сучас. етапі об'єктивно прогресивне значення мають виступи реліг. орг-цій за мир, проти гонки озброєнь, за відвернення ядерної війни, проти неоколоніалізму й расизму. На Україні є об'єднання віруючих *Руської православної церкви*, католицької, старообрядницької, реформатської церков, Ц. *євангельських християн-баптистів*.

3) Культова споруда для проведення богослужінь та обрядів у християнській релігії. Осн. елементом Ц. є вівтар, орієнтований, як правило, на схід. Гол. Ц. міста чи монастиря наз. *собором*, католицька Ц.— *костьолом*, лютеранська— *кіркою*. Церк. спорудою у мусульман є *мечеть*, в іудаїстів — *синагога*, у ламаїстів — дацан, у синтоїстів — дзиндзя. Узагальнено церковну і ширше — культову споруду нерідко наз. *храмом*.

О. С. Онищенко.

ЦЕ́РКВА ІОА́ННА ПРЕДТЕ́ЧІ в Керчі — пам'ятка візантійської архітектури. Дослідження останніх років дають підставу датувати будівлю 12—13 ст. Шестистовпний хрестово-купольний храм з *нартексом* та чотирма мармуровими колонами з ранньовізант. корінфськими *капітелями* (6 ст.) в центр. частині. Стовбури колон і капітелі належали невідомій боспорській середньовічній будівлі. Споруду завершує високий барабан з півсферичним куполом. Сх. частина її закінчується гранчастими абсидами з нішами та півколонками на фасадах, які оформлено багатопрофільованими *пілястрами*. Всередині збереглися фрагменти фресок 13—14 ст. Іл. с. 212.

Г. Н. Логвин.

ЦЕРКО́ВНА МУ́ЗИКА — музика, що супроводить церковне богослужіння. Є різновидом релігійної (духовної) музики, що включає й твори, які виконуються в побуті (*канти, псалми*) і в концертах. Відома з давнини у всіх народів світу. Залежно від істор. умов і особливостей муз. культури народу церква виробила принципи муз. оформлення богослужіння. В основі православної Ц. м.— знаменний *розспів* (див. також *Крюки*) — спів церковно-слов'ян. мовою без муз. супроводу. Спочатку був одноголосий, з 16 ст.— багатоголосий (див. *Партесний спів*). Католицька Ц. м. грунтується на григоріанському хоралі (спів лат. мовою у супроводі органа або оркестру), лютеранська — на протестантському (спів рідною мовою в супроводі органа або ін. муз. інструментів). У процесі розвитку Ц. м. зазнала впливу нар. і світської музики. У жанрах Ц. м. творили Й. С. Бах, В. А. Моцарт, Л. Бетховен, А. Ведель, Д. Бортнянський, М. Березовський, К. Стеценко.

Літ.: Герасимова-Персидська Н. О. Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. К., 1978.

ЦЕРКО́ВНІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян у Росії, які належали церк. установам і церк. феодалам. Виникнення Ц. с. пов'язане із заснуванням у Київ. Русі *монастирів*, яким князі й бояри дарували землі разом з селянами. В 1764 в Рос. д-ві було бл. 992 тис. душ Ц. с. чол. статі. В 1768 на Лівобережній Україні 61 монастиреві належало бл. 160 тис. кріпаків. Внаслідок *секуляризації* церк. маєтностей у Росії (1764) на Лівобережній і Пд. Україні (1786—88) кол. Ц. с. було перетворено на *економічних селян*.

ЦЕРКО́ВНІ СОБО́РИ — з'їзди вищого *духівництва* християнської церкви, які збираються для вирішення питань віровчення, культу, церк. устрою, обрання найвищих ієрархів тощо.

Ц. с. поділяються на *вселенські собори* (собори представників усіх самостійних місцевих церков) і помісні собори (з'їзди представників вищого духівництва самостійної місц. церкви або церк. ієрархів певного адм. -геогр. регіону). Православна церква визнає вселенськими лише перші 7 соборів, що відбулися до розділення християнської церкви на православну і католицьку (1054). Після цього вселенські собори, які скликалися римськими папами, представляли лише католицьку церкву. В 1962—65 відбувся 21-й (2-й Ватіканський) вселенський собор. У православ'ї збираються лише помісні собори (черговий Ц. с. *Руської православної церкви* відбувся 1971).

П. Л. Яроцький.

ЦЕРКО́ВНО-АРХЕОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО в Києві. Створене 1872 при *Київській духовній академії*. Збирало, описувало, видавало пам'ятки старовини. Одночасно при т-ві було засновано музей. Серед його експонатів були пам'ятки скульптури, живопису, графіки, стародруки, акти, грамоти, рідкісні рукописи. Ц.-а. т. видавало щорічні звіти. З 1901 називалось Церк.-історичним і археологічним т-вом. У 1919 припинило діяльність. Стародруки, рукописи, грамоти були передані Всенар. б-ці України (тепер Центр. наук. б-ка АН УРСР).

ЦЕРКО́ВНО-ПАРАФІЯ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — початкові школи при церковних *парафіях*. Див. *Парафіяльні школи*.

ЦЕРКО́ВСЬКИЙ (Церковський-Бакалов; справж. ім'я — Цанко Генов Бакалов; 16.X 1869, с. Бяла Черква, тепер Тирновського округу — 2.V 1926, Софія) — болг. письменник, громад. і політ. діяч. Один із засновників Болг. землеробського нар. союзу (1899). Працював учителем, співробітником і видавцем газет. У 1918—23 — міністр в уряді А. С. *Стамболійського*. Після фашист. перевороту був ув'язнений (1923—26). У збірках віршів «Сумні часи» (1895), «Пісні полів» (1905) зображував страждання селянина, оспівував його високі моральні якості, закликав до громадян. активності. Писав також драми, твори для дітей. Посмертно вийшов роман моралізаторського характеру «Із складок серця» (1926).

В. Н. Климчук.

ЦЕРКОСПОРО́З — хвороба рослин, спричинювана грибами роду Cercospora. Ц. уражує буряки, гречку, виноградну лозу, плодові та ін. рослини. Ознаками хвороби є з'явлення на листках і стеблах світло-рудуватих плям, оточених темно-бурою або червонуватою облямівкою. Хворі листки передчасно відмирають. Збудник Ц. зимує на рослинних рештках. Поширюється хвороба спорами. Найбільшої шкоди Ц. завдає цукровим бурякам. Заходи боротьби: сівба насінням сортів, стійких проти Ц., обприскування посівів *гербіцидами*.

ЦЕ́РНІКЕ (Zernicke) Фріц (16.VII 1888, Амстердам — 10.III 1966, Гронінген) — нідерл. фізик, член Королівської нідерландської АН (з 1946). Закінчив Амстердамський ун-т. Праці—з електромагнетизму, оптики, матем. статистики. Розробляв теорію оптичних приладів, винайшов т. з. гальванометр Ц., ряд електромагнітів і приладів ультрафіолетової та інфрачервоної спектроскопії. Розробив (1935) метод фазового контрасту і створив фазоконтрастний мікроскоп. Нобелівська премія, 1953.

ЦЕ́РТЕЛЄВ (Церетелі) Микола Андрійович [1790, м. Хорол, тепер Полтав. обл.— 8 (20).IX 1869, м. Моршанськ, тепер Тамб. обл.] — укр. та рос. фольклорист, один з

А. Р. Церетелі.

Г. В. Церетелі.

З. К. Церетелі.

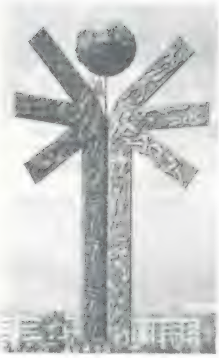
З. К. Церетелі. Композиція «Людина і сонце». Мідь. 1981. Тбілісі.

перших дослідників і видавців укр. нар. поетичної творчості. Н. у сім'ї військового, що походив з груз. князівського роду. Навчався в Харківському, потім у Моск. ун-ті (закінчив 1814). З 1823 — директор уч-щ на Тамбовщині, потім на Полтавщині. З 1839 — помічник попечителя Харків. навч. округу. Підтримував дружні стосунки з багатьма діячами культури Росії та України. У 1820—23 був членом декабристського «Вільного товариства аматорів російської словесності». Видав (із своєю передмовою) зб. «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (СПБ, 1819), чим фактично поклав початок укр. фольклористиці. Тут Ц. уперше опублікував зразки укр. дум, записаних на Полтавщині від кобзарів, у т. ч. думи про народно-визвольну війну на Україні 1648—54. Автор віршів та поеми, написаних рос. мовою. Опублікував статті про укр. пісні: «Про народні малоросійські вірші» (1825), «Про народні вірші» (1827). Ц. належать також розвідки з рос. словесності та педагогіки: «Погляд на старовинні російські казки та пісні» (1820), «Нарис загальних правил віршування» (1820) тощо. У 30-х рр. Ц. фактично відійшов від літ.-наук. діяльності.

Літ.: Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975; Гвинчидзе О. Ш. Николай Андреевич Цертелев. Тбилиси, 1980.

І. П. Березовський.

Церква Іоанна Предтечі в Керчі. 12—13 ст.

ЦЕРУСИ́Т (від лат. cerussa — білило) — мінерал класу *карбонатів.* Pb [CO$_3$]. *Сингонія* ромбічна. Густ. 6,55—6,57. Твердість 3,5—3,75. Колір білий з сіруватим, жовтуватим або буруватим відтінками. Блиск алмазний. Значні скупчення Ц. відомі в США, Австралії. У Рад. Союзі родовища Ц. є в РРФСР (Сх. Забайкалля, Алтай), Казахстані, на Україні (зокрема, в Донбасі й на Закарпатті). Ц. одержують і штучно. Використовують як *свинцеву руду* та для виготовлення свинцевих білил.

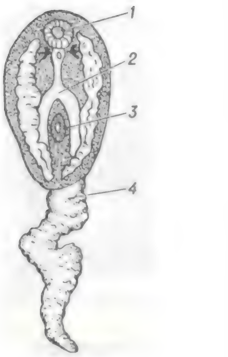

Церкарія:
1 — ротовий отвір;
2 — кишечник;
3 — черевна присоска;
4 — хвіст.

ЦЕ́РЦИС (Cercis) — рід невисоких листопадних дерев або кущів родини *бобових.* 5 видів, пошир. в Пн. Америці, Середземномор'ї, Серед. та Сх. Азії. В СРСР один дикорослий вид (в Серед. Азії) і два види в культурі як декоративні (в пд. і зх. р-нах УРСР, на Кавказі, в Серед. Азії): Ц. європейський, або Ц. стручковий (C. siliquastrum), до 8 м заввишки, з фіолетово-рожевими квітками, зібраними по 3—6 в пучки на старих гілках і стовбурі (т. з. *кауліфлорія*), і Ц. канадський (C. canadensis), до 18 м заввишки, з рожевими квітками.

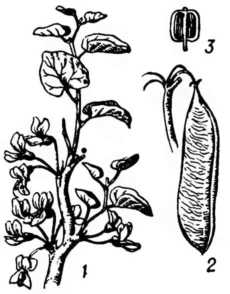

Церцис стручковий:
1 — верхня частина квітучої рослини;
2 — стручок;
3 — насінина в розрізі.

ЦЕСА́РКА ЗВИЧА́ЙНА (Numida meleagris) — свійський птах ряду *куроподібних.* Походить від дикої Ц., яка водиться в Зх. Африці. Тулуб Ц. довгий, овальний. На голові роговидний блакитно-білий виріст. Шия коротка, хвіст спущений. Оперення сіро-крапчасте, блакитне, біле. Жива маса самців 2—2,5 кг, самок 1,6—1,8 кг. Несучість 70—120 яєць на рік; маса яйця 42—45 г, має дуже товсту шкаралупу, що збільшує строк їх зберігання. Поширені Ц. в багатьох країнах світу. Розводять їх для одержання м'яса, що має добрий смак. Ц. годують так само, як і несучих курей. В СРСР, в т. ч. на Україні, Ц. розводять у невеликій кількості.

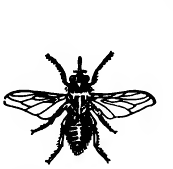

Цеце.

ЦЕСЕ́ВИЧ Володимир Платонович [28.IX (11.X) 1907, Київ — 28.X 1983, Одеса] — український рад. астроном, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), заслуж. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1943. Син П. І. *Цесевича.* Закінчив (1927) Ленінградський ун-т. У 1933—37 був директором астр. обсерваторії в Душанбе, 1937—42 працював у Астр. ін-ті АН СРСР (Ленінград). З 1944 — директор Одеської астрономічної обсерваторії, одночасно (в 1948—50) — директор Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР. Осн. праці присвячені *змінним зорям,* зокрема дослідженню змін їхнього блиску, теорії затемнень змінних зір та складанню таблиць для визначення елементів затемнюваних *подвійних зір.* Вивчав також обертання штучних супутників Землі та астероїдів за зміною їхнього блиску.

ЦЕСЕ́ВИЧ Платон Іванович [25. XI (7.XII) 1879, Негневичі, тепер село Новогрудського р-ну Грод. обл. БРСР — 30.XI 1958, Москва] — укр. та російський рад. співак (бас), нар. арт. РРФСР (з 1947). Вокальну освіту здобув приватно. Сцен. діяльність почав 1901 в укр. трупах Д. Гайдамаки, І. Ярошенка, О. Суслова. З 1904 співав у театрах Росії (1915—16 — Великий театр, 1916—19 — опера Зиміна — Москва) і України (1904—05, 1924 — Харків., 1907—10, 1912—15 — Київ., 1911—12, 1919—21 — Одес. оперні театри). У 1933—53 соліст Гастрольбюро і Всесоюзного держ. концертного об'єднання СРСР. Партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Тарас («Тарас Бульба» Лисенка, перше виконання), Борис, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мефістофель («Мефістофель» Бойто, «Фауст» Гуно). Відомий і як камерний співак.

І. М. Лисенко.

ЦЕ́СІЯ (лат. cessio — уступка) — див. *Уступка вимоги.*

ЦЕСТО́ДИ — клас плоских червів. Те саме, що й *стьожкові черви.*

ЦЕСТОДО́ЗИ — група хвороб тварин, а також людини, що їх спричинюють *стьожкові черви* (цестоди). До Ц. належать *монієзіози, ехінококози, цистицеркози, ценуроз овець* та ін. Ц. знижують продуктивність тварин, призводять до їх падежу, особливо молодняка. Поділяють Ц. на 2 групи: спричинювані дорослими цестодами, що живуть у травному тракті хазяїна, та Ц. від личинок цестод (ларвоцистів). Лікування. Ц. тварин, викликані дорослими цестодами, успішно лікують екстрактом чоловічої папороті, камалою, ареколіном та ін., а спричинені ларвоцистами — не мають ще надійного лікування. Захворювання тварин на Ц. часто набувають характеру *епізоотій.* Профілактика Ц. основана на плановій *дегельмінтизації* тварин і додержанні вет.-сан. правил утримання.

ЦЕТА́Н, гексадекан — *насичений вуглеводень* CH$_3$(CH$_2$)$_{14}$CH$_3$; безбарвна рідина; густ. 770 кг/м^3 (т-ра 25 °C); $t_{пл}$ 18,2 °C; $t_{кип}$ 286,8 °C; не розчиняється у воді й спирті, розчинний у бензолі, ефірі та ін. органічних розчинниках. Одержують Ц. нагріванням октилброміду з натрієм та ін. методами. Його використовують як еталон для визначення *цетанового числа,* яке характеризує якість дизельного палива.

ЦЕТА́НОВЕ ЧИСЛО́ — показник, який характеризує самозаймання дизельного палива у циліндрі двигуна. Визначення Ц. ч. дизельного палива провадиться подібно до визначення *октанового числа* бензинів, тобто зразок дизельного палива порівнюють з еталоном, Ц. ч. якого відоме. Як еталон застосовують *цетан* (звідси й назва) й α-метилнафталін, Ц. ч. яких прийнято за 100 й 0 відповідно. Складаючи суміші цих вуглеводнів, можна утворювати еталони з Ц. ч. від 0 до 100. Для підвищення Ц. ч. застосовують присадки — *пероксиди* і *нітрати.* Для сучас. дизельних палив Ц. ч. дорівнює 40—45.

ЦЕТИ́ЛОВИЙ СПИРТ, гексадециловий спирт, CH$_3$(CH$_2$)$_{14}$CH$_2$OH — насичений первинний *спирт* аліфатичного ряду; безбарвні кристали, нерозчинні у воді, розчиняються у спирті й ефірі; $t_{пл}$ 49,27 °C; $t_{кип}$ 344,0 °C. У вигляді ефіру з пальмітиновою к-тою є гол. складовою частиною *спермацету.* Одержують (поряд з ін. вищими спиртами) каталітичним приєднанням оксиду вуглецю й водню до олефінів з наступним відновленням одержаних альдегідів у спирти, відновленням пальмітинової к-ти та ін. способами. Застосовують у парфюмерії, як сировину у виробн. поверхнево-активних речовин.

ЦЕ́ТКІН (Zetkin) Клара (5.VII 1857, с. Відерау, Саксонія — 20.VI 1933, с. Архангельське, поблизу Москви) — діячка нім. і міжнар. робітн. руху. Член *Комуністичної партії Німеччини* (КПН) з часу її заснування (1919). Н. в сім'ї сільс. вчителя. В 1881 вступила до Нім. соціалістич. партії. Брала активну участь у заснуванні *Інтернаціоналу 2-го* (1889), в усіх його конгресах. Ц. очолювала с.-д. жін. рух у Німеччині, 1892—1917 була відповідальним редактором с.-д. газети нім. робітниць «Глайхгайт» («Рівність»). Разом з Р. *Люксембург,* К. *Лібкнехтом* і Ф. *Мерінгом* очолювала ліве крило нім. соціал-демократії. Ініціатор скликання 1907 1-ї Міжнар. жін. конференції (де її обрано секретарем Міжнародного жіночого секретаріату), Міжнародної соціалістичної жіночої конференції проти імперіалістичної війни (1915), запровадження святкування Міжнар. жін. дня 8 березня (1910). Одна із засновників «*Спартака союзу*» і створеної на його основі КПН. З 1919 — член ЦК КПН. Учасниця II—VIII конгресів Комінтерну. З 1921 — член Президії Виконкому Комінтерну. Очолювала Міжнар. жін. секретаріат Комінтерну. З 1925 — голова ЦК *Міжнародної організації допомоги борцям революції.* З 1920 —

депутат нім. рейхстагу. Підтримувала дружні відносини з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. Нагороджена орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. Похована в Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В НДР встановлено медаль Клари Цеткін. *Літ.:* Родіна Л. В. Клара Цеткін і Україна. К., 1980. *М. І. Обушний.*

ЦЕФЕЇДИ — фізичні *змінні зорі,* строго періодичні зміни блиску яких зумовлені пульсацією зовнішніх шарів зорі. Дістали назву від зорі δ *Цефея.* Розрізняють короткоперіодичні і довгоперіодичні Ц. Блиск короткоперіодичних Ц. (іноді їх наз. зорями типу RR Ліри) змінюється з періодом від 0,05 до 1,2 доби, довгоперіодичних Ц.— від 1 до 70, у деяких до 218 діб.

ЦЕФЕ́Й [за ім'ям міфологічного родоначальника персів Кефея (Цефея)] — біляполярне сузір'я Пн. півкулі неба, найяскравіша зоря 2,4 візуальної *зоряної величини.* Зоря δ Ц. є першою зорею, віднесеною до типу фіз. *змінних зір,* названого її ім'ям (див. *Цефеїди*). Видно на всій території СРСР протягом року (найкраще — в липні — вересні). Див. карту до ст. *Зоряне небо.*

ЦЕХ (нім. Zehke, спочатку — ремісничa спілка) — основний виробничий підрозділ пром. підприємства (заводу, фабрики), який випускає готову продукцію або її частину, виконує допоміжні та госп. роботи по обслуговуванню основного виробництва або підприємства в цілому. Склад і структура Ц. на підприємствах залежать від галузі пром-сті, характеру виготовлюваної продукції та масштабів виробн. За призначенням Ц. поділяють на основні (в яких осн. матеріали перетворюють на закінчену продукцію, відповідну до профілю підприємства), допоміжні (обслуговують осн. виробничий процес), обслуговуючі (виконують функції госп. та частково тех. обслуговування осн. виробн.), підсобні (подають електроенергію, стиснуте повітря, виготовляють тару тощо), побічні (виготовляють додаткову продукцію з відходів виробн.). Існує й безцехова структура підприємства.

ЦЕХАНОВЕ́ЦЬКИЙ Григорій Матвійович (1833, Чернігівщина — 1898) — рос. і укр. економіст та статистик. У 1855 закінчив Київ. ун-т, 1871 — проректор цього ж ун-ту. З 1873 і до кінця життя — професор кафедри політ. економії Харків. ун-ту, з 1881—84 — ректор цього ж ун-ту. В своїх лекціях висвітлював питання економічної теорії К. Маркса, хоч сам критично ставився до його вчення. Проте був звинувачений у пропаганді марксизму і 1884 звільнений з посади ректора ун-ту. Праці з питань політ. економії, історії екон. думки, залізнич. справи Росії та ін.

ЦЕХИ́ — об'єднання ремісників (однієї або близьких спеціальностей) міст в епоху *феодалізму;* замкнуті корпорації, що захищали станові інтереси ремісників як дрібних виробників. Внутр. структура Ц. відображала характерну для феодалізму соціальну ієрархію: панівне становище займали майстри, які експлуатували підмайстрів та учнів. Ц. склалися в 11—12 ст. в країнах Зх. Європи, а також в містах Київської Русі. В 16—17 ст. Ц. набули розвитку, зокрема, в укр. містах — Києві, Львові, Луцьку та ін. З виникненням капіталізму почався розклад Ц., які об'єктивно гальмували дальший розвиток виробн.і тех. прогресу. Згодом їх витіснили капіталістична *мануфактура* та *фабрика.*

ЦЕХІ́Н (італ. zecchino, від zecca — монетний двір) — золота високопробна монета вагою бл. 3,5 г, що її з 1284 карбували у Венеції. Іноді Ц. називали *дукатами.* В 14—19 ст. Ц. карбували в Мілані, Флоренції, Римі й Неаполі. Протягом кількох століть Ц. були в обігу в Європі, на Бл. Сході, доходили навіть до Індії. На Україні Ц. трапляються в скарбах 15—16 ст., знайдених на Поділлі.

ЦЕХНОВІ́ЦЕР Марко Мойсейович (1890, м. Старий Оскол, тепер Бєлг. обл.— 13.V 1945, Москва) — рад. мікробіолог, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Закінчив природничий (1913) і мед. (1915) ф-ти Харків. ун-ту. З 1925 — зав. відділом (з 1932 — директор) Харків. бактеріологічного ін-ту. Одночасно з 1930 — професор Харків. ун-ту, у 1930—35 — зав. кафедрою мікробіології Харків. ін-ту удосконалення лікарів, з 1935 — 1-го Харків. мед. ін-ту. З 1942 — співробітник Центр. ін-ту контролю сироваток і вакцин ім. Л. О. Тарасевича в Москві, з 1944 — член бюро Відділення гігієни, мікробіології та епідеміології АМН СРСР. Праці Ц. з питань мікробіології та імунології дит. інфекцій, туберкульозу, рикетсіозів, висипного тифу, ранової інфекції і анаеробних збудників, малярії, сказу та ін. *С. О. Матвєєнко.*

ЦЕХОВІ́ ШКО́ЛИ — світські поч. загальноосв. школи для дітей ремісників. Існували в 13—14 ст. у містах Зх. Європи. Відкривалися й утримувалися *цехами.* В Ц. ш. навчали читання, письма, лічби, елементарної геометрії й природознавства. Ремеслом учні оволодівали в сім'ї або в цеху. В кінці середніх віків Ц. ш. поступово перетворились на міські або бюргерські, що утримувалися коштом міськ. самоврядування. На Україні цехи у Львові, Перемишлі, Києві, Кам'янці (тепер Кам'янець-Подільський) та ін. містах організовували профес. навчання ремесел цеховими майстрами. В 16—17 ст. на Україні та в Білорусії ремісничі цехи відіграли визначну роль у створенні *братських шкіл.*

ЦЕЦЕ́, це-це (Glossina) — рід кровосисних комах род. *мух справжніх.* Довж. тіла 6—14 мм, характерний довгий колючий хоботок. Бл. 20 видів, поширених в тропіч. і субтропіч. Африці, живуть у вологих місцях, гол. чин. лісах. Живляться кров'ю хребетних тварин і людини. Багато видів Ц.— переносники *трипаносом,* які паразитують у крові тварин і людини, спричинюючи *трипаносомози,* напр. G. palpalis, G. morsitans — переносники збудника сонної хвороби людини, G. morsitans — також збудника т. з. нагани вел. рог. худоби та коней. Заходи боротьби з Ц. розроблені недостатньо. *Г. В. Бошко.*

ЦЕЦО́РСЬКА БИ́ТВА 1620 — битва польс.-шляхет. війська з тур.-тат. армією під с. Цецорою поблизу Ясс (тепер СРР). Відбулася під час *Хотинської війни 1620—21,* яку почала Туреччина, щоб загарбати польс. і укр. землі. На поч. вересня 1620 польс.-шляхет. військо на чолі з вел. коронним гетьманом С. *Жолкевським* (понад 8 тис. чол.) та кількасот найманих стрільців рушили до Ясс. На допомогу Жолкевському молд. господар привів невеликий загін (бл. 600 чол.). 10 (20).IX 1620 під с. Цецорою польс.-шляхет. військо зустрілося з великими тур.-тат. силами (40 тис. чол.).

Під час битви польс.-шляхет. військо почало безладно відступати до Дністра. 27.IX (7.X) 1620 їхній табір під Могилевом був оточений тур.-тат. силами. Наступного дня польс.-шляхет. військо було цілком розгромлене. В бою загинув С. Жолкевський. В Ц. б. потрапив у полон Б. Хмельницький, який брав участь у Ц. б. в складі *реєстрових козаків.* Тур.-тат. агресори спустошили Поділля і Сх. Галичину. В подальшій боротьбі об'єднане польс.-укр. військо вщент розгромило тур.-тат. нападників у битві 1621 під Хотином.

ЦЕ́ЛИКОВ Олександр Іванович [7 (20).IV 1904, Москва — 28.X 1984, там же] — радянський вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1964), двічі Герой Соціалістичної Праці (1964, 1984). Член КПРС з 1945. Закінчив (1928) Вище тех. училище ім. М. Е. Баумана (Москва), працював конструктором. У 1945—59 — нач. Центр. конструкторського бюро, з 1959 — директор Всесоюзного н.-д. і конструкторського ін-ту металург. машинобудування. Розробив теорію прокатки і методи розрахунку прокатних станів. Під керівництвом і за участю Ц. створено й запроваджено у пром-сть оригінальні стани й агрегати. Розроблено технологію й агрегати суміщення безперервного лиття металів з прокаткою і зварювання труб з прокаткою, принципово нові процеси прокатки періодичних профілів, куль та різних інших виробів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948, 1951. Ленінська премія, 1964. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1974.

ЦЗАОФА́НІ (кит., букв. — бунтівники) — учасники погромницьких молодіжних загонів у маоїстському Китаї, створених 1966 з одурманеної націоналізмом, політично недосвідченої працюючої молоді для проведення т. з. «культурної революції». Ц., як і *хунвейбіни,* були використані для розправи з політ. противниками *Мао Цзедуна.* Загони Ц. було розпущено у вересні 1968.

ЦЗІНА́НЬ — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Шаньдун. Розташований на р. Хуанхе. Вузол з-ць і автошляхів. 1,1 млн. ж. (1970). Харчова (борошномельна,

К. Цеткін.

М. М. Цехновіцер.

О. І. Целиков.

Цесарки.

олійницька, м'ясна, спиртова та ін.) пром-сть. Машинобудування, металург., хім., нафтохім. і текст. пром-сть. Виробн. взуття, кустарне виготовлення фарфорових і гончарних виробів. Ун-т. Пром., мед. і с.-г. академії.

ЦЗІНЬЧЖО́У — місто на Пн. Сх. Китаю, на р. Сяолінхе, поблизу її впадіння в Ляодунську зат. Жовтого м. Бл. 400 тис. ж. (1971). Підприємства маш.-буд., металург. (виробництво феросплавів), нафтопереробної, хім., буд. матеріалів, паперової, фарфорової, текст. і харч. пром-сті.

ЦЗЯЛІНЦЗЯ́Н — ріка на Пд. Сх. Китаю, ліва прит. *Янцзи*. Довж. 1119 км, площа бас. 160 тис. км^2. Бере початок на пд. схилах хр. Ціньлін. Характерні літні паводки. Пересічна витрата води у пониззі бл. 2100 м^3/с. Судноплавна до м. Наньчуна. Воду використовують для зрошування. У гирлі Ц.— м. Чунцін.

ЦЗЯМУСИ́ — місто на Пн. Сх. Китаю. Річковий порт на р. Сунгарі. Залізнична станція. Понад 200 тис. ж. (1971). Машинобудування (трансп., електротех., с.-г., виробн. гірничого устаткування), деревообр., паперова, харч. промисловість.

ЦЗЯНСІ́ — провінція на Сх. Китаю. Площа 160 тис. км^2. Нас. 33,2 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Наньчан. Більша частина території зайнята невисокими горами, на Пн.— рівнина оз. Поянху. Клімат субтропічний, мусонний. Гол. річка — Ганьцзян. У горах поширені ліси. Основа економіки — с. г., переважно землеробство. Вирощують рис, пшеницю, ячмінь, батат, бобові, цитрусові; з тех. культур — бавовник, чай, джут, рамі, тютюн, цукр. тростину тощо. Розводять велику рогату худобу (у т. ч. буйволів), свиней; птахівництво, рибальство. Значні лісорозробки. Видобувають вольфрам, свинець, олово, молібден, цинк, марганець, золото, мідь, уран, кам. вугілля. Підприємства металург., маш.-буд., хім., скляної, паперової, текст. і харч. пром-сті. Гол. пром. центр — Наньчан. У Цзіндечжані — старовинний центр виробн. фарфору, найбільша в країні фарфорова фабрика.

М. В. Фурманов.

ЦЗЯНСУ́ — провінція на Сх. Китаю, на узбережжі Жовтого і Сх.-Китайського морів. Площа 100 тис. км^2. Нас. 60,5 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Нанкін. Займає частину Великої Китайської рівнини. Клімат субтропічний, мусонний. Найбільша річка — *Янцзи* (нижня течія). Видобувають залізну руду, кам. вугілля, апатити, каолін. Металургійна, машинобуд., текст. пром-сть. Хім., нафтохім., цем., харч. підприємства. Кустарні промисли та художні ремесла (вироби з фарфору й бамбуку). Гол. пром. центри — Нанкін, Усі, Сучжоу. Осн. прод. культура — рис. Вирощують також пшеницю, ячмінь, боби, кукурудзу, батат; з технічних — бавовник. Овочівництво. Провідна галузь тваринництва — свинарство. Шовківництво. Рибальство та мор. промисли. Осн. річковий порт — Нанкін, морський — Ляньюньган.

М. В. Фурманов.

ЦЗЯ́О — розмінна монета КНР, дорівнює $^1/_{10}$ *юаня*.

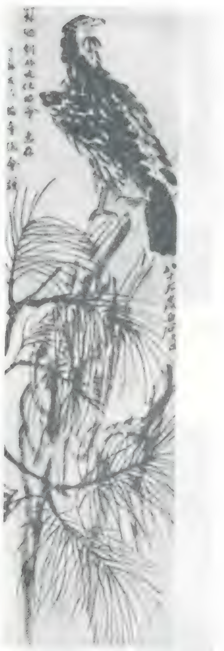

Ци Байші. Орел. Туш. 1931. Музей мистецтв народів Сходу в Москві.

ЦИ БАЙШІ́ (А-чжі, Хуан; 1860, пров. Хунань — 16.IX 1957, Пекін) — кит. живописець, каліграф і поет, представник живопису *гохуа*. Твори: «Квітуча слива» (20-і рр. 20 ст.), «Буйвол біля верби» (30-і рр.), «Орел» (1931); «Креветки серед водоростей», «Орел на сосні» (всі — 1946), «Квітка лотоса», «Гімн миру» (обидва — 1954), «Цикада на червоному листку» (1955). Зберігаються в Музеї Гугун в Пекіні, Музеї мистецтв народів Сходу в Москві. В 1920—37 був професором Худож. ін-ту в Пекіні. Міжнародна премія миру, 1955. Іл. див. на окремому аркуші, с. 496—497, а також до статей *Гохуа*, т. 3, с. 133, *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Китай*, т. 5, с. 448—449. *Літ.:* Завадская Е. В. Ци Бай-ши. М., 1982.

ЦИБУЛЕ́НКО Віктор Сергійович (н. 13.VI 1930, с. Веприк, тепер Фастів. району Київ. обл.) — укр. рад. легкоатлет, засл. майстер спорту (з 1956). Член КПРС з 1968. Олімпійський чемпіон з метання списа (1960), чемпіон СРСР (1952, 1955—57, 1959). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

ЦИБУЛИ́НА — видозмінений *пагін*, звичайно підземний, що має дуже вкорочене стебло (т. з. денце) з лускоподібними, щільно розміщеними листками, в яких відкладаються запасні поживні речовини. У Ц. з моноподіальним галуженням (невизначені Ц.) верхівкова брунька дає нову Ц. (підсніжник, нарцис, амариліс), а надземний пагін розвивається з пазушної бруньки; у Ц. з симподіальним галуженням (визначені Ц.) нова Ц. формується з пазушної бруньки (цибуля, тюльпан, гіацинт), а надземний пагін — з верхівкової. Якщо починають рости відразу кілька бруньок, то Ц. галузиться (*вегетативне розмноження*). Ц., з пазушних бруньок яких формуються кілька дочірніх Ц. (т. з. Ц.-дітки), наз. складними (часник). Іноді Ц. розвиваються в суцвіттях (дикі цибулі), в пазухах листків надземних пагонів (зубниця, лілії), на кореневищах (ломикамінь).

ЦИБУЛІ́В — селище міського типу Монастирищенського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташований на р. Цибулівці (прит. Гірського Тікичу), поблизу залізнич. ст. Івахни. 4,2 тис. ж. (1984). У Ц.— цукр. комбінат, 2 комбінати побутового обслуговування. Заг.-осв. школа; лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 3 б-ки. Ц. виник у 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1965.

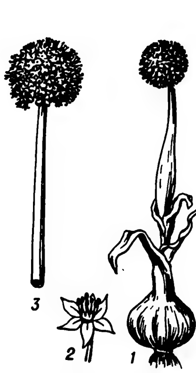

Цибуля городня:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — суцвіття.

ЦИБУ́ЛЯ (Allium) — рід дворічних або багаторічних трав'янистих рослин родини *лілійних*. Листки прикореневі циліндричні або напівциліндричні, рідше еліптичні. Квітки дрібні, зібрані в зонтиковидне кулясте суцвіття. Плід — коробочка; насіння дрібне, гранчасте або майже кулясте. Бл. 400 видів, пошир. в Європі, Серед. і Перед. Азії, на Кавказі, в Пн. Африці, Пн. і частково Пд. Америці. В СРСР — понад 230 видів, у т. ч. на Україні 43. Залежно від сорту і умов вирощування в цибулині міститься (в %): цукрів 2—14, азотистих речовин до 2,5, мінеральних — до 0,65, вітаміну С 5—8 мг %, в листках вітаміну С 30—40 мг %, B_1 — 0,08, B_2 — 0,02, каротину до 6 %. Використовують Ц. в їжу, в медицині, консервному виробництві тощо. Як овочеву культуру вирощують Ц. звичайну, або ріпчасту. На Україні вирощують районовані (1984) сорти (табл.). Урожай товарної Ц. становить 180—250 ц/га. Деякі види Ц.— переможна (A. victorialis) і цибуля ведмежа, або *левурда*, ростуть переважно в Карпатах.

ЦИБУ́ЛЬСЬКИЙ (Cybulski) Збігнев (3.XI 1927, Княже — 8.I 1967, Вроцлав) — польс. кіноактор. У 1953 закінчив Держ. вищу театр. школу. Працював у театрах Варшави, Гданська. У 1954 дебютував у кіно. Серед ролей — Мацек Хелмицький («Попіл і діамант», 1958), Сташек («Поїзд», 1959; у рад. прокаті — «Загадковий пасажир»), Рись («Любов двадцятилітніх», 1962), Анджей («Їхні будні», 1963; в рад. прокаті — «Історія однієї суперечки»). Знімався також у фільмах «Злочинець і дівчина» (1963; в рад. прокаті — «Дівчина з банку»), «Зошит, знайдений у Сарагосі» (1965), «Пінгвін» (1965; в рад. прокаті — «Закоханий пінгвін»), «Повний вперед» (1967) та ін.

ЦИВІЛІЗА́ЦІЯ (від лат. civilis — громадянський, державний) — 1) В широкому розумінні — будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом. 2) Синонім *культури*. В марксист. л-рі термін вживається також для означення матеріальної культури. 3) Істор. тип культури, локалізованої в часі і просторі (давні Ц. Єгипту, Месопотамії, Індії тощо). 4) Етап сусп. розвитку, що приходить на зміну *варварству* (Л. Морган, Ф. Енгельс).

Термін виник у 18 ст. в тісному зв'язку з поняттям «культура». Бурж. філософи під Ц. розуміють здебільшого матеріально-тех. досягнення суспільства, а під культурою — лише його духовні цінності. Деякі з них (М. Я. Данилевський, О. *Шпенглер*) протиставляли ці поняття. Бурж. концепції Ц. розглядають основу розвитку Ц. і культури або з ідеалістичних позицій (вбачаючи цю основу в релігії, в удосконаленні етичних норм, естетичних здібностей людини тощо), або з вульгарно-матеріалістичних (зумовленість розвитку культури лише розвитком техніки). Марксист. філософія вважає основою людської («земної») Ц. і культури перетворюючу діяльність людини. Спираючись на класовий підхід до аналізу *суспільно-економічних формацій* як закономірних ступенів розвитку історії, марксизм-ленінізм розкрив антагоністичний характер досоціалістичних типів Ц., показав необхідність революц. переходу до неантагоністичного, вищого типу Ц.— соціалізму й комунізму. *О. І. Цедік.*

ЦИВІЛІ́СТИКА (від лат. civilis — громадянський) — узагальнююче поняття, яке іноді вживають для позначення суспільних відносин, пов'язаних з *цивільним правом* та практикою цивільно-правових відносин.

ЦИВІЛЬНА АВІАЦІЯ СРСР — галузь нар. господарства, яка обслуговує потреби нар. господарства і населення у повітряних перевезеннях. Використовується також для авіахім. захисту с.-г. рослин від шкідників, бур'янів, для підживлення рослин мінеральними добривами, вивчення лісових масивів та охорони їх від пожеж і шкідників. Ц. а. бере участь в освоєнні районів Крайньої Півночі, проводить розвідку льодів у бас. Північного Льодовитого ок., обслуговує рибні та *звіробійні промисли,* подає допомогу у проведенні науково-розвідувальних і дослідницьких робіт, проводить *аерофотознімання* місцевості та виконує ін. роботи, замінюючи наземну техніку. В СРСР Ц. а. почала розвиватися з 1923, коли було створено Всеросійське т-во добровільного повітряного флоту «Доброльот» (на Україні — укр. т-во повітряних ліній «Укрповітрошлях»). У цьому ж році відкрито першу *авіалінію.* В 1930 створено Всесоюзне об'єднання Цивільного повітр. флоту (ВОЦПФ), реорганізоване 1932 у Гол. управління ЦПФ (ГУЦПФ — «Аерофлот»). У 1964 ГУЦПФ реорганізовано в союзне М-во цивільної авіації. Підприємства Ц. а. об'єднано за тер. принципом. Їхньою роботою керують відповідні управління, зокрема в УРСР — *Українське управління цивільної авіації.* В 1982 Ц. а. СРСР перевезено: пасажирів — 108,1 млн. чол., вантажів і пошти — 3105 тис. т, обсяг авіахім. робіт у сільс. і лісовому г-ві становив 102,7 млн. га, на Україні відповідно — 12,7 млн. чол., 272 тис. т, 20,2 млн. га. Ц. а. має у своєму розпорядженні парк сучас. літаків і вертольотів, сітку повітряних ліній, *аеропорти, аеродроми* з системою тех. споруд, радіо- і метеостанціями, з-ди і рем.-тех. бази, н.-д. установи, серед. і вищі навч. заклади. На Україні кадри для Ц. а. готують *Київський інститут інженерів цивільної авіації, Харківський авіаційний інститут,* Кіровоградське льотно-штурманське училище цивільної авіації. Див. також *Авіація, Авіаційна промисловість, Повітряний транспорт.*

О. М. Горяшко.

ЦИВІЛЬНА ОБОРОНА (ЦО) — складова частина системи загальнодержавних оборонних заходів, які провадять у мирний і воєнний час з метою захисту населення і нар. господарства від зброї масового ураження та інших засобів нападу противника, а також проведення рятувальних і невідкладних аварійно-відбудовних робіт у вогнищах ураження (зараження) і районах стихійного лиха. ЦО набула особливого значення в зв'язку з появою і розвитком *ракетно-ядерної зброї* та ін. зброї масового ураження. В СРСР ЦО створено 1961 на базі Місцевої протиповітр. оборони, організується за тер.-виробничим принципом. Здійснюється всіма органами держ. управління, орг-ціями, установами і підприємствами. Заг. керівництво ЦО СРСР здійснює Рада Міністрів СРСР, безпосередньо — М-во оборони. Осн. завдання ЦО — завчасна підготовка захисних споруд, навчання населення по ЦО і забезпечення його індивідуальними засобами захисту, організація та проведення розосередження і евакуації населення з великих міст, забезпечення безперебійної роботи об'єктів нар. г-ва, створення і підготовка сил ЦО, ліквідація наслідків нападу противника, подання допомоги потерпілим та ін. Сили ЦО складаються з військ. частин, невоєнізованих формувань, а також різних установ (мед., комунального г-ва та ін.) і орг-цій, залучених до виконання спец. завдань ЦО. Для забезпечення надійного управління силами і засобами ЦО створено штаби, служби, командні пункти та підрозділи зв'язку.

Літ.: Егоров П. Т. [та ін.]. Гражданская оборона. М., 1977.

І. Д. Єршов.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО — в СРСР галузь радянського соціалістичного права, норми якої регулюють майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини. У випадках, передбачених законом, Ц. п. регулює і особисті немайнові відносини (напр., відносини з приводу *захисту честі і гідності*), не пов'язані з майновими відносинами. Учасниками цивільних *правовідносин* є як громадяни, так і соціалістичні орг-ції. Рад. закон передбачає, що учасниками цих відносин можуть бути і ін. орг-ції (напр., мішані орг-ції типу *акціонерних товариств*). Осн. джерелами Ц. п. є: Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік, *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік,* цивільні кодекси союзних республік (див. *Цивільний кодекс УРСР*). Регульовані Ц. п. відносини різноманітні за змістом. Ц. п. складається з двох частин — загальної та особливої. Загальна частина включає норми, які вирішують загальні для всіх регульованих Ц. п. відносин питання (*правоздатність* і *дієздатність* громадян і *юридичних осіб, угоди, позовна давність,* засоби захисту прав та ін.); особлива — норми, які регулюють окремі види правовідносин і насамперед *право власності.* Особлива частина охоплює норми *зобов'язального права,* договори (*купівлі-продажу договір, поставки* договір, *майнового найму договір, дарування договір* та ін.), норми *авторського права,* права на відкриття, *винахідницького права, спадкового права.* Ц. п. сприяє зміцненню екон. системи СРСР, основу якої становить *соціалістична власність,* зміцненню планової і договірної дисципліни, *господарського розрахунку,* розвитку ін. екон. підойм і стимулів, творчої ініціативи в галузі науки і техніки, л-ри і мистецтва. Норми Ц. п. не лише охороняють, а й регулюють особисті відносини громадян, захист яких передбачено нормами Ц. п. В інших країнах соціалістичної співдружності норми Ц. п. в основному сприяють здійсненню тих самих завдань, що й рад. Ц. п. Бурж. Ц. п. в епоху *державно-монополістичного капіталізму* забезпечує перш за все захист приватної власності монополістичних об'єднань, воно захищає свободу т. з. договірних відносин з метою посилення експлуатації трудящих, зберігаючи прояви нерівності за расовими та статевими ознаками тощо.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1983; Советское гражданское право, ч. 1. К., 1977.

О. А. Пушкін.

ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО — галузь рад. права, що регулює суспільні відносини, які пов'язані із здійсненням соціалістичного *правосуддя* у цивільних справах. Визначає зміст цивільних процесуальних прав і обов'язків *суду, сторін, третіх осіб, прокурора* та ін. учасників процесу, послідовність провадження процесуальних дій (див. *Процесуальні стадії*), порядок виконання *судових рішень.* Процесуальні дії суду по розгляду цивільних справ і примусовому виконанню судового рішення, процесуальні дії осіб, які беруть участь у справі, набирають процесуальної форми, визначеної процесуальним законом. Порядок здійснення правосуддя у цивільних справах (див. *Процес цивільний*), який регулюється Ц. п. п., базується на основі справді соціалістичного демократизму, який проявляється в *конституційних принципах судочинства,* закріплених Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік (в УРСР — ст. 152—162 Конституції УРСР), *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік,* цивільними процесуальними кодексами союзних республік (в УРСР — *Цивільним процесуальним кодексом УРСР*). Ц. п. п. встановлює порядок розгляду справ у спорах, які виникають у процесі цивільних, сімейних, трудових і колгоспних *правовідносин,* справ, які виникають з адм.-правових відносин, та справ *окремого провадження.* Ц. п. п. виражає інтереси рад. народу і має на меті забезпечити охорону політ. і екон. системи СРСР, захист політ., трудових, житлових та ін. особистих і майнових прав громадян і організацій, зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку,* а також виховання громадян у дусі неухильного виконання рад. законів і правил соціалістичного співжиття.

Літ.: Советский гражданский процесс. М., 1970. *М. І. Штефан.*

ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО — визначений нормами цивільно-процесуального права порядок провадження в цивільних справах і виконання судових рішень. Ц. с. регламентують *Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік,* цивільні процесуальні кодекси союзних республік (див. *Цивільний процесуальний кодекс УРСР*). В порядку Ц. с. розглядаються не лише справи про цивільні права, а й спори, що випливають з сімейних, трудових, колг. правовідносин, а також з підвідомчих судам справ по адм.-правових відносинах (напр. скарги на неправильне накладання штрафів) та справи *окремого провадження.*

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УРСР (ЦивК УРСР) — єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано норми *цивільного права,* що

З. Цибульський.

Районовані на Україні сорти цибулі (1984)

Цибуля ріпчаста

- Безсонівська місцева
- Донецька золотиста
- Золотиста
- Каба дніпропетровська
- Каратальська
- Луганська
- Марківська місцева
- Молдавська
- Жовтнева
- Павлоградська
- Сквирська
- Сонячна
- Союз
- Стригунівська носівська
- Чернігівська
- Чоботарська місцева
- Чорноморська
- Ялтинська місцева

Цибуля на зелене перо

- Кущівка харківська
- Кущівка місцева
- Одеська зимова 12
- Цибуля-батун

Баран цигайської породи.

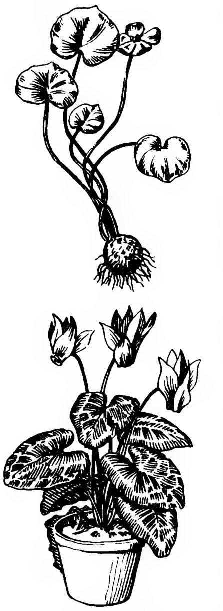

Цикламени Кузнецова (вгорі) і перський.

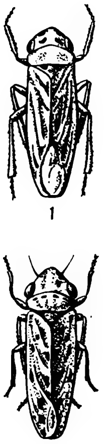

Цикадкові:
1 — шестикрапкова цикадка;
2 — смугаста цикадка.

діють на території республіки. Затверджений Верховною Радою УРСР 18.VII 1963; введений у дію з 1.І 1964. Кодекс розроблено у повній відповідності з *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. Крім того, він регулює ряд відносин, не передбачених Основами (*дарування договір*, зберігання та ін.), ЦивК УРСР складається з 8 розділів, що містять 578 статей, згрупованих у 24 главах (розділи IV—VIII поділу на глави не мають). Розділ І містить норми, що визначають осн. положення, завдання ЦивК УРСР, основи виникнення і порядок охорони громадян. прав, заг. положення про *правоздатність* і *дієздатність* громадян та юрид. осіб, угоди, *позовну давність*. Розділ II містить норми, що регулюють *право власності* (держ. власність; власність колгоспів, ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань; власність профспілкових та ін. громад. орг-цій; особисту власність, *спільну власність*); захист права власності. Розділ III присвячено *зобов'язальному праву*, в т. ч. окремим видам зобов'язань. Норми *авторського права* викладено в розділі IV; право на відкриття— в розділі V; *винахідницьке право*— в розділі VI. Розділ VII визначає спадкове право. У розділі VIII йдеться про норми, які стосуються правоздатності *іноземців* та осіб без громадянства, а також про застосування цивільних законів іноз. д-в, *договорів міжнародних* і угод.

Літ.: Цивільний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1971.

ЦИВІ́ЛЬНИЙ ПО́ЗОВ у кримінальній справі — за рад. правом, вимога відшкодування матеріальних збитків, заподіяних громадянинові або *юридичній особі* злочином, яка розглядається судом разом із кримінальною справою. Передбачений ст. 25 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 28 КПК УРСР). Пред'являється обвинуваченому або особам, що несуть матеріальну відповідальність за його дії. Ц. п. звільняється від держ. мита і може бути пред'явлений у будь-який момент *кримінального судочинства*, але до початку суд. слідства. Ц. п. має право пред'явити або підтримати *прокурор*, якщо цього вимагає охорона держ. або громад. інтересів чи прав громадян, котрі з якихось причин не можуть захистити свої законні інтереси. Заінтересована особа, що не пред'явила Ц. п., а також особа, позов якої в кримінальному процесі залишився без розгляду, має право подати його в порядку *цивільного судочинства*. Ц. п. не може бути пред'явлений, якщо позивачеві було в ньому відмовлено у цивільному судочинстві. *В. В. Леоненко.*

ЦИВІ́ЛЬНИЙ ПРОЦЕСУА́ЛЬНИЙ КО́ДЕКС УРСР (ЦПК УРСР) — єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано норми *цивільного процесуального права*, що діють на території УРСР. Затверджений Верховною Радою УРСР 18.VII 1963, введений у дію з 1.І 1964. Кодекс розроблено у повній відповідності з *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік*. ЦПК УРСР складається з 6 розділів, які містять 431 статтю, згруповану в 50 главах (розділ VI поділу на глави не має). Розділ І містить норми, що визначають завдання цивільного судочинства і осн. принципи його, регулює питання, пов'язані зі складом суду, *відводами*, *підвідомчістю цивільних справ*. Окремі глави цього розділу присвячено суд. доказам, суд. витратам, суд. штрафам, процесуальним строкам, суд. викликам та повідомленням. Розділ II визначає склад осіб, які беруть участь у справі, їхні права та обов'язки. У розділі III докладно регулюється процесуальний порядок провадження справ у суді 1-ї інстанції, в т. ч. провадження справ, які виникають з адм.-правових відносин, а також справ *окремого провадження*. У розділі IV розглядається порядок провадження справ у касаційній і наглядовій інстанціях. Розділ V регулює порядок виконання *судових рішень*. Цивільним процесуальним правам *іноземців* та осіб без громадянства присвячено розділ VI. У ньому ж викладено правила пред'явлення позовів іноз. д-вам, правила виконання суд. доручень і рішень іноз. судів та ін. ЦПК УРСР має також доповнення: про порядок відновлення втраченого суд. або виконавчого провадження, перелік видів майна громадян, на яке не може бути звернене стягнення за виконавчими документами, положення про *третейський суд*.

Літ.: Цивільний процесуальний кодекс Української РСР. К., 1973.

ЦИВІ́ЛЬНОГО СІЛЬСЬКО́ГО БУДІВНИЦТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЕ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Держбуду УРСР. Заснований 1971 у Києві на базі Київ. виробництва ін-ту «Укрміськбудпроект». У складі ін-ту (1983) проектне і наук. відділення, філіал у Білій Церкві. Ін-т проводить наук. дослідження і проектні роботи, пов'язані з районним плануванням сільс. адм. р-нів УРСР, плануванням і забудовою сіл, розробляє нові типи житл. і громад. будинків, узагальнює і впроваджує у виробн. досвід експеримент. показового буд-ва. Розробляє також інструктивно-нормативну документацію, координує н.-д. роботи по цивільному сільс. буд-ву в УРСР, забезпечує проектно-кошторисною документацією об'єкти житлово-цивільного буд-ва у містах, селищах і селах Київ. обл. Ін-т удостоєний премій Ради Міністрів СРСР за створення нових сіл Кодаки, Калита і Циблі Київ. обл. (1971, 1976, 1980) та Шляхова Вінн. обл. (1979). Видає (з 1971) зб. праць «Планировка, застройка и благоустройство сел Украинской ССР». *М. М. Мельников.*

ЦИГА́ЙСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — давня порода напівтонкорунної *вівці свійської* вовново-м'ясо-молочного напряму. Походить з Малої Азії; в Росію завезена з Румунії й Болгарії у 19 ст. Ц. п. о. найчисленніша серед напівтонкорунних порід овець, яких розводять в СРСР; на Україні вона становить понад 50 % всіх породних овець. Цигайські вівці мають міцну будову тіла. Жива маса баранів 80—90 кг, вівцематок 45—50 кг. Річний настриг вовни від баранів 7—7,5 кг, від вівцематок 3,5 — 4. Вовна біла, напівтонка, однорідна, пружна і міцна, 46—56 якості, довж. 8—9 см (14 см), гігроскопічна, дуже цінна для виготовлення спец. тех. сукон. Вихід чистої вовни 56—58 %. З *овчин* роблять коміри, шапки, жакети. Хутра в торгівлі відомі під назвою цигейки; з шкіри виготовляють сап'ян. Плодючість 115—150 ягнят на 100 вівцематок. Після відлучення ягнят від вівцематки одержують 45—50 кг молока жирністю 7,5—7,8 %. М'ясо тонковолокнисте, смачне, забійний вихід 52—55 %. Вівці добре акліматизуються, невибагливі.

ЦИГА́ЛЬ Володимир Юхимович [н. 17 (30).IX 1917, Одеса] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1978), дійсний член АМ СРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. У 1948 закінчив Моск. художній ін-т ім. В. І. Сурикова. В 1942—44 — військовий художник Гол. політич. управління Чорноморського флоту. Твори: композиції — «В. І. Ленін — гімназист» (1949), «М. Г. Чернишевський» (1961), «Портрет скульптора Й. М. Чайкова» (1965), «В. Маяковський» (1973), пам'ятники — В. І. Леніну в Казані та Ульяновську (1954), генерал-лейтенанту Д. М. Карбишеву в Маутгаузені (Австрія; 1962), С. Єсеніну в Москві (1972), меморіальний комплекс героям громадян. і Великої Вітчизн. воєн у Новоросійську (1982, у співавт.). Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1984.

ЦИГА́НИ (самоназва — рома) — народ, який живе невеликими групами майже в усіх країнах світу. Заг. чисельність — 1230 тис. чол. (1978, оцінка). В СРСР, за переписом 1979,— 209 тис. чол. Мова — циганська (див. *Циганська мова*); більшість Ц. двомовні, другою мовою є мова народу, серед якого вони живуть. Ц. — вихідці з Індії, звідки вони почали розселятися в 11 ст. На тер. України з'явилися в 15—16 ст. (спочатку в пд. районах і в Криму). Майже в кожній країні Ц. є кочові, напівкочові та осілі. Традиційне заняття Ц.— ремесла (ковальство, лудіння, ложкарство), конярство, музика, танці, спів, ворожіння. В СРСР та ін. соціалістичних країнах Ц. здобули широкі можливості для госп. і культур. розвитку; тут відбувається активний процес осідання Ц. і залучення їх до праці в с. г., пром-сті, в галузі культури. Циганську писемність вперше створено 1926 в СРСР (на основі рос. алфавіту). Є циганська література (оригінальна і перекладна). В 1931 в Москві засновано циганський театр «Ромен».

ЦИГАНО́В Віктор Вікторович [7 (19).XI 1896, м. Нижній Новгород, тепер м. Горький — 25.VI 1944, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член Комуністичної партії з 1941. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової (прапорщик) і громадянської воєн. У 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. нач. штабу Головкома Пд.-

Зх. напряму, команд. 38-ю і 56-ю арміями, пом. команд. військами Моск. військ. округу. Очолені Ц. війська 38-ї армії брали участь у *Київській оборонній операції 1941* і *Харківській операції 1942*. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня, медаллю.

ЦИГА́НОВ Олексій Іванович (н. 30.VII 1928, м. Каховка, тепер Херсон. обл.) — укр. рад. отоларинголог, доктор мед. наук (з 1970). Член КПРС з 1957. В 1952 закінчив Одеський медичний інститут. У 1952 — 55 працював в Одес. мед. ін-ті, 1955—59 — в лікувальних закладах Херсона. З 1961 — в Київ. н.-д. ін-ті отоларингології (з 1974 — директор). Праці Ц. присвячені проблемам онкологічних захворювань в отоларингології, використанню фіз. методів лікування, дослідженню і впровадженню кріохірургічних методів і апаратури в клінічну практику. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1977.

ЦИГА́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — література циган різних країн світу. Фольклор циган зазнав впливу фольклору країн, в яких цигани живуть або через територію яких вони мігрували. Проте циганські етнічні групи, які живуть на значній віддалі одна від одної, мають спільні фольклорні сюжети. Суто циганські сюжети переважають у піснях (рідше в баладах, створених у новий час), в яких відображено побут циган у минулому. Сюжети казок здебільшого запозичені.

В СРСР Ц. л. з'явилася в середині 20-х рр. із створенням циганської писемності. Основи рад. Ц. л. заклали письменники О. Германо, М. Панков. Циганською мовою виходили громадсько-політ. і худож. журнали «Романи зоря» («Циганська зоря», 1927—30) і «Нево дром» («Новий шлях», 1930—32). В кін. 20-х — на поч. 30-х рр. з творами виступили І. Безлюдський, І. Ром-Лебедєв, О. Панкова, Вано Тимофєєво (І. Хрустальов), Л. Светлов та ін. Розвинулася циганська драматургія. Спектаклі за п'єсами циганських письменників ставить моск. театр «Ромен». Ц. л. в СРСР розвивається місцевими циганськими діалектами й мовами населення республік. У Молдавії видано вірші Г. В. Канті, в Латвії — К. Рудевича і Лекси Мануша Бєлугіна; на Алтаї — вірші Вано Романо (І. Панченка) та ін. В 1974 видано зб. віршів циганських поетів «Вогнища» (упорядник М. Саткевич).

В країнах Зх. і Пд. Європи після 2-ї світової війни опубліковано твори різних жанрів циганської л-ри. З поетичними збірками виступили в Болгарії — У. Керім («Пісні з шатра», 1955), Польщі — поетеса Папуша Броніслава Вайс («Пісні Папуші», 1956), Чехословаччині — Д. Банга («Пісня над вітром», 1964), Югославії — Р. Джурич («Циган шукає місця під сонцем», 1970), з поезією і прозою — в Угорщині — Й. Дароці Чолі, М. Барі, М. Лакатош, А. Лолеште. У Франції Асоціація по вивченню циган опубл. зб. «Поезія циган» (1974). Видано романи: у Франції — «Передбачення» (1946) і «Сьома дочка» (1967) М. Максимова, у Фінляндії — «Сяюча дорога» (1969) В. Бальтазара. В Швеції працює письменниця і публіцист Катаріна Тайкон. Циган. мовою перекладаються твори світової л-ри, зокрема російської (в Болгарії — твори О. Пушкіна). У зв'язку з відсутністю єдиної літ. циган. мови все більше прозаїків, поетів і драматургів користуються мовами тих країн, де вони живуть.

ЦИГА́НСЬКА МО́ВА — мова *циган*. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Сформувалась ізольовано від близькоспоріднених мов, зберігши осн. лексичний фонд давньоінд. мов і типологічну близькість до середньо- й новоінд. мов. Зазнала значною мірою впливу тих мов, серед яких цигани кочували. У Ц. м. виділяється ряд діалектів (балтійський, український, карпатський, валаський, німецький, балканський, австрійський, іспанський та ін.). Характерні риси Ц. м.: оглушування дзвінких аспірат і африкат; утворення нової відмінкової флексії з післяйменників, поява складних форм майбутнього часу тощо. Ц. м. в СРСР і за кордоном створено *циганську літературу*.

Літ.: Сергиевский М. В. Цыганский язык. М., 1931; Баранніков О. Українські та південноросійські циганські діалекти. Л., 1933; Вентцель Т. В. Цыганский язык. М., 1964.

О. С. Мельничук.

ЦИКА́ДКОВІ (Cicadellidae) — родина комах ряду *рівнокрилих хоботних*. Довж. тіла 2—20 мм. Дуже рухливі, стрибаючі комахи. Живуть на нижній поверхні листків і на стеблах переважно різноманітних трав'янистих рослин. Живляться їх соками, завдаючи цим безпосередньої шкоди, крім того, деякі види переносять збудників *вірусних хвороб рослин*. В родині понад 4000 видів, поширених на всіх материках, за винятком Антарктиди; в СРСР — понад 1000, у т. ч. в УРСР — бл. 600, серед них злаковим культурам завдають шкоди шестикрапкова цикадка (Macrosteles laevis), смугаста цикадка (Psammotettix alienus), городнім культурам — жовта цикадка (Empoasca pteridis).

В. М. Логвиненко.

ЦИКА́ДОВІ, цикадини (Auchenorhyncha) — серія сисних комах ряду *рівнокрилих хоботних*. Довж. тіла звичайно 2—30 мм (лише у співочих цикад — до 62 мм). Живляться соками рослин. Дорослі комахи зустрічаються на трав'янистих рослинах, деревах і чагарниках. Яйця відкладають у тканини рослин. Личинки розвиваються на тих самих рослинах, на яких живуть дорослі комахи, деякі — в грунті на корінні рослин, в гніздах мурашок або в піні, яку вони самі виділяють. Поширені в усіх частинах світу, крім арктичних і антарктичних областей. Серія об'єднує бл. 17 тис. видів (41 родина, з яких типова — *цикадкові*), в СРСР — бл. 1500 видів (20 родин), у т. ч. на Україні — понад 700 видів (13 родин). Серед Ц.— багато шкідників с.-г. культур, особливо небезпечні види, що переносять *вірусні хвороби рослин*. У викопному стані Ц. відомі починаючи з пермських відкладів.

В. М. Логвиненко.

ЦИ́КАС, саговник (Cycas) — рід дводомних рослин класу саговників відділу *голонасінних*. Стебла нерозгалужені, з *кроною* з великих пористих листків. Бл. 20 видів, пошир. у тропічній Азії, Полінезії, Австралії. Багата на крохмаль серцевина стебла деяких видів Ц. використовується в тропіч. країнах для виготовлення крупи *саго*. Ц. відігнутий (C. revoluta), родом з Пд. Японії, вирощують в СРСР, зокрема в УРСР, в оранжереях і відкритому грунті (на чорноморському узбережжі Кавказу і Пд. березі Криму).

ЦИКЛ (від грец. *κύκλος* — коло)— 1) Сукупність взаємопов'язаних явищ, процесів, що створюють закінчене коло, струнку систему розвитку протягом якогось проміжку часу (напр. *цикл життєвий*, Ц. виробничий, Ц. парової машини, двигуна внутрішнього згоряння). 2) Певна група наук (природничих, суспільних, технічних). 3) Закінчений ряд лекцій, концертів тощо, об'єднаних спільною темою. 4) Ряд худож. творів, об'єднаних спільністю тематики, персонажів тощо (напр., Ц. новел, ліричний цикл).

ЦИКЛ ЖИТТЄ́ВИЙ у психології — послідовність вікових фаз індивід. розвитку людини від народження до смерті. Поняття «життєвий цикл» відображає психофізіол. еволюцію організму індивіда протягом біол. життєвого часу. Вікова періодизація Ц. ж. включає фази: вік немовляти, раннє дитинство, дитинство, отроцтво (підлітковий вік), юнацький вік, молодість, зрілість, похилий вік, старість, дряхлість. Генетичний перехід від однієї фази до іншої є дискретною, «критичною» точкою розвитку. Рівень соматичної і нервово-психологічної зрілості організму на кожній фазі Ц. ж. визначає психофізіологічні можливості освоєння індивідом соціального досвіду, є біол. основою *соціалізації*. Протягом Ц. ж. людина здійснює своє соціальне призначення, проходить свій життєвий шлях.

В. Ф. Рибаченко.

ЦИКЛ ТЕРМОДИНАМІ́ЧНИЙ — замкнений *круговий процес*, який здійснює *термодинамічна система*. Являє собою сукупність *адіабатних процесів, ізотермних процесів, ізобарних процесів, ізохорних процесів* та ін. Прикладом Ц. т. є *Карно цикл*. Використовують, зокрема, для вивчення закономірності роботи *теплових двигунів*, холодильних пристроїв.

ЦИКЛАМЕ́Н, альпійська фіалка (Cyclamen) — рід рослин родини первоцвітих. Безстеблові багаторічні трави з бульбоподібними кореневищами. Листки прикореневі, довгочерешкові, серцевидні або нирковидні. Квіти червоні, білі, рожеві, поодинокі, пониклі, на довгих квітконіжках. Відомо 55 видів, пошир. в Середземномор'ї і Перед. Азії; ростуть переважно в горах. Отруйні. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР (в Криму) один вид — Ц. Кузнецова (C. kusnetzovii). Багато Ц. декоративні. На Україні в садах вирощують Ц. європейський (C. europaeum) — родом з

В. Ю. Цигаль.

В. Ю. Цигаль. Пам'ятник генерал-лейтенантові Д. М. Карбишеву в Маутгаузені в Австрії. Граніт. 1962.

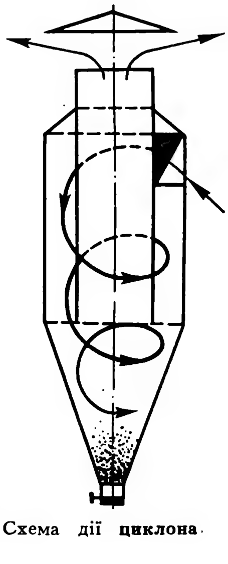

Схема дії **циклона**.

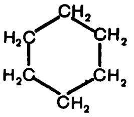

Циклогексан.

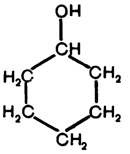

Циклогексанол

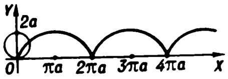

Звичайна **циклоїда.**

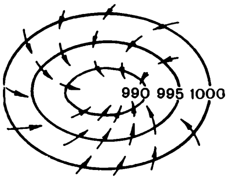

Циклон (цифрами позначено тиск у мілібарах).

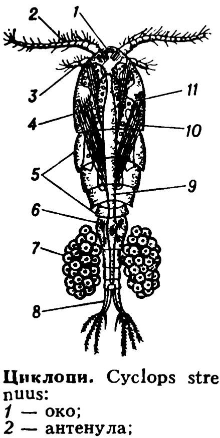

Циклопи. Cyclops strenuus:
1 — око;
2 — антенула;
3 — антена;
4 — голова;
5 — грудні сегменти;
6 — статевий сегмент черевця;
7 — яйцевий мішок;
8 — вилочка;
9 — кишечник;
10 — поздовжні м'язи грудей;
11 — яєчник.

Центр. Європи. В кімнатній і оранжерейній культурі пошир. гібрид. сорти Ц. перського (C. persicum), який дико росте на о. Кіпр, в Сірії та Палестині. Іл. с. 216.

ЦИ́КЛІВ ЕКОНОМІ́ЧНИХ ТЕО́РІЇ — розділ бурж. політ. економії, що досліджує механізм циклічної нестійкості капіталістичної економіки (див. *Капіталістичний цикл*). Ц. е. т. 70-х рр. 19 і 20-х рр. 20 ст. були пов'язані з постулатами *неокласичної школи* про нібито загальноекон. рівновагу та автоматичне пристосування капіталістичної економіки до будь-яких порушень *попиту і пропозиції*. Кризи розглядалися як випадкові явища, не пов'язані з внутр. закономірностями екон. розвитку капіталізму. У. С. *Джевонс*, напр., екон. цикл ставив у залежність від інтенсивності сонячних плям (згідно з концепцією, це нібито викликає коливання врожайності); Т. *Мальтус* — від недоспоживання, зубожіння трудящих мас, внаслідок діяння *народонаселення закону*; К. Віксель та ін. пояснювали цикл особливістю нагромадження капіталу як самокерованого процесу. Певною мірою згадана вище ідея стала втілюватися в сучас. *монетарній теорії* циклу М. Фрідмена (США). Кейнсіанське трактування циклу (див. *Кейнсіанство*), яке з 30-х рр. 20 ст. протистоїть неокласичному, виходить з визнання необхідності держ. втручання в процес відтворення за допомогою бюджетної і кредитно-грош. політики. Однак таке регулювання призводить на практиці до зростання бюджетних дефіцитів, інфляції, що особливо виявилося в серед. 70-х рр. 20 ст. Воно не усуває внутр. причин циклічного розвитку капіталістичної економіки. Див. також *Посткейнсіанство*. *А. І. Кредісов.*

ЦИКЛІ́ЧНИЙ ПРИСКО́РЮВАЧ — *прискорювач заряджених частинок*, в якому частинки багаторазово проходять крізь одні й ті самі прискорюючі електроди і рухаються по орбітах, близьких до колових або спіральних.

ЦИКЛІ́ЧНОСТІ ТЕО́РІЯ — те саме, що й *історичного коловороту теорія*.

ЦИКЛОГЕКСА́Н, гексаметилен, гексагідробензол, C_6H_{12} — *насичений вуглеводень* аліциклічного ряду; безбарвна рідина, густ. 778 $кг/м^3$ (т-ра 20 °C); $t_{пл}$ 6,55 °C; $t_{кип}$ 80,74 °C; нерозчинний у воді, змішується з багатьма органічними розчинниками. Для Ц. можливі дві конформації: «ванна» й «крісло»; при звичайній т-рі переважає друга форма (див. *Конформаційний аналіз*). Ц. синтезують каталітичним гідруванням *бензолу*, виділяють з нафтопродуктів. Застосовують як сировину в синтезі органічних сполук, напр. нітрозуванням Ц. за допомогою NOCl одержують циклогексаноноксим, який використовують для виробн. *капролактаму*.

ЦИКЛОГЕКСАНО́Л — аліциклічний *спирт*; безбарвні кристали з слабким запахом камфори; густ. 942 $кг/м^3$ (т-ра 30 °C); $t_{пл}$ 25,15 °C; $t_{кип}$ 161,1 °C; розчиняється у воді (4—5 % при т-рі 20 °C), змішується з більшістю органічних розчинників, розчиняє багато масел, воски й полімери. Ц. утворює всі характерні для спиртів похідні (*алкоголяти,* складні *ефіри* тощо); внаслідок каталітичного окислення його киснем повітря утворюється циклогексанон (напівпродукт для виробн. *капролактаму*), а в жорсткіших умовах — *адипінова кислота*. Одержують Ц. гідрогенізацією *фенолу,* окисленням *циклогексану* та ін. способами. Застосовують як напівпродукт у виробництві капролактаму і як розчинник.

ЦИКЛО́ЇДА (від грец. κυκλοειδής — колоподібний, круглий) — плоска крива *лінія,* яку описує довільна точка P, розміщена на віддалі a від центра круга радіуса r, що котиться без ковзання по прямій. При $a = r$ одержують звичайну Ц. (мал.), при $a < r$ — укорочену, при $a > r$ — видовжену Ц. Довжина одного витка звичайної Ц. $8r$, площа, обмежена цим витком і прямою, — $3\pi r^2$. Рівняння Ц. в параметричній формі:

$$x = r\left(t - \frac{a \cdot \sin t}{r}\right),$$

$$y = r\left(1 - \frac{a \cdot \cos t}{r}\right).$$

Див. також *Трохоїда*.

ЦИКЛО́Н (від грец. κυκλών — той, що обертається) — область низького тиску в атмосфері (з мінімумом у центрі) діаметром від сотень до кількох тисяч кілометрів. Для Ц. характерне переміщення повітря навколо центр. частини проти стрілки годинника (у Пн. півкулі), за стрілкою — у Південній. На картах Ц. позначають системою замкнутих ізобар (див. *Ізолінії*). Розрізняють позатропічні Ц., поширені у помірних широтах, *тропічні циклони,* а також термічні депресії — малорозвинуті Ц., що виникають над теплими ділянками підстилаючої поверхні. У процесі розвитку Ц. висхідні рухи повітря і великі перепади атм. тиску зумовлюють хмарну погоду з тривалими опадами та сильними вітрами (у тропічних Ц. 80—100 м/с і більше). Тривалість Ц. — кілька діб, інколи кілька тижнів. Ц. разом з *антициклонами* — важливі складові заг. *циркуляції атмосфери*. Над тер. України щорічно проходить понад 40 Ц., найчастіше вони спостерігаються у листопаді — березні.

ЦИКЛО́Н у техніці — апарат, в якому газ (повітря) очищають від завислих твердих частинок під дією *відцентрових сил.* Очищуваний газ, що надходить через вхідний патрубок, набуває в циклоні обертового руху, внаслідок чого тверді частинки відкидаються до стінок апарата, а далі зсипаються у нижню його частину, звідки й вивантажуються. Очищений газ виводиться з Ц. по вихідному патрубку. В найдсконаліших Ц. можна досить повно вловлювати частинки розміром 5 мкм і більше. Ц. застосовують у системах пило- і золовловлювання, газоочищення та ін. Див. також *Гідроциклон*. Іл. с. 217.

ЦИКЛОПАРАФІ́НИ, циклоалкани, циклани — насичені *аліциклічні сполуки,* в молекулах яких атоми вуглецю зв'язані між собою простим зв'язком C—C, напр., *циклопропан,* циклобутан. Деякі Ц., що містяться гол. чин. у нафті, наз. *нафтенами,* напр. *циклогексан,* циклопентан. За фіз. і хім. властивостями подібні до *насичених вуглеводнів,* за винятком циклопропану. Одержують Ц. відщепленням галогену від дигалогенпохідних вуглеводнів, сухою перегонкою кальцієвих солей двоосно́вних карбонових к-т та ін. способами.

ЦИКЛО́ПИ — див. *Кіклопи*.

ЦИКЛО́ПИ, циклопові (Cyclopidae) — родина членистоногих тварин ряду *веслоногих ракоподібних*. Довжина тіла 0,3—5,5 мм. На голові є лобне око (звідки й назва); у самок на черевці — два яйцеві мішки. В родині бл. 430 видів, поширених в усіх частинах світу (у т. ч. і в оазисах Антарктиди). В СРСР — бл. 140 видів, з них на Україні — 80 видів. Більшість Ц. — прісноводні організми. Живуть поблизу дна водойм, іноді в товщі води. Живляться дрібними безхребетними, а також одноклітинними рослинами та їхніми рештками. Самі Ц. є їжею багатьох риб. Проміжні хазяї бл. 150 видів червів (*ришти, стьожака широкого* та ін.) — паразитів людини, водоплавних птахів і риб. *В. І. Монченко.*

ЦИКЛОПІ́ЧНІ СПОРУ́ДИ, кіклопічні споруди — кладки з великих кам'яних брил без зв'язуючого розчину (вапна, цементу тощо) оборонного, культового, побутового призначення; включають і *мегалітичні споруди*. Класичним зразком Ц. с. є фортеця 13 ст. до н. е. у *Тірінфі* (Греція), збудована, згідно з легендою, одноокими велетнями циклопами (*кіклопами*; звідси й назва). Ц. с. відкриті у багатьох, гол. чин. приморських, багатих на камінь районах (у Єгипті, Греції, Італії, на Кавказі тощо), а також на деяких островах (Сардінія, Мальта, острів Пасхи та ін.). Ц. с. зводили переважно за *мідного віку* (3-є тис. до н. е.), пізнього етапу *бронзового віку* і раннього *залізного віку* (кінець 2— поч. 1-го тис. до н. е.), у ранньому середньовіччі (1-а пол. 1-го тис. н. е.). На тер. УРСР Ц. с. відомі в Гірському Криму. Іл. с. 221. *В. В. Отрощенко.*

ЦИКЛОПРОПА́Н, триметилен, C_3H_6 — найпростіший *циклопарафін,* безбарвний газ, густина 720 $кг/м^3$ (т-ра —79 °C), $t_{кип}$ — —32,8 °C; не розчиняється у воді, розчиняється в спирті, ефірі. Цикл Ц. відзначається ненасиченістю, для нього характерні реакції подвійного зв'язку, напр., при взаємодії Ц. з бромом утворюється 1,3-дибромпропан $BrCH_2CH_2CH_2Br$. Одержують Ц. (і вуглеводні, що містять тричленні цикли) з 1,3-дигалогенпохідних дією цинкового пилу, приєднанням карбенів до олефінів та ін. способами. Кільце Ц. буває у біологічно важливих природних сполуках (піретрини), сам Ц. застосовують для *наркозу*.

ЦИКЛОТРО́Н [від грец. κύκλος — коло і (*елек*)*трон*] — резонансний *циклічний прискорювач* заряджених частинок, у якому частота прискорювального електр. поля і ведучого магн. поля сталі у часі. Застосовують для прискорення важких частинок (*протонів, дей-*

тронів, альфа-частинок та *іонів*) до енергій у кілька десятків МеВ на *нуклон*. Таке прискорення відбувається доти, доки частинки рухаються в резонанс з прискорювальним полем. Перший у Радянському Союзі Ц. був створений 1937. Один з найбільших у світі 240-сантиметровий ізохронний Ц. «У-240» створено (1976) в *Ядерних досліджень інституті* АН УРСР. У ньому можна прискорювати іони до швидкості понад 100 тис. км/с.

ЦИКЛОТРО́ННА ЧАСТОТА́ — частота Ω обертання *електрона* в постійному *магнітному полі* з *напруженістю поля* $\vec{H}$ у площині, перпендикулярній до $\vec{H}$. Ц. ч. нерелятивістського вільного електрона (гіромагнітна частота) $\Omega = eH/m_0c$, де e і m_0 — заряд і маса електрона, c — *швидкість світла* у вакуумі. Для релятивістського вільного електрона $\Omega = ecH/E$, де E — його *енергія*. Якщо в металі або напівпровіднику закон дисперсії (залежність енергії від квазіімпульсу) електрона відрізняється від квадратичного, то Ц. ч. $\Omega = eH/m^*c$, де m^* — т. з. ефективна циклотронна маса електрона провідності.

ЦИКЛОТРО́ННИЙ РЕЗОНА́НС — дуже різка зміна повного поверхневого опору провідників у високочастотному електромагнітному і постійному магнітному полях (див. *Повний опір*). Спостерігається в *металах, напівпровідниках*, газовій *плазмі*, а також у т. з. двовимірних системах. Напр., у металах Ц. р. пов'язаний з синхронним прискоренням електронів провідності електромагн. полем всередині скін-шару (див. *Скін-ефект*). Зокрема, при низьких т-рах у чистому монокристалічному зразку металу, вміщеному в електромагн. поле з частотою ω і в магн. поле з напруженістю $\vec{H}$, паралельною плоскій границі зразка, Ц. р. спостерігається, якщо ω дорівнює або є кратною *циклотронній частоті* Ω електронів: $\omega = n\Omega$, де $n = 1, 2, 3, \ldots$ і виконується умова $\Omega > 1/\tau$, де τ — час вільного пробігу електронів. На відміну від т. з. діамагнітного (циклотронного) резонансу в напівпровідниках Ц. р. у металах існує на кратних частотах електромагн. поля, при довільній його поляризації відносно вектора $\vec{H}$ і при достатньо строгій паралельності $\vec{H}$ поверхні зразка. Поблизу Ц. р. поглинання енергії електромагн. поля у металах має мінімум (у напівпровідниках — максимум). Ці та ін. характерні особливості Ц. р. в металах зумовлені тим, що резонанс відбувається в умовах аномального скін-ефекту, коли товщина скін-шару δ менша за діаметр орбіти електрона $2R$ (мал.). Якщо циклотронна частота неоднакова для різних груп електронів, Ц. р. відбувається на гармоніках т. з. екстремальних частот $\Omega_{екс}$, причому для електронів різних ділянок *Фермі поверхні* він спостерігається при певній лінійній поляризації електромагн. поля. Ц. р. широко використовують для *радіоспектроскопії* електронів провідності. *Е. А. Канер.*

ЦИКО́РІЙ (Cichorium) — рід трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Відомо 11 (за ін. джерелами — 9) видів, пошир. в Зх. Європі, Перед. Азії, Африці, Америці, Австралії. В СРСР, в т. ч. й на Україні, в культурі — два види, Ц. дикий, або звичайний, петрові батоги (C. intybus) — багаторічна рослина з довгим стрижневим коренем. Стебло до 1,5 м заввишки. Нижні листки струговидно-ліровидні, верхні ланцетні, квітки блакитні або білі. Плід — сім'янка. Корені Ц. містять *інулін* (56,4—65,2 % від абсолютно сухої ваги), фруктозу (5,2—8,5 %), гіркий на смак глікозид інтибін. Ц. салатний, ендивій (C. endivia) — одно- або дворічна рослина до 1 м заввишки. Корінь розгалужений. Листки різної форми. Вирощують як салатну рослину. Іл. с. 224.

ЦИКУ́ТА, віха (Cicuta) — рід рослин родини *зонтичних*. Багаторічні трави з черговими двічі- або тричіперисторозсіченими листками. Стебло прямостояче, розгалужене, ребристе. Квітки дрібні, білі, зібрані в складні зонтики. Плід — двосім янка. Бл. 20 видів, пошир. переважно в Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. УРСР, один вид — Ц. отруйна (C. virosa) з товстим, поділеним на порожнисті камери кореневищем; росте по берегах річок, ставків, на болотах і вологих луках. Вся рослина, особливо кореневище цикути, дуже отруйна (містить смолисту речовину цикутотоксин).

ЦИЛІА́РНЕ ТІ́ЛО (від лат. cilia — повіки), війкове тіло — частина *ока* наземних хребетних тварин і людини; являє собою кільцевидну потовщену ділянку *судинної оболонки*; продукує внутрішньоочну рідину. Спереду переходить в *райдужну оболонку*. Містить війковий (циліарний) м'яз, що відіграє важливу роль в *акомодації* ока. При запаленні циліарного тіла виникають т. з. цикліти та *іридоцикліт*.

ЦИЛІ́НДР (грец. κύλινδρος, від κυλίνδω — катаю, кручу) — тіло, обмежене замкненою *циліндричною поверхнею* та двома паралельними січними площинами. Частини цих площин, що обмежують Ц., наз. його *основами*, віддаль між ними — *висотою* Ц. Якщо твірні Ц. перпендикулярні до його основ, то Ц. наз. прямим (мал., 1), якщо не перпендикулярні — похилим (мал., 2). Ц. наз. коловим, якщо його основи — *круги*. Об'єм прямого колового Ц. $V = \pi R^2h$, бічна поверхня $S = 2\pi Rh$, де $\pi = 3{,}14159\ldots$, R — радіус основи, h — висота циліндра.

ЦИЛІНДРИ́ЧНА ПОВЕ́РХНЯ — *поверхня*, утворена рухом прямої (*твірної*) в просторі так, що ця пряма весь час паралельна заданому напрямові і перетинає дану криву лінію (напрямну). Напрямною Ц. п. може бути *коло, еліпс* чи ін. замкнена крива (відповідну назву одержує обмежуваний цією поверхнею *циліндр*), *гіпербола, парабола* тощо. В *аналітичній геометрії* циліндричну поверхню часто називають циліндром. Див. також *Призматична поверхня*.

ЦИЛІНДРИ́ЧНІ МАГНІ́ТНІ ДОМЕ́НИ — циліндричні ділянки перпендикулярно намагніченої плоскопаралельної платівки *магнетика* (фери- або феромагнетика), напрям *намагніченості* яких паралельний їхнім твірним і протилежний напрямові намагніченості решти платівки (мал.). Ц. м. д. спостерігаються в монокристалах ортоферитів, гексаферитів, феритів-гранатів рідкоземельних металів (див. *Ферити*) і аморфних сполук f- і d-металів (див. *Перехідні елементи*) з т. з. віссю легкого намагнічування, що напрямлена вздовж нормалі до поверхні платівки. Розміри Ц. м. д. і товщини зразків, що містять їх, дорівнюють ~ 1—100 мкм. Ц. м. д. можуть існувати у вигляді відокремлених *доменів* або утворювати правильну гексагональну гратку під діянням т. з. магнітодипольних сил відштовхування. Особливістю їх є можливість зміщення вздовж поверхні зразка при наявності просторово неоднорідного магн. поля або градієнта т-ри. У гратках Ц. м. д. можуть збуджуватись коливання зміщень доменів, такі, як коливання *кристалічної гратки* у твердому тілі. Існують аналоги Ц. м. д. в платівках антиферомагнетиків поблизу магн. *фазових переходів* і надпровідників 1-го роду (див. *Надпровідність*) у магн. полі. Спостереження Ц. м. д. і їхніх аналогів проводиться магнітооптич. методами й т. з. методом порошкових фігур. Ц. м. д. широко використовують у пристроях для запису й передачі інформації в ЕОМ.

Літ.: Лисовский Ф. В. Физика цилиндрических магнитных доменов. М., 1979; Барьяхтар В. Г. [та ін.]. Цилиндрические магнитные домены. «Успехи физических наук», 1977, т. 121, в. 4. *Ю. І. Горобець.*

ЦИЛІНДРИ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — *спеціальні функції*, які є розв'язками диференціального рівняння Бесселя

$$\frac{d^2y}{dz^2} + \frac{1}{z}\frac{dy}{dz} + \left(1 - \frac{n^2}{z^2}\right)y = 0, \qquad (1)$$

де n — дійсне число, z — дійсна або комплексна змінна. Рівняння (1) трапляється при розв'язуванні *крайових задач* потенціалу для циліндричної області (звідси назва «циліндричні функції»). Розрізняють такі осн. Ц. ф.:

функції Бесселя 1-го роду

$$J_n(z) = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^k}{k!\Gamma(n+k+1)} \times \left(\frac{z}{2}\right)^{2k+n}, \qquad (2)$$

де $\Gamma(x)$ — *гамма-функція* [якщо n — ціле число, то $J_{-n}(z) = (-1)^n J_n(z)$];

функції Бесселя 2-го роду (або функції Неймана)

$$N_n(z) = \frac{1}{\sin n\pi}\left[J_n(z)\cos n\pi - J_{-n}(z)\right], \qquad (3а)$$

$n \neq 0, \pm 1, \pm 2, \ldots$

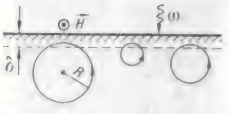

Колові траєкторії електронів у металі при **циклотронному** резонансі.

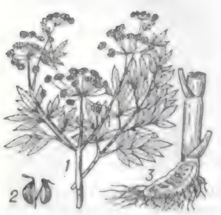

Цикута отруйна:
1 — гілка з квітками;
2 — плід;
3 — поздовжній розріз кореневища.

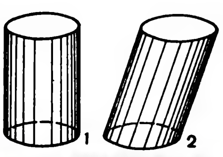

Прямий (1) і похилий (2) **циліндри.**

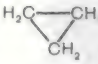

Циклопропан.

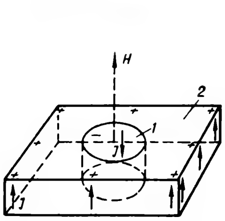

Ізольований **циліндричний магнітний домен** (*1*) у платівці магнетика (*2*) з однією віссю легкого намагнічування: H — підмагнічувальне поле, напрям якого збігається з віссю легкого намагнічування, I — намагніченість магнетика.

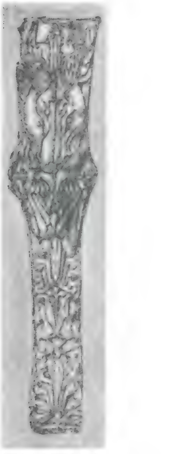

Цимбалка. Золотий кінський налобник.

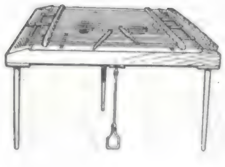

Цимбали.

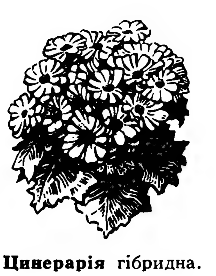

Цинерарія гібридна.

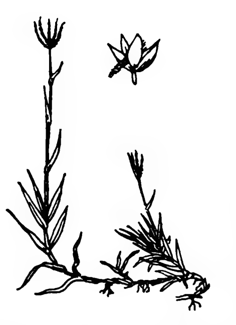

Цинодон пальчастий. Загальний вигляд рослини та колосок.

$$N_n(z) = \frac{2}{\pi} J_n(z)\left(\ln\frac{z}{2} + C\right) - $$

$$ - \frac{1}{\pi}\sum_{k=0}^{\infty}\frac{(-1)^k}{k!\,(n+k)!}\left(\frac{z}{2}\right)^{2k+n} \times $$

$$ \times\left(\sum_{j=1}^{k}\frac{1}{j} + \sum_{j=1}^{n+k}\frac{1}{j}\right) - $$

$$ - \frac{1}{\pi}\sum_{k=0}^{n-1}\frac{(n-k-1)!}{k!}\left(\frac{z}{2}\right)^{2k+n}, \tag{3б}$$

$n = 0, \ \pm 1, \ \pm 2, \ \ldots,$

де C — стала Ейлера — Маскероні, останню суму в формулі (3б) беруть рівною нулеві при $n = 0$; функції Ганкеля 1-го і 2-го роду

$$H_n^{(1)}(z) = J_n(z) + iN_n(z),$$

$$H_n^{(2)}(z) = J_n(z) - iN_n(z). \tag{4}$$

Кожна Ц. ф. є лінійною комбінацією функцій

$$J_n(z) \text{ і } N_n(z) \text{ або } H_n^{(1)}(z) \text{ і } H_n^{(2)}(z).$$

Значення Ц. ф. (2), (3) і (4) визначені для $|\arg z| < \pi$; якщо $|\arg z| > \pi$, то ці значення одержують з формул:

$$J_n(e^{ik\pi}z) = e^{ink\pi}J_n(z),$$

$$k = 0, 1, 2, \ldots,$$

$$N_n(e^{ik\pi}z) = e^{ink\pi}N_n(z) +$$

$$+ 2iJ_n(z)\sin nk\pi \operatorname{ctg} n\pi.$$

За допомогою Ц. ф. записують розв'язки деяких диференціальних *рівнянь математичної фізики* і дають розклади функцій в ряди Фур'є — Бесселя.

Літ.: Лебедев Н. Н. Специальные функции и их приложения. М.—Л., 1963; Корн Г., Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров. Пер. с англ. М., 1974.

А. М. Самойленко.

ЦИ́МБАЛ Андрій Калинович [н. 30.XI (13.XII) 1916, с. Табурищі, тепер у складі м. Світловодська Кіровогр. обл.] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1938. З вересня 1941 — боєць, командир групи (роти) в партизан. загоні, потім з'єднанні під командуванням С. А. *Ковпака.* Відзначився в операції «*Сарненський хрест*». З січня 1944 — комісар батальйону в 1-й Укр. партизан. д-зії під командуванням П. П. *Вершигори.* З листопада 1944 — на госп. роботі в Кіровогр. обл. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЦИ́МБАЛ Тетяна Василівна (н. 14.IX 1946, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1983). В 1974 закінчила Київ. ун-т. З 1969 — диктор Укр. телебачення. Ведуча програм: «Актуальна камера», «Голосую за професію», «Мистецтво народу», «Майстри мистецтв України», «Новини кіноекрану» та ін. З 1979 — викладач кафедри тележурналістики в Київ. ун-ті. *Л. М. Дворниченко.*

ЦИМБА́ЛИ (польс. cymbały; першоджерело: грец. κύμβαλον — кімвал) — струнний ударний муз. інструмент. Має дерев'яний корпус трапецієвидної форми, над яким натягнуто струни. Звук видобувають ударами паличок по струнах. Народні Ц. виконавець кладе на коліна, удосконалені сучас. Ц. стоять на ніжках. Поширені здавна, зокрема на Україні (входять до складу *троїстої музики*). Використовуються також в *оркестрах народних інструментів.*

ЦИМБАЛИ́СТ Іван Єлисейович [15 (27).X 1911, с. Мощенка, тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.— 1.X 1960, Чернігів] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1938. За фахом учитель. У 1939—40 і 1941 — в Рад. Армії. У вересні 1941, потрапивши у вороже оточення, вступив до Черніг. обласного партизан. загону. Боєць, політрук саперного взводу, командир групи підривників у партизанських з'єднаннях під командуванням О. Ф. *Федорова* і М. М. *Попудренка.* Був членом Черніг. підпільного обкому КП(б)У. Після війни — на рад. і парт. роботі.

ЦИМБАЛІ́СТ Віктор Петрович (н. 25.I 1930, с. Червоне, тепер смт Андрушівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1982). В 1952 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого (педагог — Г. *Юра*), 1957—Київ. консерваторію ім. П. І. Чайковського (клас І. *Паторжинського*). З 1952 працює в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей — Гриць, Василь («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Циганка Аза» Старицького), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Свічка («Свіччине весілля» Кочерги), Криницький («Павлинка» Янки Купали), Едмунд («Король Лір» Шекспіра). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *Ю. В. Петров.*

ЦИМБА́ЛКА — кургани на правому березі р. Білозерки біля зх. околиці с. Великої Білозерки Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріз. обл. 1) Велика Ц.—скіфський курган 4 ст. до н. е. Досліджував його 1867—68 І. Є. *Забєлін.* У насипі кургану (15 м заввишки) відкрито центр. поховання і поховання 6 коней. Збруя 4 коней була срібною, двох інших — золотою. Інтерес становлять 2 довгі золоті налобні пластини: одна з фігурою змієногої богині (іл. див. до ст. *Міфологія,* т. 7, с. 432—433), друга прикрашена двома грифонами, що стоять на задніх лапах, а також 2 пари нащічників у вигляді листа, що закінчується стилізованим зображенням голови дельфіна. 2) Мала Ц.— курган *бронзового віку* біля Великої Ц., досліджений І. Є. Забєліним 1868. У похованні 9 ст. до н. е. знайдено 5 кістяних і 5 бронзових наконечників стріл, бронзові стременоподібні вудила, золоту платівку, чорнолощений горщик з пастовою інкрустацією. *Ю. В. Болтрик.*

ЦИНГА́, скорбут — захворювання людини, спричинюване нестачею в організмі вітаміну С (*аскорбінової кислоти*). Розвивається при недостатньому надходженні вітаміну С з їжею, може виникати також і при повноцінному харчуванні, якщо порушується засвоєння організмом вітаміну С. Для Ц. характерні порушення в *центральній нервовій системі* (неврастенія) та зміни на шкірі і слизових оболонках. Шкіра стає блідою, сухою, шорсткою, ясна спочатку бліді, згодом червоніють, набрякають, починають кровоточити. Зуби розхитуються і випадають. На шкірі з'являється дрібнокрапковий висип, виникають *анемія* та крововиливи у м'язи, серозно-геморагічний випіт у плевру, перикард тощо. Порушуються функції шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної системи, знижується тиск крові. Профілактика: збалансоване харчування (споживання овочів та фруктів, що містять багато вітаміну С), приймання препаратів вітаміну С. Лікування: аскорбінова к-та, препарати вітаміну С в поєднанні з вітаміном Р.

ЦИНЕРА́РІЯ (Cineraria) — рід рослин родини *складноцвітих.* Трав'янисті рослини і півкущі з повстистоопушеними листками. Квітки різного кольору, в одному кошику або всі вони язичкові, або крайові — язичкові, а серединні — трубчасті. Бл. 26 видів, пошир. в Пд. Африці. В СРСР, зокрема в УРСР, як декоративні культивують два види: Ц. приморську (C. maritima), яку вирощують як бордюрну рослину, Ц. гібридну (C. hybrida) з строкатими квітками; культивують як декоративну кімнатну рослину.

ЦИНІ́ЗМ (від грец. κυνισμός — вчення *кініків*) — презирливе ставлення до культури суспільства, до його духовних і особливо моральних *цінностей* та загальноприйнятих норм поведінки; безсоромність. Див. також *Аморалізм.*

ЦИ́НІЯ — рід рослин родини складноцвітих. Те саме, що й *майорці.*

ЦИНК (Zincum; від нім. Zink), Zn — хім. елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 30, ат. м. 65,38. Природний Ц. складається з п'яти стабільних ізотопів, одержано дев'ять радіоактивних ізотопів. Ц. відомий з давніх часів. Вміст його у земній корі $8{,}3 \cdot 10^{-3}$ % за масою. Є багато мінералів, до складу яких входить Ц., напр., *сфалерит, смітсоніт* (див. *Цинкові руди*). У вигляді сполук є в поліметалевих рудах. Ц.— метал сріблясто-блакитнуватого кольору; густ. 7130 кг/м³; $t_{пл}$ 419,5 °С; $t_{кип}$ 907 °С. На повітрі окислюється, покриваючись захисною плівкою. При нагріванні в середовищі, де є кисень, інтенсивно згоряє з утворенням оксиду ZnO. Реагує з галогенами, сіркою, розчиняється в к-тах, лугах тощо (див. *Цинку сполуки*). Дуже чистий Ц. не взаємодіє з сірчан. к-тою. Добувають, випалюючи збагачену *флотацією* сульфідну руду. З оксиду металевий Ц. одержують піро- або гідрометалургійним способами. Застосовують для нанесення покриттів (див. *Цинкування*), виробництва *цинку сплавів,* виготовлення поліграфічних *кліше* (див. *Цинкографія*), *гальванічних елементів,* як відновник при вилученні індію, талію, золота та ін., у хім. аналізі тощо. Ц. в організмі — *біогенний елемент*. Вміст Ц. у більшості організмів становить тисячні частки процента їхньої маси. Багаті на Ц. гриби, особливо отруйні, лишайники, хвойні рослини та деякі безхребетні морські тварини (напр., устриці). В рослини Ц. потрапляє з грунту і води, в організм тварин і людини — з їжею. Серед рослин є концентратори Ц. (напр., деякі фіалки). Ц. підвищує посухо-, жаро- та холодостійкість рослин, а недостача Ц. призводить до появи у них різних функціональних хвороб. Явище цинкової недостачі у тварин та людини в природних умовах майже не виникає. Добова потреба дорослої людини у Ц. не перевищує 16 мг і покривається звичайно добовим харчовим раціоном.

Ж. Д. Гудзенко
(Ц. — хім. елемент).

ЦИ́НКОВА ОБМА́НКА — мінерал, те саме, що й *сфалерит*.

ЦИ́НКОВИЙ ШПАТ — мінерал, те саме, що й *смітсоніт*.

ЦИ́НКОВІ ДО́БРИВА — хімічні сполуки, що містять цинк у доступній для рослин формі; один із видів *мікродобрив*. Недостача цинку в грунті порушує утворення *ауксинів* у рослинах, що затримує їхній ріст; ослаблюється синтез складних вуглеводів (сахарози і крохмалю). Особливо чутливі до недостачі цинку плодові і цитрусові, кукурудза, соя і деякі овочеві культури. На Україні у більшості типів грунтів достатня валова кількість цинку, але він мало доступний для рослин. Тому на грунтах, де не вистачає рослинам цинку, виникає потреба в застосуванні Ц. д. Як Ц. д. використовують сульфат цинку, мінеральні добрива, збагачені цинком, цинковмісні відходи мідеплавильних заводів і ін.

ЦИ́НКОВІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення, які містять цинк у таких кількостях, що його економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку науки і техніки. Осн. джерело одержання цинку — *поліметалеві руди*. Гол. пром. мінерали Ц. р. — *сфалерит* (містить понад 67 % цинку), *смітсоніт* (понад 64 % ZnO), тенантит $Cu_{10}Cu_2As_4S_{13}$ (містить домішки Zn). У Рад. Союзі родовища Ц. р. є в РРФСР (на Уралі, Алтаї, в Забайкаллі), Таджикистані, на Україні (зокрема, в Донбасі й на Закарпатті); за рубежем — у США, Канаді, Австралії.

В. В. Науменко.

ЦИНКОГРА́ФІЯ (від *цинк* і грец. γράφω — пишу) — 1) Спосіб виготовлення друкарських форм *високого друку* (*кліше*) фотографічним перенесенням зображень на пластину з цинку або ін. матеріалу. За цинкографським способом негативне зображення (див. *Негатив*) відтворюваного оригіналу (напр., кресленика) копіюють на вкриту світлочутливим шаром пластину; при цьому частини світлочутливого шару, що на них крізь прозорі місця негатива потрапляє світло, задублюються (стають нерозчинними у воді), а після проявлення у воді (незадублені частини в ній розчиняються) утворюють позитивне зображення (див. *Позитив*), яке складається з штрихів або растрових точок. Щоб поглибити незадублені (пробільні) елементи, їх піддають *травленню*. Штрихові кліше травлять переважно на глибину 0,04—1, растрові — 0,035—0,12 мм. 2) Підприємство або цех, де виготовляють цинкографські кліше.

ЦИНКОРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — *металоорганічні сполуки*, що містять у молекулі зв'язок цинк — вуглець. Існують повні Ц. с. R_2Zn і мішані $RZnX$, де R — вуглеводневі радикали (однакові або різні), напр. CH_3, C_2H_5; X — кислотний залишок (найчастіше Br, I). Ц. с. — рідини [напр., діетилцинк $(C_2H_5)_2Zn$] або тверді речовини [дифенілцинк $(C_6H_5)_2Zn$ та ін.]; на повітрі нестійкі, нижчі члени R_2Zn (до $R = C_5H_{11}$) самозаймаються й енергійно розкладаються водою. За хім. властивостями Ц. с. аналогічні ін. металоорганічним сполукам, але менш реакційноздатні. Застосовують для синтезу *кетонів*, як каталізатори полімеризації оксидів олефінів, карбонільних сполук (див. *Реформатського реакція*) тощо.

ЦИ́НКУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *цинку*. У Ц. с. невисока т-ра плавлення, добра рідкотекучість, їх можна легко обробляти різанням і тиском, зварювати і паяти. Вади Ц. с.: низькі мех. властивості при підвищеній т-рі, незначна корозійна стійкість в кислих і лужних середовищах, вони схильні до зміни розмірів у процесі природного *старіння металів*. Щоб підвищити корозійну стійкість і поліпшити зовн. вигляд, на Ц. с. наносять хромові, нікелеві або кадмієві захисно-декоративні і *захисні покриття*. Найпоширеніші — сплави цинку з алюмінієм і міддю, в яких міститься також невелика кількість магнію, свинцю, олова та ін. елементів. Ц. с. бувають ливарні й деформівні. Є й антифрикційні Ц. с. (див. *Антифрикційні матеріали*), що їх використовують як замінники олов'янистих бронз і бабітів у підшипниках ковзання важких металорізальних верстатів, пресів, підйомних машин і прокатних станів. Ц. с. застосовують в автомобіле- і вагонобудуванні, електротех. і приладобудівній пром-сті, поліграфії тощо.

ЦИ́НКУ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки, що містять *цинк* у ступені окислення +2. Оксид цинку ZnO — білий порошок, густ. 5470 кг/м³, $t_{пл}$ 1800 °C; виявляє амфотерні властивості (див. *Амфотерність*). Застосовують у виробн. т. з. цинкових білил, як *наповнювач* гуми, пластмас, а також у парфюмерії, косметиці, медицині (у вигляді мазей, паст, присипок при шкірних захворюваннях) тощо. Хлорид цинку $ZnCl_2$ — білі гігроскопічні кристали; густ. 2900 кг/м³; $t_{пл}$ 322 °C; $t_{кип}$ 722 °C; добре розчиняється у воді. Одержують, розчиняючи цинк або його оксид у соляній к-ті та ін. способами. Використовують для просочування деревини, травлення металів (див. *Травлення* в техніці), як зневоднюючу речовину тощо. Сульфід цинку ZnS — білий порошок, густ. 3980—4090 кг/м³; нерозчинний у воді, розчиняється в к-тах; одержують діянням сульфіду амонію на розчини солей цинку. Застосовують як *люмінофор*, легований міддю або сріблом у суміші з CdS для виготовлення телевізійних трубок і екранів, у виробн. високоякісних, нетоксичних фарб, зокрема т. з. літопону, як *напівпровідник* для *лазерів*. Сульфат цинку — $ZnSO_4 \cdot 7H_2O$ (цинковий купорос) — добре розчинний у воді; застосовують у виробн. *віскози*, мінеральних фарб, емалі, у металургії, медицині тощо.

Ж. Д. Гудзенко.

ЦИНКУВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих (переважно сталевих і чавунних) виробів шару *цинку* або *цинку сплавів*. Товщина такого покриття становить найчастіше 20—40, іноді 200—250 мкм. Розрізняють Ц.: «гарячим» способом (витримуванням виробів у розплавленому цинку), способом електролітичним (*електролізом* у лужних і кислих електролітах), дифузійним (див. *Дифузійні покриття*) і розпилюванням гарячого металу спец. апаратами. До Ц. вдаються у буд-ві, автомобілебудуванні, електротех., хімічній та ін. галузях промисловості, щоб захистити листи, стрічки, труби та ін. вироби від *корозії металів*.

ЦИ́НОДОН, свинорий (Cynodon) — рід трав'янистих багаторічних рослин родини *злакових*. Відомо 10 видів, пошир. в тропіч. і субтропіч. районах Пд. Африки й Австралії. В СРСР, у т. ч. на Україні — один вид — Ц. пальчастий, свинорий (C. dactylon). Стебло 10—60 см заввишки. Листки лінійно-ланцетні, блакитнувато-зелені, здебільшого опушені. Колоски дрібні, одноквіткові, сидячі. Суцвіття пальчасте — складається з 3—7 колосковидних гілочок. Плід — зернівка. Росте на піскуватих, глинистих, засолених і галькових грунтах. Як бур'ян росте у посівах зернових та просапних культур в південних р-нах Степу і в Гірському Криму.

Заходи боротьби. *Лущення стерні;* культивація площ просапних культур. Хімічні — внесення в грунт *гербіцидів*.

ЦИПО́ЛА Гізела Альбертівна (н. 27.IX 1944, с. Гать, тепер Берегівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1976). У 1969 закінчила Харків. ін-т мистецтв ім. І. П. Котляревського. З 1969 — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Марильця («Тарас Бульба» Лисенка), Татьяна, Ліза («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Дездемона («Отелло» Верді), Чіо-Чіо-сан (однойменна опера Пуччіні), Наталья («Тихий Дон» Дзержинського), Мар'яна, Інгігерда («Арсенал», «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди). Камерна співачка. Держ. премія Груз. РСР ім. З. П. Паліашвілі, 1973.

В. Д. Туркевич.

ЦИР, Бреща — річка у Волин. обл. УРСР, права прит. Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 51 км, площа бас. 725 км². Тече Поліською низовиною, заплава заболочена. На річці — м. *Камінь-Каширський*.

Т. В. Цимбал.

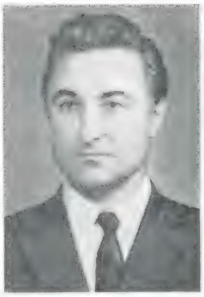

В. П. Цимбаліст.

Г. А. Ципола.

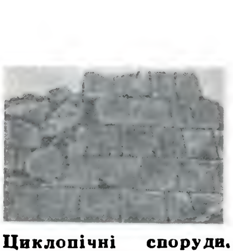

Циклопічні споруди. Кладка стіни урартської фортеці Хайкаберд.

Цирк. Дресирувальниця І. М. Бугримова.

Цирк. Повітряні гімнасти С. А. Разумов і П. С. Чернега.

Цирк. Джигіти Кантемірови.

ЦИРК (від лат. circus — коло) — 1) Різновид видовищного мистецтва. Циркова програма включає гімнастичні та акробатичні вправи, клоунаду, муз. ексцентрику, виступи з дресированими тваринами, верхову їзду, жонглювання, ілюзіонізм, пантоміму тощо. Елементи циркового мистецтва відомі ще в старод. Єгипті, Греції і Римі; на території СРСР — у Вірменії і в Грузії (1 ст. н. е.). За середньовіччя на ярмарках і народних гуляннях виступали мандрівні актори: гістріони, жонглери, *шпільмани* — в Зх. Європі; дорвози (канатохідці), найрангбози (фокусники) — в Серед. Азії, *скоморохи* — в Київ. Русі. В 1780 на базі однієї з шкіл верхової їзди Ф. Астлей створив у Лондоні перший стаціонарний Ц. (т. з. Амфітеатр Астлея). В 19 ст. стаціонарні Ц. з'явилися у багатьох містах Європи й Америки: у Парижі — (1807), Відні (1808), Берліні (1856). В 1887 у Гамбурзі К. Гагенбек створив перший т. з. зооцирк. У 1883 в США почав діяти Ц. під назвою «Дикий Захід». У 20 ст. в країнах Зх. Європи, Америки, Азії працюють гол. чин. пересувні цирки.

До створення в Росії і на Україні стаціонарних цирків існували мандрівні циркові трупи, балагани, а також звіринці. В Росії перші стаціонарні Ц. виникли в 19 ст.: в Петербурзі (1827), Москві (1866), Києві (1875; див. *Київський цирк*). Серед артистів дореволюц. рос. Ц. —А. і В. *Дурови*, В. *Лазаренко*, І. Радунський, П. Крутиков, М. Сичов, В. Соболевський, К. і М. Пащенки, Ф. Молодцов, І. *Піддубний*, Я. Польді. Деякі з них працювали і в рад. час.

Програми рад. Ц. будуються за тематичним принципом як цілісні вистави. В них багато уваги приділяється номерам, які демонструють мистецтво народів СРСР. Серед майстрів рад. Ц.: І. *Бугримова*, М. Рум'янцев (*Карандаш*), Є. *Мілаєв*, Ю. *Нікулін*, М. *Ольховиков*, В. *Оскал-оол*, О. *Попов*, родина Кіо, В. *Філатов*, зокрема укр. артисти Ц. — В. і Л. *Шевченки*, антиподисти Микитюки, брати Французови та ін. (див. також підрозділ Цирк в т. 11, кн. 2, *Українська Радянська Соціалістична Республіка*).

В СРСР (на 1984) — 69 стаціонарних та 15 пересувних Ц., 13 зооцирків, 6 дирекцій «Цирк на сцені» (Московська, Ленінградська, Українська, Новосибірська, Ростовська, Ташкентська).

У 1938 в Москві створено перше в світі Державне уч-ще циркового (з 1961 — і естрадного) мистецтва. В Державному ін-ті театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського відкрито відділення режисерів Ц. (1966) і кафедру Ц. (1973). На Україні (з 1975) підготовку кадрів здійснює Київ. держ. уч-ще естрадно-циркового мистецтва. 2) Споруда з *ареною* та *амфітеатром*, де відбуваються циркові вистави.

Літ.: Дмитриев Ю. Цирк в России. От истоков до 1917 г. М., 1977; Дмитриев Ю. История советского цирка в самом кратком очерке. М., 1980; Черненко Й. М. Мистецтво цирку. К., 1962; Цирк. Маленькая энциклопедия. М., 1979; Жандо Д. История мирового цирка. Пер. с франц. М., 1984.

Б. Ф. Кордіані.

ЦИРК ГІРСЬКИ́Й — природне чашоподібне заглиблення на схилах гір з крутими скелястими схилами і полого-ввігнутим днищем. Утворюються в результаті *зсувів* та ерозійної діяльності льодовиків.

ЦИРКО́Н (нім. Zirkon; першоджерело: перс. заргун — золотистий)— мінерал класу *силікатів*. $Zr[SiO_4]$. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 4,7. Твердість 7,5. Колір оранжевий, жовтий, коричневий, рожевий, червоний. Блиск алмазний. Ц.— радіоактивний мінерал. Виділяють такі відміни Ц.: *гіацинт*, малакон і циртоліт (містять *уран*, *торій* і *рідкісноземельні елементи*), альвіт (*гафній* і торій) та інші. Ц.— *акцесорний мінерал* гранітів, сієнітів та ін. гірських порід. Значні запаси Ц. відомі в США, Шрі-Ланці, Сх. Австралії. В Рад. Союзі є на Уралі, в Зх. Сибіру, на Україні та в ін. районах. Його одержують і штучно. Ц.— осн. джерело *цирконію* і гафнію, його використовують також для виробн. вогнетривкої *кераміки*, *глазурі*, *емалі*; прозорі, гарно забарвлені відміни — в ювелірній справі.

ЦИРКО́НІЙ (Zirconium; від нім. Zirkon — *циркон*), Zr — хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 40, ат. м. 91,22. Природний Ц. складається з ізотопів ^{90}Zr (51,5 %), ^{91}Zr (11,2 %), ^{92}Zr (17,1 %), ^{94}Zr (17,4 %), і ^{96}Zr (2,8 %). Відомі радіоактивні ізотопи. Ц. відкрив 1789 нім. хімік М. Г. Клапрот (1743—1817). Металевий Ц. одержав 1824 Й. Я. *Берцеліус*. Вміст Ц. у земній корі $1{,}7 \cdot 10^{-2}$ % за масою. У природі поширені переважно мінерали циркон і *баделеїт*. Ц.— сріблясто-білий метал; хімічно чистий — надзвичайно ковкий; густ. 6450 кг/м^3; $t_{пл}$ 1852 °C; $t_{кип}$ 4330 °C. На повітрі вкривається захисною плівкою *цирконію діоксиду*, яка захищає метал від корозії. Не розчиняється в лугах, у соляній та азотній к-тах. Металевий Ц. одержують гол. чин. магнієтермічним способом з тетрахлориду $ZrCl_4$. Ц., очищений від *гафнію*, є конструкційним матеріалом ядерних реакторів (див. *Атомна енергетика*); його вводять у сталі й сплави для підвищення їхніх мех. властивостей (див. *Цирконію сплави*), порошок Ц. використовують як *гетер* в електровакуумній техніці тощо.

ЦИРКО́НІЮ ДІОКСИ́Д, оксид цирконію (IV), ZrO_2 — безбарвні кристали, $t_{пл}$ 2900 °C; не розчиняється у воді, у розчинах більшості к-т, лугів і солей; розчиняється у *фтористоводневій кислоті*, концентрованій сірчаній, розплавленому склі. Має амфотерні властивості (див. *Амфотерність*). У природі існує у вигляді мінералу *баделеїту*. У пром-сті одержують прожарюванням сульфатів або нітратів цирконію. Застосовують у виробн. *вогнетривких матеріалів*, *керамічних матеріалів*, емалей, скла; служить сировиною для одержання *цирконію*. Синтетичні кристали на основі стабілізованих оксидів цирконію і гафнію наз. *фіанітами*.

ЦИРКО́НІЮ СПЛА́ВИ — сплави на основі *цирконію* з добавками олова, заліза, хрому та ін. *легуючих елементів*. Відзначаються малим ефективним перерізом поглинання теплових *нейтронів*, високою і стабільною корозійною стійкістю у воді та парі високих параметрів, в ін. агресивних середовищах, доброю пластичністю, задовільною міцністю. Їх використовують в атомній енергетиці (з них виготовляють, напр., елементи конструкції активної зони теплових реакторів), у металургії (ними легують, модифікують або розкислюють сталь).

ЦИРКУЛЯ́Р (від лат. circularis — круговий), обіжник — письмове розпорядження директивного характеру, що надсилається держ. чи громадським органом підлеглим підвідомчим установам або підлеглим службовим особам.

ЦИРКУЛЯ́ЦІЯ АТМОСФЕ́РИ (лат. circulatio — кругообіг, коловорот) — сукупність повітряних течій в *атмосфері*. Пов'язана з неоднаковим розподілом *атмосферного тиску*, зумовленим нерівномірним припливом сонячної радіації, неоднорідністю земної поверхні та обертанням Землі навколо своєї осі. Розрізняють заг. і місцеву циркуляції. Загальна Ц. а. включає *пасати*, *мусони*, повітр. течії, пов'язані з проходженням *циклонів* та *антициклонів* (у межах тропосфери), зональні — зх. і сх. течії (у стратосфері), а також *струминні течії*. До місцевої Ц. а. належать *бризи*, бора, *фени*, гірсько-долинні та ін. *вітри місцеві*.

Характер заг. Ц. а. визначається переміщенням теплих та холодних повітряних мас. Біля екватора повітря нагрівається і піднімається вгору, переміщуючись у напрямі полюсів, на його місце надходить холодне повітря. Під дією *Коріоліса сили* повітряні маси відхиляються від меридіонального напряму до широтного, набувають зонального характеру і не досягають полюсів. Внаслідок цього у помірних широтах створюються значні горизонтальні градієнти температури і тиску (див. *Баричний градієнт*), що зумовлюють розвиток активної циклонічної діяльності. Вплив циклонічної діяльності зменшує температурні контрасти між тропічними та полярними районами. Відповідно до розподілу атм. тиску над земною поверхнею перенос повітря відбувається в цілому зонально. Найкраще зональний перенос у тропосфері виявлений у тропічних широтах. У нижній тропосфері (особливо над океанами) переважають постійні сх. течії — пасати, у верх. — течії протилежного напряму — антипасати. З вис. понад 5 км вплив підстилаючої поверхні та циклонічної діяльності на структуру областей тиску зменшується, зх. перенос повітря встановлюється над усією земною кулею (за винятком приекваторіальної зони). Істотну роль у процесах поглинання та відбиття сонячної радіації відіграє неоднорідність *підстилаючої поверхні*. Нагрівання та охолодження суходолу відбувається швидше, ніж водної поверхні, тому над материками перепади добових (день — ніч) та сезонних (літо — зима) температур досягають значних величин. Нерівномірний розподіл суходолу та моря зумовлює утворення сезонних *центрів дії атмосфери*. Внаслідок різниці між температурою суходолу та моря у ряді районів формуються мусони. Місцева Ц. а. з добовою періодичністю пов'язана з нерівномірним нагріванням суходолу й води, а також особливостями орографії. Ц. а. забезпечує теплообмін і вологообмін на земній кулі, вона є важливим кліматоутворюючим фактором, що визначає особливості *погоди* і *клімату* певного регіону. Всебічне вивчення Ц. а. має велике наук. та практичне значення, зокрема для складання *прогнозів погоди*. |*К. Т. Логвинов.*|

ЦИ́РКУЛЬ (від лат. circulus — коло, круг) — 1) *Креслярський інструмент* для проведення кіл та їхніх дуг, вимірювання довжини відрізків і перенесення розмірів, а також для кратного збільшення чи зменшення даних відрізків (*пропорційний циркуль*). Складається з двох шарнірно з'єднаних ніжок. Див. також *Штангенциркуль.* 2) Ц. еліптичний, еліпсограф — інструмент для викреслювання *еліпсів* (мал.). Якщо a і b — півосі еліпса, то муфту M і шарнір B слід закріпити так, щоб $AM = a$ і $BM = b$. 3) Сузір'я Пд. півкулі неба. На території СРСР не видно.

ЦИРО́З (від грец. κιρρός — лимонно-жовтий) — рубцеве зморщення і деформація органа у зв'язку з інфекційним захворюванням, інтоксикацією, порушенням обміну речовин та ін. причинами. В основі більшості Ц. лежить розвиток вогнищ *дистрофії* та *некрозу* з наступною заміною їх *сполучною тканиною* (склероз) і одночасним розвитком осередків регенерації *паренхіми*. Ц. в осн. вражає печінку (див. *Цироз печінки*), нирки (нефроцироз), легені (пневмоцироз) та ін.

ЦИРО́З ПЕЧІ́НКИ — хронічне захворювання печінки у людини і тварин. Характеризується дистрофією печінкових клітин, дифузним розростанням *сполучної тканини*, вузловою *регенерацією* печінкової тканини, перебудовою часток печінки та її судинної архітектоніки. Здебільшого Ц. п. виникає внаслідок гострих чи хронічних запалень печінки (при хворобі Боткіна, малярії та ін. інфекційних хворобах), хроніч. алкоголізмі, отруєннях, неповноцінному харчуванні. Ознаки Ц. п.: заг. кволість, нудота, втрата апетиту, проноси або запори, носові кровотечі, печінка та селезінка збільшуються і ущільнюються. Може виникати *асцит* або *жовтяниця*. Перебіг хвороби хронічний. Лікування: дієта, обмеження психічних і фізичних навантажень, медикаментозне.

ЦИРУ́ЛЬНИК (польс. cyrulik) — особа, що подавала певні види хірургічної допомоги (кровопускання, вправлення вивихів тощо). Ц. практикували в країнах Європи, переважно за часів середньовіччя (подекуди — і в серед. 19 ст.); виконували також обов'язки перукарів.

ЦИС- (лат. cis — по цей бік, з цього боку) у хімії — приставка в назвах хім. сполук. Показує, що замісники у молекулі одного з двох геом. ізомерів розташовані з одного боку відносно лінії подвійного зв'язку або площини кільця. Див. також *Транс-* у хімії, *Ізомерія*, *Номенклатура хімічна*.

ЦИСО́ЇДА (від грец. κισσός — плющ і εἶδος — вигляд) — плоска крива *лінія*, що являє собою *геометричне місце* точок M пучка прямих з центром O (який лежить на колі), для яких $OM = PQ$ (мал.). Тут P і Q — точки перетину прямої OM відповідно з колом і дотичною t, що проведена до кола в точці, діаметрально протилежній точці O. Рівняння Ц. в декартових *координатах*: $y^2 = x^3/(a - x)$; у полярних: $\rho = a \sin^2 \varphi / \cos \varphi$. Початок координат O є *особливою точкою* — точкою звороту, пряма $x = a$ — *асимптотою*. Площа між Ц. і асимптотою $S = 3\pi a^2/4$.

ЦИСС Григорій Іванович [12 (24). IV 1869, Ровно — 30.XII 1934, Полтава] — український радянський живописець. З 1889 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1896—1900 — в петерб. АМ у І. *Рєпіна*. Автор портретів: художників В. Волкова, Г. Мясоєдова (1900—01), О. Печерської (1903), артиста М. Вільшанського в костюмі запорізького козака (1907), художника В. Магденка (1916—17), О. Бокій (1920—21), Т. Шевченка (1929), І. Персіянової (1931), М. В. Фрунзе (1933). В 1920—25 викладав у худож. студіях Полтави. Твори зберігаються в Полтав. худож. музеї, ДМУОМ у Києві, Київ. музеї Т. Г. Шевченка. *В. М. Ханко.*

ЦИ́СТА (від грец. κύστις — міхур) — тимчасова форма існування багатьох одноклітинних організмів, що характеризується наявністю більш-менш щільної захисної оболонки, яка також наз. Ц. З тварин Ц. утворюють *найпростіші* (деякі джгутикові, кореневіжки, споровики, інфузорії), з рослин — перидинієві водорості, хризомонади, евглени та ін. Ц. найчастіше утворюються при різкій зміні умов існування. У вигляді Ц. організм може існувати кілька років. У деяких тваринних організмів утворюються Ц. розмноження, які мають тонку оболонку, існують короткий період.

ЦИСТЕЇ́Н, α-аміно-β-тіопропіонова кислота, $C_3SH_7NO_2$ — сірковмісна моноаміномонокарбонова *амінокислота*. Похідне *аланіну*. Біосинтез відбувається з *метіоніну* і *серину*. Наявність в молекулі Ц. *сульфгідрильної групи* (—SH—) зумовлює його значну біол. активність. У складі пептидів (зокрема, *глютатіону*), ферментів та ін. білків Ц. бере участь у багатьох процесах *обміну речовин*. При гідролізі цистеїнвмісних білків Ц. перетворюється на *цистин*.

ЦИСТЕ́РНА (лат. cisterna — водойма, водосховище) — закрита ємність (споруда), в якій зберігають або перевозять рідини, зріджені гази, сипкі матеріали. Стаціонарні Ц. бувають: кам'яні, бетонні, залізобетонні та металеві; підземні, заглиблені й наземні (на фундаменті). Пересувні Ц. являють собою резервуари (з сталі, сплавів алюмінію, пластмаси), змонтовані на залізничних візках (Ц.-вагони), на автомоб. *шасі* (автомобілі-цистерни, мал.) або буксировані автомобілями-тягачами. В СРСР місткість залізнич. Ц.— до 140, автомобільних Ц.— звичайно 1,5—5 $м^3$.

ЦИСТЕРЦІА́НЦІ, бернардинці — члени католицького «жебрущого» чернечого ордену, заснованого *бенедиктинцями* 1098 у містечку Цістерціумі (Франція). В 1125 створено жіночий орден Ц. У 18—19 ст. більшість монастирів Ц. було ліквідовано. Нечисленні об'єднання Ц. існують в капіталістичних країнах і досі.

ЦИСТИ́Н, 3, 3'-дитіо-біс-2-амінопропіонова к-та — дисульфід *цистеїну*; діамінодикарбонова *амінокислота*. Входить до складу майже всіх білків тварин та людини. Вперше Ц. одержано 1810 з сечового піску; 1899 — з кератину волосся. Ц. також утворюється при *гідролізі* білків їжі. *Біосинтез* Ц. відбувається з цистеїну в результаті його окислення. Біол. роль Ц. полягає в підтриманні дисульфідними зв'язками (—S—S—) між окремими поліпептидними ланцюгами і всередині них певної просторової структури молекул білків і біологічно активних *пептидів* та наданні їм стабілізації і характерних властивостей.

ЦИСТИ́Т (від грец. κύστις — сечовий міхур) — запалення слизової оболонки сечового міхура. Спричинюється проникненням в нього збудників інфекції (*кишкової палички, стафілокока, стрептокока* тощо). Ц. може виникати внаслідок переохолодження, при отруєннях хім. сполуками (медикаментами), перевтоми, інфекційних захворювань (грип, запалення легень, *сепсис*); причиною т. з. вторинних Ц. часто бувають камені та пухлини сечового міхура. За перебігом розрізняють Ц. гострий та хронічний, за характером змін у слизовій оболонці — катаральний (поверхневий) і гангренозний (глибокий). При гострому Ц. спостерігаються різкий біль внизу живота, в промежині, часті позиви на сечовипускання, біль та різі під час нього. Сеча каламутна, нерідко з домішками крові. При хронічному Ц. ці прояви менш виявлені. Лікування гострого Ц.— постільний режим, тепло, дієта (з вилученням гострих страв), збільшення кількості рідини, протимікробні засоби. При хронічному Ц. застосовують промивання сечового міхура, усувають причини захворювання. *Л. А. Пиріг.*

ЦИСТИЦЕРКО́З — захворювання, спричинюване паразитуванням у тканинах людини або тварин цистицерків (личинкової стадії *стьожкових червів*, здебільшого *ціп'яків*). Ц. у людини виникає при потраплянні яєць свинячого солітера до шлунка (через забруднені руки, при споживанні немитих сирих овочів, непровареного м'яса тощо), де личинка звільняється від оболонки і плином крові заноситься у тканини (мозок, очі, шкіру, м'язи та ін.). В тканинах утворюється цистицерк, який, відмираючи, звапнюється. При мозковій його локалізації спостерігаються головні болі, нудота, блювання, напади корчів, можлива раптова смерть, при очній — порушення і втрата зору і т. д. Діагностують

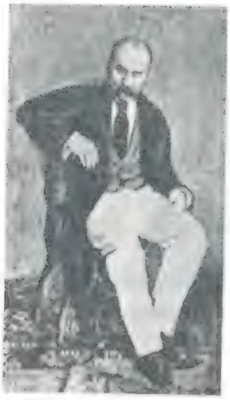

Г. І. Цисс. Т. Г. Шевченко. 1929. Київський музей Т. Г. Шевченка.

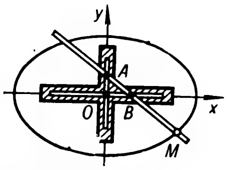

Еліптичний **циркуль**

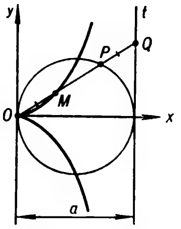

Цисоїда.

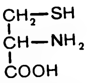

$$\begin{array}{l} CH_2{-}SH \\ | \\ CH{-}NH_2 \\ | \\ COOH \end{array}$$

Цистеїн.

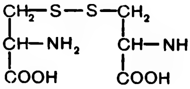

$$\begin{array}{lllll} CH_2{-} & S{-} & S{-} & CH_2 & \\ | & & & | & \\ CH{-}NH_2 & & & CH{-}NH_2 & \\ | & & & | & \\ COOH & & & COOH & \end{array}$$

Цистин.

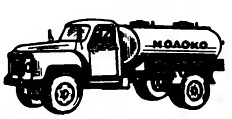

Автомобіль-**цистерна.**

Г. І. Цитович.

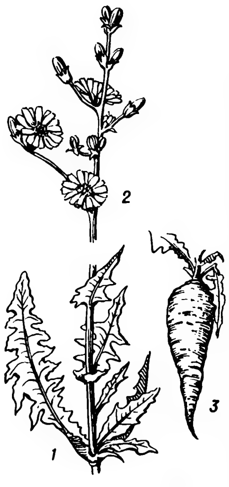

Цикорій звичайний:
1 — нижня частина стебла;
2 — гілка з суцвіттями;
3 — коренеплід культурного цикорію.

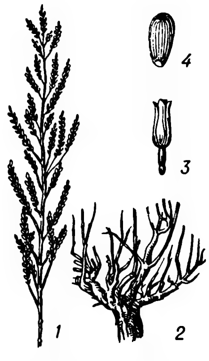

Цитварний полин:
1 — гілка квітучої рослини;
2 — верхня частина кореня з основами стебел;
3 — квітка;
4 — плід.

Ц. за допомогою рентгенологічного обстеження, аналізів крові. Профілактика — особиста гігієна, вет.-сан. контроль за забоєм худоби, термічна обробка м'яса. Лікування — хірургічне, симптоматичне.

Ц. у тварин викликається цистицерками (фінами) — личинками стьожкових червів свинячого або бичачого ціп'яка родини Taeniidae. Поширені повсюдно. Хворіють велика і дрібна рог. худоба, свині, коні, собаки, верблюди, деякі гризуни. В організмі тварин, які є *проміжними хазяями,* цистицерки локалізуються в усіх органах і тканинах, особливо в сполучній тканині поперечносмугастих м'язів. Джерело зараження тварин — уражена ціп'яком людина, яка виділяє в зовн. середовище членики з яйцями паразита. Клінічні ознаки Ц. у тварин не виражені. Прижиттєвий діагноз не розроблено. Дуже уражені цистицерками туші утилізують. Заходи боротьби. Дотримання загальногігієніч. вимог, щорічні гельмінтологічні обстеження працівників тваринницьких ферм.

Л. А. Пиріг (Ц. у людини).

ЦИСТОГРА́ФІЯ (від грец. κύστις — сечовий міхур і γράφω — пишу) — метод рентгенографічного дослідження (див. *Рентгенографія*) сечового міхура за допомогою заповнення його рентгеноконтрастною речовиною (сергозином, вуглекислим газом та ін.). Ц. може бути висхідною (ретроградною), коли одну з контрастних речовин вводять в сечовий міхур через катетер, і низхідною (екскреторною), коли контрастну речовину вводять внутрішньовенно. Ц. дозволяє виявити аномалії та захворювання сечового міхура, такі, як камені, дивертикули, пухлини та ін.

ЦИСТОЗИ́РА, цистозейра (Cystoseira) — рід *бурих водоростей* порядку фукусових. *Слань* розгалужена з наповненими повітрям пухирцями. Розмноження вегетативне і статеве. Статевий процес *оогамія.* Бл. 60 видів, поширених в прибережній зоні переважно теплих морів. В СРСР (в Чорному морі) — один вид: С. barbata — найбільша (понад 1 м) водорість цього роду.

ЦИСТОЇДЕ́Ї, морські пухирі (Cystoidea) — клас викопних безхребетних тварин типу *голкошкірих.* Жили з серед. кембрію до серед. девону, розквіту досягли в ордовику. Налічується близько 90 родів. Скелет Ц. складався з кулястої або мішковидної теки (чашечки), пронизаної численними порами. В верхній частині теки містився ротовий отвір, на бічній стороні — анальний. Їжа уловлювалася і надходила до рота по канальцях завдяки наявності дворядних брахіол, кількість яких варіювала у різних видів від 2 до 400. Більшість родів Ц. вільно лежали на дні, деякі прикріплювалися до субстрату еластичним стеблом.

Д. Є. Макаренко.

ЦИСТОСКОПІ́Я (від грец. κύστις — сечовий міхур і σκοπέω — розглядаю) — огляд сечового міхура за допомогою спеціального інструмента — цистоскопа, що його вводять через *сечівник.* Цистоскоп складається з порожнистого металевого корпусу, в який вмонтовано оптичну систему. Методом Ц. виявляють патологічні зміни у сечовому міхурі (запалення, пухлини, камені тощо), а також запальні і пухлинні захворювання суміжних з сечовим міхуром органів (матки і піхви у жінок, передміхурової залози і прямої кишки у чоловіків). Застосування спец. цистоскопів дозволяє проводити катетеризацію сечовода і ниркових мисок (з діагностичною або лікувальною метою), *біопсію, електрокоагуляцію* пухлин сечового міхура, подрібнення каменів тощо.

ЦИС-ТРАНС-ІЗОМЕРІ́Я, геометрична ізомерія — один з видів просторової *ізомерії* хім. сполук. Властива сполукам з *подвійним зв'язком* або неароматичними циклами (напр., циклогексановим). У молекулах цих сполук немає вільного обертання замісників навколо подвійного зв'язку або циклу. Прикладом цис-транс-ізомерів є *малеїнова кислота* і *фумарова кислота* (мал., де 1 — цис-ізомер, 2 — транс-ізомер).

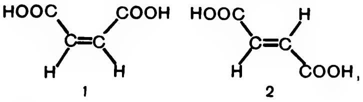

ЦИС-ТРАНС-ТЕ́СТ (лат. cis — по цей бік, trans — через і англ. test — випробування) — метод генетичного аналізу, що дозволяє визначити знаходження двох *мутацій* в одному чи в різних *генах.* При проведенні Ц.-т.-т. досліджувані рецесивні (див. *Рецесивність*) мутації поєднують у т. з. транс- і цис-положеннях. При *схрещуванні* двох особин, кожна з яких має по одній мутантній ознаці, виникає *зигота* з транс-конфігурацією цих мутацій. У випадку комплементарності (див. *Комплементація* в генетиці) мутацій, тобто при утворенні *гібрида* нормального (дикого) *фенотипу,* вони належать до різних генів; при появі мутантного за фенотипом гібрида обидві вихідні мутації виникають в одному гені (мутації некомплементарні, тобто алельні; див. *Алелізм*). При схрещуванні особин, одна з яких несе відразу обидві мутації, а інша має нормальний фенотип, виникає зигота з цис-конфігурацією. В цьому випадку гібрид дикого фенотипу виявляється при виникненні мутацій як в одному, так і в різних генах. Метод Ц.-т.-т. запропонував 1951 амер. генетик Е. Льюїс. Одиниця, що визначається за допомогою Ц.-т.-т., наз. *цистроном.*

Ю. М. Александров.

ЦИСТРО́Н — ділянка *хромосоми,* що відповідає за синтез одного білка (або *поліпептиду*), однієї рибосомальної чи транспортної *рибонуклеїнової кислоти* і визначає їхню специфічність. Ц. містить від 400 до 4000 *нуклеотидів.* В сучас. генетиці в більшості випадків Ц. застосовують як синонім терміна «структурний ген». Термін «цистрон» запропонував 1957 американський генетик С. Бензер.

ЦИТАДЕ́ЛЬ (італ. cittadèlla, букв. — маленьке місто) — 1) Найукріпленіша центр. частина *фортеці* або міста, пристосована до самостійної оборони. У Старод. Греції наз. *акрополем,* у Старод. Римі — *капітолієм,* на Русі — *дитинцем,* а з 14 ст. — кремлем. 2) Броньований об'єм корабля, призначений для розташування життєво важливих його частин. 3) Переносно — опорний пункт (центр) будь-якої організації (політичної тощо), твердиня, оплот.

ЦИТАДЕ́ЛЬ ЛЬВІ́ВСЬКА — фортеця, збудована австр. урядом 1852—56 в центрі Львова на горі Каліча (Шембека). У липні 1941 нім.-фашист. окупанти створили тут концентраційний табір для рад. військовополонених. Починаючи з 1942 в табір направляли й франц. військовополонених, з 1943 після окупації фашист. Німеччиною Італії — італ. солдатів і офіцерів. За час існування табору (до липня 1944) в ньому утримувалося понад 280 тис. чол., з них від хвороб, голоду, непосильної роботи, катувань загинуло понад 140 гис. чол. Див. також *Янівський концтабір* у Львові.

І. Л. Бутич.

ЦИТА́ТА (від лат. cito — приводжу, наводжу) — дослівний уривок із твору, чийсь вислів, що наводиться (письмово або усно) як підтвердження або заперечення певної думки чи ілюстрація до фактичного матеріалу. Ц. можуть бути *афоризми, прислів'я, крилаті слова.* Часто Ц. використовують в епіграфах до творів або окремих розділів для підкреслення авторської ідеї.

Н. М. Шудря.

ЦИТВА́РНЕ СІ́М'Я — народна назва висушених нерозпуклих суцвіть *цитварного полину.* Містить не менш як 2 % сантоніну. У здрібненому вигляді (з варенням, цукром, медом, сиропом) застосовують як *протиглисний засіб* при аскаридозі.

ЦИТВА́РНИЙ ПОЛИ́Н, сантоніновий полин, дармін (Artemisia cina) — багаторічна напівкущова рослина родини *складноцвітих.* Росте в степах Серед. Азії. Стебла червонувато-жовті, 40—70 см заввишки, гіллясті. Нижні листки перисторозсічені, верхні прості, лінійні. Квітки жовтуваті, утворюють дрібні кошики, зібрані у волоть. Плід — сім'янка. Ц. п. має своєрідний запах, схожий на запах камфори; отруйний. Квіткові кошики і листя містять сантонін (*протиглисний засіб*), смоли, ефірну олію (дармінол), що використовуються в медицині як антисептичний засіб, як ліки проти ревматизму та деяких ін. хвороб. З нерозпуклих кошиків виготовляють *цитварне сім'я.*

ЦИТО́ВИЧ Геннадій Іванович [н. 25.VII (7.VIII) 1910, с. Новий Погост, тепер Міорського р-ну Вітеб. обл. БРСР] — білорус. рад. музикознавець, хоровий диригент і муз. етнограф, нар. арт. СРСР (з 1968). У 1939 закінчив консерваторію в Вільно (тепер Вільнюс). Організатор (1952) та худож. керівник (до 1974) Держ. нар. хору БРСР, у репертуарі якого були і і укр. пісні. Автор гармонізацій нар. пісень, теор. праць з муз. творчості слов'ян. народів, упорядник пісенних збірників. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Украинско-белорусские связи в народной музыке. «Советская музыка», 1954, № 7; Білоруські народні пісні. К., 1977; Анталогія беларускай народнай песні. Мінск, 1975; О белорусском песенном фольклоре. Минск, 1976. *М. П. Полотай.*

ЦИТОГЕНЕ́ТИКА (від грец. κύτος — вмістище, тут — клітина і *генетика*) — наука, що вивчає закономірності *спадковості* у взаємозв'язку з будовою і функціями внутрішньоклітинних структур. Досліджує переважно зміни структур *хромосом,* їхню поведінку в *мітозі* й *мейозі, рекомбінації* генів, передавання їх від клітини до клітини, від батьків нащадкам. Ц. тісно пов'язана з *цитологією,* генетикою, *молекулярною генетикою, цитохімією, каріологією* та ін. науками і використовує їх методи дослідження. Методами цитохімії та молекулярної генетики встановлено структурні і функціональні зміни хромосом в клітині, що ділиться, та в інтерфазному ядрі клітини (див. *Інтерфаза*). Ц. виникла на поч. 20 ст. після перевідкриття *Менделя законів* і внаслідок виявлення ідентичності поведінки хромосом і генів при *схрещуванні* та розщепленні *гібридів.* На цей час було вже одержано дані з морфології хромосом і поведінки їх під час поділу клітини (рос. вченим І. Д. Чистяковим, П. І. *Перемежком,* нім.— Е. Страсбургером, В. *Флеммінгом,* Т. *Бовері,* О. Гертвігом та ін.). Теор. основою Ц. стали осн. положення *хромосомної теорії спадковості*. Значний вклад у розвиток Ц. зробили рос. вчені С. Г. *Навашин,* Г. Д. Карпеченко, М. К. Кольцов, Г. А. Левитський, О. О. Прокоф'єва-Бельговська та ін. Важливими етапами у розвитку Ц. було з'ясування явищ *розщеплення,* незалежного розподілу генів, *зчеплення генів, кросинговеру.* Застосування в Ц. методів електронної мікроскопії, радіоактивних ізотопів, рентгеноструктурного аналізу та ін. дало змогу виявити тонку структуру хромосом (див. *Хроматида, Хромомери, Хроматин*), будову і функції хромосом на молекулярному рівні (див. *Реплікація, Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці) тощо. В СРСР проблеми Ц. розробляють Ін-т цитології АН СРСР, Ін-т мед. генетики АМН СРСР, Ін-т цитології і генетики Сибірського відділення АН СРСР, на Україні, зокрема,— Ін-т молекулярної біології та генетики АН УРСР, Ін-т проблем онкології АН УРСР та ін. Видаються журнали «Цитология», «Генетика», в УРСР — «*Цитология и генетика*».

Літ.: Основы цитогенетики человека. М., 1969; Константинов А. В. Цитогенетика. Минск, 1971; Суонсон К., Мерц Т., Янг У. Цитогенетика. Пер. с англ. М., 1969. *Ю. Б. Вахтін.*

ЦИТОЗИ́Н, 2-окси-4-амінопіримідин, $C_4H_5ON_3$ — природна азотовмісна органіч. сполука з групи *піримідинових основ.* Білі кристали з мол. м. 111,1. У складі *нуклеотидів* наявний в клітинах усіх організмів. З вуглеводом рибозою утворює нуклеозид цитидин, який є складовою частиною *рибонуклеїнових кислот.* У подвійній спіралі молекули *дезоксирибонуклеїнової кислоти* Ц. є комплементарною (див. *Комплементарність*) до *гуаніну* основою.

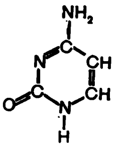

Цитозин.

ЦИТОКІНЕ́З (від грец. κύτος — клітина і κίνησις — рух), цитотомія — процес поділу тіла материнської клітини у телофазі *мітозу* з утворенням двох дочірніх клітин. Настає після поділу *ядра.* При відсутності Ц. виникають двоядерні клітини.

ЦИТОКІНІ́НИ (від грец. κύτος — клітина і *кініни*) — *фітогормони,* що активують поділ клітин, проростання насіння, а також сприяють закладці бруньок у рослин. Ц. гол. чин. є похідними пуринів. Найпоширенішими в рослинах Ц. є зеатин та його похідні. Штучно одержані не властиві зеленим рослинам речовини — кінетин та бензиламінопурин (БАП), які мають сильну цитокінінову дію, використовуються у наук. дослідженнях. *О. Б. Бойчук.*

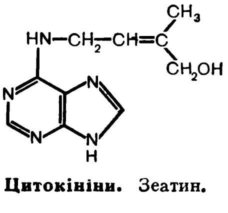

Цитокініни. Зеатин.

ЦИТОЛОГІ́ЧНІ КА́РТИ ХРОМОСО́М — схематичне зображення *хромосом* із зазначенням місця розташування на них *генів,* яке визначається за допомогою цитологічних методів. На відміну від *генетичних карт хромосом,* зроблених на підставі даних рекомбінаційного аналізу, локалізацію генів на Ц. к. х. встановлюють за допомогою дрібних *хромосомних перебудов* (спонтанних або індукованих). Для складання Ц. к. х. особливо зручними є велетенські хромосоми комах ряду двокрилих. Вони мають поперечну покресленість, завдяки чергуванню темних (дисків) та світлих (міждисків) ділянок, яка має для кожної хромосоми характерний малюнок, тобто кількість і положення дисків, що служать маркерами, строго специфічні. За цими даними можна визначити характер і розміри хромосомних перебудов, а також реальне положення генів. Ц. к. х. повністю підтверджують послідовність генів, що встановлена генетичним методом, але щільність розподілу генів на обох видах карт виявляється різною (напр., на Ц. к. х. гени поблизу *центромери* розміщені значно далі один від одного, ніж на генетичних картах) завдяки неоднаковій частоті *кросинговера* в різних ділянках хромосом. Сучас. методи цитології й генетики дали змогу побудувати Ц. к. х. для багатьох організмів, в т. ч. для людини. *Ю. М. Александров.*

ЦИТОЛО́ГІЯ (від грец. κύτος — клітина і λόγος — вчення) — наука про будову, функції та розвиток *клітин.* Вивчає клітини багатоклітинних тварин і рослин, ядерно-цитоплазматичні комплекси, що не розчленовані на клітини (*симпласти, синцитії*), одноклітинні тваринні й рослинні організми та бактерії. Ц. є складовою частиною *гістології, анатомії рослин, протистології, мікробіології* та ін. наук. Однією з гол. передумов виникнення Ц. був винахід *мікроскопа.* Вперше клітини у рослин виявив Р. *Гук* (1665). Пізніше з'явились дослідження М. *Мальпігі,* Н. *Грю,* А. *Левенгука.* На поч. 19 ст. істотний вклад у розвиток вчення про клітину внесли Я. *Пуркинє* (вперше застосував термін «протоплазма»), Р. *Броун* (відкрив *ядро*), Г. *Моль* (вперше спостерігав поділ клітини), Т. *Шванн,* який на основі праць М. *Шлейдена* сформулював (1838—39) *клітинну теорію.* Важливе значення для розвитку Ц. мали роботи Р. *Вірхова,* зокрема його вчення про *целюлярну патологію.* У другій пол. 19 ст. було визначено складність будови протоплазми, виявлено її спеціалізовані структури — *органели: центросоми* (бельг. вчений Е. ван Бенеден, 1876), *мітохондрії* (нім. вчені К. Бенда — у тварин, 1897—98; Ф. Мевес — у рослин, 1904), *Гольджі комплекс* (К. *Гольджі,* 1898); відкрито *хромосоми* в ядрі та непрямий поділ клітини (*мітоз*) у рослин (1874 — І. Д. Чистяков; 1875 — Е. *Страсбургер*) та тварин (1878 — П. І. *Перемежко,* 1882 — В. *Флеммінг*). Було запропоновано теорію індивідуальності хромосом і правило постійності їх кількості (1887 — Т. *Бовері*); вивчено редукцію кількості хромосом при *мейозі,* встановлено, що при заплідненні відбувається злиття ядра *яйцеклітини* з ядром *сперматозоїда* у тварин (1875 — нім. вчений О. Гертвіг) і рослин (1880—83 — І. М. *Горожанкін*), виявлено *подвійне запліднення* у рослин (1898 — С. Г. *Навашин*) та ін.

Використання в Ц. різних видів *мікроскопічної техніки,* зокрема електронної мікроскопії, надвисокочастотної та растрової електронних мікроскопій, ультрамікротомії дає змогу вивчати клітину не тільки на мікроскопічному, а й на субмікроскопічному та молекулярному рівнях (цитоморфологія), досліджувати функціонування та відтворення клітин (цитофізіологія), хім. склад клітинних структур і обмін речовин (*цитохімія*), закономірності *спадковості* у взаємозв'язку з будовою і функціями внутрішньоклітинних структур тощо. Значний вклад у розвиток Ц. в 20 ст. внесли рос. вчені О. О. *Заварзін,* Д. М. Насонов, А. С. Трошин, Г. О. Роскін та ін. Див. *Цитогенетика.*

Літ.: Руководство по цитологии, т. 1—2. М.—Л., 1965—66; Цитология. М., 1970; Цитологія. К., 1972; Лёви А., Сикевиц Ф. Структура и функции клетки. Пер. с англ. М., 1971; Свенсон К., Уэбстер П. Клетка. Пер. с англ. М., 1980.

О. В. Денисьєвський.

«ЦИТОЛО́ГИЯ И ГЕНЕ́ТИКА» — науковий періодичний орган Ін-ту молекулярної біології та генетики АН УРСР. Засн. 1967 (Київ). Публікує статті з цитології та генетики, зокрема з питань структури і функції клітин, організації й репродукції клітинних структур, заг. та молекулярної генетики, генетичних основ селекції, мед. генетики, генетичної інженерії тощо. Видається раз на 2 місяці. Перекладається англ. мовою в США.

ЦИТОПЛА́ЗМА (від грец. κύτος — клітина і πλάσμα — виліплене, утворене) — частина клітини без ядра і його оболонки. Складається з гіалоплазми (власне Ц.) та розміщених в ній *органоїдів* та *включень клітини.* Термін «цитоплазма» запропонував 1882 Е. *Страсбургер.* Див. також *Протоплазма.*

ЦИТОХІ́МІЯ (від грец. κύτος — клітина і *хімія*) — розділ *цитології,* який вивчає хім. склад клі-

М. В. Цицин.

тинних структур. Швидкий розвиток Ц. почався з серед. 19 ст., коли 1859 з'явилася перша справжня фіксуюча (див. *Фіксація* в біології) суміш Мюллера («мюллерівська рідина») та були розроблені методи забарвлення карміном вуглеводів, ліпідів, білків, амінокислот. З 70-х рр. *мікротом* витісняє виготовлення цитологіч. зрізів, зроблених від руки. Техніка мікротомування вимагала нових методик: згущення й заливки тканин, забарвлення гемотоксиліном (з протравленням галунами заліза), аніліновими барвниками тощо. За останні роки набули розвитку електронно-мікроскопічна Ц. та імуноцитохімія. Осн. методич. підхід Ц.— проведення відповідних хім. реакцій в цитологіч. препаратах та виявлення забарвлених продуктів цих реакцій під мікроскопом. Оцінка результатів у Ц. може бути якісною (візуальною) та кількісною (напр., за допомогою методів цитофотометрії, *авторадіографії*). Методи Ц. застосовують в медицині при *біопсії*.

Д. Ф. Глузман.

ЦИТОХРО́МИ (від грец. κύτος — клітина і χρῶμα — колір, забарвлення) — складні *білки*, небілкова частина молекули яких являє собою *гем*. В клітинах усіх аеробних організмів Ц. виконують функцію *ферментів* класу *оксидоредуктаз*, які переносять електрони під час окислювально-відновних реакцій. Містяться в мембранах (див. *Мембрани біологічні*) клітинних структур, зокрема *мітохондрій*, *ендоплазматичної сітки*, *хлоропластів* та *хроматофорів*. Ц. існують в окисленій та відновленій формах. Перенесення електронів відбувається шляхом зворотної зміни валентності заліза гему і супроводиться утворенням багатої на енергію сполуки — АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). Відновлені форми Ц. мають характерний спектр поглинання світла, який знаходиться в діапазоні довжини хвилі 400—600 нм. Ці спектри використовуються для виявлення Ц. Залежно від хім. будови гему розрізняють 4 осн. групи Ц.: a, b, c, d. В деяких Ц. присутні два різні геми (напр., Ц. cd або Ц. aa_3 тощо). Ц. aa_3, який має назву також цитохромоксидаза, або дихальний фермент, і деякі ін. Ц. здатні зв'язуватися з ціанідами та окислом вуглецю. При цьому втрачається їхня властивість переносити електрони, що може привести до смерті у зв'язку з припиненням *тканинного дихання*. Ц. беруть участь у процесах *окислення біологічного*, окислювального *фосфорилювання*, *фотосинтезу*, *хемосинтезу*, утворення стероїдних гормонів, окислення чужорідних сполук, що потрапляють до організму. Див. також *Хромопротеїди*.

О. С. Микоша.

ЦИ́ТРА (нім. Zither, від грец. κιθάρα — кіфара) — струнний щипковий муз. інструмент. Корпус — у вигляді скриньки з фігурними обрисами, гриф — з металевими ладами. Ц. має 29—30 ладів, хроматичний звукоряд, 5 струн над грифом (защипуються *плектром*) для виконання мелодії і 24—39 над декою для акомпанування (защипуються пальцями). Грають на Ц. сидячи, поклавши її на стіл. Відома в Європі з кін. 18 ст., в Росії — з 2-ї пол. 19 ст.

ЦИТРО́Н (Citrus medica) — вічнозелена рослина роду цитрус родини рутових. Походить з Індії або Китаю. Кущ чи деревце до 3 м заввишки з колючками в пазухах листків. Листки овальні, черешки безкрилі. Квітки білі, поодинокі. Плоди бувають великі, овально-довгасті. Шкірка товста, лимонно-жовта або оранжева, ароматна. М'якуш кислий, іноді солодкуватий, трохи гіркий. З плодів виготовляють варення і цукати. Розводять Ц. у субтропіч. країнах. В СРСР у невеликій кількості його вирощують на чорноморському узбережжі Грузії.

ЦИТРУСО́ВІ КУЛЬТУ́РИ — субтропічні і тропічні плодові дерева та кущі родини рутових. До Ц. к. належать три роди: цитрус (Citrus), фортунела (Fortunella) і понцирус (Poncirus). До роду цитрус належить більшість Ц. к. (звідси й назва всієї групи) — *апельсин*, *лимон*, *мандарин*, шеддок, *грейпфрут*, *цитрон* та ін.; до роду фортунела — *кінкан*; до роду понцирус — Poncirus trifoliata (див. *Трифоліата*). Батьківщина Ц. к.— Китай, Індія, Індонезія. Плоди Ц. к. мають високі смакові якості та цінні дієтичні властивості, містять багато вітамінів (С, В, Р, каротин тощо); їх споживають свіжими, виготовляють з них варення, цукати, пастили, безалкогольні напої тощо. З квіток, листків та молодих гілок одержують ефірну олію, есенції, пектин, лимонну к-ту. Деревину Ц. к. використовують в столярній і токарній справі. Ц. к. розводять в усіх країнах, де є райони з субтропіч. кліматом. В СРСР Ц. к. пошир. в Грузії, Азербайджані, Краснодарському краї. Іл. див. на окремому аркуші, т. 8, с. 416—417.

ЦИФІ́РНІ ШКО́ЛИ, арифметичні школи — державні поч. школи з математичним ухилом для дітей дворян, духівництва, урядовців, міщан. Засн. 1714 за Указом Петра І. В школах навчали грамоти, арифметики, елементарної алгебри, геометрії, тригонометрії. Ц. ш. (безплатні) готували письменних людей для держ. установ, армії та флоту, пром-сті й торгівлі, а також до вступу в профес. школи — навігацькі, адміралтейські та ін. У 1723 в Росії налічувалося лише 42 Ц. ш., згодом вони почали зливатися з гарнізонними, архієрейськими, гірничозаводськими та ін. Існували до 1744.

ЦИ́ФРИ (від араб. сіфр — нуль) — умовні знаки для позначення *чисел*. Найранішим є записування чисел словами. З розвитком економіки виникла потреба у створенні для них досконаліших позначень і в розробці принципів їх запису — *систем числення*. Перші відомі нам Ц. з'явились за 3000—2000 рр. до н. е. (Вавілон, Старод. Єгипет, Китай). З 1-го тис. до н. е. у багатьох народів з алфавітною писемністю (давніх греків, семітських народів, слов'ян, вірмен, грузинів та ін.) як Ц. вживали літери алфавіту. Слов. Ц. позначались літерами слов. алфавіту (*кирилиці*, рідше *глаголиці*) з спец. знаком — *титло*. З давніх часів до нашого часу вживаються *римські цифри*, які виникли в *етрусків* бл. 500 р. до н. е. Прообрази сучас. загальновживаних Ц. (10 знаків, включаючи нуль) з'явились в Індії, мабуть, не пізніше 5 ст. н. е. В Європі інд. Ц. стали відомі завдяки творам араб. авторів (див. *Арабські цифри*).

ЦИФРОВА́ ОБЧИСЛЮВА́ЛЬНА МАШИ́НА, ЦОМ — *електронна обчислювальна машина* (ЕОМ), у якій *інформація* подається цифровими (дискретними) кодами математичних величин. Для такого подання найбільш вживаною є двійкова *система числення*, що зумовлено наявністю надійних, економічних і швидкодіючих елементів з двома стійкими станами, а також простотою реалізації обчислювальних операцій у такій системі числення. Розв'язування деякої задачі на ЦОМ відбувається згідно *програми ЦОМ*, поданою в системі команд (див. *Операції машинні*) цієї машини; робота ЦОМ полягає у послідовному виконанні команд такої програми, яка звичайно одержується в результаті трансляції (див. *Транслятор*) деякої вхідної програми, складеної певною *мовою програмування* (алгоритмічною мовою), напр. *АЛГОЛ*ом, *ФОРТРАН*ом, на відповідну *мову машинну*.

Сучас. ЦОМ складається з таких осн. частин: *запам'ятовувальний пристрій*; *арифметичний пристрій*; пристрій введення, призначений для введення інформації у *пам'ять обчислювальної машини*; пристрій виведення, призначений для виведення результатів обчислень; пристрій керування, що синхронізує роботу всіх пристроїв ЦОМ у процесі виконання програми. ЦОМ значно перевершують *аналогові обчислювальні машини* за точністю обчислень і кількістю галузей застосування. В аналого-цифрових ЕОМ використовують обидві форми подання інформації, причому аналогові способи переробки інформації використовуються, як правило, для власне обчислень, а цифрові — для керування і обробки логічної інформації. За ступенем універсальності ЦОМ поділяють на спеціалізовані (використовувані для розв'язування вузького класу задач) та універсальні (для розв'язування широкого кола задач). Див. також *Єдина система електронних обчислювальних машин*, *Обчислювальна машина*, *Обчислювальна техніка*, *Програмування*.

Літ.: Енциклопедія кібернетики, т. 1—2. К., 1973.

Л. Я. Карпман, О. А. Ющенко.

ЦИФРОВА́ СИСТЕ́МА в музиці — система запису музики за допомогою цифр. Застосовується для полегшення навчання гри на нар. муз. інструментах з ладами. Ц. с. для струнних інструментів (балалайки, домри та ін.) не потребує нотоносця; він замінюється лініями (відповідно до кількості струн), на яких пишуть цифри, що позначають лади на грифі згідно їхньої порядкової нумерації. До Ц. с. належить і цифрова табулатура.

ЦИФРОВІ́ ВИМІ́РЮВАЛЬНІ ПРИ́ЛАДИ — *вимірювальні прилади* з цифровим відліковим пристроєм, на якому в процесі вимірювання виникають цифри, що утворюють числове значення вимірюваної фізичної величини. Розрізняють Ц. в. п. з відліковим пристроєм електронним, світловим, проекційним, на *рідких кристалах* та ін. Найпоширеніші Ц. в. п. з електронним відліковим пристроєм на цифрових індикаторних лампах (переважно газорозрядних, див. *Іонні прилади*). На відміну від аналогових вимірювальних приладів, показання яких є безперервною функцією вимірюваної фіз. величини, показання Ц. в. п.— дискретні, тобто змінюються стрибкоподібно навіть при плавній зміні цієї величини. Осн. переваги Ц. в. п. порівняно з аналоговими вимірювальними приладами: висока швидкодія, незалежність показань від положення спостерігача. Цифровими випускають *вольтметри, годинники, частотоміри* та ін. прилади. *Р. В. Якірін.*

ЦИЦАЛЮК Григорій Никифорович (н. 23.IX 1929, с. Подільське, тепер Летичівського р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1953. У 1953 закінчив Львів. консерваторію (клас композиції С. *Людкевича*). В 1953—57 — худож. керівник Вінн. обл. філармонії, з 1961 — викладач Харків. ін-ту культури, з 1962 — Харків. ін-ту мистецтв ім. І. П. Котляревського. Твори: для симф. оркестру — «Легендарні партизани» (1954), «Епічна поема» (1963), симфонія (1968), поема «Отакар Ярош» (1974), інструментальні ансамблі, вокальна і театральна музика.

ЦИЦА́НІЯ — див. *Зизанія.*

ЦИ́ЦИН Микола Васильович [6 (18).XII 1898, Саратов — 17.VII 1980, Москва] — рад. ботанік, генетик і селекціонер, акад. АН СРСР (з 1939), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1938; 1938—48 — віце-президент), двічі Герой Соціаліс-тич. Праці (1968, 1978). Член КПРС з 1938. Після закінчення Саратов. ін-ту с. г. і меліорації у 1927 працював на Саратов. обласній дослідній станції. З 1937 протягом ряду років очолював Сибір. н.-д. ін-т зернового г-ва і н.-д. ін-т зернового г-ва Нечорноземної зони. Ц.— один із організаторів Всесоюзної с.-г. виставки в Москві (в 1938—49 і 1953—57 — її директор). З 1945 — директор Гол. ботаніч. саду АН СРСР. Осн. праці присвячені віддаленій гібридизації рослин. Ц. розробив теор. основи створення нових видів, форм і сортів рослин, автор ряду сортів пшениці, жита, ін. культур. Великий його внесок і в розвиток теор. основ інтродукції, акліматизації рослин, охорони рослинного світу. Депутат Верховної Ради СРСР 1, 3 і 4-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1978.

М. Ф. Прохорова.

ЦИЦУ́РИН Федір Степанович [11 (23).VI 1814, м. Бирюч, тепер с. Красногвардійське Бєлг. обл.— 7 (19).XII 1895, Петербург] — вітчизн. терапевт. Перший київ. професор-терапевт, засновник мед. бібліотеки при Київ. ун-ті. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1835), працював лікарем Харків. губ. В 1839—41 працював над дисертацією (про *черевний тиф*) в Дерптському (тепер Тартуський) ун-ті, яку захистив у 1841. В 1844—57 очолював кафедру терапії Київ. ун-ту. З 1857 — президент Варшав. медико-хірург. академії. Учасник боротьби з холерою в Києві (1847), опублікував звіт про цю *епідемію*. Знав і неодноразово лікував М. В. Гоголя.

М. К. Бородій.

ЦИШИ́НСЬКИЙ (Барт-Цишинський, Барт-Чишинський; Bart-Ćišinski; справж. прізв.— Барт) Якуб (20.VIII 1856, с. Куккау, тепер округ Дрезден, НДР — 16.X 1909, с. Паншвіц, тепер округ Дрезден) — серболужицький письменник, громад. діяч. За антиімперіалістичні погляди зазнавав переслідувань. Автор поетичних збірок «Книга сонетів» (1884), «Форми» (1888), «Сербські звуки» (1897) та ін., драм «У фортеці» (1880) та ін., повістей «Патріот і ренегат» (1897) тощо. Твори Ц. пройняті соціальними й патріотичними мотивами і відіграли важливу роль у становленні реалістичної серболужицької л-ри, формуванні верхньолужицької літ. мови. Укр. мовою твори Ц. перекладали Д. Павличко, В. Лучук, Р. Лубківський та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія лужицьких сербів. Антологія. К., 1971.

К. К. Трофимович.

Я. Цишинський.

ЦІА́Н, диціан — динітрил *щавлевої кислоти* N ≡ C—C≡N; безбарвний з різким запахом газ, $t_{пл}$ — 27,8 °C; $t_{кип}$ — 21,15 °C; обмежено розчиняється у воді, краще — у спирті, ефірі, оцтовій к-ті. Отруйний, горить яскравим фіолетовим полум'ям з т-рою 4600 °C. Властивостями подібний до *галогенів*. Одержують каталітичним окисленням синильної кислоти, взаємодією розжареного *коксу* з *азотом*, дегідратацією діаміду щавлевої к-ти та ін. способами. Використовують в органічному синтезі.

ЦІАНА́ТИ — солі й ефіри ціанової кислоти. Ц. лужних металів розчиняються у воді, не розчиняються у спирті й ефірі. Одержують їх окисленням відповідних *ціанідів* киснем повітря, оксидами свинцю та ін. способами. Застосовують у різних синтезах, напр. для добування *сечовини* та її похідних. Ефіри ціанової к-ти існують у двох ізомерних формах: ROCN (власне Ц.) і RNCO (ізоціанати). Ц. ROCN практичного значення не мають. Ізоціанати використовують у пром-сті для виробн. *поліуретанів, гербіцидів.*

ЦІАНИСТОВОДНЕ́ВА КИСЛОТА́, синильна кислота, HCN — безбарвна летка рідина з запахом гіркого мигдалю, густ. 688 $кг/м^3$; $t_{пл}$ — 13,1 °C; $t_{кип}$ 25,7 °C. Змішується з водою і багатьма органічними розчинниками. Суміш Ц. к. з повітрям при підпалюванні вибухає. Ц. к.— дуже слабка одноосновна к-та, її солі наз. *ціанідами,* а органічні похідні — *нітрилами.* Є у гіркому мигдалі, у кісточках персика, абрикосів, слив, вишні тощо. У пром-сті Ц. к. добувають окисленням суміші аміаку і метану повітрям при наявності платинового каталізатора. Застосовується як вихідний продукт у виробн. *акрилонітрилу, метилметакрилату,* на основі яких одержують різні полімерні матеріали; для обробки вагонів, амбарів, суден та ін. з метою *дезинсекції* і *дератизації.* Ц. к. найсильніша отруйна речовина, блокує дихальний фермент цитохромоксидазу, викликаючи кисневе голодування тканин. Смертельна доза Ц. к. — 60 мг. Відкрив Ц. к. (1782) шведський хімік К. В. Шеєле.

ЦІАНІ́ДИ — солі *ціанистоводневої кислоти.* Ц. лужних і лужноземельних металів добре розчиняються у воді, а Ц. важких металів [крім Hg $(CN)_2$] нерозчинні. При окисленні Ц. утворюються *ціанати.* Серед Ц. найбільше практичне значення мають Ц. калію KCN і натрію NaCN. Їх одержують в осн. взаємодією лугів з ціановоднем. Багато металів при діянні надлишку KCN і NaCN утворюють *координаційні сполуки,* що їх використовують, напр., для вилучення золота й срібла з руд (див. *Ціанування*). Застосовують Ц. для гальванічного покриття металами різних виробів (*золочення*), в органічному синтезі тощо. Ц.— дуже отруйні.

ЦІАНІ́НОВІ БАРВНИКИ́ — органічні синтетичні *барвники.* Найпростіший Ц. б. добуто 1856 і названо ціаніном, звідки й пішла назва всього класу барвників. Ц. б.— гол. чин. іонні сполуки з забарвленим катіоном, у якому двоє гетероциклічних ядер зв'язані поліметиновим ланцюгом у єдину хромофорну π-систему (див. *Кольоровості теорія*). Прикладом може бути ряд бензотіазольних Ц. б.

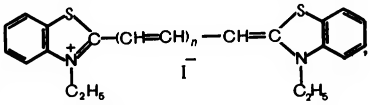

де $n = 0,1, \ldots, 6.$

Ц. б. відзначаються яскравим і чистим кольором. Нестійкі проти дії лугів, мінеральних к-т і світла. Структурними змінами в ядрах та ланцюгу можна досягти будь-якого кольору. При достатній довжині поліметинового ланцюга поглинають інфрачервоне випромінювання. Застосовують їх гол. чин. як оптичні сенсибілізатори *фотографічних матеріалів,* у *квантовій електроніці* — як активні середовища та модулятори добротності лазерів. Великий внесок у вивчення Ц.б. вніс А. І. *Кіпріанов.*

Літ.: Киприанов А. И. Введение в электронную теорию органических соединений. К., 1975; Джеймс Т. Теория фотографического процесса. Пер. с англ. Л., 1980.

Ф. А. Михайленко.

ЦІАНКОБАЛАМІ́Н — фармакологічна форма *кобаламіну,* вітамін B_{12}.

ЦІАНУВА́ННЯ — 1) У металообробці — дифузійне (див. *Дифузія*) насичення поверхні сталевих або чавунних виробів одночасно азотом і вуглецем переважно у розплавах, що містять ціанисті солі; різновид *хіміко-термічної обробки* металів. Товщина ціанованого шару 0,05—2 мм. Ціануванням підвищують поверхневу твердість виробів, стійкість проти зношування, границю витривалості. Ц. про-

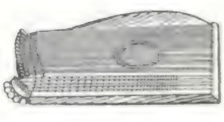
Цитра.

вадять при т-рі 450—950 °С. Від *цементації* та *азотування* воно відрізняється більшою швидкістю процесу. Після Ц. вироби піддають *гартуванню* і низькому *відпуску металу*. Див. також *Нітроцементація*. 2) В гідрометалургії — вилучення металів (золота, срібла) з руди (або рудного концентрату), що грунтується на їхньому вибірковому розчиненні в слабких ціанистих розчинах, які містять ціанисті солі та майже не взаємодіють з іншими компонентами руди (концентрату). З розчинів метали осаджують цинковим пилом, *сорбцією* аніонітами (див. *Іоніти*) або *активним вугіллям*. Див. також *Гідрометалургія*.

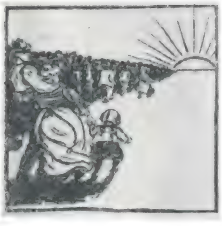
Г. Цілле. «Брати, до сонця, до свободи!». Туш.

ЦІВІ́ЛІС Клавдій Юлій (Claudius Julius Civilis; рр. н. і см. невід.)— керівник антиримського повстання в *Галлії* 69—70. Був вождем герм. племені батавів. Доля Ц. після придушення повстання невідома.

ЦІ́ВКА — 1) Кістка ноги птахів, що міститься між голінкою і пальцями. Утворилася внаслідок зростання п'яткової кістки з трьома кістками плесна. У різних видів птахів довжина Ц. різна; найдовша у птахів, що бродять по воді й болотах, найкоротша у тих, що добре лазять. 2) Округла або трубчаста гладенька деревина (палиця, стовбур). 3) Частина прядки — шпулька, на яку намотується нитка під час прядіння. 4) Ствол рушниці. 5) Тонкий струмінь води або якої-небудь ін. рідини.

ЦІ́ГЛЕР (Ziegler) Карл Вальдемар (26.XI 1898, Гельза, поблизу Касселя — 11.VIII 1973, Мюльгайм, Рур) — нім. хімік (ФРН). Закінчив Марбур. ун-т (1920). Праці — з органічної хімії і хімії високомол. сполук. Відкрив (1953) мішаний титан-алюмінієвий каталізатор («каталізатор Ц.»), на якому було одержано поліетилен з регулярною структурою. Розробив пром. способи одержання бутадієну, вищих α-олефінів, вищих спиртів і карбонових к-т. Нобелівська премія (1963, разом з Дж. *Натта*).

ЦІ́ЛЕ — категорія діалектичного матеріалізму. Див. *Частина і ціле*.

ЦІЛЕПОКЛАДА́ННЯ — смислоутворюючий зміст *практики*, що полягає у формуванні *цілі* як суб'єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об'єктивно-реальному результаті *діяльності* (цілереалізація). Свідомим формуванням цілей, розробкою програми дій шляхом вільного вибору можливостей і мотивів, створенням засобів праці людська діяльність принципово відрізняється від інстинктивної поведінки тварин. Ц. є найвищим виявом активності свідомості людини, виявом її свободи. Воно є вираженням і способом розв'язання суперечностей між *суб'єктом і об'єктом*, зняттям протилежностей *ідеального* і *матеріального*, *суб'єктивного* та *об'єктивного*. Ціль реалізується за допомогою засобів, які являють собою сукупність об'єктивних матеріальних факторів і способів дій людини, що ведуть до досягнення цілі. Ціль і засоби взаємозумовлюють, взаємозаперечують одне одного і міняються місцями: створення засобів стає найближчою ціллю; всяка реалізована ціль стає засобом постановки і реалізації ін. цілей. Це виражається в діалектиці ближчих і віддалених, загальної і окремої, кінцевої і проміжних цілей. Ціль співвідносна з результатом діяльності, який збігається з нею більшою чи меншою мірою залежно від ступеня істинності *пізнання* й досконалості сусп.-істор. практики. Всі невраховані пізнанням властивості засобу переносяться на результат, надаючи йому непередбаченого змісту. Засоби, які не становлять діалектичної єдності з ціллю, спотворюють її в процесі реалізації. В класово антагоністичних формаціях Ц. має обмежений частковий зміст, істор. необхідність набуває відчуженого примусового характеру і виключає свободу. Вироблені людством засоби (тобто все матеріальне й духовне багатство) набувають дедалі більшої самостійності й диктують людям цілі. Ціль тут перетворюється на засіб, а засіб — на самоціль. Комуністична організація суспільства, для якої найвищою самоціллю є вільний гармонійний розвиток особистості, дає змогу свідомо планувати сусп. розвиток і цим наслідки діяльності приводити у відповідність із сусп. цілями та ідеалами. *О. І. Яценко.*

ЦІЛИ́К — порівняно невеликий масив корисної копалини, який залишають непорушним при підземній розробці її родовища. Є Ц.: запобіжні, бар'єрні, опорні, протипожежні та ін. З метою зменшення втрат корисної копалини дедалі ширше застосовують штучні Ц.— спец. конструкції з бетону та ін. матеріалів.

ЦІЛИНА́ — покрита природною трав'яною рослинністю земля, що не розорювалась віками або ж останні 25—30 років. Ц. характеризується різко вираженою щільною *дерниною* в шарі 10—13 см, підвищеною кількістю *гумусу*, доброю зернистою *структурою грунту*, значною сухістю і високою *родючістю грунту* (особливо чорноземна і каштанова Ц.). Осн. типи Ц. в СРСР: степова Ц. на чорноземах і каштанових грунтах — в Європ. частині, як виняток, в заповідниках (Асканія-Нова); Ц. пд. степової напівпустелі (Центр. і Пд. Казахстан, Середня Азія і ін.), де освоєння Ц. поєднують зі *зрошенням*; заплавна Ц. (в осн. в Нечорноземній зоні), освоюють її *осушенням земель*; болотна Ц. (болота в Нечорноземній зоні, в Сибіру, на Далекому Сході, в Закавказзі), для освоєння її також необхідні осушення і *культуртехнічні роботи*.

ЦІЛИ́ННІ І ПЕРЕЛО́ГОВІ ЗЕ́МЛІ — земельні масиви, придатні під розорювання і посіви с.-г. культур. Освоєння їх — один з важливих факторів збільшення виробн. зерна та ін. с.-г. продуктів. В СРСР у великих масштабах проводилось 1954—60 в Казахстані, районах Поволжя, Уралу, Зх. і Сх. Сибіру, Далекого Сходу. Крім східних районів, освоєння нових земель проводиться також в ін. районах, зокрема в Нечорноземній зоні РРФСР. Відповідно до постанови Лютнево-березневого (1954) пленуму ЦК КПРС «Про дальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель» у сх. районах створено сотні радгоспів, оснащених потужною технікою. Значний внесок у справу освоєння Ц. і п. з. зробила й Рад. Україна. В 1954—60 в країні було розорано 41,8 млн. га цілинних і перелогових земель, у т. ч. 16,3 млн. га в РРФСР і 25,5 млн. га в Казахстані. В результаті розширення й інтенсивного використання ріллі в цих районах значно збільшилися площі під зерновими культурами, зросли валові збори і держ. закупівлі зерна. Поряд із зерновим г-вом у багатьох районах (Алтайський край, Башк. АРСР, Сарат. обл., Каз. РСР тощо) розвинулось виробн. ін. с.-г. культур, створено сприятливі умови для тваринництва.

ЦІЛИНОГРА́Д — місто, обласний та районний центр Каз. РСР. Розташований на р. Ішимі. Залізнич. вузол, аеропорт. 253 тис. ж. (1983). Поділяється на 2 міські райони. Засн. рос. військами 1830 як фортеця Акмоли. З 1832 — місто Акмолінськ. Рад. владу встановлено 25.XII 1917 (7.I 1918). З 1920 — у складі Кирг. (Каз.) АРСР, 1920—28 — центр Акмолінської губ. З 1936 — у складі Каз. РСР. У 1939—60 — центр Акмолінської обл. З 1954 Акмолінськ став організаційним центром освоєння цілинних земель. У 1961 перейменований на Цілиноград, став обл. центром. Ц. — значний пром. і культур. центр Пн. Казахстану. Розвинуті машинобуд., зокрема с.-г., металообробка (з-ди: «Казахсільмаш», «Цілиноградсільмаш», насосний, експеримент. газ. апаратури, вагонорем. та ін.), харч. і легка пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. 2 ТЕЦ. У Ц.— 4 вузи, філіали алмаатинських ін-тів нар. г-ва та інженерів залізнич. транспорту, 12 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий та образотворчих мистецтв музеї.

ЦІЛИНОГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ— у складі Каз. РСР. Утворена 14.X 1939 як Акмолінська область, 26.XII 1960 її ліквідовано, 24.IV 1961 утворено Ц. о. Площа 124,6 тис. км^2. Нас. 837 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, німці, українці, білоруси, татари, удмурти, башкири, мордва та ін. Міськ. нас. — 59 %. Поділяється на 14 районів, має 5 міст та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Цілиноград*. Нагороджена орденом Леніна (1958). Більша частина області — в межах пн.-зх. окраїни *Казахського дрібносопковика* (вис. 300—400 м). На Сх.— гори Єрментау, на Пд. Зх.— Тенгіз-Кургальджинська западина, на Пн.— Кокчетавська височина. Корисні копалини: кам. вугілля, каолінові глини, кварцові піски та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —16, —18°, липня +20, +22°. Опадів 200—350 мм на рік. Характерні сильні вітри. Найбільші ріки — *Ішим* (басейн Обі) з притоками Колутон та Жабай (праві), а також Нура. Багато озер — солоних (Тенгіз, Кіякти) та прісних (Кургальджин, Кожаколь, Ітемген). Для водопостачання пром. центрів та с.-г. районів збудовано Вячеславське водосховище, Нуринський і Селетинський водоводи. Більша частина області лежить у степовій зоні. Переважають темно-каштанові і каштанові грунти з різнотравно-типчаково-ковиловою рослинністю, на Пд. — світло-каштанові грунти з полиново-типчаковою рослинністю, на Пн. — звичайні й пд. чорноземи, які майже повністю розорано. В горах збереглися невеликі ділянки сосново-березових лісів. На території області — Кургальджинський заповідник. Ц. о.— один з важливих зернових районів на Сх. країни. Гол. галузі г-ва: неполивне зернове землеробство, м'ясововнове тваринництво, пром-сть по переробці с.-г. сировини. Електроенергетика базується в основному на вугіллі *Карагандинського вугільного басейну, Екібастузького кам'яновугільного басейну* (ТЕС — у Цілинограді). Розвинуті гірничодобувна (видобування руд кольорових металів у селищах Акбеїт, Аксу, Бестобе, Жолимбет та ін.), маш.-буд. і металообр. (виробн. с.-г. машин, насосів, поршневих кілець тощо), харч. (м'ясна, борошномельна, мол., олійна) та легка (у т. ч. швейна) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. Гол. пром. центри: Цілиноград, Макінськ, Агбасар, Алексеєвка, Шортанди. В 1954—58 у Ц. о. було освоєно 2,5 млн. га цілинних та перелогових земель. Посівна площа під зерновими 3007 тис. га (1982). Вирощують яру пшеницю, ячмінь, овес, просо, кормові культури. Значну частину с.-г. угідь займають пасовища. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней, коней, птицю. На р. Ішимі та в прісних озерах — рибальство, в межах Казахського дрібносопковика — мисливство. Гол. залізничні магістралі: Петропавловськ — Цілиноград — Караганда — Чу, Магнітогорськ — Цілиноград — Павлодар — Новокузнецьк. Гол. автомагістралі: Цілиноград — Атбасар — Кокчетав, Цілиноград — Караганда. У Ц. о.— 4 вузи (Цілиноград), 15 серед. спец. навч. закладів. Всесоюзний інститут зернового г-ва (смт Шортанди), Цілиногр. відділення ін-ту грунтознавства АН Каз. РСР та ін. Драм. театр, краєзнавчий та образотворчих мистецтв музеї (Цілиноград).

М. Ш. Ярмухамедов.

ЦІ́ЛІ ЧИСЛА — числа виду ± *n*, де *n* — число *натурального ряду*. Множина Ц. ч. утворює *кільце*. Див. *Число, Чисел теорія*.

ЦІЛІ́НСЬКИЙ Гунар Алфредович (н. 23.V 1931, м. Огра, тепер Латв. РСР) — латис. рад. актор театру і кіно, кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1979). Закінчив (1955) акторський ф-т Латв. консерваторії у Ризі. В 1955—75 — актор Латв. театру драми ім. А. Упіта. Серед ролей — Оскар Клява («Син рибалки» за Лацісом), Лаерт («Гамлет» Шекспіра), Нехлюдов («Воскресіння» за Л. Толстим), Сергій («Іркутська історія» Арбузова). Ролі в кіно: Платайс («Армія „Трясогузки"», 1964), Жорж («Ноктюрн», 1966), Микола Кузнецов («Сильні духом», 1967), Біркенбаум («В затінку смерті», 1971) та ін. Поставив фільми: «Соната над озером» (1976), «Ніч без птахів» (1979), «Рання іржа» (1980), «Таран» (1982).

ЦІ́ЛІСНА ПСИХОЛО́ГІЯ — один з напрямів психологічного дослідження, запропонований лейпцігською психологічною школою на поч. 20 ст., який виходив з визнання цілісного характеру психічної діяльності. Оскільки засновники Ц. п. за своїм світорозумінням були переважно ідеалістами, то й цілісність психіки вони тлумачили однобічно (див. *Гештальтпсихологія*). У сучас. наук. пізнанні принцип цілісності є одним з вихідних. Щодо психології він означає розгляд психіки як відносно стійкої, внутрішньо збалансованої системи. За сучас. уявленнями, психічні процеси й стани є цілісними об'єктами, вони об'єднані у вищу системну цілісність. Див. також *Структурна психологія*.

В. І. Войтко.

ЦІ́ЛІСНІСТЬ — внутрішня єдність об'єкта, його відносна автономність, незалежність від навколишнього середовища. Іноді під Ц. розуміють і сам об'єкт, наділений цими властивостями. Розкривається в діалектиці *частини і цілого*. Поняття Ц. відіграє істотну роль у випадках, коли завданням дослідження є одержання синтетичного (узагальненого) знання про об'єкт і коли сам об'єкт є досить складним. Поняття Ц.— один з гол. компонентів системного пізнання дійсності. Див. також *Системний підхід*.

«ЦІ́ЛІСНОСТІ ФІЛОСО́ФІЯ» — те саме, що й *холізм*.

ЦІ́ЛЛЕ (Zille) Генріх (10.I 1858, Радебург, Саксонія — 9.VIII 1929, Берлін) — нім. графік, представник критичного реалізму 20 ст. З 1872 навчався в Худож. школі в Берліні. Рисунки і літографії Ц. правдиво відтворюють життя пролетарів Німеччини. Разом з О. *Нагелем* 1928 заснував сатиричний журнал «Ейленшпігель». Твори: цикли «Діти вулиці» (1912), «Моє середовище» (1918), «Ходімо, Карлінкен» (1925), «Навколо Александерплац» (1926).

ЦІЛУВА́ЛЬНИКОВ Ігор Васильович (н. 2.I 1944, Єреван) — укр. рад. велосипедист, засл. майстер спорту (з 1972). Олімпійський чемпіон у гонці на тандемах (1972; з В. Семенцем). Чемпіон СРСР (1967, 1971—74 в гонці на тандемах, 1968 — в гіті на 1000 м з місця).

ЦІЛЬ — 1) Ідеальний, наперед визначений результат людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомленої людиною *потреби*. Ц. є безпосереднім, внутрішньо спонукальним мотивом людської *діяльності*. Вона визначає і спрямовує цю діяльність, мобілізує волю та енергію людини (див. *Цілепокладання*). 2) У кібернетиці — результат поведінки функціонуючої системи, що його досягають за допомогою зворотних зв'язків і кінцевим ефектом якого є збереження стану, заданого попередньою *інформацією*. В такому розумінні термін «ціль» вживають і в теорії *систем*.

ЦІЛЬОВА́ КО́МПЛЕКСНА ПРОГРА́МА в СРСР — система соціально-екон., науково-тех. і орг.-господарських заходів, спрямованих на реалізацію поставленої мети і досягнення високих кінцевих результатів у певній галузі діяльності й розвитку окремих регіонів; складова частина перспективних планів екон. і соціального розвитку країни; один з важливих інструментів планового *управління народним господарством*. Кожна така програма має своїм завданням комплексне розв'язання великих нар.-госп., міжгалузевих і регіональних проблем, має сприяти збалансованості й оптимізації планових рішень, узгодженості цілей і ресурсів, забезпечувати підвищення рівня екон. обгрунтованості структури і пропорцій в нар. г-ві (див. *Пропорції суспільного виробництва*). В сучас. умовах система комплексних програм є важливим фактором інтенсифікації сусп. виробн. і підвищення його ефективності, раціонального використання виробничого і *потенціалу науково-технічного* країни, економного витрачання сировини, палива, енергії. Інтенсивна розробка Ц. к. п. почалася після XXV з'їзду КПРС. На одинадцяту п'ятирічку Держ. к-том по науці і техніці СРСР спільно з Держпланом і Академією наук СРСР затверджено понад 40 цільових і 170 наук.-тех. програм. Серед Ц. к. п.: *Продовольча програма СРСР* на період до 1990 року, *Енергетична програма СРСР* (див. т. 12, Додаток), комплексна програма науково-тех. прогресу на 20 років (за п'ятирічками), довгострокова програма меліорації; соціально-екон. програми виробництва товарів народного споживання, скорочення ручної праці, економії матеріальних ресурсів, освоєння зони БАМу, охорони навколишнього середовища та ін. В УРСР затверджено до реалізації 6 загальнореcп. Ц. к. п.— «Метал», «Матеріаломісткість», «Енергокомплекс», «Агрокомплекс», «Цукор», «Праця» і 35 програм з найважливіших наук.-тех. проблем різних галузей нар. г-ва. Крім того,

Г. А. Цілінський.

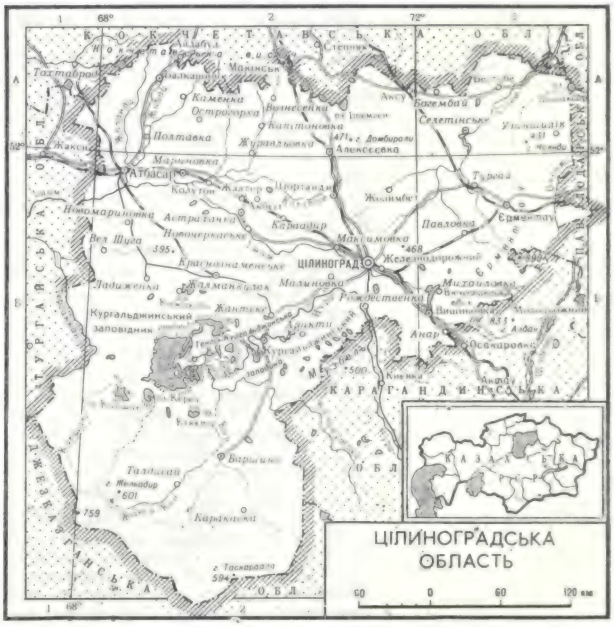

розроблено і здійснюється ряд регіональних програм на рівні областей і великих міст. Зважаючи на роль програмно-цільового підходу до планування і управління нар. г-вом, XXVI з'їзд КПРС поставив завдання ширше використовувати Ц. к. п. як органічні складові частини держ. перспективних планів екон. і соціального розвитку. Довгострокові Ц. к. п. відіграють велику роль в дальшому поглибленні *соціалістичної економічної інтеграції.*

В. О. Хилько.

ЦІММЕРВА́ЛЬДСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ — міжнар. соціалістична конференція, що відбулася 5—8. IX 1915 в Ціммервальді (Швейцарія) за участю 38 делегатів з 11 європ. країн. Більшість делегатів становили центристи (див. *Центризм*), яким протистояла створена В. І. Леніним напередодні Ц. к. група інтернаціоналістів — *Ціммервальдська ліва.* Прийнятий Ц. к. компромісний маніфест відзначав імперіалістичний характер війни, таврував зрадницьку шовіністичну політику лідерів *Інтернаціоналу 2-го*, що В. І. Ленін відмічав як «крок до ідейного і практичного розриву з опортунізмом і соціал-шовінізмом» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 36). Проте цей маніфест не містив чітких політ. вимог перетворення імперіалістич. війни на громадянську, поразки свого уряду, повного розриву з опортуністами. Ц. к. обрала Інтернац. соціалістичну комісію, яка фактично стала міжнар. соціалістичним центром. *П. С. Кувшинов.*

ЦІММЕРВА́ЛЬДСЬКА ЛІ́ВА — міжнар. група революц. соціалістів, створена за ініціативою В. І. Леніна 4.IX 1915 напередодні *Ціммервальдської конференції* на нараді лівих соціалістів — делегатів конференції. Після конференції, на якій Ц. л. піддала гострій критиці центрист. погляди більшості делегатів, В. І. Ленін розгорнув пропаганду ідей Ц. л. Навколо очолюваного В. І. Леніним Бюро Ц. л. групувалися ліві елементи соціал-демократії європ. країн. Бюро видало 2 номери теор. журн. «Форботе» («Провісник»). Ц. л. виступила на *Кінтальській конференції* (1916) з антивоєн. резолюцією. *П. С. Кувшинов.*

ЦІ́ММЕРІНГ (Zimmering) Макс (16.XI 1909, Пірна — 15.IX 1973, Дрезден) — нім. письменник (НДР). З 1930 — член Компартії Німеччини, з 1946 — СЄПН. З 1963 — канд. в члени ЦК СЄПН. У 1933—46 — в еміграції. Основні теми творчості — боротьба пролетаріату проти німецького мілітаризму й фашизму, будівництво соціалізму в НДР. Автор віршів, багато з яких стали нар. піснями, роману «Фосфор і бузок» (1954), численних творів для дітей і юнацтва: повісті «Погоня за чоботом» (1932), «Буттьє Пітер і його герой» (1951), «Лі і червоні альпіністи» (1967) тощо. Не раз бував у Рад. Союзі.

Тв.: Укр. перекл.— Погоня за чоботом. К., 1958, Вимушена подорож навколо світу. К., 1959; Рос. перекл.— Вокруг света поневоле. Л., 1959; [Вірші]. В кн.: Поэзия ГДР. М., 1973. *Н. М. Матузова.*

ЦІН — імператор. династія, що правила в Китаї з 1644, після завоювання його *маньчжурами.* Своєю політикою наприкінці 19 ст. дин. Ц. сприяла перетворенню Китаю на напівколонію імперіалістичних д-в. Була повалена внаслідок *Сіньхайської революції* 1911—12 (офіц. зречення останнього імператора Пу І—12.II 1912).

ЦІНА́ — грошовий вираз *вартості* товару, що базується на суспільно необхідних затратах праці (див. *Ціноутворення*). В умовах капіталістичного *товарного виробництва* Ц. під впливом конкуренції та *анархії виробництва* стихійно коливаються навколо вартості, залежно від співвідношення *попиту і пропозиції* товарів. За імперіалізму поширилася практика застосування *монопольних цін* з метою захоплення ринків і одержання максимального *прибутку*. Екон. політика капіталістичних д-в спрямована на регулювання Ц. товарів в інтересах монополій. Але, незважаючи на втручання бурж. д-ви в цей процес, ціноутворення має стихійний характер. За соціалізму функціонування Ц. зумовлюється існуванням товарно-грош. відносин і діянням *вартості закону*. На основі сусп. власності на засоби виробн., плановості виробн. і діяння *основного економічного закону соціалізму* формуються планові Ц., які є одним з важливих важелів *господарського механізму*. В соціалістичному суспільстві існує взаємопов'язана з держ. планом і бюджетом система Ц., яка складається з оптових Ц. на пром. продукцію, закупівельних Ц. на продукцію с. г., роздрібних Ц. на товари нар. споживання, *тарифів* і Ц. на комунальні та побутові *послуги,* послуги транспорту, зв'язку, електро- і теплоенергію тощо. До *роздрібних цін* належать також Ц. колг. ринку, що формуються під впливом співвідношення попиту і пропозиції, рівня держ. роздрібних Ц. та наявності товарів у сфері держ. торгівлі.

Серед *оптових цін* пром-сті розрізняють оптові Ц. підприємств (собівартість плюс прибуток), за якими продукцію реалізують підприємства, а також оптові Ц. пром-сті (складаються з оптових Ц. підприємств і постачально-збутової націнки), за якими підприємства одержують пром. продукцію. Крім того, оптові Ц. на деякі види продукції, залежно від рівня трансп. витрат, а також роздрібні Ц., залежно від рівня заробітної плати в тому чи іншому регіоні, місця виробн. і споживання окремих видів продукції, поділяють на єдині та поясні (зональні). Встановлюють також оптові розрахункові Ц., які затверджують диференційовано для підприємств певної галузі або регіону з неоднаковими об'єктивними умовами виробн., а отже і різними виробничими затратами. Такі розрахункові Ц. діють в межах даної галузі (району). Реалізацію продукції ін. галузям здійснюють за цінами єдиного рівня. Серед оптових і роздрібних Ц. є сезонні (на овочі, фрукти тощо) і тимчасові (на товари нар. споживання підвищеної якості та ін.), договірні оптові Ц. на окремі партії нових видів товарів.

В СРСР діє система органів ціноутворення, за допомогою яких соціалістична д-ва здійснює єдину політику Ц., спрямовану на дальше підвищення ефективності сусп. виробн. і *добробуту* трудящих. Органи ціноутворення очолює Держ. к-т СРСР по цінах (Держкомцін СРСР). В союзних і авт. республіках функціонують відповідні респ. держ. к-ти по цінах, а в областях (краях) — обласні (крайові) відділи Ц.; всі вони мають подвійну підпорядкованість (відповідно — Раді Міністрів республік і Держкомцін СРСР, обласним Радам нар. депутатів і Держкомцін союзної республіки). Держкомцін союзних республік затверджує оптові Ц. на засоби виробн., що випускають підприємства респ. підпорядкованості, а також оптові й роздрібні Ц. на значну групу товарів нар. споживання. Обласні (крайові) відділи Ц. затверджують Ц. на продукцію місц. виробн. (овочі й фрукти, сувенірні вироби, тарифи на комунальні й побутові послуги тощо). Відповідні права щодо встановлення Ц. мають також м-ва, об'єднання і підприємства (продукція внутрішньогалузевого споживання, запасні частини та ін.). В країні й республіці відповідно до рішень партії і уряду здійснюється єдина держ. політика стабільності Ц. на основні продовольчі й непродовольчі товари для населення з метою підвищення добробуту трудящих в умовах постійного зростання рівня заробітної плати і *суспільних фондів споживання,* збільшення виробництва товарів нар. споживання, поліпшення їхньої якості й асортименту. На велику групу товарів першорядного значення рівень роздрібних Ц. не змінюється протягом більш як 20 років (хліб, борошно, крупи, м'ясо, молоко, масло, цукор тощо), а квартирна плата залишається незмінною з 1930 і є значно нижчою, ніж витрати на буд-во й утримання житла. Роздрібні Ц. на товари дитячого асортименту, на більшість медикаментів, на м'ясомол. продукцію нижчі від суспільно необхідних витрат на їх виробн., і ця різниця покривається з держ. бюджету. Водночас, беручи до уваги характер потреб, що їх задовольняють ті чи ін. товари, співвідношення попиту і пропозиції на них, на деякі товари встановлюють Ц. вищі від їхньої вартості (автомобілі, ювелірні вироби та ін.). В міру нагромадження відповідних товарів нар. споживання і зниження витрат на їхнє виробн. Ц. на них знижують. На однакові види товарів однієї споживної вартості Ц. встановлюють одного й того самого рівня, незалежно від величини собівартості їхнього виробн. на різних підприємствах і з урахуванням рівня якості товарів.

Для забезпечення госпрозрахункових умов роботи підприємств, поліпшення еквівалентності обміну продукції, зростання виробн. і підвищення його ефективності в країні й республіці за останні роки проведено дві масові зміни оптових Ц. у пром-сті (1967 та 1982); відповідно до рішень Травневого (1982) пленуму ЦК КПРС

1.I 1983 підвищено закупівельні ціни на м'ясо, молоко, зерно, цукрові буряки, картоплю та ін. с.-г. продукцію.

Літ.: Маркс К. Заробітна плата, ціна і прибуток. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16; Ленін В. І. Про єдиний господарський план. Повне зібрання творів, т. 42; Козлова К. Б., Энтов Р. М. Теория цены. М., 1972; Яковец Ю. В. Цены в плановом хозяйстве. М., 1974; Лукинов И. И. Воспроизводство и цены. М., 1977; Цена в хозяйственном механизме. М., 1983.

М. С. Калита.

ЦІНА́ ВИРОБНИ́ЦТВА — *ціна* товару, виробленого в капіталістичному господарстві, що дорівнює *витратам виробництва* та середньому прибутку; перетворена форма *вартості* товару. Ц. в.— ціна, навколо якої коливаються ринкові ціни. Перетворення вартості на Ц. в. є результатом тривалого істор. розвитку капіталістичного виробн., перетворення простого *товарного виробництва* на капіталістичне. На ранніх етапах розвитку капіталізму обмін *товарів* відбувався за їхньою вартістю, тобто *вартості закон* діяв у своїй безпосередній формі. Це виявлялося в сталих галузевих *нормах прибутку*. З дальшим розвитком капіталізму, із загостренням конкурентної боротьби між капіталістами, міжгалузевої конкуренції зростають відмінності в умовах господарювання, спричинені тех.-екон., кон'юнктурними та ін. факторами. Осн. причиною міжгалузевих відмінностей у нормах прибутку є нерівність *органічної будови капіталу* і неоднаковість швидкості *обороту капіталу*. Внаслідок міжгалузевої конкуренції в гонитві за найбільш вигідною сферою прикладення капіталу відбувається безперервне переливання капіталів з однієї галузі в іншу. В результаті постійної міграції капіталу об'єктивно складаються більш-менш однакові умови господарювання в галузях з різною органіч. будовою капіталу. Це веде до формування такого рівня ринкових цін, який би забезпечив заміщення витрат виробн., одержання середнього прибутку кожному капіталістові. Такою середньою ринковою ціною на домонополістичній стадії капіталізму є Ц. в. За імперіалізму великі монополії продають свої товари не за Ц. в., а за *монопольними цінами,* які значно перевищують ціни виробництва.

ЦІНА́ ЗЕМЛІ́ — грошова сума, одержувана земельним власником за одиницю площі при її реалізації. Земля не є продуктом праці і тому не має *вартості*. Отже, Ц. з. як грош. вираз її вартості є ірраціональною (невідповідною змістові) категорією. За капіталізму земля перебуває у приватній власності і внаслідок цього перетворюється на *товар,* об'єкт купівлі-продажу. Продаж її означає передачу права на доход від експлуатації землі (див. *Земельна рента*). Ц. з. залежить від розміру ренти і рівня банківського позичкового *процента*. Вона може включати і процент на вкладений у землю капітал (меліорація, багаторічні насадження, будівлі й споруди). Оскільки земля як товар на капіталістичному ринку має монопольний характер, Ц. з. може значно перевищувати суму капіталізованої ренти і процента на капітал. З розвитком капіталізму рента має тенденцію до підвищення, тому Ц. з. зростає, що підвищує ціни на с.-г. продукти, погіршуючи матеріальне становище трудящих. В СРСР земля є держ. власністю, її виключено з товарного обороту і заборонено використовувати для одержання нетрудових доходів. Згідно з *Конституцією СРСР* та зем. законодавством (див. *Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік*) земля надається в безплатне користування. Тому Ц. з. в Рад. Союзі не існує (див. *Економічна оцінка землі*).

П. Ф. Веденичев.

ЦІ́НГЕР Микола Васильович [11 (23).V 1866, Москва — 18.V 1923, Харків] — вітчизн. ботанік. У 1890 закінчив Моск. ун-т. З 1895 — консерватор бот. саду, з 1898 — приват-доцент Київ. ун-ту. З 1903 — професор Новоолександрійського (тепер у м. Пулави Люблінського воєводства ПНР) ін-ту с. г. і лісівництва, який переведено 1914 в Харків. Вивчав процеси *добору природного*. Праці Ц., в яких досліджувалися процеси видоутворення у бур'янів льону (рижію, шпергеля), утворення сезонних рас у дзвінця, були першими вітчизняними працями з біосистематики. Премія ім. В. І. Леніна, 1928.

ЦІНДА́О — місто на Сх. Китаю. Мор. порт на узбережжі зат. Цзяочжоувань Жовтого м., вузол з-ць і автошляхів. Бл. 1,5 млн. ж. (1971). Значний центр текст. пром-сті країни (за обсягом продукції — 2-е місце після Шанхаю). Розвинуте машинобудування (транспортне, виробн. парових турбін, радіоустаткування, велосипедів та ін.). Сталеплавильний та алюм. з-ди. Хім., цементна, шкіряна та харчосмакова (олійницька, борошномельна, тютюнова) пром-сть. Рибальство. Випарювання солі з мор. води. Н.-д. ін-т океанографії. Мор. музей. Мор. курорт.

ЦІ́ННЕР (Zinner) Гедда (псевд.— Елізабет Франк, Ганхен Лобезам; н. 20.V 1907, Відень) — нім. письменниця, перекладачка (НДР). Член Компартії Німеччини з 1929, з 1946 — Соціалістичної єдиної партії Німеччини. В 1935—45 жила в Рад. Союзі. Літ. діяльність почала 1930. Авторка віршів, оповідань на теми виховання молоді, антифашист. Руху Опору. В них звучить протест проти мілітаристської політики правлячих кіл ФРН. Перекладала твори Т. Шевченка («Іван Підкова», «Заповіт» та ін.), які ввійшли до двотомної збірки творів Т. Шевченка нім. мовою, виданої 1951 в Москві.

Я. М. Погребенник.

ЦІ́ННІ ПАПЕ́РИ — форма втілення *фіктивного капіталу;* свідоцтво, що виражає право власника цих паперів на володіння або надання кредиту, позички. До Ц. п. належать *акції, облігації, векселі,* заставні листи іпотечних банків тощо. Ц. п. не мають власної *вартості,* однак вони є предметом купівлі-продажу на фондовій *біржі*, їхній *курс* або ціна прямо пропорційна доходу, який вони приносять, і обернено пропорційна нормі позичкового *процента*. Ц. п. відображають певну кількість фіктивного капіталу, за ними виплачують *прибуток* у вигляді процента або *дивіденда*. Ц. п. випускають пред'явницькі, іменні, ордерні тощо.

Ц. п. є засобом збагачення фінансової олігархії за рахунок одержання засновницького або емісійного прибутку. Поширення цих паперів сприяє акумуляції додаткових капіталів за рахунок дрібних вкладників і заощаджень трудящих, які першими зазнають фінанс. втрат під час криз та банкрутств, знецінення Ц. п. тощо. В СРСР єдиним видом Ц. п. є облігації держ. позик.

В. М. Лінников.

ЦІ́ННІСТЬ — соціально-філософська категорія, що позначає позитивне чи негативне значення явищ природи, продуктів сусп. виробництва, форм сусп. організації, істор. подій, моральних учинків, духовних витворів (носіїв Ц.) для людства, окремого суспільства, народу, класу, соціальної групи чи особи (адресатів Ц.) на конкретному етапі істор. розвитку. Поняття Ц. відображає один з найсуттєвіших моментів практичної взаємодії *людини* з навколишнім середовищем та ін. людьми: спрямованість зрушення, що відбувається в життєвому стані та розвитку конкретного адресата Ц. під впливом відповідного носія Ц. Якісні й кількісні характеристики Ц. перебувають у подвійній залежності — від внутр. властивостей її носія та від потреб і прагнень сусп. людини, яка виступає адресатом Ц. Збільшення й наростання якісної різноманітності людських потреб у процесі істор. розвитку суспільства, поява нових засобів задоволення їх внаслідок науково-тех. прогресу й революц. змін у соціально-класових відносинах спричиняють глибокі зрушення у сфері людських Ц. Провідним фактором розвитку Ц., їхніх якісних змін і кількісного нагромадження є соціально-істор. практика. Крім осн. поділу на позитивні й негативні, розрізняють Ц. реальні й потенціальні, безпосередні й опосередковані, абсолютні й відносні; соціально-політ., моральні, естетич., наук., реліг. тощо. Беручи до уваги рівень організації адресата Ц., розрізняють загальнолюдські, загальнонародні (національні), класові, групові, особисті Ц.

У класово антагоністичному суспільстві класам-антагоністам притаманні різні уявлення про Ц. тих самих істор. подій і соціальних явищ. Навколо поняття Ц. точиться гостра боротьба марксистсько-ленінського та бурж. світоглядів. Відкидаючи ідеалістичні уявлення про позаістор. й надсоціальну природу Ц., марксизм-ленінізм підкреслює їхню суспільно-практичну та соціально-істор. сутність, обстоюючи класово-парт. підхід до оцінки їх. Див. також *Цінностей теорія.* *В. О. Василенко.*

ЦІ́ННОСТЕЙ ТЕО́РІЯ, аксіологія — філософське вчення, яке з'ясовує природу і спосіб буття людських *цінностей,* класифікує їх, встановлює та обгрунтовує їхню ієрархію; досліджує співвідно-

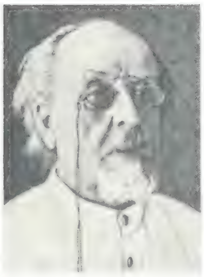

К. Е. Ціолковський.

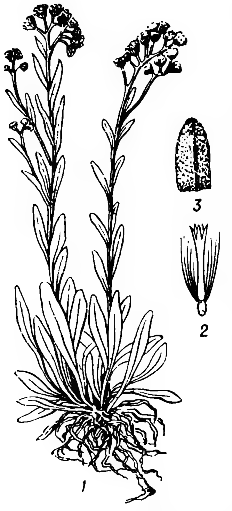

Цмин піщаний:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — сім'янка.

шення ціннісних і внутрішніх властивостей носіїв цінності — речей і явищ, діалектику співвідношення цінності та її оцінки, роль і форму прояву ціннісних критеріїв у розвитку наук. пізнання, логічну специфіку оціночних суджень. Першу спробу надати поняттю цінності філософсько-узагальнюючого значення зробили стоїки. Проте безпосереднім поштовхом до розвитку Ц. т. як специфічної галузі філос. знання було вчення І. *Канта* про практичний розум, за яким об'єкти реально не існують, проте допускається можливість їхнього існування в суто практичних цілях. У 2-й пол. 19 ст. проблема цінності набула самостійного значення і перетворилася на центр філософії *неокантіанства.* В 20 ст. майже кожний філос. напрям поряд з *онтологією* і *пізнання теорією,* розвиває свою Ц. т. Характер вирішення ціннісної проблематики зумовлюється, в першу чергу, відповіддю на *основне питання філософії* та класовою позицією теоретика цінностей. В межах суб'єктивно-ідеалістич. напряму Ц. т. (*прагматизм, екзистенціалізм, неопозитивізм*) власне цінність ототожнюється з її оцінкою, зводиться до суб'єктивної зацікавленості, вільного волевиявлення та *цілепокладання* окремої особи. Об'єктивно-ідеалістичні концепції Ц. т. (*баденська школа, феноменологія, персоналізм, неотомізм,* неопротестантизм) наголошують на об'єктивності, незалежності цінностей від сваволі оціночних поглядів окремої людини, але самі цінності тлумачать як ідеальні, вічні, незмінні, трансцендентальні сутності або як ступінь закладеної богом у кожну річ потенціальної довершеності. Всім ідеалістичним Ц. т. протистоїть марксистська, яка розглядає цінності в їхній соціально-істор., екон. і класовій зумовленості. Марксизм-ленінізм використовує аналіз цінностей при вивченні історії культури, науки, сусп. свідомості та особи.

В. О. Василенко.

ЦІНОУТВО́РЕННЯ — процес формування *цін,* їхніх рівнів і співвідношень в умовах *товарного виробництва.* Ц.— складний процес, на який впливають екон. і соціально-політ. фактори. За капіталізму цей процес відбувається стихійно, з коливанням цін навколо *вартості* під впливом змін у співвідношенні між *попитом і пропозицією.* За імперіалізму характерним є встановлення *монопольних цін,* що забезпечує монополістам макс. *прибуток,* панівною тенденцією стає інфляційне зростання цін (див. *Інфляція*), що загострює і поглиблює притаманні капіталістичній економіці суперечності. В умовах соціалістичного виробн. Ц. є плановим, свідомо регульованим процесом, що його здійснює д-ва відповідно до діяння економічних законів і потреб розвитку соціалістичного суспільства (див. *Вартості закон*). Зміст і методи планового Ц. на різних етапах становлення й розвитку соціалістич. суспільства змінювалися відповідно до конкретних завдань певного періоду. Політика цін спрямована на наближення цін до суспільно необхідних затрат праці на виробн. різних видів продукції з метою зміцнення госпрозрахункових відносин (див. *Господарський розрахунок*) між підприємствами і галузями; на екон. стимулювання прискореного розвитку галузей, що забезпечують наук.-тех. прогрес, прогресивних змін структури нар. г-ва, створення і впровадження нової техніки й технології, зниження затрат сусп. праці на одиницю продукції, поліпшення її якості й асортименту; на стимулювання ефективнішого використання виробничих ресурсів і підвищення продуктивності праці; на вирішення соціально-екон. завдань — створення умов для подолання істотних відмінностей між містом і селом, зростання реальних доходів населення, поліпшення умов праці й побуту трудящих; підвищення ефективності зовнішньоекон. зв'язків тощо. Планове Ц. є важливим інструментом *управління народним господарством.*

В СРСР Ц. здійснюється з метою забезпечення госпрозрахункових умов роботи соціалістичних підприємств і посилення їхньої екон. заінтересованості в більш раціональному використанні виробничих і природних ресурсів. Для цього, зокрема, здійснюється планове регулювання *оптових цін* на промислову і *закупівельних цін* на с.-г. продукцію. Водночас, для зміцнення госпрозрахункових відносин, запроваджено відносну стабільність оптових цін у пром-сті; вони, як правило, можуть змінюватися не більше як один раз на п'ятирічку. Це забезпечує гнучкість цін.

Введення системи надбавок і знижок до оптових і закупівельних цін та застосування лімітних цін на стадії проектування нової продукції стимулюють прискорення *науково-технічного прогресу* та підвищення його ефективності, поліпшення якості продукції й розширення її асортименту.

Науково обгрунтоване встановлення цін, які б максимально наближались до рівня суспільно необхідних затрат, вимагає вдосконалення методів визначення *собівартості* продукції, нормативного рівня *рентабельності* виробн. продукції, за допомогою якого встановлюють частку прибутку, що включається до ціни. Проекти цін, враховуючи всі статті виробничих витрат за прогресивними нормативами на базі середньогалузевої (середньозональної) собівартості й оптимального нормативу рентабельності підприємства і галузі, подають на затвердження відповідному держ. органу Ц. Збірники цін за відповідними групами товарів складають і видають для користування у вигляді *прейскурантів* цін за відповідною формою.

Літ. див. до ст. *Ціна.*

М. С. Калита.

ЦІНХА́Й — провінція на Пн. Зх. Китаю. Площа 720 тис. км². Нас. 3,9 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Сінін. У рельєфі переважають гори і плоскогір'я. Клімат різко континентальний. Поширена рослинність гірських степів та напівпустель. У межах Ц. беруть початок численні ріки (у т. ч. Янцзи, Хуанхе, Меконг). Багато озер (найбільше — Кукунор). Малонаселена і економічно слаборозвинута провінція. В с. г. переважає пасовищне тваринництво, особливо вівчарство. Вирощують холодостійкі сорти пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи. Видобувають нафту, кам. вугілля, слюду, свинцево-цинкові руди, сіль. Металург., маш.-буд., нафтопереробні й харч. підприємства. Воєнна (зокрема ракетна та атомна) пром-сть. Гол. пром. центр — Сінін. Тер. Ц. проходить Цінхай-Тібетське шосе.

М. В. Фурманов.

ЦІНЦІННА́ТІ — місто на Сх. США, в штаті Огайо. Порт на р. Огайо. Вузол з-ць і автошляхів. Бл. 500 тис. ж. (1980). Значний центр машинобудування країни, зокрема верстатобудування, а також електротех., радіоелектронного, виробн. ракет, авіамоторів, побутових приладів і машин тощо. Металообр., хім., меблева, паперова, фарм., парфюмерна і харчосмакова пром-сть. Виробн. муз. інструментів. Ун-т (засн. 1874). Ц. засн. 1788.

ЦІНЬЛІ́Н — гірський хребет на Сх. Китаю, частина вододілу Хуанхе і Янцзи. Довж. 1000 км. Вис. до 3666 м (г. Тайбайшань). Родовище молібденових руд. На пн. схилах— сухі степи й листопадні ліси помірного поясу, на пд.— вічнозелені субтропічні мішані ліси.

ЦІНЬ ШІХУАНДІ́ (Ін Чжен; 259—210 до н. е.) — правитель царства Цінь 246—221 до н. е., імператор Китаю 221—210 до н. е. Завоював ряд кит. царств і утворив 221 до н. е. єдину централізовану кит. д-ву. За його правління країну було поділено на 36 адм. округів, уніфіковано писемність, створено єдину систему мір та вагів, з 215 до н. е. велося будівництво *Великої китайської стіни.*

ЦІОЛКО́ВСЬКИЙ Костянтин Едуардович [5(17).IX 1857, с. Іжевське, тепер Спаського р-ну Рязан. обл.— 19.IX 1935, Калуга] — рос. рад. вчений і винахідник у галузі *авіації* і *динаміки ракет;* засновник сучасної *космонавтики.* Самостійно вивчав фізику і математику. У 1879 екстерном склав екзамени на звання вчителя і 1880 призначений учителем арифметики і геометрії в Боровське повітове уч-ще Калузької губернії. З 1892 викладав математику і фізику в гімназії та єпархіальному училищі в Калузі.

Осн. праці Ц. після 1884 пов'язані з наук. обгрунтуванням суцільнометалевого безкаркасного *дирижабля,* обтічного літака (для цього збудував першу в Росії *аеродинамічну трубу*). З 1896 Ц. систематично займався теорією руху реактивних апаратів (зокрема розробив основи теорії та принципову схему *рідинних ракетних двигунів*) і запропонував ряд схем ракет далекої дії і ракет для міжпланетних подорожей. Після 1917 він багато і плідно працював над створенням теорії польоту реактивних літаків, запропонував свою схему газотурбінного двигуна; 1927 опублікував теорію і схему поїзда на повітряній подушці.

Важливі наук. результати одержав Ц. у ракетодинаміці. Він створив строгу матем. теорію реактивного руху; обгрунтував реальну можливість застосування ракет для міжпланетних сполучень; розв'язав задачу посадки космічного апарата на поверхню планети, позбавленої атмосфери; розробив теорію багатоступеневих ракет; першим вивчив питання про ракету — *штучний супутник Землі* і висловив ідею створення навколоземних *орбітальних станцій* тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Праці Ц. сприяли розвиткові ракетної і косміч. техніки в СРСР та ін. країнах. У зв'язку з 100-річчям з дня народження Ц. АН СРСР встановила 1954 золоту медаль ім. К. Е. Ціолковського «За видатні роботи в галузі міжпланетних сполучень». У Калузі і Москві споруджено пам'ятники Ц.; створено меморіальний будинок-музей у Калузі; його ім'я присвоєно держ. музею історії космонавтики і пед. ін-тові в Калузі, Моск. авіац. технологічному інститутові. Ім'ям Ц. названо кратер на Місяці.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1951—64.
Літ.: Нагаєв Г. Д. Піонери Всесвіту. К., 1977.

ЦІП'ЯКИ́ (Cyclophyllidea) — ряд *стьожкових червів*. Тіло (довж. від 1 мм до 10—12 м) почленоване на 3—1000 (зрідка більше) члеників. Головка з чотирма присосками, часто ще й з віночком кутикуляр. гачків. Розвиток відбувається в осн. за допомогою одного проміжного хазяїна (хребетні тварини, комахи, кліщі, зрідка людина). Остаточний хазяїн — ссавці і птахи, рідше — ін. хребетні та людина. Дорослі Ц. паразитують у кишечнику остаточного хазяїна, личинки — в порожнині тіла, у м'язах та різних органах проміжного хазяїна. В ряді 18 родин, що об'єднують бл. 2500 видів (понад 200 родів), поширених у всіх частинах світу. Ц., напр. Ц. озброєний (Taenia solium), Ц. неозброєний (Taeniarhynchus saginatus), *ехінокок* та ін., спричинюють тяжкі захворювання людини і тварин — *ехінококоз, цистицеркоз* та ін. Про заходи боротьби див. *Гельмінтози*.

В. П. Коваль.

ЦІ́РКЕЛЬ (Zirkel) Фердінанд (20.V 1838, Бонн — 11.VI 1912, там же) — нім. геолог і петрограф. Закінчив Боннський ун-т. З 1863— професор Львів., з 1868 — Кільського, 1870—1909 — Лейпціг. ун-тів. Перший застосував кристалооптичний метод мікроскопічного вивчення й діагностики гірських порід. Автор підручника з петрографії (1893—94), який неоднораз ово перевидавався. На честь Ц. названо мінерал циркеліт.

ЦІРЦЕ́Я (Кірка; лат. Circe, з грец. Κίρκη) — 1) У грец. міфології німфа-чарівниця, дочка *Геліоса*. Коли на її острів потрапив *Одіссей*, Ц. обернула його супутників на свиней, а самого Одіссея тримала при собі цілий рік. Одіссей хитрощами здолав чари Ц. і змусив її перетворити його супутників на людей. 2) Переносно Ц.— знадлива красуня.

ЦІЦЕ́ЙКА (Ţiţeica) Шербан (н. 27.III 1908, Бухарест) — рум. фізик-теоретик, член Академії СРР (з 1955), її віце-президент (з 1963), іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив (1929) ун-т у Бухаресті, з 1937 — професор цього ун-ту. З 1956 — заступник директора Ін-ту атомної енергії в Бухаресті, 1962—63 — віце-директор Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень (Дубна). Осн. праці стосуються ядерної фізики і фізики елементарних частинок. Зокрема, займався теорією руху електрона в магн. полі, теорією позитрона.

ЦІ́ЦЕРО — 1) Друкарський шрифт, *кегель* якого дорівнює 12 *пунктам*, або 4,51 мм. Шрифтом такого розміру було вперше надруковано (1467) «Листи» *Ціцерона* (звідси назва). Ц. застосовують для складання (див. *Складальні процеси*) переважно тексту дитячих книжок та підручників, що ними користуються в перші роки навчання. 2) Одиниця лінійних мір, якою вимірюють довжину рядків тексту, пробільних матеріалів, товщину стереотипів тощо. Дорівнює $^1/_4$ *квадрата*. Див. також *Типометрія*.

ЦІЦЕРО́Н Марк Туллій (Marcus Tullius Cicero; 3.I 106 до н. е., Арпінум — 7.XII 43 до н. е., біля Кайєти, сучас. Гаета) — давньоримський політ. діяч, оратор, письменник. Походив із стану *вершників*. Політ. кар'єру почав після зречення *Сулли* (79 до н. е.), до якого був в опозиції. В 66 до н. е.— *претор*, 63 до н. е.— *консул*. Програмою Ц. був блок сенатського і вершницького станів проти демократії та претендентів на монархічну владу. Такий блок він створив 63 до н. е. проти змови *Катіліни*. В 51—50 до н. е.— *проконсул* у Кілікії. Під час громадян. війни 49—47 до н. е. робив спроби примирити *Юлія Цезаря* і *Помпея*. Після вбивства Цезаря Ц.— вождь сенату і республіканців. До цього часу належать його 14 промов проти *Антонія*. Після утворення 2-го тріумвірату (43 до н. е.) Ц. було занесено до *проскрипцій* і вбито. За філос. поглядами Ц.— представник *еклектизму*. В теорії пізнання схилявся до *скептицизму*. У філос. працях гол. увагу приділяв питанням *етики*. Розробив лат. філос. термінологію. До нашого часу дійшло 58 судових і політ. промов, 19 трактатів і понад 800 листів Ц. Стилістичні засоби Ц. використовували в 17—18 ст., зокрема українські письменники І. *Вишенський*, Ф. *Прокопович*. Г. *Сковороді* належить переклад твору Ц. «Про старість».

В. С. Шиловцева (історія).

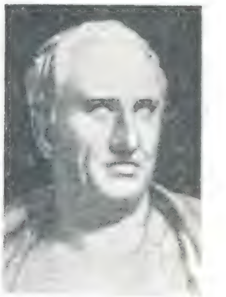

Ціцерон.

ЦІЦІКА́Р — місто на Пн. Сх. Китаю, на р. Неньцзян. Вузол з-ць, річкова пристань. Понад 760 тис. ж. (1974). Машинобудування, виплавка спец. сортів сталі. Підприємства буд. матеріалів, скляної, деревообр. та харч. (м'ясної, мол., олійницької, цукр., та ін.) пром-сті. Шкіряно-хутрове виробництво. Кустарні промисли.

ЦМИН, сухоцвіт (Helichrysum) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багато-, рідко однорічні повстисто опушені трави; в тропіках і субтропіках — півкущі і кущі. Листки чергові, цілісні. Квітки трубчасті, в дрібних кошиках, зібрані у щільні щитки. Плід — сім'янка з летючкою з волосків. Бл. 500 видів, пошир. у Сх. півкулі. В СРСР — 16 видів, у т. ч. в УРСР — 5, з них найпошир. Ц. приквітниковий, або безсмертник (H. bracteatum), з великими білими, жовтими, оранжевими, темно-червоними суцвіттями, культивують як декоративний однорічник. Ц. пісчаний (H. arenarium), настойки, відвари, а також препарати, виготовлені з його квіток, використовують при захворюваннях печінки.

ЦМОКАЛЕ́НКО Дмитро Гнатович (н. 25.IX 1922, с. Бетяги, тепер у складі с. Великі Кринки Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник, заслужений працівник культури УРСР (з 1969). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК Компартії України (1951). В 1963—66 — гол. редактор газ. «*Літературна Україна*». В 1966—72 — заступник зав. відділом культури ЦК Компартії України. У 1972 — 84 — перший заст. голови Держкомвидаву УРСР. Автор збірок оповідань і нарисів «Зірниці над Дніпром» (1952), «Шахтарська сторона» (1954), «Право на дружбу» (1956), повісті «Суворе повноліття» (1959), кіноповісті «Суддями будемо ми» (1961) та ін. У книгах памфлетів і новел «Таємниці далеких берегів» (1965, Респ. премія ім. Я. Галана, 1965), «Бувальщини тривожних літ» (1967), «Втікачі» (1968) викриває зрадницьку роль укр. бурж. націоналістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Суворе повноліття. К., 1982; Рос. перекл.— Тайна убежища «Fortuna». М., 1969.

Н. М. Шудря.

ЦО́КОЛЬ (італ. zòccolo) — 1) Нижня, трохи виступаюча (або западаюча) частина зовн. стін будинків, постаментів або ін. споруд, що безпосередньо спирається на *фундамент*. Захищає споруду від зовн. механічних і гідрогеологічних діянь на рівні землі, декоративно підкреслює основу споруди. 2) Конструктивна частина електронних або ін. ламп, призначена для встановлювання їх (у патрон, лампову панель) і з'єднання з зовн. електр. колом.

ЦОРН (Zorn) Андерс Леонард (18.II 1860, Мора, Даларна — 22.VIII 1920, там же) — швед. художник. У 1875—77 навчався в Худож.-пром. школі, 1877—81 — АМ у Стокгольмі. Працював у Франції, Англії, США, Пн. Африці. У 1897 перебував у Петербурзі, де написав портрет С. Мамонтова. Писав жанрові сцени з сел. життя («Танець в Іванову ніч», 1897), портрети (актора Коклена, 1889; автопортрет з моделлю, 1897; голова хлопчика, Київ. музей зх. та сх. мистецтва), пейзажі. Відомий також як скульптор. Твори зберігаються у Нац. музеї в Стокгольмі.

Літ.: Андерс Цорн и его современники. Каталог выставки. Л., 1981.

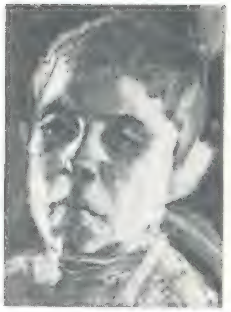

А. Л. Цорн. Голова хлопчика. Київський музей західного та східного мистецтва.

ЦРНЯ́НСЬКИЙ (Црњански) Милош (26.X 1893, м. Чонград, тепер Угор. Нар. Республіка — 30.XI 1977, Бєлград) — серб. письменник. З 1941 до 1965 жив в Англії. Перша кн.— комедія у віршах «Маска» (1918). Автор зб. віршів

«Лірика Ітаки» (1919), антивоєнного роману «Щоденник про Чарноєвича» (1921), реалістичної епопеї «Переселення» (кн. 1, 2; 1929, 62), в якій змалював важливі істор. події життя серб. народу у 18 ст., зокрема, оселення сербів на пд. України, на землях колишньої *Слов'яно-Сербії*. Ц. належать також «Роман про Лондон» (1971), ін. прозові і поетичні твори, літературознавчі розвідки, книги есе, мемуарів тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Переселение, кн. 1—2. М., 1978. *В. Г. Гримич.*

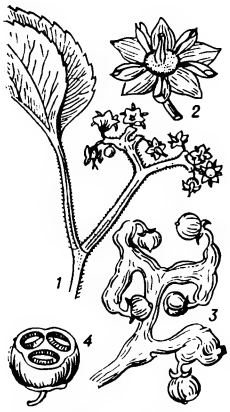

Цукеркове дерево:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка;
3 — суцвіття з плодами;
4 — плід у поперечному розрізі.

ЦУКА́ТИ (польс. cukaty; першоджерело: лат. sucus — сік) — зацукровані плоди або їхні частинки. Готують Ц. з доброякісних стиглих яблук, груш, айви, абрикосів, персиків, лимонів, апельсинів, мандаринів, з зелених волоських горіхів, шкурок динь, кавунів тощо. Цукатну сировину (вимиту у чистій холодній воді, без плодоніжок) спочатку варять у цукровому або цукровопатоковому сиропі. Далі зварені плоди або їхні частинки вилсидають на решето, після чого підсушують і обсипають цукром. Використовують Ц. при виготовленні кондитерських виробів, сиркової маси тощо.

ЦУКЕ́РКИ — *кондитерські вироби*, що їх виготовляють з цукровопатокового сиропу, додаючи масло, молоко, ароматизуючі речовини та ін. харчову сировину. Відомі бл. трьох століть. Вперше Ц. почали виробляти в Німеччині (середина 18 ст.) і деяких ін. європ. країнах; в Росії (Петербург, Москва) — у 2-й пол. 18 ст. На Україні основними центрами виробництва кондитерських виробів, у т. ч. Ц., були Харків, Київ і Одеса. Розрізняють Ц. глазуровані, на корпус (основу) яких нанесено жирове, помадне, шоколадне або ін. покриття, неглазуровані і шоколадні з начинкою. Деякі Ц. обсипають цукровою пудрою, шоколадною, горіховою або вафельною кришкою та ін. Залежно від виду цукеркової маси Ц. бувають помадні, фруктові, збивні, горіхові, марципанові, молочні, лікерні, кремові, грильяжні, на карамельній основі тощо. Є Ц. лікувальні (з сорбітом чи ксилітом) та дитячі (з молоком, глюкозою і зменшеним вмістом какаопродуктів). Виробн. Ц. полягає у готуванні гарячої цукеркової маси, формуванні з неї корпусів з наступною обробкою їх (глазуруванням, обсипанням) або без обробки, у загортанні (див. *Загортальна машина*) або укладанні готових виробів у коробки. Перспективним є одержання Ц. холодним способом (випресовуванням, вібрацією), що дає змогу скоротити час виробництва, збільшити випуск і поліпшити якість виробів.

На підприємствах *кондитерської промисловості* СРСР виробляють Ц. бл. 1000 найменувань. В УРСР серед найбільших підприємств, що виготовляють Ц.: *Київська кондитерська фабрика, львівське виробниче об'єднання кондитерської промисловості «Світоч», Харківське виробниче об'єднання кондитерської промисловості.*

А. І. Саламатова.

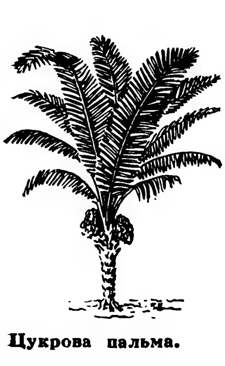

Цукрова пальма.

ЦУКЕ́РКОВЕ ДЕ́РЕВО, говенія (Hovenia dulcis) — дерево родини крушинових. Вис. до 10 (іноді 20 м). Стовбур прямий; крона широка, округла. Листки чергові, черешкові, серцевидно-овальні, темно-зелені, блискучі, на зиму опадають. Квітки непоказні, зеленувато-білі, зібрані в цимозні суцвіття. Плоди нерозкривні, в супліддях. При достиганні плодів вісі суцвіть розростаються, стають м'ясистими і солодкими (містять до 26 % цукру); вживаються в їжу свіжими і сушеними. Ц. д. дико росте в Кореї, Китаї, Японії. В СРСР культивується на Кавказі, в Серед. Азії і в Криму.

ЦУКЕ́РНИК Лев Веніамінович [н. 14 (27).XII 1907, Харків] — укр. рад. вчений у галузі електроенергетики, доктор тех. наук (з 1962), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1928. Після закінчення (1932) Харків. електротех. ін-ту викладав у цьому ж вузі, працював (1939—47) у Ін-ті енергетики АН УРСР. З 1947 — в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР. Праці з теорії компаундування синхронних електр. машин, методів розрахунку стійкості енергосистем, матем. моделювання режимів енергосистем при застосуванні ЕОМ. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ЦУ́КМАЙЄР (Zuckmayer) Карл (27.XII 1896, Наккенгайм — 19.I 1977, Цюріх) — нім. письменник (ФРН). Літ. діяльність почав експресіоністськими віршами та п'єсами. В 20—30-х рр. здобув популярність як драматург, що розвивав традиції нар. театру. Комедія «Капітан з Кепеніка» (1931) — сатира на бюрократичний апарат, мілітаристські кола Веймарської республіки. В 1933—46 — в еміграції. Критикував фашизм з абстрактно-гуманістичних позицій. З 1958 жив у Швейцарії. В повоєнній творчості Ц. антифашист. тенденція поєднувалася з буржуазно-консервативними суспільно-політичними ідеями (драма «Генерал диявола», 1946). Автор оповідань, мемуарів.

А. Г. Баканов.

ЦУ́КОР (нім. Zucker) — високопоживний харчовий продукт, одержуваний гол. чин. з цукрового *буряку* або *цукрової тростини*. Має солодкий смак, легко розчиняється у воді, швидко засвоюється організмом людини. Виробляється у вигляді кристалічного Ц.-піску і Ц.-рафінаду (див. *Цукрове виробництво*). Містить *сахарозу* (99,75 % до маси сухих речовин в Ц.-піску, 99,9 % — в Ц.-рафінаді), невелику кількість редукуючих речовин (суміші *глюкози* і *фруктози*), золи (0,03 %), вологи (не більше 0,14 %) і деяких домішок (напр., заліза). Калорійність 100 г Ц.— 1,68 МДж. Ц. використовують, крім безпосереднього вживання, в кондитерському (див. *Кондитерські вироби*), консервному, хлібопекарному, виноробному та ін. виробництвах.

Ю. Д. Головняк.

ЦУКРО́ВА ПА́ЛЬМА (Arenqa saccharifera) — однодомне дерево родини *пальмових,* заввишки до 15 м. Листки перисторозсічені, 6—8,5 м завдовжки. Квітки одностатеві, зібрані в розгалужені початки до 3 м завдовжки. Цвіте Ц. п. у віці 9—10 років і після першого плодоношення гине. Росте в Індостані, Індокитаї, на о-вах Малайського архіпелагу та о. Ява. З стовбура Ц. п. в місці видалення молодих початків витікає сік, в якому є до 6 % сахарози; з соку виготовляють вино, цукор, із багатої на крохмаль серцевини Ц. п. — крупу саго. В СРСР Ц. п. вирощують в приміщеннях як декоративну.

ЦУКРО́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості,* підприємства якої виробляють цукор-пісок з цукрових буряків та цукор-рафінад з цукру-піску. В країнах, розташованих у тропіч. поясі та субтропіках, *цукор* виробляють переважно з *цукрової тростини.* В СРСР бл. 48 % цукру-піску йде на переробку в ін. галузі харч. пром-сті. Осн. сировиною галузі в СРСР, зокрема на Україні, є цукрові буряки (див. *Буряківництво*). Частину цукру виробляють у країні з тростинного цукру-сирцю, який довозять з Куби. Багатокомпонентний склад цукр. буряків, який, крім цукру, містить пектинові речовини, бетаїн, аміди, органічні к-ти тощо, створює передумови для розвитку комбінованих виробництв на базі *комплексного використання сировини.* Відходи Ц. п. використовують у тваринництві, а також як добрива. Цукор з цукрової тростини одержували здавна. Його пром. виробн. почалося в 16 ст. в Індії. Цукр. виробн. в Росії виникло на поч. 18 ст., коли в Петербурзі 1719 було збудовано перший цукрорафінадний з-д, який працював на довізному тростинному цукрі-сирці. З вітчизн. сировини (буряків) цукор почали виробляти на поч. 19 ст. Ц. п. була зосереджена в основному на Україні і центр. чорноземних губерніях. Відзначалась високим рівнем концентрації виробн. і була однією з перших галузей пром-сті, в якій виникли великі монополістичні об'єднання.

Вакуум-фільтри на Лохвицькому цукровому комбінаті. Полтавська область.

Дільниця автоматизованих центрифуг на Сумському Червонозоряному цукрорафінадному заводі.

За роки 1-ї світової та громадянської воєн буряківництво і Ц. п. повністю занепали.

В СРСР Ц. п. набула якісно нового розвитку. В результаті колективізації с. г. створено міцну сировинну базу. Суттєві зміни відбулися в розміщенні галузі. Бурякосіяння та Ц. п. розвинулися в ряді нових районів — Кирг. РСР, Каз. РСР, БРСР, Груз. РСР, Вірм. РСР, у Сибіру, Поволжі тощо. В післявоєнні роки розгорнулось буд-во цукр. з-дів в РРФСР, Казахстані, Білорусії.

Новий великий район Ц. п. створено у Краснодарському краї. В 1982 в країні було вироблено 12 млн. т. цукру-піску, в т. ч. 6,8 млн. т цукру-піску з цукр. буряків, на Україні відповідно — 6,6 млн. т і 4,3 млн. т.

Значні зміни відбулися в розміщенні Ц. п. на Україні. Нові з-ди збудовано в Одес., Харків., Кіровогр., Волин., Львів., Ровен., Терноп. областях. У 1982 на Україні діяв 191 цукр. з-д.

Найбільшими підприємствами Ц. п. республіки є *Лохвицький цукровий комбінат, Долинський цукровий завод, Куп'янський цукровий комбінат, Сумський Червонозоряний цукрорафінадний завод, Одеський цукрорафінадний завод* та ін.

Важливими напрямами розвитку Ц. п. СРСР є комплексна механізація і автоматизація виробн., удосконалення техніки зберігання і переробки буряків з метою підвищення виходу цукру тощо. Ц. п. входить до складу агропромислового комплексу країни і має важливе значення для виконання *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. На Україні над проблемами вдосконалення й дальшого розвитку цукр. виробн. працюють *Цукрової промисловості всесоюзний науково-дослідний інститут, Київський технологічний інститут харчової промисловості* та ін.

В. В. Васютинський.

ЦУКРО́ВА ТРОСТИ́НА (Saccharum) — рід багаторічних тропічних, рідше субтропічних рослин родини *злакових.* 13 видів, пошир. у Пд.-Сх. Азії і на прилеглих о-вах Індійського і Тихого океанів. У заплавах річок Серед. Азії зустрічається Ц. т. дика (S. spontaneum). Культурний вид — Ц. т. благородна (S. officinarum), має багаторічне кореневище, стебло до 5—6 м заввишки і до 5 см в діаметрі, листки довгі, широкі, з піхвами, що охоплюють стебло. Суцвіття — волоть. Колоски одноквіткові. Цвіте тільки в тропіч. країнах. З Ц. т. добувають тростинний цукор, виробляють також ром, спирт. В СРСР Ц. т. вирощують у Таджицькій РСР і в Узбецькій РСР.

ЦУКРО́ВА ХВОРО́БА — хронічне захворювання, що характеризується розладами усіх видів *обміну речовин*, у першу чергу *вуглеводів.* Див. *Діабет.*

ЦУКРО́ВЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виготовлення *цукру* гол. чин. з цукрових *буряків* і *цукрової тростини.* В Росії перший цукрорафінадний з-д, що працював на привозній сировині, став до ладу 1719. На поч. 19 ст. рос. винахідник Я. С. Єсипов розробив технологію одержання цукру з буряків і побудував перший у Росії бурякоцукровий з-д. У бурякоцукровому виробн. велика увага приділяється технології приймання і зберігання буряків (у кагатах). Ретельно встановлюється послідовність їхнього збирання, визначається цукровість коренів тощо. Щоб буряки не проростали і не загнивали, їх обробляють біологічно активними речовинами, піддають вентиляції, укривають. З кагатів буряки надходять на з-д по гідравлічних транспортерах. Буряки миють, зважують на автом. вагах і подрібнюють на стружку, з якої в *дифузійних апаратах* безперервної дії одержують дифузійний буряковий сік (знецукрену стружку — *жом* використовують як корм для худоби). Потім сік очищають вапном (див. *Дефекація* у цукровому виробництві) і вуглекислим газом (див. *Сатуратор*), фільтрують і прояснюють сірчистим газом. Очищений сік (містить прибл. 13 % сухих речовин) згущують у багатокорпусній випарній установці, одержуючи сироп, де міститься 65 % сухих речовин. Сироп обробляють сірчистим газом, фільтрують, після чого уварюють у вакуум-апаратах до концентрації бл. 93 % сухих речовин, одержуючи утфель — суміш кристалів цукру і міжкристального розчину (цукру, що не викристалізувався, і нецукристих речовин), з якого на *центрифугах* відокремлюють кристали цукру. Їх висушують, охолоджують і пакують у мішки або направляють на склади для безтарного зберігання. Залежно від якості буряків утфель уварюють двічі або тричі: перший утфель дає білий цукор-пісок; другий — жовтий цукор, який після розчинення в очищеному дифузійному соку повертається в сироп для додаткової кристалізації (див. *Кристалізатор*); третій — жовтий цукор, який після додаткового очищення також направляють на додаткову кристалізацію. Після центрифугування другого або третього утфеля залишається *меляса,* що її використовують у виробн. спирту, як добавку до комбікормів тощо. Виробн. цукру з цукрової тростини відрізняється від бурякоцукрового виробн. тим, що сік з подрібненої тростини віджимають на вальцьових пресах; для очищення соку використовують вапно у невеликій кількості (0,1 %). Цукор-рафінад виробляють з цукру-піску або тростинного цукру-сирцю на цукрорафінадних з-дах або відділеннях при бурякоцукрових з-дах. Цукор розчиняють у воді, додатково знебарвлюють, ретельно фільтрують, після чого уварюють і кристалізують кілька разів. Потім вологий цукор пресують, висушують і колять на шматочки або одразу висушують залежно від асортименту продукції. Див. *Цукрова промисловість.*

Літ.: Силин П. М. Технология сахара. М., 1967; Архипович Н. А. Общая технология сахаристых веществ. К., 1970. *Ю. Д. Головняк.*

ЦУКРО́ВИХ БУРЯКІ́В ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — науковий і методичний центр з буряківництва і селекції цукр. буряків в системі М-ва сільського господарства СРСР. Організований в Києві в 1922 під назвою Науковий ін-т селекції. Сучасна назва з 1945. В ін-ті (1984) 20 відділів, 4 лабораторії. В віданні ін-ту — Північно-Кавказький філіал (Краснодар. кр.), дослідно-селекційні станції — Білоцерківська (Київ. обл.), Бійська (Алт. кр.), Верхняцька (Черкас. обл.), Веселоподолянська (Полтавська обл.). Іванівська (Сум. обл.), Льговська (Кур. обл.), Уладово-Люлинецька і Ялтушківська (Вінн. обл.), Центр. селекційно-генетична станція (Черкас. обл.), 2 елітно-насінницькі радгоспи. Ін-т і його мережа здійснюють роботу по насінництву цукр. буряків на Україні. Ін-т розробив індустріальну технологію вирощування цукр. буряків для г-в різних агрокліматич. зон СРСР, у т. ч. для зрошуваного землеробства. В ін-ті вперше в світі створено одно-насінні буряки (О. К. Коломієць і ін.). На 1984 районовано 29 сортів і гібридів буряків, виведених ін-том і його дослідними установами. В ін-ті є аспірантура, видаються тематичні збірники. Ін-т нагороджений орденом Леніна (1971).

В. Ф. Зубенко.

ЦУКРО́ВІ БУРЯКИ́ — рід однорічних і дворічних рослин родини лободових. Див. *Буряк.*

ЦУКРО́ВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва харчової промисловості СРСР. Заснований (1927) у Києві на базі кафедри технології с.-г. виробництва Київ. політех. ін-ту. Гол. організація науково-виробничого об'єднання «Цукор». У складі ін-ту (1983) 9 відділів і 13 лабораторій. Є філіал у Курську. Аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: удосконалення техніки приймання і зберігання буряків; розробка досконаліших технологічних процесів, устаткування і методів контролю при переробці буряків, тростинного цукру-сирцю і в цукрорафінадному виробництві; поліпшення теплоенерг. господарства цукр. з-дів; механізація трудомістких робіт і автоматизація виробничих процесів. В ін-ті провадяться дослідження в галузі наук. організації й охорони праці, економіки і організації цукр. виробн., охорони навколишнього середовища. Ін-т нагороджено (1977) орденом Трудового Червоного Прапора. *Ю. Д. Головняк.*

ЦУКУ́РИНЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді. Залізнична ст. Цукуриха. 3,1 тис. ж. (1984). На тер. Ц.— шахтадільниця № 105 шахти «Горняк», шахтоуправління «Горняк», Новоселидівська птахофабрика. 2 заг.-осв. школи; відділення Селидівської лікарні; клуб, б-ка. Ц. утворене 1939, с-ще міськ. типу — з 1956.

ЦУЛУКІ́ДЗЕ Олександр Григорович [1 (13).XI 1876, м. Хоні, тепер м. Цулукідзе Груз. РСР — 8 (21). VI 1905, Кутаїсі, похований у Хоні] — діяч рос. революц. руху, літературознавець. Н. у дворянській сім'ї. В 1896 вступив у кутаїську с.-д. групу, вів революц. роботу в Тбілісі, Баку. В 1897—99 був вільним слухачем юрид.

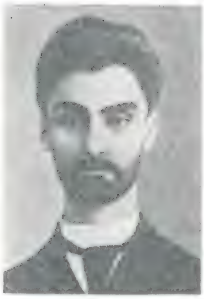

О. Г. Цулукідзе.

Виробництво цукру з вітчизняної сировини в окремих країнах в 1982

Країни	млн. т
СРСР	6,8
Болгарія	0,4
Куба	8,2 *
Угорщина	0,5
НДР	0,9
Польща	1,8
Румунія	0,6
Чехословаччина	0.9
Югославія	0,7
Індія	8,3 *
Великобританія	1,3
Італія	1,4
США	4,8
ФРН	3,2
Франція	4,4

---

* 1981/1982 — цукор-сирець.

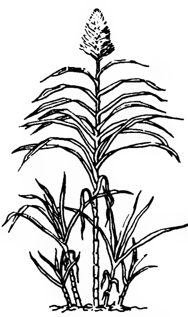

Цукрова тростина благородна.

ф-ту Моск. ун-ту; член студент. марксист. гуртка. В 1899 повернувся на Кавказ, вів парт. роботу в Тбілісі. В 1900—03 — на парт. роботі в Батумі та Кутаїсі. В 1903 — один з організаторів Кавказ. союзного к-ту РСДРП. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. За революц. роботу зазнавав репресій. У своїх літ.-публіцистичних статтях обгрунтовував активну суспільно-виховну роль л-ри. Помер від туберкульозу.

М. Г. Цхакая.

Цюй Цюбо.

ЦУ́МАНЬ — селище міського типу Ківерцівського р-ну Волин. обл. УРСР. Розташована на р. Путилівці (бас. Прип'яті), за 7 км від залізнич. ст. Цумань. 4,9 тис. ж. (1984). У Ц.— деревообр. комбінат, рибний цех «Цумань», лісгоспзаг, звірівницьке г-во, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту. Заг.-осв. та музична школи; лікарня; Будинок культури, 2 б-ки. Поблизу Ц., в урочищі Лопань, де базувався загін Д. М. *Медведєва*, — меморіальний комплекс «Партизанська слава». Ц. уперше згадується в істор. джерелах 1557, с-ще міськ. типу— з 1940.

ЦУНА́МІ (япон.) — морські хвилі, що виникають на поверхні океану внаслідок сильних підводних землетрусів, інколи при виверженні підводних вулканів. Поширюються з швидкістю 50—1000 км/год. Вис. хвиль зростає від 0,1—5 м (у відкритому океані) до 10—50 м і більше (біля узбережжя). Найчастіше спостерігаються біля берегів Тихого ок. Ц. спричинюють значні, інколи катастрофічні руйнування. У СРСР, США, Японії діє служба попередження Ц. Вона базується на даних сейсмічних і акустичних спостережень, а також показаннях *мареографів*. На Далекому Сході СРСР діє Єдина автоматизована система прогнозування Ц. Для часткового захисту від Ц. будують *берегоукріпні споруди* та *хвилеломи*.

ЦУПЕ́НКО Петро Йосипович (Цупов; 1875, Луганськ, тепер Ворошиловград — 1918) — професіональний революціонер. Член Комуністичної партії з 1903. Вів революц. роботу в Луганську. Учасник революції 1905—07. В 1907—17 — голова профспілки металістів паровозобудівного з-ду. Після Лютневої революції 1917 — голова Луганського військ.-революц. к-ту. В 1918 — на підпільній роботі в Донбасі. Розстріляний контррозвідкою гетьмана Скоропадського. У Ворошиловграді Ц. встановлено пам'ятник.

ЦУРКО́ВСЬКИЙ Ярослав Іванович (н. 1.І 1905, Тернопіль) — укр. рад. психолог, поет. Закінчив Львів. (1927) та Празький (1929) ун-ти. Автор збірок віршів «Прозолоть світанку» (1925), «Смолоскипи» (1926), «Моменти й вічність» (1927), пройнятих ідеєю возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Поема «Збентежений літак» (1928) через революц. спрямованість була конфіскована поліцією. У 1932—39 — директор Ін-ту психологіч. досліджень інтегральним методом. Після 1939 був відповідальним секретарем журн. «Література і мистецтво» та Орг. комітету Львів. письменників. Твори з психології праці та *інженерної психології*. Організував першу в країні наук.-практичну лабораторію психології та фізіології праці на Львів. з-ді автонавантажувачів (з 1966 — Центр. галузева лабораторія психології, фізіології та умов праці М-ва автомобільної пром-сті СРСР). Ц.— засновник теорії психічної контрольності; винахідник приладу психодіагностики — контролографа. *О. Т. Губко.*

ЦУСІ́МСЬКА ПРОТО́КА, Крузенштерна прохід — колишня назва Східного проходу *Корейської протоки* між о-вами Цусіма та о-вами Ікі й Окіносіма. Через протоку з Сх.-Китайського м. у Японське м. проходить тепла Цусімська течія. Під час рос.-япон. війни 1904—05 у Ц. п. відбувся *Цусімський бій 1905*.

ЦУСІ́МСЬКИЙ БІЙ 1905 — морська битва 14—15 (27—28). V між рос. 2-ю Тихоокеанською ескадрою (команд.— віце-адмірал З. П. Рожественський) і япон. флотом (команд.— адм. Х. Того) під час *російсько-японської війни 1904—05*. У жовтні 1904 рос. ескадра вийшла з Лібави (Ліепаї) із завданням прорватися до Владивостока. 14 (27).V 1905 ескадра ввійшла до Корейської протоки, тут біля о-вів Цусіма її зустрів готовий до бою япон. флот, що мав перевагу в силах, артилерії та швидкості. Ц. б., незважаючи на героїзм рос. моряків, закінчився поразкою рос. ескадри. Її втрати становили 27 бойових кораблів і понад 5 тис. чол.

ЦХАКА́Я Михайло Григорович [22.IV (4.V) 1865, с. Хунці, тепер Гегечкорського р-ну Груз. РСР — 19.III 1950, Москва, похований у Тбілісі] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сім'ї священика. В революц. русі з 1880. В 1898—1900 вів парт. роботу в Харкові й Катеринославі, співробітничав у газ. *«Южный рабочий»*. У 1900 його було заарештовано й вислано на Кавказ. Один з керівників Кавказ. союзного к-ту РСДРП. Брав участь у підготовці II з'їзду РСДРП (1903). У 1907—17 — в еміграції (в Женеві). Після Лютн. революції 1917 вів парт. роботу на Кавказі. Один з організаторів боротьби за владу Рад у Грузії. В 1923—30 — голова ЦВК ЗРФСР, член Президії ЦВК СРСР, заст. голови ЦВК СРСР. Делегат II—VII конгресів Комінтерну, член Виконкому Комінтерну. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. Нагороджений орденом Леніна.

ЦХАЛТУ́БО — бальнеологічний передгірний курорт Груз. РСР. Розташоване за 12 км на Пн. Зх. від *Кутаїсі*, за 70 км від *Чорного моря*, в мальовничій долині р. Цхалтубо; оточене з трьох боків узгір'ям пд. схилу Головного хребта *Великого Кавказу*. Дуже тепле літо і м'яка зима. Опадів — 1700 мм на рік. Лікувальні засоби: термальна (33—35 °С), з невеликим вмістом радону, азотна вода «Цхалтубо» для ванн та зрошувань. Показання: хвороби шкіри, органів руху, нервової та серцево-судинної систем, гінекологічні захворювання.

ЦХІНВА́ЛІ (1934—61 — Сталінірі) — місто, центр Пд.-Осет. а. о. Груз. РСР. Розташоване на р. Великій Ліахві (прит. Кури). Залізнична станція. У Ц. — з-ди: «Емальпровід», «Електровібромашина», автобусорем., механіч.; лісокомбінат, комбінат буд. матеріалів; білизняного трикотажу та швейна ф-ки. Педагогічний ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Драматичний театр, краєзнавчий музей. Ц. утворено 1922.

ЦЮЙ ЦЮБО́ (29.І 1899, Чанчжоу, пров. Цзянсу — 18.VI 1935, Чантін, пров. Фуцзянь) — кит. публіцист, літературознавець, перекладач, громад. і політ. діяч. Член Компартії Китаю з 1922. Навчався в Пекін. ін-ті рос. мови. Брав участь в антиімперіалістичному *«Четвертого травня» русі* (1919), *революції 1925—27 в Китаї*. В 1921—22 — кореспондент газ. «Ченьбао» в Москві. В 1923—27 — член ЦК КПК, 1927—28 — ген. секретар ЦК КПК, 1928—30 — член Виконкому та Президії Виконкому Комінтерну, 1934 — нарком освіти Кит. Рад. республіки. Був захоплений гоміндановцями в полон і страчений ними. Автор праць з питань революц. і робітн. руху в Китаї, марксистської літ. критики, партійності мистецтва. У статтях, збірках нарисів «Дорожні нотатки про нову Росію» (1922), «Враження від Червоної столиці» (1924) розповів про Велику Жовтн. соціалістич. революцію, про зустрічі з В. І. Леніним, А. В. Луначарським, про будівництво соціалізму в СРСР, закликав до дружби кит. та рад. народів. Переклав ряд праць Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, творів рос. письменників.

Тв.: Рос. перекл.— Очерки и статьи. М., 1959; Избранное. М., 1975; Публицистика разных лет. М., 1979. *І. К. Чирко.*

ЦЮЙ ЮА́НЬ (бл. 340 — бл. 278 до н. е.) — кит. поет. Збереглося 25 поетичних творів Ц. Ю., найвідоміші з них: поема «Лісао» («Скорбота знехтуваного»), «Дев'ять наспівів», «Дев'ять елегій», «Питання до неба» та ін., в яких висловлював турботу про долю народу, викривав лицемірство придворних. Близькі до нар. пісень, тісно пов'язані з міфологією, твори Ц. Ю. мали великий вплив на розвиток кит. поезії.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1956.

Літ.: Федоренко Н. Т. Китайское литературное наследие и современность. М., 1981. *І. К. Чирко.*

ЦЮ́ПА Іван Антонович [н. 16 (29). X 1911, с. Бірки, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Закінчив Харків. комуністичний ін-т журналістики (1935). Працював у пресі, на видавничій роботі. Автор книжок оповідань, нарисів і повістей «Чотири вітри» (1946), «Новели рідного краю» (1964), «Василь Сухомлинський» (1973), «Миргородська криниця» (1977) та ін., романів «Брати» (1950), «Назустріч долі» (1956), «Вічний вогонь» (кн. 1—2, 1960—62), «Через терни до зірок» (1966), «Краяни» (1971), «Мужній вершник» (1974, Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1974), «Гомін Дніпровського косогору» (1977), «Дзвони янтарного літа» (1981). Нагороджений орденом Дружби народів, медалями.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1981.

ЦЮ́РІХ — місто на Пн. Швейцарії, адм. ц. кантону Цюріх. Розташований на Цюріхському оз. Вузол з-ць і автошляхів, пристань, міжнар. аеропорт. 390 тис. ж. (1976). Підприємства маш.-буд., металообр., хім., паперової, текст., швейної пром-сті. Значна поліграф. пром-сть. Ун-т (з 1833). Федеральний технолог. ін-т, консерваторія. Швейцарський ін-т по вивченню міжнар. відносин. Музеї: Нац., худож. ремесел, Сходу, картинна галерея у приміщенні Будинку мистецтв (Кунстгауз). Оперний і драм. театри. Серед архіт. пам'яток: романсько-готичні собори Гросмюнстер (12—15 ст.) та Фраумюнстер (13—14 ст.), домініканська церква Прадіхнкірхе (13 ст.; бароккові перебудови 1611—14), готична церква Вассеркірхе (1479—84, арх. Г. Фельдер), ренесансна ратуша (1694—98, арх. Й. Я. Келлер), численні бароккові будинки гільдій (17—18 ст.), Федеральний технологічний інститут (1864—71, арх. Г. Земпер та ін.), Будинок мистецтв (Кунстгауз; 1907—10) і університет (1911—14; обидва — арх. К. Мозер), університетський госпіталь (1942—53, арх. Р. Штейзер, В. Мозер та ін.), «Будинок Людини» (Центр Ле Корбюзьє; 1967; за проектом Ш. Е. Ле Корбюзьє). У 19 — на поч. 20 ст. Ц. — один з центрів рос. революц. еміграції. В 1916 і на поч. 1917 у Ц. жив і працював В. І. Ленін. Як місто вперше згадується 929.

ЦЮ́РІХСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Засн. 1833 на базі школи, створеної 1523 церковним реформатором У. *Цвінглі*. У 1982/83 навч. р. мав 6 ф-тів: теологічний; права та політики; медичний (із стоматологічним ін-том при ньому); ветеринарний; філос. 1-й — з гуманітарним ухилом (мистецтво, історія, філософія, л-ра, соціологія, педагогіка та ін.); філос. 2-й — з природничо-матем. ухилом (математика, фізика, хімія, біологія, геологія, географія та ін.). При Ц. у. є бот. сад і музей (засн. 1836); музеї зоологічний (засн. 1837) і палеонтологічний (засн. 1956). Викладання нім. мовою. У 1982/83 навч. р. в університеті навчалося 14 770 студентів. Бібліотека налічує 1,66 млн. томів.

А. В. Санцевич.

ЦЮРУ́ПА Олександр Дмитрович [19.IX (1.X) 1870, м. Олешки, тепер м. Цюрупинськ Херсон. обл.— 8.V 1928, с. Мухалатка, тепер у складі с-ща Олива Крим. обл.] — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сім'ї службовця. В 1887 вступив до Херсон. с.-г. уч-ща, де 1891 організував марксист. гурток. У 1894, працюючи на лісопильному з-ді, а потім статистиком Херсон. повітової зем. управи, вів революц. роботу серед робітників та інтелігенції. Один з організаторів с.-д. гуртка в Херсоні. З кін. 1900 вів революц. роботу в Харкові, з лютого 1901 — член Харків. к-ту РСДРП. Був агентом *«Искры»*. У вересні 1901 виїхав до Миколаєва та Херсона, де разом із братом М. Д. Цюрупою налагодив зв'язки херсон. групи соціал-демократів з редакцією «Искры». В 1902—17 працював у Тульській та Уфімській орг-ціях РСДРП. За революц. роботу не раз зазнавав репресій. У дні Жовтневого збройного повстання — член Уфімського ревкому. З листопада 1917 — заст. наркома продовольства, з лютого 1918 — нарком продовольства РРФСР. У грудні 1921 — заст. Голови Раднаркому і Ради Праці та Оборони (РПО) РРФСР. Після утворення СРСР — заст. Голови РНК і РПО СРСР. Одночасно очолював Наркомат РСІ (1922—23), Держплан (1923—25) та Наркомат внутр. і зовн. торгівлі (з листопада 1925). З 1923 — член ЦК партії. В 1922—28 — член Президії ВЦВК, потім ЦВК СРСР. Похований у Москві на Красній площі.

ЦЮРУ́ПИНСЬК — місто Херсон. обл. УРСР, райцентр, за 9 км від залізнич. ст. Цюрупинськ. Пристань на рукаві Дніпра — Конці. Засн. 1784 під назвою Олешки. В 1711—28 на цьому місці була *Олешківська Січ*. У 1905 в Олешках утворено групу РСДРП. Під час революції 1905—07 в повіті відбулися революц. виступи селян і с.-г. робітників. У вересні 1917 виникла Олешківська парт. орг-ція. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1928 Олешки перейменовано на Ц. на честь держ. і парт. діяча О. Д. *Цюрупи*, який народився тут. У роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ц. (10.IX 1941—4.XI 1943) тут діяла підпільна комсомольсько-молодіжна антифашистська організація «Юнармія». З 1956 Ц. — місто.

У Ц.— целюлозно-паперовий, маслоробний і винороблий з-ди, швейна та харчосмакова ф-ки, рибне г-во Херсон. рибного комбінату, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Нижньодніпровська н.-д. станція залісення пісків і виноградарства на пісках, 2 будинки побуту. 3 заг.-осв., музична, 2 спорт. і мистецтв школи; лікарня, поліклініка, санаторій. Будинок культури, 2 кінотеатри, 4 б-ки, будинок-музей О. Д. Цюрупи.

В Ц. народилися рос. рад. письменник К. Г. *Кудієвський*, учасник громадян. війни в Росії І. І. *Матвєєв*, укр. рад. живописець Ю. С. *Михайлів*. Тут провів юнацькі роки укр. рад. письменник М. Г. *Куліш*, в 20-х рр. жив рос. рад. письменник Л. М. *Леонов*.

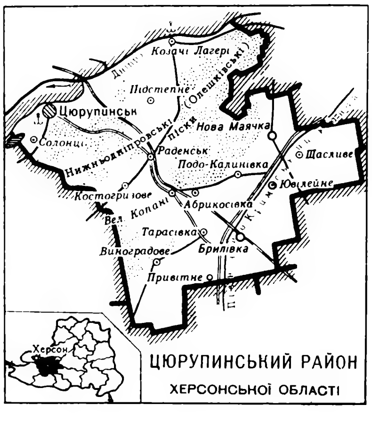

ЦЮРУ́ПИНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 68,2 тис. чол. (1984). У районі — 32 населені пункти, підпорядковані міській, 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Цюрупинськ*. Ц. р. розташований в межах *Причорноморської низовини*. Поверхня — хвиляста рівнина. Пн.-зх. межа району проходить по р. *Дніпру*. В сх. частині — траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. Грунти чорноземні й каштанові. Значні площі займають піски. Лежить у степовій зоні. В межах району держ. заказник — урочище «Саги». Найбільші пром. підприємства: цюрупинські целюлозно-паперовий з-д, швейна ф-ка, маслоробний завод; Брилівський з-д залізобетонних виробів. Комбінат побутового обслуговування (Цюрупинськ), 6 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на виробн. зерна, винограду, фруктів, овочів та насіння овочевих культур; тваринництво — на виробн. молока, м'яса, вовни (скотарство м'ясо-мол. напряму, тонкорунне вівчарство). Площа с.-г. угідь 1984 становила 77,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,8 тис. га, сади і виноградники — 7,4 тис. га, пасовища — 8,0 тис. га. У Ц. р. — 13 радгоспів, колгосп, міжгосп. підприємство по виробн. м'яса птиці, Нижньодніпровська н.-д. станція по залісенню пісків та виноградарства на пісках (Цюрупинськ) і Брилівська дослідна станція зрошуваного землеробства (с. Привітне), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Цюрупинськ, Раденське, Великі Копані, Брилівка. Автомоб. шляхів — 380 км, у т. ч. з твердим покриттям — 230 км. У районі — 24 заг.-осв., 4 муз., мистецтв та 2 спорт. школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; 2 санаторії (Цюрупинськ та смт Нова Маячка). 17 будинків культури, 10 клубів, 2 кінотеатри, 23 кіноустановки, 30 б-к, будинок-музей О. Д. *Цюрупи*. У с. Козачих Лагерях народилася новатор с.-г. виробн. О. П. *Кондратюк*. У Ц. р. видається газ. «Шляхом Леніна» (з 1920). *В. О. Біловецький.*

ЦЬОГОРІ́ЧКИ — риба цього літа; вікова назва риби першого року життя. У *ставковому рибному господарстві* Ц. наз. молодь риб від моменту посадки *мальків* у вирощувальні *стави рибоводні* до весняного вилову її із зимувальних ставів. Ц., що перезимували, наз. однорічками. Вирощування Ц. — складний рибоводний процес, від якого залежать рибопродуктивність ставів і якість товарної риби. Щоб одержати восени Ц. стандартної маси (для Ц. коропа 25—30 г, білого амура і товстолоба 15—30 г, райдужної форелі 20 г, в'язя 15 г, лина 5 г), забезпечують оптимальну густоту посадки мальків у вирощувальні стави, правильний догляд і повноцінну годівлю риби. Див. також *Риборозплідник*.

П. Т. Галасун.

ЦЬО́ТКА [псевд.; справж. прізв., ім'я та по батькові — Пашкевич Алоїза Степанівна; 3 (15).VII 1876, фільварок Піщин, поблизу с. Василишки, тепер Щучинського

О. Д. Цюрупа.

Цьотка.

р-ну Грод. обл.— 4 (17).II 1916, с. Новий Двір, тепер тих самих р-ну і обл.] — білорус. поетеса. Перші вірші опублікувала 1905 у вигляді листівок-прокламацій. За революц. діяльність зазнала переслідувань і в кінці 1905 виїхала до Галичини, де 1906 видала збірки поезій «Хрещення на свободу», «Скрипка білоруська» та зб. перекладів укр. прози «Гостинець для малих дітей». З 1911 жила у Мінську і Вільно, видавала журнал «Лучинка» (1914), співробітничала в газ. «Наша ніва». Осн. тема творчості Ц.— народ і революція. У вірші «Сусідам у неволі» (1906) закликала рос., укр. і білоруський народи до спільної боротьби проти царизму. Писала оповідання [«Клятва над кривавими межами» (1906), «Новорічний лист», «Михаська», «Зельонка» та ін.], публіцистичні твори, нариси, підручники, наукові розвідки з історії білорус. нар. театру.

Тв.: Творы. Мінск, 1976; Укр. перекл.— Вибране. К., 1976; Рос. перекл.— Избранное. М., 1976.

В. Я. Буран.

П. Я. Чаадаєв.

В. М. Чабукіані.

Є. І. Чавдар.

Ч

Ч — двадцять сьома буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична літера. В сучасній укр. мові буквою «ч» позначають передньоязиковий шумний глухий приголосний звук; за способом творення звук «ч» — африката. Може бути твердий (час, сич) і м'який (чіп, нічччю).

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Ч
Кирилиця	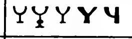
Глаголиця	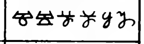
Російська й українська	Ч ч Ч ч

ЧААДА́ЄВ Петро Якович [27.V (7.VI) 1794, Москва — 14 (26).IV 1856, там же] — рос. філософ-ідеаліст. У 1808—11 навчався в Моск. ун-ті. Учасник *Вітчизняної війни 1812.* З 1816 — член масонської ложі, з 1819 — член таємного т-ва «Союз благоденства», з 1821 — Пн. т-ва декабристів. У 1823—26 — за кордоном. Після повернення написав у 1829—31 «Філософічні листи», спрямовані проти православ'я, самодержавства і кріпосництва. Один з листів 1836 був надрукований у журн. «Телескоп», за що журнал було закрито, а Ч. оголошено божевільним. У 1837 написав «Апологію божевільного», де висловив віру в історичне майбутнє Росії. За філос. поглядами— представник *об'єктивного ідеалізму.* Виступи Ч. проти царизму і кріпосництва відіграли революціонізуючу роль у формуванні передової громадської думки 30—40-х рр. 19 ст.

ЧАА́Р-АЙМА́КИ — загальна назва групи нечисленних народностей змішаного іранського і тюркомонг. походження, які живуть у пн.-зх. Афганістані (джамшиди, таймані, теймури, фірузкухі). Заг. чисельність — 450 тис. чол. (1978, оцінка). Говорять діалектами мови *дарі.* За релігією — суніти (див. *Сунізм*). Осн. заняття — землеробство і скотарство, ремесла.

ЧАБАНЕ́НКО Іван Іванович [4 (17).XII 1900, м. Чигирин, тепер Черкас. обл.— 30.V 1972, Київ]— укр. рад. режисер, актор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1948). Член КПРС з 1942. Після закінчення 1930 Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка працював у Запоріз. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (1930—32), в Київ. театрі робітничої молоді (1932—33). Серед вистав: «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Отелло» У. Шекспіра. Ролі: Циган («Комуна в степах» М. Куліша), Дилда («Голос надр» Білль-Білоцерковського). В 1932—72 на пед. роботі (з 1961 — професор, 1961—65 — ректор Київ. ін-ту театр. мистецтва). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Записки театрального педагога. К., 1980. *І. О. Волошин.*

ЧА́БАНИ́ — селище міськ. типу Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. УРСР. Розташовані на автомагістралі Ленінград — Одеса. 2,6 тис. ж. (1984). В Ч.— дослідний з-д ВНДІжитломаш, комбінат побутового обслуговування. Український н.-д. ін-т землеробства Пд. відділення ВАСГНІЛ, філіал Українського н.-д. ін-ту захисту рослин. Заг.-осв. та муз. школи; фельдшерсько-акушер. пункт; б-ка. Засн. на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1981.

ЧАБАНИ́ — укр. нар. танець. Муз. розмір $^2/_4$. Колись був лише чоловічим, з часом став мішаним (парним). Веде танок «ватажок чабанів». Відображає побут і звичаї карпатських чабанів.

ЧАБАНІ́ВСЬКИЙ Михайло Іванович [справж. прізв. — Циба; 5.IX (18.IX) 1910, с. Лигівка, тепер Сахновщинського р-ну Харків. обл.— 4.IV 1973, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Автор романів «Балканська весна» (ч. 1—3, 1954—60) і «Тече вода в синє море» (1961), ряду повістей, зокрема «Стоїть явір над водою» (1959), «Катюша» (1960), «За півгодини до щастя» (1963), «Дорога додому» (1966), «Заповіт» (1972), збірок оповідань і нарисів. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1980; Рос. перекл.— Лебединый залив. М., 1974. *Г. О. Бандура.*

ЧАБАРА́ШКА — давній побутовий укр. нар. танець. Муз. розмір $^2/_4$. Мелодія близька до *козачка.* П'єсу «Чабарашка» (для скрипки в супроводі фортепіано) написав С. Людкевич.

ЧАБЕ́Р (Satureja) — рід рослин родини *губоцвітих.* Однорічні трави, кущі та напівкущі. Бл. 30 видів, пошир. переважно в країнах Середземномор'я. В СРСР — 13—15 видів, з них на Україні — 2: Ч. кримський (S. taurica), напівкущик 10—40 см заввишки, росте на вапнякових відслоненнях та Ч. садовий (S. hortensis), однорічник. Стебла галузисті, опушені, 15—35 см заввишки. Листки лінійно-ланцетні, крапчасто-залозисті, запашні. Квітки дрібні, лілові, білі, рожеві з пурпурними плямами, зібрані у кільця. Ч. садовий містить 0,3—3,0 % ефірної олії. Культивують як ефіроолійну, пряну й декоративну рослину. Іл. с. 248. *І. Б. Чорний.*

ЧАБУКІА́НІ Вахтанг Михайлович [н. 27.II (12.III) 1910, Тбілісі] — груз. і рос. рад. артист балету, балетмейстер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1950). У 1924 закінчив балетну студію М. Періні в Тбілісі, 1926—29 вдосконалював майстерність у Ленінгр. хореографічному уч-щі. В 1929—41 — соліст Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова; 1941—73 — артист балету і гол. балетмейстер Груз. театру опери та балету (Тбілісі); 1950—73 — пед. діяльність у Тбіліському хореографічному уч-щі і театр. ін-ті. Виконував гол. партії в балетах Чайковського, а також партії Альберта («Жізель» Адана), Базіля («Дон Кіхот» Мінкуса), Андрія («Тарас Бульба» Соловйова-Сєдого) та ін. Вистави: «Сінатле» Г. Кіладзе, «Горда» Д. Торадзе, «Отелло» О. Мачаваріані, «Демон» С. Цинцадзе, всі — у Тбілісі. На сцені Київ. театру опери та балету поставив балет «Лауренсія» О. Крейна (1939). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941, 1948, 1951. Ленінська премія, 1958.

В. Д. Туркевич.

ЧАВА́ЙН Сергій Григорович (6.X 1888, с. Малі Карамаси, тепер Моркінського р-ну Мар. АРСР — 16.X 1942, Йошкар-Ола) — марійський рад. письменник. Один з основоположників л-ри народу марі. В 1905 написав перший оригінальний вірш «Гай». Автор вірша «Знання сильніше бога» (1908), зб. «Давнє життя народу марі» (1908), п'єси «Дика качка» (1910). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції писав вірші, поеми, п'єси, в яких вітав революцію, становлення нового життя в рідному краї. П'єси «Пасіка» (пост. 1929), «Акпатир» (1935). Повість «Дезертири» (1929) присвячена класовій боротьбі в мар. селі під час громадян. війни. В романі Ч. «Елнет» (ч. 1, 1936, ч. 2, опубл. 1962) відображено ідейне зростання мар. інтелігенції і селян у період 1908—17. В Йошкар-Олі Ч. встановлено пам'ятник.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Жовтень», 1982, № 4; Рос. перекл.— Я песни новые пою. Йошкар-Ола, 1968; Элнет. М., 1975.

К. К. Васін.

ЧАВДА́Р Єлизавета Іванівна (н. 23.II 1925, Одеса) — укр. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано) і педагог, нар. арт. СРСР (з 1952). Член КПРС з 1953. У 1948 закінчила Одес. консерваторію. В 1948—68 — солістка Київ. театру опери та балету. З 1968 — викладач (з 1979 — професор) Київ. консерваторії. Серед партій — Марильця, Венера («Тарас Бульба», «Енеїда» Лисенка), Йолан, Ярина, Оксана («Милана», «Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Віолетта («Травіата» Верді). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами.

ЧАВДА́РОВ Сава Христофорович [28.VII (9.III) 1892, с. Бешалма, тепер Комратського р-ну Молдавської РСР — 20.IX 1962, Київ] — укр. рад. учений і педагог, засл. діяч науки УРСР (з 1943), член-кор. АПН РРФСР (з 1947). У 1917 закінчив Київ. ун-т. У 1917—30 викладав укр. і рос. мови в школах, педагогіку й методику укр. і рос. мов у пед. вузах Києва. В 1939—41 — професор Київ. ун-ту, 1941—43 — Сухумського пед. ін-ту, 1944—62 — зав. кафедрою педагогіки Київ. ун-ту. В 1944—56 — директор Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР. Наук. праці з проблем політех. навчання, формування наук.-матеріалістичного світогляду учнів, пед. майстерності вчителя тощо. Ряд праць присвятив дослідженню пед. спадщини К. Д. Ушинського, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Н. К. Крупської, М. І. Калініна, А. С. Макаренка. Автор підручників з укр. мови для 1—4-х класів шкіл УРСР (понад 30 видань).

Тв.: Методика викладання української мови в початковій школі. К., 1937; Методика викладання української мови в середній школі. К.—Х., 1946; Принципи радянської дидактики. К., 1949; Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К., 1953; Російсько-українські зв'язки у розвитку вітчизняної педагогіки. К., 1954.

С. А. Литвинов.

ЧАВУ́Н — сплав заліза з вуглецем (понад 2 %) і деякими ін. елементами; один із *залізовуглецевих сплавів*. На відміну від *сталі* важко (через малу пластичність) обробляється тиском. Відзначається великою *рідкотекучістю*. Ч.— первинний продукт переробки залізорудних матеріалів у *доменних печах* (див. також *Доменний чавун*), що його використовують у виробн. сталі, а також як складову частину *шихти* у чавуноливарному виробн. (див. *Ливарне виробництво*). Перші відомості про Ч. належать до 6 ст. до н. е. (Китай). В країнах Зх. Європи його почали виробляти з середини 14 ст., в Росії — пізніше (див. *Доменне виробництво*). Розрізняють: *ливарний чавун, переробний чавун* (див. також *Мартенівський чавун, Томасівський чавун*) і спеціальний (див. *Феросплави, Дзеркальний чавун*); *сірий чавун, білий чавун* (див. також *Вибілений чавун*) і половинчастий. Буває Ч.: доевтектичний, евтектичний (див. *Евтектика*) і заевтектичний; з пластинчастим, кулястим (див. *Високоміцний чавун*) або пластівчастим *графітом*. Ч. поділяють на перлітний (див. *Перліт* у металознавстві), феритний (див. *Ферит*), перлітоферитний, сорбітний (див. *Сорбіт* у металознавстві), трооститний (див. *Троостит*), бейнітний (див. *Бейніт*), мартенситний (див. *Мартенсит*), трооститоферитний і аустенітний (див. *Аустеніт*). Є *легований чавун* (напр., *алюмінієвий чавун*), *модифікований чавун, жароміцний чавун, жаростійкий чавун, ковкий чавун, немагнітний чавун*, чавун антифрикційний (див. *Антифрикційні матеріали*), корозійностійкий (див. *Корозійностійкі матеріали*), лугостійкий (див. *Лугостійкі матеріали*) тощо. Крім доменних печей, Ч. одержують у *вагранках*, іноді — *дуплекс-процесом*. Властивості Ч. поліпшують *легуванням, модифікуванням, термічною обробкою*. Використовують Ч. в хім., нафтовому і с.-г. машинобудуванні, верстато-, автомобіле- і тракторобудуванні, буд-ві тощо. В СРСР 1983 вироблено 110 млн. т чавуну.

Літ.: Конструкционные материалы, т. 2—3. М., 1964—65; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977.

ЧАВЧАВА́ДЗЕ Ілля Григорович [27.X (8.XI) 1837, с. Кварелі, тепер місто Кварельського р-ну Груз. РСР — 30.VIII (12.IX) 1907, у дорозі з Тбілісі до Сагурамо, похований в Тбілісі на горі Мтацмінда] — грузинський письменник і громад. діяч. Основоположник реалістичної школи в груз. л-рі. У своїх творах показав життя і побут тогочасного груз. суспільства. Автор повісті «Вдова Отарашвілі» (1887), віршів, поем, публіцистич. нарису «Записки подорожнього» (1861), критичних статей. Ч. бував на Україні, сприяв перекладу й пропаганді творів Т. Шевченка. Цікавився творчістю українських діячів О. *Навроцького*, М. *Гулака*. Твори Ч. перекладали Б. Грінченко, П. Грабовський, П. Тичина, М. Бажан, О. Новицький, О. Синиченко та ін. Меморіальні музеї Ч. відкрито в Сагурамо (1951), в Кварелі (1937), Тбілісі (1957). В Тбілісі споруджено пам'ятник Ч.; поблизу Сагурамо, на місці, де вбито поета найманцями царської охранки, встановлено пам'ятний обеліск.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961; І це людина? — Вдова Отарашвілі. К., 1964; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—2. М., 1960; Стихотворения и поэмы. Л., 1979. *О. М. Новицький.*

ЧАВЧАВА́ДЗЕ Олександр Гарсеванович [1786, Петербург — 6 (18).XI 1846, Тбілісі] — груз. поет і громад. діяч; князь. Тесть О. *Грибоєдова*. Закінчив петерб. Пажеський корпус (1809). Учасник Вітчизн. війни 1812. З 1814 жив у Грузії, обіймав різні військово-адм. посади, генерал-лейтенант. Був близький до засланих у Грузію декабристів. Ч.— зачинатель груз. романтизму. Основна тематика творчості — істор. минуле Грузії. Ч.— автор поезій «Озеро Гокча», «Ох, часи, часи», «Кохання, силі твоїй!», «Тлінному світові...» та ін. Похований у Кахетії, в родовому некрополі на тер. монастиря Шуамта. В с. Цинандалі відкрито будинок-музей Ч. (1947). *Р. Ш. Чилачава.*

ЧА́ГА — річка у Молд. РСР та Одес. обл. УРСР, ліва притока *Когильниа*. Довж. 116 км, площа бас. 1250 км². Бере початок на схилах Центральномолдавської височини, тече Причорноморською низовиною. Живлення переважно снігове. Воду використовують для зрошування. У бас. Ч., біля смт Бородіна, знайдено *Бородінський скарб*.

ЧА́ГА, березовий чорний гриб — неплідна форма базидіального гриба Inonotus obliquus порядку афілофоральних. Паразитує в основному на стовбурах дорослих беріз. Має вигляд неправильно-округлих (до 30—40 см у діаметрі) або видовжених до 1—1,5 м наростів, утворених затверділим сплетінням гіфів гриба. Плодоношення спостерігається досить рідко; плодові тіла (тобто власне «гриб») мають вигляд коричневих видовжених коржів, що облягають стовбур до 4 см завтовшки і до 2 м завдовжки. Нарости Ч. у 10—15-річному віці досягають маси 5 кг і більше. Найчастіше Ч. пошир. в пн. лісах. I. obliquus є збудником т. з. білої серцевинної гнилі деревини. Ч.— старовинний народно-медичний засіб. Використовується як сурогат чаю (т. з. березовий чай), при лікуванні злоякісних пухлин деяких внутрішніх органів. Іл. с. 248.

ЧАГАРНИ́К — 1) *Життєва форма* рослин, що представлена багаторічними дерев'янистими рослинами, які не мають чітко виявленого головного стовбура і галузяться біля самого грунту. Висота Ч.— від 0,8 до 6 м. Ч. є бузок, барбарис, смородина, шипшина, таволга тощо. Деякі види рослин можуть рости і в формі Ч. і в формі дерева (жостір, горобина). Ч. поширені у всіх рослинних зонах, найбільш різноманітні в умовах сухого, континентального і субтропічного клімату, в субальпійському висотному поясі. В лісах *помірних поясів* звичайно утворюють *підлісок*. Вважають, що Ч. виникли в ході еволюції рослинного світу з дерев і дали, в свою чергу, початок *чагарничкам* і багаторічним трав'янистим рослинам. 2) Зарості чагарникової рослинності. Див. також *Кущ*.

ЧАГАРНИЧО́К — *життєва форма* рослин, що представлена багаторічними низькорослими рослинами (заввишки від 5 до 60 см) із здерев'янілими пагонами, які дуже галузяться; не мають чітко виявленого головного стовбура. Для Ч. характерні довге кореневище (чорниця, брусниця), повзучі пагони (журавлина). Ч. високогір'я часто мають подушковидну форму (діапенсія лапландська). Ч. переважають в тундрі (види берези, верби, вересових), іноді утворюють суцільний ярус в хвойних лісах, панують на сфагнових *болотах* (буяхи, андромеда, касандра, багно), пустищах (див. *Вересовище*).

ЧА́ГОВЕЦЬ Василь Юрійович [18 (30).IV 1873, хутір Патичис Роменського повіту Полтавської губ., тепер Роменського р-ну Сумської обл.— 19.V 1941, Київ] — укр. рад. фізіолог, один з основоположників *електрофізіології*, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив Військ.-мед. академію (1897), в якій у 1903—09 викладав фізіологію і працював у лабораторії І. П. *Павлова*. З 1910 — професор і зав. кафедрою фізіології Київ. ун-ту, з 1921 — Київ. мед. ін-ту й одночасно з 1936 — 2-го Київ. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені дослідженню фіз.-хім. природи електр. потенціалів у живих тканинах і механізмів їх електр. подразнення, вперше застосував для пояснення цих процесів теорію електролітичної дисоціації. Запропонував іонну теорію походження біоелектричних потенціалів і розвинув конденсаторну теорію електр. подразнення живих тканин тощо.

ЧА́ГОВЕЦЬ Всеволод Андрійович [5 (17).II 1877, м. Старокостянтинів, тепер Хмельн. обл.— 20.XII

С. Х. Чавдаров.

І. Г. Чавчавадзе.

О. Г. Чавчавадзе.

В. Ю. Чаговець.

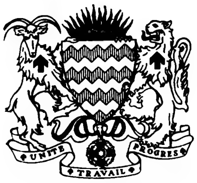

Герб Чаду.

ЧАД

Площа — 1284 тис. км²

Населення — 4,42 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Нджамена

Чад. Типові селянські житла.

Чад. Культура Сао. Стилізована голова. Теракота. 1-а половина 10 ст.

1950, Київ] — укр. рад. театрознавець, журналіст. У 1900 закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. В 1901—18 працював у київ. пресі як театр. рецензент. Брав участь у формуванні репертуару та в режисерській роботі *Театру Миколи Садовського*. В рад. час інсценізував твори М. Гоголя («Тарас Бульба»), М. Горького («Мати», «Дитинство»), О. Купріна («Поєдинок»), написав п'єсу «Дойна», лібретто балетів «Лілея» К. Данькевича, «Маруся Богуславка» А. Свечникова. Автор спогадів про видатних діячів укр. театру. *Тв.:* Життя і сцена. К., 1956.

Р. В. Чаговець.

ЧА́ГОВЕЦЬ Ростислав Всеволодович [8 (21).IX 1904, Київ — 11. IX 1982, Київ] — укр. рад. біохімік. Академік АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1945. Син В. А. *Чаговця*. Закінчив біол. факультет Київ. ін-ту народної освіти (1925) В 1932—50 працював у Київ. мед ін-ті, одночасно з 1933 — співробітник Ін-ту біохімії АН УРСР (в 1948—76 — зав. відділом). Праці з питань біохімії м'язів, експериментальних основ вітамінотерапії. біохімії вітаміновмісних ферментів, історії вітамінології, філос. питань біології тощо.

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани», медалями.

ЧАД — озеро в Центр. Африці, в межах Нігеру, Нігерії, Камеруну та Республіки Чад. Лежить у безстічній улоговині на вис. 250 м над р. м. Площа озера змінюється залежно від сезонних та багаторічних коливань рівня від 10 до 26 тис. км². Пересічна глибина бл. 2 м, макс.— до 12 м. Живиться водами річок, гол. чин. *Шарі*. В озері водяться ламантини, крокодили та ін.; багато птахів. Судноплавне. Рибальство.

ЧАД, Республіка Чад — держава в Центр. Африці. В адм. відношенні поділяється на 14 префектур.

Державний лад. Ч.— республіка. Основи держ. ладу визначено ордонансом від 16.VIII 1975, який внаслідок багаторічної громадян. війни сили не має. З серпня 1979 до червня 1982 влада в країні належала Перехідному урядові нац. єдності (ПУНЄ). В червні 1982 до влади прийшло угруповання, очолюване Х. Хабре.

Природа. Ч. розташований у межах посушливих областей пустелі *Сахари*. Рельєф більшої частини території рівнинний (вис. 250—300 м). На Пн.—нагір'я Тібесті з найвищою вершиною країни — г. Емі-Кусі (вис. 3415 м), на Пн. Сх. — плато Ерді та Еннеді. Надра країни вивчені слабо. Виявлено поклади природної соди, бокситів, заліз. руди, олова, вольфраму, урану та ін. Клімат на Пн. тропічний, посушливий, на Пд.— екваторіально-мусонний. Пересічна т-ра січня +15°, липня від +30 до +35°. Річна кількість опадів 100—250 мм, на Пд.— до 1000 мм. Часто бувають посухи, суховії. Найбільша річка — Шарі, на більшій частині території постійних річок немає. На Зх. лежить оз. *Чад*. Поширена пустельна рослинність на піщаних і кам'янистих грунтах, на Пд.— *савана* на червоно-бурих та червоно-коричневих грунтах.

Населення. В країні живуть народи сара, багірмі, тубу, мубі, маса, мбум, канурі, хауса, араби та ін. Пересічна густота нас. — 3,4 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Офіц. мова — французька. Міське населення становить бл. 15 % (1977). Найбільше місто — *Нджамена.*

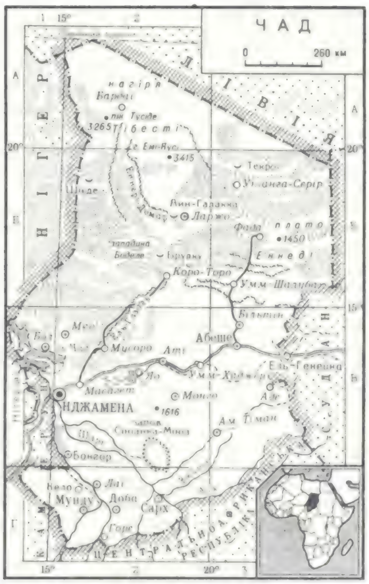

Історія. Тер. сучас. Ч.була заселена з давніх часів. У 9—19 ст. на тер. Ч. існував ряд д-в, які в кін. 19 ст. увійшли до складу д-ви Раббаха. В 1900 франц. колонізатори розгромили армію Раббаха і оголосили країну франц. військ. територією. В 1904 тер. Ч. було включено до складу франц. колонії Убангі-Шарі — Чад, яка 1910 увійшла до колоніальної федерації Франц. Екваторіальна Африка (ФЕА). В 1914 Ч. було виділено в окрему колонію в складі ФЕА. Після 2-ї світової війни в Ч. посилився нац.-визвольний рух. У 1946 Ч. здобув статус франц. «заморської території» в складі ФЕА, 1958 — республіки в складі франц. *Співтовариства*. З 11.VIII 1960 Ч. — незалежна д-ва. В 1964 Ч. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Між Ч. і СРСР укладено угоди про наук. і культур. (1966), торг. (1967), екон. і тех. (1968) співробітництво, про повітр. сполучення (1974) та ін. В 1975 армійські офіцери здійснили держ. переворот. В 1978 було створено Уряд нац. єдності. З 1979 в країні внаслідок загострення нац., соціальних та реліг. суперечностей, ускладнених втручанням імперіалістичних д-в, точиться громадян. війна. З 1979 до червня 1982 в Ч. діяв Перехідний уряд нац. єдності (до його складу входили представники осн. військово-політичних угруповань) на чолі з У. Гукуні. 7. VI 1982 війська збройних сил Півночі під командуванням Х. Хабре оволоділи м. Нджамена. Х. Хабре сформував держ. раду і оголосив себе главою уряду. У. Гукуні створив на Пн. Ч. Уряд нац. порятунку, до складу якого увійшли лідери провідних політ. формувань Ч. В липні 1983 в країні почалися воєнні дії між військами Х. Хабре і У. Гукуні. У події в Ч. втручаються Франція і США, які підтримують режим Х. Хабре. З 1960 Ч.— член ООН. Ч. — член *Організації африканської єдності,* асоційований член *Європейського економічного товариства.* В країні діє ряд військ.-політ. угруповань, з яких деякі мають політ. програми і виступають як партії. *І. Д. Шевченко.*

Краєвид на півночі країни.

Господарство. Ч.— економічно слаборозвинута агр. країна, залежна від іноз. капіталу (гол. чин. французького). У с. г. створюється бл. 80% внутр. продукту і зайнято 85 % самодіяльного населення. В обробітку — 13 % тер. країни. С. г. малопродуктивне. Переважає общинне землекористування. Осн. галузь с. г.— землеробство. Гол. експортна культура — бавовник, за збором якого Ч. посідає одне з перших місць в Африці. В 1981/82 було зібрано 71,3 тис. т бавовнику і вироблено 25,0 тис. т бавовни-волокна. Для власного споживання вирощують просо, пшеницю, кукурудзу, касаву, рис, арахіс тощо; в оазисах — фінікову пальму. Розвинуте тваринництво, що має експортне значення. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 4, овець і кіз — 4,6, свиней — 0,6. У 1980 виловлено бл. 120 тис. т риби, гол. чин. в озерах. У невеликій кількості видобувають соду. Обробна пром-сть представлена дрібними підприємствами харч. (борошномельної, м'ясохолодобійної, олійницької, цукр., пивоварної, рисоочисної) і текст. (у т. ч. бавовноочисної) галузей. Цегельний, по складанню радіоприймачів, велосипедів з-ди, взуттєва ф-ка. Електростанції працюють на довізній нафті. В 1977 вироблено 61 млн. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центр — Нджамена. З-ць в країні немає. Довж. автошляхів (1980) — 40 тис. км. У Нджамені — міжнар. аеропорт. З Ч. вивозять бавовну (бл. 70 % вартості експорту), м'ясо, шкури, живу худобу, рибу тощо; довозять машини і устаткування, нафтопродукти, буд. матеріали, хім. товари, продовольство. Гол. торг. партнер — Франція. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка. *О. Д. Якушев.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 у країні було 3,6 тис. лікарняних ліжок (8,5 ліжка на 10 тис. ж.), всі належать д-ві; мед. допомогу подавали 100 лікарів (0,24 лікаря на 10 тис. ж.); працювало 5 зубних лікарів та 8 фармацевтів. Лікарі одержують освіту за кордоном. *А. М. Сточик.*

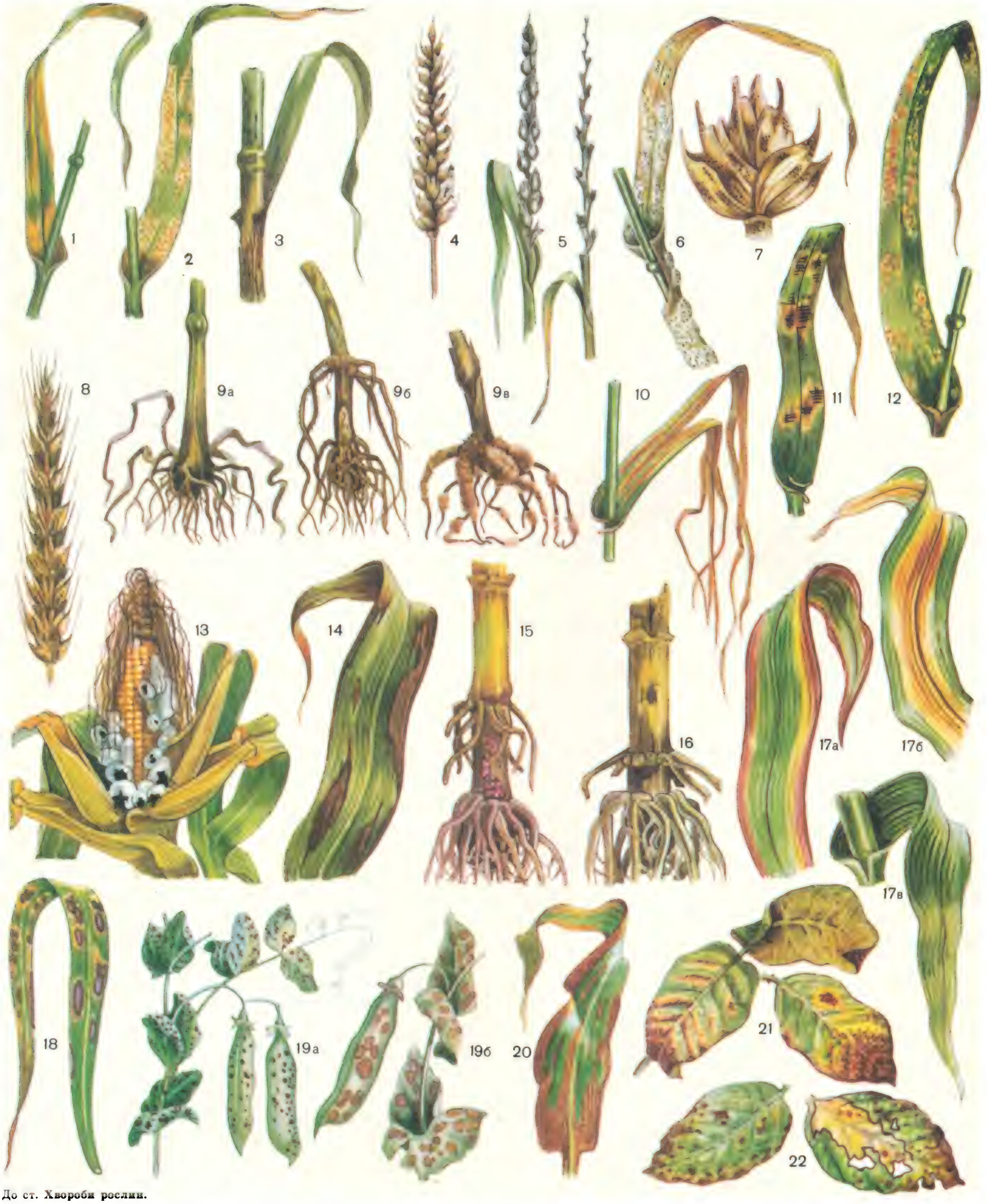

До ст. **Хвороби рослин.**

1. Жовта іржа злаків. **2.** Бура іржа пшениці. **3.** Лінійна стеблова іржа злаків. **4.** Тверда сажка пшениці. **5.** Летюча сажка пшениці. **6.** Борошниста роса злаків. **7.** Септоріоз пшениці. **8.** Фузаріоз колоса злаків. **9.** Кореневі гнилі пшениці: *а* — фузаріозна; *б* — церкоспорельозна; *в* — офіобольозна. **10.** Смугаста плямистість ячменю. **11.** Сітчаста плямистість ячменю. **12.** Корончаста іржа вівса. **13.** Пухирчаста сажка кукурудзи. **14.** Гельмінтоспоріоз кукурудзи. **15.** Фузаріоз кукурудзи. **16.** Вугільна гниль кукурудзи. **17.** Хлороз кукурудзи: *а* — від нестачі калію; *б* — від нестачі азоту; *в* — нормальний листок. **18.** Пірикуляріоз рису. **19.** Аскохітоз гороху: *а* — темний; *б* — блідий. **20.** Коричневий бактеріоз сорго. **21.** Іржава плямистість сої. **22.** Бактеріальний опік сої.

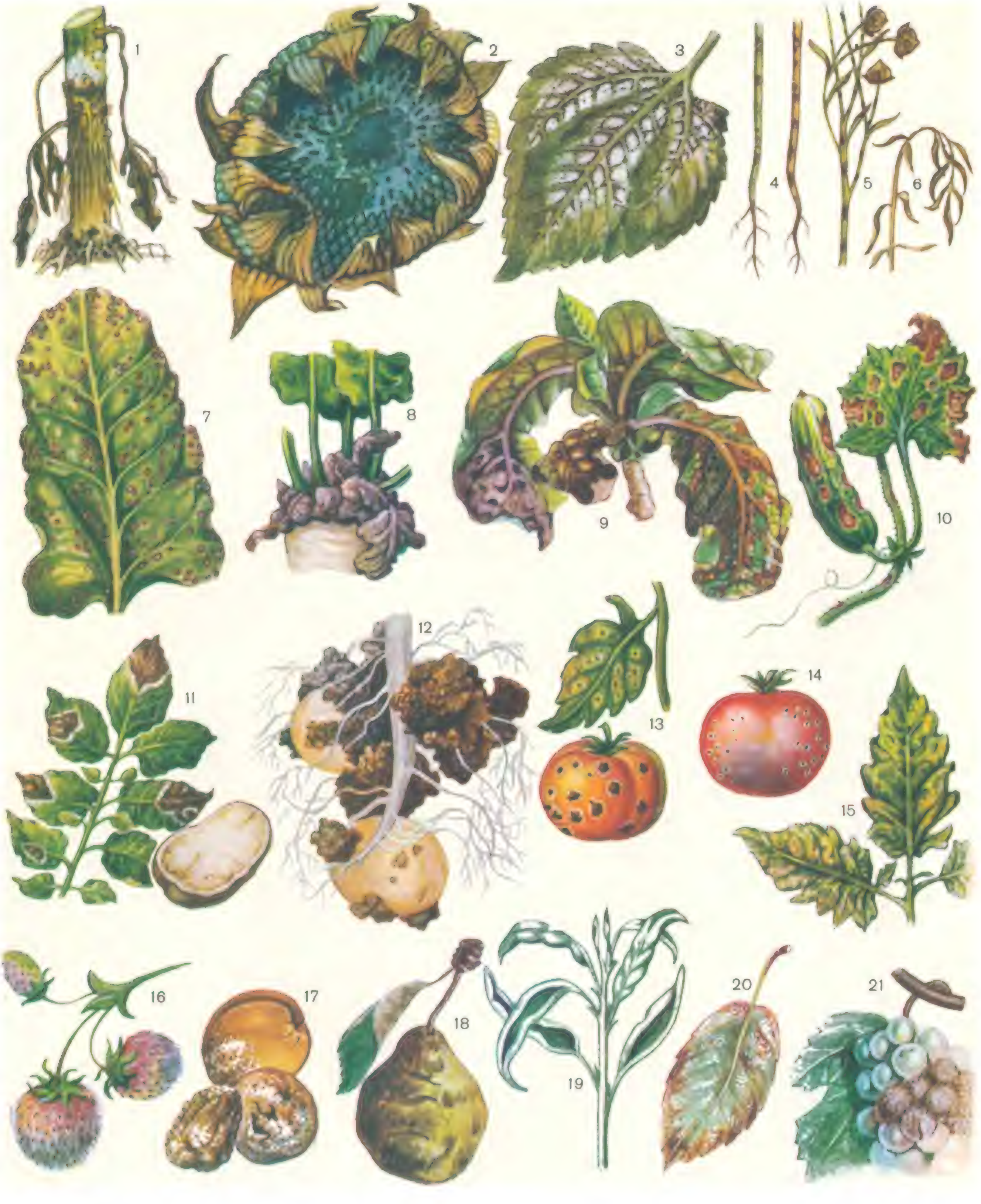

До ст. **Хвороби рослин.**

1. Біла гниль соняшника. **2.** Сіра гниль соняшника. **3.** Несправжня борошниста роса соняшника. **4.** Антракноз льону. **5.** Поліспороз льону. **6.** Фузаріоз льону. **7.** Церкоспороз буряків. **8.** Несправжня борошниста роса (пероноспороз) буряків. **9.** Несправжня борошниста роса (пероноспороз) тютюну. **10.** Антракноз огірків. **11.** Фітофтороз картоплі. **12.** Рак картоплі. **13.** Чорна бактеріальна плямистість помідорів. **14.** Бактеріальний рак помідорів. **15.** Мозаїка помідорів. **16.** Сіра гниль суниць. **17.** Плодова гниль абрикоса. **18.** Парші груші. **19.** Борошниста роса яблуні. **20.** Кокомікоз вишні. **21.** Сіра гниль винограду.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1980 бл. 90 % нас. було неписьменним. Формально поч. школа є обов'язковою і безплатною для дітей віком від 6—8 до 14 років, однак більшість дітей нею не охоплено. Строк поч. навчання 6 років (у сільс. місцевості є школи з неповним, 4-річним строком). У 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 210,8 тис. учнів, або бл. 30 % дітей відповідного віку. Строк навчання в серед. школі 7 (4 + 3) років. В 1976/77 навч. р. в усіх серед. навч. закладах було 19,6 тис. учнів. Поряд з державними є приватні школи. Викладання в усіх навч. закладах франц. мовою. Ун-т Ч. у Нджамені (засн. 1971; 1979/80 навч. р.— 800 студентів). Існує ряд ін-тів і коледжів, що не дають закінченої вищої освіти: Нац. адм. школа, зоотех. і ветеринарний ін-ти, Мед. школа, всі — в Нджамені, Нац. школа зв'язку в Сарху.

Наук. установи: Бюро по науці й техніці, Ін-т тропічної ветеринарії (засн. 1959), Ін-т бавовни й ткацтва (засн. 1939), Нац. ін-т гуманітарних досліджень (засн. 1961), с.-г. бюро, всі — в Нджамені, дослідницька геогр. станція в Тібесті. В Нджамені містяться б-ка ун-ту, Нац. музей (засн. 1963) і планетарій. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення. В Ч. видаються (1981): «Юніте» («Єдність») — щоденна урядова газета; «Журналь офісьєль де ла Репюблік дю Чад» («Офіційний вісник Республіки Чад», з 1959) — урядовий вісник, виходить 2 рази на тиждень; «Інфо-Чад» («Інформація Чад», з 1964) — щоденний бюлетень; «Енформасьйон економік» («Економічна інформація») — щотижневий екон. бюлетень; «Чад е кюльтюр» («Чад і культура») — журнал, виходить 8 раз на рік; всі — франц. мовою. Агентство преси Ч. засн. 1964. Нац. радіомовлення Ч.— урядова служба. Передачі ведуться франц., араб. та 7 місц. мовами.

Література Ч. розвивається франц. та місцевими мовами. Перебуває переважно на рівні фольклору. Широко розповсюджені пісні, казки, прислів'я тощо. Літ. твори позначені великим впливом усної нар. творчості. В 60-х рр. з'явилися публіцистичні та поетичні твори франц. мовою. Найвідоміший поет — Жозеф Брагім Сейд (н. 1927), автор патріотичних поем «Чадові, під зорями» (1962) та «Дитина Чаду» (1967). *В. К. Кухалашвілі.*

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житло — хатини, круглі та прямокутні у плані, з глинобитними стінами та гостроверхими дахами. В містах — будинки з внутр. подвір'ями, плоскими покрівлями, оточені зубчастими мурами. На Пд. Ч. знайдено пам'ятки давньої культури Сао (8—10 ст.): побутова кераміка, статуетки з теракоти і бронзи з зображенням людей і тварин, людські голови з глини, які мають дещо деформовані пропорції. Здавна розвинуті різні види декор.-ужиткового мистецтва: ткацтво, вишивання, худож. обробка металу, плетіння, гончарство тощо.

Збирання бавовни.

Музика. Для нар. пісень характерні *пентатоніка*, обсяг — у межах октави, низхідний мелодичний рух, антифонне виконання (соліст — хор або переклик 2 хорів). Серед танців — мдомданг (танець мисливців), ндон мбесі, байян, н'дасьйон (обрядові), саї, басака (святкові). Муз. інструменти: ударні — барабани (популярні ансамблі з 3 барабанів), брязкальця, дзвони, ксилофони; духові — алгаїта (тип гобою), тростинний поперечний кларнет та ін. У профес. ансамблях духові інструменти поєднуються з барабанами. В 1970 створено Нац. ансамбль танцю (вперше гастролював в СРСР 1975).

Літ.: Страны и народы. Африка. Западная и Центральная Африка. М., 1979.

ЧАД, чадний газ, окис вуглецю, CO_2 — продукт неповного згоряння різних видів палива. Ч. безбарвний, без запаху, дуже отруйний. Отруйна дія Ч. зумовлена його властивістю вступати в реакцію з *гемоглобіном* крові, утворюючи при цьому карбоксигемоглобін, що не зв'язує кисень. Отруєння Ч. може виникати в житлових приміщеннях з пічним опаленням, коли в'юшку зачиняють раніш, ніж остаточно прогоріло паливо, або при ночівлі в легковому автомобілі з працюючим двигуном, у виробничих приміщеннях. Ознаки отруєння Ч.: запаморочення, дзвін у вухах, заг. кволість, нудота, блювання. В тяжких випадках — втрата притомності, *кома*. Лікування: свіже повітря, вдихання кисню (в разі потреби вдаються до штучного дихання), збуджувальні засоби, зокрема чай, кава.

ЧАДА́НТРОП (від *Чад* і грец. ἄνθρωπος — людина) — викопний примат, кістки якого було знайдено 1961 в пустелі Джураб на Пн. Республіки Чад. Деякі антропологи відносять його до *австралопітеків*, інші — зближають з *пітекантропами*. Приблизна давність Ч.— бл. 1,5 млн. років.

ЧАДРА́ (тюрк.) — полотнище білого, синього або чорного кольору, в яке жінки-мусульманки, виходячи з дому, загортаються з голови до ніг, залишаючи щілину для очей. Ч. була поширена у деяких народів Ірану, Афганістану, в араб. країнах. Поступово Ч. виходить з ужитку. В СРСР у народів Сходу звичай носити Ч. зник. Іл. с. 248.

ЧА́ЗОВ Євген Іванович (н. 10. VI 1929, м. Горький) — рад. терапевт, держ. і громадський діяч, акад. АМН (з 1971) і АН СРСР (з 1979), член Президії АМН СРСР (з 1972), засл. діяч науки РРФСР (з 1974). Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1962. Після закінчення Київ. мед. ін-ту (1953) працював у 1-му Моск. мед. ін-ті та Ін-ті терапії АМН СРСР під керівництвом О. Л. Мясникова. З 1965 — професор і директор Ін-ту терапії; з 1968 — заст. міністра охорони здоров'я СРСР і одночасно зав. відділенням невідкладної кардіології Ін-ту кардіології ім. О. Л. Мясникова; організатор і генеральний директор (з 1976) Всесоюзного кардіологіч. наукового центру АМН СРСР. Осн. праці присвячені проблемам тромбозів, інфаркту міокарда та ін. питанням кардіології. Голова Всесоюзного кардіологіч. т-ва (з 1975), Почесний член Амер. асоціації серця, Шведського наук. мед. т-ва, Академії наук НДР. Делегат XXV і XXVI з'їздів КПРС. Член ЦК КПРС з 1982. Депутат Верховної Ради СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Державна премія СРСР, 1969, 1976. Ленінська премія, 1982.

ЧАЙ (від кит. ча — напій), Thea — рід вічнозелених багаторічних рослин родини чайних. Відомо 2 (за ін. джерелами — 4) види: Ч. китайський (Th. sinensis) — галузистий кущ і Ч. індійський, або ассамський (Th. assamica) — розлоге дерево до 10 м заввишки. Дико ростуть у Пд.-Сх. Азії. Обидва види давно введено в культуру, кожний з них має багато різновидностей. Листки чергові, довгасто-овальні. Квітки білі (інколи рожеві), запашні. Плід — коробочка. Вирощують Ч. заради верхівкових частин пагонів з 2—3 недорозвиненими листочками (флешів), з яких виготовляють алкалоїдно-вітамінозний напій. Вирощують Ч. у тропічних і вологих субтропічних районах. Найбільші площі Ч. в Індії, Шрі-Ланці, Китаї і Індонезії. В СРСР Ч. вирощують у Грузії, Азербайджані, Краснодар. краї РРФСР. Урожайність чайного листя становить 30—40 ц/га, в передових г-вах — 60—70 ц/га. Товарний Ч. (продукт) поділяють на байховий (листковий) — чорний і зелений та пресований — цегловидний і плитковий. У Ч. є *кофеїн* (2—5 %), *танін* (15—20 %), ефірні олії й вітаміни, які зумовлюють його тонізуючий вплив на організм, надають настоєві приємного смаку й аромату.

ЧА́ЙКА Андроник Архипович [17 (29).V 1881, с. Ручки, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.— 19.VII 1968, Київ] — укр. рад. уролог, засл. діяч науки УРСР (з 1946), генерал-майор мед. служби. Член КПРС з 1943. У 1911 закінчив петербурзьку Військово-мед. академію. У 1922—28 — доцент урології Київ. мед. ін-ту, 1928—41 — професор Київ. ін-ту удосконалення лікарів, 1944—62 — зав. кафедрою урології Київ. мед. ін-ту. Праці Ч. присвячені питанням заг. хірургії, оперативного лікування хворих на аденому та рак *передміхурової залози*, вивченню *етіології* та *патогенезу* захворювань органів сечостатевої системи тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЧА́ЙКА Євген Іванович [12 (25).II 1902, с. Розбишівка, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.— 16.XI

В. А. Чаговець.

Р. В. Чаговець.

Є. І. Чазов.

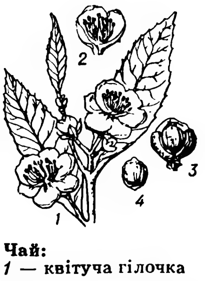

Чай:
1 — квітуча гілочка рослини;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід;
4 — насінина.

1976, Київ] — укр. рад. патологоанатом, доктор мед. наук (з 1940), професор (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1957). У 1927 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1934 працював у Київ. мед. ін-ті, одночасно в 1943—58 — проректор. Праці Ч. присвячені вивченню реактивних змін *сполучної тканини*, бруцельозу, брайтової хвороби, панкреатиту, хвороб крові тощо. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Я. І. Чайка.

ЧА́ЙКА Юрій Вікторович (н. 27. VIII 1943, с. Новиково, тепер Парабельського р-ну Том. обл.) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1979. Після закінчення (1974) Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. К. Карпенка-Карого працював режисером Одес. театру опери та балету. З 1977 — режисер, з 1979 — гол. режисер Дніпропетровського театру опери та балету. Вистави: «Брати Ульянови» Ю. Мейтуса, «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Аїда» Дж. Верді.

ЧА́ЙКА Яків Ілліч (н. 10.IV 1918, с. Бродки, тепер Миколаївського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1968). Член КПРС з 1953. У 1939 закінчив Львів. ін-т пластичних мистецтв. Твори: станкові — «Портрет хлопчика Мирослава» (1947), «Ярослав Галан — трибун», «Портрет Героя Соціалістичної Праці В. Гургаля» (обидва — 1952), «Лани мої широкі...» (1962), «Ф. Е. Дзержинський» (1967), «Леся Українка» (1970), «В. Стефаник» (1971), «Материнство» (1979); пам'ятники — І. Франку у Львові (1964, у співавт.) та Дрогобичі (1966, у співавт.). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

Іл. див. також до ст. *Львів*, т. 6, с. 267.

В. К. Чайкін.

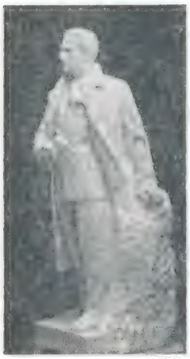
Я. І. Чайка. Ярослав Галан — трибун. Мармур. 1957.

ЧА́ЙКА, чибіс (Vanellus vanellus) — птах род. сивкових. Довж. до 35 см, маса бл. 200 г. Дзьоб короткий, здутий на кінці, чорного кольору. На голові чуб з довгих пер. Ноги бурувато-червоні. Оперення рудувато-буре з жовтими смугами і плямами. Поширена переважно в помірній смузі Євразії. В УРСР — гніздовий птах усієї території. Оселюється невеликими колоніями поблизу водойм. Гніздо — ямка в землі. Кладка в квітні з 4 яєць, насиджують самець і самка 27—29 діб. Живиться гол. чин. комахами.

ЧА́ЙКА — судно. Те саме, що й *байдак*.

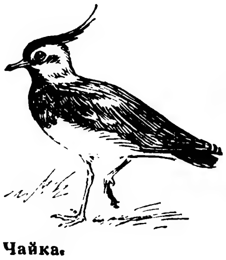
Чайка.

ЧА́ЙКІН Всеволод Костянтинович (н. 30.XI 1935, Дніпропетровськ)— укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). В 1953—56 навчався в Харків. театр. ін-ті (викладач — І. *Мар'яненко*), 1956—59 — у Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Працював у Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1959—61), з 1961— в Харків. театрі юного глядача ім. Ленінського комсомолу. Серед ролей — Тарас Шевченко («Тарасова юність» В. Суходольського), Яїшниця («Одруження» М. Гоголя), Бубнов («На дні» М. Горького), Карлсон («Нові пригоди Карлсона» за А. Ліндгрен). Створив образ В. І. Леніна («Ім'ям революції» М. Шатрова). Нагороджений орденом Дружби народів.

ЧА́ЙКІНА Єлизавета Іванівна (28.VIII 1918, с. Руна, тепер Пєновського р-ну Калінін. обл.— 22.XI 1941, смт Пєно) — партизанка, Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністичної партії з 1939. З 1939 — секретар Пеновського райкому ВЛКСМ. У період тимчасової нім.-фашист. окупації Ч. лишилася секретарем підпільного райкому ВЛКСМ, брала активну участь в організації партизан. загону та його бойових діях. Заарештована фашистами і після жорстоких тортур розстріляна. В смт Пєно встановлено пам'ятник Ч. (1944, скульптор М. В. Томський).

Літ.: Наша Чайка. М., 1976.

ЧАЙКО́В Йосип Мойсейович [1 (13).XII 1888, Київ — 4.III 1979, Москва] — рос. рад. скульптор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1959). Навчався в Парижі, зокрема в АМ (1910—13). З 1920 жив у Москві. Твори: пам'ятники — К. Лібкнехту (1919) і К. Марксу (1922) в Києві (не збереглися); композиції — «Ленін-оратор» (1924), «Парашутист» (1932), пропілеї перед входом в рад. павільйон на Всесвітній виставці 1937 в Парижі; портрети — Т. Шевченка (1930), В. Маяковського (1940), акад. Л. Ландау (1970). В 1920—21 та 1924—31 викладав у Моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі. Золота медаль АМ СРСР, 1979.

ЧАЙКО́ВСЬКИЙ Андрій Якович (15.V 1857, м. Самбір, тепер Львів. обл.— 2.VI 1935, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. письменник. Закінчив Львівський ун-т (1883). Працював адвокатом. Друкуватися почав 1892. Кращі повісті 90-х рр. «Олюнька» (1895), «В чужім гнізді» (1896) схвально оцінювали І. Франко та О. Маковей. Ці твори, а також оповідання «Із судового залу», «Рекрут», «Образа гонору», «Хто винен?», «Краще смерть, ніж неволя» правдиво відтворюють тяжке життя трудового селянства. Ч.— автор творів на істор. теми («За сестрою», 1907; «На уходах», 1925, та ін.). Значна частина з них позначена впливом бурж.-націоналістичних концепцій у висвітленні минулого («Віддячився», «Олексій Корнієнко», «Сонце заходить» та ін.).

Тв.: За сестрою. Львів, 1958; Олюнька. Львів, 1966.

Літ.: Франко І. З останніх десятиліть XIX в. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 41. К., 1983; Бєляєв В. Г. Об'єктивність чи об'єктивізм? «Радянське літературознавство», 1960, № 1.

В. Г. Бєляєв.

ЧАЙКО́ВСЬКИЙ Едуард Феліксович (17.XI 1921, с. Іванівка Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл.— 30.I 1984, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1967), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1945. Закінчив (1952) Харків. ун-т; працював у ньому. З 1961 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті монокристалів; з 1976 — у науk.-виробничому об'єднанні «Монокристалреактив». Осн. праці — з фізики твердого тіла і фіз. електроніки. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЧАЙКО́ВСЬКИЙ Микола Андрійович (2.I 1887, м. Бережани, тепер райцентр Тернопільської обл.— 7.X 1970, Львів) — український рад. математик, професор (з 1961). Син А. Я. *Чайковського*. Матем. освіту здобув в ун-тах Праги та Відня. В 1911 у Віденському ун-ті одержав ступінь доктора філософії. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1913). В 1922—24 викладав у таємному укр. ун-ті у Львові. Після 1929 працював у різних рад. вузах, з 1956 — у Львів. пед. ін-ті та ун-ті. Осн. праці Ч.— з алгебри, теорії чисел та історії математики. Створив методичні посібники з тригонометрії й алгебри. Зробив внесок в українську математичну термінологію та українську математичну бібліографію.

Б. Й. Пташник.

ЧАЙКО́ВСЬКИЙ (Czajkowski) Міхал (Садик-паша; 1804, с. Гальчин, тепер Бердичівського р-ну Житомир. обл.— 4.I 1886, с. Пархимів, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.) — польс. письменник. Представник т. з. української школи в польс. л-рі. Учасник *польського повстання 1830—31*, після придушення якого жив у Парижі, Римі, а з 1841 — у Стамбулі, де 1850 прийняв іслам та ім'я Мехмед Садик. Під час Кримської війни 1853—56 перебував у складі тур. війська. В 1872 був амністований рос. урядом і повернувся на Україну. Автор романтичних повістей з історії України («Козацькі повісті», 1837; «Вернигора, український пророк», 1838; «Гетьман України», 1841; «Українки», 1841, та ін.), нарисів, оповідань, спогадів, де перекручував істор. минуле укр. народу.

Р. Я. Пилипчук.

ЧАЙКО́ВСЬКИЙ Петро Ілліч [25.IV (7.V) 1840, с-ще при Камсько-Воткінському заводі, Вятської губернії, тепер м. Воткінськ Удм. АРСР — 25.X (6.XI) 1893, Петербург] — рос. композитор, чл.-кор. Академії красних мистецтв Франції (з 1892), доктор музики Кембріджського ун-ту. У 1859 закінчив Уч-ще правознавства (Петербург), 1865 — Петерб. консерваторію (класи М. Заремби і А. *Рубінштейна*). В 1866—78 викладав теор. дисципліни в Моск. консерваторії (серед учнів — С. *Танєєв*). В цей період створив 3 симфонії (1866, «Зимові мрії»; 1872; 1875), програмні оркестрові твори — увертюру-фантазію «Ромео і Джульєтта» (1869, 2-а ред. 1870, 3-я — 1880), симф. фантазії «Буря» (1873) та «Франческа да Ріміні» (1876), 1-й концерт для фортепіано з оркестром (1875); опери — «Воєвода» (1868), «Опричник»

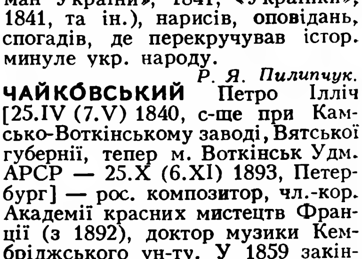
О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського музей у Кам'янці Черкаської області.

(1872), «Коваль Вакула» (1874; 2-а ред. — «Черевички», 1885); балет «Лебедине озеро» (1876), музику до п'єси «Снігуронька» О. Островського (1873); 3 струнних квартети (1871, 1874, 1876), фп. п'єси (зокрема, цикл «Пори року», 1876) та ін. У 1877 Ч. виїхав за кордон.

Серед творів кін. 70-х — поч. 80-х рр.— 4-а симфонія (1877); опери — «Євгеній Онєгін» (1878), «Орлеанська діва» (1879), «Мазепа» (1883); кантата «Москва» (1883), «Урочиста увертюра 1812 рік», «Італійське капричіо» (обидва — 1880), 3 сюїти для оркестру (1879, 1883, 1884), концерти для фортепіано (1875), скрипки з оркестром (1878), фп. тріо «Пам'яті великого митця» (1882, на смерть М. Рубінштейна), 2-й концерт для фортепіано з оркестром (1880); редакція Повного зібрання творів Д. Бортнянського (1881—82). Повернувшись 1885 до Москви, включився у муз.-громадську діяльність (з 1885 — директор Моск. відділення Рос. муз. т-ва). Постійно жив у Підмосков'ї (з 1892 — в Клину). В 1887—93 виступав як диригент (переважно з власними симф. творами і операми) в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі, Тбілісі та за кордоном (Німеччина, Австро-Угорщина, Франція, Англія, США). У ці роки написав опери «Чародійка» (1887), «Пікова дама» (1890), «Іоланта» (1891); балети «Спляча красуня» (1889), «Лускунчик» (1892); програмну симфонію «Манфред» (1885), 5-у (1888) і 6-у («Патетична», 1893) симфонії; фп. п'єси (зокрема, «Думка», 1886). Муз. спадщина Ч.— одна з вершин світового мистецтва. Ч.— один з найвидатніших симфоністів, він зробив величезний внесок і у розвиток оперного мистецтва, здійснив реформу хореографічного жанру. Автор 104 романсів.

Тісними були зв'язки композитора з Україною (його дід Петро Чайка родом з Полтавщини, вихованець Київ. академії). З 1864 Ч. майже щороку по кілька місяців жив на Україні — в маєтку Низи (тепер смт Сумського р-ну Сум. обл.), у м. Кам'янці (тепер Черкаської обл.), в с. Браїлові (тепер смт Жмеринського р-ну Вінницької обл.), в с. Копилів (тепер Макарівського району Київської обл.). Серед написаних (частково або повністю) на Україні 30 творів — 2-а і 3-я симфонії, 1-й та 2-й концерти для фортепіано з оркестром, 1-а, 2-а і 3-я симф. сюїти, 2-й квартет, опери «Коваль Вакула», «Опричник», «Євгеній Онєгін», «Орлеанська діва», «Мазепа», балет «Лебедине озеро», а також пісня-романс «Вечір» («Садок вишневий коло хати») і дует «Навгороді коло броду» (обидва — на слова Т. Шевченка). Ч. бував у Києві, Одесі, Харкові. Зустрічався з багатьма діячами укр. мистецтва, з М. Лисенком (1891), творчість якого (зокрема, оперу «Тарас Бульба») високо цінував. Укр. мелос використав в операх «Черевички» і «Мазепа», в 2-й симфонії, 1-му фп. концерті, «Російському скерцо», «Гуморесці».

Опери Ч. ставилися на Україні ще в 19 ст.: у Київ. рос. опері йшли «Опричник» (1874), «Пікова дама» (1890), «Євгеній Онєгін» (1884). Твори композитора постійно в репертуарі і укр. рад. муз. театрів та окремих виконавців. Ім'ям Ч. названо Моск. і Київ. консерваторії, Пермський театр опери та балету, концертний зал у Москві. З 1958 в Москві проводяться Міжнар. конкурси ім. П. І. Чайковського. Меморіальні музеї Ч. є в Клину і Воткінську; на Україні — в Низах і Кам'янці (див. *Пушкіна О. С. і Чайковського П. І. музей*). Пам'ятники композитору встановлено в Москві (1954, скульптор В. Мухіна), Кам'янці (1958), Шахтарську Донец. обл. (1958, скульптор О. Скобликов).

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—62. М., 1940—74.

Літ.: Чайковский М. Жизнь Петра Ильича Чайковского, т. 1—3. М., 1900; Грінченко М. О. Чайковський і класики української музики — Лисенко, Стеценко, Степовий. «Радянська музика», 1940, № 2; Тюменєва Г. Чайковський і Україна. К., 1955; Тюменєва Г. О. Чайковський і українська народна пісня. К., 1956; Альшванг А. П. И. Чайковский. М., 1970; Гордійчук М. М. На музичних дорогах. К., 1973; Прибегина Г. А. Петр Ильич Чайковский. М., 1983.

А. Й. Кос-Анатольський.

ЧАЙКО́ВСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Перм. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на березі Воткінського водосховища. Залізнична ст. Сайгатка. 74 тис. ж. (1983). У Ч.— комбінати шовкових тканин та м'ясний; з-ди: «Буддеталь», рем.-мех., деревообр., молочний. ТЕЦ. Філіал Челяб. ін-ту фіз. культури, 3 серед. спец. навч. заклади. Драм. театр, краєзнавчий музей, картинна галерея. Ч. виник 1955 у зв'язку з буд-вом Воткінської ГЕС, місто — з 1962. Названий на честь П. І. Чайковського.

ЧАЙКО́ВЦІ, Велике товариство пропаганди — революц. народницька організація (1869—74). Зародилося в Петербурзі як гурток М. А. *Натансона,* М. В. Чайковського (за його прізвищем умовно названо орг-цію) та ін. противників С. Г. *Нечаєва.* В 1871—72 відбулося об'єднання з гуртком С. Л. *Перовської,* незабаром до т-ва примкнули С. М. *Кравчинський,* С. С. *Синьогуб,* Д. О. *Клеменц,* М. А. *Чарушин* (заг. чисельність — бл. 100 чол.). Було встановлено зв'язки з гуртками в Москві (М. О. *Морозов,* М. Ф. *Фроленко* та ін.), Києві (П. Б. Аксельрод, Я. В. *Стефанович* та ін.), Одесі й Херсоні (А. І. *Желябов,* А. О. *Франжолі* та ін.). Ч. були прихильниками сел. революції, виступили ініціаторами *«ходіння в народ».* Багатьох Ч. було засуджено за *«процесом 193-х».*

ЧАЙЛАХЯ́Н Михайло Христофорович [н. 8 (21).III 1902, м. Нахічевань-на-Дону, тепер у складі м. Ростова-на-Дону] — рад. фізіолог рослин, акад. АН СРСР з 1968, акад. АН Вірм. РСР з 1971, засл. діяч науки Вірм. РСР з 1967. У 1926 закінчив Єреванський ун-т. З 1935— зав. лабораторією в Ін-ті фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР. В 1941—48 — зав. кафедрою фізіології і анатомії рослин Єреванського ун-ту (з 1943 — професор); одночасно у 1941—46— зав. кафедрою фізіології рослин і мікробіології Вірм. с.-г. ін-ту. Праці з проблем росту і розвитку рослин, закономірностей їх онтогенезу, температурної і фотоперіодичної регуляції цвітіння тощо. Розробив методи застосування *фітогормонів* у с. г. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Червоної Зірки, медалями.

ЧА́ЙНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *харчової промисловості,* що виробляє *чай* байховий (чорний і зелений) пресований, розфасований із листків рослини. Виробн. чаю почалося в starод. Китаї, звідти воно поширилося в ін. тропічні й субтропічні країни. В Росії Ч. п. по суті не було, чай ввозили з-за кордону (1913 — 75,8 тис. т, або 22 % світового експорту). За роки Рад. влади в СРСР створено вітчизн. сировинну базу Ч. п. (під плантаціями чайних насаджень 1982 бл. 80 тис. га). Підприємства первинної переробки чайного листу і випуску пресованого чаю (90 %) розміщені в районах його вирощування — Груз. РСР, Аз. РСР, Краснодарському краї РРФСР. На Україні Ч. п. представлена Одес. чаєрозважувальною фабрикою. В 1982 виробн. чаю в СРСР становило 221 тис. т. В СРСР виробляють чай і з іншої сировини (липовий, морковний, фруктово-ягідний, з лікар. трав). Проблеми розвитку галузі розробляють Всесоюзний н.-д. ін-т чайної пром-сті і Всесоюзний н.-д. ін-т чаю і субтропічних культур (обидва — у смт Анасеулі Махарадзевського р-ну Груз. РСР).

Г. П. Жеребкін.

«ЧА́ЙНИЙ ГРИБ», «японський гриб» — культура мікроорганізмів; *симбіоз* дріжджів (Saccharomycodes ludwigii) та оцтовокислих бактерій (Acetobacter aceti subsp. xylinum). Культивується на настойці чаю з 10 % вмістом цукру при кімнатній т-рі та вільному доступі повітря; має вигляд товстої слизової плівки на поверхні рідини. Дріжджі «Ч. г.» зброджують цукор, утворюючи невелику кількість спирту та вуглекислоти, а оцтовокислі бактерії окислюють спирт до оцтової кислоти. Внаслідок цього одержують приємний слабокислий газований напій, що має протимікробні властивості і містить *вітаміни.* Вперше «Ч. г.» почали культивувати в країнах Сходу (в Японії, Індії, Індонезії), звідти він поширився на Захід.

А. П. Дем'яненко.

ЧА́ЙНИКОВ Кузьма Павлович [Кузебай Герд; 2 (14).I 1898, с. Большая Док'я, тепер Вавожського р-ну Удм. АРСР — 2.XI 1941] — удм. рад. поет, фольклорист. Друкуватися почав 1914. У збірниках віршів «Гусляр» (1922), «Квітуча земля» (1927), «Сходини» (1931) правдиво показав тяжке життя удм. народу за царизму, закликав народ до пробудження, створив вірші про громадян. війну, які стали нар. піснями, про нове життя удмуртів. Створив першу в удм. л-рі поему про В. І. Леніна (1925), а також поеми «Війна» (1916), «Завод» (1921), «Десять років» (1931) та ін. Написав вірш «Співцям України» (1929).

Є. І. Чайкіна.

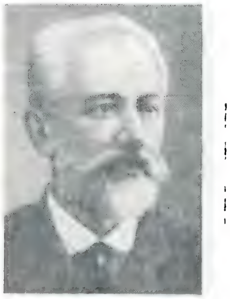
П. І. Чайковський.

М. Х. Чайлахян.

Й. М. Чайков. Портрет композитора А. І. Хачатуряна. Бронза. 1972.

О. Б. Чаковський.

М. К. Чалий.

Р. Чандра.

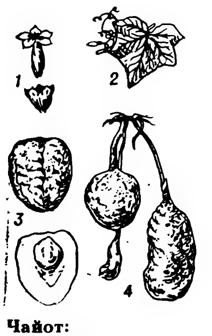

Чайот:
1 — квітка;
2 — листок;
3 — плід;
4 — бульби.

Автор творів для дітей, шкільних підручників. Основоположник удм. критики і літературознавства. Вивчав удм. фольклор, опублікував три збірки нар. пісень і ряд статей з фольклору та етнографії удмуртів. Переклав удм. мовою біографії В. І. Леніна і Карла Маркса (1920).

Тв.: Рос. перекл.— Лирика. Ижевск, 1965. *Ф. К. Єрмаков.*

ЧАЙО́Т, чайота, мексіканський огірок (Sechium) — рід багаторічних рослин родини *гарбузових*. До роду належить лише один вид— Ч. їстівний (S. edule) — велика лазяча рослина. Листки 5-лопатеві, до 20 см завдовжки. Квітки жовтувато-білі одностатеві, чоловічі — в китицях, жіночі — одиночні. Плоди великі, до 1 кг (частіше 250—500 г). Ч. вирощують в Мексіці, Центр. Америці, а також на Пд. США. Ч.— цінна високоврожайна харчова рослина. Використовують недозрілі плоди у свіжому, тушкованому, вареному, підсмаженому вигляді. Молоді пагони Ч. вживають як *шпинат* і *спаржу*. Із стебел одержують матеріал для виготовлення капелюшків та ін. плетених виробів.

ЧАКЛУ́НСТВО, чарівництво — за нар. повір'ям, магічні дії, «таємничі» маніпуляції (заговори, заклинання, молитви, ворожіння тощо), за допомогою яких нібито можна впливати на навколишній світ, зціляти людей або, навпаки, завдавати їм шкоди. Див. *Магія, Шаманство, Знахарство.*

ЧАКО́ВСЬКИЙ Олександр Борисович [н. 13 (26).VIII 1913, Петербург] — рос. рад. письменник, громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1937 як критик. Трилогія «Це було в Ленінграді» (1944), «Ліда» (1945), «Мирні дні» (1947) і роман «Блокада» (кн. 1—5, 1968—75, Ленінська премія, 1978) — про життя і боротьбу Ленінграда під час Великої Вітчизн. війни та в перші повоєнні роки. Роман «У нас уже ранок» (1949; Держ. премія СРСР, 1950) — про соціалістичні перетворення на Пд. Сахаліні. Романи і повісті «Рік життя» (1956), «Дороги, які ми вибираємо» (1960), «Світло далекої зорі» (1962), «Наречена» (1966) — про морально-етичні проблеми сучасності. Автор політ. романів «Перемога» (1978—82; Держ. премія СРСР, 1983), «Незакінчений портрет» (1983—84), публіцистичних праць. Гол. ред. «Литературной газеты» (з 1962). З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1974—77; Укр. перекл.— У нас уже ранок. К., 1951; Світло далекої зорі. К., 1964; Блокада, кн. 1—5. К., 1975—76. *Л. І. Шевченко.*

ЧАКО́НА (ісп. chacona) — старовинний танець. Відомий в Іспанії з кін. 16 ст. З 17 ст. поширився у Франції. Темп повільний, розмір 3/4. Ж. Б. *Люллі* ввів Ч. як заключну частину в балет. У 17—18 ст. Ч.— інструм. п'єса у формі варіацій.

ЧА́ЛИЙ Богдан Йосипович (н. 24.VI 1924, Київ) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював у редакціях молодіжних газет, гол. редактором журн. «*Барвінок*». Автор поетичних і прозових книжок для дітей: «Ясного сонячного ранку» (1947), «Про відважного Барвінка та Коника-Дзвоника» (у співавт. з П. Глазовим, 1958), «Як Барвінок та Ромашка у вирій літали» (1968), «Ласкаво просимо» (1969), «Барвінок у школі» (1977) та ін., публіцистичних книжок, сценарію худож. кінофільму «Закон Антарктиди» (1963), п'єс для дітей. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Республіканська комсомольська премія ім. М. Островського, 1972. *Н. М. Гаєвська.*

ЧА́ЛИЙ Михайло Корнійович [1816, м. Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл.— 6 (19).II 1907, Київ] — укр. педагог, культурно-осв. діяч, біограф Т. Г. Шевченка. Закінчив Київ. ун-т (1844). Протягом 30 років викладав у гімназіях Немирова, Києва, Білої Церкви, в Ніжинському ліцеї. Учасник руху за створення *недільних шкіл*. У 1859 познайомився з Шевченком, листувався з ним, а після смерті поета брав активну участь в організації його похорону на Україні. З 1882 — член редколегії журн. «*Киевская старина*», де опублікував свої «Спогади» (1889, 1892—95), «З листування Т. Г. Шевченка з різними особами» (1897) та ін. матеріали. У 1882 вийшла його книга «Життя і твори Тараса Шевченка», найповніша на той час біографія поета.

Тв.: Жизнь и произведения Тараса Шевченко. К., 1882.

ЧАЛМА́ (тюрк.) — головний убір чоловіків-мусульман у країнах Пн. Африки, Передньої Азії, Індії та ін. За кольором, тканиною, розміром, способом обгортання Ч. встановлюють нац. і соціальну належність людини.

ЧАМА́ТА Павло Романович [16 (28).VII 1898, с. Бабичі, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.— 14.VIII 1969, Київ] — укр. рад. психолог і педагог. Член КПРС з 1941. По закінченні (1930) Київ. ін-ту нар. освіти — на пед. і н.-д. роботі. Викладав, зокрема, у Київ. пед. ін-ті (1947—51 — його директор). У 1943—45 — директор н.-д. ін-ту педагогіки, 1951—66 — заступник директора н.-д. ін-ту психології (обидва — Київ). Розробляв заг.-теор. питання психології, її вітчизн. історії. Заснував на Україні наукову школу з проблем самосвідомості. *О. Т. Губко, М. Й. Боришевський.*

ЧАМНИ-БУРУ́Н — гора *Головного пасма Кримських гір*, на Пд. Зх. від Алушти. Має конусоподібну форму. Вис. до 1212 м. Ч.-Б. — найвищий інтрузивний (див. *Інтрузія*) масив у Криму, складений з магматичних гірських порід (зокрема, габро та діабазів). На схилах — грабово-буковий і сосновий ліс, місцями — реліктова береза. *О. В. Єна.*

ЧАМПО́ЛІ (Ciàmpoli) Доменіко (1855, Атесса, Серед. Італія — 1929) — італ. письменник, перекладач. В оповіданнях і романах («Гірські квіти», 1878; «Абруцькі оповідання», 1880; «В лісах», 1890; «Невидиме», 1897, та ін.) змальовував життя селян з позицій *веризму*. Побував у Росії і на Україні. Перекладав «Слово о полку Ігоревім», твори рос. та укр. (Г. Квітки-Основ'яненка) письменників. Досліджував рос. і укр. фольклор («Російські мелодії», 1881; «Українські історичні пісні», 1883), історію укр. народу (кн. «Козаки», 1889). В кн. «Слов'янські літератури» (т. 1, 1889) подав огляд укр. л-ри, зокрема творчості Т. Шевченка.

ЧАНГМАРІ́Н (Changmarín) Карлос Франсіско (н. 1922) — панам. письменник, громад. діяч. Член Нар. партії Панами. Рання творчість Ч. позначена авангардистськими тенденціями. В багатьох віршах із збірок «Вістря й плачі» (1948), «Поеми тіла» (1956), «Вірші народу» (1973) закликав трудящих до боротьби за свої права й нове життя. В збірках оповідань «Фарагуаль» (1961), «Життя в темряві» (1962) вперше в панам. л-рі створив образи борців-комуністів. За участь у боротьбі проти амер. імперіалізму зазнавав переслідувань.

Тв.: Рос. перекл.— Жизнь во мраке. Рассказы о Панаме. М., 1964; Месть Тауро. М., 1964. *В. С. Харитонов.*

ЧА́НДАР Крішан (19.XI 1913, Вазірабад — 7.III 1977, Бомбей) — інд. письменник. Писав переважно мовою урду. Перша зб. оповідань— «Талісман думки» (1935). У зб. «Повітряні палаци», романі «Поразка» (1944) романтизоване зображення дійсності поєднується з критичним аналізом її. У повісті «Коли пробудилися поля» (1951) помітні елементи соціалістичного реалізму. Роман «Грона бурі» (1954) та ряд повістей — про життя кашмірських трудящих. Доля творчої інтелігенції є темою романів «П'ятдесят дві карти» (1956), «Скрипка на березі океану», «Срібна рана» (обидва — 1964). Автор сатиричної трилогії «Витівки осла» (1958—65), творів для дітей, багатьох збірок оповідань та публіцистики. Був членом Всесвітньої Ради Миру.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1958; Полум'я і квітка. К., 1954; Чародійне дерево. К., 1964; Дівчина і тисяча безумців.— Коли пробудилися поля. К., 1971; Пагони бурі. К., 1972; Рос. перекл.— Избранное. М., 1955; Когда пробудились поля.— Чинары моих воспоминаний.— Рассказы. М., 1972; Глиняные фигурки. Повесть и рассказы. М., 1979.

Літ.: Сухочёв А. Кришан Чандар. В кн.: Чандар К. Когда пробудились поля... М., 1972. *Ю. В. Покальчук.*

ЧАНДІГА́РХ — місто на Пн. Зх. Індії, адм. ц. штатів Пенджаб і Хар'яна, одночасно союзна територія Чандігарх. Розташований біля підніжжя Гімалаїв, на р. Сукхна. Залізнич. станція. 495 тис. ж. (1980). Підприємства маш.-буд., металообр., електротех., фарм., текст. і харч. пром-сті. Ун-т. Ч. збудований 1951—56 за проектом інд. та іноз. архітекторів на чолі з *Ле Корбюзьє.*

ЧА́НДРА Ромеш (н. 30.III 1919, Лайлпур) — діяч інд. робітничого руху, один з керівників *Руху прихильників миру*. Журналіст. Закінчив Лахорський і Кембриджський ун-ти. З 1939 — член Компартії Індії (КПІ), з 1952 — член

ЦК, з 1958 — член Нац. ради КПІ і член її Центр. виконкому. В 1963—66 — редактор ЦО КПІ газ. *«Нью ейдж»*. У 1952—63 — ген. секретар Всеінд. ради миру. З 1953 — член *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ), з 1966 — ген. секретар і член Президії ВРМ, з 1977 — президент ВРМ. Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, Золотою медаллю миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі, 1964. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1968.

ЧАНДРАСЕКА́Р (Chandrasekhar) Субрахманьян (н. 19.X 1910, Лахор, Індія) — амер. фізик і астрофізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1944) і Нац. АН США (з 1955). Закінчив (1930) ун-т у Мадрасі. З 1933 працює у США. Осн. праці стосуються дослідження будови зір, їхніх атмосфер та динаміки зоряних систем. Ч. розвинув теорію *білих карликів,* яка передбачає існування верхньої границі їхніх мас (т. з. границі Ч.) і дає універсальне співвідношення маси і радіуса зорі; досліди перенесення променистої енергії в плоско-паралельних атмосферах зір; розглянув проблеми гідродинамічної і гідромагн. стійкості в рамках заг. теорії відносності. Нобелівська премія, 1983.

ЧА́НИ — етнографічна група грузинів. Див. *Лази.*

ЧАНИ́ — безстічне солонувате озеро в Новосиб. обл. РРФСР, у *Барабинському степу.* Площа залежно від водності коливається від 1990 до 2600 км². Глиб. до 9 м. Береги низькі, дуже розчленовані. Багато островів. Живлення переважно снігове. Взимку замерзає. Сполучене протоками з озерами Малі Чани та Яркуль. Судноплавне. Рибальство (окунь, в'язь, чебак, сазан).

ЧАН КАЙШІ́ (Цзян Цзеші; 31.X 1887, Финхуа, пров. Чжецзян — 5.IV 1975, Тайбей) — глава реакційного гомінданівського режиму, скинутого в результаті народної революції в Китаї 1949. Закінчив військ. академію. В 1-й пол. 20-х рр., удаючи з себе лівого члена *гоміндану,* виступав на боці *Сунь Ятсена.* 12.IV 1927 здійснив контрреволюц. переворот, встановив у країні реакційний режим диктатури. В 1930—34 очолював 5 каральних походів проти районів, які контролювала Компартія Китаю (КПК). У період антияпон. війни 1937—45 змушений був піти на створення єдиного нац. фронту, проте значну частину своїх військ використовував для боротьби проти збройних сил КПК. У 1946 розв'язав нову громадян. війну. В 1949 із залишками своїх військ утік на о. Тайвань.

Ю. В. Чудодєєв.

ЧАН СІ (н. 7.V 1934, пров. Кампонгчнанг) — держ. і політ. діяч Нар. Республіки Кампучії (НРК). Член Нар.-революц. партії Кампучії (НРПК). В 1949—53 брав активну участь у нац.-визвольній боротьбі проти франц. колонізаторів, 1970—75 — у поваленні проамер. лонноліського режиму, а потім у боротьбі проти антинар. полпотівської кліки. Після перемоги революц.-патріотичних сил і утворення НРК (1979) Ч. С.— заст. голови Ради Міністрів і міністр оборони НРК. З 1981 — член Політбюро ЦК НРПК. З 1982 — голова Ради Міністрів НРК.

ЧАНЦЗЯ́Н — ріка в Китаї, див. *Янцзи.*

ЧАНЧУ́НЬ — місто на Пн. Сх. Китаю, адм. ц. провінції *Гірін.* Розташоване на р. Ітунхе (бас. Сунгарі). Вузол з-ць, аеропорт. Понад 1,5 млн. ж. (1970). Ч. виник на поч. 19 ст. Після побудови *Китайської чанчунської залізниці* (1897—1903) — торг.-транспортний центр. У 1931 окупований япон. мілітаристами, які оголосили його столицею маріонеткової д-ви Маньчжоу-Го. В серпні 1945 визволений Рад. Армією.

Чанчунь — центр машинобудування, створений 1953—57 з допомогою СРСР. Металург. з-д. Розвинута хімічна і фармацевтична пром-сть. Підприємства деревообр., паперової, керамічної, шкіряної, текст., тютюнової галузей. Кустарні промисли, зокрема килимарство. Ун-т. Філіал АН Китаю.

ЧАНША́ — місто на Пд. Сх. Китаю, адм. ц. провінції Хунань. Розташоване на р. Сянцзяні. Вузол з-ць і автошляхів. 825 тис. ж. (1970). Підприємства кольорової металургії (виплавка сурми та цинку), маш.-буд., фарм., фарфорової, текст. та харч. пром-сті.

ЧАПА́ЄВ Василь Іванович [28.I (9.II) 1887, с. Будайки, тепер у складі м. Чебоксар Чув. АРСР — 5.IX 1919, біля м. Лбищенська, тепер м. Чапаєв Уральської обл. Каз. РСР] — герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в селянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, підпрапорщик. У 1917—18 брав участь у встановленні Радянської влади в Поволжі. Після навчання в Академії Генштабу (листопад 1918 — лютий 1919) — командир Олександрово-Гайської групи 4-ї армії. З квітня 1919 — командир 25-ї стрілецької д-зії, яка вела бої проти колчаківців на Уралі. Загинув у бою. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Ім'я Ч. присвоєно 25-й д-зії. Образ Ч. відтворено в романі Д. А. Фурманова «Чапаєв», однойменному фільмі, ін. творах л-ри і мистецтва.

ЧАПА́ЄВЕ — селище міського типу Кегичівського р-ну Харків. обл. УРСР, за 11 км від залізнич. ст. Кегичівка. 3,0 тис. ж. (1984). У Ч.— цукр. комбінат. Заг.-осв. школа, філіал Кегичівської музичної школи; лікарня; Будинок культури, б-ка. Ч. засн. у 2-й пол. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ЧАПА́ЄВСЬК (до 1927 — Іващенкове) — місто обласного підпорядкування Куйб. обл. РРФСР. Розташований на правому березі р. Чапаєвки (прит. Волги). Залізнична станція. 86 тис. ж. (1983). У Ч.— з-ди: хім. добрив, силікатний, залізобетонних виробів, консервний, мол.; м'ясний та харч. комбінати, швейна ф-ка. Хім.-технологічний технікум, пед. училище. Перейменований на честь В. І. Чапаєва.

ЧА́ПЕК (Čapek) Карел (9.I 1890, Мале Сватоньовіце, тепер Східно-Чеської обл.— 25.XII 1938, Прага) — чес. письменник. Закінчив Карлів ун-т (Прага). Перша збірка оповідань — «Осяйні глибини» (1916, у співавт.). Критикував капіталізм, але часом ототожнював його розвиток з розвитком людства. П'єси «R. U. R.» [«Р. У. Р.» («Россумові універсальні роботи»), 1920, слово «робот» підказав Ч. брат Йосеф Чапек], «Рецепт Макропулоса» (1922), романи «Фабрика Абсолюту» (1922), «Кракатит» (1924) збагатили світову соціальну фантастику. Поступово долав філософію *релятивізму* (трилогія «Гордубал», 1933, дія відбувається на Закарпатті; «Метеор» та «Звичайне життя», обидва — 1934). В романі «Війна з саламандрами» (1936), повісті «Перша рятувальна» (1937), п'єсах «Біла хвороба» (1937), «Мати» (1938) викривав бурж. суспільство, застерігав людство від нової світової війни.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. Ужгород, 1951; Новели. К., 1954; Кракатит. К., 1961; Казки. К., 1968; Оповідання з обох кишень. К., 1970; Гордубал. Ужгород, 1972; Війна з саламандрами.— Мати.— Оповідання. К., 1978; Рос. перекл.— Собрание сочинений. т. 1—7. М., 1974—77.

Літ.: Шевчук В. І. Карел Чапек. Антифашистські твори. К., 1958; Бернштейн И. А. Карел Чапек. Творческий путь. М., 1969; Волков А. Р. Драматургія Карела Чапека. Львів, 1972; Никольский С. В. Карел Чапек — фантаст и сатирик. М., 1973; Токсина И. В. Карел Чапек. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

В. К. Житник.

ЧАПИ́ГІН Олексій Павлович [5(17).X 1870, с. Большой Угол, тепер Арх. обл.— 21.X 1937, Ленінград] — рос. рад. письменник. У 1918—19 жив у Харкові. Друкуватися почав 1903 (нарис «Зрячі»). Життя петерб. ремісників змальовано в першій зб. оповідань «Нелюдимі» (1913). У т. з. північних оповіданнях, романі «Білий скит» (1913) відобразив життя та побут селян Півночі. Істор. трилогія «Разін Степан» (т. 1—3, 1926—27), роман «Гулящі люди» (1935—37, незакінч.) — про селян. повстання 17 ст. Ч. належать автобіографічні твори, кіносценарії, нариси, статті про літературу.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. Л., 1967—69; Укр. перекл.— Степан Разін. Х.— Одеса, 1937.

А. М. Полотай.

ЧА́ПЛЕВІ (Ardeidae) — родина птахів ряду *лелекоподібних.* Тіло дрібних, серед. і великих розмірів (довж. 50—110 см, маса від 100 г до 3—4 кг), дзьоб, шия і ноги довгі. Передні пальці при основі з'єднані перетинкою; на кігті середнього пальця з внутр. боку є зубці (т. з. гребінка). Вуздечка і простір навколо ока неоперені. Моногами. Гніздяться поблизу водойм колоніями, як виняток — окремими парами. Кладку з 3—9 яєць насиджують самка і самець протягом 19—30 діб. Пташенята нагніздного типу (див. *Нагніздні птахи*). Статевозрілими стають на 2—3 році життя. Живляться дрібними тваринами. В родині 14 родів, представлених 65 видами, поширеними на всіх континентах, крім Антарктиди. В СРСР — 16 видів, що належать до 9 родів, у т. ч. в УРСР — 9 видів з 7 родів: *чапля,* біла чапля, єгипетська чапля, жовта чапля, *квак, бугай, бугайчик.* Викопні рештки відомі

С. Чандрасекар.

В. І. Чапаєв.

К. Чапек.

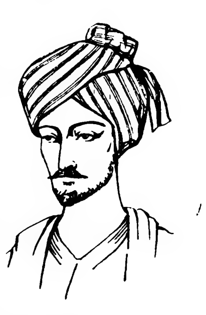
Чалма.

починаючи з нижньоеоценових відкладів Англії; на Україні виявлено рештки 5 видів.

Л. О. Смогоржевський.

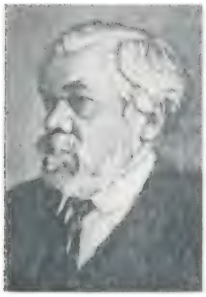

С. О. Чаплигін.

Ч. С. Чаплін.

Ч. С. Чаплін. Кадр з фільму «Малюк». 1920.

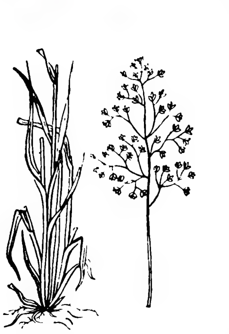

Чаполоч пахуча. Нижня й верхня частини рослини.

ЧАПЛИ́ГІН Сергій Олексійович [24.III (5.IV) 1869, м. Раненбург, тепер м. Чаплигін Липец. обл.— 8.X 1942, Новосибірськ] — рад. вчений у галузі теоретичної механіки, гідро- і аеромеханіки, акад. АН СРСР (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1941). Учень і соратник М. Є. *Жуковського*. Закінчив (1890) Моск. ун-т, викладав у цьому ж вузі, у Моск. вищому тех. і Моск. інженерному уч-щах. Брав участь в організації Центр. аерогідродинамічного ін-ту (1928—31 — його директор-начальник). Ч. дав геом. інтерпретацію законів руху твердих тіл у рідині, вперше вивів заг. рівняння руху неголономних систем, розробив метод дослідження струминних рухів газу при будь-яких дозвукових швидкостях тощо. Праці Ч. присвячені також теорії механізованого крила, питанням аналітичної механіки, балістики, теорії диференціальних рівнянь тощо. Ч. нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Премія ім. М. Є. Жуковського, 1925. Академією наук СРСР встановлено (1942) премію ім. С. О. Чаплигіна. Ім'ям Ч. названо кратер на зворотному боці Місяця.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М.—Л., 1948—50; Избранные труды. М., 1976.

Літ.: Голубев В. В. Сергей Алексеевич Чаплыгин. М., 1947.

ЧА́ПЛИНЕ — селище міського типу Васильківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 5,7 тис. ж. (1984). У Ч.— локомотивне депо. З-ди: пресових вузлів Дніпроп. виробничого об'єднання по випуску важких пресів, прод. товарів (філіал Павлоградського з-ду прод. товарів), плодошовковичний розсадник, хлібозавод, комбінат побутового обслуговування; 2 заг.-осв. школи; лікарня, поліклініка; клуб, 4 б-ки. Засн. Ч. в зв'язку з будівництвом Катеринославської залізниці (1881—84), селище міського типу — з 1938.

ЧАПЛИ́НКА — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр, за 16 км від залізнич. ст. Каланчак. 9,8 тис. ж. (1984). Виникла 1794. Рад. владу встановлено в січні 1918. Ч.— центр *Чаплинського повстання 1919*. З 1956 Ч.— с-ще міськ. типу.

У Ч. — маслосироробний та комбікормовий заводи, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки. В Ч. народився укр. рад. письменник-драматург М. Г. *Куліш*.

ЧАПЛИ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ селян с. Чаплинки (тепер смт Херсон. обл.) проти англо-франц. інтервентів і денікінців. Почалося в січні 1919, коли селяни роззброїли денікінських офіцерів, які прибули в село для мобілізації населення в армію Денікіна. 21—22.I 1919 в районі Олешок — Чаплинки повстанці розгромили денікінський каральний загін. На поч. лютого 1919, з просуванням Червоної Армії на Пд., Чаплинка — центр активних бойових операцій, що їх здійснювали партизан. загони (бл. 2 тис. чол.) Дніпровського пов. Керували партизанами більшовики. Згідно з директивою *Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У* всі сили придніпровських більшовиків було мобілізовано на підтримку Ч. п. За рішенням підпільного Херсон. к-ту КП(б)У до партизанів влилися робітн. дружина та загін моряків-чорноморців. Чаплинські партизани діяли до поч. квітня, коли рад. війська визволили цей район.

ЧАПЛИ́НСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — могильник поблизу с. Чаплів (тепер с-ще, підпорядковане Дніпропетровській міськраді) на лівому березі Дніпра. Досліджувався 1950. Виявлено 25 поховань, з яких 5 належать до епохи *мезоліту*, 15 — до часів *неоліту*, 5 — до *мідного віку*. В мезолітичних похованнях знайдено кістяки померлих, яких ховали в скорченому положенні, на боці. В похованнях епохи неоліту, крім кістяків померлих, яких ховали у випростаному положенні на спині, знайдено прикраси (підвіски, виготовлені з зубів оленя і хижаків). Інтерес становлять поховання мідного віку в ямах, обкладених каменями, з обрядом трупопокладення на спині з підігнутими ногами. В них знайдено знаряддя праці (крем'яні ножі, рогові мотики) та численні мідні прикраси (браслети, намисто). Переважна більшість кістяків у похованнях Ч. м. посипана червоною вохрою.

ЧАПЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 42,0 тис. чол. (1984). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чаплинка*. На Пд. Сх. район омиває зат. *Сиваш*. Розташований в межах *Причорноморської низовини*, поширені *поди*. Грунти каштанові й темно-каштанові у комплексі з солонцями. В межах району— держ. заповідник *Асканія-Нова*. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: чаплинські маслосироробний та комбікормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Чаплинка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 132,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 125,6 тис. га. Зрошується 50,6 тис. га (відгалуження Північно-Кримського каналу імені Комсомолу України та Каховської зрошувальної системи). Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, багаторічні трави, овочеві та баштанні. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У Ч. р.— 10 колгоспів, 9 радгоспів, *тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» та його 2 дослідних г-ва (смт Асканія-Нова, с-ще Маркеєв), 6 міжгосп. об'єднань по виробн. тваринницької продукції (3 — яловичини, 3 — свинини), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 222 км, у т. ч. з твердим покриттям — 131 км. У районі — 29 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи; 45 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 14 будинків культури, 9 клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 28 б-к, наук. музей н.-д. ін-ту «Асканія-Нова». З с. Строганівки Ч. р. двічі починалось форсування Сиваша (див. *Перекопсько-Чонгарська операція 1920*, *Мелітопольська операція 1943*). В районі видається газ. «Радянська Таврія» (з 1933).

В. І. Деменникова.

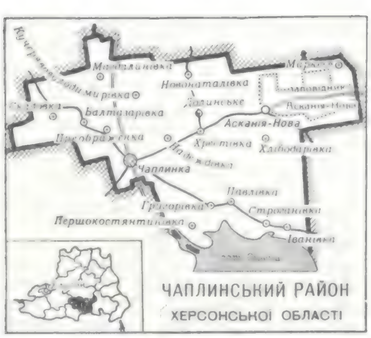

ЧАПЛИНСЬКИЙ РАЙОН
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ЧА́ПЛІН (Chaplin) Чарлз Спенсер (16.IV 1889, Лондон — 25.XII 1977, Веве, Швейцарія) — амер. кінорежисер, актор, сценарист, продюсер. Виступав на сцені з 1897. В кіно дебютував 1914 (стрічка «Заробляючи на життя»). В цей же час виступив як режисер і сценарист. У ряді фільмів (1915—20) створив образ «маленької людини», розчавленої капіталістичною дійсністю — «Волоцюга», «Іммігрант», «Малюк» та ін. У 1922 Ч. заснував власну кінофірму «Чарлз Чаплін філм корпорейшен». В наступні роки Ч. створив фільми, в яких виступив як творець психологічної драми в кіно: «Пілігрим» (1922), «Золота лихоманка» (1925), «Цирк» (1928), «Вогні великого міста» (1931), «Нові часи» (1936), «Мсьє Верду» (1947), «Вогні рампи» (1952). Ч.— автор антифашист. кінопамфлета «Великий диктатор» (1941). В 1952, через переслідування амер. реакції, Ч. переїхав до Швейцарії. В 1957 створив фільм «Король у Нью-Йорку», 1967 — «Графиня з Гонконгу». Міжнародна премія Миру, 1954.

Іл. див. також на окремому аркуші до статей *Кіномистецтво*, т. 5, с. 448—449, та *Сполучені Штати Америки*, т. 10, с. 512—513.

Літ.: Кукаркин А. Чарли Чаплин. М., 1960.

ЧА́ПЛЯ (Ardea) — рід птахів род. *чаплевих*. Довж. тіла до 110 см, маса до 2 кг. Оперення звичайно рудуватих та сірих кольорів. Гніздяться колоніями на деревах, в очереті, на землі. В кладці 3—7 яєць, інкубація 25—27 діб. 11 видів, поширених по всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР, в т. ч. в УРСР,— 2: Ч. руда (A. purpurea), Ч. сіра (A. cinerea). Живляться дрібними рибами, земноводними, безхребетними тощо. Ч. сіра може шкодити рибному г-ву. Викопні рештки відомі починаючи з міоцену. Іл. с. 248.

Л. О. Смогоржевський.

ЧА́ПОЛОЧ (Hierochloë) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трави з волотистим суцвіттям і широкояйцевидними золотистими колосками. Бл. 30 видів, пошир. у помірних і холодних зонах земної кулі. В СРСР — 8 видів, в т. ч. в УРСР — три: Ч. степова (H. stepporum); Ч. південна (H. australis), Ч. пахуча (H. odorata); останню використовують в лікеро-горілчаному виробництві для виготовлення ароматичних настойок «зубрівки» та ін.

ЧА́РВАКА (санскр.) — атеїстична й матеріалістична школа в давній та середньовічній інд. філософії. Див *Локаята*.

ЧА́РГАФФ (Chargaff) Ервін (н. 11. VIII 1905, м. Чернівці) — амер. біохімік. Закінчив Віденський ун-т (1928). В 1928—30 працював в Йєльському ун-ті (США), 1930—33 — в Берлінському ун-ті, 1933—34 — в Пастерівському ін-ті в Парижі, 1935—74 — у Колумбійському ун-ті в США (з 1952 — професор). Осн. праці — з хімії нуклеїнових кислот. Вперше одержав (1947) ДНК у чистому вигляді. Встановив (1950—53) ряд основних закономірностей будови і структури дезоксирибонуклеїнових кислот, що стало ключем для визначення структури ДНК.

ЧА́РДАШ (угор. csárdás, від csárda — шинок, корчма) — угор. парний нар. танець імпровізаційного характеру. Муз. розмір $^2/_4$. Складається з повільної і швидкої частин. Ритм синкопований. На основі народного створено бальний танець. Останній поширився на поч. 20 ст. в Росії під назвою «угорка».

ЧАРДЖО́У — місто, обласний центр Туркм. РСР. Розташоване на лівому березі р. Амудар'ї. Залізнична станція, пристань, аеропорт. 152 тис. ж. (1983). Засн. 1886 як місто Новий Чарджуй на тер. *Бухарського ханства*. Був торг. і трансп. центром Серед. Азії. В 1918—24 — у складі Туркестанської АРСР, з 1924 — Туркм. РСР. З 1937 місто має сучас. назву. В 1939—63 і з 1970 Ч.— обл. центр. У Ч. розвинута легка (шовковий комбінат; ф-ки — вовнова прядильно-ткацька, ватна, трикотажна, швейна, взут.; з-ди — каракулевий, бавовноочисний) та харч. пром-сть. Хімічний та будівельних матеріалів заводи, меблева ф-ка. Всесоюзне об'єднання «Союзлакриця». Нафтопереробний з-д. У місті — пед. ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів, Туркм. дослідна станція шовківництва, дослідно-меліоративна станція. Муз.-драм. театр, історико-краєзнавчий музей.

ЧАРДЖО́УСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Утворена 14.XII 1970 (вперше утворена 21. XI 1939, ліквідована 10.I 1963). На Сх. межує з Узб. РСР, на Пд.— частина держ. кордону СРСР з Афганістаном. Площа 93,8 тис. км². Нас. 638 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — туркмени, живуть також узбеки, росіяни, татари, казахи та ін. Міськ. нас.— 46 %. Поділяється на 12 районів, має 2 міста і 21 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Чарджоу*. Ч. о. нагороджено орденом Леніна (1974). Поверхня більшої частини області рівнинна, зайнята пустелями (*Каракуми* та окраїна *Кизилкуму*) й оазисами. На Сх.— хр. Кугітангтау (вис. до 3139 м, г. Айрібаба — найвища точка Туркм. РСР). Корисні копалини: самородна сірка, кам. та калійна солі, природний газ, мінеральні буд. матеріали. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня від —4 до +2°, липня +29,5°. Опадів від 87 мм до 293 мм на рік. Гол. ріка — *Амудар'я* (в межах області — 830 км). Тер. області проходить частина траси Каракумського каналу імені В. І. Леніна (220 км). Переважають сіроземи, алювіально-лучні, такировидні грунти і солончаки. Рослинність пустельного типу. На тер. Ч. о.— *Репетецький заповідник*. Ч. о.— один з важливих районів хім., газодобувної, бавовноочисної, шовкоткацької пром-сті республіки. Видобування газу (родовища — Ачак, Наїп, Гугуртлі, Сакар та ін.), калійної солі (Карлюк). Хім. пром-сть представлена одним з найбільших підприємств республіки — Чарджоуським хім. з-дом. Маш.-буд. і металообр. пром-сть об'єднує підприємства по ремонту с.-г. техніки і річкових суден у містах Чарджоу та Керкі. Діє Чарджоуський нафтопереробний завод. Розвивається пром-сть буд. матеріалів. Важливе місце в економіці області посідає легка пром-сть — бавовноочисна, бавовняна, шовкова, трикотажна, килимова, хутрова; центри: Чарджоу, Московськ, Керкі, смт Саят та ін. Осн. галузі харч. пром-сті — м'ясо-мол., олійна, борошномельно-круп'яна, хлібобулочна, кондитерська, виноробна та пивоварна. У м. Чарджоу — олійноекстракційний з-д (виробн. екстракту та порошку з солодкового кореня). С. г. спеціалізується на бавовництві, виноградарстві, вирощуванні овоче-баштанних культур, вівчарстві, м'ясо-мол. скотарстві й шовківництві. Важливу роль у розвитку землеробства Ч. о. відіграє зрошування, діє 13 іригаційних систем. Провідна культура — бавовник, вирощують також зернові. Розводять овець (у т. ч. каракульських) і кіз, велику рогату худобу, свиней, коней, верблюдів.

На Ч. о. припадає 50 % заготівель коконів шовкопряду в республіці. Гол. залізничні лінії: Красноводськ — Мари — Чарджоу — Ташкент, Чарджоу — Кунград— Макат; автомобільні: Чарджоу — Репетек — Байрам-Алі — Мари, Чарджоу — Нефтезаводськ — Дарган-Ата — Ташауз. Судноплавство по Амудар'ї та Каракумському каналу. Тер. області проходять газопроводи — Газ-Ачак — Центр та Сакар — Чарджоу, будується (1984) нафтопровід Тюмень — Павлодар — Чимкент — Чарджоу. В Чарджоу — аеропорт. В Ч. о.– пед. ін-т (Чарджоу), 7 серед. спец. навч. закладів; Туркм. дослідна станція шовківництва в Чарджоу, Муз.-драм. театр, істор.-краєзнавчий музей — в Чарджоу.

Н. О. Ораєв.

ЧАРДИ́НІН Петро Іванович (справж. прізв.— Красавчиков; 1873, м. Чердинь, тепер Перм. обл.— 14.VIII 1934, Одеса) — російський та український радянський кінорежисер. У кіно — з 1907. Працював у фірмі О. *Ханжонкова*. З 1909 ставив фільми за власними сценаріями (інсценівки класичних творів, зокрема «Боярин Орша», «Ідіот», «Мертві душі», «Катюша Маслова», «Війна і мир», «Будиночок у Коломні»). З 1923 працював на Україні. Тут створив фільми «Укразія» (1925), «Тарас Шевченко» (1926), «Тарас Трясило» (1927), «Черевички» (1928), «Червінці» (1930). У фільмах Ч. знялись актори В. Максимов, І. *Мозжухін*, В. *Холодна*, А. *Бучма*, І. *Замичковський*, Н. *Ужвій*.

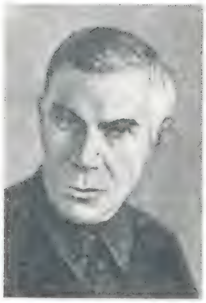

П. І. Чардинін.

ЧАРЕ́НЦ Єгіше [справж. прізв.— Согомонян Єгіше Абгарович; 13 (25). III 1897, Карс, тепер Туреччина — 29.XI 1937, Єреван] — вірм. рад. поет, прозаїк. Член Комуністичної партії з 1918. В 1918—19 — у Червоній Армії. Друкуватися почав 1912. Рання лірика позначена впливом *символізму*. Поема «Дантова легенда» (1916) сповнена протесту проти імперіалістичної війни. У поемах «Сома» (1918), «Шалений натовп» (1919), «Всепоема» (1920—21), циклі віршів «Жертовний вогонь» (1918—20) Ч. оспівав Велику Жовтневу соціалістич. революцію. Збірка «Епічний світанок» (1930) присвячена проблемам мистецтва. Протягом 1923—28 створив цикл поем і балад «Ілліч і я», «Ленін», «Дядько Ленін», «Ленін і Алі» та ін. Тематичною різноманітністю і худож. виразністю відзначається зб. творів «Книга шляху» (1934).

Перекладав твори українських (М. Рильського, П. Тичини) і російських письменників. В Єревані відкрито будинок-музей Чаренца.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1957; Вибране. К., 1977; Рос. перекл.— Стихи. М., 1977.

Літ.: Рильський М. Єгіше Чаренц. В кн.: Рильський М. Наша кровна справа. К., 1959; Бажан М. Смак сонця в слові (Про Є. Чаренца). В кн.: Бажан М. Думи і спогади. К., 1982.

С. Г. Аміран.

Є. Чаренц.

ЧАРЛЬСТО́Н, чарлстон (англ. charleston) — бальний танець; одна з форм джазової музики. Виник у 20-х рр. 20 ст. у м. Чарлстоні (США) на основі негритянських танців. Муз. розмір $^4/_4$.

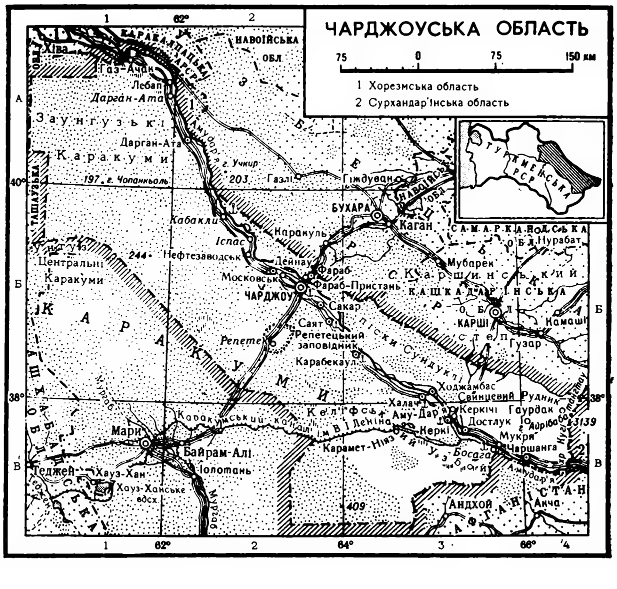
ЧАРДЖОУСЬКА ОБЛАСТЬ
75
0
75
150 км
1 Хорезмська область
2 Сурхандар'їнська область
1
62°
2
64°
3
66°
4
А
Б
В
40°
38°
Хіва
Газ-Ачак
Лебап
Дарган-Ата
Заунгузькі Каракуми
Центральні Каракуми
КАРАКУМИ
КАРАКАЛПАЦЬКА АРСР
НАВОЇЙСЬКА ОБЛ
ТАШАУЗЬКА
Амудар'я
г. Учкир
197 г. Чопанкьоль
203
Газлі
Гіждуван
БУХАРА
Каган
Кабакли
Іспас
Каракуль
244
Нефтезаводськ
Дейнау
Фараб
Фараб-Пристань
Московськ
ЧАРДЖОУ
Сакар
Саят
Репетек
Репетецький заповідник
Карабекаул
піски Сундукли
Ходжамбас
Свинцевий Рудник
Халач
Келіф
Аму-Дар'я
Керкічі
Гаурдак
Керкі
Достлук
г. Айрібаба 3139
Мукри
Чаршанга
Карамет-Нияз
Узбой
Босага
Каракумський канал ім. В. І. Леніна
Мари
Байрам-Алі
Іолотань
Мургаб
Теджен
Хауз-Хан
Хауз-Ханське вдсх.
409
АНДХОЙ
Анча
АФГАНІСТАН
Мубарек
Каршинський степ
КАШКАДАР'ЇНСЬКА ОБЛ
КАРШІ
Камаші
Гузар
САМАРКАНДСЬКА ОБЛ
Нурабат
хр. Кугітангтау
ТУРКМЕНСЬКА РСР

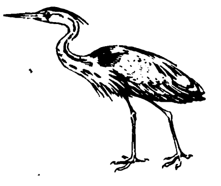

Чапля руда.

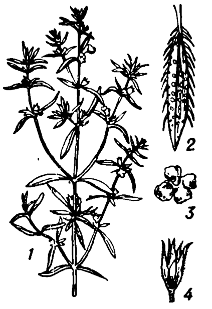

Чабер садовий:
1 — верхня частина рослини;
2 — листок;
3 — квітка;
4 — плід.

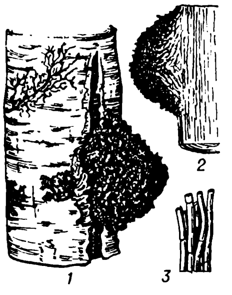

Чага:
1 — плодове тіло гриба на стовбурі берези;
2 — плодове тіло в розрізі;
3 — гіфи гриба.

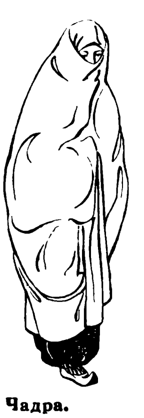

Чадра.

ЧАРМ — те саме, що й *шарм.* Див. *Квантове число.*

ЧАРНЕ́ЦЬКИЙ Степан Миколайович (літ. псевд.— Тіберій Горобець; 21.I 1881, с. Шманьківці, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.— 2.X 1944, Львів) — укр. поет і театр. діяч. Закінчив Львів. політех. ін-т. З 1913 — режисер і худож. керівник *театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. З 1939 — наук. співробітник бібліотеки АН УРСР у Львові. У зб. поезій «В годині сумерку» (1908), «В годині задуми» (1917), «Сумні ідем» (1920) показав трагічну долю галицького селянина. Частина поезій Ч. пройнята декадентськими мотивами. У 1921 вийшла збірка фейлетонів і новел «Дикий виноград». Автор «Нарису історії українського театру в Галичині» (1934).

Тв.: Вибране. Львів, 1959.

ЧАРНЕ́ЦЬКИЙ (Czarniecki) Стефан (1599, с. Чарнця, тепер ПНР— 16.II 1665, Соколув, тепер ПНР) — польс. політ. і військ. діяч. Н. у шляхет. сім'ї. З 1648 брав участь у боротьбі проти сел.-козац. війська на Україні. Під час *Жовтоводської битви 1648* потрапив у полон до козаків. Повернувшись з полону, Ч. брав участь у *Зборовській битві 1649, Берестецькій битві 1651, Батозькій битві 1652.* За наказом Ч. польс.-шляхет. військо руйнувало укр. міста і села, винищувало мирне населення. Навесні 1653 козаки під проводом І. *Богуна* розгромили на Поділлі очолене Ч. військо. В 1665 Ч.— польний коронний гетьман.

З. І. Мухіна.

ЧАРНОКІ́Т — магматична гірська порода, різновид гіперстенового *граніту.* Колір голубувато-зелений. Структура середньо- або крупнозерниста. Поклади Ч. є в Рад. Союзі (зокрема, на Україні), в Індії та ін. країнах. Використовують у будівництві.

ЧАРНО́ЦЬКИЙ Адам (1784— 1825) — польс. і укр. фольклорист, етнограф і археолог. Див. Зоріан *Доленга-Ходаковський.*

ЧА́РТЕР, чартер-парті (англ. charter, charter-party — фрахтовий контракт) — один з видів *морського перевезення договору,* що укладається з умовою надання для перевезення вантажів усього судна, частини його або певних суднових приміщень. Найчастіше застосовується рейсовий Ч.— фрахтування судна на один або кілька рейсів. Відносини за договором Ч. в СРСР регулює *Кодекс торговельного мореплавства СРСР.* Наявність Ч. не усуває необхідності оформлення *коносаменту.* Від Ч. слід відрізняти *тайм-чартер.*

ЧАРТИ́ЗМ (англ. chartism, від charter — хартія) — революц. рух англ. пролетаріату 30—50-х рр. 19 ст. Назву дістав від т. з. Нар. хартії — петиції (1838), поданої учасниками руху до парламенту. Робітники вбачали в хартії засіб для ліквідації політ. панування буржуазії і землевласників. 4.II 1839 в Лондоні відбувся 1-й конгрес чартистів. У 1840 в Манчестері створено Нац. чартистську асоціацію — першу в історії масову робітн. партію (бл. 40 тис. членів). У 1840, 1842, 1848 чартисти вносили до парламенту петиції з вимогою введення заг. виборчого права (для чоловіків), обмеження робочого дня, збільшення заробітної плати тощо. Петиції було відхилено, але 1847 парламент змушений був прийняти акт про 10-годинний робочий день. В серед. 40-х рр. сформувалося ліве, соціалістичне крило Ч. В 1845 ліві чартисти разом з революційними емігрантами ряду країн Європи утворили в Лондоні міжнар. товариство «Братські демократи», лідери його лівого крила Дж. *Гарні,* Е. *Джонс* вступили до *Союзу комуністів.* Чартистська преса опублікувала англійський переклад *«Маніфесту Комуністичної партії».*

Після 1848 Ч. пішов на спад. В 1851 чартистський Конвент прийняв нову програму руху, що вимагала соціалістичного перетворення суспільства. В 1854 чартисти скликали в Манчестері Робітн. парламент, але масову пролетар. орг-цію чартистам створити не вдалося. Із зростанням реформістських тенденцій у робітн. русі (див. *Реформізм*) Ч. зійшов з політ. арени Великобританії. За характеристикою В. І. Леніна, Ч. являв собою «перший широкий, справді масовий, політично оформлений, пролетарсько-революційний рух» (Повне зібр. тв., т. 38, с. 294).

Ю. М. Барабанов.

ЧАРТОРИ́ЙСЬКІ (Czartoryscy) — литовсько-білоруський, пізніше полонізований князівський рід. Ч. обіймали високі держ. посади у феод. Литві, шляхет. Польщі, царській Росії. Сприяли укладенню *Люблінської унії 1569.* Мали великі земельні володіння на Волині, в Галичині. Адам Єжи (Юрій) Ч. (14.I 1770—15.VII 1861) — польс. і рос. державний і політ. діяч, один з найближчих друзів *Олександра I,* член Негласного к-ту, 1804—06 — міністр закорд. справ. Висунув програму об'єднання під владою Олександра I всіх польс. земель. Під час *польського повстання 1830—31* як голова Нац. уряду проводив консервативну політику. Після поразки повстання очолював польс. консервативно-монархічну еміграцію у Франції. Владислав Ч. (3.VII 1828—23.VI 1894) — польс. політ діяч, син Адама Єжи Ч. Після смерті батька очолював польс. консервативно-монархічну еміграцію у Франції. Учасник *польського повстання 1863—64.* Виступав проти союзу польс. народу з революц. силами ін. народів.

Я. С. Мельничук.

ЧАРУ́ШИН Микола Аполлонович [23.XII 1851 (4.I 1852), Орлов, тепер м. Халтурін — 6.III 1937, м. Кіров] — рос. революціонер-народник. З дворян. У 1871—72 навчався в Петерб. технологічному ін-ті. Член гуртка *чайковців,* один з організаторів перших робітн. гуртків у Петербурзі. На поч. 1873 був відряджений для об'їзду відділень т-ва чайковців у Москві, Орлі, Києві, Одесі, Херсоні, Харкові та ін. Заарештований у січні 1874, за *«процесом 193-х»* засуджений до 9 років каторги (відбував на Карі). В 1881—95 — на поселенні в Забайкаллі. З 1895 жив у Вятці (тепер м. Кіров). Автор мемуарів «Про далеке минуле» (2-е вид. 1973).

ЧАС — одна з основних, поряд із простором, форм існування *матерії,* що виражає тривалість і послідовність протікання матеріальних процесів. Вимірювання Ч. грунтується на спостереженнях періодичних процесів. Обертання Землі навколо осі визначає *добу.* Для вимірювання довших проміжків Ч. застосовують *місяць* та *рік.* Кожна точка на Землі має власний *місцевий час.* Він виражається через *годинний кут* Сонця або точки весняного *рівнодення.* Зміна швидкості обертання Землі та рух її полюсів зумовлюють нерівномірність плину Ч., визначеного з астр. спостережень. Рівномірний Ч., звільнений від цих впливів, наз. *ефемеридним часом.* У більшості країн світу користуються *поясним часом.* В СРСР та багатьох ін. країнах запроваджено *декретний час.* Для «зберігання» й «видачі» Ч. існують різноманітні *годинники.* Винятково висока стабільність ходу *квантових годинників* дала змогу запровадити т. з. атомний Ч., який успішно використовують у багатьох сучас. тех. задачах. Визначає точний Ч. *служба часу.* Для лічби великих проміжків Ч. служить *календар.* Див. також *Простір і час.*

Літ.: Куликов К. А. Курс сферической астрономии. М., 1969; Аппаратура для частотных и временных измерений. М., 1971; Абалакин В. К. Основы эфемеридной астрономии. М., 1979.

В. К. Дрофа.

ЧАС ВИРОБНИ́ЦТВА — період перебування *капіталу* (за капіталізму) або засобів підприємств (за соціалізму) у сфері *виробництва.* Охоплює весь процес створення певного товару від моменту надходження засобів виробн. на підприємства до виготовлення продукції. Ч. в. складається з робочого періоду, тобто часу з'єднання *робочої сили* з *засобами виробництва* і створення нового продукту; часу перебування засобів виробн. у виробничих запасах (сировина, паливо, допоміжні матеріали тощо). Ч. в. включає також час перерв у процесі праці, які зумовлені двома причинами — перервами орг. характеру (міжопераційні перерви, простої та ін.) та необхідністю в деяких галузях виробн. піддавати предмети праці діянню природних біол., фіз. і хім. процесів (достигання рослин, сушіння деревини, хім. технологія та ін.). В капіталістичному суспільстві Ч. в.— це період виробн. *додаткової вартості.* Скорочення його дає можливість прискорити *оборот капіталу.* За соціалізму скорочення Ч. в. прискорює оборот засобів виробн. соціалістичних об'єднань (підприємств), є важливим фактором прискорення темпів соціалістичного відтворення, збільшення випуску продукції.

Ф. М. Протас.

ЧАС ДІЄСЛО́ВА — граматична категорія, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення. Відповідно до цього розрізняють теперішній, минулий і майбутній Ч. д. Кожна з цих часових форм, крім основного, має й ін. значення. У давніх слов'ян. мовах було 4 форми минулого часу (збереглись у пд.-слов'ян. мовах).

У сучас. сх.-слов'ян. мовах — рос., укр. та білоруській — є три форми Ч. д.— теперішній (пишу), минулий (писав, написав) і майбутній (буду писати, напишу). В укр. мові збереглися залишки форм давноминулого часу (написав був). Категорія Ч. д. тісно пов'язана з категоріями *виду дієслова* й *способу* дієслова.

В. М. Русанівський.

ЧАС О́БІГУ — період перебування капіталу (за капіталізму) або засобів підприємств (за соціалізму) у сфері *обігу*. Ч. о. включає: час, протягом якого вироблена продукція, що призначена для реалізації, перебуває на складі; час транспортування її до місця збуту; час реалізації продукції; час, протягом якого відбувається придбання *засобів виробництва* на одержані від реалізації гроші для продовження *виробничого циклу*. Ч. о. включає також період перебування *готової продукції* у формі товарного запасу. За капіталізму Ч. о. (як складова часу *обороту капіталу*) являє собою період перетворення *грошового капіталу* на продуктивний і товарного капіталу на грошовий. В умовах соціалізму планомірна організація соціалістичного господарювання спрямована на скорочення часу перебування матеріальних фондів підприємств у сфері обігу і на прискорення їх кругообороту. Скорочення Ч. о. цих фондів забезпечує зростання *фондовіддачі,* що є важливим показником ефективності й якості роботи соціалістичних об'єднань (підприємств).

Ф. М. Протас.

ЧА́СІВ ЯР — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Артемівській міськраді нар. депутатів. Засн. в останній чверті 19 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 Ч. Я. — місто. У місті — *Часово-Ярський вогнетривний комбінат*; з-ди: «Гідрозалізобетон», дослідно-експериментальний, хлібний. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.-осв. шкіл; лікарня, профілакторій; Палац культури, 5 клубів, 8 бібліотек.

ЧАСНИ́К (Allium sativum) — трав'яниста рослина родини *лілійних* (цибулинних). Дико росте в Європі й Азії. Культурний Ч. вирощують переважно як овочеву рослину, що складається з 4—30 зубків. Цибулина Ч. містить пересічно (у %) води 65, азотистих речовин 7, безазотистих екстрактивних речовин 25, жиру 0,1, золи й клітковини по 1,5, а також 10 мг % вітаміну С. У Ч. висока бактерицидність (здатність вбивати мікроби). Ч. використовують у кулінарії, м'ясопереробній пром-сті, у консервному виробництві і як лікарську рослину. Розрізняють 2 підвиди Ч.: ярий та озимий. Насіння культурний Ч. не утворює. На Україні пересічна урожайність Ч. 50—60 ц/га, у передових г-вах 80—100 ц/га. Поширені (1984) на Україні сорти перелічено в табл.

ЧАСНИ́ЧНИЦЕВІ, земляні жаби (Pelobatidae) — родина *безхвостих земноводних*. Довж. тіла 15—80 мм. В родині 12 родів і бл. 50 видів, поширених в Пн. Америці, Пн. Африці, Європі, Зх. і Пд.-Сх. Азії, на деяких о-вах. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1 — часничниця звичайна (Pelobates fuscus), трапляється в лісах, степах, городах, парках тощо по всій території республіки; забарвлення шкіри в осн. сіре з темними плямами; має запах часнику (звідси й назва). Розмноження у березні — травні. Розвиток ікри триває 7 днів, пуголовків — 75—110 днів. Статевозрілими стають на 3 році життя. Викопні рештки Ч. відомі починаючи з олігоцену. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Земноводні,* т. 4, с. 160—161.

М. М. Щербак.

ЧАСОВОЯ́РСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ВОГНЕТРИВКИ́Х ГЛИН. Міститься у межах м. Часового Яру Донец. обл. УРСР. Пл. 50 км². Розвідано 15 ділянок. Запаси пром. категорій вогнетривких глин — 40,3 млн. т (1982). Глини залягають у відкладах міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Потужність пласта від 0,5 до 15 км. Глиб. залягання від 5—8 до 50—60 м. Глини мають низьку спікливість, високу пластичність і вогнетривкість. Родовище відоме з 19 ст. Детально розвідане 1929—31. Промислову розробку його почато 1934. Глини родовища використовують у металург., керамічній, нафт., цем., радіотех., електронній та інших галузях промисловості.

К. О. Суходольський.

ЧАСО́ВО-Я́РСЬКИЙ ВОГНЕТРИ́ВНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство *вогнетривких матеріалів промисловості*. Міститься в м. Часовому Ярі Донецької обл. Комбінат утворений 1959 в результаті об'єднання з-ду ім. С. Орджонікідзе (створений 1950 на базі часово-ярських з-дів по виробн. вогнетривів, заснованих у 90-х рр. 19 ст.) та рудоуправління по видобуванню вогнетривких глин і формувального піску. В складі комбінату (1983) — 6 осн. цехів по виробн. вогнетривів, 4 рудники по видобуванню вогнетривких глин і один по видобуванню формувального піску та ряд допоміжних цехів. Підприємство випускає вогнетривкі вироби понад 24 видів.

М. І. Кульбаба.

ЧА́СТЕК (Častek) Славояр (1894, м. Пісек, тепер ЧССР — 1920, Пенза) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. За походженням чех. Під час 1-ї світової війни мобілізований до австро-угор. армії, потрапив у рос. полон. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік революц. пролетаріату Радянської Росії. З 1918 — член Чехословацької комуністичної групи (секції) РКП(б). У травні 1918 очолював загін інтернаціоналістів, який боровся проти *Чехословацького корпусу заколоту 1918*. З серпня 1918 командував полком на Сх. фронті. З квітня 1919 очолив Управління по формуванню інтернац. частин Червоної Армії. З липня 1919 — командир сформованої на Україні 1-ї бригади інтернац. д-зії, що брала участь у боях проти банд Петлюри, Зеленого, Григор'єва і військ Денікіна.

ЧА́СТИКОВА РИ́БА, частик — промислова назва групи риб. До Ч. р. належать представники род. коропових, окуневих, щукових, сомових та ін. (крім осетрових, оселедцевих, лососевих, тріскових і камбалових). Розрізняють великий частик (напр., *сазан, лящ, судак, щука, вирезуб*) і дрібний частик (*плітка, тараня, краснопірка, верховодка, густера* та ін. дрібні риби). З багатьох видів частикових риб одержують частикову *ікру*.

ЧАСТИ́НА І ЦІ́ЛЕ — філос. категорії, за допомогою яких пізнається цілісна сутність об'єкта на рівні, коли ця сутність мислено розчленовується на складові частини на основі такого ж розчленування в суспільній практиці. В категорії ціле фіксується суть в органічній єдності її частин. В категорії частина фіксуються компоненти, які становлять суть як єдине ціле. У своєму розвиткові, формуванні та реалізації можливостей сутність як абстрактна цілісність диференціюється на визначені частини, стає конкретною системою частин. Спочатку ці частини однорідні, згодом вони набирають різних визначень, виконують різноманітні функції в певній цілісній системі. Ч. і ц. взаємно покладають і зумовлюють одне одного. При утворенні цілого з частин виникають нові його визначення, що не зводяться до механічної суми визначень частин, але зумовлюються природою частин, їхньою кількістю і певними структурними відношеннями між ними. Відношення між частинами цілого в усіх галузях дійсності характеризується координацією; на певних етапах розвитку живої природи і суспільства складаються відношення субординації між частинами. Пізнання цілого з позицій *діалектики* реалізується на основі пізнання частин і, навпаки, пізнання частин повинно спиратися на попереднє пізнання цілого. Тому мислений аналіз цілого і синтез знань про частини повинні застосовуватися в їхній діалектичній єдності. Категорії Ч. і ц. мають велике методологічне значення для теор. пізнання в усіх галузях науки.

М. О. Парнюк.

ЧАСТИ́НИ МО́ВИ — класи слів, які виділяють на основі властивих їм узагальнених лексичних значень, морфологічних категорій, синтаксичних функцій та засобів словотвору. Деякі Ч. м. можуть мати не всі, а лише окремі ознаки, на основі яких їх і виділяють в узагальнені класи. Загальноприйнятої класифікації Ч. м. немає. Найпоширенішою є традиційна система, що веде початок ще з античних часів і тепер включає десять частин мови, з них шість самостійних (*іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник*), три службові (*прийменник, сполучник, частка*) та *вигук*. Такої класифікації додержуються в багатьох наук. працях та в шкільних підручниках. Але в науці розроблено й ін. класифікації. За однією з них, Ч. м. вважають лише слова з номінативним значенням, а також ті, що виконують роль вказівних еквівалентів цих значень (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), а решту слів визначають як частки мови або синтаксичні афікси. У деяких класифікаціях окремими Ч. м.

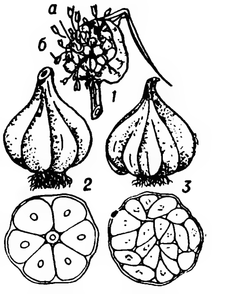

Часник:
1 — суцвіття стрілкуючого часника (*а* — повітряна цибулинка, *б* — квітка);
2 — цибулина і її розріз у стрілкуючої форми;
3 — цибулина і її розріз у нестрілкуючої форми.

Поширені на Україні сорти часнику (1984)

Білоруський
Богуславський 10
Донецький фіолетовий
Одеський 13
Побєда
Польот
Сакський
Старобільський місцевий
Тянь-Шанський 320
Український білий гуляйпільський
Харківський 1
Ювілейний грибовський

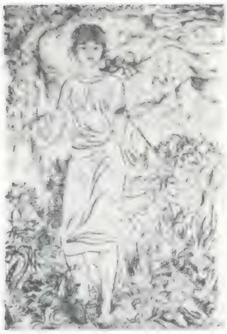

А. В. Чебикін. Тереза. Ілюстрація до оповідання О. Гончара «Модри камінь». Гравюра сухою голкою. 1975.

вважаються дієприкметники та дієприслівники і т. д.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969; Русская грамматика, т. 1. М., 1980.

М. А. Жовтобрюх.

ЧАСТИ́НИ ОСОБЛИ́ВОГО ПРИЗНА́ЧЕННЯ (ЧОП) — військово-партійні загони, створені в РРФСР і на Україні під час громадян. війни на основі постанови ЦК РКП(б) від 17.IV 1919 для боротьби проти контрреволюції. Формувались за типом частин Червоної Армії. Заг. керівництво ЧОП здійснював ЦК РКП(б), а на місцях — парт. органи через губернські і повітові Ради. В 1921 за рішенням X з’їзду РКП(б) їх було включено в міліційні частини Червоної Армії. В 1924—25 ЧОП розформовано.

ЧА́СТИНИ СВІ́ТУ — найбільші ділянки суходолу, що територіально включають *материки* або їхні частини разом з прилеглими *островами.* Виділяють шість Ч. с.: *Європу* і *Азію* (утворюють один материк — *Євразію*), *Америку* (включає два материки — Пн. і Пд. Америку), *Африку, Австралію* (з Океанією), *Антарктиду.*

ЧАСТІ́ВКИ, частушки — коротенькі римовані пісні. Один з найпоширеніших видів народнопісенної й муз. творчості. Осн. тематика — любовна й сімейно-побутова, є багато Ч. соціального характеру. Характерні риси: злободенність, гостре ідейно-тематичне спрямування, документальність, лаконічність. Назва Ч. походить від рос. «частые песни», тобто нар. поезія швидкого ритму. На Україні Ч. мають ще назви — витребеньки, дрібушки, триндички та ін. Вірш Ч. — хореїчний, строфа дво- й чотирирядкова. Найпоширенішою є монологічна форма з однією парою *рим.* Муз. основою Ч. є короткі одночастинні, рідше — двочастинні мелодії. Ч. близькі до *коломийок.*

М. Т. Яценко.

М. А. Частій.

ЧАСТІ́Й Микола Андрійович [25.III (7.IV) 1905, м. Валки, тепер Харків. обл.— 18.XI 1962, Київ] — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1941). У 1929 закінчив Харків. муз.-драм. інститут. Був солістом Харків. (1927—35), Тбіліського (1941—44) та Київ. (1935—41, 1944—58) театрів опери та балету. Партії: Тарас, Виборний («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Кривоніс, Потоцький («Богдан Хмельницький» Данькевича), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Цангала («Даїсі» Паліашвілі). Виступав і як камерний співак. Знімався у фільмі «Щит Джургая» (1949). Держ. премія СРСР, 1950.

І. Д. Гамкало.

ЧА́СТКИ — незмінні *службові слова,* що надають слову або реченню певних семантичних або граматичних значень. Ч. не мають самостійного лексичного значення і не виступають членами речення. В укр. мові Ч. поділяють на фразові, словотворчі та формотворчі. Серед фразових Ч. розрізняють такі групи: вказівні (ось, то, це), означальні (якраз, справді), видільні (навіть, лише, аж), приєднувальні (також, ще й), питальні (чи, хіба), власне модальні (мабуть, ледве чи, навряд чи), стверджувальні (еге, авжеж), заперечні (не, ні) та ін. Словотворчі Ч. (будь-, -небудь, хтозна-, -би, не-, ні-) завжди виступають у складі похідних слів (хто-небудь, хтозна-хто, якби, недбальство, ніяк). Формотворчі Ч. (хай, най-, -ся, -як, би та ін.) деякі вчені вважають не Ч., а словотворчими формантами. Якщо Ч. стоять перед словами, до яких вони відносяться, їх наз. препозитивними (ніде, ну й сказав!), а якщо після слів — постпозитивними (ходи-но, ходімо-бо, сміється).

ЧАСТКО́ВА ВЛА́СНІСТЬ — *спільна власність* кількох осіб, за якою кожний учасник має право на певну частку. Ч. в. виникає внаслідок спільної праці, купівлі, *спадкування* тощо. Зміст права Ч. в. визначено в УРСР ст. 113 ЦивК УРСР. *Володіння, користування* і *розпорядження* майном при Ч. в. провадиться за згодою всіх учасників, а при відсутності згоди спір вирішується судом. Витрати на утримання Ч. в. (сплата податків, платежів) та ін. розподіляються пропорційно часткам власників. Так само пропорційно часткам розподіляються прибутки від спільного майна. Кожний учасник Ч. в. має право продажу, дарування тощо своєї частки в Ч. в. Решта власників має право привілейованої купівлі частки, що продається. Право на частку переходить за *спадщиною.* Кожний власник має право вимагати виділення своєї частки зі спільного майна. На засадах Ч. в. діють міжколг., держ.-колг. і держ.-кооп. орг-ції. Громадяни не можуть бути учасниками держ., кооп. чи ін. громад. часткової власності.

ЧА́СТНИК Сергій Петрович [6 (18).VII 1874, Таврійська губ.— 6 (19).III 1906, о. Березань] — матрос-більшовик, один з керівників збройного повстання на крейсері «*Очаків*». Разом з більшовиком М. Г. Антоненком очолював с.-д. орг-цію на крейсері. Під час повстання його обрали старшим офіцером корабля. Був у числі найближчих помічників П. П. *Шмідта,* доклав багато зусиль, щоб активізувати розвиток повстання. За вироком військ. суду розстріляний разом з ін. керівниками повстання.

ЧАСТОКІ́Л — огорожа, *тин* з кілків, жердин, паль, вбитих у землю близько одне від одного.

ЧАСТОТА́ в теорії імовірностей — відношення m/n кількості m появ якої-небудь події A в даній послідовності випробувань до загальної кількості n випробувань. Якщо випробування незалежні та існує певна *імовірність* p появи події A в окремому випробуванні, то за *великих чисел законом* Ч. цієї події при необмеженому збільшенні кількості випробувань наближається до імовірності p. Термін «Ч.» якоїсь ознаки вживають також у матем. статистиці на означення кількості елементів сукупності, яким притаманна ця ознака.

ЧАСТОТА́ КОЛИВА́НЬ — кількість *коливань* за одиницю часу (лінійна Ч.) або за 2π одиниць часу (кругова або циклічна Ч.). Одиницею лінійної Ч. є *герц.* *Період коливань* T, лінійна f і циклічна ω частоти пов’язані співвідношеннями:

$$f = 1/T,\ \ \omega = 2\pi/T \quad \omega = 2\pi f.$$

ЧАСТО́ТНИЙ СЛОВНИ́К — тип *словника,* в якому наводиться частота вживання слів, словоформ чи словосполучень у певній сукупності текстів. Як правило, Ч. с. містять два списки: алфавітно-частотний і ранговий, у якому слова впорядковано за спадом частоти вживання і кожному надано порядковий номер, або ранг. Ч. с. почали укладати з кін. 19 ст. Використовують їх у стилістичних дослідженнях, для визначення лексичного мінімуму при вивченні іноз. мови, для вдосконалення *стенографії,* для кодування мовної інформації в ЕОМ при її автом. опрацюванні, для підвищення пропускної здатності *каналів зв’язку* тощо.

Літ.: Частотний словник сучасної української художньої прози, т. 1—2. К., 1981; Перебийніс В. С. Принципи укладання частотного словника української мови. «Вісник АН УРСР», 1971, № 4.

В. С. Перебийніс.

ЧАСТОТОМІ́Р — прилад, яким вимірюють *частоту коливань.* Найпоширеніші Ч., що ними визначають частоту електр. коливань. До них належать Ч. електродинамічні (осн. елемент — *логометр* з *коливальним контуром*), електромеханічні вібраційні (мал.), електронні (напр., резонансні *хвилеміри* — з коливальним контуром, настроюваним в *резонанс* з вимірюваною частотою; *гетеродинні частотоміри*; частотоміри цифрові — ними з великою точністю підраховують число періодів коливань за певний проміжок часу, що задається *таймером*) та ін. Цифровими Ч. з різними вимірювальними перетворювачами можна визначати також т-ру, вібрацію, тиск, деформацію тощо. Частоту мех. коливань вимірюють мех. і електр. Ч., частоту обертання валів машин і механізмів — *тахометрами.* Діапазон частот, вимірюваних частотомірами різних типів,— від часток герца до десятків гігагерц.

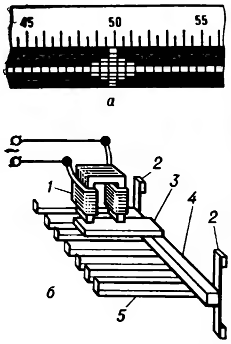

Електромеханічний вібраційний **частотомір:**
а — шкала приладу;
б — схема приладу;
1 — обмотка електромагніту;
2 — пружинне кріпильне пристосування;
3 — якір електромагніту;
4 — основа;
5 — металева пластина.

ЧАСТУ́ХА (Alisma) — рід водяних та болотяних багаторічних трав’янистих рослин родини частухових. Листки зібрані в прикореневу розетку. Квітки двостатеві, з тричленною подвійною оцвітиною, зібрані у велике розгалужене волотевидне суцвіття. Плід складний, з багатьох сім’янок, що сидять на злегка опуклому квітколожі. Відомо 10 видів, пошир. по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 3. Найпошир. Ч. подорожникова (A. plantago-aquatica); росте на берегах річок, заболочених луках, болотах; отруйна.

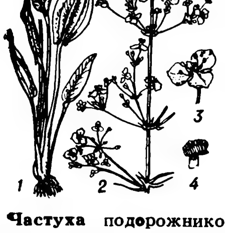

Частуха подорожникова:
1 — нижня частина рослини;
2 — суцвіття;
3 — квітка;
4 — плід.

ЧАТА́Л-ХЮЮ́К — неолітичне поселення в долині р. Конья на Пд. Анатолії (Туреччина). При розкопках 1961—63 житл. пагорба (тель) пл. 13 га виявлено 12 буд. горизонтів, що датуються 6500—5650 до н. е. Відкрито залишки будинків з сирцевої цегли, святилищ-храмів, оздоблених багатобарвним настінним розписом, глиняними скульптурами матері-богині та священних тварин. Знайдено численні культові статуетки, прикраси з самородної міді та свинцю (одні з найдавніших металевих виробів); кераміку виявлено лише у досить пізніх горизонтах. Жителі Ч.-Х. вирощували кілька видів пшениці, ячмінь, горох, розводили овець і велику рогату худобу, займалися полюванням. *В. Г. Збенович.*

ЧАТИРДА́Г, Шатро-гора — гірський масив у центр. частині *Головного пасма Кримських гір,* поблизу м. Алушти. Переважні висоти 1200—1300 м, макс.— 1527 м. На Зх. від Ч.— Кебітський перевал, на Сх.— Ангарський. Поверхня платоподібна. Складається переважно з вапняків. Розвинутий *карст;* відомо 135 підземних порожнин — печери Аянська, Бінбаш-Коба («Печера тисячі голів»), Суук-Коба та ін. На схилах — ліси з бука, граба, сосни, на вершині — ксерофітна рослинність. Пам'ятка природи. *В. Г. Єна.*

ЧАТКА́ЛЬСЬКИЙ ГІ́РСЬКО-ЛІСОВИ́Й ЗАПОВІ́ДНИК — у Ташк. обл. Узб. РСР. Засн. 1947. Пл. 35,8 тис. га. Складається з двох ділянок — Башкизилсайської та Майдантальської, розташованих на схилах Чаткальського хр. (Зх. Тянь-Шань). Флора налічує бл. 1100 видів вищих рослин, у т. ч. 72 — рідкісні й ендемічні. Рослинність представлена арчею туркестанською, полиново-лігулярієвим і злаковим лукостепом та луками. У фауні Ч. з. — 109 видів птахів, 31 вид ссавців, 10 видів плазунів; численні — дика свиня, гірський козел, козуля, дикобраз; з птахів — беркут, чорний гриф та ін. По берегах р. Терек-Сай — наскельні зображення. *Ю. С. Линов.*

ЧА́ТТЕРДЖІ Суніті Кумар (26.XI 1890, Сібпур — 29.V 1977, Калькутта) — інд. філолог і громадський діяч. Закінчив Калькуттський окружний коледж (1913). Професор Калькуттського ун-ту (з 1922). З 1969 — президент Літ. академії в Делі. Осн. праці: «Походження і розвиток бенгальської мови» (т. 1—2, 1926), «Індоарійська мова й гінді» (1942), «Мови та літератури сучасної Індії» (1963), «Балти й індоарійці на індоєвропейському фоні» (1968) та ін. Досліджував культурно-мовні зв'язки давніх індоарійців із слов'ян. та балт. народами.

Тв.: Рос. перекл.— Введение в индоарийское языкознание. М., 1977. *В. М. Топоров.*

ЧАУДА́ — мис на Пд. Зх. *Керченського півострова.* Обмежовує зі Сх. Феодосійську зат. На Ч.— *стратотип* чаудинського горизонту — вапняки й піски з викопною фауною молюсків (див. *Чаудинське море*). Вони утворюють терасу, підняту над р. м. на 20 м. Пам'ятка природи. *О. В. Єна.*

ЧАУДИ́НСЬКЕ МО́РЕ (від *Чауда*) — опріснений мор. басейн, що існував на початку антропогенового періоду на Пд. Європи. У межах України мав контури, близькі до сучас. Азовського і Чорного морів. Ч. м. через Босфор сполучалося з мор. басейном, що виповнював западину сучас. Мармурового м., і, можливо, через Манич — з Бакинським бас. (у межах сучас. Каспійського м. і Прикаспійської западини). Вапняки і піски Ч. м. трансгресивно (див. *Трансгресія*) залягають на відкладах від пізньопліоценових на Кавказі до олігоценових у Криму. Деякі дослідники відносять чаудинські відклади до пізнього пліоцену.

ЧА́УСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця укр. козацтва на тер. Білорусії 1654. Див. *Білоруський полк.*

ЧАУШЕ́СКУ (Ceauşescu) Ніколае (н. 26.I 1918, с. Скорнічешті, повіт Олт) — діяч рум. і міжнар. комуністичного руху, держ. і політ. діяч СРР. Н. в сел. сім'ї. З 1932 брав участь у революц. робітн. русі. З 1933 — член Спілки комуністичної молоді (СКМ; засн. 1922), член її ЦК. В 1936 вступив до Румунської КП (РКП). В 1939—40 — секретар Бухарестського міськ. к-ту СКМ, член Центр. комісії по роботі серед молоді при ЦК РКП. В 1936—39 і 1940—44 — в ув'язненні. В 1944—45 — секретар ЦК СКМ. З 1945 — канд. у члени ЦК РКП. В 1945—46 — секретар к-ту РКП 1-го сектора Бухареста, 1946—48 — секретар к-ту РКП обл. Добруджа, потім Олтенія. В 1948—50 — заст. міністра с. г., 1951—54 — заст. міністра нац. оборони. З 1952 — член ЦК, з 1954 — канд. у члени Політбюро, секретар ЦК, з 1955 — член Політбюро ЦК РКП. З березня 1965 — 1-й секретар, з липня 1965 — ген. секретар ЦК РКП. З серпня 1969 — ген. секретар РКП. З грудня 1967 — голова Держ. ради. З березня 1974 — президент СРР. Голова Нац. ради *Фронту демократії і соціалістичної єдності* (з 1968). Герой Соціалістичної Праці Республіки (1964). Герой СРР (1971). Нагороджений орденами Леніна і Жовтневої Революції.

ЧА́ФФІ (Chaffee) Роджер (15.II 1935, Гранд-Рапідс, шт. Мічіган — 27.I 1967, випробувальний полігон на мисі Кеннеді) — астронавт США, лейтенант ВМС. У 1957 закінчив ун-т Пердью у м. Лафейєтт (шт. Індіана). З 1963 — у групі астронавтів. Загинув разом з В. *Гріссомом* і Е. *Уайтом* під час наземних випробувань першого корабля «Аполлон». Ім'ям Ч. названо кратер на зворотному боці Місяця.

ЧА́ЦЬКИЙ (Czacki) Тадеуш (28.VIII 1765, с. Порицьк, тепер с. Павлівка Іваничівського р-ну Волин. обл.— 8.II 1813, м. Дубно, тепер Ровен. обл.) — польс. учений і діяч у галузі освіти й культури. Вивчав історію, економіку, с. г. Польщі, запропонував сеймові ряд проектів госп. реформ. Один з організаторів Товариства аматорів наук у Варшаві (1800), Комерційного т-ва (1803). З 1803 працював інспектором шкіл Волин., Київ. та Подільської губерній, розширив мережу нар. шкіл, створював ін. нові навч. заклади. Разом з Г. *Коллонтаєм* засн. *Кременецький ліцей.* Осн. праці: «Про литовські і польські закони» (1800—01), «Про назву ,,Україна'' і зародження козацтва» (1801), «Чи римські закони були основою польських законів?» (1809). *С. В. Далавурак.*

ЧА́ШЕЧКА КВІ́ТКИ — зовнішнє коло листочків (чашолистків) подвійної *оцвітини* квітки. Чашолистки бувають зрощені чи незрощені, звичайно зелені. Ч. к. захищає внутр. частини *квітки.* У багатьох рослин Ч. к. залишається й при *плодах* (напр., у яблуні, груші), іноді розростається і бере участь в утворенні плода або перетворюється на волоски, чубчики, гачечки, що сприяють розповсюдженню насіння. У деяких рослин (напр., у гортензії, вересу) Ч. к. яскраво забарвлена і виконує функції недорозвиненого *віночка квітки.*

ЧА́ШНИКИ, калікстинці, подобої, утраквісти — представники поміркованого крила в *гуситському революційному русі* 1-ї пол. 15 ст. в Чехії. Виражали інтереси середніх верств міськ. населення, дрібних і частини великих чес. феодалів. У своїй програмі (Празькі статті 1420) вимагали права причащання всіх віруючих не тільки хлібом, а й вином (останнє в католицькій церкві — привілей духівництва), прагнули до ліквідації в Чехії засилля нім. феодалів, домагалися *секуляризації* церк. земель, свободи проповіді в дусі гусизму (див. Я. *Гус*). В 1433 Ч. пішли на згоду з феод.-католицьким табором, виступили проти *таборитів,* завдавши їм поразки в бою під Ліпанами (1434). *З. І. Мухіна.*

ЧАЮ́ПІ (Çajupi; справж. прізв.— Чако, пізніше — Зако) Андон (27.III 1866, с. Шепері — 11.VII 1930, Ель-Матарія, околиця Каїра, Єгипет) — алб. поет. Діяч нац. Відродження. Більшу частину життя прожив у Каїрі. Літ. діяльність почав у кін. 90-х рр. Поетична зб. «Батько Томорі» (1902) утвердила тенденції критичного реалізму в алб. поезії. У віршах «Єгипет», «Липень», «Албанець» закликав до збройного повстання проти тур. поневолювачів. У сатиричних творах гостро критикував феод. лад в Албанії, алб. політиків, що допомагали іноз. загарбникам гнобити свій народ (памфлет «Салонікський клуб», 1909), бурж. порядки в Єгипті, показував страждання трудящих. Автор драми про *Скандербега* «Герой землі», комедії «Після смерті» (опубл. 1937),

С. П. Частник.

Н. Чаушеску.

Р. Чаффі.

Чатирдаг.

зб. віршів «Старий завіт» (опубл. 1957). Перекладав байки Ж. Лафонтена, поезії Г. Гейне, інд. поезію («Квіти гінді», 1922).

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1955.

ЧВЕРТКО́ Анатолій Іванович [н. 21.II (6.III) 1914, с. Вороніж, тепер смт Шосткинського р-ну Сумської обл.] — укр. рад. вчений у галузі механізації та автоматизації зварювальних процесів, доктор тех. наук (з 1975). Член КПРС з 1961. Закінчив (1941) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т, працював на з-дах Києва і Новосибірська. З 1946 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (з 1959 — нач. Дослідного конструкторсько-технологічного бюро ін-ту). Праці з розробки устаткування для механізованого й автоматичного зварювання і наплавлення, а також устаткування для спец. електрометалургії. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

Т. С. Чебан.

ЧЕБА́Н Тамара Савеліївна [н. 9 (22).X 1914, с. Березложі, тепер Оргєєвського р-ну Молд. РСР] — молд. рад. співачка (сопрано) і муз.-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1953. В 1946 закінчила Кишинівську консерваторію. В 1944—51 — солістка Молд. радіо; 1951—73 виступала з оркестром молд. нар. інструментів «Флуєраш». З 1973— викладач Кишинівського ін-ту мистецтв. Почесний голова Муз.-хорового т-ва Молд. РСР (з 1973). Нагороджена орденом Леніна, іншими орденами. Держ. премія СРСР, 1950.

І. І. Чебаненко.

ЧЕБАНЕ́НКО Іван Ілліч (н. 31.III 1925, с. Матвіївка, тепер підпорядковане Центр. райраді м. Миколаєва УРСР) — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1962. Закінчив Одес. ун-т (1953). З 1957 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР (1972—73 і 1977—80 — заст. директора). Наук. праці — з питань методології геотектонічних досліджень, заг. геології, теор. і регіональної тектоніки, зокрема з проблем планетарних деформацій *земної кори,* методики пошуків родовищ корисних копалин.

Один з перших виявив геом. закономірності просторового розміщення *глибинних розломів* земної кори, вказав на їхнє значення у формуванні регіональних тектонічних структур і розміщенні родовищ корисних копалин.

М. І. Трипольська.

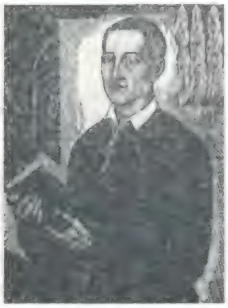

В. Я. Чебаник. Портрет Г. С. Сковороди. Ліногравюра. 1972.

ЧЕБА́НИК Василь Якович (н. 5.VIII 1933, с. Клішківці, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1967. В 1957—63 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Касіяна* та І. *Плещинського.* Автор ілюстрацій та оформлень до драми «Камінний господар» Лесі Українки (1965), до збірки сонетів У. Шекспіра (1966), зб. «П’єси» О. Корнійчука (1969), поеми «Нічні роздуми старого майстра» М. Бажана, роману «Собор Паризької богоматері» В. Гюго (два останні — 1976), зб. поезій «Вічно молодий» (1982); худож. листівок-портретів «Класики української літератури» (1966) та ін. З 1962 викладає в Київ. худож. ін-ті (з 1980 — професор).

ЧЕБИ́КІН Андрій Володимирович (н. 14.IV 1946, м. Гайсин Вінн. обл.) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1975. В 1964—70 навчався в Київ. худож. ін-ті у І. *Селіванова.* Твори: серії — «Десять днів, що потрясли світ» (1970, за мотивами книги Дж. Ріда), «Солдатські будні» (1972—73), «Космічні офорти» (1976), «Мир» (1978), «Всесвіт» (1979—80); ілюстрації до зб. поезій «Кредо» Б. Олійника (1977) та вірша «Каменярі» І. Франка (1981—82). З 1970 викладає в Київ. худож. ін-ті (з 1980 — професор). Премія Ленінського комсомолу, 1977. Іл. с. 249.

П. Л. Чебишов.

ЧЕБИШО́В Пафнутій Львович [14 (26).V 1821, с. Окатово, тепер Жуковського р-ну Калуз. обл.— 26.XI (8.XII) 1894, Петербург]— рос. математик і механік, акад. Петерб. АН (з 1856). Закінчив (1841) Моск. ун-т. У 1847—82 працював у Петерб. ун-ті (з 1850 — професор). Ч. — засновник петерб. матем. *наукової школи.* Поряд з В. Я. *Буняковським* і М. В. *Остроградським* Ч. відіграв важливу роль у піднесенні наук. рівня викладання математики у вищій школі. Осн. наук. праці Ч. присвячені *імовірностей теорії* та *математичній статистиці, арифметиці* й *чисел теорії,* матем. аналізу, *аналітичній механіці,* зокрема *синтезу механізмів.* В теорії імовірностей Ч. довів *великих чисел закон* для незалежних *випадкових величин* з обмеженою *дисперсією,* подав т. з. метод моментів для *центральної граничної теореми* тощо. В теорії чисел встановив закономірності розподілу *простих чисел,* наближень ірраціональних чисел раціональними (що зіграло важливу роль у розвитку теорії *діофантових наближень*) тощо. Праці Ч. з матем. аналізу стосуються гол. чин. *інтегрального числення, ортогональних функцій* та параболічної *інтерполяції.* Ч.— засновник конструктивної *функцій теорії,* осн. складова частина якої — теорія найкращого *наближення функцій.* Розробляв питання синтезу шарнірних механізмів. В 1944 АН СРСР встановила премію ім. П. Л. Чебишова.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—5. М.—Л., 1944—51.

Літ.: Гнеденко Б. В. Пафнутий Львович Чебышев. В кн.: Люди русской науки. М., 1961.

ЧЕБОКСА́РИ — столиця Чув. АРСР. Розташовані на правому березі Волги. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, річковий порт. Аеропорт. 364 тис. ж. (1983). Поділяються на 3 міські райони. Відомі з 1469, з 1555 — фортеця Рос. д-ви. Рад. владу встановлено 30.X (12.XI) 1917. З 1920 Ч.— центр Чув. а. о., з 1925 — столиця Чув. АРСР. Ч. — значний пром. та культур. центр республіки. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (з-ди: промислових тракторів, агрегатний, маш.-буд., електроапаратний, електровимірювальних приладів) і легка (бавовняний комбінат, панчішно-трикотажна, стрічкоткацька ф-ки, швейне об’єднання «Світанок»). Серед ін. підприємств — виробничі об’єднання «Промприлад» та «Чувашмеблі». Виробництво будівельних матеріалів. 2 ТЕЦ. Чебоксарська ГЕС. В Ч.— *Чуваський університет,* пед. та с.-г. ін-ти, філіал Моск. кооперативного ін-ту, 15 серед. спец. навч. закладів, ряд наук. установ. Краєзнавчий музей (філіали — музеї В. І. Чапаєва, літературний), художня галерея, 5 театрів (чуваські драм. та муз., рос. драм., юного глядача, ляльковий), філармонія. В с. Будайках (тепер у межах міста) нар. В. І. *Чапаєв.* Іл. див. с. 346.

ЧЕБОТАРЬО́В Дмитро Федорович [н. 4 (17).IX 1908, Київ] — укр. рад. терапевт-геронтолог, акад. АМН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1962. Закінчив Київ. мед. ін-т (1933). З 1934 працював у 2-му Київ. мед. ін-ті; 1945—52 — співробітник Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР, 1952—54 — Українського н.-д. ін-ту клінічної медицини ім. М. Д. Стражеска; 1955—61 — професор Київ. ін-ту удосконалення лікарів; з 1961 очолює *Інститут геронтології* АМН СРСР. Праці Ч. присвячені вивченню захворювань шлунково-кишкового тракту, стану внутр. органів у вагітних (зокрема, при токсикозах вагітності), питанням геронтології, зокрема *геріатрії,* тощо. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЧЕБОТАРЬО́В Євген Юхимович (н. 24.XII 1918, м. Азов, тепер Ростов. обл.) — укр. рад. радіобіолог, доктор мед. наук (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. В 1942 закінчив Дагестанський мед. ін-т (м. Махачкала). В 1945—53 працював в Ін-ті експериментальної біології та патології МОЗ УРСР, 1953—69 — Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР, з 1974 — в Інституті проблем онкології АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню біол. дії швидких нейтронів, захисту і відновленню при *променевих ураженнях,* радіаційному канцерогенезу.

М. О. Дружина.

ЧЕБОТАРЬО́В Микола Григорович [3 (15).VI 1894, м. Кам’янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.— 2.VII 1947, Москва] — рад. математик, чл.-кор. АН СРСР (з 1929), засл. діяч науки РРФСР (з 1943). Закінчив (1916) Київ. ун-т. Працював 1921—27 у вузах Одеси. З 1928 — професор Казанського ун-ту. Осн. наук. праці присвячені сучас. алгебрі. Ч. встановив критерії, при яких корені трансцендентних рівнянь дійсні, удосконалив доведення теореми Кронекера — Вебера, розв’язав проблему Фробеніуса; праці його стосуються також *Галуа теорії* (проблема резольвент), *діофантових наближень* тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ЧЕБРЕ́ЦЬ (Thymus) — рід напівкущів родини *губоцвітих.* Стебла (стовбурці) численні, здерев’янілі, повзучі. Листки цілокраї, вкриті крапчастими залозками, пахучі. Квітки дрібні білі, рожеві, зібрані в головчасті суцвіття або розміщені кільцями в пазухах листків на кінці пагонів. Плід з чотирьох горішків. Бл. 400 видів, пошир. в Європі, Азії, Пн. та Пн.-Сх. Африці й Пн. Америці. В СРСР — бл. 150 видів, з них на Україні — 36. Найпошир. на Україні є Ч. широколистий (Th. latifolius, син. Th. marschallianus) і Ч. звичайний, боровий, повзучий (Th. serpyllum). Усі Ч. — ароматичні рослини, містять ефірні олії, які використовують у фармацевтичній, парфюмерній і харчовій промисловості. Іл. с. 256.

ЧЕ́БРИКОВ Віктор Михайлович (н. 27.X 1923, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — рад. державний і парт. діяч, генерал армії (1983). Член КПРС з 1944. Закінчив Дніпроп. металург. ін-т (1950). В 1941—46 — в Радянській Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. З 1951 — на парт. роботі. В 1958—59 — другий секретар, 1961—63 — перший секретар Дніпроп. міськкому, 1964—65 — секретар, 1965—67 — другий секретар Дніпроп. обкому Компартії України. З 1967 — в апараті КДБ при Раді Міністрів СРСР. З 1968 — заступник, з 1982 — перший заступник голови КДБ СРСР, з грудня 1982 — голова КДБ СРСР. З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1981 — член ЦК КПРС. З 1983 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1980.

ЧЕ́ГЛИК, чеглок, підсоколик (Falco subbuteo) — хижий птах роду *сокіл.*

Довж. до 35 см, маса до 250 г. Оперення верху тіла сизо-буре, низу — білувате з поздовжніми темно-бурими пістрявинами. Біля кутів рота — темні «вуса». Поширений в Євразії та Пн. Африці. В УРСР гніздиться скрізь, крім степових безлісних районів. Перелітний птах, зимує на Пд. Африки й Азії. Живиться дрібними птахами і комахами, яких ловить на льоту. Гнізда влаштовує на високих деревах. Кладка з 2—4 (іноді більше) яєць наприкінці квітня — в травні, насиджує самка 28 діб. Іл. с. 256.

ЧЕГРА́ВА (Hydroprogne) — рід птахів род. мартинових ряду мартиноподібних. Єдиним представником роду є Ч. звичайна (H. tschegrava). Довж. бл. 50 см, маса 650 г. Оперення біле, верх голови — чорний. Дзьоб довгий, міцний, червоного кольору. Поширена в Серед. і Пд. Європі та Азії, Австралії і Пн. Америці. В УРСР гніздиться на о-вах Чорного м. між Дніпровсько-Бузьким лиманом і Кримом. Оселяється колоніями. Гніздо — невелика ямка. Кладка з 2—3 яєць у першій половині травня; насиджують обидва птахи пари 20—22 дні. Живиться в осн. рибою. Іл с. 256.

ЧЕ́ДВІК (Chadwick) Джеймс (20.X 1891, Манчестер — 24.VII 1974, Кембрідж) — англ. фізик, чл. Лондон. королівського т-ва (з 1927). Закінчив Манчестерський і Кембріджський ун-ти. В 1943—45 очолював групу вчених, що працювала в Лос-Аламосі (США) над проектом атомної бомби. З 1948 — директор коледжу Гонвілл і Кіз Кембріджського ун-ту. Осн. праці — з фізики атомного ядра. Разом з Е. *Резерфордом* вивчав штучне перетворення хім. елементів під діянням альфа-частинок. Експериментально довів (1920) рівність заряду ядра порядковому номеру елемента. Відкрив (1932) *нейтрон,* вперше встановив значення його маси. Разом з англ. фізиком М. Гольдгабером (н. 1911) вперше вивчив (1934) ядерний фотоефект (див. *Фотоядерні реакції*). Нобелівська премія, 1935.

ЧЕДЖУДО́, Чечжудо — острів у пн. частині Сх.-Китайського м. Від Корейського п-ова відокремлений прот. Чеджу. Тер. Пд. Кореї. Пл. 1850 км². Рельєф переважно гірський, вис. до 1950 м (вулкан Халласан). Клімат субтропічний, мусонний. Поширені широколистяні та хвойні ліси. Вирощують рис, ячмінь, пшеницю. Рибальство. Гол. місто — Чеджу.

ЧЕЙЗ (Chase) Стюарт (н. 8.III 1888, Сомерсуерт, Нью-Гемпшір) — амер. бурж. економіст, один з представників *кейнсіанства.* Освіту здобув у Массачусетському технологічному ін-ті (1907—08) і Гарвардському ун-ті (1910). У праці «Трагедія марнотратства» (1925) Ч. навів значний фактичний матеріал, що характеризує марні витрати продуктивних сил суспільства в умовах капіталізму. Виступив з апологетичною теорією *«мішаної економіки»*, що обстоює державно-монополістичний капіталізм.

ЧЕЙН (Chain) Ернст Боріс (19.VI 1906, Берлін — 1979) — англ. біохімік, член Лондонського королівського товариства (з 1949). Закінчив Берлінський ун-т (1930). В 1933 емігрував до Великобританії. Працював в Ін-ті біохімії в Кембріджі (1933—35), в Оксфордському ун-ті (1935—48). З 1948 — директор Міжнар. центру хім. мікробіології в Римі; 1950—61 — там же професор біохімії та наук. директор. З 1961 — професор біохімії Лондонського ун-ту. Праці по вивченню мікробних антибактеріальних речовин, механізму дії інсуліну, розробці технології мікробіол. виробництва тощо. В 1939 очолив роботи по виділенню й очищенню *пеніциліну,* встановив його хім. будову. Іноз. член АН СРСР (з 1976). Нобелівська премія, 1945 (разом з А. *Флемінгом* та Г. *Флорі*).

ЧЕК (англ. check, cheque) — 1) Складений за встановленою формою грошовий документ, який містить письмове розпорядження власника рахунку (чекодавця) кредитній установі, що його обслуговує, сплатити певну суму грошей чекодержателеві; вид *цінного паперу*. 2) Талон каси, який стверджує сплату певної суми за товар або надання послуги.

ЧЕКА́ЛІН Олександр Павлович (25.III 1925, с. Пєсковатське, тепер Суворовського р-ну Тульської обл.— 6.XI 1941, м. Лихвін, тепер м. Чекалін) — юний партизан, Герой Радянського Союзу (1942). Член ВЛКСМ з 1939. З перших днів війни перебував у винищувальному загоні, потім у партизан. загоні; був розвідником. У листопаді 1941 тяжко хворого Ч. партизани доставили до рідного села, де його виказав зрадник. Страчений на площі м. Лихвіна. В 1958 в м. Чекаліні героєві встановлено пам'ятник.

ЧЕКА́Н (Saxicola) — рід птахів род. *дроздових*. Довж. 12—20 см, маса 12—16 г. Ноги відносно високі, хвіст короткий, заокруглений. 4 види, поширені в Євразії та Африці; всі гніздяться на тер. СРСР, у т. ч. в УРСР — 2 види: Ч. лучний (S. rubetra) та Ч. чорноголовий (S. torquata). Перелітні. Зустрічаються здебільшого на луках, порослих чагарниками. Гнізда мостять на землі. Кладка з 5—6 яєць в кінці травня; насиджує самка 12—13 днів. Живиться Ч. комахами. Іл, с. 256.

ЧЕКАНА́УСКАС Вітаутас Альгірдо (н. 13.V 1930, Шяуляй) — лит. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1975), чл.-кор. АМ (з 1979). У 1955 закінчив Худож. ін-т Лит. РСР у Вільнюсі. Твори: Палац виставок (1967), житловий район Лаздінай (1967—79, у співавторстві, обидва — у Вільнюсі). Ленінська премія, 1974. Іл. див. с. 256 і на окр. аркуші до ст. *Архітектура,* т. 1, с. 224—225.

ЧЕКАНО́ВСЬКИЙ Олександр Лаврентійович [12 (24).II 1833, м. Кременець, тепер Терноп. обл. УРСР — 18 (30).X 1876, Петербург] — рос. геолог і географ, дослідник Сх. Сибіру. Вчився в Київ. ун-ті, з 1855 — в Юр'євському (тепер Тартуський) ун-ті. За участь у *польському повстанні 1863—64* був засланий до Сибіру, де прожив до 1876. Провадив геол. дослідження Пд. Іркутської губ., пониззя Лени та Оленьоку, відкрив родовища кам. вугілля й графіту у бас. Нижньої Тунгуски. Склав геол. карти досліджуваних районів. Ім'ям Ч. названо гірський кряж в Якут. АРСР, викопні рослини.

ЧЕКАНЮ́К Андрій Терентійович [н. 16 (29).X 1906, с. Кам'янка, тепер Липовецького району Вінн. обл.] — укр. рад. історик, громад. діяч, член-кор. АН УРСР (з 1964), професор (з 1964), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1976). Член КПРС з 1928. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1925—34 — на комсомольській, профспілковій та парт. роботі. В 1934—37 вчився в Ін-ті червоної професури в Києві. В 1937—38 — зав. відділом, 1938—43 — відповідальний редактор газ. «Комуніст» — «Радянська Україна». Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1943—46 працював у ЦК КП(б)У. В 1946—73 — ректор ВПШ при ЦК Компартії України.

Автор ряду праць з історії партії. На XIV—XVI з'їздах КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК, на XVII—XXIV з'їздах — членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами.

ЧЕКАНЮ́К Вілен Андрійович (н. 12.X 1932, м. Жмеринка Вінн. обл.) — укр. радянський живописець, народний художник УРСР (з 1982). Син А. Т. *Чеканюка.* Член КПРС з 1967. В 1952—

Д. Ф. Чеботарьов.

В. М. Чебриков.

О. П. Чекалін.

В. А. Чеканаускас.

В. А. Чеканюк.

О. П. Чекмарьов.

А. В. Чекунов.

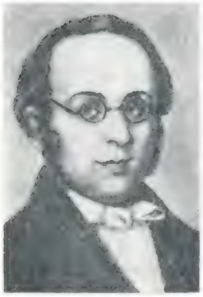
Ф. Л. Челаковський.

58 навчався в Київ. художньому ін-ті у В. *Пузиркова,* М. *Хмелька* і С. *Григор'єва.* Твори: «Перший комсомольський осередок на селі» (1958), «З роботи», «Перше знайомство» (обидва — 1960), «Ранок Сибіру» (1963), «Китобої» (1966), «За землю» (1967), «Кармалюк» (1969), «Зенітники. В'єтнам» (1970—71), «Партизани» (1975), «Арсенальці» (1982) та ін. Викладає в Київ. худож. ін-ті (1959—67 і з 1972). Іл. с. 258.

ЧЕКАНЬО́В Костянтин Іванович (н. 8.І 1931, с. Андріївка, тепер смт Бердянського р-ну Запоріз. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1976). В 1956 закінчив Дніпроп. художнє уч-ще, 1962 — Харків. художній ін-т. Твори: «Агроном» (1962), «Моряк» (1964), «Полудень» (1968), «Будівельниці» (1969), «Монтажник» (1974, у співавт.); пам'ятники студентам-медикам, які полягли в боротьбі проти фашистів (1970, у співавт.), Г. І. Петровському (1976), обидва — у Дніпропетровську, та ін. Іл. с. 258.

ЧЕКМАРЬО́В Олександр Петрович [30.VIII (12.IX) 1902, с. Велика Знам'янка, тепер Василівського р-ну Запоріз. обл.— 11.III 1975, Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів тиском, акад. АН СРСР (з 1968), акад. АН УРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1972), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1962). Член КПРС з 1945. Закінчив (1927) Дніпроп. гірничий інститут. Працював (1925—30) на Дніпроп. металург. з-ді ім. Г. І. Петровського. З 1930 — у Дніпроп. металург. ін-ті (з 1931 — зав. кафедрою обробки металів тиском). Одночасно (1948—70) — зав. відділом Ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР). Наук. дослідження стосуються розробки основ прокатки металів, рейкового, трубо-, сорто- і листопрокатного виробн. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949. Держ. премія УРСР, 1970.

Тв.: Рельсы. Их служба, качество и производство. Х.—К., 1934; Точная прокатка. К., 1952; Прокатка экономичных профилей. К., 1963.
Літ.: Шаповал І. М. Олександр Чекмарьов. К., 1981.

ЧЕКУНО́В Анатолій Васильович (н. 24.III 1932, м. Харків) — укр рад. геофізик, акад. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1973. Закінчив Київ. ун-т (1954). У 1957—59 працював у н.-д. секторі цього ун-ту. З 1959 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР. З 1960 працює в Ін-ті геофізики АН УРСР (з 1973 — зав. відділом, з 1976 — директор ін-ту). Досліджував глибинну будову Пд. Європ. частини СРСР. Ч.— один з ініціаторів застосування методу глибинного *сейсмічного зондування* на Україні. Праці — з тектоніки та глибинної будови й еволюції земної кори. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1976. *О. М. Харитонов.*

ЧЕ́ЛАКОВСЬКИЙ (Čelakovský) Франтішек Ладіслав (7.III 1799, м. Страконіце — 5.VIII 1852, Прага) — чес. поет і фольклорист. Навчався в Карловому ун-ті (Прага). В 1842—52 — професор славістики в ун-тах Вроцлава і Праги. Автор збірок «Різні вірші» (1822), «Відгомін російських пісень» (1829), «Відгомін чеських пісень» (1839), філос.-дидактичної поеми «Стопелюсткова троянда» (1840). Виступав за дружбу слов'ян. народів, розвиток їхніх культур. Зібрав, переклав і видав «Слов'янські національні пісні» (т. 1—3, 1822—27), серед яких 15 укр., «Литовські національні пісні» (1827), «Мудрість слов'янських народів у прислів'ях» (1852). Перекладав твори рос. поетів. Перший чес. перекладач укр. л-ри [1833 — пісня Наталки Полтавки з однойменної п'єси І. Котляревського, 1842 — добірка з 10 віршів (А. Метлинський, М. Костомаров, О. Шпигоцький, М. Шашкевич, Л. Боровиковський)]. Твори Ч. перекладав укр. мовою А. Метлинський («Думки і пісні та ще дещо», 1839).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Могила А., Галка І. Поезії. К., 1972; [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антология чешской поэзии XIX—XX веков, т. 1. М., 1959. *В. К. Житник.*

ЧЕЛЕ́СТА (італ. celèsta, від celèste — небесний) — платівковий ударно-клавішний муз. інструмент. Виготовлена 1886 паризькою фірмою О. Мюстель. Має форму невеликого *піаніно,* механізм типу фортепіанного і набір металевих хроматично настроєних платівок або трубок (діапазон: «до» першої — «до» п'ятої октав), розміщених на коробчастих резонаторах. Звучання ніжне, подібне до звучання дзвіночків. Використовують в оркестрі. Іл. с. 257.

ЧЕ́ЛИЩЕВ Петро Іванович [14 (25).VIII 1745—25.IX (7.X) 1811] — рос. просвітитель. З дворян. Навчався у Лейпцігському ун-ті разом з О. М. *Радищевим. Катерина II* деякий час вважала Ч. автором «Подорожі з Петербурга в Москву», написаної О. М. Радищевим. Під час поїздки по губерніях 1791 Ч. вів дорожній щоденник (журнал), опублікований 1886 в Петербурзі під назвою «Подорож по Півночі Росії 1791 року». Щоденник включає статистичний, істор. та етногр. матеріали про рос. Північ кін. 18 ст., критику самодержавно-кріпосницького ладу в дусі рос. *просвітительства.*

ЧЕЛЛІ́НІ (Cellini) Бенвенуто (3.XI 1500, Флоренція — 13.II 1571, там же) — італ. скульптор, ювелір і письменник. Працював у Флоренції, Пізі, Болоньї, Венеції, Римі (1532—40), Парижі та Фонтенбло при дворі Франциска I (1540—45). Твори: «Персей» (1545—54), портрет Козімо Медічі (1545—48), рельєфи, ювелірні вироби та ін. Автор трактатів про ювелірне мистецтво, скульптуру; автобіографії [«Життя Бенвенуто, сина маестро Джованні Челліні, флорентинця, написане ним самим у Флоренції» (рос. переклад, 2-е вид., 1958)]. Іл. с. 259.

ЧЕЛНОКО́В Микола Васильович [26.IV (9.V) 1906, м. Іркутськ — 16.VII 1974, Москва] — радянський льотчик, генерал-майор авіації (1949), двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1940. В Рад. Армії з 1928. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї, гвард. штурмового авіаполку, авіац. з'єднання воював у складі ВПС Балт. і Чорномор. флотів. Здійснив понад 270 бойових вильотів, особисто потопив 5 ворожих кораблів і бл. 40 у складі групи. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. В 1949 закінчив Академію Генштабу. З 1954 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами.

ЧЕЛОМЕ́Й Володимир Миколайович [17 (30).VI 1914, м. Седлець, тепер Седльце в ПНР — 8.XII. 1984, Москва] радянський вчений у галузі механіки і процесів керування, академік АН СРСР (з 1962), двічі Герой Соціалістичної Праці (1959, 1963). Член КПРС з 1941. Після закінчення (1937) Київ. авіаційного ін-ту викладав у цьому ж вузі, одночасно працював в Ін-ті прикладної математики і механіки АН УРСР. З 1941 — в Центр. ін-ті авіаційного моторобудування, де створив (1942) перший в СРСР пульсуючий повітряно-реактивний двигун. З 1944 — гол. конструктор, з 1959 — ген. конструктор авіац. техніки; з 1952 — професор Моск. вищого тех. училища ім. М. Е. Баумана. Під керівництвом Ч. створено важливі об'єкти авіац., ракетної і космічної техніки. Осн. праці присвячені конструкції і динаміці машин, теорії коливань, динамічній стійкості пружних систем, теорії сервомеханізмів. Ч.— дійсний член Міжнародної академії астронавтики (1974). Делегат XXII, XXIV—XXVI з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1967, 1974, 1982. Золота медаль ім. М. Є. Жуковського АН СРСР, 1964. Золота медаль ім. О. М. Ляпунова АН СРСР, 1977.

Тв.: Динамическая устойчивость элементов авиационных конструкций. М., 1939; Пневмогидравлические системы двигательных установок с жидкостными ракетными двигателями. М., 1978.

ЧЕЛПА́НОВ Георгій Іванович [16 (28).IV 1862, Маріуполь, тепер Жданов — 13.II 1936, Москва] — укр. і рос. психолог, філософ і логік. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1890). Працюючи професором Київ. ун-ту (1891—1907), вів тут т. з. психологічний семінарій і заснував першу в ун-ті психолог. лабораторію (1897). У 1907—23 — професор Моск. ун-ту. В 1912 засн. перший у Росії Ін-т психології і до 1923 був його директором. Автор підручників з психології й логіки. Ідеаліст за світоглядом, Ч. виступав проти перебудови рад. психології на матеріалістичних засадах. *О. Т. Губко.*

ЧЕЛЮ́СКІН Семен Іванович (бл. 1700 — після 1760) — рос. полярний дослідник, морський офіцер. Навчався в Моск. навігаційній школі (з 1714). З 1726 служив на Балт. флоті. Учасник Великої Пн. експедиції 1733—43. У 1741—42 досліджував узбережжя півострова Таймир, у травні 1742 досяг крайньої пн. точки Азії, яку пізніше (1843) було названо його ім'ям (див. *Челюскін мис*).

ЧЕЛЮСКІН МИС — на Пн. п-ова Таймир, крайня пн. точка материкової частини Азії (77°43′ пн. ш. і 104° 18′ сх. д.). Названий на честь С. І. *Челюскіна*.

ЧЕЛЮСКІНЦІ — учасники рад. полярної експедиції 1933—34 на пароплаві «Челюскін», яка мала на меті пройти за одну навігацію *Північний морський шлях*. Очолював експедицію О. Ю. *Шмідт*, капітаном пароплава був В. І. Воронін. 16.VII 1933 пароплав вийшов з Ленінграда і всередині вересня досяг прот. Лонга (між Сх.-Сибірським і Чукотським морями). Пробиваючись через кригу, пароплав одержав пошкодження. Дрейфуючи, він потрапив у Берінгову прот., а потім був винесений знову в Чукотське м. 13.II 1934 пароплав затонув, роздавлений кригою. 104 чол., які були на ньому, у т. ч. 10 жінок і двоє дітей, висадилися на кригу. Протягом двох місяців Ч. з винятковою мужністю в крижаному таборі продовжували наук. дослідження. Ч. вивезли на материк рад. полярні льотчики — М. В. *Водоп'янов*, І. В. *Доронін*, М. П. *Каманін*, С. О. *Леваневський*, А. В. *Ляпідевський*, В. С. *Молоков* та М. Т. *Слепньов*. За проявлену під час дрейфу мужність та організованість Ч. були нагороджені орденами Червоної Зірки, а льотчики, які евакуювали їх, уперше були удостоєні звання *Героя Радянського Союзу*.

М. О. Волков.

ЧЕЛЯ́БІНСЬК — місто, обласний центр РРФСР. Розташований на сх. схилі Пд. Уралу, на березі р. Міасу (бас. Обі). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 1086 тис. ж. (1984). Поділяється на 6 міськ. районів. Засн. 1736 як рос. фортеця на місці башк. поселення Селяба (Челяба). Населений пункт, що виник тут, перетворено 1787 на місто Ч. У 1896 в Ч. було утворено «Уральський робітн. союз», 1903 — групу Уральського союзу РСДРП. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. В травні 1918 місто захопили білочехи (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*), згодом — колчаківці. Місто визволено Червоною Армією в липні 1919. З 1934 Ч. — обл. центр. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Ч. було евакуйовано бл. 60 пром. підприємств, у т. ч. з УРСР. Місто нагороджено орденом Леніна (1980). Ч.— важливий екон., культур. та науковий центр. Провідні галузі пром-сті: чорна металургія (з-ди — металург. і трубопрокатний, електрометалург. комбінат та ін.), машинобудування і металообробка, у т. ч. приладобудування (з-ди: шляхових машин, верстатобуд., ковальсько-пресовий, інструм., автотракторних причепів, тракторобуд. об'єднання). Пром-сть буд. матеріалів. Розвинуті енергетика, кольорова металургія, а також хім., легка, харч. та деревообр. пром-сть. У місті — 7 вузів, у т. ч. *Челябінський університет*, політех. ін-т, філіал Урал. електромех. ін-ту інженерів залізнич. транспорту, ф-ти Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту та заочного ін-ту рад. торгівлі; 25 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. і проектні ін-ти. Театри: драми, опери та балету, ляльок, юного глядача; філармонія, цирк. Краєзнавчий музей, картинна галерея. Серед споруд — будинок обкому КПРС (1938, арх. І. Голомбек), Театр опери та балету ім. М. І. Глинки (1954, арх. М. Куренний), Палац спорту (1967, арх. С. Філімонов та ін.), торговельний центр (1975, арх. Ф. Селицький та ін.), житловий та культурно-побутовий комплекс (1975) та ін.

Пам'ятники: В. І. Леніну (1959, скульптори Л. Головницький, В. Зайков), комсомольцям — героям Жовтневої революції та громадян. війни на Уралі («Орля», 1958, скульптор Л. Головницький).

ЧЕЛЯ́БІНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 17.I 1934. Розташована на схилах Пд. та Серед. Уралу та в Заураллі. Пл. 87,9 тис. км². Нас. 3512 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни. Живуть також татари, українці, башкири та ін. Міськ. нас.— 82 %. Поділяється на 24 райони, має 27 міст та 29 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Челябінськ*. Ч. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1956, 1970). За характером рельєфу Ч. о. ділять на дві частини: західну, зайняту хребтами і пасмами Пд. й Серед. Уралу, та східну, зайняту Зауральською рівниною. Крайня пн.-сх. частина області — в межах Зх.-Сибірської низовини. Корисні копалини: буре вугілля, заліз. руда, руди кольорових металів, фосфорити, магнезит, мармур, графіт, дорогоцінне та виробне каміння. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —16, —17° (мінімальна — 45,4°), липня від +15,7° до +20°. Опадів 266—520 мм на рік. Найбільші ріки: *Урал*, Уфа, Сінара, Теча, Міас та ін. В області багато озер; Верхньоуральське та ін. водосховища. У сх. частині переважають чорноземи, у зх.— підзолисті грунти, на Пд.— темно-каштанові грунти, солонці. Під лісом — 2,6 млн. га, у т. ч. під хвойними — 25 %, у центр. частині переважає лісостепова рослинність, на Пд.— степова. На тер. Ч. о. — *Ільменський заповідник* імені В І. Леніна. Ч. о. — одна з найрозвинутіших індустр.-аграрних областей СРСР, пром. комплекс якої спеціалізується на важкій пром-сті. Основу енергетики становлять Пд.-Уральська і Троїцька ДРЕС, ТЕЦ у Магнітогорську, Челябінську, Аргаяші. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням заліз. руд, руд кольорових металів, магнезиту, бурого вугілля, графіту та ін. Створено значну чорну металургію (найбільші підприємства: *Магнітогорський металургійний комбінат*; з-ди: челябінські металург. і трубопрокатний, електрометалургійний комбінат, а також з-ди в Златоусті, Аші, Чебаркулі). Виробн. вогнетривів на з-ді «Магнезит» у м. Сатка. Кольорова металургія представлена виробн. міді (Карабаш), цинку (Челябінськ), нікелю (Верхній Уфалей). Провідні галузі машинобудування — транспортне, будівельно-шляхове, гірничошахтне та с.-г., розвиваються верстатота приладобудування (у т. ч. виробництво годинників). Найбільші підприємства: Челябінське тракторобуд. об'єднання, Уральський автомоб. та Копейський маш.-буд. з-ди. Підприємства хім. пром-сті виробляють лаки, емалі, фарби, купорос тощо (Челябінськ, Магнітогорськ, Киштим); лісохімія — у м. Аші. Здавна відоме художнє чавунне литво (Каслі, Куса) та граверні роботи по металу (Златоуст). Розвивається легка і харч. пром-сть. Гол. пром. центри: Челябінськ, *Магнітогорськ*, *Міас*, *Копейськ*, *Троїцьк*, *Златоуст*. С. г. зерново-тваринницького напряму. Вирощують яру пшеницю, зернобобові, кормові, овоче-баштанні культури, картоплю. Тваринництво мол.-м'ясного напряму. Гол. з-ці: Уфа — Челябінськ — Курган, Белорецьк — Магнітогорськ — Картали, Орськ — Картали — Троїцьк — Челябінськ — Свердловськ. Розвивається автомоб. (магістралі: Уфа — Аша — Міас — Челябінськ — Курган, Троїцьк — Челябінськ — Свердловськ), повітр. і трубопровідний транспорт. У Ч. о. — 10 вузів, у т. ч. ун-т, політех. ін-т (Челябінськ), пед. та гірничо-металург. ін-ти в Магнітогорську, ветеринарний — у Троїцьку, 70 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. установи. 13 музеїв, у т. ч. худож. литва в м. Каслі та Ільменського заповідника в Міасі. 7 театрів (опери і балету, драми, юного глядача, ляльковий — у Челябінську, драм. — в Магнітогорську та Златоусті). На тер. області — 30 санаторіїв, у т. ч. кумисолікувальний в Троїцькому районі.

Є С. Соломєнцев.

ЧЕЛЯ́БІНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. освіти РРФСР.

М. В. Челноков.

В. М. Челомей.

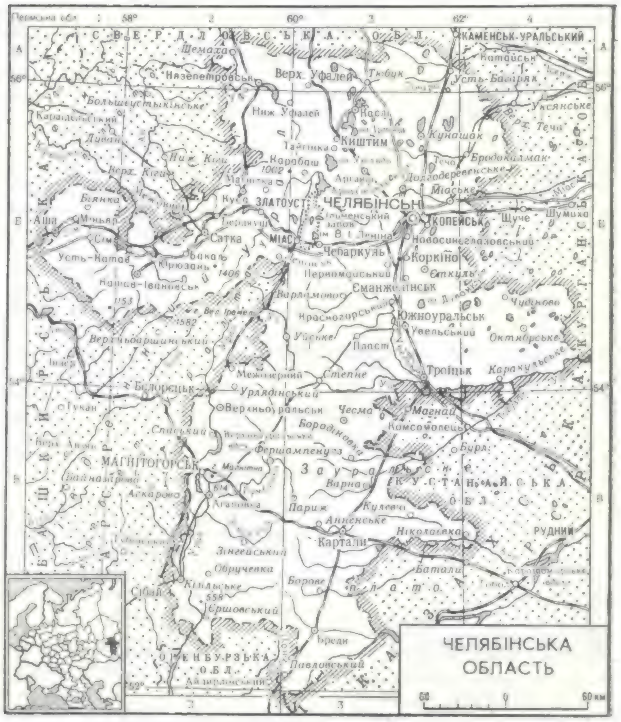
Пермська обл.
1
58°
2
60°
3
62°
4
А
Б
В
56°
54°
52°
С В Е Р Д Л О В С Ь К А О Б Л.
КАМЕНСЬК-УРАЛЬСЬКИЙ
Шемаха
Нязепетровськ
Верх. Уфалей
Тюбук
Катайськ
Усть-Багаряк
Большеустьікінське
Караідельський
Ниж. Уфалей
Каслі
Уксянське
Верх. Теча
Дуван
Ниж. Кігі
Верх. Кігі
Тайгинка
Киштим
Кунашак
Карабаш
1002
Теча
Бродокалмак
Межовий
Бянка
Куса
Аргаяш
Долгодеревенське
Міаське
ЗЛАТОУСТ
ЧЕЛЯБІНСЬК
Міас
Аша
Міньяр
Сім
Бердяуш
Сатка
Ільменський запов. ім. В. І. Леніна
КОПЕЙСЬК
Щуче
Шумиха
МІАС
Чебаркуль
Новосинеглазовський
Усть-Катав
Бакал
Юрюзань
1406
Коркіно
Катав-Іванівськ
Первомайський
Еткуль
1153
Еманжелінськ
Варламово
Чудново
г. Вел. Іремель
1582
Красногорський
Южноуральськ
Увельський
Вер'хньоаршинський
Уйське
Пласт
Октябрське
Інзер
Межозерний
Степне
Троїцьк
Каракульське
Белорецьк
Урлядінський
Тукан
Верхньоуральськ
Чесма
Магнай
Бородіновка
Спаський
Комсомолець
Фершампенуаз
Бурлі
МАГНІТОГОРСЬК
г. Магнітна
614
Зауральське плато
Байназарово
Аскарово
Варна
КУСТАНАЙСЬКА ОБЛ.
Парнж
Кулевчі
Агаповка
Анненське
Зінгейський
Кізильське
Картали
Нікольаєвка
РУДНИЙ
Обручевка
558
Батали
Ершовський
Борове
Бреди
ОРЕНБУРЗЬКА ОБЛ.
Павловський
Айдирлінський
БАШКИРСЬКА АРСР
КУРГАНСЬКА ОБЛ.
ЧЕЛЯБІНСЬКА ОБЛАСТЬ
60
0
60 км

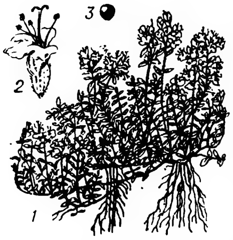

Чебрець звичайний: *1* — загальний вигляд квітучої рослини; *2* — квітка; *3* — горішок.

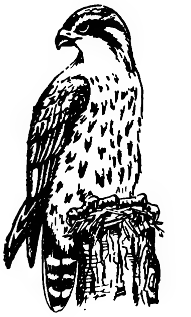

Чеглик.

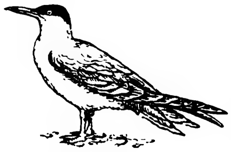

Чеграва.

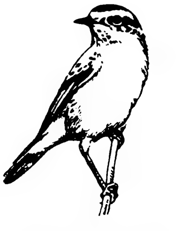

Чекан лучний.

В. А. Чеканаускас. Палац виставок у Вільнюсі. 1967.

Засн. 1976. В 1983/84 навч. р. у складі ун-ту було 5 ф-тів: матем., фіз., екон., істор., філологічний, на яких навчалося 1,76 тис. студентів. Є підготовче відділення. Працюють археологічний музей, наук. б-ка (фонд — понад 252 тис. одиниць зберігання). За час існування у вузі підготовлено 1170 спеціалістів. *С. Є. Матушкін.*

ЧЕ́ЛЯДЬ — у Київській Русі залежне населення (*холопи, закупи, смерди* та ін.). В Рос. д-ві з 17 ст. до 1861 — *дворові люди* поміщиків. На Україні Ч. називали також наймитів козац. старшини.

ЧЕ́ЛЬГРЕН (Kjellgren) Юсеф (13.XI 1907, Мерке, Седерманланд — 8.IV 1948, Стокгольм) — швед. письменник. Один із зачинателів соціалістичного напряму в швед. л-рі. Почав друкуватися в робітн. пресі в 2-й пол. 20-х рр. У кн. нарисів «Безплатним пасажиром по Європі» (1930), збірках віршів «Світло маяка» (1931), «Захід» (1933), зб. нарисів і віршів «Темза тече мимо» (1937) оспівував ідеї інтернаціоналізму, велич праці та людини. В зб. оповідань «Пробоїна на ватерлінії» (1936) та в драмі «Невідомий шведський солдат» (1938) засуджував фашизм. У романі «Люди і міст» (1935) показав життя робітн. класу, створив образ комуніста. Ідеї пролет. солідарності звучать у тетралогії «Смарагд» (1939), «Золотий ланцюг» (1940), «Човновіча дружба» (1947), «Я виходжу в море» (незакінч., вид. 1948, посмертно). Автор творів для дітей «Пригоди в шхерах» (1941), «Нові пригоди в шхерах» (1942).

Тв.: Рос. перекл.— Люди и мост. М., 1957. *Е. А. Жежерун.*

ЧЕ́МБАЛО, чимбало (італ. cèmbalo, скор. від clavicèmbalo) — італ. назва *клавесина.*

ЧЕ́МБЕРЛЕН (Chamberlain) Невілл (18.III 1869, Еджбастон, Бірмінгем — 9.XI 1940, Гекфілд, побл. Рідінга) — держ. діяч Великобританії. Закінчив Бірмінгемський коледж. У 1937—40 — прем'єр-міністр і лідер *Консервативної партії.* Уряд Ч. проводив політику заохочення агресії фашист. д-в, прагнучи спрямувати її проти Рад. Союзу. Підписав *Мюнхенську угоду 1938* (був одним з гол. її авторів). Уряд Ч. відповідальний за зрив *Московських переговорів 1939,* одночасно з якими вів таємні переговори з фашист. Німеччиною (див. *Лондонські переговори 1939*). Політика уряду Ч. сприяла розв'язанню *другої світової війни 1939—45.*

ЧЕ́МБЕРЛЕН (Chamberlain) Оуен (н. 10.VII 1920, Сан-Франціско) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1960). Закінчив коледж у Дортмунді (1941). У 1942—46 працював у Лос-Аламоській лабораторії над створенням атомної бомби. З 1948 — в Каліфорнійському ун-ті в Берклі (з 1958 — професор). Осн. дослідження Ч. присвячені ядерній фізиці, нейтронній фізиці, фізиці високих енергій. В 1955 разом з Е. *Сегре* та ін. відкрив антипротон. Нобелівська премія, 1959.

ЧЕ́МБЕРЛІН (Chamberlin) Едуард Хейстінгс (18.V 1899, Ла-Коннер, шт. Вашінгтон — 1967) — амер. економіст. Освіту здобув у Мічіганському й Гарвардському ун-тах. Досліджував питання про співвідношення монополії і конкуренції, виступав з відвертою апологією монополістич. капіталу. Окремі теоретичні положення Ч. використовуються вульгарною політ. економією, зокрема *неокейнсіанством.*

ЧЕМЕРИ́ЦЯ (Veratrum) — рід трав'янистих багаторічних рослин родини *лілійних.* Стебло пряме, облиснене, у верхній частині опушене, з потовщеним кореневищем. Листки великі, еліптичні, на кінцях загострені. Квітки білуваті, жовтувато-зелені або червоні, зібрані в волотисте суцвіття. Плід — коробочка. Ч. дуже отруйні. Бл. 50 (за ін. джерелами, до 25) видів, пошир. у Пн. півкулі. В СРСР — 9 видів, з них на Україні — 3: Ч. біла (V. album), росте на високогірних луках Карпат; Ч. Лобеля (V. lobelianum) і Ч. чорна (V. nigrum) — у лісах, серед чагарників, на узліссях. З кореневищ і коренів Ч. виготовляють препарати, які використовують у медицині і ветеринарії для лікування захворювань шкіри.

ЧЕМЕ́РІВЦІ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Жванчику (прит. Дністра), за 15 км від залізнич. ст. Закупне. 4,1 тис. ж. (1984). Вперше згадуються 1565. Були під владою шляхет. Польщі. Трудящі Ч. брали участь у *Наливайка повстанні 1594—96.* Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1959 Ч.— с-ще міськ. типу. У Ч.— хлібний з-д, маслоробний цех Городоцького мол.-консервного комбінату, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. організація, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 2 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня, 2 медичні пункти. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ЧЕ́МЕРНИК (Helleborus) — рід багаторічних рослин родини *жовтецевих.* Листки пальчасторозсічені, шкірясті. Квітки великі з 5 зеленуватими, білуватими або пурпуровими чашолистками і дрібними пелюстками. Плід — багатолистянка. Бл. 25 видів, пошир. в Серед. Європі і Середземномор'ї. В СРСР — 3(4) види, з них на Україні — 2 (дикорослі): Ч. червонуватий (H. purpurascens) і Ч. чорний (H. niger). Ч. чагарниковий (H. dumetorum) і Ч. зелений (H. viridis) вирощують як декоративні рослини. Всі види — *отруйні рослини.* Містять глікозиди, які спричиняють розлад серцевої діяльності. З коренів і кореневищ Ч. виготовляють лік. препарат корельборин, який призначають при декомпенсації серцево-судинної діяльності. Деякі види Ч.— медоноси.

ЧЕМЕ́РОВЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 59,6 тис. чол. (1984). У районі — 70 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чемерівці.* Ч. р. розташований у межах *Подільської височини.* Поверхня має вигляд східчастої рівнини, розчленованої глибокими долинами річок (з Пн. Зх. на Пд. Сх. простягаються *Товтри*). Корисні копалини: піски, глини, вапняки. Річки — *Збруч, Жванчик, Смотрич* (притоки Дністра). Грунти чорноземні й сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, береза, дуб, липа, ясен, ялина) займають 10 % території району. Найбільші пром. підприємства — Вишнівчицький цукр. з-д, Закупнянське кар'єроуправління. Комбінат побутового обслуговування (Чемерівці), 4 будинки побуту. Землеробство району має зерново-буряківничий, тваринництво — мол.-м'ясний напрям. Площа с.-г. угідь 1983 становила 67,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, горох, овес, просо, гречка, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Ч. р.— 21 колгосп, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична станція Закупне. Автомоб. шляхів — 329 км, у т. ч. з твердим покриттям — 311 км. У районі — мед. (Чемерівці) та сільс. профес.-тех. (с. Кутківці) уч-ща, 45 заг.-осв., музична та спорт. школи; 57 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 71 клубна установа, кінотеатр, 64 кіноустановки, 57 б-к, 2 музеї (історії сіл Білої та Чорної). У с. Летаві Ч. р. народився новатор с.-г. виробн. Д. В. *Бойко.* У районі видається газ. «Нове життя» (з 1930). *Н. Я. Демчишина.*

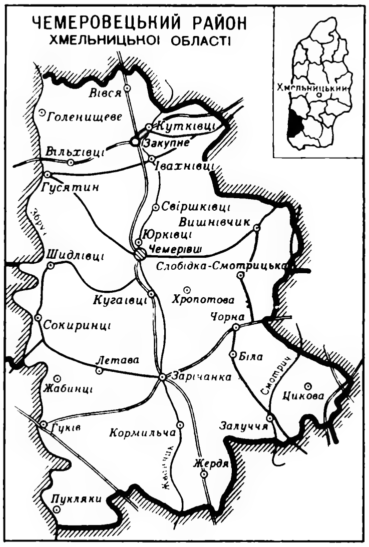

ЧЕМПІОНА́Т (від англ. champion — переможець у змаганні, чемпіон; першоджерело: лат. campus— — поле битви) — офіційні спорт. змагання, на яких розігрується першість з певного виду *спорту* для виявлення переможця серед колективів, спортсменів, команд тощо. Термін «чемпіонат» застосовують також до виставок-змагань тварин з метою виявлення найкращих у будь-якій породі.

ЧЕМУЛЬПО́ — друга назва міста *Інчхон* у Пд. Кореї.

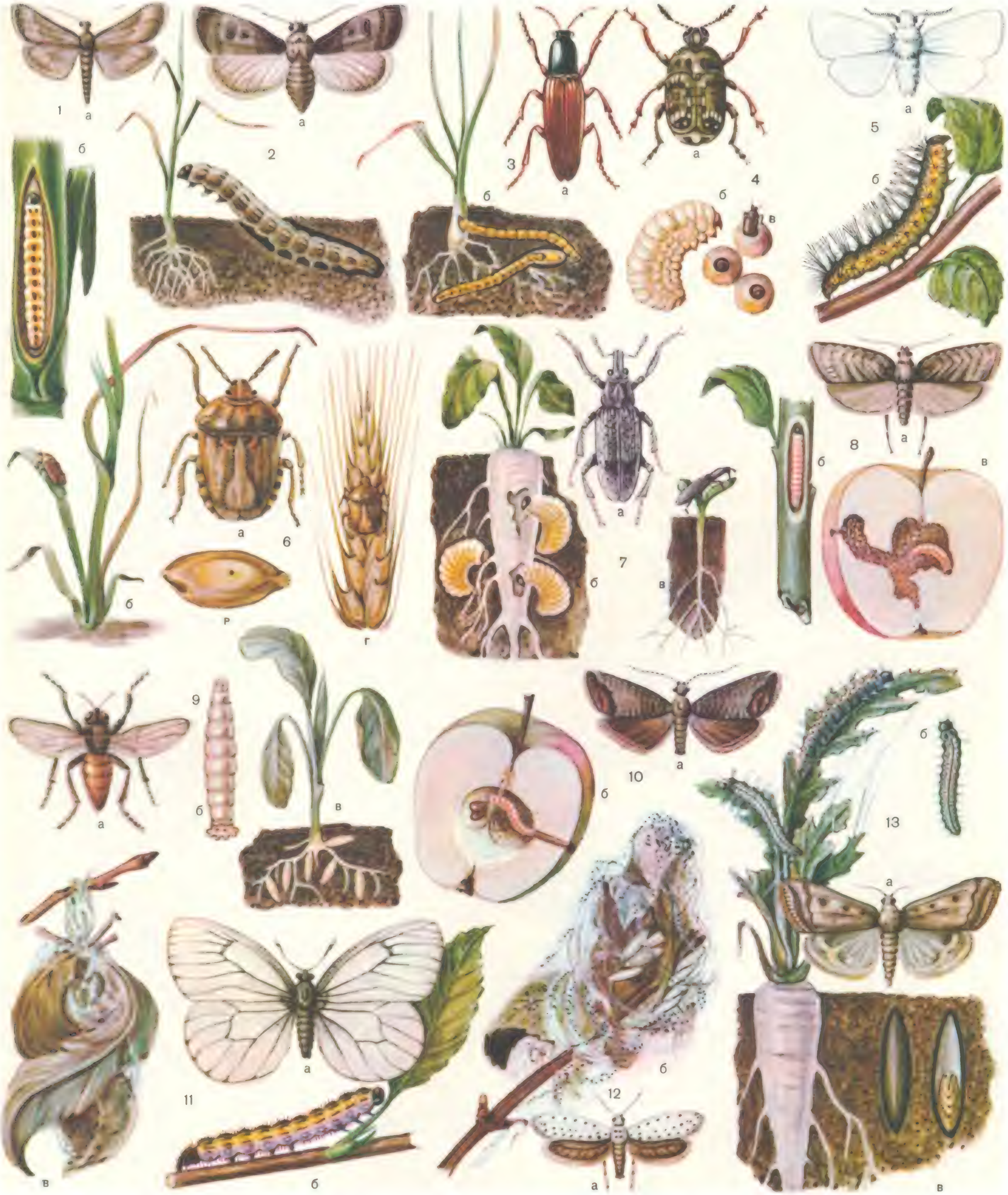

До ст. **Шкідники сільськогосподарських культур.**

1. Стебловий метелик (Pyrausta nubilalis): *а* — метелик, *б* — гусениця і ушкоджене стебло кукурудзи. 2. Озима совка (Agrotis segetum): *а* — метелик, *б* — гусениця ушкоджує сходи озимини. 3. Ковалик посівний (Agriotes sputator): *а* — жук, *б* — личинки й ушкоджені ними рослина і зерно. 4. Зерноїд гороховий (Bruchus pisorum): *а* — жук, *б* — личинка, *в* — ушкоджене зерно. 5. Американський білий метелик (Hyphantria cunea): *а* — метелик, *б* — гусениця ушкоджує рослину. 6. Шкідлива черепашка (Eurygaster integriceps): *а* — клоп, *б*, *в*, *г* — ушкоджені молода рослина, зерно й колос. 7. Буряковий довгоносик (Bothynoderes punctivenoris): *а* — жук, *б* — личинки і об'їдений ними корінь, *в* — ушкоджена молода рослина. 8. Східна плодожерка (Grapholitha molesta): *а* — метелик, *б* — личинка ушкоджує гілку яблуні, *в* — личинка ушкоджує яблуко. 9. Весняна капустяна муха (Chortophila brassicae): *а* — муха, *б* — личинка, *в* — ушкоджена личинками рослина. 10. Яблунева плодожерка (Laspeyresia pomonella): *а* — метелик, *б* — ушкоджене яблуко. 11. Глідівниця (Aporia crataegi): *а* — метелик, *б* — гусениця, *в* — зимуюче гніздо гусені. 12. Яблунева міль (Hyponomenta malinellus): *а* — метелик, *б* — павутинне гніздо з коконами. 13. Лучний метелик (Pyrausta sticticalis): *а* — метелик, *б* — гусінь на листку, *в* — кокони.

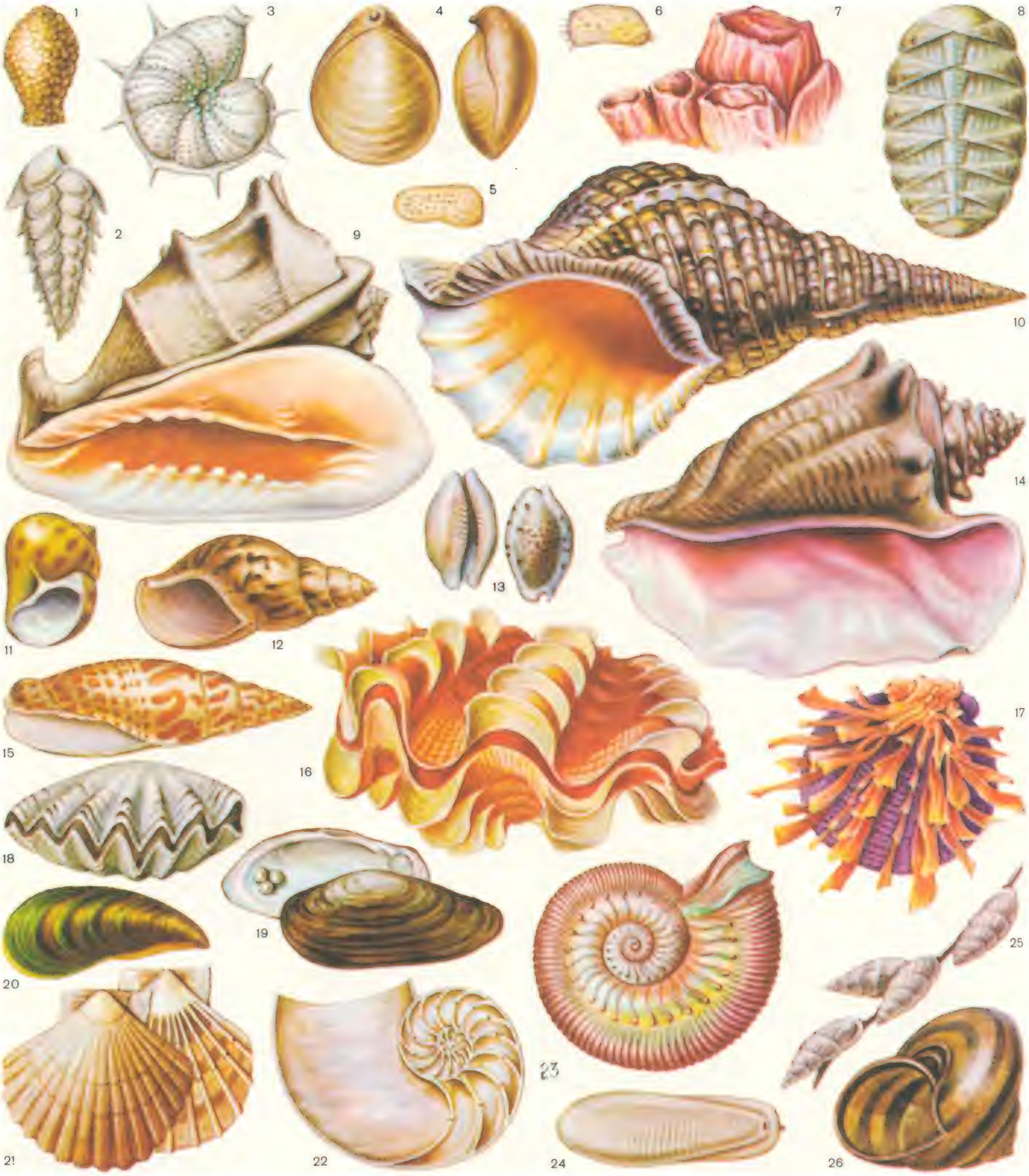

До ст. **Черепашка.**

1. Черепашкова амеба дифлюгія (Difflugia piriformis). Форамініфери: **2** — Bolivina alata, **3** — Lenticulina echinata. **4.** Плечоноге (Terebratulina caput-serpentis) — зі спинного боку і збо́ку. Черепашкові рачки: **5** — Leptocythere pellucida, **6** — Cetheridea papillosa. **7.** Морський жолудь (Balanus tintinnabulum rosa). **8.** Панцирний молюск хітон (Placiphorella stimpsoni). Черевоногі молюски: **9** — касис (Cassis cornuta), **10** — Vharonia tritonis, **11** — натика (Natica vitellus), **12** — легеневий черевоногий молюск ахатина (Achatina fulica), **13** — ципрея (Erronea caurica) — з черевного і спинного боків, **14** — стромбус (Strombus gigas), **15** — мітра (Mitra episcopalis). Двостулкові молюски: **16** — тридакна (Tridacna squamosa), **17** — спондилюс (Spondylus pictorum), **18** — устриця півнячий гребінець (Ostrea cristagalli), **19** — перлівниця прісноводна (Margaritifera margaritifera), **20** — мідія зелена (Mutilus viridis), **21** — великий гребінець (Pecten maximus). Головоногі молюски: **22** — кораблик (Nautilus pompilius) — черепашка в поздовжньому розрізі, **23** — амоніт (Stephanoceras humphyi), **24** — каракатиця (Sepia officinalis) — внутрішня черепашка з черевного боку. Наземні молюски: — **25** — Zebrina cylindrica, **26** — Caucasotachea atrolabiata.

ЧЕНДЕ́Й Іван Михайлович (н. 20.V 1922, с. Дубове, тепер смт Тячівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. письменник. Закінчив Ужгородський ун-т (1952) та Вищі літературні курси при Літ. інституті ім. О. М. Горького. Перша зб. новел — «Чайки летять на Схід» (1955). Автор книжок оповідань і повістей «Вітер з полонини» (1958), «Ватри не згасають» (1960), «Чорнокнижник» (1961), «Поєдинок» (1962), «Терен цвіте» (1967), «Зелена Верховина» (1975), «Свалявські зустрічі» (1977), «Теплий дощ», «Казка білого інею» (обидві — 1979), роману «Птахи полишають гнізда» (1965) та ін. Кіносценарії, переклади з угорської мови.

ЧЕНДУ́ — місто в центр. частині Китаю, адм. ц. провінції Сичуань. Розташоване на р. Міньцзяні. Вузол з-ць і автошляхів. 2,2 млн. ж. (1975). Підприємства кольорової металургії (виплавка міді й алюмінію), маш.-буд., хім., деревообр., буд. матеріалів, шкіряної, текст., швейної і харч. пром-сті. Художні промисли (шовкоткацтво, вироби із срібла). ТЕС. Ун-т та ін. вузи, музеї, театри. Архіт. пам'ятки 1—18 ст. Ч. засн. у 4 ст. до н. е.

ЧЕНСТОХО́ВА — місто на Пд. Польщі, адм. ц. Ченстоховського воєводства. Розташоване на р. Варті. Вузол з-ць. 237 тис. ж. (1981). Провідна галузь пром-сті — металург. (на місц. покладах заліз. руди). Розвинута текст. (вовняна, льняна) та харч. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, скла, сірників та ін. Політехнічний ін-т, музей, театр, філармонія. Архіт. пам'ятка — монастир паулінів (17—18 ст., у костьолі — ікона «Ченстоховська богоматір», 14 ст.). Права міста отримала 1356.

ЧЕНТЕ́ЗИМО (італ. centèsimo, букв.— сотий) — розмінна монета Італії (дорівнює $^1/_{100}$ італ. *ліри*), Ватікану і Сан-Маріно (дорівнює $^1/_{100}$ італ. ліри).

ЧЕ́ПА Андріян Іванович (1760 — бл. 1822) — колекціонер документів з історії України. Походив з укр. поміщицької сім'ї. В 1779—89 служив у канцелярії малоросійського генерал-губернатора П. О. *Румянцева.* Колекцією документів Ч. користувалися українські історики М. Ф. *Берлинський,* Д. М. *Бантиш-Каменський,* Я. М. *Маркович.* Свого наміру видати збірники матеріалів з історії України Ч. не здійснив. Переважна більшість зібраних ним істор. документів загинула.

ЧЕ́ПЕЛЄВ Василь Іванович (н. 25.XII 1918, с. Росоші, тепер Росош Реп'євського р-ну Ворон. обл.) — укр. рад. педагог, член-кореспондент АПН СРСР (з 1968), професор (з 1976). Член КПРС з 1941. Закінчив Львів. пед. ін-т (1950), 1954—59 викладав у тому ж ін-ті. З 1959 — зав. сектором, заступник директора, 1964—71 — директор Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР. З 1971 — проректор і зав. кафедрою Київ. ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука. В 1966—72— президент Пед. т-ва УРСР. Осн. праці — з історії нар. освіти і пед. науки в Укр. РСР, дидактики, культур.-осв. роботи. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Удостоєний медалі А. С. Макаренка.

С. А. Литвинов.

ЧЕПІ́ГА-ЗЕЛЕНКЕ́ВИЧ Яків Феофанович (12.V 1875—22.VIII 1938) — укр. рад педагог і осв. діяч. Закінчив Новобузьку семінарію (1898), вчителював у Донбасі, викладав у вищих школах Києва, 1928—34 працював у Харкові в Н.-д. ін-ті педагогіки УРСР. Автор праць з проблем морального і трудового виховання, методичних посібників і підручників з укр. мови й арифметики для поч. школи.

ЧЕПІ́ЖНИЙ Олександр Кузьмич (н. 6.VII 1919, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Живе на Україні. Друкуватися почав 1950. Автор повістей «Хлоп'ята з ,,Пролетарки''» (1954), «Горіти не згораючи» (1959); книжок оповідань «Гармошка» (1960), «Мій друг Тимко» (1962); епопеї «Гагаї», що складається з п'яти частин: «Крутий Яр» (1965), «На бурунних закрутах» (1968), «Лихоліття» (1969), «Лють» (1973), «Добрий вогонь» (1976); роману «Глибокі горизонти» (1980), в яких показав найважливіші етапи боротьби за соціалізм, великі соціально-екон. перетворення в Донбасі. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Гагаи, кн. 1—5. К., 1977—79; Глубокие горизонты. К., 1980.

М. Ф. Гетьманець.

ЧЕПРА́ГА — твір декоративно-ужиткового мистецтва; металева пряжка для шкіряних поясів. Була поширена в 18—19 ст. як деталь гуцульського убрання. Див. *Мосяжництво.*

ЧЕПУРНИ́Й Дмитро Іванович [12 (25).X 1908, м. Бровари, тепер Київ. обл.— 2.VI 1944, Москва] — укр. рад. поет і перекладач. Навчався в Київ. ін-ті нар. освіти. Друкуватися почав з 1925 в періодичній пресі. Належав до літ. орг-цій «*Молодняк*», *ВУСПП*. Окремими виданнями вийшли книги поезій Ч. «Комсомольські будні» (1929), «Земля» (1930), «Сімнадцять» (1931), «Зміна йде», «Фронти» (обидві — 1932), «Фрагменти» (1934), п'єси «Завтрашній колгоспник», «Зустрічі весни» (обидві — 1933).

Тв.: Наша молодість цвіте. К., 1963.

Ф. Т. Кириченко.

ЧЕ́ПУРОВ Костянтин Павлович (н. 18.V 1918, с. Мілове, тепер смт Міловського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. мікробіолог, доктор вет. наук (з 1953), професор (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1948. В 1938 закінчив Харків. вет. ін-т і працював у Далекосхідному н.-д. ін-ті в м. Благовєщенську. В 1955—61 — зав. кафедрою мікробіології Узбецького с.-г. ін-ту, з 1961 — Полтав. с.-г. ін-ту. Наукові праці присвячені вивченню збудників інфекційних хвороб с.-г. тварин, створенню біол. препаратів. Держ. премія СРСР, 1952. *Н. А. Наумова.*

ЧЕРВЕ́НСЬКИЙ (Czerwieński) Болеслав (3.IV 1851, Львів — 3.IV 1888, там же) — польс. письменник, публіцист, громад. діяч. Один з перших організаторів соціалістичного руху в Галичині. Закінчив Львів. ун-т. Разом з І. Франком та Л. Інлендером уклав «Програму польських і русинських соціалістів Східної Галичини» (1881). Сприяв появі 1880—82 в робітн. газ. «*Праца*» («Праця») статей та вірша «Вічний революціонер» І. Франка і кореспонденцій М. Павлика. Автор збірок «Поезії» (1881), «Обірвані строфи» (1886), оповідань з робітн. життя, істор. драми «Невольник» (пост. 1881), п'єси «Небіжчик» (пост. 1883), поезій на українську тематику («Платонові Костецькому», «Смерть Шевченка»), революц. пісні «Червоний прапор» (1881, укр. перекл. Б. Грінченка, 1905). У прозовій поемі «Два побачення» (1887) в художньо-публіцистичній формі популяризував учення К. Маркса. Твори Ч. перекладали Р. Лубківський, В. Лучук.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія — 1977, в. 3. К., 1977; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рос. перекл. — Красное знамя. В кн.: Польская поэзия, т. 2. М., 1963.

І. М. Лозинський.

ЧЕРВЕ́НСЬКІ МІСТА́, Червенські гради — група міст і феодальних замків 10—12 ст. у Волинській землі на зх. окраїнах Русі. Термін «Червенські міста» трапляється в давньорус. літописах під 1018 і 1031, а їхній центр — м. Червен згадується починаючи з 981. За результатами археол. досліджень, які провадили в 50—60-х рр. 20 ст., м. Червен локалізується на тер. сучасного с. Чермно (ПНР), а тер. Ч. м.— на лівобережжі Бугу і ототожнюється в основному з тер. пізнішої (13 ст.) Червенської землі. До складу Ч. м. входили, крім Червена, м. Волинь на р. Бузі (тепер с. Грудек Надбужний), Сутейськ (тепер с. Сонсядка) на р. Пор та деякі ін., від яких збереглися залишки у вигляді *городищ*. Тер. Ч. м. у 2-й пол. 1-го тис. н. е. була заселена сх.-слов'ян. племенами *дулібів, бужан, волинян.* Ч. м. як укріплені поселення виникли в ході формування феод. відносин у сх.-слов'ян. племінного об'єднання на чолі з дулібами. На поч. 10 ст. посилилися політ. зв'язки Ч. м. з *Київською Руссю,* але в 3-й чверті 10 ст. місц. племінна верхівка потрапила в залежність від Чехії. В 981 київ. князь *Володимир Святославич* приєднав Ч. м. до Київ. Русі. В 1018 польс. князь *Болеслав I* Хоробрий, повертаючись з походу на Київ, знову захопив Ч. м., але 1031 Ярослав і Мстислав Володимировичі відвоювали їх. У 11—12 ст. тер. Ч. м. частково входила до складу *Володимиро-Волинського князівства,* в 13—14 ст.— до *Галицько-Волинського князівства.* В серед. 13 ст. Ч. м. зруйнували орди *Батия* й вони занепали. В 14 ст. тер. Ч. м. загарбали польс. і лит. феодали.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Територія і населення «Червенських градів» (X—XIII ст.). В кн.: Український історико-географічний збірник, в. 1. К., 1971.

ЧЕРВЕЦІ́ — назва комах кількох родин підряду *кокцид*. Тіло самки (довж. 0,5—15 мм) червоподібне, майже не розчленоване, без крил,

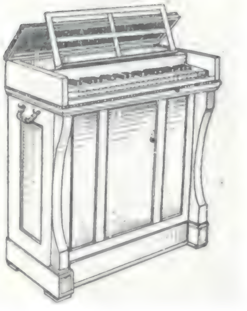

Челеста.

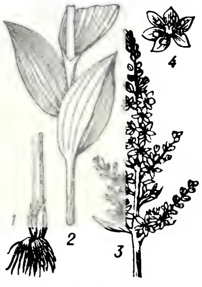

Чемериця Лобеля:
1 — нижня,
2 — середня,
3 — верхня частини рослини;
4 — квітка.

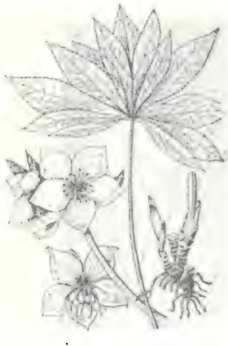

Чемерник червонуватий. Квітки, листки та кореневище.

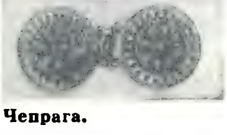

Чепрага.

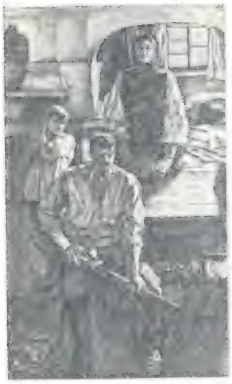

В. А. Чеканюк. За землю. 1967.

вкрите воскоподібними виділеннями, ротовий апарат смоктальний. Самки і личинки живляться соком рослин. Тіло самців (довж. 0,6—7 мм) більшості видів чітко розділяється на голову, груди і черевце, звичайно є одна пара крил, ротового апарату не мають (дорослі самці не живляться). Відомо понад 4000 видів Ч., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР бл. 600, у т. ч. на Україні — бл. 250. Окремі види Ч. корисні, напр. з виділень воскового червеця (Ericerus pela) виготовляють «білий віск», *кошеніль* використовують для одержання природної червоної фарби. Багато видів, напр. каліфорнійська *щитівка*, щетинистий, виноградний, яблуневий, борошнисті Ч., — небезпечні шкідники плодових дерев, цитрусових і винограду.
Є. М. Терезникова.

ЧЕ́РВИ (Vermes) — збірна група безхребетних тварин, що включає такі типи: *плоскі черви, первиннопорожнинні черви, немертини* (нижчі Ч.), *кільчасті черви* (вищі Ч.), а також *ехіуриди* та *сипункуліди*. Ч. мають видовжене, двобічно-симетричне тіло, третій зародковий листок — *мезодерму*; у вищих Ч. тіло сегментоване, є *вторинна порожнина тіла*, кровоносна система добре розвинена. Разом з молюсками і членистоногими Ч. є *первинноротими*. Бл. 40 тис. видів Ч. живуть в морях і прісних водах (*багатощетинкові черви, війчасті черви, нематоди* та інші); значна частина Ч.— паразити людини, тварин і рослин (*присисні, стьожкові черви, фітогельмінти* та ін.), деякі пристосувалися до життя у грунті (нематоди, олігохети) або на суходолі (деякі *п'явки*, війчасті черви).
В. П. Коваль.

ЧЕРВИ́НСЬКИЙ Євген Іванович (7.X 1887, Львів — 20.II 1930, там же) — укр. архітектор. У 1909 закінчив Львів. політех. ін-т, до 1914 періодично співробітничав з архіт. майстернею арх. І. *Левинського*. Автор громад. і житл. будинків, пансіонатів у Львові, Дрогобичі, Ворохті, Яремчі.

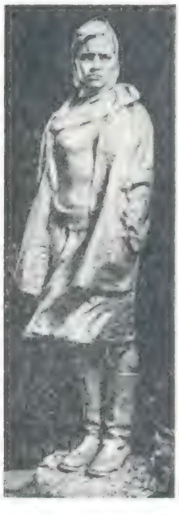

К. І. Чеканьов. Агроном. Тонований гіпс. 1962.

ЧЕРВИ́НСЬКИЙ Петро Петрович (1849, Чернігів — 1931) — укр. земський статистик, представник ліберального *народництва*. Навчався в Петерб. ін-ті землеробства. У 1876—90 працював у статистич. бюро Черніг. губернського земства. Ч. вважав, що основою при дослідженні екон. життя має бути окреме г-во (селянське, поміщицьке), а при визначенні його екон. становища мають враховуватися кілька факторів: забезпеченість г-ва землею, робочою силою, робочою худобою тощо. За участю Ч. було видано матеріали по оцінці зем. угідь Чернігівщини (1877—87). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював на сільськогосподарській дослідній станції поблизу Вятки (тепер м. Кіров).

ЧЕ́РВІ (Cervi)—сім'я італ. патріотів, активних учасників *Руху Опору* в Італії. В боротьбі проти італ. та нім. фашистів у Пн. Італії брали участь Альчіде Ч. (1875—1970) і сім його синів. Під час збройної сутички з гітлерівцями 25.XI 1943 всі сини Ч. потрапили в полон і 28.XII 1943 були розстріляні нім. фашистами.

ЧЕРВІ́НЕЦЬ — 1) Загальна назва іноземних золотих монет (дукатів, цехінів), що були в обігу на Русі до царювання Петра І. 2) Рос. золота монета вартістю 3 крб., випущена 1701 (містила 3,4 г золота), іноді карбували подвійні Ч. 3) Банківські білети, що їх випускав Держбанк СРСР 1922—47 купюрами в 1, 2, 3, 5, 10, 25 і 50 Ч. Золотий вміст Ч. було встановлено в 7,74234 г чистого золота. Один Ч. дорівнював 10 крб. *казначейськими білетами*. Грош. реформою 1947 запроваджено єдине обчислення в карбованцях, а Ч. і казначейські білети було замінено на нові гроші.

ЧЕРВІ́НСЬКИЙ Костянтин Олександрович (н. 19.V 1919, с. Пиків, тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1943. Після закінчення 1948 Рубіжанського хіміко-технологічного ін-ту працював у ньому. З 1968 — ректор Чернівецького ун-ту, з 1969 — професор, зав. кафедрою нафтохім. синтезу. Осн. напрями дослідження — гомогенний каталіз рідкофазного окислення органічних сполук. Запропонував принципи добору каталізаторів для окислення парафінових вуглеводнів. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Вітчизн. війни 1-го ступеня, ін. орденами.

ЧЕРВНЕ́ВА КРИ́ЗА 1917 — політ. криза в Росії, викликана антинародною політикою бурж. *Тимчасового уряду*; другий після *Квітневої кризи 1917* етап загальнонаціональної кризи. *Перший Всеросійський з'їзд Рад* [3 (16).VI—14.VI (7.VII)], на якому переважали меншовики й есери, підтримав Тимчасовий уряд і відхилив вимогу більшовиків припинити війну й передати владу Радам. 9 (22). VI з'їзд заборонив мирну демонстрацію, призначену більшовиками на 10 (23).VI, після чого ЦК РСДРП(б) відмінив її, щоб не протиставляти партію з'їздові. Під тиском мас угодовці все ж змушені були призначити демонстрацію на 18.VI (1.VII), маючи намір провести її під знаком довір'я Тимчасовому урядові. Але 500-тисячна демонстрація трудящих Петрограда пройшла під більшовицькими лозунгами «Вся влада Радам!», «Геть 10 міністрів-капіталістів!», «Хліба, миру, свободи!». Мітинги і демонстрації на підтримку революц. Петрограда пройшли в усій країні, в т. ч. на Україні.

Ці демонстрації свідчили про зростання авторитету більшовиків і різке падіння впливу угодовських партій, про назрівання глибокої політ. кризи. Наступ на фронті, що його почав уряд 18.VI (1.VII) і який проводився всупереч волі солдатських мас і всього народу, викликав нову хвилю обурення трудящих, що привело до чергової політ. кризи (див. *Липневі дні 1917*). *В. С. Левін.*

ЧЕРВНЕ́ВЕ ПОВСТА́ННЯ 1848 в Парижі — повстання пролетаріату 23—26.VI. Викликане наступом бурж. реакції на політ. завоювання робітників, досягнуті в ході *революції 1848 у Франції*. Приводом до Ч. п. було закриття урядом 22.VI нац. майстерень (громад. роботи для 100 тис. безробітних). 23.VI Париж вкрився барикадами. Ч. п. проходило під гаслом «демократичної і соціальної республіки». Передбачалось утворити уряд з дрібнобурж. соціалістів (Л. *Блан*, А. *Альбер* та ін.). 24.VI Нац. збори, налякані розмахом Ч. п., передали ген. Л. Е. *Кавеньяку* диктаторські повноваження. Ч. п. було жорстоко придушено. За визначенням В. І. Леніна, Ч. п. — перша велика громадян. війна між пролетаріатом і буржуазією (див. Повне зібр. тв., т. 38, с. 294—295).

ЧЕРВО́НА А́РМІЯ, Робітничо-Селянська Червона Армія — офіційна назва *Радянської Армії* 1918—46.

ЧЕРВО́НА ГВА́РДІЯ — добровільні формування збройних сил пролетаріату в період боротьби за перемогу *Великої Жовтневої соціалістичної революції* і *тріумфального походу Радянської влади*. Попередником Ч. г. були бойові дружини і збройні загони робітників під час революції 1905—07, *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Активну участь у будівництві Ч. г. взяли *військові та бойові організації більшовиків*. Були створені штаби Ч. г., налагоджено військ. навчання. Основою статуту Ч. г. став проект статуту Червоної гвардії Виборзького р-ну Петрограда. Він визначив класовий, інтернац. характер Ч. г., її структуру. Організація Ч. г. була заснована на виборних засадах. Бурж. Тимчасовий уряд перешкоджав озброєнню пролетаріату. Більшовики, долаючи опір меншовиків, есерів і бурж. органів, створили в квітні — червні 1917 червоногвардійські загони майже в усіх великих містах і пром. центрах. У ряді місцевостей формувалася також *сільська Червона гвардія*.

Після *липневих днів 1917* Ч. г. була на нелегальному становищі під виглядом заводської охорони. В дні *корніловщини* вона вийшла з підпілля і відіграла важливу роль у розгромі контрреволюц. заколоту. Напередодні Жовтневого збройного повстання в країні було бл. 200 тис. червоногвардійців. Ч. г. стала однією з осн. ударних сил збройних виступів пролетаріату в боротьбі за встановлення в країні Рад. влади. Після перемоги Великого Жовтня Ч. г. брала активну участь у закріпленні завоювань революції, боротьбі проти зовн. і внутр. контрреволюції. З формуванням Червоної Армії (див. *Радянська Армія*) кращі кадри Ч. г. влилися до її складу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Листи здалека. — Про пролетарську міліцію; т. 35. Наказ штабові Червоної гвардії; Червона гвардія на Україні. 1917—1918. Документи. К., 1939; Павлюк П. І. Харківська Червона гвардія. К., 1948; Лукьянов Х. Красная гвардия Донбасса. Сталино, 1958; Цыпкин Г. А. Красная гвардия в борьбе за власть Советов. М., 1967; Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. Х., 1969.
П. І. Павлюк.

ЧЕРВО́НА ДА́ТСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму продуктивності. Виведена в Данії у 18—19 ст. схрещуванням місцевої худоби з тваринами *ангельнської породи,* червоної північношлезвігської і балумської порід. Масть червона. Тварини скороспілі, міцної конституції, з довгим і глибоким тулубом на низьких ногах, об'ємистим животом та добре розвинутим, правильної форми вим'ям. Жива маса бугаїв 1000 кг і більше, корів — 550 кг. Середньорічний надій — 4500 кг молока жирністю 4 %. Розводять в Данії, США, Польщі та ін. В СРСР її використовували при виведенні *бурої латвійської породи, червоної польської породи* і червоної естонської худоби.

Бугай червоної датської породи.

«ЧЕРВО́НА ДВАНА́ДЦЯТКА»— партизанська група, що діяла восени 1922 на Тернопільщині в період визвольної боротьби трудящих Зх. України проти польс. окупантів. Керівниками «Ч. д.» були комуністи С. О. *Мельничук*, П. М. *Шеремета* й І. Г. *Цепко*. Партизан. рух охопив Заліщицький і Борщівський повіти Терноп. воєводства. Окупанти кинули проти партизанів значні військ. сили. 28.X під час бою в с. Голіградах Заліщицького пов. загинув І. Г. Цепко, П. М. Шеремета потрапив у полон. У бою біля м. Заліщиків жандарми оточили групу С. О. Мельничука. Його, тяжко пораненого, було захоплено в полон. 11.XI 1922 за вироком військ. суду в м. Чорткові С. О. Мельничука і П. М. Шеремету було страчено. Подвигам «Ч. д.» М. Ірчан присвятив драму «Дванадцять».

ЧЕРВО́НА КНИ́ГА — список рідкісних і зникаючих видів тварин і рослин, які потребують охорони. Заснована і розроблена *Міжнародним союзом охорони природи* у 1949—66. Виділяють 5 категорій тварин і рослин, які занесені до Ч. к.: зникаючі, рідкісні, скорочувані, невизначені (недостатньо вивчені), відновлені. В міжнар. Ч. к., яку було видано 1966 (1 і 2 тт.) і 1974 (3 і 4 тт.), внесено 248 видів і 48 підвидів ссавців, 287 видів птахів, 119 видів і підвидів плазунів і 36 видів і підвидів земноводних; опубліковано також 1 т. про рідкісні рослини. На кінець 1979 в міжнар. Ч. к. налічувалося 687 видів і 207 підвидів хребетних тварин. Країна, на території якої живуть занесені до міжнар. Ч. к. тварини і рослини, несе моральну відповідальність за їх врятування. В багатьох країнах створені нац. Ч. к. для видів, які не вміщено в міжнар. Ч. к., але рідкісних або зникаючих для тієї чи іншої країни.

В Ч. к. СРСР, заснованій 1974 і виданій 1978, внесено 62 види і підвиди ссавців, 63 види і підвиди птахів, 21 вид плазунів, 8 видів земноводних, а також 444 види рослин. В Ч. к. УРСР, заснованій 1976 і виданій 1980, містяться відомості про 29 видів ссавців, 28 видів птахів, 6 видів плазунів, 4 види земноводних, 18 видів комах, 151 вид вищих рослин.

М. М. Щербак.

ЧЕРВО́НА ЛІ́НІЯ, червоні лінії вулиць і магістралей — термін, який застосовується у *містобудуванні* для визначення умовної межі, що відокремлює територію магістралей, вулиць, проїздів та площ від територій, відведених під забудову.

ЧЕРВО́НА МІ́ДНА РУДА́ — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Те саме, що й *куприт.*

ЧЕРВО́НА ПЕЧЕ́РА, Кизил-Коба — печера в Крим. обл. УРСР, за 20 км на Пд. від м. Сімферополя. Довж. 13,1 км, глиб. 135 м. Закладена в юрських вапняках. Має 6 ярусів, складається з галерей завширшки 2—3 м і залів з *сталактитами, сталагмітами* та ін. натічними утворами. У печері є річка, яка приймає 8 приток. Знайдено викопну фауну (печерний ведмідь та ін.). В Ч. п. виявлено залишки давнього поселення 7 — поч. 6 ст. до н. е. Від назви печери Кизил-Коба походить назва *кизил-кобинської культури.* Пам'ятка природи. Об'єкт туризму. *В. М. Дублянський.*

ЧЕРВО́НА ПЛО́ЩА в Києві — архітектурний ансамбль. Одна з найдавніших площ міста. Виникла в епоху *Київської Русі*. Була торг.-ремісничим центром Києва, на ній відбувалися віча. У 1132—36 тут було споруджено *Пирогощі Богородиці церкву* (не збереглася). Після зруйнування міста ордами Батия площа стала осн. осередком Києва, з 14 ст.— адм. центром. Тут відбувалися паради збройних сил магістрату, а також київ. ремісничих цехів. У 15 ст. на площі спорудили дерев'яну ратушу (бл. 1697 — новий кам. будинок), водогін (від нього було проведено воду в різні місця Подолу; 1748—49 над водогоном збудовано кам. павільйон-фонтан із скульптурою «Самсон», арх. І. Григорович-Барський; 1982 фонтан реконструйовано), 1693 зведено Богоявленський собор Братського монастиря (арх. Й. Старцев), 1703 — старий корпус *Київської академії,* у 60-х рр. 18 ст.— перший *гостиний двір*. У 18 ст. спорудили Грецький монастир (арх. Григорович-Барський; добудови поч. 20 ст., арх. Л. Ейснер, Ф. Лідваль). З кін. 18 ст. на Ч. п. відбувалися *контрактові ярмарки* (звідси кол. назва — Контрактова). У 1809 збудовано новий гостиний двір (арх. А. Руска; перебудовано 1828, арх. А. Меленський, та у 2-й пол. 19 ст.), після пожежі 1811 — *Контрактовий будинок* (1815—17, арх. В. Гесте), новий корпус академії (1822—25, арх. А. Меленський). За рад. часу споруджено палац культури «Славутич», встановлено пам'ятник Г. Сковороді (1976, скульптор І. Кавалерідзе, арх. В. Гнєздилов). З 1982 ведеться реконструкція площі (проект арх. В. Шевченко) та реставрація архіт. пам'яток, розташованих на ній.

Корова **червоної польської породи.**

ЧЕРВО́НА ПО́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму продуктивності. Виведена в кінці 19 ст. у Польщі схрещуванням місцевої худоби з тваринами переважно *червоної датської породи* і *ангельнської породи.* Масть червона різних відтінків, іноді з білими плямами на животі. Тварини ніжної, щільної конституції, спина часто провисла. Жива маса бугаїв 650—850 кг, корів — 450—500 кг. Середньорічний надій — 3000 кг молока жирністю 3,8 % (в племгоспах 4500—5000 кг). Поширена гол. чин. у Польщі, в СРСР — на Україні (Волин., Терноп., Ровен. області).

«ЧЕРВО́НА П'Я́ТНИЦЯ», п'ятниця 31.VII 1925 — день перемоги англ. гірників над шахтовласниками, які намагалися знизити заробітну плату робітникам під час кризи у вугільній промисловості. Назву «Червона п'ятниця» було дано на противагу «чорній п'ятниці» (15.IV 1921) — дню, коли праві лідери *тред-юніонів* зірвали страйкову боротьбу гірників.

ЧЕРВО́НА РУСЬ — історична назва Галичини, що траплялася в писемних джерелах, переважно зарубіжних, у 16—19 ст. Вперше термін «Червона Русь» вжив італ. картограф 15 ст. Фра Мауро для позначення земель у басейні р. Дону. Однак поступово цей термін закріпився в істор. і геогр. л-рі для позначення території кол. Галицького князівства (за адм. поділом 15—18 ст.— Руське і Белзьке воєводства). Назву «Червона Русь» вживали тільки в літературі, серед місцевого населення вона не поширилася.

Безпідставні спроби пов'язати назву «Червона Русь» з *Червенськими містами* використовували деякі польс. бурж. історики для того, щоб поширити на всю територію Ч. Р. тенденційні висновки про «неукраїнський характер» Червенських міст. З цією метою в бурж. публіцистиці 20—30-х рр. 20 ст. замість Ч. Р. писали «Червенська Русь». У кін. 19 — на поч. 20 ст. термін «Червона Русь» деякі реакційні автори пропагували для штучного протиставлення українців Галичини решті українського народу.

В рад. істор. л-рі для позначення пд.-зх. частини Київ. Русі до 14 ст. вживаються терміни «Галицька земля», «Галицько-Волинське князівство», «Галицько-Волинська Русь», а для цієї самої території, починаючи з 14 ст.— «Галичина», «Західна Україна». *Я. Д. Ісаєвич.*

ЧЕРВО́НА СТЕПОВА́ ПОРО́ДА великої рогатої худоби — вітчизн. порода молочного напряму продуктивності. Виведена в кінці 18 — на поч. 19 ст. у степовій зоні Пд.

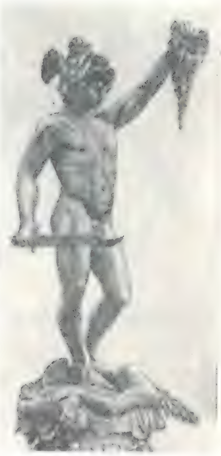
Б. Челліні. Персей. 1545—54. Лоджія деі Ланці. Флоренція.

України складним схрещуванням місц. худоби, гол. чин. *сірої української породи,* з тваринами червоної остфрисляндської, *ангельнської породи,* вільстермаршської та ін. з наступним добором за молочністю й червоною мастю. Масть червона, різних відтінків. Зустрічаються тварини з білими плямами на нижній частині тулуба, голові, кінцівках. Конституція тварин Ч. с. п. переважно ніжна, суха, кістяк легкий і міцний, живіт великий, об'ємистий, вим'я добре розвинуте, дійки середнього розміру. Жива маса бугаїв 800—1000 кг, корів 450—550 кг. Середньорічний надій 3000 — 3800 кг молока жирністю 3,7 — 3,8 % (на плем. фермах 4000—4600 кг, рекорд 12 500 кг). Тварини Ч. с. п. витривалі, мають добру відтворювальну здатність та відзначаються довголіттям. Поширена порода на Україні, в Краснодар. і Ставр. краях, Ростов., Омс. областях, Молд. РСР, Узб. РСР, Туркм. РСР, Тадж. РСР, Казах. РСР та ін.

Корова червоної степової породи.

ЧЕРВО́НА УКРАЇ́НСЬКА ГА́ЛИЦЬКА А́РМІЯ (ЧУГА) — військ. формування, створене на поч. 1920 в складі Червоної Армії з частин *Української галицької армії,* що перейшли на бік Рад. влади. Було сформовано 3 бригади ЧУГА. В квітні 1920, під час *радянсько-польської війни 1920,* контрреволюц. офіцерство ЧУГА, обдуривши солдатів, перейшло на бік польс. військ. Тільки 1-й бригаді ЧУГА після запеклих боїв удалося прорвати оточення і з'єднатися з рад. військами. Залишки 2-ї і 3-ї бригад були розформовані польс. командуванням.

ЧЕРВО́НЕ — селище міського типу Андрушівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташоване на р. Пустосі (прит. Гуйви), за 18 км від залізнич. ст. Андрушівка. 3,9 тис. ж. (1984). У Ч.— цукр., спиртовий та хлібний з-ди, комбінат побутового обслуговування, харч. комбінат. Сільське профес.-тех. уч-ще, заг.-осв. школа, філіал Андрушівської муз. школи; лікарня; 2 будинки культури, 5 б-к. Відоме з 1737, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЧЕРВО́НЕ (до 1957 — Есмань) — селище міського типу Глухівського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташоване за 5 км від залізнич. ст. Есмань. 2,5 тис. ж. (1984). У Ч.— виробниче відділення Глухівської райсільгосптехніки, комплекс по виробн. свинини. Заг.-осв. школа; лікарня, поліклініка; клуб, 2 б-ки. Вперше згадується 1615, с-ще міськ. типу — з 1968.

ЧЕРВО́НЕ ДЕ́РЕВО — деревина деяких тропічних дерев червоних і коричнюватих тонів. Дуже міцне, важке, добре полірується. Для одержання Ч. д. часто використовують дерева з род. мелієвих (махагонієве дерево та ін.), цезальпінієвих (сапанове і фернамбукове дерева) та ін. Ч. д. застосовують в меблевій пром-сті для виготовлення облицювальної фанери, зрідка використовують для одержання барвників. Ч. д. іноді наз. деревину тиса, секвойї, вільхи клейкої, що має червоне забарвлення, але не має інших властивостей справжнього червоного дерева.

ЧЕРВО́НЕ ЗМІ́ЩЕННЯ — збільшення *довжин хвиль* ліній у спектрі джерела (зміщення ліній у бік червоної частини спектра) порівняно з лініями еталонних спектрів. Найчастіше термін «Ч. з.» використовується для позначення двох явищ — космологічного Ч. з. і гравітаційного Ч. з. Космологічним Ч. з. наз. спостережуване для всіх далеких джерел (*галактик, квазарів*) збільшення довжин хвиль (або зменшення частоти) випромінювання (див. *Доплера ефект*), яке свідчить про віддалення цих джерел одне від одного (в т. ч. від *Галактики*), тобто про розширення *Метагалактики.* Ч. з. для галактик відкрив амер. астроном В. Слайфер 1912—14. В 1929 Е. *Хаббл* встановив, що Ч. з. зростає приблизно пропорційно віддалі між спостерігачем і об'єктом (т. з. закон Хаббла). Цим законом користуються при визначенні віддалі до *зір* та ін. дуже далеких об'єктів. Гравітаційне Ч. з. відбувається тоді, коли джерело світла міститься в сильнішому полі тяжіння, ніж приймач. Це явище (наз. також ефектом Ейнштейна, узагальненим ефектом Доплера) передбачив 1911 А. *Ейнштейн* на базі заг. *відносності теорії*; воно спостерігалось починаючи з 1919 спочатку у випромінюванні Сонця, а потім і деяких ін. зір (напр., *білих карликів*).

Див. також *Космологічні парадокси, Космологія.*

ЧЕРВО́НЕ КОЗА́ЦТВО УКРАЇ́НИ — загальновійськове з'єднання, створене для захисту Рад. влади на Україні і розгрому націоналістичної контрреволюційної *Центральної ради,* на противагу її збройним силам — т. з. «вільному козацтву». Формування полків Ч. к. У. було першою спробою створення регулярної Робітн.-Сел. Червоної Армії на Україні. Ч. к. У. формувалося на добровільних засадах з робітників і селян-бідняків. Командування Ч. к. У. було не виборне, а призначене. Частини Ч. к. У. формував мобілізаційний відділ військ. відділу Народного Секретаріату (першого укр. Рад. уряду). Комісаром по організації полків Ч. к. У. було призначено В. М. *Примакова.* Перший полк Ч. к. У. створено 28.XII 1917 (10.I 1918) в Харкові. Командиром полку став В. М. Примаков. Це була перша регулярна укр. рад. військ. частина. 20.I 1918 Рад. уряд України видав Декрет про організацію нар. революц.-соціалістичної армії на Україні — Червоного козацтва. На заклик Народного Секретаріату вступати до Ч. к. У. в містах і селах республіки почалося формування його частин. Услід за Харковом полки і загони Ч. к. У. створювали в Києві, Полтаві, в населених пунктах Харків. і Полтав. губерній. Полк Ч. к. У. під командуванням В. М. Примакова пройшов славний бойовий шлях. 4 (17).I 1918 полк разом з загонами *Червоної гвардії* виступив з Харкова на боротьбу проти Центр. ради. 6 (19).I від петлюрівців було визволено Полтаву, 26.I (8.II) — Київ. Протягом березня — квітня 1918 полк Ч. к. У. вів кровопролитні бої проти переважаючих сил нім. окупантів. У квітні 1918 полк Ч. к. У. було перекинуто на Донський фронт. За рішенням Рад. уряду в червні 1918 полк Ч. к. У. було перетворено на 1-й Дніпровський партизан. загін для участі в партизан. боротьбі на Україні проти австро-нім. окупантів і передано в розпорядження Всеукр. Центр. Військ. Революц. К-ту. У вересні 1918 з партизан. загонів було сформовано дві дивізії — *Першу Українську радянську дивізію* і *Другу Українську радянську дивізію.* Полк Ч. к. У. входив спочатку до 1-ї, а потім до 2-ї д-зії. В складі 2-ї Укр. Рад. д-зії полк Ч. к. У. в кінці грудня визволив від військ бурж.-націоналістичної Директорії Бєлгород і Козачу Лопань. У взаємодії з 5-м Рад. полком та ін. частинами він 3.I 1919 визволив від петлюрівців Харків, Полтаву і Кременчук. У січні 1919 *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України* нагородив полк Ч. к. У. почесним революц. Червоним прапором. Протягом березня — квітня 1919 полк Ч. к. У. здійснив перший рейд у глибокий тил ворога на Старокостянтинів, Ізяслав, Острог, розгромив 4-й галицький полк *«січових стрільців»,* брав участь у визволенні Шепетівки. У травні 1919 полк Ч. к. У. було кинуто на захист Донецького басейну від денікінців. У серпні 1919 полк Ч. к. У. було розгорнуто в бригаду (згодом у дивізію і корпус). Наприкінці вересня 1919 бригаду Ч. к. У. було перекинуто під Орел і Кроми, в жовтні включено до складу ударної групи 14-ї армії, разом з латис. стрілецькою д-зією і пластунською бригадою вона розгромила офіцерські полки денікінців. 20.X 1919 війська ударної групи визволили Орел. На поч. листопада 1919 було сформовано 8-у кав. д-зію Ч. к. У. До її складу ввійшли: бригада Червоних козаків, 14-а кубанська бригада і латис. кав. полк. У листопаді 1919 р. д-зія Ч. к. У. здійснила рейди в глибокий тил денікінців на Фотіж, Понирі, Льгов. Згодом д-зія Ч. к. У. визволила від денікінців міста Мерефу, Харків,

8-й полк **Червоного козацтва України** в поході.

Бердянськ і вийшла до берегів Азовського м. З січня 1920 8-а кав. д-зія Ч. к. У. в складі 13-ї, а потім 14-ї армій брала участь у розгромі залишків білогвардійців, білополяків і врангелівців, у розгромі банд Махна, Тютюнника, Палія та ін. Всього за роки громадян. війни Ч. к. У. здійснило 14 героїчних рейдів по глибоких тилах ворога. В 1921 за видатні заслуги в боротьбі за Рад. владу на Україні 1-й Кінний корпус Ч. к. У. було названо ім'ям ВУЦВК. За бойові заслуги в роки громадян. війни 1-у Запорізьку кав. д-зію (кол. 8-а кав. д-зія) нагороджено орденом Червоного Прапора (1928) і орденом Леніна (1934). Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 на базі корпусу Ч. к. У. було створено мотомеханізований корпус.

Літ.: Дубинский И., Шевчук Г. Червонное казачество. К., 1977.

В. В. Мусієнко.

ЧЕРВО́НЕ МО́РЕ — міжконтинентальне море Індійського ок. між Африкою та Аравійським п-овом (Азія). На Пн. *Суецьким каналом* сполучається з Середземним м., на Пд. — *Баб-ель-Мандебською протокою* — з Аденською зат. Аравійського м. Пл. 450 тис. км^2. Макс. глиб. 3039 м. У пн. частині — затоки Суецька та Акаба, що омивають Сінайський п-ів. Найбільший острів— Дахлак. Т-ра води на поверхні в лютому від +18° на Пн. до +26,5° на Пд., у серпні відповідно +27 та +32°. Солоність води до 41,5 ‰ на Пн. (найсолоніше серед морів Землі) та 38 — 39 ‰ на Пд. У Ч. м. живе понад 400 видів риб, дельфіни, гігантські мор. черепахи тощо. Через Ч. м. проходять важливі мор. шляхи з Європи в Пд. Азію, Африку та Австралію. Гол. порти: Суец (Єгипет), Порт-Судан (Судан), Джідда (Саудівська Аравія), Массауа (Ефіопія), Ходейда (Йеменська Арабська Республіка).

«ЧЕРВО́НЕ ПРА́ВО» — юридичний журнал, який видавався в Харкові з 1926 по 1931. Орган Наркомату юстиції УРСР. У 1931 на базі «Ч. п.» і журн. *«Вісник радянської юстиції»* створено новий журн. *«Революційне право»* (з 1958 — *«Радянське право»*).

ЧЕРВОНЕ́НКО Степан Васильович [н. 3 (16).IX 1915, с. Окіп, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.] — парт. і держ. діяч УРСР, дипломат. Член КПРС з 1940. В 1936 закінчив Київ. ун-т, 1949 — Академію сусп. наук при ЦК КПРС; кандидат філос. наук. У 1937—41 — директор школи. В 1941—44 — в діючій Рад. Армії. В 1944—48 — на викладацькій роботі в Черкас. пед. ін-ті. З 1949— в апараті ЦК КП(б)У, 1956—59 — секретар ЦК Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК КП України. В 1959—65 — надзвичайний і повноважний посол СРСР у КНР, 1965—73 — у ЧССР, 1973—83 — у Франції. З 1983 — зав. відділом ЦК КПРС. Член ЦК КПРС з 1961. На XVIII з'їзді Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК, на XIX з'їзді — членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5 і 11-го скликань та Верховної Ради УРСР 4 і 5-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЧЕРВО́НИЙ ВОВК (Cuon) — рід хижих ссавців род. *собачих*. В роді єдиний вид — червоний вовк (C. alpinus). Довж. тіла до 110 см, маса до 21 кг. Від *вовка* і *лисиці* відрізняється будовою черепа і зубів. Волосяний покрив довгий, густий і пухнастий, загальне забарвлення рудувато-буре, на спині до багрово-рудого. Живе в горах і передгір'ях, в осн. в скелястих місцевостях. Полює зграями на дрібних копитних. Самка після бл. 3 міс. вагітності народжує 5—9 малят. Поширений в центр. і пд. частині Сх. Азії. В СРСР — на пд. околицях Далекого Сходу, Зх. і Серед. Сибіру і в пд.-сх. частині Серед. Азії. Дуже рідкісний. Включений в *Червону книгу* СРСР.

ЧЕРВО́НИЙ ДОНЕ́ЦЬ — селище міського типу Балаклійського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташований на правому березі Сіверського Дінця, за 4 км від залізнич. ст. Шебелинка. 8,1 тис. ж. (1984). У селищі — виробниче об'єднання «Шебелинкагазпром», шебелинське управління бурових робіт та газопромислове управління. 2 заг.-осв., спорт. та медична школи; лікарня, поліклініка; Палац культури, 5 б-к. С-ще міськ. типу — з 1959.

«ЧЕРВО́НИЙ ЖОНД», Виконавчий відділ Жонду народового на Русі — орган Тимчасового народного уряду польс. повстанців на *Правобережній Україні* під час *польського повстання 1863—64.* Створений у Житомирі в червні 1863 за декретом Жонду народового від 22.V 1863. Діяв як орган повстанців на тер. Київ., Волин. і Подільської губерній. «Ч. ж.» видав постанову про сплату податків населенням, створив польс. органи охорони порядку (суд, прокуратуру, нац. варту), вербував добровольців у повстанські загони, видавав газ. «Боротьба». Існував до травня 1864.

ЧЕРВО́НИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л ПРОФСПІЛО́К, Профінтерн — міжнар. об'єднання революц. профспілок, що існувало 1921 — 37. Створений на 1-му Установчому конгресі, що відбувся в Москві 1921 за участю представників революц. профспілок (380 делегатів з 42 країн), яким реформістські лідери закрили доступ до *Амстердамського інтернаціоналу профспілок.* Ч. І. п. боровся за єдність профспілкового руху в нац. і міжнар. масштабах на основі захисту інтересів робітн. класу, за підтримку СРСР, проти підготовки імперіалістами нової війни, проти *анархо-синдикалізму* і *реформізму* в робітн. русі. Працював під керівництвом *Комуністичного Інтернаціоналу.* У 30-х рр., в умовах наступу *фашизму* і реакції, виникла гостра необхідність подолання розколу в профспілковому русі. Виходячи з цього та на основі рішень VII конгресу Комінтерну (1935) революц. профспілки ряду країн 1935 — 37 об'єдналися з реформістськими, деякі невеликі профспілки стали на шлях саморозпуску. Керівні органи Ч. І. п.— Ген. рада та Виконбюро, що обиралося нею,— перебували в Москві. Ген. секретарем Червоного інтернаціоналу профспілок був А. *Лозовський.*

Літ.: Адибеков Г. М. Красный Интернационал профсоюзов. М., 1971.

ЧЕРВО́НИЙ КОРА́Л (Corallium rubrum) — безхребетна тварина ряду горгонарій класу *коралових поліпів.* Живе на глибинах 30—500 м в Середземному м. та в Атлантичному ок. (поблизу Канарських о-вів). Колонії Ч. к. являють собою прикріплені до грунту кущоподібні утвори. Внутр. скелет Ч. к., завдяки концентрації в ньому окису заліза, забарвлений в червоний колір різних відтінків (звідси й назва). На гілках колонії розміщені білі поліпи (аутозоїди), що виконують функцію живлення і розмноження. Ч. к.— об'єкт промислу; з середини осьового скелета виготовляють різноманітні прикраси.

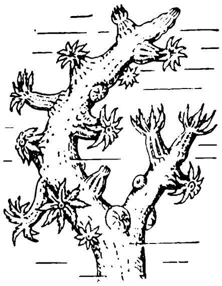

Червоний корал.

«ЧЕРВО́НИЙ ПЕ́РЕЦЬ» — укр. ілюстрований журнал сатири й гумору. Засн. 1922 у Харкові; виходив з перервами до 1934. На сторінках журналу висвітлювались питання внутр. і міжнар. життя. «Ч. п.» таврував паліїв війни, ворогів Рад. держави, укр. бурж. націоналістів, викривав міщанство, несумлінне ставлення до праці, негативні явища в л-рі та мистецтві, активно боровся за утвердження комуністичної ідеології. В різний час журнал редагували В. Блакитний, Остап Вишня, які згуртували навколо себе значний загін гумористів та художників-сатириків (К. Котко, В. Чечвянський, Ю. Гедзь, О. Козюренко, Б. Шаповал та ін.). В 1941 журнал відновлено під назвою «*Перець*».

П. М. Федченко.

«ЧЕРВО́НИЙ ПІОНЕ́Р ЗАХІ́ДНОЇ УКРАЇ́НИ» — нелегальна комуністична дитяча орг-ція, що діяла на зх.-укр. землях у 20—30-х рр. 20 ст. Перші піонерські орг-ції виникли тут на поч. 20-х рр., однак організаційно оформилися в єдину крайову піонерську орг-цію 1926. Безпосередньо керувало її діяльністю Центр. бюро піонерської орг-ції Зх. України, що діяло при ЦК *Комуністичної спілки молоді Західної України* (КСМЗУ). ЦК КСМЗУ видавав для дітей нелег. журнал «Піонер» (1931). Восени 1938 у зв'язку з розпуском Компартії Зх. України і КСМЗУ «Ч. п. З. У.» припинив свою діяльність.

ЧЕРВО́НИЙ ПЛО́СКИЙ ЛИША́Й — хронічне захворювання шкіри, що характеризується утворенням на ній червоних запальних пухирців, що сверблять, різних за формою, величиною від зерна проса до сочевиці. Висип поширюється переважно на поверхні передпліччя, променевозап'ястного і надп'ясткового мілкового суглобів. Причину виникнення Ч. п. л. остаточно не з'ясовано (інфекційна природа; наслідок порушення функції нервової системи тощо). Тривалість захворювання — від кількох місяців до кількох років. Лікування: антибіотики, вітаміни групи В, фізіотерапевтичні методи, протизапальні речовини.

ЧЕРВО́НИЙ ПРА́ПОР — символ революц.-визвольної боротьби. Під Ч. п. вже 778—779 проходив нар. виступ в Ірані, названий повстан-

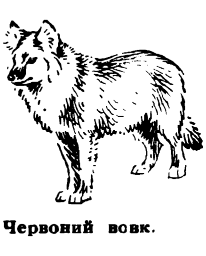

Червоний вовк.

ням «червонопрапорних». У Росії вперше піднятий 1861 повсталими селянами Пенз. губ., а також 1876 в ході першої політ. демонстрації на Казанській пл. в Петербурзі. З часу *Паризької комуни 1871* Ч. п. став символом пролет. революції і світового революц. робітн. руху. Під Ч. п. проходили перші маївки, мітинги страйкуючих робітників, він маяв на барикадах революції 1905—07, на броненосці «Потьомкін», його несли робітн. загони під час Лютн. революції 1917. Після перемоги Великого Жовтня Ч. п. встановленого законом зразка став *прапором державним* Країни Рад (Указ ВЦВК від 14.IV 1918) та бойовим прапором її Збройних Сил (див. *Прапори військові*). В СРСР встановлено *Червоного Прапора орден, Трудового Червоного Прапора орден*. Для переможців соціалістичного змагання встановлено перехідні Ч. п., а на честь пам’ятних дат — пам’ятні Червоні прапори.

«ЧЕРВО́НИЙ ПРА́ПОР» — газета, орган Ровенського обкому Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Видається в м. Ровно 5 раз на тиждень укр. мовою. Перший номер вийшов 19.XII 1939. У роки Великої Вітчизн. війни під час окупації Ровенщини нім.-фашист. загарбниками з квітня 1943 по лютий 1944 «Ч. п.» виходив як орган підпільного обкому КП(б)У та обл. штабу партизанів Ровенщини. Поновив свій вихід в лютому 1944. У 1979 газету нагороджено орденом Дружби народів.

«ЧЕРВО́НИЙ ПРА́ПОР» — укр. прогресивна газета в Канаді. Видавалася у Вінніпегу з 15.XI 1907 до 8.VIII 1908 як орган Соціалістичної партії Канади. Вийшло 18 номерів. Була першою укр. соціалістичною газетою на амер. континенті. Вела пропаганду ідей соціалізму серед трудящих українців Канади, закликала їх до боротьби проти капіталістичної експлуатації і безправ’я.

«ЧЕРВО́НИЙ ФА́КЕЛ» — рос. драматичний театр. Засн. 1920 в Одесі. З вересня 1921 — пересувний. Худож. керівники — В. Татищев (1924—25), з 1926 (в різний час) — Г. Станіславський, М. Таїров, В. *Неллі*; художник — Г. *Цапок*. В репертуарі: «Монна Ванна» М. Метерлінка, «Океан» Л. Андрєєва.

В серед. 20-х рр. здійснив вистави «Канцлер і слюсар», «Отрута» А. Луначарського, «Любов Ярова» К. Треньова, «Розлом» Б. Лавреньова, «Кінець Криворильська» Б. Ромашова, «Диктатура» і «Кадри» І. Микитенка. В 1928 колектив працював за межами України (Свердловськ, Мінськ, Казань, Ленінград, Кузнецьк). З 1932 працює в Новосибірську.

І. М. Давидова.

ЧЕРВО́НИЙ ХРЕСТ (в Азербайджанській, Узбецькій, Туркменській і Таджицькій РСР, в Афганістані, Пакистані, Туреччині і в усіх арабських країнах — Червоний Півмісяць; в Ірані — Товариство Червоного Лева і Сонця) — громадська організація допомоги органам *охорони здоров’я*. В СРСР — 11 т-в Ч. Х. і 4 — Червоного Півмісяця. Всі вони об’єднані в *Союз товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР*, який входить в Міжнародний Червоний Хрест. Ч. Х. в СРСР діє на основі положень і статуту, принципи яких були розроблені в декреті РНК від 7 серпня 1918. Статут підписано В. І. Леніним. Осн. напрями діяльності товариств — сан.-освітня, сан.-оборонна, громадська допомога органам охорони здоров’я, а також міжнародна діяльність — участь в роботі керівних органів Міжнародного Червоного Хреста і подання безплатної допомоги населенню, яке потерпіло від стихійного лиха (землетрусу, поводі та ін.) і воєнних дій. Головним завданням сан.-освітньої роботи Ч. Х. і Червоного Півмісяця є пропаганда мед. і гігієнічних знань (в тісному взаємозв’язку з будинками сан. освіти). На чолі Ч. Х. і Червоного Півмісяця СРСР стоїть Виконавчий комітет Союзу товариств Ч. Х. і Червоного Півмісяця СРСР, в союзних республіках — центральні комітети товариств Ч. Х. і Червоного Півмісяця, в областях, великих містах, районах — обласні, міські і районні комітети. Матеріальна база Ч. Х. і Червоного Півмісяця СРСР — в осн. членські внески членів товариств.

«ЧЕРВО́НИЙ ХРЕСТ» революційний — напівлегальні й нелегальні організації допомоги політ. в’язням і засланцям у дореволюц. Росії. Вперше таку орг-цію — «Товариство Червоного Хреста» партії *«Народна воля»* — створили 1881 Ю. М. Богданович та І. В. *Калюжний*. У 1882—84 існував закорд. відділ «Ч. х.», очолений П. Л. *Лавровим* і В. І. *Засулич*. Після ліквідації «Народної волі» «Ч. х.» було названо «Товариством допомоги політичним в’язням і засланцям» і перетворено на міжпарт. орг-цію. Кошти для нього давала інтелігенція, яка співчувала революції. В кін. 19 — на поч. 20 ст., з початком масового робітн. руху, провідна роль у «Ч. х.» перейшла до соціал-демократів, а гроші збирали переважно серед робітників. Після революції 1905—07 емігранти-революціонери створили за кордоном кілька товариств і орг-цій, що виконували функції «Ч. х.». Групи «Ч. х.» існували при всіх великих с.-д. організаціях, у т. ч. в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові.

«ЧЕРВО́НИЙ ШЛЯХ» — укр. громадсько-політ., літ.-мистецький і науковий журнал. Виходив 1923—36 у Харкові як щомісячник. «Ч. ш.» об’єднував навколо себе укр. письменників старшої генерації, що стали на рад. позиції (М. Чернявський, Х. Алчевська, Н. Романович-Ткаченко, В. Чередниченко, Ю. Будяк, П. Капельгородський, О. Журлива), письменників-демократів Зх. України та Буковини (В. Стефаник, О. Кобилянська, Марко Черемшина) і молодих укр. рад. літераторів (П. Тичина, М. Терещенко, М. Рильський, В. Сосюра, А. Головко, Остап Вишня, М. Куліш, М. Бажан, О. Копиленко, Ю. Яновський та ін.). В журналі виступали такі вчені, як Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Возняк. Редакторами «Ч. ш.» у різний час були Г. Гринько, В. Затонський, М. Яловий, І. Кириленко та ін. У журналі друкувалися переклади з рос. та ін. л-р, літературознавчі й мистецтвознавчі праці тощо. З січня 1931 «Ч. ш.» став органом федерації об’єднань рад. письменників України. З серпня 1936 його перейменовано на *«Літературний журнал»*.

ЧЕРВО́НІ ВО́ДОРОСТІ, багрянки (Rhodophyta) — відділ (тип) *водоростей*. Слань у більшості видів багатоклітинна, досить велика, різної форми (має вигляд кущиків, пластинок або розчленована на стебловидні й листковидні частини); деякі Ч. в. — одноклітинні. Колір сланей (від жовтуватого і рожевого до синюватостального і темно-червоного, майже чорного) залежить від поєднання пігментів. Поряд з *хлорофілом, каротином* і ксантофілом в хроматофорах містяться також специфічні пігменти — *фікоеритрин* і фікоціан, виявлені, крім Ч. в., тільки у синьо-зелених і, можливо, пірофітових водоростей. У циклі розвитку нема джгутикових стадій. Розмноження нестатеве й статеве. Статевий процес — *оогамія*. Бл. 3750 видів (600 родів), пошир. переважно в морях. Лише деякі Ч. в. живуть у прісних водах. В пн. морях СРСР зустрічається бл. 90 видів. Ч. в. поділяють на два класи: бангієві (Bangiophyceae) і флоридеї (Florideophyceae). Практичне значення мають Ч. в., з яких одержують *агар-агар* (напр., анфельція), добувають йод (напр., *філофора*). Деякі види Ч. в. їстівні і навіть культивуються (Японія, Корея, Китай). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

ЧЕРВО́НІ ГІГА́НТИ — зорі, які мають надвеликі радіуси (10—100 радіусів *Сонця*), високі *світності*, малу густину речовини та низьку температуру зовнішніх шарів. Належать в основному до спектральних класів (див. *Спектральні класи зір*) K—M і наближено на 10 *зоряних величин* яскравіші від зір цих же класів на гол. послідовності (див. *Герцшпрунга — Ресселла діаграма*). Серед яскравих зір Ч. г. є, напр., *Альдебаран, Антарес, Арктур*. Ч. г. можуть бути як зорі з постійним блиском, так і *змінні зорі*. Згідно з теорією *еволюції зір*, Ч. г. утворюються з зір гол. послідовності після вигоряння водню в центр. області. Вони складаються з ядра (що має постійну т-ру), тонкого енерговиділяючого шару (де протікають *термоядерні реакції* перетворення водню на гелій) і дуже протяжної оболонки. Ядро складається з гелію з невеликою домішкою важких елементів. Густина речовини в ядрі дуже велика; в цьому розумінні ядро Ч. г. дуже близьке до *білого карлика*. В оболонці, що займає бл. 90 % радіуса зорі і містить понад 50 % її маси, перенесення енергії здійснюється гол. чином *конвекцією*.

«ЧЕРВО́НІ КВІ́ТИ» — двотижневий ілюстрований журнал для дітей шкільного віку. Виходив 1923—31 в Харкові. У перші роки журнал редагував В. П. Затонський. До 1925 тут друкувалися лише літ. матеріали для дітей різного віку. З 1925 журнал визначився як орган для дітей серед. і старшого шкільного віку. Публікувалися статті та нариси про громадсько-політ. та культур. життя країни, зарубіжні події, міжнар. комуністичний дитячий рух, участь піонерів і школярів у соціалістичному будівництві, життя і боротьбу дітей за рубежем, вміщувалися інформації з питань науки, техніки, природознавства, матеріали на допомогу вожатим, практичні поради школярам тощо. Друкувалися й художні твори. Журнал мав додаток — бібліотеку «Червоні квіти». З 1928 при ньому виходила газета «Червоні квіти». З 1931 виходить під назвою «*Піонерія*». *Н. М. Рева.*

ЧЕРВОНОАРМІЄЦЬ — військ. звання рядового складу в Рад. Армії 1918—46. В липні 1946 замінено званням рядовий.

ЧЕРВОНОАРМІЙСЬК — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр, за 15 км від залізнич. ст. Курне. 5,4 тис. ж. (1984). Вперше згадується в серед. 12 ст. під назвою Чортоліси, 1583— як Пулини (в той час були під владою шляхет. Польщі). Після 2-го поділу Польщі (1793) Пулини в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1935 населений пункт має сучас. назву. З 1967 Ч.— с-ще міськ. типу. У Ч. — льонообр., хлібний, комбікормовий, по виготовленню м'ясокісткового борошна та цегельний з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня; 2 будинки культури, 3 клуби, 6 б-к, краєзнавчий музей.

ЧЕРВОНОАРМІЙСЬК (до 1939 — Радзивилів) — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Слонівці (прит. Стиру). Залізнична станція. Вперше згадується в писемних джерелах 1564 під назвою Радзивилів. Був під владою *Великого князівства Литовського,* після *Люблінської унії 1569* відійшов до шляхет. Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) Радзивилів у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. В кін. 19 — на поч. 20 ст. через Радзивилів переправлялася з-за кордону марксистська л-ра. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1919 Радзивилів окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. В 1924 тут виник комуністичний осередок. У 1939 Радзивилів у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року має сучас. назву. З 1940 Ч. місто. У місті — овочесушильно-консервний та хлібопродуктів комбінати, виноробний, комбікормовий, фурнітурний заводи, меблева та швейна фабрики, міжколг. будівельна орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Тут народилися рос. рад. бібліограф Б. С. *Боднарський,* укр. рад. композитор Г. Л. *Жуковський.*

ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 29,4 тис. чол. (1984). У районі — 67 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Червоноармійськ.* Ч. р. розташований в межах *Поліської низовини.* Корисні копалини: каолін, глина, пісок, торф. Найбільша річка — Тня (бас. Прип'яті). Грунти дерново-підзолисті супіщані й піщані. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, липа, осика, береза) займають 16 % тер. району. Найбільше пром. підприємство — Червоноармійський льонообр. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Червоноармійськ), будинок побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-льонарського, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 59,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 48,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 11,0 тис. га. Осушено 22,6 тис. га. Гол. культури: жито, пшениця, льон, картопля, хміль, овочеві. У Ч. р.— 23 колгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична станція Курне. Автомоб. шляхів — 271 км, у т. ч. з твердим покриттям — 148 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 41 заг.-осв. та музична школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 18 будинків культури, 44 клуби, 61 кіноустановка, 42 б-ки. Краєзнавчі музеї у Червоноармійську і с. Великому Луці. В Ч. р. видається газ. «Вісті» (з 1935). *І. В. Грибан.*

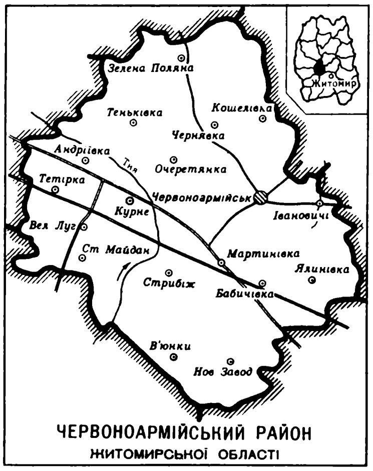

ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИЙ РАЙОН
ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,7 тис. км². Нас. 40,5 тис. чол. (1984). У районі — 71 населений пункт, підпорядкований міській та 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Червоноармійськ.* Ч. р. розташований в межах *Малого Полісся.* Поверхня рівнинна. По крайньому Пд. — відроги *Волинської височини.* Корисні копалини: торф, вапняки, крейда, піски. Річки — *Стир* з прит. Слонівка, Пляшівка (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті піщані й супіщані. Ліси (сосна, дуб, граб, клен, береза, вільха) займають 12 тис. га. Найбільші пром. підприємства: червоноармійські хлібопродуктів та овочесушильно-консервний комбінати, меблева ф-ка, фурнітурний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Червоноармійськ). С. г. спеціалізується на вирощуванні пшениці, жита, ячменю, вівса, гречки, цукр. буряків, картоплі, хмелю та виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1983 становила 50,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 44,7 тис. га. У Ч. р.— 17 колгоспів, птахорадгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Червоноармійськ, Рудня-Почаївська. Автомоб. шляхів — 382 км, у т. ч. з твердим покриттям — 280 км. У районі — профес.-тех. уч-ще, 28 заг.-осв., 2 муз. та спорт. школи; 51 лік. заклад, у т. ч. 2 лікарні. 9 будинків культури, 47 клубів, кінотеатр, 52 кіноустановки, 48 б-к, музей-заповідник «*Козацькі могили*» (с. Пляшева). У Ч. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1941). *М. С. К рчук.*

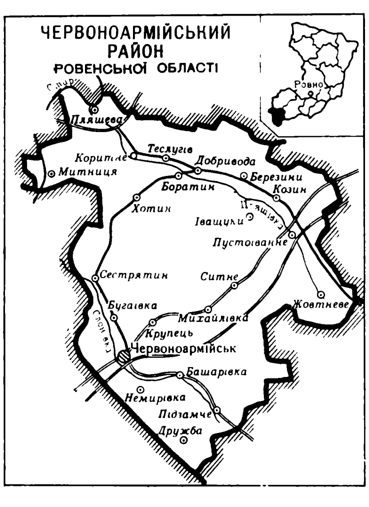
ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИЙ
РАЙОН
РОВЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

«ЧЕРВОНОБРОВИХ» ПОВСТАННЯ — нар. повстання в Китаї в 17—27. Назву здобуло від звичаю повстанців (для відміни) фарбувати брови в червоний колір. Було викликане тяжким становищем народу, яке погіршало у зв'язку з реформами *Ван Мана.* Почалося в пров. Шаньдун під проводом селянина Фань Чуна. Повстанці (селяни, наймані робітники, раби) 21 розгромили урядові війська і почали наступ на столицю імперії Чан'ань. Одночасно на столицю наступали загони представника дин. *Хань* Лю Сюаня, який 23 оволодів столицею і був проголошений імператором під іменем Генші. До 25 загони «червонобрових» розбили війська Генші і проголосили імператором пастуха Лю Пенцзи. Проте 27 повстанців розгромили війська представника аристократії Лю Сю (прибрав титул ханського імператора під ім'ям Гуан Уді).

ЧЕРВОНОГВАРДІЙСЬКЕ (до 1953 — Криничанський, 1953—65 — Красногвардійський) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Кіровській міськраді. Розташоване за 10 км від залізнич. ст. Сентянівка. 2,9 тис. ж. (1984). На тер. Ч.— шахти «Криничанська» шахтоуправління «Бежановське», Кіровський винний завод. Заг.-осв.

школа; лікарня, поліклініка, 2 фельдшерсько-акушерських пункти, Палац культури, 3 б-ки. Ч. виникло 1948, с-ще міськ. типу — з 1965.

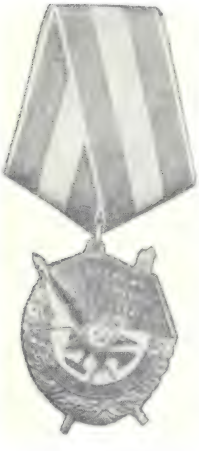

Орден Червоного Прапора.

ЧЕРВО́НОГО ПРА́ПОРА О́РДЕН — рад. військовий орден. Засн. Постановою Президії ЦВК СРСР від 1.VIII 1924. Ч. П. о.— перший орден СРСР. До нього було прирівняно заснований раніше (16.IX 1918) орден Червоного Прапора РРФСР. За новим Статутом (затверджений 28.III 1980) Ч. П. о. нагороджують за особливу хоробрість, самовідданість і мужність, виявлені при захисті соціалістичної Вітчизни. Ч. П. о. нагороджуються: військовослужбовці Рад. Армії, ВМФ, прикордонних і внутр. військ, співробітники органів К-ту держ. безпеки СРСР та ін. громадяни СРСР; військ. частини, військ. кораблі, з'єднання та об'єднання. Ч. П. о. можуть бути нагороджені також особи, які не є громадянами СРСР. Військ. частини, військ. кораблі, з'єднання та об'єднання, нагороджені Ч. П. о., одержують найменування червонопрапорних. Першим нагородженим Ч. П. о. був В. К. *Блюхер*. На 1980 здійснено понад 580 тис. нагороджень Ч. П. о. Зокрема, ним нагороджено м. Петроград (1919), робітників міст Грозного, Царицина (тепер Волгоград), Луганська (тепер Ворошиловград), Ташкента (всі — 1921), ВЛКСМ (1928), ЛКСМУ (1944), газ. «Радянська Україна» (1945), Шепетівську (1968) і Київ. (1974) міські комсомольські організації.

ЧЕРВОНОГОЛО́ВА КАПУ́СТА (Brassica oleracea var. capitata f. rubra) — ботанічна форма *капусти* головчастої. Ч. к. відрізняється від білоголової щільною головкою, червоно-фіолетовим або синім забарвленням її та листків. За кількістю поживних речовин подібна до білоголової капусти, однак містить менше клітковини і більше білків, цукрів та вітамінів. Ч. к. використовують сирою (салати, гарніри) і маринованою. Урожайність — бл. 300 ц/га. На Україні районовані (1984) сорти Ч. к.: Гако, Міхневська.

ЧЕРВОНОГРА́Д — місто обласного підпорядкування Львів. обл. УРСР, на р. Буг при впадінні в нього річок Солокії й Рати. Залізнична станція. 64 тис. ж. (1984). Засн. 1692 під назвою Кристинопіль, невдовзі дістав статус міста. Був під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) Кристинопіль загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Ч.— під владою бурж.-поміщицької Польщі. За договором між СРСР і ПНР від 15.II 1951 про обмін ділянками держ. територій місто передано Рад. Союзу і під назвою Червоноград включено до складу УРСР. З того самого року Ч. — місто з сучас. назвою. Ч.— один з центрів *Львівсько-Волинського вугільного басейну* (12 шахт, у т. ч. № 3, № 7, № 10 «Великомостівські», ім. Ленінського Комсомолу, ім. 50-річчя СРСР, ім. XXV з'їзду КПРС та ін.). З-ди: рем.-мех., металоконструкцій, залізобетонних виробів, мол., хлібний; деревообр. комбінат, швейна ф-ка, виробниче панчішне об'єднання, комбінат побутового обслуговування. Заг.-тех. ф-т Львів. політех. ін-ту, гірничий технікум, 3 профес.-тех. уч-ща, 14 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Палац культури, 2 кінотеатри, Палац спорту, 19 б-к, музей історії релігії та атеїзму. Тут народився укр. рад. поет В. П. *Бобинський*.

Літ.: Кузів С. Червоноград. Львів, 1978.

ЧЕРВОНОГРИГО́РІВКА (кол. Чернишовка) — селище міського типу Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на березі *Каховського водосховища,* за 10 км від залізнич. ст. Нікополь. 7,2 тис. ж. (1984). У Ч.— центр. садиба колгоспу «Дніпро», комбінат комунальних підприємств, будинок побуту, 2 заг.-осв. школи, Нікопольська муз. школа; лікарня, поліклініка; 2 будинки культури, б-ка. Населений пункт виник наприкінці 70-х рр. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ЧЕРВОНОЗАВОДСЬКЕ́ — місто Лохвицького р-ну Полтав. обл. УРСР. Розташоване в долині р. Сули (прит. Дніпра). Залізнична станція Сула. У Ч. — *Лохвицький цукровий комбінат* та *Лохвицький спиртокомбінат;* заводи: комбікормовий, кормових дріжджів, хлібний, Лохвицький сухого обезжиреного молока і масла. Комбінат побутового обслуговування. Технікум харч. пром-сті, профес.-тех. уч-ще цукр. пром-сті, 2 заг.-осв. школи; лікарня; 2 клуби, 7 б-к. Ч. засн. 1928, місто — з 1977.

ЧЕРВОНОЗЕ́МИ — тип грунтів, що утворились під лісовою рослинністю зі значною участю вічнозелених рослин в умовах субтропічного і частково тропічного клімату. Ч. формуються на червоноземній корі вивітрювання; дістали свою назву від забарвлення в різні відтінки червоного кольору (від цеглясто-червоного до жовтого — в *жовтоземах*), що зумовлений значним вмістом *гідратів* окису заліза і алюмінію. Реакція Ч. кисла або слабкокисла (pH = 5,0—6,0). Ч. поширені в центр. і пд.-сх. р-нах Китаю, у В'єтнамі, Японії, на Пн. Сх. США, на Пд. Франції, в Італії, Іспанії і в ін. країнах. В СРСР — на сх. узбережжі Чорного м. (Грузія) і на пд.-зх. узбережжі Каспійського м. (Азербайджан). На Ч. вирощують чай, виноград, тютюн, цитрусові та ін. культури.

М. К. Шикула.

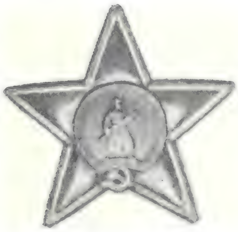

Орден Червоної Зірки.

ЧЕРВО́НОЇ ЗІ́РКИ О́РДЕН — рад. військ. орден. Засн. Постановою Президії ЦВК СРСР від 6.IV 1930. З 15.X 1947 припинено нагородження Ч. З. о. цивільних осіб. За Статутом (затверджений 28.III 1980) Ч. З. о. нагороджуються: військовослужбовці Рад. Армії, ВМФ, прикордонних і внутр. військ, співробітники органів К-ту держ. безпеки СРСР, а також особи рядового і командного складу органів внутр. справ; військ. частини, військ. кораблі, з'єднання та об'єднання, підприємства, установи, орг-ції. Цим орденом можуть бути нагороджені і військовослужбовці іноз. д-в. Першим нагородженим Ч. З. о. (1930) був В. К. *Блюхер*; серед орг-цій — газ. «Красная Звезда» (1933). На 1980 Ч. З. о. нагороджено понад 3800 тис. осіб, військ. частин і з'єднань.

ЧЕРВО́НОЇ І БІ́ЛОЇ ТРОЯ́НД ВІЙНА́ — міжусобні війни (1455—85) за престол Англії між двома відгалуженнями королівської династії *Плантагенетів*: *Ланкастерами* (в гербі — червона троянда) та *Йорками* (в гербі — біла троянда). Ланкастери спиралися на великих феодалів Пн. і Уельсу, Йорки — на частину зем. аристократії Пд. Сх., нове дворянство і багатих городян. Війну почав герцог Річард Йорк, який, використовуючи невдоволення в країні клікою ланкастерців (правила від імені недоумкуватого Генріха VI), висунув домагання на англ. престол. Річард зазнав поразки і 1460 був страчений. У 1461 престол захопив його син (король Едуард IV). В 1471 він придушив збройний виступ опозиційних феодалів. Після смерті Едуарда IV (1483) престол перейшов до його малолітнього сина Едуарда V (був убитий того самого року), а потім — до його брата Річарда Глостерського (Річард III). Проти останнього об'єдналися обидва угруповання. В битві біля Босворта (1485) армію Річарда III було розгромлено, а його вбито. Королем став представник ланкастерської партії Генріх VII Тюдор, засновник дин. *Тюдорів*. Події війни відображено в істор. хроніках У. Шекспіра «Генріх VI» і «Річард III».

ЧЕРВОНООСКІ́ЛЬСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ, Красноосківське водосховище — водосховище на р. Оскіл (бас. Сіверського Дінця), в межах Харків. та частково Донец. областей УРСР. Утворилось 1958 після спорудження греблі ГЕС. Пл. 12 200 га. Пересічний річний об'єм води 580 млн. км^3. Використовують для потреб водопостачання, енергетики, зрошування, рибророзведення.

ЧЕРВОНОПАРТИЗА́НСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді. Залізнична ст. Красна Могила. На місті сучас. Ч. 1906 засновано хутори Вознесенівка, Новомиколаївка і Василівка. Рад. владу в цих населених пунктах встановлено в січні 1918. В 1956 ці населені пункти і залізничну станцію Червона Могила (кол. станція Провалля, побудована в 70-х рр. 19 ст.) об'єднано в с-ще міськ. типу Ч. (на честь бійців Богучарського полку, що загинули тут 1919 в бою проти білогвардійців). З 1960 Ч.— місто. В місті — видобування кам. вугілля (3 шахти), групова збагачувальна ф-ка, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка; Палац культури, клуб, 3 бібліотеки.

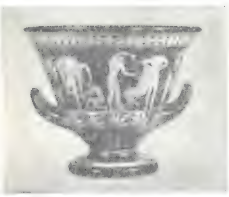

Червонофігурний стиль. Майстер Євфроній. Кратер. Кераміка. 510—500 до н. е. Державні музеї. Західний Берлін.

ЧЕРВОНОФІГУ́РНИЙ СТИЛЬ — термін, яким в історії мистецтва позначаються техніка і стиль античного *вазопису*, поширеного у Стародавній Греції в 5 — 4 ст. до н. е. На вазах Ч. с. тло покривали чорним кольором, а зображення міфологічних мотивів або жанрових сцен лишали нефарбованими, і вони зберігали червонуватий, природний колір глини (звідси й назва); деталі малюнка виконували пером або пензлем. Серед представників Ч. с.— Евфімід, Єфроній, *Полігнот*.

ЧЕРВОНОФЛО́ТЕЦЬ — військ. звання рядового складу ВМФ СРСР 1918—46. Для старших спеціалістів строкової служби в листопаді 1940 було встановлено звання старшого Ч. В липні 1946 звання Ч. і старший Ч. замінено званнями матрос і старший матрос.

ЧЕРВОНОХУТІ́РСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — могильник кінця 3-го тис. до н. е. пізнього періоду *трипільської культури*, розташований на лівому березі Дніпра на Пд. від передмістя Києва — Червоний Хутір. Відкрито могильник 1950, розкопували його 1951. При розкопках виявлено бл. 260 поховань з обрядом трупоспалення в урнах і ямках. У похованнях знайдено орнаментований глиняний посуд, крем’яні ножі та скребки, сокири, наконечники стріл і списів, мідні кинджали, прикраси. Аналогічні Ч. м. пам’ятки, виявлені на правому і лівому берегах Дніпра в межах Київ. обл., належать до т. з. софіївського типу (див. *Софіївський могильник*).

ЧЕРВОНЮ́К Євген Іванович (21.IV 1924, с. Брусилів, тепер смт Коростишівського р-ну Житомир. обл.— 12.II 1982, Харків) — укр. рад. співак (бас) і педагог, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1960. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1950 закінчив Київ. консерваторію (клас І. *Паторжинського*). В 1950—52 — соліст Київського, 1952—77 — Харків. театрів опери та балету. З 1960 — викладач (з 1974 — професор) Харків. ін-ту мистецтв ім. І. П. Котляревського. Партії: Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Кривоніс, Хома Кичатий («Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» Данькевича), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мефістофель («Фауст» Гуно). Відомий і як камерний співак. Нагороджений орденами Леніна і Червоної Зірки, медалями.

І. Д. Гамкало.

ЧЕРВОПОДІ́БНИЙ ВІДРО́СТОК — те ж саме, що й *апендикс*.

ЧЕРВУ́ГОВІ (Caeciliidae) — родина хребетних тварин ряду *безногих земноводних*. Тіло (довж. до 117 см) червоподібне (звідки й назва), зовні поділене борозенками на кільця. Шкіра гола, у деяких з лусочками, вкрита слизом. Очі недорозвинені. Поширені в Африці, Америці, Пд.-Сх. Азії. Живуть у грунті або у воді, є види, які оселяються в мурашниках і термітниках. Живляться дрібними безхребетними, деякі — зміями. Живородящі або відкладають яйця, які охороняє самка. В родині 25 родів, з них найвідоміші: справжня червуга (Caecilia), кільчаста червуга (Siphonops), рибозмій (Ichthyophis), водяна червуга (Typhlonectes). Іл. див. також до ст. *Земноводні*.

ЧЕРВ’Я́ЧНА ПЕРЕДА́ЧА — механічна *передача*, що передає обертальний рух між перехресними (переважно під прямим кутом) валами за допомогою черв’яка (гвинта) і спряженого з ним черв’ячного (зубчатого) колеса. Ведучою ланкою в Ч. п. (мал.) є звичайно черв’як, веденою — черв’ячне колесо. Ч. п. відзначається плавністю і безшумністю експлуатації, компактністю. Вади Ч. п.— порівняно низький ккд (0,5—0,85), значно відносне ковзання спряжених ланок. Ч. п. застосовують у приладах, верстатах, вантажопідйомних і трансп. машинах, як окремі агрегати — *редуктори* тощо. Див. також *Силова передача*.

А. С. Зенкін.

«ЧЕРГОВІ́ ЗАВДА́ННЯ РАДЯ́НСЬКОЇ ВЛА́ДИ» — робота В. І. Леніна, написана навесні 1918, коли внаслідок тріумфального походу Радянської влади на більшій частині території країни утвердилася влада Рад, і в умовах мирного перепочинку перед Комуністичною партією і Рад. д-вою постали завдання мирного соціалістичного будівництва. Перший варіант статті В. І. Ленін продиктував 23—26.III 1918. У квітні 1918 В. І. Ленін за дорученням ЦК партії склав «Тези про завдання Радянської влади в теперішній момент», які було обговорено і схвалено на пленарних засіданнях ЦК РКП(б) і ВЦВК. За постановою ЦК «Тези» вперше опубліковано 28.IV 1918 в газ. «Правда», в додатку до газ. «Известия ВЦИК» і того ж року видано окремою брошурою під назвою «Чергові завдання Радянської влади». На Україні працю В. І. Леніна вперше видано 1920. «Ч. з. Р. в.» — документ програмного значення. В цьому творі науково обгрунтовано конкретний план будівництва основ соціалістичної економіки в одній, окремо взятій, країні, сформульовано осн. принципи екон. політики пролет. д-ви в перехідний період від капіталізму до соціалізму, дано глибокий аналіз вирішальної ролі Комуністичної партії і керованих нею нар. мас у здійсненні соціалістичних перетворень у Країні Рад, обгрунтовано питання організації управління країною, нар. г-вом. В. І. Ленін писав: «Ми, партія більшовиків, Росію переконали. Ми Росію відвоювали — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росією управляти» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 162). В. І. Ленін вказував, що завдання партії і Рад. влади полягає в тому, щоб перебороти дрібнобурж. стихію, зміцнити соціалістичний уклад г-ва, перетворити його в пануючий, а потім і в єдиний. На перший план у цій справі В. І. Ленін висував організацію всенар. обліку і контролю, особливо *робітничого контролю* над виробн. і розподілом продуктів. У боротьбі з дрібнобурж. стихією В. І. Ленін пропонував використовувати державний капіталізм. Однією з конкретних умов створення соціалістичної економіки В. І. Ленін вважав досягнення вищої в порівнянні з капіталістичною *продуктивності праці* та обгрунтував шляхи й осн. фактори успішного розв’язання цього завдання: освоєння природних багатств країни, всебічний розвиток важкої індустрії, безперервний тех. прогрес, піднесення загальноосв. і культур.-тех. рівня всіх трудящих, зміцнення трудової дисципліни, наук. орг-ція праці, правильне поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці, непримиренність до ледарів і рвачів, оволодіння мистецтвом управління підприємствами. Засобами досягнення цієї мети В. І. Ленін вважав організацію *соціалістичного змагання*, підготовку кадрів своїх спеціалістів — вихідців з трудового народу, впровадження відрядної оплати праці, ліквідацію зрівнялівки тощо. Разом із тим В. І. Ленін ставив питання про необхідність використання під контролем пролет. д-ви бурж. спеціалістів, позитивного досвіду наук. організації праці, нагромадженого в країнах розвинутого капіталізму. В. І. Ленін обгрунтував принцип *демократичного централізму* в організації управління рад. г-вом, розглянув питання про вирішальну роль *диктатури пролетаріату* в соціалістичній перебудові суспільства. У своїй роботі В. І. Ленін показав, що джерелом сили Рад. д-ви є залучення всіх трудящих до діяльності Рад, до управління держ. справами, до здійснення правосуддя. За Рад. влади, підкреслював В. І. Ленін, демократія вперше служить трудящим. Настанови В. І. Леніна про *Радянську соціалістичну державу*, про *радянське будівництво* були і залишаються теор. основою для вдосконалення форм і методів діяльності держ. і громад. орг-цій у соціалістичних країнах. Праця В. І. Леніна «Ч. з. Р. в.» має велике істор. значення. Обгрунтовані в ній принципи управління д-вою в цілому та її економікою мають загальний, універсальний характер, вони зберігають актуальність і для сучас. етапу комуністичного буд-ва в Рад. країні, мають велике міжнар. значення.

В. І. Юрчук.

ЧЕРГУВА́ННЯ ЗВУ́КІВ — закономірна зміна чи взаємозаміна *звуків* у складі тієї самої *морфеми* в різних словах або формах. Розрізняють Ч. з. фонетичні й нефонетичні. Фонетичні Ч. з.— закономірні зміни звуків у процесі *мовлення*, що залежать від фонологіч. позиції в слові або впливу одного звука на інший. Напр., зміна голосного в ненаголошеному складі: **е** — $е^{и}$ (се́ла — се^{и}ла́), **и** — $и^{е}$ (жи́ти — жи^{е}ву́), **о** — $о^{у}$ (го́луб — го^{у}лу́бка); взаємозаміна парних звуків внаслідок *асиміляції* (легки́й вимовляється — ле^{и}хки́й, боротьба́ — бород’ба́); *дисиміляції* (ли́цар — із ри́цар) та ін. фонетичних процесів. Нефонетичні (історичні, традиційні) Ч. з. відображають фонетичні закони минулих епох розвитку мови (напр., зміна в сучасній укр. літ. мові звуків **о**, **е** на **і**, історично зумовлена процесами занепаду редукованих **ъ**, **ь** і закриттям відкритих складів (ко-нь — ко̄н’ — ку͡ін’ — к’ін’; сє-лъ — сє̄л — су͡іл — с’іл); чергування приголосних **г**, **к**, **х** із **ж**, **ч**, **ш** та **з**, **ц**, **с** (рука — ручка — в руці, кожух —

Є. І. Червонюк.

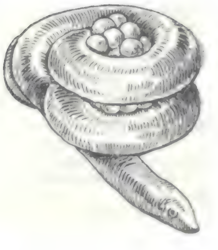
Червугові. Цейлонська червуга (рід Ichthyophis), яка обгорнулась навколо яєць.

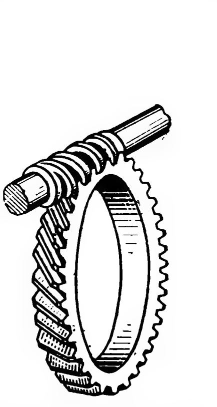
Черв’ячна передача.

В. І. Чередниченко.

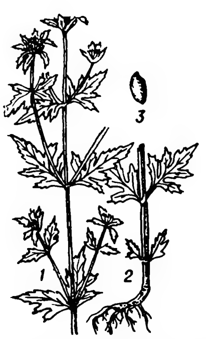

Череда трироздільна:
1 — верхня частина квітучої рослини;
2 — нижня частина рослини;
3 — сім'янка.

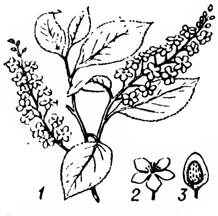

Черемха звичайна:
1 — гілка квітучої рослини;
2 — квітка;
3 — плід з оголеною кісточкою.

кожушок — у кожусі). Нефонетичні Ч. з. непослідовно виявляються в нових словах та в засвоєних з ін. мов.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Фонетика. К., 1969.

М. Я. Плющ.

ЧЕРГУВА́ННЯ ПОКОЛІ́НЬ — закономірна зміна покоління, що розмножується статевим шляхом, одним або кількома нестатевими поколіннями. У тварин виділяють первинне і вторинне Ч. п. Первинне Ч. п. властиве багатьом *найпростішим* і є гомофазним — всі покоління гаплоїдні (див. *Гаплоїд*), напр. споровики, більшість джгутикових, а диплоїдна (див. *Диплоїд*) лише *зигота*; або всі покоління диплоїдні, напр. деякі джгутикові, інфузорії, а гаплоїдні лише *гамети*. Вторинне Ч. п. включає *гетерогонію* та *метагенез*.

У рослин типове Ч. п.— чергування в циклі розвитку гаплоїдного статевого покоління (гаплонта) та нестатевого диплоїдного (диплонта). Диплонт, або *спорофіт*, розвивається з зиготи і утворює *спорангії*, в яких внаслідок *мейозу* виникають спори. Гаплонт, або *гаметофіт*, проростає із спори і несе гаметангії, в яких шляхом *мітозу* утворюються гамети.

У одних рослин (напр., в ульвових водоростей) спорофіт і гаметофіт розвинені однаково, в інших домінує гаметофіт (напр., водорість кутлерія, мохоподібні) або спорофіт (напр., водорість ламінарія, папоротеподібні і насінні рослини). Так, у мохів гаметофітом є сама зелена рослина, а спорофіт проростає на його верхівці з архегонія. У папоротеподібних гаметофіт — це *заросток*, з якого виростає спорофіт — власне рослина папороті. У насінних рослин спорофіт — це сама рослина, а гаметофіт дуже редукований, зокрема у покритонасінних чоловічий гаметофіт — *пилкове зерно*, а жіночий — *зародковий мішок*.

ЧЕРЕВИ́ЧЕНКО Яків Тимофійович [30.IX (12.X) 1894, с. Новосьоловка, тепер Орловського р-ну Ростов. обл.— 4.VII 1976, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1941). Член КПРС з 1919. Н. в селян. сім'ї. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1935 закінчив Військ. академію ім М. В. Фрунзе. З 1940 — команд. військами Одес. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. арміями, Пд. і Брянським фронтами, заст. команд. Кримським, Пн.-Кавказ. і Пн.-Зх. фронтами, команд. Чорномор. групою військ. З вересня 1943 — команд. військами Харків. військ. округу. Після війни — на відповідальній командній роботі в Рад. Армії. З 1950 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЧЕРЕВНА́ ПОРОЖНИ́НА — частина *вторинної порожнини тіла* хребетних. У ссавців і людини — найбільша порожнина тіла, вгорі обмежена діафрагмою (див. *Грудочеревна перепона*), спереду і з боків — м'язами черевного преса, ззаду — поперековими хребцями й м'язами поперекової ділянки, знизу — стінками *таза*. В черевній порожнині розміщені органи: шлунок, тонкий і товстий кишечник, печінка, селезінка, підшлункова залоза, надниркові залози, органи сечостатевої системи, а також великі кровоносні судини, нервові сплетення й лімфатичні вузли. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Анатомія*, т. 1, с. 128 — 29.

ЧЕ́РЕВНИЙ ТИФ — гостре інфекційне захворювання людини, що характеризується циклічним перебігом, *інтоксикацією*, висипом на шкірі і виразковим ураженням лімфатичного апарату кишечника. Збудник Ч. т.— черевнотифозна бактерія (Salmonella typhi); джерело інфекції — хворий або бацилоносій (див. *Бацилоносійство*). Виділяється бактерія з випорожненнями, сечею: в організм здорової людини потрапляє з водою, харчовими продуктами, через забруднені руки. Значна роль в передачі інфекції належить мухам. Черевнотифозні бактерії через рот потрапляють в шлунково-кишковий тракт, проникають у лімфатичний апарат тонкого кишечника, де розмножуються, накопичуються, а токсин, який вони виділяють, викликає запалення слизової оболонки кишечника і некротичні (див. *Некроз*) зміни. Потрапляння збудника в плин крові зумовлює початок прояву захворювання. Черевнотифозні палички плином крові розносяться по всьому організму. Інтенсивне розмноження збудника, потім його розпад і виділення ендотоксину (див. *Токсини*) спричинює інтоксикацію організму. Захворювання починається на 3—21-й (в середньому на 15-й) день *інкубаційного періоду* і розвивається поступово: з'являються головний біль, заг. кволість, безсоння, т-ра підвищується до 39—40 °С. До кінця першого тижня захворювання ознаки Ч. т. стають яскраво виявленими: пульс уповільнюється, на шкірі живота та ін. ділянок тіла з'являються одиничні круглі рожевого кольору утворення (розеоли), язик обкладений, потовщений, як правило, спостерігаються запори, випорожнення мають вигляд «горохового супу». Наприкінці 3-го тижня черевний тиф може ускладнюватися кишковими кровотечами, проривом стінки кишок, *перитонітом*, *тромбофлебітом* та ін. У вагітних захворювання нерідко веде до загибелі плоду. Хвороба триває 3—4 тижні, після чого температура поступово знижується і настає видужання. Профілактика: щеплення проти Ч. т., додержання правил особистої гігієни і сан.-гігієнічних на підприємствах харчової промисловості, виявлення бацилоносіїв. Лікування: обов'язкова госпіталізація, антибіотики, дієта, симптоматичне.

Літ.: Зверев Е. И. Тифо-паратифозные болезни в прошлом и настоящем. М., 1967; Домрачов В. М., Борисова М. А. Черевний тиф і паратифи А та В. К., 1972; Подлевский А. Ф. Брюшной тиф. Л., 1972.

О. В. Павлов.

ЧЕРЕВОВІЙЧАСТІ ЧЕ́РВИ, гастротрихи (Gastrotricha) — клас *первиннопорожнинних червів*. Довж. 0,05—1,5 мм. Тіло видовжене, вкрите кутикулою. На черевному боці є війки, на задньому кінці — два хвостики, або вилка. Травний апарат у вигляді прямої трубки з ротовим отвором на передньому кінці тіла і анальним — на задньому. Кровоносної системи немає. Органи виділення — *протонефридії*. Мускулатура складається переважно з пучків поздовжніх м'язів; нервова система з парного надглоткового ганглія і двох нервових тяжів (стовбурів). Гермафродити (див. *Гермафродитизм*), рідше роздільностатеві. Розвиток прямий. Бл. 200 видів, поширених у морських і прісних водоймах земної кулі. Ведуть придонний спосіб життя. Живляться одноклітинними організмами, органіч. рештками.

В. П. Коваль.

ЧЕРЕВОНО́ГІ МОЛЮ́СКИ (Gastropoda) — клас молюсків. Розміри від 2 мм до 60 см (включаючи раковину). Тіло асиметричне, поділяється на голову, тулуб і ногу.

На голові є одна або дві пари щупалець і очі; нога з широкою повзальною підошвою, над ногою розміщений тулуб (у більшості видів закручений у завиток), що має вигляд великого нутряного мішка. Раковина спірально закручена, ковпачковидна, у деяких видів її немає. Живуть Ч. м. в морях, прісних водах, на суходолі. Роздільностатеві або гермафродити. Розвиток у наземних і прісноводних Ч. м. прямий, у морських видів — з *метаморфозом*; личинки — *трохофора, велігер*. Ч. м.— переважно рослиноїдні тварини, деякі — трупоїдні (напр., *живородка*) та хижаки (напр., *рапана*). Клас Ч. м. об'єднує 3 підкласи: передньозяброві (Presobranchia), задньозяброві (Oposthobranchia) і легеневі (Pulmonata). Відомо понад 90 тис. видів, поширених по всій земній кулі: в СРСР — бл. 1500 видів, з них на Україні — 246. Ч. м. мають велике практичне значення. Деякі з них (равлики, *слимаки*) — шкідники с.-г. рослин, частина Ч. м. (малий *ставковик*) — проміжні хазяї паразитів людини і тварин — *дигенетичних присиснів*. Багато Ч. м. їстівні і є об'єктом промислу (морські вушка, морське блюдечко та ін.) і розведення (виноградний слимак). З раковин Ч. м. одержують *перламутр*, виготовляють різні прикраси.

А. Л Путь.

ЧЕРЕВОРО́ЗТИН — хірургічна операція розтину черевної порожнини; те саме, що й *лапаротомія*.

ЧЕРЕВЦЕ́ — відділ тіла членистоногих тварин, що слідує за груддю. У більшості з них Ч. членисте, у павуків і кліщів черевні членики зливаються. Ч., що сполучається з груддю розширеною передньою частиною, наз. сидячим, вузькою — стебельчастим. Нормально розвинені кінцівки на Ч. є лише у вищих ракоподібних. У нижчих ракоподібних, павуків і більшості комах на Ч. кінцівок немає. У нижчих комах кінцівки або рудиментарні, або перетворилися на статеві придатки чи хвостові нитки — церки; у багатьох вищих комах на Ч. є тільки статеві придатки й церки.

ЧЕРЕДА́ (Bidens) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Стебло прямостояче, галузисте. Листки 3—5-пальчастороздільні або цілісні, супротивні, у верхній частині стебла — чергові. Квітки жовті, в поодиноких або зібраних у щитковидні чи китицевидні суцвіття кошиках. Плід — сім'янка. Бл. 130 видів, пошир. по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 8 видів, в т. ч. на Україні — 4 види. Ростуть по берегах річок, озер і боліт. Ч. трироздільну (B. tripartita) — 15—60 см заввишки з буро-жовтими, майже кулястими дрібними кошиками використовують як *лікарську рослину*.

ЧЕРЕДНИЧЕ́НКО Варвара Іванівна [4 (16).XII 1896, Київ — 22. IV 1949, там же] — укр. рад. письменниця. У 1913—16 вчилася в Києві у Фребелівському пед. ін-ті. В 1917—28 працювала в органах нар. освіти Полтави і Харкова, 1919 зустрічалась з В. І. Леніним. Належала до літ. орг-ції *«Плуг»*. Протягом 1928—38 жила в Пд. Осетії. Ч.— авторка істор. романів «За плугом» (1926), «Фастів» (опубл. 1971), оповідання про А. Тесленка «Останній лист» (1936), повісті про дружбу Ж. Занд і Шопена — «В Картезіанському монастирі» (1940), п'єс, творів для дітей. Перекладала твори груз. і осетин. (зб. «Осетинські оповідання», 1931) письменників, *нартський епос*.

Тв.: Артистка без ролів. Х., 1924; Весела компанія. Х., 1928; Жужіль. Х., 1930; Вибрані твори. К., 1971.
Літ.: Буженко Т., Сарана Ф. Варвара Чередниченко. «Радянське літературознавство», 1971, № 12.

Ф. К. Сарана.

ЧЕРЕДНИЧЕ́НКО Василь Панкратович (1870, с. Завадівка, тепер Володарського р-ну Київ. обл.— 2.VI 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Робітник-ливарник. Учасник революц. подій 1905 на Криворіжжі. В 1910—17 — організатор ряду страйків на Гданцівському з-ді в Кривому Розі. Після Лютневої революції 1917 — член Криворізького к-ту РСДРП(б), Криворізької Ради робітн., солдатських і сел. депутатів. Один з організаторів Червоної гвардії і керівників збройного повстання за владу Рад у Кривбасі. Під час австро-нім. окупації України 1918 — на підпільній роботі. Розстріляний австро-нім. окупантами.

ЧЕРЕДНИЧЕ́НКО Іван Григорович [8(20).IX 1898, станиця Калузька, тепер Сєверського р-ну Краснодар. кр.— 17.IX 1968, Краснодар] — укр. рад. мовознавець і педагог. Член КПРС з 1962. Закінчив Краснодарський пед. інститут (1935). У 1944—67 працював у вузах Полтави, Львова, Чернівців, Краснодара та ін. міст. З 1960—професор. Автор праць з питань укр. і рос. мови («Нариси з української фразеології», 1952; «Про явища синтаксичної асиміляції в сучасній російській мові», 1963, «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови», 1962, та ін.) і віршування («Проблема створення римословника Т. Г. Шевченка», 1966; «Про римотворчі властивості російської мови», 1968).

Літ.: І. Г. Чередниченко. «Мовознавство», 1968, № 5.

ЧЕРЕМИ́СИ — назва народу *марійців* до 1918.

ЧЕРЕМО́Ш — річка на межі Івано-Фр. і Чернів. областей УРСР, права прит. *Пруту* (бас. Дунаю). Утворюється злиттям *Білого Черемошу* і *Чорного Черемошу*. Довж. від місця злиття 80 км, площа бас. 2560 км². У верхів'ї має гірський характер. Сплавний. Воду річки використовують для пром. і побутового водопостачання, частково для зрошування. На Ч. — міста *Вижниця, Вашківці*.

Ріка Черемош.

ЧЕРЕ́МХА, черемуха (Padus) — рід деревних і кущових рослин родини *розових*. Листки прості, чергові. Квітки двостатеві, дрібні, білі, зібрані у вузькі китиці. Плід — кістянка. Відомо понад 20 видів, пошир. у Європі, Азії й Пн. Америці. В СРСР — 13 видів, у т. ч. на Україні — 5, з них найпошир. Ч. звичайна (P. racemosa), дерево 2—10 м заввишки. Росте в лісах на узліссях, по берегах річок, в балках і ярах. Медонос. Плоди кулясті (0,7—0,8 см в діаметрі), чорні, солодкі й терпкі, їстівні. З листків одержують ефірну олію. В садах і парках України розводять Ч. пізню (P. serotina) і Ч. віргінську (P. virginiana) з їстівними плодами та Ч. португальську (P. lusitanica) і Ч. лавровишневу, або *лавровишню*.

І. Б. Чорний.

ЧЕРЕМХО́ВО — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція на Транссибірській магістралі. 74 тис. ж. (1983). Один з центрів видобування вугілля (*Іркутський вугільний басейн*). У Ч.— маш.-буд. та картонно-руберoїдний заводи. Підприємства буд. матеріалів. Мол. та м'ясний комбінати, панчішна і швейна ф-ки. Гірничий технікум, пед. та мед. уч-ща. Драм. театр. Ч. утворено 1917.

ЧЕРЕМШИ́НА Марко (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Семанюк Іван Юрійович; 13.VI 1874, с. Кобаки, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл. — 25.IV 1927, м. Снятин, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. письменник і культурно-громад. діяч.

Закінчив Віденський ун-т (1901). У 1906 одержав диплом доктора права. Працював адвокатом у м. Снятині; користувався великим довір'ям як «хлопський адвокат». Разом з В. Стефаником брав участь у культурно-освітній і громад. роботі серед місцевого населення. Після 1917 налагодив зв'язки з рад. вид-вами у Києві й Харкові, видавав тут свої твори, мав намір виїхати на Рад. Україну. Перше оповідання «Керманич» надрукував 1896 у газ. *«Буковина»*. У 1889—1901 в зх.-укр. періодичних виданнях опублікував 15 новел з життя гуцульського села, що склали зб. «Карби» (1901). Правдиві, пройняті глибоким співчуттям до селян. бідноти, новели Ч. були схвально оцінені І. Франком, Лесею Українкою, В. Стефаником. У «Щоденнику» (листопад 1914 — січень 1915) і в циклі новел про війну («Село потерпає», «Перші стріли», «Після бою», «Село вигибає» та ін.) Ч. відобразив воєнне лихоліття, показав антинародний, грабіжницький характер 1-ї світової війни. У новелах, написаних на поч. 20-х рр. («Верховина», «Ласка», «Коляда», «Туга» та ін.), підніс голос на захист трудящих, висловив мрії західноукр. трудящих про соціальне і нац. визволення. У 1925 в Києві видано книгу новел Ч. «Село вигибає». В 1929, також у Києві, вийшла остання збірка новел «Верховина». Ч. виступав і як перекладач з угор. (К. Міксат), нім. (М. Юнгнікель), чес. (М. Тільшов) та болг. (А. Каралійчев) літератур.

У 1949 в м. Снятині відкрито *Черемшини Марка музей*, у м. Снятині та в с. Кобаках споруджено пам'ятники письменникові.

Марко Черемшина.

Тв.: Твори, т. 1—3. Львів, 1937; Твори. К., 1960; Твори, т. 1—2. К., 1974; Твори. К., 1978; Рос. перекл.— Избранное. М., 1973.
Літ.: Франко І. З останніх десятиліть XIX в. «Літературно-науковий вістник», 1901, т. 15, кн. 7—9; Засенко О. Є. Марко Черемшина. Життя і творчість. К., 1974; Семанюк-Черемшина Н. Спогади про Марка Черемшину. Львів, 1958; Кравченко Є. Є., Семанюк Н. В. Марко Черемшина. Бібліографічний покажчик. К., 1962.

О. Є. Засенко.

ЧЕРЕМШИ́НИ МА́РКА МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей. Відкритий 1949 у Снятині Івано-Фр. обл. в будинку, де жив письменник 1912—27. Експозиція музею висвітлює життєвий і творчий шлях Марка Черемшини, громадсько-політ. діяльність, вшанування його пам'яті в рад. час. У залах музею розміщено близько 500 експонатів: особисті речі письменника, предмети побуту, книжки та рукописи, фотографії, картини художників В. Касіяна, І. Їжакевича, П. Голоти, Ф. Коновалюка, М. Фіголя та ін. Відновлено робочий кабінет Марка Черемшини.

Літ.: Семанюк Н. В., Гуцуляк І. Д. Літературно-меморіальний музей Марка Черемшини. Ужгород, 1974.

Р. П. Лутченко.

Черемшини Марка музей.

П. О. Черенков.

ЧЕРЕНКО́В Павло Олексійович [н. 15 (28).VII 1904, с. Нова Чигла, тепер Таловськ. р-ну Ворон. обл.] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1984). Член КПРС з 1944. Закінчив (1928) Ворон. ун-т. З 1930 працює у Фіз. ін-ті АН СРСР, одночасно — професор Моск. енерг. ін-ту (з 1948) і Моск. інженерно-фіз. ін-ту (з 1951). Праці з ядерної фізики, фізики високих енергій, фізики космічного проміння, прискорювальної техніки. Відкрив (1934) явище, що дістало назву *Черенкова — Вавилова випромінювання*; на основі цього явища розроблено методи реєстрації заряджених частинок (див. *Черенкова лічильник*). Брав участь у створенні перших синхротронів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1952, 1977. Нобелівська премія, 1958.

ЧЕРЕНКО́ВА ЛІЧИ́ЛЬНИК — прилад для реєстрації і поділу за швидкостями заряджених частинок і γ-квантів, що рухаються в середовищі із швидкостями *u*, більшими за *фазову швидкість* світла. Його діяння грунтується на використанні *Черенкова — Вавилова випромінювання*. До осн. елементів Ч. л. належать: радіатор — речовина, в якій $v > u$, оптична система, яка фокусує світло, і один або кілька фотоелектронних помножувачів. Існують 3 типи Ч. л.: порогові (реєструють усі частинки з швидкостями, більшими за т. з. порогову швидкість), диференціальні (реєструють частинки, що рухаються у деякому інтервалі швидкостей) і лічильники повного поглинання (реєструють частинки і розділяють їх за швидкостями). Ч. л. широко використовують у фізиці високих енергій і космічних променів. За допомогою Ч. л. відкрито (1955—56) антипротон і антинейтрон.

ЧЕРЕНКО́ВА — ВАВИ́ЛОВА ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — випромінювання *світла* зарядженою частинкою, що виникає при її проходженні крізь середовище з *швидкістю* v, більшою за *фазову швидкість* u поширення світла у даному середовищі. Найхарактернішою властивістю Ч. — В. в. є його напрямленість, гострий кут θ між напрямом випромінювання і *траєкторією* частинки визначається із співвідношення: $\cos\theta = 1/\beta n(\omega)$, де $\beta = v/u \times n(\omega)$, а $n(\omega)$ — *заломлення показник* середовища, ω — частота світла. Це співвідношення використовують для визначення швидкості частинок, напряму їхнього руху, показника заломлення середовища на даній частоті. Ч.— В. в. починається при швидкості частинки $v = u$. Напр., для електрона в повітрі [$n(\omega) = 1{,}00029$] т. з. порогова енергія (мінім. енергія, достатня для виникнення Ч.— В. в.) дорівнює 20,7 МеВ, у воді [$n(\omega) = 1{,}334$] — 0,26 МеВ, в алмазі [$n(\omega) = 2{,}42$] — 0,051 МеВ. Енергія E, яку випромінює частинка з зарядом Ze (Z — ціле число, e — заряд електрона) на 1 см шляху в середовищі, дорівнює:

$$E = \left(\frac{Ze}{c}\right)^2 \int\limits_{\beta n(\omega)>1} \left[1 - \frac{1}{\beta^2 n^2(\omega)}\right] \omega d\omega.$$

З цього співвідношення дізнаються про величину заряду частинки (зокрема, його застосовували при визначенні хім. складу первинного *космічного проміння*).

На основі Ч.— В. в. розроблено експериментальні методи, що їх широко використовують у *ядерній фізиці* для реєстрації частинок (див. *Черенкова лічильник*) і з'ясування їхньої природи. Його також застосовують для генерування радіохвиль та акустичних хвиль і прискорення заряджених частинок. Ч. — В. в. відкрили (1934) С. І. *Вавилов* і П. О. *Черенков*, пояснили (1937) І. Є. *Тамм* і І. М. *Франк*. *В. Д. Воловик.*

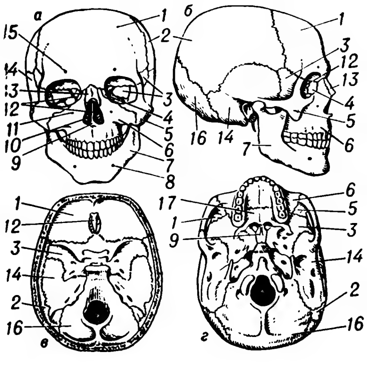

Череп людини:
а — вигляд спереду;
б — вигляд збоку;
в — внутрішня поверхня основи черепа;
г — зовнішня поверхня основи черепа;
1 — лобна кістка,
2 — тім'яна кістка,
3 — клиновидна кістка,
4 — слізна кістка,
5 — вилична кістка,
6 — верхня щелепа,
7 — нижня щелепа,
8 — підборідний отвір,
9 — леміш,
10 — нижня носова раковина,
11 — підочноямковий отвір,
12 — решітчаста кістка,
13 — носова кістка,
14 — вискова кістка,
15 — надочноямковий отвір,
16 — потилична кістка,
17 — піднебінна кістка.

ЧЕ́РЕП — *скелет* голови хребетних тварин та людини, складові елементи якого утворюють вмістище (коробку) для *головного мозку*, органів чуттів та початкових відділів травної і дихальної систем і захищають їх від шкідливого впливу зовн. середовища. Розрізняють осьовий, або мозковий, Ч. і вісцеральний, або лицьовий, Ч. Вперше Ч. з'явився у безщелепних хребетних тварин (сучасних круглоротих та викопних щиткових). Залежно від типу сполучної тканини, з якої утворюється Ч., він буває перетинчастим хрящовим, кістковим. В процесі *еволюції* тварин будова і число складових елементів Ч. змінюються. Хрящова капсула безщелепних розвивається у черепну, гол. чин. кісткову, коробку ссавців (в т. ч. людини). Об'єм Ч. в межах класу змінюється залежно від розміру головного мозку: у нижчих форм він значно менший, ніж у вищих. Відповідно змінюється і відношення об'ємів мозкового Ч. до лицьового. Ч. ссавців відрізняється від Ч. ін. типів тварин розміром мозкового відділу, значно ширшою основою, тенденцією до зрощення кісток. Носова порожнина повністю відокремлена від ротової. У людини Ч. є комплексом 23 парних і непарних кісток (мал.), з'єднаних швами. Єдина рухома кістка Ч.— нижня *щелепа*. Окремо від Ч., у товщі м'язів шиї, розташована під'язикова кістка, яка за походженням належить до Ч., але з'єднується з ним за допомогою зв'язок. *Л. О. Бабенко. М. М. Ільєнко.*

ЧЕРЕПА́НОВИ, батько й син: Юхим Олексійович [1774, Вийський завод, поблизу с. Нижньотагільського, тепер м. Нижній Тагіл — 15 (27). VI 1842, м. Нижній Тагіл] і Мирон Юхимович [1803, Вийський завод — 5 (17).X 1849, м. Нижній Тагіл] — рос. механіки-винахідники. Були кріпаками заводчиків Демидових, одержали вільну (Юхим Ч.— 1833, Мирон Ч.— 1836). У 1810-х рр. Юхим Ч. створив «механічний заклад» (майстерню) при Вийському заводі. З 1822 працював гол. механіком всіх нижньотагільських з-дів. Мирон Ч. був (з 1819) помічником батька, з 1842 замінив його. Ч. вдосконалювали устаткування доменного, залізоробного, мідеплавильного та ін. виробн. Починаючи з 1820 побудували бл. 20 парових машин. У 1833—34 створили перший в Росії паровоз, 1835 — другий, потужніший (чавунну рейкову колію було прокладено від Вийського з-ду до Мідного рудника; існувала вона ще на поч. 20 ст.). *Літ.:* Виргинский В. С. Жизнь и деятельность русских механиков Черепановых. М., 1956.

ЧЕРЕПА́ХИ (Testudines) — підклас (ряд) *плазунів*. Довж. від кількох см до 2 м, маса до 500—600 кг (шкіряста Ч.). Тіло вкрите кістковим панциром, який складається з спинного (карапакс) і черевного (пластрон) щитів. Зверху панцир вкритий роговими платівками або шкірою (м'якотілі Ч.). Зубів немає, щелепи вкриті роговим чохлом, що утворює т. з. дзьоб. Органи дихання — легені, у багатьох водних Ч. є додаткові органи дихання — анальні міхури, у м'якотілих Ч. відоме шкірне дихання (виняток для плазунів). Серед Ч. є морські, прісноводні і наземні форми. Розмножуються усі Ч. на суходолі, відкладають яйця (до кількох сотень шт.). Статевозрілими Ч. стають на 6—8 році. Тривалість життя кілька десятків років, окремі види живуть до 150 років. Наземні види переважно рослиноїдні, водні живляться тваринною їжею. Відомо бл. 210 сучас. видів Ч., поширених по всьому світу, крім полярних зон, але більшість видів — в зонах з теплим кліматом. У фауні СРСР — 7 видів, у т. ч. на тер. УРСР 1 — *болотяна черепаха*. Підклас Ч. поділяють на такі ряди: *схованошиї черепахи, бокошиї черепахи, морські черепахи*, м'якотілі Ч. (Trionychoidea), безщиткові Ч. (Athecae) з єдиною родиною *шкірясті черепахи*. Ч. мають деяке госп. значення. Великих Ч. та їхні яйця вживають в їжу. З рогових платівок панцира морських Ч. виготовляють галантерейні вироби. Деякі наземні Ч. іноді шкодять городнім і польовим культурам, прісноводні — рибництву. Багато видів Ч. (в СРСР — усі наземні та прісноводна далекосхідна Ч.) знаходяться під охороною. Викопні Ч. відомі з тріасу. Ч., можливо, виникли в кінці палеозою від *котилозаврів*.

Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плазуни*. *М. М. Щербак.*

ЧЕРЕПА́ШКА (Eurygaster) — рід клопів род. *щитників*. Небезпечні шкідники зернових культур. Довж. тіла 8—13 мм. Зимують у фазі *імаго*. В роді 25 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; на Україні — 5 видів, з яких Ч. шкідлива (E. integriceps), Ч. австрійська (E. austriacus) і Ч. маврська (E. maurus) об'єднуються разом з представниками деяких ін. родів під назвою *хлібні клопи*.

В. Г. Пучков.

ЧЕРЕПА́ШКА — зовнішній *скелет* багатьох безхребетних тварин. Виконує опорну й захисну функції. Розміри Ч. коливаються від мікроскопічних (50 мкм) до значних (1,5 м). У черепашкових амеб Ч. складається з хітиноподібної (або драглистої) речовини, яка скріплена піщинками та ін. сторонніми часточками. Ч. більшості панцирних *джгутикових* утворена кількома пластинками з клітковини. У *форамініфер* Ч. просякнута вуглекислим кальцієм, зрідка утворена тільки органічною речовиною. Ч. *молюсків* складається з трьох шарів. Зовнішній — роговий, який захищає від роз'їдання кислотами, забарвлений під колір грунту, середній (фарфороподібний) та внутрішній (перламутровий) шари, розміщені нижче. Ч. виробляється *мантією* і часто вкриває все тіло. Іноді Ч. обростає мантією, і тоді вона з зовнішнього органа перетворюється (частково або повністю) на внутрішній (напр., у каракатиці й кальмара), у зв'язку з чим Ч. зменшується у розмірі або повністю редукується (напр., у восьминогів). Ч. плечоногих складається з двох стулок — спинної та черевної. Форма, будова і функція Ч. молюсків значно видозмінюються в межах типу і дуже відрізняються у представників різних класів. Ч. двостулкових і черевоногих молюсків є сировиною для одержання перламутру. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

ЧЕРЕПА́ШКОВІ РАКОПОДІ́БНІ, остракоди (Ostracoda) — підклас безхребетних тварин класу *ракоподібних*. Тіло (довж. 0,15—23 мм, викопних до 58 мм) втратило метамерну будову і цілком оточене двостулковою раковиною, складається з голови і нечітко відмежованого від неї тулуба. На голові розміщені органи зору, *антени, антенули*, жувальця, щелепи. На тулубі є здебільшого 2 пари грудних ніжок, на кінці його — вилочка, утворена двома нитками (фурка). Відомо понад 2000 видів, поширених в океанах, морях, солонуватих і прісних водах (включаючи й пересихаючі), окремі тропічні види зустрічаються в лісовій підстилці та ін. вологих біотопах суходолу. У водоймах УРСР зареєстровано бл. 230 видів Ч. р. Спосіб життя — повзаючий, риючий, рідше — плаваючий. Роздільностатеві; дуже поширений *партеногенез*. Живляться водоростями, дрібними тваринами, трупами, детритом; відомі коменсали (див. *Коменсалізм*) і паразити. Мають значення як корм для риб. Підклас включає 2 ряди: Myodocopida і Podocopida. Викопні рештки Ч. р. відомі починаючи з кембрію; використовуються при розв'язанні питань *стратиграфії* і в розвідці нафтових і газових копалин.

О. П. Маркевич.

ЧЕРЕПА́ШНИК, ракушняк — осадочна гірська порода, що складається переважно з черепашок морських тварин; різновид *вапняку*. Утворюється в літоральній (див. *Літораль*) і субліторальній (див. *Сублітораль*) зонах. За складом черепашок Ч. поділяється на брахіоподовий, гастроподовий, конгерійовий, остракодовий та ін. Дуже поширений у неогенових відкладах (див. *Понтичний вік і ярус*) Півдня СРСР. На Україні великі родовища Ч. є в Херсон., Одес. і Крим. областях. Ч. легко розпилювати, обтесувати та ін. Використовують як буд. матеріал, для одержання вапна; подрібнений Ч. — як заповнювач *легкого бетону*.

ЧЕРЕПИ́НСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — багатошарове поселення біля с. Черепина Пустомитівського р-ну Львів. обл. Досліджувалося 1954—56 і 1964—65. При розкопках поселення виявлено культурні шари раннього *залізного віку, липицької культури* і *черняхівської культури*. Відкрито залишки землянкових і напівземлянкових жител, господар. ям, вогнищ і печей. Зібрано багато ліпного й гончарного глиняного посуду різних форм. Серед ін. речових знахідок — глиняні *пряслиця*, скляні намистини, кістяні гребені, проколки, залізні ножі, струг, унікальна бронзова фігурка лева, бронзові *фібули*, кам'яна ливарна форма, жорна, зернотерка тощо.

Літ.: Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. К., 1961.

ЧЕРЕПИ́ЦЯ — штучний *покрівельний матеріал* з керамічної сировини (глиняна Ч.), цементно-піщаного (цементна Ч.), іноді — вапняно-піщаного (силікатна Ч.) розчину; місцевий *будівельний матеріал*. Найпоширеніша глиняна Ч., що її виготовляють з пластичних легкоплавких глин (іноді з доданням *шамоту*). Вона буває пазова (штампована, стрічкова), плоска (стрічкова) і гребенева (для *коників* даху). Колір такої Ч. — від цегляно-червоного до жовто-сірого (залежно від складу глини і режиму *випалу*); іноді її вкривають кольоровою *глазур'ю*. Кольору цементній Ч. надають атмосферостійкими мінеральними барвниками. Ч. — довговічний, вогнестійкий, водонепроникний та морозостійкий матеріал. Вади її — крихкість, відносно велика маса. До того ж черепичну покрівлю необхідно робити з великим (до 30°) похилом (для стоку води).

ЧЕРЕПІ́ВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1906 — антипоміщицький виступ селян с. Черепівки (тепер Хмельницького р-ну Хмельн. обл.) під час революції 1905—07. В липні 1906 с.-г. робітники, які працювали в маєтку поміщика, застрайкували, висунувши ряд екон. вимог. Поміщик відмовився виконати вимоги страйкарів і викликав ескадрон драгунів, який прибув до села 12 (25).VII. Спроба заарештувати організаторів страйку була невдалою. 13 (26).VII між селянами і каральним загоном, який повернувся до села, сталася збройна сутичка, внаслідок якої 5 селян було тяжко поранено. 12 учасників виступу було заарештовано і віддано до суду.

ЧЕРЕ́ПІН Валентин Тихонович (н. 9.VII 1930, м. Черкаси) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1953) Київ. політехнічного ін-ту працював там же. З 1964 — в Ін-ті металофізики АН УРСР (з 1973 — заст. директора по наук. роботі). Праці Ч. стосуються, зокрема, фазових перетворень у металах і сплавах, фіз. методів дослідження металів, фізики поверхні матеріалів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1980.

ЧЕРЕПНИЙ ПОКА́ЖЧИК — відношення найбільшої ширини *черепа* до його найбільшої довжини, виражене в процентах. Ч. п. застосовують для визначення антропологічних типів на скелетному матеріалі. Див. також *Головний покажчик*.

ЧЕРЕПНІ́ — підтип тварин типу хордових. Те саме, що й *хребетні*.

ЧЕРЕПНІ́Н Лев Володимирович [30.III (12.IV) 1905, Рязань — 12.VI 1977, Москва] — рад. історик, професор (з 1947), акад. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1957. В 1925 склав екзамени за університетський курс. Викладав у Моск. ун-ті та інших вузах. З 1946 працював в Ін-ті історії (з 1968 — Ін-ті історії СРСР) АН СРСР (з 1969 — зав. відділом). Автор праць, присвячених історії феодалізму в Росії (зокрема, проблемам утворення Рос. централізованої д-ви), джерелознавству, історіографії. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1981.

Л. В. Черепнін.

ЧЕРЕПНОМОЗКОВІ́ НЕ́РВИ — нерви, які відходять від стовбурної частини *головного мозку*, проходять через певні отвори *черепа* й іннервують органи і тканини голови і шиї (винятком є *блукаючий нерв*) хребетних тварин та людини. Входять до складу периферичної *нервової системи*. У людини дванадцять пар Ч. н.: I — нюховий нерв; II — зоровий нерв; III — окоруховий нерв; IV — блоковий нерв; V — трійчастий нерв; VI — відвідний нерв; VII — лицьовий нерв; VIII — присінково-завитковий (слуховий) нерв; IX — язикоглотковий нерв; X — блукаючий нерв (іннервує органи грудної та черевної порожнин); XI — додатковий нерв; XII — під'язиковий нерв.

У круглоротих, риб та земноводних є лише перші десять пар Ч. н.; XI пара утворюється у ссавців шляхом відокремлення гілки від блукаючого нерва; XII пара виникає у *амніот* в результаті злиття м'язових гілок спинномозкових нервів. Ч. н. поділяються на рухові (III, IV, VI, XI, XII пари), чутливі (I, II, VIII пари) і мішані (V, VII, IX, X пари). У складі III, VII, IX і X пар Ч. н. проходять волокна парасимпатичної нервової системи. Див. також *Доцентрові нервові волокна, Відцентрові нервові волокна*.

ЧЕРЕПОВЕ́ЦЬ — місто обласного підпорядкування Волог. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на *Волго-Балтійському водному шляху* імені В. І. Леніна. Залізнична станція, порт. 290 тис. ж. (1983). Ч. нагороджено орденом

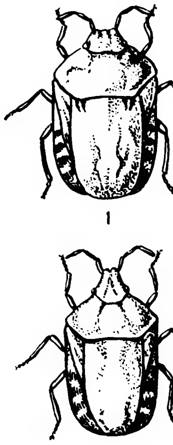

Черепашки:
1 — шкідлива;
2 — австрійська.

Черкаси. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Скульптори М. К. Вронський, О. П. Олійник, архітектор В. Г. Гнєздилов. 1964.

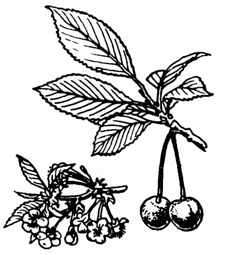

Черешня. Гілка з квітками і гілка з плодами.

Трудового Червоного Прапора (1977). Поділяється на 2 міські райони. Ч. — важливий центр чорної металургії та хім. пром-сті (*Череповецький металургійний завод* імені 50-річчя СРСР, сталепрокатний та азотно-туковий заводи). Крім того, — фанерно-меблевий комбінат, металоконструкцій та гаражного устаткування з-ди тощо. Пром-сть буд. матеріалів. Пед. ін-т, філіал Пн.-Зх. заочного політех. ін-ту, 4 середні спец. навч. заклади. Краєзнавчий музей з худож. відділом, де представлені картини В. В. *Верещагіна,* який народився в Череповці. Ч. засн. 1777.

ЧЕРЕПОВЕ́ЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя СРСР — одне з найбільших підприємств *чорної металургії* СРСР з повним металургійним циклом. Розташований у м. Череповці Вологодської обл. Буд-во з-ду почато 1949. Перший чавун одержано 1955. Осн. продукція: кокс, чавун, листовий і сортовий прокат з вуглецевих, низьколегованих і легованих сталей, прокат гнутих профілів. Є коксохім., агломераційне виробн. Будується (1984) друга черга з-ду. Ч. м. з. нагороджено орденами Леніна (1966), Трудового Червоного Прапора (1980). *Ю. В. Липухін.*

ЧЕРЕ́ШНЯ (Cerasus avium) — рослина роду *вишня* родини розових. Дико росте на Кавказі, на Україні, в Молдавії, а також в Малій Азії, Середземномор'ї, в Ірані, в пд. і центр. районах Зх. Європи. Дерево Ч. сильноросле, заввишки 7—8, іноді 15 м, з діаметром крони 7—8 м (у лісі Ч. живе прибл. 80—100 років, досягаючи 20—30 м висоти). Листки великі довгасто-яйцевидні. Квітки білі або рожеві, зібрані в зонтики по 2—4 і більше. Плід — соковита кістянка 1—1,8 см в діаметрі, кулястої або серцевидної форми, забарвлення жовтого, рожевого, червоного, а в деяких сортів майже чорного кольору. Залежно від консистенції м'якуша плодів сорти Ч. поділяють на дві групи: гіні та бігаро. Гіні відзначаються ніжним соковитим м'якушем, їх здебільшого використовують на десерт. Бігаро мають щільний хрящуватий м'якуш; їх використовують свіжими й для консервування. Плоди Ч. містять бл. 15 % цукрів, переважно глюкозу та фруктозу, органічні к-ти, дубильні та пектинові речовини, вітамін С і провітамін А (каротин). Середня урожайність Ч. у віці 12—15 років з одного дерева до 200—250 кг.

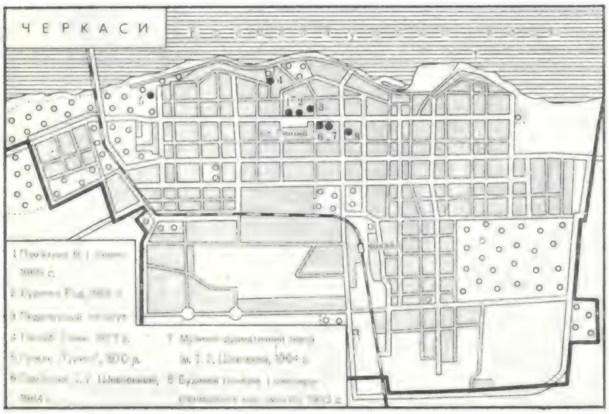

ЧЕРІ́НЬКО Іван Іванович [9 (22). VII 1908, с. Деньги, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.— 6.X 1948, Ашхабад] — укр. і туркм. рад. живописець, засл. діяч мист. Туркм. РСР (з 1944). В 1925—31 навчався в Київ. худож. ін-ті у Ф. *Кричевського,* В. *Пальмова* та ін. З 1933 жив у Ашхабаді. Твори: «Кузня» (1928), «Підпільна друкарня в Ашхабаді» (1940), «Джигіти» (1944—46), портрети нар. арт. Туркм. РСР А. Карлієва, Героя Соціалістичної Праці О. Єрсарієва (обидва — 1947) та ін. В 1933—40 викладав у Туркм. худож. уч-щі ім. Ш. Руставелі. *В. М. Ханко.*

ЧЕРКА́СЕНКО Спиридон Феодосійович (літ. псевд.— Провінціал, Стах Петро та ін.; 1876, м. Новий Буг, тепер Миколаїв. обл.— 1940, Прага) — укр. письменник ліберально-буржуазного напряму. Закінчив Новобузьку учительську семінарію (1895). Після 1917 опинився в таборі бурж.-націоналістичної контрреволюції. В 1919 емігрував. Ч. належить збірка поезій «Хвилини» (1909), зб. оповідань «На шахті» (1909). У драм. етюді «Жах» (1906), драмах «Хуртовина» (1908), «Казка старого млина» (1914), «Про що тирса шелестіла» (1916) та ін. виявились тенденції *символізму* і *мелодрами.* У трагедії «Коли народ мовчить» (1933) минуле України висвітлено з націоналістичних позицій. *О. Ф. Ставицький.*

ЧЕРКА́СИ — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташовані на правому березі *Кременчуцького водосховища* на Дніпрі. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, *Черкаський річковий порт,* аеропорт. 267 тис. ж. (1984). Поділяється на 2 міські райони.

Ч. виникли в останній третині 13 ст. Входили до складу *Київського князівства.* Бл. 1362 підпали під владу феодальної Литви. В 1532 місто витримало 30-денну облогу військ крим. хана. В Ч. спалахнуло *Черкаське міське повстання 1536* проти лит. поневолювачів. Після *Люблінської унії 1569* місто загарбала шляхет. Польща. В кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. міська біднота і козаки брали участь у сел.-козац. повстаннях під проводом К. *Косинського,* Т. *Федоровича,* І. *Сулими, Павлюка,* Я. *Острянина.* На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 черкаські реєстрові козаки під проводом Ф. *Джалалія* повстали і приєдналися до повстанського війська. З 1648 Ч.— військ.-адм. центр *Черкаського полку.* За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто залишилося під владою шляхет. Польщі. Під час *Коліївщини,* в травні 1768, місто було здобуто гайдамацьким загоном на чолі з М. *Залізняком.* Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1886 і 1901 в Ч. відбулися страйки робітників. На поч. 20 ст. виникли с.-д. гуртки, які 1904 об'єдналися в с.-д. групу. Під час революції 1905—07 в Ч. проходили робітн. страйки і демонстрації. Рад. владу встановлено 16(29).I 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ч. (22.VIII 1941—14.XII 1943) в місті діяли підпільна організація, диверсійні групи, в районі — партизанський загін. З 1954 Ч.— обл. центр (див. також *Черкаська обласна партійна організація*).

До Великої Жовтн. соціалістич. революції пром-сть міста була представлена невеликими підприємствами (цукрорафінадний, маш.-буд., цвяхо-болтовий, чавуноливарний, лісопильний з-ди, тютюнова й махоркова ф-ки, цегельні). Спеціалізацію сучас. пром. комплексу міста визначають хім., харч., легка, маш.-буд. і металообр. галузі. Всього у місті працюють 55 пром. підприємств (1984). Підприємства хім. пром-сті випускають аміачну селітру, карбамід, безводний аміак, штучне волокно, хім. реактиви тощо (*черкаське виробниче об'єднання «Азот», черкаське виробниче об'єднання «Хімволокно»,* з-ди хім. реактивів та побутової хімії «Аврора»). Дальшого розвитку набула традиційна для міста харч. пром-сть (*Черкаський консервний комбінат,* цукрорафінадний, міськ. молочний, пивоварний з-ди, м'ясний та хлібний комбінати, макаронна й тютюнова ф-ки). Серед підприємств легкої промисловості провідне місце займає *Черкаський шовковий комбінат.* У Ч. працюють також фабрики: трикотажна, гігроскопічної вати, швейна, художніх виробів, валяльно-повстяна. Маш.-буд. і металообр. пром-сть представлена з-дами: маш.-буд., спец. технологічного устаткування, «Фотоприлад», телегр. апаратури, «Строммашина». На базі місц. сировини створено пром-сть буд. матеріалів (виробниче об'єднання «Черкасзалізобетон», домобуд. комбінат, з-ди: залізобетон. виробів, стінових матеріалів, асфальтобетонний, керамзитового гравію та ін.). Працює деревообр. комбінат — головне підприємство виробничого меблевого об'єднання «Черкасмеблі».

Черкаси. Вулиця Т. Г. Шевченка.

Ч.— важливий культурний центр республіки. В 1981/82 навч. р. у місті налічувалося 28 загальноосв. шкіл (31,4 тис. учнів), 5 дит. муз. шкіл і художня, 7 серед. спец. навчальних закладів (понад 9 тис. учнів), 11 профес.-тех. уч-щ (бл. 14 тис. учнів). У *Черкаському педагогічному інституті* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією та філіалі *Київського політехнічного інституту* навчалося понад 5,7 тис. студентів.

У Ч. працюють Черкаське відділення н.-д. ін-ту техніко-економічних досліджень хім. пром-сті та ін. наук. установи та проектні орг-ції (всього 18). У місті на кінець 1981 функціонувало 142 масові б-ки (фонд — понад 5 млн. одиниць зберігання), 16 клубних закладів, 13 кінотеатрів, у т. ч. 7 літніх, 2 держ. театри — *Черкаський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка та *Черкаський театр ляльок,* філармонія, *Черкаський український народний хор, Черкаський краєзнавчий музей,* 40 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. Позашкільні заклади: Палац піонерів, 10 дит. спорт. шкіл, станція юних натуралістів, 3 парки культури та відпочинку, зоопарк. У місті виходять 2 обл. газети — «*Черкаська правда*» й «Молодь Черкащини». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Місто забудовано за регулярним плануванням (1828, арх. В. Гесте). Архіт. пам'ятка — гімназія (1903, арх. В. Городецький, тепер Будинок піонерів і школярів). Серед споруд рад. часу — Будинок Рад (1959, арх. В. Штокмар), Муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (1964, арх. Б. Кучер та ін.), залізничний вокзал (1965, арх. Л. Чуприн), Будинок зв'язку (1965, арх. С. Рец), готель «Турист» (1970, арх. Н. Чмутіна та ін.), Будинок політосвіти (1973, арх. М. Черненко), палац культури «Дружба народів» (1980, арх. Л. Кондрацький, М. Собчук, С. Фурсенко). Пам'ятники: Т. Шевченкові (1964, скульптори М. Вронський, О. Олійник), В. І. Леніну (1969, скульптор К. Кузнецов), меморіал. комплекс Пагорб Слави (1977, скульптори Г. Кальченко, Е. Кунцевич та ін., арх. А. Ігнащенко та ін.).

В Ч. народилися рад. парт. діяч М. С. *Урицький,* український рад. письменник Лесь *Гомін,* укр. рад. фізіолог М. К. *Вітте,* укр. і рос. рад. графік і театр. художник В. Д. *Замирайло,* укр. рад. вчений у галузі технології і організації будівництва О. І. *Неровецький,* жив український рад. поет В. А. *Симоненко.* У 1845—46 і 1859 місто відвідав Т. Г. Шевченко.

Літ.: Жук П. М., Карпенко М. М. Черкаси. Дніпропетровськ, 1979.

В. Г. Сокоренко.

ЧЕРКА́СИ — назва укр. козаків в офіційних актах і документах Рос. держави в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. Походження назви, ймовірно, пов'язане з м. Черкасами, поблизу якого було в той час чимало козац. осель. Після *возз'єднання України з Росією 1654* назву «черкаси» заступив термін «малоросійські козаки».

ЧЕРКА́СОВ Микола Костянтинович [14 (27).VII 1903, Петербург — 14.IX 1966, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1947). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. ін-т сценічного мистецтва (1926). Працював у Ленінгр. театрі юного глядача (1926—29), 1933—66 — в Ленінгр. театрі драми ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей у театрі — Осип («Ревізор» Гоголя), Варлаам («Борис Годунов» Пушкіна), Мічурін («Життя в цвіту» Довженка), Петро І («Петро Перший» за О. Толстим); у кіно — професор Полєжаєв («Депутат Балтики»), Олександр Невський, Іван Грозний, Дон Кіхот (в однойменних фільмах), Паганель («Діти капітана Гранта»), царевич Олексій («Петро Перший»), Дронов («Все залишається людям») та ін. Автор книг — «В Індії» (1952), «Записки радянського актора» (1953), «Четвертий Дон Кіхот» (1958), «В театрі і в кіно» (1961). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1964. Державна премія СРСР, 1941, 1946, 1950, 1951 (двічі).

Літ.: Герасимов Ю. К., Скверчинская Ж. Г. Черкасов. М., 1976.

Б. І. Москаленко.

М. К. Черкасов.

ЧЕРКА́СЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних орг-цій *Комуністичної партії України,* створена 1954. Перші с.-д. гуртки і групи виникли в ряді міст і сіл Черкащини на поч. 20 ст. В 1903 діяла Уманська іскрівська підпільна друкарня. Під час революції 1905—07 під керівництвом с.-д. орг-цій відбулися політ. страйки і демонстрації. В роки реакції (1907—10) орг-ції РСДРП зазнали великих втрат, але більшовики і в умовах підпілля продовжували революц. роботу в масах.

Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 більшовики Черкащини вийшли з підпілля і розгорнули легальну політ. і орг. роботу серед трудящих. Відновила діяльність Уманська орг-ція РСДРП, де більшовицьке ядро, очолюване О. А. *Піонтковським,* було особливо сильним.

В листопаді 1917 сформувалася більшовицька організація в Черкасах. Напередодні Жовтневої революції утворилися більшовицькі групи в Звенигородці, Городищі, Смілі, Золотоноші. У січні — лютому 1918 на Черкащині було встановлено Рад. владу. Під час *австро-німецької окупації України 1918* в Черкасах у жовтні 1918 відбулася нелегальна більшовицька конференція Черкаського, Чигиринського, Звенигородського, Уманського повітів, яка спрямувала роботу більшовиків на організацію опору окупантам. Під проводом підпільних більшовицьких організацій влітку 1918 на Черкащині розгорнувся повстанський рух (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Золотоніське збройне повстання 1918*). На поч. листопада 1918 в Умані вийшов перший номер більшовицької газети «Знамя коммунизма» — органу Черкас. підпільного окружного к-ту КП(б)У. Під керівництвом Черкаської парт. орг-ції у січні — березні 1919 було ліквідовано владу *Директорії* в Черкаському, Золотоніському, Канівському, Звенигородському, Уманському повітах. Після розгрому іноз. інтервентів і внутр. контрреволюції трудящі Черкащини під керівництвом парт. орг-цій включилися в боротьбу за побудову соціалізму. В 1923—25 у зв'язку з адм. реформою у складі Київ. губ. парт. орг-ції утворилися Черкаська й Уманська окружні парт. орг-ції, які з 1925 підпорядковувалися безпосередньо ЦК КП(б)У. В 1932—54 переважна частина території сучас. Черкас. області входила до Київ. області, а парт. орг-ції діяли в складі *Київської обласної партійної організації.* До 1925 на Черкащині в основному було завершено відбудову нар. г-ва. За роки передвоєнних п'ятирічок тут збудовано і реконструйовано ряд пром. підприємств, успішно здійснено колективізацію с. г. У боротьбі за відбудову і розвиток нар. г-ва зросли ряди парт. орг-цій. Тільки за *ленінським призовом у партію* в Черкаському окрузі в травні — жовтні 1924 в партію було прийнято 294 чол. На 1.I 1926 окружна парт. орг-ція налічувала 2186 комуністів, в Уманській окружній парт. орг-ції налічувалося 1342 комуністи. Комуністи виступили організаторами руху *п'ятисотенниць,* який розгорнувся за почином ланкової колгоспу ім. Комінтерну Городищенського р-ну М. С. *Демченко.* У роки Великої Вітчизн. війни парт. орг-ції Черкащини провели велику роботу по мобілізації трудящих на боротьбу з ворогом. В період нім.-фашист. окупації на тер. області розгорнули діяльність 3 підпільні райкоми партії, підпільні парт., комсомольські та молодіжні орг-ції, підпільні патріотичні орг-ції і групи, понад 30 партизан. загонів і з'єднань. У березні 1944 рад. війська визволили Черкащину. Парт. орг-ції розгорнули активну роботу по ліквідації тяжких наслідків війни. На кін. 1949 пром-сть досягла довоєнного рівня виробництва, були освоєні всі посівні площі. За роки 1-ї післявоєнної п'ятирічки в парт. орг-ціях Черкащини значно зросла кількість комуністів (з 10 911 чол. 1945 до 22 535 — 1950). З утворенням 1954 Черкаської області оформилася Ч. о. п. о.

Обл. парт. орг-ція виховала багато передовиків і новаторів виробництва. 134 з них удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, Ф. І. *Дубковецький,* Г. Є. *Буркацька,* О. Н. *Парубок* цього звання удостоєні двічі.

Успішному виконанню народногосп. завдань значною мірою сприяють тісні взаємозв'язки та соціалістичне змагання з трудящими ін. областей республіки і країни. Здійснюючи рішення XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, XXVI з'їзду Компартії України, орг-ція спрямовує свою роботу на дальше піднесення рівня орг. і виховної роботи, вдосконалення стилю управління розвитком економіки і культури, виконання п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва. За час існування Ч. о. п. о. відбулося 15 обл. парт. конференцій. Першими секретарями обкому партії в різний час працювали Б. І. Вольтовський, Л. І. Найдек, О. Ф. *Ватченко,* О. М. Андрєєв. На 1.I 1984 Ч. о. п. о. складалася з 4 міських та 19 сільських районних парт. орг-цій, в яких перебувало на обліку 94 257 комуністів. Бойовим помічником Ч. о. п. о. є обл. комсомольська орг-ція, що на 1.I 1984 налічувала 175 837 тис. комсомольців. Друк. органом обл. парт. орг-ції є газ. «*Черкаська правда*». Про розвиток економі-

Районовані сорти черешні на Україні (1984)

Багратіон
Бадачинська чорна
Валерій Чкалов
Винка
Виставочна
Гедельфінген
Дайбера чорна (Бігарро Дайбера)
Дніпровка
Дрогана жовта
Жабуле
Запорізька
Киянка
Китаївська чорна
Космічна
Красуня Києва
Красуня Криму
Крупноплідна
Мелітопольська рання
Мелітопольська чорна
Наполеон біла
Наполеон рожева
Нектарна
Полянка
Присадибна
Рання Дуки
Рання Касіні
Рожева мліївська
Рубінова рання
Руська
Скороспілка
Сімферопольська біла
Сюрприз
Тавричанка
Улюблена Дуки
Францис
Червнева рання
Чорна Фрома
Янтарна

ки та культури області див. також *Черкаська область.*

Літ.: Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. Дніпропетровськ, 1981; Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. К., 1972.

І. К. Лутак.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,9 тис. км²

Населення — 1532,7 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Черкаси

ЧЕРКА́СЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 7.I 1954. Розташована в центр. частині республіки, у бас. серед. течії Дніпра. В області — 20 районів, 420 сільрад, 15 міст і 19 с-щ міськ. типу. Ч. о. нагороджено орденом Леніна (1958). Карти див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Природа. Поверхня області переважно рівнинна. Більша частина її розташована на правобережжі Дніпра, в межах *Придніпровської височини* і має хвилястий, яружно-балковий рельєф. Вздовж долини Дніпра простягаються *Канівські гори* та Мошногірський кряж. Лівобережна частина області лежить у межах *Придніпровської низовини* і являє собою слаборозчленовану рівнину, подекуди заболочену (вис. 90—170 м). З корисних копалин найважливішими є буре вугілля (частина *Дніпровського буровугільного басейну*), торф (Ірдинське, Тясминське родовища), горючі сланці (частина Бовтиського родовища), бентонітові глини (*Черкаське родовище бентонітових глин*), каолін (Новоселицьке, Мурзинське родовища), вогнетривкі глини (Новоселицьке родовище), граніти, лабрадорит, гнейси, піски, пісковики (Чигиринське родовище). Є джерела мінеральних вод. Клімат області помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —5,9°, липня +19,5°. Вегетаційний період 204—208 днів. Опадів 450—520 мм на рік. Інколи бувають суховії, зливи з градом. Гол. ріка — *Дніпро* (притоки Рось, Вільшанка, Тясмин — праві та Супій — ліва). Ріки *Гірський Тікич* і *Гнилий Тікич* належать до бас. Пд. Бугу. В межах області — значна частина *Кременчуцького водосховища* та частина *Канівського водосховища.* Багато озер і штучних водойм (145,2 тис. га). Область розташована в лісостеповій зоні. Серед ґрунтів найбільш поширені опідзолені та середньогумусні чорноземи. На підвищених ділянках — сірі та світло-сірі опідзолені ґрунти. На Лівобережжі — типові чорноземи, чорноземно-лучні та торфово-болотні ґрунти. Ліси (сосна, дуб, граб, клен, береза, липа; в основному по долинах річок) і лісосмуги займають 308,8 тис. га. На вододілах — степова рослинність. Степові простори області розорані. У лісах водяться: лось, олень, дика свиня, білка, вовк, лисиця, заєць, куниця; по берегах річок — бобер, видра, дикі качки та ін. У водоймах — лящ, окунь, щука, судак, короп. У Ч. о. налічується 400 природно-заповідних об'єктів, у т. ч. *Канівський заповідник,* Липівський та Русько-Полянський держ. заказники; 10 пам'яток природи респ. значення (Козацький вал, урочища «Холодний Яр», «Бурти», «Мошнівська діброва», «Закревський бір», «Школа» та ін.); 5 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва респ. значення (парки у с. Козацькому, Корсунь-Шевченківському, Тальнівський лісопарк, Парк Декабристів у м. Кам'янці, Черкаський парк), дендропарк «*Софіївка*» в Умані.

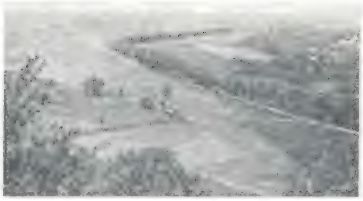

Краєвид на Черкащині.

Черкаси. Центральна частина міста.

Населення. 91,7 % нас. — українці. Живуть також росіяни, євреї та ін. Пересічна густота нас. — 73,3 чол. на 1 км² (1984). Міське населення — 49 %. Найбільші міста: *Черкаси, Умань, Сміла, Канів.*

Народне господарство. В дореволюц. час більша частина тер. Ч. о. входила до складу Київської губ. В економіці Черкащини провідне місце належало с. г. Пром-сть була розвинута слабо. Це були переважно цукр., спиртові, шкіряні з-ди, тютюнові ф-ки, млини, олійниці, лісопильні, цегельні. Серед ін. підприємств — маш.-буд., мех. і чавуноливарні з-ди. За роки Рад. влади докорінно реконструйовано старі і збудовано нові підприємства цих галузей; виникли нові галузі пром-сті: хім., консервна, паливна; с.-г. виробництво стало багатогалузевим і високотоварним.

Промисловість. Спеціалізацію Ч. о. у загальносоюзному та респ. поділі праці визначають харч. (38,7 % товарної продукції пром-сті, у т. ч. цукр. 16,0 %, 1983), маш.-буд. і металообр. (20,6 %), хім. (14,0 %) та легка (13,6 %) галузі пром-сті. Основу енерг. г-ва становлять Черкаська ТЕЦ, *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Канівська ГЕС.* Провідні галузі харч. пром-сті — цукрова, м'ясна, маслосироробна і молочна, плодоовочеконсервна і спирто-горілчана. Цукр. пром-сть (1983 вироблено 678,0 тис. т цукру-піску) представлена 24 з-дами (найбільші: Верхняцький, Цибулівський, Шполянський); м'ясна — Черкаським, Ватутінським м'ясокомбінатами, Смілянським, Золотоніським, Звенигородським та Уманським птахокомбінатами; маслосироробна і молочна — Тальнівським і Смілянським молочноконсервними комбінатами, з-дами в Черкасах, Умані, Золотоноші, Звенигородці, Драбові, Ірклієві, Жашкові, Христинівці та ін.; плодоовочеконсервна — *Черкаським консервним комбінатом*; спирто-горілчана — Золотоніським та Уманським лікеро-горілчаними, Іванківським, Монастирищенським спиртовими завода-

1. Черкаське виробниче об'єднання «Азот».
2. Загальний вигляд Пальмирського цукрового заводу.
3. Крутильно-ткацьке виробництво Черкаського шовкового комбінату.
4. В одному з цехів заводу «Уманьферммаш».

ми, Кам'янським спиртокомбінатом. Серед ін. галузей харч. пром-сті — борошномельно-круп'яна, хлібопекарська, пивоварна, ефіроолійна і рибна. Маш.-буд. і металообр. пром-сть спеціалізується на виробн. устаткування для харч., текст., хім. пром-сті, торгівлі та громад. харчування, баштових кранів, тракторних причепів, устаткування для механізації робіт на тваринницьких фермах, металорізальних верстатів, приладів та ін. Найбільші підприємства розташовані в Черкасах (заводи: машинобудівний, спеціального технологічного устаткування, «Фотоприлад», телегр. апаратури, «Строммашина»), Умані (виробниче об'єднання «Уманьферммаш», з-ди: «Мегомметр» та оптико-механічний), Смілі (з-ди: машинобудівний, електромех. ремонтний, «Металіст»), Корсуні-Шевченківському (верстатобуд., механічний, ремонтно-механічний заводи), Золотоноші (заводи: металовиробів, рем.-механічний). Легка пром-сть представлена *Черкаським шовковим комбінатом,* виробничим об'єднанням швейної пром-сті (фабрики в Черкасах, Золотоноші, Шполі, Корсуні-Шевченківському, Смілі), ф-ками: трикотажною, гігроскопічної вати, валяльно-повстяною, художніх виробів (Черкаси), бавовняною прядильно-ткацькою (Стеблів), швейною (Умань), шкіряно-галантерейною (Чигирин), коноплезаводами (Золотоноша, Іркліїв). Підприємства хім. пром-сті області виробляють хімічні волокна, мінеральні добрива, реактиви (*черкаське виробниче об'єднання «Азот», черкаське виробниче об'єднання «Хімволокно»,* Черкаський з-д хім. реактивів).

Паливна промисловість (добування і брикетування бурого вугілля, видобування торфу) представлена Ватутінським шахтоуправлінням та Ірдинським торфооб'єднанням. Швидкими темпами розвивається пром-сть буд. матеріалів, яка базується на місц. покладах корисних копалин. Найбільші підприємства: черкаські виробничі об'єднання буд. матеріалів та «Черкасзалізобетон», домобуд. комбінат, з-ди залізобетонних виробів, асфальтобетонний, керамзитового гравію; комбінат «Черкаснерудпром» (Сміла); Тальнівський і Хлистунівський щебеневі кар'єри та ін.

Деревообр. пром-сть представлена виробничим меблевим об'єднанням «Черкасмеблі». В області діють комбінати: Ватутінський вогнетривів і Дашуківський бентонітових глин; Уманський вітамінний завод.

Сільське господарство області характеризується розвинутими тваринництвом м'ясо-молочного і землеробством зерново-буряківничого напряму. Навколо Черкас г-ва мають спеціалізацію приміського типу. С. г. високомеханізоване (табл.).

На кін. 1983 в області налічувалося 374 колгоспи, 70 радгоспів, 32 об'єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 20 об'єднань райсільгоспхімії. В області 1684 тис. га земель, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1460 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 1312 тис. га орних земель, 113 тис. га сіножатей і пасовищ. Осушених земель 42,6 тис. га (Тясминська, Супійська, Золотоніська осушувальні системи), зрошених — 42,5 тис. га (Адамівська, Вереміївська, Кліщинська, Худяківська системи). Провідні культури у рослинництві — озима пшениця (43 % посівів зернових культур) і цукр. буряки. Вирощують також кукурудзу, зернобобові, соняшник, ефіроолійні культури, коноплю, кормові буряки, багаторічні трави, гол. чин. люцерну. В області розвинуте садівництво (яблуні, груші, абрикоси, сливи, вишні, черешні). Площа плодово-ягідних насаджень 1983 становила 49,0 тис. га, у тому числі у плодоносному віці — 33,9 тис га.

Тваринницький комплекс колгоспу «Комуніст» Шполянського району.

Збирання рапсу в колгоспі «Дніпро» Черкаського району.

У тваринництві переважає мол.-м'ясне скотарство. Велике значення мають свинарство, вівчарство, птахівництво. Розвиваються кролівництво, шовківництво, бджільництво, рибництво. Основою кормової бази є польове кормовиробництво. Важливе місце займають також природні кормові угіддя, продукція комбікормової пром-сті (1983—18 з-дів, у т. ч. Шполянський, Корсунь-Шевченківський, Смілянський, Черкаський), відходи харч. пром-сті (жом, меляса). Осн. породи великої рогатої худоби — симентальська; свиней — велика біла, овець — прекос. В області діють 17 міжколгосп. підприємств по відгодівлі великої рогатої худоби, свиней, 3 держ. птахофабрики, 2 тепличні комбінати (Черкаси, Умань).

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування становила 651 км. Гол. залізничні магістралі: Київ — Дніпропетровськ, Москва — Одеса, Донецьк — Львів. Залізничні вузли: ім. Т. Г. Шевченка, Черкаси, Христинівка, Цвіткове. Довж. автошляхів — 6,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 5,3 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Київ — Умань — Одеса, Київ — Дніпропетровськ, Умань — Львів, Черкаси — Миколаїв. Судноплавство по Дніпру (*Черкаський річковий порт*). Аеропорт у Черкасах. Територією області проходить траса *газопроводу «Союз»*.

Черкаський річковий порт.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1976—83 становили (у порівнянних цінах) 4131 тис. крб., у т. ч. 1983 — 589 млн. крб. В Ч. о. діють 93 держ. і кооп. та 47 міжгосп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій. За 1976—83 збудовано 4224 тис. м^2 житл. площі, в т. ч. 1983 — 498 тис. м^2.

Торгівля й побутове обслуговування. В 1983 в Ч. о. було 6,2 тис. підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1983 зріс проти 1975 в 1,4 раза. На кін. 1983 в області діяло 1644 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 708 — в сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1983 зріс проти 1975 в 1,8 раза.

Охорона здоров'я. В 1983 в області було 20,1 тис. лікарняних ліжок (131,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали бл. 5 тис. лікарів (32,5 лікаря на 10 тис. ж.). У Ч. о. — 199 жіночих консультацій, дит. поліклінік та амбулаторій. Відомий курорт *Соснівка*.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 711 загальноосв. шкіл (220 тис. учнів), 20 серед. спец. навч. закладів (19,3 тис. учнів), 29 профес.-тех. уч-щ (16,5 тис. учнів), 3 вузи: *Черкаський педагогічний інститут* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, *Уманський педагогічний інститут* імені П. Г. Тичини, *Уманський сільськогосподарський інститут* імені О. М. Горького (всього — 9,8 тис. студентів), а також Черкаський філіал *Київського політехнічного інституту* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Працюють Черкаське відділення н.-д. ін-ту техніко-екон. досліджень хім. промисловості, Черкаська обл. с.-г. дослідна станція, Мліївська дослідна станція садівництва ім. Л. П. Симиренка, Верхняцька держ. дослідно-селекційна станція, Уманський селекційний пункт Всесоюзного ін-ту цукрових буряків та ін. наук. установи та проектні орг-ції. Діють відділення і орг-ції творчих спілок письменників (з 19[illegible]), художників (з 1978), архітекторів (з 19[illegible]), журналістів (з 195[illegible]). На кінець 1983 в Ч. о. функціонувало 1000 масових б-к (фонд — 15,1 млн.

Парк основних сільськогосподарських машин в колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1983
Трактори (фіз. одиниць)	15,0
Зернозбиральні комбайни	3,8

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1983,%)

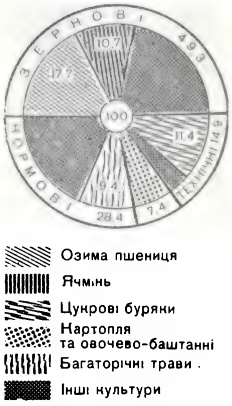

одиниць зберігання), 945 клубних закладів, 1001 кіноустановка, 2 театри — *Черкаський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка та *Черкаський театр ляльок*, обл. філармонія, *Черкаський український народний хор*. Функціонують держ. музеї: *Черкаський краєзнавчий музей* з відділами — Літ.-меморіальним музеєм Івана Ле в м. Городищі, Музеєм історії п'ятисотенницького руху в с. Старосіллі та філіалом — *Нечуя-Левицького І. С. музеєм* у смт Стеблеві Корсунь-Шевченківського р-ну, *Музей історії Корсунь-Шевченківської битви*, *Пушкіна О. С. і Чайковського П. І. музей* у Кам'янці з відділом — Кам'янським музеєм історії декабристського повстання, краєзнавчий музей та його філіал — Музей історії газети «Искра» (обидва — в Умані), Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка, Літ.-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в с. Шевченковому Звенигородського р-ну, бібліотека-музей А. П. Гайдара та Музей нар. декоративного мистецтва в Каневі та багато музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах.

В області понад 7,8 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 113 тис. аматорів, 49 колективам присвоєно звання народних, серед них — Золотоніська заслужена самодіяльна хорова капела, Русько-Полянський самодіяльний нар. етногр. хор, ансамбль танцю «Звенигора» Звенигородського району, духовий оркестр Черкаського міського Палацу піонерів, нар. теат-

Успенський собор у Каневі. 1144.

Пам'ятник А. П. Гайдару в Каневі. Скульптор Є. Рудаков. 1953.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Місце народження рад. військового льотчика, генерал-майора авіації, двічі Героя Рад. Союзу І. Н. *Степаненка*. Погруддя І. Н. Степаненка.
2. Пам'ятник на місці, де 26 жовтня 1941 загинув рос. рад. письменник А. П. *Гайдар*.
3. Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка. Пам'ятник на могилі Т. Г. Шевченка.
4. Пам'ятник на могилі А. П. Гайдара.
5. Пам'ятник на могилі рос. актора О. П. *Ленського*.
6. Погруддя О. В. *Кошового*.
7. *Княжа гора; Пилипенкова гора.*
8. Музей народного декоративного мистецтва в приміщенні Успенського собору (пам'ятка архітектури; 1144).
9. Бібліотека-музей А. П. Гайдара.
10. *Канівський заповідник*.
11. Місце народження українського радянського письменника С. Д. *Скляренка*.
12. Місце, де була садиба відомого укр. і рос. вченого-природознавця, історика і фольклориста, першого ректора Київського університету М. О. *Максимовича*. Могила М. О. Максимовича.
13. 600-літній дуб Т. Г. Шевченка.
14. Сосна М. В. Гоголя.
15. Місце народження засновника першої польс. робітничої революц. партії «*Пролетаріат*» Л. *Варинського*. Погруддя Л. Варинського.
16. *Межиріцька стоянка*.
17. Місце народження рад. вченого-біохіміка, революційного діяча, акад. АН СРСР О. М. *Баха*.
18. Місце народження укр. і рос. рад. мовознавця, акад. АН СРСР О. П. *Баранникова*.
19. Пам'ятка архітектури — Преображенська церква Красногірського монастиря 1760—70.
20. Місце народження укр. рад. спортсмена-борця І. М. *Піддубного*. Пам'ятник І. М. Піддубному.
21. Пам'ятник на могилі рос. рад. письменника Ю. С. *Кримова*.
22. Городище літописного міста 11—13 ст. Римова.
23. Місце народження укр. письменника, театрального і культурно-громадського діяча М. П. *Старицького*. Літ.-меморіальний музей М. П. Старицького.
24. *Сахнівські поселення*.
25. Місце народження укр. письменника І. С. *Нечуя-Левицького*. Літ.-меморіальний музей І. С. Нечуя-Левицького. Пам'ятник письменнику.
26. Могила укр. живописця І. М. *Сошенка*.
27. Обеліск на честь *Корсунської битви 1648*.
28. Музей історії Корсунь-Шевченківської битви.
29. Дендропарк 2-ї пол. 18 ст.
30. Місце народження укр. композитора, диригента і громадського діяча К. Г. *Стеценка*. Пам'ятник К. Г. Стеценкові.
31. Пам'ятка архітектури — Преображенська церква 1840.
32. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці Г. Є. *Буркацької*. Погруддя Г. Є. Буркацької.
33. Меморіальний комплекс Пагорб Слави, споруджений на честь рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
34. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
35. Місце народження профес. революціонера М. С. *Урицького*.
36. Будинок, у якому з 18 по 22 липня 1859 під наглядом поліції жив Т. Г. Шевченко.
37. Тут 1957—63 жив і працював укр. рад. поет В. А. *Симоненко*. Пам'ятник на могилі В. А. Симоненка.
38. *Черкаський краєзнавчий музей*.
39. Погруддя новатора с.-г. виробництва двічі Героя Соціалістичної Праці Г. І. *Байди*.
40. Місце народження ініціаторів руху колгоспників за високі врожаї цукрових буряків (рух *п'ятисотенниць*) М. С. *Демченко* і М. В. *Гнатенко*. Музей історії руху п'ятисотенниць.
41. Місце народження укр. вченого-помолога Л. П. *Симиренка*. Будинок-музей, пам'ятник і могила Л. П. Симиренка.
42. Поселення і могильник черняхівської культури.
43. Місце народження укр. і рос. співака, композитора, драматичного актора і драматурга С. С. *Гулака-Артемовського*. Літ.-меморіальний музей С. С. Гулака-Артемовського. Пам'ятник композитору.
44. Місце народження укр. поета П. П. *Гулака-Артемовського*.
45. Літ.-меморіальний музей Івана *Ле*.
46. Обеліск на місці загибелі 1921 героя громадянської війни О. Я. *Пархоменка*.
47. Місце народження українського радянського композитора П. О. *Козицького*.
48. Пам'ятник першому голові колгоспу В. С. Близнюку, який загинув від рук куркулів 1930.
49. Місце народження укр. поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка. Меморіальний камінь на місці хати, де він народився. Погруддя Т. Г. Шевченка.
50. Літ.-меморіальний музей Т. Г. Шевченка. Пам'ятник поету. Меморіальна дошка на хаті, де жив і вчився грамоти у дяка Т. Г. Шевченко. Могили матері і батька Т. Г. Шевченка.
51. Меморіальна дошка на будинку, в якому 1829 Т. Г. Шевченко був слугою-козачком у поміщика.
52. Два 500-літні дуби Т. Г. Шевченка.
53. Пам'ятка архітектури — садиба поч. 19 ст.
54. Парк 2-ї пол. 18 ст.
55. Погруддя рад. військового діяча, генерала армії, Героя Рад. Союзу М. Ф. *Ватутіна*.
56. Місце народження укр. рад. письменника, парт. і громадського діяча І. Ю. *Кулика*.
57. Пам'ятка архітектури — палац середини 19 ст.
58. Обеліск на могилі комсомольців-підпільників, розстріляних нім.-фашист. загарбниками 1942.
59. Місце народження укр. революціонера-демократа, громадського і політ. діяча, марксиста С. А. *Подолинського*. Пам'ятник С. А. Подолинському.
60. *Пастирське городище* та *Шарпівське городище*.
61. Місце народження М. *Залізняка* — одного з керівників *Коліївщини*.

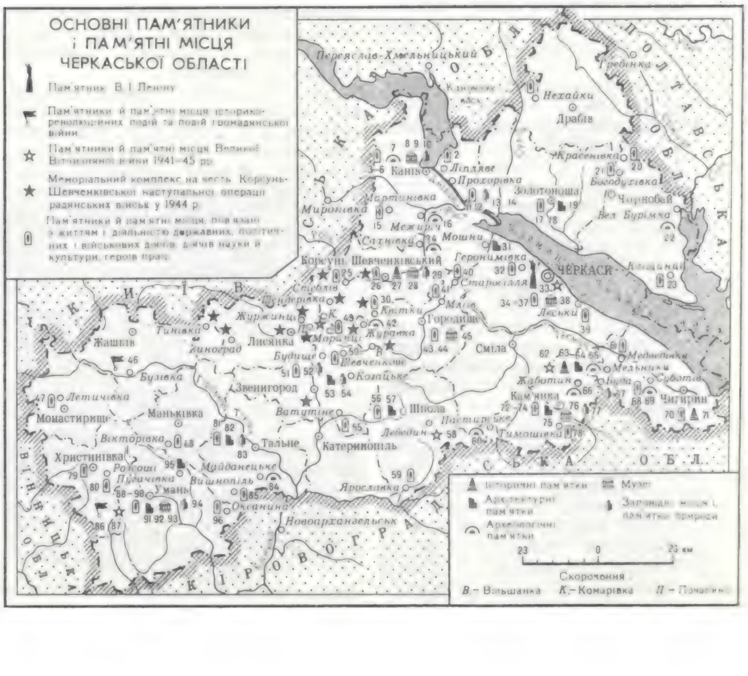
ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ
Пам'ятник В. І. Леніну
Пам'ятники й пам'ятні місця історико-революційних подій та подій громадянської війни
Пам'ятники й пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941–45 рр.
Меморіальний комплекс на честь Корсунь-Шевченківської наступальної операції радянських військ у 1944 р.
Пам'ятники й пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю державних, політичних і військових діячів, діячів науки й культури, героїв праці
Історичні пам'ятки
Архітектурні пам'ятки
Археологічні пам'ятки
Музеї
Заповідні місця і пам'ятки природи
23 0 23 км
Скорочення
В. – Вільшанка К. – Комарівка П. – Почапинці
Переяслав-Хмельницький
Канів
Черкаси
Корсунь-Шевченківський
Золотоноша
Драбів
Сміла
Звенигород
Умань
Чигирин
Кам'янка
Тальне
Христинівка
Монастирище
Жашків
Шпола
Катеринопіль
Маньківка
Городище
Лисянка
Новоархангельськ
КИЇВСЬКА ОБЛ.
ПОЛТАВСЬКА ОБЛ.
КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛ.
ВІННИЦЬКА ОБЛ.

ри Умані, Канева, с. Худяки Черкаського р-ну. Серед позашкільних закладів області — 24 палаци і будинки піонерів, 15 дит. спорт. шкіл, 8 станцій юних натуралістів. Виходять дві обласні газети — «*Черкаська правда*» та «Молодь Черкащини», дві міськрайонні та 18 районних, 19 багатотиражних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Територія Ч. о. багата на історичні, археол., етногр. і архітектурні пам'ятки. Понад 3 тис. пам'яток історії та культури області взято д-вою під охорону. Трудящі області підтримують дружні зв'язки з трудящими Бидгощського і Пільського воєводств ПНР. В Ч. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам ятники і пам'ятні місця Черкаської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К., 1972; Народне господарство Української РСР у 1983 році. Статистичний щорічник. К., 1984. *І. К. Лутак.*

62. Пам'ятний знак на честь партизанських загонів під командуванням П. Дубового та І. Боровикова, які діяли тут у роки Великої Вітчизн. війни. Пам'ятник партизанам.
63. Пам'ятний знак на честь подій *Коліївщини*.
64. Пам'ятка архітектури — Троїцька церква 1801.
65. Мотронинське скіфське городище 6—5 ст. до н. е.
66. *Жаботинські кургани і поселення.*
67. 1000-літній дуб, відомий під назвою «дуб Залізняка».
68. Меморіальний музей Б. Хмельницького в приміщенні Іллінської церкви (пам'ятка архітектури 1653), де він був похований 1657. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
69. *Суботівське городище.*
70. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
71. Пам'ятник на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією.
72. Тут, у маєтку декабриста В. Л. *Давидова*, збиралися члени *Південного товариства декабристів*. Музей історії декабристського повстання. Скульптурна група «Декабристи в Кам'янці».
73. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
74. Пам'ятник П. І. Чайковському.
75. Пам'ятка архітектури — садиба Давидових (водяний млин 19 ст., грот 18 ст.).
76. Літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського.
77. Парк поч. 19 ст.
78. Місце народження польс. композитора К. *Шимановського*.
79. Місце народження укр. рад. письменника-драматурга, держ. і громадського діяча О. Є. *Корнійчука*.
80. Місце народження І. *Гонти* — одного з керівників Коліївщини.
81. Меморіальний музей, погруддя і могила новатора с.-г. виробництва, двічі Героя Соціалістичної Праці Ф. І. *Дубковецького*.
82. Пам'ятка архітектури — Мисливський замок 1896—1903.
83. Парк 18 ст.
84. *Майданецьке поселення.*
85. Місце народження укр. рад. живописця і графіка І. С. *Їжакевича*.
86. Пам'ятник на місці будинку, в якому 1903 передруковувалася ленінська «Искра». Музей історії газети «Искра».
87. Обеліск Слави на честь воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45.
88. Місце народження укр. рад. письменника Ю. К. *Смолича*.
89. Музей-квартира Г. І. *Котовського*. Пам'ятник Г. І. Котовському.
90. Пам'ятник І. Д. *Черняховському*.
91. Пам'ятка архітектури — костьол 1826.
92. Краєзнавчий музей.
93. Картинна галерея.
94. Дендропарк «*Софіївка*» 1796.
95. Пам'ятка архітектури — Троїцька церква 18 ст.
96. Місце народження рад. військового діяча двічі Героя Рад. Союзу І. Д. Черняховського. Меморіальний музей і погруддя І. Д. Черняховського.

Черкаська область. Пам'ятник Г. І. Котовському в Умані. Скульптори Ю. Білостоцький, Е. Фрідман. 1957.

«ЧЕРКА́СЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Черкас. обкому Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Черкасах 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від газ. «Знамя коммунизма», перший номер якої вийшов у листопаді 1918. З 1922 виходила під різними назвами. 7.II 1954, після створення Черкас. обл., почала виходити під нинішньою назвою. В 1968 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

ЧЕРКА́СЬКЕ — селище міського типу Слов'янського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі р. Сухого Торця (бас. Дону), поблизу залізнич. ст. Шидловська; 4,8 тис. ж. (1984). У Ч.— Шидловський крейдяно-вапновий з-д, консервний цех Слов'янської харчосмакової ф-ки, міжколг. комбінат комунального господарства, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня; Будинок культури, 2 б-ки. Ч. засн. наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ЧЕРКА́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «АЗО́Т» імені Комсомолу України — виробниче об'єднання в галузі *хімічної промисловості*. Створено на базі Черкас. хім. комбінату, буд-во якого почато 1962. Першу продукцію — аміак — одержано 1965. У складі об'єднання (1983) — 3 виробн.: аміаку, іонообмінних смол, мінеральних добрив. Осн. продукція: аміак, мінеральні добрива (карбамід, аміачна селітра, аміачна вода тощо), іонообмінні смоли. Всього тут виробляють продукцію 44 найменувань. У 1979 підприємству присвоєно ім'я Комсомолу України. Ч. в. о. «А.» нагороджено орденом «Знак Пошани» (1976). *О. М. Воловиков.*

ЧЕРКА́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО́» — підприємство *хімічних волокон промисловості*. Утворено 1982 на базі Черкас. з-ду хім. волокна ім. XXII з'їзду КПРС. Буд-во з-ду почато 1958. Першу чергу введено в дію 1961, останню — 1970. До об'єднання входять три виробництва у складі 29 цехів, у т. ч. два хімічні, електроцех., контрольно-вимірювальних приладів та автоматики, приготування обробних розчинів, аміачно-компресорний та ін. Виробляє (1983) віскозну, текстильну нитку, целюлозну плівку, сульфат натрію, товари нар. споживання. Впроваджено очищення вентиляційних викидів і біологічне очищення віскозних стоків. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). *О. І. Супруненко.*

ЧЕРКА́СЬКЕ МІСЬКЕ́ ПОВСТА́ННЯ 1536 — антифеод. повстання в Черкасах проти утисків і грабунків з боку лит. урядовців. Повсталі міщани і козаки вигнали з міста старосту та ін. лит. урядовців разом із залогою і створили своє самоврядування. Під їхнім впливом відбулося *Канівське міське повстання 1536*. Для придушення повстань лит. уряд послав з Києва каральний загін, який спочатку придушив повстання в Каневі. Однак під Черкасами їх розбили повсталі черкас. міщани і козаки. Побоюючись дальшого поширення повстанського руху на Придніпров'ї, лит. уряд був змушений призначити нового старосту. Але невдоволення населення не припинилося. В 1540 кілька десятків сімей залишили Черкаси і переселилися до Канева та ін. міст. Багато міщан і козаків втекло на Запоріжжя. Щоб утримати населення від повстання, в місті було поставлено велику лит. залогу.

ЧЕРКА́СЬКЕ РОДО́ВИЩЕ БЕНТОНІ́ТОВИХ ГЛИН. Міститься у Черкас. та Київ. областях УРСР. Площа 643,4 км². Запаси пром. категорій 104,7 млн. т (1982). Бентонітові глини — у відкладах серед. міоцену (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Поклад пластоподібний, складається з 5 літологічних відмін глин. Потужність продуктивної товщі від 0,5 до 43 м. Глиб. залягання від 10 до 40 м. Глини гігрослюдисті монтморилонітові (див. *Монтморилоніт*) і палигорськітові (див. *Палигорськіт*). Родовище відкрито 1954, детально розвідано 1958—60. Розробляють відкритим способом. Глини використовують для приготування бурових розчинів. *К. О. Суходольський.*

ЧЕРКА́СЬКИЙ Абрам Маркович [25.VI (7.VII) 1886, м. Біла Церква, тепер Київ. обл.— 17.VIII 1968, Алма-Ата] — укр. і казахський рад. живописець, нар. художник Каз. РСР (з 1963). У 1901—09 навчався в Київ. худож. уч-щі у О. *Мурашка*, М. *Пимоненка*, 1909—17 — в петерб. АМ у В. *Савинського*. Твори: «Відпочинок. Біля трактора» (1927), «Настя» (1934), «Молдавська колгоспниця Марфа Чеколтан» (1936), «Килимарниці» (1937), «Джамбул. Пісня помсти» (1944), «На цілинній землі» (1955), «Рання весна» (1962). Картини зберігаються в ДМУОМ у Києві, ДРМ у Ленінграді, Казах. худож. галереї ім. Т. Г. Шевченка в Алма-Аті. В 1926—37 викладав у Київ. худож. уч-щі, 1940—60— в Худож. уч-щі в Алма-Аті (з 1935 — професор).

Літ.: Рыбакова И. Абрам Маркович Черкасский. М., 1966.

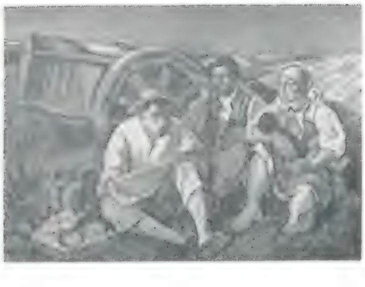

А. М. Черкаський. Відпочинок. Біля трактора. 1927. ДМУОМ у Києві.

Р. О. Черкашин.

О. І. Черкес.

ЧЕРКА́СЬКИЙ КОНСЕ́РВНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство *консервної промисловості*. Буд-во консервного з-ду почато 1932. Введено в дію 1936. В 1940 було вироблено 21 млн. умовних банок консервів. В 1956 після приєднання до з-ду двох овочівницько-садівницьких радгоспів утворено Ч. к. к. До складу комбінату входять (1982) три технологічні цехи по виробн. консервів, 10 допоміжних цехів, радгосп та 4 пункти по прийманню, зберіганню й подаванню с.-г. сировини в цехи на переробку. Осн. продукція: овочеві, томатні, фруктові, м'ясні й м'ясорослинні консерви. Всього підприємство виробляє (1982) продукцію 55 назв. Виробнича потужність — 142,1 млн. умовних банок консервів за рік. В 1982 введено в експлуатацію цех по виробництву консервів дитячого харчування, лінію по заморожуванню свіжої овочевої продукції. На комбінаті працює 7 механізованих і 8 автоматичних ліній. З 1981 Ч. к. к. входить до складу Черкаського обл. виробничого агропромислового об'єднання по плодоовочевій продукції («Черкасиплодоовочегосп»). *М. С. Залозний.*

ЧЕРКА́СЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Створений 1918. Має відділи (1984): природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства, образотворчого мист., Літ.-мемор. музей Івана Ле в м. Городищі, Музей історії п'ятисотенницького руху в с. Старосіллі Городищенського р-ну. Матеріали музею висвітлюють історію краю з найдавніших часів до наших днів, показують участь трудящих Черкас. обл. в соціалістичному і комуністичному будівництві. У фондах та експозиції музею зберігається понад 75 тис. експонатів (1984) — часів Київської Русі, визвольної війни укр. народу 1648—54, речі укр. козаків, бойові прапори рос. частин, що штурмували Шипку під час рос.-тур. війни 1877—78, особисті речі активних борців за встановлення і зміцнення Рад. влади на Черкащині, учасників визволення краю від нім.-фашист. загарбників під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 та ін. Філіал Ч. к. м.— літературно-меморіальний *Нечуя-Левицького І. С. музей* у Стеблеві Корсунь-Шевченківського р-ну. *П. П. Соса.*

ЧЕРКА́СЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені 300-річчя возз'єднання України з Росією — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1930 на базі пед. технікуму як ін-т соціального виховання. В 1933 реорганізований у пед. ін-т, з 1954 — імені 300-річчя возз'єднання України з Росією. В 1983/84 навч. р. у складі ін-ту було 5 ф-тів: філол., фізико-математичний, іноземних мов, природничий, фізичного виховання, на яких навчалося понад 3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 2,3 тис. Є заочне та підготовче відділення, аспірантура. В наук. б-ці ін-ту — 500 тис. одиниць зберігання. З часу заснування у вузі підготовлено понад 23 тис. спеціалістів. У 1980 ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *Ф. Ф. Бовчко.*

ЧЕРКА́СЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений на початку нар.-визвольної війни 1648—54. Полковим містом були Черкаси. За реєстром 1649 Ч. п. налічував 2808 козаків. Ч. п. складався з 18 сотень (14 — на Правобережжі, 4 — на Лівобережжі). Сформований з повсталих селян і козаків колишнього Черкаського староства. Козаки Ч. п. брали участь у всіх визначних боях нар.-визвольної війни 1648—54 і, зокрема, відзначилися при облозі Львова та штурмі Високого замку (1648), в битвах під Берестечком (1651), Батогом (1652) та ін. Полковниками Ч. п. були М. *Кривоніс* (1648), Я. Воронченко (1649—51, 1653—58) та ін. Після *«Вічного миру» 1686* Ч. п. було ліквідовано, а значну частину селян і козаків переселено на Лівобережну Україну.

ЧЕРКА́СЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,6 тис. км². Нас. 86,1 тис. чол. (1984). У районі — 31 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Черкаси*. Пн. та сх. межі району проходять по *Кременчуцькому водосховищу*. Поверхня Ч. р. — терасова рівнина, на Пн. Сх. — Мошногірський кряж. Корисні копалини: торф (Ірдинське та ін. родовища), глини, піски. Річки — *Дніпро* та його притоки *Рось, Вільшанка, Тясмин*. У грунтовому покриві переважають чорноземи глибокі малогумусні, сірі й темносірі опідзолені піщані і супіщані. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, граб, ясен, клен, липа) займають 62,6 тис. га. В межах району — Русько-Полянський держ. заказник. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Черкаси. У районі — найбільші підприємства: Русько-Полянський меблевий комбінат, Ірдинське торфооб'єднання, Худяківська ф-ка госп. виробів, Мошнівський з-д прод. товарів. Районний комбінат побутового обслуговування (с. Червона Слобода). Землеробство району має зерново-овочівницький напрям, тваринництво — м'ясо-мол. (скотарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1983 становила 51,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, горох, соняшник, картопля, помідори та ін. овочеві культури. У Ч. р.— 16 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецьких, 5 радгоспів, 3 птахофабрики, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Черкаси, Білозір'я. Автомоб. шляхів — 305 км, у т. ч. з твердим покриттям — 302 км. У районі — 37 заг.-осв. шкіл, 49 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень; 2 санаторії («Світанок» — у с. Свидівку та «Мошногір'я» біля с. Будища). 44 клубні установи, 43 кіноустановки, 48 б-к; музеї: історичні — в селах Байбузи та Білозір'я, краєзнавчий — в с. Мошнах. У с. Леськах Ч. р. народилися новатор с.-г. виробн. Г. І. *Байда* та керівник партійного підпілля на Кіровоградщині під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 П. К. *Василина*, у с. Геронимівці — новатор с.-г. виробн. Г. Є. *Буркацька*, у с. Мошнах — держ. і парт. діяч УРСР М. С. *Гречуха*, у с. Худяках — укр. рад. історик І. О. *Гуржій*. У Ч. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1918). *М. І. Чепурний.*

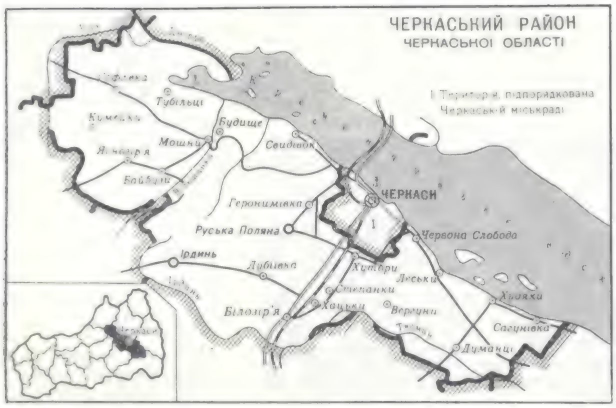

ЧЕРКА́СЬКИЙ РІЧКОВИ́Й ПОРТ. Розташований на Дніпрі в м. Черкасах. Підпорядкований Головному управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Утворений 1960 на базі пристані (збудована в 19 ст.). Ч. р. п.— високомеханізоване трансп. підприємство, до складу якого входять міські вантажний та пасажирський райони, 3 вантажно-пасажирські (Канів, Адамівка, Іркліїв), вантажна (Чигирин) і 8 пасажирських пристаней, пасажирський, буксирний, рейдово-маневровий та службово-допоміжний флот. Порт оснащено портальними, козловими, плавучими кранами, авто- й електронавантажувачами та ін. сучас. перевантажувальною технікою. В Ч. р. п. переробляють сипкі й тарно-штучні вантажі, контейнери, устаткування, ліс, мінеральні добрива, хлібні вантажі тощо. *Ю. А. Бугримов.*

ЧЕРКА́СЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1970. В репертуарі: «Котигорошко» і «Веселкова казка» Г. Усача, «Іванкова сопілочка» і «Чарівний фургон» В. Орлова, «Біла троянда» Б. Юнгера, «Оповідь про слово сильне, зірку червону, барабани гучні» А. Антокольського, «Лошарик» Г. Сапгір, «Братик Кролик» С. Когана, «Карлик Ніс» В. Гауфа, «Попелюшка» Т. Габбе. В складі трупи (1984): засл. арт. УРСР В. Бугайов (з 1971 — гол. режисер), А. Курій. Іл. див. до ст. *Театр ляльок*, т. 11, кн. 1, с. 169. *Н. А. Харченко.*

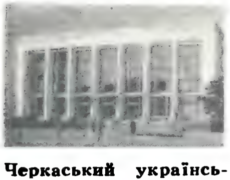

Черкаський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.

ЧЕРКА́СЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1932 як Білоцерківський пересувний робітничо-сел. театр на базі третьої майстерні театру *«Березіль»*. У 1933 переведений в Черкаси, з 1939 — імені Т. Г. Шевченка, з 1954 — сучасна назва. В репертуарі: «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Весілля в Малинівці» О. Рябова, «Варвари» М. Горького, «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова, «Трибунал» А. Макайонка. «Комедія помилок» У. Шекспіра, «Медея» Ж. Ануя та ін. У складі трупи (1984): нар. арт. УРСР В. *Ігнатенко*, засл. артисти УРСР В. Болейко, Н. Зарудна, В. Кононцева, В. Маєвський, М. Попов, Н. Попова, Л. Попова, В. Світюк, І. Світюк, А. Ситник (з 1970— гол. режисер), В. Семененко, В. Супруненко. *В. М. Присяжненко.*

ЧЕРКА́СЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ХОР, Черкаський державний заслужений укр. народний хор. Створений 1957 при Черкас. обл. філармонії. Складається з хорової і танц. груп, а також з ансамблю нар. інструментів. У репертуарі: укр. нар. пісні і твори рад. композиторів. У хорі працювала нар. арт. УРСР Р. *Кириченко*; в його складі — народна арт. УРСР О. *Войнова-Павловська* (див. т. 12, Додаток), засл. артисти УРСР Є. Крикун, В. Гнивоквас. Колектив очолювали нар. арт. СРСР А. *Авдієвський* (1963—66), засл. арт. УРСР А. Пашкевич (1966—73). З 1974 — худож. керівник і гол. диригент — нар. арт. УРСР Є. *Кухарець* (див. т. 12, Додаток). У 1969 хор удостоєний звання заслуженого. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1981. *І. І. Бєляєв.*

ЧЕРКА́СЬКИЙ ШОВКО́ВИЙ КОМБІНА́Т — підприємство текстильної пром-сті. Буд-во почато 1965. Першу продукцію одержано 1967. До складу комбінату входять (1982) виробництва: крутильне, ткацьке, фарбувально-оздоблювальне, а також допоміжні цехи. Осн. продукція: шовкові тканини різного призначення (платтяні, блузкові, підкладкові, корсетні, портьєрні тощо). На комбінаті вперше у шовковій пром-сті було освоєно 329 нових вітчизн. ткацьких верстатів з мікрочовниками. *Р. М. Печалов.*

ЧЕРКА́ШИН Роман Олексійович [н. 3 (16).III 1906, м. Старокостянтинів, тепер Хмельн. обл.] — укр. рад. актор, режисер, педагог, засл. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1945. Навчався в Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1925—27, Київ) та на драм. курсах Ю. *Завадського* (1927—28, Москва). З 1928 — актор і режисер театру *«Березіль»* (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Серед вистав: «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Гроза» О. Островського, «Євгенія Гранде» за О. Бальзаком, усі — разом з М. *Крушельницьким*. З 1951 — викладач Харків. ін-ту мистецтв ім. І. П. Котляревського (до 1963 — Харків. театр. ін-т).

Тв.: В роки Вітчизняної війни. Х., 1947; Художнє читання, техніка та логіка мови. К., 1955; Робота читця над художнім твором. К., 1958; Выразительное чтение. Х., 1960 [у співавт.]. *М. Г. Лабінський.*

ЧЕ́РКЕС Олександр Ілліч [20.IV (2.V) 1894, Харків — 15.IX 1974, Київ] — укр. рад. фармаколог і токсиколог, акад. АМН СРСР (з 1960), засл. діяч науки УРСР (з 1946). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1917). В 1930—44 — професор Харків., з 1944 — Київ. мед. ін-тів. Праці присвячені питанням експеримент. фармакології і токсикології. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЧЕРКЕ́СИ — загальна назва *адигів*, що з'явилася в писемних джерелах у 13 ст. і вживалась у рос. літературі до перших років Рад. влади. Ч. в СРСР (46 тис. чол.; 1979, перепис) наз. адигське населення *Карачаєво-Черкеської автономної області* (в т. ч. нащадки кабардинців, які переселилися на Кубань у 1-й третині 19 ст.). Мова — кабардино-черкеська, належить до кавказьких мов. Ч. називають себе також нащадки кавказ. горців — адигів, абхазів, осетинів та ін., які в 19 ст. переселилися до Туреччини (тепер живуть у Туреччині, Сірії та ін. країнах Бл. Сходу, понад 200 тис. чол., 1978, оцінка). Віруючі Ч.— мусульмани-суніти (див. *Сунізм*).

ЧЕРКЕ́СКА — старовинний верхній чоловічий одяг з сукна у народів Кавказу та в кубанських і терських козаків. Назва походить від назви народу *черкеси*. Збереглася переважно як святковий одяг. Іл. с. 278.

ЧЕРКЕ́СОВ Леонід Васильович (н. 22.III 1933, Донецьк) — рад. вчений у галузі геофізики, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1975. Закінчив (1955) Ростовський університет. У 1961—68 працював в Ін-ті математики АН БРСР, з 1968 — в Мор. гідрофіз. ін-ті АН УРСР. Наук. праці стосуються вивчення поверхневих і внутр. хвиль в океані. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ЧЕРКЕ́СЬК (1825—1931 — станиця Баталпашинська, 1931—39 — м. Баталпашинськ) — місто, центр Карач.-Черкес. а. о. Ставр. краю РРФСР. Розташований на правому березі р. Кубані. Залізнична станція. 98 тис. ж. (1983). Підприємства маш.-буд., хім., електротех., буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті. У Ч.— філіал Ставр. політех. ін-ту, 4 середні спец. навч. заклади. Н.-д. ін-т історії, мови, л-ри й економіки. Краєзнавчий музей. Драм. театр. Засн. 1804.

ЧЕРН, Чорне місто — давньоруське місто в Прутсько-Дністровському межиріччі. Згадується у Воскресенському літописі (14 ст.). Місцеположення точно не з'ясовано. Одні дослідники вважають залишками Ч. *Алчедарське поселення*, інші — що залишками Ч. є городище в с-щі Ленківцях на пн.-зх. околиці Чернівців на лівому березі Пруту. При розкопках Ленківецького городища, що провадяться з 1952, крім численних речових знахідок, виявлено також сліди металург. виробн. Існувало городище з 12 до серед. 13 ст.

Літ.: Тимощук Б. О. Літописні міста Буковини за археологічними даними. «Український історичний журнал», 1960, № 6. *М. П. Кучера.*

ЧЕРНА́Й Олександр Вікентійович [7 (19).IV 1821, Петербург — 6 (18).II 1898, Харків] — укр. зоолог. Закінчив Гол. педагогічний ін-т у Петербурзі (1841). В 1845—73 — співробітник Харків. ун-ту (з 1848 — професор). В працях Ч. вперше дано аналіз фауни ссавців і птахів всієї України, зроблено перший зоогеогр. аналіз фауни її території; вивчав також комах-шкідників тощо.

ЧЕРНЕЛИ́ЦЯ — селище міського типу Городенківського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташована на правому березі Дністра, за 22 км від залізнич. ст. Городенка. 2,1 тис. ж. (1984). У селищі — колгосп ім. Чапаєва, будинок побуту, дільниця Городенківського комбінату комунальних підприємств, лісництво Коломийського лісокомбінату. Заг.-осв. школа; лікарня. Будинок культури, б-ка. В писемних джерелах Ч. згадується 1459, с-ще міськ. типу — з 1940.

К. У. Черненко.

ЧЕРНЕ́НКО Костянтин Устинович [н. 11 (24).IX 1911, с. Большая Тесь, тепер Новосьоловського району Красноярського краю] — діяч КПРС, Радянської держави, міжнародного комуністичного і робітничого руху, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР, Голова Ради оборони, тричі Герой Соціалістичної Праці (1976, 1981, 1984). Член КПРС з 1931. Народився в селянській сім'ї. Закінчив (1945) Вищу школу партійних організаторів при ЦК ВКП(б), Кишинівський пед. ін-т (1953). Трудове життя почав з ранніх років, працюючи по найму у куркулів. З 1929 — на комсомольській, рад. і парт. роботі. В 1929—30 — зав. відділом пропаганди і агітації Новосьоловського райкому ВЛКСМ. У 1930 пішов добровольцем у Червону Армію, до 1933 служив у прикордонних військах, був секретарем парт. орг-ції прикордонної застави. З 1933 — зав. відділом пропаганди і агітації Новосьоловського й Уярського райкомів партії, директор Красноярського крайового будинку парт. освіти, заступник завідуючого відділом пропаганди і агітації Красноярського крайкому ВКП(б). В 1941 — 43 — секретар Красноярського крайкому партії. В 1945—48 — секретар Пензенського обкому партії. З 1948 — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії Молдавії. В 1956—60 — зав. сектором відділу агітації і пропаганди ЦК КПРС. У 1960—65 — нач. секретаріату Президії Верховної Ради СРСР, 1965—76 — зав. відділом ЦК КПРС. З березня 1976 — секретар ЦК КПРС. З лютого 1984 — Генеральний секретар ЦК КПРС, з квітня 1984 — одночасно Голова Президії Верховної Ради СРСР; Голова Ради оборони СРСР. У 1966—71 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1971 — член ЦК КПРС. У 1977—78 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, з листопада 1978 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—11-го скликань. К. У. Черненко — послідовний марксист-ленінець, який має багатий досвід політ. та ідейно-теор. роботи, талановитий організатор. Він робить великий внесок у розробку і здійснення ген. лінії КПРС, у багатогранну і плідну діяльність її ЦК по втіленню в життя програми комуністичного творення, зміцненню співдружності соціалістичних д-в, у боротьбу за міцний мир на землі. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями, вищими нагородами соціалістичних країн. Лауреат Ленінської премії.

Тв.: Авангардная роль партии коммунистов. М., 1982; Вопросы работы партийного и государственного аппарата. М., 1982; Утверждать ленинский

М. Г. Чернишевський.

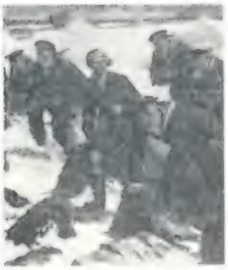
В. М. Черников. Морський десант. 1975.

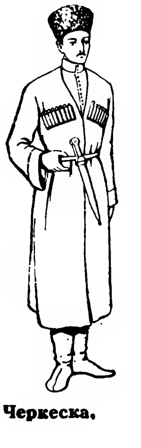
Черкеска.

стиль в партийной работе. М., 1983; Народ і партія єдині. Вибрані промови і статті. К., 1984.

ЧЕРНЕ́НКО Юлія Миколаївна (н. 8.VI 1933, с. Тростянець, тепер селище міськ. типу Вінн. обл.) — укр. рад. педагог, засл. учитель Укр. РСР (з 1976), нар. учитель СРСР (з 1979). Член КПРС з 1954. Закінчила Херсон. пед. ін-т ім. Н. К. Крупської (1955). В 1955—67 викладала біологію й хімію в Софіївській серед. школі Лисогірського р-ну, Первомайській серед. школі № 17 Микол. обл. та Музиківській серед. школі Білозерського р-ну Херсон. обл. З 1967 працює вчителем біології серед. школи № 7 м. Херсона. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. *О. К. Боброва.*

ЧЕРНЕ́ЦТВО — частина *духівництва* (в *православ'ї* т. з. чорне духівництво), що дала обітницю «відійти від миру», вести аскетичний спосіб життя (див. *Аскетизм*) і присвятити себе виключно служінню богові. Для Ч. обов'язкова безшлюбність (див. *Целібат*). Уперше виникло в серед. 1-го тис. до н. е. в *буддизмі*. Найбільшого поширення набуло в *християнстві* (*католицизмі* і православ'ї), спочатку, в 3—4 ст., у формі самітництва, а з 4—5 ст. — відособлених поселень (чоловічих і жіночих *монастирів*). Значного розвитку досягло за середньовіччя, коли виникли *духовно-лицарські ордени*. Ч. є опорою *клерикалізму*, знаряддям насадження реліг. ідеології.

ЧЕ́РНИКОВ Володимир Михайлович (н. 15.I 1918, м. Лисичанськ, тепер Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1944. У 1951 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у О. *Шовкуненка*, К. *Єлеви*. Твори: картини — «Донецькі шахтарі» (1957), «Глибокий горизонт» (1963), «1941 рік» (1967), «На Ленінську вахту» (1969), «Прикордонники» (1971), «Морський десант», «Вони починали» (1975), «Свято на шахті» (1982) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ЧЕ́РНИ-СТЕФА́НСЬКА Галина (Czerny-Stefańska; н. 30.XII 1922, Краків) — польс. піаністка. Гри на фортепіано навчалась у свого батька — піаніста С. Черни, потім — у А. Корто в Парижі, в Варшав. консерваторії (1935—39) та Вищій муз. школі в Кракові (1946—50). З 1952 — солістка Краків. філармонії, з 1976 — викладач Держ. вищої муз. школи в Познані. Лауреат 4-го Міжнар. конкурсу піаністів ім. Ф. Шопена (1949) у Варшаві. Не раз гастролювала в СРСР (з 1950 — Москва, Ленінград, Київ). *В. С. Мурза.*

ЧЕРНИ́Х КОМЕ́ТА — *комета* сімейства Сатурна. Відкрита (серпень 1977, Кримська астрофіз. обсерваторія АН СРСР) астрономом М. С. Черних (н. 1931). Рухається по еліптичній *орбіті* з *ексцентриситетом* 0,594, нахилом орбіти 5° 44′, великою піввіссю 6,33 *астрономічної одиниці* (а. о.), перигелійною віддаллю 2,57 а. о., періодом обертання навколо Сонця 15,9 років. Радіус крижаного ядра 0,2 км. Ч. к. мала подвійний хвіст довжиною 160 тис. км. Макс. яскравості Ч. к. досягла у вересні 1977. Позначається 1978 IV. *К. І. Чурюмов.*

ЧЕРНИХІ́ВСЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1908 — розправа австр. військ у с. Чернихові (тепер Зборівського р-ну Терноп. обл.) над селянами, які виступили проти поміщицького гноблення. Осн. причиною виступу було позбавлення австр. урядом селян права користуватися водоймами, пасовиськами й лісами. 25.V кількасот селян, озброєні палицями і косами, зажадали звільнення напередодні заарештованих двох чоловік. Викликане в село військо почало стріляти. 5 селян було вбито, 3 — тяжко поранено. Для остаточного придушення виступу в Чернихів було надіслано каральний загін. Почалися масові арешти селян і розправа над ними. Ч. р. викликав масові сел. заворушення в Сх. Галичині.

ЧЕРНИ́ЦИН Микола Миколайович [20.XI (2.XII) 1883, с. Тойкіно, тепер Великососновського району Перм. обл. — 27.II (12.III) 1917, м. Горлівка] — рос. вчений, спеціаліст з гірничорятувальної справи. Після закінчення (1910) Петерб. гірн. ін-ту працював на Макіївській н.-д. гірничорятувальній станції, очолював її. Вперше в Росії почав вивчати рудниковий газ, вугільний пил і причини їхнього займання. Праці Ч. по вивченню умов вибуховості газо- і пилоповітряних сумішей стали науковою основою профілактики вибухів газу і пилу у вугільних шахтах. Багато зробив для організації гірничорятувальної служби в Донбасі. Загинув під час рятувальних робіт у шахті.

Літ.: Мухин В. Е. Поднадзорный Черницын. Донецк, 1971.

ЧЕРНИЧЕ́НКО Ганна Іванівна (н. 1919) — укр. рад. майстер розпису. Див. *Павленко-Черниченко* Г. І.

ЧЕРНИШЕ́ВСЬКИЙ Микола Гаврилович [12 (24).VII 1828, Саратов — 17 (29.) X 1889, там же] — рос. революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, соціаліст-утопіст, економіст, письменник, літ. критик. Н. в сім'ї священика. У 1850 закінчив Петерб. ун-т. В 1851—53 викладав у Саратов. гімназії. З 1853 жив у Петербурзі, співробітничав у журн. «*Отечественные записки*», «*Современник*». У 1855 захистив магістерську дисертацію «Естетичні відношення мистецтва до дійсності», в якій піддав нищівній критиці ідеалістичну реакційну теорію «*мистецтва для мистецтва*», обгрунтував найважливіші принципи матеріалістичної естетики.

В 50-х рр. став вождем рос. революц. демократії, перетворив журн. «Современник» на її всерос. трибуну. В ньому Ч. друкував свої твори, в яких умів «впливати на всі політичні події його епохи в революційному дусі, проводячи — через перепони й рогатки цензури — ідею селянської революції, ідею боротьби мас за повалення всіх старих властей» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 20, с. 165). Ч. непримиренно викривав зрадництво лібералів, наполегливо боровся за об'єднання сил революц. демократії, створення орг-ції для підготовки і здійснення селянської революції. В прокламації «Панським селянам від їх доброзичливців уклін» (1861) націлював селян на підготовку до організованої революц. боротьби. Ідеї Ч. знайшли втілення у діяльності революц. орг-ції «*Земля і воля*» 60-х рр. В липні 1862 Ч. заарештовано, ув'язнено в Петропавловській фортеці, засуджено на 7 років каторги і довічне поселення в Сибіру. В 1883 Ч. дозволили переїхати до Астрахані, 1889 — до Саратова. Основою наук. світогляду Ч. була ідея матеріальної єдності світу, його пізнаванності. Наслідуючи принципи антропологічного матеріалізму (див. *Антропологізм*), вважав себе учнем Л. *Фейєрбаха*. Розглядав практику як пробний камінь теорії. Критикуючи ідеалізм Г. В. Ф. *Гегеля*, з матеріалістичних позицій сприйняв його діалектичний метод. «Чернишевський — єдиний дійсно великий російський письменник, який зумів з 50-х років аж до 88-го року лишитися на рівні цілісного філософського матеріалізму і відкинути нікчемну нісенітницю неокантіанців, позитивістів, махістів та інших плутаників» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 354).

В умовах відсталої кріпосницької Росії Ч. не зміг до кінця позбавитися ідеалізму у розумінні істор. процесу, однак у ряді випадків подолав обмеженість антропологічного матеріалізму, наближався до матеріалістичного розуміння історії, впритул підійшов до розуміння ролі класів і класової боротьби як рушійної сили сусп. прогресу. Вважав можливим для Росії обминути стадію капіталізму і прийти до соціалізму на основі общинного землеволодіння, в результаті революц. ліквідації царизму, переходу влади в руки трудящих. Ця теорія, утопічна за формою і революц.-демократична за змістом, служила ідейною зброєю революційних різночинців у боротьбі проти самодержавства, кріпосництва та його залишків. Економічна теорія Ч. визначена у працях «Про поземельну власність» (1857), «Про нові умови сільського побуту» (1858), «Капітал і праця» (1860), «Нариси політичної економії (за Міллем)» (1860—61) та ін. В них Ч. дав нищівну критику феодально-кріпосницької системи г-ва. Ч. показав класовий характер і банкрутство бурж. політ. економії, протиставив їй власну екон. теорію як знаряддя в боротьбі за революц. заміну експлуататорського ладу соціалізмом. Поряд з О. І. Герценом Ч. — один з родоначальників *народництва*. Складовою частиною революц.-демократичної програми Ч. було нац. питання, розв'язання якого він вважав можливим лише за умов соціального визволення трудящих. Ч. викривав класовий зміст *расизму, шовінізму, націоналізму,* зокрема *українського буржуазного націоналізму*, відстоював право народів на нац. незалежність, рівноправність, держ. самовизначення. Ч. доводив істор. зумовленість, класовий характер естетичних ідеалів, боровся за ідейність і народність л-ри і мистецтва, розглядав осн. питання естетики з матеріалістичних позицій, найважливішим принципом мистецтва вважав реалізм. Рушійною силою всіх вчинків людини вважав «розумний егоїзм» (див. *«Розумного егоїзму» теорія*).

Велику роль у революціонізуванні свідомості нар. мас, формуванні людей прогресивного складу мислення й дії Ч. відводив освіті. Він боровся за демократичні принципи розвитку нар. освіти — безплатне навчання, створення широкої мережі шкіл, навчання рідною мовою учнів, рівне право на освіту для чоловіків і жінок. Виступав проти викладання в школі реліг. віровчення. Метою виховання, за Ч., є підготовка гармонійно розвинутих, широко освічених активних громадян. Революц.-демократичні ідеї Ч. справили вплив на багатьох прогресивних діячів народів Росії (К. *Калиновський*, М. *Налбандян*, Н. Ніколадзе, І. *Чавчавадзе*, А. *Церетелі*, *Абай Кунанбаєв*, Ч. *Валіханов*, М. *Ахундов*, К. *Хетагуров* та ін.) і зарубіжних країн. Літ.-критичні статті Ч. відіграли велику роль в утвердженні реалістич. мистецтва. Ч. високо ставив творчість О. Пушкіна і М. Гоголя, поезію М. Некрасова, розкривав зміст і значення творів І. Тургенєва, О. Островського, І. Гончарова, Л. Толстого, О. Грибоєдова, М. Салтикова-Щедріна. З великою симпатією Ч. ставився до нац. л-р народів Росії, зокрема до укр. л-ри, в якій особливо виділяв і цінував Т. Шевченка. Ч. обстоював право на існування укр. літ. мови, на видання укр. літ. періодичних видань, підтримував поезію П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, прозові твори Г. Квітки-Основ'яненка і Марка Вовчка, сатиру І. Котляревського. Він критикував реакційні та ліберальні тенденції М. Костомарова, П. Куліша. Ч. піддав критиці ліберальні судження та тенденції в сучасній йому рос. л-рі (стаття «Російська людина на rendez-vous», 1858). Худож. твори Ч. написані в осн. в ув'язненні — роман «Що робити?» (1862—63), повість «Алфер'єв» (1863), «Дрібні оповідання» (1864) та ін. Він створив уперше в рос. л-рі образи профес. революціонерів. Ч.— автор романів «Пролог» (1867—69), «Відблиски сяйва» (1882, вид. 1928), повістей «Повісті у повісті» (1864, вид. 1930), «Історія однієї дівчини» (1867—69, вид. 1947), «Вечори у княгині Старобельської» (1882, вид. 1906). Поему Ч. «Гімн Діві Неба» (1885), в якій порушено проблему ролі нар. мас в історії, переклав укр. мовою І. Франко. В гостросюжетній драмі «Майстерниця варити кашу» (1866, вид. 1947) Ч. викривав облудність і злочинність бурж.-поміщицького суспільства (вперше поставлено її тільки на рад. сцені). Твори Ч. були заборонені в Росії до революції 1905. Літ. і громадсько-політична діяльність Ч. справила значний вплив на передову укр. л-ру. Боротьба проти самодержавно-кріпосницької системи, революц.-демократичний світогляд були основою дружби між Ч. і Т. Шевченком. Значною мірою під впливом ідей Ч. формувалась свідомість укр. письменників Марка Вовчка, І. Франка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Панаса Мирного. Образ Ч. відтворив П. Тичина у драм. поемі «Шевченко і Чернишевський». І. Франко зазначав, що ім'я Ч. «складає епоху в суспільно-революційній пропаганді» (Зібрання творів, т. 27. К., 1980, с. 338).

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—16. М., 1939—53; Избранные педагогические сочинения. М., 1983; *Укр. перекл.*— Вибрані філософські твори, т. 1—3. К., 1950—52; Літературно-критичні статті. К., 1951; Майстерниця варити кашу. К., 1953; Що робити? К., 1978.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори [Про М. Г. Чернишевського див. покажчик імен до другого видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса]; Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про М. Г. Чернишевського див. покажчик імен Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Незгасний світоч. Українські радянські письменники про Миколу Гавриловича Чернишевського. К., 1978; Чернышевская Н. М. Н. Г. Чернышевский и Т. Г. Шевченко. Воспоминания, заметки, материалы. К., 1978; Н. Г. Чернышевский и философская мысль на Украине. К., 1978; М. Г. Чернишевський і українська література. К., 1978; Шаблиовский Е. С. Чернышевский и Украина. К., 1978; Н. Г. Чернышевский и журналистика. М., 1979; Н. Г. Чернышевский и современность. М., 1980; Н. Г. Чернышевский в общественной мысли народов зарубежных стран. М., 1981; Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях современников. М., 1982. *З. В. Першина, Л. Ф. Хінкулов* (література).

ЧЕРНИШЕ́НКО Георгій Павлович [н. 11 (24).III 1906, м. Чигирин, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. художник-живописець, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1982). Серед творів — «Соняшники» (1966), «За Ленінськими заповітами» (1967), «Російське поле» (1968), «Колгоспна отара» (1974), «Проліски» (1975), «Осінь у горах» (1980), «Ранок» (1981), «Бабусина хата» (1983).

ЧЕРНИШО́В Борис Сидорович [15 (27).I 1888, станиця Ясенська, тепер Краснодар. краю РРФСР — 31.VIII 1950, Київ] — рад. геолог і палеонтолог, акад. АН УРСР (з 1939). Засл. діяч науки УРСР (1943). Закінчив Катеринославський (тепер Дніпроп.) гірничий ін-т (1916). З 1923 — професор Дніпроп., 1930—39 — Ленінгр. і Київ. (1939—50) ун-тів. У 1939—45 — віце-президент АН УРСР, 1939—50 — директор Ін-ту геол. наук АН УРСР. У 1945—50 — зав. кафедрою Київ. ун-ту. Проводив геол. і палеонтологічні дослідження в Донбасі, Кузбасі, на Далекому Сході, в Казахстані. Осн. праці — з *палеонтології* й *стратиграфії* палеозойських і мезозойських відкладів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЧЕРНИШО́В Олександр Олексійович [9 (21).VIII 1882, с. Ловинь, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.— 18.IV 1940, Москва] — рос. рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1932). Після закінчення (1907) Петерб. політех. ін-ту викладав у ньому (до 1936, з 1919 — професор). Одночасно (з 1918) працював у Фізикотех. ін-ті (Петроград), пізніше — в ін. установах АН СРСР. Осн. праці — з питань техніки високих напруг і радіотехніки. Займався також проблемами електр. вимірювань, телебачення, далекості радіотелефонного зв'язку, електрифікації залізниць, планування й організації наук. робіт. Брав участь у розробці плану ГОЕЛРО. Премія імені В. І. Леніна, 1930.

ЧЕРНИШО́В Феодосій Миколайович [12 (24).IX 1856, Київ — 2 (15).I 1914, Петербург] — рос. геолог і палеонтолог, акад. Петерб. АН (з 1909). Закінчив Петерб. гірничий ін-т (1880). З 1882 працював у *Геологічному комітеті* (з 1903 — директор). З 1900 — директор Геол. музею АН у Петербурзі. Проводив геол. дослідження в Донбасі (під його керівництвом 1892 там розпочато геол. знімання), на Уралі, в ін. районах Європ. частини Росії, на о-вах Шпіцберген і Нова Земля, в Серед. Азії та ін. Осн. праці — з питань *стратиграфії* і *палеонтології* палеозойських відкладів. Ім'ям Ч. названо гірські хребти на Полярному Уралі та в Примор. краї, ін. геогр. об'єкти.

ЧЕРНИШО́ВА Лідія Дем'янівна [10 (23).V 1912, м. Бердянськ, тепер Запоріз. обл.— 23.IX 1975, Сімферополь, похована в Києві] — укр. рад. артистка балету, балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1964. В 1929 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще, 1929—38 працювала в Харкові, Артемівську. Організатор і керівник (1939—41) Ансамблю пісні і танцю Донец. філармонії. В 1941—45 очолювала військ. ансамбль пісні і танцю. Була худож. керівником *Ансамблю танцю УРСР* (1954—55), Держ. ансамблю пісні і танцю Каз. РСР (1955—70, Алма-Ата), жіночого вокально-хореографічного ансамблю «*Таврія*» (1971—75, Сімферополь). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Народна артистка СРСР Лідія Чернишова. К., 1978. *В. Д. Туркевич.*

ЧЕ́РНІ (Czerny) Карл (Карел; 20.II 1791, Відень — 15.VII 1857, там же) — австр. піаніст, педагог і композитор. За походженням чех. Навчався у свого батька — піаніста В. Черні, 1801—03 — у Л. *Бетховена*. Основоположник віденської піаністичної школи 1-ї пол. 19 ст. Серед його учнів — Ф. *Ліст*. Автор понад тисячі муз. творів, теор. праці «Мистецтво виконання старовинних і нових фортепіанних творів» (1846). У 1846 відвідав Одесу.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА АНТИВОЄ́ННА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1917 — маніфестація робітників і революц. солдатів у Чернівцях 18.VI (1.VII). Всупереч намаганням есеро-меншовицького керівництва Чернівецької Ради робітн. і солдатських депутатів провести демонстрацію під гаслами підтримки бурж. Тимчасового уряду й призначеного ним червневого наступу Ч. а. д., в якій взяло участь 15 тис. чол., пройшла під більшовицькими гаслами: «Геть війну!», «Хай живе Інтернаціонал!». Ч. а. д. була важливою віхою на шляху революціонізування трудящих Пн. Буковини.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обл. організацій *Комуністичної*

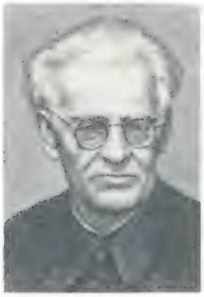

Б. С. Чернишов.

О. О. Чернишов.

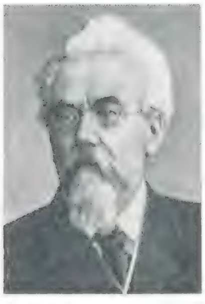

Ф. М. Чернишов.

Л. Д. Чернишова.

партії України, створена 1940. В тій частині сучас. тер. області, яка до 1918 входила до складу Хотинського повіту Росії, с.-д. осередки виникли ще на поч. 20 ст. В Пн. Буковині окремі більшовицькі групи почали створюватися навесні 1917 під впливом більшовиків 8-ї рос. армії, яка дислокувалася тут під час 1-ї світової війни. 3.XI 1918 ці групи об'єдналися в *Комуністичну партію Буковини* (КПБ), яка змушена була діяти нелегально, а з 1924 офіційно заборонена рум. урядом. У січні 1919 під керівництвом комуністів вибухнуло *Хотинське повстання 1919.* Згідно рішення V конгресу Комінтерну КПБ з 1926 стала крайовою орг-цією Компартії Румунії (КПР). Комуністичні орг-ції Хотинського повіту до 1932 організаційно підпорядковувалися Бессарабському крайовому к-ту КПР, після чого ввійшли до складу Буковинського крайкому КПР.

28.VI 1940 Червона Армія визволила край від іноз. поневолення. Пн. Буковина і Хотинський повіт Бессарабії возз'єдналися з УРСР. На їхній території було створено Чернівецький та Хотинський повітові комітети КП(б)У, які в серпні 1940, після утворення Чернівецької обл., об'єдналися в Ч. о. п. о. На кін. 1940 в області налічувалося 2850 комуністів, об'єднаних у 249 первинних парт. орг-цій. З поч. Великої Вітчизн. війни більша частина комуністів стала в ряди захисників Вітчизни. Під час фашист. окупації в області діяли підпільний обком КП(б)У на чолі з О. П. *Боярком,* 10 підпільних орг-цій, у т. ч. *Хотинська підпільна комсомольська організація,* 8 партизан. загонів. Зразу ж після визволення області відновилась діяльність керівних парт. органів, відроджувались і зміцнювались первинні парт. орг-ції. Під керівництвом Ч. о. п. о. трудящі області при допомозі всіх народів СРСР протягом короткого часу відбудували пром-сть, 1949 в основному завершили колективізацію с. г., здійснили докорінні соціалістичні перетворення в усіх галузях нар. г-ва і культури.

Чернівецька область. Монумент Перемоги в Чернівцях. Скульптор Г. Петрашевич, архітектор В. Григор. 1946.

Здійснюючи рішення XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, XXVI з'їзду Компартії України, Ч. о. п. о. спрямовує зусилля трудящих на виконання завдань комуністичного будівництва, проводить велику роботу по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне змагання трудящих області з трудящими Закарп. обл., Рязан. обл. РРФСР, дружні зв'язки з повітом Сучава СРР, трудовими колективами ЧССР, НДР та ін.

Чернівці. Театральна площа.

Ч. о. п. о. виховала багатьох передовиків виробництва, 44 з них удостоєні звання Героя Соціалістич. Праці. На 1.I 1984 обл. парт. орг-ція складалася з 1332 первинних парт. орг-цій, об'єднаних у 3 міські (у м. Чернівцях) та 10 сільських районних парт. орг-цій, в яких налічувалося 43 701 комуніст. На 1984 відбулося 20 обл. парт. конференцій. У різний час Ч. о. п. о. очолювали І. С. *Грушецький,* І. С. Зеленюк, В. Я. Вовк, Д. Г. Гапій, І. Г. Горобець, І. Д. Компанець, О. Г. Ботвинов, О. С. Григоренко.

Бойовим помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує 123,7 тис. чол. (на 1.I 1984). Друк. органом Ч. о. п. о. є газ. «*Радянська Буковина*» та «*Зоріле Буковінєй*» («Зоря Буковини» — молд. мовою). Про розвиток економіки і культури області див. також *Чернівецька область.*

Літ.: Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород, 1980. *В. Г. Дикусаров.*

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

**Площа —
8,1 тис. км²**

**Населення —
908,7 тис. чол.
(на 1.I 1984)**

**Центр —
м. Чернівці**

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР.

Утворена 7.VIII 1940 після возз'єднання Пн. Буковини та Хотинського пов. Бессарабії з Рад. Україною. Розташована на Зх. республіки в межах Передкарпаття та сх. частини *Карпат Українських.* В області — 10 районів, 204 сільради, 10 міст, 9 с-щ міськ. типу. Ч. о. нагороджено орденом Леніна (1958). Карти див. на окремому аркуші, с. 288—289.

Природа. Поверхня пн. частини області, що займає межиріччя Пруту і Дністра, рівнинна. Тут підноситься *Хотинська височина* (вис. до 515 м, г. Берда — найвища вершина рівнинних просторів України). У серед. частині простягається *Передкарпатська височина,* в межах якої виділяється Чернівецька височина (макс. висота 537 м, г. Цецина). На Пд. Зх.— Українські Карпати, які в межах Ч. о. представлені *Покутсько-Буковинськими Карпатами.* Найбільшої висоти вони досягають на Пд. — хребти Яровиця (макс. висота 1565 м, г. Яровиця), Максимець, Томнатик, Чорний Діл, Жупани та ін.

Корисні копалини: вапняки, глини (у т. ч. цегельно-черепичні), гіпс, гравій, фосфорити, кварцові й глауконітові піски, менілітові сланці, буре вугілля тощо. В багатьох місцях є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Літо тепле і вологе. Зима помірно холодна. Пересічна т-ра січня на рівнині —5°, у передгір'ях —5,5°, в горах —6°, липня на рівнині від +17,5 до +19,5°, в горах від +13,5 до +15°. Вегетаційний період 215 днів на рівнині, 195—215 — у передгір'ї, 185—200 — в горах. Річна кількість опадів відповідно 500—600 мм, 700 — 800 мм та 800—1200 мм. Влітку бувають посухи. Характерні зливи з грозами, інколи — з градом. Гол. річки: *Дністер, Прут* з *Черемошем, Сірет.*

В області бл. 600 ставків (заг. площа 3 тис. га). Природні й штучні водойми використовують для розведення риби та водоплавної птиці. В грунтовому покриві рівнинної частини області переважають сірі опідзолені грунти та опідзолені чорноземи, у передгірній — дерново-підзолисті, в гірській — гірські бурі лісові і дерново-буроземні. В долинах Пруту і Сірету — дерново-лучні глеюваті і глейові супіщані і суглинисті грунти. Ліси і чагарники, що займають 255,5 тис. га, поширені переважно в гірській (в основному смерека, бук, явір) і передгірній (бук, граб, явір) частинах; на рівнині — невеликі гаї з дуба, граба, липи, ясена, берези. В області проводяться значні лісовідновлювальні роботи. Впроваджено такі породи дерев, як смерека дугласова, кедри сибірський і корейський, модрина сибірська; створено плантації горіха волоського й маньчжурського, горобини чорноплідної, обліпихи та ін. З тварин, переважно в Карпатах, водяться: олень звичайний, козуля, дика свиня, кіт лісовий, ведмідь, рись, куниця лісова, білка, вовк, заєць сірий, тхір звичайний, ховрах європейський, хом'як, лисиця, глухар, рябчик, слуква, кулики, качки, куріпка, жайворонки, воронові та ін. У річках — дунайський лосось, стерлядь, форель, сом, лящ, марена та ін. Акліматизовано зубра, лося, лань, норку; з птахів — фазана. В області — 229 природно-заповідних об'єктів, у т.ч. 5 держ. заказників (Лунківський, «Чорний Діл», «Цецина», «Стебник», Петровецький), Чернівецький бот. сад, Чернівецький і Сторожинецький дендропарки.

Гірський хребет Чорний Діл.

Населення. Понад 70,2 % нас.— українці. Живуть також румуни, молдавани, росіяни, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 112,2 чол. на 1 км² (1984). Особливо густо заселений Пн. Зх. області. Міське нас.— 40 % (1984). Найбільші міста — *Чернівці, Сторожинець, Хотин, Сокиряни.*

Народне господарство. До возз'єднання з Українською РСР тер. сучасної Ч. о. входила до складу

Берегометське форельне господарство.

боярської Румунії і була відсталим агр. районом. Незважаючи на значні природні ресурси, пром-сть майже не розвивалася. За роки Рад. влади Ч. о. перетворилася на розвинуту індустр.-агр. область. Провідна галузь — пром-сть з розвинутими харч., легкою й дедалі зростаючими маш.-буд. і металообр., деревообр., хім. і нафтохім. галузями та виробн. буд. матеріалів. С. г., в якому переважало екстенсивне зернове г-во з порівняно високим рівнем розвитку картоплярства і тваринництва, перетворилося на високоінтенсивну галузь зерново-буряківничого напряму з розвинутим тваринництвом, картоплярством, овочівництвом і садівництвом.

Промисловість. У галузевій структурі пром-сті на 1-му місці харчова (32,2 % заг. обсягу товарної продукції пром-сті, 1983), далі — легка (26,2 %). Важливе значення мають маш.-будівна і металообробна, лісова, деревообробна і целюлозно-паперова, хім. і нафтохімічна. Енерг. ресурси області обмежені. Осн. частину палива завозять з Донбасу і Львівсько-Волин. вугільного басейну. Стали до ладу (1983) 6 агрегатів Дністровського комплексного гідровузла. Серед галузей харч. пром-сті найбільше значення мають цукрова (з-ди: Кельменецький, Чернівецький, «Хрещатик» у Кострижівці, Зарожанський), спиртова (заводи: Чернівецький, Вашковецький, Карапчівський, Лужанський), м’ясна (Чернівецький м’ясокомбінат та Новоселицький птахокомбінат), олійно-жирова (Чернівецький олійно-жировий комбінат), молочна і маслосироробна (маслосирозаводи у Вижниці, Заставні, Кельменцях, сирозаводи у Новоселиці, Хотині, Сокирянах, Сторожинці, міський молочний з-д у Чернівцях), плодоовочесушильна (Ошихлібський овочесушильний з-д), плодоовочеконсервна (Владичанський, Романковецький, Івановецький та Чернівецький з-ди). Підприємства легкої, маш.-буд. і металообр. галузей пром-сті зосереджені в основному в Чернівцях. Легка пром-сть представлена *Чернівецьким виробничим панчішним об’єднанням* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістич. революції, виробничими об’єднаннями: бавовняним «Восход», рукавично-трикотажним, трикотажним, взуттєвим, швейним «Трембіта». Прискореними темпами розвивається машинобудування і металообробка. Ця галузь спеціалізується в основному на випуску нафтоапаратури (*Чернівецький машинобудівний завод* імені Ф. Е. Дзержинського), засобів обчислювальної техніки та запасних частин до них (виробниче об’єднання «Електронмаш»), технологічного устаткування для легкої пром-сті (виробниче об’єднання «Чернівцілегмаш»), машин для тваринництва і кормовиробництва. Дальшого розвитку набула традиційна в області лісозаготівельна та деревообробна промисловість, яка виробляє пиломатеріали, деревно-стружкові плити, меблі та ін. Найбільші підприємства: *Берегометський лісокомбінат* імені 50-річчя Радянської України, Сторожинецький і Путильський лісокомбінати, Неполоковецький, Чернівецький, Красноїльський і Вижницький деревообр. комбінати, меблеві комбінат і ф-ка в Чернівцях, які входять у виробниче лісозаготівельне об’єднання «Чернівецьліс». Підприємства хім. і нафтохім. пром-сті випускають гумове взуття, лакофарбові матеріали, товари побутової хімії (чернівецькі гумовзут. і хім. з-ди, ф-ка побутової хімії). Буд. індустрія представлена виробн. стінових матеріалів, збірних залізобетонних конструкцій, м’якої покрівлі, цегли, вапна, гіпсу (чернівецькі виробниче об’єднання буд. матеріалів, з-ди толевий, великопанельного домобудування, залізобетонних виробів і конструкцій та ін.). В області широко розвинуті нар. промисли — художнє різьблення на дереві, килимарство, вишивання тощо.

Сільське господарство. В заг. обсязі валової с.-г. продукції 1-е місце посідає тваринництво (57,0 %, 1983). С. г. добре забезпечене с.-г. технікою (табл.).

На кін. 1983 в області налічувалося 147 колгоспів і 33 радгоспи, 16 об’єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 10 об’єднань райсільгосххімії. В області з 587 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 474 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 344 тис. га орних земель, 102 тис. га сіножатей і пасовищ. Осушено 92,8 тис. га, зрошуваних земель — 9,5 тис. га. Серед зернових культур провідними є озима пшениця, кукурудза на зерно, зернобобові; технічних — цукр. буряки та льон-довгунець; кормових — кормові коренеплоди, багаторічні та однорічні трави, кукурудза на силос. Широкого розвитку в області набуло садівництво. Площа плодово-ягідних насаджень 1983 становила 33,4 тис. га, у т. ч. у плодоносному віці — 21,8 тис. га. Овочівництво (вирощування капусти, огірків, помідорів, цибулі, моркви, столових буряків та інших культур). Основна галузь тваринництва області — скотарство молочно-м’ясного напряму; розвинуті свинарство, вівчарство (особливо в гірських районах), птахівництво, а також рибництво, кролівництво, бджільництво. Кормова база тваринництва: польове кормовиробництво (зернофуражні культури займають половину заг. посівів), природні угіддя, продукція комбікормової пром-сті (13 підприємств, 1983; найбільші Глибоцький, Заставнівський комбінати), виробн. деревного та хвойно-вітамінного борошна. Осн. породи: великої рогатої худоби — симентальська і пінцгау, свиней — велика біла, овець — цигайська і місц. порода цуркан. В області — 14 міжгосп. підприємств по виробн. яловичини і свинини, 2 птахофабрики, 8 спец. г-в по вирощуванню нетелів, 6 — по виробн. продукції вівчарства.

Транспорт. Для Ч. о. характерна висока насиченість території сіткою шляхів. Довж. з-ць заг. користування 1983 становила 464 км. Найважливіші з-ці, що проходять територією області: Львів — Івано-Франківськ — Чернівці — Вадул-Сірет, Івано-Франківськ — Чернівці — Унгени — Кишинів — Одеса, Чернівці — Окниця — Жмеринка — Київ. Найбільший залізничний вузол — Чернівці. Довж. автошляхів — 3,0 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 2,9 тис. км. Автомагістралі: Брест — Луцьк — Тернопіль — Чернівці — Порубне, Чернівці — Кишинів — Одеса, Чернівці — Єдинці, Чернівці — Нижанковичі, Васьковичі — Красноїльськ. У Чернівцях — аеропорт.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во Ч. о. 1976—83 становили 1617 млн. крб., у т. ч. 1983 — 240 млн. крб. В області діють 39 держ. і кооп. та 11 міжгосп. первинних підрядних будівельних і монтажних організацій. За 1976—83 збудовано 2148 тис. м² житлової площі, в т. ч. 1983 — 256 тис. м².

Торгівля й побутове обслуговування. В 1983 в Ч. о. було 3,8 тис. підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Роздрібний товарооборот держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1983 зріс проти 1975 в 1,4 раза. На кін. 1983 в області діяло 1509 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. в сільс. місцевості — 790. Обсяг побутових послуг 1983 зріс проти 1975 в 1,6 раза.

Охорона здоров’я. В 1983 в області було 11,4 тис. лікарняних ліжок (124,4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3,6 тис. лікарів (38,9 лікаря на 10 тис. ж.). У Ч. о. — 124 жіночі консультації, дит. поліклініки та амбулаторії. 6 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням, 2 будинки відпочинку.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 453 загальноосв. школи (152 тис. учнів), 18 серед. спец. навч. закладів (15,0 тис. учнів), 16 профес.-тех. уч-щ (10,2 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади —

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР

(1983,%)

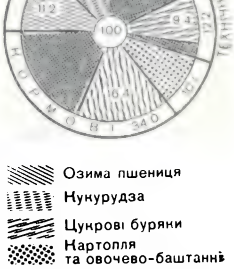

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах області (тис. шт.)

	1983
Трактори (фіз. одиниць)	5,4
Зернозбиральні комбайни	0,9

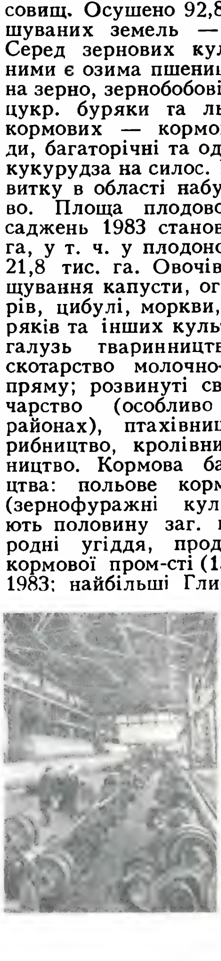

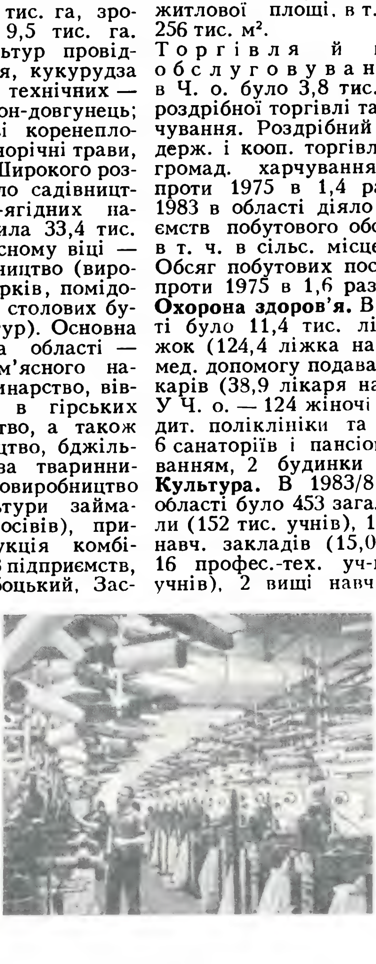

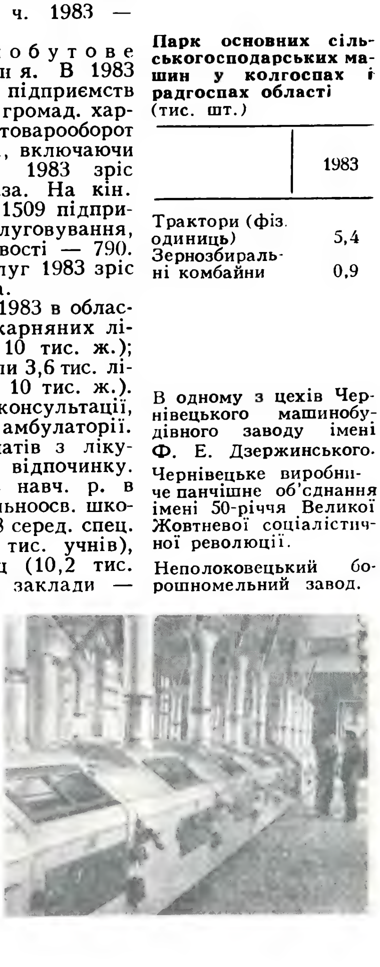

В одному з цехів Чернівецького машинобудівного заводу імені Ф. Е. Дзержинського.

Чернівецьке виробниче панчішне об’єднання імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Неполоковецький борошномельний завод.

Чернівецький університет і *Чернівецький медичний інститут* (12,7 тис. студентів), а також філіал *Київського торговельно-економічного інституту*. Працюють відділення Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР, відділ Ін-ту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, Всесоюзна наук.-дослідна станція по раку картоплі, обл. держ. дослідна с.-г. станція, Дністровська дослідна станція садівництва, філіал респ. проектно-дослідного ін-ту «Укрколгосппроект» та ін. н.-д. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють обласні організації творчих спілок письменників (з 1958), журналістів (з 1959), художників (з 1945), архітекторів (з 1969), відділення Музичного товариства УРСР, 2 держ. театри — *Чернівецький український музично-драматичний театр* імені О. Ю. Кобилянської та *Чернівецький театр ляльок*, обл. філармонія, *Буковинський ансамбль пісні і танцю*. На кінець 1983 в Ч. о. функціонувало 572 масові б-ки (фонд — 8,0 млн. одиниць зберігання), 516 клубних закладів, 516 кіноустановок, 4 держ. музеї — *Чернівецький краєзнавчий музей* та його філіали — *Кобилянської О. Ю. музей* і *Федьковича Ю. А. музей*, Музей нар. архітектури і побуту, всі — в Чернівцях, а також відділи Чернівецького крає-

Пам'ятник «Скеля трьох чекістів» у селі Дихтинці Путильського району. Скульптор А. Скиба. 1968.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Давньоруське городище 12 — 13 ст. — залишки літописного міста *Василів*.
2. Місце народження укр. публіциста, одного з організаторів Комуністичної партії Буковини С. І. *Канюка*.
3. Місце народження укр. живописця М. І. *Івасюка*.
4. Слов'янське городище 9—11 ст.
5. Печера з наскельними малюнками періоду неоліту (10 тис. років до н. е.).
6. Земляні укріплення (вал і рів) 9—10 ст.
7. Музей нар. творчості укр. рад. художника-орнаменталіста Г. О. *Гараса*.
8. Пам'ятка архітектури — дерев'яна Миколаївська церква і дзвіниця 1786.
9. Пам'ятка архітектури — Вознесенська церква 15 ст.
10. Краєзнавчий музей.
11. Пам'ятка архітектури — дерев'яна Успенська церква і дзвіниця 1778.
12. Залишки оборонних редутів рос. військ періоду рос.-тур. війни 1768—74.
13. Братська могила учасників *Хотинського повстання 1919*. Будинок, у якому містився штаб повстання.
14. Пам'ятник комсомольцям *Хотинської підпільної комсомольської організації*, які загинули 1942.
15. Пам'ятка архітектури — Хотинська фортеця 13—18 ст.
16. Історико-революційний музей.
17. Місце народження польс. живописця Ю. *Коссака*.
18. Місце народження укр. рад. співака, нар. артиста СРСР Д. М. *Гнатюка*.
19. Місце народження укр. живописця Ю. Г. *Пігуляка*.
20. Пам'ятка архітектури — Іллінська церква і дзвіниця 1560.
21. Місце народження одного з зачинателів колгоспного будівництва на Україні двічі Героя Соціалістичної Праці Ф. І. *Дубковецького*.
22. Курган-могила рос. воінів, які загинули в битві проти тур. військ під Ставчанами 1739.
23. Могила молд. письменника і вченого А. *Хиждеу*; місце народження його сина — молд. і рум. письменника та вченого Б. П. *Хашдеу*.
24. Пам'ятник піонеру-герою Іллюші Головачуку, розстріляному фашистами 1944.
25. Давньоруське городище 9—13 ст.
26. Городище 8—13 ст. — залишки літописного міста Кучелмина. Скельний монастир 12—13 ст.
27. Слов'янське городище 8—13 ст.
28. Пам'ятник на місці, де 23 березня 1944 р. 42-а стрілецька дивізія Червоної Армії форсувала Дністер.
29. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
30. Будинок, де 28 березня 1917 було обрано Раду солдатських депутатів Чернівецького гарнізону.
31. Монумент Перемоги.
32. Пам'ятник на братській могилі генералів і офіцерів Рад. Армії, які загинули 1944 під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
33. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944 під час визволення міста Чернівців від нім.-фашист. загарбників.
34. Пам'ятник на братській могилі хотинських комсомольців-підпільників, страчених фашистами 24 жовтня 1942.
35. Пам'ятник — танк екіпажу гвардії лейтенанта П. Ф. Нікітіна, що першим увірвався в місто 29 березня 1944.
36. Пам'ятник радянським і чехословацьким воїнам, які загинули в боях проти нім.-фашист. загарбників у 1943—44.
37. Пам'ятник М. І. *Калініну*.
38. Пам'ятник О. Ю. *Кобилянській*; могила О. Ю. Кобилянської.
39. Могила Ю. А. *Федьковича*.
40. Місце народження укр. письменника і композитора С. І. *Воробкевича*. Могила С. І. Воробкевича.
41. Місце народження укр. письменниці І. *Вільде*.
42. Пам'ятки архітектури: дерев'яні церкви — Миколи 1607, Вознесенська 17 ст., Спиридоніївська 1773, Успіння на Каличанці 1783; мурована церква Різдва 1767; гімназія 1813 — 17 (тепер школа); ратуша 1843 (тепер міськвиконком); комплекс резиденції митрополита Буковини 1864 — 82 (тепер Чернівецький ун-т); будинок Укр. муз.-драм. театру ім. О. Ю. Кобилянської 1904—05.
43. *Чернівецький краєзнавчий музей.*
44. Літ.-меморіальний музей О. Ю. Кобилянської.
45. Літ.-меморіальний музей Ю. А. Федьковича.
46. Музей нар. архітектури й побуту.
47. Зоологічний музей Чернівецького університету.
48. Ботанічний сад Чернівецького університету.
49. Музей-садиба О. Ю. Кобилянської.
50. «Скеля трьох чекістів» — пам'ятник рад. військовослужбовцям М. С. Новожилову, О. І. Маняшкіну та П. Ф. Большакову, які загинули від рук бандерівців 1944.
51. Пам'ятник рад. воїнам-визволителям, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
52. Обеліск активістам села, які загинули від рук бандерівців 1944—47.
53. Каплиця з написами про події періоду заворушень селян у Русько-Кимполунзькому окрузі в 1-й пол. 19 ст.
54. Пам'ятка архітектури — дерев'яна Іванівська церква і дзвіниця 1792.
55. Пам'ятник Ю. А. Федьковичу.
56. Дендропарк, заснований 1912.
57. Слов'янське городище 9—10 ст.
58. Слов'янське городище «Замок» 9—10 ст.
59. Місце народження молд. і рум. письменника, політ. діяча і просвітителя Г. *Асакі*.
60. Пам'ятка архітектури — дерев'яна Здвиженська церква 1561.
61. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
62. Місце народження укр. письменника-демократа Ю. А. Федьковича. Музей-садиба Ю. А. Федьковича.
63. Місце народження керівника антикріпосницького селянського руху на Буковині в 40-х рр. 19 ст. Л. *Кобилиці*.
64. Центр антикріпосницьких селянських повстань у 40-х рр. 19 ст. під керівництвом Л. Кобилиці. Пам'ятник Л. Кобилиці.
65. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в бою за визволення села від нім.-фашистських загарбників 1944.
66. Пам'ятка архітектури — дерев'яна Миколаївська церква і дзвіниця 1618.

Церква Миколи в Чернівцях. 1607.

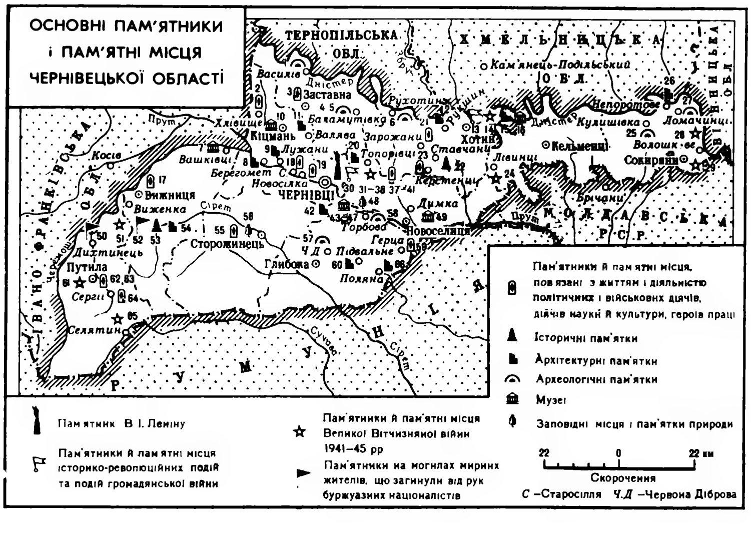
ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ
І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ
ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛ.
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛ.
Кам'янець-Подільський
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛ.
МОЛДАВСЬКА РСР
РУМУНІЯ
Дністер
Прут
Сірет
Черемош
Сучава
Василів
Заставна
Кіцмань
Хотин
Кельменці
Сокиряни
Вашківці
Вижниця
Виженка
Берегомет
Новосілка
ЧЕРНІВЦІ
Кострижа
Дихтинець
Путила
Сергії
Селятин
Сторожинець
Глибока
Підвальне
Поляна
Герца
Новоселиця
Торбоєв
Димка
Кліпівці
Бричани
Ставчани
Кельменці
Лівинці
Кострижа
Кисилів
Кулішівка
Непоротове
Ломачинці
Волошкове
Лужани
Топорівці
Зарожани
Валява
Хлівище
Балабамутівка
Керстенці
Косів
Пам'ятник В. І. Леніну
Пам'ятники й пам'ятні місця історико-революційних подій та подій громадянської війни
Пам'ятники й пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр
Пам'ятники на могилах мирних жителів, що загинули від рук буржуазних націоналістів
Пам'ятники й пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю політичних і військових діячів, діячів науки й культури, героїв праці
Історичні пам'ятки
Архітектурні пам'ятки
Археологічні пам'ятки
Музеї
Заповідні місця і пам'ятки природи
22 0 22 км
Скорочення
С — Старосілля Ч.Д — Червона Діброва

знавчого музею — Історико-революц. музей у Хотині та краєзнавчий у Кіцмані, 110 музеїв, що працюють на громад. засадах, з них 8 мають звання народних. В області 4531 колектив худож. самодіяльності, в яких беруть участь 83,7 тис. аматорів, 74 колективам присвоєно звання народних, серед них — нар. ансамбль «Смеречина» Вижницького районного будинку культури, нар. ансамбль пісні і танцю Чернівецького мед. ін-ту, самодіяльні нар. хори с. Клішківці Хотинського р-ну та с. Брусниця Кіцманського р-ну, оркестри нар. інструментів с. Костичани Новоселицького р-ну та Глибоцького районного будинку культури. На Буковині здавна поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: килимарство, худож. вишивання, різьбярство. Працюють Чернівецька фабрика худож. виробів ім. Ю. Федьковича та чернівецька фабрика художньо-сувенірних виробів «Буковина».

Серед позашкільних закладів області — 14 палаців та будинків піонерів і школярів, 2 станції юних техніків і натуралістів, 1 дит. екскурсійна станція, 10 дит. спорт. шкіл, планетарій. Працюють редакція видань молд. мовою респ. вид-ва *«Карпати»*, редакція вид-ва *«Радянська школа»* по випуску підручників для шкіл УРСР з молд. мовою навчання. Виходять обл. газети — *«Радянська Буковина»*, «Молодий Буковинець», *«Зоріле Буковінєй»* («Зоря Буковини» — молд. мовою), 6 багатотиражних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Радіо- і телепередачі ведуться укр., рос. та молд. мовами. Трудящі Ч. о. підтримують дружні зв'язки з трудящими повіту Сучава СРР. Тер. області багата на істор., архіт. і етногр. пам'ятки, 443 з них взято д-вою під охорону. В Ч. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки і культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Чернівецької області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. К., 1969; Природа Чернівецької області. Львів, 1978; Народне господарство Української РСР у 1983 році. Статистичний щорічник. К., 1984.

В. Г. Дикусаров.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція рад. військ 1-го Укр. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу Г. К. *Жуков*) у взаємодії з військами 2-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії І. С. *Конєв*) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Проведена в березні — квітні 1944 з метою визволення пд.-сх. частини Пн. Буковини. Була частиною заг. наступу рад. військ на Правобережній Україні. Див. *Проскурівсько-Чернівецька операція 1944.*

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА ПЕРШОТРАВНЕ́ВА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1917 — спільний виступ рос. солдатів, які з літа 1916 дислокувалися на Буковині, і трудящих м. Чернівців. У демонстрації брало участь 70 тис. чол. Демонстранти з революц. піснями, червоними прапорами й гаслами пройшли по вулицях міста. Після демонстрації відбувся мітинг, на якому виступили більшовики, які в своїх промовах засудили політику бурж. Тимчасового уряду в Росії, закликали трудящих до боротьби за перемогу соціалістичної революції.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ПАНЧІ́ШНЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство трикотажної пром-сті. Створене 1969 на базі панчішних та фарбувально-оздоблювальної (гол. підприємство, засн. 1926) ф-к. До складу об'єднання входять також фабрики № 1 і № 2. Осн. продукція: панчішно-шкарпеткові вироби жіночого, чоловічого й дитячого асортименту з натуральної, хім. пряжі та їх сполучень (всього 116 артикулів виробів). Об'єднання оснащено сучасним високопродуктивним устаткуванням.

Н. І. Єфімова.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1940 на базі музею, відкритого 14.V 1863 любителями природи і старовини. Має відділи: природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства, мистецтва, історико-революц. музей у Хотині, краєзнавчий музей у Кіцмані та філіали — літературно-мемор. музеї Ю. А. Федьковича та О. Ю. Кобилянської. На 1984 у музеї зберігалося бл. 80 тис. експонатів. Унікальні матеріали дорад. періоду — археол. знахідки на тер. давньорус. міст *Черна,* Хотина, Василева, колекція зброї 18—19 ст., речі й документи, що характеризують соціально-екон. відносини на Буковині в 14—19 ст. Серед експонатів відділу рад. часу — видання місц. підпільних парт. і комсомол. органів під час окупації краю королівською Румунією, особисті речі, документи учасників революц. підпілля та членів *Хотинської підпільної комсомольської організації* під час Великої Вітчизн. війни, учасників війни, передовиків виробництва періоду післявоєнних п'ятирічок.

Літ.: Чернівецький краєзнавчий музей. Путівник. Ужгород, 1978.

А. Д. Сакундяк.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство хім. і нафтового машинобудування. Засн. 1945 як мостозавод № 4. В 1945—51 виготовляв клепані прогонові споруди залізнич. мостів. З 1951 почав виробляти найпростішу нафтоапаратуру і був перейменований на Ч. м. з. В складі з-ду — 3 осн. виробництва (котельно-складальне, ковальсько-пресове, механічне) і 5 допоміжних (інструментальне, енерг., рем.-мех., транспортне, деревообробне). Осн. продукція — нафтоапаратура. На підприємстві комплексно механізовано виробництво поковок і штамповок, зварних конструкцій. Застосовується прогресивна технологія (плазмове різання тощо).

В. І. Гоцуляк.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1944 у Чернівцях (на базі кол. 2-го Київ. мед. ін-ту). Має (1984) лікувальний факультет, підготовче відділення, аспірантуру. В ін-ті — 33 кафедри, 3 учбові музеї, бібліотека (300 тис. томів). В 1983/84 навч. р. в ін-ті навчалось понад 2,5 тис. студентів. За час існування ін-т підготував бл. 10,4 тис. лікарів. Напрями наук. роботи ін-ту: проблеми фізіології і патології органів травлення, залоз внутрішньої секреції, водно-сольового обміну; травматології і ортопедії тощо. З ін-том пов'язана діяльність вчених — Б. Л. *Радзиховського,* М. М. *Ковальова* та ін.

В. К. Патратій.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ ПОЛІТИ́ЧНИЙ СТРАЙК 1920 — заг. політ. страйк трудящих м. Чернівців, складова частина загальнорум. політ. страйку. Відбувся 21.X 1920. Страйкарі висунули вимоги скасування стану облоги, запровадженого на Пн. Буковині рум. окупантами, виведення військ. частин з підприємств, визнання робітн. к-тів на підприємствах та права робітників на об'єднання, демократизації політ. життя в країні. Провідну роль у Ч. п. с. відігравали комуністи. Але угодовське керівництво центр. страйкового к-ту зірвало страйк. Ч. п. с. був важливою віхою у визвольній боротьбі трудящих Пн. Буковини.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1981. В репертуарі: «Фарбований лис» за І. Франком, «Оце так Мицик» Ю. Чеповецького, «Гірська казка» С. Чахнієва, «Поросятко Чок» М. Туровера та Я. Мірсакова.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені О. Ю. Кобилянської. Засн. 1940 на базі кол. *Харківського театру Революції.* З 1954 — імені О. Ю. Кобилянської. В репертуарі театру: «Украдене щастя» І. Франка, «Житейське море» І. Карпенка-Карого, «Титарівна» М. Кропивницького, «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Дума про любов» М. Стельмаха, п'єси М. Погодіна, В. Вишневського, Я. Райніса, А. Макайонка, Н. Думбадзе, І. Друце, У. Шекспіра, К. Гуцкова, Б. Брехта та ін. Колектив театру створив своєрідний сценічний літопис Буковини: вистави «Земля», «У неділю рано зілля копала» і «Вовчиха» за О. Кобилянською, «Полум'яні серця» С. Снігура, «Дністрові кручі» за Ю. Федьковичем та ін. В різні роки в театрі працювали нар. артисти СРСР В. *Василько,* В. *Грипич,* нар. артисти УРСР Б. *Борін,* Ю. *Величко,* Г. *Козаковський,* В. *Сокирко,* Г. *Янушевич,* М. *Шутько,* О. *Ананьєв* (див. т. 12, Додаток), засл. діячі мистецтв УРСР О. *Плаксій,* В. Опанасенко, засл. артисти УРСР І. *Юхименко,* В. *Варецька,* Є. *Сидоренко.* В складі трупи (1985): нар. артисти УРСР П. *Міхневич,* О. *Рудницька;* Є. *Золотова,* П. *Нікітін* (див. т. 12, Додаток), засл. художник УРСР В. *Лассан* (з 1964 — головний художник), засл. діячі мистецтв УРСР К. *Пивоваров,* з 1980 — головний режисер (див. т. 12, Додаток), заслужені арт. УРСР Т. Артеменко, О. Ільїна, А. Литвинчук, А. Пономаренко, М. Сіренко, Н. Фіалко, А. Шеремет, В. Нечи-

Чернівецька область. Пам'ятник Лук'яну Кобилиці в селі Сергіях Путильського району. 1963.

Чернівецький медичний інститут.

Чернівецький український музично-драматичний театр імені О. Ю. Кобилянської.

поренко. Театр нагороджено орденом Дружби народів (1980), 1970 удостоєний Респ. комсомольської премії ім. М. Островського.

Т. В. Сулятицький.

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР. Діяв 1918—40 на Буковині під різними назвами: Чернів. укр. театр (1918—19), Український театр (1919—28), Український театр у Черниуць (1928—33); драм. секція при т-ві «Буковинський кобзар» (1933—39). Після возз'єднання Буковини з УРСР 1940 колектив театру склав основу Чернівецького укр. драм. театру. В різний час у трупі працювали режисери С. *Терлецький,* І. Дудка, С. Ткаченко, актори К. *Рубчакова,* А. *Осиповичева,* Г. *Юрчакова,* О. *Левицька,* Ф. *Лопатинська,* С. *Стадникова* та ін. В репертуарі твори укр., рос. і зарубіж. класики. *П. К. Медведик.*

Чернівці. Палац культури чернівецького бавовняного об'єднання «Восход».

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР. Створений 1940 на базі ун-ту, засн. 1875. У дорад. період бурж.-поміщицькі уряди Австро-Угорщини і Румунії намагалися перетворити ун-т на знаряддя боротьби проти соціального й нац. визволення трудящих. Незважаючи на це, в ун-ті ширився демократичний і революц. рух. У 30-х рр. тут діяли марксистський гурток і підпільна комуністична орг-ція. В різні роки у вузі викладали О. Калужняцький, О. Маковей, С. Воробкевич, навчалися І. Франко, Лесь Мартович, Д. Лукіянович.

В 1983/84 навч. р. у складі ун-ту було 9 ф-тів: істор., філол., геогр., біол., хім., матем., фіз., іноземних мов, інженерно-оптичний, на яких навчалося бл. 10 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 3,5 тис. Є заочне, вечірнє і підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — сейсмічна і метеорологічна станції, бот. сад, біол. база, три проблемні лабораторії (фізики напівпровідників, термодинаміки необоротних процесів у хімії, раціонального природокористування й охорони ресурсів Рад. Карпат і Прикарпаття), музеї: зоологічний, геолого-геогр., історії ун-ту. В наук. б-ці бл. 1,9 млн. одиниць зберігання. За роки Рад. влади ун-т підготував бл. 34 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1975). Іл. див. до ст. *Чернівецька область,* т. 11, кн. 2, с. 467.

К. О. Червінський.

ЧЕРНІВЦІ
ЦЕНТРАЛЬНА ЧАСТИНА
10 Церква Успіння на Калічанці (1783 р.)

ЧЕРНІВЕ́ЦЬКІ ТРАВНЕ́ВІ ВИСТУПИ РОБІТНИКІ́В 1906 — масові виступи робітників Пн. Буковини, що почалися під впливом революції 1905—07 в Росії. 1 Травня в Чернівцях відбулася політ. демонстрація, під час якої сталися сутички демонстрантів з поліцією. 3.V застрайкувало бл. 900 робітників цегельних з-дів. 8.V страйкарі вийшли на демонстрацію. Війська розігнали демонстрантів, 6 чол. було тяжко поранено, багато покалічено. Страйкарів підтримали робітники ін. підприємств. 18.V відбулися нова масова демонстрація і мітинг робітників. Під час сутичок з поліцією 18 робітників було поранено. 20.V пролетарі знову вийшли на вулиці міста, протестуючи проти кривавої розправи поліції. Страйк на цегельних з-дах змусив підприємців підвищити заробітну плату робітникам, визнати день 1 Травня робітн. святом.

ЧЕРНІВЦІ́ (кол. Черновиці) — місто, обласний центр УРСР. Розташовані у передгір'ї Карпат, на р. Прут. Вузол залізничних та автомоб. шляхів, аеропорт. 238 тис. ж. (1984). Місто поділяється на 3 міські райони.

За археол. даними, Ч. виникли в 2-й пол. 12 ст., вперше згадуються 1408. В серед. 14 ст. ввійшли до *Молдавського князівства.* В 30-х рр. 16 ст. Ч. у складі феод. Молдавії потрапили під владу султанської Туреччини. Міська біднота брала участь у *Мухи повстанні 1490—92, визвольній війні українського народу 1648—54,* русі *опришків.* У 1774 Ч. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Під впливом революц. подій в Австрії 1848 в Ч. відбулися мітинги і демонстрації, було створено загін нац. гвардії. В 90-х рр. 19 ст. в місті виникли перші робітн. орг-ції, розповсюджувалася марксистська л-ра, на поч. 20 ст. — ленінська газ. *«Искра».* 28.XI 1905 в Ч. вибухнув заг. політ. страйк. У травні відбулися *Чернівецькі травневі виступи робітників 1906.* На поч. 1917 в Ч. спалахнув заг. страйк, що тривав два місяці. В Ч. відбулися *Чернівецька першотравнева демонстрація 1917* і *Чернівецька антивоєнна демонстрація 1917*; *Буковинське народне віче 1918.* В 1918 в Ч. оформлено *Комуністичну партію Буковини.* Тоді ж місто загарбала боярська Румунія. Трудящі міста вели боротьбу за соціальне і нац. визволення. В Ч. вибухнуло *сто тринадцятого Буковинського полку повстання 1919.* 21.X відбувся *Чернівецький політичний страйк 1920.* В лютому 1929 в Ч. створено орг-цію трудящих *«Визволення».* В 1940 Ч. в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. З 1940 Ч.— обл. центр (див. *Чернівецька обласна партійна організація*). В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ч. (6.VII 1941—29.III 1944) в місті діяли підпільний обком партії на чолі з О. П. *Боярком* і підпільні патріотичні групи. Ч. було визволено в ході *Проскурівсько-Чернівецької операції 1944.*

У післявоєнні роки в Ч. докорінно реконструйовано існуючі підприємства й збудовано бл. 50 нових.

Чернівці. Готель «Буковина».

Сучасне місто — індустр. центр Рад. Буковини з розвинутими легкою, маш.-буд. і металообр. та харч. галузями пром-сті. Всього у місті працюють 67 пром. підприємств (1984), які виробляють понад 70 % пром. продукції області. Легка пром-сть представлена *Чернівецьким виробничим панчішним об'єднанням* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, виробничими об'єднаннями: бавовняним — «Восход», рукавично-трикотажним, трикотажним, взуттєвим, швейним «Трембіта». Машинобудування і металообробка спеціалізуються на випуску нафтоапаратури (*Чернівецький машинобудівний завод* імені Ф. Е. Дзержинського), засобів обчислювальної техніки та зап. частин до них (виробниче об'єднання «Електронмаш»), технологічного устаткування для легкої пром-сті (виробниче об'єднання «Чернівцілегмаш»), сільськогосподарських машин. Дальшого розвитку набула традиційна для міста харчова пром-сть (комбінати: м'ясний, олійно-жировий, об'єднання хлібопекарської пром-сті; цукр., міськ. молочний, пивоварний, виноробний, безалкогольних напоїв, сокоекстрактовий з-ди, кондитерська та харчосмакова ф-ки). Підприємства хім. і нафтохім. пром-сті випускають гумове взуття, лакофарбові матеріали, товари побут. хімії (гумовзут. та хім. заводи, ф-ка побутової хімії). На базі місц. сировини існує деревообр. і меблева пром-сть (меблева ф-ка, деревообр. і меблевий комбінати, лісокомбінат). Виробн. буд. матеріалів (виробниче об'єднання буд. матеріалів, з-ди: толевий, великопанельного домобудування, залізобетонних виробів і конструкцій та ін.). Нар. худож. промисли (ф-ки: текст.-худож. виробів, худож.-сувенірних виробів «Буковина» та худож. виробів імені Ю. Федьковича). Склодзеркальний з-д.

Ч. — важливий культур. центр республіки. В 1982/83 навч. р. у місті налічувалося 47 загальноосв. шкіл (бл. 26 тис. учнів), 4 дит. муз. школи, 12 серед. спец. навч. закладів (9 тис. учнів), 14 профес.-тех. уч-щ (7,5 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — *Чернівецький університет* і *Чернівецький медичний інститут* (12,7 тис. студентів), а також філіал *Київського торговельно-економічного інституту.* В місті працюють н.-д. і проектні орг-ції — відділення Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР, відділ Ін-ту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, обласна держ. дослідна с.-г. станція, філіал республіканського проектно-дослідного ін-ту «Укрколгоспроект» та ін. наук. установи. В Ч. 88 б-к (фонд — понад 2 млн. 200 тис. одиниць зберігання), 48 клубних закладів, 60 кіноустановок, у т. ч. 10 кінотеатрів та 2 літні кінотеатри, 2 держ. театри — *Чернівецький український музично-драматичний театр* імені О. Ю. Кобилянської та *Чернівецький театр ляльок, Буковинський ансамбль пісні і танцю,* обл. філармонія, 4 держ. музеї: *Чернівецький краєзнавчий музей* та його філіали — *Кобилянської О. Ю. музей* і *Федьковича Ю. А. музей;* музей нар. архітектури й побуту, картинна галерея, виставочний зал. Позашкільні заклади: Палац піонерів, станції юних техніків і натуралістів, дит. екскурсійна станція, 5 дит. спорт. шкіл, планетарій. Працюють редакція видань молд. мовою респ. вид-ва *«Карпати»,* редакція вид-ва *«Радянська школа»* по випуску підручників для шкіл УРСР з молд. мовою навчання. Виходять обл. газети — *«Радянська Буковина»,* «Молодий Буковинець», *«Зоріле Буковінеи»* («Зоря Буковини» — молд. мовою), 4 багатотиражні газети. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Радіо- і телепередачі ведуться укр., рос. та молд. мовами.

Серед архітектурних пам'яток: дерев'яні церкви Миколи (1607, реставрація 18 ст. та 1954), Вознесенська (17 ст.), Спиридоніївська (1773), церква Успіння на Каличанці (1783). мурована церква Різдва (1767), у стилі *класицизму* — гімназія (1813—17, тепер серед. школа № 1) і ратуша (1843, арх. А. Микулич, тепер міськвиконком), у стилі *еклектизму* — комплекс резиденції митрополита Буковини (1864—82, арх. Й. Главка; тепер ун-т) і Муз.-драм. театр ім. О. Ю. Кобилянської (1904—05, арх. Ф. Фельнер, Г. Гельмер). За рад. часу споруджено нові житл. райони, адм. та культурно-побутові будівлі: кінотеатр «Жовтень» (1960, арх. М. Шевченко), готель «Буковина» (1966) та бібліотеку ун-ту (1961; обидва — арх. В. Водянський), кінотеатр «Дружба» (1967) та комплекс студентських гуртожитків ун-ту (1974; арх. К. Костенко), пд. житл. район (1978 — 82, арх. І. Тукалевський, М. Шевченко). Пам'ятники: монумент Перемоги (1946, скульптор Г. Петрашевич), В. І. Леніну (1951, скульптори М. Вронський, О. Олійник), М. І. Калініну (1956, скульптор Н. Клігер), О. Кобилянській (1980, скульптори А. Скиба, М. Мірошниченко).

Муз. життя Ч. 2-ї пол. 19 ст. пов'язане з діяльністю С. *Воробкевича,* який виховав багато композиторів і музикознавців (серед них Є. *Мандичевський*). При місцевому товаристві *«Руська бесіда»* (засн. 1869) працювали співочий і муз. гуртки, на базі яких 1899 було створено муз. т-во «Буковинський боян». З концертами виступали укр. «Міщанський хор» (засн. 1901) і «Товариство для плекання української музики, співу і драматичної штуки» (засн. 1905), що мало муз. школу ім. М. Лисенка (композитор виступав у Ч. 1903 і 1904). В 1901 — 10 діяв *Буковинський народний театр.* В 1920 було засновано муз. т-во «Буковинський Кобзар», 1930 — «Український мужеський хор».

В Ч. народилися укр. рад. письменниця І. *Вільде,* укр. письменник і композитор С. І. Воробкевич, укр. співачка Ф. М. *Лопатинська,* польс. і рум. піаніст, педагог і композитор К. *Мікулі,* в с. Ленківцях (тепер у складі Ч.) народився укр. актор і режисер І. О. *Дутка.* В Ч. вчилися: в реальній школі Ю. А. Федькович (до 1848), І. Я. Франко закінчив навчання в ун-ті (в 1891). У Ч. жила і працювала О. Ю. Кобилянська, працював композитор А. Гржімалі. З Ч. пов'язані життя і творчість укр. живописців М. І. Івасюка, І. М. Беклемішевої, Ю. Г. Пігуляка, укр. рад. композиторів Б. В. Крижанівського та С. О. Сабадаша, диригента А. М. Кушніренка, співака Д. М. Гнатюка.

Літ.: Чернівці. К., 1980.

В. К. Євдокименко.

ЧЕРНІГІВ — місто, обласний і районний центр УРСР. Річковий порт на правому березі Десни. Вузол залізничних і автомоб. шляхів. Аеропорт. 270 тис. ж. (1984). Поділяється на 2 міські райони.

Ч.— давньослов'ян. місто. В 9 ст. був центром сх.-слов'ян. племені *сіверян.* У кінці 9 ст. Ч. ввійшов до складу *Київської Русі.* Вперше згадується в літописі під 907. В 1024—36 і 1054—1239 — екон. і політ. центр *Чернігівського князівства.* В 1239 Ч. зруйнували орди *Батия.* В 2-й пол. 14 ст. Ч. загарбало *Велике князівство Литовське.* Внаслідок перемоги рос. військ у війні проти Литви Ч. разом з Чернігово-Сіверською землею 1503 ввійшов до складу Рос. д-ви. За *Деулінським перемир'ям 1618* Ч. захопила шляхет. Польща. З 1623 Ч. дістав *магдебурзьке право.* З 1635 — гол. місто *Чернігівського воєводства.* Населення Ч. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54.* У 1648 Ч. став центром *Чернігівського полку.* Внаслідок *возз'єднання України з Росією 1654* Ч.— у складі Рос. д-ви. З 1679 в місті діяла *Чернігівська друкарня.* В 1700 засновано *Чернігівський колегіум.* З 1782 Ч.— центр *Чернігівського намісництва,* з 1797 — *Малоросійської губернії,* з 1802 — *Чернігівської губернії.* На початку 20 ст. виникли перші марксистські гуртки, в роботі яких брав активну участь М. І. *Подвойський* [див. *Чернігівська організація РСДРП(б)*]. Під час революції 1905—07 в Ч. відбувалися робітн. страйки, мітинги і демонстрації. Після Лютн. революції 1917 більшовики під керівництвом Ю. М. *Коцюбинського,* В. М. *Примакова* та ін. очолили боротьбу трудящих міста проти бурж. Тимчасового уряду і контрреволюц. *Центральної ради.* 19.I (1.II) 1918 в Ч. встановлено Рад. владу. З 1932 Ч.— центр Черніг. обл. (див. *Чернігівська обласна партійна організація*). У роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ч. (9.IX 1941—21.IX 1943) в місті діяли підпільні орг-ції. Ч. визволений в результаті *Чернігівсько-Прип'ятської операції 1943.* До Великої Жовтн. соціалістич. революції у Ч. було лише 20 дрібних пром. підприємств (чавуноливарний, горілчаний, пивоварний, свічкові з-ди, цегельні, лісопильні та ін.). Сучасне місто —

Чернігів. Готель «Градецький». Архітектори В. Г. Штолько та ін. 1980.

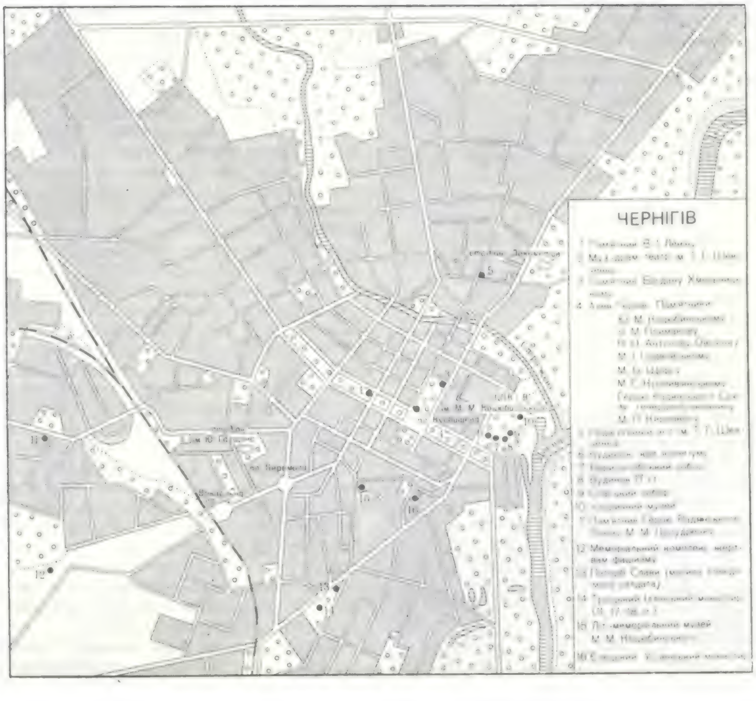

Титульна сторінка книги І. Галятовського, виданої **в Чернігівській друкарні.** 1686.

Чернігів. Спаський собор. 11 ст.

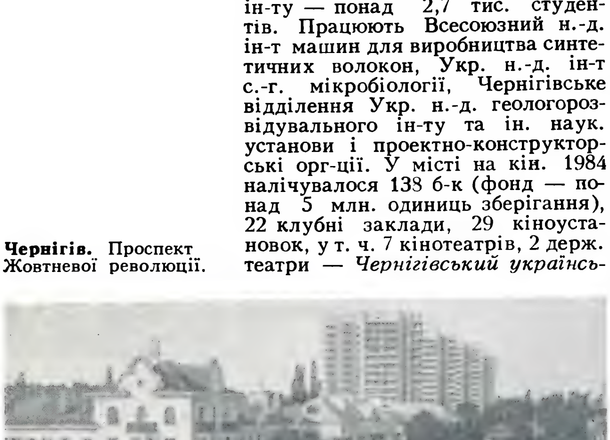

Чернігів. Проспект Жовтневої революції.

значний пром. центр Полісся з розвинутою пром-стю, буд. індустрією, транспортом, енерг. г-вом. Провідні галузі пром-сті — легка, хім. і харчова. Всього в місті працюють 68 пром. підприємств (1984). Серед підприємств легкої пром-сті провідне місце займають: *Чернігівський камвольно-суконний комбінат* імені 50-річчя Радянської України та ф-ка первинної обробки вовни, працюють також виробниче швейне об'єднання, взут., галантерейна, гумо-технічних виробів, худож. виробів, валяльно-повстяна ф-ки. Хім. пром-сть представлена *чернігівським виробничим об'єднанням «Хімволокно»* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Багатогалузевою є харч. пром-сть міста — хлібний, м'ясний та птахокомбінати, кондитерська і макаронна ф-ки, міськ. молочний, прод. товарів, овочесушильний, пивоварний з-ди, виробниче об'єднання спиртової пром-сті. Значного розвитку набула маш.-буд. і металообр. пром-сть (з-ди: автомоб. запасних частин — філіал виробничого об'єднання «Горьковський автомобільний завод», 2 ремонтно-механічні, інструментальний тощо). Розвивається промисловість буд. матеріалів (з-ди: 5 залізобетонних виробів і конструкцій, 2 асфальтобетонні, 3 цегельні, металоконструкцій та металооснастки, монтажно-заготівельний; домобуд. комбінат). Деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть — виробниче об'єднання «Чернігівмеблі», картонажна ф-ка. Працюють *Чернігівська фабрика музичних інструментів* імені П.П. Постишева, з-д «Муздеталь», лозових виробів та картонно-поліграф. ф-ки, ТЕЦ.

Ч.— важливий культур. центр. республіки. У 1983/84 навч. р. у місті налічувалося 32 загальноосв. школи (35,2 тис. учнів), 3 дит. муз. школи (понад 1 тис. учнів), 1 художня школа, 8 серед. спец. навч. закладів (5,5 тис. учнів), 14 профес.-тех. і тех. уч-щ (8,6 тис. учнів). У *Чернігівському педагогічному інституті* імені Т. Г. Шевченка навчалося 3,7 тис. студентів, у філіалі Київ. політех. ін-ту — понад 2,7 тис. студентів. Працюють Всесоюзний н.-д. ін-т машин для виробництва синтетичних волокон, Укр. н.-д. ін-т с.-г. мікробіології, Чернігівське відділення Укр. н.-д. геологорозвідувального ін-ту та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. У місті на кін. 1984 налічувалося 138 б-к (фонд — понад 5 млн. одиниць зберігання), 22 клубні заклади, 29 кіноустановок, у т. ч. 7 кінотеатрів, 2 держ. театри — *Чернігівський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка та *Чернігівський театр ляльок*, обл. філармонія, 3 держ. музеї — *Чернігівський історичний музей*, *Коцюбинського М. М. музей* та художній; *Чернігівський архітектурно-історичний заповідник*. Позашкільні заклади: Палац піонерів і школярів, 2 дитячо-юнацькі спорт. школи, станція юних туристів, станції юних техніків і юних натуралістів. Працює обл. вид-во «Десна». Виходять дві обл. газети — «*Деснянська правда*» та «Комсомольський гарт». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

З 1803—05 Ч. забудовували за регулярним плануванням, яке збереглося до наших днів. Серед архіт. пам'яток, що входять до складу Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, — *Спаський собор* (11 ст.), Благовіщенська церква (1186), *Троїцький Іллінський монастир* (збереглися *Іллінська церква,* 12 — поч. 13 ст.), *П'ятницька церква*, кін. 12 — поч. 13 ст., Борисоглібський собор (12 ст.), у стилі укр. *барокко* — будинок чернігівського полковника Я. Лизогуба (90-і рр. 17 ст.), будинок колегіуму (кін.17 — поч. 18 ст.), ансамбль *Єлецького Успенського монастиря* (12 — 19 ст.; монастир засн. в 11 ст.), Катерининська церква (1715), Воскресенська церква та дзвіниця (обидві — 1772; можливо, архіт. І. *Григорович-Барський*); у стилі *класицизму* — архієрейський будинок (1780; тепер обл. архів), губернаторський будинок (поч. 19 ст., арх. А. Захаров; тепер Істор. музей), Будинок мір і вагів (поч. 19 ст., арх. А. Карташевський). За рад. часу споруджено багато житл. і громад. будинків. Серед них — театр (1958, арх. С. Фрідлін, С. Тутученко та ін.), муз. школа (1963, арх. Й. Каракіс, Є. Синькевич), Палац піонерів (1971, арх. О. Зоря), обком Компартії України та Будинок політ. освіти (1974, арх. І. Ягодовський та ін.). Пам'ятники: Б. Хмельницькому (1954, скульптори І. Кавалерідзе та Г. Петрашевич), В. І. Леніну (1967, скульптори А. Білостоцький та О. Супрун), Невідомому солдату (1971, скульптори О. Меженний, А. Корнєєв, М. Трушков), М. М. Попудренку (1983, скульптор І. Коломієць), надгробок М. М. Коцюбинського (1955, скульптори С. Андрейченко та Ф. Коцюбинський), меморіальний комплекс жертвам фашизму (1974, скульптор Г. Гутман), пам'ятники на Алеї Героїв — Ю. М. Коцюбинському (1970, скульптор Ф. Коцюбинський), В. М. Примакову (1971, скульптор Ф. Коцюбинський), В. О. Антонову-Овсієнку (1973, скульптор О. Скобликов), М. І. Подвойському (1977, скульптор Г. Гутман), М. О. Щорсу (1977, скульптор О. Скобликов), М. Г. Кропив'янському (1978, скульптор М. Короткевич), М. П. Кирпоносу (1982, скульптор О. Скобликов). У Ч. та поблизу міста — старод. кургани: *Чорна могила* (10 ст.), Гульбище та Безіменний курган на Болдиній горі.

В Ч. народилися український історик-архівіст О. М. *Андріяшев,* рад. військ. і держ. діяч В. О. *Антонов-Овсієнко,* вітчизн. освітній і громад. діяч бурж.-ліберального напряму І. П. *Білоконський,* укр. поет і педагог М. А. *Вербицький,* революц. народник В. К. *Дебогорій-Мокрієвич,* укр. лікар П. В. *Малахов,* учасниця громадян. війни на Україні Л. Г. *Мокієвська,* вітчизн. лікар Г. Ф. Мокренець, рад. історик О. Л. *Нарочницький,* рос. рад. скульптор Г. В. *Нерода,* рос. рад. письменник А. Н. *Рибаков,* укр. рад. лісознавець Д. І. *Товстоліс,* рос. театр. художник Ф. Ф. *Федоровський,* укр. зоотехнік М. П. *Чирвинський*. У кін. 18 ст. в Ч. жив історик та лікар О. Ф. *Шафонський,* у 19 — на поч. 20 ст. жили й працювали історики М. А. Маркевич, О. М. Лазаревський, В. Л. Модзалевський, етнографи і фольклористи О. В. Маркович, С. Д. Ніс, П. С. Єфименко, О. О. Русов. З Ч. пов'язані життя і діяльність багатьох укр. письменників. У 1843, 1846, 1847 у місті бував Т. Г. Шевченко, 1851—53 жила Марко Вовчок. У 19 — на поч. 20 ст. у Ч. жили О. В. Шишацький-Ілліч, Л. І. Глібов, Б. Д. Грінченко, М. М. Коцюбинський, В. І. Самійленко, П. С. Кузьменко, М. К. Вороний та ін.

Тут починали свій творчий шлях укр. рад. письменники П. Г. Тичина, В. М. Блакитний (Еллан), В. Г. Чумак, І. А. Кочерга, Олекса Десняк та ін.; навчалася революц. діяч С. І. *Соколовська*; працювали художники І. Г. Рашевський, М. І. Жук. Ч. відвідували рос. письменники О. С. Пушкін (1820, 1824), М. В. Гоголь (1829), О. М. Горький (1891), композитор М. Глинка. В Ч. пройшли дитячі і юнацькі роки Г. І. Успенського; у місті кілька років жив Дж. *Конрад*. В Ч. гастролювали театр. трупи за участю М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, П. К. Саксаганського. На поч. 20 ст. до Ч. приїжджав і брав участь у концертах М. В. Лисенко. В Ч. починали творчий шлях М. К. Заньковецька, Л. П. Ліницька, О. Г. Кисіль. У 80-х рр. 19 ст. створено «Чернігівське музично-драматичне товариство», яке влаштовувало аматорські концерти і виступи профес. музикантів. У серпні 1919 тут виступав з концертами Л. *Собінов*. У муз. житті міста 20-х рр. брав участь піаніст Є. *Богословський,* який організовував концерти і муз. вечори для трудящих. З Ч. пов'язані життя і творчість укр. композиторів М. *Васильєва-Святошенка,* Г. Давидовського.

Літ.: Карнабіда А. А. Чернігів. К., 1980; Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. М., 1980; Студьонова Л. В. [та ін.]. Чернігову — 1075 років. Бібліографічний покажчик літератури. Чернігів, 1982. *Е. О. Федоренко.*

ЧЕРНІГІВКА — селище міського типу Запоріз. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Токмаку, за 7 км від залізнич. ст. Верхній Токмак І. 8,0 тис. ж. (1984). Ч. засн. 1783 *державними селянами,* переселенцями з Чернігівщини (звідси і назва). Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Ч.— с-ще міськ. типу. У Ч.— прод. товарів та комбікормовий з-ди, цех Молочанського мол.

консервного комбінату, інкубаторно-птахівницька станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка; 4 будинки культури, 5 б-к, істор. музей.

«ЧЕРНІГІВНАФТОГА́З» — нафтогазодобувне управління виробничого об'єднання «Укрнафта». Розташоване в м. Прилуках Черніг. обл. Розробляє нафтові та газові родовища в Чернігів., частково Сум. та Полтав. областях. Видобування нафти на Чернігівщині почато 1960 на базі Прилуцького та Гнідинцівського родовищ.

Для цього було створено нафтопромисел, який 1965 перетворено на об'єднання «Чернігівнафтогаз», з 1970 реорганізоване в управління з тією ж назвою. До складу «Ч». входять цехи по видобуванню нафти і газу, база виробничого обслуговування, цех капітального і підземного ремонту свердловин та ін. підрозділи. *М. Г. Рубаха.*

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні в 19 — на поч. 20 ст. Утворена 1802 в зв'язку з ліквідацією *Малоросійської губернії,* яку поділено на Ч. г. і *Полтавську губернію.* Адм. центром був Чернігів. Поділялася на 15 повітів. За переписом 1897, в Ч. г. було 5780 населених пунктів, у т. ч. 19 міст і 49 містечок. Ч. г. була відсталою агр. губернією. За даними 1905, поміщицьке землеволодіння становило 1 825 624 дес. землі (41,7 % зем. площі). Поряд з цим 367 365 сел. г-в, з яких 39,3 % були малоземельні й безземельні, мали в користуванні 2 329 209 дес. Пром-сть була слабо розвинута. В 1910 в Ч. г. діяло 198 з-дів і ф-к, на яких працювало 24,1 тис. чол. Значним був прошарок ремісників, яких 1913 налічувалося 79,7 тис. чол. Під час проведення *селянської реформи 1861* мали місце заворушення селян Ч. г. Численні робітн. страйки, політ. демонстрації, сел. виступи відбувалися під час революції 1905—07 (див., зокрема, *Вихвостівська трагедія 1905*). Всенар. розмаху революц. боротьба трудящих набрала під керівництвом більшовицької партії в період Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 і громадян. війни 1918—20 (див. *Ніжинське збройне повстання 1918*). Постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 Ч. г. було ліквідовано, на її території утворено Глухівський, Конотопський, Ніжинський, Чернігівський округи.

Літ.: Русов А. А. Описание Черниговской губернии, т. 1—2. Чернигов, 1898—99.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ДРУКА́РНЯ — 1) Приватна друкарня Кирила *Ставровецького,* перевезена 1626 до черніг. Єлецького монастиря. В 1646 в ній було надруковано збірник його віршів і статей *«Перло многоцѣнное».* Того ж року припинила своє існування. 2) Одна з найстаріших друкарень на Україні, засн. бл. 1675 у Новгороді-Сіверському Лазарем *Барановичем;* переведена до Чернігова 1679. Крім богослужбових книг, Ч. д. видавала історичні, полемічно-публіцистичні, повчальні твори укр. письменників, громадсько-політ. і церковних діячів Іоаникія *Галятовського,* Іоанна *Максимовича,* Димитрія Ростовського (див. *Туптало* Д. С.) та ін. укр. письменників кінця 17 ст. Книги друкувалися укр., польс., лат. та церковнослов'ян. мовами. Останнє видання, що вийшло в Ч. д., відноситься до 1818. *М. В. Геращенко.*

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — територія в Давній Русі по Десні, її притоках та у верхів'ях Оки. Див. *Чернігово-Сіверська земля.*

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних орг-цій *Комуністичної партії України,* створена 1932. Перші марксист. гуртки і групи почали виникати на Чернігівщині на поч. 20 ст. В цей час с.-д. групи діяли в Чернігові, Сосниці та ін. містах. У січні 1904 було створено Поліський к-т РСДРП, який об'єднував Новгород-Сіверську, Городнянську та ін. с.-д. орг-ції. Вони нелегально розповсюджували серед населення брошури, листівки, прокламації, газ. *«Искра»,* ін. революц. л-ру, очолювали політ. страйки робітників, вели агітацію серед селян. Трудящі Чернігівщини під керівництвом більшовицьких орг-цій брали активну участь у революції 1905—07. В губернії відбулися, зокрема, *Вихвостівська трагедія 1905, Кропивненське заворушення селян 1906.* В період реакції внаслідок масових арештів більшовиків кількість орг-цій РСДРП в губернії зменшилася. В роки нового революц. піднесення (1910—14) і 1-ї світової війни більшовики Чернігівщини активізували роботу серед трудящих, керували їхніми революц. виступами. Відразу після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 більшовики Чернігівщини вийшли з підпілля [див. *Чернігівська організація РСДРП(б)*].

Під час австро-нім. окупації України 1918 на Чернігівщині під керівництвом підпільного губкому партії широкого розмаху набрав повстансько-партизан. рух (див., зокрема, *Ніжинське збройне повстання 1918*).

Після закінчення громадян. війни Чернігівська парт. орг-ція провела велику роботу по відбудові нар. г-ва, його індустріалізації й колективізації с. г. У 1923 відповідно до адм.-тер. реформи в УРСР на Чернігівщині замість 12 повіт. к-тів було створено 5 окружкомів (Конотопський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сновський, Чернігівський), замість волосних к-тів створено райкоми партії. В 1930 з ліквідацією округів районні парт. орг-ції підпорядковано безпосередньо ЦК КП(б)У. В жовтні 1932 було утворено Чернігів. область, оформилась обл. парт. орг-ція. У вересні 1941 нім.-фашист. війська окупували територію області. Під час тимчас. нім.-фашист. окупації під керівництвом підпільного обкому КП(б)У (секретарі О. Ф. *Федоров,* М. М. *Попудренко*) діяли 18 підпільних райкомів партії, 65 підпільних парт. і 55 комсомольських орг-цій (див., зокрема, *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація,* а також 5 партизан. з'єднань і 21 партизан. загін. Після визволення тер. області Ч. о. п. о. очолила боротьбу трудящих за відбудову і розвиток нар. г-ва. На березень 1948 у Ч. о. п. о. налічувався 22 981 комуніст. В роки післявоєнних п'ятирічок Чернігівщина перетворилася на край нафтовидобутку і хім. промисловості, високих урожаїв і розвинутого тваринництва. Здійснюючи рішення XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, XXVI з'їзду Компартії України, Ч. о. п. о. спрямовує зусилля трудящих на розв'язання завдань комуністичного будівництва. Успішному виконанню нар.-госп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих Чернігівщини з трудівниками Сумської обл., Брянської — РРФСР та Гомельської — БРСР, Східно-Чес. обл. — ЧССР.

Ч. о. п. о. виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 105 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В різний час обласну парт. орг-цію очолювали М. Г. Кузнецов, М. Г. Рогинець, В. С. Марков, П. Х. *Куманьок,* П. О. Дорошенко, М. М. *Борисенко,* М. В. Уманець. На 1984 в Ч. о. п. о. відбулося 24 обл. парт. конференції. На 1.I 1984 у 3 міських та 22 районних парт. орг-ціях налічувалося 91 395 комуністів. Бойовим помічником і резервом Ч. о. п. о. є комсомольська орг-ція області, в рядах якої понад 171 тис. комсомольців (на 1.I 1984). Друкованим органом Ч. о. п. о. є газ. *«Деснянська правда».* Про розвиток економіки й культури області див. також *Чернігівська область.*

Літ.: Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К., 1980; История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. К., 1983. *Л. І. Палажченко.*

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 15.X 1932. Розташована на Пн. республіки, на лівобережжі серед. течії Дніпра, в бас. Десни. В області — 22 райони, 460 сільрад, 15 міст, 31 с-ще міськ. типу. Ч. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Карти див. на окремому аркуші, с. 288— 289.

Природа. Більша частина території області лежить у межах *Поліської низовини.* Поверхня — хвиляста, місцями заболочена рівнина, що має загальний нахил з Пн. Сх. на Пд. Зх. у бік Дніпра. Пересічна вис. 120 м, максимальна — 229 м (на Пн. Сх.). Пд. частина області характеризується значним розвитком яружної сітки. Серед корисних копалин найбільше значення мають нафта, природний газ (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область* — Прилуцьке родовище нафти, *Гнідинцівське нафтогазове родовище, Леляківське родовище нафти* та ін.) і торф (Замглайське, Снов-

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 31,9 тис. км^2

Населення — 1447,5 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Чернігів

Чернігівська область. Пам'ятник Ю. М. Коцюбинському в Чернігові. Скульптор Ф. А. Коцюбинський. 1970.

Чернігів. Площа В. В. Куйбишева.

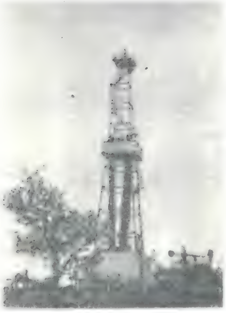

Бурова вишка у Варвинському районі.

На Чернігівській фабриці музичних інструментів імені П. П. Постишева.

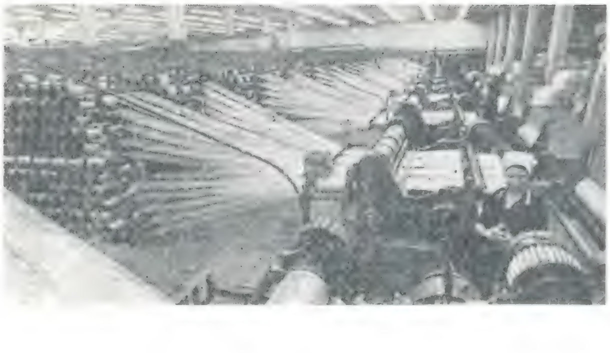

В одному з цехів чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно».

ське, Убідське, Остерське та ін. родовища). Значні поклади мінеральних буд. матеріалів — глин, пісків, пісковиків, крейди. Є також залізні болотні руди, фосфорити, мергелі, кам. сіль, а також джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —6 до —8°, липня від +18 до +20°. Вегетаційний період 189—199 днів. Річна кількість опадів 500—580 мм. Серед несприятливих для с. г. метеорологічних явищ — весняні та осінні заморозки, літні зливи з грозами і градом. Взимку часті заметілі, відлиги, льодова кірка. Річки Ч. о. належать до бас. *Дніпра,* який тече на зх. межі області. Гол. річка — *Десна* (ліва прит. Дніпра) та її притоки *Убідь, Мена, Снов, Білоус* (праві), *Сейм,* Доч, *Остер* (ліві). На Пн. Зх. тече *Сож* (ліва прит. Дніпра), на Пд.— *Удай* (права прит. Сули). В області значна кількість озер (566), ставків і водосховищ (заг. площа 10 тис. га). Річки і водоймища використовуються для судноплавства (Дніпро, Десна, нижні течії Сожу і Сейму), рибальства, розведення водоплавної птиці, водопостачання. Пн. (більша) частина області лежить у межах зони мішаних лісів (Полісся Українське), південна — у лісостеповій. На Поліссі переважають дерново-підзолисті грунти, на Пд. (у лісостепу) — вилуговані опідзолені й лучні чорноземи. Поширені також сірі, світло-сірі опідзолені, торфово-болотні грунти. 653,4 тис. га (20,5 % тер. області) займають ліси; на Пн.— переважно хвойні (сосна) й мішані, на Пд.— листяні (дуб, береза, осика, вільха, тополя, граб). Проводяться значні лісовідновлювальні роботи. З ссавців на тер. області трапляються лось, олень звичайний, дика свиня, лисиця, заєць сірий, козуля, вовк, білка, куниця, єнот, борсук, по берегах річок — бобри й видри. З птахів поширені тетереви, качки, куріпки, кулики. У водоймах — щука, сом, окунь, судак, короп, лящ, лин, карась та ін. В області — 528 природно-заповідних об'єктів, у т. ч. 4 держ. заказники (Каморетський, Дорогинський, Сосинський, Болото Мох), 3 пам'ятки природи респ. значення, пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського значення (Качанівський, Сокиринський парки), Тростянецький дендропарк.

Населення. 92,6 % нас.— українці. Живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 45.4 чол. на 1 км² (1984). Міське населення — 49 % (1984). Найбільші міста: *Чернігів, Ніжин, Прилуки, Бахмач.*

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції Чернігівська губ. в екон. відношенні була однією з найвідсталіших на Україні. Переважало с. г. Пром-сть була представлена ремісничими майстернями, кустарними промислами, невеликими підприємствами по переробці с.-г. сировини (цукроварнями, гуральнями, млинами, олійницями). За роки Рад. влади Чернігівщина перетворилася на індустр.-агр. область. На новій технологічній основі реконструйовано старі підприємства, створено нові галузі пром-сті — маш.-буд. і металообр., нафтову, газову, хім., легку. Внаслідок меліорації та введення нових культур вдосконалено галузеву структуру с. г.

Ріка Десна.

Промисловість. Провідне значення мають легка (38,8 % товарної продукції промисловості, 1983), харч. (21,9 %), маш.-буд. і металообр. (19,0 %), хім. (6,5 %), лісова, деревообр. і целюлозно-паперова (3,7 %) галузі. Енерг. г-во області базується на використанні донец. вугілля, місц. природного газу і нафти, торфу, електроенергії Чернігівської ТЕЦ (яка входить до системи «Київенерго»).

З галузей легкої пром-сті особливого розвитку набула текстильна (*Чернігівський камвольно-суконний комбінат* імені 50-річчя Радянської України, ф-ка первинної обробки вовни в Чернігові, ткацькі ф-ки в Новгороді-Сіверському, Острі), швейна (Чернігівське виробниче швейне об'єднання, що включає фабрику в Ніжині), взуттєва (Чернігів, Прилуки, Семенівка), шкіряно-галантерейна (Прилуки). Працюють *Чернігівська фабрика музичних інструментів* імені П. П. Постишева, фабрика головних уборів у Прилуках та валяльно-повстяна в Чернігові, 10 льонозаводів (Козелець, Киселівка, Куликівка, Ріпки, Городня, Короп, Новгород-Сіверський та ін.). Чернігівщина відома худож. виробами (художнє вишивання в Чернігові, Ніжині, Прилуках, килимарство у смт Дігтярях).

Спеціалізацію області у нар.-госп. комплексі республіки значною мірою визначає харч. пром-сть. Вона представлена цукровою (Бобровиця, Новий Биків, Носівка, Парафіївка, Линовиця), хлібопекарською (Чернігів, Ніжин, Прилуки), олійно-жировою (Ніжин), спиртовою (Ічня, Криски, Нові Боровичі, Холми, Чемер та ін.), виноробною, пивоварною, плодоовочеконсервною (Ніжин), м'ясною (м'ясокомбінати у Чернігові, Ніжині, Прилуках, птахокомбінати у Прилуках, Бахмачі, Чернігові і Новгороді-Сіверському, з-д «Білкозин» у Прилуках), молочною і маслосироробною (Бахмацький молочно-консервний комбінат, Чернігівський та Ніжинський міські молочні, Бобровицький та Ічнянський сухого молока, Новгород-Сіверський та Прилуцький сироробні з-ди) галузями. Працюють також кондитерська ф-ка в Чернігові, тютюнова фабрика у Прилуках, крохмальні з-ди в Семенівці, Пелюхівці, Нехаївці, Петрівці.

Підприємства машинобудівної і металообробної промисловості виробляють машини для тваринництва і комунального господарства, будівельні машини, технологічне устаткування для виробн. хім. волокон, харч. пром-сті тощо [прилуцькі виробниче об'єднання «Протипожежне обладнання» (смт Ладан), заводи «Будмаш» та «Прилуктваринмаш»; Ніжинський механічний, бахмацький «Хіммаш», чернігівські автомобільних запасних частин (філіал виробничого об'єднання «Горьковський автомобільний завод»), рем.-мех. «Жовтневий молот», «Ніжинсільмаш»]. Кордну тканину, хім. волокно й нитки, фарби, поліетиленову плівку, вироби з пластмас виготовляють *чернігівське виробниче об'єднання «Хімволокно»* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, прилуцький з-д пластмас, Ніжинський лакофарбовий з-д та ін. підприємства хім. промисловості.

Традиційна галузь пром. виробництва Чернігівщини — лісова, деревообр. і целюлозно-паперова — представлена виробничим об'єднанням «Чернігівмеблі» (Чернігів, Прилуки, Добрянка, Корюківка, Ніжин, Щорс), картонажними ф-ками (Чернігів, Корюківка), ф-кою тех. паперу (Корюківка), 11 лісгоспзагами (Холминський, Ніжинський, Прилуцький, Добрянський, Семенівський та ін., які, крім ділової деревини і пиломатеріалів, виробляють щитовий паркет, деревностружкові плити, товари культурно-побутового і госп. призначення). Первинну обробку нафти здійснює Гнідинцівський з-д по стабілізації нафти і виробництву зріджених газів; тут також виробляють стабільний бензин і газ з попутного нафт. газу.

В області діють 5 торфопідприємств (Вольницьке, Городнянське, Киселівське, Мньовське, Головне) і 2 торфобрикетні з-ди (Замглайський та Ірванцівський). Зростає пром-сть буд. матеріалів, яка виробляє збірні залізобетонні конструкції, теплоізоляційні матеріали, цеглу, вапно, крейду, керамічну плитку фасадну, полівінілхлоридні дренажні труби, плінтуси тощо (чернігівські виробниче об'єднання буд. матеріалів, з-ди залізобетонних конструкцій, комбінат «Чернігів-промбуд» та ін.).

Сільське господарство Ч. о. спеціалізується на ви-

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

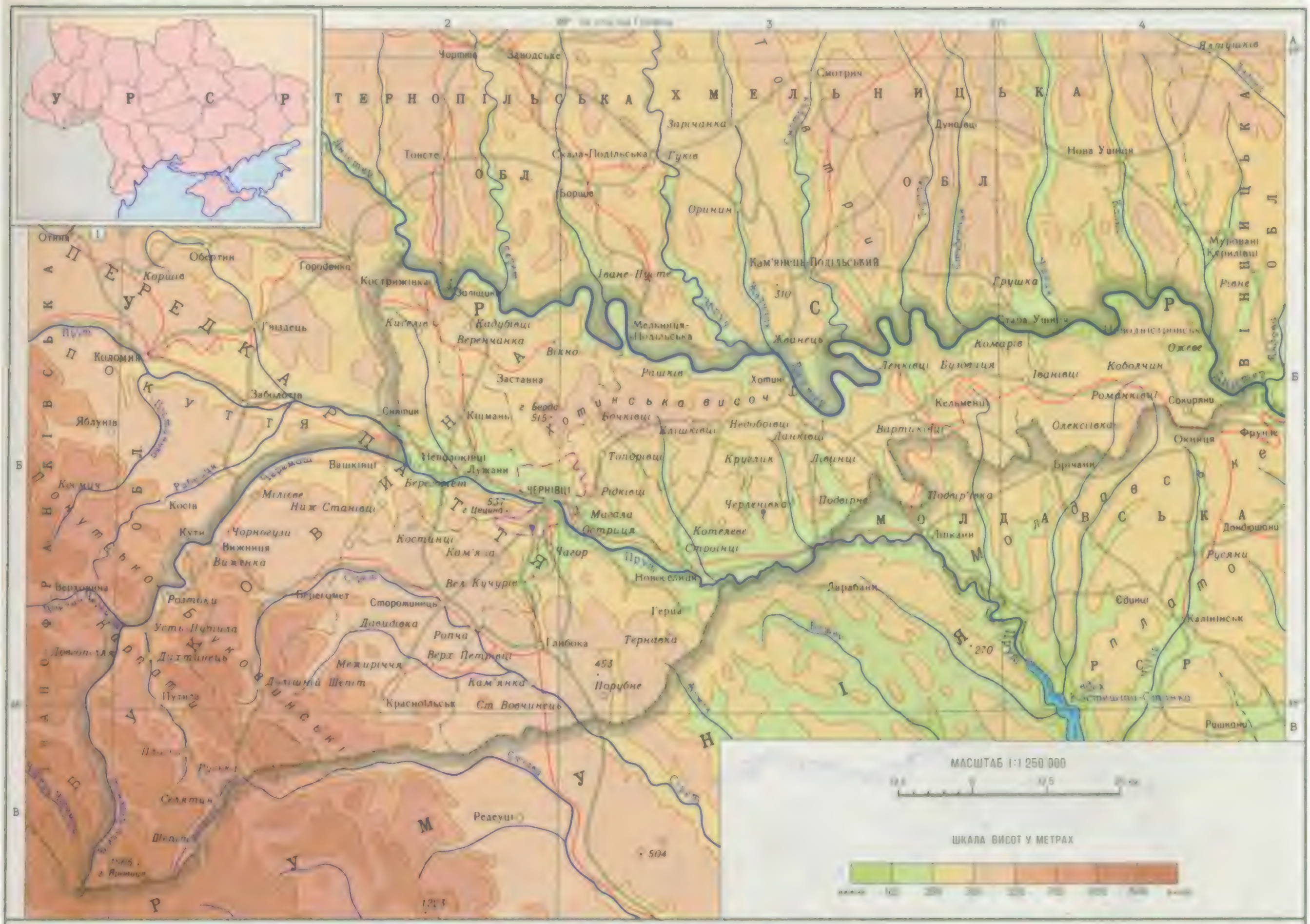
У Р С Р
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛ
ВІННИЦЬКА ОБЛ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛ
МОЛДАВСЬКА РСР
РУМУНІЯ
ПЕРЕДКАРПАТТЯ
ПОКУТТЯ
ТОВТРИ
ДНІСТЕР
ХОТИНСЬКА ВИСОЧ
ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКІ КАРПАТИ
Дністер
Прут
Черемош
Серет
Сірет
Чортків
Заводське
Смотрич
Заліщики
Кострижівка
Кадубівці
Веренчанка
Вікно
Застава
Кіцмань
Снятин
Чернівці
Лужани
Неполоківці
Вашківці
Мілієве
Ниж Станівці
Кам'яна
Костинці
Чорнівка
Вижниця
Виженка
Розтоки
Усть-Путила
Дихтинець
Путила
Берегомет
Сторожинець
Давидівка
Ропча
Межиріччя
Верх Петрівці
Кам'янка
Красноїльськ
Ст Вовчинець
Глибока
Порубне
Терешка
Кам'янець-Подільський
Жванець
Хотин
Рашків
Бочківці
Кельменці
Ленківці
Бурдюжани
Іванівці
Сокиряни
Окниця
Бричани
Ліпкани
Новоселиця
Мамалига
Котелеве
Сторожинці
Дарабани
Єдинці
Рушкани
Редеуці
Отиня
Обертин
Городенка
Коломия
Заболотів
Яблунів
Косів
Кути
Верховина
Чортків
Товсте
Скала-Подільська
Борщів
Гуків
Оринин
Зарічанка
Дунаївці
Нова Ушиця
Муровані Курилівці
Могилів-Подільський
Грушка
Стара Ушиця
Комарів
Озеве
Коболчин
Романківці
Олексіївка
Подвірне
Мамалига
Чагор
Вел Кучурів
Топорівці
Рідківці
Кругліс
г Берда 515
г Цецино 537
310
453
504
270
1565 г Яровиця
МАСШТАБ 1:1 250 000
12,5 0 12,5 25 км
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
100 200 300 500 700 1000 1500

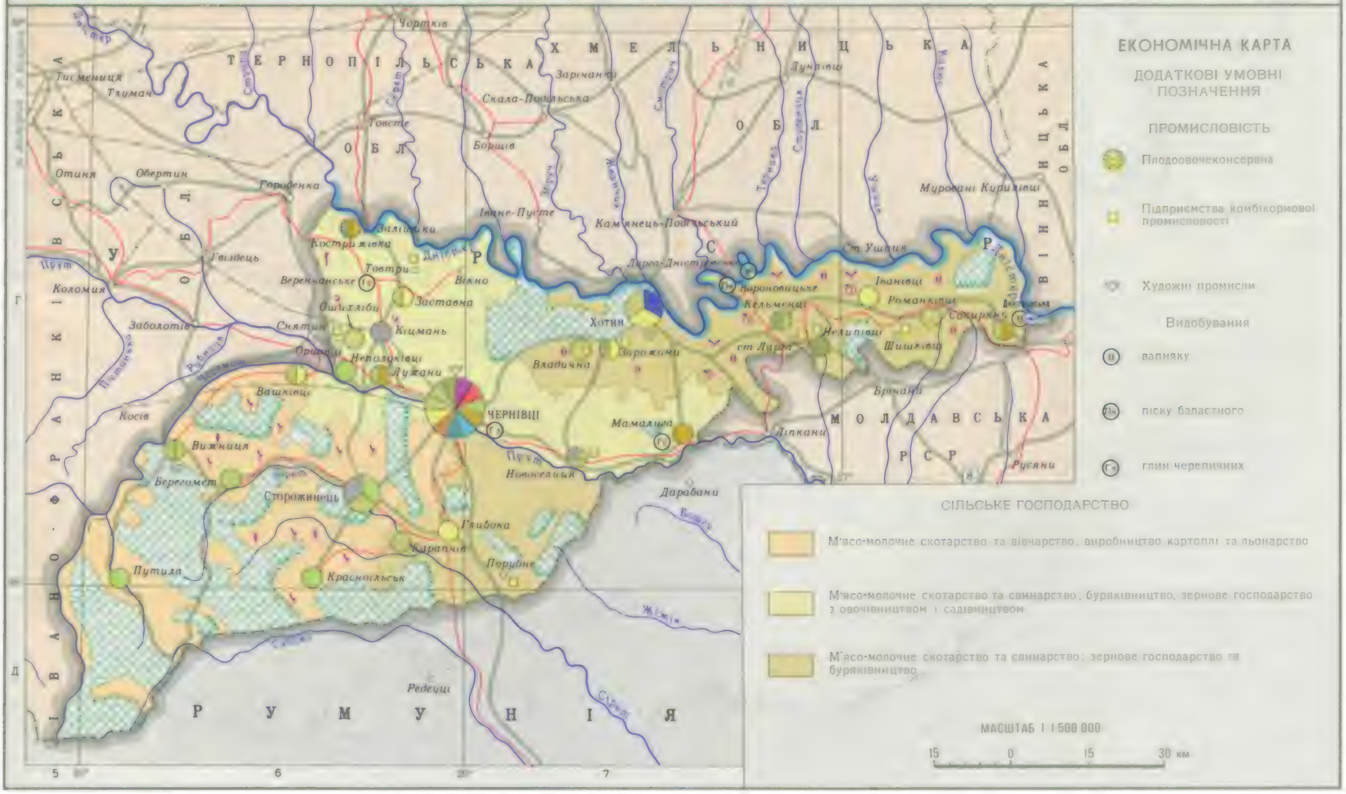
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ПРОМИСЛОВІСТЬ
Плодоовочеконсервна
Підприємства комбікормової промисловості
Художні промисли
Видобування
В вапняку
Пм піску баластного
Гл глин черепичних
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
М'ясо-молочне скотарство та вівчарство, виробництво картоплі та льонарство
М'ясо-молочне скотарство та свинарство; буряківництво, зернове господарство з овочівництвом і садівництвом
М'ясо-молочне скотарство та свинарство; зернове господарство та буряківництво
МАСШТАБ 1:1 500 000
15 0 15 30 км
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛ
ВІННИЦЬКА ОБЛ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛ
МОЛДАВСЬКА РСР
РУМУНІЯ
Тисмениця
Тлумач
Отиня
Обертин
Городенка
Гвіздець
Коломия
Заболотів
Косів
Заліщики
Кострижівка
Товтри
Веренчанське
Застава
Вікно
Ошихліби
Кіцмань
Снятин
Орішені
Неполоківці
Лужани
Вашківці
Чернівці
Вижниця
Берегомет
Сторожинець
Глибока
Карапчів
Порубне
Путила
Красноїльськ
Новоселиця
Мамалига
Хотин
Владична
Дорожани
Ларга-Дністровська
Вороновицьке
Кельменці
Ст Ушиця
Іванівці
Романківці
Нелипівці
Шишківці
Сокиряни
Дністровська
Бричани
Ліпкани
Русяни
Дарабани
Редеуці
Іване-Пусте
Кам'янець-Подільський
Чортків
Товсте
Скала-Подільська
Борщів
Зарічанка
Лунківці
Муровані Курилівці
Дністер
Прут
Сірет
Жижія

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

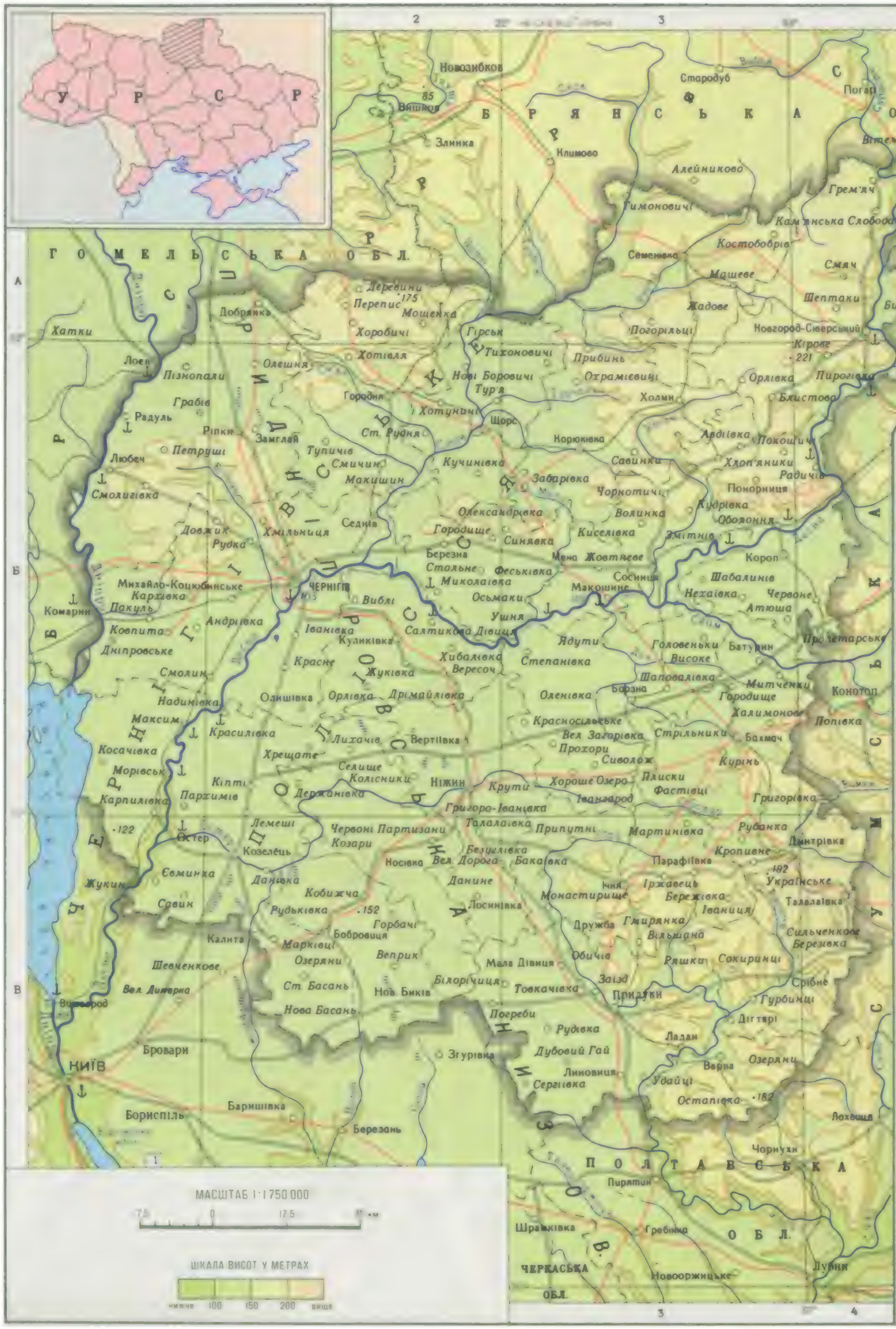
У Р С Р
Б Р Я Н С Ь К А О Б Л.
Г О М Е Л Ь С Ь К А О Б Л.
С У М С Ь К А О Б Л.
П О Л Т А В С Ь К А О Б Л.
ЧЕРКАСЬКА ОБЛ.
ПОЛІСЬКА НИЗОВИНА
ПРИДНІПРОВСЬКА НИЗОВИНА
ЧЕРНІГІВ
КИЇВ
Новозибков
Стародуб
Клинцы
Злинка
Климово
Погар
Алейниково
Вітемля
Біла Березка
Гремяч
Зноб-Новгородське
Кам'янська Слобода
Тимоновичі
Семенівка
Костобобрів
Смяч
Машеве
Шептаки
Жадове
Бирине
Новгород-Сіверський
Кірове
Дербини
Перепис
Мощенка
Хоробичі
Хотівля
Добрянка
Олешня
Гірськ
Тихоновичі
Прибинь
Охрамієвичі
Погорільці
Нові Боровичі
Тур'я
Хатки
Лоєв
Пізнопали
Грабів
Радуль
Ріпки
Замглай
Городня
Хотуничі
Щорс
Корюківка
Холми
Орлівка
Блистова
Пирогівка
Любеч
Петруші
Тупичів
Смичин
Ст. Рудня
Макишин
Кучинівка
Савинки
Авдіївка
Покошичі
Смолигівка
Довжик
Рудка
Хмільниця
Седнів
Забарівка
Чорнотичі
Хлоп'яники
Радичів
Понорниця
Олександрівка
Городище
Волинка
Кудрівка
Оболоння
Березна
Синявка
Киселівка
Стольне
Мена
Жовтневе
Змітнів
Короп
Михайло-Коцюбинське
Карпівка
Пакуль
Миколаївка
Феськівка
Сосниця
Макошине
Шабалинів
Нехаївка
Червоне
Атюша
Комарин
Ковпита
Андріївка
Виблі
Осьмаки
Ушня
Салтикова Дівиця
Ядути
Головеньки
Високе
Батурин
Пролетарське
Дніпровське
Іванівка
Куликівка
Хибалівка
Вересоч
Степанівка
Шаповалівка
Смолин
Красне
Жуківка
Борзна
Митченки
Надиніївка
Олишівка
Орлівка
Дрімайлівка
Оленівка
Городище
Конотоп
Максим
Красносільське
Вел. Загорівка
Прохори
Стрільники
Халимонове
Красилівка
Лихачів
Вертіївка
Сиволож
Бахмач
Попівка
Косачівка
Хрещате
Кирів
Моровськ
Селище
Колісники
Ніжин
Крути
Хороше Озеро
Плиски
Фастівці
Кіпті
Пархимів
Держанівка
Іваногород
Григорівка
Карпилівка
Лемеші
Григоро-Іванівка
Талалаївка
Припутні
Мартинівка
Рубанка
Остер
Козелець
Червоні Партизани
Козари
Безуглівка
Вел. Дорога
Носівка
Бакаївка
Парафіївка
Кропивне
Дмитрівка
Євминка
Данівка
Данине
Ічня
Іржавець
Бережівка
Українське
Жукин
Кобижча
Монастирище
Іванниця
Талалаївка
Савин
Рудьківка
Лосинівка
Дружба
Гмирянка
Вільшана
Сильченкове
Березівка
Калита
Бобровиця
Горбачі
Шевченкове
Марківці
Веприк
Обичів
Рябшки
Сокиринці
Вел. Димерка
Озеряни
Мала Дівиця
Заїзд
Срібне
Ст. Басань
Білорічиця
Товкачівка
Прилуки
Гурбинці
Вишгород
Нова Басань
Нов. Биків
Погреби
Рудівка
Дігтярі
Бровари
Згурівка
Дубовий Гай
Ладан
Линовиця
Сергіївка
Варва
Озеряни
Удайці
Бориспіль
Баришівка
Остапівка
Лохвиця
Березань
Чорнухи
Пирятин
Шрамківка
Гребінка
Лубни
Новооржицьке
Дніпро
Десна
Сож
Снов
Остер
Удай
Сейм
Убідь
Судость
Ірпінь
Трубіж
Супій
Сула
Київське вдсх.
85
175
221
122
152
182
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
нижче 100 150 200 вище
МАСШТАБ 1 : 1 750 000
17,5 0 17,5 35 км
1 2 3 4
А Б В
31° 32° 33°
51° 52°

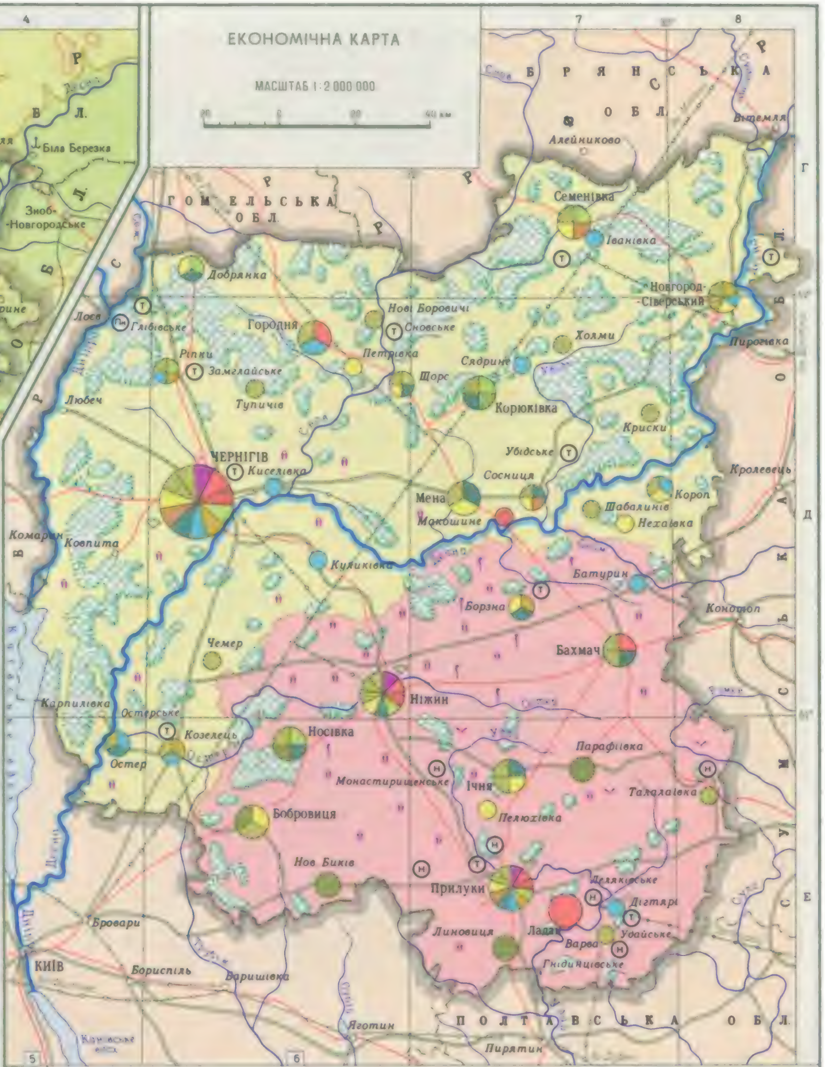
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1 : 2 000 000
20 0 20 40 км
Б Р Я Н С Ь К А О Б Л.
Г О М Е Л Ь С Ь К А О Б Л.
С У М С Ь К А О Б Л.
П О Л Т А В С Ь К А О Б Л.
Р С Ф Р
Б Р С Р
Алейниково
Вітемля
Семенівка
Іванівка
Новгород-Сіверський
Пирогівка
Добрянка
Лоєв
Глібівське
Нові Боровичі
Сновське
Городня
Петрівка
Холми
Ріпки
Замглайське
Сядринe
Щорс
Корюківка
Любеч
Тупичів
Криски
ЧЕРНІГІВ
Киселівка
Убідське
Сосниця
Кролевець
Мена
Макошине
Короп
Шабалинів
Нехаївка
Комарин
Ковпита
Куликівка
Батурин
Борзна
Конотоп
Бахмач
Чемер
Ніжин
Карпилівка
Остерське
Козелець
Носівка
Остер
Парафіївка
Монастирищенське
Ічня
Талалаївка
Бобровиця
Пелюхівка
Нов. Биків
Прилуки
Дяяківське
Дігтярі
Ладан
Удайське
Варва
Линовиця
Гнідинцівське
КИЇВ
Бровари
Бориспіль
Баришівка
Яготин
Пирятин
Київське вдсх.
Дніпро
Десна
Сож
Снов
Сейм
Остер
Удай
Сула
Трубіж
Супій
Убідь
Судость
5 6 7 8
Г Д Е
32° 33°
51° 52°

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- ● Плодоовочеконсервна промисловість
- Ⓟ Видобування піску скляного
- ♡ Художні промисли

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- 🟨 [illegible]
- 🟥 [illegible]
- ⌄ Райони поширення махорки

робн. яловичини і свинини та вирощуванні зернових культур, картоплі, льону і цукр. буряків. Питома вага рослинництва у заг. обсязі валової с.-г. продукції становить 52,5 %. С. г. добре забезпечене с.-г. технікою (табл.).

На кін. 1983 в Ч. о. було 463 колгоспи, 59 радгоспів, 38 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 22 районних об'єднання сільгоспхімії. В області 2629 тис. га земель перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, у т. ч. 2162 тис. га с.-г. угідь, з них 1566 тис. га орних земель, 568 тис. га сіножатей і пасовищ. На Чернігівщині проводяться значні роботи по осушенню заболочених і перезволожених земель. Осушено 242,1 тис. га (1983). Осушувальні системи: Остерська, Смолянська, Доч-Гали, Трубізька, Убідська, Краснянська та ін. Зрошується 16,0 тис. га. Осн. культури: серед зернових — озима пшениця, кукурудза, гречка, ячмінь, жито; технічних — льон-довгунець, цукрові буряки, тютюн, м'ята; овочевих — огірки, помідори, морква, капуста; кормових — кукурудза на силос і зелений корм, багаторічні і однорічні трави (злакові, конюшина). Садівництво, ягідництво. Площа плодово-ягідних насаджень 1983 становила 40,8 тис. га, у т. ч. 32,1 тис. га у плодоносному віці. У тваринництві переважає скотарство м'ясо-мол. напряму. Розвинуті також свинарство, птахівництво. Допоміжне значення мають вівчарство, бджільництво, рибальство. Кормова база тваринництва: польове кормовиробництво, продукція комбікормової пром-сті (10 з-дів, 1983), відходи харч. пром-сті (цукрових, спиртових, консервних з-дів), природні кормові угіддя (заплавні сіножаті, пасовища, луки). Осн. породи: великої рогатої худоби — симентальська, свиней — велика біла, овець — прекос. В області діють 13 тваринницьких комплексів, у т. ч. 3 по відгодівлі великої рогатої худоби, 5 — по відгодівлі свиней, 5 — по виробн. молока.

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування 1983 становила 892 км. Територією області проходять з-ці Москва — Київ, Ленінград — Київ, Прилуки — Гребінка, Гомель — Ромни та ін. Залізничні вузли: Ніжин, Бахмач, Чернігів, Прилуки. Довж. автошляхів — 7,2 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 5,5 тис. км. Осн. автомагістралі: Одеса — Київ — Ленінград, Київ — Москва. Судноплавство по Дніпру, Десні, Сожу. Гол. пристані: Любеч, Радуль (на Дніпрі), Чернігів, Остер (на Десні). Аеропорт у Чернігові. Територією області проходить траса газопроводу Дашава — Київ — Брянськ — Москва.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1976—83 становили (у порівнянних цінах) 3477 млн. крб., у т. ч. 1983 — 478 млн. крб. Діють 77 держ. і кооп. та 43 міжгосп. первинні підрядні буд. і монтажні орг-ції. За 1976 — 83 збудовано 3299 тис. м² житл. площі, в т. ч. 1983 — 409 тис. м².

Торгівля й побутове обслуговування. У 1983 в Ч. о. було 6,3 тис. підприємств роздрібної торгівлі і громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1983 зріс проти 1975 в 1,3 раза. На кін. 1983 в області діяло 2185 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 1011 — в сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1983 зріс проти 1975 в 1,6 раза.

Охорона здоров'я. В 1983 в області було 19,0 тис. лікарняних ліжок (131,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 4,4 тис. лікарів (30,1 лікаря на 10 тис. ж.). У Ч. о. 175 жіночих консультацій, дит. поліклінік та амбулаторій. На тер. Сосницького р-ну та в містах Новгороді-Сіверському, Чернігові є будинки відпочинку, санаторії і пансіонати з лікуванням.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 945 загальноосв. шкіл (198 тис. учнів), 19 серед. спец. навч. закладів (16 тис. учнів), 22 профес.-тех. уч-ща (11,4 тис. учнів), 2 вузи: *Чернігівський педагогічний інститут* імені Т. Г. Шевченка та *Ніжинський педагогічний інститут* імені М. В. Гоголя (8,6 тис. студентів), а також Чернігівський філіал Київ. політех. інституту. Працюють Всесоюзний н.-д. ін-т машин для виробництва синтетичних волокон, Укр. н.-д. ін-т с.-г. мікробіології (обидва — в Чернігові), Чернігівська обл. с.-г. дослідна станція, Чернігівська дослідна станція по картоплі, Чернігівська дослідна станція наук.-виробничого об'єднання «Ефіролія» та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), письменників (з 1976), архітекторів (з 1977), 3 держ. театри — *Чернігівський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Чернігівський театр ляльок* та *Ніжинський український драматичний театр* імені М. М. Коцюбинського, обл. філармонія. На кінець 1983 в області функціонувало 1088 масових бібліотек (13,8 млн. одиниць зберігання), 1172 клубні заклади, 1241 кіноустановка, 10 держ. музеїв: *Чернігівський історичний музей*, *Коцюбинського М. М. музей*, художній музей в Чернігові, Меморіальний музей М. О. Щорса в м. Щорс, краєзнавчі музеї в Ніжині, Острі, Прилуках, Сосниці та ін.; *Чернігівський архітектурно-історичний заповідник*, 314 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громад. засадах, зокрема Музей О. Кошового в м. Прилуках та картинна галерея з колекцією картин нар. художника СРСР С. Ф. Шишка при Ніжин. пед. ін-ті. При культурно-освітніх закладах — 8,74 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 112 тис. аматорів; 64 колективам присвоєно звання народних, серед них — заслужений нар. хор УРСР «Десна» чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно», нар. хор Чернігівського камвольно-суконного комбінату, нар. чоловіча хорова капела Чернігівської фабрики муз. інструментів, нар. хорові капели вчителів Ніжина, Прилук та ін. Чернігівщина здавна славиться нар. умільцями, які присвятили свій талант різним жанрам образотворчого й декор.-ужиткового мистецтва — худож. ткацтву, живопису, скульптурі, вишиванню, кераміці. Серед позашкільних закладів — 32 палаци і будинки піонерів і школярів, 26 дитячо-юнацьких спорт. шкіл, станції юних туристів, юних техніків і юних натуралістів. Працює обл. вид-во «Десна». Виходять 2 обл. газети — «*Деснянська правда*» та «Комсомольський гарт», 22 міськрайонні та районні газети. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Трудящі Ч. о. підтримують дружні зв'язки з трудящими Східно-Чеської області ЧССР.

Тер. області багата на істор., археол., етногр. і архітектурні пам'ятки. 3223 пам'ятки історії і культури взято д-вою під охорону. На Чернігівщині чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Чернігівської області, окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. К., 1983; Маринич О. М. Українське Полісся. К., 1962; Чернігівська область (Економіко-географічна характеристика). К., 1975; Чернігівщина в біографії і творчості Т. Г. Шевченка. Чернігів, 1961; Народне господарство Української РСР у 1983 році. Статистичний щорічник. К., 1984.

Л. І. Палажченко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Перші с.-д. гуртки виникли в Чернігові на поч. 20 ст. Чернігівська група РСДРП активно діяла в роки 1-ї рос. революції, 1905 вона надрукувала 12 листівок. У посиленні впливу на трудящих певну роль відіграв створений 1913 більшовиками міста «Клуб трудящих». Орг-ція підтримувала зв'язок з ЦК РСДРП. В роки 1-ї світової війни більшовики вели активну антивоєнну пропаганду. Деякий час у Чернігові діяла створена більшовиками «Південна військова організація», яка вела агіт. роботу серед солдатів. Після Лютн. бурж.-демократичної революції

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР
(1983,%)

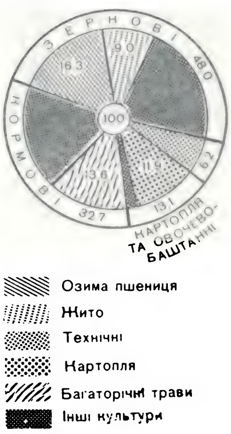

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1983
Трактори (фіз. одиниць)	18,2
Зернозбиральні комбайни	4,8

Чернігівська область. Збирання картоплі у Менському районі.

Загальний вигляд Борзнянської птахофабрики.

чернігівські більшовики, яких тоді налічувалося 50—60 чол., вийшли з підпілля. Спочатку вони входили до об'єднаної орг-ції РСДРП, але вже в травні 1917 відокремилися і встановили зв'язок з ЦК РСДРП(б). В липні Ч. о. РСДРП(б) увійшла до складу *обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю*. В серпні 1917 відбулася 1-а губ. конференція РСДРП(б). Більшовики очолили боротьбу трудящих Чернігівщини проти *Центральної ради*, за встановлення Рад. влади. Чисельність їх досягла в грудні 300 чол. У зміцненні орг-ції на різних етапах активну роль відіграли Р. С. *Землячка*, В. М. *Примаков*, В. А. *Селюк*, С. І. *Соколовська*. Див. також *Чернігівська обласна партійна організація*.

Б. І. Корольов.

ЧЕРНІГІВСЬКА ФАБРИКА МУЗИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ імені П. П. Постишева — підприємство *музичних інструментів промисловості*. Буд-во ф-ки почато 1933. Введена в дію 1934. Виробляла щипкові муз. нар. інструменти. В 1950 освоєно випуск піаніно. Основна продукція: піаніно (26 тис. шт. за рік); щипкові муз. інструменти (110 тис.) — гітари, бандури, балалайки; цимбали, комплекти механіки та клавіатури для піаніно (29 тис.). Виготовляють також дит. дерев'яні та муз. іграшки, сувеніри, вироби культур.-побут. та господарського призначення. Асортимент виробів Ч. ф. м. і. становить бл. 40 найменувань. На ф-ці діють 33 технологічні, 3 автоматичні та 8 механізованих потокових ліній, 5 комплексно-механізованих дільниць, конвейєр (з 1955, перший в СРСР) на складанні та регулюванні піаніно.

М. П. Дударєв.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство *хімічних волокон*

Чернігівська область. Юр'єва (Михайлівська) божниця в місті Острі. 1098.

Чернігівська область. Церква Миколи в місті Новгороді-Сіверському. 1760.

Чернігівська область. Пам'ятник М. В. Гоголю в Ніжині. Скульптор П. П. Забіла. 1881.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Місце народження героя громадянської війни Т. В. *Черняка*. Могила Т. В. Черняка. Пам'ятник Т. В. Чернякові.
2. *Пушкарівські стоянки*.
3. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу льотчика В. В. *Сенька*. Погруддя В. В. Сенька.
4. Місце народження рад. військового діяча В. М. *Примакова*.
5. Краєзнавчий музей.
6. Пам'ятник юному партизанові Васі *Коробку*.
7. Пам'ятник М. І. *Кибальчичу*.
8. Пам'ятник К. Д. *Ушинському*.
9. Пам'ятки архітектури: ансамбль Спасо-Преображенського монастиря 11—19 ст., Успенська церква (кін. 17 — поч. 18 ст., дзвіниця 1820), дерев'яна церква Миколи 1760, Тріумфальна арка 1786, торговельні ряди поч. 19 ст.
10. Історико-краєзнавчий музей.
11. Городище юхнівської культури, городище і поселення періоду Київської Русі.
12. Обеліск Слави на місці форсування Дніпра рад. військами в жовтні 1943.
13. Пам'ятний знак на честь 1100-річчя Любеча.
14. Пам'ятки архітектури: кам'яниця 18 ст., Воскресенська церква поч. 19 ст.
15. Археологічна пам'ятка — давньоруське місто Любеч.
16. Монумент Дружби трьох братніх республік — РРФСР, УРСР, БРСР.
17. Пам'ятник на честь збройного повстання проти нім. окупантів 1918.
18. Гармати, подаровані місту *Петром I* за заслуги в боротьбі зі швед. військами 1709.
19. Братська могила жертв *Вихвостівської трагедії 1905*.
20. Пам'ятник М. М. Коцюбинському.
21. Музей і обеліск Партизанської Слави. Тут в єлінських лісах у роки Великої Вітчизн. війни базувалися і вели бої партизанські з'єднання двічі Героя Рад. Союзу О. Ф. *Федорова* і Героя Рад. Союзу М. М. *Попудренка*.
22. Місце народження героя громадянської війни М. О. *Щорса*. Меморіальний музей М. О. Щорса. Погруддя героя.
23. Музей Комсомольської Слави.
24. Меморіал на честь героїчного опору населення Корюківки нім.-фашист. загарбникам у період Великої Вітчизн. війни.
25. Могила учасника боротьби за владу Рад на Україні О. М. *Гарнієра*.
26. Пам'ятник комсомольцям-підпільникам, які загинули в березні 1942.
27. *Мізинська стоянка* пізнього палеоліту.
28. Археологічний музей.
29. Пам'ятник на братській могилі червоногвардійців, які загинули 1919 в боротьбі за владу Рад.
30. Могила Невідомого солдата.
31. Памятник воїнам — визволителям Чернігова від нім.-фашист. загарбників.
32. Меморіальний комплекс жертвам фашизму.
33. Алея Героїв, на якій встановлено пам'ятники Ю. М. *Коцюбинському*, В. М. *Примакову*, В. О. *Антонову-Овсієнку*, М. І. *Подвойському*, М. О. Щорсу, М. Г. *Кропив'янському*, М. П. *Кирпоносу*.
34. Пам'ятник Богдану Хмельницькому.
35. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
36. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
37. Пам'ятник М. Ф. Фрунзе.
38. Пам'ятник М. О. *Островському*.
39. Пам'ятник Г. І. *Петровському*.
40. Пам'ятник П. П. *Постишеву*.
41. Пам'ятник Герою Рад. Союзу М. М. Попудренку.
42. Могили М. М. Коцюбинського, поета-байкаря Л. І. *Глібова*, фольклориста і етнографа О. В. *Марковича*.
43. Гармати Чернігівської фортеці 17—18 ст.
44. Пам'ятки архітектури: *Спаський собор* 11 ст., Борисоглібський собор 12 ст., *П'ятницька церква* 12 — 13 ст., колегіум кінця 17 — початку 18 ст., будинок Я. Лизогуба кін. 17 ст., Катерининська церква 1715, *Єлецький Успенський монастир* 12—19 ст., *Троїцький Іллінський монастир* 11—18 ст., Воскресенська церква 18 ст., архієрейський будинок 1780, будинок губернатора поч. 19 ст.
45. Археологічна пам'ятка 10 ст.— курган *Чорна могила*.
46. *Чернігівський історичний музей*.
47. Художній музей.

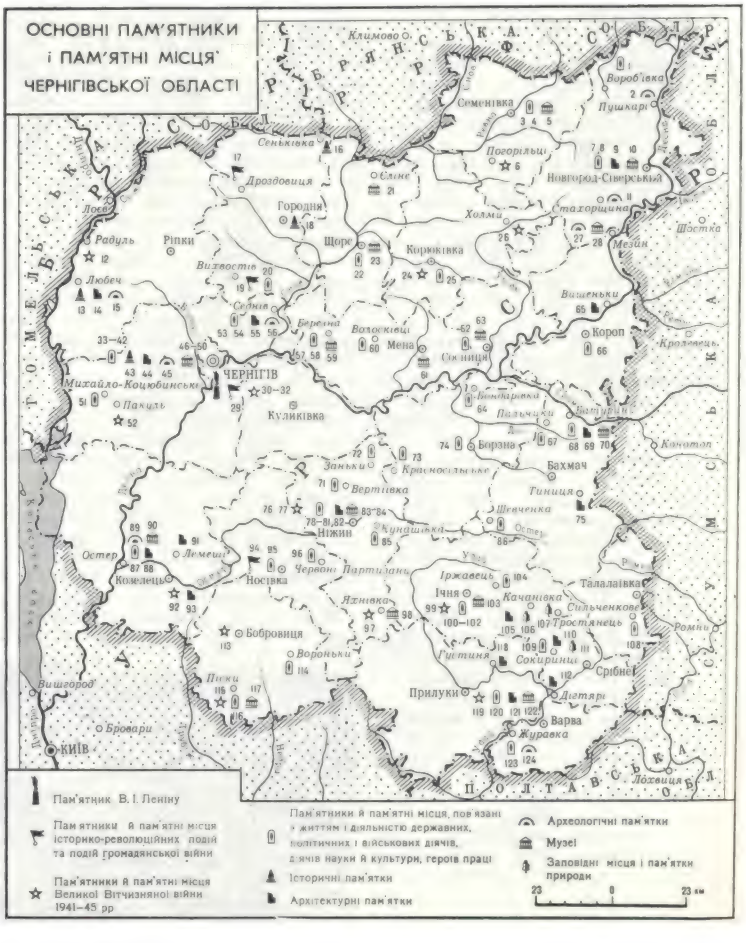
ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ЧЕРНІГІВ
Новгород-Сіверський
Ніжин
Прилуки
Щорс
Бахмач
КИЇВ
Пам'ятник В. І. Леніну
Пам'ятники й пам'ятні місця історико-революційних подій та подій громадянської війни
Пам'ятники й пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941–45 рр
Пам'ятники й пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю державних, політичних і військових діячів, діячів науки й культури, героїв праці
Історичні пам'ятки
Архітектурні пам'ятки
Археологічні пам'ятки
Музеї
Заповідні місця і пам'ятки природи
23 0 23 км

промисловості. Створено 1975 на базі Черніг. комбінату хім. волокна. Буд-во почато 1956 як з-ду синтетичного волокна. В грудні 1959 введено в дію дослідний цех, який став осн. базою для відпрацювання технологічних процесів. У 1962 стала до ладу перша черга з-ду. На проектну потужність введений 1965. У цьому ж році здано в експлуатацію виробн. по випуску анідного волокна (вперше в СРСР), і з-д перетворено на комбінат синтетичного волокна; 1969 його перейменовано на комбінат хім. волокна. В складі об'єднання (1984) — три виробництва, до яких входять 19 осн. технологічних цехів. Підприємство випускає продукцію бл. 60 найменувань, у т. ч. 30 видів ниток для текстильно-трикотажної пром-сті. Виробляються кордні тканини з капронових та анідних ниток, тех. нитки з аніду й капрону, капрон. волокно та ін., товари нар. споживання. В об'єднанні вперше в країні освоєно процес одержання надміцної кордної тканини. *В. А. Спірин.*

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця, створена польс.-шляхет. урядом 1635. Адм. центром було м. Чернігів. Складалося з 2 повітів. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 було ліквідоване, а його територія ввійшла до Чернігівського і Ніжинського полків.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — одне з найбільших давньоруських князівств 11—13 ст. з центром у Чернігові. Осн. територія Ч. к. включала лівобережжя Дніпра вище за впадіння в нього Десни, а також басейн Десни. В період найбільшого розквіту до Ч. к. входили вся *Чернігово-Сіверська земля* і володіння *Тмутараканського князівства.* Першим князем Ч. к. був *Мстислав Володимирович* Хоробрий (з 1024). З 12 ст. в Ч. к., а потім в уділах, на які воно розпалося на поч. 13 ст., князювали нащадки *Олега Святославича* — т. з. *Ольговичі.* В 1239 Ч. к. розорили орди *Батия.* В 14 ст. осн. частину території Ч. к.

48. Музей народного декоративного мистецтва Чернігівщини.
49. Літ.-меморіальний музей М. М. *Коцюбинського.* Пам'ятник М. М. Коцюбинському.
50. Історико-революційний музей Ф. Е. *Дзержинського.*
51. Місце народження укр. рад. письменника В. М. *Блакитного.*
52. Пам'ятник героям форсування Дніпра (вересень 1943).
53. Тут 1846 і 1847 бував Т. Г. Шевченко. Пам'ятник поету.
54. Тут в різний час бували Л. М. *Жемчужников,* Л. І. Глібов, О. С. *Афанасьєв Чужбинський,* А. І. *Желябов,* С. Л. *Перовська,* В. А. *Осинський.*
55. Пам'ятки архітектури: Благовіщенська церква 1690, Георгіївська церква 17 ст., комплекс будівель і парк садиби Лизогубів 17—19 ст.
56. Давньоруське городище та курганний могильник 8—9 ст.
57. Місце народження укр. рад. композитора Г. Г. *Верьовки.* Пам'ятник Г. Г. Верьовці.
58. Місце народження рад. держ. і парт. діяча І. П. *Товстухи.*
59. Історико-краєзнавчий музей.
60. Місце народження укр. кобзаря Т. М. *Пархоменка.* Могила Т. М. Пархоменка.
61. Краєзнавчий музей.
62. Місце народження укр. рад. кінорежисера, письменника і кінодраматурга О. П. *Довженка.* Пам'ятник О. П. Довженку. Літературно-меморіальний музей О. П. Довженка.
63. Краєзнавчий музей.
64. Місце народження укр. рад. письменника О. *Десняка.* Музей О. Десняка.
65. Пам'ятки архітектури: палац 18 ст., Успенська церква 18 ст.
66. Місце народження рос. революціонера-народовольця, винахідника М. І. *Кибальчича.* Меморіальний музей М. І. Кибальчича. Пам'ятник М. І. Кибальчичу.
67. Пам'ятник на могилі укр. бджоляра-експериментатора, організатора першої в Росії школи бджолярства П. І. *Прокоповича.*
68. Пам'ятник П. І. Прокоповичу.
69. Пам'ятки архітектури: палац К. Розумовського 1799—1803, Воскресенська церква 1803, будинок В. Кочубея 17 ст.
70. Історико-краєзнавчий музей.
71. Місце народження рад. воєначальника, генерал-полковника Героя Рад. Союзу, М. П. *Кирпоноса.* Пам'ятник М. П. Кирпоносу. Історико-меморіальний музей М. П. Кирпоноса.
72. Місце народження укр. рад. актриси М. К. *Заньковецької.* Меморіальний музей М. К. Заньковецької.
73. Місце народження Героя Рад. Союзу І. М. Красносельського, який загинув у бою з нім.-фашист. загарбниками на підступах до Севастополя. Пам'ятник І. М. Красносельському.
74. Тут 1847 жив Т. Г. Шевченко. Пам'ятник поету.
75. Пам'ятки архітектури: будинок В. Кочубея 18 ст., казначейство 18 ст.
76. Пам'ятник керівникові комсомольського підпілля Ніжина Герою Рад. Союзу Я. П. *Батюку.*
77. Братська могила 26 членів підпільної комсомольської орг-ції Ніжина, розстріляних фашистами у вересні 1943.
78. Пам'ятник М. В. Гоголю.
79. Місце народження рос. мореплавця Ю. Ф. *Лисянського.* Пам'ятник Ю. Ф. Лисянському.
80. Могила героя громадянської війни рад. військового діяча М. Г. Кропив'янського.
81. Місце народження укр. рад. живописця М. С. *Самокиша* та рос. і укр. рад. фольклориста Ю. М. *Соколова.*
82. Пам'ятки архітектури: собори — Миколаївський 1668, Благовіщенський 1716 і Введенський 1778; церкви — Грецька Михайлівська 1731, Троїцька 1733, Покровська 1757, Грецька Всіхсвятська та Іванівська (обидві 18 ст.); Будинок *Ніжинського ліцею* (споруджений 1807—20), в якому навчалися М. В. Гоголь, Л. І. Глібов, Є. П. *Гребінка,* укр. і рос. письменник, етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський, рос. поет М. В. *Гербель,* укр. поет В. М. *Забіла,* рос. письменник Н. В. *Кукольник,* білорус. поет-демократ Ф. К. *Богушевич,* укр. фольклорист К. М. *Сементовський.*
83. Краєзнавчий музей.
84. Літ.-меморіальний музей М. В. Гоголя.
85. Місце народження рад. парт. і військового діяча М. І. *Подвойського.* Пам'ятник М. І. Подвойському. Історико-меморіальний музей М. І. Подвойського.
86. Тут 1876—94 жив і працював рос. живописець М. М. *Ге.* Погруддя на могилі живописця.
87. Стела на могилі чувас. рад. поета, основоположника чувас. рад. літератури М. *Сеспеля.*
88. Пам'ятка архітектури — Юр'єва (Михайлівська) божниця 1098.
89. Городище літописного міста Городець.
90. Краєзнавчий музей.
91. Пам'ятка архітектури — Трьохсвятительська церква 18 ст.
92. Меморіальний комплекс героям громадянської і Великої Вітчизняної воєн.
93. Пам'ятки архітектури: собор Різдва Богородиці та дзвіниця 1752—64, будинок полкової канцелярії 1740—60, Вознесенська церква 1772.
94. Пам'ятник на місці, де 1918—19 базувалися партизанські загони і був військово-повстанський штаб М. Г. Кропив'янського.
95. Місце народження укр. рад. драматурга І. А. *Кочерги.*
96. Місце народження рад. військового діяча героя громадян. війни М. Г. Кропив'янського. Пам'ятник М. Г. Кропив'янському.
97. Пам'ятник на братській могилі чехословацьких воїнів, які загинули 1943.
98. Музей радянсько-чехословацької дружби.
99. Пам'ятник Вічної Слави воїнам-землякам і партизанам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
100. Місце народження укр. рад. поета В. Г. Чумака. Пам'ятник поету.
101. Місце народження укр. рад. письменника С. В. *Васильченка.* Пам'ятник С. В. Васильченку.
102. Місце народження скульптора І. П. *Мартоса.* Пам'ятник І. П. Мартосу.
103. Історико-краєзнавчий музей.
104. Місце народження укр. рад. композитора Л. М. *Ревуцького.*
105. Пам'ятка архітектури 18 ст. — Держ. історико-культурний заповідник «Качанівка» (тут бували М. І. *Глинка,* М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, О. М. Жемчужников, І. Ю. *Рєпін,* М. М. Ге, М. О. *Врубель* та ін.).
106. Парк 1770.
107. Дендропарк, засн. 1834.
108. Погруддя першого голови волосного ревкому С. М. Сильченка, закатованого бандитами 1921.
109. Могила укр. кобзаря О. М. *Вересая.* Пам'ятник О. М. Вересаю.
110. Пам'ятка архітектури — палац поч. 19 ст.
111. Парк поч. 19 ст.
112. Пам'ятка архітектури 19 ст. — палац П. Галагана.
113. Пам'ятник на могилі командира партизанського загону, Героя Рад. Союзу О. С. Бичка.
114. Стела на могилі декабристів С. Г. *Волконського,* О. В. *Поджіо,* М. М. *Волконської.*
115. Пам'ятник жертвам фашизму.
116. Місце народження укр. рад. поета, держ. і громадського діяча П. Г. *Тичини.* Музей П. Г. Тичини. Пам'ятник П. Г. Тичині.
117. Музей історії села Піски.
118. Пам'ятка архітектури — Густинський монастир 17—18 ст.
119. Пам'ятник рад. воїнам-танкістам, які визволили Прилуки від нім.-фашист. загарбників 1943.
120. Місце народження одного з керівників підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія» О. В. *Кошового.* Історико-меморіальний музей О. В. Кошового. Пам'ятник О. В. Кошовому.
121. Пам'ятки архітектури: Спасо-Преображенський собор 1705—16, будинок полкової скарбниці 1708, церкви — Спаська 1717, Миколаївська 1720, Різдва 18 ст.
122. Краєзнавчий музей.
123. Місце народження математика Г. Ф. *Вороного.* Могила Г. Ф. Вороного.
124. Мезолітична стоянка 8-го тис. до н. е.

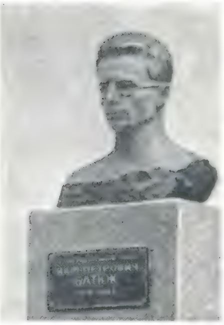

Чернігівська область. Пам'ятник Герою Радянського Союзу Я. П. Батюку в Ніжині. Скульптор Г. П. Гутман. 1965.

Чернігівська область. Пам'ятник юному партизанові Васі Коробку в селі Погорільцях Семенівського району. Скульптор І. А. Коломієць. 1967.

Чернігівська область. Пам'ятник І. П. Мартосу в місті Ічні. Скульптор В. П. Луцак. 1981.

Чернігівський архітектурно-історичний заповідник. Старовинні гармати на Чернігівському валу. На другому плані — Катерининська церква. 1715.

загарбало *Велике князівство Литовське*.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні в 80—90-х рр. 18 ст. Створене за царським указом від 16 (27).IX 1781. Фактично Ч. н. існувало з 19 (30). I 1782. Адм. центром був Чернігів. Складалося Ч. н. з 11 повітів. У 1791 Зіньківський, Гадяцький і частину Лохвицького повітів приєднано до *Київського намісництва*, а Конотопський і частину Коропського пов. *Новгород-Сіверського намісництва* було включено до Ч. н. За даними ревізії 1782, в Ч. н. було 2143 населені пункти, в т. ч. 11 міст, 26 містечок, 2092 села, слободи, хутори. Населення Ч. н. (крім дворян) становило 746 560 чол. В 1797 Ч. н. було ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Малоросійської губернії*.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ЗАПОВІДНИК. Створено 1967. До 1979 був філіалом Київського державного архіт.-історичного заповідника «*Софійський музей*». До складу заповідника входять 34 пам'ятки архітектури. Серед них — ансамбль дитинця зі *Спаським собором* (11 ст.) та Борисоглібським собором (12 ст., перебудови 17—19 ст.; дуже пошкоджено під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, реставровано 1955—58, за проектом арх. М. Холостенка).

На тер. дитинця у 17—19 ст. споруджено будинки черніг. полковника Я. Лизогуба (кін. 17 ст., з традиційним плануванням нар. житла, з багатим цегляним декором фасадів у стилі укр. *барокко*), *Чернігівського колегіуму* (кін. 17 — поч. 18 ст.), будинок губернатора (поч. 19 ст., арх. А. Захаров; з 1975 — істор. музей; іл. див. до ст. *Захаров А. Д.*, т. 4, с. 222), архієрейський будинок (1780; іонічний портик, 1803; тепер — обл. архів). Вздовж Черніг. валу розміщено 12 гармат (17—18 ст., роботи вітчизн. майстрів). У районі старовинного черніг. торжища — *П'ятницька церква* (кін. 12 — поч. 13 ст.). У складі заповідника — ансамблі *Єлецького Успенського монастиря* (12—19 ст.) і *Троїцького Іллінського монастиря* з Антонієвими печерами та *Іллінською церквою* 11—18 ст.), Катерининська церква (1715). На тер. заповідника — курган *Чорна могила* (10 ст.) та курганний могильник (9—11 ст.) на Болдиних горах. Філіал заповідника — архітектурні ансамблі та пам'ятки 14 — 19 ст. *Новгорода-Сіверського*. Іл. див. на окремих аркушах, до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224—225; *Барокко*, т. 1, с. 448—449; *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129.

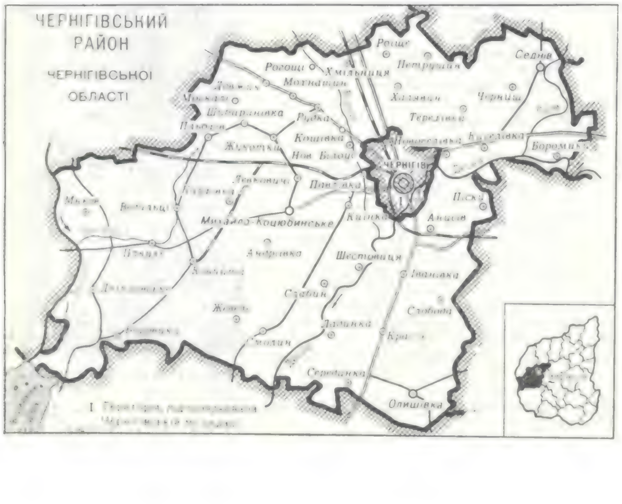

Літ.: Мищенко Г. Черниговский государственный архитектурно-исторический заповедник. К., 1981. *Є. К. Сидельников.*

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ. Створений 1925 на базі музею, заснованого 1896 губернською Архівною комісією, музею українських старожитностей В. В. Тарновського (див. *Тарновські*), засн. 1902; музеїв побуту та мистецтва, антирелігійного, етнографії, що виникли після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Розміщений у будинку, спорудженому на поч. 19 ст. за проектом арх. А. Д. *Захарова* (іл. див. т. 4, с. 222). В музеї — ряд секторів і відділів: первісного ладу і феодалізму, капіталізму, історії рад. суспільства та ін. На 1984 в музеї зберігалося понад 150 тис. експонатів. Музей має 10 відділів у містах і селах області і 4 філіали (краєзнавчі музеї в Острі, Сосниці, Ніжині, а також Сосницький літературно-меморіальний музей О. П. Довженка). *А. І. Неділя.*

У ткацькому цеху **Чернігівського камвольно-суконного комбінату** імені 50-річчя Радянської України.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КАМВОЛЬНО-СУКОННИЙ КОМБІНАТ імені 50-річчя Радянської України — підприємство шерстяної пром-сті. Буд-во комбінату почато 1961. Першу чергу введено в дію 1963, другу — 1964, третю — 1965. Проектну потужність комбінату освоїв 1969. У складі комбінату — 5 осн. виробництв: камвольно-чесальне, камвольно-прядильне, апаратно-прядильне, ткацьке, оздоблювальне та ряд допоміжних відділів і цехів. Виробляє камвольні та суконні тканини, трикотажну пряжу. На комбінаті вперше в СРСР (1972) освоєно технологію карбонізації готових тканин з вовни та нітрону, друкування малюнків на суконних тканинах методом фотофільмдруку. *М. Ф. Костиро.*

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — один з найстаріших середніх навч. закладів на Лівобережній Україні. Засн. 1700 на зразок Києво-Могилянського. Фундатором Ч. к. був педагог, церковний діяч і письменник Іоанн *Максимович*. Ч. к. створено на базі слов'яно-лат. школи, переведеної з Новгорода-Сіверського. Навчання продовжувалось 6 років. У колегіумі викладали заг.-осв. предмети: лат. і грец. мови, історію, географію, математику, філософію. В кін. 17 — поч. 18 ст. споруджено будинок Ч. к. (пам'ятка староукраїнської архітектури). В 1776 заклад реорганізовано в духовну семінарію, що існувала до 1917. У Ч. к. навчався Д. С. *Самойлович* — один із засновників вітчизн. епідеміології. *В. Ф. Шморгун.*

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені Т. Г. Шевченка — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1916 як учительський ін-т. До 1954 назва вузу кілька разів змінювалася. З 1954 — Ч. п. і. В 1961 йому присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка. В 1984/85 навч. р. у складі ін-ту було 6 ф-тів: фіз.-матем., заг.-тех. дисциплін і праці, педагогіки й методики поч. навчання, істор., фіз. виховання та природничий, на яких навчалося понад 3,7 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — понад 2,3 тис. Діють заочне та підготовче відділення. В б-ці ін-ту — понад 500 тис. одиниць зберігання. Є кімната-музей історії ін-ту. З часу заснування у вузі підготовлено понад 27,5 тис. спеціалістів. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1966). *В. У. Чорноус, О. Ф. Явоненко.*

Чернігівський педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка. Навчальний корпус.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений на початку нар.-визвольної війни 1648—54. Полковим містом Ч. п. був Чернігів. У 1649 було 7 сотень, 1764 — 18 сотень. Козаки Ч. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, у боротьбі проти тур.-тат. нашестя на Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, зокрема в *Полтавській битві 1709*. Разом з селянами рядове козацтво виступало проти кріпосницького гноблення під час антифеод. повстань 1687, 1690—91, 1708, 1720—24, 1768. Полковниками Ч. п. були М. *Небаба*, С. *Пободайло*, І. *Самойлович*, П. *Полуботок* та ін. В 1781 Ч. п. було ліквідовано, а його територію включено до *Чернігівського намісництва*.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,2 тис. км². Нас. 25,0 тис. чол. (1984). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чернігівка*. Ч. р. розташований в межах зниженої зх. частини *Приазовської височи-*

ни. Поверхня хвиляста, поширені ерозійні форми рельєфу. Корисні копалини: граніти, гнейси, каолін, апатити. Річки — Токмак, Курошани, Юшанли (бас. Молочної). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства району: Новополтавський гранітний та Стульнівський спец. кар'єри, чернігівські комбікормовий та прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Чернігівка). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і олійних культур та виробн. м'яса, молока, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1983 становила 107,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 92,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 14,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, багаторічні трави. У Ч. р. — 14 колгоспів, 2 радгоспи, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Верхній Токмак I, Верхній Токмак II, Низяни, Синя Гора, Стульневе. Майже всі автомоб. шляхи (292 км) з твердим покриттям. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Обіточне), 22 заг.-осв. і 2 муз. школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 46 клубних закладів, 44 кіноустановки, 31 бібліотека. У с. Новомихайлівці Ч. р. народився новатор с.-г. виробн. В. М. *Воронін*. У Ч. р. видається газ. «Колгоспна нива» (з 1934).

Б. С. Бражко.

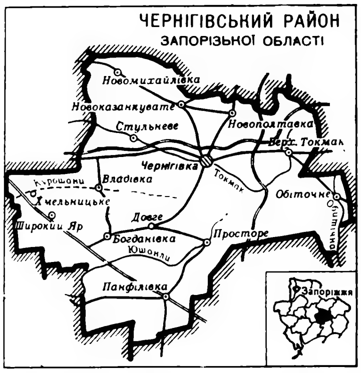
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РАЙОН
ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ
Новомихайлівка
Новоказанкувате
Новополтавка
Стульневе
Верх. Токмак
Чернігівка
Токмак
Курошани
Владівка
Хмельницьке
Обіточне
Обиточна
Широкий Яр
Довге
Богданівка
Юшанли
Просторе
Панфілівка
Запоріжжя

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,5 тис. км². Нас. 78,1 тис. чол. (1984). У районі — 128 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 38 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Чернігів*. Поверхня — низовинна слабохвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок. Корисні копалини: торф, піски, глини. Річки — *Дніпро* з *Київським водосховищем* (на зх. межі району), його прит. *Десна* (з прит. *Снов* та Білоус). Грунти в основному дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, вільха, дуб, осика) займають 53,2 тис. га. В межах району — частина Сосинського держ. заказника. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Чернігів. Найбільші пром. підприємства району — Киселівський льонозавод, черніг. комбінати хлібопродуктів № 1 і № 2. Районний комбінат побутового обслуговування (Чернігів) та 6 будинків побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні жита, озимої пшениці, ячменю, вівса, льону, картоплі, кукурудзи (на корм), однорічних та багаторічних трав; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа сільськогосподарських угідь 1983 становила 153,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 107 тис. га, луки і пасовища — 45, 8 тис. га. У Ч. р. — 37 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Чернігів, Анисів, Білоус, Левковичі та ін. Автомоб. шляхів — 531 км, у т. ч. з твердим покриттям — 470 км. У районі — 66 заг.-осв. і 2 муз. школи; 75 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; санаторій «Десна» (с. Ладинка). 74 клубні установи, 80 кіноустановок, 86 б-к, 4 музеї (с. Піски, смт Михайло-Коцюбинське, смт Олишівка, смт Седнів). У с. Москалях Ч. р. народився укр. рад. фізик і громадський діяч М. У. *Білий*, у с. Козел (тепер смт Михайло-Коцюбинське) — укр. рад. письменник В. М. *Блакитний*, у с. Петрушині — укр. рад. письменник В. Г. *Дрозд*, у смт Олишівці — держ. діяч УРСР В. А. *Масол*, у с. Янівці (тепер с. Іванівка) — рос. і укр. лікар Д. С. *Самойлович*, у с. Рогощах — гетьман запорізьких козаків І. М. *Сулима*. У Ч. р. видається газ. «Шляхом комунізму» (з 1930).

Г. П. Долженко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1976. В репертуарі: «Холодне серце» Ю. Корінця, «Оце так Мицик!» Ю. Чеповецького, «Іванова дудочка» В. Орлова, «Смілива казка» за А. Гайдаром, «Срібне копитце» за П. Бажовим, «Маяковський — дітям», «Північний млин» Мустая Каріма.

Л. І. Табурянська.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Заснований 1934 на базі Кіровоградського пересувного робітничо-колгоспного театру, який діяв з 1926. В репертуарі театру: «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Фата Моргана» за М. Коцюбинським, «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда, «Дикий Ангел» О. Коломійця, «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем, «Любов Ярова» К. Треньова, «Темп-1929», «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «І змовкли птахи» І. Шамякіна, «Витівки Хануми» (за п'єсою А. Цагарелі «Ханума»), «Дженні Герхардт» за Т. Драйзером, «Моя чарівна леді» Ф. Лоу за п'єсою Б. Шоу «Пігмаліон». В різні роки в театрі працювали нар. артисти УРСР Г. *Ольшевська*, В. *Ігнатенко*, Б. *Лучицький*, засл. діяч мистецтв УРСР М. *Васильєв-Святошенко*. В складі трупи (1985): нар. арт. СРСР В. *Грипич* (з 1984 — гол. режисер), засл. артисти УРСР А. Абелєва, В. Васильєв, П. Губарєв, В. Кропивницький, Е. Мороз, П. Мороз, Л. Отрюх, Ж. Фадєєва.

У 1976 театр нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Л. Т. Зайчик.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ — збройний виступ *декабристів* на Україні проти царизму 29.XII 1825 — 3.I 1826 (10—15.I 1826). Готувалося *Південним товариством декабристів* і мало початися одночасно з виступом *Північного товариства декабристів* у Петербурзі навесні 1826. Смерть Олександра I, поразка повстання 14 (26).XII 1825 в Петербурзі та арешт керівника Пд. товариства П. І. *Пестеля* примусили товариство прискорити збройний виступ.

Повстання полку почалося в с. Трилісах (тепер Фастівського району Київської обл.). Його очолили керівник *Васильківської управи* Пд. т-ва командир батальйону Черніг. полку підполковник С. І. *Муравйов-Апостол* і підпоручик М. П. *Бестужев-Рюмін*. Найактивніше їх підтримали кол. члени *Товариства об'єднаних слов'ян* офіцери полку В. М. *Соловйов*, А. Д. *Кузьмін*, М. О. *Щепилло*, а також член Південного товариства І. І. *Сухинов*. Взяли участь у повстанні і брати С. І. Муравйова-Апостола М. І. та І. І. Муравйови-Апостоли.

Вранці С. І. Муравйова-Апостола, якого напередодні заарештував командир полку, визволили офіцери з-під арешту. Це й послужило сигналом до виступу розквартированої в Трилісах роти. Того самого дня в сусідньому с. Ковалівці до повстанців приєдналася ще одна рота. 30.XII 1825 (11.I 1826), вони з боєм здобули м. Васильків, де їх підтримали ще три роти солдатів з офіцерами, й оволоділи штабом полку. 31.XII 1825 (12.I 1826) повсталий полк заслухав написану С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюміним революц. прокламацію і вирушив у напрямі с. Брусилова. Ввечері повстанці ввійшли в с. Велику Мотовилівку, де до них приєдналося ще бл. двох рот, разом з якими сили повстанців досягли 1020 чол. Зусилля керів-

Будинок колишнього **Чернігівського колегіуму.** Кін. '17 — поч. 18 ст.

Чернігівський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.

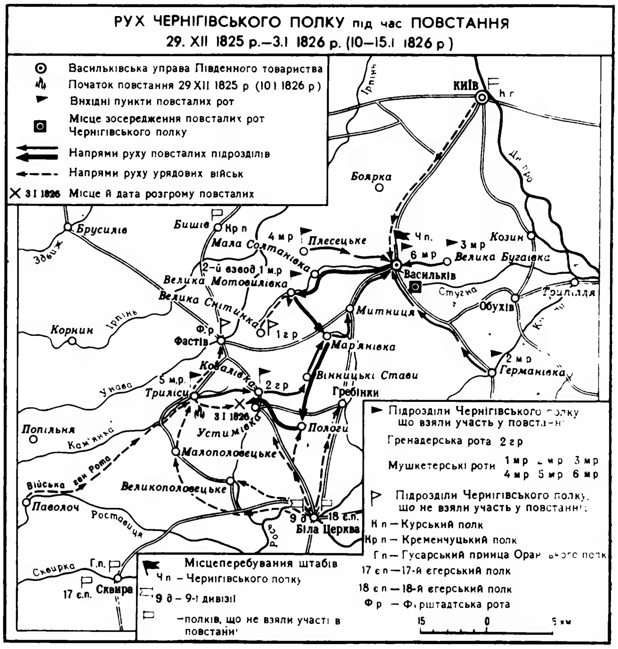
РУХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ під час ПОВСТАННЯ
29. XII 1825 р.—3.I 1826 р. (10—15.I 1826 р)
Васильківська управа Південного товариства
Початок повстання 29 XII 1825 р (10 I 1826 р)
Вихідні пункти повсталих рот
Місце зосередження повсталих рот Чернігівського полку
Напрями руху повсталих підрозділів
Напрями руху урядових військ
3 I 1826 Місце й дата розгрому повсталих
Київ
Г г
Ірпінь
Дніпро
Боярка
Брусилів
Бишів
Кр п
Здвиж
Мала Солтанівка
4 м р
Плесецьке
Ч п.
3 м р
Козин
6 м р
Велика Бугаївка
2-й взвод 1 м.р
Велика Мотовилівка
Васильків
Стугна
Трипілля
Велика Снітинка
Митниця
Обухів
Корнин
Ф. р
Фастів
1 г р
Мар'янівка
Ковалівка
2 м р
Германівка
5 м.р.
2 г р
Вінницькі Стави
Унава
Триліси
Гребінки
3 I 1826
Попільня
Кам'янка
Устимівка
Пологи
Малополовецьке
Війська ген Рота
Великополовецьке
Паволоч
Роставиця
9 д
18 є.п.
Біла Церква
Рось
Сквирка
Г.п.
17 є.п.
Сквира
Підрозділи Чернігівського полку що взяли участь у повстанні:
Гренадерська рота 2 г р
Мушкетерські роти 1 м р 2 м р 3 м р 4 м р 5 м р 6 м р
Підрозділи Чернігівського полку, що не взяли участь у повстанні:
К п — Курський полк
Кр п — Кременчуцький полк
Г п — Гусарський принца Оранського полк
17 є п — 17-й єгерський полк
18 є п — 18-й єгерський полк
Ф р — Фурштадтська рота
Місцеперебування штабів
Ч п — Чернігівського полку
9 д — 9-ї дивізії
—полків, що не взяли участі в повстанні
15 0 15 км

В. М. Черніговський.

Д. К. Чернов.

ників повстання залучити до руху й ін. війська та поширити революц. ідеї серед селян не мали успіху. Це привело до загострення суперечностей серед учасників походу. 2 (14).I 1826 Чернігівський полк виступив у напрямі Житомира на з'єднання з 8-ю арт. бригадою і полками 8-ї дивізії, де служили члени Пд. т-ва декабристів. Повстанці в той день дійшли до с. Пологів (15 км від Білої Церкви). 3 (15). I 1826 біля с. Ковалівки вони зіткнулися з урядовим військом, яке обстріляло чернігівців з гармат, бл. 50 чол. було вбито і поранено. Загинув М. О. Щепилло. Поранені А. Д. Кузьмін і І. І. *Муравйов-Апостол,* щоб не потрапити до рук карателів, застрелилися. Решту учасників Ч. п. п. було заарештовано і віддано до суду. С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна страчено в Петербурзі разом з ін. керівниками руху декабристів. Ряд офіцерів засуджено і заслано на каторгу в Сибір. Понад 100 солдатів і унтер-офіцерів після покарання шпіцрутенами відправлено на каторгу, 805 повстанців переведено в діючу армію на Кавказ. Чернігівський полк розформували. Відгуком на Ч. п. п. було піднесення селянського руху на Київщині 1826—27.

Див. *Мошурівське селянське заворушення 1826.*

Літ.: Восстание декабристов. Материалы, т. 4, 6, 9. М.—Л., 1927—50; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 2. М., 1955; Порох И. В. Восстание Черниговского полка. В кн.: Очерки из истории движения декабристов. М., 1954; Лисенко М. М. Повстання Чернігівського полку. К., 1956.

М. М. Лисенко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКО-ПРИ́П'ЯТСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція рад. військ. Центр. фронту (команд. — генерал армії К. К. *Рокоссовський*), здійснена під час Великої Вітчизн. війни 26.VIII—30.IX з метою розгрому нім.-фашист. військ у районі Сєвськ — Рильськ і виходу на рубіж Дніпра і Прип'яті. 26.VIII рад. війська, прорвавши оборону противника на гол. напрямі, оволоділи Сєвськом, але далі їм просунутися не вдалося. В той же час на допоміжному напрямі рад. війська прорвали оборону ворога і просунулися на 60 км. Розвиваючи наступ, вони форсували р. Сейм, визволили Конотоп (6.IX), Бахмач (9.IX), Ніжин (15.IX), Новгород-Сіверський (16.IX), Чернігів (21.IX). Внаслідок Ч.-П. о. рад. війська захопили плацдарми, що мали важливе значення в *битві за Дніпро 1943,* визволенні Білорусії і Правобережної України.

ЧЕРНІ́ГОВО-СІ́ВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ́, Чернігівська земля — територія в Давній Русі по Десні, її притоках та у верхів'ях Оки. Осн. населення Ч.-С. з. становили *сіверяни.* На тер. Ч.-С. з. жили також *радимичі* і *в'ятичі.* Найбільшими центрами Ч.-С. з. були Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ, Муром. Входила до складу *Київської Русі.*

В 12 ст. на території Ч.-С. з. були Чернігівське, Новгород-Сіверське і Муромське князівства. В 12 — на поч. 13 ст. ці князівства розпалися на ряд уділів. Путивльське, Курське, Рильське, Козельське, Трубчевське і Муромо-Рязанське князівства пізніше відокремилися від Чернігова, і їхня дальша доля пов'язана з Пн.-Сх. Руссю. За часів феод. роздробленості Русі між князями Ч.-С. з. та князями ін. земель точилася міжусобна боротьба. Це спричинилося, зокрема, до поразки походу 1185 проти половців, що його очолював новгород-сіверський кн. *Ігор Святославич* (похід цей відображено в «*Слові о полку Ігоревім*»). У 1-й пол. 13 ст. Ч.-С. з. розорили орди *Батия.* В 14 ст. її загарбало *Велике князівство Литовське.* В 1503 Ч.-С. з. відійшла до Рос. д-ви, але під час польс. інтервенції в Росію на поч. 17 ст. її загарбала Польща (див. *Деулінське перемир'я 1618*). Внаслідок визвольної війни укр. народу 1648—54 Ч.-С. з. возз'єдналася з Росією (див. також «*Вічний мир*» *1686*). Пд.-Зх. частина Чернігово-Сіверщини поряд з Київщиною, Полтавщиною та ін. становили територію, на якій відбувалося формування укр. народності.

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЙ ЛИСТО́К» — укр. щотижнева громадсько-літературна газета. Виходила 1861—63 в Чернігові. Видавцем-редактором був Л. Глібов. У газеті виступали І. Андрущенко, П. Єфименко, О. Кониський, П. Кузьменко, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Маркович, С. Ніс, М. Номис, О. Тищинський та ін. «Ч. л.» хоч і відображав поміркову лінію місц. громади, все ж мав прогресивний характер: у ньому викривалися зловживання адміністрації, сваволя і паразитизм бурж.-поміщицьких верхів, із співчуттям говорилося про селянство, підтримувалися ідеї М. Пирогова щодо розвитку *недільних шкіл* і вдосконалення жіночої освіти, обстоювалися принципи реалізму в мистецтві. В газеті публікувалися фольклорні і літ. твори. В зв'язку з арештом члена «*Землі і волі*» І. Андрущенка, а також О. Білозерського, С. Носа, О. Тищинського «Ч. л.» у серпні 1863 було закрито.

П. П. Хропко.

ЧЕРНІ́ГОВСЬКИЙ Володимир Миколайович [16.II (1.III) 1907, Єкатеринбург, тепер м. Свердловськ — 31.V 1981, Ленінград] — рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1960) і АМН СРСР (з 1950). Закінчив Пермський ун-т (1930). В 1941—52 працював в Ін-ті фізіології АН СРСР і одночасно (з 1944) — у Військово-морській мед. академії (Ленінград). В 1953—59— директор Ін-ту нормальної та патологічної фізіології АМН СРСР (Москва), 1959 — 77 — директор Ін-ту фізіології ім. І. П. Павлова АН СРСР. Осн. праці з фізіології рецепторів внутр. органів (інтерорецепторів), заг. фізіології головного мозку, космічної фізіології та медицини. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Золота медаль ім. І. П. Павлова АН СРСР, 1964. Премія ім. І. П. Павлова АН СРСР, 1944. Премія ім. І. М. Сєченова АН СРСР, 1974.

ЧЕ́РНІКОВ Сергій Миколайович [н. 28.IV (11.V) 1912, Сергієв посад, тепер м. Загорськ Моск. обл.] — радянський математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1933) Саратовський пед. ін-т. Викладав (1933—61) у різних вузах РРФСР. В 1961—64 — зав. відділом Свердловського відділення Матем. ін-ту АН СРСР, з 1965 — зав. відділом Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці стосуються теорії лінійних нерівностей і *груп теорії.* Побудував теорію лінійних нерівностей, на основі якої розробив методи розв'язування багатьох задач, що визначили широке застосування цієї теорії; створив теорію груп з заданими властивостями системи підгруп; один з класів таких груп названо його ім'ям. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1974.

ЧЕРНОБА́ЄВ Микола Якович [1797, Чернігів — 24.II (7.III) 1868, Київ] — укр. лікар. Закінчив Медико-хірургічну академію у Москві (1820). З 1820 перебував на військовій службі. У 1825 захистив дисертацію. Брав участь у боротьбі з епідемією чуми у війську (1828—29) та з холерою у Києві (1830). У 1847—53 — головний лікар київ. військ. госпіталю, 1853—61 — ординатор цього ж госпіталю. Під час Кримської війни (1853—56) очолював мед. службу Південної армії. Під керівництвом Ч. у воєнних умовах вперше було застосовано гіпсову пов'язку, запропоновану М. І. *Пироговим.* Праці Ч. присвячені вивченню геморою, чуми, тифів тощо. Описав медико-сан. стан м. Бреста.

М. К. Бородій.

ЧЕРНО́В Василь Єгорович [6 (18). IX 1852, поблизу Тбілісі — 16 (29). IV 1912, Київ] — вітчизн. педіатр. Закінчив Медико-хірургічну академію в Петербурзі (1874), в якій залишився працювати. З 1886 працював у Москві, з 1889 — професор Київ. ун-ту, в якому організував першу клініку дитячих хвороб. Праці Ч. присвячені вивченню всисання жирів, зокрема при

ЧЕРНІГІВСЬКО-ПРИП'ЯТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943

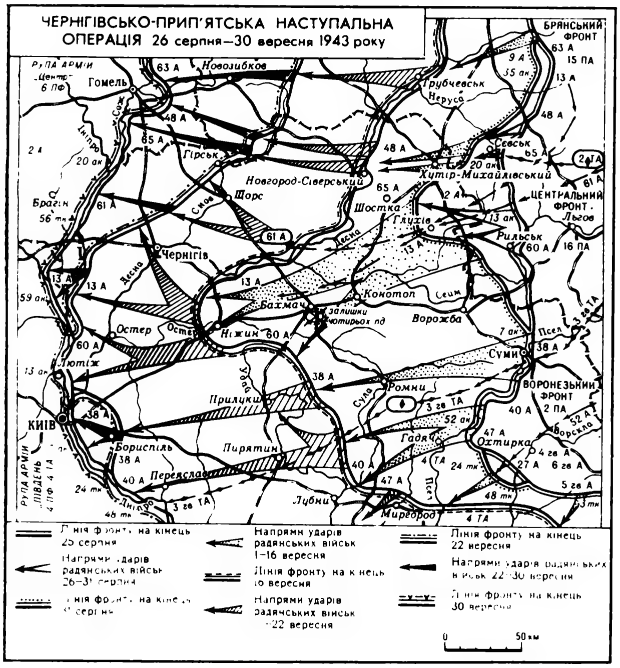

ЧЕРНІГІВСЬКО-ПРИП'ЯТСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 26 серпня—30 вересня 1943 року
Група армій «Центр»
6 ПФ
Гомель
63 А
Новозибков
Сож
Дніпро
48 А
65 А
2 А
20 ак
Гірськ
Новгород-Сіверський
Щорс
Снов
Брагін
56 тк
61 А
Чернігів
Десна
13 А
59 ак
Остер
Ніжин
60 А
Бахмач
залишки чотирьох пд
Конотоп
Сейм
Ворожба
Лютіж
13 ак
Київ
38 А
Бориспіль
40 А
Переяслав
24 тк
46 тк
3 гв ТА
Пирятин
Прилуки
Удай
Лубни
Миргород
Ромни
Сула
Псел
Гадяч
47 А
4 ТА
52 ак
Охтирка
4 гв А
27 А
6 гв А
5 гв А
48 тк
53 тк
Ворскла
Суми
7 ак
Воронезький фронт
2 ПА
52 А
Група армій «Південь»
4 ПФ
4 ТА
Брянський фронт
15 ПА
9 А
35 ак
Трубчевськ
Неруса
Сєвськ
Хутір-Михайлівський
2 ТА
81 А
Центральний фронт
Льгов
Шостка
Глухів
13 ак
Рильськ
16 ПА
Лінія фронту на кінець 25 серпня
Напрями ударів радянських військ 26—31 серпня
Лінія фронту на кінець 31 серпня
Напрями ударів радянських військ 1—16 вересня
Лінія фронту на кінець 16 вересня
Напрями ударів радянських військ —22 вересня
Лінія фронту на кінець 22 вересня
Напрями ударів радянських військ 22—30 вересня
Лінія фронту на кінець 30 вересня
0
50 км

гарячковому стані, та ін. питанням теорії і практики педіатрії. Брав активну участь у роботі наук. т-в лікарів Києва.

ЧЕРНО́В Дмитро Костянтинович [20.X (1.XI) 1839, Петербург — 2.I 1921, Ялта] — рос. вчений у галузі металургії, металознавства і термічної обробки металів. Закінчив (1858) Петерб. практичний технологічний ін-т. Викладав (1859—66) у цьому ж ін-ті, 1866—80 — інженер Обуховського сталеливарного з-ду (тепер з-д «Більшовик») у Петербурзі. Займався (1880—84) розвідуванням покладів кам'яної солі в Бахмутському р-ні (Донбас). З 1889 — професор металургії Михайловської арт. академії у Петербурзі. Встановив залежність структури і властивостей сталі від її гарячої механіч. і терміч. обробки, відкрив критичні т-ри (пізніше названі точками Чернова), при яких у сталі відбуваються фазові перетворення. Розробив теорію кристалізації сталевого зливка, удосконалив конверторний спосіб виробн. сталі. Автор курсу «Сталеливарна справа» (1891) — першої в Росії наукової праці з металознавства. Досліджував проблеми авіації, математики, ботаніки.

Літ.: Гумилевский Л. Чернов. М., 1975.

ЧЕРНО́В Леонід Іванович [н. 5 (18).VI 1915, м. Старобільськ, тепер Ворошиловгр. обл.] — укр. рад. живописець і графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1966). Навчався в Харків. худож. ін-ті (1938—42). Твори: живописні — «Вечірня пісня» (1957), «Мрії» (1961), «Простір» (1969), «Харків вечірній» (1977); серії естампів — «На Азовському морі» (1956), «По народній Болгарії» (1956—57); цикли рисунків — «По шевченківських місцях» (1963), за мотивами творів Т. Шевченка та укр. нар. пісень (1964). З 1944 викладає в Харків. худож. промисловому ін-ті (з 1977 — професор).

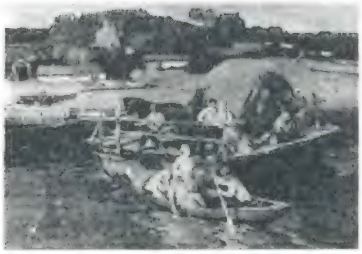

Л. І. Чернов. Вечірня пісня. 1957. ДМУОМ у Києві.

Літ.: *Леонід Чернов. Альбом.* К., 1979. *В. М. Ханко.*

ЧЕРНО́В Леонід Кіндратович [справж. прізв.— Малошийченко; 3 (15).I 1899, Олександрія, тепер Кіровогр. обл.— 23.I 1933] — укр. рад. письменник. Працював журналістом, грав на сцені укр. театрів. Літ. творчість почав віршами (рос. мовою). Співробітничав у журн. «*Червоний перець*».

Ч. — автор книг нарисів і оповідань «125 днів під тропіками» (1928), «Сонце під веслами» (1929), «Людина з іншої планети» (1931) та ін. Йому належать також поема «Фронт» (1931) і зб. поезій «На розі бур» (1932). *А. І. Костенко.*

ЧЕРНЯ́ВСЬКИЙ Володимир Ілліч (1893 — 13.XI 1939) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1911. Н. в Одесі в сім'ї робітника. Вів підпільну роботу в Києві та Кременчуці. В 1917 входив до більшовицької фракції Виконкому Київ. Ради робітн. депутатів і Центр. ради профспілок. Під час *Київського січневого збройного повстання 1918* — секретар ревкому і член страйкового к-ту. Під час *австро-німецької окупації України 1918* — на підпільній роботі в Київ. губ. В 1919 — секретар Київ. губкому партії. В 1920—23 — в Червоній Армії і на парт. роботі в Києві, Полтаві, Вінниці й Катеринославі. В 1924—26 — губ. прокурор в Одесі. З 1927 — знову на парт. роботі в Києві та Одесі. В 1930 — 32 — секретар ЦК КП(б)У, пізніше — перший секретар Дніпропетровського, з жовтня 1932 — Вінницького обкомів КП(б) У На IX з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦКК, на X—XIII з'їздах — членом ЦК. З 1930 по серпень 1937 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

ЧЕРНЯ́ВСЬКИЙ Георгій Георгійович (20.IV 1924, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 31.III 1981, Київ) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1945. У 1955 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у К. *Трохименка* та І. *Штільмана*. Твори: серії картин — «Індустріальна Дніпропетровщина» (1955—70), «Ульянови на Україні» (1972—77); цикл пейзажів «По ленінських місцях» (1969—70); картини — «Петровка» (1969), «Над Дніпром» (1974), «Будується 9-а Криворізька» (1974—76). В 1975—78 викладав у Київ. худож. ін-ті. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

Тв.: Ульянови на Україні. Каталог. К., 1977.

ЧЕРНЯ́ВСЬКИЙ Микита Антонович (н. 15.IX 1920, с. Смоляниново, тепер Новоайдарського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1957. Вірші друкує з 1945. Окремими виданнями вийшли збірки віршів і поем «Зерна щастя» (1948), «Вітер з поля» (1957), «На тихій Лугані» (1962), «Відстані» (1968), «Земна могуть» (1969) та ін., роман-трилогія «Людям важче» (1973—80). *Н. М. Гаєвська.*

ЧЕРНЯ́ВСЬКИЙ Микола Федорович [22.XII 1867 (3.I 1868), слобода Торська Олексіївка, тепер с. Октябрське Добропіл. р-ну Донец. обл. — 26.XI 1946] — укр. рад. письменник. Закінчив Катеринославську духовну семінарію (1889). Деякий час учителював. Співупорядник альманахів «*Дубове листя*», «*З потоку життя*». Автор зб. поезій «Пісні кохання» (1895), «Донецькі сонети» (1898), зб. оповідань «Богові невідомому» (1912), в яких подав реалістичні образи шахтарів, показав революц. події 1905. Окремі твори (цикл віршів «Гіганти», 1931, та ін.) присвячені соціалістич. будівництву. Перекладав з рос., польс., нім., франц. літератур.

Тв.: Твори, т. 1—10. Х., 1927—31; Поезії. К., 1959; Твори, т. 1—2. К., 1966.

ЧЕРНЯ́ВСЬКИЙ Михайло (рр. н. і см. невід.) —укр. гравер на дереві 18 ст. Виконував ілюстрації до церк. книжок, що друкувалися в *Чернігівській друкарні*.

ЧЕРНЯ́ВЩЕНКО Дем'ян (Чернявський, Чорний; рр. н. і см. невід.) — запорізький козак, учасник *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. На початку *Коліївщини* (1768) перебував у гайдамацькому загоні М. *Залізняка*, потім у загонах під проводом А. *Журби* і М. *Швачки*. Як представник гайдамаків улітку 1768 вів переговори з київ. генерал-губернатором про об'єднання гайдамацьких загонів з рос. військом для спільної боротьби проти польс. шляхти. В Києві Ч. було підступно заарештовано й засуджено до каторги. Втікши з в'язниці, Ч. організував на Поволжі повстанський загін, який 1773 приєднався до війська О. І. *Пугачова*.

ЧЕРНЯ́ЄВ Ілля Ілліч [8(20).I 1893, с. Спаське, тепер Вологодського р-ну Волог. обл. — 30.IX 1966, Москва] — рос. рад. хімік-неорганік, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчив Ленінгр. ун-т (1915), викладав там же (професор з 1932); одночасно працював в н.-д. ін-тах АН. З 1934 — в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН СРСР (директор з 1941); одночасно професор Моск. нафт. ін-ту (1935—41), з 1945 — Моск. ун-ту. Основні праці стосуються хімії комплексних сполук. Ч. відкрив закономірність трансвпливу, яка полягає в тому, що реакційна здатність замісника внутр. сфери комплексної сполуки залежить від хім. природи замісника в трансположенні. Ця закономірність дає можливість передбачити напрям хім. реакцій комплексних сполук. Запропонував пром. способи добування платини, осмію, іридію тощо. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1951, 1952.

ЧЕРНЯ́К Тимофій Вікторович [2 (14).II 1891, с. Вороб'ївка, тепер Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.— 11.VIII 1919] — герой громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї селянина-бідняка. З 1912 служив в армії (з липня 1917 — прапорщик). У 1918 — військком Новгород-Сіверського повіту, командир місц. загону Червоної гвардії, на чолі якого у квітні 1918 перейшов у «*нейтральну зону*». Брав участь у партизан. русі на Чернігівщині. З листопада 1918, командуючи 3-м Новгород-Сіверським полком (з квітня 1919 — 3-ю бригадою) *Першої Української радянської дивізії*, брав участь у боях проти австро-нім. окупантів і петлюрівців. Загинув у районі м. Ровно.

Літ.: Стунгур Г. К. Герой громадянської війни Тимофій Черняк. К., 1961.

ЧЕРНЯ́К Франц Андрійович (н. 10.VII 1938, с. Лютіна, тепер ЧССР) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1967. У 1971 закінчив Львів. ін-т прикладного

Г. Г. Чернявський.

І. І. Черняєв.

Т. В. Черняк.

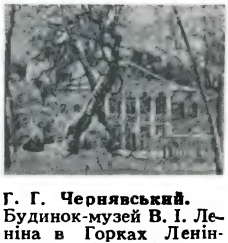

Г. Г. Чернявський. Будинок-музей В. І. Леніна в Горках Ленінських. 1968—70.

та декоративного мистецтва. Серед творів — композиції «Ліс», «Дівчина з квіткою» (обидві — 1971), «Склодуви» (1977), «Космос» (1979), «Колос», «Карпати», «Пінгвіни» (три останні — 1980), «Риба», «Сови» (дві останні — 1981), набір ваз «Червоні квіти» (1981); світильники, об'ємно-просторові декоративні композиції, вітражі.

О. О. Роготченко.

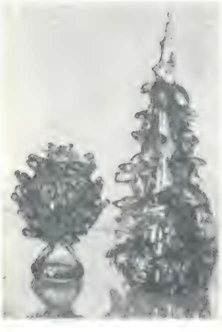

Ф. А. Черняк. Композиція «Ліс». Скло. 1971.

ЧЕРНЯХІВ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Горбаші. 9,7 тис. ж. (1984). Вперше згадується 1545. З 1569 Ч. під владою шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. У березні 1825 в Ч. відбувся з'їзд членів таємного *Товариства об'єднаних слов'ян.* Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 Ч. — с-ще міськ. типу. У Ч. — обозний та сироробний з-ди, харчосмакова ф-ка, філіал житомирського швейного об'єднання «Полісянка»; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Учбове г-во Житомир. с.-г. ін-ту. 2 заг.-освітні та музична школи; лікарня, поліклініка, кінотеатр, 2 бібліотеки. У селищі встановлено обеліск на честь рад. воїнів, які загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1967, арх. М. Хробуст).

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура 2—7 ст. (за ін. даними, 2—5 ст.), поширена головним чином у лісостеповій частині УРСР — на Придніпров'ї, а також у Верхньому Побужжі й Придністров'ї. Назва походить від могильника поблизу с. Черняхова (тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.), що його досліджував 1899 В. В. *Хвойка.* Серед пам'яток Ч. к. — понад 2500 великих (завдовжки до 1—2 км) довгочасних неукріплених поселень на надзаплавних терасах річок. Відомо також понад 350 безкурганних могильників з численними, в кілька ярусів похованнями, переважно з обрядом трупоспалення (в ямах, іноді в урнах), є також трупопокладення. В побуті носіїв Ч. к. переважав гончарний посуд (горщики і миски, лише зрідка скляні чарки). При розкопках знайдено знаряддя праці (залізні наральники, чересла, серпи, коси, сокири, ножі; бронзові голки, сланцеві точильця тощо) і зброю (залізні наконечники списів і стріл, мечі та ін.), предмети туалету та прикраси (бронзові і срібні *фібули,* пряжки, гривни, підвіски з мор. раковин, римських монет тощо). Осн. заняття носіїв Ч. к. — орне землеробство, розвивалася торгівля. Заг. еквівалентом були римські монети, осн. предметом експорту — зерно. Розвитку набули також ремесла (залізообробне, кісткорізне, ювелірне та ін.). Гончарство відокремилось у самостійну галузь виробн. Розвиток продуктивних сил у носіїв Ч. к. привів до виділення заможної верхівки, до становлення класового суспільства. Археол. та писемні джерела дають підставу пов'язувати Ч. к. з *антами.* Існує, однак, думка про багатоетнічність Ч. к. На тер. УРСР досліджено понад 150 пам'яток Ч. к. Найвідомішими з них є Черняхівський могильник, *Маслівський могильник,* Косанівський могильник, а також *Неслухівське поселення, Жуківцівське поселення, Ягнятинське поселення, Кантемирівські поселення та могильник, Іванковецьке поселення, Черепинське поселення.*

Літ.: Черняховская культура. М., 1960; Древности эпохи сложения восточного славянства. М., 1964; История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967; Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. К., 1972; Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; Могильники черняховской культуры. М., 1979; Баран В. Д. Черняхівська культура. К., 1981.

Є. В. Махно.

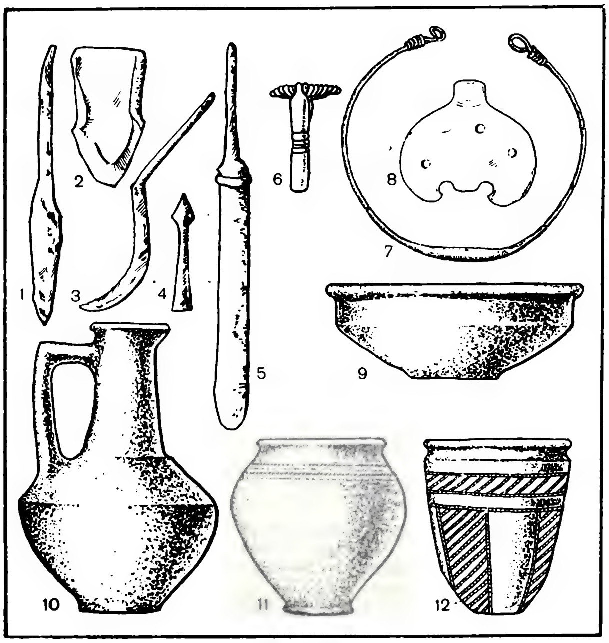

Черняхівська культура. Речі з пам'яток:
1—5 — залізні чересло, наральник, серп, наконечник стріли, меч;
6 — бронзова фібула;
7, 8 — срібні гривна і підвіска;
9—12 — глиняний посуд.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 39,0 тис. чол. (1984). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним та 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Черняхів.* Ч. р. розташований в межах *Поліської низовини.* Поверхня — моренно-зандрова рівнина. Корисні копалини: граніт, габро, лабрадорит. Найбільша річка — Тростяниця (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті супіщані й піщані. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, вільха, граб, липа, береза, осика) займають 5,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Головинський гранітний кар'єр, черняхівські харчосмакова ф-ка і сироробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Черняхів). Спеціалізація с. г. — землеробство льонарсько-картоплярського (з розвинутим хмелярством), тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 66,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 55,8 тис. га. Осушено 15,1 тис. га. У Ч. р. — 17 колгоспів, 6 радгоспів, 2 спеціалізовані г-ва по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична станція Горбаші. Автомоб. шляхів — 272 км, у т. ч. з твердим покриттям — 232 км. У районі — профес.-тех. уч-ще (смт Головине), 43 заг.-осв. та музична школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 33 клуби, кінотеатр, 50 кіноустановок, 44 б-ки. У с. Бежові Ч. р. народився укр. та рос. літературознавець М. П. *Дашкевич,* у с. Високому — одна з організаторів колг. руху Н. Г. *Заглада.* У Ч. р. видається газ. «Нове життя» (з 1931).

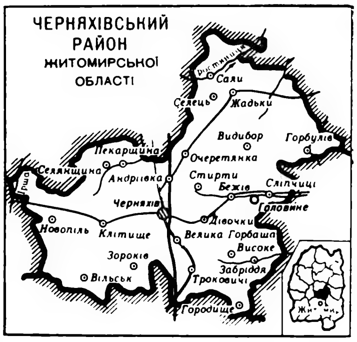

В. Я. Байко.

ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ Іван Данилович [16 (29).VI 1906, село Оксанина, тепер Уманського району Черкаської області — 18.II 1945, похований у Вільнюсі] — рад. військ. діяч, генерал армії (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член Комуністичної партії з 1928. В Рад. Армії з 1924. В 1936 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. дивізією, корпусом, з липня 1942 — 60-ю армією, яка в складі 1-го Укр. фронту брала участь 1943 у форсуванні Дніпра, визволенні Києва, Коростеня, Житомира, Шепетівки. З квітня 1944 — команд. військами 3-го Білорус. фронту. В районі м. Мельзака (тепер м. Пенежно, ПНР) Ч. було смертельно поранено. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. На честь Ч. м. Інстербург Калінінгр. обл. перейменовано на м. Черняховськ. У містах Умані та Вільнюсі Ч. встановлено пам'ятники. Іл. див. до ст. *Умань,* т. 11, с. 484.

ЧЕРНЬ, нієло — 1) Темно-сірі або чорні зображення на срібних і золотих виробах; один з видів декоративно-ужиткового мистецтва. Техніка Ч. полягає в тому, що вигравіруваний малюнок заповнюють емальовим сплавом з срібла, міді, сірки та ін. компонентів, який після закріплення шліфують. Ч. прикрашують посуд, зокрема ложки, вази, браслети тощо. Відома з античних часів. 2) Вироби, виконані в техніці черні.

ЧЕРСА́К (Dipsacus) — рід рослин родини черсакових. Високі (до 2 м) дворічні, рідше багаторічні трав'янисті рослини з великими перистороздільними або суцільними супротивними (стебловими) листками. Квітки дрібні, зібрані в яйцевидно-довгасті або кулясті головки. Плід — сім'янка. 15 видів, пошир. в Європі, на Пд. і Сх. Азії, в Африці. В СРСР — 7 дикорослих видів, в т. ч. на Україні—

6, з них запроваджено в культуру Ч. посівний (D. sativus); його супліддя (т. з. ворсувальна шишка) використовувались в текстильній пром-сті для начісування ворсу на вовняних і деяких ін. тканинах. Іл. с. 298.

ЧЕ́РСЬКИЙ Іван Дементійович (Ян Домінікович) [3 (15).V 1845, маєток «Сволна» Дрисенського повіту Віленської губ. — 25.VI (7.VII) 1892] — вітчизн. геолог і географ, дослідник Сибіру. Навчався у Віленському дворянському інституті. За участь у *польському повстанні 1863—64* був відданий в солдати і засланий до Омська. У 1869 в зв'язку з хворобою Ч. звільнено з військ. служби, 1871 він переїхав до Іркутська. Під впливом Г. М. *Потаніна* почав геол. і палеонтологічні дослідження. Досліджував райони Сх. Сибіру. В 1891 здійснив експедицію в район річок Колими та Індігірки. Висунув ідею про еволюційний розвиток рельєфу. Праці — з геології, палеогеографії та палеонтології. Ім'ям Ч. названо хребет у Забайкаллі, гірську систему в Сх. Сибіру.

ЧЕ́РСЬКИЙ Микола Васильович [н. 20.I (2.II) 1905, с. Ольга, тепер Примор. краю] — рад. вчений у галузі механіки і розробки родовищ нафти і газу, акад. АН СРСР (з 1981), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1942. Закінчив Ін-т механіків водного транспорту (1931), Академію нафтової пром-сті (1951). Голова Президії Якут. філіалу АН СРСР (з 1964), одночасно (з 1973) — директор Ін-ту фіз.-тех. проблем Півночі. З 1980 — директор Ін-ту гірн. справи Півночі. Осн. праці — з конструкцій газових свердловин, методів підрахунку запасів й експлуатації газових і газогідратних покладів, обгрунтування впливу тектоно-сейсмічних процесів на утворення й акумуляцію вуглеводнів. Депутат Верховної Ради СРСР 7—11-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЧЕ́РСЬКОГО ХРЕБЕ́Т — 1) Гірська система на Пн. Сх. Сибіру, в Якут. АРСР і Магадан. обл. РРФСР. Простягається майже на 1600 км від пониззя р. Яни до верхів'я р. Колими. Вис. до 3147 м (г. Перемога). Родовища олова, кам'яного вугілля тощо. Численні льодовики. Схили на Пн. до вис. 250—300 м та на Пд. до 700—1100 м вкриті модриновою тайгою, вище — гірська тундра і кам'яниста пустеля. 2) Гірський хребет у Сх. Забайкаллі, у Читин. обл. РРФСР. Довж. 400 км, вис. до 1400—1500 м. Схили і вершини вкриті сосновими і модриновими лісами, у глибоких долинах пн. схилів — ялиново-ялицеві ліси. Хребти названо на честь І. Д. *Черського*.

ЧЕРТОРИ́ЗЬКА Тетяна Купріянівна (н. 9.VIII 1919, с. Амонь, тепер Хомутовського р-ну Курської обл.) — укр. рад. мовознавець, доктор філологічних наук (з 1984). Член КПРС з 1962. Закінчила Київ. ун-т (1945). З 1958 працює в Ін-ті мовознавства АН УРСР.

Автор праць з лексикології та лексикографії, зокрема «Взаємодія російської та української лексики в російських творах Т. Г. Шевченка» (1981). Один з авторів і редакторів видань: «Словник мови Шевченка» (т. 1 — 2, 1964), «Словник української мови» (т. 1 — 11, 1970 — 80). Держ. премія СРСР, 1983.

ЧЕРЧ (Church) Алонзо (н. 14.VI 1903, Вашінгтон) — амер. логік і математик. У 1947—67 — професор Прінстонського ун-ту, з 1967 — Каліфорнійського ун-ту (Лос-Анджелес). Осн. наук. праці стосуються матем. логіки, зокрема *алгоритмів теорії*. Ч. висунув осн. гіпотезу теорії обчислюваних функцій (т. з. тезу Ч.); зробив істотний внесок у розвиток комбінаторної логіки; йому належать дослідження з логічної семантики, модальної логіки тощо.

ЧЕ́РЧЕ — бальнеогрязьовий передгірний курорт лісової зони в Рогатинському р-ні Івано-Фр. обл., за 5 км від м. Рогатина. Розташований на висоті 300 м над р. м. в долині, оточеній горбами (передгір'я *Карпат Українських*), які захищають Ч. від холодних вітрів. Літо помірно тепле, зима помірно м'яка. Осн. лікувальні засоби: сірководнева вода для ванн та гідрокарбонатно-сульфатно-кальцієва мінеральна вода для пиття, торф'яна грязь. Показання: захворювання органів руху й нервової системи, початкові форми склерозу.

ЧЕ́РЧІЛЛ — ріки у Пн. Америці, в межах Канади. 1) Бере початок з озера тієї самої назви, впадає у Гудзонову затоку Північного Льодовитого океану. Довж. 1609 км, площа басейну 281 тис. км². Пересічна витрата води 1200 м³/с. ГЕС. У гирлі — морський порт Черчілл. 2) Тече у сх. частині п-ова Лабрадор, впадає в оз. Мелвілл, з'єднане з зат. Гамільтон Атлантичного ок. Довж. 560 км, площа бас. 80 тис. км². У річищі — водоспади (найбільший — Черчілл, вис. падіння води 75 м), пороги. Пересічна витрата води бл. 1560 м³/с. ГЕС.

ЧЕ́РЧІЛЛЬ (Черчілл; Churchill) Уїнстон Леонард Спенсер (30.XI 1874, Бленім, поблизу Вудстока, Оксфордшір — 24.I 1965, Лондон) — англ. політичний і держ. діяч. Походив з сім'ї герцогів Мальборо. Освіту здобув у привілейованій школі Харроу і військ. кав. школі. Як військ. кореспондент брав участь в *англо-бурській війні 1899—1902*. З 1900 — член палати громад від *Консервативної партії*. В 1904—24 перебував у *Ліберальній партії*. В серед. 20-х рр. повернувся до Консервативної партії, став одним з її лідерів. В 1908—21 обіймав ряд міністерських посад. Після перемоги Великого Жовтня Ч. брав активну участь в організації антирад. інтервенції. В 1940—45, 1951—55 — прем'єр-міністр. Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР Ч., розуміючи, що без військ. союзу з СРСР Великобританія не зможе уникнути поразки у війні, виступив (22.VI 1941) з заявою про підтримку Рад. Союзу. Уряд Ч. уклав угоду з СРСР про спільні дії проти фашист. Німеччини (липень 1941) і договір про союз з СРСР у війні проти Німеччини (травень 1942). Разом з тим проводив політику затягування відкриття *другого фронту*. Брав участь у *Тегеранській конференції 1943*, *Кримській конференції 1945*, *Потсдамській конференції 1945*. В березні 1946 виступив у м. Фултоні (шт. Міссурі, США) з промовою, в якій закликав до воєнно-політ. союзу Великобританії і США, спрямованого проти СРСР і країн нар. демократії, до розв'язування «*холодної війни*» проти них. Автор книг історико-мемуарного жанру, Нобелівська премія з літератури, 1953.

Літ.: Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. М., 1982. *В. О. Горбик.*

ЧЕСА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій волокнисті матеріали (бавовну, вовну, хім. волокна та ін.) піддають гребінному або кардному *чесанню*. Розрізняють *гребенечесальні машини* і машини кардочесальні. На кардочесальних машинах (мал. с. 299) прочісування відбувається в осн. між головним барабаном, вкритим пилчастою чи голчастою стрічкою, і головками (вузькими жорсткими пластинками, вкритими голчастою стрічкою) або валиками, розміщеними над цим барабаном. Далі зі знімного барабана тонкий шар прочісаного матеріалу (ватка) потрапляє у спец. воронку, де ущільнюється і перетворюється на стрічку, що укладається в циліндричну тару (т. з. таз).

ЧЕСА́ННЯ — розділяння волокнистого матеріалу (бавовни, вовни тощо) на окремі волокна, очищення його від сміттєвих домішок (частково й коротких волокон) та перетворення розпушеної маси матеріалу на безперервну стрічку або *рівницю*; один з процесів *прядіння*. Провадиться після *тіпання*. Буває гребінне і кардне. Гребінне Ч. виконують на *гребенечесальних машинах*, кардне — на кардочесальних (див. *Чесальна машина*).

ЧЕСМЕ́НСЬКИЙ БІЙ 1770 — відбувся 25—26.VI (6—7.VII) 1770 в бухті Чесма (Чешме) на узбережжі Малої Азії під час рос.-тур. війни 1768—74 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Рос. флот, успішно атакувавши тур. кораблі в Хіоській протоці, змусив їх відступити в бухту Чесма під прикриття берегових батарей. Тут тур. флот був блокований і знищений. Це забезпечило рос. флотові панування на Егейському м. і блокаду Дарданелл.

ЧЕСНОКО́В Федір Маркелович [7 (19).V 1896, с. Пилково, тепер Лопатінського р-ну Пенз. обл.— 25.V 1938, Саранськ] — морд. рад. письменник. Учасник 1-ї світової і громадянської воєн. Один з основоположників морд. л-ри. Друкуватися почав 1922 (оповідання «Старий учитель»). Писав про громадян. війну, класову боротьбу в роки непу, утвердження Рад. влади, боротьбу з реліг. пережитками, колективізацію, культурну революцію. Оповідання, нариси, дорожні нотатки увійшли до збірок «Село розкололось» (1926), «Батьків син» (1929), «Перші огні» (1932), «Вибрані оповідання» (1959), «Гул нового часу» (1974) та ін. Автор п'єс, літературознавчих праць. *І. К. Інжеватов.*

ЧЕ́СТЕРТОН (Chesterton) Гілберт Кіт (29.V 1874, Лондон — 14.VI

І. Д. Черняховський.

М. В. Черський.

У. Л. Черчілль.

Чернь. Ф. Джикія. Чинчила (дзбан). 1949. Дагестанська АРСР.

1936, Беконсфілд) — англ. письменник. Один з представників *детективної літератури.* Літературну діяльність почав з віршів (збірки «Старі, що грають» та «Дикий лицар», обидві — 1900). У романах («Наполеон з Ноттінг-Хілла» (1904) та «Людина, що була Четвергом» (1908) відбилися реакційно-романтичні погляди Ч. Широку популярність принесли Ч. детективні оповідання про сищика патера Брауна («Таємниця патера Брауна», 1911; «Недовірливість патера Брауна», 1926, та ін.), в яких захоплююча фабула поєднується з гостротою соціальних характеристик. Автор монографій про творчість Ч. Діккенса (1906), Дж. Б. Шоу (1909), циклу реліг.-філософ. есе «Ортодоксія» (1908), «Автобіографії» (1936).

Тв.: Укр. перекл.— Пригоди патера Брауна. Х.—К., 1930; Рос. перекл.— Рассказы. М., 1981. *Літ.:* Елистратова А. А. [Післямова]. В кн.: Честертон Г. К. Рассказы. М., 1975. *Т. В. Яхонтова.*

Г. К. Честертон.

ЧЕСТНОКÓВ Володимир Іванович [30.III (12.IV) 1904, Петербург — 15.V 1968, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1941. Після закінчення 1924 Школи рос. драми до 1936 і з 1954 працював у Ленінгр. театрі драми ім. О. С. Пушкіна (1937—53 — в ін. театрах Ленінграда). Серед ролей: Олексій Іванович («Гравець» за Достоєвським), Огнєв («Фронт» Корнійчука) та ін. Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами М. Погодіна, І. Штейна. Знімався у фільмах «В дні Жовтня», «Академік Іван Павлов» та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1967.

Тв.: Как я работал над образом Ленина. Л.—М., 1960.

В. І. Честноков.

ЧЕСТЬ — поняття моральної свідомості й категорія *етики,* що включає в себе моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. Близька за змістом до категорії *гідність.* Відмінність між ними полягає в тому, що уявлення про гідність *особи* виходить з принципу рівності всіх людей у моральному відношенні, тоді як уявлення про Ч. диференційовано оцінює людей залежно від їхньої належності до певної соціально-класової, професійної та ін. спільності. Ч. пов'язана з вимогою певної поведінки й способу дій для підтримання репутації особи або престижу тієї спільності, до якої вона належить. Критерії оцінки Ч. історично змінювалися. За феодалізму Ч. мала становий характер, за капіталізму буржуазія пов'язує її з володінням приватною власністю. В марксистсько-ленінській етиці поняття Ч. невіддільне від поняття *обов'язку,* служіння народові. За соціалізму основою Ч. вперше в історії стала *праця.*

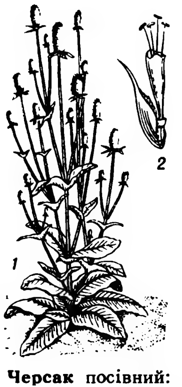

Черсак посівний:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка.

ЧÉСЬКА МÓВА — мова *чехів.* Належить до зх. групи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У Ч. м. розрізняють три групи діалектів: чеську, моравську (ганацьку) та ляську (сілезьку). Характерні риси Ч. м.: постійний слабоцентралізуючий наголос на першому складі слова (з переходом на прийменники), розрізнювання довгих і коротких голосних, рефлексація спільнослов'ян. сполучень -or-, -ol-, -er-, -el- між приголосними як -ra-, -la-, -ře- (-ří-), -le- (-lí-); перехід м'якого r' у шиплячий вібрант ř, перехід давнього ġ у h, збереження складотворчих приголосних r̥ та l̥ тощо. Іменникові властиві категорії роду, числа й відмінка (є 6 відмінків і *кличнa форма*); прикметники узгоджуються з іменниками в роді не тільки в однині, а й у множині; дієслово має категорії виду, часу, особи, способу й стану, дієприкметники та дієприслівники — категорію роду. Найдавніші пам'ятки Ч. м.— від 13 ст. Сучасна літ. Ч. м. сформувалась у 19 ст. Для Ч. м. вживається алфавіт на основі латинського. Про літературу Ч. м. див. *Чехія; Чехословаччина,* розділ Література.

Літ.: Учебник чешского языка [ч. 1—2]. М., 1973—81. *В. Т. Коломієць.*

ЧÉСЬКЕ БУ́ДЕЙОВІЦЕ — місто на Пд. Зх. Чехословаччини, в Чеській Соціалістичній Республіці, адм. ц. Пд.-Чеської обл. Розташоване на р. Влтаві. Вузол з-ць та автошляхів. 90 тис. ж. (1981). Найрозвинутіші машинобудування та металообробка. Великий ливарний з-д. Підприємства по виробн. меблів, паперу, одягу, олівців (ф-ка «Кох-і-Нор»). Харч. пром-сть (зокрема виробн. пива). Музей революц. робітн. руху. Архіт. пам'ятки 13—18 ст. Ч. Б. засн. 1265.

ЧÉСЬКИЙ МАСИ́В, Богемський масив — гірський масив у зх. частині Чехословаччини та у прилеглих районах Польщі, НДР, ФРН та Австрії. Включає середньовисокі брилові гори (*Судети,* Рудні гори, Чеський Ліс, Шумава, Баварський Ліс, Чесько-Моравська височина), що оточують Чеську улоговину. Вис. до 1602 м (г. Снєжка у Судетах). Родовища вугілля, поліметалевих і заліз. руд, графіту тощо. На схилах гір — ліси, вище 1400 м — гірські луки. Мінеральні джерела (бальнеологічні курорти *Карлові Вари, Маріанське Лазне*).

ЧÉСЬКИЙ НАЦІОНÁЛЬНИЙ ТЕÁТР. Заснований 1883 в Празі. Складається з трьох труп: оперної, балетної і драматичної. Вистави відбуваються в різних приміщеннях, які мають самостійні назви — Національний театр, Театр ім. Б. Сметани та Театр ім. Й. К. Тила. В репертуарі оперної трупи — опери Б. Сметани, Л. Яначека, Е. Сухоня та інші, а також «Лебедине озеро» та «Євгеній Онєгін» П. Чайковського (прем'єрами диригував автор); в репертуарі драм. трупи — вистави за творами К. Чапека, Б. Немцової, А. Їрасека, а також М. Гоголя, А. Чехова, М. Горького; актор Я. *Пруха* 1946 у виставі «Кремлівські куранти» М. Погодіна вперше на чес. сцені створив образ В. І. Леніна. В 1958 Г. *Товстоногов* здійснив постановку «Оптимістичної трагедії» В. Вишневського. У складі драм. трупи: Й. Гонзл, Я. Пруха, Г. *Квапілова,* І. *Мошна* та ін. Гол. художник Ч. н. т.— Й. Свобода. Театр 1955 (оперна трупа) і 1967 (драм. трупа) гастролював в СРСР. *І. Г. Посудовська.*

ЧÉСЬКІ БРАТИ́, Богемські брати (в Моравії — Моравські брати) — члени чес. релігійної протестантської секти, яка виникла в середині 15 ст. Організовували школи, друкарні. Після придушення антигабсбурзького чеського повстання 1618—20 були розгромлені.

ЧЕТВЕРИ́К — у рос. та укр. архітектурі чотирикутна в плані споруда або частина споруди. Ч.— осн. архіт. форма рос. та укр. храму (гол. чин. до 18 ст.), був поширений у композиції з восьмикутною у плані частиною— *восьмериком* (система восьмерик на четверику).

ЧЕТВЕРИКÓВ Сергій Сергійович [24.IV (6.V) 1880, Москва — 2.VII 1959, Горький] — рад. генетик. Закінчив Моск. ун-т (1906). В 1909—19 працював на вищих жіночих курсах, 1921—29 — зав. генетичною лабораторією Ін-ту експериментальної біології; 1935 — 48 — зав. кафедрою генетики Горьк. ун-ту (з 1938 — професор). Осн. праці з генетики, теорії еволюції, ентомології. Вперше висунув положення про насиченість видів у природі *мутаціями,* про значення мутацій, вільного схрещування, добору та ізоляції у видоутворенні й еволюції. Заклав основи популяційної генетики. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ЧЕТВÉРТА ВЕНЕРИ́ЧНА ХВОРÓБА, хвороба Ніколá—Фавра, лімфогранулематоз паховий — хронічне інфекційне захворювання, що спричинюється хламідіями. Передається головним чин. статевим шляхом. *Інкубаційний період* від 10 до 25 днів. Первинне ураження звичайно локалізується в ділянці статевих органів, має вигляд папули, пухирця, *ерозії,* що через кілька днів загоюється. Через кілька тижнів або місяців уражаються лімфатичні вузли. Ч. в. х. супроводиться гарячкою, збільшенням селезінки, лейкоцитозом, утворенням великих хворобливих *інфільтратів* тощо. На місці лімфатичних вузлів, що розпалися, утворюються нариви і фістульозні ходи (див. *Фістула*), які згодом рубцюються. Внаслідок цих змін порушується лімфообіг і спостерігаються набряки. Лікування: сульфаніламіди, антибіотики, іноді рентгено- або радіотерапія. Див. також *Венеричні хвороби.*

ЧЕТВÉРТА КОНФЕРÉНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ. Відбулася 17—23.III 1920 в Харкові на правах з'їзду. В її роботі взяли участь 242 делегати з ухвальним і 38 — з дорадчим голосом, що представляли понад 30 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Політ. і орг. доповідь ЦК КП(б)У; 2) Про держ. відносини Рад. України і Рад. Росії; 3) Про роботу на селі; 4) Про прод. питання; 5) Про чергові завдання госп. будівництва; 6) Про ставлення до ін. політ. партій; 7) Вибори керівних органів КП(б)У і делегатів на IX з'їзд РКП(б). Конференція проходила в обстановці гострої боротьби проти опозиційної *групи «демократичного централізму»* («децистів»). Спираючись на своїх прихильників і введену в оману частину делегатів конференції, «децисти» домоглися негативної оцінки діяльності ЦК КП(б)У, відхилення розроблених до IX з'їзду партії тез ЦК РКП(б) «Про чергові завдання господарського будівництва» і нав'язали свої тези, які заперечували принципи централізму в управлінні нар. г-вом, єдиноначальності і твердої дисципліни на підприємствах. Незважаючи на опір антипарт. елементів, з більшості ін. питань перемогла ленінська лінія. Конференція висловилася за тісний союз України з Рад. Росією. В резолюції «Про роботу на селі» обгрунтовувалася необхідність зміцнення місц. органів Рад. влади, ліквідації опору куркульства. Одним з осн. напрямів роботи визначалось енергійне здійснення прод. політики. Резолюція «Про ставлення до інших партій» відображала політику безкомпромісної боротьби проти петлюрівських, анархо-махновських та есеро-меншовицьких елементів і разом з тим уважного і доброзичливого ставлення до вихідців з дрібнобурж. партій, які перейшли на рад. платформу. В складі обраного на конференції ЦК КП(б)У більшість становили прихильники «децистів», що не відображало волі комуністів республіки, бо через фракційні махінації «децистів» (голосування списками та ін.) у виборах відмовилися брати участь 105 делегатів, які відстоювали ленінську лінію. З огляду на це ЦК РКП(б) 7.IV 1920 звернувся з відкритим листом до комуністів України, в якому викрив антипарт. діяльність «децистів». Лист було схвалено комуністами республіки. ЦК РКП(б) прийняв рішення про розпуск ЦК КП(б)У і створення Тимчасового ЦК КП(б)У на чолі з С. В. Косіором.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

М. В. Черненко.

ЧЕТВЕ́РТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП («Третя загальноросійська»). Відбулася 5—12 (18—25). XI 1907 у Гельсінгфорсі (Хельсінкі). В її роботі брали участь 27 делегатів: 10 більшовиків, 4 меншовики, 5 польс. соціал-демократів, 5 бундівців, 3 латиські соціал-демократи. Конференція розглянула питання про тактику с.-д. фракції в *Державній думі,* про фракційні центри і зміцнення зв'язку ЦК з місц. орг-ціями, про участь соціал-демократів у бурж. пресі, про найменування с.-д. представництва в Держ. думі. З доповіддю про тактику с.-д. фракції в Держ. думі виступив В. І. Ленін. Він, виходячи з того, що об'єктивні завдання революції 1905—07 в Росії не розв'язано, що період реакції покладає на пролетаріат завдання відстоювати справу демократії і справу революції, підкреслив необхідність використання соціал-демократами Думи для революц. виховання й організації пролетаріату, широкої агітації за демократичну республіку, конфіскацію поміщицьких земель, 8-годинний робочий день. Більшість делегатів конференції, відкинувши ліквідаторські погляди меншовиків і бундівців на ленінську оцінку третьочервневого режиму (див. *Третьочервневий переворот 1907*) та їхні ідеї про блок з *кадетами* в ході «практичної» законодавчої роботи в 3-й Державній думі, підтримала більшовицьку резолюцію і пропозиції В. І. Леніна. Конференція засудила створення меншовиками окремих фракційних центрів, звернула увагу ЦК на необхідність боротьби з розколом у місц. парт. орг-ціях і визначила заходи для посилення зв'язку ЦК РСДРП з місц. парт. орг-ціями. Резолюції конференції про неприпустимість участі соціал-демократів у бурж. пресі та про назву с.-д. представництва в Держ. думі — «соціал-демократична фракція» — були спрямовані на ідейно-орг. зміцнення робітн. партії і поширення її впливу на маси.

Літ.: Ленін В. І. Доповідь про тактику соціал-демократичної фракції в III Державній думі. Повне зібрання творів, т. 16; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. М., 1978.

В. П. Рябцев.

ЧЕТВЕ́РТА РЕСПУ́БЛІКА — політ. бурж.-демократичний режим у Франції (після 2-ї світової війни до кінця 1958). Існувала фактично з 1944. Конституція Ч. р. (1946), яка встановлювала відповідальність уряду перед парламентом, зафіксувала ряд демократичних завоювань трудящих. До 1947 в складі уряду були комуністи. Глибокі суперечності в урядових коаліціях (Франц. соціалістична партія, Нар. республіканський рух і радикали) з осн. соціально-економічних і зовн.-політ. питань у період Ч. р. викликали численні урядові кризи (в країні змінилося 13 урядів). Президенти Ч. р.: В. Оріоль, Р. Коті. Криза колоніальної політики Франції, фінанс. труднощі, спричинені великими воєнними витратами, призвели в травні 1958 до краху Ч. р. До влади прийшов уряд Ш. де *Голля* (див. *П'ята республіка* у Франції).

М. І. Маймескул.

ЧЕТВЕРТА́К (Четвертаков) Єрмолай Васильович (1781, с. Мефодівка, тепер Середино-Будського району Сум. обл. — р. і місце см. невід.) — герой *Вітчизняної війни 1812,* солдат Київ. драгунського полку. З кріпаків. Учасник війни проти Франції 1805—07. Під час Вітчизн. війни 1812 потрапив у полон до французів, звідки втік і сформував з селян кількох сіл Гжатського пов. Смол. губ. партизан. загін, який успішно діяв проти загарбників. У листопаді 1812 Ч. приєднався до свого полку, брав участь у визвольних походах рос. армії 1813—14.

ЧЕТВЕ́РТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 16—20.V 1920 в Харкові. В роботі з'їзду брали участь 811 делегатів з ухвальним голосом, у т. ч. 710 комуністів. Порядок денний: 1) Доповідь уряду та співдоповіді про взаємовідносини між РРФСР і УРСР, прод. питання, про освіту; 2) Війна з шляхетською Польщею. З'їзд прийняв наказ ВУЦВК і Раднаркому України про зміцнення робітн.-сел. влади, який мав велике значення для перебудови органів влади на воєнний лад у зв'язку з війною. В резолюції про держ. відносини між УРСР і РРФСР з'їзд засудив як контрреволюційні спроби розірвати чи ослабити зв'язок України з Рад. Росією та ін. рад. республіками. З'їзд прийняв резолюції з зем. і прод. питань. У резолюції на доповідь уряду з'їзд намітив заходи по дальшому розвитку нар. освіти, затвердив закон про *комітети незаможних селян.* З'їзд звернувся до селян, робітників, воїнів Червоної Армії та всіх трудящих України з маніфестом, в якому закликав їх спрямувати свої зусилля на розгром ворога. З'їзд обрав ВУЦВК у складі 82 членів і 44 кандидатів, а також 38 членів і 13 кандидатів до складу ВЦВК. Почесним членом ВУЦВК було обрано В. І. Леніна.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ЧЕТВЕ́РТИЙ ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР імені Жовтневої революції. Засн. 1933. В театрі працювали режисери Д. *Бондаренко,* М. *Верхацький,* Т. Завгородній, О. Копацький; актори А. *Верменич,* М. *Педошенко,* А. *Носачов,* В. Левицький, П. Семернін, Н. Закохана, В. Гуцуліна та ін. В репертуарі: опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, п'єси «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Останні» М. Горького, «Чапаєв» за Д. Фурмановим та ін. Припинив діяльність 1941.

М. Г. Лабінський.

ЧЕТВЕ́РТИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 18—26.IV 1927 у Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1601 делегат з ухвальним голосом і 747 — з дорадчим. 72,5 % делегатів становили комуністи. 19,4 % заг. складу делегатів представляли Україну. Порядок денний: 1) Звіт Уряду СРСР; 2) Про стан та перспективи розвитку пром-сті СРСР; 3) Осн. завдання с. г. у зв'язку з заг. розвитком нар. г-ва та індустріалізацією країни; 4) Оборона країни і стан Робітн.-Сел. Червоної Армії; 5) Конституційні питання; 6) Вибори ЦВК СРСР. З'їзд схвалив внутр. і зовн. політику уряду, прийняв рішення про розвиток нар. г-ва на основі *індустріалізації* країни, зобов'язав уряд розробити п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР, прийняв постанову про піднесення с. г. і зростання колг. руху, доручив ЦВК і РНК СРСР вжити заходів для забезпечення обороноздатності д-ви, вніс зміни до Конституції СРСР згідно зі змінами в адм.-тер. поділі. З'їзд схвалив постанови уряду, спрямовані на індустріалізацію, електрифікацію країни, зокрема про будівництво Дніпрогесу. Було обрано ЦВК СРСР у складі 585 членів і 262 кандидатів. До нього ввійшли представники 48 національностей.

Літ.: 4 съезд Советов. Стенографический отчёт. М., 1927; Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

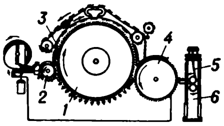

Чесальна машина (кардочесальна):
1 — головний барабан;
2 — приймальний барабан;
3 — головка;
4 — знімний барабан;
5 — стрічка;
6 — таз.

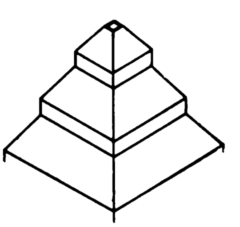

Схема четверика з заломами.

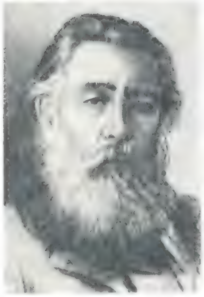
С. Чех.

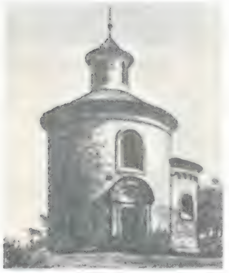
Чехія.
Ротонда св. Мартіна у Вишеграді в Празі. Кінець 11 — початок 12 ст.

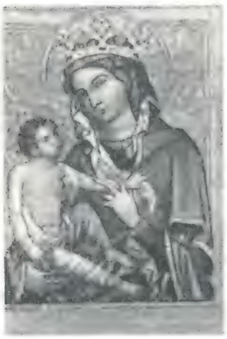
Чехія.
Мадонна з Вевержі. Середина 14 ст. Національна галерея. Прага.

ЧЕТВЕ́РТИЙ (ОБ'ЄДНА́ВЧИЙ) З'ЇЗД РСДРП. Відбувся 10—25. IV (23.IV—8.V) 1906 в Стокгольмі в умовах спаду революції 1905—07. На з'їзді було 112 делегатів з ухвальним голосом і 22 — з дорадчим від 62 орг-цій РСДРП, а також 12 представників з дорадчим голосом від нац. с.-д. орг-цій: Соціал-демократії Польщі й Литви, Латис. с.-д. робітн. партії, *Бунду*, *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП), Фінл. робітн. партії, Болгар. с.-д. робітн. партії. Серед делегатів були представники від 11 с.-д. орг-цій України, в т. ч. від *«Спілки»*. Більшовицькі делегати представляли Донецький союз, Катеринослав., Харків., Одес. і Єлизаветград. к-ти. Серед делегатів з ухвальним голосом було 46 більшовиків і 62 меншовики. Решта делегатів, що займала примиренську позицію (т. з. центр), в осн. питаннях примикали до меншовиків. Чисельна перевага меншовиків позначилася на всьому ході роботи з'їзду й зумовила гостру ідейну боротьбу з усіх осн. питань порядку денного. Порядок денний: 1) Перегляд агр. програми; 2) Поточний момент; 3) Питання про тактику щодо підсумків виборів у Держ. думу і щодо самої Думи; 4) Збройне повстання; 5) Партизан. дії; 6) Тимчас. революц. уряд і революц. самоврядування; 7) Ставлення до Рад робітн. депутатів; 8) Професійні спілки; 9) Ставлення до сел. руху; 10) Ставлення до різних несоціал-демократичних партій і орг-цій; 11) Ставлення до вимоги окремих установчих зборів для Польщі у зв'язку з нац. питанням у парт. програмі; 12) Організація партії; 13) Об'єднання з нац. с.-д. орг-ціями (Соціал-демократія Польщі й Литви, Латис. соціал-демократія, Бунд); 14) Звіти; 15) Вибори. З'їзд обговорив пункти 1—4-й; інші було вирішено в комісіях, без дебатів, а пункти 7-й і 11-й знято з обговорення. Центр. місце в роботі з'їзду зайняло питання про перегляд агр. програми партії.

В. І. Ленін виступив з доповіддю, в якій всебічно обгрунтував агр. програму більшовиків (див. *Аграрна програма КПРС*), осн. вимоги якої (конфіскація всіх церк., монастирських, удільних, держ., кабінетських і поміщицьких земель; передача захоплених селянами земель у розпорядження селянських комітетів; націоналізація землі після перемоги революції) повністю відповідали розмахові сел. руху в країні й забезпечували доведення революції до повної перемоги. Меншовики відстоювали на з'їзді реформістську програму *муніципалізації* земель, за якою поміщицькі землі передавалися в розпорядження *муніципалітетів* — місц. органів самоврядування або земств, у яких селяни мали орендувати її за певну плату. Група більшовиків («подільники») відстоювала вимогу розподілу конфіскованих поміщицьких земель з передачею їх у власність селян, виступаючи проти націоналізації землі. Незначною більшістю голосів з'їзд прийняв меншовицьку програму. Але під тиском більшовиків до неї було внесено істотні поправки, зокрема про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію переселенського зем. фонду, лісів і вод загальнодерж. значення тощо. З'їзд прийняв новий Статут партії, 1-й параграф якого про членство в партії було прийнято в ленінському формулюванні (див. *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*). Вперше до Статуту включено положення про будівництво партії на засадах *демократичного централізму*. Але меншовикам удалося добитися відновлення двоцентровості в партії (ЦК і ЦО). Під час виборів центр. органів вони провели переважну більшість своїх кандидатів до ЦК й захопили всі місця в редакції ЦО. З'їзд ухвалив рішення про об'єднання з Соціал-демократією Польщі й Литви і з Латис. СДРП та затвердив умови об'єднання з Бундом. Проте в спец. резолюції рішуче висловився проти організації пролетаріату за нац. ознакою. Об'єднання з РСДРП домагався і представник УСДРП (на федеративних засадах і за умов визнання її єдиним представником укр. пролетаріату). Однак УСДРП, як дрібнобурж. націоналістичну орг-цію, не було прийнято до складу РСДРП.

На з'їзді відбулося тільки формальне об'єднання РСДРП, яке не усунуло принципових незгод між більшовиками й меншовиками. Відразу після з'їзду делегати-більшовики виступили з написаним В. І. Леніним зверненням до партії, в якому заявили про помилковість багатьох рішень з'їзду і про свою рішимість вести ідейну боротьбу проти них у рамках єдиної РСДРП.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 12. Об'єднавчий з'їзд РСДРП; т. 13. Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП; Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *П. М. Шморгун.*

ЧЕТВЕ́РТИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. перспективний план відбудови і розвитку нар. господарства СРСР на 1946—50, прийнятий як закон першою сесією Верховної Ради СРСР 2-го скликання (березень 1946). Осн. завдання четвертої (першої післявоєнної) п'ятирічки полягали в тому, щоб відбудувати потерпілі в період Великої Вітчизн. війни 1941—45 райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і с. г., а потім і перевершити цей рівень; забезпечити в першу чергу відбудову й розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту як найважливішої умови піднесення всього нар. г-ва СРСР. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ЧЕТВЕРТИ́ННИЙ ПЕРІ́ОД І ЧЕТВЕРТИ́ННА СИСТЕ́МА — те саме, що й *антропогеновий період і антропогенова система.*

ЧЕТВЕРТИ́НСЬКІ (Святополк-Четвертинські) — укр. магнатський рід. Володіли значними маєтностями на Правобережній Україні та в Білорусії в 15—19 ст. У 1-й пол. 18 ст. покатоличилися. Брали участь у боротьбі магнатських кіл шляхет. Польщі за владу. Найвідоміші: Гедеон Ч. [до постриження в ченці — Григорій; р. н. невід.— 6 (16). IV 1690, Київ] — київ. митрополит з 1685. У 1686 порвав зв'язки з константинопольським патріархом і визнав зверхність моск. патріарха над православною церквою на Україні. Олександр Ч. (р. н. невід.— п. 1769) — брацлавський підкоморій (член станового шляхет. суду). Учасник *Барської конфедерації 1768*. Антон Станіслав Ч. (1748 — 28.VI 1794, Варшава) — перемишльський *каштелян*. Один з керівників *Тарговицької конфедерації 1792*.

«ЧЕТВЕ́РТОГО ТРА́ВНЯ» РУХ — масовий антиімперіалістичний рух у Китаї в травні — червні 1919. Виник під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Почався 4 травня (звідси назва) в Пекіні. Безпосереднім поштовхом до руху були грабіжницькі рішення *Паризької мирної конференції 1919—20* про передання Японії загарбаних нею кол. концесій Німеччини в Шаньдуні. Під тиском нар. мас пекінський уряд змушений був відмовитися підписати *Версальський мирний договір 1919*. «Ч. т.» р. сприяв розвиткові нац.-визвольного і робітн. руху в Китаї.

І. В. Волковинський.

«ЧЕ́ТЬЇ-МІНЕ́Ї» — див. *«Мінеї-Четьї».*

ЧЕХ (Čech) Едуард (29.VI 1893, с. Страчов, поблизу м. Градець-Кралове — 15.III 1960, Прага) — чеський математик, член Чехословацької АН (з 1952). Член КПЧ. Закінчив (1919) Карлів ун-т (Прага). З 1947 — директор Матем. ін-ту Чехословацької АН. Осн. праці стосуються диференціальної геометрії і топології. Спільно з італ. математиком Г. Фубіні (1870—1943) створив проективно-диференціальну геометрію. Зробив істотний внесок у теорію бікомпактних просторів і заг. теорію гомологічних інваріантів. Держ. премія ЧССР, 1951, 1954.

ЧЕХ (Čech) Сватоплук (21.II 1846, м. Остршедек, поблизу Бенешова — 23.II 1908, Прага) — чес. письменник. Закінчив Празький ун-т (1869). Друкуватися почав у 60-і рр. У збірках віршів «Ранкові пісні» (1887), «Нові пісні» (1888), поемах «Пісні раба» (1894), «Косарі» (1903) критикував бурж. суспільство, нац. гноблення, вітав революц. боротьбу трудящих за соціальні свободи. Вірш «Хвала труду!» (1884) став революц. гімном чес. робітників. У повістях «Яструб проти горлиці» (1876), «Подорож пана Броучека в XV століття» (1888) викривав псевдопатріотизм і жадобу наживи чес. буржуазії, підносив ідеали гуситів. Враження від подорожі в Росію (1874), під час якої Ч. побував в Одесі й Криму, відбилися в поемі «Степ» (1908, незакінч.), сюжет якої навіяний революц. подіями 1905 в Росії. В поемі подано картини укр. природи, екскурси в істор. минуле України. Переклав уривки з кількох творів Т. Шевченка. Сприяв публікації перекладів Шевченкової поезії в журн. «Квєти». Творчість Ч. високо цінив І. Франко. Укр. мовою твори Ч. перекладали І. Франко, Олена Пчілка, М. Рильський, Борис Тен та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші].

В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; [Вірші]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 11. К., 1978; Рос. перекл. — Избранное. М., 1954; Поэмы. М., 1958.
Літ.: Кишкин Л. С. Сватоплук Чех. М., 1959; Щмелькова И. А. Сватоплук Чех. Биобиблиографический указатель. М., 1959. *В. І. Шевчук.*

ЧЕ́ХИ — нація в Чехословаччині, осн. населення Чеської Соціалістичної Республіки (ЧСР). Заг. чисельність Ч.— 10,5 млн. чол. (1980, оцінка), з них у ЧССР бл. 9,7 млн. чол. (1978, оцінка), в т. ч. в ЧСР — 9,6 млн. чол. Живуть також в Австрії, Канаді, США, Югославії та в ін. країнах. Говорять *чеською мовою.* Віруючі Ч.— переважно католики, незначна частина — протестанти. В 11 ст. в межах Чеської д-ви, що тоді утворилася, почала формуватись чеська народність. В 19 ст. відбувався процес формування чес. бурж. нації. Встановлення 1945 в Чехословаччині нар. влади, соціалістичні перетворення в країні сприяють формуванню чес. соціалістичної нації. Більшість Ч. працює в пром-сті. Осн. заняття Ч.-селян — землеробство, тваринництво. Про історію, економіку, культуру Ч. див. *Чехія, Чехословаччина.*

ЧЕ́ХІЯ, Чеська Соціалістична Республіка — у складі Чехословаччини. Розташована на Зх. країни. Складається з двох істор. провінцій — Чехії і Моравії. Площа — 78,9 тис. км². Населення — 10,3 млн. чол. (1984, оцінка). Столиця — м. *Прага.* В адм. відношенні поділяється на 7 областей.

Ч.— соціалістична республіка, що разом з Словацькою Соціалістичною Республікою на засадах рівноправності й добровільності утворює федеративну соціалістичну д-ву — ЧССР. Найвищий орган держ. влади Чехії — Чеська Нац. рада, яка обирається населенням на 5 років. Постійний орган ради — Президія Нац. ради. Вона призначає уряд республіки, що є найвищим виконавчим органом. Див. також *Чехословаччина,* розділ Державний лад.

Більша частина території Ч. розташована у межах *Чеського масиву* з середньовисотними хребтами на Зх. і Пн. (Шумава, Чеський Ліс, Рудні гори, Крконоше). Для рельєфу внутр. районів характерне чергування погорбованих височин і улоговин. Поклади кам. та бурого вугілля, графіту, каоліну. Клімат помірно континентальний. Гол. річки — Лаба (Ельба) з Влтавою та Морава. Схили гір вкриті мішаними та хвойними лісами.

Осн. населення Ч. — *чехи* (понад 94%, 1980, оцінка). Живуть також словаки (3,6%), німці, поляки, українці та ін. Пересіч. густота нас.— 130,5 чол. на 1 км² (1980, перепис). Найгустіше заселені пн. індустріально розвинуті райони Ч. Найбільші міста: Прага, *Брно, Острава, Пльзень.*

Тер. Ч. заселена з часів *палеоліту.* В серед. 1-го тис. тут переважали слов'ян. племена. В 7 ст. чес. землі входили до політ. об'єднання, очоленого князем *Само,* в 9 — на поч. 10 ст.— до *Великоморавської держави.* В 10 ст. виникла чес. ранньофеод. д-ва на чолі з дин. *Пржемисловичів* (правили до 1306). У кін. 13 — 1-й пол. 14 ст. в Ч. склалася феод.-станова монархія. В 1310—1437 чеські землі входили до складу володінь дин. *Люксембургів.* Загострення соціальних і нац. суперечностей викликало в Ч. у 1-й пол. 15 ст. нац.-визв. і антикатолицький *Гуситський революційний рух.* У 1526 Ч. ввійшла до складу імперії *Габсбургів.*

У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в Ч. розгорнувся нац. рух за збереження і розвиток чес. мови, нац. культури (див. *«Будителі»*). Під час *революції 1848—49 в Австрії* відбулися виступи в Ч. проти австр. абсолютизму (див. *Празьке повстання 1848*). З 1867 Ч.— у складі австр. частини *Австро-Угорщини.* Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі Чехословацької бурж. республіки (проголошена 28.X 1918). Внаслідок політики зх. д-в (див. *Мюнхенська угода 1938*) фашист. Німеччина 1938—39 окупувала чес. землі. В результаті *Травневого повстання 1945,* підтриманого Рад. Армією (див. *Празька операція 1945*), 9.V було визволено Прагу. Незабаром було визволено всю країну. В 1945 Ч. і Словаччина возз'єднались у межах нар.-демократичної Чехословаччини. З 1.I 1969 чес. землі мають статус Чес. Соціалістичної Республіки.

Частка Ч. в нац. доході ЧССР становить бл. 70 %. Розвинута гірничодобувна (Остравсько-Карвінський і Кладненський кам'яновуг. та Пн.-Чеський і Соколовський буровуг. басейни), паливноенерг. і металургійна (район Острави) пром-сть, а також машинобудування — енергетичне, електротех., транспортне, тракторо- і верстатобудування. Значна хімічна і нафтохімічна промисловість. Виробн. буд. матеріалів, склоробні та фарфорові підприємства. Деревообр., паперова, меблева, по виробн. олівців, текст., швейна, харчосмакова (гол. чин. цукр. та пивоварна) галузі. Шкіряно-взут. пром-сть (*Готвальдов*). Гол. пром. центри — Прага, Острава, Брно. Провідна галузь с. г.—рослинництво. Вирощують пшеницю, жито, ячмінь, цукр. буряки, картоплю, хміль тощо. Значні площі під садами та овочевими культурами. Тваринництво м'ясо-мол. напряму (велика рогата худоба, свині, птиця). У Ч. густа мережа з-ць і автошляхів, судноплавство по Влтаві й Лабі.

На базі основної 8-річної школи в Ч. діють повні серед. школи — гімназії, серед. профучилища, а також профучилища й центри учнівства, що готують кваліфікованих робітників, серед. профес. школи, що готують кадри серед. кваліфікації, і серед. школи для працюючих. У 1982/83 навч. р. у 4101 осн. школі налічувалося 1278,5 тис. учнів, у 212 гімназіях— 97,6 тис., у 612 профучилищах, 611 центрах учнівства — бл. 223 тис. (1981/82 навч. р.), у 162 серед. школах для працюючих — 16,6 тис. учнів.

У Ч. 23 вищі навч. заклади (1982/83 навч. р.— 119,4 тис. студентів). Вузи: *Празький університет* (Карлів ун-т, засн. 1348), Політех. ін-т (засн. 1707), Екон. ін-т (засн. 1953), Академія образотворчих мистецтв, Академія муз. мистецтва, Ін-т худож. промислів, усі — в Празі; Ун-т ім. Я. Е. Пуркинє (засн. 1919), Політех. ін-т (засн. 1899) — у Брно; Ун-т ім. Ф. Палацького (засн. 1573) в Оломоуці; Гірничий ін-т (засн. 1849) в Остраві та ін. Вища наук. установа — *Чехословацька академія наук* з підпорядкованими їй н.-д. ін-тами, серед яких — Чехословацько-радянський ін-т, Ін-т праці, Ін-т життєвого рівня, Ін-т чес. мови. У 1974 створено Чехословацьку академію с.-г. наук. Працює ряд н.-д. ін-тів міністерств і відомств ЧССР: Центр. геологічний (засн. 1919), гідрометеорологічний (засн. 1920), водного г-ва (засн. 1920), всі — у Празі, та ін., діє ряд наук. т-в. В ЧСР 7,3 тис. нар. б-к, крім них, функціонують спец. б-ки — дит., наук., профспілкові тощо. Найбільші б-ки: в Празі — університетська (засн. 1348), Державна ЧСР (засн. 1958), Фундаментальна Чехосл. АН (засн. 1952), Міська (засн. 1891), Нац. музею (засн. 1818), Державна пед. ім. Я. А. Коменського (засн. 1919) та ін.; у Брно — університетська (засн. 1815), Державна наукова (засн. 1899) та ін.; наук. б-ки в Остраві, Оломоуці, Чеське Будейовіце, Градець-Кралове, Пльзені та ін. У 1979 в ЧСР було 192 музеї й 27 худож. галерей, зокрема у Празі: Нац. музей (засн. 1818), Нац. галерея (засн. 1896), Музей столиці Праги (засн. 1883), Напрстка (азіатської, афр. й амер. культур, засн. 1862), Худож.-промисловий (засн. 1885), музеї В. І. Леніна, К. Готвальда, А. Дворжака, Б. Сметани, М. Алеша, А. Їрасека, Літературний, Педагогічний ім. Я. А. Коменського, Поштовий та ін.; у Брно: Міський (засн. 1904), Моравський (засн. 1818), Моравська галерея (засн. 1819); в Пльзені: Зх.-Чеський і Зх.-Чеська галерея, в Таборі — Гуситського революц. руху, в Угерському Броді — Я. А. Коменського, ряд місцевих краєзнавчих, меморіальних музеїв і музеїв-замків.

Найважливіші газети: *«Руде право»* — центр. орган ЦК Компартії Чехословаччини, «Праце» — орган Чехосл. революц. профспілкового руху, «Млада фронта» («Молодий фронт») — орган Соціалістичного союзу молоді, «Свободне слово»— орган Чехосл. соціалістичної партії, «Лідова демокраціє» («Народна демократія») — орган Чехосл. нар. партії та ін. Чехосл. радіо (засн. 1923) і Чехосл. телебачення (засн. 1953). Телецентри — в Празі, Брно, Остраві, Пльзені.

Писемність чес. народу починалася старослов'ян. мовою, чому сприяла просвітительська діяльність братів *Кирила і Мефодія* (2-а пол. 9 ст.). Після падіння Великоморавської д-ви (906) поширилася лат. мова. Найвизначніший твір лат. мовою — «Чеська хроніка» (1125) *Козьми Празького.* Найдавніші літ. пам'ятки чес. мовою — «Далімілова хроніка» та «Александреїда» (обидві — поч. 14 ст.). Перший достовірно відомий чес. письменник — С. Фляшка (помер 1403), який висміював станові привілеї. З антикатолицькими творами в 15 ст. виступали Ян *Гус,* Ян Желівський, П. Хель-

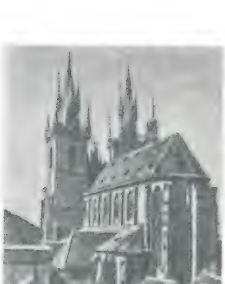
Церква Тинської богоматері в Старому Месті в Празі. 1370—1510, частково перебудовано 1679.

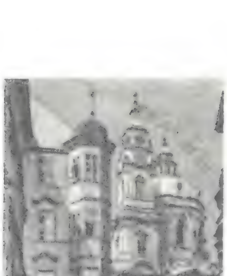
Храм св. Мікулаша в Празі. Архітектори К. І. Дінценгофер та ін. 1703—55.

Національний театр у Празі. Архітектори Й. Зітек та ін. 1868—81.

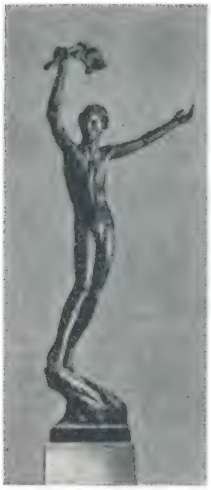

Я. Штурса. Переможець. Бронза. 1921. Національний музей у Празі.

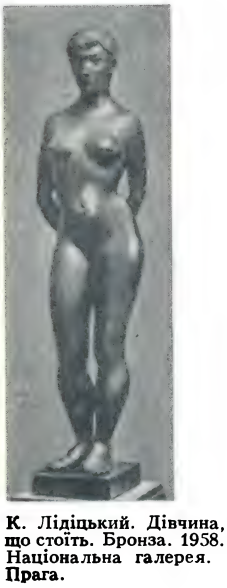

К. Лідіцький. Дівчина, що стоїть. Бронза. 1958. Національна галерея. **Прага.**

чицький. За умов австро-нім. поневолення чес. л-ра зазнавала переслідувань. Найпомітніші літ. пам'ятки 17 ст.— твори Я. А. *Коменського*. Серед найвидатніших діячів чес. нац. Відродження (кін. 18 — 1-а пол. 19 ст.) —учені й письменники Й. *Добровський,* Й. *Юнгман,* П. Й. *Шафарик,* Ф. *Палацький,* А. Я. Пухмайєр, В. *Ганка,* Я. *Коллар,* Ф. Л. *Челаковський*, К. Г. *Маха*, Й. К. *Тил*. Л-ра цього періоду визначалась ідеалами просвітительства, нац. самосвідомості, революц. романтизму, усвідомленням спорідненості з ін. слов'ян. народами. Під впливом революції 1848—49 в л-рі посилилися нац.-визвольні ідеї, загострилася увага до соціальної проблематики, що зумовило становлення реалізму. З критикою соціальних відносин у австр. монархії виступали К. *Гавличек-Боровський,* Божена *Немцова*. Утвердження критичного реалізму пов'язане з творчістю Я. *Неруди* і поколінням «майовців», що групувалися навколо альманаху «Май» (1858—62; В. *Галек,* Кароліна *Светла,* Я. Арбес). Твори Антала *Сташека,* істор. проза А. *Їрасека,* В. Б. Тршебізького сприяли становленню соціального роману. Зростала суспільна роль поезії (С. *Чех,* Ярослав *Врхліцький,* Й. В. Сладек). На межі 19 і 20 ст. виникли різні ідейно-естетичні течії і напрями. У представників «Чеської модерни» (Й. С. Махар, А. *Сова,* Отокар *Бржезіна,* Ф. К. *Шалда*) неприйняття бурж. дійсності поєднувалося з індивідуалістичним бунтом. Цими настроями пройнята й творчість «покоління бунтарів» (К. Томан, Ф. Шрамек, Ф. Гельнер, Ст. К. *Нейман*). Деякі письменники тимчасово зблизились з анархізмом, декадентськими течіями, натуралізмом (В. Дик, Отокар Бржезіна, К. М. Чапек-Ход). Проте гол. ідейне спрямування л-ри визначали проблеми соціальної і нац.-визвольної боротьби (поезія А. Мацека, Петра *Безруча,* А. Сови, Й. С. Махара, рання проза Івана *Ольбрахта,* Я. *Гашека,* М. *Майєрової*). Про розвиток чес. л-ри після 1918 див. *Чехословаччина,* розділ Література.

Значну роль у розвитку л-ри в Ч. в 1-й пол. 19 ст. відіграли зв'язки з рос. і укр. л-рами. Ідеї слов'ян. взаємин у працях П. Й. Шафарика і Я. Коллара знайшли відгук у творчості укр. поетів, зокрема М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького та ін. Особливого значення набули ці ідеї в поезії Т. Шевченка («Єретик», «І мертвим, і живим...» та ін.). Поезією Л. Боровиковського, М. Костомарова, А. Метлинського, О. Шпигоцького, М. Шашкевича зацікавився поет і фольклорист Ф. Л. Челаковський, який переклав чималу добірку їх віршів, що склали першу чес. антологію укр. письменства (1842). Укр. класич. л-ра представлена в чеських перекладах творами І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Панаса Мирного, Марка Черемшини, О. Кобилянської, І. Нечуя-Левицького, В. Стефаника та ін. В Ч. видано твори багатьох рад. поетів і прозаїків. Укр. мовою видано твори Божени Немцової, К. Гавличека-Боровського, Я. Неруди, А. Їрасека, Петра Безруча, Я. Гашека, Івана Ольбрахта, К. Чапека, Я. Отченашека, Ю. Фучіка та ін. Вірші багатьох чес. поетів увійшли до антології «Чеська поезія» (К., 1964) та кн. Р. Лубківського «Слов'янське небо» (К., 1972). Чес.-укр. літ. взаємини широко висвітлено в кн. «З історії чехословацько-українських літературних зв'язків» (Братіслава, 1959) та зб. «Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків» (Прага, 1968, чес. мовою).

На тер. Ч. з 8—10 ст. збереглися залишки слов'ян. городищ (Прага, Старе Место поблизу Угерське Градіште). Після прийняття католицизму будували кам. церкви за візант. (залишки храму поблизу Старого Места, 9 ст.) та зх.-європ. (храм-ротонда св. Віта у Празі, бл. 930) зразками. В 11—13 ст. склався *романський стиль* (базиліка св. Їржі, 12 ст., у *Граді Празькому*). В серед. 13 — 1-й пол. 15 ст. в архітектурі розквітла *готика* (замок у Кршівоклаті, 13—16 ст.; сх. частина собору св. Віта у Празі, з 1344). В 1-й пол. 16 ст. для архітектури Ч. характерні риси *Відродження* (палац Бельведер у Празі, бл. 1535—63); в цьому ж стилі перебудовувалися замки (зокрема, в Пардубіце). З 2-ї пол. 17 ст. споруджували палаци у стилі *барокко* (палац Клам-Галласів, бл. 1713—25, арх. Й. Б. Фішер фон Ерлах). У кін. 18 — на поч. 19 ст. в архітектурі після короткого періоду поширення стилю *класицизму* утвердився напрям «національної романтики» з тенденціями *еклектизму* (Нац. музей у Празі, 1884—90, арх. Й. Шульц). В кін. 19 — на поч. 20 ст. домінує стиль *модерн* (музей в м. Градець-Кралове, арх. Я. Котери та ін.), на зміну якому прийшов *раціоналізм*. У 20—30-х рр. 20 ст. склалася нац. школа *функціоналізму* в архітектурі (будівлі Й. Гочара в м. Градець-Кралове). Після 1945 розгорнулося велике буд-во житл. районів, громад. центрів, нових адм. та культурно-побутових споруд, що відзначаються раціоналізмом пластичних засобів, використанням нових виразних сучас. буд. матеріалів (будинок Федеральних зборів ЧССР, 1970—73, арх. К. Прагер; Будинок рад. науки і культури, 1972, арх. Р. Черні та ін., обидва — у Празі).

В Ч. збереглася скульптура часів палеоліту, неолітична кераміка. До 7 ст. належать давньослов'ян. кераміка, ювелірні вироби. В 11—13 ст. з'явилися настінні розписи (ротонда св. Катержини в Зноймо, 1134), мініатюра («Вишеградський кодекс», 1085). В серед. 13 — 1-й пол. 15 ст. розквітла готика (статуї Майстра Міхельської Мадонни, 2-а чверть 14 ст.). Для живопису цього часу характерні пошуки життєвості композиції (Майстер Вишебродського вівтаря, серед. 14 ст.). У 2-й пол. 14 ст. набуло розвитку мистецтво портрета (скульптурні портрети роботи П. Парлержа в соборі св. Віта у Празі, 1374—85; живописні портрети, виконані майстром *Теодоріком* для каплиці замку Карлштейн, бл. 1357—67). З кін. 14 — поч. 15 ст. в образотворчому мистецтві Ч. зміцнюється світське начало (мініатюри «Ієнського кодексу», поч. 16 ст.). Поширилося декоративно-ужиткове мистецтво (художнє скло, вітражі, мозаїки, ювелірні вироби). Наприкінці 15 — в 16 ст. у вівтарний живопис проникли ренесансні тенденції (майстер Літомержицького вівтаря). Для образотворчого мистецтва 17—18 ст., яке розвивалося в традиціях барокко, характерні реалістичні й демократичні тенденції (портрети й настінні розписи К. Шкрети, П. Брандля, фрески й пейзажі В. В. Рейнера, портрети Я. Купецького, гравюри В. Голлара та ін.). Серед скульпторів цього часу — М. Б. Браун та Ф. М. Брокоф (статуї Карлового моста у Празі). В серед. 18 ст. в скульптурі й живописі з'явилися риси рококо і класицизму (скульптор І. Ф. Платцер, живописець Н. Грунда). В кін. 18 — на поч. 19 ст. мистецтво Ч. відігравало велику роль у боротьбі за нац. самоутвердження (діяльність «Патріотичного товариства друзів мистецтва» й АМ у Празі). Поряд з класицизмом і романтизмом в 1-й пол. 19 ст. поширилися реалістичні тенденції. Художники звернулися до тем нац. історії, зображення рідної природи (А. *Косарек,* А. *Манес*), натюрмортів (Й. Навратіл). У творах Я. Чермака відтворено визвольну боротьбу слов'ян. народів; представником демократичного реалізму був К. *Пуркинє*. В останній третині 19 ст. розвинулася творчість живописця М. *Алеша,* скульптора Й. В. *Мисльбека*. Мистецтво поч. 20 ст. було суперечливим. У зіткненні з різними декадентськими течіями збагачувався і розвивався демократичний напрям (товариство художників «Манес», творчість А. Славічека, Л. Куби та ін.). Соціально-критичні тенденції виявились у творах К. Мисльбека. Рисами символізму були позначені ранні твори М. *Швабінського*. Графіка розвивалася в стилі модерн (гравюри В. Прейссіга, плакати А. Мухи, книжкові ілюстрації Й. *Лади*). В скульптурі в цей час виділялися твори Я. *Штурси*. На поч. 20 ст. серед представників *авангардизму* були Б. Кубішта, Е. Філла, А. Прохазка, Я. Зрзавий, Р. Кремлічка. Створення незалежної бурж. республіки Чехословаччини 1918 сприяло розвиткові національної художньої культури.

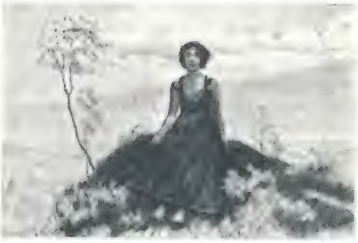

М. Швабінський. Бідний край. 1899—1900. Національна галерея. Прага.

Багато художників-авангардистів звернулися до реалістичних традицій (живописці В. Новак, О. Кубін, Й. Чапек, В. Рабас). Деякі митці правдиво відтворювали боротьбу робітн. класу (живописці К. Голан, К. Штика; скульптори К. *Покорний,* Я. Лауда; графіки Ф. Бідло, В. Машек). У 20—30-х рр. формувався соціально-критичний напрям у чес. мистецтві (живопис П. Котіка, графіка В. Сіловського). Плідною була діяльність «майстерні соціальної графіки» (Я. Рамбоусек та ін.), з якою до 1927 була пов'язана творчість В. *Касіяна.* Після визволення Чехословаччини від фашистського гніту й перемоги народно-демократичного ладу перед мистецтвом відкрилися нові перспективи. До тем соціалістичного будівництва звернулися живописці Е. Філла, А. Падерлік, В. Седлачек; скульптори В. Маковський, К. Лідіцький, К. Покорний. У цей час розвивалися різні види монументально-декоративного мистецтва (мозаїки В. Сіхри, М. Швабінського, фрески В. Тіттельбаха), графіка (В. Фіала, Ф. Музіка та ін.). Серед митців 70—80-х рр.— живописці й графіки А. Забранський, Р. Коларж, Й. Брож, скульптори Й. Малейовський, М. Аксман. Поширені різні види декор.-ужиткового мист. (художнє скло, ткацтво, медальєрне мистецтво). В 1969 в м. Градець-Кралове споруджено пам'ятник В. І. Леніну (скульптор А. Білостоцький).

Чес. муз. культура розвивалася на грунті нар. творчості — побутових та обрядових пісень і танців. Муз. інструменти: волинка, фуяр (сопілка), бубон, флейти, барабани, цитра, труба, литаври, арфа та ін. В 15 ст. виникли т. з. *гуситські пісні.* З 16 ст. розвивалася поліфонічна музика (А. Міхна, В. Голан, Й. Рихновський, Я. Турновський, К. Гарант з Польжице). В 17—18 ст. за рубежем працювали Я. Зеленка, Й. Бенда, Б. Чорногорський, Й. Мисливечек, а також Я. В. Стаміць, Ф. К. Ріхтер, А. Фільц (т. з. мангеймська школа; Німеччина). В 1737 в Празі відкрито оперний театр — «Театр у Котцу», 1783 — Ностицький нац. (з 1797 — Становий) театр. В 1811 у Празі відкрито консерваторію, 1831 — органну школу, 1881 — Нац. театр, 1891 засн. Чеський квартет, 1901 — Чес. філармонію, 1920 — Празький квартет, 1928 — Празький духовий квінтет.

Автор першої опери чес. мовою «Дротар» (пост. 1826) — Ф. Шкроуп. Основоположниками чес. класичної муз. школи були Б. *Сметана* і А. *Дворжак.* Їхні послідовники — З. Фібіх і Л. Яначек.

Серед композиторів кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст.— Й. Б. Ферстер, В. Новак, Й. Сук, Б. Мартіну, О. Острчіл, А. Хаба. Реалістичні засади чес. музики обстоював З. Неєдлий. Серед виконавців: диригент В. Таліх, скрипалі Ф. Лауб, О. Шевчик, Я. Кубелік, віолончеліст Г. Віган, вокалісти В. Геш, Б. Беноні, К. Буріан, Е. Дестінова, Б. Ферстерова-Лаутерерова.

З серед. 30-х рр. прогресивні музиканти звернулися до антифашист. теми (опера «Іванкове царство» Острчіла, 1934; «Симфонія свободи» Е. Шульгофа, 1941; оркестрова п'єса «Пам'ятник Лідіце» Б. Мартіну, 1943). Після перемоги над фашизмом (1945) композитори прагнули відобразити демократичні перетворення в житті суспільства (В. Добіаш, Е. Аксман, Б. Мартіну, К. Буріан, Я. Ржидкий, Г. Крейча). Серед композиторів 60—70-х рр. — Й. Пауер, В. Соммер, Л. Железний, С. Гавелка, В. Калабіс. Популярними стали струнні квартети імені Сметани, імені Яначека, струнне тріо імені Й. Сука.

В 16—17 ст. поширення набув *шкільний театр,* особливо розвивався аматорський театр, вистави якого відображали протест проти соціального і національного гніту («Комедія про Франтішку, дочку короля англійського, та Годзика, сина купця лондонського»). У Празі 1737 збудовано перше постійне театр. приміщення — «Театр у Котцу» (створено оперну й драм. трупи). В 1760 відкрито театр у Туновському будинку, 1783 — Ностицький театр (з 1797 — Становий).

В 1786—89 в театрі «Боуда» (Патріотичний) почала працювати трупа, що грала вистави чес. мовою. У 1-й пол. 19 ст. активізувався розвиток чес. драматургії, з'явилися твори Я. Н. Штепанека (був і режисером), В. Кліцпери і особливо Й. К. Тила, діяльність якого мала великий вплив на розвиток профес. театру. Він очолив (1824—34) чес. трупу, а згодом — аматорський колектив під назвою «Театр у Каетана» (1835—37). Й. К. Тил та його однодумці 1846 відновили роботу Станового театру. Під впливом Й. К. Тила розквітла творчість акторів Й. Колара, А. Манетинської, М. Гінкової, М. Форгеймової та інших. В 1862—83 в Празі працював Тимчасовий театр з оперною і драматичною трупами. У складі театру — актори І. *Мошна* (один з засновників чеської реалістичної акторської школи), Й. Бітнер, К. Шимановський, Ф. Колар, Є. Пешкова, режисери Й. Колар, Е. Хваловський. У репертуарі — твори нац. драматургії, У. Шекспіра, рос. класики (О. Островський, М. Гоголь, І. Тургенєв). У 1881 почав діяльність «Театр у Лібуше», в якому вперше в Ч. здійснено інсценізації романів Е. Золя, поставлено п'єси Г. Ібсена, А. Чехова. В 1883 в Празі засновано *Чеський національний театр,* який в 70—80-х рр. 20 ст. став центром театр. життя країни. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в театр. житті Ч. відчутні модерністські тенденції. Діяли колективи: «Інтимна сцена» (1896—99), Ліричний театр (засн. 1911), Театр мистецтв (1912—13). Широко розвивався аматорський театр. Крім Праги, діяли театри в Пльзені (засн. 1865), Брно (засн. 1884) та в ін. містах. У 1911 створено Спілку робітн. театр. самодіяльності.

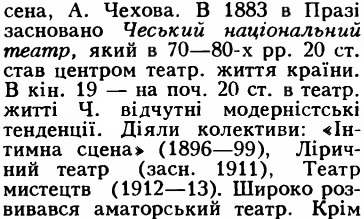
Лікарня в Знoймо. Архітектор М. Спурний. 1973.

Після створення бурж. Чехосл. республіки виникли міські театри в Брно (1919) та Оломоуці (1920), театр «Д-34» у Празі (1933), в репертуарі яких були п'єси нац. драматургів (К. Чапек), рад. авторів (О. Корнійчук, М. Погодін), твори рос. і світової класики. Серед провідних митців цих років — актори В. Видра, Я. *Пруха,* Л. Досталова, З. Балдова, режисери К. Гілар, Я. Квапіл, Я. Шкода. Після визволення Ч. від фашист. окупації (1945) створюються нові театри: Реалістичний, Театр сатири — у Празі; з 60—70-х рр. діють експериментальні театри малих форм — «Чіногерні клуб», «Семафор», «На Забрадлі», «Рококо» (Прага), «На мотузці» (Брно) та ін. Провідні діячі театру 70—80-х рр.: актори О. Крейча, Ф. Смолік, Я. Пруха, З. Штепанек, К. Май, В. Фабіанова, Б. Загорський; режисери М. Махачек, К. Палоуш, К. Новак, Я. Плескот; художники Й. Свобода, Ф. Трестер, Л. Виходіл. Театр. кадри готує Академія мистецтв у Празі з учбовим театром «Диск» (засн. 1945). Див. також ст. *Чехословаччина.*

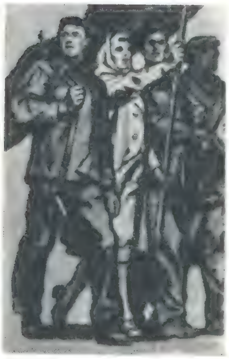
Чехія.
А. Забранський. Рік 1948-й.

Літ.: История Чехословакии, т. 1—3. М., 1956—60; Зернов Б. П., Лушников О. Е. Чехословакия. М., 1982; Прага. Пер. с чеш. М., 1981; Гонтар П. Українсько-чеські літературні зв'язки в XIX ст. К., 1956; Петрмихль Я. Пятнадцать лет чешской литературы (1945—1960). М., 1960; Шевчук В. І. Основні проблеми українсько-чеських літературних зв'язків XIX—XX ст. К., 1963; Шевчук В. І. Сучасні українсько-чехословацькі літературні зв'язки. 1945—1960. К., 1963; Шерлаимова С. А. Чешская поэзия XX века. 20—30-е гг. М., 1973; Копыстянская Н. Ф. Жанровые модификации в чешской литературе. (Период становления социалистического реализма). Львов, 1978; Шевчук В. І. Чеський сатиричний роман XX ст. (1900—1940). К., 1978; Маца И. Л. Архитектура Чехословакии. М., 1959; Швидковский О. А. Градостроительная культура социалистической Чехословакии. М., 1963; Виноградова Е. К. Графика и проблемы чешского искусства конца XIX — начала XX в. М., 1975.

В. І. Євінтов (державний лад),
І. А. Петерс (історія),
Г. О. Касвін (освіта),
В. І. Шевчук (література),
М. П. Загайкевич (музика),
І. Г. Посудовська (театр).

ЧЕ́ХОВ Антон Павлович [17 (29).I 1860, Таганрог — 2 (15).VII 1904, Баденвайлер, Німеччина, похований у Москві] — рос. письменник. Після закінчення мед. ф-ту Моск. ун-ту (1884) займався лікарською практикою. Літературну діяльність почав у кін. 70-х рр. Співробітничав у московських і петерб. гумористич. журналах. У 1890 здійснив подорож на о. Сахалін, де, зокрема, ознайомився і з тяжким становищем в'язнів у царських тюрмах та засланців («Острів Сахалін», 1893—94). З 1892 жив у с. Меліхові (під Москвою), з 1898 — у Ялті.

Демократичний світогляд Ч. формувався в умовах переходу від різночинського до пролет. періоду визвольної боротьби. В гумористичних оповіданнях «Смерть урядовця», «Дочка Альбіону» (обидва — 1883), «Маска» (1884), «Беззахисна істота» (1887) та ін. висміював невігластво, пошлість поміщиків та фабрикантів, підла-

Чехія.
Пам'ятник братам Карелу та Йосефу Чапекам у місті Мале Сватоньовіце.
Скульптор Й. Малейовський. Бронза. 1969.

А. П. Чехов.

бузництво і міщанську тупість дрібного чиновництва. В оповіданнях «Хамелеон» (1884), «Унтер Пришибєєв» (1885) створив сатиричні образи часів царської реакції. Співчуттям до простих людей пройняті оповідання «Горе» (1885), «Ванька», «Туга» (обидва — 1886). Тема батьківщини і народного щастя втілені в творах «Степ» (1882), «Щастя» (1887).

У творах кінця 80—90-х рр. все сильніше звучить тема відповідальності інтелігенції перед народом, заклик до опору міщанському середовищу (оповідання «Нудна історія», 1889; «Учитель словесності», 1889—94; «Анна на шиї», 1895; «Іонич», 1898; «Душенька», 1899). В трилогії «Людина в футлярі», «Агрус», «Про любов» (усі — 1898), в оповіданнях і повістях кін. 1890 — поч. 1900-х рр. зображував духовний застій і прагнення до кращого життя. Повість «Палата № 6» (1892) пройнята духом протесту проти похмурої «тюремної» дійсності. В. І. Ленін високо оцінив цей твір за глибину худож. узагальнення суперечностей соціального ладу дореволюц. Росії. Духовне переродження людини під впливом високого почуття любові відтворено в оповіданні «Дама з собачкою» (1899). Письменник правдиво зобразив суть капіталістичних відносин (оповідання «Баб'яче царство», 1894; «Випадок з практики», 1898), збагачення куркульства і зубожіння трудових мас (повісті «Мужики», 1897; «В яру», 1900).

Ч. виступав і як новатор-драматург. Осн. проблемою п'єси «Чайка» (1896) є тема мистецтва як подвигу, що стоїть вище від особистих пристрастей і страждань. П'єси «Дядя Ваня» (1897) і «Три сестри» (1901) — про духовно прекрасних людей, краса і сила яких гине в умовах тогочасної соціальної дійсності. У п'єсі «Вишневий сад» (1904) Ч. показав загибель старого світу, поривання передової молоді до світлого майбутнього.

Життя і творчість Чехова тісно пов'язані з Україною. Весною 1887 подорожував по Донецькому краю. В 1888—89 двічі жив під Сумами. У творах Ч. зображені люди і природа України («Степ», «Людина в футлярі», «Іменини» тощо). Ч. знав укр. фольклор, творчість І. Котляревського, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, С. Руданського, захоплювався «Кобзарем» Т. Шевченка, високо цінив діячів укр. театру М. Садовського, М. Заньковецьку. Твори Ч. укр. мовою друкувались у галицькому часописі «Громадський голос» (1897), «Літературно-науковому віснику» (1898—99, 1902). В 1904 у Львові в українському перекладі вийшла збірка оповідань «Змора», у Києві 1906 — п'єса «Освідчення». У 1896 відбулась перша вистава чеховської «Чайки» на Україні — в театрі М. Соловцова (Київ). У 1906 у Львові театр т-ва «Руська бесіда» поставив «Вишневий сад». П'єси Ч. ставляться на сцені укр. рад. театрів. У Москві, Таганрозі, Меліхові, на Сахаліні, в Сумах та Ялті відкрито музеї А. П. Чехова (див. *Чехова А. П. будинок-музей* у Ялті). В Ялті і Таганрозі Ч. споруджено пам'ятники.

Пам'ятник **А. П. Чехову** в Ялті. Скульптор Г. І. Мотовилов. 1953.

Тв.: Полное собрание сочинений и писем, т. 1—20. М., 1944—51; Полное собрание сочинений и писем, т. 1—30, М., 1974—82.

Літ.: Бердников Г. П. А. П. Чехов. Идейные и творческие искания. М., 1970; Білецький О. І. Писатель и время. В кн.: Білецький О. Зібрання праць, т. 4. К., 1966; Капустін В. О. Творчість А. П. Чехова і українська література. К., 1960; Крутікова Н. Є. Творчість А. П. Чехова та її значення для розвитку української літератури. К., 1954; Коптилов В. В. Чехов на украинском языке. В кн.: Чехов и литература народов Советского Союза. Ереван, 1982; Левченко М. О. Чехов у зв'язках з Україною. К., 1960; Паперный З. С. А. П. Чехов. М., 1960; Рильський М. Т. Антон Чехов. В кн.: Рильський М. Наша кровна справа. К., 1959; Семанова М. Л. Чехов и советская литература. М.—Л., 1966; Летопись жизни и творчества А. П. Чехова. М., 1955.

Н. Є. Крутикова.

Чехова А. П. будинок-музей у Ялті.

ЧЕ́ХОВ Микола Володимирович [15 (27).VI 1865, Петербург — 8.XI 1947, Москва] — рос. рад. педагог, академік АПН РРФСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1940), професор (з 1923). Закінчив Петерб. ун-т (1883). Учителював у земських школах і в Петербурзі; 1897—1902 працював у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) і завідував залізничним уч-щем і школами; з 1909 — у Москві. Один з організаторів всеросійських з'їздів учителів і по нар. освіті (1895—1907), у Катеринославі — т-ва сприяння фіз. розвиткові дітей. Брав активну участь у створенні рад. школи й підготовці учительських кадрів. З 1923 викладав у Моск. ун-ті та ін. вузах. Осн. праці — з історії нар. освіти. Нагороджений орденом Леніна. *Л. П. Юрченко.*

ЧЕ́ХОВ Михайло Олександрович [16 (28).VIII 1891, Петербург — 30.IX 1955, Беверлі-Гілс, США] — рос. актор, педагог, режисер, заслужений арт. Республіки (з 1924). Племінник А. *Чехова*. Грав у МХАТі, 1-й студії МХАТу (1924—27 — керівник студії, перетвореної згодом на МХАТ 2-й).

У 1928 виїхав за кордон. Серед ролей — Хлєстаков («Ревізор» Гоголя), Грозний («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). Вистави: «Персіфаль» Вагнера (Рига), «Сорочинський ярмарок» Мусоргського (Нью-Йорк). Педагогічна діяльність — у власній студії в Москві (1919 — 22), зарубіжних школах. Автор праць «Шлях актора», «Про систему Станіславського».

В. Г. Давидов.

ЧЕ́ХОВ (до 1954 — Лопасня) — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 55 тис. ж. (1983). У Ч. — заводи: енергетичного машинобудування, регенераторний, «Гідростальконструкція»; поліграф. та меблевий комбінати, кондитерська ф-ка. За 12 км від Ч., в с. Меліхові, розташований літ.-меморіальний музей-заповідник А. П. Чехова.

ЧЕ́ХОВА А. П. БУДИ́НОК-МУЗЕ́Й у Ялті — літературно-меморіальний музей. Відкритий 1921 в м. Ялті Кримської обл., де 1899—1904 жив письменник. У музеї зберігаються особисті речі Чехова (меблі, одяг), його книги, копії рукописів, фотографії з автографами Л. Толстого, П. Чайковського, М. Горького, К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, В. Коміссаржевської та ін., картини й етюди І. Левітана, М. Чехова, М. Чехової. Навколо будинку — сад, посаджений Чеховим. В 1964 поряд з садибою побудовано новий будинок, в якому розмістилася літ. експозиція музею. *М. Ф. Шевцов.*

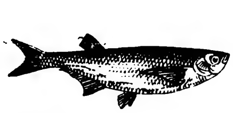
Чехоня.

ЧЕХО́НЯ (Pelecus cultratus) — риба род. *коропових*. Тіло (довж. 30—40 см, іноді до 60 см, маса 300—400 г, іноді до 2 кг) стиснене з боків. Луска дрібна. Спинний плавець маленький, зміщений назад, грудні плавці довгі, загострені на кінці. Бічна лінія під грудним плавцем з різким вигином. Напівпрохідна риба. Поширена в бас. Балтійського, Аральського, Каспійського, у т. ч. на Україні — Чорного і Азовського морів, а також в озерах і водосховищах. Нерест в травні — червні. Плодючість 10—58 тис. ікринок. Живиться ракоподібними і дрібною рибою, молодь — зоопланктоном. Ч. — об'єкт промислу.

ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К. Засн. 1952. Її попередниками були Чеське королівське т-во наук (1790), Чеська академія наук і мистецтв (1890) та ін. наук. установи. Об'єднує 61 н.-д. ін-т з різних галузей знань, розташованих у Празі, Брно, Остраві, Опаві та ін. містах ЧССР. Частиною Ч. а. н. з 1961 є Словацька академія наук, засн. 1953 у Братіславі. При Ч. а. н. працює наук. вид-во. Б-ка (засн. 1952) має (1983) бл. 862 тис. тт. Академія видає «Вісник», «Доповіді» та ін.

А. В. Санцевич.

ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКЕ ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО, ЧТК (чес. ČTK; Československá Tisková Kancelář) — держ. інформаційне агентство Чехословаччини. Засн. 1918. Центр — у Празі. Член Європ. альянсу агентств преси.

ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКОГО КО́РПУСУ ЗА́КОЛОТ 1918 — контрреволюц. збройний виступ чехословацьких військ у Рад. Росії, спровокований імперіалістами Антанти з метою повалення Рад. влади. Чехословацький корпус (бл. 50 тис. чол.) було сформовано в Росії в роки 1-ї світової війни з чехів і словаків, що потрапили в полон як солдати австро-угор. армії. Дислокувався на Лівобережній Україні. Рад. уряд 26.III 1918 дозволив Чехословацькому корпусові виїхати з Росії через Сибір і Далекий Схід до Франції. В 2-й пол. березня осн. сили корпусу було переведено в район Тамбова і Пензи. До кінця травня ешелони з чехословацькими військами розтяглися по всій Сибірській залізничній магістралі. 25.V 1918 командування корпусу, підбурюване Антантою і правими есерами, організувало заколот. Заколотники разом з білогвард. загонами в травні — серпні захопили залізницю від Пензи до Іркутська і район Владивостока, просунулися в Середнє Поволжя до Казані. Заколот супроводився масовими арештами і стратами рад. і парт. працівників, революц. робітників і селян. У червні рад. війська у Поволжі було об'єднано у Сх. фронт, що став на той час вирішальним фронтом Рад. республіки. Внаслідок наступу військ Сх. фронту у вересні — жовтні частини корпусу було відкинуто до Уралу. Поразка Німеччини і створення Чехословацької республіки, підпільна робота комуністів зумовили розклад чехословацьких військ. Після розгрому *колчаківщини* у 2-й пол. 1919 частини корпусу навесні 1920 через Владивосток було евакуйовано на батьківщину.

ЧЕХОСЛОВА́ЧЧИНА, Чехословацька Соціалістична Республіка, ЧССР — держава в Центр. Європі. У складі ЧССР — Чеська Соціалістична Республіка і Словацька Соціалістична Республіка. В адм. відношенні поділяється на 10 областей, 2 міста (Прага і Братіслава) прирівняні до областей.

Карти див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Державний лад. Ч.— соціалістична д-ва. За формою держ. устрою — федерація, до складу якої входять Чеська Соціалістична Республіка (ЧСР) і Словацька Соціалістична Республіка (ССР). Діє конституція 1960, з наступними змінами.

Найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган — двопалатні Федеральні збори, обирані населенням на 5 років. Вони складаються з Нар. палати (200 депутатів, яких обирає населення всієї ЧССР) і Палати національностей (150 депутатів, які обираються по 75 депутатів роздільно в ЧСР і ССР). Палати рівноправні. В період між сесіями Федеральних зборів їхні функції здійснює Президія Федеральних зборів, обирана обома палатами з свого складу. Федеральні збори на спільному засіданні обох палат обирають строком на 5 років главу держави — президента, який відповідальний перед ними. Найвищий виконавчий орган держ. влади — федеральний уряд. Кожна з республік має свій законодавчий орган — Нац. раду (обирається на 5 років) і свій уряд. Судова система Ч. включає Верховний Суд ЧССР, що обирається Федеральними зборами, Верховні Суди ЧСР та ССР, обл., районні та військ. суди.

Природа. В рельєфі Ч. переважають височини та середньовисотні гори. Лише на Пд. і Пд. Сх. є низовини — Подунайська (частина *Середньодунайської рівнини*) та Потиська. Зх. частину країни займає *Чеський масив*, оточений з Пн. Зх. Рудними горами, з Пн. Сх.— *Судетами*, з Зх. і Пд. Зх.— Чеським Лісом і Шумавою. На Сх. підносяться гори системи Зх. Карпат. Найбільш підвищена частина Карпат — *Татри*, вис. до 2655 м (г. Герлаховськи-Штіт — найвища вершина Ч. і Карпат). У надрах країни виявлено поклади кам. та бурого вугілля, нафти, газу, заліз., марганцевої, мідної, вольфрамової, свинцево-цинкових руд, олова, ртуті, сурми, флюориту, графіту, бариту, піриту, каоліну, магнезиту, буд. матеріалів, лікувальні мінеральні, у т. ч. термальні води. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —3° на рівнинах до —7° у горах Чеського масиву і —10° у Карпатах; липня — відповідно від +20 до +8 і +4°. Річна сума опадів на рівнинах від 450 до 700 мм, в горах до 2100 мм. Річкова сітка густа. Найбільші ріки — *Дунай* (середня течія) з притоками Ваг і Морава та Лаба (Ельба) з притокою Влтава. Переважають бурі лісові грунти, в улоговинах — опідзолені чорноземи, в Карпатах — гірські бурі лісові. Ліси вкривають понад 30 % тер. країни, гол. чин. у горах. На Сх.— хвойні (вторинні), в Карпатах — мішані ліси. Для охорони природи в Ч. створено заповідники, у т. ч. національні парки Татранський, Крконошський і Пенінський.

Населення. Осн. населення — *чехи* (64 %, тут і нижче 1984, оцінка) і *словаки* (31 %). Живуть також угорці, поляки, німці, українці, росіяни та ін. Пересічна густота нас.— 120 чол. на 1 км^2. Міське населення становить 73 % (1982). Найбільші міста: *Прага, Брно, Братіслава, Острава, Кошице, Пльзень.*

Історія. Поселення людини на тер. Ч. з'явилися за часів *палеоліту*. В серед. 1-го тис. н. е. тер. Ч. заселяли слов'ян. племена. В 7 ст. вона входила до складу політичного об'єднання, утвореного князем *Само*, в 9—10 ст.— *Великоморавської держави*. Формуванню ранньофеодального ладу у Великій Моравії сприяло поширення в 9 ст. *християнства*. В 895 від Великоморавської д-ви відокремилися чеські землі, на яких у 10 ст. утворилася давньочеська держава на чолі з династією *Пржемисловичів*.

Словаччина в 11 ст. увійшла до складу Угор. королівства. На тер. Ч. в 11 ст. почали складатися дві слов'ян. народності — чеська і словацька. На 11—13 ст. припадає період феод. роздробленості чес. і словац. земель. В 1310—1437 чес. землі входили до володінь дин. *Люксембургів*. За короля Карла I (див. *Карл IV*) чес. д-ва перетворилася на могутню феод.-станову монархію. В 1-й пол. 15 ст. в Чехії розгорнувся нац.-визвольний і антикатолицький *Гуситський революційний рух*. У 1526 Чехія, а 1547 більша частина Словаччини (з кін. 17 ст.— вся Словаччина) підпали під владу *Габсбургів*. Їхня колонізаторська політика викликала опір чес. і словац. народів (повстання в Чехії 1547, 1618 — 20, 1680, 1775, в Словаччині — 1606, 1609, 1618, 1626, 1631 — 32, 1640, 1648, 1660, 1711, та ін.).

З кін. 18 ст. в Чехії і з поч. 19 ст. у Словаччині почали розвиватися капіталістичні відносини. Період кін. 18 — 1-ї пол. 19 ст. характеризувався формуванням чес. і словац. націй, піднесенням нац. руху, боротьбою за розвиток нац. культури. У 1848—49 Чехія і Словаччина стали ареною революц. подій (див. *Революція 1848—49 в Австрії, Революція 1848—49 в Угорщині, Празьке повстання 1848*). З утворенням 1867 *Австро-Угорщини* чес. землі ввійшли до складу австр. частини монархії, Словаччина — до її угор. частини. В 2-й пол. 19 ст. в Чехії і Словаччині набув організованого характеру робітничий рух. У 1878 створено Чехослов'янську с.-д. робітн. партію, 1905 — Словацьку с.-д. партію.

Вступ у стадію імперіалізму загострив екон., соціальні й нац. суперечності всередині Габсбурзької монархії. В період *першої світової війни 1914—18* в Чехії і Словаччині масового характеру набули антиурядові виступи, а також здача в полон рос. армії чес. і словац. солдатів і офіцерів. Велика Жовтн. соціалістич. революція сприяла піднесенню революц. і нац.-визвольного руху чес. і словац. народів. З розпадом Австро-Угорщини (1918) Чехія і Словаччина утворили бурж. Чехословацьку республіку (проголошена 28.X 1918), до складу якої 1919 включено і *Закарпатську Україну*, всупереч волі і бажанню її населення. Внаслідок революц. боротьби трудящих було утворено *Словацьку Радянську республіку 1919*. Проте незабаром її було придушено чехословацьким бурж. урядом за допомогою іноземних імперіалістів.

У 1918 — 20 революційний рух охопив усю Ч. Боротьбу трудящих очолила створена 1921 Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ). У 1922 Ч. уклала тимчасовий договір з РРФСР і аналогічний договір з УРСР (див. *Українсько-чехословацький торговельний договір 1922*). Орієнтуючись на зх. д-ви, правлячі кола Ч. проводили реакційну зовн. політику (див. *Версальсько-Вашінгтонська система*). Під тиском нар. мас уряд Ч. 1934 встановив дипломатичні відносини з СРСР і 1935 уклав з Рад. Союзом договір про взаємодопомогу (див. *Радянсько-чехословацькі документи*). Під керівництвом КПЧ робітничий клас Ч. боровся за створення нар. фронту, проти загрози *фашизму*, за демократію. Внаслідок *Мюнхенської угоди 1938* фашист. Німеччина окупувала Судетську область, бурж.-поміщицька Польща — Тешінську Сілезію, хортистська Угорщина — пд. райони Словаччини і Закарп. Україну. На частині тер. Словаччини словац. фашисти 1939 утворили «незалежну Словацьку державу».

В 1939 фашист. Німеччина окупувала Чехію. Під час нім.-фашист. окупації в Ч. розгорнувся *Рух Опору*, який очолила КПЧ. Сформовані в СРСР чехосл. військ. частини під командуванням Л. *Свободи* брали участь у бойових діях Рад. Армії (див. *Соколове*), зокрема у визволенні Києва. 12. XII 1943 підписано рад.-чехосл. Договір про дружбу, взаєм-

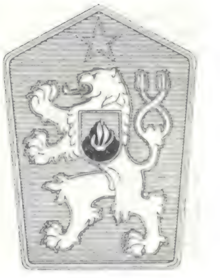

Герб Чехословаччини.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Площа — 127,9 тис. км^2

Населення — 15,4 млн. чол. (1984, оцінка)

Столиця — м. Прага

ТЕС у місті Новакі.

ЗРОСТАННЯ ВАЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (%, 1970-100)

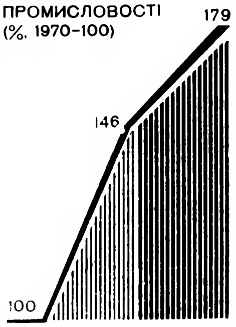

ВИРОБНИЦТВО МЕТАЛОРІЗАЛЬНИХ ВЕРСТАТІВ (тис. штук)

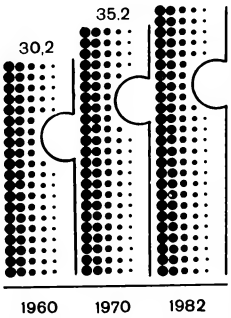

У складальному цеху мотоциклетного заводу в місті Тинець-над-Сазаву.

ВИРОБНИЦТВО ВЗУТТЯ (БЕЗ ГУМОВОГО, млн. пар)

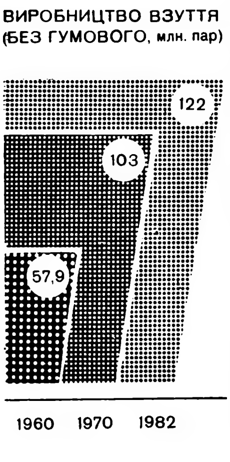

ну допомогу і післявоєнне співробітництво. *Словацьке національне повстання 1944* поклало початок нац.-демократичній революції в Ч., складовою частиною її стало *Травневе повстання 1945*, яке відбулося в умовах визволення Ч. Рад. Армією (див. *Празька операція 1945*). В період нац.-визв. боротьби народів Ч. проти фашист. загарбників сформувався Нац. фронт чехів і словаків, що відіграв вирішальну роль у здійсненні нац.-демократичної і соціалістичної революцій в Ч. і став політ. основою нової нар.-демократичної влади в Ч. Розроблена КПЧ *Кошицька програма* (квітень 1945) була спрямована на створення нар.-демократичної д-ви двох рівноправних націй — *чехів* і *словаків*. 29.VI 1945 між Ч. і СРСР підписано договір, за яким Закарп. Україну, відповідно до волі і бажання її населення, було возз'єднано з Радянською Україною. В лютому 1948 керовані КПЧ трудящі Ч. здобули вирішальну перемогу над контрреволюцією (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині), що знаменувало перемогу соціалістичної революції в країні. IX з'їзд КПЧ (травень 1949) прийняв генеральну лінію будівництва соціалізму в Ч. Конституція 1960 закріпила перемогу соціалізму в Ч. і встановила нову назву д-ви — Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР). У 1968 контрреволюц. сили всередині країни при підтримці міжнар. реакції зробили спробу ліквідувати соціалізм у Ч. Але керівництво КПЧ на чолі з Г. *Гусаком*, широкі маси трудящих ЧССР, спираючись на інтернац. допомогу СРСР та країн *соціалістичної співдружності*, зірвали плани контрреволюції і відстояли завоювання соціалізму.

З 1 січня 1969 Чехословаччина — федеративна д-ва двох рівноправних народів — чехів і словаків. XIV з'їзд КПЧ (1971) прийняв програму будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в Ч. На XV (1976) і XVI (1981) з'їздах КПЧ цю програму було конкретизовано на період шостої і сьомої п'ятирічок. ЧССР робить значний внесок у зміцнення соціалістичної співдружності, справи миру і безпеки народів. ЧССР бере активну участь у *соціалістичній економічній інтеграції* країн — членів РЕВ, у програмі «*Інтеркосмос*». 6.V 1970 між ЧССР і СРСР підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Важливе істор. значення мало укладення *Договору між ЧССР і ФРН 1973* про нормалізацію відносин, згідно з яким Мюнхенську угоду 1938 було визнано недійсною. ЧССР — член *Організації Об'єднаних Націй* (з 1945), *Ради Економічної Взаємодопомоги* (з 1949), *Організації Варшавського Договору* (з 1955).

А. Ф. Кізченко.

Українці в Чехословаччині. За переписом 1980, в Ч. понад 50 тис. українців, які живуть переважно в Східно-Словацькій обл. Вони користуються рівними правами з народами ЧССР, зберігають і розвивають свою самобутню нац. культуру (див. *Пряшівщина*).

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Комуністична партія Чехословаччини* (КПЧ), заснована 1921. Складова частина КПЧ — Комуністична партія Словаччини. Чехословацька соціалістична партія, заснована 1948. Чехословацька народна партія, заснована 1948. Партія словацького відродження, засн. 1948. Словацька партія свободи, засн. 1946 (обидві діють тільки в ССР). *Національний фронт Чехословаччини*, засн. 1945 (до 1969 наз. Нац. фронт чехів і словаків). Об'єднує політ. партії і громад. орг-ції країни; керівна роль у Нац. фронті належить КПЧ. Революційний профспілковий рух, засн. 1945. Входить до ВФП. Соціалістичний союз молоді, засн. 1970. Чехословацький союз жінок, засн. 1974.

Банська Бистриця. Площа Словацького національного повстання.

Народне господарство. До 2-ї світової війни економіка Ч. характеризувалася переважанням легкої і харч. галузей пром-сті, засиллям іноз. капіталу, диспропорціями між відносно розвинутою у пром. відношенні Чехією і відсталою агр. Словаччиною, залишками феод. відносин на селі та наявністю великої кількості дрібних землевласників. За роки нар. влади в результаті корінних соціально-екон. перетворень (націоналізація промисловості, банків, транспорту, засобів зв'язку, аграрна реформа та ін.), випереджаючого зростання важкої промисловості і тісного співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними країнами Ч. перетворилася на високорозвинуту індустр. країну з інтенсивним с. г. Чеська і Словацька соціалістичні республіки становлять єдиний народногосп. комплекс. Основна частка нац. доходу виробляється у пром-сті (1982—62,8 %). На соціалістичний сектор припадає 99,4 % вартості нац. доходу, 100 % валової продукції пром-сті, 97,4 % валової продукції с. г., 100 % роздрібного товарообороту.

У 1983 збудовано 94,2 тис. квартир. У системі міжнародного соціалістичного поділу праці Ч. спеціалізується на виробництві продукції машинобудування (трансп. засоби, устаткування для АЕС, обчислювальна техніка, засоби автоматизації та ін.), чорних металів, хімікатів, коксівного вугілля і коксу, магнезиту, взуття, одягу, скляних виробів, фарфору, цукру, солоду, хмелю і пива. У 1980 підписано довгострокову програму спеціалізації і кооперування виробництв між СРСР і ЧССР на період до 1990, програму двостороннього співробітництва в галузі розвитку атомної енергетики та ін. Промисловість. У 1980 порівняно з 1937 валова продукція пром-сті зросла у 12,7 раза. В паливно-енерг. балансі переважає кам. (найбільший — Остравсько-Карвінський басейн) та буре (Північно-Чеський і Соколовський басейни) вугілля. Значну роль в енергобалансі відіграють довізні нафта і газ, що надходять з СРСР по нафтопроводу «Дружба» та газопроводу «Союз». Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС, розташованих гол. чин. в районах видобутку вугілля. На ріках Влтава та Ваг створено каскади ГЕС, працює кілька АЕС. Єдина енергосистема країни підключена до об'єднаної енергосистеми країн — членів РЕВ «Мир». На тер. Ч. видобувають сировину для атомної пром-сті, магнезит, каолін, залізну руду, в невеликій кількості мідну, свинцево-цинкову та ін. руди. Чорна металургія працює на місц. коксі та переважно довізній (гол. чин. з СРСР) заліз. руді.

Найбільші металургійні комбінати країни розташовані в Остраві, Тршінеці, Кошіце й Кладно. Виплавляють також алюміній (з довізних бокситів; Ж'яр-над-Гроном), кобальт і нікель (Середь), мідь, свинець тощо. Найрозвинутіші галузі обробної пром-сті — машинобудування і металообробка, на які припадає понад 30 % всієї валової пром. продукції. Переважає мало- і середньосерійне виробн. з широкою номенклатурою виробів. Виробляють енергетичне, електротех., гірничо-шахтне, прокатне, електронне, хім., текст. устаткування, реактори для АЕС (Прага, Брно, Пльзень, Острава, Братіслава, Пардубіце); тепловози, електровози, вагони, трамваї, автомобілі, мотоцикли, літаки (Прага, Брно, Пльзень, Тинець-над-Сазаву, Мартін, Млада-Болеслав, Копршівніце); судна (Комарно); трактори (Брно); верстати (у т. ч. металорізальні; Прага, Пльзень, Брно, Куржім, Готвальдов) тощо. Серед найбільших підприємств галузі — з-д «ЧКД — Прага» (важке й трансп. машинобудування) та комплекс з-дів ім. В. І. Леніна («Шкода») у Пльзені. Розвинута хім. пром-сть (пластмаси, полімерні матеріали, синтетичні волокна та смоли, сірчана кислота, азотні, фосфорні, комплексні добрива, фарм. вироби, лаки, фарби, гумові вироби, отрутохімікати, сода тощо). Гол. центри — Братіслава, Усті-над-Лабем, Залужі, Нератовіце, Прага, Пардубіце. Найпотужніші нафтопереробні підприємства — з-д «Словнафт» у Братіславі та комбінат ім. Чехословацько-радянської дружби в Залужі, що працюють на нафті з СРСР. Індустр. комплекс Ч. включає також традиційно розвинуті скляну та фарфоро-фаянсову (Яблонець-над-Нісоу, Карлові Вари, Горні Бржіза), буд. матеріалів та деревообр. пром-сть. Серед галузей легкої пром-сті найрозвинутіші текстильна (міста Пн. та Пн.-Сх. Чехії, Брно, Ліберець та ін.), швейна (Прага, Брно, Братіслава, Кошіце, Острава та ін.) і шкіряно-взуттєва (Готвальдов і Партізанське; за виробн. взуття на душу населення Ч. посідає 1-е місце у світі). Підприємства харчосмакової промисловості розміщені по всій країні. Виділяється виробн. цукру, пива (Пльзень, Прага, Česke Будейовіце), солоду, спирту, крохмалю.

Сільське господарство характеризується високим рівнем спеціалізації і концентрації на основі міжгосп. кооперації та агропром. інтеграції. В 1982 в країні налічувалося 220 держгоспів і 1701 с.-г. кооператив. Заг. площа с.-г. угідь — 6840 тис. га, з яких на соціалістичний сектор припадає 95,8 %. У структурі зем. угідь (тис. га) ріллі — 4798, багаторічних насаджень — 373 (з них виноградників — 47), природних луків — 841, пасовищ — 828, лісів — 4582. Парк тракторів (у фіз. одиницях) — 132 тис. шт., зернозбиральних комбайнів — 17,8 тис. шт. У 1982 поставлено всіх мінеральних добрив у перерахунку на поживну речовину на 1 га ріллі і багаторічних насаджень 258 кг. У структурі валової с.-г. продукції провідна роль належить тваринництву. Поголів'я (тис., 1983): великої рогатої худоби — 5190 (у т. ч. корів — 1899), свиней — 7070, овець — 990. У 1982 було вироблено (тис. т): м'яса і сала 1413, молока — 5986. У структурі посівних площ переважають зернові і зернобобові культури (бл. 55 %). Вирощують пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу, цукрові буряки, картоплю, овочі тощо. Посівні площі зосереджені гол. чин. на Подунайській низовині та в долинах річок Морави і Лаби, на Пд. розвинуті виноградарство і садівництво, в долині р. Огрже — вирощування хмелю. В лісах — заготівлі деревини (пересічно 15 млн. м³ на рік).

Транспорт. Більшість вантажів перевозиться з-цями, експлуатаційна довж. яких — 13 142 км, у т. ч. електрифікованих — 3171 км (1982). Довж. автошляхів — 73,9 тис. км, внутр. водних шляхів — 474 км. Гол. порти — Комарно, Братіслава, Дечін, Прага. Мор. флот (14 суден заг. вантажопідйомністю 264 тис. т дедвейт, 1982) приписаний до польс. порту Щецін. Міжнародні аеропорти — Рузіне (Прага) та Іванка (Братіслава).

Зовнішні економічні зв'язки. У товарній структурі зовнішньої торгівлі Ч. переважають такі групи товарів: у експорті — машини, устаткування та інструменти, товари широкого вжитку, паливо, мінеральна сировина та метали; в імпорті — паливо, мінеральна сировина та метали, машини, устаткування та інструменти. На соціалістичні країни припадає 76,9 % зовнішньоторг. товарообороту Ч., у т. ч. на СРСР — 44 % (1983).

Розвивається іноз. туризм. У 1983 Ч. відвідало 14,3 млн. іноз. туристів. Грош. одиниця — крона. За курсом Держбанку СРСР 100 крон = 10 крб. (січень 1985).

М. І. Гонак.

Охорона здоров'я. В Ч. 1982 було 192 тис. ліжок у лік. закладах, з них 120,9 тис. — лікарняних ліжок (78,1 ліжка на 10 тис. ж.); всі лікарні — державні; мед. допомогу подавали 52,3 тис. лікарів (34,0 лікаря на 10 тис. ж.); 1976 працювало 5465 стоматологів, 6191 фармацевт. Лікарів готують на 11 медичних, 7 зуболікарських, фармацевтів — на 2 фарм. ф-тах ун-тів. У Ч. більше як 60 курортів, зокрема *Карлові Вари, Маріанське Лазне, Франтішкові Лазне*, Бардейов. *А. М. Сточик.*

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1978 запроваджено замість 9-річного 10-річний строк обов'язкового навчання. На базі основної 8-річної школи діють: повні серед. школи — 4-річні гімназії; 2—4-річні серед. профучилища, профуч-ща й центри учнівства, що готують кваліфікованих робітників; 3—4-річні серед. професійні школи, що готують кадри середньої кваліфікації; серед. школи для працюючої молоді. В 1982/83 навч. р. у 6516 основних 8-річних школах налічувалося 1956,6 тис. учнів, у 336 гімназіях — 150,6 тис., 886 профучилищах і 1046 центрах учнівства — бл. 402,9 тис., у 573 серед. профшколах, що готують кадри серед. кваліфікації,— 310,8 тис., у 328 серед. школах для працюючих — 30,8 тис. учнів. До системи вищої освіти належать ун-ти, ін-ти, вищі школи й уч-ща з 4—6-річним строком навчання. У Ч. — 36 вищих навч. закладів (1982/83 навч. р. — 192,0 тис. студентів).

Найбільші вузи ЧССР: *Празький університет* (Карлів ун-т, засн. 1348), *Братіславський університет* імені Я. А. Коменського (засн. 1919), Ун-т ім. Я. Е. Пуркинє в Брно (засн. 1919), Ун-т ім. Ф. Палацького в Оломоуці (засн. 1573), Ун-т ім. П. Й. Шафарика в Кошіце (засн. 1959), Політех. ін-т у Празі (засн. 1707), вищі тех. школи в Братіславі (засн. 1933), Брно (засн. 1899), Вища транспортна школа в Жіліні (засн. 1953), хіміко-технологічні ін-ти в Празі й Пардубіце, вищі економічні школи в Празі та Братіславі, с.-г. ін-ти в Празі, Брно і Нітрі, академії образотворчих мистецтв у Празі й Братіславі, консерваторії в Празі, Братіславі, Кошіце й Жіліні, та ін.

Наук. діяльність у країні координують Держ. к-т по науці й техніці, Федеральне м-во розвитку техніки і капіталовкладень, респ. м-ва. Гол. наук. центрами є *Чехословацька академія наук* (засн. 1952), Словацька академія наук (засн. 1953), Чехословацька академія с.-г. наук (засн. 1974) з підпорядкованими їм наук. установами; значну наук. роботу ведуть наук. підрозділи вузів. Серед найбільших н.-д. установ: Ін-т марксизму-ленінізму при ЦК КПЧ (Прага), Ін-т історії європ. соціалістичних країн Словацької АН (Братіслава), Чехословацько-рад. ін-т Чехословацької АН, ін-ти держ. управління при Президії федерального уряду, планування й управління нар. г-вом, життєвого рівня, гідрометеорологічний (засн. 1920), водного г-ва (засн. 1920), Центр. геол. ін-т (засн. 1919), усі — в Празі, Чехословацький ін-т соціального розвитку і праці, Ін-т мовознавства ім. Л. Штура — в Братіславі та ін.

Діє ряд наук. т-в. Здійснюється наук. співробітництво й кооперування з країнами — членами РЕВ. Найбільші б-ки: університетська (засн. 1348; понад 2,7 млн. тт.), Державна ЧСР (засн. 1958; 5 млн. тт.), Фундаментальна Чехосл. АН (засн. 1952), Міська (засн. 1891; понад 2,4 млн. тт.), Нац. музею (засн. 1818; 2,4 млн. тт.), Державна пед. ім. Я. А. Коменського (засн. 1919), усі — в Празі; університетська (засн. 1919; понад 1,5 млн. тт., 1200 *інкунабул,* 2250 рукописів), б-ка Словацької АН — у Братіславі; Матиці словацької (див. *Матиці*) в Мартіні (засн. 1863; 4,5 млн. тт.); університетська (засн. 1815; понад 1,5 млн. тт.) і Держ. наукова (засн. 1899; 4,2 млн. тт.) — у Брно; державні в Кошіце (засн. 1657), Пльзені (засн. 1950), Чеське Будейовіце (засн. 1885), Оломоуці та ін.

У країні — 233 музеї, 40 художніх галерей, зокрема у Празі: Нац. музей (засн. 1818), Нац. галерея (засн. 1896), Музей столиці Праги (засн. 1883), Напрстка (азіатської, афр. і амер. культур, засн. 1862), Худож.-пром. музей (засн. 1885), музеї В. І. Леніна, К. Готвальда, А. Дворжака, Б. Сметани, Пед. музей ім. Я. А. Коменського та ін.; у Братіславі: Словацький нац., Словацька нац. галерея, Музей столиці Братіслави (засн. 1868) та ін.; Гуситського революц. руху в Таборі, Словацький нац. (засн. 1893) у Мартіні, Словацького нац. повстання в Банській Бистриці, міські музеї в Брно, Карлових Варах, Пардубіце та ін., музеї скла в Железному Броді, Яблонці-над-Нісоу, ряд обл. і місц. краєзнавчих музеїв і музеїв-замків.

Г. О. Касвін

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1982 у Ч. видавалося 1067 періодичних видань, з них 30 щоденних; заг. тираж центр. та ін. щоденних газет бл. 4,7 млн. прим. Найпоширеніші газети: «*Руде право*» — центр. орган ЦК КПЧ (з 1920); «Правда» — орган ЦК Компартії Словаччини (з 1920); «Праце» («Праця», з 1945); «Праца» («Праця», з 1946); «Слобода» («Свобода», з 1946); «Млада фронта» («Молодіжний фронт», з 1946); «Лідова демокраціє» («Народна демократія», з 1945); «Свободне слово» (з 1945). *Чехословацьке телеграфне агентство* засн. 1918. Радіомовлення — з 1923 (передачі ведуться й укр. мовою). Телебачення — з 1953.

Література. Історія новітньої л-ри чес. і словац. народів починається з утворення 1918 Ч. (про розвиток чес. і словац. л-р до цього часу див. *Словаччина, Чехія,* розділ Література).

В 20 — 30-х рр. організаційним центром чес. творчої молоді стали революц. об'єднання «Деветсил» (1920), журнали «Пролеткульт» (1922—24), «Творба» («Творчість», 1925—38), які вплинули на роз-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1983
Електроенергія, млрд. кВт · год	76,3
Кам'яне вугілля, млн. т	26,9
Буре вугілля (включаючи лігніт), млн. т	100,5
Кокс, млн. т	10,3
Сталь, млн. т	15,0
Прокат (готовий), млн. т	10,7
Автомобілі вантажні, тис. шт.	43
Автомобілі легкові, тис. шт.	177,5
Трактори, тис. шт.	34
Цемент, млн. т	10,5
Сірчана кислота (100 %), тис. т	1244
Азотні добрива, тис. т	591
Фосфорні добрива, тис. т	326
Пластмаси, тис. т	1006
Бавовняні тканини, млн. м	585
Вовняні тканини, млн. м	62
Цукор, тис. т	894*
Пиво, млн. гл	24,9

* 1982.

Збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1983
Пшениця	5823
Жито	749
Ячмінь	3276
Овес	488*
Кукурудза (на зерно)	714
Цукрові буряки	6037
Картопля	3105

* 1982.

Адміністративний будинок Міжнародного ярмарку в Брно. Архітектор М. Спурний. 1960.

«Владиславський» зал королівського палацу в Празькому Граді. Архітектор Б. Рейт. Кін. 15 ст

Келих з портретом Карла VI. Кришталь. Гравірування. 1720—25. Музей Північної Чехії. Ліберець.

В. Єлінек. Келихи. Шліфоване скло. Карлові Вари. 1978.

виток літ. процесу в Словаччині. Виникли естетичні течії поетизму і *сюрреалізму,* декларовані К. Тейге, В. *Незвалом,* К. Біблом, що знайшло відображення в їхній творчості. Проте Ї. *Волькер,* Ст. К. *Нейман,* Й. *Гора,* В. Незвал, К. Бібл, Я. Сейферт, Ф. *Галас,* В. Завада та ін. в своїй творчості продовжували критикувати бурж. дійсність. Соціалістичний реалізм зароджується в поезії і публіцистиці Ї. Волькера, Й. Гори, Ст. К. Неймана, романах Я. *Гашека,* Ї. Гаусмана, М. *Майєрової,* Івана *Ольбрахта,* Я. *Кратохвіла,* Т. *Сватоплука,* В. *Ванчури,* теор. працях Б. Вацлавека, Ю. *Фучіка,* Л. *Штолла.* Поряд з л-рою соціалістичної орієнтації (група «Блок») розвивалася творчість письменників загальнодемократичного спрямування (М. *Пуйманова,* К. *Новий,* Б. Клічка, А. М. Тільшова, К. Полачек). Вершин критичного реалізму досяг у своїх антифашист. творах К. *Чапек.* Ідейно-естетичним центром літ. життя Словаччини, трибуною революц. письменників був журн. «Дав» (1924—37). Здобутком критичного реалізму стає проза Я. *Єсенського,* Л. Ондрейова. Утвердження методу соціалістичного реалізму в словац. л-рі пов'язане з творчістю П. *Їлемніцького,* Л. *Новомеського,* Ф. *Краля,* Я. Поніčана, критиків-марксистів Е. Уркса, В. Клементіса, Д. Окалі.

З наростанням загрози фашист. агресії прогресивні письменники Ч. об'єдналися в антифашист. фронт культури. В роки окупації загинули в тюрмах і концтаборах Б. Вацлавек, В. Ванчура, Я. Кратохвіл, Ю. Фучік, Е. Уркс, К. Полачек та ін.

Після визволення Ч. від фашизму настав новий період у розвитку л-ри. Провідними темами творів усіх жанрів стали переможна боротьба з фашизмом, утвердження миру, революц. оновлення життя. Важливу роль у розвитку чес. л-ри відіграв «Репортаж, писаний під шибеницею» Ю. Фучіка. Психологію героїв антифашист. Опору змальовують Я. Дрда, Ї. Марек, М. Пуйманова, Н. Фрид. Тема боротьби за збереження миру притаманна поезії В. Незвала, Ф. Грубіна, В. Голана та ін. У 70-х рр. традиції своїх попередників продовжили З. *Плугарж,* Ф. Ставінога, Я. Матейка. Історію революц. боротьби чес. робітн. класу відображено в романах А. *Запотоцького,* морально-етичні проблеми соціалістичної дійсності — в прозі Я. *Отченашека.* З. Плугаржа, Б. Ржіги, Ф. Ставіноги, Я. Коларової та ін. Тема становлення нової людини в процесі соціалістичного будівництва є основною в романах Вацлава *Ржезача,* Я. *Козака,* Б. Ногейла, Я. Костргуна. Досягненням повоєнної словац. л-ри стали романи П. Їлемніцького, Ф. Гечка, Р. *Яшика,* А. Беднара, К. Лазарової, В. *Мінача,* новелістика Л. Баллека, П. Яроша, поезія А. *Плавки,* П. Горова, В. Мігаліка, Я. Костри, М. Валека. З марксистських позицій виступили критики А. Матушка, С. Шматлак, І. Кусий, К. Розенбаум та ін. Оспівуванню трудящої людини у чеській прозі 70-х рр. присвятили свої твори М. Рафай, К. Місарж та ін., в словацькій — В. Шікула та ін. Чес. письменники розвивають тему бойової співдружності рад. воїнів і чехословац. патріотів у боротьбі з фашизмом: романи «Срібна рівнина» (1970) М. *Томанової,* «Як слід помирати» (1975) Ф. Ставіноги, «Земляки й відступники» (1979) Я. Матейки. В 70-х рр. інтенсивно розвивалася істор. й мемуарна проза (у чес. л-рі — романи Й. *Томана,* В. Капліцького, М. В. Кратохвіла, Б. Ржіги, В. Неффа, в словацькій — мемуари А. Плавки, В. Мінача). Утверджуючи ідеали соціалізму, література веде боротьбу з проявами дрібнобурж. міщанства (романи А. Плудека, Ї. Марека, Я. Коларової, В. Парала та ін.). Серед досягнень чес. поезії 50—70-х рр.— твори В. Незвала, В. Завади, Ф. Грубіна, Ї. *Тауфера,* І. *Скали,* М. Флоріана та ін. В галузі літ. критики в різний час виступали Ф. К. *Шалда,* З. *Неєдлий,* Курт Конрад, Ю. Фучік, Л. Штолл.

Чес. і словац. л-ри широко представлені в укр. та рос. перекладах. Перекладено твори багатьох чес. і словац. поетів і прозаїків. Серед перекладачів укр. мовою — І. Франко, М. Рильський, Л. Первомайський, І. Кочерга, М. Терещенко, І. Вирган. Укр.-чехосл. і рос.-чехосл. літ. взаємини — одна з галузей рад. слов'янознавства.

В. І. Шевчук.

Архітектура. На тер. Ч. збереглися залишки найдавніших пам'яток архітектури (перші століття до н. е.; круглі культові будівлі-ротонди та ін.). В часи раннього середньовіччя поширився *романський стиль* (базиліка св. Їржі у Празі, 12 ст.; Оравський замок, 12 ст.; замок у Братіславі, 12 — 18 ст.). В 13 — 1-й пол. 15 ст. панувала *готика* (собор св. Віта у *Граді Празькому,* 1344—1929; ратуша Староместська, 1338, перебудована в 15—16 і 19 ст.; кафедральний собор у Кошіце, 14—15 ст.; собор св. Мартіна у Братіславі, 14—15 ст., та ін.). У 16 ст. поширилася архітектура *Відродження* (ратуша в Банській Бистриці, 1510; палац Бельведер у Празі, 1535—63, та ін.). Для архітектури Ч. 17—18 ст. характерний стиль *барокко* (купольний храм св. Мікулаша в Празі, побудований 1703—55, арх. К. І. Дінценгофер та ін.; ратуша в Кошіце, 18 ст.). З розвитком капіталізму в забудові міст переважали *еклектизм* і *модерн* (Нац. театр у Празі, 1868—81, арх. Й. Зітек та ін.). В буржуазній Ч. архітектура розвивалася гол. чин. під впливом *конструктивізму.* За роки нар. влади на всій тер. Ч. розгорнулося велике пром. і житл. буд-во. Виросли нові міста (Поруба, Гавіржов та ін.), нові райони в старих містах (Інвалідовна в Празі), нові робітн. селища (Бельський Ліс в Остраві тощо). Відбудовано міста і села (зокрема, Ліdіце), що були зруйновані під час 2-ї світової війни. Зведено нові греблі й потужні електростанції (на річках Влтаві, Вагу тощо). Серед споруд 50—70-х рр.— готель «Інтернаціонал» (1956, арх. Ф. Йєржабек), ресторан «Прага» в Празі (раніше частина комплексу будівель павільйону Чехословаччини на Всесвітній виставці в Брюсселі, 1958, арх. Ф. Цубр, І. Грубий, З. Покорний), новий будинок Словацької вищої тех. школи в Братіславі (1957—60, арх. М. Кусий), адм. будинок Міжнар. ярмарку в Брно (1960, арх. М. Спурний), Ін-т макромолекулярної хімії (1960—65, арх. К. Прагер), міст Словацького нац. повстання (1966—73, арх. Л. Мего та ін.), готель «Київ» (1969—74, арх. І. Матушик; обидві—у Братіславі) будинок Федеральних зборів ЧССР (1970—73, арх. К. Прагер), готель «Інтерконтиненталь» у Празі (1974, арх. К. Фільсак, К. Бубенічек, Я. Швець).

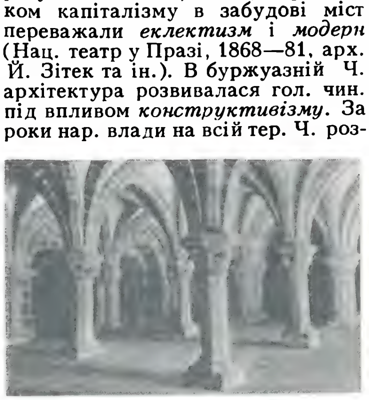

Усипальниця костьолу в Тршебічі. Після 1240.

Образотворче мистецтво Ч. розвивалося на основі худож. традицій *Чехії* й *Словаччини.* В бурж. Ч. розвиток культури відбувався суперечливо. Демократичні й соціально-критичні тенденції поєднувалися з *авангардизмом.* В боротьбі з модерністськими течіями зміцнювалися прогресивні тенденції. Для образотворчого мист. 20—30-х рр. характерне посилення реалістичних і демократичних напрямів. До зображення життя народу зверталися художники, які частково використовували прийоми *кубізму, експресіонізму* й *фовізму* (живопис і графіка В. Бенеша, В. Рабаса, Р. Кремлічки — в Чехії, М. Бенки, Я. Алексі, М. Галанди — у Словаччині). Окремі митці використовували худож. прийоми нар. мистецтва (графіка Й. Чапека, Й. Лади — в Чехії, живопис Л. Фулли — в Словаччині). Зберігали своє значення і нац. реалістичні традиції кін. 19 — поч. 20 ст. (пейзажі В. Седлачека, В. Новака, гравюри М. *Швабінського,* скульптури К. *Покорного,* Я. Лауди — в Чехії). В 20—30-х рр. 20 ст. формувався соціально-критичний напрям у живописі (К. Голан, П. Котік), у графіці (Я. Рамбоусек). У 1920 засновано об'єднання революц. настроєних митців «Деветсил». До зображення життя робітн. класу звернулися графіки В. Машек, Ф. Бідло — в Чехії, К. Сокол — у Словаччині. В період наступу фашизму в єдиному антифашист. фронті об'єдналися художники різних напрямів. Вони правдиво відтворювали страждання народу в умовах фашист. окупації (твори В. Сіхри, В. Тіттельбаха — в Чехії, В. Гложніка, Ю. Немчіка, Ц. Майєрніка — в Словаччині).

Після визволення Ч. від фашист. окупації 1945 й встановлення нар. демократичного ладу набули розвитку кращі традиції нац. культури. Більшість худож. творів наповнилася соціалістичним змістом.

Композиції на теми мирної праці, нац.-визвольної боротьби створили живописці й графіки Е. Філла, Й. Брож, В. Седлачек — у Чехії, В. Гложнік, О. Дубай — у Словаччині. Розквіту досягла графіка (М. Швабінський, Ц. Боуда, А. Пельц, К. Сволінський — у Чехії, В. Гложнік, Л. Фулла — в Словаччині), скульптура (Я. Лауда, К. Лідіцький), пейзажний живопис (Я. Славічек, Б. Дворський) — у Чехії. Картини з нар. життя створюють живописці Я. Алексі, Л. Фулла — в Словаччині. В Чехії широкого розвитку набуває монументально-декор. і декор.-ужиткове мистецтво (худож. скло, кераміка, медальєрне мистецтво). Збудовано багато меморіальних комплексів на честь Перемоги над фашизмом (роботи В. Маковського, К. Лідіцького, К. Покорного — в Чехії, Я. Кулиха, Й. Костки — в Словаччині). В 50-х рр. у творчості деяких художників з'явилися позначені формально-пластичними пошуками образи. В 60-х рр. творчість окремих художників Ч. розвивалася під впливом модерністських тенденцій зх.-європ. мистецтва, поширилися експресіонізм, сюрреалізм, абстракціонізм, *«оп-арт»* та ін. З поч. 70-х рр. почали відроджуватися традиції нац. худож. культури. Пам'ятники на честь подій нац. історії, нац.-визвольної боротьби створюють Я. Кулих, Т. Бартфай, Й. Кузма — в Словаччині, М. Гана, Й. Малейовський — у Чехії, історико-революц. темі свої картини присвятили А. Забранський, К. Соучек, Р. Коларж — у Чехії. Поряд з цим розвиваються давні види народно-декор. мистецтва: різьблення на дереві, кераміка, вишивання і особливо виготовлення виробів з худож. скла й кришталю. В 1960 в Києві відбулися виставка «Чехословаччина 1960», 1978 — виставка «Роки боротьби і перемоги у словацькому образотворчому мистецтві».

Музика. Після утворення 1918 незалежної Ч. прогресивні муз. діячі обстоювали принципи реалістичних традицій у музичному мистецтві (композитори Л. *Яначек*, Й. Б. *Ферстер*, В. *Новак*, Й.Сук, З. *Неєдлий*, О. Острчіл; словацькі — Я. Л. Белла, В. Фігуш-Бистрий, М. Шнайдер-Трнавський, Е. *Сухонь*, Я. Ціккер та ін.). Значну роль у пропаганді нац. музики відіграли оперні трупи Нац. театру в Празі і Словац. нац. театру, оркестр Чес. філармонії (з 1896), Чес. квартет (з 1891), квартет ім. О. Шевчіка (з 1900), Празький квартет (з 1920), квартет ім. Ондржичека (з 1928), словацькі хор «Зора» (з 1919), Братіславське тріо (з 1922) та інструм. ансамбль Радіо (з 1928). У 30-х рр. у творчості прогресивних композиторів Ч. відображено революц. настрої трудящих (2-а і 3-я симфонії В. *Неєдлого*, «Пісня про Гренаду» Й. Станіслава, кантата «Комуністичний маніфест» Е. Шульгофа). Під час 2-ї світової війни 1939—45 було написано чимало творів патріотичного змісту («Симфонія Свободи» Шульгофа, «Червоноармійська симфонія» Станіслава; опери «Полум'я» Я. Ленуша, «Ян Гус» К. Горкого; кантати «Про рідну землю» О. Єреміаша, «Сватоваклавський триптих» В. Новака; оркестрова п'єса «Пам'ятник Лідіце» і 3-я симфонія Б. Мартіну). Музиканти Ч. брали активну участь у Русі Опору (Я. Ціккер, Й. Кресанек, Т. Андрашован та ін.). Після перемоги над фашизмом і встановлення нар.-демократичного ладу з'явилися твори, сповнені високого громадян. змісту: кантата «Будуй батьківщину — зміцниш мир» В. Добіаша, ораторія «Люди, будьте пильні!» Я. Сейделя; опери «Крутнява» (1949) і «Святоплук» (1959) Е. Сухоня, «Юро Яношік» (1953), «Бег Баязід» (1956) Ціккера; інструм. твори Я. Ржидкого, І. Крейчі та ін., опери, балети, симфонії Б. Мартіну. Серед композиторів 50—80-х рр.— Й. Пауер, С. Гавелка, В. Калабіс, Д. З. Бартош — у Чехії; Я. Ціммер, І. Зельєнка, І. Грушовський, Д. Кардош — у Словаччині; серед виконавців — диригенти В. Нейман, В. Сметачек, Л. Райтер, Л. Словак; піаністи Ф. Раух, Д. Балогова, М. Карін, Й. Паленічек; клавесиністка З. Ружічкова; співаки М. Тауберова, В. Соукупова, М. Чесаньова, Я. Благо, Г. Бенячкова, П. Дворський, Е. Гакен, К. Готт; серед балетмейстерів — С. Мачов, І. Псота, А. Ланда.

Провідні музичні колективи — Національний театр (Прага), Словацький національний театр (Братіслава), струнні квартети ім. Б. Сметани, ім. Л. Яначека, струнне тріо ім. Й. Сука, ансамбль Чехосл. нар. армії, Чехосл. держ. ансамбль пісні і танцю, словацькі ансамблі «СЛУК» і «Лучниця». З 1946 щороку проводиться муз. фестиваль «Празька весна». Спілка чехосл. композиторів — з 1949. Між чес., словац. і укр. народами існують тісні творчі зв'язки. На Україні працювали музиканти А. Єдлічка, І. Паліцин, В. Сук, О. Шевчік, Ф. Волчек, Й. Прибік. Оперу «Продана наречена» Б. Сметани вперше укр. мовою поставлено 1907 в Києві. В УРСР виступали Чес. симф. оркестр, квартет ім. Б. Сметани, ансамблі «СЛУК» і «Лучниця», Держ. ансамбль пісні і танцю Ч., щороку — естрадні групи і вокально-інструментальні ансамблі, окремі виконавці (зокрема, естрадний співак Карел Готт). У Ч. гастролювали Укр. нар. хор ім. Г. Г. Верьовки, Капела бандуристів УРСР, Ансамбль танцю УРСР, балет Київ. театру опери та балету, окремі виконавці. До 1500-річчя Києва композитор М. Новак написав «Рапсодію для симфонічного оркестру».

М. П. Загайкевич.

Театр. Після 1918, поряд з уже існуючими колективами — *Чеським національним театром* (засн. 1883), міськ. Театром на Виноградах (засн. 1907) у Празі, Нац. театрами в Пльзені і Брно, створювалися нові театри — Міський театр у Брно (1919), Словацький нац. театр у Братіславі (1920). За ініціативою Комуністичної партії ширилася мережа робітн. самодіяльних колективів. У 1920 виник театр «Революційна сцена», з 1921 діяв театр «Соціалістична сцена». В 1925 режисер Й. Гонзль заснував Звільнений театр, репертуар якого був спрямований проти бурж. ладу. У 1933 створено театр «Д-34», який очолив Е. *Буріан.* Протягом 1918—39 в театрах Ч. йшли вистави, зокрема, за творами М. Горького, М. Шолохова, Л. Сейфулліної, В. Катаєва, О. Корнійчука («Платон Кречет», «Загибель ескадри»). Провідні актори того періоду: В. Видра, Я. *Пруха,* Л. Досталова, Ф. Смолік — у Чехії, А. Багар, Г. Арбет — у Словаччині. Після визволення країни від фашист. окупації (1945) створюються нові театри: Реалістичний театр, Театр сатири — у Празі, Сільс. театр, «Нова сцена» — у Братіславі, Театр ім. Їлемніцького в Жіліні та *Пряшівський український народний театр.* У ньому 1945 у виставі «Кремлівські куранти» М. Погодіна актор Й. *Корба* створив образ В. І. Леніна. В 1947 ця п'єса була поставлена Словацьким нац. театром у Братіславі (в ролі В. І. Леніна — А. Багар). У репертуарі театрів — твори Ш. Краліка, І. Русняка, О. Заградніка, І. Буковчана, п'єси рад. авторів В. Вишневського, Л. Леонова, М. Погодіна, О. Арбузова. В 60-х рр. створюються експериментальні театри малих форм — «Чіногерні клуб» (Прага), театр «Епсілон» (Ліберець), «Поетична сцена» (Братіслава) та ін. В Рад. Союзі гастролювали Нац. театр у Празі — 1955, театр «Д-34» — 1934, 1952, 1958 (Київ), Словацький нац. театр у Братіславі — 1961, 1971 (Київ), 1983, театр «Латерна магіка», Ляльковий театр Спейбла і Гурвінека (в черговий раз приїздили 1983). Провідні актори 70—80-х рр.: О. Крейча, Ф. Смолік, Я. Пруха, З. Штепанек, К. Май, В. Фабіанова, Б. Загорський — у Чехії, К. Махата, В. Заборський, Ю. Пантик, М. Грегор, З. Груберова — в Словаччині; режисери: М. Махачек, К. Палоуш, К. Новак, Я. Плескот — у Чехії, Й. Будський, І. Ліхард, Т. Раковський — у Словаччині; театр. художники: Й. Свобода, Ф. Трестер, Л. Виходіл. Театр. кадри готує Академія мистецтв у Празі з учбовим театром «Диск» (засн. 1945) і Вища театр. школа в Братіславі.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перші фільми створено 1898. Ініціатором кіносправи в Чехії був Я. Кршиженецький, у Словаччині — Є. Шрайбер. Серед перших кіноакторів — Й. Шваб-Малостранський, А. Седлачкова. Систематичне кіновиробництво почалося з заснуванням кінофірм «Кінофа» (1911) та «АСУМ» (1912). Після проголошення Чехословаччини незалежною республікою (1918) виробництво фільмів почало зростати, але більшість становили пригодницькі й детективні стрічки, псевдонародні комедії під заг. назвою «конделиківщина» («Батько Конделик та наречений Вейвара», 1926). У період «німого» кіно було створено ряд фільмів за відомими літ. творами: «Бравий солдат Швейк» за Я. Гашеком (1926, реж. К. Ламач), «Гірське село» за Б. Немцовою (1928, реж. М. Крнянський). Серед режисерів «німого» кіно — К. Антон, Г. Махатий, В. Кубасек та ін. У 30-х рр. створено ряд значних фільмів, серед них — «Ріка» (реж. Й. Ровенський), «Над нами світанок» (реж. Ку-

Житловий будинок у Сушіце. 16 ст.

Палац. Село Дольна Крупа. Близько 1800.

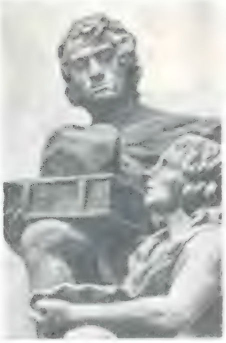
Св. Франціск Ксаверій. Скульптурна група з Карлового моста в Празі. Фрагмент. Скульптор Ф. М. Брокоф. 1711. Національний музей у Празі.

Чехословаччина. В. Сухий. Радослава. 1976.

Чехословаччина. Р. Прибиш. Пам'ятник Словацькому національному повстанню в Старій Турі. Бронза. 1981.

Чехословаччина. Сцена з вистави «Волинщик із Стракониць» Й. К. Тила. Національний театр. Прага. 1960.

басек). З виникненням загрози війни з'явився ряд фільмів антифашист. тематики: «Світ належить нам» (1937, реж. М. Фріч), «Біла хвороба» (1937, реж. Г. Гаас). Після встановлення нар.-демократичного ладу (1945) кінопромисловість було націоналізовано. Значне місце посіли стрічки, що відображали боротьбу чес. і словацького народів проти нім.-фашист. загарбників: «Німа барикада» (1949, реж. О. Вавра), «Пастка» (1950, реж. Фріч) та ін. У 40—50-х рр. визнання здобули фільми «Сирена» (1947, реж. К. Стеклий), «Ян Гус» (1955) та «Ян Жижка» (1956; обидва — реж. Вавра). На рубежі 60-х рр. в кіно прийшли молоді режисери — А. Кахлік, Ш. Угер, Я. Іреш, І. Менцель, В. Хитилова та ін., у творчості яких знайшли відображення багатогранні проблеми сучасності. В 70—80-х рр. створено стрічки, де розвинуто кращі традиції соціалістичного мистецтва, глибоко осмислено нац. історію й сучасність: «Дні зради» (1974), «Соколове» (1975) та «Визволення Праги» (1976; всі — реж. Вавра), «... І перекажіть привіт ластівкам» (1972, реж. Іреш), «Велика ніч, великий день» (1975), «... На асфальті коней пасла» (1982; обидва — реж. Угер), «Ця хвилина, ця мить» (1980, реж. І. Секвенс) та ін. В мультиплікаційному кіно працюють режисери І. *Трнка,* К. *Земан,* Г. Тирлова. Серед провідних акторів — Я. Марван, Ф. Смолік, Й. Бек, В. Бродський, І. Качіркова, М. Вашариова, В. Фіалова, Н. Конвалінкова. У Ч. працюють студії художніх фільмів «Баррандов», «Братіслава-Коліба», Студія дитячих фільмів у Готвальдові та ін. З 1946 працівників кіно готує празька Академія мистецтв. Питання кіномистецтва досліджуються в Чехословацькому кіноінституті (при якому існує кіномузей і фільмотека). З 1946 у Ч. проводяться Міжнар. кінофестивалі (до 1949 — в Маріанське Лазне, з 1950 — в Карлових Варах). Див. також *Чехія* і *Словаччина,* розділи Образотворче мистецтво, Музика, Театр.

Г. М. Компаниченко.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: История Чехословакии, т. 1—3. М., 1956—60; Чехословацкая Социалистическая Республика. М., 1975; Мельникова І. М., Пруниця С. Ю. Соціалістична Чехословаччина. К., 1976; Кізченко А. Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини (травень 1935 р. — березень 1938 р.). К., 1971; Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961; Петерс І. А. 30 років боротьби і перемог народів Чехословаччини (До 30-річчя визволення Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників). К., 1975; Будкін В. С. Дружба навіки. К., 1967; Котляров В. І. Глибоке коріння непорушної дружби. Х., 1972; Петерс И. А. Внешняя политика Чехословакии (1945—1960 гг.). К., 1976; СССР — ЧССР: сотрудничество и сближение. М.— Прага, 1980; Гранчак И. М., Кизченко А. Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. К., 1984; Сухарєв В. Роки соціалістичних звершень. ЧССР. 1948—1978. К., 1978; Гонак М. І. Галузева і територіальна структура народного господарства ЧССР. Львів, 1978; Зернов Б. П., Лушников О. Е. Чехословакия. М., 1982; Чехословацкая Социалистическая Республика. Справочник. М., 1980; Очерки истории чешской литературы XIX—XX веков. М., 1963; З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959; Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963; Шевчук В. І. Сучасні українсько-чехословацькі літературні зв'язки. 1945 — 1960. К., 1963; Бернштейн И. А. Литература социалистической Чехословакии. М., 1965; Чешско-русские и словацко-русские литературные отношения. М., 1968; История словацкой литературы. М., 1970; Марков Д. Ф. Генезис социалистического реализма. Из опыта южнославянских и западнославянских литератур. М., 1970; Марксистская литературная критика в Чехословакии. 20—30-е годы. Пер. с чеш. и словац. М., 1975; Кузнецова Р. Роман 70-х годов в Чехословакии. М., 1980; Маца И. Л. Архитектура Чехословакии. М., 1959; Швидковский О. А. Градостроительная культура Социалистической Чехословакии. М., 1963.

ЧЕ́ЧВА — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, ліва прит. *Ломниці* (бас. Дністра). Довж. 52 км, площа бас. 548 км². Бере початок на пн. схилах *Горганів.* Має гірський характер. На Ч. споруджено водосховище. Воду Ч. використовують для водопостачання і зрошування.

ЧЕЧВЯ́НСЬКИЙ Василь Михайлович [справж. прізв.— Губенко; 27.II (11.III) 1888, х. Чечва, побл. містечка Груні, тепер смт Охтирського р-ну Сум. обл.— 26.X 1938] — укр. рад. письменник-сатирик. Брат Остапа *Вишні.* В роки громадян. війни був у лавах Червоної Армії. Друкуватися почав 1924. Один із фундаторів і активних співробітників журн. «*Червоний перець*». Сатира і гумор Ч. тісно пов'язані з життям країни часів відбудови нар. г-ва та будівництва соціалізму.

Тв.: Царі природи. Х., 1928; Ех, товариші... Х., 1928; Між іншим. Х., 1930; Вибрані гуморески. К., 1968.

А. І. Костенко.

ЧЕЧЕВИ́ЦЯ (Carpodacus) — рід птахів род. *в'юркових.* Довж. 13—22 см, маса 21—40 г. Дзьоб короткий, товстий, крила та хвіст довгі. Оперення щільне, сірувато-бурих тонів, у самців з домішкою червоного кольору. Бл. 20 видів, поширені в Євразії та Пн. Америці. В СРСР зустрічається 5 видів, з них в УРСР — 2: Ч. звичайна (C. erythrina) — гніздиться та Ч. сибірська (C. rosea) — залітає зрідка. Гніздо здебільшого в кущах по болотистих луках. Кладка в червні з 3—6 яєць, насиджує самка 13—14 діб. Живиться Ч. переважно насінням, ягодами, квітками. Іл. с. 314.

ЧЕЧЕЛЬНИ́К — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Савранці (прит. Пд. Бугу). Залізнична станція. 5,5 тис. ж. (1984). Засн. на поч. 17 ст. Був під владою шляхет. Польщі. Населення Ч. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54.* Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1961 Ч.— с-ще міськ. типу. В селищі — цукр., спиртовий, цегельний і комбікормовий з-ди, пром. комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи; лікарня; 2 будинки культури; кінотеатр; 2 бібліотеки.

ЧЕЧЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 33,8 тис. чол. (1984). У районі — 22 населені пункти, підпорядковані селищній та 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чечельник.* Ч. р. розташований в межах *Подільської височини.* Для рельєфу, який має заг. нахил з Пн. на Пд. Сх., характерні широкі водороздільні простори, густо розчленовані долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: глини, піски. Річки — *Савранка,* Дохна (бас. Пд. Бугу). Грунти переважно опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 18,1 тис. га. Найбільші пром. підприємства — чечельницькі цукр., спиртовий, комбікормовий і цегельний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Чечельник). Землеробство зерново-бурякового напряму, тваринництво спеціалізується на вирощуванні великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці. Площа с.-г. угідь 1982 становила 52,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 42,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки і соняшник. У Ч. р.— 12 колгоспів, 3 радгоспи, міжгосп. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Чечельник і Дохна. Автомоб. шляхів — 195 км, у т. ч. з твердим покриттям — 182 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Ольгопіль), 20 заг.-осв. та музичні школи; 16 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 12 будинків культури, 11 клубів, 2 кінотеатри, 30 кіноустановок, 28 б-к, 4 істор.-краєзнавчі музеї (села Ольгопіль, Любомирка, Бондурівка, Жабокричка). У Ч. р. видається газ. «Колгоспник» (з 1931).

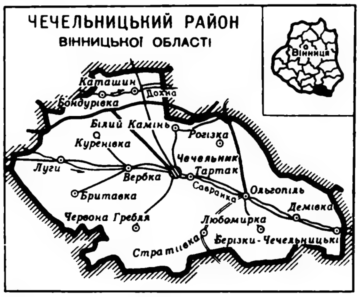

Б. Т. Матвійчук.

ЧЕЧЕ́НО-ІНГУ́ШСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Чечено-Інгушетія — у складі РРФСР. Утворена 15.I 1934 як авт. область, 5.XII 1936 перетворена на авт. республіку. Розташована на пн. схилі Великого Кавказу та прилеглих до нього Чеченській рівнині та Терсько-Кумській низовині. Поділяється на 14 районів, має 5 міст і 4 с-ща міськ. типу.

Природа. На Пд. республіки простягаються хребти *Великого Кавказу:* Скелястий, Пасовищний, Боковий (вис. до 4493 м, г. Тебулосмта) та ін. На Зх.— Терський і Сунженський хребти, між ними Алханчуртська долина. На Пн.— Че-

ЧЕЧЕНО-ІНГУШСЬКА АРСР

Площа — 19,3 тис. км²

Населення — 1204 тис. чол. (на 1.I 1984)

Столиця — м. Грозний

ченська рівнина та Терсько-Кумська низовина з піщаними пасмами і горбами. Пересічна т-ра січня на рівнинах —3, —4°, липня від +22 до +25°, опадів 300—600 мм на рік, у горах відповідно від —5 до —12° та від +21 до +5°. Опадів 600—1200 мм на рік. Найбільші ріки — *Терек,* Сунжа, Аргун. Грунти в рівнинній частині каштанові, лучні та вилуговані чорноземи, в горах — гірсько-лісові та гірсько-лучні. Рослинність переважно степова і лісостепова, в горах — ліси, вище — субальп. та альпійські луки. Під лісом (бук, береза, граб, дуб) — 18,7 % тер. республіки. В межах республіки — 8 заказників.

Населення. В республіці живуть *чеченці* (611 тис. чол., 52,9 %, тут і нижче 1979, перепис), *інгуші* (135 тис. чол., 11,7 %), а також росіяни (336 тис. чол., 29,1 %), народності Дагестану (22 тис. чол., 1,9 %), вірмени, українці та ін. Пересічна густота населення — 62,4 чол. на 1 км² (1984). Міське населення — 43 % (1983). Найбільше місто — *Грозний.*

Історія. Людина жила на тер. Ч.-І. ще за часів *палеоліту.* Предки чеченців та інгушів здавна населяли гірські райони Пн. Кавказу. В 10—12 ст. частина рівнинної і передгірної Ч.-І. входила в ранньофеодальну державу — Аланію. В 13 ст. Ч.-І. зазнала спустошливих навал військ ординських ханів, а в кінці 14 ст.— військ *Тімура.* З 16 ст. встановилися регулярні зв'язки з Росією, які в наступний період розвинулися далі. На межі 70 і 80-х рр. 18 ст. Ч.-І. добровільно ввійшла до складу Росії, що мало історично прогресивне значення. Посилення гноблення царизму, місцевої феодальної верхівки викликало загострення класової боротьби, визвольний рух гірських народів. До кінця 50-х рр. 19 ст. Чечня перебувала в складі *імамату,* створеного *Шамілем.* У 1-й половині 19 ст. панівною релігією у чеченців та інгушів став *іслам.*

У кін. 19 ст. в Ч.-І. з'явилася торг.-пром. буржуазія. Швидко розвивалася нафт. пром-сть. Робітн. клас формувався з прийшлого, переважно рос., населення. На поч. 20 ст. в Грозному виникли с.-д. гуртки, 1903 оформилася більшовицька орг-ція, у створенні якої велику роль відіграв І. Т. *Фіолетов.* Пролетаріат Грозного брав активну участь у революції 1905—07; навесні й улітку 1905 прокотилася хвиля сел. виступів. 5 (18).III 1917 в Грозному було створено Раду робітн., солдатських і козачих депутатів. Восени 1917 більшовики завоювали в ній більшість. 26.X (8.XI) в місті проголошено Рад. владу. Утвердження Рад. влади в Ч.-І. проходило в умовах гострої боротьби проти сил контрреволюції. З березня 1918 тер. Ч.-І. входила до складу *Терської радянської республіки,* потім — *Північно-Кавказької радянської республіки.* В лютому 1919 — березні 1920 трудящі Ч.-І. вели боротьбу проти денікінців. Рад. владу в Ч.-І. було остаточно відновлено в кін. березня 1920. Чечня та Інгушетія ввійшли до складу утвореної в кін. 1920 — на поч. 1921 Горської АРСР. 30.XI 1922 утворено Чеченську а. о., 7.VII 1924 — Інгушську а. о. у складі РРФСР. 15.I 1934 Чеченську та Інгушську авт. області об'єднано в Чечено-Інгушську а. о., яку 5.XII 1936 перетворено на Чеч.-Інг. АРСР. За роки Рад. влади в республіці відбулися докорінні зміни. Проведено реконструкцію пром-сті й нафт. промислів, споруджено нові великі підприємства. Здійснено колективізацію с. г. В республіці відбулася культур. революція. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 багато представників Ч.-І. билися на фронтах, брали участь у партизан. боротьбі. Бл. 30 тисяч чоловік — вихідців з Чеч.-Інг. АРСР нагороджено орденами й медалями, 36 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Восени 1942 нім.-фашист. війська окупували зх. частину республіки, але її в січні 1943 визволила Червона Армія. В лютому 1944 Чеч.-Інг. АРСР було ліквідовано, 9.I 1957 відновлено. За досягнуті успіхи в розвитку нар. г-ва і культури республіку нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтневої Революції (1972), Дружби народів (1972), Трудового Червоного Прапора (1982).

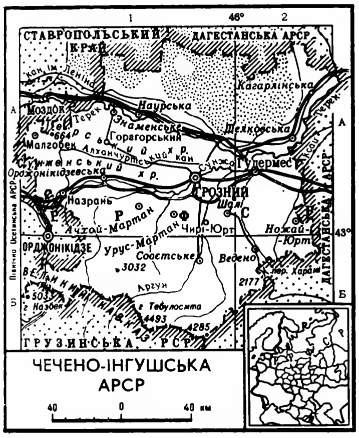

Краєвид на південному сході республіки.

Гірське селище.

Народне господарство. За роки соціалістичного будівництва Ч.-І. перетворилася на розвинуту республіку з багатогалузевими пром-стю та с. г. Провідні галузі її пром. комплексу — нафтова, нафтопереробна, нафтохім., а також енергетика, машинобудування та металообробка. Енергетика базується на нафті й газі (4 ТЕЦ), родовища яких розміщені в р-нах міст Грозного, Малгобека, Гудермеса. Переробка нафти й газу на з-дах у Грозному (виробн. моторного палива, масел, нафтобітуму, парафіну, синтетичного етилового спирту, фенолу, ацетону, поліетилену та ін.). Машинобудування і металообробка представлені виробн. нафтоапаратури, грязьових насосів і цементувальних агрегатів, тракторних причепів, приладів, електр. та мед. інструменту тощо. Найбільші з-ди: «Червоний молот», «Грозтрансмаш», «Електроприлад», рем.-мех., електромех., дослідний СПКБ «Нафтогазпромавтоматика» — в Грозному, «Електроінструмент» — у Назрані, медінструментів — у Гудермесі, «Харчомаш» — в Аргуні. Значного розвитку набула пром-сть буд. матеріалів. Серед галузей харч. пром-сті — м'ясна, молочна, цукр., виноробна, пивоварна, борошномельна, кондитерська, консервна, по розливу мінеральних вод. Лісова та деревообр. пром-сть представлена 10 лісовими г-вами, меблевим об'єднанням «Терек» та Єрмоловським деревообр. комбінатом. Найбільші підприємства легкої пром-сті — Назрановська трикот. ф-ка, грозненські виробниче швейне об'єднання та взут. ф-ка. С. г. спеціалізується на виробн. фруктів, винограду та овочів. Уся посівна площа 1983 становила 450,3 тис. га, в т. ч. 153,6 тис. га зрошуваних земель. Вирощують зернові та овочеві культури, цукрові буряки. Значні площі садів, ягідників і виноградників. В Ч.-І. розвивається тонкорунне вівчарство, м'ясне та молочне тваринництво, птахівництво. Поголів'я (тис., 1984): великої рогатої худоби — 173,3, свиней — 109,6, овець і кіз — 646,8, птиці — 2702,6.

Залізничні лінії Ростов-на-Дону — Беслан — Баку, Прохладна — Моздок — Астрахань. Великий залізничний вузол — Гудермес. Розвинутий автомоб. і повітр. транспорт. Нафтопроводи Тихорецьк — Грозний, Баку — Грозний.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції чеченці та інгуші не мали своєї писемності. За роки Рад. влади культура на-

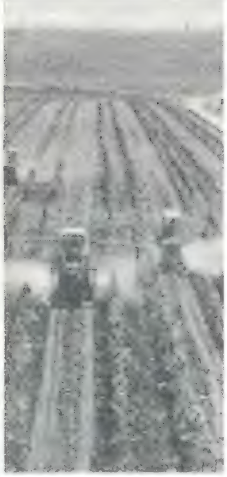

Обробіток виноградників.

Грозний. У центральній частині міста.

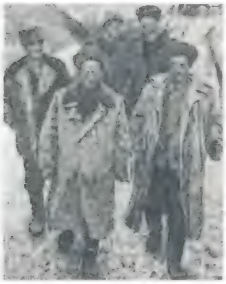
В. К. Мордовін. Сільські комуністи. 1964.

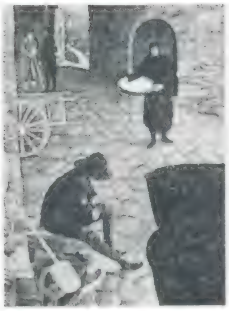
Х. А. Акієв. Подвір'я вайнахської саклі. 1970—71.

роду республіки досягла високого рівня розвитку. В 1983/84 навч. р. в Ч.-І. було 593 загальноосв. школи (268 тис. учнів), 12 серед. спец. навч. закладів (13,6 тис. учнів), 31 профес.-тех. уч-ще (17,2 тис. учнів), три вищі навч. заклади — *Чечено-Інгуиський університет,* нафтовий і пед. ін-ти (всі — в Грозному, 13,4 тис. студентів). Працюють Чечено-Інгуш. ін-т історії, соціології та філології, Грозненський н.-д. нафтовий ін-т «ГрозНДІ», Північнокавказький н.-д. та проектний ін-т нафтової пром-сті, науково-виробниче об'єднання «Промавтоматика» та ін. н.-д. установи і проектні орг-ції. На кінець 1983 в республіці функціонувало 484 масові б-ки (фонд — 8,3 млн. одиниць зберігання), 440 клубних закладів, 406 кіноустановок з платним показом, 3 держ. театри, філармонія, держ. цирк, 7 музеїв, серед них 2 республіканські в Грозному — Чечено-Інгуш. краєнавчий та Музей образотворчих мистецтв, 36 позашкільних закладів. Виходять 4 респ. газети — «Грозненский рабочий» з додатком «Неделя Чечено-Ингушетии», «Комсомольское племя», чеченською мовою «Ленінан некъ» («Ленінський шлях»), інгуш. мовою «Сердало» («Світло»), 2 міські, 12 районних та 8 багатотиражних газет, журнали «Блокнот агитатора» Чечено-Інгуш. обкому КПРС, літ.-художні «Орга» («Аргун», чечен. мовою) та «Лоаман і уйре» («Ранок гір», інгуш. мовою). Працює держ. книжкове вид-во та вид-во газети «Грозненский рабочий». Держ. комітет по телебаченню і радіомовленню (передачі ведуться чечен., інгуш. та рос. мовами).

Чеченці та інгуші мають багату фольклорну спадщину, зокрема героїко-епічні пісні. Писемна художня чечено-інгушська література (чеченською та інгушською мовами) виникла після Великої Жовтневої соціалістич. революції. Основоположником чечен. л-ри був С. *Бадуєв,* інгушської — З. *Мальсагов.* У 20—40-х рр. значний вклад у розвиток літератури, утвердження в ній методу соціалістичного реалізму внесли чеченські письменники М. *Мамакаєв,* М. Ісаєва, Н. *Музаєв,* А. Нажаєв, Ш. Айсханов, А. Мамакаєв, інгуш. письменники Х.-Б. *Муталієв,* Х. Осмієв, Д. *Яндієв* та ін. Інтенсивний розвиток л-ри почався в 50-х рр. У 60—70-х рр. розвивався історико-революц. роман (чечен. письменники С. Арсанов, Х. Ошаєв, М. Мамакаєв; інгуш. письменники А. Боков, М. Плієв та ін.), поезія (чечен. поети Х. Еділов, Р. Ахматова; інгуш. поети Д. Яндієв, Х. Осмієв, С. Чахкієв та ін.), драматургія (в чечен. л-рі А. Хамідов, М. Мусаєв; в інгуш. л-рі А. Боков та ін.). В галузі літературознавства і літ. критики виступають Ю. Айдаєв, І. Дахкільгов, Х. Туркаєв. Спілка письменників — з 1934.

На тер. Ч.-І. з 8—13 ст. залишилися катакомбні могильники (поблизу с-щ Алкун, Дуба-Юрт); з 13 — поч. 15 ст.— мавзолей Борга-Каш поблизу с. Плієво (1405). В 11—13 ст. будували християнські храми, в архітектурі яких поєднувалися грузинські та місцеві буд. традиції (храм Тхаба-Єрди поблизу с. Хайрах). За середньовіччя в гірських районах Ч.-І. з грубо тесаного каменю будували оборонні мури, житлові (2—3-ярусні, з плоскими дахами та арковими прорізами) та бойові (4—5-ярусні, з бійницями, *машикулями* та пірамідально-ступінчастими дахами) башти, що об'єднувались у величні комплекси (напр., у с-щах Кезеной, Таргім, Хой, Егікал, Ерзі, всі — 14—18 ст.). Біля гірських с-щ збереглися численні склепи і надмогильні стели (напр., «Місто мертвих» Цой-Педе поблизу с. Малхіста, 11—18 ст.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розвиваються і реконструюються міста, споруджуються нові громад. та житл. будівлі. У 1939 створено Грозненське, з 1967 — Чечено-Інгушське відділення Спілки архітекторів СРСР.

На тер. Ч.-І. з 3—1-го тис. до н. е. збереглися найдавніші зразки худож. культури (кераміка та бронзові предмети), від скіфо-сарматського часу (7 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.) — твори, виконані у «*звіриному стилі*». З найдавніших часів було поширене різьблення на камені, худож. обробка металу, виготовлення ювелірних прикрас, начиння з глини й міді, килимарство, вишивання золотими й срібними нитками. В 2-й пол. 19 ст. працював живописець, портретист П. Захаров. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції тут розвинулося профес. образотворче мист. (живописці Х. Дадаєв, Д. Ідрісов, В. Лівн, Ш. Шамурзаєв, Х. Ахмедов; скульптори І. Бекічев, Р. Мамілов; графіки А. Туладзе, Є. Токарєв та ін.). В рад. час новим змістом наповнюється старовинне нар.-ужиткове мистецтво. Спілка художників Чеч.-Інг. АРСР — з 1939.

Для музики чеченців та інгушів характерні діатонічний склад, зіставлення гармоній сусідніх ступенів, кварто-квінтові й секундо-квінтові співзвуччя, 2- і 3-голосся у хорових та інструм. творах. Ритміка гостра, з частою зміною розмірів і чергуванням тріолів з рівномірними дводольними фігурами. Нар. пісні: чоловічі — ілі, ілеш (героїко-епічні), назма (2- і 3-голосі); жіночі — ешарш (ліричні). Серед інструментальних награшів — ладоха ешарш. Найпоширеніший танець — лезгинка. Муз. інструменти: струнні — дечик-пондур (щипковий), атух-пондур (смичковий); духові — шедаг (сопілка), зурна, маа (з рогу); ударні — вота (барабан), жиргіа (бубон); цузам (з гусячого пера); комуз — сх. гармоніка. Профес. музика почала розвиватися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Один із зачинателів профес. муз. мистецтва — Г. Х. Мепурнов. Серед композиторів — У. А. Бексултанов, С. У. Дімаєв, А. М. Шахбулатов; виконавців — засл. артисти РРФСР М. А. Айдамірова, В. Ш. Дагаєв, А. Е. Хамхоєв. В хореографії — нар. арт. СРСР, Герой Соціалістичної Праці М. А. *Есамбаєв.* У Ч.-І. працюють: філармонія (1938), симф. оркестр філармонії (1939), чечено-інгуш. ансамбль танцю «Вайнах» (1939), муз. уч-ще (1936), Респ. культурно-освітнє уч-ще (1961), мережа муз. шкіл.

Профес. театр. мистецтво Ч.-І. розвинулося за рад. часу. В 1931 в Грозному було створено Чеченську театр. студію, яку 1933 було реорганізовано в Чечен. драм. театр. У 1933 відкрилась Інгуш. театр. студія в м. Орджонікідзе, яка 1934 увійшла в трупу Чечен. драм. театру, що став називатися Чечено-Інгуш. драм. театром (з 1942 — імені Х. Нураділова). В його репертуарі п'єси нац. драматургів (С. Бадуєва, І. Базоркіна, А. Хамідова та ін.), твори авторів братніх республік (зокрема, України), зарубіжна класика. Відомі діячі театру: актори — нар. артисти Чеч.-Інг. АРСР Т. Ш. Алієва, А. М. Ісаєва, Х. С. Хакішева, А. Х. Хамідов, В. А. Татаєв; режисери — Г. Ц. Батукаєв, А. Туганов, А. Чхарташвілі та ін. В республіці працюють також Рос. драм. театр

Нафтові промисли.

Грозненський нафтопереробний завод.

В одному з цехів машинобудівного заводу «Червоний молот» у місті Грозному.

ім. М. Ю. Лермонтова, Чечено-Інгуш. ляльковий театр (з російською, чеченською та інгушською трупами).

Літ.: Очерки истории Чечено-Ингушской АССР, т. 1—2. Грозный, 1967—72; Рыжиков В. В., Зоев С. О., Гребенщиков П. А. Чечено-Ингушская АССР. Природа и экономика. Грозный, 1980; Очерк истории чечено-ингушской литературы. Грозный, 1963; Айдаев Ю. Чечено-ингушская советская драматургия (1920—1940 гг.). Грозный, 1975; Дахкильгов И. Ингушская литература. Грозный, 1975; Туркаев Х. Исторические судьбы литератур чеченцев и ингушей. Грозный, 1978; Гольдштейн А. Ф. Средневековое зодчество Чечено-Ингушетии и Северной Осетии. М., 1975; Шабаньянц Н. Ш., Горчаков В. А. Художники Чечено-Ингушетии. Альбом. Л., 1965; Татаев В. А., Шабаньянц Н. Ш. Декоративно-прикладное искусство Чечено-Ингушетии. Альбом. Грозный, 1974; Чечено-Ингушетия. Фотоальбом. М., 1982.

ЧЕЧЕ́НО-ІНГУ́ШСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т ім. Л. М. Толстого — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1972 в м. Грозному на базі пед. ін-ту. Ім'я Л. М. Толстого вузу присвоєно 1979. В 1983/84 навч. р. у складі ун-ту було 8 ф-тів: екон., філол., істор., матем., фіз., біолого-хім., геогр., романо-герм. філології, на яких навчалося бл. 6 тис. студентів, зокрема на денному відділенні бл. 3,0 тис. Є вечірнє, заочне та підготовче відділення. В наук. бібліотеці університету — 700 тис. одиниць зберігання. З часу заснування в університеті підготовлено 9,8 тис. спеціалістів.

М. П. Павлов.

ЧЕЧЕ́НСЬКА МО́ВА — мова *чеченців*. Належить до нахської групи *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. Розмовляє нею понад 745 тис. чол. (1979, перепис). Характерні фонетичні риси Ч. м.: наявність довгих і коротких голосних, *дифтонгів*, гортанних і двозімкнених приголосних. Іменникові властиві категорії числа, відмінка та *іменні класи*; у граматичній будові *аглютинація* поєднується з *внутрішньою флексією*; є *ергативна конструкція* речення. Писемність Ч. м. базувалася на арабській, потім на латинській, з 1938 — на рос. графічній основі. Про літературу Ч. м. див. *Чечено-Інгушська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Дешериев Ю. Д. Чеченский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967. *Я. С. Вагапов.*

ЧЕЧЕ́НЦІ (самоназва — нахчо) — народ, який живе на Пн. Кавказі, переважно в Чеч.-Інг. АРСР, Хасав'юртовському р-ні Даг. АРСР. Загальна чисельність — 756 тис. чол. (за переписом 1979), з них у Чечено-Інгушській АРСР — 611 тис. чол. Мова — чеченська (див. *Чеченська мова*). Віруючі Ч.— мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Ч., як і споріднені з ними *інгуші*, належать до корінного населення Пн. Кавказу. За Рад. влади Ч. здобули автономію, докорінно змінилося їхнє життя.

Про історію, економіку, культуру див. також статтю *Чечено-Інгушська АРСР*.

ЧЕ́ЧЕТ Григорій Герасимович (1870, с. Кайкулак Бердянського повіту Таврійської губ., тепер с. Трудове Токмацького р-ну Запорізь. обл.— 1922, Запоріжжя) — укр. винахідник у галузі авіації. Конструював літаючі моделі орнітоптерів, вертольотів, планерів. У 1911—12 побудував (разом з ін. спеціалістами) у Петербурзі за власною оригінальною схемою літак (ЧУР-1), що експонувався 1912 на 2-й повітроплавальній виставці у Москві. На цьому літаку було здійснено кілька польотів.

М. А. Кочегура.

ЧЕЧІ́ТКА (Acanthis) — рід птахів род. *в'юркових*. Довж. 12—16 см, маса 10,2—22 г. Оперення сіре з пістрявинами, у самців деяких видів тім'я і груди з червоним і рожевим відтінками, 2 (4) види, поширені в тундровій та на Пн. лісової зон Євразії, Пн. Америки. В СРСР, у т. ч. в УРСР (на зимівлі) — 3 види: Ч. звичайна (A. flammea) і зрідка Ч. тундрова (A. hornemanni) та Ч. гірська (A. flavirostris). Кладка з 4—6 яєць у травні — червні. Живляться Ч. переважно насінням. До роду Ч. часто відносять і *коноплянок*.

ЧЕ́ЧОТТ Віктор Антонович [6 (18).VI 1846, Могильов, тепер БРСР — 19.XI (2.XII) 1917, Петроград] — вітчизняний муз. критик, композитор і педагог. Викладав гру на фортепіано в Київ. ін-ті шляхетних дівчат (1884—87), історію музики — в Київ. муз. уч-щі Російського муз. т-ва (1890—1907). Серед його музикознавчих праць — книги про Ф. Ліста, І. Падеревського, О. Бородіна, «Двадцятип'ятиліття Київської російської опери (1867—1892)», «Історія музики» (обидві — 1893). Автор опери «Альманзор» (за Г. Гейне), інструм. музики (увертюра для оркестру «Король Лір», симфонія), романсів.

Літ.: Кулик Р. Музыкальный летописец Киева. «Советская музыка», 1979, № 2. *Р. І. Кулик.*

ЧЕЧУ́ЛІН Дмитро Миколайович [9 (22).VIII 1901, Шостка, тепер місто Сум. обл.— 29.X 1981, Москва] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (1971), дійсний член АМ (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1945. У 1929 закінчив архіт. ф-т ВХУТЕЇНу, де навчався у О. *Щусєва*. У 1945—49 — гол. архітектор Москви. Серед споруд — станції метрополітену «Комсомольська» (1-а черга, 1935), «Київська» (2-а черга, 1937—38), «Динамо» (1938); концертний зал ім. П. І. Чайковського (1940), перебудова будинку Мосради (1945), висотний житл. будинок на Котельницькій набережній (1948—52); комплекс готелю «Росія» (1967—74), Б-ка іноземної л-ри (1967), Будинок Ради Міністрів РРФСР (1980), всі — у співавтор. Держ. премія СРСР, 1941, 1953. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Д. М. Чечулін. Готель «Россия». Москва. 1967—74.

Д. М. Чечулін.

ЧЖАНЦЗЯКО́У, Калган — місто на Пн. Китаю, у провінції Хебей. Залізнична станція, вузол автошляхів. 1 млн. ж. (1970). Металург. комбінат, маш.-буд. (виробн. гірничого та геол. устаткування, підшипників), скляна, шкіряна, текст. і харч. пром-сть. В районі міста — видобування кам. вугілля та заліз. руди.

ЧЖА́О ЦЗИЯ́Н (н. 1919, пов. Хуасянь, пров. Хенань) — політ. і держ. діяч КНР. Член Компартії Китаю (КПК) з 1938. З 1951 — на керівній держ. і парт. роботі. З вересня 1980 — прем'єр Держ. ради КНР. З 1973 — член ЦК КПК, з 1980 — член Постійного к-ту Політбюро ЦК КПК.

ЧЖА́О ШУЛІ́ (1906, с. Вейчі, повіт Ціньшуй, провінція Шаньсі — 29.IX 1970, м. Тайюань) — кит. письменник. Член Компартії Китаю з 1937. Літ. діяльність почав 1926 як поет. В оповіданні «Одруження Маленького Ерхея» (1943), повістях «Пісеньки Лі Юцая» (1943), «Зміни в Ліцзячжуані» (1946) показав соціальні й моральні перетворення на селі, висміював феод. пережитки. Роман «Село Саньлівань» (1955) — про масовий рух за кооперування на селі, роман «Чудесне джерело» (1959) — про антияпон. війну. Останки Ч. Ш. 1978 перевезено до Пекіна.

Тв.: Укр. перекл.— Зміни в Ліцзячжуані. К., 1950; Оповідання. К., 1953; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Крепкая кость. Рассказы. М., 1963; Песенки Ли Ю-цая. Повесть и рассказы. М., 1974.

І. К. Чирко.

ЧЖЕНЧЖО́У — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Хенань. Вузол з-ць і автошляхів. 1 млн. ж. (1974). Текст. машинобудування, хім. пром-сть, бавовняні ф-ки, олійницькі, тютюнові та ін. підприємства. ТЕС. Ун-т та ін. вузи.

ЧЖЕЦЗЯ́Н — провінція на Сх. Китаю, на узбережжі Сх.-Китайського м. Площа 100 тис. км². Нас. 38,9 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Ханчжоу. Рельєф переважно гористий. Клімат субтропічний, мусонний. Часто бувають *тайфуни*. В горах поширені субтропічні ліси. В економіці переважає с. г. Гол. культура — рис. Вирощують також пшеницю, кукурудзу, батат, бавовник, цитрусові. За збором чаю і джуту та виробн. шовкусирцю Ч. посідає одне з провідних місць у країні. Розвинуте свинарство та вівчарство, риболовний промисел. Видобування заліз. руди, флюориту, алуніту, сірчаного колчедану та ін. Пром-сть базується гол. чин. на переробці с.-г. продукції (шовкова, джутова, чаєобробна та ін.), соляні промисли. Окремі підприємства маш.-буд., хім., фарфорової та паперової пром-сті. Гол. пром. центр і мор. порт — Ханчжоу.

М. В. Фурманов.

ЧЖО́У ЕНЬЛА́Й (5.III 1898, пов. Шаосін, пров. Чжецзян — 8.I 1976, Пекін) — політ. і держ. діяч КНР. Член Компартії Китаю (КПК) з 1922. Походив з сім'ї поміщика. Закінчив Нанькайський ун-т в Тяньцзіні. В 1920—24 навчався і працював у Франції

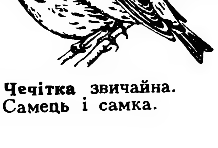

Чечітка звичайна. Самець і самка.

С. М. Чибісова.

і Німеччині. Один з організаторів і керівників *Наньчанського повстання 1927*. В 1934—35 — один з керівників *Північно-західного походу*. В 1934—56 — секретар ЦК КПК. В 1937—45 — представник ЦК КПК при гоміньданівському уряді. З 1935 — член ВККІ. В 1949—54 — прем'єр Держ. адм. ради КНР, з 1954 — прем'єр Держ. ради КНР. В 1956—66 та з 1973 — заст. голови ЦК КПК. З 1927 — член ЦК, з 1928 — член Політбюро ЦК КПК. З 1956 — член Постійного комітету Політбюро ЦК КПК.

ЧЖОУКОУДЯ́НЬ — стоянка епохи раннього *палеоліту* поблизу однойменної залізничної станції (бл. 45 км від Пекіна). При розкопках (провадилися 1918, у 20—30-х рр. 20 ст.) виявлено рештки *синантропів*, кістки тварин, кам'яні палеолітичні знаряддя і залишки вогнищ.

ЧЖО́У ЛІБО́ (9.VIII 1908, с. Цінсі, повіт Іян, провінція Хунань — 25.IX 1979) — кит. письменник. Член Компартії Китаю з 1934. Перебував (з 1936) в лавах кит. Червоної Армії. З 1939 викладав на літ. ф-ті Академії л-ри та мистецтва ім. Лу Сіня в Яньані. Почав друкуватися з 1938. В романах «Ураган» (1948, Держ. премія СРСР, 1952), «Великі зміни в гірському селі» (т. 1—2, 1958—60) змалював боротьбу за перебудову села, в романі «Сталь ринула» (1955) — життя й працю робітників. Автор нарисів, оповідань, літ.-критичних статей. Переклав повість О. Пушкіна «Дубровський», роман М. Шолохова «Піднята цілина». За фільм «Визволений Китай» (у співавт. з рад. кінематографістами) удостоєний Держ. премії СРСР, 1951.

Тв.: Укр. перекл.— Ураган. К., 1953; Незвичайна весна. К., 1962; Рос. перекл.— Ураган. М., 1952; Стальной поток. М., 1957; Весна приходит в горы. М., 1960; Чистые ручьи. М., 1962. *І. К. Чирко.*

ЧЖУА́НИ, чжуан (самоназва — бучжуан, бубу і буї, бунун) — народ у КНР; основне населення Гуансі-Чжуанського авт. району. Заг. чисельність — 12,15 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — чжуанська, належить до *тайських мов*. За релігією Ч.— анімісти (див. *Анімізм*), поширений також *даосизм*. Осн. заняття — землеробство, частина працює в пром-сті. Ч. мають свою писемність (за середньовіччя — ієрогліфічну, з 1958 — латинізовану), нац. літературу.

ЧЖУ ДЕ (6.XI 1886, пов. Ілун, пров. Сичуань — 6.VII 1976, Пекін) — військ., політ. і держ. діяч КНР. Член Компартії Китаю (КПК) з 1922. Один з організаторів і керівників *Наньчанського повстання 1927*. З 1931 — головнокомандуючий Червоною армією Китаю. З 1937 — головнокомандуючий 8-ю армією. В 1945—56 — секретар ЦК КПК. У 1945—54 — головнокомандуючий Народно-визвольною армією Китаю. В 1954—59 — заст. голови КНР. З 1959 — голова Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників, з 1934 — член ЦК і член Політбюро ЦК КПК. У 1956—69 і з 1973 — член Постійного комітету Політбюро ЦК КПК.

ЧЖУРЧЖЕ́НІ, чжулічжень, нюйчжень, нюйчжі — племена тунгуського походження, які населяли з давніх часів сх. частину сучас. Пн.-Сх. Китаю (Маньчжурії) та Примор'я. В 10—11 ст. були підлеглі *кіданам*. У 1115 Ч. заснували д-ву Цзінь, яку 1234 знищили монгольські завойовники. В 14—16 ст. у Ч. було кілька великих племінних об'єднань, одне з яких в 16 — на поч. 17 ст. об'єднало ряд інших. Згодом ці об'єднані племена здобули назву *маньчжурів*.

ЧЖУ СІ (Джуцзи; 1130—1200) — кит. філософ, представник *неоконфуціанства*. У вченні Ч. С., ідеалістичному за своїм характером, систематизовано ідеї *конфуціанства*. Первинним Ч. С. вважав ідеальне начало «лі» (позбавлене форми і якостей, недоступне чуттєвому сприйняттю), вторинним — матеріальне начало «ці». «Природжену природу» людини Ч. С. виводив з ідеального начала («лі»), вважав основою сусп. життя строге виконання конфуціанських етико-політ. настанов.

ЧЖУ ЮАНЬЧЖА́Н (1328, пров. Аньхой — 1398, Нанкін) — імператор Китаю з 1368, засновник династії *Мін*. У 1355 очолив повстання проти монг. дин. *Юань*. Об'єднав під своєю владою частину Китаю. У 1368 війська Ч. Ю. оволоділи м. Даду (Пекін) і скинули дин. Юань. За правління Ч. Ю. було вжито заходів, спрямованих на відбудову економіки країни.

ЧИ́БІСОВ Никандр Євлампійович [24.X (5.XI) 1892, станиця Романовська, тепер Цимлянського р-ну Ростов. обл.— 20.IX 1959, Мінськ] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1939. З 1913 — на військ. службі, прапорщик. У Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. і рад.-фінл. воєн. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував військами Одес. військ. округу і Приморською армією, заст. команд. Брянським фронтом, а потім 38, 3 і 1-ю ударними арміями. В 1944—49 — нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. З 1949 — на командних посадах у Рад. Армії. З 1954 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЧИ́БІСОВА Світлана Михайлівна (н. 26.III 1927, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1972. Після закінчення 1951 Харків. театр. ін-ту працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Серед ролей — Наталя («Лимерівна» Панаса Мирного), донна Анна («Камінний господар» Лесі Українки), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Анна Павлівна («Живий труп» Л. Толстого), Васілуца («Каса маре» Друце).

ЧИБУРДАНІ́ДЗЕ Майя Григорівна (н. 17.I 1961, м. Кутаїсі Груз. РСР) — рад. шахістка, гросмейстер СРСР (з 1978), міжнар. гросмейстер (з 1977), засл. майстер спорту СРСР (з 1979). Чемпіонка світу (1978); 1981 й 1984 підтвердила це звання; чемпіонка СРСР (1977). Переможниця Всесвітніх жіночих олімпіад у складі збірної СРСР (1978, 1980, 1982, 1984). Нагороджена орденом Дружби народів. *Ю. М. Лазарев.*

ЧИ́БЧА — група індіанських племен Пд. Америки, відомих також під назвою чибча-муїска. Заг. чисельність — 270 тис. чол. (1978, оцінка).

ЧИВІЛІ́ХІН Володимир Олексійович (7.III 1928, м. Маріїнськ, тепер Кемеровської області — 9.VI 1984, Москва) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1952. Перша книга — документальна повість «Жива сила» (1957). Повісті «Добридень, мамо!» (1958, на укр. матеріалі), «Про Клаву Іванову» (1964), «Йолки-моталки» (1965), «Над рівнем моря» (1967), «Строкатий камінь» (1969) та ін. відтворюють духовний світ сучасника. Темі людина й природа присвячено книги «Земля в біді» (1969), «По містах і селах» (1976) та ін., істор. минулому Росії — роман-есе «Пам'ять» (1981, Держ. премія СРСР, 1982). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранное, т. 1—2. М., 1978; Память. М., 1983; Укр. перекл.— — Срібні рейки. К., 1967. *Л. І. Шевченко.*

ЧИВЧИ́НСЬКІ ГО́РИ, Чивчини — гірське пасмо *Карпат Українських*. Простягаються на Пд. Івано-Фр. і частково Чернів. областей УРСР, вздовж держ. кордону СРСР з Румунією. Вис. до 1684 м (г. Стій). Ч. г. є пн.-зх. відрогом *Мармарошського масиву*. Складаються з кристалічних сланців, гнейсів, мармурів тощо. Переважають скелясті форми рельєфу. Трапляються льодовикові цирки, *карри* тощо. Пн. схили Ч. г. розчленовані притоками Чорного та Білого Черемошів. Схили до вис. 1300 м вкриті буковими, а до 1500 м — ялиновими лісами, вище — чагарникове криволісся та субальп. й альпійські луки. *К. І. Геренчук.*

ЧИГИРИ́Н Віталій Єлисейович [21.IV (4.V) 1908, с. Боровиця, тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.— 12.I 1941] — укр. рад. письменник. Вчився на курсах робкорів, був журналістом. Належав до літ. орг-ції ВУСПП. Автор зб. оповідань і повістей «Під кавперами» (1930), «Фрагменти доби» (1934), «Дівчата» (1936). У романі «Квітень» (1937) відтворив образ народного митця.

Тв.: Квітень. К., 1963.

ЧИГИРИ́Н — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Тясмині (прит. Дніпра), за 36 км від залізнич. ст. Фундукліївка. В 1-й пол. 16 ст. Ч. згадується як укріплений козац. *зимівник*. Ч. був під владою *Великого князівства Литовського*, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. В 1592 Ч. дістав *магдебурзьке право*. Населення Ч. брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, *Федоровича повстанні 1630*, *Павлюка повстанні 1637*. В 1638—47 чигиринським сотником був Б. *Хмельницький*. Визволений сел.-козац. військом на чолі з Б. Хмельницьким Ч. був резиденцією гетьмана і адм.-політ. центром України (1648—60) та полковим містом *Чигиринського полку*. Під час

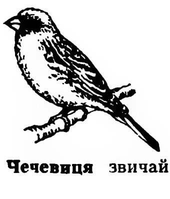

Чечевиця звичайна.

Чигиринських походів 1677 і 1678 тур.-тат. загарбники зруйнували місто. За *Прутським трактатом 1711* Ч. відійшов до шляхет. Польщі. Поблизу Ч. у 18 ст. діяли гайдамацькі загони. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 70-х рр. 19 ст. створена народниками в Чигиринському пов. *«Таємна дружина»* готувала сел. повстання проти самодержавства (див. *Чигиринська змова 1877*). Під час революції 1905—07 у місті відбувалися заворушення робітників, а в повіті — сел. виступи. Рад. владу встановлено 28.I (10.II) 1918.

У місті — шкіргалантерейна, хутрова, меблева фабрики, фурнітурний, цегельний, прод. товарів з-ди, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування.

С.-г. технікум бухгалтерського обліку, 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, краєзнавчий музей.

Архіт. пам'ятки: археол. залишки фортеці (16—17 ст.), палацу (між 1648 і 1657), ратуші, Спаської церкви (обидві — 2-а чверть 17 ст.). В Ч. народилися укр. хоровий диригент Я. С. *Калішевський*, укр. рад. актриса Л. С. *Кривицька*, укр. рад. хімік-аналітик В. А. *Назаренко*, укр. рад. режисер І. І. *Чабаненко*. У 1843 і 1845 тут бував Т. Г. Шевченко.

ЧИГИРИ́НСЬКА ЗМО́ВА 1877 — спроба групи революц. народників підготувати селянське повстання в Чигиринському пов. Київ. губ. З цією метою народники використали царистські настрої селян, які всі надії на розв'язання зем. питання покладали на «доброго царя». Я. В. *Стефанович* видав себе за комісара, надісланого царем, і з допомогою Л. Г. *Дейча* та І. В. *Бохановського* створив нелегальну сел. орг-цію *«Таємна дружина»*. Повстання планували почати 1 (13).X 1877. Проте у вересні 1877 Ч. з. було розкрито, бл. 1000 чол. заарештовано. В чигиринських подіях виявилася слабкість революц. народників 70-х рр. 19 ст., їхня неспроможність спрямувати сел. рух за певною політ. програмою.

Літ.: Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970. *А. К. Волощенко.*

ЧИГИРИ́НСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Україні. Створений 1648. Полковим містом Ч. п. був Чигирин (тепер місто Черкас. обл.). За реєстром 1649, Ч. п. складався з 19 сотень. Козаки Ч. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, у боротьбі проти тур.-тат. агресії. Після *Андрусівського перемир'я 1667* лівобережна частина Ч. п. 1672 відійшла до *Миргородського полку*. Правобережна частина Ч. п. формально залишилася підвладною шляхет. Польщі. В 70-х рр. 17 ст. вона була ареною тривалої боротьби рос.-укр. війська проти П. *Дорошенка* і тур.-тат. завойовників (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Козаки Ч. п. брали участь у *Палія повстанні 1702—04*. Першим полковником Ч. п. був Ф. Я. *Вешняк*. Після *Прутського трактату 1711* Ч. п. було ліквідовано, а значну частину козаків переселено на Лівобережну Україну.

ЧИГИРИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 46,1 тис. чол. (1984). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській та 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Чигирин*. На Пн. і Пн. Сх. район омиває *Кременчуцьке водосховище*. Більша частина поверхні Ч. р. — терасова рівнина. На Пд. Сх. — відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: торф, піски, глини. Найбільша річка — *Тясмин* (прит. Дніпра). Грунти — опідзолені чорноземи, чорноземно-лучні, торфово-болотні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна, липа, клен, ясен) займають 25 тис. га. Найбільші пром. підприємства району: чигиринські шкіргалантерейна, хутрова і меблева фабрики, з-д прод. товарів. Комбінат побутового обслуговування (Чигирин). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-овочівницького, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 54,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,4 тис. га. Головні культури: озима пшениця, жито, кукурудза, горох, просо, гречка, ячмінь, овес, коноплі, соняшник, помідори, огірки, капуста. Садівництво. У Ч. р. — 16 колгоспів, у т. ч. риболовецький, міжгосп. підприємство по виробн. і переробці кормів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 270 км, у т. ч. з твердим покриттям — 221 км. У районі — с.-г. технікум бухгалтерського обліку, 24 заг.-осв., музична і спорт. школи; 38 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 35 будинків культури і клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 36 б-к, музеї: історичний (Чигирин), Б. Хмельницького (с. Суботів) та історії села (у селах Боровиці і Стецівці). У с. Новоселиці Ч. р. народився укр. рад. біохімік Г. О. *Бабенко*, у с. Трушівцях — укр. рад. вчений в галузі рослинництва Т. Т. *Деміденко*, в с. Чмирівці — рад. військ. діяч І. Н. *Дубозий*, у с. Медведівці (за ін. даними — у с. Івківцях) — один з керівників *коліївщини* М. *Залізняк*, у с. Боровиці — укр. рад. письменник В. Є. *Чигирин*. У Ч. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1931). *В. І. Братчик.*

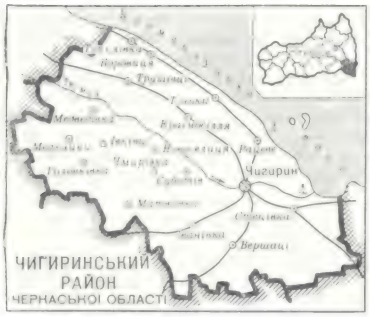

ЧИГИРИ́НСЬКІ ПОХО́ДИ 1677 І 1678 — завойовницькі походи тур.-тат. агресорів під час рос.-тур. війни 1676—81. Султанська Туреччина з метою загарбати Україну 1677 оголосила війну Рос. д-ві. Влітку 1677 120-тисячна тур.-тат. армія підійшла до Чигирина. У тритижневих боях рос.-укр. військо (32 тис. рос. солдатів, 20—25 тис. укр. козаків) на чолі з воєводою Г. Г. *Ромодановським* і гетьманом І. С. *Самойловичем* завдало ворогові значних втрат і змусило його панічно відступити з України. Влітку 1678 тур.-тат. армія (бл. 200 тис. чол.) знову рушила на Чигирин. У запеклих боях 120-тисячне рос.-укр. військо протягом місяця відбивало атаки ворога. За наказом командування рос.-укр. військо залишило Чигирин. Однак, виснажені боями з рос.-укр. військом та нападами з тилу запорізьких козаків, очолюваних І. Д. Сірком, тур.-тат. завойовники 19 (29).VIII зазнали поразки від рос.-укр. війська і, зруйнувавши Чигирин, відступили з України. Туреччина змушена була припинити війну і укласти з Рос. д-вою *Бахчисарайський мирний договір 1681*.

ЧИГОДА́ЙКІН Іван Васильович (н. 11.IX 1920, с. Старе Сіндрово, тепер Краснослободського р-ну Морд. АРСР) — морд. рад. поет. Член КПРС з 1946. Друкуватися почав 1937. Автор збірок віршів і поем «Земля рідна» (1951), «Спалахи блискавиці» (1972), «Краса людини» (1974), «Смак хліба» (1980). В поемі «Хліб і сіль» (1959) створено колоритні образи морд. селян—ходаків до В. І. Леніна. Ряд віршів присвятив Україні, зокрема Києву («Київські сонети»). Перекладач творів Т. Шевченка, Лесі Українки, А. Малишка, В. Сосюри. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, медалями.

ЧИГО́РІН Михайло Іванович [31.X (12.XI) 1850, м. Гатчина — 12 (25).I 1908, м. Люблін, тепер ПНР] — рос. шахіст, засновник рос. шахової школи. В 1881—1907 брав участь у 30 міжнар. турнірах і матчах. Переможець перших трьох всерос. шахових турнірів (1899, 1900, 1903). В СРСР з 1947 провадяться міжнар. турніри пам'яті Чигоріна.

ЧИ́ГРИН Іван Андрійович (1880, Миколаїв — 1919) — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї робітника. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. У 1905—07 — член Микол. к-ту РСДРП. У наступні роки проводив парт. роботу в Петрограді, Севастополі, Катеринославі, Новомосковську, Одесі та ін. містах. Після Лютневої революції 1917 — член Микол. міського к-ту РСДРП(б), делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. На 3-му Всеукр. з'їзді Рад обраний членом ВУЦВК. Улітку 1919 — член Ради оборони Микол. р-ну. Вбитий денікінцями.

ЧИЖ Станіслав Олександрович (н. 23.X 1935, м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1962. В 1952—54 навчався в Ленінгр. вищому худож.-пром. уч-щі, 1954—

С. О. Чиж. Комісар. Тоноване оргскло. 1977. ДМУОМ у Києві.

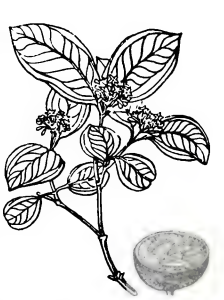

Чилібуха. Гілка квітучої рослини і плід у поперечному розрізі.

М. П. Чижевський.

Г. С. Чиковані.

С. І. Чиковані.

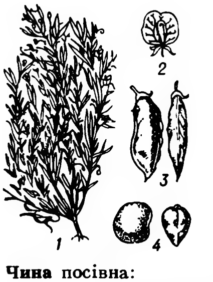

Чина посівна:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — боби;
4 — насіння.

56 — в Одес. худож. уч-щі. Твори: пам'ятники героям-комсомольцям (1963), борцям севастопольського підпілля 1942—44 (1964), медикам-чорноморцям 1941—44 (1968), обеліск на честь міста-героя (1978, у співавт.), всі — у Севастополі; статуя «Солдат» (1970), «Герой Радянського Союзу віце-адмірал П. Октябрський» (1975), композиція «Морський десант» (1980).

ЧИЖЕ́ВСЬКИЙ Микола Прокопович [27.III (8.IV) 1873, Казань—22.IV 1952, Москва] — рад. вчений у галузі металургії і коксохімії, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Петербурзький ун-т (1899), Гірничу академію в Леобені (1902, Австрія), Київ. політех. ін-т (1904). У 1909—23 викладав у Томському технологічному інституті (з 1911 — професор). Професор Московської гірничої академії (з 1923) і Моск. інституту сталі (з 1930). З 1935 працював в Ін-ті горючих копалин АН СРСР. Осн. праці присвячені металургії заліза і сталі, безпосередньому одержанню заліза, розширенню паливної бази металургії, конструюванню коксових печей. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ЧИЖЕ́НКО Іван Миронович [н. 27.III (9.IV) 1916, с. Козин, тепер смт Обухівського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. вчений у галузі теор. електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1942. Закінчив (1940) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т, працював у Центр. високовольтній лабораторії Дніпроенерго (Запоріжжя). З 1946 — в Київ. політех. ін-ті (1959—69 — проректор). Осн. праці — з перетворювальної техніки, теорії електр. кіл і електромагн. поля. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1962. Держ. премія УРСР, 1982.

ЧИ́ЖИК, чиж (Spinus spinus) — птах род. *в'юркових*. Довж. 11—13,5 см, маса 12—14 г. Дзьоб прямий гострий, крила довгі, загострені. Оперення самок біло-жовто-зеленого кольору, самців — жовто-зелене, на голові чорна «шапочка». Поширений у Євразії. В УРСР гніздиться в Карпатах і Криму, взимку зустрічається по всій території. Живиться насінням і бруньками. Гніздо влаштовує на дереві; кладка з 3—6 яєць в квітні — травні; насиджує самка протягом 12—13 днів. Чижиків часто утримують в клітках як красивих співочих птахів.

ЧИ́ЖИКОВ Макар Іванович (1891, м. Очаків — листопад 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Н. в сім'ї рибалки. З 1914 вів революц. діяльність у Миколаєві. В 1917 — член Одес. Ради робітн. депутатів, керівник Червоної гвардії в Одесі. Учасник *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Під час австро-нім. окупації України — на підпільній роботі в Одесі. В 1919 — військ. комендант, комісар укріпленого району, голова ЧК м. Очакова. Загинув у бою проти білогвардійців.

ЧИЖИ́НСЬКИЙ Стефан (рр. н. і см. невідомі) — рос. театр. діяч 17 ст. Н. на Україні. В 1657 викладав лат. мову в Києво-Могилянській колегії. В 1675—76 керував рос. придворним театром і закритою театр. школою при ньому (Москва). Вистави за власними п'єсами «Давид з Голіафом», «Бахус з Венусом» та інші. *С. І. Білокінь.*

ЧИКОБА́ВА Арнольд Степанович (н. 26.III 1898, с. Сачикобао, тепер Цхакаївського р-ну Груз. РСР) — груз. рад. мовознавець, акад. АН Груз. РСР (з 1941). Закінчив Тбіліський ун-т (1922), професор цього ун-ту (з 1933). Автор праць з кавказького та заг. мовознавства («Проблема ергативної конструкції в іберійсько-кавказьких мовах», ч. 1—2, 1948—61; «Проблема мови як предмета мовознавства», 1959, тощо). Написав першу частину «Вступу до мовознавства» (1952, 2-е вид. 1953), автором другої є Л. А. *Булаховський*. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЧИКОВА́НІ Григол Самсонович [2 (15).III 1910, с. Хобі, тепер смт Хобського р-ну Груз. РСР — 26.XI 1981, Тбілісі] — груз. рад. письменник. Друкуватися почав 1932. Перша кн.— «Оповідання і новели» (1940). Писав оповідання про ратні і трудові подвиги рад. людей. У зб. оповідань «Межа життя» (1952), «Мая» (1958), повістях «Любов» (1958), «Друга сім'я» (1960), нарисах «Мати для всіх» (1956), «Господиня зелених гір» (1962) показав життя і працю трудівників колгоспного села. Ч. не раз бував на Україні. У співавт. з Героєм Соціалістичної Праці головою колгоспу М. Орагвелідзе написав кн. «Шрома» (1963) — про дружбу груз. та укр. селян. Найзначніші твори повоєнних років об'єднані в цикл «Одішські оповідання». Автор історико-революц. роману «Лютий» (1971), п'єс, кіносценаріїв. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Любов. «Вітчизна», 1961, № 4; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—2. Тбилиси, 1976; Земля. М., 1979.

О. М. Новицький.

ЧИКОВА́НІ Симон Іванович [27.XII 1902 (9.I 1903), с. Наесакао, тепер Гегечкорського р-ну Груз. РСР — 24.IV 1966, Тбілісі] — груз. рад. поет. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1924. У віршах кін. 20 — поч. 30-х рр. показав соціалістичні перетворення в Грузії. Історії рідного краю присвятив вірші «Майстрові Вардзії», «Озеро Цунда», «Привиди Армазі». В 1942 опублікував зб. «Побажаєм Батьківщині перемоги». У поемі «Пісня про Давида Гурамішвілі» (1942—46; Держ. премія СРСР, 1947) показав братерство і дружбу рос., укр. та груз. народів. У 50-і рр. написав цикли поезій — «Світло над Севаном», «Пісні дружби», «На польській дорозі», «Квіти за Одером». За редакцією Ч. (в перекладі груз. мовою) вийшли «Кобзар» Т. Шевченка, «Вибрані твори» Лесі Українки. Переклав «Слово о полку Ігоревім», окремі твори Т. Шевченка. Укр. мовою твори Ч. перекладали М. Рильський, М. Бажан, Л. Первомайський, О. Новицький та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1940; Поезії. К., 1951; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Рос. перекл.— Избранное. Тбилиси, 1958; Звенящий родник. М., 1970; Лирика. М., 1973; Стихотворения и поэмы. Л., 1983.

Літ.: Бажан М. Він говорив з горами. В кн.: Бажан М. Думи і спогади. К., 1982. *О. М. Новицький.*

ЧИЛІБУ́ХА, блювотний горіх (Strychnos nux-vomica) — вічнозелене дерево родини логанієвих, до 12 м заввишки. Отруйна рослина. Листки овальні, супротивні. Квітки правильні непоказні, білуваті або зеленуваті, зібрані в півзонтики. Плід — оранжево-червона ягода з 2—6 дуже твердими насінинами; отруєння ними спричинюється до блювоти (звідси й друга назва рослини). Ч. дико росте в тропіч. лісах Азії, на Зондських о-вах, в Пн. Австралії. Містить (переважно в насінні, корі й деревині) *стрихнін*, бруцин та ін. алкалоїди; в коренях і молодих пагонах Ч. та ін. близьких видів з роду Strychnos містяться алкалоїди курарини, що входять до складу рослинної отрути *кураре*. Іл. див. на с. 315.

ЧИЛІГІДЕ́Р — річка в Одес. обл. УРСР, ліва прит. *Когильника*. Довж. 60 км, площа бас. 334 км^2. Тече Причорноморською низовиною. Живлення переважно снігове. Влітку міліє, подекуди пересихає. Частково використовують для зрошування. У долині Ч. виявлено поселення *бронзового віку* (кін. 2-го тис. до н. е.) та ранньослов'ян. поселення *черняхівської культури* (3—5 ст. н. е.).

ЧИМКЕ́НТ — місто, обласний центр Каз. РСР. Розташований на передгірній рівнині, у межиріччі Бадаму та Сайраму (бас. Сирдар'ї). Вузол залізничних та автомоб. шляхів, аеропорт. 352 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. Відомий з 12 ст. З 1864 — у складі Рос. імперії. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1932—62 Ч. — центр Пд.-Казахстанської обл., 1962—64 — Пд.-Казахстанського краю, з 1964 — Чимкентської обл. Каз. РСР. З-ди: свинцевий, «Електроапарат», хіміко-фармацевтичний, гідролізний, цементний; виробничі об'єднання: «Фосфор», «Чимкентшина» та по виробн. ковальсько-пресового обладнання. Легка пром-сть представлена бавовняним комбінатом, бавовноочисним та каракулевим з-дами, панчішно-трикотажним об'єднанням «Еластик», швейною ф-кою «Восход». Виробниче об'єднання «Чимкентмеблі». Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. В Ч. — хім.-технологічний, пед. та культури ін-ти, філіали алмаатинських ін-тів нар. г-ва та медичного. 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театри — казах. та рос., краєзнавчий музей.

ЧИМКЕ́НТСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 10.III 1932 (з 1932 до 1962 — Пд.-Казахстанська обл., до 1964 — частина Пд.-Казахстанського кр.). Площа 116,3 тис. км^2. Нас. 1673 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, узбеки, татари, уйгури, корейці та ін. Міськ. нас.— 40 %. Поділяється на 15 районів, має 8 міст і 10 с-щ міськ. типу. Центр —

м. *Чимкент*. Ч. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

Ч. о. розташована в межах Туранської низовини та зх. відрогів *Тянь-Шаню*. На Пн. — глиниста пустеля *Бетпак-Дала,* піски *Мойинкум,* на Зх.— пустеля *Кизилкум,* на Сх. від якої лежить глиниста пустеля Чардара. Середню частину області перетинає хр. Каратау. Корисні копалини: поліметалеві руди, буре вугілля, гіпс, вапняки, буд. матеріали, мармур. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —2, —9°, липня +24, +26°. Опадів 120—170 мм на рік (у пустельних районах), 300—450 мм (у передгір'ях), 1000 мм і більше (у високогір'ях). Найбільші ріки — *Сирдар'я* (з притоками Келес, Арись, Бугунь). Бугуньське та Чардаринське водосховища. Багато озер. Грунти — світлі сіроземи, бурі пустельно-степові й такирні під полиново-солянковою та чагарниковою рослинністю, на пісках — саксаул, жузгун. У горах —степова рослинність, ліси з плодових дерев, субальп. та альп. луки. На тер. Ч.о.— Аксу-Джабаглинський заповідник. Ч. о. виділяється як район видобування та переробки корисних копалин і с.-г. сировини. Енергетика базується на довізних природному газі й кам. вугіллі та місц. бурому вугіллі й мазуті. Розвинуті гірничодобувна пром-сть (видобування поліметалевих руд та збагачення їх на ф-ках у м. Кентау), кольорова металургія (свинцевий з-д у Чимкенті) та машинобудування. Хім. і хім.-фарм. промисловість представлена заводами — хім.-фарм., кормових антибіотиків, виробничим об'єднанням «Фосфор» та ін.

Гол. галузі легкої пром-сті — бавовноочисна, бавовняна, трикотажна, швейна, взут., хутрова; харчової — м'ясна, олійно-жирова, маслоробна, мол., плодоовочева, виноробна. Розвивається пром-сть буд. матеріалів, у т. ч. виробн. цементу. Головні промислові центри: Чимкент, Туркестан, Кентау, Джетисай. Ч. о. — важливий у Казахській РСР район зрошуваного землеробства, бавовництва, виноградарства та садівництва. Діють Кіровська й Кизилкумська зрошувальні системи, Туркестанський канал, Чардаринський гідровузол. Вирощують зернові (озиму та яру пшеницю, ячмінь, рис), бавовник, олійні, кормові, овочебаштанні культури та картоплю. В тваринництві переважає відгоннопасовищне каракульське, тонкорунне та м'ясо-сальне вівчарство. Скотарство, конярство та верблюдівництво.

Територією області проходять з-ці: Оренбург — Ташкент, Арись — Алма-Ата; автомоб. шляхи: Ташкент — Чимкент — Джамбул— Алма-Ата, Чимкент — Туркестан— Кзил-Орда; газопровід Бухара — Чимкент — Фрунзе — Алма-Ата, будується (1984) нафтопровід Омськ — Павлодар — Чимкент. У Чимкенті — аеропорт. У Ч. о.— хім.-технологічний, пед. та культури ін-ти (Чимкент), 20 серед. спец. навч. закладів, Казах. н.-д. ін-т каракулівництва. Чимкентський краєзнавчий музей з філіалом у м. Кентау та ін. Театри: казах. та рос. драм. — у Чимкенті, муз.-драм.— у м. Джетисаї. В області — бальнеологічний курорт Сариагач. *М. Ш. Ярмухамедов.*

ЧИН — службовий розряд військових і цивільних службовців, з яким пов'язані певні посадові права і обов'язки. В Рос. д-ві систему Ч. почали створювати в 16 ст. із запровадженням *приказів,* з 1722 її регламентував *Табель про ранги* [скасовано декретами Рад. влади 10 (23).XI і 16 (29).XII 1917]. В СРСР встановлено класні Ч. (спеціальні звання) для працівників органів прокуратури. Військовослужбовцям присвоюються *звання військові.*

ЧИ́НА (Lathyrus) — рід однорічних і багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Понад 100 видів (за ін. джерелами — до 150), пошир. переважно у Пн. півкулі. В СРСР — 50 видів, в т. ч. на Україні — 28, з них у культурі 2: Ч. посівна і Ч. запашна, або запашний горошок. Важливе госп. значення має Ч. посівна (L. sativus) — цінна зернобобова культура. Стебло від основи розгалужене, висхідне, гранчасте, 80—120 см заввишки. Листки парноперисті, з ланцетно-лінійними листочками. Квітки білі, рідше блакитні, поодинокі. Плід — біб з 2—5 насінинами. Походить Ч. з країн Середземномор'я. Зерно Ч.— цінний концентрований корм (29—34 % білка) для с.-г. тварин (для коней трохи отруйний). 100 кг сухого зерна Ч. за поживністю дорівнюють 103 корм. одиницям і містять 22,9 кг перетравного протеїну; 100 кг соломи Ч. дорівнюють 39 корм. од. Ч. використовують і на зелений корм, сіно й силос. Як бобова рослина, вона нагромаджує азот у грунті. Урожайність зерна— до 20—30 ц/га. Районовані на Україні (1984) сорти Ч.: Білянка, Красноградська 1, Кубанська 492, Степова 12, Степова 21.

ЧИНАДІ́ЄВЕ — селище міського типу Мукачівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташоване в долині р. Латориці (бас. Тиси). Залізнична станція, 6,8 тис. ж. (1984). У Ч. — Мукачівський лісокомбінат, експериментальна колодково-каблукова ф-ка, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту. 4 заг.-осв. школи та дит. школа мистецтв; лікарня, 3 фельдшерсько-акушерських пункти; Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 б-ки. Вперше згадується в писемних джерелах 1214, с-ще міськ. типу — з 1959.

ЧИНБА́РСТВО — стародавній кустарний промисел по вичинці шкіри тварин. На Україні найпоширенішим був такий спосіб обробки шкіри для взуття: шкіру вимочували в суміші вапна і попелу (золили), потім знімали волосяний покрив і міздрю, клали в хлібний квас, пересипаючи дубовою корою (дубили), просушували, фарбували, лощили. Згодом з Ч. виділились як окремі промисли кушнірство (обробка шкіри для кожухів) і *лимарство.* З розвитком капіталізму Ч. поступово замінялося фабричним виробництвом.

ЧИНГУ́ЛЬСЬКИЙ КУРГА́Н — курган (заввишки 6 м) понад р. Чингул біля м. Токмака Запоріз. обл. Досліджувався 1981. У Ч. к. виявлено поховання *катакомбної культури* (18—17 ст. до н. е.) та залишки дерев'яного саркофага, в якому було поховано половецького хана (поховання датується 12 — поч. 13 ст.). При розкопках знайдено кістки жертовних коней та овець, унікальні речі — золочений шолом, залізні кольчугу, шаблю, щит, налуччя, сагайдак із стрілами, 2 ножі та кинджал, 3 шовкові пояси з срібними пряжками, чашу, яку носили на поясі, золотий та електровий ланцюги, 2 золоті персні з коштовним камінням, срібну з позолотою курильницю, амфори, полив'яний посуд, золоту гривну-жезл тощо. В саркофазі збереглися залишки 6 шовкових візант. імператорських каптанів, прикрашених золотим шиттям. *В. В. Отрощенко.*

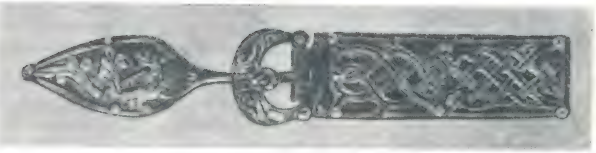

Чингульський курган. Срібна поясна пряжка.

ЧИНК (літ. форма; казах. і туркм. шин) — урвище, уступ, що обмежовує плато або невеликі столові останці. Вис. досягає 300—350 м. Розрізняють Ч. ерозійного (див. *Ерозія* в геології), денудаційного (див. *Денудація*) і тектонічного походження. Є на п-ові Мангишлак, плато *Устюрт* та ін.

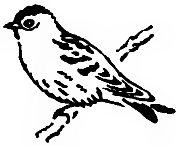

Чижик.

ЧИНКВЕЧЕ́НТО (італ. il Cinquecènto, від cinquecènto — п'ятсот) — назва худож. культури Італії 16 ст. і періоду Високого *Відродження*.

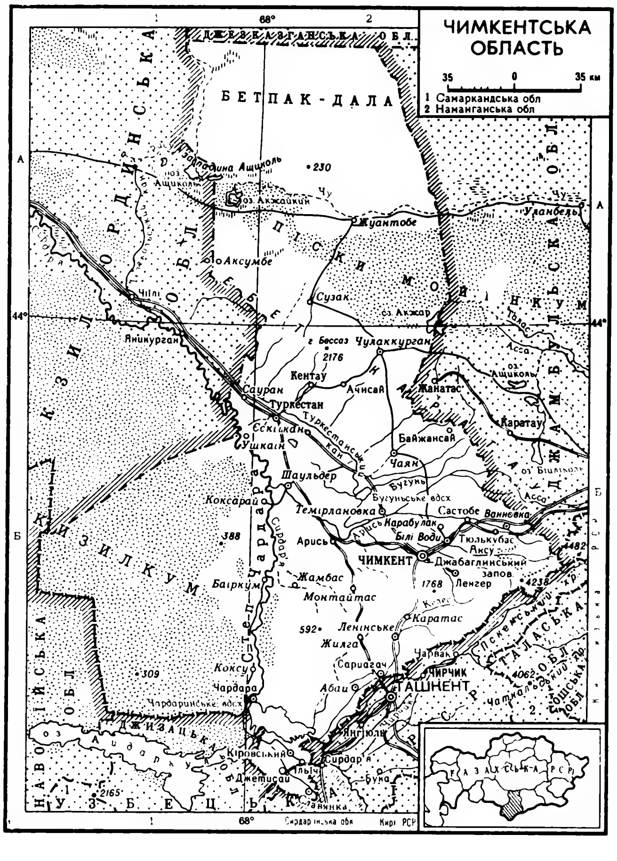

ЧИМКЕНТСЬКА ОБЛАСТЬ
35 0 35 км
1 Самаркандська обл
2 Наманганська обл
68°
44°
ДЖЕЗКАЗГАНСЬКА ОБЛ.
БЕТПАК-ДАЛА
КЗИЛ-ОРДИНСЬКА ОБЛ.
ПІСКИ МОЙИНКУМ
ДЖАМБУЛЬСЬКА ОБЛ.
КИЗИЛКУМ
ДЖИЗАЦЬКА ОБЛ.
НАВОЇЙСЬКА ОБЛ.
УЗБЕЦЬКА РСР
ТАЛАСЬКА ОБЛ.
ОШСЬКА ОБЛ.
КАЗАХСЬКА РСР
Західна Ащиколь
оз. Ащиколь
оз. Акжайкин
Чу
230
Жуантобе
Уланбель
Аксумбе
Чіілі
Сузак
оз. Акжар
Талас
Янікурган
г. Бессаз
2176
Чулаккурган
Асса
оз. Ащиколь
Кентау
Ачисай
Жанатас
Сауран
Туркестан
Каратау
Ескіікан
Ушкаін
Туркестанський кан.
Байжансай
Чаян
оз. Біліколь
Шаульдер
Бугунь
Бугуньське вдсх
Коксарай
Темірлановка
Састобе
Ванновка
Арись
Карабулак
Білі Води
Тюлькубас
Аксу
4482
388
ЧИМКЕНТ
Джабаглинський запов.
Сирдар'я
Степ Чардара
Жамбас
Баіркум
Монтайтас
1768
Ленгер
4238
Келес
Каратас
592
Ленінське
Жилга
Пскемський хр.
Коксу
Чардара
309
Сариагач
Чарвак
ЧИРЧИК
Абаи
ТАШКЕНТ
4062
Чаткальський хр.
Чардаринське вдсх
Чирчик
Янгіюль
оз. Айдаркуль
Кіровський
Сирдар'я
Ільїч
Джетисай
Буна
Славянка
2165
Сирдар'їнська обл
Кирг. РСР

ЧИ́НКІН Борис Михайлович [4 (17).XI 1916, Баку — 23.IV 1977, Львів] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973), засл. арт. Аз. РСР (з 1955). В 1938 закінчив театр. уч-ще при Рос. драм. театрі ім. С. Вургуна (Баку; в цьому театрі працював 1941—58). У 1958—77 — актор Львів. рос. драм. театру Рад. Армії. Серед ролей — Нікіта («Влада темряви» Л. Толстого), Мамаєв («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського) та ін. Знімався в кіно (фільми: «Підводна лодка Т-9», «Тіні зникають опівдні», «До останнього подиху» та ін.). Держ. премія СРСР, 1951.

Б. М. Чинкін.

ЧИ́ННІСТЬ ЗАКО́НУ, дія нормативного акту — обов'язковість виконання *закону,* обмежена певним часом, простором і колом осіб. Ч. з. визначають держ. органи. За рад. законодавством *нормативний акт* набуває чинності з зазначеного в ньому дня. Якщо це не зазначено, то діють певні правила. Напр., закони СРСР, укази і постанови Президії Верховної Ради СРСР набувають чинності через 10 днів з дня опублікування їх в офіційних виданнях чи обнародування ін. засобами масової інформації (див. *Опублікування актів законодавства*). Укази і постанови Президії, які не мають загального або нормативного характеру, набувають чинності з моменту отримання їх адресатом. Такі самі строки Ч. з. встановлено союзними і авт. республіками. Постанови і розпорядження Уряду СРСР і урядів союзних і авт. республік та акти всіх ін. органів державного управління набувають чинності з дня прийняття їх, якщо в самому акті не зазначено іншого строку; нормативні акти *місцевих Рад народних депутатів* — з часу доведення їх до відома адресатів, а рішення, які передбачають адміністративну відповідальність у разі порушення їх,— через 10 днів з дня опублікування у пресі (в зв'язку з стихійним лихом тощо — з моменту опублікування). Ч. з. продовжується до його скасування, якщо в самій нормі не визначено час її дії або якщо з цього питання не прийнято ін. нормативного акту вищої або рівнозначної юрид. сили (див. також *Зворотна сила закону*). Ч. з. у просторі визначається тер. кордонами його обов'язковості в межах тер. Рад. д-ви, включаючи літаки, кораблі, торг. судна у відкритому морі, територію посольств і місій. Загальносоюзні закони й акти центр. органів управління СРСР діють на всій тер. країни; закони й акти союзних і авт. республік — на їхній території. В разі розходження закону союзної республіки з загальносоюзним законом діє закон Союзу РСР (див. *Пріоритет*). Акти виконкомів місц. Рад мають обов'язкову силу на всій тер. відповідної Ради. Законодавство СРСР поширюється, як правило, на всіх громадян, у т. ч. іноз. громадян і осіб, які не мають громадянства (див. *Безгромадянство*), і на всі орг-ції, що є на тер. СРСР. Ряд законів СРСР стосується лише *громадян СРСР* (про військ. обов'язок, норми виборчого права). Чинність рад. законів поширюється на громадян СРСР і на відповідні орг-ції країни й за межами СРСР. На тер. СРСР кримінальні й адм. нормативні акти не поширюються на осіб, які користуються правом *екстериторіальності*.

Р. І. Гричук.

ЧИНШ (польс. czynsz, від нім. Zins — оброк, подать) — регулярний *оброк* грошима або натурою, який сплачували д-ві або феодалові особисто вільні *чиншові селяни* та міщани за користування землею. Див. *Чиншове право.*

ЧИНШОВЕ́ ПРА́ВО — за феодалізму система правових норм, що регулювали тимчасове або безстрокове спадкове землекористування вільних селян і міщан, яким феодали-землевласники передавали свою землю в користування за певну грошову або натуральну плату — *чинш.* Розмір і характер чиншу встановлювався звичаєм або законом. Землевласники накладали свавільно на чиншовиків різні додаткові побори й повинності. Ч. п. виникло в 13 ст. в Зх. Європі. Після загарбання Польщею в 14—16 ст. укр. земель і масового поселення на них польс. і нім. колоністів стягування чиншу стало панівною формою експлуатації селян; з серед. 15 ст., з розвитком *панщини,* кількість вільних селян-чиншовиків скоротилася. Ч. п. знову відродилося й поширилося з кін. 17 ст. і особливо у 18 ст., коли до польс. магнатів і шляхти потрапило багато земель на Правобережній Україні. Остаточно Ч. п. ліквідовано після Великої Жовтн. соціалістичної революції, на зх.-укр. землях — після возз'єднання їх з Рад. Україною.

В. С. Кульчицький.

ЧИНШОВІ́ СЕЛЯ́НИ — категорія особисто вільних, позбавлених земельної власності, селян, які за безстрокове спадкове користування землями держави або окремих феодалів платили податок — *чинш* і відбували різні додаткові повинності. Відносини між землевласниками і Ч. с. регулювалися *чиншовим правом.*

ЧИО́НГ ТІНЬ (Труонг Шін; Tru''o'ng Chink; н. 9.II 1907, с. Ханьтієн, пров. Надмінь) — політ. і держ. діяч СРВ. Член Компартії В'єтнаму (КПВ) з 1930. З юнацьких років брав участь у революц. русі. З 1940 — член ЦК, з 1941 — член Політбюро і ген. секретар (до 1956) ЦК КПВ. У 1956—59 — секретар ЦК КПВ. У 1960—76 — голова Постійного к-ту Нац. зборів ДРВ. З 1976 — голова Постійного к-ту Нац. зборів СРВ, з 1981 — голова Держ. ради і голова Ради національної оборони СРВ. З 1976 — член Політбюро ЦК КПВ. Нагороджений орденом Леніна.

Чионг Тінь.

ЧИРВИ́НСЬКИЙ Володимир Миколайович [15 (27).XI 1883, Москва — 28.II 1942, Київ] — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1938). Син М. П. *Чирвинського.* Закінчив Київ. ун-т (1907). Викладав у вузах Києва, зокрема в ун-ті. З 1919 працював в Укр. геол. к-ті. З 1938 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР. Наук. праці — з питань четвертинної геології, інженерної геології, мінералогії, кристалографії, петрографії вивержених і осадочних гірських порід та пов'язаних з ними корисних копалин, зокрема бурого вугілля. Брав участь у проведенні геол. знімання України. Склав геол. опис тер. Києва та його околиць.

ЧИРВИ́НСЬКИЙ Микола Петрович [28.IV (10.V) 1848, Чернігів — 5.I 1920, Краснодар] — вітчизн. зоотехнік, один з основоположників зоотех. науки в нашій країні. В 1872 закінчив Петерб. землеробський ін-т. В 1879—94 — викладач Петровської землеробської і лісової академії (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва), з 1891 — професор; 1898 — 1919 — професор Київ. політех. ін-ту (1905—16 — ректор), де організував кафедру тваринництва, зоотех. лабораторію, дослідну вівчарню і зразковий на той час скотний двір. Праці Ч. стосуються питань годівлі, росту і розвитку с.-г. тварин, вівчарства, свинарства та ін. Експериментально довів, що в утворенні жиру в організмі, крім білків, беруть участь вуглеводи і мінеральні речовини, досліджував залежність росту і розвитку тварин, особливо у молодому віці, від годівлі, утримання, клімату та ін. факторів. Автор підручника «Загальне тваринництво».

К. Б. Свєчин.

ЧИРВИ́НСЬКИЙ Петро Миколайович [26.I (7.II) 1880, Петровсько-Розумовське, тепер увійшло у межі м. Москви — 21.VI 1955, Перм] — рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (1919). Син М. П. *Чирвинського.* Закінчив Київ. ун-т (1902). Професор Донського політех. ін-ту в Новочеркаську (з 1909) і Пермського ун-ту (з 1943). Вивчав мінерали Кольського п-ова, України (зокрема Криму і Донбасу), Кавказу й Уралу. Осн. праці — з мінералогії, петрографії, геохімії, палеогідрогеології, вчення про корисні копалини. Автор кількох підручників з геології. На честь Ч. названо гору в Краснояр. краї РРФСР і мінерал чирвинськіт.

ЧИРИ́К-КЕЛЬ, Голубе озеро — озеро на Кавказі, в межах Каб.-Балк. АРСР. Довж. 233 м, шир. до 146 м, площа 26 тис. м^2. Глиб. до 254 м (одне з найглибших карстових озер СРСР). Лежить на схилах Скелястого хр., на вис. 805 м над р. м. Живиться підземними мінералізованими та прісними *карстовими водами.* На глиб. понад 120 м т-ра води в озері вища (+8,7°), ніж у верхніх шарах (+7,4°). Вода насичена сірководнем, особливо восени. З живих організмів водяться рачки-бокоплави. Об'єкт туризму.

Г. М. Гігінейшвілі.

ЧИ́РИКОВ Євген Миколайович [24.VII (5.VIII) 1864, Казань — 18.I 1932, Прага] — рос. письменник. Друкуватися почав 1885 (цикл віршів). В оповіданнях і повістях відтворив долю пореформеного селянства («В лісі», 1895; «Хліб везуть», 1897), зобразив пошуки правильного шляху інтелігентом-демократом («Інваліди», 1897; «На поруках», 1904), змалював революц. студентство («Доля», «Королівна»; обидва — 1912). Автобіографічний роман «Життя Тарханова» (кн. 1—4, 1911—25).

Нарис «В цукровому королівстві (З приводу Глухівського процесу)» (1905), драма «Мужики» (1906) — на укр. теми. В 1920 емігрував.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—18. М., 1910—16; Повести и рассказы. М., 1961; *Укр. перекл.*— Коля й Микола. Х., 1930; Докійка. Х., 1930.
О. В. Бобир.

ЧИ́РИКОВ Олексій Ілліч (1703 — листопад 1748, Москва) — рос. мореплавець, капітан-командор. Закінчив Мор. академію (1721). В 1725—30 і 1733—43 брав участь у 1-й і 2-й Камчатських експедиціях під керівництвом В. *Берінга*. Першим з європейців 1741 досяг пн.-зх. узбережжя Пн. Америки й описав його, відкрив деякі з Алеутських о-вів. Один з авторів карти рос. відкриттів у Тихому ок. (1746). Ім'ям Ч. названо острів у зат. Аляска, мис на о. Атту в групі Алеутських о-вів, підводну гору в Тихому ок. та ін. геогр. об'єкти.

ЧИРКИ́ — збірна назва дрібних видів річкових качок род. *качачих*. Бл. 20 видів, поширених в Євразії, Пн. Америці та Пн. Африці. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: Ч.-тріскунок (Anas querquedula), Ч.-свистунок (A. crecca). У великій кількості зустрічаються під час перельотів. На Україні Ч. є одними з осн. промислових птахів.

ЧИРКО́ Пилип Антонович (3.VII 1859, Київ — 21.III 1928, Чернігів) — укр. живописець. Навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка. За рекомендацією М. *Ге* вступив до петерб. АМ, яку закінчив 1892. З 1898 — експонент Т-ва *передвижників*. З 1915 жив у Чернігові. Автор батальних («Бівуак», «Навчання стрільби»), жанрових («Носій», «Мати і дочка») та історичних («Запорожець», «Бандуристи») картин; серій пейзажів України.

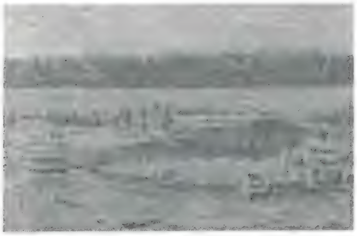

П. А. Чирко. Чернігівщина. Приватна збірка. Київ.

ЧИРКО́В Борис Петрович [31.VII (13.VIII) 1901, с. Лозова Павлівка, тепер м. Брянка Ворошиловгр. обл.— 28.V 1982, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1950), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1945. У 1926 закінчив Ленінгр. ін-т сценічного мистецтва. Працював у театрах Ленінграда, з 1945 — у Москві: Центр. студії кіноактора, Театрі ім. О. С. Пушкіна (1950—65), Театрі імені М. В. Гоголя (з 1966). Ролі в театрі: Лебедєв («Іванов» Чехова), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка) та ін. В кіно — з 1928. В трилогії про Максима («Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборзька сторона») зіграв гол. роль. Грав у фільмах «Учитель», «Чапаєв», «Людина з рушницею», «Олександр Пархоменко», «Глинка», «Партизани в степах України», «Фронт», «Киянка» та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1949, 1952.

Тв.: Рассказы о творческом пути. М., 1965; Про нас, про актёров. М., 1970; ...Азорские острова. М., 1982.
Б. І. Москаленко.

ЧИРЧИ́К — місто обласного підпорядкування Ташк. обл. Узб. РСР. Розташований в долині р. Чирчику (прит. Сирдар'ї). Залізнична станція. 146 тис. ж. (1983). У Ч.— виробниче об'єднання «Електрохімпром»; з-ди: «Чирчиксільмаш», трансформаторний, хім. машинобудування; комбінат тугоплавких та жароміцних металів. Взуттєва і швейна ф-ки, підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Вечірній ф-т Ташк. політех. ін-ту, індустр. технікум та мед. уч-ще, н.-д. установи. Краєзнавчий музей. Ч. утворений 1935.

ЧИРЯ́К — те саме, що й *фурункул*.

ЧИ́СЕЛ ТЕО́РІЯ — наука про властивості *цілих чисел*. Іноді Ч. т. наз. також вищою *арифметикою*, оскільки вона виникла з задач, пов'язаних з множенням і діленням цілих чисел. В сучас. розумінні Ч. т. вивчає не тільки цілі *раціональні числа*, а й ін. класи *чисел*. Розділами Ч. т. є також теорія *подільності*, арифм. теорія *форм*, розв'язування *діофантових рівнянь, діофантові наближення*, теорія *порівнянь*, зображення цілих чисел у вигляді суми цілих чисел певного типу (див. *Варінга проблема, Гольдбаха проблема*) тощо. Ч. т. застосовує методи і результати різних розділів *математики*: *комбінаторного аналізу*, теорії *аналітичних функцій*, сучас. алгебри (напр., *груп теорії*), геометрії, теорії імовірностей тощо. Відповідно до цього розрізняють аналітичні, алгебр., геом. й імовірнісні методи Ч. т.

Перший етап у становленні Ч. т. пов'язаний з працями вавілонських математиків, *Піфагора* і його школи, *Евкліда, Архімеда, Ератосфена, Діофанта*, кит., інд., середньоазіатських вчених, європ. математиків 13—16 ст. Наступний етап пов'язаний з іменем П. *Ферма*, якому належить ряд відкриттів у теоріях діофантових рівнянь (див., напр., *Ферма велика теорема*) і подільності (див., напр., *Ферма мала теорема*). Основи сучас. Ч. т. заклав Л. *Ейлер*, який розв'язав багато проблем, поставлених П. Ферма, висунув ряд нових проблем і створив нові методи дослідження. Ч. т. розвивали також Е. *Варінг*, Г. В. *Лейбніц*, Ж. Л. *Лагранж*, А. М. *Лежандр*, К. Ф. *Гаусс*. Значний внесок у розвиток Ч. т. зробили П. Г. Л. *Діріхле*, Г. Ф. Б. *Ріман*, Р. Ю. В. *Дедекінд*, Г. *Мінковський*, К. Г. Я. *Якобі*, О. Л. *Коші*, Ж. *Ліувілль*, Ш. *Ерміт*, математики петерб. школи Ч. т., створеної П. Л. *Чебишовим* (Є. І. *Золотарьов*, А. А. *Марков*, Г. Ф. *Вороний* та ін.), рад. математики І. М. *Виноградов*, Ю. В. *Лінник*, О. Я. *Хінчин*, К. К. *Марджанішвілі*, зокрема укр. вчені Д. О. *Граве*, Б. М. *Делоне*, М. Г. *Чеботарьов* та ін.

Літ.: Бородін О. І. Теорія чисел. К., 1970; Карацуба А. А. Основы аналитической теории чисел. М., 1975; Виноградов И. М. Основы теории чисел. М., 1981.
О. І. Бородін.

ЧИСЕ́ЛЬНЕ ДИФЕРЕНЦІЮВА́ННЯ — розділ математики, в якому розробляють методи одержування числового значення похідної $f'(x)$ (див. *Диференціальне числення*), коли вона існує, при різних способах задання функції $f(x)$; одна з задач *наближених обчислювань*. Задача Ч. д. є некоректно поставленою: як завгодно малим змінам $f(x)$ можуть відповідати як завгодно великі зміни $f'(x)$; тому Ч. д. базується на різних методах розв'язування некоректно поставлених задач. Нехай функція $f(x)$ задана на відрізку [0; 1] таблицею своїх наближених значень $\tilde{f}_\nu$, $\nu = 1, 2, \ldots, N$, причому $|f_\nu - \tilde{f}_\nu| \leqslant \varepsilon_\nu$, де $f_\nu = f(\nu/N)$ та ε_ν — задані числа. Тоді за одним з методів розв'язування некоректно поставлених задач Ч. д. зводиться до відшукування значень $(f_{\nu+1} - f_\nu)\,N$, що мінімізують функцію

$$I_N = \sum_{\nu=1}^{N} (f_\nu - \tilde{f}_\nu)^2 + \alpha \times$$

$$\times \sum_{\nu=1}^{N-1} [(f_{\nu+1} - f_\nu)\,N]^2,$$

де $\alpha/\varepsilon_\nu \to 0$ при $\varepsilon_\nu \to 0$.

Літ.: Бахвалов Н. С. Численные методы, т. 1. М., 1975; Тихонов А. Н., Арсенин В. Я. Методы решения некорректных задач. М., 1979; Словарь по кибернетике. К., 1979.
В. В. Іванов.

ЧИСЕ́ЛЬНЕ ІНТЕГРУВА́ННЯ — розділ математики, в якому розробляють методи *наближених обчислювань* інтегралів і наближеного розв'язування *диференціальних рівнянь*. Ч. і. застосовують, коли аналітичне інтегрування надто громіздке або неможливе. Формули, за якими проводять Ч. і., наз. *квадратурними формулами*. Щоб одержати їх, підінтегральну функцію $f(x)$ найчастіше замінюють інтерполяційним многочленом (див. *Інтерполяційні формули*), який у вузлах *інтерполяції* набуває значення $f(x_k)$. В результаті одержують формули Ч. і. вигляду

$$\int_a^b f(x)\,dx \approx \sum_{k=1}^{n} A_k f(x_k),$$

де коеф. A_k залежать лише від проміжку інтегрування та вузлів інтерполяції. Такими формулами є, напр., формула Ньютона — Котеса (точки x_k ділять проміжок $[a, b]$ на n однакових частин), формула трапецій, формула Сімпсона, формула Чебишова (точки поділу обирають так, щоб усі $A_k = 1$) та ін. Ч. і. застосовують у багатьох розділах *обчислювальної математики, небесній механіці* (напр., при обчислюванні *збурень руху небесних тіл*) тощо.

ЧИСЕ́ЛЬНЕ РОЗВ'Я́ЗУВАННЯ РІВНЯ́НЬ — знаходження наближених розв'язків алгебраїчних і трансцендентних *рівнянь*. Зводиться до арифм. операцій над

М. П. Чирвинський.

Б. П. Чирков.

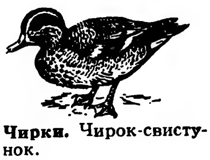

Чирки. Чирок-свистунок.

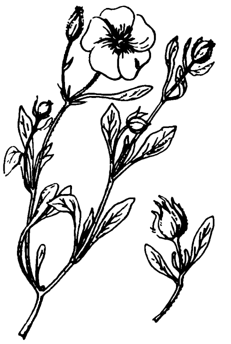

Чист кримський. Гілка з квітками та плід.

коеф. рівнянь і значеннями функцій, що входять до цих рівнянь, і дає можливість одержувати розв'язки рівнянь з будь-якою наперед заданою точністю. Заг. методи Ч. р. р. почали розробляти лише в 17 ст. (І. *Ньютон*), хоча розв'язки окремих прикладів були відомі значно раніше. Чисельне розв'язування алгебр. рівнянь розбивається на такі етапи: 1) виділення кратних *коренів* (див. *Основна теорема алгебри*); 2) визначення меж, між якими можуть лежати корені рівняння; 3) розділення коренів; 4) грубе визначення наближеного значення кореня; 5) обчислення кореня з заданою точністю. Для трансцендентних рівнянь обмежуються 4-м і 5-м етапами. Найпоширенішими методами Ч. р. р. є *Ньютона метод*, метод М. І. *Лобачевського, послідовних наближень методи,* розвинення в *ряди* та ін. До Ч. р. р. зводиться багато задач математики та її застосувань.

ЧИСЕ́ЛЬНІ МЕ́ТОДИ — методи наближеного розв'язування математичних задач, що зводяться до виконання скінченного числа елементарних операцій над числами. Під елементарними операціями розуміють не лише арифм., а й логічні дії, а також вибирання з таблиць, запис проміжних результатів та ін. допоміжні операції. При використанні Ч. м. числа задаються обмеженим набором цифр у деякій позиційній *системі числення,* числова вісь замінюється дискретною системою чисел (сіткою), функція неперервного аргументу — таблицею її значень у сітці, операції матем. аналізу над неперервними функціями — алгебр. операціями над значеннями функції в сітці. Ч. м. зводять розв'язування матем. задач до обчислень, що їх можна виконати як з допомогою *обчислювальних машин,* так і без неї. Розробка й дослідження Ч. м. і застосування їх в ЕОМ є одним із завдань *обчислювальної математики.* Див. також *Наближені обчислювання, Чисельне розв'язування рівнянь, Чисельне диференціювання, Чисельне інтегрування.*

Літ.: Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; Бахвалов Н. С. Численные методы, т. 1. М., 1975; Марчук Г. И. Методы вычислительной математики. М., 1980.

ЧИ́СЛЕННЯ, нумерація — сукупність прийомів найменування і позначення *чисел.* В первісному суспільстві поняття числа формувалось лише у вигляді числівників «один», «два», «багато». Пізніше почали застосовувати комбінації цих числівників, напр., три називали «один—два», чотири — «два—два» і т. д. З розвитком ремесел і обміну виникли назви і символи для більших чисел (див. *Цифри*) і лічба п'ятірками, десятками, двадцятками тощо. Звідси походять перші *системи числення.* Всі перші системи Ч. були непозиційними. Перша *позиційна система числення* виникла у Вавілоні (див. *Вавілоно-ассірійська культура*). Цією системою користувались аж до середньовіччя (в останні століття в осн. для астр. обчислень). Сучас. *десяткова система числення* виникла у 8—9 ст. в Індії (див. *Арабські цифри*). Остаточно вона замінила всі попередні системи лише після винаходу *десяткових дробів* і розробки відповідної удосконаленої техніки арифм. дій. На Україні її почали застосовувати в 17 ст., а на поч. 18 ст. вона стала загальноприйнятою.

Літ.: Погребиський Й. Б. Арифметика. К., 1953; Депман И. Я. История арифметики. М., 1965; Выгодский М. Я. Арифметика и алгебра в древнем мире. М., 1967.

ЧИСЛІ́ВНИК — *частина мови,* що означає поняття кількості. Ч. є або кількісними означеннями предметів (п'ять дерев), або виражають абстрактно-матем. поняття *числа* (сім помножити на два). Ч. поділяють на означено-кількісні (три, десять) і неозначено-кількісні (кільканадцять). До означено-кількісних належать власне кількісні Ч., що означають кількість предметів або абстрактно-матем. кількість у цілих одиницях (два столи, сто п'ятдесят), дробові, що означають частину цілого (шість сотих), і збірні Ч., що передають кількість як сукупність (двоє, десятеро). У слов'ян. мовах Ч. змінюються за відмінками, а деякі — й за родами (два — дві). За структурою Ч. поділяють на прості (вісім, обоє, кілька), складні (дванадцять, сімсот, двісті) та складені (сорок п'ять). Числові назви «тисяча», «мільйон» і т. п. мають граматичні ознаки іменників. Т. з. порядкові числівники (перший, другий) мають формальні ознаки прикметників.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969; Русская грамматика, т. 1. М., 1980.

А. М. Матвієнко.

ЧИСЛО́ в математиці — одне з основних математичних понять. Поняття Ч. виникло в глибокій давнині і розвивалось у зв'язку з вивченням різноманітних *величин.* Поняття Ч. *натурального ряду* виникло ще в первісному суспільстві як результат лічби конкретних предметів. З розвитком цього поняття почали розробляти правила дій над натуральними Ч., вивчати їхні властивості, створювати методи для розв'язування задач, тобто почався розвиток *арифметики.* Потреби практичного життя привели до запровадження дробових Ч. як результату *вимірювання* конкретних величин. Подальше розширення поняття Ч. стало наслідком розвитку алгебри та ін. розділів математики. Необхідність запровадження від'ємних чисел була зумовлена розв'язуванням задач, що зводяться до *лінійних рівнянь.* Додатні й від'ємні Ч. і нуль наз. *раціональними числами.* Множина раціональних Ч. недостатня для вивчення неперервних величин; внаслідок цього виникла необхідність запровадження *ірраціональних чисел.* Сукупність всіх раціональних та ірраціональних Ч. наз. *дійсними числами.* Заключним етапом у розвитку поняття Ч. було запровадження *комплексних чисел,* яке стало необхідним для розв'язування рівнянь, степені яких більші за одиницю. Див. також *Система числення, Цифри, Чисел теорія.*

Літ.: Нечаев В. И. Числовые системы. М., 1972; Вивальнюк Л. М. Числові системи. К., 1977; Бородін О. І. Історія розвитку поняття про число і системи числення. К., 1978.

О. І. Бородін.

ЧИСЛО́ в мовознавстві — *граматична категорія,* що грунтується на кількісному визначенні предметів, явищ, понять. Виражається морфологіч. засобами, які вказують на одиничність або на множинність того, що означає іменник. Відповідно до цього розрізняють *однину* і *множину.* Деяким мовам властива й *двоїна* (залишки форм двоїни є в укр. мові, напр., «плечима», діалектне — «дві відрі»). Граматичну форму однини можуть мати і назви понять, що не підлягають поштучному вимірові (птаство, боротьба). Ряд іменників вживається лише в множині (вила, обійми). Ч. як незалежна категорія властиве іменникам та особовим займенникам. Інші розряди займенників, дієслова, прикметники, порядкові числівники набувають граматичної форми Ч., узгоджуючись з іменниками. У деяких мовах (англійській та ін.) множинних форм прикметників і дієслів немає взагалі. В укр. мові, як і в більшості ін. слов'ян. мов, значення Ч. виражається здебільшого *закінченням.*

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969; Русская грамматика, т. 1. М., 1980.

А. М. Матвієнко.

ЧИСТ (Cistus) — рід рослин родини чистових. Кущі з супротивними еліптичними листками. Квітки діаметром до 8 см, білі, жовті, рожеві, червоні. Плід — коробочка. Бл. 20 видів, гол. чин. у країнах Середземномор'я; в СРСР — 2, на Україні — 1: Ч. кримський (C. tauricus) — прямостоячий галузистий з опушеними листками кущ до 2 м заввишки. Цвіте в травні, плодоносить у липні. Росте в Пд. Криму на сухих гірських схилах, в рідколіссі та по чагарниках; вирощують як декоративну рослину. З Ч. кримського добувають ефірну олію, яку застосовують у парфюмерній промисловості.

І. Б. Чорний.

ЧИ́СТА ЛІ́НІЯ — послідовність генетично ідентичних поколінь рослин і тварин, в яких підтримується *гомозиготність* особин за більшістю *генів.* Особин Ч. л. одержують від однієї рослини або тварини, відповідно шляхом самозапилення або спорідненого схрещування. Термін введено 1903 В. Л. *Йогансеном,* який довів відсутність генотипової (див. *Генотип*) *мінливості* у нащадків окремих самозапильних бобових рослин. Мінливість, що спостерігається при цьому, має модифікаційний (див. *Модифікації* в біології) характер, тому добір у межах Ч. л. неефективний. Ч. л. є вихідним матеріалом для одержання гетерозисних (див. *Гетерозис*) гібридних рослин, зокрема гібридної кукурудзи. Ч. л. разом з інбредною лінією (див. *Лінія* в генетиці) використовують при оцінці відносної ролі генотипу й факторів зовн. середовища у формуванні властивостей і ознак організмів.

В. І. Євсиков.

ЧИ́СТА ПРОДУ́КЦІЯ — частина валової продукції тієї чи іншої галузі матеріального виробництва, що залишається після покриття матеріальних затрат на її виробництво. Ч. п. втілює новостворену *вартість*. Сума Ч. п. всіх галузей матеріального виробн. країни становить *національний доход* суспільства. Обчислення Ч. п. в різних галузях нар. г-ва має свої особливості, зумовлені специфікою обчислення валової продукції та затратами на її виробн. Ч. п. по окремих галузях матеріального виробн. обчислюють органи держ. статистики (ЦСУ СРСР і ЦСУ союзних республік). Розрахунки проводять у фактично діючих у кожному році цінах і в порівнянних цінах.

ЧИСТАЛЬО́В Веніамін Тимофійович [Тіма Вень; 8 (20).X 1890, с. Помоздіно, тепер Усть-Куломського р-ну Комі АРСР — 13.X 1939, Сиктивкар] — комі рад. письменник. Один з основоположників комі рад. л-ри. Перші вірші опубліковані 1918. Поеми «Біля могили Леніна», «В дні перетворення землі» (обидві — 1927) — про героїку будівництва соціалізму. У повісті «Один з тринадцяти мільйонів» (1933) викривав імперіалістичну війну, оповідання «Тріпань Вась» (1929) — про тяжке життя дореволюц. комі селянина. В пейзажній ліриці оспівував комі край. Перекладав твори рос. письменників. *Є. О. Ігушев.*

«ЧИ́СТЕ МИСТЕ́ЦТВО» — одна з естетичних концепцій, що утверджують самоцільність художньої творчості, незалежність мистецтва від політики й суспільного життя. Див. *«Мистецтво для мистецтва»*.

ЧИСТЕ́ЦЬ (Stachys) — рід одно- і багаторічних рослин родини *губоцвітих*. Листки супротивні цілісні. Квітки здебільшого рожеві, пурпурові, білі або жовті в несправжніх кільцях. Плід з 4 горішковидних часток. Бл. 300 видів, поширені в помірному і субтропіч. поясах обох півкуль і в горах тропіків. В СРСР — бл. 55 видів, в т. ч. на Україні — 16. Ч. болотний (S. palustris), що росте на вологих луках, болотах, в заболочених лісах, на берегах водосховищ, і Ч. непомітний (S. neglecta) — бур'яни у посівах, на засмічених місцях майже по всій Україні. Заходи боротьби: старанне очищення насіння, дренаж болотистих грунтів, сівозміна з чистими парами, застосування *гербіцидів*.

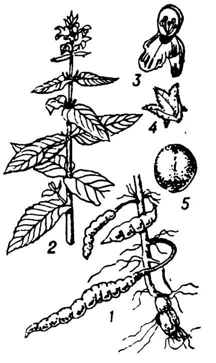

Чистець болотний:
1 — підземні частини рослини;
2 — верхня частина рослини;
3 — віночок;
4 — чашечка;
5 — насінина.

ЧИ́СТИЙ ДОХО́Д КОЛГО́СПУ — частина новоствореної вартості (валового доходу), що залишається після виключення з неї затрат на оплату праці і відрахувань до централізованих союзних фондів соціального забезпечення і соціального страхування колгоспників. У широкому розумінні Ч. д. к.— це різниця між суспільною вартістю всієї виробленої в г-ві *валової продукції сільського господарства* та її *собівартістю*. Реалізація заходів, намічених *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року, зокрема введення нових закупівельних цін на с.-г. продукцію г-в, що здійснюють свою діяльність у гірших економічних умовах, дасть їм можливість збільшити свій Ч. д. к. і *рентабельність* виробн. Див. також *Валовий доход колгоспів і радгоспів.* *П. П. Левченко.*

ЧИ́СТИЙ ДОХО́Д ПІДПРИЄ́МСТВА — частина чистого доходу соціалістичного суспільства, створена *додатковою працею* робітників даного підприємства (див. *Чистий доход суспільства*). Матеріальним змістом Ч. д. п. є перш за все *додатковий продукт*. У вартісному виразі — це різниця між виручкою від реалізації виробленої продукції в оптових цінах підприємства і її фактичною собівартістю. На практиці Ч. д. п. виступає у формі *прибутку*. Його певна частина надходить у *бюджет державний* (платежі з прибутку включають *плату за фонди*, сплату процентів за кредит, рентні платежі, внески вільного лишку прибутку) і утворює частину централізованого чистого доходу соціалістичного суспільства, решта лишається в розпорядженні підприємства (об'єднання) і використовується для фінансування капітальних вкладень, тех. вдосконалення виробн., приросту оборотних засобів, утворення *фондів економічного стимулювання — фонду розвитку виробництва, фонду матеріального заохочення* і *фонду соціально-культурних заходів і житлового будівництва*. Ч. д. п. становить матеріальну основу поєднання сусп., колективних і особистих інтересів. Особливості формування, розподілу й перерозподілу чистого доходу с.-г. підприємств зумовлені колг.-кооп. формою власності і особливостями с.-г. виробн. Розмір чистого доходу залежить тут також від родючості земель та місцезнаходження їх. У зв'язку з цим д-ва диференціює закупівельні ціни таким чином, щоб додатковий чистий доход, який одержують на кращих ділянках, вилучався у вигляді *земельної ренти*. Цій же меті підпорядкована система прибуткового податку. Централізований перерозподіл чистого доходу сприяє вирівнюванню умов господарювання на с.-г. підприємствах, що перебувають у різних природно-екон. умовах. *В. К. Черняк.*

ЧИ́СТИЙ ДОХО́Д СУСПІ́ЛЬСТВА — частина *національного доходу*, що являє собою вартість *додаткового продукту*. За капіталізму Ч. д. с. є реалізованою *додатковою вартістю*. В процесі розподілу він виступає у формі *прибутку, ренти, процента*, присвоюється експлуататорськими класами і використовується з метою посилення експлуатації трудящих. За соціалізму Ч. д. с. відповідно до двох форм *власності* складається з чистого доходу держ. і колг.-кооп. секторів. Ч. д. с., створений у держ. секторі, в грош. формі виступає у вигляді прибутку об'єднань (підприємств), податку з обороту і внесків на соціальне страхування. Особливістю колг.-кооп. сектора і радгоспів є те, що тут Ч. д. с. набуває як грошової, так і натуральної форм. Перша являє собою прибуток, друга йде на внутрігосп. споживання (корми, насіння, молодняк тварин для відгодівлі, страхові натуральні фонди). Це зумовлено особливостями с.-г. виробництва. В процесі розподілу, перерозподілу і використання Ч. д. с. за допомогою фінансово-кредитного механізму і цін поділяється на централізовану і децентралізовану частини. Централізована частина включає платежі держ. об'єднань (підприємств) з прибутку (плата за фонди, рентні платежі, внески вільного лишку прибутку, сплата процентів за кредит), податок з обороту, внески на соціальне страхування, що надходять безпосередньо в розпорядження держави. Колг. і кооп. підприємства беруть участь у формуванні централізованого Ч. д. с. шляхом сплати прибуткового податку залежно від рівня рентабельності г-ва і через страхові внески. Централізований чистий доход використовують на фінансування сусп. виробн. і невиробничої сфери, формування *суспільних фондів споживання*, створення резервних фондів. Частину Ч. д. с., яка залишається в розпорядженні держ. і колг.-кооп. підприємств (див. *Чистий доход підприємства*), використовують децентралізовано на фінансування капітальних вкладень, тех. вдосконалення виробництва, збільшення неподільних фондів колгоспів, приріст оборотних засобів, сплату процентів за кредит, утворення *фондів економічного стимулювання*. Таким чином, Ч. д. с. є джерелом розширеного *відтворення*, а також використовується для фінансування освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, управління, оборони країни та ін. сусп. потреб.

Літ.: Кучкин П. Е., Морозов Н. Н. Чистый доход социалистического общества. М., 1974; Аллахвердян Д. А. Финансово-кредитный механизм развитого социализма. М., 1976.

В. К. Черняк.

ЧИ́СТИЙ ПАР — вільне від посівів поле, що його орють з осені (чорний *пар*) чи навесні (ранній пар) і протягом весни та літа (до початку сівби озимих культур) тримають розпушеним і чистим від бур'янів. Ч. п. застосовують для боротьби з бур'янами, поліпшення водного режиму і відновлення *родючості грунту*.

ЧИ́СТИЙ ПРИБУ́ТОК — у капіталістичному суспільстві *прибуток*, що залишається після вилучення податків і використовується підприємцями чи монополіями для розширення виробництва і капіталістичного споживання. У соціалістичному суспільстві — балансовий прибуток, що залишається після сплати *платежів від прибутку* державі та ін. платежів і використовується для збільшення оборотних засобів підприємства, утворення *фондів економічного стимулювання* тощо.

ЧИСТИКОПОДІ́БНІ, чистики (Alciformes) — ряд *птахів*. Деякі зоологи виділяють Ч. в підряд Alcae. Тіло (довж. 15—48 см, маса 80—1200 г) вузьке, видовжене, оперення темне, груди та черево здебільшого білі. Ноги короткі, між пальцями добре розвинені плавальні перетинки. Морські птахи, чудово плавають і пірнають, довго залишаючись під водою. Живляться рибою та морськими безхребетними. Гніздяться на о-вах та узбережжях пн. р-нів Атлан-

Б. І. Чистяков.

В. М. Чистякова.

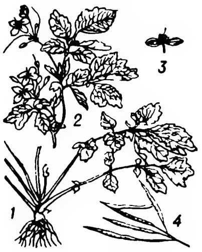

Чистотіл звичайний:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини;
3 — квітка в розрізі;
4 — плоди.

гичного, Тихого ок. та Пн. Льодовитого ок. Живуть колоніями, утворюють *пташині базари.* Моногами. Яйця (1—2) відкладають на уступах або щілинах скель. Насиджують обидва птахи пари протягом 30—40 діб. В ряді 13 родів (22 види), в СРСР — 11 родів (18 видів), з них найчисленніші *кайри,* гагарки, чистики, *тупики* та ін. М'ясо і яйця можна вживати в їжу. У викопному стані відомі починаючи з еоцену.

М. А. Воїнственський.

ЧИСТИ́ЛИЩЕ — за віровченням *католицизму,* місцеперебування душ померлих, де вони нібито можуть очиститися від земних гріхів з допомогою родичів, що лишилися на землі і мають вдаватися до молитов і пожертвувань на користь церкви. Догмат про Ч. прийнятий Флорентійським собором 1438—45.

ЧИ́СТІ ВИ́ТРАТИ О́БІГУ — див. *Витрати обігу.*

ЧИ́СТІ МЕТА́ЛИ — метали з низьким вмістом домішок. Бувають: середньої чистоти, або технічно чисті (99,0—99,9 % осн. хімічного елемента), підвищеної чистоти (99,90—99,99), високої чистоти, або хімічно чисті (99,99—99,999), особливої чистоти, або спектрально-чисті, ультрачисті (понад 99,999 %). Відзначаються високою пластичністю, макс. корозійною стійкістю та електропровідністю. Ч. м. одержують вакуумною і *зонною плавкою,* електроннопроменевим плавленням (див. *Електроннопроменева технологія*), плавленням у космосі (див. *Космічна технологія*) тощо. Їх використовують як складову частину металовмісного *палива,* в авіац., ядерній і напівпровідниковій техніці, енергетиці тощо.

ЧИСТОКРО́ВНА ВЕРХОВА́ ПОРО́ДА КО́НЕЙ — одна з найпошир. у світі порід *коня свійського* верхового типу. Виведена у Великобританії на поч. 18 ст. схрещуванням місцевих порід коней із східними (варварійською, турецькою, *арабською породою коней,* туркменською) і європейськими (неаполітанською, іспанською). Удосконалювалась лише *чистопородним розведенням.* Спеціалізована на жвавість і роботоздатність у скачках на іподромі. В Росії перші *кінні заводи* цієї породи були створені в другій пол. 18 ст., в 1836 видано 1-й том *племінної книги.* Коні чистокровної породи високорослі, мають добре розвинений тулуб, високі ноги, суху будову тіла, міцні й сильні м'язи, енергійні рухи, здатність витримувати велике напруження. Осн. масть гніда, рижа, рідше ворона і сіра. В СРСР Ч. в. п. к.— одна з осн. порід, використовуваних у *кінному спорті* та для поліпшення верхових коней. За жвавістю посідає перше місце серед усіх верхових порід коней: світовий рекорд 1000 м за 53,3 с, 2400 м — 2 хв 23 с. Вадами породи є малоплідність, надмірна збудливість, деформація суглобів, кровоточивість з носа. Для удосконалення породи ведеться обмін плем. тваринами між країнами. Розводять Ч. в. п. к. в країнах Європи, США, Австралії, Пд. Америці, Японії, Індії. В СРСР розводять в РРФСР, УРСР (Ворошиловгр., Дніпроп., Кіровогр., Микол. і зх. областях), Груз. РСР, Аз. РСР, Кирг. РСР, Казах. РСР та ін.

Жеребець **чистокровної верхової породи.**

ЧИСТО́ПОЛЬ — місто респ. підпорядкування Тат. АРСР, райцентр. Пристань на Куйбишевському водосховищі. 65 тис. ж. (1983). У Ч.— з-ди: годинниковий, суднорем., авторем., «Автоспецустаткування», лікеро-горілчаний; ф-ки: швейна, трикотажна, взут., меблева. Радгосп-технікум, мед. і пед. уч-ща. Краєзнавчий музей. Ч. засн. 1781.

ЧИСТОПОРО́ДНЕ РОЗВЕ́ДЕННЯ — метод *розведення сільськогосподарських тварин,* при якому провадять парування тварин, що належать до однієї *породи.* Потомство, одержане від такого парування, наз. чистопородним. Завдання Ч. р.— збереження цінних господарсько корисних ознак породи, збільшення кількості чистопородного поголів'я, поліпшення окремих якостей тварин. Значення Ч. р. полягає у збереженні тварин бажаного типу, яких використовують з плем. метою, а також для *схрещування* з ін. породами та підвищення *породності тварин.* Методом Ч. р. поліпшено багато порід тварин, що стали всесвітньо відомими, — *каракульську породу овець, арабську породу коней, голландську породу* вел. рог. худоби, *симентальську породу, швіцьку породу* худоби та ін. В СРСР Ч. р. відводиться дуже важливе місце в *племінній роботі* з породами всіх видів с.-г. тварин та в *племінному тваринництві.*

ЧИСТОТІ́Л (Chelidonium) — рід трав'янистих багаторічних рослин родини макових. Є один вид — Ч. звичайний (Ch. majus). Стебло розгалужене, до 80 см заввишки. Листки перисторозсічені, сизуваті, з округло-яйцевидними або оберненояйцевидно-довгастими сегментами. Квітки жовті, зібрані в 4—5-квіткові зонтиковидні суцвіття. Плід — стручковидна коробочка. Пошир. в Європі, Азії, Пн. Африці, Пн. Америці. Росте по всій Україні (крім Пд. Криму). Ч. містить ряд алкалоїдів, вітаміни D, С й провітамін А (каротин). Ч.— рослина отруйна. Ч. використовують у фармацевтичній промисловості.

ЧИСТЯКО́В Борис Ілліч [10 (23).VI 1914, Петербург — 28.I 1980, Київ] — український радянський диригент, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. По закінченні 1927 Моск. хореографічного училища артист (1927—32) балету Київ. театру опери та балету. Після закінчення 1937 Київ. консерваторії до 1977 був диригентом цього театру. В репертуарі: опери «Наталка Полтавка» та «Утоплена» М. Лисенка, «Отелло» Дж. Верді; балети Р. Глієра, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, О. Глазунова, П. Чайковського, А. Адана. За диригуванням Ч. вперше було здійснено постановки балетів «Лісова пісня» М. Скорульського, «Маруся Богуславка» А. Свєчникова, «Княгиня Волконська» Ю. Знатокова, «Поема про Марину» Б. Яровинського. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

І. Д. Гамкало.

ЧИСТЯКО́В Іван Михайлович [14 (27).IX 1900, с. Отрубниво, тепер Кашинського р-ну Калінін. обл.— 7.III 1979, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944), Герой Радянського Союзу (1944). Член КПРС з 1926. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Закінчив Вищі стрілецькі курси (1930). Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 командував стрілецькою бригадою, д-зією, корпусом, арміями. Очолена Ч. 6-а гвард. армія брала участь у визволенні Полтави. Командував армією під час рад.-япон. війни 1945. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1968 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЧИСТЯКО́В Павло Петрович [23.VI (5.VII) 1832, с. Пруди, тепер Калінін. обл.— 11.XI 1919, Дитяче Село, тепер м. Пушкін] — рос. педагог і живописець. В 1849—61 навчався в петерб. АМ у П. Басіна, 1862—70 — пенсіонер цієї академії в Парижі та Римі. Писав історичні і жанрові картини, портрети. Твори Ч. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді. Викладав у Рисувальній школі петерб. Т-ва заохочування мистецтв (1860—64) та у петерб. АМ (з 1872; з цього ж року — професор). Створив передову художню школу, яка відіграла велику роль у розвитку рос. реалістичного мистецтва 2-ї пол. 19 ст. Учнями Ч. були В. *Васнецов,* М. *Врубель,* В. *Полєнов,* І. *Рєпін,* В. *Сєров,* В. *Суриков,* зокрема укр. художники М. *Кузнецов,* М. *Самокиш* та інші.

Літ.: Гинзбург И. П. П. Чистяков и его педагогическая система. Л.—М., 1940.

ЧИСТЯКО́ВА Валентина Миколаївна [5 (18).IV 1900, Петербург — 19.V 1984, Харків] — укр. радянська актриса, народна

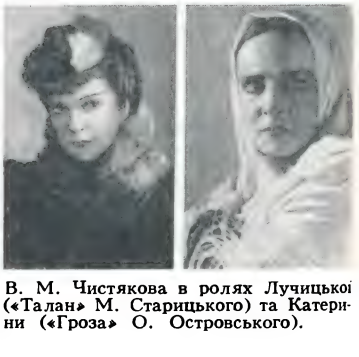
В. М. Чистякова в ролях Лучицької («Талан» М. Старицького) та Катерини («Гроза» О. Островського).

арт. УРСР (з 1943), нар. арт. Узб. РСР (з 1943). Н. в сім'ї оперного співака. В 1918 вступила до «*Молодого театру*» в Києві, 1919—20 працювала в Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка, 1920—21 — в «*Кийдрамте*». Ч.— один із засновників театру «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр. ім. Т. Г. Шевченка); актриса цього театру (1922—59). Театр. майстерність опанувала під керівництвом свого чоловіка Л. *Курбаса*. Серед ролей — Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Лучицька («Талан» Старицького), Одарка («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Катерина («Гроза» О. Островського), Леді Мільфорд («Підступність і кохання» Шіллера), Євгенія («Євгенія Гранде» за Бальзаком) та ін. В 1959—67 — на пед. роботі в Харківському інституті мистецтв. Автор статей з питань акторської майстерності, спогадів про Ю. Смолича, А. Бучму, Л. Гаккебуш, Л. Курбаса та ін. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

Літ.: Смолич Ю. К. В лабораторії майстра. «Театр», 1941, № 3; Смоляк Я. В. В. М. Чистякова. Х., 1947; Кисельов Й. Валентина Чистякова. В кн.: Кисельов Й. Разом з життям. К., 1972; Гордєєв С. Метафори Валентини Чистякової. «Український театр», 1980, № 3; Бажан М. У світлі Курбаса. «Вітчизна», 1982, № 10.

М. Г. Лабінський.

ЧИСТЯКО́ВЕ — колишня (до 1964) назва м. *Тореза.*

ЧИТА́ — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташована в Забайкаллі, при впадінні р. Чити в р. Інгоду. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 326 тис. ж. (1983). Поділяється на 4 міські райони. З 1690 існувала слобода (1706 її названо Читинською), поблизу якої споруджено острог. У 1826—30 Ч. — місце ув'язнення багатьох декабристів. З 1851 — місто і центр Забайкальської обл. В 1902 під керівництвом О. М. *Ярославського* створено с.-д. орг-цію і к-т РСДРП. Робітники й солдати Ч. були активними учасниками революції 1905—07 (див. «*Читинська республіка*»). Рад. владу встановлено 16.II 1918. В 1920—22 Ч.— столиця *Далекосхідної республіки*, з 1922 — Забайкальської губ., з 1926 — Читинського округу Далекосхідного краю, з 1937 — Читинської обл. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1972). Ч.— значний пром. і культур. центр Сх. Сибіру. Провідні галузі пром-сті — машинобудування та металообробка, легка, харч. і деревообробна. Гол. підприємства — з-ди: маш.-буд., верстатобуд., паровозовагонорем. ім. К. Є. Ворошилова, автоскладальний, меблево-деревообр. комбінат. Легка пром-сть представлена камвольно-суконним і шкіряно-взут. комбінатами, овчинно-хутровою та швейною ф-ками, харч. — хлібопродуктів, м'ясним, мол., пивобезалкогольних напоїв комбінатами, об'єднанням «Інгода» та ін. У Ч.— політех., пед. та мед. ін-ти, заочний юрид. ф-т Ірк. ун-ту, філіали Хабаров. ін-ту інженерів залізнич. транспорту, Новосиб. ін-ту рад. кооп. торгівлі та Ірк. с.-г. ін-ту, 12 серед. спец. навч. закладів. Забайкальський комплексний н.-д. ін-т М-ва геології СРСР, н.-д. ін-т вівчарства і м'ясного скотарства та ін. наук. установи. Драм. та ляльковий театри, філармонія. Краєзнавчий і худож. музеї.

ЧИТА́ДЗЕ Шіо Олексійович (4.II 1873, м. Горі, тепер Груз. РСР — 4.VI 1906, Тбілісі) — груз. громад. діяч, педагог, публіцист. Закінчив Київ. ун-т (1897). За участь у політ. демонстрації (в зв'язку з самогубством М. Ф. *Вєтрової*) у березні 1897 Ч. було заарештовано. В 1898—1904 викладав рос. мову й л-ру в одній з київ. гімназій, з 1904 спочатку викладач, а згодом — директор дворянської гімназії в Тбілісі. Вбитий жандармами. Праці з питань педагогіки, психології й л-ри. Виступав за демократизацію системи освіти, відстоював навчання рідною мовою, широке використання в процесі навчання досягнень передової пед. науки тощо.

Літ.: Сіхарулідзе Ш., Мепаришвілі Л. Шіо Чітадзе. Перекл. з груз. К., 1962.

В. В. Григолава.

ЧИТА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т — апарат для перегляду (читання) збільшених кадрів мікрофільмів (див. *Мікрофільмування*) і мікрокопій; один із засобів *оргтехніки*. Ч. а. являє собою *проекційний апарат*, в якому зображення кадру мікрофільму (мікрокопії) потрапляє через *об'єктив* і систему дзеркал на екран, вмонтований в апарат або розміщений зовні. Найпоширеніші — настільні Ч. а., використовувані як для мікрофільмів, так і для мікрокопій (напр., мікрокарт) на прозорій або непрозорій основі. Ч. а. застосовують в інформаційних центрах, б-ках, проектно-конструкторських та ін. установах. Іл. с. 324.

ЧИТА́ННЯ ДИНАМІ́ЧНЕ, читання швидке — читання з максимальною для людини швидкістю, яка забезпечує найкраще сприймання, усвідомлення і засвоєння змісту тексту з обраним ступенем деталізації. Психологія Ч. д. грунтується на можливостях досконалішого, порівняно з слуховим, зорового сприймання тексту. Т. з. слухове читання обмежує швидкість сприймання до 120—150 слів на хвилину, можливості зорового сприймання — до 1000 і більше. Оволодіти таким читанням можна шляхом тренування з допомогою нескладних методичних засобів: тренажерів, фразескопів, тахістоскопів, таблиці Шульте тощо. Значення Ч. д. зростає у зв'язку з необхідністю більш оперативного використання постійно зростаючих обсягів інформації.

Літ.: Часов В. А. Психологические принципы быстрого чтения. Л., 1978; Николаева Л. А. Учись быть читателем. М., 1982.

М. Ф. Коваль.

ЧИТА́ЮЧИЙ АВТОМА́Т — *розпізнавальна система*, що здійснює *розпізнавання зображень* літер, цифр, слів, фраз, текстів тощо, надрукованих, написаних чи накреслених на папері. При обробці зображень відкидає їхні несуттєві деталі, напр. товщину чи контрастність ліній, розміри зображення, огріхи друку чи забруднення на папері, й добуває з зображення істотну *інформацію* про його належність до певного класу зображень, напр. визначає восьмирозрядний двійковий код літер чи цифр, зображених на папері. В заг. випадку Ч. а. (мал.) складається з механізму подавання документів для читання, механізму, що здійснює пошук зображень на папері й вимірювання чорноти всіх елементарних ділянок зображення, та розпізнавального пристрою, який (враховуючи всі закономірності, що зумовлюють різноманітність і змінюваність зображень) вирішує, до якого класу зображень відноситься розглядуване зображення. Використовують Ч. а. для автом. зчитування інформації з паперу і введення її в *обчислювальні машини* або в ін. системи збору, обробки інформації та керування. Ч. а. забезпечують введення даних з великою швидкістю, зменшують ручну працю, яка необхідна при введенні текстів або креслень в ЕОМ за допомогою клавіатури.

Т. К. Вінцюк.

ЧИТИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 26.IX 1937. Розташована в Забайкаллі. Площа 431,5 тис. км². Нас. 1298 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також буряти, українці, татари та ін. Міськ. нас. — 64 %. Включає *Агинський Бурятський автономний округ*. Поділяється на 31 район, має 10 міст і 45 селищ міськ. типу. Центр — м. *Чита*. Ч. о. нагороджено орденом Леніна (1957).

Рельєф Ч. о. переважно гірський. (*Яблоновий хребет*, Черського, Даурський, Борщовочний та ін. хребти). На Пд.— Прирононська рівнина, на Пн. — хр. Кодар. Корисні копалини: руди кольорових металів, залізна руда, вугілля, мінеральні буд. матеріали та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —26 до —33°, липня +17, +21°. Опадів 240—400 мм на рік. Поширена *багаторічна мерзлота*. Найбільші ріки — *Шилка, Аргунь* (витоки Амуру), *Ольокма, Вітім* (прит. Лени), Хілок і Чикой (прит. Селенги). Багато озер, є джерела мінеральних вод. Грунти переважно гірсько-тайгові, в степу — чорноземи та каштанові, в міжгірних улоговинах — лучно-мерзлотні та

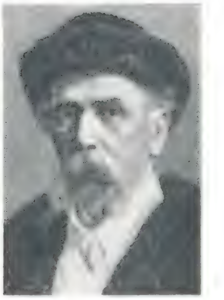

П. П. Чистяков. Автопортрет. Фрагмент. 1912. Державний Російський музей у Ленінграді.

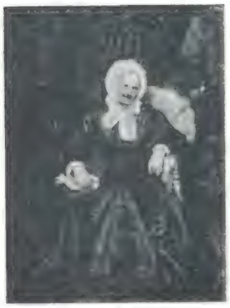

П. П. Чистяков. Портрет Г. П. Чистякової, матері художника. 1883. Державний Російський музей у Ленінграді.

Схема **читаючого автомата.**

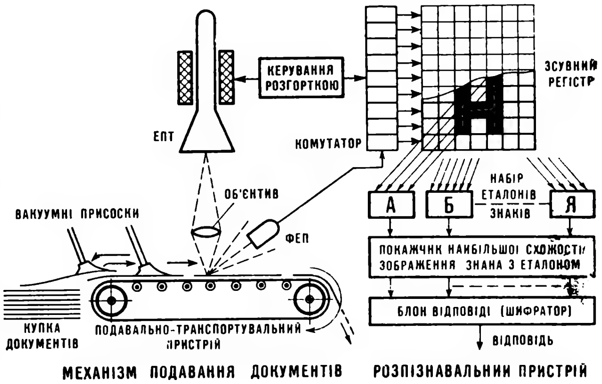

лучно-чорноземні грунти. Більше половини тер. області вкрито лісами, в основному хвойними (сосна, даурська модрина, кедр), в степу — злаково-різнотравна рослинність. На тер. Ч. о. — Сохондинський заповідник.

Провідна галузь промислового комплексу Ч. о. — гірничодобувна. Видобування золота, плавикового шпату, молібдену (смт Давенда), олова (смт Шерлова Гора), свинцево-цинкових руд (смт Кличка, Акатуй), вугілля (селище Харанор). Діє Петровськ-Забайкальський металургійний завод. Електроенергетика представлена Читинською та Харанорською ДРЕС (будується, 1984), тепловими електростанціями. Розвинута лісова та деревообробна (Оленгуйський, Катангарський, Хілокський деревообробні комбінати) пром-сть. Машинобудування спеціалізується на виробн. гірничошахтного устаткування, пересувних компресорних станцій, холодильних установок, мегалорізальних верстатів, теплоходів та риболовецьких суден, мостових кранів, устаткування для с. г., а також на складанні автомобілів та ін. (Чита, Нерчинськ, с-ща міського типу Дарасун, Кокуй, Олов'яна, Тарбагатай). Розвивається легка (шкіряно-хутрова, текстильна, швейна, взут.) та харч. (м'ясна, маслоробна, мол.; розлив мінеральних вод) пром-сть. Провідна галузь с.-г. — тваринництво. Розводять тонкорунних овець, велику рогату худобу, оленів. Важливе значення має хутровий промисел (соболь, білка, лисиця, ондатра). Вирощують зернові (пшениця, овес, ячмінь, гречка) й кормові культури, картоплю та овочі. Тер. області перетинає Транссибірська магістраль, а також ділянка *Байкало-Амурської магістралі*. Місц. перевезення забезпечує автомоб. транспорт (гол. автодороги: Улан-Уде — Чита — Забайкальськ, Чита — Дарасун — Хапчеранга та ін.). Судноплавство по р. Шилці. В Читі — аеропорт. У Ч. о. — політех., пед. та мед. ін-ти, 21 серед. спец. навч. заклад; наук. установи, у т. ч. ін-т природних ресурсів Сиб. відділення АН СРСР, Забайкальський комплексний н.-д. ін-т М-ва геології СРСР. 4 краєзнавчі музеї (Чита, Агинське, Нерчинськ, Сретенськ). Театри драм. та ляльковий у Читі. У Ч. о. — бальнеологічні та бальнеокліматичні курорти: Курорт-Дарасун, Шиванда, Кука, Ургучан, Ямкун та ін. (11 санаторіїв). 5 туристських баз.

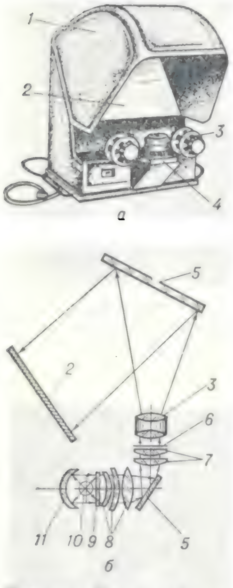
1
2
3
4
а
5
2
3
6
7
11
10
9
8
5
б

Читальний апарат: *а* — зовнішній вигляд; *б* — оптична схема; *1* — світлозахисний кожух; *2* — екран; *3* — об'єктив; *4* — фільмовий канал; *5* — дзеркало; *6* — кадр мікрофільму; *7* — колективна лінза; *8* — конденсор; *9* — теплофільтр; *10* — електрична лампочка; *11* — рефлектор.

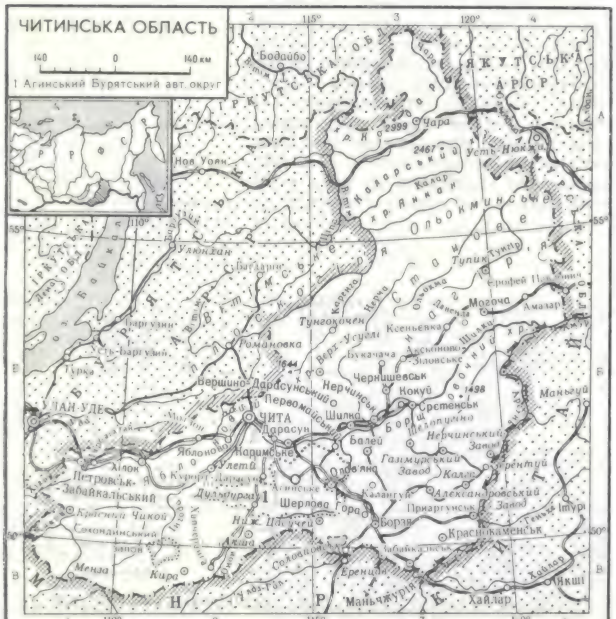
ЧИТИНСЬКА ОБЛАСТЬ
140
0
140 км
1 Агинський Бурятський авт. округ
Р
Р
Ф
С
Р
Нов Уоян
Бодайбо
ІРКУТСЬКА ОБЛ.
ЯКУТСЬКА АРСР
Чара
2999
2467
Усть-Нюкжа
Каларський хр.
Калар
Янкан хр.
Олекминський
55°
110°
115°
120°
Улан-Уде
Чита
Дарасун
Романовка
Нерчинськ
Сретенськ
Шилка
Кокуй
Чернишевськ
Могоча
Амазар
Тупик
Тунгокочен
Ксеньєвка
Букачача
Вершино-Дарасунський
Першомайський
Агинське
Петровськ-Забайкальський
Хілок
Могзон
Улеты
Карымське
Дульдурга
Шерлова Гора
Борзя
Балей
Газимурський Завод
Калга
Олександрівський Завод
Нерчинський Завод
Краснокаменськ
Сохондинський
Красний Чикой
Кира
Менза
Забайкальськ
Онон
Аргунь
МНР
Хайлар
Маньчжурія
Кличка
Давенда
Шилка
Чикой
Інгода
Олов'яна
Вітім
Тургутуй
Баргузин
Хапчеранга

«ЧИТИНСЬКА РЕСПУБЛІКА»

— революц.-демократична диктатура робітників і селян, встановлена в Читі в результаті взяття влади в місті Читинським к-том РСДРП і Радою солдатських і козачих депутатів у грудні 1905 — січні 1906. Було здійснено ряд революц. перетворень — запроваджено 8-годинний робочий день, звільнено політ. в'язнів та ін. Почала виходити газ. «Забайкальский рабочий» під ред. В. К. *Курнатовського*. 22.I (4.II) 1906 каральні війська вступили в місто і вчинили жорстоку розправу над учасниками революц. руху. В числі розстріляних був А. А. *Костюшко-Валюжанич*.

ЧИХАЧО́В Петро Олександрович [16 (28).VIII 1808, Гатчина, тепер Ленінгр. обл. РРФСР — 1 (13). X 1890, Флоренція] — рос. географ і геолог. Почесний член Петерб. АН (з 1876) і Рос. геогр. т-ва (з 1890). В 1839—41 провів геол. дослідження Пд. Франції та Італії, склав геологічну карту Апеннінського п-ова. За матеріалами подорожей по Алтаю і Пн.-Зх. Китаю (1842) склав геогр. і геол. опис цих територій, а також *Кузнецького вугільного басейну*. В 1847—63 здійснив експедиції по Малій Азії, склав грунтовий опис її. Ім'ям Ч. названо гірський хребет на Алтаї.

ЧИЧЕ́РІН Борис Миколайович [26.V (7.VI) 1828, Тамбов — 3 (16). II 1904, с. Караул Кірсановського пов. Тамбовської губ.] — рос. юрист, історик, філософ, публіцист, громадський діяч. У 1849 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В 1861—68 — професор цього ж ун-ту. Прихильник *конституційної монархії*. Один із засновників т. з. *юридичної школи* та ідеологів лібералів-західників у рос. сусп.-політ. русі. За філос. поглядами — прихильник правого *гегельянства*. Осн. праці — з держ. права та історії політ. учень.

ЧИЧЕ́РІН Георгій Васильович [12 (24).XI 1872, с. Караул, тепер Інжавінського р-ну Тамб. обл. — 7.VII 1936, Москва] — рад. держ. діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1918. Н. у дворянській сім'ї, племінник Б. М. *Чичеріна*. В 1896 закінчив істор.-філол. ф-т Петерб. ун-ту. З 1897 працював у М-ві закордонних справ. З 1904 брав участь у с.-д. русі. В 1904—17 — в еміграції, де 1905 вступив до РСДРП. В роки еміграції — секретар Центр. бюро закордонних груп рос. політ. емігрантів. В 1906 — прибічник меншовизму, в роки 1-ї світової війни стояв на інтернаціоналістських позиціях. У січні 1918 повернувся в Росію. З березня 1918 — нарком закорд. справ РРФСР (1923—30 — СРСР). Був членом рад. мирної делегації в Бресті; підписав з Німеччиною *Брестський мир 1918*. Очолював рад. делегації на *Генуезькій конференції 1922* та *Лозаннській конференції 1922—23*. Підписав *Рапалльський договір 1922* з Німеччиною. На XIV і XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. З 1930 — персональний пенсіонер.

Тв.: Статьи и речи по вопросам международной политики . М., 1961.

Літ.: Горохов И., Замятин Л., Земсков И. Г. В. Чичерин — дипломат ленинской школы. М., 1974; Зарницкий С. В., Сергеев А. Н. Чичерин. М., 1975.

ЧИ́ЧЕРОВ Володимир Іванович [29.V (11.VI) 1907, м. Вязники, тепер Владимир. обл. — 11.V 1957, Москва] — рос. рад. фольклорист, етнограф і літературознавець. Закінчив Моск. ун-т (1928), професор цього ун-ту (з 1953). Осн. праці: «Історія давньої російської літератури» (1947), «Питання теорії та історії народної творчості», «Російська народна творчість» (обидві вид. 1959), «Школи оповідачів Заонежжя» (вид. 1982). У деяких працях розглядав і питання укр. нар. творчості, зокрема героїч. епосу. *І. П. Березовський.*

ЧИЧИБА́БІН Олексій Євгенович [17 (29).III 1871, Куземін, тепер Охтирського р-ну Сумської обл. — 15.VIII 1945, Париж] — рос. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1928). Закінчив Моск. ун-т (1892). З 1909 — професор Моск. вищого тех. училища (тепер МВТУ ім. М. Е. Баумана). З 1930 і до кінця життя жив і працював у Франції. Осн. наук. праці стосуються хімії азотистих гетероциклічних сполук, гол. чин. піридину. Відкрив спосіб добування його похідних конденсацією альдегідів і кетонів з аміаком. Уперше діянням на піридин аміду натрію одержав α-амінопіридин (див. *Чичибабіна реакція*). Досліджував таутомерію аміно- й оксипіридинів. Вивчав також будову і синтез алкалоїдів. Автор підручника з органічної хімії. Премія ім. В. І. Леніна, 1926.

ЧИЧИБА́БІНА РЕА́КЦІЯ — взаємодія азотовмісних гетероциклічних сполук (гол. чин. піридину, хіноліну й ізохіноліну) з амідом натрію $NaNH_2$, що приводить до утворення α-амінопохідних. Напр., з піридину одержують α-амінопіридин:

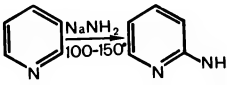
N
NaNH₂
100-150°
N
NH₂

Відкрив 1914 О. Є. *Чичибабін*. Ч. р. називають також реакцію одержання заміщених піридинів конденсацією альдегідів або кетонів з аміаком і реакцію одержання похідних індолізину з α-алкілпіридинів та α-галогенкетонів.

ЧИЧИКЛІ́Я — річка в Одес. і Микол. областях УРСР, права прит. Пд. Бугу. Довж. 156 км, площа бас. 2120 км². Має звивисте русло, шир. якого у верхів'ї до 5 м, у пониззі — до 40 м. Живлення переважно снігове. Влітку подекуди пересихає. Частково використовують для зрошування. У долині річки, поблизу смт Веселинового, виявлено поселення *бронзового віку,* а також кургани часів *скіфів* та *сарматів.*

ЧИЧКА́Н Леонід Ілліч [8 (21). VIII 1911, Єкатеринодар, тепер Краснодар — 13.XII 1977, Київ] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). У 1933—41 навчався в Харків. художньому інституті у С. *Прохорова,* 1945 закінчив Київ. худож. ін-т (майстерня О. *Шовкуненка*). Твори: «Ми помстимося» (1945), «Сині далі» (1953), «Українські сувеніри» (1957), «Олекса Довбуш» (1959—60), «Весна» (1968), «Свято. 1939 рік» (1970), «До партизанів» (1975), «Вечір у Карпатах» (1976). У 1952—77 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1971 — професор). Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

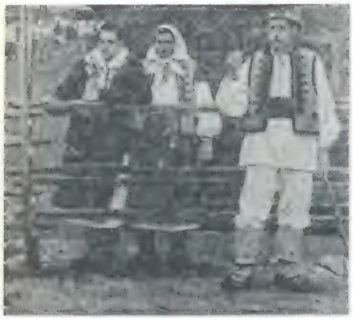

Л. І. Чичкан. Свято. 1939 рік. 1970. ДМУОМ у Києві.

ЧИШКО́ Олесь (Олександр) Семенович [20.VI (2.VII) 1895, с. Дворічний Кут, тепер с-ще Дергачівського р-ну Харків. обл. — 4.XII 1976, Ленінград] — укр. та рос. рад. композитор, співак (тенор) і педагог, засл. діяч мист. РРФСР (з 1957), засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1944). Член КПРС з 1948. В 1924 закінчив Харків. муз.-драм. інститут, 1938 — Ленінгр. консерваторію (1948—64 — викладач цієї консерваторії). У 1924—31 — соліст оперних театрів Харкова (перший виконавець партії Кобзаря в опері М. Лисенка «Тарас Бульба», 1924), Києва, Одеси, 1946—48 — Ленінгр. Малого оперного театру. Організатор і худож. керівник (1939—40) Ансамблю пісні і танцю Балтійського флоту. Автор 8 опер, зокрема «Яблуневий полон» (1930; виконував партію Петра, 1931, Одеса), «Броненосець ,,Потьомкін''» (1937), «Української сюїти», симф., хорових, камерних творів, музики до драм. вистав, обробок нар. пісень. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Літ.: Гусин И. Олесь Семенович Чишко. Очерк жизни и творчества. Л., 1960. *І. Д. Гамкало.*

ЧІАТУ́РСЬКИЙ МА́РГАНЦЕВИЙ БАСЕ́ЙН — у зх. частині Груз. РСР. Пл. майже 200 км². Складається з 15 ділянок. Запаси пром. категорій марганцевих руд 235 млн. т (1982). Марганцеві руди залягають в осадочних відкладах олігоцену (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*). У рудній товщі від 2—3 до 25 прошарків, заг. потужність рудних прошарків 2—5 м. Глиб. залягання від 10 до 220 м. Вміст марганцю в рудах коливається від 15 до 40,7 %, фосфору — від 0,12 до 0,25 %, кремнезему — від 20 до 40 %. У Ч. м. б. виділяють три типи марганцевих руд: окисні, карбонатні й окислені. Перші відомості про марганцеву руду в межах Ч. м. б. відносять до 1854, пром. розробку розпочато 1879. Добувають руду відкритим і шахтним способами. На збагачувальних ф-ках з неї одержують концентрати з вмістом марганцю від 23 до 50 %, які є цінною сировиною для чорної металургії, їх використовують також у хім. і електротех. пром-сті, кольоровій металургії, хім.-фармацевтичній пром-сті. *В. М. Цибульський.*

ЧІАУРЕ́ЛІ Михайло Едишерович [25.I (6.II) 1894, Тбілісі — 31.X 1974, там же] — груз. рад. кінорежисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив Тбіліську школу живопису та скульптури. Був театр. актором, художником, режисером. Знявся у фільмах «Арсен Джорджіашвілі» (1921), «Сурамська фортеця» (1922), «Нателла» (1926), «Ханума» (1927). Поставив фільми: «Перший корнет Стрешнєв» (1928, разом з Ю. Дзиганом), «Саба» (1929), «Хабарда» (1931), «Останній маскарад» (1934, перший звуковий груз. фільм), «Велика заграва» (1938), «Георгій Саакадзе» (1942—43), «Генерал і маргаритки» (1964). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1947, 1950.

ЧІ́ВЕР (Cheever) Джон (27.V 1912, Куїнсі, штат Массачусетс — 19.VI 1982, Оссінінг, штат Нью-Йорк) — амер. письменник. Літ. діяльність почав у кін. 30-х рр. психологічними оповіданнями. Герой реалістичних новел Ч. — «середній американець», що перебуває в полоні бездуховності, самотності, відчуження. Ч.-сатирик викривав міщанство, косність, лицемірство. В романах «Сімейна хроніка Уопшотів» (1957), «Скандал у родині Уопшотів» (1964), «Буллет-Парк» (1969) засуджував амер. спосіб життя. Його гуманістичні твори утверджують ідеали добра й справедливості, високі моральні устремління. В 1964 і 1971 побував в СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Буллет-Парк. К., 1973; Рос. перекл.— Исполинское радио. Рассказы. М., 1962; Ангел на мосту. Рассказы. М., 1966; Семейная хроника Уопшотов. Л., 1968; Буллет-Парк. М., 1972; Скандал в семействе Уопшотов. Л., 1973. *О. І. Земляний.*

Чікаго. Панорама частини міста.

ЧІКА́ГО — місто на Пн. Сх. США, в штаті Іллінойс. Розташоване на березі оз. Мічіган, при впадінні в нього р. Чікаго, поч. пункт водного шляху по каналах від Великих озер до р. Міссісіпі. Вузол з-ць, автошляхів і авіасполучень. Бл. 3 млн. ж. (1980, оцінка). Ч. утворює одну з найбільших міських агломерацій США (Чікаго — Пн.-Зх. Індіана) з нас. бл. 8 млн. чол. (1980). Територія сучас. Ч. спершу належала *індіанцям.* Ч. виникло на початку 19 ст. В 1833 дістало статус міста. В 1870 тут створено секції *Інтернаціоналу 1-го,* 1905 — профспілкову орг-цію *«Індустріальні робітники світу»,* 1919 засновано Компартію США. На відзнаку героїчного виступу робітників Ч. (1.V 1886) було встановлено святкування *Першого травня.* В 60—70-х рр. Ч. — один з центрів боротьби за громадян. права негрів.

Серед галузей важкої індустрії провідне місце належить чорній металургії та машинобудуванню (зокрема, електротех., верстато- і авіабудуванню, с.-г., транспортному, виробн. пром. та дорожньобуд. устаткування, засобів зв'язку, електронної апаратури та ін.). Розвинуті хім. і харч. (особливо м'ясна, м'ясоконсервна та борошномельна), значна нафтопереробна і швейна пром-сть. Поліграф., меблеві, по виробн. годинників та ін. підприємства. Ч. — центр торгівлі худобою, зерном та ін. с.-г. продукцією. Велика фондова біржа. У місті діє одна з найвпливовіших груп фінансово-монополістичного капіталу США. Чікагський, Північно-Західний та ін. ун-ти, Іллінойський технологічний ін-т та ін. вузи. Чікагська публічна б-ка. Музеї: природничої історії, науки і пром-сті, акваріум Шедда, картинна галерея. Театри. Серед споруд: Лейтер-білдінг (тепер «Сірс і Робак»; 1889—91, арх. У. Ле Барон Дженні), Рілайєнс-білдінг (1890—94, арх. Д. Х. Бернем та ін.), універмаг «Карсон-Пірі-Скотт» (1899—1900, арх. Л. Саллівен), Робі-хаус (1909, арх. Ф. Л. Райт), Трібюн-тауер (1923—25, арх. Дж. М. Хауелс, Р. Худ), комплекс Іллінойського технологічного ін-ту (1942—58, за проектом арх. Л. Міс ван дер Рое), 102-поверховий хмарочос Джон Хенкок білдінг (1971), 109-поверховий хмарочос Сірс-білдінг (1970—74; обидва — архіт. фірма «СОМ»).

ЧІКА́ГСЬКА ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп США. Почала створюватися в 1-й пол. 20 ст. До складу Ч. ф. г. входять бл. 10 сімей *олігархії фінансової* (Блока, Блера, Мак-Корміка, Персі, Свіфта, Крауна-Хілтона та ін.) та мережа кредитно-фінанс. установ. Найбільші серед них — «Ферст Чікаго корпорейшен», «Континентал Іллінойс корпорейшен» та інші. Активи групи зосереджено в нафт. і нафтопереробній пром-сті, чорній металургії, електротех. і харч. пром-сті, с.-г. машинобудуванні. Група має численні

Г. В. Чичерін.

М. Е. Чіаурелі.

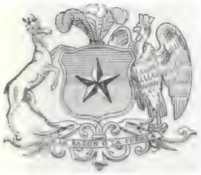

Герб Чілі.

ЧІЛІ

Площа — 756,9 тис. км²

Населення — 11,3 млн. чол. (1982, перепис)

Столиця — м. Сантьяго

Виробництво основних видів промислової продукції (тис. т)

Продукція	1981
Електроенергія, млн. кВт · год	11 880
Кам'яне вугілля	840
Залізна руда	8352
Мідь	1089
Селітра	419
Цинк	1,6
Золото, т	9,2

відділення й філіали за межами США. *С. В. П'ятенко.*

ЧІЛІ, Республіка Чілі — держава на Пд. Зх. Південної Америки. Простягається вузькою смугою вздовж тихоокеанського узбережжя материка. Ч. належать групи прибережних островів, зокрема частина о. *Вогняна Земля,* і острови в Тихому ок.— Сан-Амбросіо, Сан-Фелікс, Хуан-Фернандес, Сала-і-Гомес, о. Пасхи. В адм. відношенні поділяється на 12 областей і столичний округ.

Державний лад. Ч.— формально республіка. Після військ. перевороту 1973 в країні встановлено режим фашист. типу. Д-ву і уряд очолює військ. хунта. Глава хунти ген. А. Піночет призначений президентом республіки. В 1981 вступила в дію т. з. конституція Чілі (нав'язана країні в умовах терору на «референдумі» 1980). Згідно з нею президентські повноваження А. Піночета продовжені до 1989. Вибори до парламенту — Нац. конгресу передбачені 1990. *В. І. Євінтов.*

Природа. Пн. й середня частини узбережжя Тихого ок. у межах Ч. розчленовані мало, південна — порізана численними затоками і бухтами, переважно фіордового типу. Ч.— в основному гірська країна, що займає зх. схили пд. хребтів системи *Андів.* У рельєфі виділяються Берегова Кордільєра (вис. до 3200 м) і Гол. Кордільєра (вис. до 6880 м, г. Охос-дель-Саладо). Вони розділені міжгірною западиною (Поздовжня долина), пн. частину якої займає пустеля *Атакама.* На Пд. і Пд. Сх.— рівнини Патагонії та о. Вогняна Земля. Надра країни багаті на мідну, залізну, молібденову, марганцеву, свинцеву, цинкову руди, селітру, самородну сірку, нафту, природний газ та ін. корисні копалини. Клімат пн. районів країни тропічний, пустельний (пересічна річна т-ра +14°, опадів менше 100 мм на рік), в середній частині — субтропічний, середземноморського типу (т-ра +17°, опадів 2000—2500 мм). На Пд. помірний океанічний вологий клімат, на о. Вогняна Земля — помірно холодний. У горах поширені льодовики. Річки короткі, повноводні, багато невеликих озер. В центр. частині переважають чагарники на сіро-коричневих та коричневих грунтах; на схилах гір — ліси середземноморського типу на бурих лісових грунтах. На Пд. поширена степова рослинність на чорноземовидних і каштанових грунтах та субантарктичні мішані ліси. Для охорони природи в країні створено нац. парки (Вільярріка, Лос-Парагуас, Перес-Росалес та ін.) і заповідник Науельбута.

Населення. Осн. населення — *чілійці* (10,5 млн. чол., 98 %, 1980, оцінка). Корінним населенням є *араукани, кечуа, аймара* та ін. індіанські народи. Живуть також німці, євреї, італійці, аргентінці. Держ. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 14,9 чол. на 1 км² (1982). Міське населення — 79,2 % (1977). Найбільші міста: *Сантьяго, Вальпараїсо, Консепсьйон.*

Історія. З давніх часів тер. Ч. населяли індіанські племена. В 15 ст. пн. частину Ч. підкорила д-ва *інків.* У 30-х pp. 16 ст. почалося завоювання Ч. ісп. *конкістадорами.* В серед. 16 ст. тер. Ч. ввійшла до ісп. віце-королівства Перу. В ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* проголошено незалежність Ч. (12.II 1818). В 1823 в Ч. було скасовано рабство. В серед. 19 ст. в Ч. почав проникати іноз. капітал. Внаслідок війни Ч. з Перу і Болівією 1879—83 до Ч. відійшли провінції цих країн, багаті на поклади селітри. Це сприяло зростанню в країні гірничорудної пром-сті. На поч. 20 ст. в Ч. почалася організована боротьба робітн. класу. Під час 1-ї світової війни 1914—18 Ч. зберігала нейтралітет. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції активізувала класову, антиімперіаліст., заг.-демократ. боротьбу в Ч. В 1922 створено Комуністичну партію Ч. В 1927 внаслідок держ. перевороту в країні встановлено військ. диктатуру, заборонено діяльність компартії, робітничих та профспілкових організацій. У 1936 в Ч. за участю Комуністичної, Радикальної і Соціалістичної партій було створено *Народний фронт,* кандидат якого П. Агірре Серда здобув перемогу на президентських виборах 1938. Уряд Нар. фронту здійснив ряд прогресивних соціально-екон. заходів. Через зраду правих соціалістів Нар. фронт 1941 розпався.

У 2-й світовій війні 1939—45 Ч. фактично не брала участі, хоча й оголосила війну Німеччині (лютий 1945) та Японії (квітень 1945). В 1944 під тиском нар. мас уряд Ч. встановив дипломатичні відносини з СРСР (перервані 1947—64 та з 1973).

В 1947—58 при владі в Ч. перебували диктаторські режими. В 1947 укладено військ. угоду з США. В економіці Ч. панівне становище посіли монополії США. За цих умов трудящі, насамперед робітн. клас, посилили боротьбу за демократичні права та нац. незалежність країни.

В 1956 Комуністична партія і Соціалістична партія (засн. 1933) утворили Фронт народної дії, 1969 Комуністична, Соціалістична та ряд ін. лівих партій Ч.— блок Нар. єдність, який переміг на виборах 1970. В листопаді 1970 кандидат блоку С. *Альєнде Госсенс* очолив уряд Нар. єдності. В Ч. почалося здійснення демократичних перетворень (посилення держ. сектора в економіці, проведення агр. реформи тощо). Революц. заходи уряду Нар. єдності наштовхнулися на відчайдушний опір чілійської реакції та міжнар. імперіалізму. 11.IX 1973 реакційна вояччина при підтримці імперіалістичних кіл США вчинила військ.-фашист. переворот, під час якого було вбито президента С. Альєнде. В країні ультраправі сили встановили військ. диктатуру фашист. типу на чолі з ген. А. Піночетом. Всі соціально-екон. завоювання народу Ч. було ліквідовано; десятки тисяч чоловік піддано репресіям. Трудящі Ч. ведуть боротьбу проти військ.-фашист. режиму (зокрема, у вересні 1984 відбулися масові антиурядові виступи). В авангарді антифашист. боротьби ідуть комуністи. З 1945 Ч.— член *Організації Об'єднаних Націй.* Ч.— член *Організації американських держав,* Латиноамер. асоціації інтеграції (до 1980 — *Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі*), *Латиноамериканської економічної системи.* *А. А. Стрілко.*

Краєвид у центральній частині країни.

Панорама міста Сантьяго.

Політичні партії, профспілки. Всі ліві партії, що до фашист. перевороту 1973 входили до коаліції Нар. єдність, оголошено хунтою поза законом, діють у підпіллі: *Комуністична партія Чілі,* засн. 1922; Соціалістична партія, засн. 1933; Робітничо-селянська партія МАПУ, засн. 1969; Партія МАПУ, засн. 1969; Радикальна партія, заснована 1883. Партія лівих християн, засн. 1971. Християнсько-демократична партія, засн. 1957. Бурж.-реформістська. В 1977 її діяльність заборонено. Єдиний профспілковий центр трудящих, засн. 1953. Після перевороту 1973 заборонений. Більшість профспілок Ч. входить у Національний координаційний центр профспілок. Національна керівна рада трудящих, засн. 1983.

Господарство. Ч.— економічно відносно розвинута країна Латинської Америки, в структурі г-ва якої переважає гірничодобувна пром-сть і кольорова металургія експортного напряму. За видобутком селітри, міді й молібдену Ч. займає провідні місця в капіталістичному світі. За роки перебування при владі уряду Нар. єдності (1970—73) під держ. контроль перейшли міднорудна пром-сть, значна частина пром. підприємств (у держ. секторі створювалося бл. 50 % валової продукції пром-сті), більша частина транспорту й зовнішньоторг. операцій. Націоналізовано банки, послаблено залежність г-ва від іноз. капіталу, здійснювалась аграрна реформа. Після захоплення влади військовою хунтою 1973 економіка країни переживає глибоку кризу. Держ. підприємства продають або повертають приватним, гол. чин. іноз., власникам, знято обмеження на діяльність у країні іноз. капіталу, латифундистам повернуто бл. 3 млн. га переважно родючих земель, зростає вартість життя, рівень безробіття становить 23,9 % економічно активного населення (1983). Зовн. борг країни досяг 15 млрд. доларів. Більша частина валового внутр. продукту створюється в промисловості; провідна її галузь — добувна (табл.).

Найбільші мідно-молібденові рудники — Чукікамата (пров. Ель-Лоа), Ель-Сальвадор (пров. Чаньяраль) та Ель-Теньєнте (пров. Качапоаль). Більшість продукції обробної пром-сті виробляється в харчосмаковій (у т. ч. м'ясній, борошномельній, виноробній, тютюновій), текст., шкіряно-взут. галузях. Переважають невеликі, гол. чин. кустарні, підприємства. Розвинута кольорова металургія, особливо виплавка міді й молібдену (осн. центри — Чукікамата, Пайпоте, Потрерільйос, Лас-Вентанас та ін.). Чорна металургія представлена комбінатом в Уачіпато. Працюють підприємства машинобудівної (гол. чин. ремонтні та складальні), металообр., хім., нафтохім., цем., скляної, целюлозно-паперової пром-сті. Виробн. електроенергії переважно на ГЕС. Гол. пром. центри — Сантьяго, Вальпараїсо, Консепсьйон.

У с. г. створюється бл. 10 % вартості валового сусп. продукту. Переважає землеробство. В обробітку — бл. 6 млн. га с.-г. угідь. Більшість землі належить великим землевласникам. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Осн. продовольчі культури (збір, тис. т, 1981/82): пшениця — 650 і кукурудза — 484; вирощують також овес, ячмінь, рис, боби, картоплю; з технічних— цукрові буряки тощо. Розвинуті виноградарство, садівництво і городництво. Тваринництво м'ясо-вовнового напряму. Поголів'я (тис., 1982): великої рогатої худоби — 3800, свиней — 1190, овець — 6308, коней — 430, кіз — 600. У 1980 було виловлено 2,6 млн. т риби і вироблено 522 тис. т рибного борошна. В лісах заготівлі деревини.

На мідному руднику Чукікамата.

Стадо корів на пасовищі.

У внутр. перевезеннях основна роль належить автотранспорту. Довж. (тис. км, 1982): автошляхів — 80,5 (у т. ч. асфальтованих — 11,3), з-ць — 9,8. Гол. мор. порти — Вальпараїсо, Антофагаста, Консепсьйон (Талькауано). В Сантьяго — міжнар. аеропорт. З країни вивозять мідь, залізну руду, молібден, селітру, йод, рибне борошно тощо; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, товари широкого вжитку, сировину і напівфабрикати, продовольство. Осн. торг. партнери — США, ФРН, Японія. Грош. одиниця — песо. 77 песо = 1 дол. США (квітень 1983).

В. О. Малєєв.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 було 37,8 тис. лікарняних ліжок (33,5 ліжка на 10 тис. ж.), більшість з яких належить д-ві; мед. допомогу подавали 6,5 тис. лікарів (6,1 лікаря на 10 тис. ж.); працювало 1,4 тис. зубних лікарів і 326 фармацевтів. Лікарі здобувають освіту на 6 мед. ф-тах ун-тів.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Після встановлення в країні військ.-фашист. диктатури держ. асигнування на освіту скорочено на 41 %. Бл. 10 % населення лишаються неписьменними. В країні існує 8-річне обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. Поч. школа, що наз. основною,— 8-річна, середня — 4-річна, має два напрями: академічний і технічний. На базі основної функціонують 4-річні профес.-тех. школи й пед. уч-ща. В 1980/81 навч. р. у поч. школах налічувалося 2,1 млн. учнів, у середніх — 538 тис. Вищу освіту здобувають у 8 ун-тах, 6 з яких — приватні. Найбільші ун-ти: Чілійський (засн. 1843), Тех. державний (засн. 1947), Католицький (засн. 1888), усі — в Сантьяго. Крім того, є 3 вищі коледжі, консерваторія й Школа ужиткового мистецтва. Наук. установи — держ. і приватні — здебільшого розташовані в Сантьяго. Державні: Чілійський ін-т бактеріології (засн. 1929), метеорологічна служба (засн. 1884), Ін-т військ. географії (засн. 1922), Нац. к-т географії, геодезії й геофізики (засн. 1955), Гідрографічний ін-т (засн. 1874, Вальпараїсо), Геол. ін-т (засн. 1957), Антарктичний ін-т (засн. 1963), Нац. центр по вивченню ядерної енергії та ін. Приватні: Океанографічний ін-т Вальпараїсо (засн. 1945), Науковий ін-т Лебу (засн. 1945, досліджує історію арауканів), Чілійська академія (засн. 1885; філологічні дослідження), Чілійська академія природничих наук (засн. 1926), Чілійська академія історії (засн. 1940), Чілійська академія наук (засн. 1964) та ін. Найбільші б-ки: Нац. б-ка Ч. (засн. 1813), Центр. б-ка Чілійського ун-ту, обидві — в Сантьяго. Там же містяться музеї: Нац. історичний, Нац. музей красних мистецтв, Нац. музей природничої історії, педагогічний, сучас. мистецтва, амер. нар. мистецтва та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у Ч. видавалося бл. 100 газет та ряд ін. періодичних видань. Найбільші: «Меркуріо» («Меркурій», з 1827), «Насьйон» («Нація», з 1917), «Терсера де ла ора» («Третина години», з 1950), «Ультімас нотісіас» («Останні новини», з 1902), «Сегунда» («Секунда», з 1931). Нелегально видаються: «Сігло» («Вік», з 1940) — ЦО КПЧ, журнал «Прінсіпіос» («Принципи», з 1940) — теор. орган ЦК КПЧ. Журнали: «Веа» («Дивіться», з 1939), «Ерсілья» (з 1934). Інформ. агентство Ахенсіа Інформатіва Орбе засн. 1953. Радіомовлення — з 20-х рр. Телебачення — з 1959.

Література (ісп. мовою) почала розвиватися з 16 ст. Один з її перших творів — епічна поема «Араукана» (ч. 1—3, 1569—89; про боротьбу арауканів проти ісп. панування) іспанця А. де Ерсільї-і-Суньїги. В цей час на основі ісп. нар. поезії зародився фольклор *креолів*. Провідний жанр л-ри періоду війни за незалежність ісп. колоній в Америці 1810—26 — публіцистика, яскравим представником якої був К. Енрікес — засновник першої чілійської газ. «Аурора де Чіле» («Ранкова зоря Чілі»). Основи нац. драматургії заклав М. Магальянес.

Після завоювання Ч. 1818 незалежності тут знайшла притулок велика група літераторів з ін. латиноамер. країн. Творчість венесуел. письменника, ученого і держ. діяча А. *Бельйо*, аргент. письменника, громад. діяча і просвітителя Д. Ф. Сарм'єнто та ін. є значним внеском у культуру Ч. Завдання створення нац. л-ри, незалежної від ісп., поставив 1842 при відкритті Літ. товариства Ч. його засновник — громад. діяч, вчений і письменник Х. В. Ластаррія. Поезія 1-ї пол. 19 ст. (С. Санфуентес, Е. Лільйо та ін.) розвивалася в руслі романтизму. Провідним напрямом у прозі був *костумбризм*. Його основоположник Х. Вальєхо викривав вади тогочасного суспільства. В серед. 19 ст. виник критичний реалізм. Видатний представник цього напряму А. *Блест Гана*. Пошуки нових худож. форм у поезії кін. 19 — поч. 20 ст. (П. А. Гонсалес Бастіас, М. Хара та ін.) були викликані значною мірою впливом творчості нікарагуан. поета Р. *Даріо*. Вірші його послідовника К. Песоа Веліса пройняті народністю, соціальним протестом. У 20-х рр. розквітла поезія Г. *Містраль*, у якій відбилися характерні особливості худож. мислення латиноамер. народів. Розвивалася творчість В. Уйдобро, засновника «креасіонізму» (від ісп. сrеаr — творити), пов'язаного з світовим *авангардизмом*. Але провідними рисами його творчості були демократизм, гуманізм, антифашист. спрямованість. У 30-х рр. досягає злету соціальна поезія П. *Неруди* (зб. «Іспанія в серці», 1937, та ін.). Течія т. з. креолізму (зачинатель — М. Латорре) базувалася в основному на естетиці європ. натуралізму. «Креолісти» (Ф. Гана, Ф. Сантіван, Л. Дуран

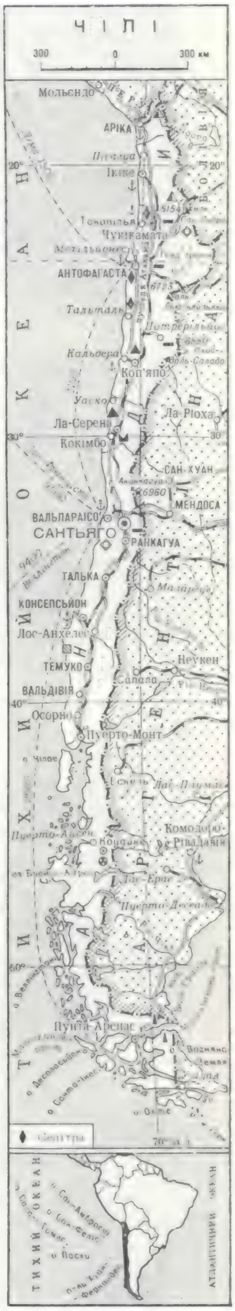

ПЕРУ
Арика
БОЛІВІЯ
Ікіке
Токопілья
Марія-Елена
Калама
Антофагаста
Тальталь
Потрерільйос
Чаньяраль
Вальєнар
Кокімбо
Лас-Вентанас
Вальпараїсо
САНТЬЯГО
Конституción
Талька
Талькауано
Консепсьйон
Темуко
Вальдівія
Пуерто-Монтт
Пунта-Аренас
ЧІЛІ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
0
320 км

та ін.) зображували життя селян, критикуючи феод. пережитки. Критика бурж. суспільства — тема т. з. роману міста (А. д'Альмар, Х. Едвардс Бельйо та ін.). Класову боротьбу селян показано в романах Р. Ломбоя, М. Герреро, життя пролетаріату, його боротьбу за кращу долю, політ. й духовну еволюцію — в романах Н. Гусмана, А. Сабельї, Д. Муньйоса, Г. Сентено, В. *Тейтельбойма,* Е. Делано.

Соціальні проблеми порушено в прозових творах Ф. Колоане, М. Рохаса, Г. Атіаса. В поезії все більше підвищується інтерес до тем громадян. звучання (А. Артече, Е. Лін, Е. Баркеро та ін.). Розвивається жанр поетичної пісні, яка в кращих своїх зразках перетворилася на гостру зброю політ. боротьби робітн. класу. Найяскравіше цей жанр представляє творчість В. *Хари,* закатованого клікою Піночета. Після фашист. путчу (вересень 1973) велика кількість літераторів ув'язнена або перебуває в еміграції. Письменники-емігранти в своїх творах показують трагічні події недавнього минулого (романи А. Скармета, В. Тейтельбойма та ін.).

В перекладі укр. мовою видано книги «Поеми та вірші», «Лірика» П. Неруди, «Поезії» Г. Містраль, зб. поезії та прози чілійського Опору «Нескорені», в періодичних виданнях — вірші В. Хари та ін. У рос. перекладах вийшли твори П. Неруди, Г. Містраль, А. Блест Гани, В. Тейтельбойма.

В. С. Харитонов.

Архітектура. Від давнього мистецтва індіанців на тер. Ч. збереглися руїни фортець, поселень (часто укріплених високими кам. стінами) з 1—2-поверховими будинками. З 16 ст. споруджували форти, міста з прямокутною сіткою вулиць, церкви, одноповерхові будинки з внутр. подвір'ям. У 18—19 ст. будували міські будинки, церкви та палаци в стилях барокко і *класицизму* (арх. Х. Тоеска-і-Річі, М. де Хара Кемада). В 19 ст. в архітектурі Ч. переважали *еклектизм,* на поч. 20 ст. — *модерн.* У середині 20 ст. реконструювали міста, забудовували їх спорудами сучас. архітектури. Серед них: житл. комплекси «Гонсалес Кортес» (1960—63, арх. С. Гонсалес та ін.), «Порталес» (1961—63, арх. К. Брешані та ін.), Технологічний ін-т (1962—65, арх. Брешані та ін.) у Сантьяго.

Образотворче мистецтво. Найдавніше мистецтво індіанців пов'язане з культурами Перу. Збереглися розписна й фігурна кераміка, металеві прикраси, *наскельні зображення* людей, сцен полювання. Ці традиції збереглися в нар. творчості (ткацтво, гончарство, розпис і різьблення на дереві). У 18—19 ст. розвинулися декоративний живопис і скульптура, гравюра (А. Сантелісес). В серед. 19 ст. в Ч. працювали портретисти Ф. Х. Мандьйола, А. Гана, в 2-й пол. 19 ст.— живописці П. Ліра та М. А. Каро. Серед майстрів-реалістів 19 й 20 ст.— живописці А. Валенсуела Льянос, Е. Пласа, Х. Ф. Гонсалес; скульптори Н. Пласа, В. Аріас.

У 20 ст. в Ч. поширилися різні модерністські течії (кубіст К. Морі, сюрреаліст Р. Матта, абстракціоніст Н. Антуньєс). У реалістичних традиціях працюють живописці К. Ермосілья Альварес, Г. Нуньєс, П. Лобос, Х. Ескамес; скульптори Л. Домінгес, С. Роман Рохас.

Музика. Старод. муз. культуру (пісні й танці) зберігають нащадки чілійських аборигенів, насамперед — араукани. Їхні музичні інструменти: ударні — барабан (культрун), брязкальце (уада); духові — трутрука, лолкінь, піфюлька. Нар. креольська музика близька до аргентінської. Осн. пісенно-танц. форми — куека, куандо, пісенна — тонада (сольна лірична пісня). Муз. інструменти — гітара, арфа, гітарон. У 19 ст. в Сантьяго було створено філармонічне т-во (1827), відкрито муз. школу (1849, з 1851 — консерваторія), «Театро мунісіпаль» (1857). Серед композиторів — М. Роблес, Ортіс де Сарате (19 ст.), К. Лавін, П. У. Альєнде Сарон, Х. Уррутіа Блондель, Е. Соро, Д. Санта-Крус Вільсон (20 ст.); серед музикантів — диригенти А. Карвахаль, В. Тева, піаністи К. Аррау, Х. Рейєс, скрипаль П. д'Андурайн. Муз. колективи в Сантьяго: Симф. оркестр Ч. (засн. 1941), Муніципальний симф. оркестр Сантьяго (засн. 1955), струнний квартет Сантьяго (засн. 1954), Нац. балет Ч. (1957), Муніципальний балет (1965), «Молодий балет» (1969); працюють також Нац. консерваторія, Ін-т поширення муз. мистецтва (засн. 1940). В 1973 від рук хунти загинув виконавець революц. пісень В. Хара. Багато музикантів виїхало з країни.

Театр. Одним з джерел нац. театру є народні обряди індіанців, що населяли тер. сучас. Ч. Перші вистави влаштовували ісп. місіонери з метою реліг. пропаганди (16 ст.). В 17—18 ст. спектаклі відбувалися в Сантьяго та Консепсьйоні під час весільних свят. У 1709 в Сантьяго збудовано перше театр. приміщення. Тут ішли п'єси переважно ісп. драматургів — Лопе де Вега, А. Морето, Х. Руїса, Л. Сагредо та ін. У 1791 збудовано театр у Вальпараїсо. В 1815 в Сантьяго відкрився театр «Колісео». Після проголошення незалежності Чілі 1818 в Сантьяго почав працювати театр «Рамада». Тут було поставлено перші твори нац. драматурга М. Магальянеса. У 1842 виник театр при Чілійському ун-ті (з 1857 — «Театро мунісіпаль»), 1848 — «Театр Республіки». Значну роль у розвитку театру Ч. 19 ст. відіграли аргент. драматурги К. Бельйо, Р. Мінв'єльє. У 1-й пол. 20 ст. в багатьох містах країни виникли аматорські колективи. У 1939 створено Малий університетський театр у Сантьяго, 1941 — Експериментальний театр Чілійського ун-ту (нині — Ін-т театру при Чілійському ун-ті). В 1943 відкрито Дослідницький театр Католицького ун-ту. В 1946 в Сантьяго засновано Нар. школу сценічного мистецтва. В 50-х рр. виникли театр. трупи під керівництвом Р. Фронтаури, В. Варгаса і А. Флореса, які працювали в Сантьяго та ін. містах країни. Серед ін. театрів — «Театро мунісіпаль», «Ательє», «Пті рекс», «Театро міміко». В 50—60-х рр. 20 ст. в репертуарі театрів — п'єси нац. драматургів Х. Діаса, І. Агірре, Є. Бунстера, Ф. Куадри, Д. Баррос Греса та ін., твори світової класики, зокрема М. Гоголя, А. Чехова. Після приходу до влади 1973 фашист. хунти театр. життя в Ч. занепадає. Багато діячів театру загинули в концтаборах, частина емігрувала і заснувала театр. колективи в ін. країнах — театр «Алеф» з 1976 працює у Франції, 1980 в Стокгольмі виник Латиноамериканський театр ім. Сандіно (очолює чілійський театр. діяч І. Кантільяно, в трупі — чілійські актори-політемігранти).

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перший хронікально-документальний фільм в Ч. створено 1907. На початку 20 ст. в Сантьяго і Вальпараїсо засновано ряд кінофірм — «Джамбастіані-фільм», «Чіле-фільм» та ін. У 1934 було створено перший звуковий фільм «Північ та Південь» (реж. Х. Делано). В 2-й пол. 30-х рр. виходили гол. чин. короткометражні, хронікальні й документальні стрічки. У 40-х рр. екрани кінотеатрів заполонили комерційні псевдофольклорні фільми, винятком були соціально-політ. комедії реж. Делано («Дівчина з Крільйона», 1941, і «Такий Голлівуд», 1944). В 1957 при університеті (Сантьяго) відкрився кіноінститут. Серед кращих фільмів 60-х рр., у яких відображено політичну боротьбу цього періоду, — «Шакал з Науельторо» (1969, реж. М. Літтін), «Три засмучені тигри» (1968, реж. Р. Руїс), «Кривава селітра» (1969, реж. Е. Сото), «Будинок, в якому ми живемо» (1970, реж. П. Каулен). В золотий фонд латиноамер. кіно ввійшли фільми: «Товариш президент» (1970, реж. Літтін), «Голос і гвинтівка» (1971, реж. Сото), «Свідки» (1971, реж. К. Ельсессер), «Земля обітована» (1973, реж. Літтін). Після того, як до влади прийшла фашист. хунта, прогресивні діячі кіно зазнали репресій. У кін. 70-х рр. ті режисери Ч., що перебували в еміграції, створили фільми: «Цього не можна забути» (1975, реж. М. Мальєт, Х. Фахардо, Р. Гонсалес), «Події на руднику Марусія» (1976, реж. Літтін) та ін. Реж. С. Аларкон зняв в СРСР стрічки: «Ніч над Чілі» (1977), «Санта Есперанса» (1980) та «Виграш одинокого комерсанта» (1984).

Літ.: Альенде С. История принадлежит нам. Речи и статьи. 1970—1973 гг. Пер. с исп. М., 1974; Корвалан Л. Путь победы. Пер. с исп. М., 1971; Корвалан Л. Нас ждут новые битвы. Избранные статьи и речи. Пер. с исп. М., 1978; Очерки истории Чили. М., 1967; Гаранин Ф. А. Народный фронт в Чили. М., 1973; Лаврецкий И. Р. Сальвадор Альенде. М., 1975; Кудачкин М. Ф. [та ін.]. Чилийская революция: опыт и значение. М., 1977; Машкин В. К. Злым ветрам наперекор (Повествование о чилийском сопротивлении). М., 1982; Культура Чили. М., 1968; Софронов А. В. Огненная земля. М., 1974; Чили — в наших сердцах. Стихи, очерки, статьи. М., 1974; Маринельо Х. Современники. Заметки и воспоминания. Пер. с исп. М., 1968; Алегрия Ф. Горизонты реализма. Чилийская литература XX в. Пер. с исп. М., 1974; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.

ЧІЛІ́ЙСЬКА СЕЛІ́ТРА — азотне добриво, добувають із природних покладів у Чілі. Див. *Натрію сполуки*.

ЧІЛІ́ЙЦІ — нація, основне населення Чілі. Заг. чисельність — 10,5 млн. чол. (1980, оцінка). Ч. сформувалися в результаті змішання ісп. завойовників з місц. індіанським населенням — арауканами, діагітами та ін. Говорять *іспанською мовою*. За релігією — католики. Про історію, економіку і культуру Ч. див. *Чілі*.

ЧІМАБУ́Е (Cimabue; справжнє ім'я — Ченні ді Пепо; бл. 1240 — після 1302) — італ. живописець. Представник флорентійської школи пізнього *дученто*. Працював у Римі, Ассізі, Флоренції, Пізі. Твори: «Мадонна на троні з немовлям і святими» (1280—85); фрески трансепта і апсиди верхньої церкви Сан-Франческо в Ассізі (бл. 1290); мозаїка «Святий Іоанн» в апсиді собору в Пізі (1301—02) та інші. Іл. с. 330.
О. М. Петрова.

ЧІМАРО́ЗА (Cimarosa) Доменіко (17.XII 1749, Аверса, поблизу Неаполя — 11.I 1801, Венеція) — італ. композитор, капельмейстер, педагог, один з творців комічної опери. В 1772 закінчив консерваторію в Неаполі. В 1787—91 був, зокрема, придворним капельмейстером у Петербурзі. Твори: опери (бл. 80), у т. ч. «Діва сонця» (1788), «Клеопатра» (1789; обидві пост. в Петербурзі), «Таємний шлюб» (1792; ставилась у Харкові); балет; кантати, ораторії, меси.

ЧІНГІСХА́Н (власне ім'я — Темуджін, Темучін; бл. 1155, урочище Делпун-Болдан на р. Онон — 25.VIII 1227) — засновник єдиної Монг. держави, полководець. До 1204 розгромив осн. суперників у боротьбі за владу і, захопивши великі території, очолив родоплемінне об'єднання монголів. У 1206 на курултаї (з'їзді) монг. знаті його було проголошено великим ханом (Чінгісханом). Поділив монг. племена на військ.-адм. одиниці (тисячі). Створив 10-тисячну особисту гвардію, яку використовував для придушення опозиції. В 1207—11 підкорив народи Сибіру і Сх. Туркестану, 1211—15 — Пн. Китай. У 1221 військо Ч. спустошило частину Азербайджану й Грузії і дійшло до Криму, 1223 здійснило похід на рус. землі і завдало поразки рус. князям і половцям на р. *Калці*. Війни Ч. велися в інтересах монг. феод. верхівки, завдали лиха народам підкорених країн, виснажили сили Монг. д-ви і зумовили її занепад на кін. 13 ст.

ЧІ́НИ, чини — група племен, які живуть у гірському районі Ракхайн, зх. частина якого в межах Індії, а східна — в Бірмі. Заг. чисельність Ч. — 660 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до тібето-бірманської групи мов. За віруваннями — анімісти (див. *Анімізм*). Осн. заняття Ч. — землеробство, ремесла, рибальство.

ЧІП (Zingel) — рід риб род. окуневих ряду *окунеподібних*. Тіло (довж. 18—50 см, маса до 1 кг) веретеновидне, майже циліндричне, вкрите дрібною лускою. Спинних плавців 2, перший з колючими променями. Відомо 3 види, поширені в річках Європи. У водоймах СССР, у т. ч. в УРСР (Дунай, Дністер, річки Закарпаття) — 2 види: Ч. звичайний, або Ч. короткохвостий (Z. zingel), і Ч. малий, або Ч. довгохвостий (Z. streber). Промисл. значення майже не мають. Іл. с. 330.

ЧІТРА́ЛЬЦІ — народ, який живе на Пн. Пакистану. Див. *Кхо*.

ЧІТТАГО́НГ — місто на Пд. Сх. Бангладеш, адм. ц. області і округу Чіттагонг. Розташований на р. Карнапхулі, поблизу її впадіння в Бенгальську зат. Найбільший мор. порт країни (відбудований з допомогою СРСР), залізнич. станція, аеропорт. 890 тис. ж. (1974). Підприємства джутової, хім., металообр., електротех., деревообр., цем., бавовняної, шкіряної, скляної, харчосмакової пром-сті. Судноверф, металург., дизельний, кабельний, нафтопереробний з-ди. Ун-т. Архіт. пам'ятки 12—17 ст. Місто відоме з 1 ст.

ЧКА́ЛОВ Валерій Павлович [20.I (2.II) 1904, с. Васильово, тепер м. Чкаловськ Горьк. обл. — 15.XII 1938, Москва] — рад. льотчик, комбриг (1938), Герой Рад. Союзу (1936). Член Комуністичної партії з 1936. В Рад. Армії з 1919. З 1930 — льотчик-випробувач н.-д. ін-ту ВПС. Разом з Г. П. *Байдуковим* і О. В. *Бєляковим* здійснив безпосадочні перельоти: 20—22.VII 1936 з Москви до Петропавловська-на-Камчатці і далі на о. Удд (тепер о. Чкалов) і 18—20.VI 1937 — з Москви до Портленда (США), через Пн. полюс. Загинув під час випробування нового літака. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ЧКА́ЛОВСЬКЕ — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташоване за 12 км від залізнич. ст. Гракове. 4,4 тис. ж. (1984). В Ч. — радгосп-комбінат, радгосп «Авангард», комбікорм. з-д, будинок побуту. Заг.-осв. школа; мед. амбулаторія. Будинок культури, б-ка. Засн. 1929, с-ще міськ. типу — з 1977.

ЧКО́НІЯ Ламара Григорівна (н. 27.XII 1930, Батумі Груз. РСР) — груз. та укр. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), засл. арт. УРСР (з 1963), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1974. У 1956 закінчила Тбіліську консерваторію. В 1956—60 та з 1968 — солістка Тбіліського, 1960—68 — Київ. театрів опери та балету. Партії: Маро і Етері («Даїсі», «Абесалом і Етері» Паліашвілі), Ніно («Наречена Півночі» Торадзе), Татьяна й Іоланта («Євгеній Онєгін», «Іоланта» Чайковського), Чіо-Чіо-сан (однойменна опера Пуччіні). Нагороджена орденом «Знак Пошани». *І. Д. Гамкало.*

ЧЛЕН КПРС. За *Статутом Комуністичної партії Радянського Союзу*, членом КПРС може бути кожний громадянин СРСР, який визнає Програму і Статут партії, бере активну участь у будівництві комунізму, працює в одній з парт. орг-цій, виконує рішення партії і сплачує членські внески. Статут КПРС визначає права і обов'язки члена партії. Вступові в члени КПРС передує кандидатський стаж (див. *Кандидат у члени КПРС*).

ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ — синтаксичні категорії, слова або сполучення слів, які входять до складу *речення* і виконують певну семантико-синтаксичну функцію. Розрізняють головні й другорядні Ч. р. Головні Ч. р. — *підмет* і *присудок*. Вони з'єднані предикативним зв'язком, між ними відбувається координація — повне або часткове уподібнення словоформ. Другорядні Ч. р. — *додатки, означення* та *обставини*. Вони завжди є залежними членами словосполучення. Належність другорядного Ч. р. до певного типу визначається здебільшого характером *підрядного зв'язку*. Додаток характеризується, як правило, зв'язком *керування*, означення — зв'язком *узгодження*, а обставина — зв'язком *прилягання*. Ч. р. бувають однорідні й неоднорідні. Однорідні Ч. р. функціонально рівноправні, виконують однакову синтаксич. роль, пов'язані з ін. Ч. р. однаковим синтаксич. зв'язком і можуть бути з'єднані сполучниками сурядності. Неоднорідні Ч. р. — функціонально нерівноправні. Ч. р., виражений одним словом, наз. непоширеним («Стоїть гора»), а цілим словосполученням — поширеним («Володимирська гірка — одне з наймальовничіших місць у Києві»).

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972; Члены предложения в языках различных типов. Л., 1972; Русская грамматика, т. 2. М., 1980. *Р. Г. Іванченко.*

ЧЛЕНИСТОНО́ГІ (Arthropoda) — тип безхребетних *первинноротих* тварин. Тіло двобічно-симетричне, у більшості видів поділяється на сегменти (членики), які найчастіше об'єднуються у головний, грудний та черевний відділи; іноді головний відділ зливається з грудним, утворює головогруди. У багатьох кліщів, паразитич. ракоподібних та ін. тіло непочленоване. Кінцівки членисті (звідси назва — Ч.). Тіло вкрите хітиновою *кутикулою*, що утворює твердий зовн. скелет, тому ріст Ч. супроводиться періодич. *линяннями*. Мускулатура представлена в осн. окремими поперечносмугастими м'язами. Кишковий канал складається з передньої, середньої і задньої кишок. *Кровоносна система* незамкнена, функцію крові виконує *гемолімфа*. Органи дихання — *зябра, трахеї*, рідше легеневі мішки. Нервова система складається з парного головного мозку, навкологлоткового кільця і черевного ланцюжка. *Видільна система* — видозмінені целомодукти або *мальпігієві судини*. Ч. — в основному роздільностатеві тварини. Розвиток прямий або з перетворенням. Понад 1,5 млн. сучас. видів, поширених всесвітньо, з них в СРСР — бл. 90 тис. видів, у т. ч. на Україні — понад 39 тис. Живуть у прісних і морських водах, на суходолі. Серед Ч. багато корисних видів (*річкові раки, омари, бджола медоносна, шовковичний шовкопряд* та ін.). До Ч. належать багато паразитів людини, свійських і пром. тварин, переносників збудників багатьох небезпечних захворювань людини, тварин, с.-г. та лісових рослин, шкідників с.-г. культур та харч. продуктів. Тип Ч. включає 4 підкласи: сучасні — *зябро-*

В. П. Чкалов.

Л. Г. Чконія.

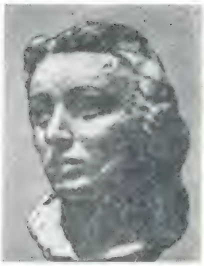

Чілі. С. Роман Рохас. Голова. Гіпс. 20 ст.

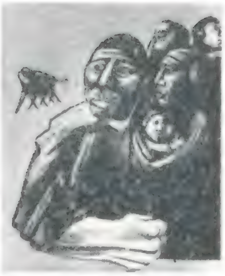

Чілі. Х. Вентурелеї. Смерть на площі. Малюнок з циклу «28 січня». Гратаж. 1946.

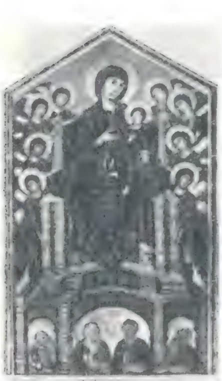

Чімабуе. Мадонна на троні з немовлям і святими. 1280—85. Галерея Уффіці у Флоренції.

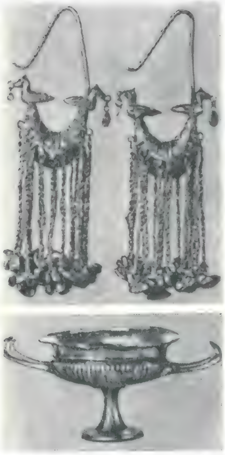

Чмирева могила. Золоті сережки і срібний кілік.

Н. Б. Чмутіна та ін. Готель «Турист» у Черкасах. 1970.

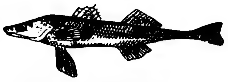

Чіп звичайний.

дишні, трахейнодихаючі, хеліцероносні та вимерлі — трилобітоподібні (Trilobitomorpha) з одним класом *трилобіти*. Походять Ч. від стародавніх *кільчастих червів*. У викопному стані відомі починаючи з кембрію.

Літ.: Жизнь животных, т. 2—3. М., 1968—69. Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.

О. П. Маркевич.

ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕ́НТ — академічне звання в СРСР і ряді зарубіжних країн (НДР, ПНР, ЧССР, Франція та ін.). В СРСР Ч.-к. обирають учених до складу АН СРСР, академій союз. республік чи галузевих академій за видатні успіхи в розвитку науки. Право висувати кандидатів у Ч.-к. мають наук. установи, громад. орг-ції й окремі особи. Імена кандидатів публікуються до виборів у пресі. Ч.-к. обираються таємним голосуванням у відповідних відділеннях академій наук і затверджуються заг. зборами відповідних академій.

ЧЛЕНОУШКО́ДЖЕННЯ — заподіяння військовослужбовцем або військовозобов'язаним собі *тілесного ушкодження* з метою ухилення від військ. служби, навч. зборів, військ. обліку, чергового призову на дійсну військ. службу і від виконання обов'язків військ. служби. Кримінальні кодекси союзних республік (в УРСР — ст. 72, 192, 243 КК УРСР) встановлюють роздільну відповідальність за членоушкодження.

ЧМИРЕ́ВА МОГИ́ЛА — курган скіфської знаті останньої чверті 4 ст. до н. е. поблизу с. Великої Білозерки Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріз. обл. Досліджувався 1898 і 1909—10. Під насипом (заввишки 5,7 м, діаметром 70 м) виявлено 2 могили. Центральна у вигляді шахти (завглибшки 9,6 м), від якої відходили 3 окремі підземні камери (всі пограбовані). Впускна могила (менш пограбована) складалася з вхідної ями завглибшки 12 м, заваленої кам'яними брилами, короткого дромоса (коридора) та невеликої камери, де було поховано чоловіка і жінку. Біля жіночого кістяка знайдено пару золотих сережок, золоті платівки з зображенням голови Афіни, двох скіфів, що борються, грифонів, *Горгони,* людини, птаха, собаки, *Геракла* з левом тощо. У схованці, зробленій у стіні, знайдено 10 давньогрец. посудин. Поряд з катакомбою відкрито яму з кістяками 10 коней з вуздечками та унікальними золотими, срібними й бронзовими наборами кінської збруї.

Ю. В. Болтрик.

ЧМИ́ХАЛО Родіон Федорович (бл. 1829, с. Денисівка, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл. — р. см. невід.) — укр. народний казкар та оповідач. У 90-і рр. В. В. *Лесевич* почав записувати від свого земляка Ч. зразки нар. творчості, а 1894 на засіданні етногр. секції Рос. геогр. т-ва в Петербурзі він зробив доповідь про Ч. та його репертуар. Усього В. Лесевич записав від Ч. понад 70 казок (героїко-фантастичних та казок-новел), легенд і анекдотів. В. М. *Гнатюк* надрукував їх 1904 у Львові окремою збіркою зі своєю передмовою. Це була перша у вітчизняній науці збірка казок, записаних однією особою, в одному селі і від одного оповідача.

Тв.: Оповідання. В кн.: Етнографічний збірник, т. 14. Львів, 1904.

І. П. Березовський.

ЧМУ́ТІНА Наталія Борисівна (н. 18.XII 1912, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1961. У 1937 закінчила архіт. ф-т Київ. інженерно-будівельного ін-ту. Осн. роботи: *будинок Верховної Ради УРСР* (1936—39); будинок Укоопспілки у Києві (1955—57); готелі «Тарасова гора» в Каневі (1961), «Дніпро» (1964) і «Либідь» (1970) у Києві, «Турист» (1970) та критий ринок (1971) у Черкасах; всі — у співавторстві. Викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1974 — професор). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ЧМШКЯН Георг Арутюнович [7 (19).III 1837, Тбілісі — 28.XII 1915 (10.I 1916), Петербург] — вірм. актор, режисер, драматург і театр. діяч. Сценічну діяльність почав 1862, очоливши в Тбілісі вірм. трупу, що згодом стала вірмен. профес. драм. театром. Серед ролей — Масіян («Хатабала» Сундукяна), Вартан Мамиконян (однойменна п'єса Кареняна), Вихорєв («Не в свої сани не сідай» О. Островського), Шейлок («Венеціанський купець» Шекспіра). Автор п'єс («Запрошення на хаш», «Замість сім'ї — молода», «Вчителька»), статей з питань театру. Перекладав вірм. мовою твори О. Островського та ін.

ЧОБА́НУ (Ciobanu) Валеріу (4.IV 1917, Бухарест — 21.XII 1966, там же) — рум. літературознавець, перекладач і поет. Досліджував творчість рос. письменників-класиків. Йому належить «Короткий історичний огляд румунсько-російських літературних зв'язків» (1964). Перекладач творів рос. письменників (А. Чехова, Л. Мартинова, О. Твардовського та ін.). Автор праць «Аспекти поезії Тараса Шевченка» (1961), «Спадщина Т. Г. Шевченка в Румунії» (1964, у співавт. з рум. ученим М. *Новиковим*). У 1969 видано зб. поезій Ч. «Син місяця».

ЧОБА́НУ Йон Костянтинович (н. 27.X 1927, с. Будей, тепер Теленештського р-ну Молд. РСР) — молд. рад. письменник. Член КПРС з 1947. Дебютував романом «Кодри» (ч. 1—2, 1952—57) — про тяжке життя молдаван за часів окупації Бессарабії бурж.-поміщицькою Румунією. У романах «Мости» (1966) і «Кукоара» (1975) показав минуле і сучасне молд. народу через долі людей одного села. Автор літ.-критичних статей про укр. письменників. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Дружби народів, медалями.

С. В. Семчинський.

ЧО́ВЕН — судно невеликих розмірів. Приводиться в рух за допомогою весел, паруса або двигуна (моторний Ч.). До човнів різних типів належать *байдарки, гондоли, джонки, каное, каяки* та ін. У військово-морському флоті Ч. наз. кораблі деяких класів: *канонерські човни, підводні човни.*

ЧО́ВНИК — 1) Ч. ткацький — робочий орган *ткацьких верстатів,* що прокладає нитку *піткання* між нитками *основи* при виробленні тканини. Конструкція Ч. визначається видом пітканевої паковки, способом її зміни, а також способом прокладання ниток піткання між нитками основи. Виготовляють Ч. з металу, деревини або пластмаси. Див. також *Безчовниковий верстат.* 2) Ч. швейний — робочий орган *швейних машин,* що переплітає верхню і нижню нитки у човниковому стібку. Іл. с. 333.

ЧО ГІ ЧХОН (застаріла транскрипція — Чо Гі Чен, Те Гі Чен; 16.XI 1913, с. Юедугоу, поблизу м. Нікольська-Уссурійського, тепер м. Уссурійськ Приморського краю РРФСР — 31.VII 1951, Пхеньян) — кор. поет. Закінчив Омський пед. ін-т (1937). З 1945 жив у Пн. Кореї. Загинув під час визвольної війни кор. народу (1950—53). Автор циклів патріотичних віршів «Ріка Туманган» (1946), «Повстання в Йосу» (1949), «Корея бореться» (1951). У поемі «Пісня про землю» (1946) оспівав соціальні зміни в кор. селі. Поема «Гора Пектусан» (1947) — про антияпон. боротьбу кор. партизанів у 30-х рр.

Тв.: Укр. перекл. — Те Гі Чен. Пектусан. К., 1953; Рос. перекл. — Те Ги Чен. Избранное. М., 1956. *Лит.:* Ким Л. К. Поэзия Чо Ги Чхона. В кн.: Корейская литература. М., 1959.

Л. Р. Концевич.

ЧОЙБАЛСА́Н Хорлогійн (8.II 1895, Цеценханський аймак, тепер Східний аймак — 26.I 1952, Москва, похований в Улан-Баторі) — монг. політ. і держ. діяч, маршал (1936), двічі Герой МНР. Н. в бідній аратській сім'ї. Був одним із засновників *Монгольської народно-революційної партії* (МНРП). В 1923—24 навчався у Військ. академії в Москві. В 1924—28 — головнокомандуючий Монг. нар.-революц. армією (МНРА). У 1928—39 — на керівних держ. посадах. З 1939 — прем'єр-міністр МНР. Був головнокомандуючим МНРА під час спільних операцій рад. і монг. військ по розгрому япон. мілітаристів у районі р. *Халхін-Голу* 1939 і в Маньчжурській операції 1945. З 1924 не раз обирався членом ЦК МНРП, його Президії і Політбюро. Ім'ям Ч. названо місто в МНР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. рад. орденами.

ЧОЙБАЛСА́Н (у 1921—41 — Баян-Тумен) — місто на Сх. Монгольської Народної Республіки, адм. центр Східного аймака. Розташований на р. Керулен. Вузол автошляхів, аеропорт, з-цею сполучений з станцією Борзя (СРСР). 22,5 тис. ж. (1975). Виробн. буд. матеріалів, авторем. підприємства. Борошномельний і м'ясний комбінати, вовномийна ф-ка. ТЕЦ. Краєзнавчий музей.

ЧОКМО́РОВ Суйменкул (н. 9.XI 1939, с. Чон-Таш, тепер Аламедінського р-ну Кирг. РСР) — кирг. рад. актор кіно і художник, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1975. У 1964 закінчив Ленінгр. ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна. Дебютував у кіно в ролі Бахтигула («Постріл на перевалі Караш», 1967). Серед ін. ролей — Нізаметдін Ходжаєв («Надзвичайний комісар», 1970), Карабалта («Червоні маки Іссик-Куля», 1971), Максумов («Сьома куля», 1972), Ахангул («Лютий», 1974), Азат Майрамов («Улан», 1978), Турабаєв («Вовча яма», 1983). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Премія Ленінського комсомолу, 1972.

ЧО́КОНАЇ-ВІ́ТЕЗ (Csokonai Vitéz) Мігай (17.XI 1773, Дебрецен — 28.I 1805, там же) — угор. поет і драматург. У віршах та сатирич. п'єсах Ч.-В. втілено ідеї Просвітительства про перебудову суспільства на основах розуму, гуманізму, демократизму. Гостро критикував соціальну нерівність. Значним досягненням угор. інтимної лірики був цикл віршів Ч.-В. «Пісні Лілли». Автор комічного епосу «Доротея» (1804) та зб. перекладів «Весна» (1802).

Літ.: Чоконаи — великий поэт эпохи Просвещения в Венгрии (1773—1805). Будапешт, 1955. *К. О. Шахова.*

ЧОКРА́ЦЬКЕ О́ЗЕРО, Чокрак, Месір — озеро у Крим. обл. УРСР, на Пн. Керченського п-ова. Довж. 4,1 км, шир. до 3,6 км. Площа 8,5 км². Пересічна глиб. 0,8 м, найбільша — 1,3 м. Від Азовського м. відокремлене піщано-черепашковим пересипом завширшки до 320 м. Живиться за рахунок інфільтрації мор. води, а також підземними водами. Дно озера вкрите чорним мулом (товщина шару 2—3 м), що має лік. властивості. Осадження кухонної солі. *А. М. Оліферов.*

ЧОКУРЧА́ — грот на лівому березі р. Малого Салгиру, на сх. околиці Сімферополя, де 1927 відкрито залишки мисливського поселення мустьєрського часу. Досліджувалось 1928—31. Відкрито три культурні шари *мустьєрської культури,* які свідчать про заселення гроту в різний час. При розкопках знайдено залишки вогнищ, крем'яні знаряддя, кістки мамонта, сайгака, коня, носорога, печерного ведмедя тощо.

ЧОЛА́ВІН Гаврило Іванович (н. 8.VII 1926, с. Буковець, тепер на території ПНР) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1965). Член КПРС з 1961. У 1949—51 — колгоспник колгоспу імені Будьонного Калуського району Івано-Франківської обл., 1951—78 — механізатор, інженер колгоспу «Україна» с. Правда Сокальського р-ну Львів. обл. З 1978 — на пенсії. Ч. — делегат XXIII з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, медалями. *М. Н. Петренко.*

ЧОЛОВІ́ЧА ПА́ПОРОТЬ, дріоптерис чоловічий (Dryopteris filis-mas) — багаторічна трав'яниста рослина родини аспидієвих. Листки великі, 50—120 см завдовжки, зібрані біля кореневища в лійкоподібний пучок. Пластинки листків двічі перисторозсічені, довгасто-овальні. Соруси (*спорангії*) зближені (але не зливаються), розміщені в 2 ряди по боках середньої жилки; вони великі, округлі, вкриті округло-нирковидним голим, в центрі стиснутим, довго не опадаючим покривальцем. Росте у вологих листяних і мішаних лісах Євразії і Пн. Америки. В СРСР, у т. ч. й УРСР, росте по всій території. Рослина лікарська, декоративна, отруйна. Кореневище застосовують у медицині як глистогінне. Іл. с. 333.

ЧОЛО́ВСЬКИЙ (Czołowski) Александер (Чоловський-Сас О.; 27.II 1865, с. Бакончиці, тепер ПНР — 17.VII 1944, Львів) — польс. бурж. історик. З 1891 — керівник архіву Львова, 1906—39 — директор міських музеїв. Опублікував найстаріші актові книги Львова 14—15 ст. Автор праць про історію міст Галицько-Волинського князівства, про пам'ятки архітектури і військ. будівництва, історію воєн Польщі з Молдавією і Туреччиною. Зібрав колекцію рукописів з історії сіл і міст Галичини 16—18 ст. *Я. Д. Ісаєвич.*

ЧО́МПІ (італ. ciompi) — наймані робітники вовноткацьких мануфактур у Флоренції та ряді інших міст Італії 14 ст. У червні 1378 Ч. Флоренції підняли повстання, вимагаючи утворення свого цеху, введення своїх представників до міськ. уряду (синьйорії), підвищення заробітної плати, відстрочення боргів тощо. В кінці серпня 1378 правлячі кола Флоренції придушили повстання.

ЧО МЬОН ХІ (псевд.— Пхосок; липень 1894, с. Пьогамні, повіт Чінчхон, провінція Чхунчхон-Пукто — 20.II 1942) — кор. письменник. Один з організаторів Кор. федерації пролет. мистецтва (1925) і зачинателів революц. прози, учасник Березневого повстання в Кореї 1919. Літ. діяльність почав у 20-і рр. Автор оповідань «Товариш», «Низький атмосферний тиск» (обидва — 1926) та ін., повісті «Нактонган» (1927). З 1928 жив в СРСР. Писав вірші, оповідання, нариси, публіцистичні статті. З 1934 — член Спілки письменників СРСР.

Тв.: Рос. перекл.— Нактонган. М., 1966. *Л. Р. Концевич.*

ЧОН — розмінна монета Корейської Народно-Демократичної Республіки і Південної Кореї, дорівнює $^1/_{100}$ *вони.*

ЧОНКА́ДЗЕ Даніел Георгійович [18.III 1830, с. Квавілі, тепер Душетського р-ну Груз. РСР — 17 (29).VI 1860, Тбілісі] — груз. письменник. Осн. твір — повість «Сурамська фортеця» (1859) — сповнений протесту проти сваволля кріпосників. Ч. був виразником і захисником інтересів трудового народу.

ЧОН ЧХО́ЛЬ (літ. псевд.— Сонган; 27.I 1537, Сеул — 7. II 1594, о. Канхвадо) — кор. поет. Автор першої поетичної збірки кор. мовою «Сонган каса», куди ввійшли великі ліричні поеми (каса) «Тужу за милим», «Продовжую тужити за милим», «Розмова двох жінок», «Квандонські наспіви», «Сонсанські наспіви» і більше 80 тривіршів (сиджо). Його вірші і проза на ханмуні (корейському різновиді китайської писемної мови) склали «Твори Сонгана» (кн. 1—7, 1632).

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Корейская классическая поэзия. М., 1958; Одинокий журавль. М., 1975; [Вірші]. В кн.: Бамбук в снегу. Корейская лирика VIII—XIX веков. М., 1978. *Л. Р. Концевич.*

ЧОН ЯК ЙОН (псевдоніми — Тасан, Йоюдан та ін.; 5.VIII 1762, Кванджу, провінція Кьонгідо — 7.IV 1836, там же) — корейський учений-енциклопедист, письменник. Ідеолог течії сирхакпха («школи практичних наук»). За прогресивні погляди відбував заслання. Літ. спадщину Ч. Я. Й. становлять 508 книг. У «Трактаті про земельні наділи» (1798), «Листах про управління світом» (1817), «Роздумах про управління народом» (1818) та ін. висунув програму соціально-екон. перетворень (ідеї звільнення селян, освіти народу, розвитку країни). Автор праць з історії, філософії, права, географії, медицини, будівництва, агрономії тощо. У 87 книг увійшли літ. твори Ч. Я. Й. на ханмуні (кореїзованій формі кит. писемної мови) — проза й вірші. *Л. Р. Концевич.*

ЧОП — місто Ужгородського р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташований між долинами річок Тиси і Латориці, біля кордону СРСР з Угорщиною і Чехословаччиною. Залізнич. вузол. Вперше згадується 1281. Був під владою Угорщини. Населення Ч. брало участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514, Ракоці Ференца II русі 1703—11.* Після перемоги в Угорщині в березні 1919 соціалістичної революції в Ч. було встановлено Рад. владу (існувала 40 днів). З квітня 1919 Ч.— у складі Чехословаччини. Восени 1922 тут відбувся 1-й з'їзд Комуністичної Спілки Молоді Підкарпатської Русі. У 1927, 1932, 1934 в Ч. відбулися робітн. страйки. В 1938 Ч. окупувала хортистська Угорщина. В 1945 Ч. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1957 Ч.— місто. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, цегельно-черепичний з-д, текст.-галантерейний цех Ужгородської текст.-галантерейної ф-ки, будинок побуту. 2 загальноосвітні та музична школи; 2 лікарні; Будинок культури, 6 бібліотек.

ЧОПЕ́Й Ласло (1.X 1856, с. Ромочевиця, тепер у складі с. Залужжя Мукачівського р-ну Закарп. обл.— 23.VI 1934, Будапешт) — укр. мовознавець і педагог. Закінчив Будапештський ун-т (1883). Працював учителем гімназії в Будапешті (1883—1925). Автор підручників для укр. шкіл Закарпаття («Руська читанка», 1890, тощо). Уклав «Русько-мадярський словар» (1883). Досліджував укр.-угор. мовні зв'язки (стаття «Угорські слова в рутенській мові», 1881). Перекладав угор. мовою праці з природничих наук та художні твори — переважно рос. письменників (М. Гоголя, І. Тургенєва, Л. Толстого та ін.). *Й. О. Дзендзелівський.*

ЧО́ПИЧ (Ћопић) Бранко (1.I 1915, Хашани, Боснія — 26.III 1984, Бєлград) — сербський письменник, член Сербської АН і мистецтв (з 1967) і АН Боснії і Герцеговини (з 1973). Учасник нар.-визвольної війни в Югославії проти фашист. загарбників 1941—45. Літ. діяльність почав у кін. 30-х рр. збірками оповідань. Осн. тема зб. віршів «Вогненне народження батьківщини» (1944), романів «Прорив» (1952), «Сирий порох» (1957), збірки оповідань «Пригоди Николетини Бурсача» (1956) — нар.-визвольна боротьба в Югославії 1941—45. Романи «Не сумуй, бронзовий вартовий»

Х. Чойбалсан.

С. Чокморов.

Г. І. Чолавін.

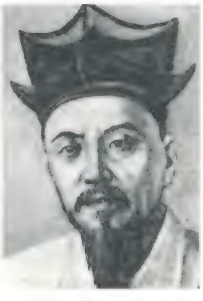
Чон Як Йон.

(1958) і «Восьмий наступ» (1964) — про повернення колишніх партизанів до мирного життя. Автор збірок гумористичних і сатиричних оповідань, творів для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— Пригоди Николетини Бурсача. К., 1957; Орли вилітають рано. К., 1968; Прорив. К., 1975; Підлітки. К., 1982; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1982. *В. Г. Гримич.*

ЧОПО́ВИЧІ — селище міського типу Малинського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташовані на р. Ірші (прит. Тетерева), за 6 км від залізнич. ст. Чоповичі. 2,9 тис. ж. (1984). У Ч.— філіал житомирського з-ду «Електровимірник», цех Малинської швейної ф-ки, льонозавод, виробн. відділення Малинської райсільгосптехніки, райсільгоспхімія, лісництво, будинок побуту; 2 заг.-осв. школи; 2 лікарні; Будинок культури, 2 клуби, 3 б-ки. Ч. вперше згадуються в істор. джерелах 1519, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЧО́РНА БУ́РЯ — те саме, що й *пилова буря.*

ЧО́РНА КАМ'ЯНИ́ЦЯ — пам'ятка укр. житлової архітектури доби *Відродження.* Споруджена 1588—89 у Львові на *Ринок площі.* Є припущення, що у буд-ві брали участь арх. П. *Барбон,* П. *Римлянин* або П. *Красовський.* З 1596 у Ч. к. відкрито одну з перших аптек у Львові. Фасад Ч. к. викладено «діамантовим» рустом (див. *Рустика*), портали і вікна оздоблено різьбленим білокам'яним обрамленням з мотивами виноградної лози. У 1675—77 на фасадах створено барельєфи з фігурами святих, поставлено аттик, реставровано кам. портали першого поверху (арх. М. Градовський); 1884 надбудовано четвертий поверх. Тепер у Ч. к.— *Львівський історичний музей.* Іл. див. т. 6, с. 276.

ЧО́РНА КЛЕ́ВА — гірська вершина *Привододільних Горган,* на межі Івано-Фр. і Закарп. областей УРСР. Лежить у верхів'ях Бистриці-Надвірнянської та Чорної Тиси. Вис. 1723 м. Складена породами палеогенового віку. Поширені осипища. Нижня й середня частини схилів вкриті хвойними лісами (переважно ялиновими), вище — криволісся і *полонини.* *М. М. Койнов.*

ЧО́РНА МЕТАЛУ́РГІЯ — галузь *важкої промисловості,* підприємства якої виробляють чавун, сталь, прокат, сталеві й чавунні труби, феросплави, металеві вироби промислового призначення. До Ч. м. належать також підгалузі по видобуванню залізної і марганцевої руд та по виробн. їх концентратів, агломерату, окатишів, флюсових вапняків, вогнетривкої сировини і вогнетривів, коксу та ін. продукції, що її використовують в основному як сировину для виробн. чорних металів (див. *Залізорудна промисловість, Марганцеворудна промисловість, Феросплавна промисловість, Коксохімічна промисловість, Вогнетривких матеріалів промисловість*).

В Росії перший з-д по виплавці заліза на деревному вугіллі засновано 1637 поблизу м. Тули. Гол. районом Ч. м. був Урал. У кінці 19 ст. з розвитком капіталістичної пром-сті, буд-вом з-ць виник новий район Ч. м. — на Україні на базі покладів кам'яного вугілля в Донбасі і заліз. руд у Криворізькому та Керченському басейнах. У 1913 Росія за виплавкою чавуну і сталі посідала 5-е місце в світі.

В СРСР за роки довоєнних п'ятирічок було реконструйовано старі (гол. чин. на Україні) і збудовано ряд нових потужних металург. підприємств — *Магнітогорський металургійний комбінат* імені В. І. Леніна, *Кузнецький металургійний комбінат* імені В. І. Леніна, *Криворізький металургійний завод* імені В. І. Леніна, Новотагільський металургійний завод, з-д «*Запоріжсталь*» імені Серго Орджонікідзе, ждановський металург. з-д «Азовсталь» та ін. У 50—70-х рр. збудовано нові великі підприємства Ч. м.: Орсько-Халіловський металург. комбінат, *Карагандинський металургійний комбінат,* Череповецький металург. з-д та *Західно-Сибірський металургійний завод* імені 50-річчя Великого Жовтня, ряд великих залізорудних гірничо-збагачувальних комбінатів, трубних, феросплавних, металевих виробів, вогнетривних та ін. підприємств. За обсягом виробн. найважливіших видів продукції Ч. м. (чавуну, сталі, прокату, заліз. руди, коксу) СРСР посідає 1-е місце в світі (див. також розділ Чорна металургія в ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*).

На Україні виробн. заліза кустарним способом було поширене в 14—18 ст. на Поліссі, а також на Полтавщині, Харківщині і в Галичині. Заводське виробництво чорних металів почало розвиватись після введення в дію 1872 металург. з-ду в Юзівці (тепер *Донецький металургійний завод* імені В. І. Леніна). В 1887 став до ладу Олександрівський (тепер *Дніпропетровський металургійний завод* імені Г. І. Петровського), 1889 — Дніпровський (тепер Дніпровський металург. з-д ім. Ф. Е. Дзержинського), 1895 — Петровський (тепер *Єнакіївський металургійний завод*), 1896 — Юр'ївський (тепер Комунарський металург. з-д), 1897 — Нікополь-Маріупольський і 1898 — «Російський Провіданс» (див. *Ждановський металургійний завод* імені Ілліча), 1898 — Макіївський (див. *Макіївський металургійний завод* імені С. М. Кірова) металург. з-ди. В 1913 на Україні працював 21 металург. з-д (42 доменні, 72 мартенівські печі, 28 конверторів та бл. 70 прокатних і трубних станів). Вони давали 68 % загальнорос. виробн. чавуну, 58 % сталі, 57 % прокату. Іноземний капітал контролював бл. 90 % виробн. металу на Півдні Росії. В роки довоєнних п'ятирічок здійснювалося тех. переоснащення Ч. м. республіки, було збудовано ряд нових сучас. металург. підприємств у Запоріжжі, Жданові, Кривому Розі; реконструйовано Дніпровський ім. Ф. Е. Дзержинського, Макіївський і Комунарський металург. з-ди, споруджено трубні з-ди (див. *Нікопольський південнотрубний завод* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), нові цехи на трубопрокатних з-дах ім. К. Лібкнехта та ім. В. І. Леніна в Дніпропетровську. Створено нову якісну металургію — збудовано *запорізький електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь»* імені А. М. Кузьміна, Запорізький завод феросплавів, ряд нових сталеплавильних агрегатів і цехів на діючих з-дах. В загальносоюзному виробн. продукції галузі Україна дає (1982) 52 % виробн. заліз. товарної руди, 34 % готового прокату, 35,6 % сталевих труб. Останнім часом частка республіки в загальносоюзному виробн. галузі дещо знижується у зв'язку з розвитком Ч. м. на Уралі, в Сибіру, Казахстані, у сх., центр. і пн.-зх. районах Європ. частини СРСР та в Закавказзі.

Проте УРСР лишається однією з провідних металург. баз країни. Одним з найважливіших напрямів тех. прогресу галузі є буд-во агрегатів великої одиничної потужності. В 1971—81 в республіці було споруджено доменні печі об'ємом 2700 м^3, 3000 м^3 та 5000 м^3, кисневі конвертори місткістю 200—250 т, 350 — 400 т, введено в дію машини безперервного лиття заготовок потужністю 1—1,2 млн. т на рік; безперервні тонколистові і дрібносортні та товстолистові потужні прокатні стани, коксові батареї потужністю 1 млн. т на рік; став до ладу цех по виробництву електрозварних газопровідних труб діаметром 1220—1620 мм та багато ін. сучас. агрегатів. Проблеми розвитку Ч. м. вивчають і розробляють на Україні 17 н.-д. та проектних ін-тів. Серед них: *Металів український науково-дослідний інститут, Металургійної промисловості науково-дослідний і проектний інститут, Чорної металургії науково-дослідний інститут, Чорної металургії інститут, Трубної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут.*

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Терещенко Н. А., Щукин А. Г. Развитие металлургии на Украине за 60 лет Советской власти. К., 1977; Когадеев А. А. [та ін.]. Фундамент индустрии. К., 1980. *М. О. Терещенко.*

Виробництво чавуну і сталі в СРСР
(млн. т)

Роки	Чавун	Сталь
1940	14,9	18,3
1960	46,8	65,3
1970	85,9	115,9
1975	103,0	141,3
1980	107,3	147,9
1983	110	153

Виробництво готового прокату і сталевих труб в СРСР (млн. т)

Роки	Готовий прокат	Сталеві труби
1940	11,4	1,0
1960	43,7	5,8
1970	80,6	12,4
1975	98,7	16,0
1980	102,9	18,2
1983	107	18,7

Виробництво готового прокату і сталевих труб в УРСР
(млн. т)

Роки	Готовий прокат	Сталеві труби
1940	5,6	0,6
1960	18,0	2,2
1970	32,7	4,5
1975	37,7	5,9
1980	36,0	6,3
1983	37,5	6,0

Виробництво чавуну і сталі в окремих країнах світу 1983
(млн. т)

Країна	Чавун	Сталь
Болгарія	1,6	2,8
Угорщина	2,0	3,6
НДР	2,2	7,2
Польща	9,7	16
Румунія	8,6	13
Чехословаччина	9,5	15
Югославія	2,9	4,2
Великобританія	9,6	15,2
Італія	10	22
США	44	65
ФРН	27	36
Франція	13,6	17,7
Японія	73	97

ЧО́РНА МОГИ́ЛА — слов'янський курган 10 ст. в Чернігові. За місц. переказами, в Ч. м. було поховано князя Чорного, легендарного засновника Чернігова. Висота кургану понад 10 м, окружність 170 м. Курган був оточений ровом завширшки до 7 м. Досліджували його 1872—73. Розкопано залишки великого поховального кострища, знайдено обгорілі людські кістки, зброю, знаряддя праці, побутові предмети, золоту монету часів візант. імп. *Константина VII* Багрянородного. У верхній частині насипу виявлено залишки *тризни*: шоломи, кольчуги, залізний казан, два *ритони* з турячих рогів у срібних оправах, дві золоті монети часів візант. імп. Василія I Македонянина (867—886). Ч. м.— єдине відоме поховання давньорус. князя — сучасника *Святослава Ігоровича.*

Літ.: Самоквасов Д. Я. Описание археологических раскопок и собрание древностей. М., 1908.

ЧО́РНА РА́ДА 1663 — загальна козацька рада, скликана для обрання гетьмана Лівобереж. України. Відбулася 17—18 (27—28). VI на околиці м. Ніжина. Назва «чорною» тому, що поряд з *козацькою старшиною* та рядовим городовим і запорізьким козацтвом у раді брали участь і селяни навколишніх сіл та міська біднота, яких старшинська верхівка презирливо називала «черню». Підготовка до ради відбувалася в умовах боротьби між старшинськими угрупованнями, частина яких сприяла 1660 захопленню Правобережної України шляхет. Польщею (див. *Слободищенський трактат 1660*). Оскільки влада гетьмана П. *Тетері* поширювалася лише на Правобережну Україну (крім Києва), постало питання про обрання гетьмана Лівобережної України. Різні старшинські групи висували своїх кандидатів — ніжинського полковника В. *Золотаренка* і наказного гетьмана Я. *Сомка.* Всупереч бажанням козац. старшини нар. маси домоглися обрання гетьманом кошового Запорізької Січі І. *Брюховецького,* який демагогічно обіцяв зменшити побори, обмежити феод. гноблення. Прихід до влади нової старшинської верхівки нічого не змінив у становищі нар. мас. Козац. старшина й далі захоплювала землі, посилювала гноблення селян, рядових козаків і міської бідноти. Царизм посилював наступ на Україну. Проти гніту козац. старшини і царських воєвод на Україні вибухнули нар. повстання 1666, 1668 і 1670.

Літ.: Літопис Самовидця. К., 1971; Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби на Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.). «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1957, № 9. *К. І. Стецюк.*

ЧО́РНА РА́СА — застаріла і неточна назва *негроїдної раси.* Див. також *Раси людини.*

ЧО́РНА РІ́ПА — гірська вершина *Привододільних Горган* між Вишковським і Новоселицьким перевалами, на межі Івано-Фр. і Закарп. областей УРСР. Вис. 1285 м. Складена породами палеогенового віку. Схили розчленовані річковими долинами. Вкрита хвойними лісами, на вершині трапляються фрагменти царинок (гірсько-лісових луків). *М. М. Койнов.*

ЧО́РНА РУСЬ — давня назва території в басейні верхньої течії р. Німану (тепер переважно в межах БРСР). З 10 ст. Ч. Р. входила до Київської Русі. З 40-х рр. 13 ст. (на думку декого з істориків, уже з 1219) — під владою *Великого князівства Литовського.* Деякий час Ч. Р. входила до володінь галицько-холмського кн. *Шварна Даниловича,* після його смерті остаточно підпала під владу Литви. Походження назви «Чорна Русь» не з'ясоване.

ЧО́РНЕ ДЕ́РЕВО — деревина чорного кольору деяких тропічних видів дерев, які також наз. Ч. д. Найчастіше одержують Ч. д. з видів роду діоспірос род. ебенових (з Шрі-Ланки, Індії, Мадагаскару, Зх. Африки і Пд.- Сх. Азії), а також з акації чорнодеревної (Acacia melanoxylon) род. мімозових (з Австралії), дальбергії чорнодеревної (Dalbergia melanoxylon) род. бобових (з Африки). Ч. д. важке (густина більше 1), тверде, добре полірується; йде на виготовлення коштовних меблів, муз. інструментів, інкрустацій тощо.

ЧО́РНЕ МО́РЕ — внутрішнє море бас. Атлантичного ок., що лежить між Європою та Азією. Омиває береги СРСР (УРСР, Краснодар. краю РРФСР і Груз. РСР), Румунії, Болгарії і Туреччини. На Пн. Керченською прот. сполучене з *Азовським морем,* на Пд. Зх. прот. *Босфор, Мармуровим морем* та прот. *Дарданелли* — з *Середземним морем.* Простягається з Зх. на Сх. на 1140 км, з Пн. на Пд.— на 611 км. Довж. берегової лінії бл. 3400 км. Площа у сучас. межах 422 тис. км^2, об'єм водної маси 555 тис. км^3. Пересічна глиб. 1315 м, найбільша — 2210 м. Береги Ч. м. розчленовані мало, переважно круті, гористі, лише на Пн. Зх. низовинні, подекуди лиманного типу. Найбільші затоки: *Каркінітська затока, Ягорлицька затока, Тендрівська затока, Каламітська затока, Феодосійська затока, Цемеська бухта,* Джарилгацька, Самсунська, Сінопська та Бургаська. Деякі з них відокремлені від моря піщаними косами (*Тендрівська коса, Кінбурнська коса*). Глибоко у море вдається *Кримський півострів.* Островів мало, найбільші — *Зміїний, Березань, Джарилгач,* Кефкен. У Ч. м. впадають ріки *Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро, Ріоні,* Єшіль-Ірмак, Кизил-Ірмак та ін. У гирлах деяких річок — широкі лимани (*Дністровський лиман, Тилігульський лиман, Дніпровський лиман* та ін.). У рельєфі дна Ч. м. виділяють глибоководну улоговину глиб. понад 2000 м, яка оточена смугою *материкової обмілини* (шельфу). Шир. шельфу у пн.-зх. та пн.-сх. частинах моря досягає 200 км і більше, у пд.— 2,5—15 км. Дно у межах шельфу вкрите піском, черепашкою, мулом, характерні уламкові відклади, на глибоководних ділянках поширені пелітові мули та піски.

Т-ра повітря над акваторією Ч. м. у лютому від —1° до +8°, у серпні від +22° до +25°. Кількість опадів зростає з Зх. на Сх. від 200 до 2000 мм і більше на рік. Пересічна річна т-ра води до глиб. 75 м змінюється від +15° до +7°, з глибиною зростає, досягаючи біля дна +9°. Пересічна т-ра води на поверхні у лютому від 0° до +8°, у серпні +24, +26°. Замерзає Ч. м. лише у холодні зими біля пн.-зх. берегів.

Від берегів до центр. частини моря солоність поверхневих вод змінюється від 16,5—17,5 ‰ до 18 ‰. У шарі від 50 до 200 м солоність зростає на 2,5 ‰, глибше збільшується поступово, досягаючи біля дна 22—22,5 ‰. Значний градієнт солоності, а отже і щільності води перешкоджає перемішуванню поверхневих та глибинних вод, зумовлюючи відсутність кисню і зараженість шару води сірководнем з глиб. 200 м. Поверхневі течії Ч. м. утворюють систему замкнутих циклонічних кругообігів, осн. з яких проходить вздовж берегів моря проти стрілки годинника, зх. та сх. кругообіги утворюють внутр. циклональні течії. Напрям глибинних течій найчастіше узгоджується з схемою поверхневих течій. На обмін вод Чорного м. істотно впливає двошарова система течій — поверхнева стічна течія у Мармурове м. та глибинна течія у зворотному напрямі. Згінно-нагінні коливання рівня при штормах досягають подекуди 1,5 м.

Органічне життя зосереджене гол. чин. у поверхневому шарі води. У Ч. м. налічують понад 2000 видів мор. організмів. З рибних ресурсів (понад 160 видів риб) пром. значення мають хамса, ставрида, шпроти, кефаль, камбала, оселедець, осетрові (білуга, осетер, севрюга). У морі є три види дельфінів (промисел на них заборонено 1966). З нерибних ресурсів найбільше значення мають водорості (філофора, цистозира, зостера) та безхребетні (мідії, креветки, устриці). Великого значення набуває розвиток *аквакультури* (зокрема, штучне розведення мідій, форелі), а також акліматизація лосося, окуня, далекосхідної кефалі.

З давніх часів Ч. м. має велике транспортне значення. Гол. порти в межах СРСР — Одеса, Іллічівськ, Южний, Миколаїв, Сухумі, Ялта, Керч, Новоросійськ, Туапсе, Поті, Батумі та ін. (див. також *Чорноморське морське пароплав-*

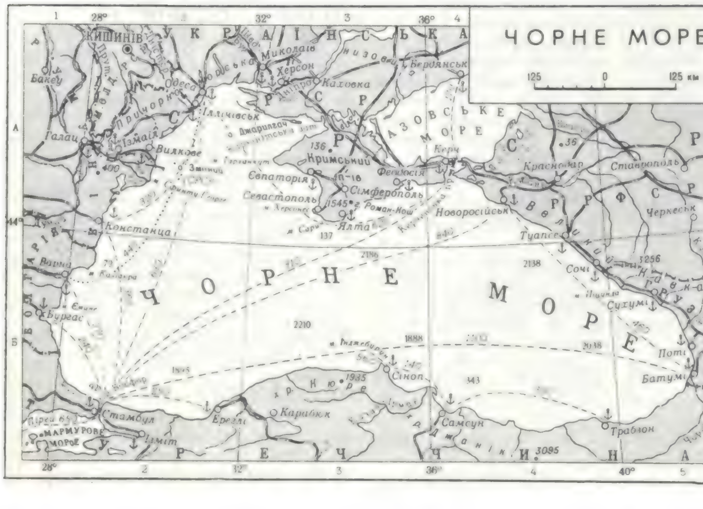

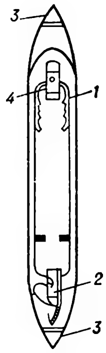

Човник автоматичного ткацького верстата: *1* — шпулетримач; *2* — завідний апарат для автоматичного заведення нитки піткання нової шпулі; *3* — конус-мисок, що сприймає удар гонка бойового механізму; *4* — шпулепускач для надання шпулі потрібного напряму.

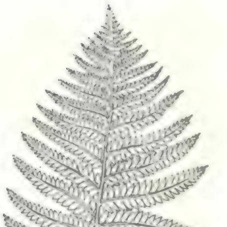

Чоловіча папороть. Загальний вигляд рослини і сегмент листка з сорусами.

Чорна могила. Деталь срібного окуття турячого рогу.

ство); в Румунії — Констанца; в Болгарії — Бургас, Варна; у Туреччині — Трабзон, Самсун, Зонгулдак. Узбережжя Ч. м. — важливий рекреаційний район. Широко відомі курорти *Одеського курортного району, Південного берега Криму,* Чорноморського узбережжя Кавказу в СРСР, а також Златні Пясиці й Слинчев Бряг у Болгарії та ін. У 1976 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного та Азовського морів». У вивченні природних умов та ресурсів Ч. м. важливе місце займають комплексні дослідження, зокрема програми СКОДЧ (спільне комплексне океанологічне дослідження Ч. м., здійснене 1976—80), «Моря СРСР» (розроблена 1981). Проблемами вивчення Ч. м. займається Держ. океанографічний ін-т Держкомгідромету СРСР, Ін-т океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР та ін. установи.

Г. Г. Чорний.

Міжнародно-правовий статус Ч. м. базується на загальновизнаних принципах *міжнародного права,* в т. ч. міжнар. *морського права.* Має деякі специфічні риси, зумовлені географічним положенням Ч. м., сполученого з ін. морськими просторами тільки вузькою смугою мор. території Туреччини — *Чорноморськими протоками.* В Ч. м. встановлений і діє загальноприйнятий поділ мор. просторів на *внутрішні води, територіальні води,* прилеглі зони та *відкриті моря.* Всі причорноморські д-ви здійснюють над *континентальним шельфом* свої суверенні права для розвідки та розробки його природних багатств. Ширина тер. вод причорноморських держав разом з прилеглими зонами не перевищує 12 мор. миль. На ін. просторах діє режим відкритого моря з винятками, встановленими Конвенцією про режим проток 1936. Згідно з Конвенцією з мор. права 1982 частина Ч. м. за межами тер. вод може бути розподілена між причорноморськими д-вами на економічні зони, де вони зможуть здійснювати суверенні права для розвідки, розробки та збереження живих та мінеральних ресурсів, а також *юрисдикцію* щодо створення штучних о-вів, установок та споруд, мор. наук. досліджень, захисту та збереження мор. середовища. Ч. м. належить до категорії т. з. закритих та напівзакритих морів, відносно яких Конвенція 1982 вимагає від берегових д-в співробітництва між собою в здійсненні їхніх прав та обов'язків щодо збереження морського середовища та проведення морських наукових досліджень тощо.

Літ.: Комплексные океанографические исследования Черного моря. К., 1980; Степанов В. Н., Андреев В. Н. Черное море. Л., 1981; Добровольский А. Д., Залогин Б. С. Моря СССР. М., 1982; Справочник по климату Черного моря. М., 1974.

С. Г. Богуславський (заг. характеристика), *О. Ф. Висоцький* (міжнар.-правовий статус).

Чорний амур.

ЧО́РНИЙ Горимир Горимирович (н. 22.I 1923, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.) — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1954. Закінчив (1949) Моск. ун-т. У 1949—57 — у Центр. ін-ті авіац. моторобудування. З 1959 — в Н.-д. ін-ті механіки Моск. ун-ту (з 1960 — директор). Основні праці стосуються теоретичної і прикладної аеродинаміки великих швидкостей, теорії детонації і горіння. Розвинув теорію пограничного шару з поверхнею розриву всередині нього. Запропонував метод інтегрування рівнянь газової динаміки для течій з сильними ударними хвилями, проаналізував умови сумісної експлуатації надзвукових повітрозабирачів і газотурбінних силових установок літаків. Вивчив асимптотичні закони поширення детонаційних хвиль, розробив метод розрахунку течій газу в каналах при наявності фронтів горіння. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972, 1978. Премії АН СРСР: ім. М. Є. Жуковського, 1957; ім. М. В. Ломоносова, 1962; ім. С. О. Чаплигіна, 1976.

ЧО́РНИЙ Григорій (Грицько; р. н. невід. — п. 1630) — гетьман реєстрового козацтва (1628—30). Брав участь у поході козаків на Крим (1628). Обраний гетьманом, Ч. проводив угодовську політику щодо шляхет. Польщі, вів боротьбу проти *нереєстрових козаків* і *виписних козаків.* На початку *Федоровича повстання 1630* був страчений повсталими козаками.

ЧО́РНИЙ Кузьма [справжнє прізвище, ім'я, по батькові — Романовський Микола Карлович; 11 (24).VI 1900, маєток Борки, тепер с. Борки Копильського р-ну Мінської області — 22.XI 1944, Мінськ] — білорус. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1943. Друкуватися почав 1921. Автор збірок оповідань «Оповідання» (1925), «Вересневі ночі» (1929) та ін. У повістях «Лявон Бушмар» (1929), «Весна» (1931), «Люба Лук'янська» (1936), романах «Земля» (1928), «Батьківщина» (1931) та ін. відобразив зміни за Рад. влади в житті народу, психології селянина. У циклі повістей і романів, написаних у роки Великої Вітчизн. війни («Великий день», «Пошуки майбутнього», «Скіп'євський ліс», «Молочний шлях»), порушив актуальні проблеми гуманізму, боротьби проти фашизму. Писав п'єси, фейлетони, публіцистичні статті, нариси. Виступав як перекладач. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—8. Мінск, 1972—75; Укр. перекл. — Вересневі ночі. Х. — К., 1931; Батьківщина. Х., 1936; Вибрані твори. К., 1951; Маленька жінка. К., 1956; Рос. перекл. — Избранные произведения. Л., 1970. *В. Я. Буран.*

ЧО́РНИЙ Михайло Кирилович [н. 26.X (8.XI) 1911, м. Богодухів, тепер Харків. обл.] — укр. рад. кінооператор, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1953. У 1937 закінчив операторський ф-т Київ. кіноінституту. З 1932 працює на Київ. кіностудії (тепер Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка). Зняв фільми: «В мирні дні» (1951), «Далеко від Батьківщини» (1960), «Сон» (1964), «Гадюка» (1966), «Циган» (1967), «Тачанка з півдня» (1977), «Капіж» (1981) та ін. З 1968 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ЧО́РНИЙ Сергій Данилович [12 (24).I 1874, с. Лебедин, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл. — 11.II 1956, Курськ] — рад. астроном. Закінчив (1897) Київ. ун-т. Працював у Київ. (1906—08), Варшавському (1908—15) та Ростовському (1915—23) ун-тах. У 1923—39 — директор Київської астрономічної обсерваторії. Останні роки життя викладав у Курському пед. ін-ті. Наук. праці стосуються теор. астрономії та небесної механіки. Ч. розробив оригінальні методи визначення орбіт планет і комет; спостерігав великі планети, комети, яскраві астероїди тощо; досліджував змінні зорі, вільну нутацію Землі. Написав перший підручник астрономії укр. мовою.

ЧО́РНИЙ АМУ́Р (Mylopharyngodon piceus) — прісноводна риба род. *коропових.* Довж. тіла понад 120 см, маса більше 30 кг. Забарвлення темне, майже чорне, черево дещо світліше. Луска велика. Має великі глоткові зуби з жуйними поверхнями. Живиться в осн. молюсками. Нерест в червні — липні. Плодючість бл. 1 млн. ікринок. Ікра плаваюча. Статевозрілим стає у 7—9 років. Живе в бас. Амуру і в річках Китаю. Цінна промисл. риба, об'єкт рибництва. На Україну завезений у 1961, вирощується у ставках, багатих на молюсків. *А. Я. Щербуха.*

ЧО́РНИЙ ЛІС — лісовий масив між річками Інгулом та Інгульцем у Кіровогр. обл. Є держ. заказником. У 18 ст. входив до складу володінь *Запорізької Січі.* Поряд з *Холодним Яром,* Нерубайківським лісом та ін. лісовими урочищами Ч. л. був одним з центрів, в якому формувалися гайдамацькі загони (див. *Гайдамацький рух*). На тер. Ч. л. виявлено пам'ятки *чорноліської культури.*

ЧО́РНИЙ О́СТРІВ — селище міського типу Хмельницького р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташований при злитті Пд. Бугу і Мшанця, за 2 км від залізничної станції Чорний Острів. 1,4 тис. ж. (1984). У селищі — трикотажна ф-ка, виробниче відділення Хмельницької райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи; лікарня, 3 мед. пункти; Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, літ.-меморіальний музей Л. І. Глібова, який 1855—58 викладав у повітовому уч-щі в Ч. О. Вперше згадується в істор. джерелах 1366, с-ще міськ. типу — з 1957.

ЧО́РНИЙ ПАР — не зайняте посівами поле *сівозміни,* в якому основний обробіток грунту проведено влітку або восени попереднього року; різновид *чистого пару.* Ч.

п. забезпечує зберігання вологи в грунті, очищення його від бур'янів та відновлення родючості. Поширений на Пд. України. Див. також *Пар.*

«ЧО́РНИЙ ПЕРЕДІ́Л» — таємна революційно-народницька організація в Росії кін. 70 — 80-х рр. 19 ст. Створена в серпні 1879 в результаті розколу *«Землі і волі»*. Засновниками «Ч. п.» і активними членами центр. петерб. гуртка були Г. В. *Плеханов,* П. Б. Аксельрод, Й. В. *Аптекман,* Л. Г. *Дейч,* В. І. *Засулич,* М. Р. *Попов* та ін. Гуртки і групи «Ч. п.» діяли в ряді міст Рос. імперії, в т. ч. в Києві, Харкові, Одесі, Ромнах, Полтаві. Друкованими органами «Ч. п.» були журн. «Чёрный передел» (1880—81, № 1—5) та газ. «Зерно» (1880—81, № 1—6). Чорнопередільці в основному поділяли погляди «Землі і волі» і ставили своїм завданням повалення існуючого ладу шляхом нар. революції. У 80-х рр. в їхніх поглядах намітилася еволюція: вони визнали розвиток капіталізму в Росії, значення політ. боротьби, дещо розширили діяльність серед робітників. Після процесу *первомартовців* 1881 деякі члени «Ч. п.» примкнули до *«Народної волі»*. Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, В. І. Засулич, Л. Г. Дейч та ін., порвавши з *народництвом,* у вересні 1883 створили в Женеві першу орг-цію рос. марксистів — *групу «Визволення праці»*. Після розгрому центрального петербурзького гуртка (1882) «Ч. п.» як цілісна організація припинив існування.

С. О. Сосновчик.

ЧО́РНИЙ ТАШЛИ́К — річка у Кіровогр. і Микол. областях УРСР, ліва прит. *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 135 км, площа бас. 2387 км². Бере початок на Придніпровській височині. На Ч. Т. споруджено греблі й невеликі водосховища. Воду використовують для тех. і побутового водопостачання, а також для зрошування. На Ч. Т. — м. *Новоукраїнка.*

ЧО́РНИЙ ЧЕРЕМО́Ш — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, один з витоків *Черемошу* (бас. Пруту). Довж. 87 км, площа бас. 856 км². Бере початок у Чивчинських горах *Карпат Українських.* Має гірський характер, у руслі багато островів. Живлення снігове і дощове. Сплавний. Воду частково використовують для пром. і с.-г. водопостачання. На берегах річки — мінеральні джерела; бази відпочинку.

ЧО́РНИЙ ШЛЯХ — старовинний торговельний шлях. Починався від Перекопського перешийка і простягався через запорізькі степи на Пн. Між верхів'ями річок Інгульця, Інгулу, Тясмину він повертав на Зх., утворюючи *Кучманський шлях* і ще два розгалуження. Пн. розгалуження Ч. ш. проходило поблизу Корсуня, Богуслава, Лисянки, Жашкова, Тетієва, південне — поблизу Шполи, Тального, Умані, Дашева. Під Липовцем обидва розгалуження з'єднувалися. Далі Ч. ш. простягався на Зх. у напрямі Хмільника, Тернополя, Львова.

ЧО́РНИЙ-ДІДЕ́НКО Юрій [справжнє прізвище, ім'я та по батькові Діденко Вячеслав Лукич; 24.X (6.XI) 1907, с-ще Ханжонкове, тепер у складі м. Макіївки Донец. обл. — 14. III 1973, Київ] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1938. Учасник Великої Вітчизн. війни. Жив і працював на Україні. Друкуватися почав 1924. Осн. тема творчості — революц. традиції і героїчна праця донец. шахтарів. Окремими виданнями вийшли зб. оповідань і повістей «Донецькі оповідання» (1938), «Сузір'я» (1949), «Нові горизонти» (1952), романи «Правда на землі одна» (1957), «Пласти» (1959), «Ключі від палацу» (1971) та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, іншими орденами, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. К., 1977.

В. Х. Косян.

ЧОРНИ́ЛЬНИЙ МІШО́К — орган більшості головоногих молюсків (напр., восьминогів, каракатиць, кальмарів), у якому утворюється рідина, що містить чорний пігмент з групи *меланінів.* Складається з залозистої частини й резервуара, що сполучається з прямою кишкою. Виконує захисну функцію. В разі небезпеки вміст резервуара викидається у воду, утворюючи «димову завісу», що приховує молюска. З висушеного вмісту Ч. м. одержують фарбу — натуральну *сепію.*

ЧОРНИ́ЦЯ (Vaccinium myrtillus) — вид рослин родини вересових. Розгалужений кущ, до 40 см заввишки. Листки тонкошкірясті, з країв дрібно-пилчасто-зубчасті. Квітки зеленувато-білі з рожевим відтінком на коротких квітконіжках, що виходять по одній з листкових пазух. Плід — чорна ягода. Пошир. в Європі, Пн. і Сх. Азії, Пн. Америці. Росте в хвойних і мішаних, переважно вологих лісах; в СРСР, як правило, — в тайзі і тундрі, на Україні трапляється в Карпатах, Розточчі-Опіллі, на Поліссі, в Зх. Лісостепу. Медонос. Плоди містять цукри, органічні к-ти, дубильні та пектинові речовини, вітаміни; їх споживають свіжими та виготовляють варення, сиропи.

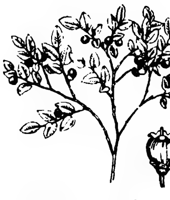

Чорниця. Пагін з плодами і квітка.

ЧО́РНІ ДІ́РИ — щільні астрофізичні об'єкти, які створюють настільки велику силу *тяжіння,* що ніякі як завгодно швидкі частинки не можуть покинути їхню поверхню. Відповідно до сучас. теорії *еволюції зір,* Ч. д. виникають в результаті релятивістського *колапсу гравітаційного* достатньо масивних *зір.* Радіус необертової Ч. д. (гравітаційний радіус) R пов'язаний з її масою M співвідношенням $R = 2GM/c^2$, де G — гравітаційна стала Ньютона, c — швидкість світла.

Пошуки Ч. д. у *Всесвіті* — одна з актуальних задач *релятивістської астрофізики.* Припускають, що Ч. д. можуть бути невидимими компонентами деяких тісних подвійних систем. Виявити їх при цьому можна по рентгенівському випромінюванню, яке виникає внаслідок перетікання газу на Ч. д. з сусідньої (звичайної) зорі (див. *Рентгенівська астрономія*). Припускають також, що в ядрах активних *галактик* і *квазарах* можуть бути надмасивні Ч. д. (масою до 10^9 мас Сонця) і спостережувана активність цих об'єктів зумовлена падінням на Ч. д. навколишнього газу.

П. І. Фомін.

ЧО́РНІ ЗЕ́МЛІ — земельні володіння *чорних людей* у Рос. державі 14 — поч. 18 ст. На відміну від білих земель — власності світських і духовних феодалів — Ч. з. належали феод. д-ві в особі її глави — великого князя (царя). В 17 ст. Ч. з. збереглися лише на Пн. країни і в Сибіру, в ін. місцях вони стали феод. власністю шляхом пожалувань тощо. Поняття «чорні землі» вийшло з ужитку в результаті реформ *Петра І.* Ці землі почали називати казенними (державними).

ЧО́РНІ КЛОБУ́КИ — давньоруська назва об'єднання, що склалося бл. серед. 12 ст. із залишків тюркських кочових племен — *печенігів, торків,* берендеїв та ін., які осіли на землях по Росі, Дніпру. Частина Ч. к., перебуваючи на службі в давньорус. князів, охороняла пд. кордони Русі.

ЧО́РНІ ЛЮ́ДИ — тягле сільське (*черносошні селяни*) і міське (*посадські люди*) населення в Рос. державі 12 — поч. 18 ст., яке сплачувало держ. податки і виконувало повинності на користь держави. Формою організації Ч. л. в селі були волосні, в містах — посадські громади. Термін «чорні люди» вийшов з ужитку в зв'язку з реформами *Петра І.*

ЧО́РНІ МЕТА́ЛИ — технічна назва *заліза* та *заліза сплавів.* Найпоширенішими Ч. м. є *залізовуглецеві сплави.*

ЧОРНОБА́ЄВА Марія Пилипівна (н. 30.III 1928, с. Торканівка, тепер Тростянецького р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1955. Закінчила Одес. пед. ін-т (1950). Працювала вчителем Кам'янокриничанської серед. школи Ульянов. р-ну Кіровогр. обл.; заст. директора по навч.-виховній роботі Ульяновської серед. школи № 1 тієї ж обл.; інспектором Дніпроп. міськвно та облвно. З 1959 — директор школи-інтернату № 3 м. Дніпропетровська. Кандидат пед. наук. Удостоєна медалі Н. К. Крупської. *О. К. Боброва.*

ЧОРНОБА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 58,2 тис. чол. (1984). У районі — 54 населені пункти, підпоряд-

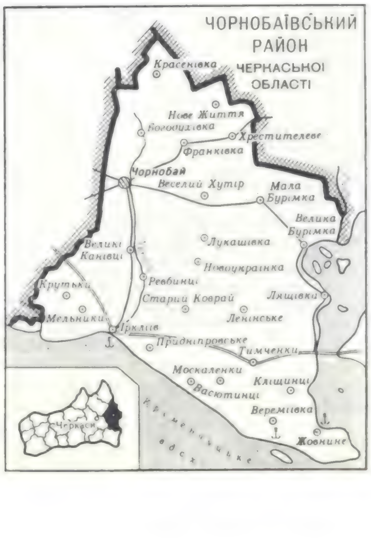

ковані селищній і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Чорнобай.*

На Пд. та Сх. район омивається *Кременчуцьким водосховищем.* Розташований на *Придніпровській низовині.* Корисні копалини: торф, глини, пісок. Найбільші річки — *Сула* та Ірклій (прит. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна, липа, клен, ясен) займають 3,3 тис. га. Найбільші промислові підприємства району — чорнобаївські завод прод. товарів та філіал смілянського швейного об'єднання «Придніпрянка», ірклїівські коноплезавод та маслосироробний завод. Комбінат побут. обслуговування (Чорнобай). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 96,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, горох, цукр. буряки, соняшник. У Ч. р. — 23 колгоспи, 6 радгоспів, міжгосп. комплекс по виробн. свинини, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Довж. автомоб. шляхів — 287 км, у т. ч. з твердим покриттям — 270 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Ірклїів), 31 заг.-осв. та 2 муз. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 57 клубних установ, кінотеатр, 55 кіноустановок, 58 б-к, краєзнавчий музей.

У с. Великій Бурімці Ч. р. народилися український рад. історик О. К. *Касименко* та укр. рад. агрогрунтознавець О. Н. *Соколовський,* у с. Мойсинцях (тепер с. Придніпровське) — укр. рад. письменник І. Л. *Ле,* у с. Кліщинцях — укр. письменник і театр. діяч М. П. *Старицький.* У с. Богодухівці поховано рос. рад. письменника Ю. С. *Кримова.* У с. Жовниному провів дитячі роки укр. композитор М. В. *Лисенко.* У Ч. р. видається газ. «Світлий шлях» (з 1932).

І. Д. Пасічник.

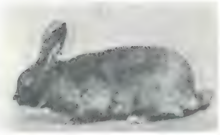

Кріль **чорно-бурої породи.**

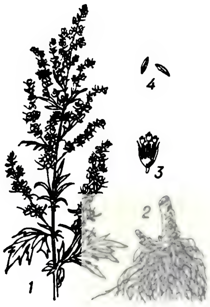

Чорнобиль звичайний: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — кореневище з коренями і основою стебла; *3* — кошик у поздовжньому розрізі; *4* — насінини.

ЧОРНОБА́Й — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр. На р. Ірклій (прит. Дніпра), за 22 км від залізнич. ст. Золотоноша. 7,9 тис. ж. (1984). Вперше згадується 1656. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 Ч. — с-ще міськ. типу. У Ч. — з-д прод. товарів; філіал смілянського швейного об'єднання «Придніпрянка», міжколг. буд. оргц-ія, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, к-т побут. обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня; 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 б-ки, краєзнавчий музей. В Ч. народився український радянський актор, режисер і театральний діяч Б. В. *Романицький.*

ЧОРНО́БИЛЬ — місто Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Прип'яті, при впадінні в неї р. Уж, за 18 км від залізнич. ст. Янів. Річковий порт. Перші літописні відомості про Ч. належать до 1193. В 1362 загарбаний феод. Литвою. Після *Люблінської унії 1569* підпав під владу шляхет. Польщі. Населення Ч. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54, Палія повстанні 1702—04.* Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Під час революції 1905—07 у Ч. відбулися мітинги і страйки робітників, виступи селян. Радянську владу встановлено в лютому 1918. З 1941 Ч. — місто.

У Ч. — рем.-експлуатаційна база Дніпровського річкового пароплавства, з-ди: чавуноливарний, сироробний, комбікормовий, дільниця Київського виробничо-художн. об'єднання, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, пром. комбінат та комбінат побутового обслуговування. Мед. та сільс. профес.-тех. уч-ща, 4 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

ЧОРНО́БИЛЬ, полин звичайний (Artemisia vulgaris) — багаторічна рослина родини *складноцвітих.* Листки великі, перисторозсічені, темно-зелені, знизу білуваті, повстисті. Квітки дрібні, зібрані в кошики, які в сукупності утворюють волотевидні суцвіття. Крайові квітки жіночі, нитковидно-трубчасті, серединні — трубчасті, двостатеві. Ч. росте в листяних лісах, на луках, іноді — на засмічених місцях. Пошир. в лісовій зоні Європи, Азії й Пн. Америки. В СРСР, в т. ч. й на Україні, в лісовій зоні і південніше зустрічається майже скрізь. Див. також *Полин.*

ЧОРНО́БИЛЬСЬКА АЕС імені В. І. Леніна — перша атомна електростанція на Україні. Розташована поблизу міста Чорнобиля Київської області, на березі р. Прип'яті. Буд-во почато 1971. Перший енергоблок потужністю 1,0 млн. кВт став до ладу 1977, в 1983 працювало чотири блоки. Потужність станції (1983) становила 4,0 млн. кВт. Проектом передбачено дальше розширення Ч. АЕС. Потужність станції має бути доведено до 6,0 млн. кВт. Ч. АЕС — конденсаційна станція блокового типу. Паропродуктивним устаткуванням для кожного з встановлених на електростанції блоків є ядерний реактор канального типу великої потужності, який оснащено швидкодіючою системою аварійного захисту. Схема Чорнобильської АЕС одноконтурна. Вироблювана енергія надходить до Об'єднаної енергетичної системи Півдня.

О. Д. Геллерман.

ЧОРНО́БИЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2 тис. км². Нас. 44,0 тис. чол. (1984). У районі — 64 населені пункти, підпорядковані міській та 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Чорнобиль.* На Сх. район омивається *Київським водосховищем.* Розташований у межах *Поліської низовини.* Для поверхні характерне чергування заплавних лучно-болотних типів місцевості та піщаних горбів і пасом. Осн. корисна копалина — торф. Річки — *Прип'ять, Тетерів* (на пд.-сх. межі району), *Уж* з Вереснею (всі — бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті, піщані, супіщані, торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, ялина, дуб, ясен, береза, осика) займають 91,7 тис. га. В межах району — частина *Дніпровсько-Тетерівського заповідно-мисливського господарства.* Найбільші пром. підприємства району — рем.-експлуатаційна база Дніпровського річкового пароплавства, чавуноливарний, сироробний з-ди (Чорнобиль), овочесушильний з-д (с. Новошепеличі). Комбінат побутового обслуговування (Чорнобиль). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні картоплі, льону, а також зернових культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1983 становила 59,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 36,1 тис. га. У Ч. р. — 11 колгоспів, 2 радгоспи, рибоводний цех Іванківського рибокомбінату (с. Ладижичі), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Янів, Товстий Ліс. Автомоб. шляхів — 374 км, у т. ч. з твердим покриттям — 353 км. У районі — мед. та сільс. профес.-тех. уч-ща, 31 заг.-осв., музична (з 2 філіалами) школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 15 будинків культури, 39 клубів, кінотеатр, 53 кіноустановки, 43 б-ки. У с. Корогоді Ч. р. народився новатор у житл. буд-ві І. І. *Бушма,* у с. Іллінцях — укр. і польс. поет Т. *Падура.* У Ч. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1919).

М. П. Сальник.

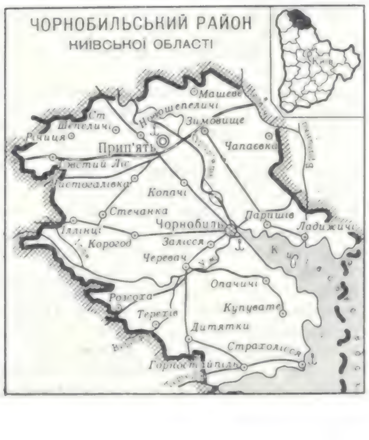

ЧОРНОБО́Г — у міфології слов'ян. та балт. народів язичницький бог, уособлення лиха. Ч. протиставляли доброму *Білобогові.* Культ Ч., як і Білобога, засвідчено в «Слов'янській хроніці» 12 ст. Гельмольда. Назва «Чорнобог» є в топоніміці західних і східних слов'ян.

ЧОРНОБРИ́ВЦІ (Tagetes) — рід однорічних або багаторічних рослин родини складноцвітих. Вис. рослин 15—150 см. Листки супротивні, перисті. Квітки зібрані в кошики; крайові — язичкові, середні — трубчасті, жовті, оранжеві, темно-бурі. Відомо 26 видів (за ін. джерелами — 35), пошир. гол. чин. в Америці. В СРСР, в т. ч. й на Україні, — 3 види: Ч. розлогі (T. patula) — низькі декоративні однорічні рослини з бархатистими оранжево-червоними квітками; Ч. позначені (T. signata) — декоративні однорічники з яскраво-жовтими суцвіттями і Ч. прямі, повняки (T. erecta) — з великими жовтими і оранжевими суцвіттями. Використовують для клумб, озеленення балконів, на зрізування.

Л. М. Яременко.

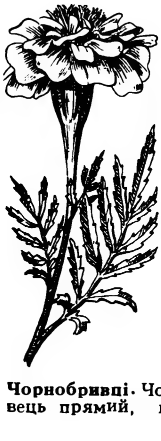

Чорнобривці. Чорнобривець прямий, повняк.

ЧО́РНО-БУ́РА ПОРО́ДА КРОЛІ́В — вітчизн. порода кролів м'ясо-шкуркового напряму. Ви-

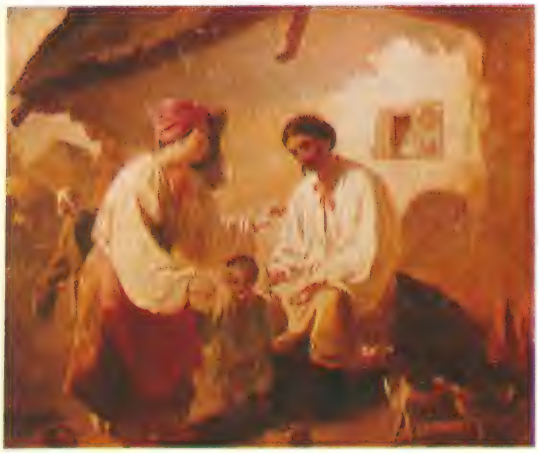

1

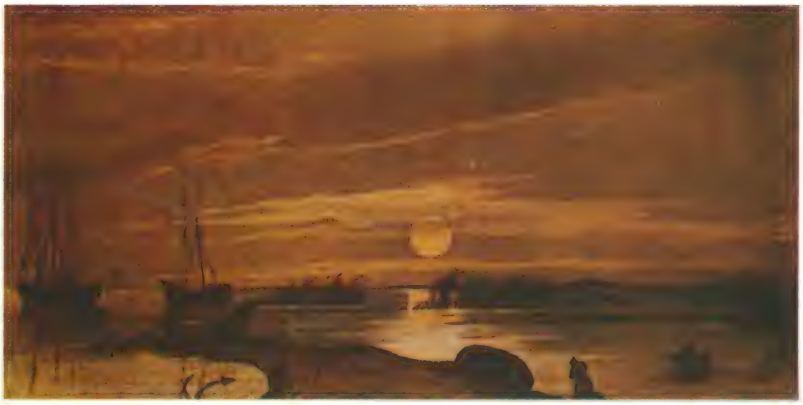

2

До ст. **Шевченко Т. Г.**

1. Селянська родина.
1843.

2. Місячна ніч
на Косаралі.
Акварель.
1848—49.

3. Казашка Катя.
Сепія.
1856—57.

4. Катерина.
1842.

5. У Києві.
З серії «Живописна
Україна».
Офорт. 1844.

6. Портрет
С. В. Кейкуатової.
1847.

7. Кара колодкою.
З серії «Притча
про блудного сина».
Туш, бістр.
1856—57.

Всі — Державний
музей Т. Г. Шевченка
в Києві.

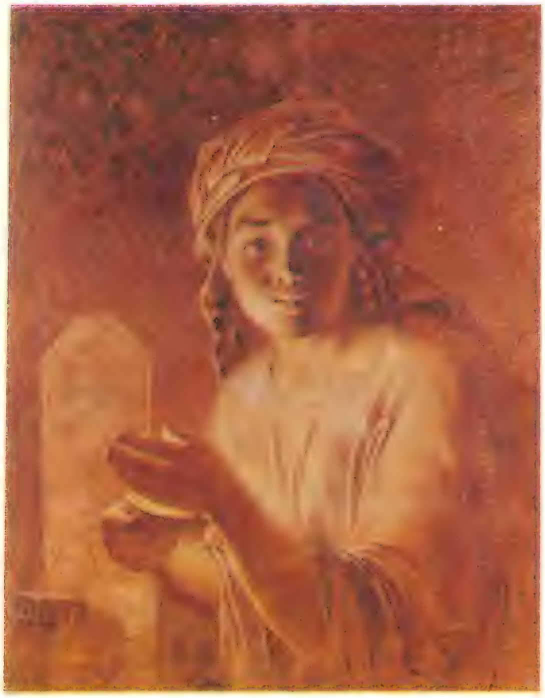

3

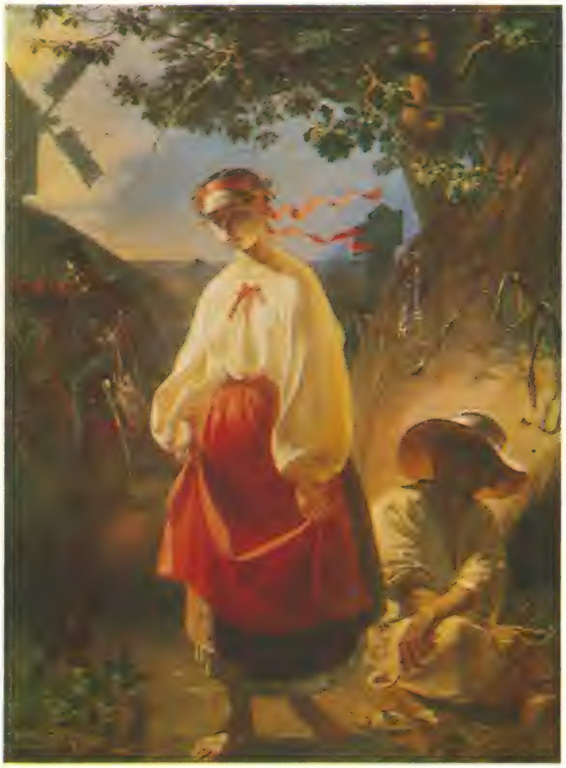

4

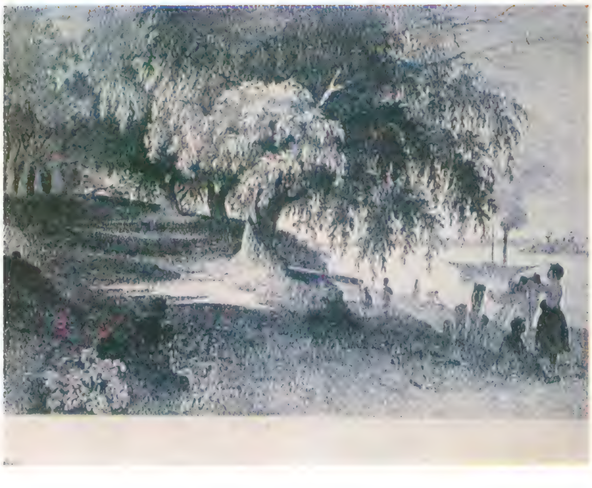

5

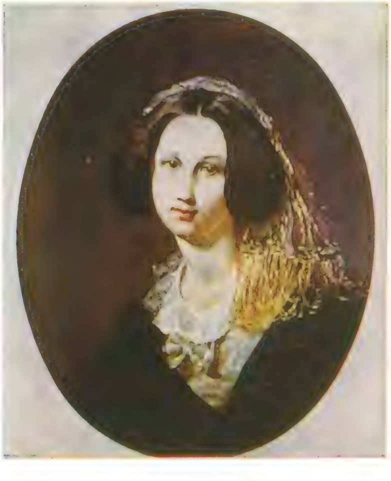

6

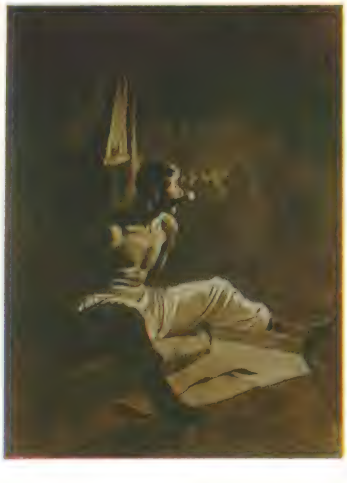

7

1
2
3

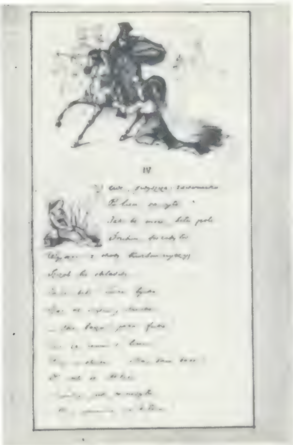

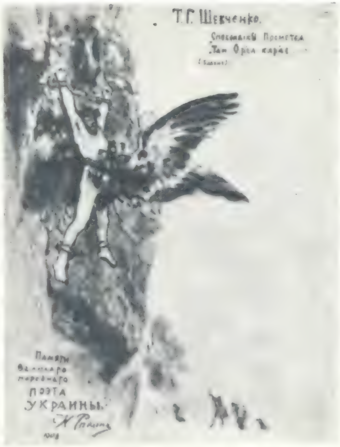

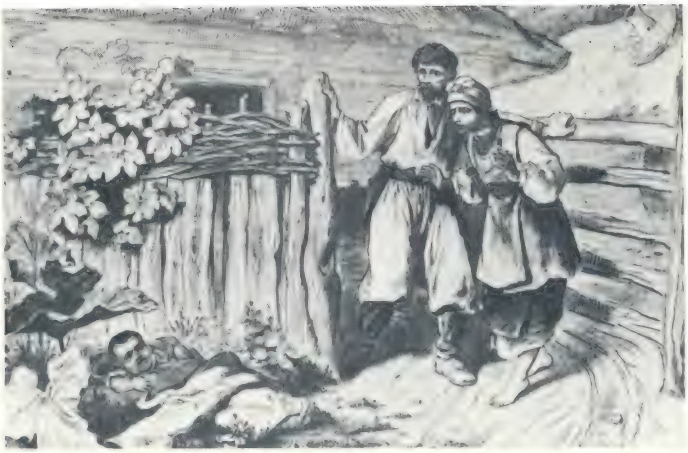

4
5
6
7

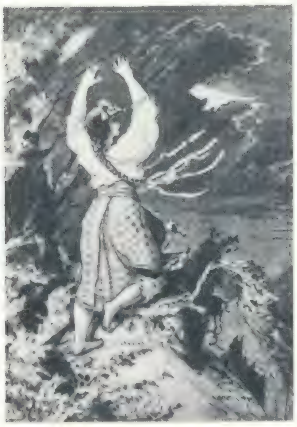

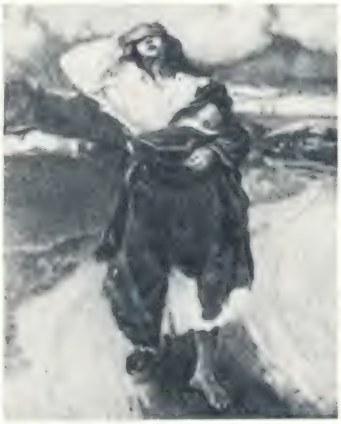

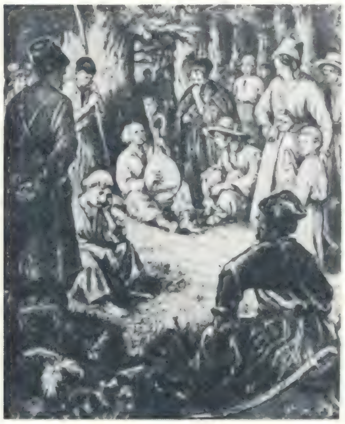

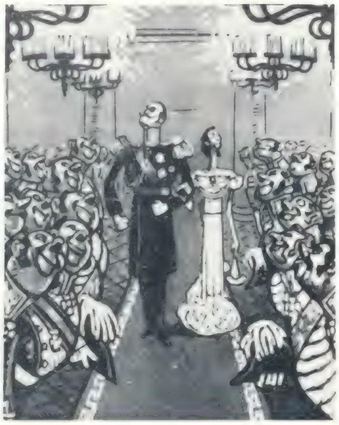

8
9

10

До ст. **Шевченко Т. Г.**

Ілюстрації художників до творів Т. Г. Шевченка.
1. «Катерина». М. С. Башилов. 1844. **2.** «Кавказ». І. Ю. Рєпін. 1908. **3.** «Наймичка». К. О. Трутовський. Літографія. 1868. **4.** «Причинна». О. Г. Сластіон. 1929. **5.** «Сова». І. С. Їжакевич. 1938. **6.** «Гайдамаки». В. І. Касіян. 1939. **7.** «Сон». В. Г. Литвиненко. 1949.
Сцени з вистав за творами Т. Г. Шевченка.
8. «Гайдамаки». Інсценізація Л. Курбаса. Театр «Березіль». 1924. **9.** «Назар Стодоля». Опера К. Ф. Данькевича. Харківський театр опери та балету ім. М. В. Лисенка. **10.** «Катерина». Опера М. М. Аркаса. Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. 1964.
Кадри з кінофільмів.
11. «Тарас Шевченко». Режисер П. І. Чардинін. У ролі Т. Г. Шевченка — А. М. Бучма. Одеська кінофабрика. 1926. **12.** «Сон». Режисер В. Т. Денисенко. В ролі Т. Г. Шевченка — І. В. Миколайчук. Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1964. **13.** «Наймичка». Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1964.

11
12
13

ведена 1942—48 в Бірюлінському звірорадгоспі Тат. АРСР схрещуванням кролів порід *білий велетень, фландр* та *віденської блакитної породи кролів*. Волосяний покрив у дорослих кролів темнобурий, з чорними блискучими кінчиками остьового і напрямного волосся. Кролі мають міцну конституцію, масивний тулуб, пряму широку спину, міцні ноги. Жива маса 4,5—7 кг. Плодючість 7—8 і більше кроленят в окролі. Кролі цієї породи добре пристосовуються до різних умов утримання й годівлі. Розводять їх у центр. областях СРСР, найбільше в Тат. АРСР і Краснодар. краї.

ЧОРНОГОЛО́ВКА — рід рослин родини губоцвітих. Те саме, що й *суховершки*.

ЧОРНОГО́РА — найвищий гірський масив *Карпат Українських*, у межах Закарп. та Івано-Фр. областей УРСР. Простягається на 40 км між долинами річок Чорної Тиси, Білої Тиси та Чорного Черемошу. Ч. — крутосхиле середньогір'я, над яким підносяться вершини гол. хребта — *Говерла* (2061 м, найвища точка України), *Піп-Іван* (2022 м), *Петрос* (2020 м) та ін. Складається переважно з флішу, подекуди є виходи вулканічних порід. Поверхня Ч. ускладнена ерозійними (див. *Ерозія* в геології) і льодовиковими (*кари*, цирки і моренні вали) формами рельєфу. Поширені кам. осипища. Схили Ч. вкриті ялиновими, смерековими та буковими лісами, на вершинах — *полонини*. Об'єкт туризму. *Г. П. Міллер.*

ЧОРНОГО́РІЯ, Соціалістична Республіка Чорногорія — союзна республіка у складі Югославії (СФРЮ). Площа — 13,8 тис. км². Населення — 608 тис. чол. (1982). Столиця — м. *Тітоград*.

Найвищим органом держ. влади Ч. є республіканська Скупщина, що складається з 3 палат (Віче об'єднаної праці, Громадсько-політ. віче, Віче общини). Виконавчу владу здійснює уряд республіки — Виконавче віче. Див. також *Югославія*, розділ Державний лад.

Ч. розташована на Пд. Зх. країни, на узбережжі Адріатичного м. Більшу частину території займає Динарське нагір'я, невеликі низовини вздовж мор. узбережжя та в улоговині *Скадарського озера*. На Пд. Зх. лежить Чорногорське карстове плато. Поклади бокситів, свинцево-цинкових руд, бурого вугілля. Клімат помірний, континентальний. Річки гірські, повноводні — Морача з прит. Зета та ін. На схилах гір — хвойні та мішані ліси.

Осн. населення — *чорногорці*. Живуть також боснійці («мусульмани»), серби та ін. Пересічна густота нас. — 44 чол. на 1 км² (1982).

Тер. Ч. здавна заселяли племена *іллірійців*, яких у 1 ст. до н. е. підкорив Старод. *Рим*. У 7 ст. тут оселилися слов'яни. Держ. утворення на цій території з 15 ст. має назву Ч. У 1499 тер. Ч. було офіційно включено до складу *Османської імперії*. В період правління дин. *Негошів* (1697—1918) Ч. встановила політ. відносини з Росією (1711), добилася фактичної незалежності (1796). В 1876 Ч. разом із *Сербією* вступила у війну проти Османської імперії. В результаті рос.-тур. війни 1877—78 Ч. за рішенням *Берлінського конгресу 1878* була визнана незалежною. Визвольна боротьба чорногор. народу супроводилася зміцненням централізованої влади, екон. і культур. піднесенням. У роки рос. революції 1905—07 в Ч. посилився сел. рух. Ч. брала участь у *Балканських війнах 1912—13*. У 1-й світовій війні 1914—18 Ч. воювала на боці *Антанти*; 1916—18 її окупували австро-угор. війська. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції Ч. охопив масовий рух за нац. і соціальне визволення. 1.XII 1918 утворено Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія), до якого ввійшла й Ч.

В квітні 1941, після нападу фашистської Німеччини на Югославію, Ч. окупували італ. війська. 13.VII 1941 в Ч. спалахнуло всенар. повстання проти фашист. загарбників. У листопаді 1943 створено Антифашист. віче (з липня 1944 — Антифашист. скупщина) нар. визволення Ч. — найвищий законодавчий і виконавчий орган Ч. 31.XII 1944 Ч. було повністю визволено від фашист. загарбників та їхніх пособників Нар.-визвольною армією Югославії. З листопада 1945 Ч. у складі Федеративної Нар. Республіки Югославії, з 1963 — Соціалістична Республіка Ч. у складі СФРЮ.

Понад 50 % нац. доходу республіки створюється у промисловості. Видобувають боксити, свинцево-цинкові руди, буре вугілля, сіль (на узбережжі). На р. Зета — каскад ГЕС. У 1982 стала до ладу перша черга найбільшої в республіці ТЕС «Плевля», яка будується з допомогою СРСР. Розвинута металург. пром-сть (виплавка сталі і прокату у Никшичі, алюмінію у Тітограді). Електротех. (Цетине), судноремонтні (Котор), деревообр., текст. і харчосмакові (у т. ч. тютюнові) підприємства. Провідна галузь с. г. — гірсько-пасовищне тваринництво, зокрема вівчарство. В міжгірних долинах та на низовинах вирощують кукурудзу, пшеницю, тютюн, овочі. Садівництво та виноградарство. Адріатичне узбережжя Ч. — один з найважливіших у країні районів вирощування субтропічних культур (цитрусові, маслини тощо). Розвинутий туризм і курортна справа. Мор. порти — Бар і Котор.

Система нар. освіти в Ч. побудована відповідно до заг. закону про освіту Югославії й реформи, проведеної в країні в 70-х рр. У 1979/80 навч. р. у республіці налічувалося 626 осн. 8-річних шкіл (87,2 тис. учнів), 30 2-річних заг. серед. шкіл (20,4 тис. учнів), 29 шкіл серед. цілеспрямованої освіти (11,9 тис. учнів), 7 т. з. додаткових шкіл, що дають на базі осн. 8-річної школи робітничу кваліфікацію. Діяла одна напіввища тех. школа (961 студент), 4 вищі навч. заклади (7165 студентів), найбільші з них — ун-т у Тітограді (засн. 1973), пед. академія у м. Никшич, вища мор. школа в Которі. Академія наук і мистецтв Ч. (засн. 1976), Істор. ін-т, Ін-т геол. і хім. досліджень, Гідрометеорологічний ін-т, Сейсмологічна станція, всі — в Тітограді; в Которі — Ін-т біології моря. В Ч. налічується 34 б-ки, серед яких — Центр. нар. б-ка в м. Цетине; 22 музеї: Музей давнього мистецтва, етногр., істор., Худож. галерея Ч., Музей Негоша-Петровича — у м. Цетине; Сучас. галерея — в Тітограді, Мор. музей — у Которі. Крім загальнодерж. газет і журналів, у Тітограді виходить сербохорват. мовою газ. «Поб'єда» («Перемога») — орган Соціалістичного союзу трудового народу Ч. Респ. радіомовлення, телецентр — у Тітограді.

Перший значний друкований літ. твір — «Історія про Чорногорію» владики Василія Пе́тровича, яку він видав 1754 в Москві під час своєї подорожі в Росію. Автор «Короткої історії Чорногорії» (вид. 1835) владика Пе́тар I *Негош* писав і поетичні твори на теми чорногор. історії та сучасної йому боротьби проти турків. У 1827—31 в Ч. жив серб. письменник і історик С. Милутинович-Сарайлія, який написав тут «Історію Чорногорії» (1835), дві драми, зібрав матеріал для збірки «Пісні чорногорські та герцеговинські» (ч. 1—2, 1833—37). Він був учителем владики Ч. і поета Пе́тара II *Негоша-Петровича*, творчість якого є найбільшим досягненням чорногор. поезії до 1918. У прозі 19 — поч. 20 ст. виділяються оповідання С. М. Любиші та серб. прозаїка С. Матавуля. Проживши кілька років у Ч. (1881—87), він створив низку оповідань і роман «Ускок» (1892) з чорногор. життя. Серед ін. прозаїків цього періоду — Л. Йовович, С. Вулетич, М. Томич, С. Шобаїч. Про творчість письменників Ч., зокрема, після 1918, див. також *Сербія, Югославія*, розділ Література.

На тер. Ч. від епохи бронзи та поч. епохи заліза збереглися залишки укріплених поселень та некрополів *іллірійців*, від візант. періоду (6 ст. н. е.) та після появи слов'ян (7 ст.) — залишки укріплень, будинків, базилік, архіт. фрагментів з різьбленим декором у м. Дукля (Діоклея), поблизу Тітограда. За середньовіччя архітектура Ч. розвивалася під впливом культури Італії та Далмації, Сербії та Візантії. В 11 ст. будували церкви у *романському стилі*. Споруди 12 — 13 ст.: собор св. Тріпуна (1116—18 ст.) і церква св. Павла (1263—66) — в Которі, церква монастиря Морача (1252). В 14—16 ст. в будівлях примор. районів з'явились окремі готичні деталі, що поєднувалися з романськими формами (церкви і будинки в Свачі, Барі, Которі). В 17—18 ст. поши-

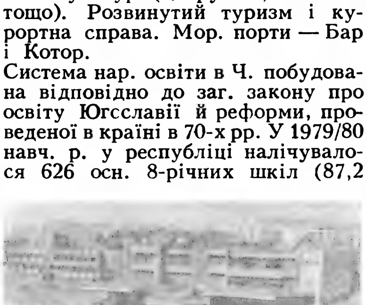
С. Радевич. Готель «Подгориця» в Тітограді. 60-і роки 20 ст.

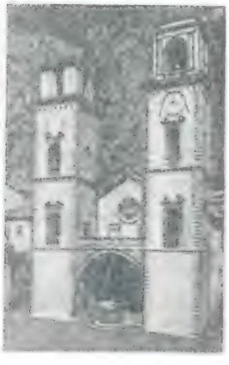
Чорногорія. Собор св. Тріпуна в Которі. 1116—18 ст.

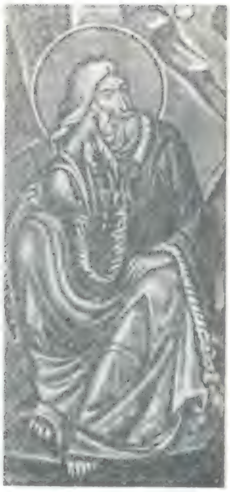
Чорногорія. Св. Ілля. Деталь фрески в церкві монастиря Морача. 1252.

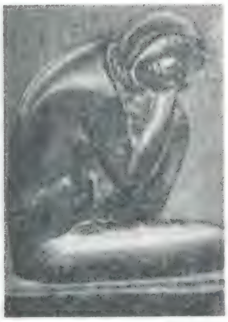

Чорногорія.
Р. Стийович. Сидяча постать. 20 ст. Центральна рада профспілок. Белград.

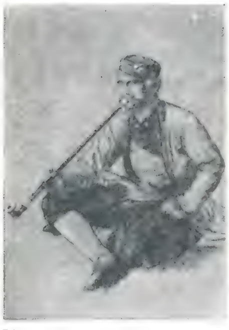

Чорногорія.
І. Шобаїч. Той, що палить люльку. Акварель. 20 ст.

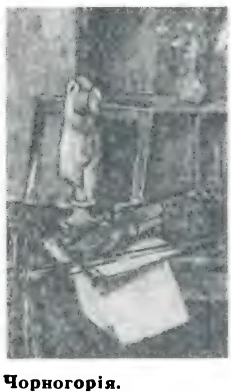

Чорногорія.
М. Милунович. Натюрморт. 1932. Народний музей у Белграді.

рився стиль *барокко* в церк. буд-ві (церква в Прчані, будівництво розпочато 1790). У кінці 19 ст. в містах з'явилися парадні споруди в дусі пізнього *класицизму* (т. з. Данилове подвір'я в Цетине, 1894—95) і еклектичні будівлі (церква св. Миколи в Которі, 1910). Архітектурі 60—70-х рр. притаманні пошуки нац. своєрідності, органічне поєднання з ландшафтом (готель «Подгориця», 60-і рр., арх. С. Радевич; універмаг «Беко», 1961, арх. Б. Мііч, обидва — в Тітограді; комплекс готелів у Герцегновому, 1963, арх. Д. Катаріна, П. Милорад; курортні комплекси в Будві, Трстено та ін.).

До часів неоліту належить кераміка, прикрашена геом. орнаментом і ліпленням. Зразки монумент. живопису збереглися з 11—12 ст. (фрески в церкві св. Михайла поблизу Стона). Для образотворчого мист. 13—14 ст. характерне поєднання елементів романського й готичного стилів з мотивами візант. іконографії («Вуканове євангеліє», 1202; фрески в церкві монастиря Морача, 1252). Творчість живописців 15—16 ст. позначена ренесансними рисами (Ловро Маринов і Вицко Добричевичі). В 17—18 ст. серед місц. живописців виділялися Дж. Митрофанович, А. Вуїчич, Т. Коколя. Традиції візант. мист. зберегла *мініатюра*. З 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. формувалося власне чорногорське образотворче мистецтво. Художники зверталися до портретів, композицій на теми нац. історії, жанрових сцен (П. Почек, М. Грегович, І. Шобаїч). У 20—30-х рр. 20 ст. в традиціях *постімпресіонізму* працювали живописці М. Милунович, П. Лубарда; монументальні і станкові композиції створював скульптор Р. Стийович.

Після встановлення народної влади склалися умови для розквіту нового етапу мист. Ч. Розвиваються монументальне мистецтво (скульптор Л. Томанович), тематичний (композиції за мотивами нац. історії П. Лубарди), портретний (М. Божович, Д. Джурович) і пейзажний (М. Милунович, А. Приїч, В. Лекович) живопис.

Нар. пісні: епічні, героїчні, ліричні, обрядові (особливо жіночі — тужбалиці), пастушачі. Основний нар. муз. інструмент — гусле. Пошир. танець оро — різновид *кола*. У кін. 19 ст. утворювалися муз.-громад. орг-ції і виконавські колективи. Одні з перших профес. музикантів — композитори Й. Іванишевич, А. Іванович. Першу муз. школу засновано в м. Цетине (1924). Після 2-ї світової війни 1939—45 відкрито муз. школи в Цетине (1947), ім. М. Милянова в Тітограді (1950), в Которі (1951) та ін. містах. Створено симф. оркестр і мішаний хор Радіо в Тітограді, держ. ансамбль нар. пісні і танцю «Оро». Працюють аматорські хорові товариства, Товариство композиторів і музикантів-виконавців Ч.

Джерела професійного театру Ч. — в театралізованих обрядах, які побутували і в 19—1-й пол. 20 ст. Велике значення для розвитку театральної культури мала творчість Петара II Негоша-Пе́тровича. Його драматичні твори «Гірський вінець» (1847) та «Лжецар Степан Малі» (1851) були написані на сюжети історичного минулого Ч. (ставилися в аматорських гуртках). У 1953 в Тітограді було створено Чорногорський нац. театр з драм. і оперною трупами (гастролював в СРСР, зокрема 1973 — в Києві та Одесі). В репертуарі драм. трупи — югосл. і зарубіжна класика, твори сучас. чорногорських драматургів, п'єси рос. (М. Гоголь, О. Островський, А. Чехов) і рад. (О. Арбузов) авторів. Відомі реж. Б. Еракович, актори В. Мандич, Д. Томас, Б. Вукович та інші.

Літ. див. до ст. *Югославія*.

В. М. Даниленко (історія),
Д. П. Мансфельд (освіта),
В. Г. Гримич (література).

ЧОРНОГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Хакас. а. о. Краснояр. краю РРФСР. Кінцева залізнична ст. Чорногорські Копі за 18 км від м. Абакана. 77 тис. ж. (1983). Центр Мінусінського вуг. бас. (вуг. розріз, шахти). З-ди: авторем., ливарно-мех.; ф-ки: первинної обробки вовни, швейна, меблева; камвольно-суконне об'єднання, комбінат штучних шкір. Підприємства пром-сті буд. матеріалів. Гірничий і текст. технікуми. Ч. засн. 1907, місто — з 1936.

ЧОРНОГО́РЦІ — нація в Югославії. Заг. чисельність — 580 тис. чол. (1978, оцінка). Більшість Ч. живе в Чорногорії (356 тис. чол.) і Сербії (125 тис. чол.). Говорять на штокавському діалекті *сербохорватської мови*. Більшість віруючих — православні, є й мусульмани. У формуванні Ч. осн. роль відіграло слов'ян. плем'я дуклян. Про історію, господарство, культуру Ч. див. *Чорногорія, Югославія*.

ЧОРНОГУ́З Олег Федорович (н. 15.IV 1936, с. Іванів Калинівського району Вінн. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. ун-т (1964). Друкується з 1961. Автор гумористичних і сатиричних творів, у яких загострює увагу на актуальних проблемах сучасного життя, викриває негативні явища, які заважають нашому рухові вперед («Моральна підтримка», 1962; «Портрет ідеалу», 1964; «Сіамський слон», 1966; «Помаранчева одіссея», 1968; «Книга веселих порад», 1971; «Між нами кажучи», 1972, та ін., сатиричних романів «„Аристократ" із Вапнярки», 1979; «Претенденти на папаху», 1983). Літературна премія ім. Остапа Вишні, 1983.

Тв.: «Аристократ» із Вапнярки. К., 1983; Претенденти на папаху. К., 1983; Рос. перекл. — Веселые советы. М., 1982.

ЧОРНОГУ́З, лелека білий — птах роду лелека ряду *лелекоподібних*.

ЧОРНОЗЕ́МИ — грунти, що утворюються під лучно-степовою і степовою рослинністю, на різних *материнських породах* (крім пісків), в умовах помірно континентального і континентального клімату. Для Ч. характерна наявність досить потужного (до 20—50 см) темно-сірого перегнійного горизонту з міцною зернисто-грудочкуватою структурою і багатим (до 12 %) вмістом *гумусу*. В природному стані Ч. відзначаються високою *родючістю грунту*. При неправильному використанні Ч. в них зменшується вміст *органічної речовини грунту*, структурні агрегати руйнуються, водно-повітряний режим грунту погіршується, і внаслідок цього врожайність знижується. В СРСР розрізняють три фації Ч.: південноєвропейську (Ч. міцелярні, з наявністю в грунтовому профілі тонких жилок карбонату кальцію); центральну — основні ознаки (гумусність, структурність) виявлені найяскравіше; виділяють в цій фації підтипи Ч. опідзолених, вилугуваних, типових, звичайних і південних; східну (профіль Ч. короткий, на глиб. 50—100 см — горизонт скупчення борошнистих карбонатів). Виділяють також підтипи вилугуваних, звичайних і південних Ч. Всі підтипи Ч. за характером материнської породи поділяють на численні роди, а роди за вмістом гумусу на види: малогумусні (до 6 %), середньогумусні (6—8 %) і багатогумусні (понад 8 %). На Україні поширені Ч. різних підтипів. Напр., у лісостеповій зоні переважають Ч. типові. Трапляються також Ч. опідзолені й вилугувані. У пн. частині Степу переважають Ч. звичайні, що далі на Пд. переходять у Ч. південні. По узбережжю Азовського м. і в центр. частині Кримського п-ова залягають Ч. міцелярно-карбонатні. Ч. України при правильному обробітку дають високі врожаї всіх вирощуваних на них с.-г. культур. Великий ефект на Ч. дає внесення науково обгрунтованих норм органічних і мінеральних добрив. Ч. займають бл. 6 % усієї площі суходолу світу. В СРСР на Ч. припадає 8,4 % території, на Україні — бл. 44 %.

Літ.: Докучаєв В. В. Російський чорнозем. К.—Х., 1952; Костычев П. А. Избранные труды. М., 1951; Соколовський О. Н. Курс сільськогосподарського грунтознавства. К., 1954. Див. також *літ.* до ст. *Грунт, Грунтознавство*. *Н. Б. Вернандер.*

ЧО́РНОЇ МЕТАЛУ́РГІЇ ІНСТИТУ́Т — н.-д. установа М-ва чорної металургії СРСР. Створений 1939 у Харкові, з 1953 — у Дніпропетровську. У складі ін-ту (1983): 20 відділів, 54 лабораторії, експериментально-виробничі майстерні, опорна лабораторія у м. Жданові, Східний філіал у Новокузнецьку. Є аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка теор. основ і досконаліших технологій виробн. залізорудної сировини, чавуну, сталі і прокату; створення методів, засобів інтенсифікації металург. процесів; розробка і освоєння металург. агрегатів великої одиничної потужності; створення високоякісної металопродукції нових видів. Ін-т видає галузеві збірники праць. *І. Г. Узлов*

ЧО́РНОЇ МЕТАЛУ́РГІЇ МОНОПО́ЛІЇ — група найбільших об'єднань провідних капіталістичних країн. Контролюють бл. 75 % виробн. сталі і сталевих напівфабрикатів капіталістич. світу. В руках Ч. м. м. зосереджено розвідку і видобування заліз. руди, виробн. чавуну, сталі, коксу і готової металопродукції широкого сортаменту, а також збут і міжнар. торгівля ними. Монополізація виробн. в чорній металургії відбувалася на межі 19 і 20 ст. У довоєнний період провідне місце в чорній металургії займали монополії США (зокрема, частка трьох гол. корпорацій — «Юнайтед Стейтс стіл», «Бетлехем стіл», «Ріпаблік стіл» становила понад $^1/_2$ нац. виробн. галузі). На поч. 70-х рр. першість у капіталістич. світі перейшла до Ч. м. м. Японії. Ч. м. м. пов'язані між собою розгалуженою мережею картельних угод (*Європейське об'єднання вугілля і сталі*, Міжнар. ін-т чорної металургії в Брюсселі). *Ю. Л. Адно.*

Виплавка сталі на підприємствах найбільших монополій (1980)

	Виплавка сталі, млн. т	Частка монополії, %	
		у національному виробництві	у світовому капіталістичному виробництві
Японія			
«Ніппон стіл»	32,9	29,5	7,5
«Ніппон кокан»	16,9	15,2	3,7
«Сумітомо метал індастріз»	12,7	11,4	2,8
«Кавасакі стіл»	12,7	11,4	2,8
США			
«Юнайтед Стейтс стіл»	21,1	20,9	4,7
«Бетлехем стіл»	13,6	13,3	3,0
«Фінсідер» (Італія)	14,3	54,0	3,2
«Аугуст Тіссен-гютте» (ФРН)	13,2	30,1	2,9
«Арбед» *	12,0	—	2,6
«Юзінор С. А.» (Франція)	10,8	46,6	2,4
«Естел» *	10,1	—	2,2
«Сідербраз» (Бразілія)	9,4	61,4	2,1

---

* Транснаціональні монополії.

ЧО́РНОЇ МЕТАЛУ́РГІЇ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т, Донндічормет—установа М-ва чорної металургії УРСР. Створений 1960 у Донецьку як філіал Укр. н.-д. ін-ту металів, 1963 став ін-том. У складі ін-ту (1983): 15 наук.-дослідних і 5 наук.-організаційних відділів, 58 лабораторій (у т. ч. в Кривому Розі, Дніпропетровську, Комунарську, Жданові), проектний відділ, обчислювальний центр, дослідно-експериментальний з-д. Є аспірантура. Осн. напрям діяльності ін-ту — розробка нових і вдосконалення існуючих технологій в агломераційному, доменному, сталеплавильному і прокатному виробництві. Досліджуються також проблеми безпосереднього одержання заліза з концентрату залізної руди, *плазмової металургії* тощо. Ін-т видає галузевий міжвідомчий зб. «Производство толстого листа». *Ф. Є. Долженков.*

ЧОРНОКА́М'ЯНСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1910 — виступ селян с. Чорної Кам'янки (тепер Маньківського р-ну Черкас. обл.) проти *столипінської аграрної реформи*. Приводом до виступу було примусове виділення землі для відрубів. Дізнавшись про відведення відрубникам-куркулям кращих земель, селяни 15 (28).IX прогнали землеміра й припинили межові роботи в полі. 16 (29).IX в село прибув загін поліції. Того самого дня бл. 400 селян, зібравшись біля сільс. управи, звільнили чотирьох заарештованих односельчан, розгромили приміщення сільс. управи, захопили й знищили плани і документи землевпорядної комісії. На допомогу поліції в село прибуло дві роти 74-го Ставропольського полку. Багато селян було заарештовано. В 1911 38 учасників заворушення засуджено до різних строків тюремного ув'язнення.

ЧОРНОКЛЕ́Н, клен татарський (Acer tataricum) — невелике дерево або високий (до 5 м заввишки) кущ з гладенькою темно-сірою, іноді майже чорною корою. Листки довгасто-яйцевидні або майже круглі. Квітки в овально-щитковидних волотях. Плід — подвійна крилатка. Пошир. в Середній та Пд.-Сх. Європі (в т. ч. в СРСР, зокрема в УРСР), на Балканському п-ові, в Малій Азії; росте в лісах, серед чагарників. Добрий медонос. В степових районах використовується в *полезахисних лісових насадженнях*.

ЧОРНОКО́РІНЬ (Cynoglossum)— рід одно- та дворічних трав'янистих рослин родини шорстколистих. Листки чергові довгасті. Квітки правильні, білі, сині, блакитні, фіолетові або червоні, зібрані в густі завійки на кінцях стебел. Плід — збірний з горішків. Бл. 60 видів, пошир. на всіх материках, крім Антарктиди. Отруйні. В СРСР — бл. 9 видів, в т. ч. в УРСР — 3, з них найпошир. Ч. лікарський (C. officinale) з брудно-червонуватими квітками; в його коренях і насінні містяться алкалоїди циноглосин (його дія подібна до дії *кураре*), консолідин та ін. речовини. Сік і свіжі корені Ч. лікарського використовують як *інсектицид* та як засіб для боротьби з гризунами, в народній медицині — як болезаспокійливий засіб. Іл. с. 340.

ЧОРНОЛІ́СЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура передскіфського часу (кін. 9 — поч. 7 ст. до н. е.) на тер. Серед. Придніпров'я. Назву дістала від перших пам'яток, виявлених у *Чорному лісі* (Кіровогр. обл.). Там досліджено, зокрема, Чорноліське городище з трьома рядами валів і ровів. На городищах і поселеннях Ч. к. відкрито залишки землянок, печі, госп. ями. При розкопках могильників виявлено трупопокладення і трупоспалення (переважно в посудинах — урнах). Основу г-ва племен Ч. к. становило орне землеробство. Певне значення мало й скотарство. Були розвинуті й ремесла. Для Ч. к. характерні кам'яні свердлені сокири, вироби з кістки й рогу, бронзи тощо. Трапляються також залізні вироби, зокрема ножі. Посуд оздоблений різноманітним штамповим і врізним орнаментом, прикрашався валиком. Носії Ч. к. мали певні зв'язки з племенами пізнього періоду *зрубної культури*, населенням Дністро-Дунайського басейну. Серед пам'яток Ч. к.— *Тясьминське городище, Суботівське городище* та ін.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.

С. С. Березанська.

ЧОРНОМО́РКА — кліматичний курорт *Одеського курортного району*. Розташована в межах м. Одеси, вздовж узбережжя Чорного моря. Клімат помірно континентальний: зима м'яка, літо переважно жарке; опадів випадає бл. 450 мм на рік. Осн. лік. засіб — *кліматотерапія* (сонячні та повітряні ванни, морські купання). Показання: захворювання органів дихання, нервової системи тощо.

«ЧОРНОМО́РСЬКА КОМУ́НА» — газета, орган Одеського обкому Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить в Одесі 5 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від газ. *«Голос пролетария»*, перший номер якої вийшов 6 (19).VII 1917. В 1918—19 виходила підпільно під назвою *«Коммунист»* (1919 друкувалася й франц. мовою). Після вигнання з Одеси іноземних інтервентів з 13.IV 1919 виходила під назвою «Одеський коммунист». В 1919—20 у зв'язку з окупацією Одеси денікінцями знову виходила підпільно як орган Одес. губкому та міськкому КП(б)У. В 1920—29 газета видавалася під назвами «Вісті — Известия», «Известия». Під тепер. назвою виходить з 4.VIII 1929. В жовтні 1941 у зв'язку з фашист. окупацією Одеси випуск її було тимчасово припинено. В квітні 1944 видання поновлено. В 1967 «Ч. к.» нагороджено орденом «Знак Пошани», 1965 — медаллю «За оборону Одеси».

ЧОРНОМО́РСЬКЕ (кол. Шейхлар, Ак-Мечеть) — селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на Тарханкутському п-ові, на березі Каркінітської зат. Чорного м., за 64 км від

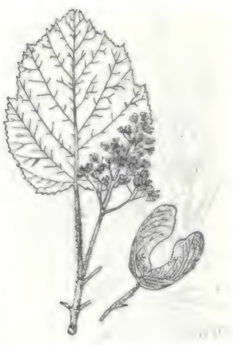

Чорноклен. Пагін з листком і суцвіттям та плід.

Чорноліська культура. Речі з пам'яток:
1, 7 і 8 — глиняний посуд;
2, 5 — кістяні наконечник стріли, псалій;
3 — залізний ніж;
4, 6 і 9 — бронзові шпилька, браслет і кельт.

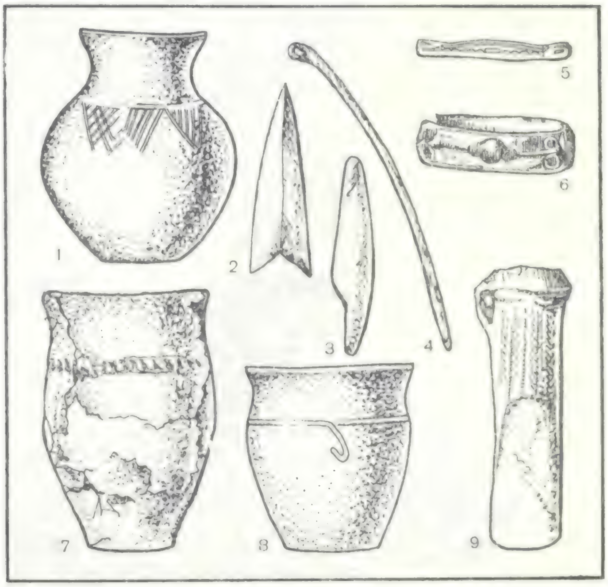

Євпаторії. 7,8 тис. ж. (1984). На пн.-зх. околиці с-ща збереглися руїни давньогрец. міста *Калос-Лімена,* заснованого в 4 ст. до н. е. У 8—10 ст. на місці грец. міста виникло нове поселення. В період *Кримського ханства* поруч з колишнім Калос-Лименом з'явилось татарське село Шейхлар. Поблизу нього в 16 ст. виникло с-ще Ак-Мечеть (тат.— Біла Мечеть). Після злиття селищ населений пункт називався Ак-Мечеть. Після приєднання Криму до Росії в Ак-Мечеті з 20—30-х рр. 19 ст. почали селитися гол. чином вихідці з України. Рад. владу встановлено 14 (27).I 1918. З 1944 має сучас. назву. З 1956 Ч.— с-ще міськ. типу. Ч.— один з центрів газодобувної пром-сті Криму. З-ди: торг. устаткування, комбікормовий, маслоробний, виноробний, пром. комбінат, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична та спорт. школи; лікарня; Будинок культури, 2 кінотеатри, бібліотека.

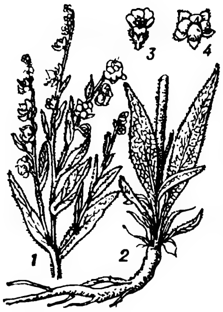

Чорнокорінь лікарський:
1 — верхня частина рослини;
2 — нижня частина рослини;
3 — квітка;
4 — плід.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «АНТА́РКТИКА» — багатогалузевий рибодобувний і рибопереробний комплекс. Управління міститься в Одесі. «Антарктика» входить до складу Всесоюзного рибопромислового об'єднання «Азчорриба» М-ва рибного г-ва СРСР. Утворене 1972 на базі Чорномор. виробничого управління рибної пром-сті та Управління антарктичного китобійного і океанічного риболовного флоту. «Антарктика» має в своєму складі судна океанічного рибопром. флоту, серед них — найбільша в світі рибопромислова флотилія «Восток». До складу «Антарктики» входять також Іллічівський мор. рибний порт, комбінат рибної гастрономії, рибозавод, дослідно-експериментальний гідролізно-агароїдний завод, рибоконсервний і рибообробні філіали (в Бєлгороді-Дністровському, Вилковому, Ізмаїлі), експериментальний кефалевий і судноремонтний з-ди та ін.

І. О. Баранов.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — козацьке військо, утворене царським урядом з колишніх *запорізьких козаків.* Організацію козац. війська з кол. запорожців (Запорізька Січ зруйнована царизмом 1775) царський уряд почав восени 1787 у зв'язку з наближенням нової війни з Туреччиною. 22.I (2.II) 1788 було видано указ про заснування т. з. Війська вірних козаків, того самого року перейменованого на Ч. к. в. Між Пд. Бугом і Дністром козаки заснували кілька селищ з центром у м. Слободзеї (тепер Молд. РСР). Після рос.-тур. війни 1787—91 Ч. к. в. 1792 було переселене на т. з. Чорноморську кордонну лінію (проходила від гирла р. Лаби до Азовського м. по правому берегу Кубані). На Кубані чорноморці заснували 40 курінних селищ з військ.-адм. центром у Катеринодарі (тепер м. Краснодар). У чорноморських козаків порівняно велику роль відігравала наймана праця. В економіці провідними галузями спочатку були скотарство і рибальство, в 40-х рр. 19 ст. значно поширилося землеробство. В 1860 Чорноморське козацьке військо було об'єднане з частиною Кавказького лінійного козац. війська і перейменоване на Кубанське козацьке військо (див. *Кубанські козаки*).

ЧОРНОМО́РСЬКЕ МОРСЬКЕ́ ПАРОПЛА́ВСТВО — морське пароплавство СРСР, яке здійснює перевезення пасажирів і вантажів у межах Чорноморсько-Азовського басейну, експортно-імпортних вантажів, а також вантажів між іноземними портами; забезпечує навантаження і розвантаження суден у підпорядкованих йому морських портах, провадить ремонт і будівництво невеликих суден на судноремонтних заводах. Управління Ч. м. п.— в Одесі. Створено 1922. В складі Ч. м. п. 11 портів (Одеса, Іллічівськ, Білгород-Дністровський, Херсон, Миколаїв, Скадовськ, Євпаторія, Севастополь, Ялта, Феодосія, Південний), 3 судноремонтні заводи (два в Одесі, один в Іллічівську). Флот пароплавства обслуговує 10 регулярних ліній, серед них рад.-індійська, рад.-кубинська, рад.-болгарська, рад.-в'єтнамська і рад.-французька. Пасажирський флот обслуговує 6 регулярних ліній каботажного плавання між портами Чорноморсько-Азовського бас. та 4 лінії закордонного плавання. Крім того, пасажирські експреси здійснюють круїзні рейси з рад. та закордонними туристами в порти Середземного м., Атлантичного ок. та ін. Ч. м. п. нагороджено орденами Леніна (1971), Жовтневої Революції (1983), медалями «За оборону Одеси» і «За оборону Севастополя» (1942).

С. О. Лук'янченко.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ ФРАНЦУ́ЗЬКОГО ФЛО́ТУ 1919 — повстання на Пд. України і в Криму моряків франц. військ.-морського флоту, що брав участь в інтервенції проти Рад. Росії. Розгорнулося в умовах піднесення революц. руху у Франції. Розвиткові повстання франц. моряків сприяли перемоги Червоної Армії, революц. агітація, яку проводили серед антантівських військ *«Іноземна колегія»* при Одес. обл. к-ті КП(б)У та підпільні більшовицькі орг-ції Херсона, Сімферополя і Севастополя. 6.IV матроси крейсера «Вальдек-Руссо» (район Одеси) відмовилися стріляти по частинах Червоної Армії. 19.IV повстали моряки лінкорів «Жан Бар» і «Франс» у Севастополі. Незабаром до них приєднались екіпажі лінкорів «Жюстіс» і «Мірабо». Франц. моряки організували в Севастополі демонстрацію солідарності з трудящими Рад. Росії. Інтервенти обстріляли демонстрантів. У кінці квітня повстання охопило й ін. судна. Повстанці вимагали припинення антирад. інтервенції і повернення до Франції. Франц. командуванню вдалося придушити Ч. п. ф. ф. і жорстоко розправитися з повсталими матросами і солдатами. Проте франц. уряд, побоюючись нових революц. виступів, змушений був евакуювати свої війська з Криму і Пд. України. Повстання стало виявом солідарності трудящих Франції з робітниками і селянами Радянської Росії.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ ШОСЕ́ — магістральна автомобільна дорога Новоросійськ — Батумі. Довж. 750 км. Споруджено 1887 — 1910, реконструйовано 1946—50. Сполучає найбільші міста-курорти чорноморського узбережжя Кавказу. Від м. Самтредіа відгалужується автомобільна дорога на Тбілісі, Єреван, Баку. Автотуризм.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Херсон., частково Микол. обл. УРСР. Складається з кількох ділянок суходолу та островів у Ягорлицькій і Тендрівській затоках Чорного м. і частини акваторії цих заток. Засн. 1927. Площа 57,0 тис. га, з них 9,5 тис. га припадає на суходіл. Для Ч. з. характерні ландшафти лісостепу, типчаково-полинових степів, *солончаки,* березові, дубові та осикові *колки,* солоні й прісні озера.

Флора заповідника налічує 600 видів. У заповіднику мешкає 43 види ссавців (плямистий олень, великий земляний заєць, ондатра, степовий тхір), 9 видів плазунів, 6 видів земноводних та 40 видів риб. Орнітофауна налічує близько 300 видів, серед яких багато цінних і рідкісних (дрофа, стрепет, журавель-красавка, орлан-білохвіст); 22 види занесено до *Червоної книги* Української РСР. Численні чайки (тут гніздиться бл. 90 % світової популяції чорноголової чайки), крячки і качки. Заповідник є місцем відпочинку перелітних птахів (гусей, журавлів, куликів). Науковий профіль заповідника — комплексне вивчення екології тварин і рослин з метою розробки заходів по збереженню усього видового багатства та прогнозування змін у біоценозах заповідника.

Г. Б. Маяцький.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ РАЙО́Н (до 1944 — Ак-Мечетський) — у пн.-зх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 30,7 тис. чол. (1984). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чорноморське.* Ч. р. роз-

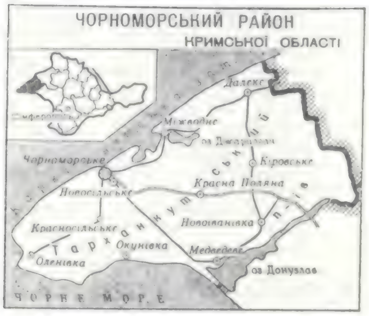

ташований на Тарханкутському п-ові. На Пн. та Пн. Зх. омивається Каркінітською затокою Чорного м., на Пд. — Чорним м., на Пд. Сх. — оз. Донузлав. Поверхня району рівнинна з добре вираженими увалами, розділеними широкими улоговинами. Корисні копалини: природний горючий газ, вапняки, ракушняк, піски, доломіти, глина, крейда. На тер. району — оз. *Джарилгач.* Грунти чорноземні й темно-каштанові. Лежить у степовій зоні. У районі — видобування газу, чорноморські виноробний, маслоробний і торг. устаткування з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Чорноморське), 5 будинків побуту.

Сільське г-во району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, соняшнику, винограду та виробн. молока, м'яса, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1983 становила 125,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,7 тис. га. У Ч. р.— 4 колгоспи, 7 радгоспів, у т. ч. птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Майже всі автомоб. шляхи (278 км) з твердим покриттям. У районі — 14 заг.-осв., музична та спорт. школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні, 35 кіноустановок, 24 б-ки. У Ч. р. видається газ. «Черноморская заря» (з 1933).

О. І. Балагура.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИЙ ЗАВО́Д — підприємство суднобудування. Розташований у Миколаєві. Став до ладу 1897. Історія з-ду нерозривно пов'язана з історією розвитку Чорноморського флоту. На з-ді збудовано перші в Росії турбінні міноносці, лінійні кораблі, перший у світі підводний мінний загороджувач «Краб». З-д будував також шаланди, баржі, суднові котли, підйомні крани, трамвайні вагони, паровози, залізничні мости. На з-ді працювали відомі діячі РСДРП Г. І. Петровський, М. М. Шверник та ін. Робітники підприємства брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903,* страйках 1912 та 1916 (див. *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*). В роки перших п'ятирічок підприємство було спеціалізовано на спорудженні океанських танкерів. Перший вітчизн. танкер «Красный Николаев» закладено на стапелі з-ду 1925. У 1949 закладено перше післявоєнне судно — танкер «Казбек». На Ч. с. з. споруджено унікальні судна, зокрема бази «Радянська Україна» і «Советская Россия», н.-д. судно «Академик Сергей Королёв», великі морозильні траулери-рибозаводи, контейнеровози з горизонтальним способом навантаження. Крім великотоннажних суховантажних суден, великих морозильних риболовних траулерів, з-д випускає палубні суднові механізми, прогулянкові човни тощо. Ч. с. з. нагороджено 2 орденами Леніна (1949, 1977), орденами Жовтневої Революції (1970), Трудового Червоного Прапора УРСР (1926).

Ю. І. Макаров.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ФЛОТ — оперативно-стратегічне об'єднання ВМФ СРСР. Регулярний рос. флот на Чорному м. було створено 1783. Моряки флоту виявили високу бойову майстерність під час рос.-тур. воєн 18—19 ст. (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*), *Кримської війни 1853—56, першої світової війни 1914—18.* На Ч. ф. служили відомі флотоводці Ф. Ф. *Ушаков*, Д. М. *Сенявін,* М. П. *Лазарєв,* В. О. *Корнілов,* П. С. *Нахімов,* Г. І. *Бутаков,* С. О. *Макаров* та ін. Моряки Ч. ф. брали активну участь у *революції 1905—07 в Росії* (див. також *Одеський червневий збройний виступ 1905, «Очаків», «Потьомкін», Севастопольське збройне повстання 1905*). Після Лютневої революції 1917 виникли організації моряків Ч. ф. *Румчерод, Центрофлот.* Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції моряки-чорноморці, очолені більшовиками, подали допомогу трудящим України у встановленні Рад. влади. В червні 1918, коли виникла загроза захоплення Ч. ф. австро-нім. окупантами, частину кораблів, за наказом В. І. Леніна, було затоплено в районі Новоросійська, частину захопили окупанти. Моряки-чорноморці в складі сухопутних військ билися на всіх фронтах громадян. війни. У березні 1920 Ч. ф. заново сформовано як мор. і річкові сили Пд.-Зх. фронту. 25.V 1920 їх було реорганізовано на Морські сили Чорного і Азовського морів. 11.I 1935 перейменовано на Ч. ф. СРСР. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ч. ф. відіграв важливу роль в *Одеській обороні 1941, Севастопольській обороні 1941—42, битві за Кавказ 1942—43,* у проведенні ряду операцій по визволенню України, Криму, у визволенні Болгарії, Румунії. За час війни 18 кораблям, частинам і з'єднанням Ч. ф. присвоєно гвард. звання; 59 кораблів, частин, з'єднань нагороджено орденами, 220 моряків удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За заслуги перед Батьківщиною Ч. ф. нагороджено орденом Червоного Прапора (1965).

М. І. Ховрін.

ЧОРНОМО́РСЬКІ ПРОТО́КИ — протоки Босфор і Дарданелли з Мармуровим морем між ними, які сполучають Чорне і Середземне моря. Правовий режим Ч. п. регулюється конвенцією про режим проток, укладеною на *Монтре конференції 1930* Болгарією, Францією, Англією, Японією, Туреччиною, Румунією, Югославією, Рад. Союзом та Грецією (1938 приєдналась Італія); набула чинності 9.XI 1936. Конвенція підтвердила принцип свободи проходу та плавання у протоках для торг. суден усіх країн та регламентувала порядок проходу для воєнних суден. Через Ч. п. мають право проходити торг. судна всіх д-в у мирний та воєнний час. Військ. кораблі певних класів (тоннажем до 15 тис. т) нечорноморських д-в мають право входити в Ч. п. в мирний час (для перебування в *Чорному морі*). Попереднє повідомлення про проходження іноз. військ. суден має бути надіслано тур. урядові за 15 діб. Термін перебування цих кораблів у Чорному морі обмежений трьома тижнями. Причорноморські д-ви можуть проводити через Ч. п. надводні військ. кораблі всіх класів і підводні човни, надіславши тур. урядові повідомлення про це не пізніше як за 8 діб. У воєнний час (якщо Туреччина не є воюючою стороною) заборонено проходження через Ч. п. військ. кораблів будь-якої воюючої держави. Якщо Туреччина перебуває в стані війни, встановлення режиму проток передається цілком на її розсуд. Положення Конвенції з мор. права 1982, які встановлюють право транзитного проходу через протоки, що використовуються для міжнародного судноплавства, на режим Ч. п. не поширюються, і цей режим залишається незмінним.

О. Ф. Висоцький.

ЧОРНОМО́РСЬКОГО ЧЕРВОНОПРА́ПОРНОГО ФЛО́ТУ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Б. А. Лавреньова. Засн. 1932 в Севастополі. В репертуарі: «Без вини винуваті» О. Островського, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Прапор адмірала» О. Штейна, «Пісня про чорноморців», «За тих, хто в морі» Б. Лавреньова, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Загибель ескадри», «Фронт» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана.

В театрі працювали народний артист СРСР Є. *Лебедєв,* засл. діячі мист. УРСР К. *Кустенко,* Ю. Гранатов, засл. діяч мист. РРФСР Ю. Юровський. У складі трупи (1984): нар. арт. УРСР В. *Павловський* (див. т. 12, Додаток), засл. артисти УРСР А. Васильєв, С. Власенко, В. Попова, Г. Савінова, Л. Тарасова, В. Ткаченко.

О. О. Кулик.

Чорноморського червонопрапорного флоту російський драматичний театр імені Б. А. Лавреньова.

ЧОРНОПЛІ́ДНА ГОРОБИ́НА, аронія чорноплідна (Aronia melanocarpa) — невелика чагарникова рослина родини *розових.* Листки прості еліптичні, пилчасті. Плоди округлі з щільною шкіркою, чорні з полиском, м'якуш майже чорний, кислувато-солодкий, сік темно-рубіновий. Походить із сх. частини Пн. Америки. В СРСР, в т. ч. й на Україні, пошир. в промислових і присадибних садах. Плоди придатні для приготування соків, варення, у свіжому або висушеному вигляді (цінна лікарська рослина). З Ч. г. виготовляють препарати для лікування гіпертонічної хвороби, атеросклерозу та деяких нервових захворювань. Урожайність 3 (до 8) кг з куща (50—70 ц/га). І. В. *Мічурін* використав Ч. г. при виведенні *горобини* сорту Лікерна.

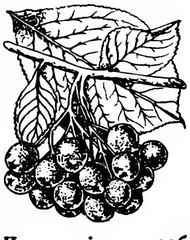

Чорноплідна горобина. Гілка з плодами.

ЧОРНОРІ́ЧИНСЬКИЙ КАНЬЙО́Н — ущелина р. Чорної у пд.-зх. частині Кримських гір. Довж. бл. 12 км, шир. від 50 до 300 м. Ч. к. має асиметричну будову: правий схил крутий, лівий пологий. Долина річки врізана в шар порід, складений з мергелів, глин і вапняків. У заплаві річки — мішані ліси, на схилах — дуб, ялівець, а також зарості *шибляку.* Заказник респ. значення.

Г. Є. Гришанков.

ЧО́РНО-РЯБА́ ПОРО́ДА великої рогатої худоби — одна з найпошир. в країні порід молочного напряму. Створена в різних зонах

СРСР в результаті *схрещування* місцевої худоби з плідниками остфризької породи та ін. порід голл. походження. Як породу затверджено 1959. Масть чорно-ряба. На Україні (переважно в Львів., Ровен., Волин., Хмельн. та ін. областях) Ч.-р. п. виведено схрещуванням місцевої худоби із завезеними наприкінці 19 і на поч. 20 ст. плідниками *голландської породи. Помісі* розводили «в собі» та час від часу поліпшували їх імпортними *бугаями* голл. походження. Тварини цієї породи великі, мають щільну, міцну конституцію, видовжену голову, тонку шию, рівну спину, широкі і глибокі груди, велике вим'я. Жива маса корів 470—550 кг, бугаїв — 900—950 кг. Середньорічні надої 3700—4200 кг молока жирністю 3,5—3,7 %. У тварин Ч.-р. п. добрі м'ясні якості, у 18-місячному віці молодняк досягає 420—480 кг. Забійний вихід 50—53 %. Розводять Ч.-р. п. в центр. і пд.-зх. частині РРФСР, на Уралі , в Зх. Сибіру, УРСР, БРСР, Узб. РСР та ін.

ЧОРНО́СЛИВ — сушені плоди *слив*. Для виробництва Ч. використовують сорти слив, що містять не менше 10 % цукру і не більше 1,2 % органічних кислот. Високої якості Ч. дають угорки. Для виготовлення Ч. стиглі плоди занурюють на 20 сек в окріп або в киплячий 0,5 %-ний розчин лугу, після чого промивають у воді і сушать в сушарках при 40 °, поступово підвищуючи т-ру до 75°. В СРСР основними районами виробництва Ч. є Краснодарський край, Україна, Молдавія.

ЧОРНОСО́ТЕНЦІ — 1) Члени погромницьких монархічних організацій (*«Союз руського народу»*, *«Союз Михаїла Архангела»*, «Білий двоглавий орел» в Одесі та ін.) і «чорних сотень» — озброєних загонів декласованих елементів для боротьби проти революц. руху в Росії 1905—17. Ч. розпалювали антисемітизм, влаштовували погроми і терористичні акти проти революціонерів і прогрес. громад. діячів. Орг-ції Ч. ліквідовано в ході Лютн. революції 1917. 2) В широкому розумінні Ч.— крайні реакціонери, войовничі противники соціалізму.

ЧОРНОСО́ШНІ СЕЛЯ́НИ — категорія особисто вільних селян у Рос. державі 14—17 ст., які володіли общинними землями і виконували повинності на користь держави. Назва походить від термінів *чорні люди* і *соха* — одиниця оподаткування. У Ч. с. були розвинуті промисли, ремесла, торгівля. В міру переходу *чорних земель* у володіння феодалів (див. *Маєток, Вотчина*) кількість Ч. с. зменшувалася. В результаті реформ *Петра I* Ч. с. увійшли до складу *державних селян.*

ЧОРНОСПИ́НКА, алоза темноспинна (Alosa kessleri kessleri) — риба роду *алоза* род. *оселедцевих*. Довж. тіла до 52 см, маса до 2 кг. Тіло видовжене. Спина темно-фіолетового кольору, верх голови і грудні плавці чорні. Поширена в Каспійському м.; на нерест у червні — липні заходить у Волгу. Плодючість 135 — 312 тисяч ікринок. Живиться гол. чин. ракоподібними. Цінна промислова риба.

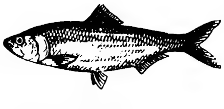

Чорноспинка.

ЧОРНОТІ́ЛКОВІ, чорниші (Tenebrionidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 2—50 мм) переважно темного забарвлення. Личинки видовжені, циліндричні, з грудними ніжками. В родині бл. 17 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди, найчисленніші Ч. в пустелях, напівпустелях. В СРСР — бл. 1000 видів, з них на Україні — бл. 100. Жуки Ч. живляться гол. чин. рослинними і тваринними рештками. Деякі Ч. живуть під корою дерев і знищують яйця, личинок і лялечок ін. комах. Личинки окремих видів Ч. (напр., медляків) живуть у грунті і пошкоджують корені рослин. Деякі Ч. шкодять на складах, млинах, хлібозаводах (див. *Хрущаки борошняні*).

І. К. Загайкевич.

ЧОРНОФІГУ́РНИЙ СТИЛЬ — термін, яким в історії мистецтва позначають техніку і стиль *вазопису* античного, поширеного в Стародавній Греції в 6 ст. до н. е. На вазах Ч. с. зображення композицій за мотивами античної міфології робили чорним лаком (звідси й назва; контури фігур, деталі тощо продряпували голкою) на червонуватому (кольору природної глини) тлі. Серед відомих майстрів Ч. с.— *Андокід*, Амасіс, Ексекій, Епіктет, Клітій, Тлесон.

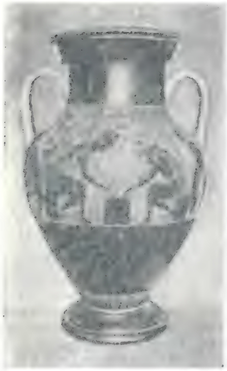

Чорнофігурний стиль. Майстер Ексекій. Амфора. Кераміка. 530—525 до н. е. Ватікан. Рим.

ЧОРНОЩИ́Р (Cyclachena xanthifolia) — трав'яниста рослина родини *складноцвітих*. Стебло прямостояче, до 2 м заввишки. Листки супротивні, яйцевидні, по краю зубчасто-пилчасті, опушені. Квітки в дрібних кошиках, зібраних у велике розгалужене волотевидне суцвіття. Пошир. в Пн. Америці і Європі, в т. ч. і в СРСР, зокрема в УРСР. Росте на залізничних насипах, забур'янених місцях, отруйний для тварин. Заходи боротьби: знищення бур'яну на необроблюваних угіддях, по узбіччях доріг, старанний обробіток країв полів; застосування *гербіцидів*.

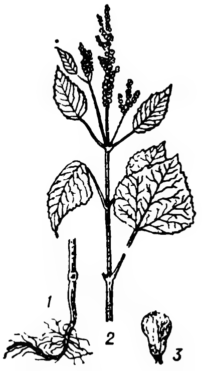

Чорнощир звичайний:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини;
3 — насінина.

ЧОРНУ́ХИ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Мнозі (бас. Дніпра), за 35 км від залізнич. ст. Пирятин. 2,9 тис. ж. (1984). Засн. в 17 ст. (за ін. істор. джерелами — в 13 ст.). В 1654 Ч. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ч. (17.IX 1941 — 17.IX 1943) в районі діяли підпільний райком партії і партизанський загін.

З 1971 Ч. — селище міськ. типу. У селищі — хлібозавод, цех Пирятинського сироробного з-ду, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, 2 б-ки, істор.- краєзнавчий музей. В Ч. народився укр. просвітитель, філософ і поет Г. С. *Сковорода*. У селищі йому встановлено пам'ятник.

Корова **чорно-рябої породи.**

ЧОРНУ́ХИНЕ — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташоване на р. Чорнусі. Залізнична станція. 9,2 тис. ж. (1984). На тер. Ч.— шахта ім. С. В. Косіора виробничого об'єднання «Ворошиловградвугілля», племптахорадгосп «Мирний», птахофабрика. У Ч.— філіал Перевальського гірничого технікуму, 4 заг.-осв. школи; лікарня, поліклініка; Палац культури, 2 клуби, 2 б-ки. Історико-краєзнавчий музей. Перші згадки про Ч. датуються 1600, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЧОРНУ́ХИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 20,0 тис. чол. (1984). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані селищній і 8 сільським Радам народних депутатів.

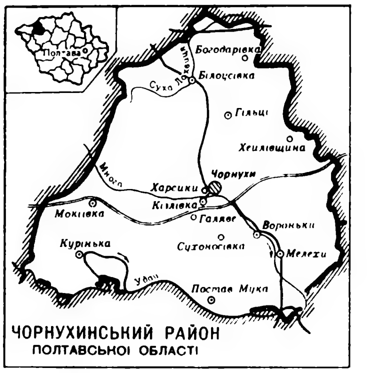

ЧОРНУХИНСЬКИЙ РАЙОН
ПОЛТАВСЬКОІ ОБЛАСТІ

Центр — смт *Чорнухи*. Ч. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — плескатохвиляста рівнина, розчленована глибоковрізаними річковими долинами, балками та ярами. Корисні копалини: природний газ, торф, глини. Річки — *Удай*, Многа, Суха Лохвиця (бас. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен) займають 3,8 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — цех Пирятинського сироробного з-ду (Чорнухи), комбікормовий з-д (с. Галяве). Комбінат побутового обслуговування (Чорнухи), 3 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, гречки, цукр. буряків, соняшнику, картоплі; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Площа сільськогосподарських угідь 1983 становила 47,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,0 тис. га. В Ч. р.— 12 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 202 км, у т. ч. з твердим покриттям — 139 км. У районі — 25 заг.-осв. та музична школи; 24 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 26 клубних установ, 37 кіноустановок, 25 б-к, істор.-

краєзнавчий музей. У Ч. р. видається газ. «Нова праця» (з 1932).

М. А. Дворник.

ЧОРНУ́ШКА (Nigella) — рід рослин родини *жовтецевих.* Однорічні трави з двічі- або тричі-перисторозсіченими листками і жовтими або голубуватими поодинокими квітками. Плід збірний з 2—10 листянок; насіння чорне (звідси й назва). Бл. 20 видів, пошир. в Середземномор'ї, Серед. і Сх. Європі та Зх. Азії. В СРСР — бл. 10 видів, з них в УРСР — 3; крім того, два середземноморські види зустрічаються в культурі: Ч. посівна (N. sativa), її насіння використовують як пряність у хлібопечінні, при солінні огірків, квашенні капусти тощо, і Ч. дамаська (N. damascena) — декоративна рослина. У пд. районах УРСР на схилах як бур'ян в посівах росте Ч. польова (N. arvensis).

ЧОРНЯ́ВА — річка в Івано-Фр. обл. УРСР, ліва прит. *Пруту* (бас. Дунаю). Довж. 63 км, площа бас. 351 км². Тече в межах Передкарпаття. Живлення мішане. Воду використовують для пром. і с.-г. водопостачання. На берегах Ч., біля смт Обертина, виявлено поселення пізнього *палеоліту*; біля с. Гончарова знайдено знаряддя праці *бронзового віку.*

ЧОРНЯ́ТА Іван (Чернята; рр. н. і см. невід.)— військ. (генеральний) обозний (1648—49) селянсько-козацьких військ, очолених Б. Хмельницьким. Брав участь у битвах і походах сел.-козац. військ, виконував дипломатичні та ін. доручення Б. Хмельницького. Був противником будь-яких угод з шляхет. Польщею, що суперечили б інтересам визвольної боротьби. Восени 1649 керував складанням 40-тисячного козац. реєстру, який є цінним джерелом до історії нар.-визвольної війни 1648—54.

ЧО́РОВИЧ (Ћоровић) Светозар (29.V 1875, Мостар — 17.IV 1919, там же) — серб. письменник. Учасник нац.-визвольного руху в Боснії і Герцеговині. Один із засновників літ. журн. «Зора» («Зоря», 1896—1901). Друкуватися почав у кін. 80-х рр. У романах «Одруження Пери Карантана» (1905), «Стоян Мутикаша» (1907), «По келіях» (1919), «Поміж своїми» (1921) викривав дрібнобурж. мораль провінційного міщанства Герцеговини, порушував проблеми, пов'язані з становленням капіталістичних відносин, конфліктом поколінь тощо. Автор п'єс «Айша», «Адембег», «Тиран» (1913), статті про І. Котляревського (1900). В перекладі укр. мовою 1911 в Чернівцях видано збірку Ч. «Герцеговинські оповідання».

В. Г. Гримич.

ЧОРТ — за забобонними уявленнями, надприродна істота, що втілює в собі зло; має вигляд людини з темною шерстю, з козячими ногами, хвостом і ріжками. Те саме, що й *диявол,* злий дух, біс, сатана, нечиста сила.

ЧОРТКІ́В — місто Терноп. обл. УРСР, райцентр, на р. Сереті (прит. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1522, коли Ч. дістав *магдебурзьке право.* Був під владою шляхет. Польщі. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* населення Ч. повстало проти шляхет. Польщі і разом з сел.-козац. загонами здобуло Ч. У 1672—83 Ч. був під владою султанської Туреччини. Після 1-го поділу Польщі (1772) Ч. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Як протест проти утисків поміщиків відбулося *Чортківське селянське заворушення 1838.* Під впливом революції 1905—07 в Росії в Ч. відбулися демонстрації й мітинги солідарності з рос. пролетаріатом. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Ч. 1919 захопила бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Ч. під керівництвом КПЗУ вели боротьбу проти загарбників. У 1922 в районі Ч. діяла партизан. група «*Червона дванадцятка*». В листопаді 1922 у Ч. було страчено керівників групи С. О. *Мельничука* і П. М. *Шеремету.* В 1939 Ч. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Ч. — місто.

У місті — м'ясний, хлібний та хлібопродуктів комбінати, рем.-мех., цукр., горілчаний заводи, кондитерська, швейна, перо-пухова ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. і пед. уч-ща, 9 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, 2 поліклініки, Будинок культури, кінотеатр, 4 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: замок (кін. 16 — поч. 17 ст.; мурований, в плані п'ятикутний з наріжними баштами і брамою, двоповерховими житл. корпусами; на стінах пн. корпусу збереглися фрагменти фресок 17 ст.), дерев'яні церкви — Успенська (17 ст., іконостас 18 ст.) та Вознесенська (1738), костьол домініканців (1619; у 19 ст. перебудовано у псевдоготичному стилі). В 1926—27 в Ч. працював учителем укр. письменник С. *Тудор.*

ЧОРТКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н —у пд.-сх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 83,9 тис. чол. (1984). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 27 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Чортків.* Ч. р. розташований в межах *Подільської височини.* Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована глибокими долинами приток Дністра (Джурина, Серета, Нічлави, Збруча). Корисні копалини: пісковики, вапняки, глини, піски, гравій, гіпс. Грунти сірі й світло-сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. В межах району — держ. заказник «Дача Галілея». Найбільші пром. підприємства району — чортківські цукр. і рем.-мех. з-ди, м'ясокомбінат, швейна ф-ка, Колиндянський концентратно-дріжджовий комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Чортків). Землеробство району буряково-зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 64,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 61,0 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, ячмінь, овес, картопля, овочеві, багаторічні та однорічні трави. У Ч. р.— 18 колгоспів, 1 радгосп, інкубаторно-птахівнича станція, держплемстанція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Чортків, Білобожниця, Ягільниця, Вигнанка, Шманьківчики. Автомоб. шляхів— 359 км, у т. ч. з твердим покриттям — 318 км. У районі — мед. і пед. уч-ща, 60 заг.-осв., 3 муз. і спортивна школи; 55 лік. закладів, у т. ч. 1 лікарня. 20 будинків культури, 48 клубів, кінотеатр, 64 кіноустановки, 73 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. У с. Шманьківцях Ч. р. народилися укр. поет І. М. *Грабович* та укр. поет і театр. діяч С. М. *Чарнецький,* у с. Улашківцях — учасник революц. руху на зх.-укр. землях П. С. *Ладан,* у с. Горішній Вигнанці — укр. рад. композитор М. А. *Коссак,* у с. Колиндянах — укр. рад. різьбяр по дереву Д. Г. *Білинський.* У Ч. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1938).

І. Г. Шевченко.

ЧОРТКІ́ВСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1838 — антипоміщицький масовий виступ селян Чортківського округу Сх. Галичини. Приводом до виступу було поширення серед селян округу чуток про імператорський декрет, який нібито зменшував розміри панщини до одного дня на тиждень від сел. двору. Першими в червні 1838 виступили селяни с. Бабинців, які відмовилися відбувати панщину більше як один день на тиждень. За їхнім прикладом сел. громади навколишніх сіл відмовлялися виконувати панщину, організовували масове подання скарг на поміщиків. На кінець серпня заворушення охопило 39 сіл Чортківського округу. На придушення виступу австр. уряд послав каральну експедицію і слідчу комісію. Керівників заворушень було заарештовано, багатьох учасників покарано киями. Під впливом подій на Чортківщині почалися сел. заворушення в Тернопільському окрузі.

ЧО́РТОВІ СХО́ДИ — гірський прохід (перевал) у зх. частині *Головного пасма Кримських гір.* Утворені у верхньоюрських вапняках, верстви яких схожі на величезні сходи, що круто здіймаються вгору. На схилах — широколистяний ліс (дуб, граб, бук і тис). Ч. с. лежать у межах *Ялтинського гірсько-лісового заповідника.* У 1820 по Ч. с. піднімався О. С. Пушкін. Відвідували це місце В. Жуковський, Леся Українка, В. Брюсов, І. Бунін.

О. В. Єна.

ЧОРТОМЛИ́К — великий (заввишки 20 м, діаметром 350 м) скіфський курган 4 ст. до н. е. біля с. Чкалового Нікопольського

Чортків. Успенська церква. 17 ст.

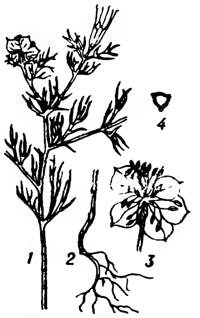

Чорнушка польова:
1 — верхня частина рослини;
2 — нижня частина рослини;
3 — квітка;
4 — насінина в поперечному розрізі.

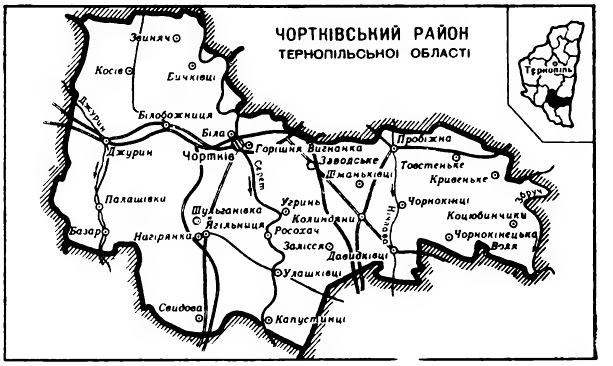

Чортомлик. Срібна амфора.

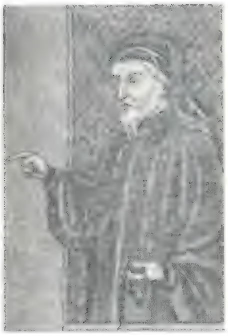

Дж. Чосер.

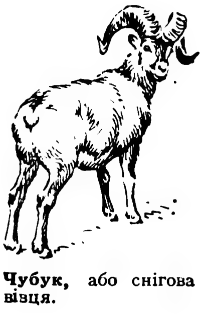

Чубук, або снігова вівця.

р-ну Дніпроп. обл. Досліджував його 1862—63 І. Є. *Забєлін.* Під насипом відкрито два колодязі глибиною бл. 11 м та кілька печероподібних ніш. У нішах було поховано «царя» і «царицю», а також 6 слуг-рабів. У трьох ямах виявлено кістки 11 коней в уборах із золота, срібла та бронзи. Біля кістяків «царя» і «цариці» та у двох ін. нішах було знайдено прикраси (золоті бляшки від парадного одягу, дві золоті гривни з кінцями у вигляді фігурок левів, залізні, срібні й золоті браслети та ін.), зброю (меч з золотим держалном, оздобленим зображеннями двох голів бика, наконечники стріл, списів, дротиків тощо), срібний посуд, жіночий конічний головний убір, обшитий золотими бляшками, налуччя (аналогічне знайдено у *Мелітопольському кургані*), бронзові казани для жертовної їжі, амфори для вина та багато ін. предметів. Найвизначнішою знахідкою є срібна амфора, фриз якої оздоблений зображеннями скіфів, що приборкують диких коней. Художні вироби з Ч. зберігаються в *Ермітажі.*

Літ.: Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага — Л., 1966.

ЧОРТОМЛИ́ЦЬКА СІЧ, Стара Січ, Базавлуцька Січ — одне з укріплень *Запорізької Січі,* яке в кін. 16 — на поч. 18 ст. існувало на о. Чортомлик, або *Базавлук.* Ч. С. засновано після зруйнування крим. татарами 1593 *Томаківської Січі.* Коли швед. загарбники восени 1708 вдерлися на Україну, царський уряд під приводом боротьби проти зрадників, яких очолювали І. *Мазепа* і кошовий отаман К. *Гордієнко,* вирішив ліквідувати Ч. С. як центр антифеод. руху на Україні. Царське військо 14 (25).V 1709 зруйнувало Ч. С. Запорожці після цього спробували збудувати Січ на р. Кам'янці, але змушені були відійти у володіння Кримського ханства, де з дозволу хана 1711 заснували в пониззі Дніпра *Олешківську Січ.*

ЧОРТОПОЛО́Х — народна назва колючих рослин з родів *будяк, осот,* нетреба, татарник, головатень та ін.

ЧО́СЕР (Chaucer) Джефрі (1340?, Лондон — 25.X 1400, там же) — англ. поет. Родоначальник англ. поезії й англ. літ. мови (поетичної). Представник *Передвідродження* в Англії. Був дипломатом, суддею, чиновником, членом парламенту. Перший оригінальний твір — поема в куртуазній манері «Книга герцогині» (1369). Поеми «Пташиний парламент», «Будинок слави» (незакінч.), «Троїл і Хрисеїда», першу зб. повістей у віршах англ. мовою «Легенда про славних жінок» створив 1380—86. Славу здобув «Кентерберійськими оповіданнями» (незавершені, кін. 80-х — 90-і рр.), що відзначаються життєлюбством і гуманізмом. Ч. подав у них реалістичні образи представників різних прошарків тогочасного англ. суспільства, сатирично змалював духівництво.

Тв.: Укр. перекл.— З «Кентерберійських оповідей». «Всесвіт», 1978, № 5; Рос. перекл.— Кентерберийские рассказы. М., 1980.
Літ.: Кашкин И. А. Джеффри Чосер. В кн.: Кашкин И. А. Для читателя-современника. М., 1968.
І. О. Влодавська.

ЧО́СИЧ (Ћосић) Бранимир (13.IX 1903, Штитар — 29.I 1934, Белград) — серб. письменник. Автор збірок «Оповідання про Бошковича» (1924), «„Єгиптянка" та інші оповідання» (1927) тощо. Романи «Шабаш» (1925), «Два царства» (1928) — на морально-етичні теми. Творчість поч. 30-х рр. позначена впливом прогресивної літ. течії «соціальна література». Гостра критика бурж. суспільства звучить у романі «Скошене поле» (1934).

Тв.: Рос. перекл.— Скошенное поле. М., 1957. *В. Г. Гримич.*

ЧОТИРИПРОМЕНЕ́ВІ ГУ́БКИ (Tetraxonida) — ряд морських безхребетних тварин класу звичайних *губок.* Тіло кулясте, яйцевидне, бокалоподібне та ін. форми, розміром від кількох мм до 1,5 м. Скелет складається в осн. з чотирипроменевих кремнієвих голок, розміщених радіально. Багато видів Ч. г. мають яскраве забарвлення. Колоніальні, іноді поодинокі організми. Живуть на глиб. до 4000 м. Відомо бл. 1500 видів, поширених у морях гол. чин. тропічної, субтропічної й помірної зон. В морях СРСР — понад 50 видів, зокрема в Чорному м.— 5 видів, серед яких Geodia stellosa — напівкулястої, грудкоподібної та ін. форм, свердлячі губки — кліони: Cliona vastifica, C. lobata та інші. *О. П. Маркевич.*

ЧОТИРИСТОРО́ННЯ УГО́ДА ПО ЗА́ХІДНОМУ БЕРЛІ́НУ. Підписана 3.IX 1971 представниками СРСР, США, Великобританії і Франції в *Західному Берліні.* Набула чинності 3.VI 1972. Визнаючи існуючі в Європі політ. і тер. реальності, сторони зобов'язалися не застосовувати силу або погрозу силою і врегульовувати всі спори виключно мирними засобами. В угоді зафіксовано, що Зх. Берлін, як і раніше, не є складовою частиною ФРН і не буде й надалі управлятися нею. Разом з тим угода не суперечить нормальному підтриманню екон., культур. та ін. зв'язків між Зх. Берліном і ФРН за умов виконання положень цього документа. США, Великобританія і Франція зберігають за собою права представництва за кордоном інтересів Зх. Берліна. Угода передбачає можливість представництва ФРН інтересів Зх. Берліна і його постійних жителів за кордоном (консульське обслуговування, представництво в міжнар. орг-ціях тощо). Угода врегулювала порядок сполучення із Зх. Берліном, виходячи з міжнар. практики транзиту через територію суверенних д-в. Угода по Зх. Берліну сприяла нормалізації відносин між ФРН і СРСР та ін. соціалістичними країнами. *Б. М. Забарко.*

ЧОТИРИХЛО́РИСТИЙ ВУГЛЕ́ЦЬ, тетрахлорметан, CCl_4 — органічна сполука, похідна *метану;* безбарвна з солодкуватим запахом рідина; густ. 1593 $кг/м^3$ (т-ра 20 °C); $t_{пл}$ — 22,9 °C; $t_{кип}$ 76,8 °C. Практично нерозчинний у воді, змішується з багатьма органічними розчинниками, негорючий. За звичайних умов Ч. в. стійкий до діяння повітря, світла, концентрованих к-т. Одержують *хлоруванням* метану або сірковуглецю та ін. способами. Застосовують як розчинник жирів, воску, смол, каучуку тощо, для виробн. *фреонів.* Ч. в.— токсичний; гранично допустима концентрація пари у повітрі 20 $мг/м^3$.

ЧОТИРНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б). Відбулася 27—29.IV 1925 в Москві. В її роботі взяли участь 178 делегатів з ухвальним голосом і 392 — з дорадчим. Порядок денний: 1) Парт.-орг. питання; 2) Про кооперацію; 3) Про с.-г. податок; 4) Про металопром-сть; 5) Про розширений пленум ВККІ; 6) Про революц. законність. Конференція проаналізувала внутр. і міжнар. становище, відзначила успіхи у відбудові нар. г-ва країни й визначила перспективи соціалістичного будівництва в СРСР. Конференція викрила неспроможність тверджень троцькістів, які заперечували можливість перемоги соціалізму в СРСР, взяла курс на втілення в життя *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР,* зазначивши, що в СРСР є всі умови для побудови соціалістичного суспільства. Конференція накреслила конкретну програму госп. і культурно-політ. діяльності на найближчий період, у якій особливу увагу приділяла дальшому піднесенню с. г., важкої індустрії, в першу чергу металопром-сті. Було вирішено зменшити єдиний с.-г. податок, забезпечити правильний розподіл податків між сел. г-вами з урахуванням ступеня їхньої заможності, збільшити кредити для селян і масштаби виробничої допомоги незаможним г-вам. Велику увагу конференція приділила питанню про кооперування селян. Особливе значення надавалося роботі рад. *кооперації,* професійних спілок, комсомолу та ін. громад. орг-цій, дальшому розгортанню виховної й орг. роботи партії. На основі настанов В. І. Леніна конференція відзначила необхідність зміцнення революц. законності.

Літ.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972. *М. В. Черненко.*

ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б). Відбувся в Москві 18—31.XII 1925. В роботі з'їзду взяли участь 665 делегатів з ухвальним і 641 — з дорадчим голосом, які представляли 643 тис. членів партії і 445 тис. кандидатів.

Порядок денний: 1) Затвердження місця роботи з'їзду; 2) Політ. звіт ЦК; 3) Орг. звіт ЦК; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Звіт ЦКК; 6) Звіт представництва РКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 7) Чергові питання госп. будівництва; 8) Про роботу профспілок; 9) Про роботу комсомолу; 10) Про зміну парт. Статуту; 11) Вибори до центр. установ партії. З'їзд проходив в умовах швидкого зростання політ. авторитету СРСР, масштабів світового революц. руху.

На кін. 1925 рад. народ домігся значних успіхів у відбудові нар. г-ва, у розвитку культури, поліпшився матеріальний добробут трудящих; зростав авторитет і вплив більшовицької партії в масах. СРСР наблизився до завершення відбудовного періоду. Складною була внутріпарт. обстановка. Активізували антипарт. діяльність троцькісти (див. *Троцькізм*), «*нова опозиція*», які виступали проти *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. В основу рішень з'їзду було покладено ленінські настанови про можливість побудови соціалізму в СРСР, про необхідність прискорити темпи розвитку рад. економіки, про боротьбу за мир, зміцнення союзу з міжнар. пролетаріатом, за ідейну й орг. згуртованість партії. З'їзд засудив капітулянтські плани «нової опозиції», які прирікали країну на екон. відсталість, закабалення її капіталістичними д-вами. Повністю схваливши рішення *Чотирнадцятої конференції РКП(б)* (квітень 1925) про можливість побудови соціалізму в СРСР, з'їзд націлив партію на розгортання соціалістичної *індустріалізації* країни, зміцнення союзу робітн. класу з середняком на селі при опорі на бідноту і боротьбі проти куркульства. Зважаючи на те, що своїм центром «нова опозиція» намагалася зробити Ленінград, з'їзд прийняв «Звернення до всіх членів ленінградської організації», в якому викрив розкольницьку діяльність опозиції, її троцькістсько-меншовицьку сутність і закликав ленінградських комуністів покінчити з всілякими спробами підірвати єдність партії. На з'їзді було визначено найважливіші завдання роботи профспілок і комсомолу. З'їзд прийняв рішення про зміни в Статуті партії, які сприяли орг. зміцненню її лав, постанову про зміну назви партії з РКП(б) на Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(б). З'їзд обрав ЦК ВКП(б), ЦКК і Центр. ревізійну комісію. XIV з'їзд ВКП(б) визначив шляхи дальшої боротьби партії за побудову соціалізму, ввійшов в історію партії як з'їзд індустріалізації країни.

Літ.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1982.

А. С. Зашкільняк.

ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 13—18.VI 1938 в Києві. В роботі з'їзду брали участь 474 делегати з ухвальним і 95 — з дорадчим голосом, які представляли 200 469 членів партії і 85 349 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КП(б)У; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії КП(б)У; 3) Вибори керівних парт. органів. З'їзд розглянув підсумки роботи парт. орг-ції республіки за рік, що минув з часу XIII з'їзду КП(б)У, і відмітив успіхи, досягнуті Рад. Україною в розвитку пром-сті, с. г., транспорту, підвищенні матеріального та культур. рівня трудящих. В 1938 УРСР по випуску пром. продукції перевершила рівень усієї царської Росії 1913. Ці успіхи стали можливими завдяки дружбі й допомозі народів ін. республік і насамперед рос. народу, завдяки постійній увазі з боку ЦК ВКП(б), Союзного уряду. З'їзд націлив парт. орг-ції та госп. органи на виявлення та використання всіх резервів і можливостей, закладених у соціалістичній системі г-ва, на дальший розвиток *соціалістичного змагання*, зокрема руху новаторів. Велику увагу було приділено поліпшенню роботи підприємств оборонної пром-сті, активізації діяльності оборонних т-в тощо. З'їзд відмітив значні успіхи в удосконаленні орг.-парт. роботи, вказав на необхідність дальшого піднесення рівня внутріпарт. та ідеологічної роботи, зокрема вдосконалення системи марксистсько-ленінського виховання комуністів, агіт.-пропагандистської діяльності серед населення. З'їзд засудив помилки в нац.-культур. будівництві й закликав вести рішучу боротьбу за послідовне здійснення ленінської нац. політики. З'їзд доручив парт. орг-ціям забезпечити систематичне керівництво профспілковими і комсомольськими орг-ціями, допомогу в їхній діяльності, активізувати агітаційно-масову роботу в зв'язку з наступними виборами до Верховної Ради УРСР. З'їзд обрав ЦК КП(б)У та Центр. ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *В. П. Шевчук.*

ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ НАДЗВИЧА́ЙНИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — див. *Надзвичайний чотирнадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад 1937.*

ЧОТТОПАДДХА́Й Бонкімчондро (26.IV 1838, Кантальпара, поблизу Калькутти — 8.IV 1894, Калькутта) — інд. письменник. Писав бенгальською мовою. Романтик, основоположник істор. роману в Бенгалії. Працював редактором журналів «Бонгодоршон» («Дзеркало Бенгалії») і «Прочар» («Проповідник»). Його вірш «Вітаю тебе, Батьківщино-мати» 1905—47 був у Бенгалії гімном нац.-визвольного руху. Автор соціальних романів «Дочка полководця» (1865), «Отруйне дерево» (1872), «Чондрошекхор» (1873), «Заповіт Крішноканто» (1875), «Притулок радості» (1882), «Радж Сінгх» (1893); збірок сатиричних новел, статей та есе на історико-літ., філос.-реліг. теми.

Тв.: Рос. перекл.— Ядовитое дерево. Романы и повести. М., 1962; Индира. Повести и роман. М., 1963.

Ю. В. Покальчук.

ЧОТТОПАДДХА́Й Шоротчондро (15.IX 1876, с. Дебанандапур, Бенгалія — 16.I 1938, Калькутта) — інд. письменник. Писав бенгальською мовою. В 20-і рр. брав активну участь у нац.-визвольному русі. Ч. зробив вагомий внесок у розвиток жанру реалістичного суспільно-психологічного роману. Гол. теми творів — становище жінки в Індії, антиколоніальні настрої інд. інтелігенції, критика бурж. моралі, засудження кастових упереджень тощо. Автор 26 романів та повістей, численних оповідань, кількох п'єс. Серед найвизначніших творів: романи «Селянське суспільство» (1916), «Заблудився в дорозі» (1917), «Спалений дім» (1920), «Останнє питання» (1931), епічний роман «Шріканто» (ч. 1—4, 1917—33), перший в інд. л-рі політ. антиколоніальний роман «Дайте дорогу» (1926).

Тв.: Рос. перекл.— Шриканто. М., 1960; Сожжённый дом. Повести и романы. М., 1971.

Ю. В. Покальчук.

ЧУ — ріка в межах Кирг. РСР та Каз. РСР. Довж. 1067 км, площа бас. 62 тис. км². Утворюється злиттям річок Джоон-Арик і Кочкор, що беруть початок з льодовиків на хребтах Терскей-Ала-Тоо та Киргизький. До виходу з гір має вузьку каньйоноподібну долину, в Чуйській долині поступово розширюється і приймає численні притоки (гол. чин. праві). У пониззі перетинає пустелю Мойинкум і губиться у западині Ащиколь. Живлення льодовиково-снігове. Макс. стік у липні — серпні; у пониззі ріка наприкінці літа пересихає. На Ч. споруджено ГЕС, водосховища (зокрема, Орто-Токойське), її водами живляться численні зрошувальні канали (Зх. Великий Чуйський, Сх. Великий Чуйський, Георгієвський). На річці — міста Токмак, Чу.

В. Я. Чубар.

ЧУ́БАР Влас Якович [10 (22).II 1891 — 26.II 1939] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1907. Н. в с. Федорівка (тепер с. Чубарівка Пологівського р-ну Запоріз. обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1904—11 навчався в Олександрівському механіко-тех. уч-щі. Учасник революції 1905—07. З 1911 працював на з-дах Краматорська, Маріуполя, Бахмута, Харкова, Москви, Петербурга. За революц. діяльність 1912 був заарештований. Після Лютн. бурж.-демократичної революції — голова Центр. ради фабзавкомів Петрограда, член Всерос. Ради фабзавкомів, Петроград. Ради робітн. депутатів. Учасник Великої Жовтн. соціалістичної революції. В 1918 — голова Правління націоналізованих з-дів транспорт. машинобудування. В 1919 Ч. за дорученням В. І. Леніна брав участь у відбудові пром-сті Уралу. В 1919—22 — голова Оргбюро по відбудові пром-сті України. На поч. 1920 Ч. увійшов до складу Всеукрревкому, Ради Укртрудармії. В грудні 1921 — голова Центр. правління кам'яновугільної пром-сті Донбасу і одночасно — голова Президії УРНГ. З 1923 — голова РНК УРСР. З 1934 — заст. Голови РНК СРСР та Ради Праці і Оборони. З 1937 — наркомфін СРСР. На X з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б), з серпня 1921 — член ЦК партії. З 1926 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б), з 1935 — член Політбюро ЦК ВКП(б). В 1920—34 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В Запоріжжі відкрито будинок-музей Ч., у Києві та Запоріжжі споруджено пам'ятники.

Тв.: Вибрані статті і промови. К., 1972.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Чубаря В. Я. див. Покажчик імен Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Кольяк Т. Життя в боротьбі. Дніпропетровськ, 1971. *В. В. Мусієнко.*

ЧУБА́ТИЙ ЖА́ЙВОРОНОК (Galerida) — рід птахів род. *жайворонкових.* Довж. бл. 19 см, маса 45 г. Забарвлення верху сірувато-буре, низу — білувате, воло з темними плямами; на голові — чуб. В роді 5 видів, поширених у пд. частині Євразії і пн. частині Африки. В СРСР, у т. ч. в УРСР, зустрічається 1 вид — чубатий жайворонок звичайний, або посмітюха (G. cristata). На Україні — осілий птах усієї території, живе на відкритих місцях, особливо численний біля населених пунктів. Гніздо мостить на землі. Кладка (або дві за сезон) з 3—5 яєць на початку травня; насиджує самка протягом 12—13 діб. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоцену Європи.

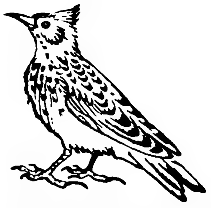

Чубатий жайворонок.

П. П. Чубинський.

ЧУБИ́НСЬКИЙ Павло Платонович [15 (27).I 1839, хутір, тепер у складі м. Борисполя Київ. обл.— 14 (26).I 1884, Київ] — укр. і рос. етнограф і фольклорист ліберально-бурж. напряму. З дворян. У 1861 закінчив юридичний ф-т Петерб. ун-ту. За «українофільську діяльність» Ч. 1862 було вислано до Архангельська (перебував там до 1869). В 1869—70 очолював етнографічно-статистичні експедиції по вивченню України, Білорусії та Молдавії. Матеріали цих експедицій було видано за редакцією Ч. (Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, т. 1—7. СПБ, 1872—79). Працював у Києві секретарем й заст. голови Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва. В 1876—79 працював у Петербурзі.

Тв.: Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. СПБ, 1869.

ЧУБУ́К, снігова вівця, товсторіг (Ovis canadensis) — ссавець роду *вівця.* Поширений в горах Пн.-Сх. Сибіру і Пн. Америки. В СРСР 4 підвиди: камчатський, охотський, якутський і путоранський, або норільський. Довж. тіла до 180 см, вис. в плечах до 105 см, маса до 130 кг. Роги товсті (у самців в обхваті до 36 см, довж. до 11 см кожний). Забарвлення хутра від білого (на Пн. ареалу) до бурого (на Пд.). Зустрічається переважно в скелястих ландшафтах. Тримається стадами. Живиться пагонами дерев і кущів, травою, мохом і лишайниками. Полігам. *Гін* у листопаді — січні. Самка у травні — червні народжує 1, рідше 2 ягнят. Мав промисл. значення, тепер нечисленний, включений до міжнародної *Червоної книги,* а путоранська снігова вівця — до Червоної книги СРСР. Іл. с. 344.

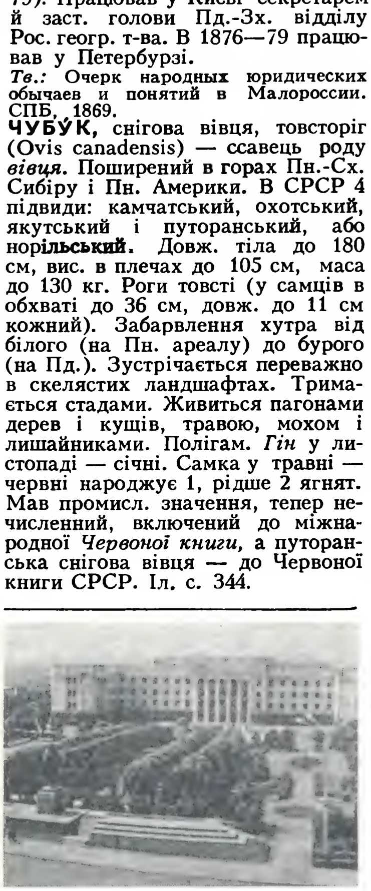

Чуваська АРСР. Чебоксари. В центрі міста.

ЧУБУ́К — здерев'янілий стебловий живець виноградної лози. Використовують його для *вегетативного розмноження* винограду. Ч. нарізують весною з дозрілих однорічних пагонів, заготовлених восени.

ЧУВА́СЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Чувашія — у складі РРФСР. Утворена 24.VI 1920 як Чуваська а. о., 21.IV 1925 перетворена на авт. республіку. Розташована на сході Сх.-Європейської рівнини. Поділяється на 24 райони, має 9 міст і 6 с-щ міськ. типу.

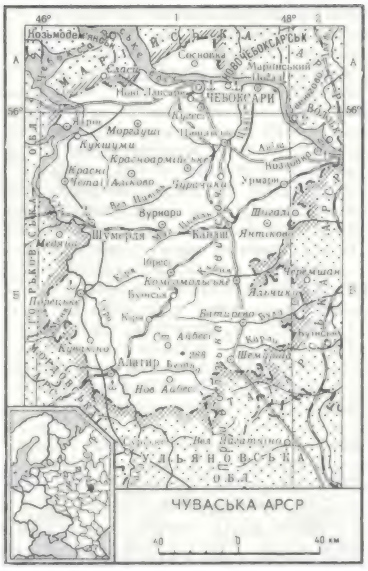

Природа. Майже вся територія Ч. лежить на правобережжі Волги, в межиріччі Сури і Свіяги. Правобережжя зайняте відрогами Приволзької височини, її найбільш підвищеною частиною — Чуваським плато, лівобережжя рівнинне. Корисні копалини: горючі сланці, торф, фосфорити, мінеральні буд. матеріали. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —12,7°, липня +18,9°. Опадів 400—500 мм на рік. Всі ріки Ч. належать до бас. Волги, найбільша — Сура. Багато озер, Чебоксар. водосховище. Значна частина Ч. розташована в зоні широколистяних лісів, південно-західна — в зоні лісостепу, північна — в зоні тайги. Переважають дерново-підзолисті та сірі лісові грунти, на Пд. Сх.— вилугувані чорноземи. Під лісом (сосна, ялина, береза, дуб, липа) 32 % тер. республіки.

Населення. Осн. населення — *чуваші* (887,7 тис. чол., або 68,4 %; 1979, перепис). Живуть також росіяни (26 %), татари (2,9 %), мордва (1,6 %) та ін. Пересічна густота нас.— 71,7 чол. на 1 км^2 (1984). Міське населення становить 51 % (1983). Найбільші міста *Чебоксари,* Алатир, Канаш.

Історія. На тер. Ч. збереглися пам'ятки серед. *палеоліту, мезоліту,* а також *неоліту,* в кін. якого тут з'явилися фінно-угор. племена. В 10 ст. склалося перше держ. утворення Серед. Поволжя — *Булгарія,* яку в 40-х рр. 13 ст. було включено до складу *Золотої орди.* В 15 ст. сформувалася чувас. народність. Чуваші підпали під владу *Казанського ханства.* В 1551 вони добровільно увійшли до складу Росії, що мало для них прогресивне значення. З 20-х рр. 18 ст. чувас. селяни перебували на становищі *державних селян* (на поч. 19 ст. $^1/_4$ частину їх перетворено на *удільних селян*). У серед. 18 ст. чувашів було насильно християнізовано. Чувас. селяни були учасниками сел. воєн під проводом С. Т. *Разіна* (1667—71), О. І. *Пугачова* (1773—75). В кін. 19 — на поч. 20 ст. певного розвитку набула капіталістична пром-сть. У розвитку освіти в краї велику роль відіграли І. М. *Ульянов* та І. Я. *Яковлєв.* У 1902—04 в Ч. виникли перші марксистські гуртки. В період революції 1905—07 в Росії в ряді пунктів Ч. діяли більшовицькі групи, відбувалися виступи трудящих. Після повалення самодержавства (лютий 1917) в Ч. виникли Ради. Рад. владу встановлено протягом листопада 1917 — травня 1918. 24.VI 1920 в складі РРФСР утворено Чув. а. о., перетворену 21.IV 1925 на Чув. АРСР. За роки Рад. влади в Ч. було ліквідовано екон. і культур. відсталість, проведено колективізацію с. г. Сформувалася чувас. соціалістична нація. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Ч. разом з ін. народами СРСР самовіддано боролися проти нім.-фашист. загарбників. 54 тис. воїнів з Ч. нагороджено орденами й медалями, 75 воїнів удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В післявоєнні роки Ч. досягла нових успіхів. Республіку нагороджено орденами Леніна (1935), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

Народне господарство. За роки соціалістичного будівництва Ч. стала республікою з розвинутою багатогалузевою пром-стю та високомеханізованим с. г. Електроенергетика представлена ТЕЦ в Чебоксарах, Новочебоксарську, Алатирі, Канаші, Шумерлі, будується (1984) Чебоксарська ГЕС на Волзі. Створені й успішно розвиваються машинобудування та металообробка (виробн. реле, контакторів, магнітних станцій, електровимірювальних приладів, спеціалізованих автомобілів та автофургонів, промислових тракторів, запасних частин до тракторів та автомобілів, електронавантажувачів тощо). Найбільше підприємство галузі — Чебоксарський завод пром. тракторів. Хім. пром-сть спеціалізується на виробн. отрутохімікатів, барвників, полімерних виробів, продукції побутової хімії. Розви-

Пейзаж у східній частині Чувашії.

вається легка (бавовняна, трикот., швейна, взут.; нац. вишивка), харч., лісова та деревообр. пром-сть. Центр буд. індустрії — Новочебоксарськ (виробн. збірного залізобетону, цегли, керамзиту, буд. конструкцій). Сільське г-во зерново-тваринницького напряму. Вся посівна площа 1984 становила 841,0 тис. га, з них 40 тис. га меліорованих земель, у т. ч. 15 тис. га зрошуваних. Провідне місце в рослинництві займають зернові (пшениця, жито, ячмінь, овес). Ч.— важливий хмелярський район РРФСР. Вирощують також картоплю, коноплі, льон і кормові культури. Тваринництво м'ясомол. напряму. Поголів'я (тис., 1984): великої рогатої худоби — 547,2, свиней — 585,7, овець і кіз — 459,4. Розвинутий залізничний (з-ці Москва — Казань, Чебоксари — Канаш — Рузаївка) та автомоб. транспорт. Судноплавство по Волзі й Сурі. У Чебоксарах — аеропорт. *І. О. Маркелов.*

На будівництві Чебоксарської ГЕС. В одному з цехів Чебоксарського заводу промислових тракторів.

Культура. В 1914/15 навч. р. на тер. Ч. було 463 загальноосв. школи (29,9 тис. учнів) і 2 серед. спец. навч. заклади (140 учнів). В 1983/84 навчальному році в Чув. АРСР діяло 687 загальноосв. шкіл (213,3 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (24,9 тис. учнів), 38 профес.-тех. уч-щ (18,3 тис. учнів), три вищі навч. заклади — *Чуваський університет* імені І. М. Ульянова, с.-г. і пед. ін-ти (18,3 тис. студентів), а також філіал Моск. кооперативного ін-ту (всі — в Чебоксарах). Працюють Н.-д. ін-т мови, л-ри, історії та економіки, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський і технологічний ін-т релебудування, проектно-конструкторський і технологічний ін-т «Промтрактор», Чувас. лабораторія н.-д. ін-ту нац. шкіл М-ва освіти РРФСР та ін. У республіці — 749 масових б-к (фонд — понад 10,1 млн. одиниць зберігання), 1144 клубні заклади, 1117 кіноустановок з платним показом, 6 держ. театрів, філармонія, 3 музеї, серед них 2 республіканські — Чувас. худож. галерея та Чувас. краєзнавчий музей (обидва — в Чебоксарах). Позашкільні заклади: 29 палаців і будинків піонерів, 8 станцій юних техніків, 5 станцій юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 42 піонерські табори, 50 дит. спорт. шкіл. Виходять 4 респ. газети — «Советская Чувашия», «Молодой коммунист» і чувас. мовою «Коммунізм ялавĕ» («Прапор комунізму») та «Піонер сассі» («Клич піонера»), 21 районна, 1 міська; 5 журналів — чувас. мовою «Тăван Атăл» («Рідна Волга»), «Ялав» («Прапор»), «Хатĕр пул» («Будь готовий»), «Капкăн» («Капкан»), «Блокнот агитатора» (рос. і чувас. мовами). Працює Чувас. державне книжкове вид-во. Транслюються програми Всесоюзного радіо і Центр. телебачення. Програми місц. радіомовлення й телебачення ведуться чувас. і рос. мовами.

В чувас. усній нар. творчості значне місце займають епічні сказання, істор. і побутові пісні й перекази, казки, легенди. Перші записи зразків чувас. фольклору належать до 18 ст. В серед. 19 ст. почалася діяльність першого чувас. письменника — історика, фольклориста і етнографа С. Михайлова. В 70-х рр. 19 ст. на основі закладеної просвітителем І. Я. *Яковлєвим* нової писемності зародилась оригінальна нац. л-ра. Перші її діячі — М. Федоров, І. Юркін. На поч. 20 ст. зароджується революц.-демократична поезія. В цей час виступили сатирик і драматург М. Акимов, поет-демократ К. *Іванов,* драматург і композитор Ф. Павлов, поети М. Шубоссінні, М. *Шелебі,* поет-революціонер Тайр Тимки. Широкого розвитку набула чувас. л-ра після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В роки громадян. війни створені пісні Г. Тал-Мрзи, вірші і новели І. Ахаха, революц. патріотична лірика основоположника чувас. рад. л-ри М. *Сеспеля,* поеми І. Тхті, п'єси Ф. Павлова. Гол. теми чувас. л-ри 20—30-х рр.— громадян. війна, соціалістич. перетворення міста і села. В цей період з'явилися твори Н. Васянки, С. Фоміна, С. *Ельгера,* І. *Максимова-Кошкинського,* М. Трубіної, П. *Осипова,* І. Мучі, П. *Хузангая,* В. Мітти, В. Краснова-Аслі, Л. *Агакова,* Я. *Ухсая,* І. Івника, О. Талвіра, О. *Алги,* М. *Ільбекова,* С. *Шавли,* О. Калгана, В. Паймена, М. Уйпа, А. Есхеля. У роки Великої Вітчизняної війни чувас. письменники виступали з патріотичними творами. В повоєнні і 50—70-і рр. чувас. л-ра збагатилася творами, гол. теми яких — бойові, трудові подвиги рад. людей, боротьба за мир, дружба народів (прозові твори О. Артем'єва, С. Аслана, В. Садая, Д. Кібека, К. Турхана, В. Алендея, А. Ємельянова, М. Юхми, Г. Краснова; вірші Ю. Семенова, О. Галкіна, В. Давидова-Анатрі, Г. Єфімова, Р. Сарбі, п'єси М. Терентьєва та ін.). В галузі літературознавства і критики працювали і працюють М. Сироткін, І. Кузнецов, В. Долгов, М. Дєдушкін, В. Канюков, Г. Хлєбников, Є. Владимиров. Чувас. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, ряду укр. рад. письменників. Укр. тематика посіла значне місце у творчості М. Сеспеля, який жив на Україні, а також П. Хузангая, Я. Ухсая. Укр. мовою видано твори К. Іванова, М. Сеспеля, О. Талвіра та ін., а також збірки творів чувас. письменників «Весняний вітер» (1961), «Оповідання чуваських письменників» (1964). М. Сеспелю присвятив роман «Сеспель» Ю. Збанацький. Спілка письменників — з 1934. На тер. Чув. АРСР відкрито археол. пам'ятки — городища, с-ща з залишками землянок, *зрубів,* глинобитних будинків, могильники, кургани фатьянівської культури, *зрубної культури* й абашевської культури, поселення волзьких булгар 10—12 ст. (замок у с. Тігашево, с-ща у басейнах Були, Цивілі і Сури, містечко біля с. Велика Таяба). Після добровільного входження краю до Рос. д-ви (серед. 16 ст.) почалися забудова населених пунктів (Алатир, Чебоксари, Цивільськ, Ядрін), які перетворювалися на міста; спорудження будівель за типом рос. архітектури (зокрема, у Чебоксарах — Введенський собор, 1657, житл. будинки 17—18 ст.). Для нар. чувас. житла характерні кліть з окремим входом та «лась» — літнє житло. Окремі частини житла оздоблювали рельєфним, накладним або ажурним різьбленням з геом. та рослинним візерунком. Серед споруд рад. часу — Будинок Рад (1940, арх. М. Базилевич), с.-г. ін-т (1957, арх. Є. Калашникова), Чувас. муз.-драм. театр (1961, арх. О. Максимов), палац культури «Електрик» (1964, арх. О. Корольков), Музей В. І. Чапаєва (1980, арх. М. Суслов та ін.), торговельний центр (1982, арх. Н. Кудрявцева та ін.), усі — в Чебоксарах. Чувас. орг-ція Спілки архітекторів СРСР — з 1960.

ЧУВАСЬКА АРСР

Площа — 18,3 тис. км²

Населення — 1314 тис. чол. (на 1.I 1984)

Столиця — м. Чебоксари

ВИРОБНИЦТВО ЗАПАСНИХ ЧАСТИН ДО ТРАНКТОРІВ І АВТОМОБІЛІВ (млн. крб.)

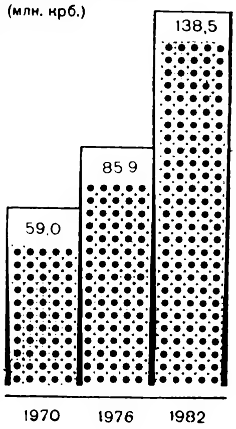

ВИРОБНИЦТВО ШКІРЯНОГО ВЗУТТЯ (млн. пар)

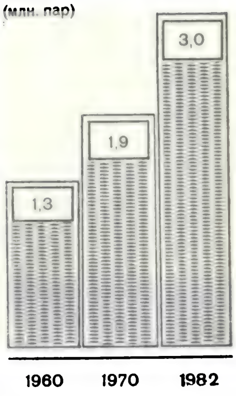

Новочебоксарська птахофабрика.

Збирання зернових.

Плантація хмелю в радгоспі «Волга» Козловського району.

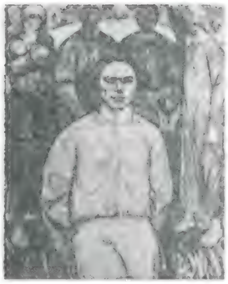

Чуваська АРСР. Р. Ф. Федоров. Сеспель. 1968—69.

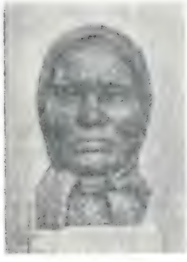

Чуваська АРСР. В. П. Черепанов. Пс рет Пелагеї Семенов Тонований гіпс. 19

Чуваська АРСР. Г. М. Константинов. Діжка для меду. Дерево, різьблення. 1960.

В Ч. здавна розвинуті різні види нар. декоративно-ужиткового мистецтва (візерунчасте ткацтво, вишивання, виготовлення виробів з бісеру тощо). В рад. час розвинулися живопис (М. Спиридонов, М. Сверчков, Ю. Зайцев), скульптура (Г. Спиридонов). Серед сучас. живописців — М. Овчинников, М. Карачарсков, Р. Федоров, П. Григор'єв, В. Гурін; графіків — В. Агеєв, В. Ємельянов; скульпторів — Ю. Ксенофонтов та ін. У 1933 було створено Спілку рад. художників Чув. АРСР (з 1968 — Спілка художників Чув. АРСР).

Нар. пісні одноголосі, засн. на *пентатоніці*. Муз. інструменти: шахлич (дудка), шапар і сарнай (волинки), кесле (гуслі), вархан і палнай (язичкові), парапан (барабан), ханкарма (бубон); увійшли в побут скрипка і гармонь. Профес. музика розвивалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Перші чувас. композитори — Ф. Павлов, С. Максимов, В. Воробйов, Г. Лисков. Внесок у розвиток вокальної, вокально-симфонічної, симфонічної музики, муз.-сценічних жанрів зробили Ф. Лукін, Г. Хірбю, Г. Лебедєв, А. Тогаєв, Ф. Васильєв, В. Ходяшев, О. Асламас, А. Токарєв, М. Алексеєв, О. Васильєв. Серед виконавців — співаки І. Васильєв, засл. артисти Чув. АРСР А. Токсіна, А. Казакова, засл. артисти РРФСР і нар. артисти Чув. АРСР Т. Чумакова, М. Денисов; хорові диригенти Ф. Павлов, засл. діяч мистецтв Чув. АРСР В. Воробйов, нар. арт. РРФСР Ф. Лукін, засл. діяч мист. РРФСР Г. Лебедєв, нар. арт. Чув. АРСР А. Орлов-Шузьм. Муз. колективи: Чуваський муз. театр (1959), філармонія (1936), Держ. ансамбль пісні і танцю Чув. АРСР (1924), хор Чувас. радіо і телебачення (1943). Спілка композиторів Чув. АРСР — з 1940.

Елементи драм. мистецтва чувашів були у фольклорі, іграх і обрядах. Перший чувас. профес. драм. театр було створено 1918 в Казані групою студентів, червоноармійців і службовців. Цей колектив дістав назву Чувас. рад. пересувного театру (з базою в Казані). Серед засновників колективу — І. Максимов-Кошкинський (згодом драматург, відомий театр. діяч), П. Осипов, К. Васильєв та ін. Театр стимулював розвиток нац. драматургії. На його сцені поставлено перші чувас. п'єси — «Передчасна смерть» М. Акімова-Аруя, «В суді» Ф. Павлова та ін., рос. та зарубіжних авторів. Після створення Чув. а. о. (1920) Чувас. рад. пересувний театр з Казані був переведений у Чебоксари (з 1933 академічний; з 1959 — Чувас. муз.-драм. театр ім. К. В. Іванова).

В 1969 з його колективу виділився Муз. театр, а драм. колектив почав називатися Чувас. академічним театром драми ім. К. В. Іванова. В репертуарі різних років п'єси нац. драматургів — П. Осипова («Кужар»), В. Ржанова («Ентип»), класиків л-р народів СРСР (в т. ч. української — Т. Шевченко, І. Франко), зарубіжних, рад. авторів (М. Горький, М. Островський, О. Корнійчук). В 1947 вперше на чуваській сцені створено образ В. І. Леніна у виставі «Людина з рушницею» М. Погодіна (в ролі В. І. Леніна — нар. артист СРСР Б. Алексеєв). Серед акторів — нар. артисти СРСР А. Ургалкін, В. Кузьміна, нар. артисти РРФСР В. Родіонов, В. Яковлєв, нар. артист Чув. АРСР Л. Родіонов та ін. В Ч. працюють також Рос. драм. театр (засн. 1922), Чувас. ТЮГ (засн. 1933), Театр ляльок (засн. 1943), всі — в Чебоксарах, театри в ін. містах республіки.

М. В. Шутін (освіта), *П. М. Чичканов* (література).

Літ.: История Чувашской АССР, т. 1—2. Чебоксары, 1966—67; Очерки истории Чувашской областной организации КПСС. Чебоксары, 1974; Чувашской АССР — 60 лет. Чебоксары, 1980; Ургалкина Н. А. Художники Чувашии. Л., 1978.

ЧУВА́СЬКА МО́ВА — мова *чувашів*. Належить до булгарської групи *тюркських мов*. Розмовляють нею понад 1,4 млн. чол. (1979, перепис). У Ч. м. розрізняють два діалекти — верховий і низовий (ліг в основу літ. Ч. м.). Характерні фонетичні риси Ч. м.: наявність довгих і коротких голосних, відсутність протиставлення приголосних за дзвінкістю — глухістю. Іменам властиві категорії числа, відмінка (є 8 відмінків), означеності — неозначеності; дієслову — особи, часу, способу, стану. Писемність — на рос. графічній основі. Про л-ру Ч. м. див. *Чуваська АРСР,* розділ Культура.

Літ.: Егоров В. Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении. Чебоксары, 1971; Федотов М. Р. Чувашский язык в семье алтайских языков, т. 1. Чебоксары, 1980.

І. П. Павлов.

ЧУВА́СЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені І. М. Ульянова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1967 в м. Чебоксарах на базі Волзького філіалу Моск. енергетичного ін-ту. З того ж року носить ім'я І. М. Ульянова. В 1983/84 навч. р. у складі ун-ту було 10 ф-тів: історико-філол., фізико-матем., хім., екон., мед., електротехнічний, електрифікації й автоматизації пром-сті, машинобудівний, будівельний, вечірній електроенергетичний, на яких навчалося бл. 10 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 5,8 тис. Є вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура, ординатура, н.-д. сектор, 5 проблемних і галузевих лабораторій, обчислювальний центр, музей І. М. Ульянова, анатомічний, археологічний і етнографічний музеї, наук. б-ка (фонд — 879 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає збірники наук. праць. З часу заснування в університеті підготовлено понад 19 тис. спеціалістів.

П. О. Сидоров.

ЧУВАШІ́ (самоназва — чаваш) — народ, осн. населення Чувас. АРСР. Живуть також у Тат. АРСР і Башк. АРСР, Ульяновській, Куйбишевській, Сарат. областях. Заг. чисельність — 1751 тис. чол., з них у Чувас. АРСР — 888 тис. чол. (1979, перепис). Мова — чуваська (див. *Чуваська мова*), належить до *тюркських мов*. Віруючі Ч.— православні. Чувас. народність сформувалась на кін. 15 ст. внаслідок асиміляції булгарами і сувазами місц. фінно-угорського населення. Складання чувас. бурж. нації почалося наприкінці 19 — на поч. 20 ст., але не завершилося. За Рад. влади Ч. здобули автономію, сформувались у соціалістичну націю. Про історію, нар. г-во, культуру Ч. див. *Чуваська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.*

Літ.: Каховский В. Ф. Происхождение чувашского народа. Чебоксары, 1965.

ЧУВИ́РІН Михайло Євдокимович (9.І 1883—4.IX 1947) — рад. парт. і профспілковий діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. поблизу ст. Мохові Гори (тепер Горьк. обл.) в сім'ї селянина. З 1902 працював на Сормовському з-ді, де брав активну участь у діяльності марксист. гуртків. У 1904 Ч. ув'язнено і вислано в Уссурійський край. У 1909—17 проводив парт. роботу в різних містах, зокрема в Києві. З 1922 працював на Україні. З 1929 — голова Всеукр. ради профспілок (ВУРПС), член президії ВЦРПС. У 1932—36 — секретар Донецького обкому КП(б)У. На XV з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XVI і XVII з'їздах — членом ЦК партії. На IX—XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. У 1929—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

ЧУГА́ЄВ Лев Олександрович [4 (16).X 1873, Москва — 23.IX 1922, м. Грязовець, тепер Волог. обл.] — рос. рад. хімік. Після закінчення Моск. ун-ту (1895) працював у Бактеріологічному ін-ті в Москві, у вузах Москви та Петербурга. Засновник і директор (з 1918) Ін-ту по вивченню платини та ін. благородних металів. Праці Ч. з органічної хімії стосуються терпенів і камфори, розробив «ксантогеновий» метод синтезу вуглеводнів. Ч. зробив великий внесок у хімію комплексних сполук. Встановив, що найстійкіші з них містять у внутр. сфері 5- або 6-членні цикли (т. з. правило циклів Чугаєва); синтезував передбачені теорією сполуки 4-валентної платини (т. з. солі Чугаєва). Відкрив нову чутливу реакцію на нікель з диметилгліоксимом (реактив Чугаєва) і на осмій з тіосечовиною. Ч.— засновник вітчизн. школи з хімії комплексних сполук; серед його учнів — В. Г. *Хлопін,* І. І. *Черняєв.* Премія ім. В. І. Леніна, 1927 (посмертно).

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. М., 1954—62.

Літ.: Замяткина В. М., Кукушкин Ю. Н., Макареня А. А. Лев Александрович Чугаев. Л., 1973.

ЧУГУ́ЇВ — місто обласного підпорядкування Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Сіверському Дінці. Залізнична станція. Засн. на початку 17 ст. як військ. поселення. В 1638 після поразки тут оселилися учасники *Острянина повстання 1638.* Населення Ч. брало участь у *Дзиковського повстанні 1670, Булавінському повстанні 1707—09.* Тут відбулося *Чугуївське повстання 1819* військ. поселенців. В період революції 1905—07 в Ч. відбулося повстання солдатів 201-го Лебединського полку (листопад 1905), а в навколишніх селах — сел. виступи. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 Ч.— місто. У місті — з-ди: паливної апа-

Л. О. Чугаєв.

Є. О. Чудаков.

ратури, дослідний прецизійного устаткування, «Гідрозалізобетон» буд. матеріалів, хлібний, мол.; м'ясний та меблевий комбінати, дільниця виробничо-худож. об'єднання «Україна», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 профес.-тех. уч-ща, 7 заг.-осв., художня, музична і спорт. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 4 б-ки, художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна. Городища скіфського періоду, часів *Київської Русі*. Архіт. пам'ятки: кол. військ. уч-ще (кін. 18 ст.), Покровський собор (1834), торг. ряди у стилі класицизму (поч. 19 ст.). Пам'ятники: бюст І. Рєпіну (1956, скульптор М. Манізер), пам'ятник В. І. Леніну (1972, скульптор М. Вронський). В Ч. народилися укр. радянський історик-архівіст В. О. *Барвінський*, керівник збройного повстання саперів 1905 в Києві Б. П. *Жаданівський*, рос. лікар-хірург, анатом Є. Й. *Мухін*, укр. живописець і скульптор І. Г. *Рашевський*, рос. живописець І. Ю. *Рєпін*, укр. і рос. муз. теоретик, педагог, композитор О. І. *Рубець*. Тут жили укр. поет С. В. *Александров*, укр. письменник В. С. *Александров*, бували І. К. *Айвазовський* (1856), О. М. Горький (1891).

ЧУГУЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1819 — повстання військ. поселенців Чугуївського полку в *Слобідсько-Українській губернії* (див. *Військові поселення*). Почалося 27.VI (9.VII), протягом кількох днів охопило всі населені пункти Чугуївського округу. Повстанці вимагали ліквідації військ. поселень, повернення земель, відрізаних у поселенців при організації цих поселень, звільнення від обов'язкових поставок хліба і фуражу тощо. Вони рішуче відмовлялися виконувати будь-які роботи, самовільно захоплювали землі.

За наказом царського уряду проти повстанців було послано два піхотні полки і дві арт. роти з 12 гарматами. Військо карателів оточило Чугуїв, зайняло ряд населених пунктів округу. Незважаючи на масові арешти, жорстокі репресії, повстання не припинялося. 2 (14).VIII до повстанців приєдналися військ. поселенці Таганрозького полку, розташованого поблизу. Проти повстанців послали ще 2 піхотні полки. Розправою керував нач. військ. поселень О. А. *Аракчеєв*, який у серпні прибув на місце подій. Ч. п. тривало понад місяць і було жорстоко придушене. 1104 чугуївців і 899 таганрозців було ув'язнено. Понад 350 чол. віддано до військ. суду, 273 з них засуджено до страти, яку О. А. Аракчеєв замінив 12 тисячами ударів шпіцрутенами. Понад 400 учасників повстання, в т. ч. 29 жінок, після тілесних покарань заслано до Оренбурзького окремого корпусу і Херсон. військ. поселень.

ЧУГУЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км^2. Нас. 70,3 тис. чол. (1984). У районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих 7 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Чугуїв*. Поверхня району — хвиляста рівнина, що має заг. нахил на Пд. Сх. і значною мірою розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: кам. вугілля, природний газ, кам. сіль, мідна руда, мінеральні буд. матеріали. Річки — *Сіверський Донець* з прит. *Уди*, Верхній Бурлук. У межах району — частина Печенізького водосховища. Грунти — чорноземи звичайні та опідзолені і темно-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, липа, ясен) займають 23,7 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Чугуїв. У районі найбільше пром. підприємство — ДРЕС-2 (смт Есхар). Районний комбінат побутового обслуговування (Чугуїв), 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (пшениця, ячмінь, овес, кукурудза), цукр. буряків, соняшнику, овочевих та картоплі; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 102,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,7 тис. га. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. У Ч. р. — 16 радгоспів, 6 колгоспів, Введенський племптахорадгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія.

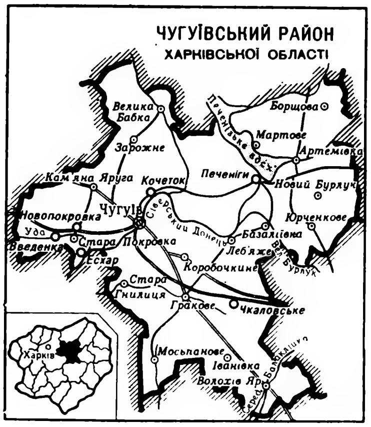

Залізничні ст. в межах району: Чугуїв, Гракове, Мохнач, Есхар. Автомоб. шляхів — 357 км, у т. ч. з твердим покриттям — 246 км. У районі — Чугуєво-Бабчанський лісовий технікум (смт Кочеток); 42 загальноосвітні та музична школи, 36 лікувальних закладів, у т. ч. 6 лікарень; будинок відпочинку в Есхарі, на берегах Печенізького водосховища та Сіверського Дінця — численні бази відпочинку. 45 будинків культури і клубів, 50 кіноустановок, 44 б-ки. У с. Новому Бурлуці Ч. р. народився укр. рад. зоотехнік Й. А. *Даниленко*, у с. Волоховому Ярі — укр. рад. лісівник і грунтознавець П. С. *Погребняк*, у смт Печенігах — польс. і рос. живописець Г. *Семирадський*. У Ч. р. видається газ. «Красная звезда» (з 1931; укр. мовою — з 1962). *В. Г. Антонов.*

ЧУДАКО́В Євген Олексійович [20.VIII (1.IX) 1890, с. Сергієвське, тепер м. Плавськ Тульської обл. — 19.IX 1953, Москва] — рад. вчений у галузі машинознавства та автомобільної техніки, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1916) Моск. вище тех. училище, викладав у цьому ж вузі (1936—53 — зав. кафедрою). У 1921—30 — директор Наук. автомоторного ін-ту, 1930—40 — заст. директора, зав. сектором Наук. автотракторного ін-ту, з 1939 — директор Ін-ту машинознавства АН СРСР. Віце-президент АН СРСР (1939—42). Осн. праці стосуються проблем стійкості автомобіля, міцності і стійкості проти зношування його деталей. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1951.

ЧУ́ДНІВ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Тетереві (прит. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Чуднів-Волинський. 7,9 тис. ж. (1984). Вперше згадується 1471 як місто-фортеця *Київського воєводства*. Після *Люблінської унії 1569* Ч. підпав під владу шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ч. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. З поч. 19 ст. Ч. надано права міста. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 Ч. — с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (7.VII 1941 — 6.I 1944) в Ч. діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загони. У Ч. — спиртовий, цикорієсушильний і пивоварний з-ди, меблева ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Збереглися залишки земляних укріплень (кін. 14 — поч. 15 ст.). В Ч. народився укр. рад. письменник М. Б. *Рубашов*.

ЧУДНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км^2. Нас. 54,5 тис. чол. (1984). У районі — 58 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чуднів*. Ч. р. розташований в пн. частині *Придніпровської височини*. Поверхня — слабохвиляста рівнина. Корисні копалини — граніт, пісок. Найбільша річка — Тетерів (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, граб) займають 11,5 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Іванопільський та Великокорови-

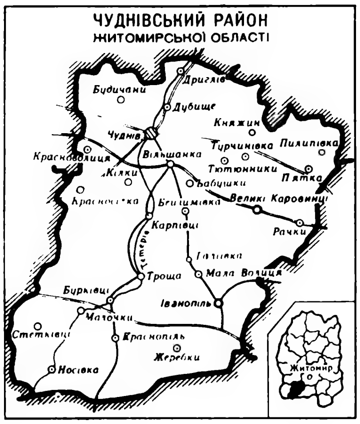

Г. І. Чудновський.

В. І. Чуйков.

С. О. Чуйков.

нецький цукр. комбінати, чуднівський спиртовий, цикорієсушильний та пивоварний з-ди, меблева ф-ка, Галіївський маслоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Чуднів). Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 76,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 64,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 10,3 тис. га. Осушено 6,0 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, хміль, цикорій. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У Ч. р.— 15 колгоспів, 5 радгоспів, птахофабрика, навч. г-во Турчинівського с.-г. технікуму (с. Турчинівка), райсільгосптехніка з 3 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Чуднів-Волинський, Михайленки. Автомоб. шляхів — 311 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. У районі — с.-г. технікум (Турчинівка), 40 заг.-осв. та 2 муз. школи; 52 лік. заклади, у т.ч. 5 лікарень. 14 будинків культури, 46 клубів, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 50 б-к, музей Г. М. *Вакуленчука* у смт Великих Коровинцях (на його батьківщині). У Ч. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1931; редакція в с. Княжині). *Л. С. Монастирецький.*

ЧУДНО́ВСЬКИЙ Григорій Ісакович [3(15).Х 1890, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 8.IV 1918] — учасник боротьби за владу Рад. Н. в сім'ї дрібного підприємця. В с.-д. русі з 1907. В 1917 в складі групи *«міжрайонців»* прийнятий до РСДРП(б). Влітку і восени 1917 як представник військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б) вів революц. роботу в 11-й армії Пд.-Зх. фронту. В жовтні 1917 — член Всерос. центр. бюро військ. орг-цій, Петроградського ВРК, комісар Преображенського полку, один з керівників штурму Зимового палацу. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад, на якому обраний членом ВЦВК. Учасник придушення *Керенського — Краснова заколоту 1917.* З листопада 1917 як надзвичайний комісар Пд.-Зх. фронту брав участь у боротьбі проти *Центральної ради.* З лютого 1918 — військ. комісар Києва по цивільному управлінню. Командиром загону брав участь у боях проти австро-нім. окупантів. Загинув у бою.

ЧУ́ДО — за міфологіч. та реліг. уявленнями — надприродне явище, нібито викликане божественними, потойбічними силами. Переносно — те, що гідне подиву, незвичайне; те, що викликає заг. захоплення, вражає своїми властивостями, красою.

«ЧУДО́ВА ПА́ЛИЧКА» (Serratia marcescens) — вид *бактерій,* що синтезує червоний *пігмент* продигіозин. Неспороутворюючі грамнегативні (див. *Грама метод*) рухливі палички завдовжки 0,6—1,0 мкм, завширшки 0,5 мкм з перитрихіальними джгутиками. *Гетеротрофи,* факультативні *анаероби.* На *агар-агарі* утворюють темно- або яскраво-червоні колонії (див. *Колонії мікроорганізмів*) з металевим блиском. «Ч. п.» поширена у грунті, воді. При розвитку на харчових продуктах — хлібі (при підвищеній вологості), в молоці тощо надає їм червоного забарвлення (що служителі церкви видавали за «чудо», звідси й назва) і спричинює псування продуктів. У тварин та людини може спричинювати нагноєння.

ЧУ́ДСЬКЕ О́ЗЕРО, Пейпсі — озеро на кордоні Ест. РСР та Псков. обл. РРФСР. Площа 2670 км². Переважають глиб. до 7 м, найбільша — 15 м. Протокою Тепле озеро Ч. о. сполучене з *Псковським озером.* Найбільший острів — о. Пірісcар (Порка). Замерзає у грудні, скресає у травні. З озера витікає р. Нарва. Судноплавне. Рибальство (ряпушка, сиг, лящ, судак). На берегах Ч. о.— бази відпочинку. На Ч. о. відбулося *Льодове побоїще 1242.*

ЧУДЬ — назва в давньоруських літописах естів (див. *Естонці*) і споріднених з ними угро-фінських племен (заволоцька Ч.), які жили у володіннях Новгорода Великого на Сх. від Онезького оз.— по річках Онезі і Пн. Двіні.

ЧУЖО́Й Іван Платонович [справжнє прізв.— Кожич; 18 (30).VII 1889, м. Остер, тепер Черніг. обл.— 16.IV 1945, там же] — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1939). Учень К. С. *Станіславського.* Творчу діяльність почав 1908 після закінчення Першої Київ. гімназії у напіваматорській трупі Лук'янівського нар. дому, потім працював у рос. драм. театрі Бергоньє (обидва — в Києві). В 1922—29 очолював *Студійних постановок театр* (Київ). Вистави: «Весілля Бальзамінова», «Без вини винуваті» О. Островського, «Смерть Пазухіна» М. Салтикова-Щедріна та ін. Викладав у *Театральній академії* (Київ), 1929—41 — в драм. студії при Київ. рос. драм. театрі. (тепер ім. Лесі Українки). Серед учнів — В. *Оглоблін.*

Літ.: Нестеровський П. І. П. Чужой. К., 1949. *І. М. Давидова.*

ЧУЙКЕ́ВИЧ Федір Олександрович (р. н. невід.— п. бл. 1759) — укр. правознавець. Н. в сім'ї полтавського полкового писаря. З 1717 — помічник писаря ген. суду, з 1750 — бунчуковий товариш. В 1750—58 здійснив приватну *кодифікацію* права й упорядкував збірник під назвою *«Суд і розправа».* В своїх пропозиціях щодо поліпшення суд. справи на Україні не пішов далі усунення деяких недоліків суд. процесу і відновлення шляхет. судів, що передбачалися *Литовськими статутами.* Зібрані й систематизовані Ч. правові норми були спрямовані на зміцнення феод.-кріпосницьких відносин на Україні.

ЧУЙКО́ Олексій Олексійович (н. 28.VIII 1930, с. Казьминське Кочубеєвського р-ну Ставр. кр.) — укр. рад. фізикохімік, технолог і матеріалознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1958. Після закінчення (1958) Київ. ун-ту працює в Ін-ті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Осн. праці в галузі хімії поверхні твердого тіла, досліджень механізмів і особливостей хім. реакцій багатьох сполук у процесі їхньої взаємодії з активними центрами поверхні, а також електронної будови речовин. Розробив технології одержання високодисперсних кремнеземів з хімічно модифікованою поверхнею. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1972.

ЧУЙКО́В Василь Іванович [31.I (12.II) 1900, с. Серебряні Пруди, тепер смт Моск. обл.— 18.III 1982, Москва, похований у Волгограді на Мамаєвому кургані] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1925 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. У 1929—32 — військ. радник у Китаї. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 62-ю (8-а гвард.) армією, що відзначилася в Сталінград. битві, в *битві за Дніпро 1943,* в ін. операціях. У 1949—53 — головнокоманд. Групою рад. військ у Німеччині. В 1953—60 — команд. військами Київ. військ. округу. В 1960—64 — головнокоманд. Сухопутними військами, заст. міністра оборони СРСР. У 1961—72 — нач. Цивільної оборони СРСР. З 1972 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. У 1952—61 — кандидат у члени, з 1961 — член ЦК КПРС. У 1954—60 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4 і 5-го скликань. Нагороджений 9 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: В боях за Украину. К., 1972; Сражение века. М., 1975; Від Сталінграда до Берліна. К., 1982.

ЧУЙКО́В Євген Васильович (н. 18.V 1924, с. Нижній Реут, тепер Фатезького р-ну Кур. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1946. Твори: «Весняні лани» (1965), «Шушенські далі» (1969), «Над безіменними висотами» (1977), «Горки Ленінські» (1982) та ін. Нагороджений орденами Слави 2 і 3-го ступенів, медалями.

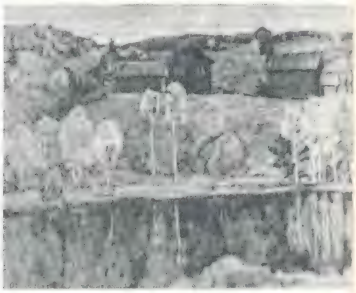

Є. В. Чуйков. Тиша. 1971.

ЧУЙКО́В Семен Опанасович [17 (30).Х 1902, Пішпек, тепер Фрунзе — 18.V 1980, Москва] — кирг. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). У 1924—30 навчався у ВХУТЕМАСі—ВХУТЕІНі в Москві. Твори: цикли «Киргизька колгоспна сюїта» (1939—48), «У нас у Киргизії» (1946—67), «Наші брати» (1952—67); картини «Ранок» (1947; іл. див. до ст. *Союз Радянських Со-*

ціалістичних Республік, т. 10, с. 384—385), «Дочка Радянської Киргизії» (1948), «Гімалаї» (1954), «Дочка чабана» (1956; іл. див. до ст. *Киргизька РСР,* т. 5, с. 448—449), «Чорна мадонна» (1962), «Жива вода» (1966), «Дотик до вічності» (1973) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

ЧУКА́РІН Віктор Іванович (9.XI 1921, с. Красноармійське, тепер Новоазовського р-ну Донец. обл. — 25. VIII 1984, Львів) — укр. рад. гімнаст, засл. майстер спорту (з 1951), засл. тренер УРСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Абсолютний чемпіон Олімпійських ігор (1952, 1956), світу (1954), СРСР (1949—51, 1953, 1955); чемпіон Олімпійських ігор (1952, 1956), світу (1954), СРСР (1948—56) в окремих видах спорт. гімнастики. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

ЧУКО́ВСЬКИЙ Корній Іванович [справж. прізв., ім'я і по батькові — Корнєйчуков Микола Васильович; 19 (31). III 1882, Петербург — 28.X 1969, Москва] — російський радянський письменник, критик, літературознавець, перекладач. Дитячі і шкільні роки провів в Одесі, закінчив екстерном гімназію в Миколаєві. З 1901 виступав як журналіст. Ч.— один із зачинателів рад. дитячої л-ри. Перша казка — «Крокодил» (1916). Автор казок «Мийдодір», «Тараканище» (обидві — 1923), «Муха-цокотуха» (1924), «Бармалей» (1925), «Лікар Айболить» (1929). Відома кн. «Від двох до п'яти» (перше вид. під назвою — «Маленькі діти», 1928) — спроба охарактеризувати дитячу психологію і словотворчість. Ч.— дослідник життя і творчості М. Некрасова («Майстерність Некрасова», 1952, Ленінська премія, 1962). Йому належать літ.-критичні праці, мемуари, книга з теорії перекладу — «Високе мистецтво» (1941). Автор нарису «Шевченко» (1911), упорядкував ряд збірок укр. поета рос. мовою. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1965—69; Илья Репин. М., 1969; Мой Уитмен. М., 1969; Укр. перекл. — Мийдодір. Х. — Одеса, 1934; Сонячна. Х. — Одеса, 1935; Ілля Рєпін. К., 1937; Казки. К., 1954; Плутанина. К., 1962.

К. І. Чуковський.

ЧУКО́ТСЬКА МО́ВА, луораветланська мова — мова *чукчів.* Належить до чукотсько-камчатської групи (чи сім'ї) *палеоазіатських мов.* Розмовляють нею бл. 11 тис. чол. (1979, перепис). У Ч. м. виділяють діалекти: сх., зх. і групу південних. Характерні риси Ч. м.: *сингармонізм,* різноманітна асиміляція і дисиміляція приголосних; за граматичною будовою — *інкорпоруюча мова*; іменник відмінюється за відмінками й особами; дієслово має суб'єктне і суб'єктно-об'єктне дієвідмінювання; є номінативна й *ергативна конструкція* речення. Писемність з 1931 — на латинській, а з 1936 — на рос. графічній основі.

Літ.: Скорик П. Я. Грамматика чукотского языка, ч. 1—2. М.—Л., 1961—77.

П. Я. Скорик.

ЧУКО́ТСЬКА РІ́ЗЬБЛЕНА КІ́СТКА — нар. художній промисел, поширений у чукчів та ескімосів пн.-сх. берега Чукотського п-ова (с-ще Улен та ін.). Відома з перших століть н. е. У 1931 створено майстерню кісткорізьблення (тепер уеленська майстерня кісткорізьблення «Північні сувеніри»). Сучас. майстри різьблять з моржового ікла композиції на теми життя народів Півночі, на фольклорні теми.

Літ.: Митлянская Т. Б. Художники Чукотки. М., 1976.

Т. Б. Мітлянська.

В. Емкуль. Морське полювання. 1946.

ЧУКО́ТСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок., біля берегів Азії та Пн. Америки. Прот. Лонга сполучене з Сх.-Сибірським м., Берінговою прот.— з Беринговим м. Площа 587 тис. км². Переважні глиб. 50—200 м, макс.— 1256 м. Найбільший острів — Врангеля. У рельєфі дна виділяють підводні каньйони Барроу та Геральд. Т-ра води влітку від + 4° на Зх. до +10, +12° на Пд., взимку —1,6°. Солоність понад 33 ‰. Взимку замерзає, влітку у пн.-зх. частині — плавуча крига. У Ч. м. водяться моржі, тюлені, нерпа; з риб — голець, харіус, навага тощо. Влітку на узбережжі моря та островах — пташині базари. Ч. м. проходить траса *Північного морського шляху.* Найбільший порт — Улен.

ЧУКО́ТСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Магадан. обл. РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований на крайньому Пн. Сх. СРСР, включає о-ви Врангеля, Айон, Аракамчечен, Ратманова та ін. Омивається Сх.-Сибірським, Чукотським та Беринговим морями. Територія округу — 737,7 тис. км². Нас. 146 тис. чол. (на 1.I 1983). На тер. округу проживають чукчі, ескімоси, евени, юкагири, а також росіяни, українці, білоруси, татари та ін. Міськ. нас. — 72 %. В окрузі — 8 районів, 2 міста і 18 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Анадир.* Берегова лінія звивиста (найбільша затока — Анадирська). На крайньому Пн. Сх.— Чукотський п-ів. В центр. частині округу — Анадирське плоскогір'я, на Сх. від нього — хр. Пекульней та Чукотське нагір'я (вис. до 1843 м), на Зх.— Пн. Анюйський та Пд. Анюйський хребти. На Пн. і Пд. Сх. вздовж узбережжя — заболочені низовини (найбільша — Анадирська). На Пд. округу—хребти Коряцького й Колимського нагір'їв. Корисні копалини: золото, олов'яні та ртутні руди, вольфрам, кам. та буре вугілля, нафта, газ. Клімат суворий; на узбережжі — морський, у внутр. районах — різко континентальний. Зима триває 8—9 місяців. Пересічна т-ра січня на узбережжі Берінгового м. від —15 до —21°, у внутр. районах від —27 до —39°; липня відповідно +9, +10° та +13, +14°. Опадів 200—500 мм на рік. Поширена *багаторічна мерзлота.* Ріки належать до басейну Пн. Льодовитого і Тихого океанів, найбільші — Анадир, Амгуема та притоки Колими (Омолон, Вел. Анюй). На ріках поширені *полії.* Озера — Красне, Ельгигитгин, Пекульнейське. Переважають гірсько-тундрові грунти. Рослинність тундрова (мохи, лишайники, чагарники), у річкових долинах — ліси з модрини, тополі, чозенії, берези. Провідне місце в економіці округу посідає гірничодобувна пром-сть — видобування олова (Валькумей, Іультін), вольфраму (Іультін), кам. та бурого вугілля (Берінгівське та Анадирське родовища). Електроенергетика представлена Білібінською АЕС, Чаунською ТЕЦ та Егвекінотською ДРЕС, Берінговською РЕС. Діють плавучі електростанції «Північне сяйво» (мис Шмідта та Зелений мис). Розвивається буд. матеріалів та харч. (у т. ч. рибна) пром-сть. Пром. підприємства — в Анадирі, Певеку, Білібіно. Провідна галузь с. г.— оленярство (у 1982—524 тис. голів), розвинуті також рибальство, мисливство на хутрового та мор. звіра, кліткове звірівництво, теплично-парникове г-во. Осн. види транспорту — морський і повітряний. Порти: Певек, Провидіння, Анадир, Егвекінот, Берінговський. Важливі автомоб. траси: Певек — Красноармійський — Комсомольський, Егвекінот — Іультін, Зелений мис — Білібіно (зимова) та ін. Судноплавство по ріках Анадир, Велика, Великий і Малий Анюй. Розвинута сітка місц. авіаліній.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. нинішнього Ч. а. о. була одна початкова школа (40 учнів), серед. спец. навч. закладів не було. В 1984/85 навч. р. в окрузі діяли 81 загальноосв. школа (27 тис. учнів), 28 дитячих художніх шкіл, профес.-тех. уч-ще, педагогічне уч-ще (м. Анадир). Функціонують 71 масова бібліотека з фондом понад 1 млн. одиниць зберігання, 130 клубних закладів, 90 кіноустановок, Чукотський окружний краєзнавчий музей (м. Анадир) з філіалами в м. Певек і смт Білібіно. В окрузі 20 позашкільних закладів, серед них 10 палаців та будинків піонерів, 1 станція юних техніків, 10 дит. спорт. шкіл. Виходять окружна газета рос. мовою «Советская Чукотка» та чукотською мовою «Советкэн Чукотка» («Радянська Чукотка»). Працює окружний комітет по телебаченню і радіомовленню. Транслюються передачі Всесоюзного радіо. Програми Центр. телебачення ретранслюються по системі «Орбіта». Передачі окружного радіо і телебачення ведуться рос., чукотською та ескімоською мовами. У нар. декоративно-ужитковому мистецтві поширені різьблення на кістці (див. *Чукотська різьблена кістка*).

Б. І. Плакін (культура).

ЧУКО́ТСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — на Пн. Сх. Азії, в межах Чукот. авт. округу Магадан. обл. РРФСР. Омивається Анадирською зат. Берінгового м. і Чукотським м., від Пн. Америки відмежований

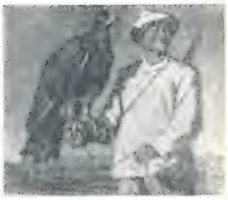

С. О. Чуйков. Мисливець з беркутом. 1938. Музей образотворчих мистецтв Киргизької РСР. Місто Фрунзе.

В. Г. Чумак.

Пам'ятник **В. Г. Чумакові** в місті Ічні. Скульптор В. П. Луцак. 1980.

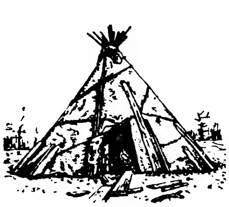

Чум.

Берінговою прот. Берегова лінія дуже розчленована (затоки Мечигменська і Хреста, Колючинська губа). На крайньому Пн. Сх.— *Дежньова мис.* У рельєфі Ч. п. переважають височини, найвища точка — г. Ісходна, 1158 м. Поширена *багаторічна мерзлота.* Поклади олова, вольфраму та ін. Вкритий тундровою рослинністю.

ЧУ́КЧІ — народ, корінне населення Чукот. авт. округу Магадан. обл. Живуть також у деяких районах Коряц. авт. округу Камчат. обл. та Якут. АРСР. Чисельність— 14 тис. чол. (1979, перепис). Мова — чукотсько-камчатської групи мов (див. *Чукотська мова*). Релігією Ч. було *шаманство,* промислові й сімейні культи. На поч. 20 ст. в побуті Ч. було багато залишків первіснообщинних відносин. За Рад. влади докорінно змінилося життя Ч. Вони здобули автономію; створено великі оленярські радгоспи і колгоспи; морські звіробої одержали сучасну техніку. Виросла національна інтелігенція.

ЧУЛА́ТІВСЬКІ СТОЯ́НКИ — палеолітичні стоянки на правому березі Десни поблизу с. Чулатова Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Культурний шар найранішої з них — стоянки Чулатів I (Крейдяний Майдан), яку досліджували 1936—37, містив залишки вогнищ і місця обробки кременю, багато кісток тварин, крем'яні різці та ін. знаряддя і речі. Інтерес становить знахідка людського черепа зі зрізами по краю (можливо, черепа-посудини). На пізнішій стоянці Чулатів II (Робочий Рів), що її досліджували 1936—38, виявлено залишки невеликого наземного житла (при спорудженні його було використано великі кістки мамонта), вогнищ, знайдено вироби з каменю, кістки й рогу, шматки янтарю, червоної вохри, кістки тварин тощо. Чулатівські стоянки належать до мадленської пори (див. *Мадленська культура*) пізнього *палеоліту.*

ЧУЛИ́М — 1) Ріка у Краснояр. краї та Том. обл. РРФСР, права прит. *Обі.* Довж. 1799 км, площа бас. 134 тис. км². Утворюється злиттям річок Білий Іюс та Чорний Іюс, що беруть початок з Кузнецького Алатау. Живлення переважно дощове. Замерзає у жовтні, скресає на поч. травня; восени бувають льодові затори. Судноплавний майже на 1180 км від гирла. На Чулимі — міста Назарово, Ачинськ.

2) Ріка у Новосиб. обл. РРФСР. Довж. 392 км, площа бас. 17,8 тис. км². Бере початок з боліт Барабинського степу, впадає в оз. Малі Чани. Живлення снігове. Замерзає у жовтні, скресає на поч. травня На ріці — м. Чулим.

ЧУЛКО́В Михайло Дмитрович [1743 або 1744, Москва — 24.X (4.XI) 1792, там же] — рос. письменник, журналіст, фольклорист і етнограф. Видавав журнали «И то и сьо» (1769), «Парнасский щепетильник» (1770). Автор літ. казок, істор. та побутових повістей («Пересмішник, або Слов'янські казки», ч. 1—5, 1766—89, де широко використано слов'ян. міфологію та фольклор), шахрайського роману «Вродлива куховарка...» (ч. 1, 1770), комедій, поем тощо. Помітним внеском у рос. фольклористику був виданий Ч. «Збірник різних пісень» (ч. 1—4, 1770—74), куди ввійшли рос. пісні літ. походження та народні (серед них є й українські). Зробив спробу систематизувати міфологію народів Росії у праці «Абевега російських забобонів...» (1786) та ін., в яких подано відомості про укр. весілля. *І. П. Березовський.*

ЧУМ — переносне житло у деяких народів Пн. (ненці, кети, пн. якути, ороки, евени, нганасани, тувинці-тоджинці та ін.). Мав конічну форму. Взимку Ч. вкривали шкурами, влітку — берестою, іноді парусиною або мішковиною.

ЧУМА́ — гостра інфекційна хвороба людини і тварин (гризунів, верблюдів, зайців та ін. ссавців), що належить до карантинних хвороб з *природною вогнищевістю.* Збудник Ч.— чумний мікроб (Yersinia pestis), відкритий 1894 япон. вченим С. Кітасато (1852—1931) і франц. вченим А. Ж. Е. Йєрсеном (1863—1943). Епідемії цієї хвороби періодично охоплювали багато країн світу. Перша *пандемія* Ч. виникла в Сх. Римській імперії (6 ст.) і була відома під назвою «юстиніанова». Друга пандемія («чорна смерть») виникла в Європі у 14 ст. і протягом кількох років винищила 25 млн. чоловік (бл. $^{1}/_{4}$ населення Європи). Третя пандемія виникла наприкінці 19 ст. більш як у 100 портових містах світу. В Росії Ч. відома з 14 ст. (епідемія в центр. і пд.-зх. Росії, у т. ч. неодноразово у Москві; в 19 ст.— в Забайкаллі, Закавказзі, Прикаспії, наприкінці 19 ст.— на початку 20 ст.— в Одесі та ін. портах Чорного моря). У 20 ст. спалах епідемії Ч. спостерігався в Індії. Під час великої епідемії Ч. в Індії (наприкінці 19 ст.) було встановлено, що поряд з людьми на чуму хворіють і пацюки. Укр. вчений Д. К. *Заболотний* був одним з перших, хто з'ясував, що Ч. є природною хворобою гризунів, а не людини, причому переносниками захворювання є кровосисні членистоногі, гол. чин. блохи (трансмісивний шлях — див. *Трансмісивні хвороби*). Внесені через шкіру збудники Ч. потрапляють у лімфатичні вузли, спричинюючи їх тяжке запалення — бубонну форму (утворюються болісні *бубони*). Зараження від хворих на Ч. повітряно-крапельним шляхом (при чханні, кашлі) викликає легеневу форму Ч.

Інкубаційний період при Ч.— 2—6 днів. Клінічна картина характеризується гострим початком: хворого морозить, швидко підвищується т-ра тіла до 40 °C, виникають сильний головний біль, збудження, запаморочення, гіперемія шкіри обличчя, часто — симптом ураження оболонок мозку тощо. Для лабораторної діагностики застосовують бактеріологічні та серологічні методи. Профілактика: епідеміологічна розвідка в природних вогнищах (епізоотологічні обслідування, спостереження за населенням і тваринами), *вакцинація.* При виникненні епідемічного вогнища хворих госпіталізують, провадять дезинфекцію, здійснюють карантинно-обмежувальні заходи. Лікування медикамент. засобами. *О. М. Богданов.*

ЧУМА́ ТВАРИ́Н — група *інфекційних хвороб* с.-г. тварин, що характеризуються коротким *інкубаційним періодом* (1—12 днів), гострою формою перебігу, високою контагіозністю (заразністю) і смертністю (70—100 %). Збудниками Ч. т. є *віруси,* специфічні для кожного виду тварин (рогатої худоби, свиней, коней, м'ясоїдних, птиці), або чумні *бактерії* (верблюдів). Останні небезпечні для людини. На чуму хворіє також риба (лососі, сигові, щука) і раки. Ч. т. виникає в будь-яку пору року, уражає тварин усіх вікових груп і проявляється у вигляді *ензоотій* та *епізоотій.* Джерело інфекції — хворі і перехворілі тварини, що виділяють збудників з слиною, молоком, фекаліями, трупи загиблих від чуми тварин. Заражаються тварини через травний тракт, ушкоджену шкіру повітряно-крапельним шляхом. *Інфекція* передається через забруднені виділеннями хворих корми, воду, підстилку, предмети догляду, руки і одяг обслуговуючого персоналу, продукти тваринництва, комахами. Діагноз встановлюють на основі епізоотич., клініко-патоморфологічних ознак і лабораторних досліджень. Заходи боротьби. Г-во карантинують, забороняють завезення і вивезення тварин, фуражу, продуктів тваринництва, проїзд транспорту та ін. Хворих і підозрілих на захворювання тварин ізолюють і забивають, трупи спалюють, приміщення очищають і дезинфікують, гній спалюють. Для решти поголів'я застосовують специфіч. засоби профілактики та провадять заходи згідно з діючою вет. інструкцією.

Літ.: Вирусные болезни животных. М., 1963; Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Щербина А. К. Болезни рыб. К., 1973; Эпизоотология. М., 1974; Справочник по ветеринарии. Л., 1978. *В. М. Хрящевський.*

ЧУМА́К Василь Григорович [літ. псевд.— С. Віче, Вагр, Ічня; 25.XII 1900 (7.I 1901), м. Ічня, тепер Черніг. обл.— 21.XI 1919, Київ] — укр. рад. поет. Вчився у Городнянській гімназії. Активну літ.-громадську діяльність почав 1917. Вів підпільну революц. роботу в окупованому петлюрівцями і денікінцями Києві. Розстріляний денікінською контррозвідкою. Почав друкуватися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. До видатних зразків укр. рад. поезії належать вірші Ч. «Березневий каламут», «Я порву ті вінки», «Червоний заспів», «Революція» та ін., що ввійшли до зб. «Заспів» (1920). Писав також оповідання, критичні нариси і статті.

Тв.: Червоний заспів. К., 1982. *Літ.:* Крижанівський С. Василь Чумак. В кн.: Українські радянські письменники. К., 1957.

Л. М. Коваленко.

ЧУМА́К Іван Михайлович (н. 25. VI 1926, с. Олексіївка, тепер Новоайдарського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1976). У 1954 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Твори: композиції «Лаборантка»

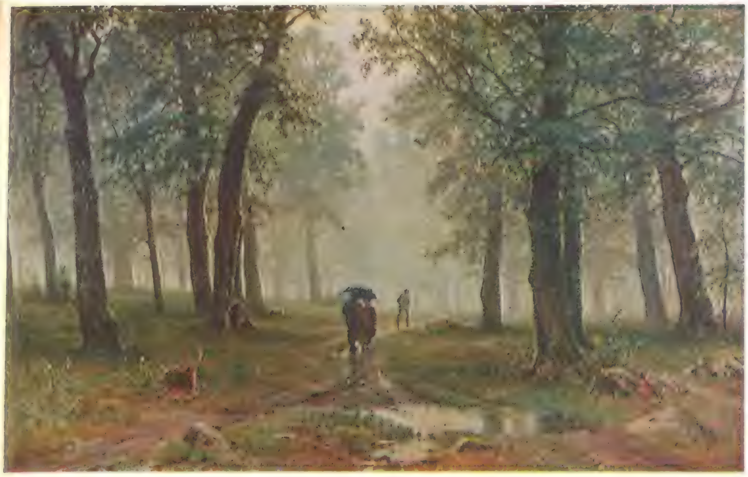
1

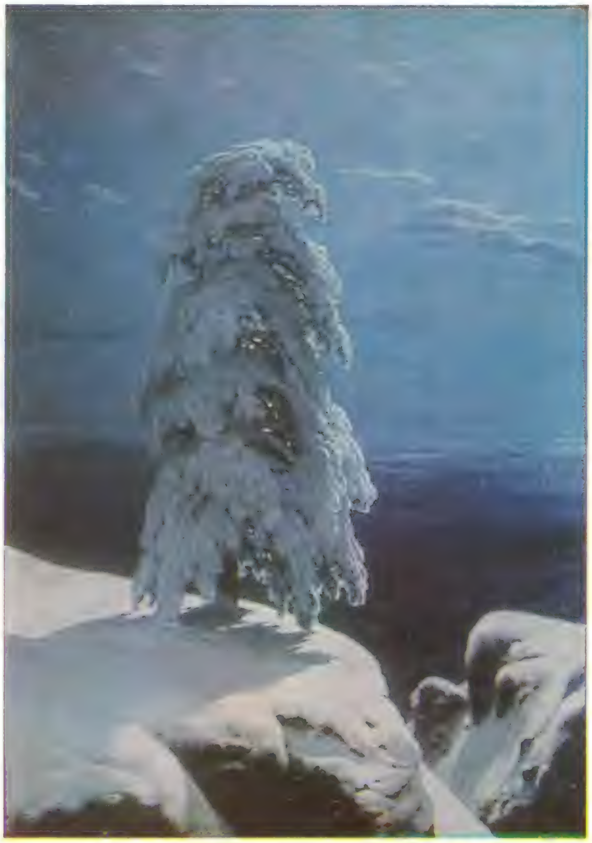
2

До ст. **Шишкін І. І.**

1. Дощ у дубовому лісі. 1891.
Державна Третьяковська галерея в Москві.

2. «На півночі дикій...». 1891.

3. «Среди долины ровныя...». 1883.

2 і 3 — Київський музей російського мистецтва.

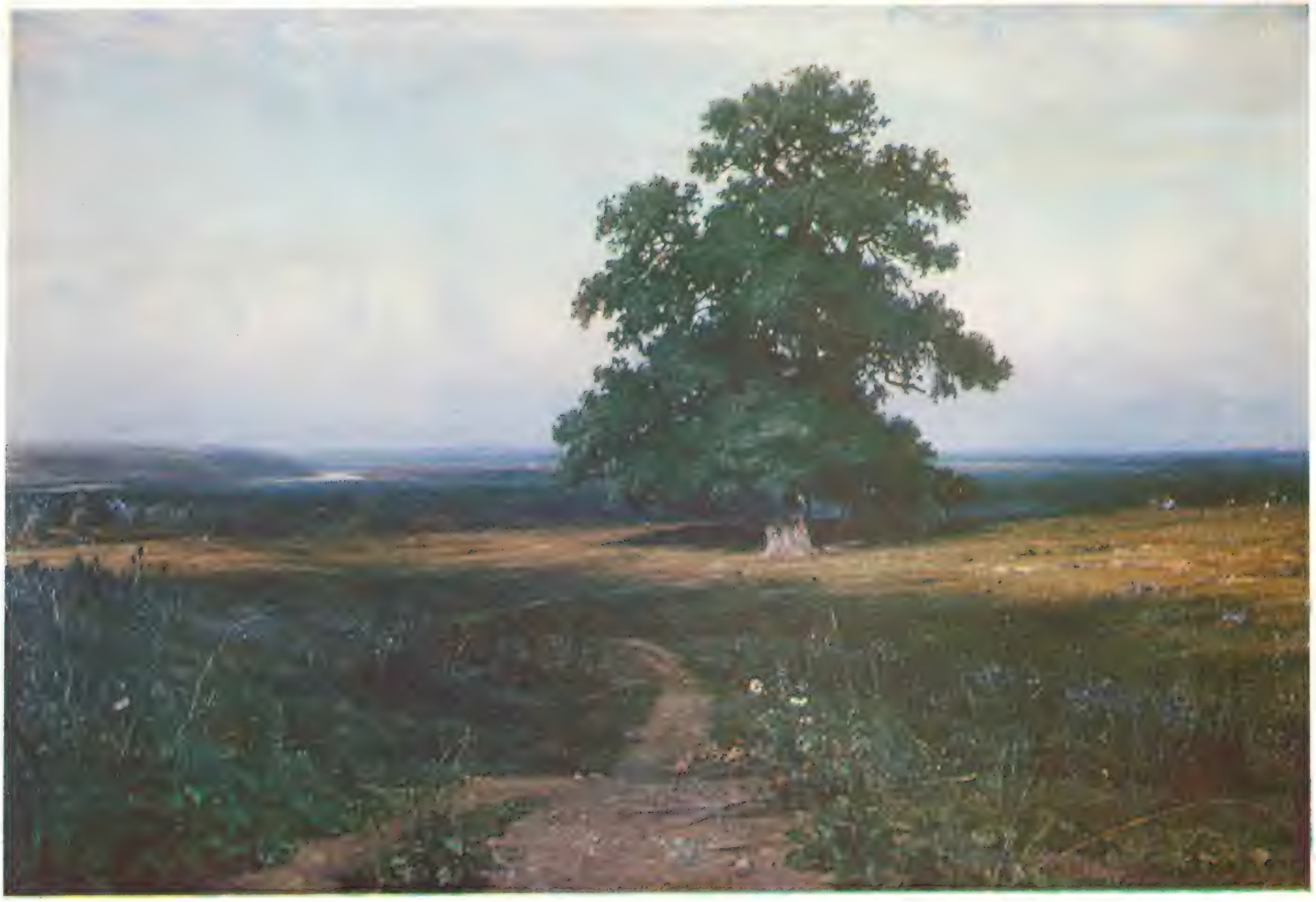
3

1

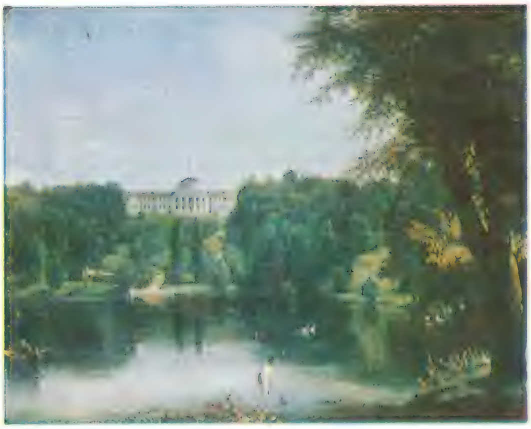

2

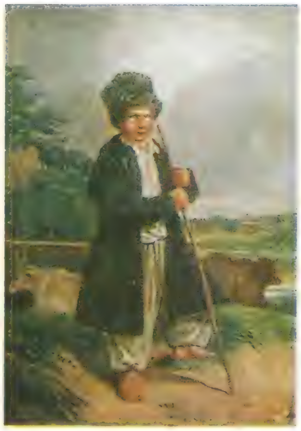

3

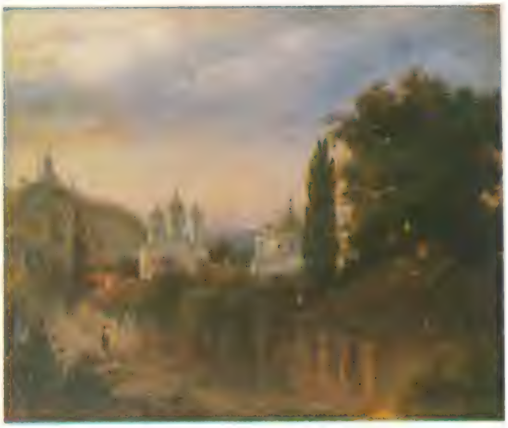

4

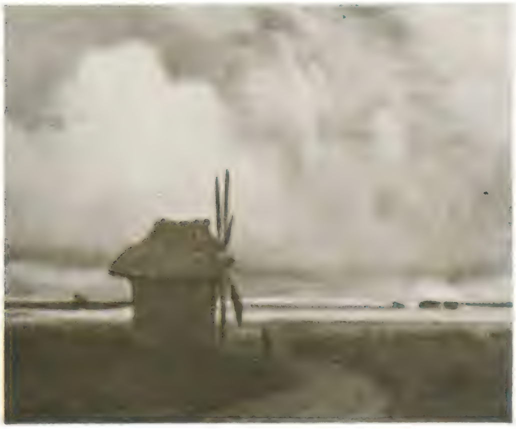

До ст. **Штернберг В. І.**

1. Садиба Г. Тарновського в Качанівці. 1837.

2. Пастушок. 1836—38.

3. Вид на Поділ у Києві. 1837.

4. Вітряк у степу. 1838. Державний Російський музей у Ленінграді.

5. Біля шинку. 1836—38. Сумський художній музей.

6. Переправа через Дніпро під Києвом. 1837. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

1—3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

5

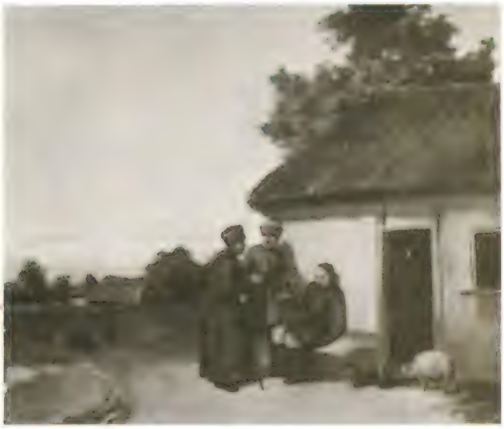

6

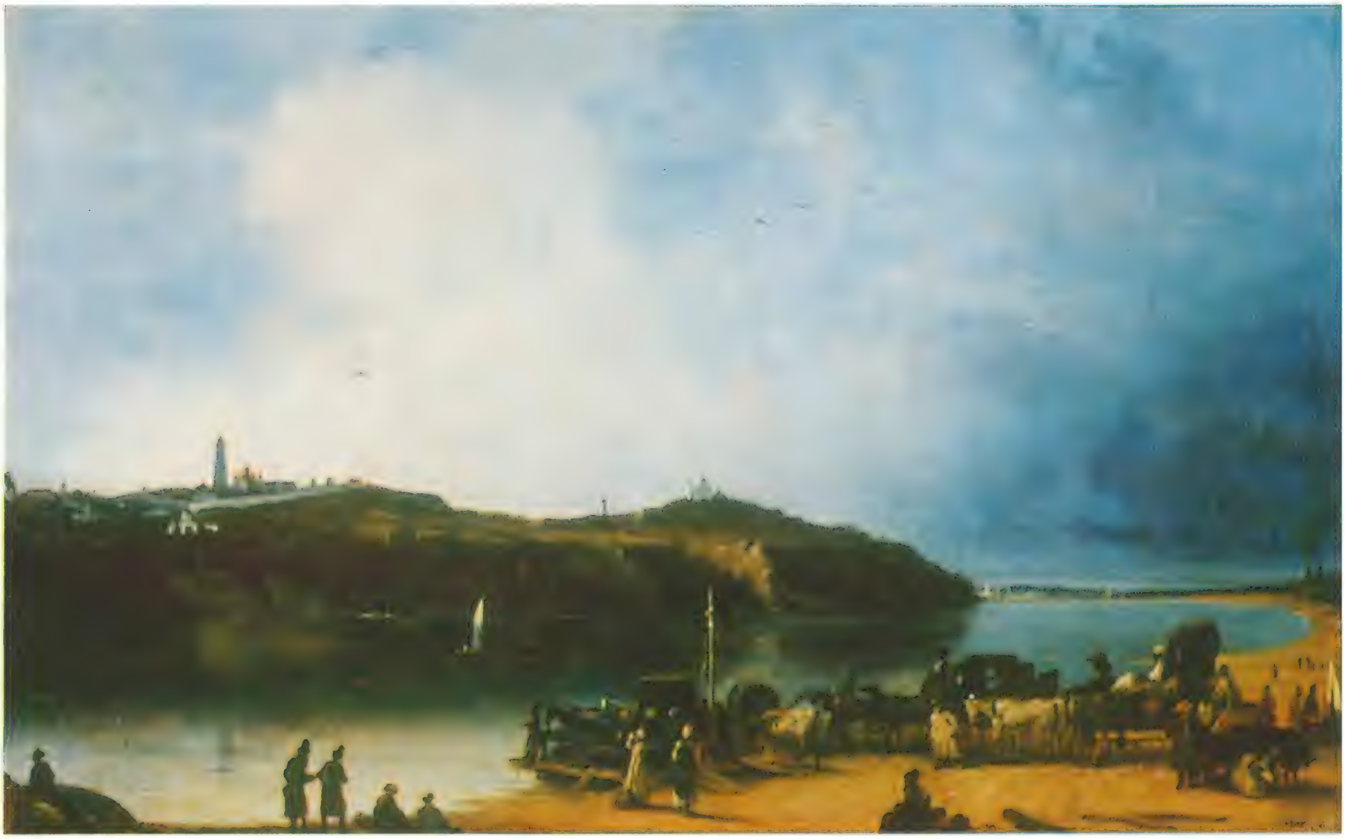

(1963), «Слово о полку Ігоревім» (1968), «К. Є. Ворошилов» (1969), портрети Героя Соціалістичної Праці С. Воротникова (1967), скульптора В. Федченка (1982) та ін., пам'ятник героям-визволителям м. Ржева (1963, у співавт.), монумент «Свято Жовтня» у Ворошиловграді (1966, у співавт.), монумент «Україна — визволителям» у смт Мілове Ворошиловгр. обл. (1972, у співавторстві; іл. див. до ст. *Ворошиловградська область,* т. 2, с. 397). Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1973.

ЧУМА́К Ігор Григорович (н. 27.VII 1930, Одеса) — укр. рад. вчений у галузі холодильної техніки, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1953) Одеського технологічного інституту холодильної пром-сті працює в цьому ж вузі (з 1984 — ректор). Осн. праці — з тепло- і масообміну, створення холодильного устаткування для агрокомплексів харчової, м'ясної і молочної промисловості.

ЧУМА́К Роман Мусійович (н. 10.IX 1918, с. Ксаверівка, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1950). Працював гол. редактором і директором вид-ва «Дніпро», редактором газети «Друг читача». Автор поетичних збірок «Лірика» (1955), «Люблю, як співають» (1958), «Троянди на снігу» (1961), «Закоханими очима» (1964), «Краплина чистої любові» (1965) та ін., романів «Бране Поле» (1969), «Великий Луг» (1979), книжок для дітей. Перекладач творів рос. письменників. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Бране Поле. К., 1978; Великий Луг. К., 1983; *Рос. перекл.*— О чем поет душа. М., 1958.

ЧУМАКИ́ — категорія населення на Україні, що в 16—19 ст. займалося торговельно-візницьким промислом. Чумакували здебільшого козаки і держ. селяни, менше — кріпаки й міщани. Деякі розбагатілі Ч. перетворилися на великих торговців і землевласників (з Ч. вийшли *Терещенки, Харитоненки* та ін.). Див. *Чумацтво.*

ЧУМА́ЦТВО — торговельно-візницький промисел на Україні в 16 — 19 ст. Виникло в 2-й пол. 16 ст. на Придніпров'ї і згодом поширилося в ін. місцевостях України як торг. промисел сіллю, яку привозили з Чорноморського узбережжя, Криму і Галичини. Як трансп. засіб *чумаки* використовували парноволові й четвероволові дерев'яні вози, т. з. мажі. Їздили чумаки валками до 100 і більше возів, що їх очолювали виборні отамани. У 18 ст. Ч. стало одним з найважливіших позаземлеробських занять сільського населення. Гол. вантажами були хліб та ін. с.-г. продукти, які вивозили за кордон через Одесу та ін. чорноморсько-азовські порти. Звідти чумаки привозили різні товари, з Криму і Бессарабії — сіль тощо. Чимало вантажів вони доставляли в Москву та ін. рос. міста, а також на Пн. Кавказ, у Білорусію, Польщу й Молдавію. Ч. було поширене і на Поволжі, Дону та Кубані, де ним займалися гол. чин. переселенці з України. Як одне з джерел первісного нагромадження капіталу Ч. було важливим фактором поглиблення соціального розшарування сел.-козац. мас і формування сільс. буржуазії. Ч. припинилося у 70—80-х рр. 19 ст. в зв'язку з розвитком залізниць і річкового парового флоту. Ч. широко відображено у фольклорі (див., зокрема, *Чумацькі пісні*), у творчості багатьох укр. і рос. письменників і художників.

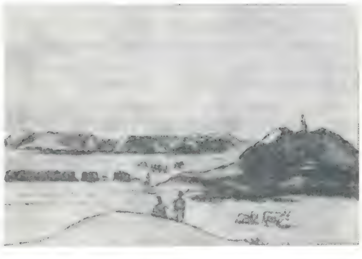

Чумаки серед могил. Малюнок Т. Г. Шевченка. 1846.

Іл. див. на окремому аркуші, т. 2, с. 64—65.

Літ.: Слабєєв І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. К., 1964; Даниленский Г. П. Нравы и обычаи украинских чумаков. «Библиотека для чтения», 1857, т. 142, в. 3—4, т. 143, в. 5—6; Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. в. 2. Чумаки. К., 1931.

І. С. Слабєєв.

ЧУМА́ЦЬКИЙ ШЛЯХ — українська народна назва *Молочного Шляху.*

ЧУМА́ЦЬКІ ПІСНІ́ — українські народні соціально-побутові пісні, які відтворюють історію *чумацтва* на Україні. Основна тематика — небезпека подорожувань, родинні стосунки, нарікання чумаків-наймитів на тяжку долю тощо. Напіввійськ. побут, козацько-селянський склад чумацьких валок сприяли переплетенню мотивів козацьких і Ч. п. Деякі Ч. п. відносять до *історичних пісень.* Ч. п. здебільшого сольні чоловічі, невшидкі, окремі варіанти багатоголосі, з розвиненою мелодикою. Входили до репертуару кобзарів та лірників. Великим знавцем і прекрасним виконавцем Ч. п. був П. К. Саксаганський. Багато Ч. п. записали Панас Мирний та І. Я. Рудченко, М. В. Лисенко та ін. Зміст і мелодії Ч. п. використовували поети, композитори («Ой не п'ються пива-меди» Т. Г. Шевченка, «Хустина» Л. М. Ревуцького та ін.).

Видання: Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни. К., 1874; Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. К., 1919; Чумацькі пісні. К., 1976.

А. І. Іваницький.

ЧУМАЧЕ́НКО Микола Григорович (н. 1.V 1925, с. Гладківка, тепер Голопристанського р-ну Херсон. обл.) — укр. рад. економіст, акад. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1955. Закінчив 1957 Тбіліський ун-т. В 1961—71 працював у Київ. ін-ті нар. г-ва, 1971—73 — заст. директора Ін-ту економіки АН УРСР, з 1973 — директор Ін-ту економіки пром-сті АН УРСР (Донецьк), з 1982 — голова Донецького наук. центру АН УРСР. Праці з питань економіки і управління пром. виробн., обліку та аналізу госп. діяльності, комплексного планування екон. і соціального розвитку регіону, тер. управління наук.-тех. прогресом, теорії управлінських рішень. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. О. Г. Шліхтера АН УРСР, 1980.

ЧУМГА́К, Чугмак — річка в Черкас. та Полтав. областях УРСР, права прит. *Оржиці* (бас. Дніпра). Довж. 72 км, площа бас. 845 км². Тече Придніпровською низовиною. Заплава частково осушена. Воду використовують для водопостачання, зрошування, а також риборозведення.

ЧУМИ́ЗА (Setaria italica subsp. maxima) — однорічна трав'яниста рослина роду *мишій* родини злакових. Ч. належить до групи просовидних злаків. Стебло прямостояче, міцне, 60—120 см заввишки. Суцвіття — щільна колосовидна волоть до 50 см завдовжки. Плід — дрібна зернівка, вкрита квітковими лусками від блідо-жовтого до темно-коричневого забарвлення. Походить з Сх. Азії. Ч.— цінна продовольча культура, з зерна якої виготовляють борошно й крупи. Як кормову культуру її вирощують на зерно, сіно та зелений корм. Урожайність зерна в передових г-вах 40—60 ц/га, зеленої маси — 150—300 ц/га.

ЧУ́НА (у верхів'ї — Уда) — ріка в Ірк. обл. та Краснояр. краї РРФСР, один з витоків Тасєєвої (бас. Єнісею). Довж. 1203 км, площа бас. 56,8 тис. км². Бере початок на схилах Удинського хр. (Сх. Саян), нижче перетинає Середньосибірське плоскогір'я. Порожиста. Живлення переважно снігове і дощове. Пересічна витрата води 300 м³/с. Сплавна, судноплавна. На Ч.— м. Нижньоудінськ.

ЧУНЦІ́Н — місто на Пд. Зх. Китаю, в провінції Сичуань. Річковий порт при впадінні р. Цзялінцзян в р. Янцзи, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Бл. 5 млн. ж. (1974). Найрозвинутіші металургія та багатогалузеве машинобудування. Хімічна промисловість. Цементні з-ди, шовко- та вовноткацькі ф-ки, харч. підприємства. ТЕС. Ч. — значний торг. центр. Ун-т та ін. вузи. Театри. Місто відоме з 11 ст. до н. е.

ЧУ́НЯ — ріка в Евенк. авт. окр. Краснояр. краю РРФСР, права прит. Підкам'яної Тунгуски (бас. Єнісею). Довж. 727 км, площа бас. 70,5 тис. км². Утворюється злиттям річок Північної Ч. та Південної Ч. Тече в межах Середньосибірського плоскогір'я, порожиста. Живлення снігове і дощове. Замерзає у жовтні, скресає у травні. Пересічна витрата води бл. 435 м³/с. Судноплавна.

ЧУПА́ХІВКА — селище міського типу Охтирського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташована на р. Ташані (бас. Псла), за 29 км від залізнич. ст. Охтирка. 3,3 тис. ж. (1984). У Ч.— цукр. з-д та хлібний комбінат. Заг.-осв. школа, лікарня. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Ч. засн. наприкінці 30-х рр. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1956.

ЧУПРО́В Олександр Іванович [6 (18).II 1842, Мосальськ, тепер місто Калуз. обл.— 24.II (8.III) 1908, Москва] — рос. економіст, статистик і публіцист, громад. діяч, чл.-

М. Г. Чумаченко.

І. М. Чумак. Слово о полку Ігоревім. Мармур. 1968.

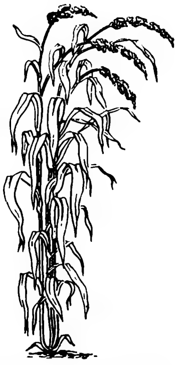

Чумиза. Надземна частина рослини.

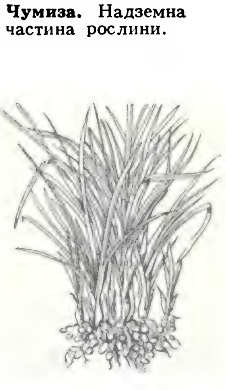

Чуфа. Загальний вигляд рослини.

Л. О. Чурсіна.

Ф. В. Чухров.

А. Є. Чхартішвілі.

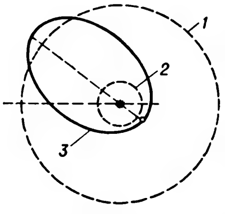

Чурюмова — Герасименко комета. Орбіти: *1* — Юпітера, *2* — Землі, *3* — комети.

кор. Петерб. АН (з 1887). У 1866 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту, 1878—99 — професор цього ун-ту. Очолював ліберально-народницьку течію бурж. екон. думки в Росії. Праці з питань статистики, політ. економії, агр. питань, залізнич. г-ва та ін.

ЧУПРО́В Олександр Олександрович [6 (18).III 1874, Мосальськ, тепер місто Калузької обл.— 19.IV 1926, Женева] — рос. теоретик статистики, чл.-кор. Рос. АН (з 1917). Син О. І. *Чупрова.* Закінчив (1896) фізико-матем. ф-т Моск. ун-ту, навчався в Німеччині (1901). У 1902—17 керував кафедрою статистики в Петерб. політех. ін-ті. В 1917 виїхав за кордон.

ЧУРА́Й Марія Гордіївна (Маруся Чурай, Чураївна) — легендарна укр. нар. співачка й поетеса. Нібито жила в серед. 17 ст. у Полтаві. Образ Ч. як творця укр. нар. пісень («Ой, не ходи, Грицю», «Засвистали козаченьки» та ін.) склався під впливом літ. творів 19 ст. Документальних свідчень, записів нар. переказів про Ч. немає. Сюжет пісні-балади «Ой, не ходи, Грицю» — в основі повісті О. Шаховського «Маруся, малороссийская Сапфо» (1839), а також багатьох ін. творів (балади, поеми, драми, повісті), написаних протягом 19—20 ст. укр., польс. та рос. мовами (К. Тополя, В. Александров, М. Старицький, В. Самійленко, О. Кобилянська, Б. Залеський, О. Чюміна та ін.). В укр. рад. л-рі сюжет балади опрацьовували І. Сенченко, І. Микитенко, Л. Забашта, І. Хоменко, Л. Костенко (роман у віршах «Маруся Чурай», 1979) та ін. Баладу «Ой, не ходи, Грицю» перекладено польс. (1820), чес. (1822), нім. (1822), франц. (1830), англ. (1848) та ін. мовами.

Літ.: Нудьга Г. Балада про отруєння Гриця і легенда про Марусю Чурай. «Жовтень», 1967, № 2.

Г. А. Нудьга.

ЧУРИ́НГИ — культові предмети деяких племен австралійців.

ЧУРСІНА́ Людмила Олексіївна (н. 20.VII 1941, Душанбе) — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1971. Після закінчення Моск. театр. уч-ща ім. Б. В. Щукіна працювала в Театрі ім. Є. Вахтангова (1963—65), з 1965 — на кіностудії «Ленфільм». Серед ролей в кіно: Дар'я («Донська повість», 1964), Марфа («Журавочка», 1967), Віринея («Віринея», 1968), Анфіса («Угрюм-ріка», 1969), Олеся («Олеся», 1972), Ляховська («Приваловські мільйони», 1974), Ніна («Пам'ятати чи забути», 1982). У Ленінгр. театрі драми ім. О. С. Пушкіна зіграла ролі Лізи Протасової («Діти сонця» М. Горького, 1976) та Шурочки («Іванов» А. Чехова, 1978).

ЧУРЮ́МОВА — ГЕРАСИМЕ́НКО КОМЕ́ТА — *комета* сімейства Юпітера. Відкрили (жовтень 1969, на астронегативах, одержаних на Алма-Атинській обсерваторії АН Каз. РСР) укр. астрономи К. І. Чурюмов і С. І. Герасименко. Спостерігалась 1969—70, 1975 і 1982—83. Рухається по еліптичній *орбіті* (мал.) з *ексцентриситетом* 0,63, нахилом орбіти 7,15°, великою піввіссю 3,50 *астрономічної одиниці* (а. о.), перигелійною віддаллю 1,31 а. о. Період обертання навколо Сонця — 6,6 року. Радіус крижаного ядра 0,5 км; в голові комети виявлено водень, гідроксильну групу, ціан, молекули вуглецю і деяких його сполук тощо. Позначається 1982 f. *К. І. Чурюмов.*

ЧУСОВА́ — ріка на Уралі, в межах Челяб. (витоки), Свердл. та Перм. областей РРФСР, ліва притока *Ками.* Довж. 592 км, площа бас. 23 тис. км^2. Бере початок на схилах Серед. Уралу, впадає у Камське водосховище. Живлення мішане. Влітку інколи бувають паводки. Замерзає у листопаді — грудні, скресає на поч. травня. Пересічна витрата води у пониззі 222 м^3/с, найбільша — 4570 м^3/с. Сплавна, судноплавна від м. Чусового. Споруджено водосховища. На Ч.— міста Первоуральськ, Чусовий. Об'єкт туризму.

ЧУСОВИ́Й — місто обласного підпорядкування Перм. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на зх. схилі Серед. Уралу, на р. Чусовій. Залізнич. вузол. 58 тис. ж. (1983). У місті — з-ди: металург., залізобетонних конструкцій, рем.-мех., металовиробів, хлібний та хлібопродуктів комбінати, швейна фабрика. Об'єднання «Чусовліс», Ляминський домобуд. комбінат. Вечірній індустр. технікум, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Ч. утворено 1933.

ЧУ́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км^2. Нас. 30,9 тис. чол. (1984). У районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Чутове.* Поверхня рівнинна, розчленована долинами річок, балками. Корисні копалини — глини, піски. Річки — *Коломак* з *Свинківкою, Орчик* (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси та лісосмуги (дуб, ясен, клен, берест, сосна) займають 6,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — артемівські цукр. та авторем. з-ди, Чутівський з-д металевих виробів. Комбінат побутового обслуговування (Чутове), 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 69,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 6,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, багаторічні трави. Скотарство, вівчарство, птахівництво, звірівництво (сріблясто-чорні лисиці, норки). У районі — 10 колгоспів, 6 радгоспів, міжколг. об'єднання по виробн. яєць та м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Скороходове і Кочубеївка. Автомоб. шляхів — 211 км, у т. ч. з твердим покриттям — 170 км. У районі — 27 заг.-осв. та музична школи, 44 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури, 14 клубів, 41 кіноустановка, 31 б-ка, істор. музей радгоспу ім. ХТЗ (с. Василівка). У с. Кантемирівці народився рос. актор М. В. *Дальський,* у с. Гряковому — укр. зоолог-орнітолог М. О. *Зарудний,* у с. Лисичій — укр. рад. актор і режисер Д. І. *Козачківський.* У Ч. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1931).

В. П. Беркало.

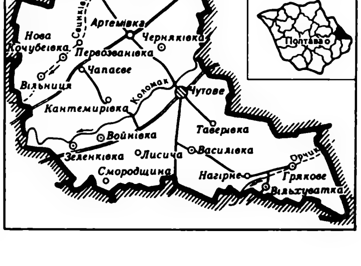

ЧУТЛИ́ВІСТЬ — здатність живих організмів реагувати на дію зовнішніх чи внутрішніх *подразників.* У широкому розумінні поняття Ч. збігається з поняттям *подразливість.* Ч. поділяють на абсолютну і диференційовану (див. *Поріг відчуття*). Ч. організму залежить від чутливості його *аналізаторів.* Залежно від рецептивної (див. *Рецептори*) структури аналізаторів розрізняють Ч. екстерорецептивну (див. *Екстерорецепція*), інтерорецептивну (див. *Інтерорецепція*) і пропріорецептивну (див. *Пропріорецептори*). Особливо висока Ч. рецепторів відмічається до адекватних подразників (напр., світло — для ока, звук — для органів слуху) — специфічна Ч. Завдяки Ч. організм цілеспрямовано реагує на зміни зовн. і внутр. середовища. Див. також *Чуттів органи, Відчуття.*

ЧУТЛИ́ВІСТЬ РАДІОПРИЙМАЧА́ — здатність *радіоприймача* приймати слабкі за інтенсивністю радіосигнали, забезпечуючи при цьому на виході задану величину напруги або потужності і, отже, належні якість звучання, чіткість зображення тощо. Ч. р. характеризується найменшою величиною напруги (потужності) радіосигналу, що її треба подати на вхід радіоприймача для нормального його функціонування. Залежить від загального коефіцієнту підсилення всіх *каскадів* радіоприймача, зовн. *перешкод радіоприйманню* або визначається (обмежується) внутр. шумами радіоприймача. Найвищою чутливістю відзначаються *супергетеродинні радіоприймачі.*

ЧУ́ТОВЕ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Коломаку (бас. Дніпра), за 12 км від залізнич. ст. Скороходове. 6,2 тис. ж. (1984). Засн. в кін. 17 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1957 Ч.— с-ще міськ. типу. В селищі — з-д металевих виробів, держ. плодошовкорозсадник, племзавод «Чутове», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня і музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 4 бібліотеки.

ЧУТТІ́В О́РГАНИ — спеціалізовані органи, що у більшості тварин і в людини здійснюють сприймання та аналіз дії *подразників.* Вже найпростішим властива чутливість до світла, т-ри, хім. речовин та ін. подразників. Але реакція на зовн.

діяння у нижчих організмів зумовлена не спец. органами, а заг. властивістю живої організації — *подразливістю*. Ч. о. розвинулися в процесі *еволюції* вищих тварин. За вченням І. П. *Павлова*, Ч. о. є периферичні чутливі утвори, які входять до складу системи *аналізаторів*. Розрізняють екстерорецептори (зовн. Ч. о.) та інтерорецептори (внутр. Ч. о.). До екстерорецепторів належать *зору органи, слуху органи, нюху органи, смаку органи, дотику органи*; до інтерорецепторів — *механорецептори*, хеморецептори, осморецептори, *пропріорецептори* м'язів, суглобів і сухожиль. В Ч. о. енергія подразнення трансформується в *збудження*, яке по нервових волокнах надходить до *головного мозку*, де й викликає відповідне *відчуття*.

ЧУФА́, смикавець їстівний, земляний мигдаль (Cyperus esculentus) — багаторічна трав'яниста рослина родини *осокових*. Походить з Африки. Стебла 50—80 см заввишки, зібрані в пучки, що утворюють кущ. Листки лінійні, стріловидні, скупчені біля основи стебла. Квітки дрібні, двостатеві, зібрані у зонтиковидне суцвіття. Плід — горішок. Вирощують Ч. як однорічну рослину заради смачних бульбочок, що нагадують мигдаль; містять (у %) білка 4—10, цукру 14—28, олії 17—25, крохмалю 20—25. Вживають їх сирими, вареними й смаженими. В культурі пошир. на Пд. Європи, Пд. і Пн. Африки, в Пд. Америці. В СРСР — у Серед. Азії, на Закавказзі, вирощують її також на Україні і Пн. Кавказі. Урожайність бульбочок Ч.— 20—40 ц/га. Іл. с. 353.

І. Б. Чорний.

ЧУФУ́Т-КАЛЕ́, Чуфт-Кале, Джуфт-Кале — руїни середньовічного міста-фортеці в околицях Бахчисарая Крим. обл.; одне з найбільших *печерних міст* Криму.

Чуфут-Кале. Мур з брамою.

Виникло в 10 ст. Поділялося на старе й нове місто. Старе місто, укріплене ровом і стіною, населяли алани-християни. Згадувалося в деяких джерелах під назвою Кирк-Ера. З 14 ст. в місті оселилися *караїми*. В 15 ст. вони огородили свій ремісничо-торг. посад стіною — виникло нове місто, яке з 16 ст. почало називатися Ч.-К. У 60-х рр. 19 ст. місто занепало. В давній, зх. частині Ч.-К. збереглися численні архіт. пам'ятки тощо. Тер. Ч.-К. підпорядкована *Бахчисарайському історико-археологічному музею*.

ЧУХНО́ Анатолій Андрійович (н. 20.XII 1926, Батурин, тепер смт Бахмацького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), доктор екон. наук (з 1963), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1980). Член КПРС з 1950. У 1951 закінчив Київ. ун-т. З 1963 — зав. кафедрою політ. економії, з 1979 — проректор по наук. роботі цього ун-ту. Осн. напрями наук. досліджень: методологічні та теор. проблеми політ. економії соціалізму, екон. закони, усуспільнення виробн. і праці та ін. Нагороджений орденом Дружби народів.

В. О. Сизоненко.

ЧУХРА́Й Григорій Наумович (н. 23.V 1925, м. Мелітополь, тепер Запоріз. обл.) — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1944. У 1953 закінчив режисерський факультет ВДІКу (майстерня С. *Юткевича* та М. *Ромма*). У 1953 — 55 працював на Київській кіностудії художніх фільмів, з 1955 — на кіностудії «Мосфільм». Поставив кінофільми: «Сорок перший» (1956, за Б. Лавреньовим), «Балада про солдата» (1959), «Чисте небо» (1961), «Пам'ять» (1970), «Трясовина» (1977), «Життя прекрасне» (1980). У 1966—71 — викладав у ВДІКу. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Вітчизн. війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Ленінська премія, 1961.

ЧУХРІЄ́НКО Дмитро Павлович (н. 8.XI 1918, Вінниця) — укр. рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1966), доктор мед. наук (з 1955), професор (з 1956). Член КПРС з 1944. В 1943 закінчив Куйбишевський мед. ін-т, з 1945 працював у Вінн. мед. ін-ті. З 1953 у Дніпроп. мед. ін-ті — ректор, а з 1959 — зав. кафедрою. Праці Ч. присвячені питанням невідкладної хірургії органів черевної порожнини, проблемам грудної хірургії, анестезіології, питанням урології тощо. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, двома орденами Червоної Зірки, медалями.

ЧУХРО́В Федір Васильович [н. 2(15).VII 1908, м. Єгор'євськ, тепер Моск. обл. РРФСР] — рад. геолог-мінералог, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1953. Закінчив Моск. геологорозвідувальний ін-т (1932). З 1936 — наук. співробітник Ін-ту геології рудних родовищ, петрографії, мінералогії і геохімії АН СРСР, з 1950 — заст. директора, з 1956 — директор цього ін-ту. Досліджував мінеральні ресурси Казахстану та ін. районів. Осн. праці присвячені розробці теор. основ мінералогії, мінералогії рудних родовищ, геохімії рудоутворюючих процесів. Створив вчення про природні колоїди, розробив основи теорії типоморфізму мінералів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

К. В. Подлєський.

ЧУ́ЧИН — давньорус. місто-фортеця, залишками якого є городище (пл. 6 га) на правому високому березі Дніпра, біля с. Балико-Щучинки Кагарлицького р-ну Київ. обл. Згадується в *Іпатіївському літописі* під 1110. Ч. було засновано в серед. 11 ст. як оборонний пункт, що разом з ін. фортецями входив у Дніпровську оборонну лінію Київської Русі. Городище досліджувалося 1961—65.

Літ.: Довженок В. Й. Літописний Чучин. «Археологія», 1963, т. 16.

ЧХАРТІШВІ́ЛІ Арчіл Євстафійович [н. 6 (19).I 1905, Тбілісі] — груз. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1945. Творчу діяльність почав 1921 в Театрі ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). Був режисером Кутаїського, Чечено-Інгушського, Батумського театрів. У 1949—52, 1963—64 очолював Театр ім. К. Марджанішвілі (Тбілісі), 1957—62 — режисер, 1965—68 — гол. режисер Театру ім. Ш. Руставелі. Вистави: «Анзор» Шаншіашвілі, «Інші тепер часи» Цагарелі, «Вигнанець» Важа Пшавели, «Оптимістична трагедія» Вишневського, «Медея» Евріпіда. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

ЧХВЕ ЧХІ ВОН (псевдоніми — Коун, Хеун; 857, Сарянбу — р. см. невід.) — кор. поет, учений. Його поезія та проза на ханмуні (корейзованій формі кит. писемної мови) в різних жанрах частково збереглася в зб. «Борозни пензлем в саду коричних дерев» (кн. 1—20, вид. 1834), у кит. та кор. антологіях. Найвідоміші твори Ч. Ч. В.— цикли пейзажних віршів «Оспівуючи вітер і місяць» (884), вірші «Дика троянда», «Дочки Цзяннані».

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Восточный альманах, в. 3.Искры пламени. М., 1975; [Вірші]. В кн.: Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи. Вьетнама, Японии. М., 1977.

Л. Р. Концевич.

ЧХЕЇ́ДЗЕ Реваз Давидович (н. 8.XII 1926, Кутаїсі) — груз. рад. кінорежисер, нар. артист СРСР (з 1980). Член КПРС з 1958. У 1953 закінчив ВДІК (майстерня М. *Ромма* та С. *Юткевича*). Працює на кіностудії «Грузія-фільм» (з 1953 — режисер-постановник, з 1974 — директор кіностудії). У 1960— 76 — секретар правління Спілки кінематографістів Груз. РСР. Режисер-постановник худож. фільмів «Майя із Цхнеті» (1960), «Батько солдата» (1965), «Ну й молоді» (1969), «Саджанці» (1972), «Твій син, земле» (1980—81) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЧХІКВА́ДЗЕ Ной Олексійович [18 (30).VII 1883, с. Діді-Джихаїші, тепер Самтредського р-ну Груз. РСР — 24.V 1920] — груз. поет. Почав друкуватися 1904. Перша зб. віршів «Озеро сліз» (1910) — демократичного напряму. У поезії Ч. («Пролетар», «Рабиня», «Місто страждань», «Коваль» та ін.) відображено життя і працю робітн. класу. В інтимній і філос. ліриці з'являлися часом песимістичні на-

Р. Д. Чхеїдзе.

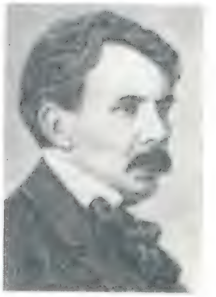

М. К. Чюрльоніс.

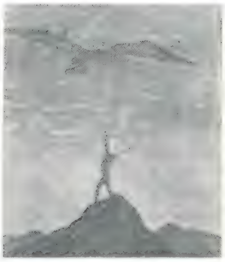

М. К. Чюрльоніс. Стрілець. З циклу «Знаки Зодіаку». Темпера. 1907.

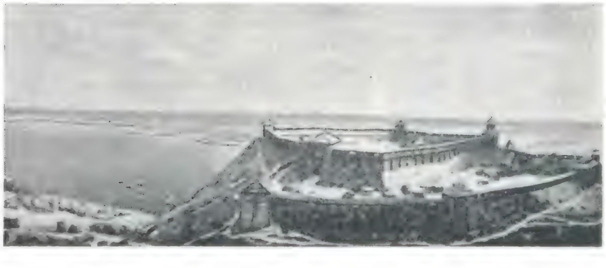

Чучин.
Діорама художника О. В. Казанського.

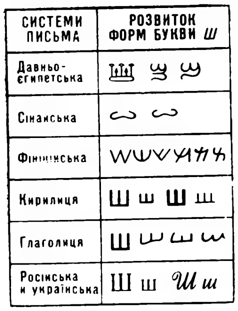
СИСТЕМИ ПИСЬМА
РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Ш
Давньоєгипетська
Сінаиська
Фінікійська
Кирилиця
Ш ш Ш ш
Глаголиця
Росіиська и українська
Ш ш *Ш ш*

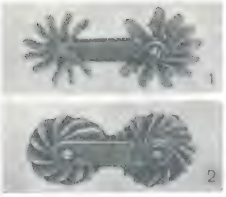

Контрольні **шаблони**:
1 — різьбовий;
2 — радіусний.

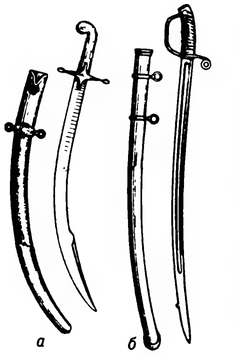

Шаблі:
а — турецька;
б — російська офіцерська зразка 1913.

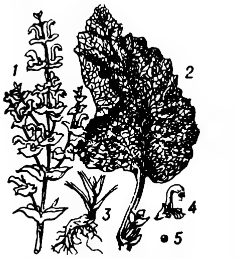

Шавлія мускатна:
1 — верхня частина суцвіття; *2* — листок з відрізком стебла; *3* — корінь з основою стебла і черенків листків; *4* — квітка; *5* — горішок.

строї, мотиви приреченості й самотності. Виступав як публіцист. Укр. мовою твори Ч. перекладав М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961.

О. М. Новицький.

ЧХІКВА́ДЗЕ Рамаз Григорович (н. 28.II 1928, Тбілісі) — груз. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1981). Після закінчення 1951 Тбіліського театр. ін-ту ім. Ш. Руставелі працює в Театрі ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). Серед ролей — Кіріле («Мачуха Саманішвілі» Клдіашвілі), Кваркваре («Кваркваре» Какабадзе), Аздак, Мекі-Мессер («Кавказьке крейдяне коло», «Тригрошова опера» Брехта), Річард III (однойменна трагедія Шекспіра). Ролі в кіно (Лука у фільмі «Саджанці», 1974, та ін.). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1979.

ЧХОНДЖІ́Н — місто на Пн. Сх. КНДР, адм. ц. провінції Хамгьон-Пукто. Порт на узбережжі Японського м., вузол з-ць і автошляхів. 290 тис. ж. (1972). Важливий центр чорної металургії. Розвинуте суднобудування. Маш.-будівна, хім., буд. матеріалів, текст. і харч. пром-сть. Рибальство.

ЧЮРЛЬО́НІС Мікалоюс Константінас Константіно [Микола Костянтинович; 10 (22).IX 1875, м. Варена, тепер Лит. РСР — 28.III (10.IV) 1911, Пустельник-Мінський, тепер ПНР] — лит. живописець і композитор, представник *символізму*. Живопису навчався в худож. уч-щі у К. Стабровського у Варшаві (1905), музики — у Варшавському муз. ін-ті й Лейпцігській консерваторії. З 1911 був членом об'єднання «*Мир искусства*». У своїй творчості використовував градиції лит. фольклору. Серед худож. творів — цикли «Створення світу» (1904—06), «Знаки Зодіаку» (1907), «Соната моря» (1908) та ін. Картини Ч. зберігаються у Каунаському худож. музеї ім. М. К. Чюрльоніса. Ч.— автор перших лит. симф. поем «Ліс» (1900), «Море» (1907), камерно-інструм. творів, обробок нар. пісень. Портрет і іл. с. 355.

Літ.: Розинер Ф. Я. Гимн солнцу (Чюрлёнис). М., 1974; Чюрлёните Я. К. Воспоминания о М. К. Чюрлёнисе. Вильнюс, 1975.

Ш

Ш — двадцять восьма буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична літера. В сучасній укр. літ. мові літерою «ш» позначають шумний глухий фрикативний передньоязиковий шиплячий приголосний звук, який може бути твердим (шовк, тиша) і пом'якшеним (шість, тушшю).

ШААБАН (Shaaban) Роберт (1.I 1909, с. Вітамбані, поблизу Танги, Танзанія — 22.VI 1962, Танга) — танзан. письменник. Основоположник сучас. л-ри *суахілі мовою*. Почав друкуватися в 30-х рр. Автор збірок віршів і своєрідних етюдів у прозі: «Узори звуків» (1947), «Етюди» (1954), «Вірші та етюди» (1959), «Африканські алмази» (1960) та ін., прозових творів «Моє життя» (1949), «Аділі та його брати» (1952), «Сіті Бінті Саад» (1960), «Трудівники» (опубл. 1968) та ін. У вірші «Незалежність» (1961) вітав проголошення Танзанії незалежною країною.

Тв.: Рос. перекл.— Моя жизнь. Л., 1968; Избранное. Л., 1981.

ШАБАЛІ́Н Олександр Йосипович [22.X (4.XI) 1914, с. Юдмозеро, тепер Онезького р-ну Арх. обл.— 19.I 1982, Ленінград] — рад. військ. діяч, контр-адмірал (1969), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, листопад 1944). Член КПРС з 1943. У ВМФ з 1936. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни — командир торпедного катера, ланки і загону торпедних катерів на Пн. і Балт. флотах. В 1957—75 — на керівних посадах у вищих військ.-мор. навч. закладах. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ША́ББІ (аш-Шаббі) Абу-ль-Касим (24.II 1909, с. Шаббія, на Пд. Тунісу — 9.X 1934, м. Туніс) — туніський поет. Друкуватися почав 1927. Збірку «Пісні життя» видано посмертно (1955). Виступав проти реакції, за свободу поетичної творчості, проти застарілих канонів. Велику роль відіграла його теор. праця «Поетична уява в арабів» (1929). Автор «Щоденника» (не опубл.), ряду критичних статей. Творчість Ш. мала великий вплив на розвиток араб. поезії.

Ю. М. Кочубей.

ША́БЕЛЬКІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Краматорській міськраді. Розташована за 4 км від залізнич. ст. Краматорськ. 4,5 тис. ж. (1984). У Ш.— радгосп «Краматорський», будинок побуту. Краматорське лісництво. Заг.-осв. школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Ш. засн. 1767, с-ще міськ. типу — з 1938.

ША́БЕР (нім. Schaber, від schaben — скоблити) — 1) Слюсарний інструмент для шабрування — викінчувальної обробки поверхні металів зрізуванням (зіскоблюванням) тонкої стружки. Шабери поділяють за формою різальної частини (плоскі, тригранні, фасонні) і за конструкцією (суцільні або з вставними різальними пластинами). Поряд з ручними є Ш. з пневматичним або електр. приводом (див. *Механізований інструмент*). 2) Інструмент, яким вирівнюють зернисту поверхню металевої дошки при гравіруванні в техніці *меццо-тинто*, видаляють з металевої поверхні задирки та ін. Являє собою невеликий тригранний сталевий стрижень з загостреним кінцем.

ШАБЛЕЗУ́БИЙ ТИГР — вимерлий ряд хижих ссавців родини *котячих*. Те саме, що й *махайродус*.

ШАБЛЕ́НКО Антон Якович [5 (17).I 1872, Суми — 24.V 1930, Ленінград] — укр. письменник-робітник. Наймитував, працював робітником у Харкові, Петербурзі. Брав участь у революц. виступах. Листувався з М. Горьким, який допомагав йому порадами. В 1910—12 був ув'язнений. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював у рад. установах. У л-рі виступав з 1893. В 1900 вийшла книжка «Нова хатина», в якій вміщено вірші й оповідання на тему робітн. життя і класової боротьби.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

Літ.: Олійник В. До біографії А. Я. Шабленка. «Радянське літературознавство», 1975, № 6.

Г. Я. Неділько.

ШАБЛЕРО́ГІ АНТИЛО́ПИ, конячі антилопи (Hippotraginae) — підродина ссавців род. бичачих. Великі тварини (вис. в холці до 1,6 м, маса до 300 кг). У самців і самок є довгі гострі роги (у деяких довж. понад 1 м). Волосяний покрив короткий, від білого, жовтуватого, сірого до майже чорного кольорів. У окремих видів є грива, що нагадує конячу (звідси друга назва). Підродина включає 3 роди (Hippotragus, Oryx, Addax) з 5 видами, поширеними в пустельних р-нах і саванах Африки та пустелях Аравії, найвідоміші *сарнобик*, коняча антилопа (H. equinus), чорна антилопа (H. niger). Деякі зоологи не виділяють підродини Ш. а., включаючи вказані роди в підродину Antilopinae. Іл. див. до ст. *Антилопи*.

В. І. Крижанівський.

ШАБЛІО́ВСЬКИЙ Євген Степанович [14 (27).IV 1906, м. Камінь-Каширський, тепер Волин. обл.— 10.I 1983, Київ] — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1928. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1930) і Київ. мед. ін-т (1932). В 1933—35 — директор Ін-ту Т. Шевченка. В 1956—83 працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор праць з питань історії укр. л-ри, зокрема творчості Т. Шевченка, рос.-укр. літ. зв'язків. Нагороджений орденами Дружби народів, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1964. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

Тв.: Народ і слово Шевченка. К., 1961; Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. 1858—1861. М., 1962; Гуманізм Шевченка і наша сучасність. К., 1964; Шляхами єднання. Українська література в її історичному розвитку. К., 1965; В. І. Ленін і українська література. К., 1969; М. О. Некрасов і українська література. К., 1971; Поетичний світ Тараса Шевченка. К., 1976; Чернышевский и Украина. К., 1978.

Літ.: Бєляєва Л. В., Деркач Н. М. Євген Степанович Шабліовський. Біобібліографічний покажчик. К., 1976.

Ф. К. Сарана.

ШАБЛО́Н (нім. Schablone — взірець, зразок) — 1) Зразок, за яким (за допомогою якого) надають виробам певної форми й розмірів, проводять криві лінії на креслениках (див. також *Лекало*).

2) Безшкальний інструмент (контрольний Ш.) для перевірки (прикладанням) профілю елементів готових виробів (напр., контрольний різьбовий Ш., контрольний радіусний Ш.; мал.). 3) Кресленик архітектурної або ін. деталі у натуральну величину. 4) Верстак, на якому складають стандартні буд. деталі. 5) Переносно — взірець, що його наслідують сліпо, некритично.

ША́БЛЯ (угор. szablya) — вид рубаючої та кồлючої *холодної зброї*. Вперше з'явилася на Сх., в 6—7 ст.; з 10 ст. відома в Київ. Русі. Має сталевий клинок, рукоятку, піхви. Клинок кривий з лезом на вигнутому боці. Довж. 80—90 см. Ш. була на озброєнні кінних і піших стрільців Росії, запорізьких козаків, з 18 ст. в європ. і рос. арміях — кінноти. В 1881 в рос. армії замінена на ін. різновид Ш. (рос. «шашку», що має ті самі розміри й будову, але вигин менший). В СРСР 1940 запроваджено парадні Ш. для генералів, 1949 замінені на кортики. «Шашка» зразків 1881 і 1927, що була на озброєнні в Рад. Армії, з розформуванням кавалерії вийшла з ужитку.

ША́БЛЯ спортивна, еспадрон — колюча й рубаюча зброя у спорт. *фехтуванні*. Складається зі сталевого клинка та ефеса (рукоятки, чашоподібної гарди з подовженням для захисту кисті руки). Клинок трапецієподібного перерізу, звужується до верхівки, з потовщенням на кінці (4 × 4 мм). Довжина Ш. не більш як 105 см, маса до 500 г.

ША́БЛЯ-РИ́БА, волосохвіст (Trichiurus) — рід риб род. волосохвостих. Тіло (довж. до 2 м, маса до 1 кг, іноді й більше) голе, дуже видовжене, стиснуте з боків, стрічковидне (за формою нагадує шаблю, звідси й назва); забарвлення сріблясте. Хвіст має вигляд довгої нитки. На щелепах є іклоподібні зуби. Морська зграйна хижа риба. 4 (5) видів, поширених в прибережних і відкритих теплих водах Атлантичного і Тихого океанів, мають деяке промисл. значення. У водах СРСР (Примор'я) зустрічається 1 вид — шабля-риба (T. lepturus). Живе у придонних шарах, вночі піднімається на поверхню. М'ясо їстівне. Ш.-р. часто наз. риб родів афанопус (Aphanopus), лепідоп (Lepidopus) та інших. Іл. с. 362. *Ю. В. Мовчан.*

ШАБОЛА́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — в Одеській області УРСР. Див. *Будацький лиман.*

ШАВИ́КІН Дмитро Миколайович [21.III (3.IV) 1902, м. Александров, тепер Владимир. обл. — 29.III 1965, Київ] — укр. рад. живописець і графік. Член КПРС з 1947. В 1922—28 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. *Бурачека* та Л. *Крамаренка*. Член *ОСМУ* з 1927. Автор картин «Металургійне виробництво» (1927), «Барикади. 1905 рік» (1934), «Біля моря» (1935), «Дружба» (1950), «Чайки» (1954), «Вечір на Дніпрі» (1957), настінних розписів у клубі Дит. містечка ім. В. І. Леніна в Києві (1924, не збереглися), у Канівському музеї-заповіднику «Могила Т. Г. Шевченка» (1940), «Чумацька пісня» для магазину «Ноти» в Києві (1959), портретів, плакатів, оформлення книжок, зокрема «Слова про Ігорів похід», творів П. Панча, А. Головка, Н. Забіли та ін., ескізів до тематичних гобеленів.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Літ.: Лобановський Б. Дмитро Миколайович Шавикін. К., 1962.

ШАВИ́РІН Борис Іванович [27. IV (10.V) 1902, Ярославль — 9.X 1965, Москва] — рад. конструктор мінометного і реактивного озброєння, доктор тех. наук (з 1952), Герой Соціалістичної Праці (1945). Член КПРС з 1943. В 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. Під керівництвом Ш. і за його прямою участю створено міномети: 50-мм ротний, 82-мм батальйонний, 107-мм гірськов'ючний і 120-мм полковий, 160-мм і 240-мм і ряд ін. зразків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Суворова 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1950, 1951. Ленінська премія, 1964.

ШАВЛИ́Й Стихван [Шумков Степан Антонович; 2 (15).IX 1910, с. Каменка, тепер Шенталинського р-ну Куйб. обл.— 16.II 1976, Чебоксари] — чувас. рад. поет, нар. поет Чувас. АРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. В 1921 — 23 виховувався у дитбудинку в Харкові. Друкуватися почав 1931 (вірш «Товаришеві»). Перша зб. поезій— «Перший грім» (1941). У роки Великої Вітчизн. війни створив поеми «Піонер з Києва» (1944), «Єгор Мадуров» і «Зоя» (обидві — 1945). В. І. Леніну присвятив поему «Зелений пам'ятник» (1961), космонавтові А. Г. Ніколаєву — «Зоряна людина» (1964). Автор сатиричних і публіцистичних творів. Відомий як перекладач, зокрема укр. літератури.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Весняний вітер. К., 1961; Три берези. В кн.: Вінок Сеспелю. К., 1980; Рос. перекл.— Главная улица. Чебоксары, 1955; Когда заря займется. М., 1958; Радуга. Чебоксары, 1973; Танец света. М., 1980. *П. М. Чичканов.*

ШАВЛІ́Я (Salvia) — рід багаторічних трав'янистих рослин або напівкущів родини *губоцвітих*. Бл. 500 видів, пошир. по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — понад 80 видів, в т. ч. на Україні — 29, два з них введено в культуру. Ш. лікарська (S. officinalis) — напівкущик до 70 см заввишки з синьо-фіолетовими, зрідка білими квітками. На Україні вирощують як лікарську рослину. Містить дубильні речовини, алкалоїди, ефірні олії. Ш. мускатна (S. sclarea) — трав'яниста дворічна рослина до 120 см заввишки. Листки серцевидно-яйцевидні, зубчасті. Квітки блідо-блакитні або блакитнувато-рожеві. Культивують її у Крим., Одес., Запоріз. областях заради ефірної олії. Середня врожайність суцвіть Ш. 35 — 40 ц/га, в передових господарствах 70 ц/га і більше. *П. О. Куколєв.*

ША́ВЛОВ (Шолоу; Schawlow) Артур Леонард (н. 5.V 1921, Маунт-Вернон) — амер. фізик, член Національної АН США. Закінчив (1942) університет в Торонто. Праці — з оптичної спектроскопії й *радіоспектроскопії*, квантової електроніки й надпровідності. В 1958 разом з Ч. *Таунсом* запропонував принцип роботи *лазера*. Нобелівська премія, 1981.

ШАГАЙДА́ Степан Васильович (справж. прізв. — Шагадин; 9.I 1896, с. Білоголови, тепер Зборівського р-ну Терноп. обл.— 12.I 1938) — укр. рад. актор. Виступати на сцені почав у роки громадян. війни у полковому драмгуртку 45-ї стрілецької дивізії. В 1922—28 — в театрі «*Березіль*». Ролі у виставах: Лавро («Комуна в степах» М. Куліша), Шмигельський («Сава Чалий» І. Карпенка-Карого), Сірий Вовк («Жакерія» П. Меріме), Пан («Газ» Г. Кайзера). Знімався в кіно. Ролі: Диякон («Вендетта», 1924, реж. Л. Курбас), Запорожець («Перлина Семіраміди», 1929), Матрос («Охоронець музею»), Артем («Перекоп»), Офіцер («П'ять наречених», всі — 1930), Кармалюк («Кармалюк», 1931), Перукар («Багата наречена», 1938) та ін. Ш. знімався у фільмах О. Довженка «Іван» (батько Івана), «Аероград» (Степан Глушак). *М. М. Сорока.*

ШАГА́Л Марк Захарович (н. 7. VII 1887, м. Ліозно, тепер смт. Вітеб. обл.) — рос. і франц. художник. Навчався в студії Ю. Пена у Вітебську та худож. школах у Петербурзі. У 1910—14 жив у Парижі, де зазнав впливу *фовізму* і *кубізму*, 1914—22 — у Росії. В 1919 оформляв вистави у Вітебському театрі революц. сатири. В 1922 виїхав за кордон, з 1946 живе у Франції. Твори: «Я і село» (1911), «Над Вітебськом» (1917—18), «Прогулянка» (1917—18), «Зелений скрипаль» (1918), ілюстрації до «Мертвих душ» Гоголя (1924), «У часу нема берегів» (1930—39), «Війна» (1964—66); розпис плафона в театрі «Гранд-Опера» в Парижі (1964) та ін. *Л. В. Владич.*

ШАГАНИ́, Шаган — солоне озеро на Пд. Одес. обл. УРСР. Довж. 9 км, шир. 8 км, глиб. до 2 м. Площа 70 км^2. Від моря відокремлене піщаним пересипом. Живлення за рахунок водообміну з оз. Алібеєм та частково поверхневого стоку. Солоність 30 ‰ (влітку). Дно частково вкрите чорним мулом.

ШАГІНЯ́Н Марієтта Сергіївна [21.III (2.IV) 1888, Москва — 20.III 1982, там же] — рос. рад. письменниця, Герой Соціалістич. Праці (1976), член-кор. АН Вірм. РСР (1950). Член КПРС з 1942. Перша зб. віршів — «Перші зустрічі» (1909) — позначена впливом *символізму*. В 1924—25 Ш. опублікувала серію агітаційно-пригодницьких повістей «Месс-Менд» (1926 екранізовано). Роман «Гідроцентраль» (1930—31; перероблене вид. 1949) — про будівництво гідростанції у Вірменії. Після поїздок по Україні (1931, 1933) опублікувала нариси «Це було в Харкові» (1931), «Таємниця трьох літер» (1934) — про соціалістичні перетворення в республіці. Нариси «Подорож по Радянській Вірменії» (1950; Державна премія СРСР, 1951).

Особливе місце в творчості Ш. займає ленінська тематика: романи-хроніки «Сім'я Ульянових» (1938, переробл. 1957), «Перша Всеросійська» (1965) відзначені (разом з нарисами) Ленінською премією, 1972; «Чотири уроки у Леніна» (1972). Автор монографії про Т. Шевченка, мемуарної книги «Людина і час», літ. портретів. Перекладала з вірм., азерб., англ. л-р. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 358.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9.

О. Й. Шабалін.

Є. С. Шабліовський.

Д. М. Шавикін.

С. В. Шагайда.

М. С. Шагінян.

М. Р. Шагов.

Г. А. Шайн.

О. О. Шалімов.

М., 1971—75; Человек и время. М., 1982; Укр. перекл.— Сім'я Ульянових. К., 1969; ,,Перша Всеросійська''. К., 1970; Тарас Шевченко. К., 1970; Чотири уроки у Леніна. К., 1973.

Літ.: Скорино Л. Мариєтта Шагинян — художник. Жизнь и творчество. М., 1981. *А. М. Полотай.*

ША́ГОВ Микола Романович [4 (16).III 1882, с. Клинцово Нерехтського повіту Костромської губ.— 9.VI 1918, Кострома] — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї ткача. Робітник. В 1912—14 — депутат 4-ї Держ. думи від робітн. курії Костромської губ., входив до *більшовицької фракції 4-ї Державної думи.* Брав участь у нарадах ЦК РСДРП з парт. працівниками у Кракові та Пороніно (1913). У 1914 заарештований, 1915 засланий до Туруханського краю. Після Лютн. революції 1917, тяжко хворий, повернувся до Петрограда.

ШАГРЕ́НЬ (франц. chagrin, із тур.) — дублена *шкіра вичинена,* що її виготовляли з спинної частини шкур кіз, овець або коней. Відзначалась м'якістю, пластичністю. Мала характерну *мерею,* яку створювали багаторазовим згинанням шкіри лицьовою поверхнею всередину в двох взаємно перпендикулярних напрямах. З Ш. виготовляли верх взуття, нею оббивали меблі тощо.

ШАДА́ЄВ Аполлон Інокентійович [2 (15).XII 1899, улус Обуса, тепер Осинського району Усть-Ординського Бурятського авт. округу — 15.VI 1969, Улан-Уде] — бурят. рад. письменник. Член КПРС з 1941. П'єси Ш. «Нещасна», «Царська неволя» (обидві — 1925), «Радянська влада» (1927). Комедія «Мерген» (1938) — про становлення колгоспів у Бурятії. Автор п'єс «Лімбе» (1935), «Дві неправди» (1945), «Весняна радість» (1947), «Крилата риба» (1956), «Помилка коваля Ерхете» (1965) та ін., зб. оповідань «Юні мисливці» (1956). Збирач і упорядник бурят. казок. В 1961 видано зб. творів Ш. «Щасливий день». Нагороджений орденом «Знак Пошани». *С. Ж. Балданов.*

ША́ДЛІ Бенджедід (н. 14.IV 1929, містечко Бутельджа, вілайя Аннаба) — політ., держ. і військ. діяч Алжірської Народної Демократичної Республіки (АНДР), полковник. Н. в сел. сім'ї. Учасник нац.-визвольної війни алж. народу (1954—62). Після завоювання Алжіром незалежності (1962) — на керівній військ. і держ. роботі. З 1979 — президент, міністр оборони, головнокомандуючий збройними силами, генеральний секретар партії *Фронт національного визволення* Алжіру.

ШАДР Іван Дмитрович [справж. прізв.— Іванов; 30.I (11.II) 1887, Шадринськ, тепер місто Кург. обл.— 3.IV 1941, Москва] — рос. рад. скульптор. В 1903—07 навчався в Єкатеринбурзі (тепер Свердловськ) у Т. *Залькална,* 1907—08 — у Петербурзі в рисувальній школі Т-ва заохочування мистецтв, 1910—11 — в Парижі. Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди.* Твори: портрети К. Маркса та К. Лібкнехта (1921), «Робітник», «Сіяч» (обидва — 1922); пам'ятник В. І. Леніну на Земо-Авчальській ГЕС у Грузії, композиції «Булижник — зброя пролетаріату» (обидва — 1927; іл. див. до ст. *Скульптура,* т. 10, с. 320—321), «Максим Горький. Буревісник» (1939), проект пам'ятника М. Горькому в Москві (1939, споруджено 1951, у співавт. з В. *Мухіною* та ін.). В 1982 у Києві на площі ім. Красної Пресні встановлено копію з роботи Ш. «Булижник — зброя пролетаріату». Іл. с. 362.

Літ.: Шадр. Литературное наследие. Переписка. Воспоминания о скульпторе. М., 1978; Воронова О. П. Шадр. М., 1969.

ША́ДРІНСЬК — місто обласного підпорядкування Курган. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі р. Ісеті (бас. Обі). Залізнична станція. 85 тис. ж. (1983). У Ш.— з-ди: автоагрегатний, поліграф. машин, по ремонту тепловозів та ін. Підприємства легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. Пед. ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Ш. засн. 1662, місто з 1712. В Ш. народився рад. скульптор І. Д. *Шадр.*

ШАЇ́К Абдулла Мустафа-огли [справж. прізвище — Талиб-заде; 12 (24).II 1881, Тбілісі — 24.VII 1959, Баку] — азерб. рад. письменник, засл. діяч мист. Аз. РСР (з 1941). Друкуватися почав 1907. Автор роману «Герої нашого віку» (1909), повісті «Нещасна сім'я» (1912), оповідання про нафтовиків «Лист не дійшов» (1908). Поезія Ш. рад. часу пройнята патріотизмом і революц. оптимізмом («Все наше», «Повстань!» та ін.). Історико-революц. роман «Араз» (1938) — про життя і боротьбу бакинського пролетаріату в дореволюційний час. Ш.— автор поем-казок, перших азерб. п'єс для дітей, а також ряду підручників, літ.-критичних нарисів. Перекладач. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

ШАЙН Григорій Абрамович [7 (19).IV 1892, Одеса — 4.VIII 1956, Москва, похований у с-щі Голуба Затока, поблизу Сімеїза] — рад. астрофізик, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1919) Юр'євський (Дерптський) ун-т. Працював у Пермському ун-ті (1919—21), на Пулковській обсерваторії (1921—25), у її відділенні в Сімеїзі (з 1925) та на *Кримській астрофізичній обсерваторії* АН СРСР (з 1945; у 1945—52 — директор). Осн. наук. праці присвячені зоряній спектроскопії та фізиці газових туманностей. Ш. відкрив швидке обертання зір ранніх спектральних класів (див. *Спектральні класи зір*); разом з рад. астрономом В. О. Альбицьким (1891—1952) визначив *променеві швидкості* понад 800 зір; досліджував вміст ізотопів вуглецю в атмосферах холодних зір; відкрив понад 150 газових туманностей. Дослідження Ш. стосуються також подвійних зір, малих планет, комет, сонячної корони тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ШАЙТА́Н (араб.) — в мусульманській міфології злий дух, демон, *диявол,* сатана.

ШАЙТА́Н-КОБА́ — грот на правому березі р. Бодраку, на пд. околиці с. Скалистого Бахчисарайського р-ну Крим. обл., де виявлено стоянку часів *палеоліту.* Досліджували її 1929—30. Відкрито два культурні горизонти мустьєрського часу. Знайдено залишки вогнища, біля якого виявлено скупчення крем'яних виробів і кісток сайгака, дикого осла, коня, бика, оленя, печерного лева, рисі та ін. тварин. Осн. заняттям мешканців Ш.-К. було полювання.

ШАКА́Л (Canis aureus) — хижий ссавець роду *собака.* Довж. тіла 71—82 см, хвоста 22—23 см. Морда гостра, вуха дещо заокруглені, волосяний покрив жорсткий, рудувато-сірий з чорним відтінком на спині. Поширений на Пд. Євразії та в Пн. Африці. В СРСР — на Кавказі та в Серед. Азії. Зустрічається по низинах у густих заростях, по берегах водойм, рідше в пустелях і передгір'ях. Живе в норах. Активний гол. чин. вночі. Всеїдний. Після 60—62 діб вагітності самка у квітні — травні народжує 4—9 щенят. Іл. с. 364.

ШАЛА́ШНИКОВ Олександр Петрович [1857, м. Берьозов Тобольської губ., тепер смт Берьозово, центр Берьозовського р-ну Ханти-Мансійського авт. округу — 27.II (11.III) 1890, Харків] — вітчизн. мікробіолог-паразитолог, магістр вет. наук (з 1886). Після закінчення 1882 Харків. вет. ін-ту був залишений на кафедрі фізіології у проф. В. Я. *Данилевського,* з 1887 — завідуючий бактеріологіч. лабораторією. Разом з Л. С. *Ценковським* вперше в Росії розробив метод вакцинації худоби проти сибірки та впровадив його на Україні. Ш. описав ряд паразитів крові хребетних тварин, встановив етапи їхнього розвитку, розробляв порівняльну паразитологію крові.

ША́ЛДА (Šalda) Франтішек Ксавер (22.XII 1867, м. Ліберець, тепер Північно-Чеської обл.— 4.IV 1937, Прага) — чес. літ. критик, письменник. Навчався в Празькому ун-ті, з 1918 — його професор. У 1894—1908 брав участь у виданні енциклопедії «Оттів науковий словник». Автор праць про чес. л-ру й деяких представників світової л-ри (зокрема про І. Франка). В 1929 у зв'язку з переслідуванням комуністичної преси передав свій журн. «Творба» («Творчість») у розпорядження Компартії Чехословаччини. Осн. збірки літ.-критичних і теор. праць — «Боротьба за майбутнє» (1905), «Нова чеська література» (1909), «Душа і творчість» (1913), «Шалдів записник» (т. 1—9, 1928—37). Автор роману «Ляльки та божі робітники» (1917), драм «Юрби» (1921), «Дитина» (1923), «Боротьба проти смерті» (1926). Писав також вірші, оповідання, виступав як перекладач. *Г. П. Кочур.*

«ШАЛЕ́НІ» («Enragés») — прізвисько, яке мали представники найбільш лівого напряму під час *Великої французької революції.* «Ш.» (лідери — Ж. Ру, Ж. Варле, Т. Леклерк та ін.) відстоювали соціально-екон. інтереси найбідніших верств суспільства; разом з ін. лівими групами відіграли значну роль у ліквідації панування *жірондистів* і встановленні *якобінської* *диктатури.* Вимагаючи поглиблення революції, «Ш.» почали боротьбу проти *якобінців,* проте були розгромлені останніми восени 1793. Ряд положень програми «Ш.» передував формуванню пролет. ідеології.

ШАЛИ́ГИНЕ — селище міського типу Глухівського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташоване на р. Лапузі (бас. Десни), за 12 км від залізнич. ст. Крупець. 4,0 тис. ж. (1984). У Ш.— цукр. та цегельний з-ди. 3 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, 4 б-ки. Ш. засн. наприкінці 16 — на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1956.

ША́ЛІ (Šali) Северин (н. 22.X 1911, с. Подлісець, Південно-Східна Словенія) — словен. поет і перекладач. Друкуватися почав 1938. Перша зб.— «Водоспад тиші» (1940). Зб. «Зустрічі зі смертю» (1943), поема «Пісня рідній землі» (1944) — патріотичного звучання. Переклав ряд творів європ. прози й поезії, класичної і рад. рос. л-ри. В 1976 видав збірку перекладів з 18 творів Т. Шевченка, серед яких — «Заповіт», «Катерина», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гамалія» тощо.

Літ.: Гримич В. Від покоління до покоління. «Всесвіт», 1978, № 3.

В. Г. Гримич.

«ШАЛІ́ЙТЕ, ШАЛІ́ЙТЕ, СКАЖЕ́НІ КАТИ́» — масова укр. революц. пісня, створена в Галичині. Текст написав 1889 О. Колесса на мелодію «Хору норманнів» з музики А. Вахнянина до трагедії «Ярополк» К. Устияновича. Вільний рос. переклад («Беснуйтесь, тираны») зробив Г. Кржижановський, пісня набула популярності серед ін. народів Росії. Цю пісню любив В. І. Ленін. Музику гармонізували Я. Степовий, В. Верховинець, К. Богуславський, С. Людкевич, оркестрував Л. Ревуцький, використав Д. Шостакович в 11 симфонії («1905 рік»).

ШАЛІ́МОВ Олександр Олексійович (н. 20.I 1918, с. Введенка, тепер Липецького р-ну Липец. обл.) — укр. рад. хірург, акад. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (з 1982). Член КПРС з 1956. В 1941 закінчив Кубанський мед. ін-т. До 1959 працював у лікувальних закладах країни. У 1959—70 — провідний хірург і керівник у лік. та наук. закладах м. Харкова. З 1970 — зав. кафедрою Київ. інституту удосконалення лікарів, з 1972 — директор Київ. н.-д. ін-ту клінічної та експериментальної хірургії.

Ш. розробив і запровадив у практику нові методи операцій при захворюваннях: онкологічних, органів травного апарату, серця, судин та ін. Під його керівництвом виконано перші в УРСР пересадки підшлункової залози хворим на діабет. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. орденами. Держ. премія УРСР, 1977.

Л. В. Кейсевич.

ША́ЛЛІ (Schally) Ендрю Віктор (н. 30.XI 1926) — амер. медик. Закінчив ун-т Мак-Гілла в Канаді (1955). В 1952—57 працював в ньому, з 1957 — в США, зокрема з 1967, — професор університету в Новому Орлеані. Праці по виділенню з гіпоталамусу рилізинг-гормонів, визначенню їхньої структури, синтезу і використанню в клініці. Нобелівська премія, 1977 (разом з Р. Гійменом та Р. С. Ялоу).

ШАЛМА́ТОВ Сисой Зотович (р. н. невід., м. Осташков, тепер Калінін. обл.— р. см. невід.) — рос. та укр. різьбяр 18 ст. У майстерні Ш. було виконано різьблені іконостаси для церков у містах Курську та Бєлгороді. З 1752 Ш. відкрив майстерню і разом зі своїми підмайстрами створив іконостаси для соборів Охтирського (1755—60), Мгарського поблизу Лубен (1762—65), Лохвицького (1765—70), Полтавського (1772) монастирів; іконостас і статуї для Покровської церкви в Ромнах (тепер Сум. обл.; 1768—73). З пізніх робіт Ш. відомі статуї для храму в смт Чоповичах Житомир. обл. (1774—75).

Літ.: Мусієнко П. З далекого минулого. «Мистецтво», 1962, № 1.

ШАЛЯ́ПІН Борис Федорович (22. IX 1904, Москва — 18.V 1979, США) — російський живописець. Син Ф. *Шаляпіна.* В 1919 навчався в АМ у Петрограді, пізніше в моск. ВХУТЕМАСі. У 1925 переїхав до Парижа, з 1935 працював у США. Твори: портрети — «Федір Шаляпін» (1931), «Актриса Ліля Кедрова» (1935), «Ірина Шаляпіна — дочка художника» (1937), «Аліса» (1938), «Сергій Прокоф'єв» (1945), «Балерина Галина Уланова» (1959), «Народний художник СРСР Сергій Коненков» (1960), «Франсіна дю Плессі — письменниця» (1964); жанрові композиції, пейзажі, ескізи декорацій до спектаклів. У 1976 виставка творів Ш. відбулася у Києві.

ШАЛЯ́ПІН Федір Іванович [1 (13). II 1873, Казань — 12.IV 1938, Париж, 1984 прах Ш. перевезено і поховано у Москві] — рос. співак (бас), нар. арт. Республіки (з 1918). Член Стокгольмської академії музики (з 1935). З 9 років співав у церк. хорах. З 12 років був статистом в оперних трупах, що виступали в Казані. У 1891 — соліст хору укр. *трупи Г. Й. Деркача* (брав участь у виставах «Невольник» М. Кропивницького, «Чорноморці» і «Наталка Полтавка» М. Лисенка); гастролював з нею по містах Поволжя, Серед. Азії та Закавказзя. У 1892—93 в Тбілісі навчався співу у Д. Усатова, брав участь у діяльності міського муз. гуртка (зокрема, виконував партію Петра у виставі «Наталка Полтавка» Лисенка, співав в укр. хорі). В 1893 дебютував на сцені Казенного театру. В 1895—96 — соліст Маріїнського театру в Петербурзі, 1896—99 — Моск. приватної опери С. Мамонтова, з 1899 — соліст Великого театру в Москві (одночасно виступав у Маріїнському театрі). Дебютом у «*Ла Скала*» (Мілан, 1901) почалися тріумфальні виступи Ш. в країнах Європи і Америки. Під час революції 1905—07 Ш. давав концерти для робітників (зокрема, 1906 у Києві). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції виступав у шефських концертах, перед робітниками і червоноармійцями, керував худож. частиною Маріїнського театру. З 1922 жив за кордоном. Гастролював у містах Європи, Америки, Австралії, Японії, Китаю.

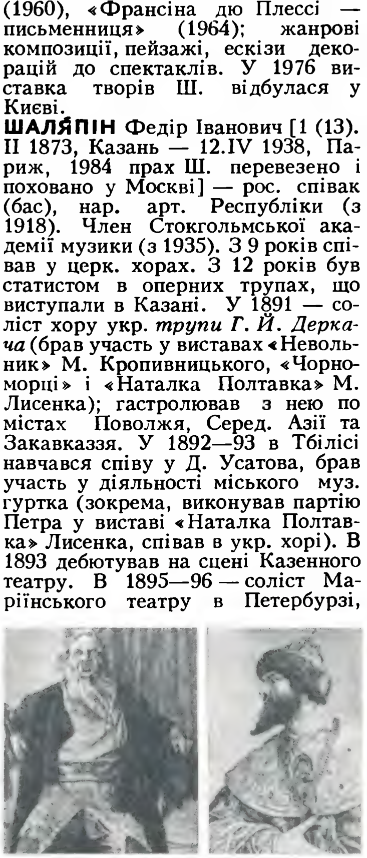

Ф. І. Шаляпін у партіях Мельника («Русалка» О. П. Даргомижського) та Бориса Годунова («Борис Годунов» М. П. Мусоргського).

Ш. був реформатором оперного мистецтва, своєю творчістю утвердив в ньому реалізм сценічного образу, майстерність співака-актора. Його виняткові природні дані — гнучкий бас красивого тембру і широкого діапазону, висока вокальна майстерність, великий акторський талант, досконале володіння пластикою і гримом сприяли створенню образів, які в басовому репертуарі не мали аналогів. Виконав близько 70 партій, серед яких — Борис і Досифей («Борис Годунов» і «Хованщина» Мусоргського), Іван Грозний, Варязький гість («Псковитянка», «Садко» Римського-Корсакова), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Галицький і Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Демон (однойменна опера А. Рубінштейна), Мефістофель (однойменна опера Бойто, «Фауст» Гуно), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні), Філіпп («Дон Карлос» Верді), Дон Кіхот (однойменна опера Массне, спеціально написана для Ш.). Тонкий психологізм, яскрава образність характеризували концертний репертуар Ш. (понад 400 творів). Знявся у фільмах «Цар Іван Васильович Грозний» (за оперою «Псковитянка», 1915, Росія) і «Дон Кіхот» (1932, Франція); поставив опери «Дон Кіхот» Массне, «Дон Карлос» Верді, «Хованщина» Мусоргського, «Князь Ігор» Бородіна та ін. Був обдарованим скульптором, художником, літератором (книги «Сторінки з мого життя», «Маска та душа», статті). У 1897—1915 Ш. часто виступав на Україні — в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Виконував твори Лисенка (пісня Тараса з опери «Тарас Бульба», «Мені однаково» на слова Шевченка, «Верховина»), П. Ніщинського, А. Веделя, Д. Усатова («Думи мої» на слова Шевченка), укр. нар. пісні «Взяв би я бандуру», «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий» (2 останні — на слова Шевченка). Збереглися записи укр. нар. пісень у виконанні Ш.: «Ой у лузі та й при березі» (1910, з хором), «Ой, зелений дубе,...» і «Комарище» (1913, з квартетом). Серед партнерів Ш. були укр. співаки С. Крушельницька, П. Кошиць, І. Алчевський, П. Цесевич, Ф. Орешкевич, Ю. Кипоренко-Доманський та ін.

Літ.: Федор Иванович Шаляпин, т. 1—3. М., 1976—79; Щербак А. Музи на тернах. К., 1969.

І. Д. Гамкало.

Ф. І. Шаляпін.

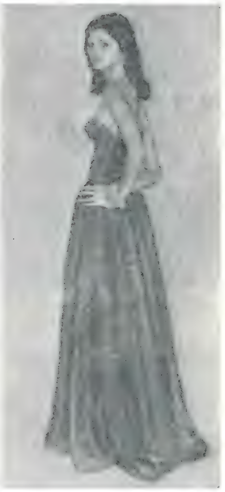

Б. Ф. Шаляпін. Художниця Марія Джаніс. 1964.

С. З. Шалматов. Фрагмент статуї євангеліста з церкви в смт Чоповичах Малинського району Житомирської області. Дерево. 1774. ДМУОМ у Києві.

О. Й. Шальников.

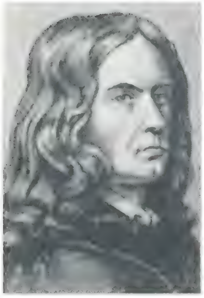

А. Шаміссо.

І. Н. Шамо.

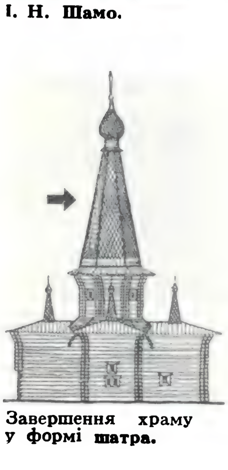

Завершення храму у формі шатра.

ШАЛЬ (Chasles) Мішель (15.XI 1793, Епернон, деп. Ер і Луар — 18.XII 1880, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1851), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1861). Навчався в Політех. школі в Парижі. Професор Політех. школи (з 1841) і Паризького ун-ту (з 1846). Осн. наук. праці присвячені геометрії та історії математики. Геом. дослідження Ш. сприяли розробці *проективної геометрії*.

ШАЛЬГРЕ́Н (Chalgrin) Жан Франсуа (1739, Париж — 21.I 1811, там же) — франц. архітектор. Автор споруд у стилі *класицизму*: церква Сен-Філіп-дю-Руль (1769—84), Тріумфальна арка на пл. Зірки (тепер пл. де Голля; 1806—37), ряд садиб (60-і рр. 18 ст.); всі — у Парижі.

ША́ЛЬНИКОВ Олександр Йосипович [н. 27.IV (10.V) 1905, Петербург] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1979). Закінчив (1928) Ленінгр. політех. ін-т. Працював у Фізико-тех. ін-ті. З 1935 — в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР, одночасно (з 1938) — професор Моск. ун-ту. Осн. праці — з фізики низьких т-р, фізики квантових кристалів, наук. приладобудування. З'ясував природу проміжного стану надпровідників і дослідив їхні теплові, магн. і високочастотні властивості. Вивчив властивості рідкого, твердого і кристалічного гелію. Вдосконалив лічильники квантів світла, електронографи та ін. фіз. прилади, створив ряд приладів вимірювальної техніки. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1948, 1949, 1953.

ШАМА́НСТВО, шаманізм — одна з первісних форм релігії, що спирається на уявлення про надприродне спілкування служителя культу — шамана під час камлання (ритуального екстазу) з духами. Поширене у деяких народів Африки, Пн. й Сх. Азії, індіанців та ін. У народів Сибіру, де за роки Рад. влади відбулися докорінні соціальні зміни, шаманство майже повністю зникло.

ШАМІ́ЛЬ (1799, аул Гімри, тепер Унцукульського району Дагестанської АРСР — березень 1871, Медіна, тепер Саудівська Аравія) — глава мусульманської військ.-теократичної держави в Дагестані (див. *Імамат*), керівник визвольної боротьби кавказьких горців (див. *Кавказька війна 1817—64*). З 1834 Ш.— *імам*. В серпні 1859 Ш. було взято в полон царськими військами в аулі Гуніб. Ш. з сім'єю оселили в Калузі. В 60-х рр. деякий час жив у Києві. В 1870 дістав дозвіл виїхати до Мекки, в дорозі помер.

ШАМІ́ССО (Chamisso) Адельберт фон (30.I 1781, Бонкур у Шампані, Франція — 21.VIII 1838, Берлін) — нім. письменник, природознавець. Творчість Ш. розвивалася в руслі прогресивного романтизму. Виступав проти феод.-католицької реакції. В повісті «Дивні пригоди Петера Шлеміля» (1814) у казково-фантастичній формі висловив негативне ставлення до бурж. прогресу. Лірика Ш. відзначається фольклорними мотивами і формами, демократизмом тематики. В 1815—18 брав участь у рос. полярній експедиції на кораблі «Рюрик», враження від якої описав у щоденнику «Подорож навколо світу» (1821—36). Поема «Засланці» (1831) написана за мотивами поеми К. Рилєєва «Войнаровський».

Тв.: Укр. перекл.— Дивні пригоди Петера Шлеміля. К., 1966; Рос. перекл.— Избранное. М., 1974. *А. Г. Баканов.*

ШАММУРА́МАТ — цариця Ассірії, в античній літературі відома під ім'ям *Семіраміди*.

ШАМО́ Ігор Наумович (21.II 1925, Київ — 16.VIII 1982, там же) — укр. рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1975). В 1951 закінчив Київ. консерваторію (клас Б. *Лятошинського*). Твори: 3 симфонії (1964, 1967, 1975), концерти з оркестром для флейти (1977), фортепіано (1951), Молдавська поема-рапсодія (1956), кантати «Дума про трьох вітрів» (1948), «Співа Україна» (1961), ораторія «Ленін» (1980), інструм. ансамблі, твори для фортепіано, хори, романси (цикли на слова Т. Шевченка, Р. Бернса, А. Малишка, Расула Рзи), пісні (понад 300, зокрема, «Києве мій», «Не шуми, калинонько»), музика до кінофільмів і театр. вистав. Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани». Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1972. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976. *І. Д. Гамкало.*

ША́МОВ Володимир Миколайович [22.V (3.VI) 1882, м. Мензелінськ, тепер Тат. АРСР — 30.III 1962, Ленінград] — рад. хірург, акад. АМН СРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1936), генерал-лейтенант мед. служби (з 1943). Член КПРС з 1941. В 1908 закінчив Військ.-мед. академію, де й залишився працювати. В 1923—39 — провідний хірург і керівник різних лікувальних закладів Харкова. В 1939—58 — зав. кафедрою Військово-мед. академії, директор Моск. і Ленінгр. н.-д. ін-тів нейрохірургії, Ленінгр. ін-ту переливання крові. Під час Великої Вітчизн. війни — заступник головного хірурга Рад. Армії. Праці Ш. присвячені проблемам онкології, нейрохірургії, урології, легеневої та абдомінальної хірургії, переливання крові. Ш.— один з основоположників трансплантології в СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1962.

ШАМО́Т (франц. chamotte)— випалена (до спікання) вогнетривка *глина* або *каолін*. Водопоглинання Ш., яке характеризує ступінь спікання,— від 2—3 до 8—10 % («низьковипаленого» Ш. — 20—25 %). Подрібнений Ш. застосовують у виробн. вогнетривких матеріалів: як опіснюючий компонент шамотних мас (зменшує пластичність і усадку їх), як *заповнювач* для *жаростійких бетонів*. Шамотні вогнетриви (високоглиноземисті та інші) використовують для кладки стін і склепінь печей, ними обмуровують топки, димоходи тощо.

ШАМО́ТА Микола Захарович [4 (17).XII 1916, Полтава — 4.I 1984, Київ] — укр. рад. літературознавець, критик, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення Ніжинського пед. ін-ту (1939) вчителював. В 1948—50 — гол. редактор «Літературної газети» (тепер — «*Літературна Україна*»). Закінчив Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1953). З 1957 працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (в 1962—78 — директор). Наук. праці присвячені питанням сучасного літ. процесу, теор. проблемам соціалістич. реалізму. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

Тв.: Ідейність і майстерність. К., 1953; Про художність. К., 1957; Випадки з практики. К., 1957; Талант і народ. К., 1958; За велінням історії. К., 1965; Про свободу творчості. К., 1973; Гуманізм і соціалістичний реалізм. К., 1976. *М. М. Острик.*

ШАМПА́НСЬКЕ — виноградне *вино*, насичене вуглекислим газом в процесі вторинного бродіння (шампанізації) в герметично закритих пляшках або спец. ємкостях чи резервуарах (див. *Виноробство*). Назва — від провінції *Шампань*. В СРСР випускають Радянське шампанське та ігристе вино біле, рожеве, червоне (Мускатне, Кодринське тощо). Радянське Ш. містить 10,5—12,5 об. % спирту. За кількістю цукру його поділяють на брют (до 1 %), сухе (3), напівсухе (5), напівсолодке (8) і солодке (10 %). На Україні Ш. виробляють *Артемівській завод шампанських вин*, з-ди в Одесі, Харкові, Києві, Севастополі, смт Новому Світі Кримської обл.

ШАМПА́НЬ — історична область на Пн. Сх. Франції. Гол. місто — Реймс. У 2-й пол. 9—2-й пол. 10 ст. на тер. Ш. виникло графство. В 1284 Ш. було приєднано до королівського *домену*. В 14 ст. Ш.— один з гол. театрів воєнних дій *Столітньої війни 1337—1453*. У 1358 на частині тер. Ш. поширилося сел. повстання *Жакерія*. В 1790 поділена на департаменти Марна, Верхня Марна, Об, Арденни.

ШАМПІНЬЙО́Н — рід грибів родини агарикових. Те саме, що й *печериця*.

ШАМПОЛЬЙО́Н (Champollion) Жан Франсуа (23.XII 1790, Фіжак — 4.III 1832, Париж) — франц. філолог, чл. Академії написів і л-ри (з 1831), почесний член Петерб. АН (з 1826). Засновник *єгиптології*. У 1822 після багаторічної роботи над дешифруванням єгип. *ієрогліфів* прочитав напис на *Розеттському камені*; розробив принципи дешифрування єгип. ієрогліфічного письма, встановив послідовність розвитку єгип. письма (ієрогліфи, ієратичне, демотичне). В 1828—30 очолював наук. експедицію в Єгипет. З 1831 очолював першу в світі кафедру єгиптології в Колеж де Франс. Склав перші граматику й словник давньоєгип. мови.

Тв.: Рос. перекл.— О египетском иероглифическом алфавите. М., 1950.

ШАМРА́Й Агапій Пилипович [21.IX (3.X) 1896, с. Миропілля, тепер Краснопільського р-ну Сум. обл.— 7.IV 1952, Київ] — укр. рад. літературознавець. Закінчив Харків. ун-т (1921). В 1920—30 викладав укр. л-ру в Харків. ін-ті нар. освіти. В 1933—44 завідував кафедрою зарубіж. л-р у пед. вузах Іжевська, Фергани, Пермі, з 1944 —

в Київ. ун-ті. Досліджував історію укр. і зарубіжної л-р. Окремими виданнями вийшли книги: «Українська література» (1927), «Харківські поети 30—40 рр. XIX ст.» (1930), «Перший твір нової української літератури — ,,Енеїда" І. Котляревського» (1951) та ін.
Тв.: Вибрані статті і дослідження. К., 1963.

ШАМРА́Й Євген Федорович [14 (27).VII 1911, м. Полонне, тепер Полонського р-ну Хмельн. обл.— 4.VII 1980, Київ] — укр. рад. біохімік, засл. діяч науки УРСР (з 1972), доктор біол. наук (з 1952). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ун-т (1938). В 1941—45 — секретар підпільного Бородянського райкому КП(б)У. З 1947 — зав. кафедрою біохімії Івано-Франківського мед. ін-ту; з 1954 працював у Київ. мед. ін-ті (в 1956—57 був ректором). Осн. праці присвячені вивченню механізму дії вітамінів, обгрунтуванню застосування їх у мед. практиці. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. *Ю. В. Хмелевський.*

ШАМФА́РОВ Яків Львович [н. 20.VIII (3.IX) 1916, м. Пирятин, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив (1940) Харків. ун-т. Працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (1945—55), Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (з 1955). Осн. праці — з радіофізики, радіоокеанографії, квантової електроніки. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1952.

ШАМЯ́КІН Іван Петрович (н. 30.I 1921, с. Корма, тепер Добруського р-ну Гом. обл. Білорус. РСР) — білорус. рад. письменник і громад. діяч, нар. письменник БРСР (з 1972), член-кор. АН БРСР (з 1980), Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизняної війни. З 1980 — гол. ред. Білорус. Рад. Енциклопедії. Друкуватися почав 1945. Перші прозові твори — оповідання «У сніговій пустелі» (1944, надрук. 1946), повість «Помста» (1945), роман «Глибока течія» (1948, Держ. премія СРСР, 1951), збірки оповідань «На знайомих дорогах» (1949), «У Москву» (1950) і «Дві сили» (1951). У романах «В добрий час» (1953) і «Джерела» (1956) відтворено життя післявоєн. села. У циклі повістей «Тривожне щастя» (1957—65) Ш. змалював долю свого покоління в роки Великої Вітчизн. війни. Автор романів «Серце на долоні» (1963), «Сніжні зими» (1968), «Атланти і каріатиди» (1974), повістей «Перший генерал» і «Бронепоїзд ,,Товариш Ленін"» (обидві — 1970), «Шлюбна ніч» (1974), «Гендлярка і поет» (1976), п'єс «Не вірте тиші» (1958), «Вигнання блудниці» (1961) та ін., кіносценаріїв. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.
Тв.: Укр. перекл.— Глибока течія. К., 1954; Джерела. К., 1959; Серце на долоні. К., 1964; Сніжні зими. К., 1972; Тривожне щастя. К., 1975; Атланти і каріатиди. К., 1981; Гендлярка і поет. — Шлюбна ніч. К., 1981; Рос. *перекл.*— Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1977.
П. П. Охріменко.

ШАНДАЛА́ Михайло Георгійович (н. 10.VII 1928, м. Краснодар) — укр. рад. гігієніст, чл.-кор. АМН СРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. В 1952 закінчив Кубанський мед. ін-т, в якому працював до 1956. В 1956—71 працював у Дніпроп. медичному інституті. З 1971 очолює Київ. н.-д. ін-т заг. і комунальної гігієни імені О. М. Марзєєва і одночасно завідує кафедрою комунальної гігієни Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці по вивченню гіг. значення фіз. факторів навколишнього середовища (біологіч. дії, нормування аероіонізації, електромагнітних полів, шуму тощо в населених місцях), з питань комплексного впливу факторів навколишнього середовища на здоров'я населення. Ш. сформулював ряд положень, що стосуються розвитку міст майбутнього (соціальна спрямованість, екон. можливість, функціональна доцільність, санітарно-гігієнічна оптимальність). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.
С. М. Старченко.

ША́НИ, шань (самоназва — тхайньо) — народність у Бірмі; живуть переважно на Шанському нагір'ї. Чисельність — 2,35 млн. чол. (1980). Мова належить до *тайських мов*. За релігією — буддисти. Почали розселятися в межах Бірми бл. початку нашої ери. З 7 ст. відома д-ва Шань з центром у Муанмау. Тепер в складі Бірми існує нац. округ Шан. Осн. заняття Ш.— зрошуване землеробство, ремесла.

ША́НКАРА (бл. 788, Малабар, тепер шт. Керала, Пд. Індія — 820) — інд. реліг. філософ і поет, реформатор *індуїзму*. Синтезував усі попередні ортодоксальні (тобто ті, які визнавали авторитет *Вед*) філос. системи, розвинув об'єктивно-ідеалістичне вчення адвайта-веданти (див. *Веданта*). За Ш., в світі не існує ніякої ін. реальності, крім єдиної вищої духовної сутності — Брахмана. Уявлення про багатоманітність світу, за Ш., є наслідком необізнаності (авідья), все, крім бога, є ілюзією (*майя*). Осн. методи пізнання — *інтуїція*, одкровення. Осн. твори — коментарі до *Упанішад*, Веданти-Сутри.

ША́НКЕР М'ЯКИ́Й (франц. chancre — виразка) — інфекційне венеричне захворювання людини, спричинюване бактерією Haemophilus ducreyi. Збудник виявлений 1887 рос. вченим О. В. Петерсеном, 1889 франц. лікарем А. Дюкреєм, вивчений нім. вченим П. Унною. Зараження відбувається переважно статевим шляхом. Прихований період триває 3—5 днів, після чого на місці проникнення збудника утворюються неправильної форми виразки з м'яким дном і підритими краями, що кровоточать і вкриваються гнійним нальотом. Звичайно через 4—8 тижнів виразки рубцюються. Можливі ускладнення — *фімоз*, парафімоз, лімфангіїт тощо. Процес супроводиться місцевою хворобливістю, високою т-рою, заг. нездужанням. Лікування: антибактеріальні засоби, місцеві ванночки.

ША́НКЕР ТВЕРДИ́Й — перший видимий вияв захворювання на *сифіліс*, безболісна *ерозія* або *виразка*, що з'являється на місці проникнення збудника захворювання в організм.

ШАН-КОБА́ — печерна стоянка часів *мезоліту* і *неоліту* в пд.-зх. гірській частині Криму, в басейні р. Чорної. Відкрита 1927; досліджувалась 1928, 1935—36. В півтораметровій товщі відкладів печери було відкрито 6 культурних шарів. При розкопках знайдено *нуклеуси*, крем'яні знаряддя (скребки, вкладні тощо), кістки оленів, сайг, коней, бурого ведмедя, рисі, бобра та ін. тварин. У пізньому (верхньому) шарі стоянки знайдено неолітичні знаряддя та уламки грубого глиняного посуду.

ШАНСОНЬЄ́ (франц. chansonnier, від chanson — пісня) — франц. естрадний співак; виконавець пісень, часто автор тексту, іноді музики. Серед представників — Е. Піаф, М. Шевальє, Ж. Брель, Ж. Беко, Джо Дассен, Ш. Азнавур, С. Адамо, М. Матьє та ін.

ШАНТА́Ж (франц. chantage — вимагательство) — погроза розголосити компрометуючі або начебто компрометуючі відомості з метою одержання будь-яких вигод. Ш. задля одержання *майна*, права на нього або майнових вигод є одним з видів *вимагательства* і за рад. правом тягне за собою *відповідальність кримінальну*.
Політ. Ш.— погроза розголосити фактичні або вигадані події з наклепницькою метою, щоб позбавити противника можливості вести політ. діяльність або утруднити її. Ш. є одним із засобів політики імперіалістичних д-в, бурж. партій і угруповань.

ША́НТИЧ (Шантић) Алекса (27.V 1868, м. Мостар—2.II 1924, там же) — серб. поет і перекладач. Учасник нац.-визвольного руху в Герцеговині. Дебютував зб. «Поезії» (1891). Згодом вийшло ще шість збірок з такою самою назвою, а також зб. «На старому згарищі» (1913). Поезії Ш. властиві патріотичні мотиви, громадян. пафос і ліризм. Вірш Ш. «Підземна пісня» (1920) — прообраз пролет. поезії. Автор віршованих драм патріотичного звучання «В імлі», «Хасанагиниця» (обидві — 1907).
Тв.: Рос. *перекл.*— [Вірші]. В кн.: Поэзия Югославии в переводах русских поэтов. М., 1976.
В. Г. Гримич.

ШАНХА́Й — місто центрального підпорядкування на Сх. Китаю. Значний порт, розташований в естуарії р. Янцзи, на її правій прит.— Хуанпу, за 50 км від Сх.-Китайського м. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Найбільше місто країни. 11,9 млн. ж. (1982, включаючи 10 приміських сільс. повітів). Ш. виріс з рибальського с-ща Хуту, яке виникло в давнину. За Нанкінським договором 1842 був відкритий для іноз. торгівлі. В період *Тайпінського повстання* передмістя Ш.— місце боїв між повстанцями і англо-франц. інтервентами. З 1919 — один з головних центрів нац.-визвольного і революц. руху в Китаї. В Ш. 1925 відбувся І з'їзд Компартії Китаю. В 1937—45 Ш. було окуповано япон. військами. З 1945—під владою гоміндchampionнівців. Визволений 27.V 1949 Нар.-визвольною армією Китаю.

В. М. Шамов.

М. З. Шамота.

Ж. Ф. Шампольйон.

І. П. Шамякін.

Ю. О. Шапорін.

Б. М. Шапошников.

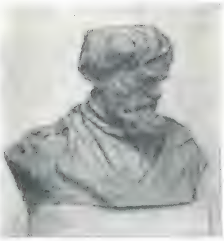

І. Д. Шадр. Селянин. Бронза. 1922. ДТГ у Москві.

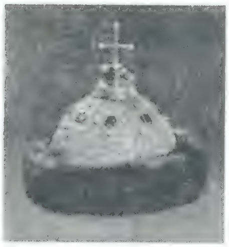

Шапка Мономаха.

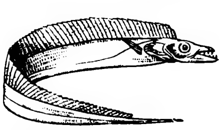

Шабля-риба.

Провідний центр машинобудування країни (електротех., автомобіле-, судно- і верстатобудування, устаткування для гірничої, нафт., поліграф., паперової, текст., харч. пром-сті, кіно- і фотоапарати, радіо- та електронна апаратура тощо). Велике значення має чорна та кольорова металургія. Багатогалузева хім. пром-сть Ш.— один з світових центрів текст. пром-сті. Нафтопереробні, шкіряно-взут., склоробні, поліграф., харчосмакові та ін. підприємства. Кустарні промисли. Великі видавництва. Два ун-ти та ін. вузи (у т. ч. мед., пед., іноз. мов ін-ти). Філіал АН КНР, численні н.-д. ін-ти та наук. т-ва. Шанхайська, Муніципальна та ін. б-ки. Музеї (зокрема, Шанхайський). Театри. Пам'ятки архітектури 16—19 ст. (храм Ченхуанмяо, 5-ярусна, 8-кутна пагода Лунхуа, храм Юйфеси з нефритовою статуєю Будди, що була привезена з Бірми). Після 1949 проведена реконструкція міста. Ш.— центр кустарних ремесел. Обробка кістки, каменю і металу, плетення, різьблення на дереві, вишивка, ткацтво.

ША́НЦЕВИЙ ІНСТРУМЕ́НТ (від нім. Schanze — окоп, земляне укріплення) — інструмент, який використовують при виконанні вручну інженерних робіт, самоокопуванні особового складу в бою, зведенні фортифікаційних споруд та мостів, при облаштуванні загороджень, прокладанні шляхів маневру.

ШАНШІАШВІ́ЛІ Сандро Ілліч [12 (24).VII 1888, с. Джугаані, тепер Сігнахського р-ну Груз. РСР — 28.X 1979, Тбілісі] — груз. рад. письменник, засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1930). Друкуватися почав 1904. У баладах «Ленін на броньовику», «26 комісарів», «Єдиний син у Леніна» (1927) поет показав велич ленінських ідей. Автор п'єс «Анзор» (за п'єсою Вс. Іванова «Бронепоїзд 14-69», пост. 1928), «Троє» (1931), «Нове коріння» (1951). За героїчні драми «Арсен» (1937), «Георгій Саакадзе» (1940), «Герої Крцанісі» (1942) та п'єсу «Імеретинські ночі» (1948) удостоєний Держ. премії СРСР, 1949. Поема «Мати», оповід. «Новий фундамент», «Балада про українця» — про дружбу укр. та груз. народів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Арсен. К.— Х., 1937; Вибране. К., 1952; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Старійшина Гоча. К., 1975; Рос. перекл.— Избранное. М., 1957; Избранное. М., 1981.
Р. Ш. Чилачава.

ШАНЬДУ́Н — провінція на Сх. Китаю. Площа 150 тис. км². Нас.— 74,4 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Цзінань. Омивається Жовтим м. Займає гористий Шаньдунський п-ів (Шаньдунські гори) та сх. частину Великої Китайської рівнини. Клімат помірний, мусонний. Найбільша ріка — *Хуанхе* (нижня течія). Заг.-кит. значення мають видобування кам. вугілля (Цзибоський бас.) і нафти (нафтопромисли Шенлі). Розробляють родовища заліз. руди, бокситів, графіту. Розвинуті металургія (чорна і кольорова) та нафтопереробка. Багатогалузеве машинобудування. Підприємства хім., нафтохім., цем., харч. пром-сті. Значна текст. (особливо бавовняна) та фарфорофаянсова галузі. Гол. пром. центри — Цзінань, Ціндао, Цзибо. У с. г. переважає рослинництво. Садівництво і виноградарство. Тваринництво має підсобне значення. Рибальство, мор. промисли. Найбільший мор. порт — Ціндао.
М. В. Фурманов.

ШАНЬДУ́НСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ, Шаньдун — на Сх. Китаю, у межах пров. *Шаньдун.* Вдається в Жовте м. на 350 км. Площа бл. 35 тис. км². Більша частина Ш. п. має рівнинний рельєф, у центрі — гори заввишки до 923 м. Родовища кам. вугілля. Схили гір вкриті лісами та чагарниками. На Ш. п.— порти Ціндао, Яньтай, Вейхай.

ШАНЬСІ́ — провінція на Пн. Китаю. Пл. 150 тис. км². Нас. 25,3 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Тайюань. Більшу частину території займає плато, оточене горами. Клімат помірний, мусонний. В горах поширені широколистяні ліси. Видобування вугілля. Провідні галузі обробної пром-сті — металург. та маш.-буд. Значна хім. пром-сть. Воєнні, цем., текст., харч. підприємства. Кустарні промисли. Гол. пром. центри — Тайюань, Датун, Янцюань. У с. г. переважає землеробство (вирощують кунжут, арахіс, цукр. буряки та ін.). Екстенсивне тваринництво.
М. В. Фурманов.

ШАНЬТО́У — місто на Пд. Сх. Китаю, в провінції Гуандун. Порт на узбережжі Пд.-Китайського м., в дельті р. Ханьцзян. 400 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд. (судно-, верстато-, моторобудування, с.-г. і приладобудування), хім., гумової, текст. (зокрема, шовкової) і харчосмакової (рибоконсервної, цукр., тютюнової) пром-сті. Кустарні промисли (лаковані й бамбукові вироби, парасольки тощо). Рибальство.

ШАПАРЕ́НКО Олександр Максимович (н. 16.II 1946, с. Степанівка, тепер смт Сумського р-ну Сум. обл.) — український радянський спортсмен, засл. майстер спорту (з 1966); веслування на байдарках. Член КПРС з 1975. Олімпійський чемпіон 1968 (на байдарці-двійці, разом з В. *Морозовим*), 1972 на дистанції 1000 м. Чемпіон світу (1966, 1970, 1973, 1977—79), Європи (1967, 1969) й СРСР (1967—79) у складі різних екіпажів на різні дистанції. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

Шанхай. Вид частини міста.

ШАПІТО́ [франц. chapiteau, від лат. caput (capitis) — голова, верхівка] — 1) Тимчасова циркова споруда розбірної конструкції з брезентовою покрівлею. 2) Пересувний цирк, що дає вистави у такій споруді. Ш. з'явились у 30-х рр. 19 ст. у Франції. Перше Ш. в Росії відкрито 1830 (Москва). В СРСР Ш. діють паралельно з стаціонарними цирками.

ША́ПКА МОНОМА́ХА — один із символів самодержавства в Росії, золотий вінець рос. великих князів, а пізніше царів. Назву дістала в зв'язку з легендою (виникла в кін. 15 — на поч. 16 ст.), за якою її нібито прислав з Візантії імп. Константин Мономах у дар своєму внуку великому кн. київському *Володимиру Мономаху.* Проте Ш. М. не грецького, а східного (середньоазіатського) походження. Виготовлена вона в 14 ст. Зберігається в *Оружейній палаті.*

ШАПОВА́Л Микола Терентійович (15.VI 1919, с. Багачка Перша, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл. — 22.III 1982, Харків) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1950. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ужгородський ун-т. (1950). Перша зб. «Поезії» вийшла 1947. Автор поетичних збірок «Переможці» (1951), «Ліричні роздуми» (1967), «Теплі дощі» (1971), «Ясени» (1982) та ін., збірок оповідань і повістей «Оляна» (1958), «Ясний хліб» (1969), «Поле в обіймах» (1977) та ін., романів «Іду до людей» (1967), «Останній постріл» (1968), віршованих книжок для дітей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.
В. Д. Тимченко.

ШАПОВА́ЛЕНКО (Шаповалов) Іван Савелійович (1820, с. Миколаївка, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.— 15.VII 1890, с. Дуван, тепер Башк. АРСР) — укр. живописець. Кріпак поміщика П. Капніста. У 1836 отримав відпускну. Навчався в петерб. АМ та Римській академії св. Луки. Живучи в Італії (з 1834), виконав багато копій з картин відомих італ. художників. Повернувшись до Росії, працював ст. майстром мозаїчного закладу при петерб. АМ. Серед творів — «Портрет італійки» (кін. 30-х рр. 19 ст., Черніг. краєзнавчий музей).

ШАПОВА́ЛОВ Олександр Сидорович [28.VIII (9.IX) 1871, с. Чорна Слобода на Полтавщині — 30. IV 1942, Москва] — учасник революц. руху в Росії і на Україні, робітник. Член Комуністичної партії з 1895. Н. в сел. сім'ї. В 1894 вступив у *«Групу народовольців».* У 1895, порвавши з народництвом, вступив до *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».* В 1901— агент *«Искры».* В 1901—06 вів революц. роботу в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. Брав участь у *Харківському збройному повстанні 1905.* В 1906—17 — в еміграції. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на рад. і парт. роботі. На XIII з'їзді РКП(б) обраний

членом ЦКК РКП(б). З 1928 — персональний пенсіонер.
Літ.: Прохватилов Ю. А. С. Шаповалов. Л., 1965.

ШАПО́РІН Юрій Олександрович [27.X (8.XI) 1887, м. Глухів, тепер Сум. обл.— 9.XII 1966, Москва] — рос. рад. композитор, педагог, муз.-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1954). У 1906—08 навчався в Київ. ун-ті (тут написав свої перші твори, які відзначив М. Лисенко). В 1912 закінчив Петерб. ун-т, 1918 — Петрогр. консерваторію. Завідував муз. частиною Великого драм. театру (1919—28) та Держ. театру драми (1928—34) в Ленінграді. З 1936 — в Москві. З 1939 — викладач, з 1940 — професор Моск. консерваторії. Твори: опера «Декабристи» (1953), вокально-симфонічні твори (симфонія-кантата «На полі Куликовому», 1939, ораторія «Оповідь про битву за руську землю», 1944), романси (в т. ч. на вірші Шевченка), хори, інструм. твори, музика для кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1952.

ША́ПОШНИКОВ Борис Михайлович [20.IX (2.X) 1882, м. Златоуст, тепер Челяб. обл.— 26.III 1945, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1940), професор (з 1935). Член Комуністичної партії з 1930. В Рад. Армії з 1918. На військ. службі з 1901. В 1910 закінчив Академію Генштабу. Учасник 1-ї світової війни, полковник. Під час громадян. війни — на командних посадах у Червоній Армії, після війни — пом. нач. штабу РСЧА, команд. військами Ленінгр., Моск., Приволзького військ. округів. У 1937—40 і 1941—42 — нач. Генштабу, 1940—43 — заст. наркома оборони СРСР. З 1943 — нач. Вищої військ. академії. Член ЦВК 7-го скликання. Кандидат у члени ЦК ВКП(б) з 1939. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Автор праць «Мозок армії» (т. 1—3, 1927—29), «Варшавська операція» (1933) та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ША́ПОШНИКОВ Володимир Георгійович [25.V (6.VI) 1870, м. Вольськ, тепер Саратовської обл.— 3.X 1952, Київ] — рос. та укр. рад. хімік-технолог, органік, акад. АН УРСР (з 1922). Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1893). З 1900 працював у вузах Києва, зокрема у 1900—22 — в Київ. політехнічному ін-ті. У 1934—38 — директор Ін-ту органічної хімії і технології АН УРСР, 1938—41 — зав. відділом Ін-ту органічної хімії. Осн. наук. праці стосуються технології волокнистих речовин і хімії барвників.
Тв.: Органические красящие вещества. К., 1955.

ША́ПОШНИКОВ Володимир Миколайович [12 (24).II 1884, Москва — 23.X 1968, там же] — рос. рад. мікробіолог, засновник вітчизняної технічної мікробіології, акад. АН СРСР (з 1953). У 1910 закінчив Моск. ун-т, де й залишився викладати на кафедрах фізіології рослин (1911—1926, з 1921 — професор) і мікробіології (1926—67, з 1938 — зав. кафедрою). Одночасно працював в інших установах, зокрема, 1938—63 — зав. відділом тех. мікробіології Ін-ту мікробіології АН СРСР. Праці з тех. мікробіології, фізіології мікроорганізмів. Ш. встановив двофазність багатьох мікробіол. процесів, зокрема, бродіння. Дослідження Ш. сприяли організації в СРСР пром. виробництва молочної к-ти, ацетону, оцту та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ШАПУРМА́ Антон Амвросійович [н. 16 (29).I 1911, с. Сартана, тепер смт Приморське у складі м. Жданова Донецької обл.] — грецький рад. письменник. Живе і працює на Україні. Пише мовою греків укр. Приазов'я (румейский діалект грец. літ. мови). Навчався в Київ. ін-ті нар. освіти. Автор збірок віршів і казок «Тост» (1972), «Сорок небилиць» (1977). Перекладач грец. мовою творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана, А. Малишка та ін.
Літ.: Волошко Є. Грецькі поети України. «Радянське літературознавство», 1965, № 11. *Є. М. Волошко.*

ШАРА́ДА (франц. charade, від прованс. charrado — бесіда, базікання) — гра-загадка, побудована на визначенні якогось слова за його частинами, зміст яких образно описується.

ШАРА́ПОВ Вадим Михайлович (н. 10.III 1924, Ялта, тепер Крим. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1953. У 1949 закінчив Моск. архіт. ін-т. Серед споруд (всі — у Києві) — піонерський табір «Молода гвардія» (1956), житл. будинки, зокрема 14-поверховий будинок-трилисник по вул. Тургенєвській (1972—75), будинок із шумозахисним плануванням по вул. Саксаганського (1976—80), реконструкція площі Жовтневої революції (1978—83). *С. К. Кілессо.*

ШАРВА́РКО Борис Георгійович (н. 17.V 1929, м. Новоград-Волинський, тепер Житом. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1984). Член КПРС з 1955. У 1966 закінчив Моск. ін-т культури. Працював у мистецьких закладах Житомира, Києва, з 1977 — гол. режисер відділу фестивалів та культурних програм *Укрконцерту* (1980—82 — одночасно гол. режисер *Театру пісні*).

Серед постановок — святкові театралізовані концерти, присвячені 325-річчю возз'єднання України з Росією (1979), 1500-річчю м. Києва (1982); фестивальні концерти «Кримські зорі», «Київська весна», «Золота осінь». Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ША́РВАРОК (польс. szarwark, з нім. Scharwerk, від Schar — натовп і Werk — робота) — додаткова феод. повинність на будуванні й ремонті шляхів, мостів, гребель, панських будівель у шляхетській Польщі та на загарбаних нею укр. землях у 15—18 ст. (див. *Даремщини*). На Лівобережній Україні Ш. було скасовано нар.-визвольною війною 1648—54. На Правобережній Україні існував до *селянської реформи 1861*. Спочатку Ш. становив до 24 робочих днів на рік з сел. двору, *інвентарними правилами 1847—48* було встановлено 8 т. з. «будівельних» днів з сел. двору. В пореформений період Ш. називали повинності, які виконували сільс. громади на ремонті шляхів.

ША́РГОРОД — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Мурашці (бас. Дністра), за 25 км від залізнич. ст. Ярошенка. 4,8 тис. ж. (1984). Перші відомості про Ш. стосуються кінця 14 ст. Мав назву Княжа Лука, з 1497 — Карачева Пустиня, з 1579 — Шаргород. Був під владою шляхет. Польщі. В 1588 дістав *магдебурзьке право*. Населення Ш. брало участь у повстаннях під проводом К. *Косинського* і С. *Наливайка*, у нар.-визвольній війні 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ш. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 Ш.— с-ще міськ. типу. Під час нім.-фашист. окупації (22.VII 1941—20.III 1944) в Ш. діяв підпільний райком партії. В селищі — маслоробний та прод. товарів з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки. Городище часів *Київської Русі*. Архіт. пам'ятки: залишки замку (16 ст.), синагога (1589), костьол (1595), ансамбль Миколаївського монастиря (17 — 18 ст.), житл. будинки (18—19 ст.).

ША́РГОРОДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км^2. Нас. 72,9 тис. чол. (1984). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Шаргород*. Ш. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована широкими долинами річок, ярами і балками. Корисні копалини — граніти, піски. Річки — *Мурафа* з прит. *Мурашкою* та *Лозова*. Грунти сірі й світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, липа, клен) займають 16,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Деребчинський та Соснівецький цукр., шаргородські маслоробний і продовольчих товарів заводи, Джуринське шахтоуправління. Комбінат побутового обслуговування та бу-

В. Г. Шапошников.

В. М. Шапошников.

Б. Г. Шарварко.

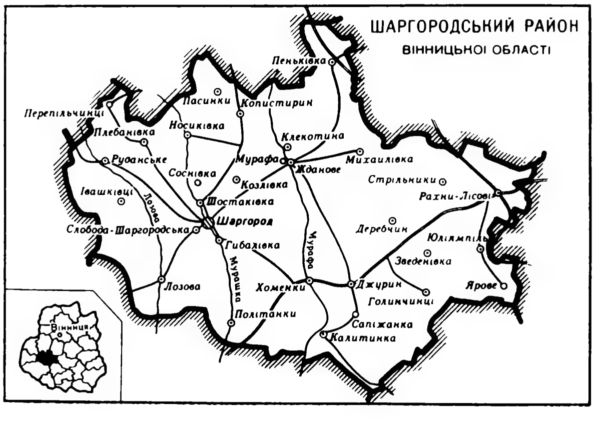

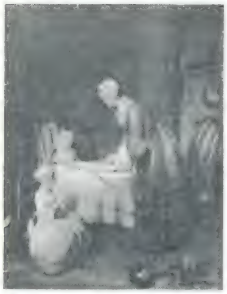

Ж. Б. С. Шарден. Молитва перед обідом. 1744. ДЕ в Ленінграді.

Шарманка.

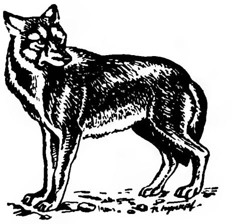

Шакал.

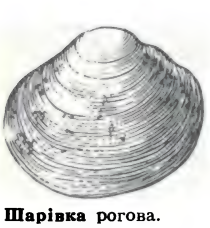

Шарівка рогова.

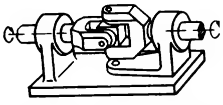

Сферичний чотириланковий **шарнірний механізм.**

динок побуту (Шаргород). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озима пшениця, горох, ячмінь, кукурудза), цукр. буряків, фруктів; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 78,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,0 тис. га. У Ш. р.— 24 колгоспи, 5 радгоспів, птахооб'єднання, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Ярошенка і Рахни. Автомоб. шляхів — 350 км (усі — з твердим покриттям). У районі — профес.-тех. уч-ще (с. Соснівка), 45 заг.-осв. і 2 муз. школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 23 будинки культури, 35 клубів, кінотеатр, 57 кіноустановок, 65 б-к. У с-щі Мурафі Ш. р. народився рад. фізик Г. І. *Будкер.* У Ш. р. видається газ. «Комунар» (з 1931).
В. І. Довгань.

ШАРДЕ́Н (Chardin) Жан Батіст Сімеон (2.XI 1699, Париж — 6.XII 1779, там же) — франц. живописець, один з основоположників реалізму 18 ст., академік (з 1728). Твори: «Буфет» (1728), «Мідний бак» (бл. 1733), «Трубки і глечик» (бл. 1760—63), «Атрибути музики» (1765), «Пряля» (1737), «Куховарка» (1738), «Рознощиця» (1739), «Молитва перед обідом» (1744), «Натюрморт з атрибутами мистецтва» (1766), «Автопортрет з зеленим козирком» (1775). Твори зберігаються в Луврі, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, в ДЕ в Ленінграді. Іл. див. також с. 53.

Літ.: Золотов Ю. К. Жан-Батист Симеон Шарден. М., 1955; Якимович А. К. Шарден и французское просвещение. М., 1981.

ШАРЖ (франц. charge, букв.—тягар, навантаження) — 1) У мистецтві — вид *карикатури,* в якому при збереженні зовнішньої подібності виділено, перебільшено і подано у сатиричному або гумористичному плані найхарактерніші риси зображуваного. У т. з. дружньому Ш. гумористичні риси звичайно переважають над сатиричними. Серед майстрів Ш.— О. Дом'є, Б. Кустодієв, В. Сєров, В. Дені, Кукринікси, Ф. Решетников; укр. майстри А. Рєзниченко, В. Литвиненко, А. Базилевич, В. Зелінський, А. Широков, Т. Максимович. 2) Ш. у літературі — невеликий віршований твір, найчастіше чотиривірш, у якому риси характеру або зовнішність людини подані в карикатурно-комічному вигляді. Ш. близький до *епіграми,* засоби шаржування використовуються і в *пародії.*

ША́РІ — ріка у Центр. Африці, в межах Центральноафриканської Республіки, Республіки Чад та на її кордоні з Камеруном. Довж. 1400 км (за ін. даними, 1500 км), площа бас. 880 тис. км^2. Утворюється злиттям річок Уам і Грібінгі; впадає в оз. *Чад.* Живлення за рахунок мусонних літніх дощів. Судноплавна на 860 км від гирла. Рибальство. На Ш.— м. Нджамена (Республіка Чад); у бас. ріки — нац. парк Бамінгі-Бангоран.

ШАРІА́Т (араб. шаріа, букв.— правильний шлях) — зведення норм мусульманського права, а також релігійно-обрядових настанов і правил, що мають силу закону в країнах, де *іслам* є держ. релігією. Крім приписів про осн. реліг. обов'язки мусульман, Ш. містить норми держ., цивільного, кримінального і процесуального права. Осн. джерела Ш. — *Коран* і *Суна.* Проголошуючи приватну власність божественним установленням, Ш. захищає інтереси пануючих класів феод. суспільства та духівництва, проповідує сліпе підкорення владі, нетерпимість до іновірців. В СРСР норми Ш. правової сили не мають.

ШАРІ́ВКА, сферіум (Sphaerium)— рід *двостулкових молюсків.* Раковина (довж. до 25 мм) шаровидна, рівностулкова, з верхівкою посередині стулок. Живородяща. В роді 11 видів, поширених у прісних водах Європи, Пн. Азії, Пн. Америки, з них в СРСР — 9, в т. ч. на Україні — 5. У викопному стані відомі починаючи з верхньої крейди. *А. Л. Путь.*

ША́РІВКА — селище міського типу Богодухівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на р. Мерчику (бас. Ворскли), за 13 км від залізнич. ст. Гавриші. 1,9 тис. ж. (1984). У Ш.— радгосп, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, філіал Богодухівської муз. школи, лікарня, клуб, 2 б-ки. Санаторій «Шарівка». Ш. засн. 1700, с-ще міськ. типу — з 1938.

ША́РКАДІ (Sarkadi) Імре (13.VIII 1921, Дебрецен — 12.IV 1961, Будапешт) — угор. письменник. З 1946 — на журналістській роботі. Осн. тема творчості — життя угор. села, трагічні конфлікти за часів хортизму в Угорщині, проблеми перебудови села на соціалістичних засадах. Автор романів «Шлях Яноша Гала», «Привид ходить у Секеші», «Розі» (усі — 1950), повістей «Хуторський хижак» (1953), «Боягуз» (1961), збірок оповідань «Щастя Міхая Барти» (1952), «Горобина стежка» (1954), «Зустріч, що не відбулася» (1956), п'єс «Шлях з хутора» (1952), «Вересень» (1955), сценаріїв фільмів (найвідоміший — «Карусель», 1955). Гострі проблеми порушував у публіцистичних статтях з питань л-ри й мистецтва.

Тв.: Укр. перекл.— Дезертир. В кн.: Угорське оповідання. К., 1976; Рос. перекл.— Избранное. М., 1982. *К. О. Шахова.*

ШАРКА́УЇ (аш-Шаркауї, аш-Шаркаві) Абдаррахман (н. 10.XI 1920, с. Ад-Далатон, провінція Мінуфія) — єгип. письменник, громад. діяч. Учасник антимонархічної, нац.-визвольної боротьби. З 1945 — гол. редактор ряду прогресивних журналів. Актуальні соціальні проблеми порушив у романах «Земля» (1954), «Пусті серця» (1957), «Мухаммад — посланець свободи» (1962), «Феллах» (1967), в оповіданнях і есе (збірки «Земля боротьби», 1954; «Скромні мрії», 1956). Автор поеми про В. І. Леніна, патріотичних, антиімперіалістичних віршів, істор. п'єс (деякі — у віршах). Був членом Всесвітньої Ради Миру.

Тв.: Укр. перекл.— [Оповідання]. В кн.: Місце на Землі. К., 1958; [Оповідання]. В кн.: Оповідання арабських письменників. К., 1959; Рос. перекл.— Феллах. М., 1973.

Літ.: Коцарев Н. К. Писатели Египта. XX век. М., 1976.
Ю. М. Кочубей.

ША́РКІ (Sharkey) Лоренс Луїс (19.VIII 1898, побл. м. Оріндж, шт. Новий Пд. Уельс — 13.V 1967, Сідней) — діяч австрал. і міжнар. комуністичного руху. Організатор і керівник ряду страйків вугільників і деревообробників. У 1924 вступив до КП Австралії (КПА). З 1928 — член ЦК, з 1930 — Політ. к-ту ЦК КПА. В 1930—48 — голова, 1948—65 — ген. секретар ЦК КПА. З 1965 — заст. голови ЦК КПА. З 1935 — канд. у члени Виконкому Комінтерну. Не раз зазнавав переслідувань, перебував в ув'язненні.

ШАРКО́ (Charcot) Жан Мартен [29.XI 1825, Париж — 16.VIII 1893, готель Морван (Лак-де-Сеттон), деп. Ньєвр] — франц. лікар, невропатолог, член Франц. мед. академії (з 1872) і Паризької АН (з 1883). В 1848 закінчив мед. ф-т Паризького ун-ту, працював лікарем. З 1860 — професор невропатології, з 1872 — і патологіч. анатомії цього ж ун-ту. З 1862 протягом 30 років працював у лікарні Сальпетрієр, де з 1882 очолював неврологічну клініку. Ш. є основоположником сучас. невропатології та психотерапії. Розробив ряд методів гідротерапії. Праці Ш. також присвячені питанням пневмонії, цирозу печінки, ревматоїдному поліартриту, туберкульозу легень, сирингомієлії тощо. Ш. був президентом і членом ряду нац. і закордонних академій, ун-тів і наук. товариств.

ШАРКО́ВСЬКИЙ Олександр Миколайович (н. 7.XII 1936, Київ) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1971. Закінчив (1958) Київ. ун-т. З 1958 працює в Ін-ті математики АН УРСР (з 1974 — зав. відділом), одночасно (з 1961) — в Київ. ун-ті. Осн. наук. праці стосуються теорії динамічних систем, теорії стійкості, розробки якісних і аналітичних методів теорії функціональних, різницевих і диференціально-різницевих рівнянь.

ШАРЛЕРУА́ — місто в центр. частині Бельгії. Розташоване на р. Самбр. Судноплавним каналом сполучене з Брюсселем. Вузол автошляхів, залізнична станція, річковий порт. 218,9 тис. ж. (1981). Центр великого пром. району. На базі місц. покладів кам. вугілля розвинута чорна металургія. Підприємства маш.-буд. (у т. ч. електротех.), коксохім., хім. і скляної пром-сті. Виробн. вогнетривів.

ША́РЛОТТ — місто на Пд. Сх. США, в штаті Пн. Кароліна. Вузол з-ць і автошляхів. 314 тис. ж. (1980). Підприємства маш.-буд. (зокрема, авіаракетної та радіоелектронної), металообр., хім., текст., швейної і харчосмакової пром-сті. Ш.— центр великого с.-г. району. Університет.

ШАРЛО́ТТА-АМА́ЛІЯ — місто, адм. ц. *Віргінських островів* (володіння США). Розташована на р. Сент-Томас. Мор. порт. 13 тис. ж. (1973). Харчова пром-сть. Паливна база для заправки суден. Курорт.

ШАРМ, чарм (англ. charm — чарівність, з франц. charme) — адитивне *квантове число,* що характеризує *адрони* або *кварки.* Частинки з відмінним від нуля значенням Ш. наз. «зачарованими». Ш. зберігається в електромагн. і *сильних взаємодіях* (див. *Збереження закони*); у розпадах «зачарованих» адронів, що відбуваються внаслідок *слабких взаємодій,* Ш. змінюється на одиницю. Поява Ш. пояснюється кварковою моделлю, в якій припускається наявність «зачарованого», або т. з. С-кварка, що має електр. заряд (2/3) *e* (*e* — елементарний електр. заряд). Існування «зачарованих» частинок теоретично було передбачено на поч. 70-х рр. 20 ст. У 1974 виявлено J/ψ-мезони, які складаються з «зачарованих» кварка й антикварка (див. *Античастинки*), а 1976 — *D*-мезони, що мають відмінне від нуля значення Ш. (див. *Мезони*).

Є. С. Мартинов.

ША́РМА Ракеш (н. 13.I 1949, м. Патіала, Індія) — космонавт-дослідник, громадянин Республіки Індії, Герой Радянського Союзу (1984), майор. Закінчив Нац. академію оборони. З 1982 — в центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна. Разом з Ю. В. *Малишевим* і Г. М. *Стрекаловим* 3.IV 1984 стартував на космічному кораблі «Союз Т-11». Після стикування (4.IV) з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-10» (основний екіпаж — Л. Д. *Кизим,* В. О. *Соловйов,* О. Ю. *Атьков*; див. т. 12, Додаток) космонавти виконали заплановану програму наукових, технологічних і медико-біологічних досліджень і експериментів. На Землю космонавти повернулись 11.IV 1984 на кораблі «Союз Т-10». Нагороджений найвищою нагородою Республіки Індії — орденом «Ашока Чакра».

Р. Шарма.

ШАРМА́НКА (від нім. пісеньки «Scharmante Katharine» — «Чарівна Катерина», яку виконували на перших Ш. у Росії) — механічний духовий інструмент. Рід невеликого переносного *органа* без клавішного механізму. Була популярною серед бродячих музикантів. На Україні називали катеринкою.

ШАРНІ́Р [франц. charnière, від лат. cardo (cardinis) — гачок, петля] — частина механізмів або будівельних конструкцій, що допускає взаємні повороти чи обертання двох з'єднуваних деталей навколо їхньої заг. осі (циліндричний Ш.) або заг. точки (кульовий Ш.). В механізмах циліндричний Ш. наз. обертальною кінематичною парою, кульовий Ш. (мал.) — сферичною кінематичною парою (див. *Шарнірний механізм*). Ш. в буд. конструкціях розвантажує їх від згинальних зусиль і зменшує температурні напруження.

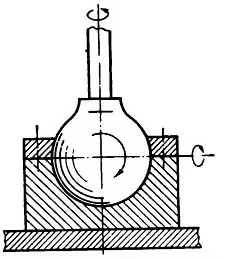

Шарнір. Сферична трирухома кінематична пара з шаровою головкою.

ШАРНІ́РНИЙ МЕХАНІ́ЗМ — механізм, усі ланки якого входять в рухомі циліндр. і сферичні кінематичні пари (*шарніри*). Відтворює різноманітні траєкторії руху, перетворює один вид руху на інший. Розрізняють Ш. м. (мал.) плоскі (див. *Плоский механізм*) і просторові (див. *Просторовий механізм*). Застосовують їх як передавальні і спрямовуючі механізми в технологічних машинах, приладах і засобах робототехніки.

ШАРОВО́ЛЬСЬКИЙ Іван Васильович (16.VI 1876, с. Прохорівка, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.— 9.VII 1954, там же) — укр. рад. філолог, перекладач. Закінчив Київ. ун-т (1900), професор цього ун-ту (1908—50, з перервою), одночасно (1931—50, з перервами) працював в Ін-ті мовознавства. Дослідник зх.-європ. л-р, германських і романських мов, зокрема в їхніх стосунках з українською. Осн. праці: «Історія західноєвропейської літератури середніх віків» (1909), «Німецькі позичені слова в українській мові» (1926—27), «Румунські запозичені слова в українській мові» (1929), «Про народну латинь як основу романських мов» (1947) та ін. Переклав «Утопію» Т. Мора.

С. В. Семчинський.

ШАРОЛЕ́ — порода *великої рогатої худоби* м'ясного напряму. Виведена в 18 ст. у Франції в р-ні Шароле, що межує зі Швейцарією.

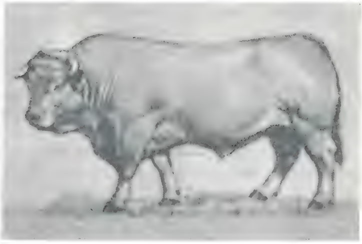

Бугай породи шароле.

Місцеву гірську породу схрещували з *симентальською породою,* а в середині 19 ст. для підвищення скороспілості — з *шортгорнською породою.* Масть кремово-біла. Тварини великі, з типовою м'ясною будовою тіла. Голова невелика, з широким лобом, роги помірно довгі, тулуб глибокий, видовжений, спина пряма, м'язиста. Жива маса корів 700—800 кг, бугаїв — 1000—1200 кг, молодняк віком до 18 міс. досягає 450—650 кг. Забійний вихід 60—65 %. М'ясо високої якості, нежирне. Тварини витривалі, швидко відгодовуються. Розводять в багатьох країнах Європи, Пн. і Пд. Америки та ін. В СРСР, зокрема на Україні, Ш. використовуються для пром. *схрещування* і поліпшення м'ясних якостей ін. порід худоби, створення чернігівського та придніпровського типів м'ясної худоби.

О. Я. Попов.

ШАРО́НОВ Михайло Андрійович (30.X 1881, Бєлгород — 30.XII 1957, Київ) — укр. рад. художник, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1943). У 1910 закінчив Московське училище живопису, скульптури та архітектури, 1911—15 навчався у петербурзькій АМ. Серед творів — «Робітниця», «Командир Червоної Армії» (обидва—1928), «В дозорі» (1934), «Портрет колгоспниці» (1935); портрети М. Рильського, І. Кочерги, В. Заболотного, М. Стельмаха (всі — 1942—43). Твори Ш. зберігаються у ДМУОМ у Києві. Викладав у Харківському (1925—35) та Київському (1935—57, з 1937 — професор) художніх інститутах.

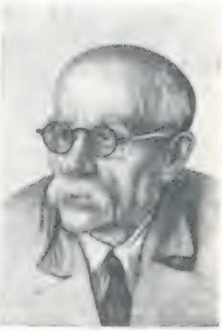

М. А. Шаронов. Портрет академіка М. М. Федорова. 1942—43.

ШАРО́ХІН Михайло Миколайович [11 (23).XI 1898, с. Івановське, тепер Даниловського р-ну Яросл. обл.— 19.IX 1974, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1945), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. З 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1939 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу армії та нач. штабу Пн.-Зх., Волховського фронтів; з 1943 — команд. арміями на Степовому, 2-му і 3-му Укр. фронтах. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. З 1960 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ШАРО́ШКА — 1) Інструмент для ручної правки *шліфувальних кругів.* Являє собою сукупність металевих зірочок, розміщених на одній осі. 2) Робоча (різальна) частина бурових шарошкових *долот.* Ш. (мал.) являє собою сталевий циліндр (або конус), на поверхні якого нарізано зубці, оснащені пластинками твердого сплаву.

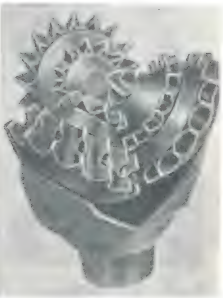

Шарошки тришарошкового долота.

ША́РПІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — скіфське городище 6—4 ст. до н. е. в урочищі Шарпівка біля с. Пастирського Смілянського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1938—40, 1945—47. Городище займає мис (площею бл. 16 га) між ярами. З напольного боку укріплене двома валами та ровами. Під час розкопок виявлено залишки наземних жител з дерев'яними каркасними стінами, обмазаними глиною, залишки глиняних горен для виплавки сиродутного заліза. Знайдено уламки ліпного місц. і привізного давньогрец. посуду, знаряддя праці, бронзові наконечники стріл, прикраси, антропоморфні та зооморфні культові статуетки. На Шарпівському городищі жило осіле населення (можливо, скіфи-орачі, що їх згадує давньогрец. історик *Геродот*).

ШАРРО́Н (Charron) П'єр (1541, Париж — 16.XI 1603, там же) — франц. філософ і теолог. В гол. творі «Про мудрість» (1601) розвивав ідеї, близькі до скептицизму М. *Монтеня.* Ш. вважав, що людина не може гарантувати істинність будь-яких форм релігії, оскільки остання не притаманна їй від природи, а формується під впливом виховання й навколишнього середовища і залежить від моральності, властивої людині від народження. Тому треба жити за одвічними моральними законами, а сповідувати ту релігію, яку підтримує влада.

ША́РТРСЬКА ШКО́ЛА — школа середньовічної схоластичної філософії, що виникла в м. Шартрі (Франція). Заснована в 990. Найбільший вплив мала в 1-й пол. 12 ст. Представники Ш. ш. (Фульбер, Бернард і Тьєррі Шартрські, Жільбер Порретанський та ін.) одними з перших звернулися до спадщини античних філософів, зокрема до синтезу вчення *Платона* і *Арістотеля,* виявляли значний інтерес до атомістичного вчення *Демокріта* й *Епікура.* Захоплення творчою силою природи наближало представників Ш. ш. до *пантеїзму,* зумовило худож. форму викладу їхніх філос. творів (поеми «Плач природи» Алана Лілльського, «Про сукупність світу» Бернарда Сільвестра та ін.).

В. В. Шаталін.

В. О. Шаталов.

В. В. Шатилова.

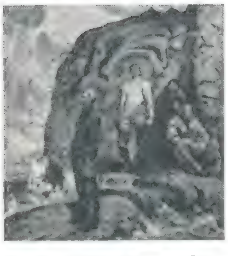
В. В. Шаталін. Сказання про Північ. 1977. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ШАРУВА́ННЯ — прийом догляду за *просапними культурами* (гол. чин. за цукр. буряками); перше розпушування міжрядь *культиваторами.* Після Ш. поліпшується аерація, зменшуються випаровування вологи з грунту і кількість бур'янів, створюються кращі умови для розвитку рослин на початку вегетації. Проводять Ш., коли сходи тільки-но з'являються (іноді до їхньої появи — «сліпе» Ш.).
І. С. Реденко.

ШАРУКА́НЬ — місто 11 — поч. 13 ст., вважають, у бас. Сіверського Дінця (точне місцезнаходження Ш. невідоме). Виникло на місці поселення *аланів,* мало мішане населення і було зимовим сховищем *половців.* У 1111 Ш. здобули війська *Володимира Мономаха.* В 12—13 ст. місто занепало.

ШАР'Я́Ж (франц. charriage — пологий зсув) — те саме, що й *покрив тектонічний.*

ШАСІ́ (франц. châssis — основа, рама) — 1) Ш. транспортних, с.-г. та ін. машин — сукупність агрегатів *трансмісії,* ходової частини (рама, колеса, *підвіска, задній міст, передній міст*) і механізмів керування (див. *Гальмо, Рульове керування*), змонтованих на рамі. На самохідних Ш. монтують *навісні сільськогосподарські машини і знаряддя* або вантажно-розвантажувальні пристрої (див. *Автомобільний кран*) тощо. Див. також *Самохідне шасі.* 2) Ш. літаків — пристрій для зльоту і посадки літаків, їхнього переміщення по землі, палубі авіаносця. До осн. частин такого Ш. (мал. с. 371) належать амортизаційні стояки (див. *Амортизатор*), колеса (пневматики) з гальмами і сукупність розкосів (стрижнів), що ними стояки і колеса прикріплено до крила або *фюзеляжу.* В разі потреби замість коліс використовують лижі. Найбільше поширені Ш. з 3 опорами (Ш. з носовим колесом): одно- або багатоколісними. У важких літаків коліс, об'єднаних у візки,— до двох-трьох десятків. У більшості літаків Ш. після зльоту забирається у виїмки крила або фюзеляжу. В гідролітаках Ш. служить корпус (човен) або поплавки. 3) Ш. радіотехнічних та ін. пристроїв — основа (панель), на якій монтують найважливіші деталі їхньої робочої або вимірювальної частини.

ША́СТРІ Лал Бахадур (2.X 1904, Мугхалсарай, шт. Уттар-Прадеш— 11.I 1966, Ташкент) — інд. держ. і політ. діяч. Н. в сім'ї вчителя. Освіту здобув у Бенареському ун-ті. Брав активну участь у нац.-визвольному русі. Послідовник М. *Ганді* і соратник Дж. *Неру.* З 1951 — генеральний секретар партії *Індійський національний конгрес.* Після завоювання Індією незалежності (1947) обіймав ряд керівних держ. посад. З 1964 — прем'єр-міністр Індії. Брав участь у *Ташкентській зустрічі 1966* голів урядів Індії та Пакистану, на якій відбулося мирне врегулювання індійсько-пакистанського конфлікту.

ШАТА́ЛІН Віктор Васильович (н. 15.XI 1926, с. Земляні Хутори, тепер Аткарського р-ну Сарат. обл.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1967), чл.-кор. АМ СРСР (з 1978). Член КПРС з 1958. У 1947—53 навчався в Київ. худож. ін-ті у К. *Трохименка* і К. *Єлеви.* Твори: «По долинах та узгір'ях» (1957), «Бойове завдання» (1960), «Земля» (1964), «Помер Ленін» (1967), «Збирались загони юних бійців» (1970), «Сказання про Північ», «Роздуми. Портрет композитора Г. Майбороди» (обидва — 1977), «Ідуть дощі» (1981), «Битва за Дніпро» (1983) та ін. Картини Ш. зберігаються в ДТГ у Москві, ДМУОМ у Києві та ін. музеях країни. З 1966 викладає в Київ. худож. ін-ті (з 1976— професор). Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984.
Літ.: Віктор Шаталін. Альбом. К., 1974. *Є. А. Афанасьєв.*

ШАТА́ЛОВ Володимир Олександрович (н. 8.XII 1927, м. Петропавловськ, тепер Пн.-Казахстан. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (22.I і 22.X 1969), генерал-лейтенант авіації. Член КПРС з 1953. У 1945 закінчив Липецьку спецшколу ВПС, 1949 — Качинське військ.-повітряне училище льотчиків, 1956 — Червонопрапорну військ.-повітр. академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). Канд. тех. наук (з 1972). В загоні космонавтів — з 1963. Перший політ у космос здійснив 14—17.I 1969 як командир космічного корабля «Союз-4» (див. «*Союз*»). В польоті виконав ручне зближення і стикування з кораблем «Союз-5» (якого пілотував Б. В. *Волинов*), забезпечивши О. С. *Єлисєєву* і Є. В. *Хрунову* перехід через відкритий космос у «Союз-4». Таким чином було створено першу в світі експериментальну космічну станцію. Другий політ у космос здійснив разом з О. С. Єлисєєвим 13—18.X 1969 як командир корабля «Союз-8». Його корабель брав участь у груповому польоті з кораблями «Союз-6» (Г. С. *Шонін* і В. М. *Кубасов*) і «Союз-7» (А. В. *Філіпченко,* В. М. *Волков,* В. В. *Горбатко*). Третій політ у космос здійснив разом з О. С. Єлисєєвим і М. М. *Рукавишниковим* 23—25.IV 1971 як командир корабля «Союз-10». В польоті було проведено стикування з орбітальною станцією «*Салют*». Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ім'ям Шаталова названо кратер на зворотному боці Місяця.

ШАТИ́ЛОВ Петро Іванович (1869, слобода Козацька Старооскольського повіту Курської губ., тепер Бєлгород. обл.— 13.V 1921) — укр. рад. терапевт. В 1895 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, де й залишився працювати; з 1909— професор цього ж ун-ту. Праці Ш. присвячені питанням діагностики і терапії, мікробіології та епідеміології (вивчення чуми, холери, тифів), проблемі імунітету, антропології, фізіології, гематології, рентгенології тощо. В 1912 застосував вакцину проти черевного тифу (у Харківському військовому госпіталі). Провів на собі досліди з запобіжних щеплень проти висипного тифу, від якого і помер при виконанні лікарських обов'язків.

ШАТИ́ЛОВА Віра Василівна (н. 30.IX 1935, м. Київ) — передовик виробництва в приладобудуванні, монтажниця, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1972. Трудову діяльність почала 1954 на з-ді «Комуніст» (тепер виробниче об'єднання «Комуніст»). Делегат XXV з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань. *В. П. Печерога.*

ШАТКІ́ВСЬКИЙ Олекса Якович (28.V 1908, м. Почаїв, тепер Терноп. обл.— 28.VI 1979, Львів) — укр. рад. живописець і графік. Навчався у Варшав. Академії красних мистецтв (1931—39). Твори: живописні — «Швачка» (1933), «Пасіка» (1951), «Свято піонерів у Львові» (1960), «Т. Шевченко в Почаївській лаврі» (1964), «Проспект В. І. Леніна у Львові» (1967), «Карпатський пейзаж» (1968), «Квіти біля вікна» (1975); графічні — «Т. Шевченко» (1940), «Гуцулка» (1959). Твори зберігаються у ДМУОМ у Києві, Львів. музеї укр. мистецтва та ін. музеях. Ш. викладав у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва (1948—56) та у Львів. поліграф. ін-ті ім. І. Федорова (1950—56).
Літ.: Олекса Якович Шатківський. Виставка творів. Живопис, графіка. Львів, 1981.

ШАТОБРІА́Н (Chateaubriand) Франсуа Рене де (4.IX 1768, Сен-Мало, Бретань — 4.VII 1848, Париж) — франц. письменник і політ. діяч. У 1792 — в таборі *роялістів.* У 1793—1800 — в еміграції (Англія). Повернувшись на батьківщину, перебуваь на дипломатичній службі. Після 1830 займався лише літ. діяльністю. Відіграв важливу роль у становленні франц. романтизму. Належав до консервативних романтиків. У нотатках «Подорож до Америки» (вид. 1827), трактаті «Нарис про революції» (1797) засуджував ідеї Просвітительства, в трактаті «Геній християнства» (1802) прославляв католицьку церкву і монархію. Консервативний світогляд Ш. знайшов відображення і в повістях «Атала» (1801), «Рене» (1802), поемі в прозі «Мученики» (1809). У напівбелетризованому творі «Натчези» (1826) описав побут і звичаї пн.-амер. індіанців. Філос. та літ.-естетичні погляди підсумував у «Загробних записках» (вид. 1848—50). Укр. мовою твори Ш. перекладав М. Терещенко.
Тв.: Рос. перекл.— Рене... В кн.: Французская новелла XIX в., т. 1. М.— Л., 1959. *Т. Т. Духовний.*

ШАТРО́ — 1) Великий переносний намет, гол. чин. у кочових народів. У Давній Русі Ш. наз. похідний військ. намет з тканини. 2) Завершення будівлі у вигляді багатогранної піраміди. Широко застосовувалось у давньому рос. та укр. дерев'яному, а в 16—17 ст. і в кам. будівництві. Іл. с. 360.

ШАТРО́В Михайло Пилипович (справж. прізв.— Маршак; н. 3.IV 1932, Москва) — рос. рад. драматург. Член КПРС з 1961. Друкується з 1952. Перша п'єса — «Чисті руки» (1955). У п'єсах «Сучасні хлопці» (1962), «Кінь Пржевальського» (1972), «Погода на завтра» (1974) та ін. розробляв актуальні проблеми рад. дійсності 60—

70-х рр. Ленінській темі присвятив п'єси «Ім'ям революції» (1958), «Шосте липня» (1964), «Тридцяте серпня. Більшовики» (1968), «Сині коні на червоній траві» (1979), «Так, переможемо» (1981) та ін. Автор кіносценаріїв, нарисів. Нагороджений орденом Дружби народів.

Тв.: Шестое июля. М., 1966; Лошадь Пржевальского.— Погода на завтра. М., 1975; Укр. перекл.— Кінь Пржевальського. К., 1973; Погода на завтра. К., 1975. *Ю. І. Корзов.*

ШАТРО́ВА Олена Митрофанівна [19 (31).V 1892, Москва — 15.VII 1976, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. В 1912—17 працювала в Харків. театрі М. *Синельникова.* Створила ролі: Варі («Дикунка» Островського і Соловйова), Лізи («Дворянське гніздо» за Тургенєвим), Соні («Дядя Ваня» Чехова) та ін. У 1918—32 (з перервами) — провідна актриса колишнього театру Корша, з 1932 — в трупі Малого театру (обидва — в Москві). Серед ін. ролей — Анна Андріївна («Ревізор» Гоголя), Матрьона («Влада темряви» Л. Толстого), Катаріна («Приборкання непокірної» Шекспіра). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1949.

ША́ТСЬКИЙ Микола Сергійович [16 (28).VIII 1895, Москва — 1.VIII 1960, там же] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Моск. гірничу академію (1929). З 1932 — професор Моск. геологорозвідувального ін-ту, з 1934 — наук. співробітник Геол. ін-ту АН СРСР (з 1956 — директор). Праці— з питань тектоніки давніх *платформ,* теорії *геосинкліналей,* вивчав процеси складкоутворення.

Під його керівництвом уперше складено «Геологічну карту Євразії» в масштабі 1 : 6 000 000 (1953), «Тектонічну карту СРСР» (1956) і «Міжнародну тектонічну карту Європи» (1964). Передбачив нафтогазоносність ряду районів СРСР, у т. ч. *Дніпровсько-Донецької западини.* Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1958.

ША́ТСЬКОГО ПІДНЯТТЯ́ — підняття у Тихому ок., в межах Пн.-Західної улоговини. Протяжність бл. 1200 км, шир. 220—250 км. Над ложем океану піднімається на 3000—3500 м. Ш. п. досліджено 1978—79 рад. експедиціями на судні «Дмитрий Менделеев». Назване на честь рад. геолога М. С. *Шатського.*

«ШАТТЛ» (офіційно — «*Спейс Шаттл*») — назва пілотованого транспортного космічного апарата (ТКА) багаторазового використання, трансп. космічної системи (ТКС), відповідних програм розробки та експлуатації. ТКА (мал. с. 369) призначений для виведення на низькі навколоземні орбіти корисних вантажів масою до 29,5 т, повернення на Землю ін. космічних апаратів масою до 14,5 т, запуску супутників, ремонту та обслуговування їх на орбіті, повернення на Землю, проведення наук. досліджень, а також виконання завдань м-ва оборони США; розробляється парк міжорбітальних трансп. апаратів (МТА). Стартова маса ТКА 2020 т. Старт вертикальний (мал. с. 368). Перший політ ТКА з космічним літаком (КЛ) «Колумбія» здійснено 12—14.IV 1981. Рушійна установка складається з трьох маршових рідинних ракетних двигунів (РРД) тягою по 213 т у пустоті і двох РРД орбітального маневрування тягою по 2,7 т. КЛ можна використати повторно (до 50 раз). ТКС включає в себе парк з 3—5 КЛ, парк МТА, стартові комплекси, посадочні смуги, ремонтно-відновлювальні підприємства, системи зв'язку тощо. Див. також *Транспортний корабель* у космонавтиці, *Транспортні системи багаторазові* у космонавтиці. *Ю. М. Михайлов.*

ШАТУ́ЛЬСЬКИЙ Матвій Миронович [1883, с. Базалія, тепер смт Теофіпольського р-ну Хмельн. обл.— 20.XII 1952] — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1909 емігрував у США, 1911 переїхав до Канади. З 1920 співробітничав у газ. «*Українські робітничі вісті*». Брав активну участь у діяльності *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім, Робітничого запомогового товариства,* Т-ва допомоги визвольному рухові на Зх. Україні, згодом — *Товариства об'єднаних українських канадців.* Був редактором укр. прогресивних газет у Канаді, вів непримиренну боротьбу проти укр. бурж. націоналістів.

ШАТУ́Н — ланка *плоского механізму* або *просторового механізму,* яка створює кінематичну пару тільки з рухомою ланкою. Так, у кривошипно-повзунних механізмах (див. *Кривошипний механізм*) Ш. з'єднує кривошип (*колінчастий вал*) з повзуном (*поршнем*), перетворюючи зворотно-поступальний рух повзуна на обертальний рух кривошипа (в двигунах внутр. згоряння) або навпаки (в поршневих насосах, компресорах). Виготовляють Ш. найчастіше зі сталі. *А. С. Зенкін.*

ШАТУНО́ВСЬКИЙ Самуїл Осипович [13 (25).III 1859, с. Велика Знам'янка, тепер Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріз. обл.— 27.III 1929, Одеса] — укр. рад. математик, один з основоположників одеської математичної школи. З 1905 працював в Одеському ун-ті (з 1917 — професор). Осн. наук. праці стосуються алгебри, теорії чисел і матем. аналізу. Ш. аксіоматично обгрунтував теорію площ, виклав теорію Галуа на основі поняття функціонального модуля; займався узагальненням поняття границі; був одним з перших основоположників конструктивних напрямів сучас. математики.

ШАТУ́РСЬКА ДРЕС імені В. І. Ульянова-Леніна — одна з перших теплових електростанцій, збудованих за планом *ГОЕЛРО.* Розміщена в м. Шатурі Моск. обл. Буд-во почато 1923. Першу чергу потужністю 180 МВт збудовано 1933, другу — потужністю 600 МВт 1966—72, третю чергу потужністю 500 МВт — 1975—82. Виробн. електроенергії становить 5,3 млрд. кВт · год на рік. Ш. ДРЕС входить у Моск. енерг. систему об'єднаної енергосистеми Центру і через цю систему в *Єдину енергетичну систему СРСР.* Нагороджена орденами Леніна (1939) і Трудового Червоного Прапора (1945). *С. П. Максимов.*

ШАУЇ Нікола (17.VI 1912, м. Тріполі — 17.II 1983, Бейрут) — діяч комуністичного руху Лівану. В 1933 вступив до *Сірійської комуністичної партії* (СКП). З 1934 — член, з 1937 — секретар ЦК СКП. Зазнавав ув'язнення. В 1944—48— секретар ЦК Ліванської КП(ЛКП). В 1948—58 — член ЦК і Нац. керівництва КП Сірії і Лівану. З 1958 — член Політбюро, секретар ЦК ЛКП. З 1965 — ген. секретар ЦК ЛКП. З липня 1979 — голова партії. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Дружби народів.

ША́УКІ Ахмед (16.X 1868, Каїр — 14.X 1932, там же) — єгип. письменник. Літ. діяльність почав у 90-х рр. Прихильник класичних форм і розмірів у поезії. Його вірші вийшли в 4 книгах «Аш-шаукійат» («Твори Шаукі», 1898, 1927 і посмертно — 1936 і 1943). Автор віршованих трагедій на істор. теми «Великий Алі-бей, або Держава мамлюків» (1893, 2-й варіант — 1932), «Загибель Клеопатри» (1927), «Меджнун і Лейла», «Камбіз» (обидві — 1931), «Антара» (1932), одноактної комедії «Пані Хода» (1932), трагедії в прозі «Андалузька принцеса» (1932), повістей «Діва Індії» (1897), «Ладіас» (1899), «Листок мирта» (1904), зб. публіцистичних статей «Ринки золота» (вид. 1937). У своїх творах таврував імперіалістичну політику Заходу, відображав нац.-визвольну боротьбу єгипетського народу 1905—07. *Ю. М. Кочубей.*

ШАУ́ЛА Матвій (р. н. невід.— п. 1596, Варшава) — запорізький гетьман, один з керівників *Наливайка повстання 1594—96.* Восени 1595 на чолі загону запорожців здобув Київ і рушив у похід на Білорусію на допомогу повстанському війську С. *Наливайка.* На поч. 1596 Ш. повернувся з Білорусії на Правобережну Україну. В березні 1596 повстанці скинули Г. *Лободу* і обрали гетьманом Ш. Під час *Солоницького бою 1596* тяжко поранений Ш. був 28.V (7.VI) підступно виданий угодовцями польному коронному гетьманові С. *Жолкевському* і незабаром страчений.

ШАУМЯ́Н Степан Георгійович [1 (13).X 1878, Тбілісі — 20.IX 1918, між ст. Перевал і Ахча-Куйма Закаспійської залізниці] — діяч Комуністичної партії, один з керівників революц. руху на Закавказзі, журналіст, літ. критик. Член Комуністичної партії з 1900. В 1902 — один з організаторів і керівників першої вірм. с.-д. орг-ції ленінсько-іскрівського напряму — Союзу вірм. соціал-демократів. У кін. 1902 емігрував до Німеччини, 1905 закінчив філос. факультет Берлін. університету. Працював у закордонних організаціях РСДРП. В 1905 повернувся в Тбілісі; один з керівників Кавказ. союзного к-ту РСДРП, згодом — один із засновників Бакинської більшовицької орг-ції. Засновник і редактор багатьох більшовицьких газет і журналів. У 1912 кооптований кандидатом у члени ЦК. З

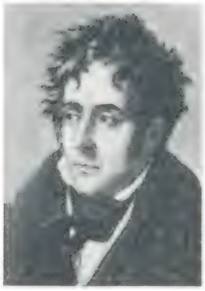

Ф. Р. Шатобріан.

О. М. Шатрова.

М. С. Шатський.

М. М. Шатульський.

С. Г. Шаумян.

П. Й. Шафарик.

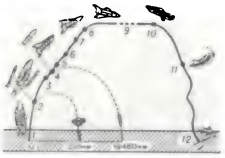

Схема польоту транспортного космічного апарата **«Шаттл»:**
1 —старт; *2* — відокремлення прискорювачів; *3* — виключення маршових РРД космічного літака; *4* — відокремлення підвісного паливного бака; *5* — перше включення РРД орбітального маневрування; *6* — друге включення; *7* — третє включення; *8* — четверте включення і переведення на розрахункову орбіту; *9* — політ по розрахунковій орбіті; *10* — включення РРД орбітального маневрування для гальмування; *11* — входження в атмосферу; *12* — посадка космічного літака.

1914 очолив Бакинську орг-цію більшовиків. У 1915 — член Кавказ. бюро РСДРП. Не раз зазнавав арештів і заслань. У 1917 — голова Бакинської Ради. На VI з'їзді РСДРП(б) обраний членом ЦК. З грудня 1917 — надзвичайний комісар Раднаркому Російської Федерації у справах Кавказу. З квітня 1918 — голова Бакинської РНК і комісар у зовнішніх справах. Розстріляний у числі 26 *бакинських комісарів* англ. інтервентами й есерами. Ш.— автор праць з питань марксистсько-ленінської теорії, філософії, мистецтва і літератури.

ШАФА́РИК (Щафаржік; Šafárik, Šafařík) Павел Йосеф (13.V 1795, Кобелярове, Словаччина — 26.VI 1861, Прага) — чес. і словац. філолог-славіст. Закінчив Ієнський ун-т (1817). У 1819—33 працював учителем, директором гімназії, редактором; з 1848 — директор б-ки Празького ун-ту. Активний діяч чес. і словац. нац. Відродження, один з організаторів Слов'ян. з'їзду в Празі (1848). Основоположник багатьох галузей славістики. Осн. наук. праці: «Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями» (1826), «Про походження слов'ян» (1828), «Слов'янські старожитності» (т. 1—2, 1836—37, рос. перекл. 1837—48), «Слов'янська етнографія» (1842, рос. перекл. 1843) та ін., в яких Ш. показав роль слов'ян у світовій історії. Досліджував також слов'ян. мови, походження письма у слов'ян тощо («Початки старочеської граматики», 1841; «Пам'ятки стародавнього письменства у південних слов'ян», 1851; «Про походження й батьківщину глаголичного письма», 1858, рос. перекл. 1861, та ін.). У деяких працях розглядав і питання укр. л-ри, нар. творчості та мови. Ш. виступав і як поет («Татранська муза з слов'янською лірою», 1814). Розробляв питання теорії віршування («Початки чеської поетики...», 1818, у співавт. з Ф. Палацьким). Підтримував широкі зв'язки з ученими різних країн, зокрема з укр. та російськими — О. Бодянським, М. Максимовичем, І. Срезневським, Я. Головацьким, І. Вагилевичем, М. Погодіним, О. Востоковим та ін. Виявом шани Т. Шевченка до П. Й. Шафарика була присвята йому поеми «Єретик».

Літ.: Кирилюк Є. П. Шевченко і Шафарик. В кн.: Міжслов'янські літературні взаємини, в. 2. К., 1961; Мыльников А. С. Павел Шафарик — выдающийся ученый-славист. М.—Л., 1963. *Г. П. Кочур.*

ШАФО́НСЬКИЙ Опанас Филимонович [2 (13).XII 1740, м. Сосниця, тепер смт Черніг. обл.— 15 (27).III 1811, с. Якличі, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.) — укр. історик, економіст, етнограф, лікар. Походив з козац. старшини. В 1756—63 навчався за кордоном, де закінчив ун-ти в Галле, Лейдені й Страсбурзі, одержавши диплом доктора права, філософії та медицини. З 1768 працював генералштаб-доктором 2-ї армії, 1770—керівник Моск. госпіталю. У 1770—74 активно боровся з епідемією чуми в Москві, досвід боротьби з якою описав у книзі (1774; її перевидано багатьма мовами). З 1776 Ш.— штадт-фізик (гол. лікар) Москви та керівник Московської медичної контори (філіалу Медичної колегії). З 1782 Ш. служив у кримінальній палаті Чернігівського намісництва генеральним суддею. У складеному Ш. на основі матеріалів, зібраних укр. істориком Д. Р. *Пащенком*, «Чернігівського намісництва топографічному описі...» (К., 1851) подано цінні відомості з соціально-екон. історії та культури Лівобережної України 2-ї пол. 18 ст. *М. К. Бородій* (матеріал з медицини).

ШАФРА́Н Данило Борисович (н. 13.I 1923, Петроград) — рос. рад. віолончеліст, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1945. В 1950 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1943 — соліст Моск. філармонії. Лауреат міжнар. конкурсів в Будапешті (1949) та ім. Г. Вігана в Празі (1950). Держ. премія СРСР, 1952. *І. Д. Гамкало.*

ШАФРА́Н Олекса (рр. н. і см. невід.) — запорізький полковник, учасник спільних походів запорізьких і донських козаків проти Туреччини і Крим. ханства. 18 років перебував на Дону. 7 років був у тат. полоні, організував повстання невільників у Балаклаві і на захопленому тур. кораблі прибув на Дон. У 1626 Ш. на чолі 400 запорізьких і донських козаків на 8 човнах зробив успішний похід на тур. узбережжя, зруйнувавши фортецю Трапезунд і ряд інших укріплених пунктів. Дальша доля Ш. невідома.

ШАФРА́Н (Crocus) — рід трав'янистих багаторічних рослин родини півникових. Стебло вкорочене, підземне, біля основи з бульбоцибулиною. Листки прикореневі, лінійні з білою поздовжньою смужкою. Квітки правильні, з 6 пелюстками. Плід — *коробочка*. Бл. 70 видів, пошир. у Середземномор'ї. В СРСР — 21 вид, з них на Україні — 9. Ш. посівний (C. sativus) із синювато-фіолетовими квітками здавна вирощують у Пд. Європі, Індії, Пакистані, Китаї, в СРСР — в Азербайджані, Дагестані й Криму. Сухі приймочки використовують як пряноші та харч. фарбу. Урожайність сухих приймочок бл. 4—5 кг/га. Ш. жовтий (C. flavus). Ш. весняний (C. vernus) та ін. використовують у декоративному садівництві. Іл. с. 373.

ШАХ Роман Юрійович (н. 16.X 1932, с. Рясне-Руське, тепер Яворівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. майстер художнього скла, засл. художник УРСР (з 1983). В 1957 закінчив Львів. уч-ще прикладного й декоративного мистецтва. Працює у Львів. склофірмі «Райдуга». Створює зразки посуду (в основному з кришталю) для серійного виробництва: келихи, вази («Кришталеве руно», 1970) тощо, декоративні вази «Олімпіада» (1979), «Із глибин віків. 1500-річчя Києва» (1981), «СРСР» (1982) та ін.

ШАХ (перс.—володар, цар) — в минулому титул монарха в деяких країнах Бл. і Серед. Сходу та в Індії (в *Делійському султанаті*). В Ірані зберігався до 1979, коли був повалений монархічний режим в результаті антиімперіалістичної революції.

ШАХАЗІ́З Смбат Симонович [5 (17).IX 1840, с. Аштарак, поблизу Єревана — 24.XII 1907 (6.I 1908), Москва] — вірменський поет. Перша зб. віршів — «Часи дозвілля» (1860) пройнята романтичними переживаннями. Громадян. темам присвятив зб. «Скорбота Левона і різні вірші» (1865). В поемі «Скорбота Левона» (1864) створив образ поета-просвітителя. Серед ліричних віршів виділяється «Сон», який став нар. піснею.

Тв.: Укр. перекл.— Сон («Пісня почулась мені чарівна...»). В кн.: Грабовський П. Вибрані поезії. К., 1941. *С. Г. Амірян.*

ШАХБАЗЯ́Н Гайк Хачатурович [9 (21).I 1896, с. Панік Сурмалінського повіту Еріванської губ., тепер Туреччина — 10.IX 1982, Київ] — укр. рад. гігієніст, засл. діяч науки УРСР (з 1966), чл.-кор. АМН СРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. В 1925 закінчив Київ. мед. ін-т. В 1928—52 — співробітник Укр. н.-д. ін-ту гігієни праці та профзахворювань у Києві (1939—41, 1946—52 — директор); 1932—52 працював також у Київ. мед. стоматологічному ін-ті. З 1952 — професор Київ. мед. ін-ту. Праці Ш. присвячені питанням оздоровлення мікроклімату на виробництві та діяння на організм робітників виробничих факторів малої інтенсивності тощо. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ША́ХИ (від перс. шах — володар, цар) — гра на 64-клітинній дошці (шахівниці) спеціальними фігурами (мал. А, с. 370), яка відтворює (за певними правилами) боротьбу двох конфліктуючих сторін. Осн. види шахової творчості: практична гра між двома учасниками (чи двома групами учасників, які консультуються між собою) — з метою визначення переможця; аналіз одним або кількома шахістами певних ситуацій гри і в підсумку їхня об'єктивна оцінка, виявлення оптимальних рішень — з метою навчання, підготовки до змагання чи окремої партії, виконання теор. досліджень для поглиблення знань про Ш., коментування зіграних партій; складання *шахових композицій* тощо. Ш. сприяють вихованню логіки мислення, концентрації уваги, вмінню швидко і точно розраховувати дії (за себе і противника), вихованню вольових та ін. моральних якостей. Ш. органічно поєднують риси спорту, науки та мистецтва. Партія в Ш. починається після розстановки фігур двох сторін — білих і чорних (мал. Б, с. 370).

Фігури ходять за певними правилами з одного поля на інше (починають партію білі). Сторони роблять ходи по черзі. Мета гри: дати мат королю іншої сторони (тобто створити такий напад на короля, від якого нема захисту). Гра може закінчитись внічию (якщо співвідношення сил на дошці таке, що дати мат неможливо). В партії розрізняють 3 стадії: початкову (дебют), серединну (*мітельшпіль*) і кінцеву (*ендшпіль*). Батьківщиною Ш. вважають Індію, де не пізніше 6 ст. склалася найдавніша форма гри («чатуранга») — гра на винищення всіх фігур. В Ірані та Середній Азії сформувалася не пізніше 7 ст. й поширилася в багатьох країнах Сходу і Європи, в т. ч. в *Київській Русі,* наступна форма гри — «шатрандж». У серед. 15 ст. в Іспанії, Португалії, Італії почали складатися сучас. правила гри, за якими з середини 16 ст. проходять перші шахові змагання. У 1851 в Лондоні вперше відбувся міжнар. турнір, де переміг нім. шахіст А. Андерсен; у турнірі 1858—59 переможцем став П. *Морфі.*

З 1886 розігрується офіційна першість світу з Ш. Чемпіонами були В. *Стейніц,* Е. *Ласкер,* Х. *Капабланка,* О. *Альохін,* М. *Ейве,* М. *Ботвинник,* В. *Смислов,* М. *Таль,* Т. *Петросян,* Б. *Спаський,* Р. *Фішер,* А. *Карпов.* З 1927 розігрується першість світу серед жінок. Чемпіонками були: В. Менчик (1927 — 44; за національністю чешка); радянські шахістки Л. Руденко (1950 — 53), Є. Бикова (1953—56, 1958—62), О. Рубцова (1956 — 58), Н. *Гапріндашвілі,* М. *Чибурданідзе.* З 1927 розігрується командна першість світу (шахові олімпіади); збірна СРСР дебютувала на них 1952; вона 15 раз здобувала 1-е місце (1984). Жіночі олімпіади проводяться з 1957, в усіх перемогла збірна СРСР (1984 — в 11-й раз).

Міжнар. федерація шахів (ФІДЕ) засн. 1924, об'єднує нац. федерації 120 країн (1983). В 1924 створено Всесоюзну шахову секцію (з 1959 — Шахова федерація СРСР); входить до ФІДЕ з 1946. Шахова федерація УРСР (1924—58 — Всеукраїнська шахова секція) налічує понад 800 тис. організованих шахістів (1983), в т. ч. понад сто майстрів спорту, 12 гросмейстерів. Збірна команда УРСР з шахів перемогла на VII Спартакіаді народів СРСР, 1979; чемпіон СРСР, 1981. Укр. гросмейстери, виступаючи в складі збірної команди СРСР, були переможцями олімпіад і чемпіонами Європи (Ю. Геллер, Л. Штейн, Г. Кузьмін, О. Білявський, В. Савон, В. Тукмаков, О. Романишин та Й. Дорфман).

Ю. М. Лазарєв.

ША́ХІ-ЗІНДА́ — меморіальний ансамбль мавзолеїв у Самарканді, пам'ятка середньовічної архітектури. Почав створюватися в 11—12 ст. у сх. частині городища *Афрасіаб.* Розкопками виявлено залишки мавзолеїв, дерев'яного портика та мінарета. Будівлі, що збереглися, споруджено переважно в 14—15 ст., деякі збудовано в 19—20 ст. Серед них — меморіально-культові будівлі Кусама Ібн-Аббаса (1334), мавзолеї самаркандської знаті — Шаді-Мульк (1372), Шірін-бека-ака (1385); комплекс Туман-ака (поч. 15 ст.), мавзолей Кази-заде Румі (1-а третина 15 ст.). Іл. див. до ст. *Самарканд,* т. 10, с. 9.

ШАХЛІ́Н Борис Анфіянович (н. 27.1 1932, м. Ішим, тепер Тюмен. обл.) — укр. рад. спортсмен-гімнаст, засл. майстер спорту (з 1955), суддя міжнар. категорії (з 1964). Член КПРС з 1964. Абсолютний чемпіон Олімпійських ігор (1960), світу (1958), Європи (1955), СРСР (1954—63); чемпіон Олімпійських ігор (1956, 1960, 1964), світу (1958), Європи (1955—63), СРСР (1957—63) в окремих видах багатоборства. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ША́ХМАТОВ Олексій Олександрович [5 (17).VI 1864, Нарва — 16.VIII 1920, Петроград] — рос. філолог, акад. Петерб. АН (з 1897). Закінчив Моск. ун-т (1887). Професор Петерб. ун-ту (з 1909). Голова Відділення рос. мови та словесності Петерб. АН (1906—20). Автор праць з мовознавства, літературознавства, історії тощо. Заклав основи істор. вивчення літ. рос. мови, зробив значний внесок в теор. мовознавство, досліджував питання сучасної та істор. діалектології, акцентології, істор. фонетики, повноголосся, порівняльної фонетики й граматики слов'ян. мов («Дослідження в галузі російської фонетики», 1893; «До історії звуків російської мови», 1896—1903; «До історії наголосів у слов'янських мовах», 1898; «Курс історії російської мови», ч. 1—3, 1909—11, та ін.). Ш. перший застосував порівняльно-істор. метод у дослідженні літописів, простежив історію давньорус. літописання, яке він розглядав у тісному зв'язку з історією народу. Заклав основи текстологічного аналізу літописів і *текстології* як науки. Праці Ш. «Києво-Печерський патерик і Печерський літопис» (1897), «Про так званий Ростовський літопис» (1904) та ін. мають велике значення як для історії, так і для філології. Ш. розшукав і підготував до друку багато літописів. У працях «До питання про утворення руських наріч і народностей» (1899), «Вступ до курсу історії російської мови» (ч. 1, 1916), «Найдавніша доля руського племені» (1919) та ін. Ш. обстоював думку про спільне походження всіх слов'ян, вважав, що рос., укр. та білорус. мови утворилися з єдиної давньорус. мови. В багатьох наук. працях приділив увагу фонетиці та граматиці укр. мови. Спеціально питанням укр. мови Ш. присвятив праці: «Як у малоруській мові зникла палаталізація приголосних перед **е** та **і**» (1903), «Пам'яті К. П. Михальчука» (1914), «Короткий нарис історії малоруської (української) мови» (1916), ряд рецензій на праці Б. Д. Грінченка, Є. К. Тимченка, А. Ю. Кримського та ін. Брав участь у виданні «Український народ у його минулому й сучасному» (т. 2, 1916). В 1907 Ш. і Ф. Є. Корш висували кандидатуру І. Я. Франка в дійсні члени Петерб. АН. Разом з Ф. Є. Коршем, П. Ф. Фортунатовим та ін. передовими вченими виступав за скасування заборони укр. друкованого слова, обстоював необхідність розвитку укр. мови й л-ри. Брав участь у підготовці «Словника російської мови» (1891—1916), у створенні Діалектологічної комісії тощо.

Тв.: Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПБ, 1908; Очерк древнейшего периода истории русского языка. Пг., 1915; Синтаксис русского языка, в. 1—2. Л., 1925—27; Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; Очерк современного русского литературного языка. М., 1941; Историческая морфология русского языка. М., 1957.

Літ.: А. А. Шахматов. М.—Л., 1947; Тимошенко П. Д. О. О. Шахматов і українська мова. «Українська мова в школі», 1956, № 4; Булахов М. Г. Шахматов Алексей Александрович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды, т. 1. Минск, 1976.

А. П. Кока.

ША́ХМАТОВО — садиба, з якою тісно пов'язане життя і творчість О. *Блока* (тепер Солнечногорський р-н Москов. обл.). Протягом 1881—1916 Блок бував у Ш. щоліта. З Ш. пов'язано створення багатьох творів — збірок «Вірші про Прекрасну Даму» (1904), «Нічні години» (1911), циклу патріотичної лірики «Батьківщина» (1906—16) та ін. Згадки про Ш. після 1916 є у ст. Блока «Інтелігенція і Революція» (1918), автобіографічних оповіданнях та ін. Будинок у Ш. 1921 згорів. У 1969 в Ш. встановлено пам'ятні написи й камінь, територію колишньої садиби оголошено заповідною. В 1971 біля Солнечногорської школи № 1 ім. О. Блока встановлено бюст поета.

ША́ХОВА Кіра Олександрівна (н. 28.IX 1926, Харків) — укр. рад. літературознавець і педагог. Член КПРС з 1948. Закінчила Київ. ун-т (1949). З 1948 — на пед. роботі. Доктор філологічних наук (з 1975), професор (з 1976). Автор праць із зарубіжної л-ри та мистецтва.

Тв.: Шандор Петефі. К., 1972; Венгерская литература 20—40-х годов XIX века. К., 1973; Нариси творчості зарубіжних письменників-реалістів XIX—XX ст. К., 1975; Творчество великих европейских художников XV—XVIII вв. К., 1980.

Д. С. Шкуренко.

ША́ХОВА КОМПОЗИ́ЦІЯ — особливий вид шахової творчості, що має на меті втілення в задачах чи етюдах у художній формі різних комбінаційних ідей. Задача — позиція із завданням дати мат у зазначену кількість ходів (мал., с. 370). Етюд — позиція, звичайно близька до ігрової, в якій необхідно знайти шлях до виграшу або нічиєї. В задачах і етюдах має бути лише одне рішення, передбачене автором. Перші шахові задачі (мансуби) з'явились у середні віки. Сучас. художні вимоги визначились у першій половині 19 ст., а на кінець 19 ст. сформувалися принципи основних шкіл: американської (С. Лойд, А. Мakензі), німецької (К. Байєр, І. Бергер), чеської (Я. Добруський, І. Поспішіл), англійської (Ч. Планк, Б. Лоус). В Росії в 19 ст. етапи розвитку задач пов'язані з іменами О. Д. Петрова, І. С. Шумова і О. В. Галицького. Етюд виділився в самостійний рід Ш. к. в 50-х рр. 19 ст. Засновник сучас. худож. етюду — О. О. Троїцький (1866—1942). З Ш. к. проводяться міжнар. й національні змагання: конкурси, матчі; в СРСР — особисті (з 1929, регулярно з 1947) і командні (з 1956) першості. В 1930 при Всесоюзній шаховій секції (з 1959 — Федерація СРСР з шахів) створено Центр. комісію з Ш. к. На основі результатів змагань з Ш. к. присуджуються *звання спортивні.* За результатом відбору творів до «Альбомів ФІДЕ» (офіційний збірник етюдів і задач Міжнар. шахової федерації) присуджують звання міжнар. майстра і міжнар. гросмейстера (1980 дістав укр. шахіст В. Ф. Руденко). Укр. проблемісти в галузі Ш. к. відкрили і розробили ряд нових

Д. Б. Шафран.

О. О. Шахматов.

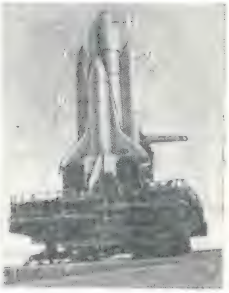

Транспортний космічний апарат **«Шаттл»** (вивезення на стартову позицію):
1 — твердопаливні прискорювачі; *2* — космічний літак; *3* — підвісний паливний бак.

тем (українську, одеську, тему Руденка та ін.). *Є. О. Рейцен.*

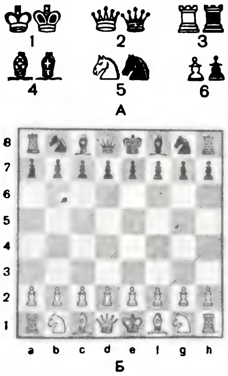

А. Фігури для гри в **шахи:** 1 — король; 2 — ферзь; 3 — тура; 4 — слон; 5 — кінь; 6 — пішак.
Б. Початкова розстановка фігур.

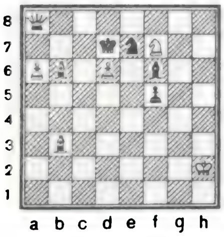

Шахова композиція. Задача В. Ф. Руденка. Мат за три ходи. 1. Са7, загроза 2. Фd8 + ; 1. ... Ке7 ~ (Kd5) 2. Фс8 + (Фс6+).

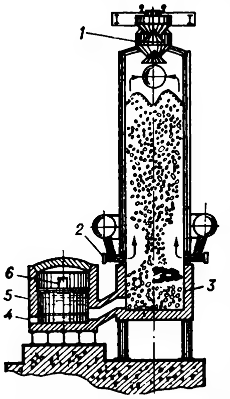

Шахтна піч кольорової металургії: *1* — завантажувальний пристрій; *2* — фурма; *3* — внутрішній горн; *4* — отвір для випуску металу (штейну); *5* — виносний горн; *6* — вікно, через яке випускають шлак.

ША́ХОВИЙ БАЛА́НС — метод обліку, аналізу і планування екон. показників. Являє собою спец. таблицю, що складається з горизонтальних рядків і вертикальних колонок, де наведено показники, які характеризують взаємозв'язок різних процесів та зобов'язань, що мають зустрічний напрям. У *бухгалтерському обліку* шаховий запис дає змогу одним прийомом відобразити операцію на *дебеті* одного рахунку і на *кредиті* іншого, що виключає дублювання записів і набагато скорочує трудомісткість облікового процесу. В плануванні та аналізі шахову форму має *баланс міжгалузевий,* що дає можливість забезпечити правильність співвідношень заг. підсумків щодо галузей-виробників і галузей-споживачів та рівність заг. підсумків другого і третього розділів — кінцевого продукту і умовно чистої продукції. *І. Д. Олещенко.*

ШАХО́ВСЬКИЙ Семен Михайлович [7 (20).V 1909, хутір Синяківщина, тепер с. Білоусівка Чорнухинського р-ну Полтав. обл. — 16.VI 1984, Київ] — український рад. літературознавець. Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. пед. ін-т (1932). З 1934 — на викладацькій і наук. роботі в Харкові, Львові, Києві. Автор праць з історії укр. дожовтневої і рад. літератури — про життя і творчість Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Леся Мартовича, В. Сосюри, П. Панча, Ю. Смолича та ін. Йому належать монографії «Майстерність Івана Франка» (1956), «В майстерні поетичного слова. Лірика Павла Тичини» (1958), «Лірика і лірики» (1960), «10 романів та їх автори» (1967), «Критика і літературний процес» (1976) та ін., а також підручники і хрестоматії для середньої і вищої школи. Досліджував питання теорії літератури, естетики.

Тв.: Історія української літератури. Короткий нарис, в. 1. К., 1951; Павло Тичина. К., 1968; Леся Українка. К., 1971; Романи Павла Загребельного. К., 1974. *Г. А. Нудьга.*

ШАХОВСЬКО́Й Олександр Олександрович [24.IV (5.V) 1777, маєток Беззаботи, тепер село Єльнинського р-ну Смол. обл.— 22.I (3.II) 1846, Москва] — рос. письменник, театр. діяч. Член Рос. АН (з 1810). Очолював драм. трупу і театр. уч-ще в Петербурзі (1802—26, з перервами). Автор понад 100 п'єс та водевілів, в основі сюжетів деяких з них — епізоди рос. історії. Деякі твори Ш. викликали полемічні відгуки сучасників, зокрема, водевіль «Козак-віршувальник» (1812), події якого відбуваються на Україні, висміяв П. Гулак-Артемовський за спотворення укр. мови, побуту, звичаїв. П'єса «Новий Стерн» (1805) спрямована проти сентименталізму.

Тв.: Комедии. Стихотворения. Л., 1961. *М. М. Сулима.*

ШАХРА́ЙСТВО — діяння, спрямоване на заволодіння чужим *майном* або правом на нього, отримання благ тощо шляхом обману чи зловживання довір'ям. Законодавство УРСР передбачає відповідальність за Ш., спрямоване на розкрадання держ. або громад. майна (ст. 83 КК УРСР), дрібне його розкрадання (ст. 85) і розкрадання його в особливо великих розмірах (ст. 86^1) та відповідальність за Ш., спрямоване на заволодіння особистим майном громадян (ст. 143). Покарання за Ш. залежить від його характеру. Ш., що завдало великої шкоди д-ві чи громад. орг-ції або вчинене особливо небезпеч. рецидивістом, карається позбавленням волі від 5 до 15 років. Обман, як спосіб Ш., полягає в повідомленні брехливих відомостей або в прихованні обставин, повідомлення яких було обов'язковим. Зловживання довір'ям — різновид обману, що полягає у використанні винною особою довір'я, виявленого йому в силу юрид. або фактичних відносин (напр., отримання і привласнення авансу з наміром не виконати обумовленої роботи). Ш. є корисливим діянням і передбачає наявність прямого умислу (див. *Вина*). Суб'єктом Ш. може бути особа, що досягла на час вчинення злочину 16 років, а також *службова особа,* яка використала своє службове становище для введення в оману потерпілого. *І. П. Лановенко.*

ША́ХТА (нім. Schacht) — 1) Гірниче підприємство по видобуванню корисних копалин підземним способом (див. *Підземна розробка родовищ* корисних копалин).

Сучасна Ш. — комплексне механізоване й автоматизоване підприємство великої потужності з високим рівнем концентрації та інтенсифікації виробн. та безперервним потоковим характером осн. технологічних процесів. З Ш. корисні копалини відвантажують безпосередньо споживачам або на збагачувальні фабрики. До складу Ш. входять поверхневі споруди, що становлять поверхневий комплекс (підйомні установки, див. *Рудниковий підйом*; *копри,* вентиляційні надшахтні пристрої і компресорні станції, адм.-побутові комбінати, майстерні тощо), і підземні *гірничі виробки,* призначені для розробки родовища у межах шахтного (виїмкового) поля. В СРСР серед найбільших— вугільна Ш. «Распадська» (Кузбас, проектна потужність — 7,5 млн. т/рік) і залізорудна «Гігант-Глибока» (Криворізький басейн, 12 млн. т/рік), найглибша — вугільна Ш. ім. акад. О. О. Скочинського (Донецький басейн, глиб. 1200 м). Див. також *Гідрошахта, Рудник.* 2) Вертикальний подовжений простір у *шахтній печі, ліфті* тощо. *М. С. Сургай.*

Поверхневі споруди шахти імені Комсомолу України (Донецький басейн).

ША́ХТА І́МЕНІ ІЛЛІЧА́ виробничого об'єднання «Стахановвугілля» — підприємство *вугільної промисловості.* Розташована в м. Стаханові (кол. м. Кадіївка) Ворошиловгр. обл. Засн. 1896. В 1902 на шахті виник перший с.-д. гурток, 1905—07 відбувалися страйки. На шахті в різний час проводили революц. роботу С. В. *Косіор, Артем* (Ф. А. Сергєєв), К. Є. *Ворошилов.* В 1924 на прохання робітників шахті присвоєно ім'я Ілліча.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 нім.-фашист. загарбники зруйнували шахту. Восени 1947 видано перше вугілля. До 1.I 1950 підприємство повністю відбудовано й здано в експлуатацію. В 1982 на шахті було 10 дільниць по видобуванню вугілля, 3 підготовчі дільниці внутрішахтного транспорту тощо. Виробнича потужність шахти — 900 тис. т вугілля на рік. Система розробки — стовбурна. На шахті майже повністю механізовано зарубування, доставляння та відкатку вугілля. Автоматизовано й переведено на дистанційне керування наземний комплекс. *М. Г. Козир.*

ША́ХТА «КОЧЕГА́РКА» виробничого об'єднання «Артемвугілля» — підприємство вугільної промисловості. Розташована в м. Горлівці Донец. обл. Засн. 1867. В грудні 1905 гірники шахти брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905.* Найбільший страйк відбувся 1916. У 1917 на шахті було організовано загони Червоної гвардії, які брали участь у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні. З 1922 на шахті працював М. О. *Ізотов.* За роки довоєнних п'ятирічок шахту оснащено новою технікою. Під час нім.-фашист. окупації її було зруйновано. В 1943 почалася відбудова шахти. Наприкінці 1944 було видано перші тонни вугілля. На шахті (1982) — 21 дільниця по видобуванню вугілля. Потужність підприємства — 800 тис. т вугілля на рік. На шахті працюють механізовані комплекси, сучас. прохідницькі комбайни, породонавантажувальні машини; впроваджено нову технологію видобування вугілля. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1967). *Ю. В. Камінський.*

«ШАХТА́РКА ДОНБА́СУ» — рос. пересувний драм. театр, що гастролював у містах України. Засн. 1922 в Луганську (тепер Ворошиловград), з 1930 — Держ. робітн. театр. Організатор і худож. керівник — Г. *Свободін,* серед акторів — О. *Волін,* В. *Золотарьов,* І. *Любич,* О. Чудинова, Б. Молчанов, К. Рутковська, А. Старицький. У репертуарі: «Дні нашого життя» Л. Андрєєва, «На дні» М. Горького, «Шторм» В. Білль-Білоцерковського, «Віринея» Л. Сейфулліної і В. Правдухіна, «Рейки гудуть» В. Кіршона, «Диктатура» І. Микитенка, «Яблуневий полон» І. Дніпровського, «Юлій Цезар» У. Шекспіра. З 1935 — стаціонарний театр у Миколаєві (див. *Миколаївський російський драматичний театр* імені В. П. Чкалова).

Літ.: Свободин Г. С. Свет «Шахтерки». В кн.: С мандатом Ленина. Донецк, 1970. *І. М. Давидова.*

ШАХТА́РСЬК — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст.

Постникове. 71 тис. ж. (1984). Місто Ш. виникло 1953 внаслідок об'єднання с-щ міськ. типу Олексієво-Орловки (засн. 1764), Катика (засн. 1905) і Ольховчика (засн. 1784). Рад. владу в цих населених пунктах встановлено в грудні 1917. У місті — видобування кам. вугілля (10 шахт, 3 збагачувальні ф-ки). Рем.-мех. і пивоварний з-ди, хлібний комбінат, швейно-трикотажна ф-ка, комбінат побутового обслуговування. Кінофікації та торговельний технікуми, пед. і 4 профес.-тех. уч-ща, 23 заг.-осв. та 2 муз. школи, 5 лікарень, 2 санаторії-профілакторії, Палац спорту. Палац культури, 13 клубів, кінотеатр, 21 бібліотека.

ШАХТА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1947. Площа 1,6 тис. км². Нас. 25,9 тис. чол. (1984). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Шахтарськ*. Ш. р. розташований на пд. схилах *Донецького кряжа*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована балками і ярами. Корисні копалини: кам. вугілля, вапняки, гончарні глини, буд. пісок. Річки — *Міус* з прит. *Кринка* та Севастянівка. У межах району — Вільхівське водосховище. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Площа лісів (дуб, клен, глід) 14,7 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Шахтарськ. Найбільші пром. підприємства району — Шахтарський комбікормовий з-д, Торезький лісгоспзаг. Районний комбінат побутового обслуговування (м. Шахтарськ), 5 будинків побуту.

С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза), соняшнику, овочевих (помідори, огірки, капуста) і кормових культур та виробн. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1983 становила 102,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,9 тис. га, луки і пасовища—22,1 тис. га. Зрошується 9,0 тис. га. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Ш. р. — 14 колгоспів, 7 радгоспів, 1 птахофабрика, у т. ч. обласна міжгосп., райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Шахтарськ і Постникове. Автомоб. шляхів — 412 км, у т. ч. з твердим покриттям — 377 км.

У районі — сільс. профес.-тех. училище (с-ще Дубове), 15 заг.-осв. і музична школи; 37 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні, 9 будинків культури, 16 клубів, 30 кіноустановок, 21 б-ка. На г. Саур-Могила біля с. Саурівки Ш. р. встановлено монумент на честь радянських воїнів — визволителів Донбасу під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. У Ш. р. видається газ. «Знамя Победы» (с 1946). *О. Ф. Плаксин.*

ША́ХТИ (до 1920 — Александровськ-Грушевський) — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Залізнична станція. 216 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. Гол. галузі пром-сті — легка (бавовняний комбінат, взут. об'єднання, швейна ф-ка). Видобування вугілля, 2 збагачувальні ф-ки; з-ди: «Гідропривод», «Будфарфор», маш.-буд. та ін. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. У Ш.— Технологічний ін-т побутового обслуговування, 4 середні спеціальні навчальні заклади. Драматичний театр, краєзнавчий музей. Місто засновано 1867.

ША́ХТИНСЬК — місто обласного підпорядкування Караганд. обл. Каз. РСР. Розташований на р. Шерубай-Нура. Залізнична ст. Карабас. 56 тис. ж. (1983). Видобування вугілля (*Карагандинський вугільний басейн*). З-ди: залізобетонних виробів, нестандартного устаткування, синтетичних мийних засобів; домобуд. комбінат. Технологіч. технікум. Ш. утворено 1961.

ША́ХТИНСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1928 — судова справа про злочинну діяльність контрреволюц. шкідницької організації, що 1922—28 діяла в Шахтинському та інших районах Донбасу, в Харкові та Москві. Справу 18.V—6.VII заслухав Верховний Суд СРСР. Підсудні — бурж. спеціалісти, які були пов'язані з кол. власниками шахт, займалися шкідництвом у вугільній пром-сті Донбасу. Орг-ція діяла під безпосереднім керівництвом т. з. паризького центру та польс. об'єднання, що зв'язували її з іноз. розвідками. Вона мала на меті зірвати соціалістичну індустріалізацію країни, зруйнувати найважливішу паливну базу СРСР. Спец. склад Верховного Суду СРСР засудив 5 шахтинців до розстрілу, 44—до інших мір покарання. Квітневий пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 1928 прийняв резолюцію «Шахтинська справа і практичні завдання в справі боротьби з хибами господарського будівництва», в якій було накреслено шляхи по ліквідації викритих Ш. п. хиб, зокрема у використанні бурж. спеціалістів, та заходи, спрямовані на прискорену підготовку кадрів рад. спеціалістів і керівників виробництва.

ША́ХТНА ПІЧ — промислова *піч* з вертикальним робочим простором («шахтою») круглої або прямокутної форми. У верхню частину Ш. п. (мал.) завантажують вихідний (оброблюваний) матеріал, що опускається під дією власної маси (газоподібні продукти згоряння палива рухаються назустріч); з нижньої її частини видаляють готовий продукт. Ш. п. відзначається високим тепловим ккд і відносно великою продуктивністю. В Ш. п. гол. чин. виплавляють чавун (див. *Доменна піч*, *Вагранка*), кольорові метали (піч кольорової металургії, або *ватержакетна піч*), випалюють залізорудну сировину, вапняк та ін. матеріали. Є й електр. Ш. п. опору для термічної обробки металевих виробів.

ША́ХТНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — будівництво підприємств (*шахт*, *рудників*) по видобуванню і переробці корисних копалин. Включає гірничопрохідницькі роботи (створення підземних *гірничих виробок* і камер різного призначення) і зведення комплексу поверхневих споруд: підйомних установок, *копрів*, компресорних станцій і вентиляційних надшахтних пристроїв, адм.-побут. комбінатів, збагачувальних ф-к, під'їзних колій тощо. Ш. б. передують геологорозвідувальні роботи, розробка проектної і тех. документації, вибір місця, де мають бути розміщені *шахтні стовбури* та поверхневі споруди. Гірничопрохідницькі роботи виконують, як правило, у складних гірничо-геол. умовах на різних глибинах (іноді понад 1000 м) буропідривним, підривним або комбайновим способом (див. також *Буропідривні роботи*, *Гірничі роботи*, *Підривні роботи*, *Гірничий комбайн*). Одночасно вдаються до *кріплення гірничих виробок*. В УРСР середньотех. швидкість спорудження горизонтальних і похилих виробок досягла 52,2, вертикальних виробок — до 55,0 м на місяць. При буд-ві поверхневих споруд застосовують ефективні залізобетонні, металеві та ін. конструкції, поширилося зведення висотних споруд з монолітного бетону у пересувній *опалубці*. Ш. б. здійснюють спеціалізовані шахтобудівні організації. Наукові дослідження в галузі Ш. б. в УРСР проводять *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзний науково-дослідний інститут*, ін-т «Південдіпрошахт» (обидва — у Харкові), ін-ти «Дондіпрошахт», «Дондіпрооргшахтобуд» (обидва — у Донецьку), «Дніпродіпрошахт» (Дніпропетровськ), ін. н.-д. та проектні установи.

Літ.: Амурский Б. С. Состояние и перспективы развития шахтного строительства. М., 1981. *М. С. Сургай.*

ША́ХТНИЙ СТО́ВБУР — вертикальна або похила *гірнича виробка*, що сполучає підземну частину *шахти* з поверхнею землі. Розрізняють Ш. с. (мал.) розвідувальні, експлуатаційні (головні, допоміжні) та спеціальні (для підземних споруд). Головними Ш. с. піднімають на поверхню корисну копалину, допоміжні призначені для переміщення (спуску — підйому) людей і вантажів (вантажолюдські Ш. с., див. також *Рудникове транспортування*), вентиляції (вентиляційні Ш. с.), водовідливу (водовідливні Ш. с.) тощо. Укріплюють Ш. с. монолітним бетоном і залізобетоном, *тюбінгами*. Ш. с. створюють при підземній розробці родовищ корисних копалин, прокладанні *тунелів* тощо.

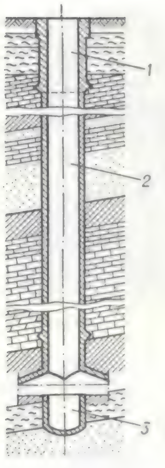

Шахтний стовбур:
1 — верхня ділянка, або устя;
2 — основна частина;
3 — зумпф, або відстійник (для збирання води).

ША́ХТНІ ВО́ДИ, рудникові води — підземні, іноді поверхневі води, що проникають у *гірничі виробки* і зазнають фіз.-хім. змін у процесі експлуатації родовищ корисних копалин. Формуються внаслідок змішування різних горизонтів *підземних вод*, взаємодії їх з гірськими породами і корисними копалинами, розкритими гірничими виробками, та *рудниковими*

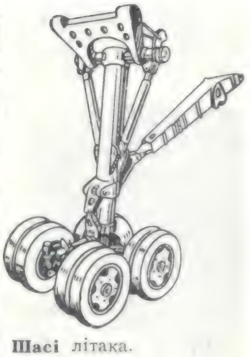

Шасі літака.

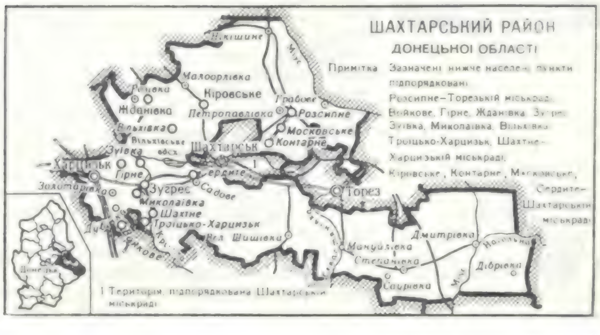

М. С. Шашкевич.

Пам'ятник **М. С. Шашкевичу** в с. Підліссі. Скульптор Д. П. Крвавич. 1962.

Озеро Кримне з групи **Шацьких озер.**

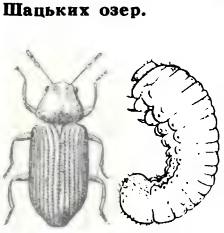

Шашелеві. Шашіль звичайний та його личинка.

газами. Ш. в. нерідко мають високу мінералізацію, підвищений вміст рудних компонентів і *шламу* гірських порід. Приплив води у шахтні виробки зумовлюється здебільшого наявністю *напірних вод* і підлягає сезонним змінам. Для зменшення припливу води проводять водозниження. Ш. в. очищують і відливають у природні водойми або використовують.

А. Є. Бабинець.

ШАЦЬК — селище міського типу Любомльського р-ну Волин. обл. УРСР. Розташований за 33 км від залізнич. ст. Любомль. 5,7 тис. ж. (1984). У Ш.— лісництво, учбово-дослідний лісгоспзаг, виробниче відділення райсільгосптехніки, міжгосп. буд. орг-ція, промкомбінат, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту, харчокомбінат. Лісовий технікум, 2 заг.-осв. та спортивна школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки. Санаторій «Лісова пісня». Вперше згадується 1410, селище міського типу — з 1957.

ША́ЦЬКИЙ Станіслав Теофілович [1 (13).VI 1878, с. Вороніно, тепер Духовщинського р-ну Смол. обл.— 30.X 1934, Москва] — рос. рад. педагог. Член Комуністичної партії з 1928. Закінчив Моск. університет (1903), мав вищу музичну освіту. Пед. діяльність почав 1905. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції організував і очолював (1919 — 32) Першу дослідну станцію по нар. освіті Наркомосу РРФСР — комплекс н.-д. пед. установ, дит. садків, шкіл, позашкільних і культур.-осв. закладів для дорослих. З 1932 Ш. керував Центр. експериментальною пед. лабораторією; одночасно був директором Моск. консерваторії.

Тв.: Педагогические сочинения, т. 1—4. М., 1962—65.

Літ.: Опыт педагогической деятельности С. Т. Шацкого. М., 1976.

Т. І. Цвелих.

ША́ЦЬКИЙ ПРИРО́ДНИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПАРК — у Волин. обл. УРСР. Створено 1983 з метою охорони унікальних природних комплексів у районі *Шацьких озер*, проведення наук. досліджень, створення умов для відпочинку, організації туризму і пропаганди природоохоронних знань. Пл. 32,5 тис. га. Озера в основному льодовикового та карстового походження, найбільші — *Світязь, Пулемецьке озеро,* Люцимир, Кримне та ін. Переважають соснові чорницеві, зеленомохові ліси, оліготрофні болота, трапляються вільняки та дубово-соснові й грабово-соснові ліси. З тварин характерні козуля, свиня дика, заєць, численні водоплавні птахи, в озерах — різноманітна іхтіофауна, зокрема, водиться *вугор європейський*. *В. І. Олещенко.*

ША́ЦЬКІ ОЗЕРА — озера на Пн. Зх. Волин. обл. УРСР, на межі з БРСР. Лежать переважно в межиріччі Бугу та Прип'яті. Всього понад 30 озер заг. пл. до 60 км². Більша частина Ш. о. карстового (див. *Карст*) походження. Найбільшим і найглибшим серед Ш. о. є оз. *Світязь*. Досить великі також *Пулемецьке озеро, Лука,* а також Люцимир (пл. 4,3 км²), Чорне (0,76 км²), Довге (0,25 км²). Інші озера — реліктового походження — (оз. Мошне, Соминець та ін). Ш. о., розташовані серед лісових масивів і лук,— важливий рекреаційний (див. *Рекреація*) район УРСР з численними базами відпочинку, літніми та зимовими таборами, санаторіями.

К. І. Геренчук.

ША́ШЕЛЕВІ, шашлі (Anobiidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 2—8 мм) видовжено-циліндричне; забарвлення звичайно темне. Лапки 5-членикові. Личинки з великою головою, С-подібно зігнуті, білі, вкриті жовтими волосками; розвиваються в мертвій деревині, де вигризають довгі ходи неправильної форми. Пошкоджують дерев'яні споруди, меблі, книжки, зоологічні колекції, хлібні вироби тощо. В родині — бл. 1000 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 100 видів, у т. ч. на Україні — бл. 55, серед них найшкідливіші шашіль звичайний (Anobium punctatum), шашіль хатній (A. pertinax), шашіль хлібний (Stegobium paniceum). Заходи боротьби: газова *дезинсекція*, просочування заселеної Ш. деревини отруйними для них речовинами. *І. К. Загайкевич.*

ША́ШКА — 1) Димова — засіб для димопускання. Металева циліндрична коробка з запалом та отворами у верхній частині, заповнена димовою сумішшю. 2) Підривна — з пресованої вибухової речовини (ВР). Використовується при підривних роботах. Має запальне гніздо для капсюля-детонатора. З підривних Ш. можуть складатися заряди ВР різної маси. 3) Те саме, що й *шабля*.

ШАШКЕ́ВИЧ Володимир Маркіянович (7.IV 1839, с. Нестаничі, тепер Радехівського р-ну Львів. обл.— 16.II 1885, Львів) — укр. письменник. Син М. С. *Шашкевича*. Навчався у Львів. і Віденському ун-тах. З 1869 працював службовцем у містечках Зх. України. До зб. «Зільник» (1863) увійшли ліричні вірші, поема «Черна», балада «Русалка», переклади з Г. Гейне та ін. авторів. Громадян. звучання віршів, як і публіцистики Ш., приглушене обмеженістю «народовсько»-просвітянського світогляду Ш. Автор драми «Сила любові» (1864), читанок для селян. *Р. Ф. Кирчів.*

ШАШКЕ́ВИЧ Маркіян Семенович (літ. псевд.— Руслан Шашкевич; 6.XI 1811, с. Підлісся, тепер Золочівського р-ну Львів. обл.— 7.VI 1843, с. Новосілки, тепер Буського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник і культурно-громад. діяч. Зачинатель нової укр. л-ри на Зх. Україні. У 1829 вступив до Львівської духовної семінарії, був слухачем Львів. ун-ту. Очолив літ. гурток прогрес. молоді *«Руська трійця»*, до якого входили, крім нього, *Я. Головацький, І. Вагилевич* та ін. Учасники гуртка активно виступили на захист народу, його мови, культури. Гуртківці підготували фольклорно-літ. збірки «Син Русі» і «Зоря», видати які не вдалося. За ініціативою Ш. 1837 вийшов альманах *«Русалка Дністровая»*. Після закінчення семінарії (1838) був священиком. Помер від туберкульозу. У 1893 прах Ш. перенесено на Личаківське кладовище у Львові. Перший друкований твір Ш.— вірш «Голос галичан» (1835). У 1836 опублікував брошуру «Азбука і abecadło», спрямовану проти запровадження до укр. письма польс. алфавіту. В поезії виступив як романтик. Лірика Ш. наснажена любов'ю до рідного краю, простого народу, мови («Підлісся», «Слово до чтителей руського язика»), в ній висловлюється протест проти соціальної несправедливості («Згадка», «Веснівка», «Сумрак вечірній»). Оспівував героїчне минуле, кращих синів народу («Хмельницького обступлення Львова» та ін.). Писав байки і прозу (казка «Олена»). Перекладав з давньоруської («Слово о полку Ігоревім»), польс., чес. і сербської мов. Уклав «Читанку для малих дітей» (вид. 1850). У 1959 відкрито *Шашкевича М. С. музей* в с. Підліссі, 1962 йому споруджено там же пам'ятник.

Тв.: Твори. К., 1973; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антология украинской поэзии, т. 1. М., 1958.

Літ.: Франко І. М. Шашкевич і галицько-руська література. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 29. К., 1981; Шалата М. Маркіян Шашкевич. К., 1969; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962.

Р. Ф. Кирчів.

ШАШКЕ́ВИЧА М. С. МУЗЕ́Й — меморіальний музей у с. Підліссі Золочівського р-ну Львів. обл., де народився М. Шашкевич. Відкритий 1959 при місцевій бібліотеці. Експонуються прижиттєві публікації творів поета, зокрема першодрук *«Русалки Дністрової»*, фотокопії його рукописів, особисті речі, портрети родичів і друзів, видання творів, документи і матеріали, які розповідають про життя і творчість М. Шашкевича, вшанування його пам'яті.

Р. Ф. Кирчів.

ША́ШКИ — гра для двох партнерів, що провадиться на дошці (поділеній на поля — клітини, забарвлені поперемінно в темний і світлий колір) спеціальними, звичайно круглими, фішками-шашками. Гравці пересувають фігури по темних клітинах. Виграє той, хто знищить всі шашки противника або залишить їх без ходів. Перші відомості про Ш. знайдено в пам'ятках Стар. Єгипту; дані археологічних розкопок свідчать про те, що на території УРСР Ш. існували у давніх слов'ян вже у 3 ст. н. е. Правила шашкової гри в різних країнах різні. Є Ш. рос., англ., нім.,ісп. (12 шашок на 64-клітинній дошці), франц. і польські (20 на 100-клітинній), канад. (30 на 144-клітинній). Франц. Ш., що з'явились 1723, набули поширення у багатьох країнах і стали міжнародними. З 1894 проводяться чемпіонати світу з міжнар. Ш. В 1947 створено Всесвітню федерацію Ш. (ФМЖД), в яку з 1956 входить шашкова федерація СРСР, і засн. звання міжнар. гросмейстера та міжнар. арбітра з Ш. З 1965 проводяться чемпіонати Європи серед чоловіків (спочатку — Кубок Європи); з 1974 — першість світу серед жінок. В СРСР з 1924 проводяться чемпіонати з рос., а з

1954—з міжнар. Ш. В 1961 впроваджено звання гросмейстера СРСР з Ш. Самостійною галуззю Ш. є шашкова композиція.

ШВА́БІНСЬКИЙ (Švabinský) Макс (17.IX 1873, Кромержіж — 10.II 1962, Прага) — чес. графік і живописець, нар. художник Чехословаччини (з 1945). Навчався у празькій АМ (1891—96). Твори: розписи у кол. Земському банку в Празі (1896), вітраж «Страшний суд» у соборі св. Віта у Празі (1937—39), картини «Бідний край» (1899—1900), «Жовта парасолька» (1908—09), гравюри «Жнива» (1927), «Поет і муза» (1932), рисунки. Автор графічних портретів діячів чес. культури, книжкових ілюстрацій (у т. ч. ілюстрацій до творів С. Щипачова, 1955). У 1910—27 викладав у празькій АМ; серед його учнів — В. *Касіян*. Іл. див. також до ст. *Чехословаччина*, т. 12, с. 448—449.

Літ.: Касіян В. Художник сонця і життя (Макс Швабінський). В кн.: Касіян В. Про мистецтво. К., 1970.

ШВА́БІЯ — історична область у Пд.-Зх. Німеччині. У давнину була заселена *алеманами* (давня назва — шваби, звідси назва області). З 10 ст. на тер. Ш. існувало герцогство, яке входило до складу Нім. королівства. В 2-й пол. 13 ст. Ш. розпалася на ряд світських і духовних князівств. Ш. була одним з важливих районів *Селянської війни 1524—26*. У 1500—1806 Ш.— один з округів «*Священної Римської імперії*». Пізніше назвою «Швабія» позначали область поширення швабського діалекту (в ширшому значенні — всю територію колишньої Швабії).

ШВА́БСЬКИЙ СОЮ́З — політ. і військ. союз імперських лицарів і 22 імперських міст Пд.-Зх. Німеччини, створений 14.II 1488 в м. Еслінгені (Швабія). Створений за ініціативою *Габсбургів*, які прагнули використати його в боротьбі проти баварських герцогів і швейцарських кантонів. Дворянсько-князівська коаліція Ш. с. відіграла вирішальну роль у придушенні *Селянської війни 1524—26* в Німеччині. На поч. 1534 внаслідок політ. і реліг. розходжень Ш. с. розпався. *О. Б. Дьомін.*

ШВАНК (нім. Schwank, букв.— жарт) — жанр нім. міської л-ри 13—17 ст. Коротке віршоване або прозове комічне оповідання. Найвизначніші представники Ш. — Штріккер (13 ст.), Ф. Франкфуртер (кін. 14 чи поч. 15 ст.), Й. Паулі, Вікрам, Ганс *Сакс* (усі — 16 ст.).

ШВАНН (Schwann) Теодор (7.XII 1810, Нойс — 14.I 1882, Кельн) — нім. фізіолог і гістолог. У 1833 закінчив Боннський ун-т. У 1834—39 працював у Берлінському, з 1839 — професор Лувенського, 1848—80 — Льєжського ун-тів. Наук. праці з фізіології травлення, мікроскопічної будови тварин та ін. У 1836 відкрив *пепсин*. Вивчав будову хорди, хряща, стінок кровоносних судин, поперечносмугастих м'язів; описав клітини та оболонки нервових волокон (*шваннівські клітини* та шваннівська оболонка). Дослідивши мікроскопічну будову тканин та ознайомившись з працями М. Я. *Шлейдена*, Ш. 1839 сформулював *клітинну теорію*.

ШВА́ННІВСЬКІ КЛІТИ́НИ — клітини нервової тканини, що утворюють оболонку *нервових волокон*. Описані Т. *Шванном* 1838. Мають овальне ядро, 1—2 ядерця, на внутр. поверхні ядерної оболонки — *хроматин*. Виконують переважно опорну та трофічну функції; в м'якотних волокнах — функцію утворення (зрідка — руйнування) мієліну (див. *Мієлінова оболонка*).

ШВА́РНО ДАНИ́ЛОВИЧ (бл. 1230 — бл. 1269) — князь галицький і холмський з 1264, великий князь литовський з 1267. Син князя *Данила Галицького*. Бл. 1253 одружився з дочкою великого князя лит. *Міндовга*. Після смерті батька (1264) володів Галицьким, Холмським, Дорогичинським князівствами і *Чорною Руссю*. З 1263 Ш. Д. (до 1267 — разом з *Войшелком Міндовговичем*) правив у *Великому князівстві Литовському*.

ШВАРЦ Євген Львович [9 (21).X 1896, Казань — 15.I 1958, Ленінград] — рос. рад. письменник. В 1923—24 співробітничав у періодичній пресі Донбасу. Перша книга — «Оповідання Старої балалайки» (1924). Автор повістей «Пригоди Шури і Марусі», «Чужа дівчинка» (обидві — 1937), «Першокласниця» (1949). Писав п'єси-казки для дітей («Скарб», 1934; «Червона шапочка», 1937; «Сніжна королева», 1938, та ін.), кіносценарії («Попелюшка», 1947, та ін.). Написав антифашист. п'єсу-памфлет «Дракон» (1944). Ш. створив своєрідний жанр філософ. сатирич. казки — «Тінь» (1940), «Звичайне чудо» (1956), «Повість про молоде подружжя» (1958) тощо. Багато п'єс Ш. екранізовано.

Тв.: Сказки. Повести. Пьесы. Л., 1969; Пьесы. Л., 1972; Укр. перекл.— Першокласниця. К., 1956.

ШВАРЦ Ісак Ізраїльович [парт. псевд.—Семен; 6 (18).I 1879, Миколаїв — 26.X 1951, Москва] — учасник революц. руху в Росії, рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1899. З 1892 — робітник, учасник с.-д. гуртків у Миколаєві та Одесі. В 1911 вчився в *партійній школі в Лонжюмо*. Не раз зазнавав арештів, 6 раз здійснював втечі із заслання. Після Лютн. революції 1917 проводив парт. роботу в Києві, Одесі, Миколаєві та ін. містах. Під час *австро-німецької окупації України 1918* — один з керівників парт. підпілля і партизан. руху. В 1919 — голова Всеукр. Надзвичайної комісії (ВУЧК), потім — уповноважений Ради Праці і Оборони в Одесі й Миколаєві. З 1921 — на керівній профспілковій і госп. роботі. З 1946 — персональний пенсіонер. На X і XII з'їздах РКП(б) обирався членом ЦКК, на XIII — XVI з'їздах — членом її ЦК, на XVII з'їзді — кандидатом у члени ЦК ВКП(б). На I і II з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

ШВАРЦ Станіслав Семенович (1.IV 1919, Катеринослав, тепер м. Дніпропетровськ — 12.V 1976, м. Свердловськ) — рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1958. Закінчив Ленінгр. ун-т (1942). З 1946 працював в Уральському філіалі (центрі) АН СРСР; в 1955—76 — директор Ін-ту екології рослин і тварин. Осн. праці з екології тварин. Розробив метод морфофізіол. індикаторів для визначення стану і прогнозу розвитку *популяцій* тварин; вивчав екологічні механізми еволюційного процесу в природі; популяційну екологію тварин і хім. екологію водних тварин тощо. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями. Премія ім. О. М. Сєверцова АН СРСР, 1972.

ШВА́РЦБЕРГ Яків Олександрович [18 (30).X 1885, м. Старий Оскол, тепер Бєлгородської обл. РРФСР — 1969, Київ] — укр. рад. оториноларинголог, професор (з 1935), засл. діяч науки УРСР (з 1941). У 1914 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. В 1934—41 — професор 2-го Київ. мед. ін-ту; 1944—64 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. З 1964 — професор-консультант. У 1918—49 працював також у Київ. військ. госпіталі. Праці Ш. присвячені проблемам тонзиліту, склероми, злоякісних новоутворень вуха, носа і гортані. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора, медалями.

ШВА́РЦВАЛЬД — гірський масив у пд.-зх. частині ФРН. Простягається вздовж правобережжя р. Рейну на 160 км, шир. до 60 км. Вис. до 1493 м (г. Фельдберг). Родовища уранових та свинцево-цинкових руд. Мінеральні джерела (курорти Баден-Баден, Баденвейлер та ін.). На схилах — ліси та субальп. луки.

ШВА́РЦМАН Ошер Маркович [6 (18).X 1889, с. Вільня, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.— 31.VIII 1919, ст. Рафалівка, тепер Ровен. обл.] — євр. рад. поет. Добровільно вступив до лав Червоної Армії (1919), воював у дивізії М. Щорса. Загинув у бою. Один з родоначальників євр. рад. поезії. У віршах 1917—19 описував мужність трудящих в боротьбі за нове життя («Юність», 1917; «Видіння», 1918; «Сива мати — ніч», 1919, та ін.). Юнацькі вірші Ш. написані укр. мовою. Вірші Ш. перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— Вірші. К., 1938; Поезії. К., 1965; Рос. перекл.— Стихи. М., 1968; Самое заветное. Песни, стихи и поэмы разных лет. М., 1976.

ШВА́ЧКА Микита (бл. 1728 — р. см. невід.) — запорізький козак, ватажок гайдамацького загону. Під час *Коліївщини* (1768), після здобуття повстанцями Богуслава, Ш. разом із загоном А. *Журби* здобув Фастів, перетворивши його на свій опорний пункт. В кінці літа 1768 Ш. було схоплено царським військом під Богуславом і заслано на каторгу в м. Нерчинськ. Т. Г. Шевченко присвятив йому вірш «Швачка».

ШВАЧКО́ Олексій Филимонович (н. 18.I 1901, с. Чопилки, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. Навчався в Муз.-драм. інституті ім. М. В. Лисенка (1920—22), 1925 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. Працював в укр. драм. театрах, зокрема в театрі «*Березіль*» (1922—25). В кіно — з 1925 (на кінофабриці

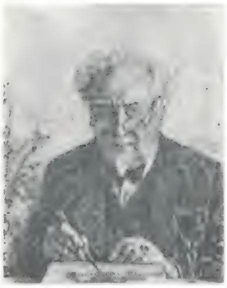
М. Швабінський. Автопортрет. Літографія. 1951.

С. С. Шварц.

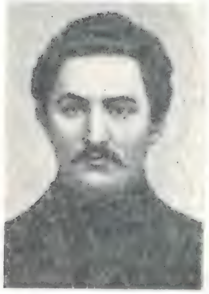
О. М. Шварцман.

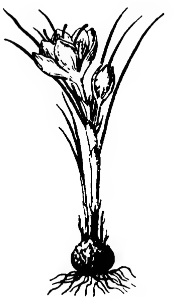
Шафран посівний. Загальний вигляд квітучої рослини.

ВУФКУ, Одеса). З 1928 — на Київ. кіностудії худож. фільмів (тепер ім. О. П. Довженка). Зняв ряд документальних фільмів: «У наступ на землю» (1929), «Перші кроки» (1932). Поставив також фільм-виставу «Мартин Боруля» (1953, за І. Карпенком-Карим) та ін.; худож. фільми: «Земля» (за О. Кобилянською; 1954, спільно з А. *Бучмою*), «Далеко від Батьківщини» (1960), «Ракети не повинні злетіти» (1965), «Розвідники» (1968), «Ніна» (1971).

Тв.: Розповіді про сучасників. К., 1984.

ШВЕ́ДИ — нація, основне населення Швеції. Живуть також у США, Канаді, Фінляндії та ін. країнах. Заг. чисельність — 8,93 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *шведською мовою.* За релігією — лютерани. Предки Ш.— давні пн.-герм. племена—свеї, гьоти (пізніша назва—ети) та ін. В період формування швед. д-ви (9—11 ст.) склалася швед. народність. З розвитком капіталістич. відносин (17—18 ст.) Ш. консолідувались у бурж. націю. Про історію, економіку, культуру Ш. див. *Швеція.*

Ф. Н. Шведов.

Р. Швейкарт.

ШВЕ́ДОВ Ігор Олександрович (н. 5.XI 1924, Климово, тепер смт Брянської області) — укр. і рос. рад. актор естради, письменник, заслужений діяч мист. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор, режисер і виконавець документальних літ.-муз. моновистав, які склали цикл «Ленініана XX століття». Автор роману «Актори» (рос. мовою; т. 1—2, 1953—56), книжок нарисів і репортажів «Від вашого власного кореспондента» (1960), п'єс «Повпред» (1965), «Весь світ і навіть більше» (1966), драм. балад «Ніхто про нього ще не знав» (1969), «Третій Новий рік» (1972) та ін. Худож. керівник *Київського театру історичного портрета* (з 1978).

Тв.: Время действия — 60-е годы... К., 1963. *Н. М. Гаєвська.*

ШВЕ́ДОВ Федір Никифорович [14 (26).II 1840 — 12 (25).XII 1905, Одеса] — вітчизн. фізикохімік. Закінчив (1863) Петербурзький ун-т. Працював у Новоросійському ун-ті в Одесі (з 1870 — професор, 1895—1903 — ректор). Основоположник *реології* дисперсних систем. Зокрема, вивчив процес релаксації напруг у колоїдах, одержав рівняння в'язко-пластичної течії речовини (т. з. рівняння Шведова), дослідив залежність між пружними й оптичними властивостями колоїдів.

ШВЕ́ДСЬКА КОРОЛІ́ВСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — найвища наук. установа країни в галузі природничих наук. Міститься в Стокгольмі. Засн. 1739. У 1983 до складу академії входило 250 членів і 130 іноз. чл.-кор. Видає «Доповіді Шведської королівської академії наук», щорічник, повідомлення з математики, астрономії, фізики, хімії, географії та ін.; «Аннали Стокгольмської обсерваторії». Б-ка (засн. на поч. 17 ст.) налічує 2 млн. томів. Академія присуджує Нобелівські премії з фізики, хімії та економіки. *А. В. Санцевич.*

ШВЕ́ДСЬКА МО́ВА — мова *шведів.* Належить до північної (скандінавської) підгрупи герм. групи індоєвроп. сім'ї мов. Пошир. у Швеції, Фінляндії, а також у США та Канаді. Діалекти Ш. м. об'єднують у групи: пд.-шведську, єтську, свейську, норляндську, сх.-шведську та гутнійську. Характерні фонетичні риси: наявність довгих і коротких звуків, наголос музичний, складова рівновага. Іменникам властиві категорії роду (спільний і середній), числа й відмінка (є спільний і родовий відмінки). Дієслова мають кілька інфінітивів і незмінювану форму — супін. Найдавніші пам'ятки Ш. м.— численні написи *рунами* — належать до 9—12 ст. Перша пам'ятка, написана лат. алфавітом,— уривок «Вест'єтського закону» (13 ст.). Сучасна літ. Ш. м. почала формуватись у 16—17 ст. (провідну роль відіграли свейські говори). Алфавіт Ш. м. базується на латинському. Про л-ру Ш. м. див. *Швеція,* розділ Література.

Літ.: Маслова-Лашанская С. С. Лексикология шведского языка. Л., 1973; Маслова-Лашанская С. С., Толстая Н. Н. Учебник шведского языка. Л., 1981.

Шведська мушка
Oscinella frit.

ШВЕ́ДСЬКА МУ́ШКА, шведка (Oscinella) — рід комах род. *злакових мушок.* Тіло чорне, довж. 1,5—2 мм. За рік має 2—3 покоління. Зимують личинки у сходах озимини, в стеблах багаторічних злакових трав. Літ мух у квітні — вересні. Яйця відкладають на сходи зернових, в колоски вівса. Личинки живляться центр. листком, ембріональним зачатком колоса або зернівкою. Рослини, ушкоджені до стадії кущення, всихають; ушкодження кукурудзи Ш. м. сприяє її зараженню пухирчастою *сажкою.* Ш. м. поширені в Євразії і Америці. В СРСР зустрічається понад 20 видів, у т. ч. на Україні — 15, з них найшкідливіші: O. frit — на зернових злаках, кукурудзі, O. pusilla — на озимій та ярій пшениці, ячмені. Заходи боротьби: агротехнічні та хімічні (обробка насіння та посівів *пестицидами*). *Л. Г. Рогоча.*

ШВЕ́ЙКАРТ (Schweickart) Рассел (н. 25.X 1935, Нептьюн, шт. Нью-Джерсі) — астронавт США, військ. льотчик (1956—63). Закінчив (1956) Массачусетський технологічний ін-т. З 1963 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Макдівіттом* і Д. *Скоттом* 3—13.III 1969 здійснив політ у космос на космічному кораблі «Аполлон-9» як пілот місячної кабіни. Під час польоту відпрацьовувалось стикування з місячною кабіною і самостійний її політ, провадились також різні дослідження. Ш. виходив у відкритий космос.

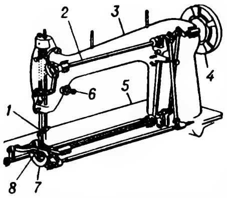

Човникова **швейна машина:**
1 — голка; *2* — головний вал; *3* — рукав; *4* — маховик; *5* — платформа; *6* — регулятор натягу верхньої нитки; *7* — човник; *8* — рейка.

ШВЕ́ЙНА МАШИ́НА — машина, що з'єднує деталі швейних і трикотажних виробів або взуття, оздоблює їх, пришиває гудзики, обметує петлі тощо. Розрізняють Ш. м.: човникові (мал.) і ланцюгові (в них замість *човника* — пете́льник); універсальні (найпоширеніші — одноголкові сточувальні) і спеціалізовані (напр., зигзаг-машини, пете́льні, потайного стібка); напівавтоматичні і автоматичні. Є також Ш. м. для *безниткового з'єднання* деталей. Частота обертання гол. вала промислових Ш. м. 1000 — 5000 об/хв. Застосовують Ш. м. у швейному, трикотажному, взуттєвому та ін. виробництві, а також у побуті.

ШВЕ́ЙНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *легкої промисловості,* підприємства якої виготовляють швейні вироби побутового й технічного призначення з тканин, трикотажних полотен, штучних і натуральних шкіри і хутра, а також з різних оздоблювальних матеріалів і фурнітури. Основна продукція: всі види верхнього одягу, білизна, тех. швейні вироби (намети, різний форменний і спец. одяг), текст. головні убори, плащі тощо. Ш. п. в СРСР створена по суті за роки Рад. влади. Швейні підприємства розміщені майже в усіх великих містах країни. Обсяг валової продукції 1982 Ш. п. в СРСР збільшився порівняно з 1970 на 66 %. Відбулися якісні зміни в тех. оснащенні галузі. Збільшилось застосування спец. машин і напівавтоматів. Широко застосовуються нові форми потокового виробн.: багатофасонні секційні потоки, агрегатно-групові, наскрізні фабрики-потоки, комплексно-механізовані потоки тощо. Підвищився рівень спеціалізації і концентрації Ш. п. Серед найбільших швейних підприємств УРСР: *київське виробниче швейне об'єднання «Україна», Одеське виробниче швейне об'єднання* імені В. В. Воровського, *Харківське виробниче швейне об'єднання* імені Ю. Д. Тинякова, *Миколаївське виробниче трикотажне об'єднання* імені XXV з'їзду КПРС. *В. Ю. Якуб.*

Виробництво швейних виробів за видами в УРСР

	Одиниця виміру	1965	1983
Пальта, півпальта і плащі	тис. шт.	10 078	12 160
Костюми	» »	14 842	11 243
Сукні (включаючи сарафани і халати)	» »	22 187	54 306
Брюки	» »	21 203	24 370
Спідниці	» »	826	3498

ШВЕ́ЙНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво одягу, постільної або столової білизни та інших виробів з тканин, хутра, трикотажу, шкіри тощо. В процесі моделювання створюють модель виробу, при конструюванні одержують її просторову форму. Потім виготовляють *лекала,* за якими розмічають на матеріалі або папері, що його накладають на матеріал, деталі виробу. При конструюванні і розмічуванні дедалі ширше використовують електронні обчислювальні машини. В разі розкроювання однотипного одягу (напр., форменого) застосовують *трафарет* з отворами по контурах деталей. Матеріал розкладають у кілька шарів (напр., 20—24 для пальтових тканин, до 220—для ситцю), розкроюють його *закрійними машинами,* промінням *лазеру,* струменем води під тиском тощо. Викроєні деталі комплектують і передають у швейні цехи. З'єднують їх на *швейних машинах,* спец. пресах і установках. Остаточну (вологотеплову) обробку проводять на пресах, обладнаних різними за формою і призначенням подушками, на пароповітряних манекенах, спец. установках і прасками. Див. також *Швейна промисловість.*

Літ.: Савостицкий А. В., Мелихов Е. Х. Технология швейных изделий. М., 1982. *І. В. Орлов.*

ШВЕ́ЙНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДІшвейпром — установа М-ва легкої промисловості УРСР. Організований 1961 у Києві. В ін-ті (1983) 9 лабораторій, експериментальне конструкторсько-технологічне бюро; при інституті є дослідно-технічна швейна фабрика. Основні напрями діяльності інституту: розробка досконалішої технології і засобів механізації процесів виробн. одягу з різних матеріалів; удосконалення методів конструювання одягу; створення і впровадження у виробн. інтенсивних режимів обробки матеріалів; нормування і раціональне використання матеріалів. *І. В. Орлов.*

ШВЕЙЦА́РІЯ, Швейцарська Конфедерація — держава в Центральній Європі. В адм. відношенні поділяється на 23 кантони.

Державний лад. Ш.— республіка. Діє конституція 1848 (з поправками 1874). За формою держ. устрою — *конфедерація.* Глава д-ви і уряду — президент, що обирається на один рік Федеральними зборами з членів уряду. Законодавчий орган — двопалатний парламент — Федеральні збори у складі Нац. ради (200 депутатів, обираних усім населенням Ш. на 4 роки) і Ради кантонів (46 депутатів — від *кантонів* і напівкантонів). Виконавчу владу здійснює уряд — Федеральна рада. Всі кантони і напівкантони мають свої конституції, парламенти й уряди.

Природа. Більшу частину Ш. займають *Альпи* (вис. в межах країни до 4634 м, пік Дюфур), на Пн. Зх. простягаються середньовисокі хребти гір *Юра.* Між ними лежить Швейцарське плоскогір'я. Незначні поклади заліз. руди, кам. солі, буд. матеріалів. Клімат змінюється від помірного теплого на плоскогір'ї до холодного у високогірній зоні. Пересічна т-ра січня в Женеві 0°, липня +19°. Опадів 800—1200 мм на рік. Річкова сітка густа, річки короткі, повноводні, мають гірський характер. Численні озера, у т. ч. Женевське, Боденське та ін. Плоскогір'я та нижні частини схилів гір вкриті гол. чин. широколистяними лісами, вище — хвойні ліси на гірських бурих лісових грунтах, у високогір'ї — альпійські луки.

Краєвид в околицях Цюріха.

Населення. Корінне населення Ш. становлять германо-швейцарці, франко-швейцарці, італо-швейцарці і ретороманці (всього — бл. 84 % населення країни). В Ш. живуть також італійці, німці, іспанці, французи, австрійці, португальці та ін. Швейцарці говорять нім., франц., італ. і ретороманською мовами, перші три мови — державні. Пересічна густота нас.— 156 чол. на 1 км² (1983). Міське населення — 56 % (1975). Найбільші міста: *Цюріх, Базель, Женева, Берн, Лозанна.*

Берн. Вид частини міста.

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. Ш. належать до часів *палеоліту.* Перші писемні джерела про жителів Ш. датують 2 ст. до н. е.; в той час більшу частину Ш. заселяло кельтське плем'я гельветів (звідси давня назва Ш.— Гельвеція), яких 58 до н. е. підкорив Рим. У 496—536 майже вся тер. Ш. увійшла до *Франкської держави.* В 7 ст. завершилася християнізація населення. В 1032—34 швейц. землі включено до складу *«Священної Римської імперії».* В 13 ст. найбільшими феод. *сеньйорами* в Ш. були *Габсбурги.* В ході визвольної боротьби проти Габсбургів 1291 три кантони уклали Вічний союз, що став основою Швейц. конфедерації. В ході Швабської війни Ш. 1499 фактично стала незалежною д-вою. В 1513 Ш. сформувалась як федерація 13 кантонів (існувала до 1798). Соціальні суперечності між міськ. та сільс. кантонами часто приводили до громадян. воєн, які в 16 ст. набули характеру релігійних. У 16 ст. в Ш. поширився реформаційний рух (див. *Реформація*); в більшості кантонів Ш. утвердився *кальвінізм. Вестфальський мир 1648* визнав суверенітет Ш. На кін. 18 ст. в Ш. значно розвинулись пром-сть і торгівля. В 1798—1803 на тер. Ш. існувала залежна від Франції *Гельветична республіка.* Союз з Францією втягнув Ш. у війну з 2-ю антифранц. коаліцією, в ході якої рос. війська завдали франц. армії на тер. Ш. ряд поразок (див. *Швейцарський похід Суворова 1799*). *Віденський конгрес 1814—15* проголосив постійний нейтралітет Ш. В 30—40-х рр. 19 ст. у Ш. розгорнувся широкий рух за демократизацію політ. ладу і централізацію країни, на чолі якого стояла ліберальна буржуазія. Перемогу буржуазії було закріплено в конституції 1848, за якою Ш. перетворювалася з союзу кантонів на федеративну д-ву. Централізація прискорила розвиток капіталізму, в країні посилився робітн. рух. У 60—70-х рр. 19 ст. тут створено Женевську та ін. секції *Інтернаціоналу 1-го,* у т. ч. *Російську секцію 1-го Інтернаціоналу,* 1880 — Об'єднання швейц. профспілок, 1888 — С.-д. партію Ш.

У 1883 в Ш. було засн. рос. с.-д. *групу «Визволення праці».* В 1895, 1900, 1902—05, 1908, 1914—17 у Ш. жив і працював В. І. Ленін. В Ш. знаходили притулок багато ін. політ. емігрантів з Російської імперії (зокрема, українці М. П. Драгоманов, С. А. Подолинський) та ін. країн. Тут друкувався укр. громад.-політ. збірник *«Громада»,* твори Т. Г. Шевченка, Панаса Мирного та ін. українських письменників.

На поч. 20 ст. в Ш. утвердився монополістичний капіталізм. У 1-й світовій війні 1914—18 Ш. зберігала нейтралітет. У 1915 і 1916 в Ш. проходили міжнар. соціалістичні конференції, в роботі яких активну участь брав В. І. Ленін (див. *Ціммервальдська конференція, Кінтальська конференція*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Ш. посилився робітн. рух. У березні 1918 встановлено дипломатичні відносини з Рад. Росією (розірвані в листопаді 1918). В 1920 Ш. вступила до *Ліги націй.* У 1921 створено Компартію Ш. У Ш. проходили *Лозаннська конференція 1922—23, Локарнська конференція 1925.*

На поч. 2-ї світової війни 1939—45 Ш. підтвердила свій нейтралітет, проте в роки війни розширила екон. і торг. зв'язки з країнами фашист. блоку (на тер. Ш. перебували розвідувальні центри ряду імперіалістичних д-в). У 1944 внаслідок об'єднання швейц. комуністів і лівих соціал-демократів створено Швейц. партію праці. В 1946 відновлено дипломатичні відносини між Ш. та СРСР. Зовнішньополіт. доктриною Ш. є «універсальний нейтралітет». Дотримуючись з осн. зовнішньополіт. питань позиції розвинутих капіталістичних країн, Ш. з кін. 70-х рр. розширила зв'язки з соціалістичними країнами. З 1973 Ш. зв'язана з *Євро-*

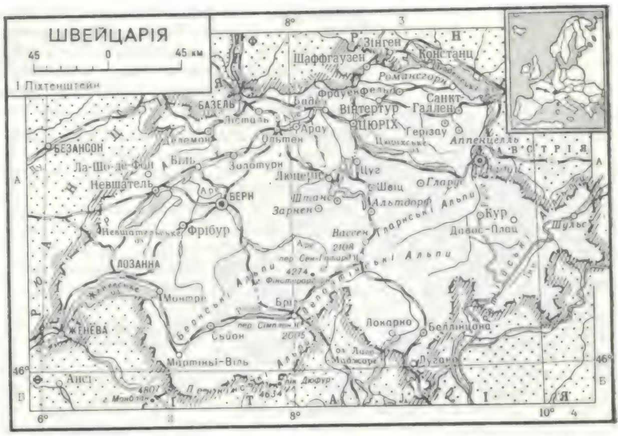

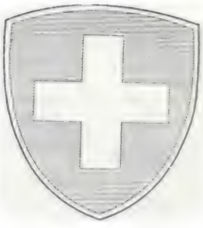
Герб Швейцарії.

ШВЕЙЦАРІЯ

Площа — 41,3 тис. км²

Населення — 6,4 млн. чол. (1983)

Столиця — м. Берн

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1983 *
Електроенергія, млрд. кВт·год	52,8
Алюміній, тис. т	81,6
Цемент, млн. т	4,5
Наручні й кишенькові годинники (включаючи механізми), млн. шт.	52
Взуття, млн. пар	7,5
Вино, млн. гл	1.6

* Оцінка.

Університет у Цюріху. Інтер'єр. Архітектор К. Мозер. 1911—14.

пейським економічним товариством угодою про поступове введення вільної торгівлі пром. товарами. Не будучи членом ООН, Ш. входить до більшості її спеціалізованих орг-цій. На її території перебуває багато міжнар. орг-цій, проводяться міжнар. конференції. Ш. — член *Європейської Ради*, *Європейської асоціації вільної торгівлі*. *І. Ф. Черепанов.*

Політичні партії, профспілки. Радикально-демократична партія, засн. 1848. Партія великого капіталу. *Соціал-демократична партія Швейцарії*, засн. 1888. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Демократично-християнська партія, оформилася 1912. Виражає інтереси великого і серед. капіталу. Демократичний союз центру (Народна партія), засн. 1971. Союз незалежних, засн. 1935. Права партія німецьких кантонів. Ліберальна партія, засн. 1913. Виражає інтереси великої буржуазії кантонів з франкомовним населенням. *Швейцарська партія праці*, створена 1944 (на базі Компартії Ш., засн. 1921). Об'єднання швейцарських профспілок. Входить до МКВП.

Господарство. Ш.— індустр.-агр. країна з високим рівнем розвитку капіталізму; один з гол. світових фінанс. і банківських центрів. У г-ві панують нац. і транснац. монополії. Економіка країни має експортну орієнтацію, спеціалізуючись на виробн. високоякісної продукції, що не потребує значних затрат сировини. Характерний високий рівень концентрації виробн. і капіталу. Заг. криза капіталістичного г-ва 70—80-х рр. призвела до погіршення екон. становища трудящих. З 1970 по 1981 ціни на товари широкого вжитку зросли на 73,1 %, у т. ч. на продукти харчування — на 79,8 %. Власними мінерально-сировинними ресурсами країна не забезпечена. Видобувають кам. сіль і буд. матеріали. Виплавка алюмінію з довізних бокситів. Провідні галузі обробної пром-сті — машинобудування і металообробка: виробн. високоточних металообробних верстатів з програмним керуванням, турбін, електромоторів, суднових двигунів, трансп. засобів тощо. Головні центри — Цюріх, Вінтертур, Баден, Женева, Базель. Виробн. годинників зосереджено в містах Біль, Ла-Шо-де-Фон, Ле-Локль, Женева та ін. Розвинута хім. та хіміко-фарм. пром-сть, особливо виробн. синтетичних матеріалів, барвників, ліків і вітамінів. Осн. центри — Базель і Фісп. Значна текст. (бавовняна, шовкова), швейна, взуттєва та харч. (особливо виробн. сирів, шоколаду, харч. концентратів, вина) пром-сть. Працюють деревообр., паперові, поліграф., цем. та ін. підприємства. Більшу частину електроенергії виробляють на ГЕС.

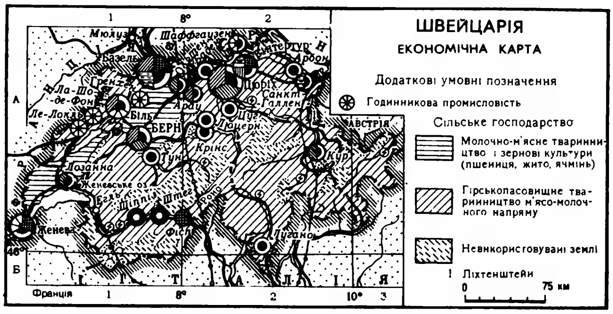

На сироварній фабриці.

У с. г. створюється бл. 7 % валового нац. продукту і зайнято 5,2 % економічно активного населення (1980). Переважає інтенсивне тваринництво молочного напряму. Більша частина с.-г. продукції припадає на великі і середні капіталістичні ферми. Розвинута постачально-збутова кооперація. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Незважаючи на гірський рельєф, с.-г. угіддя займають 49 % території, в т. ч. під ріллею — бл. 9 %, під пасовищами — понад 40 %. Вирощують зернові культури (переважно на корм), цукр. буряки, виноград, фрукти, овочі тощо. Провідна галузь с. г.— молочно-м'ясне тваринництво. Поголів'я (млн., 1983): великої рогатої худоби — 1,9 (у т. ч. корів — 0,84). Виробн. (тис. т): масла тваринного — 35 (1980), сиру — 130 (1983). Більшість перевезень припадає на залізничний транспорт країни. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 5 (всі електрифіковані), автошляхів з твердим покриттям — 61,5. Судноплавство по Рейну. Мор. флот країни (приписаний до портів ін. країн) нараховує 33 судна заг. вантажністю 470 тис. т (1983). У Цюріху та Женеві — міжнародні аеропорти. З Ш. вивозять продукцію машинобудування, хім., текст. і продовольчі товари, одяг; довозять машини і устаткування, паливо і пальне, хім. продукти, метали тощо. Гол. торг. партнери — ФРН, Франція, Італія. Значні доходи дають іноз. туризм і банківські операції.

Грош. одиниця — швейц. франк. За курсом Держбанку СРСР 100 швейц. франків = 33,56 крб. (січень 1985). *А. П. Ревенко.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 було 72,4 тис. лікарняних ліжок (114,1 ліжка на 10 тис. ж.); 1977 мед. допомогу подавали 12,7 тис. лікарів (20,1 лікаря на 10 тис. ж.). В 1976 працювало 3,6 тис. зубних лікарів. Підготовка лікарів здійснюється на 5 медичних ф-тах університетів. Відомі курорти Ш.: Давос, Лезен, Лугано, Монтре та ін. *А. М. Сточик.*

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Освіта в країні будується за кантональною ознакою. Спільним для всіх кантонів є обов'язкове навчання дітей від 6—7 до 15—16 років, запроваджене 1874. Основна (поч.) школа залежно від прийнятої у кожному кантоні системи — 7-, 8- або 9-річна і складається з двох ступенів: 4 + 3, 4 + 4 або 4 + 5. Середні школи різноманітні за типом — в осн. поділяються на загальноосв. та спеціалізовані і, в свою чергу, складаються з двох ступенів — молодшої і старшої. Молодша серед. школа здебільшого 4-річна (в ряді кантонів її називають прогімназією), до неї вступають після закінчення 4 класів поч. школи, старша серед. школа — 4—5-річна (гімназія, колеж), куди переходить приблизно 15 % учнів і яка відкриває шлях до вузу. Діє багато приватних шкіл.

Функціонують профес.-тех. навч. заклади нижчого та підвищеного типу, комерційні, адм., тех., с.-г. і худож. школи, учительські гімназії. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 502,2 тис. учнів, у серед. школах — 468 тис., у професійних навчальних закладах — 198,3 тис. учнів. У Ш. 7 університетів: *Цюріхський університет*, Женевський (засн. 1559, реорганізовано 1873), Базельський (засн. 1460), Бернський (засн. 1528, реорганізовано 1834), Лозаннський (засн. 1537, реорганізовано 1890), Фрібурський (засн. 1889) і Невшательський (засн. 1866, реорганізовано 1909). Спец. вищу освіту дають Федеральний технологічний ін-т у Цюріху (засн. 1855), Федеральний технологічний ін-т у Лозанні (засн. 1946) й Школа економіки та соціальних наук у Санкт-Галлені (засн. 1899). У 1978/79 навч. р. у вузах країни налічувалося 74,7 тис. студентів. Координаційним центром науки є Женевський нац. ін-т (засн. 1853). Осн. обсяг наук. праць здійснюють ун-ти й спец. вузи, ряд наук. програм — різні урядові відомства: Відділ науки (засн. 1969) при департаменті внутрішніх справ, Дослідницька комісія по атомній енергії (засн. 1945) тощо. Д-ва фінансує роботу Федерального ін-ту досліджень снігу й лавин (засн. 1942), деяких обсерваторій,

Панорама Женеви.

наук. станцій, н.-д. ін-тів при Федеральному технологічному ін-ті в Цюріху, Швейц. центру реакторних досліджень (засн. 1955) у Вюренлінгені. Приватні н.-д. установи діють при монополіях у машинобудівній та ін. галузях пром-сті. В Ш. 33 великі бібліотеки й архіви, найбільші з яких — Публічна б-ка Базельського ун-ту (понад 2 млн. тт.) та Нац. швейц. б-ка в Берні (понад 1,5 млн. тт.). Музеї: історичний, художній, природничої історії та Альпійський у Берні, Публічне худож. зібрання, етногр., істор. музеї в Базелі, Музей мистецтва та історії в Женеві, Кантональний музей красних мистецтв у Лозанні, Музей мистецтва й історії у Фрібурі та ін.

В. П. Лапчинська.

Палац Націй у Женеві. Архітектор Гійоль. 1927—37.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Ш. виходило 126 щоденних газет заг. тиражем 2,5 млн. прим. Найпоширеніші: нім. мовою — «Блік» («Погляд», з 1959), «Тагес анцайгер» («Щоденний огляд», з 1893), «Бернер цайтунг» («Бернська газета», з 1979); франц. мовою — «Журналь де Женев» («Женевська газета», з 1826), «Сюїс» («Швейцарія», з 1898), «Трібюн де Женев» («Женевська трибуна», з 1879); італ. мовою — «Корр'єре дель Тічіно» («Кур'єр Тічіно», з 1890). Друковані органи Швейцарської партії праці: газ. «Вуа уврієр» («Робітничий голос», з 1945, франц. мовою), щотижневики «Форвертс» («Вперед», з 1920, нім. мовою), «Іль лавораторе» («Робітник», італ. мовою). Швейц. телеграфне агентство — АТС — засн. 1894, акц. т-во (міститься в Берні). Швейц. т-во радіомовлення і телебачення — комерційна орг-ція (контролюється урядом). Радіомовлення — з 1923 (ведеться 9 мовами), регулярні телепередачі — з 1958.

Література Ш. розвивається нім., франц., італ. і ретороманською мовами; пов'язана з духовним життям сусідніх споріднених за мовою країн. Потяг до нац. цілісності постійно наштовхувався на опір мовних бар'єрів і культур. роздробленість. Прагнення до духовної незалежності від нім. імперії найраніше виявилося в німецькомовному регіоні (легенди про Вільгельма Телля і Арнольда Вінкельріда, нар. пісні, істор. хроніки). Елементи нац. своєрідності складаються в епоху Просвітительства у творчості А. Галлера та видатного педагога Й. Г. Песталоцці. З Ш. пов'язані життя і творчість франц. письменника Ж. Ж. *Руссо*. Перемога бурж. революції 1848 створила передумови для розквіту реалізму в творчості німецькомовних письменників І. Готтельфа, Г. *Келлера* і К. Ф. *Мейєра*; відомим представником франкомовної л-ри 19 ст. став Р. Тепфер. Завдяки цим письменникам швейц. л-ра вперше вийшла за нац. межі. В 1-й пол. 20 ст. важливі соціальні проблеми в своїх творах порушували в німецькомовній л-рі Р. Вальзер, Я. Бюрер, у франкомовній — Ш. Ф. Рамю. Вони підготували грунт для піднесення реалістичної л-ри в післявоєнній Ш. Твори М. *Фріша* і Ф. *Дюрренматта*, які пишуть нім. мовою, зробили нац. л-ру здобутком європ. культури. В 60—70-х рр. збільшується питома вага соціальної критики, неприйняття бурж. суспільства. В романах та оповіданнях В. М. Діггельмана, А. Мушга, О. Ф. Вальтера, в поетичних збірках А. Марті вірність реалістичним традиціям швейц. л-ри (нім. мовою) поєднується з використанням сучас. образотворчих засобів. Найвідоміші з сучас. франкомовних письменників — Ж. Альда, Ф. Жакотте, Ж. Шессекс, італомовних — Ф. К'єза, ретороманських — прозаїк К. Бірт, поет А. Пеєр, дитяча письменниця С. Кенц. Укр. та рос. мовами перекладено твори Й. Г. Песталоцці, Г. Келлера, К. Ф. Мейєра, Ф. Дюрренматта, М. Фріша.

В. Д. Седельник.

Архітектура. Найдавніші архіт. пам'ятки Ш. пов'язані з *меровінгським мистецтвом* (баптистерій у Ріва-Сан-Вітале, 5—6 ст.), пізніше — з мистецтвом «*Каролінгського відродження*» (монастир Санкт-Галлен, засн. у 7 ст., зберігся план 9 ст.). Будівлі у романсько-готичному стилі (Гросмюнстер у Цюріху, 12 — 15 ст.; собори в Базелі, основне буд-во 1185—1200, та в Курі, 1171—1282) близькі до архітектури Франції та Німеччини. Готичні будівлі 13—15 ст. відзначаються стриманішим скульптурним декором (собор у Лозанні, 1175—1275). Традиції архітектури *Відродження* збереглися в спорудах 17 ст. (ратуша в Цюріху, 1694—98, архітектор Й. Я. Келлер).

Стиль *барокко* утвердився в 17—18 ст. (церква в Санкт-Галлені, з 1755, і ратуша в Лозанні, перебудова 17 ст.). В кін. 18 ст. поширився *класицизм* (ратуша в Невшателі, 1782—90, арх. П. А. Парі). В серед. 19 ст. архітектура Ш. позначена рисами еклектизму, в кін. 19 ст.— стилю *модерн*. У 20-х рр. архітектори зверталися до традицій нар. зодчества, до прийомів і методів *функціоналізму*, з 30-х рр.— *раціоналізму*. Серед визначних споруд 30-х рр.— Будинок мистецтв і зборів кантона Люцерн у Люцерні (1930—33, арх. А. Мейлі), Палац Націй у Женеві (1927—37, арх. Гійоль). В 50—70-х рр. створено міста-супутники (Ле-Ліньйон поблизу Женеви, 1962—70, арх. Г. і П. Амман та ін.), громад. та адм. будівлі [адм. будинок і склад фірми «Кодак» у Лозанні, 1961—63, арх. Ф. Бруггер; «Будинок Людини» (Центр Ле Корбюзьє) у Цюріху, 1967, арх. Ле Корбюзьє; житлові будинки в м. Цуг, споруджені за терасним принципом (1958—68, арх. Ф. Штуккі та ін.); кінотеатр «Ле Парі» в Женеві, 1971, арх. М. Ж. Соже].

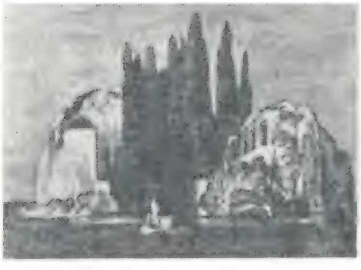
А. Беклін. Острів мертвих. 1880. Художній музей у Базелі.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки образотворчого мистецтва, знайдені на тер. Ш., належать до *латенської культури* та рим. часу. Однією з найдавніших пам'яток монументального живопису «*Каролінгського відродження*» є розписи в церкві Санкт-Йоганн у Мюнстері, 9 ст. (тепер Мюстаїр). Фресковий живопис 11—12 ст. відображав вплив романського мист. о-ва Рейхенау на Боденському оз., а також візант. і пн.-італійських традицій. У 13—15 ст. розвинулися готична скульптура, монументальний живопис (фресковий цикл у церкві у Вінтертурі, бл. 1336), книжкова мініатюра (школа Санкт-Галлен), *вітраж* (церква в Кенігсфельдені, 1325—30) і станковий живопис (художник К. Віц). Творчість трьох відомих майстрів Ш. 16 ст.— Н. Мануеля-Дойча, У. Графа та Г. Лея Молодшого тісно перепліталася з ренесансною худож. культурою Німеччини. На межі 15 і 16 ст. в період боротьби швейц. міст за незалежність створювалися політ. ілюстровані хроніки, які відтворювали військ. події в містах і кантонах Ш. («Хроніка Шпіцера»). Найвідомішими майстрами книжкової гравюри 16 ст. були Г. Аспер, Й. Амман і Т. Штіммер. Довгі роки в Базелі працював Г. Гольбейн Молодший (див. *Гольбейн*). Мистецтво Ш. 17 ст. позначено рисами *барокко* (плафонні композиції, виконані гол. чин. пд.-німецькими майстрами). В станковому живописі на рубежі 17 і 18 ст. переважали риси манірності, іноді підкресленої, театралізованої драматизації (Й. Вернер Молодший). Образотворче мист. Ш. 18 ст. перебувало під значним впливом Франції, де навчалося і працювало багато швейц. майстрів. У живописі цього часу поширився пастельний і мініатюрний портрет (Ж. Е. *Ліотар*), пейзаж (С. Геснер), істор. і побутовий жанри (І. Л. Аберлі, З. Фрейденбергер), особливе місце належало портретам роботи А. *Графа*, тісно пов'язаного з нім. худож. культурою, й творчості І. Г. Фюслі, який працював гол. чин. в Англії. *Класицизм*, як і *романтизм*, не набули значного розвитку в мист. Ш. поч. 19 ст. (творчість живописців Г. Л. Фогеля та Г. Гейса, графіка Р. Тепфера). Живописцям серед. 19 ст. властиве звернення до тем нац. історії, життя народу, намагання передати красу природи (пейзажі А. *Калама*). В кін. 19 — на поч. 20 ст. набула широкої популярності творчість А. *Бекліна*, яка поєд-

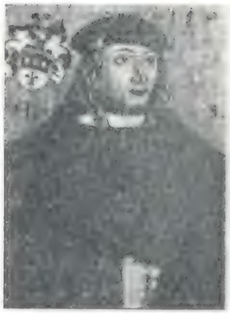
Г. Лей Старший. Портрет Г. Шнебергера. 1501. Кунстгауз. Цюріх.

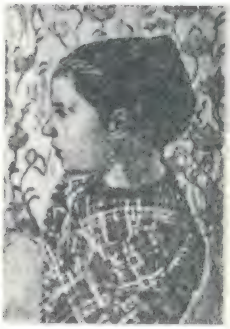
К. Ам'є. Дівчинка в квітах. 1900. Приватна збірка. Берн.

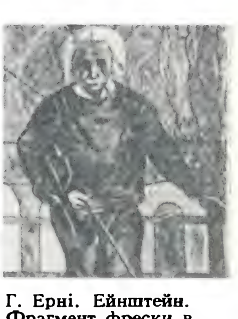
Г. Ерні. Ейнштейн. Фрагмент фрески в Етнографічному музеї в Невшателі. 1954.

Я. Шверма.

М. М. Шверник.

нала риси *символізму* і *натуралізму*; темам нац. історії присвячена творчість Ф. Ходлера, яка була пов'язана з початком розвитку нім. стилю *модерн*. У цей же час мист. Ш. розвивалося в руслі *імпресіонізму, постімпресіонізму* й символізму (у Франції працювали швейц. художники Ф. Валлоттон, Т. *Стейнлен*, з франц. школою була пов'язана також творчість А. Джакометті). В роки 1-ї світової війни в мист. Ш. розвинувся *експресіонізм* (П. *Клеє*). Сучас. мист. Ш. не має яскравої нац. своєрідності й відображає осн. тенденції й напрями європ. мистецтва. Представником прогресивного сучасного мистецтва Ш. є Г. Ерні.

В. Д. Дажина.

Музика. В нар. муз. мистецтві Ш. виділяються самобутній жанр альпійських горців — йодль і пастушачі награші. Муз. інструменти — альп. ріжок, т. з. швейц. свисток. Профес. муз. мист., що виникло бл. 10 ст., було пов'язане з літургійною музикою [осередком музики був Санкт-Галленський монастир, де працювали теоретики і композитори Ноткер Бальбулус («Заїка», 10 ст.), Тутіло]. Носіями світського муз. мистецтва були *мінезингери*. В 16 ст. творили майстри поліфонічної музики Л. Зенфль, І. Ванненмахер, Л. Буржуа, Г. Майєр. В 17 ст. створювалися міські муз. об'єднання (т. з. колегіум музикум, 1613), у 18—20 ст. розвивалися муз.-сценічні та інструм. жанри (композитори Г. Альбікастро-Вайсенбург, Й. Майєр фон Шауензе, Й. Г. Еглі). Оперні вистави відбувалися в Цюріху з 1788, опери Ф. Шнідера фон Вартензе, Г. Геца та ін. було поставлено там у 20-х рр. 19 ст. У 18 — 20 ст. поширювалися хорові та муз. товариства, розвивалася музична освіта (композитори і педагоги Г. Г. Негелі, Е. Ф. Гегар, Г. Губер, засновник системи ритмічного виховання Е. Жак-Далькроз). Серед музикантів 20 ст.— композитори Ф. Андре, В. Буркхард, Г. Доре, Ф. Мартен, О. Нуссіо, К. Ф. Семіні, Г. Жіюфре. Швейцарцем за походженням був франц. композитор А. Онеггер. Серед сучас. композиторів — Г. Голлігер, В. Фогель, Ю. Віттенбах, Г. У. Леман, Р. Мозер. У Ш. працюють понад 10 симфонічних оркестрів, 6 оперних труп, численні хорові колективи і камерно-інструм. ансамблі, Базельська академія музики, консерваторії в Женеві Цюріху, Берні, Лозанні.

І. А. Мамчур.

Театр. Театр. мистецтво Ш. виникло на основі нар. обрядів і розвивалося переважно франц., нім. та італ. мовами. Театральні дійства, зокрема церковно-ритуальні, відбувалися ще за середньовіччя. В 16 ст. з'явилися п'єси, що відображали боротьбу реформації з католицизмом. У 1512 поставлено першу світську п'єсу «Гра про Телля». Розповсюджувався жанр фастнахтшпіль, в якому правдиве відображення дійсності поєднувалося з політ. сатирою. В 1738 в Женеві виникла перша профес. трупа, яка грала п'єси франц. драматургів. Було збудовано театр. приміщення в Лозанні (1781), Женеві (1782 та 1789), Шатлені (1786) та ін. містах. В 1801 створено профес. театр у Санкт-Галлені. Протягом 1879—1951 у Женеві діяв «Гран-театр». У 1908 в Цюріху відкрився драм. театр «Пфауен-театр» (згодом «Шаушпільгауз»), який став провідним театром Ш. В 1938—61 цей театр очолював відомий режисер Оскар Вельтерлін, який звернувся до п'єс Б. Брехта, Ф. Дюрренматта, А. Чехова, М. Горького («Єгор Буличов та інші»), І. Микитенка («Дівчата нашої країни»), О. Корнійчука («Макар Діброва»).

Серед інших відомих театрів Ш.: «Пті шен» і «Больє» в Лозанні, Театр комедії, «Нуво театр де пош» і «Де Рош» у Женеві, цюріхський театр на Ноймаркті, Базельський Театр під керівництвом В. Дюггеліна, театри у Каружі, Берні, Люцерні. Провідні діячі швейц. театру: О. Еберле, Г. Гнеков, Л. Ліндтберг, театр. художник Т. Отто.

І. Г. Посудовська.

Кіно. В 1924 було створено перший ігровий повнометражний фільм «Походження конфедерації» (реж. Е. Гардер). У тому ж році в Цюріху засновано кінофірму «Презенс», але кіновиробництво майже цілком було в руках іноз. підприємців (з США, Франції, Німеччини). Серед фільмів 30—40-х рр. (більшість яких становили рекламні стрічки, салонні мелодрами, комедії) виділялися твори прогресивних режисерів-документалістів А. Векслера, Е. Лайзера, художні картини патріотичної спрямованості реж. Л. Ліндтберга «Стрілець Віпф» (1938) та «Останній шанс» (1945). В 50-х рр. поставлено фільми «Наймит Улі» (1954), «Улі-орендар» (1955), «Сировари» (1958; всі — реж. Ф. Шнейдер), «Кафе „Одеон"» (1958, реж. К. Фрю). До 60-х рр. кіно Ш. було переважно німецькомовним. Серед франкомовних кіномитців відомі режисери-документалісти Ш. Дюванель та автор документальних фільмів-памфлетів А. Брандт. У 1968 режисери А. Таннер, К. Горетта, Ж. Л. Руа, М. Суттер і Ж. Ж. Лагранж (згодом його змінив Н. Єрсен) об'єдналися в «Групу п'яти», що виступала проти естетизації дійсності, прагнула до показу в своїх стрічках простих людей, труднощів життя, — «Саламандра» (1971), «Повернення з Африки» (1973), «Середина світу» (1975; всі — реж. Таннер), «Запрошення» (1972, реж. Горетта). В 1982 створено антифашистську стрічку «Човен повен» (реж. М. Імгооф). Серед ін. режисерів відомі Р. Ліссі, Т. Керфер, Д. Шмід. Функціонують Швейц. кіноцентр у Цюріху та Швейц. синематека в Лозанні (з 1948). При Шаушпіль-академі працює кінокафедра. З 1946 в Локарно проходять Міжнар. кінофестивалі.

Літ.: Драгунов Г. П. Швейцария: история и современность. М., 1978; Зеленский Ю. И. Женева прошлая и современная. М., 1980; Страны и народы. Западная Европа. М., 1979; Литература Швейцарии. М., 1969.

ШВЕЙЦА́РСЬКА ПА́РТІЯ ПРА́ЦІ (ШПП). Засн. 14—15.X 1944 в Цюріху внаслідок злиття заборонених урядом країни 1937—40 Комуністичної партії Швейцарії (ств. 1921) і Соціалістичної федерації Швейцарії. В окремих кантонах має назву Робітн. партія і Нар. партія. Нац. конференція ШПП (1971) прийняла нині діючі статут і програму партії. В програмі підкреслюється, що ШПП керується марксистсько-ленінським вченням і ставить своєю метою побудову в Швейцарії, по можливості мирним шляхом, соціалістичного, а потім комуністичного суспільства. XII з'їзд ШПП (травень 1983) пройшов під гаслом «Мир, свобода, солідарність, соціалізм» і підтвердив курс партії на боротьбу проти небезпеки ядерної війни і гонки озброєнь, прийняв спец. резолюцію про становище жінок, в якій висловився за повну і справжню рівноправність жінок у всіх сферах політ. і соціально-екон. життя. ШПП брала участь у Нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969, в конференції європ. комуністичних і робітничих партій 1976. Генеральний секретар ШПП — А. *Маньєн* (з 1978), почесний голова — Ж. *Венсан* (з 1978).

Друковані органи: ЦО — газ. «*Вуа уврієр*» (франц. мовою), щотижневики «Форвертс» («Вперед», нім. мовою) і «Іль лавораторе» («Робітник», італ. мовою).

П. Ф. Гринюк.

ШВЕЙЦА́РСЬКИЙ ПОХІ́Д СУВО́РОВА 1799 — перехід рос. військ на чолі з О. В. *Суворовим* 10 (21).IX—27.IX (8.X) з Пн. Італії через Швейцарські Альпи під час війни 2-ї коаліції європ. держав проти Франції. Внаслідок *Італійського походу Суворова 1799* та *Середземноморського походу Ушакова 1798—1800* майже всю Італію було визволено від франц. військ. Рос. війська на чолі з О. В. Суворовим перекидалися до Швейцарії, щоб звідти, з'єднавшись з австр. армією, наступати на Францію. З тяжкими боями рос. війська пройшли через важкопрохідні гірські хребти (зокрема, перевал *Сен-Готард*). В жовтні 1799 Росія вийшла з коаліції і відкликала свої війська з Швейцарії.

ШВЕЙЦА́РЦІ — загальна назва основних національностей Швейцарії, які в результаті тривалого проживання в складі єдиної держави, розвитку екон., політ. і культурних зв'язків, поширення дво- і тримовності зливаються в єдину націю. Див. *Швейцарія,* розділ Населення.

ШВЕ́ЛЕР (нім. Schweller) — виріб коробчастого П-подібного перерізу. Сталеві (найпоширеніші) Ш. (мал.) одержують переважно *гарячою прокаткою* заготовок на *сортових станах*, Ш. з тонкими поличками — згинанням штаб на *профілезгинальних станах*. Виготовляють також Ш. з кольорових металів і сплавів (звичайно *пресуванням*), пластмас і азбестоцементу (*екструзією*). Ш. застосовують гол. чин. у буд-ві та машинобудуванні.

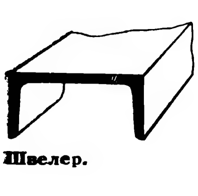

Швелер.

ШВЕРІ́Н — місто на Пн. Зх. НДР, адм. ц. округу Шверін. Порт на березі оз. Шверінер-Зе, вузол з-ць. 118,9 тис. ж. (1980). Розвинуте машинобудування (зокрема, виробн. плавучих кранів, гідравлічного устаткування та ін.). Буд. матеріалів, шкіргалантерейна, меблева, швейна, харч. пром-сть. Буд.

ін-т. Музей мистецтв. Мекленбурзький держ. театр.

ШВЕ́РМА (Šverma) Ян (23.III 1901, м. Мніхово Градіште, тепер Середньочес. обл.— 10.XI 1944, г. Хабенець, Низькі Татри) — діяч чехословацького і міжнар. комуністичного руху, Герой ЧССР (1969). Закінчив юрид. ф-т Празького ун-ту. З 1921 — член КПЧ. З 1929 — член ЦК і Політбюро ЦК КПЧ. З 1935 — канд. у члени ВККІ. В 1935—38 — деп. парламенту. В 1936—38 — гол. ред. газ. *«Руде право»*. В 1938 — в СРСР, член закорд. керівництва КПЧ (у Москві). В 1939—40 — представник ЦК КПЧ в Закорд. бюро КПЧ у Парижі. В 1942 — на політ. роботі в чехосл. військ. формуваннях в СРСР. Учасник розробки *Кошицької програми.* Автор праць з історії Чехословаччини, з нац. питання та ін. Загинув під час *Словацького національного повстання 1944.* Нагороджений орденом Леніна.

ШВЕ́РНИК Микола Михайлович [7 (19).V 1888, Петербург — 24.XII 1970, Москва] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1905. Н. в сім'ї робітника. В 1905—17 — член Петерб., Миколаїв., Тульського і Самарського к-тів РСДРП. Не раз зазнавав арештів і заслання. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції — голова Самарської Ради робітн. депутатів. У 1918—20 — в Червоній Армії. В 1921—23 — на профспілковій роботі в м. Артемівську. В 1923—25— член Президії ЦКК РКП(б) і нарком РСІ РРФСР. У 1925—26 — секретар Ленінгр. обкому і Пн.-Зх. бюро ЦК ВКП(б). У 1926—27 — секретар ЦК ВКП(б), 1930—44 — перший секретар ВЦРПС. У 1944—46 — перший заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР і Голова Президії Верховної Ради РРФСР. У 1946—53 — Голова Президії Верховної Ради СРСР, 1953—56 — Голова ВЦРПС, 1956—62 — Голова К-ту парт. контролю при ЦК КПРС, 1962—66 — Парт. комісії при ЦК КПРС. У 1925 — член ЦК, 1939—52 — кандидат у члени Політбюро ЦК, 1953—57 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, 1952—53, 1957—66 — член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—6-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ШВЕРТБО́Т, швербот (нім. Schwertboot, від Schwert — меч, тут — шверт і Boot — човен, шлюпка) — парусна одніощоглова *яхта* з швертом — висувним вертикальним *кілем.* Використовується найчастіше на річках та ін. водоймах, де не буває значних хвиль. Через малу осадку Ш. може плавати на мілководді з піднятим швертом. Довж. Ш.— до 12 м. Іноді на Ш. встановлюють двигун.

ШВЕ́ЦІЯ, Королівство Швеція — держава в Пн. Європі. Займає сх. частину Скандінавського п-ова, а також острови Готланд і Еланд у Балтійському м. Омивається Балтійським м., Ботнічною зат. цього моря та протоками Ересунн і Каттегат. У адміністративному відношенні поділяється на 24 лени (області).

Державний лад. Ш.— конституційна монархія. Діє конституція 1975. Глава д-ви — король. Законодавчий орган — однопалатний парламент — риксдаг (349 депутатів, обираються на 3 роки населенням); виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія порізана численними затоками і бухтами. На Сх. простягається плато Норланд, у пд. частині країни — Середньошведська низовина, в межах якої лежить височина Смоланд. На Пн. та Пн. Зх. простягаються *Скандінавські гори* з найвищою вершиною Ш.— г. Кебнекайсе (вис. 2123 м). Значні поклади заліз., а також мідної, свинцевої, цинкової і уранової руд. Клімат більшої частини території помірний, зазнає впливу теплої течії *Гольфстрім.* Пересічна т-ра січня на Пд. від 0 до +5°, на Пн. від —6 до —14°; липня відповідно +15, +17° і +10, +11°. Опадів 1500—1700 мм на рік. Річки короткі, повноводні, порожисті. Багато озер (найбільше *Венерн*) і боліт. Лісами вкрито більш як 50 % тер. країни. На Пн. переважають хвойні ліси на підзолистих грунтах, далі на Пд.— мішані ліси на дерново-підзолистих грунтах; на крайній Пн.— тундрова рослинність. Для охорони природи в країні створено ряд нац. парків (найбільші — Абіску, Муддус) і заповідників.

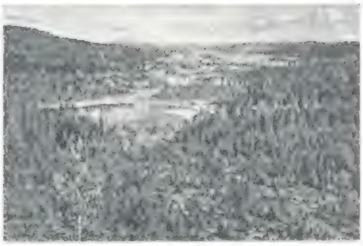
Краєвид на півдні країни.

Вид частини Стокгольма.

Населення. Осн. населення — *шведи* (95 %). Живуть також саами, фінни, датчани, норвежці, німці, югослави та ін. Держ. мова — шведська. Пересічна густота нас.— 18,8 чол. на 1 км² (1984). Міське населення — 82,7 % (1975). Найбільші міста: *Стокгольм, Гетеборг, Мальме.*

Історія. В серед. 1-го тис. до н. е. на тер. Ш. розселилися германські племена (свеї, гьоти та ін.), що стали етнічною основою сучас. шведів. У 6—7 ст. почалося об'єднання швед. племен. У кін. 8—11 ст. шведи брали участь у походах *вікінгів.* У 11 ст. утворилося ранньофеод. Швед. королівство, яке підтримувало тісні взаємовідносини з *Київською Руссю* (зокрема, *Ярослав Мудрий* був одружений з дочкою швед. короля *Інгігердою*). Становленню феодалізму в Ш. сприяло поширення *християнства* (9—11 ст.). В 12—14 ст. Ш. загарбала і перетворила на свою колонію Фінляндію (перебувала під її владою до 1809). Спроби швед. феодалів загарбати новгород. землі закінчилися розгромом їх у *Невській битві 1240.* Ослаблена війнами та феод. міжусобицями, Ш. 1397 вступила в унію з Данією і Норвегією (див. *Кальмарська унія*). У 15 — на поч. 16 ст. у Ш. розгорнулася нац.-визвольна боротьба проти дат. панування. Антидатське повстання 1521—23, очолене дворянином Густавом Еріксоном (див. *Густав I* Ваза), закінчилося вигнанням дат. загарбників. У 30-х рр. 16 ст. у Ш. розгорнувся реформаційний рух (див. *Реформація*), було запроваджено *лютеранство.* В 16—19 ст., особливо за *Густава II* Адольфа, Ш. вела численні війни за панування на Балтійському м. (див., зокрема, *Лівонська війна 1558—83, Тридцятилітня війна 1618—48, Польська і шведська інтервенція початку 17 століття, Російсько-шведські війни 17—19 століть*). Під час *Північної війни 1700—21* швед. армія, очолена *Карлом XII*, зазнала повного розгрому у *Полтавській битві 1709.* На поч. 19 ст. Ш. брала участь у війнах проти *Наполеона I* на боці антифранц. коаліції. В 1809 в Ш. було проведено бурж. реформи, прийнято конституцію (що із змінами діяла до 1974). За Кільським договором 1814 з Данією до Ш. відійшла Норвегія. У 2-й пол. 19 ст. почався пром. розвиток Ш., зросла чисельність робітн. класу, зародився соціалістичний робітн. рух. У 1889 було засновано С.-д. робітн. партію Ш., 1898 — Центр. об'єднання профспілок Ш. Під впливом революції 1905—07 в Росії і боротьби норв. нар. мас за нац. незалежність Норвегія 1905 відокремилася від Ш. У 1906 в Стокгольмі проходив *Четвертий (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП.* Під час *першої світової війни 1914—18* нейтральна Ш. фактично зайняла пронім. позицію. У травні 1917 засновано Ліву с.-д. партію Ш., перейменовану 1921 на Комуністичну партію Ш. (з 1967 Ліва партія — комуністи). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в країні відбулися масові страйки і демонстрації, швед. уряд змушений був піти на ряд поступок (1919 прийнято закон про 8-годинний робочий день, підвищено заробітну плату робітникам, запроваджено заг. виборче право). В 1924 Ш. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Ш. дотримувалася нейтралітету. В післявоєн. період зовн. політика Ш. була спрямована на ослаблення міжнар. напруженості; 1949 швед. уряд відмовився вступити до *НАТО.* Ш. дотримується традиційного курсу неучасті у воєнно-політ. блоках, підтримує ідею створення *без'ядерної зони* на Пн. Європи. У 1950 і 1975 в Стокгольмі прий-

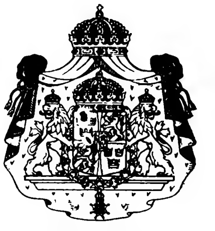
Герб Швеції.

ШВЕЦІЯ

Площа — 450 тис. км²

Населення — 8,5 млн. чол. (1984)

Столиця — м. Стокгольм

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1983
Електроенергія, млрд. кВт·год	105,8
Залізна руда, млн. т	13,2
Чавун, тис. т	2109
Сталь, тис. т	4210
Прокат чорних металів, тис. т	3420
Мідь рафінована, тис. т	66
Свинець рафінований, тис. т	57
Алюміній первинний, тис. т	86
Пиломатеріали хвойні, млн м³	12,3
Цемент, млн. т	2,1
Сірчана кислота, тис. т	790
Синтетичні смоли і пластмаси, тис. т	520
Автомобілі легкові, тис. шт.	261
Нафтопродукти, млн. т	12,9
Торговельні судна, тис. брутто реєстрових т	292

---

* 1982.

Виробництво деяких видів сільськогосподарської продукції (тис. т)

Продукція	1983
М'ясо	533
Масло	74
Сир	97
Молоко, млн. т	3,7

нято *Стокгольмські відозви*, спрямовані на заборону атомної зброї і припинення гонки озброєнь. У 1958 у Ш. відбувся *Стокгольмський всесвітній конгрес за роззброєння і міжнародне співробітництво*, 1967 — Всесвітня конференція миролюбних сил по В'єтнаму, 1984 — конференція по заходах зміцнення довір'я та безпеки і роззброєнню в Європі. В 1972 Ш. уклала договір про вільну торгівлю з *Європейським економічним товариством*.

Внутр. політика Ш. характеризується наступом монополій на інтереси трудящих. В 1981 прийнято Довгострокову програму розвитку екон., пром. і наук.-тех. співробітництва між СРСР і Ш. до 1990. З 1946 Ш.— член *Організації Об'єднаних Націй*. Ш.— член *Європейської ради*, *Північної ради*, *Європейської асоціації вільної торгівлі*. *Т. В. Чирко.*

Політичні партії, профспілки. *Соціал-демократична робітнича партія Швеції*, засн. 1889. Поміркована коаліційна партія, засн. 1904. Виражає інтереси великого пром. і фінанс. капіталу, великих землевласників, генералітету. Партія Центру, засн. в 10-х рр. 20 ст. Об'єднує представників заможного селянства і деяких міськ. прошарків. *Народна партія*, засн. 1934. Ліва партія — комуністи, засн. 1917. *Робітнича партія — комуністи*, засн. 1977. Центральне об'єднання профспілок Швеції, засн. 1898. Входить до МКВП. Центральна організація профспілок службовців Швеції, засн. 1944.

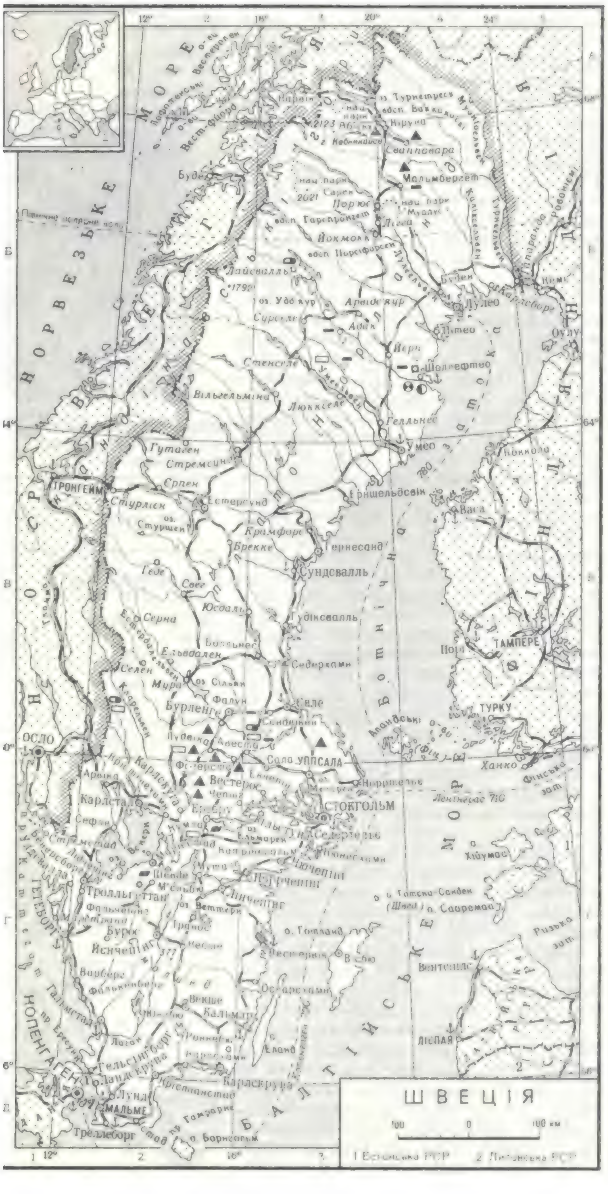
ШВЕЦІЯ
100 0 100 км
1 Естонська РСР
2 Литовська РСР
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
Північне полярне коло
Вест-фіорд
Буде
Нарвік
Кіруна
Сваппавара
Мальмбергет
Йокмокк
Лайсвалль
Арвідсяур
Лулео
Пітео
Шеллефтео
Стенселе
Вільгельміна
Люкселе
Умео
Трондгейм
Естерсунд
Ерншельдсвік
Крамфорс
Тернесанд
Сундсвалль
Гудіксвалль
Седерхамн
Фалун
Євле
Вестерос
Уппсала
СТОКГОЛЬМ
ОСЛО
Карлстад
Сефле
ГЕТЕБОРГ
Тролльгеттан
Йенчепінг
Норрчепінг
Лінчепінг
о. Готланд
Кальмар
Карлскруна
Гельсінгборг
Ландскруна
Лунд
МАЛЬМЕ
КОПЕНГАГЕН
Треллеборг
о. Борнгольм
ТАМПЕРЕ
ТУРКУ
Ханко
Вентспілс
ЛІЄПАЯ
о. Сааремаа
о. Хіюмаа
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Ботнічна зат.
Аландські о-ви
Фінська зат.
Ризька зат.

Господарство. Ш.— економічно високорозвинута капіталістична країна з інтенсивним с. г. і широкими зовнішньоекон. зв'язками. Характерна висока концентрація виробн. і капіталу. Економіка має переважно експортний напрям, частка країни у світовому капіталістичному експорті перевищує 2 %. Ш. — один з найбільших у світі виробників та експортерів заліз. руди, високоякісної сталі, целюлозно-паперових товарів, а також продукції окремих галузей складного машинобудування. Світова криза капіталістичного г-ва призвела до погіршення екон. становища країни. Зростають інфляція, роздрібні ціни, безробіття. В цих умовах посилюється експорт капіталу найбільших швед. монополій за кордон, що призводить до фактичного переміщення нац. багатства за межі країни в інтересах монополістичного капіталу.

Промисловість. У промсті створюється понад 30 % валового нац. продукту і зайнято 38 % економічно активного населення. Основу паливно-енерг. бази країни становлять довізне паливо (гол. чин. нафта) і місц. гідроресурси. Більшу частину електроенергії виробляють на ГЕС. Працює кілька АЕС. За видобутком заліз. руди Ш. займає 2-е місце в Зх. Європі. Її видобувають гол. чин. на крайній Пн. країни (родовища Кіруна і Єлліваре). Розробляють також родовища міді, свинцю і цинку. Чорна металургія Ш. спеціалізується на виробн. високоякісних сталей. Підприємства галузі розміщені гол. чин. в гірничопром. районі Бергслаген, а також у Сандвікені, Гуфорсі, Фагерсті, Авесті, Лулео та ін. містах. Виплавляють мідь і цинк (Шеллефтео), алюміній (у Сундсваллі з довізного глинозему). Провідна галузь обробної пром-сті — машинобудування, в якому виробляється бл. 40 % пром. продукції (1982). Розвинуті електротех., електронне (телефонна і радіоапаратура, ЕОМ, АСУ, навігаційні прилади тощо) машинобудування, турбіно-, верстато-, автомобіле-, великотоннажне судно-, с.-г., авіабудування, виробн. підшипників, сепараторів, устаткування для целюлозно-паперової пром-сті тощо. Гол. пром. центри — Стокгольм, Вестерос, Гетеборг, Мальме, Лінчепінг. Значна лісова, целюлозно-паперова (за випуском паперової маси Ш. займає 4-е місце в світі) та лісопильна пром-сть, розміщена гол. чин. в районі міст Сундсвалль, Крамфорс, Ерншельдсвік, Умео та Карлстад — Сефле. Розвивається хім. пром-сть (Стокгольм, Уппсала, Седертельє); у Стенунгсунді працює великий нафтохім. комплекс. Окремі підприємства текст., швейної і шкіряно-взут. пром-сті. Осн. центр — Бурос. З галузей харч. пром-сті виділяється виробн. молочних і м'ясних продуктів.

Сільське господарство Ш. характеризується високою продуктивністю і товарністю. Переважають великі капіталістичні ферми. Найрозвинутіше тваринництво м'ясо-мол. напряму, яке дає 80 % валової с.-г. продукції. Поголів'я (млн., 1984): великої рогатої худоби — 1,9, свиней — 2,6, овець — 0,4, домашньої птиці — 8,6. У рослинництві переважає виробництво кормового зерна і травосіяння. Вирощують (збір, тис. т, 1983): пшеницю — 1698, жито — 235, ячмінь — 2018, овес — 1224, цукр. буряки — 2190, картоплю, рапс тощо. Під сіяними травами — бл. 30 % оброблюваної землі.

На паперовій фабриці.

Транспорт. У внутр. перевезеннях осн. роль належить автомоб. транспорту. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 12,1, у т. ч. електрифікованих — 7,5. Тоннаж мор. торг. флоту — 3,2 млн. брутто реєстрових т (1983). Гол. мор. порти — Гетеборг, Гельсінгборг, Лулео; міжнар. аеропорт — Арланда (поблизу Стокгольма).

Зовнішня торгівля. За обсягом зовнішньоторг. обороту Ш. займає 10-е місце серед капіталістичних країн. Гол. статті експорту — продукція машинобудування, металургії та деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті; імпорту — машини і устаткування, паливо, хім. продукти, метали. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, Фінляндія, США. Грош. одиниця — крона. За курсом Держбанку СРСР 100 крон = 9,70 крб. (січень 1985). *С. Л. Лебедєва.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 було 123,0 тис. лікарняних ліжок (149,0 ліжка на 10 тис. ж.); медичну допомогу подавали 14,7 тис. лікарів (17,7 лікаря на 10 тис. ж.); працювало бл. 7,4 тис. зубних лікарів і 740 фармацевтів. Підготовка лікарів здійснюється на 6 мед. факультетах ун-тів. Відомі курорти Ш.: Стремстад — грязьовий, Роннебю — бальнеогрязьовий, Марстранд — приморський кліматичний з бальнеологічним лікуванням. *А. М. Сточик.*

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1936 прийнято закон про обов'язкову 7-річну освіту, 1979 — про обов'язкову 10-річну освіту. Обов'язкова, або основна, школа складається з 6-річної початкової (приймаються діти з 7 років) й 4-річної молодшої серед. школи. В початковій усі діти одержують однакову підготовку, навч. плани 7—10-х класів включають поряд з обов'язковими факультативні дисципліни. Після закінчення осн. школи учні переходять до старшої серед. школи — інтегрованої гімназії, що має 22 відділення (програми), 5 з них — гуманітарне, природничо-матем., технічне, екон. й суспільствознавче (3—4 роки навчання) — готують до вступу в вузи, решта (2 роки навчання) дають профес.-тех. підготовку, до останніх належать і т. з. нар. ун-ти. В 1978/79 навч. р. в осн. школі налічувалося понад 1 млн. учнів, у інтегрованій старшій серед. школі — 218,9 тис. Серед вузів: Стокгольмський (засн. 1877), в Уппсалі (засн. 1477), Лунді (засн. 1668), Гетеборзі (засн. 1891), Умео (засн. 1963) та Лінчепінгу (засн. 1970) ун-ти; Королівська вища тех. школа в Стокгольмі (засн. 1827), Політех. ун-т у Гетеборзі (засн. 1829), Каролінський медико-хірургічний ун-т у Стокгольмі (засн. 1810) та ін. Найвідоміші наук. установи: *Шведська королівська академія наук* (засн. 1739; присуджує Нобелівські премії з фізики, хімії та економіки), Інженерна академія (засн. 1919), Королівське т-во гуманітарних наук в Уппсалі (засн. 1889), Королівське т-во мистецтв і наук у Гетеборзі (засн. 1778), Королівське т-во природничих наук в Уппсалі (засн. 1710), Каролінський медико-хірургічний ін-т у Стокгольмі (проводить н.-д. роботу в галузі медицини й фізіології і присуджує відповідну Нобелівську премію); Швед. академія в Стокгольмі (засн. 1786; присуджує Нобелівські премії з л-ри). Найбільші б-ки — Королівська в Стокгольмі (її читачем був В. І. Ленін), б-ки ун-тів в Уппсалі, Лунді, Гетеборзі, міські б-ки Стокгольма й Гетеборга. Музеї: Національний, сучас. мистецтва, етногр., міста Стокгольма, істор., Північний, природничої історії, Нац. морський, Скансен — музей просто неба, всі — в Стокгольмі; художній, Гетеборзький (історія, археологія, етнографія), морський — у Гетеборзі, культурно-істор. — у Лунді та ін. *В. П. Лапчинська.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у Ш. виходило 145 щоденних газет заг. тиражем 4,6 млн. прим. і 2,5 тис. ін. періодичних видань. Найпоширеніші: «Арбетет» («Праця», з 1887), «Афтонбладет» («Вечірня газета», з 1830), «Дагенс нюхетер» («Новини дня», з 1864), «Свенска дагбладет» («Шведська денна газета», з 1884), «Стокгольмс тіднінген» («Газета Стокгольма», з 1889), «Експрессен» («Експрес», з 1944), «Арбетартіднінген — Ню даг» («Робітнича газета — Новий день», з 1974). Інформ. агентство — Швед. телеграфне бюро — акц. т-во швед. газет, засн. 1921. Радіомовлення — з 1924, телебачення — з 1956.

Гавань міста Гетеборга.

Література. Перші пам'ятки швед. худож. л-ри, що належать до 9 ст., — рунічні написи (див. *Руни*) віршем і ритмічною прозою. В добу середньовіччя літ. традиція підтримувалася в усній нар. творчості. Тісно пов'язані з нею кодекси обл. законів (найдавніший — «Вест'етський закон», 13 ст.). Розвивалися *куртуазна література* («Хроніка Еріка», «Пісні Евфімії» невід. авторів, 14 ст.), перекладна й оригінальна реліг. л-ра. В поезії Т. Сімонсона із Стренгнеса (15 ст.) переважала патріотична тематика. Велике історико-літ. значення для л-ри 16 ст. мали твори вождя швед. *Реформації* О. Петрі, промови короля *Густава I* Вази, «Історія всіх королів готів і свеїв» Ю. Магнуса. В 17 ст. виникли жанри драми, сатири, пісні й балади. В цих жанрах виступав памфлетист, історик і драматург Ю. Мессеніус. Першим визначним ліриком був Л. Віваліус. Ідеї Відродження знайшли втілення в творчості вченого-енциклопедиста і поета Г. Шерн'єльма, в поезії Ю. Руніуса. Основоположником *барокко* в поезії був Г. Дальшерна. Л-ра 18 ст. розвивалася під впливом ідей *Просвітительства,* найяскравішим виразником яких був поет, публіцист, історик У. Далін. Цими ідеями позначена й проза Я. Валленберга, подорожні нариси ботаніка К. *Ліннея,* філос. праці Е. Сведенборга. В поезії чільне місце посідала група «Орден будівничих думки» [Г. Ш. Нурденфлюкт, Г. Ф. Крейц, Г. Ф. Юлленборг (Гілленборг)]. Стокгольмську бідноту й богему оспівував у своїй поезії К. М. Бельман. На кін. 18 ст. припадає розквіт т. з. густавіанського класицизму, підтримуваного при дворі короля Густава III (К. Г. Леопольд, Ю. Г. Уксеншерна). Велику роль у розвитку л-ри відіграла діяльність поета, критика й журналіста, популяризатора ідей франц. бурж. революції 1789—94 Ю. Г. Чельгрена. На поч. 19 ст. провідним напрямом л-ри стає *романтизм.* Визначним представником і теоретиком прогресивної течії романтиків, які оспівували героїчне минуле сканд. народів, був поет, історик і філософ Е. Г. Гейєр.

Художній досвід просвітителів і романтиків синтезував у своїй творчості Е. Тегне́р, а його поема «Сага про Фрітьофа» (1819—25) стала нац. епосом. Традиції романтиків продовжували поет і прозаїк А. В. Рюдберг, поет К. Снойльський. У кін. 30-х рр. 19 ст. з'явилися реалістичні повісті К. Ю. Л. *Альмквіста.* Критичний реалізм у 70-х рр. започаткував Ю. А. *Стріндберг.* Група реалістів «Молода Швеція» (Г. аф Гейєрстам, Вікторія Бенедіктсон, Т. Гедберг та ін.) в кін. 19 ст. зазнала впливу модернізму. Традиції романтизму відродилися в творчості неоромантиків В. фон Гейденстама, Г. Фредінга, Е. А. Карлфельдта і найвидатнішої представниці цієї течії Сельми *Лагерлеф.* На поч. 20 ст. критичний реалізм найяскравіше виявився в творчості Я. Седерберга, Я. Бергмана, С. Сівертса. В цьому руслі виступали й Агнес фон Крусеншерна, В. Муберг, Е. Юнсон. Близька до нього психологічна проза Г. Мартінсона, С. Арне́ра, Л. Алі́на, складна за формою, проте завжди соціально акцентована творчість А. Н. *Лундквіста.* Пролет. л-ру представляли Д. *Андерсон,* М. Кох, Ю. *Чельгрен,* Г. Геденвінд-Еріксон, І. *Лу-Юхансон,* Я. Фрідегорд, М. Мартінсон. Складні моральні й філософські проблеми порушував П. Ф. *Лагерквіст.* Реалістичний напрям у поезії утверджували А. Естерлінг, Н. Ферлін. Експресіоністські пошуки помітні в поезії Б. Шеберга, Ю. Едфельта, Г. Екелефа та ін. У 30-х рр. і під час 2-ї світової війни в Ш. сформувалася антифашист. л-ра (твори Карін Бойє, Е. Юнсона, В. Муберга, М. Мартінсон). У перші післявоєнні роки в творчості багатьох письменників переважали мотиви розчарування й песимізму (проза С. Дагермана, поезії Г. Мартінсона, Е. Ліндегрена). В 50—70-х рр. тради-

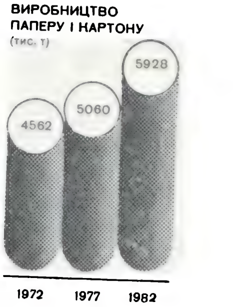

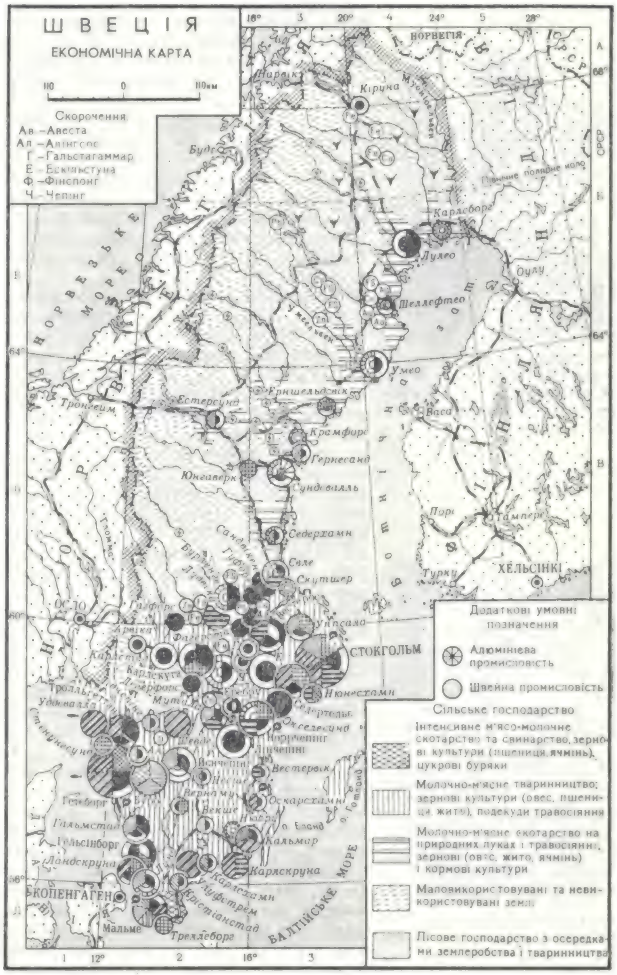
ШВЕЦІЯ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
110
0
110км
Скорочення
Ав.–Авеста
Ал.–Алінгсос
Г–Гальстагаммар
Е–Ескільстуна
Ф.–Фінспонг
Ч–Чепінг
НОРВЕГІЯ
Нарвік
Кіруна
Буде
Лулео
Шеллефтео
Умео
Естерсунд
Ерншельдсвік
Крамфорс
Гернесанд
Сундсвалль
Седерхамн
Скутшер
Уппсала
СТОКГОЛЬМ
Нюнесгамн
Вестервік
Оскарсгамн
Кальмар
Карлскруна
Гетеборг
Гальмстад
Гельсінборг
КОПЕНГАГЕН
Мальме
Треллеборг
ОСЛО
Тронгейм
Вааса
Пори
Тампере
Турку
ХЕЛЬСІНКІ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
СРСР
Додаткові умовні позначення
Алюмінієва промисловість
Швейна промисловість
Сільське господарство
Інтенсивне м'ясо-молочне скотарство та свинарство, зернові культури (пшениця, ячмінь), цукрові буряки
Молочно-м'ясне тваринництво; зернові культури (овес, пшениця, жито), подекуди травосіяння
Молочно-м'ясне скотарство на природних луках і травосіянні, зернові (овес, жито, ячмінь) і кормові культури
Маловикористовувані та невикористовувані землі
Лісове господарство з осередками землеробства і тваринництва

ції реалістичної прози продовжували П. А. Фогельстрем, Сара Лідман, П. Родстрем, Біргітта Тротціг, С. Дельбланк, Л. Густафсон. Високого рівня досягає інтелектуальний роман у творчості Л. Юлленстена, П. У. Сундмана, П. У. Енквіста, П. К. Єршільда. Набуває поширення документальна проза (окремі твори А. Лундквіста, С. Лідман, П. Вестберга, Є. Пальма та ін.). Світовою славою користуються книги для дітей А. *Ліндгрен*. Пекучі проблеми сучасності порушують поети Б. Сеттерлінд, Л. Форшел, Т. Трансремер, Б. Гокансон, Є. Сунневі. Формалістичними пошуками позначена поезія Є. Пальма, Соні Океессон та ін.

Портал церкви Якобсчюрка в Стокгольмі. Скульптор Г. Блюме. 17 ст.

Укр. літературу, зокрема творчість Т. Шевченка, у Ш. досліджував А. *Єнсен*. На Україні видано в перекладі укр. мовою твори С. Лагерлеф, Ю. А. Стріндберга, І Лу-Юхансона, А. Ліндгрен, В. Вальфрідссона, С. Лідман, Є. Пальма, П. Вале та інших.

О. Д. Сенюк.

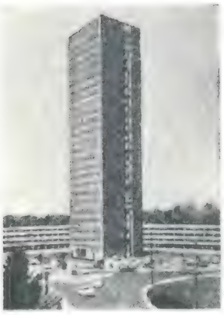

Будинок наукового центру «Веннер-Грен» у Стокгольмі. Архітектори С. Ліндстрем, А. Бюден. 1959—61.

Архітектура. Для 11—12 ст. характерні споруди в романському (кам. церкви в Сігтуні, Старій Уппсалі, Лунді), для 13—15 ст.— в готичному (церква Сторчюрка в Стокгольмі, собор в Уппсалі) стилях. Риси архітектури *Відродження* притаманні спорудам 16 ст. (замки Гріпсгольм, Вадстена, Кальмар). У 17—18 ст. споруджували міські палаци і заміські резиденції з парками, для яких характерні риси архітектури *барокко* і *класицизму* (Лицарський дім, 1641—74, арх. С. де ла Валле, Ж. де ла Валле та ін.; біржа, 1767—76, арх. К. Ю. Крунстедт та ін., обидва — у Стокгольмі). В 19 ст. в архітектурі переважала еклектика. На поч. 20 ст. припадають пошуки нових шляхів у архітектурі, пов'язані з нац. романтичними прагненнями (арх. Ф. Буберг, К. Бергстен).

Формувалися напрями неокласицизму (міська б-ка в Стокгольмі, 1924—27, арх. Е. Г. Асплунд), неоромантизму (ратуша у Стокгольмі, 1911—23, арх. Р. Естберг), школа сучас. архітектури, в якій поєднувалися принципи *функціоналізму* та *органічної архітектури* (житл. район Веллінгбю у Стокгольмі, 1951—55, арх. С. Маркеліус та ін.; житл. комплекс і торг. центр Фреслунда в Ескільстуні, серед. 20 ст., арх. Я. Гейєр, С. Юнгквіст). Серед сучас. споруд — будинок наук. центру «Веннер-Грен» (1959—61, арх. С. Ліндстрем, А. Бюден), телевізійна башта (1964—67, арх. Г. Боргстрем, Б. Ліндрос; обидва — у Стокгольмі), громад.-торг. центр у Гетеборзі (1967, арх. Г. Клеммінг, Е. Телаус), Будинок культури у Стокгольмі (1974, арх. П. Гелсінг).

Фонтан «Орфей» у Стокгольмі. Скульптор К. Міллес. Бронза. 1936.

Образотворче мистецтво. Від доби бронзи збереглися наскельні зображення в Бохуслені (схематичні постаті божеств, сцени полювання, орнаментована зброя й начиння тощо), від залізного віку (6 ст. до н. е. — початок нашої ери) — кам'яні стели, речі з металу і дерева з орнаментом у «*звіриному стилі*», від «епохи вікінгів» (кін. 8 — серед. 11 ст.) — зображення сцен на стелах. За середньовіччя з'явилися декор. живопис, скульптура й мініатюра. В 17 ст. в Ш. поряд з нідерл. художниками працювали швед. майстри (Ю. Сільвіус, Д. Еренстраль). У 18 ст. провідне місце в скульптурі займали Ю. Т. *Сергель*, в живописі — Н. Лафренсен і П. Гіллестрем. Розквіту в цей час набуло мистецтво портрета (А. Рослін, К. Г. Піло, Г. Лундберг). У 1-й пол. 19 ст. художники-романтики звернулися до зображення минулого своєї країни (живописці Н. Бломмер, Е. Лундгрен, М. Ларсон, скульптор Ю. П. Мулін). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. живопис Ш. досяг своєї вершини в портретах і жанрових композиціях А. Л. *Цорна*, в портретах Е. Юсефсона, побутових сценах К. Вільгельмсона і К. Ларсона, в пейзажах принца Євгенія, в картинах анімалістичного жанру Б. Лільєфорса. В скульптурі 20 ст. виділяють монументально-декор. роботи К. *Міллеса*, Б. Юрта, Б. Марклунда; в живописі — твори С. Деркерт, Е. Юліна, А. Амеліна. Соціальним темам присвячені картини художників І. Агелі, І. Грюневальда, В. Нільсон, С. Гальстрема; високою майстерністю позначені графічні твори Ф. фон Шанца, К. Ду, Л. Ліндеберга. У сучасному мистецтві поширені різні модерністські течії — *сюрреалізм, абстрактне мистецтво* (Е. Немес, Т. Ренквіст), *поп-арт, концептуальне мистецтво, гіперреалізм.* Народне мистецтво Ш. (різьблення на дереві, художня обробка металу, шкіри) має давні традиції.

Музика. Нар. муз. мистецтво представлене пастушачими піснями, хороводними танцями зі співом, мистецтвом сільс. музикантів-спельманів, які грали на лурі (пастуший ріжок), дзвіночках, арфах, пізніше — на скрипках, кларнетах, флейтах, акордеонах. З 11 ст. розвивалася профес. церк. музика. Носіями світської муз. культури були *скальди* (до 13 ст.) та мандрівні музиканти «лекари» (до поч. 16 ст.). У 14—15 ст. виникли пісні-балади та антифеод. пісні, в 16 ст. поширився специфічний швед. жанр — протестантський хорал, у якому поєднались риси григоріанського співу й нар. пісень. У 1526 у Стокгольмі було створено придворну капелу, яку очолювали нім. музиканти родини Дюбен, у 18 ст.— Ю. Х. Руман (один з перших профес. композиторів) і Ф. Уттіні (автор першої швед. опери «Фетіда та Пелей», 1773; засновник оперної трупи, 1773, на основі якої створено Королівську оперу). В 1771 у Стокгольмі засновано Королівську академію музики (з кін. 19 ст.— консерваторія, з 1940 — Вища муз. школа, з 1971 — Держ. вища муз. школа). Серед композиторів кін. 18—19 ст. — Ю. Г. Науман, Ф. А. Бервальд (симфоніст, скрипаль, диригент), К. Стенборг (комічні опери). На поч. 19 ст. під впливом *романтизму* зріс інтерес до нац. муз. фольклору. Нар. мелодії використовували композитори 2-ї пол. 19 ст. А. Ф. Ліндблад (пісні, опери, симф., камерно-інструм. твори), І. Гальстрем (опера), А. Галлен (опери, симф. поеми, хорові твори). Світового визнання набула швед. вокальна школа (Є. Лінд, К. Нільсон, Е. Гульбрансон, Ю. Берлінг та ін.). Основоположник нац. композиторської школи 1-ї пол. 20 ст. — В. Петерсон-Бергер (муз. драми, 5 симфоній, інструм. твори). Він започаткував т. з. сканд. романтизм, представниками якого були В. Стенгаммар, Г. Альвен, Д. Вірен, Е. Шегрен, Т. Аулін, Н. Берг та ін. Серед композиторів серед. 20 ст.— К. М. Аттерберг (опери, балети, симфонії), Й. Нюстрем (інструм. твори), Г. Русенберг, М. Пергамент (застосовує серійну техніку). На творчості композиторів 60—70-х рр. позначився вплив *авангардизму* (А. Мельнес, К. Е. Велін, Я. Барк, Б. Нільсон та ін.). Серед виконавців — диригенти С. Ерлінг, С. Вестерберг, Г. Блумстедт; співаки Н. Гедда (гастролював в СРСР), Р. Седерлеф, Б. Нільсон, Л. Андерсон; артисти балету І. Броссе, М. Ланг та ін. У Ш. працюють симфонічні оркестри (у т. ч. Швед. радіо, Стокгольмської філармонії, яким 1974—76 керував Г. Рождественський; Гетеборзький симф. оркестр), хори (зокрема, хор Швед. радіо, Стокгольмський камерний). Оперні театри — у Стокгольмі (Королівська опера), Гетеборзі, Мальме; мюзикли й оперети йдуть у «Оскарс-театрі» в Стокгольмі. Серед відомих балетних труп — «Крамер-балеттен» та «Кульберг-балеттен» (обидві — 1967). Діють Концертне об'єднання у Стокгольмі (з 1902), Оркестрове об'єднання у Гетеборзі (з 1905), Держ. вища муз. школа в Стокгольмі, консерваторія в Мальме (з 1907), Ін-т музики в Гетеборзі (з 1932).

І. А. Мамчур.

Театр. Історія швед. профес. театру веде свій початок від 16 ст., коли при ун-тах і школах виникли драм. театр. трупи. В 1682 при Уппсальському ун-ті драматург Урбан Йєрне створив театр. трупу, яка стала першим професійним театром Ш. В 1686—91 цей театр виступав у Стокгольмі. У 1779 почали діяти постійний драм. театр у Гетеборзі, 1788 в Стокгольмі — Королівський драматичний театр. В його репертуарі були п'єси світової класики й нац. драматургії (К. Г. Леопольд, Ю. Стагнеліус, Б. Бесков, Г. Війкандер). Провідні актори 19 ст.: Л. Юртсберг, Е. Гегквіст, Н. Альмлеф, Г. Дальквіст. У кін. 19 — на поч. 20 ст. театр Ш. здобув загальноєвроп. визнання завдяки творчості Ю. А. *Стріндберга*. Його п'єси ставили реж. і актор Ю. Ліндберг та режисер Г. Муландер. У 1907 за ініціативою Стріндберга в Стокгольмі було відкрито Інтимний театр. Постійні трупи діяли в Гетеборзі, Мальме, Гельсінгборзі. У 20—30-х рр. 20 ст. великого значення набула діяльність реж. П. Ліндберга, який очолював у різні часи «Лоренсберг театр» у Гетеборзі, «Театр Екмана» і «Васа-театр» у Стокгольмі. Він здійснив постановки п'єс У. Шекспіра («Отелло», «Король Лір»), П. Лагерквіста («Кат»), Л. Толстого («Влада темряви»). Творчість П. Ліндберга мала вплив на формування сучас. режисури в Ш. (А. Шеберг, І. Бергман, С. Мальквіст та ін.). Провідні театри Ш.: Королівський драм. театр, театри в Гетеборзі, Гельсінгборзі, Мальме та ін. В репертуарі — п'єси нац. драматургів, твори світової класики та сучас. драматургії. У 1981 в драм. театрі м. Уппсала здійснено постановку «Холстомір» (за оповіданням Л. Толстого). Провідні актори 60—80-х рр. 20 ст.: Т. Гаммарен, І. Гедквіст, Л. Гансон, М. Екстрем, Е. Дальбек, Г. Вольгрен, К. Геннінг, Я. Кулле, І. Крістенсон, С. Міліандер, У. Пальме. Акторів для профес. театрів готують у театр. школах при Королівському драм. театрі (Стокгольм) та Міському театрі (Гетеборг). У Стокгольмі діє Театр. музей при Дротнінггольмському придворному театрі.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Кіновиробництво у Ш. почалося 1907. В 10—20-х рр. 20 ст. так звана шведська класична кіношкола, активно використовуючи провідні теми та образи класичного сканд. роману і театру, створює ряд фільмів, позначених високою худож. культурою («Тер'є Віген», 1916; «Гірський Ейвінн та його дружина», 1917; «Сини Інгмара», 1918; всі — реж. В. *Шестрем*; «Пісня про багряно-червону квітку», 1918, реж. М. Стіллер). У 20—30-х рр. худож. та ідеологічний рівень кіно помітно знизився, створювалися переважно посередні комедії та мелодрами. У 40-х рр. було поставлено ряд фільмів, що викривали фашизм («Займеться полум'я», 1943, реж. Г. Муландер; «Його превосходительство», 1944, реж. Г. Екман). У творчості режисерів повоєнної доби провідною стала тема самотності, духовного спустошення. Найяскравіше це виявилось у творчості І. *Бергмана* («Дощ над нашим коханням», 1946; «Вечір блазнів», 1953; «Сунична галявина», 1957; трилогія «Мов у дзеркалі», «Причастя» і «Мовчання», 1961—63; «Година вовка», 1968; «Осіння соната», 1980; «Фанні і Александр», 1982). Схожі мотиви насичують фільми інших режисерів, зокрема А. Шеберга («Просто мати», 1949; «Фрекен Юлія», 1951; «Останній поза грою», 1956). В 60-х рр. у швед. кіно зростала хвиля соціально-політ. критицизму, інтерес до тем, пов'язаних з життям і боротьбою робітн. класу та селянства [фільми: «Воронячий квартал» (1965), «Одален-31» (1969), «Джо Хілл» (1971; всі — реж. Б. Відерберг)]. Важливі соціальні проблеми порушують фільми Я. Троелля («Ось воно, твоє життя», 1967; «Емігранти», 1970; «Нова земля», 1972). Водночас багато молодих режисерів 60—70-х рр. поєднували у своїй творчості антибурж. настрої з надмірним натуралізмом, грубою еротикою (В. Шеман, Т. Вікман, Б. Торн). У швед. кіно певне місце посідає документалістика (антифашист. стрічка Е. Лейслера «Кривавий час», 1960; цикл кінорепортажів про страйкову боротьбу поч. 70-х рр.). У 1971 було створено рад.-швед. стрічку «Людина з іншого боку». Серед провідних акторів — Б. Андерсон, Г. Андерсон, І. Тулін, Л. Ульман, Г. Бйорнстранд, М. Сюдов. З 1963 працює Шведський кіноінститут (Стокгольм), при якому з 1965 діє кіношкола.

В. Л. Скуратовський.

Літ.: Ерамов Р. А. Физическая география зарубежной Европы. М., 1973; История Швеции. М., 1974; Кан А. С. История Скандинавских стран. М., 1980; Московский П. В., Семенов В. Г. Ленин в Швеции. М., 1972; Чернышева О. В. Швеция в годы второй мировой войны. М., 1980; Рогинский В. В. Швеция и Россия: Союз 1812 г. М., 1978; Неустроев В. П. Литература скандинавских стран (1870—1970). М., 1980; История зарубежной литературы конца XIX — начала XX в. (1871—1917). М., 1970; История зарубежной литературы после Октябрьской революции, ч. 1 (1917—1945 гг.). М., 1969; Линд У. Композиторы Швеции. «Советская музыка», 1955, № 11; Линг Я. Шведская народная музыка. М., 1981.

ШВЕЦО́В Аркадій Дмитрович [12 (24).I 1892, с. Нижні Серги, тепер місто Свердловської обл.— 19.III 1953, Москва] — рад. конструктор авіаційних двигунів, доктор тех. наук (з 1940), ген.-лейтенант інженерно-тех. служби (1948), Герой Соціалістичної Праці (1942). Після закінчення (1921) Моск. вищого тех. училища працював в авіац. пром-сті. З 1934 — гол. конструктор авіамоторобудівного з-ду. Розробив (1926) перший рад. серійний авіадвигун повітр. охолодження М-11 для літаків. В наступні роки під керівництвом Ш. створено двигуни М-22, М-25, М-62, М-63, АШ-82 та ін. для літаків і вертольотів. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943, 1946, 1948.

ШВЕЦО́В Валерій Валентинович (н. 25.V 1940, с-ще Штергрес, тепер смт Іванівського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). У 1960—66 навчався у Київ. худож. ін-ті. Твори: композиції «Лісова пісня» (1971), «Авроровець» (1972) і «Електрозварник» (1973), портрет Героя Рад. Союзу Р. Зорге (1975); пам'ятник П. Тичині в с. Пісках Бахмацького р-ну Черніг. обл. (1981, у співавторстві), горельєф в Укр. музеї історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 (Київ, 1981, у співавторстві); рельєф «Леся Українка з героями своїх творів» у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (1976) та ін. З 1970 викладає у Київ. худож. ін-ті. Іл. с. 387.

Р. Л. Вартиванова.

ШВЕЦЬ Василь Степанович (н. 17. I. 1918, с. Іванків, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. пед. ін-т (1941). Перша зб. віршів — «Добрий ранок, Україно » (1945). У віршах і поемах Ш. переважають теми патріотизму, любові до рідної природи, образи людей хліборобської праці. Окремими виданнями вийшли збірки поезій Ш. «Лірика» (1949), «Схід сонця» (1950), «Вірні друзі» (1952), «Повінь» (1953), «Гірські потоки» (1955), «Веселка» (1956), «Неспокійне літо» (1959), «Зелена рута» (1960), «Двобій» (1965), «Оксамитівка» (1966), «Гостинці» (1968), «Живе намисто» (1971), «Віднайдений зошит» (1975) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Межень. К., 1969; Твори, т. 1—2. К., 1978; Рос. перекл.— Лирика. М., 1964.

Г. Г. Єжелов.

ШВЕЦЬ Іван Трохимович [12 (25).V 1901, с. Хутір-Михайлівський, тепер м. Дружба Сумської обл.— 5.IX 1983, Київ] — укр. рад. вчений у галузі енергетики, акад. АН УРСР (з 1950), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1959). Член КПРС з 1924. Закінчив (1927) Київ. індустріальний (тепер політех.) інститут, викладав (до 1955) у цьому ж вузі. У 1942 — 52 і 1954—55 — директор Інституту теплоенергетики (спочатку Інституту енергетики) АН УРСР. У 1955 — 72 — ректор Київського ун-ту. З 1978 — в Інституті технічної теплофізики АН УРСР. Осн. праці — з теорії теплотехніки, розвитку енергетики й електрифікації в СРСР та ін. країнах, з проблем створення екон. парових і газових турбін і енерг. установок різного призначення. Заст. Голови Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 385.

Тв.: Общая теплотехника. К., 1963 [у співавт.]; Энергетика. К., 1971 [у співавт.]; Динамика тепловых процессов стационарных газотурбинных установок. К., 1972 [у співавт.]; Воздушное охлаждение деталей газовых турбин. К., 1974 [у співавт.]; Теплотехника. К., 1976 [у співавт.].

ШВИДКА́ Текля Олександрівна (н. 14.X 1906, с. Кривошиїнці, тепер Сквирського р-ну Київської обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1952). Член КПРС з 1955. З 1929 працювала в колгоспі «Плугатар» (тепер колгосп імені В. В. Куйбишева) Сквирського р-ну Київ. обл., 1935—41 і 1944—79 — ланкова. З 1979 — на пенсії. Ш. — делегат XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 3—7-го скликань. Нагороджена 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Портрет с. 385.

М. Н. Петренко.

ШВИДКА́ МЕДИ́ЧНА ДОПОМО́ГА — служба в системі *охорони здоров'я* СРСР, що подає екстрену медичну допомогу при нещасних випадках (пораненнях, переломах, опіках, отруєннях, ураженнях електричним струмом тощо) і загрозливих для життя станах (втрата свідомості, серцеві болі тощо) в будь-яку годину доби. Ш. м. д. подають на місці події (на вулиці, вдома, на роботі), під час транспортування хворого до лікарні. Ш. м. д. має централізовані диспетчерську службу і єдиний телефонний індекс «03» для виклику. Машини Ш. м. д. радіофіковані, забезпечені двобічним телефонним зв'язком, оснащені апаратами для наркозу і штучного дихання, кисневими інгаляторами, портативними електрокардіографами тощо. В містах та великих сільських районних центрах створено спеціалізовані бригади Ш. м. д.: реанімаційні (див. *Реанімація*), кардіологічні, неврологічні, токсикологічні, педіатричні та ін. Ш. м. д. подає екстрену мед. допомогу, але не проводить систематичного лікування хворих, не має права видавати листки непрацездатності, судово-медичні, експертні та ін. висновки. Вперше в краї-

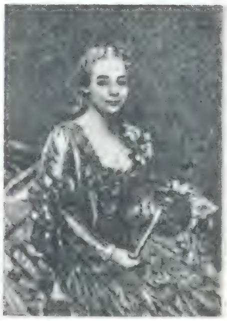

Швеція. А. Рослін. Портрет баронеси де Нойбург-Кром'єр. 1756. Національний музей. Стокгольм.

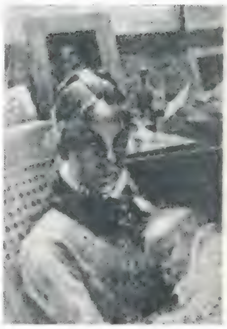

Швеція. К. Ларсон. Ательє художника. 1900-і роки. Національний музей. Стокгольм.

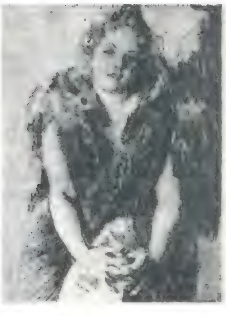

Швеція. А. Цорн. Майя. Офорт. 1900.

ні Ш. м. д. було створено в 1881 (Київ). В УРСР функціонує 88 станцій та 663 відділення Ш. м. д. (1983).

Внутрішній вигляд спеціалізованої машини швидкої медичної допомоги для проведення інтенсивної терапії.

ШВИДКИ́Й РЕА́КТОР — *ядерний реактор*, в якому ланцюгова реакція поділу *ядерного пального* відбувається в основному на швидких нейтронах. *Активна зона* Ш. р. (мал.) не містить ефективних сповільнювачів нейтронів, відзначається високою концентрацією пального і енергонапруженістю. Ядерним пальним в Ш. р. служить плутоній (^{239}Pu) або збагачений уран (^{235}U), *теплоносієм* — рідкий метал (звичайно натрій). Можливим є використання як теплоносія газу (напр., гелію). В процесі ланцюгової *ядерної реакції* поділу пального в Ш. р. утворюється значно більше вторинних нейтронів, ніж у *теплових реакторах*. Неподільні ізотопи (^{238}U або ^{232}Th) після захвату нейтронів і послідовних радіоактивних розпадів перетворюються на подільні (^{239}Pu або ^{233}U) — відбувається відтворення ядерного пального. Ш. р., в якому коеф. відтворення (відношення кількостей відтворюваного і витрачуваного пального) більший 1, назив. *реактором-розмножувачем*. Розширене відтворення ядерного пального дає змогу використовувати у Ш. р., на відміну від теплових, усі уранові ресурси, що містять ізотоп ^{238}U. Розрізняють Ш. р. енергетичні й експериментальні. На АЕС з енергетичними Ш. р. (з натрієвим теплоносієм) використовують триконтурні теплові схеми: реакторний і паротурбінний контури розділено проміжним контуром, що дозволяє запобігти небезпечному контакту радіоактивного натрію з водою паротурбінного контуру. В СРСР перший експериментальний Ш. р. побудовано 1955 у м. Обнінську. Перший пром. Ш. р. (тепловою потужністю 1000 МВт) став до ладу (1973) на АЕС у м. Шевченко (Казах. РСР). Він призначений для вироблення електроенергії (150 МВт) й опріснювання мор. води (120 тис. т на добу). Дослідно-промислові Ш. р. потужністю 250 МВт (по виробленню електроенергії) споруджено (1973) у Франції та Англії.

В. Б. Климентов.

Швидкий реактор:
1 — активна зона з тепловидільними елементами; *2* — зона відтворення; *3* — корпус; *4* — розвантажувальний пристрій (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).

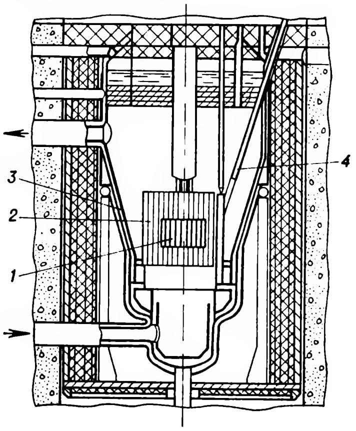

ШВИДКІ́СНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — *кінознімання* з більшою частотою зміни кадрів (від 200 до 10^4 кадр/с), ніж при *прискореному кінознімані*. Дає змогу спостерігати на екрані сповільнений рух об'єктів. Здійснюється звичайно *кінознімальними апаратами*, в яких кіноплівка переміщується рівномірно. Для одержання різких роздільних зображень (кадрів) найчастіше вдаються до методу оптичної компенсації (зі збіганням швидкостей оптичного зображення і плівки). Є методи Ш. к. з короткочасним експонуванням (див. *Експозиція*) плівки за допомогою щілинних *обтюраторів*, з використанням для освітлювання об'єктів знімання імпульсних *джерел світла* (тривалість імпульсу порядку 10^{-7} с) тощо. Ш. к. застосовують для дослідження швидкоплинних процесів і явищ, при створенні учбових і наук.-популярних фільмів. *Б. О. Калашников.*

ШВИ́ДКІСТЬ у механіці — векторна величина $\vec{v}$, яка характеризує зміну положення *матеріальної точки* (тіла) у просторі. У векторній формі $\vec{v} = d\vec{r}/dt$, де $d\vec{r}$ — приріст радіус-вектора точки, dt — проміжок часу. Напрямлена Ш. по дотичній до *траєкторії* точки у бік її руху. Числове значення Ш. дорівнює $v = ds/dt$, де ds — довжина шляху, який пройшла точка. При *рівномірному русі* $v = s/t$. Якщо рух точки задається координатами x, y, z, то абс. величина $v = \sqrt{(dx/dt)^2 + (dy/dt)^2 + (dz/dt)^2}$, а косинуси кутів, які вектор Ш. утворює з координатними осями, дорівнюють відповідно $(dx/dt)/v$, $(dy/dt)/v$, $(dz/dt)/v$. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Ш. вимірюється в м/с.

ШВИ́ДКІСТЬ ЗВУ́КУ — швидкість поширення *фази* звукових *хвиль* у різних пружних середовищах. Виражається через *частоту коливань* ω і *хвильове число* k формулою $v = \omega/k$. Швидкість гармонічної звукової хвилі наз. також *фазовою швидкістю*. Якщо має місце *дисперсія хвиль*, користуються поняттям *групової швидкості*. Ш. з. в газах (табл. 1) і рідинах (табл. 2) $v = \sqrt{K_{ад}/\rho}$, де $K_{ад}$ — адіабатичний модуль всебічного тиску середовища (див. *Модулі пружності*), ρ — його *густина*. У газах Ш. з. зростає з підвищенням т-ри і тиску, в рідинах (за винятком води) — зменшується з підвищенням т-ри. В необмеженому ізотропному твердому тілі з модулями зсуву μ і об'ємного стиснення K звукова поперечна хвиля поширюється з швидкістю (табл. 3) $v_t = \sqrt{\mu/\rho}$, поздовжня — з швидкістю $v_l = \sqrt{(K + 4\mu/3)/\rho}$. Ш. з. у ньому залежить від сторонніх домішок, обробки і т. п. Вимірювання Ш. з. використовують для визначення багатьох характеристик речовин, напр., *Фермі поверхні* у металі.

Табл. 1. **Швидкість звуку в газах при температурі 273,15 К і тиску 101 324,72 Па**

Газ	v, м/с
Азот	334
Аміак	415
Водень	1284
Вуглекислий газ	259
Гелій	965
Йодистий водень	157
Кисень	316
Метан	430
Неон	435
Повітря	331

Табл. 2. **Швидкість звуку в рідинах при 293,15 К**

Рідина	v, м/с
Ацетон	1190
Бензол	1324
Вода	1490
Гліцерин	1923
Ртуть	1453
Спирт етиловий	1180
Толуол	1324

Табл. 3. **Швидкість звуку у твердих тілах**

Матеріал	v_l, м/с	v_t, м/с
Бетон	4200—5300	—
Залізо	5835—5950	3180—3240
Золото	3200—3240	1200
Ебоніт	2405	—
Магній	5765	3065
Нікель	5630	2960
Платина	3260—3960	1670—1730
Свинець	1960—2400	700—790
Срібло	3650—3700	1600—1690
Скло пірекс	5640	3280
Цинк	4170—4210	2444

ШВИ́ДКІСТЬ ОСІДА́ННЯ ЕРИТРОЦИ́ТІВ (ШОЕ) — орієнтувальний диференціально-діагностичний тест, що виявляє швидкість поділу крові на *плазму* і *еритроцити*. Виражається у міліметрах плазми, яка з'являється над шаром еритроцитів, що осіли, за одиницю часу (звичайно за годину). Механізм ШОЕ складний і залежить від кількості еритроцитів, їх морфологічних і фіз.-хім. особливостей та білкового складу плазми. У здорових осіб ШОЕ — постійна величина; у чоловіків 2—10 мм/год, у жінок 2—15 мм/год. Прискорення ШОЕ спостерігається при запальних інфекційних процесах (напр., пневмонія, сепсис, туберкульоз та ін.), зменшення — при підвищенні в'язкості крові, збільшенні кількості червоних кров'яних тілець (при *гепатиті вірусному*, еритремії, серцевій недостатності тощо).

ШВИ́ДКІСТЬ СВІ́ТЛА — величина, що характеризує поширення *електромагнітних хвиль* у просторі. Під Ш. с. у середовищі звичайно розуміють лише швидкість поширення електромагн. хвиль оптичного діапазону (див. *Світло*). Вона залежить від частоти випромінювання (див. *Дисперсія світла*). При цьому розрізняють *фазову швидкість* світла $v = c/n$, де c — Ш. с. у вакуумі, n — показник заломлення середовища, і його *групову швидкість* $n = v - \lambda\frac{\partial v}{\partial n}$, де λ — *довжина хвилі* світла. Ш. с. у вакуумі — гранична швидкість поширення довільних фіз. взаємодій і передачі енергії (див. *Відносності теорія*). Це фундаментальна *фізична стала*. Значення Ш. с. у вакуумі як фіз. константи пов'язане з її *інваріантністю* при зміні *системи відліку*. Групова й фазова Ш. с. у вакуумі однакові. Вперше Ш. с. була виміряна 1675 дат. астрономом О. Ремером (1644—1710) за затемненням супутників Юпітера, а в лабораторних умовах — 1878—82 і 1924—26 А. *Майкельсоном*, який також довів незалежність Ш. с. в довільній *інерціальній системі відліку* від швидкості її руху. За сучас. даними $c = (299792{,}5 \pm 0{,}4) \times 10^3$ м/с, тобто приблизно 300 тис. км/с. Ш. с. визначають, зокрема, методами лазерної *спектроскопії*. Знання точної величини Ш. с. має велике наук. і практичне значення.

Літ.: Вафиади В. Г., Попов Ю. В. Скорость света и её значение в науке и технике. Минск, 1970.

ШВИДКОРІ́ЗАЛЬНА СТАЛЬ — високолегована сталь, що характе-

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

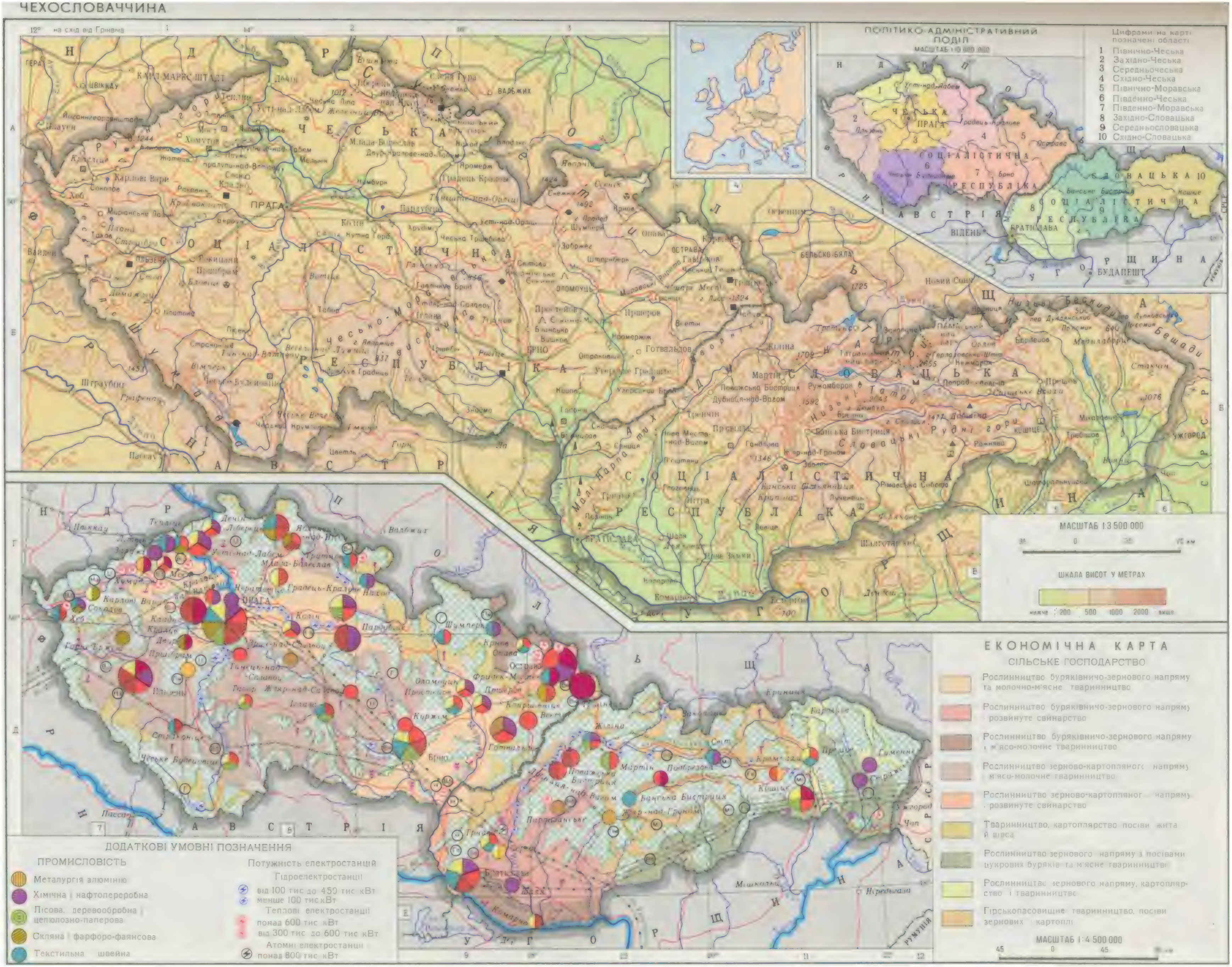
12° на схід від Гринвіча
ЧЕСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА
СЛОВАЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА
НДР
ПОЛЬЩА
АВСТРІЯ
УГОРЩИНА
ФРН
СРСР
ПРАГА
БРНО
БРАТІСЛАВА
ОСТРАВА
Пльзень
Карлові Вари
Усті-над-Лабем
Градець-Кралове
Пардубіце
Оломоуць
Готвальдов
Кошице
Банська Бистриця
Жиліна
Пряшів
Чеське Будейовіце
Рудні гори
Шумава
Судети
Крконоше
Чесько-Моравська височина
Малі Карпати
Білі Карпати
Високі Татри
Низькі Татри
Словацькі Рудні гори
Бескиди
Дунай
Влтава
Морава
Лаба
МАСШТАБ 1:3 500 000
35 0 35 70 км
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
нижче 200 500 1000 2000 вище
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1:10 000 000
Цифрами на карті позначені області
1 Північно-Чеська
2 Західно-Чеська
3 Середньочеська
4 Східно-Чеська
5 Північно-Моравська
6 Південно-Чеська
7 Південно-Моравська
8 Західно-Словацька
9 Середньословацька
10 Східно-Словацька
ВІДЕНЬ
БУДАПЕШТ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Рослинництво буряківничо-зернового напряму та молочно-м'ясне тваринництво
Рослинництво буряківничо-зернового напряму і розвинуте свинарство
Рослинництво буряківничо-зернового напряму і м'ясо-молочне тваринництво
Рослинництво зерново-картопляного напряму і м'ясо-молочне тваринництво
Рослинництво зерново-картопляного напряму і розвинуте свинарство
Тваринництво, картоплярство, посіви жита й вівса
Рослинництво зернового напряму з посівами цукрових буряків та м'ясне тваринництво
Рослинництво зернового напряму, картоплярство і тваринництво
Гірськопасовищне тваринництво, посіви зернових і картоплі
МАСШТАБ 1:4 500 000
45 0 45 90 км
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ПРОМИСЛОВІСТЬ
Металургія алюмінію
Хімічна і нафтопереробна
Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова
Скляна і фарфоро-фаянсова
Текстильна і швейна
Потужність електростанцій
Гідроелектростанції
від 100 тис. до 450 тис. кВт
менше 100 тис. кВт
Теплові електростанції
понад 600 тис. кВт
від 300 тис. до 600 тис. кВт
Атомні електростанції
понад 800 тис. кВт
РУМУНІЯ

ЮГОСЛАВІЯ

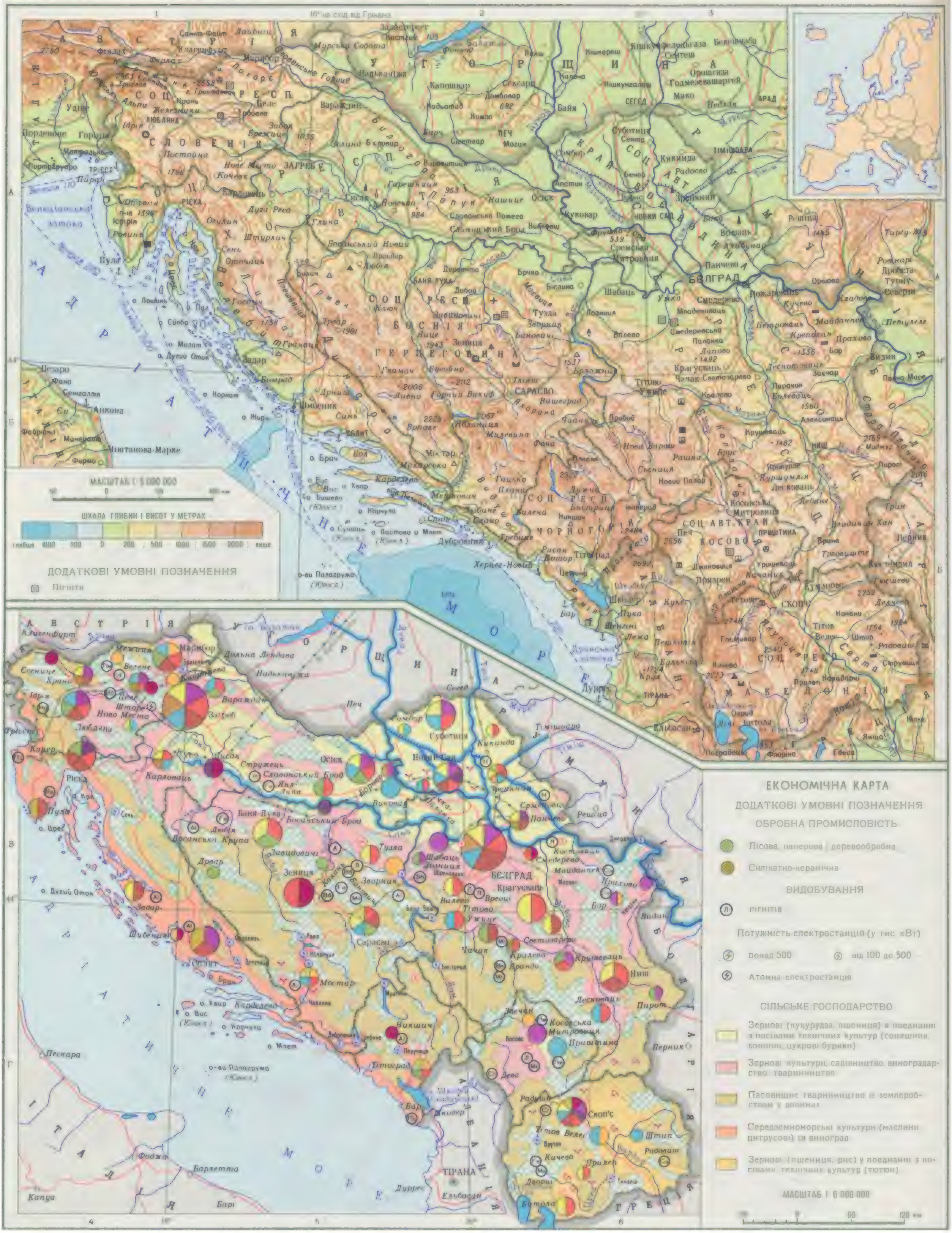
16° на схід від Гринвіча
МАСШТАБ 1 : 5 000 000
50 0 50 100 км
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
глибше 1000 200 0 200 500 1000 1500 2000 вище
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
Лігніти
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Лісова, паперова і деревообробна
Силікатно-керамічна
ВИДОБУВАННЯ
лігнітів
Потужність електростанцій (у тис. кВт)
понад 500
від 100 до 500
Атомна електростанція
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернові (кукурудза, пшениця) в поєднанні з посівами технічних культур (соняшник, коноплі, цукрові буряки)
Зернові культури, садівництво, виноградарство, тваринництво
Пасовищне тваринництво із землеробством у долинах
Середземноморські культури (маслини цитрусові) та виноград
Зернові (пшениця, рис) у поєднанні з посівами технічних культур (тютюн)
МАСШТАБ 1 : 6 000 000
60 0 60 120 км
АВСТРІЯ
УГОРЩИНА
ІТАЛІЯ
РУМУНІЯ
БОЛГАРІЯ
АЛБАНІЯ
ГРЕЦІЯ
СОЦ. РЕСП. СЛОВЕНІЯ
СОЦ. РЕСП. ХОРВАТІЯ
СОЦ. РЕСП. БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВИНА
СОЦ. РЕСП. СЕРБІЯ
СОЦ. АВТ. КРАЙ ВОЄВОДИНА
СОЦ. АВТ. КРАЙ КОСОВО
СОЦ. РЕСП. ЧОРНОГОРІЯ
СОЦ. РЕСП. МАКЕДОНІЯ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
Венеціанська затока
БЕЛГРАД
ЗАГРЕБ
ЛЮБЛЯНА
САРАЄВО
СКОП'Є
Тітоград
НОВИЙ САД
ПРИШТИНА
Рієка
Спліт
Дубровник
Ніш
Суботиця
Осієк
Баня-Лука
Зениця
Крагуєвац
Марибор
Задар
Шибеник
Мостар
ТІРАНА
Трієст
Дунай
Сава
Драва

ризується великою *твердістю* і *теплостійкістю.* Осн. легуючими елементами Ш. с. служать вольфрам, молібден, хром, ванадій і кобальт. Термічна обробка Ш. с. полягає у *гартуванні* і наступному *відпуску металу* (дво- або триразовому). Різальні властивості сталі поліпшують охолодженням після гартування до т-ри нижче 0 °С або *нітроцементацією.* З Ш. с. виготовляють інструменти для обробки конструкційних, нержавіючих або аустенітних марганцевистих сталей, жароміцних сталей і сплавів. Ш. с. використовують також для виготовлення підшипників кочення, які експлуатуються в умовах підвищеного зношування і нагріваються до температури 400—500 °С.

ШВИДКОТВЕ́РДНУЧИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — цемент, що відрізняється від звичайного *портландцементу* інтенсивним збільшенням міцності у перші три — сім діб твердження. Питома поверхня (тонкість помелу) Ш. п. 3500—4000 см^2/г. У ньому міститься 60—65 % трикальцієвого силікату і трикальцієвого алюмінату, не більше 0,5 % вільного окису кальцію. Міцність на стиск Ш. п. через три доби тверднення не менша 25, на згин — не менша 4 МПа. Різновид Ш. п.— особливо швидкотверднучий портландцемент (через три доби тверднення його міцність на стиск не менша 45 МПа). Ш. п. застосовують для виготовлення залізобетонних виробів і конструкцій, яким необхідно надати підвищену початкову міцність.

ШВІ́НГЕР (Schwinger) Юліус (Джуліус) (н. 12.II 1918, Нью-Йорк) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1949), один з творців *квантової електродинаміки.* Закінчив (1939) Колумбійський ун-т. Праці з квантової теорії поля, ядерної фізики, теорії розсіяння. Ш. розвинув заг. теорію функцій Гріна в теорії поля; пояснив *лембівський зсув рівнів*; уперше вказав на специфічне розсіяння нейтронів (т. з. швінгерівське розсіяння), зумовлене взаємодією магн. моменту нейтрона з електр. полем ядра. Нобелівська премія, 1965 (спільно з Р. *Фейнманом* і С. *Томонагою*).

ШВІ́НДІН Федір Гаврилович [17. II (2.III) 1913, м. Джанкой, тепер Кримської області — 7.IV 1943]— український радянський поет. Член Комуністичної партії з 1936. Навчався у Харківському пед. технікумі. Деякий час учителював, працював у редакції газ. «Комсомолець України». Надрукував ряд віршів, статей, нарисів. Під час Великої Вітчизн. війни був підпільником. Загинув у Бялистоцькому концтаборі. Вірші Ш.— у книзі «Грозова юність» (1957) та в колективних збірках «Пісня мужніх» (1960), «Пісня полеглих у строю» (1965), «Вінок Слави» (1970).

Літ.: Ющенко О. В грозу. В кн.: Ющенко О. Безсмертники. К., 1974.
О. Я. Ющенко.

ШВІ́ЦЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — давня порода молочно-м'ясного напряму. Виведена у Швейцарії в кантоні Швіц (звідки й назва) з місцевої бурої короткорогої худоби. Масть бура або мишаста, шерсть навколо носового дзеркала і очей світліша, на спині світла смуга. Тварини мають міцну будову тіла, добре пристосовуються до різних кліматич. умов. Голова середнього розміру, на шиї складки шкіри, груди широкі і глибокі, круп широкий, довгий, вим'я правильної форми. Жива маса корів 570—600 кг, бугаїв — 900—1000 кг. Середньорічний надій 4000—4500 кг молока жирністю 3,7—3,8 %. Тварини скороспілі, мають добрі м'ясні якості. Забійний вихід 56—59 %.

Корова швіцької породи.

У Росію тварин Ш. п. почали завозити з 2-ї пол. 19 ст. Використовувалась при виведенні *лебединської породи, костромської породи, бурої карпатської породи,* кавказької й алатауської порід. Ш. п. поширена також в Італії, ФРН, Австрії, Пн. і Пд. Америці; в СРСР — у центральних областях РРФСР, на Пн. Кавказі.
М. А. Кравченко.

ШВЯ́ДАС (Шведас) Йонас Ізідоряус [26.IX (9.X) 1908, м. Лібава, тепер м. Ліепая Латвійська РСР — 15.X 1971, Вільнюс] — литовський радянський композитор, хоровий диригент, педагог, фольклорист, народний артист СРСР (з 1954). У 1929 закінчив Клайпедське муз. уч-ще. Організатор (1940) і худож. керівник (до 1962) Держ. засл. ансамблю пісні і танцю Лит. РСР «Летува». Викладав у Каунаській (1935—40) та Вільнюській (1945—71; з 1967 — професор) консерваторіях. Твори: Державний гімн. Лит. РСР (1950, у співавт. з Б. *Дваріонасом*), кантати на честь 10-річчя Рад. Литви (1949) і «Квітни, Радянська Литво» (1960), оркестрова (зокрема, увертюра «Відродження»), камерно-інструментальна, театральна музика, масові пісні, обробки нар. пісень (понад 100). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1950.
І. Д. Гамкало.

ШЕБАЛІ́Н Віссаріон Якович [29.V (11.VI) 1902, Омськ — 28.V 1963, Москва] — рос. рад. композитор, педагог, громадський діяч, нар. артист РРФСР (з 1947), доктор мистецтвознавства (з 1941). У 1928 закінчив Моск. консерваторію (клас М. *Мясковського*; 1928—48 та з 1951 — її викладач, з 1935 — професор, 1942—48 — директор). Твори: опери, зокрема «Приборкання непокірної» (1955; в Києві поставлена 1959), 5 симфоній; драм. симфонія «Ленін» (1931, 2-а ред. 1959) для читця, солістів, хору і оркестру; кантата «Москва» (1946); оркестрові, хорові та камерні твори, музика для театру. Ш. закінчив і оркестрував оперу «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського, дописав 2-у дію опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1947.

Тв.: Литературное наследие. Воспоминания. Переписка. Статьи. Выступления. М., 1975. *І. Д. Гамкало.*

ШЕБА́ЛІН Михайло Петрович [27.V (8.VI) 1857, с. Новоселки Казанської губ.— 24.II 1937, Москва] — революційний народник. З дворян. Закінчив Петерб. ун-т (1882). З осені 1882 Ш.— член «*Народної волі*». Організатор підпільних друкарень у Петербурзі (1883) і Києві (1884). Відновив народовольську орг-цію в Києві, приєднав її до Молодої партії «Народної волі». Заарештований у Києві 1884, засуджений до 12 років каторги, яку відбував у Шліссельбурзькій фортеці. В 1906—18 — есер. Автор спогадів.

«ШЕБЕЛИНКАГАЗПРО́М» імені 50-річчя Великого Жовтня — виробниче об'єднання по видобуванню, транспортуванню та переробці газу. Розташований у смт Червоному Дінці Балаклійського р-ну Харків. обл. Засн. 1956 на базі *Шебелинського родовища газу,* мало назву Шебелинський газопромисел; 1959 перейменоване на Шебелинське газопром. управління; з липня 1982 — сучасна назва. «Ш.» забезпечує добування природ. газу та вуглеводневого конденсату, виробляє світлі нафтопродукти та випускає блоково-комплектні установки для обладнання газоконденсатних родовищ, здійснює стискання та транспортування природного газу, готує кадри для підприємств газової пром-сті. До складу «Ш.» (1983) входять: 4 газоконденсатні родовища, 5 компресорних станцій (7 компресорних цехів), газотрансп. система завдовжки 500 км, газопереробний з-д (по переробці вуглеводневого конденсату) заг. потужністю 450 тис. т на рік. «Ш.» нагороджено орденом Леніна (1966). *Б. К. Зоц.*

ШЕБЕЛИ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1829 — повстання селян-однодвірців ряду сіл і слобід *Слобідсько-Української губернії* проти перетворення їх царським урядом на військ. поселенців (див. *Військові поселення*). Заворушення почалося 25.V (6.VI). Центром подій стала слобода Шебелинка (тепер село Балаклійського р-ну Харків. обл.). Тут зібралося бл. 3 тис. чол. Повстанці обрали своє управління з 9 осіб. 27.V (8.VI) між повстанцями та уланами сталася сутичка. Проти беззбройних селян було послано дивізію уланів і батарею кінної артилерії. Урядові війська оточили Шебелинку і 30.V (11.VI) піддали село гарматному обстрілові, після чого карабінери та улани рушили по вулицях, розстрілюючи повстанців з рушниць. 109 повстанців було вбито, 143 віддано до військ. суду, керівників повстання С. Дьоміна і К. Ведерникова засуджено до довічної каторги, 48 чол. відправлено на службу в Херсон. військ. поселення.
С. М. Ковбасюк.

ШЕБЕЛИ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — родовище природного горючого газу в *Дніпровсько-Донецькій западині.* Площа газоносності

І. Т. Швець.

Т. О. Швидка.

Й. І. Швядас.

В. Я. Шебалін.

Е. А. Шеварднадзе.

Д. О. Шевцов.

Л. Г. Шевцова.

250 км^2. Міститься у межах Балаклійського і Первомайського р-нів Харків. обл. УРСР. Пов'язане з брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) завдовжки 30 км і завширшки 13 км. Родовище багатопластове. Осн. поклади газу — у верхньокам.-вуг. і нижньопермських теригенних відкладах. Глиб. залягання газоносної товщі від 1300 до 2500 м. Газ метановий (до 93 % метану); містить також 4 % етану, 0,1 % пропану, 0,2 % бутану, 0,1 % вуглекислого газу. Родовище відкрито 1950, експлуатують з 1956. Газ родовища по газопроводах надходить до міст — Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Миколаєва, Кишинева та інших.

В. Ф. Будимка.

ШЕ́БЕШІ (Sebesi) Ференц (рр. н. і см. невід.) — угор. феодал, дипломат трансільванського князя *Ракоці Ференца II*. В липні 1656 вів у Чигирині переговори з Б. Хмельницьким про укладення договору між Трансільванією і Україною. В червні — серпні 1657 Ш. вів переговори з Б. Хмельницьким і генеральною старшиною про взаємини України з Трансільванією і Швецією. Залишив щоденник про другу подорож на Україну (опубл. в кн. «Пам'ятки історії Угорщини. Серія І», т. 23, виданій 1874 у Будапешті), який є цінним джерелом з історії України.

Я. Д. Ісаєвич.

ШЕВАЛЬЄ́ (Chevalier) П'єр (рр. н. і см. невід.) — франц. офіцер, історик 17 ст. В 1646 командував загоном козаків, завербованих франц. урядом на Україні. Очолений Ш. загін брав участь в облозі Дюнкерка під час *Тридцятилітньої війни 1618—48*. На поч. *визвольної війни українського народу 1648—54* був секретарем франц. посольства в Польщі. Автор ряду праць, які містять цінні відомості з історії та етнографії України серед. 17 ст., опис найважливіших подій визв. війни. *Тв.:* Укр. перекл.— Історія війни козаків проти Польщі... К., 1960.

ШЕВАЛЬО́В Володимир Євгенович [14 (27).IX 1910, Одеса — 19.III 1978, Київ] — укр. рад. офтальмолог, доктор мед. наук (з 1958), професор (з 1960), засл. діяч науки УРСР (з 1973). В 1931 закінчив Одес. мед. ін-т. В 1936—64 — на науковій роботі в Ін-ті експериментальної офтальмології (тепер Одес. ін-т очних хвороб і тканинної терапії імені акад. В. П. Філатова). В 1964—78 — зав. кафедрою офтальмології Київського ін-ту удосконалення лікарів, одночасно гол. офтальмолог МОЗ УРСР. Праці Ш. присвячені проблемам лікування трахоми, глаукоми, відшарування сітківки ока, рубцевого ксерозу очей. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Є. В. Шевальов.

ШЕВАРДНА́ДЗЕ Едуард Амвросійович (н. 25.I 1928, с. Маматі Ланчхутського р-ну Груз. РСР) — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1948. Н. в сім'ї педагога. Закінчив партшколу при ЦК КП Грузії (1951) та істор. ф-т Кутаїського пед. ін-ту (1960). З 1946 — на комсомольській і парт. роботі. В 1956—57 — другий секретар, 1957—61 — перший секретар ЦК ЛКСМ Грузії. В 1961—63 — перший секретар Мцхетського, 1963—64 — Першотравневого (м. Тбілісі) райкомів партії. З 1964 — перший заст. міністра, з 1965 — міністр охорони громад. порядку; після реорганізації (1968) — міністр внутр. справ Груз. РСР. З 1972 — перший секретар Тбіліського міськкому партії. З вересня 1972— перший секретар ЦК Компартії Грузії. Член ЦК КПРС з 1976. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з листопада 1978. Депутат Верх. Ради СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ШЕ́ВЕЛЄВ Арнольд Григорович [н. 28.XI 1928, с. Балаклія, тепер місто Харківської області] — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), доктор історичних наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1950. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1948). З 1954 — викладач, з 1960 — зав. кафедрою історії КПРС і наук. комунізму Київ. інженерно-будівельного ін-ту. В 1969—72 — секретар Київ. міськкому Компартії України. В 1972—73 — заст. директора, 1973—78 — директор Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії КПРС. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

ШЕ́ВЕЛЬ Георгій Георгійович (н. 9.V 1919, Харків) — держ. і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1945. Н. в робітн. сім'ї. В 1941 закінчив Харків. ун-т. З 1941 — на керівній комсомольській роботі. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1944—46 — секретар, перший секретар Львів. обкому ЛКСМУ. В 1946—50 — секретар, 1950—54— перший секретар ЦК ЛКСМУ. В 1954—61 — другий секретар Київ. міськкому, секретар Київ. обкому партії. З 1961 — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України. В 1970—80 — міністр закордонних справ УРСР, очолював делегації УРСР в ООН. З 1980 — на пенсії. На XVII—XIX, XXI—XXV з'їздах обирався членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 3—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

ШЕВИРЬО́В Олександр Іванович [н. 25.X (7.XI) 1917, с-ще Ізварине, тепер смт, підпорядковане Краснодонській міськраді Ворошиловгр. обл.] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). З 1938 — в Рад. Армії. Під час оборонних боїв на Україні влітку 1941 потрапив в оточення і у вересні вступив до Носівського партизан. загону на Чернігівщині. З 1943 — командир 1-го полку партизан. з'єднання «*За Батьківщину*». З 1945 — на госп. роботі.

ШЕВЙО́Т (англ. cheviot) — камвольна або тонкосуконна *вовняна тканина* головного (саржового) *переплетення ниток* з дрібними діагоналевими смужками. Виробляють Ш. з вовняної однониткової або крученої пряжі, іноді з скрученої разом пряжі вовняної і бавовняної. З Ш. шиють костюми, шкільну та ін. форми.

ШЕВРЕ́Т (від франц. chevrette — кізочка) — *шкіра вичинена* хромового *дублення,* вироблена з шкіряної *овчини*. На лицьовій поверхні Ш.— рівномірна дрібна *мерея*. Мех. міцність Ш. підвищують, просочуючи його, напр., *полімерами*. З Ш. виготовляють верх взуття, одяг, галантерейні вироби.

ШЕВРО́ (від франц. chevreau — козеня) — *шкіра вичинена* хромового *дублення,* вироблена з шкур (площею не більш як 60 дм^2) кіз або козенят. Відзначається красивою *мереєю,* м'якістю, еластичністю, високою міцністю (границя міцності на розтяг — до 50 МПа) при невеликій товщині. Ш.— найвисокоякісніший матеріал для виготовлення верху взуття.

ШЕВРО́Н (франц. chevron, букв. — кроква) — нашивка кутової (звичайно кутом униз) форми з галуна, тасьми або шнура на військ. обмундируванні (гол. чин. на рукаві); один із *знаків розрізнення військовослужбовців* у збройних силах багатьох держав. В Рад. Збройних Силах замість назви «шеврон» прийнято назву «нарукавний знак розрізнення».

ШЕВЦО́В Дмитро Олександрович (н. 17.XII 1928, Смоленськ) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1969), засл. діяч мист. ЧССР (з 1972). У 1945 закінчив студію при Горьковському театрі драми. З 1945 працює в жанрі муз. комедії. З 1956 — актор, з 1970 — режисер Київ. театру оперети. Ролі: Черевик, Каленик («Сорочинський ярмарок» та «Майська ніч» Рябова), Котовський («На

Шевченка Т. Г. музеї. Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в селі Шевченковому Звенигородського району Черкаської області.
Вхід до саду Т. Г. Шевченка в місті Форт Шевченка Казахської РСР.
Музей Т. Г. Шевченка в Палермо. Канада.

світанку» Сандлера), Джордж і Гарольд («Безумний брат мій» Цабадзе). Поставив оперети «Бравий солдат Швейк» В. Лукашова (1970; виконував роль Швейка), «Дівчина і море» Я. Цегляра (1972), обидві — у ЧССР, «Сто перша дружина султана» А. Філіпенка (1972), «Я кохаю тебе» Л. Колодуба (1975) — в Київ. театрі оперети. Автор лібретто ряду муз. комедій.

ШЕВЦО́ВА Любов Григорівна (8.IX 1924, с-ще Ізварине, тепер смт, підпорядковане Краснодонській міськраді Ворошиловгр. обл. — 9.II 1943) — член штабу підпільної комсомольської орг-ції «*Молода гвардія*», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). У квітні 1942 вступила до партизан. школи розвідників, після закінчення якої була залишена у Ворошиловграді для підпільної роботи. З вересня 1942 — член штабу «Молода гвардія», брала участь у багатьох бойових операціях молодогвардійців. Розстріляна гітлерівцями в м. Ровеньках Ворошиловгр. області.

ШЕВЧЕ́НКА ПІК — гірська вершина на пн. схилі Великого Кавказу, в Суганському пасмі Бокового хр. Вис. 4200 м. Вкритий снігом і льодовиками. Вперше на пік зійшли 1938 укр. альпіністи, які його назвали ім'ям Т. Г. Шевченка.

ШЕВЧЕ́НКА Т. Г. МУЗЕ́Ї — установи, в яких експонуються і зберігаються твори літ. та мистецької спадщини Т. Г. Шевченка, матеріали, що відображають його життя, творчість і революц. діяльність. В СРСР функціонує 5 держ. музеїв Шевченка. *Київський музей Т. Г. Шевченка* відкритий 1949. В ньому зібрано найповнішу колекцію творів поетичної та малярської спадщини Кобзаря, документи про його життєвий і творчий шлях. Філіал музею — *Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка,* відкритий 1928. В цьому будинку 1846 жив і працював письменник. Поблизу м. Канева, на Тарасовій (Чернечій) горі, де поховано поета, міститься *Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка,* створений 1925. У 1976 музей нагороджено орденом Дружби народів. Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в с. Шевченковому Звенигородського р-ну Черкас. обл. відкрито 1939. Тут представлено, зокрема, матеріали про дитячі роки Шевченка та його приїзди в рідне село. На п-ові Мангишлак у Казахстані, де поет 1850—57 відбував заслання, у м. Форт Шевченка, 1932 створено меморіальний Музей-комплекс Т. Г. Шевченка. До 150-річчя з дня народження поета 1964 відкрито меморіальну майстерню-музей Т. Г. Шевченка в Академії мистецтв у Ленінграді. В цьому приміщенні поет жив і працював 1858—61, тут він і помер. Матеріали експозиції висвітлюють останні роки життя й творчості поета. У 1952 в Канаді відкрито Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в м. Палермо. *Л. Д. Зінчук.*

ШЕВЧЕ́НКА ТАРА́СА ІНСТИТУ́Т — н.-д. установа Наркомосу УРСР у Харкові (1926—36 з філіалом у Києві). Завданням Ш. Т. і. було збирання і вивчення матеріалів з історії укр. л-ри 19 — поч. 20 ст., зокрема творчості Т. Г. Шевченка, і рад. літератури. Дослідницька робота в ін-ті зосереджувалася в т. з. кабінетах: дошевченківської л-ри, біографії Шевченка, творчості Шевченка, післяшевченківської л-ри, рад. л-ри та бібліографії. Ін-т поклав початок зосередженню в єдиному держ. сховищі рукописної й малярської спадщини Шевченка. Ця робота дала змогу на початку 30-х рр. готувати акад. видання його творів. Ін-т здійснив значну кількість наук. видань укр. класиків л-ри і рад. письменників. У 1936 на базі Ш. Т. і. та Літ. комісії Всеукр. асоціації марксистсько-ленінських н.-д. ін-тів створено *Літератури інститут* імені Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Літ.: Сарана Ф. К. Дослідження в Інституті Тараса Шевченка спадщини поета (1926—1936). В кн.: Збірник праць чотирнадцятої наукової Шевченківської конференції. К., 1966.

Ф. К. Сарана.

ШЕВЧЕ́НКИ — родина укр. рад. артистів цирку (дресирувальники). Володимир Дмитрович Ш. (н. 31.VII 1946, Омськ), нар. арт. УРСР (з 1979). У 1966 закінчив Держ. уч-ще циркового та естрадного мистецтва (ДУЦЕМ) у Москві. Людмила Олексіївна Ш. (н. 13.VII 1945, м. Канаш Чуваш. АРСР), нар. арт. УРСР (з 1979). У 1967 закінчила ДУЦЕМ. Спільно підготували атракціон «Дресировані леви і тигри», в якому поєднуються прийоми дресировки з повітряно-гімнастичними і акробатичними трюками артистів.

ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ ВІРШ — форми ритмічної організації укр. вірша, розроблені Т. Г. Шевченком на основі нар. пісенної традиції і силабо-тонічного віршування. Під Ш. в. звичайно розуміють найпошир. розмір поезії Шевченка — 14-складовий вірш, який походить від народнопісенного силабічного 14-складника (4 + 4 + 6), що його часто називають *коломийковим віршем.* 14-складовий рядок у Шевченка завжди поділяється на два рядки — по 8 та 6 складів, тим самим дворядкова строфа набуває вигляду чотиривірша. 6-складові рядки пов'язує жіноча рима. Напр.: «Тече вода в синє море,/// Та не витікає; // Шука козак свою долю, // А долі немає». Кількість гол. наголосів у 14-складовому вірші вирівнена — по 4, останній, четвертий, завжди падає на 13-й склад.

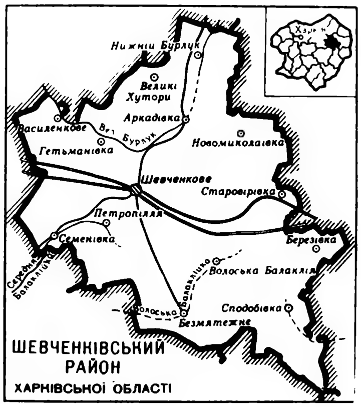

Часто зустрічається у Шевченка ще й 11—12-складник, який становить чотиривірш з чергуванням чоловічих і жіночих закінчень, перехресно римованих, при постійній цезурі після 6-го складу (напр., вступ до поеми «Гайдамаки»). Велике місце у творчості поета посідає також чотиристопний ямб, позначений яскравою ритмічною своєрідністю.

Літ.: Сидоренко Г. К. Ритміка Шевченка. К., 1967; Чамата Н. П. Ритміка Т. Г. Шевченка. К., 1974.

Н. П. Чамата.

ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 24,2 тис. чол. (1984). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній і 13 сільським Радам нар. депутатів. Центр — смт *Шевченкове.* Поверхня зх. частини району рівнинна, на Сх.— відроги *Середньоросійської височини* (т. з. Бурлуцьке та Приоскільське плато). Поклади формувальних пісків (Вишневське родовище), природного газу. Річки — *Великий Бурлук,* Волоська Балаклійка (бас. Сіверського Дінця). Багато ставків. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: шевченківські з-ди залізобетонних виробів і комбікормовий, комбінат хлібопродуктів, Старовірівський кар'єр, комбінат побутового обслуговування (Шевченкове). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, жито, овес, кукурудза, круп'яні), цукр. буряків, соняшнику і тваринництві мол.-м'ясного напряму (мол.-м'ясне скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1982 становила 81,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,8 тис. га. У Ш. р.— 9 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгосптхімія. Залізнична ст. Булацелівка. Автомоб. шляхів — 274 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 22 заг.-осв. та музична школи, 30 лік. закладів, у т. ч. лікарня. 9 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 30 кіноустановок, 31 б-ка. У Ш. р. видається газ. «Вперед» (з 1935).

О. І. Котляревський.

ШЕВЧЕ́НКО Василь Миколайович [21.VII (2.VIII) 1897, с. Мліїв, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.— 21.VII 1981, Київ] — рад. вчений, фітопатолог, доктор с.-г. наук (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1972). В 1922—41 — зав. лабораторією фітопатології Білоцерківської дослідно-селекційної станції. В 1941—1945 — ст. наук. співробітник, 1945—73 — зав. відділом фітопатології Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків, з 1973 там же наук. співробітник-консультант. Осн. дослідження Ш. пов'язані з вивченням природи імунітету, закономірностей розвитку хвороб цукр. буряків. Розробив метод і схеми комплексної селекції цукр. буряків і зернових культур на стійкість проти хвороб. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія Киргизької РСР, 1976. *С. В. Ільєвич.*

ШЕВЧЕ́НКО Володимир Микитович (н. 23.XII 1929, м. Балта, тепер Одес. обл.)— український ра-

В. Д. Шевченко.

Л. О. Шевченко.

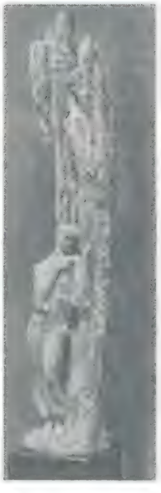

В. В. Швецов. Лісова пісня. Оргскло. 1971.

М. І. Шевченко.

О. Ф. Шевченко.

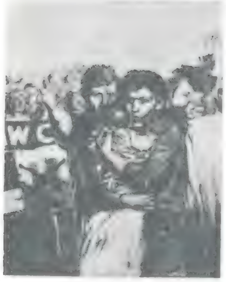
М. Д. Шевченко. Ілюстрація до праці К. Маркса «Капітал». 1982.

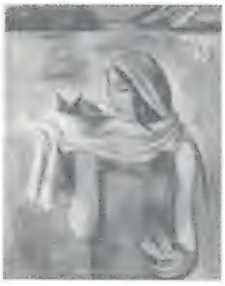
О. В. Шевченко. Дівчина з грушами. 1933—34.

дянський кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). В 1967 закінчив операторський ф-т ВДІКу. Працював кінооператором (1964—68 — на Новосибірській студії кінохроніки, 1968—72 — у Львів. корпункті Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів). З 1972 — режисер Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів. Поставив фільми: документальні — «Кулунда. Тривоги і надії» (1966), «Час, пам’ятай!» (1967), «Битва за Київ» (1973), кінотрилогія — «Радянська Україна. Роки боротьби і перемог» (1974—78), «Ім’я твоє — Севастополь» (1983); художні — «Поїзд надзвичайного призначення» (1980, Київ. кіностудія ім. О. П. Довженка). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ШЕВЧЕ́НКО Іван Іванович [псевд.— Драгунча Ів.; 8 (21).IX 1902, с. Павлиш, тепер смт Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.— 23.IV 1977, там же] — укр. рад. поет, журналіст. Навчався у Кременчуцькому залізничному технікумі. В роки громадян. війни брав участь у революц. підпіллі. Був на комсомольській роботі, редактором газети «Молоде село», «Радянський юнак». Належав до літ. орг-ції «*Молодняк*». Друкуватися почав 1920. Автор поеми «Пороги» (1923), зб. поезій «Комсомольське» (1925). Його вірш «Дванадцять косарів» став відомою піснею. Ш. належать краєзнавчі праці, вірші про будівників Кременчуцької ГЕС.

ШЕВЧЕ́НКО Іван Миколайович (н. 16.VII 1937, с. Семенівка, тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1984). Член КПРС з 1973. У 1969 закінчив Ін-т живопису, скульптури і графіки ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Перемога» (1975), «Кримські жнива» (1979), «Будівники Кримської АЕС» (1982) та ін.

ШЕВЧЕ́НКО Іван Савич (н. 20. VIII 1913, с. Преображенка, тепер Томаківського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1968). Член КПРС з 1956. В 1941 закінчив худож. уч-ще, 1951 — Харків. худож. ін-т. З того ж року — гол. художник Житомир. укр. муз.-драм. театру (з 1981 — імені І. Кочерги). Оформив вистави: «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ’яненка, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Фараони», «Дикий Ангел» О. Коломійця, «Безприданниця» О. Островського, «Син рибалки» В. Лаціса та ін. *О. О. Кулик.*

ШЕВЧЕ́НКО Іван Теодосович [н. 9 (22).III 1905, с. Новий Стародуб, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1950), професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1963). Член КПРС з 1939. В 1930 закінчив Харків. мед. ін-т. В 1945—71 — директор Київ. н.-д. рентгенорадіологічного та онкологічного ін-ту. В 1971—76 — зав. кафедрою Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці з питань профілактики, діагностики і реабілітації онкологічних хворих, онкогенетики тощо. Розробив методи комплексного, патогенетичного і радіохірургічного лікування хвороб стравоходу, шлунка, кишечника, легень, молочних залоз і м’якотканинних пухлин. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

ШЕВЧЕ́НКО Йона Васильович [13 (26).IV 1887, с. Гнідин, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.— 1940] — укр. рад. актор, театр. діяч. В 1917 закінчив муз.-драм. школу ім. М. В. Лисенка в Києві. Один із засновників драм. студії (1916), з якої утворився «*Молодий театр*» (Київ), працював у ньому до 1919. Серед ролей — Пастух («Цар Едіп» Софокла), Домазій («Йола» Жулавського). У 30—40-х рр. керував у Донбасі театром робітн. молоді, співробітничав у журналах і газетах, висвітлюючи тогочасний театральний процес.

Тв.: Сучасний український театр. Х., 1929; Українські драматурги. Х., 1929. *М. Г. Лабінський.*

ШЕВЧЕ́НКО Йосип Варфоломійович [псевд.— І. Гріненко; 4 (16). IV 1854, м. Корсунь, тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл. — до 1900] — укр. поет і перекладач. Небіж Т. Г. *Шевченка*. Закінчив Єлизаветградське кавалерійське юнкерське уч-ще (1874). Брав участь у рос.-тур. війні (1877—78), був поранений у бою біля Шипки. Під час навчання в уч-щі входив до літ. гуртка братів Тобілевичів. Автор збірки «Дещо із перекладів і самостійних творів» (1875). У віршах змалював тяжке становище пореформеного селянства, картини рідної природи.

Літ.: Зленко Г. Поет — небіж Кобзаря. В кн.: Зленко Г. Книга пам’яті. Одеса, 1971. *Г. Д. Зленко.*

ШЕВЧЕ́НКО Марина Олександрівна [н. 26.VII (8.VIII) 1914, Мглін, тепер райцентр Брянської обл.] — укр. рад. вчений у галузі хімії і технології води, доктор тех. наук (з 1970). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1937) Київ. політех. ін-ту працювала в Ін-ті хім. технології АН УРСР (1933—41), Лабораторії вагонної служби Омської залізниці (1941—43), Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР (1943—65). З 1965 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР. Осн. напрям діяльності — вивчення окислювальних процесів очищення природних і стічних вод. Держ. премія УРСР, 1976.

ШЕВЧЕ́НКО Михайло Дмитрович (н. 23.XII 1945, Київ) — укр. рад. графік. Твори: оформлення книжок «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Блискучий світ» О. Гріна (обидві — 1978), «Похорон друга» П. Тичини (1979), «Американський зошит» І. Драча (1981). За оформлення «Капітала» К. Маркса (1982, у співавт.) удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

ШЕВЧЕ́НКО Михайло Іванович (н. 26.III 1923, с. Олексіївка, тепер Маловисківського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1968). Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1956 закінчив Київ. консерваторію (клас Д. *Євтушенка*; 1972—78 — викладач цієї консерваторії). Творчу діяльність почав 1947 у військ. ансамблях. У 1955—78 — соліст Київ. театру опери та балету. Партії: Микола, Меркурій («Наталка Полтавка», «Енеїда» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Шевченко («Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Щорс («Полководець» Лятошинського), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Валентин («Фауст» Гуно). Нагороджений орденом Червоної Зірки. *І. Д. Гамкало.*

ШЕВЧЕ́НКО Олександр Андрійович [н. 16 (29).X 1908, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів тиском, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1932) Дніпроп. металург. ін-ту працював (1934—41) у цьому вузі. У 1943—45 — у Моск. інституті сталі і сплавів. З 1945 — у Всесоюзному н.-д. і конструкторсько-технологічному ін-ті трубної пром-сті (з 1959 — заст. директора). Одночасно (1954—60) викладав у Дніпроп. хіміко-технологічному ін-ті. Праці — з технології обробки тугоплавких металів, безперервної прокатки труб, створення досконаліших процесів виробн. труб для нафтодобувної пром-сті, виготовлення біметалевих і багатошарових труб. Нагороджений двома орденами Леніна, двома орденами «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1961.

ШЕВЧЕ́НКО Олександр Васильович [26.V (7.VI) 1883, Харків — 28.VIII 1948, Москва] — укр. і рос. художник і педагог. У 90-х рр. 19 ст. навчався в Харкові у Д. *Безперчого*, 1899—1905 і 1907 — в моск. Строгановському худож.-промисловому уч-щі, 1905—06 — у приватних академіях Парижа, 1907—09 — у Моск. уч-щі живопису, скульптури й архітектури у К. *Коровіна* і В. *Сєрова*. Твори: «Венера» (1915), «Дівчина з грушами» і «Свято врожаю. Дагестан» (обидва — 1933—34), «Ранок у парку» (1940), «Жінка з дитиною» (1945) та ін. Твори Ш. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва. Викладацька діяльність, 1920—29 — професор ВХУТЕМАСу — ВХУТЕІНу.

Літ.: А. В. Шевченко. Сборник материалов. М., 1980.

ШЕВЧЕ́НКО Олександра Федорівна (н. 16.IV 1926, с. Вергуни, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.) — новатор с.-г. виробництва, вчений-зоотехнік, Герой Соціалістичної Праці (1966). У 1969 закінчила Укр. с.-г. академію. Член КПРС з 1954. У 1953—58 — агроном колгоспу ім. Димитрова (з 1955 колгосп «Дніпро») Кагарлицького р-ну Київ. обл. У 1959—81 — доярка, зоотехнік, керуюча відділом радгоспу «Бучанський» Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. Делегат XXII—XXVI з’їздів КПРС, обиралась кандидатом в члени ЦК КПРС на XXIII, XXIV і XXV з’їздах КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. *М. Н. Петренко.*

ШЕВЧЕ́НКО Семен (р. н. невід., с. Нові Петрівці, тепер Вишгородського р-ну Київської обл.— бл. 1868) — укр. скульптор. З 1799 працював на Межигірській фаянсовій фабриці, де був учнем скульптора Т. Ваха. З 1802 працював підмайстром у модельєра І. Самбірського, з 1811 — в «секретній лабораторії» майстра Х. Вімерта. Ш. виготовляв моделі ваз, сервізів, декоративних тарілок (зокрема, з ліпними портретами Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, Дж. Гарібальді), а також статуетки («Зима», «Дівчина з виноградом»). У виробах Ш. риси *класицизму* поєднуються з нар.-декоративними мотивами. Ш. покривав вироби кольоровими поливами, найчастіше — зеленими.

ШЕВЧЕ́НКО Тарас Григорович [25.II (9.III) 1814, с. Моринці, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 26.II (10.III) 1861, Петербург] — укр. поет, художник, мислитель, революц. демократ. Н. в сім'ї селянина-кріпака. Дитинство Ш. проходило в с. Моринцях, а пізніше у с. Кирилівці (тепер — с. *Шевченкове*). Рано залишився сиротою. Наймитував і вчився грамоти у дяка. Чотирнадцятилітнього Ш. взяли «козачком» до двору поміщика П. Енгельгардта в с. Вільшані. З 1829 Ш. жив у домі Енгельгардта у Вільно, а з початку 1831 — у Петербурзі. 1832 був відданий у науку до художника В. Ширяєва. У 1836 Ш. познайомився з укр. художником І. *Сошенком,* згодом — з К. Брюлловим, В. Григоровичем, В. Жуковським, О. Венеціановим, М. Вієльгорським, укр. поетом Є. Гребінкою та ін. Ці видатні письменники й митці здійснили план викупу Ш. з кріпацтва. Для цього 1838 розіграли в лотерею портрет В. Жуковського, спеціально написаний К. Брюлловим (іл. див. т. 2, стор. 48—49), і за виручені 2500 крб. Ш. викупили у поміщика. У 1838 Ш. було прийнято до Академії мистецтв у Петербурзі. В ці роки формувався його світогляд, складалися філос., сусп.-політ., естетичні погляди. Навесні 1843 Ш. приїхав на Україну. Відвідав Київ, Яготин, Качанівку, Кирилівку, Березань, місця колишньої Запорізької Січі. На поч. 1844 він повернувся до Петербурга, де завершив навчання в Академії мистецтв і здобув звання некласного художника. Весною 1845 Ш. вдруге вирушив на Україну, маючи намір остаточно залишитись у Києві. Працював у київській *Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів,* подорожував по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлю й Волині. У 1846 вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства,* ставши ідейним керівником його революційно-демократичного напряму. В лютому 1847 Ш. був затверджений на посаді вчителя малювання в Київ. ун-ті. 24.III (5.IV) 1847 Ш. заарештували, відправили до Петербурга і ув'язнили в казематі «Третього відділу». За революц. поезії Ш. заслали в солдати в Оренбурзький окремий корпус. На вироку Микола I дописав: «Під найсуворіший нагляд із забороною писати й малювати». Ш. доставили в Оренбург і призначили в 5-й батальйон, розташований в Орській фортеці. У 1848 Ш. включили як художника до складу Аральської експедиції, очолюваної капітан-лейтенантом О. *Бутаковим,* завданням якої було дослідження й опис Аральського моря. На засланні поет потоваришував з багатьма поляками-революціонерами: Т. Вернером, Бр. *Залеським,* Л. Турно, *петрашевцями* та ін. У квітні 1850 в Оренбурзі за доносом про порушення царської заборони Ш. заарештували вдруге. Але він устиг переховати «захалявні» книжечки, в яких записував свої вірші, знищити деякі листи. Ш. ув'язнили в Орській фортеці, а згодом перевели у віддалене Новопетровське укріплення (нині Форт Шевченка) і посилили за ним нагляд.

Тільки 1857 після клопотань друзів Ш. звільнили з заслання. У серпні цього року Ш. виїхав з Новопетровська до Астрахані, а звідти пароплавом до Нижнього Новгорода. Друзі Ш. (родина Ф. П. і А. І. Толстих, брати Жемчужникови та ін.) добилися для нього дозволу жити в Петербурзі. У березні 1858 поет прибув до Москви, а потім до Петербурга, де відразу опинився в центрі уваги прогрес. громадськості. Тут він познайомився з революц. рос. і польс. діячами: М. Чернишевським, братами Курочкіними, З. Сераковським, З. Падлевським та ін. У травні 1859 Ш. дістав дозвіл виїхати на Україну. Третій відділ встановив за ним пильний нагляд. У липні поблизу с. Прохорівки поета заарештували втретє — за доносом про революц. агітацію. Після допиту в Києві його звільнили, але зобов'язали негайно виїхати до Петербурга.

Тяжке десятирічне заслання, хвороба спричинилися до передчасної смерті поета. Помер Ш. у Петербурзі в своїй кімнаті-майстерні в Академії мистецтв. Над труною поета виголошувалися промови укр., рос. і польс. мовами. На похороні були: О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Білозерський, Ф. Достоєвський, Л. Жемчужников, М. Костомаров, П. Куліш, М. Курочкін, М. Лєсков, М. Михайлов, М. Некрасов, І. Панаєв, О. Пипін, М. Салтиков-Щедрін, В. Хорошевський та ін. М. Некрасов написав вірш «На смерть Шевченка». Поета спочатку поховали на Смоленському кладовищі, а в травні прах його перевезли на Україну, до Києва, звідси до Канева, де 10 (22) травня поховали на Чернечій (тепер Тарасовій) горі. Ш. почав писати вірші в 2-й пол. 30-х рр. Він сам зазначив, що з численних спроб надруковано тільки баладу «Причинна». У 1840 в Петербурзі вийшла перша збірка його поезій «*Кобзар*», що відкрила новий етап у розвитку укр. л-ри. Уже в ранніх віршах Ш. виявились осн. риси його поезії: глибока народність, гуманізм, палка любов до батьківщини, гнівний пафос, безпосередність ліричного почуття, образність мови. Нар. ритміку Ш. поєднував з класичною (див. *Шевченківський вірш*). Рання творчість Ш. ішла переважно в руслі романтизму, але були в ній і реалістичні тенденції, які згодом стали провідними. Визначний ранній твір Ш.— поема «Катерина» (1838) — про страждання і загибель селянської дівчини, матері. Балади «Причинна» (1837), «Тополя» (1839), «Утоплена» (1841) близькі до фольклору, в них відчутні соціальні мотиви. У творах на істор. теми Ш. оспівав боротьбу укр. народу проти соціального й нац. поневолення. В героїко-романтичній поемі «Гайдамаки» (вийшла окремим виданням 1841) широким епічним планом зображено народне повстання проти польс. феодалів 1768; поет закликав «онуків» *Коліївщини* до активної дії проти гнобителів. Поряд з істор. героями (Гонта, Залізняк) виступає нар. маса. У післямові до поеми та в драмі «Никита Гайдай» Ш. показав, що причиною Коліївщини були злочини реакц. шляхти, закликав до єднання слов'ян. народів. Протестуючи проти поміщицької сваволі, нац. гніту, Ш. різко виступив проти самодержавства й кріпосництва. Поезії свої Ш. переписував в альбом під назвою «Три літа» (роки 1843—45). Центральним твором збірки є «комедія» «Сон» (1844), в якій гнівно викрито всю систему самодержавно-кріпосницького ладу. В поемі «Кавказ» (1845) Ш. показав боротьбу народів проти колоніального гноблення, а в образі Прометея — безсмертя народу-борця за волю і незалежність. У заклику «Борітеся — поборете!» поет висловив віру в перемогу народів царської Росії над гнобителями. У патріотичному посланні «І мертвим, і живим...» (1845) Ш. виступив проти нац. обмеженості, ідеалізації минулого, схиляння перед іноземщиною. У поезіях «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине», «Великий льох», «Стоїть в селі Суботові» та ін. Ш. протестував проти гноблення укр. народу, проти царизму, кріпосництва. У поемах «Сова», «Наймичка», «Осика», «Відьма» знову звернувся до образу знедоленої матері, з великою худож. силою розкриваючи цю тему.

Глибоку повагу до передової рос. культури Ш. виявив, зокрема, у віршах «Гоголю» та «Заворожи мені, волхве» (адресовано М. Щепкіну). В поемі «Єретик» (1845) висловлено ідею єднання всіх слов'ян. народів. Поему «Єретик» з присвятою поет переслав П. *Шафарикові* в Прагу, а поему «Кавказ» — А. *Міцкевичу,* який тоді жив у Парижі. Завершується зб. «Три літа» віршем «Як умру...» (1845), яку народ назвав «Заповітом» — закликом до повстання й повалення самодержавства. Покладений на музику полтав. учителем співу Г. *Гладким,* вірш став в умовах царизму нар. гімном. Зб. «Три літа» збагатила укр. поезію новими жанрами, вперше надала їй політ. звучання, зберігаючи особливу задушевність, емоційність, розмаїтість стилю, образності, ритмомелодики. В серед. 40-х рр. остаточно сформувався художній метод Ш.— критичний реалізм.

Заслання, заборона писати й малювати не зломили великого поета. В ув'язненні він писав нові вірші, які згодом об'єднав у циклі «В казематі». Свою революц. не-

Т. Г. Шевченко.

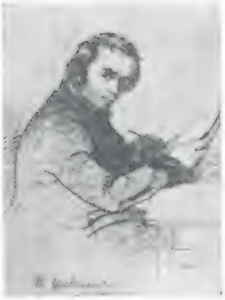

Т. Г. Шевченко. Автопортрет. Малюнок тушшю. 1843. Приватна збірка. Москва.

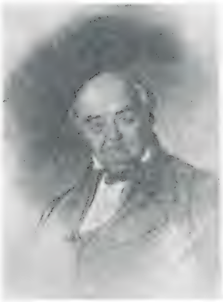

Т. Г. Шевченко. Портрет М. С. Щепкіна. Рисунок італійським і білим олівцями. 1858. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

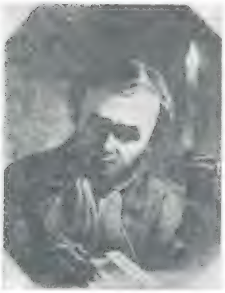

Т. Г. Шевченко. Автопортрет із свічкою. Офорт, акватинта. 1860.

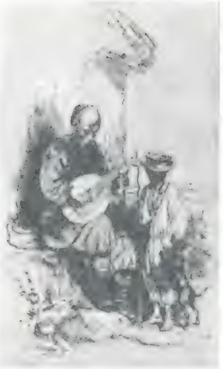

Кобзар з поводирем. Фронтиспіс до першого видання «Кобзаря». Художник В. І. Штернберг. Офорт. 1840.

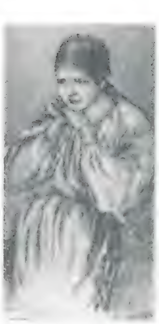

Катерина. Гравюра сухою голкою за мотивами поеми Т. Г. Шевченка «Катерина» художника М. Г. Дерегуса. 1937.

похитність Ш. виразив у вірші «N. N.» («О думи мої! О славо злая!»: «Караюсь, мучуся..., але не каюсь!»). Ш. і далі викривав кріпосників (поема «Княжна», 1847; поезія «П. С.», 1848); створив образи нар. месників у творах «Варнак», «Марина» (1848). У поемі «Царі» (1848) Ш. закликав до розправи з усіма вінценосцями. Як і раніше, поет розробляв істор. теми («Чернець», «Хустина», «Іржавець»), пов'язуючи минуле з сучасним. До теми гайдамаччини поет повернувся у вірші «Швачка» (1848). У ряді віршів Ш. висловив пристрасну любов до України [«Мені однаково, чи буду», «Сон» («Гори мої високії»), «І виріс я на чужині»]. Любов ця невіддільна від співчуття до трудящих ін. націй, зокрема до місцевого казах. населення («У бога за дверми лежала сокира», 1848), поляків («Полякам», 1847—50). Складні соціальні і морально-етичні проблеми Ш. порушував у поемах: «Москалева криниця» (1847), «У Вільні, городі преславнім» (1849), «Титарівна», «Сотник» (1849), «Петрусь» (1850). На засланні він створив немало ліричних віршів у жанрі нар. пісні («Зацвіла в долині», «У перетику ходила», «Навгороді коло броду», «Якби мені черевики»). Особливої сили узагальнення в період заслання набуває автобіографічна лірика поета: «Мені тринадцятий минало», «А. О. Козачковському» (обидва— 1847), «І золотої, й дорогої» (1849), «Лічу в неволі дні і ночі», «Якби ви знали, паничі» (обидва — 1850) та ін. На засланні Ш. написав ряд повістей рос. мовою. Перші повісті «Наймичка» і «Варнак» написані на сюжети однойменних антикріпосницьких поем. «Княгиня» також близька своїм сюжетом до поеми «Княжна». Всі наступні повісті мають оригінальні сюжети. Тема повістей «Музикант» (1854—55) і «Художник» (1856) — життя й страждання інтелігенції, що вийшла з кріпаків. У повістях «Нещасний» (1855), «Капітанша» (1855) зображено моральний розклад кріпосників, офіцерів. У повісті «Близнята» (1855—56) показано різні життєві шляхи підкинутих покриткою синів-близнят. Не дійшла до нас «Повість про безродного Петруся». Останнім відомим прозовим твором Ш. була повість «Прогулянка з задоволенням і не без моралі» (1856—58), завершена вже після повернення з заслання. Надруковано повісті лише у 80-х рр. Почагий Ш. на засланні рос. мовою «Журнал» (щоденні записи 12.IV 1857—13.VII 1858) — свідчення глибокої обізнаності поета з вітчизн. і світовою культурою; тут яскраво відбилися його сусп.-політ. та естетичні погляди. У Нижньому Новгороді Ш. написав поему «Неофіти» (1857), в якій проводив антицаристські, революц. ідеї. Такий же характер мала й незакінчена поема «Юродивий» (1857). У триптиху «Доля», «Муза», «Слава» виражено політ. й естетичне кредо Ш.— думку про духовне злиття поета і народу. У Петербурзі Ш. подав до цензури великий рукопис під назвою «Поезія Т. Шевченка, том І», в якому були й нові твори. Проте цензура дала дозвіл на видання лише друкованих, переважно ранніх творів під традиційною назвою «Кобзар» (1860). Деякі революц. поезії з циклу «Три літа» друзями поета були передані за кордон і видані у Лейпцігу в книжці «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (1859). Твори Ш. було видано й окремо під назвою «Поезії Тараса Шевченка» (Липськ, 1859). Творчість Ш. в роки революційної ситуації (напередодні реформи 1861) досягла найбільшого розквіту. Викриття кріпосництва й самодержавства в його творах стало ще гострішим. Знаючи про підготовлювану кріпосницьку реформу, поет у вірші «Я не нездужаю, нівроку» (1858) закликав народ здобувати волю революц. шляхом. Ш. широко використовував біблійні та античні сюжети й образи для втілення революц. ідей: «Подражаніє 11 псалму», «Марія», «Подражаніє Ієзекіїлю», «Осії глава XIV» (1859) та ін. Деякі вірші мали відверто антиклерикальне спрямування: «Світе ясний! Світе тихий!», «Гімн черничий», «Молитва». У ряді поезій виражено мрії про щасливе майбутнє народу: «Сон» («На панщині пшеницю жала»), «Ісаія. Глава 35».

На Україні 1859 Ш. створив ліричні поезії «Сестрі», «Ой по горі роман цвіте», «Ой маю, маю я оченята». У вірші «Колись дурною головою» поет знову стверджував свою незламність, непохитну волю до боротьби. Він різко виступив проти нового царя Олександра II («Колись то ще во время оно»), знову картав Миколу І («Саул», 1860). Викривав Ш. і укр. кріпосників — нащадків козацької старшини: «Бували войни й військовії свари» (1860). Поруч із гнівними інвективами в останні роки Ш. створив високі зразки інтимної, пейзажної лірики: «Минули літа молодії», «Л.» («Поставлю хату і кімнату»), «Над Дніпровою сагою», «Ой діброво — темний гаю». Задумавши переклад «Слова о полку Ігоревім», Ш. встиг перекласти лише уривки. Кілька нових творів Ш. опубліковано в журн. «*Основа*», в підготовці якого брав участь поет. Деякі нові твори Ш. («Доля», «Хустина», «Зоре моя вечірняя» (вступ до поеми «Княжна»), «Не молилася за мене» та ін.) надруковано в альманасі «*Хата*», у журн. «Народное чтение» (1860). Для цього журналу у формі листа до редактора Ш. написав автобіографію. Ш. видав для недільних шкіл підручник «*Букварь южнорусскій*» (1861), розіславши весь тираж для розповсюдження на Україні.

Ш.— геніальний майстер поетичного слова. Поезія його характеризується високою ідейно-художньою наснаженістю, багатством і розмаїтістю тем, мотивів, жанрів. Він завершив процес становлення нової укр. л-ри як явища л-ри світової. Вся творчість Ш. віддана була служінню трудовому народові, боротьбі проти самодержавно-кріпосницького ладу. На шляху критичного реалізму і справжньої народності, прокладеному Ш., розвивалось все краще в укр. л-рі 19—20 ст.

Величезним є значення творчості Ш. в історії укр. літ. мови, яку він розвинув і утвердив як національну, літературну мову. Ш. був поетом-новатором, він творчо переосмислював можливості використання живої нар. мови.

Перші переклади творів Ш. рос. мовою з'явилися ще за його життя. У 1860 вийшов «„Кобзарь" Тараса Шевченка в переводе русских поэтов» за ред. М. Гербеля. Вірші Ш. перекладали також О. Плещеєв, М. Берг, П. Гайдебуров, М. Курочкін, Л. Мей, М. Михайлов, В. Крестовський, І. Бєлоусов. З рос. рад. поетів твори Ш. перекладали О. Твардовський, О. Прокоф'єв, М. Ушаков, О. Сурков, П. Антокольський та ін. З часом Ш. став відомий усім народам СРСР. Твори поета вірм. мовою вперше перекладав К. Кушнерян (1879), груз.— Н. Ломоурі (1877, опубл. 1881), лит.— Ю. Андзюлайтіс (1885—87), латис.— Є. Ліготню (1900), білорус.— Я. Купала (1906). Лит. поет Л. Гіра видав зб. перекладів під назвою «Віночок віршів Тараса Шевченка» (1912). Естон. мовою переклади з'явилися 1911, черкес.— 1929, азерб.— 1934. Твори Кобзаря перекладалися абх., бурят., євр., калм., карел., комі, марійською, морд., осет., тат., удмурт., чуваською та ін. мовами народів СРСР. Польс. мовою твори поета перекладали: Л. Совінський (1860, 1861), В. Сирокомля (1863), в наш час — В. Слободнік, Є. Єнджеєвич. Й. Первольф зробив перші переклади чес. мовою (1860), згодом — Р. Єсенська, З. Бергрова та ін. Болг. мовою Ш. перекладали Р. Жинзифов (1863), Л. Каравелов, П. Славейков, пізніше — Л. Стоянов, К. Зидаров, А. Тодоров, Д. Методієв. Перші переклади Ш. хорват. мовою належать А. Харамбашичу (1887). Нім. переклади вперше з'явилися в розвідці Й. Г. Обріста «Тарас Григорович Шевченко, малоруський поет...» (1870), в наш час вірші Кобзаря перекладали Е. Вайнерт і А. Курелла. У 1911 в Лондоні вийшла книжка англ. перекладів Е. Л. Войнич, до якої увійшло шість ліричних поезій Ш. Переклади під назвою «Кобзар України» видав 1922 в Канаді А. Гантер. Сучасні переклади належать Дж. Віру, М. Ф. Скрипник. В Англії твори Ш. перекладено В. Річ. Італ. мовою вірші Ш. перекладали П. Е. Паволіні, Б. Л. Рандоне, А. Пальмієрі, Л. Майнарді, япон.— Т. Хатіро, Д. Такасі, С. Комацу. У 1964 вийшов двотомник творів Ш. франц. мовою у перекладі Е. Гільвіка.

Ш. був одним із найвидатніших майстрів укр. образотворчого мистецтва, основоположником критичного реалізму в ньому. Ш.-художник працював у галузі станкового живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, досконало володів технікою акварелі, олії, офорта, рисунка олівцем і пером. Він є автором понад 1 тис. творів образотворчого мистецтва (не збереглося понад 165, у т. ч. монументально-декоративні розписи та скульптури). Є припущення, що, перебуваючи у Вільно, Ш. користувався порадами університетського

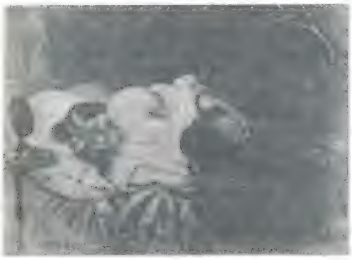

Т. Г. Шевченко. Сама собі в своїй господі. Офорт, акватинта. 1859.

викладача Я. Рустема. На худож. хист Ш. один з перших звернув увагу І. Сошенко. Профес. навичок Ш. набув у В. Ширяєва (разом з ним розписував інтер'єри петерб. театрів), у рисувальних класах при Т-ві заохочення художників у Петербурзі, петерб. АМ (1838—45). Серед малюнків, створених ще до вступу в академію, поряд з акварельними портретами, композиціями на сюжети з античної і давньорус. історії є твір (перший у вітчизн. мистецтві) на тему укр.-рос. єднання — «Смерть Богдана Хмельницького» (1836—37). Навчаючись в АМ, Ш. зазнав впливу свого вчителя К. *Брюллова*. Про це свідчать портрети, зокрема «Автопортрет» (1840—41, олія), ілюстрація до поеми «Полтава» О. Пушкіна, композиція «Циганка-ворожка» (1841; удостоєна срібної медалі). Своєрідною за сюжетом, композиційною будовою та ідейним змістом є картина «Катерина» (1842). У ній, подібно до нар. картин, кожен елемент зображення є символом: центр. постать уособлює Україну, дуб — її силу. У картинах «На пасіці» (1843) і «Селянська родина» (1843) правдиво відтворено образи селян. У 1844 вийшов перший випуск серії офортів «*Живописная Украина*», яку художник задумав як періодичне видання про історію, нар. побут, звичаї, природу та істор. пам'ятки України. Як у програмі до «Живописної України», так і в самих офортах вперше в укр. мистецтві проголошено і втілено думку про соціальну роль образотворчого мистецтва. Темі возз'єднання України з Росією присвячено офорт «Дари в Чигрині 1649 року». В ін. офортах Ш. протиставляє сваволі кріпосників справедливий нар. суд («Судня рада»), таврує миколаївську солдатчину («Казка»), виступає за право шлюбу, укладеного за взаємною згодою («Старости»). Поряд з картиною «Катерина» ця серія є першими творами критичного реалізму в укр. мистецтві. Наслідуючи Рембрандта, Ш. захоплювався ефектами світлотіні. Як майстер офорта Ш. стояв на рівні кращих тогочасних граверів. Будучи співробітником Археографічної комісії, Ш. 1845—47 подорожував по містах і селах України, малюючи аквареллю та олівцем архіт. пам'ятки, краєвиди, жанрові сцени; він створив три малюнки з зображенням Густинського монастиря, малюнки «Богданова церква в Суботові» (1845), «Хутір на Україні» (1845—46), а також живописні портрети О. Лук'яновича, І. Лизогуба та ін.

У період заслання Ш. найбільше себе виявив як майстер краєвиду, викривач жорстокого держ. ладу, як інтернаціоналіст. Він був першим художником, який відтворив поетичність похмурих середньоазіат. гір і пустель, своєрідну красу облич казахів, з глибоким співчуттям зобразив казах. хлопчиків-жебраків («Туркменські аби в Каратау»; «Казашка Катя», між 1856 і 1857; «Байгуші» і «Байгуші під вікном», обидві — 1855—56). Шедевром політ. сатири Ш.-художника є серія малюнків «Притча про блудного сина» (1856—57). Кожен з її 8 аркушів є метафорично-символічним образом миколаївської Росії (хлів, цвинтар, казарма, в'язниця тощо), в якій людина приречена на страждання й загибель (прикуті до єдиного ланцюга арештанти в кайданах, кара шпіцрутенами). Цю серію Ш. хотів відтворити ще і в техніці офорта, якому збирався присвятити себе після відбуття заслання.

Повернувшись до Петербурга, Ш. працював над офортами з картин зарубіжних і рос. художників та з власних малюнків. У 1859 за офорти з творів Рембрандта «Притча про робітників на винограднику» та І. Соколова «Приятелі» Ш. дістав звання «призначеного в академіки», а 1860 за офорти з творів К. Брюллова та автопортрети — академіка гравірування. Серед офортів Ш. є ліричні краєвиди («Мангишлацький сад», 1859), жанрові сцени в дусі критичного реалізму («Старець на кладовищі», «Сама собі в своїй господі», обидва — 1859), чотири автопортрети, що відзначаються психологічною глибиною й віртуозністю штриха. Мистецька спадщина Ш. в основному зберігається в Київ. музеї Т. Г. Шевченка.

Політ., філос., естетичні та літ.-критичні погляди Ш., його творчий метод розвивалися під впливом визвольного руху в Росії, у тісному зв'язку з діяльністю декабристів і рос. революц. демократів. Ш. поставив у л-рі кардинальні питання сусп. життя, зробив її знаряддям виховання класової і нац. свідомості нар. мас, закликав їх до революц. повалення самодержавно-кріпосницького ладу. Творчість Ш. виходить далеко за рамки нац. проблематики, вона сповнена співчуттям до всіх слов'ян, до пригноблених народів Росії, до всього людства. Ш. рішуче викривав націоналістичний псевдопатріотизм і показне народолюбство укр. ліберального панства.

Постать Ш. і образи його поезій знайшли відображення у творчості багатьох художників і скульпторів: І. Рєпіна, І. Крамського, О. Сластіона, В. Касіяна, М. Манізера. Музичні твори на його сюжети створили М. Лисенко, М. Аркас, Я. Степовий, К. Стеценко, П. Ніщинський, С. Людкевич, М. Вериківський, Г. Майборода; рос. композитори — М. Мусоргський, П. Чайковський, С. Рахманінов та ін. Образ Ш., його життя і творчість широко відображено у творах рад. письменників СРСР. За віршами й поемами Ш. написано вокальні, симфонічні і оперні твори. Багато творів поета інсценізовано і екранізовано.

Державних масштабів набуло всенародне вшанування пам'яті поета. У 1918 В. І. Ленін підписав декрет про спорудження пам'ятників революц. діячам, серед них — Т. Шевченкові. Широко відзначалися ювілеї поета 1939 і 1961. В 1964 у світовому масштабі відзначено 150-річчя з дня народження Ш. В дні ювілею в Києві відбувся *Міжнародний форум діячів культури.*

Вивченням спадщини Ш. займалась і займається плеяда дослідників на Україні, в ін. республіках, а також за кордоном. Значний внесок у дослідження творчості Ш. належить І. Франку. В рад. час *шевченкознавство* виділилось у самостійну галузь сусп. науки. В 1926 створено *Шевченка Тараса інститут* в Харкові з філіалом у Києві. В 1936 в складі АН УРСР створено Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Музеї Ш. є в Києві, Каневі, с. Шевченковому, в Ленінграді, Орську та ін. містах і селах Рад. Союзу, а також у м. Палермо в Канаді (див. *Шевченка Т. Г. музеї*). Пам'ятники Ш. споруджено в Москві, Києві, Харкові, Каневі, Ашхабаді, м. Шевченко, в ряді міст за кордоном: Канаді, США, Франції, в Аргентині.

За кращі твори л-ри й мистецтва встановлено щорічні Державні премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка. Щороку відбувається всесоюзне літературно-мистецьке свято «В сім'ї вольній, новій». Іл. див. на окремих аркушах, с. 336—337 у цьому томі та до статей *Автопортрет*, т. 1, с. 48—49; *Акварель*, т. 1, с. 112—113, *Гравюра*, т. 3, с. 448—449, «*Живописная Украина*», т. 4, с. 96—97, *Касіян* В. І., т. 5, с. 304—305, *Київ*, т. 5, с. 112—113, *Пушкін* О. С., т. 9, с. 448—449, *Рисунок*, т. 9, с. 448—449, *Седляр* В. Ф., т. 10, с. 192—193, *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, т. 10, с. 384—385; т. 11, кн. 2, *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, с. 368—369 та 457. Іл. див. також до статей *Арров-парк*, т. 1, с. 253, *Ашхабад*, т. 1, с. 242, *Гладіатори*, т. 3, с. 56, *Канів*, т. 4, с. 555, «*Кобзар*», т. 5, с. 242, *Монументальна пропаганда*, т. 7, с. 117, *Москва*, т. 7, с. 140, *Олдрідж* А. Ф., т. 7, с. 520, та ін.

Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—10. К., 1939—64; Повне зібрання творів, т. 1—6. К., 1963—64; Мистецька спадщина, т. 1—4. К., 1961—64; Твори, т. 1—5. К., 1978—79; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1964—65; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1977.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. До питання про національну політику; т. 55. Лист Н. К. Крупської і В. І. Леніна до М. О. Ульянової 16 лютого 1914 р.; Шевченківський словник, т. 1—2. К., 1978; Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. К., 1982; Тарас Шевченко. Документи і матеріали. К., 1963; Дооктябрьская «Правда» об искусстве и литературе. М., 1937; Плеханов Г. В. Естетика і література. К., 1960; Луначарський А. В. Великий народний поет. К., 1961; Франко І. [Статті про Т. Г. Шевченка]. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Франко І. Із секретів поетичної творчості. Львів, 1961; Світова велич Шевченка, т. 1—3. К., 1964; Шагінян М. Тарас Шевченко. К., 1970; Збірники праць наукових шевченківських конферен-

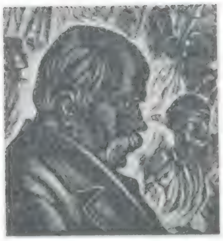

Т. Г. Шевченко. Ліногравюра художника В. І. Касіяна. 1960.

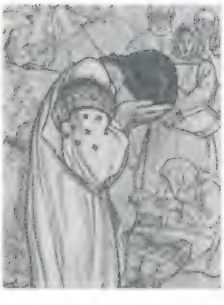

Т. Г. Шевченко. «А серденько відпочине, поки сльози ллються...». З серії художниці Н. Й. Лопухової «Доля жінки в творах Т. Г. Шевченка». Кольорова літографія. 1964.

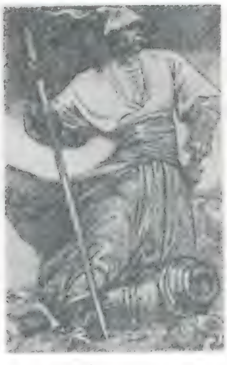

Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Іван Підкова». Художник О. Г. Данченко. Офорт. 1980.

Пам'ятник **Т. Г. Шевченку** в Києві. Скульптор М. Г. Манізер, архітектор Є. А. Левінсон. Бронза, граніт. 1939.

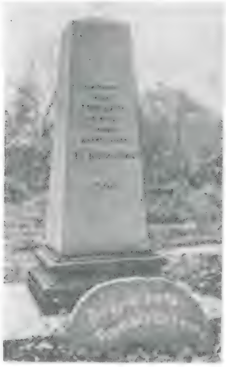

Село **Шевченкове.** Обеліск на місці хати, де провів дитячі роки Т. Г. Шевченко.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку в місті **Шевченко.** Скульптори М. К. Вронський, В. В. Сухенко, архітектор Е. Б. Федоров. 1982.

цій, [1—25]. К., 1954—83; Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. К., 1959; Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. К., 1964; Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847—1861 рр. К., 1968; Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. К., 1984; Фененко М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. К., 1965; Шубравський В. Є. Драматургія Т. Г. Шевченка. К., 1961; Шубравський В. Є. Шевченко і літератури народів СРСР. К., 1964; Білецький О., Дейч О. Тарас Григорович Шевченко. К., 1961; Рильський М. Т. Поетика Шевченка. К., 1961; Шабліовський Є. С. Народ і слово Шевченка. К., 1961; Шабліовський Є. С. Естетика художнього слова (Поетичний світ Тараса Шевченка). К., 1976; Прийма Ф. Я. Шевченко и русская литература XIX века. М.— Л., 1961; Прийма Ф. Я. Шевченко і російський визвольний рух. К., 1966; Імедадзе В. Т. Г. Шевченко і Грузія. К., 1963; Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. К., 1964; Рильський М., Дейч О. Тарас Шевченко. К., 1964; Вервес Г. Т. Г. Шевченко і Польща. К., 1964; Кравчук П. Тарас Шевченко в Канаді. К., 1961; Мольнар М. Тарас Шевченко у чехів та словаків. Пряшів, 1961; Кирилюк Є. П., Шабліовський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко. Біографія. К., 1964; Словник мови Шевченка, т. 1—2. К., 1964; Тарас Шаучэнка і беларуская літаратура. Мінск, 1964; Бородін В. Над текстами Т. Г. Шевченка. К., 1971; Кодацька Л. Ф. Художня проза Т. Г. Шевченка. К., 1972; Чамата Н. Ритміка Т. Г. Шевченка. К., 1974; Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. К., 1975; Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. К., 1979; Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка. К., 1980; Смілянська В. Стиль поезії Шевченка. К., 1981; Т. Г. Шевченко в інтернаціональних зв'язках. К., 1981; Новиченко Л. Тарас Шевченко — поет, борець, людина. К., 1982; Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; Касіян В. І. Офорти Тараса Шевченка. К., 1964; Тарас Шевченко — художник. Дослідження, розвідки, публікації, в. 1. К., 1963; Владич Л. В. «Живописна Україна» Тараса Шевченка. К., 1963; Автопортрети Тараса Шевченка. К., 1973; Паламарчук Г. П. Нескорений Прометей. Творчість Шевченка — художника 1850—1857 рр. К., 1968; Багрич М. І. Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917—1963). Х., 1964; Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839—1958, т. 1—2. К., 1963; Сарана Ф. К. Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури. 1960—1964. К., 1968.

Є. П. Кирилюк, П. О. Білецький (Ш. — художник).

ШЕВЧЕ́НКО Фаїна Василівна [5 (17).IV 1893, Воронеж — 10.V 1971, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1948). З 1911 навчалась в драм. школі Моск. худож. театру, 1914 прийнята до його трупи. Ролі: Кабаниха, Глафіра Фірсівна («Гроза», «Остання жертва» О. Островського), Фурначова («Смерть Пазухіна» Салтикова-Щедріна), Дунька («Любов Ярова» Треньова), Табун-Турковська («Золота карета» Леонова). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

ШЕВЧЕ́НКО Федір Павлович (н. 24.VIII 1914, Дунаївці, тепер місто Хмельн. обл.) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1945. В 1937 закінчив Моск. істор.-архівний ін-т. У 1940—45 — на наук.-адм. роботі в держ. архівах, 1945—49 — заст. голови Комісії по історії Великої Вітчизн. війни при Президії АН УРСР, 1949—68 — зав. відділом Ін-ту історії АН УРСР (одночасно 1964—67 — заст. директора цього ін-ту), 1950—52 — вчений секретар Президії АН УРСР, викладав у Київському ун-ті (1944—50). В 1968—72 — директор Інституту археології АН УРСР. 1957—71 — відповідальний редактор «*Українського історичного журналу*». З 1972 — старший наук. співробітник, зав. сектором Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії України, зарубіжних слов'ян. країн, історіографії і спец. істор. дисциплін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ШЕВЧЕ́НКО Федір Федорович (24.VII 1924, с. Новоданилівка, тепер Запоріз. обл.— 1.IX 1980, Запоріжжя) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1966. У 1950 закінчив Дніпроп. худож. уч-ще. Працював у галузі тематичної картини й портрету: «Земляки» (1963—64), «Трудова вахта» (1965), «Запорізькі сталевари» (1965—67), «Напуття вождя» (1969, в співавт. з І. Обеременком), «Будівники Дніпрогесу» (1969—70), «Залп перемоги» (1970), «На фронтових дорогах» (1975). Іл. с. 394.

ШЕВЧЕ́НКО Юрій Миколайович (н. 8.VII 1926, Київ) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1956. Закінчив (1951) Київ. держ. ун-т, працював учителем, викладав (1954—61) у Київ. політех. ін-ті. З 1961 — в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1972 — зав. відділом). Осн. праці стосуються розрахунків на міцність елементів машинобудівних конструкцій, що їх експлуатують при високих т-рах. Створив теорію термов'язкопластичності, розробив на її основі числові методи розв'язування великого класу задач.

ШЕВЧЕ́НКО — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Красноармійській міськраді. Розташоване за 3 км від залізнич. ст. Чунишине. 3,7 тис. ж. (1984). Засн. 1912. Мало назву (з 1915) с-ще шахти № 19—20. Рад. владу встановлено в березні 1918. З 1938 — с-ще міськ. типу. З 1964 має сучас. назву. У Ш.— вуг. шахта ім. Т. Г. Шевченка. 2 заг.-осв. школи, поліклініка, клуб, 3 бібліотеки.

ШЕВЧЕ́НКО — місто, центр Мангишл. обл. Каз. РСР. Розташоване на п-ові Мангишлак, за 13 км від залізнич. ст. Мангишлак, порт на Каспійському м. 135 тис. ж. (1983). Виникло 1963 під назвою Актау в зв'язку з відкриттям родовищ нафти й газу. З 1964 — сучас. назва (названо на честь Т. Г. Шевченка, який 1850—57 перебував на засланні на п-ові Мангишлак). З 1973 Ш.— обл. центр. В Ш.— з-д пластмас, атомний реактор (для опріснення мор. води). Підприємства хім. та харч. пром-сті. Краєзнавчий музей. Новий ген. план забудови Ш. затверджено 1967. Характерною рисою планування міста є органічний зв'язок з лінією мор. узбережжя, широке озеленення в умовах довколишньої пустелі. Проектування та забудову здійснено під керівництвом арх. О. Короткова (арх. Г. Вилегжанін, М. Левін, Т. Сафонова, М. Симонов, Є. Федоров, С. Целярицький; Держ. премія СРСР, 1977). Пам'ятник Т. Шевченкові (1982, скульптори М. Вронський, В. Сухенко).

В центрі міста Шевченко.

ШЕВЧЕ́НКОВЕ — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Булацелівка. 6,5 тис. ж. (1984). Населений пункт виник на поч. 20 ст. під назвою Булацелівка. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1922 має сучас. назву. З 1957 Ш.— селище міськ. типу. У селищі — комбінат хлібопродуктів, залізобетонних виробів, комбікормовий та асфальтобетонний з-ди, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісництво, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ШЕВЧЕ́НКОВЕ (до поч. 19 ст.— Керелівка, до 1929 — Кирилівка) — село, центр сільської Ради Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташоване на вододілі рік Вільшанки (прит. Дніпра) та Гнилого Тікичу (бас. Пд. Бугу). В Ш.— колгосп «Шевченків край». Гідромеліоративний технікум. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 5 б-к. У Кирилівці пройшли дитячі роки (1816—28) Т. Г. Шевченка, сюди приїздив він 1843, 1845, 1859. На місці батьківської хати поета встановлено обеліск, у колишній садибі батьків міститься літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка. Збереглися дякова хата, в якій навчався грамоти Шевченко (збуд. 1782), могили батька й матері поета. У 1957 в центрі села встановлено пам'ятник Т. Г. Шевченкові (скульптори М. Вронський, О. Олійник).

ШЕВЧЕ́НКО-ГАМАЛІ́Й Дарія Іванівна [1 (13).III 1870, Полтавщина — р. см. невід.] — укр. і рос. рад. артистка. Творчу діяльність почала 1886. Працювала в трупах М. *Кропивницького* (1896—1900), О. *Суходольського* (1900), Д. *Гайдамаки,* О. *Суслова* (1904—05) та ін. В 20—30-х рр.— в театрах Ленінграда. Серед ролей — Хотина («Сорочинський ярмарок» Старицького), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Шкандибиха («Лимерівна» Панаса Мирного), Палажка («Зайдиголова» Кропивницького), Мати («Катерина» Аркаса).

Є. С. Хлібцевич.

ШЕВЧЕНКОЗНА́ВСТВО — галузь літературознавчої науки, що вивчає життя, творчість і громад. діяльність Т. Г. Шевченка. Сформувалось у рад. час, але почало складатись ще за життя поета. У 40-х — на поч. 60-х рр. 19 ст. з'явились перші відгуки на видання творів Шевченка, принагідні узагальнюючі оцінки в статтях М. Костомарова, П. Куліша, Д. Мордовця, О. Плещеєва. Передова укр. і рос. критика вітала прихід Шевченка в л-ру, відзначила народність його творів, оригінальність поетичного світобачення. Високо оцінили творчість Шевченка рос. революц. демократи М. Чернишевський і М. Добролюбов. Їх підтримка мала принципове значення для дальшого розвитку укр. л-ри. В піднесенні й популяризації творчості Шевченка важливу роль відіграли праці рос. учених О. Пипіна, С. Шашкова, І. Прижова. Цінні теоретичні узагальнення зробив І. Франко у дослідженнях «Темне царство», «Із секретів поетичної творчості», «Тарас Шевченко» та ін. Біографія Шевченка висвітлювалась у монографіях Г. Баттальї, В. Маслова, М. Чалого, О. Кониського. Нариси про життя і творчість Шевченка написали В. Яковенко, В. Краніхфельд. У 1903 М. Комаров видав бібліографічний покажчик «Т. Шевченко в літературі і мистецтві». Текстологічні питання розробляли І. Франко, В. Доманицький.

Рецензією Г. Плеханова на женевське видання «Поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії» (1890) починається марксистське Ш. В дожовтневий період важливе значення для розвитку Ш. мали виступи М. Горького, А. Луначарського, В. Воровського, статті більшовицької газ. «Правда». На значення ідейно-художніх традицій Шевченка вказували М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Стефаник, А. Чехов, В. Вересаєв, О. Серафимович, А. Церетелі, М. Богданович, Г. Ібрагімов, Л. Гіра, зарубіж. вчені Е. А. Дюран, І. Шишманов, Г. Брандес, А. Єнсен, І. Молнар та ін. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції визначила якісно новий етап у розвитку Ш. Ідейно озброїли шевченкознавців статті В. І. Леніна, насамперед — «До питання про національну політику (1914)». Рад. Ш. повело рішучу боротьбу проти спроб укр. бурж. націоналістів фальсифікувати творчість Шевченка. У 20-х рр. з'явилися праці Є. Григорука, О. Дорошкевича, П. Филиповича, П. Руліна, Б. Якубського, М. Плевако, М. Новицького. Почалася підготовка академіч. видання творів Шевченка. В 1926 створено н.-д. *Шевченка Тараса інститут.* У 30-і рр. тривало переборення негативного впливу бурж. філологічних шкіл, вульгарного соціологізму. У працях Є. Шабліовського, Є. Кирилюка, І. Айзенштока, Ю. Йосипчука, В. Затонського та ін. стверджувалася концепція революц. демократизму Шевченка. У 1936 на базі злиття Ін-ту Тараса Шевченка і Літ. комісії ВУАМЛІН створено Ін-т укр. л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР з відділом шевченкознавства (див. *Літератури інститут* імені Т. Г. Шевченка АН УРСР). Активізується увага до зв'язків Шевченка з фольклором (Д. Ревуцький, М. Грінченко, П. Попов), історією (К. Гуслистий, Ф. Ястребов), з попередниками в укр. л-рі (Ю. Йосипчук, М. Русанівський), з рос. л-рою (О. Білецький, С. Шаховський), з світовою л-рою (О. Білецький, С. Савченко). Драматургію Шевченка досліджують О. Борщаговський, М. Йосипенко, мову — В. Масальський, Г. Левченко, В. Ільїн, В. Ващенко, ритміку — М. Плісецький, О. Розенберг.

Відзначення 125-річчя з дня народження Шевченка посилило інтерес до його творчості в літературах народів СРСР. У 1939 в Москві вийшли нариси рос. дослідників М. Бєльчикова і Г. Владимирського, 1941 — монографія М. Шагінян «Шевченко». В роки Великої Вітчизн. війни творчість Шевченка висвітлювалась у виступах М. Рильського, П. Тичини, О. Білецького, Л. Булаховського, Д. Тамарченка. У післявоєнні роки завершено перше академічне видання творів поета. З 1952 почалися шевченківські конференції. Серед грунтовних досліджень 50-х — поч. 60-х рр.— праці С. Чавдарова, Ю. Івакіна, М. Рильського, П. Приходька, Д. Косарика, І. Пільгука, Є. Кирилюка, Є. Шабліовського, В. Шубравського. У 1964 удостоєні Ленінської премії праці Є. Кирилюка «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість», Є. Шабліовського «Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи», Ф. Прийми «Т. Г. Шевченко і російська література XIX століття», І. Назаренка «Суспільно-політичні, філософські й атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка» і М. Новикова «Суспільно-політичні і філософські погляди Т. Г. Шевченка». В 1963—64 здійснено 6-томне видання літ. спадщини поета. Літописи життя і творчості Шевченка вийшли 1959 (В. Анісов і Є. Середа) і 1961 (М. Ткаченко). У 1963 вийшов двотомний покажчик літератури про життя і творчість Шевченка, 1968 — «Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури. 1960—1964» Ф. Сарани. Досліджувалися зв'язки Шевченка з нашою сучасністю (Л. Новиченко, Є. Кирилюк, Є. Шабліовський, П. Жур), біографія поета (Д. Красицький, В. Смілянська, Л. Большаков), проза (Л. Кодацька, Н. Крутикова), віршування (Г. Сидоренко, Н. Чамата), тексти (Є. Ненадкевич, В. Бородін), жанри (П. Волинський, Ф. Пустова), мова (Т. Черторизька, П. Тимошенко). Інтенсивно розроблялась тема «Шевченко й літератури народів СРСР та інших соціалістичних країн». З працями на цю тему виступали Л. Асатіані, В. Абрамавічюс, К. Корсакас, А. Абдулла, С. Амірян, А. Салахян, М. Шейхзаде, В. Шубравський, О. Шпильова, В. Шевчук, Г. Вервес; у країнах соціалістичної співдружності — С. Русакієв, Є. Єнджеєвич, М. Якубець, М. Мольнар, Ю. Доланський, М. Садовяну, А. Курелла.

Здобутки Ш. і перспективи його дальшого розвитку окреслені в колективній монографії «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми» (1975). Важливим досягненням Ш. є створення двотомного «Шевченківського словника» (1976—77), у 1980 удостоєного Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Значні теоретичні узагальнення містить колективна монографія співробітників Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка» (1980).

Перші відгуки на живописні твори Шевченка припадають на 30—40-і рр. 19 ст. Серед них — каталоги виставок, відгуки преси на ці виставки, рецензії на видання, що містили ілюстрації поета. У 2-й половині 19 ст. відбувалося нагромадження матеріалу, публікувалися спогади, відгуки на музейні збірки і колекції. Мистецтвознавчі дослідження з'явилися в кінці 19 — на поч. 20 ст. Це були статті М. Шугурова, В. Горленка, Б. Грінченка, М. Біляшівського, І. Труша, М. Сумцова. Глибше вивчення мистецької спадщини Шевченка пов'язане з працями О. Новицького, К. Широцького, О. Сластіона. В 1914 вийшла монографія О. Новицького «Тарас Шевченко як маляр». Зібрати, систематизувати й видати всі малярські твори Шевченка, грунтовно їх дослідити стало можливим тільки за рад. часу. Крім численних статей, в довоєнні роки з'явились монографічні дослідження О. Скворцова (1929, 1941), О. Новицького (1930), М. Бурачека (1939), Г. Владимирського й О. Савинова (1939), С. Раєвського (1939). Велику дослідницьку роботу проведено в зв'язку з підготовкою академічного видання творів Шевченка та окремого 4-томного видання мистецької спадщини 1961—64. Шевченкові-художникові присвячено монографії Л. Владича, В. Касіяна, Г. Паламарчук, П. Білецького. Зв'язки Шевченка з музикою висвітлювали М. Грінченко, К. Данькевич, М. Гордійчук, П. Козицький.

Ш. спрямоване на дальше розкриття естетичних скарбів творчості Шевченка, осмислення її суспільної функції.

Літ.: Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. К., 1975; Див. також *літ.* до ст. *Шевченко* Т. Г.

В. Є. Шубравський.

ШЕ́ВЧИК (Ševčik) Отакар (Йосипович; 22.III 1852, м. Гораждьовіце, Зх. Чехія — 18.I 1934, Пісек, Пд. Чехія) — чес. скрипаль, педагог, композитор. У 1870 закінчив Празьку консерваторію (1892—1906, 1919—21 — її професор). Автор праць з скрипкового виконавства: «Школа скрипкової техніки» (ч. 1—4, 1883), «Школа смичкової техніки» (1903) та ін. Твори для скрипки (зокрема, «Чеські танці та наспіви»). Ш. гастролював і жив на Україні. Викладав у Харків. (1874—75) та Київ. (1875—92) муз. уч-щах, брав участь у концертах Рос. муз. т-ва (у т. ч. в ансамблях з М. Лисенком).

І. Д. Гамкало.

ШЕ́ВЧИКИ — нар. укр. сюжетний танець. Муз. розмір 2/3. Спочатку існував хоровод Ш., учасники якого відтворювали процес роботи шевця (пантоміма-ілюстрація). На основі хороводу виник танець Ш. без пісенного супроводу (є в репертуарі *Ансамблю танцю УРСР* ім. П. П. Вірського).

Ф. В. Шевченко.

О. Шевчик.

Село **Шевченкове.** Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптори М. К. Вронський і О. П. Олійник. 1957.

ШЕВЧУ́К Василь Григорович (н. 2.III 1928, с. Антоновка, тепер Булаєвського р-ну Пн.-Каз. обл. Казахської РСР) — укр. радянський хімік, доктор хімічних наук (з 1972), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1949. Після закінчення (1950) Кабардинського пед. ін-ту працював (до 1959) у Яросл. пед. ін-ті. З 1959 — зав. кафедрою хімії, а з 1964 — проректор по наук. роботі Полтав. інженерно-буд. ін-ту. Осн. праці присвячені багатокомпонентним водно-сольовим і неводним системам, виробн. мінеральних добрив, очищенню природного газу, синтезу кристалів з особливими електр., оптичними та ін. властивостями. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Л. Д. Шевяков.

ШЕВЯКО́В Лев Дмитрович [2 (14).I 1889, м. Ветлуга, тепер Горьковської обл.— 3.VII 1963, Москва] — рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН СРСР (з 1939). Після закінчення (1912) Катеринославського (тепер Дніпропетровський) гірничого ін-ту викладав у цьому ж вузі (з 1913; з 1920 — професор). Професор Сиб. технологічного (з 1929), Свердловського гірничого (з 1932), Моск. гірничого (1944—50) ін-тів. Працював (1959—63) в Ін-ті гірничої справи ім. О. О. Скочинського (до 1959 — Ін-т гірничої справи АН СРСР). Голова Ради по вивченню продуктивних сил АН СРСР (1946—49). Осн. праці стосуються способів розробки родовищ корисних копалин і проектування вугільних шахт. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

ШЕ́ДЕЛЬ Йоган Готфрід [1680, Вандсбек, поблизу Гамбурга, тепер ФРН — 10 (21).II 1752, Київ] — рос. та укр. архітектор. У 1713 приїхав у Росію. Спочатку працював у Петербурзі (збудував палаци для О. Д. Меншикова, зокрема на Васильєвському о-ві та в Оранієнбаумі, тепер м. Ломоносов), 1729—31 — у Москві (споруди цього періоду не збереглися). У 1731—52 працював у Києві, де за його проектами було надбудовано будинок Київ. академії (1732—40), споруджено Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври (1731—44), ймовірно, *Браму Заборовського* (1746—48). Ш. очолював роботи під час надбудови дзвіниці *Софійського собору*, реконструкції митрополичого будинку. Іл. див. до ст. *Брама Заборовського*, т. 2, с. 21, а також на окремих аркушах до статей *Києво-Печерська лавра*, т. 5, с. 480—481 і *«Софійський музей»*, т. 10, с. 208—209.

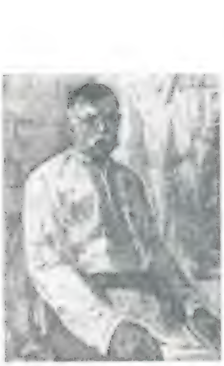

Ф. Ф. Шевченко. Портрет будівника Дніпрогесу П. Шульги. 1969—70.

ШЕЄЛІ́Т — мінерал класу вольфраматів і молібдатів. $Ca[WO_4]$. Містить домішки молібдену і міді. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 5,8—6,2. Твердість 5,0—5,5. Безбарвний, білий, сірий, жовтуватий. Блиск жирний, алмазний. Великі родовища Ш.— в США і Кореї. У Рад. Союзі є на Уралі, Кавказі, в Серед. Азії та ін. районах. Його одержують і штучно. Використовують як *вольфрамову руду,* попутно з неї вилучають *молібден.*

ШЕЙБАНІ́ДИ, Шайбаніди — династія узб. ханів, нащадків Шейбана — внука *Чінгісхана,* брата *Батия*. Засновник — Мухаммед Шейбані (1451—1510), який 1500 створив *Шейбанідів державу*. Відомий представник династії Ш.— Абдулла-хан II (1557—98, з 1583— хан усіх узбеків). Після смерті Абдулли-хана II і вбивства його сина династія Ш. припинилася, до влади прийшли Аштарханіди (1599 —1753).

ШЕЙБАНІ́ДІВ ДЕРЖА́ВА — феод. держава в Середній Азії 1500—98 із столицею в Самарканді, з 1560 — в Бухарі. Створена узб. дин. *Шейбанідів* після відвоювання засновником династії Мухаммедом Шейбані у *Тімуридів* тер. *Мавераннахру* та Самарканда. В 1510 Ш. д. розпалася на дві узб. д-ви: власне Ш. д. в Мавераннахрі та *Хівинське ханство.* Мала економічні і дипломатичні відносини з Росією. В період існування Ш. д. за тюркомовним населенням Мавераннахру й Хорасану закріпився етнонім «узбеки». Значного розвитку набула культура.

ШЕ́ЙДЕМАН (Scheidemann) Філіпп (26.VII 1865, м. Кассель, тепер ФРН — 29.XI 1939, Копенгаген) — нім. політ. діяч, один з лідерів правого крила с.-д. партії Німеччини (СДПН). У лютому — червні 1919 очолював перший уряд *Веймарської республіки,* жорстоко придушував революц. рух.

ШЕЙКО́ВСЬКИЙ Каленик Васильович (1835, м. Кам'янець-Подільський — 1903) — укр. мовознавець, етнограф і видавець. Закінчив Київ. ун-т (1861). Брав участь у створенні *недільних шкіл* у Києві. Написав і видав на користь шкіл і студентської бібліотеки ун-ту підручник «Домашня наука» (1861). З 1862 жив і працював на Орловщині, потім у м. Бобруйську, де відкрив власну друкарню. Але 1876 за надрукування укр. мовою «Метаморфоз» Овідія Ш. був засланий у Мензелінськ (тепер Тат. АРСР). Відомий як укладач словника укр. мови («Спроба південноруського словника», 1861—86, опубл. не повністю), де розглянуто бл. 7 тис. слів. Автор статей з етнографії («Побут подолян», 1859—60, «Про привітання та поздоровлення у подолян», 1862, тощо) та з мовознавства.

Літ.: Марахов Г. І. Про автора «Опыта южнорусского словаря». «Вісник АН УРСР», 1970, № 5. *А. П. Могила.*

О. Ю. Шейндлін.

ШЕ́ЙНДЛІН Олександр Юхимович [н. 22.VIII (4.IX) 1916, Самара, тепер м. Куйбишев] — рад. вчений у галузі теплотехніки, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1937) Моск. енергетичного ін-ту працював (до 1939) на суднобудівному з-ді та в цьому ж вузі (1939—41, 1946—67). З 1960 — директор Лабораторії високих т-р (з 1961 — Ін-т високих т-р) АН СРСР (Москва), одночасно (з 1967) — зав. кафедрою Моск. фіз.-тех. ін-ту. Виконав експериментальні й теоретичні дослідження термодинамічних властивостей водяної пари надкритичних параметрів. Під керівництвом Ш. споруджено першу в світі експериментальну модельну магнітогідродинамічну установку У-02 і дослідно-промислову установку У-25 для прямого перетворення теплової енергії на електричну. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1976.

ШЕ́ЙНКМАН МойсейКівович (н. 18.XII 1929, Київ) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1968), професор (з 1970). Закінчив (1952) Київ. ун-т. Працював в Ін-ті фізики АН УРСР (1958—61), Ін-ті напівпровідників АН УРСР (з 1961). Осн. праці — з напівпровідникової фото- й оптоелектроніки. Ш. спільно з співробітниками передбачив і винайшов новий механізм безвипромінювальної рекомбінації, відкрив нові типи фотохім. реакцій, вперше пояснив нерівноважні процеси у напівпровідниках, які містять макроскопічні потенціальні бар'єри. Держ. премія УРСР, 1981.

ШЕ́ЙСА ПОВСТА́ННЯ 1786—87 — збройний виступ фермерської бідноти і ремісників штатів Массачусетс і Нью-Гемпшір (США) під керівництвом фермера Д. Шейса. Відбувалося після *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* в умовах розрухи, посилення гніту лихварів і спекулянтів, зростання податків. Гол. вимогами повстанців були рівний розподіл землі і багатства, скасування всіх боргів, справедливе судочинство. Ш. п. було жорстоко придушено урядовими військами.

ШЕ́ЙХ (араб., букв.— старий) — в ряді араб. країн глава роду, племені або союзу племен, іноді правитель дрібного князівства; сільс. староста, керівник мусульманських сект, дервішських орденів; почесне звання мусульманського правознавця.

ШЕЙХЗАДЕ́ Максуд [25.X (7.XI) 1908, м. Агдаш, тепер Аз. РСР — 19.II 1967, Ташкент] — узб. рад. письменник, засл. діяч мистецтв Узб. РСР (з 1964). Член КПРС з 1960. Друкуватися почав 1929. Один з перших використав в узб. л-рі вільний вірш (зб. «Третя книга», 1934). Під час Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори. Драма «Джалаліддін» (1941) — про боротьбу проти іноз. завойовників у 13 ст. У повоєнні роки створив вірші про Комуністичну партію, про Леніна («Партквиток», «Рубаї XX з'їзду КПРС», «Усмішка Леніна», «Ім'ям Леніна»). В 1958 опублікував «Поему про Ташкент», 1964 — трагедію «Мірза Улугбек», написану білим віршем. Переклав узб. мовою твори рос. і зарубіж. поетів. Вивчав спадщину Т. Шевченка і перекладав його твори, опублікував про нього статтю. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. Ташкент, 1978; Мирза Улугбек. Ташкент, 1967; Ласточки на проводах. М., 1967.

З. У Умарбекова.

ШЕЙХ-УЛЬ-ІСЛА́М (араб., букв. — старійшина ісламу) — в деяких мусульманських країнах — почесний титул глави духівництва.

ШЕЙХЦЕ́РІЯ БОЛО́ТЯНА (Scheuchzeria palustris) — невисока, до 25 см заввишки, багаторічна трав'яниста рослина родини тризубцевих. Листки вузькі, з довгими піхвами. Квітки непоказні, зеленувато-жовті, зібрані в китицевидні суцвіття. Плід сухий, складений з трьох плодиків. Поширена в Пн. півкулі, в т. ч. в СРСР, зокрема в УРСР. Росте на сфагнових болотах, зрідка в лісових районах і в Лісостепу. Іл. с. 396.

ШЕ́КА Іван Арсенович [н. 3 (16).X 1907, с. Новоукраїнка, тепер Куйбишевського району Запорізької області] — український радянський хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. Закінчив Миколаївський інститут народної освіти (1929). З 1933 працює в Інституті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни. Наук. праці присвячені фіз.-хімії неводних розчинів, хімії комплексних сполук і технології рідкісних елементів. Впровадив у виробництво ряд процесів одержання індію та металевих порошків цирконію й ніобію, удосконалив виробн. діоксиду цирконію й екстракційне одержання чистих сполук гафнію. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

ШЕКІ́ (до 1968 — м. Нуха) — місто респ. підпорядкування Аз. РСР, райцентр. Розташоване у пд. передгір’ях Великого Кавказу, за 77 км від залізнич. вузла Євлах. 52 тис. ж. (1983). Виробниче шовкове об’єднання, швейна ф-ка, тютюново-ферментаційний та цегельний з-ди, м’ясо-мол. комбінат, 5 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей, драм. театр, будинок-музей М. Ф. *Ахундова,* який народився в Ш. Пам’ятка архітектури — палац шекинських ханів (18 ст.).

ШЕ́КЛТОН (Shackleton) Ернест Генрі (15.II 1874, Кілкі — 5.I 1922, о. Південна Георгія) — англ. дослідник Антарктиди. В 1901—03 брав участь в експедиції Р. *Скотта.* В 1908—09 очолив експедицію на судні «Німрод», під час якої на нартах пройшов *Росса шельфовий льодовик* і досяг 88°23′ пд. ш. У 1914—17 дослідив частину берега Землі Котса. В 1921 вирушив у нову подорож до Антарктиди, однак по дорозі помер. Ім’ям Ш. названо льодовик (див. *Шеклтона шельфовий льодовик*), протоку, гори в Антарктиді.

ШЕ́КЛТОНА ШЕ́ЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИ́К — у Сх. Антарктиді. Лежить на узбережжі Землі Королеви Мері та Землі Уілкса, між 95° та 105° сх. д. Простягається з Зх. на Сх. на 440 км, з Пд. на Пн. — на 170 км. Площа 37 тис. км^2. Товщина льоду 150—300 м. У межах Ш. ш. л.— льодовикові куполи Массон (вис. 471 м), Мілл, Боумен, Хендерсон. У серед. частині — потужні вивідні льодовики Денмена та Скотта, що межують з оазисом Бангера, затоки-лагуни якого під льодом мають вихід до океану. Льодовик відкрила австрал. антарктична експедиція Д. Моусона 1911—14 і назвала на честь англ. полярного дослідника Е. Г. *Шеклтона.* У 1956—61 тут працювала рад. антарктична експедиція. У 1978 на рад. базі Салют на Ш. ш. л. пробурено свердловину завглибшки 195,7 м з виходом у море. *Н. І. Барков.*

ШЕКСПІ́Р (Shakespeare) Уїльям (23.IV 1564, Стратфорд-он-Ейвон — 23.IV 1616, там же) — англ. драматург і поет. Після 1585 виїхав до Лондона. В кін. 80-х рр. став актором і почав літ. діяльність. У 1612 повернувся до Стратфорда. Літ. спадщину Ш. становлять 37 п’єс, дві поеми («Венера і Адоніс», 1593; «Лукреція», 1594) і 154 сонети (між 1592—1600, вид. 1609). За життя Ш. опубліковано 18 п’єс. У перший період творчості (1590—1600) створив комедії: «Комедія помилок» (1592), «Приборкання непокірної» (1593), «Два веронці», «Марні зусилля кохання» (обидві — 1594), «Сон літньої ночі» (1596), «Венеціанський купець» (1596), «Багато галасу даремно» (1598), «Віндзорські витівниці» (1598), «Як вам це сподобається» (1599), «Дванадцята ніч» (1600). Вони пройняті утвердженням земного життя, краси, благородства почуттів кохання й дружби, осудженням святенництва і скнарості, злоби й корисливості. В драмах-хроніках на теми англ. історії — трилогії «Генріх VI» (1590—92), «Річард III» (1593), «Річард II» (1595), «Король Джон» (1596), дилогії «Генріх IV» (1597—98), «Генріх V» (1598) — засуджував феодальну анархію і відстоював необхідність державної єдності. До цього періоду належить створення й трагедії «Ромео і Джульєтта» (1595). Другий період (1600—08) — час найвищої творчої зрілості Ш. В соціально-філософських трагедіях «Гамлет» (1601), «Отелло» (1604), «Король Лір» (1605), «Макбет» (1606), «Антоній і Клеопатра», «Коріолан» (обидві — 1607), «Тімон Афінський» (1608) зображував непоборні суперечності життя, зосереджував увагу на важливих проблемах суспільства. Третій період (1609—13) представлений трагікомедіями «Перікл» (1609), «Цимбелін» (1610), «Зимова казка» (1611), «Буря» (1612). В цих творах конфлікти сповнені глибокого драматизму, проте фінали їх оптимістичні. Творчість Ш. мала величезний вплив на розвиток мистецтва й л-ри різних країн. І. Франко циклом статей про Ш. започаткував шекспірознавство в укр. критиці. Перша публікація творів Ш. укр. мовою — переклад першої дії «Гамлета» (1865), здійснений П. Свєнціцьким. У 1882 видали свої переклади М. Старицький у Києві, П. Куліш у Львові. Перекладали твори Ш. також Ю. Федькович, Панас Мирний, І. Франко, Леся Українка, М. Кропивницький, у рад. час — М. Рильський, І. Кочерга, Борис Тен, М. Бажан, В. Мисик, І. Стешенко та ін. Повний переклад сонетів здійснив Д. Паламарчук. В укр. театрах п’єси Ш. почали ставитися з 1920.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—3. К., 1964; Твори. К., 1969; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, т. 1—8. М., 1957—60.

Літ.: Вільям Шекспір. К., 1939; Франко І. [Вірші]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978; [Статті]. В кн. Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Смирнов А. А. Шекспир. Л.— М., 1963; Ваніна І. Г. Українська шекспіріана. К., 1964; Вільям Шекспір. Львів, 1964; Модестова Н. А. Шекспир в украинском литературоведении. В кн.: Вильям Шекспир. М., 1964; Шекспир и русская культура. М.— Л., 1965; Аникст А. А. Шекспир. Ремесло драматурга. М., 1974; Шаповалова М. С. Шекспір в українській літературі. Львів, 1976; Шведов Ю. Ф. Вильям Шекспир. М., 1977; Комарова В. П. Личность и государство в исторических драмах Шекспира. Л., 1977; Барг М. А. Шекспир и история. М., 1979; Левидова И. М. Шекспир. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1748—1962. М., 1964; Левидова И. М. Уильям Шекспир. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1963—1975. М., 1978. *М. С. Шаповалова.*

ШЕЛА́К (голл. schellak) — природна воскоподібна речовина, що її виробляють лакові *червеці,* які паразитують на деяких тропічних і субтропічних деревних рослинах. Ш. добре розчиняється в лугах і в нижчих аліфатичних спиртах, мало — в бензолі, майже не розчинний в бензині, жирах і оліях. Складається гол. чин. з аліфатичних поліоксикислот, а також їхніх лактонів і лактидів. Ш. буває темного, оранжевого забарвлення, іноді блідого відтінку. Застосовують у лакофарбовій пром-сті та електротехніці.

ШЕЛГУНО́В Василь Андрійович [8 (20).VIII 1867, с. Славковичі, тепер Порховського р-ну Псков. обл.— 2.IV 1939] — професіональний революціонер. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сел. сім’ї. З 1876 — робітник на з-дах Петербурга. В революц. русі з 1886. Член с.-д. *Точиського групи* і *Бруснєва групи, петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».* Не раз зазнавав арештів, був на засланні. В 1900—01 приїздив до Полтави, працював у Луганській, Катеринославській с.-д. орг-ціях. У 1902—05 — на парт. роботі в Баку, Петербурзі. Учасник трьох рос. революцій. У 1906 осліпнув, але не лишав парт. роботи. В 1911 — офіц. редактор більшовицької газ. «*Звезда*», 1912 брав участь у створенні «Правды». В 1912—16 — в адм. засланні на Пн. Кавказі. В 1917 проводив парт. роботу в Петрограді. В 1918—20 — на підпільній роботі на Кубані. З 1924 — на пенсії.

ШЕЛГУНО́В Микола Васильович [22.XI (4.XII) 1824, Петербург — 12 (24).IV 1891, там же] — рос. революційний демократ, критик та публіцист. Учасник революц. руху 60-х рр., автор прокламацій «До молодого покоління» (разом з М. Михайловим), «До солдатів», «Російським солдатам від їх прихильників уклін». Переслідувався за революц. діяльність. Ш.—

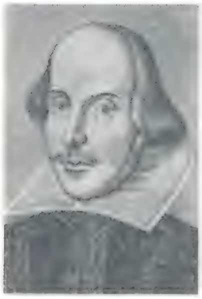

У. Шекспір.

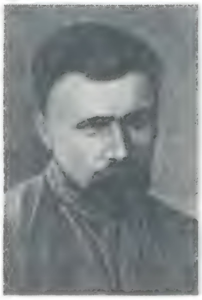

В. А. Шелгунов.

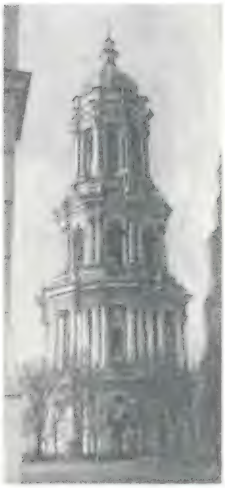

Й. Г. Шедель. Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври. 1731—44.

М. В. Шелгунов.

П. Б. Шеллі.

Шейхцерія болотяна. Верхня частина квітучої рослини і гілочка з плодами.

матеріаліст за філос. поглядами. Підтримував ідею селян. революції; пізніше під впливом марксизму прийшов до розуміння провідної ролі пролетаріату в революц. русі. Як літ. критик був прибічником тенденційного реалістичного мистецтва, виступав проти теорії «чистого мистецтва». Стежив за л-рою та громад. життям України (стаття «Дещо про Київський край», 1882). Статтю «Глуха пора» (1870) присвятив аналізові творчості Марка Вовчка, написав рецензію на книгу «Що читати народові?», видану за участю Х. Д. *Алчевської*.

Тв.: Литературная критика. Л., 1974; Воспоминания, т. 1—2. М., 1967.

М. М. Радецька.

ШЕЛЕБІ́ Микола Іванович [справж. прізв.— Полорусов, 1 (13).V 1881, с. Нове Убеєво, тепер Аксубаєвського р-ну Тат. АРСР — 12.I 1945, Чебоксари] — чув. рад. поет, нар. поет Чув. АРСР (з 1936). Перший твір — пісня «Росія» (1905). Автор сатиричного вірша «Васянка» (1912), зб. «Легенда чувашів про заснування міста Константинополя», поеми «Черемшан і Кондурча» (1915) та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції написав вірші «Ленін», «Думи Леніна» (1924), «Чуваська жінка», «Колгосп „Чуваш“», п'єсу-казку «Кіт і чабан» (1926) та ін. В 1931 осліп, але продовжував працювати. Під час Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші і поеми «Закликаю», «Наші герої» та ін. Вірш «Соловей України» (1939) присвячений Т. Шевченку. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Весняний вітер. К., 1961.

П. М. Чичканов.

ШЕ́ЛЕСТ Василь (р. н. невід.— п. 1768) — запорізький козак, керівник гайдамацького загону. Навесні 1768 організував у *Холодному Яру* поблизу м. Чигирина повстанський загін з селян-кріпаків, лівобережних козаків і запорожців. Під час *Коліївщини* (1768) гайдамаки, очолювані Ш., діяли в Черкаському старостві. Ш. був захоплений у полон польс. каральним загоном і скараний у містечку Кодні (див. *Коднянська розправа 1768*).

ШЕ́ЛЕСТ Віталій Петрович (н. 15.X 1940, м. Харків) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1967. Закінчив Київ. ун-т (1962). Працював в Ін-ті теор. фізики АН УРСР (1966—74), Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (1974—76), з 1976 — в н.-д. установах Держстандарту СРСР. Осн. праці — з релятивістської ядерної фізики, статистичної фізики, квантової метрології. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ШЕ́ЛЕХЕС Ілля Савелійович (10.III 1891—3.IX 1937) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1908. Н. в Москві в сім'ї ремісника. За революц. діяльність не раз був ув'язнений. Під час громадянської війни — комісар д-зії, нач. політвідділу 8-ї армії (1918—19). В 1919—20 — голова Курського губвиконкому, на парт. і рад. роботі в Харкові. В 1921—22 — секретар Микол. губкому КП(б)У. В 1922—33 — на парт. і рад. роботі в РРФСР і Серед. Азії. З березня 1933 — голова Харків. облвиконкому і міськради. В 1934—37 — перший заст. Голови Раднаркому УРСР. На XII і XIII з'їздах КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У. В 1934—36 — кандидат у члени Політбюро, 1936—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

ШЕЛІ́ГА Ян (р. н. невід.— 1637, Львів) — мандрівний друкар і видавець. Його друкарня діяла у Кракові (1605—09) і містах Зх. України — Добромилі (1611—17), Яворові (1618—19), Ярославі (1621—26), Львові (1618, 1626—36). Друкував літ. твори лат. і польс. мовами, філос. трактати, календарі, хроніки («Хроніку поляків» В. Кадлубека і Історію Польщі) Я. *Длугоша*). Надрукував зб. віршів Я. Щ. *Гербурта* (Добромиль, 1612), де вмістив укр. пісню «Пастуше», 1619 у Яворові видав трагедію Я. *Гаватовича* з укр. інтермедіями. Після смерті Ш. його друкарню придбав М. *Сльозка*.

Я. Д. Ісаєвич.

ШЕ́ЛІХОВ (Шелехов) Григорій Іванович [1747, Рильськ, тепер Курської обл. РРФСР — 20 (31). VII 1795, Іркутськ] — рос. мореплавець, купець. З 1775 організував плавання купецьких суден до Курильських та Алеутських островів. У 1783—86 керував експедицією до берегів Пн.-Зх. Америки, яка відкрила острови у пн. частині Тихого ок. й описала береги Аляски. Ш.— один із засновників *Російсько-американської компанії* (1799). Ім'ям Ш. названо затоку Охотського м. (*Шеліхова затока*), місто в Ірк. обл. та ін. геогр. об'єкти.

ШЕ́ЛІХОВА ЗАТО́КА — в пн.-сх. частині Охотського м. Довж. 650 км, шир. до 300 км. Глиб. до 350 м. На Пн. п-овом Тайгонос поділяється на Гіжигинську (довж. 148 км) та Пенжинську (300 км) губи. Величина припливів у Пенжинській губі досягає 12,9 м. З грудня до травня вкрита кригою. На узбережжі — «пташині базари». Промислові риби: оселедець, камбала, навага, корюшка. Названа ім'ям Г. І. *Шеліхова*.

ШЕ́ЛЛЕР Олександр Костянтинович [літ. псевд.— Михайлов; 30.VII (11.VIII) 1838, Петербург — 21.XI (4.XII) 1900, там же] — рос. письменник. Літ. діяльність почав 1859. Автор романів «Гнилі болота» (1864), «Життя Шупова, його рідних і знайомих» (1865), «Пани Обноскови» (1868), «Ліс рубають — тріски летять» (1871), «Хліба і видовищ» (1875) та ін. Постановкою актуальних проблем, критичним ставленням до дворянства, симпатіями до «нових людей» твори Ш. викликали значний інтерес у тогочасних демократичних колах.

Тв.: Укр. перекл.— Хай люди б'ються між собою. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959.

М. Ф. Гетьманець.

ШЕ́ЛЛІ (Shelley) Персі Біш (4. VIII 1792, Філд-Плейс, Суссекс — 8.VII 1822, затока Специя, Італія, похований у Римі) — англ. поет. Романи «Застроцці» (1810) та «Сент-Ервін» (1811), а також збірка віршів (1810, в співавт.) відзначаються бунтарськими настроями. Підтримував нац.-визвольну боротьбу ірл. народу (публіцистичні твори «Звернення до ірландського народу», «Декларація прав», обидва — 1812). Революц.-демократичні погляди Ш. знайшли відображення у філос. поемі «Королева Маб» (1813). У романтичній поемі «Повстання ісламу» (1818) звучить заклик до революц. боротьби. В 1818 внаслідок переслідування оселився в Італії. У філос. драмі «Визволений Прометей» (1820), сповненій романтичної символіки,— осмислення проблем тиранії і свободи. Трагедія «Ченчі» (1819) з історії італ. середньовіччя виправдовує насильство як засіб проти тиранії. Політична лірика Ш. сповнена революційного оптимізму. В трактаті «Захист поезії»(1822, опубл. 1840) обстоював суспільне призначення поезії.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 12. К., 1978; Рос. перекл.— Избранное. М., 1962; Письма. Статьи. Фрагменты. М., 1972; Триумф жизни. Избранные философско-политические и атеистические трактаты. М., 1982. *Літ.:* Неупокоева И. Г. Революционный романтизм Шелли. М., 1959; Колесников Б. И. Революционная эстетика П. Б. Шелли. М., 1963; Никольская Л. И. Шелли в России. Смоленск, 1972.

Д. С. Яхонтова.

ШЕ́ЛЛІНГ (Schelling) Фрідріх Вільгельм Йозеф (27.I 1775, Леонберг — 20.VIII 1854, Рагац, Швейцарія) — нім. філософ, представник нім. класичного ідеалізму. Навчався в Тюбінгенському теологічному ін-ті. Професор ряду ун-тів у Німеччині. Спочатку виступав як прихильник філософії Й. Г. *Фіхте,* потім створив об'єктивно-ідеалістичну «філософію тотожності». Першоосновою всього існуючого вважав абсолют, під яким розумів абс. тотожність буття і свідомості, матерії і духу, об'єкта і суб'єкта. Абс. тотожність, на думку Ш., є особливим, несвідомим станом «світового духу». Розвиток природи Ш. тлумачив як діалектичний процес саморозвитку «світового духу» від несвідомого стану (неорганічна природа) до самоусвідомлення (органічна природа). Ш.— один із засновників *ірраціоналізму.* За Ш., пізнання має дві форми: розсудкову, яка базується на досвіді і не дає правильного уявлення про дійсність, та єдино істинну — розумову, основану на *інтуїції.* Ш. був найвизначнішим представником *натурфілософії.* Плідними були його ідеї всезагального зв'язку явищ, єдності протилежних сил у розвитку природи. В останній період своєї діяльності проповідував реліг.-містичну «філософію одкровення», що підміняла знання вірою. Ф. Енгельс піддав цю філософію нищівній критиці в ряді памфлетів. Осн. праці Ш.— «Перший начерк системи натурфілософії» (1799), «Система трансцендентального ідеалізму» (1800).

ШЕЛУ́ДЬКО́ (Шелудко) Дмитро Ілліч (21.IX 1892, Ірклiїв, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. УРСР — 8.V 1954, Софія) — болг. літературознавець. Член Болг. компартії з 1944. За походженням — українець. Закінчив *Колегію Павла Галагана,* потім Київ. ун-т

(1915). Спеціалізувався з романської філології. Працював у Німеччині, деякий час — в Італії, Іспанії, з 1930 — в Кельнському ун-ті. Після встановлення в Німеччині фашист. диктатури виїхав до Болгарії. Під час 2-ї світової війни брав участь у болг. Русі Опору. Ш. належать фундаментальні праці в галузі старофранц. епосу, провансальської та франц. л-р. Вивчав історію нац.-визвольного руху в Болгарії. Досліджував болг.-рос. та болг.-укр. літературні зв'язки. Автор статей про Т. Шевченка і його вплив на болг. письменників. *О. Д. Кетков.*

ШЕЛУШКО́В Григорій Іванович (1899 — травень 1943) — один з організаторів і керівників парт. підпілля й партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1925. Н. в с. Рудні-Бронській (тепер Рогачівського р-ну Гомельської обл.) в сел. сім'ї. З 1936 — на парт. роботі на Житомирщині. В 1941 залишений для підпільної роботи. 10.IV 1943 обраний секретарем Житомирського підпільного обкому КП(б)У. 10.V 1943 Ш. був заарештований гітлерівцями і незабаром страчений.

ШЕЛЮГА́, верба гостролиста (Salix acutifolia) — кущ або дерево до 8 м заввишки з роду *верба,* з довгими тонкими й гнучкими пагонами. Кора червоно-бура або яскраво-червона з сизою поволокою. Листки ланцетні. Пошир. в Сх. Європі, зокрема в УРСР і в Азії. Росте на пісках, здебільшого по берегах річок. Добрий ранній медонос. Цінний кущ для *освоєння пісків.* З пагонів виготовляють плетені побутові вироби.

ШЕЛЮ́ТО Микола Андрійович [9(22). II 1906, с. Глуховка, тепер Вєтковського району Гом. обл. — 6.II 1984, Одеса] — укр. рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1958). В 1925—31 навчався в Одес. худож. ін-ті у П. *Волокидіна.* Твори в галузі пейзажного жанру: «Полудень», «Молотьба» (обидва — 1947), «Берег моря» (1948), «Крим. Вид на Аюдаг» (1951), «Ранок на березі» (1953), «На виноградниках» (1963), «Біля річки» (1970). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *Літ.:* Микола Шелюто. Альбом. К., 1976.

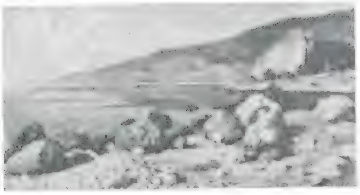

М. А. Шелюто. Ранок на березі. 1953.

ШЕЛЮ́ШКО Микола Володимирович [5 (18).X 1912, Кам'янське, тепер Дніпродзержинськ Дніпроп. обл.— 6.II 1983, Львів] — український радянський співак (тенор) і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1950 закінчив Львів. консерваторію (з 1950 — її викладач). З 1948 — соліст Львів. театру опери та балету. Партії: Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича), Самозванець («Борис Годунов» Мусоргського), Йонтек («Галька» Монюшка), Овід («Овід» Спадавеккіа). *Т. Ю. Філенко.*

ШЕ́ЛЯ (Szela) Якуб (15.VII 1787, с. Смажова, тепер ПНР — 1866, с. Солка, тепер м. Солра СРР) — один з керівників сел. загону під час *Галицького повстання 1846.* Походив з кріпаків. Намагався надати повстанському рухові організованого характеру, створив штаб повстанців та управління контрольованою ними територією. 1.IV 1846 Ш. від імені 50 сільс. громад подав петицію до намісництва з вимогою скасувати панщину. Після того, як намісництво відхилило її, Ш. оголосив про скасування панщини та поділ поміщицької землі між селянами. В середині квітня 1846 австр. влада підступно заарештувала Ш. і вислала на Буковину в с. Солку під нагляд поліції.

ШЕ́ЛЯГ (польс. szeląg; першоджерело: лат. solidus, букв.— міцний, надійний) — поширена на Україні назва середньовічної дрібної монети соліда, який у 16—17 ст. дорівнював $^1/_3$ *гроша.*

ШЕЛЯ́Г-СОСО́НКО Юрій Романович (н. 10.I 1933, Київ) — укр. рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). У 1956 закінчив Чернівецький ун-т. З 1962 працює в Ін-ті ботаніки АН УРСР (з 1972 — зав. відділом). Осн. праці присвячені розробці теор. і прикладних проблем *геоботаніки.* Запропонував теорію ценопопуляційної структури *ареалів,* філоценогенетичну класифікацію рослинності на основі ценогенетичних елементів, еколого-генетичних груп і флоро-генетичних комплексів. Своїми працями зробив внесок у справу вивчення і охорони лісів, лук та степів республіки.

ШЕ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура (пора) раннього *палеоліту.* Виділена і названа в 60-х рр. 19 ст. Г. *Мортільє* за знахідками кам'яних виробів біля м. Шель поблизу Парижа. Пам'ятки Ш. к. поширені на тер. Африки, Пд. Європи, Пд. і Пд.-Сх. Азії. На тер. СРСР вони відомі в Серед. Азії та Закавказзі, на Україні (див. *Королеве*). Носії Ш. к., застосовуючи примітивні кам'яні *рубила* та ін. знаряддя, займалися *збиральництвом,* полюванням; вели рухливий спосіб життя, жили у відкритих поселеннях і в природних печерах, користувалися вогнем. Сусп. організацією був *первіснообщинний лад* на стадії «*первісного людського стада*». Фіз. тип людей Ш. к.— *архантропи.* Тепер Ш. к. здебільшого розглядається як початковий етап *ашельської культури.* Датується часом понад 300 тис. років. *І. Г. Шовкопляс.*

ШЕЛЬФ — див. *Материкова обмілина, Континентальний шельф.*

ШЕ́ЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИ́К — льодовик у межах *материкової обмілини,* який перебуває на плаву або частково спирається на дно. Має вигляд плити, що закінчується обривом і наз. фронтом Ш. л. Здебільшого Ш. л. являють собою продовження наземних льодовикових покривів, рідше вони утворюються внаслідок накопичення снігу на мор. кризі або змерзання *айсбергів.* Поширені переважно в Антарктиці. Невеликі осередки площею до десятків квадратних кілометрів трапляються вздовж узбережжя Канадського Арктичного архіпелагу, Землі Франца-Йосифа та Північної Землі. Заг. площа Ш. л. земної кулі 1506 тис. км^2, об'єм бл. 0,6 млн. км^3, товщина від 200—1300 м біля материкового краю до 50—400 м біля морського. Швидкість руху Ш. л. збільшується в напрямі до моря від 300 до 1800 м і більше на рік. Найбільшими є *Росса шельфовий льодовик* і *Фільхнера шельфовий льодовик.* *Н. І. Барков.*

ШЕМАЯ́ (Chalcalburnus) — рід риб родини *коропових.* Дещо нагадує *верховодку,* але більша за розміром (довж. тіла 22—40 см, маса до 360 г). Рот спрямований вверх, нижня щелепа злегка видається вперед. Між черевним і анальним плавцями є кіль, не вкритий лускою. Прохідні і прісноводні форми. В СРСР (бас. Чорного, Каспійського, Аральського морів) — 1 вид: шемая (Ch. chalcoides) з 9 підвидами. Прохідні форми зимують у річках, де в квітні — червні відкладають ікру (до 50 тис. шт.), влітку живуть у морях. Живиться Ш. гол. чин. дрібними безхребетними, а також личинками риб. Об'єкт промислу і розведення.

ШЕМЕ́ТОВ Микола Станіславович (н. 16.III 1919, Іркутськ) — рос. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). В 1940 закінчив Іркутське худож. уч-ще. В 1945—60 — художник Іркутського драм. театру, з 1960 — художник (з 1962 — гол. художник) Севастопольського рос. драм. театру, в якому оформив вистави «Піднята цілина» за М. Шолоховим (1964), «Ревізор» М. Гоголя (1965), «Червона нитка» В. Собка (1968), «Є така партія!» І. Рачади (1974), «Останній строк» В. Распутіна (1979) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *Л. І. Васильєва.*

ШЕМЯ́КІН Михайло Михайлович [13 (26).VII 1908, Москва — 26.VI 1970, Рига] — рос. рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (з 1969). Член КПРС з 1951. Закінчив Моск. ун-т (1930). У 1930—45 працював у н.-д. ін-тах і навч. закладах Москви, з 1945 — в Ін-ті біол. і мед. хімії АН СРСР; з 1959 — директор Ін-ту хімії природних сполук АН СРСР (тепер Ін-т біоорганічної хімії ім. М. М. Шемякіна). Осн. праці стосуються теор. органічної хімії і хімії природних сполук. З'ясував механізм ряду реакцій, напр. піроліз солей карбонових к-т, азоксисполучення; виявив участь вітаміну B_6 у багатьох перетвореннях амінокислот (разом з О. О. *Браунштейном*), синтезував антибіотик тетрациклін тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

ШЕ́НБЕРГ (Schönberg) Арнольд (13.IX 1874, Відень — 13.VII 1951, Лос-Анджелес) — австрійський композитор, диригент, педагог. Представник *експресіонізму* в музиці. Засновник *атональної музики* і *додекафонії.* З 1925 — професор композиції Прусської АМ у Берліні. У 1934 емігрував у США,

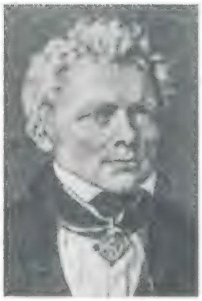

Ф. В. Й. Шеллінг.

М. М. Шемякін.

А. Шенберг.

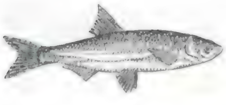

Шемая.

К. І. Шенфер.

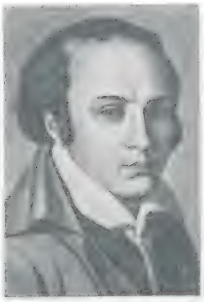

А. М. Шеньє.

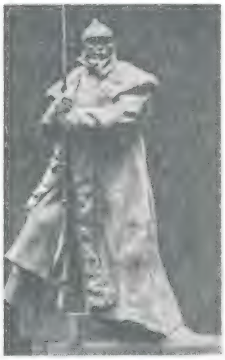

Л. В. Шервуд. Вартовий. Гіпс. 1933. ДРМ у Ленінграді.

викладав композицію в Каліфорнійському ун-ті (1936—44). Твори: опера «Мойсей і Аарон» (1932), муз. драма «Щаслива рука» (1913), розповіді для читця з оркестром і чол. хором «Той, що уцілів з Варшави» (1947), сюїта «Місячний П'єро» (1912), симф. поема «Пеллеас і Мелізанда» (1903), теор. праці.

Літ.: Соллертинский И. Арнольд Шенберг. Л., 1934; Павлишин С. «Місячний П'єро» А. Шенберга. К., 1972.
Р. І. Кулик.

ШЕНБРУ́ННСЬКИЙ МИР 1809, Віденський мир 1809 — договір між Францією і Австрією, підписаний 14.X у Шенбруннському палаці (Відень) після закінчення австро-французької війни 1809. За Ш. м. Австрія змушена була піти на значні тер. поступки на користь Франції, зобов'язувалася розірвати відносини з Великобританією, приєднатися до *континентальної блокади,* скоротити чисельність своїх військ. Умови Ш. м. було анульовано *Віденським конгресом 1814—15.*

ШЕ́НВАЛЬД (Szenwald) Люцьян (13.III 1909, Варшава — 22.VIII 1944, поблизу Гарволіна) — польський поет. Член Компартії Польщі з 1932. З 1939 жив в СРСР. З 1941 перебував у Рад. Армії, а з 1943 — у Війську Польському. Загинув на фронті. Перші твори (почав друкуватися 1925) позначені *авангардизмом.* Зблизившись із революц. рухом, перейшов на позиції передового, соціально активного мистецтва. Автор поеми «Сцена біля струмка» (1936), зб. поезій «З гостинної землі — до Польщі» (1944), радіоп'єс, віршів, присвячених революц. подіям в Іспанії, борцям за свободу Польщі, дружбі й братерській солідарності з рад. народом. Перекладав твори М. Горького, В. Маяковського, П. Тичини, У. Шекспіра, П. Б. Шеллі.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Плечом к плечу. М., 1949.
В. П. Ведіна.

ШЕНГЕЛА́Я Демна Костянтинович [9 (21).V 1896, с. Сачилао, тепер Самтредського р-ну Груз. РСР — 6.XII 1980, Тбілісі] — груз. рад. письменник, акад. АН Груз. РСР (з 1969). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перше оповідання — «Нірвана» (1915). Роман «Санавардо» (1926) — про розклад груз. буржуазії. В сатирич. романі «Бата Кекія» (1933) дано розгорнуту панораму нар. життя Грузії від 60-х рр. 19 ст. до 1905. Автор романів «Зоря», «Натхнення» (обидва — 1940), повісті «Скарб» (1958), оповідань, п'єс, статей про класиків груз., рос. і зх.-європ. л-р, досліджень у галузі фольклористики. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями. *Р. Ш. Чилачава.*

ШЕ́НДЕЛЬ Володимир Степанович (н. 22. VI 1936, м. Донецьк) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1982). Член КПРС з 1975. У 1963—64 навчався в ін-ті мистецтв у Владивостоці, 1965—71 — в Ленінгр. худож. ін-ті ім. І. Рєпіна. Твори: «Опалена земля» (1968), «Рік 1944» (1970), «Ленінський заклик» (1974), «Донбас — край вугільний» (1975), «Урок історії» (1977), «Робітфаківець» (1979), «Вечір у селі Попівка» (1981), «Колгоспні амазонки» (1983).

ШЕ́ННОН (Shannon) Клод Елвуд (н. 30.IV 1916, Гейлорд, шт. Мічіган) — амер. вчений, один із засновників математичної *інформації теорії.* З 1956 — член Національної АН США і Амер. академії мистецтв і наук. Закінчив (1936) Мічіганський університет. З 1957 — професор Массачусетського технологічного ін-ту. Осн. праці стосуються алгебри логіки, теорії релейно-контактних схем та кібернетики. Рос. мовою перекладено його твір «Работы по теории информации и кибернетике» (М., 1963).

ШЕ́НОА (Šenoa) Август (14.XI 1838, Загреб — 13.XII 1881, там же) — хорват. письменник. Почав друкуватися 1861. Запровадив у хорватській л-рі жанр віршованих епічних творів на історико-патріотичні теми. Патріотичне звучання мають і романи «Скарб ювеліра» (1871), «Стережися сенської руки» (1875). Широку панораму хорват. життя подав у романах і повістях «Приятель Лovро» (1873), «Іліїн заповіт» (1876), «Владимир», «Жебрак Лука» (обидва — 1879), «Бранка» (1881). Найвизначніший твір Ш. роман «Селянське повстання» (1877) — про хорватсько-словен. селянське повстання 1573. Перекладав твори Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Селянське повстання. К., 1957; Рос. перекл. — Крестьянское восстание. М., 1955; Сокровище ювелира. М., 1963.
В. Г. Гримич.

ШЕ́НФЕР Клавдій Іполитович [26.V (7.VI) 1885, м. Радвілішкіс, тепер Литов. РСР — 18.V 1946, Москва] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1932). Після закінчення (1910) Московського тех. уч-ща (тепер Моск. вище тех. училище ім. М. Е. Баумана — МВТУ) викладав у цьому ж вузі (з 1917 — професор). Брав участь в організації електротех. ф-ту МВТУ (1918) і Всесоюзного електротех. ін-ту ім. В. І. Леніна (1921). Викладав (з 1930) у Моск. енергетичному ін-ті. Осн. праці стосуються теорії та конструювання електр. машин, каскадних схем з електр. машинами, комутації електр. машин колекторного типу. Ш.— автор багатьох підручників. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ШЕНЬЄ́ (Chénier) Андре Марі (29.X 1762, Константинополь — 25.VII 1794, Париж) — франц. поет і публіцист. Вітав Велику франц. революцію, але відійшов від неї, не прийнявши програми *якобінців.* В 1793 заарештований і згодом страчений. Ш.— попередник романтизму. Виступав проти абсолютизму. Обстоював поезію сильних емоцій та інтелектуалізму. Використовуючи форми античного вірша, пристосовував їх до нового змісту. Політ. поезія Ш. була відгуком на злобу дня («Клятва у залі для гри в м'яч», 1791), відобразила відхід його від революції, полеміку з якобінцями («Ода Марії Анні Шарлотті Корде», «Ямби», обидва твори — 1794). В інтимній ліриці втілив образ людини передреволюц. доби. Вірші Ш. опубліковано лише 1819.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; [Вірші]. «Всесвіт», 1977, № 1; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1940; [Вірші]. В кн.: Европейская поэзия XIX века. М., 1977.

Літ.: Великовский С. Андре Шенье и революция. В кн.: Великовский С. Поэты французских революций 1789—1848. М., 1963; Шор В. Андре Шенье. В кн.: Писатели Франции. М., 1964.
Л. А. Мироненко.

ШЕНЬЄ́ (Chénier) Марі Жозеф (11.II або 28.IV 1764, Константинополь — 10.I 1811, Париж) — франц. драматург, поет і публіцист, член Франц. академії (з 1803). Брат А. М. *Шеньє.* В роки Великої франц. революції — депутат Конвенту. Примикав до *якобінців,* не визнавав терору. Трагедії Ш. «Карл IX, або Урок королям» (пост. 1789, опубл. 1790; з франц. історії), «Жан Калас, або Урок суддям» (пост. 1791, опубл. 1793; спрямована проти реліг. мракобісся і фанатизму), «Гай Гракх» (пост. 1792, опубл. 1793; на тему античності) утвердили у франц. л-рі революц. класицизм. Створив новий тип трагедії, в якій відображено політ. життя, актуальні соціальні проблеми, змальовано нар. маси. У центрі творів Ш.— герой, що відстоює права мас.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Карл IX, или Урок королям. В кн.: Французский театр эпохи Просвещения, т. 2. М., 1957. *Л. А. Мироненко.*

ШЕНЬСІ́ — провінція на Пн. Китаю. Площа 190 тис. км². Нас. 28,9 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Сіань. Поверхня переважно платоподібна, на Пд.— хр. Ціньлін. Клімат помірний. Гол. ріка — Хуанхе. В горах подекуди збереглися ліси. Основа економіки — с. г. Вирощують пшеницю, просо, рис, гаолян, кукурудзу; з технічних культур — олійні культури, цукр. буряки та бавовник. Тваринництво має другорядне значення. Видобувають вугілля, нафту, заліз. руду. Підприємства металург., маш.-буд., хім., нафтопереробної, цем., бавовняної і харч. промисловості. Осн. пром. центри — Сіань, Баоцзі. *М. В. Фурманов.*

ШЕНЬЯ́Н, Мукден — місто на Пн. Сх. Китаю, адм. ц. провінції Ляонін. Розташований на р. Хуньхе. Значний залізнич. вузол. 4,2 млн. ж. (1975). Важливий індустр. центр країни. Провідні галузі важкої пром-сті — чорна та кольорова металургія, машинобудування, хім. пром-сть. Цементні, деревообробні, паперові, поліграф., склоробні, керамічні, текст. і харч. підприємства. Кустарні промисли. Ун-т. Політех., мед., екон., с.-г. та ін. ін-ти. Наук. установи. Музеї. Театри. Архіт. пам'ятки 9—14 ст. Ш. виник у 2 ст. до н. е. під назвою Хоучен.

ШЕ́ПАРД (Shepard) Алан (н. 18.XI 1923, Іст-Деррі, шт. Нью-Гемпшір) — астронавт США, контр-адмірал ВМФ (у відставці). Після закінчення 1944 Мор. академії став офіцером ВМФ. У 1950—53 і 1955—57 працював у школі льотчиків-випробувачів ВМФ. У 1958 закінчив Військ.-мор. коледж. З

1959 — у групі астронавтів. Вперше у США здійснив (5.V 1961) 15-хвилинний суборбітальний політ на космічному кораблі «*Меркурій*» (МР-3). Разом з Е. *Мітчелом* і С. *Руса* здійснив (1—10.II 1971) політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-14». На Місяці перебував 33 год 30 хв, включаючи 2 виходи на його поверхню тривалістю бл. 9 год. Ш.— керівник програми підготовки амер. астронавтів у Центрі пілотованих польотів у Х'юстоні.

ШЕПЕЛЯ́ВІСТЬ — вада мови, при якій неправильно вимовляються свистячі («з», «с», «ц») і шиплячі («ж»,«ч», «ш», «щ») звуки. Є кілька видів Ш. Серед них головні: міжзубна (зумовлена дефектом розташування зубів — наявністю щілини між передніми зубами), недостатня рухомість язика (нездатність виробити точні для кожного звука мовні рухи), тугоухість (порушення фонематичного слуху) тощо. Для усунення Ш. застосовують методи *логопедії*. При аномаліях будови мовного апарату іноді вдаються до хірургічного втручання, *протезування*.

ШЕПЕТІ́ВКА — місто обласного підпорядкування Хмельн. обл. УРСР, райцентр, на р. Гусці (прит. Горині). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Вперше згадується 1594. Була під владою шляхет. Польщі. Наприкінці 16 ст. Ш. дістала *магдебурзьке право*. Населення Ш. брало участь у *Косинського повстанні 1591—93*, *Наливайка повстанні 1594—96*, нар.-визвольній війні 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ш. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Під час революції 1905—07 в Ш. діяла група РСДРП, відбулися страйки робітників і сел. заворушення. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1923 Ш.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ш. (4.VII 1941—11.II 1944) в місті виникли підпільні групи, які ввійшли до *Славутської підпільної комуністичної організації*, діяв підпільний райком партії. Влітку 1942 Шепетівська орг-ція почала діяти самостійно, у взаємодії з партизан. з'єднанням А. З. *Одухи*. У місті — гол. підприємство обл. об'єднання «Хмельницькдерев», цукр. і м'ясні комбінати, маслоробний, 2 хлібні, безалкогольних напоїв, тракторних втулок, металовиробів, асфальтобетонний, буд. матеріалів з-ди, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, підприємства побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, філіал Київ. індустр. технікуму, тех. уч-ще, 13 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, 2 лікарні, 2 поліклініки, 2 будинки культури, 7 клубів, 6 б-к. Літ.-меморіальний комплекс М. О. *Островського*, який 1915—19 жив у Ш. У 20-х рр. у Ш. деякий час жив Н. С. *Рибак*. В 1937—41 тут навчався герой-піонер В. О. *Котик*. У місті йому встановлено пам'ятник.

ШЕПЕТІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,2 тис. км². Нас. 47,9 тис. чол. (1984). У районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Шепетівка*. Поверхня пн. (більшої) частини району рівнинна (розташована в межах *Малого Полісся*), пд. — рівнинно-хвиляста, розчленована долинами річок, балками та ярами (пн.-сх. схили *Подільської височини*). Корисні копалини: граніти, гнейси, вапняки, каолін, буд. глини, пісок, торф. Найбільша річка — *Хомора* (бас. Прип'яті). Грунти на Пн. дерново-підзолисті, в центр. частині — опідзолені чорноземи і темно-сірі, на Пд.— чорноземи типові малогумусні. Пн. частина району лежить у межах зони мішаних лісів, пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, ясен) займають 35 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — м. Шепетівка. Найбільші пром. підприємства району: Майдан-Вильський комбінат вогнетривів (с. Михайлючка), Грицівський ковальсько-пресових вузлів і Чотирбоківський комбікормовий заводи.

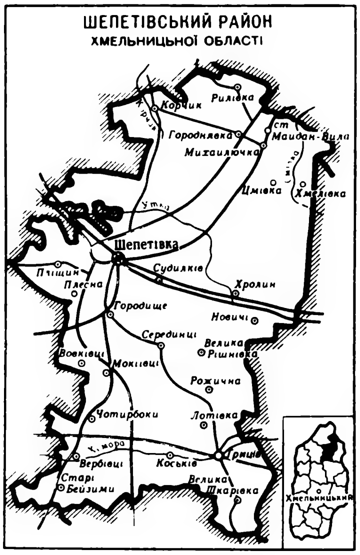

Районний комбінат побутового обслуговування (Шепетівка), 3 будинки побуту. Землеробство району зерново-буряківничого напряму, тваринництво — м'ясо-молочного (скотарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1983 становила 67,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 53,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, жито, овес, просо, гречка. У Ш. р.— 17 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Шепетівка; залізничні станції: Чотирбоки, Хролин, Майдан-Вила. Автомоб. шляхів — 486 км, у т. ч. з твердим покриттям — 409 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (смт Гриців), 51 заг.-осв. та 4 музичні школи; 37 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 69 клубних установ, 55 кіноустановок, 64 б-ки. У с. Хмелівці Ш. р. народився юний учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 В. О. *Котик*. У Ш. р. видається газ. «Шляхом Жовтня» (з 1925). *А. В. Васьковський.*

ШЕ́ПЛІ (Шаплі; Shapley) Харлоу (2.XI 1885, Нашвілл, шт. Міссурі — 20.X 1972, Боулдер, шт. Колорадо) — амер. астроном. Закінчив (1910) ун-т шт. Міссурі (Колумбія). Осн. наук. праці стосуються будови *Галактики*, *змінних зір* у нашій та ін. *галактиках*. Ш. розробив метод визначення елементів орбіт затемнюваних *подвійних зір* (разом з Г. Н. *Ресселом*); метод обчислювання віддалей до далеких зоряних систем і скупчень, оснований на спостереженнях *цефеїд*, які входять до них; дослідив систему кульових скупчень і визначив напрям на центр Галактики; досліджував розподіл галактик у просторі.

ШЕПТИ́ЦЬКИЙ Андрій (1865—1944) — глава греко-католицької (уніатської) церкви (з 1900), один з ідейних натхненників укр. бурж. націоналізму. Великий поміщик, граф. Служив інтересам *Ватікану*, нім. імперіалізму. Боровся за відрив України від Росії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 активно сприяв нім.-фашист. окупантам у поневоленні укр. народу, був одним з організаторів дивізії «СС-Галичина».

ШЕРБУ́Р — місто на Пн. Франції, у департаменті Манш (Нормандія). Пасажирський мор. порт на узбережжі прот. Ла-Манш, залізнич. станція. 83 тис. ж. (1975). Суднобудування та с.-г. машинобудування. Підприємства хім., меблевої, швейної та харчосмакової пром-сті. Військ.-мор. база.

ШЕ́РВУД Леонід Володимирович [16 (28).IV 1871, Москва — 23.VIII 1954, Ленінград] — рос. рад. скульптор, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1946). Син арх. В. О. Шервуда. В 1886—91 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у С. Іванова, 1893—98 — в петерб. АМ у В. Беклемішева. В 1899—1900 — пенсіонер АМ у Парижі, де навчався в академії Жюльєна у О. *Родена* та А. *Бурделя*. Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*. Твори: надгробок Г. І. Успенського (1904) на Волковому кладовищі, пам'ятники О. М. Радищеву та О. І. Герцену (два останні — 1918, всі — в Ленінграді), пам'ятник О. М. Радищеву в Москві (1918), портрет П. Л. Войкова (1927), «Вартовий» (1933). У 1913 брав участь у конкурсі на проект пам'ятника Т. Шевченкові для Києва, 1939 створив портрет поета. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Рогачевский В. Леонид Владимирович Шервуд. М., 1955.

ШЕРЕМЕ́Т Микола Спиридонович [н. 10 (23).XII 1906, м. Могильов, тепер БРСР] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). Перша зб. віршів — «У похід» (1929). У 1942—43 перебував у партизанському з'єднанні О. Ф. Федорова. У роки війни друкував статті, нариси, вірші в газ. «Известия», «Комсомольская правда», «Комуніст», «Советская Украина». Тоді ж опублікував зб. віршів «На лінії вогню» (1942), нариси «В лісах України» (1944). Автор збірок віршів і поем «Жит-

А. Шепард.

Х. Шеплі.

В. С. Шендель. Колгоспні амазонки. 1983

А. С. Шеремета.

Р. Б. Шерідан.

А. Шеріф.

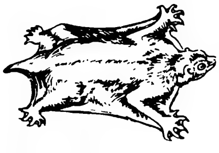

Шерстокрил
Cynocephalus volans.

тя моє» (1947), «Генерал Орленко» (1948), «Дружбою сильні» (1954), «Лілія Карастоянова» (1972), «Мій світ» (1976), книжок нарисів про війну, роману «Вартові миру» (1936), документальної повісті «З глибин пам'яті» (1977). Нагороджений орденом Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Мій найдорожчий самоцвіт. К., 1981.

Літ.: Кобилецький Ю. Микола Шеремет. В кн.: Кобилецький Ю. Літературні портрети. К., 1958.

Г. Г. Єжелов.

ШЕРЕМЕ́ТА Андрій Степанович (13.XII 1871, с. Бірче, тепер Городоцького р-ну Львів. обл.— 5.II 1946, Львів) — укр. актор. Працював (1889—1924, з перервами) у Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, Новому Львів. театрі (1919), в трупі В. Коссака в Коломиї (1921—22), ін. театрах Зх. України (1925—39), в Укр. театрі ім. Лесі Українки у Львові (1939—40). Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Маюфес («Хазяїн» Карпенка-Карого), Загонистий («Учитель» Франка), слуга Пуньо («Війт Заламейський» Франка за Кальдероном) та ін. Грав також в оперетах. *П. К. Медведик.*

ШЕРЕМЕ́ТА Петро Михайлович (22.I 1897, с. Пуків, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл.— 11.XI 1922, м. Чортків, тепер Терноп. обл.) — один з керівників збройної боротьби трудящих зх.-укр. земель проти польс. окупантів. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в сел. сім'ї. Під час 1-ї світової війни служив у австрійській армії, потім — в *Українській Галицькій армії,* з частинами якої в січні 1920 перейшов на бік Червоної Армії. В складі 44-ї стрілецької д-зії брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Після закінчення громадян. війни — командир батальйону в складі 44-ї стрілецької д-зії. Восени 1922 разом з С. О. Мельничуком та І. Г. Цепком очолив підпільну партизан. групу «*Червона дванадцятка*», яка діяла на Тернопільщині. Розстріляний за вироком польського військово-польового суду.

ШЕРЕМЕ́ТЄВ Борис Петрович [25.IV (5.V) 1652, Москва — 17 (28).II 1719, там же, похований у Петербурзі] — рос. воєначальник і дипломат, генерал-фельдмаршал (1701), граф (з 1706). Брав участь в укладенні «*Вічного миру*» *1686* з Польщею, в *Кримських походах 1687 і 1689, Азовських походах 1695—96,* в усіх вирішальних битвах проти швед. військ під час *Північної війни 1700—21* (в *Полтавській битві 1709* командував центром рос. військ). Учасник *Прутського походу 1711* і укладення *Прутського трактату 1711* з Туреччиною.

ШЕРЕМЕ́ТЄВ Василь Борисович [бл. 1622 — 3 (13).XI 1682] — рос. держ. і військ. діяч, воєвода. Очолював ряд приказів, керував діями рос. військ і укр. загонів на Україні 1654—56 і 1658—60 під час рос.-польс. війни 1654—67. Учасник *Охматівської битви 1655.* З 1658 — київ. воєвода. Вів боротьбу проти І. *Виговського.* Після поразки російського війська під Чудновом (1660) був виданий польс.-шляхет. командуванням крим. ханові. Викуплений рос. урядом з полону в листопаді 1681.

ШЕРЕМЕ́ТЄВ Михайло Петрович (21.XI 1905, с. Одинці, тепер Краснинського р-ну Смол. обл.— 27.VII 1973, Львів) — укр. рад. механік, доктор фізико-матем. наук (з 1952), професор (з 1953), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1949. Закінчив (1927) Смоленський ун-т. Працював (з 1930) у вищих навч. закладах Мінська, Дніпропетровська, з 1945 — у Львів. ун-ті. Наук. праці Ш. стосуються контактних задач теорії пружності, концентрації напружень, узагальнення теорії оболонок. Нагороджений орденом Б. Хмельницького 3-го ступеня, медалями. *Б. Л. Пелех.*

ШЕ́РЕР (Scherer, Cherer) Йоганн Бенедікт (Жан Бенуа; 1.IX 1741, Страсбург — 1824) — нім. і франц. історик, географ, економіст. Освіту здобув в ун-тах Страсбурга, Ієни, Лейпціга. Деякий час був аташе франц. посольства в Петербурзі. В 1808—24 — професор Тюбінгенського ун-ту. Автор ряду праць, які містять відомості з історії, економіки, географії України. Праця Ш. «Аннали Малоросії» (1788) була першим у зх.-європ. науці заг. оглядом географії та історії України. Ш. відзначав заслуги укр. козацтва в захисті цивілізації від руйнівних нападів кочовиків.

ШЕРИ́Ф (англ. sheriff) — у деяких бурж. д-вах виборна (напр., у США) або призначувана королем (у Великобританії) службова особа, яка здійснює адм., поліцейські та певні судові функції.

ШЕРІДА́Н (Sheridan) Річард Брінслі (30.X 1751, Дублін — 7.VII 1816, Лондон) — англійський драматург, театр. і політ. діяч. За походженням ірландець. У 1776—1809 — худож. керівник театру «Друрі-Лейн». У 1780—1812 — член парламенту від партії *вігів.* Виступав з демократичних і радикальних позицій, розвінчуючи колоніальну політику англ. уряду. Автор комедій «Суперники», «Дуенья», «День святого Патріка, або Кмітливий лейтенант» (усі — 1775) та ін., а також мелодрами «Пісарро» (1799; переробка п'єси А. Коцебу «Іспанці в Перу»). У найвизначнішій комедії «Школа лихослів'я» (пост. 1777, вид. 1780) висміював пиху й лицемірство буржуазно-аристократичної Англії.

Тв.: Укр. перекл.— Школа лихослів'я. К., 1947; Рос. перекл.— Драматические произведения. М., 1956.

Літ.: Шервин О. Шеридан. Пер. с англ. М., 1978. *І. О. Влодавська.*

ШЕРІ́Ф Азіз (н. 1904, м. Ана, Ірак) — громадський і політ. діяч Іраку. Юрист. З 1946 — учасник руху за політичну та економічну незалежність і демократизацію життя Іраку. З 1954 — в еміграції в Сірії, повернувся на батьківщину після Іракської революції 1958. З 1958 — генеральний секретар Нац. ради прихильників миру. З 1959 — член Бюро *Всесвітньої Ради Миру.* В 1969—75 займав ряд міністерських посад. Нагороджений орденом Дружби народів. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960.

ШЕ́РПИ, шерпа — народність, яка живе у високогірних районах Непалу, а також в Індії. Заг. чисельність — 75 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — шерпа, належить до *тібето-бірманських мов.* За релігією — буддисти (ламаїсти). Ш.— нащадки тібетців, які за середніх віків переселилися на Пд. від Головного Гімалайського хребта. Осн. заняття Ш. — землеробство, скотарство, торгівля.

ШЕ́РРІНГТОН (Sherrington) Чарлз Скотт (27.XI 1857, Лондон — 4.III 1952, Істборн) — англ. фізіолог, член Лондонського королівського т-ва (з 1893), чл.-кор. Петерб. АН (з 1915). Закінчив Кембріджський ун-т (1885). Професор Лондонського (1891), Ліверпульського (1895—1918) та Оксфордського (1913—35) ун-тів. Основні наукові праці присвячені вивченню фізіології центральної нервової системи, зокрема питань механізмів координації рефлексів, взаємовідношень процесів *збудження* і *гальмування.* Ш. дослідив антагоністичні відношення м'язових груп при здійсненні рухів, зробив аналіз реципрокної іннервації, створив вчення про пропріорецепцію та про природу м'язового тонусу. Нобелівська премія, 1932 (разом з Е. *Едріаном*).

ШЕРСТОБИ́ТОВ Євген Фірсович (н. 19.VI 1928, м. Улан-Уде) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1955. У 1960 закінчив режисерський ф-т ВДІКу (учень М. *Ромма*). З 1962 — на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Знімає переважно фільми для дітей та юнацтва: «Юнга зі шхуни „Колумб“» (1963), «Казка про Хлопчиша Кибальчиша» (1964), «Акваланги на дні» (1965), «Туманність Андромеди» (1967), «Скарби палаючих скель» (1969), «Бунтівний „Оріон“» (1978), «Беремо все на себе» (1980). В багатьох фільмах виступив також як автор сценарію. Республіканська комсомольська премія ім. М. Островського, 1967.

ШЕРСТОКРИ́ЛИ (Dermoptera) — ряд *ссавців.* Довж. тіла бл. 40 см, маса 1—1,7 кг. Волосяний покрив короткий, густий, м'який, сірувато-коричневого кольору зі сріблясто-білими плямами. Мають літальну перетинку. Вона з'єднує всі кінцівки і довгий (до 25 см) хвіст, чим дає змогу тварині планірувати по похилій лінії з дерева на дерево на відстань до 140 м. Живуть у густих тропічних лісах Зондських, Молуккських, Філіппінських та прилеглих до них дрібних о-вів. Вдень сплять, нерухомо причаївшись на гілках, активні вночі. Живляться соковитими плодами, комахами тощо. Вагітність бл. 60 днів, у виплоді 1 маля. Ряд включає 1 рід — Cynocephalus з 1 видом — Ш. філіппінський (C. volans).

В деяких місцевостях Ш. добувають заради смачного м'яса і цінного хутра.

ШЕРСТЮ́К Григорій Пилипович (26.XI 1882, с. Новий Тагамлик, тепер Машівського р-ну Полтав. обл.— 6.XI 1911) — укр. видавець. У 1904 закінчив учительську семінарію в м. Новому Бузі (тепер Микол. обл.), учителював. Засновник першого укр. педагогічного вид-ва «Український учитель», першого укр. педагогічного журн. «*Світло*». Автор кількох науково-популярних книжок для дітей, популярної «Короткої граматики для шкіл», ряду публіцистичних і пед. статей.

ШЕРСТЬ — волосяний покрив ссавців, що захищає *шкіру* від зовнішніх ушкоджень. Складається з покривного *волосу* й підшерстя (у овець покривному волосу відповідають ость, перехідний і покривний волос, а підшерстю — *пух*). Ость — жорсткий, малозвитий, вкритий некільцевидною лускою з дуже розвиненою серцевиною і, як правило, найдовший волос. Перехідний волос — проміжний між остю й пухом; серцевина слаборозвинена або відсутня. Покривний волос — дуже короткий, блискучий, майже прямий; за будовою близький доості. Для кожного роду тварин характерний певний шерстяний покрив, який залежно від сезону та фізіол. стану особини може змінюватись. Колір Ш. визначається наявністю пігменту меланіну. Ш.— один із осн. видів натуральних волокон для *текстильної промисловості*. Див. також *Вовна*.

ШЕ́РФІГ (Scherfig) Ганс (8.IV 1905, Копенгаген — 28.I 1979, там же) — дат. письменник, публіцист, художник. Член Компартії Данії. В 1943 утік з нім.-фашист. в'язниці й до кінця війни перебував у підпіллі. Літ. діяльність почав у 30-і pp. У романах «Мертва людина» (1937), «Зниклий чиновник» (1938), «Змарнована весна» (1940), «Ідеалісти» (1945), «Зникла мавпа» (1964) створив сатиричну картину духовної деградації бурж. суспільства. Життя Данії під час фашист. окупації і в перші післявоєнні роки зобразив у романах «Ботус Окцитанус, або Восьмиокий Скорпіон» (1953) та «Замок Фрюденгольм» (1962). Автор літ.-критичних розвідок, дорожніх нарисів про СРСР («Подорож по Радянському Союзу», 1951) й ін. соціалістичні країни. Ілюстрував свої твори і твори письменників різних епох і народів (Л. Гольберга, Дж. Б. Шоу та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— Надійний шанс містера Уайта. К., 1961; Дворецький. В кн.: Сучасна датська новела. К., 1982; Рос. перекл.— Ботус Окцитанус, или Восьмиглазый Скорпион. М., 1956; Замок Фрюденхольм, кн. 1—2. М., 1965; Пропавшая обезьяна. М., 1965; В гостях у киргизов. Фрунзе, 1969; Труд. Л., 1978; Пропавший чиновник.— Загубленная весна.— Мёртвый человек. М., 1979.

Літ.: Переслегина Э. В. Ханс Шерфиг. Биобиблиографический указатель. М., 1965. *О. Д. Сенюк.*

ШЕ́РШЕНЬ (Vespa) — рід гуртосімейних жалячих перетинчастокрилих комах надродини *ос справжніх*. Тіло завдовжки до 35 мм, червоно-буре з жовтим малюнком. Гнізда влаштовують в дуплах дерев у вигляді горизонтальних стільників, зроблених з папероподібної маси, яку вони виробляють з кори гілок дерев або чагарників. Личинок вигодовують гол. чин. комахами (у т. ч. й медоносними бджолами, чим шкодять бджільництву). Дорослі Ш. ушкоджують також стиглі яблука і груші, обгризають кору молодих дерев. Жалять боляче, кілька уколів Ш. часом небезпечні для здоров'я людини. В роді бл. 20 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках, з них в СРСР — 8 видів, в УРСР— 1: Ш. звичайний (V. crabro). *Г. З. Осичнюк.*

«ШЕ́РШЕНЬ» — укр. сатиричний журнал революційного напряму. Виходив у Києві в січні — липні 1906. Видано 25 номерів. «Ш.» друкував твори І. Франка, Лесі Українки, В. Самійленка, М. Чернявського, О. Маковея, О. Олеся, художників Ф. Красицького, В. Різниченка (Велентія) та ін., спрямовані проти царизму, бурж.-поміщицьких партій, проти шовіністів та бурж. націоналістів.

Літ.: Бабишкін О. К. Сатиричний журнал «Шершень». «Радянське літературознавство», 1959, № 4. *О. К. Бабишкін.*

ШЕСТА́К Володимир Володимирович (н. 1.IV 1916, Жмеринка, тепер Вінн. обл.) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1966. В профес. мистецтві — з 1937. В 1945—80 працював у Вінн. театрі ляльок. Серед вистав — «Котигорошок» Г. Усача, «Великий Іван» С. Образцова, «Донька білої берези» А. М'ястківського, «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч» за М. Гоголем, «Маленька фея» В. Рабадана.

ШЕСТА́ЛОВ Юван (Іван) Миколайович (н. 22.VI 1937, с. Камратка, тепер Берьозовського р-ну Ханти-Мансійського авт. округу Тюмен. обл.) — мансійський рад. письменник. Член КПРС з 1967. Пише мансі і рос. мовами. Автор повістей «Синій вітер каслання» (1964), «Коли мене гойдало сонце» (1970), «Таємниця Сорні-най» (1976), «Сибірське прискорення», «Велика риба» (обидві — 1982), збірок віршів, поем, оповідань, нарисів, книг для дітей. Осн. тема творчості Ш.— нове життя раніше знедолених народів Крайньої Півночі, праця рад. людей, рідна природа. Переклав мовою мансі «Заповіт» Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Югорська колиска. К., 1976; Коли мене гойдало сонце. К., 1981; Рос. перекл.— Избранное. Л., 1976. *М. М. Плісецький.*

ШЕСТИКНИ́ЖЖЯ АРМЕНО́ПУЛА — збірник феод. права Візантії, складений бл. 1345 верховним суддею м. Фессалоніки К. Арменопулом. Являє собою кодифікацію *римського права*, пристосовану до умов раннього феодалізму. Джерелами Ш. А. були *дигести*, номоканони та ін. візант. кодифікації. Після падіння Візантії (серед. 15 ст.) застосовувалося в Греції, Волощині, Молдавії та Бессарабії. До Ш. А. входили норми цивільного, сімейного, кримінального, церк., та судового права.

ШЕСТО́В Лев [справж. прізв. та ім'я — Шварцман Лев Ісакович; 31.I (12.II) 1866, Київ — 20.XI 1938, Париж] — рос. філософ-екзистенціаліст, літератор. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1889). Професор Сорбонни (з 1920). Філос. погляди Ш. являють собою суміш ідей *екзистенціалізму, ірраціоналізму, містицизму*. За Ш., людина спроможна досягти «справжнього існування» лише звільнившись від загальновизнаних істин, обов'язкових моральних норм, шляхом пізнання бога та «прориву» до нього. Заперечення впливу на людину природного й соціального середовища приводить Ш. до гносеологічного *релятивізму* та *аморалізму*.

ШЕСТОВИ́ЦЬКІ ГОРОДИ́ЩЕ І МОГИ́ЛЬНИК — давньоруські городище і курганний могильник в урочищі Коровень, поблизу с. Шестовиці Чернігівського р-ну Черніг. обл. Досліджували їх 1925—27, 1946, 1948, 1956—58. При розкопках городища й селища, що примикало до нього, виявлено залишки напівземлянок з глинобитними печами та госп. ямами, знайдено уламки ліпного й кружального посуду (датується 9—10 ст.). На могильнику розкопано 150 курганів, в яких виявлено поховання з обрядом трупоспалення і трупопокладення. В могилах знайдено зброю, прикраси й побутові речі, кінське спорядження. Кургани датуються переважно 10—11 ст.

Літ.: Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К., 1977.

ШЕСТОПА́ЛОВ Віктор Петрович (н. 23.I 1923, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл.) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1949. Закінчив (1949) Харків. ун-т. Працював (1952—71) у харків. вузах. З 1965 — в Ін-ті радіофізики та електроніки АН УРСР (з 1973 — директор). Осн. праці — з радіофізики й електроніки. У цих галузях Ш. розвинув нові наук. напрями: теорію дифракції хвиль у резонансних режимах і дифракційну електроніку, пов'язану зі створенням принципів генерування, передачі й прийому висококогерентних електромагн. коливань міліметрового і субміліметрового діапазону радіохвиль. Держ. премія УРСР, 1972.

Тв.: Метод задачи Римана — Гильберта в теории дифракции и распространения электромагнитных волн. Х., 1971; Дифракция волн на решетках. Х., 1973 [у співавт.]; Дифракционная электроника. Х., 1976; Сумматорные уравнения в современной теории дифракции. К., 1983.

ШЕ́СТРЕМ (Sjöström) Віктор Давід (20.IX 1879, Сільбодаль — 3.I 1960, Стокгольм) — шведський кінорежисер, актор. У 1912 дебютував у кіно («Вампір», реж. М. Стілер). У тому ж році зняв фільм «Лісничий». Основоположник т. з. шведської класичної кіношколи, ідейно-естетичні принципи якої розвинув у стрічках: «Тер'є Вігeн» (1916), «Гірський Ейвін та його дружина» (1917) та ін. З 1923—30 працював у Голлівуді. У 1930 створив першу швед. звукову стрічку «Маркурелли з Вадчепінга». Остання режисерська робота Ш.— істор. драма «Під червоною мантією» (1937, в рад. прокаті — «Під кардинальською мантією»); остання роль — професор Борг («Сунична галявина», реж. І. Бергман, 1957).

ШЕТЛА́НДСЬКІ ОСТРОВИ́, Шетлендські острови — архіпелаг у пн.-сх. частині Атлантичного ок., тер. Великобританії. Площа 1,4 тис. км². Нас. 21,8 тис. чол. (1979). Включає понад 100 островів, найбільші — Мейнленд, Йєлл, Анст,

В. П. Шестопалов.

Обкладинка журналу «Шершень».

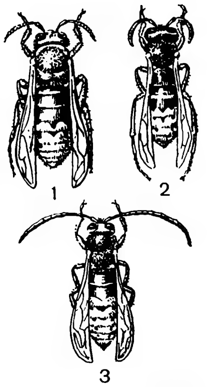

Шершень звичайний:
1 — самка;
2 — робочий;
3 — самець.

А. Ф. Шикеро.

П. П. Шилін.

П. Л. Шиллінг.

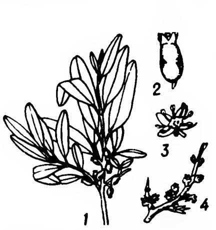

Шефердія срібляста: *1* — гілка з плодами; *2* — жіноча квітка; *3* — чоловіча квітка; *4* — гілка з чоловічими квітками

Фетлар. Поверхня погорбована, заввишки до 450 м, береги переважно круті, скелясті. Поширені кам'янисті пустища та *вересовища*. Багато птахів. Осн. заняття населення — рибальство, вівчарство, розведення шотландських поні. Гол. місто — Леруїк.

ШЕФÉРДІЯ (Shepherdia) — рід вічнозелених чи листопадних кущових або деревних рослин родини маслинкових. Відомо 3 види, пошир. в Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. на Україні, акліматизовано 2 види. Найпошир. Ш. сріблястa (S. argentea) — дводомне дерево до 6 м заввишки. Листки вузькоеліптичні, сріблясті. Квітки дрібні, жовтуваті, розташовані в пазухах листків на пагонах минулого року. Плід — овальна соковита кістянка яскраво-червоного кольору. Культивують Ш. с. як декоративну і плодову рослину. Плоди містять вітамін C (понад 250 мг %), цукри (12,1—21,1 %), органічні к-ти (1,8—3,4 %), каротин (1,3 мг %), катехіни (бл. 0,04 %), дубильні речовини (понад 0,6 %); використовують для виготовлення вин, наливок, соків, компотів, киселів, варення. *А. П. Лебеда.*

ШÉФТСБЕРІ (Schaftesbury) Антоні Ешлі Купер (26.II 1671, Лондон — 15.II 1713, Неаполь) — англійський філософ. Розробляв з позицій *деїзму* вчення про гармонію, що панує в світі і людині, джерелом якої є бог. В етиці поділяв ідеалістичну концепцію абсолютної, незалежної від соціальних умов моралі. Як представник раннього *Просвітительства* був прихильником свободи думки, виступав проти реліг. моралі і реліг. фанатизму. Вбачав у розумі єдиний критерій істини. *А. О. Пашкова.*

ШÉФФІЛД — місто в центр. частині Великобританії, адм. ц. метрополітенського графства Саут-Йоркшір. Розташований на р. Дон. Вузол з-ць і автошляхів. 558 тис. ж. (1976). Значний центр важкої пром-сті країни, зокрема металург. (виробн. якісної сталі), маш.-буд. (електротех. вироби, верстати, гідравлічне устаткування тощо) та металообробної. Підприємства воєнної, текст., харч. галузей. Ун-т (засн. 1905). Музей Ш., художні галереї.

ШИБÁНОВ Михайло (р. н. невід.— після 1789) — рос. живописець, зачинатель селянського побутового жанру в рос. мистецтві. Походить з кріпаків. З 1783 — «вільний живописець». Твори: «Селянський обід» (1774), «Свято заручин» (1777); портрети О. Спиридова (1772), В. Попова (1784—85), Катерини II, О. Дмитрієва-Мамонова (два останні написано в Києві 1787) та ін. Картини Ш. зберігаються у ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Одес. худож. музеї. У 1783—86 написав ікони для Катерининського собору в Херсоні (тепер у Херсон. краєзнавчому музеї).

ШИ́БЕНИК — місто на Зх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Порт на Адріатичному м. 38,1 тис. ж. (1979). На базі місц. покладів бокситів розвинута алюм. пром-сть (виплавка та прокат). Виробн. феросплавів. Судноремонт. Текст. та харч. (виноробна, плодо- та рибоконсервна) пром-сть. Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Поблизу Ш.— видобування бурого вугілля, ГЕС на р. Крка. Туризм. Виник в 10 ст.

ШИБЛЯ́К (сербохорватське) — тип рослинності, представлений переважно угрупованнями з посухостійких теплолюбних листопадних чагарників і низькорослих дерев. Сучас. Ш. утворилися в основному на місці знищених лісів і рідколісся передгір'їв і низькогір'їв. Поширений на Балканах, у Криму, на Чорноморському узбережжі Кавказу, в Дагестані і Закавказзі. У флористичному складі Ш. частіше переважають дуби (пухнастий і грузинський), граб східний, держидерево, глід, шипшина, іноді з домішкою вічнозелених рослин.

ШИВАЗÁ Ясир Джумазович [псевд.— Щянма; н. 5 (18).V 1906, с. Александровка, тепер Московського р-ну Кирг. РСР] — дунганський рад. письменник, нар. поет Киргизії (1974). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1929. Опубл. збірки віршів «Вранішня зоря» (1931), «Хвиля революції» (1932), «Вибрані вірші» (1958), «Здрастуй, весно» (1966) та ін. Автор повістей, роману «Вірні друзі» (1958) та ін. Одна з основних тем Ш.— дружба народів. Перекладач поезій Т. Шевченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. *Тв.:* Рос. перекл.— Мой новый дом.— Верные друзья. Фрунзе, 1969; Стихи. М., 1976. *К. Саматов.*

ШИГИМÁГА Петро Антонович [н. 27.VI (10.VII) 1917, м. Богодухів, тепер Харківської обл.] — український радянський живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1948 закінчив Харків. худож. ін-т. Працює в галузі станкового живопису, графіки, театрально-декораційного мистецтва. Твори: пейзажі «Сорочинські луки» (1950), «Петрові батоги» (1956), «В сім'ї вольній, новій» (1964), серія офортів «Старий і новий Харків» (1957); оформлення до вистав «Фра-Дьяволо» Д. Обера в Харків. театрі опери та балету (1948), «Лев Гурич Синичкін» за Д. Ленським у Харків. театрі муз. комедії (1950).

ШИГÝРА Йосип Іванович (1719, Київ — 1790, там же) — укр. живописець. Навчався у Київській академії. З 1740 мандрував по Зх. Європі. У 1741 за малюнком Ш. гравер Шлевен виконав для Київ. академії гравірований «Тезис». З 50-х рр. постійно жив у Києві; малював ікони на замовлення Софійського собору та Києво-Печерської лаври.

М. Шибанов. Свято заручин. 1777. ДТГ у Москві.

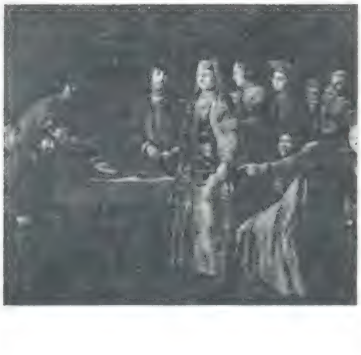

ШИДЛÓВСЬКИЙ Анатолій Корнійович [н. 10.X 1933, с. Веприк, тепер Бобровицького р-ну Чернігів. обл.] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки та електроенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. Закінчив (1957) Київ. політех. ін-т. З 1959 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР (з 1973 — директор). Осн. праці присвячені дослідженню багатофазових електр. кіл, розвитку їх теорії, створенню багатофункціональних пристроїв для стабілізації параметрів електр. енергії. Під керівництвом Ш. розроблено принципи побудови схем і пристроїв для підвищення якості електроенергії в електр. системах, методи аналізу й синтезу таких пристроїв. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1982.

ШИДЛÓВСЬКИЙ Андрій Петрович [5 (17).XI 1818, Воронезька губ.— 25. IV (7.V) 1892, с. Карабачин, тепер Коростишівського р-ну Житомирської обл.] — рос. і укр. астроном і геодезист. Закінчив (1837) Харків. ун-т. У 1843—56 — професор Харків. ун-ту, 1856—68 — професор Київ. ун-ту і директор *Київської астрономічної обсерваторії*. Ш. брав участь у великому градусному вимірюванні під керівництвом В. Я. *Струве* (під час якого визначив геогр. координати ряду пунктів України) та в хронометричній експедиції для визначення різниці довгот Пулковської й Альтонської обсерваторій.

ШИЗОГОНÍЯ, схизогонія (від грец. σχίξω — розщеплюю і γονή — народження) — множинний поділ, одна з форм *нестатевого розмноження*. Ш. властива найпростішим (форамініферам, радіоляріям, споровикам), деяким водоростям і грибам. При Ш. з ядра материнської особини (шизонта) внаслідок ряду послідовних поділів утворюються кілька ядер, після чого весь шизонт розпадається на відповідне число одноядерних клітин (мерозоїтів). У більшості організмів, яким властива Ш., після кількох нестатевих поколінь відбувається статевий процес (див. *Чергування поколінь*). У споровиків з мерозоїтів утворюються гаметоцити, що дають початок *гаметам*.

ШИЗОФРЕНÍЯ (від грец. σγίξω — розщеплюю і φρήν — розум думка) — психічне захворювання. Часом Ш. призводить до зміни особистості, що виявляється у порушенні єдності (розщепленні) психічних процесів, зниженні психічної активності (редукція енергетичного потенціалу), прогресуючому емоційному оскудінні і замкненості, що наростає. Розвиток хвороби супроводиться галюцинаціями, маренням, *ступором*, затьмаренням свідомості та ін. психічними розладами, що призводить до порушень поведінки, соціальної дезадаптації хворих. Захворювання вперше описав 1898 нім. психіатр Е. Крепелін як «раннє слабоумство». Сучас. назву хвороби — шизофренія — запропонував 1911 швейц. лікар-психіатр Е. Блейлер. Виділяють три

осн. форми Ш. Неперервна Ш., що в свою чергу, залежно від темпу перебігу, поділяється на Ш. з в'ялим перебігом, яка характеризується поступовим наростанням зміни особистості. Середньопрогресуюча (прогредієнтна) Ш., яка починається з неврозоподібних розладів. Через кілька років з'являються марення переслідування, можуть розвиватися глибокі зміни особистості тощо. Злоякісна Ш. починається виключно в дитячому і юнацькому віці і характеризується швидким перебігом; призводить до тяжкого порушення психіки. Періодична Ш. характеризується приступоподібним перебігом, з періодами тривалого покращення. Приступоподібно-поступова Ш. займає проміжне місце між неперервною і періодичною формами. Лікування залежить від форми і стадії захворювання. Застосовують *психотропні засоби*, трудову терапію тощо.
В. С. Шапошников.

ШИЇЗМ (від араб. шіа — група прибічників) — один з двох (поряд із *сунізмом*) напрямів в *ісламі*. Виник у 7 ст. в араб. халіфаті. Початок Ш. поклала група прихильників Алі — двоюрідного брата *Мухаммеда*, яка домагалася обрання Алі халіфом. Шиїти, як і суніти, визнають *Суну* (не повністю і дещо змінену), *Коран*; мають свій священний переказ — хабери, або ахбар. Характерною рисою Ш. є культ «святих мучеників». З Ш. в 7—9 ст. виділилися секти кайсанітів, зейдитів, імамітів, *ісмаїлітів*. Ш. поширений в Ірані, Індії, Пакистані, Сірії та ін. В СРСР Ш. дотримуються переважно мусульмани Азербайджану.

ШИКЕ́РО (Шекера) Анатолій Федорович (н. 17.V 1935, Владивосток) — укр. рад. балетмейстер, нар. артист УРСР (з 1983). Член КПРС з 1983. У 1956 закінчив Пермське хореографічне уч-ще, 1964 — балетмейстерське відділення Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). В 1964—66 — балетмейстер Львівського, з 1966 — Київ. театрів опери та балету (1975—77 — гол. балетмейстер). Вистави: «Кам'яний господар» В. Губаренка (1969), «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (1971), «Лускунчик» П. Чайковського (1972), «Лілея» К. Данькевича (1976), «Спартак» А. Хачатуряна (1977), «Ольга» Є. Станковича (1982). *В. Д. Туркевич.*

ШИ́ЛІН Панас Петрович (1.IX 1924, с. Петропавловка, тепер Новоузенського р-ну Сарат. обл.— 22.V 1982, Москва) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1975), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни воював на Пд.-Зх., 3-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. У 1952 закінчив Військ. академію ім. Ф. Е. Дзержинського, 1966 — Академію Генштабу. З 1976 — заст. голови ЦК ДТСААФ СРСР. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ШИ́ЛІНГ (англ. shilling) — 1) Англ. монета і рахунково-грошова одиниця Великобританії (до переходу на десяткову грош. систему в лютому 1971), дорівнювала 12 пенсам, або $^1/_{20}$ *фунта стерлінгів*. 2) Грошова одиниця Австрії (поділяється на 100 грошів; за курсом Держбанку СРСР на 16.XI 1984 100 австр. Ш. дорівнюють 4,01 крб.), Кенії (поділяється на 100 *центів*), Сомалі (поділяється на 100 центів; за курсом Держбанку СРСР на 16.XI 1984 100 сомалійських Ш. дорівнюють 3,28 крб.), Танзанії і Уганди (поділяється на 100 центів).

ШИ́ЛКА — ріка у Читин. обл. РРФСР, лівий витік *Амуру*. Довж. 560 км, площа бас. 206 тис. км^2. Утворюється злиттям річок Інгоди й Онону. Живлення переважно дощове. Пересічна витрата води 550 м^3/с. Судноплавна. На Ш.— м. Сретенськ. У бас. ріки (верхів'я Інгоди) — Сохондинський заповідник.

ШИ́ЛЛІНГ Павло Львович [5 (16). IV 1786, м. Ревель, тепер Таллін — 25.VII (6.VIII) 1837, Петербург] — рос. вчений-електротехнік і сходознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1828). Закінчив (1802) 1-й Кадетський корпус у Петербурзі, служив у Ген. штабі рос. армії, у М-ві закордонних справ. Учасник наук. експедиції (1830—32) у Сх. Сибір, де зібрав колекцію тібето-монгольських літ. пам'яток. Сконструював і випробував (1812) міну з електр. запалом. Винайшов (1832) клавішний телеграфний апарат, на основі якого створив систему електромагніт. телеграфного зв'язку; проклав (1832—36) підземну телеграфну лінію між крайніми приміщеннями Адміралтейства (Петербург); розробив (1837) проект підводної лінії електромагн. телеграфного зв'язку між Петергофом і Кронштадтом. Перший в світі створив кабель з ізольованими електр. проводами.

ШИ́ЛО Микола Костянтинович (6.IX 1913, Київ — 22.IV 1982, там же) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. Закінчив (1939) Київ. інженерно-буд. ін-т. Осн. споруди: будинок Міністерства с. г. УРСР (1955—56), житл. будинки, всі — в Києві. Брав участь у розробці проектів забудови центру Києва (1970). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ШИ́ЛО Микола Олексійович [н. 25.III (7.IV) 1913, м. П'ятигорськ] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1941. Після закінчення Ленінгр. гірничого ін-ту (1937) працював у виробничих геол. орг-ціях. У 1950—60 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту золота і рідкісних металів, з 1960— директор Пн.-Сх. комплексного н.-д. ін-ту Далекосхідного наук. центру АН СРСР (у Магадані), з 1977 — голова президії цього центру. Осн. наук. праці — з проблем геології і геохімії корисних копалин, генезису руд, заг. й регіональної геології та літології. Розробив генетичну класифікацію родовищ золота, титану, алмазів. Відкрив кілька родовищ золота і срібла на Пн. Сх. СРСР. Автор фундаментальної праці «Основи вчення про розсипища» (1981). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1980. *В. І. Гончаров.*

ШИ́ЛО Петро Андрійович (н. 9.XII 1918, с. Ставище, тепер смт, райцентр Київ. обл.) — рад. машинобудівник, інженер-конструктор, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1950. Закінчив (1947) Київ. політех. ін-т. З 1947 працював на Київ. з-ді «Реле і автоматики» ст. інженером-конструктором; з 1962 — директор з-ду. З 1976 — генеральний директор виробничого об'єднання «Точелектроприлад». Делегат XXV з'їзду КПРС, XXVI з'їзду Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. *В. П. Печерога.*

ШИ́ЛОВ Євген Олексійович [29.VII (10.VIII) 1893, Серпухов — 22.VII 1970, Київ] — укр. і рос. рад. хімік-органік, академік АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1943. Закінчив Моск. ун-т (1917). Працював у політехнічному (тепер хіміко-технологічний) ін-ті в Іваново (1919—47; з 1936 — професор), 1947—70 — в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (Київ). Осн. наук. праці присвячені дослідженню механізму органічних гетеролітичних реакцій (галогенування та ін.). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1965.

ШИЛОДЗЬО́БКА (Recurvirostra) — рід птахів род. *сивкових*. Довж. 42—47 см, маса до 350 г. Дзьоб довгий, тонкий, на кінці загострений, дуговидно загнутий догори. Оперення біле з чорним, дзьоб чорний, ноги довгі, синювато-сірі. Поширена на Пд. Євразії та в Африці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид — шилодзьобка синьонога (R. avosetta). Живе в степових і пустельних зонах, зустрічається і на морських узбережжях. Гніздяться колоніями. Гніздо-ямка в землі. Кладка з 2—4 яєць у травні, насиджують самець і самка. Живиться водяними ракоподібними, личинками комах, червами, молюсками. Іл. с. 404.

ШИЛОХВІ́СТ (Anas acuta) — птах род. *качачих*. Довж. бл. 70 см, маса 750—1150 г. Тулуб видовжений, шия і дзьоб довгі. Хвіст довгий гострий голковидний. У самця в шлюбному оперенні голова коричнева, груди — білі, на шиї — білі смуги, низ і боки сірі; у самки оперення сіре. Поширений Ш. в холодному і помірному поясах Євразії та Пн. Америки. Перелітний. В СРСР зустрічається переважно в в помірній смузі, зимує на пд. узбережжі Каспійського м. В УРСР зрідка гніздиться на Поліссі і в пн. р-нах Лісостепу, поодинокими парами — на о-вах Чорноморського заповідника. Живиться дрібними безхребетними і рослинною їжею. Гніздо — на землі або на купині. Кладка з 6—12 яєць у травні; насиджує самка протягом 23—26 діб. Мисливський птах. Іл. с. 404.

ШИМАНО́ВСЬКА (Szymanowska) Марія (14.XII 1789, Варшава— 25.VII 1831, Петербург) — польс. піаністка і композитор. У 1823—27 гастролювала, зокрема, в Києві, Житомирі, Вінниці, Львові, Кременці. З 1828 жила в Петербурзі (пед. діяльність). Автор п'єс для фортепіано, «Історичних пі-

М. О. Шило.

П. А. Шило.

Є. О. Шилов.

П. А. Шигимага. Садки цвітуть. 1963.

сень» на слова Ю. Немцевича, романсів та пісень на слова А. Міцкевича.

Літ.: Бэлза И. Мария Шимановская. М., 1956. *Т. Ю. Філенко.*

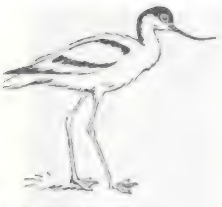
Шилодзьобка.

ШИМАНО́ВСЬКИЙ Віталій Миколайович (н. 12.XI 1928, с. Антонівка, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі будівельної механіки й проектування будівельних конструкцій, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1976. Після закінчення (1954) Київ. гідромеліоративного ін-ту працював в ін-ті «Київдіпротранс» М-ва транспортного буд-ва СРСР. У 1962—80 — в Н.-д. ін-ті буд. конструкцій Держбуду СРСР (з 1979 — заст. директора), з 1980 — директор ін-ту «УкрНДІпроектстальконструкція» Держбуду СРСР (Київ). Розробив заг. теорію розрахунку висячих конструкцій на статичне і динамічне навантаження в пружних і пружно-пластичних стадіях, запропонував принципи проектування лінійно-протяжних і просторових висячих систем, що забезпечують підвищення надійності і зниження матеріаломісткості конструкцій.

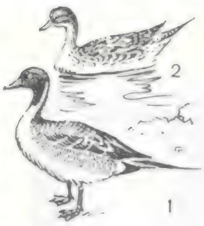

Шилохвіст:
1 — самець;
2 — самка.

ШИМАНО́ВСЬКИЙ Всеволод Юлійович (1866, Київ — 1934, станиця Кримська, тепер м. Кримськ Краснодарського краю) — український рад. вчений-бджоляр. Закінчив військове уч-ще, деякий час служив у Генеральному штабі, потім вийшов у відставку і став учителювати в сільських школах на Волині та Київщині. В той же час Ш. вивчав садівництво і бджільництво. В 1910—26 — викладач Боярської школи бджільництва (тепер Український республіканський заочний с.-г. технікум). Автор ряду книг, у яких узагальнив великий досвід вітчизняного і зарубіжного бджільництва.

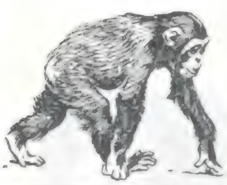
Шимпанзе звичайний.

ШИМАНО́ВСЬКИЙ (Szymanowski) Кароль [24.IX (6.X) 1882, с. Тимошівка, тепер Кам'янського р-ну Черкас. обл.— 29.III 1937, Лозанна, Швейцарія] — польс. композитор, піаніст, педагог, муз. діяч і публіцист. Музики навчався під керівництвом батька, згодом — у музичній школі Г. Нейгауза в Єлизаветграді (тепер Кіровоград), у 1901—05 — у Варшаві. З 1919 жив у Варшаві, був ректором консерваторії (1927—29), Академії музики (1930—32). В 1933 побував з авторськими концертами в СРСР. Життя і творчість Ш. пов'язані з Україною. До 1917 він кожного літа жив у Тимошівці, взимку 1914—17 — у Києві. У 1915 виступав у Києві й Умані з концертами, кошти від яких передав у фонд жертв 1-ї світової війни. У 1917—19 жив у Єлизаветграді, де після революції працював у муз. відділі Наркомосу, брав участь у шефських концертах, виступав у пресі. На Україні написав більшість творів, зокрема 2-у (1910) і 3-ю (1916) симфонії, 1-й скрипковий концерт, цикли «Міфи» (1915), «Маски» (1916) та ін. Твори: опери «Хагіт» (1913) і «Король Рогер» (1924); балети «Мандрагора» (1920) і «Гарнасі» («Розбійники з Татр», 1932); 4 симфонії; 2-й концерт для скрипки з оркестром (1933), соната, 2 струнні квартети, 4 кантати (зокрема, «Stabat Mater»; 1926) та ін. Почесний член кількох муз. академій.

Тв.: Избранные статьи и письма. Л., 1963.

Літ.: Голяховский С. Кароль Шимановский... М., 1982. *І. Д. Гамкало.*

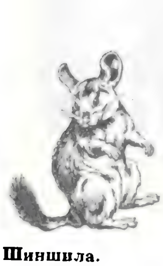
Шиншила.

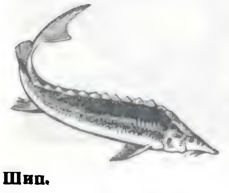
Шип.

ШИМАНО́ВСЬКИЙ Олександр Федорович [4 (16).VII 1860, Україна — 21.XII 1917 (3.I 1918), Київ] — укр. офтальмолог. В 1884 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту, в 1891—97 — співробітник цього ж ун-ту, з 1904 — професор. У 1910—11 працював на Вищих жіночих курсах у Києві. Праці Ш. присвячені вивченню трахоми, очних травм, туберкульозних уражень очей, пульсуючої вирлоокості тощо; розробляв питання про пересадку переднього відділу ока.

ШИМАНО́ВСЬКИЙ Юлій Карлович [15 (27).I 1829, м. Орел — 1 (13).IV 1868, Київ] — вітчизн. хірург. В 1856 закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. В 1858—61 — професор хірургії Гельсінгфорського (Фінляндія) ун-ту; з 1861 — професор кафедри оперативної хірургії Київ. ун-ту і одночасно зав. хурургіч. відділенням Київ. військ. госпіталю. Допомагав М. І. *Пирогову* в оформленні його праці з питань хірургіч. анатомії (1861). В 1865 Ш. видав працю «Операції на поверхні людського тіла», де виклав основи пластичної хірургії, 1869 було надруковано його «Посібник з оперативної хірургії». Сконструював ряд нових хірургічних інструментів; удосконалив запропоновану М. І. Пироговим гіпсову пов'язку. *М. К. Бородій.*

ШИМА́НСЬКИЙ (Szymański) Едвард (9.IX 1907, Варшава — 15.XII 1943, Освенцім) — польс. поет. Писав політ. сатири, інтимну лірику, вірші для дітей. Збіркам «20 мільйонів» (1932), «Жителям Марса» (1934), «Сонце на рейках» (1937) властиві заклики до революції, оптимізм, ораторський пафос. У віршах «Пацифікація», «Ідилія» викривав націоналістичну політику польс. бурж. уряду, засуджував звірства каральних військ і поліції під час «пацифікації» (придушення) революційно настроєних західноукраїнських і білоруських селян. Брав участь у Русі Опору. Був заарештований і загинув у концтаборі. *С. В. Далавурак.*

ШИМА́НСЬКИЙ Юліан Олександрович [5 (17).XII 1883, Ташкент — 11.IV 1962, Ленінград] — рад. вчений у галузі кораблебудування, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Мор. інженерне училище (1905, Кронштадт) і Мор. академію (1910, Петербург). Працював (1910—12) на Балтійському з-ді. У 1912—16 викладав у Мор. училищі, 1920—34 — у Військ.-мор. академії (з 1938 — професор), одночасно (з 1925) працював у Н.-д. ін-ті суднобудівної пром-сті. З 1945 — зав. кафедрою у Ленінгр. кораблебудівному ін-ті. Осн. праці — з теорії і практики кораблебудування, створення підводних апаратів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ШИМКЕ́ВИЧ Володимир Михайлович [28.VII (9.VIII) 1858, м. Карачев, кол. Орлов. губ., тепер Брянської обл.— 23.II 1923, Петроград] — рос. зоолог, акад. Російської АН (з 1920). Закінчив Моск. ун-т (1881). З 1889 — професор і зав. кафедрою Петерб. ун-ту (в 1921—22 — ректор). Осн. праці з морфології, ембріології, систематики та філогенії безхребетних (пантопод, кишечнодихаючих, павукоподібних, ракоподібних, головоногих молюсків та ін.) і хребетних тварин, експериментальної зоології, дарвінізму, заг. біології. Широко пропагував біол. знання. Автор підручників для університетів «Біологічні основи зоології» (1900), «Курс порівняльної анатомії хребетних тварин» (1905).

ШИМОНО́ВИЧ (Szymonowicz) Шимон (24.X 1558, Львів — 5.V 1629, Чернецин поблизу м. Замосць) — польс. поет. Чимало творів (оди, епіграми, вірші реліг. змісту, драми) написав лат. мовою. Славу здобув діалогічною за формою зб. віршів «Ідилії» (1614, польс. мовою), серед яких «Калачі», «Пастухи» і особливо «Женці» відзначаються антикріпосницькою спрямованістю і укр. колоритом. Творчість Ш. позначена впливом польс. та укр. нар. пісні.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979. *В. П. Вєдіна.*

ШИМПАНЗЕ́ (Pan) — рід *людиноподібних мавп.* Довж. тіла (зріст) до 1,5 м, маса 45—70 кг; самки менші від самців. Хвоста немає. Волосяний покрив рідкий, жорсткий, чорного або коричневого кольору, шкіра червонувато-коричнева або темна. Об'єм мозкової частини черепа 350—500 см^3. Здебільшого розрізняють 2 види: Ш. звичайний (P. troglodytes) і Ш. карликовий, або бонобо (P. paniscus), поширені в Екваторіальній Африці. Ш. живуть у лісах групами (до 15 особин) на чолі з вожаком. Ведуть деревний і наземний спосіб життя. Живляться переважно рослинною їжею, а також дрібними тваринами і пташиними яйцями. Статевозрілими стають у 8—10 років. Вагітність 214—225 діб. У виплоді, як правило, 1 маля. Тривалість життя 50—60 років. Ш. поряд з *горилою* за анатомо-морфологічними та біохімічними ознаками найближчі до людини, тому є найкращим об'єктом для медичних і психофізіологічних досліджень. Чисельність Ш. невелика, їх занесено до міжнародної *Червоної книги.*

ШИ́НА (нім. Schiene) — 1) Ш. пневматична — пружна оболонка, що її надівають на ободи коліс автомобілів, літаків та ін. машин; вид *гумових виробів.* Розрізняють шини камерні та безкамерні. Камерна Ш. складається з кільцевої гумової трубки (камери), в яку накачано повітря, і покришки (з *протектором*). Борт покришки безкамерної Ш. щільно прилягає до обода колеса під впливом внутр. тиску повітря. Іл. с. 407. 2) Ш. електрична — мідний, алюмінієвий або (рідше) сталевий електр. *провідник* переважно прямокутного чи круглого перерізу. Служить провідником сильних струмів в електр. *розподільних пристроях* та ін.

ШИ́НА МЕДИ́ЧНА — пристрій для створення нерухомості ушко-

дженої або хворої частини тіла. Ш. м. виготовляють з твердого, міцного і пластичного матеріалу (металу, гіпсу, дерева, пластмаси). Розрізняють транспортні (тимчасові) і лікувальні (постійні) Ш. м. Є стандартні та імпровізовані Ш. м. До перших належать драбинні Ш. м. (запропоновані нім. лікарем Крамером), пневматичні Ш. м. і ті, що мають пристосування для витягання кінцівки (Дітеріхса, Томаса). Імпровізовані Ш. м. виготовляють на місці, де трапився нещасний випадок, з підручного матеріалу. Транспортні Ш. м., як правило, накладають на одяг і взуття. При накладанні Ш. м. на оголену ділянку тіла необхідно захистити кісткові виступи (кісточки, відростки) ватою або м'якою тканиною. Лікувальні Ш. м. застосовують гол. чин. у вигляді лонгет, виготовлених з гіпсу або полівіку, та у вигляді спец. Ш. м. (Белера, ЦІТО), які призначені для лікування переломів кісток методом витягання. Ш. м. застосовуються також у стоматологічній практиці.
К. С. Терновий.

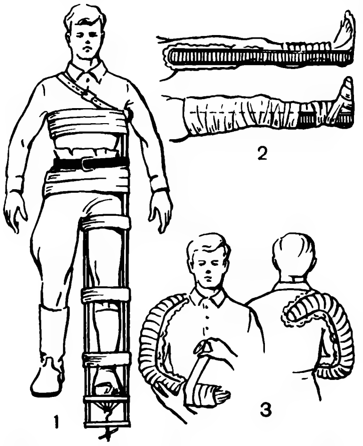

Транспортна іммобілізація: 1 — шина Дітеріхса при переломі стегнової кістки; 2 — шина Крамера при переломі кісток гомілки; 3 — шина Крамера при переломі плечової кістки.

ШИНКАРУ́К Володимир Іларіонович (н. 22.IV 1928, с. Гайворон, тепер Володарського р-ну Київ. обл.) — укр. радянський філософ, чл.-кор. АН СРСР (з 1981), акад. АН УРСР (з 1978), доктор філос. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1951. Закінчив філос. ф-т Київ. ун-ту (1950). В 1951—68 працював у Київ. ун-ті. З 1968 — директор Ін-ту філософії АН УРСР. В 1969—71 і з 1979 — гол. редактор журн. «Філософська думка». Віце-президент Філософського т-ва СРСР, голова його Укр. відділення (1976). На XXVI з'їзді Компартії України обраний членом її Ревізійної комісії. Автор праць з історії і теорії матеріалістичної діалектики, світоглядних проблем діалектичного матеріалізму, формування нової людини, марксист. гуманізму. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1982.
Тв.: Предмет та завдання історії філософії як науки. К., 1957; Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964; До питання про історичний генезис діалектичної логіки як науки. В кн.: Логіка і методологія науки. К., 1964; В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності. К., 1969 [у співавт.]; Теория познания, логика и диалектика И. Канта. К., 1974; Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977; Левое гегельянство. Критический анализ. К., 1983 [у співавт.].

ШИ́НКУБА Баграт Васильович [н. 29.IV (12.V) 1917, с. Члоу, тепер Очамчирського р-ну Абх. АРСР] — абх. рад. письменник, держ. і громад. діяч, нар. поет Абхазії (з 1967). Член КПРС з 1946. Друкується з 1935. Перша зб. віршів — «Перші пісні» (1938). У творах періоду Великої Вітчизн. війни оспівував подвиг абх. народу, патріотизм рад. солдата. Автор романів у віршах «Мої земляки» (1950), «Пісня про скалу» (1965; кінофільм «Білий башлик», 1976), повісті «Чанта приїхав» (рос. мовою, 1969), історичного роману «Він був останній» (1974), автобіографічного роману «Розсічений камінь» (1982), мовознавчих і літературознавчих досліджень. Виступає як перекладач (Т. Шевченка та ін.). У 1958—78 — голова Президії Верховної Ради Абх. АРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го, 10-го і 11-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Укр. перекл.— Він був останній. К., 1983; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1982.
О. Н. Джонуа.

ШИ́ННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *гумоазбестової промисловості*, підприємства якої виробляють шини для автомобілів, мотоциклів, тракторів, велосипедів та ін. машин на пневмоходу.

ШИНТОЇ́ЗМ — див. *Синтоїзм*.

ШИНФЕ́ЙНЕРИ — прихильники дрібнобуржуазної течії ірл. нац. руху 20 ст. Орг-цію Шин фейн (ірл. Sinn Fein — «Ми — власними силами») засновано 1905. Спочатку висувала поміркóвану програму громадян. непокори англ. колоніальному режимові. Після *Ірландського повстання 1916* партія Ш. (1917—26 її очолював І. *Де Валера*) стала центром згуртування сил нац.-визвольної революції. Підписання правими лідерами Ш. неоколоніаліст. *англо-ірландського договору 1921* призвело до розколу партії та громадян. війни 1922—23. Праві Ш. (з 1923 — партія Куман на гел — Гельська асоціація) при англ. підтримці здобули перемогу в громадян. війні над республіканцями — прихильниками Де Валери. В 20—50-х рр. ліві Ш. діяли в лавах підпільної Ірл. респ. армії (ІРА), яка вела партизан. боротьбу проти англ. панування в *Північній Ірландії*. В 1957 відновлено легальну партію Шин фейн як політ. представництво ІРА, висунуто антиімперіалістичну програму об'єднання Ірландії. В 1970 Шин фейн та ІРА розділилися на 2 крила — «тимчасове» (поєднує терористичні та легальні методи боротьби, має вплив переважно на Пн.) та «офіційне». В 1977 «офіційне» крило взяло назву Шин фейн — робітн. партія (з поч. 80-х рр.— Робітн. партія). Дотримується с.-д. орієнтації, виступає за возз'єднання Ірландії шляхом політ. врегулювання.
С. В. Толстов.

ШИНШИ́ЛА (Chinchilla) — рід гризунів род. шиншилових. Довж. тіла 22—38 см, хвоста 7—15 см, маса 0,5—0,7 кг. Волосяний покрив м'який, шовковистий, сріблясто-блакитний або жовтувато-сірий. 1 вид — шиншила звичайна (Ch. lanigera); деякі автори виділяють 2 види: Ш. короткохвоста і Ш. довгохвоста. Поширена в Андах. Живе на скелястих ділянках високогір'я на вис. 3—4 тис. м над р. м. Утворює колонії. Діяльна цілий рік, активна вночі. Живиться рослинною їжею. Моногам. Самка 2—3 рази на рік народжує по 1—6 малят. Вагітність 108—125 діб. Статева зрілість настає в 5—8 міс. Тривалість життя бл. 10 років. Цінний хутровий звір, майже повністю був винищений. Охороняється, занесений до міжнародної *Червоної книги*. Ш. розводять на звірофермах, досліджується можливість акліматизації Ш. на Памірі та в Закавказзі.
Л. В. Колесов.

ШИП (Acipenser nudiventris) — риба роду осетер. Довж. тіла до 214 см, маса до 127 кг (частіше до 30 кг). Від ін. *осетрових* відрізняється суцільною, посередині не перерваною нижньою губою. Живиться молюсками та дрібною рибою. *Прохідна риба*. Нереститься в річках у березні — липні або вересні-жовтні. Статевозрілим стає на 12—14 році життя, розмножується один раз на два-три роки. Плодючість від 200 тис. до 1290 тис. ікринок. Тривалість життя до 30 років. Поширений у Каспійському, Аральському, Чорному та Азовському морях. Відомі гібриди Ш. з *севрюгою*, осетром російським та *білугою*; одержані штучно життєстійкі гібриди з севрюгою і осетром. Ш.— цінна промисл. риба, але через нечисленність потребує охорони.
Ю. В. Мовчан.

ШИПИ́ рослин — тверді колючі вирости поверхневих тканин — *епідермісу* і субепідермісу. Ш. характерні для стебел малини, шипшини, плодів каштана, дурману, рицини тощо. У деяких рослин (напр., у троянд) у Ш. заходять *судинно-волокнисті пучки*. Як і *колючки*, виконують захисну функцію, а також функцію поширення плодів і насіння.

ШИ́ПКА — перевал у Болгарії (див. *Шипкинський перевал*). Місце боїв під час рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Рос.-болг. війська після боїв 5—6 (17—18).VII 1877 зайняли перевал Ш. 9—14 (21—26).VIII 1877 вони відбили запеклі атаки тур. армії. 5 (17).IX було відбито нові атаки тур. військ. Рос. війська утримували перевал аж до початку наступу в січні 1878, перебуваючи у винятково тяжких зимових умовах. Поблизу Ш.— пам'ятник-музей рос. і болг. воїнам, полеглим у боях за визволення Болгарії. Нац. парк-музей. Іл. див. т. 1, с. 516.

ШИ́ПКИНСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал у Болгарії, в горах *Стара Планина* на вис. 1185 м. Через Ш. п. прокладено шосе, що сполучає міста Габрово і Казанлик. Нац. парк-музей. Див. також *Шипка*.

К. Шимановський.

Ю. О. Шиманський.

В. М. Шимкевич.

В. І. Шинкарук.

О. М. Ширванзаде.

Г. Р. Ширма.

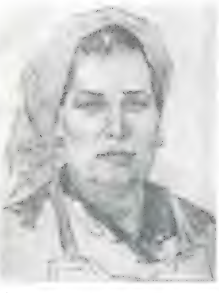

А. Г. Широков. Портрет Героя Соціалістичної Праці Н. І. Марченко. Олівець. 1980.

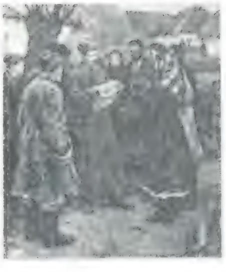

О. О. Широков. Декрет про землю. 1971.

ШИПШИ́НА — дикорослі види рослин з роду *роза.* Здебільшого прямостоячі чагарники, рідше *ліани,* інколи деревовидні форми або майже трав'янисті рослини. Листки непарноперисті, чергові. Квітки прості, зібрані в суцвіття, рідше поодинокі. Плоди яйцевидні, кулясті; в них багато вітамінів С, В, К, глікозидів, цукрів, каротину та ін. речовин. Відомо бл. 400 видів (за ін. джерелами 250—300), поширених у Пн. півкулі, переважно в помірних і субтропіч. областях, у тропіках — у горах; ростуть у лісовій і степовій зонах. В СРСР до 150 видів (за ін. джерелами, до 60), в т. ч. на Україні понад 50 видів. Найбільш вітаміноносна Ш. коричная (Rosa cinnamomea), кущ 50—150 см заввишки. Екстракт з плодів Ш.— холосас застосовують при захворюваннях печінки. Ш. використовують як *підщепу* для грунтової культури *троянд.*

О. А. Ткачук.

ШИРА́З Ованес Татевосович [справжнє прізвище — Карапетян; 14 (27). IV 1915, Александрополь, тепер Ленінакан — 14.III 1984, Єреван] — вірменський рад. поет. Друкувався з 1932. Перша зб.— «Початок весни» (1935). В роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори (збірки «Голос поета», «Книга пісень», обидві — 1942; поема «Біблійне», 1944). У віршах та поемах збірок «Пісня Вірменії» (1940), «Книга про любов та мир» (1950) та ін. відобразив тяжку долю вірм. народу в минулому, картини нового життя Рад. Вірменії. Кращі зразки творчості поета увійшли до двотомного збірника «Ліра Вірменії» (1958—65). Автор поем «Сіаманто і Хаджезаре», «Раздан» (1947), «Назви наших сіл» (1950) та ін. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Озеро Севан. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; [Вірші]. В кн.: Мелодії вірменського краю. К., 1973; [Вірші]. В кн.: Вірменська радянська поезія. Антологія. К., 1980.

С. Г. Амірян.

ШИРА́Я ДМИТРА́ ТЕА́ТР — один з перших на Україні *кріпацьких театрів.* Засн. в селі Спиридонова-Буда кол. Новозибківського повіту на Чернігівщині (тепер Брян. обл. РРФСР). Оперна і балетна трупи, хор і оркестр налічували бл. 200 кріпаків. Відомі імена деяких виконавців: актриса Полянська, танцівники Маренкова, Дроздова, Косаковська, Кодинцов. Серед вистав комічна опера «Школа ревнивих» К. Маццали (муз. А. Сальєрі), балет «Венера і Адоніс» Лефевра та ін., які відзначались помпезністю, живописністю декорацій, багатством костюмів. У 1801 театр виступив у Києві. В 1808 власник театру поміщик Д. Ширай відпустив на волю всіх його акторів.

Р. Я. Пилипчук.

ШИРВА́Н — історична область і феод. держава в Азербайджані, на зх. узбережжі Каспійського м., на схід від р. Кури. В епоху *Сасанідів* (226—651) Ш. називали частину *Албанії Кавказької.* В 654 його зайняли араби. В 799—1538 д-вою Ш. правила династія *ширваншахів.* У цей період тер. Ш. включала землі від р. Кури до м. Дербента. Столиця — м. Шемахи (Шемаха). З 15 ст. д-ва Ш. мала зв'язки з Росією. Значного розвитку набула культура. З 1538 Ш.— провінція д-ви *Сефевідів.* У 1748 виникло незалежне Ширванське ханство, яке 1805 добровільно приєдналося до Росії.

ШИРВАНЗАДЕ́ Олександр Минасович [справжнє прізв.— Мовсісян: 7 (19). IV 1858, Шемаха, тепер Аз. РСР — 7.VIII 1935, Кисловодськ, похований у Єревані] — вірм. рад. письменник, нар. письменник Вірменії й Азербайджану (з 1930), засл. діяч культури Закавказзя (з 1930). Ш.— один з основоположників вірм. рад. л-ри. З поч. 20-х рр. виступав як публіцист. Перше оповідання — «Пожежа на нафтових промислах» (1883). Перший роман Ш. «Намус» (1885) і повість «Злий дух» (1894) присвячені провінційному життю. В романі «Хаос» (1898) показав пороки буржуазного суспільства. Проблема таланту в бурж. суспільстві — в центрі повісті «Артист» (1901), проблему сім'ї порушено в драмі «За честь» (1904). В комедії «Кум Моргана» (1928) висміював ілюзії вірм. бурж. еміграції на повернення старих порядків. Протягом 1923—33 писав мемуари «У горнилі життя». Автор статей, рецензій.

Тв.: Укр. перекл.— Хаос. К., 1961; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1958.

С. Г. Амірян.

ШИРВАНІ́ Гаджі Зейнал-Абдін (16.VIII 1780, Шемаха, тепер Аз. РСР — 1838) — азерб. географ і етнограф. Навчався у Багдаді. Бл. 40 років провів у мандрівках. Відвідав країни Близького Сходу, Середньої, Центр. і Пд. Азії, Африки та ін. На основі зібраного матеріалу написав три геогр. праці — «Рязуссеяхе» («Сад подорожі»), «Хедаїкуссеяхе» («Подарунок подорожі») та «Бустануссеяхе» («Квітник подорожі»), що містять важливі відомості про природу, г-во та історію цих країн, про побут і звичаї їхніх народів.

ШИРВАНША́Х — титул правителів *Ширвану* 799—1538. Відомі династії Ш.: Мазьядиди (799—1-а пол. 11 ст.), Кесраніди (1027—1382), Дербенді (1382—1538).

ШИРВАНША́ХІВ ПАЛА́Ц — архіт. ансамбль у Баку, пам'ятка середньовічної азерб. архітектури. Засн. у 15 ст. Включає 2-поверховий палац, будинок Диванхане (з 8-гранним залом), прямокутну в плані усипальницю (1435) з молитовним залом хрестоподібної форми і багато декорованим порталом, 2-купольну мечеть з мінаретом (1442), мавзолей Сеїда Ях'я Бакуві, Сх. браму (1585), овдан (підземний колодязь-цистерна) і лазню. Тепер у Ш. п.— музей.

Палац ширваншахів у Баку. Загальний вигляд ансамблю з заходу.

ШИРМА Григорій Романович [8 (20).I 1892, с. Шакуни, тепер Пружанського р-ну Брест. обл. БРСР — 23.III 1978, Мінськ] — білорус. рад. хоровий диригент, фольклорист, композитор, музично-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1955), Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1959. З 1912 викладав у школах, керував аматорськими хорами, білорус. хором Вільнюського ун-ту (1924—39). Організатор (1940) і керівник Білоруського ансамблю пісні і танцю (з 1949 — Держ. хорова капела БРСР, з 1978 — ім. Г. Р. Ширми). З капелою (якою керував до 1970) не раз виступав на Україні. Записав бл. 5 тис. білорус. нар. пісень, автор численних хорових обробок. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Нисневич И. Г. Григорий Романович Ширма. Л., 1971.

І. Д. Гамкало.

ШИРОБО́КОВ Степан Павлович [5 (18).XII 1912, с. Малий Казесс, тепер Шарканського р-ну Удм. АРСР—17.VIII 1983, Іжевськ] — удм. рад. письменник, нар. поет Удмуртії (з 1963). Друкувався з поч. 30-х рр. Автор збірок віршів і поем («На полі бою», 1944 та ін.), драми «У вовка своя стежка» (1956), комедії «Якщо немає любові» (1962), першої удмуртської комедії у віршах «Ех, дівчата-красуні!» (1970), повісті «Пісня дорогу знайде» (1962), книг для дітей, оповідань, нарисів. Деякі вірші Ш. стали нар. піснями. Вірші «В дорозі», «Ялта», поема «Два брати» та ін. навіяні спогадами про Україну. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пусть поют соловьи. Ижевск, 1958; Песни полей. Ижевск, 1968. *Ф. К. Єрмаков.*

ШИРО́КЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Інгульці (прит. Дніпра), за 12 км від залізнич. ст. Інгулець. 11,6 тис. ж. (1984). Виникло в 2-й пол. 18 ст. як запорізький *зимівник.* Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Ш.— с-ще міськ. типу. У Ш.— прод. товарів, пивоварний, комбікормовий з-ди, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв., музична та спорт. школи, лік. комплекс. Будинок культури, 2 б-ки, музей історії району. В Ш. народилися нар. артистка СРСР Н. П. *Доценко,* нар. артист УРСР І. Г. *Кобринський.*

ШИРО́КИХ Іван Йосипович [11 (23).VII 1868, Нейво-Шайтанський завод, тепер с-ще Свердловської обл. РРФСР — 29.XII 1943, Москва] — рад. вчений в галузі зоотехнії. В 1893 закінчив Петровську землеробську і лісову академію. З 1897 — професор Новоалександрійського ін-ту с. г. і лісівництва (1914 евакуйований до Харкова, з 1921 — Харків. с.-г. ін-т). У 1931—35 працював у Всесоюзному н.-д. ін-ті конярства. Наукові праці з різних питань тваринництва.

ШИРО́КІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км^2. Нас. 35,5 тис. чол. (1984). У районі — 72 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Широке*. На Пн. району — пд. відроги *Придніпровської височини*, на Пд.— *Причорноморська низовина*. Переважають долинно-балковий та яружно-балковий типи місцевостей. Найбільша річка — *Інгулець* (прит. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства району: прод. товарів, пивоварний (Широке), сироробний (смт Миколаївка) з-ди. Комбінат побут. обслуговування (Широке). Землеробство спеціалізується в основному на вирощуванні зернових культур, тваринництво — на виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1984 становила 93,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 80,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, овочеві. Садівництво. У Ш. р.— 11 колгоспів, 6 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Інгулець. Автомоб. шляхів — 338 км, у т. ч. з твердим покриттям — 298 км. У районі — 22 заг.-осв., музична і спорт. школи, 37 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 24 клуби, 26 кіноустановок, 29 б-к, музей історії району. У с. Шестерні Ш. р. народилися укр. рад. кінознавець І. С. *Корнієнко* та укр. рад. співак О. Г. *Мосін*. У Ш. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1935). *В. С. Охріменко.*

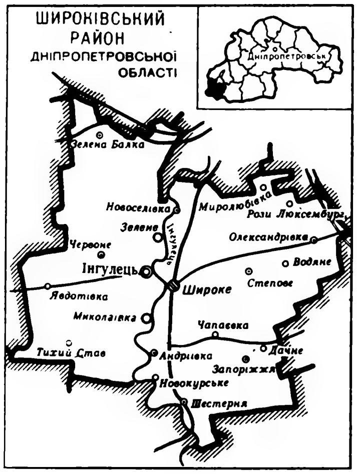

ШИРО́КОВ Анатолій Георгійович [н. 24.II (8.III) 1908, с. Кушва, тепер місто Свердл. обл.] — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1936 закінчив Одес. худож. ін-т. Твори: цикл малюнків «Люди Сибіру» (1942—43), серія портретів діячів укр. культури (1943—62), серія літографій «Трудівники моря» (1962—63), портрети — двічі Героя Рад. Союзу О. Ф. Федорова (1981), доктора мед. наук Т. В. Шлапак, «Травень 41-го року. Генерал М. П. Кирпонос» (два останні — 1982).

ШИРО́КОВ Олександр Зосимович [н. 5 (18).IX 1905, м. Іваново] — рад. геолог, член-кореспондент АН УРСР (з 1957). Закінчив Дніпропетровський гірничий ін-т (1930). З 1946 працює в цьому ін-ті (1948—79 — зав. кафедрою, з 1979 — професор). У 1963—66 — заст. Голови Верховної Ради УРСР. Осн. праці присвячені з'ясуванню закономірностей вугленагромадження в осн. вугільних басейнах Європ. частини СРСР, зокрема Донецькому. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *В. М. Палій.*

ШИРО́КОВ Олексій Олександрович (н. 2.IV 1923, с. Земляні Хутори, тепер Аткарського р-ну Сарат. обл.) — укр. рад. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. У 1948—54 навчався в Ін-ті живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Працює в галузі тематичної картини та портрета: «Юність» (1960), «Бесіда з Іллічем» (1963), «Слово „Правди"» (1968), «За Батьківщину» (1974), «Легенда про героїв громадянської» (1978), «На полонині» (1982). *Р. Л. Вартиванова.*

ШИРОКОВУ́Х (Barbastella) — рід ссавців род. гладконосих, або звичайних, *кажанів*. Тіло (довж. 45—60 мм, маса 6—10 г) вкрите довгим, густим волоссям. Морда дуже вкорочена, тупа, між очима є гола ділянка шкіри. Вушні раковини широкі, зрощені біля основи. Довж. хвоста майже дорівнює довж. тіла і голови. Зубів 34. Поширений у помірних і субтропічних широтах Євразії. В роді 2 види: Ш. європейський (B. barbastella) і Ш. азіатський (B. leucomelas). Обидва види зустрічаються в СРСР, зрідка й в УРСР. Селяться поодиноко або групами в щілинах скель, печерах, дуплах дерев, навіть у будівлях. Живляться переважно дрібними метеликами, жуками тощо. Самка раз на рік народжує 2 малят. Викопні рештки відомі починаючи з раннього плейстоцену.

ШИРОКОЕКРА́ННЕ КІНО́ — виробництво і демонстрування кінофільмів із збільшеною, порівняно із звичайним кіно, шириною зображення, що його проеціюють на широкий екран (співвідношення сторін екрану від 1 : 1,66 до 1 : 2,35 замість звичайного 1: 1,38). Найпоширеніші системи Ш. к. з анаморфованим і з кашетованим кадрами. Система Ш. к. з анаморфованим кадром (запропонована 1897 Е. Аббе, Німеччина) грунтується на застосуванні спец. анаморфотної оптики (вона наче стискує кадр при зніманні і розтягує його при проеціюванні). Перший широкоекран. худ. фільм з анаморфованим кадром — «Виникнення вогню» (реж. К. Отан-Лара, Франція, 1930), в СРСР — «Ілля Муромець» (реж. А. Л. Птушко, 1956). Система Ш. к. з кашетованим кадром набула поширення за кордоном в серед. 20 ст., в СРСР — у 60-і рр. В основу її покладено принцип зменшення висоти звичайного кадру на 35-мм кіноплівці до розмірів, що відповідають необхідному співвідношенню сторін кіноекрана (1 : 1,66—1 : 1,85). Такого зменшення (кашетування) досягають за допомогою спец. рамок (каше), що їх встановлюють у *кінопроекційному апараті*. Для Ш. к. застосовують проекційну апаратуру з потужними джерелами світла (до 18000 лм) і високоякісну кіноплівку з високою *роздільною здатністю*. Іл. с. 412. *О. А. Янушевський.*

ШИРОКОЛИ́СТЯНИХ ЛІСІ́В ЗО́НА — природна зона помірного поясу Пн. півкулі Землі, характерною зовнішньою ознакою якої є переважання рослинних угруповань із широколистяних порід. Формується в умовах помірного клімату з достатнім зволоженням і рівномірним розподілом опадів протягом року. Широколистяні ліси не створюють суцільної смуги, найбільші площі вони займають на окраїнах материків, що перебувають під впливом океанів,— у Зх. Європі, на Сх. Північної Америки та на Сх. Азії. Природні умови окремих частин Ш. л. з. мають місц. відмінності. Для зони характерна відносно м'яка зима (пересічна т-ра січня 0, —3° у зх.-європ. секторі зони та бл. —5° у Пн. Америці й на Сх. Азії) і тепле вологе літо (переважні т-ри у липні +16, +18°). Опадів 600—800 мм на рік, у найбільш зволожених сх. секторах — 1200 мм та більше. Зональний тип грунтоутворення — буроземний. У деревостані невелика кількість порід, подекуди домінує один вид. У зх.-європ. секторі зони переважають темні букові ліси без підліску й світлі дубові ліси з домішкою ін. порід (клен, липа, ясен), добре розвинутим підліском (зокрема з чагарникових видів вересу) і густим трав'яним покривом. У минулому широколистяні ліси були найпоширенішим типом природної рослинності Зх. Європи. Для Пн. Америки типові кленово-букові й дубові ліси з домішкою липи, тюльпанового дерева, магнолії, зх. платана та з ліанами у підліску. Осн. лісоутворюючі породи сх.-азіат. сектора зони — бук, дуб, кілька видів клена, дзелькова, місц. вид волоського горіха тощо; у підліску — вічнозелені, зокрема бамбук. Повсюди добре розвинутий трав'яний покрив. У широколистяних лісах водяться благородний олень, козуля, дика свиня, заєць-русак, лисиця, куниця, борсук, білка, скунс; із птахів — тетерів, дятел, орел, сова, сіра куріпка та ін. Деякі дослідники вважають Ш. л. з. підзоною *лісової зони* помірного поясу.
Карту див. т. 4, с. 304—305.
Є. І. Стеценко.

ШИРОКОНІ́СКА (Anas clypeata) — птах род. *качачих*. Довж. бл. 50 см, маса 300—1100 г. Шия порівняно коротка, голова маленька, дзьоб довгий і широкий. У самців навесні оперення голови і шиї темне з металічним блиском, крил — блакитнувато-сизе, черевця — темне, грудей — біле, спини — буре з білими смугами по боках; самки — бурі. Поширена в Європі, Пн. Африці і Пн. Америці. Перелітна. В СРСР найчастіше зустрічається в лісостеповій і степовій зонах. В УРСР гніздиться по всій території на болотах, ставках і озерах. Живиться переважно тваринними кормами. Кладка з 7—12 яєць в другій половині травня; насиджує самка протягом 22—24 днів. Об'єкт полювання.

ШИРОКОНО́СІ МА́ВПИ, американські мавпи (Platyrrhina) — гру-

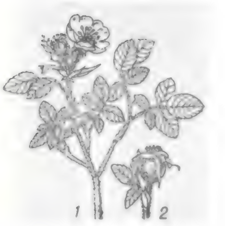

Шипшина українська:
1 — гілка з квіткою:
2 — плід.

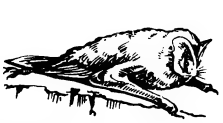

Широковух європейський.

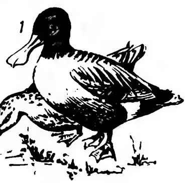

Широконіска:
1 — самець:
2 — самка.

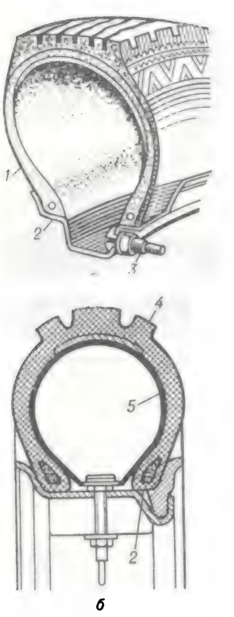

Пневматичні **шини:**
а — безкамерна;
б — камерна;
1 —боковина покришки;
2 — борт покришки;
3 — вентиль;
4 — протектор;
5 — камера.

К. В. Широцький.

Пам’ятник на братській могилі героїв-**широнінців** у селі Таранівці Готвальдівського району Харківської області. 1957. Фрагмент.

Широкоформатне кіно. 70-мм фільмокопія з шестиканальною стереофонічною фонограмою.

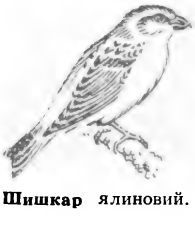

Шишкар ялиновий.

па (секція) вищих *приматів*. Об’єднує 2 родини: ігрункових, або когтистих мавп, та *цебусових*, або капуцинових. Довж. тіла 17—75 см. Хвіст довгий, часто добре розвинений, чіпкий. Волосяний покрив густий, різноманітного забарвлення. Зубів 32 або 36. Сідничих мозолів не мають. У Ш. п., на відміну від *вузьконосих мавп*, носова перегородка широка і ніздрі у переважної більшості повернені назовні (звідки й назва). Ш. м. поширені в лісах Центр. і Пд. Америки. Стадні, переважно денні тварини, живуть на деревах. Живляться рослинами, комахами. Розмножуються цілий рік. Вагітність 3—5 місяців. У виплоді 1—3 малят. Викопні рештки відомі починаючи з міоцену. *Г. П. Зіневич.*

ШИРОКОРЯ́ДНА СІВБА́ — один з видів *рядкової сівби* сільськогосподарських культур з міжряддям від 300 до 1000 мм і більше. Ш. с. застосовують при вирощуванні культур, які потребують великої *площі живлення рослин* (цукр. буряків, соняшнику, кукурудзи, овочевих культур тощо) або характеризуються повільним початковим ростом і дуже заглушуються бур’янами у перший період життя. Різновидами Ш. с. є *пунктирна сівба, стрічкова сівба* та ін. *Н. А. Федорова.*

ШИРОКОФОРМА́ТНЕ КІНО́ — виробництво і демонстрування кінофільмів з використанням кіноплівки шириною від 50 до 70 мм; вид *кінематографії*. Набуло практичного поширення з серед. 50-х рр. 20 ст. Найпоширеніші системи Ш. к. з плівкою 65 і 70 мм (системи «Тодд-АО», «Супер-Панавіжн», «Ультра-Панавіжн» — США, рад. система Ш. к. та ін.). Рад. система Ш. к. (розроблена 1957—59 під керівництвом Є. М. Голдовського), на відміну від зарубіжних систем з застосуванням плівок різної ширини для знімання фільмів і друкування фільмокопій, грунтується на використанні плівок однакової (70 мм) ширини. Це значно спрощує виробн. фільму, дає змогу обмінюватися фільмокопіями і вихідними кіноматеріалами з різними країнами. Рад. система Ш. к. передбачає використання шестиканальної магнітної *фонограми* на суміщеній фільмокопії (мал.) та висококоякісних ширококутних *об’єктивів*. Перший рад. широкоформатний фільм — «Повість полум’яних літ» (реж. Ю. І. Солнцева, 1961). Широкоформатні фільми демонструють за допомогою потужних універсальних кінопроекторів. *О. А. Янушевський.*

ШИРО́НІНЦІ — герої Великої Вітчизн. війни 1941—45, бійці 1-го взводу 8-ї стріл. роти 78-го гвардійського стріл. полку 25-ї гвардійської стріл. дивізії Пд.-Зх. фронту, які під командуванням гвардії лейтенанта П. М. Широніна 2.III 1943 біля с. *Таранівки* (Харків. обл.) в бою проти нім.-фашист. загарбників виявили виняткову мужність і героїзм. 1-й взвод у складі 25 чол. обороняв залізничний переїзд. Незважаючи на перевагу ворога в живій силі і техніці, рад. воїни відбили три атаки і утримали свої позиції, завдавши ворогові значних втрат. З 25 рад. воїнів 19 загинули. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.V 1943 П. М. Широніну і всім бійцям взводу присвоєно звання Героя Рад. Союзу. На честь подвигу Ш. у с. Таранівці встановлено пам’ятник.

Літ.: Марченко А. Д. Герои-широнинцы. Х., 1974; Музей бойової слави гвардійців-широнінців. Х., 1980.

ШИРОТА́ — одна з координат, що визначають положення точки на сферичній поверхні. Географічна Ш. вимірюється кутом між прямовисною лінією в даній точці й площиною екватора; вона дорівнює також висоті *полюса світу* над горизонтом. Див. *Координати географічні*. На поверхні ін. небесних тіл застосовують геліографічну (для Сонця), селенографічну (для Місяця), ареографічну (для Марса) та ін. Ш., які відлічують від їхніх екваторів. Для визначення положення світил на небесній сфері застосовують астрономічну (екліптичну) і галактичну Ш. (див. *Координати небесні*).

ШИРО́ЦЬКИЙ (Шероцький) Костянтин Віталійович [псевд.— К. Ладиженко; 26.V (7.VI) 1886, с. Вільшанка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.— 13.IX 1919, с. Білоусівка, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.] — укр. історик мистецтва. Закінчив Петерб. ун-т. Досліджував історію укр. і рос. живопису, гравюри, архітектури. Вивчав і збирав зразки нар. мистецтва Буковини і Галичини, які експонував на виставці у Києві 1917. Автор статей про худож. спадщину Т. Шевченка («Шевченко — портретист», «Гравюри Т. Шевченка», «Шевченко — ілюстратор», «Шевченко і Брюллов» та ін.), книги «Нариси з історії декоративного мистецтва України» (1914), ілюстрованого путівника «Київ» (1917). *С. І. Білокінь.*

ШИРШО́В Петро Петрович [12 (25).XII 1905, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 17.II 1953, Москва] — рад. океанограф і гідробіолог, полярний дослідник, держ. діяч, акад. АН СРСР (з 1939), Герой Рад. Союзу (1938). Член КПРС з 1938. Навчався в Дніпроп. ін-ті нар. освіти, згодом переведений у такий же ін-т в Одесі (закінчив 1929). Учасник експедицій на «Сибірякові» (1932) та «Челюскіні» (1933—34), що довели можливість експлуатації *Північного морського шляху*. В 1937—38 брав участь у роботі 1-ї рад. дрейфуючої станції «*Північний полюс*». Осн. праці Ш. присвячені дослідженню планктону полярних морів. В 1942—48 — нар. комісар, згодом — міністр мор. флоту СРСР. З 1946 — директор створеного ним Ін-ту океанології АН СРСР. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Ім’ям Ш. названо бухту на Землі Франца-Йосифа, підводний хребет у Берінговому м., Ін-т океанології АН СРСР.

ШИРЯ́ЄВЕ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Великому Куяльнику, за 32 км від залізнич. ст. Затишшя. 7,5 тис. ж. (1984). Ш. засн. в кінці 18 ст. вихідцями з Болгарії і укр. селянами-втікачами. Деякий час населений пункт мав назву Степанівка. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 Ш.— с-ще міськ. типу. У Ш.— хлібний комбінат, маслоробний, комбікормовий, цегельний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, лісництво, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ШИРЯ́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,5 тис. км^2. Нас. 32,5 тис. чол. (1984). У районі — 71 населений пункт, підпорядкований селищній і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ширяєве*. Ш. р. розташований в межах пд. відрогів *Подільської височини*. Поверхня — хвиляста рівнина, значною мірою розчленована. Корисні копалини: глина, пісок, вапняк. Річки — Журавка (прит. Тилігулу), Малий Куяльник, Великий Куяльник (усі — бас. Чорного м.). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше пром. підприємство — Ширяївський маслоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Ширяєве). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, соняшнику, овочевих культур, виробн. м’яса, молока, яєць та вовни. Площа с.-г. угідь 1983 становила 131,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 100,2 тис. га. У Ш. р.— 22 колгоспи, 3 радгоспи, райсільгоспхімія, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Силівка. Автомоб. шляхів — 304 км, у т. ч. з твердим покриттям — 177 км. У районі — 41 заг.-осв. та музична школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 44 клубні установи, 33 кіноустановки, 38 б-к. У Ш. р. видається газ. «Промінь» (з 1935). *О. П. Бандурко.*

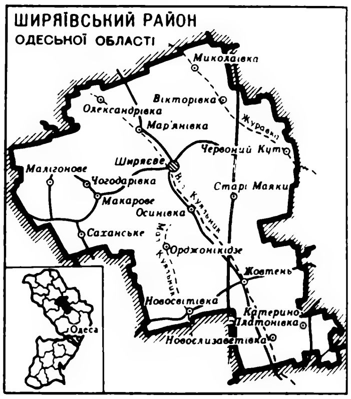

ШИ́ФЕР (нім. Schiefer) — плити невеликих розмірів з глинистих *сланців*; різновид *покрівельних матеріалів*. Ш. міцний, водонепроникний, морозо- і водостійкий. Застосовується при влаштуванні горищних дахів. Шифером, або азбошифером, наз. також листи (профільовані, плоскі) та плити з листового *азбестоцементу*.

ШИФР (франц. chiffre, букв.— цифра, від араб. сіфр — нуль) — 1) Сукупність умовних знаків, що їх застосовують для секретного листування. При написанні Ш. фрази, слова, склади або окремі літери замінюють цифрами чи літерами в різних комбінаціях на основі заздалегідь умовленої системи, яка є ключем для розшифрування тексту. Іноді застосовують подвійний Ш. 2) Те саме, що й *код,* застосовуваний при механізованій обробці даних на лічильно-перфораційних і електронних обчислювальних машинах. 3) Умовне позначення місцеперебування книг на бібліотечній полиці, документальних матеріалів в архівах. 4) Переплетення у вигляді візерунка поч. літер імені й прізвища; те саме, що й вензель.

ШИ́ХТА (від нім. Schicht — шар, прошарок) — суміш (у певній пропорції) вихідних матеріалів, що їх переробляють у металургійних, хімічних та ін. агрегатах. Металургійна (найчастіше застосовувана) Ш. може містити руду, рудний концентрат, *агломерат, окатиші,* метал (гол. чин. у вигляді брухту), *флюси,* паливо (напр., при виплавці чавуну в *доменній печі*). Її завантажують в агрегат у вигляді однорідної суміші (порошкоподібної, кускової, збрикетованої) або порціями чи шарами, що складаються з окремих компонентів. Для завантаження використовують *завалювальні машини,* скіпові *підйомники,* транспортери тощо.

ШИША́КИ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Пслі (прит. Дніпра), за 13 км від залізнич. ст. Яреськи. 5,1 тис. ж. (1984). Виникли на поч. 14 ст. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В 1970 Ш.— с-ще міськ. типу. У с-щі — з-ди: сироробний, комбікормовий, цегельний, мінеральних вод, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка, істор.-краєзнавчий музей. Уродженцем Ш. є рад. математик і механік Ю. О. *Митропольський.* В Ш. 1907 і 1919—20 жив письменник В. Г. *Короленко,* 1917 — академік В. І. *Вернадський.*

ШИША́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км^2. Нас. 25,4 тис. чол. (1984). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Шишаки.* Ш. р. розташований в межах *Придніпровської низовини.* Поверхня — увалисто-хвиляста рівнина. Корисні копалини: природний газ, нафта, глина, піски. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Псел* та його прит. Говтва (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, сосна) і чагарники займають 5,2 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Яреськівський цукр. та Шишацький сироробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Шишаки) та 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 57,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 48,5 тис. га, сіножаті — 3,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, цукр. буряки і соняшник. У Ш. р.— 14 колгоспів, Гоголівський плодовошовківницький розсадник, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Сагайдак і Яреськи. Автомобільних шляхів — 215 км, у т. ч. з твердим покриттям — 198 км. У районі — 24 загальноосвітніх і муз. школи; 25 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. На тер. району — бази відпочинку. 24 будинки культури і клуби, кінотеатр, 36 кіноустановок, 22 б-ки; музеї: *Гоголя М. В. заповідник-музей* (див. т. 12, Додаток) у с. Гоголевому, де пройшли його дитячі роки, істор.-краєзнавчий у Шишаках та історичний в с. Яреськах. У с. Ковалівці Ш. р. народилась укр. революційна народниця С. М. *Богомолець* — мати О. О. *Богомольця.* У Ш. р. видається газ. «Сільське життя» (з 1938).

Н. Я. Тараненко.

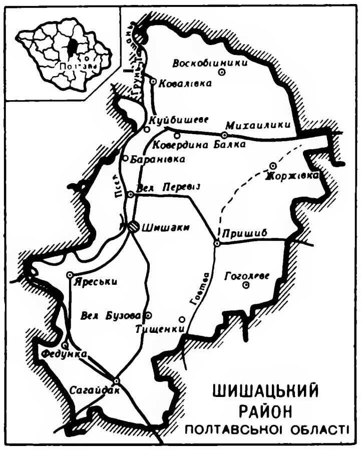

ШИША́ЦЬКИЙ-ІЛЛІ́Ч Олександр Васильович (1828, с. Красилівка, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.— 1859, Чернігів) — укр. поет і етнограф. Закінчив Черніг. духовну семінарію, працював писарем. У 1854—59 був редактором газ. «Черниговские губернские ведомости», в якій вміщував матеріали з фольклору й етнографії. У своїх віршах (зібрані у 2-х книгах під назвою «Українська квітка», 1856—57) наслідував Т. Шевченка. Видав «Збірник малоросійських прислів'їв та приказок» (1857).

Тв.: [Вірші]. В кн.: Поети пошевченківської доби. К., 1961.

П. І. Орлик.

ШИШИ́ГІН Фірс Юхимович [н. 17 (30).VIII 1908, с. Борок-Городок Арх. обл.] — рос. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1964). Член КПРС з 1960. Закінчив Ленінгр. технікум сценіч. мистецтв (1929). Працював у театрах Ленінграда, Владивостока та ін. З 1960 — худож. керівник Яросл. драм. театру ім. Ф. Г. Волкова. Серед вистав: «Старик», «На дні», «Діти сонця» М. Горького, «Третя патетична» М. Погодіна. Нагороджений орденом Леніна.

ШИ́ШКА — 1) Орган *голонасінних* рослин, що виконує функцію *статевого розмноження.* Являє собою видозмінений *пагін* зі спорофілами. Чоловічі Ш. складаються з лусочок (мікроспорофілів), на яких містяться мікроспорангії з *мікроспорами* (гомологічні пилякам з пилком у покритонасінних). На жіночих Ш. містяться дрібні покривні і великі насінні лусочки (мегаспорофіли) з *насінними зачатками,* які після запліднення перетворюються на *насінини.* Іл. с. 414.

2) Суцвіття у хмелю, вільхи та деяких ін. рослин, що складаються з жіночих (маточкових) квіток.

ШИШКА́Р (Loxia) — рід птахів род. *в'юркових.* Довж. тіла 14—20 см, маса 29—58 г. Характерним є своєрідний дзьоб, нижня і верхня частини якого перехрещені. Крила довгі, хвіст короткий з вирізкою. Оперення самців червонувате, самок — зеленувате. Поширені у хвойних лісах Європи, Азії, Африки й Америки. Відомо 3 види, усі вони зустрічаються в СРСР, у т. ч. на Україні: Ш. ялиновий (L. curvirostra), Ш. сосновий (L. pityopsittacus) і Ш. білокрилий (L. leucoptera). Гнізда влаштовує на деревах. Кладка у березні — травні з 3—5 яєць; насиджує самка 12—16 днів. Живиться насінням хвойних дерев, рідше комахами.

ШИ́ШКІН Іван Іванович [13 (25).I 1832, м. Єлабуга, тепер Тат. АРСР —8 (20).III 1898, Петербург] — рос. живописець і графік, академік (з 1865), професор (з 1873), дійсний член петерб. АМ (з 1893). В 1852—56 навчався в Московському училищі живопису, скульптури і архітектури у А. *Мокрицького* і в 1856—65 — в Петерб. АМ у С. Воробйова. У 1862—65 був пенсіонером академії в Дюссельдорфі, Цюріху, Празі, Мюнхені. Твори: «Краєвид в околицях Дюссельдорфа» (1865), «Жито» (1878) «Среди долины ровныя...» (1883), «Лісові далі» (1884), «Сосни, освітлені сонцем» (1886), «Дубовий гай» (1887), «Ранок у сосновому лісі» (1889), «Корабельний гай» (1898) та ін. Був членом-фундатором Т-ва пересувних художніх виставок (див. *Передвижники*). Картини Ш. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва та ін. музеях країни. 1894—95 — керівник пейзажної майстерні петерб. АМ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353, а також до ст. *Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка,* т. 9, с. 448—449.

Літ.: Иван Иванович Шишкин. Переписка. Дневник.— Современники о художнике. Л., 1978.

Д. М. Колесникова.

ШИШКО́ Сергій Федорович [н. 12 (25).VI 1911, с. Носівка, тепер місто Черніг. обл.] — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1974). Член КПРС з 1952. У 1929—33 навчався в Київ. худож. ін-ті у Ф. *Кричевського,* 1936—43 — в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури Всерос. АМ у Ленінграді у Б. *Йогансона* і О. Зайцева. Автор ліричних пейзажів, зокрема серії «Київська сюїта» (розпочата 1944): «Дніпро» (1944), «У парку імені Т. Г. Шевченка» (1956), «Вулиця В. І. Леніна взимку» (1958), «Голосіївська осінь», «Весна. Київські тополі» (обидва — 1967), «Хрещатик» (1969), «Київські далі» (1974), «Листопад» (1975), «Дніпро восе-

П. П. Ширшов.

Ф. Ю. Шишигін.

І. І. Шишкін.

С. Ф. Шишко.

В. Я. Шишков.

В. Ф. Шишмарьов.

А. І. Шиян.

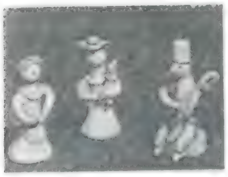

О. Г. Шиян. Іграшки. Кераміка. 1959.

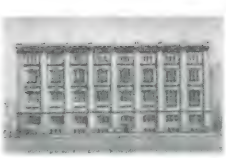

К. Ф. Шінкель. Будівельна академія в Берліні. 1831—35.

ни» (1979). Серед ін. творів — «Самарканд» (1942), «Берег Дніпра» (1950), «Дорога на Говерлу» (1954), «Кипариси» (1956), «Вікно» (1959), «Вечір у Седневі» (1962), «Осінь у Карпатах» (1971), «Букрин. Схід місяця» (1976), «Мирні поля» (1981). Картини Ш. зберігаються в ДМУОМ у Києві та ін. музеях країни. Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також т. 11, кн. 2, с. 358—369.

Літ.: Сергій Шишко. Пейзажі Києва. Альбом. К., 1971; Павлов В. П. Сергій Шишко. Альбом. К., 1977. *І. І. Верба.*

ШИШКО́В Вячеслав Якович [21. IX (3.X) 1873, м. Бежецьк, тепер Калінін. обл.— 6.III 1945, Москва] — рос. рад. письменник. В 1894—1915 жив і працював у Сибіру. Друкуватися почав 1908. Роман «Ватага» (1923), повість «Пейпус-озеро» (1925) — про події громадян. війни. У романі «Угрюм-ріка» (т. 1—2, 1933; твір інсценізовано та екранізовано) показав розвиток і загибель рос. капіталізму, початок революц. боротьби робітн. класу. В істор. епопеї «Омелян Пугачов» (кн. 1—3, 1938—45; Держ. премія СРСР, 1946) відобразив суспільно-політ. життя Росії 18 ст., події антифеод. селянської війни 1773—75. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1974; Укр. перекл.— Цукерок. Х., 1930; Отець Макарій. К., 1958; Помолились. К., 1958; Угрюм-ріка. К., 1968.

Літ.: Яновский Н. Н. Вячеслав Шишков. М., 1984. *В. Г. Бєляєв.*

ШИШКОВИ́ДНЕ ТІ́ЛО — те саме, що й *епіфіз.*

ШИШМА́НОВ Іван Димитров [22.VI (4.VII) 1862, м. Свиштов — 22.VI 1928, Осло, похований в Софії] — болг. літературознавець і фольклорист. З 1894 — проф. Софійського ун-ту. Більшість досліджень присвятив заг. проблемам болг. нац. Відродження та творчості його представників Паїсія Хилендарського, Неофіта Бозвелі, Г. *Раковського,* братів Д. і К. Миладинових, З. *Стоянова,* І. *Вазова* та ін. Досліджував зв'язки зх.-європейських, рос., укр. і болг. л-р. Автор праць про Т. Шевченка. Мав тісні наук. і родинні зв'язки з М. Драгомановим (був одружений з його дочкою), підтримував зв'язки з І. Франком, Лесею Українкою, В. Гнатюком та ін. укр. письменниками і вченими. *В. Н. Климчук.*

ШИШМАРЬО́В Володимир Федорович [13 (25).III 1875, Петербург— 21.XI 1957, Ленінград] — рос. рад. філолог, академік АН СРСР (з 1946). Закінчив Петерб. ун-т (1897). Професор Петроградського (тепер Ленінградський) ун-ту (з 1918). Директор Ін-ту світової л-ри (1944—47), з 1950 працював в Ін-ті мовознавства АН СРСР. Автор праць з романських мов та л-р: «Гільйом де Машо. Лірична поезія» (т. 1—2, 1909, франц. мовою, удостоєна Франц. академією премії Сентура), «Лірика та лірики пізнього Середньовіччя» (1911), «Нариси з історії мов Іспанії» (1941), «Історична морфологія французької мови» (1952), «Книга для читання з історії французької мови...» (1955), «Словник старофранцузької мови...» (1955; в співавт.) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1957.

Тв.: Избранные статьи, т. 1—2. М.—Л., 1965. *Г. Ф. Венгреновська.*

ШИЯ́Н Анатолій Іванович [н. 23. III (5.IV) 1906, слобода Борисовка, тепер смт Бєлг. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. лісотехнічний ін-т (1929). Перше оповідання «Лісокради» надрукував 1928. Належав до літ. орг-цій «*Молодняк*», ВУСПП. У романі «Гроза» (1936) відобразив революц. події на Україні, у романі «Хуртовина» (1980) подано картину боротьби рад. народу проти фашист. загарбників у Великій Вітчизн. війні (літ. премія ім. А. Головка, 1980). Ш. належать повісті «Баланда» (1930), «Мар'яна» (1953), роман «Магістраль» (1934), п'єси «Де тирса шуміла» (1961), «Тиха обитель» (1969), п'єси-казки для дітей, книги нарисів, сценарії до фільмів за його творами («Гроза над полями», 1958; «Летючий корабель», 1960, та ін.). Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: П'єси-казки. К., 1951; Хуртовина, кн. 1—3. К., 1979—80; Де тирса шуміла. К., 1963; Рос. перекл.— Гроза. М., 1959.

Літ.: Мушкетик Ю. Анатолій Шиян. К., 1960. *В. П. Лета.*

ШИЯ́Н Ольга Галактіонівна (н. 15.IX 1914, с. Опішня, тепер смт Зіньківського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. майстер нар. керамічної іграшки та скульптури. З 1940 живе і працює в Одесі. Автор фігурок звірів і птахів, а також багатофігурних композицій з теракоти. Серед творів — «Музики», «Бабуся із свинкою», «Квартет зайців». Твори зберігаються у Львів. музеї етнографії і художніх промислів та ДМУНДМ у Києві. *Т. О. Дениско.*

ШІ́ВА (санскр., букв.— прихильний, милосердний) — гол. бог у *шіваїзмі,* один з трьох гол. богів у *брахманізмі* та *індуїзмі.* В образі Ш. злилися уявлення про багатьох богів, що втілювали одночасно руйнівні сили природи та її велику творчу силу. Іл. с. 413.

ШІВАЇ́ЗМ — один із двох основних напрямів *індуїзму,* названий за ім'ям гол. бога *Шіви.* Віровчення Ш. відображено в епосі і т. з. шіваїстських пуранах. Значне місце в шіваїстській міфології посідає вчення про можливість божества втілюватися і проявлятися в будь-якому образі. До божественних атрибутів відносять матерію (пракриті), свідомість (сатва) і енергію (раджас). З культом Шіви пов'язане шанування чоловічого і жіночого начал. Найпоширенішим у Ш. є давній культ богині-Матері, яка ототожнюється з різними образами дружини Шіви. На основі шіваїстських концепцій склалися філос. школи адвайти-веданти (8 ст.) і шайва-сидханти (10—12 ст.). Ш. має багато сект. Поширений гол. чином у Пд. Індії. *О. С. Онищенко.*

ШІ ДАКА́Й (1830—25.VI 1863) — один з гол. керівників *тайпінського повстання* в Китаї. Походив із заможних селян. У 1856—57 очолював тайпінський уряд. З жовтня 1857 на чолі великої групи військ діяв самостійно у пд.-зх. провінціях. У червні 1863 сили Ш. Д. було розгромлено урядовими військами, а його самого страчено.

ШІ́ЛЛЕ Олександр Якович (1830, Петербург — 14.IX 1897, Київ) — рос. та укр. архітектор. Навчався в петерб. АМ, з 1855 — у Берлінській буд. академії, пізніше — в Парижі та Італії. В 1855—68 працював у Петербурзі та Нижньому Новгороді (тепер м. Горький), 1869—97 — в Києві. Автор архіт. проектів станцій, веж, фонтанів Київського водопроводу (70-і рр. 19 ст.). Споруди в Києві: будинки колегії П. Галагана (1871, тепер Держ. музей літератури УРСР), біржі (1873, тепер клуб управління справами Ради Міністрів УРСР), музичного училища (1874), Міської думи (1876, обидва зруйновано під час Великої Вітчизн. війни), житлові будинки. *Л. А. Проценко.*

О. Я. Шілле. Будинок Міської думи на Хрещатику в Києві. 1876 (не зберігся).

ШІ́ЛЛЕР (Schiller) Йоганн Крістоф Фрідріх (10.XI 1759, Марбах, тепер ФРН — 9.V 1805, Веймар, тепер ФРН) — нім. драматург, поет, теоретик мистецтва, історик. Представник європ. Просвітительства, багатьма сторонами ранньої творчості близький до *романтизму.* Перший твір — антифеод. трагедія «Розбійники» (надрук. анонімно 1781, пост. 1782). У 80-і рр. створив численні вірші і драми: «Змова Фієско в Генуї» (1783), «Підступність і кохання» (1784), де з великою худож. силою показано соціальні суперечності між аристократією й поневоленим простим людом, соціально-філос. драму «Дон Карлос» (1787). З 1787 жив у Веймарі. Опублікував «Історію Тридцятилітньої війни» (1793). Праці з естетики «Про трагічне мистецтво» (1792), «Листи про естетичне виховання людини» (1795), «Про наївну та сентиментальну поезію» (1795—96) та ін. мали значний вплив на розвиток романтичного мистецтва та естетичної думки 19 ст. Ш. разом з Й. В. Гете створили цикл епіграм (414) «Ксенії» (1797) тощо. В найвідомішому творі цього часу — «Пісні про дзвін» (1799) — Ш. прославляв творчу працю й мир, але неправильно розумів революц. боротьбу як насильство, що веде до хаосу і страждань. Гол. конфлікт драм. трилогії «Валленштейн» («Табір Валленштейна», пост. 1798; «Пікколоміні», «Смерть Валленштейна», обидві пост. 1799), п'єс «Марія Стюарт», «Орлеанська діва» (обидві — 1801), «Мессінська наречена» (1803) — несумісність прагнень окремої людини та істор. необхідності. В 1804 створив нар. драму «Вільгельм Телль». Працював над трагедією «Димитрій» з рос. історії.

Укр. мовою поезії Ш. перекладали (починаючи з 30-х рр. 19 ст.) Й. Левицький, Ю. Федькович, К. Білиловський, П. Куліш, І. Франко, Олена Пчілка та ін.; драм. твори (з кін. 19 ст.) — В. Кміцикевич, Б. Грінченко, І. Стешенко, І. Франко та ін. В рад. час твори Ш. перекладали Д. Загул, М. Йогансен, Ю. Корецький, Борис Тен, Є. Дроб’язко та ін. П’єси Ш. в 2-й пол. 19 ст. йшли в театрі Т-ва «Руська бесіда». В Києві укр. мовою вперше поставив п’єсу «Розбійники» (1918) П. Саксаганський.

Тв.: Укр. перекл.— Балади. К., 1927; Вибрані драматичні твори. К., 1955; Лірика. К., 1967; Твори. К., 1968; Естетика. К., 1974; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1955—57; Драмы.— Стихотворения. М., 1975.

Літ.: Шиллер Ф. П. Фридрих Шиллер. М., 1955; Лозинская Л. Я. Фридрих Шиллер. М., 1960; Фридрих Шиллер. Статьи и материалы. М., 1966.

К. О. Шахова.

ШІ́ЛЛЕР (Schiller) Леон (справж. ім’я та прізвище — Леон Єжи Войцех Шіллер де Шільденфельд; 14.III 1887, Краків — 25.III 1954, Варшава) — польс. режисер, театр. критик, педагог. Член ПОРП (з 1948). Навчався в Краків. ун-ті (1906—07) та в Сорбонні (Париж, 1907—09 і 1911). В 1917 почав режисерську діяльність в Польс. театрі (Варшава). Був директором і режисером міських театрів у Львові (1930—32). У 1941 Ш. було ув’язнено в концтабір в Освенцім. У повоєнні роки — режисер і директор Театру Війська Польського у Лодзі (1946—49) і Польс. театру у Варшаві (1949—50). З 1933 вів пед. роботу в Держ. ін-ті театр. мистецтва (Варшава).

Р. Я. Пилипчук.

ШІ́ЛЛЕР Микола Миколайович [1 (13).III 1848, Москва — 10 (23). XI 1910, Петербург] — вітчизн. фізик. Після закінчення (1868) Моск. ун-ту працював там же у О. Г. *Столєтова,* 1871—74 — в Берлін. ун-ті у Г. *Гельмгольца.* З 1876 — професор Київ. ун-ту, з 1903 — ректор Харків. практичного технологічного ін-ту (тепер Харків. політех. ін-т). Праці Ш. — переважно в галузі електродинаміки і термодинаміки. Розробив (1874) метод визначення діелектр. проникності є у змінних полях і перевірив правильність співвідношення $\varepsilon = n^2$ (n — показник заломлення середовища), одержаного Дж. *Максвеллом.* Експериментально довів (1876) принцип замкненості електр. струмів, тобто підтвердив гіпотезу Дж. Максвелла про існування струмів зміщення. Сформулював (1900) принцип неможливості неперервного зниження або підвищення т-ри шляхом замкнених адіабатичних процесів (друге начало термодинаміки за Шіллером).

ШІ́ЛЛЕР Франц Петрович (28.X 1898, с. Марієнталь, тепер с-ще Совєтське Дергачовського р-ну Сарат. обл.— 22.VI 1955, ст. Тінська Красноярського краю) — рос. рад. літературознавець. В 1922—33 працював в Ін-ті Маркса — Енгельса над розшифруванням рукописів К. Маркса і Ф. Енгельса. Досліджував їхні літ. погляди, історію революц. і пролет. л-ри на Заході, сучасний йому європ. літ. процес та ін.

ШІ́МЗЕРИ — укр. скульптори, брати. Антон Антонович Ш. (16.II 1790, Відень — 5.II 1836, Львів). Син віденського скульптора А. Шімзера Старшого. Навчався у віденській та паризькій АМ. З 1812 жив у Львові, де створив цикл рельєфів на правій частині будинку Кредитового т-ва (1821—22), на фасаді та в приміщенні б-ки імені Баворовських (тепер кабінет мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника), надгробки на Личаківському кладовищі. Йоан Баптіст Антонович Ш. (30.III 1793, Відень — 11.VII 1856, Львів). Син віденського скульптора А. Шімзера Старшого. У 1810—18 (з перервами) навчався у віденській АМ. З 1826 постійно жив у Львові. Серед творів — статуя св. Яна Непомука у Братіславі, рельєфи на будинках у Львові, надгробки на Личаківському кладовищі, на кладовищах у Тернополі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), портретні погруддя. Його сини — Йоан і Леопольд — також були скульпторами. Іл. на с. 413.

Д. П. Крвавич.

А. А. Шімзер. Надгробок родини Тренклів.

ШІНАСІ́ (Şinasi) Ібрагім (1826, Стамбул — 13.IX 1871, там же) — тур. письменник, публіцист і громад. діяч Танзімату (періоду реформ в Османській імперії з 1839 до поч. 70-х рр. 19 ст.). Родоначальник нової тур. л-ри. Освіту здобув у Франції. В зб. «Вибрані вірші» (1862), першій у тур. л-рі п’єсі «Одруження поета» (1859, опубл. 1860), публіцистичних статтях виступав за очищення тур. мови від традиційних тоді арабізмів і утвердження в нац. л-рі основ реалізму. Перекладені Ш. твори Ж. Расіна, А. Ламартіна, Ж. Лафонтена та ін. зібрано в кн. «Переклади» (1859).

О. І. Ганусець.

ШІНГУ́ — ріка у Пд. Америці, в межах Бразілії, права прит. *Амазонки.* Довж. 1980 км, площа бас. 513 тис. км^2. Тече Бразільським плоскогір’ям, утворюючи пороги і водоспади (Гуарібас та ін.). У пониззі виходить на Амазонську низовину, в гирлі — *естуарій* завдовжки 160 км. Живлення дощове. Пересічна витрата води 16 000 м^3/с. Судноплавна на 190 км від гирла.

ШІ́НКЕЛЬ (Schinkel) Карл Фрідріх (13.III 1781, Нойруппін, Бранденбург — 9.X 1841, Берлін) — нім. архітектор, живописець і графік. У 1798—1800 навчався в Берлінській Академії архітектури. Автор живописних та графічних пейзажів, панорам, театр. декорацій, позначених рисами *романтизму.* У спорудах Ш. виявився вплив пізнього *класицизму* (Нова вартівня, 1816—18; Драм. театр, 1819—21; Старий музей, 1824—28; всі — у Берліні). Виступав і як теоретик архітектури.

ШІРА́З — місто на Пд. Зх. Ірану, адм. ц. остану Фарс. 414,4 тис. ж. (1976). Підприємства нафтопереробної, цем., хім. (мінеральні добрива), текст. і харч. пром-сті. Виробн. трояндової олії. Розвинуті кустарні промисли (килимарство, мозаїчні й срібні вироби). Торг. центр с.-г. району. Ун-т. Музей Фарсу (іран. прикладне мистецтво). Ш.— батьківщина великих перс. і тадж. поетів *Гафіза* та *Саді.* Як місто засн. у 7 ст.

ШІ́РРА (Schirra) Уолтер (н. 12.III 1923, Гекенсек, шт. Нью-Джерсі) — астронавт США, капітан 1-го рангу ВМФ (у відставці). Після закінчення 1945 Військ.-мор. академії в Аннаполісі (шт. Меріленд) служив у ВМФ. Закінчив також школу мор. авіації і школу по підготовці льотчиків-випробувачів. З 1959 — у групі астронавтів. Здійснив 3.X 1962 політ у космос на космічному кораблі *«Меркурій»* (МА-8). Разом з Т. *Стаффордом* 15—16.XII 1965 здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-6»; з У. *Каннінгемом* і Д. *Ейзелом* — політ на космічному кораблі «Аполлон-7» (11—22.X 1968).

«ШІ́СТКА» — група франц. композиторів: Л. Дюрей, Д. Мійо, А. Онеггер, Ж. Орік, Ф. Пуленк і Ж. Тайфер. Склалася після 1-ї світової війни 1914—18 як опозиція *неоромантизмові* та *імпресіонізмові.* Учасників «Ш.» об’єднувало прагнення новаторства, пошуки нових принципів композиції (конструктивізм, урбанізм). У серед. 30-х рр. «Ш.» втратила значення напряму в муз. мистецтві.

ШІСТНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ВКП(б). Відбулася 23—29.IV 1929 в Москві. В її роботі брали участь 254 делегати з ухвальним голосом і 679 — з дорадчим. Порядок денний: 1) П’ятирічний план розвитку нар. г-ва; 2) Шляхи піднесення с. г. і податкове полегшення середнякові; 3) Підсумки і найближчі завдання боротьби з бюрократизмом; 4) Про чистку і перевірку членів і кандидатів ВКП(б). Головне питання конференції — обговорення і прийняття *першого п’ятирічного плану* розвитку нар. г-ва СРСР на 1928/29—1932/33, директиви до складання якого затвердив *П’ятнадцятий з’їзд ВКП(б).* Прийняття плану проходило в боротьбі з *правим ухилом у ВКП(б),* лідери якого ставили під сумнів реальність здійснення плану.

Давши відсіч капітулянтам, конференція затвердила «оптимальний» варіант п’ятирічного плану, який забезпечував форсоване будівництво фундаменту соціалістич. економіки на основі високих темпів *індустріалізації.* Значне міс-

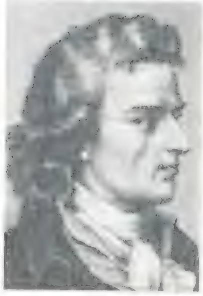

Й. К. Ф. Шіллер.

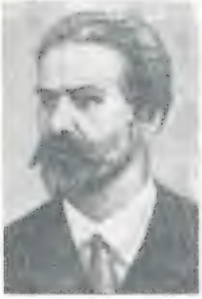

М. М. Шіллер.

І. Шінасі.

У. Шірра.

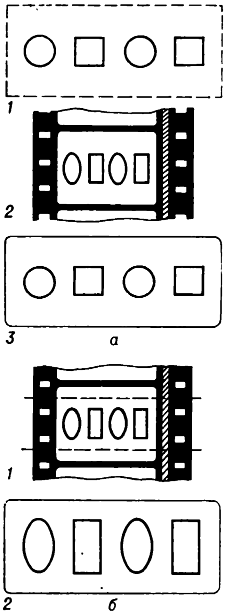

Широкоекранне кіно: *а* — одержання анаморфованого кадру; *1* — об'єкт знімання; *2* — анаморфоване (стиснуте) зображення на кіноплівці; *3* — зображення, розтягнуте на широкий кіноекран; *б* — одержання кашетованого кадру; *1* — кадр, кашетований згори і знизу; *2* — зображення, спроеційоване на широкий екран за допомогою короткофокусної оптики.

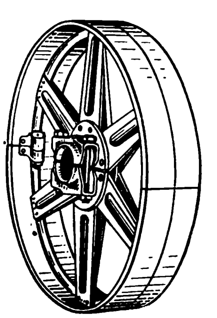

Рознімний **шків.**

це в роботі конференції зайняло питання про шляхи піднесення с. г. Було накреслено ряд заходів по дальшому розвитку *колективізації сільського господарства,* зміцненню нових форм змички між містом і селом. Конференція ухвалила резолюцію про заходи боротьби проти *бюрократизму,* зазначивши вирішальну роль у цьому *критики і самокритики.* Конференція прийняла звернення до всіх робітників і трудящих селян СРСР із закликом розгорнути масове *соціалістичне змагання* за виконання і перевиконання завдань першої п'ятирічки.

Літ.: Шестнадцатая конференция ВКП(б). Стенографический отчет. М., 1962; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972. *О. М. Кисілевський.*

ШІСТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б). Відбувся 26.VI—13.VII 1930 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1268 делегатів з ухвальним голосом і 891 — з дорадчим, які представляли 1 260 874 члени партії та 711 609 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК; 2) Орг. звіт ЦК; 3) Звіт Центр. ревізійної комісії; 4) Звіт Центр. контрольної комісії; 5) Звіт делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 6) Про виконання п'ятирічного плану пром-сті; 7) Колгоспний рух і піднесення с. г.; 8) Завдання профспілок у реконструктивний період; 9) Вибори центр. установ партії. Виходячи з інтересів побудови соціалізму, необхідності подолання тех.-екон. відсталості країни і забезпечення її екон. незалежності, з'їзд поставив у центр уваги партії питання всебічного розгортання важкої індустрії і соціалістичної перебудови с. г. Було визнано за необхідне створити на сході країни нову вугільно-металургійну базу (Урал — Кузбас), форсувати розвиток галузей пром-сті, пов'язаних із зміцненням обороноздатності країни. Загострювалась увага до питань розвитку й реконструкції транспорту. З'їзд підкреслив важливу роль підготовки керівних госп. і тех. кадрів. Схваливши політ. лінію і роботу ЦК ВКП(б), з'їзд закликав партію забезпечувати й надалі більшовицькі темпи соціалістичного будівництва, домогтися виконання п'ятирічки за чотири роки. Найважливішим завданням партії і профспілок з'їзд визнав піднесення на вищий ступінь соцзмагання й ударництва, перетворення їх на школу класового виховання робітн. мас. З'їзд узагальнив перший досвід масової *колективізації сільського господарства.* Було визнано за необхідне на основі суцільної колективізації перейти до політики ліквідації куркульства як класу. З'їзд викрив куркульську сутність *правого ухилу у ВКП(б),* який намагався використати труднощі колг. руху для дискредитації лінії партії на селі, і визнав погляди правих несумісними з перебуванням у ВКП(б). З'їзд визнав темпи культур. будівництва в країні недостатніми й ухвалив запровадити загальнообов'язкову початкову освіту, остаточно ліквідувати неписьменність. З'їзд відзначив, що партія домоглася успіхів у соціалістичному будівництві завдяки твердому проведенню ген. лінії і рішучій боротьбі проти *троцькізму* й правого ухилу у ВКП(б). XVI з'їзд ВКП(б) визнав за необхідне посилити боротьбу проти *великодержавного шовінізму* і місцевого націоналізму, поліпшити інтернац. виховання трудящих. З'їзд обрав ЦК, Центр. ревізійну комісію та Центр. контрольну комісію.

Літ.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 4. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1983; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 2. К., 1974. *Л. Ю. Беренштейн.*

ШІСТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся 25—28.I 1949 в Києві. На з'їзді було 650 делегатів з ухвальним голосом і 85 — з дорадчим, які представляли 572 950 членів і 111 325 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КП(б)У; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії КП(б)У; 3) Вибори керівних органів КП(б)У. Це був перший з'їзд КП(б)У після закінчення Великої Вітчизн. війни. На з'їзді було дано аналіз діяльності КП(б)У з часу XV з'їзду КП(б)У (1940), тобто за період, який охоплював Велику Вітчизняну війну і перші післявоєнні роки.

На час з'їзду було успішно завершено план третього року першої післявоєнної п'ятирічки. Пром. виробн. УРСР досягло 71 %, а заг. посівна площа — 93 % довоєнного рівня. Джерелами трудових успіхів були висока політ. і трудова активність укр. народу, братерська допомога рос. та ін. народів СРСР, керівництво партії. З'їзд зосередив увагу рад. і парт. орг-цій на достроковому виконанні п'ятирічного плану, підкреслив значення підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, широкого впровадження у виробн. новітньої техніки і передової технології, своєчасного введення в експлуатацію нових і повного використання наявних виробничих потужностей. У галузі с. г. ставилися завдання орг.-госп. зміцнення колгоспів, підвищення врожайності, розвитку громад. тваринництва, збільшення виробн. с.-г. продуктів. Важливо було прискорити житл. будівництво, забезпечити заг. семирічне навчання в селах і десятирічне — в містах. З'їзд націлив парт. орг-ції республіки на дальший розвиток соціалістичного змагання, впровадження передового досвіду, забезпечення авангардної ролі комуністів на всіх ділянках госп. і культур. будівництва. З'їзд підкреслив необхідність дальшого зміцнення первинних парт. орг-цій, підвищення їхньої бойовитості. З'їзд обрав ЦК КП(б)У, Центр. ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *В. І. Юрчук.*

ШІТТ Петро Генріхович [1 (13). VIII 1875, с. Кітриші, кол. Бессарабської губ., тепер Фалештського р-ну Молд. РСР — 31.I 1950, Москва] — рад. вчений у галузі плодівництва, засл. діяч науки РРФСР (з 1946). Член Комуністичної партії з 1947. В 1908 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. В 1911—20 працював в Уманському училищі садівництва і землеробства, у дендропарку «Софіївка», директором Катеринославської сільськогосподарської дослідної станції, у Наркомземі УРСР. З 1920 — професор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Встановив циклічність розвитку плодових дерев і розробив заходи догляду за ними. Держ. премія СРСР, 1950. *Д. Ф. Чухно.*

ШІЦЗЯЧЖУА́Н — місто на Пн. Китаю, адм. ц. провінції Хебей. Розташований на р. Хутохе. Вузол з-ць. 1,5 млн. ж. (з передмістями, 1970). Розвинуті чорна металургія та машинобудування. Значна текстильна (зокрема, бавовняна) промисловість. Фармацевтичні, цементні, склоробні, харч. підприємства. У районі Ш.— видобування кам'яного вугілля та залізної руди.

ШКАРА́ПА Лідія Андріївна (н. 26.VII 1940, с. Радухівка Ровенського р-ну Ровенської обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1968. Колгоспниця, з 1959 — доярка Олицького племзаводу Ківерцівського р-ну Волинської обл. Одна з ініціаторів руху за п'ятитисячні надої молока в області. Середньорічний надій від корови у закріпленому стаді становив 5476 кг молока. Делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Держ. премія УРСР, 1978. *А. І. Бондарчук.*

ШКА́РІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення середнього етапу *трипільської культури,* залишки якого виявлено поблизу с. Шкарівки Білоцерківського р-ну Київ. обл. Досліджене 1967—73. На поселенні (пл. 4—5 га) відкрито подвір'я, що складалися з житл. госп. споруд. Житла були прямокутні та Г-подібні в плані. В них виявлено купольні печі, лежанки, вівтарі, знайдено багато посуду із заглибленим орнаментом. Інтерес становлять залишки храму з вівтарями та священним вогнищем. Населення Ш. п. підтримувало зв'язки з носіями трипільської культури Подністров'я, *гумельницької культури* та іншими племенами. Датується Ш. п. кінцем 4 — початком 3-го тис. до н. е. *О. В. Цвек.*

ШКВАЛ (англ. squall) — різке посилення вітру протягом короткого відрізку часу зі зміною його напряму. Швидкість вітру понад 20—30 м/с, тривалість Ш. переважно кілька хвилин, інколи бувають повторні пориви вітру. Супроводяться, як правило, зливами і грозами.

«ШКВАЛ» — ілюстрований громадсько-політ. і літ.-мистецький журнал. Виходив 1924—33 в Одесі спочатку двічі на місяць, а згодом — раз на тиждень. Видавався редакцією газети «Известия» Одеського губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради. З вересня 1924 виходив рос. мовою, з 9-го номера 1929 — укр. мовою. Починаючи з 3-го номера 1933 об'єд-

нався з журн. «*Металеві дні*» і 1934 реорганізувався в журн. «*Літературний Жовтень*».
Н. Ф. Королевич.

ШКІВ (голл. schijf) — металеве або неметалеве колесо з широким ободом, охоплюваним безконечним приводним канатом чи пасом; деталь канатних і *пасових передач.* Розрізняють Ш. (мал.): литі, зварні і штамповані; суцільні і рознімні. Застосовують їх у приводах деяких верстатів, підйомних машин та ін. *А. С. Зенкін.*

ШКІДНИКИ́ ЗЕРНА́ І ЗЕРНОВИ́Х ПРОДУ́КТІВ, комірні шкідники — тварини, що ушкоджують зерно і зернопродукти під час зберігання і перевезення. Можуть пошкоджувати також сушені фрукти й овочі, лікарську та ін. сировину рослинного і тваринного походження. До Ш. з. і з. п. належать деякі види *кліщів, комах,* мишовидних *гризунів, птахів* (голуби, горобці). Відомо понад 100 видів Ш. з. і з. п., з них на тер. України найнебезпечніші кліщі: борошняний, видовжений, звичайний волохатий та кліщ Родіонова; комахи: *комірний довгоносик,* рисовий довгоносик, малий борошняний хрущак, сурінамський борошноїд, міль комірна і зернова міль, різні види *вогнівкових*; гризуни: хатня миша і сірий пацюк. Шкідливі комахи та кліщі знищують велику кількість зерна і зернопродуктів, знижують схожість насіння, забруднюють продукти екскрементами, павутинням, шкірками личинок тощо. Заражені зернопродукти погано зберігаються. Шкідники переносять збудників різних хвороб рослин (напр., спори твердої сажки), гризуни, поїдаючи велику кількість зерна, засмічують хлібні запаси, ушкоджують будівлі, тару, поширюють інфекційні хвороби серед людей і тварин (туляремію, бруцельоз, чуму та ін.). Поїдають зерно і засмічують його також птахи. Заходи боротьби різні. Запобіжні: знезараження *інсектицидами* тари й складських приміщень, просушування зерна до необхідних для зберігання кондицій, дотримання відповідного режиму зберігання певних продуктів, систематичний огляд і аналіз на зараженість. Винищувальні: фізико-механічне очищення, прогрівання, просушування, охолодження зерна і продуктів. Хімічні: волога, аерозольна, контактно-газова або газова *дезинсекція.* Про заходи боротьби з гризунами див. *Дератизація.* Для захисту від птахів вікна, двері, вентиляційні труби закривають сітками, знищують у зерносховищах гнізда птахів.

Літ.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Болотін К. М. Комірні шкідники. К., 1975.
В. Г. Долін.

ШКІДНИКИ́ ЛІ́СУ — тварини, що ушкоджують лісові насадження. Переважна більшість Ш. л. належить до класу *комах*; завдають шкоди також деякі види *кліщів,* хребетних тварин (*гризуни, зайцеподібні*). Розрізняють первинних шкідників (ушкоджують здорові дерева), вторинних (нападають на ослаблені рослини) і технічних (нападають на мертву деревину). Залежно від того, якими частинами рослин живляться Ш. л., їх поділяють на кореневі, стовбурові, на шкідників хвої і листків, плодів і насіння. Кореневі шкідники — личинки *хрущів, коваликових, чорнотілкових* і вовчок звичайний. До осн. стовбурових шкідників належать *короїдові, вусачеві,* деякі види *довгоносиків, златкові,* личинки *рогохвостів,* гусениці деревоточців, *склівкових.* Серед шкідників листків і хвої — сосновий шовкопряд, *монашка, кільчастий шовкопряд, непарний шовкопряд, золотогузка,* соснова совка, сосновий п'ядун, дубова листовійка, дубовий п'ядун і *пильщики.* Плоди і насіння ушкоджують жолудевий довгоносик і *плодожерка*; шишки і насіння хвойних порід — шишковий довгоносик — *смолюк,* гусениці вогнівки шишкової. Насіння акації часто ушкоджує акацієва вогнівка, а насіння клена та берези — насінноїди з рядів *перетинчастокрилих* і *жуків.* Заходи боротьби. Лісова профілактика (своєчасний догляд за лісом, захист корисної фауни, підбір стійких порід тощо), а також застосування активних методів знищення шкідників, інтегрованої боротьби з Ш. л., зокрема доповненої обгрунтованим використанням біологічних та хім. засобів. У лісовому г-ві СРСР для забезпечення своєчасної боротьби з Ш. л. організована спец. служба сигналізації, обліку чисельності і стаціонарного нагляду за появою шкідників.

Літ.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Апостолов Л. І. Вредная энтомофауна лесных биогеоценозов Центрального Приднепровья. К., 1981. *Д. Ф. Руднєв.*

ШКІДНИКИ́ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ КУЛЬТУ́Р — тварини, які, живлячись культурними рослинами, пригнічують їх ріст і розвиток, призводять до зниження врожаю та його якості, а іноді й повністю знищують посіви. В СРСР понад 3000 видів, з них на Україні — бл. 500. Найчисленніші і найшкідливіші Ш. с. к.: *метелики* (*озима совка, стебловий метелик,* капустяний білан, *золотогузка, непарний шовкопряд,* яблунева *плодожерка* та ін.) і *жуки* (*довгоносикові, коваликові, хрущі, зернівки, колорадський жук* та ін.). Небезпечними шкідниками є багато видів *прямокрилих, рівнокрилих,* або *хоботних, перетинчастокрилих, двокрилих.* Великої шкоди завдають *кліщі* (павутинні, галові та ін.), *круглі черви* (бурякова, стеблова, галова та ін. нематоди), черевоногі молюски (*слизуни*), *гризуни* (ховрахи, мишовидні гризуни), іноді можуть завдавати шкоди деякі птахи, напр., *горобці, граки.* Серед Ш. с. к. є багатоїдні види (озима совка, лучний метелик, *павутинний кліщ* та ін.), що ушкоджують різні культури, та одноїдні, або спеціалізовані (*буряковий довгоносик,* горохова зернівка та ін.), що ушкоджують рослини тільки однієї родини або навіть виду. Ш. с. к. об'єднують у певні групи залежно від того, які культури вони ушкоджують; напр., розрізняють шкідників зернових злаків, зернобобових культур, цукрових буряків, садових, овочевих культур тощо. Комахи, що живуть у грунті, ушкоджують висіяне насіння, проростки і кореневу систему рослин, спричинюють розрідження посівів і зниження врожайності. Шкідники, що живляться надземними органами або соками рослин, зменшують їхню асиміляційну поверхню, пригнічують ріст і розвиток рослин, а іноді можуть повністю знищити посіви. Крім того, Ш. с. к. часто погіршують якість с.-г. продукції. Сисні комахи небезпечні і тим, що вони є переносниками *вірусних хвороб рослин.* Вивченням шкідливих комах і розробкою методів боротьби з ними займається с.-г. *ентомологія.* Заходи боротьби з Ш. с. к. Хімічні: обробка насіння, посівів та насаджень отруйними речовинами, застосовування отруйних принад (див. також *Дезинсекція, Дератизація*). Біологічні: знищення шкідників шляхом розмноження та випуску на посіви комах-ентомопаразитів (*трихограми* — проти озимої совки і стеблового метелика, *афелінуса* — проти кров'яної попелиці), приваблювання комахоїдних птахів, використання збудників грибних, бактеріальних і вірусних хвороб. Механічні: виловлювання жуків (напр., бурякового довгоносика) за допомогою ловчих канавок, які викопують навколо торішніх бурячищ. Агротехнічні: застосування добрив, засобів обробки грунту, *сівозмін* і строків сівби, що сприяють доброму росту і розвитку рослин, а іноді й погіршують умови розмноження шкідливих комах; використання сортів, стійких проти шкідників. Для попередження ввозу і поширення шкідників в СРСР застосовують карантинні заходи (див. *Карантин*).

Літ.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Савковский П. П. Атлас вредителей плодовых и ягодных культур. К., 1976; Интегрированная защита растений. М., 1981; Сельскохозяйственная энтомология. М., 1983.
В. П. Васильєв.

ШКІДНИ́ЦТВО — за рад. кримінальним правом особливо небезпечний *державний злочин,* спрямований проти екон. системи СРСР. Він полягає в дії або бездіяльності (див. *Саботаж*), спрямованих на підрив пром-сті, транспорту, сільс. г-ва, грошової системи, торгівлі або ін. галузей нар. г-ва, а також діяльності держ. органів чи громад. орг-цій. Ш. може бути вчинене особою, яка працює в держ. або громад. установі чи на підприємстві, шляхом невірного спрямування її (його) діяльності, або особою, яка працює або не працює в даній орг-ції, шляхом протидіяння її нормальній діяльності. Обов'язковою ознакою Ш. є скоєння його винною особою з метою ослаблення Рад. д-ви. Закон (в УРСР — ст. 61 КК УРСР) встановлює за Ш. покарання у вигляді *позбавлення волі* на строк від 8 до 15 років з конфіскацією майна і з засланням на строк до 5 років чи без такого. *Ю. Ю. Фомін.*

Л. А. Шкарапа.

Шіва-Натараджа. («що танцює»). Бронза. Південна Індія.

Й. Б. А. Шімзер. Архангел Михаїл. Личаківське кладовище. Львів.

ШКІЛЬ Микола Іванович (н. 13. XII 1932, с. Бурбине, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. педагог, чл.-кор. АПН СРСР (з 1982), професор (з 1970). Закінчив Київ. пед. ін-т ім. О. М. Горького (1955). З 1958 працює в тому ж ін-ті, зокрема, 1971—73 — проректор по наук. роботі, з 1973 — ректор. Ш.— автор підручника для пед. вузів «Математичний аналіз» (ч. 1—2, 1978—81), монографії «Асимптотичні методи в диференціальних рівняннях» (1971) та ін. праць. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *М. Д. Ярмаченко.*

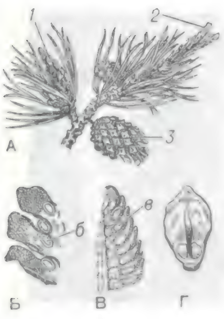

Шишка:
А — гілка сосни звичайної (Pinus silvestris) з шишками:
1 — група чоловічих шишок;
2 — молоді жіночі шишки;
3 — стигла жіноча шишка.
Б — частина молодої жіночої шишки в розрізі:
б — насінна луска.
В — частина чоловічої шишки у розрізі:
в — мікроспорангій.
Г — насінна луска стиглої шишки з двома насінинами.

ШКІЛЬНА́ ДРА́МА — драм. твори, писані викладачами і розігрувані учнями в школах за часів пізнього середньовіччя, *Ренесансу* та *бароκκо* з навч. та виховною метою. Теорію Ш. д. розроблено в ренесансно-бароккових поетиках. Визначальними властивостями її поетики були риторичність, символічність і антиномічність. Між актами вклинювались *інтермедії.* Ш. д. трансформувала, локалізуючи й осучаснюючи, жанри середньовічного театру — *містерію, міракль, мораліте,* інсценізувала міфологічні та істор. сюжети. В 16—18 ст. бароккова Ш. д. культивувалася в католицьких та протестантських школах Речі Посполитої, у православних школах України й Білорусії, особливо в Києво-Могилянській колегії (див. *Київська академія*). В Росії вона започаткувала класицистичну драматургію 18 ст. Ш. д. взаємодіяла з нар. театром, зокрема з *вертепом.* Відіграла істотну роль у формуванні нової л-ри і в становленні класичного театру.

Літ.: Рєзанов В. І. Драма українська. 1. Старовинний театр український, в. 1, 3—6. К., 1925—1929; Грицай М. С. Українська драматургія XVII—XVIII ст. К., 1974; Пьесы школьных театров Москвы. М., 1974; Софронова Л. А. Поэтика славянского театра XVII — первой половины XVIII в. Польша. Украина. Россия. М., 1981. *В. І. Крекотень.*

ШКІЛЬНИ́Й ВІК — період життя й розвитку дітей, відповідний часові їхнього навчання в школі (тривалістю 10—11 років). Ш. в. поділяють на молодший (з 6 до 11 років), підлітковий (з 11—12 до 14—15 років) і період ранньої юності (з 15 до 17—18 років), кожний з яких характеризується анатомо-фізіологічними та психологічними особливостями дітей, ступенем їхнього розвитку та участі в суспільно корисній праці, в житті суспільства, змістом і організацією навч.-виховної роботи. Вивчення і знання *вікових особливостей дітей* дає можливість правильно організувати їхнє навчання й виховання. Див. також *Переддошкільний вік, Дитяча психологія, Розумове виховання, Трудове виховання.* *Д. І. Румянцева.*

ШКІЛЬНИ́Й ІНТЕРНА́Т — в СРСР гуртожиток при загальноосв. школі для учнів 1—10 класів, які проживають на віддалі понад 3 км від школи. Учні забезпечуються безплатно всіма предметами заг. вжитку, постільною білизною, гарячим триразовим харчуванням. Виховну роботу проводить вихователь, який має пед. освіту. *М. П. Легкий.*

ШКІЛЬНИ́Й ТЕА́ТР — театри, створені при навч. закладах Європи в епоху пізнього середньовіччя, *Ренесансу* та *барокко* з навчальною та виховною метою. Основою репертуару Ш. т. була *шкільна драма.*

ШКІ́РА — зовнішній покрив тіла ряду тварин і людини. Захищає організм від діяння різноманітних чинників зовн. середовища (напр., мех., термічних, променевих, бактеріальних та ін.), бере участь у *терморегуляції, обміні речовин* (зокрема в *газообміні, водно-сольовому обміні*), виділяє пахучі, отруйні або поживні речовини, що є сигналами, захистом або засобом вигодовування потомства. У Ш. багато нервових утворів — *рецепторів,* якими вона сприймає мех., температурні та больові впливи, тобто виконує функції одного з *дотику органів.* Ш. складається з двох шарів: епітеліального (зовн.) — *епідермісу* (похідного *ектодерми*) і сполучнотканинного (внутр.) — *дерми* (похідного *мезодерми*). Епітеліальний шар безхребетних тварин складається з одного шару клітин, у хребетних — багатошаровий. На його основі у хребетних розвиваються похідні Ш., зокрема *волосся,* рогові утвори (*луска, кігті, нігті, пір'я, копита,* рогові пластинки, *роги*), *молочні залози.* У людини площа Ш. дорівнює 1,2—2 м^2, товщина — 0,5—4 мм. В епідермісі Ш. і почасти в дермі містяться пігменти (меланіни), від яких залежать забарвлення Ш. і захист організму від дії ультрафіолетових променів. У дермі Ш. людини та ін. ссавців розташовані *потові залози, сальні залози,* численні кровоносні судини, корені волосся. Під дермою знаходиться шар пухкої сполучної тканини, т. з. підшкірна клітковина. Ш. має велику регенераційну здатність (див. *Регенерація* в біології). Див. також *Шкірні хвороби, Дерматити, Дерматологія.*

ШКІ́РА ВИ́ЧИНЕНА, шкіра натуральна — матеріал, одержуваний хім. і механічною обробкою шкур тварин у процесі *шкіряного виробництва.* Розрізняють шкіру для *взуття* (низу, верху), шорно-сідельну, технічну й одягово-галантерейну; дублену (див. *Дублення*) і недублену (див. *Сириця, Пергамент*). Її класифікують також за видами сировини і дублення, за способами опорядження, за конфігурацією, товщиною і площею. Шкіру для низу взуття виготовляють з шкур великої рогатої худоби, верблюжачих, свинячих або кінських переважно комбінованим дубленням. Таку шкіру розрізняють за методами кріплення (гвинтово-цвяховий, нитково-клейовий) і товщиною в стандартній точці (2,6—7 мм). Вона стійка проти стиску, згину і стирання, зберігає лінійні розміри при зволоженні і висушуванні. З неї виготовляють підошви, устілки, ранти тощо. До шкіри для верху взуття належать: *юхта,* шкіра хромового дублення з природною і облагородженою лицьовою поверхнею (див. *Шевро, Шеврет*), лакова шкіра (в основному з поліуретановою плівкою на лицьовій поверхні шкіри хромового дублення), а також *велюр, замша,* спилок взуттєвий (сітчастий шар *дерми*), нубук (шкіра хромового дублення, одержана шліфуванням лицьової поверхні дрібнозернистими абразивними матеріалами) і підкладкова шкіра, що її виробляють з відбракованого дубленого напівфабрикату. Така шкіра відзначається повітро- і паропроникністю, рівномірністю пофарбування, м'якістю, стійкістю до діяння поту, вологи, хім. речовин та ін. Шорно-сідельну шкіру одержують з шкур великої рогатої худоби, кінських і свинячих комбінованим дубленням. Вона міцна і стійка до діяння поту, низьких т-р, світла, стирання, багаторазового зволоження і висушування. Тех. шкіру виробляють з шкур великої рогатої худоби хромовим або комбінованим дубленням. Вона відзначається міцністю на розтяг, густиною, високою пружністю, однакова за товщиною. Служить матеріалом для приводних пасів, деяких деталей машин та ін. тех. виробів. Для виробн. одягово-галантерейної шкіри використовують шкури великої рогатої худоби, лошат, свинячі, овечі, козячі, піддаючи їх хромовому, алюмінієвому (див. *Лайка*) або комбінованому дубленню. Ця шкіра м'яка, тягуча, пластична, у неї рівномірне і міцне пофарбування. З неї виготовляють галантерейні вироби, шиють пальта, куртки, головні убори та ін. Див. також *Шкіра штучна.*

Літ.: Химия и технология кожи и меха. М., 1979. *М. І. Денисенко.*

ШКІ́РА ШТУ́ЧНА — матеріал, який одержують хім. і механічною переробкою натуральної або синтетичної сировини. Служить замінником *шкіри вичиненої* у виробництві взуття, одягу, галантерейних, тех. та ін. виробів. Розрізняють Ш. ш. м'яку, типу гуми і типу картону. М'яку Ш. ш. одержують, покриваючи основу (тканини, трикотажне полотно, *неткані матеріали*) гумовими *клеями* або *латексом* (взуттьова кирза), полівінілхлоридними пластикатами, поліамідами, нітроцелюлозою (див. *Дерматин*) та ін. Покриття наносять гол. чин. клейовим, каландровим (див. *Каландр*) або пресовим способом. Така шкіра міцна, пластична, морозостійка, водонепроникна, теплопровідна, стійка до діяння пилу, поту тощо. З неї виготовляють верх взуття, одяг, галантерейні вироби, книжкові палітурки, нею оббивають меблі. Різновид м'якої Ш. ш.— синтетична шкіра, властивості якої близькі до властивостей вичиненої м'якої шкіри. Основу синтетичної шкіри утворюють різні натуральні і синтетичні волокна, просочені і покриті полімерними гідрофільними (такими, що змочуються водою) речовинами (поліефіруретанами). До м'якої Ш. ш. належать також плівкові (безоснóвні) матеріали з полівінілхлоридних *смол.* Ш. ш. типу гуми являє собою високонаповнений матеріал на основі гол. чин. синтетичного *каучуку.* Вона буває монолітною і пористою, різних кольорів і відтінків. У шкіри підвищені стійкість проти зношування і водостійкість, теплозахисні властивості. Ш. ш. типу гуми значною мірою (понад 70 %) замінює вичинену шкіру у виробн. взуття (підборів, підошов, підметок, набійок) і тех. виробів (прокладок, амортизаторів). Ш. ш. типу картону одержують з целюлозних, бавовняних і шкіряних волокон (розмелених відходів вичиненої шкіри) за технологією, подібною до виробн. *паперу* або *картону*. Просочують її синтетичними латексами і каучуковими клеями. Поділяють на одно- і багатошарову; випускають у вигляді листового і рулонного матеріалу або формованих виробів. Шкіра такого типу зберігає мех. властивості у зволоженому стані, досить гігроскопічна і вологомістка. З неї виготовляють деталі взуття (устілки, задники), каркаси для галантерейних виробів, прокладки. В УРСР. Ш. ш. виробляють на *Луцькому заводі синтетичних шкір, Тернопільському заводі штучних шкір*. *С. П. Скворчинська.*

ШКІ́РНІ ХВОРО́БИ — група різних за *етіологією* (причинами виникнення) і механізмами розвитку захворювань людини і тварин, що характеризуються появою на шкірі висипу, патологіч. змінами видимих слизових оболонок, волосся, нігтів. Часто в патологіч. процес втягуються і внутр. органи, нервова система. Серед Ш. х. найпоширеніші інфекційні та паразитарні захворювання (*піодермія, епідермофітія, трихофітія*, мікроспорія, шкірний туберкульоз та ін.), що викликаються бактеріями, вірусами, мікроскопічними грибами тощо. Деякі Ш. х. є наслідком природжених дефектів розвитку шкіри (напр., родимки, *бородавки*), порушень обміну речовин, функцій нервової системи і внутр. органів (*псоріаз, екзема* та ін.). Несприятливі фактори навколишнього середовища (перегрівання, охолодження тіла, тертя, тиснення) можуть викликати опіки, мозолі тощо; контакт з різними хім. речовинами — екзему, *дерматит*, рак шкіри. Висипання на шкірі іноді з'являється як реакція на лікарські та ін. речовини (див. *Алергія*). Ш. х. вивчає *дерматологія*.

У тварин розрізняють ідіопатичні і симптоматичні Ш. х. Ідіопатичні Ш. х. спричинюються мех. ушкодженнями шкіри, опіками, обмороженнями, ураженнями кліщами (див. *Демодекоз, Короста*), личинками оводів (див. *Оводові хвороби, Гіподерматози*), паразитич. грибами (див. *Дерматомікози*) та ін. Симптоматичні Ш. х. виникають при розладах нервової системи, порушенні обміну речовин, від впливу отруйних речовин, при *інфекційних хворобах*. Заходи боротьби: усувають причину, що викликала Ш. х. Місцево застосовують мазі, лініменти, примочки тощо.

ШКІРОЇ́ДОВІ (Dermestidae) — родина жуків. Тіло (довж. 2—12 мм) плескато-циліндричне або овальне, ноги короткі. Личинки видовжені, циліндричні, сильно хітинізовані, вкриті густими, довгими волосками. Живляться Ш. сухими речовинами тваринного і рослинного походження. Пошкоджують шкіряні вироби, хутро, зоол. колекції, сухі фрукти тощо. Окремі види Ш. знищують також лялечок, кладки яєць непарного шовкопряда та деяких ін. комах. Відомо понад 800 видів Ш., поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 90 видів, у т. ч. на Україні — бл. 40, з них найвідоміші шкіроїд музейний (Anthrenus museorum), що пошкоджує колекції комах, капровий жук (Trogoderma granarium) — шкідник зерна в коморах. Заходи боротьби. Газація складських приміщень, обробка музейних експонатів, шкіряної і хутрової сировини *інсектицидами*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

ШКІРЯНЕ́ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво *шкіри вичиненої*, яке грунтується на хім. і механічній обробці гол. чин. шкур свійських і диких тварин. Складається з операцій підготовчих, дубильних і опоряджувальних. В процесі підготовчих операцій після обробки консервованих шкур водою, сульфідними або ферментними речовинами, видалення волосу і *епідермісу* їх піддають *золінню* і *міздрінню*, одержуючи напівфабрикат шкіри — голину. Для шкір деяких видів напівфабрикат роздвоюють (на верхній і нижній шари) на двоїльних машинах. Далі його знезолюють (видаляють, обробляючи найчастіше амонійними солями, лужні реагенти), очищають від залишків волосу і епідермісу в барабанах або на чистильних машинах, роблять його лицьову поверхню, використовуючи *ферменти* (в осн. при виробн. шкір для верху взуття і одягово-галантерейних), м'якішою, пластичнішою і гладкішою, після чого піддають *пікелюванню* і *дубленню*. Під час опоряджувальних операцій з напівфабрикату частково видаляють вологу на віджимних машинах, вирівнюють його товщину на стругальних машинах, комплектують за призначенням. Надлишок кислоти з напівфабрикату мінерального дублення видаляють бікарбонатом або формiатом натрію. Для фарбування застосовують різні *барвники*. Щоб шкіра була м'якою, міцною і водостійкою, напівфабрикат обробляють жировою сумішшю або емульсією, деякими мінеральними й органічними речовинами. Потім розгладжують його на розвідних машинах, сушать, використовуючи спец. сушильні установки, зволожують, надають м'якості на витягувальних машинах, шліфують на шліфувально-знепилюючих агрегатах і після нанесення захисної плівки пресують на гідравлічних або ін. пресах. У готової шкіри обрізують краї, вимірюють її площу, визначають сорт. В УРСР питання Ш. в. розробляють у *Шкіряно-взуттєвої промисловості науково-дослідному інституті, Київському технологічному інституті легкої промисловості*. Див. також *Шкіряно-взуттєва промисловість*.

Літ.: Большаков П. А., Баканов Н. И. Машины и аппараты кожевенного производства. М., 1974; Химия и технология кожи и меха. М., 1979.

М. І. Денисенко.

ШКІРЯ́НО-ВЗУТТЄ́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь легкої промисловості, підприємства якої виробляють жорсткі та м'які шкіряні товари, взуття з натуральної і штучної шкіри та ін. Обробка шкір примітивними способами та інструментом відома здавна. Шкіряне ремесло було розвинуте в Київ. Русі. З шкіри виробляли взуття, одяг, упряж, пергамент, нею обтягували щити тощо. Перші великі шкіряні з-ди в Росії збудовано 1739 в м. Осташкові (тепер Калінін. обл.) та 1847 у Петербурзі. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції було 942 дрібні шкіряні підприємства, 9 взут. ф-к та 3 військ.-обмундирувальні майстерні. В СРСР Ш.-в. п. перетворено на потужну індустріальну галузь нар. г-ва, оснащену сучас. технікою і передовою технологією. Старі підприємства реконструйовано й розширено, збудовано нові шкіряні з-ди та взуттєві ф-ки в багатьох містах. В роки перших п'ятирічок створено галузі шкіряного та взут. машинобудування, розширено сировинну базу, стали до ладу підприємства по виробн. штучних шкір, синтетичних каучуків, замінників шкір, налагоджено виробн. дубильних екстрактів і синтетичних дубителів (див. *Дубильно-екстрактова промисловість*). У післявоєнні роки галузь розвивалась на новій тех. основі. За обсягом виробн. шкіряного взуття СРСР посідає (1982) 1-е місце в світі.

У 1983 в республіці в системі М-ва легкої пром-сті УРСР діяло 16 шкіряних і 33 взут. виробничі об'єднання і підприємства. Найбільші шкіряні виробничі об'єднання — бердичівське «Світанок», Івано-Фр. ім. 40-річчя Жовтня, Київ. ім. М. В. Фрунзе; взут. виробничі об'єднання — Ворошиловгр. ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, львівське «Прогрес», Харківське, київ. експериментальне «Київ» ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції; взут. ф-ки — Київ. ім. 10-річчя Комсомолу України, Криворізька, Хмельницька ім. 60-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції та ін. У Ш.-в. п. значно розширено асортимент продукції: освоєно випуск хромових шкір з ялової шкіряної сировини важкого розважування, взуттєвого спилка, освітлених шкір для низу взуття, велюрів, лакових шкір з поліуретановим покриттям, хромових шкір підвищеної еластичності, термостійкої юхти тощо. На Україні проблеми розвитку Ш.-в. п. вивчає і розробляє *Шкіряно-взуттєвої промисловості науково-дослідний інститут*.

А. Є. Український.

Виробництво шкіряного взуття в СРСР
(млн. пар)

Роки	СРСР	у т. ч. УРСР
1940	212	40,8
1965	486	95,3
1970	679	148,9
1983	745	177,8

ШКІРЯ́НО-ВЗУТТЄ́ВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва легкої пром-сті СРСР. Організований 1930 у Києві на базі Центр. лабораторії шкіряно-взут. тресту. Гол. ін-т системи Мінлегпрому СРСР в галузі розробки систем управління якістю продукції в шкіряно-взут. пром-сті; розробки конструкції і технології виробн. спортивного взуття; переробки нестандартної сировини і відходів шкіряно-взуттєвого виробн.; застосування анілінового фарбування шкіри тощо. У складі ін-ту (1983) 4 наук. відділи, 12 лабораторій, експеримент. фабрика. Осн. напрями діяльності ін-ту: удосконалення діючої і створення нової, високоефективної технології шкіряно-взут. і дубильно-екстрактового виробн.; освоєння матеріалів з поліпшеними технологічними і експлуатаційними властивостями; механізація й автоматизація виробн. процесів; розробка стандартів і тех. умов.

Я. Ф. Чередниченко.

ШКІРЯ́СТІ ЧЕРЕПА́ХИ (Dermochelyidae) — родина плазунів підряду безщиткових черепах. Представлена єдиним видом — шкіряста черепаха (Dermochelys coriacea) — найбільша з сучасних черепах, довж. тіла до 5 м, маса до 600 кг, передні кінцівки (ласти) у розмаху до 3 м. Зустрічаються переважно у тропічних частинах Атлантичного, Тихого та Індійського океанів, а також у Середземному м.; у водах СРСР була спіймана двічі — поблизу пд. берегів Далекого Сходу і в Берінговому м. Живе у відкритих водах, на берег виходить лише для розмноження. Самка у травні — серпні відкладає в глибоку ямку (до 1 м) 30—150 білих, майже сферичних яєць. Інкубація 2 місяці. Живляться Ш. ч. водними тваринами і водоростями. М'ясо та яйця Ш. ч. їстівні.

ШКІРЯСТОКРИ́ЛІ, щипавки (Dermaptera) — ряд комах. Тіло (довж. 3,5—50 мм) видовжене, плоске. Передні крила (надкрила) короткі, тверді, задні — ніжні, перетинчасті; на кінці черевця — довгі придатки (церки) у вигляді кліщів. Більшість Ш. активні вночі. Живляться гол. чин. рослинними і тваринними рештками, деякі Ш. можуть пошкоджувати с.-г. культури. Бл. 1200 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР — 26 видів, з них на Україні — бл. 10, у т. ч. щипавка горядня (Forficula tomis), щипавка звичайна (F. auricularia).

ШКЛО, Скло — річка у Львів. обл. УРСР та Польщі, права прит. *Сану* (бас. Вісли). Довж. 76 км, площа бас. 596 км^2. Бере початок на *Розточчі*. На річці споруджено водосховище; є стави. Воду частково використовують для тех. водопостачання. Рибництво. На Ш.— м. *Яворів*; у долині річки — джерела мін. вод; бази відпочинку.

ШКЛО — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташоване вздовж р. Шкло (прит. Сану). Залізнич. ст. Шкло-Старшинська. 5,7 тис. ж. (1984). Ш. відоме з 15 ст., с-ще міськ. типу — з 1969. В Ш.— дільниця колгоспу ім. 30-річчя Жовтня. Заг.-осв. школа, мед. пункт, клуб, б-ка, санаторій, база відпочинку. Ш.— бальнеогрязьовий курорт. Клімат помірно континентальний. Зима помірно м'яка; літо тепле; опадів понад 650 мм на рік. Осн. лік. фактори — мінеральні води і торф'яна грязь. Показання: хвороби органів кровообігу, руху і опору; захворювання нервової системи. Функціонує цілий рік.

ШКЛО́ВСЬКИЙ Віктор Борисович [25.I (6.II) 1893, Петербург — 5.XII 1984, Москва] — російський рад. письменник, літературознавець, критик. Був близький до *футуризму*. Один із зачинателів і теоретиків формальної школи в літературознавстві. В 30-і рр. перейшов до аналізу мистецтва в широкому соціально-істор. плані. Йому належать дослідження творчості рос. класиків (Л. Толстого) та рад. письменників (М. Горького, В. Маяковського, М. Островського, М. Шолохова). Автор праць з теорії кіно, літ. портретів (зокрема, О. Довженка), кіносценаріїв, мемуарів. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. Держ. премія СРСР, 1979.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1973—74; Энергия заблуждения. М., 1981; О теории прозы. М., 1983.

О. В. Бобир.

ШКЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Олексій Сергійович [22.III (3.IV) 1839, с. Краснопілля, тепер Коропського р-ну Черніг. обл.— 22.VI (5.VII) 1906, Київ] — укр. патолог та біофізик. В 1862 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1869 працював у Київ. ун-ті (з 1870 — професор). Одночасно (1878—80) викладав гігієну на київ. Вищих жіночих курсах. Праці Ш. присвячені вивченню процесу запалення та патології крові тощо. В 1881—82 видав курс лекцій з медичної фізики. *М. К. Бородій.*

ШКО́ДЕР — місто на Пн. Зх. Албанії, адм. ц. району Шкодер. Пристань на Скадарському оз. (Шкодер), вузол автошляхів. Понад 62, 4 тис. ж. (1975). Кольорова металургія, деревообр., паперова, цем., шкіряна, текст., харчосмакова (в т. ч. тютюнова) пром-сть. Залишки середньовічної фортеці.

ШКОДРА́НІ (Shkodrani) Васо Паша (справж. ім'я та прізв.— Пашко Васа; 19.IX 1825, Шкодер—2.VII 1892, Бейрут, Ліван) — алб. письменник. Діяч нац. Відродження. Займав держ. і дипломатичні посади в Османській імперії. В 1878 був одним з засновників організації Призренська (Албанська) ліга, 1879 — один із організаторів «Стамбульського т-ва написання албанськими літерами». Підтримував зв'язки з керівниками Паризької комуни 1871. Автор патріотичної поеми «О Албаніє!» (1878—80), соціологічного трактату «Правда про Албанію і албанців» (франц. і нім. мовами, 1879), роману «Барда Темаль, сцени з албанського життя» (франц. мовою, 1890).

Тв.: Рос. перекл.— О Албания! В кн.: Албанская поэзия. М., 1954.

ШКО́ЛА (лат. schola, від грец. σχολή — дозвілля, заняття під час дозвілля; місце навчання) — 1) Навчально-виховний заклад (див. *Школа*). 2) Система освіти, сукупність закладів для навчання. 3) Набутий досвід. 4) Напрям у науці, л-рі, мистецтві, сусп.-політ. думці, побудований на основі принципів, спільних поглядів, традицій тощо. 5) Посібник для навчання гри на муз. інструменті, співів тощо. 6) Будинок школи.

ШКО́ЛА — навчально-виховний заклад для навчання, освіти і виховання дітей, молоді та дорослих. Ш.— явище історичне, завдання і зміст її змінювались зі зміною сусп.-екон. ладу й класової структури суспільства. В класовому суспільстві Ш. виховує учнів у дусі ідеології пануючих класів. Ш. в СРСР покликана здійснювати розумове, ідейно-політ., трудове, моральне, фізичне й естетичне виховання учнів, прилучати підростаюче покоління до духовної культури й матеріального виробництва, озброюючи його необхідними знаннями і способами діяльності. Ш. поділяють за обсягом знань — на початкові, неповні середні, середні і вищі; за характером знань — загальноосвітні й професійні; за віком учнів — Ш. для дітей, молоді і дорослих; за тим, хто їх утримує,— на державні, приватні й муніципальні (органів місц. самоврядування), громадські; за статтю учнів — сумісні (для учнів обох статей) і роздільні (чоловічі, жіночі); за часом перебування і характером організації учнів — на школи-інтернати (пансіонати), де учні навчаються і живуть, школи з подовженим днем, де учні тільки навчаються; за відношенням до релігії — на *конфесіональні школи* й світські.

Ш. виникли в країнах Стародавнього Сходу (Ассірія, Вавілон, Єгипет, Індія, Китай). На тер. Європи Ш. склалися в 7—6 ст. до н. е. в Греції, в 4 ст. до н. е.— в Римі, пізніше — в ін. країнах (див. *Палестра, Спартанське виховання, Римське виховання*). На території СРСР перші Ш. виникли в Грузії та Вірменії в 4 ст., в Серед. Азії — в 7—8 ст. (*мектеби* й *медресе*); у Київській Русі — в 11 ст. (*дяківки;* див. розділ Освіта в ст. *Київська Русь*). У серед. віки в Європі освітою відало духівництво. Ш. існували при монастирях, єпархіях (див. *Соборні школи*). На противагу церковним у 13—14 ст. виникають *цехові школи*, створюються світські школи для дітей феодалів — аристократичні *граматичні школи* в Англії, *лицарські академії* в Німеччині, класичні *гімназії* в Німеччині та ін. країнах (див. *Класична освіта*). В 16—17 ст. на Україні та в Білорусії діяли *братські школи*, серед них Київ. братська школа, що згодом перетворилася на вищий навч. заклад— *Київську академію*. В 1687 у Москві засн. *Слов'яно-греко-латинську академію*. В 17 ст. у Зх. Європі та в Росії розвинулась ідея держ. Ш. Склалася система аристократичних станових Ш. (в Англії — *коледжі*, в Росії — *пансіони, кадетські корпуси, ліцеї, інститути шляхетних дівчат*). У 18 ст. під впливом розвитку пром-сті, торгівлі, науки й техніки виникають *реальні училища* (у Росії, Англії, Німеччині, Франції). Поширюється *реальна освіта*. В середині 18 ст. починає складатись система серед. *професійної освіти*. В дореволюц. Росії, у т. ч. на Україні, поряд з школами різних типів для пануючих класів існувала система шкіл елементарної освіти для ін. верств населення: *цифірні школи, двокласні початкові училища, малі народні училища, парафіяльні школи, повітові училища, головні народні училища, вищі початкові училища*. Силами передової інтелігенції з другої половини 19 ст. створювалися *недільні школи* для дорослих (робітників, селян, ремісників та ін.). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції школа стає загальнонародною, доступ-

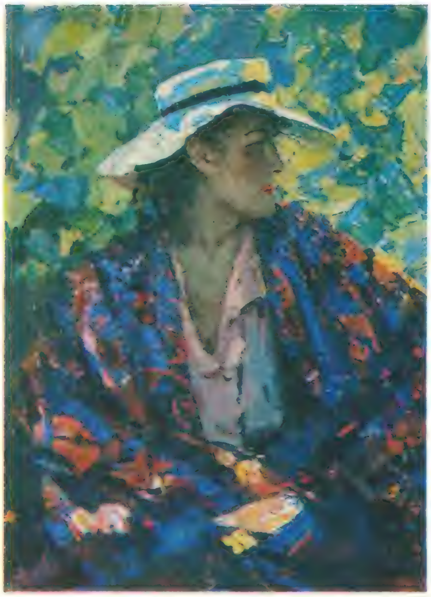

1

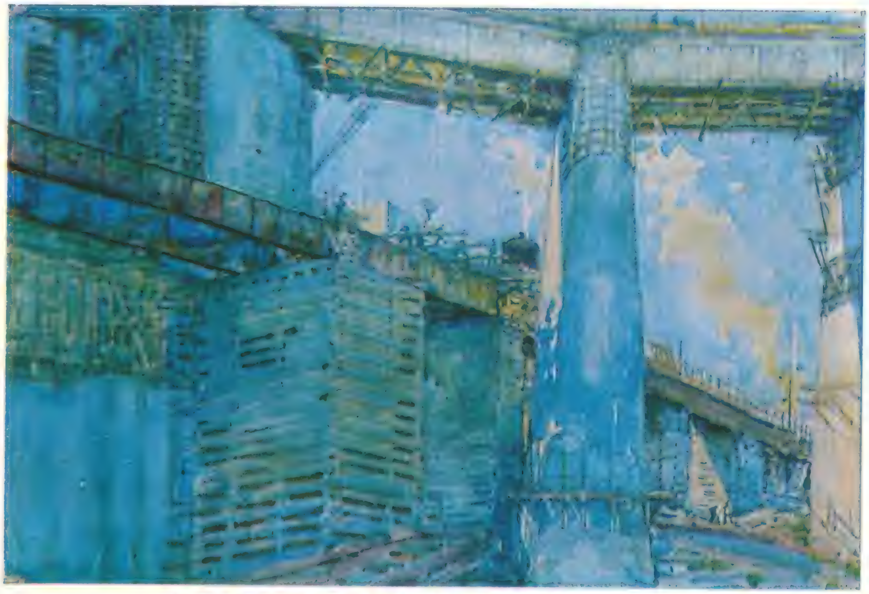

2

До ст. **Шовкуненко О. О.**

1. Жіночий портрет. 1942.

2. Правий берег. Розбирання тимчасового мосту.
З серії «Дніпробуд».
Акварель. 1931.

3. Осінні квіти. 1926.

4. Портрет скульптора Б. І. Яковлева.
Акварель. 1944.

5. Повінь. Конча-Заспа. 1954.

1—5 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

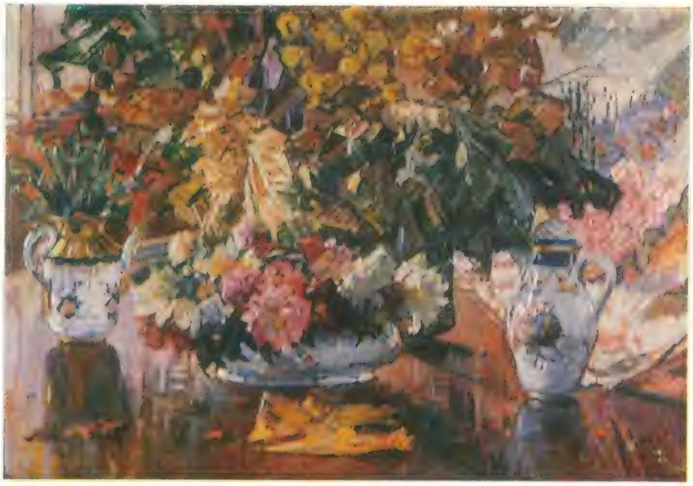

3

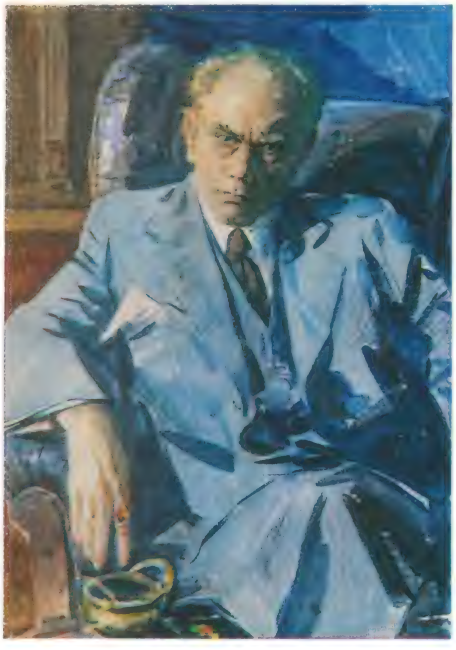

4

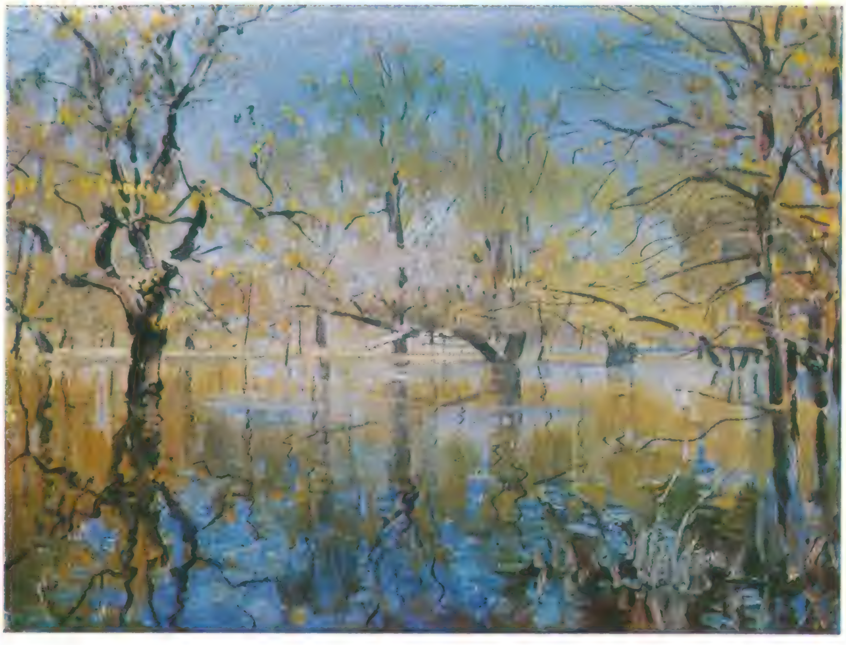

5

1

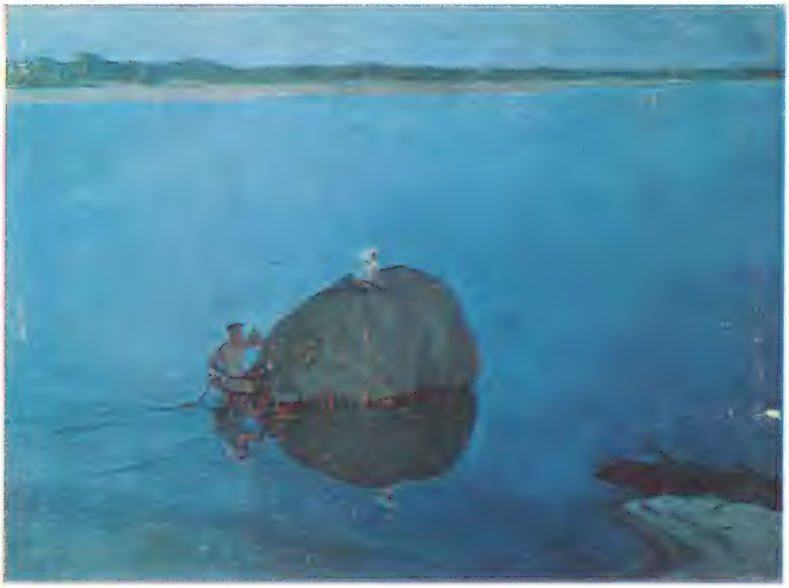

2

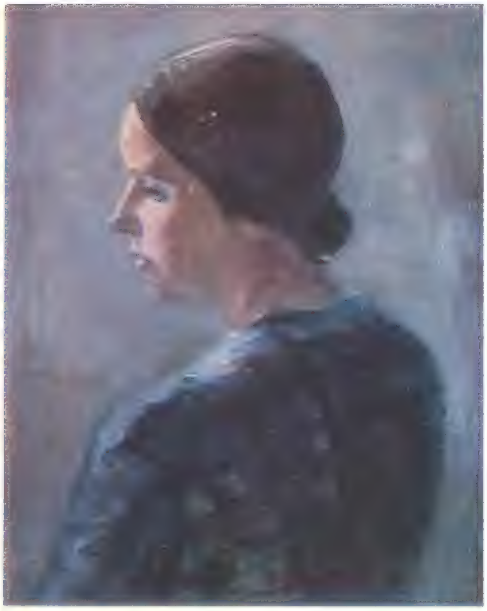

3

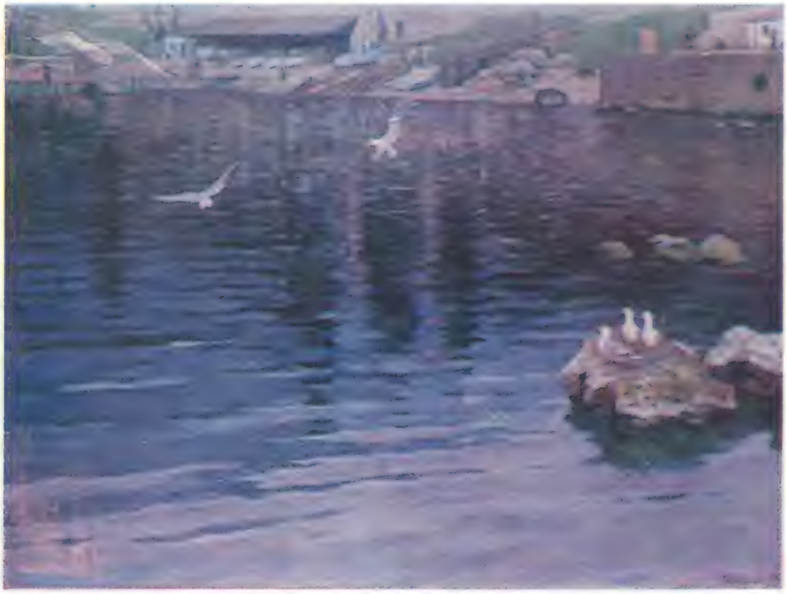

4

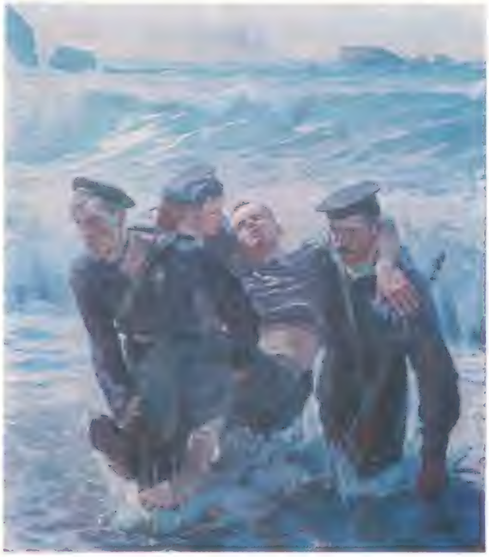

5

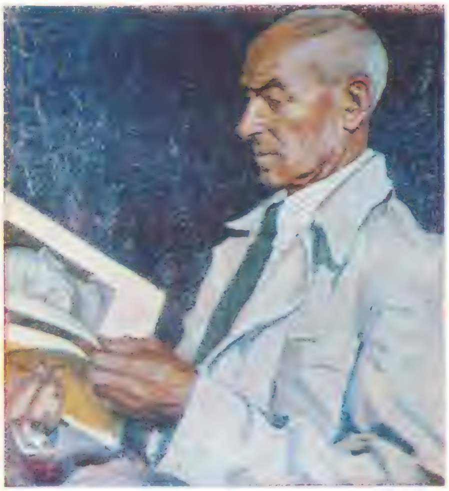

6

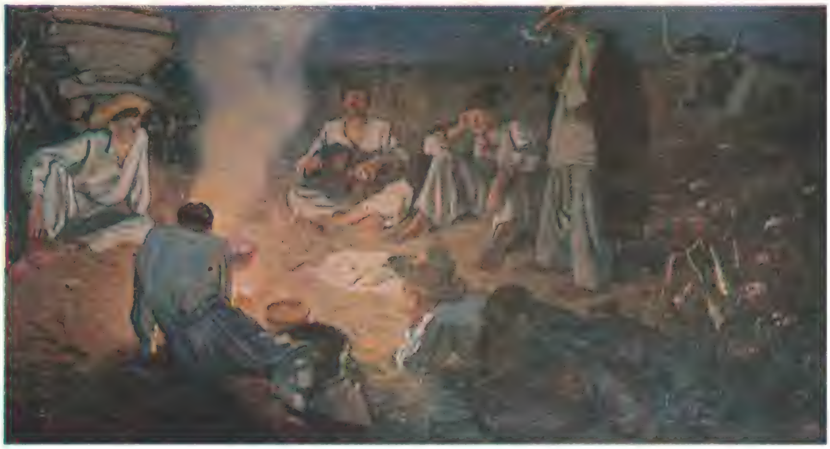

До ст. **Шавикін Д. М.**

1. Вечір на Дніпрі. 1957. 2. Портрет Н. Забіли. 30 і рр. 20 ст. 3. Чайки. 1954. 4. Дружба. 1950. Львівський музей українського мистецтва. 5. Портрет мистецтвознавця І. І. Врони. 1956. Науково методичний музей Київського державного художнього інституту. 6. Чумацька пісня. Розпис магазину «Ноти» в Києві. 1959. 1—3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ною всім, незалежно від соціального становища й національності. В усіх своїх ланках Ш. є державною і світською. Структура рад. Ш., зміст освіти й організація навчання в ній змінювалися з розвитком соціалістич. суспільства, прогресом науки й культури, але принципові засади її діяльності лишаються сталими. Безплатність усіх видів освіти, єдність її системи, наступність усіх типів навч. закладів, єдність навчання і виховання, нерозривно пов'язаних з життям, практикою комуністич. будівництва, науковий, гуманістичний, високоморальний уклад — такі головні характерні риси школи СРСР. Відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту* (1973) в Рад. країні встановлено такі основні типи Ш.: *середня школа* загальноосвітня єдина трудова політехнічна, Ш. з поглибленим вивченням окремих предметів, *школи з подовженим днем, школи-інтернати, школи вечірні (змінні) середні загальноосвітні*, заочні Ш. працюючої молоді (див. *Вечірня освіта, Заочна освіта*), *школи-санаторії, лісові школи* та ін., для дітей з вадами фіз. чи розумового розвитку — *спеціальні школи* для аномальних дітей. Основні напрями реформи заг.-осв. і професійної школи, схвалені Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС та першою сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання (1984), наступні постанови партії і уряду «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», «Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організації їх суспільно корисної, продуктивної праці» та ін. передбачають дальше підвищення якості освіти й виховання, цілеспрямоване здійснення принципу єдності навчання і виховання, забезпечення тісного зв'язку сім'ї, школи і суспільства. Див. також *Народна освіта, Політехнічна освіта, Загальна освіта, Загальне навчання, Обов'язкове навчання, Закон УРСР про народну освіту, Професійно-технічна освіта, Вища освіта*, розділи Народна освіта й культурно-освітні заклади в статтях про союзні й авт. республіки, *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, відповідні розділи в статтях про зарубіжні країни, розділ Народна освіта, т. 11, кн. 2.

Літ. див. до ст. *Народна освіта, Вища освіта.* *А. М. Алексюк.*

ШКО́ЛА ВЕЧІ́РНЯ (ЗМІ́ННА) СЕРЕ́ДНЯ ЗАГАЛЬНООСВІ́ТНЯ — навч. заклад для працюючої молоді. Під такою назвою існує з 1971. Особи, які закінчили 8 класів вечірніх (змінних) шкіл, одержують свідоцтво про восьмирічну освіту і мають право вступати до серед. спец. навч. закладів або до 9-го класу серед. заг.-осв. школи; ті, хто закінчив 11 класів, одержують *атестат про середню освіту*, який дає право вступати до вузів СРСР. Учні, які навчаються у вечірніх (змінних) школах, користуються пільгами (додаткова відпустка для здачі екзаменів, скорочений робочий день або скорочений робочий тиждень та ін.). Див. також *Школи робітничої молоді, Школи сільської молоді, Школа дорослих, Вечірня освіта.* *М. П. Легкий.*

ШКО́ЛА ДЛЯ ГЛУХИ́Х — в СРСР навчально-виховний заклад інтернатного типу для дітей, позбавлених слуху і внаслідок цього — мови. Перебувають у системі заг.-осв. закладів міністерств освіти. Навчання проводиться за спец. навч. програмами й підручниками. Строк навчання — 13 років (підготовчий клас для глухих, які не виховувались у дит. садку, і 12 осн. класів). Учні здобувають знання в обсязі 8-річної заг.-осв. школи й відповідну виробничу кваліфікацію.

ШКО́ЛА ДЛЯ СЛІПИ́Х — в СРСР навчально-виховний заклад інтернатного типу системи міністерств освіти, де навчаються сліпі або діти з залишками зору (до 0,05). В Ш. д. с. проводиться корекційно-педагогічна робота, спрямована на нормалізацію психічного й фіз. розвитку дітей, подолання вторинних відхилень у їхньому розвитку. Навчання в Ш. д. с. здійснюється за програмами серед. заг.-осв. школи. Строк навчання порівняно з масовою школою подовжено на один рік; є дев'ятирічні неповні серед. школи-інтернати та серед. заг.-осв. трудові політех. школи-інтернати з виробничим навчанням, що, крім загальноосвітньої, дають професійну підготовку. Див. також *Тифлопедагогіка.* *І. С. Моргуліс.*

ШКО́ЛА ДОРО́СЛИХ — загальноосв. навч. заклад для навчання дорослих без відриву від виробництва. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, виникли в 2-й пол. 19 ст. (див. *Недільні школи*). Широкого розвитку набули після Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли було створено держ. систему освіти дорослих — пункти *ліквідації неписьменності*, школи для неписьменних, для малописьменних, *школи-клуби*, Ш. д. підвищеного типу (давали семирічну освіту й здебільшого мали пром. або с.-г. ухил). Створювалися також селянські й *робітничі університети*, загальноосв. курси, *робітничі факультети, школи селянської молоді*. В 1936 Ш. д. підвищеного типу реорганізовано на загальноосв. неповні середні й середні школи; з 1937 існували такі ж типи заочних шкіл. У 1943 організовано *школи робітничої молоді*, 1944 — *школи сільської молоді*, з 1958 вони дістали назву вечірніх (змінних) серед. загальноосв. шкіл робітн. і сільської молоді. Діяли також середні загальноосв. заочні школи. З 1971 існує єдиний тип Ш. д.— *школа вечірня (змінна) середня загальноосвітня* з очною і заочною (або з однією з них) формами навчання. Див. також *Вечірня освіта, Заочна освіта.* *В. І. Чепелєв.*

ШКО́ЛА З ПОДО́ВЖЕНИМ ДНЕМ, школа (група) з подовженим днем — в СРСР заг.-осв. школа (група або групи в ній), де учні перебувають протягом усього дня (10 год.). В 50-і рр. почали створювати в школах групи з подовженим днем. Законодавчо оформлені 1956. В 1962 почали відкриватися школи з подовженим днем. Режим в умовах Ш. з п. д. будується на основі медично й педагогічно обумовленого чергування навчання, праці, суспільно корисної діяльності, самопідготовки й відпочинку школярів, занять за інтересами. Частина батьків звільняється повністю або частково від плати за триразове харчування дітей. У 1983/84 навч. р. в УРСР Ш. з п. д. охоплювали понад 2,5 млн. учнів. Див. також *Школа-інтернат, Позакласна робота* в школі. *Д. І. Румянцева.*

ШКО́ЛА-ІНТЕРНА́Т — в СРСР з 1956 загальноосвітня школа, в якій діти навчаються і живуть. В УРСР діють з 1957 відповідно до «Положення про школи-інтернати» М-ва освіти Укр. РСР. До Ш.-і. приймають дітей за бажанням батьків або осіб, що їх заступають. Навчання проводиться за планами й програмами *середньої школи*. Крім учителів, у Ш.-і. працює штат вихователів. Поряд з навчальною проводиться піонер. й комсомольська, клубно-гурткова, суспільно корисна й трудова, ігрова й спортивна робота. В Ш.-і., крім навч. приміщень, є навч.-виробничі майстерні, пришкільні дослідні ділянки, спортивні комплекси тощо. За утримання дітей батьки вносять незначну плату. Певна категорія дітей перебуває на повному держ. забезпеченні. Див. також *Спеціальні школи* для аномальних дітей.

ШКО́ЛА-КОМУ́НА — навчально-виховний заклад в СРСР для безпритульних дітей і підлітків, сиріт і неповнолітніх правопорушників. Створена 1918. Складалася з заг.-осв. школи, як правило 1-го і 2-го ступенів,та інтернату при ній. Іноді при Ш.-к. були й дит. садки. Вихованці вивчали основи наук, працювали в майстернях, на виробництві та в с. г. Велика увага приділялась продуктивній праці, самообслуговуванню, розвиткові творчої ініціативи й самодіяльності. Проіснували до кін. 20-х, окремі — до 30-х рр. Відомими були *Комуна імені Ф. Е. Дзержинського*, Ш.-к. ім. П. М. Лепешинського в Москві, Ш.-к. в Одесі та ін. *В. Г. Постовий.*

ШКО́ЛИ ГРА́МОТИ — 1) В дореволюц. Росії одно- та дворічні школи елементарного навчання. Перебували у віданні різних відомств і приватних осіб; 1891 їх передано Синоду. Навчання в Ш. г. обмежувалося заучуванням молитов, початками читання, письма й лічби. Ліквідовані після Великої Жовтн. соціалістич. революції. 2) У 20-і рр. в СРСР Ш. г. (письменності) називали одно- та дворічні пункти й школи *ліквідації неписьменності*. Див. також *Школа дорослих.*

ШКО́ЛИ ПЕРЕДОВИ́Х МЕ́ТОДІВ ПРА́ЦІ — форма підвищення кваліфікації робітників на основі взаємного обміну досвідом і масового поширення прогресивних прийомів праці новаторів виробництва. Поділяються на цехові, міжцехові (заводські) та міжзаводські. Керівниками шкіл є висококваліфіковані робітники, які володіють передовими методами праці. Теор. заняття проводять консультанти-технологи, майстри, фахівці з *наукової організації праці*. Для підвищення ефективності діяльності

В. Ю. Шкрібляк. Барильце. Кінець 19 ст.

Ю. І. Шкрібляк. Пляшка. Дерево, різьблення. Середина 19 ст.

таких шкіл використовують відповідні методики. Для обміну передовим виробничим досвідом між спорідненими підприємствами (об'єднаннями) організовують міжзаводські школи передових методів праці. *С. С. Передрій.*

ШКО́ЛИ РОБІТНИ́ЧОЇ МО́ЛОДІ — в СРСР вечірні серед. заг.-осв. навч. заклади для працюючої молоді. Створені 1943. Навчання проводилося без відриву від виробництва. Надавали загальноосв. підготовку в обсязі 7-річної і серед. шкіл, працювали в складі 5—7-х та 5—10-х класів. У 1958 їх перейменовано на вечірні (змінні) серед. школи робітн. і сільс. молоді, 1971 — на *школи вечірні (змінні) середні загальноосвітні.* *М. П. Легкий.*

ШКО́ЛИ СЕЛЯ́НСЬКОЇ МО́ЛОДІ — в СРСР тип сільських загальноосв. шкіл, створених 1923. До цих шкіл приймали підлітків і молодь віком від 12 до 18 років, які закінчили повний курс 1-го ступеня навчання (4 класи). Термін навчання становив 3 роки. В навч. план, поряд із загальноосв. предметами, було включено теор. курс с. г., виробниче навчання і продуктивну працю в навч. і селянських г-вах. З 1928, поряд з денними трирічними, існували вечірні дво- й однорічні Ш. с. м. В 1930 Ш. с. м. перейменовано на школи колгоспної молоді. Див. також *Школа дорослих.* *М. П. Легкий.*

ШКО́ЛИ СІЛЬСЬКО́Ї МО́ЛОДІ — вечірні середні загальноосв. заклади для навчання працюючої молоді без відриву від с.-г. виробництва. Створювалися з 1944 у великих населених пунктах, колгоспах, радгоспах і МТС у складі 1—4 і 1—7-х класів, з 1956 — у складі 5—10 і 8—10-х класів. У 1958 Ш. с. м. перейменовано на вечірні (змінні) середні школи робітничої і сільської молоді, 1971 — на *школи вечірні (змінні) середні загальноосвітні*. Див.також *Школи робітничої молоді*. *М. П. Легкий.*

ШКО́ЛИ ФАБРИ́ЧНО-ЗАВОДСЬКО́ГО НАВЧА́ННЯ (ФЗН) — в СРСР тип профес.-тех. школи системи *державних трудових резервів*. Створені 1940 з метою підготовки робітників масових професій для вугільної, гірничорудної, металург., нафтової пром-сті й будівництва. Строк навчання становив 6 міс. з повним держ. забезпеченням. До шкіл ФЗН приймали молодь 16—18 років з будь-якою загальноосв. підготовкою. Гол. увага в них приділялася виробничому навчанню. З 1949 мережа шкіл ФЗН почала скорочуватися, якість підготовки учнів у них перестала відповідати вимогам виробництва. В 1959—63 усі школи ФЗН перетворено на профес.-тех. уч-ща. Див. також *Професійно-технічні навчальні заклади.* *Н. Г. Ничкало.*

ШКО́ЛИ ФАБРИ́ЧНО-ЗАВОДСЬКО́ГО УЧНІ́ВСТВА (ФЗУ) — в СРСР профес.-тех. навч. заклади до створення системи *державних трудових резервів*. Як тип навч. закладу системи нар. освіти оформилися на поч. 20-х рр. Діяли при підприємствах, для яких готували кваліфікованих робітників з підлітків 14—18 років на базі поч. освіти. Строк навчання становив 3—4 роки; 1925 в УРСР у школах ФЗУ навчалося 70 % підлітків, зайнятих у пром-сті. З 1930 школи ФЗУ почали діяти на базі 7-річної школи, строк навчання в них скоротився до 1,5—2 років за рахунок скорочення годин на загальноосв. предмети. З 1940 залишалися переважно в легкій, харч. та місцевій пром-сті. В 1959—63 їх поряд з ін. школами перетворено на профес.-технічні училища. Див. також *Професійно-технічні навчальні заклади.*
Літ.: Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. К., 1980. *Н. Г. Ничкало.*

ШКО́ЛИ-КЛУ́БИ — в СРСР школи для молодих робітників і підлітків. Організовані 1918. Мали за мету розвивати творчу активність та ініціативу робітн. молоді, виховувати її в дусі соціалізму, комуністичних ідеалів. Навчання проводилось за класно-урочною системою з широким залученням учнів до роботи в секціях та студіях, створюваних на базі школи. Ш.-к. працювали за довільними навч. планами і програмами. У 1922 Ш.-к. припинили існування. *В. Г. Постовий.*

ШКО́ЛИ-САНАТО́РІЇ — в СРСР спец. загальноосвітні школи-інтернати для хворих і фізично ослаблених дітей. Створюються з метою забезпечення лікування та продовження загальноосв. підготовки. Зміст навч.-виховної роботи в Ш.-с. такий самий, як і в масових загальноосв. школах. Тривалість і кількість уроків у Ш.-с. порівняно з загальноосвітньою менші. Режим дня будується з урахуванням захворювання дітей, періодичності й особливостей лікувально-оздоровчого процесу. Див. також *Лісові школи.* *В. Г. Постовий.*

ШКОЛОЗНА́ВСТВО — галузь *педагогіки,* що досліджує завдання, зміст і методи управління шкільною справою, систему керівництва школою та організації її роботи. Зміст Ш. становлять: осн. принципи управління й керівництва школою, її роль у період розвинутого соціалізму й побудови комуністичного суспільства, діяльність органів нар. освіти по адм.-пед. та госп. керівництву школами, управлінню навч.-виховним процесом і наданню метод. допомоги вчителям; організація обліку й звітності закладів освіти, статистика шкільної справи. Ш. розробляє комплекс орг.-пед. заходів, спрямованих на вдосконалення управління освітою в усіх її ланках. *Д. І. Румянцева.*

ШКО́ЛЬНИК Аркадій Семенович [н. 9 (22).II 1916, Харків] — укр. рад. драматург. Автор п'єс «Золото» (1950), «Людина шукає щастя» (1955), «Віра, Надія, Любов» (1957), «Людина за бортом» (1965), «За це не судять» (1967), «Перевал» (1969), «Двічі не живуть» (1971), «День починається з ранку» (1976) та ін., у яких відображено трудовий ентузіазм, новий світогляд і мораль рад. людей. Драм. твори для дітей. Окремими виданнями вийшли п'єси «Ніч шукань» (1962) і «Ти не один» (1964).

ШКРІБЛЯКИ́ — родина укр. нар. майстрів гуцульського різьблення та інкрустації на дереві. Н. у с. Яворові (тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.), померли там же. Юрій Іванович Ш. (28.IV 1822—1884). Створював баклаги, пляшки, барильця, скриньки, топірці тощо. Його вироби оригінальні за формою, прикрашені орнаментальними мотивами, іноді інкрустовані металом і кісткою. Василь Юрійович Ш. (1856—1928). Навчався у свого батька — Ю. І. Шкрібляка. Оздоблював свої твори (столики, скриньки, топірці та ін.) плоским різьбленням та інкрустацією металом, бісером і різнокольоровим деревом. У 1905—15 викладав різьблення у Крайовому наук. закладі для різьбярства і металевої орнаментики (м. Вижниця). Микола Юрійович Ш. (1858—1920). Навчався у свого батька — Ю. І. Шкрібляка. Вироби (цукорниці, декоративні тарелі тощо) оздоблював різьбленим орнаментом з геом. мотивами на подовбаному тлі та інкрустацією з різнокольорового бісеру. Твори Ш. експонувалися на виставках у Тернополі, Коломиї, Івано-Франківську, Львові та Відні; зберігаються у Львів. музеї етнографії та худож. промислу, Львів. музеї укр. мистецтва та ін. Різьбленням займалися також Ф. і Д. Шкрібляки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 496—497, а також до ст. *Різьблення художнє,* т. 9, с. 352—353.
Літ.: Різьба по дереву. Роботи різьбярів Юри, Василя та Миколи Шкрібляків. [Альбом]. К., 1960.

М. Ю. Шкрібляк. Блюдо і скринька. Дерево, інкрустація. Кінець 19 ст.

ШКРО́УП (Škroup) Франтішек Ян (3.VI 1801, м. Осіце поблизу Пардубіце — 7.II 1862, Роттердам) — чес. композитор, диригент, співак, муз.-громадський діяч. Музики навчався в Празі. У 1827—57 — диригент, з 1837 — головний диригент Станового театру в Празі, з 1860 — оперного театру в Роттердамі. Автор першої чес. нац. опери «Дротар» (1826), в якій використав інтонації селянського і міського фольклору. Серед ін. творів Ш.— опера «Колумб» (1855), музика до п'єси «Фідловачка» Й. Тила (1834), пісня з якої «Де моя батьківщина?» стала чес. нац. гімном (з 1918 — 1-а частина Держ. гімну Чехословаччини).

ШКРУМЕЛЯ́К Юрій Андрійович (літ. псевд. — Іван Сорокатий, Ю. Угорків, О. Підгірський, Смик; 18.IV 1895, с. Ланчин, тепер смт Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл.— 20.XI 1965, Львів) — укр. рад. поет. Навчався у Львів. і Празькому ун-тах. Друкуватися почав 1915. У літ.-громадській діяльності Ш. до 1939 проявились бурж.-націоналістичні тенденції. Збіркою «Пісня про радісну осінь»

(1940) привітав возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Автор поем «Кузня в Нагуєвичах» (1958), «Довбушева слава» (1961). Писав також для дітей.
Тв.: Сопілка співає. Львів, 1957; Привіт Говерлі. К., 1964.

ШКУРА́Т Степан Йосипович [27.XII 1885 (8.I 1886), м. Кобеляки, тепер Полтав. обл.— 26.II 1973, м. Ромни Сум. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1971), засл. арт. РРФСР (з 1935). Почав виступати як актор у аматорському театрі в Кобеляках (1905). З 1910 — у Роменському народному муз.-драм. театрі. Перша роль у кіно — селянин Іван у фільмі І. Кавалерідзе «Злива» (1929). У фільмах О. Довженка зіграв Опанаса Трубенка («Земля», 1930), Степана Губу («Іван», 1932), Василя Худякова («Аероград», 1935), діда Прокопенка («Щорс», 1939). Інші ролі: Панас Кандиба («Фата Моргана», 1931), денщик Потапов («Чапаєв», 1934), Яким Недоля («Вершники», 1939), Єгор Силич («Ластівка», 1958), Кирило («Повія», 1961).
Літ.: Борщов В., Медведєв Т. Степан Йосипович Шкурат. К., 1962; Олексенко В. С. Степан Шкурат. К., 1983.
М. М. Сорока.

ШКУРБА́ Віктор Васильович (н. 10.VII 1935, ст. Поповка, Тосненського р-ну Ленінгр. обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор фіз.-матем. наук (з 1970), професор (з 1972). Член КПРС з 1964. Закінчив (1958) Моск. ун-т. В 1959—82 працював в Ін-ті кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР, згодом в ін. н.-д. установі. Наук. праці — в галузі прикладної математики, матем. біології, інформатики, методів оптимізації та екон.-матем. моделювання. Премія Ленінського комсомолу, 1967. Держ. премія УРСР, 1970. Держ. премія СРСР, 1981.

ШКУРУ́ПІЙ Гео (Юрій) Данилович [7 (20).IV 1903, м. Бендери, тепер Молд. РСР — 25.XI 1937] — укр. рад. письменник. Належав до літ. орг-цій *«Аспанфут»*, *Комункульт*, *«Нова генерація»*. Автор збірок поезій «Психотези» (1922), «Для друзів-поетів — сучасників вічності» (1929) та ін., позначених впливами *футуризму*. Ш. належить ряд збірок оповідань («Переможець дракона», 1925; «Монгольські оповідання», 1932, та ін.), романи «Двері в день» (1929), «Міс Андрієна» (1934).

ШЛАК (нім. Schlacke) — 1) Розплавлена (після тверднення — камене- або склоподібна) речовина, що формується під час металургійних плавильних процесів з *флюсів*, продуктів металургійних реакцій, золи палива та ін. Попередньо підготовлений (синтетичний) Ш. застосовують при *електрошлаковому переплаві*, *плазмоводуговому переплаві*, *рафінуванні* металів. Ш. використовують у виробн. буд. матеріалів (напр., *шлакобетону*), як добриво (*томасшлак*) тощо. 2) Залишки, що утворюються при згорянні палива в топках парових котлів; сплавлена в топці зола кам'яного вугілля.

ШЛАКОБЕТО́Н — *бетон*, *заповнювачем* для якого служать подрібнені та очищені від шкідливих домішок паливні або металургійні *шлаки*. В'яжучі речовини в Ш.— звичайно *портландцемент* і *шлакопортландцемент*. Об'ємна маса Ш. 1200—2100 кг/м^3, границя міцності на стиск 2,5—40 МПа, коеф. теплопровідності 0,45—0,9 Вт/(м · К). Ш. застосовують при зведенні монолітних *огороджувальних конструкцій*, виготовленні блоків, панелей тощо.

ШЛА́КОВА ВА́ТА — волокнистий матеріал (різновид *мінеральної вати*), одержуваний з розплавлених вогнянорідких металургійних *шлаків*. Використовується у вигляді плит та ін. виробів як звуко- і теплоізоляційний матеріал.

ШЛА́КОВА ПЕ́МЗА, термозит — поруватий матеріал, одержуваний обробкою розплавлених металургійних *шлаків* водою або водоповітряною сумішшю. Пористість Ш. п.— 30—80 %. З Ш. п. одержують шлакопемзовий щебінь (насипна густина 250—1000 кг/м^3, міцність на стиск 2,5—25 МПа) та пісок (600—1200 кг/м^3). Ш. п. використовують для виробн. *легких бетонів* (див. *Шлакопемзобетон*) та теплоізоляційних засипок.

ШЛАКОЛУ́ЖНИЙ БЕТО́Н — *бетон*, одержуваний в результаті тверднення шлаколужної в'яжучої речовини (тонкоподрібненого гранульованого *шлаку*, змішаного з розчинами сполук *лужних металів*), *заповнювачів* (у т. ч. дисперсних грунтів) і води. Об'ємна маса звичайного (важкого) Ш. б. — 2000—2300 кг/м^3, границя міцності на стиск 20—150 МПа, *морозостійкість* 300—1000 циклів, водонепроникність 15—25 кгс/см^2. Є також шлаколужний легкий бетон (на легких заповнювачах), піно- і газобетон. Ш. б. застосовують для виготовлення несучих конструкцій будинків, у меліоративному, гідротех. і дорожньому будівництві.

ШЛАКОПЕМЗОБЕТО́Н, термозитобетон — *бетон*, в якому пористим *заповнювачем* є *шлакова пемза*; вид *легкого бетону*. Розрізняють Ш. конструктивний (його марки за міцністю на стиск М100 — М400, за морозостійкістю — Мрз35—Мрз100), конструктивно-теплоізоляційний (М50—М200) і теплоізоляційний [коеф. теплопровідності — до 0,348 Вт/(м · К)]. Ш. застосовують для виробн. несучих і огороджувальних конструкцій будинків і споруд.

ШЛАКОПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — *цемент*, одержуваний сумісним помелом портландцементного *клінкеру*, доменного гранульованого *шлаку* (30—60 % від маси цементу) і гіпсу (до 5 %). Від *портландцементу* відрізняється сповільненим наростанням міцності у початковий період тверднення, вищим коефіцієнтом використання активності при тепловологій обробці (пропарюванні), підвищеною водостійкістю та більшою корозійною стійкістю у мінералізованому водному середовищі. Марки Ш. за міцністю на стиск і згин — 300, 400 і 500. Ш. застосовують для виготовлення бетонних і залізобетонних конструкцій гідротех. споруд, буд. розчинів, при бетонуванні масивних споруд.

ШЛАКОСИТА́ЛИ (від *шлак* і *ситали*) — склокристалічні матеріали, одержувані регульованою об'ємною *кристалізацією* скла, виготовленого на основі промислових відходів, мінеральної і синтетичної сировини. Складаються з найдрібніших кристалів (розміром до кількох мікрометрів) у поєднанні з залишковою скловидною фазою (менше 40 % за об'ємом). Ш. відзначаються високою хім. стійкістю і стійкістю проти стирання, щільність Ш.— 2,6—2,75 г/см^3. Вироби з Ш. (стрічки, плити) застосовують у буд-ві, хім., гірничорудній та ін. галузях промисловості.

ШЛАМ (від нім. Schlamm — мул, твань) — 1) Завис дрібних (до 10—40 мкм) частинок гірської породи (корисної копалини) у рідині (переважно у воді). Утворюється при *бурінні* гірських порід (з використанням води чи промивного розчину) або подрібненні корисних копалин у водному середовищі (перед збагачуванням їх, при підготовці сировини у цементному і керамічному виробн.). 2) Нерозчинні відклади (з води) у вигляді мулу або твердих грудок, що утворюються у парових котлах. Видаляються здебільшого періодичним продуванням котлів. 3) Порошкоподібна речовина, що випадає в осад під час перебігу деяких металургійних процесів (напр., при *електролізі* міді, цинку) і містить звичайно благородні метали, що їх потім вилучають. 4) Осад у вигляді дрібних частинок, які виділяються при відстоюванні або фільтруванні рідини.

ШЛЕ́ГЕЛЬ (Schlegel) Август Вільгельм (8.IX 1767, Ганновер — 12.V 1845, Бонн) — нім. філолог, критик, перекладач. Брат **Ф.** *Шлегеля*. Відіграв визначну роль у становленні нім. *романтизму*. Особливе значення для розробки світоглядної та естетичної програми романтизму мали його лекції про л-ру й мистецтво, прочитані в Берліні (1801—04) та Відні (1808). Новому, романтичному мистецтву протиставляв давнє, античне. Великий вплив на розвиток нім. л-ри мали його переклади драм У. Шекспіра, творів італ., ісп. та ін. письменників. Зробив значний внесок у розвиток *порівняльно-історичного мовознавства*.
Літ.: Дмитриев А. С. Романтическая эстетика Августа Вильгельма Шлегеля. М., 1974.

ШЛЕ́ГЕЛЬ (Schlegel) Фрідріх (10.III 1772, Ганновер — 11.I 1829, Дрезден) — нім. письменник, публіцист, учений. Брат А. В. *Шлегеля*. Провідний теоретик нім. *романтизму*. Суб'єктивний ідеалізм у філософії та естетиці став основою його теор. платформи («Фрагменти», 1798—1800). Сформульовані Ш. суб'єктивістські принципи худож. творчості відображені в його літ.-критичних працях і в романі «Люцінда» (1799). Лінгвістичні дослідження Ш. були помітним внеском у розвиток *порівняльно-історичного мовознавства* і санскритології. *А. Г. Баканов.*

ШЛЕ́ЙДЕН (Шлайден; Schleiden) Матіас Якоб (5.IV 1804, Гамбург — 23.VI 1881, Франкфурт-на-Майні) — нім. ботанік. У 1827 закінчив Гейдельберзький університет. Професор ботаніки Ієнського (1839—62), антропології Дерптського (1863—64; тепер Тартуський) університетів. Осн. праці —

С. Й. Шкурат.

А. В. Шлегель.

Ф. Шлегель.

з анатомії та ембріології рослин. Наукові дослідження Ш. сприяли створенню *клітинної теорії*. Основоположник онтогенетичного методу в морфології рослин. Помилково вважав, що зародок розвивається з пилкової трубки.

ШЛЕЙФ-БОРОНА́ — знаряддя для *шлейфування* грунту. Див. *Борона*.

ШЛЕ́ЙФЕР Георгій Павлович [4 (16).VI 1855, Київ — 27.III (9.IV) 1913, там же] — укр. архітектор. Син П. *Шлейфера*. Закінчив ін-т цивільних інженерів у Петербурзі. Працював у Київ. міській управі, де займався проблемами водопостачання міста (зокрема, артезіанською водою), створення каналізаційної системи. Разом з арх. Е. Брадтманом здійснив забудову в районі тепер. вулиць К. Маркса, Заньковецької та ін. Автор проекту будинку Театру «Соловцов» (тепер *Київський український драматичний театр* імені І. Франка). *Л. А. Проценко.*

ШЛЕ́ЙФЕР Павло Іванович [8 (20).VI 1814, Київ — 12 (24). IV 1879, Київ] — укр. художник-портретист, архітектор. У 1836—40 був вільнослухачем петерб. АМ. Серед творів Ш. — «Літня жінка» (1836), «Портрет чоловіка» (1842), «Портрет літнього чоловіка» (1846), «Портрет дружини» (кін. 40-х рр. 19 ст.; ДМУОМ у Києві), «Портрет Ф. Йордана», «Портрет Зейделя». З 1852 Ш.— архітектор Київського учбового округу. В 1846—49 викладав малювання в Київському інституті шляхетних дівчат.

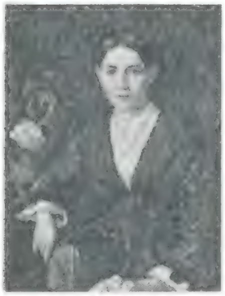

П. І. Шлейфер. Портрет дружини. Кінець 40-х років 19 ст. ДМУОМ у Києві.

ШЛЕЙФУВА́ННЯ (від нім. schleifen — притирати, обробляти) — прийом ранньовесняного обробітку зябу шлейф-боронами, вирівнювання й мілке розпушування поверхні грунту. Застосовують Ш. для зменшення випаровування вологи з грунту та забезпечення дружних сходів. Особливо ефективне Ш. під цукр. буряки, а також під льон та ін. дрібнонасінні культури. Проводять Ш. навскоси до напряму плужних борозен, у ранні строки, як тільки підсохнуть гребені ріллі і грунт перестане прилипати до знаряддя. Ш. здебільшого поєднують з *боронуванням*.

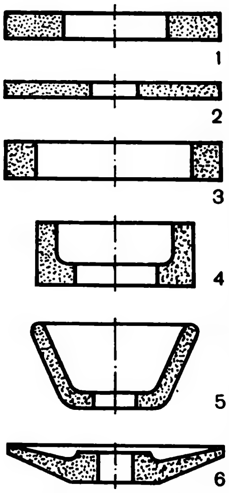

Шліфувальні круги:
1 — плоский;
2 — дисковий;
3 — кільцевий;
4 — чашковий циліндричний;
5 — чашковий конічний;
6 — тарілчастий.

ШЛЕ́ЙХЕР (Schleicher) Август (19.II 1821, Майнінген — 6.XII 1868, Ієна) — нім. мовознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1857). Професор Празького (з 1850) та Ієнського (з 1857) ун-тів. Представник натуралістичного напряму в мовознавстві, прихильник *дарвінізму*. Розробляв генеалогічну (у вигляді т. з. родовідного дерева) та морфологічну класифікації мов (розрізняв три типи: *флективні мови*, *аглютинативні мови* та *ізолюючі мови*). Осн. праці: «Підручник литовської мови» (т. 1—2, 1856—57), «Компендій порівняльної граматики індоєвропейських мов» (ч. 1—2, 1861—62), «Теорія Дарвіна і мовознавство» (1863). Досліджував слов'янські мови. *Л. І. Сахарчук.*

ШЛЕПАКО́В Арнольд Миколайович (н. 16.VI 1930, Вінниця) — укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1982). В 1952 закінчив Київ. ун-т. У 1955—78 працював в Ін-ті історії АН УРСР (1971—78 — заст. директора ін-ту). З 1978 — директор Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР З 1982 — одночасно академік-секретар Відділення економіки АН УРСР. У 1970—71 — член делегації УРСР на сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Віце-президент Т-ва «СРСР—США». Автор праць з соціальної історії США і Канади, робітн. руху і міжнар. відносин. З 1981 — член Ревізійної комісії Компартії України. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Премія ім. Д. З. Мануїльського АН УРСР, 1982.

Тв.: США: социальная структура общества и его национальный состав. К., 1976; США: ,,похищение умов'' в прошлом и настоящем. М., 1983 [у співавт.].

ШЛИКЕ́ВИЧ Олександр Полікарпович (1849—1909) — укр. статистик, земський діяч. Освіту здобув у Петровсько-Розумовській академії (Москва). Ш. належить пріоритет у розробці і застосуванні для статистико-екон. аналізу досліджуваних явищ нового виду *таблиць статистичних*, що дістали назву комбінаційних. За складеною Ш. таблицею 1882 вперше розроблено дані подвірного перепису для Козелецького повіту Чернігівської губ. Їх використав В. І. Ленін для ілюстрування класового розшарування селянства в Росії; у праці «До питання про завдання земської статистики» (т. 24, с. 261—267) вказав на велике наукове значення комбінаційних таблиць. Ш. одним з перших застосував математичні методи для встановлення взаємозалежності різних ознак сел. господарств.

ШЛІК (Schlick) Моріц (14.IV 1882, Берлін — 22.VI 1936, Відень) — нім. і австр. філософ, фізик, математик, провідний представник *неопозитивізму*, засновник *Віденського гуртка*. У філософії, відійшовши від *критичного реалізму*, розробив концепцію «послідовного емпіризму», що грунтувалася на махістській (див. *Махізм*) модифікації розуміння Д. *Юмом* емпіричної бази пізнання, ототожнюваної з чуттєвими переживаннями. Пізнаюча особа, таким чином, обмежена власним чуттєвим переживанням. Ш. одним з перших сформулював *верифікації принцип* як критерій наук. осмисленості, усунувши з філософії питання, які не відповідають цій вимозі. Предмет філософії зводив до проблем теорії, логіки і семантичного аналізу наук. пізнання. В етиці заперечував нормативність моралі, стверджував у ній *суб'єктивізм* і *конвенціоналізм*. *М. М. Верников.*

ШЛІ́МАН (Schliemann) Генріх (6.I 1822, Нойбуков, тепер округ Росток, НДР — 26.XII 1890, Неаполь) — нім. археолог. Провадив на власні кошти археол. розкопки з метою відкрити пам'ятки старовини, згадувані в епосі *Гомера*. В 1870—90 розкопував старод. пам'ятки *Трої*, *Мікен*, Орхомена, *Тірінфа*, на о-вах Ітака і Кріт. Здобутий ним багатий речовий матеріал підтвердив історичність фактів, що лежали в основі гомерівських поем, зокрема довів реальність існування Трої. Виявлену Ш. *егейську культуру* науково досліджували А. *Еванс*, В. Дерпфельд та ін.

ШЛІССЕЛЬБУ́РЗЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — в місті Петрокрепость Ленінградської області. Заснована під назвою «Орєшек» новгородцями 1323 на о. Орєховому біля витоку р. Неви. В 1611 фортецю загарбала Швеція (до 1709 — Нотебург). В 1702 — зайняли рос. війська; *Петро I* назвав її Шліссельбургом (Ключ-місто). З поч. 18 ст. Ш. ф.— політ. в'язниця. В ній були ув'язнені просвітителі Ф. В. Кречетов, М. І. Новиков, декабристи І. І. Пущин, В. К. Кюхельбекер, І. І. Горбачевський та ін., учасники польських повстань 1830—31 і 1863—64, народники В. М. Фігнер, М. О. Морозов, М. Ф. Фроленко, Г. О. Лопатін та ін. (ув'язнення відбували по 20 і більше років). В Ш. ф. страчено народника І. М. Мишкіна, О. І. Ульянова, ін. революціонерів. Під час революції 1905—07 в'язницю було ліквідовано (січень 1906). Після поразки революції у Ш. ф. створено каторжний централ. Через нього пройшли, зокрема, керівники *саперів повстання 1905* у Києві Б. П. Жаданівський та Ф. М. Петров, учасники повстань у Донбасі, Севастополі та ін. В 1919 на сх. мисі острова встановлено пам'ятник загиблим у катівнях Ш. ф. 1884—1906 (скульптор І. Я. Гінцбург). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ш. ф. залишалася в руках рад. військ, які героїчно обороняли її, хоч місто Шліссельбург (з 1944 — м. Петрокрепость) 8. IX 1941 — 18.I 1943 було окуповано нім.-фашист. загарбниками. Дуже зруйнована під час війни Ш. ф. відбудовується як філіал Музею історії Ленінграда.

ШЛІФ (нім. Schliff). 1) У геології — препарат мінералу або гірської породи, підготовлений шліфуванням для дослідження під мікроскопом. Ш. бувають прозорі (петрографічні) та непрозорі (рудні). Прозорий Ш.— тонка платівка (0,03 мм), заклеєна *канадським бальзамом* між предметним і покривним склом. Виготовляють для вивчення мінералів у прохідному світлі. Непрозорий Ш., *аншліф*, виготовляють для вивчення мінералів або гірських порід у відбитому світлі. 2) У техніці — зразок металу (сплаву), підготовлений для макро- або мікроскопічних досліджень. Плоску поверхню зразка зачищають, шліфують (макрошліф) або полірують (мікрошліф), а потім травлять хімічно активними речовинами, щоб виявити *структуру металу*.

ШЛІ́ФЕН (Шліффен; Schlieffen) Альфред фон (28.II 1833, Берлін — 4.I 1913, там же) — нім. військ. теоретик, генерал-фельдмаршал (з 1911), граф. Один з ідеологів нім. мілітаризму. Учасник австро-прусської (1866) та франко-прусської (1870—71) воєн. У 1891—1905 — нач. генерального штабу. Розробив авантюристичну ідею війни Німеччини на два фронти з послідовним розгромом противника в найкоротші строки. План Ш., що був застосований (з деякими змінами) нім. командуванням під час *першої світової війни 1914—18*, зазнав краху.

ШЛІФУВА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для *шліфування* поверхонь металевих та ін. виробів (заготовок). Металорізальні Ш. в. (мал.) бувають кругло-, внутрішньо-, плоскошліфувальні і безцентровошліфувальні, заточувальні (див. *Заточувальний верстат*), обрізні, обдирні, спеціалізовані (див. *Різьбообробний верстат*). Деревообробні Ш. в. поділяють на стрічкові, дискові, циліндрові та ін. В каменеобробці розрізняють верстати для шліфування малих плоских і великих облицювальних виробів. *А. С. Зенкін.*

ШЛІФУВА́ЛЬНИЙ КРУГ — інструмент для *шліфування* поверхонь металевих та ін. виробів (заготовок). Різальна частина Ш. к. (мал.) складається з частинок *абразивних матеріалів*, з'єднаних керамічним, бакелітовим або іншим зв'язуючим матеріалом. Ш. к. встановлюють на шліфувальних (зокрема, різьбошліфувальних) або затилувальних та ін. верстатах. Див. також *Абразивний інструмент*.

ШЛІФУВА́ННЯ (від нім. schleifen — притирати, обробляти) — 1) Викінчувальна обробка виробів (заготовок) *абразивними інструментами*, яка робить їхні поверхні гладенькими, точних розмірів і форм. Провадиться на *шліфувальних верстатах*, іноді вручну. До Ш. належить також заточування різальних інструментів. Металеві вироби обробляють переважно *шліфувальними кругами*, шкурками, головками і брусками, вироби з деревини — шкурками і кругами, камінь — карборундовими плитами, брусками та ін. Вдаються також до обробки струмопровідними кругами (електролітичне Ш.), до *абразивно-імпульсної обробки*. Див. також *Абразивна обробка*. 2) Видалення зародка і зовн. оболонки у лущеного ядра, надання подрібненим зернам певної форми і однорідності; операція *круп'яного виробництва*. Провадиться на шліфувальних машинах, сприяє поліпшенню смакових властивостей крупів.

ШЛІХ (нім. Schlich) — концентрат важких мінералів, який одержують, промиваючи водою пухкі уламкові гірські породи або подрібнені щільні породи і руди. До складу Ш. входять мінерали, стійкі до процесів фіз. та хім. *вивітрювання*, з густиною більше трьох. Систематичний відбір Ш. і вивчення їх (шліховий аналіз) мають важливе значення при розшуках і розвідці корисних копалин.

ШЛІ́ХТЕР Євгенія Самійлівна [дівоче прізвище — Лувищук; 7 (19). I 1869—5.XII 1943] — професіональна революціонерка. Член Комуністичної партії з 1892. Н. в м. Кам'янці-Подільському. Дружина О. Г. *Шліхтера*. В 1889—91 навчалася на мед. ф-ті Бернського ун-ту (Швейцарія). На поч. 90-х рр. проводила с.-д. пропаганду на Україні; 1895 заслана на 5 років до Сольвичегодська. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовичка. В 1902—05 — член Київ. к-ту РСДРП, один з організаторів Київ. більшовицької групи «*Вперед*». У лютому 1905 — член страйкового к-ту Пд.-Зх. і Києво-Полтав. з-ць. Учасниця Жовтн. збройного повстання 1917 в Москві. З 1924 працювала в Наркоматі освіти УРСР, в культур.-освіт. установах Києва.

ШЛІ́ХТЕР Олександр Григорович [20.VIII (1.IX) 1868, м. Лубни, тепер Полтав. обл.—2.XII 1940, Київ] — професіональний революціонер, рад. парт. і держ. діяч, учений-економіст, акад. АН УРСР (з 1929), акад. АН БРСР (з 1934), віце-президент АН УРСР (1931—38). Член Комуністичної партії з 1891. Н. в сім'ї ремісника-столяра. У революц. русі — з 1887. В 1889—91 навчався в Харків., потім Бернському (Швейцарія) ун-тах. З 1891 вів революц. роботу, зокрема на Україні (1902—04 — член Київ. к-ту РСДРП). У 1905—07 — один з керівників революц. боротьби в Києві, Петербурзі, Фінляндії. В 1908 заарештований і 1909 засланий до Сибіру. Учасник Жовтневого збройного повстання 1917 в Москві. В 1917—18 — наркомзем, наркомпрод РРФСР. У 1919— наркомпрод УРСР, 1921—27 — на дипломатичній роботі. Одночасно 1924—27 — ректор Комуністичного ун-ту ім. Артема в Харкові. В 1927—29 — наркомзем України. В 1930 очолив Інститут соціалістичної перебудови с. г., з 1934 — Раду по вивченню продуктивних сил УРСР. У 1930—1933 — директор Укр. ін-ту марксизму-ленінізму, а після його реорганізації — президент Всеукр. асоціації марксистсько-ленінських ін-тів. 1924—26 — член Оргбюро ЦК КП(б)У, 1926—37 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК, ЦВК СРСР і ВУЦВК. Автор екон., істор. і публіцистичних праць.

Тв.: Вибрані твори. К., 1959; Ильич, каким я его знал. М., 1970.
Літ.: Ровнер О. С., Королик Р. Я. Олександр Григорович Шліхтер. Бібліографічний покажчик. К., 1958. *Ф. Я. Горовський.*

ШЛІХТУВА́ННЯ (від нім. Schlichte — шліхта) — нанесення на нитки *основи* тканини тонкого шару клеючого розчину (шліхти); одна з підготовчих операцій *ткацького виробництва*. Збільшує опірність ниток стиранню і багаторазовому розтягуванню на *ткацькому верстаті*. Клеючі речовини (водні розчини крохмалю, полівінілового спирту та ін.) наносять на шліхтувальних машинах, до яких нитки надходять з снувальних машин (див. *Снування*).

ШЛОПА́К Тетяна Володимирівна (н. 18.IX 1918, Київ) — укр. рад. офтальмолог, доктор мед. наук (з 1963), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1942. В 1946 закінчила Одеський мед. ін-т, в якому працювала до 1953. В 1955—66 — зав. кафедрою Івано-Фр., з 1966 — Київ. мед. ін-тів. Праці Ш. присвячені проблемам *патогенезу*, лікування короткозорості, глаукоми й туберкульозу очей; дослідженню питань теорії еластотонометрії, біохімії ока в нормі й патології. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ШЛУНКО́ВИЙ СІК — прозора безбарвна рідина, яку виробляють залози слизової оболонки *шлунка*. Бере участь у *травленні*. Містить гол. чин. ферменти (*пепсин, сичужний фермент, ліпазу* тощо), соляну к-ту (у людини концентрація 0,4—0,5 %), мінеральні солі й слиз. Соляна к-та активує ферменти і зумовлює бактерицидні властивості Ш. с. Слиз захищає стінки шлунка від мех. і хім. подразників. Ш. с. виділяється на вигляд, запах і смак їжі та при безпосередньому подразненні слизової оболонки шлунка. Кількість, склад і властивості Ш. с. змінюються залежно від характеру їжі, а також при захворюваннях шлунка, кишечника, печінки. Дослідження Ш. с. мають діагностичне значення.

ШЛУНКО́ВО-КИШКОВІ́ ГОРМО́НИ, ентерогормони — пептидні *гормони*, що утворюються спеціальними клітинами слизової оболонки шлунка й кишок і регулюють секреторну і моторну функції органів *травної системи*. Розрізняють дві групи Ш.-к. г.— гастрини і секретини. До гастринів належать *гастрин* та холецистокінін (його біосинтез здійснюється у тонкій кишці; стимулює секрецію ферментів підшлункової залози в присутності білків і жирів їжі та викликає скорочення жовчного міхура). Гормональна активність гастрину зосереджена в кінцевому пентапептиді, холецистокініну — в кінцевому октапептиді. До секретинів належать *секретин*, судиноактивний шлунковий і шлунковогальмівний поліпептиди та ентероглюкагон. Їхня біологічна дія зберігається лише при цілості молекули гормону. Судиноактивний кишковий поліпептид продукується клітинами підшлункової залози, шлунка і кишок. Здатний розширювати кровоносні судини, знижувати артеріальний тиск крові, розслаблювати жовчний міхур, стимулювати секрецію *інсуліну*, панкреатичного поліпептиду, соку підшлункової залози, а також секрету тонкої кишки. Шлунковогальмівний поліпептид виробляється клітинами тонкої кишки. Пригнічує утворення *пепсину*, соляної кислоти та послаблює моторну функцію шлунка. Стимулює виділення секрету тонкої кишки та секрецію інсуліну. Ентероглюкагон продукується в тонкій і товстій кишках під впливом вуглеводів, жирів та білків. За структурою і фізіологічною дією подібний до *глюкагону*. До Ш.-к. г. відносять ще мотилін, бомбезин, речовину Р та ін. поліпептидні гормони. Деякі Ш.-к. г. є пептидергічними *медіаторами* в нейронах вегетативних *сплетінь нервових*, розміщених у стінках травного тракту, беруть участь у координації функцій травного апарату. Ш.-к. г. застосовують для лікування захворювань органів травлення.

Літ.: Желудочно-кишечные гормоны и патология пищеварительной системы. М., 1981. *Я. Л. Германюк.*

ШЛУ́НОК — розширена частина травного тракту (див. *Травна система*), де відбуваються депонування їжі та її мех. і хім. обробка (див. *Травлення*). Як частина кишечника Ш. диференційований вже у деяких безхребетних (кишковопорожнинних, плоских та кільчастих червів). У хребетних тварин Ш. являє собою розширений відділ передньої кишки. Але у круглоро-

А. М. Шлепаков.

О. Г. Шліхтер.

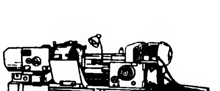

Шліфувальний верстат (внутрішньошліфувальний).

І. І. Шмальгаузен.

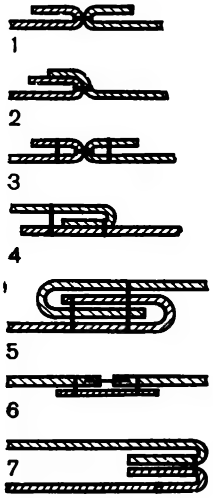

Ниткові **шви**:
1 — сточувальний розпрасований;
2 — сточувальний запрасований;
3 — розстрочний;
4 — надстрочний;
5 — запошивальний;
6 — стиковий;
7 — обшивний.

Судноплавний однокамерний **шлюз** на Кременчуцькій ГЕС.

тих та деяких риб Ш. недиференційований, у багатьох риб нечітко відокремлений від *стравоходу* і кишечника; у земноводних — відокремлений. Ш. птахів складається з двох самостійних відділів— залозистого і м'язового. Найскладніше побудований Ш. ссавців, в якому розрізняють вхідний і вихідний відділи, дно і тіло. У більшості жуйних тварин Ш. чотирикамерний, складається з *рубця, сітки, книжки* і *сичуга.* Існують п'яти- і шестикамерні Ш. (напр., у деяких китів). Залежно від будови слизової оболонки розрізняють Ш. залозисті, або кишкового типу (у людини, кішки, собаки), беззалозисті, або стравохідного типу (у качкодзьоба, єхидни), і змішані, або стравохідно-кишкового типу (у коней, свиней). У більшості ссавців залози Ш. диференційовані. У людини Ш. міститься у верхньому відділі *черевної порожнини* між стравоходом і *дванадцятипалою кишкою* (див. іл. до ст. *Анатомія* на окремому аркуші, т. 1, с. 129). Він має форму гачка з великою і малою кривизною. Ємність Ш. дорослої людини 2—3 л. В Ш. людини розрізняють кардіальний відділ, дно, тіло, антральний відділ і воротар. В кардіальному відділі «замикальний» апарат перешкоджає викиданню вмісту Ш. у стравохід. Антральний відділ забезпечує порційну евакуацію їжі зі Ш. в дванадцятипалу кишку, а воротар перешкоджає викиданню вмісту дванадцятипалої кишки у Ш. Стінка Ш. складається зі *слизової оболонки,* підслизової, м'язової і *серозної оболонки.* Слизова оболонка Ш. утворює складки, які легко розпрямляються і формують вздовж малої кривизни т. з. шлункову доріжку. В слизовій оболонці є численні заглиблення. Це шлункові ямки, куди відкриваються вивідні протоки шлункових залоз, які виробляють *шлунковий сік.* Серед клітин шлункових залоз розрізняють обкладові, головні, q-клітини та ін. Обкладові клітини слизової оболонки Ш. виробляють соляну к-ту, головні — *пепсин,* пепсиноген, хімозин (див. *Сичужний фермент*), q-клітини слизової оболонки антрального відділу Ш.— гастрин тощо. М'язова оболонка Ш. забезпечує перемішування і пересування вмісту Ш. Кровопостачання Ш. здійснюється шлунково-сальниковими і шлунковими артеріями, *іннервація* — блукаючими нервами і черевними нервовими сплетеннями, а також внутрішньостінковою нервовою системою, яка представлена трьома сплетеннями — підслизовим, міжм'язовим і підсерозним. З хвороб Ш. найпоширеніші *гастрит, виразкова хвороба, пухлини.* Див. також *Гастроентерологія. Шлунково-кишкові гормони.*

В. Ф. Саєнко.

ШЛЮБ — за рад. правом добровільний, рівноправний і, як правило, довічний союз чоловіка і жінки, спрямований на створення *сім'ї* і укладений з додержанням умов і порядку, встановлених законом. Ст. 53 Конституції СРСР визначає, що Ш. базується на добровільній згоді чоловіка і жінки; подружжя є повністю рівноправним у сімейних відносинах. Згідно з *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (в УРСР — розділ II К про ШС УРСР) визнається дійсним лише Ш., зареєстрований в органах ЗАГСу. Реєстрація Ш. встановлюється як у держ. і громад. інтересах, так і з метою охорони особистих і майнових прав та інтересів подружжя й дітей. Для укладення Ш. в УРСР встановлено мінім. вік: для чоловіків — 18 років, для жінок — 17. Не можуть брати Ш. особи, з яких хоча б одна вже перебуває у шлюбних відносинах; близькі родичі, усиновителі й усиновлені між собою, а також особи, з яких хоча б одна визнана судом недієздатною (див. *Дієздатність*). Порушення цих умов тягне за собою визнання Ш. недійсним. Недійсним є також фіктивний Ш., тобто Ш. без наміру створити сім'ю. Ш. припиняється з смертю або *оголошенням померлим* одного з подружжя. За життя подружжя Ш. можна розірвати шляхом *розлучення.* Рад. законодавство про Ш. не знає расових, нац. і реліг. обмежень, активно сприяє повній рівноправності жінки, побудові сім'ї на основі взаємної любові і поваги.

Г. К. Матвєєв.

ШЛЮЗ (голл. sluis, від лат. excludo — виключаю, утримую, відділяю) — 1) Ш.-регулятор — *гідротехнічна споруда,* якою регулюють витрату і рівень води в *каналах.* Розрізняють Ш.: головні (в голові каналу для регулювання подачі води в нього), підпірні, або перегороджувальні (підтримують заданий рівень води), вододільні (поділяють потік по розгалуженнях каналу), водоскидні (відводять воду з каналу у скидну мережу), промивні (для змивання осілих наносів), а також комплексного призначення. На Україні найбільші головні Ш.—на Північно-Кримському каналі і каналі Дунай — Сасик, підпірні — на Каховському магістральному каналі. 2) Ш. судноплавний — гідротех. споруда між водоймами з різними рівнями води, через яку пропускають судна (плоти). Осн. частини Ш. (мал.): камера (одна або кілька, розміщених в одну, дві або більше паралельні нитки), головні частини (верхня, нижня) з воротами, або *затворами,* водопровідними галереями, гасителями енергії води і механізмами керування, а також підходи (канали або ділянки *акваторії* з *причальними спорудами* і пристроями для швартування суден). В УРСР найбільші судноплавні Ш.— на Дніпровському каскаді ГЕС. До судноплавних подібні рибохідні Ш. (див. *Рибопропускні споруди*). 3) Ш. у гірничій справі — споруда, якою користуються при розвідуванні ізольованого вогнища пожежі і прилеглих до нього *гірничих виробок,* для перепуску людей, вантажів і трансп. засобів без порушення вентиляції (вентиляційний Ш.), при регулюванні надходження та розподілу повітря у шахтній вентиляційній мережі. 4) Апарат (пристрій) у вигляді широкого похилого жолобу з нерівностями, по якому пропускають суміш води і подрібненої руди (піску) при *гравітаційному збагачуванні* корисних копалин. 5) Ш.— шлюзовий відсік — камера (відсік) для виходу людей з герметичного приміщення (напр., кабіни космічного корабля, пневматичної буд. конструкції) або входу в нього без порушення герметичності.

Б. І. Стрілець.
(Ш.-регулятор, Ш. судноплавний), *О. Г. Лєпіхов* (Ш. у гірничій справі).

ШЛЮ́ПКА (від голл. sloep) — безпалубне дерев'яне, металеве або пластмасове судно. Розрізняють Ш. (мал.): гребні, гребні з парусами та самохідні (з двигунами внутр. згоряння); суднові, берегових рятувальних станцій та спортивні. За формою обводів (див. *Обводи судна*) і розмірами суднові Ш. поділяють на *баркаси,* вельботи, тузи, яли та ін.

«ШЛЯХ» — укр. буржуазний літ.-мистецький та громадсько-політ. журнал. Виходив 1917—19 (спочатку в Москві, пізніше в Києві). У журналі пропагувалася теорія «незалежності» л-ри і мистецтва від життя і від політики. Провідне місце займали твори укр. символістів та переклади творів зарубіжних авторів декадентсько-символістського напряму. Публіцистика журналу пройнята буржуазно-націоналістичними ідеями.

Н. Ф. Королевич.

«ШЛЯХ З ВАРЯ́Г У ГРЕ́КИ» — основний водний шлях у *Київській Русі.* Описаний у «*Повісті временних літ*» і в творі візант. імператора *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією». Складався з системи річкових шляхів і волоків між ними. Довжина — понад 3 тис. км. Зв'язував пн. землі Давньої Русі з пд.-рус. землями та Балтійське море з Чорним морем. Цей шлях виник у 9 — на поч. 10 ст. Він проходив Балтійським морем і Фінською затокою, по Неві й Ладозькому оз., р. Волхову до оз. Ільмень, а звідти по Ловаті та її притоках до Зх. Двіни і далі через притоки Зх. Двіни до Дніпра, потім по Дніпру до Чорного моря і вздовж зх. берега Чорного м. до Константинополя. Дніпровський шлях через Десну, Сейм і Сож був зв'язаний з притоками Дону, Оки й Волги, через Прип'ять з Бугом. Шлях мав велике значення для розвитку внутр. і зовн. торгівлі Давньої Русі, сприяв різноманітним зв'язкам окремих сх.-слов'ян. племен, що прискорювало їхню етнічну консолідацію й держ. об'єднання.

«ШЛЯХ ОСВІ́ТИ» — пед. журнал, орган Наркомосу УРСР. Засн. 1922 в Харкові. У 1922—23 виходив рос. мовою під назвою «Путь просвещения», 1923—26 — укр. та рос. мовами під подвійною назвою — «Шлях освіти» — «Путь просвещения», 1926—31 — укр. мовою. Див. «*Радянська школа*».

ШЛЯХЕ́ТСТВО (польс. szlachectwo) — дворянство у феод. Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях. *Петро I* указом про єдиноуспадкування 1714, *Табелем про ранги* 1722 та ін. актами скасував нерівність в юрид. становищі окремих феод. станових груп у Росії — бояр, дворян тощо — й запровадив єдиний феод. стан — Ш., запозичивши назву з польс. мови. В 2-й пол. 18 ст. цю назву витіснило рос. слово «дворянство». На Україні термін «шляхетство» вживали й щодо *козацької старшини*. Див. *Шляхта*.

«ШЛЯХИ́ МИСТЕ́ЦТВА» — літературно-мистецький журнал. Виходив 1921—23 у Києві. З 1922 — орган худож. сектора Головполітосвіти УРСР. В «Ш. м.» друкувалися поетичні та прозові твори укр. рад. письменників, літ.-критичні статті, статті про театральне мистецтво. Подавалася широка інформація про мистецьке життя України. Журнал був ілюстрований, зокрема, малюнками А. Петрицького. Частині матеріалів журналу були притаманні окремі пролеткультівські помилки (див. *Пролеткульт*). *С. І. Білокінь.*

ШЛЯХОВИ́Й НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, ДержшляхНДІ — установа М-ва будівництва і експлуатації автомобільних шляхів УРСР. Засн. 1930 у Харкові. З 1943 ін-т у Києві. У складі ін-ту (1983) — дослідне відділення (12 відділів, три з яких — у Дніпропетровську, Львові та Сімферополі), конструкторське бюро та дослідно-експериментальна база. Ін-т провадить дослідження у галузі буд-ва, ремонту і тех. утримання автомоб. шляхів і мостів, механізації дорожньо-ремонтних робіт (провідний в УРСР); розробляє нові види машин і устаткування тощо. Ін-т нагороджений (1976) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *В. Т. Кузьмичов.*

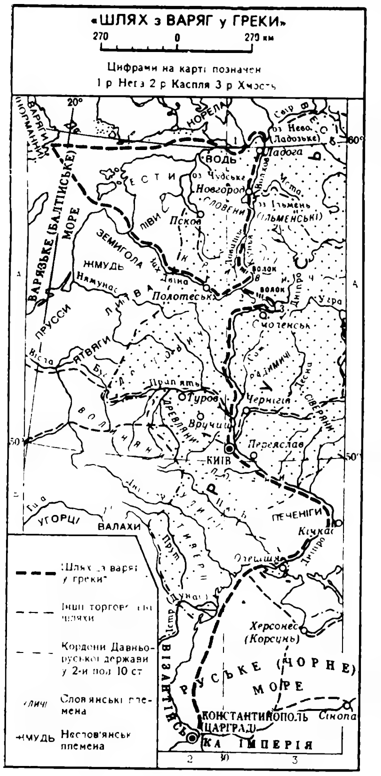
«ШЛЯХ з ВАРЯГ у ГРЕКИ»
270
0
270 км
Цифрами на карті позначен
1 р Нега 2 р Каспля 3 р Хмость
ВАРЯГИ (НОРМАННИ)
НОРЕЛА
ВЕСЬ
оз Нево (Ладозьке)
Ладога
ВОДЬ
ЕСТИ
оз Чудське
Новгород
СЛОВЕНИ
оз Ільмень (ІЛЬМЕНСЬКІ)
ВАРЯЗЬКЕ (БАЛТИЙСЬКЕ) МОРЕ
ЛІВИ
Псков
ЗЕМИГОЛА
ЖМУДЬ
КРИВИЧІ
Двіна
Полотеськ
Нямунас
ЛИТВА
волок
Дніпро
Угра
Смоленськ
ПРУССИ
ЯТВЯГИ
Вісла
ДРЕГОВИЧІ
РАДИМИЧІ
Десна
Прип'ять
Туров
Чернігів
СІВЕРЯНИ
ВОЛИНЯНИ
ДРЕВЛЯНИ
Вручий
Переяслав
КИЇВ
ПОЛЯНИ
УЛИЧІ
ТИВЕРЦІ
УГОРЦІ
ВАЛАХИ
ПЕЧЕНІГИ
Кічкас
Прут
Олешшя
Дунай
Дністр
Херсонес (Корсунь)
РУСЬКЕ (ЧОРНЕ) МОРЕ
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ЦАРГРАД)
Сінопа
Шлях з варяг у греки
Інші торгові шляхи
Кордони Давньоруської держави у 2-й пол. 10 ст.
ЛИЧІ Слов'янські племена
ЖМУДЬ Неслов'янські племена

ШЛЯХОПРОВІ́Д — міст на перетині двох або більше транспортних *магістралей*, споруджуваний для незалежного руху транспортних засобів. Ш. (мал.) зводять у місцях перетину автомоб. шляхів і залізниць, а також *міських шляхів* з інтенсивним рухом трансп. засобів і пішоходів. Розрізняють Ш.: прямолінійної та криволінійної (у плані) форми; одно- і багатоярусні; балкової, рамної або (іноді) аркової системи; з прогоновими будовами металевими, залізобетонними та сталезалізобетонними. Їх споруджують найчастіше з 1—4 прогонами (довж. прогону 10—40 м і більша). В УРСР до найбільших належать Ш. на автомагістралі Київ — Бориспіль (довж. 98,06 м, 1970—73), Ш. у м. Тернополі (348 м, 1980), м. Ніжині (271 м, 1976), у Києві — на Брест-Литовському просп. (420 м, 1964), на вул. Новокостянтинівській (389 м, 1969) та ін. *Ю. Д. Виноградський.*

ШЛЯ́ХТА (польс. szlachta) — привілейований феод. стан у Польщі й Литві та на загарбаних ними в 14—18 ст. укр. і білорус. землях. Зародилася в період раннього феодалізму, оформилася в період феод. роздробленості. Польс. королі й великі князі литовські спиралися на Ш., прагнучи ліквідувати феод. роздробленість і утворити централізовану д-ву. Ш., з свого боку, вбачала в централізованій владі опору в боротьбі як проти сваволі феод. верхівки, так і проти виступів експлуатованого селянства. За Кошіцьким привілеєм 1374 польс. Ш. було звільнено від усіх повинностей, за винятком сплати поземельного податку, за Краківським привілеєм 1433 їй гарантовано особисту недоторканність, за Церквицьким привілеєм 1454 зобов'язано польс. короля обговорювати з Ш. законодавчі питання і не починати без її відома війни, *Привілей Казимира 1447* поширив шляхет. права та вольності на руських феодалів *Великого князівства Литовського*. *Пьотркувський статут 1496* зрівняв у правах зх.-укр. феодалів і польс. Ш. Під час *Лівонської війни 1558—83* король *Сигізмунд II* Август, щоб привернути на свій бік православних укр. і білорус. феодалів Великого князівства Литовського, зрівняв їх у правах з феодалами-католиками. Підписані 1573 королем Генріхом Валуа «Генріхові артикули» підтвердили всі попередні привілеї Ш., визнали за нею право організації конфедерацій і збройних повстань (див. *Рокош*) з метою опору королівській владі. Формально всіх шляхтичів, незалежно від майнового стану, було проголошено рівними. Насправді ж панівне становище у д-ві посідали *магнати*. Після возз'єднання наприкінці 18 ст. Правобережної України і Білорусії з Рос. д-вою місц. Ш. зрівняно в правах з рос. *дворянством*. На загарбаних Австрією і Пруссією польс. землях Ш. дістала права місц. феодалів. *В. О. Голобуцький.*

ШЛЬО́НСЬКИЙ Авраам (1900, Крюків, тепер у складі м. Кременчука Полтав. обл.— 18.V 1973, Тель-Авів) — ізраїл. поет. Писав мовою *іврит*. У 1920 емігрував до Палестини. В 1928—33 видавав збірники «Нотатки». Автор збірок «Батькові й матері» (1927), «Камені спотикання» (1932), «Повінь» (1947), «Наріжні камені» (1960) та ін. У ряді віршів періоду 2-ї світової війни оспівував героїзм рад. воїнів (зокрема, вірш «Сталінград», 1943). Переклав поему О. Пушкіна «Євгеній Онєгін», романи М. Шолохова «Тихий Дон» і «Піднята цілина». Був членом Всесвітньої Ради Миру, Т-ва «Ізраїль — СРСР», президії Ізраїльського к-ту боротьби за мир. *Г. І. Полянкер.*

ШМАЛЬГА́УЗЕН Іван Іванович [11 (23).IV 1884, Київ — 7.X 1963, Москва] — рос. і укр. рад. біолог, зоолог, теоретик еволюц. вчення, акад. АН СРСР (з 1935) і АН УРСР (з 1922), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Син І. Ф. *Шмальгаузена*. Закінчив Київ. ун-т (1907). Професор Ворон. (з 1918), Київ. (з 1921) і Моск. (1939—48) ун-тів. У 1930—41 — директор Ін-ту зоології та біології АН УРСР (тепер *Зоології інститут* АН УРСР), в 1936—48 — директор Інституту еволюційної морфології АН СРСР (тепер Ін-т еволюційної морфології та екології тварин ім. О. М. Сєверцова АН СРСР). Осн. праці з порівняльної анатомії та ембріології, еволюційної морфології, походження наземних хребетних, проблем росту організмів, феногенетики і формоутворення, факторів, шляхів і закономірностей еволюції, біокібернетики. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ШМАЛЬГА́УЗЕН Іван Федорович [3 (15).IV 1849, Петербург — 7 (19).IV 1894, Київ] — рос. та укр. ботанік, чл.-кор. Петерб. АН (1893). Батько І. І. *Шмальгаузена*. В 1871 закінчив Петерб. ун-т. З 1879 — професор Київ. ун-ту. Праці присвячені вивченню флори України (1886), Серед. та Пд. Росії, Криму і Пн. Кавказу (2 тт., 1895, 1897), а також викопним рослинам девону, карбону, пермі, юри, третинного періоду. Один з основоположників вітчизн. палеоботаніки.

ШМА́РИНОВ Дементій Олексійович [н. 29.IV (12.V) 1907, Казань] — рос. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1967), дійсний член АМ СРСР (з 1953), чл.-кор. АМ НДР (з 1975). Навчався в худож. студіях М. Прахова в Києві (1919—22), Д. Кардовського і К. Чемка в Москві (1923—28). Автор ілюстрацій до класичних творів рос., рад. та зарубіжної літератури, графічної серії «Не забудемо, не простимо!» (1942), плакатів «Помстися!» (1941—42), «Слава визволителям України!» (1944), картин «Герої севастопольського повстання 1905 року» (1956), «В. І. Ленін на параді Всевобучу» (1957). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР,

Д. О. Шмаринов.

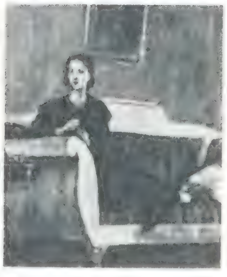

Д. О. Шмаринов. Ілюстрація до роману Л. М. Толстого «Війна і мир». Чорна акварель, вугіль. 1953—55. ДТГ у Москві.

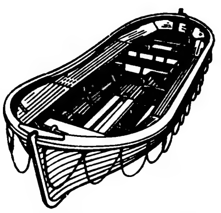

Рятувальна **шлюпка**.

Шляхопровід на автомагістралі Київ — Бориспіль.

1943. Ленінська премія, 1980. Іл. див. також до статей *Горький Максим*, т. 3, с. 448—449, *Графіка*, т. 3, с. 144—145, *Толстой Л. М.*, т. 11, с. 448—449. *І. І. Верба.*

ШМАТЬКО́ Леонід Олександрович (14.II 1917, Харків — 4.II 1981, там же) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1977). У 1949 закінчив Харків. худож. ін-т. Автор тематичних картин «Голос миру» (1951, у співавт. з Є. Левіним), «На Січ» (1954), «Доповідь В. І. Леніна про план ГОЕЛРО» (1957), «Волею народу» (1970), «Є така партія!» (1977), діорами «Харківська фортеця» (1969, у співавт.).

ШМЕ́НКЕЛЬ Фріц (14.II 1916—22.II 1944) — нім. антифашист, Герой Рад. Союзу (1964). До 1933 був комсомольцем. Будучи мобілізований до нім.-фашист. армії, яка вдерлася на тер. СРСР, восени 1941 перейшов на бік рад. партизанів. Боровся проти фашистів у партизан. загоні «Смерть фашизму», що діяв у Смол. обл. Схоплений фашистами і страчений.

Б. Шмераль.

ШМЕ́РАЛЬ (Šmeral) Богумір (25.X 1880, Тршебич — 8.V 1941, Москва) — діяч чехословацького і міжнар. комуністичного руху, один з організаторів Компартії Чехословаччини (КПЧ, 1921). Доктор права. В 1921—29 і з 1936 — член ЦК КПЧ. В 1920—29 — деп. Нар. зборів Чехословаччини, 1935—38 — сенатор. У 1922—35 — член ВККІ і Президії ВККІ. З 1938 працював у Москві в керівному центрі КПЧ, а також у Комінтерні.

Т. І. Шмига.

ШМИГА Тетяна Іванівна (н. 31.XII 1928, Москва) — рос. рад. артистка оперети (ліричне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1978). У 1953 закінчила Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського в Москві, відтоді — солістка Моск. театру оперети. Партії: Марфа, Чаніта, Глорія Розетті («Дівочий переполох», «Поцілунок Чаніти», «Цирк запалює вогні» Мілютіна), Тоня («Біла акація» Дунаєвського), Еліза Дулітл («Моя чарівна леді» Лоу) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ШМИГЕ́ЛЬСЬКИЙ Антон Іванович (23.VII 1901, с. Плугів, тепер Золочівського р-ну Львів. обл.— 5.XI 1972, Львів) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався в Харків. ін-ті нар. освіти. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», ВУСПП, «*Західна Україна*». Друкуватися почав 1924. Осн. збірки поезій «Памолодь» (1927), «Похід» (1933), «Золота пора» (1947), «Партія — серце народу» (1959), «Стяги над Карпатами» (1962), «Землі окраса» (1964), «Вересневе полум'я» (1973). Писав твори для дітей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями. *Г. А. Нудьга.*

ШМІДТ Вальтер Едуардович [23.III (4.IV) 1890, м. Псков — 10.IV 1958, м. Красноярськ] — укр. рад. вчений в галузі лісівництва. В 1914 закінчив Новоолександрійський ін-т с. г. і лісівництва (тепер Харків. с.-г. ін-т). Працював лісомеліоратором на Харківщині (1915—18), викладачем Чорноліської лісової школи (тепер Кіровогр. обл.; 1918—25), в Наркомземі УРСР (1925—28). У 1928—35 — директор Ленкоранської лісової дослідної станції Азерб. РСР, з 1935 — професор Київ. лісотехнічного ін-ту. В 1938—41 — директор Бот. саду АН УРСР. З 1946 і до кінця життя — професор Сибірського лісотехнічного ін-ту у Красноярську. Праці з питань лісових культур, лісомеліорації, дендрології та лісівництва.

ШМІДТ (Schmidt) Гельмут (н. 23.XII 1918, Гамбург) — держ. діяч ФРН. В 1949 закінчив Гамбурзький ун-т. З 1946 — член С.-д. партії Німеччини (СДПН). У 1953—62 і з 1965 — депутат бундестагу. З травня 1974 по жовтень 1982 — федеральний канцлер ФРН. За цей час між СРСР і ФРН було підписано ряд важливих угод (див. *Радянського Союзу — ФРН документи*).

ШМІДТ Дмитро Аркадійович (1896—20.V 1937) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністичної партії з 1915. Н. в м. Прилуках (тепер Черніг. обл.) в сім'ї службовця. Брав участь у встановленні Рад. влади на Поділлі і в Прилуках. Під час австро-нім. окупації України 1918 — керівник більшовицького підпілля і командир партизан. загону в Прилуцькому пов. З осені 1918, командуючи полком, а потім бригадою і д-зією, брав участь у боях проти петлюрівців і врангелівців. Після громадян. війни — на командних посадах у Червоній Армії, зокрема нач. д-зії *Червоного козацтва України* (1922—24). В 1924—29 — член ВУЦВК. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ШМІДТ (Schmidt) Йоганнес (29.VII 1843, Пренцлау — 4.VII 1901, Берлін) — нім. мовознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1892). Професор ун-тів у Граці (з 1873) та Берліні (з 1876). Створив т. з. теорію хвиль, за якою при утворенні різних індоєвроп. мов з єдиної *прамови*, що була діалектно розчленована, нові мовні особливості поширювалися хвилеподібно, від центра до периферії. Праці Ш. мали значний вплив на розвиток індоєвроп. *діалектології* та *лінгвістики ареальної*. Осн. праці: «До історії індоєвропейського вокалізму» (т. 1—2, 1871—75), «Відношення спорідненості між індоєвропейськими мовами» (1872). *Л. І. Сахарчук.*

О. Ю. Шмідт.

ШМІДТ Отто Юлійович [18 (30).IX 1891, Могильов — 7.IX 1956, Москва] — рад. вчений у галузі математики, астрономії, геофізики, держ. і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1935), акад. АН УРСР (з 1934), Герой Рад. Союзу (з 1937). Член КПРС з 1918. В 1913 закінчив Київ. ун-т, з 1916 — приват-доцент цього ун-ту. У 1924—41 — гол. редактор «Большой Советской Энциклопедии», 1923—56 — професор Моск. ун-ту. В 1930—32 — директор Арктичного ін-ту. В 1932—39 — нач. Гол. управління Пн. мор. шляху. За ініціативою Ш. 1937 був організований Ін-т теор. геофізики АН СРСР, директором якого він був до 1949. В 1939—42 — віце-президент АН СРСР. Осн. наук. праці Ш. з математики стосуються *груп теорії*. Розробив нову космогонічну гіпотезу про походження планет сонячної системи (див. *Космогонія*). Дослідник Арктики, в 1929 та 1930 очолював експедиції на криголамі «Г. Сєдов», 1932 — на криголамі «Сибіряков». У 1933—34 був начальником експедиції на пароплаві «Челюскін» (див. *Челюскінці*). В 1937 керував експедицією по організації дрейфуючої ст. «*Північний полюс*», 1938 — операцією зняття персоналу станції з крижини. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Ім'ям Ш. названо острів у Карському м., мис на узбережжі Чукотського м. та ін. географічні об'єкти.

Тв.: Избранные труды. Математика. М., 1959; Избранные труды. Географические работы. М., 1960; Избранные труды. Геофизика и космогония. М., 1960.

Л. О. Шматько. Доповідь В. І. Леніна про план ГОЕЛРО. 1957.

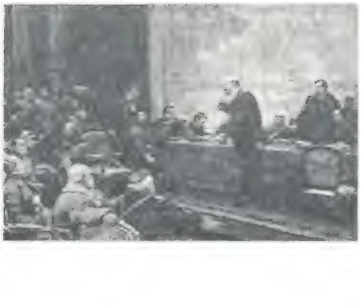

ШМІДТ Петро Петрович [5 (17).II 1867, Одеса — 6 (19).III 1906, о. Березань] — лейтенант Чорноморського флоту, один з керівників *Севастопольського збройного повстання 1905*. Н. в сім'ї мор. офіцера. Навчався в гімназії в Бердянську. Закінчив мор. училище в Петербурзі (1886). Служив на Балт. флоті, у Владивостоці й Севастополі. З 1905 — командир міноносця Чорномор. ескадри. На поч. революції 1905—07 організував у Севастополі «Союз офіцерів — друзів народу». В жовтні 1905 заарештований за виступи на мітингах, участь у політ. демонстрації; у листопаді на вимогу робітників міста звільнений. Був обраний ними «довічним депутатом» Севастопольської Ради робітн., матроських і солдатських депутатів. Під час повстання в Севастополі Рада запропонувала Ш. стати військ. керівником повстання. 14 (27).XI Ш. прибув на крейсер «*Очаків*». 15 (28).XI його було заарештовано, згодом разом з ін. керівниками повстання за вироком військ. суду розстріляно. В 1962 в м. Очакові відкрито його меморіальний музей. В 1972 на о. Березань споруджено монумент в пам'ять страчених моряків.

ШМІТ Федір Іванович (3.V 1877, Петербург — 10.XI 1942, Ташкент) — укр. та рос. рад. історик мистецтва, акад. АН УРСР (з 1921). Навчався в Петерб. ун-ті. Викладав у Харків. ун-ті (з 1912 — професор). У 1921—24 працював у Києві, 1924 переїхав до Ленінграда. Досліджував пам'ятки архітектури і живопису Візантії, балканських країн, країн Бл. Сходу, України («Мистецтво старої Русі-України»).

ШМІТТ (Schmitt) Харрісон (н. 3.VII 1935, Санта-Ріта, шт. Нью-Мексіко)— астронавт США. Закінчив (1957) Каліфорнійський тех-

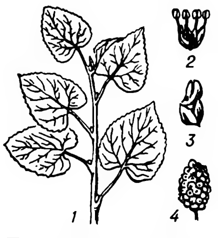

Шовковиця чорна: *1* — гілка з листками; *2* — тичинкова квітка; *3* — маточкова квітка; *4* — супліддя.

нологічний інститут, 1964 здобув ступінь доктора наук з геології у Гарвардському ун-ті. З 1965 — у групі астронавтів. Разом з Ю. *Сернаном* і Р. *Евансом* 7—19.XII 1972 здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-17». Місячна кабіна з Ш. і Ю. Сернаном опустилась на Місяць в районі гір Тавр і кратера Літров (11.XII 1972). На Місяці Ш. перебував 75 год., включаючи 3 виходи на його поверхню заг. тривалістю 22 год 5 хв. При пересуванні по Місяцю Ш. і Ю. Сернан користувалися місяцеходом.

ШМОРГУ́Н Петро Михайлович (н. 1.I 1921, с. Осламів, тепер Віньковецького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1969), засл. діяч наук УРСР (з 1980). Член КПРС з 1949. Н. в сел. сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1948 закінчив Київ. пед. ін-т. В 1951—68 — ст. наук. співробітник Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. З 1970 — зав. кафедрою історії КПРС Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. Досліджує історію КПРС та історію Компартії України.

Тв.: Большевистские организации Украины в годы первой русской революции. 1905—1907. М., 1955; Більшовики України в період реакції (1907—1910 рр.). К., 1978; В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1980.

ШМУЦТИ́ТУЛ (нім. Schmutztitel, від Schmutz — бруд і Titel — заголовок) — паперовий *аркуш* перед титульним (див. *Титул*) аркушем книги (в старовинних книгах) або перед її розділами (частинами) в сучасних книгах. В старовинних книгах Ш. захищав художньо виконаний титул від забруднення (звідси й назва). В сучасних книгах на Ш. друкують назву розділу (частини), епіграф тощо, його часто доповнюють ілюстраціями, орнаментами.

ШНА́ЙДЕР (Schneider) Антон (псевд.— Сарторіус; 12.VI 1825, с. Вільшаниця, тепер с. Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Львів. обл.— 25.II 1880) — галицький краєзнавець. Н. в сім'ї нім. колоніста. Збирав матеріали до археол. карти та до історії міст і сіл Галичини. Істор. документи, що їх зібрав Ш., зберігаються у відділі рукописів Львів. б-ки АН УРСР та в держ. архіві Кракова і Краківського воєводства ПНР. Опублікував «Енциклопедію краєзнавства Галичини» [т. 1—2 (літери А—Б), 1868—74]. Склав перший путівник з описом істор. пам'яток Львова (1871; вид. 2 — 1875).

ШНЄ́ЄРОВ Яків Аронович [н. 30.VI (13.VII) 1909, с. Брагін, тепер смт, райцентр Гомельської обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Закінчив (1931) Ленінгр. політех. ін-т. У 1950—64 працював в Укр. н.-д. ін-ті металів (Харків). З 1964 — в Ін-ті чорної металургії (Дніпропетровськ). Осн. праці — в галузі інтенсифікації та вдосконалення мартенівського і конверторного виробництва сталі. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Держ. премія УРСР, 1972.

ШНЕК (нім. Schnecke, букв.— равлик, слимак) — механічний *конвеєр*, робочим органом якого є гвинт — стрижень з суцільною гвинтовою стінкою або окремими похилими лопатями. Гвинт Ш., обертаючись у жолобі (трубі), переміщує вздовж нього сипкі або дрібнокускові матеріали, іноді — рідину. Ш. застосовують у гірничій і хім. пром-сті, пром-сті буд. матеріалів, на електростанціях, деяких трансп. засобах тощо. Для змішування матеріалів використовують т. з. диференційні Ш., в яких гвинти двох суміжних Ш. обертаються у протилежних напрямах.

ШНІ́ЦЛЕР (Schnitzler) Артур (15.V 1862, Відень — 21.X 1931, там же) — австр. письменник. За фахом — лікар. Почав друкуватися 1893. В зб. міркувань-афоризмів «Про війну і мир» (вид. 1939) засуджував шовінізм, у п'єсах «Анатоль» (1893), «Флірт» (1896), «Танок» (1900), «Професор Бернгарді» (1912), оповіданні «Лейтенант Густль» (1901) викривав аморальність і лицемірство вищих верств суспільства. Зб. оповідань «Дружина мудреця» (1897), повість «Панна Ельза» (1924) та ін. позначені впливом *фрейдизму*.

Тв.: Рос. перекл.— Жена мудреца. Новеллы и повести. М., 1967.

Б. М. Гавришків.

ШНУРОВО́Ї КЕРАМІ́КИ КУЛЬТУ́РИ — археологічні культури *бронзового віку* на тер. Пн., Центр. й почасти Зх. Європи. До Ш. к. к. на тер. України входять споріднені культурні групи або навіть культури (підкарпатська, городсько-здовбицька, стжижовська та ін.), які за раннього періоду бронзового віку були поширені на тер. Прикарпаття, Зх. Поділля й Волині. Дуже близька до них і *середньодніпровська культура*. На поселеннях Ш. к. к. виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител стовпової конструкції. При розкопках могильників Ш. к. к. відкрито грунтові й підкурганні поховання з трупопокладеннями й трупоспаленнями, а також поховання в кам'яних скринях. У пам'ятках Ш. к. к. знайдено глиняний посуд, оздоблений шнуровим (звідси її назва) і врізним орнаментом, крем'яні і кам'яні знаряддя праці, численні металеві вироби тощо. Осн. заняттями племен Ш. к. к. були землеробство і скотарство. Пам'ятки Ш. к. к. датують кін. 3-го — серед. 2-го тис. до н. е. *С. С. Березанська.*

ШНЮ́КОВ Євген Федорович (н. 26.III 1930, м. Архангельськ) — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1953). У 1956—57 і 1959—69 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР (1957—59 — Ін-ту мінеральних ресурсів АН УРСР у Сімферополі). У 1969—77 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (1969—73 — заст. директора). З 1977 — директор Ін-ту геол. наук АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені умовам утворення і закономірностям розміщення осадочних родовищ заліз., марганцевих та ін. рудних концентрацій, грязьовому вулканізмові та його зв'язку з рудоутворенням, геол. будові і мінеральним ресурсам Світового ок., зокрема Азовського і Чорного морів. Відкрив кілька родовищ залізних руд у межах *Керченського залізорудного басейну*. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1982.

А. М. Муліка.

ШОВ у медицині — з'єднання розсічених поверхонь м'яких тканин під час операції або при травмі за допомогою спец. інструментів та шовного матеріалу (шовк, кетгут, капрон та ін. синтетичні нитки); уламків кісток за допомогою дроту (зі срібла, алюмінію та ін. матеріалів). Застосовується й безшовне з'єднання тканин за допомогою спеціальних клеїв з полімерних матеріалів (напр., ціакрину), металевих дужок. Розрізняють первинний Ш., що накладається зразу після операції або поранення, і вторинний Ш., що накладається на грануляційну рану. Для зшивання та ушивання порожнистих органів (шлунка, кишечника, бронхів, кровоносних судин) застосовують спец. апарати. Ш. бувають вузлуваті, безперервні, кисетні, Z-подібні та ін.

ШОВ у техніці — 1) Місце з'єднання деталей одягу, взуття, галантерейних та ін. виробів. Розрізняють Ш. ниткові (найпоширеніші), клейові та зварні (див. *Безниткове з'єднання*). Іл. с. 422. 2) Місце скріплення деталей споруд або конструкцій. Скріплюють їх зварюванням (зварний Ш.), клепанням (заклепковий Ш.), буд. розчином (розчиновий Ш.) тощо. Див. також *З'єднання* в будівельних конструкціях. 3) Постійний проріз (щілина), що поділяє споруду (конструкцію) на частини (відсіки) і припускає деяке взаємне переміщення їх, запобігаючи перенапруженням (напр., Ш. температурний, осадковий, усадковий, антисейсмічний).

ШОВІНІ́ЗМ (франц. chauvinisme) — крайня форма бурж. *націоналізму*, проповідь винятковості окремих рас і націй, поділ їх на «вищі» і «нижчі» з метою обгрунтування «права» одних на поневолення інших; різновид *расизму*. Назва походить від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена (Chauvin), запеклого прихильника завойовницької політики Наполеона І. Особливо поширився в епоху *імперіалізму*, коли Ш. став складовою частиною зовн. політики імперіалістичних д-в, діяльності бурж. і дрібнобурж. партій, проник у міжнар. робітн. рух (див. *Соціал-шовінізм*). Різновидом Ш. є *великодержавний шовінізм*, властивий пануючим націям багатонаціональних країн. Найпотворнішою формою Ш. в умовах заг. кризи капіталізму є *фашизм*. КПРС та ін. марксистсько-ленінські партії викривають імперіалістичну, антинар. суть Ш., ведуть непримиренну боротьбу проти будь-яких його проявів.

В. С. Костенко.

ШОВК — текстильне натуральне волокно тваринного походження;

П. П. Шмідт.

Ф. І. Шміт.

Х. Шмітт.

Є. Ф. Шнюков.

продукт у вигляді ниток, що виділяються шовкотворними залозами гусениць шовковичного, дубового і деяких ін. шовкопрядів, з якого підприємства шовкової пром-сті виробляють текстильне волокно. До 98 % Ш. одержують від одомашненого *шовковичного шовкопряда.* Коли гусінь шовкопряда досягає зрілості, вона з шовкових ниток закручує кокон, який є сировиною для одержання Ш. Виділяється Ш. у вигляді безперервних волокон (довж. до 1200 м) з двох елементарних ниток, що складаються з високомолекулярних білкових речовин *фіброїну* (75 %), серицину (22 %), воску, жирів та ін. Шовк-сирець (технічну нитку) одержують з 4—20 коконних ниток, що їх поздовжньо складають при одночасному розмотуванні коконів, а потім скручують. Кручений Ш. застосовують для виготовлення *шовкових тканин* та для тех. цілей. З шовкових відходів виробляють прядивний Ш., з якого виготовляють тканини різного призначення. Ш. відзначається високими мех. та електроізоляційними якостями.

В. М. Хрящевський.

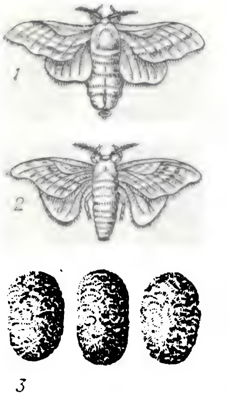

Шовковичний шовкопряд:
1 — самка;
2 — самець;
3 — кокони.

ШОВКІВНИ́ЦТВО — галузь *сільського господарства,* що займається розведенням шовкопрядів для одержання шовковичних коконів, з яких виробляють натуральний *шовк.* В СРСР, у т. ч. на Україні, практичне значення для одержання шовкосировини має *шовковичний шовкопряд.* У ряді ін. країн (Китай, Індія, Японія) з цією метою використовують ще кокони дубового, айлантового й рицинового шовкопрядів. Ш. включає вирощування сіянців і кормових насаджень шовковиці, інкубацію *грени* — оживлення яєць шовкопряда, вигодовування гусені, племінну справу — поліпшення та розмноження порід і гібридів шовкопряда, *гренаж* — виробн. грени, первинну обробку коконів— морення й сушіння. Ш. виникло 5 тис. років тому в Китаї. Початок Ш. на території СРСР (у Середній Азії і Закавказзі) припадає на 5—6 ст. В Росії 1913 вироблялось 10 тис. т коконів, в СРСР 1980 — 48,9 тис. т. Вирощують кокони в 10 союзних республіках, найбільше в Узб. РСР (60 % валового збору країни). На Україні в незначних обсягах Ш. почали займатися в 18—19 ст. В УРСР кокони шовковичного шовкопряда вирощують (1982) 2,2 тис. колгоспів і радгоспів 16 областей. В республіці створено 36 спеціалізованих радгоспів і розсадників. Значну кількість коконів вирощує населення в особистих г-вах. Осн. н.-д. роботу в галузі Ш. здійснює Укр. дослідна станція шовківництва (м. Мерефа Харків. обл.).

І. І. Сергієнко.

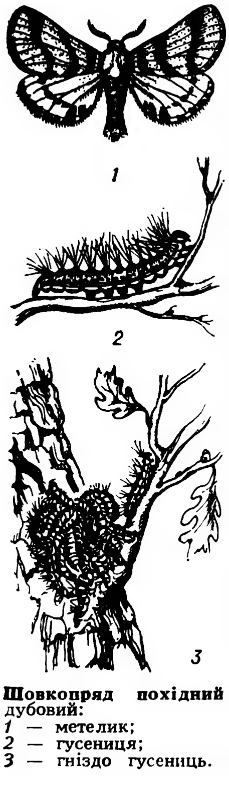

Шовкопряд похідний дубовий:
1 — метелик;
2 — гусениця;
3 — гніздо гусениць.

ШОВКО́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *текстильної промисловості,* підприємства якої виробляють шовкову пряжу та тканини з натурального шовку, хім. волокон, а також із суміші різних волокон.

ШОВКО́ВА ТКАНИ́НА — тканина з натурального *шовку* або хімічних *волокон.* Виробляють її головним, дрібно- або великовізерунчастим *переплетенням ниток.* Відзначається м'якістю, гігроскопічністю, повітропроникністю. Розрізняють Ш. т. платтяні (напр., *атлас, оксамит*), підкладкові, для галантерейних і технічних виробів тощо. В СРСР 1982 вироблено 1654 млн. м шовкової тканини. Див. також *Текстильна промисловість.*

ШОВКО́ВИЦЯ, тутове дерево, морва (Morus) — рід рослин родини шовковицевих. Бл. 10 видів (за ін. джерелами — 24). Дерева або кущі з цілими чи лопатевими листками з прилистками. Квітки зібрані в колосовидні суцвіття. Плід — несправжня складна кістянка. В СРСР найбільше значення мають Ш. чорна і Ш. біла. Ш. чорна (M. nigra) — дерево або кущ 6—12, іноді до 25 м заввишки. Супліддя — блискучочорні, кислувато-солодкі, їстівні. В СРСР культивують на Кавказі, в Серед. Азії, Молдавії, на Пд. України. Ш. біла (M. alba) — дерево 6—12 м заввишки. Супліддя чорне, біле або червонувате, їстівне. Листям вигодовують гусениць *шовковичних шовкопрядів.* Широко культивують у республіках Серед. Азії та Закавказзя, в Молдавії, на Україні, Пн. Кавказі, в Нижньому Поволжі. Зрідка трапляється Ш. червона (M. rubra) — дерево 8—10, іноді до 20 м заввишки, з червоними їстівними плодами. Іл. с. 424.

ШОВКО́ВИЧНИЙ ШОВКОПРЯ́Д, тутовий шовкопряд (Bombyx mori) — метелик родини *шовкопрядів справжніх* класу комах. Пошир. переважно в тропіках і субтропіках. Ш. ш. розводять для одержання шовковичних *коконів,* з яких виробляють натуральний *шовк* (див. *Шовківництво*). Ш. ш. проходить 4 стадії розвитку: яйце, гусениця, лялечка, метелик. Яйця Ш. ш. в масі наз. *греною,* в них відбувається розвиток зародків від заплідненої яйцеклітини до гусениці. Кожна гусениця за своє життя (20—38 діб) з'їдає 20—30 г листя *шовковиці,* маса її збільшується у 8—14 тис. разів, а довжина — в 20 разів (від 4 до 80 мм). За кількістю линянь (4 рази) життя гусениці поділяють на 5 віків. На 8—10-й день п'ятого віку гусениця перестає живитись і протягом 2—3 днів завиває кокон, виділяючи шовкову нитку довж. 400—2000 м. Потім перетворюється на лялечку, з неї через 14—18 днів утворюється метелик, який через 2 год спаровується і живе 10—12 днів. Самка відкладає 400—1000 яєць. В СРСР пошир. переважно білококонні породи Ш. ш. На Україні використовують *гібриди* від схрещування укр. порід Ш. ш. з білококонними.

ШОВКОПЛЯ́С Юрій Юрійович [24.I (6.II) 1903, Харків — 12.X 1978, там же] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1927). Друкуватися почав 1926. Належав до літ. угруповання *Пролітфронт.* Був головою правління харків. відділення СПУ (1953—56), гол. редактором журн. «*Прапор*». У повістях «Проект електрифікації» (1929), «Земляний похід» (1933), у романі «Завтра» (1931) показав участь інтелігенції в соціалістичному будівництві. Цій же темі присвячено роман «Інженери» (ч. 1—2, 1934—37, нове доповнене видання 1964). Автор збірки пригодницьких оповідань «Проникливість лікаря Піддубного» (1930), повісті «Починається юність» (1938), роману-трилогії «Людина живе двічі» (1962), книжок для дітей. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1973.

В. Д. Тимченко.

ШОВКОПРЯ́ДИ ПОХІ́ДНІ (Thaumetopoeidae, синонім Eupterotidae) — родина *метеликів.* Тіло сіре, передня частина його опушена. Передні крила оторочені короткими волосками, задні темніші від передніх, з темною або слабо помітною смугою. Гусениці волохаті, волоски їх містять отруйну речовину, яка, потрапляючи на слизові оболонки людини або тварин, спричинює запалення. Живляться вночі, об'їдають листки і хвою. Характерні щодобові кормові міграції з укрить до місць живлення на кронах дерев, які вони здійснюють, пересуваючись групами наче в похідному порядку (звідси й назва — Ш. п.). В роки масового розмноження можуть завдавати значної шкоди лісовим деревам. У родині — 1 рід, 9 видів, поширених в Європі, Пд. Африці, на Близькому Сході та в Індії. В СРСР (Пд. Зх. Європ. частини), в т. ч. в УРСР,— 2 види: Ш. п. сосновий (Thaumetopoea pinivora) — ушкоджує хвойні дерева і Ш. п. дубовий (T. processionea) — ушкоджує листя дуба. Заходи боротьби див. у ст. *Шкідники лісу.*

Г. І. Васечко.

ШОВКОПРЯ́ДИ СПРА́ВЖНІ, шовкопрядові (Bombycidae) — родина *метеликів.* Тіло масивне, густо опушене, крила відносно невеликі, задні з короткою оторочкою, ноги короткі та сильні, очок не мають, вусики короткі. Гусениці вкриті густим волоссям, проте є голі (напр., шовковичний шовкопряд). Заляльковуються в шовковичному коконі. Бл. 20 видів, поширених в основному у тропіках. В СРСР зустрічаються види родів Theophila та Oberthueria, розводять одомашненого *шовковичного шовкопряда.* *Г. І. Васечко.*

ШОВКУНЕ́НКО Олексій Олексійович [9 (21).III 1884, Херсон — 12.III 1974, Київ] — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1901—08 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1909—17 — в петерб. АМ у В. *Савинського.* В 1913—19 брав участь у виставках *Товариства південноросійських художників,* 1924—29 — член *Товариства художників імені К. К. Костанді.* Автор численних портретів (А. Арбінської, 1924; архітектора В. Г. Заболотного, 1942; скульптора Б. І. Яковлєва, 1944; поета М. Т. Рильського, 1944—45; генерал-майора С. А. Ковпака, 1945; артистки М. І. Литвиненко-Вольгемут, 1947; партизанки М. В. Вовчик-Блакитної, 1947; старшого майстра заводу імені Ф. Е. Дзержинського Ф. І. Трушина, 1949 та ін.). Значне місце в творчості Ш. належить пейзажу (краєвиди України, Молдавії, Кабардино-Балкарії, Башкирії), зокрема індустріальному (серії акварелей «Одеський суднобудівний завод», 1929—30; «Дніпробуд», 1930—32; «Луганський паровозобудівний завод», 1936), і натюрморту. З 1926 викладав в Одес. політехнікумі образотворчих мистецтв, з 1929 — в Одес. худож. ін-ті (з 1935 — професор), 1936—65 — в Київ. худож. ін-ті. Серед учнів — О. *Лопухов*, О. *Максименко*, В. *Пузирков*, Т. *Хитрова*. Ім'ям Ш. названо Херсон. худож. музей. Твори зберігаються в ДТГ у Москві, ДМУОМ у Києві, Одес. і Полтав. художніх музеях. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970. Іл. див. на окремому аркуші, с. 416—417, а також до статей *Акварель*, т. 1, с. 112—113; *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Портрет*, т. 9, с. 32—33.

Літ.: Калениченко Л. Олексій Шовкуненко. К., 1947; Олексій Шовкуненко. Спогади про художника. К., 1980; Владич Л. Алексей Шовкуненко. М., 1983. *І. М. Блюміна.*

ШОГЕНЦУ́КОВ Адам Огурлійович [н. 31.VIII (13.IX) 1916, с. Кучмазукіно, тепер м. Баксан Каб.-Балк. АРСР] — кабард. рад. письменник, нар. поет Каб.-Балк. АРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1936. Автор збірок віршів «Неспокійне серце» (1958), «Дороги дружби» (1961), «Доброта землі» (1974), повістей «Весна Софіят» (1955), «Сонце перед негодою» (1964), «Назову твоїм іменем» (1970) та ін., а також п'єс, нарисів, статей. Перекладав твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, Лесі Українки, укр. рад. поетів. Присвятив Т. Шевченкові статті, написав цикл віршів «В степах України». Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Весна Софіят. К., 1976; Рос. перекл.— Предгрозье. М., 1966; Тебе, мой друг. М., 1973; Свежесть гор. М., 1974; След в сердце. М., 1980. *З. М. Налоєв.*

ШОГЕНЦУ́КОВ Алі Асхадович (28.X 1900, с. Кучмазукіно, тепер м. Баксан Каб.-Балк. АРСР — 29.XI 1941, Бобруйськ) — кабард. рад. поет, засл. діяч мист. Каб.-Балк. АРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1940. Загинув у фашист. концтаборі. Друкуватися почав 1917 в Туреччині. Автор поем «Мадіна» (1928—36), «Зимова ніч» (1929), «Вчорашні дні Тембота» (1933), роману у віршах «Камбот і Ляца» (1936—40). Писав оповідання: «Пуд борошна» (1931), «Під старою грушею» (1933), які поклали початок кабард. рад. прозі. Перекладав твори Т. Шевченка, автор вірша «Тарас Шевченко» (1939).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1957; Избранное. Нальчик, 1975. *З. М. Налоєв.*

ШОК (франц. choc, букв.— поштовх, удар) — тяжка загальна реакція організму у відповідь на надмірне, особливо больове, подразнення, яка характеризується розладом життєво важливих функцій серцево-судинної, нервової та ендокринної систем, дихання і обміну речовин. Ш. найчастіше спостерігається при тяжких множинних ушкодженнях (травмах) голови, грудей, живота, таза, кінцівок, при великій поверхні опіку тощо. Виділяють такі види Ш.: гіповолемічний — виникає у зв'язку з первинним зменшенням об'єму циркулюючої крові внаслідок кровотечі, збезводнювання, втрати білків; кардіогенний — у зв'язку з тривалим зниженням нагнітальної функції серця внаслідок *інфаркту* міокарда, тяжких розладів серцевого ритму; інфекційно-токсичний Ш. — зв'язаний з потраплянням у течію крові *токсинів* бактерій, вірусів тощо; анафілактичний Ш.— зумовлений негайною (швидкою) алергічною реакцією між *антигеном* (ліки, зокрема білкові препарати) і *антитілами* організму; нейрогенний Ш.— виникає як наслідок вазомоторного (судинорухового) паралічу під впливом великих доз ліків, отрут або ушкодження підкірково-стовбурних структур головного мозку і шийного відділу спинного мозку; Ш., який виникає внаслідок механічної перешкоди течії крові на рівні магістральних судин, через які здійснюється приплив крові до серця, — *емболії* легеневої артерії, *тромбозу* великих вен; Ш., що зумовлений гормональною недостатністю (адренокортикальною, інсуліновою тощо). Лікування в кожному окремому випадку різне і залежить від *етіології* і механізму шоку. *А. І. Тріщинський.*

ШОКА́ЛЬСЬКИЙ Юлій Михайлович [5 (17).X 1856, Петербург — 26.III 1940, Ленінград] — рад. океанограф, географ і картограф, почесний член АН СРСР (з 1939). Закінчив Мор. академію (1880). Професор Військ.-мор. академії (1910—30) і Ленінгр. ун-ту (з 1925). Президент Геогр. т-ва СРСР (1917—31). У 1909 Ш. організував Севастопольську мор. обсерваторію. В 1923—27 керував океанографічною експедицією на Чорному м., досліджував проблему освоєння *Північного морського шляху*. Ш.— автор і редактор ряду геогр. карт і атласів. Ім'ям Ш. названо протоку в архіпелазі Пн. Земля, острів у Карському м. та ін. геогр. об'єкти.

ШО́КЛІ (Shockley) Уїльям Бредфорд (н. 13.II 1910, Лондон) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1951). Закінчив (1932) Каліфорнійський технологічний ін-т. Осн. праці — з фізики твердого тіла і фізики напівпровідників. Відкрив (1948) т. з. «ефект поля», що мав велике значення для створення транзистора, запропонував *p — n — p*-транзистор. Експериментально довів участь неосновних носіїв заряду в процесах перенесення в твердих тілах, спостерігав дрейф і дифузію дірок. Нобелівська премія, 1956 (спільно з Дж. *Бардіном* і У. *Браттейном*).

ШОКОЛА́Д (ісп. chocolate, з ацтекської) — висококалорійний *кондитерський виріб*, що його виготовляють з тонкоподрібнених бобів *какао*, цукру та ін. харчових компонентів. Натуральний Ш. містить тільки боби какао, *какао-масло* і цукор; Ш. з добавками, крім того,— сухе молоко, горіхи, каву тощо. Ш. буває звичайний і десертний. Крім плиткового Ш. (у вигляді плиток, медалей), виготовляють Ш. з начинкою і пористий.

ШОКОЛА́ДНЕ ДЕ́РЕВО — дерево родини стеркулієвих. Те саме, що й *какао*.

ШО́ЛІНА Галина Семенівна (н. 25.X 1918, с. Боярка-Будаївка, тепер м. Боярка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.) — українська радянська співачка (ліричне сопрано), заслужена арт. УРСР (з 1950). В 1948 закінчила Київ. консерваторію. В 1948—70 — солістка Київ. театру опери та балету. З 1970 викладає у Київ. педагогічному ін-ті ім. М. Горького. Партії: Наталка, Оксана («Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч» Лисенка), Гелена, Галя («Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» Данькевича), Антоніда («Іван Сусанін» Глинки), Ельза («Лоенгрін» Вагнера). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1949. *І. Д. Гамкало.*

ШОЛО́М — захисний головний убір, що застосовується у військ. справі, на виробництві, в спорті і побуті. Бронзові і залізні Ш. входили до спорядження воїнів у стародавніх Греції і Римі, залізні — за середніх віків у Зх. Європі, Київській Русі, давньоруських князівствах (іл. див. до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 133). З часів 1-ї світової війни застосовують сталевий Ш. (каска). В авіації і космонавтиці користуються герметичними Ш. (див. *Скафандр*).

ШО́ЛОМ-АЛЕ́ЙХЕМ [справж. прізв., ім'я, по батькові — Рабинович Шолом Нохумович; 18.II (2.III) 1859, м. Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.— 13.V 1916, Нью-Йорк] — євр. письменник. Писав мовами *ідиш* і російською. До 1905 жив на Україні (1887—90, 1893—1905 — у Києві). В 1905 виїхав за кордон. Друкуватися почав 1879. Перші твори на ідиші — повість «Два камені», оповідання «Вибори» (обидва — 1883). Видавав щорічник «Єврейська народна бібліотека» (1888—89). У памфлеті «Суд над Шомером...» (1888) виступав за народність і демократизм л-ри. Роман «Сендер Бланк і його сімейка» (1887) — гостра сатира на бурж. середовище. В романах «Стемпеню» (1888), «Йоселе Соловей» (1889), «Мандрівні зорі» (1909—11) показав трагічну долю нар. талантів в умовах капіталізму. В повістях «Менахем-Мендл» (1892—1909), «Тев'є-молочник» (1894—1914) Ш.-А. відобразив життя євр. народу. В 90-х рр. написав цикли оповідань «Касрилівка», «Безжурні», «Монологи», «Оповідання для дітей», «Хлопчик Мотл» та ін. Співчуття Ш.-А. революції, його ненависть до самодержавства, віра у світле майбутнє Росії відбито в романі «В бурю» («Потоп», 1907), одноактній п'єсі «Люди» (1907), в оповіданні «Йосип» (1905) та ін. В 1912 опубл. роман «Кривавий жарт» — відгук на процес Бейліса. Деякі твори Ш.-А. екранізовані. П'єси ставляться в театрах СРСР, в т. ч. українських. У творах Ш.-А. подано описи укр. природи, використано укр. лексику, фольклор. У романі «В бурю», повісті «Тев'є-молоч-

Ю. Ю. Шовкопляс.

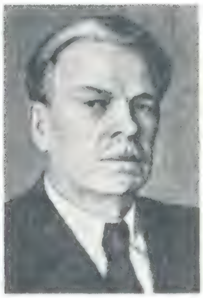
О. О. Шовкуненко.

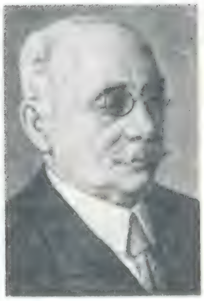
Ю. М. Шокальський.

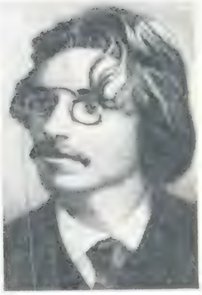
Шолом-Алейхем.

ШОЛОМА-АЛЕЙХЕМА БУДИНОК-МУЗЕЙ

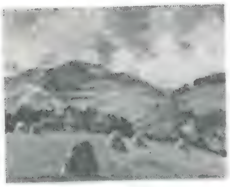

З. І. Шолтес. У дощ. 1968.

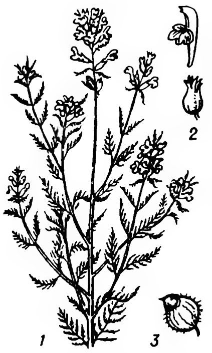

Шолудивник болотний: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

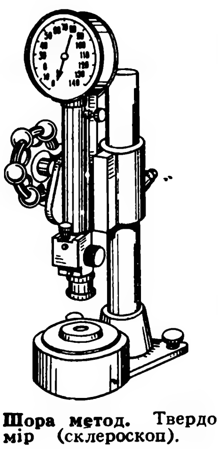

Шора метод. Твердомір (склероскоп).

ник», оповіданні «Великдень на селі» та ін. створив образи українців-трудівників, революціонерів. З статтями про Ш.-А. виступали О. Корнійчук, О. Білецький, П. Панч, М. Бажан; М. Рильський переклав сатиричний вірш Ш.-А. «Спи, Олексо». Про Ш.-А. написав роман письменник А. Каган (1961). В Переяславі-Хмельницькому створено *Шолома-Алейхема будинок-музей.* Біля музею 1984 встановлено пам'ятник письменникові.

Тв.: Укр. перекл.—Твори, т. 1—4. К., 1967—68; Записки комівояжера. К., 1983; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1971—74.

Г. І. Полянкер.

ШО́ЛОМА-АЛЕ́ЙХЕМА БУДИ́НОК-МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у Переяславі-Хмельницькому. Засн. 1978 у складі Переяслав-Хмельницького держ. історико-культур. заповідника. Створено меморіальну квартиру з двох кімнат — спальні і батьківського кабінету, де відтворено обстановку, яка була за життя Шолома-Алейхема. Літ. експозиція висвітлює життя, творчість і громадсько-політ. діяльність письменника. В музеї зібрано документальні та образотворчі матеріали, афіші, ескізи театр. декорацій до постановок його творів, прижиттєві видання творів, переклади їх мовами народів СРСР та зарубіж. країн. В музеї зберігаються матеріали про перебування Шолома-Алейхема на Україні. В 1984 біля музею встановлено пам'ятник письменникові (скульптор М. С. Альтшулер).

М. І. Сікорський.

ШОЛО́МНИЦЯ (Scutellaria) — рід багаторічних трав'янистих рослин або півкущиків родини *губоцвітих.* Листки надрізано-зубчасті, зісподу біло- або сіроповстисті. Квітки в китицевидних суцвіттях або поодинокі пазушні, світло-жовті, іноді жовті, фіолетові або голубувато-фіолетові. Віночок із шоломовидною верхньою губою (звідси й назва). Плід із 4 горішковидних часток. Бл. 300 видів, поширених у помірних, субтропіч. і тропіч. областях. В СРСР — бл. 120 видів, в т. ч. в УРСР — 15. Найпоширеніша Ш. звичайна (S. galericulata); росте у вологих мішаних лісах, на заплавних луках, по берегах водойм майже по всій Україні, крім Криму. Іл. с. 430.

ШО́ЛОХОВ Михайло Олександрович [11 (24).V 1905, хутір Кружилин, тепер с. Кружилинське Вьошенського р-ну Ростов. обл.— 21.II 1984, станиця Вьошенська Ростов. обл.] — рос. рад. письменник, акад. АН СРСР (з 1939), двічі Герой Соціалістичної Праці (1967, 1980). Член КПРС з 1932. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1923. Перша зб.— «Донські оповідання» (1926). В романі-епопеї «Тихий Дон» (кн. 1—4, 1928—40; Держ. премія СРСР, 1941) дано широку картину життя донського козацтва в роки Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. Худож. літопис донського краю Ш. продовжив у романі «Піднята цілина» (кн. 1—2, 1932—59; Ленінська премія, 1960). Тут він показав докорінний перелом у житті рад. села 1930, роль комуністів у колгосп. будівництві. Під час Великої Вітчизн. війни в періодичній пресі й окремими виданнями опубліковано нариси Ш. «На Дону», «На півдні», «Козаки» та ін., оповідання «Наука ненависті» (1942). В 1943—44 в «Правде» і «Красной Звезде» друкувалися глави роману «Вони воювали за Батьківщину» (незакінч., нова редакція 1969) — про ратний подвиг рад. народу. В оповіданні «Доля людини» (1956—57) з позицій соціалістичного гуманізму розкрито тему людина і війна, затавровано людиноненависницьку суть фашизму. Романи й оповідання Ш. екранізовано, покладено в основу багатьох муз., живописних творів. Ш. був членом ЦК КПРС (з 1961), депутатом Верховної Ради СРСР 1—10-го скликань, членом Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, а також зарубіжними орденами. Нобелівська премія, 1965. В станиці Вьошенській встановлено бюст письменника.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1980; Укр. перекл.— Смертельний ворог. Х., 1930; Червоточина. — Чужа кров. Х.—К., 1931; Слово про Батьківщину. К., 1950; Двозаміжня. К., 1958; Піднята цілина, кн. 1—2. К., 1961; Тихий Дон, кн. 1—4. К., 1961; Доля людини. К., 1968; Вони воювали за Батьківщину. К., 1975; Оповідання. К., 1980.

Літ.: Кулінич А. Михайло Шолохов. К., 1975; Якименко Л. Творчество М. А. Шолохова. М., 1977; Ільницька Л. І. М. О. Шолохов і Україна. Бібліографічний покажчик. Львів, 1978.

А. В. Кулінич.

ШО́ЛТЕС Золтан Іванович (н. 21.VII 1909, с. Прикоп, тепер ЧССР) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). У 1930—33 навчався в Ужгородській худож. школі у Й. *Бокшая* і А. *Ерделі.* Твори — переважно в жанрі пейзажу: «Весна» (1945), «Зимовий вечір» (1956), «Верховина» (1958), «Зима в Жорнаві» (1959), «Старе село на Верховині» (1971), «Вид на полонину Рівну» (1979), «Осінь під Покошною Рівною» (1982) та ін. Картини Ш. зберігаються в ДМУОМ у Києві, Закарпатському художньому музеї в Ужгороді та інших музеях республіки.

ШОЛУДИ́ВНИК (Pedicularis) — рід трав'янистих, гол. чин. багаторічних, напівпаразитних рослин родини ранникових. Листки перисторозсічені або перистороздільні. Квітки з двогубим віночком, зібрані в колосовидне або волотевидне суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 600 видів, пошир. в Європі, Азії, Америці. В СРСР — понад 105 видів, з них на Україні — 10, в т. ч. Ш. лісовий (P. silvatica) — 10—20 см заввишки, Ш. болотний (P. palustris) — 20—60 см заввишки, обидва види з червоними квітками, і Ш. Кауфмана (P. Kauffmannii) з жовтими квітками,— дворічники, отруйні рослини. Ш. лісовий росте на болотах і вологих луках і в лісах Карпат; Ш. болотний — по луках, болотах і торфовищах на Поліссі і в Лісостепу; Ш. Кауфмана — на луках, степових схилах і лісових галявинах Лісостепу і на Пн. Степу. В народ. медицині відомий як сечогінний засіб.

ШОЛУ́ДЬКО Панас Семенович (рр. н. і см. невід.) — укр. будівничий 18 ст. У 1759 спорудив у Березні (тепер смт Березна Менського р-ну Черніг. обл.) Вознесенську (Воскресенську) церкву (пам'ятка укр. дерев'яної архітектури; не збереглася). Споруда (27,5 × 19,6, вис. з хрестом 35 м) була в плані хрещата, з гранчастими раменами, квадратним бабинцем та двома східчастими баштами біля нього. Від іконостаса (вис. 17 м, в стилі *барокко*) збереглося кілька ікон (ДМУОМ у Києві). Іл. див. до ст. *Архітектура,* т. 1, с. 224—225.

Г. Н. Логвин.

ШО́МЛАЇ (Somlay) Артур (28.II 1883, Будапешт — 10.XI 1951, там же) — угор. актор, нар. артист УНР (з 1950). Сценічну діяльність почав 1900. У 1908—51 (з перервами 1926—35, 1936—44) працював у Нац. театрі в Будапешті. Серед ролей — Абель («Панська учта» Моріца), Тіборц («Банк-бан» Катони), Гамлет («Гамлет» Шекспіра), Президент («Підступність і кохання» Шіллера), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького).

ШО́НА — народ, який живе переважно в *Зімбабве* (див. т. 12, Додаток), а також у суміжних районах Мозамбіку. Заг. чисельність — 5,87 млн. чол. (1980). Говорять мовою чишона, що належить до мовної сім'ї *банту.* Більшість Ш. дотримується місц. традиційних вірувань (культ предків, культи сил природи), решта — християни (протестанти, католики). Ш. відіграли провідну роль у створенні д-ви *Мономотапа.* Осн. заняття — землеробство, частково — скотарство.

ШО́НІН Георгій Степанович (н. 3.VIII 1935, м. Ровеньки Луганської, тепер Ворошиловгр. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1969), генерал-майор авіації. Член КПРС з 1957. Закінчив Єйське військово-авіац. уч-ще (1957) і Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1968). Кандидат технічних наук. В загоні космонавтів — з 1960. Спільно з В. М. *Кубасовим* як командир корабля 11—16.X 1969 здійснив політ на кораблі «Союз-6» (див. «*Союз*»), під час якого було здійснено груповий політ з кораблями «Союз-7» і «Союз-8», а також вперше перевірено різні способи зварювання металів в умовах космосу.

ШОПЕ́Н (Chopin) Фридерик Францішек (1.III, за ін. даними — 22.II 1810, Желязова Воля, поблизу Варшави — 17.X 1849, Париж; серце Ш., за його заповітом, було перевезено у Варшаву і замуровано в одній з колон костьолу св. Хреста) — польс. композитор і піаніст. Гри на фортепіано навчався з 1816 у чес. піаніста і композитора В. Живного у Варшаві. Всебічну муз. освіту здобув у Гол. школі музики (1826—29) під керівництвом Ю. Ельснера. З 1831 оселився в Парижі, де здобув європ. славу як композитор, піаніст і педагог. Творчість Ш. пройнята духом польс. народної пісні, вона становить епоху в світовій музиці. Багата мелодика композитора ввібрала елементи нар. музики ін. слов'ян. народів, зокрема українського. Яскраві, глибоко емоційні образи — від найніжнішого ліризму до патетичних злетів — надають їй рис пристрасного романтизму. Композитор багато творів (зокрема, паризького періоду) присвятив героїчному минулому свого народу, його нац.-визвольній боротьбі. Ш. створив новий стиль фортепіанного письма і виконання, новий жанр фп. балади; докорінно переосмислив ін. жанри (концертний етюд, мазурка, прелюд, ноктюрн, соната тощо). Твори: 2 концерти для фортепіано з оркестром (1829, 1830), 4 п'єси для фортепіано з оркестром (1827—32), фп. тріо (1829), соната (1846) і 2 п'єси (1829, 1832) для віолончелі і фортепіано, 3 сонати для фортепіано (1828, 1839, 1844), фантазія і концертне алегро (обидва — 1841), 4 балади, 4 скерцо, 4 експромти, 16 полонезів, 58 мазурок, 17 вальсів, 21 ноктюрн, 24 прелюди, 27 етюдів, баркарола, колискова, рондо, варіації, пісні. Муз. спадщина Ш. мала великий вплив на творчість сучас. йому і наступних поколінь композиторів. З 1927 у Варшаві проводиться Міжнар. конкурс піаністів ім. Шопена, з 1950 функціонує Товариство ім. Шопена — міжнародний центр шопенознавства.

Тв.: Рос. перекл.— Письма, т. 1—2. М., 1976—80.

Літ.: Поляков А. Фредерік Шопен. К., 1949; Соловцов А. Фридерик Шопен. М., 1960; Бэлза И. Шопен. М., 1968; Николаев В. Шопен-педагог. М., 1980. *А. Й. Кос-Анатольський.*

ШОПЕНГА́УЕР (Schopenhauer) Артур (22.II 1788, Данціг, тепер Гданськ, ПНР — 21.IX 1860, Франкфурт-на-Майні) — нім. філософ-ідеаліст, представник *ірраціоналізму* та *волюнтаризму*. Виступав як послідовник І. *Канта,* хоч й критикував його за допущення матеріалістичних тверджень. Кантівські поняття «*феномен*» і «*ноумен*» замінив відповідно «уявленням» та «волею». *Воля* як первісна сутність світу існує, за Ш., до пізнання, виявляється в живій і неживій природі, на свідомому й несвідомому рівнях. Твердив, що людське життя підпорядковане сліпим проявам волі, сповнене страждань і мук. Рушіями поведінки людей вважав егоїзм і злість. Ідеалом людських вчинків проголошував *аскетизм, квієтизм,* пустельництво, чим нібито заперечується воля до життя і залишається чисте пізнання, звільнене від страждання. Проповідував *естетство.* Ш. заперечував сусп. прогрес. Його світогляд пройнятий ненавистю до народу і революції. Осн. твір — «Світ як воля і уявлення». *В. А. Роменець.*

ШОПІ́НСЬКИЙ Василь Мартинович (справж. прізв.— Жоночин; 22.VII 1887, с. Терешівці, тепер Хмельн. р-ну Хмельн. обл.— 26.VIII 1967, Нью-Йорк, США) — укр. письменник і діяч укр. прогресивних орг-цій у США. Н. в сім'ї селянина-бідняка. У 1908 емігрував, працював робітником на підприємствах Америки. Друкуватися почав 1919 в газ. «Робітник». Активно співробітничав у радянських (журнал «Червоний шлях», «Плужанин») і прогресивних зх.-укр. («Нова культура») виданнях. Автор зб. новел «Фабрична неволя» (1925), п'єс «Жебрацька Америка», «Пеони» (обидві — 1930), «Змова пінкертонівців» (1931), оповідання «Маленька робітниця» (1959), виданих на Рад. Україні. *М. М. Тарновський.*

ШО́ПРОН — місто на Пн. Зх. Угорщини. Розташований на р. Ікві (бас. Дунаю). Вузол з-ць і автошляхів. 53,9 тис. ж. (1980). Підприємства металообр., текст., швейної і харч. (у т. ч. виноробної і пивоварної) пром-сті. Політех. ін-т. Музей археології і мистецтва ім. Ф. Ліста. Архіт. пам'ятки 13—17 ст. Ш.— давнє місто, відоме з часів Рим. імперії.

ШО́РА МЕ́ТОД — метод визначення *твердості* дуже твердих матеріалів, переважно металів, за висотою, на яку після удару об поверхню досліджуваного зразка відскакує бойок (основна частина *склероскопа*), що падає з певної висоти. Твердість за Ш. м. (мал.) оцінюється в умовних одиницях, пропорційних висоті відскакування бойка.

ШОРИ́ГІН Павло Полієвктович [16 (28).IV 1881, с. Горки Ковровського повіту Владимир. губ.— 29.IV 1939, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Моск. вище тех. уч-ще (1906). У 1919—39 — професор моск. вузів. Осн. наук. дослідження — в галузі натрійорганічних сполук. Відкрив реакцію «металювання» [безпосереднє заміщення водню у вуглеводнях або їхніх похідних на натрій або калій (реакція Ш.)], реакцію розкладу простих ефірів діянням металічного натрію. Праці Ш. присвячені також хімії вуглеводів. Дослідження Ш. з хімії целюлози мали велике значення для розвитку в СРСР виробництва штучного волокна, целюлозно-паперового виробництва тощо.

ШО́РІН Олександр Федорович [23.XI (5.XII) 1890, Петербург — 21.X 1941, Ульяновськ] — рос. рад. винахідник у галузі радіо, телеграфії та звукозапису. Закінчив (1919) Петрогр. електротех. ін-т, викладав у цьому ж вузі. З 1934 — директор Ін-ту автоматики і телемеханіки (тепер Ін-т проблем керування) АН СРСР. Винайшов телеграфний стартстопний апарат, апаратуру для мех. звукозапису на плівку та звуковідтворення (т. з. шоринофон), трансляційні пристрої для радіобуквопрукування тощо. З ім'ям Ш. в СРСР пов'язані зародження і розвиток звукового кіно. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941.

Бугай шортгорнської породи.

ШО́РСЬКА МО́ВА — мова *шорців.* Належить до *тюркських мов.* Розмовляють нею бл. 10 тис. чол. (1979, перепис). У Ш. м. розрізняють два діалекти: мраський і кондомський. Характерні риси Ш. м.: наявність коротких і довгих голосних, *сингармонізм.* За граматичною будовою — *аглютинативна мова,* категорії роду немає. Алфавіт Ш. м. базується тепер на рос. графічній основі.

Літ.: Бабушкин Г. Ф., Донидзе Г. И. Шорский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 2. М., 1966.

ШОРТА́НОВ Аскербі Тахирович [н. 3 (16).X 1916, с. Анзорово, тепер с. Лескен 2-й Урванського р-ну Каб.-Балк. АРСР] — кабард. рад. письменник, засл. діяч мист. Каб.-Балк. АРСР (з 1939), засл. діяч мист. РРФСР (з 1971). Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1939. Осн. тема творчості Ш.— історія кабард. народу, його життя за рад. часу. Автор істор. роману «Горці» (кн. 1—2, 1954—75), зб. оповідань «Бетал Калмиков» (1963), п'єс «Аул Батир» (пост. 1939), «Коли запалюється світло» (1947), «Посланець партії» (вперше надрукована під назвою «У ті дні», 1959). Перекладач творів Т. Шевченка, Марка Вовчка. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Нальчик, 1957; Горцы. М., 1978. *З. М. Налоєв.*

ШОРТГО́РНСЬКА ПОРО́ДА (від англ. schorthorn — короткорогий) великої рогатої худоби — порода м'ясного і м'ясо-мол. напрямів. Виведена в 18 ст. у Великобританії з місц. тісватерської худоби, що відзначалася великими розмірами, грубістю конституції, яку потім поліпшували голландською худобою. Масть червона, чала, біла. Тварини великі, скороспілі, з виразним типом м'ясної будови тіла, м'ясо ніжноволокнисте, мармурове, високої якості. Забійний вихід 66—67 %. Молодняк річного віку досягає 420 кг. Жива маса корів 600—750 кг, бугаїв 850—1100 кг. Середньорічні надої корів м'ясо-молочного типу 2600—3700 кг молока жирністю 3,7—3,8 %. В Росію завозились у 19 ст. Ш. п. використовувалась при виведенні *бестужевської породи,* курганської і породи сантагертруда в США. Розводять у країнах Європи, Пн. та Пд. Америки, Австралії, в СРСР, зокрема на Україні. *К. Б. Свєчин.*

ШО́РЦІ (самоназва — шор) — народність, яка живе переважно в пд. частині Кемеровської обл. РРФСР (Гірська Шорія). Чисельність — 16 тис. чол. (1979, перепис). Мова — шорська (див. *Шорська мова*). У 17 ст. Ш. ввійшли до складу Росії. За культурою і походженням близькі до пн. алтайців і деяких етнічних груп хакасів. У Ш. зберігалися значні пережитки родового ладу. За Рад. влади життя Ш. докорінно змінилося. Осн. заняття Ш.-колгоспників — землеробство, частина працює в промисловості. Сформувалася національна інтелігенція.

ШОСЕ́ (франц. chaussée) — шлях з твердим покриттям для руху в осн. автомобільного транспорту. Див. *Автомобільний шлях.*

М. О. Шолохов.

Г. С. Шонін.

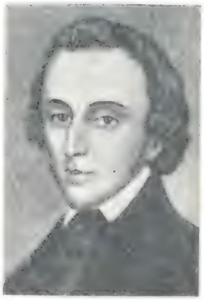

Ф. Ф. Шопен.

П. П. Шоригін.

Ю. С. Шостаківська.

Ю. С. Шостаківська в ролі Ази («Циганка Аза» М. Старицького).

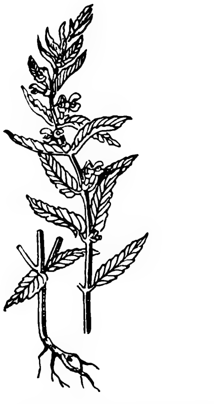

Шоломниця звичайна. Нижня і верхня частини квітучої рослини.

ШОССО́Н (Chausson) Ернест Амеде (20.I 1855, Париж — 10.VI 1899, Ліме, поблизу м. Мант) — франц. композитор. У 1883 закінчив Паризьку консерваторію, учень Ж. *Массне* та С. *Франка*. Твори: опери «Гелена» (1886), «Король Артюс» (пост. 1903), симфонія (1890), музика до драми «Буря» У. Шекспіра (1888), «Поема кохання і моря» (1892, для голосу з оркестром), «Поема» для скрипки з оркестром (1896), хори, фп. п'єси, камерно-вокальні твори.

ШО́СТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбулася 9—13.XII 1921 в Харкові на правах з'їзду. В її роботі взяли участь 339 делегатів з ухвальним голосом і 92 — з дорадчим, які представляли 68 092 комуністи. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК КП(б)У; 2) Доповідь ЦКК КП(б)У; 3) Доповідь Центр. комісії по чистці партії; 4) Доповідь ЦК КСМУ; 5) Пром-сть в умовах *нової економічної політики*; 6) Робота в профспілках; 7) Про кооперацію; 8) Голод і посівна кампанія; 9) Продподаткова кампанія; 10) Завдання Червоної Армії на мирному становищі; 11) Питання партбудівництва; 12) Вибори керівних органів КП(б)У. Конференція схвалила політ. і орг. роботу ЦК КП(б)У, підбила підсумки діяльності КП(б)У по відбудові пар. г-ва республіки на основі нової економічної політики (непу). Конференція відзначила, що неп цілком виправдовує себе на практиці, намітила заходи, спрямовані на дальше неухильне проведення в життя рішень *Десятого з'їзду РКП(б)*. Розглянувши питання про розвиток пром-сті в умовах непу, конференція підкреслила завдання поліпшення конкретного керівництва пром-стю з боку парт. орг-цій. Обговоривши питання кооперації, конференція схвалила заходи про подання неврожайним губерніям Пд. України прод. і насіннєвої допомоги, закликала партійні орг-ції добитися повного виконання продподатку. Значну увагу приділила конференція внутріпарт. роботі. Конференція вказала на велике значення чистки партії, націлила партійну орг-цію республіки на неухильне виконання накреслених X з'їздом РКП(б) заходів по піднесенню всієї внутріпарт. роботи. Наголошувалося на питаннях керівництва масовими орг-ціями трудящих. Зверталась увага на зміцнення профспілок керівними кадрами, особливо комуністами. Вказавши на необхідність поліпшення керівництва комсомолом, конференція зобов'язала парт. орг-ції звернути особливу увагу на марксистсько-ленінське виховання молоді. У військ. питанні було прийнято рішення, спрямоване на зміцнення боєздатності Червоної Армії. Конференція обрала ЦК і ЦКК КП(б)У. *Літ.:* Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Доній М. Шоста конференція КП(б)У. К., 1963. *Е. М. Лаврова.*

ШО́СТА (ПРА́ЗЬКА) ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП. Відбулася 5—17 (18—30).I 1912 у Празі. В її роботі взяли участь з правом ухвального голосу представники понад 20 місц. парт. орг-цій, зокрема Миколаєва, Києва й Катеринослава, з дорадчим голосом — представники редакцій «*Социал-демократа*», «*Рабочей газеты*», К-ту закордонних орг-цій та ін. Усі делегати, за винятком двох меншовиків-партійців, були більшовиками. Порядок денний: 1) Доповіді (доповідь Рос. орг. комісії по скликанню конференції, доповіді з місць, ЦО тощо); 2) Конституювання конференції; 3) Сучас. момент і завдання партії; 4) Вибори до 4-ї Держ. думи; 5) Думська фракція; 6) Держ. страхування робітників; 7) Страйковий рух і профспілки (цей пункт порядку денного згодом було об'єднано з пунктом «Організаційні питання» і прийнято заг. резолюцію — «Про характер і організаційні форми партійної роботи»); 8) «Петиційна кампанія»; 9) Про ліквідаторство; 10) Завдання соціал-демократів у боротьбі з голодом; 11) Парт. л-ра; 12) Орг. питання; 13) Парт. робота за кордоном; 14) Вибори; 15) Різне. В. І. Ленін виступив на конференції з доповідями про сучас. момент і завдання партії, про конституювання конференції, про *ліквідаторство*, про роботу Міжнар. соціалістичного бюро та з ін. питань. Конференція схвалила пропозицію В. І. Леніна про конституювання конференції як загальнопарт. органу, підбила підсумки багаторічної боротьби більшовиків проти меншовиків, очистила партію від меншовиків-ліквідаторів — їх було виключено з РСДРП. Конференція підкреслила, що осн. політ. метою боротьби лишається повалення царизму, здійснення бурж.-демократичного перевороту. Було ухвалено рішення про дальше будівництво партії нового типу і про керівництво революц. піднесенням у країні, вказано на необхідність участі РСДРП у наступних виборах до 4-ї Держ. думи, висунення самостійного списку кандидатів у депутати і утворення в Думі с.-д. фракції. В резолюціях було підтримано революцію в Ірані й Китаї, засуджено царську політику гноблення азіатських народів, підкреслено єдність робітників Росії та Фінляндії в боротьбі проти царизму і контрреволюц. буржуазії. Конференція обрала новий ЦК на чолі з В. І. Леніним. Для керівництва парт. роботою в Росії було створено Рос. бюро ЦК РСДРП. Конференція фактично мала значення з'їзду партії, вона визначила її політ. лінію і тактику в умовах нового революц. піднесення. В РСДРП та її керівництві було ліквідовано фракційність, що мало велике значення для розвитку партії та посилення її ролі в революц. боротьбі. *Літ.:* Ленін В. І. VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП. 5—17 (18—30) січня 1912 р.— Доповідь Міжнародному соціалістичному бюро про Всеросійську конференцію РСДРП і стан справ в РСДРП. Повне зібрання творів, т. 21; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967.

ШО́СТАК Давид Зельманович (н. 6.VII 1923, Київ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1977). У 1952 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у О. *Шовкуненка*. Твори: «З далекої Росії. К. Маркс і Г. Лопатін» (1963), «Від російського народу. Відкриття А. В. Луначарським пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Петрограді. 1919 рік» (1963—64), «Київ. 1917 рік» (1967), «Посвячення в арсенальці» (1969), «Портрет народного художника СРСР М. Г. Дерегуса» (1972), «Робітнича династія» (1970—74), «Товариші по зброї. Осінь 41-го. Воронеж» (1982), «Олександр Довженко» (1981—84).

ШО́СТАК (від польс. szóstka — шістка) — середньовічна монета вартістю 6 *грошів*. Карбувати срібні Ш. почали в Польщі 1528, у Литві 1547. Випуск Ш. у шляхет. Польщі тривав до кін. 18 ст. В 1794 і 1795 Ш. карбували з міді. Ш. були поширеною монетою на укр. ринку з кін. 16 до кін. 18 ст. У скарбах, знайдених на тер. України, найчастіше трапляються польс. Ш. Сигізмунда III 1623—27, іноді й прусські Ш. 17 ст.

ШОСТАКІ́ВСЬКА Юлія Степанівна [31.V 1871, Полтава — 12.VII 1939, Дніпропетровськ) — укр. рад. актриса. Працювала в трупах М. Старицького (1888), М. Кропивницького (1892—97, з перервою), Г. Деркача (1893—94), Д. Гайдамаки (1898—1927), 1934—39 — у Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Серед ролей — Олеся («Олеся» Кропивницького), Маруся («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Стара Жінка («Оптимістична трагедія» Вишневського). *Є. С. Хлібцевич.*

ШОСТАКО́ВИЧ Дмитро Дмитрович [12 (25).IX 1906, Петербург — 9.VIII 1975, Москва] — рос. рад. композитор, піаніст, педагог, громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1960. Закінчив Ленінградську консерваторію; класи фортепіано (1923) й композиції (1925 у М. Штейнберга). До 1930 виступав як піаніст. В 1937—41 — викладач (з 1939 — професор) Ленінгр., 1943—48 — Моск. консерваторій. У 1960—68 — перший секретар Спілки композиторів РРФСР. Член Рад. комітету захисту миру (з 1949), Всесвіт. комітету захисту миру (з 1968). Почесний член багатьох зарубіжних муз. академій. Творам Ш. властиве глибоке розкриття дійсності, філософське узагальнення образів, втілення гострих життєвих конфліктів, зіткнень та боротьби сил прогресу і реакції. Твори: опери «Ніс» (за Гоголем, 1928), «Леді Макбет Мценського повіту» («Катерина Ізмайлова», за М. Лєсковим, 1932; 2-а ред. 1963), «Гравці» (за Гоголем, не закінчена); балети «Золотий вік» (1930), «Болт» (1931), «Світлий ручай» (1935); муз. комедія «Москва, Черемушки» (1958); ораторія «Пісня про ліси» (1949); «Поема про Батьківщину» (1947), «Страта Степана Разіна» (1964); 15 симфоній (у т. ч. 7-а Ленінградська, 1941; 11-а «1905 рік», 1957; 12-а «1917 рік», 1961, присвячена пам'яті В. І. Леніна); симф. поеми, увертюри, сюїти, концерти для різних інструментів з оркестром, камерно-інструм. ансамблі, музика до драм. вистав, кінофільмів (зокрема, «Юність Максима», 1935, «Повернення Максима», 1937, «Виборзька сторона», 1939, «Людина з рушницею», 1938, «Гамлет», 1964, «Король Лір», 1971); інструментовка опер «Борис Годунов» (1940) і «Хованщина» (1959) М. Мусоргського. Ш. виступав на Україні з авторськими концертами. Оперу «Катерина Ізмайлова» 1974 поставлено в Київ. театрі опери та балету (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Міжнар. премія Миру, 1954. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946, 1950, 1952, 1968. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

Тв.: О времени и о себе, 1926—1975. М., 1980.

Літ.: Данилевич Л. Дмитрий Шостакович. Жизнь и творчество. М., 1980; Лукьянова Н. В. Дмитрий Дмитриевич Шостакович. М., 1980.

Ю. В. Малишев.

ШО́СТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. та червоноарм. депутатів, що відбувся 14—17.XII 1921 в Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 1037 делегатів, у т. ч. 820 з ухвальним голосом. Серед делегатів був 701 комуніст. Порядок денний: 1) Звіт РНК УРСР; 2) Про продподаток; 3) Голод та посівна кампанія; 4) Червона Армія та її завдання; 5) *Комітети незаможних селян*; 6) Фінанс. політика; 7) Вибори ВУЦВК та делегатів на 9-й з'їзд Рад РРФСР З'їзд прийняв резолюцію «Про зерновий фонд для комітетів незаможних селян». Конкретні заходи по наданню допомоги селянам з боку д-ви було накреслено в резолюції «Про проведення весняної посівної кампанії 1922 року». В резолюції з військ. питання намічалися численні заходи по дальшому зміцненню боєздатності Червоної Армії та Червоного Флоту. З'їзд обрав 198 членів і 62 кандидати у члени ВУЦВК, а також 254 делегати на 9-й з'їзд Рад РРФСР та 51 кандидата до складу ВЦВК від УРСР. Почесним членом ВУЦВК на з'їзді було обрано В. І. Леніна. Рішення з'їзду мали велике значення для створення умов для успішної реалізації ленінської *нової економічної політики*.

Літ.: VI Всеукраїнський з'їзд Рад, 14—17 грудня 1921 р. Стенографічний відчит. Х., 1921; Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ШО́СТИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноарм. депутатів, що відбувся 8—17.III 1931 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2403 делегати, в т. ч. 1570 з ухвальним голосом і 833 — з дорадчим. Серед делегатів з'їзду був 1151 комуніст. Порядок денний: 1) Доповідь Уряду СРСР; 2) Доповіді Наркомзему СРСР, Зернотресту і тваринницьких радгоспних трестів про радгоспне будівництво; 3) Доповіді Наркомзему СРСР, Колгоспцентру і Трактороцентру про колг. будівництво; 4) Питання Конституції Союзу РСР; 5) Утворення ЦВК Союзу РСР. З'їзд повністю схвалив зовнішню і внутр. політику Рад. уряду; доручив йому неухильно продовжувати політику миру і разом з тим, зважаючи на міжнар. обстановку, неухильно підвищувати обороноздатність країни; з'їзд приділив велику увагу питанням соціалістичної перебудови с. г. В резолюції «Про радгоспне будівництво» з'їзд підкреслив значення *радгоспів* і відмітив необхідність поліпшення їхньої роботи. В резолюції «Про колгоспне будівництво» з'їзд відзначив, що масова колективізація спрямована на створення соціалістичних виробничих відносин на селі. З'їзд підкреслив вирішальне значення розвитку важкої пром-сті для дальшого піднесення с. г. З'їзд конституційно оформив входження Тадж. РСР до складу СРСР і вніс зміни в Конституцію СРСР у зв'язку з реорганізацією ряду центр. органів і ліквідацією округів. На з'їзді було обрано ЦВК СРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

ШО́СТИЙ З'ЇЗД РСДРП(б). Відбувся 26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917 в Петрограді. В ньому брали участь 157 делегатів з ухвальним голосом і 110 — з дорадчим, які представляли понад 176 тис. комуністів з 240 тис., що тоді налічувалися в партії, в т. ч. 33 тис. більшовиків України. Порядок денний: 1) Доповідь Орг. бюро; 2) Доповідь ЦК РСДРП(б); 3) Звіти з місць; 4) Поточний момент: а) війна і міжнар. становище, б) політ. і екон. становище; 5) Перегляд Програми; 6) Орг. питання; 7) Вибори до *Установчих зборів*; 8) Інтернаціонал; 9) Об'єднання партії; 10) Професійний рух; 11) Вибори; 12) Різне. З'їзд, що зібрався в обстановці репресій, до яких вдався бурж. *Тимчасовий уряд* після *липневих днів 1917*, почав свою роботу в напівлегальних умовах, а з 29.VII (11.VIII) працював нелегально. З'їзд висловився проти явки В. І. Леніна на суд, куди його викликав Тимчасовий уряд.

В. І. Ленін, який перейшов на нелегальне становище, не був на з'їзді, але практично керував його роботою. В основу рішень з'їзду було покладено його настанови. В. І. Ленін, враховуючи, що *двовладдя* закінчилося на користь буржуазії, а есеро-меншовицьке керівництво Рад фактично перетворило їх на придатки бурж. уряду, запропонував тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!». Схваливши роботу ЦК РСДРП(б) за час після *Сьомої* (*Квітневої*) *всеросійської конференції РСДРП(б)*, з'їзд дав рішучу відсіч Бухаріну і Преображенському, які виступали проти лінії на соціалістичну революцію, заперечували ленінський висновок про можливість перемоги її спочатку в одній, окремо взятій країні. В резолюції з'їзд чітко визначив курс партії на збройне повстання, тимчасово зняв лозунг «Вся влада Радам!». З'їзд заслухав 19 звітів з місць. Розглянувши екон. платформу партії, з'їзд вказав, що врятувати економіку країни від катастрофи може лише перехід влади до рук пролетаріату, який має здійснити більшовицьку програму — конфіскацію поміщицьких і націоналізацію всіх земель, банків, великої пром-сті, робітн. контроль над виробництвом і розподілом. З'їзд прийняв у партію групу «*міжрайонців*». З'їзд засудив меншовицьку теорію нейтральності профспілок, вказавши на важливість керівництва ними з боку партії. В резолюції про роботу серед молоді з'їзд відзначив необхідність створення *спілок робітничої молоді*. З'їзд прийняв новий Статут партії. На з'їзді було обрано новий склад ЦК з 21 члена і 10 кандидатів на чолі з В. І. Леніним. За дорученням і від імені з'їзду ЦК опублікував маніфест «До всіх трудящих, до всіх робітників, солдатів і селян Росії» з закликом готуватися до збройної боротьби проти буржуазно-поміщицької влади.

Літ.: Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы. М., 1958; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1984. *В. С. Левін.*

ШО́СТИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. план розвитку нар. господарства СРСР на 1956—60, розроблений на основі Директив, затверджених XX з'їздом КПРС (1956). Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ШО́СТКА — річка у Сумській обл. УРСР, ліва прит. *Десни* (бас. Дніпра). Довж. 56 км, площа бас. 412 км^2. Має рівнинний характер. Воду використовують для побутового та пром. водопостачання, частково для зрошування. Споруджено три шлюзи-регулятори. На річці — м. *Шостка*.

ШО́СТКА — місто обласного підпорядкування Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Шостці (прит. Десни). Залізнична станція. 84 тис. ж. (1984). Засн. у 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 Ш.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Ш. (27.VIII 1941—3.IX 1943) у місті з 1943 діяв підпільний райком комсомолу. В місті — *шосткинське виробниче об'єднання «Свема»*, мол., хлібний та м'ясний комбінати; з-ди: хім. реактивів, залізобетонних конструкцій та пивоварний; меблева ф-ка, комбінат побутового обслуговування. Філіал Всесоюзного н.-д. і проектного ін-ту хіміко-фотографічної пром-сті, відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту електроізоляційних матеріалів і фольгованих діелектриків. Хіміко-технологічний технікум, 4 профес.-тех. уч-ща, 17 заг.-осв., 3 муз. і 3 спорт. школи; 2 лікарні, 5 поліклінік, дит. санаторій. Палац та 2 будинки культури, клуб, 3 кінотеатри, 41 бібліотека; музеї: краєзнавчий та виробничого об'єднання «Свема».

ШОСТКИНСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «СВЕ́МА» імені 50-річчя СРСР — підприємство хіміко-фотографічної галузі хім. пром-сті. Розташоване в м. Шостці Сум. обл. Організоване 1975 на базі хім. комбінату (утворений 1931). До складу об'єднання входять виробництва: по виго-

Д. Д. Шостакович.

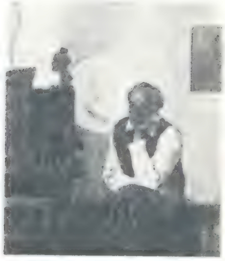

Д. З. Шостак. Портрет народного художника СРСР М. Г. Дерегуса. 1972. ДМУОМ у Києві.

Шотландія. Замок Гленіс (Ангус, тепер область Тейсайд). Донжон. 15 ст.; перебудова близько 1600—06 і 1671—89.

Шотландія. Собор св. Макарія в Абердіні. 1336—1522.

товленню кінофотооснови, світлочутливих матеріалів, магн. стрічок, складних ефірів целюлози, фотожелатину. Осн. продукція: кінофотоматеріали для професійної та любительської фотографії, кінематографії, телебачення; магн. стрічки для звуко- та відеозапису, у т. ч. кольорового зображення, обчислювальної техніки, дефектографії; рентгенографічні плівки для тех., мед. та наук. цілей, а також різноманітні касети. Об'єднання «С.» нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

В. В. Гнідаш.

ШО́СТКИНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км^2. Нас. 36,6 тис. чол. (1984). У районі — 36 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Шостка*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: торф, глини, кварцовий пісок. Річки — *Десна* з прит. Івотка, Шостка, Есмань. Грунти дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лісів (Полісся Українське). Ліси (сосна, береза, дуб) займають 27,3 % тер. району. В межах району — держ. заказник «Великий бір». Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Шостка. У районі найбільше пром. підприємство — Воронізький цукр. з-д. 3 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озима та яра пшениця, озиме жито, ячмінь, овес, просо), картоплі, конопель та льону, тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 75,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 61,8 тис. га. Розвинуті овочівництво та садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Ш. р.— 11 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Шостка, Воронізька. Автомоб. шляхів — 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 169 км. У районі — 22 заг.-осв. та музична школи; 27 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 12 будинків культури, 19 клубів, 39 кіноустановок, 27 б-к. Музеї — меморіальні К. Д. *Ушинського* у с. Богданці, Д. С. *Коротченка* на його батьківщині в с. Коротченковому (кол. с. Погрібки) та І. М. *Кожедуба* на його батьківщині в с. Ображіївці, краєзнавчий в смт Воронежі. У Воронежі народилися вітчизн. співак М. К. *Іванов* та укр. письменник П. С. *Котляров*, у с. Чапліївці — лікарі Павло А. *Наранович* та Петро А. *Наранович*. У Ш. р. видається газ. «Советское Полесье» (з 1920).

А. О. Хорольський.

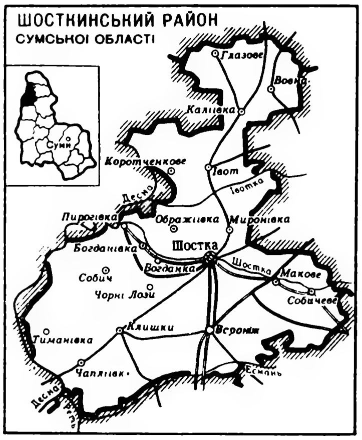

ШОТЛА́НДІЯ — адм.-політ. частина Великобританії. Займає пн. частину о. Великобританія та прилеглі о-ви (Гебрідські, Оркнейські, Шетландські). В адм. відношенні поділяється на 9 регіонів і 3 острівні території. Площа — 78,8 тис. км^2. Населення 5,1 млн. чол. (1981). Гол. місто — Единбург. Територія Ш. зайнята Пн.-Шотландським нагір'ям та Пд.-Шотландською височиною, між якими лежить Середньошотландська низовина. Вздовж узбережжя — вузькі смуги рівнин. Поклади вугілля. Клімат океанічний. Густа річкова сітка, багато озер. Великі площі зайняті вересовими пустищами.

Бл. 92 % населення становлять *шотландці*, які говорять варіантом англ. мови; основна літ. мова — англійська, своєрідну етнічну групу шотл. нації становлять гели. Найдавніше населення Ш.— племена піктів. У 5—6 ст. в Ш. з *Ольстеру* переселилися кельти — гели (на Пн.) та скотти (на Зх.). Після *англосаксонського завоювання* Британії (5—6 ст.) Пд.-Зх. Ш. заселили бритти, Пд.-Сх. Ш.— англи (з 7 ст.). В 9—13 ст. пн. і зх. райони Ш. підпали під владу *норманнів*. У 6 ст. серед скоттів поширилося *християнство*. В 844 д-ва скоттів приєднала володіння піктів, 945 — бриттів. У 1018, після підкорення скоттами пн. частини королівства англів — Нортумбрії, шотл. землі було об'єднано в межах єдиної д-ви — Шотландського королівства. В кін. 11 ст. почалася експансія в Ш. англо-нормандських феодалів. Шотландський король визнав себе васалом англійського короля. У 12 ст. в Ш. посилився процес феодалізації. В 1296—1314 Ш. вела проти Англії визвольну війну, яку з 1306 очолив Роберт *Брюс*. У 1328 Англія визнала незалежність Ш. В кін. 14 — на поч. 15 ст. Ш. в союзі з Францією воювала проти Англії. В 16 ст. на Пд. Ш. почався розвиток капіталістичних відносин, розгорнувся рух за реформу церкви (див. *Реформація*). В 1560 парламент Ш. (засн. 1289—92) проголосив Ковенант — договір про встановлення держ. *пресвітеріанської церкви*. В 1603, з переходом англ. престолу до *Стюартів*, Ш. було об'єднано з Англією особистою унією. В 1637—40 Ш. охопило повстання проти реліг. політики короля *Карла I*. Під час *англійської буржуазної революції 17 століття* шотл. дворяни та буржуазія 1640—47 підтримували противників абсолютизму, 1648—51 — Стюартів. У 1650—52 Ш. було завойовано О. *Кромвелем* і 1654 офіційно приєднано до Англії. Після реставрації Стюартів (1660—88) парламентську автономію Ш. було відновлено. Антиангл. повстання 1666, 1678—80 і 1685 зазнали поразки. В 1707 внаслідок унії шотл. і англ. парламентів було утворено королівство Великобританія. В країні прискорився розвиток капіталізму. В 1820 в Ш. відбувся перший заг.-нац. політ. страйк. У 1836—48 розгорнувся чартистський рух (див. *Чартизм*). У 1888 засновано Шотл. робітн. партію, 1897 — нац. профцентр — Шотл. конгрес тред-юніонів. Завершення формування шотл. нації зумовило розгортання нац. руху за автономію; 1886 засновано Шотл. асоціацію гомрулю (самоврядування). В роки 1-ї світової війни нац. рух у країні злився з робітничим; 1915—19 в Ш. прокотилася хвиля страйків. У 1928—34 сформувалася дрібнобурж. Шотл. нац. партія. Після 2-ї світової війни, внаслідок кризи брит. імперіалізму та розпаду *Британської імперії*, частка Ш. в брит. економіці зменшилася з 20 % (1913) до 8,5 % (1975). Більшість шотландців вимагає широкої нац. автономії. 1. III 1979 лейбористський уряд Л. Дж. *Каллагена* провів у Ш. референдум з цього питання, однак скликання шотл. асамблеї було провалено консерваторами всупереч волевиявленню більшості учасників плебісциту. В Ш. діє ряд місц. орг-цій — Шотл. к-т Компартії Великобританії, Шотл. рада лейбористської партії, Кампанія за шотл. асамблею (засн. 1980), т-во «Шотландія — СРСР» (засн. 1945). Найбільш масова громад. орг-ція Ш.— Шотл. конгрес тред-юніонів (1,1 млн. чол.; 1982) — на з'їздах 1974—82 прийняв програму боротьби за широку нац. автономію у госп. і соціальній політиці та обмеження власності приватного капіталу.

Ш.— індустр. район країни. Видобування вугілля, нафти (на шельфі Північного моря). Розвинуті металургія (виплавка чавуну, сталі, алюмінію) та машинобудування (електротех., електронне, суднобудування, виробн. конторського устаткування, годинників та ін.). Підприємства хім. і нафтохім., паперової, поліграф., текст. (виробн. твіду, «шотландки»), харч. пром-сті. Гол. пром. вузли — конурбація *Клайдсайд* з центром *Глазго* і *Единбург*, пром. центри — *Абердін*, *Данді* та ін. У с. г. переважає тваринництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець (на нагір'ях). Вирощують ячмінь, пшеницю, картоплю. На узбережжі розвинуте рибальство.

Сучас. система освіти функціонує відповідно до законів 1945 і 1969. В 1979/80 навч. р. налічувалося 2554 поч. школи (575,7 тис. учнів), 466 серед. шкіл (422,2 тис. учнів). У Ш.— 8 ун-тів (1982 — 46,7 тис. студентів), найбільші з яких — в Единбурзі (з 16 ст.), Глазго й Абердіні. Наук. установи: Шотл. королівська академія (засн. 1826), Королівське т-во для розвитку природничих наук та гуманітарних наук (засн. 1783) та ін. Нац. б-ка Ш. і Публічна — в Единбурзі, Публічна б-ка в Глазго та ін. Найбільші музеї: Шотл. королівський музей, Шотл. нац. галерея, Нац. галерея сучас. мистецтва, Нац. музей старожитностей — в Единбурзі, Худож. музей і галерея в Глазго та ін.

В Ш. існує багатий фольклор гельською мовою. До найдавніших пам'яток його належать нар. балади, пісні (13 ст.), твори

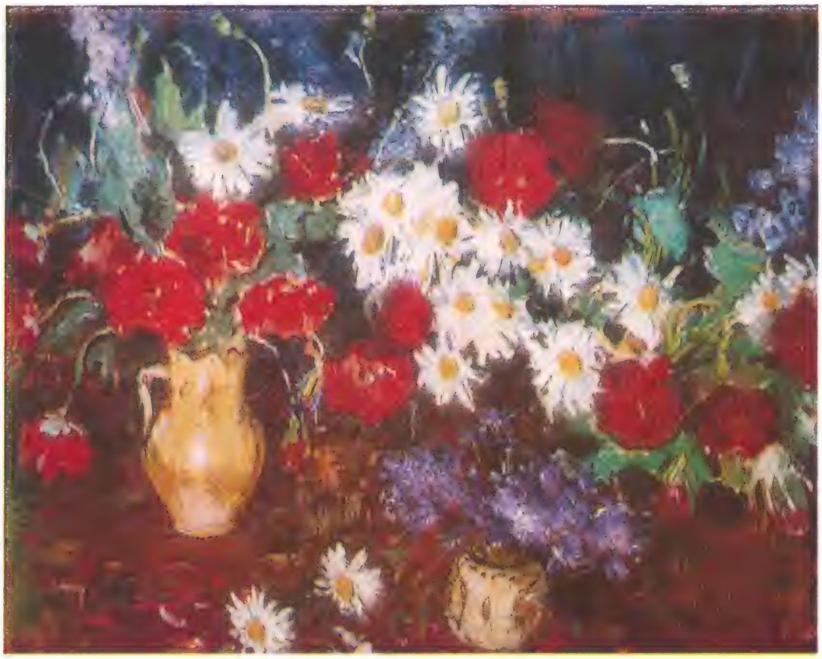

1

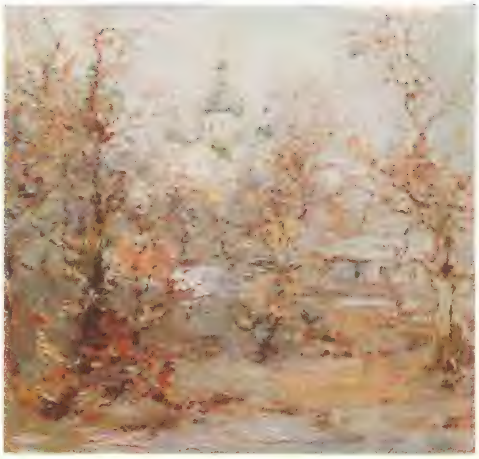

2

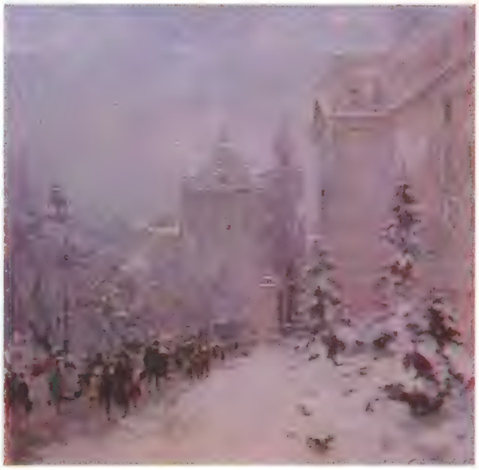

3

До ст. **Шишко С. Ф.**

1. Червоні маки. 1970.

2. Кирилівська церква. Осінь.
З серії «Київська сюїта». 1954.

3. Вулиця В. І. Леніна взимку.
З серії «Київська сюїта». 1979.

4. Мирні поля. 1981.
Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

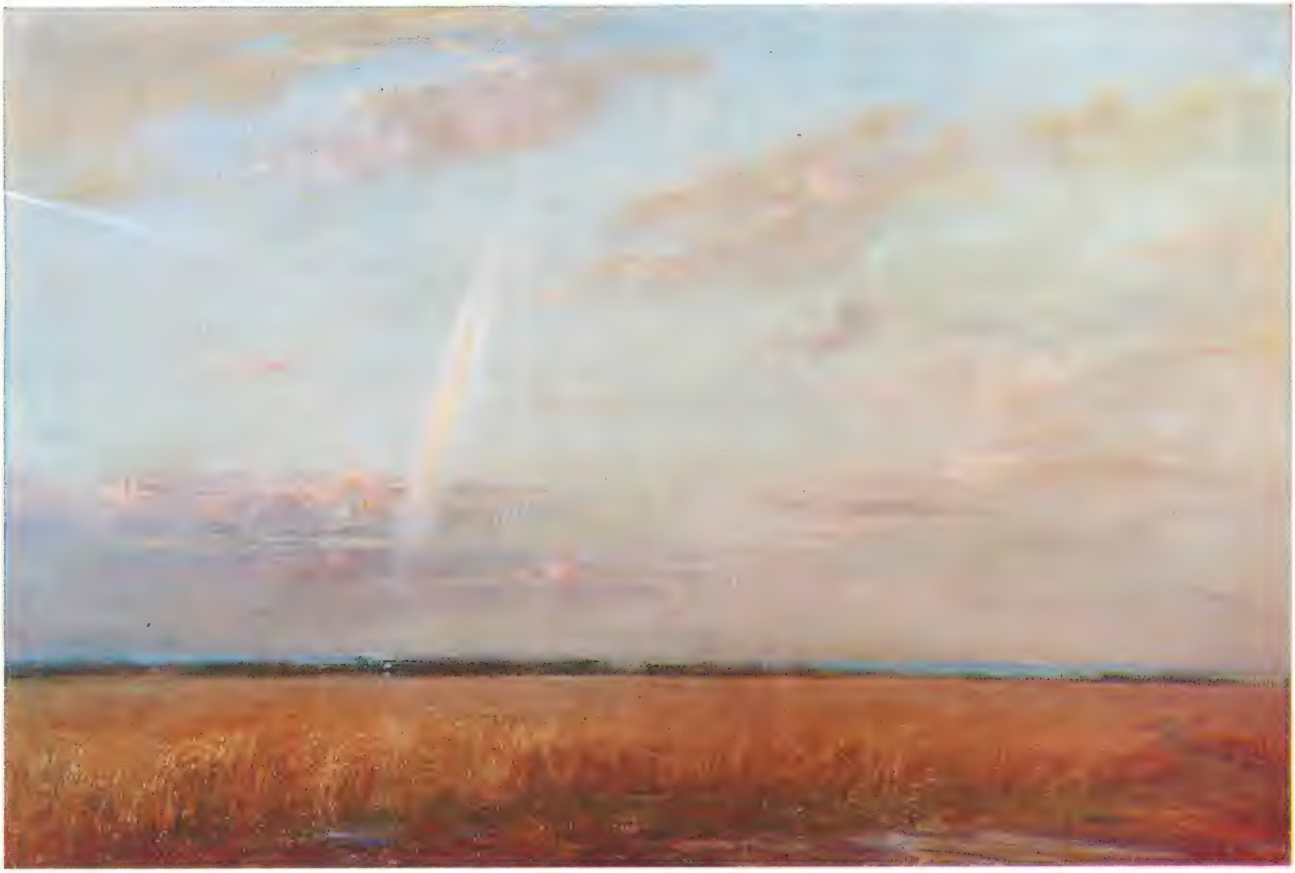

4

1

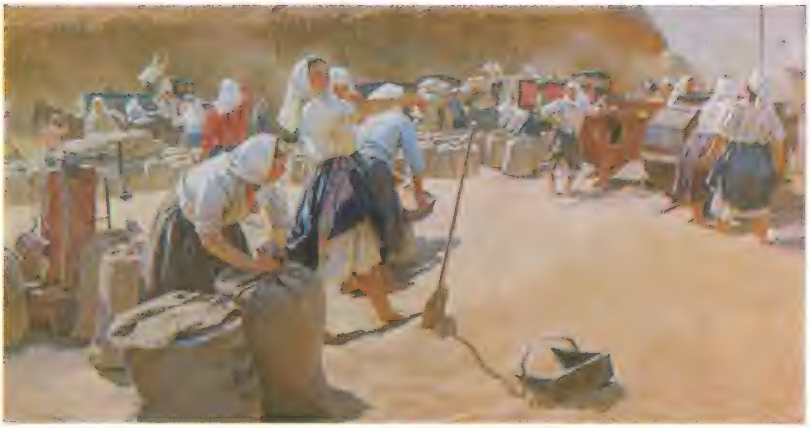

2

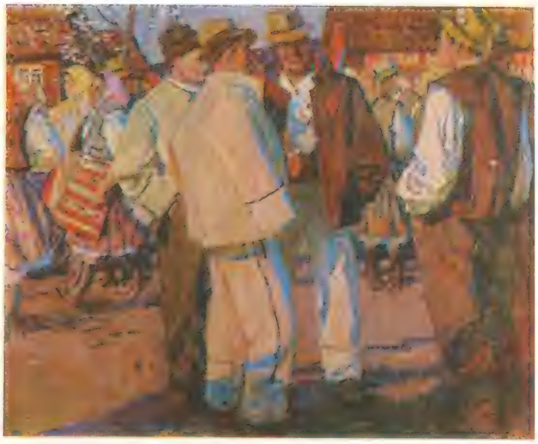

3

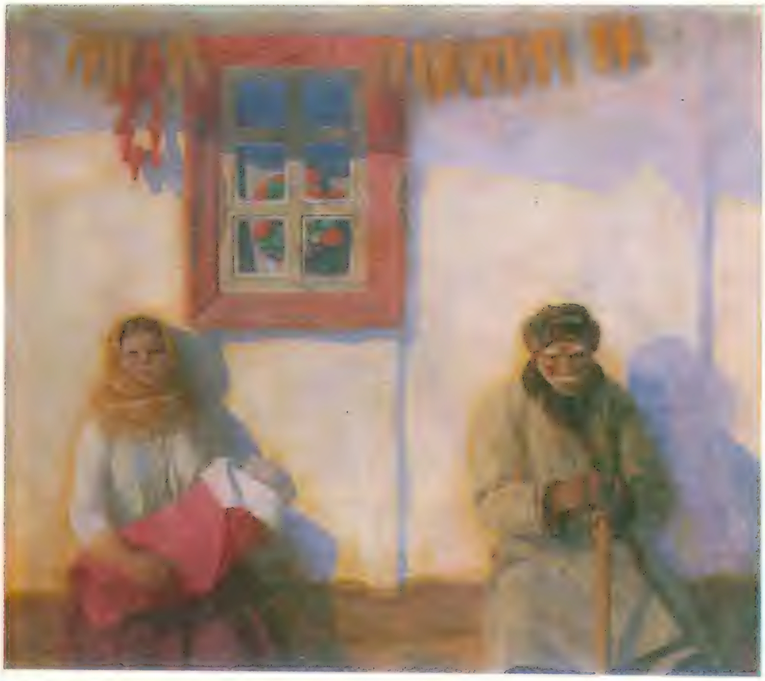

До ст. **Яблонська Т. Н**

1. Хліб. Варіант 1950.

2. Святковий вечір. 1960.

3. Життя йде. 1971.

4. Вечір. Стара Флоренція. 1973.

5. Льон. Ескіз до картини. 1976.

6. Безіменні висоти. 1969.

1—3 і 5 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві;

4 і 6 — Державна Третьяковська галерея в Москві.

4

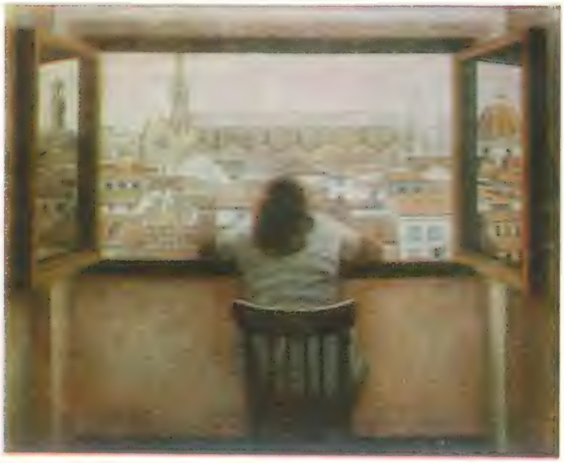

5

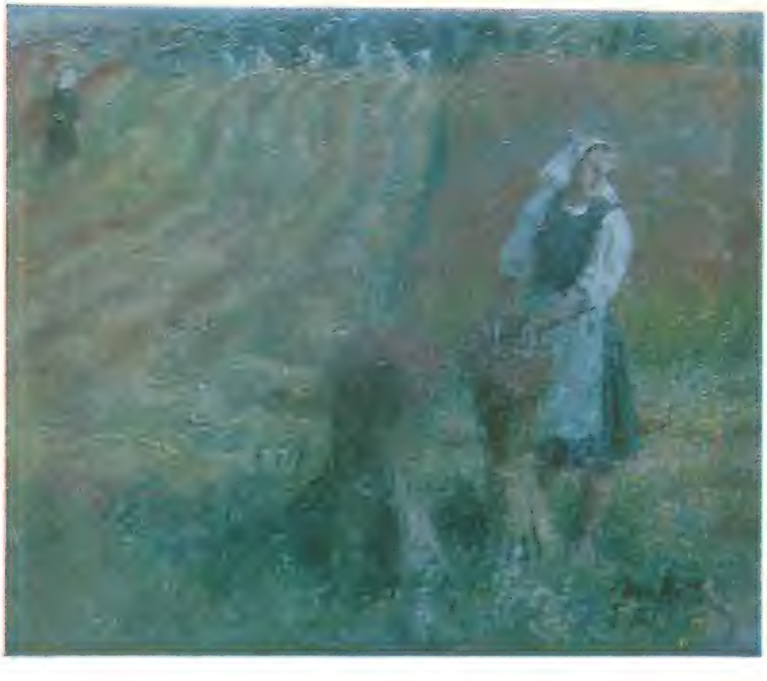

6

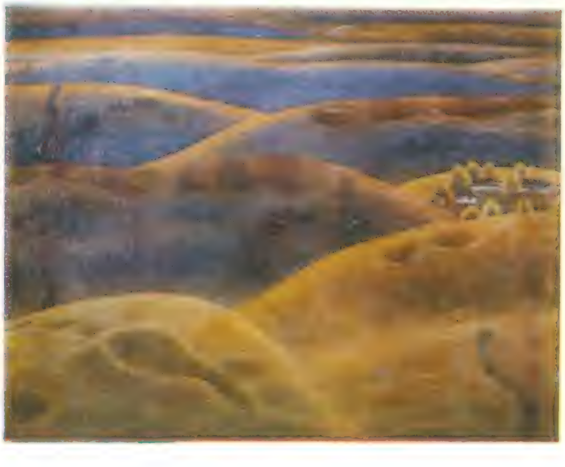

бардів. Поезія — осн. жанр гельської л-ри як давніх часів (поети 18 ст. А. Макдоналд, Д. Макінтайр), так і сучасної. Війна за незалежність (1296—1314) викликала появу патріотичних творів шотландським варіантом англійської мови [епічна поема «Брюс» (закінчено 1376) Дж. Барбора та ін.]. На ліричних поезіях короля Якова I, епічних і сатиричних поемах У. Данбара (15—16 ст.) помітні європ. (гол. чин. англ.) літ. впливи. Яскраві зразки гуманістичної лірики в 16 ст. створили А. Скотт і А. Монтгомері. Гоніння англ. властей на культуру Ш. в 17 ст. загальмувало розвиток письменства, тільки фольклор лишався носієм нац. традицій. Фольклорні мотиви у своїх творах втілили поети 18 ст. А. Рамзей, Р. Фергюсон, А. Росс і особливо Р. *Бернс.* Одним з найважливіших проявів європ. передромантизму стали «Твори Оссіана» (1765) Дж. *Макферсона.* Починаючи з 17—18 ст. багато письменників-шотландців писали англійською мовою і ввійшли до англ. літ. процесу (У. Драммонд, Дж. Босуел, Т. Дж. *Смоллет*, Т. Карлейль, М. Спарк та ін.), зберігаючи тією чи іншою мірою шотл. колорит. Визначним явищем світової л-ри 19 ст. є творчість В. *Скотта* — основоположника жанру істор. роману. Широку популярність здобув автор авантюрних романів, часто на сюжети з шотл. історії, Р. Л. *Стівенсон.* З 20-х рр. 20 ст. починається т. з. шотл. Відродження, важливу роль у якому відігравала поезія. Чільний її представник — Г'ю *Макдіармід.* Інші відомі поети 20 ст. — У. Сутар, Е. Мюїр, Дж. Брюс, С. Г. Сміт, А. Скотт. У 30-х рр. з'явилися соціальні романи Д. Аллана («Марш голодних», 1934), Л. Грессіка Гіббона (трилогія «Шотландський зошит», 1932—34), Дж. Блейка («Суднобудівники», 1935). Із сучас. прозаїків найвідоміші: Р. Дженкінс, Дж. М. Браун, І. К. Сміт. Актуальні соціальні проблеми порушують п'єси Джо Коррі, У. Д. Хома, Ю. Маккола. Укр. мовою перекладено твори Р. Бернса, В. Скотта, Р. Л. Стівенсона.

На тер. Ш. від епохи родового ладу збереглися залишки пастуших поселень з кам. хатинами, а також кам. валів і циліндричних башт («брохів»). За середньовіччя споруджували ранньохристиянські шотл. церкви та кам. хрести, оздоблені зображеннями поганського і християнського характеру, геом. та рослинним орнаментом. З 12 ст. в Ш. споруджували романські будівлі, з 13 ст.— готичні храми й замки. В 15—17 ст. замки перетворювали на «палаци з баштою» т. з. баронського стилю, який поступово вбирав окремі риси франц. *Відродження* (палац Хоптаун у Лінлітгоу, 1698—1702, арх. У. Брюс, У. Адам). Шотл. *класицизм* дав цікаві зразки містобудування (реконструкція Единбурга за проектом арх. Дж. Крега, 2-а пол. 18 ст.). В кін. 19 — на поч. 20 ст. створювали нові типи котеджів у нац. романтичному дусі (арх. Б. Скотт та ін.), будівлі у стилі шотл. *модерну* споруджував арх. Ч. Р. Макінтош. З серед. 20 ст. в масовій житловій забудові переважають багатоквартирні будинки, лаконічні за силуетом, але з'єднані в мальовничі комплекси (житл. комплекс Торіглен у Глазго, 1955—56, арх. Дж. О. Бент). Становлення нац. школи в образотворчому мист. Ш. належить до 2-ї пол. 18 ст. і пов'язане з творчістю художників-романтиків Е. Геддеса, П. Несміта, Дж. Томсона, Д. Уїлкі. В 19 ст. у живописі Ш. поширилися жанри портрета, пейзажу та інші. У 20 ст. виділилися живописці, які працювали в традиціях *імпресіонізму* (У. Макгрегор та ін. майстри «школи Глазго», У. Мак-Таггарт), представники «шотландських колористів» С. Пепло, Л. Хантер, Дж. Максуелл, близькі до *експресіонізму.* Серед художників 50—80-х рр. 20 ст.— Дж. Ердлі, Р. Філіпсон. В нар. мист. Ш. поширені текстильні вироби, різьблення на дереві, плетіння.

Носіями самобутнього нац. епосу були *барди, менестрелі* та лютністи. Шотландським пісням властиві *пентатоніка* й натуральні *лади.* Серед танців — рил, стретспей, флінг. Муз. інструменти — арфа, волинка, фідель (струнний смичковий), скрипка. Професійна церковна і світська музика розвивалася з 12 ст. У серед. 15 ст. в Единбурзі було створено королівську капелу. Серед композиторів 1-ї пол. 16 ст.— Р. Карвер, Р. Джонсон, Д. Піблс, Р. Дуглас, А. Блекуелл. Про високий рівень шотл. музики при Стюартах свідчить, зокрема, Скінський рукопис (1615—35), який містить мелодії пісень, танців, арій та інструм. твори. У 18 ст. посилився інтерес до шотл. фольклору в Ш. і Англії. На нар. мелосі грунтується 1-а шотл. баладна опера «Шляхетний пастух» А. Рамзея (1725). В 19 ст. розвивалася муз. освіта: відкрито кафедру музики при Единбурзькому ун-ті (1839), Королівську шотл. академію музики (1890); на цей час припадає діяльність композиторів Т. Ерскіна, Дж. Фергеса, В. Макгіббона, Д. Доу, Н. Гоу. В 1929 організовано Шотл. нац. академію музики в Единбурзі. Основоположник сучас. композиторської школи — А. Макензі (опери, ораторії, кантати, інструм. музика). Серед сучас. композиторів — С. Дейві, Р. Кроуфорд, Т. Масгрейв. У Единбурзі — консерваторія, симф. оркестр, хори; щороку проводиться міжнар. фестиваль муз., драм. і балетного мистецтва (з 1947).

Драм. театри в Ш. з'явилися в серед. 18 ст. В цей час у Глазго збудовано три театр. приміщення (їх спалили реліг. фанатики). В 1769 Д. Росс (актор і режисер) створив в Единбурзі театр «Ройял». У 1883 відкрився театр «Ліцеум», у якому спочатку грали англ. трупи (зокрема, Г. *Ірвінга* та ін.). У 1782—1863 в Глазго працював «Данлоп стріт тієтр», 1805—29 — «Куїн стріт тієтр», 1842—48 — театр «Адельфі», 1845 — «Сіті тієтр», згодом — «Куенс тієтр» і «Прінс тієтр». В 1909 створено «Репертуарний театр Глазго» (на чолі з режисером А. Уерінгом), у репертуарі якого були п'єси зарубіжних авторів, твори шотл. драматургів (зокрема, «Кемпбелл з Кілморі» Дж. Фергюсона та ін.). З початком 1-ї світової війни цей колектив припинив діяльність. У 1921 створено трупу «Шотландські національні актори». На поч. 30-х рр. трупа розпалась, але її діяльність продовжував «Кертн тієтр» у Глазго (1933—40). В 1943 в Глазго засн. репертуарний Громадянський театр. У 70—80-х рр. діють експериментальні театри «Траверс тієтр клаб» (Единбург) і «Клоуз студіа тієтр» (Глазго). Репертуарні театри діють у Перті, Данді, Пітлохрі, Сент-Андрусі. Серед відомих театр. митців Ш.— М. Юркварт, Д. Макре, Дж. Гібсон, С. Бакстер. У Глазго є Коледж драми, що готує акторів і режисерів драми. В 1982 шотл. трупа відвідала СРСР. *С. В. Толстов* (історія), *В. П. Лапчинська* (освіта), *Р. І. Доценко* (література), *І. А. Мамчур* (музика).

ШОТЛА́НДСЬКА МО́ВА — 1) Мова частини населення Шотландії — гелів. Див. *Гельська мова.* 2) Варіант англ. мови в Шотландії.

ШОТЛА́НДЦІ — нація, основне населення *Шотландії* (Великобританія). Живуть також у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та ін. країнах. Заг. чисельність — 5,8 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять на варіанті *англійської мови.* Основна літературна мова — англійська. За релігією більшість Ш. — протестанти (пресвітеріани). Формування шотландської народності відбувалося в умовах утворення Шотл. королівства (11 ст.). На поч. 18 ст. відбулося об'єднання Шотландії з Англією. В 19 — 1-й пол. 20 ст. значна частина Ш. емігрувала до брит. домініонів і США. Ш. мають давню архітектуру, літературу, мистецтво.

ШО́ТМАН Олександр Васильович [25.VIII (6.IX) 1880—30.X 1937] — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1899. Н. в с. Александровському (тепер у межах Ленінграда) в сім'ї робітника. В 1899—1902 — член петерб. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», член Петерб. к-ту РСДРП. Був членом Одес. к-ту партії. У 1913—17 — на засланні в Наримську. З червня 1917 — член Петрогр. окружного к-ту партії. Здійснював зв'язок ЦК партії з В. І. Леніним, який перебував у *Розливі,* організовував його перехід у Фінляндію. З листопада 1917 — на рад. і госп. роботі. У 1924—34 — член ЦКК. Член ВЦВК й ЦВК СРСР.

ШО́У (Schaw) Джордж Бернард (26.VII 1856, Дублін — 2.XI 1950, Ейот-Сент-Лоренс) — англ. драматург, публіцист, критик. За походженням — ірландець. Літ. діяльність почав 1875. У 80-і рр. познайомився з марксизмом, тлумачив його з реформістських позицій «*Фабіанського товариства*». У перших п'єсах («Професія місіс Уоррен», «Зброя й людина», обидві — 1894, та ін.) висміював фальшиву мілітаристську псевдогероїку, лицемірство бурж. моралі тощо. Рушійну силу прогресу вбачав лише в передовій

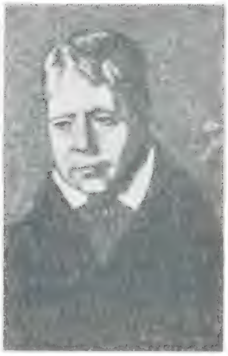

Шотландія. Е. Геддес. Портрет Вальтера Скотта. Близько 1818. Шотландська національна галерея. Единбург.

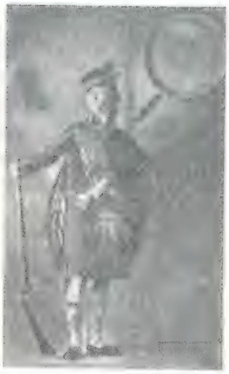

Шотландія. Г. Реберн. Полковник Аластер Макдоннел оф Гленгеррі. Близько 1800—12. Шотландська національна галерея. Единбург.

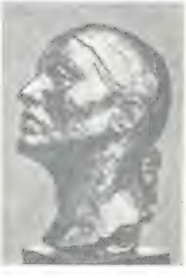

Шотландія. Б. Шоц. Портрет Соні Алоніс. 20 ст.

Дж. Б. Шоу.

І. Шоу.

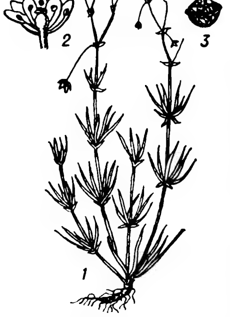

Шпергель звичайний: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка в розрізі; *3* — насінина.

інтелігенції. Рос. революція 1905—07 справила значний вплив на посилення антиімперіалістичного звучання творчості Ш. («Майор Барбара», 1905), її демократизму («Пігмаліон», 1912). Захоплено зустрів Велику Жовтн. соціалістич. революцію (п'єса «Аннаянська, більшовицька імператриця», 1917). Почав наближатися до розуміння народу як рушійної сили історії (трагедія «Свята Іоанна», 1923) та революц. можливостей англ. пролетаріату (комедія «На мілині», 1933). З глибокою повагою ставився до В. І. Леніна. Викриваючи парламентаризм та лейборизм («Візок з яблуками», 1929), незмінно протиставляв капіталістичному світові Рад. країну, де побував 1931 («Гірко, але правда», 1931, та ін.). Послідовний антифашист, впевнений у приреченості бурж. суспільства («Простачок з Несподіваних островів», 1934, та ін.). Кращі п'єси Ш. ставляться в театрах Радянського Союзу, зокрема на українській сцені. Нобелівська премія, 1925.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1, 3, 5, 7. Х.—К., 1931—32; П'єси. К., 1956; Професія місіс Уоррен. К., 1957; Афоризми. «Всесвіт», 1976, № 5; Рос. перекл.— Полное собрание пьес, т. 1—6. Л., 1978—81.

Літ.: Бунич-Ремізов Б. Б. Бернард Шоу і Жовтень. «Радянське літературознавство», 1968, № 1; Образцова А. Г. Бернард Шоу и европейская театральная культура на рубеже XIX—XX веков. М., 1974; Ремізов Б. Про п'єсу Бернарда Шоу «Нерівний шлюб». «Всесвіт», 1976, № 9; Гражданская З. Т. Бернард Шоу. Очерк жизни и творчества. М., 1979; Жлуктенко Н. Уроки Джорджа Бернарда Шоу. «Всесвіт», 1981, № 8; Левидова И. М. Бернард Шоу. Биобиблиографический указатель к 100-летию со дня рождения. М., 1956. *Б. Б. Бунич-Ремізов.*

ШО́У (Shaw) Ірвін (27.II 1913, Нью-Йорк — 16.V 1984, Давос-Плац, Швейцарія) — амер. письменник. Дебютував антивоєн. п'єсою «Ховайте мертвих» (1936). Драми «Облога» (1937) — про громадян. війну в Іспанії, «Прості люди. Бруклінська ідилія» (1939) — застереження проти небезпеки фашизму й насилля. Учасник 2-ї світової війни. В романі «Молоді леви» (1948) антифашист. тема поєднується з критикою амер. мілітаризму. Соціальна проблематика в романах «Тривожна атмосфера» (1950), «Люсі Кроун» (1956), «Два тижні в іншому місті» (1960), «Багач, бідняк...» (1970), «Вечір у Візантії» (1973), «Нічний портьє» (1975) часом уживається з прийомами комерційної белетристики. Автор збірок оповідань, публіцистичної кн. «В товаристві дельфінів» (1964), кіносценаріїв.

Тв.: Рос. перекл.— Молодые львы. М., 1966; Солнечные берега реки Леты. Рассказы. М., 1969; Вечер в Византии. М., 1982; Нищий, вор. «Иностранная литература», 1983, № 5—7. *В. І. Яценко.*

ШОШО́НИ — група індіанських племен Пн. Америки. Заг. чисельність — 100 тис. чол. (1978). Говорять шошонськими мовами, що належать до ацтеко-таноанської мовної сім'ї. Поділяються на 3 групи племен: Ш.-*пуебло*, Ш. плато (юте, власне Ш., *команчі* та ін.), Ш. Пд. Каліфорнії (серано, габріеленьйо, луїсеньйо, кауїлья та ін.). Більшість Ш., які залишилися, з 19 ст. живуть у *резерваціях* у штатах Невада, Юта, Айдахо, Орегон.

ШПА́ГА (польс. szpada, з італ. spada) спортивна — колюча зброя, що застосовується у спорт. *фехтуванні* (тільки серед чоловіків). Складається з сталевого гнучкого клинка, захисної гарди та рукоятки. Клинок тригранного перетину, звужується до верхів'я, на якому є наконечник з рухомим електроконтактним пристроєм. Довжина Ш. не більш ніж 110 см, діаметр гарди 135 мм, маса до 770 г.

ШПА́ГІН Георгій Семенович [17 (29).IV 1897, с. Клюшниково, тепер Ковровського р-ну Владимир. обл.— 6.II 1952, Москва] — рад. конструктор стрілецької зброї, Герой Соціалістичної Праці (1945). Член Комуністичної партії з 1944. В 1938 Ш. разом з В. А. Дегтярьовим створив 12,7-мм кулемет ДШК, 1940 — пістолет-кулемет ППШ-41. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Суворова 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ШПАК Володимир Степанович [н. 7 (20).II 1909, Псков] — рад. хімік-технолог, акад. АН СРСР (з 1981), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1939. Закінчив Ленінгр. технологіч. ін-т ім. Ленради (1931). З 1978 — керівник Ленінгр. наук.-тех. центру координації н.-д. робіт з хімії М-ва хім. пром-сті, Мінвузу і АН СРСР. Осн. праці — в галузі органічної хімії. Синтез і розробка технології виробн. багатьох нітросполук, амінів, ефірів та ін., здійснені Ш., реалізовані у пром-сті. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ШПАК Марат Терентійович (н. 13.IV 1926, с. Чупахівка, тепер смт Охтирського району Сумської області) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1951. Закінчив (1951) Чернів. ун-т. З 1955 працює в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1970 — директор). Осн. праці — з фізики твердого тіла й квантової електроніки. Зокрема, виявив і дослідив екситонну люмінесценцію мол. кристалів, вплив на неї дефектів кристалічної гратки, вивчив локальні екситонні стани в кристалах. Брав участь у розробці й створенні кільцевих високостабілізованих лазерів, а також лазерів на розчинах барвників і на рідких кристалах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1974.

ШПАК Микола [справж. прізв.— Шпаківський Микола Іполитович; літ. псевд.— Пилип Комашка; 10 (23).II 1909, с. Липки, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.— 19.VI 1942] — укр. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1941. Навчався в Київ. с.-г. ін-ті та у Запорізькому ін-ті нар. освіти. Друкуватися почав 1928. Автор книг віршів «Наркому рапорт» (1933), «Багатство» (1938), «Сила земна» (1940), «Жита красуються» (опублікована 1947) та інших творів. Брав участь в обороні Києва, в районі Борисполя потрапив у полон. Вирвавшись з фашистського концтабору, організував партизанський загін. Був заарештований у Києві і закатований фашистами. Житомир. обком комсомолу встановив обласну літ. премію ім. М. Шпака.

Тв.: Вибране. К., 1956; Поезії. К., 1967; Твори. К., 1979; Рос. перекл.— Гнев и радость. М., 1975.

Літ.: Рильський М. Микола Шпак. В кн.: Рильський М. Наша кровна справа. К., 1959. *В. П. Лета.*

ШПАК (Sturnus) — рід птахів род. *шпакових*. Відомо 14—16 видів. На території СРСР, у т. ч. й УРСР, 1 вид — Ш. звичайний (S. vulgaris). Довж. тіла 20—24 см, маса 65—85 г. Дзьоб влітку жовтий, взимку — бурий. Оперення чорне з металічним блиском і дрібними світлими цяточками. Гніздиться в дуплах дерев або у норах; охоче оселюється в штучних гніздівлях — шпаківнях. Кладка з 5—6 яєць в кінці квітня — на початку травня, друга — в середині червня, насиджують самка і самець 14—15 діб. Живиться гол. чин. комахами-шкідниками, рідше — ягодами. *Л. О. Бабенко.*

ШПАКЛІ́ВКА, шпатлівка — пастоподібний *лакофарбовий матеріал* для вирівнювання (шпаклювання) поверхонь перед нанесенням на них фарб. До складу Ш., крім *плівкоутворюючих речовин,* входять наповнювачі (*крейда, тальк, барит* тощо) і пігменти (напр., цинкові білила, *вохра*). Розрізняють шпаклівки лакові, олійні (на оліфі), клейові. Їх наносять на вкриту антикорозійними або іншими матеріалами (грунтівками) поверхню, просохлий шар шпаклівки шліфують абразивною шкуркою. Лакові Ш. застосовують гол. чин. у машинобудуванні, олійні та клейові — переважно у будівництві.

ШПАКО́ВІ (Sturnidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 17—45 см, самки трохи менші за самців. Дзьоб довгий, прямий, на кінці загострений, крила гострі, лапи міцні, цівка ззаду вкрита двома пластинками. Оперення чорного, коричневого або білого кольорів, часто блискуче, у деяких яскраве (червоне, синє, рожеве). Поширені гол. чин. у тропіках і субтропіках Сх. півкулі. Оселюються в розріджених лісах, садах і парках. Живляться рослинною і тваринною їжею. Гнізда мостять у дуплах, щілинах скель або в норах. Кладку (або 2) з 4—7 яєць насиджують часто і самка, і самець. *Нагнізідні птахи.* Самці багатьох видів добре співають. В родині 103 види, з СРСР — 6—8, з яких у фауні України — 2 види з родів *шпак* і *рожевий шпак*. Викопні рештки відомі починаючи з еоцену. *Л. О. Бабенко.*

ШПАЛЕ́РИ (нім. Spalier, одн., від італ. spalliĕra) — 1) Рулонний матеріал для внутрішнього опоряджування стін і стель приміщень; різновид *опоряджувальних матеріалів*. Ш. виготовляють переважно на паперовій основі, рідше — без основи (полімерні плівки). Розрізняють Ш. звичайні, вологостійкі (такі, що миються) і звукопоглинаючі (ворсові). Звичайні Ш. бувають негрунтовані — з малюнком, нанесеним на білий або кольоровий папір (Ш. друковані, тиснені), і грунтовані — з малюнком на попередньо пофарбованому обгрунтованому папері (Ш. фонові, друковані, тиснені, гофровані, сатиновані та ін.). Вологостійкі Ш. виготовляють додаванням у фарбувальні суміші *полімерів,* покриванням звичайних шпалер плівкоутворюючими полімерними *емульсіями* та *лаками,* нанесенням на паперову основу тонкої полімерної плівки (з наступним *тисненням*). Звукопоглинаючі Ш. випускають з лицьовою поверхнею, вкритою ворсом волокнистих матеріалів (відходів текстильного виробн.). Для Ш. використовують папір масою 80—90 г/м^2 (для високоякісних Ш.— 120—200 г/м^2). Шир. рулонів Ш.— 500, 600 і 750 мм, довж. — 7, 10,5, 12 і 18 м, *бордюрів* і *фризів* — відповідно 15—160 мм і 25 м. Паперові Ш. з давніх часів використовували в Японії та Китаї. В Європі до поч. 18 ст. застосовували виключно тканинні Ш., які згодом були витіснені паперовими (з ручним способом друку). Машинний спосіб друку Ш. почали використовувати у 20-х рр. 19 ст. після винайдення *папероробної машини.* На Україні паперові Ш. виготовляють з 18 ст. (Київ, Львів, Чернігів).

2) Безворсові настінні килими з сюжетними (історичними, міфологічними, побутовими) або орнаментальними композиціями, виткані ручним способом у техніці т. з. репсового пітканого *переплетення ниток.* Малюнок Ш. створюється кольоровими нитками *піткання.* Розрізняють Ш., виткані на верстатах з вертик. кріпленням основи (Ш. готліс), і Ш., виткані на горизонт. верстатах (Ш. басліс). Моделлю для Ш. служить картон — ескіз у розмірі килима (див. *Картон* у мистецтві). Виробн. Ш. виникло в Зх. Європі у 12—13 ст. Центри шпалерного ткацтва у період середньовіччя — Франція, Німеччина, Іспанія. В Росії 1717—1859 діяла шпалерна мануфактура в Петербурзі. На Україні з 17—18 ст. були поширені Ш.— колтрини (полотняні або паперові з сюжетним малюнком, нанесеним олійними чи клейовими фарбами). Див. також *Гобелен.*

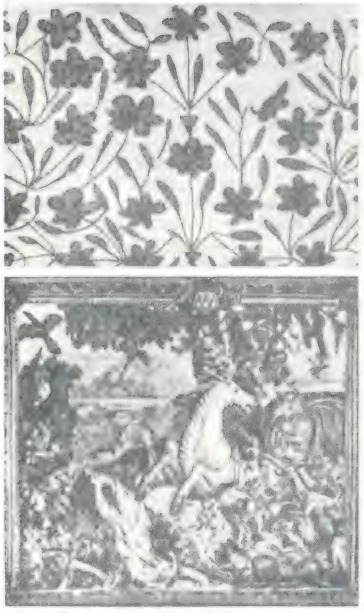
Іпалери.
Іаперові шпалери, які виготовили :еляни Старої Ушиці (тепер смт Ка-'янець-Подільського району Хмель-ицької області). 19 ст.
Іпалера «Кінь і різні тварини...», осійська мануфактура. 1723.

3) Ряди, шеренги військ по шляху слідування особи, що їй віддають військові почесті.

4) Ряди підстриженого чагарника або дерев уздовж дороги.

5) Спец. гратка, до якої підв'язують чагарник або дерево для надання їм певної форми.

І. О. Пашков
(Ш. у будівництві).

ШПАЛЕ́РНА КУЛЬТУ́РА — спосіб вирощування с.-г. рослин (переважно винограду, плодових, ягідних, декоративних та овочевих), при якому їхню надземну частину формують в одній площині. При Ш. к. рослини спеціально обрізують, виноградну лозу, основні гілки дерев, кущів, стебла малини та інших порід відхиляють у напрямі ряду, рівномірно розміщують між собою у вертикальній площині і підв'язують до опори — шпалери (звідси й назва).

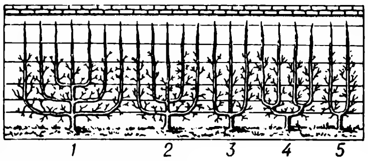

Шпалерна культура:
1 — триповерхова пальмета; *2* — двоповерхова пальмета; *3* — тризубець; 4 — подвійне U; *5* — форма U.

Під час вегетації регулюють ріст нових пагонів шляхом прищипування і підв'язування їх. При такому формуванні забезпечується рівномірніше освітлення всіх частин рослини, посилюється плодоношення. Ш. к. набула великого поширення у промислових садах, виноградниках. *К. Д. Третяк.*

ШПА́ЛИ (від голл. spalk — підпірка) — рейкові підпори у вигляді брусів, укладуваних на баластний шар верхньої будови *залізничної колії.* Забезпечують незмінність взаємного положення рейкових ниток, сприймають тиск від *рейок* і передають його на баластний шар. Ш. виготовляють з *попередньо напруженого залізобетону* (Ш. довж. 270 см), з деревини, просоченої *антисептичними засобами* (Ш. довж. 275, 280 і 300 см), іноді — з металу. В СРСР на 1 км колії укладають 1600, 1840 або 2000 шпал.

ШПАНГО́УТ (голл. spanhout, від spant — балка, ребро і hout — дерево) — поперечна балка корпуса судна або літального апарата, до якої кріплять *стрингери* та обшивку. Надає конструкції потрібної форми, міцності та стійкості.

ШПА́НКА — 1) Народна назва жуків деяких родів родини *наривникових.* 2) Назва сорту *вишні.*

ШПА́НСЬКА МУ́ШКА, шпанська мушка аптекарська, шпанська мушка ясенева (Lytta vesicatoria) — жук род. *наривникових.* Тіло (довж. 11—21 мм) видовжене, металічно-зеленого кольору, має різкий неприємний запах. Поширений в Євразії. Живиться листками листяних дерев і кущів. Яйця відкладає в землю. Личинки розвиваються у гніздах диких бджіл, виїдаючи яйця і мед; зимують на стадії т. з. несправжніх лялечок у грунті. *Гемолімфа* Ш. м. містить їдку речовину *кантаридин.* Раніше Ш. м. використовували в медицині для виготовлення наривного пластиру.

ШПЕ́МАН (Spemann) Ганс (27.VI 1869, Штутгарт — 12.IX 1941, Фрайбург, Баден) — нім. ембріолог. Навчався в ун-тах Гейдельберга, Мюнхена, Вюрцбурга. Професор ун-тів у Ростоці (1908—14) і Фрайбурзі (1919—37). В 1914—19 — директор Ін-ту біології в Берліні. Осн. праці—з експериментальної ембріології земноводних. Встановив залежність розвитку однієї частини зародка від іншої; сформулював теорію «організаторів» розвитку, тобто таких частин зародка, які, диференціюючись раніше від ін. його частин, впливають на розвиток останніх і визначають напрям їхнього диференціювання, тощо. Нобелівська премія, 1935.

ШПЕ́НГЛЕР (Spengler) Освальд (29.V 1880, Бланкенбург, Гарц — 8.V 1936, Мюнхен) — нім. філософ-ідеаліст, представник «*філософії життя*», публіцист. У своїй осн. праці «Присмерк Європи» (2 тт., 1918—22) Ш., заперечуючи поняття істор. прогресу, протиставив *фаталізм* матеріалістичному розумінню історії, виступив прибічником істор. *релятивізму.* Відкидаючи закономірну єдність культурно-істор. процесу, Ш. розглядав світову історію як 8 не пов'язаних між собою «локальних культур»: єгипетська, індійська, вавілонська, китайська, «аполлонівська» (греко-римська), «магічна» (візантійсько-арабська), «фаустівська» (зх.-європейська), культура майя й 9-а — рос.-сибірська, що тільки народжується. Кожна культура — живий «організм», підпорядкований біол. циклу (народження, розквіт, загибель). Завдання філософії Ш. зводив до осягнення внутр. структури кожної культури, серцевиною якої є колективна «душа», що, на його думку, не піддається наук. визначенню. Таким чином, у пізнанні закономірностей культурно-істор. процесу Ш. виступав з позицій *ірраціоналізму* та індетермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*). У соціально-політичних питаннях Ш. додержувався консервативно-націоналістичних поглядів. *А. М. Феоктистов.*

ШПЕ́РГЕЛЬ (Spergula) — рід однорічних трав'янистих рослин родини гвоздикових. Листки лінійні, з пазух яких виходять вкорочені облиснені гілочки. Квітки дрібні, білі, зібрані в півзонтики. Плід — коробочка. Відомо 7 видів, пошир. в помірній зоні Пн. півкулі, всі вони ростуть в СРСР, в УРСР — 6 видів, з них найпошир. Ш. звичайний (S. vulgaris), росте на пісках, при дорогах, як бур'ян на полях. Ш. великий (S. maxima) і Ш. льоновий (S. linicola) — злісні бур'яни в посівах льону.

ШПИГО́ЦЬКИЙ Опанас Григорович (рр. н. і см. невід.) — укр. письменник. Н. на Полтавщині.

В. С. Шпак.

М. І. Шпак.

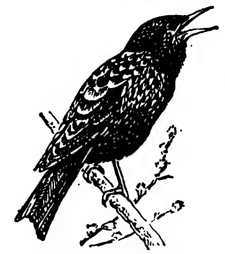
Шпак звичайний.

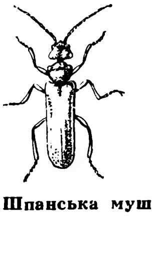
Шпанська мушка.

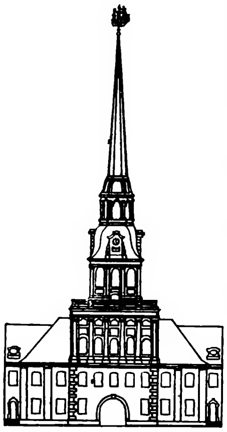

Шпиль Адміралтейства в Ленінграді.

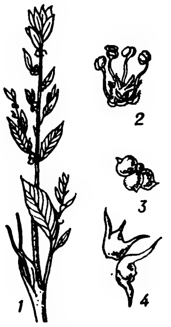

Шпинат городній:
1 — верхня частина рослини;
2 — тичинкові квітки;
3 — маточкові квітки;
4 — плоди.

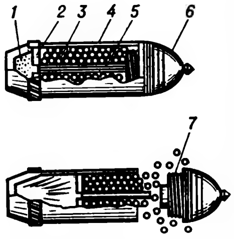

Кулева **шрапнель** у польоті та в момент розкриття снаряда:
1 — вибивний заряд;
2 — діафрагма;
3 — кулі;
4 — корпус;
5 — центральна трубка;
6 — дистанційний підривник;
7 — пригвинтова головка.

Навчався в Харків. ун-ті, був членом гуртка харків. романтиків І. *Срезневського*. Збирав і досліджував фольклор. В л-рі виступав 1830—35. Друкувався в «Украинском альманахе» (1831). Твори Ш.— здебільшого переспіви зх.-європ. поетів. Укр. мовою написав «Малоросійську баладу» (1831), що поклала початок жанрові фольклорної балади в укр. поезії, сонети («Тільки тебе вбачила», «Знаєш, Саню-серденько! ...»). Переклав фрагменти з «Полтави» О. Пушкіна («Марія»), рос. мовою — поему «Конрад Валленрод» А. Міцкевича.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968. *Г. Я. Неділько.*

ШПИГУ́НСТВО (від нім. Spion — лазутчик, вивідач, шпигун) — злочин, що полягає в таємному збиранні, викраданні або передачі іншій державі, іноземній орг-ції, іноземній розвідці тощо відомостей, які становлять *державну таємницю*. Карається за законодавством усіх країн. В СРСР покарання за Ш. передбачено законом про кримінальну відповідальність за держ. злочини, відтвореним у кримінальних кодексах усіх союзних республік (в УРСР — ст. 57 КК УРСР). Ш. карається позбавленням волі на строк від 7 до 15 років з конфіскацією майна і з засланням на строк до 5 років чи без такого або *смертною карою* з конфіскацією майна. Якщо Ш. вчинено громадянином СРСР, то настає відповідальність за *зраду Батьківщини*.

ШПИ́КІВ — селище міського типу Тульчинського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташований за 8 км від залізнич. ст. Рахни. 4,4 тис. ж. (1984). В Ш.— цукр. з-д, міжрайонне рем.-буд. управління, дільниця тульчинського комбінату побутового обслуговування. Середня школа; лікарня, поліклініка; Будинок культури, 2 б-ки. Перша писемна згадка про Ш. є у документах 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1961.

ШПИЛЬ (голл. spil, нім. Spill) — 1) Завершення будівлі у вигляді вертикального стрижня пірамідальної чи конічної форми. Має архітектурно-композиційне значення.

2) Судновий механізм, що застосовується для піднімання якоря, риболовних снастей тощо. Являє собою коловорот, що обертається на вертикальній осі. Бувають ручні й механічні (приводиться в дію електричним або паровим двигуном).

ШПИНА́Т (Spinacia) — рід трав'янистих одно- і дворічних рослин родини лободових. Відомо три види, що дико ростуть у Середній Азії, Закавказзі, Ірані. В культурі пошир. Ш. городній (S. oleracea) — однорічна овочева рослина. Ш. розвиває спочатку розетку прикореневих листків, потім стебло з дрібними квітками. Листки Ш. містять (у % на суху речовину): сирого протеїну — 34, безазотистих речовин — 33, жиру — бл. 5, вітаміни B_1, B_2, C, PP, каротин, а також солі кальцію, заліза та йоду. Ш. широко культивують в країнах помірного клімату. Урожай Ш. становить 100—180 ц/га. На Україні поширені (1984) сорти Ш. : Велетень, Вікторія. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Овочеві культури*, т. 7, с. 464—465.

ШПИ́НДЕЛЬ (нім. Spindel, букв. — веретено) — 1) Обертовий вал металорізальних і деревообробних верстатів, з'єднаний з *приводом* і оснащений пристроями, в яких закріплюють різальний інструмент або оброблювану заготовку. 2) Проміжний вал, що передає обертання від приводного вала (двигуна) або *редуктора* до валків *прокатного стану*. 3) Тонкий і гнучкий стрижень *веретена*. 4) Робочий орган (обертовий вал) бавовнозбиральних машин. 5) Стрижень клапана або вісь суднового *шпиля*. *А. С. Зенкін.*

ШПИТА́ЛЬНИЙ Борис Гаврилович [25.VII (7.VIII) 1902, Ростов-на-Дону — 6.II 1972, Москва] — рад. конструктор авіаційного стрілецько-гарматного озброєння, доктор тех. наук (з 1940), професор (з 1949), Герой Соціалістичної Праці (1940). Член КПРС з 1940. В 1927 закінчив Моск. мех. ін-т ім. М. В. Ломоносова. В 1930 за участю І. А. Комарицького створив авіац. швидкострільний кулемет. У 1935 разом з С. В. Владимировим створив 12,7 мм кулемет, 1936 — 20 мм авіац. гармату. В післявоєнний час розробив авіац. гармату Ш-3 калібром 23 мм. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Суворова 3-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942.

ШПІ́ЛЬГА́ГЕН (Spielhagen) Фрідріх (24.II 1829, Магдебург — 25.II 1911, Берлін) — нім. письменник. Літ. діяльність почав 1856. Автор новел, драм, віршів, літ.-теоретичних праць. В політ. романах «Проблематичні натури» (1861), «З мороку до світла» (1862), «Міцною лавою» (1866), «Між молотом і ковадлом» (1869), «Бурхливий потік» (1876) та ін. відтворив соціальну дійсність Німеччини серед. 19 ст., тяжке становище пригноблених, викривав дворянство, духівництво, буржуазію. З 70-х рр. у творчості Ш. переважали сентиментально-моралізаторські тенденції.

Тв.: Укр. перекл.— Міцною лавою. Х., 1930. *Н. М. Матузова.*

ШПІ́ЛЬМАН (нім. Spielmann, від spielen — грати і Mann — людина) — середньовічний мандрівний актор або музика в Німеччині та Австрії (у Франції відповідно — жонглер, в Київ. Русі — *скоморох*). Мистецтво Ш. часто мало антиклерикальний і антифеод. характер.

ШПІНЕ́ЛІ (нім. Spinell, одн.), шпінеліди — група мінералів класу оксидів і гідрооксидів. Заг. формула AB_2O_4, де A—Mn^{2+}, Fe^{2+}, Mg, Zn, Co, Ni, B—Al^{3+}, Mn^{3+}, Fe^{3+}, Ti^{4+}, Cr^{3+}, V^{3+}. Залежно від переважаючого катіона B виділяють алюмошпінелі — власне шпінель $Mg\,Al_2O_4$, ганіт $ZnAl_2O_4$ та ін.; феришпінелі — магнезіоферит $MgFe_2O_4$, *магнетит* та ін.; титано- і ванадіошпінелі — ульвошпінель Fe_2TiO_4 і кульсоніт FeV_2O_4. *Сингонія* кубічна. Колір червоний, зелений, синій, чорний. Блиск скляний. У Рад. Союзі Ш. є на Уралі, Памірі, в Забайкаллі, за рубежем — у США, Італії, Бірмі, Таїланді, Афганістані, Шрі-Ланці. Ш. одержують і штучно. Важливі руди заліза, ванадію, хрому, титану, марганцю, цинку. Прозорі відміни використовують як *дорогоцінне каміння*, штучні Ш.— як вогнетривкі матеріали, у виробн. кераміки, фарб, у приладобудуванні, радіоелектроніці тощо. *С. А. Галій.*

ШПІ́ЦБЕРГЕН, Грумант, Свальбард — архіпелаг у Пн. Льодовитому ок., територія Норвегії. Включає понад 1000 островів заг. площею бл. 62 тис. км², найбільші — Зх. Шпіцберген, Пн.-Сх. Земля. Нас. 3,6 тис. чол. (1979). Берегова лінія розчленована *фіордами*, поверхня гориста, вис. до 1712 м (г. Ньютон). Бувають землетруси, є гарячі джерела. Родовища кам. вугілля (добувають норв. компанія та у концесійному порядку СРСР), мармуру, гіпсу тощо. Більша частина архіпелагу вкрита льодовиками. Клімат морський, арктичний. Рослинність бідна (мохи, лишайники, подекуди карликова береза та полярна верба). З тварин характерні білий ведмідь, північний олень, песець; 1929 з Гренландії завезено вівцебика. Населені пункти Лонг'їр, Баренцбург, Піраміда. На о. Пн.-Сх. Земля — заповідник *Північно-Східний Свальбард*. З 1925 Ш. офіційно оголошений частиною Норвезького королівства. Суверенітет Норвегії над Ш. встановлено міжнар. Паризьким договором 1920 (СРСР приєднався 1935), який одночасно оголосив Ш. нейтралізованою територією.

Стадо вівцебиків на острові Західний Шпіцберген.

ШПО́ЛА — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр на р. Шполці (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується в документах 18 ст., коли село було під владою шляхет. Польщі. Населення Ш. брало участь у *Коліївщині* (1768). Після 2-го поділу Польщі (1793) Ш. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Ш. — місто. У Ш.— з-ди: цукр., мол., прод. товарів, хлібний, кондитерська, 2 швейні та меблева ф-ки, елеватор, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи; 2 лікарні, 2 поліклініки; 2 будинки культури, кінотеатр, 5 б-к. Меморіальний музей укр. лікарів-братів М. С. *Коломійченка* та О. С. *Коломійченка*, які тут народилися. В Ш. народився укр. рад. письменник І. Ю. *Кулик*.

ШПО́ЛКА — річка у Черкас. обл. УРСР, ліва прит. Гнилого Тікичу (бас. Пд. Бугу). Довж. 53 км, площа бас. 605 км². Має рівнинний характер. На Ш. споруджено два водосховища. Воду річки використовують для побутового і тех. водопостачання та зрошування, а також для риборозведення. На Ш. — міста *Шпола* і *Ватутіне.*

ШПОЛЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 62,1 тис. чол. (1984). У районі — 37 населених пунктів, підпорядкованих міській та 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Шпола.* Ш. р. розташований в межах *Придніпровської височини.* Поверхня — полого-хвиляста рівнина. Корисні копалини: граніти, глини, піски, каолін, бентонітові глини, торф. Річки — *Гнилий Ташлик* (бас. Дніпра), Шполка, Велика Вись (бас. Пд. Бугу). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, граб, ясен, клен) 13 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Шполянський та Матусівський цукрові з-ди, шполянські конд., швейна та меблева ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Шпола). Осн. спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1983 становила 80,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, кукурудза, круп'яні, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У Ш. р.— 24 колгоспи, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Шпола, Сигнаївка. Автомоб. шляхів — 337 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км. У районі — 32 заг.-осв., 2 муз., художня, мистецтв і спортивна школи; 61 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 24 будинки культури, 13 клубів, кінотеатр, 46 кіноустановок, 46 б-к. Музеї: меморіальний лікарів-братів М. С. *Коломійченка* та О. С. *Коломійченка* (м. Шпола) та краєзнавчий (с. Скотареве). У с. Буртах Ш. р. народився укр. рад. актор В. С. *Васелько,* у с. Ярославці — укр. революційний демократ С. А. *Подолинський,* у с. Сердегівці — укр. рад. актриса Р. П. *Нещадименко.* У Ш. р. видається газ. «Шполянські вісті» (з 1930). *М. К. Гришко.*

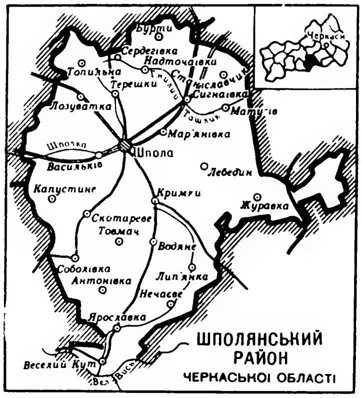

ШПОН (від нім. Span — тріска, скалка) — 1) Тонкі (до 5 мм) листи деревини (натуральний Ш.) або ін. текстурного матеріалу (штучний Ш.). Натуральний Ш. одержують *лущенням* (лущений Ш.) або *струганням* (струганий Ш.) кряжів, цурок. Штучний Ш. виготовляють з паперу з малюнком *текстури деревини* і синтетич. смол. Ш. застосовують у виробн. *фанери, сірниковому виробництві,* для облицювання столярних виробів, меблів. 2) *Пробільний матеріал* у вигляді металевих пластинок (товщ. 1—4 пункти), що закладають при ручних *складальних процесах* між рядками для збільшення проміжків.

ШПО́РТА Ярослав Гнатович (15. IX 1922, с. Сальниця, тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл.— 13.XI 1956, Київ) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався у Вінн. пед. ін-ті (1940) й Ашхабадському ун-ті (1946—47). У віршах і поемах, що ввійшли до збірок «Світлий день» (1948), «Іранський зошит», «Твої літа» (обидві — 1950), «Мужність» (1951), «Запорожці» (1952), «Ти в моєму серці» (1954), «Дубове листя» (1956) опоетизував подвиги рад. людей у дні війни, трудові звершення в мирний час, чистоту людських взаємин. Багато перекладав з поезії народів СРСР. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. *Тв.:* Вибране. К., 1958; Лірика. К., 1960; Ліричний вінок. К., 1969; Поезії. К., 1982; Рос. перекл.— Стихотворения. Л., 1957. *Л. М. Коваленко.*

ШПРОТ, кілька (Sprattus) — рід риб род. *оселедцевих.* Довж. 13—18 см, маса 10—12 г. Відомо кілька видів, з них в СРСР (Балтійське і Чорне моря) поширений 1 вид — Ш. звичайний, або європейський (S. sprattus). У Чорному м. зустрічається підвид Ш. чорноморський (S. s. phalericus), що відрізняється меншими розмірами. Тримається великими зграями, навесні заходить в передгирлові ділянки Дунаю і Дніпра, у Дніпровсько-Бузький, Тилігульський та Березанський лимани, зрідка — в Азовське м. Нерест в травні — червні, самка відкладає до 2400 ікринок. Живиться нижчими ракоподібними. Об'єкт промислу.

ШПУНТ (від нім. Spund — чіп, втулка) — 1) Поздовжній виступ (гребінь), який входить у відповідну йому за формою та розмірами заглибину (паз, його також наз. шпунтом) в з'єднаннях дощок, брусів, *паль* тощо. 2) Інструмент (сталевий стрижень з загостреним кінцем), що ним користуються скульптори та каменотеси при первинній обробці каменю. 3) Виїмка в *кілі* і штевнях (вертикальних або похилих брусах) судна, до якої примикають дошки (листи) зовн. обшивки. 4) Дерев'яна пробка, якою закривають верхні отвори в бутах і бочках з вином.

ШПУР (нім. Spur, букв.— слід, відбиток) — циліндричне заглиблення (діаметром до 75 мм, глибиною до 5 м), пробурене в твердому середовищі, переважно в гірській породі. В шпурах, як правило, розміщують заряд вибухової речовини при *підривних роботах.* Їх використовують також для нагнітання у пласт або відкачування з нього води, для анкерного *кріплення гірничих виробок* (у шпурах закріплюють кріпильні деталі — анкери) тощо.

ШРА́МКІВКА — селище міського типу Драбівського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташована в долині р. Чумгаку (бас. Сули), за 5 км від залізнич. ст. Кононівка. 3,8 тис. ж. (1984). У Ш.— цукр. з-д (засн. 1911). Середня школа; лікарня; Будинок культури, 4 б-ки. Ш. засн. у 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1956.

ШРАПНЕ́ЛЬ (англ. shrapnel) — арт. *снаряд,* споряджений сферичними кулями, стрижнями, накидками, стрілами і т. п., запропонований англ. офіцером Г. Шрапнелем 1803. Мала значну ефективність при ураженні відкритих живих цілей. Втратила значення на поч. 40-х рр. 20 ст. Наприкінці 60-х рр. з'явилися арт. снаряди типу Ш., оснащені стрілоподібними уражаючими елементами для знищення відкритих живих цілей.

ШРЕ́ДЕР (Schröder) Фрідріх Людвіг (3.XI 1744, Шверін — 3.IX 1816, Реллінген) — нім. актор, режисер, педагог і театр. діяч. Видатний представник епохи *Просвітительства* в нім. театрі. В 1747—56 і 1759—69 грав у трупі К. Аккермана, 1769—1812 (з перервами) — керівник Гамбурзького нац. театру. Серед ролей — Марінеллі («Емілія Галотті» Лессінга), Філіпп («Дон Карлос» Шіллера), Батько («Батько сімейства» Дідро); гол. ролі в трагедіях У. Шекспіра — «Гамлет», «Король Лір», «Макбет», «Отелло» та ін. Автор драм. творів «Портрет матері», «Заповіт», «Прапорщик» та ін. *І. Г. Посудовська.*

ШРЕ́ДІНГЕР (Schrödinger) Ервін (12.VIII 1887, Відень — 4.I 1961, там же; похований в Альпбасі, Тіроль) — австр. фізик, один з основоположників *квантової механіки,* іноз. член АН СРСР (з 1934). Закінчив (1910) Віденський ун-т. Осн. праці — з квантової механіки, матем. фізики, заг. теорії відносності, фізики атома, біофізики. Виходячи з ідей Л. де *Бройля* і принципу У. *Гамільтона,* розробив (1925—26) хвильову механіку, в основу якої поклав знайдене ним же рівняння (див. *Шредінгера рівняння*). Запропонував розв'язок цього рівняння для ряду задач, зокрема описав стаціонарні стани й енерг. рівні атома водню, а також дав метод його застосування в теорії збурень. Запровадив поняття *хвильова функція.* Довів (1926) еквівалентність своєї механіки і квантової механіки у матричній формі, яку розробив В. *Гейзенберг.* Нобелівська премія, 1933.

ШРЕ́ДІНГЕРА РІВНЯ́ННЯ — основне рівняння нерелятивістської *квантової механіки,* що описує еволюцію у часі *хвильової функції* мікрочастинки або системи частинок і відображає існування в них квантових і хвильових властивостей. Має вигляд:

$$i\hbar \frac{\partial\psi}{\partial t} = \hat{H}\psi.$$

де ψ — хвильова функція, $\hbar$ — *Планка стала,* $\hat{H}$ — *Гамільтона*

Ф. Шпільгаген.

Я. Г. Шпорта.

Е. Шредінгер.

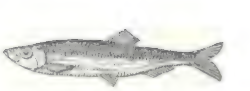

Шпрот чорноморський.

оператор, t — час. Для частинки з масою m, яка рухається у *полі фізичному*, що характеризується *потенціалом* $V(x, y, z, t)$, Ш. р. записують у вигляді

$$i\hbar \frac{\partial\psi}{\partial t} = -\frac{\hbar^2}{2m}\Delta\psi + V(x, y, z, t)\,\psi,$$

де $\Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$ — т. з. *оператор* Лапласа (x, y, z — *координати*). Це Ш. р. наз. часовим. Якщо потенціал V не залежить від часу, підстановка $\psi \to e^{-iEt/\hbar}\cdot\psi$ приводить до стаціонарного Ш. р.:

$$-\frac{\hbar^2}{2m}\Delta\psi + V(x, y, z)\,\psi = E\psi,$$

де E — повна *енергія* мікрочастинки. Це рівняння визначає *стаціонарні стани* частинки у полі з потенціалом V. Ш. р. адекватно описує квантові властивості всіх відомих нерелятивістських систем (*атоми, молекули* тощо). У релятивістській області замість Ш. р. використовують його релятивістські узагальнення, причому вони різні для частинок з різними *спінами* (див. *Дірака рівняння*, *Клейна — Гордона рівняння*). Запропонував 1926 Е. *Шредінгер*.

Літ. див. до ст. *Квантова механіка*.

П. І. Фомін.

ШРЕ́ЙНЕР (Шрайнер; Schreiner) Олів (псевд.— Ральф Айрон; 24. III 1855, Віттеберген, тепер Лесото — 11.XII 1920, Кейптаун) — південноафр. письменниця. Одна з перших пропагандистів марксизму в Пд. Африці. Виступала проти безправного становища жінки і расової дискримінації. У зб. оповідань «Мрії» (1890) звучить віра в краще майбутнє людства. Вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Романи «Історія африканської ферми» (1883), «Від одного до другого» (опубл. 1926), «Ундіна» (опубл. 1928) — автобіографічного характеру. Українською мовою видано збірку «Мрії та сни» (1908).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1974.

ШРЕ́ТЕР Віктор Олександрович (9.V 1839—29.IV 1901) — рос. архітектор. Навчався в петерб. АМ (з 1856) та в Німеччині (1858—62). Осн. роботи в Петербурзі: перебудова ринків Апраксіна і Щукіна (1863), Маріїнського театру (1883, тепер *Ленінградський театр опери та балету* ім. С. М. Кірова) і драм. театру (1883, тепер Великий драм. театр ім. М. Горького), будинок Кредитного товариства на площі Островського (початок 20 ст.). Спорудив вокзал в Одесі (1897, не зберігся), Міський театр у Києві (1899—1901, тепер Театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка: іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київ*, т. 5, с. 112—113). Викладав у петерб. будівельному уч-щі (1858—62).

В. О. Шретер. Вокзал в Одесі. 1897 (не зберігся).

ШРИФТ (нім. Schrift, від schreiben — писати) друкарський — комплект *літер*, необхідних для відтворення певного *алфавіту*, цифр і знаків. Малюнки перших друкарських Ш. створювались на основі рукописних (напр., слов'янoруського — на основі рукописного *півуставу*). Першоджерелом сучасного рос. Ш. є *гражданський шрифт*. Ш. (мал.) розрізняють за нахилом букви, цифри чи знака (прямі, курсивні, похилі), їх шириною (нормальні, вузькі, широкі), насиченістю (світлі, напівжирні, жирні), розміром (див. *Кегель*), малюнком (див. *Гарнітура* шрифту). В СРСР Ш. поділяють за гол. графічними ознаками (контрастністю, наявністю і формою засічок) на шість основних і одну додаткову групи. В кожній з них є кілька гарнітур. Ш. бувають: текстові, видільні, титульні й афішно-плакатні; книжні, газетні, картографічні і спец. призначення. Ш. для ручних *складальних процесів* відливають на шрифтоливарних машинах і автоматах (див. *Шрифтоливарне виробництво*) і зберігають в *касах складальних*.

Т. О. Стародуб.

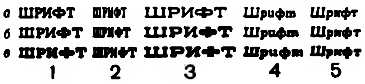

Шрифти друкарські: 1 — прямий нормальний; 2 — прямий вузький; 3 — прямий широкий; 4 — курсивний нормальний; 5 — похилий нормальний; *а* — світлий; *б* — напівжирний; *в* — жирний.

ШРИФТОЛИВА́РНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво друкарських *шрифтів* для ручних *складальних процесів*, а також *пробільного матеріалу*, лінійок та ін. складальних матеріалів способом *лиття*; складова частина *поліграфічної промисловості*. Вперше ручний словолитний пристрій було розроблено в 40-х рр. 15 ст. Й. *Гутенбергом*. Конструкцію першої шрифтоливарної машини з ручним приводом створив 1838 Д. Брюс (США). У 1862 І. Джонсон (Великобританія) винайшов універсальну шрифтоливарну машину з мех. приводом. Ш. в. полягає у створенні за малюнком шрифту рельєфних металевих шаблонів, виготовленні за шаблонами машинним гравіруванням *пуансонів*, що ними видавлюють у металевих брусках *матриці*, відливанні (з *друкарських сплавів*, алюмінієвих сплавів, пластмас) за допомогою матриць певної кількості *літер* (від 20 до 80 тис.). В Ш. в. застосовують шрифтоливарні машини й автомати, а також спец. автомати, на яких відливають лінійки і пробільний матеріал.

Літ.: Шульмейстер М. В. Ручной набор. М., 1967; Колосов А. И. Наборные и стереотипные процессы. М., 1977.

Т. О. Стародуб.

ШРІ-ЛА́НКА (до 1972 — Цейлон) — острів на Пн. Індійського ок., біля пд.-сх. берегів п-ова Індостан, від якого відокремлений Полкською прот. Пл. понад 65,6 тис. км². Поверхня — переважно погорбована рівнина, на Пд. підноситься кристалічне плоскогір'я заввишки до 2524 м (г. Підуруталагала). Вздовж берегів — *коралові рифи*. Родовища графіту, кварцу, дорогоцінного каміння, каоліну тощо. Клімат екваторіальний і субекваторіальний, мусонний. Пересічні температури протягом року +26, +30°. На пд.-зх. схилах нагір'я випадає 2000—5000 мм опадів на рік (з максимумом улітку), на Пн. і Сх. острова — до 1000 мм (переважно у зимовий період). Ріки короткі, багатоводні, порожисті; судноплавні лише у пониззі. У пн. та сх., посушливіших, частинах острова переважають ландшафти *саван*. На рівнинах Пд. Зх. поширені вічнозелені вологі ліси (пальми, залізне, перцеве і шоколадне дерева, бамбук, магнолії, каучуконоси), вище 1500 м — вічнозелені широколистяні ліси і луки, вздовж узбережжя — *мангрові ліси*. Різноманітний тваринний світ: мавпи, слони, олені, кабани, леопарди, дикобрази; є крокодили, черепахи, кілька видів змій, ящірки. Багато птахів та комах. На острові розташована д-ва *Шрі-Ланка*.

В. С. Гаврилюк.

ШРІ-ЛА́НКА (до 1972 — Цейлон), Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка — держава у Пд. Азії, на острові тієї ж назви в Індійському ок. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій.

Державний лад. Ш.-Л. — республіка. Входить до складу *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1978. Глава держави, уряду і головнокомандуючий збройними силами — президент, який обирається населенням на 6 років. Законодавчу владу здійснюють президент і однопалатний парламент (168 депутатів обираються на 6 років), виконавчу — президент і призначуваний ним уряд (кабінет міністрів) на чолі з прем'єр-міністром.

Ю. І. Нипорко.

Природа. Див. *Шрі-Ланка* (острів).

Населення. Переважну більшість населення країни становлять *сингали* (понад 12 млн. чол., 1982, оцінка); живуть також таміли (2 млн.), маври (нащадки арабів і

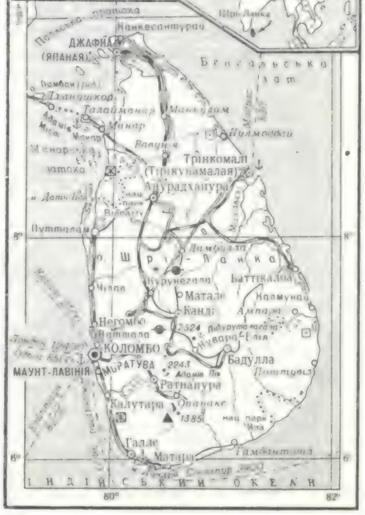

місц. мусульман, бл. 1 млн.) та ін. Офіц. мова — сингальська. Пересічна густота нас.— 228,6 чол. на 1 км² (1982). Міське нас.— 22,4 % (1971). Найбільші міста: *Коломбо, Джафна,* Канді.

Історія. Тер. Ш.-Л. була заселена в епоху *палеоліту*. В 5 ст. до н. е. тут з'явилися переселенці з Індії. В 3 ст. до н. е. на тер. Ш.-Л. склалося перше велике держ. об'єднання. В 15 ст. утворилися 3 д-ви: сингальські — Котте (на Зх. і Пд. Зх.) і Канді (в центр. областях), тамільська — Джафна (на Пн.). В 16 ст. Португалія захопила узбережжя о-ва Цейлон. У серед. 17 ст. її витіснила Голландія. В 1795—96 острів завоювала Великобританія. Цейлон спочатку був підпорядкований англ. *Ост-Індській компанії,* з 1802 — окрема колонія. Населення Цейлону не раз виступало проти колонізаторів (повстання 1796, 1818, 1848). На поч. 20 ст. на Цейлоні виникли бурж. політ. орг-ції, які вимагали здійснення конституційних реформ, зародився робітничий рух. Велика Жовтн. соціалістич. революція вплинула на посилення нац.-визвольного та робітн. руху на острові. В 1919 була створена перша велика політ. партія — Цейлонський нац. конгрес. Демократичні сили, очолені Комуністичною партією Цейлону (засн. 1943), повели боротьбу за нац. незалежність. 4.II 1948 Великобританія надала Цейлону статус домініону. В 1956 до влади прийшла Партія свободи (ств. 1951), уряд якої проводив прогресивні соціально-економічні перетворення, встановив дипломатичні відносини з СРСР (1957) та іншими соціалістичними країнами і проголосив *неприєднання політику.*

Краєвид у центральній частині країни.

Коломбо. Вид частини міста.

22.V 1972 Цейлон був проголошений незалежною Республікою Ш.-Л., 1978 — Демократичною Соціалістичною Республікою Ш.-Л. В 1977 до влади прийшла Об'єднана нац. партія. Уряд Ш.-Л. взяв курс на зміцнення приватного сектора в економіці, залучення в країну іноз. капіталу. В 1982—83 внутр. становище дещо дестабілізували криваві сутички, які відбулися на релігійно-общинній основі між сингалами і тамілами. Уряд Ш.-Л. дотримується політики неприєднання, виступає за встановлення справедливого міжнар. екон. порядку. Між Ш.-Л. і СРСР укладено ряд угод, у т. ч. 1977 — торговельну угоду. З 1955 Ш.-Л.— член ООН.

Ю. І. Патлажан.

Політичні партії, профспілки. Об'єднана національна партія, засн. 1946. З 1977— правляча. Представляє інтереси великої буржуазії. Партія свободи Шрі-Ланки, засн. 1951. Виражає інтереси різних верств буржуазії, гол. чин. сингальської, і землевласників. Тамільський об'єднаний фронт визволення, засн. 1972. Блок партій тамільської націоналістичної буржуазії. Соціалістична партія Шрі-Ланки, засн. 1935. Об'єднує дрібнобурж. верстви міста, частину робітників та інтелігенції. *Комуністична партія Шрі-Ланки,* заснована 1943. Федерація профспілок Цейлону і Цейлонська федерація праці входять до Об'єднаного комітету профорганізацій. Національна спілка трудящих. Ланкійська національна спілка плантаційних робітників. Конгрес трудящих Цейлону.

Господарство. Ш.-Л.— агр. країна з розвинутим плантаційним г-вом експортного напряму, що склалося ще в колоніальний період. Економіка перебуває в значній залежності від кон'юнктури зовн. ринку. За роки незалежності в країні здійснено прогресивні соціально-екон. перетворення, спрямовані на зміцнення нац. економіки. Зокрема, націоналізовано більшу частину плантацій, обмежено діяльність іноз. капіталу, створено держ. сектор у пром-сті, основу якого становлять підприємства, збудовані при сприянні соціалістичних країн, д-ві належить значна частина банків і страхових компаній, залізничний, автобусний та авіац. транспорт, великі іригаційні споруди, електростанції; в різних галузях г-ва та зовн. торгівлі діють держ. корпорації тощо. З кінця 70-х рр. уряд проводить політику, спрямовану на заохочення діяльності приватного, в т. ч. іноземного капіталу, якому надаються пільги (зокрема, в районі Коломбо створена «зона вільної торгівлі»). Заг. криза капіталістичного господарства призвела до погіршення економічного становища країни. В 1982 темпи інфляції становили 11 %, роздрібні ціни зросли на 20 %.

Збирання чайного листу.

У с. г. зайнято бл. 70 % самодіяльного населення. В обробітку — бл. 2 млн. га землі. Осн. плантаційні експортні культури — чай, гевея та кокосова пальма. За збором (1983) чаю (178 тис. т), каучуку (126 тис. т) і кокосових горіхів (2,3 млрд. умовних горіхів) країна займає провідні місця в капіталістичному світі. Вирощують також прянощі, боби какао, ефіроолійні трави тощо. Плантаційні г-ва зосереджені гол. чин. в пд.-зх. частині країни. Продовольчі культури (рис, просо, кукурудза, бобові, батат, маніок, цукр. тростина, овочі, фрукти на ін.) вирощують переважно в дрібних напівнатуральних сел. г-вах. Тваринництво розвинуте слабо, має екстенсивний характер. Поголів'я (млн., 1982): великої рогатої худоби — бл. 1,7, кіз — бл. 0,6, свиней — 0,1, курей — бл. 6. У 1983 виловлено 220 тис. т риби. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. В пром-сті зайнято бл. 8 % самодіяльного населення і створюється бл. 20 % валового нац. продукту. 50 % пром. продукції виробляють на держ. підприємствах. Видобувають графіт (12 тис. т, 1981), у невеликій кількості ільменіт, рутил, циркон, дорогоцінне каміння (рубін, сапфір, аквамарин), кам. сіль, титанову та торієву руди, каолін. З галузей обробної пром-сті найрозвинутіша харчосмакова (первинна переробка чаю, каучуку, продуктів кокосової пальми, олійницька, рисоочисна, цукр. та ін.). Працюють металург. і шинний заводи, борошномельний комбінат (збудовані з допомогою СРСР), нафтопереробний, цем., деревообр., цукр. заводи, текст. фабрика, окремі маш.-буд. (переважно складальні), металообробні та хім. підприємства. Розвинуті кустарні промисли (різьблення на розі, дереві, слоновій кістці, чеканка на металі, виготовлення прикрас з дорогоцінного каміння, золота, срібла та ін.). У 1981 було вироблено 1,1 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центр — Коломбо.

У внутрішніх перевезеннях найбільше значення має автомоб. транспорт. Довж. (тис. км, 1982): автошляхів — бл. 25, залізниць — 1,75. Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Коломбо. З Ш.-Л. вивозять чай, каучук, кокосову олію, копру, дорогоцінне каміння, готовий одяг тощо; довозять нафту, машини і устаткування, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери — США, Саудівська Аравія, Японія, Індія, Великобританія. Розширюються торг.-екон. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами, частка яких у зовнішньоторг. обороті становить понад 10 %. Грош. одиниця — рупія Ш.-Л. За курсом Держбанку СРСР 100 рупій = 3,27 крб. (січень 1985).

В. О. Пуляркін.

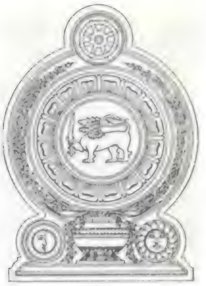

Герб Шрі-Ланки.

ШРІ-ЛАНКА

Площа — 65,6 тис. км²

Населення — понад 15 млн. чол. (1982, оцінка)

Столиця — м. Коломбо

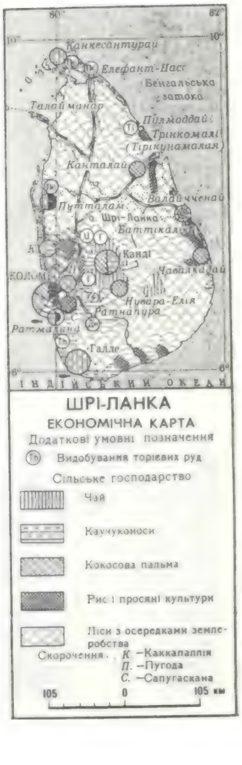

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 було 41,0 тис. лікарняних ліжок (28,8 ліжка на 10 тис. ж.); 1975 мед. допомогу подавали 2,2 тис. лікарів (1,6 лікаря на 10 тис. ж.); працювало 215 зубних лікарів та 1277 фармацевтів. Підготовку лікарів здійснюють 2 мед. ф-ти ун-тів.

А. М. Сточик.

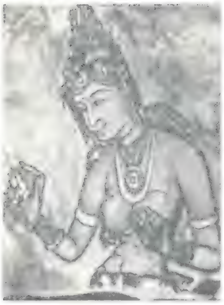

Знатна дама, що кидає квітку. Розпис на скелі Сігірія. 5 ст.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1972 в країні здійснено реформу системи освіти, 1978 до неї внесено зміни. Запроваджено 12-річну загальноосв. школу (5 + 5 + 2), обов'язковим є навчання у поч. і молодшій серед. школах. Навчання в держ. школах безплатне, викладання сингальською або тамільською мовами, у вузах — також й англійською. В 1981/82 навч. р. поч. школою було охоплено 94 % дітей відповідного віку, серед. навч. закладами— 48 %; у поч. школах налічувалося понад 2,1 млн. учнів, у молодших серед. та старших середніх школах — 1293 тис.; у спеціальних середніх навчальних закладах — 12,3 тис. учнів.

У країні функціонують 7 ун-тів: у містах Коломбо (засн. 1967), Джафна (засн. 1974), Келанія (засн. 1959), Моратува (засн. 1966) та ін.; є ряд ін-тів і коледжів — Технологічний коледж, Юрид. коледж — у Коломбо, коледж у Джафні та ін. У 1980/81 навч. р. в ун-тах навчалося понад 17,5 тис. студентів. Наук. установи: Нац. наук. рада Ш.-Л. (засн. 1968), Ін-т наук. й пром. досліджень (засн. 1955), Дослідницький ін-т с. г. (засн. 1972), Дослідницький ін-т медицини (засн. 1900), Астр. обсерваторія (засн. 1907), усі — в Коломбо, Центр. н.-д. ін-т с. г. (засн. 1965), Дослідницький ветеринарний ін-т — у Перадениї, Ін-т чаю (засн. 1925) — у м. Талавакеле. Б-ка Нац. музею Ш.-Л., Публічна та Юридична — в Коломбо, великі б-ки — при ун-тах. Нац. музей Ш.-Л. об'єднує нац. музеї у містах Коломбо (засн. 1877), Канді (засн. 1942), Ратнапура (засн. 1942) і Анурадхапура (засн. 1971).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Ш.-Л. виходило понад 50 газет і журналів сингальською, тамільською та англ. мовами. Найпоширеніші газети: сингальською мовою — «Ланкадіпа» («Острів Цейлон», з 1947), «Дінаміна» («Щоденні новини», з 1909); тамільською мовою — «Віракесарі» («Новини», з 1930); англ. мовою — «Дейлі ньюс» («Щоденні новини», з 1918), «Дейлі міррор» («Щоденне дзеркало», з 1961). Компартія Ш.-Л. видає щоденну газету «Атта» («Правда», з 1964, сингальською мовою), щотижневі газети «Мавбіма» («Батьківщина», з 1951, сингальською мовою), «Десабхімані» («Патріот», з 1946, тамільською мовою), «Форвард» («Вперед», з 1950, англ. мовою). В 1951 засновано нац. кооп. агентство Пресс траст оф Цейлон, 1978 — нац. інформ. агентство Ланка Пулат. Радіомовленням керує держ. служба — Радіомовна корпорація Ш.-Л., засн. 1967. Радіомовлення ведеться сингальською, тамільською, англ. мовами, на закордон — 12 мовами. Експериментальне телебачення — з 1979.

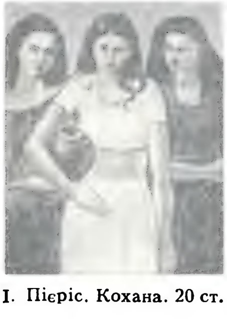

І. Пієріс. Кохана. 20 ст.

Література розвивається в осн. *сингальською мовою,* а також *тамільською мовою* та англійською. Найдавніші пам'ятки л-ри — хроніки «Діпаванса» (4 ст.) та «Махаванса» (5 ст.), писані *палі мовою.* Л-ра на палі стала основою для сингальської л-ри. Перші твори сингал. мовою (віршовані та прозові уривки, тексти, писані в печерах та на скелях) належать до 6—8 ст. Л-ра Ш.-Л. в серед. віки розвивалася під впливом давньоінд. л-ри, санскритської (див. *Санскрит*) класики. Найвідоміші твори 13 ст.— поема «Перлина поезії» сингал. царя Паракрамабаху II, прозові твори — «Оселя Будди» Відьячакраварті та «Історія пожертвувань» Маюрападатхеро, що являє собою збірку проповідей, у якій зображено тяжке життя селянина. Сел. життя змальовано і в «Гірлянді коштовного каміння істинної віри» буддійського монаха Дхармасени, в «Орнаменті істинної релігії» (14 ст.) Дхармакірті-махатхеро. В 15 ст. чільне місце займала поезія, гол. чин. поеми-послання (Шрі Рахула, Веттеветхеро, Відагама). Визначний представник поезії кін. 16 — поч. 17 ст.— Алаг'яванна Мохоттала. Португальська, голл., а згодом англ. колонізація затримувала розвиток л-ри. На поч. 20 ст. з'явилися перші романи сингал. мовою С. де Сілви, П. Сірісени. З істор. романами, низкою оповідань, сатиричним романом «Маріонетка-феодал» (1939) виступив В. А. Сілва. Реалістичний метод у сингал. л-рі утвердив автор багатьох романів і збірок оповідань М. *Вікрамасінгхе,* який критикував капіталістичну дійсність, вперше в сингал. прозі вивів образи представників робітн. класу, зробив значний внесок і в розвиток літературознавства. Гуманістичне спрямування характеризує творчість прозаїків X. Мунідаса, Г. Б. Сенанаяке, К. Джаятілаки, Е. Саратчандри, Гунадаси Амарасекари. В романах і повістях Мадавали Ратнаяке, Гунадаси Ліянаге, А. В. Суравіри, Л. Гунасекари, Кумари Карунаратни порушено актуальні суспільні проблеми. Значних творчих успіхів досягли поети С. Махінда, С. Палансурія, Г. Х. Перера, В. Кумарагама, Ч. Манавасінхе, драматурги Е. Саратчандра, А. Самаравіра, А. Вірасінге, В. А. Абесінхе, літ. критики Г. Вітана, Г. Карунаратна. В 1969 прогресивні письменники Ш.-Л. об'єдналися в орг-цію «Фронт народних письменників».

Протягом багатьох століть л-ра Ш.-Л. тамільською мовою розвивалася в руслі *тамільської літератури* Індії. Найбільшого розвитку в 20 ст. досягли поезія, новела й одноактна п'єса. Найвідоміші сучасні прозаїки й поети С. П. Амарасінгам, Варадар, Дж. Веджатунга, К. Данієл, Д. Джіва, Премджі, Соккалінгам звертаються до соціальної тематики.

Л-ра англійською мовою виникла в 19 ст. Найпопулярніші прозаїки 20 ст.: Р. Л. Спіттел, Г. Вірасурія, Дж. Гунавардена, Р. Проктор, Анне Ранасінгхе.

Ю. В. Покальчук.

Архітектура. На тер. Ш.-Л. з 3 ст. до н. е.— 8 ст. н. е. збереглися архіт. пам'ятки, пов'язані з мистецтвом Індії (*ступа* Руанвелідагоба в Анурадхапурі, 2—1 ст. до н. е.). За середньовіччя (8—13 ст.) буд-во велося переважно в новій столиці — Полоннаруві, де зводили індуїстські храми. Після здобуття незалежності в Ш.-Л. формується нац. архіт. школа; зводяться міські і селянські комплекси, в архітектурі яких поєднуються нац.-середньовічні риси та прийоми сучас. європ. буд-ва (будинок Нац. держ. асамблеї в Коломбо, 1948; готель «Сілон Інтерконтіненталь», поч. 70-х рр.). Пам'ятник Соломону Бандаранаїке в Коломбо (1976, скульптор Л. Кербель).

Образотворче мистецтво. Ранній період мист. Ш.-Л. пов'язаний з мист. Індії, зокрема з буддизмом (храми прикрашалися скульптурою). Збереглися й зразки світської скульптури з каменю, металеві статуетки божеств, наскельні розписи Сігірії. За часів колоніального режиму (з 16 ст.) мист. Ш.-Л. розвивалося завдяки творчості майстрів декоративно-ужиткового мистецтва [вироби з металу (худож. оздоблена зброя), дерева (різьблені архіт. деталі), слонової кістки (статуетки, скриньки) тощо]. Поширені худож. тканини, вишивки, ювелірні вироби, маски. Станкове профес. мист. зародилося в 19 ст. під впливом англ. офіційного мистецтва. Першим худож. об'єднанням було «Цейлонське товариство мистецтва» (з 1887; художники А. Амарасекера, Дж. Д. А. Перера, Т. Раджапакша). На поч. 20 ст. у зв'язку з визвольним рухом склалася живописна школа, що сполучає нац. традиції з досвідом новітніх європ. течій [«Група 43» (художники Дж. Кейт, Г. Пієріс) і «Товариство національного мистецтва» (Б. Л. А. Мендіс та ін.)]. Розвиваються худож. ремесла (ткацтво, різьблення на дереві, художня обробка дорогоцінних каменів тощо).

Музика Ш.-Л. тривалий час зазнавала впливу пд.-інд. муз. культури. У сингалів інструм. музика переважає над вокальною. Муз. інструменти: ударні — барабани бера (5 різновидів, часто об'єднані в ансамблі), пантеру (кільце з мідними дзвіночками), мідні тарілки талампот; духові — хоранеуа (різновид гобоя), хагедія (морські раковини різної форми і розмірів) та ін. Танці — невід'ємна частина нац. свят, реліг. церемоніалів, культових процесій, театр. вистав. Популярні т. з. кандійські танці (удекі, пантеру), побутові — рухуну (багато з них передають поведінку тварин), а також символічні танц. сцени на сюжети з міфології. Для пісень сингалів характерні короткі мелодичні фрази, низхідний рух мелодії. Після завоювання незалежності проблемами збереження нац. культури займається Ін-т сингальської культури. Серед композиторів — П. Кемадаса, П. Дунстан де Сілва, В. Д. Амарадева. Серед муз. колективів — Нац. ансамбль танцю (засн. 1973), танц. ансамбль, що складається з потомствених сімей танцюристів (засн. у 70-х рр; обидва гастролювали в СРСР), Симф. оркестр Шрі-Ланки, оркестри сингальської і тамільської музики, численні ансамблі традиційної музики. В Коломбо — Державний коледж красних мистецтв (засн. 1953), Урядовий музичний коледж (при ньому Сингальський оркестр орієнтальної музики); при ун-ті існує школа танцю.

Театр. Про стародав. походження театру свідчить поема-хроніка «Махаванса» (5 ст.). З давнини до сьогодні збереглися різноманітні форми нар. театру: колам (видовище в масках, в основі якого танець і *пантоміма*), сокарі («театр гумна́») — театр. видовище комедійного характеру та ін. На основі нар.-муз. і танц. традицій виник і діяв на поч. 19 ст. новіший вид театру — надагам (муз. вистава з піснями, танцями, пантомімою). Зародження театру сучас. типу пов'язане з нац.-визвольною боротьбою народів Ш.-Л. В 20-х рр. виникли профес. трупи, в репертуарі яких п'єси нац. драматургів К. Д. Бастіана, Д. де Сілви та ін., що включають діалог і зберігають нар. муз.-танц. основу надагама. Встановлення незалежності Ш.-Л. сприяло відродженню і розвитку нац. традицій. Виникли нові театр. форми, зокрема балет, який синтезує традиційне і нар. танц. мистецтво. В 1944 створено школу і трупу (з 1955 Цейлонський балет Чітрасени), якими керував Чітрасена — перший профес. танцівник і балетмейстер Ш.-Л. В 1960 і 1963 трупа гастролювала в СРСР. У республіці багато аматорських колективів, зокрема театр при ун-ті в Коломбо (в репертуарі твори сучас. сингал. драматургів, а також п'єси А. Чехова, О. Уайльда та ін.).

Кіно. В 1948 було створено першу нац. кінокомпанію по виробн. фільмів «Сінгала-фільм». На розвиток кіномистецтва Ш.-Л. відчутно впливав кінематограф Індії. Більшу частину кінопродукції становили комерційні мелодраматичні стрічки. В кін. 50—60-х рр. почали створювати фільми, в яких реалістично відображено життя країни, людські взаємини («Лінія долі», «Послання», «Село, що змінилося»; всі — реж. Л. Д. Перієс). У 1972 створено Держ. кінокорпорацію. В 70-х рр. у творчості прогресивних режисерів знайшли відображення важливі соціальні проблеми («Добрі побажання» та «Ласанда», обидва — реж. К. Перера; «Що сталося?», реж. П. Гунаратне; «Сім морів», реж. С. Гунасінге). В сучас. кіно Ш.-Л. працюють режисери Д. Патхіраджа, М. Сандасагера, С. Перієс та ін. Серед фільмів 80-х рр.— «Коли човни повертаються до берега» (реж. С. Ар'яватна), «Дві родини» (реж. С. Перієс).

І. А. Звегінцева.

Літ.: Талмуд Э. Д. История Цейлона. 1795—1965. М., 1973; Кочнев В. И. Шри Ланка. Этническая история и социально-экономические отношения до начала XX века. М., 1976; Республика Шри Ланка: история и современность. М., 1977; Воронин С. В. Рабочий класс Шри Ланки. М., 1979; Выхухолев В. В. Сингальская литература. М., 1970; Тюляев С. И., Бонгард-Левин Г. М. Искусство Шри Ланка. М., 1974; Страны и народы. Зарубежная Азия. Южная Азия. М., 1982.

ШРІТ, шрот (нім. Schrot, букв.— дрібні залишки) — побічний продукт, який одержують при виробництві олії з подрібненого насіння *олійних культур* після екстрагування жиру органіч. розчинниками. Ш. — цінний білковий вид *кормів* для с.-г. тварин. Залежно від сировини розрізняють Ш. соняшниковий, льоновий, бавовниковий, соєвий, гірчичний, конопляний, кукурудзяний, коріандровий та ін. Найкращу кормову цінність мають соняшниковий, льоновий, соєвий Ш., 1 кг яких дорівнює 1,02—1,19 корм. од. і містить 289—367 г перетравного протеїну. У Ш. багато вітамінів групи В, Е, калію, фосфору. Згодовують Ш. тваринам так само, як і *макуху*. Входить до складу *комбікормів*.

В. М. Хрящевський.

ШРІ́ФФЕР (Schrieffer) Джон Роберт (н. 31.V 1931, Ок-Парк, шт. Іллінойс) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1971). Закінчив Массачусетський ін-т (1953). З 1962 — професор Пенсільванського ун-ту. Осн. праці — з фізики твердого тіла і фізики низьких т-р. Разом з Дж. *Бардіном* і Л. *Купером* розробив мікроскопічну теорію *надпровідності* (т. з. теорія Бардіна — Купера — Шріффера). Нобелівська премія, 1972.

ШТАБ (нім. Stab) військовий — основний орган управління військами (силами) в бойовій обстановці і керівництва їхнім навчанням, повсякденною діяльністю. Ш. є в збройних силах усіх д-в. Існують від батальйону (дивізіону) і вище. Завдання Ш.: підтримання постійної бойової готовності військ (сил), підготовка даних, необхідних для прийняття командиром (командуючим) рішень, передання їх військам і перевірка виконання, організація безперебійного управління боєм, забезпечення взаємодії військ, організація бойового забезпечення тощо. Див. також *Генеральний штаб.*

ШТА́ЄРМАН Ілля Якович [31.III (12.IV) 1891, Могилів-Подільський, тепер Вінницької обл. — 24.VII 1962, Москва] — український рад. вчений у галузі механіки і математики, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1914), де викладав 1930—41, і Київ. політех. ін-т (1918), в якому викладав до 1941. У 1920—34 працював у Комісії прикладної математики АН УРСР, 1934—43 — в Ін-ті математики АН УРСР. З 1943 — професор Моск. інженерно-буд. ін-ту. Осн. праці — з прикладної теорії пружності, теорії інтегрування рівнянь, прикладної математики.

ШТАЙН (Stein) Гюнтер (8.IV 1922, Дессау — 19.XII 1982, Леніц) — німецький письменник, перекладач (НДР). Під час 2-ї світової війни був солдатом. Працював учителем, редактором. Разом з дружиною Трауте активно популяризував твори рад. л-ри в НДР. Удвох переклали з оригіналу багато творів рос. та укр. класичної і рад. л-ри (зокрема, оповідання І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, С. Васильченка, О. Маковея та ін.; романи й повісті О. Гончара, В. Собка, Ю. Шовкопляса, Ю. Збанацького, С. Скляренка та ін.). У романі «Кати й герої» (1974) відтворив події 2-ї світової війни, діяльність антифашист. сил. Роман «Ультиматум» (1977), повість «Ведмежий кинджал» — про Корсунь-Шевченківську битву 1944. Багато разів бував на Україні.

Тв.: Рос. перекл.— Ультиматум. — Подарок. М., 1978.

А. Г. Баканов.

ШТАКЕНШНЕ́ЙДЕР Андрій Іванович [22.II (6.III) 1802, поблизу Гатчини — 8 (20).VIII 1865, Москва] — рос. архітектор та мальовальник, акад. петерб. АМ (з 1834). У 1815—21 навчався в петерб. АМ. Серед споруд — палац «Бельведер» у Петергофі (тепер Петродворець; 1853—56); палаци в Петербурзі — Миколаївський (1853—61, тепер Палац Праці), Новомихайлівський (1857—61, тепер Інститут історії матеріальної культури АН СРСР), та приватні будинки. За проектами Ш. на Україні створено архітектурні споруди парку «*Софіївка*» в Умані (Рожевий павільйон, 1850—52; іл. див. до ст. *Павільйон,* т. 8, с. 116; вхід до парку, ескізи ліпного фризу до павільйону Флори, 1852).

ШТАМ (від нім. Stamm, тут — плем'я, рід) — культура мікроорганізмів одного виду, виділена з якогось природного середовища (води, грунту тощо) або одержана в лабораторії в процесі *селекції.* Різні Ш. одного і того самого виду, виділені з різних середовищ або з одного середовища в різний час, можуть відрізнятися, напр. за чутливістю до *антибіотиків,* здатністю до утворення *токсинів, ферментів* тощо.

ШТАМБ (від нім. Stamm — стовбур, пень) — частина стовбура дерева між кореневою шийкою і нижньою скелетною гілкою *крони.* За висотою Ш. розрізняють дерева низькоштамбові (40—70 см), напівштамбові (до 100—120 см) та високоштамбові (понад 150 см).

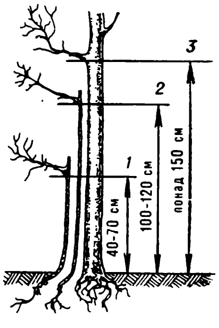

Штамби:
1 — низький;
2 — напівштамб;
3 — високий.

ШТАМП (нім. Stampfe, від італ. stampa — печатка) — 1) Інструмент для обробки заготовок (або матеріалів) тиском: *об'ємним штампуванням, листовим штампуванням* тощо. Робочими частинами багатьох Ш. служать *матриця* і *пуансон,* при взаємодії яких оброблювані заготовки (матеріали) належним чином деформуються. 2) Металева або полімерна форма з заглибленим або рельєфним зображенням тексту, малюнка чи прикраси. Служить для *тиснення* зображень на палітурній кришці. 3) Печатка (опукле негативне зображення), а також її відбиток на документі. 4) Готовий зразок, шаблон. 5) Переносно — художній прийом або зворот мови, що багаторазово механічно повторюється без творчого осмислення.

ШТАМПУВА́ННЯ — обробка металевих і неметалевих матеріалів (заготовок) тиском у *штампах.* Розрізняють: *листове штампування* і *об'ємне штампування*; *холодне штампування* і гаряче (з нагріванням матеріалів). Особливі способи Ш. — за допомогою енергії вибуху (див. *Вибухове штампування*), потужного магн. поля (див. *Магнітно-імпульсна обробка*), з використанням еластичних (напр., гумових) прокладок тощо. Для Ш. застосовують переважно штампувальні *молоти* і

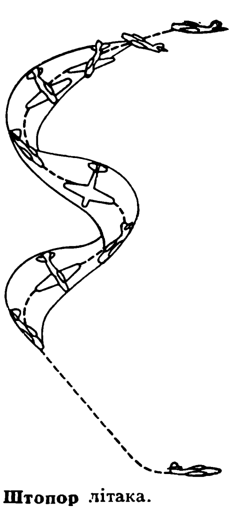

Штопор літака.

А. Г. Штепа. Степан іде на Січ. Декоративна скульптура. Дерево. 1972.

I
УКРАИНСКИЙ
ФРОНТ

Штандарт.

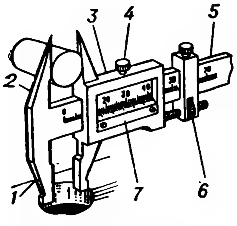

Штангенциркуль:
1 — нижня губка;
2 — верхня губка;
3 — рамка;
4 — стопорний гвинт;
5 — штанга;
6 — мікрометричний подавальний пристрій;
7 — ноніус.

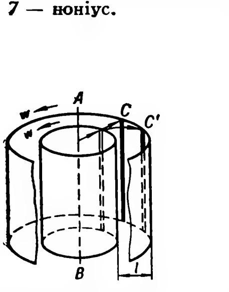

Штерна дослід.

преси (у т. ч. *гідравлічні преси*), *ковальсько-штампувальні автомати.* Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво.*

ШТАНГЕНЦИ́РКУЛЬ (нім. Stangenzirkel, від Stange — стрижень і Zirkel — циркуль) — інструмент (прилад), яким вимірюють зовн. і внутр. розміри деталей машин, труб тощо. Осн. частинами Ш. (мал.) є лінійка (штанга) з губками (або губкою) і рухома рамка з губками (або губкою) і ноніусом (допоміжною шкалою), яка переміщується по лінійці. Верхні границі вимірювань Ш. — від 125 до 2000 мм. Границі допустимої похибки — 0,05, 0,1 і 0,2 мм. Деякими Ш. (з верх. розмічальними губками) розмічають поверхні заготовок (див. *Розмічальний інструмент*).

ШТАНДА́РТ (нім. Standarte — прапор) — 1) *Прапор* кав. частин у рос. і деяких іноземних арміях. У Рад. Збройних Силах Ш. наз. прапор зведених полків фронтів, ВМФ і Наркомату оборони, які брали участь у *Параді Перемоги.* 2) Прапор глави держави, який вивішують у місці його перебування.

ШТАПЕЛЮВА́ЛЬНА МАШИ́НА (від нім. Stapel — волокно) — машина, на якій з хім. ниток, зібраних в джгут, одержують штапельовану стрічку, що з неї виготовляють *пряжу*. Принцип дії найпоширеніших Ш. м. полягає у формуванні з кількох джгутів живильної стрічки і розрізуванні (штапелюванні) в ній ниток на волокна певної довжини. Одержану штапельовану стрічку витягують (потоншують), ущільнюють і укладають в спец. ємкість. В подальшому ця стрічка надходить на стрічкові та ін. машини прядильного виробництва.

ШТА́РКА Я́ВИЩЕ — зсув і розщеплення *рівнів енергії* атомів, молекул та інших квантових систем під діянням *електричного поля.* Виявляється у зміні положення та розщепленні *спектральних ліній* цих систем (штарківські підрівні, штарківське розщеплення). Причиною Ш. я. є поява додаткової енергії ΔE у квантової системи, що перебуває в електр. полі з напруженістю E. Розрізняють лінійне Ш. я. (ΔE пропорційно E) і квадратичне Ш. я. (ΔE пропорційно E^2). Лінійне Ш. я. спостерігається в атомах водню, воднеподібних атомах, а також системах, що не мають центра *інверсії.* Квадратичне Ш. я. характерне для багатоелектронних систем з центром інверсії, в яких дипольний момент (див. *Диполь* електричний) відсутній, і електр. поле взаємодіє з наведеним полем диполя. Величина зміщення є різною для різних станів. Якщо рівні вироджені, то виродження може частково зніматися під діянням електр. поля. Напр., для атомів знімається виродження по *квантовому числу* m, яке характеризує проекцію повного моменту кількості руху, проте стани з квантовими числами m і $-m$ зміщуються однаково, тобто залишаються виродженими. Число підрівнів, які виникають в електр. полі для станів атома з квантовим числом повного моменту кількості руху j, дорівнює $j + {}^{1}/_{2}$. Ш. я. використовують в атомній і мол. *спектроскопії, радіоспектроскопії,* на ньому грунтується один з найточніших методів визначення дипольних моментів молекул тощо. Лінійне Ш. я. відкрив (1913) нім. фізик Й. Штарк (1874—1957). Квадратичне Ш. я. вперше спостерігав (1924) нім. фізик Р. Ладенбург (1882—1952). *В. Й. Сугаков.*

ШТАТ (нім. Staat, букв.— держава, від лат. status — стан, положення) — 1) Складова частина ряду бурж. д-в з федеративною формою *державного устрою*; назва держ. тер. одиниці, яка входить до складу *федерації* (зокрема, в Австралії, Бразілії, Венесуелі, Індії, США). У Ш. створюються свої органи влади й управління. Як правило, центр. влада формально або фактично контролює законодавчу і виконавчу діяльність органів Ш. Очолює Ш. звичайно *губернатор*, обираний населенням (напр., США, Мексіка) чи призначуваний главою федерації (Індія, Австралія). 2) Постійний склад працівників підприємства, установи чи організації. Див. також *Штати.*

ШТА́ТИ (від нім. Staat — держава, правління) — постійний, гранично допустимий чисельний склад працівників підприємств, установ, орг-цій. Типові Ш. затверджують м-ва для підвідомчих орг-цій та установ у межах ліміту чисельності персоналу та планового фонду заробітної плати, затверджених для системи кожного м-ва, з додержанням схем посадових окладів і серед. заробітної плати за штатним розписом. Додержання встановленої для даної орг-ції структури Ш., посадових найменувань і посадових окладів має важливе значення для ефективного використання наявних трудових ресурсів.

ШТА́УДІНГЕР (Staudinger) Герман (23.III 1881, Вормс — 8.IX 1965, Фрайбург) — німецький хімік (ФРН). Професор Фрайбурзького ун-ту (1926—51). Директор Держ. ін-ту високомол. сполук (1940—56). Відкрив новий клас органічних сполук — кетени. Синтезував кілька органічних сполук фосфору, досліджував інсектициди. Один з основоположників макромол. хімії. Нобелівська премія, 1953.

ШТАУФЕ́НИ (Staufen) — династія нім. королів та імператорів *«Священної Римської імперії»* 1138—1254. Див. *Гогенштауфени.*

ШТЕ́ЄНБЕК (Штенбек; Steenbeck) Макс (н. 21.III 1904, Кіль) — нім. фізик, член АН НДР (з 1956), її віце-президент (1962—67), іноз. член АН СРСР (з 1966). Навчався (1922—27) в ун-ті в Кілі. Осн. праці — з фізики напівпровідників, магн. гідродинаміки, фізики газового розряду, ядерної фізики, фізики плазми, астро-фізики. Незалежно від ін. вчених висунув (1927) ідею створення циклотрона. Запропонував теорію походження магн. поля Сонця, планет і зір. Очолював (1957—62) роботи з ядерної фізики й енергетики в НДР, брав участь у створенні першої в НДР атомної електростанції. Золота медаль імені М. В. Ломоносова АН СРСР, 1972. Портрет с. 443.

ШТЕЙН Іван Федорович (р. н. невід., м. Брауншвайг, тепер ФРН — 1837, Харків) — рос. та укр. театр. діяч, антрепренер, режисер і балетмейстер. У 1802 переїхав до Росії. Працював актором і танцівником німецької трупи в Петербурзі, 1804—09 — режисер і балетмейстер кріпацького театру Ю. А. Ілінського в Романові (тепер смт Дзержинськ Житомир. обл.), викладав танці в Київ. гімназії (1809—11) та Харків. ун-ті (1812—16). В 1816 став компаньйоном харків. антрепренера Й. Калиновського, 1817—18 утримував власну трупу (див. *Харківський вільний театр*), 1818—21 — танцмейстер Харків. ін-ту шляхетних дівчат. В 1821 відновив театр. діяльність (див. *Штейна І. Ф. трупа*), яку продовжував до 1836. *Р. Я. Пилипчук.*

ШТЕЙН Олександр Петрович [н. 15 (28).IX 1906, Самарканд] — рос. рад. драматург. Член КПРС з 1930. Створив п'єси на історичну («Стяг адмірала», 1950, Держ. премія СРСР, 1951), істор.-революц. («Весна двадцять першого», 1939; «Пролог», 1952; «Між зливами», 1964, та ін.) та флотську («Океан», 1964; «Чорний гардемарин», 1980) тематику. Автор п'єс «Персональна справа» (1954), «Готель „Асторія"» (1956), «В полоні у часу» (1969), «Співучі піски» (1972), «Версія» (1977), літ.-біографічних драм, кіносценаріїв («Суд честі», 1948, Держ. премія СРСР, 1949; «Адмірал Ушаков», 1953, та ін.), прозових творів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, іншими орденами, медалями.

Тв.: Пьесы, т. 1—2. М., 1978; Укр. перекл.— Флаг адмірала. К., 1951; Персональна справа. К., 1955; Океан. К., 1962; Співучі піски. К., 1973. *Ю. І. Корзов.*

ШТЕЙН (від нім. Stein — камінь) — сполука сульфіду деяких кольорових металів (переважно міді, нікелю) з сульфідом заліза; проміжний продукт (напівпродукт) виплавлення цих металів з їхніх сульфідних (сірчистих) руд і рудних концентратів. Продуваючи (повітрям або технічно чистим киснем) Ш. в *конверторі*, одержують чорновий (з домішками) кольоровий метал, що його далі очищають (див. *Рафінування* металів). Див. також *Сульфідування.*

ШТЕ́ЙНА І. Ф. ТРУ́ПА — рос.-укр. професіональна трупа, яку утримував І. *Штейн.* У кін. 1821 з групи акторів *Полтавського вільного театру* І. Штейн заснував нову трупу, яка 1822—23 постійно виступала в Тулі, з кінця 1823 — в Харкові, 1827—28 — в Одесі. Поділена на три частини, трупа давала одночасно вистави в Харкові (1825—36), Курську (1825—33) і Києві (1830—35), періодично — в Полтаві, Ромнах, Кременчуці, Миколаєві, Таганрозі, Новочеркаську, Калузі та інших містах. У трупі працювали Л. *Млотковський,* І. *Дрейсіг,* Д. *Жураховський,* К. *Зелінський,* М. *Рибаков,* К. *Соленик,* Є. Мочалова та ін. У репертуарі: російська (Фонвізін, Грибоєдов), західно-європейська в рос. перекладах і переробках (Шекспір, Мольєр, Шіллер) драматургія, п'єси укр. драматургів («Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» Котляревського), а також т. з. двомовні п'єси, автори яких звертаються до укр. і рос. або укр. і польс. мов («Козак-віршописець» Шаховського, «Марфа і Угар, або Лакейська війна» О. Корсакова, «Шельменко — волосний писар» Квітки-Основ'яненка, «Українка, або Королева чаклування» Мілевського). Останні виступи трупи відбулися 1836 в Єлисаветграді (тепер Кіровоград) й Одесі. *Р. Я. Пилипчук.*

ШТЕ́ЙНБЕРГ Лев Петрович [3 (15).IX 1870, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 16.I 1945, Москва] — укр. і рос. рад. диригент, композитор, педагог, нар. арт. СРСР (з 1937). В 1893 закінчив Петерб. консерваторію. Працював оперним диригентом у Петербурзі, Одесі, Харкові, Москві. В 1928—45 — диригент Великого театру СРСР. У 1937—41 — професор Моск. консерваторії. В 1910—18 та 1922—23 Ш. працював у Київ. оперному театрі, 1923 — один з організаторів і керівників філармонічного т-ва в Києві. В 1924—26 — гол. диригент Харків. опери, де 1924 вперше поставив оперу «Тарас Бульба» М. Лисенка (здійснив ред. партитури). Автор опери «Десять днів, що потрясли світ», балету «Мірра», 3 симфоній, кантати «Жовтень», симф. поеми «Красна площа», оркестрової фантазії «Україна» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *І. Д. Гамкало.*

ШТЕ́ЙНБЕРГ Яків Аронович [13 (25).IV 1896, Київ — 11.II 1982, там же] — укр. рад. архітектор. У 1925 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у В. *Рикова.* Осн. споруди: Гірничий ін-т у Донецьку, Клуб будівельників та житл. будинок «Індубуд» у Харкові (всі — 1928), Вуглетехнічний ін-т у Донецьку (1930), поліклініка (1954) та житлові будинки у Києві (1966, 1970—74), санаторій «Україна» (1932) у Гагрі. Автор наук. праць і статей з питань архітектури та буд-ва. З 1923 викладав в худож. та інженерно-будівельних ін-тах Харкова і Києва (з 1937 — професор).

ШТЕ́ЙНТАЛЬ (Steinthal) Гейман (16.V 1823, Гребціг — 14.III 1899, Берлін) — нім. мовознавець. Професор Берлін. ун-ту (з 1863). Один із основоположників психологічного напряму в мовознавстві. Осн. праці: «Походження мови» (1851), «Характеристика найголовніших типів будови мови» (1860), «Історія мовознавства у греків і римлян» (1862—63). *Б. М. Задорожний.*

ШТЕ́ПА Антон Гнатович [н. 9 (22). IX 1903, с. Сваричівка, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. різьбяр на дереві. Автор тематичних скульптур «Ішов кобзар до Києва та й сів спочивати» (1966), «Декрет Леніна про землю та мир» (1968), «Партизани» (1974), «Перемога. 1945 рік. 9 Травня» (1975), барельєфів, у т. ч. на мотиви творів Т. Шевченка. Виготовляє також українські народні музичні інструменти (ліри, бандури).

Літ.: Антон Штепа. Різьбярство. Каталог. К., 1976. *В. М. Ханко.*

ШТЕ́РІВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді. Розташована за 7 км від залізнич. ст. Петровеньки. 2,0 тис. ж. (1984). Більшість жителів Ш. працює на підприємствах м. Петровського та с-ща Маломиколаївки. Восьмирічна школа; фельдшерсько-акушерський пункт; клуб, 2 б-ки. Засн. наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ШТЕ́РІВСЬКА ДРЕС імені Ф. Е. Дзержинського — перша теплова електростанція на Україні, споруджена за планом *ГОЕЛРО*. Розташована в м. Міусинську Ворошиловгр. обл. Буд-во почато 1922. Перший турбогенератор потужністю 10 тис. кВт введено в дію 1926. Закінчено буд-во наприкінці 1931. Встановлено 6 турбогенераторів заг. потужністю 152 тис. кВт. У 1932 електростанції присвоєно ім'я Ф. Е. Дзержинського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ДРЕС було повністю зруйновано. Відбудову електростанції закінчено 1953. З 1.I 1983 електростанцію ліквідовано. На її базі збудовано підрозділ енергоремонтажного підприємства «Донбасенерго». *В. А. Жмурко.*

ШТЕРН (Stern) Вільям (29.IV 1871, Берлін — 27.III 1938, Дарем, Пн. Кароліна, США) — нім. психолог і філософ-ідеаліст. Професор ун-тів у Бреслау (з 1907) і Гамбургу (1916—33), де засн. Психологічний ін-т. Після фашист. перевороту емігрував до США. Один з перших систематично вивчав індивідуальні відмінності, застосував метод *тестів*, запровадив поняття *коефіцієнта інтелектуальності*. Ш. був ініціатором розробки питань *юридичної психології*. В філософії розвивав концепцію т. з. критичного *персоналізму*. Автор праць з *дитячої психології*, генетичної і прикладної психології, в т. ч. *диференціальної психології*.

ШТЕРН Ліна Соломонівна [14 (26).VIII 1878, м. Лібава, тепер м. Лієпая Латв. РСР — 7.III 1968, Москва] — рад. фізіолог, академік АН СРСР (з 1939) і АМН СРСР (з 1944). Член КПРС з 1938. В 1903 закінчила Женевський ун-т, 1904—25 працювала у тому ж ун-ті (з 1917 — професор). У 1925 переїхала в СРСР. В 1929—48 — директор Ін-ту фізіології АН СРСР, 1954—68 працювала в Ін-ті біофізики АН СРСР. Праці присвячені вивченню хім. і фізико-хім. основ і *гуморальної регуляції* фізіол. процесів в організмі людини і тварин. Розробила вчення про *бар'єрні функції*, докладно вивчила *гематоенцефалічний бар'єр*. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медаллю. Держ. премія СРСР, 1943.

ШТЕРН (Stern) Отто (17.II 1888, Зорау, Сілезія — 17.VIII 1969, Берклі, Каліфорнія) — нім. і амер. фізик. Закінчив (1912) ун-т в Бреслау (Вроцлаві). Емігрував 1933 у США. Осн. праці — з ядерної фізики, квантової фізики, термодинаміки. Вперше (1920) виміряв швидкість молекул газу (див. *Штерна дослід*), спільно з нім. фізиком В. Герлахом (1889—1979) довів (1922) наявність магн. моменту атома (див. *Штерна — Герлаха дослід*), спільно з нім. фізиком Р. Фрішем (н. 1904) вперше (1933) визначив магн. момент протона в молекулі водню. Нобелівська премія, 1943.

ШТЕ́РНА ДО́СЛІД — дослід, на основі якого визначено швидкість молекул газів. Здійснив (1920) О. *Штерн*. У Ш. д. два співвісні циліндри (мал.) оберталися з однаковою кутовою швидкістю ω навколо платинової дротинки AB, поверхня якої вкрита сріблом. З поверхні нагрітої дротинки вилітали атоми срібла, швидкості v яких треба було визначити. Ці атоми, пролітаючи крізь вузьку щілину у внутр. циліндрі, осаджувалися на стінках зовн. циліндра у вигляді вузької смуги C при нерухомих циліндрах і смуги C', якщо циліндри оберталися навколо осі AB. За час t, за який атом срібла пролітав віддаль між циліндрами $l = vt$, обидва вони поверталися на кут $\varphi = \omega t$. Звідси швидкість руху частинки срібла $v = \frac{l\omega}{\varphi}$. В Ш. д. густина нальоту срібла на стінках зовн. циліндра була неоднаковою. Найбільша ущільненість його в середині смуги означала, що тут осідали частинки з найімовірнішою швидкістю. Ш. д. підтвердив осн. положення *кінетичної теорії газів*, зокрема щодо розподілу молекул і атомів газу за швидкостями. Мал. с. 442.

ШТЕ́РНА — ГЕ́РЛАХА ДО́СЛІД — дослід, який підтвердив, що *атом* має *магнітний момент*, проекція якого на напрям зовн. магнітного поля набуває лише певних значень. Цей дослід запропонували (1920) П. Л. *Капіца* і М. М. *Семенов*, його здійснили (1922) О. *Штерн* і нім. фізик В. Герлах (1899—1979). В Ш.—Г. д. (мал.) вивчалось проходження вузького пучка атомів срібла у сильному неоднорідному магн. полі. Виявилось, що пучок розщеплюється на 2 компоненти, які симетрично зміщені відносно напряму його початкового поширення. Це свідчило, що проекція магн. моменту атома набуває лише двох значень, які відрізняються знаком. Величина магн. моменту, виміряна у Ш.—Г. д., виявилась рівною *Бора магнетону*. Результати досліду можна пояснити, припустивши, що електрон має *спін* і пов'язаний з ним власний (спіновий) магн. момент. Ш.—Г. д. відіграв велику роль у розвитку вчення про *електрон*.

ШТЕ́РНБЕРГ Василь Іванович (12.II 1818, Петербург — 8.XI 1845, Рим) — російський та український художник. У 1835—39 навчався у петерб. АМ у М. *Воробйова*. Свої кращі картини створив на Україні: «Пастушок» (1836—38), «Переправа через Дніпро під Києвом», «Садиба Г. Тарновського в Качанівці», «Вид на Поділ у Києві» (всі — 1837), «Вулиця на селі» (1837—38), «В Качанівці у

М. Штеєнбек.

Л. П. Штейнберг.

Л. С. Штерн.

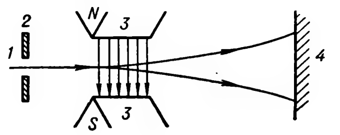

Схема **Штерна — Герлаха досліду:**
1 — пучок атомів;
2 — екран із щілиною;
3 — магніт;
4 — екран.

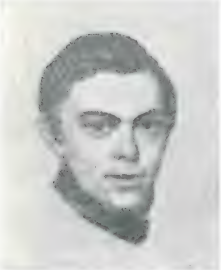

В. І. Штернберг. Автопортрет. 1838—40. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

П. К. Штернберг.

К. А. Штирбул.

Тарновського» (1838). Автор картин, малюнків (зокрема, на теми життя казахів, башкирів, уральських козаків, а також італійців), літографій, офортів. Твори зберігаються у ДМУОМ у Києві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї Т. Г. Шевченка та ін. Був одним з найближчих друзів Шевченка. У 1840 створив фронтиспіс до першого видання «Кобзаря» Шевченка і кілька портретів поета. Шевченко присвятив Ш. поему «Іван Підкова», вірш «На незабудь Штернбергові», відтворив його образ у повістях, зокрема «Художник» і «Музикант».

Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353, а також до ст. *Т. Г. Шевченко,* с. 390 і на с. 447.

Літ.: Пархоменко І. В. Василь Штернберг. К., 1978.

ШТЕ́РНБЕРГ Лев Якович [21. IV (3.V) 1861, Житомир — 14.VIII 1927, Дудергоф, тепер с-ще Можайський Ломоносовського р-ну Ленінгр. обл.] — рад. етнограф, чл.-кор. АН СРСР (з 1924). У 1881—82 навчався в Петерб., 1882—86 — у Новорос. ун-ті в Одесі. За участь у народовольських оргціях 1889—97 був на засланні на о. Сахалін; вивчав етнографію місц. народів (гіляків). Відкрив у них прояви *групового шлюбу.* Це відкриття відзначив Ф. Енгельс у статті «Нововідкритий приклад групового шлюбу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 345—348). В 1897—99 Ш. працював у Житомирі, з 1899 — в Петербурзі, зокрема з 1901 — в Музеї антропології та етнографії. З 1918 — професор Ленінгр. ун-ту.

Тв.: Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936.

ШТЕ́РНБЕРГ Павло Карлович [21.III (2.IV) 1865, Орел — 1.II 1920, Москва] — рос. рад. астроном і революційний діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Закінчив (1887) Моск. ун-т. У 1888—1917 працював на Моск. астр. обсерваторії (з 1916 — директор), одночасно (з 1890) — в Моск. ун-ті (з 1914 — професор). До 1909 Ш. був одним з керівників військ.-тех. бюро Моск. к-ту партії. Після Лютневої революції 1917 Ш. — один з організаторів і керівників бойових робітн. дружин Москви, згодом — на парт. роботі. Наук. праці стосуються гравіметрії та фотографічної астрономії. Ш. один з перших застосував фотографію для вимірювання подвійних зір; займався проблемою руху полюсів Землі. 1931 ім'ям Ш. названо Держ. астр. ін-т при Моск. ун-ті.

ШТИЛЬ (голл. stil) — безвітря або слабкий вітер, швидкість якого за *Бофорта шкалою* 0—0,2 м/с. Спостерігається здебільшого у внутр. областях стійких *антициклонів.* Найчастіше Ш. буває у долинах та улоговинах.

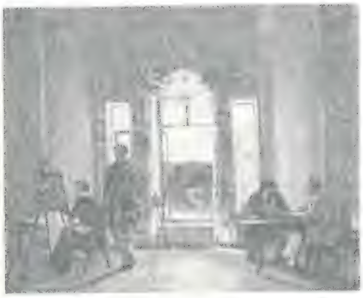

В. І. Штернберг. В Качанівці у Тарновського. 1838. ДРМ у Ленінграді.

ШТИ́РБУЛ Кирило Антонович [н. 17.II (2.III) 1915, с. Бруштени, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР] — молд. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1947. Після закінчення 1937 молд. відділення Одес. муз.-драм. ін-ту працює в Кишинівському молд. муз.-драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей — Барус («Овідій» Александрі), Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Сотник («Назар Стодоля» Шевченка), Андронаті («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Карпо Вітровий («Калиновий гай» Корнійчука) та ін. Один з перших на молд. сцені створив образ В. І. Леніна (вистави за п'єсами Погодіна, Шатрова, Дадіані). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *Л. І. Барабан.*

ШТІ́БЕР (Stieber) Здислав (7.VI 1903, Щакова, поблизу Яворова — 12.X 1980, Варшава) — польс. мовознавець, член Польської академії знань (з 1945), Польської АН (з 1954). Професор Львівського (1937—45, з перервою), Лодзинського (з 1945), Варшавського (з 1952) ун-тів. Керівник відділу слов'янознавства Польс. АН (з 1961). Автор праць з польс. та заг. мовознавства, фонології, діалектології; з них основна: «Нарис порівняльної граматики слов'янських мов» (ч. 1—3, 1969—73). Питанням укр. мови присвячено праці «Топономастика Лемківщини» (ч. 1—2, 1948—49), «Лінгвістичний атлас давньої Лемківщини» (ч. 1—8, 1956—64), «Вокалічна система давньої Лемківщини» (1960) тощо. *А. П. Могила.*

ШТІ́ЛЬМАН Ілля Нісонович (3. XII 1902, Київ — 11.VIII 1966, там же) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1940. У 1917—20 навчався у Київ. худож. уч-щі, 1920—27 — у Київ. худож. ін-ті у М. *Бурачека* і Ф. *Кричевського.* Твори: «Швачки» (1927), серія пейзажів «Дніпро одягається в граніт» (1936—37), «Відбудова Дніпрогесу» (1946), «Колгоспна нива» (1950), «Гроза» (1956), «Яблуньки» (1965), «Седнівські далі» (1966) та ін. В 1933—64 викладав у Київ. худож. ін-ті (1940—44 — директор, з 1947 — професор). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *В. О. Толстов.*

ШТІ́РІЯ, Штейєрмарк — історична область у Центр. Європі в бас. р. Мур. Істор. ядром Ш. була Карінтійська *марка,* яка стала 1180 герцогством у складі «*Священної Римської імперії*». Населення Ш. — словенці — зазнало онімечення. З 1282 Ш. належала *Габсбургам.* У 1867—1918 Ш. — коронна земля в складі *Австро-Угорщини.* За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* більша частина Ш. увійшла до складу Австрії, менша — до Югославії.

ШТІ́РНЕР (Stirner) Макс (справж. прізв. та ім'я — Шмідт Каспар; 25.X 1806, Байройт — 26.VI 1856, Берлін) — нім. філософ-ідеаліст, один з гол. представників *молодогегельянства,* ідеолог *анархізму.* В своєму творі «Єдиний і його власність» (1845) з позицій *соліпсизму* твердив, нібито творчою силою історії є самосвідомість індивіда, яку проголошував найвищою реальністю. Суспільство, д-ву, мораль тощо вважав «привидами», породженими свідомістю індивіда, що перешкоджають реалізації його внутр. «Я». Сваволя індивіда, за Ш., встановлює істинність явищ («Я — критерій істини»). Ш. вихваляв егоїзм та індивідуалізм дрібного буржуа, виступав проти революц. боротьби, проти комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології» піддали нищівній критиці *суб'єктивний ідеалізм,* дрібнобурж. *індивідуалізм* і анархізм Штірнера, викрили повну неспроможність його критики комунізму.

ШТОГАРЕ́НКО Андрій Якович [н. 2 (15)X 1902, с. Нові Кайдаки, тепер у складі Дніпропетровська] — укр. рад. композитор, педагог, нар. арт. СРСР (з 1972), Герой Соціалістич. Праці (1982). Член КПРС з 1944. У 1936 закінчив Харків. консерваторію. В 1926—30 — худож. керівник організованого ним Першого укр. ансамблю баяністів імені Комсомолу (Дніпропетровськ). З 1954 — викладач Київ. консерваторії (з 1960 — професор, 1954—68 — ректор). З 1968 — голова правління Спілки композиторів України. Твори: вокально-симфонічні (у т. ч. поеми «Ленін іде по планеті», 1967; «Росія», 1968; вокально-симфонічна повість «Шляхами Жовтня», «Урочиста ода Комуністичній партії», обидві — 1977); симфонічні, зокрема 6 симфоній (у т. ч. 1-а «Україно моя», 1943; 3-я «Пам'яті товариша», 1966; 4-а «Київська», 1972; 6-а «Біографічна», 1979); сюїти («Пам'яті Лесі Українки», 1951; «Молодіжна», 1959); поема «Пам'яті Кобзаря», 1960; для фортепіано з оркестром — сюїта «Партизанські картини», 1957; концертино, 1973; «Поема-концерт», 1977; «Симфонічні танці», 1980; камерно-інструм. ансамблі (струнний квартет «Вірменські ескізи», 1960; «Молодіжне тріо», 1962; «Чотири українські танці», 1976); твори для фортепіано («Пам'яті музикантів», 1960; «Образи», 1970); хори (сюїти «Шевченкіана», 1963; «Дружба народів», 1964); романси, пісні; музика до театр. вистав і кінофільмів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1952. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1974.

І. Н. Штільман. Колгоспна нива. 1950. ДМУОМ у Києві.

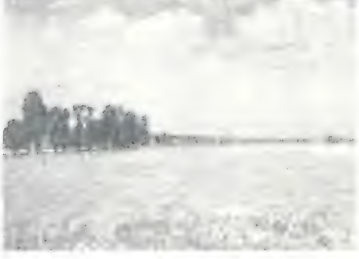

Літ.: Творчість А. Штогаренка. К., 1979. *М. К. Боровик.*

ШТОК (від нім. Stock — палиця; корінь, стебло) — геол. тіло неправильної циліндричної форми, що залягає в товщі гірських порід з крутим падінням. Розміри в поперечнику від кількох метрів до кількох кілометрів. За умовами утворення розрізняють Ш. тектонічні, магматичні, а також і метасоматичні (останні утворюються внаслідок заміщення гірських порід мінеральною речовиною, що відкладається циркулюючими в земній корі гідротермальними розчинами). З Ш. пов'язані родовища мідних, сурм'яних, поліметалевих та деяких інших руд.

ШТО́КАЛО Йосип Захарович [н. 4 (16).XI 1897, с. Скоморохи, тепер Сокальського р-ну Львів. обл.] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1941. Закінчив (1931) Дніпроп. ун-т. У 1931—41 працював у вузах Харкова. У 1942—49 та 1956—63 — в Ін-ті математики АН УРСР, 1944—51 і 1956—72 — в Київ. ун-ті. В 1949—56 — голова Президії Львів. філіалу АН УРСР, з 1963 — зав. Сектором історії природознавства і техніки Ін-ту історії АН УРСР. Осн. наук. праці — в галузі теорії диференціальних рівнянь, операційного числення, теорії функцій комплексної змінної та історії математики. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1973.

ШТО́КВЕРК (нім. Stockwerk — поверх, ярус) — рудне тіло неправильної форми, що являє собою масу гірської породи, пронизану густою сіткою жил і дрібних прожилків та вкраплень рудних мінералів. Розрізняють площинні й лінійні Ш. Площинні Ш. мають ізометричні контури з нерівними краями. Лінійні Ш. простягаються в одному напрямі від кількох десятків метрів до кількох кілометрів. Ш. відносять до гідротермальних утворень, з ними пов'язані деякі родовища руд міді, молібдену, вольфраму, золота та ін.

ШТО́КОЛОВ Борис Тимофійович (н. 19.III 1930, м. Кузнецьк, тепер Пенз. обл.) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1966). В 1954 закінчив Уральську консерваторію (Свердловськ). З 1954 — соліст Свердл. театру опери та балету, з 1959 — Ленінгр. театру опери та балету імені С. М. Кірова. Серед партій — Борис, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Сусанін, Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Андрій Соколов («Доля людини» Дзержинського). Відомий виконавець рос. романсів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1981.
І. Д. Гамкало.

ШТОЛЛ (Štoll) Ладіслав (26.VI 1902, м. Яблонець-над-Нісоу, тепер Північно-Чес. обл.— 6.I 1981, Прага) — чес. критик, філософ, публіцист, громад. та держ. діяч, акад. Чехословацької АН (з 1960), почесний доктор Моск. ун-ту (з 1972). З 20-х рр. співробітничав у комуністичній пресі. В 1935—36 в СРСР перекладав твори К. Маркса і Ф. Енгельса чес. мовою. В 70-і рр. очолював Ін-т чес. і світової л-ри Чехословац. АН. У своїх працях розглядав питання теорії та історії л-ри й естетики.
Тв.: Рос. перекл.— Избранные статьи и эссе. М., 1982.
В. А. Моторний.

ШТОЛЮ́К Мирон (Штола; р. н. невід., с. Розтоки, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— п. 2.VI 1830, Вижниця, тепер місто Чернів. обл.) — ватажок загону *опришків.* У 1817 його загін діяв на Покутті й Буковині, нападаючи на поміщицькі маєтки. Ш. було схоплено і страчено. Героїчну боротьбу Ш. відображено в нар. піснях, легендах і переказах, частину яких записав і опублікував І. Я. Франко в «Етнографічному збірнику» (т. 5. Львів, 1898, с. 32—40).

ШТО́ЛЬКО Валентин Григорович (н. 14.XI 1931, с. Вікнина, тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1982). У 1950—56 навчався у Київському худож. ін-ті. Серед споруд (всі — у співавторстві) — готелі «Тарасова гора» в Каневі (1962), «Турист» у Черкасах (1967), «Градецький» у Чернігові (1980), окремі павільйони (1977, 1979) на ВДНГ у Києві, легкоатлетичний манеж і Подільський критий ринок (обидва — у Києві, 1980), критий ринок у Чернівцях (1981). Автор теор. праць з питань архітектури. Держ. премія УРСР, 1981. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984. Іл. див. до ст. *Чернігів,* с. 285.
Тв.: Архитектура сооружений с висячими покрытиями. К., 1979.

ШТО́ЛЬНЯ (нім. Stollen) — горизонтальна або трохи похила *гірнича виробка,* що безпосередньо виходить на земну поверхню. Розрізняють Ш. розвідувальні та експлуатаційні (для розробки підземних родовищ) — відкотні, вентиляційні, водовідливні.

ШТО́ПОР в авіації — критичний режим польоту літака (планера), що полягає у зниженні його по крутій спіралі малого радіуса з одночасним некерованим обертанням навколо своєї вертикальної осі. Розрізняють Ш.: стійкий і нестійкий; правий і лівий; нормальний і перевернутий; крутий (кут нахилу поздовжньої осі літального апарата до горизонту понад 50°), пологий (30—50°) і плоский (менше 30°). Літальний апарат потрапляє в Ш. через помилку льотчика (планериста) або той вводить апарат в Ш. спеціально. Вперше вихід з Ш. продемонстрував (1916) К. К. *Арцеулов.* Іл. с. 441.

Ф. Штос. Успіння богоматері. Фрагмент. Вівтар Маріацького костьолу в Кракові. Пофарбоване дерево. 1477—89.

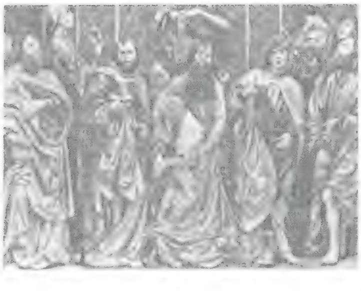

ШТОРМ Георгій Петрович [12 (24).IX 1898, Ростов-на-Дону — 27.IV 1978, Москва] — рос. рад. письменник, історик л-ри. Друкуватися почав 1921. На істор. матеріалі написав «Повість про Болотникова» (1930), «Труди і дні Михайла Ломоносова» (1932), «На полі Куликовому» (1938), «Полтава» (1939). Автор поетичного перекладу «Слова о полку Ігоревім» (1934); документально-біографічної книги «Сторінки морської слави» (1954). Підсумком архівних досліджень є кн. «Потаємний Радищев» (1965). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.
Тв.: Дети доброй надежды.— Повесть о Болотникове.— Труды и дни Михаила Ломоносова. М., 1971; Потаённый Радищев. М., 1974.

ШТОРМ (Storm) Теодор (14.IX 1817, Гузум — 4.VII 1888, Гадемаршен) — нім. письменник. Один з провідних майстрів нім. реалізму 19 ст. У поетичній спадщині Ш.— твори громадянського, політ. спрямування, пейзажна лірика. Новелістика відзначається глибоким проникненням у психологію героя, антидворянськими, антиклерикальними настроями, відображає розчарування після поразки революції 1848—49. Найвідоміші новели — «Іммензе» (1852), «В замку» (1863), «Вершник на білому коні» (1888).
Тв.: Рос. перекл.— Новеллы, т. 1—2. М., 1965. *А. Г. Баканов.*

ШТОРМ (голл. storm) — сильний вітер, швидкість якого за *Бофорта шкалою* перевищує 20,8 м/с, сила — 9 балів. Виникають Ш. гол. чин. при проходженні інтенсивних *циклонів.* Зумовлюють сильні хвилювання на морі та руйнування на суходолі.

ШТОС (Stoβ) Фейт [польс. Стош або Ствош (Stosz, Stwosz) Віт (бл. 1455, Горб, Вюртемберг — 1533, Нюрнберг)] — нім. і польс. скульптор, живописець і гравер. Працював у Нюрнберзі (до 1477, 1486—88, з 1496) та Кракові (1477—86, 1488—96). Твори: вівтар Маріацького костьолу (1477—89) у Кракові, що складається з архіт. композиції, до якої входять дерев'яні розмальовані скульптури, рельєфи й живопис; надгробок короля Казимира Ягеллончика (1492) у Вавельському соборі в Кракові; рельєфи (1499) у церкві св. Зебальда в Нюрнберзі, вівтар собору (1520—23) в Бамберзі; офорти «Оплакування Христа» (бл. 1480), «Св. сімейство», «Мадонна зі св. Лукою».

ШТОФ (Stoph) Віллі (н. 9.VII 1914, Берлін) — парт. і держ. діяч НДР, Герой Праці НДР, генерал армії (1959). З 1931 — член Компартії Німеччини, з 1946 — член *Соціалістичної єдиної партії Німеччини* (СЄПН). Н. в сім'ї робітника. Під час фашист. диктатури (1933—45) вів антифашист. роботу. В післявоєнний час — на парт. і адм. роботі. В 1950—53 —

А. Я. Штогаренко.

Й. З. Штокало.

Б. Т. Штоколов.

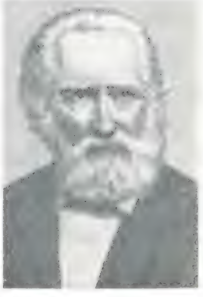

Т. Шторм.

секретар ЦК СЄПН. У 1952—55 — міністр внутр. справ, 1956—60 — міністр нац. оборони. В 1954—62— заступник, 1962—64 — 1-й заступник голови Ради міністрів. У 1964—73 і з 1976 — голова Ради міністрів НДР. У 1973—76 — голова Держ. ради НДР. З 1950 — член ЦК СЄПН, з 1953 — член Політбюро ЦК СЄПН. З 1950 — депутат Народної палати НДР. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції.

ШТРА́ЛЬЗУНД — місто на Пн. НДР, в окрузі Росток. Порт на Балтійському м., вузол з-ць. 74,3 тис. ж. (1980). Розвинуте суднобудування (риболовне). Деревообр. і харч. пром-сть. Виробн. бляшаної тари для консервної пром-сті, виготовлення ювелірних виробів. Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Засн. 1209.

ШТРА́УС (Strauss) Давід Фрідріх (27.I 1808, Людвігсбург, тепер ФРН — 8.II 1874, там же) — нім. філософ-ідеаліст і богослов, представник *молодогегельянства.* Осн. праця Ш.— «Життя Ісуса» (2 тт., 1835—36) присвячена критиці догматів християнської релігії. Заперечував достовірність *Євангелій,* вважав *Христа* історичною особою. В 2-му вид. «Життя Ісуса» (1864) та у праці «Стара і нова віра» (1872) Ш. проповідував пантеїстичну релігію, що виходила з почуття людської залежності від природної закономірності.

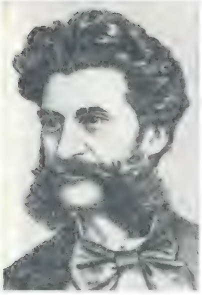

Й. Штраус.

ШТРА́УС (Strauß) Йоганн (син; 25.X 1825, Відень — 3.VI 1899, там же) — австр. композитор, диригент і скрипаль. Син композитора Й. Штрауса (1804—49). У 1844 організував оркестр, з яким виступав у Відні з власними творами. Після смерті батька об'єднав свій та батьківський оркестри і гастролював у країнах Європи та Америки. В 1856—65, 1869, 1872 керував концертними сезонами в Павловську (поблизу Петербурга); 1886 виступав у Петербурзі і Москві. Ш. писав переважно танц. музику (бл. 500 вальсів, польок, галопів тощо). У його творчості «віденський вальс» досяг класичної довершеності. Всесвітньо відомі вальси Ш.— «На чудовому блакитному Дунаї», «Життя артиста», «Казки Віденського лісу», «Весняні голоси» та ін. Його оперети (всього 16) «Летюча миша» (1874), «Циганський барон» (1885) та ін. є класичними зразками віденської оперети. На рос. теми Ш. написав вальс «Прощання з Петербургом» (1858), польку «В Павловському лісі» (1869), вальс-фантазію «Російське село» (1873).

Літ.: Майлер Ф. Йоганн Штраус. Пер. с нем. М., 1980.

Р. Штраус.

ШТРА́УС (Strauß) Ріхард (11.VI 1864, Мюнхен — 8.IX 1949, Гарміш-Партенкірхен, поблизу Мюнхена) — нім. композитор і диригент. Член Академії мистецтв у Берліні (з 1909). Музики навчався в Мюнхені. Як диригент багато гастролював (1896 вперше в Росії, а також у Львові). В 1898—1918 — гол. диригент Берлінської опери, 1919—24 — Віденської опери. Представник *експресіонізму* і *неокласицизму.* У його творчому доробку — симф. поеми «Макбет» (1886), «Дон Жуан» (1889), «Веселі витівки Тіля Уленшпігеля» (1895), «Дон Кіхот» (1897), «Так говорив Заратустра» (1896); опери «Гунтрам» (1893), «Без вогню» (1901), «Саломея» (1905), «Електра» (1908), «Аріадна на Наксосі» (1912), «Каприччо» (1941); вокально-інструм. твори.

Літ.: Ступель А. М. Рихард Штраус. Л., 1972.

ШТРА́УХ Максим Максимович [11 (24).II 1900, Москва — 3.I 1974, там же] — рос. рад. актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1965). Творчу діяльність почав у 1-му Робітничому театрі Пролеткульту (Москва), де 1925—28 був режисером-асистентом С. *Ейзенштейна,* 1929—31 — актор театру ім. В. Мейєрхольда, 1931—49 (1938—42 — худож. керівник) і з 1959 — в Моск. театрі Революції (тепер Моск. театр ім. В. Маяковського). В 1950—57 працював у Малому театрі (Москва). Серед ролей — Побєдоносиков, Присипкін («Баня», «Клоп» Маяковського), Іван Горлов («Фронт» Корнійчука) та ін. Одним з перших створив образ В. І. Леніна в театрі (п'єси Корнійчука, Вишневського, Штейна) і в кіно («Розповіді про Леніна», «Людина з рушницею», «Виборзька сторона», «Яків Свердлов», «Ленін у Польщі»). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1949, 1951 (двічі).

Б. І. Москаленко.

ШТРАФ (нім. Strafe, букв.— покарання) — один з видів *санкції* грошового характеру. За рад. правом застосовується як захід кримінального *покарання, адміністративного стягнення,* громад. впливу; в цивільному праві — як один із заходів виконання *зобов'язань* (вид *неустойки*). Ш. як захід кримінального покарання (основного або додаткового) застосовується лише за *вироком* суду. Відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення* Ш. застосовується тільки як осн. адм. стягнення в розмірі, як правило, до 10 крб.— з громадян, до 50 крб.— з *службових осіб.* При необхідності підвищення відповідальності за окремі види адм. правопорушень Ш. актами Союзу РСР може бути підвищено з громадян до 100 крб., з службових осіб — до 200 крб.

Ш. в адм. порядку накладається *адміністративними комісіями,* комісіями в справах неповнолітніх, *районними* (*міськими*) *народними судами* та ін. органами чи службовими особами, уповноваженими на те законом. Ш. можуть застосовувати й громад. органи — *товариські суди,* тех. інспектори рад профспілок.

В. С. Анджиєвський.

ШТРЕЙКБРЕ́ХЕРСТВО (від нім. Streickbrecher — страйколом) — у капіталістичних країнах ухилення осіб від участі в *страйку* або спеціальне залучення підприємцями осіб для роботи на підприємствах замість страйкуючих; зрада класових інтересів пролетаріату. Економічною основою штрейкбрехерства є *безробіття.* Штрейкбрехерство найбільш властиве декласованим і дрібнобуржуазним елементам.

ШТРЕК (нім. Strecke, букв.— відстань, протяг) — горизонтальна *гірнича виробка,* що проведена в напрямі простягання родовища по корисній копалині або по породі й не виходить безпосередньо на земну поверхню. За призначенням розрізняють Ш. головні, панельні (див. *Панель*), поверхові (див. *Поверх*), ярусні, виймальні, проміжні, транспортні, вентиляційні, акумулюючі та ін.

ШТРИХ (нім. Strich — риска, лінія) — 1) Коротка лінія, яка є одним з основних елементів техніки офорту, рисунка олівцем і пером, креслення. 2) Спосіб добування звуку на муз. інструментах (струнних, смичкових, духових і фортепіано).

ШТРІ́ТМАТТЕР (Strittmatter) Ервін (14.VIII 1912, Шпремберг)— нім. письменник (НДР), член Академії мистецтв НДР (з 1959). Член СЄПН з 1947. В романах «Погонич волів» (1950), «Тінко» (1954), «Оле Бінкоп» (1963) показав становлення людини з соціалістичною свідомістю. Трилогія «Чудодій» (ч. 1—3, 1957—80) розкриває шлях людини з народу від часів Веймарської республіки до створення нового, демократичного суспільства. Автор міні-новел тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Чудодій. К., 1976; Рос. перекл.— Избранное. М., 1971; Романы в стенограмме. М., 1978; Погонщик волов. М., 1981.

К. О. Шахова.

ШТРОМ Іван Васильович (1823—87) — укр. архітектор, акад. петерб. АМ. За проектом Ш. у Києві споруджено кол. Володимирський кадетський корпус (1857), будинок Присутствених місць (1854—57, у співавт.; тепер адм. будинок), Міськ. театр (не зберігся); театр у Житомирі (тепер клуб), обидва — 1854—56. Ш.— один з авторів первинного проекту (1859) *Володимирського собору* в Києві.

ШТРО́УГАЛ (Štrougal) Любомир (н. 19.X 1924, Веселий-над-Лужницею) — держ. і політ. діяч ЧССР. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1945. Н. в сім'ї робітника. За фахом юрист. У 1959—61 — міністр сільського, лісового і водного г-ва, 1961—65 — міністр внутр. справ. У 1965—68 — секретар ЦК КПЧ. У 1968—69 — заступник голови федерального уряду ЧССР. У 1968—70 — секретар ЦК КПЧ і голова Бюро ЦК КПЧ по керівництву парт. роботою в чес. областях. З 1970 — голова федерального уряду ЧССР. З 1958 — член ЦК КПЧ. З 1968 — член Президії ЦК КПЧ. Депутат Нац. зборів (1960—68), Федеральних зборів ЧССР (з 1969).

ШТУКАТУ́РКА (італ. stuccatura), тиньк — затверділий опоряджувальний шар *будівельного розчину,* нанесений (за два-три рази) у пластичному стані на поверхню *огороджувальних конструкцій* будинків і споруд. Розрізняють Ш.: звичайну (для вирівнювання поверхонь конструкцій, підготовки їх до наступного пофарбування або обклеювання *шпалерами,* для захисту від атм. діянь), спеціальну (тепло-, звуко-, паро- і гідроізоляційну, рентгенозахисну тощо) і декоративну (кольорову, каменеподібну та ін., див. також *Мармур штучний*). Є Ш.: проста,

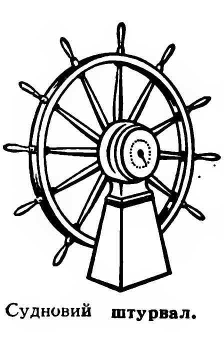

Судновий **штурвал.**

поліпшена і високоякісна; цементна, цементно-вапняна, вапняна, вапняно-гіпсова і вапняно-глиняна. Товщина Ш. 10—25 мм.

ШТУКАТУ́РНІ РОБО́ТИ — буд. роботи, пов'язані з опоряджуванням поверхні огороджувальних конструкцій будинків і споруд *штукатуркою.* Полягають в осн. у підготовці поверхні (її, напр., насікають або обтягують металевою сіткою чи оббивають дранкою), нанесенні (на попередньо зволожену поверхню) і розрівнюванні *будівельного розчину,* у створенні декоративних обрамлень (карнизів, лиштв тощо), опоряджуванні поверхні верхнім шаром розчину. Будівельні розчини виготовляють, як правило, на з-дах (переважно у вигляді сухих сумішей) або на пересувних станціях і наносять на оброблювану поверхню механізованим способом. В малих приміщеннях їх наносять вручну, використовуючи штукатурний *будівельний інструмент.* В зимових умовах при т-рі не нижче +5 °С поверхні конструкцій обробляють звичайними буд. розчинами, при нижчих т-рах — розчинами з вапном-кипілкою, цементними і складними розчинами з добавкою поташу K_2CO_3.

ШТУНДИ́СТИ (від нім. Stunde — година, час читання *Біблії* для наймитів у нім. колоністів-протестантів) — прийнята в *православ'ї* назва членів ряду християнських сект, які виникли в 2-й половині 19 ст. на Україні (зокрема, в Херсон. і Київ. губерніях) і на Пд. Росії під впливом протестантів, що переселилися сюди з Зх. Європи. Склалися дві осн. течії Ш.— біблійські християни (великоруська штунда) та духовні християни (пд.-рос. штунда), які утворили основу рос. баптизму (див. *Баптисти*). З поч. 20 ст. термін «штундизм» втратив самостійне значення.

ШТУР (Štúr) Людовіт (29.X 1815, с. Угровець, тепер Середньословацької обл.— 12.I 1856, м. Модра) — словац. поет, філолог, громад. діяч. У 1844 разом з ін. здійснив реформу словац. літ. мови. У 1845—48 видавав «Словенсьне народнє новіни» («Словацьку національну газету») з літ. додатком «Орол Татранський» («Татранський орел»). Його діяльність сприяла формуванню ідеології нац.-визвольного руху й утвердженню т. з. штурівського напряму в словац. л-рі. Брав участь у празькому антиавстр. повстанні 1848. Обгрунтовував необхідність союзу всіх слов'ян. народів з Росією, але засуджував кріпацтво і великодержавну зовн. політику царизму. Погляди Ш. стали ідейно-худож. основою словац. романтизму 40—70-х рр. Один із засновників словацької літературної критики. В зб. «Лірика і пісні» (1853) розробляв жанри патріотичної лірики та епіки.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 2. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Антологія словацької поезії. К., 1963; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поэзия западных и южных славян. Л., 1955.

Г. М. Сиваченко.

ШТУРВА́Л (голл. stuurwiel, від stuur — стерно і wiel — колесо) — пристрій (звичайно колесо), поворотом якого керують рухом суден, літаків тощо. На суднах Ш. (мал.) з'єднано *приводом* з рулем повороту, на літаках — з рулем висоти й елеронами (відхилюваними вгору і вниз частинами площі крила), на автомобілях, тракторах або ін. подібних машинах — з колесами. Повертають його вручну або за допомогою *бустерів.* Є суднові Ш., що їхня дія автоматизована і полегшується спостережною системою керування.

ШТУРМ (Sturm) Жак Шарль Франсуа (29.IX 1803, Женева — 18.XII 1855, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1836), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1836). З 1840 — професор Політех. школи в Парижі. Осн. праці — в галузі розв'язування крайових задач рівнянь матем. фізики, зокрема т. з. задачі Штурма — Ліувілля. Ш. подав також правило для визначення числа коренів алгебр. рівнянь у заданому відрізку. Деякі його праці стосуються механіки та оптики.

ШТУРМ (нім. Sturm — атака, приступ) — спосіб оволодіння *укріпленим районом, позицією,* міцною оборонною спорудою противника. Застосовувався ще в давнину під час здобуття *фортець* і полягав у рішучій, швидкій атаці піхоти з використанням облогової техніки, а згодом — і артилерії та ін. видів озброєння.

ШТУРМОВА́ АВІА́ЦІЯ — рід бойової авіації, призначений для ураження з малої висоти малорозмірних наземних (морських) цілей. Осн. завдання Ш. а.— безпосередня авіац. підтримка сухопутних військ і сил флоту. Вперше Ш. а. застосували під час 1-ї світової війни. В Рад. Армії перша група Ш. а. створена 1919. Як рід авіації в складі ВПС СРСР Ш. а. оформилася 1926. В 1941—45 рад. Ш. а., маючи на озброєнні першокласні *штурмовики* Іл-2 та Іл-10, активно сприяла бойовим успіхам рад. військ.

ШТУРМОВИ́К — бойовий літальний апарат (*літак, вертоліт*), призначений для ураження з малої висоти малорозмірних і рухомих наземних і морських об'єктів із застосуванням бомбардувальної, ракетної і арт. зброї. Звичайно має бронювання для захисту екіпажу і найважливіших частин літака (вертольота). Ш., як правило, застосовують на полі бою для підтримки військ і сил флоту. Під час Великої Вітчизн. війни осн. літаком рад. *штурмової авіації* був Іл-2. Іл. див. т. 1, с. 224—225.

ШТУ́РСА (Štursa) Ян (15.V 1880, Нове Место — 2.V 1925, Прага) — чес. скульптор. У 1894—98 навчався у школі скульпторів і каменярів у Горжиці, 1899—1903 — у празькій АМ у Й. В. *Мисльбека.* У 1916—25 — професор цієї академії. Твори: статуї «Єва» (1908—09), «Поранений» (1917, 1920—21), монументальні групи «Труд» і «Гуманність» для Главкового мосту (1911—13), рельєф «Мистецтво» для мосту Й. Манеса (1913), останні — у Празі, пам'ятник Б. Сметані в Литомишлі (1924), портрети (зокрема, Б. Немцової, 1924) та ін.

ШТУ́ТГАРТ — місто на Пд. Зх. ФРН, адм. ц. землі Баден-Вюртемберг. Річковий порт на р. Неккар. Вузол з-ць і автошляхів. 584,1 тис. ж. (1978). Найрозвинутіше машинобудування. Воєнна пром-сть. Підприємства паперової, поліграф., шкіряної, взут., текст., швейної, харч. галузей. Великі вид-ва. Технологічний інститут, Академія мистецтв, консерваторія. Музеї: Держ. зібрання, Держ. галерея Ш. Архіт. пам'ятки 12—18 ст. Ш. відомий з 12 ст.

ШТУФ (нім. Stufe — ступінь, уступ) — уламок гірської породи або руди, призначений для дослідження, колекції тощо. Розміри 10 × 8 × 5—20 × 10 × 6 см.

ШТУ́ЧНЕ ВИГОДО́ВУВАННЯ ДИТИ́НИ — вигодовування немовляти при відсутності або нестачі материнського молока; див. *Вигодовування дитини.*

ШТУ́ЧНЕ ЗАПИ́ЛЕННЯ, запилення штучне, дозапилення штучне — спосіб перенесення пилку штучним шляхом. Застосовується в *селекції* при статевій *гібридизації* рослин, причому здебільшого супроводжується ізоляцією квіток і нерідко їх попередньою кастрацією (стерилізацією), щоб запобігти *самозапиленню* і безконтрольному *перехресному запиленню.* З певною метою допускається вільне вітрозапилення кастрованих (з видаленими тичинками) квіток рослин (напр., пшениці пилком рослин того ж сорту при внутрішньосортовому схрещуванні). Ш. з. провадять при вирощуванні рослин в теплицях, де немає комах і вітру. Раніше у виробничих умовах Ш. з. застосовувалось як додаткове запилення (дозапилення) в перехреснозапильних культур (соняшник, кукурудза, жито, гречка).

ШТУ́ЧНЕ ОСІМЕНІ́ННЯ—сукупність прийомів, що забезпечують штучне зближення статевих клітин (*гамет*) тварин для *запліднення.* Застосовують для макс. використання високоцінних плем. плідників і найшвидшого поліпшення породних і продуктивних якостей худоби. При Ш. о. запліднення самок не нижче, ніж від природного осіменіння. Крім того, Ш. о. запобігає поширенню заразних хвороб, що передаються при паруванні. Теорію Ш. о. розробив на поч. 20 ст. рос. вчений І. І. *Іванов,* який провів також перші практичні роботи щодо Ш. о. кобил, корів та овець. Сучасні методи Ш. о. дають змогу одержати протягом року від одного *бугая* до 25 тис., від *барана* — до 18 тис. потомства. Ш. о. складається з ряду прийомів: взяття *сперми* від самця, оцінка її якості, розведення спец. рідинами, розфасовка в ампули чи флакони, зберігання, транспортування і, нарешті, введення в статеві органи самки. У риб *ікру* змішують з *молочком* в скляній посудині і потім інкубують (див. *Інкубація*). Рад. вченими розроблені способи тривалого (кілька років) зберігання сперми при глибокому охолодженні її до т-ри —196° С. В СРСР створено мережу *станцій по племінній роботі і штучному осіменінню* сільськогосподарських тварин.

Літ.: Андрієвський В. Я., Смирнов І. В. Ветеринарне акушерство, гінекологія і штучне осіменіння. К., 1978.

І. В. Смирнов.

М. М. Штраух.

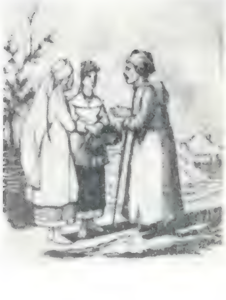

В. І. Штернберг. Малюнок з книги М. Сементовського «Старина малоросійская, запорожская и донская». Туш, перо. 1837.

Я. Штурса. Портрет письменниці Б. Немцової. Бронза. 1924. Національний музей. Прага.

Л. О. Шубенко-Шубін.

Ф. П. Шуберт.

ШТУ́ЧНИЙ ІНТЕЛЕ́КТ — образна назва галузі досліджень, що являє собою сукупність різноманітних методів, прийомів і засобів аналізу процесів мислення з метою конструювання тех. систем, спроможних виконувати дії, які за традицією вважалися виключно прерогативою людського мозку. Термін «штучний інтелект», що асоціювався з певними антропоморфними уявленнями і донедавна був предметом гострої полеміки, утвердився в арсеналі сучас. наук. понять. Проте чіткого визначення цього поняття поки що немає. У строго наук. постановці проблема Ш. і. полягає в *моделюванні* процесів розумової праці та їхній автоматизації. Кінцевою принциповою метою досліджень з проблем Ш. і. є розкриття таємниць *мислення,* виявлення механізмів функціонування мозку, створення адекватних йому моделей, конструювання *автоматів,* які не тільки не поступалися б перед ним ефективністю, а й перевершували б його певними параметрами. Постановка проблеми Ш. і. в усій її повноті стала можливою лише з появою *кібернетики* та *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ). Проблема Ш. і. має теор., технічний і філос. аспекти і може розглядатися на найрізноманітніших рівнях абстракції. Найважливіші рівні: 1) Принципової можливості вирішення проблеми Ш. і., тобто її потенційної здійсненності, пов’язаної з фундаментальними результатами кібернетики та суміжних наук; 2) Тех. здійсненності, тобто встановлення реальної можливості вирішення проблеми Ш. і. при існуючому рівні розвитку науки і техніки; 3) Практичної доцільності вирішення проблеми Ш. і., що визначається, з одного боку, можливостями її вирішення на перших двох рівнях, а з другого,— практичними потребами цивілізації на відповідному етапі її істор. розвитку; 4) Аналізу гносеологічних підстав концепції Ш. і., її методологічного статусу в заг. комплексі спеціально наук. і філос. досліджень духовної діяльності людини, принципових меж її застосування тощо.

Питання про можливість розробки загальної теорії Ш. і. залишається відкритим. Фактично Ш. і.— це комплекс проблем, що характеризується різним ступенем спільності, складності, абстрактності й розробленості. Кожній з них притаманні свої принципові й практичні труднощі. Це такі проблеми, як *розпізнавання образів,* навчання і самонавчання, побудова логічної й фіз. моделі *нейронів,* створення заг. теорії самоорганізовуваних систем тощо.

Літ.: Поспелов Д. А., Пушкин В. Н. Мышление и автоматы. М., 1972; Вычислительные машины и мышление. Пер. с англ. М., 1967; Хант Э. Искусственный интеллект. Пер. с англ. М., 1978.
О. Я. Мороз.

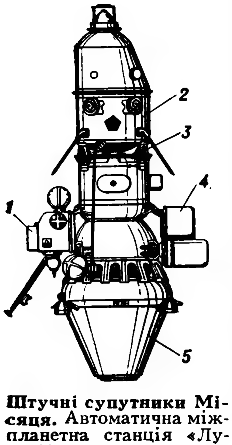

Штучні супутники Місяця. Автоматична міжпланетна станція «Луна-10»:
1 — апаратура радіосистеми вимірювань;
2 — штучний супутник Місяця;
3 — система відокремлювання ШСМ;
4 — апаратура системи астроорієнтації;
5 — рушійна установка.

ШТУ́ЧНІ КЛА́ПАНИ СЕ́РЦЯ — пристрої, призначені для повного заміщення клапанів серця при їх патологічних змінах. Складаються з кільця вростання і замикаючого елемента з обмежувачами. Залежно від функціональних особливостей розрізняють три типи Ш. к. с.: стулчастий, кульковий (або півкульковий) і дисковий. Густина їх замикаючого елемента близька до густини крові людини, внаслідок чого елемент рухається тільки за рахунок перепаду тиску в течії крові. За призначенням Ш. к. с. бувають мітральні та аортальні. Їх гідравлічний отвір близький до фізіологіч. норми. Ш. к. с. виготовляють з біологічно інертних матеріалів (ВТ-1-1, титан, фторопласт-4, гума, яка одержана на основі вінілсилоксанового каучуку СКТВ-1), що зберігають в умовах працюючого серця необмежено тривалий час свої фіз.-механічні властивості; з біологіч. тканин — твердої мозкової оболонки, *перикарда* та ін. Як Ш. к. с. використовують також клапани серця свині, теляти. Імплантація Ш. к. с. проводиться з застосуванням штучного кровообігу за допомогою *штучного кровообігу апарата.* Після операції обов’язково призначають *антикоагулянти,* щоб запобігти утворенню згустків крові на Ш. к. с. Застосування Ш. к. с. дозволяє відновити порушену *гемодинаміку* в організмі.
Г. В. Книшов.

ШТУ́ЧНІ МО́ВИ —мови, які створюються цілеспрямовано й застосовуються як замінники природних. Розрізняють матем. *допоміжні мови, інформаційні мови* й міжнар. допоміжні мови. Ідея створення Ш. м. як засобу міжнар. спілкування належить Р. *Декарту* і Г. В. *Лейбніцу.* Це були проекти раціональної мови, що спирається на логічну класифікацію понять. Пізніше міжнар. мови стали будувати за зразком живих, з використанням їхнього словника й елементів граматики. Першою Ш. м. була мова волапюк, створена 1880 нім. мовознавцем Й. Шлейєром. За будовою міжнар. Ш. м. поділяють на апріорні, що базуються на логічній чи емпіричній класифікації понять (мови ро, сольресоль); мови, що використовують переважно інтернац. лексику (*есперанто,* ідо, інтерлінгва), та мішані, які складаються з запозичених з різних мов та штучно створених слів (волапюк).
Ф. О. Нікітіна.

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ ВЕНЕ́РИ (ШСВ) — *космічні літальні апарати,* виведені на орбіти навколо *Венери.* Мета запуску ШСВ — дослідження фіз. характеристик поверхні та атмосфери планети, а також навколопланетного простору. Першими ШСВ стали запущені в СРСР *автоматичні міжпланетні станції* (АМС) «Венера-9» і «Венера-10» (див. «*Венера*»). Одночасно на поверхню планети здійснили м’яку посадку спускні апарати, що відділились від АМС за дві доби до підльоту до планети. АМС «Венера-9» і «Венера-10» відкрили новий етап у вивченні Венери, особливістю якого є тривалі дослідження планети, які проводяться з використанням ШСВ у глобальному масштабі. ШСВ використовувались для вивчення оптичних і фіз. характеристик хмар, верхніх і нижніх шарів атмосфери. Одержано зображення хмарного шару, виміряно його яскравість, поляризацію, т-ру в різних спектральних інтервалах, досліджено свічення нічного неба Венери, взаємодію *сонячного вітру* з планетою тощо. 10.Х і 14 Х 1983 на орбіту ШСВ було виведено АМС «Венера-15» і «Венера-16», які проводили радіолокаційні дослідження поверхні планети. Амер. АМС «Піонер-Венера-1», запущена до Венери 20.V 1978 і виведена на орбіту ШСВ 4.XII 1978, також передала цінні дані про планету.
О. М. Стародубцева.

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ ЗЕМЛІ́ (ШСЗ) — космічні апарати, виведені на навколоземні орбіти і призначені для розв’язування н.-д. і прикладних задач. Перший ШСЗ створено в СРСР і запущено 4.Х 1957; в США перший ШСЗ запущено 1.II 1958. Відповідно до міжнар. домовленості *космічний літальний апарат* наз. супутником, якщо він здійснив не менше одного оберта навколо Землі. ШСЗ (вагою від 0,7 кг до десятків тонн) виводяться на *орбіти штучних космічних об’єктів* за допомогою керованих багатоступінчастих *ракет-носіїв.* Для цього ШСЗ необхідно надати швидкості, не меншої за першу *космічну швидкість,* але не більшої за другу. Контроль за їхнім рухом здійснюється шляхом спостережень зі спец. наземних станцій (зокрема, *станції спостереження* за ШСЗ при Ужгородському ун-ті). З допомогою цих спостережень визначаються сталі гравітаційного поля Землі та параметри земної атмосфери, вивчається рух Землі тощо. Розрізняють автом. ШСЗ, пілотовані кораблі-супутники та *орбітальні станції.* Автом. ШСЗ умовно поділяють на науково-дослідні (для дослідження Землі, небесних тіл і космічного простору, для мед.-біол. досліджень) і прикладні (супутники зв’язку, метеорологічні, для дослідження земних ресурсів, навігаційні, військові, технічного призначення).

Корпус, апаратура й системи першого штучного супутника Землі.

Інформація з ШСЗ («*Експлорер*», «*Електрон*», «*Інтеркосмос*», «*Космос*», «*Метеор*», «*Молния*», «*Ореол*», «*Політ*», «*Прогноз*», «*Радуга*» та ін.) передається за допомогою радіотелеметрич. систем. Пілотовані кораблі-супутники та орбітальні станції призначені для польоту людей у космосі. Вперше запуск пілотованого ШСЗ здійснено 12.IV 1961: на рад. кораблі-супутнику «*Восток*» льотчик-космонавт Ю. О. *Гагарін* здійснив політ навколо Землі (див. також «*Аполлон*», «*Восход*», «*Джеміні*», «*Меркурій*», «*Салют*», «*Скайлеб*», «*Союз*»). Першу орбітальну станцію створено в СРСР 1971.

Літ.: Успехи СССР в исследовании космического пространства. М., 1968; Аксёнов Е. П. Теория движения искусственных спутников Земли. М., 1977; Советская космонавтика. М., 1981.
П. П. Павленко.

1

До ст. **Франція.**

1. Узбережжя Середземного моря. **2.** Панорама Парижа. **3.** Гора Монблан в Альпах. **4.** Атомна електростанція в Шіноні. **5.** Вугільна шахта в Лотарінгії. **6.** На металургійному комбінаті в місті Дюнкерку. **7.** Нафтопереробний завод поблизу міста Руана. **8.** В одному з цехів автомобільного заводу в Ліоні. **9.** На текстильній фабриці в місті Камбре. **10.** Гавр. Загальний вид порту. **11.** Збирання зернових у департаменті Верхня Гаронна. **12.** Збирання винограду в Бургундії.

2

3

4

5

6

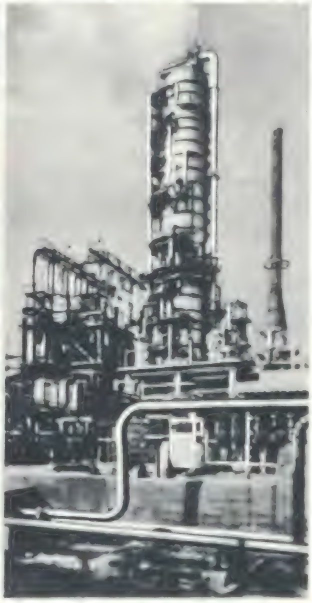

7

8

9

10

11

12

1

2

3

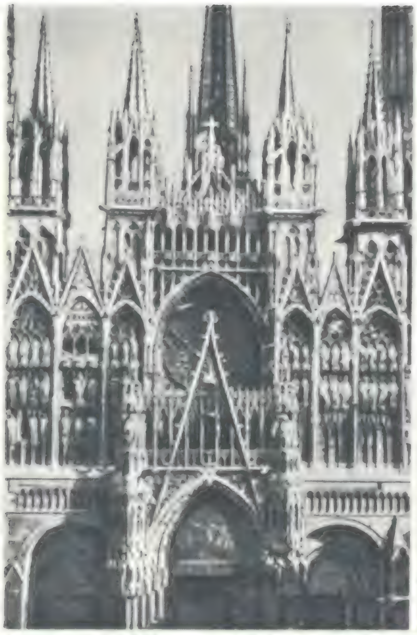

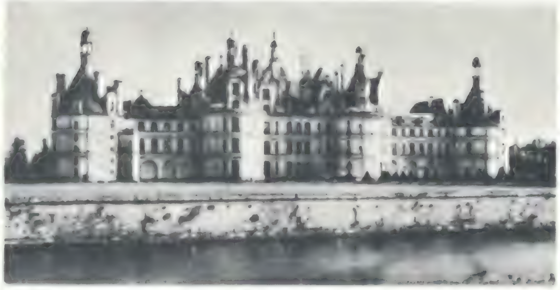

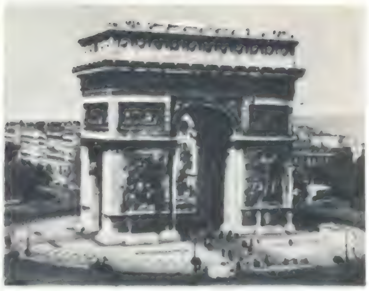

4

5

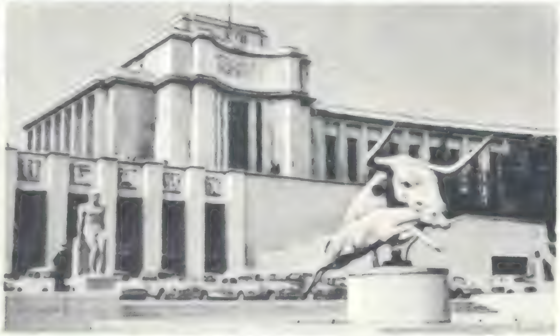

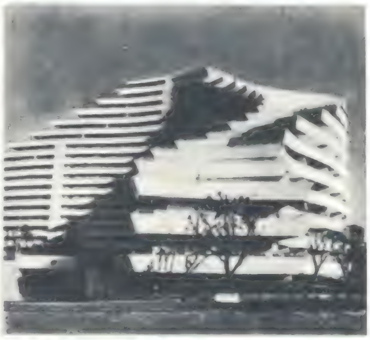

6

7

8

9

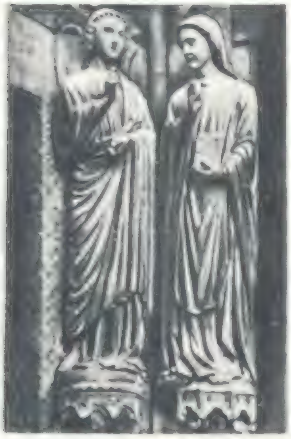

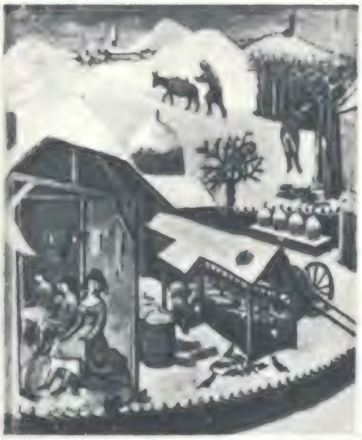

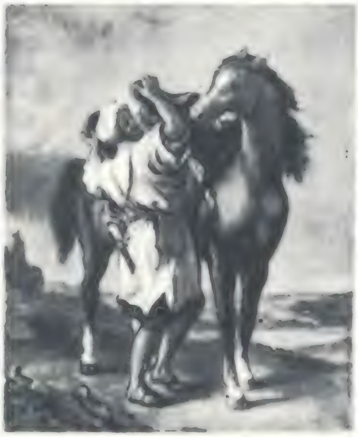

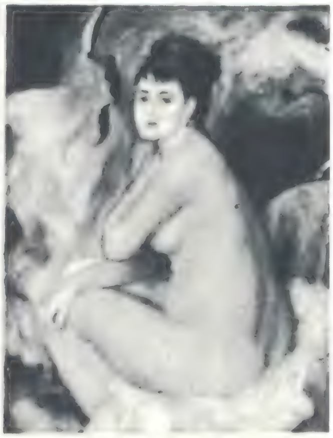

10

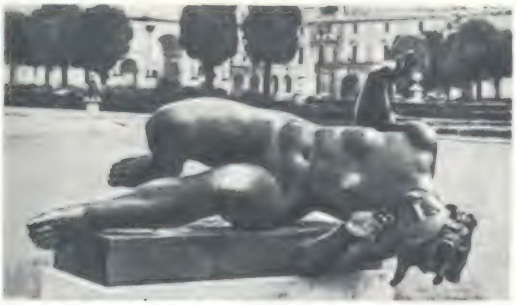

До ст. **Франція.**

1. Собор Нотр-Дам у Руані. 1210 — поч. 16 ст. Фрагмент фасаду.
2. Замок Шамбор. 1519—53. Головний фасад.
3. Тріумфальна арка на площі де Голля в Парижі. 1806—37. Арх. Ж. Ф. Шальгрен. Рельєфи 1833—36. Скульптор Ф. Рюд.
4. Палац Шайо в Парижі. 1936—37. Архітектори Л. Азема та ін.
5. Курортний комплекс «Марина — бухта Ангелів». 70-і рр. 20 ст. Архітектори А. Мінангой, М. Маро, Р. Седіфі.
6. Благовіщення. Скульптурна група західного порталу собору Нотр-Дам в Ам'єні. Камінь. 2-а чверть 13 ст.
7. Брати Лімбурги. Лютий. Мініатюра «Розкішного часослова герцога Беррійського». 1411—16. Музей Конде. Шантії.
8. Е. Делакруа. Марокканець сідлає коня. 1855. Державний Ермітаж у Ленінграді.
9. О. Ренуар. Оголена жінка сидить на канапці. 1876. Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна. Москва.
10. А. Майоль. Річка. Свинець. 1939—43. Музей сучасного мистецтва. Нью-Йорк.
11. Ф. Леже. Будівничі. 1950. Музей Леже. Місто Бйо.
12. Сцена з вистави «Тартюф» Ж. Б. Мольєра. Національний народний театр Франції. Гастролі в Києві. 1978.
13. І. Шовіре в партії Істар («Істар» В. д'Енді). Театр «Гранд-Опера». 1941.
14. Кадр з фільму «На випадок нещастя». Режисер К. Отан-Лара. 1958.

11

12

13

14

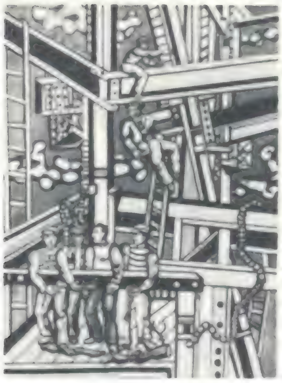

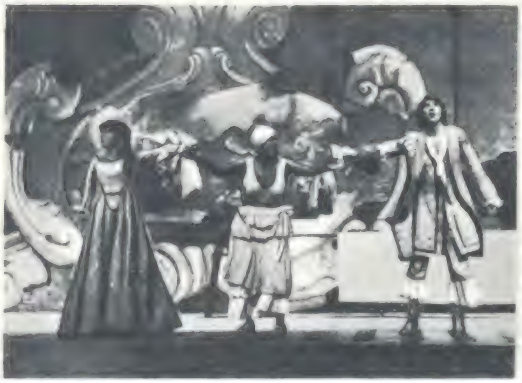

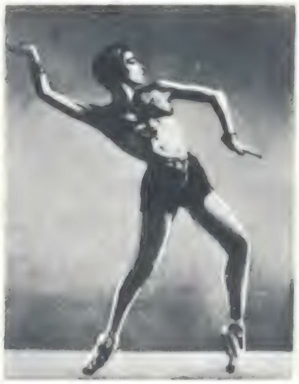

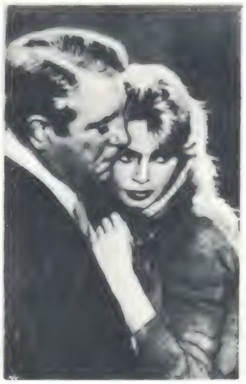

1
2
3

До ст. **Чехословаччина.**

1. Панорама Праги.
2. Краєвид на Чесько-Моравській височині.
3. Високі Татри.
4. Братіслава. Вид частини міста.
5. Нафтопереробний завод «Словнафта» у Братіславі.
6. Монтаж енергетичного устаткування на комбінаті імені В. І. Леніна (кол. «Шкода») у Пльзені.
7. Добування вугілля в Північно-Чеському буровугільному басейні.
8. Складання автомобілів на заводі «Татра» в Копршівніце.
9. На текстильному комбінаті в Сениці.
10. В одному з цехів взуттєвої фабрики в Готвальдові.
11. Вівці на пасовищі.
12. Збирання зернових культур.

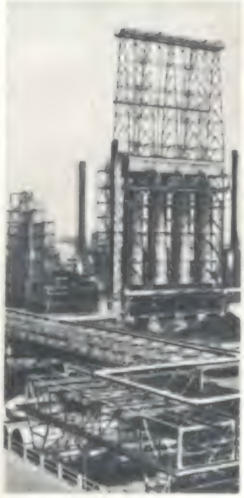

4
5
6

7
8
9

10
11
12

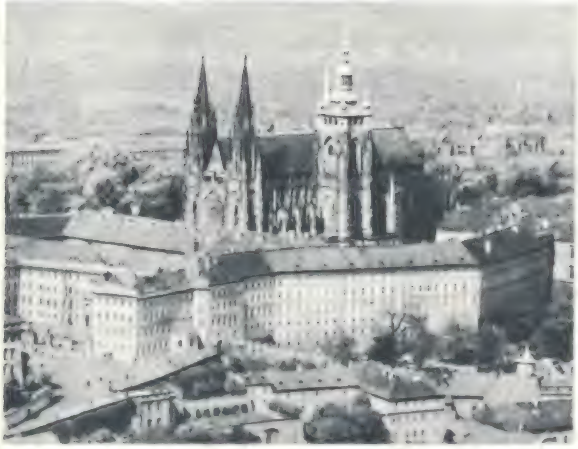

1

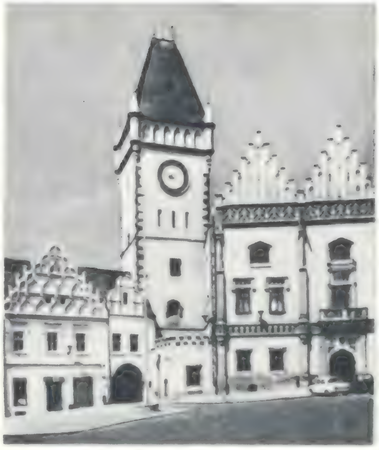

2

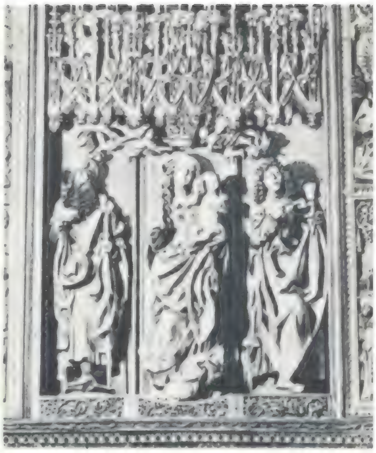

3

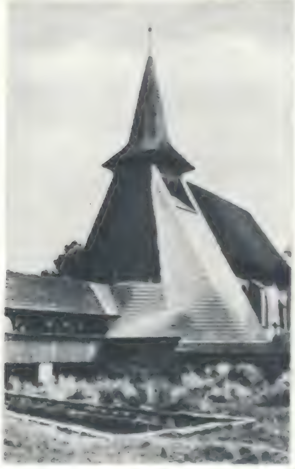

4

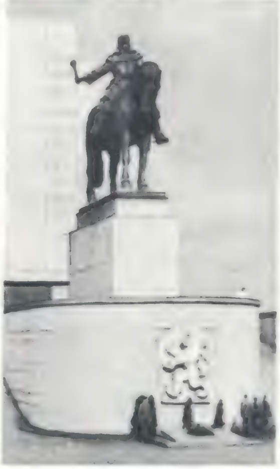

5

До ст. **Чехословаччина.**

1. Ансамбль Празького Града. 12—18 ст. **2.** Ратуша в Таборі. 40-і рр. 15—17 ст. **3.** Вівтар костьолу св. Якуба в Левочі. Початок 16 ст. **4.** Дзвіниця в Качі поблизу Хрудіма. 18 ст. **5.** Пам'ятник Яну Жижці у Празі. Скульптор Б. Кафка. 1950. **6.** Телевізійний центр у Братіславі. **7.** Пам'ятник на честь Словацького національного повстання в Банській Бистриці. Архітектор И. Кузма. 1963—69. **8.** М. Швабінський. Портрет Юліуса Фучіка. Гравюра сухою голкою. 1950. **9.** Я. Купецький. Портрет пані Шрейфогель. 1716. Галерея Празького Града. **10.** Виступ Чехословацького державного ансамблю пісні і танцю імені В. Неєдлого. **11.** К. Покорний. Братання. Бронза. 1947—50. Національна галерея. Прага. **12.** И. Лада. Весна. Гуаш. 1954. **13.** Кадр з фільму «Ця хвилина, ця мить». Режисер І. Секвенс. 1980.

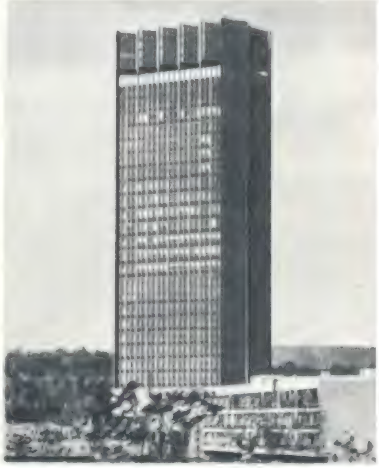

6

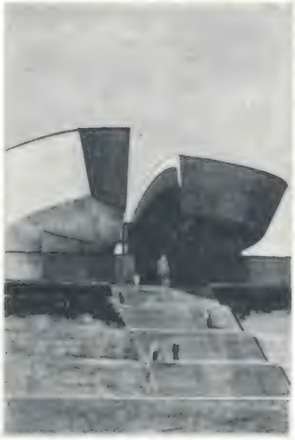

7

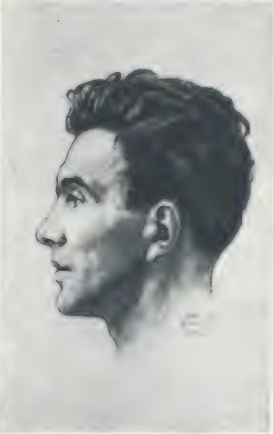

8

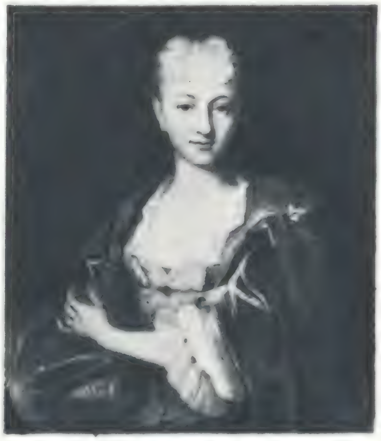

9

10

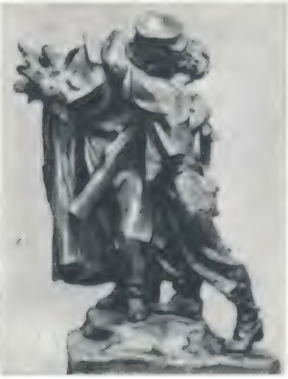

11

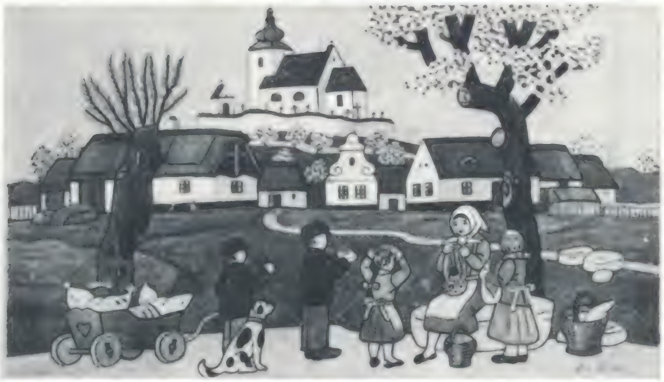

12

13

1

2

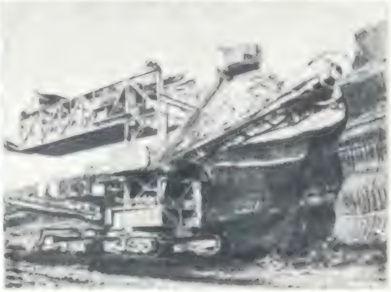

3

4

5

До ст. **Югославія.**

1. Панорама Бєлграда.
2. Краєвид на півночі Словенії.
3. Виробництво автомобілів на заводі в Крагуєваці.
4. Добування лігніту в Колубарському басейні.
5. Завод по виробництву аміаку в Кутині.
6. В одному з цехів загребського машинобудівного заводу «Раде Кончар».
7. На текстильному комбінаті у Вараждині.
8. На борошномельному комбінаті в Загребі.
9. Збирання зернових культур.
10. Сушіння тютюну.
11. Завод по виробництву кормів.

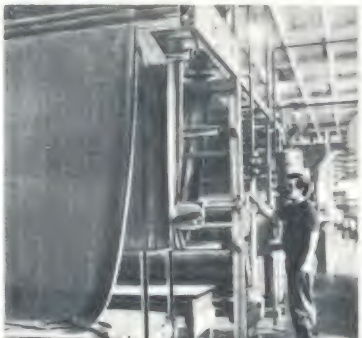

6

7

8

9

10

11

1

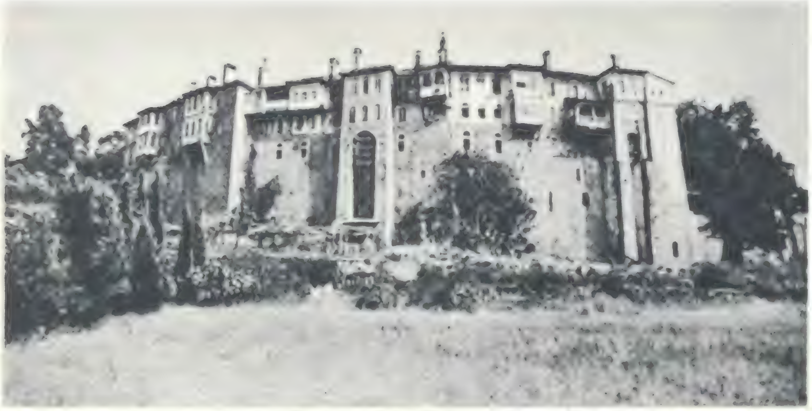

2

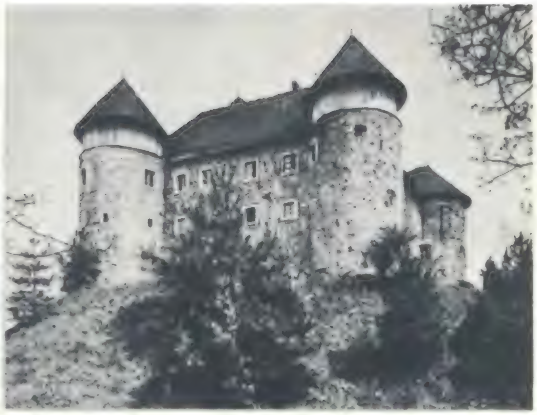

3

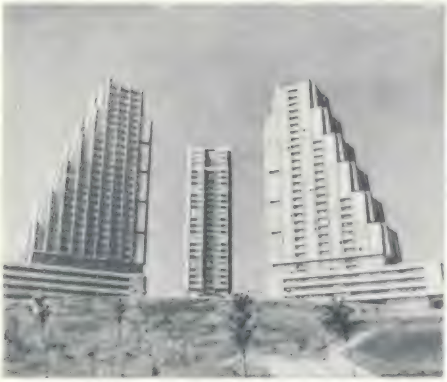

4

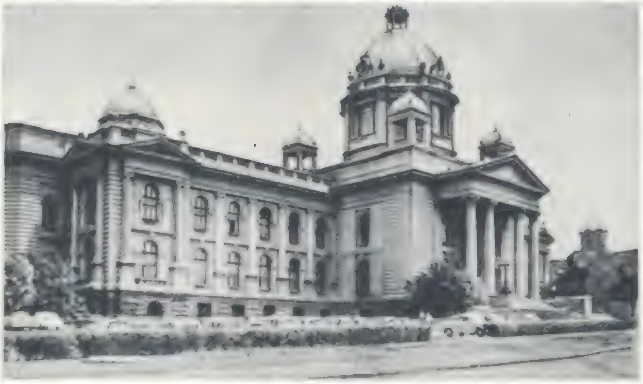

5

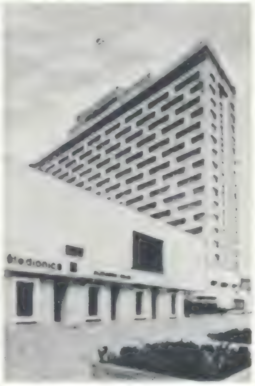

6

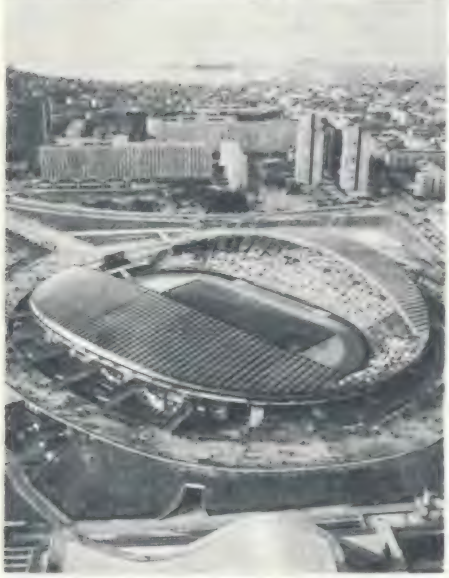

7

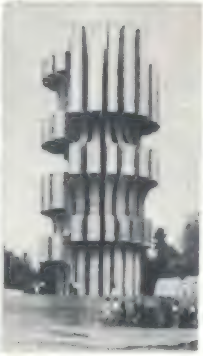

8

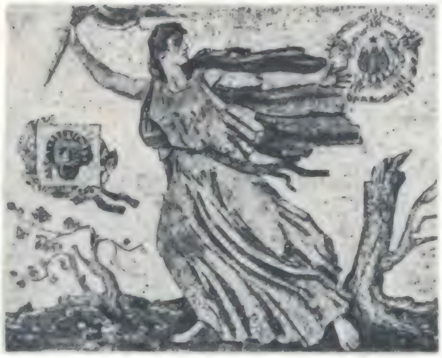

9

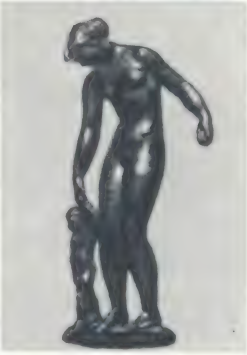

До ст. **Югославія.**

1. Пам'ятка сербської архітектури 11—13 ст.—монастирський комплекс Хіландар.
2. Фортеця Дубоваць у Карловаці. 14 ст.
3. Житловий комплекс «Південні двері Бєлграда» в Бєлграді. 70-і рр. 20 ст.
4. Будинок Скупщини СФРЮ в Бєлграді. Архітектор И. Ілкич. 1937.
5. Готель «Загреб-Інтерконтиненталь» у Загребі.
6. Стадіон у Спліті. Архітектор Б. Магаш. 70-і рр. 20 ст.
7. Пам'ятник партизанам, які загинули на Козарі. Скульптор Д. Джамоня. 1969.
8. М. Милунович. Мозаїка «Перемога» в Народному театрі в Бєлграді. 1947.
9. Ф. Кршинич. Перші кроки. Бронза. 1955.
10. М. Ковачич. Грибарі. 1970.
11. Виступ ансамблю пісні і танцю «Шота».
12. Кадр з фільму «Ужицька республіка». Режисер Ж. Митрович. 1974.

10

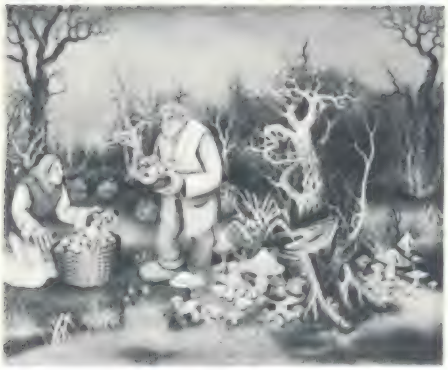

11

12

1

2

3

До ст. **Японія.**

1. Узбережжя Внутрішнього Японського моря.
2. Токіо. Панорама міста.
3. Панорама частини Кіото.
4. На автомобільному заводі в Осаці.
5. ГЕС «Кігове».
6. Судноверф в Осаці.
7. В цеху металургійного комбінату в Нагої.
8. Виробництво телевізорів.
9. Ловіння риби.
10. На чайній плантації.

4

5

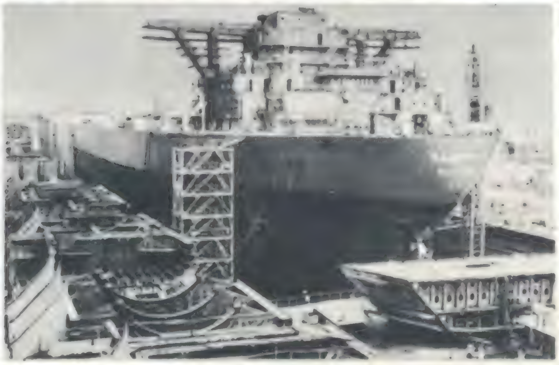

6

7

8

9

10

1
2
3

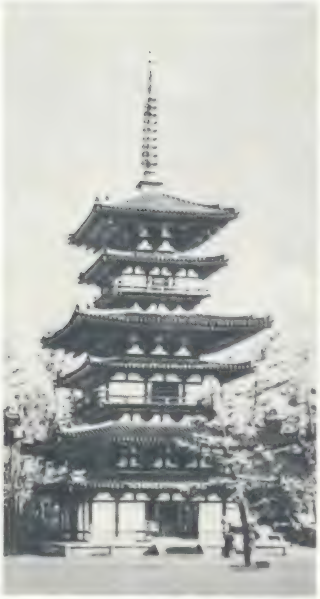

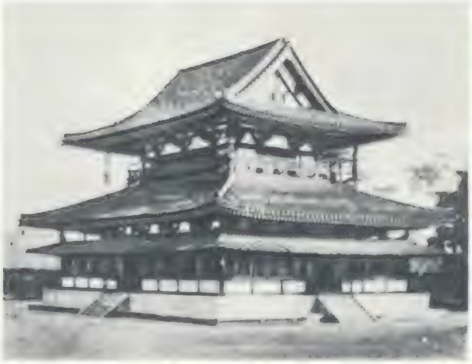

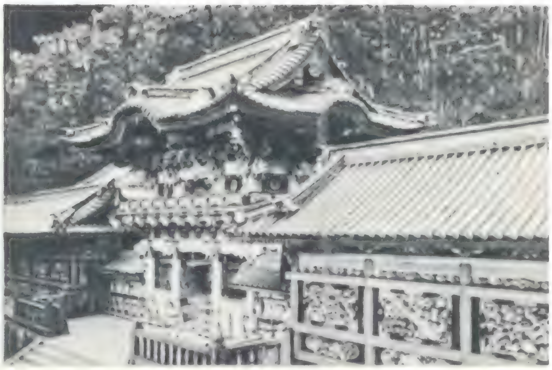

До ст. **Японія.**

1. Пагода монастиря Якусудзі. Кін. 7 — поч. 8 ст.
2. Головний храм Кондо монастиря Хорюдзі. Кін 6 ст. або поч. 7 ст., перебудова 7 — поч. 8 ст.
3. Брама святилища Тосегу в Нікко. Засновано 1617, перебудовано 1634—36.
4. Магазин фірми «Соні» в Осаці. Архітектор Курокава Кісьо. 1976.
5. Будинок Центру міжнародних конференцій у Кіото. Архітектор Отані Сатіо. 1966—74.
6. Страж Конгорікісі з храму Тодайдзі. Період Нара. Дерево, підфарбування.
7. Таканобу Фудзівара. Портрет сегуна Йорітомо Мінамото. Кін. 12 — поч. 13 ст.
8. Харунобу Судзукі. Літній полудень. Ксилографія. 18 ст
9. Хокусай Кацусіка. З серії «36 видів гори Фудзі». Ксилографія. 1823—29.
10. Хіросіге Андо. Станція Камбарі. З серії «53 станці Токайдо». Кольорова ксилографія. 1833—34.
11. Секідо Унемура. Буддійський храм у Нарі.
12. Сцена з вистави «Сукероко, квітка Едо» Цубауті Дзіхея Театр кабукі. 1982.
13. Кадр з фільму «Голий острів». Режисер Сіндо Кането 1960.

4
5
6
7

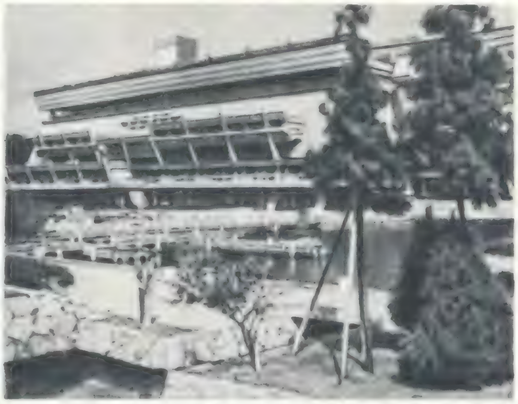

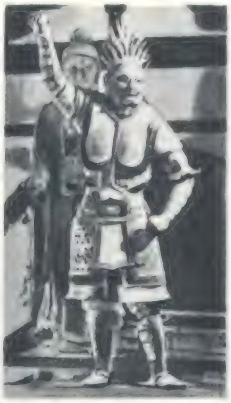

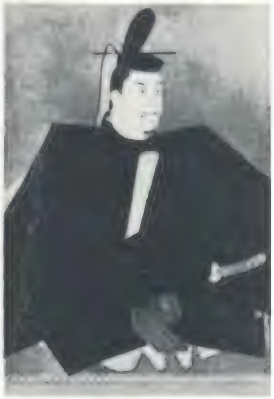

8
9
10

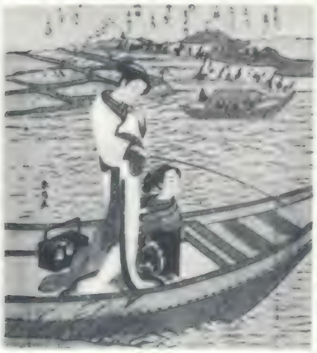

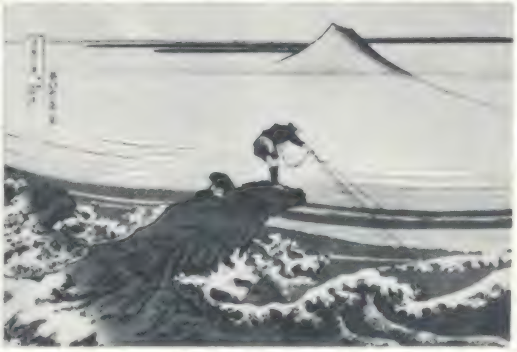

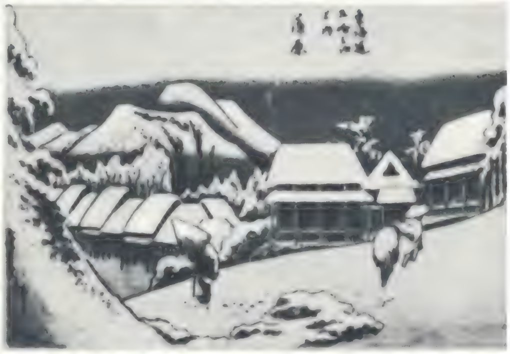

11
12
13

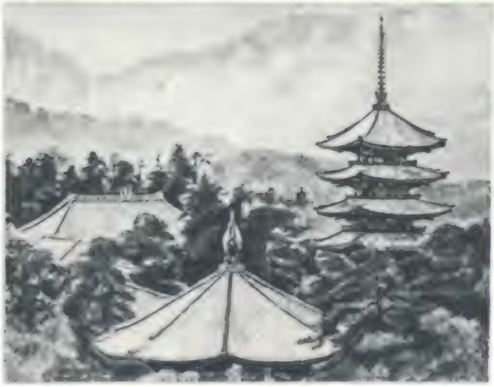

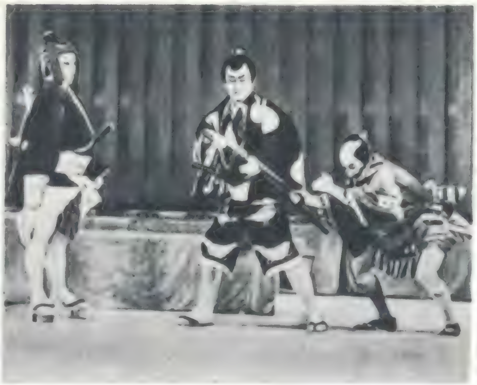

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ МА́РСА (ШСМ) — космічні апарати, виведені на орбіти навколо *Марса*. Марс став першою після Землі планетою з штучними супутниками. На 1.XII 1984 на орбіту ШСМ виведено 6 космічних апаратів (табл.). Мета запуску ШСМ — дослідження навколомарсіанського космічного простору, фіз. умов в атмосфері та на поверхні планети. За допомогою ШСМ уточнено розміри та форму планети; виміряно величину власного магн. поля Марса; сфотографовано з близької віддалі поверхню Марса і його супутників Фобоса і Деймоса; проведено радіорефракційні виміри характеристик іоносфери, атмосфери (т-ра, тиск, хім. склад) і поверхні (густина, електр. і теплові властивості); вивчено фотометричні властивості атмосфери, поверхні та глобальної пилової бурі на Марсі (1971); уточнено вміст води в атмосфері планети, склад і т-ру полярних шапок тощо. Ці дані істотно змінили та доповнили відомості про Марс (див. також *«Марінер»*, *«Марс»* і *«Вікінг»*).

Літ.: Маров М. Я. Новое о Марсе и Юпитере. «Земля и Вселенная», 1977, № 2; Новое о Марсе. Пер. с англ. М., 1974. *Д. Ф. Лупішко.*

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ МІ́СЯЦЯ (ШСМ) — космічні апарати, виведені на орбіти навколо *Місяця*. Першим у світі ШСМ стала рад. *автоматична міжпланетна станція* «Луна-10» (мал.), запущена 31.III 1966 (табл.). В США апарати *«Лунар орбітер»* використовувались гол. чин. для фотографування поверхні Місяця, зокрема з метою вибору місць, зручних для посадки кораблів *«Аполлон»*. З допомогою ШСМ сфотографовано практично всю місячну поверхню і складено повні карти Місяця. Досліджено глобальну структуру гравітаційного поля Місяця, при цьому встановлено існування локальних гравітаційних аномалій — маскон ів. Проведено магн. вимірювання Місяця, виявлено дуже слабке змінне поле, яке не перевищує 10^{-5} від значення поля Землі. За гамма- і рентгенівським випромінюванням Місяця проведено картування радіоактивності та хім. складу *місячного грунту* прибл. на 20 % площі поверхні тощо.

Літ.: Космонавтика: состояние и перспективы. М., 1974; Викторов С. В., Чесноков В. И. Химия лунного грунта. М., 1978. *М. М. Євсюков.*

ШТУ́ЧНІ СУПУ́ТНИКИ СО́НЦЯ (ШСС) — космічні апарати (КА), виведені на орбіти навколо *Сонця*. Їхній рух визначається законами Кеплера так само, як і рух планет *Сонячної системи*. Для того, щоб КА став ШСС, йому необхідно надати швидкості відносно Землі, не меншої за другу космічну (11,2 км/с), але не більшої 42,1 км/с відносно Сонця (див. *Космічні швидкості*). ШСС поділяють на три типи: 1) власне ШСС, тобто КА, призначений для наук.-тех. досліджень на геліоцентричній орбіті; 2) КА, призначені для вивчення планет з пролітної траєкторії. Їхня кінцева геліоцентрична орбіта формується під впливом поля тяжіння досліджуваної планети; 3) КА, призначені для вивчення планет з орбіти штучного супутника або посадки на їхні поверхні. Ці КА виводяться на геліоцентричну орбіту, але здійснюють політ у режимі ШСС тільки на трасі перельоту «Земля — планета». ШСС призначені для вивчення *сонячної активності*, міжпланетного магн. поля, корпускулярного випромінювання Сонця — *сонячного вітру* тощо (див. також *«Венера»*, *«Геліос»*, *«Зонд»*, *«Луна»*, *«Марінер»*, *«Марс»*, *Орбіти штучних космічних об'єктів*, *«Піонер»*). *Ю. В. Александров.*

ШТУ́ЧНОГО КРОВООБІ́ГУ АПАРА́Т, АШК, апарат «штучне серце — легені» — прилад, призначений для повної або часткової тимчасової заміни функції серця і легень. Забезпечує необхідний рівень *кровообігу* і процесів обміну. Складається з трьох осн. блоків: оксигенатора (дисковий, пузирковий, плівковий або мембранний), який замінює легені; насоса (роликового або діафрагмального), що виконує функцію лівого шлуночка, теплообмінника, який забезпечує задану т-ру крові і організму; вимірювальної і регулюючої апаратури для підтримки необхідних фізіологічних параметрів. Ш. к. а. використовують гол. чин. в кардіохірургії при складних операціях на серці, а також для оживлення хворого, підтримання життєдіяльності ізольованого органа, який призначений для пересаджування (див. *Трансплантація*). Крім того, його застосовують для тривалого безперервного введення лікарських речовин в окремий орган або частину організму (напр., для ізольованої терапії злоякісних пухлин). Перший у світі Ш. к. а. (автожектор) було створено 1925 С. С. *Брюхоненком* і С. Л. Чечуліним. Іл. с. 452. *Г. В. Книшов.*

ШТУ́ЧНОЇ ВЕНТИЛЯ́ЦІЇ ЛЕГЕ́НЬ АПАРА́Т — прилад для підтримання *газообміну* в легенях в умовах порушеного природного *дихання*. Найбільшого поширення набули апарати, що примусово вдувають (однофазне дихання), а також які вдувають і відсмоктують (двофазне дихання) повітря з легень. Це респіратори, що регулюють тиск повітря (утворюється необхідний для розправлення легень тиск — РД-1, РД-2) і його об'єм (програмують об'єм вдиху і хвилинної вентиляції легень — РО-2, РО-5Н, РО-5Р, РО-6-03, Віта-1). Крім того, для штучного дихання використовують електр. стимуляцію діафрагмальних нервів за допомогою двоканальних приладів, що генерують імпульсний струм. До Ш. в. л. а. відносять також усі види наркозних апаратів. Іл. с. 452. *О. О. Циганій.*

ШУ — у давньоєгип. міфології бог повітря. Син *Ра*, батько бога Землі Геба і богині Нут. За міфами, під час творення світу Шу відділив небо від землі.

ШУ́БА Михайло Федорович (н. 30.X 1928, с. Сасове Виноградівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. фізіолог та біофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Закінчив Ужгородський ун-т (1953). З 1954 працює в Інституті фізіології АН УРСР, одночасно з 1984 — в Київ. ун-ті. Осн. праці в галузі *електрофізіології* збудливих утворів організму, зокрема вивчав природу електрогенезу, синаптичні процеси та ін.

ШУБЕ́НКО-ШУ́БІН Леонід Олександрович [н. 25.VII (7.VIII) 1907, м. Карс, тепер Туреччина] — укр. рад. вчений у галузі енергетики, акад. АН УРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1962). Член КПРС з 1943. Закінчив Ленінгр. ун-т (1930) та Всесоюзний котлотурбінний ін-т (1931). У 1930—44 працював на заводах Ленінграда, викладав у ленінгр. вузах. У 1944—50 — директор Центр. н.-д. котлотурбінного ін-ту, 1950—67 — гол. конструктор Харків. турбінного з-ду, одночасно (з 1957) працював у Харків. філіалі Ін-ту механіки АН УРСР. З 1968 — в Ін-ті проблем машинобудування АН УРСР. Осн. праці — в галузі паро- і газотурбобудування, оптимізації процесів і конструкцій турбомашин та автоматизації їх проектування. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Премія ім. Г. Ф. Проскури АН УРСР, 1982.

ШУ́БЕРТ (Schubert) Франц Петер (31.I 1797, Ліхтенталь, поблизу Відня — 19.XI 1828, Відень) — австр. композитор. З 1808 співав у придворній капелі (Відень), де навчався музики у В. Ружички та А. *Сальєрі*. В 1813—14 навчався в учительській семінарії, 1814—18 — шкільний учитель. Ш. створив у музиці новий романтичний стиль. Творча спадщина Ш. (бл. 1000 творів) охоплює всі сучасні йому муз. жанри. Провідною галуззю творчості композитора є пісня (понад 600 на слова бл. 100 поетів, зокрема Й. В. Гете, Ф. Шіллера, Г. Гейне). Серед кращих пісень — цикли «Прекрасна мельничиха» (1823), «Зимовий шлях» (1827), «Лебедина пісня» (1828), пісні «Лісовий цар», «Гретхен за прялкою», «Двійник», «Форель», «Баркарола», «Дівчина і смерть», «Вечірня серенада», «Ave Maria». Ш.— автор 9 симфоній (найвідоміша — 8-а, «Незакінчена», 1822), 9 симф. увертюр, 22 струнних квартетів, 2 квінтетів, 2 тріо, 22 фп. сонат, фп. п'єс; 7 мес, 5 опер, 11 зінгшпілей, хорів, музики до драм. вистав. Підтримував контакти з Львів. муз. т-вом «Цецилія», для якого написав багатоголосий псалом.

Літ.: Хохлов Ю. Франц Шуберт. Жизнь и творчество в материалах и документах. М., 1978; Вульфиус П. Франц Шуберт. М., 1983.

ШУ́БІН Федот Іванович [17 (28). V 1740, с. Тючковське, тепер Арх. обл.— 12 (24).V 1805, Петербург] — рос. скульптор, представник просвітительського *класицизму* в рос. мистецтві 18 ст. У 1761—67 навчався в АМ у Н. Жілле. У 1767—70 — пенсіонер АМ у Парижі, де працював під керівництвом Ж. Б. *Пігаля*, 1770—72 — в Римі. Ш.— майстер реалістич. скульптурного портрета: І. Шувалова (1771), О. Голицина (1775), З. Чернишова (1774), І. Баришникова (1778), П. Румянцева-Задунайського (1778), Г. Потьомкіна (1791), М. Ломоносова (1792), О. Безбородька (1798) та ін. Ш. є також автором статуй і рельєфів для Мармурового палацу (мармур, 1775—82) та Троїцького собору Олександ-

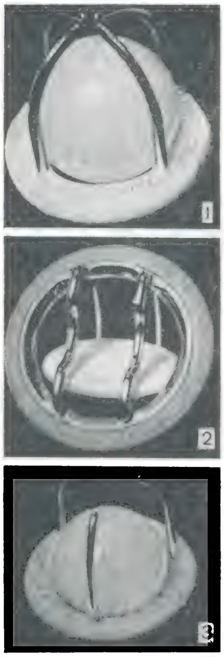

Штучні клапани серця:
1 — мітральний кульковий;
2 — мітральний дисковий;
3 — аортальний кульковий.

Штучні супутники Марса

Назва супутника	Дата виведення на орбіту
«Марінер-9»	14.XI 1971
«Марс-2»	27.XI 1971
«Марс-3»	2.XII 1971
«Марс-5»	12.II 1974
«Вікінг-1»	21.VI 1976
«Вікінг-2»	7.VIII 1976

Радянські штучні супутники Місяця

Назва супутника	Дата виведення на орбіту
«Луна-10»	3.IV 1966
«Луна-11»	28.VIII 1966
«Луна-12»	25.X 1966
«Луна-14»	10.IV 1968
«Луна-19»	3.X 1971
«Луна-22»	2.VI 1974

О. В. Шубников.

В. М. Шукшин.

В. В. Шулейкін.

М. В. Шулейкін.

ро-Невської лаври (1786—89) у Петербурзі; статуї «Пандора» для фонтанів Петергофа (1801). Іл. див. також до статей *Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка,* т. 9, с. 448—449, *Скульптура,* т. 10, с. 320—321.

Літ.: Лазарева О. П. Русский скульптор Федот Шубин. М., 1965.

ШУ́БНИКОВ Лев Васильович (29.IX 1901—1945) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1926). З 1931 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті. У 1934—37 — одночасно проф. Харків. ун-ту. Наук. праці в галузі фізики твердого тіла, фізики низьких температур. Разом з І. В. *Обреїмовим* розробив метод вирощування монокристалів з розплаву (метод Обреїмова — Шубникова), з нідерландським фізиком В. де Гаазом (1878—1960) виявив (1930) *Шубникова — де Гааза явище.* Встановив із співробітниками (1934—37) осн. особливості поведінки однорідних надпровідних сплавів у магн. полі, виявив існування в них двох критичних магн. полів і т. з. «фази Шубникова» (надпровідників II роду); відкрив (1935) антиферомагнетизм. Разом з Б. Г. *Лазаревим* виявив (1936) ядерний парамагнетизм. *Ю. О. Храмов.*

ШУ́БНИКОВ Олексій Васильович [17 (29).III 1887, Москва — 27.IV 1970, там же] —рад. кристалограф, акад. АН СРСР (з 1953). Герой Соціалістичної Праці (1967). Закінчив Моск. ун-т (1912). З 1920 — професор Уральського гірничого ін-ту в Єкатеринбурзі (тепер Свердловськ). З 1937 — зав. лабораторією кристалографії АН СРСР, з 1944 — директор утвореного за його ініціативою Ін-ту кристалографії АН СРСР; одночасно (з 1953) — професор Моск. ун-ту. Осн. праці — з кристалофізики (поклав початок узагальненням кристалографічної симетрії, створив вчення про антисиметрію). Одним з перших почав розробляти проблеми росту кристалів, під його керівництвом організовано виробн. синтетичних кристалів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1950.

ШУ́БНИКОВА — ДЕ ГАА́ЗА Я́ВИЩЕ — осцилююча залежність електричного опору (ρ) монокристалічних провідників від т. з. оберненого магнітного поля (H^{-1}). Спостерігається при низьких т-рах. Зумовлюється квантуванням руху електронів у площині, перпендикулярній $\vec{H}$. Використовується для визначення форми *Фермі поверхні,* а також ефективної маси електронів провідності в металах і напівпровідниках. Відкрили (1930) в монокристалах вісмуту Л. В. *Шубников* і голл. фізик В. де Гааз (1878—1960).

ШУВА́ЛОВ Петро Іванович [1710 — 4 (15).I 1762, Петербург] — рос. держ. і військовий діяч, граф (з 1746), генерал-фельдмаршал (1761). Учасник двірського перевороту 1741, внаслідок якого на рос. престол було зведено *Єлизавету Петрівну.* Фактично керував урядом. Автор проектів екон. і фінанс. реформ (скасування внутр. митниць, проведення генерального межування, створення перших банків тощо). Брав участь у реорганізації рос. армії.

ШУГА́ — скупчення рихлого льоду на поверхні або у водній товщі водойми. Утворюється з кристалів донного або внутріводного льоду при охолодженні води нижче 0°. Виникає найчастіше на гірських та порожистих річках до настання льодоставу. Переміщення Ш. (шугохід) утруднює експлуатацію гідротех. споруд. Густоту шугоходу визначають у балах за 10-бальною шкалою.

«ШУКА́ННЯ КОЗА́ЦТВА» — одна з форм антифеод. боротьби пригноблених нар. мас Лівобережної України, які домагалися через держ.-адм. органи звільнитися від кріпацтва і дістати козац. права. «Ш. к.» виникло в кінці 17 ст. в зв'язку з посиленням закріпачення селянства і рядового козацтва *козацькою старшиною,* що перетворювалася на поміщиків. У 18 ст. «Ш. к.» охопило значну частину феодально залежних селян, міщан і вільних селян. Проте лише незначній частині цього населення вдалося на підставі давніх козац. *компутів* (списків) підтвердити своє козац. походження і позбутися кріпацтва. «Ш. к.» тривало й після царського указу 1783 про остаточне закріпачення укр. селянства. «Ш. к.» було приводом до ряду антифеод. повстань, які жорстоко придушив царський уряд (див. *Кліщинське повстання 1767—70, Турбаївське повстання 1789—93*).

ШУКШИ́Н Василь Макарович (25. VII 1929, с. Сростки, тепер Бійського р-ну Алт. краю — 2.X 1974, станиця Клетська Волгогр. обл., похований у Москві) — рос. рад. письменник, кінорежисер, сценарист, актор; засл. діяч мист. РРФСР (з 1969). Член КПРС з 1955. У 1960 закінчив режисерський ф-т ВДІКу (майстерня М. *Ромма*). З 1958 знімався в кіно. У 1960—62 працював на кіностудії «Мосфільм», з 1963 — на Центр. студії дитячих і юнацьких фільмів ім. М. Горького. Здійснив постановки фільмів «З Леб'яжого повідомляють» (1960), за власними сценаріями — «Живе такий хлопець» (1964), «Ваш син і брат» (1966), «Дивні люди» (1971), «Кінець Любавіних» (1972), «Пічки-лавочки» (1973, зіграв роль Івана Расторгуєва), «Калина червона» (1973, роль Єгора Прокудіна). Ролі у фільмах: «Два Федори» (1959), «Журналіст» (1967), «Біля озера» (1970). Автор збірок оповідань «Сільські жителі» (1963), «Брат мій» (1975). У багатьох театрах України поставлено вистави за п'єсами Ш.— «Солодка ягода», «Характери», «Енергійні люди». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1971. Ленінська премія, 1976.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1976.

Лит.: Коробов В. Василий Шукшин. М., 1977; О Шукшине. Экран и жизнь. М., 1979.

ШУЛА́ЇВСЬКА СТО́ЯНКА — двошарове поселення *сурсько-дніпровської культури* на Шулаєвому острові поблизу с. Звонецького Солонянського р-ну Дніпроп. обл. Досліджувалася 1946. При розкопках нижнього шару виявлено залишки заглибленого житла, госп. ями, скупчення кам'яних виробів, вироби з рогу оленя і кістки, *мікроліти.* При розкопках верхнього шару знайдено уламки посуду, кістки диких і свійських тварин. Обидва шари стоянки датують 6-м тис. до н. е.

Літ.: Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969.

ШУЛЕ́ЙКІН Василь Володимирович [1 (13).I 1895, Москва — 25.IV 1979, там же] — рад. геофізик, акад. АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1942. Закінчив Моск. вище тех. уч-ще (1917). З 1918 — викладач цього уч-ща (1923—29 — професор). Працював в установах АН СРСР. Організатор і директор Чорноморської гідрофіз. станції в Кацівелі Крим. обл. (1929—48). У 1948—57 — директор організованого ним Мор. гідрофіз. ін-ту АН СРСР, 1957—59 — керівник Міжвідомчої атлантичної експедиції. У 1959—75 працював у Морському гідрофіз. ін-ті АН УРСР. Осн. праці — з теорії взаємодії Світового ок., атмосфери і материків, теорії вітрових хвиль, динаміки мор. течій і хвиль, електр. і магн. явищ, тропічних ураганів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. *О. М. Суворов.*

ШУЛЕ́ЙКІН Михайло Васильович [21.X (2.XI) 1884, Москва — 17.VII 1939, там же] — рад. вчений у галузі радіотехніки, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1908) Петерб. політех. ін-т, викладав у цьому ж вузі. Керував радіотех. лабораторією військ.-інженерного управління у Москві (1918—21). З 1919 — професор Моск. вищого тех. училища, з 1921 — Ін-ту нар. г-ва. Осн. праці — в галузі поширення радіохвиль. Зокрема, Ш. вивів розрахункові формули радіопередачі вздовж земної поверхні, розвинув теорію і методику розрахунку довгохвильових антен.

ШУЛИ́К Надія Митрофанівна (н. 27.III 1922, с. Петриківка, тепер Васильківського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер нар. декоративного петриківського розпису (див. *Петриківка*), засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1981). Член КПРС з 1968. Працює в галузях вишивки, декоративного розпису на папері, на дереві та альфрейного розпису. У 1941 закінчила Петриківську школу декоративного малювання. Твори: панно «Букет» (1960), «Хай завжди буде сонце» (1965), «Земля моя», «50 героїчних літ» (1966), «Союз нерушимий» (1972), «Кучерявки» (1980), «Квіти мого дитинства», «Осіннє», «Веселі барви» (всі — 1981), малюнки, листівки, декоративні тарілки, ваза. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1979. *Н. О. Глухенька.*

ШУЛИНДІ́Н Андрій Фролович [26.XI (9.XII) 1909, Башкирська АРСР — 10.XI 1983, Київ] — рад. генетик-селекціонер, доктор с.-г. наук (з 1955), професор (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1932. В 1934 закінчив Ленінгр. с.-г. інститут. З 1950 — в Ін-ті генетики та селекції АН УРСР (Харків), з 1956 — в

Укр. н.-д. ін-ті рослинництва, селекції і генетики. Осн. праці в галузі синтезу нового ядра клітини рослин. Ш. вперше розроблено теорію і методи створення тривидових *тритикале*. Ш. також автор *жита* «Українське тетра». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Б. П. Гур'єв.

ШУЛІ́КА, коршак (Milvus) — рід птахів род. *яструбових*. Довж. тіла 53—75 см, маса до 1 кг. Оперення спини темно-буре або червонувато-руде, живота — рудувате або землисто-буре, голова світліша. Дзьоб з гострим вершинним гачком. 2 види, поширені в Європі, Азії, Африці та Австралії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — обидва види: Ш. чорний (M. korschun) і Ш. червоний (M. milvus). Перелітні птахи. Оселюються переважно в лісах, часто поблизу поселень. Гнізда влаштовують на деревах. Кладку з 2—5 яєць в квітні насиджують обидва птахи пари бл. 1 місяця. Живляться гол. чин. гризунами, рибою, падлом; нападають також на пташенят диких і свійських птахів.

«ШУЛЯ́ВСЬКА РЕСПУ́БЛІКА» — опорна база київського пролетаріату, своєрідна «робітнича республіка» на заводській околиці Києва — Шулявці в 1905. Робітники цього району в грудні 1905 визнали Київську Раду робітничих депутатів єдиним органом влади, встановили чіткий революц. порядок, який підтримували бойові робітн. дружини. Представників царської влади і поліцію було вигнано. 12 (25).XII робітники Шулявки застрайкували на знак солідарності з повсталим пролетаріатом Москви. Але об'єктивні умови, які склалися в місті (воєнний стан, хвиля масових репресій), опортуністична тактика меншовиків, які засіли в Раді робітн. депутатів і к-ті РСДРП, не дали змоги страйкові перерости в збройне повстання. 16—17 (29—30).XII царські війська розгромили «Шулявську республіку».

ШУ́ЛЯР Андрій Михайлович (н. 15.XII 1918, с. Майдан, тепер Івано-Франківського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1958. У 1947 закінчив Львів. політех. ін-т. Брав участь у розробці ген. планів Львова, Сокаля, Червонограда, Трускавця, у реставрації та реконструкції пам'яток архітектури Львова та області. Твори: ресторан «Старий дуб» в м. Трускавці (1979), забудова центру с. Вузлового Радехівського р-ну Львів. обл. (1982); архіт. рішення численних монументів, споруджених у Львів. обл. Автор теор. праць з питань містобудування та історії архітектури.

ШУЛЬГА́ Іван Миколайович [19 (31).X 1889, с. Михайлівка, тепер Скадовського р-ну Херсон. обл.— 23.IV 1956, Київ, похований у Харкові] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1948. В 1906—11 навчався в Одес. худож. уч-щі у К. *Костанді* і Г. *Ладиженського*, 1911—17 — в петерб. АМ у В. *Савинського*. З 1922 жив у Харкові. Був членом *АХЧУ*. В роки громадян. війни розписував революц. прапори, панно, агітплакати. Твори: «Похід запорожців» (1915—17), «Ленський розстріл» (1926), «Зустріч Т. Шевченка з І. Сошенком» (1938), «Козача пісня» (1945), «Переяславська рада» (1951). Картини Ш. зберігаються у Харків. худож. музеї, Київ. музеї Т. Г. Шевченка та ін.

Літ.: Іван Миколайович Шульга. Каталог посмертної виставки творів художника. Х., 1962. *В. М. Ханко.*

ШУЛЬГА́ Ілля Максимович (20. VII 1878, с. Кропивна, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.— 19. XII 1938) — укр. рад. живописець. Навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, 1903—09 — в петерб. АМ у І. Рєпіна. Твори: «Козача розвідка», «Старогородська вінницька церква», «Т. Шевченко на етюдах», «Панас Карпович Саксаганський» (усі — 1910—28), «Вечорниці», «Перший трактор на селі», «Сусідки» (всі — 1929—38) та ін. З 1934 викладав у Київ. худож. інституті.

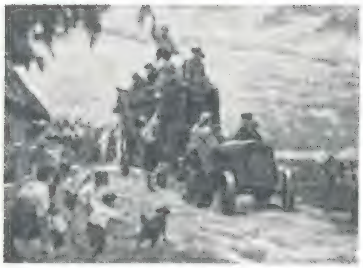

1. М. Шульга. Перший трактор на селі. 30 і роки 20 ст. ДМУОМ у Києві.

ШУЛЬГА́ Пелагея Луківна [н. 18 (30).X 1899, с. В'язівок, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл. УРСР] — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1955), професор. Член КПРС з 1953. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1929). У 1930—76 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР (1950—62 — зав. відділом). Осн. праці присвячені палеонтології і стратиграфії пізньодокембрійських і палеозойських відкладів УРСР. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

В. М. Палій.

ШУЛЬГА́Н-ТАШ — див. *Капова печера.*

ШУЛЬГІ́Н Яків Миколайович [1851, Київ — 1 (14).XI 1911, Київ] — укр. історик бурж.-ліберального напряму. В 1874 закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. Був близький до народницького гуртка І. М. *Ковальського*. В 1879 Ш. було заарештовано й вислано на 4 роки до Красноярська. Після повернення із заслання працював у Єлизаветграді та Києві, співробітничав у «*Киевской старине*». Автор праць переважно з історії Лівобережної України 2-ї пол. 17—18 ст. та з історії *Коліївщини.*

ШУЛЬГІНА́ Ніна Сергіївна (н. 6.II 1918, м. Чернігів) — укр. рад. біолог-імунолог, доктор біол. наук (з 1965). У 1940 закінчила Одес. ун-т. В 1950—82 — зав. лабораторією консервації тканин і імунології Одес. н.-д. ін-ту очних хвороб і тканинної терапії. Осн. наукові праці присвячені клініко-імунологічним дослідженням з офтальмології. Державна премія УРСР, 1978.

ШУЛЬЖЕ́НКО Клавдія Іванівна [11 (24).III 1906, Харків — 17. VI 1984, Москва] — рос. рад. естрадна співачка, нар. арт. СРСР (з 1971). З 1923 — актриса Харківського драматичного театру, з 1928 — солістка Ленінгр. мюзик-холу, джаз-оркестру; з 1943 — у Москві. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: «Когда вы спросите меня...». М., 1981.

Літ.: Василинина И. А. Клавдия Шульженко. М., 1979.

Ю. Г. Токарєв.

ШУ́ЛЬТЕ Юрій Августович [н. 17 (30).VII 1910, м. Дебальцеве, тепер Донец. обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Після закінчення (1931) Дніпроп. металург. ін-ту працював на запорізькому заводі «Дніпроспецсталь» (1931—41, 1945—47), на Кузнецькому металург. комбінаті (1941—45). З 1947 — у Запорізькому маш.-буд. ін-ті. Осн. напрям наук. діяльності — підвищення ефективності виробн. і поліпшення якості литої і деформованої сталі. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1963.

ШУЛЬЦ (Schulz) Бруно (12.VII 1892, Дрогобич, тепер Львів. обл.— 19.XI 1942, там же) — польс. письменник, художник. У 1924—39 — вчитель креслення у дрогобицькій гімназії. Літ. діяльність почав 1933. Належав до прогресивної літ. групи «Пшедмєсьцє» («Передмістя»). У повістях «Крамниці з корицею» (1934), «Санаторій під клепсидрою» (1937), новелі «Вітчизна» (1938) показав побут зх.-укр. містечок і природу галицького Підкарпаття. Загинув від рук гестапо.

Літ.: Гнатюк І. Бруно Шульц. В кн.: Гнатюк І. Барельєфи пам'яті. Львів, 1977.

І. М. Лозинський.

ШУЛЬЦ (Schulz) Макс Вальтер (н. 31.X 1921, Шайбенберг) — нім. письменник (НДР). Член СЄПН. Під час 2-ї світової війни був солдатом. Закінчив Літературний інститут у Лейпцігу, з 1964 — його директор. У романах «Ми не порох, що летить за вітром» (1962) та «Триптих з сімома мостами» (1974), що є продовженням попереднього, порушено важливі соціальні й етичні проблеми. В повістях «Солдат і жінка» (1979) та «Льотчиця» (1981) зображено взаємини нім. та рад. громадян. Автор публіцистичних і літ.-критичних статей з питань соціалістичного мистецтва.

Тв.: Укр. перекл.— Ми не порох, що летить за вітром. Роман про непропаще покоління. К., 1964; Рос. перекл.— Мы не пыль на ветру. Роман о непотерянном поколении. М., 1972; Солдат и женщина. Повесть.— Рассказы, эссе. М., 1980.

А. Г. Баканов.

ШУЛЬЦ Михайло Михайлович (н. 1.VII 1919, Петроград) — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1946. Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1947) працював там же. З 1965 — профе-

К. І. Шульженко.

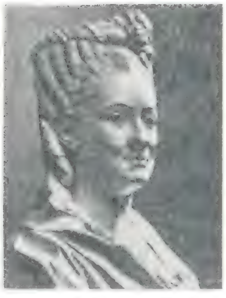

Ф. І. Шубін. Портрет М. Р. Паніної. Фрагмент. Мармур. Близько 1775. Державна Третьяковська галерея в Москві.

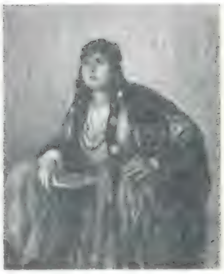

Іван Миколайович Шульга. Циганка. 1916.

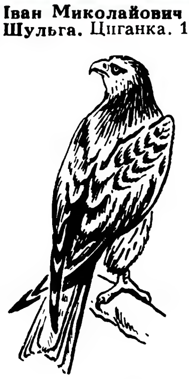

Шуліка чорний.

М. М. Шульц.

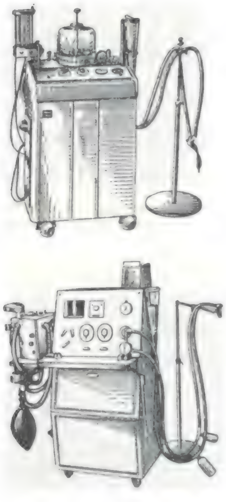

Штучної вентиляції легень апарати РО-2 і РО-5.

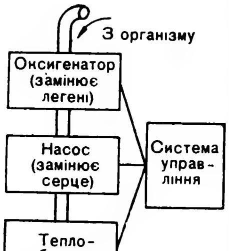

Блок-схема **штучного кровообігу апарата.**

сор. З 1972 — директор Ін-ту хімії силікатів ім. І. В. Гребенщикова АН СРСР. Осн. праці — з фіз. хімії скла і термодинаміки гетерогенних рівноважних процесів. Нагороджений орденами Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

ШУМ — 1) У фізіологічному розумінні комплекс звуків, що несприятливо впливають на організм людини, перешкоджають її праці і відпочинку. Людина з нормальним слухом сприймає звукові коливання частотою від 16 до 20 кГц і інтенсивністю від 0 до 120—130 дБ. Звуки (шум) великої інтенсивності викликають у людини больові відчуття (внаслідок сильного тиску на барабанні перетинки), а звук в 150 дБ стає нестерпним. Негативно впливає на здоров'я людей тривала або надмірна за інтенсивністю дія Ш. (спричинює втому, часто призводить до зниження гостроти слуху, іноді — глухоти, спричинює виникнення деяких захворювань). Рівень Ш. на вулицях деяких великих міст досяг інтенсивності промислових шумів (80—100 дБ). В СРСР проблема боротьби з Ш. розв'язується планово (постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи по обмеженню шуму в промисловості», 1960; «Про заходи по зниженню шуму на промислових підприємствах, в містах і інших населених пунктах», 1973). Це питання розглядалося також 1969 7-ю сесією Верховної Ради СРСР, що прийняла Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я, які містили розділ про запобігання шумів. 2) У фізиці Ш.— невпорядковані коливання різної фізичної природи, що відзначаються складністю часової і спектральної структури. За природою виникнення розрізняють акустичні та радіоелектронні Ш.

Акустичні Ш. зумовлюються вібрацією твердих тіл (мех. Ш.), рухом рідин (аеро- і гідродинамічний Ш.), горінням, вибухом або розрядом (термічний Ш.); вони супроводять акустичну кавітацію (кавітаційний Ш.). Радіоелектронні Ш. бувають внутрішніми, або апаратурними, і зовнішніми. Причиною внутр. Ш. є різні електр. *флуктуації*. Ці Ш. пов'язані з невпорядкованим рухом носіїв заряду в провідниках (тепловий Ш.), з випадковим характером *емісії електронної* в електровакуумних та іонних приладах (дробовий Ш.), *рекомбінації* електронів і дірок (генераційно-рекомбінаційний Ш.) і *дифузії* носіїв заряду (дифузійний Ш.) в напівпровідникових приладах. Зовн. Ш. спричинюються випадковими коливаннями теплового випромінювання Землі (Ш. Землі), земної атмосфери (Ш. атмосфери), а також планет, Сонця, міжзоряного середовища (Ш. космосу). Досліджують Ш. для з'ясування їхнього впливу на людину і різні системи, для створення методів виділення корисних сигналів на фоні Ш. з метою підвищення точності вимірювань у різних пристроях, для оцінки надійності конструкцій за інтенсивністю т. з. акустичної емісії. В ряді випадків Ш. використовують як джерело інформації, зокрема у *гідролокації, радіоастрономії* (див., наприклад, *Шумопеленгатор*).

ШУМА́ДА Іван Володимирович (н. 21.VI 1920, с. Кузьминчик, тепер Чемеровецького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. ортопед-травматолог, доктор мед. наук (з 1970), професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. В 1948 закінчив Київ. мед. ін-т. В 1948—52 — співробітник Київ. н.-д. ін-ту ортопедії і травматології, в 1954—58 працював в апараті ЦК Компартії України. В 1959—69 — заст. міністра МОЗ УРСР, з 1969 — директор Київ. н.-д. ін-ту ортопедії. Осн. напрям праць Ш.— трансплантація кісткової тканини, лікування ушкоджень і захворювань кульшового суглоба тощо. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями.

ШУ́МАН (Schumann) Роберт Александер (8.VI 1810, Цвіккау — 29. VII 1856, Енденіх, поблизу Бонна, похований у Бонні) — нім. композитор і муз. письменник. Муз. освіту здобув у Ф. Віка (фортепіано) і Г. Дорна (композиція). В 1834—44 видавав «Новий музичний журнал», де підтримував нову романтичну школу в європ. музиці. З 1843 викладав у Лейпцігській консерваторії. В 1844 виступав з концертами в Росії (Москва, Петербург). Ш. розвивав прогресивні традиції нім. романтизму в музиці. Композитор-новатор, він створив нові типи фп. циклів, особливу увагу приділяв програмності. Серед фп. циклів — «Метелики» (1831), «Симфонічні етюди» («Етюди у формі варіацій», 1837), «Карнавал» (1835), «Крейслеріана» (1838), «Фантастичні п'єси» (1837), «Дитячі сцени» (1838), «Альбом для юнацтва» (1848). Ш.— автор опери «Геновева» (1848), музики до драм. поеми «Манфред» (1849), сцен з «Фауста» (1844—53), 4 симфоній (1841, 1846, 1850, 1851), симф. увертюр, фп. сонат (1835, 1836, 1838), «Фантазії» (1838), концерту для фп. з оркестром (1845), камерних інструм. творів, хорів, пісень, зокрема, вокальних циклів «Любов поета», «Любов і життя жінки», «Мірти», «Коло пісень» (всі — 1840).
Тв.: Рос. перекл.— О музыке и музыкантах, т. 1—2. М., 1975—79; Письма, т. 1—2. М., 1970—82.
Літ.: Житомирский Д. В. Роберт Шуман. (Очерк жизни и творчества). М., 1964.

ШУ́МЕН (з 1950 по 1965 — Коларовград) — місто на Пн. Сх. Болгарії, адм. ц. Шуменського округу. Вузол автошляхів, залізнична станція. 90,6 тис. ж. (1978). Провідна галузь — машинобудування (судно- та автомобілебудування). Кольорова металургія (виробн. алюм. прокату). Підприємства шкіряної, меблевої, швейної та харчосмакової (у т. ч. м'ясоконсервної, пивоварної, тютюнової) пром-сті. Археол. музей. У Ш. був засн. перший болг. театр. Залишки середньовічної фортеці. У Ш. народився В. П. *Коларов*.

ШУМЕ́Р, Сумер — історична область у Пд. Дворіччі (на тер. пд. частини сучас. Іраку). Найдавніші людські поселення на тер. Ш. належать до 5—4-го тис. до н. е. До кін. 3-го тис. до н. е. була заселена переважно *шумерами*. Бл. 3-го тис. до н. е. в Ш. виникли міста-держави (Кіш, Ур, *Лагаш* та ін.), центрами яких були храмові г-ва, які базувалися на річковому зрошенні. Міста-держави вели між собою боротьбу за зверхність у Ш. З 25 ст. до н. е. більша частина Ш. потрапила під владу Лагашу. В 24—22 ст. до н. е. Ш. перебував під владою *Аккаду,* бл. 21 — бл. 20 ст. до н. е.— Уру. Бл. 20 ст. до н. е. д-ва Ур впала під натиском зх.-семітських скотарів і горців-еламітів. Про дальшу історію Ш. див. *Вавілонія.* *Г. І. Підлуцький.*

ШУМЕ́РИ, шумерійці — давній народ, який заселяв Пд. Дворіччя в 5—2-му тис. до н. е. До серед. 3-го тис. до н. е. почалося змішання Ш. з сх. семітами-аккадцями, які оселилися в Пн. частині Пд. Дворіччя. В 1-й пол. 2-го тис. до н. е. Ш. і сх. семіти злилися в один аккадський народ. Ш. були творцями *клинопису,* літ. творів (міфів про створення світу, про рай, потоп та оповідей про героїв, у т. ч. про *Гільгамеша*). Високого рівня досягли архітектура і мистецтво. Див. також *Шумерська мова.* *Г. І. Підлуцький.*

ШУМЕ́РО-АККА́ДСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво давніх народів Месопотамії 4—1-го тис. до н. е. Див. *Вавілоно-ассірійська культура.*

ШУМЕ́РСЬКА МО́ВА — мова *шумерів.* Тепер *мертва мова.* Спорідненість її з ін. мовами не встановлено. Відома з численних клинописних пам'яток (див. *Клинопис*) 3—1-го тис. до н. е. (тексти реліг., госп., юридичного, наук. змісту, пам'ятки худож. л-ри тощо). Як мова культу й л-ри зберігалася до 3—1 ст. до н. е. Характерні риси Ш. м.: є *ергативна конструкція* речення, порядок слів у реченні відносно сталий.
Літ.: Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.

ШУМИ́ЛО Микита Михейович [28. V (10.VI) 1903, с. Михайлівка, тепер Кам'янськ. р-ну Черкас. обл.— 5.III 1982, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ін-т кінематографії (1938). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкувався з 1930. Автор книг «Урожай» (1934), «Голубий зеніт» (1948), «Щедрі серцем» (1952), «Прокурор республіки» (1958), «Я — твій брат» (1961), «Де ти, моя чаєчко?» (1979) та ін. За сценарієм Ш. створено фільм «Прокурор республіки» (1941). Виступав з літ.-критичними працями. Перекладач рос. повістей Т. Шевченка, творів багатьох рос. письменників. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.
Тв.: Голубий зеніт. К., 1983.
Ф. К. Сарана.

ШУМИ́ЛОВ Михайло Степанович [5 (17).XI 1895, с. Верхтеченське, тепер Шадрінського р-ну Кург. обл.— 28.VI 1975, Москва, похований у Волгограді на Мамаєвому кургані] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1918. У Рад. Армії з 1918. Учасник визвольного походу в Зх. Білорусію (1939) і рад.-фінл. війни 1939—

40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стрілецького корпусу, заст. команд. і команд. армією. Керовані Ш. війська 64-ї (7-ї гвард.) армії героїчно билися під Сталінградом, брали участь у визволенні України. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ШУ́МКА — укр. нар. пісня-танець. Муз. розмір $^2/_4$. За темпом і характером виконання близька до *коломийки*. Іноді Ш. наз. жартівливу пісню, а також інструментальну п'єсу.

ШУМЛЯ́НСЬКИЙ Олександр Михайлович [1748, с. Яківці, тепер територія м. Полтави — 25.VI (6.VII) 1795, Москва] — вітчизн. лікар. Навчався в Київ. академії (1758—71), Петерб. мед. школі (1773—75) та в Страсбурзькому ун-ті (1778—82), де захистив дисертацію «Про будову нирок». Згодом капсула судинного клубочка нирок була названа ім'ям Ш. В 1785—86 відряджений за кордон для вивчення питання реорганізації та удосконалення мед. освіти. Погляди на це питання виклав в окремій книзі. З 1786 працював в Моск. мед.-хірургіч. школі професором терапії, а потім акушерства. Переклав ряд іноземних медичних творів російською мовою.

М. К. Бородій.

ШУМЛЯ́НСЬКИЙ Павло Михайлович (1752, с. Малі Будища, тепер територія м. Полтави — 1821, Харків) — вітчизн. лікар. Брат О. М. *Шумлянського*. Навчався в Київ. академії (1763—70), Петерб. мед. школі (1773—74) та в Страсбурзькому ун-ті (1784—89), де захистив дисертацію про місцеве запалення. З 1790 — викладач Петерб. мед. школи, з 1795 — професор хірургії і фармакології Моск. мед. школи. Одночасно керував заводом хірургічних інструментів. В 1805—17 — професор хірургії і декан мед. ф-ту Харків. ун-ту. Праці Ш. присвячені вивченню лікувальної дії води, мінеральних вод Полтавської губернії, вивихів суглобів тощо.

М. К. Бородій.

ШУМОПЕЛЕНГА́ТОР — навігаційний прилад, яким визначають напрям (*пеленг*) на шумкий об'єкт, що міститься у воді, за випромінюваними ним акустичними коливаннями; засіб прикладної *гідроакустики*. Розрізняють Ш. стаціонарні, встановлювані на дні моря (океану) на опорних конструкціях або розміщувані на нерухомих (на якорі) буях, і рухомі — на підводних човнах, надводних кораблях деяких типів, у контейнерах, що їх опускають у воду з вертольотів, тощо. До осн. частин Ш. належать приймач звуку (переважно акустична антена, що складається з багатьох *гідрофонів*), *фільтр електричний*, електричний *підсилювач* та індикатор (напр., *телефон* або *електроннопроменева трубка*). Далекість дії Ш.— десятки кілометрів.

ШУ́МСЬКЕ — селище міського типу Терноп. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Вілії (бас. Прип'яті), за 32 км від залізнич. ст. Лепесівка. 4,5 тис. ж. (1984). Вперше згадується 1149 під назвою Шумськ в *Іпатіївському літописі*. В середині 14 ст. підпав під владу феод. Литви, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. З серед. 16 ст. до 1939 мало назву Шумськ і Шумське. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ш. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено наприкінці 1917. В 1919 Ш. захопила бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Ш. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1960 Ш.— с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, хлібний, торфобрикетний заводи, міжгосподарська будівельна організація, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 загальноосвітні та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ШУ́МСЬКИЙ Сергій Васильович [справж. прізв.— Чесноков; 7 (19).X 1820, Москва — 6 (18).II 1878, там же] — рос. актор. У 1841 закінчив Моск. театральне уч-ще. Учень М. С. *Щепкіна*. В 1841—78 — в трупі Малого театру (1847—50 працював в Одеському рос. театрі, де грав. гол. ролі). Серед ролей — Кочкарьов, Хлестаков («Весілля» і «Ревізор» Гоголя), граф Любін («Провінціалка» Тургенева), Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Скапен («Витівки Скапена» Мольєра). В кін. 60-х рр. викладав сценічне мистецтво в Моск. консерваторії.

ШУ́МСЬКИЙ Юрій Васильович [справж. прізв.— Шомін; 5 (17).XI 1887, м. Тирасполь — 7.VI 1954, Київ] — укр. рад. актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1942. Брав активну участь у революц. русі. В 1917 організував у Херсоні аматорський укр. драм. театр, а 1919 — драм. студію. У 1925—34 — актор Одес. держ. драми (тепер Одеський укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої Революції), 1934—54 працював у Київ. укр. драм. театрі імені І. Франка. Серед ролей: Голохвостий («За двома зайцями» за Старицьким), Іван Барильченко («Суєта» Карпенка-Карого), Кречет, Тарас Голота, Галушка, Богдан Хмельницький («Платон Кречет», «Правда», «В степах України», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Буйко («Професор Буйко» Баша), Хлестаков, Городничий («Ревізор» Гоголя), Борис Годунов («Борис Годунов» Пушкіна), Філіпп II («Дон Карлос» Шіллера). Знімався у фільмах: «Третій удар» і «Сталінградська битва», «Беня Крик», «Борислав сміється», «Буря» та ін. Вистави: «Єгор Буличов та інші» М. Горького (зіграв роль Єгора) і «Приборкання непокірної» Шекспіра (роль Петруччо). Ш. був видатним майстром худож. слова. В роки Великої Вітчизн. війни завідував худож. частиною *Радіостанції імені Т. Г. Шевченка*. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951. Іл. див. також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

Ю. В. Шумський у ролях Бориса Годунова («Борис Годунов» О. Пушкіна), Богдана Хмельницького («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука), Голохвостого («За двома зайцями» за М. Старицьким в переробці В. Василька) та Філіппа II («Дон Карлос» Ф. Шіллера).

Тв.: Оповідання і статті. К., 1964. *Літ.:* Круті І. Ю. В. Шумський. К., 1955; Йосипенко Н. Юрий Васильевич Шумский. К., 1960; Степанов Б. Й. Юрій Шумський. К., 1971.

Р. П. Бернацька.

ШУ́МСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 39,7 тис. чол. (1984). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований селищній і 29 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Шумське*. Розташований у пн. частині *Подільської височини*. На Пн. Зх. підносяться *Кременецькі гори*. Корисні копалини: торф, каолін, пісок, глина, пісковик. Найбільша річка — *Вілія* (бас. Прип'яті). Грунти чорноземні, дерново-підзолисті, лучні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (дуб, граб, клен, сосна, береза) займають 19,4 тис. га. В межах району — держ. заказник «Суразька дача». Найбільше пром. підприємство району — Шумський торфобрикетний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Шумське). Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 55,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 44,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця і цукр. буряки. Скотарство, свинарство, вівчарство. У Ш. р.— 18 колгоспів, 2 радгоспи, міжгосп. підприємства: по виробн. продукції птахівництва, комбікормів, яловичини і риби; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 364 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — 46 заг.-осв. та 2 муз. школи, 62 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні, 18 будинків культури, 40 клубів, 2 кінотеатри, 50 кіноустановок, 54 б-ки. У с. Великих Дедеркалах Ш. р. народився польс. громад. діяч Гуго *Коллонтай*, у с. Великих Загайцях — укр. рад. хоровий диригент А. М. *Кушніренко*. У Ш. р. видається газ. «Ленінська правда» (з 1945). Карту див. на с. 454.

В. Г. Поліщук.

ШУРИНО́К Андрій Романович [25.X (7.XI) 1894, с. Стрижівка, те-

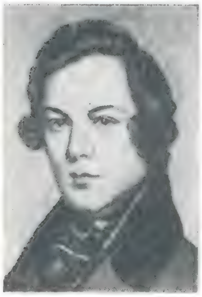

Р. А. Шуман.

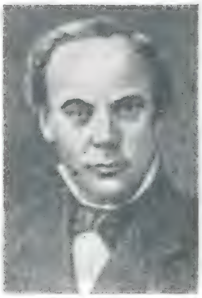

С. В. Шумський.

Ю. В. Шумський.

пер Коростишів. р-ну Житомир. обл.— 13.I 1969, Київ] — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1954), професор (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1967). В 1925 закінчив Київ. мед. ін-т і з цього ж року працював в ньому (з 1954— зав. кафедрою хірургії дитячого віку). Праці Ш. присвячені проблемам апендициту, перитоніту, інвагінації (непрохідності кишок у дітей), питанням пілоростенозу, стафілококовій інфекції тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

П. І. Шурухін.

ШУРУ́ХІН Павло Іванович [5 (18). XI 1912, с. Солоний Єрик, тепер Биковського р-ну Волгогр. обл.— 3.XI 1956, Москва] — рад. військовослужбовець, генерал-майор (1953), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1940. В Рад. Армії з 1931. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував партизан. загонами в Гом., Орлов. областях, з липня 1943 і до кінця війни — гвард. стрілецьким полком на Ворон., 1-му і 2-му Укр. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. В 1950 закінчив курси командного складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ШУРФ (нім. Schurf) — вертикальна або похила неглибока (до 25 м) *гірнича виробка,* прокладена з поверхні землі. Служить для розвідування корисних копалин, вивчення несучої або фільтраційної здатності порід, вентиляції шахт, для водовідливу, транспортування матеріалів, спуску і підйому людей тощо.

ШУТ Андрій (р. н. невід.— 1873)— укр. кобзар. Н. й жив у містечку Олександрівці (тепер село Корюківського р-ну Черніг. обл.). У 17 років осліп. У репертуарі Ш. були істор. пісні, думи, псалми та ін. Вважають, що Ш. був одним з найкращих знавців дум серед усіх кобзарів і лірників, знав 13 дум (про Б. Хмельницького, про визвольну війну 1648—54 та ін.). Думи від Ш. записували Г. Базилевич, П. Куліш і А. Метлинський.

Літ.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980. *М. П. Полотай.*

ШУТЄ́В Іван Михайлович (н. 28.X 1933, м. Ужгород) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). В 1952—55 вчився в Ужгород. уч-щі прикладного мистецтва у Й. *Бокшая* і А. *Ерделі.* Працює переважно в жанрі пейзажу. Твори: «Початок весни» (1956), «Зима в Ужоцькій долині» (1960), «Веречанський перевал» (1967), «Весна в Карпатах» (1969), «Останній сніг» (1974), «Весняні Карпати» і «Вечір у Карпатах» (обидва — 1980) та ін.

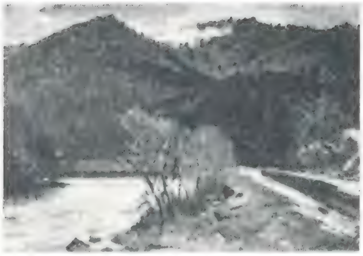

І. М. Шутєв. Похмурий день. 1968.

С. Ф. Шутов.

ШУ́ТОВ Степан Федорович [17 (30). I 1902, маєток Дворець, тепер с. Дворець Бобруйського р-ну Могильовської обл. — 17.IV 1963, Київ] — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, двічі Герой Рад. Союзу (січень, вересень 1944). Член КПРС з 1924. Н. в сел. сім'ї. З 1918 — в Рад. Армії. Учасник громадян. війни. В 1937 закінчив Військ. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 воював на Зх., Волховському, Ворон. і 2-му Укр. фронтах. Як командир 20-ї гвард. танкової бригади відзначився при визволенні Києва. З 1945 — у відставці. Автор книг «Завжди в строю» (1950) та «Червоні стріли» (1963). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ШУТЬ Микола Степанович (25.X 1918, м. Павлоград, тепер Дніпропетр. обл.— 1943) — укр. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1940. Навчався в Літ. ін-ті ім. М. Горького. Під час Великої Вітчизн. війни брав участь у рад. підпіллі в тимчасово окупованому фашистами Павлограді. Писав листівки, поширював віршовані відозви, що закликали до боротьби з ворогом. Загинув у нім. концтаборі. У 1961 посмертно прийнятий до Спілки письменників України. Дніпропетровський обком ЛКСМУ встановив щорічну літературну премію ім. М. Шутя.

Тв.: Любов і ненависть. Дніпропетровськ, 1959; Чистота. Дніпропетровськ, 1964. *О. Я. Ющенко.*

М. О. Шутько.

ШУТЬКО́ Микола Олексійович (н. 19.XII 1927, Кривий Ріг) — укр. рад. актор театру і кіно, нар. арт. УРСР (з 1980). В 1948 закінчив Дніпроп. театр. уч-ще. Працював 1950—63 в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської, 1963—82 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка, з 1982 — на Київ. студії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Кнур («Лимерівна» Панаса Мирного), Оврам («Патетична соната» М. Куліша), Свічкогас («Ярослав Мудрий» Кочерги). Знявся у фільмах «Вони билися за Батьківщину», «Зачарований вітряк» та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». *В. Г. Осьмак.*

ШУ́ХАРДТ (Schuchardt) Гуго (4. II 1842, Гота — 21.IV 1927, Грац) — нім. та австр. мовознавець. Професор ун-тів у Галле (з 1873) та Граці (1876—1900). Автор праць з заг. та романського мовознавства. Досліджував *мовні контакти,* вивчав історію слів у зв'язку з історією позначуваних ними реалій. Критикував тлумачення представниками *молодограматизму* фонетичних законів, виступав проти генеалогічної класифікації А. *Шлейхера.* Осн. праці: «Вокалізм народної латині» (т. 1—3, 1866—68), «Про фонетичні закони» (1885), «Романські етимології» (ч. 1—2, 1897—99). *Л. І. Сахарчук.*

ШУХЕ́ВИЧ Володимир Осипович (15.III 1849, с. Тишківці, тепер Городенків. р-ну Івано-Фр. обл.— 5.IV 1915, Львів) — укр. етнограф бурж.-ліберального напряму. В 1877 закінчив Львів. ун-т. З 1890 учителював у Львові. Заснував і був редактором (1890—95) дит. газ. *«Дзвінок».* В 1896—1904 — голова укр. т-ва *«Руська бесіда».* Збирав етногр. матеріали. Осн. праця — «Гуцульщина» (ч. 1—5, 1899—1908), в якій дано етногр. характеристику *гуцулів.* *П. І. Арсенич.*

ШУХЕ́ВИЧ Осип Остапович (4.I 1816, с. Раків, тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.— 1870, с. Тишківці, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. письменник, перекладач. Батько В. О. *Шухевича.* Закінчив Львів. духовну семінарію (1838). Примикав до літ.-громадського руху, очолюваного *«Руською трійцею».* Наслідував В. Скотта, переклав укр. мовою Вергілія («Буколіки», «Георгіки»), нім. письменників (Гердера та ін.). І. Франко позитивно оцінив працю Ш., 1883 видав його твори зі своєю передмовою.

ШУ́ХОВ Володимир Григорович [16 (28).VIII 1853, м. Грайворон, тепер Бєлг. обл. — 2.II 1939, Москва] — рад. інженер і вчений у галузі техніки і будівництва, почесний академік АН СРСР (з 1929), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1928), Герой Праці (1932). Член ВЦВК (1927). Після закінчення (1876) Моск. вищого тех. уч-ща відряджений до США. З 1878 — гол. інженер тех. буд. контори у Москві. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював на з-ді «Паробуд» (Москва). Ш. розрахував перший в Росії нафтопровід і керував буд-вом його, створив перший у світі мазутопровід з підігрівом. Уперше в світі здійснив пром. факельне спалювання рідкого палива за допомогою винайденої ним розпилювальної форсунки (1880). Винахідник крекінг-процесу. Створив конструкції водотрубних парових котлів (котли Шухова). За проектами Ш. споруджено бл. 200 башт оригінальної конструкції, бл. 500 мостів, маяки тощо. Премія ім. В. І. Леніна, 1929.

ШУ́ХОВ Іван Петрович [18 (31). VII 1906, станиця Прєсновська, тепер с. Прєсновка Прєсновського р-ну Пн.-Каз. обл.— 30.IV 1977, Алма-Ата] — рос. рад. письменник

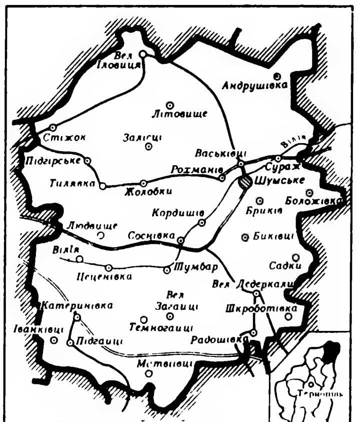

ШУМСЬКИЙ РАЙОН
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Член КПРС з 1940. Друкуватися почав в 1925. Перший роман — «Гірка лінія» (1931). Роман «Ненависть» (1931) — про початок соціалістичної колективізації с. г. в Казахстані (фільм «Ворожі стежки», 1935, п'єса «Біглий вогонь», 1933). У романі «Діюча армія» (1940—41) відобразив події напередодні Великої Жовтневої соціалістич. революції.

Автор нарисів про цілину. Автобіографічний цикл «Прєсновські сторінки» (1970). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5, Алма-Ата, 1981—83; Укр. перекл. — Ненависть. К.—Х., 1935; Батьківщина. К.— Х., 1936.

М. М. Радецька.

ШУ́ША — місто Шушанського р-ну Нагорно-Карабахської автономної обл. Азерб. РСР. Відома як давній центр килимарства. Пам'ятки архітектури: залишки кріпосних стін, два замки (всі — 18 ст.), житл. кам'яні будинки 18—19 ст.

ШУ́ШЕНСЬКЕ — селище міського типу, райцентр Краснояр. краю РРФСР. Розташоване поблизу впадіння р. Великої Шуші в Єнісей, за 60 км на Пд. Сх. від залізнич. ст. Мінусінськ (на лінії Абакан — Тайшет). Засн. в 1-й пол. 18 ст. рос. козаками. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Ш.— волосне село Мінусінського повіту Єнісейської губернії. Царизм використовував Ш. як місце політ. заслання. Тут жили на поселенні *декабристи,* М. В. *Петрашевський,* учасники нац.-визвольного руху, народники. З 8.V 1897 по 29.I 1900 в Ш. відбував заслання В. І. Ленін. 7.V 1898 до нього приїхала Н. К. *Крупська.* У Ш. В. І. Ленін написав понад 30 творів. У 1938 тут відкрито Будинок-музей В. І. Леніна. За постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР на ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна у Ш. на площі 6,6 га створено меморіальний музей-заповідник «Сибірське заслання В. І. Леніна» (відкрито у квітні 1970). До нього входять 29 садиб, у т. ч. два будинки, в яких під час перебування в Ш. жили В. І. Ленін і Н. К. Крупська. В музеї відтворено вигляд сибірського села 19 ст.

О. О. Олейников.

Шушенське. Будинок селянина А. Д. Зирянова, де в перший рік заслання жив В. І. Ленін.

ШУ́Я — місто обласного підпорядкування Іванов. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Тезі (прит. Клязьми). Залізнич. станція, пристань. 72 тис. ж. (1983). В Ш.— ф-ки: 4 текстильні, по виробн. гармоній, меблів, швейна, трикотажна: з-ди: маш.-буд., металопрокатний, хім. волокна, олієекстракційний та ін. Пед. ін-т, індустр. технікум, мед. уч-ще. Музеї: меморіальний М. В. Фрунзе та краєзнавчий. Вперше згадується в істор. джерелах 1539.

ШХЕ́РИ (від швед. skär — стрімчак, скеля) — невеликі скелясті острови, розділені вузькими протоками. Складаються переважно з кристалічних порід, поверхня згладжена в результаті дії льодовиків, поширені *«баранячі лоби», друмліни, ози* тощо. Найпоширеніші Ш. біля узбережжя Норвегії, Швеції, Фінляндії, Канади, в СРСР — біля зх. берегів Білого м.; утруднюють судноплавство.

ШХУ́НА, шкуна (англ. schooner)— парусне судно з двома — сімома щоглами і косими парусами на них. Розрізняють шхуни транспортні, промислові, спортивні та учбові. Водотоннажність їх 100—5000 т. Більшість сучасних Ш.— з двигунами внутр. згоряння, що дають змогу рухатися у штильову погоду і на вузьких *фарватерах.* Є також шхуни-барки (*баркентини*) і шхуни-бриги (*бригантини*).

ШЮТЦ (Schütz) Генріх (14.X 1585, м. Кестріц, поблизу м. Гери, Тюрінгія — 6.XI 1672, Дрезден) — нім. композитор, диригент, органіст, педагог. У 1609—13 вивчав композицію у Дж. Габрієлі (Венеція). В 1614—57 (з перервами) — придворний капельмейстер капели в Дрездені. Автор першої нім. опери «Дафна» (пост. 1627) і першого балету «Орфей та Еврідіка» (пост. 1638). Серед ін. творів — ораторії («Страсті»), меси, псалми, духовні концерти, мадригали.

Літ.: Штейнгард В. Генрих Шютц. М., 1980. *І. Д. Гамкало.*

ШЯУЛЯ́Й — місто респ. підпорядкування Лит. РСР, райцентр. Вузол залізнич. ліній. 130 тис. ж. (1983). Гол. підприємства — з-ди: телевізійний, велосипедо-моторний «Вайрас», верстатобуд.; м'ясний та мол. комбінати, трикотажна ф-ка «Вярпстас» та ін. Підприємства деревообр. пром-сті, торфопідприємство. У Ш.— пед. ін-т, вечірній ф-т Каунаського політех. ін-ту, 3 серед. спец. навч. заклади. Істор.-етногр. музей, драм. театр. Ш. засн. 1569.

Щ

Щ — двадцять дев'ята буква укр. алфавіту. Є в більшості алфавітів, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична літера. В сучасній укр. літ. мові літерою «щ» позначають сполучення шумного глухого фрикативного передньоязикового приголосного «ш» та глухої передньоязикової африкати «ч» (щука, кущ).

ЩАВЕ́ЛЬ (Rumex) — рід рослин родини гречкових. Багато-, рідше однорічні трави її напівкущі. Листки чергові, суцільні. Квітки двостатеві, в деяких — одностатеві, дрібні, зібрані у волотевидне суцвіття. Плід — тригранний горішок. Бл. 150 видів, пошир. переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — бл. 50 видів, з них на Україні — понад 20. Деякі види, напр. Щ. кислий (R. acetosa), введено в культуру як овочеві рослини. В їжу використовують листки, які містять 0,4—1 % щавлевої к-ти, вітамін В, залізо та кальцій. Урожай Щ. становить до 120 ц/га. На Україні (1984) культивують сорти Щ.: Бельвільський, Одеський 17, Широколистий. Настої та екстракти з кореневища Щ. кінського (R. confertus) та деяких ін. видів використовують у медицині.

ЩАВИ́НСЬКИЙ Василь Олександрович (1868, Київщина — 28. XII 1924, Ленінград) — рос. і укр. мистецтвознавець, колекціонер. Закінчив Петерб. технологічний ін-т. Жив у Петербурзі. Брав участь у реставрації картин Ермітажу. Автор статей про образотворче мистецтво Нідерландів, технологію давньоруського живопису, мистецькі твори Т. Шевченка. З 1906 збирав колекцію картин голл. та флам. майстрів, яку, згідно його заповіту, передано до Київ. музею мистецтв ВУАН (тепер Київ. музей західного та східного мистецтва).

Тв.: Собрание картин. Пг., 1917; Очерки по истории техники живописи и технологии красок в Древней Руси. М.—Л., 1935. *С. І. Білокінь.*

ЩАВЛЕ́ВА КИСЛОТА́, оксалатна кислота, $\mathrm{HOOC{-}COOH}$ — найпростіша двохосновна *карбонова кислота;* безбарвні кристали; $t_{пл}$ 189,5 °C; добре розчиняється у гарячій воді, обмежено — в спирті, ефірі; нерозчинна у бензолі, хлороформі. Утворює гідрат складу $C_2H_2O_4 \cdot 2H_2O$ ($t_{пл}$ 101,5 °C), солі (*оксалати*), ефіри, аміди та ін. похідні. Отруйна. Солі Щ. к. є в багатьох рослинах, напр. кислу калієву сіль знайшли у щавлі (звідси й назва к-ти). В тканинах організму Щ. к. утворюється як продукт *обміну речовин* і разом з Щ. к. їжі виділяється з сечею у вигляді оксалату кальцію. При порушенні мінер. обміну оксалати беруть участь в утворенні каменів у нирках і сечовому міхурі. Щ. к. утворюється при щавлевокислому бродінні. У пром-сті її одержують піролізом мурашинокислого натрію. Застосовують у текст. пром-сті як протраву при вибиванні тканин; в аналітичній хімії для осаджування деяких металів; для виготовлення барвників, чорнила та ін.

ЩАДЕ́НКО Юхим Опанасович (1885, станиця Каменська, тепер м. Каменськ-Шахтинський Ростов. обл.— 6.IX 1951, Москва) — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1942). Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918. В 1917—20 — учасник розгрому контрреволюції на Дону і встановлення Рад. влади на тер. Донського округу; воював під Царициним, член Реввійськради 1-ї і 2-ї *Кінних армій.* Після громадян. війни — на командних посадах у Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. наркома оборони СРСР, член Військ. ради Пд., 4-го Укр. фронтів. У 1930—34 —

В. Г. Шухов.

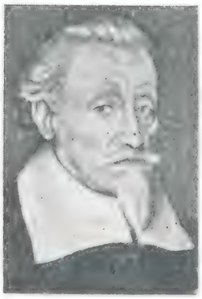
Г. Шютц.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *Щ*
Кирилиця	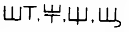
Глаголиця	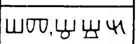
Російська и українська	Щ щ *Щ щ*

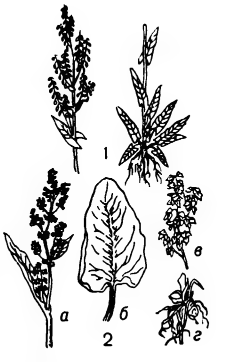

Щавель:
1 — щавель кислий (верхня і нижня частини рослини);
2 — щавель кінський (*а* — верхівка квітучої рослини,
б — нижній листок,
в — частина суцвіття із стиглими плодами,
г — кореневище).

Р. К. Щедрін.

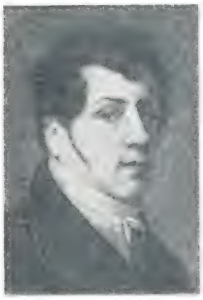

С. Ф. Щедрін. Автопортрет. 1817, ДТГ у Москві.

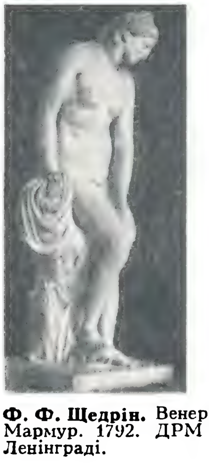

Ф. Ф. Щедрін. Венера. Мармур. 1792. ДРМ у Ленінграді.

член ЦКК, 1939—41 — член ЦК ВКП(б), з 1941 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). У 1937—38 — член ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЩА́ПОВ Опанас Прокопович [5 (17).X 1831, с. Анга, тепер Качузького р-ну Ірк. обл.— 27.II (10.III) 1876, Іркутськ] — рос. історик демократичного напряму, публіцист, професор (з 1860). У 1864 запідозреного у зв’язках з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим Щ. вислали до Сибіру. Щ.— автор праць з історії церк. розколу і *старообрядництва,* земських соборів 17 ст., общини; вивчав історію культури, історію та етнографію Сибіру.

ЩАСЛИ́ВЕ-ДРУ́ГЕ — водосховище на Пд. Крим. обл. УРСР. Споруджено 1964 для регулювання стоку річок Манаготра та Біюк-Узеньбаш (бас. *Бельбеку*). Пересічна шир. 450 м, найбільша — 600 м. Пл. 67 га. Пересічна глиб. 18 м, найбільша — 53 м. Повний об’єм 11,8 млн. м³. Використовують для побутового та комунального водопостачання м. Ялти.

О. О. Русинов.

ЩАСЛИ́ВИЙ Павло (р. н. невід.— 1610) — укр. будівничий. За походженням італієць. З 1582 обирався цехмейстером Львів. цеху будівничих. Будував синагогу «Золота троянда» (1580—82), спорудив житл. будинки та школу Єзуїтів (всі — у Львові). У 1592 переїхав до Жовкви (тепер м. Нестеров), де за його проектом збудовано, зокрема, замок (1596—1630) та виготовлено модель кафедрального костьолу (1604—09). З 1601 і до кінця життя Щ. був першим війтом міста. Для творчості Щ. характерні риси пізнього *Ренесансу.*

ЩА́СНИЙ Сергій Михайлович [26.VIII (7.IX) 1875, Петербург — 19.III 1943] — укр. рад. мікробіолог та епідеміолог. В 1899 закінчив Київ. ун-т. Учень В. В. *Підвисоцького.* 1901 працював у Новоросійському ун-ті в Одесі, з 1919 — професор. У 1919—28 — керівник Одес. бактеріологічної станції (тепер Одес. н.-д. ін-т епідеміології та мікробіології ім. І. І. Мечникова), одночасно (з 1921) викладав в Одес. мед. ін-ті. З 1928 працював в Крим. ін-ті епідеміології та мікробіології, у 1931—38 — у Крим. мед. ін-ті. Праці присвячені проблемам імунітету, анафілаксії, походження кров’яних платівок, епідеміології чуми, питанням запобіжних щеплень (проти холери, сказу) та ін. Брав активну участь у боротьбі з чумою в Одесі 1910—11.

ЩА́СТЯ — поняття моральної свідомості, що позначає стан людини, який найбільше відповідає внутр. задоволеності повнотою й осмисленістю життя, здійсненням свого людського призначення. Щ. є чуттєво-емоційною формою ідеалу. Поняття «Щ.» не тільки характеризує певне конкретне об’єктивне положення чи суб’єктивний стан людини, а й виражає уявлення про те, якими повинні бути життя і діяльність людини. Це поняття має істор., класовий характер. Хоча Щ. завжди вважалося одним із природжених прав людини, проте на практиці у класово антагоністичному суспільстві прагнення поневолених класів до Щ. приносилося в жертву прагненню до Щ. пануючих класів. Критикуючи бурж. індивідуалістичне розуміння Щ., класики марксизму-ленінізму відзначали, що прагнення людини виключно до особистого Щ. у відриві від сусп. мети вироджується в егоїзм. Свідоме служіння людям, революц. боротьба за перетворення суспільства, за здійснення ідеалів комунізму сповнюють життя людини вищим смислом, що дає їй відчуття щастя.

ЩА́СТЯ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Жовтневій райраді м. Ворошиловграда. Розташоване на р. Сіверському Дінці, за 4 км від залізнич. ст. Городній. Виникло в зв’язку з будівництвом Ворошиловгр. ДРЕС. С-ще почало забудовуватися 1953. З 1963 Щ. — місто. У місті — будинок побуту, 2 профес.-тех. і тех. училища, 5 загальноосвітніх та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, бібліотека.

ЩЕБЕТО́ВКА — селище міського типу Судакського р-ну Крим. обл. УРСР. Розташована за 4 км від Чорного м. та за 37 км від залізнич. ст. Феодосія. 2,7 тис. ж. (1984). У Щ.— центр. садиба виноградгоспу-заводу «Коктебель». Заг.-осв. школа; лікарня; Будинок культури, клуб, б-ка. Вперше згадується в історичних джерелах 1461, селище міського типу — з 1960.

ЩЕ́БІНЬ — 1) У геології — розсипчасті нагромадження кутастих уламків гірських порід. Утворюється при *вивітрюванні* щільних гірських порід. За розмірами уламків Щ. поділяють на грубий (50—100 мм), середній (25—50 мм) і дрібний (10—25 мм). 2) У будівництві — *будівельний матеріал* у вигляді уламків кутастої форми розміром 5—150 мм, одержуваний дробленням (іноді розсіюванням) гірських порід і штучних кам’яних матеріалів. Використовується як *заповнювач* для бетонів, залізничний *баласт,* при буд-ві автомоб. шляхів і гідротех. споруд тощо.

ЩЕ́ВРИК, коник (Anthus) — рід птахів род. плискових ряду *горобцеподібних.* Довж. тіла 14—20 см, маса 15,7—38 г. Забарвлення бурувате або рудувате з поздовжніми штрихами. Бл. 30 видів, поширених по всьому світу, за винятком Нової Гвінеї та о-вів Океанії. В СРСР — 9 видів, у т. ч. в УРСР — 6, серед них Щ. лісовий (A. trivialis), Щ. польовий (A. campestris), Щ. лучний (A. pratensis) та ін. Перелітні птахи. Тримаються переважно відкритого ландшафту. Гнізда на землі. Кладку з 4—6 яєць насиджує самка. Живляться комахами, рідше насінням.

ЩЕГЛО́В Михайло Михайлович (29.IX 1885, Самара, тепер Куйбишев — 5.X 1955, Сімферополь) — укр. рад. графік. У 1900—05 навчався у моск. Строгановському уч-щі у К. *Коровіна.* Співробітничав у багатьох газетах і журналах, а також «Окнах ТАСС» (1941—45). Серед творів — «Бухара» (1930), серія «Слідами Вітчизняної війни» (1944—45), ілюстрації до кн. «Севастопольська страда» С. Сергєєва-Ценського (1955). Брав участь у оформленні піонерського табору *Артек* (1945). У 1916—66 викладав у худож. ін-тах та серед. худож. закладах Томська, Рибінська, Харкова, Сімферополя.

ЩЕДРІ́ВКИ (рідше — щедрухи, щедрівниці) — величальні пісні новорічної обрядовості. Виконували їх на Україні переважно в щедрий вечір напередодні Нового року. Співали молодь та діти під вікнами або в хатах, звертаючись у кожному випадку до конкретної особи, ім’я якої вставляли в традиційний текст. Щ. належать до найдавнішого виду народної творчості. Вони виникли ще в дохристиянські часи і первісно виконували аграрно-магічну функцію, яка пізніше перетворилася на величальну. Типова форма Щ.— восьмискладовий вірш (4+4) з приспівом «Щедрий вечір, святий вечір» (або «Щедрий вечір, добрий вечір»). Осн. зміст — сповнене поетичної фантазії й гіперболізації звеличування позитивних якостей, працьовитості господаря, господині, парубка чи дівчини. Щ. та *колядки* (у 19—20 ст. в змісті й функції між ними не було вже істотної різниці) найширше відобразили атмосферу патріархально-родового суспільного ладу.

Літ.: Сумцов Н. Научное изучение колядок и щедривок. К., 1886; Колядки та щедрівки. К., 1965; Дей О. І. Українські колядки і щедрівки в дослідженнях слов’янських вчених. В кн.: Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975.

О. І. Дей.

ЩЕДРІ́Н Микола Павлович (1858, Петропавловськ, тепер Каз. РСР — 10.I 1919, Казань) — революц. народник. З дворян. З 1876 — член *«Землі і волі»,* після її розколу (1879) приєднався до *«Чорного переділу».* В 1880 разом з Є. М. *Ковальською* організував у Києві *«Південноросійський робітничий союз»,* вів пропаганду серед робітників міста. 22.X (3.XI) 1880 Щ. був заарештований, 1881 засуджений до смертної кари, яку замінили довічною каторгою. Відбував її на Карі, з 1882 — в Петропавловській, з 1884 — в Шліссельбурзькій фортеці, де психічно захворів.

ЩЕДРІ́Н Родіон Костянтинович (н. 16.XII 1932, Москва) — рос. радянський композитор, піаніст, народний артист СРСР (з 1981). У 1955 закінчив Моск. консерваторію, 1965—69 — її викладач. З 1973 — голова правління Спілки композиторів РРФСР. Твори: опери «Не тільки любов» (1961), «Мертві душі» (1977); балети — «Горбоконик» (1960), «Кармен-сюїта» (1967, на музику Бізе), «Анна Кареніна» (1972), «Чайка» (1980); ораторія «Ленін у серці народному» (1969), 2 симфонії (1957, 1965), 2 концерти («Пустотливі частівки», 1963, «Дзвони», 1968), симф. сюїти, 3 концерти для фортепіано з оркестром (1954, 1966, 1973), музика до вистав і кінофільмів, зокрема «Висота», «Комуніст». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972. Ленінська премія, 1984.

ЩЕДРІ́Н Сильвестр Феодосійович [2 (13).II 1791, Петербург — 27.X (8.XI) 1830, Сорренто] — рос. живописець-пейзажист, один з основоположників рос. реалістичного пейзажу. Син Ф. *Щедріна.* В 1800—12 навчався у петерб. АМ у М. Іванова і Ф. Алексєєва. Пенсіонер АМ у Італії (з 1818). Твори: серія «Новий Рим» (1823—25), «Мала гавань у Сорренто», «На острові Капрі», «Вид Сорренто поблизу Неаполя» (три останні — 1826), «Місячна ніч у Неаполі» (1828—29) та ін. Твори зберігаються в ДРМ у Ленінграді, в ДТГ у Москві, ін. музеях.

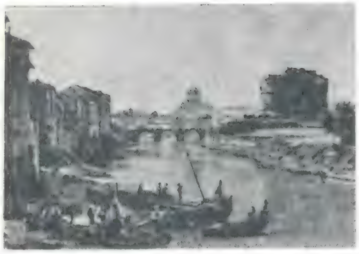
С. Ф. Щедрін. Новий Рим. 1823—25. ДТГ у Москві.

ЩЕДРІ́Н Феодосій Федорович [1751, Петербург — 19 (31).I 1825, там же] — рос. скульптор, акад. петерб. АМ (з 1794). Навчався в петерб. АМ (1764—73) у Н. Жілле, пенсіонер АМ у Флоренції, Римі, Парижі. Твори: «Марсій» (1776), «Сплячий Ендіміон» (1779), «Венера» (1792), статуї і групи фонтанів Петергофа (тепер *Петродворець*; зокрема, «Персей», 1800), скульптурне оформлення Казанського собору (1807—11) і Адміралтейства (1812—13) в Петербурзі. Автор портретів (П. Румянцева-Задунайського та ін.). З 1794 викладав у петерб. АМ (з 1818 — ректор).

ЩЕДРІ́Н Н. (1829—89) — рос. письменник-сатирик, революц. демократ. Див. *Салтиков-Щедрін* М. Є.

ЩЕКАВИ́ЦЯ, Олегівка, Олегова гора — одна з трьох гір над низинною частиною Києва — Подолом, на яких, згідно з літописним переказом, оселилися легендарні засновники Києва — Кий, Щек і Хорив (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Названа іменем Щека. Згадується в літописі під 1151. В 15—16 ст. Щ. входила до складу тер. Київ. замку; 1619 передана київ. міщанам під поселення. З кін. 18 ст. на Щ.— цвинтар, де поховано, зокрема, композитора А. Л. *Веделя,* арх. А. І. *Меленського,* історика В. С. *Іконникова.* В 1782 на Щ. було збудовано Всехсвятську церкву, 1809 — кам. дзвіницю (не збереглися). За однією з версій, на Щ. було поховано київ. кн. *Олега* (звідси назви — Олегівка, Олегова гора).

ЩЕ́ЛЕПИ — 1) У безхребетних та безщелепних хребетних органи різного походження, які служать для захоплювання й подрібнення їжі. У членистоногих функцію Щ. виконують видозмінені придатки голови: *ногощелепи, мандибули, максили, хеліцери, педипальпи* тощо. 2) У щелепноротих хребетних тварин і людини — частина *скелета* лицьового *черепа.* В процесі *еволюції* Щ. вперше утворилися у риб. У хрящових риб є тільки первинні хрящові Щ., озброєні *зубами,* що є похідними плакоїдної луски. У кісткових риб, земноводних, плазунів, птахів і ссавців у задніх відділах верхньої і нижньої Щ. формуються вторинні Щ. Верхньою Щ., починаючи з кісткових риб, є вторинна Щ. Первинна верхня Щ. відтісняється в піднебінну ділянку черепа і у плазунів, птахів і ссавців втрачає зуби. У деяких тварин зуби на Щ. відсутні і на їхньому місці розвивається *дзьоб.* У людини Щ.— найбільші кістки лицьового черепа. Складаються з верхньої (парної кістки) і нижньої (непарної, рухомої кістки) щелеп.

ЩЕЛЕПНОРО́ТІ (Gnathostomata) — розділ *хребетних* тварин. На відміну від *безщелепних,* мають щелепи, парні ніздрі, парні кінцівки (у водних Щ., крім непарних спинного, анального і хвостового плавців, є парні грудні і черевні плавці). Об'єднує 2 надкласи: *риби* і четвероногі (Tetrapoda) з 4 класами — *земноводні, плазуни, птахи* та *ссавці.*

ЩЕПИ́ЛЛО Михайло Олексійович [Щепілла; р. н. невід.— п. 3 (15). I 1826] — декабрист, поручик Чернігівського полку. Член *Товариства об'єднаних слов'ян, Південного товариства декабристів.* Один з організаторів і керівників *Чернігівського полку повстання,* під час якого, очолюючи авангард, загинув у бою біля с. Триліс (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.). Похований в одній могилі з А. Д. *Кузьміним* і І. І. *Муравйовим-Апостолом* поблизу с. Устимівки (тепер Васильківського р-ну Київ. області).

ЩЕ́ПІН Костянтин Іванович (1728, кол. Вятська губ.— 1770, Київ) — рос. лікар і ботанік. Навчався у Київ. академії (1742—48), Болонському та Лейденському ун-тах. У 1758 захистив докторську дисертацію «Про рослинну кислоту з додатком ботанічних зауважень». Вивчав хірургію в Парижі. Викладав у Моск. та Петерб. медико-хірургічних школах (1762—66). Учнями Щ. були Д. С. *Самойлович,* М. М. *Тереховський* та ін. Розробляв питання мед. законодавства і мед. освіти в Росії, дієтетики, бальнеотерапії. Був одним з перших вітчизн. флористів (зокрема, вивчав рослинність Молдавії, Галичини, Валахії). Помер від чуми в Києві, де брав участь у ліквідації епідемії цієї хвороби. *М. О. Оборін.*

ЩЕ́ПКІН Євген Миколайович [13 (25). V 1860, Москва — 12.XI 1920, Одеса] — рос. історик, педагог і громадський діяч. Член Комуністичної партії з 1919. Внук актора М. С. *Щепкіна.* Закінчив Моск. ун-т (1883). В 1897—98 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, 1898—1906 і 1917—20 — Новоросійського ун-ту в Одесі. Депутат 1-ї Держ. думи. Учасник боротьби за встановлення і зміцнення Рад. влади в Одесі. Праці Щ. присвячені рос. літописанню, зовн. політиці Росії 18 ст., історіографії тощо. Був автором навч. посібників.

ЩЕ́ПКІН Михайло Семенович [6 (17). XI 1788, с. Красне, тепер село Яковлєвського р-ну Бєлг. обл.— 11 (23). VIII 1863, м. Ялта, похований у Москві] — рос. та укр. актор, основоположник сценічного реалізму в рос. та українському театр. мистецтві. Н. у сім'ї кріпака. В 1800—03 брав участь в аматорських виставах у м. Суджі та в Курську. У 1805 почав творчу діяльність у трупі Барсових (у Курську). В 1816 перейшов до трупи Й. Калиновського та І. Штейна (див. *Харківський вільний театр*). У 1818—21 — актор *Полтавського вільного театру.* У 1821 передові кола рос. та укр. громадськості викупили Щ. з кріпацтва. У 1822 на чолі власної трупи гастролював у Києві. У 1822—23 — актор *Штейна І. Ф. трупи* в Тулі. З 1823 — актор Моск. театру на Моховій (з 1824 — *Малий театр*), в якому працював до кінця життя. Періодично гастролював у багатьох містах Росії і України, зокрема в 1829—50 в Ромнах, Одесі, Вознесенську, Харкові, Києві, Миколаєві, Херсоні, Полтаві та ін. Ролі рос. мовою: Кривосудов («Ябеда» Капніста), Сумбуров («Модна крамниця» Крилова), Фамусов («Горе з розуму» Грибоєдова), Барон («Скупий лицар» Пушкіна), Городничий («Ревізор» Гоголя), Муромський («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Гарпагон («Скупий» Мольєра), матрос Симон («Матрос» Соважа і Делур'є), Вальдольф («Мірандоліна» Блума за Гольдоні) та інші. Ролі українською мовою: Виборний Макогоненко, Михайло Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Грицько, Чупкевич («Козак-віршописець», «Два вчителі» Шаховського), Учитель («Досвід мистецтва» Судовщикова), Угар («Марфа і Угар, або Лакейська війна» Корсакова), Прокіп Шкурат, Шельменко («Сватання на Гончарівці» і «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Дудлик («Панас Викрутас» Дмитренка). Українські ролі виконував у виставах Малого театру та під час гастролей в 20—60-х рр. 19 ст. Щепкін став реформатором вітчизняного театр. мистецтва, створив школу *перевтілення.* Формуванню демократичних поглядів Щ. сприяли його дружні стосунки з О. Пушкіним, М. Гоголем, В. Бєлінським, О. Герценом, І. Котляревським, Г. Квіткою-Основ'яненком, Т. Шевченком та ін. Іменем Щ. названо Театр. училище (вуз) при Малому театрі і Сум. театр драми і муз. комедії. Споруджено пам'ятники в с. Красному Бєлг. обл. та в Москві. Іл. див. також до ст. Акторське мистецтво, т. 1, с. 448—449.

Літ.: Михаил Семенович Щепкин. Записки. Письма. — Современники о М. С. Щепкине. М., 1952; Волошин І. О. Михайло Щепкін і Україна. К., 1963; Волошин І. О. Т. Шевченко і М. Щепкін. К., 1963; Клинчин А. П. Михаил Семенович Щепкин. М., 1964; Гриц Т. С. М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. М., 1966; Алперс Б. В. Театр Мочалова и Щепкина. М., 1979. *Р. Я. Пилипчук.*

ЩЕ́ПКІН Петро Васильович (29.VI 1865, с. Солнцево, тепер смт Курської обл.— 10.I 1941, с. Липці, тепер Харківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. учитель. З 1890 працював у 2-й Липецькій дво-

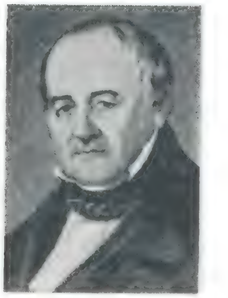
М. С. Щепкін.

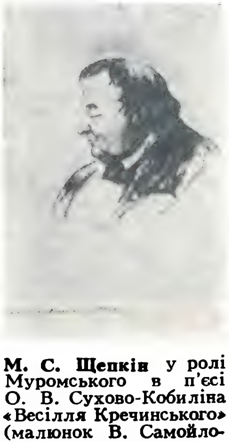
М. С. Щепкін у ролі Муромського в п'єсі О. В. Сухово-Кобиліна «Весілля Кречинського» (малюнок В. Самойлова).

П. Щасливий, А. Прихильний. Кафедральний костьол у місті Нестерові. 1604—09.

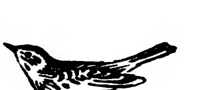
Щеврик польовий.

Л. В. Щерба.

М. П. Щербак.

О. М. Щербак.

Д. М. Щербаківський.

комплектній школі. Після Жовтня 1917 і до кінця життя був директором цієї ж школи. Багато уваги приділяв вихованню інтернаціоналізму, патріотизму, антиреліг. роботі в школі й на селі, розвиткові дит. творчості. В 1924 Щ. (першого на Україні серед учителів) нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора УРСР. Липецькій школі присвоєно його ім'я.

Літ.: Чавдаров С. Х. Липецька школа ім. П. В. Щепкіна. К., 1939; Повх В. О. Перший учитель-орденоносець. «Педагогіка», 1968, № 7.

Л. П. Юрченко.

ЩЕ́ПКІНА-КУПЕ́РНИК Тетяна Львівна [12 (24). I 1874, Москва — 27.VII 1952, там же] — рос. рад. письменниця, засл. діяч мист. РРФСР (з 1940). Правнучка М. *Щепкіна.* Закінчила Київ. гімназію (1891). В 1892 виступила як драматург. Проза Щ.-К. за своїм ідейним спрямуванням близька до демократичної л-ри кін. 19 — поч. 20 ст. Вірш Щ.-К. «От павших твердынь Порт-Артура» став нар. піснею. Писала дорожні нариси, мемуари, перекладала зх.-європ. класиків.

Тв.: Избранное. М., 1954; Избранные переводы, т. 1—2. М., 1957—58; Из воспоминаний. М., 1959; Ермолова. М., 1972.

ЩЕ́ПЛЕННЯ запобіжні — профілактичні заходи, що їх застосовують для створення у людини або тварин штучного активного або пасивного *імунітету.* Щ. вперше застосував Е. *Дженнер* (1796). Методи виготовлення *вакцин* теоретично обгрунтував і розробив Л. *Пастер* (1881—85). Для створення активного імунітету (зберігається місяцями і навіть роками; звичайно застосовується для запобігання інфекц. хворобам) в організм уводять вакцини або *анатоксини.* Пасивний імунітет виробляється у перші години після Щ. при введенні препаратів (*сироваток імунних* і *гамма-глобулінів*), що містять готові захисні *антитіла,* але тривалість його невелика (тиждень, місяць; застосовується гол. чин. для лікування інфекційних хвороб). Для кожного виду Щ. запроваджена своя схема проведення імунізації (кількість Щ., часовий інтервал між ними, дозування). Вакцини наносять на шкіру або вводять внутрішньошкірно, підшкірно, внутрішньом'язово, внутрішньовенно, вдихуванням через рот, ніс (інгаляційний метод) або комбінованими методами. Щ. проти туберкульозу, натуральної віспи, дифтерії, поліомієліту здійснюється в плановому порядку; до цієї категорії відносять також Щ., що їх провадять в природних вогнищах інфекції (напр., кліщового енцефаліту, туляремії). Щ. проти ін. інфекційних хвороб провадять за епідеміологічними показниками: при появі небезпеки виникнення епідемій (напр., грипу). Щ. використовують і як захід індивідуальної профілактики для осіб, що були в спілкуванні з інфекційними хворими або тваринами. Щ. мають велике значення у боротьбі з інфекційними захворюваннями і для запобігання їм.

Щеплення у ветеринарії бувають вимушені, якщо їх провадять в неблагополучних пунктах при наявності інфекційної хвороби для локалізації та припинення її; лікувальні Щ.— для лікування хворих тварин; діагностичні Щ.— з метою виявлення хворих тварин. При проведенні Щ. надзвичайно важливо дотримуватись правил *асептики* і *антисептики.*

ЩЕ́ПЛЕННЯ РОСЛИ́Н — пересадження гілочки (живця) або бруньки (вічка) однієї рослини (*прищепи*) на іншу (*підщепу*). При щепленні рослин *камбій* підщепи і прищепи тісно стикаються, внаслідок чого проходить їх повне зрощення, утворюється єдиний, нормально функціонуючий рослинний організм. Щ. р. як один із важливих способів *вегетативного розмноження* застосовують у садівництві, виноградарстві та лісовому г-ві. За допомогою Щ. р. розмножують плодові і декоративні рослини, зберігають їх сортові особливості, підсилюють в рослині бажані ознаки: посухостійкість (щеплення сливи на абрикос); зимостійкість (щеплення на зимостійкі підщепи); опірність шкідникам і хворобам (щеплення європейських сортів винограду на філоксеростійкі підщепи) та ін. В селекції Щ. р. застосовують для виведення вегетативних *гібридів.* Іноді за допомогою Щ. р. лікують рослини, пошкоджені морозами. Є багато (бл. 150) різних способів Щ. р.: окуліровка, тобто приживлення бруньки або вічка однієї рослини (прищепи) до іншої — підщепи (найпоширеніше); щеплення живцем (за кору з шипом, вприклад, копулюванням — застосовують при однаковій товщині прищепи і підщепи, щеплення в розщіп, містком тощо); *аблактування*; пересадження зародків або паростків (на стебло, корінь, насіння, бульбу) та ін. Щ. р. вдається найкраще, коли взяті рослини мають між собою найближчу ботанічну спорідненість, а також коли камбій прищепи повністю чи частково щільно з'єднаний з камбієм підщепи. Див. також *Ментора метод, Живцювання.*

Літ.: Степанов С. Н. Плодовый питомник. М., 1963; Лесик Ф. Л. Біологічні основи і методика вирощування садивного матеріалу плодових культур. К., 1970. *П. С. Бережний.*

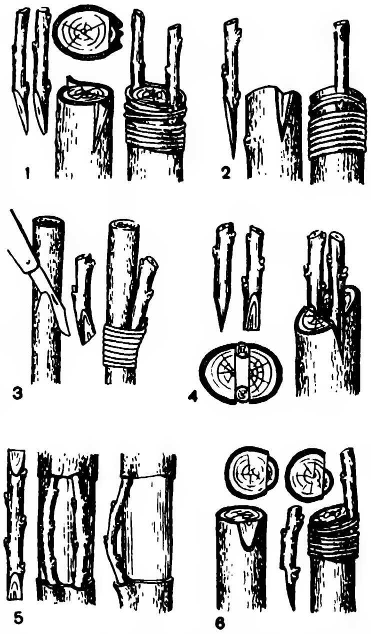

Щеплення рослин: 1 — щеплення за кору; 2 — щеплення клином; 3 — щеплення в бічний надріз; 4 — щеплення в розщіп; 5 — щеплення містком; 6 — щеплення вприклад.

ЩЕПО́ТЬЄВ Федір Львович [н. 6 (19). VII 1906, с. Алфьоровка, тепер Ворон. обл.] — укр. рад. лісівник, дендролог і селекціонер, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. В 1933 закінчив Воронезький лісотехнічний ін-т. В 1933—41 і 1946—66 працював в Укр. н.-д. ін-ті лісового господарства і агролісомеліорації в Харкові (у 1953—63 — заст. директора ін-ту). З 1966 очолює кафедру Донецького ун-ту. Наук. праці в галузі дендрології і дендрофізіології, інтродукції, селекції та мутагенезу деревних порід, лісівництва й агролісомеліорації, виведення сортів волоського горіха. Дослідив фотоперіодизм у різних деревних порід і вплив хім. та фіз. стимуляторів (гібереліну, ультразвуку тощо) на їх ріст і розвиток. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. *С. А. Генсірук.*

ЩЕ́РБА Лев Володимирович [20. II (3.III) 1880, м. Ігумен, тепер Червень, Мін. обл.— 26.XII 1944, Москва] — рос. рад. мовознавець, акад. АН СРСР (з 1943) і АПН РРФСР (з 1944). Закінчив 2-у Київ. гімназію (1898), Петерб. ун-т (1903). З 1916 — професор Петрогр. (Ленінградського) ун-ту. Автор праць з заг. мовознавства, зокрема про взаємини мови й мислення, фонології (створив першу розгорнуту теорію *фонеми,* засновник ленінгр. фонологічної школи), з фонетики, теорії письма, лексикології та лексикографії (основоположник теорії лексикографії), з теорії граматики, методики викладання мов тощо. Осн. праці: «Російські голосні в якісному й кількісному відношенні» (1912, 2-е вид. 1983), «Східнолужицьке наріччя» (1915), «Фонетика французької мови» (1937, 7-е вид. 1963), «Нарис загальної теорії лексикографії» (1940) тощо.

Тв.: Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

Літ.: Зиндер Л. Р., Маслов Ю. С. Л. В. Щерба — лингвист-теоретик и педагог. Л., 1982. *І. П. Сунцова.*

ЩЕРБА́К Микола Петрович (н. 16.IX 1924, с. Савинка, тепер Паласовського р-ну Волгогр. обл. РРФСР) — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1951. Закінчив Донец. політех. ін-т (1947). З 1955 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР (з 1965 — зав. відділом), з 1969 — Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (з 1977 — директор). Академік-секретар Відділення геології, геохімії і геофізики АН УРСР (1976—83). Осн. наук. праці присвячені *петрогенезу* і *геохронології* кристалічних гірських порід України. Брав участь у розробці нових ізотопних методів визначення віку та походження гірських порід. Розробив теор. основи визначення верхніх і нижніх вікових меж докембрійських формацій. Склав стратиграфічну схему *докембрію* Укр. щита. Держ. премія УРСР, 1981.

К. Ю. Єсипчук.

ЩЕРБА́К Олександр Михайлович [9 (22). II 1915, с. Пушкарка, тепер с. Грабовське Краснопільського р-ну Сум. обл.— 27.XI 1942] — учасник підпільної антифашистської боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1940. До війни працював на комсомольській і парт. роботі. В 1941 Харків. обком партії залишив його для підпільної роботи на тимчасово окупованій ворогом території. Воював у місц. партизан. загоні. Взимку 1942 в одному з боїв був поранений і вийшов з групою партизанів на Велику землю. З жовтня 1942 — секретар Харків. підпільного обкому ЛКСМУ (2-го складу). Перебував у Вовчанському партизан. загоні, керував діями молодіжного антифашист. підпілля області. Загинув у бою.

ЩЕРБА́К Олександр Юхимович [12 (25).VI 1863, Чернігівщина — 23.IV 1934, Севастополь] — рад. невропатолог, психіатр і фізіотерапевт. В 1887 закінчив Військ.-мед. академію, при якій і залишився працювати, з 1894 — професор Варшавського ун-ту, з 1914 очолював Ін-т фізичних методів лікування у Севастополі (тепер Ялтинський н.-д. ін-т фізичних методів лікування і мед. кліматології ім. І. М. Сєченова). Праці Щ. присвячені класифікації психічних хвороб, вивченню міопатій, істерії, мігрені, впливу ряду лікарських речовин на кровообіг головного мозку, питанням курортології тощо.

ЩЕРБА́К Юрій Миколайович (н. 12.X 1934, Київ) — укр. рад. письменник. Доктор мед. наук. Закінчив Київ. мед. ін-т (1958). Друкуватися почав 1955. Автор зб. оповідань і повістей «Як на війні» (1966), «Маленька футбольна команда» (1973), «Світлі танці минулого» (1983), роману «Бар'єр несумісності» (1971), п'єс «Сподіватись!» (1979) — про Лесю Українку, «Стіна» (1983) — про Т. Шевченка. Написав сценарії фільмів («Карантин», 1968; «Шлях до серця», 1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Літературна премія ім. Ю. Яновського, 1984.

І. Г. Турбай.

ЩЕРБАКІ́ВСЬКИЙ Данило Михайлович (17.XII 1877, с. Шпичинці, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.— 6.VI 1927, Київ) — укр. рад. мистецтвознавець. У 1901 закінчив Київ. ун-т. У 1910—27 був зав. відділом нар. мистецтва Всеукр. істор. музею ім. Т. Г. Шевченка. Зібрав для музею велику колекцію творів укр. нар. мистецтва (бл. 30 тис. експонатів). Вперше запровадив аналіз нар. декоративних виробів як творів мистецтва. Праці: «Козак Мамай» (1913), «Символіка в українському мистецтві» (1921), «Оркестри, хори і капели за панщини» на Україні (1924), «Оправи книжок у київських золотарів XVII—XVIII ст.» (1926), «Український портрет» (1925, у співавт. з Ф. Ернстом), «Український килим» (1927).

Літ.: Сидоренко В. Ревний колекціонер і невтомний дослідник. «Народна творчість та етнографія», 1968, № 5.

С. І. Білокінь.

ЩЕРБАКО́В Віктор Геннадійович (н. 4.III 1935, м. Горлівка, тепер Донец. обл.) — рос. і укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). З 1957 працював у театрах Миколаєва, Грозного, Кишинева, з 1970 — у Львів. рос. драм. театрі Рад. Армії. Серед ролей — Дульчин («Остання жертва» О. Островського), Годун («Розлом» Лавреньова), Василь («Циганка Аза» Старицького), Гамлет (однойменна трагедія Шекспіра). Знімається в кіно (фільми «Підпільний обком діє», «Багряні береги»).

І. М. Давидова.

ЩЕРБАКО́В Дмитро Іванович [1 (13) І. 1893, м. Новозибков, тепер Брян. обл. РРФСР — 25.V 1966, Москва] — рад. геолог і геохімік, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Таврійський (тепер Сімферопольський) ун-т (1922). Працював у різних академічних установах. У 1953—63 — акад.-секретар Відділення геол.-геогр. наук АН СРСР. З 1963 — керівник двох відділів Ін-ту геології рудних родовищ, петрографії, мінералогії й геохімії АН СРСР. Осн. праці присвячені геол. будові тер. СРСР та закономірностям утворення й розміщення родовищ рідкісних елементів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1965. На честь Щ. названо мінерал щербаковіт.

ЩЕРБАКО́В Дмитро Іванович [н. 15 (27).X 1912, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ]— укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1972). У 1934—37 навчався в Харків. худож. ін-ті, 1937—40 — в Київ. худож. ін-ті. Основні споруди: житл. будинки на вулиці В. І. Леніна (1947—48), на проспекті К. Маркса (1949—52, 1956—57), житл. будинок з широкоформатним кінотеатром (1957—58), планування й забудова Вузівського масиву (1959—61), автовокзал (1966), будинок обкому Компартії України (1970), всі — в Дніпропетровську (у співавторстві).

ЩЕРБАКО́В Микола Миколайович (н. 20.VII 1928, с. Власове-Буртовка, тепер Куйбишевського р-ну Ростов. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). У 1950 закінчив Ворошиловгр. худож. уч-ще, 1956 — Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Працює в галузі станкової та монументальної пластики. Серед творів — «Орля» (1957), «Електрозварниця» (1963, обидва — у співавт. з М. Можаєвим), «Лілея» (1964), «Рідні мелодії» (1967), «Українка» (1969), «Студентка» (1972), «С. Єсенін» (1979), пам'ятник В. І. Леніну у Свердловську Ворошиловгр. обл. (1980), мемор. комплекс «Нескорені» в Краснодоні Ворошиловгр. обл. (1982, два останні — у співавторстві).

ЩЕРБАКО́В Олександр Сергійович [27.IX (10.X) 1901, м. Руза, тепер Моск. обл.— 10.V 1945, Москва] — рад. парт. і держ. діяч, генерал-полковник (з 1943). Член Комуністичної партії з 1918. В 1921—24 навчався в Комуністичному ун-ті ім. Я. М. Свердлова, 1930—32 — в Ін-ті червоної професури. В 1932—36 працював в апараті ЦК ВКП(б). У 1936 —38 — секретар Ленінгр. та Ірк. обкомів ВКП(б), Донец. обкому КП(б)У. В 1938—45 — перший секретар Моск. міського та обл. к-тів партії, одночасно з 1941 — секретар ЦК ВКП(б), з 1942 — нач. Гол. політ. управління Червоної Армії, нач. Рад. інформбюро, заст. наркома оборони СРСР. На XVIII з'їзді партії обраний членом ЦК ВКП(б), з 1941 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). На XIV з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК, 1938 — членом Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ЩЕРБА́НЬ Олександр Назарович [н. 17.II (2.III) 1906, с. Диканька, тепер смт Полтав. обл.] — укр. рад. вчений у галузі гірничої теплофізики, акад. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1927. Закінчив (1933) Дніпроп. гірничий ін-т. У 1946—53 — заст. директора Ін-ту гірничої справи АН УРСР, 1953—57 — Гол. вчений секретар Президії АН УРСР, 1957—61 — віце-президент АН УРСР, 1961—65 — заст. голови Ради Міністрів УРСР і голова Держ. комітету Ради Міністрів УРСР по координації н.-д. робіт. Одночасно з 1958 — зав. відділом Ін-ту теплоенергетики (тепер — тех. теплофізики) АН УРСР, з 1977 — голова Міжнар. бюро по гірничій теплофізиці. Осн. праці — з проблем теплообміну в підземних гірничих виробках, автом. контролю забруднення повітря, використання тепла Землі в пром. цілях. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1969.

ЩЕРБАТСЬКО́Й Федір Іполитович [30.VIII (11.IX) 1866, Кельце, тепер ПНР — 18.III 1942, Борове, тепер Кокчетавської обл. Каз. РСР] — рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1918). В 1889 закінчив Петерб. ун-т. Учень І. П. *Минаєва*. Освіту завершив за кордоном (у Відні та Бонні). З 1900 — професор Петерб. (згодом Ленінгр.) ун-ту. В 1900 в Монголії вивчав рукописи (тібет. мовою) у бібліотеках буддійських монастирів. У 1910 вивчав буддійську наук. л-ру на *санскриті*. Осн. праці присвячені філософії *буддизму*. Засновник російської школи буддології. Переклав і видав ряд пам'яток санскритської і тібетської літератури.

ЩЕРБИ́НА Борис Євдокимович (н. 5.X 1919, м. Дебальцеве, тепер Донецької обл.) — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1983). Член КПРС з 1939. Закінчив Харків. ін-т інженерів залізничного транспорту (1942). Вищу парт. школу при ЦК КП (б)У (1948). В 1942—44 —на комсомольській роботі. В 1948—

В. Г. Щербаков.

Д. І. Щербаков (геолог).

О. Н. Щербань.

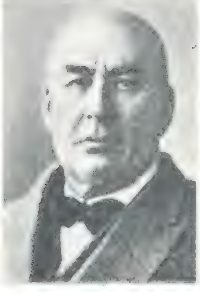

Ф. І. Щербатськой

В. В. Щербицький.

Б. Є. Щербина.

В. П. Щербина.

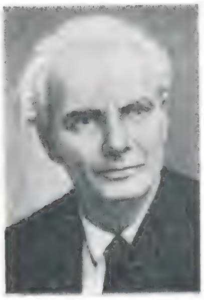

С. П. Щипачов.

50— секретар Орджонікідзевського райкому партії м. Харкова, 1950—51 — секретар Харків. міськкому партії, 1951—61 — секретар, другий секретар Іркутського обкому КПРС, 1961—73 — перший секретар Тюменського обкому партії. В 1973—84 — міністр будівництва підприємств нафт. та газової пром-сті СРСР. З січня 1984 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1961. Член ЦК КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 6—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЩЕРБИ́НА Віктор Петрович (н. 10.II 1932, Київ) — передовик виробництва в машинобудуванні, токар, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1960. З 1954 працює токарем, бригадиром токарів на київ. з-ді «Арсенал» ім. В. І. Леніна. Щ.— новатор виробн., ініціатор руху за високу ефективність праці на кожному робочому місці. Делегат XXV і XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань; з 1978 — заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.
В. П. Печерога.

ЩЕРБИ́НА Володимир Іванович [4 (16).V 1850, Київ — 1936, там же] — укр. історик бурж.-ліберального напряму, чл.-кор. АН УРСР (з 1925). В 1873 закінчив Київ. ун-т, 1876 — пед. курси в Петербурзі. В 1879 вчителював у Києві, брав участь у роботі Київ. археографічної комісії, Істор. т-ва Нестора-літописця. За Рад. влади очолював в АН УРСР комісію історії Києва і Правобережжя. Автор праць з історії Києва від найдавніших часів до 20 ст. та Правобережної України 17—18 ст., в яких використав значний фактичний матеріал. Праці Щ. написані з позицій антинаук. концепції «єдиного потоку» розвитку укр. культури.

ЩЕРБИ́НА Микола Федорович [2 (14).XII 1821, с. Грузько-Єланчинське, поблизу Таганрога — 10 (22).IV 1869, Петербург] — рос. поет. Навчався у Харків. ун-ті. Перша зб. — «Грецькі поезії» (1850). Громадян. мотиви звучать у циклі «Ямби та елегії». Друкувався в альманасі «*Молодик*», у журналах «*Современник*» та «*Отечественные записки*». Писав сатири й епіграми — «Альбом іпохондрика» (1841—61), «Сатиричний літопис» (1861—69). Вірші Щербини перекладав П. Грабовський.

Тв.: Стихотворения. М.—Л., 1937; Избранные произведения. Л., 1970; Укр. перекл.— Ранок. Поезії. X., 1929. *М. М. Радецька.*

ЩЕРБИ́НІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дзержинській міськраді. Розташована на правому березі р. Кривого Торця (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Кривий Торець. 4,6 тис. ж. (1984). Жителі селища працюють в основному на шахтах м. Дзержинська. 2 загальноосвітні школи; медична амбулаторія; Будинок культури, клуб, 3 бібліотеки. Щ. виникла у 17 ст., селище міського типу — з 1938.

ЩЕРБИ́ЦЬКИЙ Володимир Васильович (н. 17.II 1918, Верхньодніпровськ, тепер м. Дніпроп. обл.) — рад. партійний і державний діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1974, 1977). Член КПРС з 1941. Н. в робітн. сім'ї. З 1934 працював на комсомольській роботі у Верхньодніпровському районі. В 1936—41 навчався у Дніпроп. хім.-технологічному інституті, після закінчення якого працював інженером-механіком. На поч. Великої Вітчизн. війни Щ. направляють на навчання у військ. академію. З 1942 до кінця війни перебував у діючій армії. Після демобілізації працював на інженерно-тех. посадах у м. Дніпродзержинську Дніпроп. області. З 1948 — на парт. роботі: секретар партбюро Дніпродзержинського коксохім. з-ду, парторг ЦК КПРС на Дніпровському металург. заводі ім. Ф. Е. Дзержинського. З 1952 — перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії. В 1954 Щ. обрано другим, а 1955 — першим секретарем Дніпроп. обкому партії. З 1957 — секретар ЦК Компартії України. В 1961 Щ. призначають Головою Ради Міністрів УРСР. В 1963—65 — перший секретар Дніпропетровського обкому партії. В 1965—72 — Голова Ради Міністрів УРСР. У травні 1972 обраний першим секретарем ЦК Компартії України. На XX з'їзді КПРС обирався членом Центр. ревізійної комісії КПРС, на XXII—XXVI з'їздах КПРС — членом ЦК КПРС; 1961—63, 1965—66 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, 1966—71 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, з квітня 1971 — член Політбюро ЦК КПРС. На XVII з'їзді Компартії України обирався членом Ревізійної комісії Компартії України, на XVIII з'їзді — кандидатом у члени ЦК, на XIX, XXI—XXVI з'їздах Компартії України — членом ЦК Компартії України. З 1957 — член Президії, з 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—11-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4—10-го скликань. З 1972 — член Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради Української РСР. Нагороджений 7 орденами Леніна, 2 орденами Жовтневої Революції, медалями. Лауреат Ленінської премії.

Тв.: Избранные речи и статьи. М., 1978; Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978; Советская Украина. М., 1982; Научно-технический прогресс — забота партийная. К., 1983.

ЩЕ́РБИЧ Павло (1552, Краків — 30.III 1609, там же) — польс. юрист і філолог, власник друкарні. В 1577—82 був на службі у Львівському магістраті. Склав довідники з *магдебурзького права* «Саксонське зерцало» і «Муніципальне право» (лат. мовою), які видав 1581 у власній друкарні у Львові. Є припущення, що Щ. користувався обладнанням з друкарні І. *Федорова*. *Я. Д. Ісаєвич.*

ЩЕТИ́НА — волосяний покрив свиней на спині і боках (див. *Волосся*). Щ. відзначається прямолінійністю, товщиною, гнучкістю, пружністю і міцністю на розрив. Розрізняють Щ. хребтову і бічну, а за способом знімання — вириbану, стрижену, вишпарювану (Щ.-шпарка). Найкращою вважається Щ. біла, хребтова, осіння, виривана, довж. 12—17 см. Кількість і якість Щ. залежать від породи свиней, часу забою, способу знімання її. З однієї шкури одержують 100—200 г Щ. Використовують її для виготовлення щіток, пензлів, матраців тощо.
В. М. Хрящевський.

ЩЕТИ́НІН Семен Миколайович [н. 22.VII (4.VIII) 1910, с. Ямська Слобода, тепер у межах м. Дорогобужа Смол. обл.— 6.XII 1975, Москва] — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1932. Н. в сел. сім'ї. З 1938 — на керівній парт. роботі в Донбасі. В 1941 був залишений секретарем Донецького підпільного обкому (перебував у Горлівці) і Горлівського підпільного міськкому КП(б)У. У 1943—51 Щ. на відповідальній парт. роботі в Донбасі, 1951—68— в Іркутську, зокрема перший секретар Ірк. обкому КПРС. В 1968—73 — посол СРСР у МНР. На XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК, на XVI з'їзді КП(б)У — членом Центр. ревізійної комісії. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

ЩЕТИНКОХВО́СТІ (Thysanura) — ряд первиннобезкрилих *комах*. Тіло (довж. 10—20 мм) веретеновидне, вкрите блискучими лусочками. Ротовий апарат гризучий. Вусики довгі. 11-членикове черевце закінчується щетинковидними хвостовими нитками (звідки й назва). Живуть у грунті, під камінням, у щілинах скель, в мурашниках, серед рослинних решток тощо, деякі — в людських оселях. Живляться рослинними рештками. В ряді—2 родини, що об'єднують бл. 650 видів, поширених в усіх частинах світу; в СРСР, у т. ч. в УРСР,— 9 видів. Окремі з них, напр. лусочниця цукрова, або звичайна (Lepisma saccharina), термобія хатня (Termobia domestica) — комірні шкідники, що пошкоджують борошно, хліб, цукор, крупи тощо. Іл. с. 462.
О. П. Кришталь.

ЩЕТИНКОЩЕ́ЛЕПНІ (Chaetognatha) — тип *безхребетних* тварин. Тіло (довж. 0,5—10 см) напівпрозоре, видовжене, з хвостовим і бічними плавцями, вкрите, як у *хордових* тварин, багатошаровим *епітелієм*; складається з 3 відділів: голови, тулуба і хвоста, кожний з яких має відособлену частину *вторинної порожнини тіла*. Кровоносної, видільної і дихальної систем не мають. Гермафродити. Розвиток прямий. Живляться дрібними планктонними організмами, захоплюючи їх з допомогою щетинок, що містяться на голові; самі Щ. є поживою для риб. Тип включає 1 клас—щетинкощелепні (Chaetognatha) з єдиною родиною — стрілкові (Sagittidae), що об'єднує бл. 50 видів, поширених у морях Світового ок. У фауні СРСР — 18 видів, у т. ч. у Чорному м.— 4. Викопні Щ. відомі починаючи з кембрію. За особливістю будови й розвитку Щ. являють собою чітко відокремлену групу тварин, походження якої і положення в зоологічній системі остаточно не визначено.

О. П. Маркевич.

ЩЕ́ЦІН — місто на Пн. Зх. Польщі, адм. ц. Щецінського воєводства. Значний порт у пониззі р. Одри, за 20 км від Щецінської зат. (аванпорт Свіноуйсьце). Вузол з-ць і автошляхів. 388,3 тис. ж. (1980). Щ. — давнє польс. місто, відоме з 9 ст. З 1720 — під владою Пруссії; з 1945 — знову в складі Польщі. Розвинуте машинобудування. Металург. з-д. Підприємства хім. (виробн. суперфосфату), паперової, цем., деревообр., текст., швейної і харч. пром-сті. Центр рибальства. Політех., мед., с.-г. ін-ти. Вище мор. уч-ще. Нац. музей. 3 театри, філармонія. Архіт. пам'ятки середньовіччя.

ЩИ́ГОЛЬ, щиглик (Carduelis carduelis) — птах род. *в'юркових.* Довж. 12—16 см, маса 16—22,2 г. Дзьоб прямий і довгий, крила довгі, загострені, хвіст з виїмкою. Забарвлення строкате, яскраве. Поширений у серед. і пд. смугах Євразії, в Пн. Африці. В СРСР — від зх. кордонів на Сх. до Єнісею. Трапляється в листяних та мішаних лісах, парках, садах. Гніздо на деревах. 2 кладки на рік — у травні і червні, у кожній по 4—6 яєць; насиджує самка 10—14 діб. Живиться насінням бур'янів, пташенят вигодовує комахами. Щ. утримують й в квартирних умовах як співочого птаха. Іл. с. 462.

ЩИ́ПАВКИ — ряд комах. Те саме, що й *шкірястокрилі.*

ЩИПАЧО́В Степан Петрович [26.XII 1898 (7.I 1899), с. Щипачі, тепер Камишловського району Свердл. обл.—1.I 1980, Москва] — рос. рад. поет. Член КПРС з 1919. Учасник громадян. війни, боєць Чапаєвської дивізії. Друкуватися почав 1919. Учасник визвольного походу Радянської Армії у Західну Україну (вірші «Під галицьким небом», «У Західній Україні», «Вступ у Чортків»). Під час Великої Вітчизняної війни писав патріотичні твори («Фронтові вірші», 1942), створив образ В. І. Леніна («Будиночок у Шушенському», 1944). Автор збірок «Вірші» (1948, Держ. премія СРСР, 1949), «Лірика» (1959), «Думи» (1962), «Слухаю час» (1970), «Товаришам по життю» (1972), «Про Батьківщину думаю» (1974), поем «Павлик Морозов» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Спадкоємець» (1965), «Пісня про Москву» (1968) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *Тв.:* Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77; Укр. перекл.— Поезії. К., 1950; Павлик Морозов. К., 1952.

І. Т. Крук.

ЩИРЕ́ЦЬ — селище міського типу Пустомитівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований на правому березі р. Щирки (прит. Дністра). Залізнична ст. Щирець II. 4,4 тис. ж. (1984). У Щ.— з-ди: «Склоприлад», залізобетонних виробів та асфальтовий, будинок побуту. 2 заг.-осв. школи; лікарня; Будинок культури, бібліотека. Щ. відомий з початку 12 ст., селище міського типу — з 1940.

ЩИРИ́ЦЯ, амарант (Amaranthus) — рід трав'янистих однорічних рослин родини щирицевих. Стебло розгалужене, часто пурпурно-червоне. Листки чергові, суцільні. Квітки дрібні, зібрані в колосовидне суцвіття. Плід — однонасінна коробочка.

Відомо 55 видів, Щ., які поширені у теплих і помірних зонах земної кулі. В СРСР — 12 видів, в т. ч. на Україні — 9. Майже всі Щ.— бур'яни: Щ. звичайна (A. retroflexus) засмічує переважно просапні культури; Щ. лободовидна (A. blitum) — городи, сади, просапні культури, Щ. біла (A. albus) — просапні культури, росте на узбіччях доріг, залізничних насипах тощо. Заходи боротьби. Агротехнічні — додержання правильних сівозмін, старанний обробіток грунту, застосування *гербіцидів* тощо. Деякі Щ. декоративні.

ЩИ́РСЬКИЙ Іван (у чернецтві — Інокентій; бл. 1650, імовірно, Чернігів — 1714, м. Любеч, тепер смт Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — укр. гравер, поет, культурний і релігійний діяч, представник стилю *барокко.* Освіту здобув у Черніг. колегіумі. Мистецтву рисунка й гравюри навчався у О. *Тарасевича* у Вільні, де жив 1680—83. Працював у техніці гравюри на міді, а також офорту й гравюри на дереві. У 1683 переїхав на Україну, жив у Чернігові, інколи виїжджав до Києва, Москви, Вільна для виконання замовлень. Щ. брав активну участь у спорудженні Любецького монастиря поблизу Чернігова, був довгий час його ігуменом. Складав панегіричні вірші. Бл. 1707—09 викладав курс поетики в Черніг. колегіумі. Серед мист. творів — ілюстрації до книжок Л. Барановича «Благодать и истина...» (1683), Л. Крщоновича «Відроджений Фенікс...» (бл. 1683), С. Яворського «Відлуння голосу волаючого в пустелі...» (1689), П. Орлика «Щасливе передбачення...» та ін.; станкові твори — тези на честь Азовської кампанії (т. з. теза І. Обидовського, 1688—91 у співавт. з Л. *Тарасевичем*), на честь Росії, України й Білорусії (1708); ікони. Іл. див. на окремому аркуші, с. **16—17.**

Д. В. Степовик.

ЩИТ — 1) Пристрій для захисту тіла воїна від ураження холодною або метальною зброєю. 2) Частина гармати чи кулемета для захисту обслуги і механізмів. 3) Плавуча (несамохідна) мішень, яку застосовують для практичних арт. стрільб на морі.

ЩИТ у геології — обширна ділянка платформи, у межах якої гірські породи докембрійського кристалічного фундаменту виступають на поверхню землі або вкриті незначною товщею осадочних відкладів. Щ. складається з магматичних і метаморфіч. порід. Від прилеглих *структур тектонічних* (плит, западин) відділяються системами *розривів тектонічних* або *флексурами.* З Щ. пов'язані родовища заліз., нікелевих, кобальтових, мідних і уранових руд, золота, *дорогоцінного каміння* та ін. корисних копалин.

ЩИТ ПРОХІ́ДНИЦЬКИЙ — пересувна збірна металева конструкція, якою запобігають обвалюванню порід під час утворення *гірничої виробки* і зведення в ній постійних кріпильних конструкцій. Осн. частинами Щ. п. (мал.) є: ножове кільце, що при просуванні щита врізається у породу, опорне кільце і хвостова оболонка, під захистом якої кріплять (напр., *тюбінгами*) виробку. Переміщується Щ. п. за допомогою *домкратів* або під дією власної ваги чи ваги обвалюваної породи. Щ. п. застосовують при спорудженні *тунелів* різного призначення, при розробці родовищ корисних копалин підземним способом.

ЩИТІ́ВКИ — спільна назва комах трьох родин (Diaspididae Phoenicoccidae, Conhaspidae) підряду *кокцид.* Самки безкрилі, ноги і вусики редуковані; тіло довж. 0,6—2,5 мм, вкрите щитком (звідси й назва). У самців одна пара крил, ноги й вусики добре розвинені. Живляться соком деревних, чагарникових, рідше трав'янистих рослин. Серед Щ. багато шкідників цінних культурних рослин (напр., цитрусових, плодових). Відомо бл. 2000 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди; в СРСР — понад 230, на Україні — бл. 75, у т. ч. каліфорнійська Щ. (Quadraspidiotus perniciosus), яблунева комоподібна Щ. (Lepidosaphes ulmi) та ін. — небезпечні шкідники плодових культур.

Є. М. Терезникова.

ЩИ́ТНИКИ (Pentatomoidea) — надродина комах ряду *клопів.* Тіло (довж. 16—41 мм) овальне, іноді повністю вкрите середньогрудним щитком. Живляться різними частинами рослин. Понад 680 родів (8 родин), що об'єднують бл. 6900 видів, поширених всесвітньо. В СРСР — бл. 350 видів, з них в УРСР — понад 120, у т. ч. 34 відомі як шкідники с.-г. культур (*хлібні клопи, черепашка, хрестоцвіті клопи* та інші).

В. Г. Пучков.

ЩИТОВИ́ДНА ЗА́ЛОЗА — ендокринна (не має вивідних проток) *залоза* хребетних тварин та людини, яка виробляє йодвмісні *гормони* і виділяє їх у кров. У нижчих *хордових* Щ. з. функціонує як залоза, що має протоки. У людини Щ. з. парна, найбільша з ендокринних залоз, маса її у дорослої людини становить 30—60 г. Розташована в передній ділянці шиї. Прикріплюється до *трахеї* і *гортані* щільною волокнистою капсулою залози і прилягає до щитовидного хряща (звідси й назва). Складається з правої і лівої часток, з'єднаних перешийком. Гормони Щ. з.— *тироксин* і трийодтиронін регулюють *обмін речовин,* ріст і розвиток тканин. Функція Щ. з. перебуває у взаємозв'язку з функцією ін. ендокринних залоз (особливо *гіпофізу* та *статевих залоз*), компонентів нервової системи тощо. Хвороби Щ. з.: *гіпотиреоз, гіпертиреоз, тиреотоксикоз.*

ЩИТО́К — 1) Тип *суцвіття* у рослин. Квітконіжки, які відходять від видовженої головної осі, мають різну довжину, завдяки чому всі квітки розміщені на одному рівні (напр., у груші, глоду). 2) Один з органів зародка злаків, який під час проростання насінини виділяє ферменти, що розчиняють поживні речовини *ендосперму.* 3) Клітини зовнішньої стінки чоловічого статевого органа (антери-

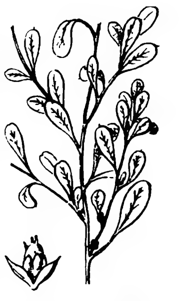

Щириця лободовидна. Частина стебла рослини і плід з оцвітиною.

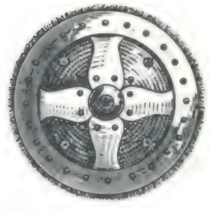

Щит російський круглий 13—17 ст.

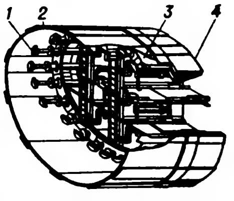

Щит прохідницький:
1 — домкрат;
2 — хвостова оболонка;
3 — опорне кільце;
4 — ножове кільце.

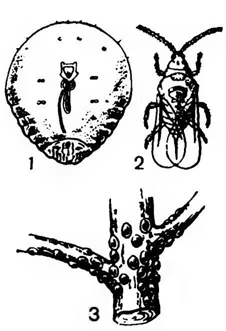

Щитівка каліфорнійська:
1 — самка;
2 — самець;
3 — самки на гілці

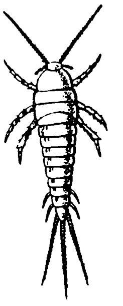

Щетинкохвості. Лусочниця цукрова.

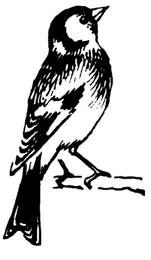

Щиголь.

дія) у харових водоростей. 4) Захисний утвір з рогу, луски або хітину у тварин.

ЩІЛЮВА́ННЯ ГРУ́НТУ — спосіб обробітку грунту, що забезпечує зростання водовбирання грунту і підвищення врожайності с.-г. культур; прорізування вузьких щілин (глиб. 40—60 см, відстань одна від одної 100—150 см) на схилових і рівнинних землях з метою якнайбільшого вбирання грунтом талих і зливових вод. Щ. г. проводять за допомогою *щілювачів*.

ЩІ́ЛЮВАЧ — машина для *щілювання грунту*. Пром-сть поставляє с. г. кілька типів Щ. Щілиноріз-кротувач навісний ЩН-2-140 (мал.) для щілювання з одночасним кротуванням сінокосів, пасовищ і луків, а також щілювання зябу на схилах до 10° з одночасним створенням мікропідвищень (валків вис. до 12 см) з метою зменшення стоку поверхневих вод і запобігання водній *ерозії грунту*. Головні вузли ЩН-2-140: основна і шарнірна рами, робочі органи — щілинорізи з дренерами, опірні колеса, дискові ножі, валкоутворювачі та гідроциліндри. Агрегатують з тракторами класу 3 т. Продуктивність 1,58 га/г. Щілювач-сівалка ЩСГ-1 — навісна на трактор класу 3 т, призначена для роботи в гірських умовах, продуктивність 1,5 пог. км за годину. Розпушник-щілювач РШЯ-3-120 ярусний навісний на трактори класу 6 т — для глибокого розпушування і щілювання засолених грунтів при їх наскрізному промиванні. Продуктивність 1,2 погонних км за годину.

С. О. Карпенко.

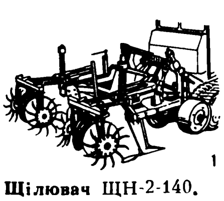

Щілювач ЩН-2-140.

ЩІРБ'Я́ВИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — тесляр 17 ст. Збудував дерев'яну церкву в с. Дусівці біля Перемишля (тепер ПНР; 1614) — найстарішу з відомих трибанних церков з невеликими бічними крилосами біля нави.

«ЩО РОБИ́ТИ? Наболілі питання нашого руху» — твір В. І. Леніна, в якому розроблено вчення про революц. марксистську партію нового типу. Книгу написано восени 1901 — лютому 1902; вперше видано в березні 1902 в Штутгарті. У книзі В. І. Ленін показав, що рос. пролетаріатові необхідна бойова, централізована партія, партія соціальної революції і *диктатури пролетаріату*. Неодмінною умовою її створення був ідейний розгром *«економізму»*, проти якого В. І. Ленін і спрямував вістря своєї критики. Виняткове значення має розробка В. І. Леніним положення про роль революц. теорії для боротьби робітн. класу за соціалізм, для усвідомлення ним свого становища в суспільстві. Він підкреслював, що роль передового борця може виконати лише партія, яка керується передовою теорією (див. Повне зібр. тв., т. 6, с. 24). В. І. Ленін у своїй книзі довів необхідність творчого розвитку марксизму, збагачення теорії новим досвідом класової боротьби пролетаріату, підкреслив, що тільки поєднання робітн. руху з наук. соціалізмом може перетворити цей рух на свідому боротьбу пролетаріату за визволення від експлуатації. Неодмінною умовою піднесення революційності робітн. класу є боротьба проти бурж. ідеології та *опортунізму*. Відповідно до цілей політ. боротьби пролетаріату В. І. Ленін виробив орг. завдання партії та план її будівництва як єдиної, бойової, централізованої орг-ції революціонерів, ядро якої становлять *професіональні революціонери*. В. І. Ленін послідовно обстоював ідею партії як найвищої форми класової орг-ції пролетаріату, яка може і повинна взяти на себе керівництво ін. орг-ціями робітн. класу, очолити і спрямувати всі прояви класової боротьби пролетаріату. Книга «Що робити?» відіграла визначну роль у боротьбі за революц. марксистську партію робітн. класу в Росії, завдала відчутного удару по міжнар. *ревізіонізму*. Книга видана багатьма мовами народів СРСР і зарубіжних країн. Укр. мовою вперше надрукована 1926.

М. Я. Варшавчик.

«ЩО ТАКЕ́ „ДРУ́ЗІ НАРО́ДУ“ І ЯК ВОНИ́ ВОЮ́ЮТЬ ПРО́ТИ СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІВ? (Відповідь на статті „Русского богатства“ проти марксистів)» — перший фундаментальний твір В. І. Леніна, присвячений розробці питань діалектичного та істор. матеріалізму, політ. економії, наук. соціалізму, обгрунтуванню ідей поєднання соціалізму з робітн. рухом, створенню марксист. робітн. партії в Росії. В цій праці дано глибоку характеристику філос. поглядів і екон. вчення К. Маркса, здійснено марксист. аналіз сусп.-політ. ладу Росії, сформульовано програмні положення та завдання марксистської партії, революц. боротьби рос. пролетаріату. В. І. Ленін викрив реакційну суть філос., екон. і політ. поглядів теоретиків ліберального *народництва* 90-х рр., піддав різкій критиці їхні програму і тактику. Книга була написана 1894 і того ж року нелегально розмножена на гектографі (без прізвища автора) трьома випусками. Перший і третій випуски згодом увійшли до всіх видань творів В. І. Леніна, другий випуск книги поки не знайдено. На Україні влітку 1894 в с. Комарівка Борзнянського повіту Черніг. губ. перший випуск книги нелегально видала група революц. студентів. Укр. мовою працю опубліковано 1928. В першому випуску книги В. І. Ленін піддав нищівній критиці ідеалістичні погляди на історію народників, які заперечували об'єктивний характер законів сусп. розвитку і вирішальну роль нар. мас в історії, викрив антинаук. характер теорії ліберального народництва про походження націй, виклав положення про істор. умови формування великоруської нації, що стали основою для розвитку матеріалістичного вчення про походження націй взагалі. Другий випуск книги містив критику політекон. теорій народників. У третьому випуску В. І. Ленін, піддавши критиці екон. погляди ліберальних народників, показав наук. безпідставність їхніх уявлень про розвиток капіталізму в Росії. Він відзначив переродження революц. народництва 70-х рр. у ліберальне 90-х рр., яке захищало інтереси куркульства та міської дрібної буржуазії. В цьому випуску книги В. І. Ленін визначив теор. і політичні завдання соціал-демократів, завдання створення революц. партії пролетаріату, а також обгрунтував марксист. ідею гегемонії робітн. класу в революції і його союзу з селянством. В. І. Ленін дійшов висновку, що успішно вести політ. боротьбу і перетворити її в боротьбу за соціалізм може лише пролетаріат, озброєний марксист. теорією. Вихід у світ книги В. І. Леніна став значною подією в революц. русі Росії. Вона відіграла велику роль у теор. підготовці поєднання наук. соціалізму з робітн. рухом.

М. М. Моторнюк.

ЩО́ГЛА — вертикальна конструкція, призначена для встановлення парусів, кріплення спец. вантаж. стріл, приладів (пристроїв) сигналізації та зв'язку, антен, проводів, розміщення спостережних площадок тощо. Розрізняють щогли (мал.) металеві (з трубчастих або кутикових профілів), дерев'яні та залізобетонні. Застосовуються на суднах (перша від носа судна — фок-щогла, друга — грот-щогла, найближча до корми — бізань-щогла), на стаціонарних *підйомних кранах*, як опори ліній електропередачі, контактної мережі, споруд зв'язку.

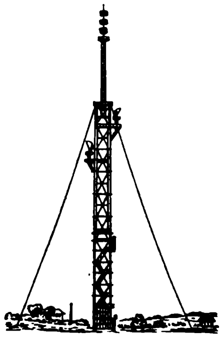

Щогла квадратного перерізу з трубчастих профілів.

ЩО́ГОЛЕВ (Щоголів) Яків Іванович [24.X (5.XI) 1823, м. Охтирка, тепер Сум. обл.— 27.V (8.VI) 1898, Харків] — укр. поет. Закінчив Харків. ун-т (1848). Служив урядовцем у Харкові. В л-рі виступив на поч. 40-х рр. У ранніх віршах, надрукованих у «Литературной газете», «Отечественных записках», альманасі *«Молодик»*, не виходив за межі романтичних образів, популярних у представників харків. школи романтиків. У 1883 вийшла збірка поезій Щ. «Ворскло», 1898 — зб. «Слобожанщина». З позицій ідеалізації минулого Щ. оспівав запорізьку старовину («Січа», «Хортиця»), хоч тут і були реалістичні малюнки життя й побуту запорожців. Жалем за минулим і страхом перед капіталістичною системою пройняті вірші «Покинутий хутір», «Старовина». Окремі вірші позначені песимізмом, містичними настроями. Проте Щ. як талановитий художник реалістично відображав тяжку долю трудящих, контрасти між бідністю і багатством («Струни», «Завірюха», «Пожежа», «Маруся», «Бурлаки», «Чередничка», «Ткач»). В ряді поезій подав яскраві картини рідної природи («Травень», «Осінь», «Степ»). Віршам Щ. властиві пластичність образів, майстерне використання нар. поезії. Багато віршів Щ. покладено на музику, і вони ввійшли в пісенний репертуар укр. народу («Пряха», «Черевички», «Зимній вечір», «Осінь» та ін.).

Тв.: Поезії. К., 1958; Твори. К., 1961; Я люблю зимовий ранок. К., 1983. *Літ.:* Каспрук А. А. Яків Щоголів. К., 1958.

А. А. Каспрук.

ЩО́ГОЛЄВ Павло Єлисейович [5 (17).IV 1877, с. Верхня Катуховка, тепер Панінського р-ну Ворон. обл.— 22.I 1931, Ленінград] — рос. рад. літературознавець, історик. За участь у революц. русі був засланий (1899) у Вологодську губ., 1909—11 ув'язнений у Петропавловську фортецю. Досліджував історію революц. руху. Опублікував архівні документи про декабристів і петрашевців, матеріали про розслідування злочинів царського уряду («Падіння царського режиму», т. 1—7, 1924—27; «Петрашевці», т. 1—3, 1926—28). Автор історико-біографічних праць «Дуель і смерть Пушкіна» (1916), «Книга про Лермонтова» (1929), «Пушкін» (1931) та ряду п'єс. Написав статтю «До біографії П. Куліша» (1902).

ЩО́ГОЛЬ (Tringa erythropus) — птах род. *сивкових*. Довж. тіла до 30 см. Оперення влітку чорне з білими плямочками, надхвістя — біле; зимове оперення сіре, ноги і дзьоб червоні. Оселюється переважно на болотах і узбережжях різних водойм. Гніздо на купині або на землі. Кладка в травні — червні з 4 яєць; насиджує гол. чин. самець. Живиться Щ. комахами, їх личинками, рачками, молюсками. Поширений в тундровій та на Пн. лісової зон. На Україні зустрічається під час перельотів. Іл. с. 464.

ЩОДЕ́ННИК — 1) Записи, які містять думки, почуття, виклад подій у житті тієї чи іншої людини, зроблені нею самою в хронологічній послідовності; вид мемуарної літератури (див. *Мемуари*). Щ. письменника, художника, сусп. діяча включає в себе часто багато фактів для вивчення життя і діяльності його автора і може розглядатися як істор.-біографічний матеріал. Інколи Щ. є формою викладу матеріалу в худож. творі («Записки студента» Є. Гребінки, «Царівна» О. Кобилянської). 2) Щоденні записи наук. спостережень під час експедицій, досліджень тощо. 3) Щ. учня — зошит встановленої форми для запису домашніх завдань, обліку й контролю за навч. роботою учнів.

ЩО́КІНО — місто обласного підпорядкування Тул. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 70 тис. ж. (1983). Видобування вугілля (*Підмосковний буровугільний басейн*), хім. пром-сть (виробниче об'єднання «Азот» та з-д синтетичного волокна). З-ди: «Кислототрив», дослідно-мех., рем.-технологічного обладнання; деревообр. комбінат. Підприємства буд. матеріалів. Хім.-мех. та екон. технікуми. Краєзнавчий музей. Поблизу Щ.— музей-садиба Л. М. Толстого «Ясна Поляна». Щ. утворено 1938.

ЩО́ЛКІН Кирило Іванович [4 (17).V 1911, Тбілісі — 8.XI 1968, Москва]—рос. рад. фізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), тричі Герой Соціалістич. Праці. Член КПРС з 1940. Закінчив (1932) Крим. пед. ін-т (м. Сімферополь). Працював в Ін-ті хім. фізики АН СРСР. Професор Моск. інженерно-фіз. ін-ту. Осн. праці — з фізики горіння та вибуху. Розвинув уявлення про перехід повільного горіння в детонацію. Експериментально вивчив горіння в турбулентному струмені. Дослідив вплив турбулентності потоку вихідної суміші на процес прискорення полум'я. Одержав формулу для швидкості турбулентного полум'я. Показав, що при штучній турбулізації, не здатній до детонації, швидкість поширення полум'я близька до швидкостей детонації. Запропонував теорію спінової детонації. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія. 4 Держ. премії СРСР.

ЩО́ЛКОВО — місто обласного підпорядкування Моск. області РРФСР, райцентр. Розташоване на р. Клязьмі (прит. Оки). Залізнична станція. 104 тис. ж. (1983). Підприємства хім., маш.-буд., легкої (бавовняний комбінат; ф-ки: тех. тканин, шовкоткацька, фетрова) пром-сті. Хім.-мех. технікум. Щ. утворено 1925.

ЩОРС Микола Олександрович [25.V (6.VI) 1895, Сновськ, тепер м. Щорс Черніг. обл.— 30.VIII 1919, біля с. Білошиця, тепер с. Щорсівка Коростенського р-ну Житомир. обл., похований у Самарі (тепер м. Куйбишев)] — герой громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1918. Н. у сім'ї робітника. В 1914 закінчив Київ. військ.-фельдшерську школу, 1916 — Віленське військ. уч-ще в Полтаві. Учасник 1-ї світової війни, підпоручик. У лютому 1918 очолив у Сновську червоногвардійський загін, який боровся проти нім. окупантів. З травня 1918 брав участь у формуванні партизан. загонів у Самарській і Симбірській губерніях. З вересня 1918 — командир Богунського полку (див. *Богунці*). З жовтня 1918 — командир 2-ї бригади (в складі Богунського і Таращанського полків), яка в січні — лютому 1919 брала участь у визволенні від петлюрівців Чернігова, Києва і Фастова. З березня 1919 — командир *Першої Української радянської дивізії*. З серпня 1919 — командир 44-ї стрілецької дивізії. Загинув у бою. У Києві, Куйбишеві, Щорсі, Коростені (іл. див. т. 5, с. 423), Житомирі, Клинцях і на місці загибелі Щ. встановлено пам'ятники. В м. Щорсі відкрито музей Щ. Образ Щ. відображено в л-рі (трилогія «Шлях на Київ» С. Д. Скляренка) та мистецтві (кінофільм «Щорс» реж. О. П. Довженка, опера «Щорс» композитора Б. М. Лятошинського).

Літ.: Карпенко В. В. Щорс. М., 1974.

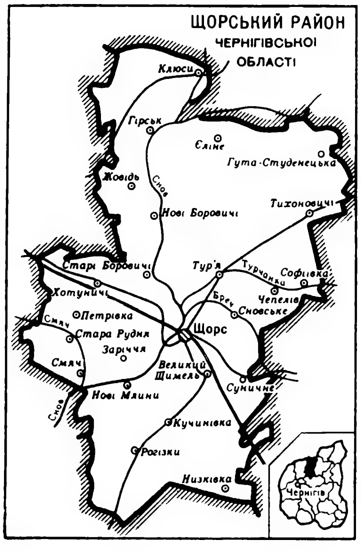

ЩОРС (до 1935 — Сновськ) — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Снові (прит. Десни). Залізнична станція. Засн. в 60-х рр. 19 ст. під назвою Коржівка. З кін. 19 ст. мав назву Сновськ. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1924 Сновськ — місто. З 1935 має сучас. назву. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Щ. (3.IX 1941—21.IX 1943) в місті діяв (з травня 1943) підпільний райком партії. У місті — меблева ф-ка, маслороб. і прод. товарів з-ди, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв., музична та спорт. школи; 2 лікарні, поліклініка; клуб, кінотеатр, 2 б-ки; музеї: меморіальний М. О. Щорса і комсомольської слави.

В Щ. народилися М. О. *Щорс* (на честь його названо місто), укр. і рос. рад. диригент Н. Г. *Рахлін*.

«ЩОРС» — партизанський загін, який діяв у складі *Руху Опору* у Франції в роки 2-ї світової війни. Складався з рад. громадян, які втекли з гітлерівської каторги. Виріс на основі підпільної диверсійної групи табору Тьєрс (поблизу м. Валансьєна), $^3/_4$ в'язнів якого становила молодь, що її гітлерівці вивезли з України у фашист. неволю. Бойові дії почав узимку 1944. Керівником загону був Й. О. Калениченко. В серпні — вересні 1944 загін разом з франц. патріотами брав участь у боях у районі населених пунктів Ірсон, Шарлевіль, Сен-Аман, Тре, Френ і Брюе.

А. В. Кудрицький.

ЩОРСЬК (до 1939 — Божедарівка) — селище міського типу Криничанського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична ст. Божедарівка. 3,9 тис. ж. (1984). У Щ.— мол. цех Дніпродзержинського мол. з-ду, елеватор, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. та музична школи; лікарня; Будинок культури, б-ка. Населений пункт засн. 1881, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЩО́РСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км^2. Нас. 38,6 тис. чол. (1984). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Щорс. Щ. р. розташований в межах Чернігівського Полісся. Поверхня — хвиляста рівнина. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Снов* з прит. Бреч, Смяч та інші (бас. Десни). Грунти дерново-підзолисті та опідзолені. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, осика, вільха) займають 36,8 тис. га. В межах району — держ. заказник «Болото „Мох"». Найбільші пром. підприємства — щорські меблева ф-ка, маслоробний та прод. товарів з-ди, Петрівський крохмальний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Щорс). Осн. напрям розвитку с. г.— вирощування зернових культур, переважно жита, а також картоплі й льону та відгодівля великої рога-

В. І. ЛЕНІН
Що робити?

Обкладинка праці В. І. Леніна **«Що робити?»** видання 1981.

Я. І. Щоголев.

К. І. Щолкін.

М. О. Щорс.

Б. В. Щукін.

О. М. Щукін.

В. Г. Щурат.

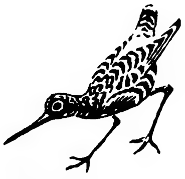

Щоголь.

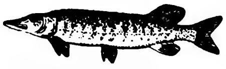

Щука звичайна.

тої худоби. Площа с.-г. угідь 1983 становила 127,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 42,3 тис. га, сіножаті й пасовища — 31,7 тис. га. У Щ. р.— 19 колгоспів, 3 радгоспи, 7 міжколг. об'єднань (по виробн. продукції птахівництва, по виробн. кормів, лісгосп та ін.), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Щорс і Камка. Автомоб. шляхів — 265 км, у т. ч. з твердим покриттям — 191 км. У районі — профес.-тех. уч-ще, 30 заг.-осв., музична і спорт. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 40 будинків культури і клубів, кінотеатр, 44 кіноустановки, 35 б-к; музеї: меморіальний М. О. Щорса, комсомольської слави (м. Щорс), партизанської слави (с. Єліне), дружби народів (с. Клюси). У с. Хотуничах Щ. р. народився укр. рад. літературознавець Б. Л. *Коваленко*. У Щ. р. видається газ. «Промінь Жовтня» (з 1917).

О. К. Красноголовий.

ЩО́ТОВЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді. Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1984). У Щ.— шахта «Щотовська», з-д тракторних зап. частин, депо, мол. з-д. 2 заг.-осв. школи, філіал Антрацитівської муз. школи; лікарня, поліклініка; клуб, б-ка. Утворене 1938.

ЩУ́КА (Esox) — єдиний рід род. щукових. Тіло (довж. 0,5—1,5 м, маса 0,7—35 кг) вкрите дрібною циклоїдною лускою. Рило довге, плескате; щелепи озброєні численними, досить великими і гострими зубами. Спинний плавець розміщений поблизу хвостового. Забарвлення мінливе, в осн. спина темна, боки сірувато-зелені з темними плямами. 5 видів, поширених в прісних або злегка солонуватих водоймах Євразії і Пн. Америки. В СРСР 2 види, з них в УРСР 1— Щ. звичайна (E. lucius). Озерно-річкова риба, тримається переважно в заростях водяних рослин. Хижак, живиться рибою, жабами, водяними щурами, пташенятами водоплавних птахів. Статевозрілою стає на 3—4 (зрідка 2) році життя. Нерест у березні — травні. Плодючість 215 тис. — 1 млн. ікринок. Має пром. значення. Часто мальків Щ. підсаджують у коропові ставки; винищуючи тут смітну рибу, вони сприяють кращому росту коропа.

ЩУКАРЬО́В Олександр Миколайович [2 (14).XI 1864, Москва — 25.IV 1936, Харків] — рос. і укр. рад. фізикохімік. Закінчив (1889) Моск. ун-т. Працював там же (1891—1909). З 1911 — професор Харків. хіміко-технологічного (тепер політехнічний) ін-ту. Осн. наук. праці Щ. присвячені хім. кінетиці і хім. термодинаміці, вченню про розчини, термохімії й електрохімії.

ЩУ́КІН Борис Васильович [5 (17). IV 1894, Москва — 7.X 1939, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). У 1920 вступив до Моск. драм. студії (худож. керівник Є. *Вахтангов*), 1926—39 — актор Театру ім. Є. Вахтангова. Серед ролей — Лев Гурич («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Полоній («Гамлет» Шекспіра) та ін. Вершиною творчості Щ. в театрі й кіно став образ В. І. Леніна у виставі «Людина з рушницею» М. Погодіна та у фільмах «Ленін у Жовтні» (1937) і «Ленін у 1918 році» (1939). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941 (посмертно).

Літ.: Колосова Н. В. На экране — подвиг. Борис Щукин. М., 1968.

О. О. Кулик.

ЩУ́КІН Олександр Миколайович [н. 9 (22).VII 1900, Петербург] — рад. вчений у галузі радіотехніки і радіофізики, акад. АН СРСР (з 1953), генерал-лейтенант-інженер, двічі Герой Соціалістичної Праці. Член КПРС з 1944. Закінчив (1927) Ленінгр. електротех. ін-т, викладав у цьому ж вузі (1929—41), одночасно — у Військово-морській академії (1933—45), працював в інших установах. З 1969 — голова Наукової ради АН СРСР з комплексної проблеми «Поширення радіохвиль». Основні праці стосуються поширення електромагнітних коливань в різних середовищах, радіозв'язку, радіолокації, автом. керування. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія. Держ. премія СРСР.

ЩУКО́ Володимир Олексійович [5 (17).VII 1878, Тамбов — 18.I 1939, Москва] — рос. рад. архітектор і театр. художник, дійсний член петерб. АМ (з 1911). У 1896—1904 навчався в петерб. АМ у Л. *Бенуа*. Твори: рос. павільйон на Міжнар. виставці в Римі (1911), будинок кол. земської управи у Києві (1913); у співавт. з В. *Гельфрейхом* — пропілеї в ансамблі *Смольного* (1923—25), архіт. частини пам'ятника В. І. Леніну біля Фінляндського вокзалу в Ленінграді (1926), нове приміщення *Бібліотеки СРСР* імені В. І. Леніна (1928—40; в Москві) та ін. Щ.— автор ескізів декорацій та костюмів до ряду спектаклів.

Тв.: Рисунки и акварели. Альбом. М., 1940.

Літ.: Славина Т. А. Владимир Щуко. Л., 1978; Владимир Алексеевич Щуко. Каталог. М., 1980.

ЩУПА́К Самійло Борисович [29. III (10.IV) 1895, Липовець, тепер смт Вінн. обл.— 10.IV 1942] — укр. рад. критик і літературознавець. Член Комуністичної партії з 1919. Був редактором журналів «*Глобус*», «Критика», газет «Більшовик», «Пролетарська правда», «Літературна газета» (1930—36). У книгах «Критика і проза» (1930), «Боротьба за методологію» (1933), «Соціалістичний реалізм у художній літературі» (1934) розглядав актуальні питання розвитку укр. рад. л-ри. На працях Щ. позначився вплив вульгарного соціологізму.

Л. М. Коваленко.

ЩУ́ПАЛЬЦЕВІ (Tentaculata) — тип безхребетних тварин. Тіло складається з трьох нечітко розмежованих відділів (про-, мезо-, метасома). На мезосомі є віночок щупалець, які оточують ротовий отвір і підганяють до нього харч. часточки (мікропланктон, органічні рештки, завислі у воді). Щ. мають *вторинну порожнину тіла*, почленовану відповідно до поділу тіла на 3 відділи. Травний канал підковоподібно зігнутий, відкривається назовні анальним отвором, що міститься недалеко від ротового. Роздільностатеві або гермафродити. Личинка нагадує *трохофору*. Бл. 4700 видів, поширених переважно в морях. Тип об'єднує 3 класи: *моховатки, плечоногі, фороніди*; деякі зоологи підносять їх до рангу типів. Викопні види (понад 20 тис.) відомі починаючи з кембрію; мають важливе значення для *стратиграфії* палеозою.

О. П. Маркевич.

ЩУ́ПАЛЬЦЯ, мацальця — рухливі вирости тіла безхребетних тварин, переважно *кишковопорожнинних*, молюсків, моховаток, плечоногих і деяких голкошкірих. Виконують функції захоплення їжі, нападу й захисту, іноді дихання і органів чуття. Розташовані звичайно на передньому відділі тіла навколо ротового отвору. У кишковопорожнинних Щ. містять *кнідобласти*, у моховаток і плечоногих вкриті *війками*, які просувають їжу до ротового отвору. У голотурій і головоногих молюсків Щ. виконують функцію захоплення їжі й пересування, у черевоногих молюсків — є органами дотику і нюху.

ЩУР — 1) Назва берегової ластівки, або береговушки (див. *Ластівкові*), а також птахів роду *смеречник*. 2) Рід гризунів род. мишачих. Те саме, що й *пацюк*. 3) Водяний щур — гризун род. полівкових. Те саме, що й *водяна полівка*.

ЩУРА́Т Василь Григорович (24. VIII 1871, с. Вислобоки, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.— 27.IV 1948, Львів) — укр. літературознавець, фольклорист, поет, академік АН УРСР (з 1929). Закінчив Віденський ун-т (1896). Працював у Львові в редакціях укр. і польс. видань. З 1901 — на пед. роботі в м. Броди, з 1907 — у Львові. Після вересня 1939 очолював Львів. відділення СП України, був професором Львів. ун-ту, директором Львів. б-ки АН УРСР. Автор ліричних збірок «Lux in tenebris» (1895), «Мої листи» (1898), «На трембіті» (1904), «Історичні пісні» (1907), «Вибір пісень» (1909). Переклав укр. мовою оди Горація, «Слово о полку Ігоревім», «Пісню про Роланда», окремі твори О. Пушкіна, М. Некрасова, М. Горького, Я. Коласа, Ю. Словацького та ін. Досліджував творчість Т. Шевченка та інших укр. письменників, укр.-польс. літ. зв'язки, питання фольклористики, етнографії, історії мистецтва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Літературні начерки. Львів, 1913; Поезії. Львів, 1957; Поезії. Львів, 1962; Вибрані праці з історії літератури. К., 1963. *Н. М. Гаєвська.*

ЩУ́СЄВ Олексій Вікторович [26. IX (8.X) 1873, Кишинів — 24.V 1949, Москва] — рос. рад. архітектор, засл. арх. СРСР (з 1930), акад. петерб. АМ (з 1910), акад. АН СРСР (з 1943). У 1891—97 навчався в петерб. АМ у Л. *Бенуа*. Один із засновників «неоруського стилю» в архітектурі. Твори: Казанський вокзал у Москві (1914—26, 1940), Троїцький собор *Почаївської лаври* (1905—12), церква в маєтку І. Харитоненка в Наталиному, тепер Харків. обл. (1908—12); монастирські будівлі в Овручі (1904—11). Створив проекти іконостасів для Успенського собору та трапезної в Києво-Печерській лаврі (1902—10), с-ща для дітей-сиріт на Полтавщині (1910). Під керівництвом Щ. розроблено ген. план реконструкції Москви. Брав участь у складанні проектів відбудови зруйнованих під час Великої Вітчизн. війни міст, зокрема, розробив проект відбудови та реконструкції *Хрещатика* (1944—45), проект обсерваторії АН УРСР (1949; обидва — у Києві). За проектами Щ. споруджено *Мавзолей В. І. Леніна* (1924—30), Москворецький міст (1936—38) у Москві, інші споруди в різних містах СРСР. З 1913 викладав у худож. навч. закладах. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1948, 1952.

О. В. Щусєв. Будинок Наркомзему в Москві (тепер Міністерство сільського господарства СРСР). 1929—33.

Тв.: [Мысли и воспоминания]. В кн.: Мастера советской архитектуры об архитектуре, т. 1. М., 1975.
Літ.: Афанасьев К. Н. А. В. Щусев. М., 1978. *В. Є. Ясієвич.*

ЩУ́ЧНИК (Deschampsia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових.* Листки лінійні, жорсткі. Колоски дво-, триквіткові, дрібні, зібрані у волоть. Плід — зернівка. Бл. 40 (за ін. даними, до 100) видів, пошир. в помірних широтах земної кулі. В СРСР — 13 видів, з них на Україні — 2. Щ. звивистий (D. flexuosa) росте в лісах, на луках і скелястих місцях, в Карпатах, в зх. р-нах УРСР і на Лівобережжі. Щ. дернистий (D. caespitosa) росте на вологих луках в лісовій зоні, лісостепових і гірських районах.

Щучник дернистий. Нижня і верхня (суцвіття) частини рослини та колосок.

Ю

Ю — тридцята буква укр. алфавіту. Є в багатьох алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична літера. В сучасній укр. літ. мові літерою «ю» на початку слова, після голосного та апострофа позначають звукосполучення й + у (юшка, в'юн), а після приголосного — голосний звук «у» з пом'якшенням попереднього приголосного (любити, сюди).

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Ю
Кирилиця	ІОУ. Ю Ю Ю Ю Ю
Глаголиця	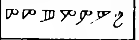
Російська и українська	Ю ю *Ю ю*

ЮА́НЬ, Дай Юань (Велика Юань) — монг. династія, яка правила в Монголії і Китаї в 13—14 ст. Найвідоміші представники: *Хубілай* і Темур (правив 1295—1307).

ЮА́НЬ — грошова одиниця КНР, поділяється на 10 *цзяо* або 100 *финів.* За курсом Держбанку СРСР на 16.XI 1984 100 Ю. дорівнюють 33,00 крб.

ЮА́НЬ ШІКА́Й (16.IX 1859, пов. Сянчен, пров. Хенань — 6.VI 1916, Пекін) — китайський військ. і політ. діяч. Після початку *Сіньхайської революції* 1911—12 з 2.XI 1911— прем'єр-міністр кит. уряду. При підтримці імперіалістичних д-в і внутр. реакції в лютому 1912 став президентом Китаю. В 1913 встановив режим військ. диктатури. В 1915 уряд Ю. Ш. прийняв кабальну для Китаю «21 вимогу» япон. імперіалістів.

ЮБЕ́Я, слонова пальма (Jubaea) — рід рослин родини пальмових. Один вид, представлений Ю. чудовою, або медовою пальмою (J. spectabilis). Однодомне дерево до 15 м заввишки і до 1 м у діаметрі. Крона з великих (3—5 м завдовжки) перисто-розсічених листків. Квітки одностатеві, зібрані у велике розгалужене суцвіття. Плід — кістянка, їстівний. Насіння містить до 35 % олії. З солодкого соку, що одержують з стовбура Ю., виготовляють патоку, вино і горілку. З волокон листків плетуть мотузки тощо, листки використовують також для покриття жител. Ю. росте в Пд. Америці на тихоокеанському узбережжі. В СРСР вирощують Ю. як декоративну в парках на чорноморському узбережжі Кавказу.

Юбея.

ЮВЕЛІ́РНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ (голл. juweel — коштовний камінь) — галузь промисловості, підприємства якої виробляють ювелірні вироби з дорогоцінного, напівдорогоцінного каміння, янтарю, дорогоцінних та ін. металів, що піддаються високохудожній обробці, провадять ремонт їх. До продукції Ю. п. належать прикраси, предмети для оздоблення інтер'єрів, сервірування столу, сувеніри тощо. Ювелірна справа є одним з найдавніших видів ужиткового мистецтва. Найдавніші зразки ювелірних виробів на території СРСР відомі з серед. 3-го тис. до н. е. В Києві в 11—12 ст. виготовляли високохудожні ювелірні вироби з перегородчастою емаллю. Дальшого розвитку худож. ремісниче ювелірне виробн. набуло в 17 ст. Перші ф-ки для виготовлення ювелірних виробів було створено в Петербурзі (1725) та Єкатеринбурзі (1774; тепер м. Свердловськ). На Україні перші ф-ки для виготовлення ювелірних виробів було організовано 1925 у Києві, Харкові та Одесі. В 1944 створено ювелірну ф-ку у Львові. В СРСР як спеціалізована галузь пром-сті Ю. п. була організована 1966, коли в єдину систему держ. пром-сті (Союзювелірпром) були об'єднані дрібні підприємства, підпорядковані різним відомствам. На підприємствах галузі застосовують передову технологію — плавку й литво дорогоцінних металів у вакуумі і в захисній атмосфері інертного газу, відцентрове литво ювелірних виробів за моделями, що виплавляються, мікроплазмове й лазерне зварювання, механізована пайка в печах із захисною атмосферою із застосуванням пастоподібних припоїв, алмазна обробка, віброабразивне шліфування та електрохімічне полірування. Союзювелірпром об'єднує (1984) 24 підприємства, в т. ч. 11 в РРФСР, 4 на Україні. Найбільшими є Ленінградське виробниче об'єднання «Русские сувениры», Московське, Красносельське, Київське і Львівське виробничі об'єднання «Ювелірпром». *В. І. Єпіфанов.*

ЮВЕЛІ́РНЕ МИСТЕ́ЦТВО — виготовлення прикрас, предметів побуту та культу з дорогоцінних металів (золота, срібла), нерідко оздоблених коштовними каменями, перлами, склом. Ю. м. — один з найдавніших видів *декоративно-ужиткового мистецтва.* Див. також *Золотарство.*

О. В. Щусєв.

ЮВЕЛІ́РНІ СПЛА́ВИ — сплави благородних і кольорових металів, з яких виготовляють різні ювелірні вироби. Відзначаються високою стійкістю до діяння к-т, солей і навколишнього середовища, добрими мех. властивостями, гарним зовн. виглядом. До Ю. с. належать сплави золота (див. *Золота сплави*), срібла (див. *Срібла сплави*), сплави платини і паладію з встановленими пробами (див. *Проба* благородних металів), а також сплави-замінники (напр., *бронза, латунь, мельхіор*), що їх звичайно в подальшому піддають *золоченню, срібленню, емалюванню* тощо. Біле золото, платину і мельхіор вкривають шаром родію. В СРСР марка Ю. с. складається з букв (напр., Зл — золото, Ср — срібло, Пд — паладій) і цифр, що вказують вміст благородних металів (у пробах). Так, сплав марки СрМ 875 містить 87,5 % срібла, решта — мідь. Див. також *Ювелірна промисловість, Ювелірне мистецтво.*

ЮВЕНА́Л Децім Юній [Decimus Junius Juvenalis; бл. 60, Аквінум, побл. Рима — бл. 127, Єгипет (?)] — рим. поет-сатирик. Збереглося 16 сатир Ю. (опубл. між 110 і 130), в яких він виступав проти занепаду моральності рим. суспільства, викривав пороки аристократії, осуджував соціальну нерівність, розробляв морально-філос. теми. Творчість Ю. мала великий вплив на розвиток європ. л-р. Укр. мовою сатири Ю. перекладав М. Зеров.
Тв.: Укр. перекл. — [Сатири]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. перекл. — Сатиры. М.—Л., 1937.
А. О. Білецький.

ЮВЕНІ́ЛЬНІ ВО́ДИ (від лат. juvenilis — юний) — первинні *підземні води,* утворення яких пов'язане з *ювенільними процесами* в глибинах Землі. Першоджерелом цих вод є газові магматичні (див. *Магма*) виділення або води, що входять до складу мінералів. З наближенням до земної поверхні Ю. в. змішуються з водами ін. походження. Вважають, що Ю. в. входять до складу *гейзерів* і *термальних вод.*

ЮВЕНІ́ЛЬНІ ПРОЦЕ́СИ — геол. процеси, що відбуваються в *земній корі* й *верхній мантії* Землі; один із видів ендогенних процесів. До них відносять виникнення *магми, диференціацію магми,* дегазацію речовин верх. мантії тощо. Ю. п. зумовлені внутр. енергією Землі. Розрізняють магматичні (утворення і диференціація магми), постмагматичні (еволюція і взаємодія розчинів, що відділяються від магми), метаморфічні (зміна гірських порід під діянням глибинного тепла і тиску), метасоматичні (зміна порід під діянням магматичних і мантійних розчинів) ювенільні процеси. *О. С. Єгоров.*

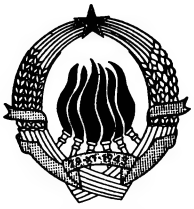
Герб Югославії.

ЮГОСЛАВІЯ

Площа — 255,8 тис. км²

Населення — 22,85 млн. чол. (1983 оцінка)

Столиця — м. Бєлград

ЮВІЛЕ́ЙНЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Артемівській райраді м. Ворошиловграда. 13,6 тис. ж. (1984). В Ю.— шахта «Ворошиловградська» № 1, збагачувальна фабрика, ворошиловградський електроапаратний з-д, та комбінат комунальних підприємств. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Ю. утворене 1954, с-ще міськ. типу — з 1968.

ЮГ — ріка у Волог. та Кіров. областях РРФСР, правий витік *Північної Двіни.* Довж. 574 км; площа бас. 35 600 км². Бере початок на Північних Увалах. Живлення мішане. Замерзає наприкінці жовтня — на поч. грудня, скресає в квітні. Сплавний. На Ю.— м. Нікольськ, нижче якого річка судноплавна.

ЮГА́Й Володимир Миколайович (н. 29.XII 1922, Владивосток) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1958. У 1945—51 навчався в Київ. худож. ін-ті у О. *Шовкуненка.* Твори: «Айра Олдрідж у Т. Г. Шевченка» (1954—60), «У вільну хвилину» (1958—60), «Пам'яті Ілліча» (1966—67), «У Шушенському» (1969), «Дружба. Остап Вишня і М. Рильський» (1971), «Партизанський штаб України» (1974), «Фронтова весна» (1975), «Вісті з Південного фронту» (1976), «У Ілліча» (1980), «У комуну» (1982), «У майбутнє» (1983).

ЮГО́РСЬКИЙ ШАР — протока між о. Вайгач та узбережжям Азії, сполучає Баренцове та Карське моря. Довж. 39 км, шир. до 12 км. Більшу частину року вкритий кригою.

ЮГОСЛА́ВІЯ, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ) — держава на Пд. Європи. Більша частина Ю. розташована на Балканському п-ові. Омивається водами Адріатичного моря.

Карти див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Державний лад. Ю.— соціалістична держава, за формою держ. устрою — федерація шести соціалістичних республік (табл.). Діє конституція 1974. Вся влада в СФРЮ належить робітн. класу в союзі з усіма трудящими міста і села. Провідною ідейною та політ. силою робітн. класу і всіх трудящих є Союз комуністів Югославії (СКЮ).

Панорама частини міста Загреба.

Основи сусп.-політ. устрою — сусп. власність на засоби виробництва, самоврядування трудящих, рівноправність усіх народів і народностей, що проживають на тер. СФРЮ. Органом громад. самоврядування та найвищим органом держ. влади є *Скупщина* СФРЮ, яка приймає союзні закони, формує уряд республіки тощо. Складається з двох палат: Союзного віча (220 делегатів, що обираються скупщинами громад) і Віча республік та авт. країв (88 делегатів, що обираються скупщинами республік та авт. країв). Строк повноважень обох палат — 4 роки. Д-ву очолює Президія СФРЮ, що обирається на 5 років (9 членів — по одному від кожної республіки і кожного автономного краю, з їхнього числа по черзі обирається на 1 рік голова і заступник голови Президії; до Президії входить також голова Президії ЦК СКЮ). Голова Президії СФРЮ є главою д-ви. До уряду — Союзного виконавчого віча — на засадах рівноправного представництва республік та відповідного представництва авт. країн входять голова і члени Віча, а також союзні секретарі та ін., що обираються Скупщиною СФРЮ на 4 роки. Кожна республіка і кожний авт. край має свою конституцію, найвищі органи влади — трипалатні скупщини, які обирають свої виконавчі органи (виконавчі віча) і формують органи управління (секретаріати, к-ти та ін.). Судову систему СФРЮ складають Союзний суд, що обирається Скупщиною СФРЮ, респ. та крайові верховні суди й суди самоврядування (суди об'єднаної праці, арбітражі та ін.). Існує *Конституційний суд* Ю., що обирається Скупщиною СФРЮ на 8 років. Конституційні суди створені також у республіках та автономних краях.

В. Н. Денисов.

Склад території СФРЮ

Соціалістичні республіки і краї	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол. (1982)	Адм. центр
Боснія і Герцеговина	51,1	4352	Сараєво
Македонія	25,7	1970	Скоп'є
Сербія	88,4	9288	Бєлград
в тому числі			
автономний край Воєводина	21,5	2021	Новий Сад
автономний край Косово	10,9	1680	Приштина
Словенія	20,3	1846	Любляна
Хорватія	56,5	4617	Загреб
Чорногорія	13,8	608	Тітоград

Природа. Береги круті, порізані численними затоками і бухтами. Вздовж узбережжя — Далматинські о-ви. Більшу частину тер. займають середньовисокі гори і нагір'я (до 1000 м). На Пн.— *Середньодунайська рівнина,* на Пн.Зх.— Юлійські Альпи з найвищою вершиною країни — г. Триглав (2863 м). Вздовж узбережжя простягається Динарське нагір'я, в зх. частині якого поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Для пд. та пд.-сх. районів Ю. характерне чергування гірських масивів із значними за площею улоговинами. На крайньому Сх. простягаються Сх.-Сербські гори. Надра країни багаті на мідну та свинцево-цинкову руди, сурму, молібден, ртуть, є також поклади бокситів, хромітів, залізної, марганцевої, вольфрамової, нікелевої руд, вугілля, нафти, газу, азбесту, графіту, фосфоритів, кам. солі, буд. матеріалів. Клімат внутр. районів Ю. помірно континентальний, на Пд. та на мор. узбережжі — субтропічний середземноморський. Пересічна т-ра січня на Середньодунайській рівнині від 0 до —3°, на узбережжі від +5 до +9°, липня відповідно +20, +22° та +22, +26°. Річна сума опадів 500—1400 мм, в горах понад 3000 мм. Найбільші річки — Дунай і його притоки Драва, Сава (судноплавні), Морава. В країні багато озер; найбільші — *Скадарське озеро,* Охридське, Преспа — прикордонні і належать Ю. частково; на Пн. Зх.— Плітвіцькі озера. На Середньодунайській рівнині поширені чорноземні грунти, в горах — гірсько-лісові бурі, на узбережжі — червоноземи. 34 % території країни вкрито лісами, головним чином у горах. Переважають широколистяні породи (дуб, бук, граб), вище 1600 м — хвойні, вище 2000 м — чагарники та субальпійські луки. Для охорони природи в країні створені нац. парки (Маврово, Дурмитор, Прень, Охридський та ін.), заповідники і заказники.

Населення. Ю.— багатонац. д-ва, її населяють *серби* — 9 млн. чол. (бл. 41 % всього населення, тут і нижче 1978, оцінка), *хорвати* — 4,8 млн. чол. (21 %), *словенці* — 1,8 млн. чол. (8,2 %), «мусульмани» (боснійці) — 1,8 млн. чол. (8,2 %), *македонці* — 1,3 млн. чол. (5,9 %), *чорногорці* — 0,56 млн. чол. (2,6 %). Всі ці народи розселені переважно в межах своїх республік. У Ю. живуть також албанці, угорці, турки, словаки, болгари, румуни, цигани, українці (переважно в істор. області *Бачка* та в авт. краї *Воєводина*) та ін. Пересічна густота нас.— 89 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 47 % (1980). Найбільші міста: *Бєлград, Загреб, Скоп'є, Сараєво, Любляна, Новий Сад, Сплит, Рієка, Ниш.*

Історія. Найдавніші поселення людини на тер. сучас. Ю. належать до епохи *палеоліту.* В кін. 2-го тис. до н. е. на тер. Ю. з'явились *іллірійці.* В 3 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. її підкорив Станод. *Рим.* У 6—7 ст. на Балканах розселилися слов'янські племена, які в 7—13 ст. утворили феодальні держави. В кінці 14—15 ст. значну частину пд.-слов'ян. земель завоювали турки-османи. Після битви на *Косовому полі* (1389) вони захопили *Македонію,* в 50-х рр. 15 ст. — *Сербію,* 1463—82 — *Боснію і Герцеговину,* 1499—*Чорногорію.* Відносну самостійність зберегла лише *Дубровницька республіка. Словенія* і частина *Хор-*

ватії підпали під владу *Габсбургів; Далмація,* Істрія — Венеції. Проти тур. панування були спрямовані повстання 1526—27, 1564—65. В 1478, 1515, 1573 відбулися антифеод. сел. виступи у володіннях Габсбургів.

Між пд. і сх. слов'янами існували жваві зв'язки ще з часів *Київської Русі.* Чимало пд. слов'ян брало участь у боротьбі проти тур.-тат. наскоків у лавах запорізького козацтва. У зв'язку з переселенням на Україну в серед. 18 ст. деякої кількості сербів виникли адм.-тер. одиниці *Нова Сербія* і *Слов'яно-Сербія.*

З Україною пов'язана діяльність хорват. історика і філолога Ю. *Крижанича. Київська академія, Києво-Печерська друкарня* відіграли значну роль у розширенні культур. зв'язків з пд. слов'янами. Вихованці Київ. академії працювали в Сербії, Чорногорії. Укр. письменник і педагог М. *Козачинський,* перебуваючи 1733—37 в Сербії, організував слов'ян. школи в Бєлграді, Пожареваці, Вуковарі та ін. містах. Молодь з пд.-слов'ян. земель навчалася в Моск. і Петерб. ун-тах, а також на Україні — в Новоросійському (Одеса), Київ. і Харків. ун-тах. У 19 ст. у вищих навч. закладах України працювали О. *Стойкович* — ректор Харків. ун-ту, 1872—74 професором Новоросійського університету був хорватський філолог В. *Ягич* та ін.

В кін. 18 ст. посилилася боротьба пд.-слов'ян. народів проти іноземного панування. У визвольній боротьбі пд. слов'яни спиралися на підтримку народів Росії. Важливу роль у поваленні тур. іга відіграли серб. повстання 1804—13 на чолі з *Карагеоргієм* і 1815, яке очолював Милош *Обренович.* Під час *революції 1848—49 в Австрії* посилився нац.-визвольний рух у пд.-слов'ян. землях, що перебували під владою Габсбургів. Завдяки підтримці з боку рос. народу Сербія і Чорногорія 1878 здобули повну незалежність (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). У визвольній боротьбі пд.-слов'ян. народів проти тур. поневолювачів брали участь тисячі добровольців з Росії. Офіцер рос. армії українець В. Яновський був командиром одного з партизан. загонів добровольців під час герцеговинсько-боснійського повстання 1875—78. Укр. письменник, театр. і культурно-громад. діяч М. П. *Старицький* передавав кошти від перекладу творів серб. героїчного епосу у фонд боротьби пд. слов'ян проти султанської Туреччини.

В кін. 19 — на поч. 20 ст. в основному сформувалися пд.-слов'ян. нації.

В цей же час на арену класової боротьби вийшов пролетаріат. Робітники проводили перші політ. виступи — маївки, створювалися с.-д. партії Хорватії і Славонії (1894),Словенії (1896), Сербії(1903), Боснії і Герцеговини (1909). В ході *Балканських воєн 1912—13* пд.-слов'ян. народи остаточно визволилися від тур. іга. *Сараєвське вбивство* (28.VI 1914) було використане *Австро-Угорщиною* і Німеччиною як привід для воєн. нападу на Сербію, що стало початком *першої світової війни 1914—18.*

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії викликала нове піднесення нац.-визвольного руху на Балканах (див. *Которське повстання 1918*). 1.XII 1918 в Бєлграді було проголошено створення єдиного Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з дин. *Карагеоргієвичів.* Під тиском революц. мас уряд прийняв рішення про проведення агр. реформи, встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати тощо. В квітні 1919 в Бєлграді відбувся Об'єднавчий з'їзд Соціалістичної робітн. партії Ю. (комуністів), в липні 1920 її було перейменовано на Компартію Ю. (КПЮ; заборонена в грудні 1920 і до 1941 діяла в підпіллі). В боротьбі за Рад. владу в Росії і на Україні брало участь багато представників пд.-слов'ян. народів [див., зокрема, О. *Дундич,* Д. *Сердич,* С. *Ратков,* а також *Центральна Федерація іноземних груп РКП(б)*].

У 1929 в країні утвердилася військово-монархічна диктатура (скасовано конституцію, розпущено політ. партії). В жовтні 1929 д-ва дістала назву Королівство Ю. Реакційна зовн. і внутр. політика уряду Ю. зумовила піднесення з серед. 30-х рр. страйкової боротьби трудящих мас, очолюваних комуністами. В 1937 компартію очолив Й. Броз *Тіто.*

На поч. 2-ї світової війни Ю. оголосила про нейтралітет. У червні 1940 встановила дипломатичні відносини з СРСР. Рішення про приєднання Ю. до гітлерівського блоку (березень 1941; див. *Берлінський пакт 1940*) викликало опір широких нар. мас. У березні 1941 в країні відбувся держ. переворот, профашист. уряд було скинуто. Новий уряд 5.IV 1941 підписав Договір про дружбу і ненапад між Ю. і СРСР. Але наступного дня фашист. Німеччина та Італія напали на Ю. Більшу частину країни вони окупували, ін. частину було передано монархо-фашист. Болгарії та хортистській Угорщині. В Хорватії (10. IV 1941) і Сербії (серпень 1941) було сформовано маріонеткові уряди.

В країні розгорнулася народно-визвольна війна, яку очолили комуністи. Народно-визвольна війна поєднувалася з революц. боротьбою проти місцевої буржуазії за повне визволення від соціального і нац. гніту і здійснення широких демократичних перетворень. 22.XII 1941 з розрізнених партизанських загонів було сформовано 1-у Пролет. бригаду, яка поклала початок створенню Нар.-визвольної армії Ю. (НВАЮ). Вирішальні перемоги Рад. Армії над гітлерівською Німеччиною сприяли активізації боротьби народів Ю. проти окупантів та їхніх поплічників. У листопаді 1942 було сформовано Антифашистське віче народного визволення Ю. Функції уряду виконував Нац. комітет визволення Ю. на чолі з Й. Броз Тіто. На *Тегеранській конференції 1943* СРСР виступив за подання допомоги НВАЮ д-вами *антигітлерівської коаліції.* В ході спільних воєн. дій Рад. Армії і частин НВАЮ було визволено ряд районів Ю., 20.X 1944 — столицю Бєлград (див. *Бєлградська операція 1944*). У травні 1945 НВАЮ повністю визволила тер. країни від фашист. загарбників. 11.IV 1945 між Ю. і СРСР було підписано Договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво (див. *Радянсько-югославські документи*). 29.XI 1945 Установча Скупщина проголосила створення Федеративної Народної Республіки Ю. (ФНРЮ). Ю. стала на шлях соціалістичного будівництва. 31.I 1946 набула чинності перша конституція ФНРЮ. Було націоналізовано банки, великі і середні пром. підприємства, транспорт, оптову торгівлю, проведено агр. реформу. В 1948 державні відносини Ю. з СРСР та ін. соціалістичними країнами були порушені. В листопаді 1952 КПЮ перейменовано на Союз комуністів Югославії (СКЮ). В серед. 50-х рр. відносини Ю. з СРСР та ін. соціалістичними країнами нормалізувалися. В 1955 було прийнято Бєлградську декларацію урядів СРСР і Ю., 1956 — Московську декларацію про відносини КПРС і СКЮ.

Конституція 1963 законодавчо закріпила перемогу соціалістичного ладу в Ю. і проголосила країну Соціалістичною Федеративною Республікою Ю. (СФРЮ). Конституція СФРЮ 1974 відобразила сучасний стан соціалістичного будівництва на основах самоврядування. XI (1978) і XII (1982) з'їзди СКЮ підтвердили спадкоємність курсу внутр. і зовн. політики Ю.

Трудящі країни спрямовують свої зусилля на розв'язання завдань, пов'язаних з дальшим розвитком суспільно-політ. системи на основах соціалістичного самоврядування і здійснення «Довгострокової програми економічної стабілізації» (прийнята в липні 1983). Ю. є одним з активних учасників *неприєднання руху,* виступає за *розрядку міжнародної напруженості,* припинення *гонки озброєнь.* На основі угоди з *Радою Економічної Взаємодопомоги* (1964) Ю. бере участь у роботі деяких її органів. У вересні 1980 між СФРЮ і СРСР підписано довгострокову програму економічного і науково-технічного співробітництва на 1981—90. З 1945 Ю.— член ООН.

В. М. Даниленко.

Політичні партії, профспілки, інші громадські організації. *Союз комуністів Югославії,* засн. 1919. *Соціалістичний союз трудового народу Югославії* — масова громад.-політична орг-ція. Союз профспілок Югославії, засн. 1945. Союз соціалістичної молоді Югославії, засн. 1974 в результаті об'єднання Союзу молоді Югославії (засн. 1948), Союзу студентів і ряду спеціалізованих молодіжних організацій. В країні діє також Союз об'єднань ветеранів нар.-визвольної війни Югославії (з 1946).

Народне господарство. За роки нар. влади Ю. з відсталої агр. перетворилася на розвинуту індустр.-агр. країну, г-во якої розвивається

Частина міста Скоп'є.

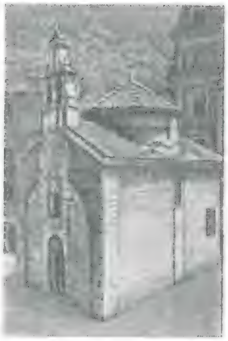
Церква св. Луки в Которі. 1195.

Різьблене вікно церкви св. Стефана (так звана Лазариця) в місті Крушеваці. 1370—74.

на соціалістичних засадах. Проведено докорінні соціально-екон. перетворення, в результаті яких встановлено сусп. власність на засоби виробн., проведено індустріалізацію, вживаються заходи по вирівнюванню екон. розвитку окремих районів тощо. В економіці головна роль належить соціалістичному сектору, в якому створюється 90 % валового сусп. продукту (1983). У пром-сті, транспорті та оптовій торгівлі його частка становить 100 %; в с.-г. виробн.— майже 50 %. В період 1961—80 середньорічні темпи розвитку сусп. виробн. становили 6 %, у т. ч. в пром-сті — 7,7 %, в с. г.— 2,2 %. В ході соціалістичного будівництва в Ю. склалися деякі характерні форми екон. організації суспільства, зокрема, існує певне число невеликих приватних підприємств і промислів, має місце децентралізоване управління економікою, широка експортна спрямованість пром-сті тощо. Ці явища суттєво впливають на стабільність екон. розвитку країни, посилюють її залежність від кризових явищ капіталістичної системи г-ва, призводять до зростання цін, інфляції, зовн. заборгованості та ін. негативних явищ. У 1983 за кордоном тимчасово працювало бл. 600 тис. югосл. робітників. У міжнар. поділі праці Ю. спеціалізується на виробн. продукції машинобудування, кольорової металургії, хім., деревообр., текст., харч. пром-сті та с. г. Міжнар. значення має курортно-туристське г-во. Починаючи з 1964 Ю. бере участь у роботі майже всіх комісій РЕВ, співробітничає в реалізації Комплексної програми соціалістичної екон. інтеграції.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1983
Електроенергія, млн. кВт·год	65 781
Буре вугілля, тис. т	11 303
Лігніт, тис. т	46 889
Нафта, тис. т	4125
Залізна руда, тис. т	5018
Боксити, тис. т	3500
Чавун, тис. т	2845
Сталь, тис. т	4135
Мідь (електролітична), тис. т	123,7
Сірчана кислота, тис. т	1299,6
Легкові автомобілі, шт.	219 614
Трактори, шт.	55 852
Цемент, тис. т	9592
Бавовняні тканини, млн. м²	379,3
Вовняні тканини, млн. м²	96,2
Взуття шкіряне, млн. пар	80,1
Цукор, тис. т	722
Тютюн ферментований, тис. т	75,0

Промисловість. У процесі соціалістичної індустріалізації в Ю. створено важку пром-сть, зокрема машинобудування, чорну та кольорову металургію, хім. пром-сть. Дальшого розвитку набула гірничодобувна галузь, більша частина продукції якої переробляється в країні. Видобувають залізну руду (Боснія та Македонія), марганець (Боснія), молібден, мідну і свинцево-цинкову руди (переважно в Сербії), сурму, ртуть (Словенія), а також боксити, нафту, магнезит, азбест, цементний мергель, мармур та ін. Енергетика країни базується гол. чин. на бурому вугіллі, лігнітах та гідроенергії й нафті. Понад 50 % електроенергії виробляють на ГЕС. На Дунаї спільно з Румунією при тех. сприянні СРСР збудовано ГЕС «Залізні Ворота», 1980 почалося буд-во ГЕС «Залізні Ворота 2». Працює перша в країні АЕС поблизу Кршко. Більшу частину нафти довозять. Переробляють її у Рієці, Сисаку, Босанському Броді, Панчево, Новому Саді, Скоп'є та ін. містах. Заг. потужність нафтопереробних з-дів перевищує 15 млн. т. Чорна і кольорова металургія працює на місцевій сировині та довізному коксівному вугіллі. Найбільший металург. комбінат — у Зениці. Електролітичну мідь виробляють у Борі, мідний прокат, дріт, кабель та ін.— у Светозарево, Тітово Ужице, Новому Саді та ін., алюміній — у Кидричево, Тітограді, Шибенику, Мостарі. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, яке дає бл. 20 % валової пром. продукції. Розвинуте залізничне (Ниш, Кралево та ін.), автомобіле- (Крагуєваць, Марибор, Прибой, Бєлград), судно- (Рієка, Пула, Сплит та ін.), електротех. (Светозарево, Любляна, Загреб, Нове Место та ін.), приладобудування та електроніка (Ниш, Крань), виробн. с.-г. машин, знарядь і тракторів (Бєлград, Новий Сад, Скоп'є, Сараєво), турбін і дизельних двигунів (Карловаць, Рієка, Пула та ін.) тощо. Хім. пром-сть представлена виробництвом пластмас, синтетичного волокна, кислот, органічних барвників, миючих засобів, фарм. препаратів, гумотех. виробів, косметики та ін. Гол. центри — Загреб, Сплит, Панчево, Бєлград. Підприємства деревообробної і целюлозно-паперової пром-сті — у Приєдорі, Баня-Луці, Дрварі, Скоп'є, Лозниці та ін.; виробн. меблів — у Бєлграді та Любляні. Значна текст. пром-сть, що працює переважно на довізній сировині, представлена виробн. бавовняних (Марибор, Крань, Загреб, Бєлград та ін.) та вовняних (Нове Место, Вараждин, Карловаць та ін.) тканин, а також виготовленням виробів з них. Шкіряно-взут. підприємства — у Борово, Крані, Загребі, Бєлграді. Важливу роль відіграє харчосмакова пром-сть (цукр., м'ясоовочеконсервна, олійницька, борошномельна, тютюнова, виноробна), продукція багатьох галузей якої експортується. Більшість підприємств цієї галузі зосереджено в Сербії.

Сільське господарство. На соціалістичний сектор припадає 1,7 млн. га оброблюваної землі і створюється (з урахуванням кооперації з індивідуальними виробниками) майже 60 % товарної с.-г. продукції. В приватному секторі налічується бл. 2,5 млн. одноосібних г-в, у обробітку — 8,3 млн. га землі (1982). Вирощують (збір, тис. т, 1983): пшеницю — 5524, кукурудзу — 10 719, цукр. буряки — 5665, соняшник — 139, тютюн — 67, картоплю — 2580. Осн. район вирощування зерна — авт. край Воєводина. Розвинуті виноградарство (1610 тис. т винограду, 1983) та садівництво. За збором слив (991 тис. т; більша частина йде на виготовлення ракії та чорнослину) Ю. займає одне з перших місць у світі.

Значну роль у сільськогосподарському виробн. відіграє тваринництво. В рівнинних районах переважає стійлове скотарство і свинарство, в горах — відгінно-пасовищне скотарство і вівчарство. Поголів'я (тис., 1983): великої рогатої худоби — 5351 (у т. ч. корів — 3050), свиней — 8370, овець — 7452, коней — 505. На узбережжі — рибальство.

Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільше значення має залізничний та автомоб. транспорт. Велику роль відіграє міжнародний транзит. Довж. (тис. км, 1983): з-ць — 9,4 (у т. ч. 3,4 — електрифікованих), автошляхів — 114 (у т. ч. 53,5 з твердим покриттям), судноплавних річкових шляхів — понад 2. Тоннаж мор. флоту — 2,4 млн. брутто реєстрових т. Гол. мор. порти — Рієка, Сплит, Шибеник, Дубровник; річковий — Бєлград. У Бєлграді і Загребі — міжнар. аеропорти. Розвивається трубопровідний транспорт.

Зовнішні економічні зв'язки. Ю. підтримує торг. відносини більш як з 140 країнами світу. За обсягом товарообороту серед торг. партнерів провідне місце належить СРСР, з якого до країни надходить більша частина імпортованого кам. вугілля, нафти, палива, синтетичного каучуку. При тех. та екон. сприянні СРСР у Ю. збудовано, будується і реконструюється бл. 140 пром. та ін. об'єктів (1983), зокрема металург. комбінати у Зениці і Скоп'є, глиноземний з-д у Зворнику, свинцево-цинковий рудник у Вареші, агломераційно-доменний комплекс у Смедерево, кілька ТЕС та ін. З Ю. вивозять машини і трансп. засоби, продукцію металообр., суднобудівної, електротех., хім., деревообр., легкої, харч. пром-сті та с. г. В імпорті переважають машини і устаткування, мінеральне паливо, мастила, хім. вироби, мінеральна сировина тощо. Основні торг. партнери — ФРН, Італія, США, соціалістичні країни — члени РЕВ. У зовнішньоторг. зв'язках широко використовуються довгострокова виробнича кооперація, спільні інвестиції у розвиток югосл. підприємств тощо. В 1983 Ю. відвідало бл. 6 млн. іноз. туристів. Грош. одиниця — динар. За курсом Держбанку СРСР 1000 динарів = 4,27 крб. (січень 1985).

М. Д. Пістун.

Охорона здоров'я. За даними ВООЗ, 1976 було бл. 130,0 тис. лікарняних ліжок (60,3 ліжка на 10 тис. ж.); 1977 мед. допомогу подавали 28,5 тис. лікарів (13,1 лікаря на 10 тис. ж.). В 1976 працювало 5,1 тис. стоматологів і 4,6 тис. фармацевтів. Підготовку лікарів здійснюють 2 мед. ф-ти ун-тів. Курорти: *Дубровник*, Сплит, Блед та ін. *А. М. Сточик.*

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Система нар. освіти в Ю. побудована відповідно до заг. закону про освіту Ю. 1958, а також реформи, проведеної в країні в 70-х рр., якою запроваджено багатоступеневу т. з. цілеспрямовану освіту. 1-м ступенем освіти є основна 8-річна школа, навчання — з 7-річного віку. В 1979/80 навч. р. у країні налічувалося 13 014 основних шкіл (2824,9 тис. учнів). 2-м ступенем цілеспрямованої освіти є 2-річні заг. серед. школи (наступна ланка після осн. 8-річної школи), які дають заг. серед. освіту. На базі заг. серед. школи будується власне цілеспрямована серед. спец. освіта з 2-річним строком навчання (3 і 4-й ступені): один рік навчання дає кваліфікацію робітника, два роки (повний курс) — серед. спец. освіту гуманітарного, природничо-тех., екон., пед., мед., тех. та ін. профілів. У 1979/80 навч. р. діяло 674 заг. серед. школи (360,5 тис. учнів) та 642 школи серед. цілеспрямованої освіти (207,6 тис. учнів). Одночасно в Ю. працювало 1227 гімназій, серед. і нижчих профес. шкіл ще не охоплених реформою (441,9 тис. учнів); 558 спец. шкіл (27 329 учнів); 255 т. з. додаткових шкіл, що діють на базі 8-річної школи і навчають нескладних професій (45 875 учнів). Для окремих народностей, які живуть у республіках СФРЮ, налічувалося 1548 основних шкіл (395,2 тис. учнів), 320 заг. серед. шкіл (78 803 учні). В 1979/80 навч. р. в Ю. діяло 124 напіввищі навчальні заклади (112,3 тис. студентів) і 227 вузів (335,6 тис. студентів). Найбільші вузи: Бєлградський університет, *Загребський університет, Люблянський університет,* університети в Сараєво, Скоп'є, Новому Саді, Приштині, Рієці, Сплиті та ін. Усі республіки Ю. мають свої вищі наукові установи, до них належать академії наук і мистецтв: Сербська (засн. 1886, Бєлград), Югослов'янська (засн. 1866, Загреб), Словенська (засн. 1921, Любляна), Боснії і Герцеговини (1966, Сараєво), Македонська (засн. 1967, Скоп'є), Чорногорська (засн. 1976, Тітоград) і н.-д. установи, підпорядковані їм. У країні працюють також регіональні наук. і культурноосв. т-ва й асоціації. У 1980 в Ю. налічувалася 481 т. з. самостійна н.-д. установа, де працювало 12 880 науковців. Окрему групу становлять наукові підрозділи ун-тів. У 1980 функціонувало 3438 б-к (наук., спец. і народних), серед яких найбільші Нар. б-ка в Бєлграді, Нац. б-ка й Робітнича в Загребі, Нар. та б-ка ім. просвітителів братів Д. і К. Миладинових у Скоп'є, Центр. нар. б-ка в Цетине, університетські б-ки та ін. У країні 387 музеїв (1980), найвідоміші з них: народний, югосл. і зарубіжного мистецтва, сучасного мистецтва, худож. галерея — в Бєлграді; Сучас. галерея й Словенський етнографічний — у Любляні; Міська галерея, Шкільнопед. музей Хорватії, колекція скульптури і фресок — у Загребі; Музей давнього мистецтва, Худож. галерея Чорногорії — в Цетине; Сучас. галерея — в Тітограді; археол., істор., худож. галерея — у Скоп'є; Галерея І. Мештровича — у Сплиті; Музей сучас. мистецтва — в Рієці; Церк. музей (зібрання портретів та ікон) — у Дубровнику; Морський музей — у Которі та ін. *Д. П. Мансфельд.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1983 в Ю. видавалося 4499 газет, журналів та ін. періодичних видань заг. тиражем понад 27 млн. прим., у т. ч. 27 щоденних газет заг. тиражем понад 2 млн. прим. Найважливіші: «Борба» (з 1922), «В'єсник» («Вісник», з 1940), «Ослободжене» («Визволення», з 1943), «Поб'єда» («Перемога», з 1943), «Політика» (з 1904) — сербохорватською мовою; «*Комуніст*» (з 1925) — сербохорватською, словенською, македонською, алб. та ін. мовами; «Дело» («Справа», з 1959) — словенською мовою; «Нова Македонія» (з 1944) — македонською мовою. Щотижневики — «Младост» («Молодість», з 1919), «Рад» («Праця», з 1945), «Економска політика» («Економічна політика», з 1952) — сербохорватською мовою. Журн. «Соціялізам» («Соціалізм», з 1958) — сербохорватською мовою. Телеграфне агентство *ТАНЮГ* засн. 1943. Внутр. радіомовлення — сербохорватською, словенською, македонською, італ., тур., рум. мовами; іноз. мовлення здійснює станція «Радіо — Ю.» 9 мовами. Телебачення — з 1958.

Література. Утворення 1918 єдиної д-ви дало поштовх дальшому розвиткові нац. л-р Ю. Значний відгомін у пролет. середовищі та в колах інтелігенції Ю. мала Велика Жовтн. соціалістична революція. Виникали різноманітні літ. угруповання, напрями й течії, передусім експресіоністського характеру, що уособлювали собою протест не лише проти консервативного естетизму й декадентського бурж. мистецтва, а й проти самого бурж. способу життя. Широку популярність здобули письменники, які ще довгий час визначатимуть осн. риси літ. процесу,— М. *Крлежа,* М. *Црнянський,* І. *Андрич,* В. *Назор,* О. *Жупанчич,* А. Градник, В. Петрович, Прежихов Воранць, Десанка *Максимович.* Активно працювали представники старшого покоління літераторів — Б. *Нушич,* А. *Шантич,* Б. Станкович, К. Ш. Джальський, Ф. Финжгар та ін. В 30-х рр. в л-рі посилилося відображення соціальних конфліктів бурж. суспільства. Яскравим виявом цього процесу став т. з. соціальний реалізм, найпомітнішими представниками якого були літератори-комуністи й близькі до робітн. руху митці М. Крлежа, А. Цесарець, С. Галогажа, Х. Кикич, Прежихов Воранць, Т. Селишкар, Б. *Крефт,* М. *Клопчич,* К. *Рацин.* Ця прогресивна течія збагатила л-ри Ю. в худож. аспекті, мала демократизуючий вплив на літ. процес взагалі.

Провідним жанром періоду Нар.-визвольної війни народів Ю. 1941—45 була патріотична, революц. поезія (Р. Зогович, В. Назор, С. Куленович, І. Г. Ковачич, Г. Витез, Ю. Каштелан, Матей Бор, К. Дестовник-Каюх, Й. Шміт, І. Мінатті, Ц. Злобець). Тема нар.-визвольної боротьби народів Ю. і нових соціальних зрушень в країні є в післявоєнний період провідною в творчості, зокрема, прозаїків Б. *Чопича,* М. *Селімовича,* М. *Лалича,* Д. Чосича, І. Дончевича, В. Калеба, Й. Хорвата, М. Божича, Ц. *Космача,* Ю. Козака, М. *Краньця,* А. *Інголича,* І. Потрча, І. Копривця, Б. Зупанчича, С. *Яневського,* Б. Конеського, більшість яких також були учасниками антифашист. боротьби.

З'явилися визначні твори в галузі істор. і соціально-психологічної прози (романи І. Андрича). Для літ. процесу 50—60-х рр. характерні дальший розвиток традицій т. з. соціального реалізму і водночас пожвавлення деяких авангардистських напрямів і течій. У прозі посилилися елементи камерного психологізму й рефлексії (К. Шполяр, З. Майдак, А. Хінг, С. Вуга та ін.), інтерес до розв'язання універсальних сусп. проблем у абстрактно-алегоричній формі (А. Шолян, І. Сламніг, Н. Ідризович, С. Новак), а також у реалістичному ключі, з філософсько-моральними (Д. Смоле, К. Кович, В. Кавчич, Ж. Чинго), соціально-критичними акцентами (Б. Зупанчич, Л. Суходольчан, Л. Ковачич, С. Розман, П. Зидар), часто з елементами натуралізму. В поезії знову виник інтерес до «вічних тем» у дусі класичного або «новітнього» романтизму (С. Раїчкович, Д. Костич, Г. Витез, Весна Парун, Ф. Космач, Й. Шміт, І. Мінатті), з'явилися твори в дусі деяких модерністських течій: *сюрреалізму* (М. Настасієвич, Д. Матич, М. Ристич, М. Дединаць, С. Михалич, Д. Зайць, Г. Стрниша, С. Вегрі), неоекспресіонізму (К. Кович, Ц. Злобець, Б. Гофман). Багатоаспектне дослідження характеру людини властиве складній у формальному відношенні поезії В. Попи, Л. Симовича, З. Голоба, Т. Сабляка, Соні Манойлович, Т. Шаламуна, М. Крамбергера, Й. Сноя та ін. Поряд з цим існує надійна реалістична література, майстри якої хоч і віддають часом данину новітнім модним впливам, та в глибинній суті лишаються на позиціях л-ри, зрозумілої і потрібної народові (Десанка Максимович, Р. Зогович, С. Куленович, Д. Цесарич, М. Славичек, Т. Младенович, Ю. Каштелан, С. Раїчкович, Н. Миличевич, О. Шольць, Я. Менарт, Е. Коцбек, Ц. Злобець, Г. Тодоровський, А. Поповський — у поезії, М. Лалич, Б. Чопич, О. Давичо, Д. Чосич, Р. Маринкович, М. Селімович, Ц. Космач, Б. Зупанчич, Й. Хорват, І. Кушан, А. Вулетич, Т. Билопавлович, М. Кранець, А. Інголич, І. Потрч, М. Михелич — у прозі). В кін. 60—70-х рр. розширюється соціально-сусп. проблематика, про що свідчать романи М. Крлежі, Ю. Франичевича-Плочара, Е. Коша, Ч. Сіярича, Д. Сушича, М. Божича, З. Майдака, М. Капора, К. Грабельшека, Н. Крайгер, Т. Георгієвського.

Драматургія Ю. також відзначалася звертанням до гострих проблем суспільного життя, багатством жанрів і стилів. Найвизначніші драматурги повоєн. періоду — М. Крлежа, Дж. Лебович, Д. Ковачевич, М. Маткович, П. Будак, Ф. Хаджич, Матей Бор, П. Козак, Б. Крефт, Д. Смоле, Т. Арсовський, К. Чашуле. Для сучас. літ. критики й літературознавства характерна наявність різних течій естетичної думки. Демократичні традиції продовжують Д. Єремич, М. Комненич, М. Ваупотич, А. *Флакер,* В. Павлетич, П. Матвеєвич, Б. Патерну, Ф. Задравець, Й. Коруза, М. Кмецл та ін.

У післявоєнний час посилилися українознавчі інтереси югосл. учених і літераторів-перекладачів. Найбільший внесок у цій галузі належить таким відомим митцям і дослідникам, як С. Суботин, П. Митропан, Десанка Максимович (перший лауреат премії ім. Івана Франка УРСР, 1982), Й. Хрвачанин, Л. Симович, М. Николич, Д. Груїч, Р. Пайкович, С. Рашкович, Й. *Бадалич,* А. Флакер, А. Менаць, Р. *Бордон,* Я. Модер, С. *Шалі,* Ф. Добровольць, Ф. Вурник, А. Глазер, Б. Крефт (почесний доктор Київ. ун-ту, 1983). У справу популяризації л-р народів Ю. на Україні в післявоєнний час значний внесок зробили такі перекладачі й дослідники, як М. Рильський, Л. Первомайський, А. Малишко, С. Панько, С. Сакидон,

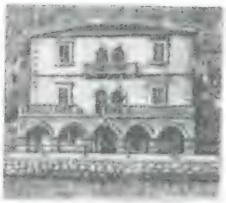
Палац Буйовича в Перасті. Архітектор Дж. Фонта. 1693.

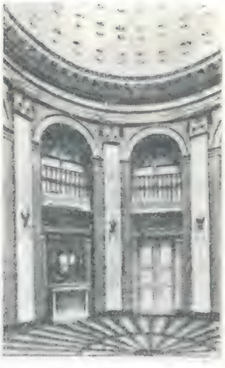
Б. Фелбінгер (?). Купольний зал палацу Янушевець. Близько 1820.

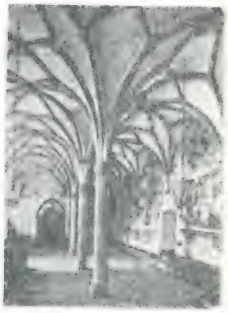
Церква в селі Светий Примож поблизу Камника. Інтер'єр. Близько 1459—1507.

Пам’ятник Невідомому солдату на горі Авала поблизу Бєлграда. Скульптор І. Мештрович. Мармур, бронза. 1934—38.

Сербський містобудівний інститут у Бєлграді. Архітектор Б. Йован. 1971.

Кафедральний собор у Сараєво.

Д. Павличко, Р. Лубківський, Д. Паламарчук, А. Горецький, І. Ющук, А. Лисенко, З. Гончарук, Ю. Чикирисов, М. Гуць, Є. Пащенко, Н. Непорожня, В. Гримич.

В. Г. Гримич.

Архітектура. На тер. Ю. збереглися руїни античних міст (Пула, Салона) з амфітеатрами, храмами і палацами (палац Діоклетіана в Спліті), твори ранньохристиянського і візант. зодчества (базиліка з мозаїками в Поречі, 6 ст.), давньослов’ян. мистецтва. Серед пам’яток 9—13 ст.— дороманські (церква св. Доната в Задарі), романські (базиліка в Костаневиці) і готичні (укріплені міста і замки) будівлі. Під час османського панування зводили характерні для мусульм. архітектури мечеті, мінарети, медресе, а також будинки т. з. балканського типу. У 15—16 ст. в архітектурі проявилися риси *Відродження* (собор у Шибенику, 1431—1505, арх. Юрай Далматинець, Никола Флорентинець та ін.). У 17—18 ст. поширилося *барокко* (урсулинська церква в Любляні, 1718—26). В архітектурі 2-ї пол. 19 ст. поширилися парадні будівлі в дусі європ. еклектики (ун-ти в Бєлграді та Любляні, Нар. театр у Загребі) і в стилі модерн, які споруджували гол. чин. австрійські архітектори. На поч. 20 ст. пошуки нац. стилю (споруди І. Вурника, Й. Плечника в Словенії) поступово змінилися тенденціями *неокласицизму* і *функціоналізму*. Після встановлення в країні нар.-демократичного ладу почалася реконструкція міст, розгорнулося масове житл. буд-во з урахуванням характеру істор. забудови, що склалася у кожній з республік. Велика увага приділяється спорудженню меморіальних архіт.-скульптурних комплексів пам’яті загиблих у роки боротьби проти фашизму. Серед архіт. робіт 70—80-х рр.— Музей Революції в Рієці (1976, арх. Н. Шегвич), палац конгресів «Сава» в Новому Бєлграді (1977, арх. М. Максимович), Будинок телебачення в Бєлграді (1980, арх. У. Богунович), Будинок культури в Любляні (1981, арх. О. Юговець), меморіальний парк «Враця» в Сараєво (1981, арх. В. Добрович), олімпійський комплекс «Зетра» в Сараєво (1982, арх. Л. Алікалфич, Д. Чапа).

Образотворче мистецтво. На тер. Ю. збереглися фігурки з кістки доби палеоліту, кераміка і скульптура доби неоліту і бронзи, пам’ятки мист. іллірійців і кельтів, давньослов’ян. мистецтва. В образотворчому мист. Словенії й Хорватії кін. 12—13 ст. набуло розквіту різьблення на дереві (двері собору в Спліті, майстер Андрій Бувина) і камені (зх. портал собору в Трогирі, 1240, майстер Радован з помічниками). У Сербії, Македонії, Боснії і Герцеговині за часів середньовіччя майстри наслідували й творчо опрацьовували візант. зразки. В цей час церкви зовні прикрашали візерунчастою кладкою й орнаментальними керамічними вставками, інтер’єри — фресками (церква св. Пантелеймона в Нерезі, Македонія, 12 ст.; церква в монастирі Сопочані, Сербія, бл. 1265), набули розвитку іконопис і мініатюра. В настінному живописі 14—16 ст. відчутні впливи чес. і нім. готичного мист., а також італ. Відродження (фрески церкви в Мартьянці, майстер Янез Аквіла; розписи церков у с. Високо, живописець Янез Люблянський та ін.). Мистецтво Відродження переживає розквіт у містах Адріатичного узбережжя (ікони Н. Божидаревича й М. Хамзича, скульптура Юрая Далматинця та ін.). У Словенії в стилі барокко працювали скульптор Ф. Робба, живописці Ф. Єловшек та Ф. Бергант, у Хорватії — живописець Ф. Бенкович. З поч. 19 ст. почало формуватися світське мистецтво (портретний живопис В. Караса — в Хорватії, К. Данила — в Сербії, Й. Томинця — в Словенії). З розвитком просвітительського й нац.-визвольного руху в серед. 19 ст. з’явився нац. історичний і пейзажний живопис (твори Д. Аврамовича, Дж. Крстича й Дж. Якшича — в Сербії). З 70-х рр. 19 ст. розвинувся реалістичний жанровий живопис: художники Я. та Ю. Шубиці — в Словенії, У. Предич, Н. Машич — в Сербії та Хорватії. На межі 19 і 20 ст. принципи *постімпресіонізму* використовували Н. Петрович — у Сербії, М. Кралевич, Й. Рачич — у Хорватії. Найвизначнішим скульптором на поч. 20 ст. був І. *Мештрович.* В умовах буржуазно-монархічного режиму мистецтво 20-х рр. розвивалося суперечливо. Прогресивний нац. напрям складався в боротьбі з *академізмом.* У 20—30-х рр. 20 ст. провідні майстри, використовуючи окремі засади постімпресіонізму, *кубізму, фовізму* й *експресіонізму* тощо, прагнули до пошуків нац. своєрідності образів (роботи П. Добровича, М. Коньовича — в Сербії, М. Милуновича — в Чорногорії, Л. Личеноського, П. Мартиноського — в Македонії). Ряд художників намагалися розвивати нар. традиції (К. Хегедушич, примітивісти І. Генералич, М. Виріус — у Хорватії). В 30-х рр. набула розвитку соціально-критична графіка (Дж. Андреєвич-Кун — у Сербії, М. Детоні — в Хорватії, Х. Смрекар — у Словенії). В 30-х рр. у Сербії розквітло мистецтво т. з. поетичного реалізму (пейзажі й жанрові сцени І. Табаковича, М. Челебоновича). В скульптурі виділялися твори Мештровича і його послідовників (А. *Августинчича* — в Хорватії, Т. Росандича — в Сербії). Під час Нар.-визвольної війни 1941—45 багато югосл. художників, які брали участь у війні, робили зарисовки (Б. Якаць — у Словенії; І. Муезинович — в Боснії та Герцеговині). Після встановлення нар. влади до тем нац. історії, нац. визвольної боротьби й соціалістичного будівництва звернулися живописці Г. А. Кос, П. Лубарда, скульптори Августинчич, С. Стоянович, Л. Долинар. З кін. 50-х рр. 20 ст. в образотворчому мист. переважають формально-пластичні тенденції. Композиції в дусі *абстрактного мистецтва* створюють М. Б. Протич, Е. Муртич, Й. Кратохвил. Життєвістю образів, гуманістичністю змісту позначені твори живописців Л. Вуяклія, Ф. Михелича, К. Див’яка, скульпторів В. Радауша, О. Янчича, Д. Тршара. В нар. мистецтві Ю. здавна поширені гончарство, різьблення на дереві, худож. обробка металу. В Києві 1980 відбулася виставка скульптури Хорватії.

Т. С. Голенко.

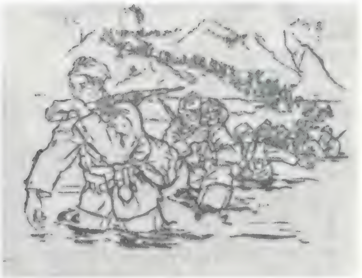

Дж. Андреєвич-Кун. Перехід через річку. Гравюра на дереві. 1946.

Музика. В муз. культурах різних республік Ю. відобразилися особливості їхнього культурно-істор. розвитку. В муз. фольклорі найсвоєріднішими є героїчні епічні пісні центр. районів Ю., а також Чорногорії, виконувані під акомпанемент гусле, і пісенно-танц. жанр *коло* та його різновид оро (Чорногорія).

У 18 — на поч. 19 ст. центрами муз. культури стали Любляна (тут 1701 засн. Філармонічну академію, 1794 — Філармонічне т-во, при якому 1816 відкрито муз. класи, згодом перетворені на муз. школу, 1765 створено Становий театр) і Загреб (1827 засн. муз. т-во «Музикферайн», згодом «Хрватскі глазбені завод», при ньому 1829 — муз. школу; 1834 — оперний театр, пізніше — Хорват. нац. театр).

Перші словенські опери — «Белин» Я. Зупана (бл. 1780) та «Веселий день, або Одруження Матичека» Я. Новака (1790), хорватські — «Кохання і злоба» (1846) і «Порин» (1851) В. Лисинського. У зв’язку з піднесенням нац.-визвольної боротьби в серед. 19 ст. створено чимало хорових т-в, муз. т-во «Глазбена матиця» (Словенія, 1872), муз. школи в Любляні (1882), Бєлграді (1899, тепер «Мокраняць»), засновано Нац. театр у Бєлграді (1869), оперні трупи при Хорват. нац. театрі (1870) і Словен. нац. театрі (1892).

Серед композиторів 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст.— К. Станкович, Й. Маринкович, С. Мокраняць, І. Зайць, Д. Єнко, С. Биничкий (автор першої серб. опери «На світанку», 1903). У 1916 відкрито консерваторії в Загребі (з 1922 — Муз.

Сцена з опери «Еро з того світу» Я. Готоваця. Бєлградський національний театр.

академія) та Любляні (1919, з 1939 — Академія музики), в Бєлграді створено Музичну академію (1937), муз. школи у Сараєво (1920), Скоп'є (1928), Цетине (1932), Баня-Луці (1934), Подгориці (1937; тепер Тітоград). Філармонічні оркестри організовано в Загребі (1919), Бєлграді (1923), Сараєво (1923), Любляні (1935). Серед кращих нац. муз. творів — опери «Коштана» П. Коньовича (1928), «Еро з того світу» Я. Готоваця (1935), балети «Пряничне серце» К. Барановича (1924), «Охридська легенда» С. Христича (1933), симф. і камерні твори Й. Славенського. Серед композиторів 20—30-х рр. — П. Коньович, М. Милоєвич, С. Христич (Сербія), К. Баранович, Я. Готоваць, Й. Славенський (Хорватія), М. Когой, С. Остерць, М. Бравничар (Словенія), Ф. Мачейовський, В. Милошевич (Боснія і Герцеговина), Ж. Фирфов, Т. Скаловський, Т. Прокоп'єв (Македонія), А. Іванович (Чорногорія). Після 2-ї світової війни і визволення Ю. створено нові муз. орг-ції (зокрема, Спілку композиторів Ю., 1950), колективи, навч. заклади, в т. ч. Бєлградську балетну школу (1947). Працюють музичні театри, симф. оркестри Радіо та філармонічні оркестри, Академічний хор і симфонічний оркестр Будинку Югосл. народної армії у Бєлграді, камерно-інструм. ансамблі (в т. ч. «Загребські солісти»), ансамблі нар. пісні і танцю «Коло», «Ладо», «Танок», «Оро», «Шота» та ін. Серед сучас. музикантів — композитори М. Ристич, С. Раїчич, Д. Радич (Сербія), Н. Девчич, М. Келемен (Хорватія), М. Козина, П. Рамовш, Д. Швара (Словенія), Б. Івановський, В. Николовський, Т. Зографський (Македонія), Д. Шкерл (Боснія і Герцеговина); диригенти О. Данон, Ж. Здравкович, Д. Жебре, С. Хубад, М. Башич, М. Хорват; співаки М. Чангалович, Б. Цвеїч, В. Хейбалова, В. Буковець (гастролі 1955 в СРСР, у т. ч. у Києві), Р. Бакочевич, З. Крнетич, піаністи Д. Трбоєвич, А. Прегер, З. Марасович; скрипалі І. Озим, К. Рупел, В. Маркович.

Театр. Театр. мистецтво Ю. увібрало культурні традиції народів, що її населяють. Значною мірою розвиткові театру в Ю. сприяла діяльність реж. Б. *Гавелли,* на творчість якого мало вплив мистецтво МХАТу (гастролі в Загребі 1922), драматурга і театр. діяча Б. *Нушича.* В 1928—35 в м. Любляні діяв утворений режисером-комуністом Ф. Делаком студійний театр «Пролетарська сцена». В роки фашист. окупації діяльність театрів припинилася. Проте 1943—44 на визволеній партизанами території працював Театр нар. визволення. Після перемоги нар. влади 1945 театр. життя в країні відроджується. Створюються нові театри. Кожна з шести республік має свій нац. театр (з драм., оперною та балетною трупами). В Ю. діють: Серб. нац. театр у Новому Саді (гастролі в Києві 1966); Бєлград. драм. театр (гастролі в СРСР, зокрема в Києві, 1983); Югосл. драм. театр (гастролі в СРСР 1956, 1965), експериментальний театр «Ательє 212» (гастролі в СРСР 1968), обидва — в Бєлграді (Сербія); Словенський нац. театр (гастролі в СРСР 1969), Експериментальний театр, обидва — у Любляні (Словенія); Чорногорський нац. театр у Тітограді (1973 гастролював в СРСР, зокрема в Києві, Одесі); Нац. театр, Драм. театр ім. Б. Гавелли, обидва — в Загребі (Хорватія); Македонський нар. театр у Скоп'є (ставив «Платона Кречета» О. Корнійчука); Нац. театр у Сараєво, який, об'єднавшись з театром у Спліті, став Нац. театром зх. областей. Профес. театри діють також у містах Пула, Битола, Зениця та ін. З 1948 працює Югосл. драм. театр, який об'єднав провідних майстрів різних республік Ю. В репертуарі театрів Ю. — п'єси нац. драматургів (Р. Доманович, Д. Лебович), зарубіжних, у т. ч. рос. і укр., авторів (Софокл, Шекспір, Ібсен, Чехов, Маяковський, Леонов, Микитенко, Корнійчук, Кочерга). На базі театру «Ательє 212» в Ю. проводяться інтернац. театр. фестивалі. В 1982 в Бєлградському міжнар. театр. фестивалі брав участь Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка (вистава «Украдене щастя» Франка). Серед відомих театр. діячів Ю. — режисери М. Милошевич, М. Белович, М. Траїлович, Б. Драшкович; актори М. Живанович, М. Црноборі, С. Жигон, М. Янкетич, С. Перович, Л. Крстич, М. Ступиця, М. Баняць. Підготовку акторів здійснюють Академії театру, кіно і телебачення в Бєлграді (з 1950), Любляні (з 1945), Загребі (з 1950). Питання теорії та історії театру розробляє Ін-т л-ри і театру Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (з 1943).

І. Г. Посудовська.

Сцена з вистави «В кінці шляху» М. Матковича. Драматичний театр. Загреб. 1954.

Кіно. Перші кінознімання провів 1905 фотограф М. Манакі (короткометражний фільм «Праля»). Спочатку виходили документальні і хронікальні фільми, більшість яких присвячувалася подіям Балканських воєн 1912—13, а також 1-ї світової війни. В 1910 було створено перший ігровий фільм «Караджордже». Найвідомішими стрічками періоду «німого» кіно були «Грішниця без гріха» (1928, реж. К. Новакович) та «Триглавські стромовини» (1932, реж. Ф. Делак). Новий етап у розвитку югосл. кіно пов'язаний з періодом Нар.-визвольної війни 1941—45, встановленням нар. влади в країні. Партизанські хронікери знімали воєнні операції, епізоди становлення нового життя на визволених територіях. Перший фільм народної Ю. — «Кінохроніка № 1» (1945). У 1945—48 створено кіностудії: «Зірка-фільм» та «Авала-фільм» у Сербії, «Ядран-фільм» у Хорватії, «Триглав-фільм» у Словенії, «Босна-фільм» у Боснії і Герцеговині та ін. У 1947 вийшов перший звуковий худож. фільм «Славиця» (реж. В. Африч) — про антифашист. боротьбу в Далмації. Серед ін. стрічок антифашист. спрямування — «Буде жити цей народ» (1947, реж. Н. Попович), «На своїй землі» (1948, реж. Ф. Штиглиць), «Великий і маленький» (1956, реж. В. Погачич). У кін. 50-х рр. створюються перші стрічки про сучасність — «У суботу ввечері» (1954, реж. Погачич), «Поїзд поза розкладом» (1959, реж. В. Булаїч) та ін. Здійснюються екранізації творів класичної та сучас. вітчизняної л-ри.

У 60—70-х рр. провідне місце продовжує займати військово-патріотична тема: «Дев'яте коло» (1960, реж. Штиглиць), «Козара» (1962) та «Битва на Неретві» (1969; обидва — реж. Булаїч), «Сутьєска» (1973, реж. С. Делич), «Ужицька республіка» (1974, реж. Ж. Митрович). Створюються також фільми, присвячені актуальним проблемам сучасності: «Танок під дощем» (1961, реж. Б. Хладник), «Обличчям до обличчя» (1963, реж. Б. Бауер), «Підопічний» (1966, реж. В. Слієпчевич; в рад. прокаті — «Кар'єра авантюриста»), «Політ мертвого птаха» (1974, реж. Ж. Павлович). У кін. 70-х рр. в кіно прийшло нове покоління кінематографістів (Р. Грлич, С. Каранович, Д. Караклаїч, Г. Маркович, Г. Паскалевич, Л. Зафранович), кіномистецтво збагатилося на нові теми, прийоми зображення. У 80-х рр. продовжують створюватися стрічки про війну: «Берлін капут» (реж. М. Милошевич), «Не падай духом, товаришу» (реж. Б. Макарович; всі — 1980), істор. фільми: «Доротея» (реж. З. Велимирович), «Переможець» (реж. Б. Дударевич), «Банович Страхиня» (реж. В. Мимиця; всі — 1980) та ін. Серед фільмів, присвячених проблемам сучасності: «Чи ти пам'ятаєш Доллі Белл?» (реж. Е. Кустуриця), «Сезон миру в Парижі» (реж. П. Голубович; обидва — 1980). Світове визнання здобула загребська школа мультиплікації (виникла 1950), серед представників — Д. Вукотич, Б. Довникович, Н. Драгич. З 1971 в Ю. проводиться міжнар. кінофестиваль «Фест». З 1949 у Бєлграді функціонує Югославська кінотека.

М. М. Черненко.

Про історію, економіку і культуру окремих республік Югославії див. також статті *Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: История Югославии, т. 1—2. М., 1963; Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР. Сборник документов и материалов. М., 1976; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні. К., 1967; Советские люди в освободительной борьбе югославского народа 1941—1945 гг. Воспоминания, документы и материалы. М., 1973; Гиренко Ю. С.

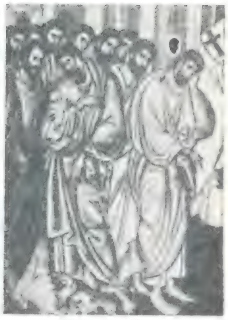
Успіння богоматері. Фреска церкви св. Трійці в монастирі Сопочані поблизу міста Нового Пазара. Фрагмент. Близько 1265.

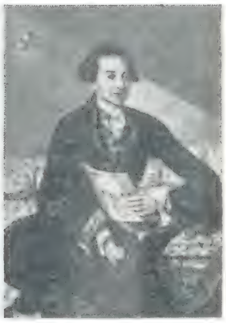
Ф. Бергант. Портрет барона Ерберга. Близько 1765.

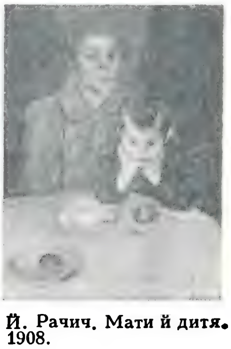
Й. Рачич. Мати й дитя. 1908.

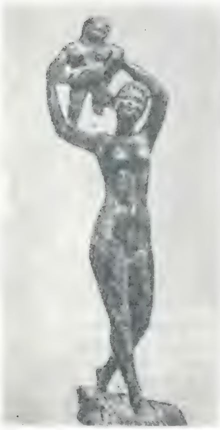

Югославія. С. Стоянович. Мати й дитя. Бронза.

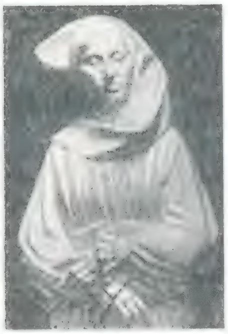

Югославія. В. Радауш. Дівчина з острова Крк. 1952.

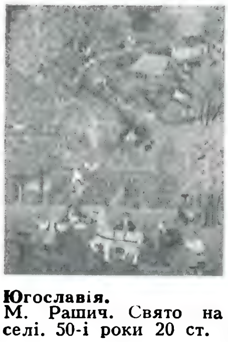

Югославія. М. Рашич. Свято на селі. 50-і роки 20 ст.

Советско-югославские отношения. (Страницы истории). М., 1983; Социалистическая Федеративная Республика Югославия. М., 1975; Гребенщиков О. С. Жемчужины Югославии (Этюды о городах). М., 1978; Никифоров Л. А., Островидов Ю. П. Социалистическая Федеративная Республика Югославия. Справочник. М., 1980; Зарубежные славянские литературы. XX в. М., 1970; Кравцов Н. И. Современный югославский роман. В кн.: Роман в современных литературах южных и западных славян. М., 1973; Ильина Г. Я. Время романа. (О романе-эпопее в литературах Югославии). В кн.: Новые явления в литературе европейских социалистических стран. М., 1976; Ільїна Г. Я., Яковлєва Н. Б. Югославський роман 70-х років. В кн.: Література правди і прогресу. К., 1979; Белоусов В. Н. Современная архитектура Югославии. М., 1973; Алешина Л. С., Яворская Н. В. Искусство Югославии. М., 1966; Овсійчук В. А. Образотворче мистецтво Югославії. К., 1983.

ЮГОСЛОВ’Я́НСЬКА РА́ДА РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ у Росії — масова революц. організація югослов’ян (кол. військовополонених австро-угорської армії), що діяла в Рад. країні 1919—21. Створена 20.III 1919 в Москві на заг. зборах югослов’ян. Орг-ція мала свої відділення на Україні. Активно підтримувала Рад. владу. Відала справами громадян югослов’ян. національностей, евакуацією їх на батьківщину. В червні — липні 1919 Виконком югослов’ян. Ради діяв у Києві. Рада провела велику роботу по створенню югослов’ян. загонів Червоної Армії на Царицинському фронті, в Самарі, Саратові, Астрахані, Ташкенті, Одесі та ін. містах.

ЮГОСЛОВ’Я́НСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ СОЮ́З (ЮРС) на Україні — революц. організація югослов’ян (кол. військовополонених австро-угорської армії), що діяла з червня 1917 до березня 1918. В складі ЮРС було бл. 20 тис. членів. Організацію очолював Центральний комітет (голова М. Чанак).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції під впливом більшовицької агітації більшість членів ЮРС підтримала Рад владу. Представники ЦК ЮРС організували югослов’ян. загони Червоної гвардії по всій Україні. Члени ЮРС були активними учасниками *Київського січневого збройного повстання 1918.* Загони югослав’ян брали участь у боротьбі проти військ *Центральної ради* і австро-нім. окупантів на Україні.

ЮГУРТИ́НСЬКА ВІЙНА́ (111—105 до н. е.) — війна між Стародавнім *Римом* і царем *Нумідії* Югуртою (звідси й назва). Спочатку Югурта, підкупивши рим. командування, добився укладення миру і збереження за собою всього царства. Проте незабаром Рим відновив воєнні дії. В 109 до н. е. Югурта зазнав поразки на р. Мутулі. В 107—106 до н. е. Гай *Марій* остаточно розгромив загони Югурти, який 105 до н. е. був страчений.

Я. Ю. Заборовський.

ЮДЕАК — див. *Митний і економічний союз Центральної Африки.*

ЮДЕ́НИЧ Микола Миколайович (1862—1933) — глава контрреволюції на Пн. Зх. Росії під час громадянської війни, генерал від інфантерії (1915). Очолював два походи (навесні і восени 1919) білогвард. Пн.-Зх. армії на Петроград. Після провалу другого походу на Петроград (жовтень — листопад 1919) Ю. 1920 втік за кордон.

Ю́ДІН Павло Федорович [26.VIII (7.IX) 1899, с. Апраксіно, тепер Горьк. обл.— 10.IV 1968, Москва] — рад. філософ і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1918. Закінчив Ін-т червоної професури (1931), 1932—38 — його директор; 1938—44 — директор Ін-ту філософії АН СРСР. В 1953—59 — посол СРСР в КНР. Осн. праці з питань діалектичного та істор. матеріалізму, наук. атеїзму, наук. комунізму, історії марксистської філософії. На XIX—XX з’їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Ю́ДІН Сергій Сергійович [27.IX (9.X) 1891, Москва — 12.VI 1954, там же] — рад. хірург, акад. АМН СРСР (з 1944). В 1915 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1928 — гол. хірург Моск. н.-д. ін-ту швидкої допомоги ім. М. В. Скліфосовського, в якому працював до кінця свого життя. Одночасно (1931—54) очолював кафедру центр. ін-ту вдосконалення лікарів. Осн. праці з питань хірургії шлунка, стравоходу, хірург. лікування хворих на туберкульоз легень, спинномозкової анестезії тощо. В 1930 Ю. вперше перелив людині кров від людини, яка раптово померла. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1948. Ленінська премія, 1962.

Ю́ДІН Тихон Іванович [2 (14).VI 1879, кол. Тульська губ.— 19.X 1949, Москва] — рад. психіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1941). В 1903 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту, де й був залишений працювати. В 1907—14 працював у Харкові та Москві. В 1924—32 — професор Казанського ун-ту (з 1930 — Казанського мед. ін-ту), з 1937 — в Укр. психоневрологічному ін-ті, 2-му Харків. мед. ін-ті. З 1943 — професор кафедри психіатрії Московського медичного ін-ту. Праці Ю. присвячені вивченню ролі екзогенних факторів у генезі різних психічних розладів, проблемам спадковості в психіатрії, шизофренії, прогресивного паралічу, епілепсії тощо.

ЮДО́ВСЬКИЙ Володимир Григорович [3(15).VIII 1880, Новогеоргіївськ Херсон. губ. — 24.X 1949] — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1903. В 1910—12 — один з керівників Луган. більшовицької орг-ції. Після Лютн. революції 1917—член Петерб. к-ту РСДРП(б). З жовтня 1917 — член Одес. обл. к-ту РСДРП(б), з грудня — голова ЦВК *Румчероду.* Один з організаторів і керівників *Одеського січневого збройного повстання 1918,* голова Одес. військ.-революц. комітету. З січня 1918 — голова Одеського Раднаркому. На початку 1919 очолив Вищу військову інспекцію України. Після громадян. війни — на парт. і викладацькій роботі. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ЮЖАКО́В Сергій Миколайович [17 (29).XII 1849, Вознесенськ, тепер місто Микол. обл.— 29.XI (12.XII) 1910, Петербург] — рос. економіст, публіцист і соціолог, ліберальний народник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. В 1898—1909 — редактор 22-томної «Большой энциклопедии» т-ва «Освіта». Висував програму реформ для підтримання сел. громади й артілі. В соціології виступав як суб’єктивний ідеаліст, заперечував класову боротьбу. В. І. Ленін різко критикував погляди С. М. Южакова (див. Ленін В. І. Повн. зібр. тв. Довідковий том, ч. 2, с. 153).

Ю́ЖИН Олександр Іванович [Южин-Сумбатов, Сумбатов-Южин; справж. прізв. — Сумбатов; 4 (16).IX 1857, с. Кукуєвка, тепер Єфремовського р-ну Тульської обл.— 17.IX 1927, Ніцца, похований у Москві] — рос. актор, драматург, театральний діяч, нар. арт. Республіки (з 1922). На профес. сцені—з 1876. З 1882 працював у Малому театрі в Москві (з 1923 — директор, з 1926 — почесний директор). Ролі: Чацький і Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Телятєв («Шалені гроші» О. Островського), Кромвель («Олівер Кромвель» Луначарського), Отелло, Макбет (однойменні трагедії Шекспіра) та ін.

Тв.: Записки. Статьи. Письма. М., 1951; Пьесы. М., 1961.

Літ.: Князевская Т. Б. Южин-Сумбатов и советский театр. М., 1966.

О. О. Кулик.

Ю́ЖНА ЛОМУВА́ТКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Брянківській міськраді. Розташована за 2 км від залізнич. ст. Ломуватка. 3,7 тис. ж. (1984). На тер. селища — шахтоуправління «Ломуватське» виробничого об’єднання «Стахановвугілля». Заг.-осв. школа, лікарня, клуб, б-ка. Виникла 1953 в зв’язку з будівництвом шахти, с-ще міськ. типу — з 1959.

Ю́ЖНЕ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, підпорядковане Суворовській райраді м. Одеси. Розташоване на березі Чорного м. 3,3 тис. ж. (1984). Підприємства побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, поліклініка, б-ка. Ю. утворено 1978.

«Ю́ЖНЫЙ РАБО́ЧИЙ» — с.-д. нелегальна група. Засн. восени 1900. До неї входили представники с.-д. орг-цій Катеринослава, Харкова та ін. пд. міст. Видавала газ. *«Южный рабочий»* (з № 3) та листівки. Проводила роботу серед робітників Пд. України. Група не поділяла ленінського орг. плану побудови партії на основі принципів централізму і на противагу йому відстоювала сепаратистський принцип створення обласних с.-д. об’єднань. В листопаді 1902 в *«Искре»* (№ 27) і в грудні 1902 в «Южном рабочем» (№ 10) було опубліковано заяву групи «Ю. р.» про визнання «Искры» керівним органом партії. Проте члени «Ю. р.» залишилися на опортуністичних позиціях, на що вказував В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 8, с. 187). II з’їзд РСДРП

(1903) оголосив про розпуск групи. Більшість її керівного складу після II з'їзду партії примкнула до меншовиків.

«ЮЖНЫЙ РАБО́ЧИЙ» — с.-д. нелегальна газета. Виходила з січня 1900 по квітень 1903 (12 номерів). Перші два номери газети видав Катериносл. к-т РСДРП. З № 3 — орган с.-д. групи *«Южный рабочий»*. «Ю. р.» друкувався в підпільних с.-д. друкарнях у Катеринославі, Кременчуку, Смоленську, Миколаєві та ін. містах. Газета закликала робітників до політ. боротьби, широко висвітлювала робітн. рух на Україні, але на змісті газети відбивалися помилки групи «Южный рабочий». Видання «Ю. р.» було припинено згідно з рішенням *Другого з'їзду РСДРП* (1903).

«ЮЖНЫЙ РУ́ССКІЙ ЗБО́РНИК» — український альманах, підготовлений і виданий 1848 у Харкові А. *Метлинським*. Крім творів Метлинського, тут надруковано драму Г. Квітки-Основ'яненка «Щира любов», кілька ліричних поезій М. Петренка («Дивлюсь я на небо», «Чого ти, козаче, чого ти, бурлаче»), гумористичну поему С. Александрова «Вовкулака», повість «Гарасько, або Талант і в неволі» та поему «Наталя, або Дві долі разом» М. Макаровського. До творів кожного письменника видавець уперше додав короткий життєпис з бібліограф. відомостями. В передмові А. Метлинський зробив спробу розглянути укр. л-ру в загальнорос. і загальнослов'ян. та європ. контексті. В збірнику подано складений видавцем «Правопис південноруської мови, або наріччя». *П. М. Федченко.*

Ю́ЖНО-САХАЛІ́НСЬК — місто, центр Сахалін. обл. РРФСР. Розташований у пд.-сх. частині о. Сахалін, на р. Сусуї. Вузол залізничних ліній. 152 тис. ж. (1983). Засн. 1882 як селище Владимировка. В 1890 тут побував А. П. Чехов. За *Портсмутським мирним договором 1905* в складі пд. частини Сахаліну відійшов до Японії, перейменований на Тойохара. 25.VIII 1945 визволений Червоною Армією. З 1946 — сучас. назва. В 1946—47 — центр Южно-Сахалінської, з 1947 — Сахалінської обл. Місто нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1971), Дружби народів (1982). Розвинуті машинобудування (з-ди: рем.-мех., тепловозовагонорем., авторем., «Сахалінзалізобетон», буд. деталей та ін.), харч. (у т. ч. рибообробна), легка (комбінат шкіряного та гумового взуття, швейна фабрика) пром-сть. Домобуд. та меблевий комбінати. Шахта «Южно-Сахалінська». В місті — Сахалінський комплексний н.-д. ін-т Далекосхідного наук. центру АН СРСР, Сахалінський філіал Тихоокеанського н.-д. ін-ту рибного г-ва та океанографії. Пед. ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей. Драм. та ляльковий театри, філармонія.

ЮЗЕФО́ВИЧ (Józefowicz) Ян Томаш (1662—19.IV 1728) — польс. хроніст. Походив з вірм. купецької родини. Навчався і деякий час викладав у Краківському ун-ті. З 1693 — канонік Львів. римсько-католицького капітулу. Автор хроніки «Зауваження про життя львівських архієпископів» (латинською мовою), яка містить відомості про події на Україні. Склав щоденник облоги Львова 1704 військом швед. короля *Карла XII*. *Я. Д. Ісаєвич.*

Ю́ЗІВКА — колишня (до 1924) назва м. *Донецька.*

Ю́ЗІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Створена в травні 1917. Перший с.-д. гурток виник у Юзівці (тепер м. Донецьк) 1898. Після II з'їзду РСДРП (1903) в складі с.-д. орг-ції сформувалася група більшовиків. Вона активно діяла в роки першої рос. революції 1905—07, підтримувала зв'язок з ленінським парт. центром за кордоном, розповсюджувала парт. л-ру, праці В. І. Леніна. Самостійна більшовицька група в Юзівці була створена в серпні 1912. Після Лютн. революції 1917 більшовики увійшли до складу об'єднаної орг-ції РСДРП, до якої входили і меншовики. 26.V 1917 вони створили самостійну орг-цію (налічувала 50 чол.). В кін. травня орг-ція ввійшла до складу створеної тоді ж Макіїво-Юзово-Петровської районної орг-ції, що об'єднувала 13 підрайонних орг-цій. З липня 1917 входила до *обласної організації РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну.* В активізації роботи орг-ції велику роль відіграв Г. І. *Петровський,* який 1913—14, 1917 приїздив у Юзівку. На поч. жовтня 1917 Ю. о. налічувала бл. 2 тис. членів партії. Юзівські більшовики відіграли значну роль у боротьбі проти *каледінщини,* у встановленні в січні 1918 в Юзівці Рад. влади. *Б. І. Корольов.*

Ю́ЗІВСЬКІ РОБІТНИ́ЧІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1892 — один з найбільших стихійних виступів робітників Юзівки (тепер Донецьк) в кін. 19 ст., відомий під назвою «холерного бунту». Сталися 2 (14). і 3 (15).VIII. Страйкарі вимагали поліпшення продовольчого постачання, підвищення заробітної плати, припинення сваволі майстрів-іноземців, грубих поліцейсько-сан. заходів боротьби з холерою, звільнення заарештованих робітників. Заворушення придушили війська, які 4 (16). VIII прибули в Юзівку. В ході масових репресій 23 чол. було вбито, бл. 500 заарештовано, 190 покарано різками. Військовий суд засудив 66 страйкарів до каторжних робіт, тюремного ув'язнення та арештантських рот.

Ю́ЗІВСЬКІ СТРА́ЙКИ 1875 і 1887 — виступи робітників Юзівки проти жорстокої експлуатації і тяжких умов праці. Страйк 1875 почався 26.IV (8.V) на підприємствах Новорос. т-ва. В страйку брали участь 2 тис. робітників. За допомогою військ страйк 29.IV (11.V) було придушено. Понад 30 чол. було заарештовано. 5 (17).V 1887 на шахті № 19 «Гірничого і пром. т-ва» понад 400 робітників застрайкувало, вимагаючи підвищення заробітної плати, припинення сваволі адміністрації та іноз. майстрів. Їх підтримали гірники сусідніх шахт № 11 і 18. 6 (18). V понад 1200 страйкарів вирушили в Юзівку, щоб залучити до виступу робітників металург. з-ду. Для придушення страйку 8 (20).V в Юзівку прибуло два батальйони піхоти. Було заарештовано 146 шахтарів, з яких 55 віддано до суду. 11 (23).V шахтарі під тиском військ. сили приступили до роботи. Побоюючись повторення виступу, підприємці змушені були піти на деякі поступки. *Г. В. Січкар.*

ЮЗ-ОБА́ — група горбів на Пд. від Керчі з розташованими на них великими курганами 2-ї пол. 4 ст. до н. е., в яких поховано представників рабовласницької знаті *Пантікапея.* Кургани досліджували 1858—60, а також у 80-х рр. 19 ст. Висота їх 8,5—12 м, окружність 160—200 м. Під земляними насипами курганів відкрито склепи з великих кам'яних плит з уступчастим склепінням і кам'яним дромосом (коридором), а також прямокутні поховальні камери з плескатою стелею без дромосу. В одному з курганів у такій камері було поховано знатну жінку, очевидно, жрицю богині *Деметри.* В склепах виявлено різьблені розмальовані дерев'яні саркофаги, іноді інкрустовані янтарем, а також знайдено золоті прикраси, дзеркала, чорнолакові й червонофігурні вази.

Ю́КА (Jucca) — рід вічнозелених рослин родини *лілійних* (агавових). Юка — деревні рослини до 12 м заввишки. Листки великі (до 1 м завдовжки), жорсткі, лінійні. Суцвіття волотевидні, до 2 м завдовжки, з великою кількістю біложовтуватих квіток (іноді понад 300). Плід — коробочка. Понад 30 видів, пошир. у Центр. Америці і в пд. частині Пн. Америки та на Азорських о-вах. З листків деяких Ю. одержують міцне волокно, з нього виготовляють мотузки, шпагат, рибальські снасті, щітки, мішковину, папір тощо. В пд. районах СРСР, зокрема на чорноморському узбережжі Кавказу і Пд. березі Криму, культивують як декоративні у відкритому грунті 11 видів юк, зокрема Ю. славну (J. gloriosa), Ю. Трекюля (J. treculii).

ЮКА́ВА Хідекі (23.I 1907, Токіо — 8.IX 1981, Кіото) — япон. фізик, член Япон. АН (з 1946), іноземний член АН СРСР (з 1966). Закінчив (1929) ун-т у Кіото. В 1953—70 — керівник Н.-д. ін-ту фундаментальної фізики ун-ту в Кіото і професор цього ун-ту. Осн. праці — з теорії ядра й елементарних частинок. Теоретично передбачив (1935) існування *мезонів* і розвинув осн. положення мезонної теорії *ядерних сил,* зокрема відкрив закон взаємодії нуклонів внаслідок обміну мезонами (потенціал Ю.). Висунув (1953) ідею проміжного *бозона.* Нобелівська премія, 1949.

ЮКАГІ́РИ (самоназва — одул, деткіль) — народність, яка живе в Магаданській обл. РРФСР і Якутській АРСР. Чисельність — 0,8 тис. чол. (1979, перепис). Мова — юкагірська (див. *Юкагірська мова*). До приєднання до Росії (17 ст.) перебували на стадії переходу від *матріархату* до *патріархату.* За Рад. влади докорінно змінилося життя Ю. Вони працюють у пром. радгоспах (мисливство, оленярство).

ЮКАГІ́РСЬКА МО́ВА — мова *юкагірів.* Ю. м. є генетично ізольо-

П. Ф. Юдін.

О. І. Южин.

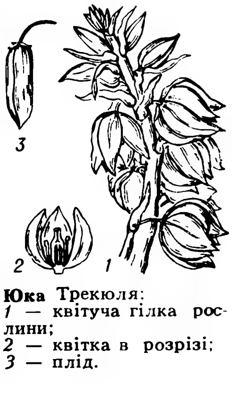

Юка Трекюля:
1 — квітуча гілка рослини;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід.

ваною *палеоазіатською мовою* (деякі вчені вважають, що Ю. м. близька до уральських та алтайських мов). В Ю. м. розрізняють два діалекти: тундровий та колимський. Осн. риси Ю. м.: наявність довгих і коротких голосних, *дифтонгів*; іменник має категорії числа, відмінка та присвійності; прикметників у юкагірській мові немає.

Літ.: Крейнович Е. А. Юкагирский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 5. Л., 1968.

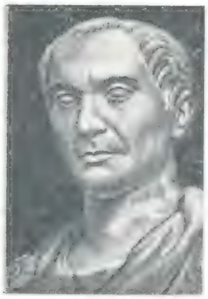

Юлій Цезар. Мармур. 1 ст. н. е.

ЮКАТА́Н — півострів у Центр. Америці, в межах Мексіки, Гватемали, Белізу. Омивається Мексіканською зат. і Карибським м. Площа бл. 180 тис. км². Поверхня рівнинна, на Пд. Сх. — гори Майя заввишки до 1122 м (пік Вікторія). Клімат тропічний, пасатний. Часто бувають *урагани*. На Пн. поширені савани, на Пд. і Пд. Сх.— тропічні ліси, вздовж узбережжя — мангрові зарості. Плантації агави-хенікену, цитрусових, бавовнику, кукурудзи. На Ю. збереглися стародавні пам'ятки культури *майя*.

Ю́КОН — ріка у Пн. Америці, в межах Канади і США (Аляска). Довж. 2897 км, площа бас. 855 тис. км². Бере початок на пн. схилах *Берегового хребта,* впадає у зат. Нортон Берінгового м., утворюючи велику дельту. Живлення снігове. Пересічна витрата води у гирлі 6500 м³/с. Під час повені (травень — червень) рівень води піднімається на 15—20 м. Судноплавний на 3200 км від гирла. У басейні ріки — родовища золота.

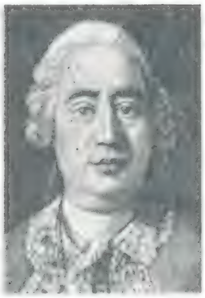

Д. Юм.

Ю́КОН — територія на Пн. Зх. Канади, на узбережжі Пн. Льодовитого ок. Пл. 536,4 тис. км². Нас. 21,4 тис. чол. (1976). Адм. і екон. центр — м. Уайтгорс. Займає сх. частину плоскогір'я Юкон. Малоосвоєна територія. Поклади та видобування міді, азбесту, срібла, поліметалів, вугілля, золота і вольфраму. Рибальство. Хутровий промисел. Початок освоєння Ю. був пов'язаний з відкриттям тут 1896 родовищ золота («золота лихоманка» Клондайку).

«ЮКРЕ́ЙНІАН АМЕ́РІКАН» («The Ukrainian American» — «Український американець») — газета укр. прогресивних організацій у США. Засн. 1965 в Детройті, з 1966 видається в Нью-Йорку. Виходить один раз на місяць англ. мовою. Газета знайомить читачів з екон. і культур. успіхами Рад. України, підтримує політику мирного співіснування, викриває політику крайньо правого «Українського конгресового Комітету Америки» та ін. укр. націоналістичних орг-цій і газет.

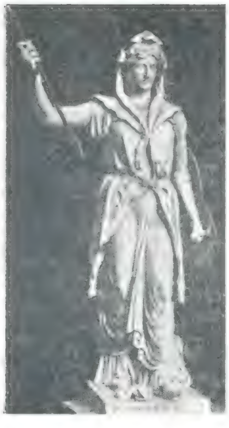

Юнона Соспіта. Мармур. 2 ст. Ватіканські музеї. Рим.

«ЮКРЕ́ЙНІАН КАНЕ́ЙДІАН» («The Ukrainian Canadian» — «Український канадець») — газета прогресивних укр. організацій у Канаді. Виходить англ. мовою з 1947 в м. Торонто. Газета знайомить українців з екон. і культур. успіхами Рад. України, з традиціями укр. прогресивних орг-цій у Канаді, виступає проти дискримінації українців, відстоює демократичні права трудящих, бореться за мир і дружбу між народами. На сторінках газети друкуються твори українських класиків і радянських письменників.

ЮЛІА́Н ВІДСТУ́ПНИК, Флавій Клавдій (Flavius Claudius Julianus Apostata; 331—363) — римський імператор з 361. Розширив права муніципальних курій, зменшив податки, відмовився від великих витрат на утримання двору. Оголосив себе прихильником дохристиянських вірувань. Видав два едикти проти християн (скасовані після його смерті). Був автором ряду творів, спрямованих проти християнської церкви (звідси його прізвисько, дане християн. духівництвом). Загинув під час війни з персами.

ЮЛІА́НСЬКИЙ КАЛЕНДА́Р, старий стиль— система літочислення, запроваджена *Юлієм Цезарем* 46 р. до н. е. Див. *Календар.*

Ю́ЛІЙ ЦЕ́ЗАР Гай (Julius Caesar Gaius; 102 або 100 до н. е., Рим — 15.III 44 до н. е., там же) — держ. і політ. діяч Стародавнього *Риму,* полководець, письменник. У 70-х рр. до н. е. завдяки участі в боротьбі за відновлення урізаних *Суллою* прав нар. *трибунів* домігся популярності. В 61—60 до н. е.— намісник пров. Іспанії Далекої. В 60 до н. е. вступив у союз з *Помпеєм* і *Крассом* (т. з. 1-й *тріумвірат*) і домігся обрання в консули на 59 до н. е. В 58—51 до н. е., будучи *проконсулом* пров. Цізальпінської, а потім Нарбонської Галлії, Ю. Ц. підкорив Римові всю заальпійську Галлію. В 49 до н. е., спираючись на армію, Ю. Ц. почав боротьбу за свою одноособову владу. Розгромивши війська прихильників сенатської республіки на чолі з Помпеєм (49—45 до н. е.), став на чолі рим. д-ви. Починаючи з 49 до н. е. Ю. Ц. поступово зосередив у своїх руках ряд найважливіших респ. посад, з 44 до н. е.— довічний диктатор і цензор, став фактично монархом. У своїй діяльності спирався на різні верстви рим. суспільства. Вжив ряд заходів, спрямованих на зміцнення і централізацію держ. апарату, упорядкування управління провінціями. Провів монетну реформу і реформу календаря (див. *Юліанський календар*). Політика Ю. Ц., зміцнення єдинодержавності його влади викликали опозицію прихильників сенатської республіки. Внаслідок змови, очоленої *Кассієм* і *Брутом,* його було вбито. Ю. Ц.— автор «Записок про галльську війну» і «Записок про громадянську війну».

В. С. Шиловцева.

ЮЛТИ́Й (Юлтиєв) Даут Ісхакович [6 (18).IV 1893, с. Юлтиєво, тепер Красногвардійського р-ну Оренб. обл.— 10.VII 1938] — башк. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Брав участь у боях за Рад. владу на Україні. Літ. діяльність почав 1908. Вірш «На збройному заводі» (1917) присвятив життю робітників України. Автор збірок віршів «Уральські мелодії» (1921), «Мої пам'ятки» (1924), «В селі» (1929), поем «Майсара» (1930), «Айхилу» (1933). Вперше в башк. л-рі звернувся до образу В. І. Леніна. В істор.-революц. романі «Кров» (кн. 1, 1934, кн. 2 написана 1936, надрук. 1970) зображено події на Україні та в Білорусії в роки 1-ї світової війни.

Тв.: Рос. перекл. — Мечта и жизнь. М., 1979. *С. Г. Сафуанов.*

ЮЛЬ (Juel) Юст (1664, Виборг — 1715) — дат. дипломат і військ. діяч, віце-адмірал (з 1712). В 1709—11 — посол Данії в Росії. В 1711 подорожував по Україні. Залишив щоденник (опубл. 1893 у Копенгагені, рос. переклад — 1892, 1899—1900), в якому подав опис ряду міст України, відомості про побут і звичаї населення укр. земель. *Я. Д. Ісаєвич.*

ЮМ (Hume) Дейвід (26.IV 1711, Единбург — 25.VIII 1776, там же)— англ. філософ, історик, економіст і публіцист, представник англ. *Просвітительства.* Закінчив Единбурзький ун-т. За філос. поглядами — представник *суб'єктивного ідеалізму,* прибічник *скептицизму* й *агностицизму,* попередник *позитивізму.* В своїх творах «Трактат про людську природу» (1739—40), «Дослідження про людський розум» (1748) та ін. піддав сумніву існування об'єктивної реальності, намагався довести, ніби предмети і явища дійсності є лише комбінаціями відчуттів людини, її психічними переживаннями. Джерело відчуттів, за Ю., невідоме. Заперечував об'єктивний характер причинності, визнавав тільки послідовність явищ у часі. Дотримувався *деїзму.* В питаннях моралі виходив з концепції *утилітаризму,* вбачаючи в корисності критерій моральних дій. Естетику Ю. зводив до психології людського сприйняття, прекрасне тлумачив як найбільш придатне для досягнення практичної мети. Як економіст Ю.— прихильник бурж. ідеї вільної конкуренції і торгівлі, критик *меркантилізму,* представник кількісної теорії грошей. Філос. вчення Ю. мало значний вплив на розвиток ідеалістичної філософії (*емпіріокритицизму,* позитивізму, *прагматизму*). В істор. творах («Історія Англії», т. 1—8, 1753—62) Ю. проголошував рушійною силою історії розвиток ідей і моралі, а також діяльність видатних осіб.

«ЮМАНІТЕ́» («L'Humanité» — «Людство») — щоденна газета, ЦО *Французької комуністичної партії* (ФКП). Засн. 1904 Ж. *Жоресом* як орган Франц. соціалістичної партії. З 1905 — орган об'єднаної *Французької соціалістичної партії.* З 1920 — орган ФКП, 8.II 1923 офіційно оголошена ЦО ФКП. В серпні 1939 заборонена; до серпня 1944 виходила в підпіллі. Має недільний випуск — «Юманіте діманш» («Людство в неділю», з 1948). Видається в Парижі.

ЮМА́ШЕВ Іван Степанович [27. IX (9.X) 1895, Тбілісі — 2.IX 1972, Ленінград] — рад. військ.-морський діяч, адмірал (1943), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. З 1912 — матрос, унтерофіцер на Балт. флоті. У Рад. ВМФ з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив курси командирів кораблів при Військ.-мор. академії. З 1938 — команд. Чорномор. флотом, з 1939 — Тихоокеанським флотом. З 1947 — заст. міністра Збройних Сил СРСР, головнокоманд. ВМС, з 1950 — військ.-мор. міністр. У 1951—57 — нач. Військ.-мор. академії. З 1957 — у відставці. В 1941—56 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 6 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЮНГ (Jung) Карл Густав (26.VII 1875, Кесвіль, поблизу Базеля — 6.VI 1961, Цюріх) — швейцарський психолог і психіатр. У 1913 засн. школу аналітичної психології — одного з напрямів *глибинної психології*. Розвивав ідею про колективні форми психічного — т. з. архетипи колективного *несвідомого*. Створив учення про людські типи, в основу якого поклав ідеї індивідуалізації та зміни *установок* особистості (установочні типи). В своїх працях намагався подолати однобічність різних спрямувань *психоаналізу*. З часом у Ю. посилилися містичні тенденції.
В. А. Роменець.

ЮНГ (Янг; Joung) Томас (13.VI 1773, Мілвертон, графство Сомерсет — 10.V 1829, Лондон) — англ. фізик, астроном, лікар, член Лондон. королівського т-ва (з 1794). Вивчав медицину в Лондоні, Единбурзі, Лейпцигу.

Найважливіші праці Ю. присвячені фізичній оптиці (ввів цей термін) і фізіол. оптиці. Він є одним з творців хвильової теорії світла. Досліджував інтерференцію (цей термін ввів 1802) і дифракцію світла, висунув гіпотезу про поперечний характер світлових хвиль, розробив основи теорії кольорового зору, встановив, що акомодація ока зумовлюється зміною кривини кришталика тощо. Праці Ю. стосуються також астрономії, механіки (зокрема, запровадив *Юнга модуль*), акустики, теплоти, геофізики, хімії, філології.

ЮНГА МО́ДУЛЬ, E — фізична величина, за допомогою якої характеризують здатність пружних тіл до розтягу або стиску при деформуванні. Ю. м. визначають шляхом випробувань на розтяг спец. зразків — достатньо довгих і тонких кругових циліндричних тіл (стержнів). Обчислюють за формулою: $E = \frac{Pl}{F\Delta l}$, де P — сила розтягу, l — початкова довжина стержня, Δl — приріст довжини при розтягу, F — площа поперечного перерізу. Для різних матеріалів E має неоднакові значення. Запровадив 1807 Т. *Юнг*.
Я. Ф. Каюк.

ЮНГА ПЛАН — план стягнення *репарацій* з Німеччини після її поразки в 1-й світовій війні 1914—18. Розроблений 1929 к-том фінанс. експертів провідних капіталістич. країн під головуванням амер. банкіра О. Юнга (замість *Дауеса плану*). Мета Ю. п.— сприяти дальшому проникненню амер. капіталу в Європу і відродженню воєнно-пром. потенціалу Німеччини, агресивні заміри якої правлячі кола зх. д-в намагалися спрямувати проти СРСР. За Ю. п. розмір щорічних репараційних платежів з Німеччини суттєво зменшувався. Скасовувався контроль над її економікою. В 1931 нім. уряд, підтриманий президентом США Г. К. Гувером, відмовився від сплати репарацій. В 1932 Ю. п. скасований Лозаннською конференцією.

ЮНГЕРМАНІА́ЛЬНІ (Jungermanniaes) — підклас печіночників, або *печіночних мохів*. Вегетативне тіло у вигляді слані або листостеблової будови, стебла здебільшого лежачі чи висхідні, вкриті трьома або двома рядами листків. *Архегонії*, як правило, оточені т. з. періантієм, утвореним зрослими верхівковими листками, містяться на кінці стебла або гілочок. *Антеридії* розміщені в пазухах листків. Коробочка спорогона на ніжці, куляста або овальна, розкривається чотирма стулками; в ній містяться спори і мертві клітини з спіральними потовщеннями — т. з. елатери, що сприяють розсіюванню спор. Ю. — найбільший підклас печіночників, який об'єднує бл. 50 родин, бл. 5 тис. видів (бл. 250 родів), пошир. в усіх частинах світу. Ростуть по сирих місцях — на землі, корі дерев (переважно в тропіч. лісах). В УРСР — бл. 140 видів (27 родин), найпошир. з них лофоколея різнолиста (Lophocolea heterophylla), радула сплющена (Radula complanata), фрулланія розширена (Frullania dilatata).

Ю́НГМАН (Jungmann) Йосеф (16.VII 1773, Гудліце, поблизу Бероуна — 14.XI 1847, Прага) — чес. філолог і поет. Закінчив Празький ун-т (1799). Виступив як поет 1795. Діяч чес. нац. Відродження. Відіграв велику роль у становленні й розвитку нової чес. літ. мови. Обстоював необхідність взаємозв'язків слов'ян. народів, зокрема чес.-рос. зв'язків. Осн. праці: «Історія чеської літератури» (1825), «Чесько-німецький словник» (т. 1—5, 1835—39), мемуарні «Записки» (1845, опубл. 1871).

ЮНЕ́П — див. *Програма ООН з навколишнього середовища.*

ЮНЕ́СКО (англ. UNESCO; United Nations Educational Scientific and Cultural Organisation — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) — міжурядова організація, *спеціалізована установа ООН*. За статутом ЮНЕСКО (вступив у силу 4.XI 1946) її цілі — сприяння справі миру та безпеки шляхом розвитку співробітництва між країнами в галузі освіти, науки і культури для заохочення загального додержання справедливості, правопорядку, прав людини і основних свобод, передбачених *Статутом ООН* для всіх народів світу, незалежно від раси, статі, мови чи релігії. На 1.IX 1984 до орг-ції входила 161 країна. СРСР, УРСР, БРСР стали її членами 1954. Понад 250 міжнар. неурядових орг-цій мають *консультативний статус* при ЮНЕСКО, більше 400 підтримують з нею контакти. Бюджет ЮНЕСКО складається з внесків країн-членів. З 60-х рр. ЮНЕСКО під впливом країн соціалізму активізувала свою участь у боротьбі за мир, роззброєння, міжнар. взаєморозуміння, проти колоніалізму, расизму та *апартеїду*. Активну роль у виконанні програми ЮНЕСКО відіграє СРСР. До осн. напрямів роботи орг-ції належать проблеми боротьби з неписьменністю, розвитку освіти, підготовки кадрів, вивчення і поширення нац. культур, *охорона навколишнього середовища* і пам'ятників культури, співробітництво у розв'язанні глобальних наук. проблем у галузі океанографії, геології, гідрології, соціології тощо. Значне місце посідають питання інформації. У своїй діяльності ЮНЕСКО спирається на створені за Статутом у країнах — членах Нац. комісії в справах ЮНЕСКО. Найвищим органом ЮНЕСКО є Ген. конференція, сесії якої відбуваються раз на два роки. В перерві між сесіями діє Виконавча рада (51 член).

У 1980 членом Виконавчої ради обрано представника УРСР. Штаб-квартира орг-ції — в Парижі, де знаходиться її Секретаріат на чолі з Ген. директором. Орг-ція проводить значну видавничу діяльність. Вона випускає 26 періодичних видань, серед яких найпоширеніші: «Кур'єр ЮНЕСКО» (видається 28 мовами, з 1957 — й рос. мовою), «Культури», «Музеум», «Перспективи освіти», «Імпакт», «Природа і ресурси» (рос. мовою з 1982). ЮНЕСКО взяла участь у відзначенні 100-річчя від дня народження В. І. Леніна (1970), 150-річчя від дня народження К. Маркса (1968), 1500-річчя заснування Києва (1982) та ін. *Ю. М. Кочубей.*

«Ю́НЫЙ ЛЕ́НИНЕЦ» — газета піонерів і школярів України, орган ЦК ЛКСМУ та Респ. ради Всесоюзної піонерської орг-ції ім. В. І. Леніна. Засн. 1922 в Харкові під назвою *«Юный спартак»*. З лютого 1924 по листопад 1928 — «Юный ленинец». З грудня 1928 по липень 1938 не виходила. З 1938 виходить у Києві: у липні 1938 — червні 1941 — під назвою «Юный пионер», з січня 1944 — «Юный ленинец». Газета знайомить з життям і досвідом передових піонерських дружин та загонів; допомагає учням оволодівати знаннями, виховує піонерів і школярів у дусі ідей комунізму.
Н. Л. Лобода.

«Ю́НЫЙ СПАРТА́К» — перша дитяча газета в СРСР. Засн. 1922 в Харкові як орган Харків. міськкому юних спартаківців (однієї з перших дитячих комуністичних груп на Україні). Виходила рос. мовою. З лютого 1923 — газета Харків. губкому КСМУ та міськкому юних спартаківців, а з серпня 1923 — всеукр. щотижнева газета Центр. та Харків. губернської комісії по дитруху та Харків. міськкому юних спартаківців. Після смерті В. І. Леніна «Ю. с.» 2 лютого 1924 перейменовано на *«Юный ленинец»*. *Н. Л. Лобода.*

ЮНИ́ЦЬКИЙ Анатолій Іванович (31.III 1912, м. Ніжин — 12.V 1976, Луцьк) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1968). Творчу діяльність почав 1932 в театрі «Червоний Жовтень». Працював у театрах України, 1945—76 — у Волин. укр. музично-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Серед ролей — Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Сиплий («Оптимістична трагедія» Вишневського), Фігаро («Весілля Фігаро» Бомарше).
К. О. Силіна.

ЮНІДО́ — див. *Організація ООН по промисловому розвитку.*

Ю́НКЕР Василь Васильович [25. III (6.IV) 1840, Москва — 1 (13).II

І. С. Юмашев.

Т. Юнг.

А. І. Юницький.

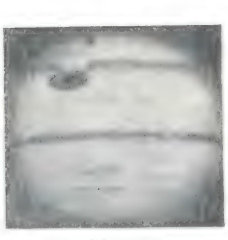
Фотографія **Юпітера** в синьому промінні, одержана на 5-метровому рефлекторі. Зліва вгорі — Велика Червона Пляма, над нею — тінь 3-го супутника.

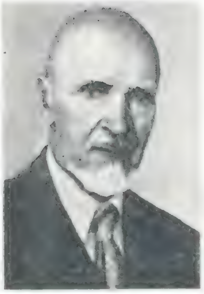

К. Ф. Юон.

Л. Д. Юпко.

Т. П. Юра.

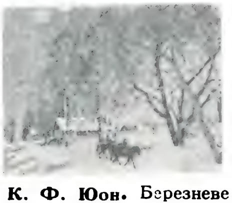

К. Ф. Юон. Березневе сонце. 1915. ДТГ у Москві.

1892, Петербург] — рос. дослідник Африки. Почесний член Рос. геогр. т-ва (з 1887). Одержав мед. освіту в Дерпті й Геттінгені. В 1873—75 подорожував по Тунісу, Алжіру, Лівії та Єгипту. В 1876—78 і 1879—86 здійснив дві подорожі у внутр. райони Центр. Африки. Написав тритомну працю з географії, етнографії та історії Пд. Судану й пн. частини Уганди.

Ю́НКЕР (нім. Junker, букв.— молодий дворянин, панич) — 1) Дворянин, великий поміщик у Пруссії; в широкому розумінні — великий дворянин-землевласник у Німеччині (див. *Юнкерство*). 2) В рос. армії 18—1-ї пол. 19 ст. *унтер-офіцер* з дворян, який мав право на пільговий строк вислуги при присвоєнні першого офіцерського чину. 3) З 1864 — вихованці юнкерських та інших військ. училищ, що готували молодших офіцерів для рос. армії.

Ю́НКЕРСТВО — нім. великі дворяни-землевласники. Ю. виникло в 16 ст., соціальну основу його становило дворянство-лицарство, гол. чин. у Сх. Пруссії. Поступово еволюціонувало від феодального господарства до капіталістичного. В 1933 Ю. брало активну участь у встановленні фашизму в Німеччині. В сх. частині Німеччини Ю. як клас було ліквідовано в результаті агр. реформи 1945. У ФРН у старому розумінні Ю. не існує, кол. юнкерські господарства перетворилися на капіталістичні с.-г. підприємства.

ЮНКТА́Д — див. *Конференція ООН по торгівлі й розвитку.*

«ЮН-ЛЕ ДАДЯ́НЬ» — найдавніша і найбільша кит. енциклопедія, складена в одному примірнику 1403—08. Написана на основі класичних конфуціанських, буддійських та даоських книжок, праць з історії, філософії, медицини, техніки, землеробства, відомих драматичних та художніх творів, антологій та ін. (бл. 8 тис. першоджерел). Налічувала 11 095 томів, зведених у 22 877 книжках (зшитках) осн. корпусу та в 60 книжках правил користування і змісту. В 1562—67 з енциклопедії знято копію. Збереглося 215 томів, які 1959 перевидано фотолітографським способом. *І. К. Чирко.*

ЮНОКОМУНА́РІВСЬК — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді. Розташований на р. Булавинці (бас. Міусу), за 5 км від залізнич. ст. Єнакієве. Засн. 1908 як шахтарське с-ще. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1965 Ю.— місто (1924—65 було с-щем шахти і наз. Юнком). У місті — видобування кам. вугілля (3 шахти), підприємства побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи; лікарня; Палац культури, 3 клуби, 2 бібліотеки.

ЮНО́НА (лат. Juno) — у рим. міфології богиня шлюбу, охоронниця жінок і материнства. Дружина *Юпітера.* На честь Ю. в Римі 1 березня жінки влаштовували сімейне свято — матроналії. Ю. ототожнювали з грец. богинею *Герою.* Іл. с. 474.

ЮНРРА (англ. UNRRA; United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй) — міжнар. організація, створена 9.XI 1943 для подання допомоги країнам, що потерпіли під час 2-ї світової війни. Угоду про створення ЮНРРА підписали у Вашінгтоні 44 д-ви, в т. ч. СРСР; Українська РСР приєдналася до ЮНРРА 18.XII 1945. Фонди орг-ції складалися з внесків країн-членів, територія яких не зазнала ворожої окупації (розмір внесків становив спочатку 1 %, а потім 2 % від нац. доходу країни). На території країн, яким подавалася допомога, утворювалися місії ЮНРРА. США намагалися використати допомогу ЮНРРА як знаряддя тиску на політику країн, яким подавалася допомога. В 1947 ЮНРРА припинила свою діяльність.

ЮНЬНА́НЬ — провінція на Пд. Китаю. Площа 390 тис. км^2. Нас. 32,6 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Куньмін. Більшу частину тер. займає Юньнаньське нагір'я. Клімат субтропічний мусонний. Найбільші річки — Меконг, Янцзи, Салуїн. Поширені ліси. Вирощують рис, кукурудзу, пшеницю, бобові, з технічних — рапс, арахіс, тютюн, чай, бавовник, цукр. тростину, а також тропічні культури. Розводять велику рогату худобу (переважно буйволів) та свиней. Шовківництво. В лісах — заготівлі деревини. Видобувають олово, мідну, свинцево-цинкові, заліз. руди, вугілля, кам. сіль. Підприємства металург. (у т. ч. виплавка олова), маш.-буд., хім., цем., лісової, текст., харч. пром-сті. Розвинуті кустарні промисли. Гол. промисловий центр — Куньмін.

М. В. Фурманов.

ЮО́Н Костянтин Федорович [12 (24).X 1875, Москва — 11.IV 1958, там же] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1950); дійсний член АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1951. У 1894—99 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. Був членом «*Союзу російських художників*» (1904—25), *АХРР* (з 1925), брав активну участь в організації *Спілки художників СРСР* (1957—58 — перший секретар її правління).

Твори: «Троїцька лавра взимку» (1910), «Березневе сонце» (1915), «Нова планета» та «Куполи і ластівки» (обидва — 1921), «Парад Червоної Армії» (1923), «Сестри-комсомолки» (1929), «Парад на Красній площі 7 листопада 1941 року» (1942, варіант 1949), «Портрет В. М. Пашенної» (1945), «Ранок індустріальної Москви» (1949) та ін. Відомий як театр. художник. Педагогічна діяльність (1900—17 — засновник та керівник худож. школи в Москві; 1939—40 — професор АМ у Ленінграді). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Об искусстве, т. 1—2. М., 1959. *Літ.:* Осмоловский Ю. Э. Константин Федорович Юон. М., 1982.

ЮПІ, Юнайтед Пресс Інтернешнл (англ. UPI; United Press International — Об'єднана міжнародна преса) — одне з найбільших інформаційних агентств США. Засн. 1958. Є комерційним підприємством. Має 146 відділень всередині країни і 78 за кордоном, обслуговує понад 7500 газет, радіо-, телестанцій і телеграфних систем понад 100 країн світу. Центр — у Нью-Йорку.

ЮПІ́ТЕР [лат. Jup(p)iter] — у рим. міфології головний бог; його вважали богом неба, світла, дощу, грому, блискавки. Пізніше Ю. вшановували і як покровителя Рим. держави. Ю. ототожнювали з грец. *Зевсом,* міфи про якого з грец. міфології було перенесено на Юпітера. Іл. с. 478, а також до ст. *Рококо,* т. 9, с. 446.

ЮПІ́ТЕР — найбільша планета *Сонячної системи,* п'ята за віддаленням від Сонця, астр. знак ♃. Серед. віддаль Ю. від *Сонця* — 5,203 *астрономічної одиниці* (бл. 778 млн. км). *Ексцентриситет* орбіти 0,0484, кут між площинами *орбіти* й *екліптики* 1°18′, сидеричний період обертання навколо Сонця 11,9 тропічного *року.* Екваторіальний радіус Ю. 71398 км, стиснення 1 : 15,4. Ю. швидко обертається навколо власної осі: поблизу екватора планети період обертання 9 год 50 хв 30 с, а на середніх широтах ($\varphi > 12°$) — 9 год 55 хв 41 с. Маса Ю. становить $1,901 \cdot 10^{30}$ г (удвічі більше за масу решти *планет,* разом узятих); серед. густина його (як і ін. *планет-гігантів*) досить низька — 1,33 г/см^3, що в чотири рази менше за земну густину і наближається до серед. густини Сонця. Прискорення сили тяжіння на екваторі Ю. 23,22 м/с^2, на полюсі — 27,07 м/с^2, друга *космічна швидкість* на поверхні Ю.—61 км/с. Макс. яскравість Ю. становить —2,55 візуальної *зоряної величини.* Ю. має 16 природних супутників (див. *Супутники планет*), найяскравішими з яких є *Ганімед, Європа, Іо, Каллісто.*

Поверхня Ю. закрита суцільним шаром хмар, який складається з темних смуг (поясів) і світлих зон, розташованих паралельно екваторові. Осн. складовими атмосфери Ю. є водень, гелій, неон, метан і аміак. Припускається наявність деякої кількості водяної пари, монооксиду вуглецю, фосфіну, ацетилену, етану, ціаністого водню та ін. сполук. В атмосфері Ю. спостерігається т. з. Велика Червона Пляма (мал.), що являє собою гігантський вихор, який утричі перевищує розміри Землі. Тепла від Сонця на одиницю площі Ю. одержує в 27 разів менше, ніж Земля, тому сонячне випромінювання може нагріти поверхню Ю. лише до —150 °С. Однак прямі виміри в сантиметровому радіодіапазоні дають т-ру від —100 °С до —80 °С і навіть вище. Це пояснюється досить інтенсивним тепловим потоком з надр Ю. (джерелом якого може бути тільки гравітаційне стиснення), який майже в два рази перевищує тепловий потік від Сонця. Ю. має потужну магнітосферу. З денного боку вона тягнеться на 50—100 радіусів Ю. (залежно від густини *сонячного вітру*), з нічного досягає орбіти *Сатурна.* На знімках, одержаних 1979 з борту «Вояджера-1» (див. «*Вояджер*»), навколо Ю. виявлено кільце. Його товщина 30 км, ширина бл. 9000 км, зовн. край віддалений від хмарного покриву на 57 тис. км. Дані про Ю. та його супутники одержано також за допомогою космічних апаратів «Піонер-10» і «Піонер-11» та «Вояджер-2». Іл. с. 475.

Літ.: Ксанфомалити Л. В. Планеты, открытые заново. М., 1978; Маров М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981; Юпитер, т. 1—3. Пер. с англ. М., 1978—79. *В. В. Аврамчук.*

ЮПКО́ Лев Дмитрович (н. 29.X 1911, м. Краматорськ, тепер Донец. обл.) — рад. інженер-металург, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1932) Моск. ін-ту сталі працював на металург. з-дах Донбасу, Магнітогорському металург. комбінаті, Донецькому, Комунарському металург. з-дах. З 1956 — директор металург. заводу «*Запоріжсталь*» імені С. Орджонікідзе. Ю.— організатор впровадження нових тех. досягнень на заводі. З січня 1983 — персональний пенсіонер. Делегат XXII—XXVI з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 5—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1960. Держ. премія УРСР, 1977. *М. К. Гуща.*

ЮРА́ Гнат Петрович [27.XII 1887 (8.I 1888), с. Федварі, тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.— 18.I 1966, Київ] — укр. рад. актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1940). Член КПРС з 1938. Сценічну діяльність почав 1904 в аматорському гуртку; в профес. театрі — з 1907 (трупа С. Максимовича), 1913—14 грав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, був актором і режисером у київ. «*Молодому театрі*». В 1920 Ю. — один з засновників створеного у Вінниці Нового укр. драм. театру ім. І. Франка (з 1923 — в Харкові, з 1926 — Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка), який очолював до 1961 (з 1954 — разом з М. *Крушельницьким*). Мистецька особистість Ю. формувалась на реалістичних традиціях укр. дожовтн. театру. Акторський хист найбільше виявився у характерних та комедійних ролях. Кращі з них: Мартин Боруля, Стьопочка Крамарюк, Терешко Сурма, Бонавентура («Мартин Боруля», «Житейське море», «Суєта», «Сто тисяч» Карпенка-Карого), Копистка («97» М. Куліша), Лука («На дні» М. Горького), Швейк («Пригоди бравого вояка Швейка» за Гашеком). Серед вистав — «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Украдене щастя» І. Франка, «Безталанна» Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Дон Карлос» Ф. Шіллера. Знімався в кіно (фільми «Кармелюк», «Прометей», «Тарас Шевченко» та ін.). Інсценізував поеми «Гайдамаки» і «Іван Гус» за Т. Шевченком, «Свято святого Йоргена» за Бехстедом, створив сценічний варіант «Циганки Ази» — «Лиха доля» за М. Старицьким. Автор літ. праць з питань театр. мистецтва: «20 років» (1940), «Режисер у театрі» (1962). В 1938—61 викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1946 — професор). Депутат Верховної Ради УРСР 1—5 скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Іл. див. також до ст. *Акторське мистецтво,* т. 1, с. 448—449.

Тв.: Життя і сцена. К., 1965.

Літ.: Бобошко Ю. Гнат Юра. К., 1980.

Ю. М. Бобошко.

Г. П. Юра в ролях Крамарюка («Житейське море» І. Карпенка-Карого), Швейка («Пригоди бравого солдата Швейка» за Я. Гашеком), Луки («На дні» М. Горького) та Мусія Копистки («97» М. Куліша).

Г. П. Юра.

ЮРА́ Терентій Петрович [10 (22).IV 1884, с. Федварі, тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.— 9.V 1973, Київ] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1940). Брат Г. *Юри* та О. *Юри-Юрського.* У 1905 вступив до профес. укр. трупи С. Максимовича (м. Єлисаветград, тепер Кіровоград). В 1908—17 грав у мандрівних трупах та антрепризах О. Дукельського, О. Суходольського, П. Колесниченка та ін., 1921—57 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей: Хома («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Іван («Безталанна» Карпенка-Карого), Гнат Гиря («97» М. Куліша), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Осип («Ревізор» Гоголя), Сатін («На дні» М. Горького), Тартюф («Тартюф» Мольєра). Знімався в кіно (фільм «Іван» та ін.). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Ю. М. Бобошко.

ЮРА́ — середньовисокі гори в Зх. Європі, у межах Франції та частково Швейцарії. Довж. 250 км, шир. до 65 км. Макс. висота 1718 м (г. Неж). Розвинутий *карст.* Схили до вис. 700 м вкриті буковими лісами, вище — ялинові й ялицеві ліси; на вершинах —луки. Численні джерела.

Ю́РА ЦЕ́РКВА в Дрогобичі — пам'ятка укр. *дерев'яної архітектури* галицької школи (перевезено 1656 із с. Надієвого). Найдавніші частини — *зруби* бабинця, нефа (кін. 15 — поч. 16 ст). Суч. вигляду набула на поч. 18 ст. Храм у плані тридільний, з квадратним (7,5 × 7,5 м) нефом з двома бічними гранчастими конхами-криласами та гранчастими вівтарем і притвором-бабинцем (уся довж. храму 18 м). Гол. три зруби увінчані трьома верхами без заломів, а криласи — верхами з одним заломом. У 1678 було збудовано дзвіницю (вис. з хрестом 27 м). У 1646—48 під керівництвом Стефана з Медики розписано неф храму, 1678 — *восьмерик* середнього верху і сам верх, 1711—14 — Введенську каплицю на хорах. У 1648—50 створені іконостас та ікони у стилі епохи *Відродження.*

Г. Н. Логвин.

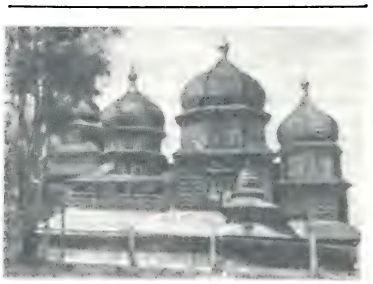

Юра церква в Дрогобичі. Кінець 15—початок 16 ст.; 18 ст.

ЮРА́СОВ Михайло (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 18 ст. Учень і помічник арх. І. Ф. *Мічуріна.* Працював у стилі укр. *бароккo.* Споруди: бурса при Софійському монастирі (1763—67), вівтарна частина Михайлівського собору Видубицького монастиря (1770—75, добудова), будинок ігумена Видубицького монастиря (1770—75); усі — у Києві, (у співавт. з П. Поповим). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Софійський музей,* т. 10, с. 208—209.

ЮРА́-ЮРСЬКИЙ Олександр Петрович [11 (23).VI 1895, с. Федварі, тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.— 30.XII 1968, Київ] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947), нар. арт. Уз. РСР (з 1944). Член КПРС з 1951. Брат Г. П. *Юри* та Т. П. *Юри.* Закінчив 1919 драм. студію «*Молодого театру*» (Київ). У 1920—48 працював в Укр. драм. театрі ім. І. Франка (до 1923 — пересувний, з 1923 — у Харкові, з 1926 — у Києві), з 1948 — в Київ. держ. філармонії. Серед ролей — Іван («Безталанна» Карпенка-Карого), Годвінсон («В пущі» Лесі Українки), Тарас Шевченко («Доля поета» Голованівського), Естеван («Фуенте овехуна» Лопе де Вега). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Ю. М. Бобошко.

О. П. Юра-Юрський.

ЮРГА́ — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР, райцентр. Залізничний вузол Юрга I. 85 тис. ж. (1983). З-ди: маш.-буд., абразивний, залізобетонних конструкцій, цегельний, пивоварний, маслоробний, меблева та ковбасна ф-ки. Верстатоінструм. технікум. Ю. утворено 1949.

Н. М. Юргенс.

Ю́РГЕНС Наталія Микитівна (н. 14.II 1932, Баку) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1976), засл. арт. РРФСР (з 1967). В 1954 закінчила Ленінабадське муз. уч-ще. В 1947 — 69 працювала в різних театрах країни, з 1969 — в Донецькому обл. рос. драм. театрі (м. Жданов). Серед ролей — Лариса, Кручиніна («Безприданниця», «Без вини винуваті» О. Островського), Васса («Васса Железнова» М. Горького), Гонерілья («Король Лір» Шекспіра), Медея («Медея» Ануя), Ганна Па-

В. Л. Юренєва.

Юпітер. Мармур. 1 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

долист, Майя Голуб («Крила», «Над Дніпром» Корнійчука).
Г. С. Костинська.

ЮРЕ́ВИЧ Михайло (1707 — р. см. невід.) — укр. ювелір. Жив у Києві. З його робіт відомі карбовані срібні царські врата (1748) та оправа для престолу в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (1751).

ЮРЕЗА́НСЬКИЙ Володимир Тимофійович [справж. прізв.— Ніс; 24.I (5.II) 1888, с. Пічугіно, тепер Чебаркульського р-ну Челяб. обл.— 9.II 1957, Москва] — рос. рад. письменник. Після громадян. війни жив на Україні, працював кореспондентом «Известий» на Дніпробуді. Друкуватися почав 1908. Осн. твори присвячені істор. минулому укр. народу (роман «Зникле село», 1926; повість «Заграви над ланами», 1926) та життю робітн. класу Рад. України (романи «Підкорення ріки», 1946; «Вогні на Дніпрі», 1952). Перекладав твори українських радянських письменників.

Тв.: Укр. перекл.— Ярина. Х., 1929; Степовий гігант. Х., 1931; Діамантові верстви, ч. 1. Х., 1931; Зникле село. К., 1958; Дніпрогес. Дніпропетровськ, 1970. *І. Т. Крук.*

ЮРЕ́НЄВА Віра Леонідівна [10 (22).VI 1876, Москва — 19.I 1962, там же] — російська радянська актриса, заслужена артистка РРФСР (з 1935). У 1902 закінчила драм. курси при Олександринському театрі (курс В. *Давидова*) в Петербурзі. В 1918—19 працювала в київ. *Театрі «Соловцов»*, з 1919 — в Другому театрі Укр. Рад. Республіки імені Леніна (роль Лауренсії у виставі «Фуенте овехуна» Лопе де Вега). В 1920—55 — в театрах Москви і Ленінграда. Знімалась в кіно.

Тв.: Записки актриси. М.—Л., 1946.
Літ.: Спектакль, звавший в бой. К., 1970.

Ю́Р'ЄВ Борис Миколайович [29.X (10.XI) 1889, Смоленськ — 14.III 1957, Москва] — рад. вчений у галузі аеродинаміки, акад. АН СРСР (з 1943), генерал-лейт. інженерно-тех. служби (1944). Після закінчення (1919) Моск. вищого тех. уч-ща викладав у ньому (з 1925 — професор). Брав участь в організації Центр. аерогідродинамічного ін-ту (ЦАГІ), Військ.-повітр. інженерної академії ім. М. Є. Жуковського (викладав 1920—49), Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе (викладав 1930—40). З 1950 працював в Ін-ті механіки АН СРСР. Розвинув (1910—11, разом з дослідником Г. Х. Сабініним) теорію повітряного гвинта; уточнив вихрову теорію гвинта Жуковського. Побудував (1912) модель у натуральну величину гелікоптера одногвинтової схеми; створив (1930) перший експериментальний вертоліт ЦАГІ-ЕА-1; сконструював (1941, разом з конструктором І. П. Братухіним) двогвинтовий вертоліт «Омега». Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

Ю́Р'ЄВ Василь Якович [8 (20).II 1879, с. Івановська Вірга, тепер с. Вірга Нижньоломовського р-ну Пенз. обл.— 8.II 1962, Харків] — укр. рад. селекціонер-рослинник, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1949), двічі Герой Соціалістичної Праці (1954 і 1959). Член КПРС з 1956. В 1905 закінчив Новоолександрійський ін-т с. г. і лісівництва (тепер Харків. с.-г. ін-т ім. В. В. Докучаєва). В 1909—56 працював на Харків. селекційній станції (з 1944— директор), одночасно з 1937 — професор Харків. с.-г. ін-ту. В 1946—56 — директор Ін-ту генетики й селекції АН УРСР, з 1956 і до кінця життя — директор Укр. н.-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики. Ю.— один з основоположників вітчизняної селекції і насінництва с.-г. культур. Автор багатьох високопродуктивних сортів озимих і ярих культур. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

Ю́Р'ЄВ Юрій Михайлович [3 (15).I 1872, Москва — 13.III 1948, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1939). З 1893 і до кінця життя (з незначними перервами) працював в Олександринському театрі (тепер Ленінгр. академіч. театр драми ім. О. С. Пушкіна; 1922—28 — його худож. керівник). Серед ролей — Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Велікатов («Таланти і поклонники» О. Островського), Отелло, Король Лір (однойменні трагедії Шекспіра) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Записки, т. 1—2. Л.—М., 1963. *О. О. Кулик.*

Ю́Р'ЄВ — колишня (в 11—13 ст. та в 1893—1919) назва м. *Тарту.*

Ю́Р'ЄВА (МИХА́ЙЛІВСЬКА) БОЖНИ́ЦЯ в Острі — пам'ятка давньорус. архітектури. Збудована 1098 за князя *Володимира Мономаха.* Мала одне прямокутне приміщення з великою напівкруглою абсидою і двома маленькими, влаштованими в товщі стіни, високі вікна з напівциркульними завершеннями. Система півциркульних склепінь спиралася на стіни і два опорні стовпи. В інтер'єрі абсиди збереглися рештки фресок. Іл. див. до ст. *Остер,* т. 8, с. 86. *Г. Н. Логвин.*

ЮР'Є́ВИЧ (Jurjewicz) Антон (1839, с. Глухівці, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.— 1868) — діяч польс. визвольного руху. В 1857—62 навчався в Київ. ун-ті. З 1862 входив до складу «Провінційного к-ту на Русі», який готував повстання на Правобережній Україні. На поч. *польського повстання 1863—64* призначений повстанським диктатором Правобережної України. Очолював групу повстанців, яка вирушила по селах Київ. і Волин. губерній з метою залучити селян до повстання. Вночі проти 27.IV (9.V) 1863 сільс. варта роззброїла групу Ю. біля с. Соловіївки (тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.). Ю. було ув'язнено до Київ. фортеці. В січні 1864 він утік з фортеці і виїхав за кордон. *Г. І. Марахов.*

Ю́Р'ЄВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Тартуський університет.*

ЮРЖЕ́НКО Олександр Іванович [н. 16 (29).VIII 1910, с. Баратівка, тепер Снігурівського р-ну Миколаївської області] — укр. рад. фізикохімік, доктор хім. наук (з 1949), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Закінчив (1932) Вологодський технологіч. ін-т. З 1935 викладає у вищих учбових закладах (з 1949 — професор). У 1960—70 — ректор Одес. ун-ту; з 1971 працює у вузах Києва. Основні праці — в галузі механізму і кінетики полімеризаційних процесів в емульсіях, процесів емульсійного окислення вуглеводнів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Премія ім. С. В. Лебедєва АН СРСР, 1947.

ЮРИ́ДИКИ (від лат. juridicus — судовий) — за феодалізму території в межах міст, вилучені з-під міської *юрисдикції* та управління. Становили власність світських або духовних феодалів; були значними осередками ремесла і торгівлі. Виникли в Зх. Європі у 15 ст. З серед. 16 ст. поширилися в Польщі, в т. ч. в загарбаних нею зх.-укр. містах, зокрема у Львові. Ю. нерідко набували форми окремих містечок або приватних *міст* з власними органами управління. Оскільки Ю. гальмували госп. розвиток і єдиний порядок управління містами, польс. сейм 1764 скасував їх. Остаточно Ю. ліквідовано 1791. *В. С. Кульчицький.*

ЮРИДИ́ЧНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ — передбачена і врегульована *нормами права* відповідальність правопорушника перед д-вою в особі компетентних її органів; наслідок *правопорушення.* Осн. метою Ю. в. в СРСР є охорона соціалістич. правопорядку і виховання людей. Ю. в. може бути кримінальною, цивільною, адм. та дисциплінарною і передбачена нормами відповідного законодавства СРСР. Усі види Ю. в. розглядаються як *санкції* за правопорушення (позбавлення волі, сплата штрафу, відшкодування завданих збитків тощо). Підставою Ю. в. є *вина* особи, що вчинила правопорушення.

ЮРИДИ́ЧНА КОНСУЛЬТА́ЦІЯ — в СРСР структурний підрозділ *колегії адвокатів,* що створюється для подання юридичної допомоги населенню і організаціям на території міста, району, населеного пункту. Організацію і діяльність Ю. к. в УРСР регулює Положення про адвокатуру УРСР, затверджене Законом УРСР від 31.X 1980. Адвокати Ю. к. подають *правову допомогу* шляхом консультацій та роз'яснень з юрид. питань і довідок по законодавству та складанню документів правового характеру, а також беруть участь у встановленому законом порядку в судовому розгляді цивільних і кримінальних (тут і під час попереднього слідства) справ.

ЮРИДИ́ЧНА НАУ́КА — система наукових знань про об'єктивні закони виникнення, розвитку й функціонування держави і права, їхню класову природу, місце й призначення в суспільному житті. Входить до складу *суспільних наук.* Джерела Ю. н. відомі ще з часів стародавніх д-в (див. *Хаммурапі закони, Гоша Мхітара судебник, Римське право, Кодекс Юстініана, «Саксонське зерцало»*). Класичним зводом законів бурж. суспільства є *Кодекс Наполеона.* Відомими представниками Ю. н. різноманітних напрямів в зарубіжних країнах були, зокрема, Ч.

Беккаріа (Італія), І. Бентам (Англія), Ж. Боден (Франція), Г. Гроцій (Нідерланди), Р. Ієрінг (Німеччина). У Давній Русі найзначнішими пам'ятками систематизації юрид. норм і знань були т. з. правди (*«Руська правда»*), літописи, грамоти, статути (*Статут Володимира Мономаха*). В них було зібрано й описано нормативні, законодавчі матеріали. Перші спроби наукових досліджень у галузі юриспруденції на Україні належать до 1-ї половини 18 ст. і пов'язані зі складанням збірника норм феод.-кріпосницького права, що діяли на Лівобережній Україні,— *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*, над яким працювала спеціальна кодифікаційна комісія в Глухові, створена за царським указом від 28.VIII (9.IX) 1728. Починаючи з 18 ст. офіц. Ю. н. розвивалася гол. чин. у Моск., Петерб., а пізніше — Київ., Харків. і Новоросійському (в Одесі) ун-тах. Першими рос. професорами-юристами були С. Ю. Десницький та І. О. Третьяков. Відомі імена таких вчених-юристів, як Є. В. Васьковський, М. Ф. Владимирський-Буданов, Д. І. Каченовський, О. Ф. Кістяковський, А. Ф. Коні, К. О. Неволін, В. А. Незабитовський та ряд інших. Теор. і методологічною основою соціалістичної Ю. н. є вчення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, документи КПРС. Для становлення Ю. н. у нашій країні важливе значення мали праці Д. І. Курського, М. В. Криленка, П. І. Стучки, М. Ф. Владимирського, Є. Б. Пашуканіса. На Україні утвердженню рад. правової науки сприяла теор. і практична діяльність керівників КП(б)У та Укр. Рад. д-ви Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, Е. Й. Квірінга, В. П. Затонського, О. Г. Шліхтера, першого наркомюста О. І. Хмельницького. Розвиток радянської Ю. н. відбувався в процесі будівництва рад. держ. апарату і вироблення нового законодавства, в рішучій боротьбі проти буржуазної і бурж.-націоналістичних концепцій та ідеалістичної методології.

Проблеми Ю. н. розробляють наукові установи АН СРСР і АН союзних республік, спеціалізовані науково-дослідні ін-ти при М-ві юстиції СРСР, Прокуратурі СРСР і МВС СРСР. Наук. дослідження проводяться і в юрид. навч. закладах, зокрема на юрид. ф-тах ун-тів, на юрид. кафедрах ін. вузів. Наук. рада АН СРСР «Закономірності розвитку держави, управління і права» здійснює координацію наук. досліджень у масштабах країни.

Основними галузями Ю. н. є: теорія д-ви і права, історія д-ви й права, держ. право, цивільне право, кримінальне право, процесуальне право, адм. право, судоустрій, фінанс. право тощо, а також міжнар. право та міжнар. приватне право (див. окремі статті). Праці рад. правознавців присвячено узагальненню досвіду держ.-правового будівництва в СРСР та в ін. країнах соціалізму, дослідженню природи і соціального призначення права, з'ясуванню його органічного зв'язку з політикою й сусп. відносинами, творчої ролі в будівництві соціалізму і комунізму. Рад. вчені взяли участь у розробці положень Конституції СРСР 1977, в удосконаленні законодавства. Вони досліджують комплексні проблеми вдосконалення розвинутого соціалістич. суспільства, здійснюють розробки по аргументованому викриттю антикомуністичних і ревізіоністських концепцій у галузі держави і права. Рад. фахівці в галузі права входять до *Міжнародної асоціації юристів-демократів, Міжнародної асоціації політичних наук*. Діє *Радянська асоціація міжнародного права* (з 1957).

В УРСР працюють *Держави і права інститут* АН УРСР, який є центром науковоправових досліджень у республіці, відділ економіко-правових проблем в Ін-ті економіки пром-сті АН УРСР (Донецьк). Наук. дослідження проводяться в *Харківському юридичному інституті*, на юрид. ф-тах ун-тів Києва, Львова й Одеси, в Київ. вищій школі МВС СРСР. Видаються журнали *«Радянське право»*, міжвідомчий збірник *«Проблеми правознавства»*. Монографія «История государства и права УССР» (1976) удостоєна Державної премії УРСР (1981). В республіці академіками і членами-кореспондентами АН УРСР було обрано таких правознавців: в 20-х рр.— О. М. Гуляєва, В. М. Гордона, В. Е. Грабаря, М. І. Палієнка, О. О. Малиновського, М. О. Максимейка; в 30-х рр.— О. П. Дзениса, С. В. Юшкова; в 40-х рр.— В. М. Корецького; в 60-х рр.— Б. М. Бабія, П. О. Недбайла; в 70-х рр.— В. К. Мамутова, В. В. Цвєткова (див. відповідні біографічні статті). У 1974 на Україні видано енциклопедичний Юридичний словник, 1983 здійснено його друге видання. *Б. М. Бабій.*

ЮРИДИ́ЧНА ОСО́БА — в СРСР організація, підприємство, об'єднання, установа, яка має відокремлене *майно* і може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді, арбітражі або в третейському суді. Правовий статус Ю. о. регулюють *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільні кодекси союзних республік (в УРСР — ЦивК УРСР) та ін. нормативні акти, зокрема Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство, Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації підприємств, об'єднань і установ, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 2.IX 1982. Ю. о. є самостійним суб'єктом цивільних правовідносин, має орг. єдність, закріплену в її статуті (положенні), на підставі якого здійснюється її діяльність. Ю. о., що перебувають на *господарському розрахунку*, мають закріплені за ними осн. та оборотні засоби та самостійний баланс; ті, що перебувають на держ. бюджеті, мають самостійний кошторис, їхні керівники користуються правами розпорядників кредитів за винятками, встановленими законом. Є Ю. о., що фінансуються за рахунок ін. джерел і при цьому мають самостійні кошторис і баланс (напр., підприємства зв'язку). Ю. о. є й колгоспи, міжколг. та ін. кооп. і громад. орг-ції та їхні об'єднання, зокрема профспілки, добровільні т-ва, а також держ.-колг. та ін. держ.-кооп. орг-ції. Кожна Ю. о. має своє найменування, цивільну правоздатність відповідно до встановлених у статуті (положенні) цілей її діяльності. Ю. о. набуває цивільних прав і бере на себе обов'язки через свої органи, якими є призначені або обрані *службові особи*, що діють одноособово або колегіально в межах прав, наданих їм законом, статутом. Ю. о. відповідає по своїх зобов'язаннях майном, яке належить їй або закріплене за нею і на яке може бути звернено стягнення. Д-ва не відповідає по зобов'язаннях держ. орг-цій, що є Ю. о., а ці орг-ції не відповідають по зобов'язаннях держави. Існування Ю. о. припиняється шляхом ліквідації або реорганізації (злиття, поділу або приєднання) в порядку, встановленому законодавством Союзу РСР і постановами урядів союзних республік. *С. П. Коломацька.*

Б. М. Юр'єв.

В. Я. Юр'єв.

Ю. М. Юр'єв.

ЮРИДИ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь прикладної психології, яка вивчає психічні закономірності *особистості* і її *діяльності* у сфері правових відносин. Розрізняють заг. та окрему частини Ю. п. Загальна частина Ю. п. розглядає її предмет, методи, зв'язки з ін. науками; аналізує проблеми правового регулювання соціальної поведінки людини, її правосвідомість; досліджує психологію юридич. діяльності. Окрема частина Ю. п. вивчає психіч. явища, характерні для різних стадій відправлення правосуддя. Самостійними галузями знань, що входять до цієї частини Ю. п., є *кримінальна психологія*, слідча психологія, психологія потерпілого, психологія судового процесу, виправно-трудова психологія.

Ю. п. пов'язана з *соціальною психологією*, психологією особистості, *віковою психологією, психологією праці, педагогікою*, судовою етикою, *кримінологією, виправно-трудовим правом*, карним правом.

Літ.: Васильев В. Л. Юридическая психология. Л., 1974. *В. І. Войтко.*

ЮРИДИ́ЧНА СЛУ́ЖБА в народному господарстві — в СРСР юридичні відділи (бюро), головні (старші) юрисконсульти, юрисконсульти міністерств, відомств, виконкомів Рад нар. депутатів, підприємств, організацій і установ. Осн. завданнями Ю. с. є: зміцнення *соціалістичної законності*; активне використання правових засобів для зміцнення *господарського розрахунку*, боротьба з безгосподарністю, поліпшення екон. показників роботи підприємств, орг-цій, установ; забезпечення правовими засобами збереження *соціалістичної власності*, підвищення якості продукції, виконання зобов'язань по *господарських договорах*; захист прав і законних інтересів підприємств, орг-цій, установ і громадян; пропаганда рад. законодавства. Розвиткові Ю. с. сприяють постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 23.XII 1970 «Про поліпшення правової роботи в народному господарстві» і від 25.VI 1975 «Про заходи по дальшому вдосконаленню господарського законодавства». Відповідні постанови прийнято й в УРСР—постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 5.II 1971 «Про поліпшення правової роботи в народному господарстві Української РСР» і від 23.VII 1975 «Про заходи по дальшому вдосконаленню господарського законодавства Української РСР». Завдання, функції, права, обов'язки і відповідальність працівників Ю. с. визначено Заг. положенням про юрид. відділ (бюро), гол. (старшого) юрисконсульта, юрисконсульта м-ва, виконкому Ради нар. депутатів, підприємства, організації, установи, затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР 22.VI 1972. На його підставі прийняті положення про Ю. с. певної системи відповідного загальносоюзного або союзно-респ. м-ва, відомства, виконкому Ради нар. депутатів. Правову роботу в колгоспах, міжколг. орг-ціях, радгоспах проводять міжколг. юрид. групи, юрисконсульти, адвокати. Міжколг. юрид. групи створюються при управліннях с. г. виконкомів районних Рад нар. депутатів за рахунок грошових внесків колгоспів. Завдання, функції, права та обов'язки міжколг. групи в УРСР визначені Примірним положенням про неї, затвердженим міністром сільського господарства УРСР і міністром юстиції УРСР. Забороняється покладати на Ю. с. обов'язки, не передбачені положеннями про них. *О. Г. Павщукова.*

В. М. Юркунас.

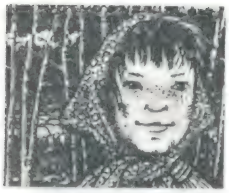

В. М. Юркунас. Буду дояркою! Ліногравюра. 1960.

ЮРИДИ́ЧНА ШКО́ЛА, державна школа — основний напрям у рос. бурж. історіографії 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Представники Ю. ш. (Б. М. *Чичерін,* К. Д. *Кавелін,* С. М. *Соловйов* та ін.) вважали надкласову д-ву головною силою історії, розглядали її діяльність як гол. рушійну силу істор. процесу. Ця роль д-ви, на їхню думку, особливо яскраво виявилась в Росії на противагу історії ін. народів, насамперед Зх. Європи. В своїх працях історики Ю. ш. розробляли гол. чином історію рос. законодавства, центр. і місц. держ. установ, правових норм, станових відносин. Розглядаючи народ як силу, що вороже ставилася до цивілізуючої діяльності д-ви, представники Ю. ш. засуджували класову боротьбу, зокрема сел. повстання. Практично поза увагою представників Ю. ш. залишилася історія нерос. народів, у т. ч. українського народу, яку вони розглядали з великодержавницьких позицій. Положення Ю. ш. визнав у своїх окремих працях М. П. *Погодін,* розвивали В. Й. *Ключевський* і П. М. *Мілюков.* Проти методологічних принципів Ю. ш. виступали ідеологи революц. демократії (О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський). Ю. ш. критикували К. Маркс (Твори, т. 33, с. 458—459) і В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 5, с. 53; т. 21, с. 247). *В. Н. Котов.*

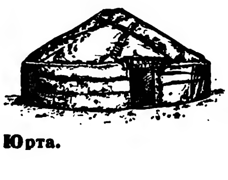

Юрта.

ЮРИДИ́ЧНИЙ ОБО́В'ЯЗОК — складова і невід'ємна частина *правовідносин,* закріплена нормою права. Ю. о. відображає передбачену законом міру належної поведінки суб'єктів права (громадян, *службових осіб, юридичних осіб*), вимагає від них виконання встановлених законом дій. Через Ю. о. здійснюються *суб'єктивні права* учасників правовідносин. Порушення цих прав передбачає відповідальність винних у цьому осіб шляхом застосування до них передбачених законом *санкцій* (див., зокрема, *Відповідальність кримінальна, Відповідальність цивільна*). *В. Н. Денисов.*

ЮРИНЕ́ЦЬ Володимир Олександрович (1891, с. Олесько, тепер смт Буського р-ну Львів. обл.—1937)— укр. рад. філософ, соціолог, акад. АН УРСР (з 1929). Член КПРС з 1920. Навчався в Берліні, Відні; закінчив Ін-т червоної професури у Москві (1924). Був професором Моск. ун-ту та Ін-ту нар. г-ва, зав. кафедрою Українського інституту марксизму-ленінізму в Харкові. Основні праці присвячені проблемам історії та соціології. *С. І. Білокінь.*

ЮРИСДИ́КЦІЯ [лат. jurisdictio — судочинство, від jus (juris) — право і dictio — проголошення] — передбачена законом або ін. правовим актом *правомочність* держ. органу розв'язувати правові питання, юрид. спори. Розрізняють Ю. судову і адміністративну. Так, в СРСР розгляд і вирішення по суті кримінальних справ становить виключно Ю. судову; цивільних справ — суду, *арбітражу,* деяких справ — також *третейського суду, товариського суду*; певні категорії справ розглядають адм. органи (напр., автоінспекція, сан. інспекція). Органи управління, *адміністрація* здійснюють Ю. у встановлених законом межах у сфері управлінських, фінанс., трудових правовідносин. У галузі *міжнародного права* існує міжнар. Ю., під якою розуміють компетенцію *Міжнародного суду ООН, Арбітражу міжнародного.*

ЮРИСКО́НСУЛЬТ (лат. jurisconsultus — правознавець) — службова особа в держ., кооперативних і громадських установах чи організаціях, підприємствах, на яку покладається проведення правової роботи. Завдання, функції, права, обов'язки та відповідальність Ю. визначаються заг. положенням, затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР від 22.VI 1972. Див. також *Юридична служба* в народному господарстві.

ЮРИСПРУДЕ́НЦІЯ (лат. jurisprudentia) — сукупність правових наук, правознавство. Термін «юриспруденція» вживається в рад. правовій науці також для позначення теоретичної діяльності в галузі права і практики застосування права. Див. також *Юридична наука.*

Ю́РІ (Urey) Гарольд Клейтон (29. IV 1893, Уолкертон, шт. Індіана — 6.I 1981)— амер. фізикохімік, член Нац. АН (з 1935). Закінчив (1917) Монтанський ун-т. Праці присвячені атомній фізиці, спектроскопії, квантовій механіці, хімії ізотопів, геохімії й космохімії. У 1932 відкрив важкий водень, назвав його *дейтерієм.* Нобелівська премія, 1934.

Ю́РІЄВОЇ НО́ЧІ ПОВСТА́ННЯ 1343—45 — селянська війна в Естонії проти гніту нім. і датських феодалів. Почалося вночі проти 23.IV 1343 [в день церк. весняного свята на честь св. Георгія (Юрія), звідси назва] на землі Хар'юмаа. Повсталі, зібравши бл. 10 тис. ополченців, почали облогу Талліна. Повстання поширилося на землю Ляенемаа. 14.V 1343 в бою біля Талліна повстанців було розгромлено. Виступ у Ляенемаа теж зазнав поразки. Естонцям допомагало псковське військо, яке скувало в Пд.-Сх. Естонії значні сили нім. феодалів, а 1.VI 1343 завдало їм поразки. 24.VII 1343 повстання спалахнуло на о. Сааремаа, його підтримали в землі Хар'юмаа. На кін. 1343 об'єднані сили *Лівонського ордену* і *Тевтонського ордену* придушили повстання на материку, на о. Сааремаа — навесні 1345. *Л. А. Сухих.*

Ю́РІЇВ ДЕНЬ — у Російській державі 15—17 ст. визначений законом час, яким обмежувався перехід від одного феодала до іншого (див. *Вихід селянський*). Назва походить від церк. свята [осіннього, на честь св. Георгія (Юрія)], що відзначалося 26.XI за с. ст. і збігалося із закінченням річного циклу с.-г. робіт. Ю. д. юридично оформлено *Судебником 1497,* підтверджено *Судебником 1550.* За тиждень до свята і протягом тижня після нього селянин, виконавши ряд фінанс. зобов'язань і юрид. умов, міг піти від феодала. Право переходу на Ю. д. було скасоване із запровадженням «*заповідних літ*» (кін. 16 ст.). В 1601—02 його тимчасово відновили для деяких категорій селян. Остаточно скасовано *Соборним уложенням 1649,* що завершило оформлення *кріпосного права* в Росії. На Україні Ю. д. існував на Чернігівщині, яка в 16 ст. входила до складу Російської держави. На ін. українських землях право переходу селян у міру розвитку феодальних відносин теж обмежувалося (напр. Віслицько-Пьотрковськими статутами 1368 для Галичини, *Литовськими статутами*). В 1543 переходи селян від одного феодала до іншого були заборонені на Лівобережній і Правобережній Україні. *Л. А. Сухих.*

ЮРІ́Й ДОЛГОРУ́КИЙ (бл. 1090 —15.V 1157, Київ) — владимиро-суздальський князь з 1125, згодом великий князь київський. Молодший син *Володимира Мономаха.* Вважають, що Ю. Д. заснував Москву (вперше згадана в літописі під 1147). Ю. Д. 1149 розбив біля Переяслава на Дніпрі військо великого кн. Ізяслава Мстиславича й оволодів Києвом. У 1151 він змушений був залишити Київ. Після поразки на р. Руті (1151) повернувся до Суздаля. В 1155 знову здобув Київ, де лишався великим князем до самої смерті. Похований у *Спаса на Берестові церкві* в Києві. В Москві Ю. Д. встановлено пам'ятник (1954).

Ю́Р'ЇВКА (кол. Щегловка) — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована за 12 км від залізнич.

ст. Збірна. 4,8 тис. ж. (1984). У Ю. — швейно-трикотажна ф-ка спорт. виробів Ворошиловгр. виробничого об'єднання «Динамо», видобування вугілля. Заг.-осв. школа; поліклініка; Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Ю. засн. у 40-х рр. 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ЮР'ЇВКА — селище міського типу Павлоградського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на лівому березі р. Малої Тернівки (притока Самари), за 5 км від залізнич. ст. Варварівка. 2,5 тис. ж. (1984). У Ю.— колгосп «Заповіт Леніна», комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Загальноосвітня школа; лікарня, поліклініка; Будинок культури, 2 б-ки. Виникла на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ЮРК Юрій Юрійович [23.IV (6.V) 1905, с. Миколаївка, тепер Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР — 16.I 1976, Сімферополь] — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1953). Заслужений діяч науки і техніки УРСР (1968). Член КПРС з 1926. Закінчив Харків. ін-т профосвіти (1932). З 1934 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР. У 1956—73 — директор, 1973—76 — зав. відділом Ін-ту мінеральних ресурсів. Осн. праці присвячені питанням геології і мінералогії Українського щита, генезису й перспектив використання різних видів мінеральної сировини. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

В. М. Палій.

ЮРКЕ́ВИЧ Памфіл Данилович [16 (28).II 1826, с. Ліплява, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.— 4 (16).X 1874, Москва] — рос. та укр. філософ-ідеаліст, педагог. Закінчив Київ. духовну академію (1851). З 1851 викладав у ній філософію. З 1861 — професор філософії Моск. ун-ту. У своїх творах («Ідея», 1859; «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта», 1866, та ін.) обстоював релігійне, об'єктивно-ідеалістичне вчення про світ як продукт діяльності бога, духа. Органам чуття і розуму протиставляв Біблію, яку вважав єдиним джерелом знання. Неспроможність реліг.-ідеалістичної філософії Ю. викрив М. Г. Чернишевський у статті «Полемічні красоти» (1861). З марксистських позицій погляди Ю. піддав критиці Г. В. Плеханов.

ЮРКІ́ВКА — селище міського типу Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташована на р. Шполці (прит. Гнилого Тікичу), за 2 км від залізнич. ст. Богачеве. 3,4 тис. ж. (1984). У Ю.— овочеконсервний з-д колгоспу ім. Ватутіна. Заг.-осв. школа; фельдшерсько-акушерський пункт; клуб, 2 б-ки. Ю. вперше згадується на поч. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1965.

ЮРКУ́НАС Вітаутас Міколо [н. 19.V (1.VI) 1910, с. Віндейкяй, тепер Ширвінтського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1963). Член КПРС з 1949. У 1929—35 навчався в Каунаській худож. школі. З 1945 викладає в Худож. інституті Лит. РСР у Вільнюсі (з 1960 — професор). Серед творів — «Мати з дитиною» (1937), цикл «Рибалки» (1937—39), «Звірства гітлерівських окупантів» (1945), «Буду дояркою!» (1960), «Демонстрація» (1966), триптих «Вільнюський університет» (1981). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

ЮРМАЛА — місто респ. підпорядкування Латв. РСР. Розташована на пд. березі Ризької зат. Балтійського м. Залізнична станція. 63 тис. ж. (1983).

У Ю.— заводи: Слокський целюлозно-паперовий, дослідно-експериментальний «Дзінтарс», дослідно-експериментальна ф-ка «Техноінформ», виробниче об'єднання худож., в'язаних та галантерейних виробів «Юрмала» та ін. Н.-д. лабораторія курортології. Істор. і худож. музеї, музей-дача Я. *Райніса.* 2 туристські бази. Утворена 1959. Ю.— приморський кліматичний і бальнеогрязьовий рівнинний курорт (*Ризьке узмор'я* і *Кемері*). Літо помірно тепле, зима помірно м'яка. Осн. лікувальні засоби — *кліматотерапія,* сірководневі мінеральні води, торф'яна грязь. Показання: захворювання серцево-судинної і нервової систем, органів травлення тощо. Функціонує цілий рік.

ЮРО́ВСЬКИЙ Юрій Ілліч [справж. прізв. Саруханов; 21.IV (3.V) 1894, Тбілісі — 30.XII 1959, Рига] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1953. Сценічну діяльність почав 1914, працював у різних театрах Росії, з 1924 — в трупі Ризького театру російської драми. Серед ролей — Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Тев'є («Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом), Макар Діброва (однойменна п'єса Корнійчука), Лір («Король Лір» Шекспіра). Вистави: «У вогні» Блауманіса, «Платон Кречет» О. Корнійчука. Знімався в кінофільмах «Зустріч на Ельбі», «Жуковський». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

ЮРСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І ЮРСЬКА СИСТЕ́МА (від назви гір *Юра*) — другий період мезозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 195 млн. років тому, після тріасового періоду, тривав бл. 58 млн. років, до крейдового періоду (див. *Геохронологія*). Виділив юрську систему франц. геолог А. Броньяр 1829. Її поділяють на три відділи, відділи — на яруси. У нижньому відділі виділяють геттанзький, синемюрський, плінсбахський і тоарський, у середньому — ааленський, байоський і батський, у верхньому — келовейський, оксфордський, кімеріджський і титонський яруси. В тектонічному відношенні Ю. п. був порівняно спокійним. В основному він характеризувався переважанням опускань суходолу і значними *трансгресіями.* Найбільші трансгресії були за келовейського й оксфордського віку, коли море вкривало більшу частину *Східно-Європейської платформи,* Зх.-Сибірську плиту, пн.-сх. частину Сибіру, майже всю Зх. Європу, зх. частину Америки, сх. частину Африки й зх. частину Австралії. В кінці юрського періоду відбулося заг. підняття суходолу, що зумовило *регресію моря.* На континентах утворювалися залишкові басейни та низовини, в яких нагромаджувалися лагунні й континентальні відклади. Найінтенсивніше тектонічні рухи проявлялися в Тихоокеанському й Середземноморському геосинклінальних поясах, де формувалися складчасті гірські споруди — Кордільєри, Анди, Верхоянські гори та ін. (див. *Мезозойська складчастість*). Для флори Ю. п. характерні *папороті* й *голонасінні* (*гінкго, хвойні, саговники* тощо). Серед мор. безхребетних тварин особливого розвитку набули головоногі молюски — *амоніти* і *белемніти.* Дуже поширені були *двостулкові молюски* і *черевоногі молюски, форамініфери, радіолярії,* корали; з *голкошкірих* — мор. лілії та мор. їжаки. З мор. хребетних відомі *іхтіозаври* й *плезіозаври.* Серед наземних хребетних були поширені рептилії — *стегозаври, брахіозаври* та ін. За Ю. п. з'явилися перші птахи — *археоптерикси.* Значного поширення набули *ссавці* — пантотерії. Клімат протягом Ю. п. був помірно теплий. Юрські відклади поширені на всіх континентах. На Україні вони є в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, на пн.-зх. окраїнах Донбасу, в Карпатах і Криму. Ранньо- та середньоюрські відклади представлені здебільшого пісками і глинами, пізньоюрські — вапняками, доломітами й строкатими лагунно-континентальними утвореннями. Заг. потужність їх від 150 до 10 000 м. На Україні з відкладами юрської системи пов'язані поклади нафти і газу, викопного вугілля, дорогоцінного каміння, буд. матеріалів (глини, вапняки, базальти тощо) та ін. корисних копалин.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 2. М.—Л., 1948; Стратиграфія УРСР, т. 7. Юра. К., 1969. *І. М. Ямниченко.*

ЮРТА (тюрк. юрт) — тип переносного житла кочовиків. Становить куполоподібний каркас з жердин, вкритий повстю, тканинами або шкурами. В центрі купола — димовий отвір. За формою Ю. бувають конусоподібні (у монголів, бурятів і деяких тюрк. народів Пд. Сибіру) та напівсферичні (у казахів, киргизів, туркменів та ін.).

ЮРЧА́К Василь Михайлович (26.VIII 1876, м. Скала-Подільська, тепер смт Борщівського р-ну Терноп. обл.— 28.IX 1914, м. Теребовля, тепер Терноп. обл.) — укр. драм. актор. У 1896—1914 працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Серед ролей — Максим Кукса («Пошилися в дурні» Кропивницького), Феноген, Крамарюк («Хазяїн», «Житейське море» І. Карпенка-Карого), Семен («Учитель» Франка), Хома («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Осип («Ревізор» М. Гоголя), Протасов («Живий труп» Л. Толстого) та ін. Своїм учителем Ю. називали А. *Бучма* і М. *Крушельницький.*

П. К. Медведик.

ЮРЧАКО́ВА Ганна Степанівна (22.XII 1879, м. Теребовля, тепер Терноп. обл.— 6.VII 1965, Львів) — укр. драм. актриса. Дружина

Ю. І. Юровський.

В. М. Юрчак.

В. М. Юрчак у ролі Янка («Хата за селом» за Ю. Крашевським).

Г. С. Юрчакова.

А. Д. Юрченко.

Л. В. Юрченко.

М. Т. Юрченко.

В. *Юрчака.* Працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1899—1914), у *«Тернопільських театральних вечорах»* (1915—17), Новому Львів. театрі (1919—20), ін. театрах Львова, Тернополя; режисером аматорських колективів Тернополя (1922—24), Львова (1925—35). Ролі: Євжені («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Одарка («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Марися («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Соня («Дядя Ваня» Чехова), Марта («Кума Марта» Шатковського). Автор спогадів про М. Заньковецьку, Л. Курбаса, К. Рубчакову, В. Юрчака. *П. К. Медведик.*

Ю́РЧЕНКО Ада Дмитрівна (н. 1.I 1940, с. Сазонівка Оржицького р-ну Полтав. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1972. З 1965 — ланкова колгоспу «Маяк» Оржицького р-ну Полтав. обл., одночасно керує хоровою капелою колгоспу (з 1980 — засл. працівник культури УРСР). Очолювана Ю. ланка уславилася високими сталими врожаями цукр. буряків та ін. с.-г. культур. Ю.— делегат XXVI з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань, член Президії Верховної Ради УРСР (з 1980). Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. *М. Н. Петренко.*

Ю́РЧЕНКО Людмила Володимирівна (н. 14.III 1943, Харків) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1982). В 1969 закінчила Київ. консерваторію, з того ж року — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Аксинья («Тихий Дон» Дзержинського), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Кармен (однойменна опера Бізе), Орфей («Орфей та Еврідіка» Глюка).

Ю́РЧЕНКО Микола Тимофійович (н. 19.XII 1924, с. Гиряві Ісківці, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1950. Закінчивши (1945) Гадяцьку (Полтав. обл.) агрошколу, працював агрономом колгоспу «Перемога комунізму» Лохвицького р-ну (1945—52), з 1952 — голова цього колгоспу. Колгосп, очолюваний Ю., — високорентабельне г-во. Ю.—делегат XXIII з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *М. Н. Петренко.*

Ю́РЧЕНКО Петро Григорович (22.VIII 1900, с. Медвин, тепер Чорнобильського р-ну Київ. обл.— 23.VI 1972, Київ) — укр. рад. архітектор і мистецтвознавець. У 1928 закінчив Київ. худож. ін-т. Споруди та конкурсні проекти: Будинок Уряду УРСР (1927), житл. масив «Промінь» (1929; обидва — в Харкові), Курський вокзал у Москві (1932; всі — у співавторстві) та надбудова ротонди на *Аскольдовій могилі* у Києві (1935). Автор наук. праць «Народне житло України» (1941), «Дерев'яне зодчество України» (1949), «Дерев'яна архітектура України» (1970) та ін. У 1928—41 викладав у Київському художньому та Київському інженерно-будівельному інститутах.

ЮРЧИ́ШИН Володимир Васильович (н. 9.III 1925, с. Заячівка, тепер у складі с. Клекотини Шаргородського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. вчений, економіст-аграрник, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1975), доктор економічних наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1949. В 1953 закінчив Уманський с.-г. інститут. У 1954—76 — в Укр. с.-г. академії (1968—76 — ректор), 1976 — зав. відділом Укр. н.-д. ін-ту економіки і організації с. г. ім. О. Г. Шліхтера. Осн. дослідження присвячені економіці та організації садівництва, управлінню с. г. і агропромисловим комплексом. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медаллю. *О. М. Шестопаль.*

ЮРЧИ́ШИН Ганна Степанівна (н. 18.VII 1941, с. Лисівці Заліщицького р-ну Терноп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1974. Майстер високих надоїв молока. Працює дояркою в колгоспі «Дружба» Заліщицького р-ну. Щорічно надоює понад 5000 кг молока від кожної корови своєї групи. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Член Ревізійної комісії Компартії України (з 1981). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *М. С. Федик.*

ЮРЧУ́К Василь Ісаакович (н. 19. VIII 1921, с. Бродецьке, тепер смт Козятинського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. історик, член-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1945. В 1942 закінчив Київ. ун-т (Об'єднаний укр. ун-т у м. Кзил-Орді Каз. РСР). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1949—51 і 1954—55 працював у Київ. ун-ті, 1955—73 — в Укр. с.-г. академії, 1952—54 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Монгольського ун-ту (м. Улан-Батор). З 1974 — директор Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. На XXV і XXVI з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Автор праць з історії КПРС. Керівник авторського колективу і один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України» (1977). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

Тв.: Комуністична партія — натхненник і організатор будівництва комунізму в нашій країні. К., 1956; Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства. К., 1965.

ЮСИ́ великий і малий — назви букв у *кирилиці* і *глаголиці*. У старослов'ян. мові цими буквами позначали носові голосні звуки **о** та **е** (рѫка, имѧ). Вживалися також йотовані юси, що позначали сполучення **й** з відповідними носовими голосними. В давнину носові звуки були в усіх слов'ян. мовах (збереглися лише в польській). У давньорус. мові носових голосних не було вже в 10 ст. Літеру ѫ традиційно вживали до 13 ст., літеру ѧ остаточно вилучено внаслідок реформи Петра I (див. *Гражданський шрифт*).

ЮСІА (англ. USIA; United States Information Agency — Інформаційне агентство Сполучених Штатів) — урядова організація США, утворена 1953 з метою зовнішньополітичної пропаганди. В 1978 ввійшла до Американського агентства з питань інформації і культурного обміну.

ЮСТИ́ЦІЯ (лат. justitia, букв.— справедливість) — термін, що визначає всю сукупність суд. установ, їхню діяльність, зокрема *правосуддя,* а також судове відомство.

ЮСТІНІА́Н I (грец. 'Ιουστινιανός I, лат. Justinianus I; бл. 482 або 483, Таурісій, Верхня Македонія — 14.XI 565, Константинополь) — імператор *Візантії* з 527. Проводив політику, спрямовану на встановлення необмеженої влади імператора, на зміцнення рабоволодіння. Спирався на серед. верстви землевласників і рабовласників, шукав підтримки у православної церкви. За правління Ю. I було проведено кодифікацію рим. права (див. *Корпус юріс цівіліс*). Ю. I проводив широку завойовницьку політику. За Ю. I велося велике будівництво, споруджено *Софії храм* у Константинополі.

ЮСТУВА́ННЯ (від лат. justus — правильний, належний) — доведення похибок засобів вимірювань до значень, регламентованих відповідними технічними документами. В процесі Ю. засоби вимірювань регулюють (гвинтами, прокладками тощо), змінюють взаємне розміщення їхніх деталей і вузлів, а також припасовують (іноді замінюють) деякі деталі і вузли. При Ю. використовують *індикатори, вольтметри, лупи, шаблони.* Ю. сприяє необхідній точності та надійності засобів вимірювань.

ЮСУ́ПОВ Ібрагім (н. 5.V 1929, аул Тагжап, тепер радгосп ім. Касима Авезова Чимбайського району Каракалп. АРСР) — каракалп. рад. поет, драматург, нар. поет Каракалпакії. Член КПРС з 1957. Друкується з 1949. Автор збірок віршів і поем «Лірика щастя» (1955), «Сім перевалів» (1962), «Степові мрії» (1966), п'єс «Доля актриси» (пост. 1967), «Жартівник Умірбек» (пост. 1971) та ін. Присвятив Т. Шевченкові ряд віршів; перекладав його твори.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Дніпро», 1977, № 11; Рос. перекл.— Розы и полынь. М., 1981.

ЮСУФІ́ Хабіб (справж. прізв. та ім'я — Юсуфов Хабібулло; 23.II 1916, Самарканд — 4.II 1945, загинув у бою під Варшавою) — тадж. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1943. Друкуватися почав 1936. У своїх поезіях (книги «Пісні Батьківщини», 1939; «Збірка віршів», видано 1949, 1962) оспівував соціалістичну Вітчизну, був одним з новаторів таджицького вірша. До книги «Незакінчений шлях» (видано 1973) увійшли поетичні твори і критичні статті Ю. Автор вірша «Шевченкові» (1939). Перекладав твори Т. Шевченка та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Слово о жизни. М., 1977. *Х. Шодикулов.*

Ю́ТА — штат на Зх. США. Площа 220 тис. км². Нас. 1,5 млн. чол. (1981). Адм. центр — м. Солт-Лейк-Сіті. Більшу частину території займає пустельне плоскогір'я (плато Колорадо та ін.), яке перетинають гірські хребти. Найбільша ріка — Колорадо з притоками. Рослинність переважно пустельна. Видобувають нафту, природний газ, кам. вугілля, мідь, поліметалеві, залізну та уранову руди. Підприємства чорної та кольорової металургії, маш.-буд., нафтопереробної, хім., харч. пром-сті. Воєнна пром-сть (виробн. стратегічних ракет). Гол. пром. центр — Солт-Лейк-Сіті. Туризм. З галузей с. г. розвинуте пасовищне тваринництво. На зрошуваних землях в оазисах вирощують цукр. буряки, люцерну, овочі.

ЮТКЕ́ВИЧ Сергій Йосипович [н. 15 (28).XII 1904, Петербург] — російський радянський кінорежисер, теоретик кіно, доктор мистецтвознавства (з 1941), нар. арт. СРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1939. У 1921 — 23 навчався у Держ. вищих режисерських майстернях під керівн. В. *Мейєрхольда* та у Вищих художньо-тех. майстернях (ВХУТЕМАС). В кіно — з 1925. Фільми: «Мережива» (1928), «Зустрічний» (1932, спільно з Ф. Ермлером), «Анкара — серце Туреччини» (1934), «Яків Свердлов» (1940), «Отелло» (1956), «Сюжет для невеликого оповідання» (1969). Створив цикл картин про В. І. Леніна — «Людина з рушницею» (1938), «Розповіді про Леніна» (1958), «Ленін у Польщі» (1966), «Ленін у Парижі» (1981). Автор ряду книг з проблем театру й кіно. З 1929 викладає у ВДІКу (з 1940— професор). Нагороджений 3 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1967, 1983.

Тв.: О киноискусстве. М., 1962; Кино — это правда 24 кадра в секунду. М., 1974; Модели политического кино. М., 1978.

ЮТЛА́НДІЯ — півострів на Пн. Європи, в межах Данії (більша частина) та ФРН. Омивається Північним м. та протоками Скагеррак, Каттегат і Малий Бельт. Площа бл. 40 тис. $км^2$. Вис. до 172 м (г. Ідінг-Сков). Вздовж берегів — дюни, подекуди *вати, марші*. Букові, дубові й хвойні (насаджені) ліси, вересовища. Між портами Ю. та дат. островів Фюн і Зеландії, а також ФРН, НДР, Швеції і Норвегії діють мор. залізничні пороми.

ЮФЕ́РОВ Михайло Олександрович (н. 19.IX 1907, Владивосток) — укр. рад. художник кіно, засл. діяч мист. УРСР (з 1961). У 1930—31 працював у Москві, з 1935 — в Одесі, з 1950 — у Києві. Автор оформлення до кінофільмів «Танкер „Дербент"» (1940), «Костянтин Заслонов» (1949), «Максимко» (1953), «Мальва» (1957), «Надзвичайна подія» (1959), «Іванна» (1960), «Гадюка» (1965), «Їх знали тільки в обличчя» (1967), «Софія Грушко» (1971) та ін.

Ю́ХВІД Леонід Аронович [22.IV (5.V) 1909, с. Гуляйполе, тепер місто Запоріз. обл.— 2.IX 1968, Харків] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1931. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. творчість почав 1927. Автор зб. оповідань «На життя» (1931), повістей «Мишко Конюшенко» (1946), «Вояка» (1953), «Оля» (1967), роману «Вибух» (1932), п'єс «Тріумф» (1935), «Сам собі ворог» (1938), «Весілля в Малинівці» (1937; 1967 екранізована), «Блакитна фортеця» (1949), «До побачення у травні» (1964). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. *В. Д. Тимченко.*

ЮХИ́МЕНКИ — родина укр. майстрів різьблення на дереві. Федот Іванович Ю. (2-а пол. 19 ст., с. Великі Будища, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— поч. 20 ст., там же). Син різьбяра І. Юхименка. Автор круглих скульптур, монументально-декоративних робіт для палацу Кочубеїв у Петербурзі, різьблених іконостасів, меблів, предметів побуту. Прокіп Федотович Ю. [8 (20). VII 1870, с. Великі Будища, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— січень 1931, Полтава]. Син Ф. Юхименка. Автор барельєфів (зокрема, «Козак-бандурист», 1902, Охтирський краєзнавчий музей), скульптур, балюстради хору, а також колон для будинку Полтав. земства (тепер Полтав. краєзнавчий музей; поч. 20 ст.), декоративних картушів на будинку *Музею історії Полтавської битви* (1908—09), меблів, форм для кахлів. У 1928 — 31 викладав у Полтав. технікумі пром. кооперації. *В. М. Ханко.*

ЮХИ́МЕНКО Іван Якович [2(14).X 1892, Харків — 6.II 1943, Казань] — укр. рад. актор, режисер, засл. артист УРСР (з 1935). Творчу діяльність почав 1914 у *Харківському міському театрі*. Працював в театрах Києва, Дніпропетровська, Чернівців. Ролі — Василь («Рейки гудуть» Кіршона), Городничий («Ревізор» М. Гоголя). Вистави: «Сорочинський ярмарок» М. Старицького за М. Гоголем, «Загибель ескадри» О. Корнійчука та ін.

ЮХНІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 6—2 ст. до н. е., пам'ятки якої поширені в басейні Сейму (на тер. Курської обл. РРФСР). Виділена 1945—47 М. В. Воєводським. Назву дістала від городища, що його виявив 1873 Д. Я. *Самоквасов* поблизу с. Юхнового Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. При розкопках (1876 і 1940) виявлено залишки укріплень (дерев'яні загорожі), знайдено ліпний посуд, кістяні, залізні й бронзові вироби, обвуглені зерна хлібних культур, кістки тварин тощо. Основу г-ва носіїв Ю. к. становили землеробство, скотарство, мисливство і рибальство. Були розвинуті ремесла, в т. ч. залізообробне й бронзоливарне. Населення пд. районів Ю. к. підтримувало тісні зв'язки з *античними державами Північного Причорномор'я*.

Літ.: Юхнівська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.

ЮХНІ́Н Василь Васильович [30. XII 1906 (12.I 1907), с. Занульє, тепер Прилузького р-ну Комі АРСР — 23.XI 1960, Сиктивкар] — комі рад. письменник. Член КПРС з 1939. Друкуватися почав 1931. Автор повісті «Дінйольський лісопункт» (1938), першого роману комі мовою «Червона стрічка» (1941), п'єс, творів для дітей. Роман «Вогні тундри» (ч. 1—3, 1949—57) — про героїчну працю будівників Печорського вугільного басейну, дружбу народів СРСР. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». *Є. О. Ігушев.*

ЮХНО́ВСЬКИЙ Ігор Рафаїлович (н. 1.IX 1925, с. Княгинине, тепер Млинівського району Ровенської обл.) — укр. радянський фізик, акад. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1956. Після закінчення (1951) Львівського ун-ту працював у ньому. З 1969 — зав. Львів. відділенням Ін-ту теор. фізики АН УРСР. Осн. праці — з статистичної теорії багаточастинкових квантових систем і розчинів електролітів, теорії фазових переходів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 484.

Ю́ХТА — шкіра комбінованого *дублення*, вироблена з шкур великої рогатої худоби, кінських і свинячих. Щоб надати їй м'якості, пластичності, водостійкості і стійкості до багаторазових згинів, вдаються до значного розділення структурних елементів *дерми* тривалим *золінням* і обробкою підвищеною кількістю жируючих речовин. Оздоблюють Ю. з лицьової поверхні, що може супроводитися нанесенням *мереї*. З Ю. виготовляють верх окремих видів взуття, шорно-сідельні вироби тощо.

ЮЧЕНКО́В Гліб Іванович [н. 4 (17).III 1911, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1953. Сценічну діяльність почав 1937, 1949—64 — актор Крим. рос. драм. театру ім. М. Горького (Сімферополь). Серед ролей — Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Кривоніс, Берест, Стрижень («Богдан Хмельницький», «Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука). Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами М. Погодіна, О. Корнійчука, Л. Зоріна, М. Шатрова; у кінофільмі «Правда» (Київ. студія худож. фільмів ім. О. П. Довженка). Портрет с. 484. *О. О. Кулик.*

ЮШАНЛИ́ — річка у Запоріз. обл. УРСР, ліва прит. *Молочної*. Довж. 94 км, площа бас. 700 $км^2$. Має рівнинний характер. Улітку подекуди пересихає. На річці споруджено 15 ставків. Рибництво.

ЮШКО́В Серафим Володимирович (4.V 1888, с. Трофимовщина, тепер Морд. АРСР — 14.VIII 1952, Москва) — рад. історик д-ви і права, чл.-кор. АН УРСР (1939). У 1912 закінчив Петерб. ун-т. В 1919— 43 працював у ряді вузів країни, з 1944 — професор Моск. ун-ту. В 1943—45, 1949—50 — ст. наук. співробітник Ін-ту історії України АН УРСР. Осн. праці — з історії держави і права Київської Русі. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

Тв.: Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.—Л., 1939; Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949; Русская Правда. М., 1950; История государства и права СССР, ч. 1. М., 1961.

ЮШНЕ́ВСЬКИЙ Олексій Петрович [12 (23).III 1786, Подільська губ.— 10 (22).I 1844, Ойокська слобода Ірк. губ.] — декабрист. З дворян. Навчався в Моск. ун-ті.

Г. С. Юрчишин.

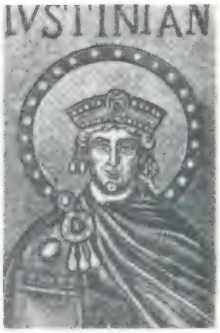

Імператор **Юстініан I.** Мозаїка базиліки Сант-Аполлінаре Нуово. 6 ст. Равенна.

С. Й. Юткевич.

І. Я. Юхименко.

І. Р. Юхновський.

Г. І. Ючевков.

О. І. Ющенко.

Представник радикального крила декабристів, республіканець, був членом *«Союзу благоденства»*, одним з організаторів *Південного товариства декабристів,* членом його директорії (1822), брав участь у складанні *«Руської правди» П. І. Пестеля.* За процесом декабристів його засуджено до страти, яку замінили довічною каторгою (пізніше була скорочена до 13 років).

Ю́ЩЕНКО Катерина Логвинівна (н. 8.XII 1919, м. Чигирин, тепер Черкаської обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1950. Закінчила (1942) Середньоазіатський ун-т. У 1946—50 працювала у Львів. відділі теорії імовірностей Ін-ту математики АН УРСР, 1950—57 — ст. наук. співробітник Ін-ту математики АН УРСР, з 1957 — зав. відділом Ін-ту кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР. Наук. праці стосуються теорії імовірностей, теорії і створення *алгоритмічних мов* і *мов програмування,* теорії мовних *процесорів,* методів побудови автоматизованих систем обробки даних. Державна премія УРСР, 1978. Премія Ради Міністрів СРСР, 1984.

Ю́ЩЕНКО Олекса Якович [н. 20.VII (2.VIII) 1917, с. Хоружівка, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. поет. Член КПРС з 1951. Закінчив Ніжинський учительський ін-т (1939). Друкується з 1935. Дружба народів, трудові звершення рад. людей — осн. теми поетичних книг «Над широким Дніпром» (1951), «Люди і квіти» (1959), «Шевченко йде по світу» (1964), «Рідні зорі» (1972), «Слово про друзів» (1976) та ін. Автор багатьох пісень, музику до яких написали Л. Ревуцький, П. Майборода, А. Кос-Анатольський та ін. Видав три книги нарисів і спогадів про діячів мистецтва і літератури «Безсмертники» (кн. 1—3, 1974—82). Перекладає з братніх л-р. Премія ім. П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини», 1983.

Тв.: Тиша в росянім вінку. К., 1981; Рос. перекл.— Сердце матери. М., 1981. *Г. Я. Неділько.*

Ю́ЩЕНКО Олександр Іванович [20.XI (2.XII) 1869, хутір Водотеча побл. м. Глухова, тепер Сумської обл.— 13.VI 1936, Харків] — укр. рад. психіатр, акад. АН УРСР (з 1934). В 1893 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. В 1893 — 97 працював у Харкові, Варшаві, Петербурзі. В 1916—30 — професор Юр'ївського (тепер Тартуський), Воронезького та Північнс-Кавказького (тепер Ростовський) ун-тів.

З 1930 працював в Інституті удосконалення лікарів і Укр. інституті клінічної і соціальної психогігієни, а з 1932 — в Укр. психоневрологіч. академії в Харкові. Праці Ю. присвячені дослідженню мікроскопічної будови симпатичних вузлів тварин і людини, прогресивного паралічу у дітей, психопатій і неврозів, вченню про конституцію людини. Один з засновників біохім. напряму в психіатрії тощо. В 1934 ім'я Ю. присвоєно Вінницькій психіатричній лікарні (працював у ній 1897—1901).

Я

Я — тридцять перша буква укр. алфавіту. Є в багатьох алфавітах, створених на слов'яно-кирилич. графіч. основі. За формою накреслення — дещо видозмінена кирилична літера. В сучас. укр. літ. мові літерою «я» на початку слова, після голосного, апострофа, зрідка після «й» та «ь» позначають звукосполучення й + а (ясний, мрія, зав'язь, камарилья), а після приголосного — голосний звук «а» з пом'якшенням попереднього приголосного (лящ, сяйво).

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *Я*
Кирилиця	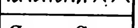
Російська и українська	Я я *Я я*

ЯБЛО́НОВИЙ ХРЕБЕ́Т — гірський хребет у Забайкаллі, гол. чин. у межах Читин. обл. РРФСР. Довж. 650 км, шир. від 20 до 120 км. Пересічна вис. 1400 м, макс.— 1678 м (г. Конталацький Голець). Є залишки давнього зледеніння. На схилах, до вис. 1200—1400 м — модринова та ялиново-ялицева тайга (на пд. схилах трапляються соснові ліси), вище — гірська тундра і кам'яні розсипища. У долинах — лучна рослинність.

ЯБЛОНО́ВСЬКИЙ Антон Васильович (1842, Львівщина — бл. 1890, м. Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР) — укр. театр. художник і живописець. У 1867 закінчив Віденську АМ. У 60—70-х рр. працював художником у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Оформив вистави: «Довбуш» Ю. Федьковича, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Гнат Приблуда» С. Воробкевича та ін. Автор картин «Петро Сагайдачний у полі», «Ой на горі женці жнуть», «Козак коня напував», «Вечір», акварельних пейзажів, портретів, натюрмортів тощо. *П. К. Медведик.*

ЯБЛОНО́ВСЬКИЙ (Jabłonowski) Олександр Валер'ян (19.IV 1829, с. Гозлін біля Варшави — 22.VIII 1913) — польс. бурж. історик і етнограф. У 1847—49 навчався в Київ., 1849—52 — в Дерптському (тепер Тартуський) ун-тах. Разом з А. *Павінським* видав багатотомну серію «Історичні джерела», ряд томів якої присвячено історії укр. земель. У цьому виданні Я. поряд з документами опублікував ряд розвідок: «Староства українські в 1-ій половині XVII ст.» (т. 4, 1877), «Земля Волинська в середині XVI ст.» (т. 19, 1889), «Україна» (т. 22, 1896). Автор монографій «Києво-Могилянська академія» (1899—1900), «Історія Південної Русі до занепаду Польської Речі Посполитої» (1912). Намагався довести цивілізаторську роль польс. шляхти на Україні, нац.-визвольні й соціальні рухи укр. селянства та козацтва тлумачив як реакційні.

ЯБЛО́НСЬКА Галина Гілярівна (н. 2.I 1928, Умань, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1982). На профес. сцені — з 1944. Працювала в театрах Могильова-Подільського, Вінниці, Дніпродзержинська, з 1951 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Катерина («Фараони» Коломійця), Войницька («Дядя Ваня» Чехова), Леді Макдуф («Макбет» Шекспіра), Іло Чібор («Моя професія — синьйор з вищого світу» Скарначчі і Тарабузі). *Л. М. Дворниченко.*

ЯБЛО́НСЬКА Тетяна Нилівна [н. 11 (24).II 1917, Смоленськ] — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1982), дійсн. член АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1952. У 1935—41 навчалася в Київ. худож. ін-ті у Ф. *Кричевського.* Працюючи в різних жанрах, стверджує духовну красу радянських людей, пафос мирної праці сучасників («Відбудова Хрещатика», 1945; «Вечір на Дніпрі», 1946; «Хліб», «Портрет Героя Соціалістичної Праці Г. Горячок», обидва — 1949; «Святковий вечір», 1960; «Разом з батьком», 1961, «Льон», 1978, та ін.). Глибоким психологізмом, широтою життєвих узагальнень пройняті образи її картин «Колиска» (1968), «Безіменні висоти» (1969), «Життя йде» (1971), «Вечір. Стара Флоренція» (1973), «Тиша» (1975), «Зима в старому Києві» (1976) та ін. Ліричністю позначені твори, в яких Я. оспівує щастя материнства, безпосередність дитячого сприйняття світу («У парку», 1949; «Весна», 1950; «На вікні весна», «Над Дніпром», «Ранок», усі — 1954; «Близнята», 1958; «Влітку», 1967). У 1944—52, 1966—73 викладала в Київ. художньому ін-ті (з 1967 — професор). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951, 1979. Іл. див. на окремих аркушах, с. 432 — 433, а також до статей *Живопис,* т. 4, с. 120—121; *Рисунок,* т. 9, с. 448—449; та до розділу Образотворче мистецтво, т. 11, кн. 2, с. 368—369.

Літ.: Короткевич Е. Г. Татьяна Яблонская. М., 1980. *І. І. Верба.*

ЯБЛО́НСЬКИЙ Вільгельм Мар'янович [8 (20).IV 1889, с. Чечельник, тепер Чечельницького району Вінницької області — 14.IV 1977, Київ] — укр. радянський трубач і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1940. У 1912 закінчив Київ. муз. уч-ще. Працював у симф. оркестрі С. Кусевицького (1913—18, Москва), в оркестрі Українського радіо (1927—32) і Київ. театрі опери та балету (1933—54). Викладав у Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1927—34) та Київ. консерваторії (1934—75; з 1935 — професор). Автор перекладень для труби творів укр. композиторів, фантазії на теми опери «Тарас Бульба» М. Лисенка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЯБЛО́НСЬКИЙ (Jabłoński) Генрик (н. 27.XII 1909, Велишев) — політ. і держ. діяч ПНР, історик, акад. Польс. АН (з 1956). Закінчив Варшав. ун-т. З 1931 — член Польс. соціалістичної партії (ППС). Під час 2-ї світової війни 1939—45 боровся проти нім.-фашист. окупантів у Польщі, Норвегії, учасник *Руху Опору* у Франції. З 1948 — член ПОРП. В післявоєнний час — на партійній і адміністративній роботі. З березня 1972 — голова Держ. ради. З 1948—член ЦК ПОРП, з 1971 — член Політбюро ЦК ПОРП. Праці з історії революц. руху в Польщі. Нагороджений орденом Дружби народів.

ЯБЛО́НСЬКИЙ Мартин (1801, с. Глогів, Галичина — після 1875, Львів) — укр. живописець. Малюванню навчався у Львові, Варшаві, Кракові, Відні. Постійно жив у Львові. Працював переважно в галузі портретного живопису: «Портрет батька», «Портрет сина», «Дівчина зі сніданком на підносі», «Портрет чоловіка», «Жіночий портрет». Малював також реліг. композиції, займався реставрацією та літографією. У 1850 заснував у Львові видавничо-літографічну майстерню. Іл. с. 486.

Я́БЛОЧКІНА Олександра Олександрівна [3 (15).XI 1866, Петербург — 20.III 1964, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937). Творчу діяльність розпочала 1885 у Тбілісі. В 1886—88 працювала у Моск. театрі Ф. Корша, 1888—1961 — у *Малому театрі* (Москва). Серед ролей — Софія («Лихо з розуму» Грибоєдова), Кареніна («Живий труп» Л. Толстого), Горностаєва («Любов Ярова» Треньова), Варвара, Горицвіт («Богдан Хмельницький», «Крила» Корнійчука), Анна Болейн («Король Генріх VIII» Шекспіра) та ін. Востаннє виступила на сцені 1961 в ролі міс Кроулі («Ярмарок марнославства» за Теккереєм). З 1917 очолювала Всерос. театр. т-во (1946—62 — голова його президії). Нагороджена 3 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: 75 лет в театре., М., 1977.

О. О. Кулик.

Я́БЛОЧКОВ Павло Миколайович [2 (14).IX 1847, с. Жадовка, тепер Сердобського району Пензенської обл.— 19 (31).III 1894, Саратов] — рос. винахідник і вчений у галузі електротехніки. Закінчив Інженерне уч-ще (1866) і Технічний гальванічний заклад у Петербурзі (1869). Військову службу відбував у Києві. Осн. його винаходом була електр. свічка (свічка Яблочкова) — електр. дугова лампа без регулятора віддалі між вугільними електродами (1875, патент 1876, Париж). Я. створив і запровадив систему електр. освітлення («російське світло») на однофазному змінному струмі, яка демонструвалась на Всесвітній промисловій виставці в Парижі, 1878. Розробив і одержав патенти (1876—77) на систему розподілу електричного струму за допомогою індукційних котушок — прообразу сучасних трансформаторів і конденсаторів. Заснував (1879) у Петербурзі Т-во електр. освітлення і електромех. з-д для виготовлення електр. машин та апаратів. У 80-х рр. розробив оригінальні електр. машини, у т. ч. магнітодинамоелектричну, виконав дослідження, пов'язані зі створенням електрохіміч. джерел струму, запропонував гальванічні елементи з лужним електролітом, створив регенеративний елемент (т. з. автоакумулятор) тощо. Нагороджений Золотою медаллю Рос. тех. т-ва.

Літ.: Белькинд Л. Д. Павел Николаевич Яблочков. М., 1962.

Я́БЛУКО — нерозкривний, звичайно багатонасінний *плід* рослин. При достиганні розвивається соковита зовнішня і хрящова або шкіряста внутрішня частини *оплодня* (напр., у яблуні, груші, горобини). Іноді (напр., у кизильника) увесь оплодень Я. стає дерев'янистим. Багато які Я. їстівні.

«Я́БЛУКО РО́ЗБРАТУ», «яблуко чвар» — переносно — причина сварки, розбрату, чвар. Вислів походить з міфа про богиню чвар *Еріду*, яка за те, що її забули запросити на весілля Пелея і *Фетіди*, кинула серед гостей яблуко з написом: «Найвродливішій». За яблуко посварилися богині *Гера*, *Афіна* й *Афродіта*. За рішенням Зевса сварку розв'язав *Паріс*, який присудив яблуко Афродіті. Це призвело згодом до *Троянської війни*.

ЯБЛУНЕ́ВА ПЛОДОЖЕ́РКА (Laspeyresia pomonella) — метелик род. *листовійкових*. Поширена в межах *ареалу* яблуні і груші, яким завдає значної шкоди. Передні крила (розмах 14—21 мм) темно-сірі з темним малюнком та коричневою закругленою плямою, задні — світло-бурі. Гусениця (довж. 12—18 мм) світло-рожева з коричневою головою. Зимують гусениці в шовковистих коконах у щілинах кори на стовбурах, частково у верх. шарі грунту. Заляльковуються навесні. Літ метеликів триває 1,5—2 міс. від початку цвітіння яблуні. Яйця (до 80 шт.) самка відкладає на листя, а згодом — плоди. Гусениці розвиваються всередині плодів, живлячись м'якушем і насінням. Через 25—36 днів закінчується розвиток, гусениці залазять під кору, де можуть зимувати або утворюють наступне покоління. За сезон мають 1 (на Пн.) — 3 (на Пд.) покоління. Заходи боротьби: обприскування фозалоном, метафосом та ін. *інсектицидами*. Іл. с. 487. *В. П. Васильєв.*

ЯБЛУНЕЦЬ — селище міського типу Ємільчинського р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична станція. 1,5 тис. ж. (1984). У селищі — Ємільчинська райсільгоспхімія, виробниче відділення Ємільчинської райсільгосптехніки, пункт побутового обслуговування. Середня школа; мед. амбулаторія; кінотеатр, б-ка. Виникло 1910, с-ще міськ. типу — з 1977.

ЯБЛУНИ́ЦЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал у *Карпатах Українських*, на межі Закарп. та Івано-Фр. областей. З'єднує долини річок Пруту й Чорної Тиси. Вис. 931 м. Я. п.— *сідловина* у звуженні Яблуницького хр. Через перевал прокладено шосе. *Б. Ф. Лящук.*

ЯБЛУНІВ — селище міського типу Косівського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташований на лівому березі р. Лючки (бас. Пруту), за 15 км від залізнич. ст. Коломия. 1,7 тис. ж. (1984). У Я.— філіал косівського об'єднання худож. виробів «Гуцульщина», лісництво, будинок побуту. Загально-освітня та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, 2 б-ки. Я. засн. наприкінці 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

ЯБЛУНІ́ВСЬКІ КУРГА́НИ — група курганів поблизу с. Яблунева Канівського р-ну Черкас. обл. В 1876 було розкопано 8 курганів. Під насипами відкрито поховальні споруди, що мали вигляд дерев'яних склепів і грунтових ям, перекритих дерев'яним накатом. Обряд поховання — трупопокладення й трупоспалення. В насипах курганів виявлено залишки *тризни*, знайдено золоті, срібні й бронзові прикраси, зброю, місц. і грец. посуд тощо. Деякі кургани відносять до скіфського часу і датують 5 ст. до н. е., інші — 1-м тис. н. е.

Я́БЛУНЯ (Malus) — рід рослин родини *розових*. Більшість — дерева або високі кущі. Листки чергові, суцільні, рідше лопатеві. Квітки двостатеві, у щитковидних суцвіттях. Плід несправжній (яблуко), соковитий, без кам'янистих клітин у м'якуші. Понад 30 видів і 60 різновидностей Я., пошир. у Пн. півкулі. В СРСР понад 10 різновидностей, з яких госп. значення мають: Я. лісова; сливолиста, або китайка; Я. Сіверса; східна, або кавказька; ягідна, або сибірська; Я. Недзвецького; низька. Від перелічених видів Я., переважно від Я. лісової, походять осн. культурні форми Я. Дикорослі Я. дають сировину для харч. пром-сті, з насіння вирощують підщепи для культурних сортів. Багато видів Я.— декоративні рослини. Всі види Я.— медоноси. Культурні форми Я. належать до умовно збірного виду Я. звичайної, що налічує в світовому сортименті до 15 тис. сортів, з яких в СРСР пошир. понад 350 сортів, зокрема в УРСР бл. 60 сортів. Плоди культурної Я. містять цукри (від 8 до 16 %), органічні к-ти (яблучну, лимонну — від 0,2 % до 1,5 %), пектин (0,35—0,75 %), білкові речовини, мінеральні солі, зокрема солі заліза, вітаміни С (12—15 мг %), А, B_c (фолієву кислоту) та Р-активні речовини, які в поєднанні з вітаміном С та пектином зв'язують радіоактивні речовини (стронцій, кобальт) і сприяють видаленню їх з організму людини. Всі ці речовини зумовлюють високі поживні й смакові якості плодів, поліпшують діяльність шлунково-кишкового тракту, обмін речовин в організмі, що має важливе значення в дієтичному харчуванні людини. Районовані на Україні (1984) сорти Я. див. табл. с. 491. Іл. с. 487.

Літ.: Симиренко Л. П. Помология, т. 1. К., 1972; Плодівництво і ягідництво. К., 1982. *М. Ю. Гущин.*

ЯБЛУЧНА КИСЛОТА́, оксиянтарна к-та, $HOOCCHOHCH_2COOH$ — найпростіша природна двоосно́вна оксикарбонова кислота. Існує в L- та D-формах, а також у рацемічній (оптично неактивній) DL-формі. В природі поширена L-яблучна кислота (у деяких плодах, стеблах ревеня, листках махорки). Я. к. — проміжний продукт при *тканинному диханні*, різних типах *бродіння*. Одержують з плодів горобини і барбарису, застосовують у кондитерському виробн., у медицині.

Я́ВА — один з Великих Зондських островів Малайського архіпелагу.

Г. Г. Яблонська.

Т. Н. Яблонська.

О. О. Яблочкіна.

П. М. Яблочков.

Д. І. Яворницький.

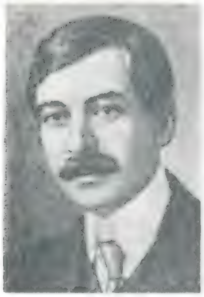
П. Яворов.

Б. Л. Яворський.

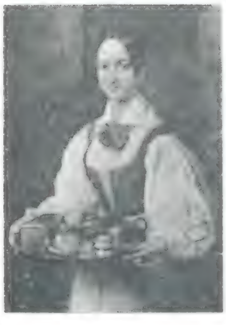
М. Яблонський. Дівчина зі сніданком на підносі. Львів. картинна галерея.

Входить до складу Індонезії. Довж. 1050 км, ширина до 195 км. Площа 126,5 тис. км^2. Нас. бл. 83 млн. чол. (1975). Бл. 50 % тер. займають гори з численними вулканами, з них бл. 30 діючих. Найвища вершина — вулкан *Семеру* (3676 м). На Пн. і Пд. — невисокі плоскогір'я та горби. Вздовж узбережжя і по долинах річок — ділянки алювіальних рівнин. Часті землетруси. Родовища нафти, сірки, марганцевих руд, фосфоритів, золота тощо. Клімат субекваторіальний, мусонний. Річки короткі, повноводні (найбільші — Соло і Брантас). Бл. 25 % тер. острова вкрито лісами, вершини вкриті заростями чагарників і луками. У найменш зволожених районах — *савани*. На Я.— природні парки Балюран, Пулау-Панайтан, Уджунг-Кулон та ін. Найбільші міста — Джакарта, Бандунг, Сурабая. Про г-во див. ст. *Індонезія.*

ЯВА́НСЬКА МО́ВА — мова *яванців.* Належить до *індонезійських мов* австронезійської (малайсько-полінезійської) сім'ї. Розрізняють давньояванську (до 12—13 ст.), середньояванську (з 13 до 17 ст.) та сучасну (з 17 ст.) Я. м. Найдавніша писемна пам'ятка Я. м.— від 809. Є функціональні варіанти Я. м.: «проста мова», «ввічлива мова» тощо. Характерні риси Я. м.: у фонетиці — регулярне чергування приголосних і голосних, слабо виражений словесний наголос; у граматиці переважають аналітичні форми, осн. засоби словотвору — афіксація й повтор. Для сучас. Я. м. використовують лат. письмо, рідше — складове яванське письмо. Література Я. м.— найдавніша і найрозвинутіша серед л-р Індонезії (див. також *Індонезія,* розділ Література). Виникла не пізніше 8 ст. на сильно санскритизованій (див. *Санскрит*) давньояванській мові каві. На ранньому етапі представлена переказами інд. реліг. трактатів і поемами-какавінами (на сюжети «*Рамаяни*», а особливо «*Махабхарати*») придворних поетів Йогісвари, Канви, Трігуни, Панулуха та ін. Першим твором, звернений до реальності, була лірична поема-хроніка «Нагаракертагама» («Країна благоденства», 1365) Прапанчі. В 14—15 ст. поряд з мовою каві з'явилася й т. з. середньояванська мова (нею написані поеми про принца Панджі). З утвердженням на Яві *ісламу* в 16—17 ст. виникли перекази про мусульманських героїв і подвижників та поеми-сулуки в дусі *суфізму*. В 17 ст. створено (новояванською мовою) «Хроніку яванських земель» і сатиричну поему «Ба́рон Сакендар», де відображено поч. етап голланд. колоніального панування. 2-а пол. 18 — 1-а пол. 19 ст.— період розквіту класичної яван. л-ри (т. з. яванське Відродження), вершиною якої була творчість батька й сина Ясодіпуро, а також Ронгговарсіто. Велике значення для демократизації л-ри кін. 19— поч. 20 ст. мала творчість педагога й просвітителя Падмосусастро. На 20—30-і рр. 20 ст. припадає зародження жанру роману (Б. Сударді, Йосовідагдо та ін.), перші спроби створення сучас. поезії (Інтойо та ін.). З 50-х рр. у яван. л-рі розвиваються поезія й коротке оповідання, а також «популярні», «масові» романи, позбавлені соціального змісту.

Літ.: Тесёлкин А. С. Яванский язык. М., 1961; Тесёлкин А. С. Древнеяванский язык (кави). М., 1963; Сикорский В. В. Индонезийская литература. М., 1965.

А. С. Тесьолкін, В. В. Сікорський.

ЯВА́НСЬКЕ МО́РЕ — міжострівне море на Зх. Тихого ок., між островами Суматра, Ява і Калімантан. Площа 552 тис. км^2. Переважні глиб. до 60 м, макс.— 1272 м. Дно Я. м. розчленоване підводними долинами. Поширені *коралові рифи.* Т-ра води на поверхні від +27° до +29°. Солоність до 33,5 ‰. Я. м.— район сейсмічної активності. Гол. порти: Джакарта (Танджунгпріок), Семаранг на о. Ява, Банджармасін на о. Калімантан.

ЯВА́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1825—30, Яванська війна — нар. повстання проти голл. колонізаторів на о. Ява в Індонезії. Почалося в липні 1825 у Джок'якарті і поширилося на Центр. Яву. Осн. соціальну силу повсталих становило селянство. На чолі повстанців стояв *Діпонегоро.* Я. п. мало форму реліг. війни, проходило під гаслом захисту *ісламу.* Голл. влада жорстоко придушила повстання. *Г. Г. Бандиленко.*

ЯВА́НСЬКИЙ ЖО́ЛОБ, Зондський жолоб — глибоководна западина у пн.-сх. частині Індійського ок. Простягається вздовж Андаманських, Нікобарських та Великих Зондських островів майже на 2900 км. Макс глиб. 7729 м — найбільша в Індійському океані.

ЯВА́НТРОП (від *Ява* та грец. *ἄνθρωπος* — людина) — викопна людина з групи *палеоантропів.* Рештки її (череп і кістки кінцівок) з примітивними знаряддями з кістки і рогу знайдено 1931—32 на о. Ява в долині р. Соло поблизу с-ща Нгандонг.

ЯВА́НЦІ — найчисленніший народ Індонезії, який населяє центр. частину о. Ява, прибережні райони островів Суматра і Калімантан, а також ряд ін. районів Індонезії. Чисельність — 68,5 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *яванською мовою* та індонезійською мовою. За релігією більшість Я.— мусульмани, є й християни; збереглися також пережитки індуїстських, буддистських і анімістичних вірувань. Осн. заняття Я.— землеробство, рибальство, ремесла; частина Я. працює в пром-сті. Висока самобутня культура Я. бере початок з глибокої давнини. Докладніше про історію, г-во, культуру Я. див. *Індонезія.*

Я́ВИЩЕ — філос. категорія, що відображає зовн. форми існування предметів і процесів дійсності та їхнього пізнання людиною. Див. *Сутність і явище.*

Я́ВІР, клен несправжньоплатановий (Acer pseudoplatanus) — дерево родини кленових. *Крона* густа, пірамідально-куляста. Стовбур стрункий, до 2 м у діаметрі, кора бурувато-сіра, у старих дерев відшаровується. Листки п'ятилопатеві, зісподу сіруваті. Квітки дрібні, жовтувато-зелені, запашні, зібрані в довгі китиці. Плід — дволилатка. Пошир. у Серед., Пд. і Пд.-Сх. Європі, Малій Азії; на Україні росте переважно в зх. областях, у Карпатах — піднімається до 1400 м над рівнем моря. Медонос. Деревина жовтувато-біла, тверда, йде на виготовлення меблів, муз. інструментів тощо. Є багато садових форм Я. Культивують його в парках та вуличних насадженнях. Придатний для полезахисних лісових смуг у Правобережному Лісостепу. Іл. с. 488.

Я́ВКА З ПОВИ́ННОЮ — особистий добровільний прихід особи до компетентного державного органу із заявою про вчинення нею злочину. За рад. законом (в УРСР — ст. 96 КПК УРСР) при Я. з п. відповідний орган дізнання, слідчий, прокурор або суддя встановлюють особу заявника та складають протокол, у якому детально викладається зроблена заява. Така явка розглядається, зокрема, як обставина, що пом'якшує відповідальність. Факти, викладені при Я. з п., мають бути перевірені, і якщо факт вчинення злочину підтверджується ін. об'єктивними даними, Я. з п. є приводом до порушення кримінальної справи (п. 3 ст. 94 КПК УССР). При Я. з п. звільняється від кримінальної відповідальності особа, що була завербована іноз. розвідкою, але не вчинила ніяких ворожих дій проти СРСР (п. 2 ст. 56 КК УРСР). Це положення поширюється й на особу, яка після дачі хабара (див. *Хабарництво*) добровільно заявила про це (ч. 3 ст. 170 КК УРСР). *Г. І. Чангулі.*

Я́ВОРІВ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Шкло (прит. Сану). Залізнична станція. Вперше згадується в документах 1408, коли Я. був під владою шляхет. Польщі. В 1569 Я. надано *магдебурзьке право.* Після 1-го поділу Польщі (1772) Я.— у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 Я. захопила бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Я. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Я. — місто. У місті — з-ди: «Металопластмас», «Явір» і хлібний, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побут. обслуговування, цех Івано-Фр. експериментального меблевого комбінату, філіал Комарнівського деревообр. комбінату. З середні та музична школи, лікарня, поліклініка; 2 клуби, кінотеатр, 4 б-ки, історії релігії та атеїзму і історико-етнографічний музеї.

Пам'ятки *дерев'яної архітектури*: Успенська церква (17 ст.), церква Різдва та дзвіниця (1760). Я.— давній осередок худож. ремесел. Тут працювали різьбярі, столяри, майстри декоратив. розпису, гончарі, ткачі, вишивальниці. В Я. є уч-ще худож. обробки дерева, ф-ка худож. виробів ім. Т. Г. Шевченка. Серед майстрів — І. Лісовський, Й. Станько, В. Прийма, С. Гиндик. В Я. народився укр. письменник, критик і публіцист О. С. *Маковей.* Тут працював укр. етнограф Й. І. *Лозинський* (1848—89).

Я́ВОРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,6 тис. км^2. Нас. 118,8 тис. чол. (1984). У районі — 144 населені пункти, підпорядковані міській, 5 селищним, 23 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Яворів*. Я. р. розташований в межах *Розточчя*. Поверхня хвиляста, найбільш підвищена в пн. і сх. частинах району. Корисні копалини: природний газ, торф, самородна сірка, каолін, бентонітові, глауконітові й вогнетривкі глини. Є джерела мінеральних вод. Річки — Верещиця (прит. Дністра), Шкло, Завадівка (бас. Вісли). Грунти — опідзолені чорноземи, дерново-підзолисті. Ліси (сосна, дуб, граб, бук, ялина) займають 52,7 тис. га. В межах району — Страдчанський державний заказник. Найбільші промислові підприємства району — яворівське виробниче об’єднання «Сірка» (селище Шкло), заводи «Металопластмас» і «Явір» (Яворів), меблевий комбінат (смт Івано-Франкове). Комбінат побутового обслуговування (Яворів). Землеробство району зерново-льонарського, тваринництво мол.-м’ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 62,0 тис. га. у т. ч. орні землі — 37,7 тис. га, сіножаті і пасовища — 24,1 тис. га. Основні культури: пшениця, жито, ячмінь, льон, картопля, овочеві. У межах Я. р.— 17 колгоспів, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Яворів, Новояворівський, Шкло. Автомоб. шляхів — 605 км, у т. ч. з твердим покриттям — 453 км. У районі — 2 профес.-тех. училища (Івано-Франкове і Новояворівське), 72 заг.-осв., музична, спорт., мистецтв школи, 64 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 91 будинок культури і клуб, 3 кінотеатри, 78 кіноустановок, 91 б-ка; музеї: історії релігії та атеїзму і істор.-етнографічний (обидва — у Яворові). В с. Добростанах Я. р. народився укр. письменник і педагог М. І. *Пачовський*, у с. Новосілках — укр. рад. скульптор І. В. *Севера*. У Я. р. видається газ. «Зоря» (з 1940). *А. А. Іванченко.*

ЯВОРНИ́ЦЬКИЙ Дмитро Іванович [Еварницький; 25.X (6.XI) 1855, с. Сонцівка, тепер с. Борисівка Харківського району Харків. обл. — 5.VIII 1940, Дніпропетровськ] — укр. історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник, акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив істор.-філологічний ф-т Харків. ун-ту (1881), був залишений при кафедрі рос. історії. В 1886 працював у Петербурзі вчителем гімназії, викладачем пед. курсів. У 1891 його як політично неблагонадійного вислано під нагляд поліції до Ташкента, де Я. вів наук. діяльність у галузі історії і археології, уклав «Путівник по Середній Азії в археологічному та історичному відношенні» (1893). Після захисту магістерської дисертації (1896) працював приват-доцентом у Моск. ун-ті. З 1902 завідував Музеєм старожитностей Катеринославської губ. (тепер Дніпропетровський істор. музей ім. академіка Д. І. Яворницького). В 1920—33 працював у Дніпроп. ун-ті. З 1927 — відповід. керівник постійного археол. нагляду і археол. розкопок на тер. буд-ва Дніпрогесу. Я. зібрав унікальну колекцію матеріальних пам’яток Пд. України. Більшість праць Я. присвячено історії Запорізької Січі. Гол. з них: «Історія запорізьких козаків» (т. 1—3, 1892—97), «Вольності запорізьких козаків» (1898), «Іван Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків» (1894), «Число і порядок запорізьких січей» (1884) та ін. Зібраний Я. топографічний, фольклорний, етнографічний і лексикографічний матеріал ліг в основу його праць: «Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу» (т. 1—2, 1888), «Малоросійські народні пісні...» (1906), «Словник української мови» (т. 1. А—К, 1920). Підготував археографічні видання: «Джерела до історії запорізьких козаків» (т. 1—2, 1903), «До історії Степової України» (1929). Як вчений Я. пройшов складний шлях. У дореволюц. час був істориком ліберально-буржуазного напряму, суспільно-політичні погляди якого мали монархічне забарвлення. За Рад. влади Я. став активним учасником культур. будівництва в Рад. країні. Опублікував збірку поезій «Вечірні зорі» (1910), роман «За чужий гріх» (1907), повість «Де люди — там і лихо» (1911) та ін. Як письменник Я. розвивав прогресивні традиції української класичної літератури.

Літ.: Гапусенко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. К., 1969; Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. К., 1972. *О. Ф. Овсієнко.*

Я́ВОРОВ Пейо Крачолов (справж. ім’я та прізв.— Пейо Тотев Крачолов; 13.I 1878, м. Чирпан — 29.X 1914, Софія) — болг. поет. У зб. «Вірші» (1901) викривав капіталістичну експлуатацію трудящих, оспівував велич народу. Після поразки Ілинденського повстання 1903, в підготовці якого Я. брав участь, у його творчості зазвучали мотиви песимізму, самотності (зб. «Безсоння», 1907). Цикл нарисів «Гайдуцькі мрії» (1905—08) — спогади про революц. боротьбу. Автор пейзажної і любовної лірики, соціально-психологічних драм.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл.— Лирика. М., 1972; Яворов П. [та ін.]. Избранное. М., 1979. *О. Д. Кетков.*

ЯВО́РСЬКИЙ Болеслав Леопольдович [10 (22).VI 1877, Харків — 26.XI 1942, Саратов] — укр. і рос. рад. музикознавець, піаніст, педагог, доктор мистецтвознавства (з 1941). Закінчив (1898) Київ. муз. уч-ще та Моск. консерваторію (1903). Професор Київ. консерваторії (1916 — 21) та Музично-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка (з 1918), директор Нар. консерваторії в Києві (1917— 21). З 1921 працював у Москві. У 1938 — 42 професор Моск. консерваторії. Серед його учнів — М. Леонтович, Г. Верьовка, М. Вериківський, П. Козицький, В. Верховинець, Е. Скрипчинська. Створив теорію ладового ритму (слухового тяжіння). Виконавська діяльність.

Тв.: Строение музыкальной речи, ч. 1—3. М., 1908; Упражнения в образовании схем ладового ритма, ч. 1. М., 1928; Структура мелодии. М., 1929. Статьи, воспоминания, переписка, т. 1. М., 1972. *Т. Ю. Філенко.*

ЯВО́РСЬКИЙ Володимир Полікарпович [15 (27).VII 1876, с. Ропча, тепер Сторожинецького р-ну Чернів. обл.— 24.IX 1942, Уфа] — укр. рад. хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1934). Член Комуністичної партії з 1930. Закінчив Київ. ун-т (1901), до 1921 і в 1935—39 працював у ньому; 1921—25 — у Київ. політех. ін-ті. З 1939 — директор Ін-ту органічної хімії і технології АН УРСР, з 1941 — директор об’єднаного Ін-ту неорганічної і органічної хімії АН УРСР. Осн. наук. дослідження стосуються ненасичених сполук і синтезу ненасичених спиртів за допомогою галогенмагнійорганічних сполук. Портрет с. 489.

ЯВО́РСЬКИЙ (Jaworski) Казімеж Анджей (28.XI 1897, с. Седліще, поблизу Хелма, тепер Люблінського воєводства, ПНР — 6.IX 1973, Люблін) — польс. поет і перекладач. У 1916—19 навчався в Харків. ун-ті. Автор збірок «Місячний мустанг» (1925), «На половині шляху» (1937) та ін. і спогадів (т. 1—4, 1959—70). У 3-му томі 12-томного зібрання творів (1972) Я. вміщено переклади творів 36 укр. поетів. *Г. П. Кочур.*

ЯВО́РСЬКИЙ Матвій Іванович (1884—1937) — укр. рад. історик, академік АН УРСР (з 1929). В 20-х рр. працював в Укр. ін-ті марксизму-ленінізму, викладав у вузах Харкова. Узагальнюючі праці Я. з історії України (переважно доби капіталізму), в т. ч. вузівські та шкільні підручники, написані з позицій вульгарного соціологізму. Разом з тим на працях Я. позначився вплив хибних націоналістич. концепцій дожовтневої бурж. історіографії. За серйозні ідеологічні помилки (перебільшення місця нац. питання в революц. боротьбі, ідеалізацію дрібнобурж. націоналістичних партій, недооцінку авангард. ролі пролетаріату, більшовицьких орг-цій тощо) праці Я. 1929—30 зазнали критики з боку рад. істориків-марксистів. *В. Г. Сарбей.*

ЯВО́РСЬКИЙ Стефан [до постригу — Семен; 1658, містечко Яворів, тепер місто Львів обл.— 16 (27).XI 1722, Москва] — укр. і рос. письменник, філософ, церковно-політичний діяч. Навчався в Києво-Могилянській колегії, а потім, прийнявши уніатство,— у школах Львова, Любліна, Познані і Вільна. У 1689 повернувся в Київ, зрікся унії і прийняв чернецтво. Викладав у Києво-Могилянській колегії поетику, риторику, філософію і теологію. У курсі «Філософські змагання...» популяризу-

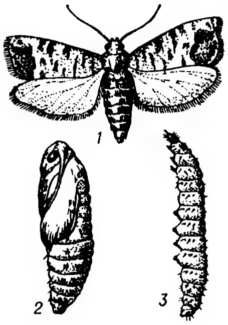

Яблунева плодожерка:
1 — метелик;
2 — лялечка;
3 — гусениця.

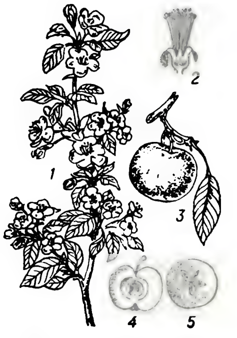

Яблуня:
1 — гілка з квітками;
2 — зав’язь у розрізі;
3 — плід;
4 — плід у поздовжньому розрізі;
5 — плід у поперечному розрізі.

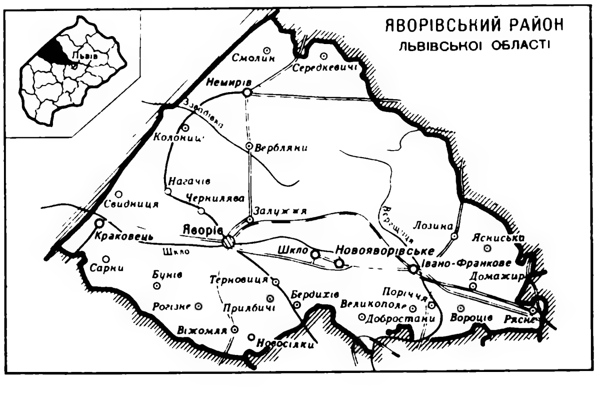

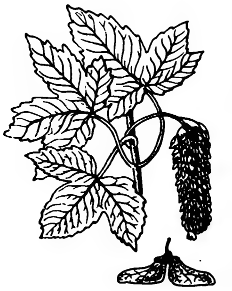

Явір. Пагін з листям і суцвіттям та плід.

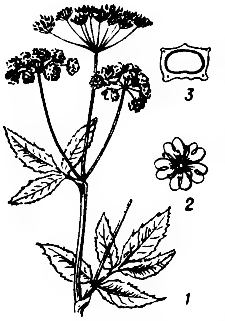

Яглиця звичайна:
1 — верхня частина квітучої рослини;
2 — квітка;
3 — плід у розрізі.

вав філософські ідеї Відродження і Нового часу. За вірші укр., польс., рос. і латинською мовами був удостоєний звання «лавроносного поета». В 1700 висвячений на митрополита рязанського і муромського, а незабаром став екзархом і охоронцем всерос. патріаршого престолу. Як протектор Слов'яно-греко-латинської академії реформував навч. процес за зразком Києво-Могилянської колегії та зх.-європейських ун-тів. При академії заснував театр. У проповідях і промовах («словах») підтримував і обгрунтовував реорганізацію армії, створення флоту, розвиток торгівлі і промисловості, поширення освіти, обстоював єднання укр. і рос. народів. Полемічний трактат «Камень вѣры» (М., 1728) спрямований проти *лютеранства.*
В. В. Лисиця.

ЯВО́РСЬКИЙ Федір Михайлович [1780, Київ — 9 (21).IV 1828, Петербург] — вітчизняний лікар. Навчався в Київ. академії та петерб. Медико-хірургічній академії (1802—07). Учень і помічник (*прозектор*) П. А. *Загорського* (1807—10). В 1813—21 — головний лікар і оператор Петерб. адміралтейського госпіталю, з 1822— доктор медицини. В 1821—24 — головний лікар Кавказьких Мінеральних Вод. З 1827 — міський лікар Петербурга. Я. вперше в Росії зробив успішну операцію перев'язування підколінної артерії, запропонував апарат для вправлення вивихів плеча. Створив (1815) у Петербурзі установу для надання допомоги врятованим від утоплення. *М. К. Бородій.*

ЯГА́, Баба-яга — персонаж слов'ян. міфології. У найдавніші часи — добра стара жінка, яка допомагає людям у біді; є одним з варіантів образу жіночого божества— *баби.* У пізніших варіантах міфів і в казках сх. і зх. слов'ян Я.— баба-чарівниця, яка живе в лісі і чинить зло людям (передусім дітям).

ЯГА́ЙЛО (Йогайла; Jogaila; бл. 1350 — 1.VI 1434) — великий князь литовський 1377—92 (з перервою), король польський з 1386 під ім'ям Владислав II Ягайло, родоначальник династії *Ягеллонів*. Став польс. королем внаслідок одруження з польс. королевою *Ядвігою* (див. *Кревська унія 1385*). В 1387 приєднав до Польщі *Галицьку землю.* Очолював польс.-лит.-руську армію під час *Грюнвальдської битви 1410.*

Я́ГВЕ, Яхве, Єгова — верховне божество в *іудаїзмі.* Спочатку був богом племені Іуди. Після виникнення в кін. 11 ст. до н. е. Ізраїльсько-Іудейського царства Я. був проголошений верховним богом держави. Цар *Соломон* збудував храм Я. в Єрусалимі. З 7 ст. до н. е. внаслідок реліг.-політ. реформи Я. був проголошений єдиним богом.

ЯГЕЛЛО́НИ (Jagiellonowie) — династія польс. королів (1386—1572) і великих князів литовських (1377—1572, з перервами); правили також у Чехії (1471—1526) та Угорщині (1440—44, 1490—1526). Найвідоміші представники: *Ягайло* (засновник династії), *Владислав III* Варненчик, *Казимир IV* Ягеллончик, *Сигізмунд I* та *Сигізмунд II* Август. За правління Я. на загарбаних Польщею лит., укр. та білорус. землях відбувався процес дальшого закріпачення селянства.

ЯГЕЛЛО́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Краківський університет.*

Я́ГЕЛЬ, оленячий мох — назва лишайників роду *кладонія.* Слань подвійна: горизонтальна — рано відмирає, вертикальна має вигляд сіруватих чи сірувато-зеленуватих кущиків. Бл. 35 видів, пошир. в усіх частинах світу. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 5. В тундрі СРСР мають велике значення як зимовий корм для північного оленя.

Я́ГИЧ (Jagić) Ватрослав (Ігнатій, Гнат Вікентійович; 6.VII 1838, Вараждин, Хорватія — 5.VIII 1923, Відень) — хорват. філолог-славіст, член Югослов'янської академії в Загребі (з 1867), Петерб. АН (з 1880). Закінчив Віденський ун-т (1860). Професор Новоросійського в Одесі (1872—74), Петерб. (1880—86) та Віденського (1886—1908) ун-тів. Член Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові (з 1903). Я. заснував і 1875—1920 видавав перший міжнар. славістичний журнал — «Архів слов'янської філології». Був редактором створеної з його ініціативи «Енциклопедії слов'янської філології» (виходила в Петербурзі з 1908, вид. не закінчене). Автор праць із старослов'ян. мови, палеографії, історії слов'ян. філології, фольклору. Досліджував старослов'ян. та давньорус. пам'ятки (зокрема Галицьке євангеліє 1144), багато з них видав. Приділяв значну увагу укр. мові, л-рі та фольклорові. Ряд питань укр. мови розглянув у рецензії на «Нарис звукової історії малоруського наріччя» П. Житецького. У ряді праць дав високу оцінку укр. нар. поезії.

Літ.: Дем'янчук В. Гнат (Ватрослав) Ягич. К., 1924.

П. Д. Тимошенко.

Я́ГІДНИКИ — кущові, напівкущові і трав'янисті рослини, які дають їстівні плоди, що їх у побуті наз. ягодами. Я. дуже пошир. в дикому стані і в культурі. Дикоростучі види, що дають їстівні плоди, ростуть майже в усіх країнах земної кулі, але найбільше в помірних і пн. широтах. Культура ягідних рослин пошир. переважно в зоні помірного клімату. Плоди культурних і дикоростучих Я. містять цукри, органіч. к-ти, різноманітні вітаміни, багато з них мають лікувальні властивості. До Я. належить багато рослин родини розових — *суниці, полуниці, малина, ожина,* костяниця, *морошка;* родини вересових — *журавлина* болотяна, *чорниця, лохина, брусниця;* родини ломикаменевих — чорна *смородина,* порічки, *агрус;* родини диленієвих (актинідієвих) — *актинідія* і родини маслинкових — *обліпиха.* До Я. іноді відносять також *шипшину.* На Україні найпошир. суниці, полуниці, малина, чорна смородина, порічки та агрус. В лісах збирають чорницю, брусницю, лохину, ожину та ін. На болотах зустрічається журавлина болотяна.

Літ.: Ковтун І. М., Марковський В. С., Оліфер А. В. Ягідні культури. К., 1973; Справочник по ягодоводству. Донецк, 1981; Плодівництво і ягідництво. К., 1982.

ЯГЛИ́ЦЯ (Aegopodium) — рід рослин родини зонтичних. Багаторічні трави з великими двічі трійчастими або трійчастоперистими листками. Квітки дрібні, білі, зібрані в складні зонтики. Плід — двосім'янка. 7 видів, пошир. в Європі й помірному поясі Азії. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — один: Я. звичайна (A. podagraria); рослина до 100 см заввишки, росте переважно в лісах. В надземних частинах цього виду міститься до 100 мг % вітаміну С; молоді листки вживаються як салат.

ЯГН Олександр Едуард Юлійович (11.III 1848, Пенза — 10.II 1922, с. Вейсбахівка, тепер с. Білорічиця Прилуцького р-ну Черніг. обл.) — укр. архітектор, художник і майстер художньої кераміки. Після закінчення (1863) Моск. уч-ща живопису, скульптури та архітектури навчався в Рим. АМ. З 1876 жив на Україні. Один із засновників стилю укр. *модерн.* Осн. споруди і проекти: храм — пам'ятник декабристам Волконським і будинок М. М. Кочубея в с. Вороньки Бобровицького р-ну Черніг. обл., будинки Капніста в с. Великій Обухівці Миргород. р-ну Полтав. обл. та О. М. Горчакова в с. Ташані Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл., каплиця-усипальниця Кочубеїв у с. Ярославці Кролевецького р-ну Сум. обл., флігель (1878) і палац (1886, не зберігся) О. С. Рахманової (дочки декабриста С. Г. Волконського) в с. Білорічиці Прилуцького р-ну Черніг. обл. Автор проекту даху і внутр. обладнання Моск. торг. рядів (тепер Державний універсальний магазин). Організував худож.-виробничі майстерні в с. Вороньки Бобровицького р-ну Черніг. обл. Одним з перших у вітчизн. практиці Я. відновив виробн. худож. майоліки і теракоти за мотивами укр. нар. орнаменту. За ескізами Я. було виготовлено майоліковий декор для оздоблення храму-пам'ятника біля м. Шипки в Болгарії (1902).
А. І. Сакун-Щурівський.

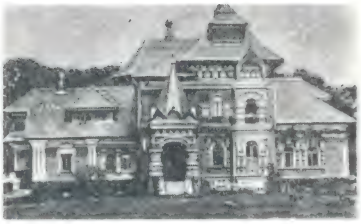

О. Е. Ю. Ягн. Палац О. С. Рахманової в селі Білорічиці (тепер Прилуцького району Чернігівської області). 1886. Не зберігся.

ЯГНЯ́ТИНСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *черняхівської культури* 2—6 ст. на пн.-зх. околиці с. Ягнятина Ружинського р-ну Житомир. обл. Відкрили його 1927, досліджували 1946—47. При розкопках виявлено залишки 10 наземних глинобитних на дерев'яному каркасі споруд. Вдалося встановити плани двох великих споруд, що були гончарними дво-

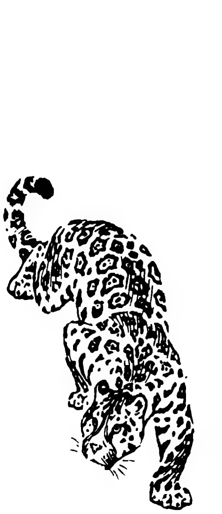

Ягуар.

камерними майстернями з одноярусними великими печами в одній з камер. Знайдено місц. гончарний посуд, привізну амфору 4—5 ст., уламок наральника, бойовий ніж, меч, *фібули*, пряжки, гребінці й римську монету 2 ст. н. е.

ЯГНЯ́ТНИК, бородач (Gypaëtus barbatus) — птах род. *яструбових*. Довж. тіла до 1,1 м, розмах крил до 2,7 м, маса прибл. до 7 кг. Оперення спини чорно-буре, голови та черева білувате або жовте; під дзьобом — пучок темного волосоподібного пір'я — «борода» (звідки й друга назва). Поширений в горах Пд. Європи, Азії, Африки; в СРСР — на Кавказі, в Серед. Азії, на Алтаї та в Саянах. Гнізда на скелях. Яйця (1—2) відкладає в грудні — січні, насиджує переважно самка 55—60 діб. Поживою Я. в осн. є падло, зокрема кістки, що добре перетравлюються в його шлунку; зрідка нападає на ослаблених копитних, птахів та ін. дрібних тварин. У зв'язку із скороченням чисельності в СРСР включений до *Червоної книги*. *Л. О. Бабенко.*

Я́ГОДА — нерозкривний, здебільшого багатонасін. *плід* у рослин, у якого при достиганні майже весь *оплодень* соковитий. Позаоплодень часто у вигляді тонкої шкірки, а в деяких рослин — шкірястий жорсткий. Типовими Я. є плоди винограду, смородини, агрусу, журавлини, брусниці, чорниці, помідора, баклажана та ін. У побуті Я. часто неправильно наз. плоди полуниці, суниці, малини, інжира тощо.

ЯГОРЛИ́К — річка в Одес. обл. УРСР та Молд. РСР (пониззя), ліва притока Дністра. Довж. 73 км, площа бас. 1590 км². Бере початок на Подільській височині. На Я. споруджено 4 греблі. Воду частково використовують для побутового водопостачання.

ЯГОРЛИ́ЦЬКА ЗАТО́КА — мілководна затока у пн. частині Чорного м., між Кінбурнською косою та п-овом Ягорлицький Кут. Омиває береги Микол. та Херсон. областей УРСР. Довж. 26 км, шир. біля входу 15 км, глиб. до 5 м. Солоність 14—15 ‰. Замерзає лише у суворі зими. У затоці — острови Довгий, Круглий (біля входу), Орлів, Великий, Кінський. Частина узбережжя та акваторії Я. з.— у складі *Чорноморського заповідника*. *С. Г. Богуславський.*

ЯГОТИ́Н — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Супої (прит. Дніпра). Залізнична станція. Засн. 1552. На поч. 17 ст. Я. підпав під владу шляхет. Польщі. В 1654 Я. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1957 Я.— місто. У Я. — дослідно-мех., полегшених конструкцій, цегельний, маслоробний, хлібний, продовольчих товарів, комбікормовий з-ди та цукровий з-д наук.-виробничого об'єднання «Цукор», птахофабрика, елеватор, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Тех. уч-ще, 7 заг.-осв., мистецтв і спорт. школи; лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, 5 б-к, істор. музей, картинна галерея. В Я. народився рад. держ. діяч і вчений П. С. *Непорожній*. В Я. приїздив Т. Г. Шевченко (липень 1843), з жовтня 1843 по січень 1844 (з перервами) він жив у Я. в маєтку М. Г. *Рєпніна-Волконського*.

ЯГОТИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 60,5 тис. чол. (1984). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 28 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Яготин*. Я. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня рівнинна із значною кількістю улоговин і пологих пасмоподібних підвищень. Корисні копалини: торф, глини. Річки — *Супій* з водосховищем біля Яготина та Перевід (бас. Дніпра). Грунти чорноземні й опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, береза, липа, граб, клен, біла акація) займають 2 тис. га. Найбільші пром. підприємства — цукр. завод наук.-виробничого об'єднання «Цукор», птахофабрика, комбікормовий з-д (Яготин). Комбінат побутового обслуговування (Яготин). Землеробство спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, жита, кукурудзи, цукр. буряків; тваринництво м'ясо-мол. напряму. В Я. р.— 17 колгоспів, 7 радгоспів, дослідна станція Укр. н.-д. ін-ту землеробства (с. Панфили), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Яготин. Автомоб. шляхів — 315 км, у т. ч. з твердим покриттям — 301 км. У районі — профес.-тех. (смт Згурівка) і тех. (Яготин) училища, 39 заг.-осв., мистецтв і спортивна школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 18 будинків культури, 29 клубів, 3 кінотеатри, 61 кіноустановка, 92 б-ки, істор. музей та картинна галерея. В смт Згурівка — парк (закладений 1837). У с. Богданівці Я. р. народилися двічі Герой Рад. Союзу М. З. *Бондаренко* та укр. рад. художниця К. В. *Білокур*, у с. Сулимівці — двічі Герой Рад. Союзу А. Г. *Кравченко*, у с. Безуглівці — укр. рад. письменник В. Г. *Большак*, у с. Плужниках — укр. рад. письменник Д. П. *Гордієнко*, у с. Гензерівці — укр. рад. агроном В. Г. *Ротмістров*. У Я. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1931). *В. І. Шутенко.*

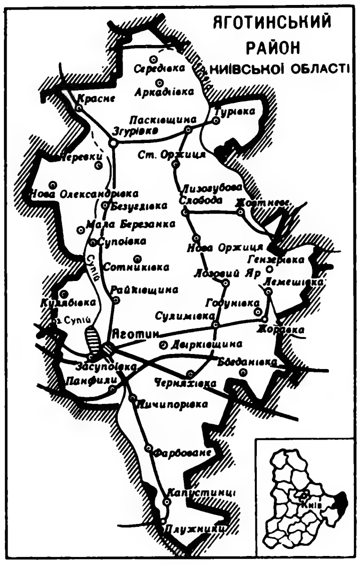

ЯГУА́Р (Panthera onca) — хижий ссавець род. *котячих*. Довж. тіла 1,45—2 м, хвоста 68—75 см, вис. в плечах до 80 см. Волосяний покрив м'який, гладенький, густий, оранжевого кольору з чорними кільцями і плямами, іноді чорний. Поширений в пд. і пд.-зх. частині Пн. Америки. Живе в лісах поблизу річок, іноді зустрічається в пустелях, горах. Активний присмерком і вночі. Швидко бігає, лазить по деревах і добре плаває. Живиться різними хребетними, іноді нападає на свійську худобу. Гін у серпні — вересні, у виплоді 2—3 малят. Був об'єктом полювання заради хутра; дуже винищений. Через нечисленність включений у міжнародну *Червону книгу*.

ЯГУПО́ЛЬСЬКИЙ Лев Мойсейович (н. 6.II 1922, м. Умань Черкас. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1966), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1947 закінчив Київ. ун-т. З 1951 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (з 1965 — зав. відділом). Осн. напрями наук. досліджень — хімія фторорганічних сполук і хімія барвників. Премія Ради Міністрів СРСР, 1982.

ЯДВІ́ГА (Jadwiga; бл. 1374 — 17.VII 1399) — королева Польщі з 1384. В 1386 одружилася з великим князем литовським *Ягайлом* (король Польщі під ім'ям Владислава II Ягайло). Цей шлюб оформив об'єднання Польщі і Литви (див. *Кревська унія 1385*).

Я́ДЕРНА АСТРОФІ́ЗИКА — розділ *астрофізики*, що вивчає ядерний склад космічних об'єктів і ядерні процеси в них, що приводять до виділення енергії та утворення хімічних елементів. Спирається на досягнення *ядерної фізики* та *фізики елементарних частинок*, використовує дані, одержані з вивчення спектрів різних космічних випромінювань, хім. складу *космічного проміння* та *метеоритів*. Я. а.— основа теорії внутр. будови та *еволюції зір*; вона пояснює спостережувану різноманітність типів *зір*, механізми виділення енергії в них, походження і поширеність хім. елементів, визначає вік небесних тіл ядерними методами. Джерелами енергії зір є *термоядерні реакції* синтезу гелію і більш важких елементів з водню в умовах зоряних надр; ці реакції зумовлюють також еволюцію хім. складу зір. Викиди речовини з небесних тіл збагачують важкими елементами *міжзоряне середовище*. Важкі ядра і частина гелію утворюються в зорях, але осн. частина гелію синтезувалась, згідно з моделлю «гарячого Всесвіту» (див. *Космологія*), на ранній (дозоряній) стадії еволюції *Всесвіту*.

Літ.: Франк-Каменецкий Д. А. Ядерная астрофизика. М., 1967; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Бербидж Дж. Ядерная астрофизика. Пер. с англ. М., 1964.

П. І. Фомін.

В. П. Яворський.

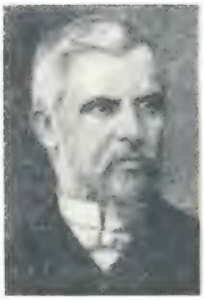

В. Ягич.

О. Е. Ю. Ягн.

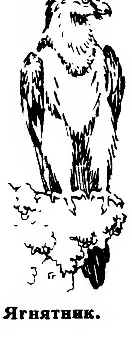

Ягнятник.

Я́ДЕРНА ГЕОЛО́ГІЯ — те саме, що й *радіогеологія.*

Я́ДЕРНА ЕЛЕКТРО́НІКА — сукупність методів, у яких використовуються електронні пристрої, призначені для одержання, перетворення та обробки інформації, що надходить від *детекторів* ядерних випромінювань. При детектуванні ядерної частинки у більшості використовуваних типів детекторів утворюється електр. імпульс, *амплітуда* і часове розміщення якого пропорційні енергії цієї частинки. Вимірювані параметри сигналів (амплітуда, час між імпульсами, напрям польоту частинки) після підсилення, добору за амплітудою і часом переводяться у стандартний імпульс або перетворюються на цифровий код. Необхідна точність перетворення амплітуди досягає 10^{-6}, часове розділення — 10^{-9} с. У Я. е. широко застосовують *Черенкова лічильники, сцинтиляційні лічильники,* напівпровідникові детектори тощо, а для збирання та обробки інформації — ЕОМ.

Літ.: Современная ядерная электроника, т. 1—2. М., 1974—75.

Р. Г. Офенгенден.

Я́ДЕРНА ЕНЕРГЕ́ТИКА — див. *Атомна енергетика.*

Я́ДЕРНА ЕНЕ́РГІЯ — внутрішня енергія *атомного ядра,* зумовлена *ядерними силами,* які діють між *нуклонами* ядра. Див. *Атомна енергія.*

Я́ДЕРНА ЗБРО́Я, атомна зброя — зброя масового ураження вибухової дії, основана на використанні внутрішньоядерної енергії, яка виділяється під час ланцюгових реакцій поділу важких ядер деяких ізотопів *урану* і *плутонію,* або при термоядерних реакціях синтезу легких ядер — ізотопів водню (*дейтерію* і *тритію*). Внаслідок виділення великої кількості енергії під час ядерного вибуху уражаючі фактори Я. з. суттєво відрізняються від дії боєприпасів у звичайному спорядженні. Осн. уражаючі фактори Я. з.: ударна хвиля, світлове випромінювання, проникаюча радіація, радіоактивне зараження і електромагнітний імпульс. Я. з. включає різні ядерні боєприпаси, засоби доставки їх до цілі (носії) і засоби управління. Іноді, залежно від типу заряду, застосовують вужчі поняття, напр. *термоядерна зброя,* нейтронна зброя і т. п. Я. з. вперше створено в США в серед. 1945. В СРСР перше випробування атомної бомби було проведено в серпні 1949, а термоядерної — 1953. Створення ядерних боєприпасів і ракет як носіїв (*ракетно-ядерної зброї*) мало вирішальний вплив на всі сторони військ. справи. На поч. 80-х рр. Я. з. оснащені збройні сили СРСР, США, Великобританії, Франції і Китаю. Застосування Я. з. може мати катастрофічні наслідки для всього людства. СРСР веде наполегливу боротьбу за цілковиту її заборону і знищення запасів, які нагромадилися, добивається стримання гонки ядерного озброєння. За його ініціативою укладено ряд договорів і угод, спрямованих на обмеження виробництва (див. *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Радянсько-американські документи*). Прогресивне людство в усьому світі виступає за знищення запасів Я. з., за створення без'ядерних зон (див. *Рух прихильників миру*).

О. М. Латухін.

Я́ДЕРНА МАТЕ́РІЯ — *ядерна модель,* згідно з якою система *протонів* і *нейтронів* є просторово необмеженою, однорідною й перебуває у стійкому стані по відношенню до самодовільного розтягу або стиснення. Уявлення про Я. м. виникло на основі експериментальних даних, які свідчать про те, що всі *атомні ядра,* за винятком найлегших, мають приблизно сталі об'єми і *енергії зв'язку,* тобто всі вони є «кусками» однієї й тієї ж речовини — Я. м. У теорії Я. м. припускається, що між нуклонами цієї матерії діють такі ж сили, як між парою вільних *нуклонів.* Я. м. застосовують, зокрема, при теор. розрахунках значень серед. енергії зв'язку нуклона. Припускається, що фізична реалізація Я. м. має місце у нейтронних зорях, причому їхня речовина складається лише з нейтронної компоненти.

Є. В. Інопін.

Я́ДЕРНА СИЛОВА́ УСТАНО́ВКА, ядерна енергетична установка — *силова установка,* що виробляє мех. енергію, використовуючи енергію ланцюгових *ядерних реакцій* поділу, практично — поділу важких ядер ізотопів урану (^{235}U, ^{233}U) і плутонію (^{239}Pu). Розрізняють ядерні установки пересувні та стаціонарні (див. *Атомна електростанція*). Є також установки, що їх розміщують на трансп. засобах, найчастіше на суднах і кораблях (див. *Атомний криголам, Підводний човен*). До осн. частин Я. с. у. належать: енерг. *ядерний реактор* (переважно *водо-водяний реактор* з водою під тиском), де внаслідок керованих ланцюгових реакцій поділу ядер виділяється тепло, що передається *робочому тілу* (напр., парі або газу); паро- або газотурбінна установка, в якій теплова енергія робочого тіла перетворюється на механічну (і далі — на електр. енергію); допоміжне устаткування (насоси, конденсатори тощо). Я. с. у. обладнують екраном або системою екранів, що захищають обслуговуючий персонал від шкідливої дії радіоактивних речовин. Ккд найдосконаліших Я. с. у. досягає 0,4.

Я́ДЕРНА СПЕКТРОСКОПІ́Я — розділ *ядерної фізики,* пов'язаний з вивченням структури і властивостей основних і збуджених станів *атомних ядер* за їхніми дискретними *спектрами.* Кожний стан характеризується певною *енергією, спіном, спіном ізотопічним,* парністю *хвильової функції* (див. *Парність стану*), *піврозпаду періодом* тощо. Визначення цих та інших квантових характеристик, а також систематизація їх належать до осн. задач Я. с. Дослідження з Я. с. грунтуються на використанні різних моделей *атомного ядра.* У свою чергу, Я. с. визначає межі застосування *ядерних моделей* для опису властивостей реальних ядер і сприяє подальшому вдосконаленню цих моделей. Методи досліджень у ядерній спектроскопії грунтуються на вивченні спектрів α-, β- і γ- випромінювань при радіоактивних розпадах (див. *Радіоактивність*) та безпосередньо в *ядерних реакціях,* а також на вивченні так званих реакцій кулонівського збудження, прямих і резонансних ядерних реакцій. У Я. с. застосовують магнітні спектрометри різних типів, кристал-дифракційні спектрометри, напівпровідникові *детектори* і *сцинтиляційні лічильники,* мас-сепаратори; для управління експериментом і обробки результатів вимірювань широко використовують ЕОМ. Результати досліджень і методи Я. с. широко застосовують у різних галузях науки і техніки, зокрема у *фізиці твердого тіла,* біології, хімії, медицині.

Літ.: Гопыч П. М., Залюбовский И. И. Ядерная спектроскопия. Х., 1980; Альфа-, бета- и гамма-спектроскопия, в. 1—4. Пер. с англ. М., 1969.

О. І. Феоктистов.

Я́ДЕРНА ТЕ́ХНІКА — галузь техніки, пов'язана з використанням енергії перетворень *атомних ядер,* з прискоренням і застосуванням заряджених частинок (*елементарних частинок, іонів*). Виникла на початку 20 ст. як техніка ядерно-фіз. експериментів. В серед. 20 ст. з розвитком *ядерної фізики* почала впроваджуватись у військ. справі (див. *Ядерна зброя*), на транспорті (див. *Атомний криголам, Ядерна силова установка*), в енергетиці (див. *Атомна електростанція*). Осн. галузями Я. т. є: видобування й переробка природної атомної сировини (*урану, торію*); *збагачування ядерного пального*; виробництво сповільнювачів та вбирачів *нейтронів, теплоносіїв* і спец. конструкційних матеріалів (*води важкої, графіту, бору, цирконію сплавів, жароміцних сплавів* тощо) для ядерних реакторів; виробництво *вбирних елементів* і *тепловидільних елементів*; створення й експлуатація *ядерних реакторів, прискорювачів заряджених частинок* і перспективних термоядерних установок (див. *Термоядерні реакції*), їхнього допоміжного устаткування (систем керування і захисту, *теплообмінних апаратів,* насосів та ін.); *ядерна електроніка*; переробка і *регенерація ядерного пального*; хімія і металургія *плутонію*; одержання й використання *радіоактивних ізотопів,* іонізуючого випромінювання (напр., *гамма-випромінювання*); захист від іонізуючого випромінювання (див., напр., *Захист організму від іонізуючих випромінювань, Радіометр*); нейтронне та іонне *легування*; використання *радіоактиваційного аналізу* і *ядерних реакцій* для контролю вмісту домішок у матеріалах і середовищах, при селекції нових с.-г. культур; виробництво ядерної зброї і створення засобів захисту від неї (див. *Захист від зброї масового ураження*). До проблем Я. т. належать також розробка теорії і методів розрахунку ядерно-фіз., електрофізичних, теплових та ін. процесів, що відбуваються в ядерних і термоядерних реакторах або в прискорювачах заряджених частинок, підвищення *параметрів* і поліпшення умов їхньої експлуатації, дослідження і прогнозування поведінки різних матеріалів у полі випромінювання реакторів. Інші проблеми Я. т. — розширене відтворення в реакторах ядерного пального, підвищення радіаційного ресурсу матеріалів реакторобудування, безпосереднє перетворення тепла, що виділяється при ядерних перетвореннях, на електр. енергію тощо. Я. т. набуває дедалі ширшого розвитку в науці, енергетиці, машинобудуванні, хімії, металургії, приладобудуванні, медицині, с. г. (див. *Атоми мічені*) та ін.

Літ.: Комар Е. Г. Основы ускорительной техники. М., 1975; Александров А. П. Атомная энергетика и научно-технический прогресс. М., 1978; Петросьянц А. М. Проблемы атомной науки и техники. М., 1979; Петросьянц А. М. Ядерная энергетика. М., 1981.

В. С. Карасьов.

Я́ДЕРНА ФІ́ЗИКА — наука про властивості, будову та перетворення *атомних ядер*; наукова основа *атомної енергетики* та *ядерної техніки*. Я. ф. бере початок з 1932 після відкриття *нейтрона* і встановлення протон-нейтронного складу ядра. На той час в основному вже було створено вчення про природну *радіоактивність*; дослідження взаємодії α-частинок з речовиною привели до встановлення ядерної (планетарної) будови атома і дали можливість визначити розміри ядер (10^{-14} м). До періоду становлення Я. ф. належить відкриття (1919) *ядерної реакції* під діянням α-частинок, а також розвиток (1928) квантової теорії α-розпаду на основі моделі *потенціальної ями*. Відповідно до проблем, які вивчаються в Я. ф., її умовно поділяють на кілька розділів. Першим сформувався розділ загальні властивості і будова ядра. За сучас. уявленнями, складовими частинами ядра є *протони* й нейтрони, які утримуються в ядрі *ядерними силами*. Структуру ядра досліджують багатьма методами, зокрема за допомогою *елементарних частинок* високих енергій. Зародження *ядерної спектроскопії* пов'язано з одержанням відомостей про енерг. структуру радіоактивних ядер на основі даних про спектри α-частинок і γ-проміння. У розділі ядерні реакції вивчаються механізми перетворення ядер внаслідок взаємодії їх з елементарними частинками або одного з одним. Дослідження взаємодій ядер з електронами і фотонами (див. *Фотоядерні реакції*) стало окремим напрямом у Я. ф. Перші ядерні реакції за допомогою прискорених частинок здійснили 1932 Е. *Резерфорд* із співробітниками у Кавендішській лабораторії (Англія) і А. К. *Вальтер*, О. І. *Лейпунський*, Г. Д. *Латишев*, К. Д. *Синельников* в Укр. фіз.-тех. ін-ті (з 1938 — *Фізико-технічний інститут* АН УРСР у Харкові). Ці успіхи стимулювали появу розділу Я. ф.— розробка і створення прискорювачів заряджених частинок, який вже перетворився на самостійну наук.-тех. галузь — фізику і техніку прискорювачів. На *прискорювачах заряджених частинок* прискорюють як протони і легкі ядра, так і важкі іони, що дозволяє синтезувати *трансуранові елементи*. У цьому розділі досліджують синтез легких ядер шляхом розігрівання їх до високих т-р (див. *Термоядерні реакції*), а також ядерні реакції у зорях. Важливим розділом Я. ф. є *нейтронна фізика*. Реакція поділу важких ядер під діянням нейтронів, яка в певних умовах може бути керованою ланцюговою ядерною реакцією, виявилась практично найбільш важливою. Велике енерговиділення (200 МеВ) реакції дозволяє використовувати її для утилізації атомної енергії в енерг. *ядерних реакторах* і проведення атомних вибухів. Зміст нейтронної фізики виходить далеко за межі задач власне Я. ф. Створено нову технологію одержання матеріалів — нейтронну технологію, нові методи вивчення будови твердих тіл і *квантових рідин*, структурну і магн. *нейтронографію*, нейтроноскопію, нейтронний активаційний аналіз. Головна задача Я. ф. полягає в одержанні *ядер надважких*, надщільних і нейтронних. У Я. ф. існує чіткий поділ на теорію і експеримент. Теор. Я. ф. використовує апарат різних розділів: електродинаміки, *квантової механіки, квантової теорії поля, статистичної фізики*, теорії *надпровідності* тощо. В експер. Я. ф., крім прискорювачів і реакторів, широко застосовуються системи реєстрації ядерних частинок (див., зокрема, *Черенкова лічильники, Сцинтиляційний лічильник*), нагромадження й обробки інформації за допомогою ЕОМ (див. *Електронна обчислювальна машина, Ядерна електроніка*). Нерозв'язаною залишається проблема ядерних сил. Пошуки ведуться в напрямі підвищення енергії протонів за допомогою прискорювачів. Відкрито багато нових елементарних частинок, що привело до виникнення *фізики елементарних частинок*, яку часто відносять теж до розділів Я. ф. Дослідження з Я. ф. на Україні зосереджені в *Ядерних досліджень інституті* АН УРСР, *Теоретичної фізики інституті* АН УРСР, Харків. фізико-тех. ін-ті АН УРСР, а також у Київ., Харків. і Ужгород. ун-тах. Великий внесок у її розвиток зробили укр. вчені М. М. *Боголюбов*, О. С. *Давидов*, О. І. *Ахієзер* та ін.

Літ.: Давыдов А. С. Теория атомного ядра. М., 1958; Пасечник М. В. [та ін.]. Ядра и радиационная стойкость конструкционных материалов. К., 1978; Очерки по истории развития ядерной физики в СССР. К., 1982.

М. В. Пасічник.

Я́ДЕРНА ХІ́МІЯ — галузь науки, що вивчає взаємозв'язок між фізико-хім. та ядерними властивостями речовин. Іноді цей термін неправомірно застосовують як синонім *радіохімії*. Я. х. вивчає також проблеми, пов'язані з дослідженням продуктів *ядерних реакцій* і використанням методів *ядерної фізики* в хім. дослідженнях (див. *Мессбауера явище, Ядерний магнітний резонанс* та ін.).

Літ.: Ядерная химия. М., 1965; Фридлендер Г., Кеннеди Дж., Миллер Дж. Ядерная химия и радиохимия. Пер. с англ. М., 1967.

Я́ДЕРНЕ ПАЛЬНЕ́ — речовина, що внаслідок ланцюгової ядерної реакції поділу атомних ядер, яка відбувається в *ядерному реакторі*, виділяє велику кількість енергії (див. *Атомна енергетика*). Розрізняють Я. п. первинне, або вихідне (*ізотоп* урану ^{235}U), яке існує в природі, і вторинне (гол. чин. ізотоп урану ^{233}U, ізотоп плутонію ^{239}Pu), що утворюється в ядерному реакторі (ізотоп ^{233}U — при захоплюванні нейтрона ізотопом торію ^{232}Th, ізотоп ^{239}Pu — при захоплюванні нейтрона ізотопом урану ^{238}U). В природній суміші ізотопів урану кількість ізотопу ^{235}U становить прибл. 0,71 %. Цей ізотоп застосовують у природному вигляді або перед використанням збагачують (див. *Збагачування ядерного пального*). Я. п. використовують переважно у вигляді металевих сплавів або тугоплавких сполук урану чи плутонію з ін. елементами, напр. *оксидів* (керамічне Я. п.), *карбідів, нітридів*. Стан його здебільшого твердий (в *тепловидільних елементах*), рідше — рідкий або газоподібний. В разі потреби вдаються до *регенерації ядерного пального*, велику увагу приділяють видаленню й обробці *радіоактивних відходів*.

Я́ДЕРНИЙ МАГНЕТО́Н — див. *Магнетон*.

Я́ДЕРНИЙ МАГНІ́ТНИЙ РЕЗОНА́НС (ЯМР) — *резонансне поглинання* енергії змінного *електромагнітного поля* певної частоти речовиною, що міститься у сталому *магнітному полі*. ЯМР зумовлений зміною орієнтації *магнітних моментів* атомних ядер. Величина проекції магн. моменту μ_z на напрям *напруженості поля* H_0 може набувати лише $2J + 1$ (J — *спін* ядра) значень (див. *Штерна — Герлаха дослід*). Кожному значенню μ_z відповідає певний *рівень енергії* $\mu_z H_0$. Щоб перевести *атомне ядро* з одного рівня на інший (див. *Квантові переходи*), йому необхідно надати енергії, яка дорівнює різниці енергій ядра ΔE на цих рівнях. Таку енергію ядро може одержати від електромагн. поля, *частота* ω якого задовольняє співвідношення $\omega = \Delta E/\hbar = \gamma H_0$ ($\hbar$ — *Планка стала*, γ — *гіромагнітне відношення*). ЯМР лежить в основі одного з методів *радіоспектроскопії*. Його відкрили і пояснили 1946 Ф. *Блох* і Е. *Парселл*.

Д. Ф. Байса.

Я́ДЕРНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н, ЯРД, атомний ракетний двигун — *реактивний двигун*, що працює на *ядерному пальному* завдяки виділенню теплової енергії внаслідок *ядерної реакції* або радіоактивного розпаду (див. *Радіоактивність*). Теплова енергія передається газоподібному *робочому тілу*, при витіканні якого з великою швидкістю з сопла двигуна утворюється *реактивна сила*; робочим тілом можуть також бути самі продукти розпаду. За типом реакції, що відбувається в ЯРД, розрізняють *радіоізотопний ракетний двигун*, термоядерний ракетний двигун (в якому відбуваються *термоядерні реакції*) і власне ЯРД (що використовує енергію поділу *атомних ядер*). Принципово відрізняється від *рідинного ракетного двигуна* застосуванням *ядерного реактора* замість камери згоряння. ЯРД ха-

Районовані на Україні сорти яблунь (1984)

Літні сорти

- Бельфльор-китайка
- Боровинка
- Донешта
- Кальвіль Фрааса
- Мелба
- Мліївське літнє
- Папіровка
- Старк ерліст
- Українське
- Шафран літній
- Яндиківське

Осінні сорти

- Антонівка звичайна
- Кандиль синап
- Малинове оберландське
- Мекінтош
- Пепін шафранний
- Пепінка золотиста
- Пепінка литовська
- Подільське
- Путівка осіння
- Ренет ландсберзький
- Слава переможцям
- Уелсі

Зимові сорти

- Аврора
- Антор
- Банан зимовий
- Батулен
- Бойкен
- Вагнер
- Голден делішес
- Голдспур
- Делішес
- Джонатан
- Зимове лимонне
- Зимове Плесецького
- Зоря Поділля
- Канівське
- Кальвіль сніговий
- Кінг Девід
- Київське зимове
- Кортланд
- Кримське зимове
- Пармен зимовий золотий
- Пепін лондонський
- Пепін Черненка
- Поліське
- Ред делішес
- Ренет золотий курський
- Ренет Симиренка
- Ренет шампанський
- Розмарин білий
- Рубінове Дуки
- Салгірське
- Синька кобацька
- Соліварське благородне
- Таврія

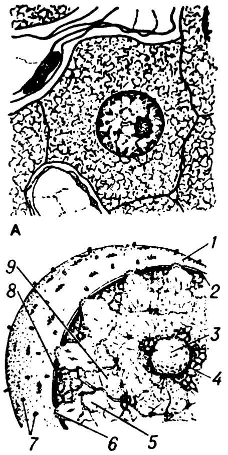

Інтерфазне **ядро** еукаріотичної клітини (схема):
А — загальний вигляд;
Б — структурні компоненти:
1 — зовнішня мембрана ядерної оболонки;
2 — внутрішня мембрана ядерної оболонки;
3 — ядерце;
4 — навколоядерцевий гетерохроматин;
5 — еухроматин;
6 — поровий комплекс;
7 — рибосоми;
8 — гетерохроматин;
9 — ядерний матрикс.

рактеризується високим питомим імпульсом (див. *Ракетний двигун*), значно більшим, ніж у *хімічного ракетного двигуна*. При використанні ЯРД на *космічному кораблі* необхідно дотримуватись норм *радіаційної безпеки*.

М. А. Кочегура.

Я́ДЕРНИЙ РЕА́КТОР, атомний реактор — установка, де здійснюється керована ланцюгова *ядерна реакція* поділу атомних ядер; осн. частина *атомної електростанції*, *ядерної силової установки*; засіб *ядерної техніки*. Перший в світі Я. р. створено 1942 в США, перший в Європі — 1946 в СРСР (Москва). В кожному Я. р. розрізняють: *активну зону*, в якій міститься *ядерне пальне* і відбувається ланцюговий процес поділу ядер з розмноженням *нейтронів*, що супроводиться виділенням великої кількості тепла, яке використовується відповідно до потреб; систему охолодження активної зони (рідким, в т. ч. киплячим, як в *киплячому реакторі*, або газовим *теплоносієм*); систему керування (запуску, зупинення, регулювання потужності) й аварійного захисту (контрольно-вимірювальну та ін. спец. апаратуру); систему біол. захисту (бетонні стіни, баки з водою тощо, див. також *Захист організму від іонізуючих випромінювань*). За призначенням бувають: енерг. реактори, що їх використовують як джерела *атомної енергії*; *реактори-розмножувачі*, застосовувані для виробництва значної кількості вторинного ядерного пального, і випробувальні та дослідні реактори (див. також *Імпульсний реактор*). Є одно- і *двоцільові реактори*. Залежно від спектра енергії нейтронів, що збуджують ланцюгову реакцію поділу ядер, розрізняють Я. р., що діють на теплових (повільних), проміжних і швидких нейтронах (див. *Тепловий реактор, Швидкий реактор*). Я. р. поділяють також залежно від розміщення ядерного пального і сповільнювача (див. *Гетерогенний реактор, Гомогенний реактор*), за використовуваним сповільнювачем і теплоносієм (див. *Водо-водяний реактор, Важководний реактор, Графітоводний реактор, Графіто-газовий реактор, Уран-графітовий реактор*), за особливостями конструкції (див. *Канальний реактор, Корпусний реактор*) тощо.

Я́ДЕРНИЙ ФОТОЕФЕ́КТ — перетворення *атомних ядер* внаслідок їхньої взаємодії з гамма-квантами (*фотонами* високої енергії). Див. *Фотоядерні реакції*.

Я́ДЕРНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений 1970 у Києві на базі ряду відділів *Фізики інституту* АН УРСР. У складі ін-ту (1984) 20 відділів, 1 відділення у м. Ужгороді, спец. конструкторсько-технологіч. бюро з дослідним виробництвом, вимірювально-обчислювальний центр; є аспірантура. Осн. наук. дослідження — з ядерної фізики низьких і середніх енергій, ядерної спектроскопії, атомної фізики й атомної енергетики, радіаційної фізики й радіаційного матеріалознавства, фізики плазми. Експер. базою для цих досліджень є, зокрема, ізохронний *циклотрон* У-240, циклотрон У-120, мікротрон М-30, атомний реактор ВВР-10. З ін-том пов'язана діяльність О. Ф. *Немця*, М. В. *Пасічника*, В. М. *Струтинського* та ін. вчених.

Я́ДЕРНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ ОБ'ЄДНАНИЙ ІНСТИТУ́Т — див. *Об'єднаний інститут ядерних досліджень*.

Я́ДЕРНІ МОДЕ́ЛІ — спрощені картини будови ядра *атома*; методи опису та вивчення *атомного ядра*. Грунтуються на комплексі тверджень, які приблизно відображають певні сторони ядерної структури і ототожнюють ядро з деякою фіз. системою, властивості якої добре вивчено або аналізуються порівняно нескладним способом. Застосування Я. м. дозволяє інтерпретувати та узагальнювати експериментальні дані, а також передбачати нові явища. Див. також *Ядерна матерія*.

Є. В. Інопін.

Я́ДЕРНІ РЕА́КЦІЇ — взаємодії між *атомними ядрами* або між ними й *елементарними частинками*, що супроводяться перетворенням ядер або зміною їхніх станів. Символічно Я. р. записуються так: $A + a \rightarrow B + b$ або скорочено $A\,(a,\ b)\,B$, де A і a — ядро і частинка (або друге ядро) до реакції (вхідний канал), B і b — після неї (вихідний канал). У вихідному каналі може бути кілька ядер (частинок): $A + a \rightarrow B + b + c + {} + \ldots$. До характеристик каналів належать також *кінетична енергія* ядер і частинок, *маса, імпульс, спін* тощо. При Я. р. виконуються *збереження закони* енергії, імпульсу, кількості *нуклонів*, орбітального моменту, електр. заряду, парності (див. *Парність стану*) і *спіну ізотопічного*. Закони збереження зумовлюють *добору правила* і кінематику Я. р., тобто певні співвідношення між енергіями й імпульсами вхідного та вихідного каналів. Я. р., в якій взаємодіючі компоненти не змінюються ($A + a \rightarrow A + a$), наз. розсіянням. Якщо при цьому не змінюється внутр. енергія компонентів, розсіяння наз. пружним, якщо ж внутр. енергія хоча б одного з ядер змінюється, реакція наз. непружним розсіянням. Я. р., в якій ядра перетворюються, наз. реакцією з перерозподілом частинок. Вона може супроводитись виділенням енергії (екзотермічна Я. р.) або поглинанням її (ендотермічна Я. р.). Класифікацію Я. р. проводять за типами частинок, що їх викликають (див., напр., *Фотоядерні реакції*), за кінетичними енергіями у вхідному каналі, за механізмами протікання реакції тощо. Існує два осн. механізми — прямий і з утворенням проміжного (компаунд) ядра. Для прямих Я. р. характерні малий час протікання реакції $\sim 10^{-21}$ с, виліт продуктів реакції переважно в напрямі імпульсу налітаючої частинки, плавний характер функції збудження (залежності ймовірності реакції від енергії). Я. р. з утворенням проміжного ядра протікають за дві стадії — $A + a \rightarrow {} \rightarrow c^* \rightarrow B + b$ і характеризуються порівняно великим часом протікання $\sim 10^{-12} \div 10^{-15}$ с, ізотропним або симетричним відносно 90° кутовим розподілом продуктів реакції, сильною залежністю імовірності реакції від енергії. В більшості випадків одні й ті самі Я. р. можуть відбуватись за обома механізмами. *Імовірність* протікання Я. р. характеризується поперечним *ефективним перерізом*. Важливе практичне значення мають екзоенергетичні реакції поділу важких ядер (*уран, плутоній, торій*) при захваті нейтронів і реакції *синтезу* легких ядер (див., напр., *Термоядерні реакції*). Поділ важких ядер супроводиться вивільненням кількох нейтронів. Останні, в свою чергу, можуть бути захоплені неподіленими ядрами і спричинити їхній поділ. Якщо середнє число нейтронів, вивільнених у кожному акті поділу, більше за одиницю, може виникнути самопідтримна ланцюгова реакція, яка лежить в основі роботи *ядерного реактора* (див. *Атомна електростанція, Атомна енергетика*). За допомогою Я. р. одержують *радіоактивні ізотопи*, проводять елементний та *радіоактиваційний аналіз*, визначають властивості і структуру ядер. Природні Я. р. забезпечують безперервне випромінювання енергії Сонцем і зірками.

Літ.: Немец О. Ф., Теренецкий К. О. Ядерные реакции. К., 1977.

О. Ф. Немець.

Я́ДЕРНІ СИ́ЛИ — сили, що діють між *нуклонами* у ядрі атома і визначають (разом з електромагнітними силами) будову і властивості ядра (див. *Атомне ядро*). Вони є проявом *сильної взаємодії* між нуклонами і зумовлені обміном π-мезонами (див. *Мезони*) між ними. Ядерні сили, що діють між двома нуклонами у ядрі, у 100 разів інтенсивніші за електростатичну взаємодію між протонами; радіус їхнього діяння $\sim 10^{-15}$ м.

ЯДЕ́РЦЕ, нуклеоль — компактне округле тільце всередині клітинного *ядра*. Складається з сітчастої частини (різноманітні за формою рибонуклеопротеїдні гранули й волоконця), хроматинової структури (нитки дезоксирибонуклеопротеїдів) і фібрилярного матрикса, що має білкову природу. В кінці *профази* на початку *метафази* Я. зникає і формується знову в *телофазі*. Утворення його пов'язане з діяльністю ядерцевих організаторів — певних ділянок *хромосом*, специфічних для кожного виду.

Я́ДРА КОНДЕНСА́ЦІЇ — завислі в атмосфері частинки, навколо яких за певних значень відносної *вологості повітря* відбувається *конденсація* водяної пари й утворюються водяні краплини хмар і туманів. Це переважно розчинні гігроскопічні частинки, що містять сполуки хлору (гол. чин. $NaCl$), сірки, азоту, магнію, кальцію та продукти згоряння. Розміри (радіуси) Я. к. від 10^{-7} до 10^{-4} см (гігантські ядра). Концентрація Я. к. в атмосфері змінюється від одиниць і десятків в 1 $см^3$ повітря над океанами до тисяч і мільйонів у пром. центрах. У цілому кількість Я. к. з висотою зменшується. *П. І. Колісник.*

Я́ДРА НАДВАЖКІ́, трансуранові ядра — *атомні ядра* надважких, або *трансуранових елементів*. Я. н. синтезують на *прискорювачах заряджених частинок* і в *ядер-*

них реакторах. Всі вони радіоактивні (див. *Радіоактивність*). Стабільність Я. н. визначається проникністю т. з. кулонівського бар’єра. Є теор. припущення про існування достатньо довгоживучих ядер, які мають атомні номери $Z = 114 \div 116, 124 \div 126$ (т. з. острови стабільності, що відповідають новій області елементів у *періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва*). Вивчення властивостей Я. н. має велике наукове (зокрема, для перевірки концепції оболонкової *ядерної моделі*) і практичне (напр., при виготовленні джерел струму, *ядерного пального*) значення. Я. н. у природі ще не виявлено.

Літ.: Петржак К. А., Флеров Г. Н. Спонтанное деление тяжелых ядер. В кн.: 50 лет современной ядерной физики. М., 1982. *Є. В. Інопін.*

ЯДРО́ (військ.) — суцільний сферичний снаряд для кидання з *метальних машин* і гладкоствольних арт. гармат. Як снаряди для метальних машин використовували кам’яні і свинцеві Я. В гладкоствольній артилерії розрізняли Я. ударної дії — виготовлялися з каменю (серед. 14 ст.— 1-а пол. 17 ст.), заліза (15—16 ст.), свинцю і чавуну (кін. 15 — серед. 19 ст.); запалювальні — кам’яні, обліплені горючою сумішшю і підпалені; світні — кам’яні, вкриті сумішшю, яка яскраво світилася під час горіння. З 18 ст. застосовували порожнисті, розривні, набиті порохом Я., що називалися гранатами, або бомбами. Іл. див. до ст. *Бомба*, т. 1, с. 525.

ЯДРО́ клітинне — найважливіший структурний компонент клітин евкаріотичних організмів (див. *Евкаріоти*), основною функцією якого є збереження і передавання *генетичної інформації*. Кількість (переважно одне, іноді 100 і більше), форма (звичайно сферична) і розміри (у ссавців, в т. ч. людини, діаметр від 4 до 40 мкм) Я. залежать від типу і функціонального стану клітин. В Я. розрізняють *каріоплазму, ядерце, хроматин* і ядерну оболонку. Ядерна оболонка забезпечує обмін речовин між Я. і *цитоплазмою* клітини; формує поверхневий апарат клітинного Я.; утворена зовн. і внутр. мембранами (див. *Мембрани біологічні*), між якими існує перинуклеарний простір; має пори (на 1 мкм до 40 — 120 пор), що містять систему орієнтованих у просторі периферичних і центр. глобул. Під час поділу клітини в Я. відбуваються складні процеси (див. *Мейоз, Мітоз*). *В. П. Яценко.*

ЯДРО́ А́ТОМНЕ — позитивно заряджена центральна частина *атома*, в якій зосереджена майже вся його маса. Див. *Атомне ядро*.

ЯДРО́ ДЕРЕВИНИ́ — внутрішня старіша частина *деревини*. Від *заболоні* Я. д. відрізняється більшою щільністю і темнішим забарвленням (напр., у дуба — буре, у барбарису — жовте, у *чорного дерева* — чорне). Осн. функція Я. д.— опірна. *Трахеї* і *трахеїди* Я. д. закупорюються *тилами*, містять смоли, камеді, ефірні олії тощо, що надає Я. д. щільності, міцності, стійкості проти шкідників і гниття. Я. д. використовують для виготовлення меблів та ін. виробів, добування барвників, напр. гематоксиліну з кампешевого дерева.

ЯДРО́ ЗЕМЛІ́ — внутрішня частина земної кулі, центр. *геосфера*. Верхня межа Я. З.— на глиб. 2900 км, радіус його — бл. 3500 км. Відомості про структуру і фіз. властивості Я. З. одержують, застосовуючи геофіз. методи досліджень. Я. З. складається з зовн. і внутр. ядра (суб’ядра) з радіусом бл. 1300 км. У зовн. ядрі поперечні сейсмічні хвилі не поширюються. Це свідчить про те, що його речовина перебуває, найімовірніше, в рідкому, розплавленому, стані. При переході з зовн. ядра у внутрішнє поздовжні хвилі збуджують у ньому поперечні хвилі. На цій підставі роблять висновок, що речовина внутр. ядра перебуває у твердому стані. Про речовинний склад Я. З. єдиної думки немає. Одна група дослідників вважає, що воно складається з заліза і нікелю, друга — з металізованих силікатів, інші — з оксидів заліза. Геофіз. дані та дані експериментів з речовиною в умовах надвисокого тиску свідчать на користь того, що Я. З. складається, найімовірніше, з заліза з домішкою нікелю та сірки або кремнію. З механіко-електромагн. процесами у зовн. ядрі пов’язують виникнення *магнітного поля Землі*. Див. також *Геосфери, Земля*.

Літ.: Жарков В. Н., Трубицын В. П. Физика планетных недр. М., 1980; Джекобс Дж. Земное ядро. Пер. с англ. М., 1979. *В. Г. Гутерман.*

ЯЄ́ЧКО — парна чоловіча *статева залоза* у людини, в якій утворюються *сперматозоїди* і виробляються чоловічі *статеві гормони* (зокрема, *тестостерон*). Закладається в черевній порожнині *зародка*. На 3-му місяці розвитку зародка Я. починає опускатись униз, проходить через пахвинний канал і в новонародженої дитини займає своє постійне місце в мошонці (див. *Статеві органи*). Розвиток Я. закінчується з настанням статевої зрілості (у 14—16 років). Я. має еліпсоїдну форму; маса його становить 15—30г, воно вкрите білковою оболонкою, від якої відходять сполучнотканинні перетинки, що поділяють Я. на 200—220 часток. В кожній частці містяться 3—4 звивисті сім’яні канальці, в яких відбувається *сперматогенез*. Звивисті канальці переходять у прямі і, зливаючись, утворюють 10—12 вивідних канальців. По задньому краю Я. вони виходять і формують головку придатка (булавовидного утвору, який без чітких меж має ще тіло і хвіст). Хвіст придатка переходить у *сім’явивідну протоку*. Хвороби Я.: *орхіт, гідроцеле, варикоцеле, крипторхізм*, епідидиміт, пухлини тощо. Гомологом Я. у тварин є *сім’яники*. *Л. О. Бабенко.*

ЯЄ́ЧНИК — парна *статева залоза* самки деяких тварин і жінки. Утворює *яйцеклітини* і виробляє жіночі *статеві гормони* (зокрема, *естрадіол* і *прогестерон*). Розрізняють 2 осн. типи будови Я.: трубчастий і мішкоподібний. У багатьох безхребетних являє собою тимчасове скупчення статевих клітин, які у більш розвинених тварин утворюють постійні органи. У хребетних тварин Я. є щільним утвором. Як правило, у двобічносиметричних тварин Я.— парний орган. У птахів під час зародкового розвитку Я. виникає як парний орган, згодом правий Я. зникає, і функціонує лише лівий. У людини Я. — *статевий орган* жінки. Має овальну форму. Маса 5—8 г. Розміщується в малому *тазі* по обидва боки *матки*, з якою кожен Я. зв’язаний *фаллопієвою трубою*. У зовнішньому (т. з. кірковому) шарі Я. статевозрілої жінки розвиваються яйцеклітини (див. *Овогенез*). Формування Я. закінчується у 20 років. Після 35—40 років Я. дещо зменшується. У клімактеричний період (після 50 років) маса Я. зменшується в 2 рази. Хвороби Я.: *сальпінгоофорит*, пухлини, кісти тощо. *Л. О. Бабенко.*

ЯЗИ́ГИ — сарматські племена (див. *Сармати*), що їх згадують античні автори. В 2 ст. до н. е. жили на узбережжі Меотиди (Азовське м.), в пониззі Дону, звідки просунулися в зх. райони пн.-причорноморських степів. Я. були кочовиками, займалися скотарством; жили первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. В 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. жили між Дунаєм і Тисою. Частина Я. в 2 ст. н. е. оселилася на правобережжі серед. течії Дунаю. За раннього середньовіччя Я. змішалися з ін. народами Центр. Європи.

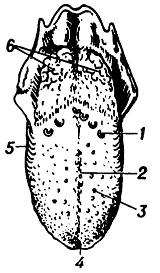

Язик людини (верхня поверхня):
1 — сосочки, оточені валом;
2 — тіло;
3 — грибовидні сосочки;
4 — верхівка (кінчик);
5 — листовидні сосочки;
6 — корінь.

ЯЗИ́К — рухливий м’язовий орган, розташований у *ротовій порожнині* хребетних тварин і людини. Я. риб не має власної мускулатури і рухається разом із кишковою трубою. В Я. наземних хребетних є свої м’язи, що іннервуються під’язиковим нервом. У земноводних Я. має багато слизових залоз і при ловлі комах може викидатися далеко вперед. Я. птахів тонкий, малорухливий, з роговим покриттям. Я. тварин допомагає їм захоплювати, пережовувати й ковтати їжу і є органом смаку. У деяких ссавців Я.— додаткова частина голосового апарату. Я. людини є органом смаку і бере участь в акті мовлення. Я. складається з поперечносмугастих м’язів, пучки яких ідуть у різних напрямах, і вкривається *слизовою оболонкою*. В Я. розрізняють вільну частину — тіло, що закінчується спереду верхівкою, і корінь, яким Я. прикріплюється до кісток *черепа* і під’язикової кістки. На слизовій оболонці поверхні Я. є особливі вирости — сосочки, в яких містяться смакові нервові закінчення. Іннервується волокнами під’язикового нерва, *язикоглоткового нерва*. Див. також *Смак, Смаку органи*.

ЯЗИ́КОВ Микола Михайлович [4 (16).III 1803, Сімбірська губ. — 26.XII 1846 (7.I 1847), Москва]— рос. поет. Друкуватися почав 1819. У творах 20-х рр. осуджував самодержавство, офіційну мораль. В умовах реакції Я. зблизився з слов’янофілами, з консервативних позицій виступав проти О. Герцена, П. Чаадаєва. Один із зачинателів збирання нар. творчості, виявляв інтерес до укр. фольклору.

Б. Язкулієв.

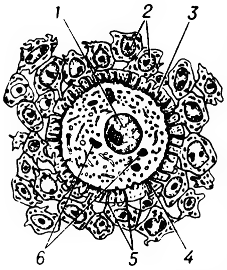

Яйцеклітина людини (схема будови):
1 — ядро;
2 — фолікулярні клітини;
3 — прозора оболонка (zona pellucida);
4 — жовткова оболонка;
5 — відростки фолікулярних клітин;
6 — жовткові включення.

Як.

Набули популярності пісні на тексти Я. — «Пісня» («Из страны, страны далёкой»), «Плавець» («Нелюдимо наше море»), відома в переробці П. Грабовського «Сміло, браття, доки в силі».

Тв.: Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1964; Укр. перекл.— [Поезії]. В кн.: Доля. Переспіви Павла Граба. Львів, 1897.

З. В. Кирилюк.

ЯЗИКОВОГЛО́ТКОВИЙ НЕРВ — дев'ята пара *черепномозкових нервів* людини і хребетних тварин. Містить чутливі (зокрема, смакові), рухові й секреторні волокна. Виходить з порожнини *черепа* разом з *блукаючим нервом* та додатковим нервом. Іннервує слизову оболонку язика, глотки, середнього вуха, клітини сосковидного відростка, каротидні синус та гломус. Має ряд бокових гілок.

«ЯЗИ́ЧІЄ» — штучна книжна мова, що вживалась у 19 — на поч. 20 ст. у Галичині, на Буковині і Закарпатті у виданнях переважно реакц. напряму, зокрема «*москвофілів*». Становила собою безсистемне поєднання лексичних, фонетичних та граматичних елементів живої укр. мови (серед них і вузькодіалектних, переважно пд.-зх. походження), староукр., польських, рос., старослов'янських. М. Г. Чернишевський називав «Я.» каліченням мови і гостро його засуджував. Проти вживання «Я.» боролись І. Франко та ін. представники зх.-укр. прогресивної інтелігенції.

М. А. Жовтобрюх.

ЯЗИЧКО́ВІ — клас паразитичних тварин типу членистоногих. Те саме, що й *п'ятиустки.*

ЯЗИ́ЧНИЦТВО, поганство — прийнятий у християн. богослов'ї і частково в істор. л-рі термін для позначення дохристиян. і нехристиян., гол. чин. політеїст., релігій. Боги Я. уособлювали сили природи. Поряд із ними вшановувалися демони, духи лісів, вод тощо. На основі язичницьких вірувань склалася своєрідна духовна культура, зокрема у давніх слов'ян — нар. казки, хороводи, пісні, билини, весільні обряди, нар. вишивки, художнє різьблення на дереві. Я. було витіснено офіц. монотеїстичними релігіями (на Русі — *християнством*), які запозичили і почасти пристосували до своїх потреб язичницькі обряди й вірування (уявлення про світ, людину, віру в надприродні істоти, в безсмертя душі та ін.).

Літ.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.

Я́ЗІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ СІ́РКИ — у Львів. обл. УРСР. Пов'язане з пд.-зх. окраїною *Східно-Європейської платформи.* Пл. 20 км². Сірчані руди — у вапняках міоценового віку. Поклад пластовий, потужність до 25 м. Глиб. залягання від 40 до 480 м. Вміст сірки в рудах 5—40 %. З рудами пов'язаний горизонт напірних сірководневих вод. Родовище відкрито 1956. Сірконосні горизонти, що залягають на значних глибинах, розробляють методом підземної виплавки, на невеликих глибинах — відкритим способом.

І. І. Алексенко.

ЯЗКУЛІ́ЄВ Балли (н. 2.І 1930, с. Омор-Пякізе, тепер Тезейол Ільялинського р-ну Ташаузької обл. Туркм. РСР) — рад. держ. діяч. Член КПРС з 1953. В 1949 закінчив Ташаузький учительський ін-т, 1952 — Чарджоуський пед. ін-т, 1962 — ВПШ при ЦК КПСС. У 1949—52 працював учителем. З 1952 — на комсомольській роботі, зокрема 1957—60 — перший секретар Ташаузького обкому комсомолу. В 1962—64 — голова Ільялинського, Ленінського райвиконкомів Туркм. РСР. У 1965—73 — перший секретар Ільялинського райкому Компартії Туркменистану, голова Ташаузького облвиконкому. В 1973—75 — голова Респ. ради профспілок Туркменистану. В 1975—78 — Голова Ради Міністрів та міністр іноз. справ Туркм. РСР. З грудня 1978 — Голова Президії Верховної Ради Туркм. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР (з 1979). З 1976 — член Центр. ревізійної комісії КПРС, з 1981 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го та 11-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами і медалями.

ЯЗЬ — риба род. коропових. Те саме, що й *в'язь.*

ЯЙЛА́ (тюрк.) — безлісі плосковершинні плато *Головного пасма Кримських гір.* Окремі ділянки Я. мають власні назви: Байдарська, *Ай-Петринська яйла, Ялтинська яйла, Нікітська яйла,* Гурзуфська, *Бабуган-яйла, Чатирдаг, Демерджі-яйла, Карабі-яйла.* Складаються вони гол. чин. з вапняків, розвинутий *карст.* Я. вкриті переважно лучною та лучно-степовою рослинністю.

ЯЙЦЕ́ — назва *яйцеклітини* або *зародка,* що розвивається поза материнським організмом, разом з т. з. яйцевими оболонками. Зовн. (третинна) оболонка Я. може бути м'якою драглистою (молюски, риби, земноводні та ін.) або більш чи менш міцною — шкірястою (плазуни, однопрохідні), хітиновою (комахи), роговою (акули, скати) чи вапняною (птахи). За розмірами і забарвленням Я. дуже різноманітні. Найбільші Я. у сучас. птахів відкладає страус (довжина 140—150 мм, маса до 2200 г). На Україні з птахів найбільші Я. у лебедя-шипуна. У безхребетних Я. мікроскопічні. Забарвлення Я. переважно нагадує навколишній фон, що робить їх непомітними. Я. деяких риб (*ікра*), багатьох черепах і свійських птахів — продукти харчування. Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129.

ЯЙЦЕЖИВОРОДІ́ННЯ — спосіб відтворення потомства, при якому самка відкладає яйця вже з цілком розвиненими малятами. Зародок розвивається в *яйці* у статевих шляхах матері, живиться поживними речовинами яйця, з якого вилуплюється незабаром після його відкладення. При Я. зародок не одержує додаткових поживних речовин від організму матері. Я. — проміжне між *живородінням* і *яйцеродінням.* Властиве деяким скорпіонам і кліщам, з хребетних — багатьом ящіркам, морським зміям, деяким вужам, гадюці звичайній.

ЯЙЦЕЇ́ДИ — збірна група *перетинчастокрилих* комах, личинки яких розвиваються всередині яєць інших членистоногих, в основному комах (клопів, метеликів, деяких цикадок, богомолів, саранових) та павуків. Об'єднує родину сцеліонідових (Scelionidae) з надродини проктотрупоїд (Proctotrupoidea), родину трихограмових (Trichogrammatidae) та деякі ін. з надродини *хальцид.* Паразитують гол. чин. в скупчено розміщених яйцях. Я. поширені всесвітньо. Відомо 131 рід, з них в СРСР — бл. 50. Я. (напр., види родів Trissolcus, *теленомус, трихограма*) широко використовують у біологічному методі боротьби з комахами-шкідниками.

С. В. Кононова.

ЯЙЦЕКЛА́Д — зовнішній статевий орган у самок багатьох комах і деяких риб, що служить для відкладання яєць. Здебільшого має шаблеподібну або циліндричну форму. У саранових Я.— короткий копальний апарат, за допомогою якого яйця відкладаються у грунт в кубушках; у бабок, цикадових і пильщиків — в тканини рослин; наїзники мають довгий і гострий Я., яким вводять яйця в тіло ін. комах, де потім паразитують їхні личинки. У вищих перетинчастокрилих (бджоли, джмелі, оси та ін.) Я. перетворився на *жало.* Деякі мухи і жуки мають несправжній Я., т. з. телескопічний. У риб Я.— це видозмінений сечостатевий сосочок, який видовжується в період *нересту.*

ЯЙЦЕКЛАДУ́ЧІ, першозвірі (Prototheria) — підклас ссавців, яким властиве *яйцеродіння.* Тіло (довж. 30—80 см) вкрите грубим або м'яким волосяним покривом, кремезне; кінцівки короткі, стопохідні, пристосовані до копання або плавання. Голова невелика, закінчується «дзьобом». Будова барабанної кістки, слухових кісточок, наявність воронячої кістки в плечовому поясі, сумкових кісток у тазовому поясі та ін. особливості будови скелета, а також наявність *клоаки* та яйцеродіння вказують на філогенетичну спорідненість Я. з їхніми предками *плазунами.* Підклас включає 1 ряд — *однопрохідні,* або клоачні. Я. поширені в Австралії, на Тасманії, Новій Гвінеї. Живуть в різноманітних ландшафтах, зустрічаються в горах на вис. до 2,5 тис. м. Ведуть напівводний (*качконіс*) або наземний (*єхидна*) спосіб життя. Активні смерком або вночі. Живляться комахами та ін. безхребетними. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоцену Австралії.

О. П. Корнєєв.

ЯЙЦЕКЛІТИ́НА — жіноча статева клітина (*гамета*) людини, тварин і рослин, з якої після *запліднення* або внаслідок *партеногенезу* розвивається новий організм. Я. людини і тварин утворюються в яєчниках шляхом *овогенезу;* мають округлу або еліпсоїдну форму, нерухливі (тільки у губок та деяких кишковопорожнинних вони амебоподібні і здатні до самостійного пересування). Розміри і кількість Я. у різних видів варіюють в значних межах. Напр., у людини розміри Я. дорівнюють 130—160 мкм, у жаби — 2 мм, у птахів — до 40 мм. Для Я. характерна чітко виявлена полярність, яка залежить від розташування *жовтка* і *ядра.* Розрізняють телолецитальні Я. (земноводні, плазуни, птахи), осн. частину вегетативного полюса яких складають включення жовтка; в анімальному полюсі містяться ядро і більша частина *органел* (*мітохондрії, ендоплазматична сітка, Гольджі комплекс* тощо). В ізолецитальних Я. (ланцетник, ссавці, в т. ч. людина) міститься невелика кількість жовтка, і його зерна рівномірно розподілені у *цитоплазмі*. В центролецитальних Я. (комахи) жовток займає центр. частину клітини. У деяких видів Я. не містять жовтка і тому звуться алецитальними (паразитичні черви). Я., крім клітинної мембрани (див. *Мембрани біологічні*), як правило, оточена ще спец. оболонками — вторинною і третинною. Вторинна оболонка може мати неклітинну будову. У тварин, що розвиваються у водному середовищі (земноводні, риби), вона має білкову природу, містить багато полісахаридів, набрякаючи у воді, стає клейкою, за рахунок чого Я. прикріплюються до субстрату. У ін. тварин, зокрема у ссавців, в т. ч. у людини, вторинна оболонка (*хоріон*) представлена неклітинною прозорою оболонкою (Zona pellucida) і *фолікулярними клітинами*, які живлять Я. в процесі її розвитку в яєчнику. Третинна оболонка захищає Я. від несприятливого впливу зовн. середовища; може мати волокнисту будову (кокони павуків, яйця змій) або вапняну частину (шкаралупа пташиних яєць). Вторинні і третинні оболонки утворюються залозами провідних статевих шляхів самки. Я. разом з оболонками наз. *яйцем*. Я. у рослин — це відносно велика, нерухлива, багата на поживні речовини, без жовтка клітина; утворюється у всіх вищих рослин, деяких водоростей і оогамних видів грибів. Вкрита тонкою плазматичною оболонкою; після запліднення оточується целюлозною оболонкою. Її цитоплазма містить структурні компоненти, характерні для ін. клітин.

В. П. Яценко.

ЯЙЦЕПРОВІ́Д — протока у самок ряду тварин і у жінок, по якій *яйцеклітини* виводяться з *яєчника*. У круглих червів, членистоногих, голкошкірих Я. є прямим продовженням яєчника; у кільчастих червів та круглоротих Я. ізольовані від яєчника, і дозрілі яйцеклітини спочатку потрапляють до *вторинної порожнини тіла*, а звідси в Я. і виходять назовні. У хребетних тварин — це трубкоподібні органи, передній кінець яких може бути зрощений з яєчником (осетрові та кистепері риби, хрящові ганоїди) або ізольований (земноводні), середня частина трубки є власне Я., а на базі нижнього кінця Я. розвиваються *матка* й *піхва*. У деяких тварин стінки Я. беруть участь в утворенні певних оболонок яйцеклітини (напр., у птахів). Щодо Я. ссавців, в т. ч. людини, — див. *Фаллопієві труби*.

Л. О. Бабенко.

ЯЙЦЕРОДІ́ННЯ — спосіб відтворення потомства, при якому зародок розвивається поза організмом матері, в *яйці*, відкладеному в зовнішнє середовище. Я. властиве численним представникам усіх типів багатоклітинних безхребетних тварин, більшості риб, земноводних, плазунів і птахів. Див. також *Живородіння, Яйцеживородіння*.

ЯК (Bos mutus) — ссавець род. *бичачих*. Тіло кремезне, ноги відносно короткі, вис. в холці 1,6—1,9 м, маса до 1 т. Волосяний покрив з великою кількістю пуху, на боках і хвості грубий, довгий, звисає майже до землі; здебільшого чорного забарвлення, зустрічаються і світлі тварини. Роги є у самців і самок. Я. живе в безлісних напівпустельних високогір’ях Тібету. Тримається поодинці (старі бики) або групами по 2—3 особини. Гін у вересні — жовтні; самка у червні — липні після 9-місячної вагітності народжує 1 теля. Живиться трав’янистими рослинами, які може взимку здобувати з-під снігу. Рідкісний вид, включений до міжнародної *Червоної книги*. У високогірних р-нах Китаю, Монголії, в СРСР (Горно-Алт. а. о., Пд. Зх. Тув. АРСР) розводять одомашненого Я. (використовують як в’ючну тварину, одержують молоко, м’ясо, вовну). При схрещуванні з *биком свійським* одержують скороспілі гібриди з вищою, ніж у Я., продуктивністю.

«ЯК НАМ РЕОРГАНІЗУВА́ТИ РОБСЕЛЬІНСПЕ́КЦІЮ (Пропозиція XII з’їздові партії)» — стаття В. І. Леніна, в якій поставлено і всебічно розроблено питання про реорганізацію Наркомату Робітн.-Селянської Інспекції (РСІ) та про поліпшення і вдосконалення рад. держ. апарату в цілому. Написана 23.I, опублікована 25.I 1923 в газ. «Правда». В. І. Ленін пропонував наступному XII з’їзду партії прийняти рішення про реорганізацію РСІ, об’єднання її з Центр. Контрольною Комісією РКП(б) (ЦКК) і розширення складу ЦКК—РСІ за рахунок кращих сил партії, що мало сприяти зміцненню зв’язку ЦК і ЦКК РКП(б) «із справді широкими масами за допомогою кращих з наших робітників і селян» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 364). Гол. завдання ЦКК—РСІ В. І. Ленін вбачав у збереженні *єдності партії*, перебудові всього держ. апарату, зміцненні союзу робітн. класу й селянства в умовах перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Виходячи з настанов В. І. Леніна, ЦК РКП(б) розробив тези про реорганізацію і поліпшення роботи центр. установ партії. Проти ленінського плану зміцнення ЦК виступив Троцький. *Дванадцятий з’їзд РКП(б)* відповідно до пропозиції В. І. Леніна прийняв резолюцію «Про завдання РСІ і ЦКК», розширив склад ЦК і ЦКК та створив об’єднаний орган ЦКК—РСІ.

Г. І. Сургай.

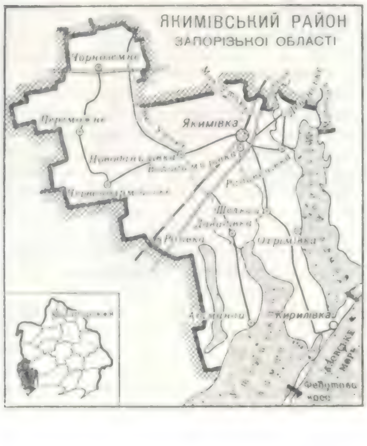

ЯКА́НИ, водяні пастушки (Jacanoidea) — надродина птахів підряду куликів. Включає 1 родину яканових (Jacanidae). Дрібні (довж. 25—50 см) стрункі птахи, нагадують пастушків (див. *Пастушкоподібні*), дзьоб довгий, над ним лобний наріст жовтого або оранжевого кольору. Ноги високі з тонкими довгими пальцями, що допомагає їм легко бігати по плаваючих рослинах. Оперення переважно металічно-темне з світлими плямами. 7 видів (6 родів), поширених в тропічних широтах Америки, Африки, Азії, в Австралії. Живуть на густо порослих водоймах. Добре плавають і пірнають. Живляться водяними безхребетними і рослинною їжею. Гніздо чашовидне, на плаваючих водяних рослинах. У кладці 4 яєць. Насиджує і водить виводок найчастіше самець. Викопні форми невідомі.

М. А. Воїнственський.

ЯКИ́МІВКА — селище міського типу Запорізької обл. УРСР, райцентр, на р. Малому Утлюку. Залізнична станція. 12,7 тис. ж. (1984). Виникла 1833. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1957 Я.— с-ще міськ. типу. У селищі — з-ди: «Стандарт» (чавунне та кольорове литво, насоси, пром. трубопровідна арматура тощо), асфальтобетонний, комбікормовий, хлібний, продовольчих товарів; елеватор, цехи мелітопольського міського молочного заводу, міжгосп. підприємство по виробн. продукції птахівництва, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Пд. відділення Укр. н.-д. ін-ту механізації та електрифікації с. г. Сільське профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв., музична і художня школи; лікарня; 2 будинки культури, 2 клуби, 7 б-к, краєзнавчий музей. Пам’ятник-обеліск бійцям-червоногвардійцям, розстріляним білогвардійцями 1918.

ЯКИ́МІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,9 тис. км². Нас. 38,7 тис. чол. (1984). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Якимівка*. Розташований на Причорноморській низовині. На півдні омивається Азовським морем, на сході — Молочним лиманом. Річки: *Великий Утлюк, Малий Утлюк*, Тащенак (усі — бас. Азовського м.). Переважають каштанові грунти. Лежить у степовій зоні. В межах району — Алтагирський заказник та частина заказника Молочний лиман. Найбільші пром. підприємства: якимівські з-ди «Стандарт», продовольчих товарів, хлібний. Комбінат побутового обслуговування (Якимівка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зер-

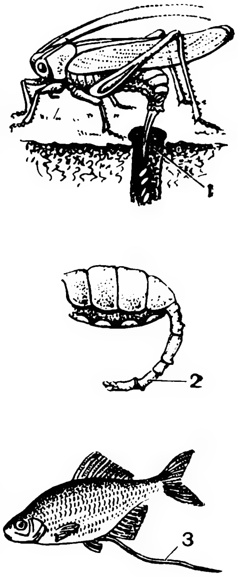

Яйцеклад:
1 — самки коника;
2 — домашньої мухи;
3 — самки гірчака звичайного.

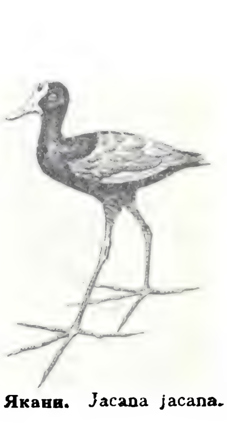

Якани. Jacana jacana.

Й. Е. Якір.

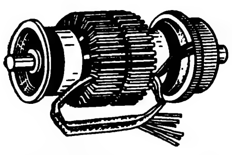

Мал. 1. **Якір** електричної машини.

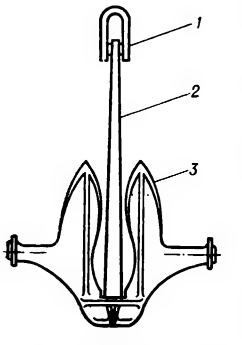

Мал. 2. Судновий **якір** конструкції Матросова:
1 — якірна скоба;
2 — веретено;
3 — лапа.

нових культур і виробн. молока, м’яса, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1984 становила 133,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 117,3 тис. га. Зрошується 25,9 тис. га. Осн. с.-г. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза. В Я. р.— 15 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, Пд. відділення Укр. н.-д. ін-ту механізації та електрифікації с. г. Залізничні станції — Якимівка, Великий Утлюк. Автомоб. шляхів — 328 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 25 заг.-осв. шкіл; 34 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Кирилівка» (смт Кирилівка), на узбережжі — будинки і бази відпочинку. 35 клубних установ, 89 кіноустановок, 30 б-к, краєзнавчий музей. У с. Новоданилівці Я. р. народився рад. військ. льотчик М. Г. *Лисконоженко.* В Я. р. видається газ. «Слово трудівника» (з 1930). *Н. А. Аносова.*

ЯКИ́МОВ Василь Ларіонович [28.I (9.II) 1870, Казань — 27.VII 1940, Ленінград] — рад. паразитолог, проф. (з 1918). В 1897 закінчив Казанський вет. ін-т. Організатор і перший директор (1919) Ветеринарно-зоотех. ін-ту (пізніше Ленінгр. вет. інститут), створив у ньому кафедру паразитології, якою керував до кінця життя. Наук. праці з питань мед. і вет. паразитології. Я.— один з засновників рад. протозоологіч. школи. Разом з своїми учнями відкрив нові види збудників протозойних хвороб тварин, описав 100 видів кокцидій і розробив хіміотерапію *бабезіозу* та багатьох кокцидіозів.

ЯКИ́МОВ Олександр Васильович (н. 26.III 1925, Перм) — укр. рад. вчений у галузі технології машинобудування, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1952. Закінчив (1952) Моск. авіац. ін-т ім. С. Орджонікідзе, був викладачем цього вузу. У 1956—61 викладав у Запорізькому машинобудівному ін-ті ім. В. Я. Чубаря, 1961—74 — у Пермському, з 1974 — в Одеському політех. ін-тах. Осн. праці — в галузі підвищення довговічності деталей машин.

ЯКИМО́ВИЧ Алесь (Олександр) Іванович [4 (17).I 1904, с. Чурилово, тепер Узденського р-ну Мін. обл.— 15.I 1979, Мінськ] — білорус. рад. письменник, засл. діяч культури БРСР (з 1968). Член КПРС з 1947. Друкуватися почав 1923. Писав переважно для дітей— повісті «Говорить Москва» (1951), «Сміливі люди» (1960), «Кастусь Калиновський» (1971), «Тяжкий рік» (1976) та ін., збірки оповідань «Новий рік» (1958), «Золоті руки» (1975) та ін., казки тощо. Оповідання «Салют у гаю» присвячене Україні. Перекладав твори І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, Н. Забіли та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—3. Мінск, 1978—80; Укр. перекл.— Людей слухай, а свій розум май. К., 1964; Андрійко-мудрійко. К., 1978. *В. Я. Буран.*

ЯКИМО́ВИЧ Тетяна Костянтинівна [н. 7 (20).IX 1905, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1926). З 1931 — на пед. роботі. З 1956 — професор. У 1949—76 — зав. кафедрою зарубіжної л-ри Київ. ун-ту. Досліджує зх.-європ., переважно франц., л-ру 19—20 ст. (Е. Золя, А. Барбюс, Стендаль, О. Бальзак, сучасна франц. драматургія).

Тв.: Драматургия и театр современной Франции. К., 1968; Французская драматургия на рубеже 1960—1970-х годов. К., 1973; З художнього світу Франції. К., 1981. *Д. С. Шкуренко.*

ЯКІ́Р Йона Еммануїлович [3 (15).VIII 1896—11.VI 1937] — рад. військ. діяч., командарм 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Кишиневі в сім’ї фармацевта. В 1915 навчався в Харків. технологічному ін-ті. З грудня 1917 — член Бессарабського губревкому. В січні — березні 1918 на чолі червоногвардійського загону брав участь у боях проти рум. і австро-нім. окупантів. З жовтня 1918 — член Реввійськради 8-ї армії, з липня 1919 — нач. 45-ї стрілецької д-зії, на чолі якої брав участь у бойових діях проти військ Юденича, денікінців, махновців, петлюрівців. У серпні — вересні 1919 очолював *Південний похід частин 12-ї армії.* Під час *радянсько-польської війни 1920* командував групами військ Пд.-Зх. фронту. З грудня 1920 — команд. 14-ю армією. Після громадян. війни — на відповідальних військ. посадах: командував військами ряду військ. округів, у т. ч. Київського. На XVI з’їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XVII з’їзді партії — членом ЦК ВКП(б). На IX—XII з’їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. З 1927 — кандидат у члени Політбюро, з 1930 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

Літ.: Блудов Я. С. Революцией призванные. К., 1978.

Я́КІР — 1) Частина *електричних машин,* в обмотці якої, з’єднаній з електр. мережею або електр. навантаженням, індукується *електрорушійна сила.* В машинах постійного струму Я. (мал. 1) — рухома частина. 2) Пристрій, за допомогою якого судно або ін. плавучі засоби кріплять до грунту, утримуючи на місці водної стоянки. Розрізняють Я. (мал. 2) суднові і спец. призначення.

ЯКІРЦІ́ (Tribulus) — рід рослин родини паролистових. Одно- або дворічні трави з лежачими розгалуженими стеблами. Листки парноперисті. Квітки дрібні, поодинокі в пазухах листків. Плід п’ятикутний, розпадається на 5 вкритих шипиками горішків. Відомо 20 видів, пошир. переважно в сх. частині Середземномор’я, в Пд. Африці й Америці. В СРСР — два види, з них в УРСР — один: Я. сланкі (T. terrestris), бур’ян, росте на полях, городах, вздовж шляхів. Заходи боротьби: *лущення стерні,* зяблева оранка, боронування просапних культур, застосування *гербіцидів.*

Я́КІСНА СТАЛЬ — сталь підвищеної чистоти, що містить невелику кількість домішок сірки і фосфору. До Я. с. належать усі *леговані сталі* і деякі вуглецеві (див. *Вуглецева сталь*).

Я́КІСНИЙ АНА́ЛІЗ — розділ *аналітичної хімії,* в якому вивчаються методи визначення якісного складу речовини. Я. а. проводять мокрим (у розчинах) і сухим (напр., за допомогою *спектрального аналізу,* методом розтирання порошків та ін.) методами. Визначувана речовина (іони) виявляється за зовн. ефектом відповідних реакцій: утворенням осаду або розчинної забарвленої сполуки, виділенням газу з певними властивостями та ін. У розчинах визначення складу речовин можна проводити систематичним і дробним методами. При систематичному аналізі для виявлення певного іона спочатку всі іони поділяють на групи, групи — на підгрупи, а потім додають відповідний реактив, який реагує лише з визначуваним іоном. При дробному аналізі даний різновид іонів визначають при наявності всіх інших їхніх різновидів. Виконуючи аналіз невідомої речовини, спочатку проводять якісний, а потім *кількісний аналіз.* Я. а. здійснюють макро-, напівмікро- і мікрометодами. У першому випадку для аналізу беруть 0,5—1 мл розчину, у другому — 0,1—0,5 мл, у третьому — 1—2 краплі його. Див. також *Краплинний аналіз.*

Літ.: Жаровський Ф. Г., Пилипенко А. Т., П’ятницький І. В. Аналітична хімія. К., 1982. *А. Т. Пилипенко.*

Я́КІСТЬ І КІ́ЛЬКІСТЬ — категорії діалектики, що відображають об’єктивну визначеність речей. Категорія якість відображає внутр. визначеність речі, що робить її даною річчю і відрізняє від ін. речей у певній системі зв’язку. Категорія кількість відображає відношення якісно тотожних речей як дискретних (див. *Дискретність*) одиниць цілісності і характеризує речі з боку їхньої просторової протяжності, часової тривалості, швидкості і темпів протікання процесів, міри розвитку їхніх властивостей тощо. Об’єктивний зміст категорій Я. і к. виявляється при розгляді їх як ступенів пізнання. Як вихідний пункт категоріального визначення предмета пізнання категорія «якість» фіксує сам факт наявності у нього специфічної визначеності, що робить його саме даним предметом на відміну від інших. Щаблем поглиблення пізнання якісної визначеності речі є розгляд її крізь призму категорії «кількість». У наук. пізнанні це відповідає переходові від якісного аналізу до кількісного, від опису до вимірювання. Категорія «кількість» виступає ступенем визначення якості як *міри.* Дальший рух пізнання пов’язаний вже з визначенням якісної специфіки речі через її сутність (див. *Сутність і явище*), яка відображається через ряд ін. категорій. На рівні теор. осягнення предмета виявляється нерозривний зв’язок Я. і к., закон їхнього взаємопереходу (див. *Перехід кількісних змін у якісні*).

Літ.: Ильин В. В. Онтологические и гносеологические функции категорий качества и количества. М., 1972. *М. Л. Злотіна.*

Я́КІСТЬ ПРА́ЦІ — сукупність специфіч. об’єктивних особливостей, які відрізняють один вид *кон-*

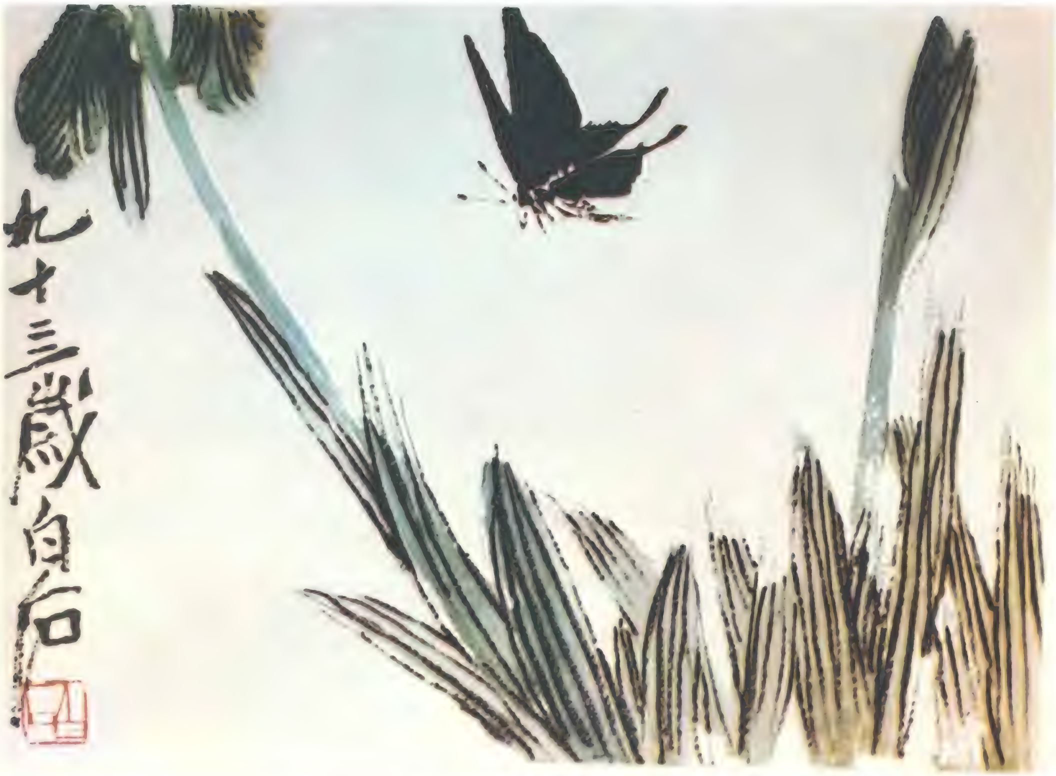

1

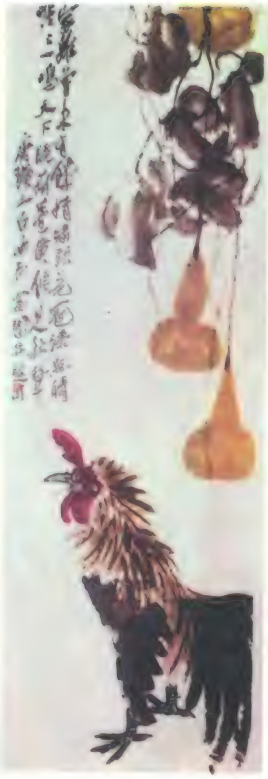

2

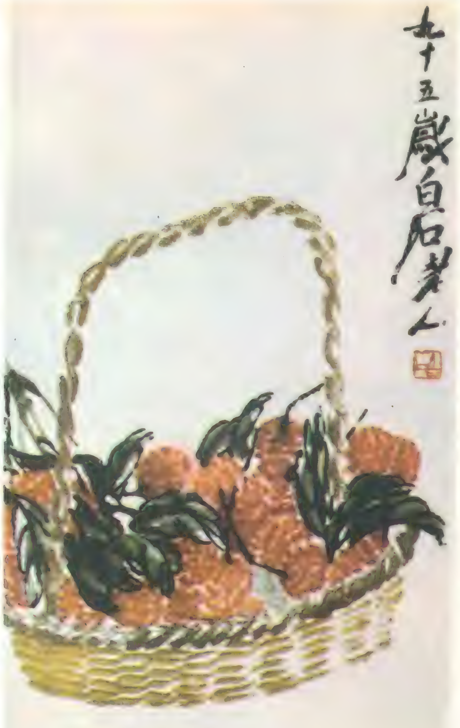

3

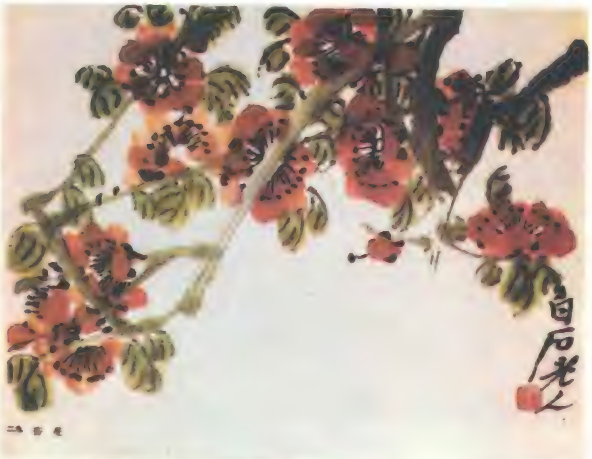

4

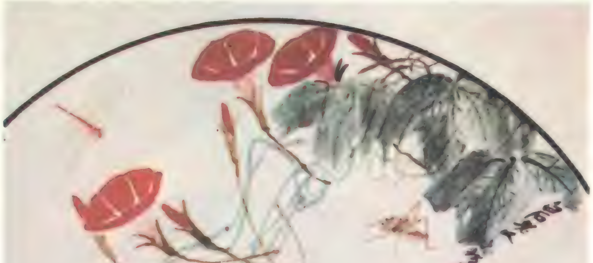

5

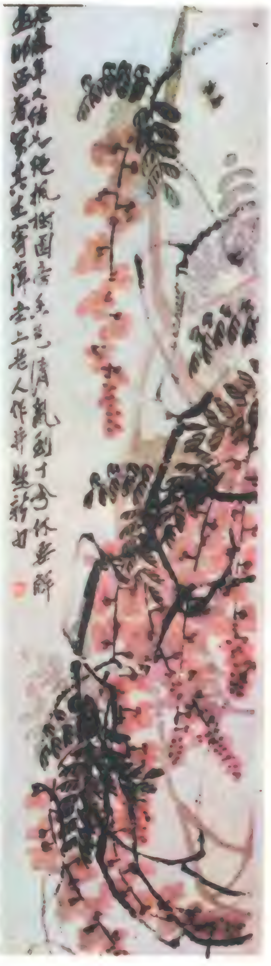

6

До ст. **Ци Байші.**

1. Метелик над квіткою іриса.
2. Гарбуз-горлянка та півень.
3. Лігжи в кошику.
4. Квіти абрикоса.
5. Віяло з квітами.
6. Бджоли на гілці ліани.

Всі — туш; музей Гугун. Пекін.

1
2
3

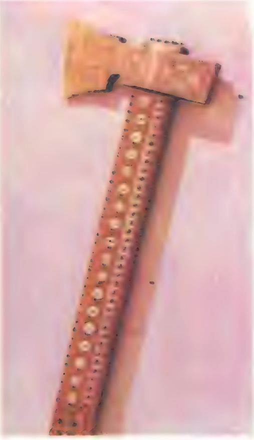

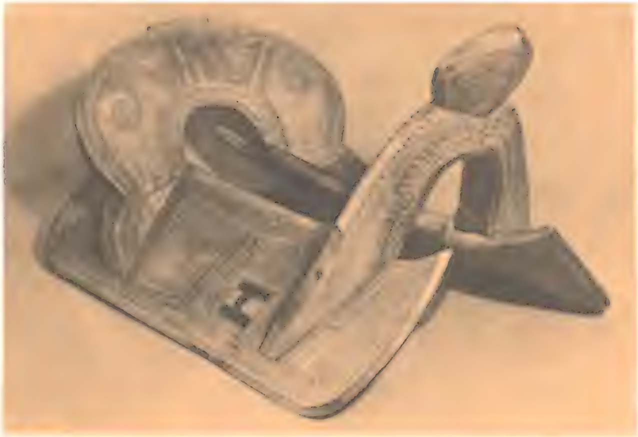

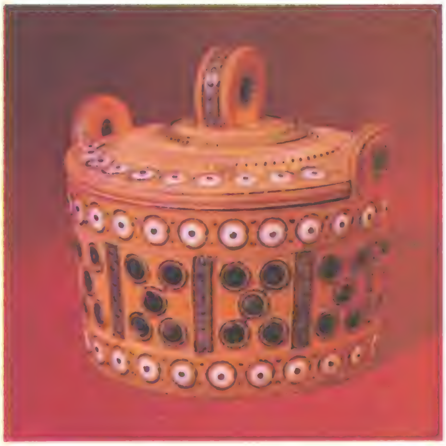

До ст. **Шкрібляки.**

Ю. І. Шкрібляк.
1. Топірець.
2. Тарниця (дерев'яне сідло).
3. Цукерниця.
1—3 — 80-і рр. 19 ст.; Музей етнографії та художніх промислів АН УРСР. Львів.

1
2

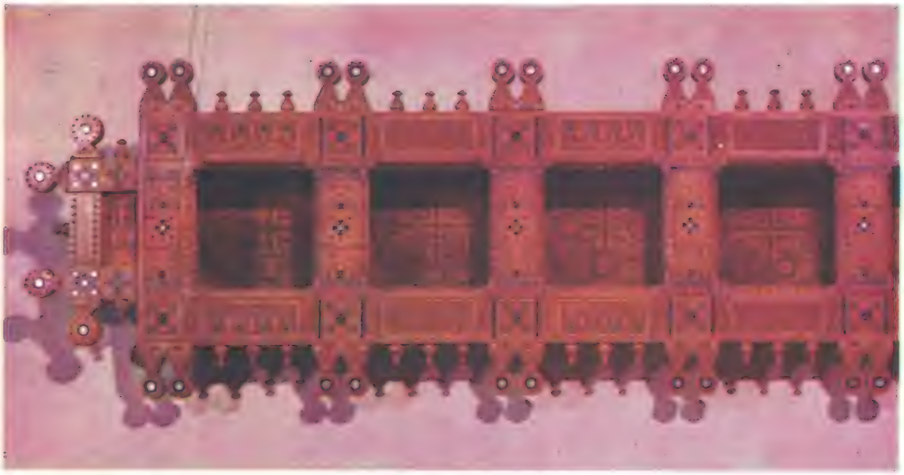

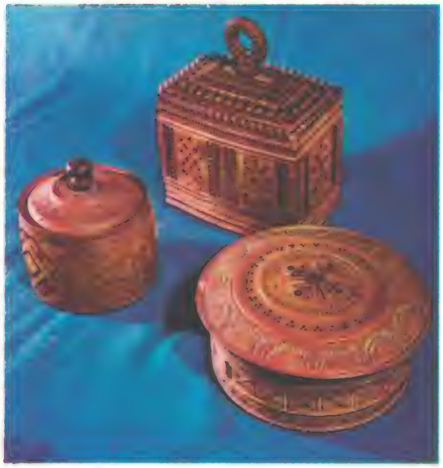

В. Ю. Шкрібляк.
1. Мисник. Фрагмент. 20-і рр. 20 ст. Львівський музей українського мистецтва.
2. Цукерниця. 1910. Ларець. Кінець 19 ст. Рахва. 1903. Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР. Київ.

1
2
3

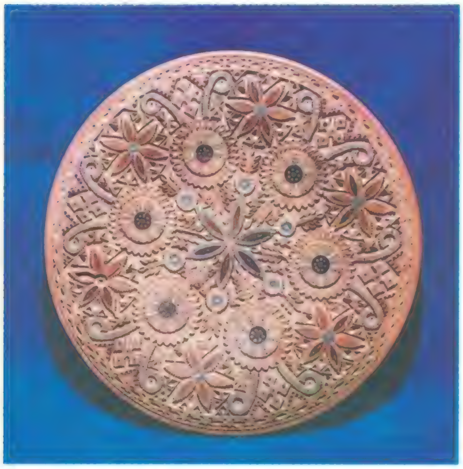

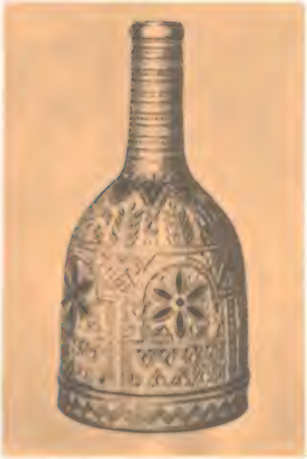

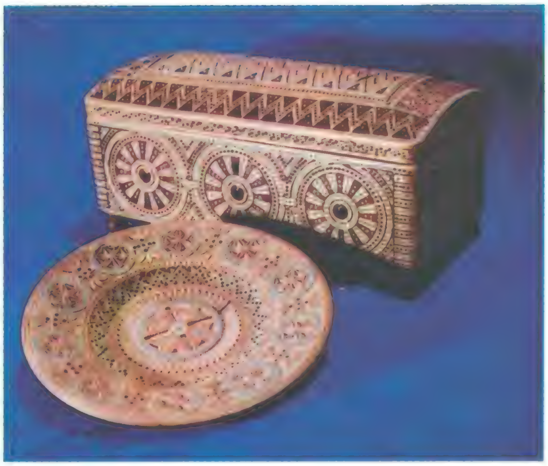

М. Ю. Шкрібляк.
1. Тарілка декоративна. 1909.
2. Пляшка. 10-і рр. 20 ст. Музей етнографії та художніх промислів АН УРСР. Львів.
3. Скринька. 1909. Тарілка. Початок 20 ст. Всі — дерево, різьблення.
1, 3 — Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР. Київ.

кретної праці від іншого. Я. п., поряд з кількістю праці,— один з важливих факторів диференціації *заробітної плати* трудящих за соціалізму. Якісну сторону конкретного виду трудової діяльності характеризують складність, напруженість, умови і сусп. значення праці.

Складність праці визначається ступенем і діапазоном фіз. та розумових зусиль, необхідних для виконання виробничого завдання, а також ступенем відповідальності виконавця за збереження матеріалів, устаткування, навколишнього середовища (див. *Складна праця*). Напруженість праці пов'язана з інтенсивністю затрат фіз. і розумової енергії за одиницю часу. Більш напружена праця створює за одиницю часу більшу кількість *споживних вартостей* порівняно з менш напруженою працею. Умови, в яких здійснюється трудовий процес, позначаються на якісній характеристиці праці. Робота в специфічних умовах (напр., під водою, під землею, на великій висоті та ін.) вимагає від виконавця не лише підвищених затрат енергії, а й відповідної додаткової теор. і практичної підготовки, що беруть до уваги при оплаті праці. Диференціація сусп. праці і її оплати за соціалізму дає можливість створити необхідні екон. умови для випереджаючого розвитку галузей нар. г-ва, що відіграють вирішальну роль у *науково-технічному прогресі* і розвитку *продуктивних сил*. Осн. інструментами диференціації трудових доходів залежно від якості конкретної праці є тарифні сітки та *тарифні ставки*, схеми посадових окладів, поясні коефіцієнти, положення про преміювання. *В. М. Данюк.*

Я́КІСТЬ ПРОДУ́КЦІЇ — сукупність властивостей продукції, що зумовлюють її придатність задовольняти певні потреби відповідно до свого призначення. Якість продукції зумовлює її споживну вартість і має першорядне значення для зростання нац. багатства країни і задоволення потреб суспільства. Підвищення Я. п. рівнозначне зростанню її кількості. Я. п. охоплює споживчі, технологічні властивості продукції, конструкторсько-худож. особливості, надійність, довговічність, рівень стандартизації і уніфікації деталей та вузлів, економічність тощо. Показники Я. п. встановлюють об'єктивними методами, органолептично (тобто за допомогою органів чуття) або експертним шляхом. Показник Я. п., що характеризує одну її властивість, наз. одиничним, дві чи більше властивостей — комплексним. В 1971 в СРСР запроваджено Єдину систему атестації якості пром. продукції, що включає держ., галузеву й заводську атестації. Встановлено три категорії Я. п.: найвища, перша і друга. До найвищої категорії належить продукція, яка відповідає або перевищує за своїми тех.-екон. показниками вітчизняні й світові досягнення, має підвищені стабільні показники якості, конкурентоздатна на зовн. ринку, що забезпечує нар.-госп. ефективність. Такій продукції у встановленому порядку присвоюють *державний Знак якості*. До першої категорії якості належить продукція, яка за своїми тех.-екон. показниками відповідає вимогам діючих стандартів і задовольняє потреби нар. г-ва і населення країни; до другої — продукція, яка не відповідає сучас. вимогам, морально застаріла, підлягає модернізації або зняттю з виробн. В країні здійснюється широке впровадження *комплексної системи управління якістю продукції* (КСУЯП). Система екон. заходів щодо поліпшення Я. п. здійснюється відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (липень 1979).

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Развитие комплексной системы управления качеством продукции. К., 1981. *В. М. Данюк.*

Я́КІСТЬ РОБО́ТИ — сукупність властивостей, що характеризують ефективність, суспільну корисність конкретної роботи індивіда або колективу. Єдиного універсального критерію для оцінки Я. р. не існує. Я. р. індивіда або трудового колективу можна більш-менш точно оцінити за допомогою комплексу показників, які піддаються кількісному вимірюванню, а також словесних (описових) характеристик окремих сторін діяльності, що їх встановлюють експертним шляхом. Напр., оцінка Я. р. осн. робітників виробничого підприємства має враховувати міру виконання виробничого завдання в кількісному вираженні; якість виробленої продукції в прийнятих одиницях виміру (сортність, питома вага виробів, зданих з першого пред'явлення тощо); ступінь використання знарядь праці і особистого *робочого часу*; внесок в економію живої й *уречевленої праці*, додержання трудової і технологічної дисципліни, правил і норм охорони праці й техніки безпеки; участь в управлінні виробн.; творчу ініціативу. Оцінюючи Я. р. керівника, необхідно брати до уваги показники виконання планових завдань, ефективності функціонування, організаційного рівня керованого підрозділу; стан трудової і технологічної дисципліни та ін. показники. Я. р. є важливим оціночним критерієм при підведенні підсумків *соціалістичного змагання*, встановлення міри оплати праці, у виборі форм і методів морального заохочення. В умовах розвинутого соціалізму всебічне поліпшення Я. р. на всіх ділянках нар. г-ва виступає як гол. напрям підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* та *добробуту* рад. народу. *В. М. Данюк.*

Я́КОБ (Jakob) Людвіг Генріх Конрад фон [Людвіг Кіндратович; 1759—22.VII 1827, Галле(?)] — нім. філософ та економіст. Професор (з 1787) і ректор (з 1794) ун-ту в Галле. Батько *Тальві*. В 1806—09 — професор Харківського університету, 1809—16 — Петерб. пед. ін-ту. Автор праць «Основи політекономії» (3 видання; 1805—14; 2-е і 3-є вид. — на Україні), «Курс філософії для гімназій Російської імперії» (ч. 1—5, 1811—14), «Начерк естетики, або науки смаку» (1813) тощо. У філософії був прихильником *сенсуалізму* та ідей І. *Канта*, в політекономії — послідовником А. *Сміта*. Виступав проти кріпосного права, обстоював народовладдя при конституційній монархії. *В. Т. Полєк.*

ЯКО́БІ Борис Семенович (Моріц Герман) (21.IX 1801, Потсдам — 11.III 1874, Петербург) — рос. фізик і винахідник у галузі електротехніки, акад. Петерб. АН (з 1847). Навчався у Берлінському й Геттінгенському ун-тах, одержав диплом архітектора. З 1835 — професор архітектури Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. У 1837 став рос. підданим. Створив перший магнітоелектр. двигун, який встановив на судні («електрохід» Я.), що пройшло (1838) по Неві проти течії. Розробив теорію електромагнітних машин, спільно з Е. Х. *Ленцом* досліджував (1838—44) електромагніти і розробив методику їхнього розрахунку. Вивчаючи процеси електролізу, відкрив *гальванопластику* (велика золота медаль на Всесвіт. пром. виставці у Парижі, 1867). Винайшов і створив оригінальні конструкції телеграфних апаратів (у т. ч. перший літеродрукувальний), електровимірювальних приладів, розробив спосіб запалювання мін на віддалі тощо.

Б. С. Якобі.

ЯКО́БІ (Якобій) Валерій Іванович [3 (15).V 1834, с. Кудряково, тепер Тат. АРСР — 13.V 1902, Ніцца] — рос. живописець, акад. петерб. АМ (з 1868). У 1856—61 навчався в ній, 1861—69— пенсіонер петербурзької АМ (перебував у Німеччині, Швейцарії, Франції, Італії), 1878—89 викладав в АМ. Член-засновник Товариства пересувних худож. виставок (див. *Передвижники*). Першим серед рос. художників звернувся до теми жорстоких репресій царизму щодо передової рос. інтелігенції («Привал арештантів», 1861). Серед ін. творів — «Розносщик фруктів» (1858), «Світле свято жебрака» (1860), «9-е термідора» (1864) та ін.

К. Г. Я. Якобі.

ЯКО́БІ (Jacobi) Карл Густав Якоб (10.XII 1804, Потсдам — 18.II 1851, Берлін) — нім. математик, член Берлін. АН (з 1838), почесний член (з 1833) Петерб. АН. Брат Б. С. *Якобі*. Навчався в Берлін. ун-ті. У 1827—42 працював у Кенігсберзькому ун-ті. Я.— один з творців теорії *еліптичних функцій*. Запровадив і вивчив деякі ін. *трансцендентні функції*. Я. зробив ряд відкриттів у теорії чисел, лінійній алгебрі, варіаційному численні, інтегральному численні й теорії диференціальних рівнянь. Запровадив функціональні

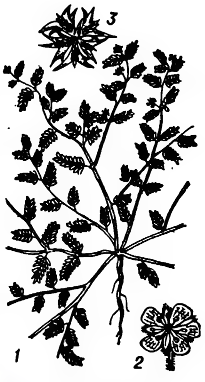

Якірці сланкі:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — плоди.

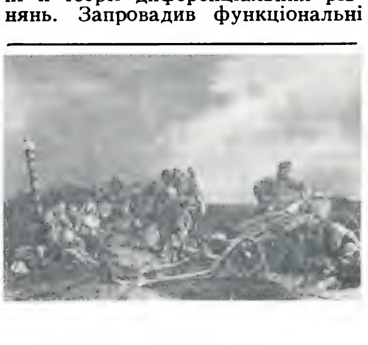
В. І. Якобі.
Привал арештантів. 1861. ДТГ у Москві.

визначники (т. з. якобіани), дослідив клас ортогональних многочленів (т. з. многочлени Якобі), які є узагальненням многочленів Лежандра.

ЯКО́БІ (Jacobi) Фрідріх Генріх (25.I 1743, Дюссельдорф — 10.III 1819, Мюнхен) — нім. філософ-ідеаліст, письменник, президент Баварської АН (1807—12). Виступав з критикою *раціоналізму* і обгрунтуванням т. з. філософії почуття і віри. З цією метою намагався розмежувати і протиставити безпосереднє знання, яке ототожнював з вірою, та опосередковане (розсудкове) знання. Вважав, що розсудок не спроможний довести реальне буття речей, оскільки має справу з суб'єктивними поняттями. Реальність світу, за Я., може бути гарантована тільки «вірою», яка базується лише на безпосередньому чуттєвому досвіді, який є єдиним істинним джерелом пізнання. Цю безпосередню достовірність Я. називав також «розумом», протиставляючи його «розсудку». Реліг. почуття, що, за Я., є основою філософії, неможливо зрозуміти з позицій раціоналізму. Звідси Я. робив висновок про зв'язок розсудкової філософії з атеїзмом. Деякі положення ірраціональної філософії Я. дістали дальший розвиток у *«філософії життя»* та *екзистенціалізмі.*

ЯКОБІ́НСЬКА ДИКТАТУ́РА — революц.-демократична диктатура, найвищий етап *Великої французької революції.* Була встановлена внаслідок нар. повстання 31.V—2.VI 1793, яке привело до влади *якобінців.* Я. д. спиралась на революц. блок міської серед. і дрібної буржуазії, більшості селянства і плебейських мас. Її встановлення було викликане необхідністю врятування революц. Франції від загрози внутр. і зовн. контрреволюції. Вся повнота законодавчої та виконавчої влади була зосереджена в руках *Конвенту* і його комітетів (*Комітету громадського порятунку, Комітету громадської безпеки*). На місцях владу здійснювали комісари Конвенту, революц. к-ти. В найкоротший строк Я. д. розв'язала агр. питання, придушила внутр. контрреволюцію (див. *Вандейські війни*), створила масову революц. армію, яка до серед. 1794 розгромила осн. сили інтервентів. З поч. 1794 загострилися суперечності в складі якобінського блоку. Розправа 1794 з *ебертистами* і прихильниками Ж. Ж. *Дантона,* посилення революц. терору не припинили розпаду якобінського блоку і кризи Я. д. Цим скористалися реакційні сили. В результаті *термідоріанського перевороту* (27) 28.VII 1794 Я. д. було повалено.

К. О. Джеджула.

ЯКОБІ́НЦІ — представники політ. течії в період *Великої французької революції,* які виражали інтереси революційно-демократичної буржуазії, що виступала в союзі з селянством і плебейством. Назву здобули від місця засідань: у залі кол. бібліотеки монахів-якобінців (членів домініканського ордену). Найвидатнішими діячами Я. були М. *Робесп'єр,* Ж. П. *Марат,* Ж. Ж. *Дантон,* Л. А. *Сен-Жюст,* П. Г. Шометт та ін. Програмою Я. був захист завоювань революції та її дальший розвиток. В найкритичніші дні революції Я. встановили режим революц.-демократичної диктатури (див. *Якобінська диктатура).*

К. О. Джеджула.

Я́КОБСЕН (Jakobsen) Єнс Петер (7.IV 1847, Тістед — 30.IV 1885, там же) — дат. письменник. За освітою — біолог. Належав до групи письменників на чолі з Г. *Брандесом,* що закладала основи реалістичної л-ри в Данії. В оповіданнях, віршах, романах («Пані Марія Груббе», 1876; «Нільс Люне» (1880) порушував складні моральні й філос. проблеми. Його творчість справила великий вплив на багатьох письменників Європи кін. 19 ст. Укр. мовою твори Я. перекладали О. Маковей, О. Кобилянська.

Тв.: Укр. перекл.— Пані Марія Груббе.— Нільс Люне. К., 1969; Рос. перекл.— Фру Мария Груббе. М—Л., 1962; Нильс Люне. М., 1976.

О. Д. Сенюк.

Я́КОБСОН Аугуст [20.VIII (2.IX) 1904, с-ще Ряема, поблизу Пярну— 23.V 1963, Таллін] — ест. рад. письменник, держ. діяч, нар. письменник Ест. РСР (з 1947). Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1927. В ранніх творах відчутний вплив натуралізму (роман «Селище бідних грішників», 1927). Критикою капіталістичного ладу позначені цикл романів «Вічні естонці» (т. 1—4, 1937—40), збірки оповідань «Орлятко» (1932), «Рядовий Маттіас» (1935) та ін. Сприяв утвердженню соціалістич. реалізму в ест. л-рі. Автор публіцистич. п'єс «Життя в цитаделі» (1946, Держ. премія СРСР, 1947) і «Боротьба без лінії фронту» (1946, Держ. премія СРСР, 1948) та ін. П'єси Я. ставилися на укр. сцені. Писав твори для дітей. У 1950—58 — голова Президії Верховної Ради Ест. РСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Два табори. К., 1950; Повернення. К., 1952; На грані ночі і дня. К., 1952; Шакали. К., 1953; Ангел-хранитель з Небраски. К., 1954.

С. Г. Ісаков.

ЯКОБСО́НІВ О́РГАН — відособлена нижня частина *нюху органу* більшості наземних хребетних тварин; іннервується гілкою нюхового нерва. Я. о. вперше описав 1811 дат. вчений Л. Якобсон (звідси й назва цього органу). Найпростіше побудований у земноводних, у яких він являє собою випин нюхового мішка; у плазунів (ящірок, змій) Я. о. повністю відокремлений від нюхового мішка і сполучається з ротовою порожниною. Птахи Я. о. не мають. Добре розвинений Я. о. у більшості ссавців (відсутній у дорослих китоподібних, приматів і деяких рукокрилих); має вигляд парних трубочок, оточених хрящовими капсулами, задні кінці трубочок закінчуються сліпо, передні у деяких видів (сумчасті, гризуни) відкриваються безпосередньо в носову порожнину, у інших переходять у піднебінно-носові канали, які через піднебіння відкриваються в ротову порожнину.

ЯКОВЕ́НКО Григорій Прокопович [19.XI (2.XII) 1895, с. Катеринівка, тепер Дніпроп. обл.— 27.IV 1940, Донецьк] — укр. рад. письменник. Учасник громадян. війни на Україні. Був заарештований білогвардійською контррозвідкою і кинутий до каторжної в'язниці. Належав до літ. орг-ції *«Плуг».* Автор повістей «Прапорщик Голобузенко» (1925, 2-а ред. 1928), «Вербівчани» (1928, 2-а ред. 1930), «Три елементи» (1930) та роману «Боротьба триває» (1931), в якому відображено класову боротьбу на селі. Писав нариси про дореволюц. минуле Донбасу.

Тв.: Боротьба триває. Донецьк, 1978.

Є. М. Волошко.

ЯКОВЕ́НКО Іван Михайлович [19.I (1.II) 1910, с. Тростянець, тепер м. Сум. обл.— 15.IX 1942, поблизу хутора Паньківки (тепер село Слов'яносербського р-ну)] — один з організаторів підпільної і партизан. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1931. До 1940 був на госп. роботі. З лютого 1940 по серпень 1941 — секретар Жовтн. райкому партії Ворошиловграда. З серпня 1941 — другий секретар Ворошиловгр. міськкому КП(б)У. В 1942 Я. як секретаря підпільного обкому залишено у ворожому тилу для організації підпільної і партизан. боротьби. У липні — вересні 1942 очолював Ворошиловгр. обл. партизанський загін. Загинув у бою проти карателів.

ЯКО́ВКІН Авенір Олександрович [9 (21).V 1887, Благовєщенський завод, тепер м. Благовєщенськ Башкирської АРСР — 18.XI 1974, Київ] — рос. і укр. рад. астроном, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1941. Закінчив (1910) Казан. ун-т. У 1910—37 працював у обсерваторії Казан. ун-ту (з 1927— директор). У 1937—45 — професор Свердловського (тепер Уральський) ун-ту, у 1945—51 — Київ. ун-ту. У 1951—67 працював у *Астрономічній обсерваторії головній АН УРСР* (у 1952—59 — директор). Осн. праці стосуються теорії руху та фігури Місяця. Я. відкрив асиметрію диска Місяця, розробив спосіб визначення параметрів фіз. *лібрації Місяця* та запропонував ряд моделей фігури Місяця для пояснення оптичної лібрації по широті; сконструював кілька астр. інструментів.

Я́КОВЛЄВ Іван Якович [13 (25).IV 1848, с. Кошкі-Новотимбаєво, тепер Тетюшського р-ну Тат. АРСР— 23.X 1930, Москва] — чуваський рад. письменник, педагог-просвітитель. Організатор чувас. нац. шкіл на Поволжі. Створив новий чувас. алфавіт, видавав буквар, підручники, книги для читання. Був у дружніх стосунках з сім'єю І. М. Ульянова. Написав спогади про В. І. Леніна (1925). Збирач чувас. фольклору, автор оповідань для дітей. Перекладач. Ім'я Я. присвоєно Чуваському пед. ін-ту, при якому діє (з 1968) меморіальний музей Я.— письменника і педагога.

Тв.: Укр. перекл.— З пояснювальної записки до В. І. Леніна.— Духівниця чуваському народові. В кн.: Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. К., 1961; Рос. перекл.— Воспоминания. Чебоксары, 1982.

П. М. Чичканов.

Я́КОВЛЄВ Микола Капітонович [25.IV (7.V) 1869, Рязань — 21.XII 1950, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1944). Після закінчення 1893 драм. курсів при

Моск. театр. уч-щі був прийнятий до Малого театру (Москва). Учень О. П. *Ленського.* Серед ролей: Кудряш («Гроза» О. Островського), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Расплюєв («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Єлисатов («Любов Ярова» Треньова), Скапен («Витівки Скапена» Ж. Б. Мольєра). Педагогічна діяльність. Нагороджений орденом Леніна.

Я́КОВЛЄВ Олександр Сергійович [н. 19.III (1.IV) 1906, Москва] — рад. авіаконструктор, акад. АН СРСР (з 1976), генерал-полковник-інженер (1946), двічі Герой Соціалістичної Праці (1940, 1957). Член КПРС з 1938. В Рад. Армії з 1924. В 1931 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. З 1935 — головний, з 1956 — генеральний конструктор, 1940 — 46 — одночасно заст. наркома авіац. пром-сті СРСР. Створив ряд літаків різного призначення. Винищувачі Як-1, Як-7, Як-9, Як-3 відіграли велику роль у розгромі нім.-фашист. авіації під час Великої Вітчизн. війни. Я. — один із засновників реактивної авіації. Нагороджений 9 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1972. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1946, 1947, 1948, 1977.

Я́КОВЛЄВ Олексій Семенович [3 (14).XI 1773, Петербург — 3 (15).XI 1817, там же] — рос. трагедійний актор. До дебюту в придворному театрі (Петербург) його підготував І. Дмитревський. Ролі: Сінав («Сінав і Трувор» Сумарокова), Дмитрій Донськой (в однойменній п'єсі Озерова), Карл Моор («Розбійники» Шіллера), Магомет («Магомет» Вольтера). Перший виконавець на рос. сцені ролей у виставах за творами Шекспіра (Гамлет, Отелло).

Я́КОВЛЄВ Семен Степанович [псевд.— Ерілік Ерістін; 12 (24).I 1892, с. Чакир, тепер Чурапчинського р-ну Якут. АРСР — 6.XI 1942, с. Толон, того самого р-ну] — якут. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1924. Брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Якутії. Друкуватися почав 1923. Перша повість — «Несподівана радість» (1928). У повістях «Сини революції» (1936), «Хвилювання» (1937) показав зміни в громадсько-політ. житті казах. і бурят. народів напередодні і в роки революції. Роман «Молодість Марикчана» (1942) і повість «Виконання заповіту» (1938) відображують боротьбу трудящих за владу Рад.

Тв.: Рос. перекл.— Молодость Марыкчана. М., 1974.

В. Т. Петров.

Я́КОВЛЄВ Юрій Васильович (н. 25.IV 1928, Москва) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1976). Після закінчення Театр. уч-ща ім. Б. Щукіна (1952) працює в трупі театру ім. Є. Вахтангова. Серед ролей — Глумов («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), А. П. Чехов («Насмішкувате моє щастя» Малюгіна), Панталоне («Принцеса Турандот» Гоцці), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука). Знімався в кінофільмах «Ідіот», «Анна Кареніна», «Сюжет для невеликого оповідання» «Іронія долі», «Шалені гроші», «Битва за Москву» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1979.

Я́КОВЛЄВ Яків Аркадійович (справж. прізв.— Епштейн; 6.VI 1896—14.III 1939) — учасник боротьби за встановлення Рад. влади на Україні, рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в м. Гродно (тепер БРСР) в сім'ї вчителя. Навчався в Петроград. політех. ін-ті. З весни 1917 — секретар Катериносл. к-ту РСДРП(б). З 1918 — на підпільній роботі в Києві, потім — у Харкові, де був головою ревкому і одним з керівників *Харківського січневого збройного повстання 1919.* В 1919—20 — голова Катериносл. і Київ. губкомів партії, нач. політвідділу 14-ї армії. В 1920 — голова Харків. губкому партії. З кін. 1920 працював у Москві на парт. і держ. роботі. На XIII—XV з'їздах обирався членом ЦКК, на XVI і XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На II з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У. В 1920 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Автор праць з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та радянського будівництва.

ЯКО́ВЧЕНКО Микола Федорович (3.V 1900, Прилуки, тепер Черніг. обл.— 11.IX 1974, Київ) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1970). Сценічну діяльність почав 1918 в аматорських гуртках у Прилуках. В 1920—27 працював у театрах Сімферополя, Черкас, Чернігова, Дніпропетровська, Харкова, в 1927 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (з перервами). Серед ролей: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Пеньонжка («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Бублик, Довгоносик («Платон Кречет», «В степах України» Корнійчука), Лящ («Останні» М. Горького). Знімався в кінофільмах «За двома зайцями», «Ніч перед різдвом», «Максим Перепелиця» та ін. Портрет с. 500.

К. О. Силіна.

«Я́КОСТІ ЖИТТЯ́ ТЕО́РІЯ» — псевдонаук. бурж.-реформістська доктрина, представники якої намагаються звести проблему *способу життя* до його якості, пов'язуючи це поняття з добробутом, стабільністю існування, вирішенням питань технологічного, екологічного і демографічного характеру. Виникла в кін. 60 — на поч. 70-х рр. 20 ст. «Я. ж. т.» — еклектичний конгломерат ідей сучасної буржуазної філософії, насамперед *екзистенціалізму,* ідеалістичної *антропології, фрейдизму, неомальтузіанства.* Прихильники «Я. ж. т.» намагаються знайти шляхи подолання соціальної кризи, що охопила капіталістичний світ, не порушуючи екон. і політ. основ капіталізму, оскільки, за їхніми твердженнями, соціальні вади бурж. суспільства — не вияв його кризи, а результат суперечностей індустріальної цивілізації в цілому, неминучий наслідок *науково-технічної революції* і прогресу. В марксистській л-рі термін «якість життя» в поєднанні з кількісними показниками іноді вживається для визначення якісного боку *соціалістичного способу життя* з метою глибшого розкриття його докорінних переваг перед буржуазним.

Л. К. Куличенко.

ЯКУ́БЕЦЬ (Jakóbiec) Мар'ян (н. 8.IX 1910, с. Гиновичі, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.) — польс. літературознавець-славіст. Навчався у Львів., Карловому (Прага) і Бєлград. ун-тах. У 1947—80 — зав. кафедрою рос. філології Вроцлав. ун-ту, професор. Автор праць з історії укр.-польс. і рос.-польс. літ. зв'язків, слов'ян. л-р, фольклору тощо. Найголовніші з них: «Пушкін у Польщі» (1939), «Югославський народний епос» (1948), «Слово о полку Ігоревім» (1950), «Тарас Шевченко» (1955), «Іван Франко» (1958), «Іван Котляревський і польська література» (1970), «Леся Українка і польська романтична література» (1971), «Ключові проблеми історії українсько-польських літературних відносин» (1982). Я. належать дослідження про А. Міцкевича, Ю. Словацького, М. Коцюбинського, М. Рильського.

Г. Д. Вервес.

ЯКУБИ́НСЬКИЙ Лев Петрович [20.VII (1.VIII) 1892, Київ — 23.VIII 1945, Ленінград] — рос. рад. мовознавець і літературознавець. Навчався у Київському, потім у Петерб. (закінчив 1913) ун-тах. Професор Ленінгр. пед. інституту (1934—43). Один із засновників рад. *соціолінгвістики,* а також науки про мову худож. л-ри. Автор праць з теорії поетичної мови, з порівняльно-історичного мовознавства, історії російської мови, стилістики тощо («Про звуки віршової мови», 1916, «Про діалогічне мовлення», 1923, «Історія давньоруської мови», опубл. 1953).

А. П. Могила.

ЯКУБО́ВИЧ Джульєтта Антонівна (н. 20.I 1935, с. Кельбенд, тепер Ісмаїллинського р-ну Аз. РСР) — укр. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1973). У 1963 закінчила Азерб. консерваторію (Баку). З 1963 — солістка Ворошиловгр. обл. філармонії. У репертуарі — арії з опер та романси укр., рос., зх.-європ. і рад. композиторів, нар. пісні. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Портрет с. 500.

В. Є. Мартинов.

ЯКУБО́ВИЧ Олександр Іванович [1792 — 3(15).IX 1845, Єнісейськ] — декабрист. З дворян. Виховувався в Шляхетному пансіоні при Моск. ун-ті. З 1813 — на військ. службі. В 1825 зблизився з членами *Північного товариства декабристів.* У день повстання декабристів мав очолити Ізмайловський полк і лейб-гвардії Мор. екіпаж, захопити Зимовий палац і заарештувати царську сім'ю. Проте вранці 14 (26).XII 1825 Я. відмовився від цього доручення, чим сплутав плани повстанців. За процесом декабристів засуджений до смертної кари, яку замінили довічною каторгою (пізніше була скорочена до 20 років).

ЯКУБО́ВИЧ Петро Пилипович [псевд.— Л. Мельшин, П. Я., М.

А. Якобсон.

М. К. Яковлєв.

О. С. Яковлєв.

Ю. В. Яковлєв.

М. Ф. Яковченко.

Дж. А. Якубович.

І. Г. Якубовський.

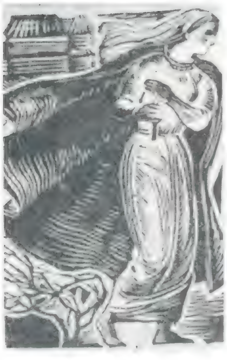

Г. В. Якутович. Меланка зі свічкою. Фронтиспіс до драми І. Кочерги «Свіччине весілля». Ліногравюра. 1962.

Рамшев, П. Ф. Гриневич та ін.; 22.X (3.XI) 1860, с. Ісаєво, тепер Валдайського р-ну Новгород. обл. — 17 (30).III 1911, Петербург] — рос. письменник. Один із керівників «*Народної волі*». В 1884 заарештований, 1887 засуджений до страти, яку замінили 18 роками каторги. Як поет почав друкуватися 1878. Перша збірка — «Вірші Матвія Рамшева» (1887). Я.— поет революц. народництва, створив образ стійкого борця за інтереси народу. Автор нарисів (цикл «У світі знедолених», 1895 — 98), оповідань (зб. «Пасинки життя», 1901) та ін. У зб. «Нариси російської поезії» (1904) дав високу оцінку творчості Т. Шевченка.

Тв.: Стихотворения. Л., 1960; В мире отверженных, т. 1—2. М.—Л., 1964; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959. *І. Т. Крук.*

ЯКУБО́ВСЬКИЙ Іван Гнатович [25.XII 1911 (7.I 1912), с. Зайцево, тепер Горецького р-ну Могильов. обл.— 30.XI 1976, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1967), двічі Герой Рад. Союзу (січень, вересень 1944), Герой ЧССР (1970). Член КПРС з 1937. В Рад. Армії з 1932. Учасник визвольного походу в Зх. Україну і Зх. Білорусію 1939, рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танк. батальйону, полку, бригади і заст. командира танк. корпусу на Зх., Брян., Пд., Пд.-Зх., Сталінградському, Донському, Центр., Ворон. і 1-му Укр. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. В 1948 закінчив Академію Генштабу. З 1965 — команд. військами Київ. військ. округу, з 1967 — перший заст. міністра оборони СРСР, головнокоманд. об'єднаними збройними силами країн Варшавського договору. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ЯКУБО́ВСЬКИЙ Олександр Юрійович [20.I (1.II) 1886, Петербург— 21.III 1953, Ленінград] — рад. історик-сходознавець і археолог, чл.-кор. АН СРСР (з 1943). Співробітник Держ. академії історії матеріальної культури (з 1925) і *Ермітажу* (з 1928), проф. Ленінгр. ун-ту (з 1935). З 1945 керував Согдійсько-Тадж. (згодом Тадж.) археол. експедицією (розкопки *Пенджикента* та ін.). Праці Я. присвячені історії Серед. Азії, Кавказу, країн Переднього Сходу, Золотої орди, їхнім відносинам з Давньою Руссю. Держ. премія СРСР, 1952.

ЯКУБО́ВСЬКИЙ Фелікс Болеславович (1902, Київ— 1937) —укр. рад. літературознавець, критик. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти; працював у Київ. філіалі ін-ту Тараса Шевченка. Належав до літ. орг-ції «*Жовтень*», потім — до ВУСПП. Окремими виданнями вийшли праці «Силуети сучасних українських письменників» (1928), «Від новели до роману» (1929), «Степан Васильченко» (1930), «За справжні обличчя» (1931). *П. І. Орлик.*

ЯКУ́ТИ (самоназва — саха) — нація, корінне населення Якут. АРСР. Живуть також на Пн. Красноярського кр., в Магаданській, Сахалінській і Амурській областях РРФСР. Заг. чисельність — 328 тис. чол. (1979, перепис). Мова — якутська (див. *Якутська мова*). Якут. народність в основному сформувалася в басейні р. Лени внаслідок змішання пд. тюркомовних переселенців з Прибайкалля з місц. племенами. В 30-х рр. 17 ст. Я. ввійшли до Рос. д-ви. В 2-й пол. 18 ст. більша частина Я. була навернена в православ'я, але до 20 ст. в них зберігалося *шаманство*. Внаслідок соціалістичних перетворень Я. за роки Рад. влади склалися в соціалістичну націю. Про історію, г-во і культуру Я. див. *Якутська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

ЯКУТО́ВИЧ Георгій Вячеславович (н. 14. II 1930, Київ) — укр. рад. художник, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1968), член-кор. АМ СРСР (з 1983). У 1948—54 навчався в Київ. худож. ін-ті у І. *Плещинського*. Працює в галузі книжкової і станкової графіки, кінодекораційного мистецтва. Серед творів — ілюстрації до повістей М. Коцюбинського «Fata morgana» (1957) і «Тіні забутих предків» (1966), драм І. Кочерги «Ярослав Мудрий» і «Свіччине весілля» (1962), до збірки оповідань М. Пригари «Козак Голота» (1966), до повісті І. Франка «Захар Беркут» (1972), збірки оповідань В. Стефаника «Кленові листки» (1977), «Повісті про Ігорів похід» (1977), «Слово минулих літ» (1981) та ін. Автор гравюр, рисунків. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983. Іл. див. також до ст. *Гравюра,* т. 3, с. 448—449, *Коцюбинський* М. М., т. 5, с. 96—97, «*Слово о полку Ігоревім*», т. 10, с. 144—145, *Стефаник* В. С., т. 10, с. 336—337.

Літ.: Верба И. Георгий Якутович. Поиски, работа. М., 1970. *І. І. Верба.*

ЯКУ́ТСЬК — місто, столиця Якут. АРСР. Розташований на березі Лени, поблизу залізнич. ст. Беркакіт. Вузол автомоб. шляхів, аеропорт. 175 тис. ж. (1984). Засн. 1632 як Якутський (або Ленський) острог на правому березі р. Лени, з 1642 — на сучас. місці. В 1851 Я. став адм. центром Якутської обл. Був центром якутського заслання. Тут були у засланні П. А. *Грабовський,* Г. І. *Петровський* та ін. Рад. владу встановлено в липні 1918. З 1922 — столиця Якутської АРСР. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1982). Я.— значний пром., наук. та культур. центр. Найбільші підприємства: з-ди — судноремонт.-суднобуд., мол., рибний, буд. матеріалів і конструкцій; шкірянровзут., лісо- та м'ясний комбінати; ф-ки: швейна, меблева, кондитер-

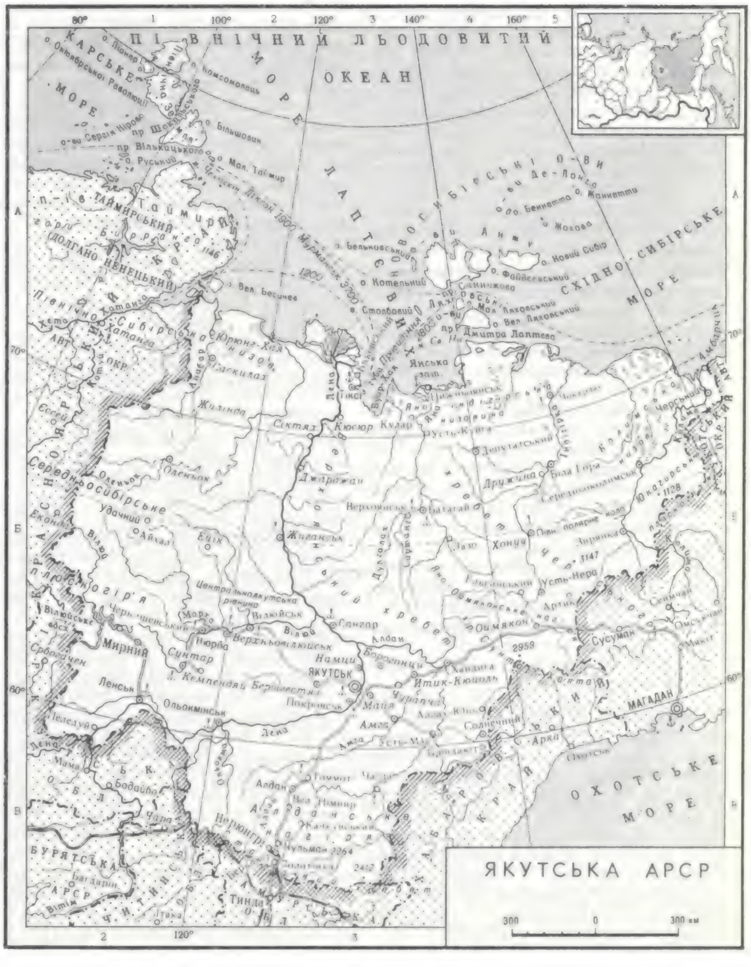
ЯКУТСЬКА АРСР
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯКУТСЬК
МАГАДАН
Мирний
Ленськ
Олекмінськ
Вілюйськ
Верхньовілюйськ
Нюрба
Сунтар
Покровськ
Алдан
Нерюнгрі
Тинда
Тіксі
Верхоянськ
Жиганськ
Оленьок
Удачний
Айхал
Хатанга
Сангар
Усть-Нера
Оймякон
Сусуман
Середньосибірське плоскогір'я
Центральноякутська рівнина
Верхоянський хребет
хребет Черського
Алданське нагір'я
Хабаровський край
Бурятська АРСР
Читинська обл.
Амурська обл.
Лена
Вілюй
Алдан
Яна
Індигірка
Колима
Оленьок
80°
100°
120°
140°
160°
70°
60°
1
2
3
4
5
300
0
300 км

ська, сувенірна. Якутські ДРЕС і ТЕЦ. У Я.— *Якутський університет,* 12 серед. спец. навч. закладів. 6 н.-д. ін-тів Якутського філіалу Сибірського відділення АН СРСР, ін-ти: мерзлотознавства, с.-г. та ін. наук. установи. Театри: рос. та якут. драматичні, музичний, філармонія. Музеї: історії та культури народів Півночі ім. О. М. Ярославського, образотворчого мистецтва ім. М. Ф. Габишева.

ЯКУ́ТСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Якутія — у складі РРФСР. Утворена 27.IV 1922. Розташована на Пн. Східного Сибіру. На Пн. омивається морями Лаптєвих та Сх.-Сибірським. До складу Я. входять *Новосибірські острови*. Поділяється на 32 р-ни, має 10 міст і 65 с-щ міськ. типу.

Природа. Більшу частину Я. займають гірські системи та плоскогір'я. На Зх.— *Середньосибірське плоскогір'я* (заввишки 500—700 м), яке на Пн. обмежоване *Північно-Сибірською низовиною,* на Сх.— Центральноякутською рівниною. На Пд. Я. розташоване *Алданське нагір'я* (заввишки 650—1000 м), на Пд. від нього — *Становий хребет,* на Пн.— Приленське плато. На правобережжі Лени — *Верхоянський хребет,* хребет Черського (висота до 3147 м, г. Перемога), між ними — Яно-Оймяконське нагір'я. На Пн. республіки — Яно-Індігірська й Колимська низовини, на Пн. Сх.— Юкагирське плоскогір'я. В надрах Я. є алмази (*Якутський алмазоносний район*), золото, ртуть, поліметалеві та залізні руди, вольфрам, флогопіт, кам. та буре вугілля, кам. сіль, апатити, природний газ; виявлено ряд районів, перспективних на нафту, є поклади буд. матеріалів та джерела мінеральних вод. Понад 40 % території Я. лежить за Полярним колом.

Клімат різко континентальний. Зима довга й сувора, малосніжна. Пересічна т-ра січня на арктичному узбережжі від — 28 до — 30°, на решті території — від —40 до —50°, в районі Верхоянська і Оймякона абс. мінімуми т-ри —68° і —71° («полюс холоду» Пн. півкулі). Літо коротке, пересічна т-ра липня на узбережжі становить +2, +5°, в Центр. Я. +18, +19°. Опадів 150—200 мм на рік. Майже вся тер. Я. розташована в зоні поширення *багаторічної мерзлоти,* потужність якої досягає 600—800 м (максимальна до 1500 м). На ріках Я. багато *поліїв*. Усі ріки належать до бас. Пн. Льодовитого ок. Гол. з них — *Лена* (з притоками *Алданом, Вілюєм, Ольокмою*), *Анабар, Оленьок, Яна, Індігірка, Колима*. Багато озер. На більшій частині території Я.— мерзлотно-тайгові грунти, в гірських районах — мерзлотно-гірсько-лісові та гірсько-тундрові. Більша частина Я. (138 млн. га) вкрита лісами тайгового типу (даурська модрина, кедровий сланик, ялина, береза та ін.). На Пн.— лісотундра й тундра. *С. Є. Мостахов.*

Населення республіки становлять *якути,* живуть також росіяни, українці, евенки, татари, евени, юкагири, чукчі, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 0,3 чол. на 1 км² (1984). Міське населення — 67 % (1984). Осн. міста: *Якутськ,* Мирний, Нерюнгрі.

Історія. Людина населяє тер. Я. з часів раннього *палеоліту*. В перші століття н. е. на тер. Я. прийшли предки евенків. У 10—15 ст. центр. райони Я. заселили предки якутів, які прийшли з Прибайкалля і частково асимілювали місц. населення. В 30-х рр. 17 ст. Я. увійшла до Рос. д-ви. Осн. заняттями якутів було розведення рогатої худоби й коней, на Пн.— оленярство, а також мисливство й рибальство.

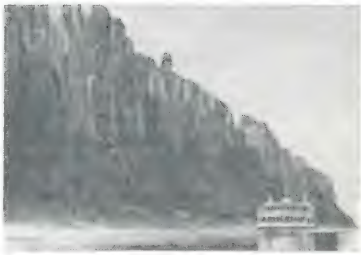
Ленські стовпи.

Якутськ. Площа С. Орджонікідзе.

Якути поділялися на племена й роди, однак поступово в них зароджувалися елементи феод. відносин. Добровільне входження Я. до складу Росії мало прогресивне значення і сприяло соціально-екон. і культур. розвиткові краю. В 1805 утворено Якут. область. Будівництво Сибір. з-ці, розвиток золотопромисловості і початок судноплавства на р. Лені сприяли зростанню в Я. з кін. 19 ст. елементів капіталістичних відносин. Царизм використовував Я. як місце політ. заслання. Засланці сприяли культур. і політ. розвиткові якутів. Улітку 1902 в Якутську серед учнів реального училища виник нелегальний політичний гурток. Влітку 1906 створено нелегальну с.-д. орг-цію, до якої входили росіяни і якути. На поч. березня 1917 утворено Якут. к-т РСДРП. У травні 1917 виникла об'єднана Рада робітничих і солдатських депутатів на чолі з О. М. *Ярославським.* Радянську владу встановлено в липні 1918. У серпні Я. захопили білогвардійці. В грудні 1919 внаслідок перемоги збройного повстання Рад. владу в Я. було відновлено. 27.IV 1922 утворено Якут. АРСР у складі РРФСР. За роки передвоєнних п'ятирічок народи Я. при підтримці рос. та ін. народів СРСР здійснили перехід від патріархально-феод. форм г-ва, минувши стадію капіталізму, до соціалізму. Я. перетворилася на індустр.-агр. республіку. Було здійснено культур. революцію. Склалася соціалістична якут. нація. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 понад 50 тис. чол. з Я. билися на фронтах, 13 з них удостоєні звання Героя Рад. Союзу, бл. 3 тис. чол. нагороджені орденами й медалями. В післявоєнні роки республіка досягла дальших успіхів у екон. і культур. розвиткові. Республіку нагороджено орденами Леніна (1957), Жовтневої Революції (1972), Дружби народів (1972).

Народне господарство. Я. розвинута індустріально-аграрна республіка. Енергетика базується на місцевому вугіллі, природному газі, гідроенерг. ресурсах і довізних нафтопродуктах (діють Вілюйська ГЕС, Якутська та Чульманська ДРЕС та ін.). Провідна галузь г-ва Я.— гірничодобувна. Видобувають алмази, золото, олово, сурму, ртуть, вольфрам, вугілля (Пд. Якутський басейн та *Ленський вугільний басейн*).

Обробна пром-сть представлена підприємствами буд. матеріалів, деревообр., легкої, харч. (в т. ч. рибної) галузей. Діє судноремонтно-суднобуд. з-д (с-ще Жатай). Лісова пром-сть розміщена в Ленському та Ольокмінському р-нах. У Пд. Якутії на базі освоєння багатих родовищ коксівного вугілля (у перспективі заліз. руд та апатитів) формується Пд.-Якутський тер.-виробничий комплекс.

С. г. спеціалізується на тваринництві м'ясо-мол. напряму. В землеробстві важливе значення мають картоплярство та овочівництво, вирощують також зернові (пшеницю, ячмінь, овес), розвинуте польове кормовиробництво. Велику рогату худобу та коней розводять у районах Центр. та Зх. Я., оленів — у пн. тундрових та лісотундрових районах і гірсько-тайгових районах Пд. Я. Є звірівницькі (по розведенню сріблясто-чорних лисиць, голубих песців) і спеціалізовані птахівницькі (Якутськ, Алдан, Мирний, с-ще Усть-Нера), риболовецькі г-ва. Я.— значний район

ЯКУТСЬКА АРСР

Площа — 3103,2 тис. км²

Населення — 963 тис. чол. (на 1.I 1984)

Столиця — м. Якутськ

ПОГОЛІВ'Я ОЛЕНІВ
(на початок року), тис.

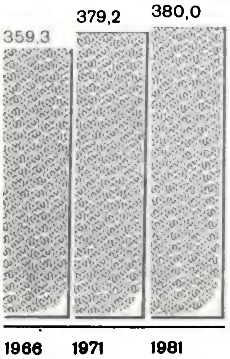

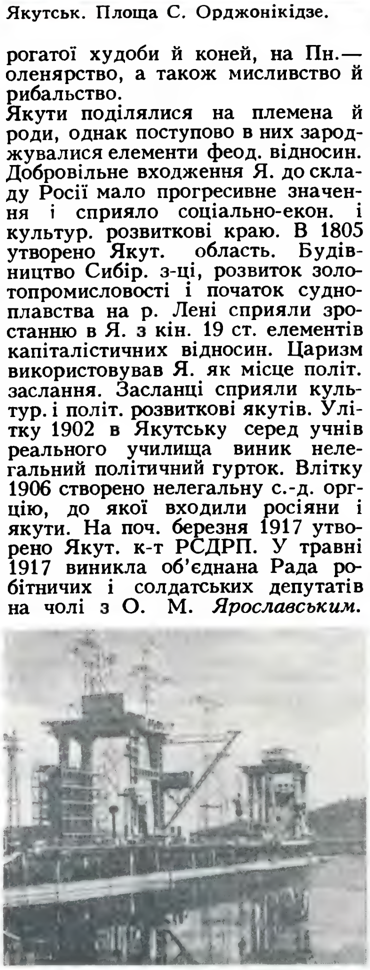
Вілюйська ГЕС.

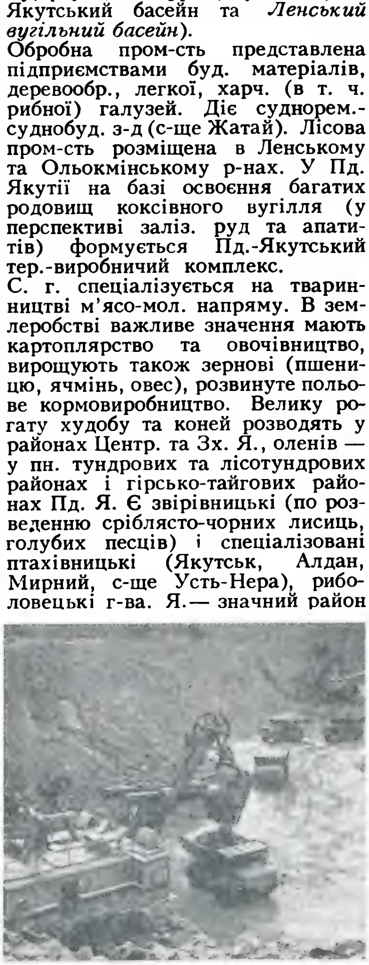
Кар'єр трубки «Мир» по добуванню алмазоносної породи.

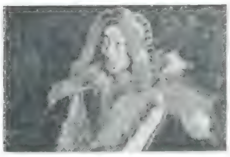
Л. О. Кім. Портрет заслуженого артиста Якутської АРСР М. Жиркова. 1963.

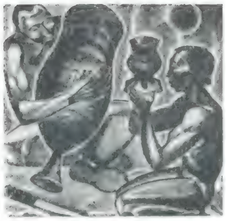
В. Р. Васильєв. Майстри. З серії «Старі якутські майстри». Ліногравюра. 1967.

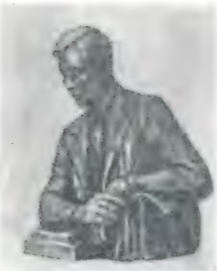
П. Захаров. Портрет П. О. Ойунського. Бронза. 1982.

мисливства (гол. чин. ондатра, соболь, білий песець, білка, горностай, колонок).

Осн. види транспорту — повітряний (у Якутську — аеропорт) і водний (судноплавство по Лені та її притоках, *Північному морському шляху*). Гол. автомоб. магістралі: Амуро-Якутська, Ленськ — Мирний, Якутськ — Хандига — Магадан з відгалуженням на Усть-Неру. Збудовано залізницю Бам—Тинда — Беркакіт (малий БАМ).

З. М. Дмитрієва.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції лише 2 % населення Я. було письменним. У 172 школах навчалося 4,7 тис. учнів, серед. спец. навч. закладів і вузів не було. В 1983/84 навч. р. в Я. було 582 загальноосв. школи (167,5 тис. учнів), 18 серед. спец. навч. закладів (9,4 тис. учнів), 27 профес.-тех. училищ (понад 7 тис. учнів), 1 вуз — *Якутський університет* (7,9 тис. студентів). Працюють Якут. філіал Сибірського відділення АН СРСР, Ін-т мерзлотознавства Сибірського відділення АН СРСР, Ін-т мови, літератури та історії Якутського філіалу Сибірського відділення АН СРСР, науково-дослідний інститут сільського господарства Сибірського відділення ВАСГНІЛ, Якут. н.-д. ін-т туберкульозу М-ва охорони здоров'я РРФСР та ін. н.-д. установи. В республіці — 597 масових бібліотек (фонд — 7,2 млн. одиниць зберігання), 721 клубний заклад, 818 кіноустановок з платним показом, 4 держ. театри, філармонія, 8 музеїв, серед них — 2 республіканські (Якутський державний об'єднаний музей історії і культури народів Півночі ім. О. Ярославського, Якутський республіканський музей образотворчого мистецтва ім. М. Ф. Габишева), 35 позашкільних закладів. Виходять 5 респ. газет: рос. мовою — «Социалистическая Якутия» та «Молодёжь Якутии», якут. мовою — «Киим» («Іскра»), «Едер коммуніст» («Молодий комуніст»), «Белем буол» («Будь готовий»), 2 міські, 33 районні та 4 багатотиражні газети; журнали: «Полярная звезда» і «Политическая агитация», обидва — якут. і рос. мовами. В Якутську працюють 2 вид-ва — Якут. книжкове вид-во та вид-во Якут. обкому КПРС. Держ. Комітет Якут. АРСР по телебаченню і радіомовленню. Передачі телебачення і радіо ведуться якут. і рос. мовами. Телецентр — у м. Якутську.

Джерела усно-поетичної творчості якутів сягають в далеку давнину; вона представлена героїчним епосом — олонхо, казками, піснями, історичними переказами тощо. Писемна якутська література зародилася в період революції 1905—07. У творах О. *Кулаковського*, А. *Софронова*, М. Неустроєва змальовано дореволюц. побут якутів, показано пригноблення та безправ'я народу. Розквіт якут. л-ри почався в роки Рад. влади. Основоположник якут. рад. л-ри — П. *Ойунський* (Слєпцов). У 20-х рр. з'явилися перші поеми й повісті на сучасні теми, розвинувся жанр оповідання (П. Ойунський, М. Неустроєв, О. Іванов-Кюнде та ін.). В 30-х рр. з творами про героїку громадянської війни, колективізацію, мир і дружбу народів виступили *Елляй* (С. Кулачиков), А. Абагінський, С. Васильєв-Борогонський, Д. *Сивцев*, М. *Мордінов*, В. *Новиков* та ін. В роки Великої Вітчизняної війни якут. письменники виступали з патріотичними творами (С. Васильєв-Борогонський, Елляй, І. Чагилган, П. Туласинов, С. *Яковлєв*, М. *Якутський*, Т. Сметанін та ін.). У повоєнні роки вийшли нові твори на теми минулої війни (І. Никифоров, Л. Попов, С. Никифоров та ін.), боротьби за мир, натхненної праці (Семен *Данилов*, Софрон Данилов, М. Єфімов, І. Гоголєв, М. Габишев та ін.). В 50— на поч. 80-х рр. якут. л-ра поповнилась також творами Болот Боотура, П. Тобурокова, С. Тарасова, С. Руфова, А. Сиромятникової, І. Данилова та ін. В Якутії видано твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки та ряду українських радянських письменників. У 1953 видано зб. «Українські письменники». Образ П. Грабовського відтворено в поемі Елляя «Друг народу». Дружба якут. і укр. народів змальована у творах М. Мордінова, С. Яковлєва. Рад. Україні присвятили вірші Елляй, Л. Попов, Семен Данилов, І. Гоголєв. На Україні видано переклади творів М. Мордінова, М. Якутського та ін. письменників. Спілка письменників — з 1935.

Нар. житло Я. — прямокутна в плані дерев'яна *юрта*, або балаган («буор джіє»). До кін. 19 ст. літнім житлом була «ураса» — конічна будівля з жердин, крита берестом. З 19 ст. поширилася зрубова хата. З 17 ст. виникали остроги, що пізніше перетворювалися на міста (Якутськ, Вілюйськ, Ольокмінськ, Верхоянськ, Середньоколимськ), у яких переважала дерев'яна забудова; з поч. 18 ст. споруджували й цегляні будівлі. За рад. часу у зв'язку з пром. освоєнням мінеральних ресурсів Я. виникли нові міста (Алдан, Ленськ, Мирний, Нерюнгрі) і с-ща (Чернишевський, Депутатський, Черський). Будівлі в них в основному споруджено з великих блоків і панелей, цегли, на стовбурових або пальових фундаментах. Серед споруд — Рос. драм. театр (1957, арх. І. Бондарєв), аеровокзал (1963, арх. М. Суханов), будинок обкому КПРС (1963, арх. П. Михайлов), універмаг (1964, арх. Е. Путинцев), ун-т (1967, арх. І. Бондарєв та ін.), усі — в Якутську. В 1964 створено Якутське відділення Спілки архітекторів СРСР.

До часів неоліту, бронзи й раннього залізного віку відносять знайдені на території Я. писаниці (наскельні зображення), кераміку, художні вироби з рогу.

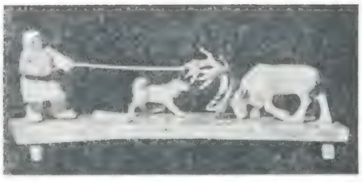
С. М. Пестерев. Арканник. Мамонтова кістка, різьблення. 1968.

Здавна розвинуті різні види нар. творчості (різьблення на дереві, вишивка, ювелірне мист., ажурне різьблення з мамонтової й моржової кістки, виготовлення орнаментованого одягу, килимів з хутра тощо). За рад. часу розвинулося профес. образотворче мистецтво, у становленні якого важлива роль належить художникам М. Носову та І. Попову. В 30-х рр. 20 ст. працювали живописці В. Кандинський, П. Романов, скульптор П. Добринін; в 50—70-х рр. — живописці О. Осипов, Л. Кім, Л. Габишев, Ф. Павлов, графіки В. Васильєв, Л. Неофітов, скульптори С. Єгоров, К. Пішенников, К. Герасимов, Т. Аммосов та ін. Відроджуються різні види декор.-ужиткового мистецтва.

В нар. музиці Я. поширені 2 типи пісень: протяжні (героїчний епос — олонхо, епічні імпровізації — тоюкі) і розмірено рухливі (ліричні, танц. пісні, зокрема хороводний танець осуокай). Музичні інструменти: кириимпа (якут. скрипка), хомус (металевий варган), кюпсюр (барабан) і запозичені від росіян балалайка та баян. У 1920 в Якутську створено симф. оркестр, 1921 — муз. студію, 1936 — при якут. театрі хор під керуванням М. Жиркова, основоположника якут. профес. музики (муз. драми, опери, балети). Різні муз. жанри розвивали композитори Г. Григорян, Г. Литинський, Л. Вишкарьов, Г. Комраков, Ж. Батуєв, М. Пейко та ін. Серед виконавців — диригенти М. Бенедиктов, засл. арт. РРФСР А. Кулешов, нар. арт. Якутської АРСР Г. Кривошапко, хоровий диригент засл. діяч мист. РРФСР Г. Танигін; режисер опери нар. арт.

Стадо оленів.
Збирання зернових.
Скиртування сіна.

РРФСР А. Єгорова; співаки засл. арт. РРФСР М. Лобанов, нар. арт. РРФСР А. Ільїна. У Я. працюють: муз. театр (з 1971), симф. оркестр та хор Якут. телебачення і радіо (з 1948), філармонія (з 1979), ансамбль танцю (з 1980), муз. уч-ще (з 1949), мережа муз. шкіл. Спілка композиторів Якут. АРСР — з 1979.

Елементи театр. дії наявні в якут. фольклорі, особливо в монументальному героїчному епосі олонхо. Значний вплив на зародження і розвиток якут. театру мали рос. аматори, які давали вистави в Я. починаючи з 20-х рр. 19 ст. Активно розвивалося театр. аматорство у період революції 1905—07. Перший профес. рос. Нар. театр в Якутську (тепер Рос. драм. театр Якут. АРСР) відкрито 1920, при ньому 1925 почала працювати якут. трупа, яку 1926 було реорганізовано в Якут. нац. театр (з 1934 — Якут. нац. театр ім. П. Ойунського, з 1948 — муз.-драматичний). В 20—30-х рр. у репертуарі театрів були п'єси перших якут. письменників (А. Софронов, Н. Неустроєв, П. Ойунський, Д. Сивцев, С. Єфремов та ін.), твори рос. класиків і радянських письменників, у 50—80-х рр. — п'єси національних драматургів («Сайсари» Д. Сивцева, «Сім'я Кирика» С. Єфремова), твори драматургів братніх республік (О. Корнійчук, Ч. Айтматов, М. Карім, Г. Мухтаров), зарубіжна класика. В республіці працюють: Якут. драм. театр ім. П. Ойунського (1971 Якут. нац. муз.-драм. театр поділився на дві трупи — муз. і драм.), пересувний драм. театр в Нюрбі (з 1966), Рос. драм. театр (з 1920). Серед відомих діячів театру — нар. артисти СРСР В. Мєстников, Д. *Ходулов*, нар. арт. РРФСР С. Григор'єв, Д. Слєпцова, нар. арт. Якут. АРСР Г. Колесов.

А. О. Попов (освіта), *В. Т. Петров* (література).

Літ.: История Якутской АССР, т. 1—3. М.—Л., 1955—63; Образование Якутской АССР. (1917—1928 гг.). Сборник документов и материалов. Якутск, 1982; Егоров А., Протодьяконов В., Павлова В. Писатели Якутии. Биобиблиографический справочник. Якутск, 1981; Хабарова М. В. Народное искусство Якутии. Л., 1981; Ополовников А. В., Ополовникова Е. А. Деревянное зодчество Якутии. Якутск, 1983; Потапов И. А. Художники Якутии. Л., 1983; Алексеев Э. Е. Якутская АССР. В кн.: История музыки народов СССР. т. 1 — 5. М., 1970 — 74; Макаров И. Г. Владимир Ильич Ленин и Якутия. Библиографический указатель. Якутск, 1970.

ЯКУ́ТСЬКА МО́ВА — мова *якутів*. Належить до *тюркських мов*. Розмовляє нею понад 312 тис. чол. (1979, перепис). Розвивалась у взаємодії з монг. та тунгусо-маньчжурськими мовами. Характерні риси Я. м.: наявність первинних довгих голосних і *дифтонгів*, *сингармонізм*; граматична будова аглютинативна (з елементами аналітизму), іменник має два типи відмінювання: безособове й особово-присвійне. Сучас. алфавіт Я. м. на рос. графічній основі. Про літературу Я. м. див. *Якутська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Грамматика современного якутского литературного языка. М., 1982.

Є. І. Коркіна.

ЯКУ́ТСЬКИЙ Микола Гаврилович [справж. прізв.— Золотарьов; н. 9 (22).XI 1908, Харбалахський наслег, тепер Верхньовілюйського р-ну Якут. АРСР] — якут. рад. письменник. Член КПРС з 1929. Друкуватися почав 1938. Автор оповідань про героїв Великої Вітчизн. війни («Той, хто переміг смерть,— безсмертний», «Кеша Берьозкін», обидва — 1944), роману «Земля» (1958) — з колгосп. життя. В тетралогії «Доля» — романи «Темна ніч» (1960), «Перед світанком» (1962), «Схід сонця» (1964), «Схід і Захід» (1978) — показано життя дореволюц. Якутії, героїчну боротьбу за Рад. владу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Судьба, кн. 1—2. М., 1968—71; Укр. перекл.— Золотий ручай. К., 1955.

В. Т. Петров.

ЯКУ́ТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1956 в м. Якутську. У 1983/84 навч. р. в складі ун-ту було 10 ф-тів: історико-філол., іноз. мов, матем., фіз., біолого-геогр., медико-лікувальний, інженерно-тех., с.-г., геол., педагогічний, на яких навчалося 7885 студентів, зокрема на денному відділенні — 5022. Є заочне, вечірнє та підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — студентське проектно-конструкторське бюро, інформаційно-обчислювальний центр, картинна галерея, б-ка (фонд понад 554 тис. одиниць зберігання). За роки існування в Я. у. підготовлено 18 260 спеціалістів. Нагороджений орденом Дружби народів (1984).

ЯКУ́ШЕНКО Микола Іванович [29.XI (11.XII) 1897, Калуга — 7.II 1971, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1952. Навчався в театр. школі *Театру «Соловцов»* у Києві. Творчу діяльність почав 1919 в Другому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Леніна (Київ). Працював у театрах Москви та ін. міст. В 1935—71 — в трупі Казанського Великого драм. театру ім. В. І. Качалова. Серед ролей — Чичиков («Мертві душі» за Гоголем), Сиплий («Оптимістична трагедія» Вишневського), Щукар («Піднята цілина» за Шолоховим), дід Тарас («В степах України» Корнійчука), Тартюф (однойменна комедія Мольєра). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЯКУ́ШКІН Вячеслав Євгенович [4 (16).X 1856, Москва — 2 (15).XII 1912, там же] — рос. історик, громад. діяч. Син Є. І. *Якушкіна*. Закінчив істор.-філол. ф-т Моск. ун-ту (1879). Викладав у Моск. ун-ті, 1899 висланий в Ярославль за виступ з рефератом про громад. погляди О. С. Пушкіна. Один з лідерів земського руху й організаторів партії *кадетів* (примикав до лівого крила). Відомий пушкініст, автор праць з історії агр. питання, внутр. політики Росії 18—19 ст. та ін.

Тв.: О Пушкине. М., 1899; Государственная власть и проекты государственной реформы в России. СПБ, 1906; Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. М., 1905 (в співавт.); Декабристы, кто они были и чего они хотели. СПБ, 1906.

ЯКУ́ШКІН Євген Іванович [20.I (1.II) 1826, Москва — 27.IV (10.V) 1905, Ярославль] — рос. юрист, етнограф. Син І. Д. *Якушкіна*. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1847). Викладав у Межовому ін-ті, з 1859 — на держ. службі. Відіграв важливу роль у збиранні й виданні матеріалів про рух *декабристів*. Один з таємних кореспондентів «*Полярной звезды*», на поч. 60-х рр. 19 ст. був близьким до т-ва «*Земля і воля*». Автор ряду статей про О. С. Пушкіна.

Тв.: Обычное право. Материалы для библиографии обычного права, в. 1—4, Ярославль.— М., 1875—1909.

М. І. Якушенко.

ЯКУ́ШКІН Іван Вячеславович [10 (22).VII 1885, Москва — 19.VII 1960, там же] — рос. рад. учений в галузі рослинництва, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1909) Моск. с.-г. ін-ту (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва) працював агрономом у кол. Полтав. губ., згодом в с.-г. вузах. З 1932 — професор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Працював над розв'язанням проблем підвищення врожайності с.-г. культур, зокрема над поліпшенням селекційного матеріалу агротех. засобами. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР 1943, 1948.

ЯКУ́ШКІН Іван Дмитрович [29.XII 1793 (9.I 1794), с. Жуковка Вяземського пов. Смол. губ.— 11 (23).VIII 1857, Москва] — декабрист. З дворян. Закінчив Моск. ун-т (1811). Учасник *Вітчизняної війни 1812* і визвольних походів рос. армії 1813—14. Один із засновників «*Союзу порятунку*» (1816), член «*Союзу благоденства*» (1819; 1820 виїздив на Україну для зв'язку з *Тульчинською управою* союзу) і *Північного товариства декабристів*. Обстоював ліквідацію кріпосництва і самодержавства насильницьким шляхом і створення в майбутньому конституційної монархії. Заарештований 9 (21).I 1826. Засуджений до 20-річної каторги (згодом скорочено до 10 років). Амністований 1856. Автор «Записок».

ЯЛА́НЕЦЬ — річка у Вінн. і Одес. областях УРСР, ліва прит. *Савранки* (бас. Пд. Бугу). Довж. 52 км, площа бас. 351 км². Бере початок на пд.-сх. схилах Подільської височини. Живлення переважно дощове і снігове. На річці споруджено дві греблі, воду її використовують для с.-г. водопостачання. Рибництво.

ЯЛЕ́ЦЬ (Leuciscus) — рід риб род. *коропових*. Довж. 16—80 см, маса 0,2—8 кг. Тіло видовжене, вкрите циклоїдною *лускою*. Спинний плавець розміщений над черевним. Поширені в Євразії, Пн. Америці. В СРСР — 16 видів, з них в УРСР — 6: Я. звичайний (L. leuciscus), *в'язь*, *головень* та ін. Я. живуть у прісноводних, деякі в солонуватоводних водоймах. Статевозрілими стають на 2—6-му році життя. Ікру (3 тис.— 200 тис. шт.) самка відкладає у березні — серпні. Живляться Я. безхребетними, зрідка рослинною їжею або дрібною рибою. Об'єкт промислу.

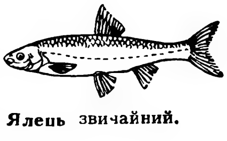

Ялець звичайний.

ЯЛИ́НА, смерека (Picea) — рід хвойних рослин родини соснових.

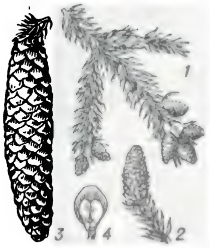

Ялина звичайна:
1 — гілка з пиляковими колосками;
2 — гілка з жіночою шишкою;
3 — стигла жіноча шишка;
4 — насінна луска з насінням.

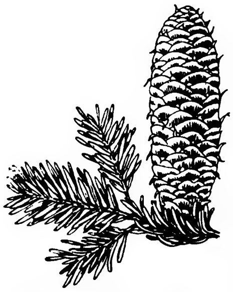

Ялиця біла. Гілка з шишкою.

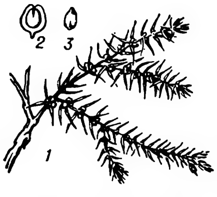

Яловець звичайний:
1 — гілка з шишкоягодами;
2 — шишкоягода в розрізі;
3 — насінина.

Однодомні вічнозелені рослини з пірамідальною кроною. Хвоя чотиригранна або плоска, зберігається на дереві 5—9 років, розміщується на гілках спірально. Мікростобіли (чоловічі шишечки) утворюються на торішніх пагонах, складені мікроспорофілами. Жіночі шишки формуються переважно на торішніх гілках верхньої частини крони, складені насінними і покривними шкірястими лусками. Насіння дозріває восени. Я.— тіньовитривалі дерева, можуть витримувати значну вологість грунту і повітря, незначне заболочування; більшість видів погано витримують задимлення й пил. Рід включає бл. 50 дикорослих видів, пошир. гол. чин. в Азії, Пн. Америці й Пн. Європі; в СРСР — 12 дикорослих видів, з них на Україні — один: Я. звичайна (P. abies). Я. дає цінну деревину, яка широко використовується в різних галузях народного г-ва. Площа ялинових насаджень в республіці (1978) становить 588 тис. га.

ЯЛИ́НСЬКИЙ Семен (р. н. невід. — після 1695) — укр. друкар і гравер. Був писарем у чернігівського архієпископа Л. *Барановича,* а згодом тех. керівником *Новгород-Сіверської друкарні* (1674—79) і *Чернігівської друкарні* (1679 — бл. 1684). Крім книг, замовлених власником друкарні Л. Барановичем, видавав букварі та ін. навч. л-ру. Складені Я. «Пункти», які нормували його взаємини з Л. Барановичем,— важливе джерело з історії укр. друкарства.
Я. Д. Ісаєвич.

ЯЛИЦЕ́ВИЙ БАЛЬЗА́М — прозора в'язка рідина жовтуватого кольору, що міститься в жовнах кори ялиці сибірської (Abies sibirica). Для одержання Я. б. проколюють жовна і видавлюють з них рідину. При зберіганні твердіє без утворення кристалів. Показник заломлення Я. б. (1,52—1,54) близький до показника заломлення оптичного скла. Розчиняється в органічних розчинниках (ксилол, бензол та ін.). Ці якості зумовили застосування Я. б. в *мікроскопічній техніці* для склеювання оптичних стекол і виготовлення постійних мікроскопічних препаратів.

ЯЛИ́ЦЯ (Abies) — рід однодольних вічнозелених рослин родини соснових. Хвоя плеската. Шишки яйцевидні або циліндричні, достигають у перший рік. Насінина з крильцем. Бл. 50 (за ін. джерелами — 30) видів, пошир. в горах помірної і субтропічної зон Пн. півкулі. В СРСР — 9 дикорослих видів, з них в УРСР — один: Я. біла (A. alba) — дерево до 55 (80) м заввишки; тіньовитривале, стійке до сильних вітрів, доживає до 500 років; пошир. в Карпатах до 2000 м над р. м. Деревина йде на виготовлення музичних інструментів, меблів і целюлози; з хвої і молодих гілок одержують ялицевий скипидар та вітамін С, а з кори — *ялицевий бальзам.* Насіння містить до 30 % жирної олії. Аналогічне госп. значення має і найпошир. в СРСР Я. сибірська (A. sibirica). Я. як декоративне дерево вирощують у парках. В УРСР в культурі зустрічаються Я. бальзамічна (A. balsamea), Я. одноколірна (A. concolor) та ін. інтродуковані види.

ЯЛОВЕ́ЦЬ, ялівець (Juniperus) — рід хвойних рослин родини кипарисових. Дерева й чагарники. Хвоя лускоподібна або короткоголчаста, розміщена кільцями по три чи супротивно. Шишки — ягодоподібні (т. з. шишкоягоди), достигають на 2-й рік. Бл. 70 видів, пошир. у Європі, Азії, Пн. Америці, на пн. узбережжі Африки. В СРСР — 39 видів, з них на Україні — 9. Найпошир. Я. звичайний (J. communis) — кущ або деревце, що росте в соснових лісах у Карпатах, на Поліссі і в пн. смузі Лісостепу. Як декоративні рослини в садах і парках УРСР вирощують Я. віргінський (J. virginiana) і Я. китайський (J. chinensis). Їх деревина стійка проти гниття, використовують її для виготовлення меблів, олівців та ін. Кора містить *дубильні речовини,* шишкоягоди — ефірні олії, цукри, органіч. к-ти. Шишкоягоди Я. звичайного застосовують у медицині як сечогінний засіб. Я. використовують для закріплювання пісків, створення живоплотів та ін.

ЯЛОВИ́Й Михайло Омелянович [псевд.— Юліан Шпол та ін.; 23.V (5.VI) 1895, с. Дар-Надежда, тепер Сахновщанського р-ну Харків. обл.— 1934] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії. Навчався в Київ. ун-ті. З 1920 друкував вірші й оповідання в журналах *«Шляхи мистецтва»*, *«Червоний шлях»*, *«Всесвіт»* та ін. Окремими виданнями вийшли зб. поезій «Верхи» (1923), комедія «Катина любов, або будівельна пропаганда» (1928), роман «Золоті лисенята» (1928) — про участь молоді в боротьбі проти царизму.
Тв.: [Вірші]. В кн.: Із поезії 20-х років. К., 1959. *Р. І. Доценко.*

Я́ЛОВІСТЬ — відсутність приплоду протягом року в статевозрілих самок с.-г. тварин. Знижує екон. показники г-ва. Причина Я.— *неплідність,* що виникає внаслідок неповноцінної годівлі, поганих умов утримання і вирощування молодняка, інфекційних хвороб, порушення правил осіменіння, несвоєчасного виявлення охоти у самок (див. *Статевий цикл*). Заходи боротьби. Рання діагностика *вагітності тварин* і неплідності, повноцінна годівля, широке впровадження *штучного осіменіння,* осіменіння в першу охоту, лікування хворих тварин, своєчасне бракування непридатних до відтворювання тварин та ін.

Я́ЛОУ (Jalow) Розалін Сасмен (н. 19.VII 1921, Нью-Йорк) — амер. фізик і медик. В 1941 закінчила коледж Хантер; 1946 — 50 працювала в ньому ад'юнкт-професором фізики. З 1970 — керівник відділу ядерної медицини. Осн. праці—з радіоімунологічного визначення інсуліну, паратиреоїдного гормону, гастрину і кортикотропіну в крові і тканині ендокринних залоз. Нобелівська премія, 1977 (разом з Р. Гійменом і Е. В. *Шаллі*).

Я́ЛПУГ, Ялпух — озеро в Одес. обл. УРСР, у заплаві Дунаю. Довж. 39 км, шир. до 5 км, площа 149 км^2, пересічна глиб. 2 м. Сх. та зх. береги переважно стрімкі, розчленовані, на Пд. протокою у піщаному пересипі сполучається з оз. *Кугурлуй.* Живиться гол. чин. за рахунок паводкових вод Дунаю та річок *Ялпуг* і Карасулак, що впадають у Я. Льодовий покрив нестійкий. Дно вкрите темно-сірим мулом. Водяться понад 40 видів риб (сазан, окунь, щука, судак тощо). Воду використовують для водопостачання та зрошування; розведення водоплавної птиці. На березі озера (при впадінні р. Ялпуг) — м. *Болград.*

Я́ЛПУГ — річка у Молд. РСР та Одес. обл. УРСР (пониззя). Довж. 142 км, площа бас. 3280 км^2. Бере початок на пд. схилах Центральномолдавської височини, впадає в оз. *Ялпуг.* Улітку місцями пересихає.

Я́ЛТА — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР. Розташована на березі відкритої бухти Чорного м., за 79 км від залізнич. ст. Сімферополь, з яким зв'язана тролейбусним сполученням. Морський порт, вузол автомоб. шляхів. 85,1 тис. ж. (1984). На тер. сучасної Я. з перших століть н. е. існувало поселення греків-колоністів Яліта (надалі називалася Галіта, Джаліта, Кауліта, Геаліта, Еталіта, сучасна назва, ймовірно, з 16 ст.). З 1475 підпала під владу Туреччини. В 1783 Я. в складі Криму приєднано до Росії. В 1838 Я. офіційно стала містом, яке з 60-х рр. 19 ст. почало розвиватися як курорт. У 1900 в Я. виникла с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено в січні 1918. В Я. проходила *Кримська конференція 1945.* У місті — рибокомбінат, мол., пиво-безалкогольних напоїв, тютюново-ферментаційний з-ди; ф-ка головних уборів, виробниче об'єднання «Таврія» (виробн. сувенірів) та ін. 2 комбінати побутового обслуговування, всесоюзний н.-д. ін-т виноробства та виноградарства «Магарач». Технікум рад. торгівлі, мед. і пед. уч-ща, 3 профес.-тех. уч-ща, 7 серед., 4 восьмирічні, музична, спорт. та художня школи; лікарня, полікліні-

Ялтинський гірсько-лісовий заповідник. Скеля Ставрі-Кая. Південний схил Головного пасма Кримських гір.

ніка. Будинок-музей А. П. Чехова, 2 театри, відділення Крим. філармонії. Ялтинська кіностудія худож. фільмів. Я.— центр приморського кліматичного курортного р-ну УРСР союзного значення — *Південного берега Криму*. До Ялтинського курортного р-ну входять м. *Алупка* і смт *Гурзуф, Лівадія*, Ореанда, *Гаспра, Кореїз, Сімеїз, Форос*.

Клімат субтропічний середземноморського типу. Зима м'яка; літо дуже тепле, сухе, сонячне; опадів 700 мм на рік.

Ялта. Плавальний басейн. Архітектори В. Аверінцев і Б. Решетников. 1970.

Основний лікувальний засіб — *кліматотерапія*. Показання: хронічні захворювання легень і верхніх дихальних шляхів (гол. чин. нетуберкульозного характеру), хвороби серцево-судинної і нервової систем тощо. В Я. є санаторії, будинки відпочинку, пансіонати; знаходиться *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинський науково-дослідний інститут* імені І. М. Сєченова. Курорт функціонує цілий рік.

Від середньовіччя в Я. збереглися руїни укріплень Ісар, залишки храму в печері Іограф. У рад. час споруджено санаторії «Курпати» (1936, арх. П. Крижанівський, В. Ковальський; тепер ім. П. Тольятті), «Росія» (1956, арх. І. Кузін та інші), «Чорноморський» (1972, арх. Ю. Набок) та інші; будинок міськкому Компартії України (1955, добудований 1975, арх. І. Татієв), готель «Ялта» (1980, архітектори А. Полянський та інші).

Пам'ятники: А. Чехову (1953, скульптор Г. Мотовилов), В. І. Леніну (1954, скульптор П. Яцино), борцям за владу Рад (1969, скульптор Ю. Орєхов), Лесі Українці (1972, скульптор Г. Кальченко). В Я. бували О. С. Пушкін (1820), О. С. Грибоєдов (1825), О. М. Островський (1860), М. О. Некрасов (1876), Л. М. Толстой, М. М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський та ін. Тут жив і похований С. В. *Руданський*. В Я. поховані рос. композитор В. С. *Калинников*, укр. поет Є. М. *Григорук*. З Я. пов'язаний тривалий період життя і діяльності А. П. Чехова, який тут зустрічався з М. Горьким, І. О. Буніним, О. І. Купріним, І. І. Левітаном, трупою МХТ на чолі з К. С. Станіславським. У 1901 — 14 в Я. жив О. О. *Спендіаров*.

Я́ЛТА — селище міського типу Першотравневого р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована за 25 км від залізнич. ст. Жданов. 5,8 тис. ж. (1984). У Я.— цегельний з-д, рибообробний цех Жданівського рибокомбінату, виробниче відділення Першотравневої райсільгосптехніки, комбінати комунальних підприємств та побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, філіали першотравневих муз. та спорт. шкіл; лікарня; Будинок культури, 4 б-ки. Я.— значна здравниця Донбасу. Засн. 1780, с-ще міськ. типу — з 1969.

Я́ЛТИНСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945 — див. *Кримська конференція 1945*.

Я́ЛТИНСЬКА ЯЙЛА́ — нагірне плато *Головного пасма Кримських гір*, оточує з Пн. Зх. Ялтинський амфітеатр. Вис. до 1406 м (г. Лопата). Поширені карстові форми рельєфу: улоговини, воронки, куестоподібні (див. *Куести*) гребені. Є карстові печери (напр., *Іограф*). Рослинність — гірсько-лучна, розріджені зарості сосни. Я. я.— на тер. *Ялтинського гірсько-лісового заповідника*.

В. Г. Єна.

Я́ЛТИНСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ робітників-червоногвардійців Ялти, підтриманий моряками Севастополя, проти місцевої буржуазії і тат. націоналістів з метою встановлення в місті Рад. влади. Я. з. п. почалося вночі проти 9 (22).І. Повстанці зайняли приміщення ряду установ. В результаті спільних зусиль ялтинських більшовиків і севастопольських моряків контрреволюц. частини було розбито, і 15 (28).І 1918 влада в місті перейшла повністю до рук більшовиків.

Я́ЛТИНСЬКИЙ ГІ́РСЬКО-ЛІСОВИ́Й ЗАПОВІ́ДНИК — у Крим. обл. УРСР, в районі м. Ялти. Засн. 1973. Площа 14,6 тис. га. Розташований на пд. схилах *Головного пасма Кримських гір* і простягається вздовж узбережжя Чорного м. на 40 км (від г. Аюдаг до мису Форос) смугою завширшки 1—10 км. Більша частина заповідника (11 тис. га) вкрита лісами: дубовими, сосновими і буковими, які змінюються *яйлами*. У флорі заповідника трапляються рідкісні види — тис ягідний, дика фісташка, ялівець деревовидний тощо. З тварин характерні: благородний олень, козуля, свиня дика, куниця, барсук; з птахів — гриф, дятел, чорний дрізд та ін. Акліматизовані фазан і кеклик. У межах заповідника — *пам'ятки природи* — водоспади *Учансу* та *Яузлар*, печера *Іограф*, скелі Тарак-Таш і Ставрі-Кая.

В. К. Колежук.

Я́ЛТИНСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Чорноморському морському пароплавству*. Розташований на Південному березі Криму, в м. *Ялті*. Я. м. п. здійснює перевезення і переробку вантажів, обслуговує пасажирів у закордонному плаванні та в малому *каботажі*. Засн. 1833.

Робітники порту брали активну участь у революц. русі, зокрема в страйку 1905, боролися за встановлення Рад. влади. Зруйнований повністю в період Великої Вітчизняної війни Ялтинський морський порт за роки післявоєнних п'ятирічок перетворено на високомеханізоване трансп. підприємство, оснащене сучас. перевантажувальною технікою. Рівень комплексної механізації переробки вантажів (1983) становить 98 %. У 1983 Я. м. п. нагороджено орденом Дружби народів.

В. І. Тихонюк.

ЯМ (тюрк.) — 1) В Росії 13—18 ст. поселення на поштовому тракті, де міняли коней (звідси рос. «ямщик»). Після створення Поштового департаменту (1782) Я. наз. поштою. 2) *Ямська повинність* у 13—15 ст.

ЯМА́ДА Косаку (Косак; 9.VI 1886, Токіо — 29.XII 1965, там же) — япон. композитор і диригент. Член Япон. АМ (з 1942). Муз. освіту здобув у Муз. академії в Токіо (1904—08) та у Вищій муз. школі у Берліні (1908—13). У 1914 організував Токійський філармонічний оркестр. Як диригент виступав у європ. країнах (зокрема, в СРСР, 1930, 1933) та США. У своїй творчості розвивав традиції зх.-європейської музики. Автор опер, ораторії, кантат, симфоній, симфонічних поем та ін.; теоретичних праць.

ЯМА́ЙКА — держава у Вест-Індії на острові тієї ж назви та прилеглих невеликих островах в Карибському м. У адміністративному відношенні поділяється на 3 графства.

Державний лад. Я.— конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1962. Глава д-ви — англ. королева, представлена генерал-губернатором. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент у складі генерал-губернатора, палати представників (обирається населенням строком на 5 років; 60 депутатів) і сенату (його члени у складі 21 чол. призначаються генерал-губернатором). Вищий орган виконавчої влади — уряд на чолі з прем'єр-міністром. Склад уряду затверджується парламентом.

П. Ф. Мартиненко.

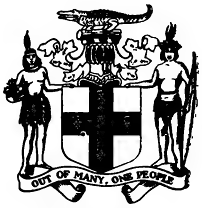
OUT OF MANY, ONE PEOPLE

Герб Ямайки.

ЯМАЙКА

Площа — 11,5 тис. км^2

Населення — 2,1 млн. чол. (1982)

Столиця — м. Кінгстон

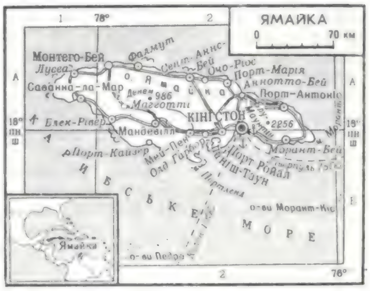

Ямайка. Узбережжя Карибського моря.

Завод по переробці бокситів.

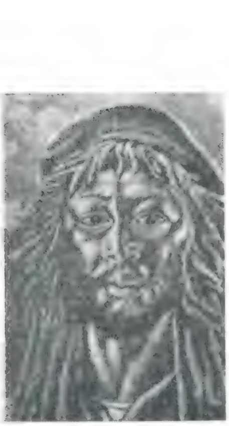

О. Уотсон. Борець за волю. 20 ст.

Природа. Берегова лінія на Пд. дуже розчленована, оточена рифами; пн. берег вирівняний, скелястий. Поверхня — вапнякове плато вис. до 1000 м, в сх. частині підносяться гори Блу-Маунтін вис. до 2256 м. Поширені карстові форми рельєфу. Вздовж пд. і зх. узбереж — алювіальні низовини. Виявлено поклади бокситів, зал. руди, міді, свинцю, гіпсу, мармуру. Клімат тропічний пасатний. Пересічна т-ра січня +24, +25°, липня +26, +27°. Опадів на Пд. бл. 800 мм, на пн. навітряних схилах гір до 5000 мм на рік. Часто бувають руйнівні урагани. У внутр. районах острова поширені вічнозелені тропічні ліси на гірських коричнево-червоних грунтах; у зх. частині та на узбережних низовинах — *савана* на червоно-бурих грунтах.

Населення. Понад 96 % всього населення становлять ямайці (нащадки негрів-рабів, які частково змішалися з білими, переважно англійцями). Пересічна густота нас.— 191 чол. на 1 км^2 (1982). Офіційна мова — англійська. Міське населення становить 53% (1975). Найбільші міста: *Кінгстон,* Монтего-Бей, Спаніш-Таун.

Історія. Я. відкрив Х. *Колумб* 1494. В 1508 почалась ісп. колонізація Я., в ході якої все корінне населення (*араваки*) було винищене. З 1513 для роботи на цукрових плантаціях Я. колонізатори почали завозити рабів з Африки. В 1655 острів захопили англійці (офіційно приєднаний до Англії 1670). Внаслідок масових виступів рабів 1823—24 та 1831—32 на Я. 1833 (остаточно 1838) було скасовано рабство. Проте й після цього кол. раби зазнавали жорстокої експлуатації, що привело до повстання 1865. Під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції на Я. розгорнувся нац.-визвольний і робітн. рух. У 1918 відбувся перший заг. страйк. Піднесення антиімперіалістичної боротьби на Я. в період 2-ї світової війни 1939—45 змусило Великобританію запровадити там часткове самоврядування. В 1958—61 Я. входила до створеної Великобританією Вест-Індської федерації. 6.VIII 1962 Я. здобула незалежність, проте залишилася в складі Співдружності, очолюваної Великобританією. В 1972 до влади прийшла Нар. нац. партія (ННП), яка проводила політику, спрямовану на демократизацію країни, розвивала взаємовигідне співробітництво з усіма країнами. В 1975 Я. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Між Я. і СРСР укладено ряд угод про екон. і наук.-тех. співробітництво, торгівлю, культур. співробітництво, судноплавство, повітр. сполучення. В 1980 до влади прийшла Лейбористська партія Я. (ЛПЯ). Уряд ЛПЯ проводить політику, спрямовану на всебічний розвиток приватного сектора, залучення іноз. капіталу, встановлення тісних торг.-екон. зв'язків із США. В зовн. політиці ЛПЯ дотримується прозахідної, проамериканської орієнтації. З 1962 Я.— член ООН. Я.— учасниця *неприєднання руху.* Входить до *Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи* та *Карибського співтовариства.* *О. К. Дубина.*

Політичні партії, профспілки. Лейбористська партія Я., засн. 1943. Правляча. Народна національна партія, засн. 1938. Опозиційна. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу.* Робітнича партія Ямайки, засн. 1978. Комуністична партія Ямайки, засн. 1975. Національна спілка робітників Я., засн. 1952. Входить до МКВП і ОРІТ. Конгрес профспілок Я. Входить до МКВП.

На одній з вулиць Кінгстона.

Господарство. Я.— одна з найрозвинутіших в екон. відношенні країн Карибського басейну. Г-во її значною мірою залежить від іноз. капіталу (гол. чин. США і Канади). Після проголошення незалежності вжито деяких заходів щодо створення нац. економіки. Зокрема, викуплено значну частину акцій у більшості іноз. бокситодобувних компаній, введено податки на видобування бокситів, на селі проводиться агр. реформа, створено виробничі с.-г. кооперативи тощо. Світова криза капіталістичного г-ва призвела до погіршення екон. становища Я. Зростають інфляція та ціни, більш як 30 % економічно активного населення — безробітні. У пром-сті створюється бл. 40 % валового нац. продукту. Основа економіки — розробка великих покладів бокситів, за видобутком і експортом яких країна посідає 3-є місце в капіталістичному світі (1982 видобуто 8,2 млн. т, виробн. глинозему — 2,5 млн. т). Видобувають також гіпс, мармур, вапняки, сіль. Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами металообр., нафтопереробної, по складанню електронної апаратури з імпортних деталей, хім., цем., деревообр. і текст. галузей. Розвинуті швейна та харчосмакова, зокрема цукр. (1981 було вироблено 203 тис. т цукру-сирцю), спирто-горілчана, фруктоконсервна галузі. Виробн. електроенергії — 2,8 млрд. кВт год (1980). Гол. пром. центр — Кінгстон.

С. г., в якому створюється більше як 8 % валового нац. продукту, спеціалізується гол. чин. на вирощуванні експортних культур (збір, тис. т, 1981): цукрової тростини — 2453, бананів — 118, цитрусових — 82, кокосових горіхів (виробництво копри — 7), ямайського перцю, кави, какао. Гол. продовольчі культури — батат, маніок, кукурудза. Переважають великі плантаційні г-ва. Тваринництво розвинуте слабо. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 305, свиней — 260, кіз — 390. У 1981 було виловлено 7,3 тис. т риби. Розвинутий іноз. туризм. Довж. (1981): з-ць — 330 км, автошляхів — 16,8 тис. км (у т. ч. 5,4 тис. км асфальтованих). Осн. мор. порт та міжнар. аеропорт — Кінгстон. З Я. вивозять глинозем, боксити, цукор, банани, ром тощо; довозять машини і устаткування, сировину, нафту, трансп. засоби та ін. Осн. торг. партнери — США, Великобританія, Канада. Розвиваються торг. відносини з СРСР. Грош. одиниця — долар Я. 3,15 дол. Я. = = 1 дол. США (листопад 1983). *М. П. Крачило.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1974 в країні було 7,8 тис. лікарняних ліжок (38,9 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 570 лікарів (2,9 лікаря на 10 тис. ж.); працювали 107 зубних лікарів і 305 фармацевтів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Обов'язковим є навчання дітей віком від 6 до 15 років. Строк навчання в поч. школі 6 років, в середній школі — 6 років (3 у неповній і 3 у повній) або 7(3 + 4). У держ. школах навчання безплатне. Існують і приватні навч. заклади. Викладання — англ. мовою. В 1977/78 навч. р. у поч. школах налічувалося 357,8 тис. (бл. 97 % дітей відповідного віку), в усіх серед. навч. закладах — 206,1 тис. учнів. У містечку Мона поблизу Кінгстона міститься *Вест-Індський університет* (засн. 1948; див. т. 12, Додаток); 1981/82 навч. р.— близько 12,6 тис. студентів (без філіалів). У Кінгстоні міститься коледж гуманітарних і природничих наук та технології (засн. 1958), у Спаніш-Тауні — с.-г. школа (засн. 1910). Наукові установи: Ін-т по вивченню Я. (засн. 1879), Рада наук. досліджень (засн. 1960), Планове управління, Мед. асоціація, Дослідницька мед. лабораторія, усі — в Кінгстоні, Карибський ін-т харчування в містечку Мона (засн. 1967), Дослідницький ін-т у Мандевіллі (засн. 1973) та ін., ряд наук. установ при ун-ті. Бібліотечна служба Я. в Кінгстоні (засн. 1948, заг. фонд — 1,1 млн. томів), служба шкільних б-к (фонд — понад 1 млн. тт.), б-ка ун-ту в містечку Мона (засн. 1948), б-ка коледжу гуманітарних і природничих наук та технології та ін. При Ін-ті по вивченню Я. в Кінгстоні — б-ка, музей і худож. галерея. Нар. музей у Спаніш-Тауні. *В. З. Клепиков.*

Література (англ. мовою) виникла у 18 ст. і спочатку орієнтувалася на англ. зразки. Нац. тематика знайшла відображення у віршах і п'єсах Т. Редкама (1870—1933), романах Г. Дж. Де Ліссера (1878—1944). Визначним поетом цього періоду був К. Мак-Кей (1890—1948). Піднесення л-ри почалося після 2-ї світової війни. З'явилися перші соціальні романи «Людина-брат» (1954), «Чорна блискавка» (1955) Р. Мейса, повісті «Новий день» (1949), «Леопард» (1958) В. Ріда. Тема нац.-визвольної боротьби — в центрі романів Дж. Хірна «Голоси під вікном» (1955), «Країна, де можна жити» (1972) та ін. Проблемам сучасності присвячено романи О. Паттерсона «Руїн немає» (1967), «Діти Сізіфа» (1968), життю Ямайки у 18 ст.— його істор. роман «Помри, довгий день» (1972). У жанрі оповідання, що досяг значного розвитку, виступають К. Томпсон, Е. Солкі, П. О. Робінсон, Д. Хайндз та ін. Перша поетична антологія вийшла 1929. З поетів старшого покоління найвідоміші У. Е. Робертс (1886—1962), Ф. Шерлок. Тему батьківщини, що звучить в їхніх віршах, продовжують В. Віртью, Д. Кемпбелл, Х. Карберрі, М. Морріс, Д. Скотт, А. Макніл та ін. Популярністю користуються п'єси Т. Рона.

В перекладі рос. мовою видано романи «Голоси під вікном» і «Зайшлий біля воріт» Дж. Хірна, книги «Карибські оповідання» (1968), «Вест-індська новела» (1975), збірки віршів «Час полум'яніючих дерев» (1961), «Острови співаючого листя» (1981). *А. Д. Дрідзо.*

Архітектура та образотворче мистецтво. В містах у 17—19 ст. переважало характерне для колоніальних міст прямокутне планування з забудовою в дусі англ. архітектури (собор Сент-Кетрін у Спаніш-Тауні, 1655; фортеця Рокфорт у Кінгстоні, кін. 17—19 ст.; будинок штабу, тепер Палац уряду у Кінгстоні, 18 ст.). Нар. житло — дерев'яні одноповерхові трикімнатні будинки з верандами. Багаті заміські житла споруджені в дусі амер. «колоніального стилю». З середини 20 ст. будують багатоповерхові будинки сучас. архіт. форм (Вест-Індський ун-т, житл. мікрорайон Неннівілл, усі — в Кінгстоні). З серед. 20 ст. на Я. розвивається профес. образотворче мистецтво. Серед живописців — А. Х'ю, Р. Кемпбелл, Д. Поттінгер, Л. Морріс, скульпторів — Е. Менлі, Н. Рой. Поширені традиційні народні ремесла — різьблення на дереві, обробка металу.

Літ.: Степанов Ю. С. Ямайка. М., 1980; Дридзо А. Д. Африканские мотивы в фольклоре Ямайки. В кн.: Фольклор и этнография. Л., 1970; Дридзо А. Д. Развитие культуры. В кн.: Молодые государства Карибского бассейна: проблемы развития. М., 1981.

ЯМА́Л — півострів на півночі Зх. Сибіру, в межах Ямало-Ненец. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР. Вдається в Карське м. між Байдарацькою та Обською губами. Довж. 750 км, шир. до 240 км. Пл. майже 122 тис. км². Переважають рівнини Родовища природного газу. Поширена *багаторічна мерзлота*. Річки короткі, повноводні, багато озер та боліт. На Пн. півострова — тундрові ландшафти, на Пд.— лісотундрові. Гол. заняття населення — оленярство, рибальство. На узбережжі Обської губи — Новий Порт.

ЯМА́ЛО-НЕНЕ́ЦЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Тюмен. обл. РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований на півночі Зх.-Сибірської рівнини, пн. частина округу за Полярним колом. Омивається водами Карського м. Включає о-ви: Білий, Оленячий, Шокальського та ін. Площа 750,3 тис. км². Нас. 270 тис. чол. (на 1.I 1983). В окрузі живуть росіяни, ненці, ханти, селькупи, комі. Міськ. нас.— 78 %. Поділяється на 7 районів, має 4 міста і 6 с-щ міськ. типу. Я.-Н. а. о. нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1971) та Дружби народів (1972). Центр — м. *Салехард*. Берегова лінія дуже порізана, далеко в суходіл вдаються Обська, Байдарацька та Гиданська губи (затоки), між ними — півострови *Ямал* та Гиданський. Поверхня переважно рівнинна. На Зх.— схили Полярного Уралу (вис. до 1472 м). Корисні копалини: залізна руда, природний газ, нафта, руди рідкісних металів, буре вугілля, буд. матеріали. Клімат континентальний. Зима сувора, довга, часто бувають заметілі. Пересічна т-ра січня —24, —25°. Літо коротке, прохолодне. Пересічна т-ра липня від +3,6° до + 10,1° (на Пн.) та +14, +15° (на Пд.). Опадів 220—420 мм на рік. Майже повсюди поширена *багаторічна мерзлота*. Гол. ріка — *Об*. Багато озер. Грунти в пн. частині тундрові глейові й болотні, на Пд. — глейово-підзолисті та підзолисто-болотні. На тер. округу з Пн. на Пд. змінюються ландшафти тундри, лісотундри і тайги. Провідні галузі г-ва — газодобувна (видобування газу на родовищах Медвежому, Уренгойському, Вингапуровському, Похромському та ін.), нафтодобувна (видобування нафти на родовищах Холмогорському, Суторминському та ін.) і рибна (2 рибокомбінати і 5 рибозаводів у Салехарді, смт Тазовському та Новому Порту). Розвивається лісова і деревообр. пром-сть. Підприємства буд. матеріалів. Я.-Н. а. о. — один з головних у країні районів оленярства (у 1982—372 тис. голів), хутрового промислу та кліткового звірівництва (голубий песець, сріблясто-чорна лисиця, кольорові норки). Судноплавство на Обі, Обській і Тазовській губах, Надиму, Тазу, Пуру. Велике трансп. значення має *Північний морський шлях,* автомоб. та повітр. сполучення. Будується (1984) залізниця Сургут — Новий Уренгой. У Салехарді, Надимі, Новому Уренгої, Ноябрську — аеропорти. Діють 9 трансконтинентальних газопроводів з Медвежого та Уренгойського родовищ; газопровід Уренгой — Помари — Ужгород.

В 1914 на тер. теперішнього Я.-Н. а. о. налічувалося 3 початкові школи. В 1981/82 навч. р. в окрузі діяло 75 загальноосвітніх шкіл (38 тис. учнів), 4 профес.-технічних уч-ща (понад 1 тис. учнів), 5 серед. спец. навч. закладів (бл. 1,3 тис. учнів). Функціонують 87 масових б-к з фондом понад 1 млн. одиниць зберігання, 73 клубні заклади, 165 кіноустановок, окружний краєзнавчий музей в Салехарді. Серед позашкільних закладів округу — 5 палаців піонерів і школярів, станція юних техніків, станція юних туристів, клуб юних моряків, 7 спорт. шкіл та 9 їхніх філіалів. Виходять окружні газети «Красный Север» (рос. і ненецькою мовами). Працює окружний комітет по телебаченню і радіомовленню, який веде передачі ненецькою, хантийською та рос. мовами. За допомогою системи «Орбіта-3» приймається перша програма Центр. телебачення. Працює 8 телеустановок космічного зв'язку типу «Москва», що приймають другу московську програму. В найвіддаленіших населених пунктах працює 20 малих телестанцій типу «Екран-4М». Транслюється перша програма Всесоюзного радіо. В райцентрах працюють редакції районного мовлення.

На тер. Ямало-Ненец. АО знайдено фрагменти орнаментованої кераміки кін. 3 — поч. 2-го тис. до н. е. Збереглися художні вироби 4—1 ст. до н. е., виконані в традиціях «звіриного стилю» (різьблені рукоятки з кістки, прикрашені візерунком бронзові застібки тощо). Тепер у нар. декоративно-ужитковому мистецтві поширені різьблення на дереві, на рогу, аплікація з хутра, виготовлення ювелірних прикрас.

Ю. В. Нейолов (культура).

ЯМБ (грец. ἴαμβος) — 1) В античному віршуванні двоскладова стопа з довгим другим складом (∪ ⊽⊽). 2) В силабо-тонічному віршуванні двоскладова стопа з наголошеним другим складом (∪ ∪́). Напр.: «Прийшла зима, і білі солов'ї // Затьохкали холодними устами» (М. Вінграновський). Я. — найпоширеніший розмір в укр. віршуванні. Найчастіше вживаний — 4-стопний Я. («Енеїда» І. Котляревського, ряд віршів Т. Шевченка, твори багатьох рад. поетів).

М. М. Ільницький.

Я́МВЛІХ (Ямбліх, Ἰάμβλιχος; ймовірно 245, Халкіда, Сірія — бл. 330) — давньогрец. філософ-ідеаліст, учень *Порфірія,* засновник сірійської школи *неоплатонізму* Прагнучи відстояти *політеїзм* давньої міфології перед християнським *монотеїзмом,* розробив систему богів різних рівнів. Намагався тлумачити жертвоприношення та ін. обряди давньої релігії, дати класифікацію *мантики*. Історико-філософське значення мали коментарі Я. до діалогів *Платона*.

Я́МКОВО-ГРЕБІНЦЕ́ВОЇ КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РИ — археологічні культури доби *неоліту,* поширені в лісовій смузі Сх. Європи, зокрема на території пн.-сх. частини Лівобережної України, в 4—3-му тис. до н. е. Пам'ятки Я.-г. к. к. — залишки поселень на берегах річок і на піщаних підвищеннях поблизу озер і боліт (*Погорілівська стоянка,* Мис Очкинський та ін.). Основою г-ва племен Я.-г. к. к. були рибальство та мисливство, зароджувалися землеробство і скотарство. Для Я.-г. к. к. характерні гостро- або круглодонний ліпний посуд, оздоблений ямково-гребінцевим орнаментом (звідси й назва культури), крем'яні й кварцитові знаряддя, виготовлені в мікро- і макролітичній техніці, кістяні й рогові знаряддя.

Літ.: Культура ямково-гребінцевої кераміки. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

В. І. Непріна.

ЯМКОГОЛО́ВІ — підродина отруйних змій. Те саме, що й *гримучникові*.

Я́МНА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура серед. 3 — поч. 2-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені в Сх. Європі від Уралу до пониззя Дунаю. На тер. України

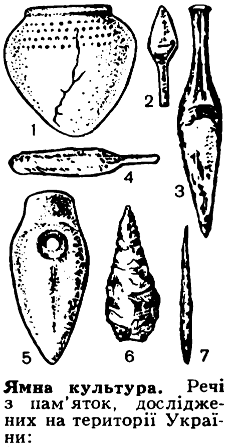

Ямна культура. Речі з пам'яток, досліджених на території України:

1 — глиняний горщик;
2 — мідний наконечник списа;
3 — металевий кинджал;
4 — мідний ніж;
5 — кам'яна сокира-молот;
6 — крем'яний наконечник списа;
7 — мідне шило.

Б. Б. Ямпілов.

С. М. Ямпольський.

В. Г. Ян.

Л. Яначек.

вони відомі в степовій, частково лісостеповій частині, в басейні Дніпра, Приазов'ї і Криму. Визначив культуру В. О. *Городцов*. Назву дістала від поховань у ямах під курганними насипами. Кожний курган був родовою усипальнею великої сім'ї. Померлих ховали в скорченому положенні на спині або на боці і посипали червоною вохрою. В могилу ставили посуд (переважно горщики яйцевидної форми) з їжею, клали кам'яні, кістяні, зрідка мідні знаряддя праці, зброю та прикраси. Поселення Я. к. інколи були укріплені; житла переважно наземні. Основою г-ва носіїв Я. к. було скотарство, займалися також землеробством, мисливством і рибальством. Племена Я. к. користувалися колісним транспортом. Як тяглову силу використовували волів. На тер. України до пам'яток Я. к. належать *Сторожова могила*, середній і верхній шари *Михайлівського поселення* та ін.

Літ.: Ямна культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

О. Г. Шапошникова.

ЯМНИЧЕ́НКО Іван Мусійович (н. 31.VIII 1909, с. Решетилівка, тепер смт Полтав. обл. УРСР) — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1971). Член КПРС з 1949. Закінчив Київ. гірничогеол. ін-т (1935). З 1937 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР. Осн. праці присвячені стратиграфії і фауні мезозойських відкладів України. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

А. М. Муліка.

ЯМПІ́ЛОВ Баудоржа Базарович [н. 2 (15).IX 1916, с. Булак, тепер Бурят. АРСР] — бурят. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1983). Член КПРС з 1961. У 1941 закінчив Свердловську консерваторію. В 1943—56 — худож. керівник Бурят. філармонії (Улан-Уде), 1962—79 — голова правління Спілки композиторів Бурят. АРСР. Твори: опери, у т. ч. «Прозріння» (1967), «Грізні роки» (1977), балети, зокрема «Красуня Ангара» (1959, разом з Л. Кніппером; 1962 було поставлено у Львові), «Патетична балада» (1966), ораторії, кантати, симф. твори, пісні, романси.

В. С. Мурза.

Я́МПІЛЬ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Дністрі. Залізнична станція. 10,8 тис. ж. (1984). Відомий з 16 ст. Входив до складу шляхет. Польщі. Населення Я. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Я. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В середині 1917 в Я. створено орг-цію РСДРП(б). Рад. владу встановлено в лютому 1918. Проти австро-нім. загарбників, що окупували Я. в березні, вибухнуло *Ямпільське збройне повстання 1918*. З 1924 Я. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, консервний, хлібний, комбікормовий та прод. товарів з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня; Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

Я́МПІЛЬ — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташований на правому березі р. Чорного Жеребця (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 2,7 тис. ж. (1984). У Я.— заг.-осв. школа; мед. амбулаторія; комплексний приймальний пункт. Вперше Я. згадується в істор. документах 1665, с-ще міськ. типу — з 1938.

Я́МПІЛЬ — селище міського типу Сумської області УРСР, райцентр. Розташований на р. Івотці (прит. Десни), за 6 км від залізнич. ст. Янпіль. 5,6 тис. ж. (1984). На місці сучас. Я. на поч. 17 ст. існувало с. Клин. З 1674 має сучас. назву. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Я. (28.VIII 1941—2.IX 1943) тут з жовтня 1941 до травня 1943 діяв підпільний райком партії, з березня 1942 до вересня 1943 — підпільний райком ЛКСМУ, в районі — партизан. загін. З 1956 Я.— с-ще міськ. типу. У Я.— льоно- та мол. з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

Я́МПІЛЬ (колишній Янушпіль) — селище міського типу Білогірського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташований на р. Горині (прит. Прип'яті), за 2 км від залізнич. ст. Лепесівка. 2,3 тис. ж. (1984). У Я.— авторем. з-д, млин, 3 заг.-осв. школи; лікарня; Будинок культури, 4 б-ки. С-ще міськ. типу — з 1938.

Я́МПІЛЬСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — повстання трудящих Ямпільського повіту Подільської губернії проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. Почалося наприкінці серпня 1918, з відступом до Ямпільського пов. частини учасників *Могилів-Подільського повстання 1918*. До могилівців приєдналися повсталі селяни ряду волостей Ямпільського пов. Повстанці розгорнули активну партизан. боротьбу. Окупантам, незважаючи на їхню значну чисельну перевагу, не вдалося остаточно придушити партизан. рух у повіті. Окремі повстан. загони діяли тут протягом 1918 — початку 1919.

Я́МПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 0,8 тис. км². Нас. 53,7 тис. чол. (1984). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ямпіль*. Я. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, ярами і балками. Корисні копалини: пісковики, вапняки, піски, глини, граніти. Річки — *Мурафа, Русава, Марківка* (прит. Дністра). Грунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, сосна, клен, акація) займають 9 тис. га. Найбільші пром. підприємства району: Гонорівський цукр. з-д, Клембівський філіал вінн. виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка». Комбінат побутового обслуговування (Ямпіль). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза), цукр. буряків та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1983 становила 55,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 55,4 тис. га. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство, кролівництво. У Я. р.— 19 колгоспів, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Ямпіль. Автомоб. шляхів — 355 км, у т. ч. з твердим покриттям — 334 км. У районі — 26 заг.-осв., 3 муз. і 2 спорт. школи; 23 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 33 будинки культури і клуби, кінотеатр, 36 кіноустановок, 40 б-к. Село Буша Я. р. у 17 ст. було містечком-фортецею *Брацлавського полку*. У с. Гальжбіївці народився укр. рад. фізик А. Г. *Лесник*. У Я. р. видається газ. «Слово хлібороба» (з 1919).

Л. В. Зуб.

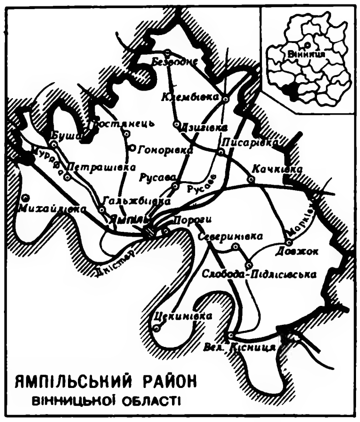

ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН
ВІННИЦЬКОІ ОБЛАСТІ

Я́МПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сум. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 40,1 тис. чол. (1984). В районі — 61 населений пункт, підпорядковані міській, 2 селищним і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ямпіль*. Поверхня рівнинна, густо розчленована річковими долинами. Корисні копалини: торф, крейда, піски, глини. Річка Івотка з прит. Свіса та Студенок; (бас. Десни). Грунти переважно дерново-підзолисті. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси займають 32,8 тис. га. Найбільші промислові підприємства: Ямпільський льонозавод, Свеський насосний та Дружбівський цукрорафінад-

ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН
СУМСЬКОІ ОБЛАСТІ

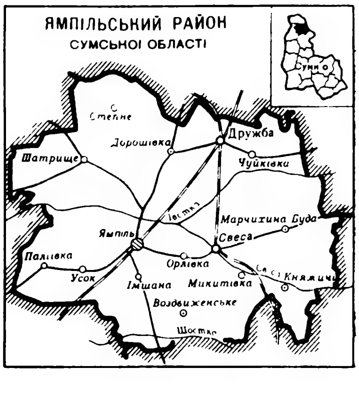

ний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Ямпіль). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур та картоплі, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1984 становила 53,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, ячмінь, картопля, льон. У Я. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Хутір-Михайлівський, Янпіль, Свеса. Автомоб. шляхів — 211 км, у т. ч. з твердим покриттям — 133 км. У районі — філіал вечірнього відділення Харків. маш.-буд. технікуму, профес.-тех. уч-ще (смт Свеса), 21 заг.-осв. та музична (з 4 філіалами) школи; 25 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; 9 будинків культури, 22 клуби, 2 кінотеатри, 44 кіноустановки, 33 б-ки. У с. Микитівці Я. р. народився укр. рад. вчений в галузі лісівництва Г. М. *Височький*, у с. Орлівці — укр. рад. педагог Є. К. *Касьяненко*, у с. Юрасівці (тепер у складі м. Дружби) — один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 П. Х. *Куманьок*, в с. Хутір-Михайлівський (тепер м. Дружба) — укр. рад. вчений в галузі теплоенергетики — І. Т. *Швець*. У Я. р. видається газ. «Шлях комунізму» (з 1934).

В. Г. Комар.

ЯМПО́ЛЬСЬКИЙ Стефан Михайлович [н. 8 (21).XII 1906, м. Ізюм, тепер Харків. обл.] — рад. економіст, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1929. Закінчив 1932 Харків. інженерно-екон. ін-т; 1932—41 працював у цьому ін-ті, з 1938 — директор. В 1944—57 — ректор Львів., 1957 — 65 — Одес. політех. ін-тів. У 1965—70 — директор (з 1972 — зав. відділом) Ін-ту економіки АН УРСР. У 1970—74 — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР, 1965—74 — гол. редактор журн. «Економіка Радянської України». Осн. праці з питань економіки пром-сті, прогнозування та економіки наук.-тех. прогресу, ефективності сусп. виробництва. Премія ім. О. Г. Шліхтера АН УРСР, 1981. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

Тв.: Экономические проблемы управления научно-техническим прогрессом. К., 1976; Экономическое управление созданием систем машин. К., 1981.

Ю. М. Канигін.

ЯМСЬКА́ ПОВИ́ННІСТЬ— у Росії до поч. 18 ст. державна повинність тяглого сільського і міського населення, яке зобов'язувалося надавати для держ. потреб підводи, коней і візників. З 10 ст. називалась повоз, у 13—15 ст.— *ям*, підвода та ін. З 16 ст. було запроваджено «ямські гроші» — один з осн. держ. податків у Росії.

ЯН Василь Григорович [справж. прізвище — Янчевецький; 23.XII 1874 (4.I 1875), Київ — 5.VIII 1954, Звенигород, Моск. обл.] — рос. рад. письменник. Враження від дворічної подорожі по Росії поклав в основу кн. «Записки пішохода» (1901). Під час рос.-япон. і світової воєн був військ. кореспондентом. Автор істор. повістей і оповідань («Фінікійський корабель», 1931; «Спартак», 1933, та ін.). Осн. твір — трилогія «Нашестя монголів»: романи «Чінгісхан» (1939, Держ. премія СРСР, 1942), «Батий» (1942), «До ,,останнього моря''» (1955).

Тв.: Укр. перекл.— Юність полководця. К., 1956; До «останнього моря». К., 1961; Чінгісхан. К., 1982; Батий. К., 1982.

ЯН Чженьнін — амер. фізик. Див. *Янг* Чженьнін.

ЯН II КАЗИМИ́Р (Jan II Kazimierz; 22.III 1609, Краків — 16.XII 1672, Невер, Франція) — польс. король (1648—68) з династії *Ваза*. За Я. II К. всі сили *Речі Посполитої* були спрямовані на придушення *визвольної війни українського народу 1648—54*. В 1649 і 1653 Я. II К. особисто очолював *посполите рушення* на Україну. Після *возз'єднання України з Росією 1654* уряд Я. II К. не відмовився від претензій щодо України і почав рос.-польс. війну 1654—67. За правління Я. II К. посилилась соціально-екон. криза, загострились класові суперечності в країні. У 1668 Я. II К. зрікся престолу і виїхав до Франції.

Я. С. Мельничук.

ЯН III Собеський (Jan III Sobieski; 17.VIII 1629, Олесько, тепер смт Буського р-ну Львів. обл.— 17.VI 1696, Вілянув, тепер у складі Варшави) — польс. король з 1674. Будучи великим коронним гетьманом, командував польс. військом у польс.-тур. війні 1672—76, розгромив у битві біля Хотина (1673) тур. армію. За правління Я. III Польща воювала проти *Османської імперії* (військо Я. III, в складі якого були укр. козаки, 1683 примусило турків зняти облогу Відня). Прагнучи залучити Росію до антитур. коаліції, Я. III уклав з нею *«Вічний мир» 1686*.

Я́НА — ріка в Якут. АРСР. Довж. 872 км, площа бас. 238 тис. км². Утворюється злиттям річок Дулгалах і Сартанг, що беруть початок на схилах Верхоянського хр., впадає у Янську зат. моря Лаптєвих, утворюючи дельту. Живлення мішане. Замерзає у жовтні, скресає наприкінці травня — на поч. червня. Пересічна річна витрата води біля гирла 1000 м³/с. Рибальство. На Я. — м. Верхоянськ, до якого ріка судноплавна.

ЯНА́ЧЕК (Janaček) Леош (Лео Еуген; 3.VII 1854, Гуквальди, Моравія — 12.VIII 1928, Острава) — чес. композитор, фольклорист, диригент, педагог, критик. Член Чес. АН і мистецтва (з 1912). Муз. освіту здобув у Брно, Празі, Лейпцігу та Відні. Засновник (1881) і директор до 1919 органної школи (Брно), 1919—25 — професор Школи вищої майстерності в Брно. У 1896 і 1902 приїздив до Росії; 1896—1915 очолював «Російський гурток» (Брно). Твори: 9 опер, зокрема «Її падсербиця» («Єнуфа», 1904), «Пригоди лисички-крутійки» (1924), «Засіб Макропулоса» (1926); балет «Ракош Ракочі» (1891); оркестрові, симф., вокально-симфонічні, камерно-інструм. твори; вокальні цикли, хори. На рос. сюжети створено опери «Катя Кабанова» (1921, за «Грозою» О. Островського) і «З мертвого дому» (1928, за «Записками з мертвого дому» Достоєвського). Автор рапсодії для симф. оркестру «Тарас Бульба» (1918, за М. Гоголем) та літ.-критичних праць з питань муз. педагогіки, фольклору, теорії музики.

Т. Ю. Філенко.

ЯНГ (Young) Джон (н. 24.IX 1930, Сан-Франціско) — астронавт США, капітан 1-го рангу ВМФ. Після закінчення 1952 Технологічного ін-ту в Атланті (шт. Джорджія) служив у ВМФ. У 1959—62 — льотчик-випробувач. З 1962 — у групі астронавтів. Разом з В. *Гріссомом* 23.III 1965 здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-3»; з М. *Коллінзом* 18—21.VII 1966 — на космічному кораблі «Джеміні-10»; з Т. *Стаффордом* і Ю. *Сернаном* 18—26. V 1969 — на космічному кораблі «Аполлон-10»; 16—27.IV 1972 разом з Ч. *Дьюком* і Т. *Маттінглі* здійснив політ на Місяць як командир корабля «Аполлон-16». Місячна кабіна з Янгом і Дьюком зробила посадку на Місяць у районі кратера Декарт (21.IV 1972). На Місяці Я. перебував 71 год. 2 хв., включаючи 3 виходи на його поверхню заг. тривалістю 20 год. 14 хв. При пересуванні по Місяцю астронавти користувались місяцеходом.

ЯНГ (Ян; Yang) Чженьнін (н. 22. IX 1922, Хофей) — амер. фізик-теоретик, член Нац. АН США (з 1965). Закінчив (1942) Китайський Нац. ун-т. З 1945 — у США. Основні праці — з квантової теорії поля і *фізики елементарних частинок*. Разом з Е. *Фермі* запропонував (1949) першу складену модель елементарної частинки, припустивши, що π-мезон складається з нуклона й антинуклона (модель Фермі — Янга). Спільно з *Лі Цзундао* припустив (1957), що для слабких взаємодій порушується закон збереження парності. Нобелівська премія, 1957.

Я́НГЕЛЬ Михайло Кузьмич [25.X (7.XI) 1911, с. Зирянова, тепер Нижньоілімського р-ну Іркутської обл.— 25.X 1971, Москва] — рад. вчений-механік, конструктор у галузі ракетно-космічної техніки, акад. АН СРСР (з 1966), акад. АН УРСР (з 1961), двічі Герой Соціалістичної Праці (1959, 1961). Член КПРС з 1931. Після закінчення (1937) Московського авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе продовжував працювати у КБ М. М. Полікарпова, з 1944 — в КБ Ар. І. Мікояна і В. М. Мясищева. Закінчив (1950) Академію авіац. пром-сті. У 1950—52 — заст. гол. конструктора КБ, 1952—54 — директор НДІ. З 1954 — гол. конструктор КБ. На XXI, XXII і XXIII з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК, на XXIII і XXIV з'їздах КПРС — кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1967. Золота медаль ім. С. П. Корольова АН СРСР, 1970.

ЯНГІЮ́ЛЬ (до 1934 — с-ще Каунчі) — місто обласного підпорядкування Ташк. обл. Узб. РСР. Розташований у Ферганській долині на Великому Узбецькому тракті. Залізнична станція 67 тис. ж. (1983). У місті — виробниче конди-

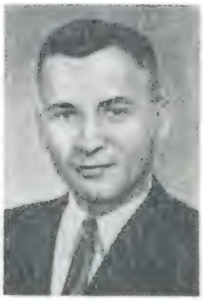
Дж. Янг.

М. К. Янгель.

М. М. Яненко.

Р. І. Янковський.

С. П. Янович.

В. А. Яновичева.

Л. О. Яновська.

Ф. Г. Яновський.

терське об'єднання «Лаззат», олійно-жировий комбінат, бавовноочисний з-д. Серед ін. підприємств — меблева та взут. ф-ки, поліграф. комбінат та ін. Харч. технікум, мед. училище.

ЯНДІ́ЄВ Джемалдін Хамурзайович [22.IV (5.V) 1916, с. Балта, тепер у складі м. Орджонікідзе Пн.-Осет. АРСР — 23.VIII 1979, Грозний] — інгуш. рад. поет, нар. поет Чечено-Інгушетії (з 1977). Друкуватися почав 1936. Збірки віршів «Дзеркало часу» (1941), «Рідні гори» (1959), «Думи» (1966), «Вибране» (1976) та ін.— про тяжке минуле інгушів та їхнє нове життя за Рад. влади, про дружбу рад. народів. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— Эхо в горах. Грозный, 1964; Лавина. М., 1967; Хержараш. Грозный, 1976.

Х. В. Туркаєв.

Я́НЕВСЬКИЙ (Јаневски) Славко (н. 11.I 1920, м. Скоп'є) — македон. письменник, член Македон. АН і мистецтв (з 1967). Учасник нар.-визвольної боротьби народів Югославії проти фашизму 1941—45. Літ. діяльність почав 1944. У збірках віршів «Криваве намисто» (1945), «Егейська казка про порох» (1950), «Лірика» (1951) оспівував героїзм борців проти фашист. загарбників, нову, соціалістичну батьківщину. Створив перші у македон. л-рі повість («Вулиця», 1950; про довоєнне життя Македонії) і роман («Село за сімома ясенами», 1952, в укр. перекладі — «Ясени»; про соціальні перетворення в македон. селі після 2-ї світової війни). Основоположник македон. л-ри для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— [Оповідання]. В кн.: Македонська новела. К., 1972; У гірському млині. «Всесвіт», 1975, № 11; Ясени. К., 1982.

В. Г. Гримич.

ЯНЕ́НКО Микола Миколайович (22.V 1921, м. Каїнськ, тепер м. Куйбишев Новосибірської обл.— 16.I 1984, Новосибірськ) — рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1952. Закінчив (1942) Томський ун-т. Осн. праці в галузі проблем багатовимірної диференціальної геометрії, нелінійних задач матем. фізики та механіки суцільного середовища, числових методів їх розв'язування. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953, 1972. Портрет с. 509.

Я́НЖУЛ Іван Іванович [23.V (2.VI) 1846, Васильківський пов., тепер Київ. обл.— 18.X (31.X) 1914] — рос. бурж. економіст і статистик, член Рос. Академії наук (з 1895). Закінчив Моск. ун-т, освіту здобував також у Лейпцігу і Лондоні. З 1876 — проф. Моск. ун-ту. Автор праць з питань політ. економії, фінанс. права і статистики. Прихильник *«державного соціалізму»*. Пропагував ідеї гармонії класових інтересів у бурж. суспільстві.

ЯНИЧА́РИ (тур. yeniçeri, букв.— нове військо) — регулярна тур. піхота. Існували з 2-ї пол. 14 ст. до 1826. Спочатку комплектувалися з юнаків, які потрапили в рабство, пізніше—шляхом насильницького набору з примусово навернутого в *іслам* християнського населення підкорених країн. Поступово перетворилися на опору феод.-клерикальної реакції, на знаряддя палацових переворотів.

ЯНИ́ШЕВА Нінель Яківна (н. 23. IV 1924, Харків) — укр. рад. гігієніст, доктор мед. наук (з 1970), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). В 1947 закінчила 1-й Моск. мед. ін-т. З 1957 працює у Києв. н.-д. ін-ті заг. і комунальної гігієни ім. О. М. Марзєєва. Праці Я. в галузі санітарної охорони навколишнього середовища від забруднення канцерогенними речовинами та ін.

Я́НІВ (Janów) Ян (22.XI 1888, с. Мошківці, тепер Калуського р-ну Ів.-Фр. обл.— 17.XII 1952, Краків) — польс. філолог, член Польської академії знань (з 1946). Закінчив Львівський ун-т (1913). Професор Львів. (з 1927) і Краківського (з 1945) ун-тів. Автор праць з польської та укр. мов: «Малоруська говірка Мошківців і Сивки Наддністрянської ...» (1926), «З фонетики русинських говірок» (1928), «З малорусько-русинських мовних відносин» (1928), «Євангеліє Яна Сандецького (Малецького) XVI ст.» (1947) та ін.

А. П. Могила.

Я́НІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. Міусику (бас. Азовського м.), у межах Ворошиловгр. обл. УРСР. Споруджено 1950. Довжина 3,5 км, шир. до 0,35 км. Повний об'єм 3,4 млн. м³, корисний — 2,84 млн. м³. Площа 76 га. Пересічна глиб. 4,66 м, макс. — 9,1 м. Використовують для побутового водопостачання м. Красного Луча та прилеглих населених пунктів.

О. О. Русинов.

ЯНІ́ВСЬКИЙ Богдан (Юрій) Ярославович (н. 4.VII 1941, Львів) — укр. рад. композитор і піаніст, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1977. Закінчив Львів. консерваторію (1967 — фп., 1978 — композиторський ф-ти). З 1967 — зав. муз. частиною Львів. театру юного глядача. Автор музики до драм. вистав (понад 100), мультфільмів, телефільмів; симф., камерно-інструм. творів, естрадних пісень.

Я́НІВСЬКИЙ КОНЦТА́БІР у Львові. Створений нім.-фашистськими окупантами в листопаді 1941 на Янівській вулиці Львова (звідси назва). Сюди фашисти зганяли рад. громадян і військовополонених. У таборі були також громадяни з ін. окупованих гітлерівцями країн. Осн. місцем масових розстрілів в'язнів була балка під назвою «Долина смерті» (за півкілометра від Я. к.). Всього в Я. к. було знищено понад 200 тис. чоловік.

І. Л. Бутич.

Я́НКІ (англ. Yankee) — прізвисько американців — уродженців США. Під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83* прізвисько Я. вживалося щодо повсталих колоністів, з часів *громадянської війни в США 1861—65* — щодо жителів пн. штатів, пізніше — всіх американців.

ЯНКО́ Дмитро Григорович (н. 19.X 1930, с. Зачепилівка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. мистецтвознавець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1974). Член КПРС з 1965. У 1959 закінчив Київ. ун-т. Осн. праці — з питань українського образотворчого мистецтва: «Пам'ягники Києва» (1974), «Слава праці», «Олександр Ковальов» (обидві — 1977), «Олександр Скобликов» (1979), «Українська Ленініана» (1980, у співавторстві), «Пам'ятники і монументи України» (1982) та ін.

ЯНКО́ВСЬКИЙ Марко Ілліч (17.X 1915, Астрахань — 27.IV 1980, Сімферополь) — укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (1967). Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1939 закінчив Астраханське худож. уч-ще. В 1953—80 — гол. художник Крим. рос. драм. театру ім. М. Горького. Оформив вистави: «Яків Богомолов» М. Горького, «Вони були акторами» Г. Натансона і В. Орлова, «Навала» Л. Леонова, «Справа, якій ти служиш» за Ю. Германом, «Камінний господар» Лесі Українки, «Фауст і смерть» О. Левади. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

І. М. Давидова.

ЯНКО́ВСЬКИЙ Ростислав Іванович (н. 5.II 1930, Одеса) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1978). Після закінчення театр. студії у Ленінабаді (1951) до 1957 працював в Ленінабад. рос. драм. театрі, з 1957 — в Мінському рос. драм. театрі ім. М. Горького. Серед ролей: Флоріан Гайшун («Повернення в Хатинь» за Адамовичем), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Нагульнов («Піднята цілина» за Шолоховим), Макбет (однойменна трагедія Шекспіра). Портрет с. 509.

ЯН-МА́ЙЄН — острів у пн. частині Атлантичного ок., належить Норвегії. Пл. 380 км². На Пн. Сх.— діючий вулкан Беренберг (вис. 2277 м). Кратер і схили до вис. 500 м вкриті кригою, окремі льодовики спускаються до моря. Пл. зледеніння 117 км². Пд.-зх. частина острова — східчасте плато з вулканічними кратерами і гарячими джерелами. Часті землетруси. Радіонавігаційна і метеорологічна станції.

ЯНО́ВИЧ (справж. прізв.— Курбас) Степан Пилипович (28.X 1862, с. Куропатники, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.—10.IX 1908, с. Старий Скалат, тепер Підволочиського р-ну Терноп. обл.) — укр. актор, співак (тенор) і режисер. Батько Леся *Курбаса,* чоловік В. *Яновичевої*. У 1884—98, 1900 був актором, 1891 — 98 — також режисером *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові; 1898 разом з К. *Підвисоцьким* керував власною трупою, 1898—99 — у Літньому театрі Кам'янця-Подільського. Ролі: драматичні — Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Дмитро («Не судилось» Старицького), Василь («Лимерівна» П. Мирного); музичні — Петро («Наталка Полтавка» М. Лисенка), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Вакула і Голова («Різдвяна ніч» і «Утоплена» Лисенка). Серед вистав: «Учитель» І. Франка, «Одруження» М. Гоголя, «Розбійники» Ф. Шіллера (грав роль К. Моора).

П. К. Медведик.

ЯНОВИЧЕ́ВА Ванда Адольфівна (11.XI 1867, Чернівці — 24.VIII 1950, Харків) — укр. драм. актриса. Дружина С. *Яновича,* мати Леся *Курбаса.* Працювала у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1885—98), у Літньому театрі Кам’янця-Подільського (1898—99), в *«Кийдрамте»* (1920—21). Серед ролей: драматичні — Черниця («Гайдамаки» за Шевченком), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Христя («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Явдоха («Безталанна» Карпенка-Карого), Проня («За двома зайцями» Старицького); музичні — Франческа («Весела вдова» Целлера), Фрузя («Корневільські дзвони» Планкетта).
П. К. Медведик.

ЯНО́ВСЬКА Любов Олександрівна [псевд.— Ф. Екуртжа; Омелько Реп’ях; 18(30). VII 1861, с. Миколаївка, тепер Борзнянського р-ну Черніг. обл.— 1933, Київ] — укр. письменниця. Закінчила Полтав. ін-т шляхетних дівчат (1881). Працювала вчителькою в Лубенському повіті на Полтавщині, організувала тут недільну школу. Після 1905 (з перервами) жила в Києві, провадила культурну роботу. Друкуватися почала 1897. В оповіданнях «Злодійка Оксана» (1897), «Смерть Макарихи» (1900), «Городянка» (1901), у п’єсах «В передрозсвітньому тумані» (1908), «В підвалі» (1908) та ін. змалювала злиденне життя селян, заробітчан, робітників. Революцію 1905—07 зустріла з піднесенням. В ряді новел і соціально-психологічних драм («Без віри», 1907; «Людське щастя», 1909, та ін.) викривала дворушництво лібералів, виступала проти індивідуалізму й декадентства.
Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1959.
Літ.: Сінько Г. Ю. Любов Яновська. К., 1962. *Р. С. Міщук.*

ЯНО́ВСЬКИЙ Борис Карлович [19(31).XII 1875, Москва — 19.I 1933, Харків] — укр. рад. композитор, музичний критик, диригент, педагог. У 1896 закінчив колегію П. Галагана, 1903 — ун-т (обидва — в Києві). З 1910 — в Петербурзі, 1916—17 — диригент Моск. приватної опери С. Зиміна. З 1918 — викладач муз. технікуму і муз.-драм. ін-ту в Харкові. Автор першої укр. революц. опери «Вибух» (пост. 1927). Серед ін. творів — 9 опер (зокрема, «Відьма», пост. 1916; «Самійло Кішка», пост. 1920), балети «Аравійська ніч» (пост. 1916) і «Ференджі» (пост. 1930); симф. і камерно-інструментальні твори, хори, романси, пісні, музика до драматичних вистав, музикознавчі статті. Виступав і як піаніст. *Р. І. Кулик.*

ЯНО́ВСЬКИЙ Олексій Гаврилович (1739 — р. см. невід.) — укр. архітектор. Після закінчення 1764 петерб. АМ працював «при строеніях» у К. *Розумовського.* У 1765—71 за проектом М. Б. Деламота збудував палац і церкву в м. Почепі. У 1778 був запрошений фельдмаршалом П. Румянцевим-Задунайським на посаду архітектора для спорудження в м. Глухові Троїцької церкви та будинків генерал-губернатора й судових департаментів (буд-во розпочав А. *Квасов*).

ЯНО́ВСЬКИЙ Феофіл Гаврилович [12 (24).VI 1860, с. Миньківці Подільської губ., тепер Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.— 8.VII 1928, Київ] — укр. рад. терапевт, акад. АН УРСР (з 1927). У 1884 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту, при якому працював до 1904. В 1904—05 — професор госпітальної терапевтичної клініки Новорос. ун-ту в Одесі. З 1905—19 — професор Київ. ун-ту, в 1919—21 — зав. терапевтич. клінікою Крим. ун-ту, з 1921 — зав. кафедрою терапії Київ. мед. ін-ту. Праці присвячені питанням клініки туберкульозу, захворювань легень, нирок, шлунково-кишкового тракту, деяким питанням патології кровообігу тощо. Результати досліджень патології нирок були узагальнені в праці «Діагностика захворювань нирок у зв’язку з їх патологією» (1927). Я. створив школу укр. рад. терапевтів. У 1928 ім’я Я. було присвоєне Київ. туберкульозному ін-ту (тепер Київ. н.-д. ін-т туберкульозу, пульмонології та грудної хірургії ім. акад. Ф. Г. Яновського).

ЯНО́ВСЬКИЙ Юрій Іванович [14 (27).VIII 1902, хутір Маєрове, тепер с. Нечаївка Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.— 25.II 1954, Київ] — укр. рад. письменник. У 1922—24 навчався в Київ. політех. ін-ті. В 1925—26 працював худож. редактором на Одес. кінофабриці. З 1927 жив і працював у Харкові, з 1939 — у Києві. В л-рі виступив 1924 з віршами про героїку соціалістич. будівництва (зібрані в кн. «Прекрасна Ут», 1927). Ранні новели («Роман Ма», «Туз і перстень», «Байгород» та ін.), пройняті пафосом революції, ввійшли до книг «Мамутові бивні» (1925) і «Кров землі» (1927). У романі «Майстер корабля» (1928) показано працю укр. рад. кінематографістів. Тема роману «Чотири шаблі» (1931) — селянський повстанський рух на Україні в роки громадян. війни. Роман у новелах «Вершники» (1935) — видатне явище рад. прози. В ньому Я. показав героїзм укр. робітн. класу в громадян. війні, його безмежну відданість соціалістичній революції, Комуністичній партії. Твір відзначається піднесено романтичним стилем, поетичною мовою. В 20—30-і рр. Я. написав кілька сценаріїв для укр. кіно («Гамбург», «Фата моргана», «Серця двох» та ін.), п’єси «Завойовники» (1931), «Дума про Британку» (1932), «Потомки» (1940), видав зб. оповідань «Короткі історії» (1940).

У роки Великої Вітчизн. війни Я. редагував журн. «Українська література», був військ. кореспондентом на 1-му Укр. фронті. Його оповідання (зб. «Земля батьків», 1944), нариси про героїчних захисників Батьківщини широко друкувалися у пресі, передавалися по радіо. П’єса «Син династії» (1942) — про робітн. клас і його боротьбу проти гітлерівських загарбників. Я. був кореспондентом газ. «Правда Украины» на Нюрнберзькому міжнар. процесі над гол. нім. воєнними злочинцями. Нариси «Листи з Нюрнберга» спрямовані проти фашизму і спроб відродити його в Європі. Роман Я. про перший повоєнний рік на рад. землі «Жива вода» (1947) пізніше вийшов у переробленому вигляді під назвою «Мир» (1956). Темі патріотизму рад. людей у дні війни присвячена зб. «Київські оповідання» (1948, Держ. премія СРСР, 1949). Я. належать також сценарії («М. В. Гоголь», «Павло Корчагін», «Зв’язковий підпілля»), п’єси «Райський табір» — про війну амер. окупантів проти корейських патріотів та «Дочка прокурора», присвячена проблемам виховання молоді. Розпочав писати цикл п’єс про Т. Шевченка («Молода воля», опубл. посмертно). У с. Нечаївці 1972 відкрито *Яновського Ю. І. музей,* встановлено пам’ятник (скульптор І. Макогон). Іл. див. на окремому аркуші, с. 512—513.
Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1958—59; Твори, т. 1—5. К., 1982—83; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1960.
Літ.: Бабишкін О. Юрій Яновський. К., 1957; Тростянецький А. Крила романтики. К., 1962; Плачинда С. Майстерність Юрія Яновського. К., 1969; Лист у вічність. Спогади про Юрія Яновського. К., 1980.
О. К. Бабишкін.

ЯНО́ВСЬКОГО Ю. І. МУЗЕ́Й — меморіальний музей у с. Нечаївці Компаніївського р-ну Кіровогр. обл., де народився і провів дитячі роки Ю. І. Яновський. Відкритий 1972. На місці, де стояла хата Яновських, встановлено пам’ятний знак. У трьох залах музею (збудованому за проектом арх. В. Губенка) розміщено літ. експозицію, яка висвітлює життєвий і творчий шлях письменника. У двох залах відтворено мемор. куточки (інтер’єр їдальні Яновських і робочий кабінет письменника). Серед експонатів музею: документи, фотокопії, книги, листи, письмове приладдя, альбом з фотографіями, що їх виготовив сам Ю. Яновський, записна книжка (1946). Експонуються твори образотворчого мистецтва. *Н. Ю. Загрійчук.*

ЯНО́НІС Юлюс (4.IV 1896, с. Бярженяй, тепер Біржайського р-ну Лит. РСР — 30.V 1917, поблизу Царського Села, тепер м. Пушкін) — лит. поет, революц. діяч. Основоположник лит. пролетарської поезії. Друкувався з 1912. У віршах «Коваль», «Вставай, Росіє!», «Армія праці», «Мозолистим рукам» та ін. створив узагальнені картини життя і боротьби пролетаріату, ствердив нового героя. В сатиричній «Пісні клерикала» викривав духівництво. Збірка «Вірші» (вид. 1918 у Воронежі) вплинула на формування пролет. і антифашист. литовської поезії. Я.— автор публіцистич. статей, оповідань. В м. Шяуляй — меморіальний музей Я., в м. Біржай — пам’ятник поетові.
Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1955; Песня борцов. Стихи. Воронеж, 1981. *А. Самульоніс.*

Я́НОШШІ (Jánossy) Лайош (н. 2. III 1912, Будапешт) — угорський фізик, член Угорської АН (з 1950), її віце-президент (1958—73). Член ЦК УСРП. Навчався у Віден. і Берлін. ун-тах. Працював (1939—50) у Великобританії. Професор ун-ту в Будапешті (з 1950), директор Центр. ін-ту фіз. досліджень Угорської АН (1956—70). Член Наукової ради Об’єднаного ін-ту ядерних досліджень (Дубна). Осн.

Ю. І. Яновський.

Ю. Яноніс.

А. К. Янсонс.

Г. Я. Янушевич.

О. Т. Янчуков.

М. М. Яншин.

О. Л. Яншин.

Янус. Римська монета.

праці — з фізики космічного проміння, теорії відносності, квантової теорії. Спільно з англ. фізиком Дж. Рочестером (н. 1908) відкрив (1940) проникаючі зливи у космічному промінні.

ЯНСЕНІ́ЗМ — течія у франц. і нідерландському *католицизмі*. Виник у 17 ст. на основі вчення голл. богослова-католика К. Янсенія (1585—1638), яке поєднувало елементи *протестантизму* (зокрема *кальвінізму*) і вчення *Августина* Блаженного та було спрямоване проти *єзуїтів*. Центром Я. був монастир поблизу Парижа, що в 17 ст. став значним осередком франц. культури. З ним пов'язана діяльність Б. *Паскаля,* Ж. *Расіна,* А. Арно та ін. Я. був засуджений папськими буллами 1705, 1713. З серед. 18 ст. Я. зійшов з політ. арени у Франції. Прибічники Я. в Нідерландах 1723 утворили т. з. Утрехтську церкву (існує й нині).

Я́НСОН Ігор Кіндратович (н. 18. III 1938, Харків) — укр. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Після закінчення Харків. ун-ту (1961) працює у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р, з 1979 — також професор Харків. ун-ту. Осн. праці — з фізики низьких т-р, фізики твердого тіла, мол. біофізики. Спільно з співробітниками відкрив (1964) т. з. нестаціонарне явище Джозефсона. Розвинув тунельну й мікроконтактну спектрометрію нормальних металів, діелектриків і домішкових молекул. З високою точністю визначив енергію взаємодії біол. молекул у кристалічній і газовій фазах. Держ. премія УРСР, 1980.

Я́НСОН Юлій Едуардович [15 (27).X 1835, Київ — 31.I (12.II) 1893, Петербург] — рос. економіст і статистик бурж.-ліберального напряму, член-кор. Рос. академії наук (з 1892). Закінчив (1855) Київ. ун-т. З 1871 — професор статистики Петерб. ун-ту. Автор підручника «Теорія статистики» (1886). У своїх працях на статистичних даних об'єктивно показав тяжке становище рос. селян, пограбованих реформою 1861, вимагав зміни всієї податкової системи та агр. законодавства на користь селянства. Твір Я. «Порівняльна статистика Росії та західноєвропейських держав» В. І. Ленін використав при написанні своєї праці «Розвиток капіталізму в Росії».

Я́НСОНС Арвід Крішевич [10 (23).X 1914, Лібава, тепер Лієпая — 21.XI 1984, Манчестер, похований у Ленінграді] — латиський та російський диригент і педагог, нар. арт. СРСР (з 1976). В 1935 закінчив Лієпайську, 1944 — Латв. консерваторії (Рига). Працював скрипалем у Лієпаї та Ризі, 1944—52 — диригент Латв. театру опери та балету, одночасно з 1947 — симф. оркестру Латв. радіо. З 1952 — диригент (у 1964—67 — гол. диригент) симф. оркестру Ленінгр. філармонії. З 1972 — викладач Ленінгр. консерваторії. Нагороджений орденом Дружби народів, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951. Портрет с. 511. *І. Д. Гамкало.*

ЯНТА́Р, бурштин — природна органічна сполука, викопна смола хвойних дерев ($C_{40}H_{64}O_4$). Містить домішки сірки. Аморфний. Густ. 1,05—1,10. Твердість 2,0—3,0. Колір жовтий різних відтінків, червоно-коричневий, рідше зелений. Блиск смоляний. Прозорий або напівпрозорий. У Я. трапляються включення — комахи і рослинні рештки. Найбільші родовища Я. в СРСР — у відкладах палеогенового й неогенового віку на тер. республік Прибалтики, в БРСР, на Україні (зокрема в Ровен., Київ., Житомир., Львів. і Харків. областях). Використовують як *виробне каміння,* кращі відміни — як *дорогоцінне каміння*. З пресованого Я. виготовляють ізолятори. З Я. низької якості одержують янтарну к-ту, янтарну олію тощо.

ЯНТА́РНА КИСЛОТА́, етан-1,2-дикарбонова кислота, $HOOCCH_2CH_2COOH$ — насичена природна двоосно́вна *карбонова кислота*. Тверда речовина, добре кристалізується і розчиняється у воді. Виявлена в янтарі (звідси назва), багатьох рослинах (напр., у недозрілих ягодах агрусу, стеблах ревеня), в бурому вугіллі тощо. Є проміжним продуктом *трикарбонових кислот циклу*. Я. к. і її похідні використовують для одержання пластмас, барвників, інсектицидів, лікар. препаратів.

«ЯНТА́РЬ-1» — найменування рад. висотних автоматичних іоносферних лабораторій. Запущені за допомогою серійних вітчизн. геофіз. *ракет* для дослідження роботи *електростатичних ракетних двигунів* (ЕРД) у космічних умовах. У польотах вимірювались густина іонного струму з іоносфери на поверхню лабораторії, її електр. потенціал, розрядний струм ЕРД, струм іонного пучка тощо. Протягом 1966—71 запущено 4 «Я.-1». Як *робоче тіло* ЕРД застосовували аргон, азот і повітря (зафіксовано швидкість витікання реактивного струменя 40, 120, 140 км/с відповідно).

Я́НУС (лат. Janus) — 1) У рим. міфології бог входу й виходу, дверей і першопочатку всього на світі. Храм Я. відкривали при оголошенні війни (через його ворота війська вирушали в похід) і закривали після укладення миру. Зображували Я. чоловіком з двома обличчями — старим і молодим. 2) Переносно — «дволикий Янус» — лукава людина, дворушник.

ЯНУШЕ́ВИЧ Ганна Яківна [14 (27).XII 1907, Гайворон, тепер Кіровогр. обл. — 25.XII 1983, Чернівці] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1965). Закінчила 1928 Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка. Працювала в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1927—31), Харків. театрі Революції (1931—36), з 1937 — в Харків. театрі ім. Ленінського комсомолу (з 1940 — Чернів. укр. муз.-драм. театр ім. О. Кобилянської). Серед ролей: Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Оманиха («Дністрові кручі» за Ю. Федьковичем), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Анна Фірлінг («Матінка Кураж та її діти» Брехта). Знімалась у кінофільмах «Земля», «Вовчиха» та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани». Портрет с. 511. *Л. І. Барабан.*

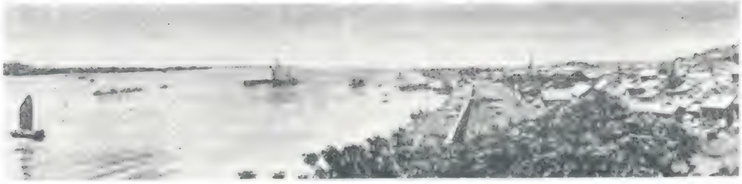

Ріка Янцзи.

ЯНЦЗИ́, Чанцзян — ріка у Китаї, найбільша в Євразії. Довж. 5800 км, площа бас. 1808 тис. км^2. Бере початок з льодовиків у центр. частині Тібетського нагір'я, впадає у Сх.-Китайське м., утворюючи велику дельту (площа бл. 80 тис. км^2). У верхів'ї (де має назву Муруй-Ус) та нижче, в межах Сіно-Тібетських гір (де має назву Цзіньшацзян), Я. переважно гірська, порожиста ріка. Нижче м. Ічана Я. (під назвою Чанцзян) перетинає Цзянханьську та Велику Китайську рівнини, утворюючи численні рукави й озерні розширення. Найбільші притоки: Ялунцзян, Міньцзян, Цзялінцзян, Ханьшуй (ліві). Живлення переважно дощове, у горах — льодовикове і снігове. Сезонні коливання рівня (з макс. влітку) 15—30 м, інколи досягають 60 м, викликаючи катастрофічні паводки. Для захисту від них вздовж берегів Я. споруджено дамби протяжністю 3800 км. Пересічна витрата води у пониззі 36 500 м^3/с, макс. — 85 000 м^3/с. Об'єм річного стоку 1050 км^3. У пониззі спостерігаються мор. припливи заввишки від 1—2,7 м до 4,5 м. Заг. запаси гідроенергії у бас. Я. майже 220 млн. кВт, на ряді приток споруджено ГЕС. Великим Китайським каналом сполучена з ріками Хуанхе та Хуайхе. Судноплавна на 2300 км від гирла (до м. Чунціна), мор. судна піднімаються на 690 км. Бас. Я. — один з найбільш густонаселених районів земної кулі, тут розташовані міста Чунцін, Ухань, Нанкін, поблизу гирла — мор. порт Шанхай. *А. М. Оліферов.*

ЯН ЧЖУ, Ян Цзи-Цзюй, Ян Шен (440—360 або 414—334 до н. е.) — давньокит. мислитель-вільнодумець. Виходячи з наївно-матеріалістичних уявлень, Я. Ч. різко критикував реліг. віру в безсмертя, вважав смерть такою ж природною й неминучою, як і життя. За Я. Ч., усі події та явища природи і суспільства підпорядковуються діянню принципу природної необхідності, який він визначав як долю. Це зумовило наявність у поглядах Я. Ч. елементів *фаталізму*. В етиці проголошував ідеї себелюбства, цінності земного життя, природних пристрастей і насолод, зневажливого ставлення до слави, почестей.

Я́НЧО (Jancso) Міклош (н. 27.IX 1921, м. Вац) — угорський режисер. У 1950 закінчив Ін-т театр. та кіномистецтва (Будапешт). Спочатку працював як режисер кінохроніки, з 1952 знімав документальні фільми. Здійснив постановки художніх фільмів: «Дзвони пішли у Рим» (1958), «Без надії»

1
2
3
4

До ст. **Франко І. Я.**

1. І. Франко. З групової фотографії. 1870.
2. І. Франко з дружиною О. Хоружинською. Київ. 1886.
3. І. Франко та Б. Грінченко. 1904.
4. Хворий І. Франко диктує. 1912.
5. Пам'ятник І. Франкові в м. Бориславі. Скульптори О. Супрун і Ю. Білостоцький. Граніт. 1958.
6. Реконструкція садиби Франків у селі Івана Франка (колишні Нагуєвичі).
7. «Вічний революціонер». Іл. художника В. Перевальського. 1978.
8. «Борислав сміється». Іл. художника С. Адамовича. 1955.
9. «Захар Беркут». Інсценізація Івано-Франківського українського музично-драматичного театру ім. І. Франка. 1956.
10. «Олівець». Іл. художника В. Касіяна. 1949.
11. Кадр із фільму-спектаклю «Украдене щастя». Київський державний український драматичний театр ім. І. Франка. 1956.
12. Кадр з фільму «Іван Франко». Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1956.

5
6

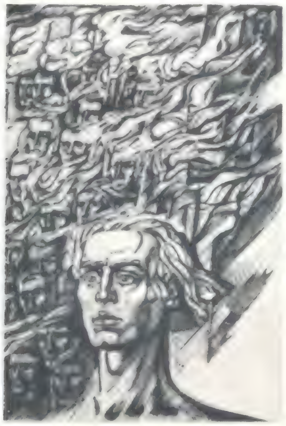

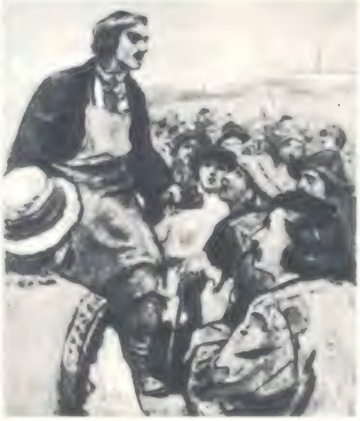

7
8
9

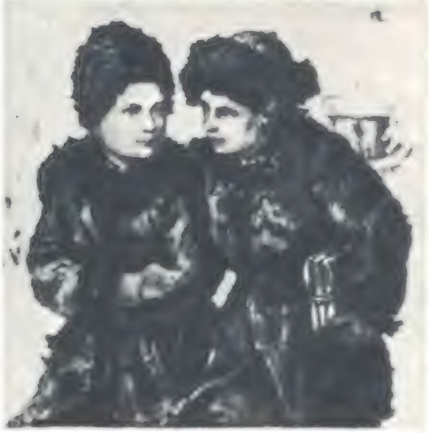

10
11
12

1

2

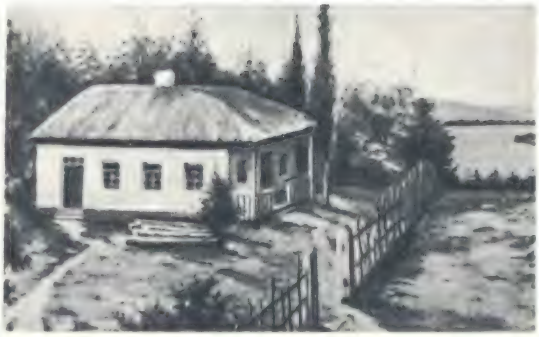

3

До ст. **Яновський Ю. І.**

1. Ю. І. Яновський. 1932. Фото А. Петрицького. **2.** Хата на х. Майєровому поблизу с. Нечаївки (тепер Компаніївського району Кіровоградської області), де народився Ю. І. Яновський. **3.** Письменники В. В. Іванов, Ю. І. Яновський і М. П. Бажан під час Декади українського мистецтва і літератури в Москві. 1951. **4.** Ю. І. Яновський (третій ряд — другий справа) серед радянських кореспондентів на Нюрнберзькому процесі 1945. **5.** «Вершники». Ілюстрація художника І. М. Селіванова. 1961. **6.** Обкладинка роману Ю. І. Яновського «Майстер корабля». 1928. **7.** Обкладинка роману «Вершники», виданого в Парижі французькою мовою в перекладі і з передмовою Л. Арагона. 1956. **8.** Ю. І. Яновський на репетиції п'єси «Дума про Британку». Камерний театр. Москва. 1937. **9.** Сцена з вистави «Дочка прокурора». Київський російський драм. театр ім. Лесі Українки. 1953. **10.** Кадр з фільму «Дума про Британку». Режисер М. С. Вінграновський. Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1969. **11.** Музей Ю. І. Яновського в с. Нечаївці. **12.** Пам'ятник на могилі Ю. І. Яновського на Байковому кладовищі в Києві. Скульптор І. В. Макогон, архітектор П. Ф. Костирко. 1961.

4

5

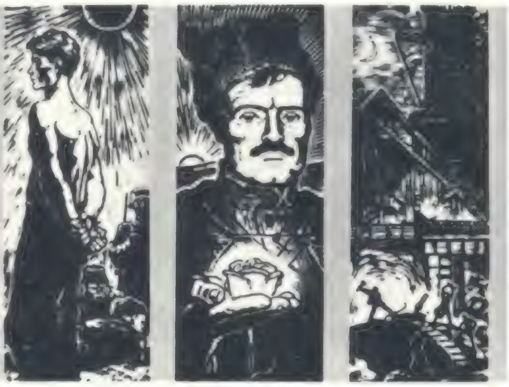

6

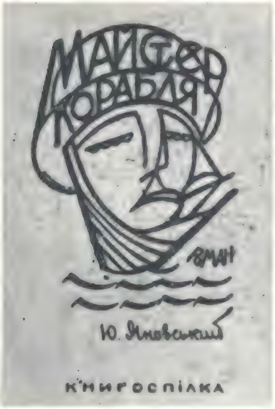

Майстер корабля
роман
Ю. Яновський
Книгоспілка

7

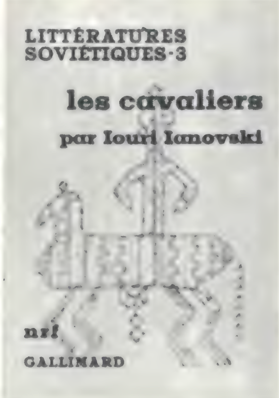

LITTÉRATURES SOVIÉTIQUES-3
les cavaliers
par Iouri Ianovski
nrf
GALLIMARD

8

9

10

11

12

(1965), «Зірки та солдати» (1967, угорсько-рад. стрічка), «Тиша й крик» (1968), «Любов моя, Електро» (1974), «Угорська рапсодія» (1978), «Алегро барбаро» (1979), «Серце тирана, або Боккаччо в Угорщині» (1981). З 1983 — гол. режисер драм. театру ім. Й. Катони (м. Кечкемет).

ЯНЧУ́К Микола Андрійович (29.XI 1859, с. Корниця Костянтинівського пов. Седлецької губ., тепер у ПНР — 6.XII 1921, Москва) — укр., білорус. та рос. фольклорист, етнограф і драматург. Закінчив Моск. ун-т (1885). Редагував у Москві журн. «Этнографическое обозрение» (1889 — 1916). Був професором Білорус. університету в Мінську (1921). Записав і видав українські і білоруські народні пісні, вертеп, укр. весільний обряд. Автор праць: «До історії і характеристики жіночих типів у героїчному епосі» (1900), «Про псевдонародні білоруські пісні ...» (1909). Написав білорус. мовою кілька віршів; укр. мовою — комедії «Пилип-музи́ка» (1887, на музику поклав М. В. Лисенко) та «Вихованець» (1899), драму «Не поможуть і чари...» (1891) та ін.

О. І. Дей.

ЯНЧУКО́В Олександр Тимофійович (28.XII 1910, Харків — 18.VI 1982, Львів) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1953. Творчу діяльність почав 1930 в *Харківському театрі «Веселий пролетар»*, з 1934 працював у Харків. театрі юного глядача, з 1944 — у Львів. театрі юного глядача ім. М. Горького. Серед ролей — Омелян Ткач («Учитель» Франка), дід Юхим («97» М. Куліша), Павло Корчагін («Як гартувалася сталь» за М. Островським). Створив образ В. І. Леніна у виставах «Сім'я» І. Попова, «Ім'ям революції» М. Шатрова. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

К. О. Силіна.

ЯНЧУ́Л, Янчур — річка у Запоріз. та Дніпроп. областях УРСР, права прит. *Гайчуру* (бас. Дніпра). Довж. 72 км, площа бас. 725 км². Бере початок на пн. схилах Приазовської височини. Використовують для тех. водопостачання. У долині річки, біля с. Петрівки, виявлено поселення *бронзового віку*.

Я́НШИН Михайло Михайлович [20.X (2.XI) 1902, Юхнов, тепер Калузької обл.— 17.VII 1976, Москва] — рос. рад. актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1955). Вчився в 2-й Студії МХТ, 1924 вступив до трупи МХАТу. Ролі: Градобоєв («Гаряче серце» О. Островського), Чебутикін («Три сестри» А. Чехова), Бублик, Сергій Горлов («Платон Кречет», «Фронт» Корнійчука), сер Пітер («Школа лихослів'я» Шерідана; однойменний фільм), Абель («Соло для годинника з боєм» Заградника). В 1937—41 був худож. керівником циган. театру «Ромен», 1950—63 — гол. режисер Моск. драм. театру ім. К. С. Станіславського. Знімався в кіно (фільми: «Поручик Кіже», «Шведський сірник» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.

О. О. Кулик.

Я́НШИН Олександр Леонідович [н. 15 (28). III 1911, Смоленськ] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1958). Герой Соціалістичної Праці (1981). Закінчив Моск. геол.-розвідувальний ін-т (1932). З 1958 — заст. директора Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР (у Новосибірську). З 1982 — віце-президент АН СРСР. Осн. праці — з проблем тектонічної будови і розвитку Пд. Уралу, Прикаспійської западини, Туранської плити, Сибірської платформи. Розробив і застосував методику реконструкції похованих палеозойських тектонічних структур, вчення про молоді платформи. Відкрив кілька родовищ корисних копалин та артезіанських басейнів у Зх. Казахстані і Пд. Сибіру. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1969, 1978. Золота медаль імені О. П. Карпінського АН СРСР.

А. Є. Шлезингер.

ЯПЕ́Т [за ім'ям персонажа давньогрец. міфології Іапета (одного з *титанів*)] — супутник планети *Сатурн*. Діаметр 1440 км, серед. віддаль від центра планети 3 558 400 км. Один бік Я. в п'ять разів яскравіший за інший. Відкрив Дж. *Кассіні* 1671. Див. *Супутники планет*.

ЯПО́НІЯ — держава в зх. частині Тихого ок. Розташована на островах, що простягаються вздовж сх. узбережжя материкової частини Азії, від якої відокремлена Японським та Сх.-Китайським морями, на Пн. омивається Охотським м. До складу Я. входять великі острови: *Хоккайдо, Хонсю, Кюсю, Сікоку* та кілька тисяч дрібних островів. У адм. відношенні поділяється на 47 префектур і 1 окрему область (о. Хоккайдо).

Карти див. на окремому аркуші, с. 544—545.

Державний лад. Я.— конституційна монархія. Діюча конституція набула чинності 1947. Глава д-ви — спадковий імператор, який, згідно з конституцією, є «символом держави та єдності народу». Імператор позбавлений політ. влади. За його дії, що стосуються справ д-ви, відповідальним є уряд. Орган законодавчої влади — двопалатний парламент, до складу якого входять палата представників (обирається населенням на 4 роки; 511 депутатів) і палата радників (обирається населенням на 6 років, причому через кожні 3 роки оновлюється наполовину; 252 депутати). Парламент, за конституцією, має виключне право розпоряджатися фінансами країни, контролює діяльність уряду тощо. Вибори проходять на основі *мажоритарної системи*. Виконавчу владу здійснює уряд — кабінет міністрів (20 міністрів) на чолі з прем'єр-міністром. Прем'єр-міністр висувається парламентом з числа його депутатів і затверджується імператором; держ. міністри призначаються прем'єр-міністром. Право конституційного контролю надано Верховному судові. Держ. управління на місцях на всіх його рівнях (префектури, міста, села) здійснюють виборні збори і їхні головні службові особи (губернатори, мери, старости), які також обираються населенням.

П. Ф. Мартиненко.

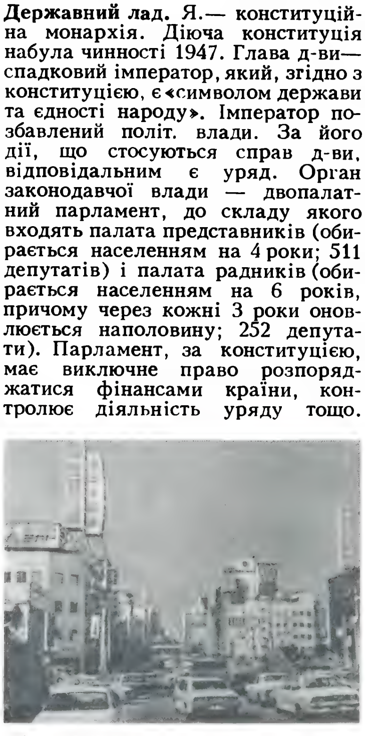

Хіросіма. Центральна вулиця міста.

Природа. Див. *Японські острови*.

Населення. Понад 99 % населення країни становлять *японці*. Живуть також *айни*, корейці, китайці та ін. Офіц. мова — японська. Пересічна густота нас.— понад 321 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 76 % (1975). Найбільші міста: *Токіо, Осака, Йокогама, Нагоя*.

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. Я. належать до епохи *палеоліту*. В 2-й пол. 3 ст. виник племінний союз Ямато, на базі якого в 7 ст. склалася ранньофеод. централізована япон. д-ва на чолі з імператором. З 1192 владу в країні здійснювали *сегуни* з феод. дому *Мінамото*, з 30-х рр. 14 ст. до кін. 3-ї чверті 16 ст.—з дому Асікага. Влада імператора стала номінальною. Опорою сегунату був військ.-феод. стан, нижчий прошарок якого складався з дрібного військ. дворянства — *самураїв*. У 16 ст. в Я. з'явилися європейці (1542 — португальці, 1584 іспанці). Період 15—16 ст. в історії Я. характеризувався феод. роздробленістю країни. Тоді ж спалахнув ряд сел. повстань. У 2-й пол. 16 ст. більшу частину Я. об'єднав полководець і держ. діяч *Тойотомі* Хідейосі. На поч. 17 ст. об'єднання країни завершив Токугава Іеясу, який 1603 встановив правління дин. сегунів з дому *Токугава*.

В кін. 18 ст. Я. вступила в період розкладу феод. ладу. В 1854—58 уряд Я. під військ. тиском США відмовився від політики самоізоляції, яку він проводив з поч. 17 ст. В 1855 Я. встановила міждерж. відносини з Росією (укладено перший рос.-япон. договір). В 1867—68 в Я. відбулася незавершена бурж. революція (див. *Мейдзі ісін*), внаслідок якої було знищено сегунат і відновлено владу імператора. Опорою нового режиму стали буржуазія і поміщики. З кін. 19 ст. правлячі кола Я. стали на шлях проведення агресивної зовн. політики. В 1876 Я. нав'язала нерівноправний Канхваський договір Кореї, в кін. 19 ст. захопила о. Тайвань і о-ви Пенхуледао. На межі 19 і 20 ст. Я. вступила в стадію імперіалізму. На поч. 20 ст. загострилися суперечності між Я. і Росією, що привело до *російсько-японської війни 1904—05*. За *Портсмутським мирним договором 1905* Росія визнала Корею сферою впливу Я., віддала їй оренду Квантунської обл. з Порт-Артуром і Дальнім, пд. частину о. *Сахалін*. У 1905 Я. встановила протекторат над Кореєю, 1910 анексувала її.

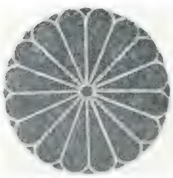

Герб Японії.

ЯПОНІЯ

Площа — бл. 372,2 тис. км²

Населення — 119,5 млн. чол. (1983, оцінка)

Столиця — м. Токіо

СТРУКТУРА ЕКСПОРТУ ТА ІМПОРТУ (1982, %)

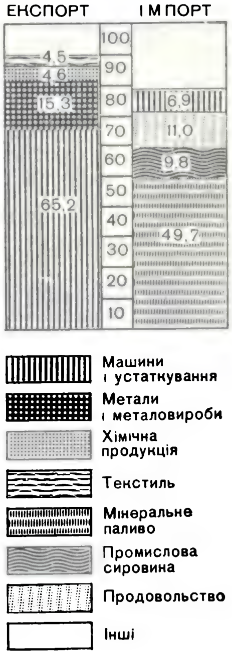

Святилище Найку храмового ансамблю Ісе. 3 ст.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1983
Електроенергія, млрд. кВт·год	516
Чавун, млн. т	72,9
Сталь, млн. т	97,2
Мідь (очищена), тис. т	1092
Цинк, тис. т	701
Алюміній, тис. т	256
Радіоприймачі, млн. шт.	13,3
Відеомагнітофони, млн. шт.	18,2
Електронні обчислювальні машини, тис. шт.	23,1
Фотоапарати, млн. шт.	12,9
Судна металеві, млн. брутто реєстрових т	6,5
Легкові автомобілі, млн. шт.	7,2
Мотоцикли, млн. шт.	4,8
Сірчана кислота, млн. т	6,7
Бавовняні тканини, млрд. м²	2,1
Шовкові тканини, млрд. м²	0,7
Синтетичні тканини, млрд. м²	3,2

Під час 1-ї світової війни 1914—18 Я. виступила на боці *Антанти,* оголосила війну Німеччині і захопила пров. Шаньдун (Китай), а також Маршаллові, Маріанські і Каролінські о-ви, що належали Німеччині. В 1918 в Я. відбулися масові революц. виступи трудящих (див. «*Рисові бунти*»). В 1918—22 правлячі кола Я. здійснили збройну інтервенцію проти Рад. Росії, але зазнали поразки. В 1925 Я. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1931 Я. окупувала Маньчжурію, 1933 вийшла з *Ліги націй,* 1936 підписала з фашист. Німеччиною «*Антикомінтернівський пакт*», 1937 почала загарбання Китаю. В 1938 япон. мілітаристи вчинили воєнні провокації на кордоні СРСР в районі оз. *Хасан* та 1939 на тер. МНР біля р. *Халхін-Гол,* але були розгромлені. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Я. виступала як союзник фашист. Німеччини і Італії. Нападом на *Перл-Харбор* 7.XII 1941 розпочала війну проти США. До серед. 1942 Я. окупувала Філіппіни, Індокитай, Таїланд, Бірму, Малайю, Індонезію. З 1943 вона почала втрачати загарбані території (див. *Тихоокеанські кампанії 1941—45*). В серпні 1945 амер. військ.-повітр. сили скинули атомні бомби на міста *Хіросіму* (6.VIII) і *Нагасакі* (9.VIII), що не викликалося воєнною необхідністю і привело до великих жертв. 9.VIII 1945 СРСР, виконуючи зобов'язання щодо своїх союзників, вступив у війну проти Я. 10.VIII 1945 війну Я. оголосила Монг. Нар. Республіка. Наступ Рад. Армії, яка розгромила *Квантунську армію,* визволила Маньчжурію, Пн. Корею, Пд. Сахалін і *Курильські острови,* привів до завершення війни на Далекому Сході. 2.IX 1945 Я. підписала Акт про беззастережну капітуляцію. В 1946—48 на *Токійському процесі* було засуджено гол. япон. воєнних злочинців. Япон. конституція декларує (ст. 9) відмовлення Я. від застосування збройних сил як засобу розв'язання міжнар. конфліктів. Проте з кін. 1948 Я. почала перетворюватися на амер. воєнно-стратегічний плацдарм на Далекому Сході. США разом з Великобританією та рядом ін. імперіалістич. д-в підписали з Я. *Сан-Франціський договір 1951,* проект якого на порушення принципів *Потсдамської декларації 1945* був підготовлений без участі СРСР. У 1956 уряди СРСР і Я. підписали Спільну декларацію про припинення між СРСР і Я. стану війни і відновлення дипломатичних відносин. У 1960 Я. і США підписали договір про взаємне співробітництво і безпеку (пролонгований 1970). На поч. 70-х рр. правлячі кола Я. проголосили доктрину т. з. багатополюсної дипломатії, під якою розумівся розвиток зв'язків з країнами Зх. Європи, СРСР, КНР при підвищенні ролі Я. у воєнно-політ. союзі з США. В цей період між Я. і СРСР було укладено ряд торг.-екон. угод (див. *Радянсько-японські документи*). З кін. 70-х рр. Я. на вимогу США і під тиском внутр. реакції посилила зв'язки з НАТО, стала на шлях розробки довгострокових програм нарощування збройних сил. В системі японо-амер. військ. союзу Я. відводиться роль осн. партнера у здійсненні імперіалістичних планів США в Тихоокеанському регіоні. Курс правлячої верхівки Я. на дальшу мілітаризацію країни зустрічає дедалі наростаючий опір япон. прогресивних миролюбних сил. З 1956 Я.— член ООН.

Л. Л. Дмитренко.

Політичні партії, профспілки. *Ліберально-демократична партія,* засн. 1955. Представляє інтереси великого монополістичного капіталу та бюрократичної верхівки. Правляча. *Соціалістична партія Японії,* засн. 1945. Комейто (Партія чистої політики), засн. 1964. Спирається на неорганізованих робітників і дрібних підприємців. Партія демократичного соціалізму, засн. 1960. Спирається на частину робітників і міської дрібної буржуазії. Новий ліберальний клуб, засн. 1976 (з 1978 діє як політ. партія). Представляє інтереси буржуазії. Соціал-демократичний союз, засн. 1978. Правореформістська партія. *Комуністична партія Японії,* засн. 1922. Генеральна рада профспілок Японії, засн. 1950. Всеяпонська конфедерація праці, засн. 1964. Рада зв'язку незалежних профспілок, засн. 1956.

Господарство. Я.— високорозвинута індустр.-агр. капіталістична країна. За обсягом валового нац. продукту і пром. виробн. вона посідає 2-е місце серед капіталістичних країн (після США); за експортом товарів — 3-є (після США та ФРН). Швидкі темпи екон. розвитку Я., особливо в період 1955—73, зумовлені значною монополізацією провідних галузей г-ва, його держ.-монополістичним регулюванням, реконструкцією пром-сті на базі найновішої іноз. та власної техніки і технології, наявністю кваліфікованої, але дешевої робочої сили. В економіці Я. панують 6 великих фінансово-пром. груп («Даїті канге», «Міцубісі», «Санва», «Фудзі», «Міцуї», «Сумітомо»). Характерною рисою япон. економіки є розширення пром. виробництва гол. чин. за рахунок довгострокових банківських позик і держ. кредитів при незначній фінанс. участі самих підприємств. Діяльність провідних япон. корпорацій переросла нац. межі, зростає вивіз капіталу за кордон (36,5 млрд. доларів, 1981). Держ. сектор обмежений небагатьма сферами (транспорт, зв'язок, тютюнова та ін. галузі пром-сті). З середини 70-х рр. в умовах загострення заг. кризи капіталізму зростання на світовому ринку цін на паливо й сировину економіка Я. зазнає періодичних спадів, посилюється інфляція, зменшуються реальні доходи трудящих, зростає безробіття.

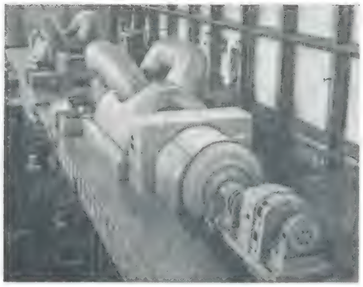

В машинному залі АЕС поблизу Токіо.

Промисловість. В кін. 50-х рр. виробничий потенціал Я., основу якого становила легка пром-сть, був переорієнтований на важку індустрію, провідними галузями якої стали енергетика, чорна і кольорова металургія, нафтопереробна і нафтохім. пром-сть, машинобудування. Внаслідок високої тер. концентрації виробн., значного забруднення природного середовища, нестачі власних ресурсів сировини і палива з поч. 80-х рр. переважними темпами розвиваються наукоємні виробництва (зокрема, електронне, точне та складне приладобудування, виробн. наук.-лабораторного устаткування та ін.). У пром-сті створюється бл. 30 % валового нац. продукту і зайнято 28 % самодіяльного населення. Характерне поєднання великого виробн., у т. ч. держ.-монополістичних комплексів, з численними дрібними підприємствами, які виконують субпідрядні операції. Переважну частину мінеральної сировини і палива довозять. У невеликій кількості видобувають кам'яне вугілля, природний газ, залізну і мідну руди, поліметали, вапняки тощо.

Основою паливно-енерг. бази є нафта й кам. вугілля, зростає споживання природного газу. Власні енергоресурси забезпечують внутр. потреби лише на 9 %. Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС, діє 21 АЕС (1980). За виробництвом чорних металів Я. разом з США посідає провідне місце в капіталістичному світі. Найбільші центри — Кобе, Осака, Нагоя, Тіба. Кольорова металургія представлена виплавкою міді, свинцю, цинку, алюмінію, легуючих і рідкісних металів. Провідна галузь обробної пром-сті — машинобудування, в т. ч. енергетичне, електротех., електронне (побутова, пром. та наук. апаратура, великі електронно - обчислювальні машини, мікропроцесори, відеомагнітофони тощо), судно-, автомобіле-, тракторо-, верстато- (зокрема, металорізальні верстати з числовим програмним управлінням), с.-г. і приладобудування; виробн. технологічного, насосно-компресорного, холодильного, комплексного пром. устаткування, шарикопідшипників, мед. і оптичної (фото-, кіноапарати, мікроскопи тощо) апаратури, точних інструментів і механізмів, атомних реакторів, пром. роботів та ін. Осн. центри — райони міст Токіо — Йокогама, Нагоя, Осака — Кобе, Хіросіма. Розвинута хім. і нафтохім. пром-сть. Річна потужність нафтопереробних з-дів — 372 млн. т (1981). За обсягом виробн. багатьох хім. товарів Я. займає одне з провідних місць у капіталістичному світі. Гол. райони розміщення хім. пром-сті — узбережжя Токійської зат., район Нагої та пн. узбережжя Внутрішнього Японського моря. Значна деревообр., целюлозно-паперова, поліграф. та керамічна пром-сть. Традиційно розвинута текст. пром-сть, особливо бавовняна й вовняна галузі, а також шовкова. Текстильні фабрики розміщені в містах Нагоя, Осака, Кіото, Гіфу, Фукуї та поблизу них. Головні галузі харчосмакової промисловості — рисо-, рибо-, чаєобробна, олійницька, горілчана (виробництво саке). Розвинуті художні ремесла.

Сільське господарство. У с. г. (включаючи лісівництво та рибальство) створюється бл. 3,6 % валового нац. продукту і зайнято 8,9 % самодіяльного населення. Переважає дрібне сел. землекористування фермерського типу. В приміських зонах розвивається агропром. інтеграція. В обробітку — менше як 15 % зем. площі (бл. 6 млн. га, переважно узбережні низовини). На Пд. Я. збирають по два врожаї на рік. Провідна галузь — землеробство. Гол. с.-г. культура — поливний рис (збір — 13,4 млн. т, 1983), на який припадає більше як 30 % вартості с.-г. продукції. З тех. культур вирощують чай, тютюн, цукр. буряки та цукр. тростину. Повсюди поширене вирощування овочів, фруктів, квітів; розводять тутового шовкопряда. Осн. райони розвитку тваринництва — о. Хоккайдо, пн. частина о. Хонсю і о. Кюсю. Поголів'я (млн., 1983): великої рогатої худоби — 4,6, свиней — 10,3. Важливе значення має птахівництво. За розвитком рибальства Я. посідає провідне місце в світі. У 1981 було виловлено риби і добуто морепродуктів 11,3 млн. т (15 % світового вилову). С. г. та рибальство забезпечують більше як 70 % потреб країни у продовольстві. Заготівлі деревини становлять понад 30 млн. м^3 на рік.

Транспорт. У внутр. перевезеннях вантажів частка мор. транспорту 1980 становила 49 %, автомоб.— 42 %, залізничного — 9 %. Довж. (тис. км, кін. 1983): з-ць — 27, автошляхів з твердим покриттям — бл. 980; тоннаж мор. торг. флоту — 37,8 млн. брутто реєстрових т (2-е місце в капіталістичному світі після Ліберії). Важлива внутр. трансп. магістраль — швидкісна (до 220 км/год) залізниця Сінкансен, що проходить від Токіо до Фукуоки через Нагою і Осаку. Між островами — поромне й тунельне сполучення. Головні морські порти — Йокогама, Кобе, Тіба, Нагоя, Кавасакі; міжнар. аеропорти — Токіо (Наріта і Ханеда) та Осака (Ітамі). У Токіо, Йокогамі, Осаці, Кобе, Нагої і Саппоро — метрополітен; у Токіо — монорейкова дорога.

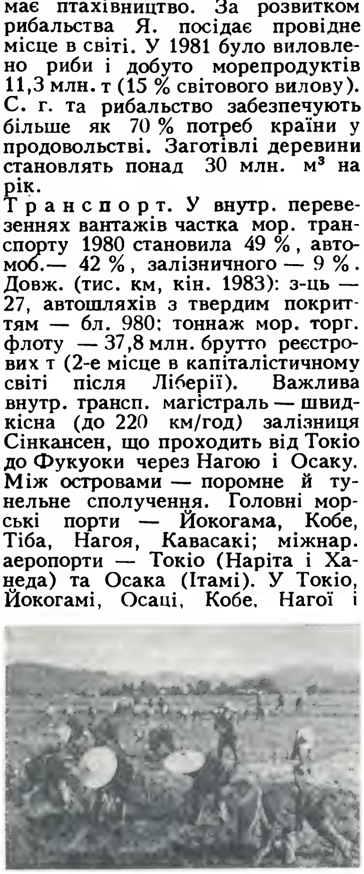
Садіння рису.

Зовнішня торгівля. В експорті переважають готові пром. вироби, гол. чин. машини і устаткування, метали і металовироби, хім. продукти, текст. вироби; в імпорті — паливо, пром. сировина, продовольство, машини і устаткування. Гол. торг. партнери — США, країни Пд.-Сх. Азії і Далекого Сходу, Австралія. На соціалістичні країни припадає 5,9% зовн. товарообороту (1983). Існують торг.-екон. відносини з СРСР. Грош. одиниця — ієна. За курсом Держбанку СРСР 1000 ієн = 3,49 крб. (січень 1985).

В. М. Юрковський.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 було 1207 тис. лікарняних ліжок (106 ліжок на 10 тис. ж.); 1976 мед. допомогу подавали 133,4 тис. лікарів (11,8 лікаря на 10 тис. ж.); працювали 43,3 тис. зубних лікарів та 79,2 тис. фармацевтів. Підготовку лікарів здійснюють 68 вищих мед. шкіл та мед. ф-тів ун-тів.

А. М. Сточик.

Освіта і культурно-освітні заклади. Система освіти в країні будується відповідно до закону 1947. Обов'язковим (безплатним) є 9-річне навчання — з 6 до 15 років. Поч. школа — 6-річна (з 6 до 12 років). Наступний ступінь навчання — молодша 3-річна серед. школа. Перехід до старшої необов'язкової 3-річної серед. школи здійснюється на основі вступних екзаменів і тестових іспитів, навчання в цій школі платне. Старша серед. школа характеризується різкою диференціацією навч. планів. Учні розподіляються по 2 відділеннях: загальноосв. і професійному. Загальноосвітнє, в свою чергу, має 2 потоки: заг. і академічний, навчання на якому проводиться по гуманітарному й природничо-матем. циклах. Формальне право вступу до вузів мають усі випускники старшої серед. школи, але фактично підготовка профес. відділень не дає можливості скористатися цим правом. У 1982/83 навч. р. в Я. було 25 045 поч. шкіл (понад 11,7 млн. учнів), 10 950 молодших серед. шкіл (понад 5,7 млн. учнів), 5369 старших серед. шкіл (понад 4,7 млн. учнів). Підготовка кваліфікованих робітників здійснюється в навч. центрах на підприємствах, на курсах і в приватних профес.-тех. школах. У 1982/83 навч. р. у профес.-тех. школах і на курсах навчалося бл. 1,1 млн. учнів. Молодші коледжі й тех. коледжі (здебільшого державні) випускають спеціалістів з серед. спец. освітою. Вищу освіту здобувають гол. чин. в ун-тах, з яких бл. 72 % — приватні. Навчання платне. Найбільші держ. ун-ти: Токійський (засн. 1877), *Кіотський університет* (засн. 1897), Хоккайдо ун-т у м. Саппоро (засн. 1876). З приватних найбільш відомі: Ніхон ун-т (засн. 1903), Васеда ун-т (засн. 1882), Мейдзі ун-т (засн. 1881), Хосей ун-т (засн. 1880), Токай університет (засн. 1942), усі — в Токіо. В 1981 в Я. налічувалося 1,4 тис. публічних б-к, найбільші — Нац. парламентська (засн. 1948, понад 6,8 млн. тт.), Токійська центр. столична (засн. 1972), б-ки Токійського ун-ту, ун-ту Кіото. В країні 578 музеїв, з них найбільш відомі: Токійський нац. (засн. 1871), Музей Окура Сюкокан (засн. 1917), Нац. природничий (засн. 1877), Нац. музей зх. мистецтва (засн. 1959), Нац. музей сучас. мистецтва (засн. 1952), усі — в Токіо; Нац. музей (засн. 1889), Галерея сучас. мистецтва (засн. 1963), Муніципальний (засн. 1933) — у Кіото; Муніципальний (засн. 1936) та ін.— в Хоккайдо; Міський музей красних мистецтв (засн. 1936) — у м. Осака та ін.

В. П. Лапчинська, Ю. В. Боярчук.

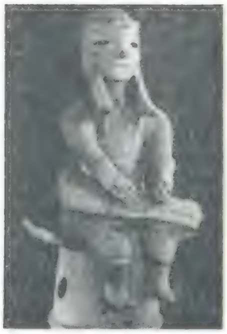
Ханіва. Музикант. 6—7 ст.

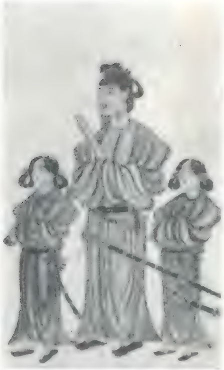
Портрет принца Сьотоку-Тайсі з синами. Перша половина 7 ст.

Наука і наукові установи. Ще в давні часи в Я. нагромаджувалися знання, пов'язані з с. г., лікуванням людей, ремеслами. Перші історичні хроніки належать до 8—9 ст. (найстаріші — 712, 720). В них, крім істор. фактів, наведено міфи, легенди. В 9—10 ст. з'явилися перші словники, що поклали початок япон. мовознавству. Зародження філос. думки пов'язане з проникненням у 6—8 ст. з Китаю та Кореї *буддизму* та *конфуціанства*. В 7 ст. прискорюється розвиток продуктивних сил країни. Було відкрито родовища деяких корисних копалин, відбувається становлення металургії, починається виробн. паперу. В 675 в Асуці споруджено обсерваторію. На поч. 10 ст. Фукае С. склав огляд тваринного і рослинного світу Я. (18 книг). До серед. 10 ст. завершено геогр. опис провінцій країни. На поч. 14 ст. з'явилися «Записки про медицину» (50 книг) Кадзівара С. До 2-ї пол. 19 ст. япон. наука розвивалася переважно в межах самобутніх нац. наук. шкіл. Створено оригінальні праці з математики, астрономії, біології, філософії тощо. В кін. 17 ст. Сібукава Сюнкаї створив зоряний глобус, проведено геодезичне знімання території Я. У 1825 Аоті Рінсо видав перший япон. «Курс загальної фізики». Протягом 1-ї пол. 17 ст. створено істор. працю в 310 томах «Всеохоплююче дзеркало нашої країни». А з кін. 17 до поч. 19 ст. видано 397 томів «Історії Великої Японії».

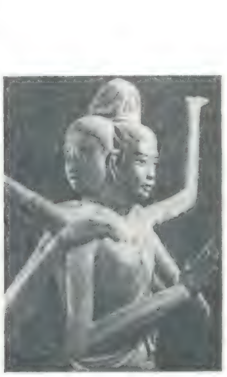
Асура — юнак-воїн з монастиря Куфукудзі. Деталь. 8 ст.

Новий етап у розвитку природничих і тех. наук в Я. почався після бурж. революції 1867—68, внаслідок якої прискорився поступ продуктивних сил, розгорнулися міжнар. екон. і наук. зв'язки. Було створено держ. ун-ти європ. зразка — ун-т Хоккайдо в Саппоро (1876), Токійський (1877), а також приватні. Засн. *Японську академію наук* (1879) та ін. н.-д. установи (загалом понад 70). З кін. 19 ст. япон. вчені досягли значних успіхів у різних галузях науки і техніки. У зв'язку з специфікою природних умов виникли япон. школи сейсмології та вулканології. Кітазато Сібасабуро вперше одержав токсини правця і дифтерії, відкрив збудника чуми (1894). У 2-й пол. 19 ст., в період утвердження в країні капіталізму, сформувались екон. і юрид. науки. У сусп. науках Я. поширилися різноманітні європ. бурж. наук. доктрини, зокрема ідеї англ. *позитивізму*, франц. *просвітительства*. У 20—40-х рр. 20 ст. серед япон. суспільствознавців стає помітним

Кінкаку — «Золотий павільйон» монастиря Рокюондзі в Кіото. 1397.

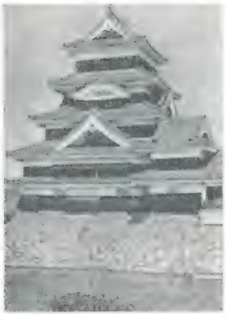
Замок у Мацумото. 1597.

Собор св. Марії в Токіо. Архітектор Танге Кендзо. 1964.

вплив *кантіанства* і *гегельянства*, а також *прагматизму, феноменології, екзистенціалізму*. З кін. 19 — поч. 20 ст. в країну починають проникати ідеї марксизму.

З поч. 20 ст. розгорнулися грунтовні дослідження в галузі природничих і тех. наук, зокрема фізики, математики, геофізики, біохімії, металознавства (Хонда Котаро). В 1901 Такаміне Дзьокіті виділив адреналін у кристалічному вигляді. Ямадзакі Наоката створив «Регіональну географію Японії» (тт. 1—10, 1904—15). Плавання дослідницького судна «Мансю» (1925—28) поклало початок систематичним океанографічним роботам. В 1928 Такаянагі Кендзо сконструював експериментальний телевізор. У 20—30-х рр. в умовах мілітаризації діяльність більшості наук. центрів спрямовувалася на забезпечення потреб воєнної пром-сті та армії. Серед суспільствознавців поширення набули японоцентричні ідеї. В 1932—38 пропаганду і популяризацію наук. комунізму вело «Товариство по вивченню матеріалізму» (Тосака Дзюн, Нагата Х. та ін.).

Після 2-ї світової війни зусилля наук. установ спрямовуються на тех. удосконалення пром-сті і с. г. Розробляються актуальні проблеми електроніки, радарної техніки, атомної фізики, хімії, практичного застосування напівпровідників та ін. Так, праці *Томонага* Сіньїтіро (іноз. член АН СРСР, 1971) присвячено квантовій теорії поля; *Нагаока* Хантаро — магнетизму, атомній і ядерній фізиці, оптиці тощо; *Кая* Сейдзі (іноз. член АН СРСР, 1958) — фізиці металів та феромагнетизму; Нішіджіма Кацухіко (іноз. член АН СРСР, 1982)— фізиці елементарних частинок і квантовій теорії поля; *Юкава* Хідекі (іноз. член АН СРСР, 1966) — теорії ядра, *Фукуї* Кеніті — розвиткові теорії процесів хім. реакцій. Проводились активні дослідження в галузі ембріології, вірусології, генетики, екології, біохімії (*Акаборі* Сіро; іноз. член АН СРСР, 1966). В медицині досягнуто певних успіхів у боротьбі з лейкозами і радіаційним ураженням, а також у хіміотерапії різних захворювань, в онкології тощо. В Я. створено мережу станцій для оповіщення про тайфуни й цунамі, систему сейсмічних і вулканологічних обсерваторій. У 1971 н.-д. судна «Витязь» (СРСР) і «Хокухо-Мару» (Я.) здійснили спільний підводний сейсмічний експеримент. Заохочуваний д-вою імпорт зарубіжної техніки й технології сприяв розвиткові радіоелектроніки, автомобілебудування, створенню нових зразків ЕОМ, засобів автоматизації, атомних енерг. установок тощо. Значно розширилося виробн. воєнної техніки, зокрема ракетної.

Осн. установами, що спрямовують і координують наук. дослідження в країні, є Наук. рада Я. (засн. 1949) — урядова координаційна організація, Наук.-тех. управління (засн. 1956), Японська академія наук. В країні діють 118 держ. н.-д. установ, 266 наукових т-в (1982). 83 % приватних компаній мають власні н.-д. підрозділи. Налагоджено широку мережу наук.-тех. інформації. В 1973 укладено міжурядову угоду про наук.-тех. співробітництво Я. з СРСР.

А. В. Санцевич.

Преса, радіомовлення, телебачення. В Я. 1982 видавалося 125 щоденних газет заг. тиражем понад 46 млн. примірників. Найзначніші загальнонац. щоденні газети: «Асахі» («Сонце, що сходить», з 1879), «Майніті» («Щоденна газета», з 1872), «Іоміурі» («Репортер», з 1874). Центр. орган Компартії Я.— газ. «*Акахата*» (з 1928). Інформ. агентства: *Кіодо Цусін* та Дзідзі Цусін (обидва засн. 1945). Радіомовлення і телебачення частково перебувають під контролем уряду (через корпорацію Ен-Ейч-Кей), в основному ж належать приватним організаціям. Радіомовлення — з 1925, телебачення — з 1953. Передачі на зарубіжні країни ведуться 21 мовою.

Література. З давніх часів у Я. широко розвинуті усна пісенно-поетична творчість і міфологія. Перші пам'ятки япон. мовою — літопис «Кодзікі» (712) та поетична антологія «Манйосю» (759), гол. чин. у жанрі *танка*. В 9—11 ст. зароджується розповідна л-ра (повісті «Такеторі-моногатарі», «Ісе-моногатарі», а також «Гендзі-моногатарі» письменниці Мурасакі Сікібу); щоденниково-мемуарна л-ра (ніккі); есе (дзуйхіцу; перший твір цього жанру — «Записки біля узголів'я» письменниці Сьонагон Сей). У кін. 12—16 ст. з'явилися воєнно-феод. епопея гункі; збірки оповідань істор., реліг. й побутового характеру сецува; ліричні драми йокьоку театру масок ноо (найвизначніший драматург — Дзеамі); поетичні жанри ренга («нанизані строфи»), імайоута («пісні на сучас. лад») і коута («малі пісні» з вільним віршем; часто на тему праці). В 17 ст.— 60-х рр. 19 ст. в л-рі поряд з конфуціанською літературною традицією виникли і розвивалися демократичні тенденції [оповідання повчального і розважального (канадзосі) та побутового (укійодзосі) характеру; найвідоміший представник укійодзосі — Іхара Сайкаку]. Найвидатніший драматург кін. 17— поч. 18 ст.— Тікамацу Мондзаемон. У поетичному жанрі *хоку* писали Мацуо Басьо (17 ст.), Кобаясі Ісса (кін. 18— поч. 19 ст.). В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. були популярні фантастико-пригодницькі «книги для читання» — йоміхон, що оспівували самурайську мораль (роман Такідзави Бакіна «Історія восьми псів», 1814); оповідання Уеди Акінарі; кокейбон («потішні книги» — про побут і звичаї городян; початок їм поклав Дзіппенся Ікку); сентиментальний роман ніндзьобон («книги про людські почуття»), родоначальником якого був Таменага Сюнсуй; жартівлива й сатирична нар. поезія кьока. В кін. 19 ст. *Фтабатей Сімей* романом «Хмара, що пливе» поклав початок критичному реалізму в л-рі Я. В той же час ідеали в минулому шукали Кода Рохан, письменники групи «Кен'юся». Розвиткові реалізму сприяла також сякай сьосецу — соціальна проза (романи Токутомі Рока та ін.). На поч. 20 ст. розгорнувся сидзенсюгі ундо (рух за натуралізм), важливу роль у якому відігравали *Нагаї* Кафу, Косугі Тенгай, а також реалісти *Сімадзакі* Тосон, *Кунікіда Доппо*, Таяма Катай, Масамуне Хакутьо, які приєдналися до руху. Термін «сидзенсюгі» почав означати і натуралізм, і реалізм. У кін. 19 — на поч. 20 ст. з антифеод. і антимілітаристською поезією, пройнятою гуманістичним пафосом, виступили поетеса Йосано Акіко, Кітамура Тококу, *Ісікава* Такубоку, який у своїх танка висловлював соціалістичні ідеї. Утверджується дзіюсі (вільний вірш), що став осн. формою япон. поезії 20 ст. Формується реалістична драма сингекі. Виникли також течії неоромантизму (Танідзакі Дзюн'ітіро), неогуманізму (т-во Сіракаба, до якого входили *Сіга* Наоя, Мусянокодзі Санеацу, Арісіма Такео), неореалізму (*Акутагава Рюноске*), модернізму й авангардизму. З 20-х рр. 20 ст. починає розвиватися пролет. л-ра (Хаяма Йосікі, *Кобаясі* Такідзі, *Токунага* Сунао, *Міямото* Юріко, *Такакура* Теру, *Накано* Сігехару, літ. критик Курахара Корехіто). В 1928 створено Всеяпонську федерацію пролет. мистецтва (НАПФ). У 30—40-х рр. в япон. л-рі склалися сильні шовіністичні тенденції. Після розгрому япон. мілітаризму 1945 пролет. письменники країни очолили рух за створення демократичної л-ри. В 1945 засн. Т-во нової япон. л-ри. Письменників, які заперечували мілітаризм і традиціоналізм в ім'я утвердження людської особистості (Оока Сьохей, Нома Хіросі, Хотта Йосіе, Ендо Сюсаку та ін.), об'єднала течія сенгоха («післявоєнна група»). В літературі 50—60-х рр. поряд з традиційним ліризмом *Кавабати* Ясунарі існували настрої відчаю (Дадзай Осаму), войовничі заклики (Місіма Юкіо), поширення набула «масова» література («література плоті» тощо). Л-ра 60—80-х рр. розвивається у взаємодії і протиборстві реалістичних і модерністських тенденцій. Гострі соціальні й моральні проблеми порушують у своїх романах і повістях Гомікава Дзюмпей, Ісікава Тацудзо, Кайко Такесі, Ое Кендзабуро. Значне місце в літературі Я. зайняла тема трагедії Хіросіми (Хотта Йосіе, Ібусе Масудзі, Ода Макото). Філософською проблематикою, поєднанням реалізму й фантастики відзначені твори Кобо Абе. Реалістичність, зв'язок з традиціями нар. театру притаманні п'єсам Кіносіти Дзюндзі. Прогресивні поети зайняли провідне становище у створеному 1962 об'єднанні Конгрес поетів Японії. Набуває поширення науково-фантастичний і детективний роман (у т. ч. соціально-критичний— твори Мацумото Сейтьо). Соціалістичний напрям сучасної япон. л-ри розвиває Спілка демократичної л-ри Японії (засн. 1965). Революц. боротьбу робітн. класу, протест проти мілітаризму і монополій, соціальне самоутвердження людини відображають у своїх творах Сімода Сьодзі, Кубота Сей, Накадзато Кісьо та ін. Література китайською мовою розвивалася автономно, під впливом кит. культури; коло користування нею було вузьким. Найвищого піднесення набула в 2-й пол. 14—15 ст. і в 17 — на поч. 19 ст. поезія. Укр. мовою перекладено і видано твори Акутагави Рюноске, Такакури Теру, Токунаги Сунао, Кобаясі Такідзі, Фудзіморі Сейкіті та ін. В Я. видано твори укр. письменників (Т. Шевченка, П. Тичини та ін.) в перекладах Кіносіти Т., *Комацу* С., Мураї Т., Сібуя Т., Тадзави X. та ін. Япон. мовою друкував свої оповідання й алегоричні казки письменник В. *Єрошенко*. У 1964 опубліковано зб. «Як умру...», до якої ввійшли переклади 26 творів Т. Шевченка. В 1961 і 1964 в Я. надруковано статті про укр. поета, проведено шевченківські вечори. В 1964 на *Міжнародному форумі діячів культури* в Києві з промовою виступив япон. літературознавець *Курода* Тацуо. У 1983 на *Дев'ятому міжнародному з'їзді славістів* (див. т. 12, Додаток) у Києві з доповіддю виступив япон. літературознавець Накамура Йосікадзу, який проаналізував кольорову символіку «Слова о полку Ігоревім» в її зіставленні з «Хейке-моногатарі». *Г. В. Якушева.*

Архітектура. Найдавнішим житлом в Я. були напівземлянки з покрівлею з жердин і очерету. На поч. н. е. склалась оригінальна дерев'яна каркасна система (синтоїстське святилище на п-ові Ісе, 3—5 ст.). Після проникнення в Я. буддизму в 6—7 ст. почалося буд-во за кит. і кор. зразками буддійських храмів, монастирів і пагод та палаців знаті. Це — величні дерев'яні споруди на кам. фундаментах, з високими покрівлями з черепиці або кори, багато оздоблені, з червоними, зеленими або позолоченими деталями і білими тинькованими стінами (монастир Хорюдзі в Нарі, поч. 7 ст.; палац Бьодоїн поблизу Кіото, 11 ст.). У 8 ст. на основі кит. містобудівних принципів було закладено міста Хейдзьо (сучас. Нара) і Хейан (сучас. Кіото). З 13 ст. розвивалося запозичене з Китаю садово-паркове мистецтво. Архіт. форми стали вишуканішими [«Золотий павільйон» (Кінкаку) в Кіото, 14 ст.]. З 16 ст. оборонні споруди почали оточувати ровом і кам. стінами (замок Білої Чаплі в Хімедзі, 14—16 ст.). Тоді ж склався традиційний тип япон. житла, який в основному зберігся і тепер: легкий дерев'яний модульний каркас, решітчасті розсувні стіни і перегородки, обклеєні вощеним папером, підлога, вкрита циновками-«татамі», покрівля з соломи, відсутність меблів (усі речі — в стінних шафах) і опалення. У 16 ст. почалася інтенсивна забудова Едо (сучас. Токіо): місто мало хаотичне планування, вузькі криві вулиці, щільну забудову, що властиве більшості міст Я. Для архітектури 17—19 ст. характерні споруди, переобтяжені декором (меморіальний ансамбль у Нікко) і строгі за формою (палац Кацура біля Кіото). З кін. 19 ст. почався бурхливий процес урбанізації, розвинулося пром. буд-во, почали застосовувати цеглу, пізніше — залізобетон і метал. У кін. 19 ст. япон. архітектори (Тацуно Кінго, Катаяма Отокума) використовували європ. стилі або еклектично поєднували форми япон. традиційного зодчества і зх.-європ. архітектури 19 ст. У кін. 20-х рр. в Я. під впливом Ле Корбюзьє почали поширюватися ідеї *функціоналізму*. Під час 2-ї світової війни міста Я. зазнали значних руйнувань; широке буд-во почалося в 50-х рр. Сучас. япон. архітектура здобула світове визнання завдяки синтезу нац. архіт. форм і сучас. конструкцій (меморіальний парк Миру в Хіросімі, 1949—56, арх. *Танге* Кендзо; міський зал Курасікі в Окаямі, 1960, будинок Яманасі в Кофу, 1966, обидва — арх. Танге Кендзо; Метрополітен фестівал холл в Токіо, 1960—61, арх. Майокава Куніо; ансамбль площі і транспортно-пішохід. вузол у районі Сіндзюку в Токіо, 1960—67, арх. Сакакура Джундзо; Палац міжнар. центру конференцій в Кіото, 1966— поч. 70-х рр., арх. Сатіо Отані). До XVIII літніх Олімпійських ігор 1964 та виставки «ЕКСПО-70» було проведено реконструкцію центрів великих міст, зокрема Токіо і Осаки, збудовано два олімпійські комплекси в Токіо (Йойогі, арх. Танге Кендзо; Комадзава, арх. Мурата Масасіко та Ашіхара І.), гол. павільйон виставки в Осаці (арх. Танге Кендзо). В кін. 60-х рр., незважаючи на високу сейсмічність, почали будувати хмарочоси (в Токіо, Осаці). Для сучас. міст Я. характерний контраст між діловим центром (з сучас. багатоповерховими спорудами) та житл. районами (з традиційною забудовою без комунальних вигод і з хаотичним плануванням). *В. П. Дахно.*

Образотворче мистецтво. Найдавніші твори мистецтва Я.— керамічні неолітичні посудини типу дзьомон. До 3—1-го тисячоліття до н. е. належать глиняні фігурки (догу), які умовно зображали людську постать і уособлювали собою сили природи. В період бронзового віку в кін. 1-го тис. до н. е. виробляли металеві прикраси, зброю, ритуальні дзвони (дотаку), прикрашені магічним орнаментом тощо. Характерним для 3—6 ст. є багатосюжетна і виразна пластика ханіва — фігури воїнів, жерців, слуг, тварин, моделі будинків, що ставилися навколо гробниць-курганів як магічна огорожа. З поширенням буддизму в 6—7 ст. створювали храмові вівтарні композиції, з численними скульптурними зображеннями персонажів буддійського пантеону (скульптура монастирів Хорюдзі, Якусідзі в Нарі та ін.). В період раннього середньовіччя розвивався портретний жанр у живописі та скульптурі (статуя Гандзіна в монастирі Тосьодайдзі в Нарі) і мистецтво театральних масок.

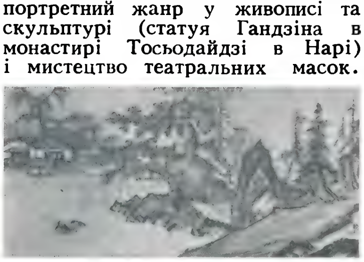
Сессю. Пейзаж. Фрагмент сувою. Живопис на папері. 1486. Ямагуті. Зібрання Морі.

Живопис Я. розвивався під впливом буддизму, а також кит. мистецтва. В 11—12 ст. він набув специфічно нац. рис, оформляючись у мистецтво школи Ямато-е (пейзажі на ширмах і перегородках), горизонтальні сувої емакімоно (ілюстрації до літерат. творів). Серед художників цього періоду — Фудзівара Такайосі, Фудзівара Нобудзане і Тоба Содзьо. Для горизонтальних сувоїв у 12—13 ст. характерне прагнення до фіксації конкретних подій, відтворення просторового середовища («Хейдзі-моногатарі-емакі», «Тандзін-енгі-емакі», 13 ст.). Живописний портрет цих часів відрізняється строгістю і виразністю («Портрет Мінамото Йорітомо» Фудзівара Таканобу).

З 14 ст. у школах буддійської секти Дзен розвивався монохромний живопис тушшю — суйбоку-га (пейзажі художників Дзьосецу, Сюбуна, Ода Тойо, відомого під псевдонімом *Сессю*). В 15 ст. сформувався світський профес. живопис. У творах школи *Кано*, засновником якої був Кано Масанобу, та школи Тоса (художник Тоса Мацунобу) знайшли відображення традиції кит. класичного живопису і нац. школи Ямато-е. У 15—17 ст. високого рівня досягло мистецтво декоративних розписів (Сотацу Таварая, Огата Корін). Значний вплив на образотворче мистецтво Я. цього часу зробило розповсюдження чайної церемонії; набуло розквіту виробництво простої за формою, вкритої різноманітною поливою кераміки. На поч. 17 ст. жанровий живопис склався в передову школу *Укійо-е*. Цю ж назву дістало мистецтво кольорової гравюри на дереві, яке стає провідним видом япон. мистецтва (майстри *Моронобу* Хісікава, *Харунобу* Судзукі, *Утамаро* Кітагава, *Хокусай* Кацусіка, *Хіросіге* Андо). З культурою міського населення 17—19 ст. пов'язаний самобутній вид мініатюрної скульптури, застібок-прикрас для одягу — *нецке*. Великою майстерністю відзначаються вироби прикладного мистецтва (ткання, вишивка, плетіння, лаки, металопластика).

Під впливом європ. мистецтва у кін. 19 ст. в Я. розвивається живопис олією — «йога» (Асаї Тю, Курода Сейкі та ін.). Його майстри наслідували *імпресіонізм*, *фовізм* (Умехара Рюдзабуро, Ясуї Сотаро), а в 1-й пол. 20 ст.— *абстрактне мистецтво*, *експресіонізм*, *сюрреалізм*. На нац. традиції спираються майстри живопису «ніхонга» (Томіока Тессай, Йокояма Тайкан, Такеуті Сейхо).

Велика Жовтн. соціалістич. революція мала великий вплив на розвиток демократичного мистецтва Я. (творчість Окамото Токі, Оцукі Гендзі, Йорімото Сірін, Янасе Масаму, Судзукі Кендзі та ін.). Після 2-ї світової війни у творчості прогресивних митців посилюється соціальна проблематика; твори присвячено темі трагедії жертв атомного бомбардування Хіросіми і Нагасакі (Марукі Ірі та Тосіко, Міта Гендзіро, Сакураї Макото, Фукуда Сінсей, Оно Тадасіге, Уено Макото). В сучас. япон. мистецтві існує багато шкіл і течій, стираються розбіжності між

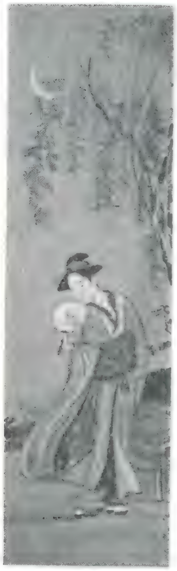
Суно. Красуня під вербою. Кольорова гравюра. 18 ст.

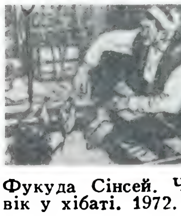
Фукуда Сінсей. Чоловік у хібаті. 1972.

основними школами «йога» і «ніхонга». Починаючи з 70-х рр. активізувалися культурні зв'язки Я. з Рад. Союзом. З 1975 галерея Геккосо в Я. влаштовує виставки рос. і рад. мистецтва, зокрема творів укр. рад. художників. У 1976 в Києві було експоновано виставку «Сучасний живопис Японії. Школа ,,ніхонга''», 1980 — виставку «Японська ксилографія. Нові відкриття радянських реставраторів». *Г. І. Біленко.*

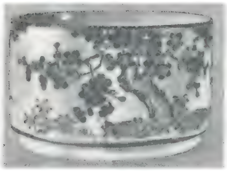
Нономура Нінсей. Чаша для чайної церемонії. 17 ст.

Музика. Нар. музика має давні традиції, пов'язана з працею, побутом, реліг. культами, багата жанрами. Пісні одноголосі, в них переважають парні метри. Муз. інструменти: щипкові — сямісен (лютня), кото (13-струнна цитра); духові — но-кан, сякухаті (флейти), соо (губний орган), хітирикі (рід гобою); ударні — тайко, ко-цудзумі, о-цудзумі (барабани), сьоко (гонг). Профес. музика була пов'язана з реліг. дійствами і театром; її коріння — у 6—7 ст. У 14 ст. сформувалися мистецтво театру ноо (декламація поєднувалася з співом, танцем, інструм. супроводом), в 16—17 ст. музика лялькового театру дзьорурі та музика *кабукі.*

Ко-омоте. Маска театру ноо.

Велика роль у розвитку японської музики належала Ін-ту муз. досліджень (засн. 1879, з 1886 — Токійська муз. школа). В 1897 відбувся 1-й виступ япон. симф. оркестру. Найстаріша оперна трупа —«Фудзівара», 1920 в Токіо створено оперну трупу «Асакусі». Композитори Ямада Косаку, Нобутокі Кійосі, Кійосе Ясудзі, Мацудайра Йоріцуне, які здобули європ. муз. освіту, заснували Нову федерацію композиторів (з 1930 — Япон. асоціація сучас. музики). Грунтуючись у своїй творчості на нац. традиціях, вони вдавалися до європ. прийомів композиції. Нац. муз. фольклор і класичну япон. музику широко використовували композитори Мамія Мітіо, Акутагава Ясусі. Муз.-освітню роботу проводить «Товариство трудящих — аматорів музики» («РООН», 1949). З кін. 40-х рр. набув поширення масовий хоровий рух антимілітаристського характеру «Співочі голоси Японії», який очолила Секі Акіко (керований нею Центр. токійський хор 1964 гастролював в СРСР). У 1949 засн. Робітничу муз. асоціацію, яка має мережу філіалів. З кін. 50-х рр. посилився вплив *авангардизму* (1949 засн. Експериментальну студію електронної музики; композитори Маюдзумі Тосіро, Морої Макото, Такахасі Юдзі).

Вистава театру ноо.

Розвиткові хореографічного мистецтва в Я. сприяли виступи А. Павлової (1922) та зарубіжних труп. В 1958 засн. Япон. балетну асоціацію, 1964 на базі Токійської балетної школи ім. П. І. Чайковського (засн. 1960) створено трупу «Токіо балет» (1966, 1970, 1979, 1982 гастролювала в СРСР). Серед сучас. композиторів — Нода Теруякі, Хатімура Йосіо, Ікебе Сінітіро; виконавців — диригенти Абе Комеї, Масасі Уеда (1958 виступав у Києві), Ватанабе Акео, Івакі Хіроюкі, Моро Такасі, Таяма Юдзі, піаніст Танака Кейко, скрипачка Кубо Йоко. В Я. працюють бл. 20 симф. оркестрів, камерно-інструм. ансамблі, квартет традиційних інструментів «Йонін-но каї» (1957) і хорові колективи, групи традиційної музики «Ніхон онгаку сюдан», «Сігенкан» та ін., Держ. муз. академія (з 1887), Ін-т музики 20 ст. (з 1957), Ун-т красних мистецтв і музики, Вища муз. школа Тохо в Токіо. На Україні гастролювала трупа «Токіо балет», піаністка Накамура Хіроко, в Японії — Капела бандуристів УРСР, балетна група Київського театру опери та балету. Нар. арт. УРСР Г. Ципола здобула 1-у премію на міжнар.конкурсі в Токіо (1976) за краще виконання партії Чіо-Чіо-сан (однойменна опера Дж. Пуччіні). *В. С. Мурза.*

Театр. Япон. профес. театр бере початок від давніх нар. землеробських обрядових свят. У 7—8 ст. виникли муз.-танц. видовища — гігаку і бугаку, які сприяли формуванню класичного япон. театру. Крім бугаку, який увібрав у себе елементи кит., кор., в'єтнам. театрів, у 8—12 ст. популярності набули і народні музично-танц. вистави сангаку (поєднання комедійних *пантомім,* пісень і танців, виступів жонглерів, фокусників, ляльководів). На поч. 12 ст. розвивалися нові види муз. вистав — денгаку та саругаку (останні влаштовувалися в дні реліг. свят). У кін. 14 — на поч. 15 ст. утворився новий вид япон. театру — ноо (синтезує музику, танець і драм. дію). В кін. 16 — на поч. 17 ст. у Кіото виникли ляльковий театр дзьорурі і театр *кабукі.* Останній вид поєднав мистецтво ноо і дзьорурі. В кін. 18 ст. кабукі досяг тих форм розвитку, які в канонічній формі збереглися і до сьогодні. В кін. 19 — на поч. 20 ст. з'явилися нові види театру — симпа і синкокугекі (актори частково запозичили виконавську традицію театру кабукі). На поч. 20 ст. під впливом європ. театру виник театр. напрям — сингекі (театр сучас. драми). В 1-й чверті 20 ст. Театр. студія при літ.-театр. асоціації «Бунгей кьокай», театри «Гейдзюцудза», «Дзію гекідзьо» знайомили японців з європ. драматургією (У. Шекспір, Г. Ібсен, Б. Шоу, М. Горький, Л. Толстой, І. Тургенєв), у Токіо діяв перший робітн. театр «Родо гекідан» (у репертуарі — твори про тяжке життя народу; 1923 акторів цього театру було заарештовано і страчено). В Токіо виникли театри «Цукідзі сьогекідзьо» і «Хайюдза», в основі творчості яких лежало мистецтво *перевтілення*, а в репертуарі були п'єси нац. драматургів Кобо Абе, Коями Юсі, твори зарубіжних авторів, зокрема рос. — А. Чехова, М. Горького, І. Тургенєва; серед вистав для дітей — «Дванадцять місяців» С. Маршака та ін. Театр «Мінгей», почавши діяльність 1947 виставою «Чайка» А. Чехова, звертався до п'єс нац. драматургів Коями Юсі, Кіносіти Дзюндзі, а також до творів рос. класики і рад. драматургів, зокрема О. Корнійчука («Платон Кречет»). При театрі працює кіностудія «Мінгей». У 1966 в Токіо створено нац. театр. центр «Кокуріцу гекідзьо» — єдиний у Я. держ. театр, що сприяє збереженню й розвитку традиц. жанрів. Театр. мистецтво сучас. Я. чітко поділяється на традиційний театр (бугаку, ноо, кабукі, дзьорурі) і театр європ. типу (драма, опера, балет). Традиції бугаку стали основою для розвитку класичної музики і танцю. Серед найвідоміших акторів 70—80-х рр.: в театрі ноо — Кіта Мінору, Хосьо Мотомаса Куро; в театрі кабукі — Ітімура Мандзеамон, Накамура Кандзабуро, Накамура Утаемон, Накамура Бунгорі, Мацумото Косіро; в симпа — Мідзутані Яеко; в синкокугекі — Сімада Сього, Тацумі Рютаро. Акторів для театрів Я. готують при театр. центрі «Кокуріцу гекідзьо» і в створеній 1949 школі-студії при театрі «Хайюдза». При цьому ж театрі діє н.-д. Ін-т театр. мистецтва Японії. *І. Г. Посудовська.*

Виступ ансамблю класичного і народного танцю «Котосоно».

Кіно. Вітчизн. кіновиробництво Я. зародилося 1899. Нац. кінематографія розвивалася у двох напрямах: дзидайгекі — фільми на істор. та легендарні сюжети (центр у Кіото) та гендайгекі — стрічки про сучасність (центр у Токіо). В 1923 кіновиробництво зосередилось у Кіото, що сприяло розквіту дзидайгекі («Мандрування Тюдзі», реж. Іто Дайсуке; «Дитина — фехтувальник», реж. Кінугаса Тейноске; обидва — 1927). Гендайгекі набув розвитку у творчості режисерів Мідзогуті Кендзі («Весняний шепіт паперової ляльки», 1926), Госьо Хейноске («Шахрайка», 1927) та ін. У 1929 прогресивні діячі кіно об'єдналися у Спілку япон. пролет. кіно (існувала до 1934), що створила кілька фільмів про робітн. рух. Було також знято ряд соціальних стрічок: «Холоп» (1927, реж. Іто Дайсуке), «Жива лялька» (1929, реж. Утіда Тому), «Симфонія міста» (1929, реж. Мідзогуті Кендзі). Утвердження звукового кіно пов'язане з фільмом «Сусідка і дружина» (1931, реж. Госьо Хейноске). В 1936 Мідзогуті Кендзі зняв фільми «Елегія Наніва» та «Гіонські сестри» — вершина реалізму передвоєн. кіно. В 30-х рр. Японія займала 2-е (після США) місце по виробн. фільмів. Основну продукцію довоєнних кінофірм («Тохо», «Сінко» та ін.) становили стрічки мілітаристського змісту. У повоєн. япон. кіно зростають прогресивні тенденції, пов'язані з творчістю режисерів *Імаї* Тадасі, Ямамото Сацуо, Кіносіта Кейсуке та ін., які розповідали про трагедію Хіросіми, тяжке життя трудящих. Серед кращих фільмів 50—60-х рр.: «Расьомон» (1950), «Червона борода» (1964; обидва — реж. *Куросава* Акіра), «А все-таки ми живемо»

(1951, реж. Імаї Тадасі), «Діти атомної бомби» (ін. назва — «Діти Хіросіми», 1952) та «Голий острів» (1960; обидва — реж. *Сіндо* Кането). Відомі режисери 60-х рр.— Ямамото Сацуо, Кобаясі Масакі, Імаї Тадасі. В 70-х рр. у Японії поширилися реакційні жанри «якудза-ейга» — фільми про злочинність і «панік-ейга» — кінокартини про катастрофи. Серед кращих соціальних стрічок 70—80-х рр.: «Оголені 19-літні» (в рад. прокаті — «Сьогодні жити, померти завтра», 1970, реж. Сіндо Кането), «Під стукіт трамвайних коліс» (1970), «Тінь воїна» (1982, обидва — реж. Куросава Акіра), «Каламутна ріка» (1981, реж. Кохей Огурі), «Легенда про Нараяму» (1983, реж. Імамура Сохей). Спільно з рад. кінодіячами створено фільми: «Москва, любов моя» (1974, реж. Йосіда Кендзі) та «Дерсу Узала» (1975, реж. Куросава Акіра). Популярні актори япон. кіно: Ямада Ісудзу, *Міфуне* Тосіро. Працюють кінофірми: «Ніккацу», «Сьотіку», «Тохо», «Тоей» та ін. *Н. М. Капельгородська.*

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Эйдус Х. Т. История Японии с древнейших времен до наших дней. М., 1968; История Японии (1945—1975). М., 1978; Петров Д. В. Япония в мировой политике. М., 1973; Савин А. С. Японский милитаризм в период второй мировой войны 1939—1945 гг. М., 1979; Иванов М. И. Рост милитаризма в Японии. М., 1982; Сутулін А. М. За кулісами імперіалістичного «партнерства». К., 1980; СССР — Япония. К 50-летию установления советско-японских отношений. М., 1978; Япония. М., 1981; Япония наших дней. Справочник. М., 1983; Накамура С. Японцы и русские. Пер. с япон. М., 1983; Певзнер Я. А. Государство в экономике Японии. М., 1976; Ковригин Е. Б. Экспорт капитала из Японии. М., 1977; Прохожев А. А. Организация управления экономикой и государством в Японии. М., 1977; Власов В. А. Японская промышленность. Научно-технический прогресс и его последствия. М., 1979; Научно-технический прогресс в Японии на рубеже 70—80-х годов. М., 1983; Кравцевич А. И. Япония и развивающиеся страны. М., 1981; Крупянко М. И. Советско-японские экономические отношения. М., 1982; Япония. Ежегодник. М., 1973—83; Глускина А. Е., Логунова В. В. Очерки истории японской демократической литературы. М.— Л., 1955; Японская литература. Исследования и материалы. М., 1959; Григорьева Т. П., Логунова В. В. Японская литература. М., 1964; Конрад Н. И. Очерки японской литературы. М., 1973; Григорьева Т. П. Японская литература XX века. М., 1983; Горегляд В. Н. Дневники и эссе в японской литературе X—XIII вв. М., 1975; Рехо К. Современный. японский роман. Пер. с япон. М., 1977; Боронина И. А. Поэтика классического японского стиха. М., 1978; Свиридов Г. Г. Японская средневековая проза сэцува. М., 1981; Кин Д. Японская литература XVII—XIX столетий. Пер. с англ. М., 1978; История современной японской литературы. Пер. с япон. М., 1961; Курахара К. Статьи о современной японской литературе. Пер. с япон. М., 1959; Рехо К. Современная японская повесть. Пер. с япон. М., 1980; Иофан Н. А. Культура древней Японии. М., 1974; Конрад Н. И. Очерк истории культуры средневековой Японии XV—XVI вв. М., 1980; Воронова Б. Г. Японская гравюра. М., 1963; Николаева Н. С. Декоративное искусство Японии. М., 1972; Сато Киоко. Современный драматический театр Японии. М., 1973.

ЯПО́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Японська академія — почесна наук. установа, засн. 1879 у Токіо. Об'єднує відомих учених країни, обраних Наук. радою Японії (засн. 1949) — дорадчим органом при уряді, що спрямовує наук. дослідження, бере участь в орг-ції наук. конференцій тощо. Складається з двох секцій: соціальних та гуманітарних наук, природничих наук та їх застосування. Академія є членом Міжнар. союзу академій. *А. В. Санцевич.*

ЯПО́НСЬКА МО́ВА — мова *японців*. За фонетичною системою, граматичною будовою та словниковим фондом Я. м. близька до *алтайських мов*. *Субстратом* Я. м. були *малайсько-полінезійські мови*. Майже половина слів Я. м. запозичена з китайської мови. Фонетичні риси літ. Я. м.: є 5 коротких і 5 довгих голосних, 7 дифтонгів; протиставлення приголосних за дзвінкістю — глухістю, м'якістю—твердістю; наголос музичний. За *типологією* — полісилабічна, *синтетична мова*. Категорії роду, особи, числа (число мають лише особові займенники), інфінітива, артикля Я. м. не властиві. Всі імена відмінюються за 12 аглютинативними відмінками. Дієслово має 10 способів, 3 стани, 3 релятивні форми часу і вид тривалості. Є багато форм ввічливості. Для Я. м. використовують *японське письмо*. Про л-ру Я. м. див. *Японія,* розділ Література.

Літ.: Сыромятников Н. А. Древнеяпонский язык. М., 1972; Сыромятников Н. А. Развитие новояпонского языка. М., 1978.

М. О. Сиром'ятников.

ЯПО́НСЬКА МУШМУЛА́ (Eriobotrya japonica) — невелике вічнозелене дерево 6—8 м заввишки або кущ. Листки суцільні, жорсткошкірясті, обернено-яйцевидні, ланцетні. Квітки дрібні, зібрані у верхівкові широкопірамідальні волоті, білі або кремові, пахучі. Плоди соковиті, кисло-солодкі, голі, жовто-оранжеві, їстівні. В СРСР, зокрема на Україні (Пд. берег Криму), використовується в декоративному садівництві і плодівництві.

ЯПО́НСЬКЕ МО́РЕ — напівзамкнуте море Тихого ок. між материком Євразія, о. Сахалін та Японськими островами. Омиває береги СРСР, Кореї та Японії. Найбільші затоки — Петра Великого та Східно-Корейська. Площа 1062 тис. км^2, глиб. до 3720 м. Рельєф дна являє собою замкнуту улоговину, у центр. частині якої підноситься підводне підняття Ямато (глиб. над гребнем 285 м), у північній — підняття Витязя та хребет Богорова. Взимку на Пн. Зх. моря температура поверхневих вод нижча за 0°, на Пд. Сх. — вища за +10°, влітку відповідно досягає +18° та +24, +26°. Солоність — 32—34,5 ‰. Пн.-зх. частина моря вкрита кригою переважно з листопада до березня. Часто бувають *тайфуни*. З риб промислове значення мають оселедці, тріска, минтай, камбала, сардина — івасі та ін., добувають трепангів, крабів та ін., а також мор. водорості (мор. капуста, ламінарія). Головні порти: Владивосток, Находка, Совєтська Гавань (СРСР), Чхонджін, Хиннам (КНДР), Ніїгата, Майдзуру (Японія). *С. П. Плетньов.*

ЯПО́НСЬКЕ ПИСЬМО́ — система письма, використовуваного для *японської мови*. Основу Я. п. становлять тисячі ієрогліфів, запозичених ще в 5—7 ст. з *китайського письма* (позначають корені слів), та два варіанти складового алфавіту: хірагана та катакана. 46 літерами хірагани передають службові слова й афікси, а літерами катакани записують запозичення з ін. мов та частину кит. коренів.

М. О. Сиром'ятников.

«ЯПО́НСЬКИЙ ГРИБ» — те саме, що й *«чайний гриб»*.

ЯПО́НСЬКИЙ ЛАК — лак, що його одержують з молочного соку стовбура і гілок *лакового дерева*. На повітрі молочний сік поступово буріє, а потім чорніє. Одержують червоний Я. л. (при додаванні кіноварі) та золотий (при додаванні золота). Я. л. має велику міцність і стійкість до атм. діянь. Предмети, вкриті ним, протягом століть зберігають блиск і красу.

ЯПО́НСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг у зх. частині Тихого ок., простягається від о. Сахалін до о. Тайвань майже на 3,5 тис. км. Архіпелаг включає понад 4 тис. островів (найбільші — *Хонсю, Хоккайдо, Кюсю, Сікоку*). На Я. о. розташована основна частина Японії. Острови материкового походження. Берегова лінія більшості з них порізана затоками та бухтами. Бл. 80 % території зайнято невисокими горами і височинами; гол. хребти: Кітамі та Хідака на о. Хоккайдо, Дева, Оу, Кітакамі, Хіда, Кісо, Акаїсі — на о. Хонсю. Бл. 150 вулканів (40 з них — діючі), у т. ч. *Фудзіяма* (вис. 3776 м) — найвища вершина архіпелагу. Часто бувають землетруси, *цунамі*. Поклади кам'яного вугілля, нафти, мідних і поліметалевих руд тощо. Клімат мусонний, від помірного на Пн. до субтропічного на Пд. і тропічного на о-вах Рюкю. Пересічна т-ра січня на о. Хоккайдо (Саппоро) —5°, липня +22°, на о. Кюсю (Кагосіма) відповідно —6° та +27°, на о-вах Рюкю +16° і +28°. Опадів 1000—3000 мм на рік. Восени бувають *тайфуни*. Осн. ріки — Сінано, Кітакамі (о. Хонсю), Ісікарі (о. Хоккайдо). На Пн. поширені підзолисті, лугово-болотні та бурі лісові грунти, в субтропіках і тропіках — жовтоземні й червоноземні, на рівнинах — окультурені алювіальні грунти. Бл. 60 % тер. Я. о. вкрито лісами, гол. чин. хвойними, у пд. частині — вічнозеленими субтропічними. Для охорони природи створено 25 національних парків (найвідоміші — Йосіно-Кумано, Сайкай, Сікоцу-Тоя, Фудзі-Хаконе-Ідзу), у мілководних частинах морів — підводні національні парки. *В. С. Гаврилюк.*

ЯПО́НЦІ — нація, основне (понад 99 %) населення Японії. Живуть також у США, країнах Лат. Америки, Канаді. Заг. чисельність — 117,6 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *японською мовою*. Релігія — *синтоїзм, буддизм,* які часто переплітаються між собою, мають місце т. з. «нові релігії» і незначною мірою — *християн-*

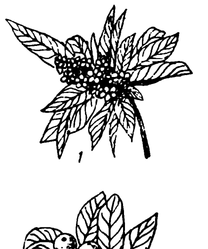

Японська мушмула:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами.

ство. Япон. народність сформувалась у 4—8 ст. н. е. В 2-й пол. 19 ст. склалась япон. бурж. нація. Більшість сучас. Я. працює в пром-сті. Осн. заняття селян — землеробство, садівництво, квітникарство, шовківництво, на Пн. країни — тваринництво, на узбережжі — рибальство та різні мор. промисли. Я. — народ давньої культури. Про історію, економіку і культуру Я. див. *Японія*.
Літ.: Пронников В. А., Ладанов И. Д. Японцы. М., 1983.

ЯР — негативна лінійно витягнута форма рельєфу, що утворюється внаслідок розмивання рихлих порід тимчасовими водотоками. Являють собою вимоїни з крутими схилами завдовжки до кількох кілометрів, шир. і глиб. до десятків метрів. На Україні Я. найпоширеніші у лісостеповій і степовій зонах, особливо в районах розвитку лесових порід (див. *Лес*). Я. завдають великої шкоди с. г. Боротьбу з ними ведуть шляхом захисного лісонасадження, протиерозійного землевпорядкування тощо. Див. також *Ерозія* в геології, *Ерозія грунту*.

Ю. С. Яралов.

ЯРА́ЛОВ Юрій Степанович (6.IX 1911, Тбілісі — 28.II 1983, Москва) — рос. рад. архітектор, доктор архітектури (з 1966), нар. арх. СРСР (з 1981), педагог. Член КПРС з 1943. У 1937 закінчив Азерб. індустріальний ін-т в Баку. Серед споруд — житл. будинок у Тбілісі (1933), театр в Аштараку (1956). Автор праць з теорії, історії та практики архітектури. З 1953 викладав у Моск. архіт. ін-ті (з 1971 — професор). Держ. премія СРСР, 1979. *Л. К. Кабанова.*

ЯРА́НГА (чукотське) — переносне житло кочових чукчів і коряків, а також деяких груп кочових евенів та юкагирів. У плані кругла. Кістяк (стінка у формі циліндра та конічна покрівля) складається з жердин. Його накривають оленячими шкурами. Використовується гол. чин. в оленярських колгоспних бригадах.

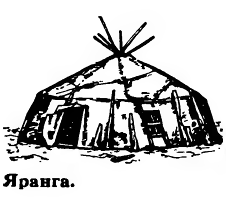
Яранга.

Я́РАЧ (Jaracz) Стефан Казімеж (24.XII 1883, Старі Жуковиці, тепер Тарнувського воєводства ПНР — 11.VIII 1945, м. Отвоцько, тепер Варшавського воєводства ПНР) — польс. актор, режисер, театр. діяч. Сценічну діяльність почав 1904. В 1915—16 перебував у Москві, де познайомився з К. С. *Станіславським,* у 1916—18 — у Києві, де грав у Польс. театрі, згодом — у Новому польс. театрі. В 1918—39 працював у театрах Варшави, Лодзі, Львова, Кракова та ін. У 1941 був ув'язнений у фашист. концтаборі в Освенцімі. Серед ролей: Пан Гельдгаб («Пан Гельдгаб» Фредра), Річард III («Річард III» Шекспіра) та ін. Вистави: «Дами і гусари» О. Фредра, «Хворий та й годі» Ж. Б. Мольєра та ін. *Р. Я. Пилипчук.*

Ю. Є. Ярвет.

Я́РВЕТ Юрі Євгенович (н. 18.VI 1919, Таллін) — ест. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1975). У 1945—49 навчався в Ест. театральному інституті. У 1952—65 та з 1970 — актор Таллінського театру драми ім. В. Кінгісеппа, у 1965—67 — актор ест. Молодіжного театру. Ролі: Бальзамінов («Одруження Бальзамінова» Островського), Войтинський («Людина і бог» Таммсааре), Клавдій («Гамлет» Шекспіра) та ін. Знявся у фільмах: «Непрошені гості» (1958), «Мертвий сезон» (1968), «Король Лір» (1971), «Береги» (1981). З 1982 — голова правління Театр. товариства Ест. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1981.

ЯРД, Я, yd (англ. yard) — одиниця довжини в англ. системі мір. 1 Я = 3 *футам* = 36 *дюймам* = = 0,9144 метра.

В. С. Яременко.

ЯРЕ́МЕНКО Василь Сергійович [20.X (1.XI) 1895, с. Рогинці, тепер Роменського р-ну Сум. обл.— 6.III 1976, Львів] — укр. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. Сценічну діяльність почав 1918 у Роменському укр. театрі. В 1922—76 працював в укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Серед ролей: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Гонта («Гайдамаки» за Шевченком, інсценізація Л. Курбаса), Богдан («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Городничий («Ревізор» Гоголя), Яго («Отелло» Шекспіра) та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.
Літ.: Завадка Б., Турчин Ю. Василь Яременко. К., 1973.
С. Л. Зайончківська.

В. С. Яременко в ролях Яго («Отелло» У. Шекспіра) та Гната Голого («Сава Чалий» І. Карпенка-Карого).

ЯРЕ́МЕНКО Гнат Гнатович [28.I (9.II) 1874, м. Бахмач, тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.— 26. VII (8.VIII) 1915, там же] — укр. живописець і графік. У 1895—97 навчався в Київ. рисувальній школі М. І. Мурашка, 1899—1904 — у петерб. АМ у В. *Маковського*. Автор живописних творів (зокрема «Із східного життя», 1903; «Портрет дружини художника», 1912), серії сатиричних малюнків, присвячених подіям революції 1905—07 в Росії (у т. ч. «Смерть самодержавству!», «Кадети душать революцію», «Карикатура на царський маніфест»). *В. М. Ханко*

ЯРЕ́МИЧ Степан Петрович [22.VII (3.VIII) 1869, с. Галайки, тепер Тетіївського р-ну Київ. обл.— 14.X 1939, Ленінград] — укр. рад. мистецтвознавець і художник. У 1882—87 навчався в *Лаврській іконописній майстерні*, в 1887—94 — у Київ. рисувальній школі М. І. Мурашка, а також у М. *Ге*. З 1900 жив у Петербурзі. Брав участь у розписах Володимирського собору в Києві. Серед живописних творів: «Княжа гора під Каневом», «Вид на Дніпро», «Українська дівчина», «Поле». Досліджував творчість рос. художників. Автор статей про укр. мистецтво («Пам'ятки мистецтва XVI і XVII ст. в Києво-Печерській лаврі», 1900; «Андріївська церква в Києві», 1903). З 1918 працював у Ермітажі.

ЯРЕ́МНІ ВЕ́НИ — парні *вени,* що збирають кров із ділянки голови й шиї людини та хребетних тварин. У людини з кожного боку розрізняють зовнішню та передню Я. в. (т. з. поверхневі шийні вени) і внутрішню Я. в., яка виходить з порожнини *черепа* через яремний отвір, іде спочатку поряд із внутр. *сонною артерією,* а далі — поряд із загальною сонною артерією.

ЯРЕ́МЧА — місто обласного підпорядкування Івано-Фр. обл. УРСР. Розташована в долині р. Пруту. Залізнична станція. Засн. 1895. Села Ямна і Дора, які ввійшли в межі міста, відомі з кін. 16 — поч. 17 ст. У 1738 — 45 поблизу Я. діяв загін *опришків,* який очолював О. *Довбуш*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Я. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Я. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Під час *Карпатського рейду 1943* поблизу Я. партизани з'єднання С. А. *Ковпака* вели запеклі бої проти гітлерівців. З 1963 Я.— місто. У Я.— комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 4 заг.-осв., музична та мистецтв школи; лікарня: 3 б-ки; музеї: партизанської слави та атеїзму, парк. Туристські бази — «Гуцульщина» і «Динамо», 5 будинків відпочинку, піонерські табори. Об'єкт туризму. В Я. встановлено пам'ятник партизанам-ковпаківцям (1967, арх. В. Бородай; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Бородай* В., т. 1, с. 512—513). Я.— кліматичний низькогірний курорт. Розташована на схилах Укр. Карпат, на висоті 665 м над р. м. Клімат помірно континентальний: зима помірно м'яка, літо помірно тепле; опадів бл. 900 мм на рік. Осн. лік. засіб — *кліматотерапія*. Показання: різні форми (в т. ч. активні) туберкульозу легень, ревматизм, захворювання органів руху і опори, нервової системи та ін. Функціонує цілий рік.

ЯРЕМЧУ́К Лідія Григорівна (н. 8.XII 1945, Київ) — рос. і укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1976. Після закінчення 1968 Київ. театр. ін-ту ім. І. Карпенка-Карого працює в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Поліна («Гравець» за Достоєвським), Варя («Вишневий сад» Чехова), Білкун («Кафедра» Врублевської), Долорес («Камінний господар» Лесі Українки), Люсі Мерікур («Бувайте здорові» Шеню). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983. *Ю. В. Петров.*

ЯРИ́ЖНІ ЛЮ́ДИ,ярижки, яриги — 1) Деякі групи найбіднішого населення в Рос. державі 16—18 ст., які за наймом працювали вантажниками, бурлаками, веслярами на річкових і морських суднах тощо (див. також *Робітні люди*). 2) Земські Я. л.— в Рос. державі служителі в *приказах*, які виконували поліцейські функції.

ЯРИ́ЛО, Ярун — у міфології сх. слов'ян бог весняної плодючості; його вшановували і як бога Сонця, весни, любострастя. Культ Я. був поширений у Київ. Русі в дохристиянські часи й пізніше. Як пережиток язичництва весняні свята на честь Я. у сх. слов'ян були відомі ще на поч. 20 ст. З запровадженням християнства Я. ототожнили з Юрієм (Георгієм) Побідоносцем.

Я́РИН Вячеслав Миколайович [21.IX (3.X) 1883, Петербург — 30.III 1968, Київ] — укр. рад. вчений, спеціаліст у галузі залізобетону, дійсний член АБіА УРСР (1956—64), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1947). Закінчив (1910) Петерб. ін-т інженерів шляхів. У 1921—30 викладав у Київ. політех. ін-ті (з 1928 — професор), 1930—41 та з 1944 — в Київ. інженерно-буд. ін-ті. Осн. праці — з питань мостобудування і залізобетонних конструкцій. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЯРИЧЕ́ВСЬКИЙ Сильвестр Гнатович (літ. псевд.— Шальвір, С. Яр; 14.I 1871, м. Рогатин, тепер Івано-Фр. обл.— 30.III 1918, м. Серет, тепер СРР) — укр. письменник. Навчався у Львів. та Віденському ун-тах. Викладав у гімназіях Перемишля, Коломиї, Кіцмані, з 1909 жив у Сереті. Автор реалістичних оповідань з життя селян, робітників та інтелігенції (збірки «Серце мовить», «На хвилях життя», 1903; «Між терням і квітом», 1905), віршів («Пестрі звуки», 1904). Писав драми і поеми на істор. теми. Перекладав твори рос., нім., польс. та словенських поетів. Я. належать розвідки з питань мистецтва, праця про Т. Шевченка (1914).

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957; Твори, т. 1—2. Бухарест, 1977.

Ф. П. Погребенник.

Я́РІ КУЛЬТУ́РИ — однорічні с.-г. рослини, що їх висівають весною і одержують урожай в рік посіву; проходять стадію *яровизації* навесні при температурі 3—12°. Цим Я. к. відрізняються від *озимих культур*. До Я. к. належать численні і різні види с.-г. культур — ярі сорти пшениці, жита, ячменю, а також овес, гречка, просо, кукурудза, горох, овочеві, багато кормових та ін. культур.

Я́РКА — молода, що не була в паруванні, *вівця свійська*. Після відлучення ягнят від маток Я. відокремлюють від баранчиків і утримують їх до настання *парувального віку* (12—20 міс.) в окремих отарах (див. *Стадо*). Весною, у річному віці Я. бонітують (див. *Бонітування тварин*), а восени перед паруванням розподіляють відповідно до їх бонітувальних класів по отарах. Правильне вирощування Я. і своєчасне їх парування прискорюють *відтворення стада* овець і дають можливість одержувати здоровий приплід і високий настриг високоякісної вовни. *В. М. Хрящевський.*

ЯРКО́ВСЬКИЙ Павло Йосипович (1781—24.V 1845, Київ) — укр. бібліотекар і бібліограф, один із перших книгознавців і викладачів бібліографії на Україні. Закінчив Кременецьку школу, де 1801 працював бібліотекарем і викладачем франц. мови. У 1809—32 завідував б-кою в Волинській гімназії (Кременецькому ліцеї), де читав курс бібліології. Після закриття ліцею і передачі його б-ки Київ. ун-ту Я. до кінця життя працював бібліотекарем Київ. університету.

Літ.: Розет Р. И. Лекционный курс П. О. Ярковского по библиографии. «Советская библиография», 1956, в. 42; Корнейчик І. І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період. Х., 1971.

Ф. П. Максименко.

ЯРЛИ́К (тюрк., букв.— веління, наказ) — 1) Документ дипломатичний або внутрішньодержавного управління в *Золотій орді*, згодом — у Кримському, Казанському, Астраханському ханствах. В період *монголо-татарського іга* Я. ханські видавалися князям Пн.-Сх. Русі на велике чи удільне князювання. 2) Наклейка на речах, товарах із зазначенням назви, кількості, місця виготовлення тощо.

ЯРМАРКИ́ (від нім. Jahrmarkt, букв.— щорічний торг) — періодичні торги, що їх проводять у певному місці; одна з найбільш ранніх форм торгівлі. Регулярно Я. проводилися в різних європ. країнах прибл. з 10 ст. З розвитком капіталізму великі Я. перетворилися на ярмарки-виставки, де торгівля відбувається за зразками товарів, а згодом і за певними стандартами. На Україні Я. поширилися з 16 ст. Найвідомішими з Я. були Хрещенський у Харкові, Іллінський у Полтаві, Воздвиженський у Кролівці, щорічний Хрещенський *контрактовий ярмарок* у Києві. В зх. областях України міжнар. значення мав Я. у Львові. В СРСР з переходом до *нової економічної політики* ярмаркова форма торгівлі була використана Рад. д-вою для налагодження порушених 1-ю світовою та громадян. війнами торг. зв'язків між різними районами країни. В сучас. практиці більшість існуючих роздрібних Я. має місц. характер: в них беруть участь держ. і кооп. торг. орг-ції і колгоспи. Серед Я. такого типу відомий Сорочинський Я., який існував здавна і відновився 1966. Оптові Я. є формою встановлення госп. зв'язків між торгівлею і пром-стю та постачальниками товарів. На оптових Я. відбувається купівля-продаж товарів за зразками. Оптові Я. бувають міжресп., респ., міжобласні, обласні і Я. по продажу лишків товарів. Я. допомагають встановлювати оптимальні пропорції між платоспроможним попитом на товари і розмірами їхнього виробн., поєднувати централізоване начало в розподілі *товарних ресурсів* з ініціативою окремих пром. і торг. підприємств. З 1922 СРСР — учасник міжнар. Я., осн. напрями діяльності яких регламентує Союз міжнар. ярмарків (СМЯ), заснований 1925 в Парижі.

В. К. Задорожний.

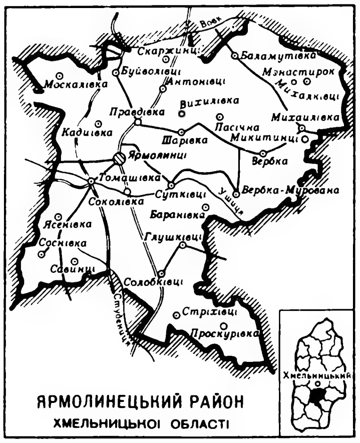

ЯРМА́ТОВ Каміль Ярматович (2.V 1903, м. Канібадам, тепер Тадж. РСР — 17.XI 1978, Ташкент) — узб. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1959), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1930. В кіно — з 1924 (спочатку — актор). У 1931 закінчив режисерський ф-т ДІКу. Поставив фільми: «Далеко на кордоні» (1931), «Алішер Навої» (1948), «Авіценна» (1957), «Буря над Азією» (1965), «Вершники Революції» (1968), «Далекі близькі роки» (1977). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

К. Я. Ярматов.

ЯРМАЧЕ́НКО Микола Дмитрович (н. 6.IX 1928, с. Черемошна, тепер Поліського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. педагог, академік АПН СРСР (з 1982), професор (з 1971). Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. пед. ін-т (1951) і до 1973 працював у ньому (з 1968— проректор). З 1973 — директор Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР. Я.— Голова Пед. т-ва Укр. РСР. Наук. праці — з проблем теорії та історії педагогіки, *сурдопедагогіки*.

Тв.: Історія сурдопедагогіки. К., 1975; Проблема компенсации глухоты. К., 1976; Актуальні питання педагогічної науки. К., 1978; Народное образование в Украинской ССР. К., 1979.

Н. П. Калениченко.

ЯРМО́ЛИНЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 51,6 тис. чол. (1984). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Ярмолинці*. Я. р. розташований в межах Подільської височини. Поверхня хвиляста з останцево-вододільними плато, розчленованими долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини — глина, пісок. Річки — Вовк (бас. Пд. Бугу), *Ушиця* (прит. Дністра). Грунти — опідзолені чорноземи та чорноземи типові малогумусні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (переважно граб і береза) займають 7,5 тис. га. Найбільші пром. підприємства: ярмолинецькі верстатобуд., цегельний, кукурудзокалібрувальний, прод. товарів заводи, Проскурівська паперова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Ярмолинці). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 68,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, горох, ячмінь,

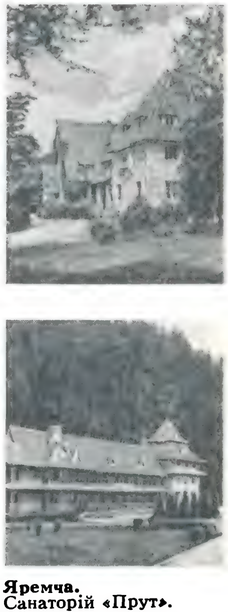
Яремча.
Санаторій «Прут».
Турбаза «Гуцульщина»

Б. Л. Яровинський.

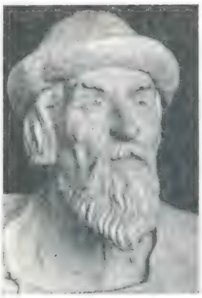

Ярослав Мудрий. Реконструкція М. М. Герасимова.

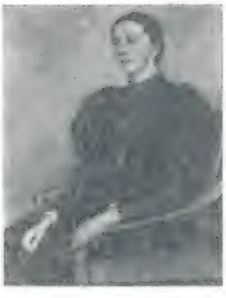

Е. Ярнефельт. Портрет Матильди Вреде. Гуаш. 1896. Атенеум. Хельсінкі.

Ярославль. Церква богоявлення. 1684—93.

кукурудза, цукр. буряки, овочеві, картопля. У Я. р.— 23 колгоспи, 4 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Ярмолинці. Автомоб. шляхів — 488 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км. У районі — 45 заг.-осв. і 2 муз. школи; 52 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 64 клубні установи, кінотеатр, 54 кіноустановки, 57 б-к. У с. Сутківцях — пам'ятка архітектури церква-фортеця (15—16 ст.). У с. Старій Соколівці (тепер с. Соколівка Я. р.) народився укр. рад. фізіолог і біофізик П. Г. *Богач,* у с. Микитинцях — укр. рад. письменник К. О. *Гордієнко,* у с. Михалківцях — польс. і укр. композитор М. *Завадський,* у с. Вихилівці — укр. письменник і публіцист М. П. *Левицький* та укр. рад. геолог В. О. *Сельський.* У Я. р. видається газ. «Вперед» (з 1931). *А. А. Матковський.*

ЯРМО́ЛИНЦІ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташовані поблизу р. Ушиці (прит. Дністра). 8,1 тис. ж. (1984). Перша писемна згадка про Я. належить до 1400. Були під владою шляхет. Польщі. В 1455 Я. надано *магдебурзьке право.* Після 2-го поділу Польщі (1793) Я. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. З 1958 Я.— с-ще міськ. типу. У селищі — кукурудзокалібрувальний, верстатобуд., прод. товарів, 2 цегельні заводи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи; лікарня; Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

Я́РНЕФЕЛЬТ (Järnefelt) Арвід (16.XI 1861, Пулково, під Ленінградом — 27.XII 1932, Хельсінкі) — фін. письменник. У 1886—88 навчався в Моск. ун-ті. В ці роки опубл. «Листи з Росії». У 90-х рр. став прихильником ідей Л. Толстого. В романі «Вітчизна» (1893) змалював кризисні явища фін. нац. руху, процес розшарування села. Аграрні відносини — тема п'єси «Самуель Кроель» (1899), романів «Діти матері-землі» (1905), «Жителі Венех'оя» (1909), памфлета «Земля належить всім!» (1907). У романі «Єлена» (1902) та багатьох ін. творах відобразив поширення соціалістичних ідей. Сімейна хроніка «Роман моїх батьків» (т. 1—3, 1928—30) — своєрідний літопис епохи з характеристикою сусп. та літ. життя. *Е. А. Лисецька.*

Я́РНЕФЕЛЬТ (Järnefelt) Еро (8. XI 1863, Виборг — 15.XI 1937, Хельсінкі) — фін. живописець. У 1881 навчався в Рисувальній школі Т-ва заохочування художників у Гельсінгфорсі, 1883—85 — в петерб. АМ, 1886—91 — в академії Жюльєна в Парижі. Твори: настінні розписи ун-ту в Хельсінкі (1916—20); портрети — композитора Я. Сібеліуса (1892), проф. Ю. Р. Даніельсона-Кальмарі (1896); жанрові картини — «Пралі на березі» (1889), «Господар і наймити», «Підневільна праця» (обидві — 1896). Картини Я. зберігаються в Атенеумі в Хельсінкі.

ЯРОВА́ — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована на лівому березі Сіверського Дінця, за 6 км від залізнич. ст. Слов'яногірськ. 2,7 тис. ж. (1984). У Я.— бригада радгоспу «Комуніст». Заг.-осв. школа; мед. амбулаторія; клуб, 2 б-ки. Я. засн. 1670, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЯРОВИЗА́ЦІЯ — 1) *Індукція* або прискорення переходу рослин від вегетативного (нестатевого) розвитку до генеративного (статевого) під впливом т-ри і деяких ін. зовнішніх факторів; стадія в розвитку однорічних насінних рослин, яку вони проходять в початкові фази росту (в стані кільчення насіння, сходів чи у фазі кущення) при знижених т-рах (ярі культури при 3—12° протягом 7—12 днів, озимі — при 0—3° протягом 40—50 днів і більше, залежно від культури і сорту). 2) Агротех. прийом, який полягає у штучному передпосівному діянні низької т-ри на насіння озимих культур, що знаходиться в стані кільчення, для прискорення *розвитку рослин* і забезпечення плодоношення в перший рік життя при весняній сівбі. Використовують в *селекції* рослин. *В. Ф. Настенко.*

ЯРОВИ́Й Михайло Михайлович (12.II 1864, с. Мошни, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.— 18.II 1940, Київ) — укр. художник. У 1888 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури та архітектури. В 1890 перебував у Австрії та Італії. Автор ряду портретів (О. Коріна, 1893, З. Гайдай, поч. 30-х рр.) та картин на побутові теми («На оглядинах у нареченої», «Зустріч велосипедистів», «Два покоління», 1894). Працював у книжковій графіці; один з перших ілюстраторів А. Чехова (1903—09), автор рисунків до «Сцен і оповідань» П. Раєвського. У 1891—1916 брав участь у виставках «Московского товарищества любителей художеств», «Товариства художників-киян» та ін. *С. І. Білокінь.*

ЯРОВИ́НСЬКИЙ Борис Львович (н. 11.III 1922, Полтава) — укр. рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1977). Закінчив Моск. (1942) та Харків. (1949) консерваторії. Твори: опера «Лейтенант Шмідт» (1970); балети «Пори року» (1959) та «Поема про Марину» (1967); муз. комедії «Біля самих вершин» (1951) та «Чарівний промінь» (1976). Вокально-симф., оркестрові, камерно-інструм. твори; хори, романси, обробки нар. пісень, музика до драм. вистав і кінофільмів, ред. та інструментовки опер «Доля людини» і «Тихий Дон» («Григорій Мелехов») І. Дзержинського, а також «Богдан Хмельницький» К. Данькевича; редакція та аранжировка Державного гімну УРСР (1979). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ЯРОВИ́Т — у міфології балтійських слов'ян бог плодючості, Сонця і війни, подібний до *Ярила.*

ЯРОЗАКРІ́ПЛЮВАЛЬНІ НАСА́ДЖЕННЯ — комплекс лісонасаджень для боротьби з утворенням і поширенням *ярів*; прияружні і прибалкові лісові смуги; водовбираючі лісові насадження по горизонтах схилових земель; насадження по берегах *балок* і схилах ярів; насадження, що закріплюють вимоїни ярів та ін. *протиерозійні лісові насадження.* *М. М. Грисюк.*

ЯРОЗИ́Т (від назви місцевості Харосо в Іспанії) — мінерал класу сульфатів. $KFe_3^{3+}(OH)_6[SO_4]_2$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,91—3,30. Твердість 3,0—3,5. Колір жовтий, бурий. Блиск алмазний до скляного. У Рад. Союзі є в РРФСР (на Уралі), Казахстані, на Україні (зокрема в Карпатах). Його одержують і штучно. Застосовують для виготовлення полірувального порошку — крокусу.

ЯРОМЕНО́К Юрій Іванович (4.II 1924, Гянджа, тепер Кіровабад — 28.VI 1979, Київ) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. У 1953 закінчив Львів. поліграф. інститут ім. І. Федорова. Працював у галузі геральдики і пром. графіки. Твори: медалі — «На відзнаку п'ятдесятиріччя Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1917—1967» (1967), «50 років ЛКСМУ» (1969); нагрудні знаки — «Лауреат Державної премії Української РСР» (1970) та ін.

ЯРОПО́ЛК І Святославич (р. н. невід.— п. 980) — великий князь київський (972 або 973 — бл. 978). Старший син *Святослава Ігоровича.* Вів боротьбу з братами Олегом — князем древлянської землі, *Володимиром Святославичем* — тодішнім новгородським князем. У 977 Я. І захопив володіння Олега, самого Олега було вбито. Володимир утік до Скандінавії, де найняв дружину *варягів,* з допомогою якої 980 повернув собі Новгород, завоював Полоцьке князівство і здобув Київ. Я. утік до м. Родня, де з відома Володимира його було вбито.

ЯРОСЛА́В ВСЕ́ВОЛОДОВИЧ (8.II 1191—30.IX 1246) — великий князь владимирський (з 1238). Син *Всеволода Велике Гніздо,* батько *Олександра Невського.* Брав участь у численних міжусобицях рус. князів у 1-й пол. 13 ст., у 20—30-х рр. 13 ст. кілька разів князював у Новгороді, боровся проти нім. агресії на Пн.-Зх. Русь. У 1243 хан Золотої орди *Батий* затвердив його великим князем усієї Русі, включаючи *Київське князівство.* Посилення влади Я. В. викликало невдоволення у монг. ханів. Я. В. було викликано до великого хана Гуюка і отруєно.

ЯРОСЛА́В МУ́ДРИЙ (бл. 978—2.II 1054, Вишгород, похований у Софійському соборі в Києві) — держ. діяч *Київської Русі,* великий князь київський з 1019, син *Володимира Святославича.* Після смерті батька (1015) протягом кількох років вів боротьбу за великокнязівську владу проти брата *Святополка Окаянного.* Сприяв зміцненню феод. відносин. За його князювання було складено збірник законів давньорус. феод. права — «Правду Ярослава» (див. *«Руська правда»*). За Я. М. християнство остаточно утвердилося на Русі; було поставлено першого митрополита з руських *Іларіона.* Разом з братом *Мстиславом Володимировичем* 1031 відвоював *Червенські міста,* загарбані 1018 *Болеславом І.* В 1043 Я. М. організував похід

Русі на Візантію. На Пд. за Я. М. давньорус. д-ва укріплювала степовий кордон, будуючи «гради» понад Россю; вела боротьбу проти *печенігів*. У 1036 давньорус. військо вщент розгромило їх біля Києва. Зміцненню міжнар. становища Русі сприяли родинні зв'язки Я. М. з правителями багатьох європ. країн (див. *Інгігерда, Анна Ярославна, Єлизавета Ярославна*). Я. М. був високоосвіченою для того часу людиною. За його князювання здійснювалося велике будівництво (*Софійський собор, Золоті ворота* в Києві тощо). Він створив *бібліотеку Софійського собору*. За Я. М. Київська Русь була великою і могутньою д-вою. Після смерті Я. М. давньорус. землі було поділено між п'ятьма його синами (*Ізяславом Ярославичем, Святославом Ярославичем, Всеволодом Ярославичем*, Ігорем і Вячеславом).

ЯРОСЛА́В ОСМОМИ́СЛ (30-і рр. 12 ст.— 1.X 1187) — князь галицький (1153—87), син *Володимирка*. Прізвисько «Осмомисл» (той, що має «вісім смислів») означало мудрий, розумний. Прагнучи зміцнити князівську владу, Я. О. боровся проти боярської верхівки, яка намагалася виділити свої землі з князівства. За князювання Я. О. *Галицьке князівство* зміцніло, територія його розширилася (було приєднано землі в пониззі Дунаю). Союзницькі відносини з Угорщиною Я. О. закріпив шлюбом своєї дочки з королем Стефаном III (1167). Разом з ін. давньорус. князями вів боротьбу проти *половців*. Про могутність Я. О. згадується в «*Слові о полку Ігоревім*».

ЯРОСЛА́ВЕНКО Ярослав Дмитрович (справж. прізв.— Вінцковський; 30.III 1880, Львів — 26.VI 1958, там же) — укр. рад. композитор і хоровий диригент. У 1898—1900 навчався у Львів. консерваторії, 1904 закінчив Львів. політех. ін-т. В 1906 — один з організаторів муз. видавництва «*Торбан*». У 1945—48 — зав. муз. кабінетом б-ки АН УРСР. Твори: опера «Відьма» (1922, за повістю М. Гоголя «Загублена грамота»), оперета «Баб'ячий бунт» (1921); твори для духового оркестру (14 маршів), фортепіано («Думки і коломийки», 1940), хори, романси, пісні, обробки нар. пісень.

Літ.: Білинська М. 100-річчя Я. Ярославенка. «Музика», 1980, № 3.

ЯРОСЛА́ВЛЬ — місто, обласний центр РРФСР. Розташований на р. Волзі. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, значний річковий порт. 623 тис. ж. (1984). Поділяється на 6 районів. Засн. бл. 1010 кн. *Ярославом Мудрим*. З 1463 — в складі *Московського великого князівства*. З 1777 — центр намісництва, з 1796 — губернії. Перший марксистський гурток створив у Я. 1895 О. М. *Стопані*. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. Частини Червоної Армії, робітники придушили в місті *Ярославський контрреволюційний заколот 1918*. З 1936 Я.— обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Я. — значний пром., наук. та культур. центр країни. Розвинуті машинобудування (об'єднання по виробництву автомобільних дизельних двигунів «Автодизель», заводи паливної і дизельної апаратури, електромаш.-буд. «ЯЕМЗ», холодильних машин, деревообр. обладнання та ін.), хім. (з-ди: шинний, синтетичного каучуку, тех. вуглецю, гумо-тех. виробів, виробниче об'єднання «Лакофарба» та ін.), легка (комбінати тех. тканин «Червоний Перекоп» та ф-ка тех. тканин), харч. та буд. матеріалів пром-сть. Новоярославський нафтопереробний з-д. ТЕЦ. У Я. — 5 вузів, у т. ч. *Ярославський університет*, 11 серед. спец. навч. закладів. Музеї: істор.-архіт. музей-заповідник та художній. Театри драм. ім. Ф. Г. Волкова (засн. 1750) та ляльок, цирк, філармонія.

Серед архіт. пам'яток — ансамбль Спасо-Преображенського монастиря (16 ст.), церкви Миколи Надеїна (1620—21, перебудована; розписи 1640—41), Іллі Пророка (1647—50, розписи 1680—81), Іоанна Златоуста в Коровниках (1649—54) та ін.; митрополичі палати (17 ст.); будівлі в стилі *класицизму* (кін. 18 — поч. 19 ст.). В рад. час споруджено нові житл. райони («Брагіно» та «Красний Бор», обидва — арх. І. Лялякіна та ін.), а також ряд громад. і культурно-побутових будівель (Палац культури моторобудівників, 1965, арх. О. Мулік; річковий вокзал, 1976, арх. Т. Садовський). Пам'ятники: В. І. Леніну (1939, 1958), М. Некрасову (1958), монумент на честь бойових і трудових подвигів ярославців у роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 (1968), К. Марксу (1972), Ф. І. Толбухіну (1972).

ЯРОСЛА́ВСЬКА БИ́ТВА 1245 — битва між давньоруським військом та загонами угор. і польських феодалів 17.VIII біля м. Ярослава на р. Сяні (тепер на тер. ПНР). Скориставшись з ослаблення *Галицько-Волинського князівства* внаслідок навали орд *Батия* і боротьби великих феодалів-бояр проти кн. *Данила Галицького*, угор. король Бела IV влітку 1245 почав облогу м. Ярослава. Кн. Данило Галицький, зібравши військо, до якого приєднався загін *половців*, вирушив з м. Холма до м. Ярослава. Після запеклого бою загарбники зазнали поразки. Внаслідок Я. б. було дано відсіч агресії угор. і польс. феодалів й тимчасово відновлено єдність Галицько-Волинського князівства.

ЯРОСЛА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 11.III 1936. Площа 36,4 тис. км². Нас. 1446 тис. чол. (на 1.I 1984). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас. — 80 %. Поділяється на 17 районів, має 10 міст і 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Ярославль*. Я. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Область розташована в серед. частині Сх.-Європейської рівнини (низовини Молого-Шекснинська, Волзько-Нерльська, Ярославсько-Костромська). З Пд. Зх. на Пн. Сх. тягнуться Борисоглєбська (вис. до 292 м), Углицька, Даниловська височини. На Пд.— схили Клинсько-Дмитровського пасма. Корисні копалини: глини, гравій, піски, торф; є мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —10,5°, липня +17,5°. Опадів 500—600 мм на рік. Гол. ріка — *Волга*, її найбільші притоки Нерль, Юхоть, Которосль (праві). Найбільші озера — Неро та Плещеєво, Рибінське водосховище. Грунти переважно дерново-підзолисті, трапляються сірі лісові, по долинах річок — алювіально-лучні. Під лісом (сосна, ялина, береза, дуб) 36 % тер. області. У Я. о. значного розвитку набули багатогалузева пром-сть та інтенсивне високопродуктивне сільське господарство. Енерг. господарство області базується на місц. паливі (діють три ТЕЦ, Ярославська ДРЕС) та гідроресурсах. Розвинуте машинобудування (неметаломістке). Головні центри: Ярославль, Андропов (кол. *Рибінськ)*, Углич. Хім. промисловість представлена з-дами: шин, синтетичного каучуку, лакофарбовими, гумо-тех. виробів, тех. вуглецю, фотопаперу та ін.

Діють Новоярославський та Константиновський нафтопереробні з-ди. Підприємства легкої пром-сті спеціалізуються на виробн. тех. тканин (ярославські комбінат «Червоний Перекоп» і ф-ка тех. тканин), бавовняних і вовняних тканин, прядива. Працюють льонозаводи, швейні, взут., овчинно-хутрові, валяльно-повстяні ф-ки, шкіряний з-д. Розвинута харч. та буд. матеріалів пром-сть. Виробн. сірників, меблів. На базі старовинних нар. промислів створена ф-ка «Ростовська фініфть».

Сільське господарство спеціалізується на виробництві картоплі, овочів, льонарстві та мол.-м'ясному тваринництві. Проводяться значні роботи по меліорації земель. Вирощують зернові культури, картоплю, льон, кормові та овочеві культури. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Птахівництво; рибальство — гол. чин. в Рибінському водосховищі. Осн. залізнична магістраль

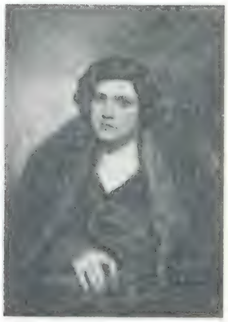

М. М. Яровий. Портрет З. М. Гайдай. Початок 30-х років 20 ст.

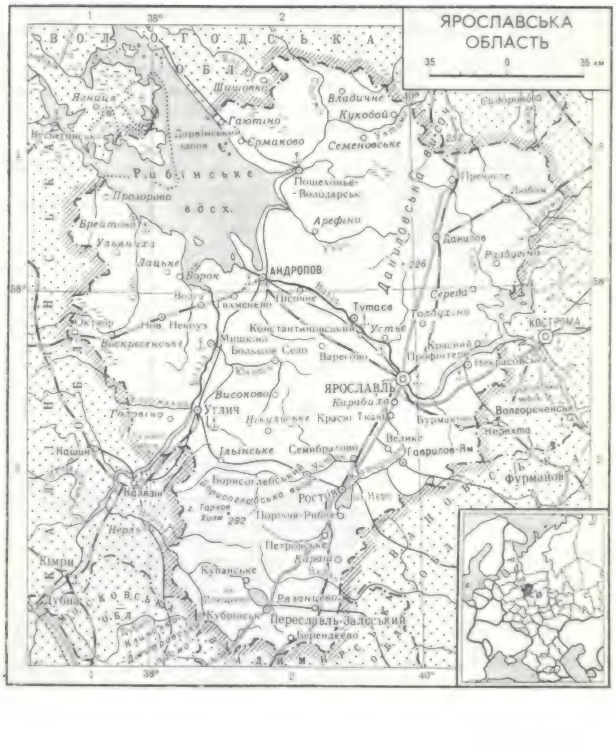
ЯРОСЛАВСЬКА
ОБЛАСТЬ
35
0
35 км
1
38°
2
40°
58°
ВОЛОГОДСЬКА ОБЛ.
Шишовка
Ягниця
Весьєгонськ
Гаютіно
Дарвінський запов.
Єрмаково
Владичне
Кукобой
Семеновське
Сидорово
Даниловська височ.
252
Рибінське водсх.
Прозорово
Пошехоньє-Володарськ
Пречисте
Любим
Брейтово
Арефіно
Ульяниха
Данилов
Лацьке
Борок
АНДРОПОВ
226
Рязанцево
Волга
Тихменево
Пісочне
Тутаєв
Середа
Толбухіно
Октябр
Нов. Некоуз
Константиновський
Устьє
КОСТРОМА
Воскресенське
Мишкино
Большое Село
Варегово
Красний Профінтерн
Некрасовське
ЯРОСЛАВЛЬ
Високово
Карабиха
Волгореченськ
Углич
Голрвіно
Нікульське
Красні Ткачі
Бурмакіно
Нерехта
Велике
Гаврилов-Ям
Кашин
Ільїнське
Семибратово
Фурманов
Борисоглєбський
Борисоглєбська височ.
Ростов
Калязін
г. Тарков Холм 292
Поріччя-Рибне
Нерль
Петровське
Кімри
Караш
Купанське
Дубна
Рязанцево
Кубрінськ
Переславль-Залеський
Берендеєво
Клинсько-Дмитровське пасмо
КАЛІНІНСЬКА ОБЛ.
МОСКОВСЬКА ОБЛ.
ВЛАДИМИРСЬКА ОБЛ.
ІВАНОВСЬКА ОБЛ.
КОСТРОМСЬКА

Москва — Ярославль — Данилов (електрифікована). Судноплавство по Волзі та Рибінському водосховищу. Розвинутий автомоб. і трубопровідний (газопроводи — «Сяйво Півночі», Саратов — Ярославль — Череповець, нафтопровід Туймази — Ярославль — Кириші та ін.) транспорт. У Я. о.— 6 вузів, у т. ч. *Ярославський університет* та авіац. технол. ін-т у Андропові, 30 серед. спец. навч. закладів. Музеї: ярославські істор.-архіт. музей-заповідник (філіали — Музей-садиба М. О. Некрасова у с. Карабиха та музей «Космос» у с. Нікульському) і художній, Ростовський архіт.-худож. музей-заповідник (філіал — Борисоглєбський краєзнавчий музей), Переславль-Залєський істор.-художній (філіали — Істор. садиба «Ботик» та «Горки Переславські»), істор.-художні — у Андропові та Угличі, меморіальний будинок-музей рос. революціонера-народника М. О. *Морозова* (Некоузький р-н, Борок). 4 театри, у т. ч. драм. ім. Ф. Г. Волкова та ляльок (у Ярославлі), драм. та ляльок (в Андропові); цирк і філармонія — у Ярославлі. Тер. Я. о. проходять 6 туристських маршрутів всесоюзного та міжнародного значення, у т. ч. по «Золотому кільцю»; 4 гурбази.

О. М. Ярославський.

ЯРОСЛА́ВСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму. Виведена в 19 ст. у кол. Ярославській губернії тривалим добором і поліпшенням місцевої північноросійської худоби. Осн. масть чорна, голова біла з чорними плямами навколо очей («окуляри»), трапляються тварини з білим черевом та червоної масті. У тварин яскраво виражений молочний тип будови тіла, голова легка, суха, тонкий і міцний кістяк, глибокий, розтягнутий тулуб, груди вузькі, вим'я велике, чашоподібне, шкіра тонка, еластична. Жива маса корів 450—550 кг, бугаїв 800—900 кг. Середньорічний надій корів у плем. г-вах 3500—4000 кг молока жирністю 4—4,2 %. Тварини Я. п. витривалі, швидко реагують підвищенням надоїв на поліпшення годівлі й утримання. Розводять породу в Яросл., Калінін., Іванов., Волог., Костром., Тюменській та інших областях РРФСР.

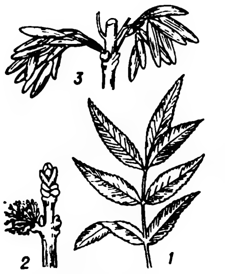

Ясен звичайний:
1 — листок;
2 — пагін із суцвіттям;
3 — гілка з плодами.

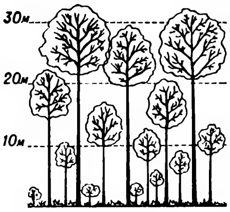

Ярусність у лісі (схема).

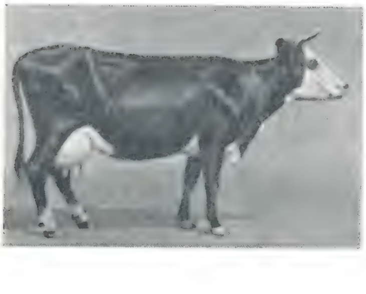

Корова **ярославської породи.**

ЯРОСЛА́ВСЬКИЙ Омелян Михайлович [парт. і літ. псевд. Губельмана Мінея Ізраїльовича; 19.II (3.III) 1878, Чита — 4.XII 1943, Москва] — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч, історик, публіцист, академік АН СРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1898. В революц. русі з 1898, проводив парт. роботу в Росії та на Україні. В 1907—17 перебував у в'язниці, на каторзі, на засланні. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції — член Моск. військ.-революц. к-ту, перший військ. комісар Кремля. В 1921 — секретар ЦК РКП(б). У 1924—34 — секретар парт. колегії ЦКК РКП(б) [з 1925 — ЦКК ВКП(б)]. Був головою товариства старих більшовиків, редактором «Исторического журнала». Автор першої повної наук. біографії В. І. Леніна, праць і підручників з історії КПРС та атеїзму. На VIII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на X, XI та XVIII — членом ЦК, на XII—XVI — членом ЦКК ВКП(б), на XVII — членом КПК при ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1943. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: О религии. М., 1958; Укр. перекл.— Біографія В. І. Леніна. К., 1940; Біблія для віруючих і невіруючих. К., 1958; Вибрані антирелігійні статті. К., 1958; Як народжуються, живуть і вмирають боги і богині. К., 1977.

Літ.: Фатеев П. С. Емельян Михайлович Ярославский. М., 1980.

В. В. Стецкевич.

ЯРОСЛА́ВСЬКИЙ Петро Антонович (1750, Охтирка, тепер Сум. обл. — після 1810) — укр. архітектор. Початкову профес. освіту здобув у Харків. колегіумі. Вдосконалював майстерність у Москві у арх. В. *Баженова*. У 1781—1810 працював помічником харків. губернського архітектора. Автор проектів планування Харкова та ін. міст губернії. Твори: провіантські склади (кін. 18 ст.), поштамт (1804), ряд житл. будинків у Харкові. До значних творів Я. належать і кілька церков на Харківщині і Сумщині — у селах Бабаї (1782), Костянтинівці (1797), Пархомівці (1808), у містах Охтирці (1783) й Сумах (1790). Споруджував будинки держ. установ у Курську та в Черніг. й Новгород-Сіверському намісництвах.

П. А. Ярославський. Палац у Старому Мерчику (тепер смт Валківського району Харківської області). Флігель. 18 ст.

Літ.: Кутепов Р. Петро Ярославський, учень Баженова, на Україні. «Архітектура і будівництво», 1953, № 6.

ЯРОСЛА́ВСЬКИЙ КОНТРРЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ЗА́КОЛОТ 1918 — білогвардійський контрреволюц. виступ в Ярославлі 6—21.VII 1918. Вночі проти 6.VII змовники захопили місто, заарештували парт. і рад. працівників, багатьох з них по-звірячому вбили, відновили дореволюц. органи влади. 7.VII сили заколотників (6 тис. чол.) були оточені робітнич. загонами гарнізону міста. На допомогу рад. військам прибули червоногвард. загони з Москви, Іваново-Вознесенська та ін. міст. 21.VII заколотники капітулювали.

ЯРОСЛА́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Спадкоємець ун-ту, створеного в Ярославлі 1918 на базі Ярославського ліцею. У 1924 більшість ф-тів ун-ту виділилися в самостійні вузи, а ун-т припинив своє існування. У 1970 ун-т відновлено. У 1984/85 навч. р. у складі Я. у. — 6 ф-тів: матем., фіз., психології, біол., екон., історії та права, на яких навчалося 2,8 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — бл. 2,15 тис. Є вечірнє і підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — н.-д. сектор, обчислювальний центр, б-ка (фонд бл. 500 тис. одиниць зберігання). На 1985 у вузі підготовлено понад 4 тис. спеціалістів. *Л. В. Сретенський*

Я́РОШ (Jaroš) Отакар (1.VIII 1912, містечко Лоуни, тепер ЧССР — 8.III 1943) — чехословацький військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). З 1937 служив поручиком у чехословацькій армії. Після окупації Чехословаччини військами фашист. Німеччини 1939 нелегально виїхав до Польщі, а звідти до СРСР. У 1942 вступив до чехословацького батальйону, що тут формувався. Очолена Я. рота відзначилась у бою біля с. *Соколова*. Я. героїчно загинув у цьому бою.

ЯРОШЕ́НКА М. К. ТРУ́ПА. Заснована 1899. Як драм. т-во діяла на Україні, в Молдавії, на Кубані і в Криму під керівництвом М. *Ярошенка*. У трупі працювали Ю. *Кипоренко-Доманський*, П. Барвінський, С. Варвалюк, В. Гульбенко, О. *Зініна*. В 1907 до неї приєдналась *трупа Д. А. Гайдамаки*. В репертуарі: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Циганка Аза» М. Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Наймичка», «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Каторжна» П. Барвінського. Припинила діяльність 1915.

П. К. Медведик.

ЯРОШЕ́НКО Володимир Григорович [22.VI (4.VII) 1888, Миргород, тепер Полтав. обл.— 2.VII 1957, Київ] — укр. рад. мовознавець. Закінчив Петерб. ун-т (1912). У 1926—34 був наук. співробітником АН УРСР, працював над укладанням словників. У 1944—57 — на редакційній роботі. Осн. наук. праці: «Українська казка в фонетичній транскрипції» (1909), «Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.» (1931). Автор і редактор підручників з рос. та укр. мов для серед. шкіл.

Ю. В. П'ядик.

ЯРОШЕ́НКО Володимир Мусійович (літ. псевд.— Воляр; 1898, с. Яхники, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл. — 13.VII 1937) — укр. рад. письменник. Належав до т. з. запізнілих символістів, потім входив до літ. орг-цій *«Марс»*, *«Ланка»*. Почав писати рос. мовою (зб. «Стихи», 1917). Виступав як прозаїк і поет. Окремими виданнями вийшли книги поезій і байок: «Світотінь» (1918), «Луни» (1919), «Що й до чого», «Через решето» (1924), «Божа кооперація», «Добре роби, добре й буде» (обидві — 1925), «Байки» (1926), книги оповідань і повістей «Кримінальна хроніка» (1927), «Гробовище» (1928). У театрі «*Березіль*» 1922—23 йшла його п'єса «Шпана».

Тв.: Степ. К., 1968.

П. І. Орлик.

ЯРОШЕ́НКО Микола Олександрович [1 (13).XII 1846, Полтава — 25.VI (7.VII) 1898, Кисловодськ]— рос. живописець, генерал-майор. У 1867—74 — вільний слухач петерб. АМ. Член Т-ва пересувних худож. виставок (з 1876; див. *Передвижники*) і один з його керівників. Твори Я. сповнені гострого соціального змісту. Він зобразив тяжку долю народу, створив правдиві образи робітників і передової інтелігенції. Автор картин «Кочегар», «Ув'язнений» (обидві — 1878), «Терористка» (1878), «Студент» (1881), «Курсистка» (1883), «Всюди життя», «На гойдалках» (обидві — 1888), «Селянська дівчинка» (1891); портретів передових діячів рос. культури. Писав пейзажі. Багато творів присвятив Кавказу. Творчість Я. була пов'язана з Україною. Перебуваючи у Полтаві (зокрема, 1865, 1876) та Києві (1874, 1876, 1878—79) створив на укр. тематику картини «Сліпі каліки під Києвом» (1879) і «Жебраки в Києво-Печерській лаврі» (1879—80), малюнок «Дівчина з рогачем» (1864) та ін. Твори Я. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київському музеї російського мистецтва, Полтавському та ін. музеях. У 1962 в Кисловодську відкрито худож. музей М. О. Ярошенка. Іл. див. на окремих аркушах, с. 64—65 та до ст. *Передвижники*, т. 8, с. 368—369.

Літ.: Прытков В. А. Николай Александрович Ярошенко. М., 1960; Порудоминский В. И. Николай Ярошенко. М., 1979. *М. Д. Факторович.*

ЯРОШЕ́НКО Митрофан Корнійович (1858, с. Врадіївка, тепер смт, райцентр Микол. обл.— 18.IX 1926, Чернігів) — укр. актор, режисер і антрепренер. Учень М. *Старицького*. Працював у трупах М. Кропивницького, М. Старицького, О. Суходольського, керував 1899—1915 власною *Ярошенка М. К. трупою*. Серед ролей: Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Карпо («Лимерівна» Панаса Мирного), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського). *П. К. Медведик.*

ЯРОШИ́НСЬКА Євгенія Іванівна (18.X 1868, с. Чуньків, тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл. — 21.X 1904, Чернівці) — укр. письменниця, фольклористка, педагог. Після навчання в Чернів. реальному уч-щі вчителювала в селах на Буковині. Була активісткою жіночого руху, постійним автором пед. і дитячих видань. Друкуватися почала 1886. За зб. «Народні пісні з-над Дністра» нагороджена медаллю Рос. геогр. т-ва. В творах з життя інтелігенції викривала моральне зубожіння духівництва і шляхти, обстоювала ідею служіння народові (новела «Понад Дністром», повість «Перекинчики» та ін.). Деякі оповідання Я. позначені мелодраматизмом і дидактичністю. Кращі її твори про тяжке життя бідноти («Адресатка померла», «В лісі») відзначаються глибоким психологізмом і реалістичністю.

Тв.: Вибрані твори. К., 1958; Твори. К., 1968; Народні пісні з-над Дністра в записах Євгенії Ярошинської. К., 1972. *Р. С. Міщук.*

ЯРУЗЕ́ЛЬСЬКИЙ (Jaruzelski) Войцех (н. 6.VII 1923, с. Курув, тепер Люблінського воєводства) — парт., держ. і військ. діяч ПНР, генерал армії (1973). Під час 2-ї світової війни 1939—45 перебував в СРСР, був робітником. У 1943 вступив до польс. армії, що формувалася на тер. СРСР. Закінчив Рязан. піх. уч-ще. Брав участь у бойових діях 1-ї армії Війська Польського. У 1947 вступив до Польс. робітн. партії (1942—48). З 1948 — член ПОРП. Після війни закінчив Вище піх. уч-ще й Академію Ген. штабу Війська Польського. Обіймав командні, штабні й партійно-політ. посади. В 1960—65 — нач. Гол. політ. управління, 1965—68 — нач. Ген. штабу Війська Польського. З 1962 — одночасно заст. міністра нац. оборони. В 1968—83 — міністр нац. оборони. З 1964 — член ЦК ПОРП, з 1970 — кандидат у члени, з 1971 — член Політбюро ЦК ПОРП. З лютого 1981 — голова Ради Міністрів ПНР. З жовтня 1981 — також 1-й секретар ЦК ПОРП. Депутат сейму з 1961. Нагороджений орденом Леніна, ін. рад. орденами.

Я́РУС в архітектурі — один з горизонтальних рядів лож, балконів у театральному залі, розміщених один над одним. Я. називають також одну з однотипних частин будівлі або пристрою, що повторюються по вертикалі (наприклад, однотипні секції, з яких складаються багатоярусні башти).

Я́РУС у геології — підрозділ стратиграфіч. шкали; сукупність гірських порід, що утворилися протягом віку (див. *Вік* у геології). Виділяється за властивим йому комплексом викопної фауни і флори, який характеризує певний етап у розвитку органічного світу. Я. є частиною відділу (див. *Відділ*), поділяється на зони; має таку саму назву, як і вік, напр., *Сарматський вік і ярус*.

Я́РУСНА О́РАНКА — пошаровий обробіток грунту спеціальними ярусними *плугами* (на глиб. до 40—60 см) з переміщуванням та перевертанням або лише розпушуванням окремих горизонтів грунтового профілю чи частини орного шару. Розрізняють двоярусну і триярусну *глибоку оранку*, коли весь шар поділяється відповідно на два або три окремі яруси, кожен з яких специфічно обробляється корпусами плуга. Проводять Я. о. один раз на 5—6 років, обробляючи грунт в ін. роки на звичайну глибину. При Я. о. солонцюватих грунтів відбувається їх самомеліорація, поліпшуються фіз. властивості. На *дерново-підзолистих грунтах*, а також опідзолених Я. о. поєднують з *вапнуванням грунту*, внесенням органіч. добрив, *травосіянням*, ін. агротех. заходами, спрямованими на *окультурювання грунту*.

О. П. Коломієць.

Я́РУСНІСТЬ — розчленування рослинного угруповання (*фітоценозу*) або наземного *біогеоценозу* на різновисотні структурні і функціональні горизонтальні частини — яруси. Ярусне розчленування фітоценозів — результат відбору видів, здатних рости разом, використовуючи різні горизонти середовища, у т. ч. з послабленою інтенсивністю світла, при затіненні високорослими рослинами. Внаслідок Я. відбувається більш повне використання надземного середовища рослинами. Формуються яруси в процесі становлення фітоценозів. Яруси відрізняються умовами середовища (особливостями світлового і теплового режимів, вологістю, вмістом CO_2 в повітрі тощо). Найчіткіше Я. виявлена в лісах помірної зони які утворені рослинами, що належать до різних *життєвих форм*: деревами, чагарниками, травами і чагарничками, мохами і лишайниками. Звичайно тут виділяють 4 яруси. Різні групи особин того самого виду можуть брати участь у формуванні кількох ярусів, залежно від того, в якому горизонті зосереджені їхні асиміляційні органи.

Я́РЦЕВ Олексій Олексійович [1858—13 (26).X 1907, Москва] — рос. театр. критик та історик театру. Автор неопублікованого «Щоденника», в якому висвітлюється діяльність труп М. Старицького та М. Кропивницького в Москві та Петербурзі (1887—88). Був актором *трупи М. Л. Кропивницького*. Серед праць: «Шевченко і Щепкін» (1898). Виступав у моск. пресі з рецензіями на вистави укр. труп.

Літ.: Дурилін С. М. Л. Кропивницький у 1887—1888 рр. (Із щоденника О. О. Ярцева). В кн.: Марко Лукич Кропивницький. К., 1955.

Р. Я. Пилипчук.

ЯСА́К (тюрк.) — податок у Рос. державі; стягувався з неросійських народів, які займалися мисливським промислом у 15—18 ст. в Поволжі, в 17 — на поч. 20 ст. в Сибіру. Спочатку стягувався хутром, інколи худобою. З 18 ст. Я. почали замінювати грошовим збором. У 18—19 ст. був замінений *подушною податтю*.

Я́СЕН, ясень (Fraxinus) — рід листопадних дерев родини маслинових. Стовбур прямий, 20—30 м заввишки. Листки супротивні непарноперисті. Квітки одно- чи двостатеві, зібрані в пазушні чи верхівкові китиці. Плід — однонасінна крилатка. Відомо 65 видів, пошир. переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 25 видів, у т. ч. на Україні — 8, з них найпошир. Я. звичайний (F. excelsior). Високе (до 40 м) швидкоростуче дерево з розлогою кроною. Деревина міцна, її використовують у меблевій пром-сті та в будівництві. Доживає до 300 років, росте в листяних лісах скрізь на Україні. Використовують в *полезахисних лісових насадженнях* та при озелененні населених пунктів. Я. пенсільванський (F. pennsilvanica), Я. американський (F. americana), Я. ланцетний (F. lanceolata) культивують в СРСР, зокрема на Україні, як декоративні дерева в садах і парках.

О. Ярош.

М. О. Ярошенко.

М. К. Ярошенко.

В. Ярузельський.

Я́СЕНЕ́ЦЬ — річка в межах Житомир. обл. УРСР і Гом. обл. БРСР, права прит. *Словечної* (бас. Прип'яті). Довж. 63 км, площа бас. 377 км². Бере початок на пн. схилах Овруцького кряжа, тече Поліською низовиною. Долина річки заболочена. Живлення мішане, переважно снігове. Використовують як водоприймач осушувальних систем.

ЯСЕНЕ́ЦЬ (Dictamnus) — рід рослин родини рутових. Багаторічні трави до 1 м заввишки з великими непарноперистими черговими листками. Квітки неправильні, великі, рожеві, білі, іноді лілові, зібрані у верхівкове китицевидне суцвіття. Плід — 5-лопатева коробочка. Всі частини рослин вкриті залозами, що виділяють багато ефірної олії, яка викликає у людей опіки на шкірі. Відомо 5 видів, пошир. у помірній зоні Європи й Азії. Усі вони зустрічаються в СРСР, з них в УРСР — 2 види: Я. білий (D. albus) і Я. голостовпчиковий (D. gymnostylis). Ростуть у світлих лісах, між чагарників, на відкритих кам'янистих місцях.

Б. Ясенський.

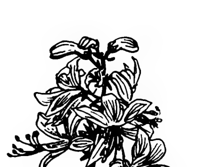

Ясенець голостовпчиковий. Верхня частина квітучої рослини.

Я́СЕНІВСЬКИЙ (до 1954 — Лобовський) — селище міського типу, підпорядковане Ровеньківській міськраді Ворошиловград. обл. УРСР. 11,1 тис. ж. (1984). На тер. селища — шахти ім. Фрунзе та ім. Вахрушева виробничого об'єднання «Ровенькиантрацит»; гірничозбагачувальна ф-ка «Вахрушевська», завод телевізійних вузлів. Профес.-тех. училище. 4 заг.-осв. школи; лікарня. Палац культури. 10 б-к. Я. виник 1892, с-ще міськ. типу — з 1938.

Я́СЕНОВ Христо (справж. ім'я та прізв.— Христо Павлов Туджаров; 24.XII 1889, м. Єтрополе — квітень 1925, Софія) — болг. поет. Член Болг. компартії з 1919. Друкуватися почав 1911. У сатиричних віршах і фейлетонах гостро критикував буржуазію, утверджував політику Болг. компартії, захищав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. У вірші «Петроград» (1920) оспівав Великий Жовтень. За революц. діяльність зазнавав переслідувань. Убитий болг. фашистами.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974.

О. Д. Кетков.

ЯСЕ́НСЬКИЙ (Jasieński) Бруно (Віктор Якович; справж. ім'я та прізв. — Артур Зісман; 17.VII 1901, м. Клімонтов, тепер Келецьке воєводство, ПНР — 20.X 1941) — польс. і рос. рад. письменник. Поеми «Пісня про голод» (1922), «Слово про Якуба Шелю» (1926), фантаст. сатир. роман «Палю Париж» (1928) мають революц. спрямування. В 1924 працював у редакції львів. комуністичної газ. «Трибуна роботніча». В 1925 емігрував до Парижа, де вступив до Франц. компартії. З 1929 жив в СРСР. Видав рос. мовою роман «Людина міняє шкіру» (ч. 1—2, 1932—33), п'єсу-гротеск «Бал манекенів» (1931), оповідання «Ніс» (1936). Автор антифашист. роману «Змова байдужих» (незакінч., 1-у ч. вид. 1956).

Тв.: Укр. перекл.— Палю Париж. Х., 1930; Річ громадська. Х.— Одеса, 1930; Слово про Якуба Шелю. Х., 1930; Бал манекенів. Х., 1931; Людина міняє шкіру. К., 1969; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957; Поэмы и стихотворения. М., 1962.

В. П. Вєдіна.

Я́СИ — давньоруська назва сарматського племені *аланів.*

ЯСИНІ́ВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Кіровській райраді м. Макіївки, за 4 км від залізнич. ст. Ясинувата. 4,7 тис. ж. (1984). У Я.— два відділення радгоспу «Криничанський». Більша частина населення працює на підприємствах Макіївки та Ясинуватої. Заг.-осв. школа; мед. амбулаторія; клуб, б-ка. Я. виникла 1879, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЯСИ́НІВСЬКИЙ КОКСОХІМІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д — підприємство *чорної металургії* УРСР. Розташований у м. Макіївці Донецької області. Будівництво почато 1950. Перша коксова батарея стала до ладу 6.XI 1953. У 1958 здано в експлуатацію останню (шосту) батарею. В 1983 на заводі діяли вуглезбагачувальна ф-ка (найбільша в УРСР), цехи — коксовий, сіркоочищення, ректифікації сирового бензолу, доочищення коксового газу під високим тиском, контрольно-вимірювальних приладів та ін. Осн. продукція — вуг. шихта для коксування, кокс, коксовий газ, сульфат амонію, сірчана к-та, кам.- вугільна смола, бензол чистий, толуол, ксилол та ін., всього понад 30 найменувань. Я. к. з.— технічно високооснащене підприємство. З-д нагороджено орденом «Знак Пошани» (1981).

Ф. І. Вермінський.

ЯСИНО́ВСЬКИЙ Михайло Олександрович [1 (13).V 1899, Одеса — 29.VIII 1972, там же] — укр. рад. терапевт, дійсний чл. АМН СРСР (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1951). В 1922 закінчив Одес. мед. ін-т, де й залишився працювати (з 1934 — професор). В 1943—45 — головний терапевт Чорномор. флоту. Один з основоположників військово-мор. терапії. З 1959 одночасно керував відділом Українського н.-д. інституту курортології в Одесі. Праці Я. присвячені питанням вірусного гепатиту, ревматизму, захворювань кровотворних органів. Розробив систему профілактичних протиревматичних заходів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

Літ.: Лещинский А. Ф., Руденко Н. Б., Остапчук Н. А. М. А. Ясиновский. К., 1977.

М. К. Бородій.

ЯСИ́НСЬКИЙ Михайло Ілліч (21. XI 1889, Київ — 12.V 1967, там же) — укр. рад. бібліограф. Закінчив Київ. ун-т (1914). Наук.-бібліографічну роботу проводив у наук. і редакційних установах Києва. Автор праць з теорії, історії та методики бібліографії: «Головні моменти з історії української бібліографії» (1927), «Бібліографія української бібліографії» (1928), «Шевченківська бібліографія та її завдання» (1930), «Михайло Комаров» (1965) та ін. Опублікував кілька оглядових праць про бібліографічну роботу на Рад. Україні за окремі роки.

Ф. К. Сарана.

ЯСИ́НСЬКИЙ Фелікс Станіславович [15 (27).IX 1856, Варшава — 18 (30). XI 1899, Петербург] — рос. інженер і вчений у галузі будівельної механіки. Закінчив (1877) Петерб. ін-т інженерів шляхів. Професор (з 1896) Петерб. ін-ту інженерів шляхів, одночасно — Гірничого ін-ту. Я. вперше науково обгрунтував інженерне значення теорії стійкості стиснених стрижнів, вивів формули для визначення критичної сили в стиснених стрижнях поза границею пружності тощо.

ЯСИНУВА́ТА — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Засн. 1872. На поч. 1905 в Я. виникла с.-д. група. Робітники Я. взяли участь у *Авдіївському виступі робітників 1905*, у *Горлівському збройному повстанні 1905.* Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 Я.— місто. В Я.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. З-ди: маш.-буд., залізобетонних виробів, цех метласької плитки Донец. комбінату каменеліпних і керамічних виробів, комбінат хлібопродуктів та комбінат побутового обслуговування. Буд. технікум трансп. буд-ва, 3 профес.-тех. уч-ща, 9 заг.-осв., музична та спорт. школи; 3 лікарні, 2 профілакторії; 2 палаци культури, 4 бібліотеки.

ЯСИНУВА́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 0,9 тис. км². Нас. 34,4 тис. чол. (1984). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ясинувата.* Я. р. розташований в межах *Донецького кряжа.* Поверхня — хвиляста рівнина, значною мірою розчленована. Корисні копалини: кам. вугілля, скляні та буд. піски, глини. Річки — Вовча (верхів'я; бас. Дніпра), *Кривий Торець* (бас. Сіверського Дінця) і *Кальміус* (бас. Азовського м.). Водосховища: Карлівське і Верхньокальміуське. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району— місто обл. підпорядкування Ясинувата. Найбільші промислові підприємства у районі: цегельний (смт Очеретине), консервний (смт Желанне) з-ди, вагонне депо (с. Яковлівка). Районний комбінат побутового обслуговування (Ясинувата). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза) та овочевих культур, картоплі, соняшнику, а також виробн. м'яса і молока (мол.-м'ясне скотарство, птахів-

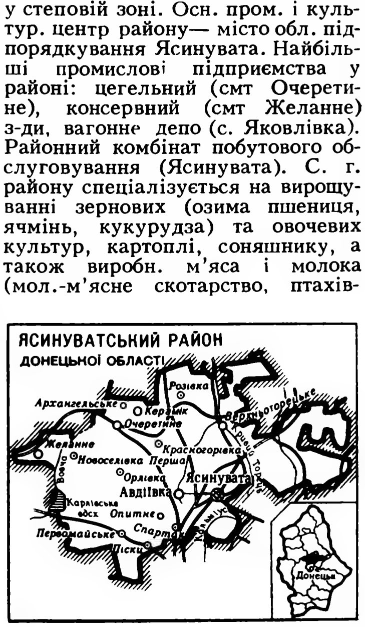

ництво). Площа с.-г. угідь 1983 становила 74,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 63,5 тис. га. У Я. р.— 9 колгоспів, 5 радгоспів, птахофабрика, племптахорадгосп, 2 держплемзаводи, донецькі дослідні станції: сільськогосподарська у с-щі Пісках, овоче-баштанна в с-щі Опитному та протиерозійна в с-щі Сухій Балці; райсільгоспхімія, райсільгосптехніка. Залізнич. вузол Ясинувата, залізничні станції: Очеретине, Желанна, Скотувата, Авдіївка. Автомоб. шляхів — 439 км, у т. ч. з твердим покриттям — 404 км.

У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Архангельське), 15 заг.-осв. та музична (з 2 філіалами) школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 палаци культури, 6 будинків культури, 11 клубів, 19 кіноустановок, 38 бібліотек. У Я. р. видається газета «Красное знамя» (з 1938).

О. С. Гаркавенко.

ЯСИ́Р (тур. yesir, esir — бранець) — бранці, що їх захоплювали тур.-тат. агресори під час нападів на укр., рос. і польс. землі з 15 ст. до 60-х рр. 18 ст. Тур. і тат. феодали частину бранців продавали в рабство, а інших використовували для роботи в маєтках, на галерах, у рудниках тощо.

ЯСІЄ́ВИЧ Володимир Євгенович (н. 6.VI 1929, м. Коростень, тепер Житомир. обл.) — укр. рад. вчений у галузі архітектури та будівництва, доктор архітектури (з 1983). Член КПРС з 1963. У 1954 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Автор праць «Київський зодчий П. Ф. Альошин» (1966), «Конструктивні системи житла майбутнього» (1974), «Бетон і залізобетон в архітектурі» (1980). Брав участь у колективних працях «Науково-технічний прогрес в Українській РСР» (1973) та ін.

ЯСІ́НСЬКА УЛОГО́ВИНА — міжгірне зниження між хребтами Свидовець, Чорногора та Горгани в Закарп. обл. УРСР, у верхів'ї р. Чорної Тиси. Має вигляд східчастого низькогір'я (вис. 700—800 м), що складається з плосковершинних горбів і пасом. Пологі схили розчленовані ярами та балками, численні *зсуви*. Місцевість добре освоєна, схили терасовані й використовуються під сільськогосподарські угіддя.

Б. Ф. Лящук.

ЯСІНЯ́ — селище міського типу Рахівського району Закарп. обл. УРСР. Залізнична станція. 7,7 тис. ж. (1984). У Я.— лісокомбінат «Радянські Карпати», ф-ка штучного хутра, будинок побуту. 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к. Музеї: істор. ім. О. Борканюка, історії релігії та атеїзму. Туристські бази «Говерла», «Молдова», «Едельвейс». Перша писемна згадка про Я. датується 1583, с-ще міськ. типу — з 1947.

ЯСКРА́ВІСТЬ, L — величина, що характеризує світіння джерела світла і освітлюваних ним або самосвітних поверхонь у даному напрямі. Я. елемента ds світної поверхні у деякому напрямі визначається за формулою: $L = dI/(ds \cos\alpha)$, де dI — сила світла цього елемента у розгляданому напрямі, α — кут між нормаллю до елемента ds і напрямом, для якого Я. розраховується. Для визначення Я. застосовують також формулу: $L = dE/(d\Omega \cdot \cos\alpha)$, де dE — *освітленість* у точці площини, перпендикулярної до напряму на джерело світла, $d\Omega$ — елементарний тілесний кут, у якому міститься потік, що утворює цю освітленість. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) Я. виражається у кд м$^{-2}$. У системі енерг. фотометричних величин (див. *Фотометрія*) аналогічна Я. величина наз. енергетичною Я., або променистістю, і вимірюється у Вт · ср$^{-1}$ м$^{-2}$.

Я́СНА — частина *слизової оболонки* порожнини рота, що вкриває біля основи *зубів* нижню і верхню щелепи. Являють собою м'які, блідо-рожевого кольору тканини, які щільно прилягають до окістя щелеп. Багаті на волокнисті елементи, кровоносні судини і нервові утвори.

Я́СНА ПОЛЯ́НА — держ. музей-садиба Л. М. Толстого в Щокінському р-ні Тульської обл. (10 км від Тули). Засн. 1921. До музейного комплексу входять будинок-музей, флігель, надвірні будівлі, ліс, парк, могила Толстого. В Я. П. письменник народився і прожив бл. 60 років. Тут він написав «Війну і мир», «Анну Кареніну», «Владу темряви», «Живий труп» тощо. У будинку-музеї збереглась обстановка, яка була за життя Толстого, його бібліотека, експонуються особисті речі письменника, портрети його і близьких. У флігелі — експозиція літ. музею. Під час Великої Вітчизн. війни фашисти завдали садибі великих руйнувань. До травня 1942 садибу реставровано і відкрито для відвідувачів. В 1978 музей нагороджено орденом Леніна.

Літ.: Государственный ордена Ленина музей-усадьба Л. Н. Толстого «Ясная Поляна». Фотопутеводитель. М., 1982.

В. О. Лебедєва.

Я́СНЕ (до 1966 — Наркевичі) — селище міського типу Волочиського р-ну Хмельн. обл. УРСР, поблизу залізнич. ст. Наркевичі. 1,8 тис. ж. (1984). У Я.— цукр. з-д, міжколг. з-д по виробництву гранульованого жому, міжколг. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. Середня школа та філіал Волочиської муз. школи; лікарня; Будинок культури, 2 б-ки. Я. виникло 1950 під час будівництва цукр. з-ду, селище міського типу — з 1968.

Я́СНИКОВ Олександр Олексійович (н. 25.VII 1923, с. Миловське, тепер Іван. обл.) — вчений у галузі хімії природних сполук, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1948. Закінчив Івановський хім.-технологічний ін-т (1947). З 1950 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (з 1963 — зав. відділом). Осн. наук. напрям — дослідження механізму хім. і біохім. реакцій, пошуки і дослідження органічних каталізаторів, що моделюють дію ферментів в окремих стадіях фотосинтезу, розкриття механізму фотосинтетичного фотофосфорилювання в хлоропластах рослин тощо. Нагороджений орденом Дружби народів. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1971.

ЯСНО́В Михайло Олексійович [н. 23.V (5.VI) 1906, с. Гори, тепер Озерського р-ну Моск. обл.] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1925. Н. в сім'ї селянина. З 1918 — робітник. Закінчив робітфак при Моск. ун-ті (1925). У 1928—30 служив у Червоній Армії. З 1930 — на керівній роботі в буд. орг-ціях Москви. В 1938—49 — заст. голови Моск. міськвиконкому; в роки Великої Вітчизн. війни — один з керівників будівництва оборонних споруд навколо Москви, аварійно-відбудовної служби Московської ППО. У 1950—56 — голова Московського міськвиконкому. В 1956—57 — Голова, 1957—66 — перший заст. Голови Ради Міністрів РРФСР. З 1966 — Голова Президії Верховної Ради РРФСР. З 1967 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Член ЦК КПРС з 1952. У 1961—66 — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Депутат Верховної Ради СРСР 3—11-го скликань; 1950—54 — Голова Ради Союзу Верховної Ради СРСР. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

М. О. Яснов.

ЯСНОГІ́РКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Краматорській міськраді. Розташована за 5 км від залізнич. ст. Краматорськ. 10,4 тис. ж. (1984). У Я.— з-д металоконструкцій, будинок побуту. 2 заг.-осв. школи; мед. амбулаторія; клуб, б-ка. Я. виникла 1865, с-ще міськ. типу — з 1938.

ЯСНОГОРО́ДСЬКИЙ Володимир Ілліч (н. 30.I 1928, Фрунзе) — рос. рад. режисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1972). В 1951 закінчив театр. уч-ще (Дніпропетровськ), 1959 — Ленінгр. ін-т театр. мистецтва ім. О. Островського. З 1967 — режисер (з 1978 — гол. режисер) Севастопольського рос. драм. театру ім. А. В. Луначарського. Серед вистав: «Діти сонця» М. Горького, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Російські люди» К. Симонова, «В ніч місячного затемнення» М. Каріма, «Король Лір» У. Шекспіра.

ЯСНОПО́ЛЬСЬКИЙ Леонід Миколайович (1.II 1873, Київ — 23.V 1957, Москва) — рад. економіст, акад. АН УРСР (з 1925). У 1895 закінчив Петерб. ун-т. З 1895 викладав у ньому, з 1902 — у Харків. і Київ. ун-тах, 1906—10 — у Петерб. політех. ін-ті, з 1910 — професор Київського університету; пізніше викладав і в Ін-ті нар. г-ва. В 1926—30 — голова Постійної комісії АН УРСР по вивченню продуктивних сил України. З 1931 працював у різних н.-д. установах Москви, з 1943 — в Ін-ті економіки АН УРСР. Автор наук. праць з питань розвитку продуктивних сил СРСР, зокрема УРСР — комплексу продуктивних сил Донбасу і Придніпров'я. Працював у комісії Держплану СРСР по реконструкції Дніпра.

Л. М. Яснопольський.

ЯСО́Н (Язон; Ἰάσων) — у грец. міфології герой, який очолив *аргонавтів*, що на кораблі «Арго» вирушили в Колхіду за *золотим руном*. За допомогою колхідської царівни *Медеї*, яка закохалася в нього, Я. вдалося здобути руно.

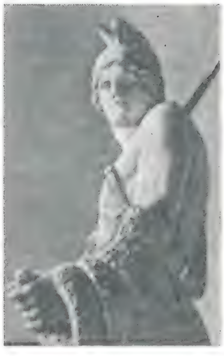

Ясон із золотим руном. Фрагмент. Скульптор Б. Торвальдсен. 1802—03. Музей Торвальдсена. Копенгаген.

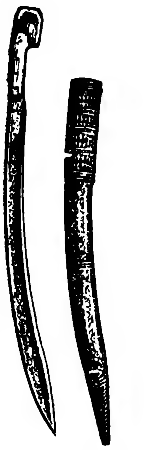

Ятаган. Київський державний історичний музей.

Після десяти років подружнього життя з Медеєю Я. надумав покинути її і одружитися вдруге. Медея жорстоко помстилася Я. за зраду, вбивши на його очах обох їхніх синів. Сам Я. загинув під уламками свого старого корабля «Арго».

Я́СПЕРС (Jaspers) Карл (23.II 1883, Ольденбург — 26.II 1969, Базель) — нім. філософ-ідеаліст, один із засновників *екзистенціалізму,* психіатр. В ряді ун-тів Німеччини вивчав медицину і психологію. В 1921—37 і з 1945 — професор Гейдельберзького, з 1948— Базельського ун-тів. Центр. поняття філософії Я.— *екзистенція,* що тлумачиться як неусвідомлене внутр. життя людини і осягається лише в акті глибоко інтимного й особистісного спілкування між людьми — «комунікації». Джерело неповторного змісту екзистенції — трансценденція, що являє собою непізнаванну межу будь-якого буття і мислення. Співвідношення екзистенції і трансценденції осягається людиною у т. з. пограничних ситуаціях (страх, страждання, смерть тощо). *І. В. Бичко.*

Я́ССИ — місто на Сх. Румунії, адм. ц. повіту Ясси. Розташоване на р. Бахлуї. Вузол з-ць і автошляхів. Через Я. проходить більша частина вантажоперевезень між Румунією та СРСР. 269,5 тис. ж. (1977). Розвинуті хім. пром-сть і машинобудування. Підприємства деревообр., поліграф., текст. і харч. галузей. Ун-т (засн. 1860, найстаріший в країні), політех., мед.-фарм., с.-г. ін-ти, консерваторія. Філіал АН СРР. Художній та ін. музеї. Нац. театр, Держ. опера, Держ. філармонія. Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Перші згадки про Я. належать до кінця 14 ст. З 2-ї пол. 16 ст. були столицею *Молдавського князівства.* Під час *Молдавських походів Б. Хмельницького 1650 і 1652* укр. козац. військо здобуло Я. (1650). Тут підписано *Ясський мирний договір 1791.* Місто визволено від нім.-фашист. загарбників у ході *Яссько-Кишинівської операції 1944.*

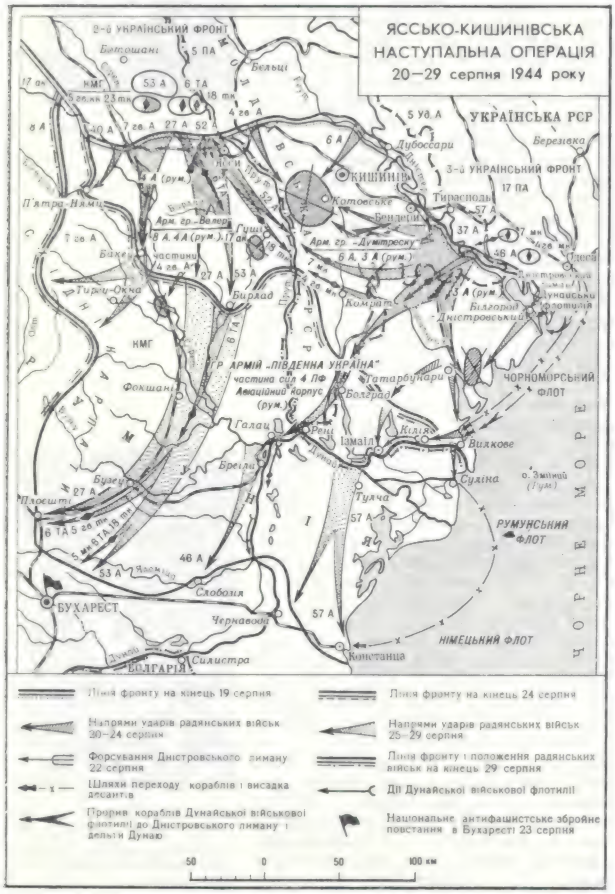
ЯССЬКО-КИШИНІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ
20—29 серпня 1944 року
2-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ
3-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ
УКРАЇНСЬКА РСР
ГР. АРМІЙ „ПІВДЕННА УКРАЇНА"
Арм. гр. „Велер"
Арм. гр. „Думітреску"
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ
РУМУНСЬКИЙ ФЛОТ
НІМЕЦЬКИЙ ФЛОТ
ЧОРНЕ МОРЕ
КИШИНІВ
БУХАРЕСТ
БОЛГАРІЯ
Ясси
Ботошані
Бельці
Дубоссари
Березівка
Котовське
Тирасполь
Бендери
Одеса
П'ятра-Нямц
Бакеу
Тиргу-Окна
Бирлад
Гуші
Комрат
Білгород-Дністровський
Татарбунари
Болград
Фокшани
Галац
Рені
Ізмаїл
Кілія
Вилкове
Брєїла
Бузеу
Плоєшті
Суліна
Тулча
о. Зміїний (Рум.)
Слобозія
Чернавода
Констанца
Силистра
Лінія фронту на кінець 19 серпня
Лінія фронту на кінець 24 серпня
Напрями ударів радянських військ 20—24 серпня
Напрями ударів радянських військ 25—29 серпня
Форсування Дністровського лиману 22 серпня
Лінія фронту і положення радянських військ на кінець 29 серпня
Шляхи переходу кораблів і висадка десантів
Дії Дунайської військової флотилії
Прорив кораблів Дунайської військової флотилії до Дністровського лиману і дельти Дунаю
Національне антифашистське збройне повстання в Бухаресті 23 серпня
50 0 50 100 км

Я́ССЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1791. Укладений між Росією і Туреччиною 29. XII 1791 (9.I 1792) в м. Яссах після рос.-тур. війни 1787—91 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Підтвердив *Кючук-Кайнарджійський мир 1774.* Туреччина визнавала приєднання Криму до Росії (проголошене рос. урядом 1783). До Росії відійшли землі між Пд. Бугом і Дністром, по якому встановлювався рос.-тур. кордон. На Кавказі відновлено кордон по р. Кубані. Туреччина відмовлялася від претензій на Грузію. Я. м. д. закріпив за Росією все Пн. Причорномор'я, посилив її політ. позиції на Кавказі й Балканах.

Я́ССЬКО-КИШИНІ́ВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — стратегічна наступальна операція рад. військ 2-го Укр. (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський*) і 3-го Укр. (командуючий — генерал армії Ф. І. *Толбухін*) фронтів у взаємодії з кораблями *Чорноморського флоту, Дунайської військової флотилії* під час Великої Вітчизняної війни, проведена 20—29. VIII з метою розгрому нім.-фашист. військ групи армій «Південна Україна» (50 д-зій), зосереджених у районі Ясс, Кишинева і Бендер. Рад. командування 20.VIII почало наступ збіжними ударами з Пн. військами 2-го Укр. фронту і з Пд. військами 3-го Укр. фронту. Прорвавши оборону, вони до 25.VIII завершили оточення гол. сил Яссько-Кишинівського угруповання противника. Розвиваючи наступ, рад. війська 27.VIII визволили Фокшани, 29.VIII вийшли до Плоєшті. За короткий строк було розгромлено 22 нім. і майже всі рум. дивізії. Внаслідок Я.-К.о. було визволено Молд. РСР, Румунія 24.VIII оголосила війну Німеччині. Я.-К. о. змінила всю воєнно-політ. обстановку на Балканах. *М. Р. Кошкін.*

Я́СТРЕБОВ Володимир Миколайович [6 (18). VII 1855, с. Крива Лука, тепер Кінельського р-ну Куйб. обл.— 21.XII 1898 (2.I 1899)] — укр. етнограф бурж.-демократичного напряму, археолог. У 1876 закінчив Новоросійський ун-т (в Одесі). Працював учителем у м. Єлизаветграді. Вивчав побут укр. народу. Осн. праця — «Матеріали з етнографії Новоросійського краю...» (1894). Досліджував давні пам'ятки на тер. Херсон. губ., зокрема провадив розкопки некрополя *Ольвії.*

Я́СТРУБ ВЕЛИ́КИЙ — хижий птах. Те саме, що й *тетерев'ятник.*

ЯСТРУБИ́НА СОВА́ (Surnia) — рід хижих птахів род. *сов'ячих* з єдиним видом — яструбина сова звичайна (S. ula). Довж. тіла 36—41 см, маса 247—375 г. Лицьовий диск білий, слабо виявлений, пір'яних «вушок» нема. Забарвлення оперення спини буре з світлими плямами, низу — білувате з темними поперечними смугами, як у яструба (звідки й назва). Поширена на Пн. Європи, Азії й Пн. Америки. В СРСР — в лісовій зоні, у т. ч. на Україні — рідкісний зимовий залітний птах Полісся і пн. р-нів Лісостепу. Оселюється в хвойних лісах. Активна вдень. Гнізда в'є на деревах або в дуплах. Кладку з 3—4 (іноді до 13) яєць насиджує переважно самка. Живиться гризунами, зрідка птахами або комахами.

ЯСТРУБО́ВІ, яструбині (Accipitridae) — родина *хижих птахів.* Довж. тіла 28—115 см, маса 0,125—12,5 кг. Крила відносно широкі; наддзьобок без зубця; ніздрі без горбика посередині. Родина об'єднує 63 роди, 208 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР 37 видів (18 родів), з них в УРСР — 26 видів, що належать до 12 родів: *канюк, лунь, орел, орлан, стерв'ятник, шуліка* та ін. Більшість — перелітні гніздові птахи. Населяють різноманітні ландшафти. Гнізда мостять на деревах, виступах скель, на землі, в очереті, на кущах тощо. У кладці 1—6 яєць, насиджує переважно самка протягом 25—55 діб. Живляться Я. тваринною їжею: дрібними ссавцями, птахами, плазунами, комахами і падлом, лише африканський пальмовий гриф — в осн. плодами пальм. Більшість Я. охороняються законом і включені до *Червоних книг.* Викопні рештки відомі з еоцену. *В. М. Зубаровський.*

Я́СТРУБ-ТЮ́ВИК (Accipiter badius) — птах род. *яструбових.* Довж. тіла до 38 см, маса до 270 г; самки значно більші за самців. Оперення верху темно-сіре з буруватим відтінком, низу — білувате з темними поперечними смугами. Поширений на Пд. Сх. Європи, в Азії, Африці; в СРСР — на Пд. Європейської частини, в Закавказзі, в Серед. Азії, у т. ч. в УРСР, зрідка гніздиться в сх. частині Лісостепу. Зустрічається в заплавних лісах. Гнізда — на деревах. Кладка з 2—4 яєць в травні — червні; насиджує самка протягом 33—35 діб. Живиться дрібними птахами, гризунами, ящірками й комахами. *В. М. Зубаровський.*

Я́СТРУН (Jastrun) Мечислав (29.X 1903, с. Королівка, тепер с. Коралівка Борщівського р-ну Терноп. обл.— 22.II 1983, Варшава) — польс. поет, перекладач, критик. У 1939—41 жив у Львові, брав активну участь у політ. і літ. житті. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. Перша зб. віршів — «Зустріч у часі» (1929). У збірках «Людська річ» (1946), «„Сезон в Альпах" та інші вірші» (1948), «Барви землі» (1951) засуджував фашизм, показав економічне і культур. відродження Польщі, боротьбу за мир. Автор біограф.-белетризованих повістей про

Я. Кохановського, А. Міцкевича, Ю. Словацького. Перекладав твори Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, О. Пушкіна, В. Маяковського та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; [Вірші]. В кн.: Лубківський Р. Слов'янська ліра. К., 1983; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Польская поэзия, т. 2. М., 1963; Мицкевич. М., 1963.

І. М. Лозинський.

ЯСТШЕ́МБЕЦЬ-КОЗЛО́ВСЬКИЙ (Jastrzębiec-Kozłowski) Чеслав (31.XII 1894, Кременець, тепер місто Тернопільської обл.— 14.VI 1956, с. Влохи поблизу Варшави) — польс. поет, критик і перекладач. У 1897—1919 жив у Києві. Дебютував 1912 віршами та статтями на *есперанто*. Видав дві збірки поезій і кілька праць з філософії та лінгвістики. Перекладав, зокрема, поезію Т. Шевченка (38 творів, у т. ч. «Перебендя», «Три літа», «Садок вишневий коло хати»), твори О. Гончара та ін.

Г. П. Кочур.

ЯСУ́Ї Каору (н. 25.IV 1907, префектура Осака — 7.III 1980, Токіо) — япон. громад. діяч, юрист. У 1930 закінчив Токійський ун-т. З 1943 — професор цього ун-ту, з 1951 — ун-тів Канагава і Хосей (Токіо). Активний учасник руху за мир у Японії. В 1955—65 очолював Загальнояпон. раду по забороні атомної і водневої зброї. Був членом Всесвітньої Ради Миру, К-ту по міжнар. Ленінських преміях «За зміцнення миру між народами», заст. голови правління Т-ва рад.-япон. дружби. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1958.

Я́ТА Алі (н. 25.VIII 1920, м. Танжер) — діяч комуністичного руху Марокко. Закінчив Алжірський ун-т. За професією журналіст. Один із засновників Марокканської компартії (МКП, 1943), згодом Партії визволення і соціалізму (ПВС, 1968) та *Партії прогресу і соціалізму* (ППС, 1974). З 1968 — її ген. секретар. Одночасно був директором ряду друк. органів партії. Не раз зазнавав арештів і вислання з країни. Депутат парламенту з 1977. Автор праць з питань нац.-визвольного руху Марокко. Нагороджений орденом Дружби народів.

ЯТАГА́Н (тур. yatağan) — рубаючо-колюча холодна зброя. Відомий з 16 ст. Особливість Я.— лезо клинка міститься на його ввігнутому боці. Довжина клинка — 650 мм. Були поширені в народів Передньої Азії, зокрема у турків. Трофейними Я. користувалися запорізькі козаки.

Ю. М. Ятченко. З мріями про мир. Врятування радянськими військами шедеврів Дрезденської картинної галереї в 1945 році. 1959.

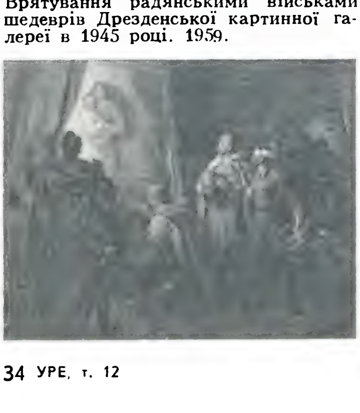

ЯТВЯ́ГИ, судови — давньопрусське плем'я, етнічно близьке до литовців. Жили в т. з. Судовії, між серед. течією р. Німан і верхів'ями р. Нарев. Осн. заняття Я.— землеробство, мисливство, рибальство. В 40—50-х рр. 12 ст. Я. були підкорені *Галицько-Волинським князівством* і Мазовією. В 13 ст. частина земель Я. увійшла до складу *Великого князівства Литовського*.

ЯТКО́ВСЬКИЙ Юрій Вячеславович (н. 29.I 1924, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1966. В 1959 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського. Працював у Рязані (1948—54), Ризі (1959—67), Севастоп. рос. театрі ім. А. В. Луначарського (1967—72); у 1972—78 — гол. режисер Крим. обл. студії телебачення, з 1978 — режисер Крим. укр. театру драми і комедії. Серед вистав: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького, «Єгор Буличов та інші», «Яків Богомолов» М. Горького, «Справа, якій ти служиш» Ю. Германа, «Всіма забутий» Н. Хікмета.

О. О. Кулик.

Я́ТРАНЬ — річка у Черкас. і Кіровогр. областях УРСР, права прит. *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 104 км, площа бас. 2170 км². Тече Придніпровською височиною. Споруджено два водосховища. ГЕС. Воду використовують для тех. і побутового водопостачання та зрошування. Риборозведення. У бас. річки — дендропарк «*Софіївка*».

«Я́ТРАНЬ» — самодіяльний ансамбль народного танцю УРСР. Створений 1949 в Кіровограді при Будинку культури імені М. І. Калініна заводу «Гідросила». Його організатором був М. Чураков. Художні керівники: в 1951—57— Г. Дунаєва, з 1957 — народний артист УРСР А. *Кривохижа*. У складі ансамблю — танцювальна група, оркестр і солісти-вокалісти; у репертуарі — укр. нар. старовинні й сучас. танці, хореографічні композиції («Ятранські ігри», «Колядки», «Лісоруби»). З 1964 — заслужений ансамбль танцю УРСР. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1975. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Ансамблі пісні і танцю*, т. 1, с. 448—449.

ЯТРОФІ́ЗИКА, іатрофізика (від грец. ἰατρός — лікар і *фізика*), іатромеханіка — напрям в медицині, що виник у країнах Зх. Європи у 16—18 ст.; пояснював усю діяльність організму законами фізики (механіки). Я. збагатила медицину новими відомостями про функції організму, було запропоновано ряд приладів для визначення їх. Розвиткові Я. сприяли праці італ. вчених С. Санторіо, Д.Бореллі, а також А. *Везалія*, *У. Гарвея* та ін. Дальший розвиток природознавства розкрив обмеженість механістичної концепції Я. У боротьбі з теологічною ідеологією середньовіччя цей напрям відіграв прогресивну роль.

ЯТРОХІ́МІЯ, іатрохімія (від грец. ἰατρός — лікар і *хімія*) — напрям у природознавстві і медицині, що існував у 16—17 ст. і відводив осн. роль у виникненні хвороб порушенням хім. процесів в організмі. Завдання лікування, згідно з положенням Я., полягає у відновленні норми співвідношення певних хім. речовин в організмі за рахунок введення ліків (гол. чином неорганічних препаратів). Засновником Я. був *Парацельс*, розвиткові Я. сприяли праці голл. вченого Я. ван Гельмонта, нім. вченого Ф. Бое (Сільвіуса). У твердженнях прибічників Я. поряд з вірними уявленнями було багато ненаукових, ідеалістичних.

Я́ТЧЕНКО Юлій Миколайович (н. 12.VII 1928, с. Ріпки, тепер смт Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. У 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у К. *Єлеви* та С. *Григор'єва*. Твори: «Бракороб» (1953), «На далекій околиці» (1955), «З мріями про мир. Врятування радянськими військами шедеврів Дрезденської картинної галереї у 1945 році» (1959; варіант 1968, передано Дрезден. картин. галереї), «Чернець Семен Палій...» (1961), «Ветерани партії» (1967—70), «Для майбутніх поколінь. В. І. Ленін і скульптор М. А. Андреєв» (1968—69), «Хлібороби» (1974), «Новий день» (1980—82), «У музеї вождя» (1983). З 1963 викладає в Київ. худож. ін-ті (з 1982 — професор).

ЯТЬ — назва букви в *кирилиці* й *глаголиці*. У давньоруській мові літерою ѣ позначали особливий голосний звук — закритий е (ê) та дифтонг i͡e (i͡a). Починаючи з 12 ст. спостерігається збіг звука ѣ у вимові з **і** чи **е** (це явище широко відбито в пам'ятках). В укр. мові ѣ збігся у вимові з **і**, а в рос. та білоруській — з е. В укр. правописі літера ѣ вживалася до серед. 19 ст., а в російському — до реформи орфографії 1917—18 років.

ЯУЗЛА́Р — два водоспади — Верхній Я. та Нижній Я. на *Південному березі Криму*, на р. Яузларі (ліва прит. Учансу). Вис. падіння води до 6 м. Верх. Я.— у глибокій ущелині, живиться водами джерела і майже ніколи не пересихає. Біля підніжжя Нижнього Я.— глибокий колодязь, що утворився під дією падаючої води.

А. М. Оліферов.

ЯУНДЕ́ — столиця Камеруну, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Адм. ц. Центральної Пд. провінції. Залізнична станція, вузол автошляхів, міжнародний аеропорт. 400 тис. ж. (1979). Розвинута лісообробна та харчова пром-сть. Металообр. і швейні

Яунде. У центрі міста.

К. Ясуї.

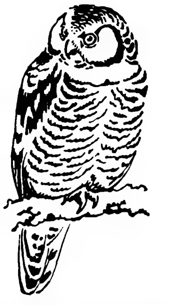

Яструбина сова звичайна.

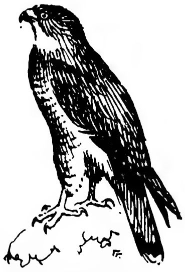

Яструб-тювик.

підприємства. Торг. центр с.-г. району. Ун-т (засн. 1962), при ньому — вищі школи: нормальна, нац. політех., нац. с.-г., журналістики та ін. Наук. заклади, у т. ч. Держ. рада наук. і прикладних досліджень, бюро геол. досліджень, пастерівський ін-т, нац. ін-т географії, ін-т тропічного с. г. та ін. Найбільші б-ки — ун-ту та національна. Я. засн. 1888. Іл. див. до ст. *Камерун*, т. 4, с. 532.

ЯФЕ́Т, Іафет — за біблійною легендою, один з трьох синів «патріарха» *Ноя*, родоначальників нового людського роду, що виник після «всесвітнього потопу»; нащадки Я. нібито оселилися в Європі та країнах Сх. Азії.

ЯФЕТИ́ЧНА ТЕО́РІЯ — лінгвістична концепція, яку розробив у 20-х рр. 20 ст. М. Я. *Марр*. За Я. т., сучасні кавказькі, семітські та деякі індоєвроп. мови розвинулися на основі т.з. яфетичних мов, що в минулому нібито були поширені на великій території і становили окрему стадію в розвитку мов світу. Пізніше назву Я. т. було замінено назвою «нове вчення про мову». Основу Я. т. становили положення про єдність глотогонічного процесу, стадіальність розвитку мов і схрещування як осн. фактор цього розвитку. Лінгвістична дискусія 1950 довела наук. неспроможність цих поглядів М. Я. Марра, хоч загальні положення його лінгвістичної теорії — про зв'язок розвитку мови з еволюцією суспільства, а також з розвитком мислення були правильні. *О. С. Мельничук.*

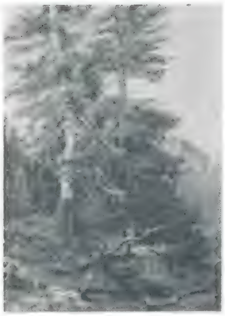

Ф. Яхимович. Пейзаж. 19 ст.

ЯХИМО́ВИЧ Федір (Теодор; 15. III 1800, с. Белз, тепер м. Сокальського р-ну Львів. обл. — 14. IV 1889, Відень) — укр. театр. художник і живописець. У 1827 закінчив віденську АМ. Спочатку працював у театрах Відня (1851—71 — декоратор придворної опери). Серед творів — оформлення до вистав «Чародійний серпанок», жанрові композиції («Столярна майстерня», «Продавець ковбас», «Сім'я біля ліжка хворої матері»), пейзажі («Морська буря», 1845; «Собор св. Стефана»), полотна на релігійні теми («Великодушність Давида», «Христос в гостях у Марії і Марти», іконостас з 75 ікон для грецького монастиря в горах Лівану), портрети («Інвалід», 1841) та мініатюри на слоновій кістці.
Літ.: Музика Я. Федір Яхимович. «Мистецтво». 1968, № 4.

ЯХНЕ́НКИ — українські промисловці-цукрозаводчики. Походили з селян-кріпаків м. Сміли (тепер Черкаської обл.). Викупившися з кріпацтва, в 20—30-х рр. 19 ст. разом з Ф. С. *Симиренком* орендували млини в Смілі та Умані, вели гуртову торгівлю хлібом і худобою. На поч. 40-х рр. 19 ст. заснували пром. фірму «Брати Яхненки і Симиренко» (існувала до 80-х рр. 19 ст.), яка 1843 збудувала в с. Ташлику (тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.) першу на Україні парову цукроварню. Керували фірмою К. М. Яхненко і Ф. С. Симиренко. В 1848 поблизу с. Млієва (тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.) фірмою було засновано цукр. і машинобуд. з-ди. В червні — липні 1859 їх відвідав Т. Г. Шевченко.

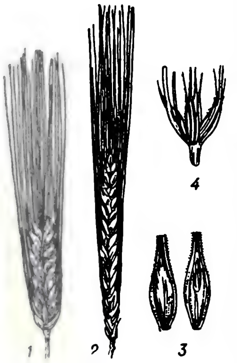

Ячмінь:
1 — багаторядний;
2 — дворядний;
3 — зернівки;
4 — колоски.

Я́ХОНТ — давньоруська назва кількох видів *дорогоцінного каміння*. Я. називали гол. чин. відміни *корунду — рубін, сапфір* тощо.

Я́ХОНТОВ Володимир Миколайович [16 (28).XI 1899, Седлець, тепер Седльце, ПНР — 16.VII 1945, Москва] — рос. рад. артист естради, майстер театру одного актора. З 1918 навчався в театр. уч-щі при МХТ, потім — у студії Є. Вахтангова. Працював у Театрі ім. В. Мейєрхольда (1924—26). З 1922 — на естраді. Перша концертна програма — літ. монтаж «На смерть Леніна» (1924). Створив програми-композиції: «Жовтень», «Ленін», «1905 рік», «Петербург» («Мідний вершник» Пушкіна, «Шинель» Гоголя, «Білі ночі» Достоєвського); «Вечори Маяковського» та ін. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними композиціями. Гастролював на Україні (зокрема, в Києві, Харкові), включав до літ. композицій твори укр. письменників.
Тв.: Театр одного актера. М., 1958.
Літ.: Крылова Н., Владимир Яхонтов. М., 1978. *М. Г. Лабінський.*

Я́ХТА (голл. jacht) — парусне, парусно-моторне або моторне спортивне чи туристичне судно. Найпоширеніші парусні Я.: крейсерські (для плавання і перегонів у відкритому морі, переходів «річка — море»), перегонові, або прогулянкові (для плавання у прибережній зоні), та учбові. Бувають Я. кільові (їхнє днище переходить у баластний *кіль*), з висувним кілем (*швертботи*) та компроміси (з баластним і висувним кілями). Розрізняють також Я.: двокорпусні (*катамарани*) і трикорпусні (*тримарани*); одно- і багатощоглові з різним вітрильним оснащенням; дерев'яні, металеві, пластмасові, армоцементні і з композиційних матеріалів. Див. *Парусний спорт*. Іл. с. 533.

ЯЦЕ́НКО Володимир Федосійович [н. 8 (21).IV 1915, с. Савківка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. художник і мистецтвознавець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1960). Член КПРС з 1948. У 1937—42 навчався у Харків. худож. ін-ті (1942 — у Самарканді). Твори: «Пісня про Батьківщину» (1939), «Т. Г. Шевченко серед селян» (1940), «Над Дніпром» (1957), «На Чернечій горі» (1960), «Новобудови Києва» (1965), «Вершники революції» (1977) та ін. В 1944—52 — директор Харків. худож. музею, з 1970 — директор ДМУОМ у Києві. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.
Тв.: М. С. Самокиш. К., 1945; Микола Самокиш. Альбом. К., 1979.

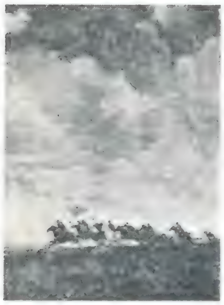

В. Ф. Яценко. Вершники революції. 1977. ДМУОМ у Києві.

ЯЦЕ́НКО Григорій Федотович (20.V 1910, Миколаїв — 17.I 1942, с. Веприк Гадяцького р-ну Полтав. обл.) — учасник партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни. Член Комуністич. партії з 1936. В 1931—39 — на комсомольській і журналістській роботі в Київ. і Полтав. обл. В 1940—41 працював у Полтав. обкомі КП(б)У. З вересня 1941 — територіальний секретар, потім — другий секретар Полтав. підпільного обкому партії. Загинув у бою проти фашистів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (посмертно).

ЯЦЕ́НКО Олександр Іванович (11.X 1929, м. Сніжне, тепер Донец. обл. — 6.I 1985, Київ) — укр. рад. філософ, доктор філософ. наук (з 1979), професор (з 1982). Член КПРС з 1953. Закінчив Київ. ун-т (1954). В 1959—66 працював у Житомир. с.-г. ін-ті, 1966—69 — у Київ. ун-ті; 1969—80 — старший наук. співробітник Ін-ту філософії АН УРСР. З 1980 — зав. кафедрою філософії Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів усусп. наук при Київ. ун-ті. Осн. праці із світоглядних проблем матеріалістичної діалектики, соціально-гуманістичного змісту діалектичного та істор. матеріалізму. Держ. премія УРСР, 1982.
Тв.: Целеполагание и идеалы. К., 1977; Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. К., 1981 [у співавт.]; Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. К., 1984 [у співавт.].

ЯЦЕ́НКО Олександр Степанович [16 (28).IX 1843, Сімферополь — 6 (18).X 1897, Київ] — укр. хірург. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1867). Захистив дисертацію про пересадку шкіри (1871). З 1873 — доцент кафедри хірургії Київ. ун-ту. Під час сербсько-турецької війни (1876) керував у Сербії добровільним загоном київ. медиків і лазаретом. Я. — основоположник вітчизн. трансплантології. Одним з перших застосував антисептичне лікування ран під час війни. Досліджував в експерименті методи лікування при пораненнях грудної клітки. Першим зробив в Росії успішну операцію гастростомії. *М. К. Бородій.*

ЯЦЕ́НКО Олександр Юхимович [7 (19).I 1898, с. Говтва, тепер Козельщинського р-ну Полтав. обл. — 31.I 1978, Харків] — укр. рад. вчений в галузі тваринництва, доктор с.-г. наук і професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1950). Член КПРС с 1952. В 1928 закінчив Харків. с.-г. ін-т. В 1931—78 працював у Н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. Один з авторів *лебединської породи* великої рог. худоби. Розробив методики складання перспективних планів плем. роботи з худобою, порівняльного вивчення госп. і біол. особливостей порід великої рог. худоби та методику виведення жирномолочних ліній худоби. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. *А. О. Омельяненко.*

ЯЦИМИ́РСЬКИЙ Костянтин Борисович [н. 22.III (4.IV) 1916, с. Пологи, тепер Теплицького р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. вчений у галузі неорганічної, аналітичної і фіз. хімії, акад. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1944. Закінчив Середньоазіат. ун-т (1941). У 1941—45 на службі в Радянській Армії. У 1946—62 працював в Івановському хім.-технологічному ін-ті. З 1962 — в АН УРСР. В 1969—82 — директор Ін-ту фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, з 1983 — зав. відділом цього ін-ту. Наук. праці присвячені термодинаміці, кінетиці, спектроскопії і будові комплексних сполук, а також основам біонеорганічної хімії. Розробив, обґрунтував і застосував кінетичні методи аналізу мікроконцентрацій багатьох елементів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1970. Премія ім. Л. О. Чугаєва АН СРСР, 1976.

ЯЦИНЕ́ВИЧ Яків Михайлович [27.X (8.XI) 1869, Біла Церква, тепер Київ. обл.— 25.IV 1945, Кропоткін, тепер Краснодар. краю] — укр. рад. хоровий диригент, композитор і фольклорист. Навчався у муз. школі С. Блуменфельда та у М. *Лисенка* в Києві. Разом з Лисенком організовував укр. хори (1891—1904), т-во «*Боян*» (1905). Був керівником хору Київ. ун-ту (1903—06). У 1919 — інструктор Всеукр. муз. комітету Наркомосу, диригент капели ім. М. В. Лисенка. Працював в Одесі (1925—30; керівник капели «Співочого т-ва ім. М. В. Лисенка»), Запоріжжі (1930—40), Майкопі (1940—45; керівник Адигейського ансамблю пісні і танцю). Автор симфонії «1905 рік», ораторії «Скорботна мати», хорів, романсів, масових пісень, обробок нар. пісень. *І. Д. Гамкало.*

ЯЦКЕ́ВИЧ Герасим (рр. н. і см. невід.) — козацький полковник, учасник *визвольної війни українського народу 1648—54*. Під час нар.-визвольної війни був наказним полковником *Звягельського полку*, брав участь у боях проти польс.-шляхет. війська. Виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, зокрема в серпні 1653 очолював посольство до рос. уряду.

Я́ЦКІВ Михайло Юрійович (5.X 1873, с. Лесівка, тепер Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.— 9.XII 1961, Львів) — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1899. Перші оповідання Я. (зб. «В царстві сатани», 1900) схвально оцінили І. Франко і Леся Українка. В збірках «Душі кланяються» (1905), «Казка про перстень» (1907), «Чорні крила» (1909), «Adagio consolante» (1912), «Смерть бога» (1913) реалізм часто поступається перед декадентством. Натуралістичні та декадентські мотиви знижують реалізм і повістей «Огні горять» (1902), «Блискавиці» (1912). Гострою критикою укр. фінансової буржуазії пройнята повість «Танець тіней» (1916—17, нова редакція — «В лабетах», 1956). У післявоєнні роки написав оповідання «Чума», «Молоде вино грониться», опублікував спогади про І. Франка. В записах Я. видано «Народні пісні» (К., 1983).

Тв.: Твори. К., 1963; Вибрані твори. К., 1973.

Літ.: Мельничук Ю. Михайло Яцків. В кн.: Мельничук Ю. Слово про письменників. Львів, 1958.

О. К. Бабишкін.

Я́ЦКІВ Ярослав Степанович [н. 25.X 1940, с. Данильче Рогатинського р-ну Станіславської (тепер Івано-Франківська) обл.] — укр. рад. астроном, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Закінчив (1960) Львів. політех. ін-т. У 1960—62 працював у Полтав. гравіметричній обсерваторії, з 1962 — в *Астрономічній обсерваторії головній АН УРСР* (з 1976 — директор). Наук. праці стосуються астрометрії та космічної геодинаміки. Розробив нові методи аналізу змін широти, руху полюсів Землі, похибок каталогів положень зір тощо; першим всебічно проаналізував вільну нутацію Землі за даними астр. спостережень. Під його керівництвом створено Зведений каталог фундаментальних слабких зір. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1983.

ЯЦЬКО́ з Вишні (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець середини 17 ст. Працював на Бойківщині. Твори: іконостас у церкві с. Дністрика на Львівщині (1653), композиції «Страшний суд» та «Розп'яття» (1658) у церкві с. Домашина на Закарпатті (1656). Його вважають автором портрета Феді Стефаникової (1668, Львів. музей укр. мистецтва).

ЯЧЕ́ВСЬКИЙ Артур Артурович [23.I (4.II) 1863, с. Рильково Гжатського пов. Смоленської губ.— 12.II 1932, Ленінград] — рад. ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1923). Навчався у Лозаннському і Бернському ун-тах (Швейцарія). Очолював створені ним Центр. фітопатологіч. станцію Петерб. бот. саду (1902—05), а з 1907 — Бюро по мікології і фітопатології Департаменту землеробства (тепер лабораторія мікології ім. А. А. Ячевського ВАСГНІЛ). З 1904 — професор у вищих навч. закладах Петербурга. Праці з систематики і філогенії грибів, хвороб рослин. Автор першого визначника грибів російською мовою (1897). Склав «Щорічник відомостей про хвороби і пошкодження культурних і дикорослих корисних рослин» (т. 1—7, 1904—17).

ЯЧМІ́НЬ (Hordeum) — рід рослин родини *злакових*. Одно- та багаторічні трав'янисті рослини з соломистим стеблом 50—110 см завдовжки. Листки лінійні. Колоски одноквіткові (сидять по три на кожному виступі колосового стрижня). Плід — зернівка (плівчаста або гола). Бл. 30 видів (за різними даними, від 18 до 50), пошир. в Європі, Азії, Америці, Пн. Африці. В СРСР бл. 12 видів, у т. ч. в УРСР — 7, з них у культурі 2 види. В агрономічній практиці культурні Я. відносять до одного збірного виду — Я. посівного (H. sativum), що його поділяють на три підвиди: Я. багаторядний (H. s. vulgare), Я. дворядний (H. s. distichum) і Я. проміжний (H. s. intermedium). Для СРСР виробниче значення мають тільки багаторядні й дворядні Я. Бувають озимі і ярі сорти Я. посівного. Я. використовують як фуражну й продовольчу культуру. Крім того, Я. є осн. сировиною для пивоварної пром-сті. Зерно Я. містить (у % на суху речовину): крохмалю від 45 до 67, білка від 7 до 26, пентозанів від 7 до 11, сахарози від 1,7 до 2, клітковини від 3,5 до 7, жирів від 2 до 3, золи від 2 до 3. Найбільше вирощують Я. в СРСР, Китаї і США. В СРСР осн. площі посівів ярого Я. зосереджені на Україні, Пн. Кавказі, в Ростовській обл. Багато сіють ярого Я. в Закавказзі, в Серед. Азії, в Свердл. і Челяб. обл., у Латвії, Литві та Білорусії. Озимий Я. пошир. переважно в Серед. Азії, на Пн. Кавказі і в Закавказзі, висівають його і на Україні. Урожайність Я. у передових г-вах досягає 30—40 ц/га і більше. На Україні поширені сорти Я. ярого (див. таблицю с. 532).

ЯЧМІ́НЬ, ячмінець у медицині — гостре гнійне запалення *сальної залози*, що розташована біля кореня вій. Виникає Я. внаслідок проникнення гноєтворної (найчастіше стафілококової) інфекції при порушенні гігієнічних правил — втирання очей забрудненим рушником, хустинкою або руками. Іноді виникнення Я. пов'язане з послабленням захисних сил організму (напр., при цукровому діабеті). Ознаки Я.: місцева припухлість, почервоніння, болючість, утворення гнійного вогнища. Профілактика Я. полягає в додержанні правил особистої гігієни; своєчасному лікуванні захворювань, що можуть привести до послаблення захисних сил організму. Лікування: фізіотерапевтичні процедури (тепло, УВЧ-терапія), дезинфікуючі мазі; при частому повторенні Я.— загальнозміцнюючі засоби тощо. Видавлювати Я. не можна.

ЯША́Р КЕМА́ЛЬ (Yaşar Kemal; справж. ім'я та прізв.— Кемаль Садик Гьокчелі; н. 1922, с. Хеміте, тепер с. Гьокчелі, вілайєт Адана) — тур. письменник і журналіст. Літ. діяльність почав 1939 як поет. У 1943 видав збірку анатолійського фольклору. В романі «Худий Мемед» (ч. 1—2, 1955—69), трилогії «Опора» (1960), «Земля — залізо, небо — мідь» (1963) та «Безсмертник» (1968), повісті «Жерстянка» (1955), зб. оповідань «Задушлива спека» (1952), збірках репортажів «Три анатолійські легенди» (1967), «Легенда гори Агри-даг» (1970), «Ефе з Чакирджа» (1972) та ін. порушує гострі соціальні проблеми, виступає на підтримку демократичного розвитку Туреччини.

Тв.: Рос. перекл.— Тощий Мемед. М., 1959; Жестянка. М., 1970.

О. І. Ганусець.

ЯШВІ́ЛІ Паоло [Павло Джибраелович; 17 (29).VI 1895, с. Аргветі, тепер Сачхерського р-ну Груз. РСР — 22.VII 1937, Тбілісі] — груз. рад. поет, громад. діяч. Друкуватися почав 1911. Вітав встановлення Рад. влади в Грузії (вірш «Новій Грузії», 1921). Автор поезій про В. І. Леніна, творчу працю рад. людей, дружбу народів — «Ленін» (1924), «Самгорським будівникам» (1934), «Народові-герою», «Ованесу Туманяну» (1923) тощо. Цикл «Нова Колхіда» — гімн будівникам соціалізму. Вірш «Пісня українки» (1934) — про Рад. Україну. Писав твори для дітей. Виступав як перекладач. Укр. мовою твори Я. перекладали М. Бажан, Г. Коваленко, В. Бичко, О. Новицький.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Стихи. Тбилиси. 1968.

О. М. Новицький.

Я́ШЕК Микола Федорович (23.XI 1883, Панютине, тепер смт Лозівського р-ну Харків. обл. — 17.VIII 1966, Харків) — укр. рад. бібліограф. Закінчив Харків. ун-т (1909). Працював бібліографом у

К. Б. Яцимирський.

Я. М. Яциневич.

М. Ю. Яцків.

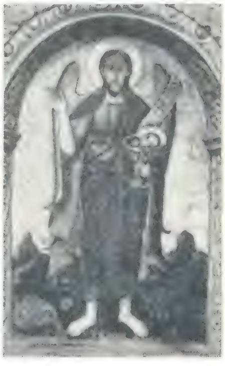
Яцько з Вишні. Іван Хреститель. Ікона.1653.

наук. закладах Харкова. Автор бібліографічних покажчиків «Т. Шевченко. Матеріали для бібліографії за роки 1903—1921» (1921), «Ленін про літературу та мистецтво» (1933) та багатьох ін. праць. У співавт. з О. Лейтесом видав двотомну історико-бібліографічну працю «Десять років української літератури. 1917—1927» (1928), відзначену 1928 премією ім. І. Франка. У співавт. з Ю. *Меженком* 1929 опублікував бібліографію укр. перекладів з л-р народів СРСР і зарубіжних країн.
Ф. К. Сарана.

К. Яшен.

ЯШЕ́Н Каміл [справж. прізв.— Нугманов; н. 12 (25).XII 1909, м. Андіжан] — узб. рад. письменник і громад. діяч, нар. письменник Узб.РСР (1969), акад. АН Узб. РСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. В 1928 написав п'єсу «Два комуністи» (2-а ред. під назвою «Розгром»). Автор лібретто муз. драми «Гульсара» (1934, у співавт.; Держ. премія СРСР, 1951), драм «Хамза» (1940, у співавт.), «Фархад і Ширін» (1944), п'єси «Смерть окупантам» (1942, у співавт.) та ін. У драмах «Провідна зірка» (1958), «Зоря революції» (1972) створив образ В. І. Леніна. Виступав як перекладач. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Ташкент, 1971; Годы, события, книги. Ташкент, 1980. *З. У. Умарбекова.*

Я́ШИК (Яшік; Jašík) Рудольф (2.XII 1919, м. Турзовка — 30.VII 1960, Братіслава) — словац. письменник. Член Компартії Чехословаччини. Учасник *Словацького національного повстання 1944*. Ранні твори позначені впливом *сюрреалізму*. Перший роман «На березі прозорої річки» (1956) — про зростання класової самосвідомості словац. селянства в часи економічної кризи 30-х рр. У романі «Майдан святої Альжбети» (1958) осуджував фашизм. Участь словаків у 2-й світовій війні — тема трилогії «Мертві не співають» (вид. 1961). Автор збірок новел «Чорні та білі кола», «Повість про біле каміння» (вид. 1961).
Тв.: Укр. перекл.— Пора мідних облич. «Всесвіт», 1972, № 2; Майдан святої Альжбети. К., 1971; Мертві не співають. К., 1975; Рос. перекл.— Мёртвые не поют. М., 1964; Избранное. М., 1974.
Літ.: Сиваченко Г. М. Рудольф Яшик. Проблематика і поетика прози. К., 1981. *Г. М. Сиваченко.*

ЯШИЛЬКУ́ЛЬ — озеро на Памірі, в Горно-Бадахшанській автономній області Тадж. РСР. Розташоване на вис. понад 3730 м. Площа 35,6 км², найбільша глибина 52 м. Утворилося внаслідок гірського обвалу, що загатив р. Алічур. Живлення переважно снігове і льодовикове.

Я́ШИН Олександр Якович [справж. прізв.— Попов; 14 (27).III 1913, с. Блудново, тепер Нікольського р-ну Вологодської обл.— 11.VII 1968, Москва, похований у Блуднові] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1928. Автор зб. поезій «На Балтиці було» (1942), «Місто гніву» (1943), «Свіжий хліб» (1957), «Совість» (1961), «День творіння» (1968) та ін., поеми з життя повоєнного колгоспного села — «Альона Фоміна» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), повістей, оповідань. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.
Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972; Укр. перекл.— Альона Фоміна. К., 1952.
В. Я. Буран.

Я́ШМА (араб.) — кремниста осадочна гірська порода. Складається гол. чин. з *халцедону* і мікроскопічних зерен *кварцу* з домішками глинозему і карбонатів кальцію. Походження Я. пов'язують з процесами метаморфічного (див. *Метаморфізм*) перетворення кременистих осадків та з процесами *метасоматизму*. Я. має високу твердість (5,5—7), непрозора. Колір жовтий, червоний, зелений, сірий. Нерідко буває поєднання різних кольорів у вигляді смуг, плям, «хвиль». У Рад. Союзі родовища Я. є в РРФСР (Урал, Алтай), на Україні (Закарп., Крим., Житомир. області). Використовують як *виробне каміння*, облицьовувальне каміння, при виготовленні ювелірних виробів тощо.

Я́ШНИЙ Самійло Харитонович (1813, Миргород, тепер Полтав. обл.— поч. 20 ст., там же) — укр. кобзар. Багато років був пан-майстром (керівником) миргородської кобзарсько-лірницької організації. До репертуару Я. входили укр. нар. пісні та думи («Брати азовські», «Удова і три сини», «Дівка-бранка» та ін.). Учнем Я. був М. С. *Кравченко*. *М. П. Полотай.*

ЯШПА́Л (3.XII 1903, Фірозпур, Сх. Пенджаб — 26.XII 1976, Лакхнау) — інд. письменник. Писав мовою гінді. Учасник нац.-визвольного руху. В 1932—38 був ув'язнений. Перша зб. оповідань — «Політ з клітки» (1939). У своїх творах викривав соціальну несправедливість, висміював реліг. святенництво, мораль бурж. суспільства, показував пробудження класової свідомості трудящих. Серед творів — романи «Товариш Дада» (1941), «Зрадник» (1943), «Товариш по партії» (1946) — про діяльність інд. комуністів 40-х рр.; дилогія «Неправдива правда» (1958—60), роман «Прокляття Апсари» (1965), повість «Дванадцять годин» (1963), істор. романи. Брав участь у міжнар. русі за мир, виступав за дружбу з Рад. Союзом.
Тв.: Укр. перекл.— Боягуз. В кн.: Оповідання письменників Індії. К., 1981; Рос. перекл.— Ложная правда, кн. 1—2. М., 1963; Искры под пеплом. Рассказы. М.—Л., 1966; Двенадцать часов. М., 1972; Амита. Л., 1975. *Ю. В. Покальчук.*

Я́ЩЕНКО Борис Петрович (н. 4. VII 1922, с. Кушугум, тепер смт Запоріз. р-ну Запоріз. обл.) — укр. рад. фтизіатр, доктор мед. наук (з 1968), професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. В 1952 закінчив Донецький мед. ін-т, з 1952 по 1967 працював у Київ. мед. ін-ті, з 1967 — в Київ. ін-ті удосконалення лікарів. Праці Я. в галузі туберкульозу органів дихання і захворювання легень у осіб похилого і старечого віку. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Я́ЩЕНКО Лариса Андріївна [14 (26).III 1888, м. Бровари, тепер Київ. обл.— 29.VI 1980, Київ] — укр. рад. перекладачка. Н. в сім'ї службовця. Навчалася на Вищих педагогічних курсах, після закінчення яких (1916) кілька років учителювала. З 1924 понад 30 років працювала на редакційно-видавничій роботі, одночасно займалася художнім перекладом з рос. на укр. мову. В її перекладах видано п'єсу М. Горького «Дачники», повість А. Гайдара «Тимур і його команда», романи Ф. Гладкова «Дитинство» і «Вольниця», Ф. Панфьорова «Бруски», Г. Маркова «Строгови» та ін.

Я́ЩЕРИ, панголіни (Pholidota) — ряд *ссавців*. Тіло (довж. 30—80 см, маса 4,5—27,2 кг) і хвіст (довж. до 80 см) вкриті зроговілими пластинами від темно-коричневого до жовтуватого кольору. Зубів немає; шлунок подекуди вистелений зроговілою оболонкою, яка сприяє перетиранню поживи (гол. чин. мурашок і термітів). Язик (довж. до 25 см) червоподібний, липучий. Короткі п'ятипалі кінцівки з міцними, пристосованими до риття кігтями. Активні вночі. Живуть в норах. У виплоді 1 маля. Вагітність 5 м-ців. Поширені в лісах Африки, Пд. і Пд.-Сх. Азії. В ряді 1 родина з 1 родом панголін (Manis), що об'єднує 7 видів. Серед них найвідоміші: панголін китайський (M. pentadactyla), панголін велетенський (M. gigantea). Багатьох Я. здобувають заради м'яса і пластин, яким приписують лікувальні властивості. Викопні Я. відомі починаючи з олігоцену Європи.
О. П. Корнєєв.

Я́ЩИКОВЕ — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі р. Білої, за 18 км від залізнич. ст. Кипуча. 4,0 тис. ж. (1984). На тер. Я.— Перевальська ф-ка спорт. виробів, відділення Комунарського племптахорадгоспу-репродуктора. Заг.-осв. школа; мед. амбулаторія, фельдшерсько-акушерський пункт; Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Я. виникло 1724, с-ще міськ. типу — з 1938.

Я́ЩІРКА (Lacerta) — рід плазунів підряду *ящірок* ряду *лускатих*. Загальна довж. до 1 м. У деяких видів яскраво виявлений статевий *диморфізм*. Я. живуть у степах, на луках, в лісах, серед скель, трапляються в горах на вис. до 3 тис. м над р. м. Живляться комахами та ін. безхребетними, зрідка — дрібними хребетними. Розмноження — *яйцеродіння* або *яйцеживородіння* (у Я. живородящої). В роді—35 видів, поширених в Євразії, Пн. і Тропіч. Африці. В СРСР — 23 види, з них в УРСР — 5: Я. зелена (L. viridis), Я. прудка (L. agilis), Я. живородяща (L. vivipara), Я. кримська (L. taurica), Я. скельна (L. saxicola). Викопні рештки відомі починаючи з еоцену.
М. М. Щербак.

ЯЩІРКИ́ (Sauria, синонім Lacertilia) — підряд *плазунів* ряду *лускатих*. Тіло (довж. 3,5 — 365 см, маса до 150 кг) валькувате, сплющене з боків чи зверху, циліндричне; вкрите роговою лускою, часто є рогові вирости, горбки чи шипи. Більшість Я. мають передні й задні п'ятипалі кінцівки, деякі змі-

Районовані на Україні (1984) сорти ячменю

Ярий ячмінь

Абава
Баратинський
Вінницький 7
Джорджіє
Дніпровський 425
Донецький 6
Донецький 8
Дружба
Ельгіна
Зерноградський
Мамі
Надя
Носівський 9
Нутанс 244
Нутанс 518
Одеський 82
Одеський 100
Пироговський
Південний
Устимівський
Харківський 70
Харківський 74
Черкаський 240
Чорноморець

Озимий ячмінь

Ажер
Актив
Дебют
Зимран
Локус
Міраж
Клепінінський
Крим
Одеський 46
Паміна
Паралелюм
Роман
Старт
Фогельзангер Гольд
Циклон
Ярна

видні, без кінцівок. Є види, здатні до відкидання (*автотомії*) та відновлення (*регенерації*) хвоста. У більшості Я. *повіки* розвинені й рухомі. Права й ліва гілки нижньої щелепи з'єднані нерухомо. *Зуби* прикріплені до внутр. поверхні щелеп (плевродонтні) чи до їх краю (акродонтні). Забарвлення Я. різноманітне, здебільшого гармонує з оточуючим середовищем. Деякі (*хамелеонові, агамові, ігуанові*) можуть швидко змінювати своє забарвлення. Поширені Я. у всіх частинах світу, крім Антарктиди, але більшість населяє жаркі пояси. Серед Я. є мешканці лісів, степів та безводних пустель, деякі трапляються в горах до межі вічного снігу, окремі види — водяні форми, добре плавають, інші пристосовані до підземного способу життя (*двоходкові*), швидко закопуються в пісок (*круглоголовки*) Більшість Я. швидко бігає, багато видів добре лазять по деревах і кущах, окремі (летючий дракон) здатні до ширяючого польоту, деякі *геконові*, агамові та ящірки можуть пересуватись по вертикальних поверхнях. Активність денна або нічна. Діяльні цілий рік; види, що живуть у помір. смузі, зимують у стані заціпеніння. Більшість Я. живиться тваринною їжею (комахами, дрібними хребетними), є рослиноїдні (агами, ігуани). Спосіб розмноження — *яйцеродіння* (відкладають 1—35 яєць), *яйцеживородіння* та *живородіння*, у деяких видів відомий *партеногенез*. Я. неотруйні, за винятком *отрутозубів*.

Відомо бл. 3,5 тис. сучасних видів, що об'єднані в 20 родин (370 родів). В СРСР поширено 77 видів, у т. ч. на Україні — 9: гекон кримський, *веретільниця ламка, жовтопуз*, 5 видів роду ящірка, піщана ящірка. Я. винищують шкідливих комах та ін. шкідників; самі Я. є також кормом для багатьох промисл. тварин. Шкіру великих Я. використовують на галантерейні вироби, м'ясо їх у деяких країнах вживають в їжу. Іл. див. до ст. *Плазуни*, т. 8, с. 112—113.

М. М. Щербак.

Я́ЩІРКОВІ, справжні ящірки (Lacertidae) — родина *плазунів* підряду *ящірок*. Тіло (довж. 12—90 см) струнке, видовжене, з п'ятипалими кінцівками і довгим, здатним до *автотомії* хвостом. Голова вкрита великими, правильно розміщеними щитками, тулуб — зернистою або черепицеподібною лускою. Спинні луски за формою відрізняються від черевних. У більшості видів очі з роздільними повіками, зіниця кругла, тім'яна кістка з отвором для редукованого тім'яного ока. Зуби прикріплені до внутр. поверхні щелеп (плевродонтні). Вушні отвори добре помітні. Я. поширені в Євразії та Африці; об'єднують 30 родів (понад 170 видів). В СРСР — 5 родів (42 види), у т. ч. в УРСР — 6 видів з 2 родів: *ящірка* та піщана ящірка, або ящурка (Eremias). У викопному стані Я. відомі в Європі починаючи з еоцену.

М. М. Щербак.

Я́ЩУР — гостра інфекційна хвороба парнокопитих тварин і людини, спричинювана вірусами роду риновірусів. Збудник Я. проникає в організм через слизові оболонки або ушкоджену шкіру при контакті з хворими тваринами або при вживанні сирого молока від них. *Інкубаційний період* триває від 18 год. до 2—5 днів. Захворювання починається гостро. Ознаки: озноб, головний біль, загальна кволість, біль у м'язах, підвищення т-ри до 38—40 °С (тримається протягом 5—6 днів). Через 1—2 дні на слизовій оболонці рота з'являються пухирці; це супроводиться слинотечею, неприємним запахом з рота, виникає відчуття печії в роті, утруднюється ковтання. Згодом пухирці лопаються і утворюються виразки, які загоюються через 15—20 днів. Лікування: напіврідка дієта, припікання виразок розчином азотнокислого срібла, полоскання рота розчином марганцевокислого калію, симптоматичне лікування.

Серед тварин на Я. хворіють свійські і дикі парнокопиті. Надзвичайно контагіозна (заразна) вірусна хвороба. Джерело інфекції — хворі тварини, які виділяють вірус з слиною, молоком, фекаліями; вірус Я. передається через корми, продукти тваринництва; переноситься механічно птахами, комахами. Інкубац. період 2—8 днів. Розрізняють злоякісну і доброякісну форми. У хворих тварин підвищується т-ра, спостерігається слинотеча, різко знижується продуктивність. У роті, на язиці, вимені, у міжкопитній щілині утворюються афти (пухирці) та ерозії. Тварини кульгавіють. Смертність 20—100 %. Після одужання тварини втрачають на 20—30 % госп. цінність, молодняк часто гине. Діагноз встановлюють на основі епізоотологіч., клінічних і лабораторних досліджень. Заходи боротьби. Г-во карантинують, хворих тварин ізолюють та лікують, решту вакцинують. Проводять заходи профілактики.

О. М. Богданов (Я. у людини), Ю. Я. Полулях.

Ь

Ь — тридцять друга, остання буква укр. алфавіту. Є в більшості алфавітів, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена кирилична літера. У давньорус. мові літерою **ь** позначали редукований (надкороткий) голосний звук переднього ряду, близький у вимові до короткого невиразного **е** (шьвьць, дьнь). У процесі занепаду редукованих у сильній позиції звук **ь** перетворився на голосний повного творення, а в слабкій позиції скоротився до нуля, тобто зник. В сучасній українській літературній мові літерою **ь** позначають м'якість попереднього приголосного (тінь, редька, льон).

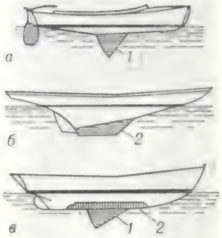

Корпуси **яхт** (схеми): *а* — з висувним кілем (швертбот); *б* — кільовий; *в* — компроміс; *1* — шверт; *2* — баластний кіль (фальшкіль).

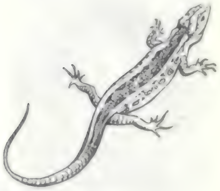

Ящірка прудка.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ ь
Кирилиця	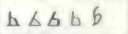
Глаголиця	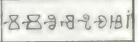
Російська й українська	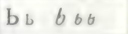

ДОДАТОК

У період підготовки і випуску 12 томів другого видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ) відбулися XXVI з'їзд КПРС, XXVI з'їзд Компартії України, сталися зміни на політичній карті світу, в адміністративно-територіальному поділі СРСР. Ряд діячів науки і культури, новаторів виробництва удостоєно високих почесних звань. У зв'язку з цим до 12-го тому УРЕ включено Додаток, де вміщено понад 500 статей, яких не було подано в попередніх томах за алфавітом.

Д. Г. Абдурахманова.

В. С. Авдуєвський.

О. П. Александров.

М. М. Алексєєв.

А

АББА́СОВ Шухрат Саліхович (н. 16.I 1931, м. Коканд) — узб. рад. кінорежисер, сценарист, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1981. У 1954 закінчив Ташк. театрально-художній ін-т ім. О. М. Островського, 1958 — Вищі режисерські курси (Москва). З 1959 працює на кіностудії «Узбекфільм» (тепер ім. К. Ярматова). Здійснив постановку фільмів «Ти не сирота» (1963), «Ташкент — місто хлібне» (1970), «Абу Рейхан Беруні» (1974), «Вогняні дороги» (1977—84, телевізійний, 16 серій).

АБДУРАХМА́НОВА Дільбар Гулямівна (н. 1.V 1936, Москва) — узб. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1965. У 1960 закінчила Ташкент. консерваторію. З 1960 — диригент, з 1974 — худож. керівник і гол. диригент Узбецького театру опери та балету (Ташкент). Серед здійснених нею вистав — «Танавар» О. Козловського, «Амулет кохання», «Буран» М. Ашрафі, «Поема двох сердець» А. Мелікова, «Аїда» і «Травіата» Дж. Верді, «Фауст» Ш. Гуно.

АБРА́МОВ Федір Олександрович (29.II 1920, с. Веркола, тепер Пінежського р-ну Арх. обл.— 14.V 1983, Ленінград, похований у с. Веркола) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Друкуватися почав 1949 як літ. критик. Романи «Брати і сестри» (1958), «Дві зими і три літа» (1968), «Шляхи-перепуття» (1973), «Дім» (1978) становлять тетралогію «Пряслiни» — своєрідний літопис північнорос. села протягом майже півстоліття. Автор повістей «Пелагея» (1969), «Дерев'яні коні» (1970), «Алька» (1972) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.
Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1980—82; Укр. перекл.— Дерев'яні коні. К., 1982.

АБУЛА́ДЗЕ Тенгіз Євгенійович (н. 31.I 1924, Кутаїсі) — груз. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1978. У 1953 закінчив ВДІК. З 1953 — режисер-постановник кіностудії «Грузія-фільм». Здійснив постановки фільмів «Лурджа Магдани» (1956, спільно з Р. *Чхеїдзе*), «Чужі діти» (1958), «Я, бабуся, Іліко та Іларіон» (1962), «Благання» (1968), «Древо бажань» (1977) та ін. *Л. Б. Горкун.*

АБХА́ЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Груз. РСР. Засн. 1979 в м. Сухумі на базі Сухумського пед. ін-ту (засн. 1932). В 1984/85 навч. р. у складі А. у.— 7 ф-тів: фізико-матем., біолого-геогр., екон., філол., історико-юридичний та пед., на яких навчалося 4,2 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 2,5 тис. Є заочне, вечірнє та підготовче відділення. В наук. б-ці ун-ту — 220,0 тис. одиниць зберігання. *В. К. Чанія.*

АВДУЄ́ВСЬКИЙ Всеволод Сергійович (н. 28.VII 1920, с. Березівка, тепер місто Одеської обл.) — рад. учений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1944) Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе (МАІ) працює в Центр. ін-ті авіац. моторобудування ім. П. І. Баранова. З 1955 викладає в МАІ. Праці стосуються теорії теплообміну, пограничного шару, горіння, газодинаміки струменів і відривних надзвукових течій; цикл праць присвячено дослідженню атмосфери Венери з допомогою космічних апаратів. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1978.

АВЕ́РЧЕНКО Віталій Петрович (н. 3.IV 1937, м. Каменськ-Шахтинський, тепер Ростов. обл.) — український радянський актор і режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1974. У 1959 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва, 1964 — Харків. ін-т мистецтв. Працював у театрах Вінниці, Донецька, з 1980 — режисер Донец. укр. муз.-драм. театру ім. Артема. Ролі: Ф. Е. Дзержинський («Кремлівські куранти» Погодіна), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду); виконавець моноспектаклю «Борис Годунов» О. Пушкіна. Серед вистав — «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Тихий Дон» за М. Шолоховим. *М. Г. Лабінський.*

АВЕР'Я́НОВ Георгій Борисович (н. 17.XI 1930, с. Біляївка, тепер Біляївського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. віолончеліст, викладач, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1962. Закінчив 1955 Одес. консерваторію. З 1959 викладає у Харків. ін-ті мистецтв ім. І. Котляревського (з 1976 — ректор). *Н. Л. Очеретовська.*

АВІ́ЛОВ Микола Вікторович (н. 6.VIII 1948, Одеса) — укр. рад. спортсмен-легкоатлет, засл. майстер спорту (з 1972). Член КПРС з 1976. Олімпійський чемпіон у десятиборстві (1972). Чемпіон СРСР 1972, 1975—76.

АГО́ШКОВ Михайло Іванович [н. 30.X (12.XI) 1905, Петровський Завод, тепер м. Петровськ-Забайкальський Читин. обл.] — рад. вчений у галузі гірничих наук, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив (1931) Далекосхідний політех. ін-т (Владивосток). З 1981 — зав. відділом Ін-ту проблем комплексного освоєння надр АН СРСР. Поклав початок наук. напряму, пов'язаному з технікою і економікою розробки рудних родовищ, з застосуванням екон.-матем. методів освоєння їх. Держ. премія СРСР, 1951, 1983.

АГРА́НОВ Вульф (Володимир) Йосипович (н. 27.XII 1918, м. Жлобін, БРСР) — укр. рад. художник кіно і театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). У 1938 закінчив Ленінгр. худож. технікум, 1943 — Всесоюз. ін-т кінематографії. З 1951 — на Київ. студії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Художник-постановник кінофільмів «Земля» (у співавт., 1955), «Павло Корчагін» (1957), «Лісова пісня» (1961), «Помилка Оноре де Бальзака» (1967—68), «Сім'я Коцюбинських» (1969—70), «Дума про Ковпака» (1973—80), а також театр. вистав.
З. В. Кучеренко.

АДА́МЕНКО Олег Максимович (н. 23.XI 1935, с. Воловиця, тепер Борзнянського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1973). Член КПРС з 1978. Закінчив Ленінгр. гірничий ін-т (1957). З 1974 — в Івано-Фр. ін-ті нафти і газу (1978—83 — проректор). Осн. праці — з питань тектоніки нафтогазоносних областей, палеогеографії, неотектоніки Сибіру і Далекого Сходу, стратиграфії мезозою й кайнозою (зокрема, Українських Карпат), геології палеолітичних і мезолітичних стоянок Сибіру, Придністров'я і Закарпаття. Держ. премія СРСР, 1978.
Р. С. Яремійчук.

АДАМЦЕ́ВИЧ Євген Олександрович [19.XII 1903 (1.I 1904), с. Солониця, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.— 20.XI 1972, с. Холмівка, тепер Бахчисарайського р-ну Крим. обл.] — укр. рад. кобзар. У дитинстві осліп. Жив у місті Ромнах. Виконував історичні, родинно-побутові, жартівливі, сатиричні пісні. У репертуарі А. його власний твір — пісня «На смерть Леніна», дума-пісня «Євшан-зілля» (на слова М. Вороного), «Сміються, плачуть солов'ї» (на слова О. Олеся), нар. пісні на слова Т. Шевченка, Я. Щоголева, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін.
Літ.: Правдюк О. Роменський кобзар Євген Адамцевич. К., 1971.
О. А. Правдюк.

АДИ́ЛОВ Сабір Рахімович (н. 1.III 1932, Ташкент) — узб. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1961. У 1955 закінчив Середньоазіатський політех. ін-т (Ташкент). Серед споруд (усі — в Ташкенті) — площа Леніна

(1974), Палац дружби народів СРСР ім. В. І. Леніна (у співавторстві), площа Дружби народів, Музей дружби народів СРСР (три останні — 1981). Автор монумента «Мужність» і архіт. частини багатьох пам'ятників у Ташкенті. Держ. премія СРСР, 1975.

АЗА́РОВ Борис Іванович (н. 19.VI 1940, Сімферополь) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1976. В 1975 закінчив Краснодар. ін-т культури. З 1964 — актор, з 1978 — гол. режисер Крим. театру ляльок. Вистави: «Котигорошок» Г. Усача, «Коли ромашка розквітає» Р. Московој, «Стійкий олов'яний солдатик» за Г. К. Андерсеном. *Л. І. Савченко.*

АКОПЯ́Н Корюн Арутюнович [н. 5 (18).VIII 1908, м. Александрополь, тепер Ленінакан Вірм. РСР] — вірм. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1949. У 1928—32 навчався на архіт. ф-ті Єреван. політех. ін-ту. Серед споруд (усі — в Єревані) — житл. будинки, стадіони «Динамо» (1946—48) і «Раздан» (1967—69), спорт.-концертний комплекс у парку «Ціцернакаберд» (1977—84; три останні — у співавт.).

АЛЕЙКСА́НДРЕ (Aleixandre) Вісенте (н. 26.IV 1898, Севілья) — ісп. поет, академік Іспанської королівської академії. Почав друкуватися 1928. В перших його збірках сильні елементи *сюрреалізму*. Під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 опублікував кілька віршів антифашист. спрямування. У збірках «Тінь раю» (1944), «Останнє народження» (1953), «Історія серця» (1954) — філос. лірика, що стверджує гуманістичні принципи. У кн. спогадів «Зустрічі» (1958) подано портрети письменників-сучасників. Нобелівська премія, 1977.

АЛЕКСА́НДРОВ Валентин Вікторович [н. 29.III (11.IV) 1916, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1976), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1970. Після закінчення Харків. ун-ту (1939) працює в ньому. Осн. напрями наук. досліджень — фіз. хімія водних і неводних розчинів електролітів, термодинаміка сольватації, вплив температури і складу хімічного розчинника на термодинамічні характеристики сольватації іонів. Держ. премія СРСР, 1973.

АЛЕКСА́НДРОВ Олександр Павлович (н. 20.II 1943, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1983). Член КПРС з 1970. Закінчив (1979) Моск. вище тех. училище ім. М. Е. Баумана. З 1964 працює в конструкторському бюро, яким (до 1966) керував С. П. Корольов. В загоні космонавтів — з 1978. Разом з В. П. *Ляховим* як бортінженер 27.VI —23.XI 1983 здійснив тривалий (150 діб) політ на космічному кораблі «Союз Т-9».

АЛЕКСЄ́ЄВ Михайло Миколайович (н. 6.V 1918, с. Монастирське, тепер Калінінського р-ну Сарат. обл.) — рос. рад. письменник, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1942. Перші твори — роман «Солдати» (1951—53) і повість «Дивізіонка» (1959) присвячені подіям Великої Вітчизн. війни. В повістях і романах «Вишневий вир» (1961), «Хліб — усьому голова» (1964), «Карюха» (1967), «Вербичка неплакуча» (1970—75; Держ. премія СРСР, 1976), «Забіяки» (1981) зобразив життя та соціальні перетворення рос. села протягом десятиріч, духовний світ колгоспного трудівника. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1975—77; Укр. перекл.— Вишневий вир. К., 1964; Хліб — усьому голова. К., 1967; Вербичка неплакуча, кн. 1—2. К., 1974—79.

С. П. Щолокова.

АЛЛАНУ́РОВ Хидир Аллануровч (н. 7.XI 1922, м. Кизил-Арват, тепер Туркм. РСР) — туркм. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1977). У 1948 закінчив Моск. консерваторію. У 1948—72 — диригент, з 1976 — гол. диригент Туркм. театру опери та балету (Ашхабад). Серед вистав: опери «Абадан» Мейтуса і Кулієва, «Махтумкулі» Мейтуса та ін.

АЛМА́ЗНА — місто Ворошиловградської області УРСР, підпорядковане Стахановській міськраді. Залізнич. ст. Стаханов. У місті — шлакоблоковий цех Комунарського з-ду шлакоблоків; з-ди: залізобетонних шпал і мол.; холодокомбінат, підприємства побутового обслуговування. З загальноосвітні та музична школи, клуб, 2 бібліотеки. Засновано 1895, місто — з 1977.

АЛФЬО́РОВ Жорес Іванович (н. 15.III 1930, Вітебськ) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1965. Закінчив Ленінгр. електротех. ін-т (1952). З 1953 працює в Ленінгр. фіз.-тех. інституті. Основні праці — з фізики напівпровідників. Ленінська премія, 1972. Державна премія СРСР, 1984.

АЛФЬО́РОВ Микола Семенович [13 (26).IX 1917, с. Компаніївка, тепер смт Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.— 6.XI 1982, Свердловськ] — рос. рад. архітектор, чл.-кор. АМ СРСР (з 1978), нар. арх. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1943. У 1940 закінчив Харків. ін-т інженерів комунального буд-ва. Серед споруд (усі — у Свердловську) — житл. та адм. будинки, ансамбль Істор.-революц. скверу (1968—74), проекти і реконструкції великих промислових підприємств (70-і рр.). Автор праць з історії та теорії пром. архітектури. У 1951—82 викладав у Свердл. архіт. ін-ті (з 1964 — професор, з 1972 — ректор). *Л. К. Кабанова.*

АЛЬО́ШИНА - АЛЕКСА́НДРОВА Тамара Григорівна (н. 19.VI 1928, Харків) — молд. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1967. В 1958 закінчила Харків. консерваторію, відтоді — солістка Молд. театру опери та балету (Кишинів). Партії: Ольга («Серце Домніки» Стирчі), Роксанда («Грозован» Гершфельда), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Кармен (однойменна опера Бізе).

В. С. Андрєєв та ін. Готель «Космос» у Москві. 1979.

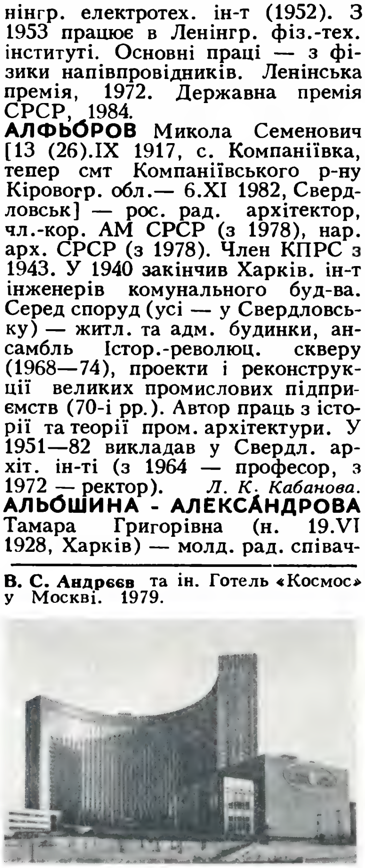

А́ЛЬШИЦЬ Леон Якович (30.I 1910, Житомир — 21.II 1983, Одеса) — укр. рад. художник театру, засл. художник УРСР (з 1980). У 1931 закінчив Київ. худож. ін-т. Член КПРС з 1942. Твори: оформлення до вистав «Діти сонця» М. Горького (1937), «Розгром» О. Фадєєва (1971), «Добряки» Л. Зоріна (1973), «Інтерв'ю в Буенос-Айресі» Г. Боровика (1974), «Гравець» за Ф. Достоєвським (1981), всі — у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. У 1937—41 викладав у Київському театр. ін-ті ім. Карпенка-Карого, 1975—78 — в Одеському театральному художньо-технічному училищі. *З. В. Кучеренко.*

АНА́НЬЄВ Олександр Миколайович [н. 11 (24).V 1912, с. Велика Орловка, тепер Мартиновського р-ну Ростов. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1978). В 1939 закінчив Одес. театр. уч-ще. З 1956 — в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської. Ролі: Карпо («Лимерівна» Мирного), Козирний («Зачарований вітряк» Стельмаха), Колобок («Трибунал» Макайонка), князь Вано («Весілля в Тбілісі» Цагарелі). Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами О. Корнійчука, М. Шатрова, М. Погодіна. Автор п'єси «Дзвонять дзвони» та інсценівок «Дністрові кручі» за Ю. Федьковичем і «Вовчиха» за О. Кобилянською.

АНГЕЛЕ́ЙКО Віктор Іванович [н. 18.VI (1.VII) 1908, Петербург] — укр. рад. вчений у галузі залізничного транспорту, доктор тех. наук (з 1954), професор (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1945. Закінчив (1930) Харків. технологіч. (тепер політех.) ін-т, працював у проектних організаціях. З 1935 — в Харків. ін-ті інженерів залізнич. транспорту. Осн. праці — з питань міцності залізнич. колій, економіки колійного господарства, історії залізниць України.

АНГІ́ЛЬЯ — володіння Великобританії на острові тієї самої назви в групі Навітряних о-вів у Карибському м. Пл.— 91 км². Нас.— понад 6 тис. чол., гол. чин. негри і мулати. Офіц. мова — англійська. Адм. ц.— Валлі. Острів коралового походження, рівнинний. Клімат тропічний, пасатний. Основа економіки — тваринництво (розводять овець і кіз) та рибальство. Видобувають кам. сіль. Буд-во човнів, невеликі підприємства по переробці місц. с.-г. сировини. Працює ф-ка пластмасових виробів. Розвивається туризм. Довж. автошляхів 93 км. Аеропорт. Вивозять овець та кіз, кам. сіль. Грош. одиниця — східно-карибський долар.

АНДРЄ́ЄВ Віктор Семенович [н. 16 (29).IX 1905, Харків] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1951. У 1930 закінчив Харків. худож. ін-т. Серед споруд (усі — у співавт.) —

М. С. Алфьоров.

Т. Г. Альошина-Александрова.

О. М. Ананьєв.

В. С. Андрєєв.

М. І. Андрусенко.

О К. Антонов.

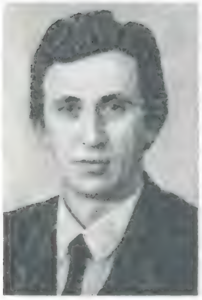

О Ю. Атьков.

В. Г. Афанасьєв.

друкарня в Харкові (1933—34); у Москві: павільйон механізації (тепер «Космос») на Всесоюзній с.-г. виставці (тепер ВДНГ; 1937—38, 1954), адм. будинок на вулиці Горького (1949), готель «Космос» на проспекті Миру (1979), Будинок політосвіти (1981); посольства ЧССР (1952—54) і КНР (1956—59) у Москві, СРСР — у Софії (1973), Палац рад.-кит. дружби в Шанхаї (1954—55). А.— один з авторів пам'ятника Ю. Долгорукому в Москві (1954). Держ. премія СРСР, 1950. *Л. К. Кабанова.*

АНДРІЮК Катерина Іванівна (н. 27.XI 1927, с. Маяки, тепер Біляївськ. р-ну Одес. обл.) — укр. рад. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1955. У 1951 закінчила Одес. ун-т. З 1951 — співробітник Ін-ту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР. Наукові праці — з екології, систематики і фізіології грунтових мікроорганізмів. Премія ім. Д. К. Заболотного АН УРСР, 1974. Держ. премія СРСР, 1983.

АНДРОНА́ТІ Сергій Андрійович (н. 19.IX 1940, Одеса) — укр. рад. хімік-органік, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1972. Закінчив Одес. ун-т (1964). З 1977 — в Фіз.-хім. ін-ті АН УРСР (Одеса). Осн. праці присвячені хімії конденсованих азотистих гетероциклів, спрямованому синтезу нових лікар. засобів — психотропних, протиракових, противірусних препаратів, імуностимуляторів та механізму їхньої дії. Держ. премія СРСР, 1980.

АНДРО́ПОВ — назва (з 1984) м. *Рибінська*.

АНДРУСЕ́НКО Микола Іванович (н. 13.V 1922, с. Мірошниківка, тепер Валківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. Творчу діяльність почав 1946 актором Львів. обл. укр. муз.-драм. театру (м. Дрогобич), з 1957 — в Крим. укр. театрі драми і муз. комедії (м. Сімферополь). Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Іван, Мартин Боруля («Безталанна», «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого) та ін.

АНТІ́ГУА І БАРБУ́ДА — держава у Вест-Індії, розташована на о-вах Антігуа, Барбуда і Редонда в групі Малих Антільських о-вів у Карибському м. Площа — 442,6 км^2. Населення — 80 тис. чол. (1981). Столиця — м. Сент-Джонс.

Державний лад. А. і Б.— конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. королева, яку представляє генерал-губернатор. Законодавча влада належить двопалатному парламенту в складі сенату (17 членів, з яких 11 призначаються прем'єр-міністром) та палати представників (17 депутатів, обираних населенням на 5 років), виконавча — уряду, очолюваному прем'єр-міністром.

Природа. Поверхня островів рівнинна (вис. до 402 м), клімат жаркий, вологий.

Населення. Сучасне населення країни — переважно англомовні нащадки завезених негрів, які частково змішалися з англійцями. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас.— 180,7 чол. на 1 км^2 (1981).

Історія. Острів Антігуа 1493 відкрив Х. Колумб. З 1632 — володіння Великобританії. В 1967 Антігуа здобула статус «асоційованої держави». В 1940 Великобританія надала США (строком на 99 років) частину острова під військ.-повітр. і військ.-мор. бази. В 1977 Антігуа підписала з США угоду, яка зберігала на острові військ. бази США. 1. XI 1981 А. і Б. проголошено незалежною д-вою. З 1983 має статус спостерігача в *неприєднання русі*. З 1981 А. і Б.— член ООН. А. і Б. — член *Карибського співтовариства*.

Політичні партії, профспілки. Лейбористська партія Антігуа, засн. на поч. 40-х рр. Правляча. Прогресивний лейбористський рух, засн. 1970. Карибський визвольний рух Антігуа, засн. 1960. Об'єднаний робітничий рух, засн. 1982. Професійна і робітнича спілка Антігуа, засн. 1940. Спілка робітників Антігуа, засн. 1967.

Господарство. Внаслідок багаторічної колоніальної залежності економіка країни розвинута слабо. 30 % економічно активного населення — безробітні. Переважає с. г., яке спеціалізується гол. чин. на вирощуванні цукр. тростини та бавовнику. Для власного споживання вирощують кукурудзу, маніок, овочі та ін. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 9, свиней — 7, овець — 14, кіз — 8. Розвивається рибальство (гол. чин. вилов креветок). Пром-сть представлена окремими невеликими підприємствами по переробці с.-г. продукції (виробн. цукру, рому, патоки-меляси, кокосової та бавовникової олії). Значні прибутки дає іноз. туризм. Довж. (км, 1980): вузькоколійних з-ць — 97,5, автошляхів — 960. Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Сент-Джонс (Куліддж). Осн. статті експорту — цукор-сирець, патока-меляса, ром, бавовна-сирець, цитрусові; довозять устаткування, паливо, пром. та прод. товари. Гол. торг. партнери — Великобританія, США, Канада. Грош. одиниця — східнокарибський долар. 1 східнокариб. дол. = 0,37 дол. США (січень 1982).

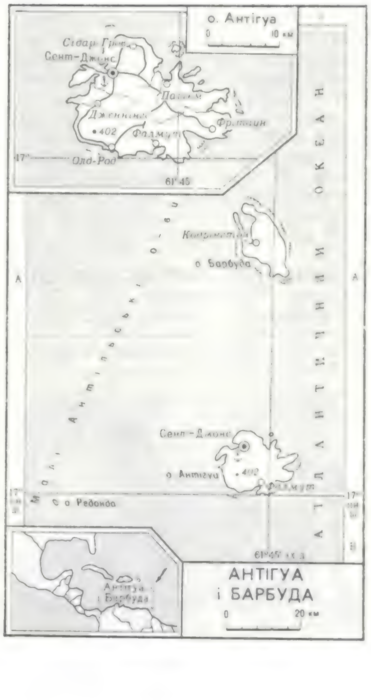

Культура. В країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 5 до 16 років. Строк початкового навчання 6 років. Поряд з державними існують приватні школи. Викладання — англ. мовою. Строк навчання в серед. школах 5 (3 + 2) років. У 1978/79 навч. р. налічувалося 53 поч. школи (9,6 тис. учнів); у 1977/78 навч. р. в усіх серед. навч. закладах налічувалося 5,7 тис. учнів. Вищих навч. закладів немає. *В. З. Клепиков.*

АНТО́НОВ Олексій Костянтинович [н. 27.V (8.VI) 1912, м. Гродно, тепер БРСР] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1982). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1935). Працював на з-дах авіац. пром-сті. В 1957—65 — на госп. роботі в Ленінграді, 1965—80 — міністр електротех. пром-сті СРСР. З грудня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З 1961 — кандидат, з 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951.

АПОЛЛО́НОВ Іван Григорович [н. 28.IV 1933, с. Веселий Поділ, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1964. У 1960 закінчив Ленінгр. вище худож.-пром. уч-ще ім. В. Г. Мухіної. Серед творів — тематичні вази «Герб Української РСР» (1967), «Україна» (1971), «Хліб» (1972), «Будівництво» (1974), «Ювілейна» (1977), «60 років СРСР» (1982); декоративні композиції «Ранок Київської Русі», «На рідних луках» (обидві — 1982). *О. О. Роготченко.*

АРЕ́ФЬЄВ Володимир Анатолійович (н. 20.V 1949, м. Фрунзе) — укр. рад. театр. художник, засл. художник УРСР (з 1978). У 1973 закінчив Моск. худож. ін-т ім. В. Сурикова. З 1974 — у Дніпроп. театрі опери та балету. Оформив вистави: «Лісова пісня» Скорульського, «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Іоланта», «Лускунчик» Чайковського, «Спартак» Хачатуряна, «Кармен» Бізе, «Ріголетто» Верді та ін.

АРТЕ́МЕНКО Іван Іванович (н. 15.IX 1924, с. Гаврилівка, тепер Нововоронцовського р-ну Херсон. обл.) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1977), чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1953. В 1948 закінчив істор. ф-т Дніпроп. ун-ту. В 1948—55 працював у Дніпроп. істор. музеї, 1958—73 — в Ін-ті археології АН СРСР. З 1973 — директор і зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. Досліджує археол. пам'ятки та історію населення епохи *неоліту*, *мідного віку* і *бронзового віку* Сх. Європи. Держ. премія УРСР, 1980.

АРТЮШЕ́НКО Олександра Трохимівна [н. 29.IV (12.V) 1911, Севастополь] — укр. рад. палеоботанік, доктор біол. наук (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1932. У 1936 закінчила Ленінгр. ун-т. З 1948 — співробітник Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. Основні праці — в галузі історії розвитку рослинності України в четвертинному періоді.

АРУТЮНЯ́НЦ (Арутюнян) Анатолій Саркісович (н. 21.I 1921, м. Омськ) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1980). У 1940—46 навчався в Алма-Атин. худож. уч-щі у А. *Черкаського.* Художник-карикатурист журн. «Перець». Твори: іл. та оформлення до книжок «Ходить перець по городу» С. Олійника (1952), «Долар на престолі» О. Носенка (1963), «Карикатури, шаржі» (1967), «Дружні шаржі» (1971), «Одноперчани» (1977), «Карикатури та дружні шаржі» (1980).

«А́СТРОН» — автоматична станція для астрофізичних досліджень галактичних і позагалактичних джерел космічного випромінювання. Запущена в СРСР 23.III 1983 на високоеліптичну *орбіту* ШСЗ з *апогеєм* 200 тис. км, *перигеєм* 2 тис. км, нахилом орбіти 51,5° і періодом обертання 98 год. У створенні апаратури для «А.» брали участь спеціалісти Франції.

АТЬКО́В Олег Юрійович (н. 9.V 1949, с. Хворостянка Хворостянського р-ну Куйбишевської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1984). Член КПРС з 1977. В 1973 закінчив 1-й Моск. медичний ін-т ім. І. М. Сєченова. З 1973 працює в Н.-д. ін-ті кардіології ім. О. Л. М'ясникова. Кандидат мед. наук (з 1976). У загоні космонавтів — з 1977. Разом з Л. Д. *Кизимом* і В. О. *Соловйовим* (див. т. 12, Додаток) як космонавт-дослідник 8.II 1984 стартував на космічному кораблі «Союз Т-10». Після стикування (9.II) з орбітальною станцією «Салют-7» екіпаж за 237 діб (найтриваліший політ за станом на 1.X 1984) виконав значний обсяг досліджень і експериментів. Під час польоту з орбітальним комплексом стикувалися вантажні трансп. кораблі «Прогрес-19» — «Прогрес-23», а також космічні кораблі «Союз Т-11» і «Союз Т-12». 2.X 1984 екіпаж повернувся на Землю на кораблі «Союз Т-11». Премія Ленінського комсомолу, 1978.

АФАНА́СЬЄВ Віктор Григорович [н. 18.XI 1922, с. Актаниш, тепер Татарської АРСР] — рад. філософ, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив Читинський пед. ін-т (1950). В 1940—53 — в Рад. Армії. В 1953—68 — на викладацькій і наук. роботі. В 1968—74 — заст., перший заст. гол. редактора газ. «Правда», 1974—76 — гол. редактор журн. «Коммунист», з 1976 — гол. редактор газ. «Правда». З 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10—11-го скликань. Автор праць з проблем наук. комунізму, управління, філософських питань біології. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1983.

АХВЛЕДІА́НІ Вахтанг Георгійович (н. 8.III 1924, м. Кутаїсі) — груз. та укр. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Член КПРС з 1954. У 1951 закінчив Тбіліську АМ. Твори: «Зустріч Т. Г. Шевченка з А. Церетелі» (1961), «Портрет знатної доярки Ганни Закутько» (1967), «Наталка» (1971), «Монтажники» (1977), «Богатирі Донбасу» (1979), «Ткаля» (1980), «Новоайдарські доярки» (1981), «У братній сім'ї» (1982), «Інтернаціональна бригада будівельників» (1983).

АХМЕ́ДОВ Рахім Ахмедович (н. 26.VII 1921, Ташкент) — узб. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1981), чл.-кор. АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1966. У 1953 закінчив Ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Жінка з Кашкадар'ї» (1959), «Ранок. Материнство» (1962), «Портрет народного художника СРСР У. Тансикбаєва» (1970), «Портрет Ельміри» (1982) та ін. Викладає в Ташкент. театр.-худож. ін-ті ім. О. Островського (з 1976 — професор).

АХРОМЄ́ЄВ Сергій Федорович (н. 5.V 1923, с. Віндрей, тепер Торбеєвського р-ну Мордов. АРСР) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1983), Герой Рад. Союзу (1982). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни і після війни — на командних посадах. У 1974—79 — нач. Гол. управління — заст. нач. Генштабу. З 1979 — 1-й заст. нач. Генштабу; з 1984 — нач. Генштабу — перший заст. Міністра оборони СРСР. В 1981—83 — кандидат у члени ЦК КПРС. З червня 1983 — член ЦК КПРС. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1981.

М. Є. Гранкін.

Б

БАБА́К Григорій Олексійович (н. 12.II 1922, Ворожба, тепер місто Сум. обл.) — укр. рад. вчений у галузі гірничих машин, доктор тех. наук (з 1972). Після закінчення (1948) Донецьк. індустріальн. (тепер політех.) ін-ту працював на Горлівському маш.-буд. з-ді. З 1952 — у н.-д. ін-ті гірничої механіки і тех. кібернетики ім. М. М. Федорова (Донецьк). Осн. напрями діяльності — розробка наук. основ і створення шахтних вентиляторів головного та місцевого провітрювання. Держ. премія СРСР, 1981.

БАБЕ́НКО Надія Несторівна (н. 30.IX 1926, с. Вересоч, тепер Куликівського району Чернігівської обл.) — художниця килимів, засл. майстер нар. творчості (з 1976). У 1948 закінчила Кролевецький технікум худож. промислів. Автор тематичних і орнаментально-тематичних килимів: килим із силуетом Т. Шевченка (1964), «Україна» (1967), «Чорнобривці» (1970), «Свято весни» (1981), «Соняшники» (1982), «Калина» (1983).

БАБЕНЦО́В Віктор Володимирович (н. 5.II 1921, с. Литвинівка, тепер у складі м. Верхньодніпровська Дніпроп. обл.) — укр. рад. художник, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1977). Член КПРС з 1943. У 1938—39 навчався у Дніпроп. худож. уч-щі, 1946—52 — у Київ. худож. ін-ті. Твори: «Проба сталі» (1951), «Леся Українка» (1952), «В науку» (1961), «На будівництві Дніпродзержинської ГЕС» (1963), «Метробудівці» (1967), «Біля стіни комунарів» (1971), «Брестська фортеця — герой» (1975), «Весна» (1980), «Славутич» (1982).

БАБЛО́ЄВ Сурен Ісакович (10.X 1918, с-ще Манглісі, тепер смт Тетріцкаройського р-ну Груз. РСР — 10.VIII 1979, Москва) — рос. рад. хоровий диригент, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. У 1941 закінчив Моск. консерваторію. З 1941 — диригент військ. оркестрів і ансамблів, 1963—79 — начальник і худож. керівник Ансамблю пісні і танцю Моск. військ. округу. Автор хорових і вокальних творів.

БАБУ́РІН Михайло Федорович [6 (19).IX 1907, Петербург — 9.IX 1984, Москва] — російський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1978), дійсний член АМ СРСР (з 1973). У 1926—30 навчався у ВХУТЕІНі, у Ленінграді. Працював у галузі монументальної, монументально-декоративної та станкової скульптури. Твори: «Пісня» (1957), монумент «Дружба» (м. Уфа, 1965), рельєф «Торжество праці» (1979) та ін. Держ. премія СРСР 1950.

БАГДАСАР'Я́Н Христофор Степанович (н 18.XI 1908, Париж) — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив (1931) Моск. хіміко-технологічний ін-т. З 1936 — у Фізико-хім. ін-ті ім. Л. Я. Карпова. Осн. праці — в галузі фотохімії і кінетики вільнорадикальних реакцій.

БАГІ́РОВ Кямран Мамед-огли (н. 24.I 1933, Баку) — рад. парт. діяч. Член КПРС з 1961. Закінчив Азерб. політех. ін-т (1957), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1976, заочно).

В 1958—60 — на викладацькій роботі в Азерб. політех. ін-ті. В 1960—68 — на інженерних та керівних посадах у системі М-ва пром. будівництва Аз. РСР. З 1968 — заст. завідуючого, зав. відділом ЦК Компартії Азербайджану. В 1974—78 — перший секретар Сумгаїтського міськкому, 1978—82 — секретар ЦК, з грудня 1982 — перший секретар ЦК Компартії Азербайджану. Депутат Верховної Ради СРСР 9 та 11-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

БАЗЕ́Н (Bazin) Ерве (справж. ім'я і прізв.— Жан П'єр Марі Ерве-Базен; н. 17.IV 1911, Анже) — франц. письменник. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В трилогії «Сім'я Резо» («Гадюка в кулаці», 1948; «Смерть конячки», 1950; «Крик сови», 1972), романах «Головою об стіну» (1949), «Підведись і йди» (1952), «В ім'я сина» (1960), «Щасливці з острова Скорботи» (1970), «Мадам Екс» (1975, в рос. перекл.— «Анатомія одного розлучення») та ін. піддано різкій критиці бурж. сім'ю і мораль. У романі «І вогонь пожирає вогонь» (1978) показав терор у Чілі після фашист. перевороту. Автор зб. нотаток і афоризмів

С. Ф. Ахромєєв.

М. Ф. Бабурін.

К. М. Багіров.

Е. Базен.

О. М. Балдін.

А. М. Березовой.

О. М. Бєлоцерківський.

Н. М. Білецька.

«Буквар» (1984). Відомий і як поет. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

Тв.: Укр. перекл.— І вогонь пожирає вогонь. К., 1983; [Вірші]. «Всесвіт», 1983, № 7; Рос. перекл. — Встань и иди. М., 1965; Анатомия одного развода. М., 1979; И огонь пожирает огонь. М., 1980; Змея в кулаке.— Смерть лошадки.— Крик совы. М., 1982. *Д. С. Наливайко.*

БАКА́ЄВ Олександр Олександрович (н. 11. IV 1927, Миколаїв) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1949. Закінчив (1957) Всесоюзний заочний ін-т інженерів залізнич. транспорту. З 1961 — в Ін-ті кібернетики АН УРСР (з 1965 — зав. відділом). Осн. праці — в галузі застосування матем. методів до ЕОМ в екон. дослідженнях, плануванні та керуванні нар. г-вом. Б. брав участь у роботах, пов'язаних з розвитком і взаємодією різних видів транспорту, зокрема в розв'язуванні задач розподілу грузопотоків у районі Дніпровського басейну. Держ. премія УРСР, 1973. Держ. премія СРСР, 1981.

БАЛА́БІН Альберт Григорович (н. 19.XI 1934, м. Плавськ, тепер Тул. обл.) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1982). У 1959—62 навчався у Ленінгр. вищому худож.-пром. училищі ім. В. Г. Мухіної. Серед творів — скульптурні композиції з гутного скла та кришталю, декоративні скульптури «Ніка» (1975), «Кентаври», «Рибки» (обидві — 1980), «Та, що біжить», «Флора» (обидві — 1981), «На Хортиці» (1982), «Птах» (1983). *О. О. Роготченко.*

БА́ЛАШ Віктор Григорович (н. 28.III 1932, Москва) — укр. рад. художник театру, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1973. У 1948—53 закінчив театр. відділення Моск. худож. уч-ща. Твори: оформлення та ескізи декорацій до спектаклів «Таврія» О. Гончара (1970), «Оргія» Лесі Українки (1971), «Майська ніч» М. Гоголя (1981) — для Херсон. обласного муз.-драм. театру.

БА́ЛДІН Олександр Михайлович (н. 26.II 1926, Москва) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив Моск. інженерно-фіз. ін-т (1949). З 1968 — директор Лабораторії високих енергій Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень. Осн. праці — з ядерної фізики, електромагн. взаємодій елементарних частинок, основ прискорення заряджених частинок. Створив теорію фотонародження мезонів (1950—54). Держ. премія СРСР, 1973.

БА́ЛИЦЬКИЙ Костянтин Петрович (н. 3.VI 1924, Київ) — укр. рад. онколог, доктор мед. наук (з 1963), професор (з 1965). Член КПРС з 1962. В 1946 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1970 — зав. лабораторією захисно-регуляторних механізмів при канцерогенезі в Ін-ті проблем онкології АН УРСР. Осн. напрям праць Б.— вивчення взаємодії організму і пухлин на рівні нейрогуморальної регуляції і становлення протипухлинного захисту, розвиток і впровадження в практику нових методів діагностики і лікування злоякісних пухлин. Держ. премія УРСР, 1981.

БАЛУХО́ВСЬКИЙ Микола Пилипович [27.IV (9.V) 1899, с. Вільховець, тепер Новоушицького р-ну Хмельн. обл.— 6.I 1977, Київ] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1957). Закінчив Моск. гірничу академію (1926). В 1944—77 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР. Осн. праці — з питань геол. будови і нафтогазоносності України. Ленінська премія, 1959. *В. М. Палій.*

БАПТИЗМА́НСЬКИЙ Вадим Іполитович (н. 23.X 1918, Одеса) — укр. рад. вчений у галузі металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1949. Закінчив (1940) Дніпроп. металург. ін-т. З 1945 — в цьому вузі. Осн. напрями діяльності: дослідження фізико-хім. і технологічних закономірностей сталеплавильних процесів, розробка досконаліших процесів виплавлення сталі. Державна премія УРСР, 1978.

БА́РИШЕВА Наталія Здиславівна (н. 22.VII 1946, Одеса) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1979). У 1962 закінчила Одес. хореографічну школу. З 1963 — солістка Одес. театру опери та балету. Партії: Перо («Підпоручик Кіже» Прокоф'єва), Сарі («Дорогою грому» Караєва), Кармен («Кармен-сюїта» Бізе — Щедріна), гол. партії в балетах П. Чайковського, А. Адана, А. Хачатуряна.

БАСАНЕ́ЦЬ Петро Олексійович (н. 23.IV 1926, с. Бурімка, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. живописець і графік, засл. художник УРСР (з 1977). У 1958 закінчив Київський художній інститут. Твори: «Ходоки з Чернігівщини» (1958), «Українці у В. І. Леніна» (1963), «У рідному краї» (1964), «Додому» (1965), триптих «Чернігівці — герої Жовтня» (1967), «Ю. Коцюбинський у В. І. Леніна» (1969), «Танкісти» (1970), «Наш клас» (1975).

БА́СОВ Яків Олександрович (н. 2.II 1914, Сімферополь) — укр. рад. живописець і графік, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1942. У 1922—30 навчався в студії М. *Самокиша* у Сімферополі, 1932—37 — в Інституті живопису, скульптури та архітектури імені І. Ю. Рєпіна у Ленінграді. Працює переважно в галузі пейзажу. Твори: «Море» (1948), «У мирні дні» (1953), «Вечір на рейді» (1955), «Осінь на винограднику» (1956), «Мигдаль цвіте» (1968), «Батьківщина» (1970), «Скоро весна» (1973), «Золота долина» (1976) та ін.

БАЧИ́НСЬКИЙ Петро Павлович (н. 5.I 1919, с. Завадівка, тепер Володарського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. учений, доктор істор. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1943. В 1953 закінчив Київ. ун-т. У 1953—55 — інструктор ЦК Компартії України, 1958—72 працював в Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України, з 1972 — зав. кафедрою Київ. технологічного ін-ту харч. пром-сті. Осн. праці — з історії Компартії України.

БЕАТРІ́СА II (Beatrix), Беатрікс Вільгельміна Армгард (н. 31.I 1938) — королева Нідерландів (з 1980). З Орансько-Нассауської династії.

БЕ́ЗБОРО́ДОВА Горислава Борисівна (н. 22.XI 1922, Київ) — укр. рад. вчений у галузі автомобілебудування та автомобільного транспорту, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1945) Саратов. автомобільно-дорожнього інституту працює у Київ. автомобільно-дорожньому ін-ті. Осн. напрям діяльності — підвищення техніко-екон. ефективності використання автомобілів у важких дорожньо-експлуатаційних умовах.

БЕЗВЕ́РХНЄВ Федір Павлович (н. 13.X 1918, с. Каверзіно, тепер Сокольського р-ну Іван. обл.) — укр. рад. живописець, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1980). Член КПРС з 1942. Твори: «Смоленщина, 1944» (1950), «Дорогі слова» (1964), «Вірність» (1976), «Засідання парткому» (1983); портрети та ін.

БЕЙН (Bain) Роберт Нізбет (18.XI 1854, Лондон—5.V 1909, там же)— англійський фольклорист, історик, перекладач, лінгвіст. Вільно володів більш як 20 мовами, зокрема укр. і російською. З 1883 — наук. працівник відділу друкованих книг Британ. музею (в колекції рос. книги). Праці з історії слов'ян. та сканд. народів («Слов'янська Європа», 1908, тощо). Під впливом У. Р. *Морфілла* і У. Р. *Ролстона* зацікавився укр. мовою та л-рою, зокрема казковим епосом. Переклав з фольклорних збірок І. Рудченка, П. Куліша та М. Драгоманова 27 укр. нар. казок (1894, друге вид.— 1902, третє — 1916, усі — з передмовою Б.). Перекладав також рос., дат. і фін. казки, твори М. *Йокаї*.

Літ.: Зорівчак Р. П. «Козацькі казки» Роберта Нізбета Бейна. «Всесвіт», 1982, № 2; Зорівчак Р. П. Українські народні казки в перекладі Роберта Нізбета Бейна. «Теория и практика перевода», 1983, в. 10. *Р. П. Зорівчак.*

БЕНДЖЕДІ́Д Шадлі (н. 14.IV 1929, містечко Бутельджа, вілайя Аннаба, Алжір) — держ. і політ. діяч Алжірської Народної Демократичної Республіки (АНДР). Брав активну участь у збройній боротьбі алжір. народу за незалежність (1954—62). З 1979— генеральний секретар ЦК *Фронту національного визволення* Алжіру, президент АНДР. *М. І. Обушний.*

БЕ́НДРИК Микола Кузьмич (н. 26.IV 1914, с. Ольгинка, тепер смт Волноваського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1978). В 1933—39 навчався в АМ у Ленінграді. Твори: «В. І. Ленін розмовляє з селянами», «Прийом робсількорів у редакції газети „Правда"» (обидві — 1939), «Балерина» (1974), «Рибалка» (1978) та ін. У 1946—54 викладав у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва.

БЕРЕЗА́НСЬКА Софія Станіславівна (н. 15.V 1924, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1977). В 1948 закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту. З 1952 працює в Ін-ті археології АН УРСР.

Досліджує пам'ятки *бронзового віку* та раннього *залізного віку* на тер. УРСР. Співавтор праці «Археологія Української РСР» (т. 2. К., 1971). Держ. премія УРСР, 1977.

БЕРЕЗОВО́Й Анатолій Миколайович (н. 11.IV 1942, смт Енем Октябрського р-ну Адигейської а. о.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1982), підполковник. Член КПРС з 1966. Закінчив Качинське вище військ. авіац. уч-ще льотчиків (1965) і Військово-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1977). В загоні космонавтів — з 1970. Разом з В. В. *Лебедєвим* як командир корабля 13.V 1982 стартував на космічному кораблі «Союз Т-5» (див. «*Союз*»). Після стикування з орбітальною станцією «Салют-7» (див. «*Салют*») космонавти за 211 діб виконали значний обсяг дослідних робіт. Під час польоту зі станцією стикувались кораблі «Союз Т-6», «Союз Т-7» та 4 трансп. кораблі «*Прогресс*». Космонавти здійснили вихід у відкритий космос, провели нові в практиці космічних польотів операції — через шлюзову камеру станції було виведено в космос малі ШСЗ «Искра-2» та «Искра-3». На Землю космонавти повернулись 10.XII 1982 на кораблі «Союз Т-7».

БЕРЕЗО́ВСЬКА Параска Олексіївна (н. 30.IX 1900, с. Клембівка, тепер Ямпільського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. майстер художньої вишивки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Для вишивок Б. характерні ритмічний геом. малюнок, використання укр. традиційних мотивів.

БЕ́РЕСНЄВ Борис Іванович (н. 26. III 1928, м. Курган) — укр. рад. вчений у галузі пластичного деформування матеріалів під високим тиском, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Закінчив (1951) Московський ін-т хім. машинобудування, працював у ряді ін-тів АН СРСР. З 1978 — у Донецькому фізико-тех. ін-ті АН УРСР. Осн. праці — у галузі фізики і техніки високих тисків, пластичного деформування матеріалів, створення фіз. основ процесів обробки металів високим тиском, апаратури високого тиску.

БЕ́ХТЕРЄВА Наталія Петрівна (н. 7.VII 1924, Ленінград) — рад. нейрофізіолог, акад. АН СРСР (з 1981), акад. АМН СРСР (з 1975). Член КПРС з 1960. В 1947 закінчила 1-й Ленінгр. мед. ін-т ім. І. П. Павлова. З 1962 працює в Ін-ті експеримент. медицини АМН СРСР (з 1970 — директор). Праці з фізіології психічної діяльності, структурно-функціональної організації і біоелектричної активності головного мозку в нормі й патології. Віце-президент Міжнар. організації з психофізіології (з 1982).

БЄЛО́В Василь Іванович (23.X 1932, с. Тимониха, тепер Харовського р-ну Волог. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1956. Перша книга — поетична зб. «Сільце моє лісове» (1961). Повість «Звичне діло» (1966), збірки оповідань і роман «Переддень» (ч. 1—2, 1972—76) присвячені життю російського північного села. В повістях «Моє життя» і «Виховання за доктором Споком» (обидві—1974) висвітлено гострі морально-етичні проблеми сучасності. Автор п'єс, публіцистичних статей, книги про нар. естетику «Лад» (1979—81). Держ. премія СРСР, 1981.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—3. М., 1983—84; Укр. перекл.— Гудуть дроти. К., 1983.

БЄЛОРУ́СОВ Георгій Семенович (н. 18.IV 1923, Одеса) — укр. рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1975), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1946) Одес. інженерно-буд. ін-ту працює в цьому ж вузі. Осн. праці —в галузі механізації видобування буд. каменю.

БЄЛОЦЕРКО́ВСЬКИЙ Олег Михайлович (н.29.VIII 1925, м. Ливни, тепер Орлов. обл.)—рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1960. Закінчив Моск. ун-т (1952). З 1955 працює в Моск. фіз.-тех. ін-ті (з 1962 — ректор). Осн. праці Б. стосуються теор. і прикладної аеродинаміки, обчислювальної математики. Ленінська премія, 1966.

БЄЛЯКО́В Ростислав Аполлосович (н. 4.III 1919, м. Муром, тепер Влад.обл.)— рад. авіаконструктор, вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1981), двічі Герой Соціалістич. Праці (1971, 1982). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1941) Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе—на н.-д. і конструкторській роботі. З 1971 — ген. конструктор КБ ім. А. І. Мікояна. Під керівництвом Б. створено ряд літаків різного призначення. Депутат Верховної Ради СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1972.

БИКОРІ́З Анатолій Йосипович (н. 29.X 1934, м. Ізюм Харків. обл.) — укр. рад. онколог, доктор мед. наук (з 1975), професор (з 1976). Член КПРС з 1963. В 1957 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1960 — співробітник Київ. н.-д. ін-ту експеримент. та клінічної онкології МОЗ УРСР (тепер Ін-т проблем онкології АН УРСР). Праці Б. присвячені питанням клітинного механізму канцерогенезу, моделюванню і гістогенезу експериментальних пухлин печінки. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Держ. премія УРСР, 1981.

БИЦЬ Юрій Вікторович (н. 15.V 1938, с. Карпівці Чуднівського р-ну Житомирської обл.) — укр. рад. патофізіолог, доктор мед. наук (з 1973), професор (з 1978). В 1961 закінчив Київ. мед. ін-т, де й залишився працювати. Осн. праці з проблем атеросклерозу, проникності судинної стінки, метаболізму судинної стінки в нормі та патології. Держ. премія УРСР 1981.

«БИБЛИОТЕ́КА ВСЕМИ́РНОЙ ЛИТЕРАТУ́РЫ» — універсальне зібрання шедеврів світової та вітчизняної л-ри від античності до наших днів, випущене вид-вом «Художественная литература» (Москва) 1967—77. У 200 томах «Б.в.л.» опубліковано твори 3235 письменників, які представляють літературу більш як 80 країн п'яти континентів. Широко представлено класичну і сучасну л-ру народів СРСР, зокрема окремими томами вийшли твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки; до зібрання включено твори П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, О. Гончара, А. Малишка та ін. укр. рад. письменників.

БІЛЕ́ЦЬКА Неоніла Миколаївна (н. 27.X 1938, м. Знам'янка, тепер Кіровогр. обл.) — укр. і рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1978). У 1965 закінчила Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського в Москві. З 1980 працює у Київ. театрі драми і комедії. Ролі: Параска («97» Куліша), Олена («Голубі олені» Коломійця), Женя Комелькова («А зорі тут тихі...» Васильєва), Б'янка («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін.

Л. І. Савченко.

БІЛОУ́С Віталій Михайлович (н. 24.XII 1935, Одеса) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1972), професор (з 1973). Закінчив (1958) Одес. ун-т. З 1975 — директор Н.-д. ін-ту фізики Одес. ун-ту. Основні праці — у галузі фізики фотографічного процесу. Держ. премія УРСР, 1983.

БІРО́В Антонін Олександрович (н. 1.II 1929, с. Федорове, тепер Виноградівського р-ну Закарп. обл.) — організатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1954. Закінчивши (1959) істор. ф-т Ужгородського ун-ту, працював учителем. З 1961 — голова колгоспу «Прикордонник» Виноградівського р-ну. Очолюване Б. г-во стало передовим, високорентабельним. Б.— делегат XXIV з'їзду КПРС, XXV—XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань.

А. В. Кузьма.

БЛО́МБЕРГЕН (Bloembergen, Блумберген) Ніколас (н. 11.III 1920, Дордрехт, Нідерланди) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1960). Закінчив Утрехтський ун-т (1943). З 1946 працює в Гарвардському ун-ті (з 1957 — професор). Осн. праці — з лазерної спектроскопії, нелінійної оптики, квантової електроніки, ядерної фізики, магнетизму. Запропонував схему твердотільного мазера неперервної дії. Створив квантові лічильники, названі його ім'ям. Нобелівська премія, 1981.

БОГОМО́ЛОВ Олег Тимофійович (н. 20.VIII 1927, Москва) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1950. Закінчив Ін-т зовн. торгівлі М-ва зовн. торгівлі СРСР (1949). З 1969 — директор Ін-ту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР. Праці з проблем розвитку світової соціалістичної системи і світового г-ва, політ. економії соціалізму.

БОГОСЛО́ВСЬКИЙ Микита Володимирович [н. 9 (22).V 1913, Петербург] — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1983). У 1930—34 — вільнослухач Ленінгр. консерваторії. Б.— майстер пісенного жанру (бл. 300 пісень, у т. ч. «Любимый город», «Спят курганы», «Тёмная ночь»). Автор опери «Соль» (1981), балету-казки «Королівство кривих дзеркал» (1953), муз.-ліричних драм «Балаганчик» та «Незнайомка» (1982), 12 муз. комедій (у г. ч. «Весна в Москві», 1972), «Української фантазії» (1972), 6 симфоній, оркестрових творів, музики до драм. вистав і кі-

Н. П. Бехтерєва.

Р. А. Бєляков.

А. О. Біров.

М. В. Богословський.

М. Г. Бондар.

П. І. Бондаренко.

А. І. Борисов.

Д. В. Борщов.

нофільмів, зокрема «Велике життя», «Винищувачі», «Олександр Пархоменко», «Два бійці» (всі — Київ. кіностудія худож. фільмів імені О. П. Довженка), «Таємничий острів», «Ескадра повертає на захід» та «Золотий годинник» (Одеська кіностудія художніх фільмів).

БО́КША Вячеслав Георгійович (н. 14.IX 1924, м. Архангельськ) — укр. рад. курортолог, патофізіолог, професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1945. В 1948 закінчив Архангельський мед. ін-т. З 1962 працює в Ялтинському н.-д. ін-ті фізичних методів лікування і мед. кліматології імені І. М. Сєченова. Праці в галузі кліматофізіології, кліматопатології, кліматотерапії, а також клінічної патофізіології захворювань дихальної і серцево-судинної систем тощо.

БОЛГА́РИН Ігор Якович (н. 28.VI 1929, с. Донузлав, тепер смт Красногвардійське Красногвардійського р-ну Крим. обл.) — рос. та укр. рад. кінодраматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). У 1954 закінчив ВДІК. Автор сценаріїв наук.-популярних фільмів, зокрема «Секрет НСЄ» (1960) та худож. фільмів — «Ад'ютант його превосходительства» (1970, телевізійний, за власним романом), «Приваловські мільйони» (1973), «Третього не дано» (1980). На Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка за його сценаріями (у співавт. з В. *Смирновим*) створено стрічки: «Назад дороги немає» (1970), «Тачанка з півдня» (1977), «Дума про Ковпака» (1973—76) та «Від Буга до Вісли» (1980). Премія ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1961.

БО́НДАР Микола Герасимович (н. 19.XII 1920, Київ) — укр. рад. вчений у галузі мостобудування і механіки, акад. АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1944. Закінчив (1944) Дніпроп. ін-т інженерів залізнич. транспорту, з 1946 працює в цьому ж вузі (1968—78 — проректор по наук. роботі). Осн. праці — з нелінійної механіки і динаміки мостів.

БОНДАРЕ́НКО Віктор Вікторович [н. 15 (28).XI 1907, с. Крюково, тепер Куйбишевського району Ростовської обл.] — укр. рад. економіст, доктор екон. наук (з 1958), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. ін-т землевпорядження (1931). З 1937 — в Ін-ті економіки АН УРСР. Осн. напрями досліджень — історія нар. г-ва, економіка с. г., екон. статистика.

В. Г. Гулеватий.

БОНДАРЕ́НКО Людмила Михайлівна (н. 28.XII 1927, с. Старий Салтів, тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. актриса, співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1955. Закінчила (1949) Харків. муз. училище. З 1951 — у Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського, муз. М. Лисенка), Оксана, Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Аза («Циганка Аза» Старицького, муз. М. Васильєва), Герарда («Закохана витівниця» Лопе де Вега), Ханума («Витівки Ханума» Цагарелі).

Л. М. Дворниченко.

БОНДАРЕ́НКО Павло Іванович (н. 22.XII 1917, Дніпропетровськ) — укр. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1978), дійсний член АМ СРСР (з 1983). Член КПРС з 1942. У 1949 закінчив Ленінгр. ін-т живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна. З 1970 — ректор Моск. худож. ін-ту (з 1972 — професор). Твори: цикл рельєфів на історико-революц. теми (1949), пам'ятник В. І. Леніну (м. Севастополь, 1957); всі — у співавторстві. Брав участь у створенні *Ленінського меморіалу* в Ульяновську (1967—70). Держ. премія СРСР, 1950.

БОНЯ́ Григорій Васильович (н. 1.IV 1918, с. Градизьк, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1978). У 1939—50 (з перервою) навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: «Рідна земля» (1957), «Мати-земля» (1960), «Легенда про Гамалію» (1961), «Переможці» (1963), «На сторожі» (1965), «На зорі колективізації» (1969), «Степи Запоріжжя» (1970), «Сивий Єнісей» (1976), «Угрюм-ріка» (1976), «В. І. Ленін у Саянах» (1976). Іл. с. 542.

БО́РИНЯ — селище міського типу Турківського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташована на р. Борині (бас. Дністра), за 6 км від залізнич. ст. Нижня Яблунька. 2,1 тис. ж. (1984). Хлібний з-д, лісництво, лісорозсадник, будинок побуту. Сільс. профес.-тех. уч-ще, середня школа, філіал Турківської муз. школи; лікарня, поліклініка; Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Відома з 1552, с-ще міськ. типу — з 1981.

БОРИ́СКО Василь Никифорович [н. 29.III (11.IV) 1916, м. Новомиргород, тепер Кіровоградської обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1942. Закінчив Кіровогр. технікум механізації сільс. г-ва, набув спеціальності техніка-механіка с. г. З 1955 — голова колгоспу ім. Чкалова Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл. Б.— депутат Верховної Ради УРСР 8 і 9-го скликань. *І. Г. Братченко.*

БОРИ́СОВ Альберт (Олег) Іванович (н. 8.XI 1929, Приволзьк, тепер Іван. обл.) — російський радянський актор, народний арт. СРСР (з 1978). Після закінчення 1951 Школи-студії ім. В. І. Немировича-Данченка (Москва) до 1963 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. В 1964—83 — в Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького, з 1983 — у МХАТі. Серед ролей: Сухов («Дачники» М. Горького), Григорій Мелехов («Тихий Дон» за Шолоховим) та ін. Знімається в кіно: Голохвостий («За двома зайцями», Київська студія художніх фільмів ім. А. П. Довженка) та ін. Державна премія СРСР, 1978.

С. М. Грін.

БОРИ́СОВ Валентин Тихонович [н. 7 (20).VII 1901, м. Богодухів, тепер Харків. обл.] — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). У 1927 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. З 1944 — викладач Харків. консерваторії (з 1963 — Харків. ін-т мистецтв; 1944—48 —директор, з 1977 — професор). Твори: три симфонії, симфонічні поеми, сюїти, концерти для фортепіано з оркестром.

Н. Л. Очеретовська.

БОРНА́ЦЬКИЙ Іван Іванович [н. 7 (20).VI 1912, Юзівка, тепер Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1956. Закінчив (1934) Донец. металург. ін-т. З 1972 — зав. кафедрою Донецького політех. ін-ту. Осн. напрями діяльності — обгрунтування теоретичних і технологічних основ глибокої десульфурації металу, розробка досконалішої технології позапічних процесів.

БОРО́ВСЬКИЙ Микола Степанович (н. 14.IV 1908, м. Новогеоргіївськ, тепер у складі м. Кремгес Кіровогр. області) — укр. радянський живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Член КПРС з 1977. У 1954—60 навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: «Романтики», «Мрії» (обидва — 1961), «Металурги Придніпров'я» (1963), «Земля» (1967), «Робітник. Рік 1928» (1969), «Саянські скелелази» (1971), «Тривожний ранок» (1973), триптих «Бригада монтажників Віталія Поліщука» (1974), «Хвилина мовчання» (1978), «Початок шляху» (1980), галерея портретів (1973—80) учасників оборони і визволення м. Дніпропетровська в роки Великої Вітчизн. війни.

БОРЩО́В Дмитро Васильович (н. 8.I 1924, с. Курячі Лози, тепер Кривоозерського р-ну Микол. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1959. На профес. сцені — з 1946. З 1959 працює у Микол. укр. муз.-драм. театрі. Серед ролей: Захар Беркут («Беркути» за Франком), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Генерал Карбишев («Коли мертві оживають» Рачади). Створив образ В. І. Леніна («Революційний етюд» Шатрова).

Л. М. Дворниченко.

БРЕГВА́ДЗЕ Нані Георгіївна (н. 21.VII 1938, Тбілісі) — груз. рад. естрадна співачка, нар. арт. СРСР (з 1983). У 1961 закінчила Тбіліську консерваторію (клас фортепіано). В 1959—64 — солістка естрадного оркестру Грузії «Реро», з 1964 — вокально-інструм. ансамблю «Орера», з 1980 — Груз. респ. філармонії (Тбілісі).

В. С. Мурза.

БРЕ́ЖНЄВ — назва (з 1982) м. *Набережні Челни.*

БРО́ВИКОВ Володимир Гнатович (н. 12.V 1931, м. Ветка, тепер Гом. обл. БРСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1958. Закінчив Білорус. ун-т (1955), Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1969); кандидат філос. наук. З 1955 — на журналіст. роботі. В 1963—65 — заст. секретаря парткому Оршанського виробн. колгоспно-радгоспного управління Віteб. обл., 1965—66 — другий секретар Оршанського райкому, 1970—72 — секретар Вітеб. обкому Компартії Білорусії. В 1972—78 — в апараті ЦК КПРС. У 1978—83 — другий секретар ЦК Компартії

Білорусії. З липня 1983 — Голова Ради Міністрів Білоруської РСР. Член ЦК КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

БРОДЕ́ЦЬКЕ — селище міського типу Козятинського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташоване на р. Гнилоп'яті при впадінні в неї р. Бродянки (бас. Дніпра), за 22 км від залізничної ст. Козятин. 3,0 тис. ж. (1984). У селищі — цукровий та залізобетонних виробів заводи, підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби, комплексний пункт побутового обслуговування тощо. Заг.-осв. школа: лікарня; Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Відоме з 1712, с-ще міськ. типу— з 1981.

БРО́ДСЬКА Лідія Ісаківна [н. 28.II (13.III) 1910, Петербург] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1980), чл.-кор. АМ СРСР (з 1970). Дочка І. І. *Бродського*. У 1935—39 навчалася в Ін-ті живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Райдуга над Дніпром» (1953), «Байкал» (1962), «Над просторами Росії» (1970), «Над Дніпром» (1979) та ін.

БРУНЕ́Й — незалежна держава на Пн. о. Калімантан. Пл. 5,8 тис. $км^2$. Населення понад 200 тис. чол. (1984). Член Асоціації д-в Пд.-Сх. Азії. До 1.I 1984 — протекторат Великобританії. Про історію, природу та г-во, а також карту Б. див. ст. *Бруней* (т. 2).

БРУСЕНЦО́В Геннадій Якович (н. 14.XI 1927, м. Орел) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1982). Член КПРС з 1967. У 1945—53 навчався у Вищому худож.-пром. уч-щі ім. В. Мухіної в Ленінграді. Твори: «Ленінський декрет» (1957), «Біле золото» (1959), «Наші батьки» (1967), «На землі» (1966), «На землі Севастополя» (1971), «Повернулись» (1975), «Лейтенант революції» (1977), «Бригада» (1982), «Портрет І. Д. Папаніна» (1983) та ін.

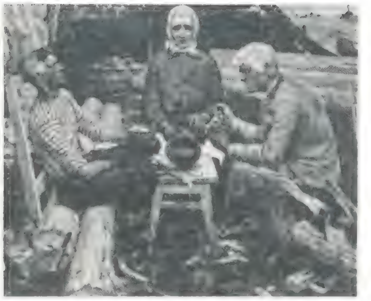
Г. Я. Брусенцов. Повернулись. 1975.

БРУСИ́ЛІВ — селище міського типу Коростишівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташований на р. Здвижі (бас. Дніпра), за 35 км від залізнич. ст. Скочище. 4,3 тис. ж. (1984). У селищі — хлібозавод, дільниця Житомир. мол. заводу, виробниче відділення Коростишівської райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту. Середня та муз. школи; лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки. Відомий з 1543, с-ще міськ. типу — з 1979.

БУ́БЛИК Борис Миколайович (н. 25.I 1936, с. Клюки Тетіївського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки та математики, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1964. Закінчив (1958) Київ. ун-т. З 1961 працює в ньому (з 1971 — професор). Осн. наук. праці стосуються механіки деформованого твердого тіла і теорії керування мех. системами.

БУ́ЗНИК Віктор Михайлович [н. 21.IX (4.X) 1914, с. Тернівка, тепер у межах м. Миколаєва — 23.XII 1968, Миколаїв] — укр. рад. вчений у галузі теплотехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1941) Миколаївського кораблебудівного ін-ту працював у цьому ж вузі (з 1965 — ректор). Осн. праці стосуються суднових енерг. установок. *В. Г. Матвєєв.*

БУЛА́ТОВ Михайло Олександрович (н. 23.I 1936, с-ще Красногорівка, тепер місто Мар'їнського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1983). Член КПРС з 1965. Закінчив Київ. ун-т (1960). Викладав 1960—62 у гірничо-металург. ін-ті у Комунарську, 1965—72 — у Київ. ун-ті. З 1972 — старший наук. співробітник Ін-ту філософії АН УРСР. Автор наук. праць з питань діалектичного матеріалізму та історії філософії. Держ. премія УРСР, 1982.

БУЛГА́КОВ Микола Петрович (7.XII 1929, с. Ясенки, тепер Горшеченського р-ну Курської обл.)— укр. рад. океанолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. Закінчив Вище арктичне морське уч-ще ім. адмірала С. О. Макарова в Ленінграді. З 1976 працює в *Морському гідрофізичному інституті* АН УРСР (з 1984 — ген. директор Гвінейського н.-д. центру цього ін-ту). Наук. дослідження проблем гідрофізики. Наук. керівник міжнар. проекту по вивченню Карибського м. та прилеглих районів Атлантичного океану.

БУРКІНА́-ФАССО́ — нова (з 4.VIII 1984) назва д-ви *Верхня Вольта.*

БУРЛЮ́К Алла Леонідівна [н. 27.XI 1935, с. Переволочна (тепер переселене в с. Світлогірське) Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Після закінчення 1957 Харків. ін-ту мистецтв працювала в театрах Києва, Донецька, Чернігова, з 1979 — в Київ. молодіжному театрі. Серед ролей — Лимариха («За двома зайцями» Старицького), Віра Холодна («На світанку» Плоткіна, муз. Сандлера), Гелена («Варшавська мелодія» Зоріна), комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Ольга («Три сестри» Чехова). *В. М. Жежера.*

БУРЧА́К Федір Глібович (н. 3.IV 1924, Київ) — укр. рад. юрист. Член КПРС з 1962. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1949). У 1957—65 — на видавничій роботі, зокрема в Головній редакції УРЕ, з 1965 — зав. юрид. відділом Президії Верховної Ради УРСР. Співавтор монографії «Історія держави і права Української РСР» (Держ. премія УРСР, 1981).

Тв.: Учение о соучастии по советскому уголовному праву. К., 1969; Про державу і право. К., 1976; Квалификация преступлений. К., 1983.

БУТ Микола Якович (н. 21.IV 1928, хутір Погожа Криниця, тепер село Роменського р-ну Сум. обл.) — рос. рад. живописець і графік, нар. художник РРФСР (з 1980). Член КПРС з 1968. У 1949—53 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова, 1953—57 — у Харків. худож. ін-ті. Твори: «Вартовий. Аджимушкайські каменоломні. 1942 рік» (1963), триптих «У роки великих випробувань» (1982), «Комсомольці Аджимушкая» (1983) та ін. Б.— один із авторів діорами «Битва за Дніпро» для Дніпропетровська (1972—75) та панорами «Сталінградська битва» для Волгограда (1982). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

БУТЕ́НКО Геннадій Михайлович (н. 21. VIII 1932, м. Миргород, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. патофізіолог, доктор мед. наук (з 1971), професор (з 1984). Член КПРС з 1980. Закінчив Одеський мед. ін-т (1956). В 1962—71 працював в Київ. мед. ін-ті, з 1971 працює в Ін-ті геронтології АМН СРСР. Осн. праці — з імунології та імунопатології старіння. Держ. премія УРСР, 1981.

БУЧМАНИ́ — селище міського типу Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 8 км від залізнич. ст. Білокоровичі. 1,0 тис. ж. (1984). У селищі — торфобрикетний з-д, комплексний пункт побутового обслуговування. Восьмирічна школа; відділення районної лікарні, фельдшерсько-акушерський пункт; Будинок культури, б-ка. Засн. 1946, с-ще міськ. типу — з 1983.

БУШМІ́Н Олексій Сергійович [2 (15).X 1910, с. Ліва Росош, тепер Каширського району Ворон. обл.— 19.III 1983, Ленінград] — рос. рад. літературознавець, академік АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. З 1945 — в Ін-ті рос. л-ри АН СРСР (Пушкінський дім), 1955—65 і 1977—83 — директор цього ін-ту. Розробляв проблеми теорії і методології літературознавства, історії рос. л-ри 19 ст., розвитку рос. рад. л-ри.

БЮ́ШГЕНС Георгій Сергійович [н. 3 (16).IX 1916, Москва] — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1981), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1963. Після закінчення (1940) Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе працює в Центр. аерогідродинамічному ін-ті. Одночасно (з 1954) — в Моск. фізико-тех. ін-ті. Осн. праці — з динаміки, стійкості, керованості й аеродинаміки літака. Нагороджений 3 орденами Леніна. Ленінська премія, 1961. Іл. с. 542.

В

ВАЛЬКО́ Богдан Олександрович (н. 20.IX 1934, Львів) — укр. рад. художник скла, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1983). Твори: набори ваз «Полум'я Перемоги» (1975), «Золота осінь» (1982), «Святкові», «Схід сонця» (обидва — 1983), набори для десерту, графини, куманці, фляги, декоративні тарілки, кухлі та ін. Іл. с. 543.

Н. Г. Брегвадзе.

В. Г. Бровиков.

А. Л. Бурлюк.

О. С. Бушмін.

Г. С. Бюшгенс.

М. А. Ватолін.

О. П. Войнова-Павловська.

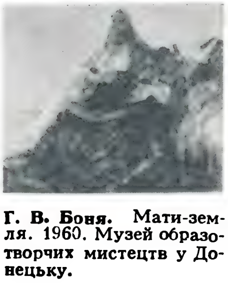

Г. В. Боня. Мати-земля. 1960. Музей образотворчих мистецтв у Донецьку.

ВА́НІН Георгій Андрійович (н. 17.VII 1930, Новоросійськ) — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1961. Закінчив (1955) Харків. авіац. ін-т. З 1957 працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1967 — зав. відділом). Осн. праці — в галузі тонкостінних оболонкових конструкцій, теорії композиційних і полімерних матеріалів.

ВАНУА́ТУ, Республіка Вануату — держава, розташована на о-вах Нові Гебріди, в пд.-зх. частині Тихого ок. Площа — 14,8 тис. км^2. Населення — 123 тис. чол. (1983, оцінка). Столиця — м. Віла.

Державний лад. В.— республіка. Входить до *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент, якого обирає парламент на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент (39 депутатів), обираний населенням на 4 роки; виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Див. *Нові Гебріди* (острови).

Населення. Понад 90 % нас. країни — *меланезійці,* решта — британці, французи, вихідці з ін. тихоокеанських о-вів. Офіц. мови — біслама (місц. варіант англ. мови), англійська і французька. Пересічна густота нас.— 8,3 чол. на 1 км^2 (1982).

Історія. Архіпелаг Нові Гебріди відкрито 1606 португ. мореплавцем П. Кіросом. У 1774 острови дослідив Дж. *Кук,* який дав їм назву Нові Гебріди за схожість з моря на Гебрідські о-ви біля берегів Шотландії. З 1906 Нові Гебріди були спільним володінням (*кондомініумом*) Великобританії та Франції і управлялись їхньою об'єднаною адміністрацією. В 1979 на виборах до нац. парламенту перемогу здобула партія Вануаку, яка виступала за надання країні незалежності. 30.VII 1980 Нові Гебріди було проголошено незалежною д-вою у складі Співдружності, очолюваної Великобританією. Країна дістала назву Республіка Вануату («вануату» у перекладі з мови біслама — «країна, яка була, є й буде»). Уряд В. проголосив курс на повну ліквідацію всіх колоніальних пережитків, досягнення нац. єдності, проведення агр. реформи і здобуття певної політ. і екон. незалежності. На міжнар. арені виступає за надання незалежності всім колоніальним територіям у районі Тихого ок., за створення в *Океанії* без'ядерної зони. З 1981 В.— член ООН. *Л. О. Лещенко.*

Політичні партії. Партія Вануаку, засн. 1971. Правляча. Федеральна партія. Опозиційна.

Господарство. Внаслідок багаторічної колоніальної залежності економіка країни розвинута слабо. 80 % самодіяльного населення зайнято у с. г. На селі характерне співіснування общинного та приватного землеволодіння. Частина землі належить іноз. власникам. Переважає тропічне землеробство. Осн. товарні культури — кокосові горіхи (на копру), кава, боби какао. Для власного споживання вирощують ямс, таро, хлібне дерево, банани та ін. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Розвиваються птахівництво та рибальство (вилов тунця). В лісах незначні заготівлі деревини цінних порід. У невеликій кількості видобувають марганцеву руду (на о. Ефате). Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами по переробці с.-г. сировини, консервуванню м'яса, обробці риби, виробн. буд. матеріалів. З-ць у країні немає. Довж. асфальтованих автошляхів — бл. 350 км. Гол. мор. порт та міжнар. аеропорт — Віла. З В. вивозять копру, марганцеву руду, рибу, каву, боби какао, м'ясні консерви, деревину; довозять машини, пальне, товари широкого вжитку, продукти харчування. Осн. торг. партнери — Австралія, Франція, Великобританія, Японія, Нова Зеландія, США. Грош. одиниця — вату. 75 вату = 1 австрал. дол. (грудень 1983).

Культура. У країні склалося дві шкільні системи — англійська і французька, з навчанням відповідно англ. і франц. мовами. До поч. школи приймаються діти з 6 років. Поряд з державними існують приватні й місіонерські школи. За англ. системою строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 5 (3 + 2), за франц. системою освіти строк навчання в поч. школі 5 років, у середній — 7 (4 + 3). У 1981/82 навч. р. діяло 289 поч. шкіл (24,1 тис. учнів), у серед. загальноосв. школах налічувалося 1,9 тис. учнів. Пед. коледж готує учителів для поч. шкіл. У м. Віла міститься Культур. центр з музеєм і бібліотекою. *В. З. Клепиков.*

Сільський краєвид.

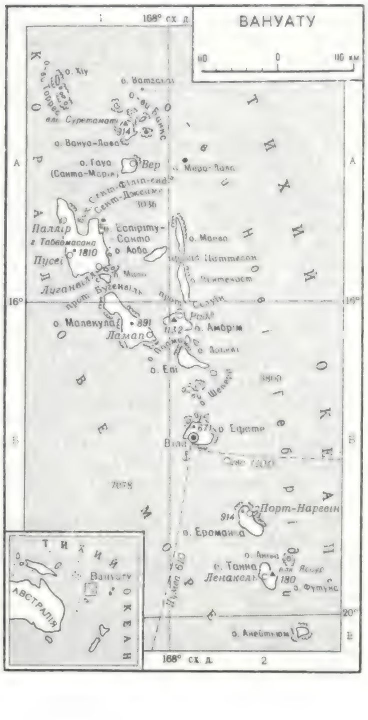

ВАСИ́ЛЬЄВ Вадим Сергійович (н. 25.III 1931, Харків) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). У 1950—56 навчався у Харків. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд — житл. і громад. будинки в районі Павлового поля в Харкові (1962—75), кіноконцертні зали «Україна» у Харкові (1963) і «Ювілейний» у Херсоні (1967), забудова Центр. бульвару (1977—83) і Будинок Рад (1978) у Запоріжжі (всі — у співавторстві). З 1965 викладає в Харків. інженерно-буд. інституті.

ВАСИ́ЛЬЄВ Всеволод Вікторович (н. 28.II 1935, Воронеж) — укр. рад. вчений у галузі електроніки та моделювання, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1971. Закінчив (1958) Таганрозький радіотех. ін-т. З 1981 працює в Ін-ті проблем моделювання в енергетиці АН УРСР. Осн. праці — з моделювання задач буд. механіки, оптимального управління в енергетиці, з тренажерних систем.

ВАСИ́ЛЬЄВ Михайло Олексійович (н. 2.I 1937, м. Бєлово Кемеровської обл.) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1980). Член КПРС з 1978. Після закінчення Моск. ін-ту сталі (1959) працює в Ін-ті металофізики АН УРСР (з 1979 — зав. лабораторією). Осн. напрями наук. досліджень — фазові перетворення у металевих сплавах, електронна та іонна спектроскопія металевих поверхонь. Держ. премія УРСР, 1980.

ВАТО́ЛІН Микола Анатолійович (н. 13.XI 1926, Свердловськ) — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1952. Закінчив (1949) Уральський політех. ін-т (Свердловськ). З 1950 працює в Ін-ті металургії Уральського наук. центру АН СРСР (з 1967 — директор). Одночасно (з 1973) викладає у Свердловському гірничому інституті. Основні праці — з фізико-хімічних основ металургійних процесів. Державна премія СРСР, 1982.

ВЕЛИ́КІ БІ́РКИ — селище міського типу Тернопільського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Гнізні (бас. Дністра). Залізнична станція. 3,6 тис. ж. (1984). Ф-ка госп. виробів, Терноп. райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція. Цехи районного побутового комбінату. Середня та муз. школи; лікарня; Будинок культури, 2 бібліотеки. В. Б. відомі з 1410, селище міського типу — з 1978.

«ВЕНЕ́РА». Відповідно до програми досліджень космічного простору і планет Сонячної системи в СРСР 30.X і 4.XI 1981 було здійснено запуски космічних станцій «В.-13» і «В.-14», а 2.VI і 7.VI 1983 — станцій «В.-15» і «В.-16». Осн. мета запусків — продовження наук. досліджень поверхні й атмосфери *Венери.* «В.-13» досягла околиць планети 1.III 1982, а «В.-

14» — 5.III 1982. Їхні спускні апарати ввійшли в щільні шари атмосфери і здійснили м'яку посадку на поверхню Венери. 10.X і 14.X 1983 станції «В.-15» і «В.-16» стали *штучними супутниками Венери*. Див. також ст. «*Венера*», УРЕ, т. 2.

ВЕРТЕ́БНИЙ Вадим Павлович (н. 11.IX 1930, Київ) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1972), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1959. Закінчив (1952) Київ. ун-т. З 1970 працює в Ін-ті ядерних досліджень. Осн. наук. праці В. присвячені питанням нейтронної фізики низьких і середніх енергій, а також одержанню даних, необхідних для розрахунку і проектування атомних реакторів.

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Роман Олександрович (н. 1.II 1937, Ташкент) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1980). Закінчив 1959 Казанський хіміко-технологічний ін-т. З 1965 працює в Ін-ті хімії високомол. сполук АН УРСР (з 1978 — зав. відділом). Осн. наук. напрям — дослідження адгезійних явищ у полімерних системах. Здійснив теор. розробку нових біодеструктуючих полімерів мед. призначення, їхню експериментальну перевірку, створив технологію виробництва і практичного застосування їх. Державна премія УРСР, 1982.

ВЕ́СКЕ Тамара Яківна (н. 1.IV 1914, Таллін) — укр. рад. муз. діяч, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). В 1949 закінчила Харківську консерваторію. З 1952 працює в цьому вузі (з 1963 — Харків. ін-т мистецтв; з 1980 — професор). Серед випускників — Н. *Ткаченко*, В. *Третяк*, Г. *Ципола*.
Н. Л. Очеретовська.

ВЕСТ-І́НДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Засн. 1948. Перебуває на Ямайці в містечку Мона недалеко від м. Кінгстона. Обслуговує Ямайку, Трінідад і Тобаго, Барбадос, Багамські о-ви та ін. території в басейні Карибського моря. Навчання — англ. мовою. В.-І. у. має два філіали: на Трінідаді і Тобаго (засн. 1960) в м. Сент-Огюстін побл. Порт-оф-Спейна (ф-ти с.-г. та інженерний) і на Барбадосі в Бріджтауні (засн. 1963; юрид. ф-т). На Ямайці функціонують 4 ф-ти: гуманітарних, соціальних, природничих наук та медичний, а також вища пед. школа. В 1983/84 навч. р. в В.-І.у. налічувалося понад 8 тис. студентів.
В. З. Клепиков.

ВИНОГРА́ДОВ Гліб Андрійович [н. 2 (15).V 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі металургії і металознавства, доктор тех. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1945. Закінчив (1933) Донец. металург. ін-т. Працював (1933—57) на металург. з-дах України. З 1957 — в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці в галузі обробки металевих порошків тиском. Премія ім. П. Г. Соболевського АН СРСР, 1963, 1970. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1975.

ВИНОГРА́ДОВА Елеонора Олексіївна (н. 16.XI 1931, Грозний) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). У 1965 закінчила Київську консерваторію (з 1965 — її викладач). З 1966 — худож. керівник і гол. диригент хорової студії хлопчиків «Дзвіночок» київського Палацу піонерів та школярів імені М. Островського.

ВИСО́ЦЬКИЙ Сергій Олександрович (н. 15.VII 1923, Полтава) — укр. рад. історик і археолог, доктор історичних наук (з 1978). У 1956 закінчив Київ. ун-т. Працював наук. співробітником заповідника «Софійський музей». З 1967 — в Ін-ті археології АН УРСР (з 1981 — завідуючий сектором). Дослідник історії та культури давнього Києва, зокрема давньорус. написів — *графіті* та фрескового живопису 11 ст., один з авторів відбудови Золотих воріт. Премія ім. Д. З. Мануїльського АН УРСР, 1979. Державна премія УРСР, 1983.

Тв.: Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., К., 1966; Средневековые надписи Софии Киевской. По материалам граффити XI—XVII вв. К., 1976; Золотые ворота в Киеве. К., 1982.

ВІДДІ́ЛЕННЯ ГЕОГРА́ФІЇ Інституту геофізики АН УРСР — науково-дослідна установа, яка проводить дослідження в галузі фіз. та екон. географії, геоморфології, палеогеографії, біогеографії, картографії, географії населення і транспорту. Створене 1964 у Києві як Сектор географії при Ін-ті геологічних наук АН УРСР; з 1981 — Відділення географії Морського гідрофіз. ін-ту, з 1983 — Ін-ту геофізики АН УРСР. Основні напрями наук. роботи — розробка геогр. проблем природокористування, теорії і методики комплексних досліджень природних умов і природних ресурсів, виробничо-тер. систем, тематичного картографування природи, г-ва та населення України.
О. М. Маринич.

ВІ́ННИЦЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1937. У репертуарі: «Котигорошок», «Наш веселий колобок», «Легенда синіх гір» Г. Усача, «Майська ніч», «Сорочинський ярмарок», «Ніч перед різдвом» за М. Гоголем та ін.

ВІТКО́ВСЬКИЙ Лев Іванович (н. 26.VIII 1931, Тула) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1977. У 1952—58 навчався в Київ. худож. ін-ті у О. *Шовкуненка*. Твори: «Перші будівельники» (1963), «Мирний ранок» (1965), «Брати Ульянови» (1968), «Починалась п'ятирічка» (1969), «Пам'ять народна» (1972), «Балада про землю» (1975—76), «Знову на фермі» (1979). Викладає в Київському художньому інституті (з 1982 — професор).

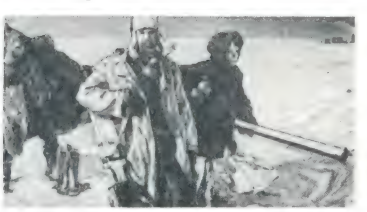

Л. І. Вітковський. Перші будівельники. 1963.

ВІЦЬКО́ Іван Михайлович (н. 16.VI 1930, с. Крутий Берег, тепер Полтавського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1982). У 1948—51 навчався в Миргородському керамічному технікумі, 1953—59 — у Львів. ін-ті прикладного і декоративного мистецтва. Твори: сервізи «Плахта» (1960), «Золотистий» (1976) і «Жнива» (1981), тематичні вази «Карпати» (1962), «Жовтень» (1967), «Будова» (1979) та ін.

ВЛАДИ́МИРОВ Вадим Михайлович (н. 13.XII 1928, м. Ніколаєвськ-на-Амурі) — укр. рад. вчений у галузі машинобудування, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив (1952) Сибірський автомоб.-дорожній ін-т (Омськ). З 1962 — в Держ. н.-д. проектно-конструкторському і проектному ін-ті вугільної пром-сті (Київ). Осн. галузь діяльності — створення й удосконалення роторних екскаваторів з підвищеними і високими зусиллями різання для розробки міцного вугілля та порід у складних гірничо-геологічних умовах. Держ. премія СРСР, 1978.

ВО́ЙНОВА-ПАВЛО́ВСЬКА Ольга Петрівна (н. 9.VI 1939, с. Лебединці Андрушівського р-ну Житомирської обл.) — укр. рад. співачка, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1980. З 1965 — солістка Черкас. укр. нар. хору.

ВОЛИ́НСЬКИЙ Петро Костьович [14 (26).II 1893, с. Олика, тепер смт Ківерцівського р-ну Волин. обл. — 12.IV 1982, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог, засл. працівник вищої школи УРСР, професор (з 1954). Член КПРС з 1942. Закінчив Ніжинський історико-філол. ін-т (1916). З 1929 — в Київ. пед. ін-ті ім. О. М. Горького. Досліджував історію укр. л-ри 19 — поч. 20 ст. Автор підручників з теорії та історії укр. л-ри.
Н. М. Гаєвська.

ВОЛИ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1975 у Луцьку. В репертуарі: «Великий Кукко» Б. Юнгера, «Веселий маскарад» С. Когана й В. Орлова, «Котигорошок» Г. Усача, «Божественна комедія» І. Штока, «Вікентій Прерозумний» Я. Стельмаха, «Орел Срібнокрилець» М. Томенка, «Годинник з зозулею» С. Прокоф'євої.

ВОЛК Ігор Петрович (н. 12.IV 1937, м. Зміїв, тепер м. Готвальд Харків. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1984). Член КПРС з 1964. Закінчив Кіровоградське військ. авіац. уч-ще льотчиків (1956), школу льотчиків-випробувачів (1965) і Моск. авіац. ін-т ім. С. О. Орджонікідзе (1969). В загоні космонавтів — з 1978. Разом з В. О. *Джанібековим* і С. Є. *Савицькою* 17—29.VII 1984 здійснив політ на космічному кораблі «Союз Т-12». Після стикування з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-11» (осн. екіпаж — Л. Д. *Кизим*, В. О. *Соловйов* і О. Ю. *Атьков*; див. т. 12, Додаток) космонавти виконали програму наук.-тех., технологічних і мед.-біол. досліджень та експериментів. Було здійснено перший в історії пілотованих польотів вихід жінки-космонавта у відкритий космос. 25.VII В. О. Джанібеков і

І. П. Волк.

Б. О. Валько. Композиція декоративних ваз «Святкові». Гутне скло. 1983.

І. М. Віцько. Декоративна ваза. «Гуцул». Майоліка. 1976.

В. І. Воротников.

І. Д. Гамкало.

Ю. П. Гамова.

М. П. Гвоздь.

С. Є. Савицька, перебуваючи поза станцією протягом 3 год 35 хв, провели випробування нового універсального інструменту, призначеного для виконання в умовах відкритого космосу складних технологічних операцій.

ВО́ЛКОВ Ігор Володимирович (н. 24.II 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1966. Закінчив (1958) Київ. політех. ін-т. З 1960 працює в Ін-ті електродинаміки АН УРСР (з 1974 — зав. відділом). Осн. напрями наук. діяльності — перетворення і стабілізація параметрів електромагн. енергії, теорія електр. кіл, розробка електромагн. і напівпровідникових регуляторів струму. Держ. премія УРСР, 1975.

ВО́РОНОВА Наталія Олександрівна [н. 17 (30).IV 1909, м. Березівка, тепер Одеської обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1963). Закінчила (1932) Харків. інженерно-екон. ін-т. З 1940 працює в Ін-ті чорної металургії (Київ, Дніпропетровськ). Одночасно (1962—71) — в Дніпроп. ін-ті інженерів залізнич. транспорту. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження властивостей і поліпшення якості рідкого чавуну, позапічна обробка рідкого чавуну магнієм, створення чавуну нового виду для ливарного виробництва. Держ. премія УРСР, 1981.

ВОРОПА́Й Микола Маркович (н. 7.XI 1937, с. Піщане Золотоніського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1983). Член КПРС з 1980. Закінчив (1959) Київ. політех. ін-т. З 1963 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — в галузі технології й устаткування зварювального виробництва. Держ. премія УРСР, 1972.

ВОРОТНИКО́В Віталій Іванович (н. 20.I 1926, м. Воронеж) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1947. Закінчив Куйбишевський авіац. ін-т (1954). В 1942—44 та з 1947 працював на з-ді. В 1955—56 — парторг ЦК КПРС, 1956—59 — секретар парткому з-ду в Куйбишеві. В 1960—61 — зав. відділом, 1961—63 — секретар, 1963—67 — другий секретар Куйбишевського обкому КПРС. У 1967—71 — голова Куйбишевського облвиконкому. В 1971—75 — перший секретар Воронезького обкому КПРС. В 1975—79 — перший заст. Голови Ради Міністрів РРФСР. У 1979—82 — надзвичайний і повноважний посол СРСР у Республіці Куба. В 1982—83 — перший секретар Краснодарського крайкому КПРС. З червня 1983 — Голова Ради Міністрів РРФСР. Член ЦК КПРС з 1971. З червня 1983 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, з грудня 1983 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1938. В репертуарі: «Іван Царевич, Сірий вовк та інші» В. Маслова, «Таємничий гіпопотам» П. Ліфшиця та І. Качанова, «Василиса Прекрасна» С. Прокоф'єва і Г. Сапгіра, «Заяча школа» П. Манчева.

ВУГЛЕХІМІ́ЧНИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва чорної металургії СРСР. Організований 1930 у Харкові на базі Центральної лабораторії «Коксобензол». З 1968 — центральний у галузі коксохім. виробництва Мін-ва чорної металургії СРСР. У складі ін-ту (1984) — 7 відділів, 18 лабораторій, дослідна майстерня; є аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: дослідження в галузі термічної переробки вугілля, а також уловлювання і переробки продуктів коксування. Ін-т видає (з 1972) галузеві тематичні збірники. У 1980 ін-т нагороджено орденом «Знак Пошани».
М. Г. Скляр.

Г

ГАВРИ́ЛКО Олександр Павлович (н. 1.V 1925, с-ще Новий Биків, тепер смт Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1962. У 1951 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Автор проекту планування і забудови с-щ Трипільської ГРЕС (тепер смт Українка Київ. обл.; 1965—83), Ладижинської ГРЕС (тепер м. Ладижин Вінн. обл.; 1968—72); комплексів Ладиженської (1969—72) і Чигиринської (1973—74) ГРЕС, Київської ТЕЦ-6 (1976—83) та ін.

ГАВРИ́ЛОВ Ігор Володимирович (17.V 1928, с. Рубежевичі, тепер Столбцовського р-ну Мін. обл.— 19.X 1982, Київ) — укр. рад. астроном, доктор фіз.-матем. наук (з 1975). Закінчив (1952) Вільнюський ун-т. У 1954—82 працював у Головній астрономічній обсерваторії АН УРСР. Основні праці — в галузі астрометрії та селенодезії. Державна премія УРСР, 1983.
Д. П. Дума.

ГА́ВРИШ Володимир Костянтинович (н. 22.IV 1925, с. Погребище, тепер с-ще міськ. типу Вінн. обл. УРСР) — укр. рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1957. Закінчив Всесоюзний заочний політех. ін-т (1953). Працював у геологорозвідувальних орг-ціях УРСР (1946—62). З 1962 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР (з 1973 — зав. відділом). Осн. праці присвячені геол. будові нафтогазоносних районів УРСР. Розробив новий метод палеоструктурно-геол. аналізу для прогнозування й розшуків нафтогазоносних структур.
П. М. Палій.

ГАЛАДЖІ́Й Федір Максимович [29.VII (11.VIII) 1914, с. Зубарі, тепер у складі смт Кожанка Фастівського р-ну Київ. обл. — 23.II 1982, Київ] — рад. учений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1979). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. ун-т (1937). У 1939—41 і 1946—78 працював у Макіївському н.-д. ін-ті з безпеки робіт у гірничій пром-сті, 1978—82 — в Ін-ті геофізики ім. С. І. Субботіна АН УРСР. Осн. праці — з питань розробки та впровадження методів і тех. засобів безпечного ведення вибухових робіт у підземних гірничих виробках. Держ. премія СРСР, 1950.
В. М. Палій.

ГА́МКАЛО Іван Дмитрович (н. 1.V 1939, с. Городище Королівське, тепер с. Городище Жидачівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1975. У 1963 закінчив Львів. консерваторію (клас В. Василевича і М. *Колесси*). В 1963—65 — зав. муз. частиною і диригент Львів. обл. муз.-драм. театру (Дрогобич), 1968—70 — гол. диригент симф. оркестру Донец. філармонії. З 1970 — диригент Київ. театру опери та балету. Викладач Київ. консерваторії (1977—81) та Ін-ту культури (з 1981). В репертуарі — укр., рос., зх.-європ. оперна та симф. класика, твори рад. композиторів, зокрема опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Катерина» М. Аркаса, «Борис Годунов» і «Хованщина» М. Мусоргського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Отелло» Дж. Верді, «Милана» Г. Майбороди, «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича.

ГА́МОВА Юлія Петрівна (н. 25.XI 1935, с. Бубнівська Слобідка, тепер Золотоніського району Черкаської обл.) — українська радянська бандуристка, народна арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1979. У 1966 закінчила Київ. консерваторію. З 1956 виступає у складі тріо бандуристок «Дніпрянка» (разом з Е. *Миронюк* та В. *Пархоменко*), з 1965 — при Київ. філармонії. Автор обробок муз. творів для бандури.

ГА́СИК Михайло Іванович (н. 30.VI 1929, с. Семенівка, тепер Пологів. р-ну Запоріз. обл.) — укр. рад. вчений у галузі електрометалургії і електротермії, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1971. Після закінчення (1954) Дніпроп. металургійного ін-ту працює в цьому ж вузі (з 1973 — зав. кафедрою). Осн. праці — в галузі теорії і технології одержання неорганічних матеріалів електротермічними способами. Держ. премія УРСР, 1977.

ГВАТУА́ Нонна Акакіївна (н. 12.I 1928, м. Сухумі) — укр. рад. кардіолог, доктор мед. наук (з 1967), професор (з 1969). В 1952 закінчила 1-й Моск. мед. ін-т, в якому працювала до 1957. З 1958 — в Укр. н.-д. ін-ті кардіології ім. М. Д. Стражеска. Праці Г. присвячені питанням кардіології, *інфаркту міокарда*, гострій коронарній недостатності. Держ. премія УРСР, 1981.

ГВІШІА́НІ Джермен Михайлович (н. 24.XII 1928, м. Ахалціхе Груз. РСР) — рад. філософ і соціолог, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1951. Закінчив Моск. ін-т міжнар. відносин (1951). З 1977 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту системних досліджень Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по науці і техніці (ДКНТ) і АН СРСР. Автор праць з проблем управління й соціальної орг-ції.

ЯПОНІЯ

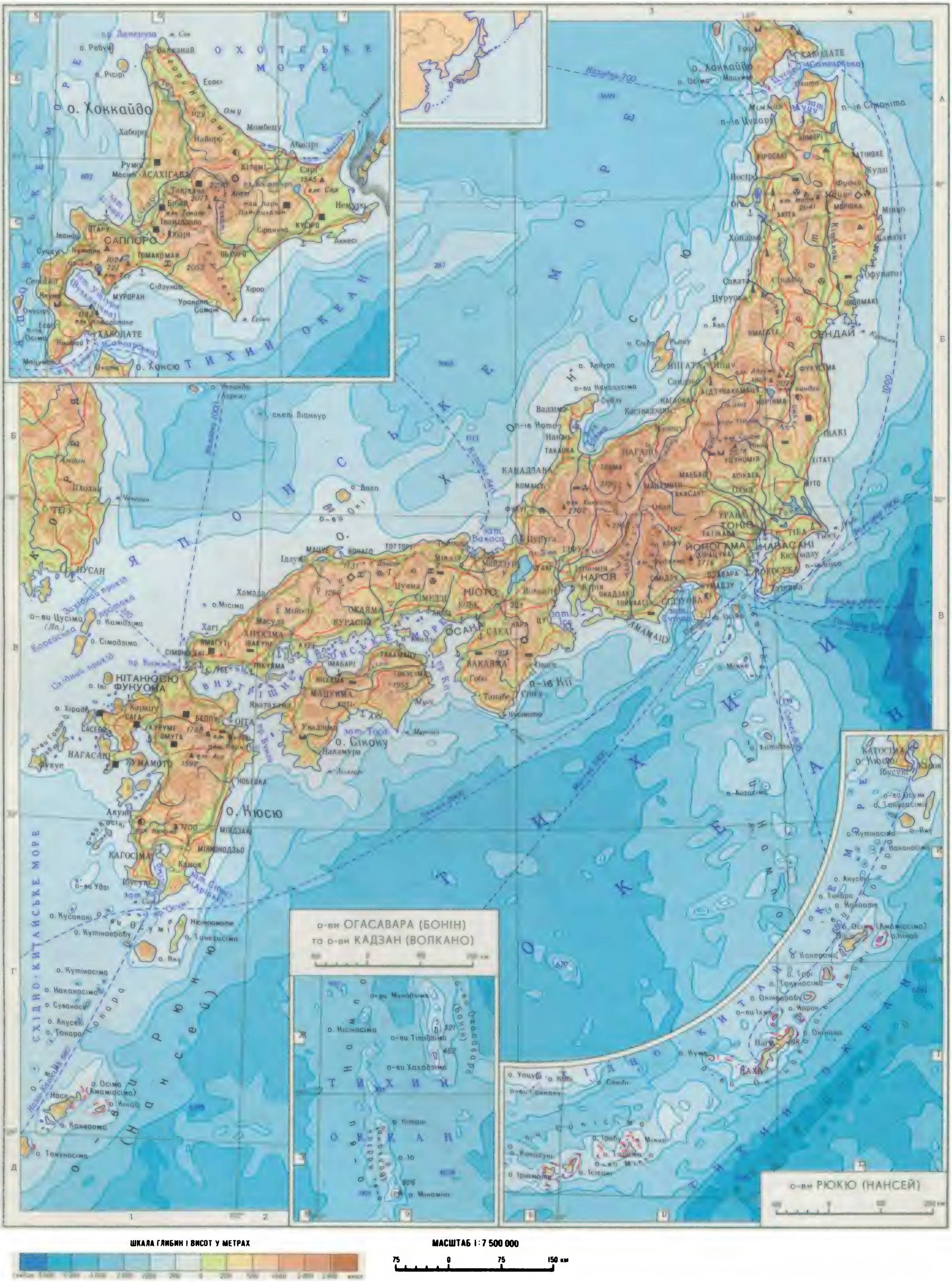
о. Хоккайдо
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ТИХИЙ ОКЕАН
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
о. Хонсю
о. Кюсю
о. Сікоку
САППОРО
АСАХІГАВА
МУРОРАН
ХАКОДАТЕ
АОМОРІ
СЕНДАЙ
НІЇГАТА
КАНАДЗАВА
ТОКІО
ЙОКОГАМА
КАВАСАКІ
ТІБА
НАГОЯ
ГІФУ
КІОТО
ОСАКА
КОБЕ
САКАІ
ВАКАЯМА
ОКАЯМА
ХІРОСІМА
КУРЕ
СІМОНОСЕКІ
КІТАКЮСЮ
ФУКУОКА
НАГАСАКІ
КУМАМОТО
КАГОСІМА
МАЦУЯМА
ПУСАН
ВНУТРІШНЄ ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
СХІДНО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ
о-ви Цусіма
Корейська протока
п-ів Кії
о. Садо
о-ви Окі
о-ви ОГАСАВАРА (БОНІН) та о-ви КАДЗАН (ВОЛКАНО)
о-ви РЮКЮ (НАНСЕЙ)
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
Глибини 5000
4000
2000
1000
200
0
200
500
1000
2000
3000
вище
МАСШТАБ 1:7 500 000
75
0
75
150 км

ЯПОНІЯ

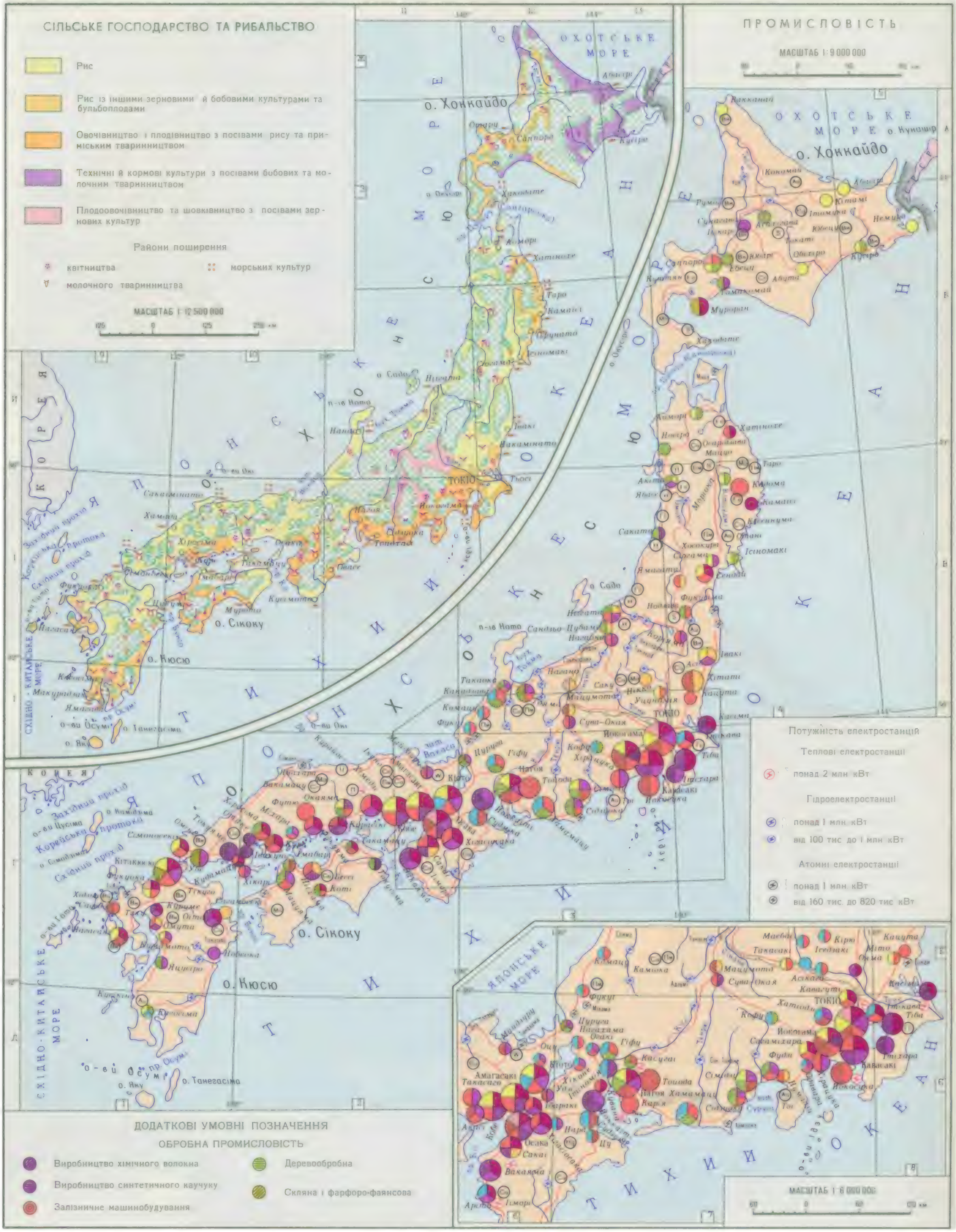
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА РИБАЛЬСТВО
Рис
Рис із іншими зерновими й бобовими культурами та бульбоплодами
Овочівництво і плодівництво з посівами рису та приміським тваринництвом
Технічні й кормові культури з посівами бобових та молочним тваринництвом
Плодоовочівництво та шовківництво з посівами зернових культур
Райони поширення
квітництва
морських культур
молочного тваринництва
МАСШТАБ 1:12 500 000
ПРОМИСЛОВІСТЬ
МАСШТАБ 1:9 000 000
Потужність електростанцій
Теплові електростанції
понад 2 млн кВт
Гідроелектростанції
понад 1 млн. кВт
від 100 тис. до 1 млн кВт
Атомні електростанції
понад 1 млн. кВт
від 160 тис. до 820 тис. кВт
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Виробництво хімічного волокна
Виробництво синтетичного каучуку
Залізничне машинобудування
Деревообробна
Скляна і фарфоро-фаянсова
МАСШТАБ 1:6 000 000
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ТИХИЙ ОКЕАН
СХІДНО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ
КОРЕЯ
о. Хоккайдо
о. Сікоку
о. Кюсю
ТОКІО
]

ГВОЗДЕ́ЦЬКИЙ Василь Степанович (н. 16.VIII 1930, с. Шура-Копіївська Тульчинського р-ну Вінницької обл.) — укр. рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1976). Член КПРС з 1959. Після закінчення (1960) Київ. ун-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — з фізики зварної дуги. Державна премія УРСР, 1972.

ГВОЗДЬ Микола Петрович (н. 9.VI 1937, Дніпропетровськ) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1974. У 1963 закінчив Київ. консерваторію. З 1966 — у Держ. засл. капелі бандуристів УРСР (з 1977 — художній керівник і головний диригент).

ГЕРА́ЩЕНКО Володимир Федорович (н. 24.II 1924, с. Соколове, тепер Готвальдівського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. художник театру, нар. художник УРСР (з 1979). Після закінчення 1953 Харків. художнього ін-ту працював гол. художником Запоріз. укр. муз.-драм. театру ім. М. Щорса, з 1966 — в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Створив оформлення до вистав: «Енеїда» за Котляревським (1977), «Циганка Аза» М. Старицького (1966), «Живий труп» Л. Толстого (1978), «Нора» Г. Ібсена (1971).

Л. М. Дворниченко.

ГІММЕЛЬФА́РБ Абрам Анатолійович (н. 12.XI 1924, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1972). Член КПРС з 1956. Закінчив (1948) Дніпроп. металург. ін-т, з 1956 працює у цьому вузі. Осн. напрями наук. діяльності: автоматизація доменного виробн., процеси відновлення і шлакоутворення в доменних печах, процеси безпосереднього одержання заліза. Держ. премія УРСР, 1983.

ГІ́НЗБУРГ Віталій Аркадійович (н. 23.IV 1938, м. Костянтинівка Донец. обл.) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1964. У 1960 закінчив Львів. політех. ін-т. Твори: композиції з гутного скла і кришталю, скульптури зі склодроту та ін. *О. О. Роготченко.*

ГЛАДИШЕ́ВСЬКИЙ Євген Іванович (н. 14.IV 1924, с. Реклинець Сокальського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1968), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (1979). Член КПРС з 1964. Після закінчення Львів. ун-ту (1947) працює там же (з 1968 — зав. кафедрою, одночасно з 1971 — проректор). Наук. дослідження в галузі неорганічної хімії і неорганічного матеріалознавства.

ГЛЄ́БОВ Петро Петрович (н. 14.IV 1919, Москва) — рос. рад. актор театру і кіно, нар. арт. СРСР (з 1981). У 1940 закінчив Оперно-драматичну студію ім. К. С. Станіславського. У 1941—69 — актор Моск. драм. театру ім. К. С. Станіславського. В кіно — з 1950. Серед ролей — Григорій Мелехов («Тихий Дон», 1957—58), Половцев («Піднята цілина», 1959—61), Лундін («Балтійське небо», 1961), отаман Федулов («Омелян Пугачов», 1978), батько Зубов («Мужики», 1982) та ін.

ГЛУ́ЗЬКИЙ Михайло Андрійович (н. 21.XI 1918, Київ) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1984). У 1940 закінчив школу кіноактора при кіностудії «Мосфільм». В кіно — з 1939. Ролі: Абдурахман («Салават Юлаєв», 1941), Єгор («Нічний гість», 1959), Політрук («Перший сніг», 1965), Григорій («Людина з іншого боку», 1970), Сретенський («Монолог», 1972), Федоров («ТАРС уповноважений заявити...», 1984) та ін. На Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка створив ролі Шавеля («Ластівка», 1957) та Любарського («Секретар парткому», 1970).

ГЛУ́ХІВЦІ — селище міського типу Козятинського р-ну Вінн. обл. УРСР, за 4 км від залізнич. ст. Глухівці. 4,5 тис. ж. (1984). У селищі — каоліновий комбінат, з-д залізобетонних виробів, підприємства побутового обслуговування. Середня школа; лікарня; Будинок культури, 2 б-ки. Г. відомі з 1595, с-ще міськ. типу — з 1981.

ГЛУХО́ВСЬКИЙ Віктор Дмитрович (н. 6.XI 1918, Київ) — укр. рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1957. Закінчив (1946) Київ. інженерно-буд. ін-т, з 1956 працює в цьому вузі (з 1973 — зав. кафедрою). Осн. напрям наук. діяльності — розробка основ і методів синтезу матеріалів гідратаційного та контактного твердження: в'яжучих речовин лужного і лужно-лужноземельного алюмосилікатного складу, а також штучного каменю на їхній основі.

ГЛУ́ЩЕНКО Володимир Андрійович (н. 1.VII 1939, с. Червонопартизанське Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.) — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мистецтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1968). Член КПРС з 1966. Працює в галузі петриківського підлакового розпису. Серед творів — декоративні панно, монументально-декоративні панно в інтер'єрі павільйону «Товари народного споживання» на ВДНГ УРСР (1976), панно «То я свого поведу та й продам...» (1982), «На городі верба рясна...» (1983).

ГЛУ́ЩЕНКО Галина Євдокимівна (н. 17.II 1930, село Кошаринці, тепер Бершадського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1982), засл. учитель УРСР (з 1975). Член КПРС з 1955. Закінчила Київ. ун-т (1955). З 1959 працює в серед. школі № 77 м. Києва вчителем укр. мови і л-ри (з 1968 — директор). Нагороджена 2 орденами Леніна. *Т. П. Овсієнко.*

ГЛУ́ЩЕНКО Федір Іванович (н. 29.III 1944, с-ще Зимовники, тепер смт Ростовської області) — український рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1973. У 1969 закінчив Ленінгр. консерваторію. У 1967—73 працював у Кар. АРСР. З 1973 — диригент, з 1977 — гол. диригент *Симфонічного оркестру УРСР.*

ГЛУЩУ́К Федір Тимофійович (н. 19.III 1925, с. Старостинці, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1979). У 1948—50 навчався у Львів. ін-ті прикладного і декоративного мистецтва, 1950—54 — у Харків. худож. ін-ті. Працює в галузі плаката, станкової та книжкової графіки, монументального мист. Твори: плакати — «Вождь, учитель, друг» (1961), «Вічний революціонер» (1966), «Леся Українка» (1970), «Вічно живий» (1976), «Найкращий край Батьківщина» (1975; 1981), «Мир дому твоєму» (1983); ліногравюри — «Т. Г. Шевченко» (1964), «Мати» (1965); іл. та оформлення до книжок — «Кобзар» Т. Шевченка (1963), «Повія» П. Мирного (1979); вітраж-триптих «Т. Г. Шевченко» у Київ. ун-ті (у співавт., 1967). Іл. с. 549.

ГНАТЮ́К Галина Макарівна (н. 26.XII 1927, с. Гусакове, тепер Звенигород. р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. мовознавець, доктор філолог. наук (з 1984). Член КПРС з 1960. Закінчила Київ. ун-т (1952). З 1956 працює в Ін-ті мовознавства АН УРСР. Автор праць з питань укр. мови («Дієприкметник у сучасній українській літературній мові», 1982, тощо). Один з укладачів і редакторів «Словника української мови» (т. 1—11, 1970—80). Держ. премія СРСР, 1983.

ГНЄЗДИ́ЛОВ Василь Георгійович (н. 14.I 1922, с. Нижній Реут, тепер Фатежського р-ну Курської області) — укр. рад. архітектор і художник, засл. арх. УРСР (з 1980). У 1950 закінчив Київський художній інститут. Г.— співавтор пам'ятників Т. Шевченкові в Канаді (1951), О. Пушкіну (1962), М. Лисенку (1965), учасникам Січневого збройного повстання 1918 (1967), Г. Сковороді (1971; чотири останні — в Києві), В. І. Леніну в Черкасах (1970), а також меморіального комплексу Вічної Слави в Луцьку (1977). Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

ГОВОРУ́ЩЕНКО Микола Якович (н. 24.V 1924, с. Клинове, тепер Борисовського р-ну Бєлгородської обл.) — укр. рад. вчений у галузі експлуатації автомобільного транспорту, доктор тех. наук (з 1965), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1950) Харків. автомобільно-дорожнього ін-ту працює у цьому ж вузі.

ГО́ГОЛЯ М. В. ЗАПОВІ́ДНИК-МУЗЕ́Й. Засн. 1984. Розміщений на заповідній території (42 га) у с. Гоголевому (кол. Василівка) Шишацького р-ну Полтав. обл., в якому минули дитячі роки письменника. До складу комплексу входять меморіальні будівлі садиби: будинок Гоголів-Яновських, флігель, альтанка, грот. На території заповідника-музею — могила батьків М. В. Гоголя, пам'ятник М. В. Гоголю (скульптор О. О. Ковальов); лісопарк, два ставки, реконструйоване приміщення кол. парафіяльної школи. В 11 залах будинку і 3 залах флігеля розміщено меморіальну та літ. експозиції. Серед експонатів заповідника-музею — матеріали про життя і творчий шлях М. В. Гоголя, особисті речі, перші видання його творів. *Г. В. Болотова.*

В. Ф. Геращенко.

М. А. Глузький.

Гоголя М. В. заповідник-музей. Пам'ятник М. В. Гоголю. Скульптор О. О. Ковальов. 1984.

В. Й. Гольданський.

О. О. Гомон.

А. П. Гончар.

С. С. Грищенко.

ГОДЕ́НКО Михайло Семенович (н. 1.V 1919, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — рос. рад. артист балету та балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1977), Герой Соціалістичної Праці (1984). У 1935—39 навчався в Моск. хореогр. уч-щі. У 1955—63 — гол. балетмейстер Північного рос. нар. хору, з 1963 — худож. керівник і гол. балетмейстер Красноярського ансамблю танцю Сибіру.

ГОЛДА́ЄВ Іван Прохорович [н. 13 (26).II 1908, Петербург] — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1967), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1970). Член КПРС з 1928. Після закінчення (1935) Харків. авіац. ін-ту працює в цьому ж вузі. Осн. праці — у галузі процесів у двигунах літальних апаратів. Держ. премія УРСР, 1980.

ГОЛЕМБО́ВСЬКА Світлана Владиславівна (н. 15.VI 1927, Одеса) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). У 1950 закінчила Одеське художнє училище. Твори: набори «Вечірній», «Біла квітка» (обидва — 1975), «Святковий кришталь» (1980), «Київський» (1983); вази, декоративні композиції — «Свято», «Райдуга» (обидві — 1981), «Старовинний Київ» (1982) та ін. Іл. с. 548. *О. О. Роготченко.*

ГО́ЛИКОВ Володимир Іванович (н. 7.XII 1929, хутір Голиков, тепер Вейделевського р-ну Бєлг. обл.) — укр. рад. економіст, член-кореспондент АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1953. Закінчив Ворошиловгр. с.-г. ін-т (1952). В 1962—64 і з 1975 працює в Ін-ті економіки АН УРСР (з 1975 — заст. директора; з 1984 — зав. відділом). Праці з питань теорії орг-ції та екон.-матем. моделювання соціалістичного сусп. виробн. і управління. *Ю. М. Канигін.*

ГОЛОВИНЕ́ — селище міського типу Черняхівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташоване на р. Бистріївці (бас. Тетерева), за 16 км від залізнич. ст. Горбаші. 1,7 тис. ж. (1984). Кар'єр по видобуванню лабрадоритів (див. *Головинське родовище лабрадоритів*). Побутовий комплексно-приймальний пункт. Профес.-тех. уч-ще, початкова школа та філіал Черняхівської муз. школи; лікарня. Будинок культури, клуб, б-ка. С-ще міськ. типу — з 1981.

ГОЛЬДА́НСЬКИЙ Віталій Йосипович (н. 18.VI 1923, Вітебськ) — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1950. Закінчив (1944) Моск. ун-т. У 1944—52 і з 1961 працює в Ін-ті хім. фізики АН СРСР. Осн. праці — в галузі хім. фізики, ядерної фізики й хімії, хімії високих енергій. Заклав основи хім. застосування мессбауерівської спектроскопії і фіз. хімії позитрона і позитронію. Відкрив двопротонну радіоактивність (1960) і електромагн. поляризованість протонів (1960), асиметрію мессбауерівських спектрів (ефект Гольданського — Карягіна, 1962), квантову низькотемпературну межу швидкості хім. реакцій (1971). Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1980.

ГО́МОН Олексій Олександрович (н. 4.IV 1938, с. Макарівка Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. хореограф, нар. арт. УРСР (з 1979). У 1969 закінчив Київ. ін-т театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. У 1958—76 — соліст Ансамблю танцю УРСР ім. П. П. Вірського. З 1976 — у шахтарському ансамблі пісні і танцю «*Донбас*» (з 1978 — його худож. керівник), з 1981 — гол. балетмейстер Укр. нар. хору імені Г. Г. Верьовки.

ГОНЧА́Р Андрій Петрович (н. 10.X 1936, с. Деньги, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) — укр. і рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Закінчив 1959 Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1963 працює в Одес. рос. драм. театрі ім. А. В. Іванова. Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Богдан («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Автор і перший секретар обкому («Відродження» Мірошниченка), Борис («Гроза» Островського) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982. *К. О. Островська.*

ГОНЧАРЕ́НКО Микола Васильович (н. 2.XII 1924, с. Васильківка, тепер смт, райцентр Дніпроп. обл.) — укр. рад. філософ, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ун-т (1949). З 1952 працював в Ін-ті філософії АН УРСР, 1968—73 — у ВПШ при ЦК Компартії України, з 1973 — зав. відділом Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Основні праці — з питань істор. матеріалізму, марксистсько-ленінської естетики, теорії культури, критики бурж. теорій культури та мистецтва.

ГОРБА́НЬ Євген Юхимович (н. 19.VI 1931, с. Гришівка, тепер Сахновщинського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1982). У 1951—57 навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: «До мирної праці» (1960), «Цілинник» (1963), «В. І. Ленін» (1969), «Будівельники» (1972); пам'ятники — героям-піонерам (м. Лубни, 1959; іл. див. т. 6, с. 230), командарму І. Ф. Федьку (у співавт., м. Ромни, 1977), монументи «Дружба народів» біля смт Сеньківки Городнянського р-ну Черніг. обл. на кордоні трьох братніх республік — РРФСР, УРСР, БРСР (у співавт., 1975), «Героям Горлівського збройного повстання 1905 року» (м. Горлівка Донец. обл., 1980), меморіальний ансамбль «Героям Аджимушкайської оборони» (у співавт., м. Керч, 1982), пам'ятний знак «Навіки разом» (у співавт., м. Переяслав-Хмельницький, 1982). Іл. с. 548.

ГОРБА́НЬ Іван Степанович (н. 7.X 1928, с. Займище Талалаївського району Чернігівської області) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1952) Київ. ун-ту працює в ньому. Наук. праці — в галузі оптичних властивостей твердих тіл. Розробив експериментальні основи кількісної спектроскопії екситонів у напівпровідниках. Одержав принципові результати при дослідженнях від'ємної та просторової дисперсії, оптики шаруватих кристалів, генерації вимушеного випромінювання на електронно-дірковій рідині.

ГОРБЕ́НКО Олексій Архипович (н. 11.IV 1919, Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Член КПРС з 1943. У 1950 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед творів: «Портрет Ю. О. Гагаріна» (1968), «На рідній землі. Т. Г. Шевченко» (1972), «Пам'ять серця» (1980), «Портрет С. П. Корольова», «Площа Жовтневої Революції» (обидва — 1983). З 1950 викладає в Київ. інженерно-буд. ін-ті (з 1983 — професор).

ГОРШЕ́НІН Микола Максимович [н. 24.VII (6.VIII) 1904, с. Воскресенське Вольського р-ну Сарат. обл.] — укр. учений-лісівник, доктор с.-г. наук (з 1951), професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1939. У 1928 закінчив Сарат. с.-г. ін-т. З 1946 працює у Львів. лісотехніч. ін-ті. Осн. праці — з питань лісового г-ва, агролісомеліорації та охорони навколишнього середовища. Автор підручників для студентів вузів. *М. І. Калінін.*

ГОРЯ́ЄВ Віталій Миколайович [1 (14).IV 1910, Курган — 12.IV 1982, Москва] — рос. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1982). Член КПРС з 1951. Навчався у ВХУТЕІНі та Моск. поліграф. ін-ті (1929—34). Автор сатиричних плакатів для «*Окон ТАСС*» і рисунків для журналів «Крокодил», «Фронтовой юмор», «Юность» та ін. Серед творів — серії літографій «Дорогами війни» (1943—44), «Мій Пушкін» (1974) і рисунків «Мої сучасники» (1972), «Люди, з якими я зустрічався» (1980), ілюстрацій до «Петербурзьких повістей» М. Гоголя, тв. В. Маяковського, В. Катаєва, Марка Твена, У. Фолкнера. Держ. премія СРСР, 1967. Іл. с. 550. *І. І. Верба.*

ГО́СТЄВ Володимир Іванович (н. 28.VIII 1936, м. Куйбишев) — укр. рад. вчений у галузі теорії автоматичного регулювання і управління, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1961. Закінчив (1958) Київ. вище інженерне радіотех. уч-ще, з 1961 працює в ньому. Осн. праці — з теорії коректуючих пристроїв і слідкуючих систем змінного струму, з розрахунку замкнених систем, що їх параметри періодично змінюються.

ГРАЧО́ВА Алла Василівна (н. 26.IX 1935, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1967 закінчила Київ. інженерно-буд. інститут. Серед споруд (усі — у співавторстві) — готель «Градецький» (1980) у Чернігові, реконструкція санаторію «Карасан» у м. Алушті (1976—82). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984.

ГРЕ́КОВ Анатолій Петрович (н. 13.III 1929, Харків) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1971), професор (з 1973). Член КПРС з 1970. Після закінчення Харків. ун-ту (1953) працював у ньому. З 1961 — в Ін-ті хімії високомол. сполук АН УРСР. Основні дослідження — в галузі синтезу й реакційної здатності похідних гідразину. Розробив нові поліуретанові матеріали (штучна шкіра для одягу), поліуретанові плівкові матеріали тех. призначення, палітурні матеріали тощо, розробив технологію виробництва їх. Держ. премія УРСР, 1981.

ГРЕСЬ Віктор Степанович (н. 29.VI 1939, м. Красний Луч Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1960. У 1967 закінчив режисерський факультет ВДІКу. З 1966 працює на Київській кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Фільми: «Сліпий дощ» (1968, телевізійний), «Чорна курка, або Підземні жителі» (1980).

ГРЕЧИ́НА Вадим Михайлович (н. 25.I 1931, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1982). У 1956 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед споруд (всі — у Києві, у співавт.) — житл. будинки на вул. Щусєва (1973), Київ. філіал Центр. музею В. І. Леніна (1982; іл. див. до ст. *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна*, т. 5, с. 151), готель «Турист», Б-ка АН УРСР у Києві.
С. К. Кілессо.

ГРИБА́НЬ Надія Павлівна (н. 3.IV 1927, с. Чапліївка, тепер Шосткинського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. художник декоративного мистецтва і графік, засл. художник УРСР (з 1982). У 1948—53 навчалася в Київ. уч-щі прикладного мистецтва, 1956—62 — в Укр. поліграф. ін-ті ім. І. Федорова (Київ. філіал). З 1953 працює художником на Дарницькому шовковому комбінаті. Створює малюнки для вибивних шовкових тканин; графічні твори («Бузок з кульбабами», 1974; «Дерево, що виросло в камінні», 1978, та ін.). Іл. с. 549.
Літ.: Надія Грибань. Каталог виставки творів. К., 1983.
В. В. Мартиненко.

ГРИМАЛЮ́К Іван Юрійович (н. 10.IX 1904, с. Річка, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. майстер худож. випалювання на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1983). Твори: декоративний посуд, коновки, цебрики, ополоники, сільнички та ін. Іл. с. 549.

ГРИЦЕ́Й Оксана Йосипівна (н. 11.V 1915, с. Оболоння, тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. майстер художнього випалювання і різьблення на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1980). У 1938 навчалась у Львів. ін-ті пластичних мистецтв. Твори: шаховий столик і шахи, виготовлені за гуцульськими мотивами (1960), тарілки з портретами Лесі Українки (1961), В. Касіяна (1966), а також шкатулки, обкладинки для альбомів, писанки, цукорниці.

ГРИША́ЄВ Ігор Олександрович (н. 25.II 1929, Дзержинськ Донец. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1972), професор (з 1973). Член КПРС з 1957. Закінчив Харків. ун-т (1952). Працював у Харків. фізико-тех. ін-ті (1950—81, одночасно з 1955 викладав у Харків. ун-ті). З 1981 — зав. кафедрою Харків. ін-ту радіоелектроніки. Осн. праці Г. пов'язані з розробкою і дослідженням прискорювачів заряджених частинок, гол. чин. лінійних прискорювачів електронів на біжучій хвилі, а також з використанням прискорених частинок у ядерній фізиці та в прикладних дослідженнях. Держ. премія СРСР, 1979.

ГРИ́ЩЕНКО Анатолій Зіновійович (н. 11.II 1926, м. Тростянець Сум. обл.) — укр. рад. вчений у галузі автоматики, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1971). Член КПРС з 1958. Закінчив (1951) Київ. політех. ін-т. З 1959 працює в Ін-ті автоматики (Київ), з 1963 — заст. директора. Осн. напрям наук. діяльності — розробка теор. і прикладних питань, пов'язаних із створенням автоматизованих систем управління технологічними процесами. Держ. премія УРСР, 1980.

ГРИ́ЩЕНКО Степан Степанович (н. 5.VI 1936, с. Гнідинці Варвинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. У 1966 закінчив Київську консерваторію. В 1960—72 — соліст-вокаліст Капели бандуристів УРСР, з 1975 — соліст Ансамблю пісні і танцю КВО. В репертуарі Г.— арії з опер і романси укр., рос. і зх.-європ. композиторів, нар. пісні, твори рад. композиторів.

ГРІ́НЧЕНКО Вячеслав Олександрович (н. 21.VI 1938, м. Красноград Харків. обл.) — узб. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1980). У 1965 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1966 — соліст Узб. театру опери та балету (Ташкент). Партії: Годунов («Борис Годунов» Мусоргського), Мельник («Русалка» Даргомижського), Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Філіпп («Дон Карлос» Верді), Мефістофель («Фауст» Гуно) та ін. В концертному репертуарі Г.— романси М. Лисенка, К. Стеценка, укр. нар. пісні.

ГРОХ Микола Никифорович (н. 16.V 1936, Ленінград) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1982). Член КПРС з 1962. У 1960—65 навчався в Київ. худож. ін-ті. Працює в галузі книжкового оформлення та станкової графіки. Твори: ілюстрації до творів Азіза Несіна (1970), Д. Білоуса (1971), П. Тичини (1974) та ін.; серії офортів на теми укр. нар. пісень (1973), «Сказання про древній Київ» (1982); серії пастелей «По Україні» (1976—83) та ін. Іл. с. 549.

ГРУШКО́ Іван Макарович (н. 13.IX 1930, с. Велика Комишуваха Барвінківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. вчений у галузі будівельних матеріалів і виробів, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1955. Закінчив (1956) Ленінградську військово-повітряну академію. З 1958 — в Харків. автомобільно-дорожньому ін-ті (з 1978 — ректор). Осн. праці — з теорії міцності та технології цементного бетону.

ГУДЗЕ́НКО Пантелеймон Петрович [27.VII (9.VIII) 1907, с. Дернове, тепер Тростянецького р-ну Сум. обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1968). Член КПРС з 1941. В 1931 закінчив Харків. ін-т професійної освіти. В 1930—48 — на наук.-адм. роботі в архівних органах УРСР. У 1947—80 працював в Ін-ті історії АН УРСР (1967—71 — заст. директора). Автор праць з історії України рад. часу і археографії. Держ. премія УРСР, 1980.

ГУМЕ́ЦЬКА Лукія Лукіянівна (н. 18.I 1901, с. Лівча, тепер Жешувського воєводства ПНР) — укр. рад. мовознавець. Закінчила Львів. ун-т (1929). У 1957—72 завідувала відділом мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Доктор філологічних наук (з 1959), професор (з 1962). Автор праць з історії укр. літературної мови, лексикографії тощо («Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.», 1958; «До історії українсько-польських мовних зв'язків», 1969, та ін.). Один з укладачів і гол. ред. «Польсько-українського словника» (т. 1—2, 1958—60), керівник наук. колективу і голова редколегії видання «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (т. 1—2, 1977—78; премія ім. І. Я. Франка АН УРСР, 1980).

ГУРЕ́НКО Станіслав Іванович (н. 30.V 1936, м. Іловайськ, тепер Донец. обл.) — держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1961. Н. в сім'ї вчителя. В 1958 закінчив Київ. політех. ін-т; кандидат екон. наук. Після закінчення ін-ту з 1958 до 1976 працював на Донецькому маш.-буд. з-ді, зокрема головним інженером, директором з-ду. В 1976—80 — секретар Донец. обкому Компартії України. З 1980 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1981 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГУРРАГЧА́ Жугдердемідійн (н. 5.XII 1947, сомон Гурван-Булак Булганського аймака МНР) — льотчик-космонавт МНР, Герой МНР (1981), Герой Рад. Союзу (1981), підполковник. Член МНРП з 1979. Перший громадянин МНР, що здійснив політ у космос. Закінчив військ. школу молодших авіац. спеціалістів в СРСР (1972) і Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1977). З 1978 — в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна. Разом з В. О. *Джанібековим* як космонавт-дослідник здійснив (22—30.III 1981) політ на космічному кораблі «Союз-39». Після стикування (23.III) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз Т-4» (осн. екіпаж — В. В. *Ковальонок* і В. П. *Савіних*) космонавти виконали заплановані дослідження та експерименти, підготовлені спільно вченими Рад. Союзу і МНР.

ГУ́РЧЕНКО Людмила Марківна (н. 12.XI 1935, Харків) — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1983). У 1958 закінчила ВДІК. У кіно — з 1956. Серед ролей — Лєна («Карнавальна ніч», 1956), Анна Георгіївна («Старі стіни», 1973), Тамара Василівна («П'ять вечорів», 1978), Ельвіра («Особливо важливе завдання», 1979), Ріта («Кохана жінка механіка Гаврилова», 1981), Віра («Вокзал для двох», 1982), Люся у фільмі «Польоти уві сні та наяву» (1982, Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка) та ін.

ГУ́СЄВ Микола Олександрович [н. 14 (27).V 1916, Київ] — укр.

В. О. Грінченко.

С. І. Гуренко.

Ж. Гуррагча.

Л. М. Гурченко.

рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1980). У 1933—39 навчався у Київ. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд — музей «Партизанська іскра» в с. Кримці Первомайського р-ну Микол. обл. (1965), багатозальний спорт. комплекс (1967) і стадіон (1970) Київ. інженерно-буд. ін-ту, Шепетівський меморіальний музей М. Островського (Хмельн. обл., 1979). З 1944 викладає у Київ. інженерно-буд. ін-ті (з 1978 — професор).

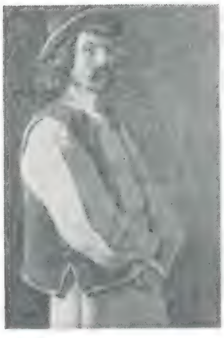
І. Ф. Гуторов. Гуцул. 1964.

ГУ́ТОРОВ Іван Федорович (н. 20.VIII 1911, м. Мінеральні Води) — укр. рад. живописець і графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1944. У 1933—35 навчався в Одес., 1935—41 — у Київ. худож. ін-ті. Твори: «Штурм рейхстагу» (1946—47), «Переділ землі» (1949), серія «Радянський Борислав» (1950—52), «Спілка боротьби і дружби (В. І. Ленін і Н. К. Крупська в Петербурзі у 1895 році)» (1969), «І. Франко з робітниками» (1979) та ін. З 1947 викладає у Львів. ін-ті прикладного й декоративного мистецтва (з 1974 — професор).

ГУ́ЩИН Олег Ілліч (н. 11.II 1935, Севастополь) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1982. У 1966 закінчив Моск. вище худож.-пром. уч-ще. Твори: вази — «За владу Рад» (1967), «Прапор України» (1970), «Червоні» (1975), «Пам'яті Катерини Білокур» (1979), «В. І. Ленін» (1980), «Квіти Батьківщини» (1982); набори ваз, декоративні блюда та ін.

С. В. Голембовська. Ваза «50 років СРСР». Кришталь. 1973.

Д

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Микола Федорович (н. 9.V 1922, с. Монастирище Ічнянського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. стоматолог, професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1943. В 1951 закінчив Київ. мед. стоматологіч. ін-т. З 1956 працює в Київ. мед. ін-ті. Осн. напрям наук. праць Д.— вивчення етіології, патогенезу, клініки та лікування пародонтозу.

Є. Ю. Горбань. Монумент «Героям Горлівського збройного повстання 1905 року» в місті Горлівці Донецької області. Бронза, граніт. 1980.

ДАНИЛЮ́К Світлана Пилипівна (н. 25.IX 1939, Київ) — білорус. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1977). В 1963 закінчила Київ. консерваторію (клас З. *Гайдай*). З 1966 — солістка Білорус. театру опери та балету (Мінськ). Партії: Алеся («Алеся» Тикоцького), Вероніка («Зірка Венера» Семеняки), Маша («Брестська фортеця» Молчанова), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Амнеріс і Азучена («Аїда» і «Трубадур» Верді) та ін.

ДАРЧУ́К Остап Йосипович [н. 12 (25).IV 1911, м. Бердичів, тепер Житомир. обл.] — укр. рад. співак і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1952. В 1946 закінчив Київ. консерваторію. З 1951 — соліст Київського, Горьк., з 1955 — Львів. театрів опери та балету. З 1982 — професор Львів. консерваторії. *Л. З. Мазепа.*

ДАХНО́ Володимир Авксентійович (н. 7.III 1932, Запоріжжя) — укр. рад. художник-мультиплікатор, кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). У 1955 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. З 1962 працює на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів. Здійснив постановки мультиплікаційних фільмів: «Як козаки куліш варили» (1967), «Як козаки у футбол грали» (1970), «Як козаки наречених визволяли» (1973), «Як козаки олімпійцями стали» (1978), «Як козаки мушкетерам допомагали» (1979), «Парасолька в цирку» (1980), «Сімейний марафон» (1981), «Лис і Дрізд» (1982) та ін.

ДАША́К Зенон Олексійович (н. 17.VII 1928, м. Стрий, тепер Львівської обл.) — укр. рад. альтист і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1952. У 1951 закінчив Львів. консерваторію (з 1951 — її викладач, з 1971 — професор, з 1965 — ректор). Автор творів, перекладень і обробок для скрипки і альта. *Л. З. Мазепа.*

ДВА́ДЦЯТЬ ШО́СТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ. Відбувся 10 — 12.II 1981 в Києві; почав роботу напередодні *Двадцять шостого з'їзду КПРС* (див. т. 12. Додаток). На з'їзд було обрано 2397 делегатів, які представляли 2 933 564 комуністів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Про проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року»; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд глибоко проаналізував діяльність парт. орг-ції республіки з часу *Двадцять п'ятого з'їзду Компартії України,* підбив підсумки 10-ї п'ятирічки і намітив нові рубежі дальшого піднесення економіки і культури республіки. Найважливішим політ. підсумком звітного періоду було те, що завдання, які ставились перед республікою *Двадцять п'ятим з'їздом КПРС,* у цілому виконано. З'їзд цілком і повністю схвалив орг. й політ. роботу ЦК Компартії України по здійсненню рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України.

Велике місце в роботі з'їзду зайняли питання соціально-екон. розвитку республіки. Динамічно розвивалися всі галузі нар. г-ва, збільшився їхній вклад у розв'язання загальнодерж. завдань. Порівняно з 9-ю п'ятирічкою нац. доход зріс на 22 %, $^4/_5$ його спрямовано на забезпечення нар. добробуту. Випуск пром. продукції збільшився майже на третину. Забезпечено дальший розвиток важкої пром-сті. Прискореними темпами розвивалися галузі, які визначають тех. прогрес, — машинобудування і металообробка, хім. і нафтова пром-сть. Зросли капіталовкладення в нар. г-во, споруджено 150 великих пром. підприємств, бл. 1900 виробничих об'єктів. Забезпечено дальший розвиток с. г. За 5 років на зміцнення його матеріально-тех. бази направлено понад 25 млрд. крб., поставлено 266,5 тис. тракторів, 220,2 тис. вантажних автомобілів, багато ін. техніки. Енергоозброєність с. г. збільшилася в 1,6 раза, осн. фонди колгоспів і радгоспів — у 1,5 раза. Введено в експлуатацію 1,2 млн. га зрошуваних і осушених земель. Все це зумовило дальше зростання с.-г. виробництва. Валова продукція сусп. сектора збільшилась на 11 %. Середньорічне виробн. зерна зросло на 3,2 млн. т і досягло 43,2 млн. т, цукрових буряків — на 7,6 млн. т і перевищило 53 млн. т. Збільшились держ. закупки тваринницької і плодоовочевої продукції.

Помітні зрушення сталися в підвищенні ефективності виробництва і якості продукції. Продуктивність праці у сфері матеріального виробн. зросла на 16 %. За рахунок цього одержано 90 % приросту нац. доходу, зекономлено працю майже 3 млн. чоловік. Здійснено важливі заходи по розвитку наук. потенціалу, вдосконаленню управління наук.-тех. прогресом, підвищенню ефективності наук. досліджень, зміцненню зв'язку науки з виробництвом.

На основі неухильного зростання економіки послідовно здійснювався широкий комплекс соціальних заходів. Реальні доходи в розрахунку на душу населення збільшилися на 17 %, середньомісячна заробітна плата робітників і службовців — на 16 %, доходи колгоспників від громадського г-ва — на 30 %. Суспільні фонди споживання зросли на 31,5 %. У містах і селах споруджено 91,4 млн. кв. м житлової площі, житлові умови поліпшили майже 8 млн. чоловік. Поліпшилось комунальне і побутове обслуговування. Послідовно здійснювався курс на заг. середню освіту молоді. В нар. г-во направлено 1,8 млн. молодих спеціалістів. З'їзд глибоко проаналізував практику орг.-парт. роботи, узагальнив набутий парт. орг-ціями республіки досвід. За звітний період вони прийняли в свої ряди 425 тис. чол. Понад 70 % нового поповнення становили комсомольці. Зміцніло робітн. ядро у складі Компартії України. Серед тих, що вступали до партії, робітники становили 57,8 %. Кількість первинних парт. організацій в республіці досягла 66 846. Діяло понад 119 тис. парт. груп та бл. 66 тис. цехових парт. орг-цій. Підвищилась роль парт. к-тів як органів політ. керівництва. Велику увагу з'їзд приділив питанням роботи з кадрами, правильного використання їх. У нар. г-ві республіки 1981 працювало 5,3 млн. спеціалістів, у т. ч. майже 1 млн. 633 тис. комуністів. Важливе місце в діяльності Компартії України займали питання ідеологічної роботи, комуністичного виховання трудящих. З'їзд висунув завдання ще цілеспрямованіше вести ідейно-виховну роботу, збагачувати її зміст, урізноманітнювати форми, ефективніше використовувати багатий арсенал засобів ідейного впливу — досягнення сусп. наук, політ. освіту, лекційну пропаганду, агітаційно-масову і культурно-освітню роботу, засоби масової інформації, л-ру і мистецтво.

З'їзд приділив велику увагу питанням дальшого розвитку соціалістичної демократії, вдосконалення парт. керівництва Радами, профспілками, комсомольськими та ін. громад. орг-ціями. Багатогранну роботу проводили Ради, які об'єднували 525 тис. нар. обранців, багатомільйонний актив. Зросла роль профспілкових орг-цій, які налічували бл. 25 млн. чоловік. Активну участь у комуністичному будівництві брав комсомол України, в лавах якого було понад 6,5 млн. юнаків і дівчат. З'їзд одностайно схвалив проект ЦК КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Було внесено багато пропозицій щодо дальшого розвитку пром-сті, агропром. комплексу, прискорення капітального буд-ва, підвищення ефективності та якості виробництва, вдосконалення управління і господарювання в усіх ланках економіки, підвищення матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. З'їзд обрав ЦК Компартії України у складі 195 членів і 93 кандидатів та Ревізійну комісію Компартії України з 61 чол.

Літ.: XXVI з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт. К., 1981; Калакура Я. С., Кожукало І. П. XXVI з'їзд Комуністичної партії України. К., 1982.

Я. С. Калакура, І. П. Кожукало.

ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ З'ЇЗД КПРС. Відбувся 23.II—3.III 1981 в Москві. В його роботі взяли участь 5002 делегати, які представляли 17 480 тис. комуністів. На з'їзді були присутні 123 делегації комуністичних, робітн., соціалістичних та нац.-демократичних партій і орг-цій з 109 країн. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КПРС і чергові завдання партії в галузі внутр. і зовн. політики; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Осн. напрями екон. і соціального розвитку СРСР на 1981—85 і на період до 1990; 4) Вибори центр. органів партії. У Звітній доповіді ЦК КПРС, в ін. документах з'їзду дано глибокий аналіз сучас. міжнар. становища СРСР, всебічно показано розвиток СРСР в екон., соціально-політ. і духовній сферах; визначено гол. напрями внутр. і зовн. політики КПРС. З'їзд цілком і повністю схвалив ленінський курс і практичну діяльність ЦК партії. В документах з'їзду відзначалося, що в міжнар. плані звітний період був позначений насамперед інтенсивною боротьбою двох курсів у світовій політиці — курсу на приборкання гонки озброєнь, зміцнення миру і розрядки, на захист суверенних прав і свободи народів, який проводить СРСР, ін. країни соціалістич. співдружності, і курсу, який здійснюють агресивні імперіалістич. кола, насамперед США, спрямованого на підрив розрядки, нагнітання міжнар. напруженості, придушення нац.-визв. боротьби. З'їзд зробив глибокий аналіз осн. рушійних сил сучас. *світового революційного процесу — світової системи соціалізму,* міжнар. комуністичного і робітн. руху та нац.-визвольного руху. Особливу увагу приділено поглибленню і розвитку братніх зв'язків з марксистсько-ленінськими партіями соціалістичних країн, від характеру відносин між якими залежать зміцнення єдності соціалістич. співдружності, зростання її міжнар. авторитету, успіхи соціалістичного будівництва. XXVI з'їзд КПРС розвинув далі, стосовно до 80-х рр., *Програму миру,* вироблену XXIV з'їздом КПРС. У ній знайшли продовження політика мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, конструктивні ініціативи, спрямовані на кардинальне оздоровлення міжнар. обстановки, на ліквідацію загрози термоядерної війни. На з'їзді було підбито підсумки розвитку СРСР протягом 10-ї п'ятирічки. Значно зросли масштаби економіки, одержано високі абсолютні прирости виробництва. Нац. доход протягом 1976—80 порівняно з попереднім п'ятиріччям зріс на 400 млрд. крб.; капітальні вкладення в нар. г-во становили 634 млрд. крб.— в 13,4 раза більше, ніж у 4-й (1-й повоєнній) п'ятирічці; збудовано 1200 великих пром. підприємств. За рахунок новосформованих територіально-виробничих комплексів у європ. частині РРФСР, на Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані й Таджикистані забезпечено весь загальносоюзний приріст нафти, газу і вугілля. Здійснено значні заходи по дальшому піднесенню с. г. Середньорічний збір зерна в країні в 10-й п'ятирічці вперше досяг 205 млн. т. Виконано широку програму піднесення нар. добробуту. Понад 50 млн. чол. поліпшили свої житлові умови. Всі ці досягнення — результат самовідданої праці рад. народу, правильності політики партії, животворної сили рад. соціалістичного ладу. Гідно оцінюючи істор. звершення рад. народу, з'їзд вказав і на труднощі, недоліки, нерозв'язані проблеми. Підбивши підсумки розвитку СРСР у 10-й п'ятирічці і в цілому за 70-і рр., з'їзд затвердив Основні напрями екон. і соціального розвитку СРСР на 1981—85 і на період до 1990. Партія чітко заявила про необхідність забезпечення тісного зв'язку *економічної стратегії КПРС* і *соціальної політики КПРС*. Відображений в документах з'їзду ген. напрям екон. політики партії полягає в забезпеченні дальшого зростання добробуту трудящих, створенні матеріальних умов для розквіту їх духовного і культур. життя, сусп. активності. Дальше зростання добробуту рад. людей, що є найвищою метою і гол. змістом усієї діяльності нашої партії і д-ви, гол. завданням 11-ї п'ятирічки, відбувається на основі поступального розвитку нар. г-ва, прискорення наук.-тех. прогресу, переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, макс. економії всіх видів ресурсів, поліпшення якості роботи. З метою зростання реальних доходів трудящих, поліпшення постачання населення прод. і пром. товарами, з'їзд прийняв рішення про розробку принципово нового за своїм характером парт., держ. і планового документа — *Продовольчої програми СРСР*, спрямованої на дальше піднесення с. г. З'їздом передбачено розширення виробництва і поліпшення якості товарів нар. споживання, розвиток сфери послуг. З'їзд визначив програму перспективного розвитку всіх союзних республік, у т. ч. Укр. РСР.

Основою розв'язання всього комплексу загальносоюзних соціально-екон. і культур. завдань є зростання сусп. виробництва, підвищення його ефективності, повніше використання створеного всіма поколіннями рад. людей величезного виробн. потенціалу. Гол. фактором піднесення економіки, ключовим завданням 11-ї п'ятирічки є кардинальне підвищення продуктивності праці. З'їзд закликав завершити у 80-х рр. поворот економіки на шлях інтенсифікації. Велику увагу з'їзд приділив дальшому розвитку важкої індустрії, поліпшенню трансп. комплексу країни, вдосконаленню структури нар. г-ва, більш раціональному розміщенню продуктивних сил. Для забезпечення підвищення ефективності сусп. виробництва і якості роботи, зазначалося на з'їзді, необхідно вивести всі галузі нар. г-ва на передові рубежі науки і техніки, вдосконалювати форми і методи управління економікою, забезпечувати тісний зв'язок науки і виробництва, поліпшувати механізм соціалістичного господарювання. З'їзд схвалив лінію партії та Рад. д-ви на дальше зміцнення оборонної могутності СРСР, його Збройних Сил — могутнього фактора стримування агресивних намірів імперіалістичної реакції. З'їзд приділив багато уваги питанням розвитку соціально-класової структури і нац. відносин, зміцненню матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формуванню нової людини, розвитку рад. політ. системи, зробив важливий теор. висновок про те, що становлення безкласової структури суспільства в головному і основному відбувається вже на етапі зрілого соціалізму. З'їзд розглянув корінні питання розвитку партії, збагатив положення про зростання ролі КПРС в сучас. умовах, про джерела її творчих сил. За звітний період ряди партії поповнили 1,8 млн. чол. Серед них представники робітн. класу становлять 59 %, колгоспники — понад 10 %. Зріс прошарок комуністів серед тех., наук., худож. інтелігенції, працівників освіти, охорони здоров'я, культури, апарату управління, військовослужбовців. З'їзд вказав на першорядну роль у розв'язанні різноманітних завдань госп., соціального, культур. будівництва первинних парт. організацій, яких налічувалось 414 тис. (на початку 1981). Акцентуючи увагу на необхідності вдосконалення методів партійного керівництва, з'їзд підкреслив важливе значення таких могутніх підойм партійного керівництва, як *кадрова політика КПРС,* контроль й перевірка виконання прийнятих рішень. На з'їзді було розглянуто питання ідеологічної, політико-виховної роботи, яка є однією з найважливіших складових частин комуністичного будівництва. З'їзд відзначив, що всі перетворення в країні, всі акції Рад. д-ви на світ. арені здійсню-

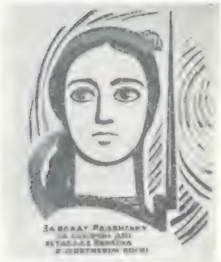

Ф. Т. Глущук. Плакат «За владу Радянську, за сонячні дні вставала Вкраїна в Жовтневім вогні». 1967.

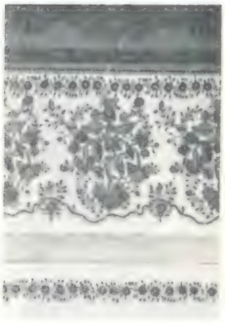

Н. П. Грибань. Каймова тканина «Ранок». Штучний шовк, вибійка, фотофільмодрук. 1980.

І. Ю. Грималюк. Підвазонник (1970) та відерце (1972). Сосна, випалювання.

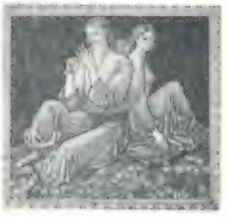

М. Н. Грох. Музики. Офорт. 1973.

М. Дервіш.

Б. Ф. Домашников.

Т. В. Дороніна.

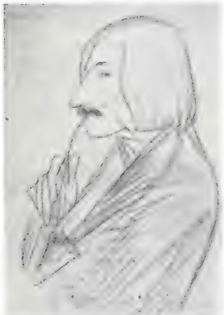

В. М. Горяєв. Ілюстрація до «Петербурзьких повістей» М. В. Гоголя. Малюнок. Олівець. 1964.

валися згідно з програмними настановами партії, і підкреслив, що *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу,* яка нині діє, в цілому правильно відображає закономірності сусп. розвитку. Проте, вказав з'їзд, оскільки з часу прийняття діючої Програми партії, тобто за 20 років, нагромаджено великий досвід соціалістичного і комуністичного будівництва, відбулося багато важливих змін в житті рад. суспільства, ін. країн соціалізму, на міжнар. арені, потрібна нова редакція Програми, покликана допомогти партії та рад. народові сконцентрувати сили на розв'язанні ключових завдань, які стоять перед ними. Істор. значення XXVI з'їзду КПРС полягає в тому, що, спираючись на наук. аналіз досягнень і можливостей рад. суспільства, враховуючи всю сукупність внутр. і міжнар. факторів, він висунув розгорнуту програму екон. і соціального розвитку країни на 11-у п'ятирічку і на 80-і рр. в цілому; запропонував народам чітку і послідовну Програму боротьби за міжнар. безпеку на 80-і рр.; зробив великий внесок у розвиток марксистсько-ленінської теорії. З'їзд обрав ЦК КПРС у складі 319 членів і 151 кандидата, Центр. ревізійну комісію з 75 чол.

Літ.: XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1981—82; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1983. *В. І. Юрчук.*

ДЕВ'Я́ТИЙ МІЖНАРО́ДНИЙ З'ЇЗД СЛАВІ́СТІВ. Відбувся 6—13.IX 1983 в Києві. В його роботі взяли участь представники 26 країн. Було заслухано 450 доповідей і понад тисячу повідомлень учених-славістів — лінгвістів, істориків, археологів, літературознавців, фольклористів, етнографів тощо, присвячених найважливішим питанням *слов'янознавства.* Президентом *Міжнародного комітету славістів* на з'їзді обрано болг. вченого В. *Георгієва.* *Ф. К. Сарана.*

ДЕЙ Олексій Іванович (н. 30.III 1921, с. Синявка, тепер Менського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. літературознавець і фольклорист. Член КПРС з 1948. У 1942 закінчив Об'єднаний Укр. ун-т у м. Кзил-Орді (Каз. РСР). З 1946 працює в системі АН УРСР, з 1962 — зав. відділом Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Праці з історії укр. л-ри, журналістики, фольклористики, книгознавства. Керівник і один з авторів видання «Українська народна творчість».

Тв.: Іван Франко і народна творчість. К., 1956; Поетика української народної пісні. К., 1978; Народно-пісенні жанри, в. 1—2. К., 1977—83. *Ф. К. Сарана.*

ДЕРВІ́Ш Махмуд (н. 1941, с. аль-Барва, Палестина) — араб. палестин. поет і громад. діяч. Член Президії Асоціації письменників Азії і Африки, член керівництва Т-ва палестино-рад. дружби. У збірках «Листя оливи» (1964), «Кінець ночі» (1967), «Спроба № 7» (1978) та ін., публіцистичних книгах «Дещо про вітчизну» (1971), «Хроніка звичайної печалі» (1973) закликає до боротьби за права араб. палестин. народу. В касидах «Ахмед аз-Заатар» (1975), «Доброго ранку, Маджіде!» (1978), «Бейрут» (1982) відобразив боротьбу палестин. народу проти ізраїльс. агресорів. Окремі твори Д. перекладено укр. мовою. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1983.

Тв.: Рос. перекл.— Песни рассвета. М., 1970. *Ю. М. Кочубей.*

ДЕСКЕЛЕ́СКУ (Dăscălescu) Константин (н. 2.VII 1923, пов. Прахова) — держ. і політ. діяч СРР. Член Рум. компартії (РКП) з 1945. Н. в робітн. сім'ї. З 1952 — на парт. роботі. В 1962 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС у Москві. В 1976—82 — секретар ЦК РКП. З травня 1982 — прем'єр-міністр уряду Румунії. З 1965 — член ЦК РКП, депутат Великих нац. зборів СРР.

ДЕХТЯ́Р Ілля Якович (н. 10.III 1912, с. Плисків, тепер Погребищенського району Вінницької області) — український рад. фізик, доктор тех. наук (з 1955), професор (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив Київ. ун-т (1936). З 1945 працює в Ін-ті металофізики АН УРСР. Осн. праці — в галузі процесів дифузії в металах і сплавах, електронної структури і електронних властивостей твердих тіл, фізики позитронів у твердих тілах. Відкрив (1963) явище локалізації позитронів у дефектах, на основі якого створив методи неруйнівного контролю якості матеріалів. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1977.

ДЖУМАХМА́ТОВ Асанхан Джумахматович (н. 16.VII 1923, Арашан, тепер Кирг. РСР) — кирг. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. консерваторію. В 1958—66 та з 1973 — гол. диригент Кирг. театру опери та балету (м. Фрунзе). В 1962—72 — також гол. диригент Оркестру нар. інструментів Кирг. РСР, з 1969 — симф. оркестру Кирг. телебачення і радіо.

ДЖУС Степан Петрович (н. 19.VI 1941, с. Кобильня Липовецького р-ну Вінницької обл.) — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мистецтва, засл. художник УРСР (з 1979). У 1963 закінчив Крим. обласне худож. уч-ще ім. М. Самокиша, 1971 — Харків. худож.-промисловий ін-т. Працює в галузі худож. ткацтва. Твори (гобелени): «Лицарям революції», «Кримська осінь» (обидва — 1975), «На мирній землі» (1978); у співавт. з Л. Джус — «Батьківщина моя» (1977), «Музика революції» (1978), «Україна і Росія» (1979), «Естафета миру», «Свято праці» (обидва — 1980), «Сестри», «В. І. Ленін» (обидва — 1982) та ін. *О. О. Роготченко.*

ДИЧКО́ Леся (Людмила Василівна; н. 24.X 1939, Київ) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Закінчила (1961) Київ. консерваторію. Твори: балети «Досвітні вогні» (1967), «Катерина Білокур» (1983); симфонії «Привітання життя» (1972), «Вітер революції» (1975), «Казкова сюїта» (1961), кантати («Ленін», 1964, 2-а ред. — 1970), ораторія «І нарекоша імя Кіевъ» (1982). *Т. Ю. Філенко.*

ДІБРО́В Геннадій Данилович (н. 11.VIII 1927, Ростов-на-Дону) — укр. рад. вчений у галузі будівельних матеріалів, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1955. Закінчив (1950) Ростовський інженерно-буд. ін-т, працював у цьому ж вузі. З 1971 — зав. кафедрою Дніпроп. інженерно-буд. ін-ту. Осн. напрям наук. діяльності — розробка будівельних матеріалів з заздалегідь заданими властивостями.

ДІДЕ́НКО Віктор Павлович (30.V 1936, с. Гребінники Валківського р-ну Харків. обл. — 16.XII 1980, Київ) — український рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1974), професор (з 1978). Закінчив Львів. ун-т (1958). Працював у Київському ун-ті (1973—80). Основні праці — в галузі теорії оптимального управління і фільтрації шумів. Держ. премія УРСР, 1981. *С. І. Ляшко.*

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Заснований 1939. В репертуарі: «Івасик-Телесик» Ю. Чеповецького, «Мапа» О. Жуковської, «Дуже хитра казка» П. Цуканова, «Тридцять вісім папуг» Г. Остера, «Я доганяю літо» В. Пальчинскайте, «Пісенька для всіх» О. Татрика.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Валентин Миколайович (н. 2.VII 1933, Ленінград) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1977), професор (з 1978). Член КПРС з 1983. Після закінчення Київ. ун-ту (1956) працює в ньому. Основні праці — в галузі фізики поверхні напівпровідників і фіз. основ мікроелектроніки, явищ переносу, плазми напівпровідників. Держ. премія УРСР, 1982.

ДОБРОЧА́ЄВА Дарія Микитівна (н. 30.III 1916, с. Хижники, тепер Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.) — укр. рад. ботанік, доктор біол. наук (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1951. У 1938 закінчила Харків. ун-т. З 1966 — зав. Бот. музеєм Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. Основні праці — з питань систематики вищих рослин, флористики, ботанічної географії, музеєзнавства. Держ. премія УРСР, 1969.

ДОЛЖЕНКО́В Федір Єгорович (н. 15.XI 1928, с. Долженково, тепер Обоянського р-ну Курськ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1950. Закінчив (1952) Дніпродзержинський металург. ін-т. З 1973 — директор Донецького н.-д. ін-ту чорної металургії. Основні праці — з інтенсифікації прокатки великих зливків, підвищення якості та розширення сортаменту металопродукції. Держ. премія СРСР, 1984.

ДОЛОМА́Н Євмен Михайлович (н. 20.VIII 1919, с. Ольгівка, тепер Новгородківського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Єреванський ун-т (1948). Друкуватися почав 1937. Автор збірок поезій «Плем'я переможців» (1950), «Славна молодість» (1954), «Зустрічі й розлуки» (1957), «Широкий плин» (1961), «Земне й космічне» (1964), «Квітує літо» (1970),

«Золоті зерна» (1983), «Солодкий запах полину» (1984) та ін., де відображено героїзм рад. народу в роки війни, трудову звитягу в післявоєнний час; значне місце належить ліричним віршам. Темі рад. патріотизму присвячені повісті «На безіменній висоті» (1967), «Вирок після бою» (1968), «Ще не кінець війні» (1971), «Урок мужності» (1982), роман «Випробування вірності» (1976).
І. Г. Турбай.

ДОМА́ШНИКОВ Борис Федорович (н. 5.IV 1924, с. Кригоузово, тепер Лухського р-ну Іван. обл.) — башкирський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1982). Член КПРС з 1966. Твори: серії пейзажів «По Південному Уралу» (1955—57), «Середня полоса Росії» (1954—59 і 1970), «Самарканд» (1960), «Стара Уфа» (1979—83) та ін.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й РОСІ́ЙСЬКИЙ ТЕА́ТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА́ (м. Макіївка). Засн. 1971. В репертуарі: «Тримайся, Олексію!» О. Микитенка і В. Даниленича, «Експеримент» Я. Верещака, «Ревізор» М. Гоголя, «Гроза» О. Островского, «Син полку» за В. Катаєвим, «Іменем землі й сонця» Й. Друце, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана. В складі трупи (1985) — заслужені артисти УРСР Т. Котова, І. Низовий.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1958. В репертуарі: «Біла троянда» Б. Юнгера, «Івасик-Телесик» Ю. Чеповецького, «Чарівний фургон» В. Орлова, «Горя боятися — щастя не бачити» С. Маршака, «Солдат і відьма» Ю. Сперанського, «Два майстри» Ю. Єлисеєва.

ДОРО́НІНА Тетяна Василівна (н. 12.IX 1933, Ленінград) — рос. рад. актриса театру і кіно, нар. арт. СРСР (з 1981). У 1956 закінчила школу-студію ім. В. І. Немировича-Данченка. У 1956—66 працювала в Ленінгр. театрах, з 1966 — у МХАТі (з перервою), 1971—83 — у Моск. театрі ім. В. Маяковського. Серед ролей в театрі — Маша («Три сестри» А. Чехова), Надія Монахова («Варвари» М. Горького), Альдонса-Дульсінея («Людина з Ламанчі» М. Лі). Ролі в кіно: Надя («Старша сестра», 1967), Нюра («Три тополі на Плющисі», 1968). У 1981 знялась у фільмі «Капіж» (Марія), створеному на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. П. Довженка.

ДУ́МА Дмитро Павлович (н. 4.IX 1936, с. Вища Дубечня, тепер Вишгородського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. астроном, доктор фізико-матем. наук (з 1982). Член КПРС з 1968. Після закінчення (1959) Київ. ун-ту працює в Гол. астр. обсерваторії АН УРСР. Основні праці — в галузі фундаментальної астрометрії та фігури Місяця. Державна премія УРСР, 1983.

ДУНА́ЙСЬКІ ПЛА́ВНІ — заповідник в Одес. обл. УРСР, у дельті Дунаю. Засн. 1975 як філіал *Чорноморського заповідника,* 1981 дістав статус заповідника. Пл. 14,8 тис. га, з них 5,6 тис. га — водні простори. Заповідник занесений до водоболотних угідь міжнар. значення, гол. чин. як місце гніздування водоплавних птахів. Флора заповідника налічує понад 500 видів вищих рослин, 200 видів птахів, понад 100 видів риб. Характерні ссавці — свиня дика, єнотовидний собака, лисиця та ін.
В. П. Прокопенко.

ДУТЧА́К Ярослав Йосипович (н. 14.X 1933, с. Гаї Смоленські, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1961. Після закінчення Львів. ун-ту (1956) працює в ньому. Осн. праці — в галузі вивчення структури та властивостей металевих і напівпровідникових розплавів, електронної будови твердих тіл, рідких кристалів. Держ. премія УРСР, 1983.

Е, Є

«ЭЛЕКТРО́ННОЕ МОДЕЛИ́РОВАНИЕ» — науково-теоретичний журнал, орган відділень фізико-технічних проблем енергетики АН СРСР і АН УРСР. Осн. тематична спрямованість журналу: актуальні теор. проблеми електронного моделювання стосовно до електротехніки, енергетики та ін. галузей нар. г-ва; теорія і методи дослідження складних систем з допомогою проблемно-орієнтованих ЕОМ і моделюючих комплексів високої інформаційної продуктивності; гібридні обчислювальні машини та застосування їх; теорія і практика машинного проектування електронних ланцюгів, елементів і вузлів електроніки; моделювання задач управління складними енергетичними та ін. об'єктами. Журнал видає Інститут проблем моделювання в енергетиці АН УРСР з 1979 (6 номерів на рік); з 1981 перевидається в США англ. мовою.
Л. Є. Зборовська.

ЕЛІ́ТІС (Ἐλύτης) Одіссей (справж. ім'я та прізв.— Одіссей Алепуделі; н. 1912, м. Іракліон, о. Кріт) — грец. поет. Перша зб.— «Орієнтації» (1936). Деякий час перебував під впливом сюрреалізму. У збірках «Спаради» (1938), «Геліос перший» (1943) відходить від цього напряму. Поема «Героїчний плач за поручиком, який загинув у Албанії» (1945) — антивоєнного спрямування. Найвизначніший твір Е.— філос. поема про істор. долю Греції «Достойно є» (1960; покладена 1964 на музику М. *Теодоракісом*). Нобелівська премія, 1979.

Тв. Укр. перекл. — «Всесвіт», 1980, № 10; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Западноевропейская поэзия XX века. М., 1977; [Вірші]. В кн.: Геракл и мы. М., 1983.

Літ.: Чернишова Т. Поет Еллади. «Всесвіт», 1980, № 10.
Т. М. Чернишова.

ЕНЕРГЕТИ́ЧНА ПРОГРА́МА СРСР — цільова комплексна програма розвитку енергетики, використання паливно-енергетичних ресурсів СРСР на одинадцяту п'ятирічку і довгострокову перспективу. Розроблена відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС. Е. п. СРСР включає поліпшення структури паливно-енерг. балансу, розвиток атомної і гідроенергетики, пошук принципово нових джерел енергії, заходи щодо видобування нафти і газу в Зх. Сибіру, транспортування їх в Європ. частину країни тощо. Програма здійснюватиметься у співробітництві з країнами *соціалістичної співдружності* на основі *соціалістичної економічної інтеграції.*

Е́РІН Борис Володимирович (н. 5.IV 1921, Москва) — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1984). В 1948 закінчив Театр. уч-ще ім. М. Щепкіна при *Малому театрі,* 1953 — Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського. Працював у театрах Москви, Мінська, 1972—75 — гол. режисер, з 1984 — режисер Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки, в якому здійснив вистави: «Влада темряви» Л. Толстого, «Генерал Ватутін» Л. Дмитерка, «Є така партія!» І. Рачади, «Філумена Мартурано» Е. де Філіппо та ін.
С. М. Грін.

ЕШПА́Й Андрій Якович (н. 15.V 1925, Козьмодем'янськ, тепер Мар. АРСР) — рос. рад. композитор і піаніст, нар. арт. СРСР (з 1981). В 1953 закінчив Моск. консерваторію. Твори: балети «Ангара» (1976) та «Пам'ятайте!» (1981), кантата «Ленін з нами» (1968), 4 симфонії (1959, 1962, 1965, 1981), камерна музика, музика до вистав і кінофільмів (у т. ч. «Майор Вихор», 1966, «Ад'ютант його превосходительства», 1970). Держ. премія СРСР, 1976.

ЄВДОКИ́МОВ Анатолій Гаврилович (н. 22.VI 1936, Новосибірськ) — укр. рад. вчений у галузі технічної кібернетики, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1974). Закінчив (1959) Харків. ун-т. З 1978 — зав. кафедрою Харків. ін-ту інженерів комунального будівництва. Основні праці — в галузі автоматизованого проектування водопровідних та ін. інженерних мереж, оперативного керування потокорозподілом в них. Держ. премія УРСР, 1979.

ЄГІАЗАРЯ́Н Григорій Єгіазарович [н. 8(21). XII 1908, с. Блур Сурмалинського повіту, тепер Туреччина] — вірм. рад. композитор, народний арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1950. У 1935 закінчив Моск. консерваторію. З 1938 — викладач, з 1959 — професор (1954—60 — ректор) Єреванської консерваторії. Твори: балети «Севан» (1956), «Озеро мрій» (1967), «Ара прекрасний та Семіраміда» (1972), симфонія «Раздан» (1960), симф. і фп. п'єси, хори, романси, музика для театру і кіно.
В. С. Мурза.

ЄГО́РОВ Борис Михайлович (н. 18.VIII 1938, с. Скоморохи Житомир. р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. вчений у галузі тех. кібернетики і систем управління, доктор тех. наук (з 1979), професор (з 1980), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1958. У 1959 закінчив Київ. вище інженерне радіотех. уч-ще протиповітряної оборони (працював у ньому до 1982), 1983 — Військову командну академію протиповітряної оборони (м. Калінін). З 1982 — в Академії військової протиповітряної оборо-

А. Я. Ешпай.

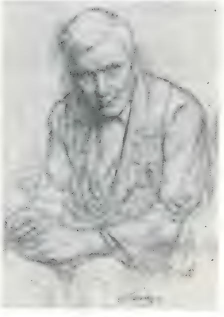
Є. П. Єгоров. Портрет П. Спесивцева. Рисунок олівцем. 1966.

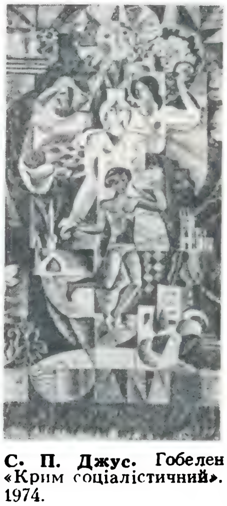
С. П. Джус. Гобелен «Крим соціалістичний». 1974.

Ю. Н. Єльченко.

І. С. Жулкевський.

Г. В. Заборський.

П. І. Загребельний.

ни (Київ). Основні праці — з радіоелектронної системотехніки, систем управління просторово рознесеними об'єктами, експлуатації радіоелектронних комплексів.

ЄГО́РОВ Євген Павлович [н. 4 (17). V1917, м. Красний Лиман, тепер Донецької обл.] — укр. рад. живописець і графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1949. У 1949 закінчив Харків. худож. ін-т. Твори: картини «У дні великих перемог» (1949), «Юність» (1952), серії портретів «Ветерани партії» (1967) і «Мої друзі-однополчани» (1975—80) та ін. З 1949 викладає в Харків. художньо-пром. ін-ті (з 1972 — ректор, з 1974 — професор). Іл. с. 551.

Є́ЛЬЧЕНКО Юрій Никифорович (н. 23.VII 1929, м. Кагарлик, тепер Київ. обл.) — парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1953. Н. в сім'ї робітника. Після закінчення 1952 Київ. політех. ін-ту працював майстром на Митищинському маш.-буд. з-ді (Моск. обл.), з 1953 — секретар к-ту комсомолу цього з-ду. З 1955 — на парт. роботі: інструктор Ленінського райкому, зав. пром.-транспортним відділом Жовтневого райкому Компартії України в Києві. З 1957— секретар, другий секретар Київ. міськкому ЛКСМУ. У 1958—60 — секретар, другий секретар, 1960—68 — перший секретар ЦК ЛКСМУ. У 1968—69 — інспектор ЦК Компартії України, з 1969 — другий секретар Львів. обкому партії. З 1971 — міністр культури УРСР, з 1973 — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України. З 1980 — перший секретар Київ. міськкому партії. З 1981 — член ЦК КПРС. На XXII, XXIII, XXV, XXVI з'їздах Компартії України обирався членом ЦК, на XXIV з'їзді Компартії України — кандидатом у члени ЦК. З 1981 — кандидат у члени Політбюро, з 1982 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 5—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ЄМЕЛЬЯ́НОВ Олександр Сергійович (н. 30.X 1932, Харків) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1965. Закінчив Харків. інженерно-екон. ін-т (1955). З 1971 — директор Н.-д. екон. ін-ту Держплану УРСР. Осн. праці — з питань удосконалення планування нар. г-ва, підвищення ефективності сусп. виробництва. *Ю. М. Канигін.*

ЄРЕ́МЕНКО Василь Георгійович (н. 16.XII 1919, с. Дмитрівка, тепер Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). З 1944 — в Кіровогр. укр. муз.- драм. театрі ім. М. Кропивницького, з 1966 — гол. художник цього ж театру. Оформив вистави «Замулені джерела» М. Кропивницького, «Хазяїн» і «Чумаки» І. Карпенка-Карого, «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Океан» О. Штейна, «Закохана витівниця» Лопе де Вега.

ЄФІ́МОВ Андрій Семенович (н. 10.XI 1928, с. Зінов'євка, тепер Лопатинського району Пензенської області) — укр. радянський ендокринолог, професор (з 1967). Член КПРС з 1952. В 1952 закінчив Горьк. мед. ін-т. З 1965 — в Київ. н.-д. ін-ті ендокринології та обміну речовин.

Осн. напрям наук. праць Є.— патогенез і лікування ендемічного зоба; патогенез, діагностика, клініка і розробка лікування цукрового діабету і його ускладнень. Держ. премія УРСР, 1980.

ЄФРЕ́МОВ Ернест Іванович (н. 14.XI 1934, м. Сталіно, тепер Донецьк) — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1974), професор (з 1976). Член КПРС з 1964. Закінчив (1957) Дніпроп. гірничий ін-т. З 1962 — в Ін-ті геотех. механіки АН УРСР. Осн. напрями наук. діяльності: механіка руйнування гірських порід енергією вибуху, прогресивні технології видобування корисних копалин та ін. Держ. премія УРСР, 1983.

Ж, З

ЖДЕНЕ́ВЕ — селище міського типу Воловецького р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташоване на р. Жденівці (бас. Дунаю), за 22 км від залізнич. ст. Воловець. 1,3 тис. ж. (1984). У селищі — завод виробничого об'єднання «Електрон», цех по переробці деревини Воловецького лісокомбінату, лісництво, комплексно-приймальний пункт Воловецького комбінату побутового обслуговування. Середня школа, філіал Нижньоворітської музичної школи; лікарня; турбаза «Форель», Будинок культури, клуб, б-ка. Відоме з 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1981.

ЖИТО́МИРСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1944. В репертуарі: «Братець кролик» С. Когана, «Біла троянда» Б. Юнгера, «Маша і Колобок» В. Орлова, «Військова таємниця» В. Лебедєва і А. Куриловського, «Маленька фея» В. Рабадана, «Таємниця будинку каченят» Д. Урбана.

ЖОВТНЕ́ВЕ — селище міського типу Лугинського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 18 км від залізнич. ст. Діброва Олевська. 1,0 тис. ж. (1984). У селищі Озерянський — торфобрикетний з-д, філіал Лугинського комбінату побутового обслуговування. Середня школа, філіал Лугинської муз. школи; мед. амбулаторія. Будинок культури, б-ка. Засн. 1960, с-ще міськ. типу — з 1980.

ЖУК Петро Максимович (н. 10.IV 1920, с. Бутенки, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1968. У 1939—48 навчався у Харків. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд — водолікарня у м. Горлівці (1955), житл. масив шахтобудівників (1960—64), інженерно-лабораторний корпус (1962) і житл. будинки (1965—72) у Донецьку. З 1981 викладає у Макіївському інженерно-буд. ін-ті.

ЖУЛКЕ́ВСЬКИЙ Іван Станіславович (н. 17.VIII 1919, м. Проскурів, тепер м. Хмельницький) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). У 1947—52 і з 1963 — у Хмельн. укр. муз.-драм. театрі ім. Г. І. Петровського, 1952—59 — в Стрийському укр. муз.-драм. театрі, 1959—63 — у Львів. філармонії. Серед ролей: Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Верховий («Обочина» Зарудного) та ін. Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами М. Шатрова та І. Рачади.

ЗАБО́РСЬКИЙ Георгій Володимирович [н. 11 (24). XI 1909, Мінськ] — білорус. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1981). В 1939 закінчив АМ у Ленінграді. Серед споруд — ген. план м. Полоцька (1946—49, у співавт.); в Мінську: проект реконструкції площі Леніна (1947—60, у співавт.), пед. ін-т (1951—55), будинок ЦК комсомолу БРСР (1952—53), аеровокзал (1954—65); планування та забудова ряду колгоспів. Автор пам'ятника Перемоги на площі Перемоги в Мінську (1953—54, у співавт.). Держ. премія СРСР, 1971. *Л. К. Кабанова.*

ЗАВА́ЛЬНА Ліна Костянтинівна (н. 23.X 1938, Харків) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1972. У 1956—61 навчалась у Харків. ін-ті інженерів комунального буд-ва. Автор планування і забудови мікрорайонів у Харкові (70—80-і рр.), ген. плану Харкова до 2005 (1983, у співавторстві).

ЗАВОДСЬКЕ́ — селище міського типу Чортківського р-ну Терноп. обл. УРСР, за 4 км від залізнич. ст. Вигнанка. 2,6 тис. ж. (1984). Цукр. з-д, міжгосп. підприємство по виробн. яловичини, будинок побуту. Середня школа; філіал районних лікарні та поліклініки. Будинок культури, б-ка. Буд-во З. почато 1974, с-ще міськ. типу — з 1981.

ЗАГРЕБЕ́ЛЬНИЙ Павло Іванович (н. 22.VI 1934, с. Рождественське, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. актор і режисер, нар. артист УРСР (з 1980). Член КПРС з 1964. Закінчив Київ. ін-т театр. мист. ім. І. К. Карпенка-Карого. З 1961 — актор, з 1974—гол. режисер Тернопільського укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Матій («Ой піду я в Бориславку» за Франком), Тарас («Тарас Бульба» Рильського і Тягна за Гоголем), Запорожець («Незабутнє» за Довженком), Ангел («Дикий Ангел» Коломійця), Грабець («Баладина» Словацького). Вистави: «Країна Айгуль» М. Каріма, «Поки гарба не перевернулась» О. Іоселіані та ін. Знімається в кіно. *П. К. Медведик.*

ЗАГРЕ́ЦЬКИЙ Дмитро Станіславович (8.XI 1924, Одеса — 5.III 1980, там же) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). У 1949 закінчив Одес. консерваторію, з 1949 — її викладач (з 1971 — професор). У 1949—55 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели Одес. філармонії, з 1955 — гол. хормейстер Одес. театру опери та балету (брав участь у постановці понад 50 опер).

Тв.: Хорове аранжування [у співавт.]. К., 1977. *М. П. Гринишин.*

ЗАКО́Н СРСР ПРО АДВОКАТУ́РУ В СРСР — нормативний акт, який конкретизує закріплені Конституцією СРСР осн. принципи діяльності *адвокатури* в СРСР і на цій основі визначає її повноваження, форми і методи роботи. Прийнятий Верховною Радою СРСР 30.XI 1979. Став зразком для Положень про адвокатуру в союзних республіках, зокрема в УРСР — Положення про адвокатуру УРСР, затвердженого Законом, прийнятим Верховною Радою УРСР 31.X 1980.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ВЕРХО́ВНИЙ СУД СРСР — нормативний акт, який конкретизує закріплені Конституцією СРСР осн. принципи діяльності *Верховного Суду СРСР* і на цій основі визначає його повноваження, форми і методи діяльності. Прийнятий 30.XI 1979 Верховною Радою СРСР. Конституційні положення про Верховні Суди союзних і авт. республік, крайові, обл., міські суди, суди авт. областей і округів, районні (міські) нар. суди конкретизовано законами союзних республік про судоустрій, зокрема в УРСР — законом УРСР про судоустрій УРСР, прийнятим Верховною Радою УРСР 5.VI 1981.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ГРОМАДЯ́НСТВО СРСР — нормативний акт, в якому конкретизовано положення Конституції СРСР стосовно *громадянства радянського*, визначено, зокрема, підстави його набуття, втрати та поновлення. Прийнятий Верховною Радою СРСР 1.XII 1978. Зберігаючи ряд положень закону 1938 про громадянство СРСР, цей закон вводить значну кількість нових норм.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ДЕРЖА́ВНИЙ АРБІТРА́Ж В СРСР — нормативний акт, який конкретизує положення Конституції СРСР про держ. арбітраж (див. *Арбітраж в СРСР*). Прийнятий Верховною Радою СРСР 30.XI 1979. На його основі складено Правила розгляду госп. спорів держ. арбітражами, Примірне положення про арбітраж міністерства, держ. комітету, відомства СРСР.

ЗАКО́Н СРСР ПРО НАРО́ДНИЙ КОНТРО́ЛЬ В СРСР — нормативний акт, який конкретизує конституційні положення про *органи народного контролю*. Прийнятий Верховною Радою СРСР 30.XI 1979. Уперше в законодавчому порядку закріпив принципи утворення, держ.-правове становище органів нар. контролю, характер їхніх взаємовідносин з органами держ. влади і управління тощо.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ОСНОВНІ́ ПОВНОВА́ЖЕННЯ КРАЙОВИ́Х, ОБЛАСНИ́Х РАД НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ, РАД НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ АВТОНО́МНИХ ОБЛАСТЕ́Й І АВТОНО́МНИХ ОКРУГІ́В — нормативний акт, який конкретизує закріплені в Конституції СРСР осн. принципи діяльності, компетенцію та організацію роботи таких місц. органів держ. влади і управління, як Ради нар. депутатів у краях, областях, авт. областях, авт. округах. Прийнятий Верховною Радою СРСР 25.VI 1980. На основі цього закону прийнято відповідні закони в союзних республіках; зокрема, Верховна Рада УРСР 31.X 1980 прийняла Закон УРСР про обл. Раду нар. депутатів УРСР.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ПОРЯ́ДОК УКЛАДА́ННЯ, ВИКОНА́ННЯ ТА ДЕНОНСА́ЦІЇ МІЖНАРО́ДНИХ ДОГОВО́РІВ СРСР — нормативний акт, у якому конкретизовано закріплені Конституцією СРСР положення щодо *договорів міжнародних*. Прийнятий Верховною Радою СРСР 6.VII 1978.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ПРАВОВЕ́ СТАНО́ВИЩЕ ІНОЗЕ́МНИХ ГРОМАДЯ́Н В СРСР — нормативний акт, у якому конкретизовано положення Конституції СРСР з питань правового становища іноземних громадян в СРСР. Положення закону поширюються і на осіб без громадянства (див. *Безгромадянство*), якщо інше не випливає з законодавства СРСР. Прийнятий Верховною Радою СРСР 24.VI 1981. Цей закон свідчить, що іноз. громадянам в СРСР гарантується реальне здійснення демократичних прав і свобод.

ЗАКО́Н СРСР ПРО ПРОКУРАТУ́РУ СРСР — нормативний акт, який конкретизує закріплені Конституцією СРСР осн. принципи діяльності органів *Прокуратури СРСР* і на цій основі визначає повноваження прокурорів, форми і методи роботи, осн. напрями діяльності прокуратури. Прийнятий 30.XI 1979 Верховною Радою СРСР.

ЗАКО́Н СРСР ПРО СТА́ТУС НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ В СРСР — нормативний акт, що конкретизує конституційні положення про правове становище *народних депутатів* у системі рад. демократії, форми і методи їхньої діяльності, а також її осн. гарантії. Прийнятий Верховною Радою СРСР 20.IX 1972 (19.IV 1979 затверджено нову редакцію).

ЗАКО́Н СРСР ПРО ТРУДОВІ́ КОЛЕКТИ́ВИ і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями — нормативний акт, що конкретизує конституційні норми щодо *трудових колективів*, які є осн. осередками соціалістичного суспільства, створює правову основу і визначає соціальну перспективу дальшої демократизації сусп. відносин у сфері управління. Прийнятий після всенар. обговорення Верховною Радою СРСР 17.IV 1983. Закон складається з преамбули і 4 розділів, які містять 23 ст. В розділі 1-му дано поняття трудового колективу, принципи його участі в управлінні підприємством, установою чи орг-цією, його осн. повноваження при обговоренні й вирішенні держ. і громад. справ, а також взаємовідносини з органами держ. влади і управління. Розділ 2-й визначає осн. повноваження трудових колективів, у т. ч. колективів виробничих бригад. У розділі 3-му регламентовано форми і порядок здійснення повноважень трудових колективів тощо; в 4-му йдеться про дію цього закону й особливості його застосування.

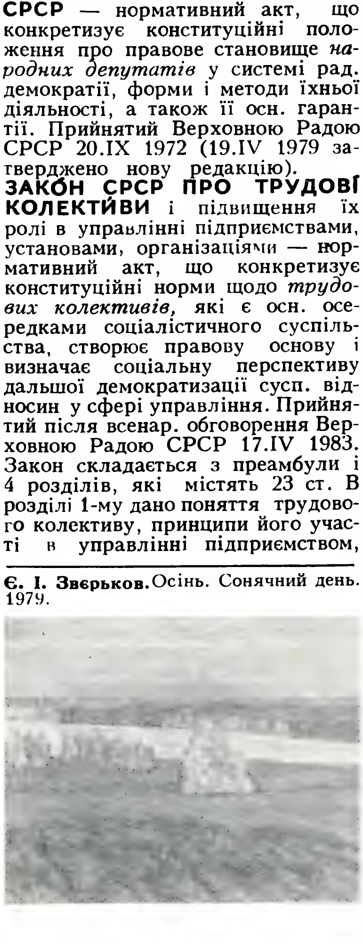

Є. І. Зверьков. Осінь. Сонячний день. 1979.

ЗАПОРІ́ЗЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1971. В репертуарі: «Ведмедикові шишки» Ю. Чеповецького, «Подивись на себе» В. Орлова, «Поросятко Чок» М. Туровера та Я. Мірсакова, «Вовк на селі» Л. Жуховицького та С. Козлова, «Кіт без чобіт» С. Зелцера, «Жива музика» Л. Устинова.

ЗАПОРІ́ЗЬКИЙ ТЕА́ТР Ю́НОГО ГЛЯДАЧА́. Засн. 1979. У репертуарі: «Тепленьке місце» О. Островського, «Баня» В. Маяковського, «Муха-цокотуха» К. Чуковського, «Вибір» О. Дударєва, «Привіт, синичко!» Я. Стельмаха, «Вино з кульбаб» за Р. Бредбері. У складі трупи (1985): засл. артисти УРСР Н. Бережна, В. Неведров, Т. Сезоненко.

О. М. Лазутін.

В. Г. Зарков.

ЗАРКО́В Володимир Григорович (н. 22.VI 1945, м. Гайсин Вінн. обл.) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. У 1974 закінчив Київ. консерваторію. З 1965 — соліст Ансамблю пісні і танцю Київ. військ. округу. В репертуарі: нар. пісні та твори рад. композиторів.

Т. І. Заславська.

ЗАСЛА́ВСЬКА Тетяна Іванівна (н. 9.IX 1927, Київ) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1954. Закінчила Моск. ун-т (1950). В 1950—63 працювала в Ін-ті економіки АН СРСР, з 1972 — в Новосибірському університеті. Основний напрям досліджень — соціально-економічні проблеми трудових ресурсів.

Г. Т. Зацепін.

ЗАХА́РЕНКО Олександр Антонович (н. 2.II 1937, м. Кам'янка Черкас. обл.) — укр. рад. педагог, нар. учитель СРСР (з 1983), засл. учитель УРСР (з 1974). Член КПРС з 1968. Закінчив Черкас. пед. ін-т (1959). Пед. діяльність почав 1953. Працював учителем фізики й математики Кам'янської серед. школи робітничої молоді, з 1959 — Сахнівської серед. школи Корсунь-Шевченків. району, з 1966 — директор цієї школи. Нагороджений орденом Леніна.

Т. П. Овсієнко.

ЗАХА́РОВ Юрій Васильович (н. 26.IV 1930, м. Благовещенськ) — укр. рад. вчений у галузі енергетики судна, холодотехніки і кондиціювання газів, доктор тех. наук (з 1976), професор (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1955. Після закінчення (1955) Новосибірського ін-ту інженерів водного транспорту працював у цьому ж вузі. З 1965 — у Миколаївському кораблебудівному інституті (з 1972 — зав. кафедрою).

Є. Б. Золотова.

ЗАХА́РОВА Ірина Яківна (н. 1.IV 1926, Харків) — укр. рад. біохімік, засл. діяч науки УРСР (з

1982), доктор біол. наук (з 1975), професор (з 1983). Член КПРС з 1963. В 1952 закінчила Київський ун-т, з 1953 — в Ін-ті мікробіології і вірусології АН УРСР. Праці — в галузі біохімії мікроорганізмів.

ЗАЦЕ́ПІН Георгій Тимофійович [н. 15 (28).V 1917, Москва] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив Моск. ун-т (1941). З 1944 працював у Фізичному ін-ті АН СРСР, з 1971 — в Ін-ті ядерних досліджень АН СРСР. Осн. праці — в галузі фізики космічного проміння і нейтринної астрофізики. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1982. Портрет с. 553.

ЗВЄРЬКО́В Єфрем Іванович (н. 1.II 1921, с. Нестерово, тепер Нестеровського р-ну Калінін. обл.) — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1981), чл.-кор. АН СРСР (з 1975). У 1947—53 навчався у Московському художньому інституті ім. В. І. Сурикова.

Твори: «Мереживниці» (1964), «Зимове сонце» (1970), «Берези» (1971), «Квітневий ранок» (1972), «Весна в селі» (1974), «Ранок у полі» (1978), «Осінь. Сонячний день» (1979), «Золота осінь» (1980) та ін. Іл. с. 553

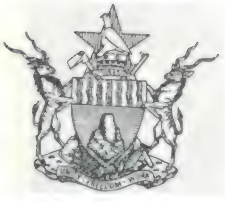

Герб Зімбабве.

ЗІМБАБВЕ

Площа — 390,2 тис. км²

Населення — 7,5 млн. чол. (1982)

Столиця — м. Хараре

ЗІМБА́БВЕ, Республіка Зімбабве — держава в Південній Африці. В адміністративному відношенні поділяється на 8 провінцій.

Державний лад. З.— республіка. Входить до *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент, обирається парламентом на 5 років. Законодавчий орган — двопалатний парламент, що обирається на 5 років у складі сенату (40 чол.) та палати зборів (100 депутатів; 80 обираються афр. населенням, 20 — європ. населенням). Виконавчий орган — кабінет міністрів, очолюваний прем'єр-міністром.

Зімбабве. Хараре. Вид частини міста.

Природа. Більшу частину тер. З. займає плато Матабеле вис. до 1500 м. На Сх.— гори Іньянга з найвищою вершиною країни — г. Іньянгані (вис. 2596 м). Поклади азбесту, хромітів, кам. вугілля, золота, руд нікелю, марганцю, міді та ін. Клімат на Пн.— субекваторіальний, на Пд.— тропічний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (жовтня) від +21 до +27°, найхолоднішого (липня) — від +10 до +17°. Опадів від 400 мм на Пд. Зх. до 1200 мм на Сх. Більшість річок належить до бас. Замбезі та Лімпопо. На кордоні З. з Замбією — водоспад *Вікторія* та водосховище Каріба на р. Замбезі. В рослинному покриві переважає *савана*. Сх. схили гір Іньянга вкриті вологими вічнозеленими лісами. Для охорони природи створено нац. парки, заповідники.

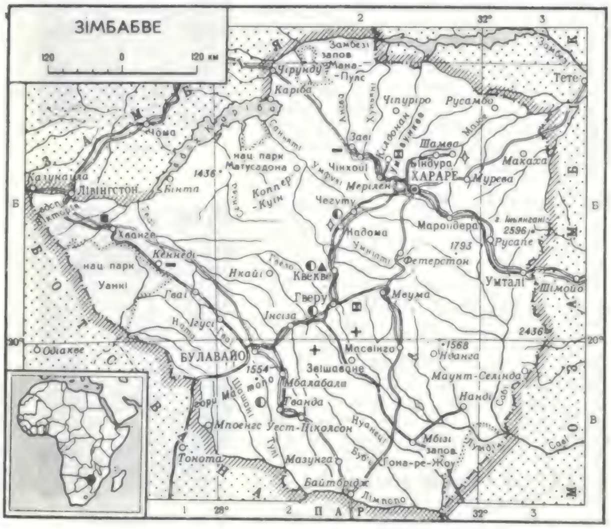

Краєвид на плато Матабеле.

Населення. З. населяють *шона*, матабеле та ін. афр. народи (всього — 7,3 млн. чол., тут і нижче 1982, оцінка). Живуть також європейці (понад 220 тис. чол.). Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас.— понад 19 чол. на 1 км². Міське населення становить 20 % (1981). Найбільші міста: *Хараре*, Булавайо.

Історія. Перші поселення на тер. сучас. З. з'явилися в період палеоліту. В 14 ст. тут на основі культури *Зімбабве* склалася д-ва *Мономотапа*. Назва Зімбабве походить від найменування місцевості на Пд. Сх. Африки, де був центр цієї держави.

В кінці 19 ст. територію З. завоювали англ. колонізатори і дали їй назву Пд. Родезія (від імені англ. колонізатора С. Родса). В 1923 тер. З. здобула самоврядування. З 1953 входила до складу Федерації Родезії та Ньясаленду. Після ліквідації Великобританією 1963 Федерації до влади в Пд. Родезії прийшли расистські партії білої меншості. В 1965 вони в односторонньому порядку проголосили «незалежність» країни від Великобританії і встановили режим *апартеїду*. Африканське населення Пд. Родезії не визнало владу расистів і повело боротьбу проти неї.

З поч. 70-х рр. нац.-патріотичні сили країни очолювали Афр. нац. союз Зімбабве (ЗАНУ, засн. 1963) і Союз афр. народу Зімбабве (ЗАПУ, засн. 1961), які 1976 утворили Патріотичний фронт. Під тиском світової громадськості 10.IX — 21.XII 1979 в Лондоні відбулася конференція з питань Пд. Родезії, в якій взяли участь представники Патріотичного фронту. На основі рішень конференції в лютому 1980 в країні було проведено парламентські вибори, на яких перемогу здобули нац.-патріотичні сили. Було створено коаліційний уряд з представників афр. і білого населення країни. Прем'єр-міністром З. став лідер ЗАНУ Р. Мугабе. 18.IV 1980 було проголошено незалежність країни, яка дістала назву Зімбабве. В 1981 З. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Уряд З. проводить курс на досягнення політ. і екон. незалежності країни. В З. здійснено ряд важливих соціально-політ. заходів. На міжнар. арені уряд З. додержується *неприєднання політики*. З 1980 З.— член ООН. З. — член *Організації африканської єдності*.

Л. Л. Дмитренко.

Політичні партії, профспілки. Африканський національний союз Зімбабве — Патріотичний фронт, засн. 1963. Патріотичний фронт, засн. 1961 як ЗАПУ. Об'єднана африканська національна рада, засн. 1972. Африканський національний союз Зімбабве, засн. 1972. Демократична партія Зімбабве, засн. 1979, та ін. Конгрес профспілок Зімбабве, засн. 1980.

Господарство. З.— відносно розвинута агр.-індустр. країна. Після проголошення незалежності уряд вживає заходів щодо зміцнення нац. економіки. Держ. сектор контролює енергетику, транспорт, закупівлю й переробку окремих видів с.-г. продукції. Разом з тим 70 % економіки контролює іноз. капітал (гол. чин. Великобританії та США). В с. г. зайнято 80 % економічно активного населення і створюється 17,8 % валового внутрішнього продукту. В г-ві З. ще зберігаються 2 сектори — високотоварний європейський і напівнатуральний африканський. На експорт вирощують (виробн., тис. т, 1982): тютюн — 93, кукурудзу — 1767, цукрову тростину, бавовник, каву; для власного споживання: пшеницю — 220, сою — 91, просо, сорго, арахіс. Поголів'я (млн., 1981): великої рогатої худоби — 5, овець і кіз — 2, свиней — 0,15. В лісах — заготівля деревини.

В пром-сті створюється 26,5 % валового внутр. продукту. Видобувають (тис. т, 1982): вугілля — 2800, залізну руду — 852, хроміти — 433, азбест — 200 (провідне місце в капіталістичному світі), мідь — 23,9, нікель — 13,3, золото, срібло. Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами металург., металообр., хім., нафтохім., буд. матеріалів, легкої, текст., взут., швейної, деревообр. та харч. пром-сті. В 1982 було вироблено 4,5 млрд. кВт год електроенергії, гол. чин. на Карибській ГЕС і ТЕС у Хванге. Гол. пром. центри — Хараре, Булавайо та Гверу. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — 2,6, автошляхів — 78,8, у т. ч. з твердим покриттям — 9. Гол. аеропорт — Кентуккі (поблизу Хараре). З країни вивозять феросплави, золото, тютюн, азбест, чорні метали, нікель, мідь, бавовну, кукурудзу, м'ясо, цукор; довозять машини і устаткування, мінеральне паливо, хім. товари, товари широкого вжитку та продовольство. Осн. торг. партнери — ПАР, Великобританія, ФРН, США. Грош. одиниця — зімбабвійський долар. 1 зімбабв. дол. = 1,01 дол. США (кінець 1983).

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1978 в країні було 20,0 тис. лікарняних ліжок (26,6 ліжка на 10 тис. ж.); 1976 мед. допомогу подавали 919 лікарів (1,41 лікаря на 10 тис. ж.), 152 зубні лікарі, 8,9 тис. осіб серед. мед. персоналу, 316 фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-ті університету в м. Хараре.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До завоювання незалежності (1980) понад 70 % нас. було неписьменним. З вересня 1980 стало безплатним навчання в поч. школі, значно знижено плату за навчання в серед. школі. Строк навчання в поч. школі 7 років, у середній — 6 років: 4 роки в неповній і 2 — в повній серед. школі. В 1982/83 навч. р. у поч. школах налічувалося 2,2 млн. учнів, у серед. навч. закладах — бл. 155 тис. Найбільші вузи: Ун-т Зімбабве (засн. 1955; 1982/83 навч. р.— 3,1 тис. студентів), Політех. коледж (засн. 1927; 1982/83 навч. р.— 6 тис. студентів) та Пед. коледж у м. Хараре, Тех. коледж (засн. 1927; 1982/83 навч. р.— 3,4 тис. студентів) — у м. Булавайо. Наук. установи: Наук. рада З. (засн. 1964), Дослідницька рада З. в галузі сільського г-ва (засн. 1970). Обсерваторія в Булавайо. В Хараре містяться б-ка Ун-ту З. (засн. 1956), Парламентська б-ка (засн. 1899), Меморіальна б-ка королеви Вікторії (засн. 1902). Національний архів З. (засн. 1935).
В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В З. 1983 видавалося бл. 40 газет і журналів. Осн. 2 газети виходять щоденно англ. мовою: «Геральд» («Вісник», засн. 1891, тепер урядова) та «Кронікл» («Хроніка», засн. 1894). Щомісячник «Зімбабве ньюс» («Новини Зімбабве», засн. 1974) — орган ЦК партії Африканський нац. союз Зімбабве — Патріотичний фронт. Нац. інформ. агентство — Зімбабве Інтер-Афрікен Ньюс Ейдженсі (ЗІАНА) — засн. 1981. Радіомовна корпорація Зімбабве (засн. 1964) — держ. служба. Внутрішні передачі ведуться по 4 програмах англійською та місцевими мовами, за кордон — португальською та місцевими мовами. Телебачення —з 1960.

Архітектура і мистецтво. Найдавніші археологічні знахідки на території З. належать до епохи палеоліту. Це в основному наскельні розписи (контурні малюнки або розмальовані фігурки людей і тварин, ритуальні сцени), виконані бурими паличками з гематиту. В 19 ст. було відкрито руїни житлових кам. комплексів з залишками стін з грубо обтесаних гранітних блоків (Зімбабве, 10—11 ст., Дхло-Дхло, 17—18 ст., та ін.). У сільс. житл. і госп. будівлях переважають круглі в плані хатини (глинобитні або на обмазаному глиною каркасі з жердин, з конічним дахом, з розписаними геом. візерунком стінами). З 50-х рр. 20 ст. у містах споруджують багатоповерхові будинки в дусі сучасної західноєвропейської архітектури.

Поширене гончарство (горщики та глечики з розмальованим орнаментом) і плетіння. Серед сучасних місц. живописців: С. Сонго, Дж. Ндандаріка, Т. Мукаробгва. Скульптори (Т. Дубе, Й. Лікото, Б. Мтекі) працюють у традиціях, властивих африканському мистецтву.

Муз. культура З. включає музику шона, матабеле та ін. народів, а також населення європ. походження. Поширене колективне виконавство (для хорового співу характерна поліфонія, для інструм. ансамблів — поліритмія). Серед муз. інструментів — мбіра та барабани. У 2-й пол. 20 ст. посилився вплив масової культури Заходу (афроєвроп. стилі). Існують Рада у справах мистецтв, муз. коледжі в Хараре та Булавайо.

Нац. кіновиробництво почалося з 1981. Серед перших фільмів: документальна кіноепопея «Спадщина», «Народ проти гнобителів» і «Штурм» (присвячена завоюванню незалежності народом З.), документальна короткометражна стрічка «Вода і джунглі», худож. фільм «Трава співає» (реж. М. Рейберк, за романом Д. Лессінга). Проблемами кінематографії займається Міністерство інформації і туризму.

Літ.: Асоян Б. Р. Зимбабве. М., 1983.
Є. М. Сільверсван, В. М. Кислов.

ЗНО́СКО-БОРО́ВСЬКИЙ Олександр Федорович [14 (27).II 1908, Київ — 8.III 1983, там же] — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. У 1932 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. Твори: балет «Акпамик» (у співавт. з В. *Мухатовим,* 1945), симф., вокально-симф. (кантата «Наша Перемога», 1947) й камерна музика, хори, романси. Використовував елементи укр. та туркм. муз. фольклору. Автор музикознавчих праць.

ЗО́ЛОТОВА Євгенія Борисівна (н. 12.XII 1928, м. Синельникове, тепер Дніпроп. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1950 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого працює в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської. Серед вистав — «Вовчиха», «Земля» за О. Кобилянською, «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта, та ін. Портрет с. 553. *К. О. Силіна.*

ЗУБЦО́В Євген Микитович (н. 11.VII 1920, м. Єнакієве, тепер Донец. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1976. У 1954 закінчив Київ. консерваторію. Твори: вокально-симф. (кантата «Серцем до Леніна», 1970), симф. (сюїти, поеми, картини), естрадна музика, музика для драматичного театру і кіно; твори для інструментів з оркестром, хори, пісні.

ЗУ́ЄВ Володимир Овсійович (н. 29.I 1925, с. Малі Голи Качугського р-ну Іркутської обл.) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1945. Закінчив (1951) Томський ун-т. З 1969 — директор Інституту оптики атмосфери Сибірського відділення АН СРСР. З 1979 — голова Президії Томського філіалу Сибірського відділення АН СРСР. Праці — в галузі фізики і оптики атмосфери. Запропонував методи кількісної оцінки енерг. втрат хвиль і розробив методи досліджень складу атмосфери за допомогою лазерів.

І, К

ІВАНО́В Артемій Васильович [н. 5 (18).V 1906, м. Молодечно, тепер Мінської обл.] — рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1981). В 1930 закінчив Ленінгр. ун-т. З 1935 працює в цьому ж ун-ті (з 1950 — професор); одночасно (з 1965) — зав. Лабораторією еволюційної морфології Зоол. ін-ту АН СРСР. Осн. праці — з морфології, систематики, ембріології і екології безхребетних тварин, зокрема війчастих червів, молюсків, павукоподібних тощо. Відкрив і дослідив новий тип тварин — *погонофор*; встановив новий клас плоских червів — удонелід. Ленінська премія, 1961.

ІВАНО́В Вадим Петрович (н. 31.I 1933, м. Біла Церква Київ. обл.) —укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1979). Член КПРС з 1956. Закінчив Київ. ун-т (1955). В 1955—59 працював у Ніжинському пед. ін-ті, 1962—69 — у Київ. худож. ін-ті, з 1969 — Ін-ті філософії АН УРСР (з 1979 — заст. директора). Автор праць з світоглядних проблем матеріалістичної діалектики, марксистсько-ленінської теорії пізнання, естетики. Держ. премія УРСР, 1982.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К імені П. Морозова. Засн. 1945. В репертуарі: «Біла троянда» Б. Юнгера, «Оленька» М. Склярової та А. Михайлова, «Ти з нами, Робін Гуд» В. Маслова, «Манмук — відважне серце» І. Токмакова, «Сонячний промінь» А. Попеску.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів укр. та зх.-європ. образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1980. До його зібрання входять твори (переважно митців зх. областей України) кін. 19 — поч. 20 ст. та рад. часу; твори декоративно-ужиткового мистецтва. Філіалами музею є худож.-мемор. музей нар. художника СРСР В. Касіяна в м. Снятині та музей-пам'ятка дерев'яної архітектури і живопису 16—17 ст. в м. Рогатині (див. *Рогатинської церкви святого Духа іконостас*). Музей міститься в будинку кол. костьолу (1670—1703). *М. Якібчук.*

ІВА́НЧЕНКО (справж. прізв.— Іванова) Раїса Петрівна (н. 30.XI 1934, м. Гуляйполе, тепер Запорізької обл.) — укр. рад. письменниця. Член КПРС з 1966. Закінчила Київ. ун-т (1957). Друкуватися почала 1958. Повість «Передчуття весни» (1970), зб. «Любити не просто» (1976), «Не розминись із собою» (1980) присвячені морально-етичним проблемам сучасності. Автор історичних романів «Клятва» (1971), «Гнів Перуна» (1982) і «Золоті стремена» (1984), монографії «М. П. Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України в 2-й половині 19 ст.» (1971) та ін. наукових праць. *І. Г. Турбай.*

ІВА́НЧЕНКО Федір Кіндратович (н. 12.X 1918, с. Великий Вистороп Лебединського р-ну Сумської

В. О. Зуєв.

А. В. Іванов.

В. М. Івченко.

Івано-Франківський художній музей (будинок колишнього костьолу; 1670—1703).

М. Іманалієв.

Г. Г. Калікін.

І. П. Калін.

Б. Кармаль.

обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Закінчив (1945) Дніпроп. металургійний ін-т. З 1969 — зав. кафедрою тех. механіки Київ. політех. ін-ту. Осн. праці — в галузі механіки машин і металургійного машинознавства. І.— один з засновників нового наук. напряму — механіки важких машин. Розробив теорію і нові методи енергосилових розрахунків металургійних машин.

І́ВЧЕНКО Валерій Михайлович (н. 20.XI 1939, м. Куп'янськ Харків. обл.) — укр. і рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1979. Закінчив 1978 Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. З 1961 працював у театрах Харкова, Миколаєва, 1978—83 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка, з 1983 — в Ленінгр. великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Комісар («Загибель ескадри» Корнійчука), Платон Ангел («Дикий Ангел» Коломійця), Астров («Дядя Ваня» Чехова) та ін. Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1980. Портрет с. 555. *В. Г. Осьмак.*

ІЛЛІЧО́В Віктор Іванович (н. 25. VIII 1932, Тихоново Гусевського р-ну Влад. обл.) — рад. гідролог і гідроакустик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1960. Закінчив (1955) Горьковський ун-т. З 1974 — директор Тихоокеанського океанологічного ін-ту Далекосхідного наук. центру АН СРСР. Осн. праці — з акустичної і гідродинамічної кавітації, кавітаційної міцності рідини, гідрології моря.

ІМАНАЛІ́ЄВ Мурзабек (н. 13.IX 1932, с. Кайинда Кемінського р-ну Кирг. РСР) — кирг. рад. вчений, чл.-кор. АН СРСР (з 1981), акад. АН Кирг. РСР (з 1979), президент АН Кирг. РСР (з 1979), засл. діяч науки Кирг. РСР (з 1981). Член КПРС з 1961. Закінчив (1953) Кирг. ун-т. В 1956—66 працював у Кирг. ун-ті та Фрунз. політех. ін-ті, 1966—76 — директор Ін-ту фізики і математики АН Кирг. РСР, 1976—79 — ректор Кирг. ун-ту. Основні праці — в галузі теорії диференціальних, інтегральних та інтегро-диференціальних рівнянь та застосувань їх. Депутат Верх. Ради СРСР 10—11-го скликань. Член ЦК Компартії Киргизії.

ІСА́ЄВ Єгор (Георгій) Олександрович (н. 2.V 1926, с. Коршево, тепер Бобровського р-ну Ворон. обл.) — рос. рад. поет. Друкуватися почав 1945. Автор ліричних поезій, поеми «Над хвилями Дунаю» (1953) — про рад. воїнів, які несуть службу за межами Батьківщини. Поеми «Суд пам'яті» (1962) — ліріко-філос., антифашист. твір, присвячений боротьбі за мир; «Далеч пам'яті» (1977) — про минуле і теперішнє рос. села. Ленінська премія, 1980.

Тв.: Жизнь прожить. М., 1979.

ІСА́ЄВ Младен Младенов (н. 7.VI 1907, с. Балювиця, тепер Михайловградського округу) — болг. поет, нар. діяч культури НРБ (з 1970), двічі Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967, 1977), Герой НРБ (1982). Член Болг. компартії з 1927. Учасник Вересневого антифашист. повстання 1923. У збірках віршів «Пожежі» (1932), «Тривожна планета» (1938) тощо відтворив суспільну атмосферу в тогочасній Болгарії. В книгах «Вогонь» (1946), «Зоря миру» (1950), «Спокою тобі немає» (1971), «Незабутнє. Мемуари» (1976), «Зоряні миті» (1983) та ін. зобразив антифашист. боротьбу болг. народу, будівництво соціалізму, оспівав дружбу з рад. народом. Нагороджений рад. орденом «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл. — Огонь. М., 1984. *О. Д. Кетков.*

«Й́СКРА» — найменування серії малих радянських ШСЗ, призначених для короткохвильового радіолюбительського зв'язку та проведення науково-технічних експериментів. «И.-1» виведено на орбіту 10.VII 1981 ракетою-носієм «Восток» (разом з ШСЗ «Метеор-природа»); «И.-2» (17.V 1982) та «И.-3» (18.XI 1982) виведено в космічний простір через шлюзову камеру орбітальної станції «Салют-7».

КАБА́ЦЬКИЙ Олександр Олексійович (н. 23.X 1948, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1972 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед споруд — готель «Градецький» у Чернігові (1980 у співавторстві). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984.

КАДИ́РОВА Лариса Хамидівна (н. 10.IX 1943, Ташкент) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1982). Після закінчення 1963 театр. студії Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької (педагог Б. *Тягно*) працює в цьому театрі. Серед ролей: Євжені («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Оленка («Для домашнього вогнища» за Франком), Донна Анна («Камінний господар» Лесі Українки). *Л. І. Савченко.*

КАЗАЧКО́В Євген Олександрович (н. 10.VIII 1926, м. Артемівськ Донец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1974), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1946. Закінчив (1949) Московський ін-т сталі, працював у цьому ж вузі. З 1955 — в Ждановському металург. ін-ті. Осн. праці в галузі термодинаміки і кінетики взаємодії металу.

КА́ЗКА Аркадій Васильович [11 (23).IX 1890, м. Седнів, тепер смт Чернігівського р-ну Черніг. обл.— 1929, Одеса] — укр. рад. письменник. Закінчив реальне учще в Чернігові (1910). Відвідував літ. «суботи» М. Коцюбинського, був близьким другом П. Тичини, В. Мисика. Вчителював на Дніпропетровщині, в Києві, Одесі. З 1919 друкував вірші в журналах «*Літературно-науковий вістник*», «Червоний шлях», «Нова громада». Був членом літ. орг-ції «*Плуг*».

Тв.: [Вірші]. В кн.: День поезії. К., 1965. *Л. С. Дем'янівська.*

КАЛІ́КІН Геннадій Георгійович (н. 9.II 1938, с. Повалиха, тепер Первомайського р-ну Алтайського кр.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1979). У 1967 закінчив Харків. ін-т мистецтв ім. І. П. Котляревського, відтоді — соліст Донец. театру опери та балету. Партії: Сергій («Крізь полум'я» Губаренка), Микита («Ярослав Мудрий» Мейтуса), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Грязной («Царева наречена» Римського-Корсакова), Жерар («Андре Шеньє» Джордано). *Т. І. Бірченко.*

КА́ЛІН Іван Петрович (н. 10.III 1935, с. Плоть, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1955. Закінчив Кишинів. с.-г. ін-т (1960), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1969); кандидат екон. наук. З 1960 — на госп. і парт. роботі. В 1976—80 — секретар ЦК Компартії Молдавії. З квітня 1980 — Голова Президії Верховної Ради Молд. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КАЛІ́НІН Сергій Григорович (н. 7.XII 1925, Воронеж) — укр. рад. вчений у галузі динаміки машин, доктор тех. наук (з 1972), професор (с 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1954. Після закінчення (1954) Львів. політех. інституту працює в цьому ж вузі (з 1971 — проректор).

КАЛЮ́ЖНИЙ Володимир Антонович (н. 6.VIII 1922, с. Буняковка, тепер Одеського р-ну Ом. обл. РРФСР) — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук. Закінчив Львів. ун-т (1949). З 1955 працює в Ін-ті геології і геохімії горючих копалин АН УРСР (з 1962 — зав. відділом). Осн. праці — з питань походження, складу, фіз.-хім. властивостей мінералоутворюючих флюїдів та їхньої ролі у формуванні родовищ корисних копалин. Держ. премія УРСР, 1983.

КАНАРЧУ́К Вадим Євгенович (н. 23.II 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі машинознавства, доктор тех. наук (з 1976), професор (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. Закінчив (1961) Укр. с.-г. академію, викладав (1965—68) у Київ. автомобільно-дорожньому ін-ті, працював (1968—77) в апараті ЦК КП України та М-ві вищої і середньої спец. освіти УРСР. З 1977 — у Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації. Осн. напрями діяльності — підвищення надійності двигунів внутр. згоряння, розробка методів випробування машин і механізмів.

КА́НЕР Емануїл Айзикович (н. 19.XI 1931, Харків) — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Закінчив Харків. ун-т (1954). З 1955 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР. Працює в галузі радіофізики твердого тіла, фізики плазми, теорії поширення радіохвиль у тропосфері. Розробив теорію слабозатухаючих електромагнітних хвиль у провідниках. Державна премія УРСР, 1980.

КАРМА́ЛЬ Бабрак (н. 1929, с-ще Баграмі, біля Кабула) — держ. і політ. діяч Демократичної Республіки Афганістан (ДРА). Н. в сім'ї військовослужбовця. В 1961 закінчив Кабульський ун-т. Один із засновників (1965) Нар.-демократичної партії Афганістану (НДПА). З 1965 — член ЦК, пізніше — член Політбюро ЦК і секретар ЦК НДПА. Після перемоги в Афганістані нац.-демократичної революції (квітень 1978) — заст. голови Революц. ради (РР) і заст. прем'єр-міністра ДРА. В грудні 1979 очолив виступ сил НДПА, що поклав початок новому етапові в розвитку квітневої революції. В 1979—81 — голова Ради Міністрів ДРА. З 1979 — генеральний секретар ЦК НДПА, голова РР і Ради оборони ДРА. *М. І. Обушний.*

КАРТВЕЛІШВІ́ЛІ Дмитро Леванович (н. 23.XII 1927, Тбілісі) — рад. держ. діяч. Член КПРС з 1956. Закінчив Груз. політех. ін-т (1951). У 1965—71 — гол. інженер Кутаїського автозаводу. В 1971—75 — голова Кутаїського міськвиконкому. В 1976—78 — перший заст. голови Держплану Груз. РСР. У 1978—79 — зав. відділом ЦК Компартії Грузії. В 1979—82 — заст. Голови Ради Міністрів і голова Держплану Груз. РСР. З липня 1982 — Голова Ради Міністрів Груз. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАСЬЯ́НЕНКО Інга Володимирівна (н. 29.XII 1924, Київ) — укр. рад. онколог-хіміотерапевт, професор (з 1977). В 1948 закінчила Київ. мед. ін-т. У 1952—67 працювала в Ін-ті фізіології АН УРСР, з 1967 — в Інституті проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР. Праці К. присвячені вивченню клінічних аспектів взаємовідношень пухлини і організму, а також питанням хіміотерапії і хіміопроменевого лікування хворих на рак легень і шлунка. Держ. премія УРСР, 1981.

КАЩЕ́ЄВ Борис Леонідович (н. 8.III 1920, Харків) — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1949. Після закінчення (1946) Харків. електротех. ін-ту викладав у цьому ж вузі та в Харків. політех. ін-ті. З 1971 працює в Харків. ін-ті радіоелектроніки. Осн. напрям наук. діяльності — дослідження верхніх шарів атмосфери Землі радіометодами.

КЕ́ДРУС Валентин Олександрович (н. 3.IV 1920, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1973). Член КПРС з 1945. Закінчив (1944) Військ.-повітр. інженерну академію імені М. Є. Жуковського. З 1976 викладає у Харків. ін-ті інженерів залізнич. транспорту. Осн. праці — з теорії автоматизованого контролю та інформації і кодування. Держ. премія УРСР, 1981.

КИЗИ́М Леонід Денисович (н. 5. VIII 1941, м. Красний Лиман Донец. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Рад. Союзу (1980, 1984), полковник. Член КПРС з 1966. Закінчив Черніг. вище військ. авіац. уч-ще льотчиків ім. Ленінського комсомолу (1963) і Військово-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1975). В загоні космонавтів — з 1965. Разом з О. Г. *Макаровим* і Г. М. *Стрекаловим* як командир корабля здійснив (27.XI — 10.XII 1980) політ на кораблі «Союз Т-3» (див. «*Союз*»). 28.XI 1980 корабель зістикувався з орбітальною станцією «Салют-6» (див. «*Салют*»), утворивши орбітальний комплекс «Салют-6» — «Союз Т-3» — «Прогресс-11». Проведено експерименти з космічного матеріалознавства, мед.-біол. і технологічні експерименти. Разом з В. О. *Соловйовим* і О. Ю. *Атьковим* (див. т. 12, Додаток) здійснив (8.II—2.X 1984) політ на кораблі «Союз Т-10». Під час польоту (237 діб — найтриваліший політ за станом на 1.II 1985) з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-10» стикувалися вантажні трансп. кораблі «Прогресс-19» — «Прогресс-23», а також космічні кораблі «Союз Т-11» і «Союз Т-12». Екіпаж повернувся на Землю на кораблі «Союз Т-11».

«КИ́ЇВ» — літ.-художній та громадсько-політ. журнал. Орган Спілки письменників України та Київ. письменницької орг-ції. Виходить з січня 1983 у Києві. Журнал популяризує кращі твори укр. рад. л-ри. На його сторінках друкуються публіцистичні та літ.-критичні матеріали, культурно-мистецька хроніка, статті з історії Києва, а також переклади творів письменників братніх республік СРСР і літераторів зарубіжних країн. *В. Г. Дрозд.*

КИ́РИШЕВ Микола Олександрович (н. 17.VIII 1936, с. Марково, тепер Заводоуковського р-ну Тюм. обл.) — рос. і укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1983). У 1963—71 — соліст Горьковського, з 1971 — Київ. театрів опери та балету. Партії: Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Годунов («Борис Годунов» Мусоргського), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Марсель («Гугеноти» Мейєрбера), Мефістофель («Фауст» Гуно), Григорій Мелехов («Тихий Дон» Дзержинського).

КИ́СЛИЙ Георгій Миколайович (н. 28.X 1925, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). У 1951 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед споруд (всі — у співавт.) — павільйон «Будівництво» на ВДНГ у Києві (1956—57), спальні корпуси санаторіїв «Кришталевий» у Трускавці (1961—63), ім. 30-річчя Радянської України в Києві (1962—64), курзал у Миргороді Полтав. обл. (1967), Льодовий стадіон (1969—75), меморіальний комплекс Українського музею історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1974—81) у Києві. *С. К. Кілессо.*

КИ́СЛИЙ Павло Степанович (н. 5.III 1933, с. Мала Олександрівка Бориспільського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1976. Після закінчення (1957) Київ. політех. ін-ту працював у Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. З 1977 — в Ін-ті надтвердих матеріалів АН УРСР (заст. директора). Осн. напрями наук. діяльності: дослідження процесів порошкової металургії, розробка композиційних матеріалів і виробів з тугоплавких сполук.

КІ́ТАЧ Гаврило Макарович [19. III (1.IV) 1906, с. Трубайці, тепер Хорольського р-ну Полтав. обл.— 7.X 1969, м. Кривий Ріг] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1968). Член КПРС з 1943. Закінчив (1930) Дніпроп. гірничий ін-т, працював на ряді підприємств Уралу і Кривбасу. З 1957 — у Криворізькому гірничоруд. ін-ті. Осн. праці — в галузі способів мінного відбивання корисної копалини на підземних рудниках, багаторядного короткосповільненого підривання гірн. масиву на кар'єрах Кривбасу. Держ. премія УРСР, 1983. *Ю. П. Астаф'єв.*

КІ́ТИК Василь Іванович (11.IV 1923, с. Мисцова, тепер ПНР — 24.VII 1984, Львів) — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1960. Закінчив Львів. політех. ін-т (1951). З 1954 — наук. співробітник Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР (з 1963 — заст. директора і зав. відділом). Осн. праці — з проблем ролі соляної тектоніки у формуванні й розміщенні родовищ нафти, газу та ін. Розробив основи загальнотектонічної теорії соляного тектогенезу. *Б. І. Ярош.*

КЛИ́МУШКО Борис Євгенович (н. 30.VI 1931, м. Дніпропетровськ) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1982). У 1952—58 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. *Лисенка*. Твори: «Хвилина мовчання» (1965), «Олекса Довбуш» (1973), «Ярослав Мудрий» (1982), портрети; монументи — «Дружба народів» (біля смт. Сеньківки Городнян. р-ну Черніг. обл., 1975), «Перемога» (м. Кривий Ріг, 1968), «Навіки разом» (м. Переяслав-Хмельницький, 1982), меморіальний ансамбль «Героям Аджимушкайської оборони» (м. Керч, 1982), всі — у співавт. з Є. *Горбанем*; пам'ятник В. І. Леніну (м. Чорнобиль Київ. обл., 1982). Іл. с. 559, а також до статті *Дніпропетровська область,* т. 3, с 404.

КНИШ Іван Тарасович (н. 9.IX 1924, с. Кобижча Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. онколог, доктор мед. наук (з 1965), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1958. В 1953 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1971 — зав. відділом Київ. н.-д. рентгено-радіологічного і онкологічного ін-ту МОЗ УРСР. Осн. напрям наук. діяльності — розробка нових методів діагностики і лікування злоякісних пухлин кісток, м'яких тканин і меланом. Держ. премія УРСР, 1981.

КНО́РРЕ Дмитро Георгійович (н. 28.VII 1926, Ленінград) — рос. рад. хімік та біохімік, акад. АН СРСР (з 1981). Закінчив (1947) Моск. хіміко-технологічний ін-т. З 1961 працює в Новосибірському ін-ті органіч. хімії Сибірського відділення АН СРСР (з 1984 — директор). Осн. праці — в галузі хім. кінетики і мол. біології. Розробив методи хім. модифікації білків, нуклеїнових к-т та їхніх комплексів, виявив компоненти системи біосинтезу білків. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

КНЯ́ЗИК Олександр Беніамінович (н. 31.VIII 1932, Дніпропетровськ) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1959. У 1953—59 навчався в Київ. художньому ін-ті. Твори: «Сурмач» (1968), «Орач» (1975); пам'ят-

Д. Л. Картвелішвілі.

Л. Д. Кизим.

М. О. Киришев.

Д. Г. Кнорре.

С. М. Ковальов.

М. Х. Козленко.

Т. Х. Кошоєв.

Ж.-Л. Кретьєн.

ники партизанам загону «Буревісник» (смт Саврань Савранського р-ну Одес. обл., 1972), М. Горькому (Одеса, 1972); декор. композиція «Муза» та барельєфи для Одес. театру музкомедії (1971), барельєфні портрети визначних медиків на меморіалі біля Одес. мед. інституту (1982).

КОВАЛЕ́НКО Віктор Карпович (н. 29.V 1930, м. Туапсе, тепер Краснодар. краю) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1983). У 1962 закінчив Харків. худож. ін-т. Твори: «Синя хусточка» (1967), «Пам'яті підводників» (1968), «На південному кордоні» (1970), «Рідна земля» (1974), «Новоросійськ після штурму» (1979), «Спасіння панорами» (1980), «Севастополь звільнено» (1981), «Клятва чорноморців» (1983).

КОВАЛЕ́НКО Володимир Сергійович (н. 20.VI 1941, Київ) — укр. рад. вчений у галузі технології машинобудування, доктор тех. наук (з 1980), професор (з 1982). Член КПРС з 1963. Після закінчення (1963) Київ. політех. ін-ту працює у цьому ж вузі (з 1983 — зав. кафедрою). Осн. напрями діяльності — лазерна технологія, електрофізична й електрохім. обробка матеріалів. Держ. премія УРСР, 1982.

КОВАЛЬО́В Сергій Микитович (н. 15.VIII 1919, Петроград) — рад. вчений у галузі суднобудування, акад. АН СРСР (з 1981), двічі Герой Соціалістичної Праці. Член КПРС з 1962. Після закінчення (1943) Миколаївського кораблебудівного ін-ту — на н.-д. і конструкторській роботі.

КОГАНО́ВСЬКИЙ Олександр Маркович [н. 18 (31).VIII 1912, Київ] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. Закінчив Київ. ун-т (1937). З 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води ім. А. В. Думанського АН УРСР. Осн. напрями наук. досліджень — адсорбція з розчинів, фіз.-хім. процеси водопідготовки та очищення стічних вод пром. підприємств, розробка технології замкнених систем пром. водопостачання.

КОЗА́К Володимир Євгенович (н. 10.VIII 1923, с. Печера, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук (з 1972), професор (з 1976), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1952. Закінчив Одеський кредитно-екон. ін-т (1948). В 1959—67 і з 1969 працює в Ін-ті економіки АН УРСР (1971—77 — зав. відділом, з 1977 — зав. сектором). Осн. напрями наук. досліджень — продуктивна і непродуктивна праця, економіка невиробничої сфери, нар. добробут, соціалістич. спосіб життя, історія екон. думки. *В. Г. Гулеватий.*

КОЗЛЕ́НКО Микола Харитонович (н. 31.XII 1921, хутір Петровськ, тепер село Петровське Вишгородського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Навчався в драм. студії при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (педагог — О. *Ватуля*); 1949—51 працював у цьому театрі, 1951—56 — у Ворошиловгр. укр. муз.-драм. театрі, з 1956 — в Київ. театрі юного глядача. Ролі: Карпо («Суєта» Карпенка-Карого), Гайдай («Загибель ескадри» Корнійчука), Ф. Е. Дзержинський («Іменем революції» Шатрова), Шульга («Молода гвардія» за Фадєєвим), Лоренцо («Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера) та ін.

КО́ЙВІСТО (Koivisto) Мауно (н. 25.XI 1925, м. Турку) — держ. і політ. діяч Фінляндії. Член *Соціал-демократичної партії Фінляндії* (СДПФ) з 1947. У 1956 закінчив Хельсінкський ун-т. Доктор філософії. З 1958 працював у галузі фінансів, з 1968 — генеральний директор Фінл. банку. В 1968—70 і з травня 1979 по вересень 1981 — прем'єр-міністр Фінляндії. З вересня 1981 — виконуючий обов'язки президента, з січня 1982 — президент Фінл. Республіки.

КОЛОБКО́В Павло Сергійович [н. 24.VII (5.VIII) 1912, Казань] — укр. рад. вчений у галузі пром. теплопостачання, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив (1936) Куйбишев. індустріальний ін-т. З 1945 працює у Харків. інженерно-буд. інституті.

КОЛЯ́НО Юрій Михайлович (н. 24.IX 1936, с. Трительники, тепер Волочиського р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. вчений у галузі термомеханіки, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1976). Член КПРС з 1972. Закінчив (1959) Львів. ун-т. З 1978 — зав. відділом Ін-ту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР. Осн. праці — з термомеханіки тіл неоднорідної структури. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1977. Держ. премія УРСР, 1981.

КОМАРО́В Андрій Олександрович (н. 27.V 1924, Москва) — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1952. Закінчив (1952) Київ. ін-т цивільного повітр. флоту. 1978—84 — нач. Кіровогр. вищого льотного уч-ща цивільної авіації. Осн. наук. дослідження — з проблем експлуатації літаків, підвищення безпеки і регулярності польотів, удосконалення методів і засобів тех. та льотної експлуатації авіац. техніки. *М. В. Шевчук.*

КОНДАКО́В Михайло Іванович (н. 1.VII 1920, с. Медова Єфремовського р-ну Тул. обл.) — рос. рад. педагог, держ. діяч, академік АПН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1945. Закінчив Моск. пед. ін-т ім. К. Лібкнехта (1941). Був на пед. роботі. З 1951 — у Н.-д. ін-ті теорії та історії педагогіки АПН РРФСР, 1965—67 — директор цього ін-ту. В 1967—76 — заст. міністра освіти СРСР, 1976—81 — віце-президент, з 1981 — президент АПН СРСР. Досліджує проблеми школознавства. *М. Д. Ярмаченко.*

КО́НДАЛЄВ Андрій Іванович (н. 10.X 1921, м. Чауси Могильов. обл. БРСР) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1944. Закінчив (1951) Львів. політех. ін-т. З 1957 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (з 1968 — зав. відділом). Осн. наук. праці — в галузі теорії і проектування перетворювачів форми інформації. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1981.

КОНДРАТЕ́НКО Віктор Андрійович [н. 27.I (9.II) 1911, Харків] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався в Харків. ін-ті нар. освіти. Працював гол. редактором журн. «*Радуга*» (1974—84). Автор поетичних збірок «Вірші» (1934), «Кров'ю серця» (1946), «Дороги наступу» (1953), «Схід сонця» (1975), нарисів, романів «Курська дуга» (1965), «Останній комендант» (1968), «Вторгнення» (1970), «Полечко-поле» (1971), «Через чорну трясовину» (1979), «Увага: ,,Блискавка''» (1984). *Н. М. Гаєвська.*

КОНДУФО́Р Юрій Юрійович (н. 30.I 1922, с. Зубані, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1949 закінчив Харків. ун-т. У 1958—68 — зав. відділом ЦК Компартії України. З 1968 — професор Київ. ун-ту, з 1978 — директор Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії Комуністичної партії і робітн. класу України. Брав участь у підготовці багатотомної «Історії Української РСР». На XXI—XXIII, XXVI з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Держ. премія, УРСР, 1980.

КОНОВА́ЛОВА Віолета Омелянівна (н. 30.III 1927, Харків) — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1952. В 1949 закінчила Харків. юрид. ін-т. З 1953 працює в цьому ж ін-ті. Осн. праці — з питань криміналістики і юрид. психології.

КОНТРАТО́ВИЧ Ернест Рудольфович (н. 17.V 1912, с. Кальна Розтока, тепер ЧССР) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1981). Навчався в Публічній худож. школі-студії в Ужгороді у А. *Ерделі* та Й. *Бокшая*. Працює в галузі жанрового та пейзажного живопису. Твори: «Бідна Верховина» (1936), «Привід війни» (1938), «Голод», «Похорон» (обидва — 1939), «Ведуть арештованих» (1942), «Дитячі забави» (1966), «Весілля» (1968), «Збирання яблук» (1969), «Набережна. Святковий день» (1970), «Квітуче поле» (1979), «Весна» (1982). *В. В. Мартиненко.*

КО́ПОСОВ Гліб Миколайович (н. 15.IV 1921, м. Великий Устюг, тепер Волог. обл.) — укр. і рос. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1962); підполковник. Член КПРС з 1945. У 1945—72 — начальник і худож. керівник ряду військ. ансамблів пісні й танцю. З 1972 — директор Одес. обл. будинку нар. творчості. Автор військово-патріотичних пісень (у т. ч. «Зачем же ты, ветер», «Там за рікою», «Родина, гордость моя»). *І. Д. Гамкало.*

КОРОЛЮ́К Олексій Полікарпович (н. 26.II 1926, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем.

наук (з 1976), засл. діяч науки УРСР (1982). Після закінчення Харків. ун-ту (1956) працює в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (з 1967 — зав. відділом). Осн. праці — в галузі вивчення електронних енерг. спектрів металів акустичними методами. Співавтор відкриття (1973) диференціального акустомагнетоелектр. ефекту в твердих тілах. Держ. премія УРСР, 1980.

КО́САРЄВА Ніна Сергіївна (н. 27.X 1947, Ярославль) — засл. майстер народної творчості УРСР (з 1982). Працює в галузі худож. обробки шкіри. Твори: поздоровчі адреси—«Квіти Буковини», «Ювілейна», «Поздоровча» (всі — 1976), «Фантазія» (1980), «Святкова» (1982); сумки — «Олімпійська» (1980), «Рута» (1981); шкатулки та ін.

КОСОЛА́ПОВ Віктор Васильович (27.II 1935, с-ще Криворіжжя, тепер Слов'яносербського р-ну Ворошиловгр. обл. — 29.IX 1984, Київ) — укр. рад. філософ, історик, доктор філос. наук (з 1974), професор (з 1977). Член КПРС з 1955. Закінчив Київ. ун-т (1957). В 1969—79 працював в Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України. З 1979 — заст. директора Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР. Осн. праці з методології марксистсько-ленінського суспільствознавства, соціально-політ. та ідеологічних проблем наук.-тех. революції. Держ. премія УРСР, 1982.

КОСТЮ́К Всеволод Іванович (н. 21.III 1932, Київ) — укр. рад. вчений у галузі тех. кібернетики і робототехніки, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1960. Закінчив (1954) Київ. політех. ін-т, працював (1957—78) у цьому ж вузі. З 1978— заст. міністра вищої і середньої спец. освіти УРСР. Осн. праці — в галузі автоматизованих систем управління технологічними процесами і виробництвом, адаптивних систем управління, ідентифікації динамічних об'єктів, робототех. комплексів.

КОСТЯНТИ́НІВКА — селище міського типу Арбузинського р-ну Микол. обл. УРСР. Розташована на р. Пд. Буг, за 6 км від залізнич. ст. Південно-Українська. 21,9 тис. ж. (1984). У селищі — мол. з-д, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи та школа мистецтв; лікарня; Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Поблизу К. — *Південно-Українська АЕС*. Засн. у 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1976.

КОСЬКО́ Ігор Костянтинович (н. 16.VII 1920, м. Лозова, тепер Харків. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1955. Закінчив (1944) Ташкентський політех. ін-т. З 1953 — зав. кафедрою прикладної механіки Дніпроп. ун-ту. Осн. праці — з прикладної динаміки пружних систем, біодинаміки.

КОТ Уляна Петрівна (н. 26.X 1936, с. Крупове, тепер Дубровицького р-ну Ровен. обл.) — укр. нар. майстриня худож. ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1981). Створює рушники (зокрема, рушник до 1500-річчя Києва), нац. костюми, серветки та ін. Іл. с. 560. *С. І. Шевчук.*

КО́ХАН Григорій Романович (н. 23.VI 1931, с. Бортків, тепер Золочівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1966. У 1955 закінчив Львів. поліграф. ін-т ім. І. Федорова, 1964 — Вищі режисерські курси ВДІКу. У 1964—69 — на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів, з 1969 — на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Здійснив постановки фільмів: «Хліб і сіль» (1970), «Народжені революцією» (1973—77), «Ярослав Мудрий» (1981). Держ. премія СРСР, 1978.

КОШО́ЄВ Темірбек Худайбергенович (н. 1.VIII 1931, с. Кічі-Кемін, тепер Кемінського р-ну Кирг. РСР) — рад. держ. діяч. Член КПРС з 1952. Закінчив Кирг. с.-г. ін-т (1957). У 1978—81 — перший секретар Ошського обкому Компартії Киргизії. З січня 1981 — Голова Президії Верховної Ради Кирг. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1981 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10—11-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КРАКОВЕ́ЦЬКИЙ-КОЧЕРЖИ́НСЬКИЙ Юрій Олександрович (н. 26.III 1924, м. Бердичів) — укр. рад. вчений у галузі металознавства, доктор тех. наук (з 1978), професор (з 1983). Член КПРС з 1952. Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. З 1979 — зав. відділом Ін-ту надтвердих матеріалів АН УРСР. Осн. праці — в галузі фазових перетворень і фазових рівноваг у металевих системах, розвитку методів і апаратури для фіз.-хім. аналізу матеріалів при високих т-рах. Держ. премія УРСР, 1980.

КРЕТЬЄ́Н (Chretion) Жан-Лу (н. 20.VIII 1938, м. Ля-Рошель) — франц. космонавт, Герой Рад. Союзу (1982), кавалер ордена Почесного легіону, підполковник. Закінчив військово-повітряну школу в м. Салон де Прованс (1963) і школу льотчиків-випробувачів у м. Істр (1970). З 1977 — заст. командуючого ППО пд. р-ну Франції. З 1980 — в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна. Разом з В. О. *Джанібековим* і О. С. *Іванченковим* як космонавт-дослідник здійснив (24.VI—2.VII 1982) політ на космічному кораблі «Союз Т-6» (див. «*Союз*»). Після стикування (25.VI) з орбітальною станцією «Салют-7» [осн. екіпаж — А. М. *Березовой* (див. т. 12, Додаток) і В. В. *Лебедєв*] космонавти виконали наук. програму, підготовлену вченими СРСР і Франції.

КРИШЕ́НЬ Павло Федорович (н. 12.VI 1921, с. Зелене Петрівського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. хірург, професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1944. У 1953 закінчив Дніпроп. мед. ін-т. З 1967 — директор Дніпропетровського науково-дослідного інституту гастроентерології МОЗ УРСР. Праці присвячені вивченню патогенезу захворювань органів травлення і розробці нових засобів для їх лікування, а також ендокринному напряму в *гастроентерології*.

КРИШТА́ЛЬ Олег Олександрович (н. 5.VII 1945, Київ) — укр. рад. біофізик, доктор біол. наук (з 1978). Член КПРС з 1984. Син О. П. *Кришталя*. Закінчив Київ. ун-т (1968). З 1968 працює в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Осн. праці присвячені біофізиці мембран нервових клітин. Держ. премія СРСР, 1983.

КРІ́ППЕН (Crippen) Роберт (н. 11.IX 1937, Бомонт, шт. Техас) — астронавт США, капітан 1-го рангу. В 1960 закінчив Техаський ун-т, потім школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень. З 1969 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Янгом* 12—14.IV 1981 здійснив перший випробувальний політ на багаторазовому транспортному космічному кораблі «Спейс шаттл» (див. «*Шаттл*»).

Р. Кріппен.

КРУ́ПА Олексій Арсентійович (н. 29.IX 1930, с. Порадівка Васильківського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі буд. матеріалів, доктор тех. наук (з 1980), професор (з 1981). Член КПРС з 1962. Закінчив (1955) Київ. політех. ін-т (з 1972 працює в ньому). Осн. напрям наук. діяльності—фізико-хімія поверхні дисперсних матеріалів. Держ. премія УРСР, 1981.

КРЮЧКО́В Василь Дмитрович (н. 16.IV 1928, с. Казановка, тепер смт Тул. обл.) — рад. парт. діяч. Член КПРС з 1949. Н. в сім'ї селянина. Після закінчення 1951 Тул. мех. технікуму працював на Пд. маш.-буд. заводі майстром, ст. майстром, заст. нач. цеху, нач. цеху. В 1967 закінчив Дніпроп. ун-т. У 1969—74 — секретар парткому Пд. маш.-буд. з-ду. З 1974 — зав. відділом ЦК Компартії України. З 1984 — секретар ЦК Компартії України. З 1976 — член ЦК Компартії України. З 1984 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР.

В. Д. Крючков.

КУДИ́НОВ Володимир Михайлович (н. 27.V 1934, м. Орел) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства і зварювальної техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1957. Після закінчення (1958) Моск. фізико-тех. ін-ту працював у Ін-ті гідродинаміки Сибірського відділення АН СРСР (Новосибірськ), Новосибірському ун-ті. У 1967—80 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. З 1980 — заст. Голови Держ. комітету СРСР по науці і техніці. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження матеріалів при ударному навантажуванні, фізика високошвидкісних співударянь, дослідження і розробка процесів зварювання, різання тощо.

КУЗНЕЦО́В Владлен Миколайович (н. 4. XII 1931, Харків) — укр. рад. кінодраматург, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1981). Член КПРС з 1961. У 1954 закінчив Київ. ун-т. За сценаріями К. поставлені документальні і науково-популярні фільми: «Наша Україна» (1967), «Економіка, управління,

Б. Є. Климушко, Є. Ю. Горбань та ін. Монумент «Навіки разом» у місті Переяславі-Хмельницькому. Бронза, граніт. 1982.

С. К. Куркоткін.

Є. І. Кухарець.

М. М. Лаврентьєв.

П. Т. Ластівка.

людина» (1970), «Убивця відомий» (1974), «Роздуми про сучасника» (1969), «Слово про хліб» (1978), «Розум, честь і совість епохи» (1977), «Київська симфонія» (1982), «Природа в небезпеці» (1983), «Людина і природа» (1984) та ін. Премія імені М. В. Ломоносова АН СРСР, 1964. Респ. премія ім. Я. Галана, 1975.

КУЗНЕЦО́В Геннадій Юхимович (н. 17.II 1947, м. Київ) — укр. рад. графік. У 1972 закінчив Київ. відділення Укр. поліграф. ін-ту ім. І. Федорова. Твори: оформлення книжок «Дівчинка Наталочка та срібляста рибка» М. Трублаїні (1977), «Знай. Люби. Бережи» А. Давидова та Г. Кузнецова (1979), «Громадянська війна у Франції» К. Маркса (1982), «Життя землі» В. Уткіна (1983). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

КУЗЬМЕ́НКО Петро Павлович (н. 10.V 1923, с. Старий Биків Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1963), професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1948) Київ. ун-ту працює в ньому. Основні праці — в галузі вивчення закономірностей і механізму дифузії, електропереносу, термопереносу в твердих і рідких металах тощо.

КУКО́ВСЬКИЙ Євген Георгійович (н. 27.IX 1925, м. Гатчина Ленінгр. обл. РРФСР) — рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук. Член КПРС з 1947. Закінчив Ростов. ун-т (1953). З 1969 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — з питань структурних перетворень алюмосилікатів та силікатів в умовах гіпергенезу і метагенезу. Держ. премія УРСР, 1983.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ Костянтин Іванович (н. 9.VII 1922, м. Миколаїв) — укр. рад. морфолог, доктор мед. наук (з 1962), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Закінчив Київ. мед. ін-т (1944), де і залишився працювати (з 1963 — зав. кафедрою). Осн. праці присвячені біол. моделюванню патологічного стану у тварин, вивченню кровопостачання та іннервації серцево-судинної системи і органів травного тракту в експеримент. патології. Держ. премія УРСР, 1983.

КУРКО́ТКІН Семен Костянтинович [н. 31.I (13.II) 1917, с. Запрудня, тепер Раменського р-ну Моск. обл.] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1983), Герой Рад. Союзу (1981). Член КПРС з 1940. В Рад. Армії з 1937. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45 (з листопада 1944 — командир танк. бригади). В 1951 закінчив Військ. академію бронетанк. і механізованих військ, 1958 — Академію Генштабу. В 1968—71 — команд. військами Закавказ. військ. округу, з вересня 1971 — головнокоманд. Групою рад. військ у Німеччині. З липня 1972 — заст. міністра оборони — нач. Тилу Збройних Сил СРСР. З 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна.

КУХАРЕ́ЦЬ Євген Іванович (н. 7.XI 1945, с. Велюнь, тепер Дубровицького р-ну Ровен. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1968. У 1974 закінчив Одес. консерваторію. З 1974 — худож. керівник і гол. диригент *Черкаського українського народного хору*.

В. С. Мурза.

КУЦЕ́НКО Сергій Митрофанович [н. 1 (14).X 1907, м. Слов'янськ] — укр. рад. вчений у галузі локомотивобудування, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив (1929) Харків. транспортно-тяговий ін-т (тепер ін-т інженерів залізнич. транспорту). З 1950 — зав. кафедрою Харків. політех. ін-ту. Осн. напрям наук. діяльності — динаміка і енергетика автономних локомотивів.

Л

ЛАВРЕ́НТЬЄВ Михайло Михайлович (н. 21.VII 1932, Москва) — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1963. Син М. О. *Лаврентьєва.* Закінчив (1955) Моск. ун-т. З 1957 працює в Сибірському відділенні АН СРСР, одночасно (з 1959) — в Новосибірському ун-ті. Праці присвячені матем. фізиці. Один з творців теорії т. з. некоректних задач матем. фізики. Ленінська премія, 1962.

ЛАВРО́В Федір Іванович [11 (24).II 1903, Вереміївка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 9.XII 1980, Київ] — укр. рад. фольклорист. Член КПРС з 1928. Закінчив Всесоюзний Комуністичний ін-т журналістики у Москві (1935) та Ін-т червоної професури при ЦВК СРСР (1937). У 1939—63 (з перервою) працював в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Осн. праці: «Кобзар Остап Вересай» (1955), «Кобзар Єгор Мовчан» (1958, у співавт. з М. Рильським), «Українська народна антирелігійна сатира» (1965), «Кобзарі» (1980).

ЛАКО́МСЬКИЙ Віктор Йосипович (н. 11.X 1926, Краматорськ) — укр. рад. вчений у галузі електрометалургії, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1972). Член КПРС з 1954. Закінчив (1950) Запорізький маш.-буд. ін-т. Працював, зокрема, в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (1957—1975). З 1979 — в Запорізькому відділі плазмової технології цього ін-ту. Осн. напрями наук. діяльності: теорія металург. процесів, плазмодуговий переплав металів і сплавів. Держ. премія УРСР, 1980.

ЛАКТІО́НОВ-СТЕЗЕ́НКО Микола Полікарпович (н. 15.II 1929, с. Нововолодимирівка, тепер Кіровоград. р-ну Кіровоград. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. У 1961 закінчив сценарний ф-т ВДІКу. З 1961 працює на Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів, де поставив фільми: «Сучасні запорожці» (1964), «Гомін степів» (1967), «Данилівна», «Будні Миколи Шила» (обидва — 1971), «Іду шукати» (1973), «Енергійна людина» (1978), «Наша італійка» (1980), «Піонерія Країни Рад» (1982), «Ніка» (1983).

ЛА́СТІВКА Петро Трохимович (н. 5.VII 1922, с. Савинці, тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. актор, драматург, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1944. Після закінчення 1949 кіноакторської школи при Київ. кіностудії худож. фільмів (педагог — А. М. *Бучма*) працював у театрах Ужгорода і Чернігова. З 1960 — в Терноп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Петро («Наталка Полтавка» Котляревського), Левко («Майська ніч» Старицького за М. Гоголем), Берест («Платон Кречет» Корнійчука), Крачко («Дикий Ангел» Коломійця). Знявся в кінофільмах — «Вершники», «Дума про Ковпака» та ін. Автор п'єс: «Обличчям до сонця» (1968), «Дівчина з Десни» (1959) та ін.

ЛЕВІТА́Н Юрій Борисович [19.IX (2.X) 1914, Владимир — 4.VIII 1983, Москва] — диктор Державного комітету Ради Міністрів СРСР по телебаченню і радіомовленню, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1941. З 1931 працював диктором Всесоюзного радіо. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 читав зведення Радінформбюро, накази Верховного Головнокомандуючого. Проводив репортажі зі з'їздів партії, з Красної площі (у дні всенародних свят) тощо.

ЛЕВЧЕ́НКО Катерина Семенівна (н. 26.III 1920, с. Юрове Макарівського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1966), професор (з 1975), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1964. Закінчила Київ. ун-т (1945). З 1951 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. наук. дослідження — в галузі хімії імінокислот сірки й селену.

ЛЕГА́СОВ Валерій Олексійович (н. 1.IX 1936, Тула) — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив (1961) Моск. хіміко-технологічний ін-т. З 1962 — в Ін-ті атомної енергії ім. І. В. Курчатова; з 1983 — зав. кафедрою Моск. ун-ту. Осн. праці — в галузі синтезу і дослідження фіз.-хім. властивостей неорганічних сполук і хімії плазми. Уперше в СРСР розвинув новий наук. напрям — хімію благородних газів. Нагороджений орденом Леніна. Державна премія СРСР, 1967. Ленінська премія, 1984.

ЛЕОНЧУ́К Ганна Йосипівна (30.XI 1917, с. Каноничі, тепер Владимирецького р-ну Ровен. обл.— 18.XII 1979, смт Владимирець Ровен. обл.) — укр. нар. майстриня худож. ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1966). Розробила серію геометричних орнаментів, виготовляла килими, покривала, весільні рушники, серветки, нар. одяг за поліськими мотивами. Відродила технологію старовинної «серпанкової тканини».

С. І. Шевчук.

ЛЕ́ЩЕНКО Микола Никифорович [н. 6 (19).II 1911, с. Бурчак, тепер Михайлівського району Запоріз.

обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1961). Член КПРС з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. З 1949 працює в Ін-ті історії АН УРСР. Досліджує історію України 19 — поч. 20 ст., історію союзу робітн. класу і селянства, історію дружби народів СРСР, питання історіографії. Держ. премія УРСР, 1980.

ЛИГАЧО́В Єгор Кузьмич (н. 29. XI 1920, с. Дубинкіно, тепер Чулимського р-ну Новосибір. обл.) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. авіац. ін-т (1943), Вищу парт. школу при ЦК ВКП(б) (1951, заочно). З 1944 — на комсомольській, з 1949 — на парт. та рад. роботі, зокрема 1961—65 — в апараті ЦК КПРС, 1965—83 — перший секретар Томського обкому КПРС, з квітня 1983 — зав. відділом ЦК КПРС, з грудня 1983 — секретар ЦК КПРС. З 1966 — кандидат, з 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—11-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛИ́СЕНКО Віталій Романович (н. 1.VII 1941, Львів) — укр. рад. хормейстер, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1966. У 1969 закінчив Київ. консерваторію, відтоді її викладач. З 1981 — хормейстер Київського театру опери та балету. ім. Т. Г. Шевченка. *І. Д. Гамкало.*

ЛИ́СЕНКО Євген Васильович (н. 1.IX 1933, Харків) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1965. У 1955 закінчив Школу-студію ім. В. І. Немировича-Данченка при МХАТі. З 1956 працює у Харків. рос. драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей: Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Лунін («Наближення» Щербака), Макдуф («Макбет» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Дипломати» Дангулова). З 1962 викладає в Харків. ін-ті мистецтв ім. І. Котляревського.

ЛИТВИ́Н Олександр Лукич (н. 21. XI 1927, м. Суми) — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук. Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ун-т (1952). З 1969 працює в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР (з 1979 — зав. відділом). Осн. праці — з питань мінералогії, кристалохімії і структурної кристалографії, зокрема рентгеноструктурного аналізу. Держ. премія УРСР, 1983.

ЛИТВИНЕ́НКО Леонід Миколайович (н. 7.V 1938, Харків) — укр. рад. вчений у галузі радіофізики та радіоастрономії, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1974. Закінчив Харків. ун-т (1959). З 1969 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (одночасно, з 1976 — професор Харків. ун-ту). Наук. дослідження — в галузі теорії дифракції та поширення хвиль, фізики і техніки надвисоких частот, міліметрових та субміліметрових хвиль, радіоастрономії міліметрового діапазону.

ЛИХОЛА́Т Андрій Васильович [н. 29.XI (12.XII) 1914, с. Розсохуватка, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1939. В 1940 закінчив Київ. ун-т, 1942 — Вищу парт. школу при ЦК ВКП(б). У 1942—57 працював в апараті ЦК КПРС. У 1957—61 — зав. сектором Ін-ту історії партії ЦК Компартії України. З 1961 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Досліджує питання історії Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни на Україні, а також історії соціалістичного будівництва в УРСР. Держ. премія УРСР, 1980.

ЛІПА́ТОВ Ростислав Федорович (16.XII 1916, Харків — 29.XI 1983, Київ) — український радянський графік, засл. працівник культури УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. У 1930—34 навчався в Харків. художньому ін-ті, 1934—39 — в Укр. поліграф. ін-ті у Харкові. Працював у галузі книжкової графіки. Твори: іл. та оформлення книжок «Пісні братерства», «Українська радянська поезія» (обидві — 1952), «Чорноморці» В. Кучера (1955), «Вогонь» А. Барбюса (1958), «Українські народні казки» (1960), «Дружба» (клавір) П. Майбороди (1970). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

ЛІПА́ТОВА Тетяна Есперівна (н. 23.IV 1924, Москва) — рад. хімік, доктор хім. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1967. Закінчила (1949) Моск. нафт. ін-т. У 1965—76 — в Ін-ті хімії високомол. сполук АН УРСР, з 1976 — в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. напрями наук. досліджень — механізм і кінетика реакцій полімеризації. Створила новий напрям у хімії високомол. сполук — одержання біологічно сумісних полімерних матеріалів для ендопротезування. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1973. Держ. премія УРСР, 1982.

ЛІ СЯНЬНЯ́НЬ (н. 1909, пров. Хубей) — держ. і політ. діяч КНР. Член КПК з 1927. З 1982 — член Постійного к-ту Політбюро ЦК КПК. З червня 1983 — голова КНР.

ЛО́КТЄВ Вадим Михайлович (н. 3.V 1945, Київ) — укр. рад. фізик-теоретик, доктор фіз.-матем. наук (з 1984). Член КПРС з 1977. Після закінчення (1968) Київ. ун-ту працює в Ін-ті теор. фізики АН УРСР. Наук. праці присвячено теорії твердого тіла, зокрема квантовій теорії магн. кристалів, теорії взаємодії випромінювання з магнітовпорядкованими кристалами. Передбачив (у співавт.) явище біекситонного розщеплення (1973). Держ. премія УРСР, 1977.

ЛУКІ́Н Артур Львович (н. 5.III 1931, Москва) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1964. У 1955 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Серед споруд — будинок відпочинку Новокраматорського маш.-буд. з-ду в Слов'янську (Донец. обл.; 1966), комплекс житл. і громад. будинків у Донецьку (1970), ген. план і проект забудови м. Сьєнфуегос на Кубі (1972), будинок обкому Компартії України та облвиконкому в Донецьку (1984).

М

МАБІ́ДА Мозес (н. 14.X 1923, пров. Наталь) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху ПАР. В 1942 вступив до Пд.-Афр. Компартії (ПАКП). З 1979 — ген. секретар ПАКП. Нагороджений орденом Дружби народів.

МАГУ́РА Ігор Сильвестрович (н. 22.XI 1928, Київ) — укр. рад. біофізик, доктор біол. наук (з 1973). Закінчив 1-й Ленінгр. мед. ін-т (1953). З 1958 працює в Ін-ті фізіології імені О. О. Богомольця АН УРСР; одночасно з 1982 — зав. відділом Ін-ту фізіології Київ. ун-ту. Осн. праці присвячені біофізиці збудливих мембран. Держ. премія СРСР, 1983.

МАЄ́ВСЬКА Валентина Григорівна (н. 3.X 1929, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). У 1949 — 55 навчалася в Київ. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд (усі — у співавторстві) — ген. план Дніпропетровська (1964), дендропарк «Асканія-Нова» (у Чаплинському р-ні Херсон. обл.; 1967), Олександрівський парк у м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. (1971), ген. план м. Переяслава-Хмельницького Київ. обл. (1973), парки Партизанської Слави (1978) і Першотравневий (1982, реконструкція) в Києві.

МАЙО́РОВ Генріх Олександрович (н. 6.IX 1936, Улан-Уде) — український рад. артист балету та балетмейстер. Закінчив Київ. хореографічне уч-ще (1957) та Ленінгр. консерваторію (1972). В 1957—59 — соліст балету Львівського, 1960—67 — Київ. театру опери та балету (у 1977—78 — гол. балетмейстер цього театру). В 1978—83 працював у Мінську, з 1983 — в Москві. Вистави: «Досвітня поема» на муз. Косенка (1973), «Чіполліно» К. Хачатуряна (1974), «Білосніжка та сім гномів» Павловського (1976), «Дівчина і смерть» Жуковського (1978, всі — в Києві). Держ. премія СРСР, 1976. *В. Д. Туркевич.*

МАКУ́ШИН Юрій Андрійович (н. 24.I 1935, с. Вороново, тепер Кожевниковського р-ну Том. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1981). Член КПРС з 1977. У 1971 закінчив Ленінгр. ін-т живопису, скульптури й архітектури ім. І. Ю. Рєпіна. Твори: Пагорб Слави з монументом рад. воїну в м. Нова Одеса Миколаїв. обл. (1975), пам'ятний знак «Ленінському комсомолу» в м. Миколаєві (1978, обидва — у співавт.), стела «В. І. Ленін — засновник Радянської держави» у м. Миколаєві (1977), пам'ятник лейтенанту П. П. Шмідту в м. Очакові (1982, у співавт.) та ін.

МА́ЛЬЦЕВ Микола Олександрович (н. 3.VIII 1924, ст. Утулік Іркут. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1983). У 1955 закінчив Харків. худож. уч-ще. Твори — переважно в галузі пейзажу.

МАНЖЕЛІ́Й Вадим Григорович (н. 3.V 1933, Харків) — укр. рад. фізик-експериментатор, чл.-кор.

Ю. Б. Левітан.

В. О. Легасов.

Є. К. Лигачов.

Є. В. Лисенко

К. І. Масик.

К. М. Махкамов.

В. А. Мельников.

П. І. Мельников.

АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1976. Після закінчення (1955) Харків. ун-ту працював у ньому. З 1960 — у Фізико-технічному інституті низьких температур АН УРСР. Основні праці — в галузі фізики низьких температур. Держ. премія УРСР, 1977. Держ. премія СРСР, 1978.

МАННІ́НО (Mannino) Франко (н. 25.IV 1924, Палермо) — італ. композитор, піаніст і диригент. Закінчив консерваторію «Санта-Чечілія» в Римі (класи: фортепіано — 1940, композиції — 1947). Як піаніст і диригент виступав у різних країнах, зокрема, не раз — в СРСР. Твори: опери («Живі», 1957; «Диявол у саду», 1963), балети («Маріо і чаклун», 1956; «Гарден-парті»), симф. твори (в т. ч. 4-а симфонія, присвячена Ленінграду, 1982), концерти для інструментів з оркестром, музика камерна, хорова, до кінофільмів. М. використав укр. нац. мелос у 5-й фп. сонаті «Україна».

В. С. Мурза.

МАСА́ЛОВ Сергій Олександрович (н. 1.XII 1937, м. Воронеж) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1982). Член КПРС з 1980. Після закінчення (1959) Харків. ун-ту працював у ньому. З 1966 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР. Осн. праці — в галузі радіофізики і електроніки. Держ. премія УРСР, 1972.

МА́СИК Костянтин Іванович (н. 9.VI 1936, м. Волочиськ, тепер Хмельницької області) — партійний і державний діяч УРСР. Член КПРС з 1962. Закінчив 1959 Горьковський ін-т водного транспорту, 1978 — Заочну ВПШ при ЦК КПРС. З 1960 працював у Київ. обкомі ЛКСМУ, 1963—65 — Київ. обкомі Компартії України. З 1965 — перший секретар Київ. міськкому, з 1968 — Київ. обкому комсомолу. З 1972 — перший секретар Дарницького райкому партії Києва, інспектор ЦК Компартії України. В 1976—81 — секретар, другий секретар Одес. обкому партії. З 1981 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1981 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

МАСЛЯ́К Зіновія Зіновіївна (18. XI 1925, м. Старий Самбір, тепер Львів. обл.— 26.III 1984, Львів) — укр. рад. художник декоративно-прикладного мистецтва, засл. художник УРСР (з 1982). У 1954 закінчила Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Працювала в галузі худож. кераміки й скла. Твори: «Сова» (1961; за мотивами однойменної поеми Т. Шевченка), композиції «15 республік. 15 сестер» (1972), «Моя Батьківщина» (1982) та ін.

О. О. Роготченко.

МАТВЄ́ЄВ Валентин Володимирович (н. 10.XI 1929, м. Тростянець Сум. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор фіз.-матем. наук (з 1976), професор (з 1982), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1953. Закінчив Київ. автомобільно-дорожній ін-т (1952). З 1966 — в Ін-ті проблем міцності АН УРСР. Осн. праці — в галузі коливань мех. систем, міцності матеріалів і елементів конструкцій в екстремальних умовах циклічного навантаження. Держ. премія СРСР, 1982.

МАТВЄ́ЄВ Євген Володимирович (н. 15.I 1950, с. Харпай Лотошинського р-ну Моск. обл.) — укр. рад. графік. У 1972 закінчив Укр. поліграф. ін-т ім. І. Федорова. Твори: ілюстрації та оформлення до книжок «Пісня про Буревісника» М. Горького, «Таємниця твого обличчя» Д. Павличка, «Золотий ланцюг» О. Гріна (всі — 1978), «Похорон друга» П. Тичини (1979), «Дзвони Хатині» М. Нагнибіди (1980), «Капітал» К. Маркса (1982) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

МАТВІЙЧУ́К Микола Макарович (н. 13.III 1924, с. Ушиця, тепер Коростенського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. історик, доктор істор. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1950 закінчив Житомир. пед. ін-т. З 1953 — на викладацькій роботі в Київ. ун-ті, з 1968 — зав. кафедрою. Автор праць з історії КПРС.

МАТЯ́Ш Іван Васильович (н. 1. V 1930, смт Савинці Балаклійського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1973), професор (з 1977). Член КПРС з 1958. Закінчив (1955) Харків. ун-т. З 1967 працює в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — в галузі фізики мінералів і фізики води. Держ. премія УРСР, 1983.

МАХКА́МОВ Кахар Махкамович (н. 16.IV 1932, Ходжент, тепер м. Ленінабад Тадж. РСР) — рад. державний діяч. Член КПРС з 1957. Закінчив Ленінгр. гірничий ін-т (1953). В 1953—61 — на інженерно-госп. роботі у вугільній промисловості. В 1961—63 — голова Ленінабадського міськвиконкому. В 1963—65 — голова Держплану Тадж. РСР, 1965—82 — заст. Голови Ради Міністрів, голова Держплану Тадж. РСР. З квітня 1982 — Голова Ради Міністрів Тадж. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

МАЦЕВИ́ТИЙ Юрій Михайлович (н. 24.II 1934, селище Брянський рудник, тепер в складі м. Брянки Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. вчений у галузі тепломасообміну і моделювання в енергетиці, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1973. Після закінчення (1957) Харків. політех. ін-ту працював у цьому ж вузі. З 1972 — в Ін-ті проблем машинобудування АН УРСР. Премія ім. Г. Ф. Проскури АН УРСР, 1983.

МЕЛІОРАТИ́ВНА ГЕОГРА́ФІЯ — прикладна геогр. дисципліна, що вивчає причини виникнення, поширення та ступінь вираженості процесів і явищ, несприятливих для раціонального використання *природних ресурсів,* а також тер. закономірності впровадження різних заходів, які забезпечують оптимізацію *природокористування* та *охорону природи*. Осн. завдання М. г.: комплексне геогр. обгрунтування можливості й доцільності меліоративних заходів, розроблення методів і способів їхнього проведення відповідно до природних та госп. умов, визначення ефективності меліоративних перетворень з урахуванням наслідків їх, у т. ч. віддалених, прогноз розвитку комплексу меліорацій у тер. і часовому аспектах. М. г. тісно пов'язана з *конструктивною географією*.

Відповідно до різних видів *меліорацій* М. г. об'єднує меліоративні напрями окремих геогр. наук, зокрема грунтознавства, метеорології, гідрології, ландшафтознавства та ін., а також *меліоративну гідрогеологію*. У комплексі М. г. досліджує природно-меліоративні системи, що включають природні, тех. і соціально-екон. складові з метою визначення оптимальних варіантів їхнього функціонування. Результати меліоративно-геогр. досліджень мають велике значення для практики, а також для організації природно-меліоративного моніторингу, охорони *навколишнього середовища*. На Україні дослідження в галузі М. г. проводять у Відділенні географії Інституту геофізики АН УРСР, Київ., Харків. і Львів. університетах.

В. С. Аношко.

МЕ́ЛЬНИКОВ Володимир Андрійович (н. 18.VIII 1928, с. Венюково Моск. обл.) — рос. рад. вчений у галузі технічної кібернетики, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1954. Закінчив (1951) Моск. енерг. ін-т. У 1951—78 працював в Ін-ті точної механіки й обчислювальної техніки АН СРСР. З 1983 — директор Ін-ту проблем кібернетики АН СРСР. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1969, 1980.

МЕ́ЛЬНИКОВ Павло Іванович [6 (19).VI 1908, Петербург, тепер Ленінград] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1981), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1984). Член КПРС з 1929. Закінчив Ленінгр. гірничий інститут (1935). З 1960 — директор Ін-ту мерзлотознавства Сибірського відділення АН СРСР. Президент Міжнар. асоціації по мерзлотознавству.

МЕШКО́ВА Людмила Іванівна (21.VI 1938, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1983). У 1962 закінчила Київ. інженерно-буд. ін-т. Працює в галузі архітектури та монументально-декор. мистецтва. Твори: керамічний розпис у холі готелю «Київ» (1973), оформлення інтер'єрів у республіканському Будинку кіно (1974—76), у готелі «Русь» (1978—80), всі — у Києві.

МИКУ́ЛА Микола Васильович (н. 10.IX 1909, м. Чесанів, тепер ПНР) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). У 1935 закінчив Львів. політех. ін-т. Автор проектів забудови міст Стрия і Щирця Львів. обл., споруд у Львові.

МИРО́НОВ Василь Петрович (н. 16.I 1925, с. Дубасово, тепер Бековського р-ну Пензенської обл.) — парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1949. Закінчив 1950 Вищі інженер. курси при Сталінському політех. ін-ті. Трудову діяльність почав 1943 слюсарем Сталінського з-ду металоконструкцій. У 1947—55 —

інструктор, зав. відділом, другий, перший секретар Сталінського міськкому ЛКСМУ. З 1955 — парторг ЦК КПРС шахти № 17 — 17-біс тресту «Рутченківвугілля», заст. нач. шахтоуправління № 17—17-біс. З 1960 — перший секретар Кіровського райкому партії м. Сталіно, 1961—76 — голова Донец. міськвиконкому. В 1976—82 — перший секретар Донецького міськкому партії. З липня 1982 — голова виконкому Донец. обл. Ради нар. депутатів, з жовтня — перший секретар Донец. обкому партії. З 1976 — член ЦК, з 1983 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, з березня 1984 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

МИРОШНИЧЕ́НКО Віктор Панасович (н. 21.IX 1936, м. Полтава) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1934). Член КПРС з 1980. У 1962 закінчив Харків. театр. ін-т. Працював у театрах Одеси, Миколаєва, з 1967 — в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Серед ролей — Боруля і Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Терентій Бублик («Платон Кречет» Корнійчука) та ін.

МИТНИ́ЦЬКИЙ Едуард Маркович (н. 4.VIII 1931, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1966. В 1956 закінчив Київ. пед. ін-т ім. М. Горького, 1964 — Київський ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (курс М. *Крушельницького*). В 1965—73 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки, з 1978 — гол. режисер Київ. театру драми і муз. комедії. Вистави: «Варвари» М. Горького, «Марія» О. Салинського та ін.

МИХ Роман Михайлович (н. 3.IX 1936, м. Куликів, тепер смт Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1966. У 1959 закінчив інженерно-буд. ф-т Львів. політех. ін-ту. З 1967 — гол. архітектор Львова.

МИХАЙЛЕ́НКО Всеволод Євдокимович (н. 16.V 1927, с. Старий Мерчик, тепер смт Валківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. вчений у галузі нарисної геометрії, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1949. Після закінчення (1949) Київ. інженерно-буд. ін-ту працює в ньому (з 1965 — зав. кафедрою, з 1975 — проректор). Осн. напрями наук. роботи: геом. моделювання та оптимізація поверхонь стосовно до конструювання тонкостінних покриттів в архітектурі.

МИХА́ЙЛО-КОЦЮБИ́НСЬКЕ — селище міського типу Чернігівського р-ну Черніг. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Левковичі. 3,5 тис. ж. (1984). У селищі — ватиновий цех Черніг. шкіряно-галантерейної ф-ки, виробниче відділення Черніг. райсільгосптехніки, Черніг. райсільгоспхімія, лісництво, будинок побуту. Середня та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 б-ки. Відоме з 1667, с-ще міськ. типу — з 1960.

МІЗЕ́ЦЬКА Ірина Борисівна [н. 13 (26).VI 1911, с. Ріпки Ріпкинського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1972), професор (з 1981). Закінчила (1937) Київ. ун-т. З 1960 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР. Осн. напрями наук. досліджень — фізико-хім. аналіз систем, що мають значення в аналітичній хімії та хімії напівпровідників. Держ. премія УРСР, 1981.

МІЛЕЙКО́ВСЬКИЙ Абрам Герасимович (н. 15.I 1911, Мінськ) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. ун-т (1932). З 1956 — ст. наук. співробітник Ін-ту світ. економіки і міжнар. відносин АН СРСР (з 1962 — зав. сектором). Осн. напрями досліджень — економіка сучас. імперіалізму, міжнар. відносини, критика бурж. екон. теорій. Держ. премія СРСР, 1977.

МІРЗОЯ́Н Едвард Михайлович (н. 12.V 1921, м. Горі Груз. РСР) — вірм. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1952. У 1941 закінчив Єреванську консерваторію (з 1965 — її професор). З 1956 — голова правління Спілки композиторів Вірм. РСР. Твори: кантата «Вірменія» (1948), «Святкова кантата» (1949), «Кантата про Леніна», «Радянська Вірменія» (обидві — 1950). *В. С. Мурза.*

МІРОШНИЧЕ́НКО Микола Іванович (н. 25.V 1934, станиця Криловська, тепер Ленінградського р-ну Краснодар. краю) — рос. рад. письменник, драматург, засл. діяч мист. Абх. АРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Друкуватися почав 1957. Автор повістей з життя України «Таращанські зорі» (1962) і «Коли відзвонить малиновий дзвін» (1966, у співавт.), роману «Людина, син людини» (1971). П'єси: «Бережіть білого птаха» (1973), «Третє покоління» (1976), «Мить над прірвою» (1978), «Спокуса» (1980): «Відродження», «Цілина» (обидві — 1981, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982). *І. М. Давидова.*

МОЖА́ЄВ Микола Васильович (н. 22.V 1928, хутір Можаївка, тепер Тарасівського р-ну Ростов. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1983). У 1950 закінчив Ворошиловград. худож. уч-ще. Серед творів: портрети, пам'ятники В. І. Леніну (смт Нижньогірський Крим. обл., 1979; м. Свердловськ, 1980; м. Новоайдар, 1981; обидва — у Ворошиловград. обл.); пам'ятні знаки, memор. комплекс «Нескорені» (м. Краснодон, 1982), всі — у співавторстві.

МОЖАРО́ВСЬКИЙ Микола Станіславович (н. 12.VII 1924, с. Дубова, тепер Поліського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі прикладної механіки, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1964. Закінчив (1951) Київ. ун-т. З 1958 працює у Київ. політех. ін-ті.

МОЙСЕ́ЄНКО Зоя Василівна (н. 2.X 1929, с. Жадьки, тепер Черняхівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. архітектор, доктор архітектури (з 1981), засл. арх. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1958. У 1948—54 навчалася на архіт. ф-ті Київ. інженерно-буд. ін-ту. Серед споруд — житл. будинки в Києві (1955—57), селах Одес., Полтав. та Миколаїв. областей (1965—69). Автор праць «Індивідуальний житловий будинок», «Проблеми комплексної перебудови сіл в Українській РСР» (1981 — у співавторстві).

МО́ЛІН Юрій Миколайович (н. 3.II 1934, с. Ромоданово Мордовської АРСР) — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1973. Закінчив (1957) Моск. фізико-тех. ін-т. З 1959 — в Ін-ті хім. кінетики й горіння Сибірського відділення АН СРСР (з 1971 — директор). Основні праці — в галузі розвитку методів хім. магнітної спектроскопії, вивчення елементарних хім. реакцій.

МО́РГАН (Morgan) Джон (н. 1918, м. Нью-Олбані, США) — громадський діяч Канади, пастор. Закінчив школу богослов'я Гарвардського ун-ту. Доктор філології. З 1959 живе в Канаді. З 1972 — президент Канадського конгресу захисту миру, з 1974 — член *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ), з 1980 — член Президії ВРМ. Веде дослідницьку роботу з питань війни і миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1980 — 82. Портрет с. 564.

МОСКО́ВКА Таміла Олександрівна (н. 7.I 1944, м. Київ) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). У 1962—68 навчалася в Київ. худож. ін-ті. Твори: набори з кольорового кришталю з матовим гравіруванням «Щастя» (1973), «Квітуча Україна» (1975), «Степом, степом...» (1978), «За владу Рад!» (1980), «Спогади про друзів» (1983), вази.

МО́ШЕНСЬКИЙ Анатолій Якович (н. 6.III 1920, м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1978). У 1938—47 навчався у Харків. інженерно-буд. інституті. Серед споруд — гідроелектростанції: Кременчуцька (1956—61), Київська (1961—70) і Канівська (1963—73), а також друга черга Дніпрогесу ім. В. І. Леніна в Запоріжжі (1968—80), Київ. гідроакумулююча електростанція (1961 — 70); житл. райони у містах Світловодську і Каневі.

МУ́ХА Степан Несторович (н. 27. XII 1930, с. Підгородне, тепер Дніпроп. р-ну Дніпроп. обл.) — рад. держ. та парт. діяч, генерал-лейтенант (1980). Член КПРС з 1955. Н. в сім'ї робітника. В 1955 закінчив Запорізький ін-т с.-г. машинобудування. З 1949 — інспектор Веселівського райвідділу культосвітньої роботи Запоріз. обл. З 1955 — майстер мех. цеху, комсорг ЦК ВЛКСМ на Дніпроп. маш.-буд. з-ді. З 1956 — перший секретар Красногвардійського райкому, другий секретар Дніпроп. міськкому, заст. зав. відділом ЦК ЛКСМУ, перший секретар Черніг. обкому комсомолу. З 1963 — другий секретар Черніг. міськкому партії. З 1971 — інспектор ЦК Компартії України. З 1973 — заст. голови, з 1975 — перший заст. голови, з 1982 — голова К-ту держ. безпеки УРСР. В 1976—81 — кан-

В. П. Миронов.

В. П. Мирошниченко.

Е. М. Мірзоян.

С. П. Муха.

Дж. Морган.

О. Д. Надірадзе.

Н. А. Назарбаєв.

В. І. Охріменко.

дидат, з 1981 — член ЦК Компартії України. З 1982 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами «Знак Пошани», медалями.

Н, О, П

НАВОЇ́ЙСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 20.IV 1982. Розташована в пн. частині Узбекистану. Площа 110,8 тис. км². Нас. 577 тис. чол. (на 1.I 1984). Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, татари, таджики, казахи, каракалпаки та ін. Міськ. нас.— 43 %. Ділиться на 8 районів, має 6 міст і 6 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Навої*. Більшу частину області займає пустеля *Кизилкум*. На Сх. розташовані гірські хребти Нуратау і Актау (вис. до 2003 м). На Пд.— Зеравшанська долина. Родовища природного газу, мармуру та ін. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня — 8° на Пн. та —2° на Пд. Літо жарке і сухе. Пересічна т-ра липня від +27° до +31° (максимум +49°). Опадів 100—200 мм на рік. Гол. ріка — *Зеравшан* (на крайньому Пд.). На Пд. Сх. області — зх. частина оз. Айдаркуль, на Пд.— оз. Тудакуль та Куюмазарське водосховище. Область розташована у зоні пустель. Переважають чагарники (джузгун, астрагал), ефемери та ліси з саксаулу на світлих сіроземах і піщаних грунтах, у зрошуваних районах — лучні та алювіальні грунти. Провідні галузі пром-сті — електроенергетика, хім. та буд. матеріалів, розвивається також легка і харч. галузі. Електроенергетика області базується на природному газі (діє потужна ДРЕС). Найбільше підприємство хім. пром-сті — виробниче об'єднання «Навоїазот»; виробництво цементу (Навої), видобування мармуру (Газган). На переробці сільськогосподарської сировини базується легка — бавовноочисна (Кизилтепа), килимова (Нурата) — та харч. пром-сть. Н. о. — один з найбільших в СРСР районів каракулівництва. Бавовництво, шовківництво. Для зрошування використовують воду р. Зеравшан, діє Аму-Бухарський канал. Тер. області проходять з-ці Красноводськ — Ташкент і Навої — Учкудук та магістральний газопровід Бухара — Ташкент — Фрунзе — Алма-Ата. У Н. о. — філіал Ташкент. політех. ін-ту (Навої). *А. Салієв.*

НАДІРА́ДЗЕ Олександр Давидович (н. 20.VIII 1914, м. Горі Груз. РСР) — рад. вчений у галузі прикладної механіки, акад. АН СРСР (з 1981), двічі Герой Соціалістичної Праці (1976, 1981). Член КПРС з 1944. Закінчив (1940) Моск. авіац. ін-т ім. С. Орджонікідзе. З 1938 — на науково-дослідній і конструкторській роботі. Нагороджений 4 орденами Леніна. Ленінська премія, 1966.

НА́ЄР Вячеслав Андрійович (н. 12.XI 1930, с. Уразово, тепер селище Валуйського р-ну Бєлгородської обл.) — укр. рад. вчений у галузі кріогенної техніки, доктор тех. наук (з 1965), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1955) Моск. енерг. ін-ту працює в Одес. технологічному ін-ті холодильної промисловості. Держ. премія УРСР, 1977.

НАЗАРБА́ЄВ Нурсултан Абішевич (н. 6.VII 1940, с. Чемолган, Каскеленського р-ну Алма-Атинської обл.) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1962. Н. в сім'ї колгоспника. Закінчив ВТУЗ при Карагандинському металург. комбінаті (1967), ВПШ при ЦК КПРС (1976). У 1960—69 — робітник, інженерно-тех. працівник Карагандинського металург. комбінату, 1969—73 — зав. відділом Теміртауського міськкому партії, перший секретар міськкому комсомолу, другий секретар міськкому партії. В 1973—77 — секретар парткому Карагандинського металург. комбінату, 1977—79 — секретар, другий секретар Карагандинського обкому партії, з 1979 — секретар ЦК Компартії Казахстану. З березня 1984 — Голова Ради Міністрів Каз. РСР. З 1981 — член Центр. Ревізійної Комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10 — 11-го скликань. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

НЕСТЕРИ́ХІН Юрій Єфремович (н. 10.X 1930, м. Іваново) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1960. Закінчив Моск. ун-т (1953). З 1967 — директор Ін-ту автоматики й електрометрії Сибірського відділення АН СРСР. Заклав основи ефективних методів діагностики плазми.

НІКІ́ТІН Павло Іванович [н. 25. XII 1915 (7.I 1916), с. Рублино, тепер Одоєвського р-ну Тульської обл.] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. Закінчив (1946) Тульський мех. ін-т. З 1951 — на конструкторській роботі в Дніпропетровську. Осн. праці — з проблем динаміки, міцності та стійкості конструкцій нової техніки. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1969. Премія ім. М. К. Янгеля АН УРСР, 1978.

НІКІ́ТІН Петро Іванович (н. 17. VII 1936, с. Лиски, тепер Лискинського р-ну Ворон. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1968. Після закінчення 1962 Харків. театр. ін-ту працює в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської. Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична» Погодіна).

НІКОГОСЯ́Н Микола Багратович (н. 2.XII 1918, с. Налбандян, тепер Октемберянського району Вірм. РСР) — вірм. та рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1982). У 1940—41 навчався в АМ у Ленінграді, 1944—51 — в Московському художньому ін-ті імені В. І. Сурикова. Твори: пам'ятники В. І. Леніну (Уфа, 1954; Талди-Курган Каз. РСР, 1978), М. Горькому (Вінниця, 1960; Москва, 1978), М. Налбандяну (Єреван, 1965), А. Ісаакяну (Ленінакан, 1975) та ін.; скульптурні портрети. Держ. премія СРСР, 1977.

НО́ВИКОВ Сергій Петрович (н. 20.III 1938, м. Горький) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1981). Син П. С. *Новикова.* Закінчив (1960) Моск. ун-т, 1963—75 працював у Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР, з 1975 — в Ін-ті теор. фізики ім. Л. Д. Ландау АН СРСР. Осн. праці в галузі геометрії й топології, а також сучас. матем. фізики. Ленінська премія, 1967. Медаль Філдса (1970, присуджується Міжнар. матем. союзом). Премія ім. М. І. Лобачевського АН СРСР, 1980.

НО́ВИКОВ Юрій Георгійович (н. 12.X 1944, Київ) — укр. рад. графік. У 1976 закінчив Укр. поліграфічний ін-т ім. І. Федорова. Твори: оформлення до книжок «Здоров'я вашої дитини» О. Папа (1978), «Від Путивля до Карпат» С. Ковпака (1979), «Кобзар» Т. Шевченка (1980), «Киев» (енциклопед. довідник, 1982). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983.

НОВОЖИ́ЛОВ Михайло Галактіонович [н. 16 (29).VI 1911, м. Нижній Тагіл, тепер Свердл. обл.] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1955), професор (з 1955). Член КПРС з 1945. Закінчив (1935) Свердловський гірничий ін-т. З 1956 — зав. кафедрою Дніпроп. гірничого ін-ту. Осн. напрям наук. діяльності — відкрита розробка родовищ корисних копалин на великих глибинах. Держ. премія УРСР, 1972, 1983.

НО́СОВ Михайло Павлович (н. 8.XI 1930, Херсон) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства і технології хім. волокон, доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив (1953) Моск. текстильний ін-т. З 1959 працює в Київ. філіалі Ін-ту штучного волокна. Осн. напрями наук. діяльності: вивчення структурно-мех. зв'язків у хім. волокнах, створення приладів для визначення пружних властивостей таких волокон.

НУДЬГА́ Григорій Антонович [н. 8 (21).I 1913, с. Артюхівка, тепер Роменського р-ну Сум. обл.]— укр. рад. літературознавець, критик. Закінчив Київ. ун-т (1938). Книги: «Українська пісня серед народів світу» (1960), «Пародія в українській літературі» (1961), «Листування запорожців з турецьким султаном» (1963), «Терень Масенко» (1965), «Пісні революції» (1968), «Українська балада» (1970), «Український поетичний епос. Думи» (1971) та ін.

ОВСІЄ́НКО Дмитро Юхимович [н. 15 (28).II 1912, с. Куцеволівка Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1964), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив Дніпроп. ун-т (1938). З 1948 — в Ін-ті металофізики (до 1955 — Лабораторія металофізики) АН УРСР (з 1965 — зав. відділом). Основні праці — в галузі вивчення процесів зародження і росту кристалів.

ОНИ́ЩЕНКО Олексій Семенович (н. 17.III 1933, с. Рудка, тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл.)

— укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1976), професор (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1955. Закінчив Київ. ун-т (1956). В 1962—78 працював в Ін-ті філософії АН УРСР. З 1978 — директор Міжресп. філіалу Ін-ту наук. атеїзму Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Автор наук. праць з проблем історії й теорії атеїзму, розвитку соціалістичного способу життя, комуністичного виховання, критики сучас. бурж. філософії.

ОНУФРІЄ́НКО Анатолій Васильович (н. 28.VI 1935, с. Жовтневе Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.) — укр. рад. баяніст і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1984). Член КПРС з 1958. У 1959 закінчив Львів. консерваторію (з 1958 — її викладач). Автор творів і перекладень для нар. інструментів. *Л. З. Мазепа.*

ОРТЕ́ГА СААВЕ́ДРА (Ortega Saavedra) Даніель (н. 1945, м. Ла Лібертад, Нікарагуа) — держ. діяч Нікарагуа. Навчався на ф-ті права Центр.-амер. ун-ту м. Манагуа. З 1962 — член Сандіністського фронту нац. визволення (СФНВ), з 1965 — член Нац. керівництва СФНВ. В 1967—74 — в ув'язненні. В 1976—79 очолював збройну боротьбу проти диктатури Сомоси. З 1979 — член Керівної ради уряду Нац. відродження. З 1984 — президент Нікарагуа *М. І. Обушинін.*

ОСИП'Я́Н Юрій Андрійович (н. 15.II 1931, Москва) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив Моск. ін-т сталі (1955). З 1963 працює в Ін-ті фізики твердого тіла АН СРСР (з 1973 — директор). Осн. наук. праці — в галузі фізики твердого тіла. Нагороджений орденом Леніна.

ОХРІ́МЕНКО Василь Іванович (н. 14.I 1927, с. Леміщиха, тепер Жашківського р-ну Черкас. обл). — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. У 1953 закінчив Ін-т військ. диригентів (Москва), відтоді — диригент військ. оркестрів. З 1979 — худож. керівник і гол. диригент Духового оркестру УРСР.

ОШКАДЬО́РОВ Станіслав Петрович (н. 21.X 1937, м. Ульяновськ) — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1980). Член КПРС з 1968. Після закінчення (1960) Київ. політех. ін-ту працює в Ін-ті металофізики АН УРСР. Основні праці — в галузі фіз. металознавства і термічної обробки матеріалів. Держ. премія УРСР, 1974, 1981.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Віктор Олександрович (н. 5.XII 1925, Мінськ) — рос. рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1964. Після закінчення Театр. училища ім. Щепкіна при *Малому театрі* працює (з перервою) в Чорноморському Червонопрапорному рос. драм. театрі ім. Б. Лавреньова. Серед вистав — «Одна» С. Альошина, «Дама-невидимка» П. Кальдерона та ін. Знімається в кіно.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Рафаїл Семенович (н. 18.IX 1924, м. Бориспіль, тепер Київ. обл.) — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук (з 1979), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1943. В 1950 закінчив Харків. юрид. ін-т. З 1972 — зав. кафедрою цього ін-ту. Осн. праці присвячені проблемам рад. держ. права. Держ. премія УРСР, 1981.

ПАЗЕ́НКО Анатолій Федорович (н. 1.IX 1934, Кривий Ріг) — укр. і рос. рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1970. Після закінчення 1958 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював в укр. театрах Одеси і Києва, з 1970 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Створив образ В. І. Леніна («Юність батьків» Горбатова). Держ. премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1983. *С. М. Грін.*

ПАК Вітольд Вітольдович (н. 20.V 1935, Донецьк) — укр. рад. вчений у галузі гірничих машин, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1982). Член КПРС з 1966. Закінчив (1958) Донец. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1976 — в Донецькому політех. ін-ті. Осн. праці — з теорії раціонального профілювання і розрахунку основних елементів шахтних вентиляторних установок. Держ. премія СРСР, 1981.

ПАЛА́ЖЧЕНКО Олексій Овсійович (23.III 1924, с. Вікторове, тепер Глухівського р-ну Сум. обл.— 28.III 1979, Київ) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК Компартії України (1958). Під час Великої Вітчизн. війни був підпільником, партизаном у з'єднанні С. А. Ковпака, з 1943 — в Рад. Армії. Окремими виданнями вийшли збірки віршів «Путивляночка» (1956), «Зелений гомін» (1958), «На полі честі» (1971); повість «Подвиг комісара» (1970), нариси. *Л. С. Дем'янівська.*

ПАЛЛА́ЄВ Гаїбназар (н. 20.V 1929, м. Ош Кирг. РСР) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1957. Н. в сім'ї робітника. В 1954 закінчив Таджицький с.-г. ін-т. У 1954—77 — на госп. і парт. роботі, зокрема 1965—73 — перший секретар Ленінського райкому КП Таджикистану. В 1977—84 — перший секретар Курган-тюбинського обкому КП Таджикистану. З 1984 — Голова Президії Верховної Ради Тадж. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 10—11-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

ПАН Володимир Михайлович (н. 15.IX 1931, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1977), професор (з 1981). Член КПРС з 1960. Після закінчення Київ. політех. ін-ту (1954) працює в Ін-ті металофізики АН УРСР. Осн. наук. праці — в галузі металофізики надпровідників, з матеріалознавства надпровідних матеріалів тощо. Держ. премія УРСР, 1982.

ПАРАСУ́НЬКО Онуфрій Арсенович [н. 30.V (12.VI) 1913, с. Озаринці, тепер Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1937. В 1940 закінчив Київ. ун-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1940—41 — проректор Чернівецького ун-ту, 1946—49 — в Київ. ун-ті, 1949—71 — в Ін-ті історії АН УРСР. З 1971 — зав. кафедрою Київ. ін-ту культури. Автор праць з історії України періоду капіталізму.

ПЕН ЧЖЕНЬ (н. 1902, пров. Шаньсі) — держ. і політ. діяч КНР. Член КПК з 1923. Член Політбюро ЦК КПК. З червня 1983 — голова Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників (ВЗНП).

ПЕ́РЕС ДЕ КУЕ́ЛЬЯР (Pérez de Cuéllar) Хав'єр (н. 19.I 1920, Ліма) — держ. діяч Перу. Юрист. З 1944 — на дипломатичній роботі. В 1969—71 — перший перуанський посол в СРСР і (за сумісництвом) у Польщі. В 1971—81 — постійний представник Перу в ООН. З 1.I 1982 — генеральний секретар ООН. Портрет с. 566.

ПЕТРО́В Василь Іванович [н. 2 (15). I 1917, с. Чорнолєсьське, тепер Прикумського р-ну Ставропольського краю] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1983), Герой Рад. Союзу (1982). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1939. У 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1972 — команд. військами Далекосхід. військ. округу, з 1980 — головнокоманд. Сухопутними військами — заст. міністра оборони СРСР. З 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПЕТРО́В Олег Борисович [н. 5 (18).XI 1914, Харків] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. У 1932—37 навчався у Дніпроп. інженерно-буд. ін-ті. Споруди (житл., пром., адм.) — у Дніпропетровську. З 1954 викладає у Дніпроп. інженерно-буд. ін-ті (з 1981 — професор).

ПЕТУХО́В Михайло Васильович (н. 21.V 1950, Ташкент) — укр. рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1984). По закінченні 1968 Київ. хореогр. уч-ща — соліст балету Одес. театру опери та балету.

ПИВОВА́РОВ Валентин Михайлович (н. 6.IV 1948, м. Біла Церква

В. І. Петров.

Г. Паллаєв.

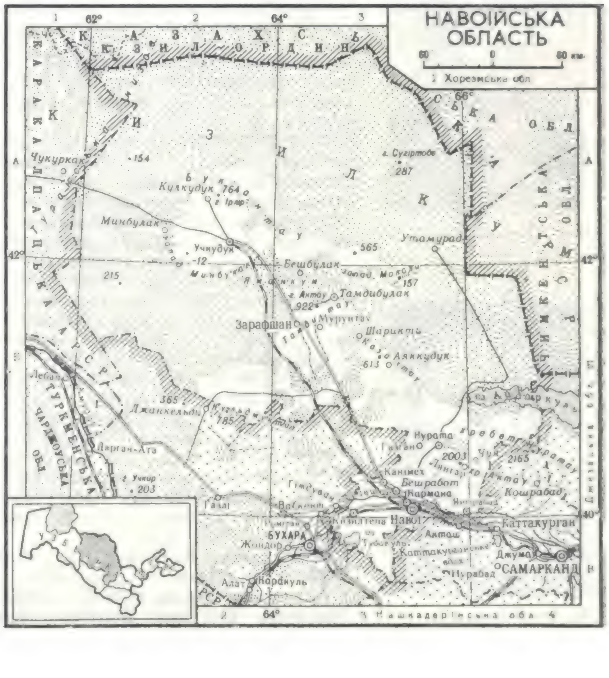

Х. Перес де Куельяр.

Є. М. Пивоваров.

Б. К. Пуго.

А. Ф. Рюйтель.

Київ. обл.) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1971. У 1977 закінчив Київ. консерваторію. В 1970—71 — артист Черкас. нар. хору, з 1977 — соліст Київ. театру опери та балету. Партії: Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Сильвестр («Ярослав Мудрий» Г. Майбороди), Трохим («Наймичка» Вериківського), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки). *І. Д. Гамкало.*

ПИВОВА́РОВ Костянтин Григорович (н. 15.X 1939, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1971. Син Г. *Пивоварова.* Закінчив 1964 Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1980 — гол. режисер Чернів. укр. муз.-драм. театру ім. О. Кобилянської. Вистави: «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Сільська честь» І. Карпенка-Карого, «Яблуневий полон» І. Дніпровського та ін.

ПИЛИ́НСЬКИЙ Микола Миколайович (н. 15.VII 1932, Харків) — укр. рад. мовознавець, доктор філологічних наук (з 1976). Член КПРС з 1958. Закінчив Київ. ун-т (1955). З 1961 працює в Ін-ті мовознавства АН УРСР. Праці з лексикології, лексикографії, соціолінгвістики. Один із укладачів і редакторів «Російсько-українського словника» (т. 2 — 3, 1968), співавт. праць «Сучасна українська літературна мова. Стилістика» (1973), «Мова і час» (1977). Держ. премія УРСР, 1971. *Л. О. Кадомцева.*

ПИ́ЛЬНИК Євген Олексійович (н. 25.X 1921, с. Сиваське, тепер смт Новотроїцького р-ну Херсон. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1945. У 1940—51 навчався в Київ. худож. ін-ті. Серед споруд — житлові і адм. будинки, навч. і видовищні заклади в Києві, Дніпропетровську, Кривому Розі, Тернополі та ін.

ПЛАТО́НОВ Олексій Миколайович (н. 6.IX 1937, м. Чита) — рад. вчений, доктор геол.-мінералогічних наук. Член КПРС з 1976. Закінчив Київ. ун-т (1959). З 1969 працює в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — з питань спектроскопічних властивостей та оптичної спектроскопії мінералів. Держ. премія УРСР, 1983.

ПРІСНЯКО́В Володимир Федорович (н. 18.VI 1937, ст. Верхівцеве Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки і теплофізики, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1968. Після закінчення (1960) Дніпроп. ун-ту працює в цьому ж вузі. Одночасно (з 1983) — в Ін-ті геотехнічної механіки АН УРСР.

ПРЯ́ДЧЕНКО Микола Данилович (н. 13.VI 1951, с. Вінницькі Стави Васильківського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1982). З 1969, після закінчення Київ. хореографічного уч-ща,— соліст балету Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка.

ПУ́ГО Борис Карлович (н. 19.II 1937, м. Калінін) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1963. Закінчив Ризький політех. ін-т (1960). З 1961 — на керівній комсомольській та парт. роботі. З 1969 — перший секретар ЦК ЛКСМ Латвії, з 1970 — секретар ЦК ВЛКСМ. З 1974 — інспектор ЦК КПРС, зав. відділом орг.-парт. роботи ЦК Компартії Латвії. З 1975 — перший секретар Ризького міськкому партії. З 1977 — перший заст. голови, з 1980 — голова КДБ Латв. РСР. З квітня 1984 — перший секретар ЦК Компартії Латвії. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Р,С

РА́ЛЬЧЕНКО Володимир Іванович (н. 4.VIII 1949, м. Полоцьк Віteб. обл.) — укр. рад. архітектор. У 1967—74 навчався у Київ. інженерно-буд. ін-ті. Створив проекти ряду споруд в Чернігові (у співавторстві). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984.

РЄ́ЗВОЙ Дмитро Петрович [н. 6 (19).VIII 1912, Петербург] — радянський геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив Ленінгр. гірничий ін-т (1935). З 1952 — зав. кафедрою Львів. ун-ту. Осн. праці — з питань тектоніки Закарпаття та ін. регіонів.

РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ ЕФІО́ПІЇ (РПЕ). Засн. у вересні 1984 на Установчому з'їзді в Аддіс-Абебі. З'їзд проголосив створення у країні марксистсько-ленінської партії, прийняв її програму і статут, спрямовані на соціалістичну перебудову суспільства, схвалив 10-річний план екон. і соціального розвитку Ефіопії на 1984—93. Ген. секретарем РПЕ обраний *Менгісту Хайле Маріам.* Друк. орган — газ. «Серто адер» («Трудящий», з 1980).

РОЗА́НОВ Євген Григорович (н. 8.XI 1925, Москва) — рос. рад. архітектор, дійсний член АМ СРСР (з 1983), нар. арх. СРСР (з 1983). Член КПРС з 1964. У 1951 закінчив Моск. архіт. ін-т. Серед споруд (всі — у співавторстві) — філіал Центр. музею В. І. Леніна (1970), Палац дружби народів СРСР ім. В. І. Леніна (1980; всі — у Ташкенті) та ін. Держ. премія СРСР, 1975, 1980.

Л. К. Кабанова.

РОЗТО́ЧЧЯ — заповідник у Яворівському р-ні Львів. обл. УРСР. Пл. 2080 га. Створений 1984 для охорони типових природних комплексів Зх.-Української лісостепової провінції, в межах Головного Європ. вододілу. Високопродуктивні ліси з дуба, сосни звичайної, бука європейського (пн.-сх. межа його ареалу) та ін. Водяться козуля, свиня дика, лисиця, сова болотна та ін. Багато видів тварин і рослин занесено до *Червоної книги. В. І. Олещенко.*

РОМА́НОВА Олександра Василівна (н. 7.I 1920, с. Мар'їно, тепер Торжоцького р-ну Калінін. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1979). Член КПРС з 1957. Закінчила (1944) Моск. ун-т, 1946—51 працювала в Київ. політех. ін-ті. З 1951 — в Ін-ті металофізики АН УРСР. Основні праці — з рентгенографії рідин Держ. премія УРСР, 1983.

РОСОШИ́НСЬКИЙ Олексій Анатолійович [н. 27.XII 1916 (9.I 1917), м. Хорол, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. вчений у галузі металознавства і зварювання, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1976). Член КПРС з 1953. У 1941 закінчив Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1951 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Держ. премія СРСР, 1981. Держ. премія УРСР, 1982.

РУДЕ́НКО Володимир Семенович (н. 6.VI 1927, с. Лизогубова Слобода, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі промислової електроніки і теоретичної електротехніки, доктор тех. наук (з 1976), професор (з 1977), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1977). Член КПРС з 1955. Після закінчення (1949) Київ. політех. ін-ту працює в цьому ж вузі. Праці — в галузі аналізу і синтезу нелінійних електр. кіл. Держ. премія УРСР, 1982.

РУДЬ Микола Данилович [н. 26.IV (9.V) 1912, с. Олександрівка, тепер Зачепилівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Закінчив Літературний ін-т ім. О. М. Горького (1940). Друкуватися почав 1930. Перші збірки поезій — «Найближче» і «Після бурі» (1936). В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Автор збірок на воєнно-патріотичні теми: «Слово після бою» (1947), «Рідні вогні» (1950), «Граніт Сталінграда» (1951). Образи сучасників відтворено в книгах «Донецькі зорі» (1958), «Грім на зелене гілля» (1960). Відомі романи Р.: «Борвітер» («І не сказала люблю», 1964), «З матір'ю на самоті» (1967), «Не жди, не клич» (1978).

І. Г Турбай.

РЮ́ЙТЕЛЬ Арнольд Феодорович (н. 10.V 1928, волость Лайм'яла Сааремааського пов., тепер Кінгісеппського р-ну Ест. РСР) — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1964. Закінчив Ест. с.-г. академію (з 1964), кандидат с.-г. наук (з 1972). Трудову діяльність почав 1949. Після військ. служби викладав у Тартуській школі механізації с. г. В 1957—63 — гол. зоотехнік дослідної бази «Тяхтвере» Ест. н.-д. ін-ту тваринництва і ветеринарії, заст. директора цього ін-ту. В 1963—69 — директор опорно-зразкового радгоспу «Тарту», 1969—77 — ректор Ест. с.-г. академії. В 1977—78 — секретар ЦК КП Естонії, 1979—83 — перший заст. Голови Ради Міністрів Ест. РСР. З квітня 1983 — Голова Президії Верховної Ради Ест. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, «Знак Пошани».

РЯ́БОВ Яків Петрович (н. 24.III 1928, Рузаєвський р-н Морд. АРСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1954. Закінчив Уральський політех. ін-т (1952). В 1943—

58 працював на Свердл. турбомоторному з-ді. З 1958 — на парт. роботі. В 1963 — 66 — перший секретар Свердл. міськкому КПРС; 1966—71 — другий секретар, 1971—76 — перший секретар Свердл. обкому КПРС, 1976—79 — секретар ЦК КПРС, 1979—83 — перший заступник Голови Держплану СРСР. З 1984 — заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 8—11-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

РЯЗА́НОВ Ельдар Олександрович (н. 18.XII 1927, Самара, тепер м. Куйбишев) — рос. рад. режисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1984). У 1950 закінчив ВДІК (майстерня Г. *Козінцева*). Працював на Центр. студії документальних фільмів (1950—55), з 1955 — на «Мосфільмі». Здійснив постановки фільмів: «Карнавальна ніч» (1956), «Гусарська балада» (1962), «Бережись автомобіля» (1966), «Іронія долі...» (1976), «Службовий роман» (1977), «Гараж» (1979), «Вокзал для двох» (1982), «Жорстокий романс» (1984). Держ. премія СРСР, 1977.

САЛА́ЄВ Ельдар Юніс-огли (н. 31.XII 1933, Нахічевань) — рад. фізик, академік АН Аз. РСР (з 1983), президент АН Аз. РСР (з 1983). Член КПРС з 1963. Закінчив Азерб. університет (1956). Праці — в галузі дослідження енергетич. спектра шаруватих напівпровідників. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання.

САЛІ́МОВ Акіл Умурзакович (н. 24.XII 1928, Ташкент) — рад. державний і парт. діяч; доктор тех. наук (з 1981). Член КПРС з 1957. Н. в сім'ї службовця. Закінчив (1950) Середньоазіат. політех. ін-т (Ташкент). У 1954—65 працював у цьому ж ін-ті. З 1965 — в апараті ЦК Компартії Узбекистану. В 1970—83 — секретар ЦК Компартії Узбекистану. З грудня 1983 — Голова Президії Верховної Ради Узб. РСР, з 1984 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Трудового Червоного Прапора.

САМОФА́ТОВ Іван Миколайович (н. 12.IX 1932, с. Хаустове, тепер Спас-Деменського р-ну Калуз. обл.) — укр. рад. військ. диригент, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1956. У 1957 закінчив Ін-т військових диригентів у Москві. З 1963 — муз. керівник і диригент, з 1975 — начальник і худож. керівник Ансамблю пісні й танцю Червонопрапорного Чорноморського Флоту. Автор пісень, зокрема, «Я вернусь к тебе...», «Не шуми ты, море Средиземное», «Здравствуй, Севастополь», «Чайка», «Черноморских границ часовой». *В. С. Мурза.*

СА́УЛ Бруно Едуардович (н. 8.I 1932, м. Нарва) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1960. Н. в сім'ї робітника. В 1956 закінчив Ленінгр. електротех. ін-т зв'язку ім. Бонч-Бруєвича, 1973 — Заочну ВПШ при ЦК КПРС, кандидат екон. наук (з 1977). У 1975—83 — заст. Голови Ради Міністрів Ест. РСР, 1983—84 — секретар ЦК Компартії Естонії, з січня 1984 — Голова Ради Міністрів Ест. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1981. Портрет с. 568.

СВИСТУНО́В Володимир Михайлович (н. 8.II 1941, м. Тихорецьк Краснодарського краю) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1980), професор (з 1982). Член КПРС з 1976. Закінчив Харків. ун-т (1963). З 1965 — у Донец. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР. Праці — в галузі фізики твердого тіла. Держ. премія УРСР, 1980.

СЕРЕ́НЬЇ (Seregni) Лібер (н. 1916, Монтевідео, Уругвай) — політ. і громад. діяч Уругваю, генерал (1963). Після закінчення військ. училища — на командних посадах (до 1969). В 1971 очолив Широкий фронт — об'єднання прогресивних сил Уругваю. В 1978 засуджений військ. трибуналом до 14 років ув'язнення. В 1984 під тиском широкої громадськості визволений. «Золота медаль Миру» ім. Ф. Жоліо-Кюрі, 1981. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1980—82. Портрет с. 568.

СИДОРУ́К Володимир Федорович (н. 3.I 1925, с. Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР з 1985. Твори: «Богдан Хмельницький і Максим Кривоніс» (1965), «Берези» (1965), «М. О. Щорс і В. Н. Боженко» (1968), «В. І. Ленін у Горках» (1970), «Іван Франко і Марко Черемшина» (1972), триптих «Сумщина» (1975), «Засновники Києва» (1982), пейзажі.

СІГО́РСЬКИЙ Віталій Петрович (н. 19.XI 1922, с. Бубнівська Слобідка, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. вчений у галузі радіоелектроніки, доктор тех. наук (з 1960), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1949) Львів. політех. ін-ту працював в ньому; 1953—64 — в н.-д. ін-тах АН УРСР і Сибірського відділення АН СРСР. З 1964 — зав. кафедрою Київ. політех. ін-ту.

СКРИ́ПНИК Лариса Григорівна (н. 21.IV 1921, с. Єгорівка, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. мовознавець. Член КПРС з 1951. Закінчила Київ. ун-т (1947). Працювала в Ін-ті мовознавства АН УРСР (1952—77), Київ. ін-ті культури (1977—83). Доктор філологічних наук (з 1976), професор (з 1981). Один з авторів праці «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973), укладачів і редакторів «Словника української мови» (т. 1—11, 1970—80). Держ. премія СРСР, 1983.

СЛЄПЦО́В Григорій Кузьмич (н. 4.V 1927, с. Євсуг, тепер Біловодського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1957. У 1945—50 навчався у Ворошиловгр. худож. уч-щі. Твори: «Мужність» (1965), «Монтажник» (1971), «Рейд» (1975), меморіал. комплекс «Нескорені» (Краснодон, 1982 у співавт.).

СОЛОВЙО́В Володимир Олексійович (н. 11.XI 1946, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1984). Член КПРС з 1977. Закінчив (1970) Московське вище технічне училище ім. М. Е. Баумана. З 1970 працює в конструкторському бюро. В загоні космонавтів — з 1978. Разом з Л. Д. *Кизимом* і О. Ю. *Атьковим* (див. т. 12, Додаток) як борт-інженер 8.II 1984 стартував на космічному кораблі «Союз Т-10». Після стикування (9.II) з орбітальною станцією «Салют-7» екіпаж за 237 діб (найтриваліший політ за станом на 1.II 1985) виконав велику програму наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів. Портрет с. 568.

СОСНО́ВИЙ Дмитро Григорович (н. 20.VI 1923, с. Старий Орлик, тепер с. Радянське Кобеляцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. У 1951 закінчив Одес. інженерно-буд. ін-т. Серед споруд — Івано-Фр. укр. муз.-драматичний театр ім. І. Франка (1981). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982.

СПІВАЧУ́К Володимир Олександрович (н. 14.V 1931, с. Красноармійське, тепер Новоазовського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1983). У 1955 закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Серед споруд — комплекс з-ду «Кримська троянда» в Сімферополі (1969), станції Харків. метрополітену.

СТАНКО́ВИЧ Євген Федорович (н. 19.IX 1942, м. Свалява Закарп. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1975. У 1970 закінчив Київ. консерваторію (клас Б. *Лятошинського* та М. *Скорика*). Твори: опера «Цвіт папороті» (1979), кантата «Слово про Леніна» (1970), балет «Ольга» (1982), симф. музика, камерно-інструм. і фп. твори, хори, романси, пісні, музика до кінофільмів. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1976. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977. *В. С. Мурза.*

СТА́РЦЕВ Валер'ян Іванович [н. 14(27). XI 1913, Харків] — укр. рад. фізик, доктор фіз.-матем. наук (з 1962), професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1944. Закінчив (1936) Харків. мех.-машинобуд. ін-т. Працював у Харків. н.-д. ін-тах. З 1961 — у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. праці — в галузі фізики кристалів.

СТАХУ́РСЬКИЙ Михайло Михайлович (24.I 1903, с. Вівся, тепер Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.— 10.IV 1971, Київ) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1921. Н. в сім'ї робітника. В 1941 закінчив Дніпроп. с.-г. ін-т. Під час Великої Вітчизн. війни — член військ. рад ряду армій і фронтів, генерал-лейтенант. У 1945—51 — перший секретар Вінн., 1952—55 — Полтав. обкому, 1955—57 — Хабаровського крайкому, 1957—61 — Житомир. обкому партії. В 1956—62 — член ЦК КПРС. У 1949—56, 1960—61 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скли-

Я. П. Рябов.

Е. О. Рязанов.

А. У. Салімов.

І. М. Самофатов.

Б. Е. Саул.

Л. Серевьї.

В. О. Соловйов.

Т. М. Стратієнко.

кань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СТЕПА́НОВ Юрій Іванович (н. 1.II 1920, с. Панчеве, тепер Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1944. У 1937—47 (з перервою) навчався в Одес. інженерно-буд. ін-ті. Серед споруд-житл. будинки (всі — в Одесі).

СТЕРЕНБО́ГЕН Юрій Олександрович (н. 24.II 1919, Миколаїв) — укр. рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1982). Член КПРС з 1946. Після закінчення (1944) Уральського індустріального ін-ту працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Держ. премія УРСР, 1983.

СТРАТІЄ́НКО Тамара Миколаївна (дівоче прізв.— Гримальська; н. 23.IX 1946, м. Димер Київ. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1983). Після закінчення 1968 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. К. Карпенка-Карого — диктор Укр. телебачення. Ведуча ряду муз. і публіцистичних програм. *Л. М. Дворниченко.*

СТРИ́ГІН Олексій Ілліч (н. 26.III 1926, с. Атмис, тепер Нижньоломовського р-ну Пенз. обл.) — рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1981). Член КПРС з 1942. Закінчив Моск. геологорозвідувальний ін-т (1951). З 1969 — в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — в галузі дослідження процесів *метаморфізму*, метасоматозу та пошуків рудних родовищ. Держ. премія УРСР, 1981.

СТУ́ПІН Борис Іванович (н. 30.V 1924, с. Євсюки, тепер Ісількульського р-ну Ом. обл.) — рос. рад. актор і режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1983). Член КПРС з 1950. В 1957 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва (Москва). З 1960 — в Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. В. Луначарського. Вистави: «Місяць на селі» І. Тургенєва, «Отрута» А. Луначарського, «Відкриття» Ю. Щербака. *К. О. Силіна.*

СУХЕ́НКО Віктор Васильович (н. 21.IV 1941, с. Рибці Полтав. р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. скульптор. У 1966 закінчив Київ. худож. ін-т. Серед творів — пам'ятники С. А. Ковпаку в м. Путивлі Сум. обл. (1971), Т. Шевченку в м. Шевченко Мангишл. обл. Каз. РСР (1981; всі — у співавторстві). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984. *Р. Л. Вартиванова.*

Т, У, Ф

ТАБАРО́ВСЬКИЙ Борис Мойсейович (н. 5.XII 1923, Харків) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1982). В 1950 закінчив Харків. театр. ін-т, з 1948 — в Харків. рос. драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей — Гаєв («Вишневий сад» Чехова), Луначарський («Більшовики» Шатрова), Бризгалов («Кафедра» Врублевської).

ТА́НЧЕР Володимир Карлович [н. 7 (20). IV 1915, м. Бахмач, тепер Черніг. обл.] — укр. рад. філософ, доктор філос. наук (з 1963), професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1984). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Закінчив Київ. ун-т (1949). З 1949 — на викладацькій роботі, зав. кафедрою (з 1959) Київського ун-ту. Праці присвячені проблемам наукового атеїзму.

ТАРАНЕ́ЦЬ Олександр Михайлович (н. 26.III 1924, с. Зелене, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. співак, нар. арт. УРСР (з 1984). Член КПРС з 1964. У 1955 закінчив Київ. консерваторію (клас І. *Паторжинського*). З 1953 — соліст Укрдержестради (з 1959 — Укрконцерт). *Б. Ф. Кордіані.*

ТАРА́НЧЕНКО Юрій (Георгій) Федорович [8.I (21.I) 1905, ст. Ворожба, тепер місто Білопільського р-ну Сум. обл.— 7.III 1978, Київ] — укр. рад. диригент і педагог, засл. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1952. В 1931 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка, 1939 — Київ. консерваторію, 1966—72 — її викладач. У 1945—68 — гол. диригент Хорової капели Укр. радіо. *О. Г. Таранченко.*

ТАРАЩА́Н Аркадій Миколайович (н. 2.IX 1936, с. Троїцьке Вознесенського р-ну Микол. обл. УРСР) — укр. рад. геолог, доктор геол.-мінералогічних наук. Член КПРС з 1977. Закінчив Одес. ун-т (1959). З 1969 працює в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Державна премія УРСР, 1983.

ТАРТАКО́ВСЬКИЙ Борис Миколайович (5.XI 1926, Дніпропетровськ — 20.IV 1981, там же) — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1970). Член КПРС з 1955. Закінчив (1950) Дніпроп. гірничий ін-т, працював (1956—62) у цьому ж вузі. З 1962 — в Ін-ті геотехнічної механіки АН УРСР. Держ. премія УРСР, 1972, 1983. *Е. І. Єфремов.*

ТИМОШЕ́НКО Петро Дмитрович (20.VI 1920, с. Вільховець тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 29.IV 1984, Київ) — укр. рад. мовознавець. Член КПРС з 1943. Закінчив Об'єднаний Укр. ун-т у Кзил-Орді (1942). З 1949 працював у Київ. ун-ті. Осн. праці — з історії укр. літ. мови, стилістики, шевченкознавства («Роль Т. Г. Шевченка в розвитку української літературної мови», 1961; «Фонетичні і морфологічні особливості стильових різновидів української мови», 1972, тощо). Уклав «Хрестоматію матеріалів з історії української літературної мови» (ч. 1—2, 1959—61). *Н. І. Тоцька.*

ТОЛО́ЧКО Петро Петрович (н. 21.II 1938, с. Пристроми, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. історик і археолог, доктор історичних наук (з 1981). Член КПРС з 1981. В 1960 закінчив Київ. ун-т. З 1961 працює в Ін-ті археології АН УРСР. Автор праць, присвячених історії Києва, походженню давньорус. міст, соціально-екон., етнічному і політичному розвиткові Давньорус. держави. Державна премія УРСР, 1983.

ТУКАЛЕ́ВСЬКИЙ Ігор Миколайович (н. 13.VI 1916, м. Ніжин, тепер Черніг. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1942. У 1941 закінчив Київ. буд. ін-т. Серед споруд (всі — у співавт.) — будинки Ін-ту хімії АН УРСР (1958), ін-тів «Діпроцивільпромбуд» (1970 — 78) та «Діпросільпромбуд» (1975) у Києві, житл. район по вулиці Руській у Чернівцях (1969—75). *С. К. Кілессо.*

УСТИ́НОВ — колишня (до 1985) назва м. *Іжевська.*

ФЕДІ́РКО Микола Юрійович (н. 5.X 1920, с. Курилівка, тепер ПНР) — укр. рад. різьбяр на дереві, засл. майстер нар. творчості (з 1982). Член КПРС з 1960. У 1946—51 навчався у Косівському уч-щі прикладного мистецтва, 1955—82 — викладач цього уч-ща (тепер Косівський технікум нар. худож. промислів ім. В. Касіяна). Серед творів — древко до Держ. прапора УРСР, виготовлене на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (1956), тематичні тарілки, портрети Ю. і В. Шкрібляків (1958—59), В. І. Леніна (1974), Лесі Українки (1976).

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ, НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ТА СПІВРОБІТНИКИ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О. К. АНТОНОВ, Ф. С. БАБИЧЕВ (заступник голови редколегії), Б. М. БАБІЙ, П. І. БАГРІЙ, М. П. БАЖАН (голова редколегії), І. К. БІЛОДІД, Г. О. БОГДАНОВ, Т. А. ГАВРИЛОВА, С. М. ГЕРШЕНЗОН, О. В. ГІТАЛОВ, В. М. ГЛУШКОВ, О. Т. ГОНЧАР, А. Ф. ДЕНИСОВ (відповідальний секретар редколегії), І. О. ДЗЕВЕРІН, І. Д. ЄРШОВ, Г. Г. ЄФИМЕНКО, Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ, Ю. Ю. КОНДУФОР, П. Г. КОСТЮК, А. В. КУДРИЦЬКИЙ (заступник голови редколегії), Ю. І. КУНДІЄВ, О. М. ЛОПУХОВ, І. І. ЛУКІНОВ, І. І. ЛЯШКО, Г. І. МАЙБОРОДА, О. М. МАРИНИЧ, О. П. МАРКЕВИЧ, В. А. МАСОЛ, В. І. МОССАКОВСЬКИЙ, А. В. МЯЛОВИЦЬКИЙ, М. М. ПАЛАМАРЧУК, Б. Є. ПАТОН, Я. С. ПІДСТРИГАЧ, О. В. ПОГОРЄЛОВ, Є. П. ПРОСКУРІН, В. М. РЕМЕСЛО, А. П. РОМОДАНОВ, К. М. СИТНИК, І. І. СТРЕЛЬЧЕНКО, П. Т. ТРОНЬКО, О. І. ТРОЯН, М. З. ШАМОТА, Г. А. ШВЕД, В. І. ШИНКАРУК, М. П. ЩЕРБАК, В. І. ЮРЧУК.

КЕРІВНИЦТВО ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ

Головний редактор, голова редакційної колегії — академік АН УРСР М. П. БАЖАН.
Заступник голови редакційної колегії — академік АН УРСР Ф. С. БАБИЧЕВ.
Заступник головного редактора, заступник голови редакційної колегії — кандидат історичних наук А. В. КУДРИЦЬКИЙ.
Відповідальний секретар — заступник головного редактора — кандидат історичних наук А. Ф. ДЕНИСОВ.
Заступник відповідального секретаря по виробництву — М. А. ПОГОСЯН (1—11 томи — М. І. ФЕДУН).

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ОКРЕМИХ ТОМІВ УРЕ

В. І. ЗАГОРОДНІЙ, І. І. КОНДИЛЕНКО, М. В. КУЗЬМЕНКО, К. І. НЕСЕН, А. Г. ШЕВЕЛЄВ.

ХУДОЖНЯ РАДА УРЕ

М. П. БАЖАН — головний редактор Української Радянської Енциклопедії і голова художньої ради, А. В. КУДРИЦЬКИЙ — заступник головного редактора УРЕ — заступник голови художньої ради, А. Ф. ДЕНИСОВ — відповідальний секретар — заступник головного редактора УРЕ, Б. В. ВАЛУЄНКО — декан графічного факультету Українського поліграфічного інституту ім. І. Федорова, І. І. ВЕРБА — зав. редакцією мистецтва і архітектури Головної редакції УРЕ, В. П. ВЕЧЕРСЬКИЙ — зав. редакцією ілюстрацій і картографії Головної редакції УРЕ, О. Г. ДАНЧЕНКО — заслужений діяч мистецтв УРСР, С. А. КИРИЧЕНКО — народний художник Української РСР, В. В. КРАСІЙ — головний художник видавництва «Мистецтво», В. І. ЛОПАТА — заслужений художник України, Р. К. ПАХОЛЮК — головний художник видавництва «Наукова думка», Г. П. ПОЛЄВОЙ — член Спілки художників СРСР, Р. О. СЕЛІВАЧОВ — художник, В. П. ХИТРИКОВ — народний художник Української РСР, А. В. ЧЕБИКІН — заслужений діяч мистецтв УРСР, професор Київського художнього інституту, С. Ф. ШИШКО — народний художник СРСР, Т. Н. ЯБЛОНСЬКА — дійсний член АМ СРСР, народний художник СРСР.

НАУКОВО-ГАЛУЗЕВІ РЕДАКЦІЇ

Географії, геології і геофізики.
Члени Головної редакційної колегії: академіки АН УРСР — М. М. ПАЛАМАРЧУК, М. П. ЩЕРБАК; член-кореспондент АН УРСР О. М. МАРИНИЧ.
Наукові консультанти: академіки АН УРСР — В. Г. БОНДАРЧУК, Є. К. ЛАЗАРЕНКО, Л. Г. ТКАЧУК, А. В. ЧЕКУНОВ; член-кореспондент АН УРСР А. Є. БАБИНЕЦЬ; доктори географічних наук — К. І. ГЕРЕНЧУК, А. П. ЗОЛОВСЬКИЙ, К. Т. ЛОГВИНОВ, М. І. ЩЕРБАНЬ; доктор геолого-мінералогічних наук В. І. ПАВЛИШИН; кандидати географічних наук — В. Г. ЄНА, В. М. ЮРКОВСЬКИЙ.
Склад редакції: завідуюча редакцією — Є. І. СТЕЦЕНКО; старший науковий редактор — М. С. БАЧИНСЬКА; наукові редактори — В. А. ВЕЛИЧКО, В. О. МАЛЄЄВ, Л. В. МАШКІНА, Є. С. СВЯТИЦЬКА; молодший редактор — І. І. СМОЛЕНСЬКА.

Історії СРСР і всесвітньої історії.
Члени Головної редакційної колегії: академік АН УРСР П. Т. ТРОНЬКО; член-кореспондент АН УРСР Ю. Ю. КОНДУФОР; генерал-полковник І. Д. ЄРШОВ.
Наукові консультанти: академік АН УРСР А. М. ШЛЕПАКОВ, члени-кореспонденти АН УРСР — І. І. АРТЕМЕНКО, І. М. МЕЛЬНИКОВА; доктори історичних наук — В. Н. КОТОВ, А. К. МАРТИНЕНКО, В. І. НАУЛКО, В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ, О. І. ТЕРЕНОЖКІН, Г. М. ЦВЄТКОВ, доктор географічних наук С. І. БРУК; кандидати історичних наук — В. П. МЕНЬШОВ, І. Л. БУТИЧ; полковники І. В. АРХИПОВ, М. Р. КОШКІН.
Склад редакції: завідуючий редакцією — В. Л. ЗУЦ; старші наукові редактори — Л. Л. ДМИТРЕНКО, Р. Г. СЕМЕНЕНКО; наукові редактори — Л. К. ЗАЙЧЕНКО, Л. О. КИРИЛОВ, Л. А. СУХИХ, редактор — О. М. КОРНІЮК, молодший редактор — Т. В. БАЧИНСЬКА.

Історії партії, філософії і права.
Члени Головної редакційної колегії: член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР В. І. ШИНКАРУК; академік АН УРСР Б. М. БАБІЙ; член-кореспондент АН УРСР В. І. ЮРЧУК; кандидат філософських наук А. В. МЯЛОВИЦЬКИЙ.
Наукові консультанти: академік АН УРСР В. М. КОРЕЦЬКИЙ; член-кореспондент АН УРСР В. І. КУЦЕНКО; доктори історичних наук — Ю. В. БАБКО, П. Л. ВАРГАТЮК, І. Ф. КУРАС; доктори філософських наук — І. В. БИЧКО, В. С. ГОРСЬКИЙ, В. І. МАЗЕПА, О. С. ОНИЩЕНКО, М. В. ПОПОВИЧ, О. І. ЯЦЕНКО; доктори юридичних наук — Є. Ф. МЕЛЬНИК, Н. М. УЛЬЯНОВА; кандидат історичних наук П. Ф. ГРИНЮК, кандидати юридичних наук — В. Є. БРАЖНИКОВ, Ф. Г. БУРЧАК, М. О. ГОЛОДНИЙ.
Склад редакції: завідуючий редакцією — кандидат історичних наук В. С. ЛЕВІН; старші наукові редактори — кандидат юридичних наук Р. І. ГРИЧУК, Е. М. ЛАВРОВА; наукові редактори — Г. І. МЕЛЬНИЧЕНКО, В. П. СКОТКІНА, О. І. ЦЕДІК; молодший редактор — В. П. КАЦАВЕЛІ.

Літератури, мови, педагогіки, народної освіти і бібліографії.
Члени Головної редакційної колегії: академік АН СРСР і АН УРСР І. К. БІЛОДІД; академіки АН УРСР О. Т. ГОНЧАР, М. З. ШАМОТА; член-кореспондент АН УРСР І. О. ДЗЕВЕРІН.
Наукові консультанти: академік АН УРСР В. М. РУСАНІВСЬКИЙ; член-кореспондент АН СРСР О. С. МЕЛЬНИЧУК; академіки АПН СРСР — Г. С. КОСТЮК, М. Д. ЯРМАЧЕНКО; доктори філологічних наук — І. Т. КРУК, Ф. П. ПОГРЕБЕННИК, Г. М. СИВОКІНЬ; доктор педагогічних наук А. М. АЛЕКСЮК; член-кореспондент АПН СРСР В. І. ВОЙТКО; кандидат філологічних наук Д. С. НАЛИВАЙКО; кандидат психологічних наук О. Т. ГУБКО; кандидат педагогічних наук І. М. СОЛДАТЕНКО; кандидат історичних наук С. К. ГУТЯНСЬКИЙ; кандидат економічних наук Г. Д. ЦИБУЛЯК; заслужений учитель УРСР Б. М. МІЗЕРНИЦЬКИЙ.
Склад редакції: завідуючий редакцією — Ф. К. САРАНА; старші наукові редактори — Г. А. БЕНЬКЕВИЧ (1—10 томи), кандидат філологічних наук В. П. ІВАНИСЕНКО, А. П. КОКА, С. П. СТРЄЛКОВА, І. Г. ТУРБАЙ, Д. С. ШКУРЕНКО, О. П. ШОВКІВСЬКА; наукові редактори — Л. В. КУБАТЧЕНКО, М. В. КУЛЯБКО, О. К. ПОКУСА, А. П. СКЛАДАНА, В. О. ФЕДОРЧЕНКО, С. Г. ХАРЧЕНКО; молодший редактор — Л. М. ШТЕПА.

Медицини та загальної біології.
Члени Головної редакційної колегії: академік АН СРСР П. Г. КОСТЮК; академіки АН УРСР — С. М. ГЕРШЕНЗОН, Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ, О. П. МАРКЕВИЧ, К. М. СИТНИК; академік АМН СРСР А. П. РОМОДАНОВ; член-кореспондент АМН СРСР Ю. І. КУНДІЄВ.

Наукові консультанти: академіки АН УРСР — В. П. КОМІСАРЕНКО, В. К. ЛІШКО, П. М. СЄРКОВ, К. С. ТЕРНОВИЙ, |Р. В. ЧАГОВЕЦЬ|; члени-кореспонденти АН УРСР — Є. І. КВАСНИКОВ, С. С. ЛАВРИК, Л. Й. РУБЕНЧИК; доктори біологічних наук— Є. І. ДАНИЛОВА, |О. Б. КІСТЯКІВСЬКИЙ|, О. П. КРИШТАЛЬ, |Б. М. МАЗУРМОВИЧ|, Д. О. МЕЛЬНИЧУК, Б. Г. НОВИКОВ; доктори медичних наук — Г. Й. БУРЧИНСЬКИЙ, Г. В. КНИШОВ, К. І. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, |Г. М. МАТЯШИН|, О. А. П'ЯТАК, А. М. СЕРДЮК, О. С. СОКОЛ, Ф. П. ТРИНУС, М. К. ФУРКАЛО, М. П. ЧЕРЕНЬКО, К. Ф. ЧЕРНУШЕНКО; доктор геолого-мінералогічних наук Д. Є. МАКАРЕНКО; професор О. П. КОРНЄЄВ; кандидати біологічних наук — Ю. М. АЛЕКСАНДРОВ, Л. О. БАБЕНКО, О. В. БРАЙОН, В. Д. ДЯЧЕНКО, Б. В. ЗАВЕРУХА, В. А. ТРУХАНОВ; кандидати медичних наук — М. К. БОРОДІЙ, С. І. ДОРОШЕНКО, М. О. ОБОРІН, С. М. СТАРЧЕНКО; кандидат педагогічних наук Ю. М. ТЕППЕР.

Склад редакції: завідуюча редакцією — кандидат біологічних наук А. П. ДЕМ'ЯНЕНКО (1—6 томи — О. С. СЕНЧЕНКО); старший науковий редактор — І. В. ПІНЧУК; наукові редактори — Н. Ю. ВІЛЕНСЬКА, Г. П. ТИМЧЕНКО, Л. О. ТІНЯКОВА; молодший редактор — Л. М. СУЛИМА.

Мистецтва і архітектури.

Члени Головної редакційної колегії: член-кореспондент АМ СРСР, народний художник УРСР О. М. ЛОПУХОВ; народний артист СРСР Г. І. МАЙБОРОДА.

Наукові консультанти: доктори архітектури — Ю. С. АСЄЄВ, В. Є. ЯСІЄВИЧ; доктори мистецтвознавства — П. О. БІЛЕЦЬКИЙ, Т. П. БУЛАТ, М. М. ГОРДІЙЧУК, М. П. ЗАГАЙКЕВИЧ, Г. Н. ЛОГВИН, Ю. О. СТАНІШЕВСЬКИЙ; кандидати мистецтвознавства— В. А. АФАНАСЬЄВ, Ю. М. БОБОШКО, |Л. В. ВЛАДИЧ|, Л. Є. ЖОГОЛЬ, Л. С. МІЛЯЄВА, Л. З. МОРОЗ-ПОГРІБНА, Р. Я. ПИЛИПЧУК, Л. М. САК; кандидат архітектури С. К. КІЛЕССО; народний артист УРСР І. Д. ГАМКАЛО; кандидат історичних наук |Б. С. БУТНИК-СІВЕРСЬКИЙ|.

Склад редакції: завідуючий редакцією — І. І. ВЕРБА (1—8 томи — Т. С. КУРАШОВА); старші наукові редактори—кандидат мистецтвознавства І. М. БЛЮМІНА (1—10 томи), О. В. ЗАМОСТЬЯН, В. С. МУРЗА; наукові редактори — Л. Б. ГОРКУН, М. Г. ЛАБІНСЬКИЙ, Т. Б. ЩИТКІВСЬКА; молодший редактор — Л. В. ПОЛІЩУК.

Політичної економії та конкретної економіки.

Члени Головної редакційної колегії: академіки АН УРСР — |П. І. БАГРІЙ|, І. І. ЛУКІНОВ; кандидат технічних наук В. А. МАСОЛ; кандидат економічних наук О. І. ТРОЯН.

Наукові консультанти: член-кореспондент АН УРСР А. А. ЧУХНО; доктори економічних наук — С. М. БУХАЛО, Л. М. КОРЕЦЬКИЙ, В. М. МАЗУР, І. С. СТУПНИЦЬКИЙ; професор В. О. ХИЛЬКО; кандидати економічних наук — В. М. ДАНЮК, Г. П. ЖЕРЕБКІН, П. М. ЛЕОНЕНКО, С. І. СОКОЛЕНКО.

Склад редакції: в. о. завідуючого редакцією — Н. П. БАРАНОВА, старші наукові редактори — М. І. СОСНОВСЬКА, кандидат економічних наук С. П. ТИМОШЕНКО (4—11 томи — завідуючий редакцією); науковий редактор — Т. І. ТАЛАНОВА; молодший редактор — Н. В. ЖУРАВЛЕВИЧ.

Сільського господарства, ботаніки і зоології.

Члени Головної редакційної колегії: академік АН СРСР і академік ВАСГНІЛ |В. М. РЕМЕСЛО|; академік АН УРСР О. П. МАРКЕВИЧ; академік ВАСГНІЛ Г. О. БОГДАНОВ; новатори сільськогосподарського виробництва — Герой Соціалістичної Праці Т. А. ГАВРИЛОВА, двічі Герой Соціалістичної Праці О. В. ГІТАЛОВ.

Наукові консультанти: академік АН УРСР В. П. ВАСИЛЬЄВ; академік АН УРСР і академік ВАСГНІЛ |П. А. ВЛАСЮК|; член-кореспондент АН УРСР П. О. ДМИТРЕНКО; член-кореспондент ВАСГНІЛ В. Ф. ПЕРЕСИПКІН; доктори ветеринарних наук — |С. В. БАЖЕНОВ|, І. С. НАГОРНИЙ, І. О. ПОВАЖЕНКО; доктори сільськогосподарських наук — Д. Я. ВАСИЛЕНКО, С. А. ГЕНСІРУК, С. С. РУБІН, К. Б. СВЄЧИН, М. К. ШИКУЛА; доктори біологічних наук — М. А. ВОЇНСТВЕНСЬКИЙ, В. Г. ДОЛІН, І. О. ДУДКА, Н. В. КОНДРАТЬЄВА, |Б. М. МАЗУРМОВИЧ|, В. І. ЧОПИК, М. М. ЩЕРБАК; кандидати біологічних наук — М. Ф. МЕЗЕНЦЕВ, Ю. В. МОВЧАН, |Л. П. ПОГРЕБНЯК|, В. І. ТАРАЩУК; професор О. П. КОРНЄЄВ, кандидат сільськогосподарських наук І. С. РУДЕНКО.

Склад редакції: завідуючий редакцією — Т. А. КЛЯЦЬКИЙ; старший науковий редактор — В. В. АРТЮХОВ; наукові редактори — Л. О. ПАЛІЄНКО, В. М. ХРЯЩЕВСЬКИЙ; молодший редактор — І. В. ЧЕРГІНЕЦЬ.

Техніки і будівництва.

Члени Головної редакційної колегії: академік АН СРСР і АН УРСР Б. Є. ПАТОН; академіки АН УРСР — |О. К. АНТОНОВ|, В. І. МОССАКОВСЬКИЙ; член-кореспондент АН УРСР Г. Г. ЄФИМЕНКО; новатори виробництва— Герой Соціалістичної Праці Є. П. ПРОСКУРІН, двічі Герой Соціалістичної Праці І. І. СТРЕЛЬЧЕНКО.

Наукові консультанти: доктори технічних наук — М. М. ЖЕРБІН, Я. В. ХОМ'ЯК; доктор історичних наук Ю. О. АНІСІМОВ; кандидати технічних наук — Ю. Г. БЛАВДЗЕВИЧ, О. М. КОРНІЄНКО, І. О. ПАШКОВ, А. Ф. ПІЧКО, Р. І. ХАРЕЧКО.

Склад редакції: завідуючий редакцією — Б. О. КАЗАНЦЕВ; наукові редактори — Л. А. ГАВРИЛЮК, І. В. СТРЕМОВСЬКА; молодший редактор — Т. В. ЗАЛИВА.

Фізико-математичних і хімічних наук.

Члени Головної редакційної колегії: академіки АН СРСР |В. М. ГЛУШКОВ|, О. В. ПОГОРЄЛОВ; академіки АН УРСР Ф. С. БАБИЧЕВ, І. І. ЛЯШКО, Я. С. ПІДСТРИГАЧ.

Наукові консультанти: академіки АН УРСР— В. Г. БАР'ЯХТАР, М. С. БРОДИН, І. М. КОВАЛЕНКО, О. Г. СИТЕНКО; члени-кореспонденти АН УРСР — І. С. ГОРБАНЬ, В. В. СКОПЕНКО, |В. П. ЦЕСЕВИЧ|, С. М. ЧЕРНИКОВ, К. Л. ЮЩЕНКО; доктор технічних наук В. Г. ДЕНИСОВ; доктор хімічних наук М. Ю. КОРНИЛОВ; доктори фізико-математичних наук — А. Я. ДОРОГОВЦЕВ, П. І. ФОМІН, В. С. ЧАРІН; кандидати фізико-математичних наук — М. І. КРАТКО, А. Г. МЕДЯНИК, К. І. ЧУРЮМОВ; кандидат хімічних наук В. Л. ПАВЛОВ.

Склад редакції: завідуючий редакцією— |Д. К. ЛІСЕНБАРТ|; старший науковий редактор — Ж. Д. ГУДЗЕНКО; науковий редактор — О. Т. ХАВРО; молодший редактор — Н. С. НАСОНОВА.

Літературно-контрольна редакція.

В. о. завідуючого редакцією — І. А. ЧЕРНЕНКО; старший науковий редактор — Г. І. ВІВДИЧЕНКО; наукові редактори — Т. К. ВИХОВАНЮК, Г. В. ЛАТНИК, А. М. МАТВІЄНКО, Ю. П. СИДОРЕНКО, Д. Т. ФРАНКО, Г. М. ШЕВЧЕНКО; редактори — Г. І. КОСТЕНКО, І. І. САЛЮК; молодші редактори — Н. В. ЖУКОВСЬКА, І. М. СЕЛЕЗНЬОВА.

Науково-контрольна редакція.

Завідуючі редакцією — кандидат педагогічних наук Р. А. ЗАЄЗДНИЙ (1—11 томи), О. П. ПАРПОЛІТО (1 — 11 томи — старший науковий редактор); старші наукові редактори — кандидат біологічних наук Г. Г. МЕЛЬНИК, С. Д. ПОПЕЛЬ, П. П. РУДНИЦЬКА (1—11 томи), Н. Я. ТАРАСОВЕЦЬ, Т. С. ЧЕРНЯВСЬКА (1—10 томи); наукові редактори — С. І. ДМИТРУК, В. М. ЛЕВІНА, кандидат історичних наук С. В. ТОЛСТОВ, Н. П. ФЕСЕНКО; молодші редактори — Г. М. ВОРОТЧЕНКО, Т. І. ШАРА.

Реєстр слів та алфавітного покажчика.

Завідуючі редакцією — М. П. ВИШНЕВСЬКИЙ (1—10 томи), С. А. НІЛОВА; старший науковий редактор — К. А. ЛОБКОВА; наукові редактори — Л. В. АГЕЙЧЕНКО, Д. Г. КОСТЯНТИНІВСЬКА; редактор — А. П. ХАРЛАН; молодший редактор — Н. Д. ДРОБОТЬКО.

Ілюстрацій і картографії.

Завідуючий редакцією — В. П. ВЕЧЕРСЬКИЙ; старші наукові редактори — В. Я. БЕРЕЗАНЬ, В. П. ДАНИЛЬЧУК; наукові редактори — В. С. МЕЛЬНИЧУК, Г. Я. НАСОНОВА, Л. Л. САХНОВСЬКИЙ, М. М. ЯКУЩЕНКО; молодші редактори — Л. М. БОГДАНОВИЧ, В. Д. ГРИБОВА, Н. Б. ПРОЗОРОВА, М. С. РУДЕНКО.

Група картографії: старший науковий редактор-картограф — М. Ф. СУХЕНКО; наукові редактори-картографи — І. Е. ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ, Л. М. ЧЕРНИШЕВИЧ; редактор-картограф — Н. М. ДОБЖАНСЬКА.

Ретушери: В. П. БЄЛІН, Б. Ю. ГРОМАКОВ, В. Т. КРИЖАНОВСЬКИЙ, А. А. НАЙДА, П. І. МАЗУР, |І. І. СВЕРЧКОВ|, П. І. СЛІПКО.

Фотографи: Ю. М. БУСЛЕНКО, В. П. ДЄДОВ, Д. К. ДИТЮК, О. І. ЗЕЛЕНЕЦЬКИЙ, |Е. П. КАЛИКА|, В. І. КРИВОРУЧКО, І. О. КРОПИВНИЦЬКИЙ, Б. О. МИНДЕЛЬ, В. О. МОРУЖЕНКО, В. Ф. ОЛЬХОМ'ЯК, А. Б. ПІДДУБНИЙ, М. К. ПЛАКСИН, Н. Б. ПИРКОВСЬКИЙ, В. Б. СОЛОВСЬКИЙ, |Л. Е. ФРЕЙМАНІС|, В. І. ЩЕРБАКОВ, Р. І. ЯКИМЕНКО.

Фотолабораторія.

Завідуюча фотолабораторією — Е. М. САРЖИНСЬКА; фотографи — О. В. КЛЮЧНИКОВА, С. К. КОСАРЬКОВ.

Технічна редакція.

Завідуючий редакцією — Є. М. СОКОЛОВ; старші технічні редактори — А. І. КРИВОРУЧКО, Н. П. НОВИК.

ВІДДІЛИ

Комплектування.

Завідуюча відділом — Е. Ф. КОЗІНЦЕВА; молодші редактори — Н. П. БАСКО, Н. П. ГОГОТОВА.

Виробничий.

Завідуюча відділом — Л. М. КОВБА (1—11 томи — О. Л. ПАВЛЕНКО); старші інженери-технологи — Н. Н. КУЛИК, О. М. НЕЧИПОРЕНКО, оператор — Н. І. КРАСІЙ.

Коректорський.

Завідуюча відділом — С. Я. ГАПОНОВА; старші коректори — С. Л. БРИКЛІНА, К. В. ГУТАРІНА, Г. Д. ЛАЗАРЕНКО, Н. І. МЕЛЬНИЧЕНКО, Т. Д. МОРОЗ, В. Я. РЄЗНИК, М. К. РУДНИЦЬКА, В. С. СЕРДЮК, В. М. ЧЕПЕЛЕНКО, К. Г. ШЕВЧЕНКО, О. К. ЯЦЕНКО; коректор — С. В. ГЛУХОВА.

Підготовки рукопису.

Завідуюча відділом — В. П. ВОЛКОВА, старші друкарки — Р. Й. БУРЯКІВСЬКА, В. В. КОНОВАЛ, Л. П. КРЕЧЕТОВА, Н. П. КОЗЕНКО, Л. Б. ОСТРОВСЬКА, Н. В. ОЛІЙНИК, друкарки — Л. Д. ГРОШЕВА, Т. В. ПЕЛЕШЕНКО, Б. М. КАМІНСЬКА, О. А. ПУСТОВА, В. П. ЧЕРНЯВСЬКА, І. В. РЕЧМЕДІЛОВА.

Плановий відділ. Бухгалтерія.

Завідуюча плановим відділом — Л. П. МАРКОВА; старший економіст — Г. П. БРАЙКО. Головний бухгалтер — О. Ф. ЗУ-

БАРЄВ, заст. головного бухгалтера — М. Г. КОЗОДОЙ, ст. бухгалтер — Н. Г КУЧЕРЕНКО, бухгалтер-касир — Г. С. ХОМЕНКО.

Науково-технічна бібліотека.

Завідуюча бібліотекою — Г. П. ВДОВЕНКО; старший бібліограф — Л. Ю. ШУМОВА; бібліограф — Л. Б. ТИМОШЕНКО.

Інші підрозділи.

Відділ кадрів — Л. П. РОЗУМНЯК; завідуюча канцелярією — Л. Б. ЛІПУНОВА; завідуючий адміністративно-господарським відділом — О. І. БУРЧАК; завідуюча архівом — О. Ф. МАЙБОРОДА; експедитор — Г. О. ТКАЧЕНКО.

Співробітники, які в різний час брали участь у підготовці другого видання УРЕ і вибули із складу науково-редакційного апарату.

Заступник головного редактора — кандидат біологічних наук К. І. НЕСЕН; завідуючі редакціями: Ю. М. ДОЛЕНКО (літературно-контрольною), Г. О. НОВИКОВА (політичної економії та конкретної економіки), Р. О. СЕЛІВАЧОВ (ілюстрацій і картографії); завідуюча коректорським відділом — В. Д. КІЛОЧИЦЬКА; старші наукові редактори: Ю. М. БАРАБАНОВ, А. Й. ВЛЯЗЛО, М. Д. КОРНІЄНКО, Є. В. МЕРЖВИНСЬКИЙ, Л. С. ПУФАЛЬ, В. П. РУДЕНКО, Н. О. СЕМЕНОВА, В. Л. ЩИТКІВСЬКА; наукові редактори: Ю. О. БАНДУРА Л. П. БЕРЕЗИНЕЦЬ, Л. І. БРЮХОВЕЦЬКА, Н. М. ВЕЦКУР, О. М. ВОЛКОВИНСЬКА, А. Д. ГАНДЗЮРА, І. В. ГРУШЕЦЬКИЙ, В. М. ЛАЗОРЕНКО, Ю. І. ЛОЗА, Л. С. МОРОЗ, А. М. МУЛІКА, Н. В. ОСТРОВСЬКА, Б. Д. ПАНАСЕНКО, І. П. ПІДОПЛІЧКО, Т. М. ПУСТИЛЬНИК, А. І. РОМАНЕНКО, С. М. СКАЧКО, Т. Б. СЛЮДИКОВА, Г. С. СОКИРКО, М. М. ЧОРНОУС, В. Ф. ШОЛОМ, В. О. ШОРСТКИЙ, О. О. ШУМОВ; літературний редактор — Є. В. ШУМОВА; технічний редактор — О. М. КЛИМОВ; старший бібліограф — Л. О. НЕГЕЛЯ, молодші редактори: М. М. ГНАТЮК, Л. І. КОБЕЦЬ, З. В. ЄГОРОВА, О. О. КЛИМЕНКО, Н. А. КОТЛЯРЕНКО, С. А. МАЛАХІВСЬКА, Л. Р. МІЛЕВСЬКА, Г. В. ОЛЕЙНИК, В. М. ОСИПОВА, М. К. ПУНІНА, І. М. РАЗУМОВА, А. В. ЧЕРЕВАЧ, Т. А. ЯСКАЖУК; коректори: С. О. БАСЕНКО, Т. І. ЛИСЮЧЕНКО, Т. Я. МИХАЙЛОВСЬКА, Л. О. ПЛЕТНЬОВА; головний бухгалтер — М. В. ІЛЛІНСЬКА; старший економіст — Н. О. ДАНИЛЬЧУК; бухгалтер-касир — М. О. КОНДРАТОВА; завідуючий адміністративно-господарчим відділом — М. М. КОРОЛЬКОВ; інженер-технолог виробничого відділу — О. О. ДАВИДЕНКО; друкарки: Є. М. АНТОНЕНКО, Т. Б. ДУЧЕВА, О. В. НУДЕЛЬ, Ф. Є. РАДЧУК, Н. М. ЧЕПІГА; діловод — О. К. ПУГАЧОВА, експедитор — С. І. ЛУЗАН.

ВИРОБНИЧІ ПІДПРИЄМСТВА, ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ У ПІДГОТОВЦІ ДРУГОГО ВИДАННЯ УРЕ

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»

Генеральний директор — М. І. БАДАХ, заступник генерального директора — С. М. ГОРБОНОС, головний інженер — В. П. БОЙКО, головний технолог — П. М. КОЗАК, головний художник — М. П. КНЯЗЄВСЬКИЙ, начальник виробничого відділу — Н. Ф. ВАСИЛЬКІВСЬКА, начальник відділу технічного контролю — І. Г. ПАХОЛЮК, начальник цинкографії — З. С. ПОДОЛЕЦЬ, заступник начальника складального цеху — Р. А. ПРОВАЛЬСЬКИЙ, заступник начальника цеху високого друку — В. В. МЕЛЬНИК, старший майстер монотипного відділення — Г. П. ЛЯПІНА, старший майстер цеху високого друку — А. І. ФЕДУН, майстер клавіатурного та відливного відділень — В. М. ГОНЧАРОВА, майстер складального цеху — Р. О. МІЛЯЄВА, складач на клавіатурі — М. Й. ФЕДОРЧЕНКО, відливник — О. К. ТАРАСЕНКО, майстер верстки — І. В. ГУЩА, складачі вручну — Г. В. БАРДАКОВА, В. В. ЖОВТЮК, З. В. ЛІЩИТОВИЧ, С. Ю. ЛОГВІНОВ, В. Ф. НЕЧИПОРЕНКО, С. А. РОЖАЄВ, В. А. СИРОВАТКО, О. М. ХОМЕНКО, матрицювальник — О. К. СЕРБІН, старший коректор — А. М. ДАНИЛОВА, травильники — А. М. БІНДЕР, В. П. ЛИТВИНОВ, М. Й. МЕЛЬНИК, Б. М. ПОЗИВАЙ, гравер друкарських форм — О. М. ПЕТРИЧЕНКО, фотограф — В. І. ЗАЙЧЕНКО, пробісти — А. Г. БАТУК, В. М. КОВАЛЬОВА, Т. В. КУЛАГІНА, копіювальник — В. І. РАДЧЕНКО, друкарі високого друку — Л. П. КРАВЧУК, В. О. ПРОЦЕНКО, ретушери — В. Л. КУЗЬМЕНКО, В. А. СТАВНІЧУК, друкарі офсетного друку — А. Т. КУЗНЕЦОВ, М. І. ХОМЕНКО, монтажисти офсетного цеху — Л. І. ІВАЩЕНКО, В. М. РАБУХА, складач на ФПВ-1000 — М. А. КРЮКОВ, монтажист фотоскладальної дільниці — Л. П. РОГОЗНА.

Київська книжкова фабрика

Директор — О. І. МАКАРЕВИЧ, головний інженер — П. І. МЕЛЬНИЧУК, головний технолог — А. С. АДАМЧУК, завідуючий виробничим відділом — Ю. М. ЧОВНЮК, начальник палітурного цеху — О. В. МАЙКО, заступник начальника друкарського цеху — І. К. СЛИЗОВСЬКИЙ, майстри цеху високого друку — В. А. КРЮКОВ, І. А. МОЛОЧНИЙ, майстри палітурного цеху — М. І. СТРОНСЬКА, Л. І. ЛИТВИНЕНКО, стереотипери — А. Д. КРЮКОВ, М. І. НАУМЕНКО, Д. М. РАДЧУК, О. О. ХАБЛОВ, друкарі високого друку — А. М. КОРКІШКО, Д. В. ЄФИМЕНКО, В. І. КРУПСЬКИЙ, Ю. С. ЦАП, палітурники — В. С. ЗАДОРОЖНИЙ, М. А. ПИЛИПЕНКО, Ч. Я. РОЖИНА, Л. П. ФІЛАТОВА, машиніст КД-3 Л. Я. ПРОЛИГІНА, друкар-тиснильник Н. Н. ШЕМЧУК, швейниці В. Ф. ЗАКУСИЛО, Г. С. СВІТЛИЧНА, машиніст В-2 О. Н. МЕЛЬЯНІВСЬКА, машиніст «Смайт» Т. І. ЧЕПУРНА, машиніст аркушепідбірної машини Л. О. СИТЯШЕНКО, коректори — Н. І. ДОБРОДІЙ, Н. І. НАНЬЄВА, Л. Д. ПАСТЕРНАК, В. І. РУДЬ.

Науково-редакційне картоскладальне підприємство (Київ)

Директор — Ю. Я. КАЛАЦЮК, головний інженер — Є. І. ЧАРОЧКІН, головний редактор — Г. П. КУРДІНА, начальник планово-виробничого відділу — О. В. ЦИСЬ, начальник редакційно-складального відділу — В. Ю. МОСКАЛЕНКО, начальник оформлювального відділу — С. Ф. БАНІТ, начальник видавничого відділу — А. Й. КОРОБКО, начальник технічної редакції — Л. Г. ТКАЧ, старший редактор — З. П. РАЧИНСЬКА, редактор — Б. С. ТИСЛЕНКО, технічний редактор — Л. П. СОЧИВКІНА, бригадир — Л. В. ЛЕБЄДЄВА, майстер — В. В. ТЕРЕМЕНКО, техніки-картографи — В. О. БАХМАЧ, О. В. ГЕРАСИМЕНКО, Л. О. НЕКРАСОВА, Н. Я. НЕСТЕРКО, гравери-ретушери — М. І. СТЕГНЮК, С. В. КОРНЄВА, Т. І. КОТЛЯР, пробіст-перебивач — Н. М. МОСКОВЕЦЬ, фотограф — І. М. ЖУРАХОВСЬКИЙ, копіровщик — Б. Ф. ДЗЮБА.

Фабрика № 10 ГУГК

Директор — А. І. КАЛАЧНЮК, головний інженер — Є. Т. ВОЛОШИН, головний технолог — З. А. СЕДЛЕЦЬКА, начальник планово-виробничого відділу — А. А. ДРАПАК, начальник друкарського цеху — Г. А. БРОНШТЕЙН, начальник цеху підготовки друкарських форм — Л. О. ПЕТРЕНКО, заступник начальника цеху підготовки друкарських форм — Т. М. ТУРМАСОВА, начальник відділу — В.А . ДМИТРІЄВ, редактори — Т. Ю. ВОЛИНЕЦЬ, С. В. КРИВОШЕЄВ, технолог — О. С. ОЛЕКСІЄНКО, майстер монтажного відділення — Г. І. ДМИТРІЄВА, друкарі — В. А. БАРАНОВ, А. В. ДОВБАНЮК, В. І. ПОЛЬГУЛЬ.

Організації, установи та особи, які брали участь у підготовці ілюстративних та інших матеріалів для другого видання УРЕ

Значну допомогу у підборі ілюстративного матеріалу надали партійні та державні органи, громадські організації УРСР та братніх союзних республік, а також видавництво «Советская Энциклопедия», Фотохроніка ТАРС, Фотохроніка РАТАУ, видавництво «Мистецтво», Центральний Державний архів кінофотодокументів УРСР, Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Центральний музей В. І. Леніна, Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Меморіальний комплекс «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945», Державний історичний музей УРСР, Державний музей Українського образотворчого мистецтва УРСР, Державний музей театрального, музичного і кіномистецтва УРСР, Київський Державний музей Т. Г. Шевченка, Державний музей Українського народного декоративного мистецтва УРСР, Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей», Музей історичних коштовностей УРСР, редакції газет і журналів, навчальні заклади, науково-дослідні інститути, підприємства.

Художники: Г. Н. ГЛІКМАН, В. Л. ГОРЕНКО, В. В. КОРНИЦЬКИЙ, І. Ф. КРАСИЦЬКА, В. П. МОСКАЛЕНКО, А. Б. СЕРГІЙ, А. Ф. СОКИРКО, Я. М. ЯКОВЕНКО. Складання спеціального навантаження до карт-схем про основні пам'ятники і пам'ятні місця областей УРСР — В. Ф. СЕВЕРИНОВ. Рецензент частини біографічних статей — М. Г. ПЛЕСКАЧ. Художнє оформлення оправи УРЕ — Е. В. МАТВЄЄВ.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Фінляндія, с. 112—113
(статтю див. в 11-му томі)
Фламандське мистецтво, с. 16—17
Франко І. Я., с. 512—513
Франція, с. 448—449
Фреска, с. 48—49
Харків, с. 128—129
Хвороби рослин, с. 240—241
Хвостенко-Хвостов О. В., с. 160—161
Херсонес Таврійський, с. 112—113
Хмельницький Б., с. 64—65
Хокусай К., с. 176—177
Хома П. П., с. 160—161
Цвілик П. Й., с. 176—177
Ци Байші, с. 496—497
Черепашка, с. 256—257
Чехословаччина, с. 448—449
Шавикін Д. М., с. 416—417
Шевченко Т. Г., с. 336—337
Шишкін І. І., с. 352 —353
Шишко С. Ф., с. 432—433
Шкідники сільськогосподарських рослин, с. 256—257
Шкрібляки, с. 496—497
Шовкуненко О. О., с. 416—417
Штернберг В. І., с. 352—353
Щирський І., с. 16—17
Югославія, с. 448—449
Яблонська Т. Н., с. 432—433
Яйце, с. 128—129
Яновський Ю. І., с. 512—513
Ярошенко М. О., с. 64—65
Японія, с. 448—449

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Фінляндія, оглядова, с. 32—33
Фінляндія, економічна, с. 32—33
(статтю див. в 11-му томі)
Франція, оглядова, с. 32—33
Франція, промисловість, с. 32—33
Харківська область, оглядова, с. 96—97
Харківська область, економічна, с. 96—97
Херсонська область, оглядова, с. 96—97
Херсонська область, економічна, с. 96—97
Хмельницька область, оглядова, с. 192—193
Хмельницька область, економічна, с. 192—193
Черкаська область, оглядова, с. 192—193
Черкаська область, економічна, с. 192—193
Чернівецька область, оглядова, с. 288—289
Чернівецька область, економічна, с. 288—289
Чернігівська область, оглядова, с. 288—289
Чернігівська область, економічна, с. 288—289
Чехословаччина, оглядова, с. 384—385
Чехословаччина, економічна, с. 384—385
Югославія, оглядова, с. 384—385
Югославія, економічна, с. 384—385
Японія, оглядова, с. 544—545
Японія, економічна, с. 544—545

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
90	середня	27-й знизу	*Цін*	Цінь
159	ліва	7—8-й згори	Свічнівка	Свічківка

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 12

(на украинском языке)

В томі вміщено 20 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (298 сюжетів, з них 146 — кольорові), 18 сторінок ілюстрацій високого друку (105 сюжетів, з них 70 — кольорові), 6 вклейок кольорових карт (22 карти), кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті: 1621 ілюстрація і 100 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 55.

Здано до набору 13.04.84. Підписано до друку 27.11.84. БФ 29858. Формат 84 × 108 $^{1}/_{16}$. Папір ф-ки ім. Ю. Яноніса. Кудряш. енцикл. гарнітура. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 35,75, + 3,25 арк. вкл. Умов. друк. арк. 65,52. Умов. фарб.-відб. 98,80. Обл.-вид. арк. 129,5. Тираж 50 000 прим. Зам. 4-488. Ціна 9 крб. 60 коп.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

◉	Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
◎	Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
○	Центри автономних областей та автономних округів СРСР
⊙	Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
∘	Інші населені пункти
∴ Ольвія	Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

Державні

Полярних володінь СРСР

Державні невстановлені та спірні

Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав

Державні
Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
} На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

Автономних областей та автономних округів СРСР

Районів УРСР

Територій, підпорядкованих міськрадам

Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю

Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

Залізниці, тунелі

Залізниці, що будуються

Залізничні пороми

на кольорових картах / на текстових картах

Безрейкові шляхи

Караванні шляхи та стежки

Канали морські

Судноплавні річки

Канали судноплавні

1852 Морські рейси та відстані в км

а ⚓ б ⚓ а–Морські порти б–Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Обмілини й вати

Озера: а–прісні, б–солоні

651 Позначки глибин

Озера з мінливою береговою лінією

560 Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря

а–Початок судноплавства на річках
б–Пороги, водоспади

Річки, що пересихають

Межі плавучої криги

Межі постійної криги

Межі замерзання морів

Меліоративні канали

Дамби

а–Піски
б–Лавові поля

Мангрові зарості

а–Болота б–Солончаки

Скелі, уступи

Сухі русла (ваді)

Сухі русла (ваді) на текстових картах

Вічні сніги, льодовики

Материкові льоди

▲ Діючі вулкани

Перевали

• 3738 Позначки висот над рівнем моря

а–Водорості б–Коралові рифи

Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах: теплі, холодні

на текстових картах: теплі, холодні

Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

Межі міст

Монмартр Назви районів міста

Вокзали й залізничні станції

✈ Аеродроми та аеропорти

Стадіони

Моли та доки

★ Маяки

Форти

✚ Собори й церкви

Мечеті

Буддійські храми

Кладовища

Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

▨	Центри районів
◎	Міста обласного підпорядкування
○	Міста, селища міського типу
⊙	Центри сільських Рад
∘	Села
▨	Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

РОДОВИЩА	ВИДОБУВАННЯ	
■	Вк	Кам'яне вугілля
▨	Вб	Буре вугілля
▰	С	Горючі сланці
▱	Т	Торф
▲	Н	Нафта
△	Гп	Горючий газ
▲	Fe	Залізні руди
◭	FN	Залізонікелеві руди
◣	Mn	Марганцеві руди
◘	Cr	Хромітові руди
⋈	V	Ванадієві руди
⊡	Ti	Титанові руди
◊	Ni	Нікелеві руди
⊠	W	Вольфрамові руди

РОДОВИЩА	ВИДОБУВАННЯ	
◆	Mo	Молібденові руди
△	Al	Алюмінієві руди
▬	Cu	Мідні руди
●	Pb	Свинцеві руди
▭	Zn	Цинкові руди
⊖	Ag	Срібні руди
⊗	Пм	Поліметалеві руди
◊	Bi	Вісмутові руди
⬭	Sn	Олов'яні руди
♦	Sb	Сурм'яні руди
◉	Hg	Ртутні руди
◐	Au	Золото
◒	Pt	Платина
✱	U	Уранові руди

РОДОВИЩА	ВИДОБУВАННЯ	
⊞	Be	Берилієві руди
✚	А	Азбест
●	Г	Графіт
⊠	Сл	Слюда
⌽	Р	Фосфорити й апатити
△	Ba	Барит
◘	As	Миш'якові руди
◭	S	Сірка
▽	FS	Пірити
♦	Сд	Сода
▢	Кс	Калійні солі
▢	Пс	Кухонна сіль
▬	Мс	Глауберова сіль
⊟	Ф	Флюорит (плавиковий шпат)

РОДОВИЩА	ВИДОБУВАННЯ	
◩	Мг	Магнезит
▼	Бі	Асфальт
⅄	Гс	Гіпс
△	Ка	Каолін
◪	Мр	Мармур
◆	Пе	Пемза
⊟	Ту	Туфи
◈	Гр	Граніт
▽	Б	Глини бентонітові
◈	ПО	Перліти, обсидіан
✹	Ал	Алмази
♦	Л	Лазурит
◭	Кк	Коштовні камені
●		Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ	НА ТЕКСТОВИХ КАРТАХ	
●	●	Чорна металургія
●	◉	Кольорова металургія
●	◍	Хімічна
●	◍	Нафтохімічна
●	◍	Нафтопереробна
●	◎	Машинобудування й металообробка
●	◍	Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
●	◍	Електротехнічна й радіотехнічна
●	◍	Верстатобудівна та інструментальна
●	◍	Автомобільна
●	◍	Тракторна
●	◍	Сільськогосподарське машинобудування
●	◍	Суднобудування
●	◎	Лісова й деревообробна
●	◎	Целюлозно-паперова
●	◍	Виробництво будівельних матеріалів
●	◍	Цементна
●	◍	Скляна
●	◍	Фарфоро-фаянсова
●	◍	Легка промисловість
●	◍	Текстильна
●		Трикотажна
●		Бавовноочисна
●		Бавовняна
●		Шерстяна
●		Лляна
●		Виробництво штучного волокна й шовку
●		Швейна
●	◍	Шкіряна, хутрова, взуттєва
●	◍	Харчова промисловість
●	◍	М'ясна
●	◍	Маслоробна, сироварна, молочна
●	◍	Цукрова
●	◌	Консервна
●		Спиртова
●	◍	Рибна
●	◍	Тютюнова
●	◍	Поліграфічна
●	◌	Різні галузі
■	□	Центри первинної обробки бавовнику
▼	▽	Центри первинної обробки льону
△	△	Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

на кольорових картах	на текстових картах	
⚡	⚡	Теплові електростанції
⚡	⚡	Гідроелектростанції
⚡	⚡	Атомні електростанції

—•—•—•—•—	Нафтопроводи
—○—○—○—○—	Газопроводи
—+—+—+—+—	Продуктопроводи
………………	Межі районів спеціалізації сільського господарства

на кольорових картах	на текстових картах	
🟩	▩	Ліси
▨	▩	Сухі ліси
⬭	⬭	Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

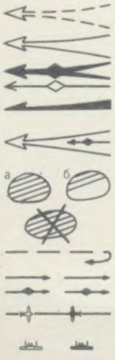

Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань

Райони зосередження: а—загальновійськові, б—кавалерії

Знищення оточеного угруповання

Відступ військ

Переміщення й передислокація військ

Дії авіації

Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
Уд. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення